THE LEXICON OF SERBIAN MIDDLE AGES

Editors

SIMA ĆIRKOVIĆ RADE MIHALJČIĆ

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

ЛЕКСИКОН СРПСКОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Приредили

СИМА ЋИРКОВИЋ РАДЕ МИХАЉЧИЋ

Београд 1999

Објављивање *Лексикона српског средњег века* помогли су:

Савезно министарство за развој, науку и животну средину
Министарство културе Републике Србије
Министарство за науку и технологију Републике Србије
Министарство просвете Републике Србије
ИМЛЕК – Београд
YU – Garant banka

Одлуком Министарства за науку и технологију Републике Србије ова књига је ослобођена од основног и посебног пореза на промет.

САРАДНИЦИ

БАЈАЛОВИЋ–ХАЏИ-ПЕШИЋ МАРИЈА
БЛАГОЈЕВИЋ МИЛОШ
БОЈАНИН СТАНОЈЕ
БОШКОВ МИРЈАНА
БУБАЛО ЂОРЂЕ
БУЈУКЛИЋ ЖИКА
ВЕСЕЛИНОВИЋ АНДРИЈА
ВОЈВОДИЋ ДРАГАН
ВРАНИЋ-БИЈЕЛИЋ ЖАКЛИНА
ГАВРИЛОВИЋ ВЕРА
ГРКОВИЋ МИЛИЦА
ГУГОЉ БРАНКА
ДАНИЛОВИЋ ДРАГОЉУБ
ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ ДУШАНКА
ЂАПОВИЋ ЛАСТА
ЂЕКИЋ ЂОРЂЕ
ЂОРЂЕВИЋ ИВАН
ЕРДЕЉАН ЈЕЛЕНА
ЖИВОЈИНОВИЋ МИРЈАНА
ИВАНИШЕВИЋ ВУКАДИН
ИЛИЋ ОЛИВЕРА
ЈАНКОВИЋ МАРИЈА
ЈАНЦ ЗАГОРКА
ЈЕЛИЋ ВОЈИСЛАВ
ЈОВАНОВИЋ ВОЈИСЛАВ
ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ БИЉАНА
КАНДИЋ ОЛИВЕРА
КАРАНОВИЋ ЧЕДОМИЛА
КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ ДЕСАНКА
КРСМАНОВИЋ БОЈАНА
ЛЕМАЈИЋ НЕНАД
ЛОМА АЛЕКСАНДАР
МАКСИМОВИЋ ЉУБОМИР
МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ МАРИЦА
МАНО-ЗИСИ КАТАРИНА
МАРЈАНОВИЋ ПЕТАР
МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ СМИЉА
МАРКОВИЋ БИЉАНА
МИЛЕУСНИЋ СЛОБОДАН
МИЛОШЕВИЋ ГОРДАНА
МИЛОШЕВИЋ РАДОМИР
МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ НАДА
МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ ЕМА
МИНИЋ ДУШИЦА
МИХАЉЧИЋ РАДЕ
МИШИЋ СИНИША
МРГИЋ ЈЕЛЕНА
ПАВКОВИЋ Ф. НИКОЛА
ПЕТРОВИЋ ВЛАДЕТА
ПЕТРОВИЋ ДАНИЦА
ПЕТРОВИЋ ЂУРЂИЦА
ПИРИВАТРИЋ СРЂАН
ПОПОВИЋ ДАНИЦА
ПОПОВИЋ МАРКО
ПОПОВИЋ РАДОМИР
ПОПОВИЋ СВЕТЛАНА
РАДИЋ РАДИВОЈ
РАДОЈКОВИЋ БОЈАНА
РАДОШЕВИЋ НИНОСЛАВА
РАЈКОВИЋ СРЂАН
РАКИЋ ЗОРАН
РЕЂЕП ЈЕЛКА

РУДИЋ СРЂАН
СИНДИК ДУШАН
СИНДИК НАДА
СПРЕМИЋ МОМЧИЛО
СТЕВОВИЋ ИВАН
СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ ТАТЈАНА
ТОДИЋ БРАНИСЛАВ
ТОМИН СВЕТЛАНА
ТОМИЋ АНТУН
ТОМОВИЋ ГОРДАНА
ТОПИЋ МИРОСЛАВ
ТОШИЋ ЂУРО
ЋИРКОВИЋ СИМА
ЋОРИЋ БОЖО
ЋУК РУЖА
ФЕРЈАНЧИЋ БОЖИДАР
ФОТИЋ АЛЕКСАНДАР
ЦВЕТКОВИЋ МАРИЈА
ЧАНАК-МЕДИЋ МИЛКА
ЧИГОЈА БРАНКИЦА
ШАРКИЋ СРЂАН
ШПАДИЈЕР ИРЕНА
ШУИЦА МАРКО
ШУПУТ МАРИЦА

ПРЕДГОВОР

Лексикон српског средњег века замишљен је и остварен као приручник који настоји да осветли један сразмерно слабо познати аспект раног периода српске историје. Познато је да свака историјска епоха има више „лица", аспеката који не побуђују једнаку пажњу. Природно је и неизбежно да се чак и најобимнија историјска дела не задржавају на ономе што остаје релативно непромењиво у позадини збивања. Заокупљена оним што се мења и креће, што испуњава историјски процес динамиком, таква дела подразумевају да је читаоцу познат и сам по себи разумљив читав један свет појава, далек и различит од света у коме живимо. Сасвим је разумљиво да се не може поводом сваке битке говорити о оружју које се у то време употребљавало или о ратној вештини коју су војсковође примењивале, да се, одређујући садржај неког средњовековног географског назива, не може објашњавати шта се тада у српским споменицима подразумевало под земљом, пољем, планином или гором. Исто тако, разумљиво је да се, описујући књижевна дела старе српске библиотеке, неће говорити о писаћем материјалу и прибору, настајању и опреми рукописа; бележење привредног успона или опадања неће повлачити собом приказ новца, кредита или начина трговања. У недоглед би се могли низати предмети присутни на историјској позорници којима се не може посветити једнака пажња као драмској радњи. Неколико наведених примера довољно је да покаже да постоје, да су значајни и пажње вредни предмети које је настојао обухватити овај *Лексикон*. Они се налазе пре свега у човековом животном амбијенту, у оруђима и приборима којима се служио, у техничким знањима и вештинама којима је располагао, у густо плетеној мрежи привредних, друштвених, правних и других односа којима су били обухваћени појединци и групе, у схватањима и обичајима који су уоквиривали и каналисали мишљење и понашање појединаца и друштвених заједница.

Супротно од стандардних историјских дела, ова књига је оставила по страни све оно што је индивидуално, она не пружа објашњења о историјским догађајима, личностима, о појединим делима књижевности или уметности, споменицима законодавства или о историјским местима, њен интерес је усмерен према ономе што је опште и заједничко, што се понавља, што се јавља код масе појединаца: она је изабрала и описивала читаве родове, класе, врсте предмета и појава, она је заокупљена жанровима, институцијама, активностима које се састоје од мноштва појединачних чинова, формализованим и устаљеним поступцима, општим представама и веровањима итд.

У ономе што је до нас дошло од средњега века има таквих предмета и помена о њима, можда чак и више него оних што су индивидуални и што се истичу значајем и величином. Они су предмет интересовања не само истраживача појединаца, већ и читавог низа научних дисциплина посвећених појединим областима живота и стварања (археологија, етнологија, историја уметности, историја језика, литературе, права, привреде, цркве и др.).

Проучавање појединих аспеката српског средњег века траје генерацијама, резултати се постепено акумулирају, али знатним делом остају у оквирима појединих дисциплина. Последњи покушај да се осветли цивилизацијска позадина у целини учињен је почетком нашег столећа у недовршеном делу Константина Јиречека *Држава и друштво у средњовековној Србији. Студије о културној историји 13–15 века* (1912–1918, код нас објављено као *Историја Срба*, књиге III–IV у издању из 1923, односно књига II у издању из 1952. и доцнијим).*

Иако је то дело ретке ерудиције и критичности, настало на подлози необично богате документације, изнело на видело неупоредиво више од онога што се почетком века налазило у појединачним истраживањима, оно се ипак појавило пре но што су се код нас развиле поједине дисциплине (на пример: средњовековна археологија, историја уметности, специфичне помоћне историјске науке), тако да је у читавом низу области превазиђено. Приближно исту, широку и сложену материју, коју има у виду овај *Лексикон*, у Јиречеково доба, у складу са идејама XIX века, покривала је *културна историја*. Њене теме је Јиречек повезао у веће целине као што су: *Државно право и државна управа*; *Становништво. Племенско и породично уређење*; *Властела*; *Црква*; *Градови и тргови*; *Пастири, сељаци и робови*; *Ратни по-*

*О писцу и његовом делу уп. *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1977, 3–5, 408–409 (Р. Михаљчић).

слови и војно уређење; *Право и судство*; *Насеље, земљорадња и занати*; *Трговина и новци*; *Материјална култура*: *грађевине*, *народна ношња*, *храна*; *Духовни и друштвени живот у доба Немањића*. Каснији развој науке уочио је условност подела те врсте, њихову зависност од владајућих схватања о друштвеним и културним феноменима, а што је још важније, открио је да су бројне средњовековне појаве таквом поделом раскомадане и непотпуно обрађене, често због тога што су битни моменти доспели у неадекватан контекст и због тога остали запостављени. Како ни сто година после Јиречека није пронађена схема која не би имала слабости оне примењене у његовом делу – још увек се не располаже нечим што би могло бити „граматика цивилизација" (Ф. Бродел) – чинило се оправданим да се до краја радикализује Јиречеков енциклопедијски приступ и да се предмети обраде сваки за себе, поређају азбучним редом како се то чини у лексиконима.

Али, образовање и таквог наизглед механичког реда стварало је одређене тешкоће. Чини се да су за читаоца најважније оне које потичу од разлика у полазним тачкама. У споменицима и текстовима средњега века сусрећу се термини, појмови, који су саставни део тадашњих знања, исказани старим језиком, редовно припадају општијем систему и ширем погледу на свет. Било би природно да они као део средњовековног света што је могуће потпуније дођу до израза. Ипак, извесна ограничења су се сама наметнула, због тога што би доследно уважавање и примењивање средњовековне терминологије удаљило не мали део савремених читалаца. Ко ће изван уског круга специјалиста потражити обавештења о предметима као што су *амборија*, *аксаћа* или *б'чи*?

Ако би се пак полазило од модерних представа, биле би изневерене и потиснуте оне средњовековне, понеки предмети би се и изгубили. *Примењена уметност* је, примера ради, сасвим одређен појам за модерног читаоца, али томе појму не одговара ништа одређено у свету средњега века, где је свака уметност примењена и где се предмети покривени термином *примењена уметност* налазе међу накитом, црквеним сасудима, одећом, украсима на оружју и разним предметима из свакодневног живота итд.

Отуда је било неминовно да на избор и формулисање назива предмета који ће у *Лексикону* бити обрађени, а то значи и наслова чланака, утичу и средњовековни споменици и текстови и представе које се очекују код савремених читалаца. Две перспективе је требало укрстити. Један део чланака са насловима блиским савременом читаоцу, обично општијег карактера, као што су на пример *трговина*, *земљорадња*, *занати*, *рударство*, *дипло-*

матија, храна, пића, одећа и сл., добио је улогу путовође и информатора, који, између осталог, указује и на круг средњовековних предмета и назива из старог језика. Неки од тих предмета обрађени су у посебним чланцима на које се читаоци упућују.

У избору одредница морале су се избегавати две крајности, једна на страни модерних општих, друга на страни особених средњовековних појава и појмова. Није било места за уношење веома општих термина као што су, примера ради, *друштво* или *црква* (у смислу верске заједнице), *књижевност* или *филозофија* јер су толико универзалне природе да далеко превазилазе и средњи век и специфичне српске прилике, тако да ни време ни простор којима је посвећен *Лексикон* не би могли доћи до одговарајућег израза. На супротној страни је ваљало избећи термине толико особене да се приближавају појединачном. Као пример се могу узети називи појединих мера или занимања у рударству, или група зависних људи, појединих јела и пића, делова ношње, обуће или покривала за главу. Посебни чланци о таквим предметима нагонили би на понављање, а кратким и штурим информацијама изједначили би се са објашњењима каква дају речници, што није сврха књиге, која не може претендовати на то да буде речник средњовековних термина.

Попис предмета уврштених у *Лексикон* у виду самосталних чланака са посебним насловом, посебних блокова под заједничким насловом или објашњења у оквиру општијег чланка, израђен је на основу општих прегледа насталих у научним дисциплинама које проучавају средњи век, а следио је временске и просторне оквире утврђене развојем истраживачке литературе. Извесне тешкоће је изазивало разграничење према периоду турске власти. *Лексикон* се није могао протегнути на период XVI–XVIII века, а поготову није могао узети у обзир институције Османског царства ни елементе исламске цивилизације. С друге стране, добро је познато да су турски и исламски елементи продирали у српску средину још за време постојања средњовековне српске државе, па су постали део стварности средњега века о којој ова књига настоји да пружи обавештења, тако да се нису могли изоставити. Обавештења о таквим елементима и утицајима пружена су у бројним чланцима где је то било умесно и потребно, а посебни чланци су предвиђени за турске титуле, службе, врсте докумената, новац и сл., споменуте у српским текстовима пре пада српских држава.

Чланци у *Лексикону* су структурирани тако да пружају кључна обавештења у основном тексту, затим у посебним одељцима упућују на изворе и литературу на којима почива познавање предмета. Одељак о изворима је изо-

стављен код општијих предмета за које постоје десетине извора расутих у великом броју публикација. У таквим случајевима цитирана истраживачка литература ће одвести читаоца до извора о предмету. Основни текст се код знатног броја чланака састоји од више блокова обележених арапским бројевима. Подела на блокове била је условљена потребом да се прате различита значења једног термина или особености појединих периода или различите димензије предмета. Сваки чланак носи потпис аутора специјалисте у својој научној области. Ауторство и лична одговорност долазе до израза и код збирних чланака у којима се под истом одредницом јавља више блокова. Прилог о *канону* су, примера ради, обрадили специјалисти из три области: историчар књижевности, историчар права и музиколог. Код таквих чланака имена аутора се јављају редом којим следе текстови а редни број у загради иза имена показује ко је аутор појединог блока.

На изради *Лексикона* учествовало је 86 специјалиста из разних стручних области: историје, историје уметности, историје књижевности, историје цркве, историје права, историје језика, етнологије, археологије, музикологије. У време рада на припреми *Лексикона* нису све области биле покривене истраживачима, нити је њихов распоред био равномеран. У неким специфичним областима морало се прибегавати текстовима из оставштине ранијих специјалиста, чије су резултате резимирали данашњи сарадници.

По природи ствари *Лексикон* својим текстовима и научним апаратом савременом читаоцу пружа обавештења о веома широком кругу предмета из различитих области средњовековног живота; истовремено, он стручним круговима индиректно открива и где су неистражене области, где су непотпуна, недовољна и несигурна наша знања, где су једнострана услед тога што предмет није сагледан и обрађен са становишта више дисциплина. Приређивачи се надају да ће *Лексикон* и тиме допринети напретку истраживања и бољем познавању српског средњег века.

Сима Ћирковић *Раде Михаљчић*

А

АВТОКРАТОР в. *Самодржац*.

АГА – титула у Османском царству, са основним значењем: старешина, заповедник. Додавала се иза личног имена. Често је и широко употребљавана у различитим државним (султанским) службама. Најчешће се користила у војсци, пре свега у оном њеном делу који нису чиниле *спахије* (в.), тј. у јаничарском корпусу. Јаничарски ага је најзначајнији старешина са том титулом. Носили су је и заповедници свих спољних и унутрашњих служби султановог двора, из чијих су се редова регрутовали веома важни државни достојанственици, па и *велики везири* (в.). До звања са титулом аге претежно су се успињали *склави* (в.), младићи робовског порекла, или они доведени путем данка у крви. По правилу, агама се нису називале особе из редова племства или интелигенције. У познијој историји Османског царства титула је давана и особама на сасвим другачијим, нижим функцијама.

ЛИТЕРАТУРА: *Agha*, EI[2] (H. Bowen); *Ага*, EJ[2] 1 (1983) 11 (Б. Ђурђев).

А. Фотић

АГИЈАЗМА (кѹпѣльница) – посуда за чување освећене воде и део црквеног мобилијара. Уобичајено, мада погрешно, назива се *крстионица* (в.). У овој посуди чувала се, током године, вода освећена на Богојављење. Према светоотачком учењу, та вода није била кварљива и имала је чудотворна својства. Чин освећења, првобитно вршен на вечерњи уочи празника Богојављења, обухватао је од XIV века два водоосвећења: осим на вечерњи, које се обављало над агиазмом, још и на јутрењу, када се вршило освећење извора. Два водоосвећења прописују се и у српским типицима XIV века: архиепископа Никодима (1319), као и у Хиландарском типику из времена цара Душана. Они предвиђају да се у *купељници* вода освећује на навечерје Богојављења, након заамвоне молитве.

У припратама цркава сачували су се бројни примерци средњовековних агиазми. То су камени полукружни реципијенти са калотастим поклопцем, постављени на ниском стубу. Вероватно најстарија агиазма, монументално замишљена (са балдахином) и делимично остварена, налазила се пред западном фасадом Богородичине цркве у Студеници. Из раздобља XIII а нарочито XIV века сачувао се, у целини или деловима, знатан број ових посуда (Милешева, Хиландар, Сопоћани, Пећка патријаршија, Дечани, Лесново, Трескавац). Судећи по сачуваним примерима, оне су могле имати једноставан клесани украс, најчешће у виду пластично изведених крстова. Мермерна агиазма кир Матеја из Марковог манастира редак је пример посуде са очуваним натписом (из 1393. године). У српским црквама средњега века агиазме су се по правилу налазиле на јужној страни припрате. С обзиром да се приликом чина водоосвећења евоцирало сећање на крштење Христово, живопис у том делу храма био је саображен овој тематици.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Максимовић, *Историја примењене уметности код Срба (Камен)*, *I том*, *Средњовековна Србија*, Београд 1977, 244; *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 140–141 (В. Ј. Ђурић); Л. Мирковић, *Хеортологија*, Београд 1961, 107–110.

Д. Поповић

АДЕЛФАТ (**адрьфать**, *ἀδελφᾶτον*, од речи **адрьфаторь**, *ἀδελφατάριος*, братственик) – означава доживотно издржавање које је манастир давао у надокнаду за учињени му поклон у имањима или новцу. У српским документима упоредо су се употребљавали и термини **комать** и **мертикь**, који поред свог основног значења – јединице за мерење количине, такође означавају храну и све остало што је било потребно за издржавање једног братственика. Одлуку о продаји аделфата доносио је цео братски сабор. Затим је састављан уговор у коме су прецизиране обавезе манастира према уживаоцу аделфата, уколико би он ушао у манастир. Ако би наставио да живи изван њега, набројане су врсте и количине намирница које би годишње добијао. Са повећаном опасношћу од доласка Турака чланови владарских породица и велможе прилагањем великих дарова обезбеђивали су за себе и своје рођаке привилегована уточишта у светогорским манастирима.

Термини аделфат и **комать** такође су употребљени за велике суме новца које су краљеви Милутин (1316, око 1320) и Душан (1332) дали Хиландару као помоћ за издржавање које је манастир већ био обавезан да даје у намирницама, одећи и обући братственицима Светосавске испоснице и Хрусијског пирга.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светога Симеона и светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 156, 180; Теодосије Хиландарац, *Живот светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, приредио и предговор написао Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 42; С. Новаковић, *Законски споменици*, 465–467, 484–485, 521–526; В. Мошин, *Акти братског сабора Хиландара*, Годишњак СФФ 4 (1939/40) 180–193, 197–200.

ЛИТЕРАТУРА: М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњевековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 241–270; *Actes de Dionysiou*, Archives de l'Athos IV, éd. dipl. par N. Oikonomidès, Paris 1968, 59; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991, s. v.

М. Живојиновић

АЗБУКА – Долазак солунских мисионара Константина и Методија у Великоморавску кнежевину кнеза Растислава означио је почетак словенске писмености. Како стоји у опширном Константиновом *Житију*, он је, пре поласка међу Словене, изумео писмо којим су забележени свети текстови, неопходни при мисионарском раду на словенском језику. Методије је превео са грчког на словенски језик читав низ текстова неопходних за нормално одвијање богослужења. Пошто су Словени користили два писма (ћирилицу и глагољицу), поставило се питање о томе, које је од њих изумео Константин. Он се сматра творцем глагољице, док се за ћирилицу сматра да је настала касније, на Балканском полуострву, и то у источно-бугарским земљама. Ћирилица се током X и XI века користила упоредо са глагољицом. Црноризац Храбар, бугарски књижевник X века, написао је трактат *О словима* (О писменех), у коме говори о Константину као састављачу оригиналног словенског писма.

Глагољица је потпуно ново и оригинално писмо, које има 40 графема за сваки појединачни глас. Порекло глагољице није разјашњено, мада постоји више теорија о њеном настанку и узорима којима се њен творац послужио. Јернеј Копитар је сматрао да је глагољица настала од исто време када и ћирилица, а можда и мало раније. У глагољским споменицима са јужнословенског терена често се срећу моравизми, што показује да је ово писмо било у употреби у Великоморавској кнежевини. Крајем XIX века нарочиту је популарност стекла тзв. Тејлор–Јагићева хипотеза, по којој је глагољица настала од византијске минускуле. По њој, искоришћена су била појединачна слова, или комбинације одређених елемената појединих слова, па су тако биле сачињене графеме (словни знаци) које одговарају фонолошком систему словенског језика. Слова глагољске азбуке имају и своје бројне вредности. Теорија је касније модификована утолико што се трагало и за могућим узорима из других писама, проистеклих из северно-семитских писама (јеврејског, самаританског, сиријског и арапског). Исто тако, постоје и теорије о томе да су Словени и пре примања хришћанства имали своје посебно писмо, које је било слично скандинавским рунама, и да глагољица управо од њега води порекло.

Друга група теорија говори о томе да је Константин, као добар познавалац источних језика, приликом састављања словенске азбуке користио или чак и преузео поједине знаке из тих писама. По трећој групи хипотеза, глагољица је настала из грчке курзивне минускуле, док је ћирилица настала од грчког унцијалног писма. Бугарски научник Е. Георгијев изнео је теорију по којој су балкански Словени у почетку користили неки пословењени облик грчке азбуке, на основу кога је Константин касније саставио своју глагољицу.

Несумњиво је да постоји одређена веза између графема којима се у глагољици и ћирилици означавају специфични словенски гласови. Према хрватском народном предању, глагољицу је само за Хрвате измислио св. Јероним (342–429). Постанак глагољице је и даље непозданица у историји словенских писама.

Посебан проблем представљају називи ових двају писама. У једном руском рукопису из XII века, писаном ћирилицом, писар је забележио да је рукопис преписао из „куриловице". Рукопис је био преписан са глагољског предлошка, па се сматра да се глагољица у почетку заправо називала ћирилицом. Глагољаши на дубровачком подручју називани су „ћурилице".

Стара средњовековна ћирилска азбука састоји се од 24 слова преузета из грчког унцијалног писма и 12 посебних графема направљених да задовоље фонетске потребе словенског језика.

Свако слово је имало своје име (Аз, Буки, Вједи, Глагољ, Добро...) и по именима првих слова настала је реч азбука. У току времена систем словенских графема се прилагођавао језичким варијантама (редакцијама, рецензијама). За српску азбуку је Константин Филозоф у XV веку сматрао да се састојала од 38 слова, од којих се три нису уопште употребљавала а 12 је, по његовом мишљењу, коришћено неправилно (в. *ћирилица*).

Најстарији сачувани споменици словенске писмености потичу тек из X/XI века и садрже јеванђеоске текстове. То су глагољски рукописи: Зографско јеванђеље, Маријинско јеванђеље, Асеманијево јеванђеље, Охридски одломци, Синајски псалтир, Синајски требник, Клочев зборник, Кијевски мисал, и још неки одломци и фрагменти. Сачувани су и епиграфски глагољски споменици (Башчанска плоча). Најстарији ћирилски споменици су: Савина књига, Одломци Ундољског, Супрасаљски зборник, Хиландарски одломци, Зографски одломци. Није сачуван ниједан рукопис српске редакције писан глагољицом, али се у неким рукописима XIII века могу установити трагови глагољских предложака.

ЛИТЕРАТУРА: A. Leskien, *Zur glagolitischen Schrift*, AfSlPh 27 (1905) 161–167; В. Ягич, *Глаголическое письмо*, Энциклопедия славянской филологии 3 (Спб. 1911) 51–117; R. Nachtigal, *Doneski k vprašanju o postanku glagolice*, Razprave znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani, Ljubljana 1923, 135–178; С. М. Кульбакин, *Можно ли считать доказанной греческую основу глаголицы?*, Сборник Русского археологического общества в Королевстве СХС 1 (1927) 33–39; Н. Н. Дурново, *Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов*, Byzantinoslavica 1 (1929) 48–85; Г. А. Ильинский, *Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена „кириллицей"?*, Byzantinoslavica 3 (1931) 79–88; Е. Э. Гранстрем, *О связи кирилловского устава с византийским унциалом*, Византийский временник 3 (1950) 218–229; Е. Э. Гранстрем, *О происхождении глаголической азбуки*, Труды Отдела древнерусской литературы 11 (1955) 300–313; A. Vaillant, *L'alphabet vieux slave*, Revue des études slaves 32 (1955) 7–31; T. Eckhardt, *Theorien über den Ursprung der Glagolica. 1. Allgemeine Voraussetzungen für die Entstehung von Schrift und Alphabet*, Slovo 13 (1963) 87–118; В. А. Истрин, *1100 лет славянской азбуки*, Москва 1963; O. Nedeljković, *Još jednom o hronološkom primatu glagoljice*, Slovo 15–16 (1965); Б. Велчева, *Глаголицата и школата на Климент Охридски*, Климент Охридски. Сборник от статии по случаи 1050 години от смъртта му, София 1966, 91–97; В. Штефаник, *Првобитно словенско писмо и најстарата глаголска епиграфика*, Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски, Охрид 1966, 13–32; Е. И. Мельников, *О древнерусских названиях славянского письма („кирилловица", „словенска грамота", „литица")*, Byzantinoslavica 28 (1967) 124–140; *Glagoljica. Jedanaest stoljeća jedne velike tradicije*, Slovo 21 (1971), цео број часописа посвећен је проучавању глагољске писмености; H. Schelesniker, *Konstantinisches Alphabet und glagolitisches und kyrillisches Schriftzeichensystem*, Wiener slavistisches Jahrbuch 18 (1973) 96–98; V. Štefanić, *Nazivi glagoljskog pisma*, Slovo 25–26 (1976); B. Velčeva, *Glagolica, Kyrillica, Orthographie und Sprache*, in: Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method, Neuried 1988, 703–708.

Т. Суботин-Голубовић

АЗИМСТВО (**азимьство**) – термин настао од речи ἄζυμα која на изворном грчком језику означава хлеб који је направљен без употребе квасца. Отуда за такав обредни хлеб код Јевреја у Старом завету назив *опреснох* (пресан хлеб) и употребљаван је у току празновања Пасхе.

У обредном и литургијском смислу азимство представља једну од битних разлика између православне и римокатоличке цркве, почев од 1054. године. Наиме, римокатолици у причешћу употребљавају бесквасни хлеб (азима). Отуда се у српским средњовековним изворима појам азимство, азимити односи на припаднике римокатоличке цркве у српским православним земљама. У Душановом законику о азимитима се говори као о *јереси латинској*.

У средњовековној српској држави у градовима и трговима живео је велики број припадника римокатоличке цркве који су уживали сва права и слободе. Судећи по прописима Душановог законика (члан 6, 7, 8 и 9) постојала је реална опасност од прозелитизма који су вршили римокатолички свештеници, посебно у градовима. Законик такве тенденције санкционише одређеним забранама. Према Законику „Велика црква", односно Патријаршија, имала је обавезу да у градовима и трговима постави протопопе да враћају у православље оне који су прешли у римокатолицизам.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; Ј. Брија, *Речник православне теологије*, са румунског превео епископ Митрофан, Београд 1997.

Р. Поповић

АКАТИСТ (грч. ἀκάθιστος) – песма у току чијег се појања не седи, већ стоји. Најстарији познати акатист посвећен је Богородици; у њему се изражава захвалност Богородици која је спасла Цариград од напада варвара 626. године. Њен аутор није познат, али се најчешће помиње Роман Мелод. Акатист се састоји од дванаест кондака и дванаест икоса који се певају наизменично. Ова химна Богородици преведена је већ врло рано на словенски језик; под њеним утицајем и по узору на њу састављани су акатисти и у старој српској књижевности. Крајем XVI века иконописац Лонгин саставио је *Акатист првомученику Стефану*, а недавно је откривено још једно његово дело – *Служба акатисту Стефана Дечанског*. Приближно у то време непознати песник саставио је и *Акатист светоме Сави*.

ЛИТЕРАТУРА: И. Берић, *Акатист светоме Сави*, Летопис МС 109 (1864) 82–92; М. Шакота, *Акатист првомученику Стефану од иконописца Лонгина*, Старине КМ 2–3 (1963) 205–218; *Србљак* III, Београд 1970; A. Filonov Gove, *The Slavic Akathistos Hymn. Poetic Elements of the Byzantine Text and its Old Church Slavonic Translation*, München 1988; Б. Јовановић-Стипчевић, *Служба акатисту Стефана Дечанског Лонгина Зографа*, Археографски прилози 12 (1990) 93–127; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 15–18; *Речник књижевних термина*, Београд 1992[2], 6 (С. Петровић).

Т. Суботин-Голубовић

АКРОСТИХ (**акростикь**, ἀκρόστιχον, acrostico) – **1.** Годишњи данак у износу од 100 перпера који су, према вестима из Душановог доба, приморске комуне Бар и Будва биле дужне давати цару. О барском акростиху сазнајемо из Душанове повеље манастиру Св. арханђела којом је *доходак царства ми у Бар акростик* заменио обавезом давања манастиру десет товара (од 40 стара) уља. По одредбама будванског Статута, Будва је била дужна да даје цару, сваке године о празнику Св. Ивана, 100 перпера мање 4 динара, док је 5 перпера ишло градском кнезу. Акростих (acrostico, у једном препису статута из 1700: arrostiello) је убирао царев казнац и при том од општине добијао 10 перпера. Није познато да ли је ова обавеза била ограничена само на Бар и Будву, јер о трибутима других градова на српском приморју (изузев Котора, чије су обавезе према владару другачије по врсти и обиму) оскудна грађа не нуди никакве податке.

Иако се акростих помиње једино у време цара Душана, сасвим је извесно да је постојао и раније. Употреба грчког термина указује да трибут потиче из времена византијске власти. Акростих као порески термин ретко се употребљава у Византији, претежно у X, XI и XII веку, за обележавање укупног пореског задужења појединих провинција. У позновизантијско доба помиње се у значењу пореза на земљу – στιχικὸν τέλος. У старијој литератури порекло барског и будванског акростиха тражено је у одредби византијског цара Василија I (867–886) којом се градовима теме Далмације налаже да данак који су дуговали стратегу предају Словенима из залеђа да би неометано обрађивали земљу ван градских зидина. Премда су Будва и Бар, који се и иначе не помињу међу побројаним градовима, припадали Драчкој теми, упадљива је сличност између дажбина појединих далматинских градова од 100 номизми и висине акростиха од 100 перпера. Свакако да су термин и дажбина коју обележава преживели нестанак византијске власти.

Плаћање невеликог новчаног износа на име акростиха изгледа да је симболизовало одавање покорности српском владару и накнаду за коришћење земљишта ван града, као што је у доба византијске власти на исти начин признавана власт стратега, односно купован мир од словенских кнежева из залеђа. У етимолошком смислу акростих је вероватно употребљен да означи укупан порез на земљу (плаћање земљарине, *desetina*, регулисано је 69. главом будванског Статута), од којег је један део издвајан ради плаћања наметнутог трибута српском цару, те се изразом почео да обележава и сам трибут. Овим путем може се, уосталом, довести у везу употреба термина у Византији у X, XI и XII веку и у Србији Душановог доба, с обзиром да је материјалну подлогу и трибута читаве провинције и једног града представљала земљарина.

Неизвесна је судбина овог фискалног оптерећења у немирним временима након Душанове смрти. Ђурађ Балшић је још за живота Урошевог изнуђивао од Бара 2 000 дуката годишње. Зна се, такође, да је деспот Ђурађ на молбу Будвана изједначио у привилегијама Будву са Баром, изузев што је од ораница које се налазе su le terre de la mia Signoria захтевао седмину, а од винограда десетину. У поређењу са незнатним износом акростиха деспот је прибирао читав приход од земљарине. Свакако да је признавање статута (чија 1. глава говори о акростиху) и повластица града Будве од стране Млечана као нових господара имало само симболичан карактер јер су у њихове руке временом прешли готово целокупни градски приходи. У сличном положају нашао се и Бар.

2. в. *Крајегранесије*.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 46, 47, 692.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 207, 209; И. Синдик, *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, ИЧ 7 (1957) 23–35; F. Dölger, *Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhundert*, Leipzig – Berlin 1927 (Darmstadt 1960[2]), 47, 107, 118, 147; Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве*, Будва 1970, 24, 25, 47; *Историја Црне Горе* II–1, 90; *Бар град под Румијом*, Бар 1984; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 15, 62, 99.

Ђ. Бубало

АКСАЂА в. *Мере и тегови*.

АКЧА (akçe) – званичан турски назив за мали сребрни *бели* новчић. У српским изворима чешће се среће као аспра, па и јаспра (према грч. ἄσπρος – бео).

ВРЕДНОСТ ОСМАНСКЕ АКЧЕ 1388–1491. ГОДИНЕ

Година	Дукат/акча	Број акчи кован од 100 дирхема сребра	Тежина (грам)
1388.	30	260	1,18
1410.	35	266	1,15
1431.	35–36	260	1,18
1444.	39–40	305	1,01
1451.	40–41	315	0,98
1460.	42–43	330	0,93
1470.	44	350	0,88
1475/7.	45	370	0,83
1481.	47	400	0,77
1488.	49		
1490/1.	52	420	

Акча је била основна новчана и обрачунска јединица у Османском царству до пред крај XVII века. Верује се да су прве акче коване још 1326. године, у време емира Орхана. Ковала се од чистог сребра, на чему је дуго инсистирано. Власт је временом смањивала њену тежину, дозвољавајући да се од 100 дирхема (1 дирхем = 3,207 гр) сребра кује све већа количина акчи. Упоредо са тежином, ипак, смањивала се и чистоћа сребра. Ковнице су се најчешће налазиле поред великих рудника сребра. Пошто је нагли развој османске државе у XIV и XV

веку захтевао све већу количину сребра, за ковање акчи користило се и сребро из рудника у вазалним државама Србији и Босни. Најпознатије ковнице у XV веку биле су у Бурси, Једрену, Амасији, Серу, Новом Брду и Цариграду. У доба Бајазита II (1481–1512), у српским крајевима, поред Новог Брда, акче су коване још у Кратову и Скопљу. Ковнице су користиле сребро из свих околних рудника.

ЛИТЕРАТУРА: *Akče*, EI[2] (H. Bowen); Ş. Pamuk, *Money in the Ottoman Empire, 1326–1914*, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914, ed. by H. Inalcik with D. Quataert, 1995, 947–985; Г. Елезовић, *Турски споменици. 1348–1520*, I–1, Београд 1940, 983–1071 („Златан новац у Турака и код нас"); Г. Елезовић, *Тарапана (Дарб-хане) у Новом Брду. – Турске акче (аспре) коване у ковници Новог Брда*, ИЧ 2 (1949–1950) 115–126.

А. Фотић

АЛАВИНА (оловина, пиво) в. *Пића*.

АЛАГАТОР в. *Лагатор*.

АЛАТИ – **1**. У познијој изворној грађи (XV век) јављају се под термином **ороүдиє**. Сведочанства о средњовековним алатима, иако релативно бројна, ипак пружају само фрагментарну слику о оруђима за рад која су коришћена на подручју српских земаља. Сазнања о њима морају се, стога, допуњавати аналогним појавама из суседних области, као и на основу сачуване етнографске грађе. За ранија раздобља, односно рани средњи век, количина података веома је скромна и углавном ограничена на ретке археолошке налазе кућних алатки за свакодневну употребу (ножеви, коштана шила, игле, пршљенци и сл.). За раздобља од почетка XII до краја XV века, поред знатно бројнијих археолошких налаза о алатима, постоје и вести у очуваној историјској грађи. Ту су на првом месту документа из Дубровачког архива, а када су у питању рударске алатке, законодавна акта којима је регулисана ова привредна делатност. Драгоцен вид извора представљају прикази алатки на средњовековном живопису, најчешће у сценама Рођења Христовог, Распећа, односно Скидања са крста, Силаска у ад, Страшног суда и др.

Према својим облицима и наменама средњовековна оруђа за рад готово се не разликују од својих античких праузора. С друге стране, прилагођене одређеним привредним делатностима, њихове утилитарне форме нису се битно измениле ни до наших дана.

2. *Пољопривредне алатке* спадају сигурно у ред најбројнијих и најчешће коришћених. Једна од најстаријих те врсте је *мотика* (**мотика**, moticha, zappa, лат. sarculum или ligo) која основни облик није мењала све до данас. У зависности од врсте земљишта на којем су употребљаване, као и непосредне намене, мотике су могле имати троугласт, трапезаст или лепезасто полукружни метални део. У крševитим пределима коришћена је посебна врста двозубе мотике – *дикела* (лат. bidens), погодна за обраду винограда. *Лопата* (**лопата**, лат. rutrum), најчешће рађена од дрвета, коришћена је приликом вршидбе за згртање и утовар жита. Метални примерци, слични данашњим, који су могли користити за различите земљане радове, представљају млађу појаву ако је судити према археолошким налазима, будући да се јављају тек од XV века. За обраду земље у повртњацима као и друге врсте ископа, коришћен је *ашов* (лат. pala), који је као и лопата најчешће био од дрвета, али у доњем делу ојачан оштрим гвозденим обрубом. Иначе, у познијим раздобљима (XV–XVII век) јављају се и метални ашови, што је посведочено археолошким налазима, мада није искључено да их је било и раније, с обзиром да у доба антике представљају уобичајену алатку. За дубља копања, посебно код припреме пољопривредног земљишта, односно вађења пањева и корења или насађивања винограда, коришћен је *будак* или *трнокоп* (**обнтьлица**, obietiliza, лат. sarculum). Ова алатка могла је бити слична мотици, то јест имала је један масиван крак са ушицом за дрвену дршку. Постојали су, међутим, и примерци са два крака, од којих се други завршавао шиљком или сечивом сличним секири. Судећи по приказима на живопису, овакве алатке могле су бити и са оба зашиљена крака.

За прикупљање траве са ливада и припрему сена у употреби је била *коса* (лат. falx faenaria), која свој облик није битно мењала од античких времена до данас. Сличан случај је и са *српом* (**срьпь**, лат. falx messoria) који је коришћен искључиво при жетви житарица. Поред обичних постојали су и српови са назубљеном оштрицом. Веома честа алатка за крчење шикаре и резање грана био је *косир* (**косирь**, лат. falx arboraria) који се, у зависности од намене, јавља у различитим величинама и појединостима облика. Међу очуваним примерцима има косира са тулцем, као и оних са трном за насађивање дршке. Сличан косиру вероватно је био и *трнорез* (**трьнорѣзь**). Посебна врста косира служила је за орезивање винограда (**косирь виноризни**). За резање лозе коришћен је и нож, али се он, изгледа, није битно разликовао од ножева свакодневне употребе. Међу дрвене пољопривредне алатке, које су несумњиво биле у употреби, а од којих нема очуваних археолошких трагова, треба поменути *грабуље* и *виле*.

Поред ручних алата за обраду земље, као и у антици, коришћена су оруђа која је покретала сточна запрега. У питању је *рало* (**ѡрало**) – справа дрвене конструкције, која је имала симетричан метални раоник (**ралникь**) или лемеш. О изгледу средњовековних рала, којих је било више типова, поред етнографских паралела, најбоље сведоче прикази на фрескама. Осим рала, у средњовековној Србији је изгледа био у употреби и *плуг* – сложеније оруђе са асиметричним раоником и црталом.

Гајење стоке, један од главних привредних ресурса средњовековне Србије, није било условљено употребом посебних алата. Изузетак можда представљају само гвоздене маказе за стрижење вуне, посебног типа, чије су оштрице биле повезане полукружно савијеном еластичном полугом.

Улов рибе, која је представљала значајан елемент исхране, обављан је у рекама или рибњацима уз помоћ мрежа и кошева, као што се то чини и данас. У употреби су такође биле и удице од бронзе или гвожђа, што потврђују, истина малобројни, археолошки налази.

3. *Дрводељски алати* на нашем подручју богатом шумама, где је дрво било главни грађевински материјал, релативно су бројни и разноврсни. Међу њима најчешћа је *секира* (**сикира**, **сєкыра**, лат. securis), која се у зависности од специфичне намене јавља у различитим облицима. Углавном се разликују према ширини и облику сечива. Тупа страна иза ушице за дршку, код неких типова посебно је моделована да служи као чекић. Изузетно ретка појава двојних секира (лат. labris), вероватно коришћених за тесање греда, ограничена је само на налаз једне оставе алата из београдског замка. Слична секири била је *брадва* (*bradua*), коришћена за скидање коре и дељање дрвета. За финију обраду греда коришћена је *тесла* (лат. ascia) – алатка са једним благо повијеним крајем на коме се налази водоравно сечиво, и другим у виду чекића.

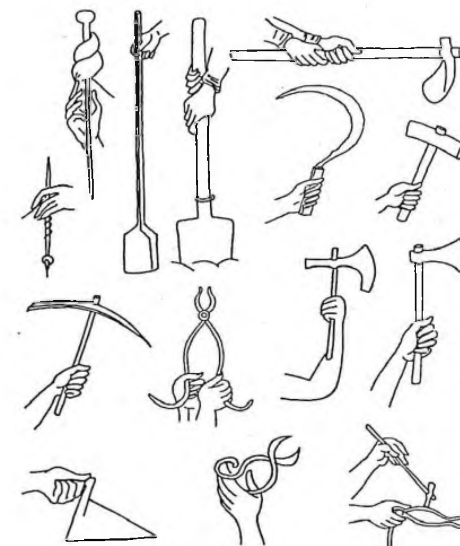

Представе алата на средњовековном живопису

Постојали су такође *стругачи* (лат. scalprum), који су се састојали од хоризонталне оштрице на чија су се оба повијена краја налазиле дршке, затим *тестере* (lat. serrula) са троугаоним зупцима, сличне савременим. Коришћено је и *ренде* (лат. runcina), које је било од дрвета са металним ножем. За декоративну обраду дрвета, која је судећи према етнографским паралелама у средњовековној Србији била веома развијена, коришћена су *длета* (лат. caelum) са равним или „коритастим" сечивом, затим *сврдла* (лат. terebra), а има поузданих индиција да је средњовековни дрворезбар познавао и *струг*, на којем су поред дрвених обрађивани и коштани предмети, најчешће делови намештаја.

Исцртавање и конструкција мотива вршена је помоћу металних *шестара* (лат. circinus). Међу дрводељским алаткама треба поменути и различите врсте чекића, од којих су неки, судећи према приказима на живопису, били и дрвени. Постојала је и

посебна врста металног чекића, чији је један крај имао два шиљка намењена вађењу клинова. За ту сврху коришћена су, иначе, *клешта* (лат. forceps), којих има међу налазима са средњовековних локалитета, а појављују се и на живопису, најчешће у сценама Распећа Христовог.

4. *Зидарски алати* ограничени су на неколико основних облика. Поред алатки за припрему терена, односно копање темеља, какве су будак-крамп, ашов и лопата, средњовековни неимари користили су *чекиће* и *длета* за обраду камена, као и мотике за мешање малтера. Постојале су и камене гладилице-брусеви, којима је полирана површина мермерних блокова, уочене међу налазима из времена грађења Студенице. Као посебна зидарска алатка може се издвојити *мистрија*, обликом слична, али нешто мања од савремених. Поред обичних постојале су и специјалне мистрије за наношење фреско малтера на сферне површине, о чему сведочи један примерак из манастира Градац.

5. *Ковачки алат*, према сазнањима која пружају резултати археолошких ископавања, био је ограничен на неколико основних оруђа. Коришћени су *чекићи*, углавном они тежи, који се обликом нису разликовали од рударских, и *клешта* са дугим крацима, понекад до 50 цм, којима је усијани комад гвожђа вађен из огњишта и постављан на *наковањ*. То је обично био велики дрвени трупац у чију је горњу равну површину усађиван масивни метални део у виду обрнуто постављене пирамиде. При даљој обради метала коришћене су различите врсте *секача* са хоризонталном дршком, затим *длета*, *пробојци* (*proboiaz*) за бушење рупа у металним плочама, најчешће потковицама, као и *турпије*. Потковачи су имали и посебну алатку – стругач за чишћење, односно припрему коњских копита. Поред ових основних алатки, средњовековни ковач користио је *точило* – кружни брус на ротирајућој осовини, које је покретано руком или ножном полугом, као и *мех* за распаљивање ватре.

6. *Златарски алат* средњовековне Србије недовољно је познат. Од археолошких налаза ту би се могли сврстати неки од мањих чекића, кратка длета и маказе за опсецање лима, као и понеки мали наковањ. Саставни део опреме златара представљали су калупи за ливење накита, крстова и сл., као и одговарајући ливачки прибор. Такође су постојале и бронзане матрице за отискивање на лиму племенитих метала, о чему сведочи јединствен налаз из Раковца у Срему. Златарски алат коришћен је и у *ковницама новца* (в.) где су резани калупи и коване новчане емисије од сребра и, знатно ређе, од бронзе.

7. *Кожарски алат* састојао се углавном од различитих врста *ножева*, *маказа*, *шила* и *игала*, а у употреби је била и *радла*. Као специфична алатка коришћен је нож са извијеним сечивима са оба краја средишње тордиране дршке, који је, поред осталог, служио и за чишћење површине коже пре штављења. За украшавање кожних израђевина постојали су орнаментални печати, којих има међу археолошким налазима, а очувани су и отисци на кожним корицама књига.

8. Опрема средњовековног *грнчара* била је веома скромна. Основну справу чинило је грнчарско коло – *витло*, које је могло бити на ручни и ножни погон. Оно се састојало од дрвене плоче на вертикалној ротирајућој осовини. Усавршенија витла, која су покретана ногом, омогућавала су грнчару коришћење обе руке, што се битно одражавало на квалитет и облик посуде. За обраду површине посуда коришћене су разне врсте коштаних гладилица, а за украшавање чешљасте алатке, радла, печати и сл.

9. *Рударски алати* представљају значајну скупину будући да је копање руда била једна од основних привредних делатности у средњовековној Србији. Са доласком немачких рудара – Саса, на наше подручје пренета је ондашња рударска техника укључујући и специфичне алате, о којима постоје бројни подаци у европској изворној грађи, посебно у делу Г. Агриколе (1494–1555). Неке алатке помињу се и у Закону о рудницима деспота Стефана.

Једну од основних алатки представљала су *рударска длета* или *гвожђа* (**гвоздиа**, лат. ferramenta, старонем. Bergeisen или Eisen), којих је било четири врсте. Обликом иста, ова оруђа разликовала су се само према величини. Биле су то алатке, како наводи Агрикола, „горе широке и четвртасте, да би се чекићем могло ударати по њима, доле су зашиљене да би се тврдоћа стене или рудне жиле савладала њиховом оштрином". У средини су имале рупу за насађивање дрвене држаље „коју држе једном руком док по алатци постављеној на стени ударају чекићем. Кад се иступе ковачи их поново оштре, све док се може". Истој намени служила су и широка длета без дршке, као и масивни клинови. Разних величина били су *чекићи* (**гвоздичакь**, лат. martellus, нем. Hammer), али су се углавном разликовале две скупине – мањи, за рад једном руком и велики, тешки, који су хватани за дршку обема рукама, у виду савременог маља или мацоле. Значајну алатку представљао је и рударски пијук – *килав* (**килавь**, старонем. Kilhouwe) који је на неки начин био и симбол рударске делатности. Међу археолошким налазима из рудника, али и градова, пијук је релативно бројно заступљен. Имао је један благо повијен крак и рупу за насађивање дршке. Описујући

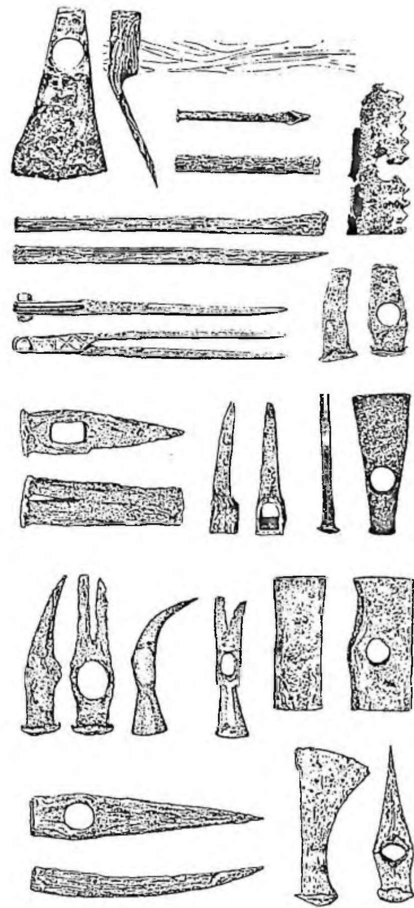

Алати – Рас, Студеница, Београд, Смедерево

рударски пијук, Агрикола наводи да је за разлику од земљорадничког, који је спреда широк и заоштрен, овај био шиљат, истичући да се њиме „ради у жили која није тврда него је обично земљаста". Поред пијука коришћене су „зашиљена мотика и лопата, које се нису разликовале од обичних", као и металне грабуље. У комплет рударског алата спадале су различите гвоздене шипке и полуге – *ћускије* за одламање већих комада стена. Поред ових, специфичних оруђа, у средњовековним рудницима у употреби су биле и друге алатке, посебно дрводељске.

За транспорт ископане рде у окну коришћене су кожне бисаге или џакови, затим дрвена корита (**коритце**), а постојала су и посебна дрвена колица. Извлачење на површину обављано је путем витла које се покретало ручно или уз помоћ сточне запреге.

Сличне справе постојале су и за извлачење воде из потопљених окана. У даљој преради руда је уситњавана и испирана, при чему су коришћене углавном исте рударске алатке. Као посебна јавља се *крачна* (нем. Kratze), којом је мешана руда при прању. По изгледу била је слична грабуљама, али је уместо зубаца имала издужену металну плочу.

10. *Кућни алати*, као предмети свакодневне употребе, чине посебну скупину. Према бројности археолошких налаза, на првом месту треба поменути *нож* (**ножъ**), који се јавља у различитим величинама и облицима, са металном дршком и коштаном, односно дрвеном оплатом или трном за усађивање у дршку. На основу облика сечива углавном се издвајају две основне групе – са правом или повијеном, конкавном оштрицом – које су по свему судећи имале и посебне функције. Уз ножеве, постојали су и мањи брусеви од којих су се неки могли и носити окачени врпцом о појас. Слично је ношено и *кресиво* (огњило), као основна алатка за паљење ватре.

У кућној радиности прерађивана је вуна, обављано ткање и потом шивење одеће. Од алата и опреме за такве делатности остало је мало материјалних трагова, али се захваљујући ликовним изворима и етнографској грађи може стећи доста целовита слика о њиховом изгледу. За припрему вуне постојала су *гребена*, од којих се често налази на очуване металне зупце. *Преслице* су биле дрвене као и *вретена*, на чијем крају се налазио пршљенак у виду замајца. Бројни налази ових пршљенака од керамике и камена, а понекад и кости, сведоче да је преслицу са вретеном поседовала готово свака

средњовековна кућа. Трагови *разбоја*, искључиво дрвене конструкције, веома су ретки. Углавном су у питању земљани тегови, којима је затезана потка. Прибор за шивење одеће чиниле су разне врсте игала од гвожђа, бронзе, а врло често и кости. Посебан део кућног инвентара представљао је ручни *жрвањ* за млевење жита, који се састојао од две кружне хоризонталне плоче међусобно повезане металном осовином. За млевење већих количина жита, где је за то било могућности, коришћене су воденице на потоцима.

Посебну, али изузетно ретку категорију оруђа представљали су лекарски инструменти (**врачевьское ѡроудіє**). Према ономе што се зна о византијској медицини, врсте и облици им се нису битно разликовали од античких. То су обично различите врсте хируршких ножева – скалпела, сонде, спатуле и сл. О постојању лекарске опреме у средњовековној Србији сведочи јединствен налаз из тврђаве Рас. У питању је хируршки инструмент специфичног облика за који се сматра да је служио за вађење металне стрелице из ране.

Уз примерке алата откривеног при археолошким ископавањима или познатог на основу изворне историјске грађе постојао је, без сумње, и читав низ других оруђа од пропадљивих материјала. Таква су била, на првом месту, она од дрвета коришћена у занатској производњи или свакодневном животу, о којима нема очуваних података. У том смислу будућа истраживања могу довести до нових сазнања.

ИЗВОРИ: Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис земљорадничког закона*, ЗРВИ 3 (1955) 15–29; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1960; G. Agricola, *De Re Metallica*, New York 1950.

ЛИТЕРАТУРА: Ф. Баришић, *Грчки натписи на иконама из оставе у Раковцу*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968) 212–215; М. Благојевић, *Земљорадња: Историја примењене уметности код Срба*, I том, Београд 1977; М. Антуновић-Коблишка, *О нашем средњовековном рударском алату*, ГЕМ 42 (1982) 95–104; М. Антуновић-Коблишка, *Прилог проучавању рударске и металуршке технике и стручних назива у старим српским и турским рукописима*, Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору 2 (1982); L. J. Bliquez, *Two Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times*, Dumbarton Oaks Papers 38 (1984) 187–190; *Les outiles dans les Balcans du moyen âge à nos jours* I–II, éd. A. Guillou, Paris 1986; И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988; D. Bogosavljević, *Medieval mining tools from the Belgrade National museum collection*, Ancient mining and metalurgy in Southeast Europe, Bor – Belgrade 1995, 251–264.

М. Поповић

АМБОРИЈА – назив за подграђе, насеље под утврђењем, трговиште. Потиче од грчке речи ἐμπόριον – трговиште. У документима о поклону великаша Хреље Хиландару, сачуваним у више верзија, као место становања 50 паричких породица употребљен је наведени грчки термин, а у српским верзијама: **ѵ амборию** односно: **оу градоу Штипоу оу амборьско**, односно: **ѡть подьградиꙗ штипьскаго.** Трговачки карактер подграђа потврђује помен прихода од трга: **ꙋ тѣмгє амборию трьгь.** Трг је овде у значењу грчког φόρος из византијске повеље о истом предмету. У Светостефанској хрисовуљи у опису међа појављује се облик *амбул* као синоним за трг, али у значењу места, положај му је: **под градь**. О ширини употребе сведочи чињеница да је у једном писму из 1495. трг соли у Новом назван *амбар*. Не може се, међутим, сваки помен амбара повезати с тим, јер та реч има другу етимологију. Значај термина амборија је у томе што показује да се веза тврђава – подграђе, тако карактеристична за развој градских насеља, развија још у византијском периоду (XI–XII век). Као топоним или микротопоним амборија би могао указивати на некадашње знатније насеље.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 89; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117.

С. Ћирковић

АМВОН – високо издигнут подијум на који се приступало степеницама на једној или обема странама. Стајао је у средини храма; на њему је био смештен пулт за литургичка читања. Са амвона су се читале свете књиге, спискови живих и мртвих чланова цркве који су били заслужни за цркву. Ранохришћански и византијски амвони грађени су у различитим облицима. Познати су по малом броју очуваних и реконструкцијама несталих амвона. Реконструкције су урађене према очуваним фрагментима. Амвони су грађени од добро обрађеног камена, украшеног рељефима разноврсне тематике. Репрезентативан је био амвон у цариградској Св. Софији. Његово место и облик реконструишу се према очуваним описима.

У стручној литератури најчешће се помиње у потпуности сачуван амвон у базилици у Калабаки (Тесалија, Грчка). У данашњим православним храмовима амвон замењује издигнут подијум кружног облика који се налази приближно на месту на коме је постављен амвон.

ЛИТЕРАТУРА: *Reallexikon für Antike und Christentum*, B.d. I (1950) 363, s.v. *Ambon*; *Lexicon des Mittelalters*, B.d. I (München und Zürich 1976) 515, s.v. *Ambo*.

М. Шупут

Амвонска розета – Љубостиња

АМИРА – титула османских владара. Сама реч је арапског порекла, amir – заповедник, гувернер, кнез. У српским средњовековним изворима јавља се у три облика: *амира* – **По прѣшьствию же и тѣхь господь начеть господѡвати велики амира Пагазить;** *амир* – **Ми сильни и велики царь амирь сѹльтань Багазить пишемѡ;** *амире* – **Милостиѡмь бѡжиѡмь и велики гѡспѡдарь и силни царь и велики амире сѹлтань Пагазить.** Титула се среће у дипломатичкој грађи, и у натписима: **По прѣшьствию же и тѣхь господь начеть господѡвати велики Амира Пагазить;** у записима: **прѣстави се Крісчіа амира;** у наративним изворима: **вьдаѥть сию вь женоу Амирѣ великомоу.**

Преко титулатуре османских владара може се пратити успон династије. Родоначелник, Осман Гази, био је вођа полуномадских Туркмена који су у пограничним областима ратовали против ослабљене Византије. Осман је био подложан емиру Кастамунија. Победом код Бафеона 1301. године његов утицај на граници је изузетно порастао. Орхан,

Османов син, узео је титулу султана и да би обележио своју независност, исковао је први османски новац. Када су анадолски емирати почели да признају суверенитет Орхановог сина Мурата I, он је узео титулу -hudavendigara-imperatora и sultan-i azama – најузвишенијег султана. У старосрпским изворима Мурату I се даје само титула амира.

Наследник Мурата I, Бајазит I, био је први османски владар кога западни извори називају императором. Бајазит I је затражио од абасидског халифе у Каиру да му званично додели ранг sultana al-Ruma – султана византијских земаља. У оновременим старосрпским изворима Бајазит I се назива *велики Амира*. После великог османског пораза код Ангоре 1402. године османски владари усвајају и турске традиције из централне Азије. На тај начин долази до прожимања концепције ханства са исламским схватањем султана као вође газија.

Титулу хана у изворима на старосрпском језику увек ће имати Селим I и његови наследници, док је пре њега она ретка. Освајањем Цариграда 1453. године, Мехмед II (1451–1481) је постао најмоћнији и најугледнији муслимански владар. Мехмед, назван Освајач, тврдио је да у својој личности сједињује исламску, турску и римску традицију у један универзални суверенитет. У српским средњовековним изворима његова титула је различита: *велики господар и велики цар амир султан Мехмет бег; велики господар и силни цар и велики амира султан Мухамет*.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 182, 362, 409, 522, 523, 524, 534; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 227, 229, 231, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 390, 391; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 63, 107, 109; III, 147; VI, 86; Г. Елезовић, *Турски споменици* I, 54 (напомена 2), 159 (напомена 1, 4), 339 (напомена 5); В. Р. Петковић, *Старине, натписи, листине*, Београд 1923, 15; В. Јагић, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*. Гласник СУД 42 (1875) 263; Раваничанин I, *Списи о Косову*, Београд 1993, 124; Раваничанин II, *Списи о Косову*, Београд 1993, 128; Непознати Раваничанин, *Слово о светом кнезу Лазару*; Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 74–84; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 37.

ЛИТЕРАТУРА: N. Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo 1990, 174; Х. Иналџик, *Османско царство*, Београд 1974, 79–82; Ђ. Даничић, *Рјечник*; P. Skok, *Etimologijski rječnik*, Zagreb 1971, 491; V. Mažuranić, *Prinosi*, 5.

В. Петровић

АНАГНОСТ – најнижи чин православне јерархије. За српску реч **чьтьць, чьтець** = читач у нашим списима коришћен је и грчки термин **анагность** (ἀναγνώστης). Заједно са звањем појца и ипођакона (у средњовековним српским текстовима – поддијакон) припада нижој јерархији, тј. групи црквенослужитеља, за разлику од ђакона, свештеника и епископа, који припадају вишој јерархији – групи свештенослужитеља. Свето писмо зна само за степене свештенослужитеља, док је црквенослужитеље донео сам живот Цркве, тј. развој богослужења. Разлика између ових двеју група је у следећем.

Црквенослужитељи добијају звање *хиротесијом* (= рукопроизвођење) коју епископ обавља испред иконостаса, тј. изван олтара јер им се намењују дужности изван олтара. Обред се обавља пре литургије, односно може се обавити потпуно независно од литургије. Могуће је истовремено рукопроизвођење више чтеца и ипођакона у оквиру једног обреда, као што је могуће проћи све црквенослужитељске чинове истог дана.

Свештенослужитељски се чинови добијају *хиротонијом* (= рукоположење) коју епископ обавља у олтару у оквиру литургије. На једној се литургији може обавити хиротонија само једног ђакона, једног свештеника и једног епископа, тј. не постоји могућност хиротоније изван литургије, нити групне хиротоније, нити се два чина могу добити за један дан. На путу ка свештенослужитељским чиновима, морају се прво добити црквенослужитељски чинови.

Осим богослужбених обавеза, у средњовековним изворима налазимо податке да се чтец бавио и неким другим пословима, најчешће преписивањем књига. Тако је 1279. године у граду Сврљигу, близу Ниша, чатац Костандин *а зовом Воисил граматик*, преписао једно јеванђеље за презвитера Георгија *зовом поп Радослав*. Анагност Радин Нагоричанин из Жеглигова оставио је запис на једном рукописном јеванђељу из 1300. године, и списак преписаних књига. Анагност Георгије написао је само једну трећину триода. У једном запису из 1554. године – **Сиꙗ слова писа грѣшни Сергіе анагность, сирѣч чьтьць**, имамо пример употребе и српског и грчког термина између којих је стављен знак једнакости: **сирѣчь**, што на српски преводимо са „то јест".

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи*; *Шест писаца XIV века*, Београд 1986, 209; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 758.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна литургика* III, Београд 1967, 109–111; Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*, Скопље 1923.

Р. Милошевић

АНАТЕМА (ἀνάθεμα) – појам који се у хришћанској цркви користи већ од IV века а у сталној је употреби, посебно у црквеним канонима, од V века. Као најстрожа црквена казна односи се, пре свега, на оне хришћане који су због најтежих духовних преступа, као што је јерес, одлучивани и искључивани (отуда латински назив excommunicatio) из црквене заједнице. Анатема има значење и проклетства и у овом смислу се употребљава најчешће у повељама. Повеље су документа са законском снагом и зато се у завршном делу повеље који се назива санкција, користи анатема или проклетство као духовна казна за прекршиоца онога што се у повељи наређује или констатује. За сам чин преступа који за собом повлачи анатему у повељама се употребљава више израза: претворити, потворити, преступити, преслушати, напакостити, разорити.

Као духовна казна анатема је била веома ефикасна пошто за гаранта изреченог или наређеног призива самог Господа Христа, Богородицу, или Светог коме је посвећен манастир, часни крст, све Свете, или 12 апостола, 4 јеванђелиста, или 318 отаца у Никеји, и тако даље.

Формулација клетве или анатеме која се употребљава најчешћа је: *да има, да прими, да искуси, да буде на њему клетва, да прими гњев и проклетство, да не получи милост, да буде анатема, нека је анатема и проклет, да буде завезан, проклет и трклет, да не буде благословен, да га порази, проклетије јему буди*, и друго.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици X, Санкција*, Глас СКА 100 (1922) 1–48; Ј. Брија, *Речник православне теологије*, са румунског превео епископ Митрофан, Београд 1997.

Р. Поповић

АНГАРИЈА – грчки термин преузет из Византије у време кад му се значење тако проширило да је обележавао сваки неплаћен рад за државне власти. Првобитно се подразумевала дужност материјалног и физичког помагања превоза чиновника, војске, државних добара, а касније је укључено и грађење тврђава, мостова и других објеката. У значењу терета и обавезе уопште, термин је ушао у средњовековни латински и романске говоре у јадранским приморским градовима. Налази се у статутима Котора и Будве и актима других градова, понекад у значењу терета који лежи на некој згради, земљишту или другом непокретном добру. Српски владари су га употребљавали у својим грчким *повељама* (в.) на исти начин као византијски цареви. Врло ретко се употребљавао у српским актима где му одговара термин *работа* (в.), остао је, међутим, запамћен у народном говору у значењу кулука, принудног рада; познају га и народне песме.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 378–380.

С. Ћирковић

АПЕЛАЦИЈА в. *Призив*.

АПОКРИФИ – списи у средњовековној књижевности који нису ушли у канонске (истините) књиге. То су тајне, скривене, *отречене* књиге које је забрањивала хришћанска црква. Све канонске књиге Старога и Новога завета су биле пописане још у актима лаодикијског сабора (око 360). Попис *узакоњених књига* доноси и Савин *Номоканон* (*Крмчија*).

Апокрифи су задовољавали потребу средњовековних људи да што више сазнају оно о чему укратко или недовољно пише у Библији, те су о догађајима и личностима из Библије писали опширно, на леп и забаван начин (Ђ. Сп. Радојичић). Описивали су пакао и седам небеса, откривали тајну будућности.

Током времена повећавао се број апокрифа, те су састављани и спискови ових забрањених књига. Црквене личности указивале су на њих као на лажна писања, јер су се преко апокрифа могла ширити и јеретичка учења. Наши апокрифи махом су преведени са грчког и латинског. Тако је оригинал *Никодимовог јеванђеља* на грчком. У науци су се апокрифи доводили у везу са богумилима, но и о томе је писано различито.

У српским рукописима XVI–XVII века апокрифи се могу поделити на легенде и на апокалипсе (откривења, виђења), као и на старозаветне и новозаветне (Ђ. Сп. Радојичић). Апокрифе налазимо у старој српској и старој хрватској књижевности. То су рукописи *Легенда о Адаму и Еви*, *Легенда о Авраму*, *Легенда о Јову*, *Откривење Варухово*, *Виђење Исаијино* и други. Иако су постојали спискови, апокрифи су се у српској књижевности преписивали све до XIX века. Неки су и у цркви читани – *Протојеванђеље Јаковљево*, *Никодимово јеванђеље* (на Ускрс, Велику суботу) (Ђ. Трифуновић).

Новија истраживања српске апокрифне традиције обогатила су наша сазнања о тој проблематици. Начињена листа апокрифа илуструје различитост преписа српских апокрифа и упућује на њихова издања, као и библиотеке и градове у којима се налазе (Т. Јовановић).

Запажен је утицај апокрифа на нашу народну књижевност. Под утицајем апокрифа *Хожденије Богородице по мукам* настала је песма *Огњена Марија у пакту* (Вук. II књ., бр. 4).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: V. Jagić, *Slovenski tekstovi kanona o knjigama staroga o novoga zavjeta podjedno s indeksom lažnih knjiga*, Starine JAZU 9 (1877) 96–116; А. И. Яцимирскій, *Библіографическій обзоръ апокрифовъ въ южнославянской и русской письменности (Списки памятниковъ)*, Выпускъ I. *Апокрифы ветхозавѣтные*, Петроградъ 1921; EJ, 137–139 (Đ. Sp. Radojičić); Ђ. Трифуновић, *Апокрифне књиге*, Азбучник, 20–21; T. Jovanović, *L'étude des apocryphes dans la tradition manuscrite serbe médiévale*, Etudes Balkaniques, Cahier Pierre Belon 4 (1997) 107–131.

J. Ређеп

АПОТЕКА – један од назива за дућан или радњу у средњем веку. Службу апотекара у Дубровнику и Котору обављали су углавном странци, а најчешће Италијани. У латинским и италијанским документима апотекар се различито називао: apothecarius, aromatarius и speciarius, а у ћирилским документима спичар (**спичарь**).

Апотекари су се, поред свог главног занимања, бавили трговачким и кредитним пословањем. У дућанима су продавали не само лекове и ароматичне траве, већ и другу робу. Стога се у дубровачкој архивској грађи дућан апотекара, али и осталих трговаца називао апотека (apotheca, apotecha).

Други термин за дућан био је стацун (stacio). Осим тога, за ознаку дућана употребљавала су се и оба назива истовремено – stacio siue apotecha. Дућани дубровачких трговаца у Србији и Босни најчешће носе назив стацун и ботега (botega), о чему сведоче подаци сачувани у тестаментима. У ћирилским документима дућан се ретко јавља, а и тада под називом стацун (**стачунь**).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 159, 354, 403; I–2, 420, 481.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ковијанић – И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора (XIV–XVIII вијек)*, књ. II, Љекари – Апотекари – Апотеке, Цетиње 1957, 55–69, 94–95; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 112; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 110, 166, 189, 194, 196, 269; Р. Ћук, *Млетачка породица Салимбене у Дубровнику у позном средњем веку*, ИЧ 37 (1990) 27–61; Р. Ћук, *Породица Сојмировић из Новог Брда у Дубровнику*, ИГ 1–2 (1993) 18; Р. Ћук, *Породица Касела из Рудника*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 102.

Р. Ћук

АПСИДА в. *Црква.*

АРБАНАС (**Арьбанасинь**) – означавао је не само етничку него и социјалну категорију становништва у средњовековној Србији. Душанов законик изједначује Влахе и Арбанасе као сточаре: *Где престоји Влах или Арбанасин на селу, на томе селу да не стане други, за њим идући, аколи силом стане, да плати потку и што је попасао* (члан 82). *Потка* (в.) је казна за више кривичних дела, али у овом случају штити насељено, земљорадничко становништво од сточара који су са стадима силазили са планинских пасишта и тражили зимовиште у топлијим, жупним пределима. Овде је потка означавала повреду границе поседа и штету коју је стока наносила имањима сеоског становништва.

Сточари су могли да зимују у жупним пределима само у договору са селом или господарем села. На имању Светог Николе Врањинског забрањује им се боравак преко зиме – *ни Арбанасин да ту не има зимовишта*. Сточарима се удвостручују казне за насилно продирање у сеоске атаре. Арбанаси и Власи плаћали су сто перпера, док је *потка међу селима* износила педесет перпера (члан 77).

Стално настањени Арбанаси имали су статус земљорадничког, себарског становништва: *И Арбанаси који се обретају у цркве да работају како и Србље*, одређује хрисовуља цара Душана манастиру Светих арханђела код Призрена.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 27; J. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 305; Н. Радојчић, *Законик*, члан 77 и 82.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 101–103; *Rječnik JAZU*; Б. Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима*, Илири и Албанци, Београд 1988, 285–322; С. Ћирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, на истом месту, 323–360.

Р. Михаљчић

АРЕНГА (пролог, грч. προοίμον) – реторички текст који представља уводни, свечани део текста повеље. Задатак аренге је да објасни начелне, опште мотиве настанка правног чина. Ови су мотиви најчешће религиозни (аукторповеље излаже разлоге за сопствена богоугодна дела оличена у датој даровници; у владарским повељама неретко излаже суштину и принципе праведног владања „подобног" Христовој владавини и његовим делима) или политички (у том случају аренга је непосредно везана за конкретну политичку ситуацију, односно тренутак у коме је повеља издата и најчешће алузивно – метафоричним изразом, употребом топоса и паралела – објашњава и оправдава аукторово деловање у датим околностима).

У старијој дипломатици сматрало се да је аренга само украс повеље који има књижевну вредност, а није непосредно везана за сам садржај правног чина. У прилог таквом тумачењу аренге говорила је и чињеница да су само свечане повеље имале пролог, који се од IX века најчешће састојао од цитата из Св. писма.

У западноевропској дипломатици између X и друге половине XII века јављају се дуге, развијене аренге теолошког садржаја, да би касније почео да преовладава типизирани, краћи пролог који је преузиман из готових формулара. Захваљујући резултатима бечке дипломатичке школе, посебно обимној студији H. Fichtenau-а, у модерној дипломатици преовлађује другачије разумевање овог дела повеље, које аренгу и у идејном и у садржинском погледу везује за конкретан правни чин на који се повеља односи.

Аренге се често срећу у српским средњовековним повељама, посебно у оним намењеним црквеним адресатима. Посвећене су Христу, Богородици и највећим хришћанским светитељима, обично патронима цркве која се повељом дарује (св. Никола, св. Стефан, св. Ђорђе, св. арханђели). У аренгама српских повеља јављају се и аутобиографски мотиви, мотиви везани за династију и њен светородни корен, као и за молитве св. Симеона и Саве у њиховој функцији заштитника отачаства. У пракси српских канцеларија уобичајено је понављање исте аренге у више повеља, док се у византијској царској канцеларији за сваку хрисовуљу припремала посебна аренга.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици V, Аренга (Проемиум)*, Глас САН 94 (1914) 192–229; H. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz – Köln 1957; H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*; Ђ. Трифуновић, *Огледи и преводи XIV–XVII век*, Београд 1995, 25–30.

С. Марјановић-Душанић

АРКОСОЛИЈУМ – лучно засведена ниша над гробом, уграђена у зид или конструисана на његовој површини. Као облик надгробног обележја јавља се у раздобљу раног хришћанства (III–IV век), а затим и у рановизантијском периоду. Судећи по сачуваним споменицима, аркосолијуми су релатив-

но ретко коришћени у средњовизантијској епохи. Свој процват доживљавају у архитектури из доба Палеолога, о чему сведоче бројни репрезентативни споменици сачувани у црквама Цариграда.

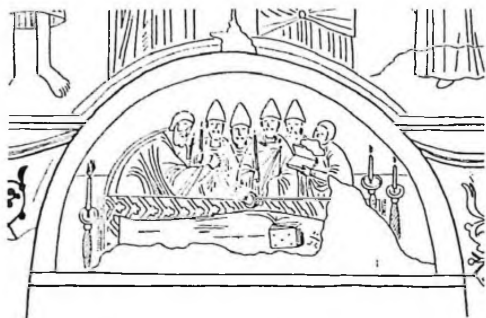

Аркосолијум над гробом липљанског епископа Теодора – Грачаница

У фунерарној и градитељској пракси средњовековне Србије појава аркосолијума у непосредној је вези са ширењем византијског утицаја у доба краља Милутина, што произилази из чињенице да сви поуздано датовани примерци потичу из времена након 1300. године. Овај тип гробног обележја подизан је у наосу и припрати цркава. Нарочито популаран био је међу представницима високог клира: црквених поглавара (аркосолијуми архиепископа Саве II и патријарха Јоаникија у Пећкој патријаршији) и епископа (аркосолијуми у Богородици Љевишкој, Грачаници, Бањи Прибојској). У другој половини XIV и првој половини XV века аркосолијуми се јављају и над гробовима монаха (Радослављева припрата у Студеници) као и лаика (Хиландар, Богородица Перивлепта у Охриду). Средњовековни српски аркосолијуми по правилу су нише пробијене у маси зида, понекад и накнадно. Само у једном случају (гроб архиепископа Саве II) састоји се од зиданог лука и архитектонске конструкције, коју чини псеудоциборијум прислоњен уза зид. Могли су такође бити у виду сликаног лука. Аркосолијуми су увек садржавали и сликану декорацију. Њене главне теме су композиције сахрана, молитвено обраћање за спас душе – Богородици и одабраним светитељима, као и слике процветалих крстова, симбола вере у будући васкрс.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Поповић, *Надгробни споменик Саве Другог из цркве св. Апостола у Пећкој патријаршији*, Зборник МС ЛУ 21 (1985) 71–88; С. Ћурчић, *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд – Приштина 1988, 142–144.

Д. Поповић

АРТОФОРИОН в. *Сасуди.*

АРХИВИ – места чувања повеља и других докумената. Смисао настанка документа је правне природе и служио је савременицима као доказно средство, а смисао чувања докумената је у томе да једном у будућности послуже као сведочанство или доказ, па је природно да буду предмет нарочите пажње. Уколико су документи ређи, јер се тек мали део важних правних послова обављао писмено, утолико је већа била њихова улога у правним и политичким пословима. Отуда није необично што се у понеким документима говори о месту или начину њиховог чувања. Тако се у Душановој повељи за Дубровчане са потврдом ранијих уговора (1349) каже да су написане *три хрисовуље* и то *да једна стоји у царства ми, друга у Бенецех у дужда, а третија у Дубровнице.* Нешто раније (1332) босански бан Стјепан II Котроманић је записао како да се чувају два примерка повеље за Дубровник: *да храни господин бан у своју кућу а други хрусовој да храни господина бана Степана Степан Бенчулић.* Слично је краљ Вукашин 1370. одредио да једна повеља (*милост*) стоји у Дубровнику, а друга иста таква *у кући краљевства ми.* Архиепископ Никодим је 1322. у своме акту забележио да је наложио да се направи у Карејској ћелији препис Типика светог Саве и наредио *хранити тај типик у црковној ризници у Архиепископији с другим његовим светим уставима.* Ризница је била место где су се документи најчешће чували. Други примерак једне пресуде из 1442. послат је из Зете у *ризницу господина деспота.*

Мања господа и племићи чували су своје документе у кући. Дубровачки посланици су у један мах, обраћајући се Сандаљу Хранићу, изјавили (1404): *Војводо, сваки племенити човек има привилегије од Босне, а Ви их имате пуну кућу...* Црквене установе су се нарочито бринуле о документима. Међу члановима клира архиепископа и епископа били су *хартофилакси*, чувари докумената.

Документи су, дакле, делили судбину ствари од вредности и драгоцености својих господара. Како су ризнице бивале на разним местима, не увек обезбеђене, страдале су од пожара или су прелазиле из руке у руку, а са њима и документи. У повељи краља Уроша I за манастир Светог Петра и Павла на Лиму каже се како *изидоше Бугаре и попленише црков светог апостола Петра на Лиму и узеше ризницу и сасуди црковније и крусовол златопечатни.* Радослав Павловић се 1439. жали у својој исправи како Степан Вукчић (касније херцег Стјепан) *када прими наш град у Требињу туј ми узе записе и повеље од вишеречених постава.* Сандаљ Хранић у једном свом акту констатује да су због недавних ратова изгубљене повеље о грађанству добијене од Венеције. Исправе су ишле заједно са дарованим објектом, па се отуда дешава да су повеље даровање једном манастиру сачуване у другом.

Документи су, наравно, страдали и од влаге, инсеката, бивали оштећени. Кад су пред краља Милутина (1299/1300) изнете старе повеље манастира Светог Ђорђа код Скопља, он је нашао да су *писанија их и хрисовуље* старе, да су од мољаца изгрижене, истрошене, издрте, тако да се не могу читати, па је краљ дао да један дијак под надзором студеничког игумана и краљевог чиновника: *својом руком испише и преложи стара писанија од грчких и бугарских хрисовуља, исписати све те старе у овај нови хрисовуљ.* И то је био начин чувања и продужавања века старих докумената. Један број повеља је сачуван тако што је био преписан у посебне књиге. Душанов законик тражи да судије од свих пресуда и писмених налога примерак чувају код себе (чл. 162, 163). Не знамо у којој мери је то било остварено, јер нам судске исправе Душановог доба нису сачуване. У једном дубровачком документу спомињу се registri канцеларије Стефана Вукчића Косаче.

Из самих докумената се може сазнати понешто о томе како су били чувани. У покладу жупана Десе, сина краља Владислава, чуваног у Котору и Дубровнику (1281), била је и кутија са повељама: capsula una parva cum cartis intus, која је била у врећици (in uno saculo).

У српском попису хиландарских грчких аката, састављеном на самом почетку XIV века, једне повеље су биле *у коситреном ковчегу* или у *штитареном* (вероватно дрвеном) ковчегу, док су друге биле у врећици: *у платнене сакули.* Тај попис даје и понеки податак о стању аката: једнима су гусари откинули печате, за друге се каже да имају сребрни или воштани печат; разликују се хрисовуљи, повеље, оризме, књиге (писма), одвајају се копије (ткмине). Друге су речи, али исти предмети у пописима имовине сачуваним у Дубровнику. Војвода Сандаљ Хранић је имао 1406: *један кофанац* (ковчежић) *у ком рече да су повеље и записи и књиге; две шкатуле с повељами и књигами.*

Приморски градови показују највише бриге о документима. У Дубровнику се од XIII века преузимају нотарске књиге и чувају као својина Општине, од XIV века у посебној просторији, у орманима или сандуцима. У Дубровнику је било уобичајено да се старе повеље, чуване у катедралној цркви, прегледају када би се водили преговори или кад је требало израдити нацрт нове повеље. У првој половини XIV века нотарима и канцеларима наређено је да списе доставе in cancellaria communis Ragusii. Ради лакшег прегледања задужени официјали су стављали своје белешке на полеђину, назнаку садржине акта и његову актуелност. Сличне кратке белешке корисне за идентификацију налазе се и на полеђини повеља чуваних у манастирима. У Хиландару је око 1300. сачињен попис старих повеља којима је манастир располагао. То је један од веома ретких пописа докумената манастирске ризнице.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXVI, Историја повеља – Губљење – Уништавање – Чување – Архиви*, Глас 169 (1935) 49–75; A. Solovjev, *Un inventaire de documents byzantins de Chilandar*, Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 31–44; Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, ИЧ 27 (1980) 5–62; Д. Синдик, *Из Хиландарског архива*, Хиландарски зборник 5 (1983) 69–73; М. Живојиновић, *Запис о грчким повељама Хиландарског архива*, Хиландарски зборник 9 (1997) 27–34.

С. Ћирковић

АРХИЕПИСКОП (**арьхиѥпископь, арьхиѥпископь, арьхипископь**) – почасна титула која је настала од епископског степена; давала се епископима који су били на главним катедрама васељенске цркве; аутокефални архиепископ, који је имао јурисдикцију над неколико епископија и самостал-

но хиротонисао епископе, а и он бивао хиротонисан од домаћих епископа. До оснивања самосталне Српске цркве 1219. године Србија је за духовног поглавара, у централним областима, имала охридског архиепископа. Први српски самостални архиепископ био је из владарског рода, син Симеона Мироточивог и брат првог српског краља Стефана Првовенчаног, хиландарски монах и студенички архимандрит Сава. Добивши достојанство архиепископа у Никеји 1219. од патријарха Манојла Сарантена и никејског цара Теодора I Ласкариса, он је истовремено титулисан као архиепископ свих српских и поморских земаља. Сава је успео да у Никеји добије и другу велику привилегију за Српску цркву, право да она буде аутокефална, односно да њеног архиепископа хиротонишу домаћи епископи („да више не иде други архиепископ у васељену на освећење, но само његово помињање међу првима, и да самоосвећено буде отачаство његово, као што је Божјом помоћу и самодржавно"). Васељенски патријарх биће помињан на службама у Србији, као најстарији. После поука о организацији, руковођењу црквом и црквеним законима, Сава је напустио Никеју и отишао у Свету Гору, у манастир Хиландар. Одатле је за Србију повео монахе, своје ученике, којима је наменио епископска звања (*изађе из манастира узевши са собом оне за које је знао да су подобни да их постави за епископе*). Касније је, боравећи у Солуну, превео и преписао са сарадницима *многе књиге законске о исправљању вере, које требоваше његова саборна црква*. То је био Номоканон или Законоправило, који је требало да има свака епископија. Са краљем Стефаном Првовенчаним и српском властелом саветовао се о организацији Српске цркве и одредио духовне области српских епископија и Архиепископије, а старао се у исто време о довршетку градње цркве Св. Спаса у Жичи, седишту Архиепископије. Са српским краљем образовао је и властелинства епископија и Архиепископије. У Жичи је после Ускрса (29. марта 1220) хиротонисао своје ученике за епископе и послао их у њихове епископије. Као први архиепископ Српске цркве одржавао је редовно црквене саборе, на којима је проповедао и поучавао о православљу, проклетству безбожних јеретика и уопште *поучавајући Богом поверено му стадо и оштрећи га на свету веру*, учествујући и на државним саборима приликом крунисања српских владара и других државних послова. Тај пример следили су и његови наследници. Он је био архиепископ до 1233. године, када је уступио престо свом ученику Арсенију, због првог одласка у Свету земљу и Јерусалим. Сава је био и први српски архијереј који је пропутовао два пута Свету земљу и Блиски исток, остављајући тамо о себи и краљевском роду и држави многе спомене и трагове.

Порекло већине српских архиепископа није детаљно наведено у њиховим биографијама. Само за неке од њих зна се из којих су крајева и из каквих друштвених слојева потицали. Арсеније је био пореклом из сремске земље, син богатих и побожних родитеља, свакако властелинског рода. Слични су подаци и о пореклу Јоаникија I, али му се не зна родни крај. Опширнији подаци о животу, пореклу и црквеној каријери односе се на Јевстатија I и Данила II. За Јевстатија I зна се да је био родом из жупе Будимље, син српског властелина. Данило II припадао је високој властели, која је била блиска краљу Милутину, а своју службу је започео као лични краљев дворанин. За Никодима се зна да је био родом из рашке или српске земље. Житија појединих архиепископа говоре о њиховом монашењу, па понекад и о звањима која су заузимали у својој монашкој каријери, било по манастирима или у саборним црквама. Арсеније се замонашио у Жичи, био је синђел архиепископа Саве и еклисијарх Архиепископије, док је Јоаникије I био хиландарски економ. Јевстатије I замонашио се у манастиру Св. арханђела на Превлаци, саборној цркви Зетске епископије, од руке зетског епископа Неофита. Многи исцрпни подаци говоре о монашким данима архиепископа Данила II; замонашио се у манастиру Св. Николе у Кончулу од игумана Николе и ту се прославио својим монашким подвизима. Архиепископ Јевстатије II позвао га је себи, рукоположио за презвитера, а био је и његов синђел. Никодим се замонашио у Хиландару, а био је ученик Данила II. Неки од будућих архиепископа, угледајући се на светога Саву, посетили су Свету земљу и Јерусалим – Сава II, Јоаникије I и Јевстатије I. Понеки од архиепископа били су, пре устоличења на престо светога Саве, игумани или епископи. Сава II био је хумски епископ (1254–1263), док је Јоаникије I био игуман Хиландара и студенички архимандрит. Јевстатије I био је игуман Хиландара и зетски епископ, а Сава III игуман Хиландара и призренски епископ. Никодим је наследио Данила II на месту игумана Хиландара. Данило II био је не само игуман Хиландара, где се прославио бранећи манастир од напада и опсаде Каталана, већ и два пута епископ, заузимајући достојанство бањског и хумског епископа. Такође се, као изузетни монах, повлачио повремено у Карејску келију Св. Саве, где је живео по строгим правилима Карејског типика.

Архиепископи су се морали старати о саборним храмовима Архиепископије, а у томе су се истицали Арсеније, Јевстатије I, Никодим и Данило II. Арсеније је на пећком метоху подигао цркву Св. апостола; Никодим је уз Арсенијеву изградио и цркву Св. Димитрија а у Лизици храм Светог Саве Српског. Данило II је заокружио и довршио манастирски комплекс у Пећи, подижући Св. Богородицу Одигитрију са параклисима, припрату и пирг са црквом Св. Данила Столпника. Такође је обнављао Жичу, а у Магличу изградио манастирски комплекс. Последњи архиепископ, Јоаникије II, пре ступања на престо св. Саве, био је логотет краља Душана и једини није дошао из монашких редова, већ из световњака. О архиепископу Данилу I најмање се зна, осим да је био свргнут са архиепископског престола. Архиепископи Никодим и Данило II били су духовници краљевима Милутину и Стефану Дечанском.

Угледајући се на свог славног претходника св. Саву, као писца биографије Симеона Немање Мироточивог, Данило II је, огледајући се у писању неколико житија и две службе, оставио блиставо и драгоцено дело о личностима и збивањима свога времена. Никодим је превео Јерусалимски типик св. Саве Освећеног. Српски архиепископи су обављајући црквене послове (сазивање епископских сабора, брига о одржању чистоте православља, обнављање и подизање цркава) учествовали и на државним саборима, били дипломате и посланици српских краљева, међу којима су се истицали по својим способностима свети Сава, Никодим и Данило II.

Српски архиепископи од св. Саве носили су наслов – архиепископ свих српских и поморских земаља, или једноставније преосвећени архиепископ. Поред званичне титуле српских архиепископа читав низ епитета везан је за личност и титулу српских архијереја, нарочито се то односи на св. Саву: свети отац наш Сава, први архиепископ и учитељ српски, архиепископ све српске земље, равноапостолни, западни, велики архијереј, отац првопрестолни, првопастир, првосвештеник. Други архиепископи називају се – блажени, богоносни светитељ, освештени светитељ, преосвештени божји угодник. Свети Сава је називан и *изабрани вожд* или *вожд отачаства на правоверје*, тј. онај који учвршћује у својој земљи православље; исти израз употребљен је још само за архиепископа Арсенија. У службама св. Сави (Теодосије), Арсенију и Јевстатију I (Данило II), Никодиму (Марко Пећки) налазе се бројни епитети који истичу душевне врлине, побожност и монашке подвиге српских архијереја. Архиепископски престо углавном се назива престо св. Саве, обогаћен изразима свети и божаствени, првосветитељски, богомдаровани, апостолски, даровани. Архиепископи су имали свој двор у Жичи и Пећи и достојанственике саборне цркве (клир), о чему има мало помена у изворима (јереји и цео клирос црквени).

Титулу архиепископа носили су од 1346. године митрополити, који су имали суфраганог епископа под својом духовном влашћу (архиепископ призренски, скопски, липљански).

ИЗВОРИ: *Живот св. Саве и св. Симеуна*, написао Доментијан, 217, 220, 221, 222, 225–226, 227–228; *Живот св. Саве*, написао Теодосије, 126–136, 138–140, 192; *Животи краљева и архиепископа српских*, написао Данило; Ст. Новаковић, *Законски споменици* (регистар – 797, 798, 820, 827, 837, 861, 883, 888), 468–469, 594; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 21 бр. 50; 22 бр. 52; 49 бр. 155; 50–51 бр. 161; 64 бр. 201; Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана*, 289; *Шест писаца XIV века*, Стара српска књижевност 10, Београд 1986, 187–207.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 257–258, 354–355; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. XIII. Потпис*, Глас СКА 106 (1923) 48; Ст. Станојевић, *Архиепископ Арсеније*, Гласник ИД НС 5 (1932) 1–13; Ст. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263–1326)*, Глас СКА 163 (1935) 44–78; Ст. Станојевић, *Свети Сава*, Београд 1935, 123; *Сава Немањић – Свети Сава*, Историја и предање, 7–491; М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976, 55–68; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовање Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 251–273; М. Janковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 227; М. Петровић, *О Законоправилу или Номоканону Светога Саве*, Београд 1990, 7–41; М. Јанковић, *Студенички архимандрит*

и протосинђел Јован, ИЧ 36 (1991) 205–211; М. Антоновић, *О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I*, ЗРВИ 34 (1995) 107–115; С. Ћирковић, *Свети Сава између Истока и Запада*, Свети Сава у српској историји и традицији, 27–39; М. Благојевић, *Архиепископ Сава – Вожд отачаства*, н. д., 63–75.

М. Јанковић

АРХИЕПИСКОПИЈА (арьхиепископиꙗ, арьхиепискоупиꙗ) – назив за самосталну црквену област којом управља аутокефални архиепископ, а који под својом јурисдикцијом има неколико епископија. Аутокефалног архиепископа бирају и хиротонишу домаћи епископи, што је основно језгро сваке аутокефалије. До оснивања Српске аутокефалне архиепископије 1219. године Срби и њихова држава били су под јурисдикцијом Охридске архиепископије (основане 1019/1020).

На територији српске државе деловале су три епископије у саставу Охридске архиепископије – Рашка, Призренска и Липљанска. Рашки епископи, нарочито у доба великог жупана Стефана Немање, били су његови блиски сарадници. Са јачањем и ширењем државе у доба великог жупана Стефана Немањића јавила се и потреба за више православних епископских центара, нарочито у Приморју, где је био јак утицај католичких архиепископија Бара и Дубровника и епископије у Котору, а и у другим граничним областима српске државе (према Босни и граници са Мађарима).

Услове за оснивање самосталне Српске цркве дуго је припремао и упорно стварао јеромонах Сава. Преко изградње манастира Хиландара у Светој Гори (1198) од стране српског владара и монаха Симеона Немање и његовог сина Саве, уз подршку и помоћ великог жупана Стефана Немањића, подизан је углед српске државе и њеног владара у православном свету. Углед јеромонаха Саве био је пресудан да добије посвећење у архимандритско достојанство, које ће му омогућити слободно и несметано духовно деловање у Србији, као студеничког архимандрита после 1206. године. Архимандритско достојанство у Србији дало је светом Сави право да је први међу свим српским игуманима и право извесне јурисдикције, а претпостављало је и будући избор за епископа. Све то доприносило је стварању коначне идеје о оснивању аутокефалне Српске цркве. Проглас краљевине 1217. убрзао је и питање формирања самосталне домаће цркве.

Пресудну улогу у остваривању овог циља одиграо је студенички архимандрит Сава, који је у Никеји 1219. године добио од патријарха Манојла Сарантена и цара Теодора Ласкариса достојанство архиепископа. Дипломатским способностима и чврстим опредељењем за православље, Сава је успео да за Српску цркву оствари и аутокефалију, тј. да убудуће српски архиепископи буду хиротонисани од својих епископа: *и да се састане тај сам архиепископ са сабором својих епископа, и тако да освећују себи архиепископа*. По доласку у Србију први српски архиепископ саветовао се са краљем Стефаном Првовенчаним и властелом о организацији Српске цркве и довршењу изградње саборне цркве Жиче. Архиепископско достојанство покушао је да оспори охридски архиепископ Димитрије Хоматијан, али та његова акција остала је безуспешна, а Сава је наставио рад на распореду епископија, одређивању епископских центара и избору првих епископа.

Српска архиепископија организована је у 10 епископија, док је једанаесту представљала сама Архиепископија. Седиште Архиепископије било је смештено у Жичи, чији су ктитори били свети Сава и краљ Стефан Првовенчани. Архиепископија је добила велико властелинство **на крьмоу и на одѣꙗние слоужещимь светомоу храмоу семоу** са земљорадничким насељима, *планинама* и власима, што је забележено у првој жичкој повељи (северни натпис), затим одређену област јурисдикције, којом је управљао архиепископ (жупе: Крушилница, Морава, Борач, обе Лепенице, Белица, Левач, Лугомир, Расина, Јелшаница), и право убирања посебних архиепископских прихода. Донете су и прве опште одредбе које су се тицале Архиепископије и српског архиепископа. Наиме, по одредбама друге жичке повеље (1224–1227) одређено је да се у храму Св. Спаса, саборној цркви Архиепископије, крунишу сви српски краљеви, хиротонишу архиепископи и епископи и посвећују игумани.

Називи Архиепископије или Српске цркве бројни су и различити. У титули архиепископа Саве и других архиепископа види се да се под Архиепископијом подразумева простор српске краљевине, који је обухватао све српске земље и поморске, и која је пратила титулу српског краља (*први архиепископ све српске земље; оца нашега и богоносног наставника све српске земље и поморске архиепископа Саве; Арсеније преосвећени архиепископ свих српских земаља и поморских; архиепископ све српске земље; Данилу, преосвећеноме архиепископу свију српских и поморских земаља*). Архиепископија се помиње и као велика Архиепископија, света велика Архиепископија, Архиепископија српска, а само два пута као Српска црква и Српска велика црква, или *наша западна црква* (само код Теодосија). Најчешће се уз Архиепископију помиње манастир Жича, као њен други назив, а често се поистовећује са домом Спасовим (*дом Спасов звани Жича; и опет оде у дом Спасов, велику архиепископију; велику архиепископију, звану Житчу; у рукотворени му манастир у велику архиепископију звану Житчу*, или само *дом Спасов*).

Помиње се и уопштено простор духовне власти Архиепископије, односно српског архиепископа у српској држави, али без одређивања неких географских појмова, као што је то случај у титулатури српских архиепископа – *и дадох му од бога власт да у целој области црквеној посвећује попове и ђаконе; и посадивши га на свој престо, предаде му сву област богом даровану му над својим отачаством да везује и дреши; област државе велике архиепископије*.

Крајем XIII века седиште српске Архиепископије из дома Спасова у Жичи премештено је у жички метох у Пећи. У цркви Св. апостола, која је у то време већ била колективна гробница српских архијереја, установљено је ново седиште Архиепископије, али је Жича и даље сматрана првим седиштем Архиепископије, где су повремено боравили архиепископи и трудили се око њене обнове. Њен назив Дом Спасов пренео се и на ново седиште и манастирски комплекс у Пећи, који се коначно формирао у првим деценијама XIV века. Српска црква носила је наслов Архиепископија све до прогласа Патријаршије 1346. године.

ИЗВОРИ: В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Извори 1 (1938) 27–28, 39; *Живот св. Саве и св. Симеуна*, написао Доментијан, 204, 217–221, 228, 233, 260, 281, 285; *Живот светог Саве*, написао Теодосије, 126–131, 139, 165–166, 175; Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, Стара српска књижевност V–2, 82, 85; *Животи краљева и архиепископа српских*, написао Данило, 238, 240, 244, 248–251, 256, 268, 313–315, 318, 321, 363, 365; Ст. Новаковић, *Законски споменици* (регистар 798, 807); В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 188; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 18, 20–21, 31.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 257–258, 354–355; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 86 (1908) 1–62; Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави*, Светосавски зборник 2, Извори 3 (1938) 99, 102–103; Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, ИЧ 14–15 (1963–1965) 309–315; Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство*, ИЧ 4 (1952–1953) [1954] 147–170; С. Ћирковић, *Православна српска црква у средњовековној српској држави*, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 35–51; М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 68–77; Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава, Историја и предање, Београд 1984, 17–33; Ј. Тарнанидис, *Колико је св. Сава као личност могао да утиче на остварење аутокефалије Српске цркве*, Сава Немањић – Свети Сава, 55–62; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 17–33; В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 21–26, 71–75; С. Ћирковић, *Свети Сава између Истока и Запада*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 27–39.

М. Јанковић

АРХИЈЕРЕЈ (арьхиѥреи, ѥрарьхь) – почасни назив за више свештенство или управну јерархију па стога обухвата степен епископа, митрополита и патријарха, а ређе игумана. Ретко је у употреби други облик јерарх (светитељи, јерарси, јереји и црнорисци; *блаженим јерархом кир Савом; ваистину јерарх изабрани, Саво, оче богоносни*). За рашке епископе, а и неке друге, у време Стефана Немање и Стефана Првовенчаног, употребљава се овај термин: *да прими друго крштење из руку светитеља и архијереја усред српске земље*.

Назив архијереј највише је заступљен приликом помена светог Саве. У повељама српских владара назива се – велики апостол и архијереј кир

Сава, први архијереј, равноапостолни. У житијима Сави се додаје уз његово име – архијереј, богоносни архијереј, велики архијереј Христов кир Сава: у служби, канону и похвали (Теодосије) – Сава архијереј, велики архијереј, првосвештеник. Архиепископ Арсеније понекад добија овај назив – архијереја похвало, свети архијереј, а и архиепископ Јевстатије – архијереј незлобан и неоскврњен, преосвештени архијереј, цвет архијерејски. Душанов законик под архијерејем подразумева целу управну јерархију, или се то посебно односи на епископе и митрополите, где се уз патријарха наводи и **вьсеми арьхїереи сьбора срьбскаго**.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 125; *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, изд. В. Ћоровић, 17, 19, 28, 39, 48, 56; *Живот св. Саве и св. Симеуна*, написао Доментијан, 43, 44, 192; *Живот св. Саве*, написао Теодосије, 136; Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, Стара српска књижевност V–1, 82, 99, 115, 140, 141, 150, 157, 199, 249, 254; *Животи краљева и архиепископа српских*, написао Данило, 6, 40, 46, 47, 232, 234, 248, 259, 308, 310, 327, 375; Архиепископ Данило, *Службе архиепископу Арсенију и архиепископу Јевстатију*, 216, 217, 227, 229, 230, 245, 246, 249; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 418, 435, 481, 779, 781; Н. Радојчић, *Законик*, чланови 2, 4, 11, 65.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 18–19; III, 523; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 97, 193.

М. Јанковић

АРХИМАНДРИТ (арьхимандрить) – први по части међу осталим игуманима; назив долази од истоимене грчке сложенице. Реч *мандра* значи место где пастир чува овце од вукова, и у преносном значењу то је манастир. Архимандрит је био старешина угледног манастира са великим бројем монаха, и као такав заузимао је висока звања или службе при дворовима епископа и патријараха; учествовао је на државним саборима. Као архимандритско одличје носио је набедреник на левом бедру, који је представљао духовни мач, и наруквице.

Први Србин архимандрит постао је свети Сава, хиландарски монах, који је имао испуњен канонски услов за стицање тог звања – 30 година. У Солуну 1204. године, вероватно на дан Воздвижења Часног крста – Крстовдан (14/27. септембар), Сава је посвећен за архимандрита. Чин посвећења обавили су солунски митрополит Константин Месапотамит, у Солунској митрополији у храму Св. Софије, и епископи – Никола Јерисоски, Михаило Касандријски и Димитрије Ардамеријски: *А ово учинише по промислу Божјем, на литургији и благословише и учинише архимандритом и дадоше му да носи набедреницу и наруквице; по промислу Божјем и по свом грчком закону, да буде архијереј.*

Ширење славе и угледа Симеона Мироточивог и самог светог Саве, хиландарског подвижника, условили су да га солунски митрополит и три епископа произведу за архимандрита. Архимандритско достојанство значило је и старешину шире манастирске заједнице и имало извесну јурисдикцију. То је архимандрит Сава могао остварити само у Србији, јер архимандритска част није никада везивана за манастир Хиландар и његове игумане.

Када је Сава дошао у Србију са моштима Симеона Немање 1206, постао је игуман архимандрит Студенице: *још у Светој Гори сатворен архимандритом; и пребивањем преподобног ту, назва се архимандритом игуманом Свете Богородице студеничке лавре*. Студеница је постала архимандрија и после овог ранга који је добио манастир Симеона Немање ниједан српски манастир није имао архимандрита. Сава је као архимандрит Студенице био изнад свих игумана у Србији, па је у 13. глави Студеничког типика истакнуто: *и овај игуман да је виши од свију игумана и да се назива први*. Такође се наглашава да ће студенички архимандрит једини имати ово достојанство међу српским игуманима: *И када владар уђе у цркву и сви ови са њим, да учине савет и да изаберу преподобна мужа, који ће бити архимандрит међу овима игуманима и пастир овоме стаду*. Ту је детаљно описан избор и постављење студеничког архимандрита. Економ и еклисијарх са најстаријом братијом одлазе српском владару и позивају га да дође у манастир. Владар, епископ и игумани Св. Ђорђа у Расу, Св. Богородице Градачке, Св. Николе у Топлици, Св. Николе у Казновићима, Св. Николе у Дабру и Св. Ђорђа у Дабру са старцима вршили су избор најбољег међу монасима за архимандрита. После посвећења архимандрит је добијао знаке архимандритског достојанства, набедреницу на левом бедру, јеванђеље и жезло и после „Достојан" целивао га је прво владар, па епископ и остали калуђери.

Архимандритско достојанство светог Саве допринело је развијању и учвршћивању идеје о оснивању аутокефалне Српске цркве. Само достојанство архимандрита претпостављало је и будући избор за епископа, па се и Сава, као архимандрит у Србији, својим деловањем понашао епископски. У писму светог Саве студеничком архимандриту Спиридону наведена је пуна титула – игуман лавре дома Пречисте и светога Симеона Студенице кир Спиридон: *мој божанствени сине, јеромонаше Спиридоне, игумане велике лавре светога Симеона, архимандрите.*

Само су студенички игумани носили ово достојанство, мада се у почетку и половином XIV века могу наћи усамљени подаци о титули архимандрита и у другим манастирима. Титулу архимандрита имао је игуман Св. Горга (Никодим, за кога се 1300. каже да је одступио од манастира), а и Хтетовског манастира, које су они имали пре него што су дошли под српску власт. Неки студенички игумани добијали су достојанства архиепископа (Јоаникије 1272–1276; 1279), протосинђела (Јован 1314), рашког митрополита и патријарха (велики архимандрит игуман Никодим, 1445–1455).

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот св. Саве и св. Симеуна*, 191–192, 203–204; Теодосије, *Живот светога Саве*, 77–78, 94; *Животи краљева и архиепископа српских*, написао Данило, 285–286, 287; В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 186; *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија* I, 184; III, 291–292, 308; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 46–47.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Достојанства у православној цркви*, 144–145; И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА 42 (1901) 23; Ст. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, 53; М. Живојиновић, *О боравцима светог Саве у Солуну*, ИЧ 24 (1977) 63–71; М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, 1986, 21; Ј. Младеновић, *Студенички игумани*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 337–345; М. Јанковић, *Студенички архимандрит и протосинђел Јован*, ИЧ 36 (1990) 205–211; М. Петровић, *Архимандритско достојанство Светога Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 39–50.

М. Јанковић

АРХОНТ (ἄρχων) – појам наслеђен из антике, где је првенствено подразумевао магистратуру. Као термин универзалног карактера, имао је у Византији веома раширену употребу, која је оставила трага у писаном материјалу различите садржине и тематике. Најчешће је својим општим, дословним значењем требало да се односи на *онога који је на почетку*, *онога који влада*, *води* или *управља*, дакле *првака*, односно *вођу*, *старешину* или *владара*. Употребљаван је и да као део техничких термина, а понекад и сам као технички термин, означи службу или титулу.

У градској управи у доба Јустинијана I архонт је грчки синоним за службу defensor civitatis; бирала га је курија која је понегде у изворима названа κοινὸν τῶν ἀρχόντων.

У време изграђивања тематске организације, надлежности цивилне управе ограничаване су у корист већих овлашћења тематских стратега. Међутим, у неким периферним деловима Царства, по правилу приморским или пограничним, који још увек нису постали теме, власт Византије почива на локалним архонтима градова, од којих неки имају надлежност над читавим областима, које се, аналогно, називају *архонтијама* (архонти Херсона, Кипра, Крита, Далмације, Драча; архонтија Далмација). Положај неких од поменутих градских архоната је несумњиво последица континуираног развоја античке муниципалне управе. *Протевон* (πρωτεύων) или *протополитис* (πρωτοπολίτης) а у латинском говорном подручју prior, јесте појам који означава градског старешину, односно најважнијег међу архонтима. Са подизањем области на ранг теме, функције протевона, односно приора ограничене су на послове цивилне управе. У Далмацији, међутим, у одређеним ситуацијама централна власт препушта приору Задра сву провинцијску управу, и даје му одговарајуће титуле (проконзул, стратег, катепан).

Релативан успон византијског града током X и XI века, као и промене у административној организацији Царства доводе до појаве бројних архоната градова и области (Девелт, Теба, Атина, Коринт, Патрас, Синопа, Палермо, Солун, Ефес, Смирна и др.) потврђене обилним документарним, претежно сигилографским изворима, из времена пре пада Цариграда 1204. Архонт града или области обједињавао је службе цивилне управе, које је тешко у потпуности дефинисати. Појава ових архоната карakте-

ристична је, како изгледа, најпре за приморске градове (у којима су имали надлежности у вези са организацијом морнарице) и средишта трговине која превазилази локални ниво.

Термин *црквени архонти* (ἄρχοντες τῆς ἐκκλησίας) употребљаван је да означи црквене старешине уопште, без обзира на ранг; међутим, у црквеној терминологији појам архонта употребљаван је у техничком смислу и као родни појам за различите службе: ἄ. τῶν μελῳδῶν, ἄ. τοῦ εὐαγγελίου, ἄ. τῶν μονῶν и многе друге. На исти начин архонт је родни појам, у значењу старешине, за разне службе цивилне управе, наведене у званичним списковима чиновника: ἄ. τῶν χρυσοχείον, ἄ. τῶν ἐργοδοσίων, ἄ. τῶν σταύλου и бројни други архонти.

Посебан вид званичне употребе термина постојао је у дипломатији. У адресама царске канцеларије X века владари извесних земаља називани су архонтима. Према Књизи о церемонијама, архонтима Дукље, Србије, Травуније, Захумља, Паганије, Хрватске и Моравије цареви су се обраћали тзв. наредбама (κελεύσεις), а архонтима Русије и Бугарске упућивана су писма (γράμματα).

Смисао терминологије, која се није обазирала на стварне титуле месних владара (жупан, кнез), као и смисао различитог нивоа на коме се одвијао дипломатски саобраћај, био је у наглашавању како самог хијерархијског устројства васељене, тако и идеалне супрематије ромејских царева над осталим владарима. У другим срединама употребљавана је другачија терминологија, која је подразумевала другачију хијерархију (у актима Сплитских сабора хрватски владар Томислав је rex Chroatorum, а Михаило Вишевић dux Chulmorum).

У текстовима који нису документарног карактера, појам архонта је у средњовизантијско доба изричито или прећутно изједначаван са појмовима великаша (μεγιστάν), односно моћника (δύνατος), добијајући тако, поред других значења, и конотацију јасно одређеног друштвеног слоја. Према Симеону Богослову, архонти су они који имају част (τιμή) и власт (ἀρχή); стратези и архонти су цареве слуге и пријатељи, који, за разлику од обичног света, имају лични контакт са монархом. Истовремено, назив архонт се, лишен стриктног техничког значења, односио на људе који врше било коју јавну функцију, војну или цивилну, тј. на различите врсте старешина и управника. Михаило Хонијат помиње *тематске* (θεματικοί) и *поседничке* (κτηματικοί) архонте, дакле, великаше који положај дугују служби и (или) имању. Извори бележе и друге врсте архоната: Постоје πολιτικοί (грађански, одн. цивилни), στρατιωτικοί (војни), ταγματικοί (тагматски), већ поменути ἐκκλησιαστικοί (црквени), као и још неке друге групе архоната. Теофилакт Охридски теоријски дефинише аристократију као власт *већег броја архоната*.

У наративним изворима појам је понекад замењивао техничке термине (доместик Схола Запада је архонт Запада; судија (κρίτης) је ἄ. τῆς ἐπαρχίας; протонотар је τῆς πολιτικῆς διοικήσεως ἄ.). У делима писаца из доба позног Царства архонт је често синоним за обласног управника. Кантакузин шефа локалне администрације (техн. дукс, кефалија) понекад назива архонтом. Вероватно је сличан смисао и Григориног израза *архонти градова*, као и синтагме *архонти који врше дужност кефалија* из Душанове повеље Зографу (τῶν...κεφαλατικευόντων ἀρχόντων), међутим, бројна су и друга значења термина.

Када се помињу у контексту позновизантијског града, архонти су представници трговачког, односно управљачког слоја, и више црквене управе (*архонти Царства ми* и *пречасни црквени архонти* у Серу, из времена цара Душана). У званичном протоколарном приручнику, као што је спис Псеудо-Кодина, појам архонт добија значење племића у ширем смислу, за шта је у речнику византијских писаца постојао знатан број синонимних израза (εὐπατρίδες, ἄριστοι, ἐπιφανεῖς, οἵ ἔν τέλει и други).

У Византији није постојала институција наследног племства, али се у доба позног Царства de facto правила разлика између архоната одређеног рода и других архоната. Сведоци једног акта сачињеног у Серу 1375. су ἄρχοντες εὐγενεῖς, а Ектесис Неа, приручник за цареве адресате из приближно истог времена, разликује *архонте цареве рођаке* и *остале архонте*. Важан дериват овог појма – *архонтопул*, половином XIV века представља сведочанство о фактичкој наследности друштвеног положаја. Појам се није ограничавао само на поданике византијског цара. У наративним изворима свих епоха употребљава се да означи стране владаре (архонти Хуна, Аланије, Вавилона, Срба, Влаха, Турака итд.) или стране великаше, и уопште, људе од угледа. У неким случајевима се старост појма показала као погодна за архаизирање, један од омиљених стилских манира византијских писаца. Тако је за Теодора Метохита, Милутин архонт али и краљ (ὁ ῥῆγας) Трибала.

ЛИТЕРАТУРА: N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972; H. Ahrweiler, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, VR, London 1971, VIII, 1–109, 72–74; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972; J. Ferluga, *Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung der sudslavischen Herrschertitel im 9. und 10. Jahrhundert im Lichte der byzantinischen Quellen*, Untersuchungen zur byzantinischen Provinzialverwaltung. VI–VIII Jahrhundert, Amsterdam 1992, 109–121; Л. Маргетић, *„Провинцијални архонти" тактикона Успенског*, ЗРВИ 29–30 (1991) 45–59; Lexikon des Mittelalters I, 911 (J. Ferluga); ODB 160 (A. Kazhdan).

С. Пириватрић

АСПРА – Пре но што ће бити ограничен искључиво на турски новац (в. *акча*), назив је дуго служио за означавање различитих врста новца, на првом месту сребрних. Термин је грчки ἄσπρον (понекад ἄσπρος) мада потиче од латинског asper, преузет још у време раног царства. У грчком је реч добила значење бео. Употребљава се у односу на сребрни новац већ у XII веку (τὸ νόμισμα τραχὺ ἄσπρον). У XIII веку се тим именом називао новац Трапезунтског царства, који је био у оптицају све до пада овог одвојеног дела Византије.

У првој половини XIV века аспром је називан новац ђеновљанске колоније Тана у Азовском мору. Франческо Балдучи Пеголоти у свом познатом приручнику о мерама и трговачким обичајима, насталом пре 1340. године, бележи aspros као платежно средство у Цариграду, којим народ купује жито, што сугерише малу вредност. Док се код трапезунтске аспре могао утврдити однос према златном новцу (1 номизма = 12 аспри са погоршавањем према средини XV века до 1:40), код цариградске је тај однос непознат. Прелазак на ковање сребрног новца за време цара Јована V Палеолога, између 1366. и 1381, морао је подстаћи употребу назива аспра за *бели* сребрни новац, различит од златног.

Аспра је, дакле, била у широкој употреби пре турских освајања па отуда не може бити сигурно да у српским изворима увек означава турски новац. У покладу војводе Сандаља Хранића, остављеном у Дубровнику 1407, било је преко 30 000 аспри, што не искључује турски новац јер војвода није имао руднике и ковнице. Али, у покладу деспота Ђурђа Бранковића, остављеном у Дубровнику 1441, било је милион аспри (*тисућу тисућа*) – то је једини сребрни новац у покладу – за које је тешко претпоставити да могу бити *страни* новац.

Михаило Динић је навео низ аргумената у прилог тези да је у првој половини XV века аспра била уз *динар* (в.) и грош назив за домаћи сребрни новац. Обрачунавала се перперима (1 перпер = 12 аспри), али чешће литрама и унчама (1 унча = 20 аспри, 1 литра = 240 аспри). Тридесетих година XV века у један млетачки дукат ишло је 42 јединице новобрдског сребрног новца, без обзира да ли је називан динар, грош или аспра (у то време је ишло 32 до 35 дубровачких гроша у дукат).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 342–343, 348, 360; II, 23; Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge/Mass. 1936, 25, 27, 39, 92, 103; M. Динић, *Из Дубровачког архива* I, Београд 1957 (трговачка књига Михајла Лукаревића).

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рударства* II, 77–81; *Asper*, The Oxford Dictionary of Byzantium I, New York – Oxford 1991, 211 (Ph. Grierson) (в. литературу уз *акча*).

С. Ћирковић

АУТОБИОГРАФСКИ ИСКАЗИ – У српском средњем веку ни аутобиографија ни мемоари не постоје као самостални жанрови. Ипак, у сачуваном писаном наслеђу има и аутобиографског и мемоарског казивања (Р. Маринковић). Писање је представљало подухват за опште добро и спас душе и писца и наручиоца, те је сматрано за важну делатност. Оно је морало бити истинито, веродостојно. Писменост и књижевност биле су у конкретној друштвеној функцији. Средњовековни текст је увек функционалан, тенденциозан, чак и дневно актуелан и представља сведочанство једног времена, једног сегмента опште, вечног времена.

Аутобиографија, као један вид биографије, негована у антици, није постојала у средњовековној књижевности, док биографија јесте. Међутим, у средњовековним делима налазимо врло много ауто-

биографских исказа а томе је свакако допринело и то што је човек вишег ранга имао и јаче развијену индивидуалну свест и смео је да више говори о себи. Владарима и црквеним великодостојницима друштвени положај наметао је да говоре о себи. Различити документи, пословна писма, уредбе, прогласи и разни правни списи настајали су у дворским канцеларијама владара и високих феудалаца. Иако се ови списи не убрајају у књижевност у ужем смислу, они имају и књижевне вредности. Међу њима на првом месту су повеље, и у нарацији издавач повеље говори о себи, своме пореклу, легитимности власти и др.

Исповести владара у повељама (Стефана Немање, Стефана Првовенчаног, краља Милутина, деспота Стефана Лазаревића и других) имају и карактер сведочанства о српској држави. Аутобиографске изјаве се налазе и у натписима на грађевинама и задужбинама, у записима (нпр. запис инока Исаије, монахиње Јефимије и др.). Личних исказа је било и у приватним писмима, даровницама, опорукама (нпр. тестамент Јелене Балшић, деспота Стефана Бранковића), али исто тако и у биографијама, синаксарима, словима, молитвама.

Даровити и учени писци највише говоре о себи када пишу о свом раду и делу. Мада обавезни на скромност и пренебрегавање самих себе, нису увек доследни монашком завету и ћутању већ бележе и своје исповести, најчешће на маргинама рукописа или на крају иза текста неког превода или преписа.

Аутор у средњем веку је и приповедач и сведок. Текст „може и мора имати и аутобиографски исказ, као сведочење, и мемоарски, као присећање" (Р. Маринковић). И мада не постоји аутобиографија као жанр у средњовековној књижевности, велики број примера сведочи о богатству аутобиографских исказа у средњовековним текстовима.

ИЗВОРИ: *Писах и потписах.* Аутобиографске изјаве средњег века. Приредила Р. Маринковић, Београд 1996.

ЛИТЕРАТУРА: Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960; Н. Радојчић, *Реч цара Стефана Душана уз његов Законик*, Законик цара Стефана Душана, 147–162; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 26–27.

J. Рећеп

Б

БАБУНИ – назив којим су у средњовековној Србији жигосани јеретици, *богумили* (в.) и босански *крстјани* (в.). (Једнина је гласила: **бабѹнинь**). У рукописима Номоканона (Законоправила) из XIII века у глосама преводилаца или преписивача стара јерес масалијана се изједначује са богумилима и са бабунима. У Иловичком препису (1262) у делу текста о начину примања јеретика који се покају, уз маркионите налази се објашњење: **в сеи главизнѣ все бабоуньска ѥресь, тако бо дрьжеть и бабоуни**. Специфична је, међутим, употреба тог погрдног термина у српској верзији *Синодика* (в.) која се чита у црквама у недељу Православља (прва недеља великог поста). Синодик садржи попис личности и група којима се изриче многољетствије ако су живи, вечна памјат ако су упокојени добри хришћани, и проклетство мртвим и живим јеретицима. У пљеваљском рукопису Синодика из XV века, у коме се препознају старије редакције, различито се одређују бабуни који су: **зли ѥретици трьклети бабоуниѥ нарицающтеѥ се льжикрстиꙗне и роугающтеѥ се нашеи прав'ѣи вѣрие**, они који верују **вь бабоун'скоую вѣроу**, затим они који знају за неке да су бабунске вере па их ипак примају и хране, и они који знају за неке да су бабуни а не проклињу их – све те категорије се ипак проклињу. Тај исти текст проклиње и појединачно неке личности, којима је додат и познати Радин Гост, саветник херцега Стефана.

Назив бабуни употребљава у врло широком значењу један запис, настао 1329, а бележи да је краљ (Стефан Урош III) послао свога сина Стефана (Душана) **на безьбожныѥ и поганыѥ бабоуны**. Реч је о становницима босанске државе који су, према писцу, одговорни за страдање храма Светог Николе у Дабру.

У науци је било много покушаја да се објасни порекло и првобитно значење термина бабуни. Извођено је од старог назива за сујеверице, од божанства Баба или Бабо, од секте борборијана у Малој Азији, од семитске речи бабу, од планине Бабуне у Македонији. Ниједно од тих објашњења није наишло на општу сагласност. Веза између имена планине и јеретика изгледа несумњива, али се може објаснити и тиме да је име секте на њу пренето, поготову што се у планини налази и село Богомила.

Већина истраживача доводи у везу са бабунима термин *бабунска реч*, који се јавља у 85. члану Душановог законика: „јеретичка, богумилска реч" (Н. Радојчић). Веза се чини неоспорна, али је значење по свој прилици ублажено. У Душановом законику, наиме, јеретик се кажњава жигосањем и прогонством, а онај који би га тајио кажњава се такође жигосањем. Онај, међутим, *ко рекне бабунску реч* кажњава се са 100 перпера, ако је властелин, а са дванаест перпера и да се бије штаповима, ако је себар. Таква казна је најближа ономе што је предвиђено за псовање у чл. 50, 55 и 95, за властелина је увек предвиђено 100 перпера, за властеличића исто толико и да се бије штаповима. Вероватније је, дакле, да је законодавац имао у виду неку увреду, која се садржином или другим чим повезивала са јереси. Осим тога, забрана „бабунске речи" се налази далеко од чланова посвећених цркви и верским питањима.

ИЗВОРИ: A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak DI BiH 5 (1953) 1–103; В. Мошин, *Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты*, Византийский временник 17 (1960) 278–353; *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, издао и превео Н. Радојчић, Београд 1960; D. Dragojlović, *Marginalne glose*

srpskih rukopisnih krmčija o neomanihejima, JIČ 1–2 (1972) 5–15.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Радојчић, *О земљи и именима богомила*. Прилози КЈИФ 7 (1927) 147–159; P. Skok, *Bogomili u svetlosti lingvistike*, JIČ 1–4 (1935) 469–472; M. Budimir, *Trikleti babuni i babice patarenske*, Godišnjak DI BiH 10 (1959) 73–86; Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији* I. *Богомилски родоначелници*, Београд 1974, 81–83; ЕЈ 1² (1983) 400 (М. Динић, Ј. Шидак).

С. Ћирковић

БАГРЕНИЦА (**багрѣница, чрьвлєница**) – пурпурно-црвена владарска хаљина, која се може сматрати инсигнијом, односно ознаком достојанства и власти. У старим српским изворима багреница се први пут изричито помиње у опису обреда владарске инвеституре у Теодосијевом Житију св. Саве. Описујући обред којим је Сава крунисао Стефана Првовенчаног у Жичи, Теодосије каже како архиепископ новог владара одмах после благослова *препаса и украси багреницом и бисером*. Горњи део владарске хаљине био је украшен неком врстом широке огрлице (Псеудо-Кодин је назива μανιάκης или κατομαδόν, а у српским изворима XV века бележи се као **коларинь**), док је њена доња ивица порубљена златном тканином. На горњем делу рукава владар је носио наруквице (Псеудо-Кодин их у своме спису назива περιβραχιόνια). На српским средњовековним фрескама багреница се од друге половине XIII века, по угледу на византијску царску иконографију, слика у црној боји, која симболише мистику царске власти (од владарских портрета у Ариљу мења се и сам облик хаљине која добија широке рукаве, као и текстилне орнаменте са мотивима љиљана, коласте аздије, палмете и тавлиона). Преко свечане хаљине (сакоса) владар је носио лорос (у српским изворима помиње се као појас, а од XV века као дијадема).

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 80; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 35, 128 (са литературом).

С. Марјановић-Душанић

БАДЦИ в. *Б'ци*.

БАН – титула владара или његовог намесника. Реч је турског порекла, и у облику βοάνος први пут је забележена средином X века у спису цара Константина VII Порфирогенита у вези са „Крштеном Хрватском". Бан је управљао делом државе који се састојао од Крбаве, Лике и Гацке. Титула се очувала и чак јој се раширила употреба кад је Хрватска ушла у састав Угарске краљевине (1102). Краљ би именовао два бана, једног за Славонију, другог за приморску област (b. maritimus), што се у току времена повезало са Хрватском и Далмацијом. До XII века употреба титуле бана проширила се и на простор некадашње „Крштене Србије".

Владари Босне, оног дела некадашње „Крштене Србије" који је дошао под врховну власт угарских краљева, носили су титулу бана од средине XII века (бан Борић) до 1377. године, када се бан Твртко крунисао за *краља* (в.). Има докумената у којима је владар Босне назван *велики бан*, али то није друга титула различита од банске. Банови су бирани из једне породице Котроманића, за коју се веровало да је немачког порекла.

Припајањем Усоре, Соли, па и Босне, бановима Мачве, које је постављао угарски краљ, отворен је пут удвостручавању банског достојанства. Док се раније два бана јављају у време унутрашњих борби (Нинослав – Пријезда), угарски краљ је 1357. потврдио Твртка и брата Вукића у *банству босанском и усорском*. Вук (Вукић) је назван *млади бан*, попут младог краља, који је постојао у Угарској и Србији. Од Твртковог крунисања владари Босне носе титулу краља све до пада државе (1463). Из тога времена само је један пример службене употребе титуле бана, у време краља Дабише кад су на његовом двору боравили банови из Хрватске. Титула бана није заборављена, јавља се у надимцима појединих личности (Вук Банић, Радослав Бан, Вучихна Бановић).

Истраживачи нису узимали у обзир могућност да је и Захумље имало банове, јер је подлога непоуздана. Повеља коју треба да је издао 1151. *Slavogost banus* са синовима *et omnibus Zachulmie nobilibus*, препознатљив је, мада рано зготовљен фалсификат. С друге стране, акт угарског херцега, каснијег краља Андрије II, из 1198, кад се хвалио победом над Хумом и Рашком и дичио титулом dux Chulmae, има као главног сведока, непосредно иза задарског архиепископа, личност уписану као Andreas banus, што би хронолошки могао бити синовац Немањин, син и наследник кнеза Мирослава. Сачуване су, међутим, две његове повеље из каснијег времена (1214/17, 1247/49) у којима је његова титула: **кнєзь вєли хльмьскы**. Само легендама прожето казивање тзв. Летописа Попа Дукљанина зна за бана Рашке (*banus Rasse*).

У Дубровнику се назив бана приписивао заменику кнеза (vicarius comitis). Током XIII века основане су у граничним деловима Угарске краљевине нове бановине, од којих су неке имале утицаја на збивања у Србији. Најстарија је Северинска, затим средином века основана Мачванска, док се Кучевско-браничевска показала краткотрајна. Мачванска се настављала на династичку територију, тзв. Маргитин мираз, којом су господарили наследници бивше византијске царице и најближи краљевски рођаци. У низ њених господара укључио се 1284. српски краљ Драгутин. Банови Мачве су дошли до већег значаја тек после његове смрти (1314) кад им је поверено да буду истовремено велики жупани суседних жупанија (Сремска, Вуковска, Бодрошка, повремено Барањска) и да део њихових прихода употребљавају за одбрану граница.

Док је династичка територија имала тежиште у Србији, а повремено је укључивала области западно од Дрине: Усору и Соли, банови XIV и XV века су имали мало територија јужно од Саве. Седиште им је било у Димитровцима (Свети Димитрије на Сави, данас Сремска Митровица). У периоду заједничких борби против Турака банови Мачве били су блиски сарадници српских деспота.

Формирање бановина у граничним областима наставило се средином XV века када су Турци, освојивши Деспотовину, избили на угарску границу. Заповедници Београда добили су титулу бана, а касније, пошто је од Турака преотет Шабац (1476), и овај град је постао седиште бана. Почетком XVI века спомињу се банови Титела, где је била важна база *шајкаша* (в.).

На територији повраћеној од Турака формиране су 1464. бановине у Сребрнику (одржала се до 1512) и Јајцу (до 1528). У омасовљавању и ширењу титуле бана значајну улогу имао је закон донет 1494. по коме су на свим управним и заповедничким местима морала бити два племића. Број банова се тада удвостручио. После слома Угарске титула бана одржала се у Хрватској, а сачувала је место и међу дворским достојанствима у румунским кнежевинама.

По свој прилици је у овом позном периоду сразмерно велике раширености и спуштања по хијерархијској лествици, титула бана постала позната међу Србима до те мере да је приписивана јунацима песме: Дојчин Петар, варадински бан, Страхинић бан, Бановић Страхиња, Секула Бановић.

ЛИТЕРАТУРА: V. Mažuranić, *Prinosi* I, 20–31; ЕЈ 1, 468–469 (M. Kostrenčić); SSS I, 84–85 (W. Namyslowski); С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.

С. Ћирковић

БАЊА – реч романског порекла; Словени су је преузели од романских староседелаца, означава извор топле воде, а у преносном значењу и топлу купку. Многи извори се називају бањом или бањицом. У нашим повељама сусрећу се и топоними који носе ово име. Тако постоји место Бања у Сухогрлу код Кострца, село Бањани у близини Скопља. Краљ Милутин је подигао своју задужбину у Бањској. Позната је и Бања у Тополници где је била битка Николе Скобаљића и Турака. Манастир Свети Никола у Врању је у свом поседу имао и село Бању (данас Врањска Бања). У близини града Велбужда било је топлих извора, а Турци су овај град називали Бањом.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 123; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 415, 477, 486, 513, 610, 623, 693, 765.

ЛИТЕРАТУРА: P. Skok, *Etimologijski rječnik* I, 108; Ђ. Даничић, *Rječnik*; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* I, Београд 1959, 294; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962, 62–64.

С. Мишић

БАРУТ – експлозивна смеша која у корак прати ширење ватреног *оружја* (в.). У Србију је ватрено оружје доспело између 1351, када је сигурно посведочено у суседству, у Дубровнику и Задру, и 1378, када се топовима и барутом снабдевају краљ Твртко I и његови савременици. Време рецепције се мо-

же сузити на шесту и седму деценију XIV века. Насупрот латинском pulvis pro bombardis, српски назив је ретко забележен. Биће то свакако из каснијих извора добро позната реч *прах*. У једној касној белешци српских летописа о страдању цариградске грађевине у којој је чуван барут (1490, догађај познат и турским писцима) каже се: **оу кое стоєхү билїа лоүбар'дна**, а у другој верзији летописа стоји: **билїє праштноє и ороүжїа царска** (тако да не може бити *биље* како је мислио Љ. Стојановић). У вези са каснијом експлозијом у Будиму употребљен је термин **прахь**. Назив барут је оријенталног порекла и ухватио је корена тек у периоду турске власти.

Од три познате компоненте старих прахова – шалитре, сумпора и дрвеног угља, две су се морале набављати на страни док је трећа, дрвени угаљ, произвођена у великим количинама за потребе топљења и пречишћавања метала. Судећи по снабдевању Дубровчана, шалитра се куповала у јужној Италији. Из Италије је долазио и сумпор, чији је српски назив био **жоүпєль**. У доба турске власти се и шалитра производила у околини Скопља.

Сачувани подаци о баруту су оскудни и једнолични, говоре скоро искључиво о куповању или поклањању или слању помоћи. У почетку се помињао *прах* уопште, касније често шалитра као најважнији саставни део. Шалитра се наизменично са барутом, као нека врста синонима, спомиње у турским текстовима о експлозији складишта. О производњи на месту употребе може се закључити по дубровачким одлукама, као што је она из 1453, када се посланику војводе Петра Војсалића одобрава или 400 литара (тежинских, в. *мере и тегови*) барута или 200 литара шалитре и 200 литара сумпора, по његовом избору. Барут се чувао у посудама названим бурад (barile), у бурадима за рибу би се барут и кријумчарио (1451).

Уколико се ширила употреба ватреног оружја утолико је више архивских података о тражењу и куповини праха или шалитре или сумпора, утолико су у просеку веће количине у промету. Чак је и српски патријарх 1413. набављао извесну малу количину праха у Дубровнику. Све је већа улога праха у дубровачком арсеналу, који није избегао експлозије и велика оштећења (1435, 1463).

Из очуваних података се види да је у XV веку барут пратио специјализацију артиљеријских оруђа, да се разликовао груби прах за топове и фини прах за пушке, унајмљиван је стручњак за производњу обе врсте (pro magistro pulveris grosse a bombardis et pulveris subtilis pro schiopetis). Како се експлозив није употребљавао у рударству морају се критички примати приче о улози рудара у „лагумирању" тврђавских зидова у Цариграду и Београду (1440, 1453), можда је њихов задатак био да поткопају делове зидова или куле.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161 (1934) 57–97; G. Škrivanić, *Prilozi za proučavanje razvoja vatrenog oružja*, Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu 2 (1955) 302–305; Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976.

С. Ћирковић

БАЧИЛ в. *Посуде*.

БАША в. *Паша*.

БАШТА (**баща**, отац, тј. духовни отац) – једна од старешинских дужности у средњовековном Хиландару. Било је то високо звање, више од иконома и еклесијарха, одмах после игумана. У Хиландарском типику светога Саве нема овог звања, што значи да је настало касније. Оправдање је једноставно: за малено братство у времену светога Саве није било потребе за посебним исповедником монаха, ту је обавезу вршио игуман. Али када се братство увећало и манастирски послови разгранали, требало је од те дужности растеретити игумана. Дарујући село Куцово пиргу у Хрусији, краљ Милутин каже да је пирг подигао на молбу игумана, баште и све братије хиландарске. У истој повељи краљ, наиме, одређује да се у том пиргу постави старац *подобан на то дело, први по игуману и по башти*. У једној каснијој повељи, краљ Милутин је за пирг у Хрусији откупио од Хиландара **комать и мерьтикь** али да се даје општим договором и драговољно, а не **по ноүжди игоүмена и баще**.

У време Милутиново звање баште већ је било високо рангирано. Одмах после Милутина, хиландарске баште из пирга Хрусије помињу се као духовници српских владара. Тако Стефан Дечански има за духовника башту Амфилохија. Цар Душан у повељи Хиландару каже да прима богоугодне молбе за душевно спасење своје од **доүхѡвнаго наставьныка и оүчителꙗ ѡтьца кралєвства ми, бащє монастира прѣсветыѥ Богородицє хиланьдарьскыѥ, ієромонаха Андониꙗ, прѣдрьжєщаго пирьгь тьгда**.

ИЗВОРИ: Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 74, 75, 78, 79, 122; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 399–400, 488.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*, Скопље 1923; Р. Милошевић, *Друштвени положај православног свештенства у српској средњовековној држави*, Православна мисао 31 (1984) 53–89.

Р. Милошевић

БАШТИНА (**баштина**, **бащина**, од речи **баща** – отац) – **1.** Очевина, очинско наслеђе. Баштина се често јавља у повељама XIV и XV века, а више одредаба посвећује јој Душанов законик. Пре свега, баштине су сигурне, без обзира ко их поседује. Између поседника не прави се етничка или верска разлика. Властела и властеличићи, Срби и Грци *што држе до овога сабора баштине да су сигурне* (члан 39). Баштине су поседовали и странци. Према повељи кнеза Лазара, Дубровчанин који се *забаштинио у Новом Брду* био је дужан да *зида град и да чува*, а гостима који се *нису забаштинили*, остављено је на вољу да ли ће учествовати у утврђивању и одбрани града.

Сигурност и неприкосновеност баштина изричито се наглашава у свечаном, 40. члану Законика. Цар потврђује снагу издатих хрисовуља и простагми, затим будућих баштинских исправа, укључујући ту и исправе ранијих правоверних царева, дакле византијских владара. Поседници баштина били су *слободни с њима, или под цркву дати, или за душу оставити, или продати кому било*. Баштинска добра, земље, купљенице, виногради, давали су се у мираз (члан 174). Изузетак су отроци као баштинска својина феудалног господара: *но отрок у прћију да се не даје никада* (члан 44).

Нажалост, сачувано је мало повеља где се разлажу својинске категорије баштина и права баштиника. Све што је властеличић Иванко Пробиштитовић купио у Штипу и околини, потврдио му је цар Душан у баштину *како всаку купљеницу*. Ове поседе Иванко је могао *за душу под цркву записати... харизати куде му је хотеније*. Исправа је на критичном месту оштећена, али права баштиника потпуније су наведена у повељи цара Уроша которској властели Басету Биволичићу и Трипету Бућићу. Цар је даровао которској властели острво Мљет (даровница није остварена) да га држе до века: *љубе под цркову за душу подписати, у прикију дати, продати, харизати, заменити, куде им је хотиније, обратити, како и сваку своју сушту баштину*. Сличне категорије поседовања баштине и права баштиника записане су у повељи цара Уроша кесарици Јерини и сину јој Томи Прељубовићу као и у повељи краља Стефана Томаша великом логотету Стефану Ратковићу. Стефан Ратковић и његова деца, мушка и женска, стекла су право да своје поседе приложе цркви, продају, заложе, у мираз дају, или коме од својих оставе.

Баштине су биле ослобођене свих работа и намета осим *соћа* (в.) и војне службе баштиника (*војску да војују по закону*, члан 42). Војном службом властелин је стицао право на неограничено, трајно власништво баштине. Она се одузимала само због *невере, а ни за једно ино сагрешеније*. Ова одредба из баштинске повеље Иванка Пробиштитовића, понавља се и у баштинској исправи великог логотета Стефана Ратковића. То није у противречности са Душановим закоником који предвиђа одузимање баштине присвојене фалсификовањем исправе (члан 138).

Пошто се на властеоској баштини темељио феудални систем, неке одредбе Законика ограничавају самовољу владара и владареве породице. Ни цар, ни краљ, ни царица нису могли *узети баштину силом*. Куповина и замена вршила се само добром вољом, уз пристанак власника. Овог начела држао се Стефан Душан, а много касније и Иван Црнојевић (в. *замена*).

Теодор Тарановски је приметио да сам назив баштине сведочи о њеној наследности, али неповредивост својине и право наслеђа гарантује се посебном одредбом. Уколико по смрти властелина *баштина пуста остане, где се нађе од његова рода до трећег братучеда* (до осмог колена) *тај да има његову баштину* (члан 41). Према томе, право наслеђа имали су сродници до осмог колена. Али баштиник је могао да свој посед остави било коме. Деспот Ђурађ Бранковић је челнику Радичу потвр-

дио села и кућу у Новом Брду *у вечну баштину* с правом да се његово власништво могло пренети *или на сродника или на инога кога*.

Баштине су се давале и потврђивале не само тренутном власнику већ и његовим потомцима. Челник Радан у служби манастира Дечана, добио је Јабланицу као баштину *и јегову внучију и правнучију*. Великом логотету Стефану Ратковићу потврђени су баштински поседи да их *држи он и његова деца и мушка и женска и његови последњи у век веком*. Да би се нагласила трајност баштине, потомци се спомињу не само код физичких него и код правних лица. Дубровачкој општини краљ Душан је 1333. године потврдио Стонски Рат и Превлаку *у баштину и децам их и унучију их*.

Често се истиче вечност баштине. Отроци и њихова деца су *вечна баштина* феудалног господара. Заједно са збором *цркве велике*, патријарх Спиридон је војводи Обраду Декиндићу *у вечну баштину до века*, потврдио цркву Светог Ваведења на Ибру и црквена села. Војвода Сандаљ Хранић дао је свој део Конавала Дубровчанима у баштину и племенито *веки векома*. То исто понавља и војвода Радослав Павловић. Властела, како моћнија, тако и ситни поседници, подизала је на својим баштинама *баштинске цркве* (в.). И оне су трајна, неприкосновена добра која се нису могла подложити под Велику цркву (члан 45).

2. Баштина, племенито и племенштина су појмови са истоветним значењем у исправама босанских владара. Стефан Дабиша, краљ Срба и Босне, записао је село Коло *за племенито* жупану Вукмиру и његовој браћи, а краљ Остоја записао је Дубровчанима *у баштину и у племенито* територију од Курила до Стона. Војводи Хрвоју Вукчићу Дубровчани су *у баштину и племенито* даровали кућу. Децембра 1451. краљ Стефан Томаш уступио је Дубровачкој општини Врсиње и Драчевицу. На уступљеној земљи дозвољава се Дубровчанима да зидају каштеле као *у баштини својој и у племенштини*. Надгробни натписи на стећцима често сведоче да је покојник сахрањен *на својој баштини* или *на својој земљи, на племенитој*.

Михаило Динић је показао да у околини Дубровника не постоји слободно сељаштво „као нека издвојена категорија. Сви слободни људи убрајају се у властелу", племените људе (в. *племе*). Крајем XIV века у Сланском приморју било је *баштића* (в.) који су имали земљу, али не и зависне сељаке.

Развитком феудалних односа нестаје слободног сељаштва, али понегде се још одржавају баштински поседи који нису припадали властели. Насељеницима Уљара, краљ Милутин је искрчене земље давао у баштину (в. *лаз*). На поседима цркве Светог Николе под Кожљем, парици на *својој баштини теже без десетка*, а са црквене земље, *лихо своје баштине*, парици су били дужни да дају десетак. Уз ове податке ваља указати на 174. члан Душановог законика који предвиђа да *земљани људи* располажу својом баштином под условом да на њима има работника *оноӎе господару чије буде село*. Ова врста поседа, тумачила се као *потчињена баштина*.

3. У изворима нема основе за супротстављање *слободне* и *потчињене* баштине на основу статуса баштиника. Разлика није у томе што би једна имала терете и ограничења у располагању, а друга не, већ се разликују врсте терета и ограничења која долазе од права других. Код властеоске баштине терет је била служба војевања и плаћање *соћа* (в.), а јака су била права чланова породице и ближих рођака; код баштиника који су живели у насељима са зависним људима или су сами доспели у зависан положај, терет су представљале дажбине и *работе* (в.), а ограничења су долазила од суседа и општине; код рударске баштине терет је представљала обавеза непрекидног одржавања у погону, а ограничења су долазила од дружине *гварака* (в. *рударство*) и разних техничких захтева.

Земља коју би господар уступао на обраду работнику није постајала његова баштина. То се јасно види у случају црквене земље која се није смела отуђивати (Светостефанска и Дечанска хрисовуља). Један документ XV века изричито каже: *митрополитове земље не може други поседовати као баштину* (le terre de metropolito non si puo possieder un altro per suo patrimonio). Начелно строго разликовање могло се током времена у измењеним околностима заборавити или занемарити. Када би црквено властелинство пропало, као што је био случај с поменутим седиштем Зетске митрополије, земља уступљена на обраду постајала би баштина потомака оних који су некад били *посадници* (в.).

Супротан пример се среће у Грбљу, жупи коју је краљ Милутин 1307. поклонио Котору. Иако је међу становницима морало бити баштиника са својим наследним земљама, Которска општина је земљиште испарцелисала на *ждребе* и *карате* и поделила међу породице властеле и пучана третирајући

све становнике као *посаднике* с обавезама према новим господарима. То је изазвало жесток отпор који је у XV веку прерастао у крваве сукобе (грбаљске буне) и дуга спорења пред млетачким властима, пошто је Котор 1420. дошао под власт Венеције. Становници жупе су одбијали да су посадници или *влаштаци* (в.), тврдили су да су Которани присвојили и поделили земље, поља и винограде, који су њима припадали већ хиљаду година. У један мах су 1469, по сугестији учених правника, тврдили да су код њих utile et directum dominium и предлагали да врховно право (dominium eminens) откупе од оних којима су додељени карати. Сматрало се да на име тога не примају више од 1000 дуката годишње. Случај је занимљив због примене учења глосатора који су односе свога времена настојали протумачити терминима римског права које је познавало пуну и недељиву својину. Касније је и наука користила учене дистинкције глосатора да би објаснила средњовековне својинске односе. У стварности је баштина била ближа римској својини него моделу са подељеним врховним, корисничким и непосредним правима.

4. Рударска баштина је такође била слободна, наслеђивала се, могла се поклонити, продати, заложити, баштиник се могао одрећи, али не у гневу, већ пред овлашћеним лицима и уз одређену процедуру прописану у рударском закону (1412). Баштина у рударству јавља се у виду *делова* (в.) у власништву извесног броја чланова дружине гварака. У зависности од броја делова баштиник је суделовао у финансирању текућих трошкова производње (*жамкошт*), а у сразмери са тим је учествовао у подели добијене руде.

Највеће ограничење својинских права било је у обавези баштиника да оно што има непрекидно одржава у раду, јер како се каже у споменутом закону, *и цар не узима да се не работа*. Уколико не би у роковима који су прецизно предвиђени испунио своје обавезе улагања и финансирања губио је своје делове. Чешће мењање власника под строгом контролом гварака и надзорника довели су до појаве поступака који се у спомeницима рударског права турског времена називају *убаштина* и *преубаштина*. Баштина се и у рударству, а неко време и у аграрним односима одржала и под турском влашћу, унеколико измењена под утицајем турских схватања да је власник султан а баштиник овлашћени корисник.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 94, 106, 143, 170, 238, 285, 349; Ст. Новаковић, *Законик*, чланови 42, 43, 44, 45, 46, 59, 134, 138, 174; Ст. Новаковић, *Законски споменици*; А. Соловјев, *Одабрани споменици*; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, чланови 27, 34, 37, 38, 39, 41, 51.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; Ст. Новаковић, *Село*, 114–130; Ст. Новаковић, *Пронијари и баштиници*; K. Jireček, *Das Gesetzbuch*, 214; M. Wlainatz, *Die agrarrechtlichen*, 85–86; Ст. Новаковић, *„Баштина" и „бољар" у југословенској терминологији средњег века*, Глас СКА 92 (1913) 210–255; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 20–25, 52–54; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: Ст. Новаковић, *Село*, 226–228; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 99–101; М. Беговић, *Наши називи у турским рударским законима XV и XVI века*, Анали Правног факултета у Београду 1–2 (1971) 19–26; М. Беговић, *Рударска баштина у Србији у XV и XVI веку*, Глас 15 (1971) 1–66; М. Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника од револта против которских земљопоседника до предаје Турцима*, Гласник Друштва за науку и уметност Црне Горе 2 (1975) 25–47.

Р. Михаљчић (1, 2)
С. Ћирковић (3, 4)

БАШТИНИК (**баштинникъ**) – поседник или наследник *баштине* (в.). Иако се понегде и парици јављају као поседници баштине, која се могла стицати крчењем (в. *лаз*), у доба развијеног феудализма баштиници су припадници повлашћених, најчешће властела. Баштиник је поседник са неограниченим правима уколико испуњава обавезе према врховном господару. Према Душановом законику, властела је, пре свега, била дужна да *војује по закону* (члан 42).

Баштиници су на свом поседу могли да подижу *баштинске цркве* (в.) којима су располагали као неотуђивим приватним добром. Овим црквама није управљао ни епископ, ни митрополит – *осим да је властан баштиник да постави свога калуђера* (члан 45).

Српско средњовековно парохијско свештенство делило се на попове баштинике и попове без баштине којима су припадале три њиве законите. Феудални господар могао је попу без баштине да

ускрати три њиве. Међутим, уколико је поп баштиник, господар га *није властан одагнати, само да је слободан* (члан 65). Слобода попова баштиника наглашена је и у 31. члану Душановог законика.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*, чл. 31, 45, 65.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*.

Р. Михаљчић

БАШТИНСКЕ ЦРКВЕ – спомињу се у Душановом законику као цркве које припадају властелину прописујући да *подложивши своју цркву под другу цркву* нема више власти над својом црквом (члан 47). С друге стране, законодавац штити права властелина прописујући да *властеле и други људи који имају цркве баштинске у својим баштинама* слободно располажу њима. Ни цар, ни патријарх, ни други епископ, не смеју такву цркву подложити под *велику цркву* (патријаршију или епископију). Баштиник је властан *да си постави свога калуђера*, којега је дужан одвести епископу у чијој је епархији, да га благослови епископ, који ће том црквом управљати у духовним стварима (*и да облада светитељ у тојзи цркви духовним делом*).

Несумњиво је баштинска црква својина господара, како то неке повеље изричито кажу. Жупан Вукосав је својим трудом, на својој баштини под Петрусом, сазидао цркву посвећену Богородици и са царевом дозволом потчинио је Хиландару. Баштинске цркве на територији браће Драгаша називају се по својим господарима: *свети Никола Драгушев*, *свети Никола Колешин*, *света Петка Проданова*, *Претеча Рабанов*, *у Струмици светога Стефана црков Киријака кнеза* итд. Један део господара је наступао у улози *ктитора* (в.) јер је као и друге ствари, властиту цркву могао поклонити или за душу оставити. Највише трага у изворима оставили су управо случајеви подлагања баштинске цркве под другу цркву, најчешће угледни манастир. Али, црква се разликовала од друге својине свештеном страном – *духовним делом*, како је речено у Душановом законику.

Пре свега, требало је обезбедити свештенослужитеља, о чијој подобности се морао изјаснити надлежни епископ, који је надзирао његов рад. Господару је остала брига о издржавању свештеника (в. *поп*, в. *свештенство*), па се са баштинским црквама повезују и одредбе Душановог законика, пре свега чланови 31 и 65. Оба члана издвајају између попова *попове баштинике*, за које се каже *да су слободни* и прописује да их господар не може отерати. Другим поповима је *капа поповска свободна*, што значи да не могу бити ограничени у својој свештеној функцији, а за издржавање добијају *три њиве законите* (в. *ждребије*). Уколико би више узео, поп је за тај вишак земље био дужан да работа цркви. Ако господар не би хранио попа по закону, поп је могао да се пожали архијереју, који ће подсетити господара на обавезу. Ако се господар и тада оглушио поп је био слободан да оде *куде му хотјеније*. Баштинска црква није била само извор обавеза господаревих, она је могла доносити и приходе (прилози верника, поклони цркви), али о томе нам сачувани извори не говоре.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*, 48, 51–52, 55.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 196–197, 211–213, 226–227.

С. Ћирковић

БАШТИЋИ – термин којим су означавани власници наследних непокретних добара, који се обично називају *баштиници* (в.). Једнако значење произлази из купопродајног уговора склопљеног у Призрену негде у доба царства, 1346–1371, у коме се изричито каже да ће нови власник купљено земљиште као сушти баштић (**тако сѹшти баштикь**) имати и харизати (даровати) и прикисати (дати у мираз), продати, за душу дати или заменити. Поново се термин баштићи сусреће на земљишту Сланског приморја које је било у српској држави до тридесетих година XIV века, када је дошло под власт Босне, а 1399. било уступљено Дубровнику. Нови господари су тада затекли категорију становника које су називали баштићи (bastici), али наизменице и *властеличићи* (в.) (çintilotti). Одлучујући о поступку с њима дубровачко Велико веће је крајем маја 1399. имало предлог да се приликом поделе стави на страну 10 делова да би се дали „оним баштићима који имају под собом куће сељака у споменутим селима и земљама, (*eis basticis qui habuerunt sub se domos villanorum in dictis villis et terris*), а хоће да остану наши поданици, да станују у споменутим земљама и неће да буду подложни да дворе (ad çorticandum) осим дубровачку општину, и неће држати села забрањена Дубровчанима“. Такве је требало да изабере Веће умољених. Предлог је, међутим, одбијен. Закључено је да се испита који су спремни да остану. У јулу исте године је одлучено да се не издваја део за баштиће (basticis). Када су се крајем октобра већа вратила истом предмету, терминологија је била друкчија: наређено је свим властеличићима (omnibus çintilottis) који су затечени у земљама од Курила до Стона да се иселе до 15. новембра, „осим ако се неки од њих не задовољи да остане у реченим земљама као сељак (*pro vilano*) и осуди себе да буде човек неког од наших грађана који имају делове у тим земљама ако хоће да га прими за свога човека“.

Мавро Орбин је из неког старог извора знао имена неких од властеличића, међу којима би по његовом списку били локални кнежеви Сланог, Приморја и појединих села. Када су четврт века касније (1419, 1426) купили жупу Конавле, Дубровчани су затекли ту категорију становника и са њом су поступали опрезније, мада отпор новој власти није изостао. Терминологија је утолико измењена што се говори само о властеличићима.

Значај термина је у томе што упоредо са терминима племић – племенито (племенштина), дедић – дедина открива улогу наследног непокретног добра у очувању статуса и обезбеђењу услова за друштвени успон и укључење у ситно племство. Други важан чинилац је била лична слобода и војна служба (в. *војник*).

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Србска исправа о продаји непокретног добра у Призрену, из времена царева србских, или из XIV века*, Гласник СУД 35 (1872) 121–122 (и факсимил); J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog primorja 1399–1405*, Arhivski vjesnik 11–12 (1968–1969) 128, 131, 154, 183.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 89–90, 100–101; С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 185–196.

С. Ћирковић

Б'ЦИ (**бьдьць**) – облик речи у номинативу **бьдьць** мења се у деклинацији, осим падежних наставака, губљењем сугласника **д** испред **ц**; отуда облици **бьци, бьцемь, бьце**. Значење речи изводи се од корена **бъд-** (глагол **бъдѣти** – бити будан, на опрезу, чувати стражу, vigilare; **бъдѣние** – бдење, ноћна служба, vigilia), па тако **бьдьць** – бдилац, онај који бди, који је на опрезу, стражар, нарочито ноћу, vigilator. Морфолошка анализа је неопходна, будући да се само на основу изворног текста не може одредити значење. Б'ци се помињу једино у пресуди цара Душана из 1355. као парничари у спору са манастиром Хиландаром око међа села Карбинци.

Б'ци представљају, како изгледа, градске страже насељене на земљу у непосредној близини града и потчињене кефалији. Вероватно су држали стражу у оближњој штипској кули. За разлику од чувања градова које је, обично као колективна обавеза, падало на све становнике једног града или околне жупе, или било поверено најамницима, у овом случају ради се о категорији подложника, чије је држање од владара добијене земље било условљено нарочитом и искључивом дужношћу стражарења.

На штипске б'це донекле подсећају становници села Затора, задужени, изгледа, једино чувањем которске тврђаве *по један редом*, а слични су им по обавезама и властеличићи манастира Дечана – баштиници, који су били дужни да са својим људима *држе град редом*.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 88; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 263, 265, 266.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *БЬЦИ у Душановој повељи г. 1355*, Прилози КЈИФ 6, 2 (1926) 184–190.

Ђ. Бубало

БЕГ (beg/bey) – титула у Османском царству, с основним значењем: господин, господар. Додавала се иза личног имена. У почетку су је носили први османски поглавари, иако су се истовремено називали емирима, ређе и *султанима* (в.). Доцније се широко користила да означи племенито порекло разних османских угледника. У таквом почасном смислу она није подразумевала и функцију. Ушла је у састав неколико врло одређених титула, као што су *санџак-бег* (в.) и *беглер-бег* (в.).

Титулом бега званично се ословљавала властела и понеки мањи кнежеви (господари) како у исламским тако и у хришћанским земљама, без обзира да

ли су се те земље налазиле у оквиру Османског царства или ван њега (*Он је* [Милош Обилић], *чини се, припадао броју моћних невери[чки]х бегова; Махмуд-пашу посла против Херцега, који је исто тако био бег од једне земље као и краљ; између исламске земље и босанске земље била су два знамешита бега неверничка: Ковачевић и Павловић.*

ЛИТЕРАТУРА: *Beg*. EI^2 (L. Bazin – H. Bowen); *Бег*. EJ^2 1 (1983) 539 (Б. Ђурђев); А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, Гласник СНД 14 (1935) 83, 90; Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Братство 26 (1932) 83, 117; Г. Елезовић, *Турски споменици 1348–1520* I–1, Београд 1940, 148, 187–188, 197.

А. Фотић

БЕГЛЕР-БЕГ (beylerbeyi, emīr ül-ümerā, mīr-i mīrān) – титула у Османском царству са значењем *бег бегова*, тј. *заповедник заповедника*. Први пут се јавља у време освајања Једрена (1362. или 1376/77). При крају владавине Мехмеда I (1413–1421) постојала су два беглер-бега, један Анадолије а други Румелије. Румелијски беглер-бег је био главни војни заповедник и административни управник у европском делу Царства. У османским документима на српском језику, румелијски беглер-бегови себе су називали: *паша и господар свим западним странама* (1441), *паша и господар господе*, *паша романијски и западним странама* (1483) и *велики паша и господар господара романијских* (1505/06). Били су му подређени сви *санџак-бегови* (в.) и крајишки бегови на његовој територији. У почетку је имао огромну власт: да самостално додељује и одузима *тимаре* (в.) и зијамете, потврђује повластице хришћанским поданицима, и пресуђује у крупним споровима. Имао је свој двор и свој диван (савет). Носио је титулу *паше* (в.) са два туга (коњска репа). Као први иза *везира* (в.), од 1536. учествовао је у раду Царског дивана. Све освојене српске земље укључене су у Румелијски беглер-беглук. Други беглер-беглук у европском делу, Будимски, основан је тек 1541, па је тада извршена и територијална прерасподела надлежности. Доцније, како се Царство ширило, број беглер-бегова се повећавао.

Значај титуле је временом опадао, а власт је ограничавана. Све чешће се догађало да се дужности беглер-бегова додељују особама у рангу везира.

ЛИТЕРАТУРА: *Beglerbegi*, EI^2 (V. Ménage); Х. Шабановић, *Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699 год*., Годишњак ДИ БиХ 4 (1952) 171–173; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo1982^2, 15–59; *Беглер-бег*, EJ^2 1 (1983) 540 (М. Беговић); Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 234–235, 351–352, 378–379.

А. Фотић

БЕГУНАЦ (пребег, прибег, prybegh, transfuga) – врста досељеника, најчешће са турске територије на територију Угарске. Пресељавање српског становништва у Угарску може се пратити од последње деценије XIV века (в. *миграције*). Већег маха узима за време турског ратовања и освајања Србије. Поред спонтаних кретања изазваних страхом од Турака, у другој половини XV века све чешће бивају масовна, организована пресељавања живља насељеног у граничним областима. Готово свака знатнија војна акција са угарске стране била је праћена пресељавањем великог броја породица преко границе. У савременим документима се наводе десетине хиљада душа одведених с турске територије приликом операција 1471, 1476, 1480, 1481. Понекад би пресељавање изостало јер су Турци живаљ склонили у планине, као што се десило 1492. у Посавини. Пресељавања је подстицао нарочито краљ Матија Корвин који је сматрао да је од освајања Србије (1459) његова држава у пограничним областима изгубила преко 200 000 становника. Он је настојао на томе да губитке надокнади пресељавањем становништва из Србије.

У периоду масовних пресељавања појединци нису падали у очи и нису обележавани посебним термином. Назив pribegh, популаран у XV и XVI веку као касније ускок, придаван је пре свега појединцима који су из турске војне службе прелазили у Угарску. То нису увек били истакнути и угледни Срби, већ и обични ратници који би службу затражили на другој страни. Временом се употреба овог термина, прихваћеног у латинском и језицима овог дела Европе, проширила тако да је обухватила и оне који би прелазили из хришћанске службе у турску, а у општијем смислу све оне који су се доселили у Угарску.

ЛИТЕРАТУРА: V. Mažuranić, *Prinosi* II, 1087; П. Рокаи, *Прилог познавању положаја Срба у Угарској у XV веку*, Зборник МСИ 6 (1972) 87–91; *ИСН* II, 442; С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Београд 1990, 37–46.

Н. Лемајић

БЕДБА (**бѣдба**) – допунска радна обавеза зависних људи, који су је најчешће испуњавали у орању. Целокупна обавеза орања одмеравана је на два начина: било површином орања, односно бројем *мати* које треба узорати, било радним временом, односно *данима орања*. У оба случаја земљорадници су своју обавезу извршавали претежно без икакве надокнаде или *заманицом*, док је мањи део обавезе извршаван бедбом, када су зависни људи од својих господара добијали храну.

На прелазу из XIII у XIV век бедба се помиње у хрисовуљи коју је краљ Милутин издао манастиру Св. Ђорђа код Скопља. Према одредбама ове исправе, ако на територији манастирског властелинства *туђи људи*, који су потчињени другим господарима, имају *селишта* (куће и окућнице), били су дужни да ору манастиру *дан бедбе*, да жању дан и да косе дан, али ако би се неко добровољно потчинио манастиру, био је ослобођен од свих краљевих работа, изузев што је дуговао манастиру *бедбу три дана у години*. И у првом и у другом случају радна обавеза износи три дана, међутим, у првом случају она се обавља само један дан бедбом, а у другом, сва три радна дана бедбом, што представља приметну олакшицу. Распон бедбе од једног до три дана остаје на властелинствима у првој половини XIV века.

На поседима манастира Св. Стефана у Бањској поред орања заманицом, меропси, сокалници и мајстори, били су дужни: *Бедбу да ору једну. А бедбе на плуг мат.* Нешто даље у хрисовуљи се наглашава: *А Зеђани и Плављани да ору мати и бедбе.* У овим примерима бедба је својеврстан начин орања, али и деоница земљишта која се бедбом оре. Обавеза је прецизно одмерена. Свако ко има воловску запрегу (*плуг*) дужан је бедбом да узоре површину од једног *мата*.

Другачије је било на поседима манастира Грачанице, где су меропси имали обавезу да ору: *бедбу плуга три мата*. Била је то за меропхе осетна олакшица, пошто су од укупне обавезе од 9 мати, орали бедбом 3 мата, односно једну трећину, када су приликом обављања послова добијали и храну.

Још повољнији услови постојали су на Дечанском властелинству. Меропси су тамо имали бедбу *сваке ралије*, тачније по један мат пшенице, овса и проса, а онда је посебно истакнуто: *и што се узоре бедбом, този да се бедбом и сврстује*. Последња одредба јасно показује, да ће се сви пољски радови на површини од 3 мата, почев од орања и сетве до вршидбе, обављати бедбом.

У односу на Дечане нешто су неповољније биле обавезе земљорадника – *Срба* – на властелинству манастира Св. арханђела код Призрена. Они су били дужни *да ору бедбу свакого жита*, тј. пшенице, овса и проса, али се бедбом нису обављали и остали пољски послови, као што су жетва или вршидба. Занимљиво је да су и ситна властела потчињена манастиру Св. арханђела код Призрена била такође обавезна *да ору свакога жита бедбу* као и остали земљорадници.

За разлику од претходних случајева, где је обавеза бедбе исказана површином или бројем мати, на поседима цркве Св. Николе у Врању поменута обавеза је одмерена радним временом. Црквени отроци били су дужни: *у јесен 3 дана да сеју и четврти бедбе, а у пролеће такође 3 дана и четврти бедбе*. Свакако су отроци најпре узорали земљу па је посејали, а потом би у току године обавили и све друге пољске послове. Бедба је овде ограничена на по *један дан орања* у јесен и у пролеће. Изгледа да су сличну обавезу имали још и становници села Сењана на властелинству манастира Св. арханђела код Призрена. Поред орања бедбом се још косила и трава за сено на Грачаничком властелинству.

ИЗВОРИ: Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље 1935, 5–24; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик САНУ 4 (1890) 1–10; Б. Живковић, *Грачаничка повеља*, препис, Београд 1992, 42, 43, 90, 91; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, Гласник ДСС 15 (1862) 264–310; А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи*, Прилози КЈИФ 7, 1–2 (1927) 107–115.

ЛИТЕРАТУРА: М. Влајинац, *Бедба и заманица као мобарска и кулучарска работа у Срба Средњега века*, Гласник СНД 2, 1–2 (1927) 47–66; И. Божић, *Парастор у Скадарској области*, ЗРВИ 4 (1956) 13–30 (= *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979,

241–258); М. Благојевић, *Земљорадња*, 42–45, 193–195, 369–374, 387–395.

М. Благојевић

БЕДЕМ в. *Стена.*

БЕЛЕГ – термин који се у различитим облицима (**бѣлѣгь, белегь, билѣгь, билѥгь, билигь**) јавља у српским споменицима у више значења. Најопштије им је у средишту знак (signum), а из њега су изведена друга и пренесена значења: *међника* (в.), надгробног споменика, печата и грба, правног поступка, накнаде сточарима.

1. У сеоским међама постојале су природне и вештачки постављене ознаке које су обележавале границе неког атара. Међе села Целине полазиле су *од креста*, завршавале су се у *први белег у крст*, док је међа селу Србици код Призрена ишла, поред осталог, *у белеге куде постависмо мраморије*. Под *мраморијем* се подразумева камење одређеног облика, укопано у земљу и са неком ознаком. У међе села Пирана са Крушијем укопана су четири *мрамора* и два *камена*. О белезима ове врсте постоје многобројни примери у манастирским исправама.

2. Познати надгробни натпис госпође Радаче у Величанима, завршава се следећим речима: *А постави с белег не син Дабижив с божиом помоштију сам своими лудми, а в дни господина крала Твртка.* Слично се завршава натпис на гробном камену кнеза Батића: *Си билиг постави госпоја Вукава с моими добрими; живу ми верно служаше, и мртву ми послужи.* Босанска властела постављала је обично надгробно камење *на својој земљи, на племенитој*, али било је и другачијих случајева, па тако у једном натпису стоји: *А си е билег почтена и гласита војеводе Радивоја Опрашића. Докле бих, почтено и гласито пребих, и легох у тућој земли, а билег ми стои на баштини.*

3. Наследници деспота Дејана у издатим исправама посебно напомињу: *Утврдисмо знаменијем белегом царским*, или пак: *утврдисмо знаменијем и белегом царским и в место злата своеручно си је подписасмо имени нашими.* Дубровчани су посебно водили рачуна о веродостојности исправа, којима у виду признаница потврђују шта су све примили у *поклад*. За поклад Вука Бранковића и госпође Маре, челнику Смилу издали су два *листа*. Један је остао у Дубровнику и печаћен је печатом челника Смила, док је други лист послат Бранковићима и тај је печаћен печатом Општине. У пролеће 1401. дошао је у Дубровник Бранислав, ризничар Бранковића, да подигне депозит и то *з белегом и с листом верованем*. Реч је свакако о оном *листу* који су Дубровчани послали Бранковићима и који је печаћен њиховим печатом, па отисак на печату представља *белег*, знак којем се верује. *Лист веровани* и печат помињу се неколико пута и када је реч о покладу војводе Сандаља, о којем постоји велика преписка. Још јасније се о утиснутом грбу на печату говори у *покладном листу* деспота Ђурђа где, поред осталог, пише: *тко донесе лист од више реченога господина Ђурга с печатију с неговем белегом кои положи на свом запису покладном*, или краће: *и на нем постави свој белег с печатију*.

У ћирилским исправама које су издавали турски султани, под белегом се подразумева посебан украс – тугра, а посредно и сама исправа. Право на белег припадало је и султановим намесницима (*билјег госпотски*).

4. Белег је значио и утврђивање истине вансудским доказним поступком, без материјалних чињеница, слично *божијем суду* који има више облика, као што су *котао*, *железо* и судски двобој. Овде се убраја и својеврстан *белег*. У повељи манастира Светог Ђорђа код Скопља наређује се: *Да нест котла људем светаго Георгија, ни надставе, ни белега ни у ком потворе*, што значи да ни за једну оптужбу (*потвор*) истина не може бити утврђена *божијим судом* уз помоћ *котла* или *белега*. Још је то јасније речено у познатом запису Рајчина Судића и Кијевца: *ере ни потворише невером правех, зна Христос; не даде ми правину, суд или белега.* Међутим, суд није дао Рајчину Судићу *правину* или *белега*, како би то уз помоћ Бога доказао. Белег би овде могао да значи и *судски двобој* (изаћи на белег).

5. За чување стоке на манастирским и световним властелинствима, пастирима је припадало право на *белег*, право на бесплатно присвајање малог дела оних животиња које напасају током године. Пастири који су чували манастирске кобиле, имали су право да као белег узму једно ждребе, на неким властелинствима мушко, на другим женско. Једно ждребе припадало је двојици пастира и када *препасу годину*, тачније на Митровдан, обележили би неким знаком ждребе које су изабрали. При крају друге године пастири су били дужни да изведу свог омака (двогоца) из ергеле о којој су бринули. Давање ждребади на име *белега*, чија се цена кретала од 10 до 12 перпера, представљало је приметан издатак за манастирско властелинство. Управо због тога српски краљеви су наређивали да се не даје *белег од кобила* на поседима Хиландара и Дечана, али је зато и даље остало на снази давање *белега* од оваца. На поседима манастира Дечана пастири су имали право да узимају на Ђурђевдан од 100 оваца као *белег* једну овцу са јагњетом. Овца и јагње су свакако обележавани посебним знаком, да би се разликовали од осталих у стаду.

ИЗВОРИ: *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 274, 275, 304; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 448, 512, 616; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 42, 74; III, 8; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 142, 143, 333, 384; I–2, 28, 29, 333, 335, 337, 338, 389, 390; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa*.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965[3]; К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима*, Зборник КЈ I, 428; Ст. Станојевић, *Студије*, Глас СКА 139 (1928) 1–26; Глас СКА 169 (1936) 1–14; Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 194–198; М. Барјактаровић, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952; М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*", 156, 157.

М. Благојевић

БЕНЕДИКТИНЦИ – У раном средњем веку бенедиктинци нису били тек један од многих монашких редова, већ заступници хришћанског монаштва на европском Западу. Правила која је прописао Бенедикт Нурсијски (+575) синтетизовала су традиције оних земаља у којима се монаштво дотле развијало (Сирија, Египат, Мала Азија). Међу узорима које је оснивач следио била су и правила светог Василија по којима је живело монаштво на Истоку. Правила светог Бенедикта настојала су на равнотежи између молитве и рада, неопходног за одржавање и напредовање монашке заједнице. Рад је уз пољопривредне и занатске послове укључивао и писање, подучавање и културне активности. Правила су тражила заједнички живот у манастиру и потчињавање дисциплини о којој се старао опат, дозвољавала су повезивање манастира у конгрегације. Значајна је улога бенедиктинаца у ширењу хришћанства на северу Европе и на изграђивању хришћанске културе на подлози латинског дела античког наслеђа. Од X века бенедиктинци врше велики утицај на реформу црквених прилика борећи се за дисциплину, еманципацију од световних власти (тзв. Клинијевски покрет потекао из опатије Клини). Улогом у великој црквеној реформи бенедиктинци су посредно утицали на профилисање хришћанства на Западу и на продубљивање разлика у односу на хришћански Исток.

У балканске провинције, у којима је континуитет црквеног живота од ранохришћанских времена нарушен насељавањем паганских народа и племена, бенедиктинци су дошли са Запада, из Италије или Франачке у време њене експанзије према истоку. Погодно тле за њихово укорењивање представљао је романски супстрат у јадранским приморским градовима. Одатле су се ширили и зрачили утицајем на територије у залеђу, христијанизоване из градова и потчињене њиховој црквеној јурисдикцији. Отуда је присуство бенедиктинаца најизразитије на хрватском делу далматинског залеђа. У јужни део тога залеђа, у кнежевине израсле на српској племенској подлози, доспевали су огранци бенедиктинске конгрегације из Пулсана у јужној Италији, која је имала манастире на Мљету и Локруму.

Бенедиктинци су монаси и опати у држави словенских краљева о којима прича анонимни писац Летописа Попа Дукљанина, њихови су манастири у које сахрањују локалне кнежеве: Свети Петар у Пољу (monasterium sancti Petri de Campo) у Требињу и Свети Срђ и Вакх (monasterium sanctorum martyrum Sergii et Bachi) у Дукљи, или на реци Бојани или у жупи Прапратни, где је био двор дукљанских владара. Вероватно је њима припадала и црква Богородице у Крајини (in loco qui dicitur Craini) у коју је пренето тело светог Јована Владимира.

Везе бенедиктинаца са српским владарима и локалном господом XI и XII века рефлектују се и у групи исправа (тзв. Локрумски фалсификати), сачињених да докажу право својине над црквом Светог Панкратија у Бабином пољу на Мљету и црквом Светог Мартина у Шумету. Међу издавачима тих повеља или јемцима и сведоцима налази се на добро познате личности из других извора као Деса, велики жупан, овде велики кнез Захумља, бан Борић, краљ Бодин, краљ Ђорђе, син Бодинов, кнеги-

ња Десислава, али и на спорне или легендарне фигуре као Љутовид „ипат и стратег Србије и Захумља“, краљ Радослав, бан Славогост, судија Грд и др.

Ћирилска повеља краља Стефана Првовенчаног за бенедиктински манастир Свете Марије на острву Мљету са поклоњеним и потврђеним поседима на Стонском полуострву (Пељешац) и у Ријеци дубровачкој и жупи Жрновници потврђује да су српски владари заиста били заштитници и добротвори бенедиктинаца. Међутим, у време када је издата ова повеља ситуација се променила и сузио се простор за даље везе. На једној страни, оснивањем нових тзв. просјачких редова *доминиканаца* (в.) и *фрањеваца* (в.) бенедиктинци губе ранији значај. На другој страни, оснивањем аутокефалне архиепископије за српску краљевину устаљују се нове границе између римске и византијске варијанте хришћанства, између којих су се разлике продубиле после 1054. и нарочито после Четвртог крсташког похода и освајања Цариграда (1204).

Услови за развој и деловање бенедиктинаца остају само у католичким обалским градовима и њиховом негде већем негде мањем јурисдикционом подручју. Опатије из Захумља и Травуније су нестале, остале су оне у градовима: Дубровнику и острвима, Котору, Будви, Бару, Скадру, затим познато место ходочашћа са чудотворном иконом опатија Богородица Ратачка (sancta Maria de Rotezo) и опатије на Бојани Светог Николе и Светог Срђа и Вакха. Повеље и натписи сведоче о посебној бризи српских владара, нарочито краљице Јелене, жене Уроша I.

Друга зона додира са западним монаштвом била је на северу у граничним пределима према Угарској. Палатин и бан Белош, брат српског великог жупана, подигао је бенедиктински манастир у месту Ке (Kew, Камен, Петрик), које ће касније по тој задужбини добити име Баноштор (Bani Monasterium).

Из папске преписке с почетка XIII века се види да је после потискивања Византије из Подунавља било у Угарској манастира са грчким и словенским монасима. Занимљив је нарочито случај манастира Светог Димитрија на Сави (Димитровица, Митровица) у коме су све до почетка XIV века заједно живели грчки, латински и словенски монаси, којима је старешину постављао цариградски патријарх. Оснивањем Сремске бискупије (1229) и на овој страни се урезала граница између католичког и православног подручја.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 76–81; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* I–III, Split 1963–1965; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*, Зборник ФФ у Београду 7, 1 (1963) 295–313; М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Зборник ФФ у Београду 8, 1 (1964) 191–217; А. Радовић, *Бенедиктинска и светосавска традиција у Приморју*, Црква светог Луке кроз вјекове, Зборник радова, Котор 1997, 271–278.

С. Ћирковић

БЕРАТ (berāt) – арапски појам који је у Османском царству означавао одређене врсте султанских заповести. Док се османска канцеларија није развила, у XIV и XV веку, берат је био само један од многих израза за царску заповест. Тада се углавном није правила битна разлика између фермана и берата, иако је она за одређене врсте докумената већ постојала. Берат (или *нишан*) најчешће је означавао акт о постављању на неку дужност, без обзира на титулу. У берату су тачно назначени положај, приходи, обавезе, ослобађање од плаћања одређених дажбина и, где је било потребно, време вршења дужности. Берати су се обнављали после устоличења сваког новог *султана* (в.). Исто је важило за све хришћане и Јевреје који су били укључени у османски војни, управни или закупнички систем. У Српској цркви, као и у осталим, берати су били неопходни за именовање на дужности патријарха, митрополита и епископа.

ЛИТЕРАТУРА: *Berāt*, EI^2 (L. Fekete); M. Selmanović, *Berat kao diplomatička vrsta u turskoj arhivistici*, POF 35 (1985) [1986] 169–209.

А. Фотић

БИБЛИЈА (грч. τά βιβλία) – у хришћанској цркви назив за скуп књига, које су написали људи изабрани од Бога (пророци и апостоли), а надахнути Духом светим. Истраживањем Библије бави се посебна научна дисциплина, тзв. *библијска критика*, која се својим рационалистичким приступом супротставља ортодоксном схватању о „богонадахнутости“ библијских књига, и доказује да су ови текстови настајали током веома дугог периода, као и да су резултат рада многих аутора.

Термин *Библија* не среће се у самим тим списима, већ су га по први пут употребили у IV веку св. Јован Златоусти и св. Епифаније Кипарски. Јевреји су своје свете књиге називали различитим именима: Писмо, Свето писмо, Завет, Књиге завета, Закон и Пророци. Библија се дели на два дела – Стари и Нови завет. Први део сачињавају књиге које су настале у претхришћанско време, у јеврејској средини и на хебрејском језику. Стари завет поштују подједнако и Јевреји и хришћани. Нови завет је скуп списа које светима сматрају само хришћани.

Стари завет обухвата 39 књига (мада се оне рачунају као 22 – према броју слова у хебрејском писму, или 24 – према грчком алфабету). Јосиф Флавије сведочи о томе да су Јевреји сматрали да је број светих књига 22. Јевреји цео Стари завет деле на три дела. Први део зове се Закон (Тора) и њега чини пет књига Мојсијевих (Постање, Исход, Левит, Бројеви, Закони поновљени). Свој коначни облик Тора је добила по окончању вавилонског ропства (444. г. пре н. е.), у време када су јеврејским народом управљали свештеник Јездра и његов помоћник Неемија.

Други део корпуса зове се Пророци, и ту спадају: Књига Исуса Навина, Прва и Друга књига Самуилова (или Царства; рачунају се као једна књига), Прва и Друга Царева (или Трећа и Четврта књига Царства; рачунају се као једна књига), Исаија, Јеремија, Језекиљ, 12 малих пророка (Осија, Јоил, Амос, Авдија, Јона, Михеј, Наум, Авакум, Софонија, Агеј, Захарија, Малахија; рачунају се као једна књига). Овај део корпуса добио је свој коначни облик око 200. г. пре н. е.

Трећи део корпуса, који се зове Свето писмо (Кетувим), садржи Псалме Давидове, Приче Соломонове, Песму над песмама, Рут, Плач Јеремијин, Књигу проповедникову, Књигу о Јестири, Књигу пророка Данила, Књигу Јездрину, Књигу Неемијину (две последње рачунају се као једна). Прва и Друга књига дневника (Паралипоменон) придодате су старозаветном канону око 100. г. пре н. е.

Хришћанска црква прихвата све ове књиге као канонске. Најстарији познати превод старозаветног јеврејског канона на грчки језик настао је у Александрији, у време владавине Птоломеја VII Евергета (146–117. г. пре н. е.). На превођењу је радило, према предању, седамдесет учених филолога, па је тај превод познат као *превод седамдесторице* (Septuaginta); у овај корпус преведених старозаветних текстова укључено је још 11 књига, које у јеврејској традицији нису канонске: Посланица Јеремијина, Књига Варухова, Књига Товијина, Књига Јудите, Премудрост Соломонова, Премудрост Исуса, сина Сираховог, Друга и Трећа књига Јездрина, три Књиге Макавејске. У Септуагинти постоје још и неке интерполације у јеврејске канонске књиге; тако је у Књигу Јестире додат део који није означен бројем стихова ни у грчком, а касније ни у словенском преводу; Молитва Манасијина на крају Друге књиге дневника; песма три младића у Књизи пророка Данила, и повест о Сузани у истој књизи.

Мојсијев кодификаторски рад на првих пет књига Старог завета заснива се на богатом јеврејском народном предању. Према мишљењу истраживача, ове књиге настале су ради задовољавања религиозних потреба народа, као и због тежње да се регулишу (правни) односи међу члановима родовске заједнице. Још један важан подстицај била је, свакако, и жеља да се за потомство забележе значајни догађаји и опишу јуначки подвизи њихових учесника.

Међу лабаво повезаним јеврејским племенима постојао је велики број разних локалних предања везаних за молитве, обредне песме, приношење жртава и различите култове. Та предања, сачувана у фолклорној традицији, била су касније писмено фиксирана, па су тако постављени темељи књижевности јеврејског народа. Приликом свога рада, Мојсије је користио и усмено предање и неке већ забележене изворе, о чијем постојању Библија недвосмислено говори (Бројеви XXI, 14: „сефер милхамот“, тј. књига о ратницима Господњим). Најстарији текстови били су писани фонетским јеврејским писмом на народном јеврејском језику. (Ово писмо постојало је у XV веку пре н. е. о чему сведочи натпис са Синаја). Мојсијев кодификаторски рад експлицитно је наглашен у Законима поновљеним (XXXI, 9: И Мојсије написа овај закон, и даде га свештеницима, синовима Левијевим, који ношаху ковчег завјета Господњега, и свијем старешинама Израиљевијем).

Мојсијевом наследнику, Исусу Навину, приписује се састављање следеће, шесте књиге Старог завета (мада је она, како је научно утврђено, свој коначни облик добила у време између 440. и 400. г. пре наше ере). Свака нова књига која је била прихватана, чувала се са Мојсијевим законом у *свети-*

њи над светињама, тј. на најсветијем месту у скинији, заједно са Ковчегом завета. Трећи по имену познати писац био је пророк Самуил који је, пошто је помазао Саула за цара Израиља, тј. северног краљевства (1012–1004. г. пре н. е.), написао новоме цару и његовим наследницима књигу која је требало да буде упутство о владању и обавезама владара. То је *Прва књига царства*; касније су јој додати и састави који говоре о Сауловој и Давидовој владавини, па је због свога обима била подељена на два дела (Прва и Друга Самуилова или Прва и Друга Царства). Од тог времена па све до вавилонског ропства (VI век пре н. е.) састављање и редиговање светих књига било је у надлежности посебних *религиозних друштава*; тако је *школа пророка* окупљена око пророка Самуила заслужна за то што су у библијски корпус укључене књиге Судија и Рут. Време царева Давида (1004–965. г. пре н. е.) и Соломона (965–926. г. пре н. е.) представља златно доба у развоју старе јеврејске књижевности: тада се развија и ствара религиозна лирика, химне, приче, текстови поучног карактера. Заслужним се сматра цар Давид, који је окупио талентоване песнике (Асафа, Емана, Идутуна, синове Корејеве). Цар Соломон веома је ценио знање, па је на своме двору окупио најобразованије људе свога времена (Натана, Етана, Халкола, Дорда), који су се бавили искључиво књижевношћу. Давид и Соломон били су и сами даровити писци. Религиозно-књижевна група око Соломона критички је процењивала шта је од његових прича, а према предању било их је око 3 000, достојно да се придода канону светих књига и „положи пред Господа“. Другу познату књижевно-религиозну групу окупио је цар Језекиљ (725–696. г. пре н. е.); она је кодификовала последњих шест глава *Прича Соломонових* (XXV, 1: И ово су приче Соломунове које сабраше људи Језекије цара Judина.).

Готово све старозаветне књиге написане су на старојеврејском језику, који филолози-семитолози одређују као ханаански дијалект северног дела средњосемитске језичке групе. Једини изузетак су Књиге пророка Данила и Књига Јездрина, које су написане у VI–V веку пре н. е., на арамејском језику (млађи облик класичног хебрејског језика).

За потребе јеврејског богослужења, поједине књиге деле се на посебне мање целине: Постање на *толедоте*, Петокњижје на *мале и велике параше*, Пророчки списи на *хафтаре*. Поделу на главе, какву имамо и данас, увео је кентерберијски надбискуп Стивен Ленгтон (умро 1228) у латинском рукопису Vulgate; ова подела прешла је касније и у јеврејске рукописе, углавном због лакшег коришћења текста приликом јеврејско-хришћанских полемика. Поделу глава на стихове увео је, на основу талмудистичке праксе, париски штампар Робер Стефан, и то прво у грчко-латинском издању Новог завета. Касније се оваква подела проширила и на целу Библију.

Нови завет обухвата 27 књига, чији су аутори, њих осам на броју, надахнути Духом светим: Матеј, Марко, Лука, Јован, Петар, Павле, Јаков и Јуда. И новозаветни корпус дели се на три целине: 1. четири јеванђеља и Дела апостолска; 2. поучне књиге – апостолске посланице: 7 саборних и 14 посланица апостола Павла; 3. пророчке књиге – Апокалипса Јована Богослова.

Према предању, сви ови текстови добили су свој коначни облик у другој половини I века наше ере, док савремени истраживачи сматрају да се то догодило током прве половине II века. Почетком II века састављена су два засебна зборника, од којих је један садржао четири јеванђеља, а други – посланице апостола Павла (Corpus Paulinum).

Канон Новог завета санкционисан је на неколико сабора: Лаодикејском (343. и 381, 60. правило), у Ипону (сев. Африка 393, 36. правило). Пракса читања новозаветних текстова сваког дана, упоредо са старозаветним, уведена је у хришћанско богослужење веома рано. Представници Александријске цркве познавали су све новозаветне књиге; Јевсевије из Цезареје (око 263–339) оставио је у својој *Црквеној историји* податак да је Климент Александријски (150–215) саставио тумачења за цео Нови завет. Приликом одређивања новозаветног канона црква је узимала у обзир апостолски ауторитет, тј. аутор је морао бити један од Христових апостола, а други критеријум је био богонадахнути карактер списа. Све књиге Новог завета, осим *Јеванђеља по Матеју* које је првобитно било састављено на арамејском језику, написане су на говорном грчком језику тога времена (ἡ κοινὴ διάλεκτος).

За литургијске потребе НЗ је већ врло рано био подељен на два дела: Јеванђеље и Апостол (Апокалипса се није читала приликом богослужења). Најстарију поделу на краће целине начинио је Амоније из Александрије (III век); то су *Амонијеве главе*. Одељци текста намењени читању у недељне или празничне дане зову се *чтенија* (грч. ἀνάγνωσις) или перикопа (грч. περικοπή).

Током времена, текст НЗ који је био у употреби у многобројним хришћанским заједницама почео се постепено кварити, па се већ веома рано почело водити рачуна о његовој исправности. Александријски патријарх Исихије (III/IV век) приредио је НЗ који је постао званичан и обавезан у његовој дијецези. Памфилије (умро око 390) сачинио је посебну редакцију НЗ на основу кодекса писаних под Оригеновим надзором. Верзију НЗ коју је приредио антиохијски презвитер Лукијан (240–312) прихватиле су Антиохијска и Цариградска црква. Са званичне редакције (Лукијанове) која је важила у Цариградској цркви, превели су Ћирило и Методије изборно јеванђеље и апостол на словенски језик. Мада прве генерације тог њиховог превода нису сачуване, сачувани су рукописи из друге половине X и са почетка XI века. Најстарији сачувани словенски рукописи, било да су писани глагољицом или ћирилицом, садрже управо јеванђеоске текстове (Зографско, Маријинско, Асеманијево јеванђеље, Савина књига). Новозаветни текстови приређени за употребу на богослужењу у православним словенским црквама чине већину у укупном фонду сачуваних рукописа. Од старозаветних књига, најзаступљенији су *псалтири*. Одломци појединих старозаветних књига могу се наћи у *паримејнику*.

Старозаветне и новозаветне књиге одиграле су изузетно важну улогу у формирању и развоју књижевности код православних словенских народа.

Најстарији сачувани српски рукописи такође су два јеванђеља – Мирослављево и Вуканово, оба с краја XII века. Београдски паримејник (почетак XIII века) је један од најлепше илуминираних српских рукописа.

Код православних народа у средњем веку, Библија није постојала као јединствена целина. Кодификација Библије, као јединствене целине, везује се код православних Словена за име новгородског епископа Генадија (1499) који је прегледао, допунио и поправио старозаветне и новозаветне књиге које улазе у њен састав (*Генадијева библија*). Касније су биле извршене још две ревизије: прва, приликом првог штампања у Острогу 1581. године (*Острошка библија*); друга, приликом штампања 1751. године, при Кијевској духовној академији.

ЛИТЕРАТУРА: В. Рождественский, *Историческое обозрение священных книг Нового Завета*, Санкт-Петербург 1878; V. Jagić, *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*, Berolini 1879; V. Jagić, *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*, Berolini 1883; В. Н. Щепкин, *Саввина книга. Памятники старославянскаго языка*, т. I, вып. 2, Санктпетербург 1903; П. Юнгеров, *Частное историко-критическое введение в священные ветхозаветные книги* I–II, Казань 1907; K. Budde, *Der Kanon des alten Testaments*, Leipzig 1929; Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима*, Пос. изд. СКА 89, Београд 1932; Б. Пиперов, *Презвитер Лукиан, неговата рецензия на библейский текст и преводът на св. Кирил и Методий*, Годишник на Духовната академия 18 (1968–1969) 281–298; O. Kaiser, *Einleitung in das Alte Testament*, Gutersloh 1969; O. Nedeljković, *Problem strukturnih redakcija staroslavenskog prijevoda Apostola*, Slovo 22 (1972) 27–40; W. G. Kummel, *Einleitung in das Neue Testament*, Heidelberg 1973; О. П. Лихачева, *Славяно-русский апостол XI–XIV вв.*, Методические рекомендации по описании славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, вып. 2, ч. II, Москва 1976, 420–447; *Матичин апостол*. Прир. Р. Ковачевић – Д. Е. Стефановић. Увод и опис рукописа Д. Богдановић, САНУ, Београд 1979; Кирило – Методиевска энциклопедия, т. I (А – З). Глав. редактор П. Динеков, София 1985, 183–192; *Мирослављево јеванђеље*. Критичко издање приредили Н. Родић и Г. Јовановић, САНУ, Београд 1986; *Apostolus Šišatovacensis*, *anni 1324*. Edendum curavit D. E. Stefanović, Wien 1989; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Српски превод Малих пророка из друге четвртине XVI века*, Археографски прилози 15 (1993) 177–195.

Т. Суботин-Голубовић

БИБЛИОТЕКЕ – Термин *библиотека* (грч. βιβλίων – књига и θήκη – *ковчег, скриња, спремиште*) означава поред збирке књига и просторију или зграду у којој се таква збирка чува. Овај термин је код нас у употреби тек од XIX века. У средњем веку Срби су за збирку књига, сређену и смештену на одређеном месту, употребљавали паралелно два термина: *књигохранилиште* и *књигохранилница*. За

библиотекара био је у употреби термин *књигохранитељ*.

Писменост, књиге и библиотеке пренети су из Византије и резултат су рецепције византијске хришћанске цивилизације. Српска средњовековна библиотека није систематски проучавана. Постоје малобројни чланци о појединим библиотекама, али и они, углавном, представљају само делимичан опис рукописних збирки и скрипторијума.

Извори за проучавање српских средњовековних библиотека су пре свега записи на самим књигама, манастирски типици (*Карејски*, 1199–1200?, *Хиландарски*, почетак или прве деценије XIII века и *Студенички*, који је сачуван у Аверкијевом препису из 1619. године, али са предлошка врло блиског оригиналу), стари српски животописи и повеље. У повељама се књиге помињу као ктиторски поклони оснивача манастира. Највише књига поклонио је краљ Милутин. Извори не пружају податке о збиркама књига, већ о појединачним примерцима, поклонима, куповини, преписивању, читању и њиховој заштити. Спискови књига ретко се срећу у записима пре XVII века. Збирке књига помињу се у изворима почев од XVII века. Поред записа, спискови збирки књига појављују се у проскомидијама и тефтерима – манастирским рачунским књигама.

У средњовековној Србији постојале су две врсте библиотека: *манастирске/црквене* и *дворске/властеоске*. Прве су делимично сачуване а друге нису. О њима сазнајемо само из расположивих извора и на основу сачуваних појединачних примерака књига. Фондове средњовековних библиотека чиниле су рукописне књиге све до појаве прве српскословенске штампане књиге 1494. године. Током целог XVI века штампана књига је постепено продирала у библиотеке.

1. *Манастирске/црквене библиотеке. Књижни фондови* – Сваки манастир и црква морали су имати обавезну приручну збирку богослужбених књига без којих није могла да се обавља служба Божја, као ни друге свештене радње везане за свакодневни живот хришћана као што су: крштење, венчање, опело и сл. Тај неопходни фонд сваке хришћанске богомоље је увек и њен првобитни фонд настао ктиторским поклонима а настајао је и користио се често и пре дефинитивног завршавања градње и осликавања храма. Њега су чиниле следеће књиге: *Јеванђеље*, *Апостол*, *Псалтир*, комплет од дванаест *Минеја – Месечника*, са службама за сваки календарски дан према византијској години почев од септембра до августа, *Празнични минеј*, тј. српски *Саборник*, *Служабник*, *Требник*, *Часослов*, *Октоих првогласник* и *петогласник*, *Триод посни* и *цветни*, *Паримејник*, *Синаксар* (кратко пролошко житије). У одговарајућим књигама овога фонда налазила су се и оригинална хагиографска, химнографска и друга дела наших и других словенских писаца (*синаксари*, *службе*, *похвале*, *беседе* и *стихови*).

Поред овог богослужбеног фонда, манастирске библиотеке су имале и књиге за духовно уздизање монаха које су читане или појане самостално у ћелијама и заједнички у трпезарији за време обеда. То су: *хагиографије – пространа житија светих*, посебно *словенских и српских светитеља*, *панагирици – хомилијари*, тј. *српски тржаственици* (зборници слова и беседа ранохришћанских црквених отаца, као и појединих византијских, словенских и српских писаца).

Најраспрострањенији су зборници слова и беседа Јована Златоустог у којима има слова и беседа и других црквених отаца (*Златоуст посни и цветни*). Ту су и *Лествица* Јована Лествичника (монашко дело о покајништву александријских монаха) и *патерици*, тј. *српски отачници* (зборници краћих прича о животу монаха пустињака блиских народном стваралаштву).

Монаси су читали и теолошке расправе о исправности хришћанских догми и разних јереси. Делови ових књига укључивани су у богослужбене књиге, а одређене богослужбене књиге: *Јеванђеље*, *Псалтир* и *Молитвеник*, биле су у свакодневној употреби монаха келиота.

Манастирске библиотеке су нам сачувале значајна историјска дела: *биографије наших владара и црквених великодостојника*, *хронике*, *хронографе*, *родослове*, *летописе*, *поменике*, *записе* – (в. појединачне одреднице), правна и црквено-правна дела (*Савина Крмчија – Законоправило*, *Синтагма Матије Властара*, *Душанов законик*, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*), медицинска дела (*Хиландарски медицински кодекс*), граматичка (*Слово о писменех Црнорисца Храбра*, *Сказаније о писменех Константина Филозофа – Костенечког*), лексикографска, астрономска, филозофска (*Пчела* – зборник изрека античких филозофа, одломака из *Светог писма*, беседника, песника, историчара и др.) и средњовековну белетристику карактеристичну за дворске/властеоске библиотеке.

Већи манастири, који су имали и своје преписивачке радионице поседовали су и по неколико примерака исте књиге ради сравњивања текста како би се добио што исправнији текст. Таквим преписима *од добра извода... не имуштаго ничтоже порока* сматрани су ресавски преписи из манастира Манасије Стефана Лазаревића и наравно бројни хиландарски преписи из чијих записа сазнајемо о редакторским интервенцијама коришћењем више примерака исте књиге, нпр. Аверкијеви преписи из прве половине XVII века. Такви су и многи преписи из манастира Дечана, Пећке патријаршије и др. Отуда се може сматрати да је број књига у манастирима који су имали и скрипторијум био неколико пута већи од оног који је остао сачуван. Свака од ових књига имала је често и више текстолошких верзија значајних за црквену и културну историју.

Смештај – Књиге у манастирским/црквеним библиотекама чуване су на више места: у ризници, олтару, проскомидији, параклису, звонику, кули – пиргу, скиту и ћелији. Не знамо како су биле сређене. Затечени поредак у сачуваним манастирским библиотекама, резултат је рада истраживача XIX–XX века који су углавном прегледали и делимично сређивали најзначајнији рукописни део књижног фонда, ређе српске инкунабуле и старе српске штампане књиге XVI века. Књиге свете садржине, посебно јеванђеља, имале су велику вредност поготово ако су биле оковане сребром, позлаћене, богато украшене, а и само преписивање је било веома скупо. Отуда су овакве књиге чуване увек у ризници.

Заштита – Књига је била заштићена од отуђења, крађе и непажљивог руковања библиотекара и корисника. У *Карејском типику*, на самом крају испред датума и Савиног потписа, проклиње се онај ко отуђи *књигу*, икону или друге црквене предмете. У *Хиландарском* и *Студеничком типику*, у XXI глави, изричито се забрањује изношење свих покретних предмета (*књига*, икона, завеса и сл.), осим у изванредним приликама, као што су земљотрес, ватра и сл. Одлуку о измештању књига не може донети сам игуман, већ сабор стараца. Ова, XXI глава, идентична у оба наведена типика, може се с правом сматрати почетком правне заштите покретних материјалних добара код Срба. Другом врстом заштите против отуђења могу се сматрати страшне клетве за такав поступак у записима на самим књигама. Иако је клетва *опште место – топос*, тим пре има улогу санкције за учињени грех, јер је књига сматрана светим предметом, а предвиђена казна проклетством чинила се побожним хришћанима реалном. У *Студитском уставу* (руска *Новгородска крмчија*, 1282. године) постоји пропис о небрижљивом библиотекару који гласи: *Ако књигохранитељ достојно се не стара, не радећи ни отресајући ни чистећи од праха, свагда сухо да једе*. У Српској цркви до св. Саве и кроз цео XIII век био је у употреби *Студитски устав*. Ако у српским преписима постоји тај пропис, онда би то била „нека врста библиотечких правила“ (Ђорђе Сп. Радојичић).

Обрада – Података о пописивању и описивању књига у средњем веку нема. Тек путописци и истраживачи XIX века правили су делимичне пописе и описе оних књига које су по њиховом мишљењу биле значајне за историјску и филолошку науку, преписујући из њих историјске, књижевно-историјске текстове и записе. У овим пописима подаци о књигама су скромни. Инвентари, каталошки и научни описи првенствено рукописних збирки и делимично српских инкунабула и старих штампаних књига у манастирским библиотекама јављају се тек у XX веку. За већину значајних манастирских/црквених библиотека данас постоје инвентари и каталози за поменуте рукописе и старе штампане књиге. На томе су радили: В. Ћоровић, С. Петковић, Д. Вуксан, Л. Мирковић, В. Мошин, Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић и М. Шакота. У оквиру пројекта Опис јужнословенских ћирилских рукописа, у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије израђују се научни описи рукописа и манастирских библиотека.

Најстарија и најзначајнија сачувана српска средњовековна манастирска библиотека је Библиотека манастира Хиландара. Била је књижевни и преписивачки центар, а самим тим и духовно средиште српског народа од свог постанка до данас. Данас се њени фондови састоје од неколико збирки. Најзначајнија је збирка од 815 ћирилских рукописа од краја XII до XIX века. Најбројнији су рукописи српскословенске редакције, али има и рукописа бугарске, влашке, молдавске, македонске, руске и црквенословенске редакције. Друга значајна збирка је збирка српских инкунабула и старих штампаних књига XVI века. Затим постоје збирка музичких – неумских рукописа, грчких књига, српских, руских и украјинских књига XVII–XX века, као и велика

збирка савремених књига и часописа, посебно емигрантских. Друге веће сачуване манастирске библиотеке су Библиотека манастира Дечана, Пећке патријаршије, Цетињског манастира, Свете тројице пљеваљске, Никољца, манастира Крке, Грачанице и Савине. Библиотеке су сигурно имали и манастири Студеница и Жича. И други манастири су имали библиотеке, нпр. Милешева, али о њима имамо мало података. На основу сачуваних студеничких књига (54) у разним библиотекама и музејима, урађена је делимична реконституција студеничких фондова за период XIII–XIX века (Н. Р. Синдик). У Жичи је основана главна црквена библиотека у којој су биле *архиепископље књиге*, на основу којих је рађена Савина редакција Крмчије (Законоправила). Жички преписи морали су да буду исправни, због тога су упоређивани *дваши и трижди* са грчким оригиналима да не би изостали ни једно *слово* ни *строка*. Оригинале је Сава донео из Солуна из манастира Филокала, где *преписа многе законске књиге* и *о исправљању вере, које требоваше његова саборна црква*. Данас Студеничка библиотека има само једно *Четворојеванђеље* из XVI века. Жичка библиотека била је смештена *ва црквеној ризници*, где је био чуван Никодимов препис *Карејског типика* са Савиног оригинала *са другим јего светими устави*. Крајем XVI века пренета је у Пећку патријаршију. Многе манастирске библиотеке уништене су у ратним вихорима или расељене на друга места. Такав је случај са библиотекама нпр. фрушкогорских манастира, од којих се неке данас налазе у Библиотеци Српске патријаршије и Музеју СПЦ. Књиге су разносили путописци и истраживачи, највише у XIX и XX веку.

2. *Дворске/властеоске библиотеке* – Не зна се да ли је постојала стална дворска библиотека, али се зна да су поједини владари имали своје збирке књига. Према изворима, оснивач српске феудалне државе Стефан Немања морао је имати библиотеку. Два његова сина Стефан Првовенчани и монах Сава били су књижевници. Доментијан и Теодосије истичу Савину велику љубав према књизи. По Доментијану, Саву су *светим књигама* научили његови родитељи, а Теодосије још додаје да их је *чешће прочитавао*. Према Д. Богдановићу, из њихових дела може се реконструисати и њихова лектира. Библиотеке су имали: краљ Радослав, краљ Владислав, Владислављев син жупан Деса у чијој је дубровачкој оставштини забележено тридесет књига. Краљ Урош I такође је имао библиотеку, с обзиром да је и његова жена краљица Јелена била књигољубац и да су се по њеној наредби књиге *састављале и изредно писале*. Дубровачки историчар Саро Цријевић помиње намеру цара Душана, после његове посете Дубровнику, да у овом граду створи своју библиотеку. Он је, „за скупе новце" послао у Дубровник многе латинске и грчке зборнике. Прва српска књижевница, монахиња Јефимија, вероватно је имала библиотеку. То се исто може рећи и за другу српску књижевницу, Јелену, ћерку кнеза Лазара. Библиотеку је свакако имао деспот Стефан Лазаревић, и сâм књижевник. Он је у своју престоницу Београд довео Константина Филозофа који је морао имати много књига ради израде новог правописа. Деспот се и сам старао о преписивању књига *које је с усрђем и љубављу читао... веома љубљаше ове као нико други у царству и слави световној*. У записима је упоређиван са Птоломејем, оснивачем Александријске библиотеке. О постојању деспотове библиотеке сведоче сачувани лични примерци и бројне књиге из чијих се записа види да су писане по његовој заповести. Деспот Ђурађ Бранковић имао је библиотеку на свом двору у Смедереву. Чувени *Минхенски псалтир*, најлепша илустрована српска књига XIV века, била је деспотова. Патријарх Пајсије забележио је да је његова и *Служба јеванђелисте Луке*. Деспотова библиотека је делимично страдала у првом паду Смедерева 1439, а сасвим пропала приликом пада Смедерева и Деспотовине 1459. Мали број књига из ове библиотеке нашао се код његове деце, која су била образована, и која су сакупљала и наручивала да се за њих преписују књиге. Синови Гргур и Стефан, које су Турци ослепили, најмлађи син Лазар, ћерке султанија Мара и цељска грофица Катарина Кантакузина, понели су из родитељске куће љубав према књизи. Стефанова супруга деспотица Ангелина имала је своју библиотеку. Сремски деспоти Вук (Змај Огњени Вук) и Ђорђе (архиепископ Максим) поседовали су књиге. Деспотица Ангелина имала је књиге из библиотеке свога свекра Ђурђа а архиепископ Максим књиге својих родитеља и стрица деспота Лазара. Чланови династија и властела наручивали су књиге, али за све нема директних података да су имали и библиотеке (Немањин брат Мирослав, син Вукан, тепчија Обрад, Бранко Младеновић, господин Радован, Димитрије Кантакузин, деспотица Јевдокија, ћерка Ђурђа Балшића и др.).

Канцелар српских деспота, Которанин Никола де Архилупис, имао је у својој библиотеци дела римских класика и ренесансних писаца, нпр. Петрарке.

Књижни фондови дворских/властеоских библиотека – Како није сачувана ниједна од ових библиотека то о профилу њихових фондова можемо само претпостављати на основу сачуваних појединачних примерака за које поуздано знамо да потичу из библиотека владара и властеле. Са доста сигурности се може претпоставити да су се, поред хришћанске литературе, у фондовима тих библиотека налазили и средњовековни романи и приповетке (*Александрида*, *Роман о Троји*, *Варлаам и Јоасаф*, *Стефанит и Ихнилат*, *Царица Теофана* и др.), апокрифи, историјски, правни, моралистички и дидактички списи. Витешки романи били су обавезна лектира сваког владара и племића у којима су налазили узоре за свој свакодневни живот.

ИЗВОРИ: Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I–VI; Ст. Новаковић, *Законски споменици*; *Старе српске биографије* I, превео и објаснио М. Башић, Београд 1930[2]; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд 1935; *Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Константин, Пајсије*, Београд 1936; Доментијан, *Животи светога Саве и светога Симеона*, превео Л. Мирковић, Београд 1938; *Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога*, превео Л. Мирковић, Београд 1939; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976; *Карејски типик светога Саве*, прир. Д. Богдановић, Београд 1985, ротулус са издањем текста, фототипијом, преводом на савремени српски и француски језик и старијом литературом; *Студенички типик. Цароставник манастира Студенице*, фототипско издање, прир. и поговор написала Н. Р. Синдик, Београд 1992. Издање текста са предговором и поговором Т. Јовановић, Београд 1994; *Хиландарски типик. Рукопис CHIL AS 156*, прир. Д. Богдановић, фототипија, издање текста, превод на савремени српски језик. Поговор Љ. Јухас-Георгијевска, Београд 1995.

ЛИТЕРАТУРА: Архимандрит Леонид, *Словено-српска књижница на Св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и Св. Павлу*, Гласник СУД 44 (1877) 232–304; Ст. Станојевић, *Књиге и друго у старим српским записима*, Нови Сад 1906; Ђ. Сп. Радојичић, *Историјски развитак српске рукописне и штампане књиге*, Рукописна и штампана књига, Београд 1952; Ђ. Сп. Радојичић, *Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба*, Библиотекар 6 (1954) 137–144; Ђ. Сп. Радојичић, *Српске рукописне и штампане књиге кроз векове*, Библиотекар 7 (1954) 124–137. Два последња рада прештампана у: *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 35–57 и 385–397; Đ. Sp. Radojičić, *Biblioteke kod Srba do XVIII veka*, EJ 1, 520; Љ. Дурковић-Јакшић, *Историја црквене и високошколске библиотеке у Хиландару*, Гласник. Службени лист СПЦ 51, 4 (1978) 95–104; Љ. Дурковић-Јакшић, *Библиотеке у Србији*, Гласник. Службени лист СПЦ 59, 7 (1978) 163–177; бр. 8, 185–201; Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, ЛМС 408, 5 (1971) 405–432; св. 6, 588–620; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 7–47; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 34–48; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982; D. Kovačević, *O biblioteci Nikole iz Kotora, kancelara na dvoru srpskih despota*, Radovi FF u Sarajevu 7 (1972) 415–419; Н. Р. Синдик, *Библиотека*, *Благо манастира Студенице*, (каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1988, 173–222; Т. Суботин-Голобовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1996 (докторска дисертација); Н. Р. Синдик, *Обнова библиотеке манастира Високи Дечани крајем XIV и у првим деценијама XV века*, Српска књижевност у доба Деспотовине, Научни скуп, Деспотовац 22–23. VIII 1997, Деспотовац 1998, 247–260.

Н. Р. Синдик

БИЉАЦ в. *Простирке и покривачи*.

БИОГРАФИЈЕ в. *Житија*.

БИР (бирь, поповска бирь, бирькь законны, бирь доѹховна, крина) – црквени доходак у натури (*житни и сточни бир*) и новцу, који су попови скупљали од верника и предавали га надлежном епископу. Сама реч бир има порекло од старословенског глагола *брати*. Бир се помиње већ у време оснивања Српске архиепископије, у жичким повељама, где се наглашава да је то доходак који се уби-

ра од попова, влаха и земаљских људи (земљорадника). У првој жичкој повељи (1219, северни натпис) архиепископ, односно манастир Жича, убирао је половину бира из десет жупа (Крушилница, Морава, Борач, обе Лепенице, Белица, Левач, Лугомир, Расина, Јехошаница), док је други део бира узимао дворски протопопа. Овде се бир назива *земљана поповска бир*. У другој повељи (1224, јужни натпис), у којој се наводе исте жупе и власи али без Јехошанице (Јелшанице), одредба о биру је битно измењена. Поповски бир који је сакупљан од попова, влаха и земљаних људи у целости је припадао архиепископској саборној цркви. У јужном натпису наведена је одредба о биру за све остале епископије. Из жупа које су биле под духовном влашћу других епископија, дворски протопопа имао је право да узима половину прикупљене бири поповске. Из једне друге одредбе јужног натписа, где протопопа не улази у жупе Јелшаницу, Пнућу и оба Ибра, а тиме и не узима бир, може се закључити да је надзор над прикупљањем и деобом бира имао дворски протопопа.

Више података о биру има у првој половини XIV века. У повељи манастиру Св. Ђорђа Горга (1300) краљ Милутин је потврдио старе поседе и привилегије манастира из доба бугарског цара Константина Тиха Асена (1258), а међу њима да *бирак закони* убира црква Св. Горга (**биркъ законны**). За села Здуње, Сушицу, Брод и Крупу посебном одредбом истакнуто је да ниједан епископ не сме од попова узимати доходак. Општом одредбом такође се потврђује стара привилегија да поповима Св. Горга код Скопља и другим метохијама не влада надлежни епископ и да не сме узимати доходак од попова, већ он припада манастиру. У повељи Константина Тиха Асена помиње се сваки доходак црквени и доходак свештенички, што би сведочило да се ту крије помен бира. Упоредо са овим поменом доходака, забележена је и обавеза помена архиепископа, као и обавеза давања *егзарштине* (в.) (врховине) манастиру, тако да би се могло претпоставити да се под дохотком подразумевао бир.

У Светостефанској повељи (1314–1316) надокнађује се будимљанском епископу, за изузета села под његовом духовном влашћу, која су дата манастиру Св. Стефана у Бањској, право да убира бир у жупама Гацко и Пива (**да си бирь бере а кроуге да си оузима**). У истој повељи рашки епископ је, за уступљене приходе од глобе и дохотке Св. Стефану (**да соу глобе и доход'ци црькви**), као и право на духовни суд, којим суди игуман, добио за узврат шест стотина перпера да искује кандило за саборну цркву Рашке епископије Св. апостоле. „Дохоци" (епископски) могу се протумачити као општи назив за бир и врховину, који су представљали део суме од шест стотина перпера. Губитак бира из Хумске епископије (1317–1324), због ратног стања у Хумској земљи, у време епископа Данила и епископа Стефана Пекпала, довео је до сиромашења епископије, па су краљ Милутин и краљ Стефан Дечански покушали да обештете епископа за бир (али и за врховину и помен духовни) новим поседима. У повељама за манастир Дечане (III, 1343–1345) истиче се нов податак о износу бира – житни бир прикупљан је у величини крине по жупи, а убирали су га поповски синови који нису књигу изучили. И овде је случај да је поповски бир, који је припадао хвостанском епископу, ишао сада у корист манастира Дечана. Одредбе о биру у повељи за Св. арханђеле код Призрена (1348) прецизније су у погледу величине житног бира или његове замене за новац. Бир (**бирь доуховна**) по брачном пару (*наодрицом*) износио је *лукно жита, воља два динара*, док су Арбанаси на властелинству плаћали бир од једног динара или полукнице жита, што је ишло у корист манастира. Села манастира Св. арханђела била су ослобођена од давања бира призренском митрополиту *и о крузех, и о бири, и о јагњетинах*, а цео доходак убирао је манастир (*митрополит тем да не облада, разве игуман*). За те изгубљене приходе, с обзиром на помињање духовног дохотка (бир и врховина заједно) од села која су изузета призренском митрополиту и дошла у руке манастиру (град Вишеград, села Повилско и Врбичане, црква Св. Симеона у Мушутишту и земља на Блатци), митрополија је добила као надокнаду три села (Млачно, Милопусти и Заплжане). У овим наведеним случајевима епископи и митрополити били су обештећени одређеном сумом новца или непокретном имовином за уступљени бир, који је у ствари био само један део вредности новца или непокретне имовине.

Врло се ретко дешавало да је нека парохијска црква била ослобођена давања бира епископу и то вољом владара, као што је то био случај са црквом Св. Богородице анагноста Драгоја (1350). Понекад се бир замењује речју *крина*, како се то види из података о скупљању ове дажбине за српског патријарха (1353). Крајем XIV века и кнез Лазар је такође озаконио да део бира може узимати манастир Раваница – бир браничевску и кучевску делио је манастир са браничевским митрополитом, док је бир дубравничку до Ражња и Сталаћа целу убирао манастир. Бир је обухваћен општим термином *црквени доходак* (чл. 37 Душановог законика), а под истим називом забележио га је поп Ђорђе из Хвостанске епископије – *закони доходак црквени*, што је подразумевало и бир и врховину заједно. Бир се још назива и *бир поповска*, *духовна* и *крина*.

Термин *бир* се употребљавао и изван црквене сфере за давања становништва господару територије. Мара Бранковић је уз приштинску царину давала у закуп и друге приходе, који су у њеној повељи названи *бири*: *царину нашу приштевску и бири брал по земље*. У латинском акту који се тицао истог правног посла употребљена је српска реч: de dohana de Pristina e delli biri per la contrata. Не може се ништа закључити о природи давања која је цариник убирао.

ИЗВОРИ: М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 64, 134; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 572–573, 597, 598, 624, 651, 696, 699, 754, 770, 800; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 20–21; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 164–165; Н. Радојчић, *Законик*, чл. 37; *Манастир Раваница*, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 261.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; Н. Милаш, *Православно црквено право*, 576–577; Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*, 61–62, 70–71; Р. Грујић, *Лична властелинства*, 60–61; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 99, 103; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 67; Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, ИЧ 14–15 (1963–1965) 309–315; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији*, Годишњак ФФ НС 11, 1 (1968) 56–58, 60.

М. Јанковић

БИСАГЕ – путничка торба од коже или кострети, погодна за ношење и прилагођена караванском транспорту. Бисаге су биле састављене од две међусобно повезане вреће које су се лако могле ставити на леђа коња тако да су вреће висиле низ бокове, чиме је тежина терета била правилно распоређена. Практично конструисане, њих су могли носити и људи пребачене преко рамена, тако да је једна врећа носачу падала на груди, а друга на леђа. Бисаге су веома често коришћене у средњовековној караванској трговини за пренос различите врсте робе. У њима су преношени готово сви артикли који су се налазили у инвентару каравана, од житарица, брашна и других животних намирница, до племенитих метала и луксузне робе. Бисаге су могле бити закључане катанцем.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae*, Fasciculus I, Zagrabiae 1971, 24; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. I, Институт за српскохрватски језик САН, Београд 1959, 569.

М. Шуица

БЛАГОРОДНИ(ЦИ) в. *Властела*.

БЛАТО – термин којим се означава језеро. У средњовековној Србији најпознатија језера су била Скадарско и Плавско. Оба су била чувена по риболову. Скадарско језеро је у средњем веку било знатно већег обима него данас. Један од важних путева од Дубровника за Полимље носио је име via Jesera јер је пролазио преко области језера. Блата, посебно ледничка, била су у овим, иначе безводним крајевима, од великог значаја за напајање стоке.

У средњем веку је на Косову постојало Сврчинско језеро, које се помиње и у турском катастарском попису из 1455. године. На њему је био истоимени дворац краља Милутина. У XIX веку овде је још увек постојало више бара и мочвара, свакако остатака некадашњег језера. Блатом су се називале и велике мртваје, каква је била Ресавчина од ушћа Ресаве у Велику Мораву па до у висини села Лучице. Настала је као последица изливања и промена тока Велике Мораве.

На већим језерима могли су да плове чамци, а на Скадарском и мањи бродови. Скадарски кнез је 1410. године из Венеције пребацио једну галеоту, са којом се борио против бродова Балше III, што значи да је и господар Зете имао своје бродове на језеру. У време доласка Турака на ове просторе Иван Црнојевић им се супротстављао и на језеру својим фустама и мањим бродовима, али то није спречило пад Скадра.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*; Š. Ljubić, *Listine* I–X, Zagreb 1868–1891; *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, I–II, Priredili H. Hadžibegić, A. Handžić i E. Kovačević, Sarajevo 1972; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976; *Monumenta Cartographica Jugoslaviae* II, Београд 1979, 79, 80, 84, 86, 88; *Манастир Раваница – споменица о шестој стогодишњици*. Прилог: Болоњски препис раваничке повеље, Београд 1981, 257–262; М. Стојаковић, *Браничевски тефтер*, Београд 1987.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Скадар и његово земљиште у средњем веку*, Гласник СГД 3, 3–4 (1914) 149–170; *Историја Црне Горе* II, 267 (И. Божић); И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, Немирно Поморје XV века, 218–240; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МС ЛУ 20 (1984) 73–80; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 9, 10, 72, 73.

С. Мишић

БЛУД – кривично дело против морала које је углавном спадало у надлежност црквених судова. Византијско право је, од Еклоге цара Лава III Сиријца (објављене 726), сматрало сваку полну везу ван брака кривичним делом и кажњавало је световном казном. Еклога у својих једанаест одредби прописује одсецање носа, и то увек за кривична дела против морала, као што су разне врсте блуда, прељуба, силовање итд. Такве казне су примењиване и на жене и на мушкарце. Прихваћене су, највероватније, из оријенталних држава, Вавилона, Асирије и Египта. У тим пеналним системима је углавном заступана идеја симболичног талиона; наиме, казна је извршавана на оном делу тела који је згрешио. Ове казне су касније прихваћене у Византији и идеолошки повезане са хришћанским схватањем одрицања од саблазни као начином покајања и испаштањем као неопходним путем ка духовном препороду. Транспозиција оријенталних казни у област хришћанске сотериологије показује нам зашто је Еклога прихватила сакаћење као начин за поправљање кривца (грешника) и његово спасење. У кривичним делима против морала, за које је казна одсецање носа најчешћа и вековима се примењивала у разним варијантама, циљ казне је унакажење лепоте која је до греха и довела. Грешници са одсеченим носем неће више такав грех чинити. Напротив, они ће се вечно кајати и служити другима као пример у функцији генералне превенције.

Старом словенском праву је било непознато кажњавање сакаћењем. Касније су, из византијског законодавства, ове кривичне одредбе лако нашле свој пут у јужнословенска права, па и у српско. Код Срба је томе много допринело увођење Прохирона (издат између 870. и 879) у састав византијске Крмчије. У Прохирону се налази и одредба којом се оштро кажњава полна веза између госпође и њеног роба. У византијској номоканонској збирци, Синтагмату Матије Властара (1335) и њеном српском преводу, један део је посвећен управо кривичним делима против морала, па Душанов законик не помиње дела против морала, као што су блуд или прељуба уопште, него се упушта само у један специфичан случај, *Ако властелинка учини блуд са својим човеком*... (чл. 54), а све остале случајеве оставља црквеном суду и црквеној казни. Предмет интересовања Законика је, у ствари, повреда сталешке структуре на начин који срамоти виши сталеж, па кривци морају бити кажњени једном од застрашујућих казни, ... *да им се обома руке отсеку и нос сарежe*. Властелинка је укаљала част властеоског сталежа упуштајући се у интимну везу са својим подаником, а ту част је увредио и поданик који се, према тада важећим моралним схватањима, усудио на такву дрскост. Оба су кривца била подједнако крива, па је једнако тешка казна била предвиђена за обоје.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, 458–460.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 61, 72, 92; А. В. Соловјев, *Кажњавање неверне жене у црногорском и византиском праву*, Архив ПДН 30 (47) (1935) 478–489; А. В. Соловјев, *Законик*, 218–219.

Б. Марковић

БЉУСТИПУТИЈЕ в. *Стража*.

БОГОРОДИЧНИК – богослужбена књига, врста канoника, која садржи само каноне Богородици. Редослед канона у богородичнику је начињен према гласовима – од првог до осмог – као у октоиху, а у оквиру једног гласа по данима у седмици. Он се поје од суботе увече до петка увече сваког дана, укључујући и недељу. Богородичник садржи каноне које су саставили најпознатији византијски песници, па тако представља на једном месту сакупљен највећи број песама посвећених Богородици и најобимнију рукописну књигу са темом Богородице. У српској рукописној традицији богородичник је доста заступљен, а један од најстаријих је онај из Универзитетске библиотеке у Београду бр. 19, из шездесетих година XIV столећа.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Б. Шеламанова, *Славяно-русский октоих (ненотированный) XII–XIV вв.*, Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей хранящихся в СССР, в. 2, ч. II, Москва 1976, 340–388; *Речник књижевних термина*, Београд 1985, 83; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 30.

И. Шпадијер

БОГОМИЛИ, БОГУМИЛИ – јерес позната међу балканским Словенима, уочена у Бугарској X века, раширена затим у европским деловима Византије и у суседним земљама. Када се јерес појавила, учени савременици су сматрали да представља смешу две старе и утицајне јереси: манихејства и павликијанства. Иако се учењем, обликом организације и начином живота прикључује дуалистичким покретима познатим од ранохришћанских времена, и представља њихов изданак, богомилство се, ипак, не може идентификовати ни са једним од њих. У XI веку у околини Пловдива савременици су разликовали павликијанску и богомилску заједницу. Писац опширне и садржајне беседе против јеретика, Козма Презвитер, почетак проповедања јереси приписује попу Богумилу, који је био савременик цара Петра (927–969). Име богомила за секту Козма не употребљава, оно се редовно јавља код византијских писаца XI и XII века.

Према Козми и другим писцима, богомили стварање видљивог, материјалног света нису приписивали Богу већ Сотони, отпалом млађем сину Божјем. Осуђивали су робовање телу, нарочито брак, употребу меса и вина, захтевали су од својих верника аскезу, трајан пост, уздржавање. Из текстова XII века види се да је строга аскеза била обавезна за ужи круг посвећених, крштених, који одговара *савршенима* код дуалиста на западу. Одбацивали су крст, осуђивали клањање иконама, одрицали вредност светим тајнама, избегавали цркве. Свето писмо су тумачили алегоријски негирајући земаљски живот Христов, игнорисали су Богородицу, осуђивали светог Јована Крститеља као претечу Антихристовог. Познавали су садржај јеванђеља али су извртали смисао тако што су оно што је позитивно везивали за себе, а оно што је негативно приписивали великој цркви и њеној хијерархији. У време које је познавао Козма Презвитер богомили су били настројени против световних власти и господе.

Из времена рушења Бугарског царства и Самуиловог устанка нема савремених података о богомилима. Слом устанка 1018. довео је огроман простор на Балкану под власт византијских царева, а старање о борби против јереси пало је у део црквеним властима у Цариграду и Охриду, где је био наставак некадашње бугарске патријаршије. Колико се из извора види, богомилство се у том периоду ширило нарочито у монашким срединама, које су иначе живеле аскетски и проповедале бежање од света. Богомили су се раширили и у Цариграду, где је царска власт од времена цара Алексија I Комнина почела да их прогони комбинујући стрпљиво убеђивање и преобраћање са претњама и суровим казнама. Сâм цар је једнога од јеретичких старешина испитивао о учењу док је писар сакривен иза завесе бележио оно што је чуо. Јеретичке старешине упорне у своме учењу биле су јавно спаљиване на хиподрому.

Мере византијских световних и црквених власти имале су ограничено дејство. Када је 1167. на сабору катара у месту St. Felix de Caraman код Тулузе, један од византијских богомилских старешина Никита (papa Niquinta) обавештавао о црквама на Истоку, могао је уз седам цркава Мале Азије навести и пет цркава са византијског европског подручја: цркву Романије, цркву Драгувитије, цркву Меленгије, цркву Бугарске и цркву Далмације. Једној од тих цркава припадала је област у западној Македонији, где успомену на јерес чувају планине Бабуна (в. *бабуни*) и село Богомила, посведочено с тим именом већ у XIV веку.

На подручју српске државе богомилство се раширило до времена Стефана Немање (1166–1196). За његове владе, највероватније између 1172. и 1180, чуле су се жалбе да се укоренила „мрска и проклета јерес“, па је Немања са епископом ра-

шким Јефтимијем сазвао црквени сабор на коме је одлучено да се јерес силом искорени. Немањин син Стефан, говорећи о сабору и прогону који је уследио, не спомиње име богомила, већ јерес жигоше именом Арија, што се чинило са дуалистима на западу (Ariana heresis). О садржини учења се сазнаје само толико *да хулу наноси на светог Духа и да дели недељиво божанство*. Обавештења о јеретицима пружила је кћерка једног од Немањиних велможа удата за богомилског верника, упознавши *нечисте мрзости њихове*. Она треба да је видела: *да служе самом сотони, који је отпао од славе Божје*. Ове појединачне оптужбе и актуелност борбе против дуалиста у Византији Комнина, једва да остављају места сумњи да је реч о богомилству. С тим су у складу облици прогона: конфискација кућа и имања, спаљивање књига, кажњавање старешине одсецањем језика и прогонством. Било је убудуће забрањено да се спомиње *триклето име*, и по речима Стефана Немањића *проклета вера* се од тада *више није ни помињала у његовој држави*.

Извори каснијих времена као да потврђују уверење Стефана Немањића који је познавао ствари до око 1215. године. После оснивања аутокефалне Српске архиепископије не чују се жалбе на јерес. На великом сабору у седишту архиепископије у Жичи (1220) архиепископ Сава I је обезбеђивао чистоту вере уопштеном осудом јеретика: *све јеретике и јерес њихову проклињемо*, и наглашеним прихватањем одлука седам васељенских сабора. Можда се алузија на њему савремене прилике налази у другом проклињању: *Многу дакле јерес у различна времена и лета измисли ђаво и насеја у васељену многи кукољ зле вере кроз безаконике начелнике јереси који му служе на превраћење и самућење праве вере, које проклињемо, и са њима оне који су измислили зле заповести, и гнушамо се сваке нечастиве јереси*. Доментијан каже за Саву да је био *прогонитељ јавних и видљивих вукова, и исецајући речју свога божанског разума трновита учења злославних ученика јеретика*, а у томе је тешко препознати неко тада актуелно учење.

С прогоном јеретика у српској држави довођена је у везу појава јереси у Босни, где се први пут спомиње 1199. у писму Стефановог брата Вукана упућеном папи (в. *патарени*). Судећи по изворима из каснијег времена, изазови дуалистичке јереси долазили су одатле, из суседства. О краљу Драгутину његов животописац каже да *многе од јеретика босанске земље обрати у хришћанску веру и крсти их у име Оца и Сина и светога Духа, и присаједини их светој саборној апостолској цркви*. Име богомила се ни овде, као ни у каснијим српским изворима не примењује на босанске дуалисте. У синодицима, из којих се у Недељу православља читају многолетствија, вечне памјати и анатеме, употребљава се назив триклете бабунске јереси. Изузетак чини један рукопис Житија деспота Стефана Лазаревића (Кирило-белоозерски), у коме је уз помен становника Сребрнице додато да они сви *јереси богумилскије сут*.

Назив богомила остао је актуелан у сфери богословске учености. Опажа се то по глосама у појединим списима укљученим у Номоканон (Законоправило, Крмчија), где се називи масалијана и богомила објашњавају као *бабуни* или *бабунска јерес* (на једном месту су тако објашњени и маркионисти). Чланци о богомилима налазе се и у преводу Синтагмата Матије Властара. О литерарном интересовању за јерес сведочи и чињеница да је у XIII веку у српску редакцију пренета Беседа Козме Презвитера, као и поглавље о богомилима из Паноплије Евтимија Зигавина. Судећи по томе богомили су за Србе XIV и XV века били предмет ученог занимања а не актуелни противници цркве.

ИЗВОРИ: Д. Драгојловић, *Маргиналне глосе српских рукописних крмчија о неоманихејима*, ЗИЧ 1–2 (1972) 5–15; Д. Богдановић, *Српска прерада Козмине Беседе у зборнику попа Драгоља*, Balcanica 7 (1976) 61–90.

ЛИТЕРАТУРА: F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i patareni*, Beograd 1931, 337–599; D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948; А. Соловјев, *Сведочанства православних извора о богомилству на Балкану*, Годишњак ДИ БиХ 5 (1953) 1–103; Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији, II. Богомилство на православном Истоку*, Београд 1982.

С. Ћирковић

БОЖЈИ СУД – облик решавања спорова путем двобоја или подвргавања искушавању, најчешће врелом водом или усијаним гвожђем, при чему исход (победа или пораз, ране и њихово исцељење) треба да открије кривицу или невиност захваљујући божанској интервенцији. Овај облик суђења је још у средњем веку сматран за варварски обичај и постепено је напуштан, дуже се одржао као доказно средство у неким нарочитим случајевима.

Божји суд потиче из дубоке старине, познат је код већине индоевропских народа. Код Срба је најстарији забележен помен из 1199, из државе Немањиног сина Вукана. Провинцијски синод Барске надбискупије забранио је тада да се свештеници пред световним судом подвргавају *суду усијаног гвожђа или воде (iudicium candentis ferri vel aque)*. Оба вида божјег суда срећу се и касније у српској држави са маргиналном улогом у правном животу. Душанов законик је у члану 150 предвиђао искушавање усијаним гвожђем за разбојништво и крађу (гусар, тат) кад нема непосредног доказа (обличеније). Прописана је могућност да осумњиченима буде „оправданије железо, што је одредило царство ми, да га узимају на вратима црквеним из огња, и да га постави на светој трпези". Морало се, дакле, са усијаним гвожђем у рукама прећи растојање од црквених врата до олтара. Нема података о примени ове одредбе.

Остаје, међутим, у обичајном праву и примењивана је местимице све до XVIII века. Вук Караџић у Рјечнику (s. v. Мазија) каже да су у Србији до скора „вадили мазију" и даје опис вађења „врућа усјала гвожђа" из котла вреле воде. У народном говору се реч „мазија", настала од турског термина за усијану масу код топљења гвожђа (надо) и за челик, пренела и на други облик божјег суда, искушавања врелом водом, о коме је остало више података и за које је био устаљен назив *котао* (в.).

Судски двобој као облик божјег суда није посведочен код Срба. У старијој литератури се двобој спомињао, али полазећи од погрешно тумачених одредаба чланова 102 и 131 Душановог законика. Овај последњи има у виду двобој (мегдан) војника и забрањује да се други мешају, док у оном претходном није пружен доказ да би неразјашњена реч „узданије" означавала двобој, на основу контекста то није вероватно.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 166–167, 196–197, 206–208, 210, 224–225; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 130; Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 194–198; М. Вукчевић, *„Узданије" Душана Силног у Црној Гори*, Бранково коло 6 (1900) 757–759.

С. Ћирковић

БОЈ – О начину на који је српска војска водила битке сачувано је тек неколико података. Ратна тактика се мењала у зависности од нивоа друштвеног развоја српског народа. У доба досељавања се вероватно није разликовала од опште словенске тактике ратовања – изненадних заседа и неприхватања отворене битке. Војска се састојала од пешака, што је такође у великој мери одређивало тактику. Био је то карактеристичан начин ратовања племенске војске. Овај начин ратовања Срби су задржали више векова по доласку на Балкан. У основним цртама запажа се у њиховим сукобима са Византијом у XII веку, а мењао се у оној мери у којој је у Србији одмакао процес феудализације и што се јавила коњица. На челу племенске војске налазио се жупан, односно војвода. Касније, са развојем феудалних односа, као и напредовањем ратне технике код Срба, војска поприма феудални карактер, што се одразило и на тактику боја. Повећање владарских прихода омогућило је владару да користи и најамничку војску која је током XIV века играла пресудну улогу у биткама. Најамничка војска, која се по правилу састојала од коњаника, добро опремљених и увежбаних, коришћена је у одлучним фазама битке.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893; Н. Стијеповић, *Српска феудална војска са кратким прегледом војне историје*, Београд 1954.

Н. Лемајић

БОЈЕ – материје употребљаване не само за бојење текстила и коже већ и за украшавање и сликање, па и за улепшавање лица. О њима се веома мало зна. Неке су извожене са територије српске државе као *рујевина* (Scotanum, Rhus cotinus), употребљавана за бојење коже и текстила. Од цветова и грана сакупљаних по дубравама правио се материјал за бојење у жуто и црно. Неупоредиво скупља сировина, извожена у XV веку преко Дубровника у Венецију и Фиренцу, намењена центрима текстилне производње, био је *црвац*, о коме се у ученој литератури још увек воде спорови. Од Константина Јиречека се провлачи мишљење да је реч о минералу, који се добијао узгредно у неким рудницима. Међутим, називи *црвац*, cremexinum, cremixi, grana, и општа знања о техници бојења упућују

на то да је црвац биљне природе, да је то ларва паразита Coccus illicis, која се учвршћује на листовима шумског дрвећа, највише бреста и храста. Било је потребно уложити много труда да се прикупи већа количина црваца, па је цена била висока – једна литра (тежинска, в. *мере и тегови*) стајала је дукат. Црвац је употребљаван за производњу црвене боје. Од XVI века потиснула га је слична материја добијена од паразита на кактусу (cochenilla). Несумњиво минералног порекла био је *азур* (lapis lazuli), извожен из Босне и употребљаван у производњи боја за сликање.

Нису сачувани подаци о томе које су све материје за бојење увожене у српске земље. Сигурно је да су боје или сировине употребљаване приликом бојења биле међу артиклима средњовековне трговине, а исто тако је сигурно да је и скромна производња тканина захтевала употребу стипсе (alume), која се увозила са Леванта (богато налазиште у Малој Азији у околини Фокеје). Бојење тканина спадало је у високу технику која је пратила ткачку производњу. У Дубровнику су се од 1416. развиле радионице за прање и бојење тканина о којима су сачувани сразмерно богати подаци. Када је у Новоме средином XV века покренута производња тканина (arte di lana) није уз њу развијено бојење па су текстили остали необојени и довожени су у Дубровник да би се довршили.

У Србији је, чини се, занатлија који се бавио бојењем називан *бјелилник*. У преводу Закона градског, укљученом у Номоканон, налази се одредба о одговорности бјелилника за ствари које су му дате *бјелити или гладити*. Бељење у ужем смислу вршило се квашењем и излагањем сунцу, а *белилом* су називана и козметичка средства.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 192–194; B. Hrabak, *Dubrovački ili bosanski azur*, GZM 9 (1954) 33–42; Ch. Singer, *History of Technology* II, Oxford 1957, 364–369; С. Радојчић, *Црвац*, Зограф 2 (1967) 30–31.

С. Ћирковић

БОКАЛ в. *Посуде*.

БОЛЕСТИ в. *Болнице*.

БОЛНИЦЕ – Први помен о болницама на територији Србије потиче из 179. године наше ере, када се помиње *валетудинариј* кохорте II Аурелије на натпису нађеном у селу Стојнику близу Београда. Натпис се налази на ципусу који је подигао Тит Бебеније Јуст, префект исте кохорте.

Српске средњовековне болнице су подизали владари из династије Немањића (1168–1371), уз своје манастире, за потребе самих манастира или као склоништа за оболеле од неизлечивих болести. Развој медицине код Срба почео је захваљујући добром познавању византијске медицине, која је представљала наставак античке медицине и била за њу генетски везана.

Прве српске болнице у манастиру Хиландару и манастиру Студеници настале су по угледу на византијске болнице. Треба нагласити разлику између праве болнице, тј. установе која је служила за лечење (valetudinarium) од прихватилишта за сиромахе и болеснике од неизлечивих болести (hospitium, hospitalium). Тим пре, што су тада болнице на Западу биле првенствено склоништа за смештај сиромашних болесника (*азили*), а ређе установе које су служиле искључиво за лечење, као што је то била болница у Студеници. Уређена је по угледу на болницу у Хиландару. Разлика је била што су се у првој лечили само монаси оболели од акутних обољења, док је Хиландарска болница имала и стационар (склониште) за болеснике од хроничних неизлечивих обољења (лепре, парализе, епилепсије...). О Хиландарској болници старали су се и последњи српски деспоти. То потврђује одлука кћерке кнеза Лазара Маре, удовице Вука Бранковића, која са својим синовима Ђурђем и Лазаром издаје повељу Хиландару 15. октобра 1406, и дарује по сто унча годишње за *упокојеније утврждајуште немоштним, раслабљеним, свештенаго недуга ради страдалцем, слепим и хромим и им же кости скрушише се и в не с'става јест'ств'них изливајут се сухаго ради и неисцелнаго недуга*. То значи да се ради о симптому лепре, што указује да су од ове неизлечиве болести лечени монаси и световна лица.

У Хиландарском типику налазе се и прописи о болници (члан 40). У почетку је болница била смештена у једној ћелији са осам постеља за чланове братства. У доба краља Милутина се проширује, да би за време цара Душана имала шест великих болничких соба. Све до XV века српски владари су ову болницу проширивали и помагали.

Болница св. Саве у манастиру Студеници била је прва болница основана на тлу српске средњовековне државе. У Студеничком типику налази се поглавље о болници и болничарима, преузето из Хиландарског типика, а који је пак делимично прерађен типик манастира Богородице Евергетиде у Цариграду. У манастирској болници Св. Богородице Ратачке лечени су болесници са трајним телесним манама и хроничним обољењима.

У биографији краља Милутина, Данило II (1324–1337), за болницу у Подромовом манастиру у Цариграду пише: „сазда давањем безбројног злата свога и начини многе дивне и прекрасне палате и постави ксенодохије (странопријемнице), тј. болнице, и ту начини мноштво одара ради почивања болнима, меке постеље поставивши поврх њих...“ Ова болница је у првој половини XIV века била једна од највећих, најбоље уређених и снабдевених болница.

Григорије Цамблак, биограф краља Стефана Уроша III, оставио је опис Дечанске болнице, која се налазила близу манастира: „Стеван подиже манастир – болницу ... Болесни су боловали од падавице; којима је лице било изједено и којима је месо отпадало од чланака; они који су били савијени па услед тога нису били способни за рад; болесници који су патили од плућних болести“. То говори да је ова болница била подигнута за оболеле од неизлечивих болести: епилепсије, лепре, болести кичменог стуба, зглобова, плућа. Њен управник био је лекар, а болница је имала четири велика одељења у којима су болесници били распоређени према врсти обољења. Од свог оснивања 1330, више од пет векова играла је значајну улогу у животу народа.

Постојале су болнице искључиво намењене лечењу, а не као склоништа за сиромахе и дефектне особе. Таква је била манастирска болница Св. арханђела код Призрена. Из једне повеље се види да је болница имала двадесет постеља, а служила је само за лечење монаха и, према Душановој жељи, ако се ко разболи да (буде) у болници, а хроми и слепи да се не држе.

Деспот Стефан Лазаревић у Београду је подигао болницу која је имала и своју цркву.

Котор као велика поморска лука, за време династије Немањића готово двеста година је био у саставу српске средњовековне државе. Попут Дубровника имао је своје лекаре и болнице. То су били ospedali (убожишта), побожне задужбине за примање сиромаха. У Душановој повељи Котору спомиње се Добротворно братство св. Духа (Hospitale sancti Spiritus). У судско-нотарским књигама Которског архива налазе се подаци о убожишту – болници за сиромахе из XIV века, које се налазило у улици Св. духа. Добротворно братство св. Крста основало је 1372. године болницу (Hospitale sancte Crucis), која је у почетку била намењена само сиромашнима, а касније када је добила карактер опште болнице, у њој су лечени и грађани. Ова болница је радила готово 400 година.

У списима Которског архива помиње се 1431. године Лепрозоријум (Domus leprosorum – Hospitale st. Lazzari), јединствена установа овакве врсте у средњовековној Србији, намењена искључиво за лечење ове болести. Основан је по угледу на италијанске лепрозоријуме, и помиње се све до прве половине XVII столећа. Није било имућнијег Которанина који није завештао нешто од своје имовине за тај дом неизлечивих болесника.

У средњем веку заразне болести су са Истока преношене најчешће трговачким путевима. Због тога се указивала потреба оснивања *карантина*, јер се правилно претпостављало да се куга (pestis) шири путем контаката. Тако је Дубровник први на источној обали Јадранског мора основао 1377. карантин. Сграђени су лазарети на острвима Мркану, Бобари и Супетру испред Цавтата. Касније су они пресељени на Св. Андрију и Мљет, а 1466. саграђен је лазарет на Данчама поред града.

Карантин у Котору помиње се први пут 1431. године када је један которски брод на повратку из јужне Италије издржавао карантин у Боки Которској, испред Ђурића. Уведен је после епидемије куге 1437. када је *свак бежао из Котора*, као и после велике епидемије куге (epidemia magna pestis). У уговорима сувласника бродова редовно се наводи право спасавања породице, склањањем на заједнички брод у случају појаве куге (et quod temporis pestis quam Deus sua pietate advertat ab hac civitate).

ИЗВОРИ: Државни архив у Котору, Судско-нотарске књиге II (1339) 79; V (1431) 38; IV (1432) 534; V (1435) 611; LXVI (1591) 370; LXXVI (1620) 333/2; Управно-политичке књиге XXIII (1503) 549.

ЛИТЕРАТУРА: A. Premerstein – N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien*, JÖAI 3, 65 (1900) 164–165; Л. Павловић, *Српске манастирске болнице у доба Немањића*, Зборник Православног богословског

факултета 2 (1955) 555–566; Р. Катић, *Медицина у Срба у средњем веку*, САНУ 310, 12 (1958) 292; Л. Павловић, *Болнице и лечење према неким грчким типицима из XI и XII века*, Неки споменици културе 4 (Смедерево 1967) 133–150; I. Mitić, *Uticaj kopnene trgovine na osnivanje dubrovačke karantene u XIV stoljeću*, Šestota obljetnica dubrovačke karantene, JAZU 384 (1977) 85; L. Glesinger, *Porijeklo kužnih epidemija i metode zaštite od kuge u starom Dubrovniku*, Šestota obljetnica dubrovačke karantene, JAZU 384 (1977) 93–105; Р. Катић, *Болница св. Саве у манастиру Студеници*, Осам векова Студенице 1986, 201–207; В. Гавриловић, *Здравствена култура у средњовековној Србији*, 600. годишњица Косовске битке 1389–1989, Српски архив, Praxis medica, Медицински преглед 1989, 19–29; В. Гавриловић, *Болнице старога Котора од XIV до XIX столећа*, Архив ИЗКС 20, 1–2 (1991) 57–67.

В. Гавриловић

БОЉАР (**болꙗрь**) – повремен назив за властелина у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. Нема сагласности о корену ове речи. Сматра се да је старобугарског порекла, а народна етимологија њен корен налази у речи *бољи*. Преко старословенских списа реч бољар доспела је у Србију из Бугарске, одакле се проширила у Румунију и Русију, где се усталила у значењу властеле. Код нас није очврсла, нити је урасла у нашу језичку баштину. И поред сазнања да се понекад јавља у млађим преписима Душановог законика (Софијски, Раковачки, Текелијин рукопис) израз бољар сразмерно чешће се среће у старијим текстовима из доба првих Немањића. Налазимо га у делима Саве Немањића, Стефана Немањића, Доментијана и Данила. Кнезове, војводе и војнике који су према сведочењу Стефана Немањића учествовали на државном сабору, Сава Немањић назива бољарима великим и малим. Доментијан пише о српским и бугарским бољарима.

Из књижевних списа реч бољар полако је крчила путеве ка законским споменицима, односно дипломатичкој грађи. Грчки ἄρχων у XII веку преводи се као бољар. Бољарима се називају угледници краљева Радослава и Владислава. Бољари су дубровачки поклисари који су се клели краљу Владиславу. По оновременом латинском препису ћириличке исправе, дубровачки бољари су nostri nobiles. Бољар је и дубровачки кнез с којим се сретао и утврдио мир босански бан Матеја Нинослав. Босанског бана пратили су бољари са титулама војводе, тепчије и пехарника.

Према попису имања и граница Хтетовског манастира двоје се зависни становници, сељаци од властеле и бољара (**властела и χора, болꙗрє и χора**). *Бољарски коњи да се не товаре*, гласи једна одредба Светостефанске хрисовуље. За бољаре зна Дечанска хрисовуља и једна исправа краља Душана, али бољаре је изоставио законодавац у Душановом законику. Као повлашћени сталеж озакоњени су велика властела, властела и властеличићи.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *„Баштина" и „бољар" у југословенској терминологији средњег века*, Глас СКА 92 (1913) 248–255; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 11–42; Н. Радојчић, *Властел у закону градском Номоканона св. Саве*, Глас САН 193 (1949) 8–11; EJ 1 (1955) 680 (Dj. Sp. Radojičić); EJ 2 (1985) 68–69 (Ђ. Сп. Радојичић).

Р. Михаљчић

БОРГЕЗАНИ в. *Пургари*.

БОСАНЧИЦА – назив за варијанту брзописне ћирилице која се употребљавала у Босни од XIII века, а затим и у Хуму, Дубровнику и Далмацији (у Макарском приморју и Пољицама), тј. у западним крајевима српско-хрватског језичког подручја. У науци постоје различити називи за ову варијанту ћириличког писма: *босанчица* (Ћ. Трухелка, Хам), *босаница* (Ћ. Трухелка), *босанска азбуква* (И. Берчић), *босанско брзописно писмо* (Карски), *босанска ћирилица* (Карски, Тентор), *босанско-далматинска ћирилица* (В. Јагић), *западна ћирилица* (М. Решетар), *западна варијанта ћирилског брзописа* (П. Ђорђић), *западна (босанска) ћирилица* (С. Ившић) и сл.

Први назив, који је у науци остао до данас, настао је у време аустроугарске владавине у Босни. Употребио га је Ћ. Трухелка, јер је сматрао да се ради о једном типично босанском писму. Такав став изазвао је научну полемику, којом је доведен у питање и сам назив писма, као и његове карактеристике. Крајњи резултат ове полемике је: да Трухелкина теза о босанчици као засебном ћирилском писму није научно заснована већ има политичке конотације, усклађене са тенденцијама тадашње аустроугарске политике – да се језик и писмо Босне оног времена отцепе од целине српско-хрватског језичког подручја. Иако у лингвистичком смислу сам термин није најсрећније одабран, у науци се и даље употребљава, али не да означи засебно ћириличко писмо, већ варијанту српског ћириличког брзописа. Поред наведених назива који су више одређивали територијалну распрострањеност писма, употребљавали су се и термини који су истицали националну компоненту: *харвацко писмо* (Д. Папалић); *рваско писмо*; *сарпско писмо* (М. Дивковић), или у време анексије Босне и Херцеговине – *босанско-хрватска ћирилица*, *хрватска ћирилица* (часописи Љубљански звон и Босанска вила). Избор последњих термина био је условљен несређеним политичким приликама у којима се заборавило да се овим писмом служило и православно, и католичко, и муслиманско становништво у Босни у подједнакој мери. У Босни, још педесетих година XIX века, у приватној преписци, егзистирају називи за босанчицу: *стара-србија*, *старо српска азбука*, *беговско или старосрпско писмо*, *босанчица*, *шћепаново писмо* (В. Богићевић). Исламизирано становништво у време аустроугарске окупације Босне и Херцеговине служило се ћирилским брзописом као тајним писањем (криптографијом).

Палеографска научна истраживања утемељена на студиозним анализама ћирилпчких рукописа са ширег српско-хрватског подручја (посебно повеља средњовековних владара, записа, приватне и јавне преписке), надгробних натписа показала су да босанчица није засебно писмо у палеографском смислу, већ да представља варијанту ћириличког брзописа, познатог и у другим крајевима широм Балкана. О томе најтемељитије сведоче студије: Г. Чремошника, Б. М. Недељковића, А. Младеновића и П. Ђорђића. Утврђено је да су се поједини облици слова, првобитно издвајани као специфичност инвентара босанчице, употребљавали не само у Босни (и Далмацији) „већ и много шире: на целокупном подручју ћирилице код нас а и ван овог подручја" (А. Младеновић). Иако сви палеографи нису издвајали иста слова као специфичан инвентар босанчице, свима је заједничко скретање пажње на обликовање следећих графија: **б, в, к, т** (ч, з, ж, г, д, е). Ове графије реализују се: **б** – као тзв. положено б (ᓂ); **в** – као тзв. квадратно в (□); к – напушта усек на десној половини тако да су понекад оба потеза вертикална (//), а понекад паралелно накошена ())); **т** – реализује се као тзв. троного т (ш); ч (V), з (7), ж (Ӂ), г (Л), д (⊀), и сл.

Сви наведени облици слова присутни су у познатој *Врхлабској повељи* (1302), насталој у канцеларији краља Милутина, која се узима као пример дефинитивног развоја српске дипломатске минускуле (Г. Чремошник). И најстарији сачувани споменици српске ћириличке писмености: Повеља Кулина бана (1189), потписи кнеза Мирослава и великог жупана Стефана Немање на латински писаном уговору (1186), потпис кнеза Мирослава (1190), Мирослављево и Вуканово јеванђеље (XII век) – иако дела различитих писара, показују сличне тенденције у обликовању слова. Натписи на стећцима из каснијег периода у поређењу са ћириличким натписима са осталих подручја и ван области нашег језика (Македонија, Бугарска) такође, иако у невеликом броју, показују присуство на исти начин обликованих наведених графија (в. табелу коју наводи Г. Томовић). Чињеница је да су се облици српске дипломатске минускуле (Г. Чремошник) најдуже задржали у Босни, иако је било евидентних прекида у њеној употреби за време владавине појединих владара. Наиме, 1376. године на позив краља Твртка из Србије у Босну долази логотет Владоје. Сматра се да је управо овај писар увео српску дипломатску минускулу у босанску државну канцеларију. Таквих прекида било је и у самој Србији, нарочито за време деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. У периоду доласка Турака није се прекидало са употребом босанчице. Она се употребљавала у канцеларијама босанских и херцеговачких санџак-бегова, а и на дворовима бивших босанских великаша, турских феудалаца, који су држали хришћанске писаре у својој служби, па и на дворовима самих турских султана. Била је у употреби у католичким самостанима. Њоме је не само написано већ и штампано на десетине књига босанских фрањеваца, нарочито у XVII и првој половини XVIII века (М. Дивковић, П. Папић, П. Посиловић, С. Маргитић и др.).

Поред палеографских архаичних црта, босанчица је у односу на остала наша ћириличка подручја задржала и нека *ортографска* решења, која одликују најстарију фазу развоја српског ћириличког правописа, познатог у науци као зетско-хумски

правопис (А. Белић), односно босанско-хумски (П. Ивић). Зетско-хумски правопис је, по узору на глагољски правопис, развио следећу употребу графема: словом јат (ѣ) означава се фонема јат /ě/ и гласовна секвенца „ја“; словом **е** означавала се фонема /**е**/ и гласовна секвенца „**је**“; употребљавана је посебна графема ђерв (ʌ) за означавање фонема /**ћ**/ и /**ђ**/ (где је рашки правопис, следећи старословенску ћириличку традицију, имао **к** за **ћ** и **г** за **ђ**). Исту употребу графема **јат** и **е** налазимо у Рашкој у XII веку, где се поред **е** у функцији гласовне секвенце „**је**“ употребљава прејотовано **е** (ѥ), а за означавање гласовне секвенце „**ја**“ прејотовано **а** (ꙗ), и за „**ју**“ на оба подручја подједнако прејотовани вокал (**ю**). Од XIII века у Рашкој је преовладавао правопис са прејотованим вокалима, јер се сматра да је на том подручју од самих почетака писмености био јачи утицај старословенске ћириличке традиције. Непосредан доказ за то је и најстарији сачувани ћирилички натпис у камену, Темнићки натпис (XI век). Већ на овом натпису очита је употреба прејотованих вокала. Заслуга за такво уређење правописа у рашкој средини дуго се у науци приписивала Растку Немањићу – св. Сави, који се, боравећи на Светој гори, упознао са руским писарима у чијим књигама се неговао правопис са прејотованим вокалима. Међутим, постоје и другачија тумачења ширења старословенског ћириличког правописа. У новије време у науци се истиче да су ти прејотовани вокали могли бити унети и другим путем у српску средину, а не само директним утицајем са Свете горе (В. Мошин, В. Јерковић). Заслуга за такво уређење правописа приписује се Растку Немањићу – св. Сави.

Старословенска ћирилица није имала посебних слова за обележавање сугласника **љ** и **њ**, али је тај недостатак у српској писмености могао бити решен комбиновањем слова **л** и **н** и прејотованих вокала: **лꙗ=„ља“, лѥ=„ље“, нꙗ=„ња“, нѥ=„ње“, лю=„љу“, ню=„њу“**. Међутим, када су се иза тих сугласника налазили вокали **о** и **и**, није било могућности за њихово обележавање помоћу прејотованих вокала пошто нису постојали прејотовани вокали **о** и **и**. Писање без прејотованих вокала одржало се дуго у Босни и другим западним крајевима у којима се писало ћирилицом. Управо на том подручју у каснијем периоду постало је актуелно питање како да се обележе фонеме /**љ**/ и /**њ**/. У почетку су графеме **л** и **н** имале додатну функцију да, осим фонема /**л**/ и /**н**/, означе и фонеме /**љ**/ и /**њ**/. Од XV века, под утицајем латиничке ортографије, ти су се гласови у Босни почели обележавати тако што се испред **л** и **н** додавао ђерв (**ʌл=љ, ʌн=њ**). Некада се ови гласови бележе по узору на италијанску латиницу комбинацијом три слова: **ʌли=љ, ʌни=њ**. То је једна од најважнијих ортографских особина по којој се ћирилица у Босни и Далмацији разликује од оне у нашим крајевима. Током употребе изменио се и број графема. Из графемског система сасвим су елиминисани: **ъ, ь, ꙗ, ѥ, ѵ**. Неке графеме (**ѕ, ї, ꙃ, ꙋ**) имале су само бројну вредност, док су друге (**щ, ѡ, ь, ѣ, ю**) биле неједнако проширене, ограничене само на нека подручја. Слово **ѣ** се нпр. у Далмацији употребљавало да означи глас **ј**, што су касније преузели и фрањевачки писци који су се служили ћирилицом. Ћирилица у овој етапи развоја (XVII и XVIII век), код фрањевачких писаца, иако тежи тражењу једноставнијих решења, још увек је оптерећена двофункционалним графемама: **щ** – означава и гласовну секвенцу „**шт**“ и гласовну секвенцу „**шћ**“; V – означава и глас **ч** и глас **ц**; ђерв у комбинацији са **н** и **л** означава – **ʌл=љ, ʌн=њ**; јат (**ѣ**) означава глас **ј**, а такође и графема **и** означава глас **и** и глас **ј**. У овој фази босанчица се усмерила ка латинској и италијанској правописној традицији, одвојила се од црквенословенске ћириличке традиције. Том чувању архаичних ортографских црта старијег српског зетско-хумског правописа и његовом каснијем усмеравању ка латиничним и италијанским правописним узусима свакако су погодовале културно-историјске прилике у Босни, Дубровнику и Далмацији XV века. Босанске и хумске средњовековне повеље, натписи на стећцима, фрањевачка књижевност, преписка на дворовима босанских и турских великаша, све до приватних писама из XX века са овог подручја, само су део сачуване културне баштине писане босанчицом.

ЛИТЕРАТУРА: Ћ. Трухелка, *Босанчица, принос босанској палеографији*, ГЗМ 1889, 65–83 и 1909, 211–214; В. Јагић, *Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима*, ГЗМ 2, 1 (1890) 1–9; В. Вулетић-Вукасовић, *Ћирилица код присташа Римокатоличке цркве све до свршетка XVIII в. у Босни и Далмацији*, Споменик СА, 1903, XXXIX; П. Колендић, *„Босанчица“, босанско-хрватска ћирилица и Дубровчани*, Босанска вила 19 (1904) 349–351; Е. Ф. Карский, *Образци славянского кирилловского письма*, Варшава 1912; П. А. Лавров, *Палеографическое обозрение кирилловского письма*, Петроград 1915; В. Н. Щепкин, *Учебник российской палеографии*, Москва 1918; С. М. Куљбакин, *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, Пос. изд. СА 1925, LII; Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Ленинград 1928; А. Белић, *Ћирилица*, НЕ 4 (1929) 660–662; П. А. Лавров, *Материалы по истории возниковения древней славянской письменности*, Труды славянской комиссии, Ленинград 1930; М. Тентор, *Латинско и словенско писмо*, Загреб 1932; А. Белић, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика*, Светосавски зборник, Београд 1939; Г. Чремошник, *Босанске и хумске повеље средњега вијека*, ГЗМ 3 (1948) 103–143; 4–5 (1950) 105–199; 6 (1951) 81–119; 7 (1952) 293–336; Б. М. Недељковић, *О „Босанчици“*, Прилози КЈИФ 11, 3–4 (1955) 271–283; Ђ. Сп. Радојичић, *Ћирилица*, ЕЈ 2 (1956) 626–632; J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke isprave*, Slovo 6–8 (1957) 313–314; B. Zelić-Bučan, *Bosančica, u srednjoj Dalmaciji*, Split 1961; М. Вего, *Зборник средњовековних натписа из Босне и Херцеговине*, Сарајево 1962 (књ. I), 1964 (књ. II и III); G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula*, Slovo 13 (1963) 119–137; А. Младеновић, *Прилози проучавању развитка наше ћирилице*, Књижевност и језик 3 (1965) 53–66, са 4 табеле; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971; S. Vukomanović, *Jezik Stipana Markovca Margitića*, Filološki fakultet u Beogradu, Monografije, knj. 39, Beograd 1971; *Босанчица*, Енциклопедијски лексикон, Београд 1972, 46; M. Pešikan, *Geneza i evolucija slovenskog pisma*, JF 29, 1–2 (1972); Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974; Х. Куна, *Хрестоматија старије босанске књижевности*, Сарајево 1974; В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975; В. Јерковић, *Средњовековне ортографске школе код Срба*, Југословенски семинар за стране слависте, бр. 31, Београд 1980, 19–29; П. Ивић – В. Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад 1981; Е. Херцигоња, *Босанчица*, ЕЈ 2 (1982) 88–92; П. Ивић, *Књижевни и народни језик код Срба*, ИСН II (1371–1537), Београд 1982, 519–534; С. Вукомановић, *Ћирилица*, ЕЈ 3 (1984) 333–342; Dr D. Prohaska, *Das Kroatisch-Serbiche Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina*, Zagreb 1991; Lj. Stančić, *Nominacija grafija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austrougarske uprave*, у: M. Okuka, Lj. Stančić, *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja Austrougarske vladavine*, München 1991, 120–133; T. Kraljačić, *Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja Austrougarske vladavine*, München 1991, 85–99.

Б. Чигоја

БРАДА – знак достојанства и части. За разлику од западних народа који су се бријали и шишали, дугу браду и косу носили су Грци, Срби, Румуни, Чеси, Руси. Косу и браду пуштали су и Дубровчани. „Грци и Срби подсмевали су се и презирали ћосаве људе, називајући их спанима (σπανός) који личе на жене. Већ 972. забрањено беше у светогорским манастирима примати децу, ћосаве и евнухе“ (Константин Јиречек). Код околних народа омражени су били ћосави евнуси у византијској служби. Грчки историчар Пахимер пише да је краљ Урош I са чуђењем гледао на послугу, посебно на евнухе у пратњи византијских принцеза. Вредни преписивач, граматик Теодор, сведочи да су око 1263. године из Свете Горе прогоњени ћосави (**спанѥ**). Њихову судбину делио је и граматик Теодор, који за себе каже да је као *спан сушти* доспео у Хиландар.

Заштиту достојанства и части угледницима који су носили браду регулише 97. члан Душановог законика, који према најстаријем, Струшком рукопису, гласи: *Ко се нађе да је почупао браду властелину, или добру човеку, да се тому обе руке отсеку.* Овај члан није истоветан у Атонском, Бистричком и Ходошком рукопису, где се као казна за чупање браде предвиђа одсецање једне руке. Он у Атонском, Бистричком и Ходошком рукопису има наслов *О скубежи*, а у Призренском *О бради властеоској*. Овде је више нагласак на кривичном делу увреде части и достојанства угледника него на његовој телесној повреди. Ово кривично дело кажњавало се истом казном као хотимично убиство (в. 87. члан Душановог законика). Александар Соловјев сматра да се 97. и 98. чланом дефинише „специфично српско кривично дело, у којем је елемент телесне повреде спојен и с елементом увреде“. Међутим, чупање браде и косе била је раширена појава. Дубровачке судске књиге садрже тужбе због *скубежи*, односно увреде части. Јуна 1401. властелин Думко Бобаљевић је са својом дружином оскубио и осрамотио

Ђурицу Петровића, говорећи да Ђурица није Дубровчанин. Ивана Каруча је 1411. године у Трепчи напао Никша Пешчић са својом дружином. Пошто су и један и други били Дубровчани, Каруч се жалио Општини – *куђу ми разграбише, а мене оскубише и убише и ока ваше* (в. *најезда*).

Крајем средњег века у Загребу се више спорова због скубежи браде (barbae extractio) завршавало на суду. Угри су оскубили браду бискупу Винковићу који је на заједничком сабору бранио право Хрватске на Међумурје (Владимир Мажуранић). Глобом од двадесет солида кажњавало се ношење браде у Сплиту. Једино се дозвољавало пуштање браде у знак жалости за покојником, али не дуже од месец дана.

Чупање браде и косе као кривично дело ушло је у турско законодавство. Држави се плаћала новчана казна „без обзира да ли се ради о бради властелина, спахије или о бради кмета, чифчије" (Мехмед Беговић). Казна од десет до двадесет акчи одмеравала се према имовном стању извршиоца. Оштећени је имао право на надокнаду уколико му због озледе не израсте брада или коса.

ЛИТЕРАТУРА: V. Mažuranić, *Prinosi*; K. Јиречек. *Историја Срба* II; А. Соловјев, *Законодавство*; Т. Тарановски, *Историја српског права* II; М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног кривичног права у турским законским споменицима*, ИЧ 6 (1956) 1–11.

Р. Михаљчић

БРАЗДА в. *Водовађа*.

БРАК – био-социјална заједница двеју (или више) особа различитог пола настала као друштвено одобрена установа са више функција (репродуктивна, економска, социјална и обредно-религијска). Рађањем деце брак се претвара у породицу.

1. По етимологији, брак није народна реч него термин историјских споменика и писаца: *доспевши же јему до реда јунашаска и к законному браку сачетати и* (Доментијан). Реч брак је позната у више словенских језика; из црквенословенског и бугарског је пренесена у руски и украјински.

У средњем веку синоними за данашњи појам „склопити брак" су: *женити се* (за мушкарца), односно *(о)мужити се* (за жену) и *венчати се*.

2. Примањем хришћанства, а нарочито од св. Саве и оснивања Српске архиепископије, брак постепено прелази у надлежност цркве. Најзначајнији акт из тога времена који регулише брак (око 1220) је Жичка хрисовуља краља Стефана Првовенчаног. Касније, цар Душан се постарао да у свом Законику учврсти црквени брак као обавезан. То је истакнуто на самом почетку, у 2. и 3. члану Законика.

Црквени брак се сматрао првим предусловом за развој хришћанске породице као темеља друштва и државе: *И ниједна свадба да се не учини без венчанија; ако ли се учини без благословенија и упрошенија цркве, такови да се разлуче* (чл. 3 Душановог законика).

Најважнији елементи црквеног брака су *благословеније*, које даје епископ, и *венчаније*, које обавља парохијски свештеник кога је канонски поставио епископ.

Анализом историје црквеног брака (Р. Грујић), посебно 3. чл. Душановог законика, може се открити један битан прехришћански елемент у склапању брака. То је *венчаније*, тј. коронација – стављање венца младенцима на главу, по чему је створена глаголска именица *венчање* постала синоним за склапање брака. Управо се за главни чин црквеног венчања, уз одговарајуће духовне песме и молитве, сматрало (и сматра) стављање венаца на главе младенаца. Венци су несумњиво преузети из старих народних обичаја античког и словенског света као знак радости и свечаности. И сама метална круна, која ће касније заменити биљни венац, звала се венац.

Нека основна правила о склапању брака код Срба, као: узраст младенаца, сродничка егзо- и верска ендогамија, затим место склапања брака (црква), табу венчања у време четири велика годишња поста (и још среда и петак), венчавање непосредно по завршеној литургији – углавном су преузета из црквеног права садржаног у Номоканону.

3. Социјални оквири склапања брака регулишу забране и сметње, а не и позитивна правила. Крвно сродство је свакако било препрека за склапање брака, али о томе нигде нема ни помена. То је вероватно стога што су правила склапања брака била општепозната и уређена правним обичајима. И обрнуто, члан 28 Жичке повеље је једини који говори о забрани склапања брака међу сродницима по тазбини, тачније о забрани сорората. За такав прекршај, у зависности од социјалног положаја прекршиоца, била је предвиђена казна: *Аште кто сватвицу през закон узме, аште буде от властељ или от војник да узимајет ослуху господствујеј по 2 воли; аште ли от убогих, то да узима светитељ половину, а такови да се распуштајут ... у сватвицах.* Из сложене структуре сродства по тазбини законодавац је издвојио само један случај – сороралнн брак – и за њега предвидео казну. Могуће је да је то стога (Т. Тарановски) што је брак између зета и свастике био најчешћи вид кршења правила склапања брака у сродству по тазбини. Може се претпоставити да, по ондашњем обичајном праву, сороратски брак није био забрањен. И обрнуто, по црквеном праву он је недозвољен и стога кажњив. Казна је двострука: црквено-канонска (сороратски брак се поништава) и световна – у виду материјалне глобе.

Неједнак однос према сороратском браку запажа се и касније. По етнолошким истраживањима (М. Филиповић), католичка црква га дозвољава, а православна забрањује, па се такав однос усталио као друштвена пракса код католичког и православног становништва балканских Словена.

4. Особена је и *сталешка ендогамија* у средњем веку. Она је створена под непосредним утицајем световне (патримонијалне) власти. Ради се о забрани склапања брака између „Срба" и „влаха" на властелинствима манастира Св. Стефана у Бањској и Дечанског манастира. По Светостефанској хрисовуљи, забрана гласи: *Србин да се не жени у Власех. Ако ли се ожени, да се ограби и свеже и он Влах от кога се буде женил, и да се врати без воље опет на отчино место. А који буду старинници и не вазмогу се повратити, ниједан да не војник, но вси ћелатори.* Дечанска хрисовуља о истој забрани говори следеће: *Србин да се не жени у Власех; ако ли се ожени, да ју веде у меропхе.*

Из оба наведена члана могу се извући закључци: да је постојао уксорилокални (домазетски) брак, али не као остатак некаквог (у еволуционистичкој оптици) матријархата, већ као израз одређених друштвених околности (повољнији социјални положај „влаха" него меропаха); затим да се феудални господар земље директно мешао у брачне послове зависних сељака да би спречио нарушавање друштвене равнотеже у сношењу разних обавеза које су имали земљорадници, односно сточари; и, најзад, такав брак је или ништаван или се невеста из категорије „влаха" преводи у меропхе.

5. *Верска ендогамија* је била прописана највишим државним законом. Томе је посвећен само 9. члан Душановог законика: *И ако се најде полуверац узам христијаницу, ако узљуби, да се крсти у христијанство; ако ли се не крсти да му се узме жена и деца и да им се да дел куће, а он да се иждене.* Јасно је да Законик регулише само један случај верски мешовитог брака: између „полуверца" (свакако римокатолика, што је С. Новаковић превео као „јеретик") и „христијанице" (православке) под условом да муж католик пређе у православну веру. О супротној могућности, да православни ожени римокатолкињу, Законик не говори ништа. Вероватно се и такав брак сматрао незаконитим, али се претпостављало да је премоћ мужа одлучујућа за очување православног верског живота у кући.

6. *О личним и имовинским односима у браку* (породици) има мало и садржински оскудних података. Најстарији познати нам подаци те врсте су из Жичке повеље: *Аште ли о себе сама (жена) имет бесновати се, остављајући својего мужа, да аште има добитак, добитком да наказујет се, аште ли добитка не има, те својим телом да наказује се, јакоже будет извољеније мужа јеје*, а затим: *Наказув ју да ју водит; аште ли не будет јему угодна водити, то наказав ју да ју продаст како јему годе.*

У погледу имовинских односа види се да је жена могла имати *добитак*, тј. лично имање којим је она располагала. У случају самовласног иступања из брака, муж ју је могао да казни тако што ће јој одузети имање.

По Душановом законику (чл. 46), право ослобађања породичних робова (отрока) имали су само отац породице, син и мати. Право управљања и плодоуживања женином прћијом, понекад званом *тастнина*, имао је и женин муж. О *разводу брака* има доста података. Мада законодавац јасно и званично истиче да се брак склопљен по Божјем закону не може раставити, у стварном животу развода је било. Развод брака се називао *разлучити се мужу от жене и жене от мужа*. Ако до развода ипак дође, онда се он обављао путем судског поступка. Самовласни раскид брака није био одобрен; распис у том смислу био је намењен свим друштвеним сталежима, мушкарцима и женама. Огрешење о тај пропис кажњавано је световном казном (у стоци) и то према сталешком положају преступника. *Преступљеније закона* за мужа било је у томе ако *будет пустил жену*. Кажњиви случајеви (Жичка повеља)

називају се *распусти*. Кривица жене је ако она *остави* мужа. Кажњавана су и трећа лица (родитељи и др.), ако би отели жену од мужа. Формулације за кривицу жене законодавац је изразио знатно оштрије него за кривице мужа. Толерисање једностраног раскида брака од стране мужа вероватно је било у складу с обичајним правом патријархалне средине. Ипак, законодавац кажњава и мужа јер је повредио Божји закон о светости брака. Он је потпадао под црквену епитимију, као и под неке друге моралне казне које му је изрицао духовник.

Временом, како се учвршћивао хришћански брак, законодавац се против традицијског „пуштања жене" супротставио забраном склапања другог брака. То је било кажњиво. Кажњаван је другобрачни муж, као и онај који би му дао жену (Жичка повеља). Да све те казне често нису утицале на мужеве да примењују традицијски „распуст" жене види се и по томе што је реч *распуст* постала синоним за казну за раскид брака (слично појму *вражда*, која је значила само убиство и висину казне за убиство). Све наведено о браку тиче се поглавито виших друштвених слојева који су били под непосреднијим утицајем канона о црквеном браку. У нижим слојевима средњовековног друштва, може се претпоставити да је „пуштање" жена било „нормална" појава сагласна правилима обичајног права.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*, чл. 2, 3, 46; С. Новаковић, *Законски споменици*, 575, 626, 644, 651; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907.

ЛИТЕРАТУРА: *Брак*, НЕ I (Р. Грујић); Т. Тарановски, *Историја српског права* III, 42–51; М. С. Филиповић, *Левират и сорорат код Срба, Хрвата и Арбанаса*, Рад ВМ 3 (1954); P. Skok, *Etimologijski rječnik*.

Н. Ф. Павковић

БРАНИЧ-КУЛА – Међу фортификацијама српских градова, замкова и утврђења уопште, обликом и величином издваја се главна или бранич-кула, као упориште намењено последњој одбрани. То су најчешће масивне куле квадратних основа са улазом на спрату. Судећи према боље очуваним примерима биле су високе и до 30 м. Посматрајући хронолошким редом очуване бранич-куле у средњовековној Србији од Маглича, Крушевца и Сталаћа, преко раваничког пирга до главне, „Деспотове" куле, утврђења манастира Ресаве, јасно се уочава усавршавање њиховог облика и јачине. У том низу ресавска бранич-кула представља најразвијенији тип и сигурно најбоље остварење српске средњовековне војне архитектуре. Доњи део ове куле има закошене стране, односно постамент у виду зарубљене пирамиде у чијем средишту је једна засведена просторија, највероватније житница. Над овим постројењем, у чијој равни се налазио и улаз, кула је имала још шест етажа и круниште са зупцима. У равни последњег спрата налазило се 20 одбрамбених балкона-машикула. Може се веровати да је слично изгледала и ишчезла београдска кула Небојша, главна кула замка деспота Стефана.

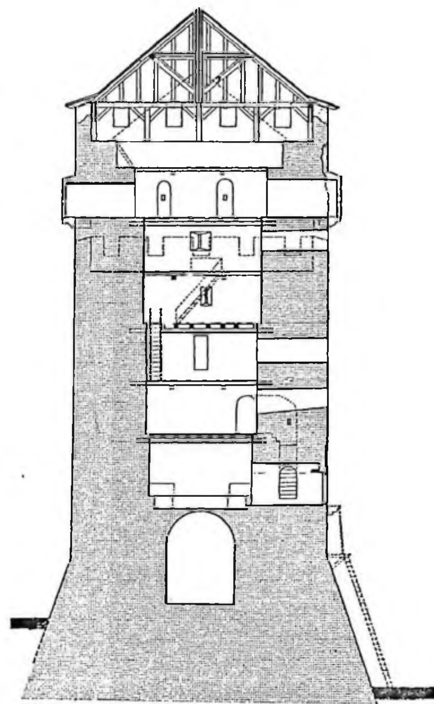

Бранич-кула – утврђење манастира Ресаве (пресек)

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950; C. Foss – S. Winfield, *Byzantine Fortifications*, Pretoria 1986; М. Поповић, *Утврђења моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици косовског боја, Београд 1989, 71–87.

М. Поповић

БРАТ (**бра҆ть**) – реч са многоструким значењем. За основно значење честе примере налазимо у документарној грађи која пописује зависно становништво на властелинствима. *Милош а брат му Никола и Аладин*; *Богоје а брат му Милија и Добрачин*; *Милоје а брат му Радоје и Рајко* (Дечанске хрисовуље); *Иван с братом*; *Радота с братом*; *Владислав са синовима и братом* (Призренска хрисовуља). Краљ Стефан Радослав тужио се да је напустио престо и дошао у Дубровник због проклетства брата Владислава – *излезох пред братом ми*.

Брат је много шири појам који понекад подразумева пријатеље стечене брачном везом. Шурак и зет понекад се из миља називају браћом. Шурака Михаила, сина византијског цара Андроника II, краљ Милутин назива *братом краљевства ми*, док зета, севастократора Дејана, Стефан Душан назива *братом царства ми*. Мавро Орбин пише да је цар Урош отпустио прву жену, па се оженио ћерком кнеза Војислава Војиновића. Ову вест не потврђују други, поузданији извори, али је чињеница да је цар кнеза јавно ословљавао као *брата царства ми*. Братом се називао припадник истог *братства* (в.), а у род се убрајао и брат по млеку.

Брат не подразумева само сродственике него и пријатеље, а овим изразом се наглашавају добри односи између владара, односно држава. За Стефана Душана брат је млетачки дужд. Кнеза и судије дубровачке, Балшићи су називали браћом и пријатељима, а дубровачког поклисара братом и пријатељем. Марта 1397. Дубровачка општина примила је кнеза Павла Раденковића *за свога брата и грађанина*. Дунавски капетан Мустафа писао је децембра 1536. *брату и пријатељу* Петру, капетану острогонском. Братом се називао члан монашке заједнице и *побратим* (в. *побратимство*).

Душанов законик у основним цртама регулише породичне односе. Убиство било ког члана уже породице кажњавало се спаљивањем убице (члан 96). За сваку кривицу одговарао би *брат за брата*, ако су живели у истој кући. Одговорност престаје поделом имања (члан 52). Старији брат је гарантовао за млађег брата уколико би га предао да служи на двору (члан 51), а старији брат јавља се и као правни заступник (члан 66).

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 19, 74, 143, 169, 177, 229, 552; *Хрисовуља цара Стефана Душана*; А. Соловјев, *Одабрани споменици*; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; К. Јиречек, *Историја Срба* II; *Rječnik JAZU*; Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 63, 84, 109, 110, 183, 188.

Р. Михаљчић

БРАТИЈА – заједница крвних сродника, не обавезно браће, с којом се готово без изузетка наводе сведоци у босанским владарским повељама. Приликом даровања поседа, задавања вјере (в. *вера 4*), преузимања обавеза према другим државама или личностима, сведоци се уписују по формули: Н. Н. **са братиωмь**. У повељама сачуваним у преводу то се репродукује: cum fratribus или cum la sua fraternità. Али, из сачуваних докумената се може закључити да братија не значи увек браћу, нити братство. Тако се наводе личности које рођену браћу нису имале, или се наводе рођена браћа свaки са својом братијом. Тим изразом је, по свему судећи, био обухваћен круг рођака који је неподељено господарио *племенитом баштином* или *племенштином*. У босанским повељама у којима се наводе пристави, редовно се наводи један од жупе и један од *своје*. Међутим, у приватном акту о уступању земљишта (1323) као један пристав уписан је *Толое Вратиславич и с братијем од братије*. Братија се очигледно схватала у ужем и ширем смислу. Властелин појединац био је у Босни окружен и делом ограничен рођацима без чије сагласности није могао обављати правне послове. Отуда се дешавало да бан буде побуђен да властелину обећа да му се неће десити никакво зло због невере коју је починио његов братучед, или да приликом даровања земље искључи сроднике: *а ниједному јегову брату не дадосмо, ни синовцу јегову развје* (= осим) *кнезу Влкославу* (око 1327). Преовладало је, ипак, начело личне одговорности и неповредивости племенштине, што се види из повеље краља Твртка I (1380) у којој је предвиђено за наследнике Хрвоја Вукчића да им се не одузму тада дарована три села: *него да плаћа он који сгриши главом својом али благом у*

шта са Босна суди, а други остају у вери и држању речених села и *в осталој својеј племенишчини*.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву*. ИГ 3–4 (1958) 155–164.

С. Ћирковић

БРАТИМЉЕЊЕ в. *Побратимство*.

БРАТСТВО – у средњовековним споменицима има више значења, од којих се ниједно не поклапа са оним које има у нововековном племенском друштву. Кад се Дубровчани обавезују војводи Радославу Павловићу (1423) да ће у љубави и пријатељству имати *све братство и племе* свога суседа, подразумевали су се његови рођаци који се наводе као сведоци у његовим повељама. У његовим актима се разликују личности за које се каже да су *властеле брашва и слугу наших*, за оне прве се у другом акту каже да су од *нашега племене*. Исто ће бити значење у писму у коме Дубровчани кажу да су нешто јавили *Љубиши Богданчићу и његову братству*. Братство и *племе* (в.) се употребљавају наизменично, јер ни један ни други термин немају прецизан садржај, насупрот каснијој употреби кад братство значи део племена, заједницу која је егзогамна и верује да потиче од истог претка.

Поред тога, братство у старим документима често означава родбински однос и родбинску присност, па се повезује са пријатељством и јединством. Тако се бан Твртко обавезује да неће *Дубровника оставити и њих братства до века никдаре* (1367), а Дубровчани у писму војводи Сандаљу (1421) изражавају радост што су чули да су он и војвода Радослав *у братстви и јединстве*. Краљ Стефан Остојић (1419) потврђује половину Конавала образлажући то пријатељством Дубровчана: *за њих братство и пријетељство*. У једној повељи се сусреће *љубовно браштво и срдачно пријатељство*.

Из другог света представа, не из биолошког сродства, потекла је идентификација заједнице монаха једнога манастира са братством – њени су чланови браћа у Христу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 318, 559, 565, 603, 620, 624, 640; II, 125, 133, 136, 442, 443, 488.

ЛИТЕРАТУРА: М. Филиповић, *Братство*, Човек међу људима, Београд 1991, 97–99.

С. Ћирковић

БРЗОПИС в. *Ћирилица*.

БРНЗА в. *Сир*.

БРОД – место где се прелазила река. Ту је господар газа узимао *бродарину* за прелазак људи и робе преко реке. Због тога су бродови били предмет посебног интересовања дародаваца и примаоца у нашим повељама. Манастир Светог Ђорђа код Скопља поседовао је село Брод са бродарином и брод на Сланском. Ово село се налазило у Поречу, а брод је био на реци Тресци. Хтетовски манастир је имао селиште Брод на Бистрици Хтетовској, као и село Млачице, чији је атар ишао до старог Жељинског брода. На Пчињи је постојао Пчињски брод. На Вардару је код села Желинова, близу Тетова, постојао газ, док се на путу из Липљана у Приштину бродило преко реке Грачанке. У Грачаничкој повељи се помиње и Широки брод на Ситници, као и Стрелачки брод у близини села Стрелац, чијим становницима је служио за прелаз реке, па је по селу добио и име. У међама села Прчева спомиње се Влашки брод, који је име добио по својој намени – служио је за прелаз стоке влаха преко реке.

На Белом Дриму је такође било више газова. У међама села Србице помиње се Горњи брод, што значи да је постојао и доњи. Ови бродови су били на Јагледници или Левиши. На већини притока Белог Дрима налазио се један или више бродова. У Горњем Пилоту, у међама села Шикља, наилазимо на Смајев брод на реци Крупи. Газ је очито назив добио по власнику. Сакатски брод на Дриму био је у атару села Сакато. На реци Цијевној било је више бродова, а један се назива Говеђи брод, док је на Морачи постојао Говедарев брод. Судећи по имену, ови газови су служили за прелаз стоке. Један брод на Великој Морави такође се зове Говедарев. Манастир Раваница је добио три брода на Великој Морави. На истој реци био је и брод код Хлапове пољане (Лапово), као и Паракинов брод и Краљев брод. На Млави је постојао Говеђи брод, у међама села Дабар. Велики број бродова у Поморављу сведочи о веома живом саобраћају у овој области. Газови су велику улогу имали у локалном саобраћају, на споредним путевима, где често уопште није било мостова.

Газова је било и на главним каравански путевима, на којима су трговци плаћали бродарину. На путу via Drina први прелаз је био преко Требишњице код села Горице, други газ је био преко Сутјеске, поред Тјентишта. Пут је Дрину прелазио код села Брод. На већим рекама прелазило се чамцем или скелом. Тако је прелажена Сава код ушћа Дрине. Пут од Скадра за Призрен прелазио је Дрим код Дања, где је била и царинарница, други прелаз на овој реци био је код Светог спаса. Слично као Сава и Дунав се прелазио скелом код Ковина, а код Браничева Велика Морава се прелазила чамцем. Такође, река Ибар се на неким местима прелазила газом, али и чамцима. При склапању уговора између дубровачких трговаца и Влаха–поносника, бродарина за прелазе преко река падала је на терет трговаца, а Власи су на себе преузимали одговорност да пазе да се роба при преласку не „окупа".

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник СНД 12 (1933) 33–78; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 63–68.

С. Мишић

БУЗДОВАН (топуз) – оружје које се састоји од дрвене или металне дршке и од дрвене или металне главе. Припада групи хладног оружја, које се користи, углавном, у борби на близину. Буздован и топуз су речи турског порекла. За средњовековног човека то су били синоними, али је у наше време извршена типологизација према облику ударне главе. Топузом се назива оружје са пуном ударном главом, а код буздована глава је подељена на пера. Број пера је варирао, од четири до двадесет.

На прве помене буздована наилазимо у дубровачким документима из треће деценије XV века, у писаним варијантама као buzdochan, bozdogan, basdochan. Пре доласка Турака на Балкан, у српским средњовековним изворима наилазимо на термине *бат* (**бьть** или **бат**), *палица* (**палица**) или *жезло* (**жьзль**). Дубровачки документи овакву и сличну врсту ударног оружја зову macia de ligno, macia de ferro. Macia de ligno би одговарала српској речи бат, и била је цела од дрвета, док је macia de ferro сачињена од гвожђа, у српској верзији железна палица (**железною палицею**). У нашим крајевима употребљавала су се два типа гвозденихпалица. Један је тзв. источноевропски са лоптастим, звездоликим ударним делом, а други са цилиндричном главом, познат као медитерански тип.

Млат је оружје сродно буздовану. Састоји се од ударне кугле која је ланцем везана за дршку.

Латински извори са буздованом и топузом изједначавају жезло, *скиптар* (в.) које спада у владарске инсигније.

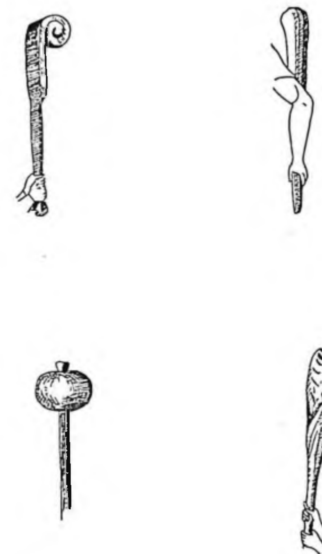

Ударно оружје (палица, топуз, буздован) – Ст. Нагоричино, Дечани, Милешева.

У ћириличким споменицима среће се и термин **паличьникь** који би, вероватно, означавао достојанственика који је носио палицу, слично мачоноши, што би значило да је стари српски назив *палица*.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот Св. Симеуна и Св. Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 98; *Живот Српског испосника Петра Коришког*, изд. С. Новаковић, Гласник СУД 29 (1871) 331, 336, 337 (= Тео-

доспје. *Житија*. Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1988, 274–275, 278–279); *Житије Стефана Уроша III списано Григоријем монахом*, изд. Ј. Шафарик, Гласник ДСС 11 (1859) 91 (= Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1989, 79); Ђ. Даничић, *Шта је писао високи Стеван*, Гласник ДСС 11 (1859) 169.

ЛИТЕРАТУРА: V. Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, Glasnik hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu 55 (1943) [1944] 63–77; Г. Шкриванић, *Оружје у средњевековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 86–94; T. Vukanović, *Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Glasnik MKM 7–8 (1962–1963) [1964] 245–300; M. Šercer, *Staro oružje na motki*, Zagreb 1972, 7–19; Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје у XIV веку*, Београд 1976, 51–55; Ђ. Петровић, *Оружје*, *Историја примењене уметности код Срба, I том: Средњовековна Србија*, Београд 1977, 123–153; П. Поп Лазић, *Каталог средњовековног оружја и опреме у историјском музеју Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 161–193; Ђ. Петровић, *Оружје и опрема средњовековног ратника у Србији*, Београд 1988, 1–13.

С. Бојанин

БУКАР в. *Керамика*.

БУКВИЦА в. *Азбука*.

В

ВАДА в. *Водовађа*.

ВАЛТУРК – топионичар, члан дружине власника топионице (*кола*). Назив потиче од немачког Waltworchte, а у документима турског доба назива се и *ватрук*. Валтурци нису били *прави рудари*, како је веровао К. Јиречек, већ они који купују руду од рупника и израђују је у *колу*, како објашњава један стари турски рукопис о рударству. Валтурци започињу нови пословни циклус, долазе до сребра, па су зато у најближем додиру са трговцима који метале купују и под будним надзором царинika и државних органа (в. *рударство*). Отуда се они у документима о трговини и режиму трговине јављају чешће него рудари (laboratores fossarum). Валтурци су имали стручну и предузетничку функцију, бринули су се о техничкој страни посла и надзирали особље које је радило у топионици, улагали су новац у постројења и руду и остваривали профит од продаје сребра. У тестаментима дубровачких трговаца спомиње се понекад *валтурштина* у значењу накнаде валтурцима за нешто што им је било неправедно узето. У једном тестаменту (1430) се каже да тестатора гризе савест што је роби продаваној на кредит рачунао више цене него кад је продавана за готов новац. У другом тестаменту из исте године остављено је 600 перпера зарађених неправедно: *тргујући са валтурцима и наплаћујући вишу цену за тканине и другу робу* (в. *камата*).

ИЗВОРИ: В. Скарић, *Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији*, Споменик 62 (1936) 5–24.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 91, 176; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 12–13, 17–18, 78; J. Schütz, *Germano-Serbica. As (= altserbisch) 1. valturchi – 2.* гламьско срѣбро. Edmund Schneeweis zum 70. Geburtstag, Die Welt der Slaven. Vierteljahrschrift für Slavistik 2 (1957) 44–45; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955, 13, 56, 68–69; II, 1962, 83–84.

С. Ћирковић

ВАМПИРИ в. *Вукодлак*.

ВАРВАРИ – Поделу на Римљане, односно Јелине, и варваре, Срби су упознали најкасније после примања хришћанства. Сусрели су је у оним истим текстовима, који су ту поделу настојали превазиђи: Овде нема Јелина и Јудеја, обрезања и необрезања, *варвара*, Скита, роба и слободног, него све и у свему Христос (Колошанима 3, 11, уп. и Римљанима 1, 14: дужник сам и Јелинима и *варварима* и мудрима и неразумнима). Иако је крштење стварало општију заједницу у којој су старе разлике губиле значај, ипак у идеологији и култури хришћанског царства није напуштено подвајање; варвари су сада добили паганство као битно обележје. Са преводима списа историјске садржине и пророчанствима појам *варвара* је доспео и у словенску средину, где је употребљаван у литерарним текстовима. У једном преводу Псеудо-Методија Патарског се као *варварско царство* обележавају Турци и Авари. У преводима литерарних и историјских текстова варвари су по грчком и римском схватању они изван цивилизације, који не говоре грчки, односно латински, који живе изван граница царства.

Варвар је у српској средини осим тога и погрдан назив који се употребљава за непријатеље, за нехришћанске народе и племена, за друге расе. Кад Стефан Првовенчани хвали оца што је *крстом наоружан* побеђивао непријатеље: **побѣдꙋ вьдвизаѥ на противныѥ вар'вари**, подразумевао је пагане. мада је могао имати на уму само владаре и господаре из суседства с којима је Немања долазио у сукоб.

Посредно сведочанство о раширености термина можемо наћи у чињеници да је употребљаван и у преносном значењу. Код Константина Филозофа, у спису *Сказаније изјавлено о писменех*, на више места је употребљен термин *варварство* за огрешења о језик и правопис, у значењу у коме се данас употребљава *варваризам*.

ИЗВОРИ: В. Јагић. *Разсуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке*. Санктпетербург 1885–1895, 39.

С. Ћирковић

ВАРДА, ВАРДИШТЕ – Варда значи исто што и стража. а вардиште место где је некада стајала стража. Трагови ове речи споменуте у повељама остали су сачувани у географским именима. Поред горе Варда у Херцеговини, црква Светог Василија је имала у свом поседу село Вардишта, и у Лимској повељи се у међама помиње топоним Вардиште. Манастир Дечани је међу власима који су му припадали имао и влахе Вардиштане. Топоними упућују на закључак да је некада на том месту држана стража.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 453. 595, 650, 651; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*.

С. Мишић

ВАРОШ (varos) – назив трговачког насеља у подножју утрђења или у близини места рударске производње. Реч потиче од мађарског vár (град, тврђава). преузета је у XV веку, прво у Босни, а затим се термин проширио на Србију и цело Балканско полуострво све до егејских острва. Употребљаван је наизменице са називима *трг*, *mercato*, *borgho*, касније у значењу трговачког или занатлијског насеља, насупрот граду у смислу утврђења или утврђеног насеља. Веза са утврђењем видљива је у повељи босанског краља Стефана Томаша (1446), у којој се набрајају: *град Кључ... и варош Подкључ*, затим: *у Сани Мрин и подањ варош*, па: *у Глажу град Глашки и подањ Срида варош*, и на крају: *Тетумио и подањ варош*. О раширености назива сведочи и чињеница да је преузиман у латинске и италијанске документе: varos sub Srebrenica (1439) или знатно раније (1421) дрвена кућа у вароши Подвисоки (chasa de legname posta in *varos* de Souisochi). У другој половини XV века супротстављa се становник вароши као *варошанин* становнику села – *сељанину* (1475). Термин је почетком XVI века нашао пут до султанске титуле: *и славному граду и великому варошу Мисиру* (1525). Термин је оставио трага у топономастици (Варошице, Варош, Варошиште) у близини Јајца, Добруна, Бродара и Вишеграда.

ЛИТЕРАТУРА: P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni*. Prilog tipologiji naselja, GZM 18 (1963) 179–194; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.

С. Ћирковић

ВАС, ВЕС (вьсь) – назив за село код више словенских народа (пољски wieś, wsi, чешки ves, vsi, словеначки vas). То је „средњовековни југословенски израз за село са једном или више кућа, који је сада код Србохрвата и Бугара сасвим заборављен" (Константин Јиречек). *Село* (в.) и *вас* се упоредо јављају на јужнословенским просторима, али не увек у истом значењу. Село у западним крајевима углавном је означавало имање „dok se za naseobinu sa više kuća upotrebljuje naziv: vas, ves, vesnica". Вас Батина у XI веку имала је осам породица (ues cum octo familias). Временом се значења васи и села изједначују. У XVI веку су истоветни појмови: *Na selih ili na vasah*.

Понекад се реч *вас* јавља у источним крајевима. Манастиру Жичи припадала су насеља **Дольна Вьсь, Горажда Вьсь** и **Накль Вьсь**. Горажда Вас и Накл Вас данас су села Гораждевац и Накле у околини Пећи. Током средњег века село Величани на Поповом пољу звало се Велика Вас (1388) и Већа Вас (1466). За *вас* као насеље знају и састављачи српских родослова. Пошто је поражен, Максимилијан је збацио царски венац *и од васи в вас бегае*. Овај термин у значењу села (*вес некују*) забележен је и у Зборнику попа Драгоља из XVII века.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 11; P. J. Šafařik, *Památky*, 56, 57; П. Срећковић, *Зборник попа Драгоља*, Споменик СКА 5 (1890) 36; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 8.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 82; *Rječnik JAZU*; M. Kos, *„Vas" in „selo" v zgodovini slovenske kolonizacije*, Razprave SAZU 5 (1966) 77–98; Wieś, SSS VI, 2, 452–455 (T. Lalik).

Р. Михаљчић

ВАТРА (ОГАЊ) – општесловенска реч и води порекло из индоевропске старине. Етнолог С. Тројановић је уочио да се у старој немањићкој држави, за чије је средиште сматрао Скопље, говорила само реч *огањ*. У Душановом законику, као и у другим изворима тога времена, нигде нема помена речи ватра, већ се само и свуда говорила реч *огањ* и *огњиште* – место на којем гори огањ, ватра. Посредни помен огња је у 20. члану Душановог законика, где се говори о спаљивању *вукодлака* (в.), односно вампира. Казна за то била је плаћање *вражде* (в.), тј. надокнаде као за убиство, односно рашчињавање попа, ако је у томе учествовао.

Реч огањ се у Душановом законику помиње у вези са *Божјим судом* (в.). Осумњичени се могао оправдати усијаним железом (чл. 150): *да узимају у вратах црковних от огња и да га оставе на светој трапезе*. Ватра је сигурно и у средњем веку, као и касније у народном животу, била веома поштована како због своје практичне примене, тако и због веровања у њена изузетна заштитна и чистилачка својства, која поседује нарочито тзв. жива ватра, ватра добијена на посебан ритуалан начин.

Реч *огњиште* је изведена из речи *огањ*. У Законику огњиште је исто што и кућа, чељад која у њој живи, а у вези је са задружним животом: *оделни хлебом и иманијем, и ако на једном огништи* (чл. 70). Огњиште је вероватно и у средњем веку, као што је то било све до краја XIX столећа, било средиште свакодневног, друштвеног и обредно-религијског живота куће. То је култно место према којем се сви укућани опходе с највећом пажњом и поштовањем.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*, чл. 70, 150.

ЛИТЕРАТУРА: С. Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, САН, Београд 1930, 311 и даље; Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970.

Н. Ф. Павковић

ВАШАР в. *Трг*.

ВЕДРО в. *Мере и тегови*.

ВЕЗ ЦРКВЕНИ – Српски црквено-уметнички вез је углавном настао по узору на византијски вез. Материјал (свила, конац, посребрене и златне нити) такође је набављан у Цариграду. Средњовековни биографи забележили су да је архимандрит Сава (свети Сава) приликом хиротоније за архиепископа добио од византијског цара *патријаршијске ризе... и одјејанија*. Сличне *ризе* добио је архиепископ Сава и од антиохијског патријарха, приликом свог другог обиласка светиња на Истоку. Касније, црквени текстил се углавном набавља или добија из Русије. Манастир Хиландар добио је 1555. године катапетасму (завеса за царске двери) од руског цара Ивана Грозног. Цар Теодор Ивановић поклонио је 1588. године манастиру Милешеви ризе – одежде. Значајни текстилни центри били су италијански градови Лука, Палермо и Венеција.

Средњовековни владари, племство и црквени великодостојници, који су били ктитори појединих манастира и цркава, даривали су своје задужбине вредним литургијским предметима и црквеним одеждама. Стефан Првовенчани и његов син Радослав приложили су манастиру Жичи *завјеси и покрови светими и ризами ч'стним*. Биограф краљице Јелене каже да је она поклонила манастиру Градцу *златотокане завесе... и изабране одежде јерејима*. Краљ Стефан Дечански приликом оснивања манастира Дечана подарио је овој својој задужбини *красними ризами и петрахили и наруквицами и набедреницами и трапезафори и завјеси и фелони*. Катарина (Кантакузина), кћерка деспота Ђурђа Бранковића и жена грофа Улриха Цељског, поклонила је средином XV века Београдској митрополији везену митру. Монахиња Јефимија, удовица де-

спота Угљеше, поред чувеног покрова за главу кнеза Лазара, поклонила је (почетком XV века) плаштаницу манастиру Путни у Румунији, а Деспина, жена влашког војводе Њагоја Басарабе, даривала је 1519. године манастиру Крушедолу везом украшен фелон.

Сачуваних података о мајсторима веза има мало. Обично се тиме баве монаси, односно монахиње, као и жене вичне тој вештини. Оправдано се сматра да је монахиња Јефимија – великосхимница Јевпраксија (жена деспота Угљеше Мрњавчевића), сама везла завесу за царске двери коју је даривала манастиру Хиландару, као и остале текстилне предмете које је поклањала манастирима и црквеним личностима. Њој се приписује израда плаштанице за манастир Путну (све крај XIV века) и покрова за главу кнеза Лазара – Јефимијин вез. Монахиња Ана (Агнија) везла је крајем XV века једну катапетасму за манастир Беочин (сада у Музеју СПЦ у Београду). Јелена Црнојевић и кир Димитрије „направили" су 1553. епитрахиљ (сада у Музеју СПЦ у Београду). Истом времену (XVI век) припада и митра коју је извезла деспотица Екатерина за митрополита Лонгина. Један аер извезао је 1660. године за манастир Милешеву дијак Георгије, а један други аер *срукодјелиса* 1664. године монахиња Саломија на Руднику. Јерођакон Макарије извезао је 1693. године плаштаницу за цркву у Коморану, а монах Христофор Жефаровић везао је (1752) епитрахиљ.

Најстарији примерци црквеног веза припадају времену краја XIV и XV веку. Углавном су то *плаштанице* (в.) које се на основу извезене композиције деле на литургијске и химнографске. Првој групи припадају: Охридска плаштаница (крај XIII века) и плаштаница скопског архиепископа Јована (средина XIV века), која се налази у Хиландару. Скупину химнографских плаштаница чине: Милутинова плаштаница (XIII/XIV век), као и плаштанице из манастира Студенице и манастира Путне, рад монахиње Јефимије, обе из XIV века. На плаштаницама је углавном извезен епитаф – мртав Христос на одру окружен анђелима. Символи јеванђелиста су у угловима. Оквири су украшени орнаментисаним преплетом. На аерима је извезена представа Причешће апостола или Поклоњење Агнецу.

На пару наруквица из манастира Крушедола (XIV/XV век) приказано је Причешће апостола. Из XV и XVI века највише је сачувано епитрахиља. По начину компоновања сцена могу се сврстати у неколико група. Најједноставнији и најраспрострањенији су они на којима су поједини ликови смештени у округле медаљоне међусобно повезане. Као тип овог периода био је распрострањен епитрахиљ са представљеним светитељима у аркадама, како полукружним тако и са преломљеним луковима. Неколико оваквих епитрахиља сачувано је у манастиру Хиландару и Цетињском манастиру, као и у Музеју СПЦ у Београду. Од средине XV века појављују се епитрахиљи украшени извезеним сценама Великих празника (манастир Крушедол).

На омофорима XV и XVI века уобичајени су везени крстови, а на набедреницима приказан је Христов силазак у Ад, иконографска тема која је преузета из ранијег периода. Најчешћи орнаменти овог периода су геометријски преплети. С краја XVI и почетка XVII века сачувано је неколико епитрахиља (Студеница, Дечани) са допојасним фигурама светитеља смештених у кружне медаљоне. Средини XVII века припадају требињски аер (сада у манастиру Савини) и милешевски аер (сада у Цетињском манастиру), где се преплићу византијско схватање и западни утицај. Овом периоду припада и плаштаница јерођакона Макарија из Коморана из 1693. године, где се уочавају и неки барокни елементи.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940; G. Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris 1947; Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од 14. до 19. века*, Београд 1959; *Историја примењене уметности код Срба*, Београд 1977, 317–339.

С. Милеуснић

ВЕЗИР (vezīr) – титула највиших државних достојанственика у Османском царству. Потиче из претходних исламских државних творевина. Код Османлија, титула је први пут додељена 1326. или 1328. године Алаедину, брату другог *султана* (в.) Орхана. У доба првих султана везири су чешће називани другим именом: „перване/џи" (наредбодавац). У почетку је постојао само један везир, међутим, већ 1386. године именована су двојица. Тада је дошло до издвајања титуле *великог везира* (в.). Доцније се њихов број све више повећавао. У доба позне владавине Мехмеда Освајача (1444–1446, 1451–1481) било их је седам, а потом, у XVI веку, и свих девет. Мехмед Освајач је прекинуо са бирањем везира из редова високог муслиманског племства и улеме. Готово сви потоњи везири били су из редова царских *склава* (в.). Сви везири, изузев великог везира, носили су чин *паше* (в.) са три туга (коњска репа). Највише звање имао је други везир, потом трећи и тако редом. Сви су учествовали у раду Царског дивана (савета), заједно са великим везиром. Звали су их кубе-везирима, по кубету изнад палате у којој се одржавао Царски диван. Некада им је поверавана команда у мање значајним ратним операцијама. Када је велики везир предводио ратне походе, најчешће је у Цариграду остајао други везир, са функцијом кајмакама, заменика великог везира. Тада је добијао знатно проширена овлашћења. Често је други везир унапређиван у великог везира. Од XVI века, титулу везира истовремено су носили и други највиши државни достојанственици (нишанџија, дефтердар, капудан-паша). Тада је већ титула везира (паше са три туга) почела да се даје све већем броју *беглер-бегова* (в.). За разлику од кубе-везира, они су називани „спољним" везирима.

ЛИТЕРАТУРА: Х. Иналџик, *Османско Царство*, 110, 127–134; H. A. R. Gibb – H. Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East* I–1, Oxford 1960², 107, 113–117, 139–141, 152; N. Smailagić, *Leksikon Islama*, Sarajevo 1990, 663–664; *Везир*, ЕЈ² 2 (1985) 631–632 (М. Беговић).

А. Фотић

ВЕЛИКИ (**велнкь**) – **1.** Реч је општесловенска (руски великий, пољски wielki, чешки vel(i)ky, бугарски велик). Током средњег века често је пратећи атрибут уз висока достојанства, или је срастао уз звања као саставни део титуле. Полазимо од владарске титуле великог жупана коју су носили српски владари до 1217. године, а касније су је присвојили феудални моћници Алтоман Војиновић и Андрија Гропа, господар Охрида. Матеја Нинослав истиче да је *по милости божијој велики бан босански*. Повеље је потврђивао печатом *велиега бана Нинослава*.

Званични атрибут *велики* не означава увек више достојанство. Први Немањићи – Вукан, Петар и Андрија, управљали су удеоним областима као *велики кнезови*, док је кнез Лазар био самостални господар Моравске Србије. Моћни Војислав Војиновић за живота се називао кнезом, али је на надгробној плочи забележен као *велики кнез*.

Разликују се достојанства великог казнаца, великог тепчије и великог челника, од нижих звања казнаца, тепчије и челника. Носиоци нижих звања обављали су службу у локалној управи. Исто тако, разликовала су се звања великог логотета и логотета, великог слуге и слуге у дворској служби, затим великог војводе и војводе у војној служби.

Познато је више византијских звања са атрибутом велики (μέγας), али код нас се она нису усталила. Византијски властелин Алексије Раул стекао је титулу великог доместика (μέγας δομέστικος) вероватно на српском двору, али није постао заповедник српске војске. Он је добио почасно звање без стварне садржине. Титулу великог логотета (μέγας λογοθέτης) носио је Стефан Ратковић у доба Српске деспотовине. Занимљиво је да је *дијак велики* Прибоје служио бана Стјепана II Котроманића.

2. Наративни и документарни извори садрже више података где се атрибут *велики* не јавља као саставни, званични део титуле. У ствари, овим додатком уздиже се и слави угледник који носи титулу. Дијак Григорије златом је украсио јеванђеље *кнезу великославном Мирославу, сину Завидином*. Атрибут уз титулу само је похвала оданог и захвалног дијака. Удеоном облашћу Мирослав је управљао као кнез. Тако се и потписивао.

Дубровчани су се клели *велиему краљу* Владиславу и *велиему краљу* Урошу I. Овде очигледно није реч о стварној титули, већ дипломатској етикецији.

Лазар Хребељановић, господар Моравске Србије, повеље је без изузетка потписивао као кнез. Иста титула налази се на његовим печатима. Он је comes у записницима дубровачких већа, а conte Lazaro у делима Орбина и Лукаревића. Има, међутим, недоследности, посебно у домаћим наративним изворима. *У дане кнеза великог Лазара* преписана је једна црквена књига. Аутори култних списа славе и уздижу косовског мученика, придодајући му понекад атрибут *велики*. Овај додатак уз остале епитете спада у општа места култних списа.

Формулације *велики цар Стефан* и *велики Стефан цар* које понавља патријарх Данило II, сведоче да је атрибут *велики* прикладнији уз име него звање. Далеко је од стварности необична и у Византији непозната титула *велики севастократор*, забележена на натпису поред портрета Јована Оливера у манастиру Леснову.

Турске владаре ћириличке исправе по правилу бележе са додатком велики: *велики цар, велики господар цар, цар велики, велики цар и силни господар и велики амир султан*. Управо последњи пример показује да додатак *велики* није срастао уз титулу.

ИЗВОРИ: L. Thallóczy, *Studien*, 7; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 55, бр. 170; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 7, 8, 9, 15, 16, 43–47; I–2 217, 220, 222, 224, 234, 235, 393, 397, 400–404; В. Ћоровић, *Силуан и Данило II српски писци XIV–XV века*, Глас СКА 186, 72 (1929) 83–86, 89, 91, 94–97, 101.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 5, 11, 21–23; *Rječnik JAZU*; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 160–166; М. Благојевић, *Државна управа*, 28.

Р. Михаљчић

ВЕЛИКИ ВЕЗИР (vezīr-i a'zam, sadr-i a'zam) – титула највишег државног достојанственика у Османском царству. Пошто су титулу *везира* (в.) 1386. године понела двојица достојанственика, јавила се потреба да се један од њих уздигне у виши ранг. Први велики везир био је Чандарли Кара Халил-паша. Ова стара муслиманска племићка породица дала је још четири велика везира. Мехмед Освајач је после освојења Цариграда (1453), тражећи апсолутну оданост, почео своју власт све више да преноси на везире робовског порекла. Исти султан сам је подвукао да је велики везир султанов *апсолутни заменик* у свим пословима. У том смислу њему је био поверен царски печат. Функција великог везира носила је огромну одговорност, јер је од те личности зависила судбина читавог Царства. Велики везир је издавао наредбе у име султана, надзирао је рад и именовања у свим државним установама, руководио је радом Царског дивана (савета, који је у суштини био врховни суд, али истовремено и нека врста владе) и био је врховни заповедник војске. Многе одлуке могао је да доноси без консултација са султаном, нарочито када је предводио војску у ратним походима. Ограничена овлашћења имао је једино над службама у царском сарају (пре свега над јаничарима) и над улемом (особама са одређеним верским функцијама и кадијама. Неколицина великих везира истовремено су држала и положај *беглер-бега* (в.) Румелије. За разлику од осталих везира носио је чин *паше* (в.) са пет тугова (коњских репова). Имао је право на свој сарај (двор), који је, попут султановог, такође био нека врста школе за будуће државне достојанственике.

ЛИТЕРАТУРА: Х. Иналџик, *Османско Царство*, 110, 127–136; H. A. R. Gibb – H. Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East* I–1, Oxford 1960[7], 76, 107–113, 115–126, 139–140, 152, 176–177, 363–364; *Везир*, ЕЈ[2] 2 (1985) 631–632 (М. Беговић).

А. Фотић †

ВЕЛИКИ ВОЈВОДА – титула која се по значају и улози посебно истицала у односу на остале *војводе* (в.). Велики војвода је заповедао војском у случајевима када владар није полазио у војни поход. То се обично дешавало код мање важних војних операција унутар земље, или када се шаље војни одред као помоћ савезницима. Тако је краљ Милутин *уместо себе* поставио великог војводу Новака Гребострека да 1312/13. води српску војску у Малу Азију против Турака, а као помоћ тасту, цару Андронику II. Краљ Стефан Дечански је Андронику Старијем послао свог најбољег војводу Хрељу, против побуњеног унука, ставивши му под команду дванаест одреда. У том походу је Хреља заповедао војском уместо краља, вршећи улогу и дужност великог војводе.

Велике војводе се помињу и у периоду Деспотовине. Када нису били у походу где су могли замењивати деспота, боравили су на његовом двору. У овом раздобљу се као велике војводе помињу Радослав Михаљевић (1418–1436), Дмитар Крајковић (1456) и Михаило Анђеловић (1458).

На двору деспота Стефана се јавља и *војвода војске*, кога помиње Константин Филозоф у деспотовом животопису. За њега каже да се посебно старао о преносу деспотовог тела после смрти, од Београда до Ресаве, и да је поред патријарха Никона највише настојао да Константин напише деспотово житије. Очигледно је то велики војвода са посебним овлашћењима, који је боравио на двору, бринуо о војсци, замењивао деспота у војним пословима ако се за то указивала потреба.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 360; С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893, 61; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 193–194.

А. Веселиновић

ВЕЛИКИ ЖУПАН – 1. Титула српског владара у XI и XII веку. Гласила је **велии жупань** и била превођена одговарајућим терминима, грчки ἀρχιζουπάνος, μεγαζουπάνος, μεγάλος ζουπάνος, латински megajupanus, magnus juppanus. Из XI века нема изричите потврде о употреби, јер Вукан, „човек који је држао сву власт у Далмацији" (Ана Комнина), никад није споменут са титулом. Међутим, Ана Комнина описујући Вуканово потчињавање цару Алексију Комнину (1093–1094), каже да је повео собом *рођаке и изабране жупане*, и да је предао као таоце своје синовце Уроша и Стефана Вукана, који се код писаца XII века спомињу са титулом архижупана. Архижупан се употребљава уз имена појединих личности, али код Јована Кинама и као општа титула српских владалаца: *Босна није потчињена архижупану Срба*. И у Немањиној повељи за Хиландар титула великог жупана се повезује са његовим прародитељима и земљом српском. Као што је Бог поставио Грке за цареве, Угре за краљеве, тако је његове претке поставио за велике жупане.

Порекло води од титуле *жупана* (в.), познате од VIII века и употребљаване на далеко ширем словенском простору. У Бугарској у X веку у једном натпису се јавља титула μέγας ζουπάνος, везана за словенске територије. У Летопису Попа Дукљанина сусреће се етиолошка легенда којом се објашњава постанак титуле великог жупана код Срба. После погибије Часлава, који је код Дукљанина један у низу краљева, Тихомиљ, његов прослављени јунак и зет бана Рашке, завладао је земљом после смрти таста, али се није усудио назвати ни краљем, ни баном *него само великим жупаном јер је био на челу другим жупанима*. Стварни ток догађаја вероватно је омогућио жупанима неког дела некадашње Крштене Србије да се уздигну над друге жупане и загосподаре њима, што је имало као природну последицу промену титуле. Титула великог жупана ограничена је на српске владаре, једино је Вакхин, заповедник угарских помоћних трупа у рату против Византинаца (1150) код Јована Кинама титулисан као архижупан, иако није познато да је био владар.

Документе о великим жупанима имамо само из две генерације, од Стефана Немање и сина Стефана Немањића који је титулу напустио крунисањем за *краља* (в.) 1217. У симболици којом су окружени велики жупани нема доследности. Немања има печат какав су употребљавали византијски чиновници, али од злата, потписује се у крсту као у византијским приватним документима, али његова акта животописци називају хрисовуљама као царске повеље. У односу на великог жупана писци и животописци каснијих времена примењују симболе, атрибуте и метафоре везане са царством.

2. Крунисањем Стефана Немањића за краља, звање великог жупана изгубило је владарско обележје, али се одржало. Природно, ранг и углед ове титуле је опадао, посебно у време поплаве високих византијских достојанстава. На двору краља Милутина налазио се велики жупан Драгош, угледни *велможа* (в.) непознатог порекла. Управо због њега постављало се питање да ли је бивша владарска титула остала у владарском роду Немањића. Титулу великог жупана носио је Алтоман Војиновић, савременик цара Стефана Душана и цара Уроша. Поред византијских царских достојанстава кесара, севастократора и деспота, бивша владарска титула делује више него скромно. Ово звање присвојио је мало познати арбанашки властелин Андрија Гропа, господар Охрида. Гропа се осамосталио после слома краља Вукашина и деспота Угљеше на Марици. Ковао је новац као жупан и велики жупан.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* III (1966); IV (1971); *Летопис Попа Дукљанина*, ed. Ф. Шишић, Београд – Загреб 1928.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 11–12; *Zupan*, SSS 7, 269–270 (T. Wasilewski); *Велики жупан*, ЕЈ 2[2] (1985) 640 (С. Ћирковић); *ИСН* I, 197–211, 251–272 (J. Калић).

С. Ћирковић (1)
Р. Михаљчић (2)

ВЕЛИКИ ИГУМАН в. *Игуман*.

ВЕЛИКИ СЛУГА – дворско звање у средњовековној Србији. Носили су га Прибац Хребељановић и Јован Оливер. Оба су служили Стефана Душана. Прибац је био *логотет*, *слуга* и *велики слуга*. Са титулом великог слуге Прибац је завршио каријеру, док је дворско звање само пролазна степеница у даљем напредовању моћног Јована Оливера. Пре него што је добио висока достојанства *севастократора* и *деспота*, он је био *велики челник*, *велики слуга* и *велики војвода*. Натпис у његовој задужбини у Леснову сведочи о постепеном успону овог великаша и рангу великог слуге. Као велики слуга издао је повељу манастиру Светог Димитрија у Кочанима: **Іωань велики слоуга Шливерь срьпские земле и поморские.**

Раширено је схватање да велики слуга одговара византијској титули *великог доместика* (ὁ μέγας δομέστικος). Ранг великог доместика, који се по ватиканском рукопису Псеудо-Кодина налазио на седмом месту, подигао је Јован Кантакузин, касније византијски цар. Ова титула јавља се и у Србији, али са нижим рангом, као почасно звање без стварне садржине.

Велики доместик Србије (ὁ μέγας δομέστικος Σερβίας) био је византијски властелин Алексије Раул, савременик Прибца Хребељановића и Јована Оливера. Не зна се да ли су ови угледници дворске титуле носили истовремено, као што се не зна да ли су у питању истоветна или различита звања. У сваком случају, између великог слуге и великог доместика није могуће са сигурношћу ставити знак једнакости.

ИЗВОРИ: Ђ. Бошковић, *Неколико натписа са зидова средњовековних цркава*, Споменик СКА 87 (1938) 10; J. Verpeaux, *Pseudo Kodinos*, *Traité des offices*. Paris 1966, 137–138.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 248; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 21; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 199; Ђ. Сп. Радојичић, *Слоуга и ставильць*, III међународни конгрес слависта, Допуне 3 (1939) 77–78; G. Ostrogorsky, *Alexios Raul*, *Grossdomestikos*, Festschrift Percy Ernst Schramm, Wiesbaden 1964, 340–352 (= Сабрана дела IV, Београд 1974, 228–242); Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 19–21.

Р. Михаљчић

ВЕЛИКИ ЧЕЛНИК – Не зна се поуздано када је уведено достојанство великог челника, али је сасвим извесно да је он своју службу вршио на двору српског краља, односно владара. Први по имену познати велики челник је Јован Оливер, који је ову службу вршио на двору краља Душана до 1340. године, где је касније постао *велики слуга* (в.) и *велики војвода* (в.), а у доба Царства и *деспот* (в.). После Јована Оливера велики челник краља Душана био је Димитрије, господар жупа Дабра, Дрине и Гацка, који је преминуо 1349. године. На двору цара Душана и цара Уроша не среће се титула великог челника, што не значи да није и постојала. Када се царица Јелена осамосталила у Серу, имала је свог великог челника Радослава Повика, који је истовремено (1365) био и кефалија Сера.

Распадом Српског царства привремено се гаси достојанство великог челника, да би било обновљено тек пошто је Стефан Лазаревић стекао титулу деспота. Први његов велики челник био је Вук Кувет (1403–1404) али већ 1405. године титула великог челника припала је Хребељану. Све до смрти деспота Стефана у његовој служби као да нема великих челника, мада је сасвим извесно да је његов истакнути дворанин од 1413. године био челник Радич. Он се тек 1429. назива велики челник. Ову је титулу носио све док се налазио у служби деспота Ђурђа (1435), али га наизменично у исправама помињу и као челника и као великог челника, што без сумње упућује на закључак да су неке личности са једноставним титулом челника биле велики челници. Челник Радич је свакако најкрупнија политичка фигура свог времена у Србији. У својој интитулацији он с поносом истиче: „**азь челникь великыі срьбскыі Радичь**“. Према наведеној титулатури српска држава могла је имати само једног таквог достојанственика. После Радичевог повлачења из политичког живота, деспот Ђурађ доделио је титулу великог челника Михаилу Анђеловићу, рођеном брату турског великог везира Махмуда Анђеловића. Браћа су иначе била по оцу Грци а по мајци Срби. Михаило Анђеловић направио је успешну политичку каријеру у Српској деспотовини, слично Јовану Оливеру. Временом је стекао достојанство великог војводе, а када је деспот Лазар Бранковић преминуо јануара 1458, постао је члан намесништва и покушао уз помоћ Турака да постане српски деспот, што му није пошло за руком. Изгледа да га је на положају великог челника наследио Ђурађ Големовић, који је до краја живота остао лојалан члановима породице Бранковића. Био је он, по свој прилици, последњи „велики челник српски“, који се у сачуваним изворима помиње и као „судија господина деспота“ 1454. године.

Челник Ђурађ Големовић није био никакав професионални судија, већ је по свом положају на двору и у служби замењивао владара у судским пословима, којих је било превише. Странци су српског великог челника називали у латинским исправама „comes palatinus“, изједначавајући га са носиоцем поменутог достојанства на угарском двору. Вероватно је између ових титула постојала велика сличност, што је и разумљиво, с обзиром на то да је двор српског деспота био под утицајем угарског двора. Велики челник није био само судија господина деспота, већ је замењивао владара и у другим цивилним пословима, као што је вођење сложених дипломатских преговора, а по потреби и изузетно и у војним пословима. Будући да је боравио на двору и у непосредној владаревој близини, велики челник се бринуо и о безбедности владара, као и о безбедности његове имовине. Њему је, без сумње, био потчињен и део дворског особља. У постојећој хијерархији за време српских деспота, виши ранг од њега имао је само велики војвода, а на почетку владавине деспота Стефана и велики логотет, који је касније доспео на четврто место. За време деспота Ђурђа, а вероватно и у доба деспота Стефана, после његових реформи, великом челнику припадало је увек друго место у централној државној управи.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде*, Гласник СУД 50 (1881) 122–164; В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник МСИ 13 (1976) 7–19; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.

М. Благојевић

ВЕЛМОЖА (велмуж, велможанин) – назив припадника горњег слоја властеоског сталежа. Термин потиче из литерарног наслеђа времена Ћирила и Методија и раширен је у свим словенским срединама у којима су се употребљавали стари преводи библијских и богослужбених текстова. У Србији је остао ограничен на литерарне изворе, преводиоце византијских списа и писце житија који термин велможа употребљавају напоредо са терминима *бољар* (в.) и *властелин* (в.). Законодавни извори разлику унутар повлашћеног сталежа исказују термином *велики властелин*, који у Душановом законику има нека симболичка преимућства у односу на осталу властелу. По закону „светог краља“ (Милутин) великој властели су поротници били велика властела (члан 152), очекивало се да велики властелин буде стегоноша у *жупи* (в.) (члан 155), велики властелин се позива књигом судијином а остали печатом (члан 62). У повељама босанских владара се од времена краљевства употребљава термин велможе (једном велможани) напоредо са властелом, искључиво за оне с којима се краљ саветовао о послу због кога се издаје повеља. Велможе нису ограничени круг као *русашка господа* (в. *русаг*) већ подразумевају великаше као термин барони у угарским повељама.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 59–60.

Н. Лемајић

ВЕНАЦ в. *Круна*, в. *Накит*.

ВЕНЧАЊЕ в. *Брак*.

ВЕРА (вѣра, πίστις, fides) – **1.** Појам који припада сфери духовног живота и заузима у њему кључно место. У објективном смислу речи вера се дефинише „као основ свега чему се надамо, потврда ствари невидљивих“ (Јевр 11:1). Веровати се може у некога или у нешто, а то је Бог, искупитељ и Спаситељ света и човека. „Без вере је немогуће угодити Богу, јер онај који прилази Богу, треба да верује да Бог постоји и да Он награђује оне који га траже“ (Јевр 11: 1–2). Основни предуслов за спасење и стицање вечног живота јесте управо вера у Бога, односно у Господа Исуса Христа као Спаса и избавитеља од греха и свих његових последица, смрти пре свега. Само „ко поверује и крсти се биће спасен“. У духовном смислу речи вера спасава или спасавамо се вером у Христа распетог и васкрслог који је победио грех, ђавола и смрт. Спасава истинита и права вера, или правоверје, односно ортодоксија, за разлику од криповерја или хетеродоксије, или маловерја које се осуђује као грех.

Вера у субјективном смислу и практичном животу показује своје плодове ако је права и истинита, ако није лажна. Плод вере су добра дела, милосрђе, доброчинство, саосећање, сажаљење и друге врлине које из ње проистичу. Вера се убраја у три основне хришћанске врлине, заједно са хришћанском надом и љубављу: вера, нада и љубав, а вера је на првом месту. У српским средњовековним изворима вера се углавном разумева на овај начин и често спомиње не само у богословским и књижевним текстовима, него и у документима. У завршним деловима повеља међу проклетствима и казнама које прете ономе који би погазио обећано наводи се одрицање или лишавање *вере коју верујемо*.

2. Поред основног значења појам вера (вјера) се у средњовековним документима употребљава у изведеним или пренесеним значењима, од којих су нека добила функцију техничких термина. У уговорним актима раног XIII века изразима *правом вером* или *добром вером* преноси се латинска формула bona fide из вазалских заклетви. У вези с тим вера је значила верност, лојалност. На то се мисли у повељи краља Уроша I Дубровчанима (1252) када се важност краљеве заклетве везује за време док стоје *у правоверној вери* према краљу, или у повељи цара Уроша (1362), где се спомињу *вера и јединство к царству ми*. Поверење је у основи значења у бројним изразима који се односе на давање имања *у веру* (credentia). Из тога ће се до почетка XVI века развити *вересија*.

Много чешће се у српским средњовековним документима вера употребљава у значењу обећања, тврдо задате речи. Владари задају веру: Душан 1334. позива Дубровчане *на моју вјеру на краљеву*, његов син Урош даје *записаније и моју вјеру царску* (1360). Примера има све до краја средњовековних држава. Из контекста докумената и сплета односа у којима су настали види се јасно да тако задата вера подразумева слободу трговаца да дођу у земљу, да бораве и да је слободно напусте, тргујући несметано уз гарантију имовинске сигурности. У том смислу је било могуће да бан Твртко (1367) потврди веру: *у којој је вјере бил с ними наш стриц бан Стјепан*, или да Дубровчани подсете кнегињу Милицу да је мноштво њихових трговаца с великим имањем долазило *за светопочившаго кнеза на вјери господства му*, или да јој, другом приликом, кажу како је кнез Лазар *на то записал ни велику и славну вјеру господства му*. Задавање вере у овом смислу преузели су и албански обласни господари и први турски намесници, па и владари крајем XIV века.

3. Вера или вјера је означавала и дозволу доласка и одласка (salvus conductus) коју би власти па чак и приватна лица давала у усменом или писменом облику. Сачуване су писане *вјере* задаване великој господи која би желела да посете Дубровник. Садржале су обећање слободног доласка и одласка, неузнемираваног боравка, сигурност имовине и свих људи у пратњи. Понекад се изричито гарантовало да за време боравка неће бити покренут никакав судски процес. Вера се тражила и давала посланицима, нарочито кад би долазили на преговоре после непријатељстава. Веома често се вера тражила и давала онима који су дужни или одговорни па се не усуђују доћи у Дубровник. Радивоју Медошевићу, који је 1423. зазирао због учешћа у војсци која је неколико година раније пленила Конавле, писмено је задата вера: *за тај узрок ходи слободно к нам, вјера ви доити и поити опет слободно*. Дешавало се да групе кредитора дају овакву *вјеру* дужницима, обично за ограничено време.

4. У Босни се у документима XIV–XV века јавља *вјера господска* као обећање, тврдо задата реч слична заклетви, коју владар задаје поједином властелину или целој породици да неће бити убијен, затворен, узет за таоца, да ће му имовина бити сигурна, да му се земља не може одузети, окрњити, смањити одвођењем људи. *Вјером господском* се успостављао трајни однос који је био на снази све док властелин не би починио *невјеру* (в.). Вјера се могла потврђивати, нарочито приликом смене на престолу, а лишити вјере (*сврћи вјере*) се могло само под одређеним условима, за ону кривицу *за што би вредно било племениту човеку главу одсећи*. Владар није био властан да сам утврди да ли је властелин починио такву кривицу, односно *невјеру*. *Огледање* или *суђење* поверавано је трећим лицима: добрим људима, затим оним племенитим људима који су били сведоци приликом задавања вјере, у неким случајевима властели из појединих делова босанске државе или припадницима *цркве босанске* (в. *патарени*). Оно што се у Босни гарантовало *вјером господском* у неким европским монархијама прописивало се законима и у суштини је значило обезбеђивање сталешких права племства. И у Босни се сматрало да племство има право на отпор (ius resistendi) владару који би погазио слободе племства или дирао у племените баштине.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 15, 18, 20, 24, 44, 54, 72, 99, 100, 102, 106, 110, 115, 140, 180, 187, 193, 202, 224, 236, 240, 247–249, 258, 280, 290, 546, 626; II, 6, 45, 52, 121, 213, 217–218, 220–221, 224, 227, 273, 479; L. Thallóczy, *Studien*, 3–27.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Брија, *Речник православне теологије*, Београд 1997, 31–32; С. Ћирковић „*Верна служба*“ *и вјера господска*, Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962) 95–112 (= *Работници, војници, духовници*, 318–335).

Р. Поповић (1)
С. Ћирковић (2, 3, 4)

ВЕРИГЕ – **1.** Гвоздени ланац који виси над огњиштем на чијем се крају налази кука о коју се окачи метални котао за кување јела. Реч је старословенског порекла и јавља се сем у српском и хрватском још и у словеначком, бугарском и руском језику, а као културна позајмица и у румунском и албанском. Појава верига везана је за културу гвозденог доба (Латена); на археолошким локалитетима у Србији из тог времена нису нађене вериге; биле су познате у римско доба. Делови гвозденог ланца са правоугаоним алкама спојеним у облику слова „С“ откопани су на локалитету Велики Градац код Горњег Милановца и припадају рановизантијском периоду V–VI века. На средњовековним локалитетима гвоздени ланци су нађени у Сталаћу и у насеобинском делу где су биле ћелије у манастиру Милешеви. Ланац из Сталаћа има округле алке, у средини спљоштене, а из Милешеве има на крају једну крупну алку.

У касном средњем веку вериге су биле у општој употреби, мада је било кућа малога пука које их нису имале. Коришћене су у градским и сеоским насељима у унутрашњости, као и на приобалном подручју. У дубровачким изворима записиване су као *ланац од гвожђа* (cadena/catena de ferro) или као *комоштре* (ca(o)mostre), према Миклошићу реч грчког порекла (?) позната у Далмацији, Апулији, Албанији. У архивским књигама помињу се од 1323. у поседу једне пучанке у граду. Иначе, вериге су имали сви слојеви тадашњег друштва у урбаним и руралним насељима на копну и на острвима, као и у дубровачким колонијама у Србији (Крушевац, тестамент из 1519). Котао који је висио на веригама обично је био од бакра; у тестаменту једног пучанина записан је словенским термином „cothao“. У зависности од броја чланова породице постојале су само једне вериге, један пар, па и два пара. У случају двоје или више верига било је и више котлова, већих и мањих, два велика или стандардне величине.

2. Огњиште се у средњовековним насељима у унутрашњости са ниском градњом обично налазило у средини просторије, углавном једине са свим функцијама које су припадале станишту: кухиња, простор за спавање, живљење. Оно је било у нивоу пода од земље или са набијеном земљом црвеницом, ретко са каменим плочама, неограђено или са неколико ивичних каменова. У приморским селима огњиште се обично налазило уз зид насупрот вратима и било је нешто издигнуто, обложено опеком или са каменом подлогом. У кућама на спрат кухиња са огњиштем се налазила на првом спрату, или на последњем ако је реч о вишеспратници. Над огњиштем се налазила врста дрвене стрехе у облику великог левка, која је сакупљала дим са огњишта и одводила га у димњак (napра). Вериге су обично биле окачене о таванску греду, понекад о посебну јаку грану или врсту дрвене конструкције на којој се сушила одећа, обућа, месо и друго. Поред котла на веригама кувана јела су се спремала на огњишту помоћу гвозденог троношца (tripedes... de ferro) на који се стављала одговарајућа метална или земљана посуда. За печење на огњишту коришћени су гвоздени ражњеви (spido/spedo de ferro, ... da rostir), чији је словенски назив rasan записан у једном тестаменту из 1417. За припремање јела која су се пекла употребљаване су и гвоздене решетке (gradicola), које су стављане на огњиште, као и прекладн (chavallo de ferro); преклад је нађен у кухињи манастира Сопоћана и као случајни налаз на Трговишту код Новог Пазара.

3. Вериге су познате као свети предмет и код нас и код других сродних народа. Према црквеном предању апостол Петар је био окован у пар верига, када га је Ирод осудио на затвор. Током ноћи анђео је Петра, који је спавао између два чувара, дотакао по ребру, пробудио га и избавио из затвора, а с њега су спале вериге. О томе се рашчуло по Јерусалиму и те вериге су сматране за свете, са исцелитељском моћи и снагом да одагнају зле духове. То предање се преносило с колена на колено. Када је Евдокија, супруга византијског цара Теодосија II

Млађег (408–450), посетила Јерусалим тадашњи патријарх Јувеналије (420–422) поклонио јој је вериге. Она их је похранила у цркви Св. Петра у Светој Софији у Цариграду. Жена западноримског цара Валентијана III (423–425) пренела је вериге у Рим и предала их цркви Св. апостола Петра у Риму. Црква слави празник Часне вериге светог апостола Петра (16/29. јануар), посвећен заточеништву Петра у тамници. У народу се тај празник веома поштује, али у народном календару он се именује као Вериге св. Саве. Наиме, св. Сава и Петар су разменили вериге. Сава је дао Петру хладне, а Петар Сави вруће; да то нису учинили људи би лети горели од јаре, а зими се смрзавали. Према народној легенди некада су вериге висиле о небу, и људи су се заклињали стављајући руке на њих; оне су у народним обичајима коришћене за утврђивање правде. Вериге су у народним веровањима сматране за свети предмет, као део и важан симбол светог огњишта, центра окупљања предака и тиме целог поседа. На огњишту је горела ватра, важан фактор у култу очишћења, а вериге – црне и од гвожђа, биле су повезане са хтоничним култом и као утуком на нечастиве. Због тога су за вериге везане многе магијске и култне радње, нарочито о Божићу, Св. Игњату и Св. Мрати.

ЛИТЕРАТУРА: И. Синдик, *Дубровник и околина*, СЕЗ 23 (1920) 46; Р. Јеремић – Ј. Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника* I, Београд 1938, 11, 12, 18, 19, 23; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 234; Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970; J. Сп. Поповић, *Житије светих за јануар*, Београд 1972, 493, 494; P. Skok, *Etimologijski rječnik* III; В. Чајкановић, *О врховном богу у старој српској религији*, Сабрана дела из српске религије и митологије 3, Београд 1994, 89–94.

Ђ. Петровић

ВЕШАЊЕ – начин извршења смртне казне ужетом везаним у омчу која под тежином стеже људски врат до усмрћења. Ова врста кажњавања налази се у Прохирону (гл. 39), који је у преводу био укључен у Номоканон (Законоправило) светога Саве. Та казна је претила тешким разбојницима, који су учинили велико недело и следовала је на месту где су га починили, да се нико не би усудио да тако нешто поново учини и на утеху сродницима оних које су разбојници убили. Та казна је претила и уходама и онима који би пребегли непријатељу. Вешање као казна ретко се предвиђа у византијским законским текстовима (Еклога 17,50).

Душанов законик је вешање предвиђао као казну за себра који би силовао властелинку, затим за онога ко би *на војсци* оборио цркву (*да се убије или обеси*), за лопова или разбојника (*тат и гусар*) ухваћеног на делу, којега би предали жупа или села, господари или властела на њима. Такви разбојници нису смели да се помилују, већ *да се ослепе и обесе*. Вероватно се на ту казну мисли у члану 173 када се прети ономе властелину или властеличићу који би на двор довео разбојника или лопова: *да се онзи господар каже* (= казни) *како тат и гусар*.

Слична је била казна вешања стрмоглав, код које је кажњеник обешен за ноге остављен да виси док не умре. Душанов законик је предвиђао за разбојника: *да се обеси стрмоглав*, док за лопова прописује *да се ослепи*. Аналогне казне су претиле старешинама села или катуна, затим господарима који би толерисали лопове и разбојнике или не би предузели одговарајуће мере (чланови 145–147). Примењивана је и казна: *да се тзи убије и обеси* за онога ко би убио епископа, калуђера или попа (члан 95). Смисао ове казне је у лишавању гроба и опела, што у још већој мери важи за јавно излагање тела осуђених на смрт, примењивано у приморским градовима. Вешање као казна предвиђено је за неколико врста злочина у которском Статуту. Направа на којој се казна извршавала назива се у преводу Прохирона: *висјелица*.

ИЗВОРИ: Н. Дучић, *Књижевни радови* 4, Београд 1895, 398–399; С. Новаковић, *Законик*, 46, 74, 99, 112–117, 180, 203, 232–235.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 132; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 53–58; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 122–127; А. Соловјев, *Законик*, 254–255, 294–295.

Ђ. Ђекић

ВИЛАЈЕТ (vilâyet) – арапски термин употребљаван и у Османском царству са основним значењем – област, територија, земља, па и држава. Као управна јединица, термин вилајет имао је неколико карактеристичних значења:

1. Вилајетом се називала прва велика привремена војно-управна јединица на новоосвојеној територији, која се могла састојати од неколико нахија. У српским земљама током XV века било је више таквих вилајета: Тетово (Калканделен), Скопље, Вук (област Бранковића), Звечан, Јелеч, Рас, Сеница, Никшићи, Браничево и др; на територији босанске државе: Ходидјед (Сарај-оваси), Краљева земља, земља Павловића, земља Ковачевића, Херцегова земља. Када се успостављала редовна војно-управна територијална организација, из неколико вилајета стварао се *санџак* (в.). На челу вилајета налазио се *субаша* (в.) или *војвода* (в.). У истуреним пограничним областима вилајет је био исто што и субашилук (војводалук).

2. После успостављања сталне управно-територијалне организације, вилајет је био једна од неколико војно-управних јединица у једном санџаку. Искључиво у војној (спахијској) организацији, вилајет је обухватао једну или неколико нахија. *Спахије* (в.) таквог вилајета предводио је субаша, черибаша или сераскер. Као такав војно-организациони термин, вилајет је остао у употреби и у XVIII веку.

3. Већ од XVI, а нарочито од XVII века, изразом вилајет све више се називају *беглер-беглуци* (в.) (ејалети). Истовремено, јавља се и као синоним за термин санџак. У XIX веку, вилајет је званичан назив за ејалет.

ЛИТЕРАТУРА: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982^{2}, 32–47, 110–167; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I–1. *Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 634–635 (Речник термина: *Субаша*); *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Uvod, turski tekst, prevod i komentari H. Šabanović, Sarajevo 1964; *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine* I–II, priredili H. Hadžibegić, A. Handžić i E. Kovačević, Sarajevo 1972.

А. Фотић

ВИЛЕ в. *Алати*.

ВИЛЕ – натприродна, полубожанска женска бића. Реч је прасловенска, а божанство је врло старо. Слична митолошка бића познавали су сви индоевропски народи. Нимфе (νύμφαι) су штовали Грци и Римљани. Поред нимфи византијски писац Прокопије спомиње и речне духове (ποταμοί). Морнари су ширили приче о сиренама. Као подземни демони, сирене су мамиле и убијале морнаре. Током средњег века сирене су ликовно приказиване као девојке с репом рибе. У преводу хронике Георгија Хамартола, сирене се поистовећују са вилама. Дубровачки песници из доба препорода поистовећују виле и нимфе.

Виле су честа окосница народних песама и скаски. То су вечно младе девојке, необичне лепоте, дуге расплетене косе, одевене у лаке прозрачне хаљине. Имају крила, могу да лете, а понекад су наоружане стрелама. Живе далеко од људи у планинама, пећинама, води, облацима. Воле да играју и певају:

Окретале коло наоколо.

Виле су снажне и неустрашиве, друже се са јунацима, видају им ране лековитим травама. Јунацима су посестриме или помајке:

Што год има Србина јунака
свакога је задојила вила.

Понекад су виле представљене као зле и сујетне. Демонски делује вила Равијојла у епској песми *Марко Краљевић и вила*. Због тога што ју је натпевао, она је устрелила Милоша Обилића, побратима Краљевића Марка.

Народно веровање у виле оставило је трага у топономастици. Називи су разноврсни: *Вилине воде*, *Вилин извор*, *Вилина пећина*, *Вилина спила*, *Вилина планина*, *Вилино гумно*, *Вилино коло* или *Виље коло*.

Хришћанство је потиснуло главна паганска божанства, али мања натприродна бића су се одржала у народном веровању. Штавише, за турске власти, ојачале су празноверице. Сеоско становништво, далеко од царских друмова, али далеко и од нових сазнања, а без довољно духовних пастира, враћало се паганском наслеђу. Оживљавала су паганска божанства која народ везује за стварне, историјске личности као што су, на пример, краљ Марко и Милош Обилић.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 91–93; N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split 1981; Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970; Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989, 1993^{2}, 40–56; Н. Љубинковић, *Виле у ве-*

ровању Срба. Даница, српски народни календар за годину 1998, Београд 1998, 308–317.

Р. Михаљчић

ВИНИЦА – вински подрум у коме су се држале бачве или судови од иловаче са вином. Синоним је реч **клѣть**.

Од краја XIII и у XIV веку изузетно се развило виноградарство, нарочито на манастирским имањима. Посебно су били обезбеђени простори за вино – винице. Бројни су помени о вину у српским средњовековним изворима. Употреба вина у манастирима регулисана је још Студеничким типиком. Винице, вински подруми налазиле су се у приземљима манастирских грађевина, будући да укопане оставе нису биле уобичајене у Србији тог доба. Нажалост, нема материјалних података у манастирима на основу којих би се поједини простори означили као вински подруми. Изузетак представља манастир Студеница. У економским просторима на северној страни манастира Студенице пронађени су трагови дрвених држача за бурад у одређеном поретку. Они не припадају средњовековном раздобљу Студенице, али начин складиштења највероватније није од средњег века до тада доживео битније промене. Из повеља Стефана Душана манастиру Светих арханђела код Призрена може се, ипак, нешто више сазнати о начину складиштења вина. Наиме, цар Стефан Душан је поклонио град Вишеград овом манастиру, који ће му бити и *житница* и *виница*, уместо пирга (**...да є житница и виница...**). То значи да се вино у манастирима најчешће чувало у приземљима манастирских пиргова. Величина порције била је узидана: **...мерьтигь исекохь оу мраморѣ и призидахь при вратѣхь винице...**

Осим виница у самом манастирском насељу, манастири су могли имати оставе за вино и на својим имањима. Виница манастира Дечана и данас се користи у Великој Хочи код Ораховца. То је спратна грађевина у чијим се приземним деловима налазе подруми и у њима четири бачве високе пет метара, са пречником четири метра, које захватају и од десет до петнаест хиљада килограма грожђа и вина, велика бурад за вино и остале пољопривредне алатке. На горњем спрату, повезане дугим тремом са дрвеним стубовима, налазе се собе за одмор и боравак монаха. За преношење вина до виница на колима постојала су нарочита бурад – *вознице*, док се на коње вино товарило понајвише у козјим мешинама. Остало је трагова и у топонимији: **...и село Виниц с правими меѣами...** дао је Јурај, војвода Доњих крајева Павлу, Николи и Влатку Јурјевићима, властеоској породици из Хума.

ИЗВОРИ: П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 63; *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила*, Гласник ДСС 15 (1862) 296; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 378; С. Новаковић, *Законски споменици*, 652, 683; Архиепископ Данило II, *Живот краљева и епископа српских*, приредио Ђ. Даничић, Загреб 1866, 268; Архиепископ Данило II, *Живот краљева и епископа српских*, превео Лазар Мирковић, Београд 1935, 223.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 169; *Rječnik JAZU*; Ђ. Даничић, *Рјечник*; V. Mažuranić, *Prinosi* II, 1575; С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд 1994, 110; М. Ивановић, *Црквени споменици XII–XX века*, *Задужбине Косова*, Београд 1987, 387–553, 413; *Poljoprivredna enciklopedija* III, Zagreb 1973, 481.

В. Петровић

ВИНО в. *Пића*.

ВИНОГРАД (лозиє, гроздїє) – Као и данас, у средњем веку виноградом је називана површина земље засађена виновом лозом. Те површине су биле обично ограђене ради заштите од ситних и крупних домаћих и дивљих животиња и крађе. У истом циљу око винограда су постављане и разне врсте клопки. У средњовековној српској држави виноградарство је била једна од развијених пољопривредних грана. Да је тој грани придаван посебан значај види се по томе што су средином XIII века, приликом решавања пограничних спорова, виногради били предмет уговора српског краља и Дубровачке општине.

Расположиви извори не дозвољавају да се интензитет ове привредне гране сагледа у целини, јер нису сачувани ни државни, ни властеоски архиви из времена постојања српске средњовековне државе (друга половина XII – средина XV века). Разлика у пореклу и врсти извора (за Приморје архиви и

статути приморских градова, а за унутрашњост претежно манастирске повеље) дозвољавају да се донекле уоче и разлике у обављању феудалних обавеза сеоског становништва на световним и манастирским имањима.

Када је о виноградарству средњовековне Србије реч, треба имати у виду да се она тада простирала у две климатске области: приморској и континенталној. У приморском делу владала је као и данас медитеранска клима, а у копненом умерена континентална и у неким деловима измењена медитеранска клима. У деловима са медитеранском климом виноградарство је било добро познато још из грчких и римских времена. Као што се по историјским изворима може пратити територијални развитак српске државе у средњем веку, тако се може пратити појављивање и територијално простирање виноградарских области. То су најпре биле области око Призрена, делови Метохије, Пилот, околина Скадра, Бока Которска и целокупно данашње Црногорско приморје од Котора до Улциња, полуострво Пељешац (до 1333), од краја XIII века Македонија, и најзад, када се после Маричке и Косовске битке центар државе померио према северу, јављају се поседи манастира Раванице, чија села леже и на обалама Дунава. Турски пописи показују да је и пре доласка Турака винограда било и у околини Београда.

Има довољно података који дозвољавају закључак да је виноградарство узело толико маха у Приморју да су предузимане оштре мере ради ограничавања сађења винове лозе. Већ средином XIII века у Котору се води рачуна чије ће се вино извозити у Брсково, а 1279. Котор и Дубровник се споразумевају да ће у Брсково извозити само оно вино које је произведено на њиховим територијама. Почетком XIV века Котор уноси у свој статут одредбу о ограничењу сађења винограда. У исто време, на панађуру манастира Св. Ђорђа код Скопља смело се продавати само црквено вино. На тај начин манастир је штитио продају свог вина, што указује да је имао велике винограде и вишкове производа. И манастир Св. арханђела код Призрена имао је велике површине обрадиве земље под виновом лозом. Српски превод Земљорадничког закона (препис из 1426–1432) штити подизање нових винограда, што можда указује на старији извор или бар на старије време настанка самог превода. Закон о рудницима деспота Стефана дозвољава у Новом Брду продају само оног вина које је произведено у градском „метоху". То посредно потврђује да се у ближој и даљој околини Новог Брда налазио већи број винограда. У то време и Константин Филозоф бележи сађење нових винограда, а нешто касније, о Србији као земљи богатој виноградима, писао је и француски путописац Бертрандон де ла Брокијер.

Највећи власници винограда били су владаоци, властела и црква, тј. велики манастири – задужбине српских владара. Непосредни докази о поседовању винограда постоје само у хрисовуљама владара о оснивању појединих манастира. Велики број манастира, посебно светогорских, а међу овима нарочито Хиландар, били су предмет велике пажње српских средњовековних владара. Документи показују да је владалац, иако је као врховни сениор располагао читавом државном територијом, поклањао манастирима свој виноград, или куповао и мењао одређену површину винограда на основу реципрочне вредности. Ти подаци показују да је владалац, ако из било ког разлога није поклонио манастиру виноград, могао да га купи од неког властелина или од неког добростојећег становника града, или да мења по начелу: виноград за виноград. То је још један посредан доказ да је у континенталном делу државе било винограда на световним имањима. У приморском делу државе, на територијама градских дистриката, племство појединих градова имало је своје винограде и давало их је у закуп сеоском становништву под условима одређеним уговором.

Подизање младих винограда обављало се вероватно свуда по одређеним правилима. Иако о томе имамо писане изворе само за приморске области, мора се претпоставити да се и у континенталном делу државе знало како се виноград подиже, тј. како треба да се припреми земљиште за нови виноград (што је подразумевало крчење и чишћење земље од корова и камења, тј. трапљење и орање), колико мора бити дубока јама, колики размак мора бити између садница, када се обављају сађење, ђубрење, резидба, заламање, припремање и привезивање притки, као и сви други послови који ће омогућити успешан род. Најтежи посао било је трапљење, нарочито у Приморју, јер је тамо земљиште каменито. Јаме за нове саднице дубоке су од 0,5 до 1 м. Приближно исте су и вредности за размак између садница. У Приморју се статутима градова одређивало време окопавања. То време је одређено

такорећи стриктно по датуму, а рокови су зависили и од климатских околности. Тако се у свим градовима који се налазе северно од Дубровника окопавање у пролеће обављало два пута, а у оним јужније по три пута.

За унутрашњост земље немамо статуте градова, али нам одговарајуће податке пружају владарске повеље намењене појединим манастирима, тј. њиховим властелинствима, на којима, поред осталих, постоји и *работа* копања винограда. Количина рада није одређивана на исти начин на свим манастирским властелинствима. Дечанска хрисовуља прописује да меропси ору „винограда *мат*, мером као и по другим црквама". У Светостефанској хрисовуљи запрећено је одузимањем вола свакоме ко до Ускрса не обави окопавање винограда. Српски превод Земљорадничког закона и Јустинијанов закон предвиђају два окопавања годишње. У време окопавања сви становници светостефанских поседа, укључивши и свештенство, били су дужни да учествују у копању. Светоарханђеловска хрисовуља одређује да свештеници у погледу винограда и орања треба да се држе закона као у Студеници. Цар Душан је ослободио хиландарске метохе свих работа, па и виноградарских. Душанов законик прописује да меропси једном годишње раде у винограду *заманицом*. Земљораднички закон одређује да *делатељ* који ради виноград *испола* а не обави све предвиђене радње (резидба, копање и сл.) нема право на уживање плода. Делатељ који се договори са власником о обради винограда или њиве а не поступи по договору, него све напусти, морао је да плати штету. Делатељу који би на туђем пустом земљишту саградио кућу и посадио виноград, власник није имао право да кућу сруши ни виноград да искорени.

У средњовековној Србији винова лоза се гајила на два начина: привезивањем за притке и подизањем на одрину. Которски Статут сачувао је израз *posemluh*, очигледан превод старосрпског *по землех*. Има мишљења да израз *по землех* означава ниско орезивање изнад корена. Други је начин да се лоза пусти да израсте и дигне на свод. За лозу подигнуту на сводове коришћен је израз *одрина* на Приморју, а у Македонији *нерез* или *лозниие дубне*.

О врстама лозе која се гајила код нас у средњем веку има веома мало података. Сигурно је да се гајило црно и бело грожђе. По имену су познате само *тамјаника* (moscatelli) и *требјанска лоза* (vinea trebiana, terbiana, tribiana). Познато је да је старе европске лозе у XIX веку највећим делом уништила филоксера. Неке сорте лозе сачуване су у песковитим областима и на јадранским острвима. Лозе, сачуване на острвима, размножавају се помоћу тзв. *прпољка* (лат. malleolus, слнч. pogrmičev). То значи да се млади ластар пусти да израсте до одређене дужине и укопа у земљу, а веза са старом лозом прекида се тек када укопана младица избије на површину. По Вуку, тако сађена лоза даје род већ након прве године.

Алатке којима су обрађивани виногради познате су углавном из архивске грађе, а делом и из археолошких налазишта. То су били косир (косијер), мотика, трнокоп (објетилица), рало.

Сачувани су називи мера за површину земље под виноградом (в. *мере и тегови*). У изворима на српскословенском језику то су били *мат* и *кабал*, а у изворима писаним на латинском quadragnolus (у Котору) и solidus (у Дубровнику). Квадрањол је мера која означава једну петину дубровачког солида, тј. златице, односно 336 м². Занимљиво је да је површина *стара* била 368 или 370 м² (колико износе мат и кабал), заправо свега 32 м² већа од квадрањола. Обично се узимало да је квадрањол виноград засађен са 100 или 125 лоза. Новија истраживања показују да квадрањол има по 100 или 125 лоза у реду (in ordine), па би објашњење можда требало тражити у проређеном распореду садница.

Мера посебне врсте је површина винограда одређена бројем људи потребним за његову обраду. Сачувана је само у једној повељи где се помињу виногради које ће окопавати 10, 25 и 70 људи.

Виногради су штићени на разне начине. У виноградима или њиховој непосредној близини постављане су разне врсте замки. Познате су: *ступица*, *самострел* и *пругло*. Земљораднички закон, где су ови називи сачувани, строго је штитио површине под виноградима. Власник винограда и замке није био дужан да надокнади штету насталу услед угинућа изазваног упадом стоке у замку. Међутим, ако би во био ухваћен у испаши, морао је власник стоке да плати штету, а власник винограда није имао право да животињу убије или осакати, јер би у супротном морао да плати одговарајућу цену за сваку животињу појединачно. За сечу или паљење винограда била је предвиђена казна одсецања руке, а за ухваћене у крађи предвиђено је батињање без одеће, али се није сматрао кривим онај ко би ушао у виноград да једе.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*; С. Новаковић, *Законски споменици*; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962; Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис земљорадничког закона*, ЗРВИ 3 (1955) 15–27; Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, (превео М. Рајичић).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Чремошник, *Виноградарство и вино у Далмацији*, ГЗМ 45 (1933) 15–38; М. Благојевић, *Земљорадња*; М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера – Которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта*, ИГ 1 (1972) 95–110.

Д. Синдик

ВИТЕЗ – назив за јунака, храброг ратника, одважног борца, али у ужем смислу и члана витешког реда, племића обавезног да извршава витешке завете. Реч се јавља у већини словенских језика, старога је постања, али нејасног корена.

Најранији помени се односе на Западне Словене. У XII веку у околини града Хале витезови су служили на коњима: in equis servientes id est *withasii*. Није сигурно да се на исту категорију односи назив *wethenici*, забележен у истом крају почетком XI века. Код Јужних Словена реч се јавља тек у касном средњем веку и то у значењу члана витешког реда. У једној повељи краља Дабише (1392) се за Хрвоја Вукчића каже да је краља служио *витешки вирно*, али у том општем смислу реч се много више употребљава тек касније.

Рани примери употребе везани су за имена властеле. На надгробном натпису Јоакима Ђураша, унука ставиоца Ђураша Вранчића, стоји да је био *у цара у Стјепана трети витез*. У вези с тим податком добија на тежини казивање дубровачког историчара Јакете Лукаревића (1605), који по неком изгубљеном извору прича да је цар Душан основао витешки ред назван *Стуб светог Стефана* и да је примио у њега дубровачке посланике. Из XV века је познато неколико личности уз чија имена редовно стоји *почтени витез* (strenuus miles). Међу босанском господом били су Вукашин Санковић, кнез Рестоје, Прибислав Похвалић, Прибислав Вукотић, Јурај Чемеровић. Витезови су постајали и припадници дубровачког патрицијата (Паскоје Растић, Алвиз Гучетић, Јакета Гундулић, Јуније Градић).

Деспот Стефан Лазаревић био је члан витешког *Змајевог реда*, који је основао угарски краљ Жигмунд Луксембуршки (1408). Деспот је припадао вишем степену у коме је било само 24 члана и могао је сам производити витезове (Ritterschlag, adoubement). Константин Филозоф је знао да је деспот имао право *краљеве благородне* и славне витезове венчавати и да су се веома поносили они који су могли рећи: *мени деспот витештво уручи*. О распрострањености витештва говори и казивање Константиново о томе како пред краљем на сабору свих кнежева један од витезова деспотових: *побарајет силнејших и вјенац побједе взјет*. Место се без сумње односи на турнир (в. *витешке игре*), о коме зна и српски превод Александриде у коме се витезови често јављају.

Може се само назрети пут којим је изразито западњачка појава витештва доспела у Србију. Посредници су били западни ратници које су српски владари узимали као најамнике. Међу малобројним најамницима познатим по имену из времена Стефана Дечанског и Душана неколико их је било титулисано са витез (miles). Судећи по каменој плочи у цркви у Тревизу, краљ Милутин је 1304. *опасао витешким појасом* једног италијанског ратника. Страни владари су често посланике производили у витезове, или су, оснивајући витешки ред, примали нашу господу. Тако је краљ Алфонс V Арагонски 1444. у свој ред хаљине и појаса (stole et jarre) Богородице примио војводу Стефана Вукчића Косачу, доделио му знак реда (amprisia), обавезао га на поштовање капитула (статута) реда и овластио га да 50 племенитих личности изабере и украси истим знаком пошто се закуну на поштовање правила реда. Поред ових amprisia, далеких претходника нововековних ордена, витезови су као обележје свога статуса носили појас и златне мамузе. Већ споменути *почтени витез* Прибислав Вукотић је у своме тестаменту (1475) мач, мамузе и појас оставио ономе од синова који би постао доктор или витез (Doctor o Chavalier). У заоставштини херцега Стјепана записана су и: *шаркана два витешка а трети шаркан на њем како човјек*. Кад се има у виду да *sarkany* мађарски значи *змај* постаје јасно да ти знаци имају везу са већ споменутим Змајевим редом. Српским посредством представу о витезу и витештву примили су и Турци и термин упо-

требљавали у широком значењу јунака, храброг ратника, што ће преовладати и у српским документима од XVI века надаље.

ИЗВОРИ: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 73; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 300, 518, 562, 630; II, 33–35, 45, 92, 118, 163, 167, 174, 190, 224, 378, 486; В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Гласник СУД 42 (1875) 312.

ЛИТЕРАТУРА: SSS VI, s. v. *Witez*, *wiciądz* (S. Urbańczyk, J. Strzelczyk); С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968) 259–276; М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1–2 (1990–1992) 15–24.

С. Ћирковић

ВИТЕШКЕ ИГРЕ – доспевају у Србију упоредо са представама о витештву још пре витешких редова (в. *витез*). У Византији су типично западњачке форме забаве и друштвености до те мере биле прихваћене да је цар Андроник III могао рођење сина у јуну 1332. прославити приређивањем турнира у којима је и сам учествовао. Савременици нису били одушевљени, сматрали су то новотаријом, али су као Нићифор Григора упознали и употребљавали италијанску реч *ђостра*, јер није било домаћег назива за ту врсту егзибиција.

У српској средини се представе о витешким играма сусрећу у *Александриди*, роману о Александру Великом. Овај књижевни састав времену Александра Великог приписује обичаје и нарави средњовековног витештва, што у српском преводу бива преточено у адекватне и доследно употребљаване термине. Витези цара Филипа тркају се *на коњском уристанији* док он посматра *с високије полати*. Подигао је ради тога град: *име јему драм*, *иже по срб-ском језику наричет се потечиште*.

Смисао вежби и такмичења био је у припремању за ратнички позив и вежбање у гађању (*к воинству искушати се*, *в купе же и стрељати*). Са таквим представама повезане су биле и *олимпијске игре*, о којима се знало да су једне међу четири јелинске игре на којима *јуни витези искушаху се*. Веровало се да су у Олимпији била два кола (круга) у којима су се борили по четири или осам витезова и на тај начин су испитивали судбину. У српском преводу је употребљен термин *торнати се: четири в купе и ос'м торнајуште се*. Реч без сумње потиче из истог корена из кога и назив *турнир*. Млади Александар је, наравно, учествовао: *бје на олимбиском коле уристовати и витежство своје питати*. Касније је и сам после неке победе и за време свечаности наредио да се одрже игре младих витезова: *повеле в један од д'ни тор'нати се, други же д'н на клобук стрељати, иних же д'н некоју игру играху, јаже наричет се каруха*. У неким рукописима на том месту има проширење: *дивна же и чудна јест та игра зјело*.

Случај је хтео да остане сачувано неколико обавештења и термина из којих се види да се нешто попут витешких игара приређивало у стварном животу. О Божићу 1435. у Приштини група дубровачких трговаца изашла је *на потечиште* (у латинским и италијанским актима уписано: poticissta, potiçiste, poticiste) које је објашњено као поље за коњске трке (campo a corer cavali). О њему се каже само да су около биле куће са сламним кровом (case pagliari). У актима који су настали због немилог инцидента каже се да је то по обичају трговаца, да је уобичајена светковина (festum consuetum) и да су неколико пута трчали *с копљем на рукавицу која је била постављена*. Није, дакле, клобук, као код Александра Великог, већ рукавицу требало захватити копљем. Светковина се изврглa у невитешку тучу кад је један од учесника са коњем и копљем појурио на другог, а овај на њега потегао лук са стрелом. Умешали су се и други и спречили веће крвопролиће, мада је онај први нападнути, Тасовац Радмиловић, био рањен по лицу. Изјавио је после тога да није Дубровчанин већ поданик деспота, тужио се кефалији приштевском Оливеру, па је један од Дубровчана био затворен док други трговци нису платили јемство.

Описани сусрет није био турнир већ игра позната у то време и на другим местима. Филип де Диверсис у опису Дубровника прича да на дан Светог Влаха поподне *понекад мушка младеж постави сребрну алку од четири унче* (в. *мере и тегови*) *па на коњима трчи с копљима и тко три пут у трку захвати копљем прстен добија га. Да буде што више забаве и да би представа била што пријатнија, обично се узму три таква прстена и када нетко један прстен три пута захвати, објеси се други прстен и то се тако понавља док се сва три*

прстена не предају младићима који их у трку захвате копљима. Одјек ове врсте игара налази се у народној песми, а *сињска алка* је била такође каснији одјек.

О турнирима у Србији нису сачуване вести, али казивање Константина Филозофа открива да је било извежбаних бораца. Константин, наиме, зна о томе да пред краљем угарским на сабору свих кнежева један од витезова деспотових: *побарајет силнејших и вјенац побједе взјет*.

ИЗВОРИ: *Српска Александрида*, св. II, изд. Р. Маринковић – В. Јерковић, Београд 1985, 51–54, 56, 104, 578–579; Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, превео И. Божић, Дубровник 1973, 50 (друга глава четвртог дела); *Старе српске биографије XV и XVII века*, превео Л. Мирковић, Београд 1936, 109.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Витешке игре у средњевековној Србији*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 413–414, *Додатак чланку о витешким играма у средњевековној Србији*, на истом месту стр. 415–416.

С. Ћирковић

ВЛАДАЛАЦ – према основном значењу речи у средњем веку, управитељ или управник који је у нечијој служби – службеник. У зависности од тога у чијој се служби налазе, владалци се могу разврстати у неколико група.

У изворима се помињу *владалци господина краља* или *владалци краљевства ми*, што недвосмислено показује да се налазе у служби српског краља и да своју службу обављају на владаревом двору. Управо због тога, они се понекад називају *владалци двора краљевог*. То су у ствари сви представници централне управе, међу којима се налазе: казнаци, тепчије, челници, слуге и ставилци, а касније и носиоци других звања, као што су ризничари, двородржице и сл. Уз њихова звања додаван је епитет *велики*, чиме се они одвајају од носилаца истоимених титула, који своју службу обављају у локалној управи.

Другу групу владалаца чине представници локалне управе, који понекад имају исте титуле као и представници централне управе. У српским земљама локална управа није била једнообразна. Посебне органе власти имају градови, па се тамо помињу *владалци градски*, међу којима се налазе кефалије, кнезови, понекад кулске кефалије, вероватно и *пургари*. У XV веку кефалије су заменили војводе и *војводе кулске*, док кнезови и пургари остају. Било је и других представника власти, али они највећи припадају категорији „официјала“. За разлику од градова, на челу појединих *држава* налазила се моћна властела с различитим титулама, која има своје владалце. Звања ових последњих била су усаглашена са титулама у централној управи, па тако постоје казнаци и тепчије по већим територијалним јединицама – *земљама*, па и значајнијим жупама. После прикључивања већих византијских области у састав српске државе, појављују се и владалци у локалној управи са византијским титулама као што су *севасти* или *прахтори*. Најугледнији владалци у локалној управи појављују се и у улози судија.

Трећу и најбројнију групу чине владалци по властелинствима. Они су могли да имају различите титуле и звања, али су увек били непосредно одговорни господару властелинства. То су пре свега старешине села и катуна. Као старешине катуна помињу се кнезови и примићури, док се сеоске старешине једноставно именују као владалци, можда и као *предстајници*. Посебну категорију владалаца по властелинствима представљају *челници*. Поједини челници су старешине пастира неког господара, односно старешине коњушара, али било је и челника који се појављују у улози старешине, пре свега *придвораца*, а онда и целокупног зависног становништва на неком манастирском властелинству. Сви ови владалци без сумње одговарају за поредак у насељу којим управљају, било да је катун, село, група насеља или само посебна категорија зависних људи. Од зависних људи очекивало се да буду послушни својим владалцима. Уколико би се десило да неко издара владалца у сеоским насељима властелинства манастира Св. Стефана у Бањској, за казну би дао 6 оваца и провео би у тамници 3 месеца.

Црквени владалци или *владалци у манастиру* чине посебну групу с посебним овлашћењем, како у пословима газдинства, тако и у храму. Међу њима су најугледнији после игумана, економ, еклисијарх, дохијар и параеконом. Њих нису смели постављати ни цар ни милосник царев (в. *милосник*). Управљање црквама и манастирима у Србији захтевало је посебну организацију, која се у много чему угледала на организацију по византијским црквама и манастирима, али је имала и своје особености. Међу уобичајеним владалцима појединих епископија и

манастира налазе се и *челници* – световна лица, што се у начелу забрањивало, али су објективне околности захтевале и таквог владалца (в. *челници*).

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права*; М. Живојиновић, *Судство у грчким градовима Српског царства*, ЗРВИ 10 (1967) 197–249; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972; М. Благојевић, *Државна управа*.

М. Благојевић

ВЛАДИКА (**владыка**, владар, господар; епископ, властелинка) – **1**. Израз који се употребљава да означи средњовековног владара уопште, а посебно српског (**И постави овы царе. дроугие кнезе. инии владикы; землныимь владикамь быти; или кто боуде владика по мнѣ**).

Сава је син Стефана Немање владике (**Сь сынь жоупана великаго Немане владыки срьбскаго**), а Стефан Дечански себе назива „праунуком Стефана Немање, владике бившег самодржавног".

2. Владика у значењу епископа, митрополита или архиепископа не употребљава се у средњовековним изворима, изузев у два примера, који се односе на првог архиепископа Саву. Српског архиепископа тако ословљава бугарски цар Асен, када је Сава болестан стигао у Трново (**зимные ради ноужде. владыко светыи. іако сь своемоу домоу прѣбоуди сь нама**). Сава се обраћа бугарском патријарху Јоакиму, који брине о његовом здрављу, такође са „владико свети" (**иже вь троудь великь симь. владыко светыи, вьдаждь мене**). Владика у овим примерима има значење, с обзиром на њихове титуле, архиепископа и патријарха, поглавара и господара двеју аутокефалних обласних цркава, српске и бугарске.

Као синоним за достојанство епископа и митрополита јавља се тек половином XVI века (1540) и односи се на митрополита београдског и сремског Максима, бившег деспота Ђорђа Бранковића (**сїе светое ївaггелїе владике Маѯима бившаго деспота**).

3. Владика је назив за жену властелина у средњовековној Србији и Дубровнику. Овај израз јавља се у повељи коју је краљица Јелена, жена краља Уроша I, издала Дубровчанима. Као званичан назив за властелинку користи га законодавац цара Душана: *Ако владика* (властелинка) *учини блуд са својим човеком* (значи из истог друштвеног слоја), *да им се обома руке отсеку и нос сареже* (члан 54). Законодавац предвиђа различите казне за властелина и себра због отмице владике, односно властелинке: *Ако који властелин узме владику силом, да му се обе руке отсеку и нос сареже; ако ли себар узме силом властелинку, да се обеси* (члан 53).

Дубровачка општина је истицала како су *господа босанска и владике* на *веру* долазили у њихов град. Војводи Хрвоју и његовим наследницима Општина је даровала кућу (*полачу*) која се раније налазила у власништву *госпође Филипе, наше владике*. Владикама се „још и данас у Дубровнику називају жене старе варошке властеле" (Константин Јиречек).

Владичица је исто што и владика „али само за богородицу" (Ђура Даничић). Пошто се повукао са великожупанског престола, Стефан Немања је на Светој гори из основа обновио Хиландар, манастир *владичице наше богородице*. Његов син Стефан Немањић даровао је поседе манастиру *владичице наше богородице* на Мљету.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 5, 10; Н. Радојчић, *Законик*, чланови 53, 54; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 587; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 165 бр. 504; В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, 1; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 17; Теодосије, *Живот светога Саве*, 3.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 124; *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 60; Н. Милаш, *Православно црквено право*, 403.

М. Јанковић (1, 2)
Р. Михаљчић (3)

ВЛАСИ – остаци романизованих староседелаца, који су се после досељења Словена одржали као сточари у мањим или већим скупинама, у разним деловима Балканског полуострва. У повељама српских и босанских владара из првих деценија XIII века власима се називају и Дубровчани као потомци романског становништва. Од друге половине X века па надаље власи се јављају као одређен друштвени и политички чинилац у Тесалији, северној Грчкој, данашњој Македонији, Бугарској, Поморављу, као и у западним деловима српских земаља.

У почетку власи нису били везани за одређену територију, већ су се са својим стадима стално кретали у потрази за бољим испашама. Међутим, и њих је захватила феудализација, што је убрзало организовање влашког становништва у оквиру посебних скупина – *катуна* (в.). Окружени словенским становништвом и упућени на сарадњу с њим, влашки катуни у српској држави нису успели да сачувају своје првобитно етничко обележје, већ су временом славизирани. Овај процес је у XIII веку ушао у завршну фазу. Већ у првој половини XIV века власи су посебна друштвена категорија, која се по свом основном занимању разликовала од *Срба* земљорадника, па је у складу с тим и забрана прелажења меропаха у влахе на поседима неких манастира. Захтева се заправо: *србин да се не жени у власех, ако ли се ожени да ју веде у меропхе*.

На челу влашких катуна, који су у почетку били под непосредном влашћу владара, па су тек његовим даровницама дошли у посед манастира, а вероватно и властеле, налазили су се старешине – кнезови, челници и примићури познати из дубровачких докумената као катунари, по којима су се обично називали и катуни у околини Дубровника. Један катун је обично сачињавало неколико десетина влашких домаћинстава – клетишта. Из манастирских повеља се види да су власи као и остало зависно становништво сносили извесне терете за рачун феудалног господара, који су одговарали њиховом занимању. Они су распоређивани на поједина домаћинства, на мушке главе, катуне као целине, а зависили су од имовног стања појединаца. За коришћење манастирских пашњака власи су плаћали *травнину* (в.), која је по старом правном обичају за једно стадо износила два овна и два јагњета, и сир и динар, а по Душановом законику од сто грла стоке по једно. На својим коњима су за потребе преносили со из Приморја и то 40 кућа десет товара, затим жито, вино, сир и друго, пратили су игумана и манастирске службенике на путу и преносили им ствари. Имућнији власи су манастиру давали вунене покриваче и *клашње* (в.) направљене од своје вуне, а сиромашни и *ћелатори* (в.) су чували манастирску стоку и прерађивали вуну. На неким манастирским властелинствима се поимене нично наводе катуни задужени за чување одређене врсте стоке.

Власи којима је манастир дао земљу на обраду, тј. села, учествовали су у припреми сена, као и остали манастирски људи, а уз то су били дужни да један дан ору и узорано пожању. То је био рад заманицом, кад су сви способни излазили на работу. Као власници коња и добри познаваоци путева, власи су били главни посредници у трговини између Приморја и унутрашњости Балкана, преносећи на својим коњима робу дубровачких, српских и босанских предузетника, а понекад и своју.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*, 619, 626–629, 650–652, 698, 701; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 3, 7–10; Н. Радојчић, *Законик*, 49, 57, 58, 82, 97, 111, 112, 141.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 29–53; К. Јиречек, *Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима*, Зборник КЈ I, 193–204; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 96–97, 165; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 71–76; М. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, ЈИЧ 1–4 (1937) 119–145; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних катуна*, Симпозијум о средњовјековном катуну, Сарајево 1963, 45–112; Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, на истом месту, 121–140; Б. Ђурђев, *Територијализација катунске организације до краја XV века*, на истом месту, 143–169; Д. Динић-Кнежевић, *Учешће влаха у преради вуне и превозу ткаљина у XIV и XV веку*, Радови АНУ БиХ 73, Одељење друштвених наука, књ. 22, Сарајево 1983, 85–92; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, 141–159; *ИСН* I, 381–382 (М. Благојевић).

Д. Динић-Кнежевић

ВЛАСТЕЛА (**властелинь**, vir nobilis) – припадници повлашћеног сталежа. Властелин „ima vlast, imanje; plemić, suprotno pučanin". Овај појам пре се јавља у латинским него у ћириличким документима. Властелин Дујмо (Ego Duimus Uulastelin dono et volo) забележен је у XI веку. Властелин се у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, повремено називао *бољар* (в.). Током XIII века грчки *ἄρχων* преводи се као бољар. Ова реч се из Бугарске проширила у Србију, Румунију и Русију, али се у нашим крајевима није усталила. Иако је налазимо у животописима Немањића и дипломатичкој грађи, реч бољар изостављена је у Душановом законику. Најстарији рукописи овог споменика у повлашћене

слојеве убрајају велику властелу, властелу и властеличиће.

Властела настаје поделом друштва. Оновремени су били свесни социјалних разлика међу људима: *Вси људије несу једнаци: јесу властеле и јесу кметићи, како то у Србљех и по всем свету*, писали су Дубровчани монахињи Евгенији и кнезу Стефану Лазаревићу. Подела друштва претходила је стварању првих државних организација, али овај процес могуће је пратити тек од времена првих Немањића. Велики жупан Стефан Немања обратио се властели и бољарима, старим и младим, богатим и убогима. Повеља Стефана Првовенчаног манастиру Жичи разликује властелу, војнике и убоге. За повреду прописа о браку законодавац предвиђа казне према друштвеном положају и имовном стању. За исти преступ *властелин* је плаћао шест коња, *војник* два коња, а *убоги* два вола. Овом повељом подвлачи се суштинска подела друштва на две класе: *Аште буде от властел, то властелским наказанијем да наказујет се; аште ли от нижих, то противу роду* (према пореклу) *да наказујет се*. Основна подела друштва на властелу и себре потврђена је законским одредбама краља Милутина и цара Душана. Члан 152 Душановог законика (преузет из Милутиновог законодавства) одређује *да су великој властели велика властела поротници, а средњим људима према њиховој дружини, а себрима њихова дружина да су поротници.* Насупрот себрима издваја се сталеж повлашћених – велика властела и средњи људи, као што у доба Стефана Првовенчаног насупрот убогих стоје властела и војници. Особена је подела друштва у Душановој речи уз Законик. Иако овај правни споменик озакоњује властелу и себре, цар је у свечаном слову уз Законик пожелео свим поданицима Царства *малим и великим*, миран и тих живот, живот у православној вери, без злобе, пакости и безакоња, како би сви достигли царство небеско.

Константин Јиречек пише да је властела у средњовековној Србији настала на исти начин као и у другим европским државама: „Потомци старих владалачких и жупанских лоза, споредне гране владалачке куће и највиши земаљски чиновници различитог порекла, повезани женидбама многоструко с краљевима и царевима, организовали су се као виши сталеж". Насупрот Јиречеку, Теодор Тарановски одбацује чиновништво као један од извора властеоског сталежа.

Душанов законик поистовећује домаћу и страну властелу – Србе, Грке, Немце (чланови 39, 173). Сабор у Крупиштима Стефан Душан је одржао *са всеми властели српскими и грчкими и поморскими.*

Иако нема изричитих вести, близу је памети да се повлашћени слој регрутовао из редова дружиника. Траг некадашњих дружиничких односа Тарановски налази у праву цара да наследи бојног коња и оружје умрлог властелина (члан 48 Душановог законика). Истакнути ратник свакако је најбрже напредовао и најлакше прелазио у виши сталеж. Али одредба Дечанске хрисовуље – *И поп од попа да се стави, а меропшић ако књигу изучи да је меропах* – наговештава затварање повлашћеног слоја.

Међутим, нове политичке прилике узроковале су друштвене промене. Држава са јаком централном влашћу није потрајала дуго да би се друштвена хијерархија и подела друштва усталила. Бивши намесници Стефана Душана, за владавине његовог наследника, цара Уроша, постају самостални обласни господари. Сваки од њих, пре или касније, преузима улогу владара који, поред осталог, имају своје дворове и дворане. Разумљиво је онда да се у таквим условима проширује слој повлашћених. Друштвени успон, пре свих доживели су сродници обласних господара. Властела се, исто тако, регрутовала из редова баштиника. Ни доласком Турака овај процес није прекинут у областима које су стекле одређену аутономију. Аутономија Пољица и Паштровића омогућила је стварање наследног племићког сталежа из редова слободних баштиника. Свака пета породица жупе Пољица припадала је ситном племству. За властелу су се издавали чак и они Паштровићи који су „у опанцима сами орали комад баштинске земље" (Иван Божић).

Током средњег века издвајају се друштвени слојеви и друштвене групе у оквиру исте класе. Поред црквених великодостојника на државном сабору је учествовала велика и мала властела. Душанов законик је установљен уз присуство црквених старешина и велике и мале властеле. У договору *с властелми всеми малими и велицима*, цар Душан је даровао поседе цркви Свете Марије у Архиљевици. Осумњичени которски привилегиј дели повлашћени слој на малу и голему властелу (*и мнози ини властеле мали же и големи*). Велики властелин се на суд позивао писмом (остали печатом), а на суду му је бирана порота из редова велике властеле. Ипак, за велику властелу нема изузетних повластица. Она је само „почасни горњи слој у јединственом властеоском сталежу" (Т. Тарановски).

Властела је носила различите титуле. Краљ Милутин је потврдио дарове Светој Марији Ратачкој у присуству црквених и световних великодостојника – *и ту бише с краљевством ми властеле:* барски архиепископ Марин, казнац Мирослав, хумски епископ Јован, зетски епископ Михаило, челник Бранко, дед Мирослав и которски бискуп (**пискоупь которски Доумѹна**). Стефан Дабиша, *краљ Срба и Босне*, потврдио је Дубровачкој општини повластице, заједно са краљицом, кир Еленом *и с властелом краљевства ми.* Наведени су угледници са титулама војводе, кнеза, жупана, тепчије и дворског.

Властела се налазила и у служби великаша и обласних господара. Приликом склапања уговора са Дубровником, велики хумски кнез Андреј клео се са *всеми властели своими*. Александар, господар Канине и Валоне, послао је 1368. године у Дубровник *мога властелина Дима*. Александра је служила властела са титулама војводе, кефалије, двородржице, ставиоца и судије.

Управо на властелу као поседнике баштина, односи се 42. члан Душановог законика: *И баштине све да су слободне од свих работа и данака царства ми, осим да дају соће и војску да војују по закону*. Овај члан обезбеђује властели материјалну подлогу за војну службу која се није могла ни замислити без властеле. На позив владара властелин се јављао као коњаник, ратник на коњу, у пратњи војника које је сакупљао међу насељеницима сопственог властелинства. Није у питању стална већ повремена војна служба, служба по потреби. Једино је служба властеле крајишника налагала сталан опрез на државној граници.

Између велике властеле и себара налазе се *властеличићи* (в.), ниже племство у средњовековним српским земљама. У доба краља Милутина властеличићи су припадали *средњим људима*. Према 39, 55, 75, 142, 144. и 173. члану Душановог законика, правни положај властеличића изједначен је са правним положајем властеле. Једино 50. члан Законика за исти преступ предвиђа строжу казну за властеличића. Порекло властеличића у српским земљама није истоветно. У држави Немањића они су се регрутовали из друштвеног слоја војника, а у држави Котроманића од *баштића* и *дедића*. Развитком феудалних односа нестају слободни сељаци као посебан друштвени слој. Припадници властеле били су и баштићи који на својој земљи нису имали зависне сељаке. У околини Дубровника „сви слободни људи убрајају се у властелу" (Михаило Динић). Властеличићи су, природно, знатно бројнији друштвени слој од властеле, поготово велике властеле.

Властела је понекад била подложна цркви. Светостефанска хрисовуља ослобађа их одређених намета: *Бољарсции кони да се не товаре. Јагњетина и лан да им се не узима.* Властела која се налазила на властелинству манастира Светих арханђела код Призрена била је дужна да оре *всаког жита бедбу*, сено да коси и прати игумана на путу. Иако је реч о ванредним работама, ипак је властела на црквеним имањима губила на престижу.

Временом је део властеле сиромашио, али осиромашењем се није губило властеоско достојанство. „*Bolje je moje pučanstvo nego tvoje vlasteostvo*, reče u Dubrovniku imućna pučanka siromašnoj vladici kada se svade" (*Rječnik JAZU*). *Убоштво властеоства не губи*, каже пословица.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 24, 69, 178, 222; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 627, 697; Н. Радојчић, *Законик*, чланови 39, 42, 48, 55, 75, 144, 152, 173.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 58–61; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 11–46; А. Соловјев, *Сељаци-племићи у историји југословенских права*, Архив ПДН 25 (1935) 455–464; *Rječnik JAZU*; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 86–101; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1959) 151–185 (= *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 105–149); И. Божић, *Племенити људи Пољичани у XV веку*, Глас САНУ 280 (1971) 67–99; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: Ст. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд 1982, 453–478; С. Ћирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, Годишњак ДИ 1–3 (1994) 223–235.

Р. Михаљчић

ВЛАСТЕЛИНСТВО – технички термин који су увели историчари, а значи исто што и посед, имање (dominium). Код Константина Јиречека термин се не користи, он говори о манастирским имањима. Међу првима властелинство као појам упо-

требљавају Стојан Новаковић, Радослав Грујић и Александар Соловјев. Термин се усталио код оних истраживача који су се бавили појединим властелинствима, али су се углавном задржавали на убикацији поседа не залазећи у саму структуру властелинства. С обзиром на сачуване изворе много су познатија манастирска властелинства, о којима има много више података, од световних, о којима је врло мало сачуваних извора. Најпознатије световно властелинство припадало је великом челнику Радичу. Највећа и најбоље позната манастирска властелинства су: хиландарско, жичко, бањско, дечанско, светоарханђеловско, раваничко.

Властелинство је у привредном погледу сачињавало донекле затворено газдинство које је сâмо подмиривало своје основне потребе. Центар једног властелинства био је властеоски *двор* (в.), место где је властелин најчешће боравио, или утврђени град или пирг. Код манастирских властелинстава центар је био манастир. У двору се налазила житница, а ту се концентрисала и административна и судска власт властелинства. На челу управе и судства стајао је господар властелинства, а нижи органи управе били су *владалци* (в.).

Господар властелинства је поред права имао и одређене обавезе према држави. Пре свега, морао је да иде у рат, да даје соће и да се стара о безбедности на свом властелинству (да гони и хвата крадљивце и разбојнике). Манастирска властелинства су обично ослобађана војске и соћа. На властелинствима је било, поред зависних људи, и властеличића и пронијара који представљају оружану силу са којом господар иде на позив владара да *војску воју је по закону*. Господар властелинства је део земље задржавао за непосредно коришћење, у властеоској резерви (властеоска земља). Остала земља је давана насељеницима подељеним на различите категорије: *меропси* (в.), *сокалници* (в.), *мајстори* (в.), *попови* (в.) и други.

Постојала су села која су се специјализовано бавила неком од услуга властелинству. Тако у повељи из 1363. године сусрећемо села коњушара, ловаца, станика, мађера, постељштака и златара. Између ових делова земље на властелинству је одржавана одређена пропорција, а тиме и између насељеника, па се зато у нашим изворима срећу забране преласка из једне категорије у другу. Располагање потчињеном *баштином* (в.) на властелинству било је подложно ограничењима. Отуђивање потчињене баштине ван манастирског властелинства било је на многим властелинствима забрањено, као што је то био случај на властелинству манастира Светог Ђорђа код Скопља.

На властелинству је постојало више категорија зависног сељаштва. Најбројнији су били земљорадници, који су се према свом статусу и обавезама делили на неколико група, од којих су најзначајнији меропси и сокалници. Зависно становништво на манастирском властелинству давало је свом господару радну и натуралну ренту. Радна рента је одређивана или површином земље коју је требало обрадити или бројем радних дана. Земљорадници су обрађивали деонице властеоске резерве, пре свега у атарима својих села, а ако властелинство у том атару нема довољно ораница, онда су обавезу извршавали тамо где их је било, по могућности у суседним атарима. Властеоска резерва је коришћена у сопственој режији, а обрада се вршила бесплатним радом сељака; уколико је резерве било више него што су износиле обавезе зависног становништва, онда се тај део давао под закуп.

Главни део радне ренте односио се на обраду ораница. Меропси су на манастирским властелинствима имали обавезу да узору годишње одређену површину под различитим житарицама (*ралије*), као и сокалници чија је обавеза била мања. На Бањском властелинству меропах који поседује пар волова морао је да узоре и посеје 4 мата озиме и 5 мати јаре ралије, а на Дечанском та обавеза износи 6 мати за меропхе и 3 мата за сокалнике. На властелинству се строго пазило на одређени однос између озимих и јарих жита. Последњима су засејаване двоструко веће површине.

Поред редовне обавезе земљорадници су на властелинству имали и допунску обавезу – *бедбу* (в.), која у случају орања није прелазила један мат по врсти житарица. При одређивању допунских обавеза водило се рачуна о стварним могућностима земљорадника (броју волова), док код редовних обавеза то није био случај. Поред орања земљорадници су имали и друге обавезе (кошење, скупљање сена, рад у винограду). Душанов законик радну ренту одређује бројем радних дана и то 2 дана у недељи (104 у години), што износи једну трећину радних дана у недељи. Земљорадници су у корист феудалног господара засејавали две петине од укупно обрађених ораница. Феудалцу је остајала *четвртина* (в.) жетве, а исто је добијао ако дâ земљу под закуп.

Поред земљорадника на властелинствима су живели и професионални сточари – власи. Њихова основна обавеза била је да чувају манастирску (феудалног господара) стоку и да врше службу *поноса* за свога господара. На Дечанском властелинству тачно се одређује који ће власи коју врсту стоке да чувају и на којој *планини*.

Манастирска властелинства су уживала широка имунитетска права која им је даровао владар. Тако су људи са ових властелинстава били ослобођени соћа, приселице, позоба, траварине, псара и других обавеза које су иначе спадале у владарева регална права. Такође су уживали судски имунитет, сем у неколико случајева (убиство) где је владар то право задржавао за себе.

Степен датих привилегија није био исти за свако властелинство. Највећи манастири, владарске задужбине, уживали су најшире привилегије. Манастирска властелинства су често добијала приходе са великих тргова у земљи, а нека су имала у свом поседу одређене тргове.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*, 21, 188; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 33, 34, 55, 66, 96, 98, 99, 100–102, 165, 166, 212; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3 (1928) 25–43; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 95, 96, 111, 276–277, 536, 585–586, 620, 659 (в. регистар); Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља*, Гласник СНД I–1 (1925) 45–78; Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, Гласник СНД 13 (1934) 47–68; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ 4 (1953) 145–173; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, ИЧ 4 (1953) 173–227; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 177–199; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница, 83–98; Р. Ивановић, *Властелинство манастира Светих Арханђела код Призрена*, ИЧ 7–8 (1957, 1958) 345–360, 209–253; Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 3–95; М. Благојевић, *Земљорадња*, 66–68, 133, 192–195, 338, 350–361, 369–376, 408, 410; В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник МСИ 13 (1976) 7–21.

С. Мишић

ВЛАСТЕЛИЧИЋИ – ниже племство у средњовековној Србији и Босни. Властеличић је деминутив од речи *властел* (Теодор Тарановски) или дословно „син малога властелина" (Константин Јиречек). У грчким повељама српских владара властела су ἄρχοντες, а властеличићи ἀρχοντόπουλοι, док се у дубровачким документима властеличићи често бележе као çintiloti или zentilotti. Много касније у *Краљевству Словена* Мавра Орбина налазимо израз gentilotti. Владари средњовековне Србије и Босне називали су дубровачко племство властеличићима, али чешће властелом. Занимљиво је да су и сами Дубровчани властеличићима називали припаднике свога племства.

Властеличић је претежно реч службених докумената, те „није присно урасла у наше језично благо" (Михаило Динић). Не налазимо је у житотописима српских владара, а изоставља се у неким познијим преписима Душановог законика.

Реч властеличић први пут се јавља у повељи краља Драгутина: *милост створи краљевство ми властеличићима дубровачким*. Иако се односи на дубровачке трговце, реч је потекла из канцеларије Немањића. У њеној употреби нема доследности. После повлачења са престола Драгутин – у потпису господин Стефан – потврдио је повластице *дубровачким тржником*. Михаило Динић је показао да се исти израз понекад употребљавао и за властелу и за пучане. Исто тако, понекад се изједначују властела и властеличићи. Пуљка Болкачевића из Драчевице цар Душан у размаку од пет дана, у писмима упућеним Дубровчанима, назива властеличићем и властелином. Душанов поданик је за дубровачког писара gentilhomo Pulco.

Као друштвени слој, властеличиће је установио Душанов законик. Према овом споменику властеличићи се налазе између велике властеле и себара. Подела друштва на *велику властелу*, *средње људе* и *себре* из доба краља Милутина потврђена је 152. чланом Душановог законика.

Властеличићи су несумњиво припадали средњим људима. Њихов правни положај не разликује се од правног положаја властеле (39, 55, 75, 142, 144. и 173. члан Душановог законика). За исте преступе законодавац предвиђа исте казне. Изузетак је 50. члан Законика: *Властелин који опсује и осрамоти властеличића, да плати сто перпера, и властеличић, ако опсује властелина, да плати сто перпера и да се бије штаповима.* И властели и вла-

стеличићима цар даје на управу *земље* и *градове*, властели и властеличићима издају се баштинске исправе.

Властеличићи су поседовали села са свим *правинама*. Манастиру Светих арханђела код Призрена, Стефан Душан је приложио *властеличића царства ми* Новака Пецију, заједно са дворовима, виноградима, њивама и млиновима. Истом манастиру своје *баштино* село приложио је Душанов *верни властеличић* Никола Утоличић. Властеличићу Иванку Пробиштитовићу, Душан је у баштину потврдио људе и земље купљенице у Штипу и околини, укључујући и цркву коју је Иванко подигао. Властеличића Вукшу, цар Урош је послао у Свети Срђ, да штити дубровачке трговце.

У држави Немањића властеличићи су потицали из друштвеног слоја војника (Житије Симеона Немање од Стефана Немањића), односно *малих бољара* (Житије Симеона Немање од Саве Немањића), затим нижег племства у новоосвојеним крајевима. Властеличићи су припадали разним етничким скупинама. Поред Срба, као властеличиће Душанов законик региструје Грке и Немце.

Назив властеличић проширио се и на западне крајеве. Од крунисања Твртка I за краља, он се усталио и одомаћио у средњовековној Босни, а преко Босне доспео у Пољички статут. Друштвену подлогу властеле и властеличића у средњовековној Босни чинили су *баштићи* и *дедићи*, односно сви слободни људи *на својој земљи, на племенитој*.

Из наших докумената није могуће утврдити бројни однос властеле и властеличића. Јиречекову претпоставку да су властеличићи код нас многобројни као што је било многобројно ниже племство у Угарској, Чешкој и Пољској, потврдила су истраживања М. Динића о хумско-требињској властели.

ЛИТЕРАТУРА: C. Jireček, *Das Gesetzbuch*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 58–612; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 11–46; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 189–190; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 86–101.

Р. Михаљчић

ВЛАСТИ – нове војно-територијалне јединице које уводи деспот Стефан Лазаревић у оквиру реформе локалне државне управе. Реорганизација је спроведена у наследним земљама Лазаревића, тј. на територији под непосредном влашћу деспота Стефана. Земља је подељена на власти на челу са *војводама* (в.) у чијим рукама се нашла обједињена војна, управна и судска власт.

Превасходни циљ реформе било је јачање војне моћи државе и организовање њене одбране од сталне турске опасности. Због тога је дошло до милитаризације централне и локалне управе и до превагe војних послова над цивилним. О новом државном уређењу пише Константин Филозоф, упоређујући га са *анђеоским чином*, у коме су сви представници локалне управе, међу њима и војводе, чинили *трећи спољашњи чин*.

Почетак увођења нових локалних органа везује се за први помен у изворима војводе Новобрдске власти 1410. године. Ново Брдо је било најјаче економско средиште Српске деспотовине, као и најјужнија погранична тврђава према области Бранковића, у којој су Турци господарили стратешким местима. Управо због паралелног постојања турских органа управе, на овој територији није могло да дође до организовања власти. За живота деспота Стефана јавља се Островичка власт (1414). Островица је била тврђава на планини Рудник и власт њеног војводе је обухватала Рудник, рударско насеље и трг Селца и околину. У исто време је, у Руднику, поред островичког војводе, постојао и *кефалија* (в.), што сведочи да се реформа постепено спроводила и да представници старе локалне управе не ишчезавају у целој држави. Могло би да се претпостави да је посебна власт била организована са центром у Сребреници, где је на челу њене градске управе стајао деспотов војвода. После потписивања мировног уговора са Венецијом 1423. године, деспот Стефан је и на територији Зете проширио мрежу власти. Седишта зетских војвода била су у Бару, Дривасту, Подгорици и, непосредно пред пад под турску власт, у Медуну.

У доба деспота Ђурђа Бранковића настављена је територијално-управна реорганизација. На самом почетку његове владавине јављају се две власти: Некудимска (1428/29) и Крушевачка (1430), а оба града су била деспотове резиденције. Након што је српској држави припала територија на левој, босанској, обали Дрине 1433. године, организоване су две нове власти, чији су се центри налазили у тврђавама Теочаку и Тишници, али се оне спомињу тек после деспотове смрти. Теочак је доминирао долином реке Тавне и прилазима Зворнику и долини Спрече, док се за Тишницу не може поуздано утврдити где се налазила.

Највише обавештења о властима потиче из 1457. и 1458. године. Тада се у изворима наводе: Смедеревска власт са центром у новој државној престоници, Голубачка власт са центром у тврђави Голупцу, Борачка власт са средиштем у истоименој тврђави у Гружи, Петруска власт са центром у тврђави Петрусу (источно од Параћина, код села Лешје) и Лепеничка власт, чије средиште је непознато, али се претпоставља постојање неког утврђеног места. Седишта војвода, тј. центри нових управних јединица налазила су се у најважнијим градовима и тврђавама и могу да се класификују. То су резиденције владара, као што су Некудим и Крушевац, затим, најважније пограничне тврђаве – Голубац, Петрус, Ново Брдо, Теочак, Тишница и, вероватно, Сребреница, и стратешка утврђења у унутрашњости попут Борача, Островице и Лепенице. Као територијално-управна јединица, власт је најчешће обухватала ширу околину тврђава и градова, али је то могла да буде и територија жупе (Лепеница) или крајишта (Петрус). Упркос дуготрајном напору који је уложен да би се изградио чврст одбрамбени систем државе, Српска деспотовина није одолела продирању Османлија ка средњој Европи. Падом под турску власт уништена је национална државна организација.

ИЗВОРИ: F. Rački, *Prilozi za zbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 156–158; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 333, 336, 532, 755; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1935, 81–82; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51–52, 55; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20–23.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рударства* II, 21, 23, 72; М. Динић, *Власти у време Деспотовине*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1969) 237–242; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Гласник за науку и умјетност Црне Горе 2 (1975) 5–24 (= *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 174–194); *ИСН* II, 125 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 41–42; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 252–254; М. Благојевић, *Државна управа*, 10, 272–273, 284, 291–294.

Ј. Мргић

ВЛАШТАЦИ – назив категорије зависних људи. Јавља се у периоду XIII до XV века у приморским местима и залеђу на потезу од Дубровника до Бара. Иако се чини да је етимологија јасна (од **влашть**, proprius, властит), и да осветљава положај влаштака, ипак се о њима дуго водила дискусија. Мислило се да су „аграрни робови", али у которском Статуту се влаштаци наводе упоредо са servi и ancille. Которски документи изједначују влаштаке са посадницима, који су у латинским документима villani. О томе да су влаштаци масовна појава сведоче помени села и предела: ville de vlastazi, contrada nostra de vlastazi, pagus vlastazius. До сада откривена грађа показује да су влаштаци зависни људи, за које се у модерној литератури најчешће употребљава назив кметови. Претпоставка да би влаштаци били Власи противречи подацима извора.

Назив влаштаци носили су поједини људи као надимак кад би постали грађани и трговци. У XV веку назив влаштак је био увредљив. Види се то из спорова которске властеле и сељака из Грбља који су одбијали од себе назив влаштак (у чему су имали подршку млетачких власти), и који су тврдили да су Которани неправедно присвојили и међу собом поделили њихове земље, поља и винограде, које су им припадали преко хиљаду година. Када је краљ Милутин 1307. даровао Котору жупу Грбаљ на њој су били насељени људи различитог статуса, сигурно је било и слободних баштиника, чији су се потомци опирали которском настојању да буду сведени на положај посадника са једнаким теретима и обавезама. У том отпору је била социјална основа крвавих грбаљских буна у XV веку и каснијих спорова пред млетачким властима. Грбљани су 1469. настојали да од властеле откупе врховно право на земљу тврдећи да је код њих *utile et directum dominium*.

ЛИТЕРАТУРА: S. Ćirković, *Vlaštaci. Stranica iz socijalne istorije*, Godišnjak DI BiH 39 (1988) 34–41 (Ekmečićev zbornik).

С. Ћирковић

ВОДЕНИЦЕ – помињу се у свим нашим повељама, што значи да их је било много. Право на држање воденица било је значајна привилегија коју су владар, властела и црква обезбеђивали за себе, али је било и редовничких, сеоских воденица. Прин-

цип рада воденице заснива се на искоришћавању механичке снаге воде. Вода, која долази јазом, пролази кроз „цифун" или жлеб, удара на коло које је постављено хоризонтално и преко вретена повезано са каменом (жрвњем). Тако се покреће жрвањ, на који из коша пада жито и меље се. Ово је тип воденице-поточаре, док се на великим рекама воденица постављала на самој реци која је својом струјом покретала велики точак.

У средњовековној Србији манастири су имали посебне привилегије и права на поседовање воденица. Манастир Св. Ђорђа код Скопља имао је своје воденице још од времена цара Романа IV Диогена, а Милутин му је дао право да постави две воденице „на брегу Велике реке" (Вардара). Манастиру су дата и нека села са воденицама и воденичиштима (означава или напуштену воденицу или место за подизање воденице). Из Грачаничке повеље се види да је владар имао своје воденице, јер поклања Грачаници половину својих прихода од воденица које се налазе на „изводу Родимском до Ситнице". Манастир у Бањској је такође имао своје воденице, а на његовим поседима је било и млинара који су имали своје воденице. Из дечанских хрисовуља, где се такође помиње више млинова, види се и то да је воденица била приватно власништво које је било и предмет трговине. Краљ Душан је тако купио воденицу на Клини и приложио је Дечанима.

Сви остали манастири и цркве су такође у свом поседу имали више воденица као и властела. Цар Душан је манастиру у Леснову приложио Крајимирову воденицу која је „одумрта", па је манастир могао да је преузме. Владар је могао, када власник воденице умре без наследника, да да̂ воденицу неком другом. У повељи властелинству Светих арханђела код Призрена се изреком помиње више од 26 воденица. Цар Душан је једном одредбом забранио постављање воденица на црквеној земљи. Ако би неко прекршио ову одредбу, морао је да плати 50 перпера, а млин му је одузиман. Сви људи који су живели на поседима властелинства морали су да мељу жито у манастирским млиновима, а манастир је узимао део млевеног жита на име ујма (ушура). Из једне одредбе се види да је половина ујма ишла млинару, а друга половина власнику земље на којој је млин постављен.

Млинова је било и у градовима по Србији, а један такав млин је 1332. у Брвенику вредео 50 перпера и био је власништво једног Которанина. У Београд је било млинова на Сави. У приморским градовима млинови су били и на већој цени због оскудице у текућим водама. Которани су имали млинове на Шурању, а Општина је у жупи Грбаљ имала 6 млинова. У статуту Котора се одређује да млинар меље жито по реду и свима да узима ујам 1/10 од *стара* жита. Дубровчани су имали млинове на Умбли, на Љутој у Конавлима. У турским пописима сусрећемо се са великим бројем воденица јер се на њих плаћа порез. Већина пописаних воденица припада раји мада има и hassa млинова, а порез се плаћа од камена 15 акчи или 30 ако млин ради целу годину. Из првих пописа се види да је највише млинова било на Косову, што сведочи о густини насељености и производњи житарица у овом крају. Овде једна воденица долази на 37 кућа, а у Браничеву на један млин долази 47 кућа.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Финдрик, *Увод у проучавање старих воденица*, Саопштења 15 (1983) 97–99; В. Ђуричић, *Млинска индустрија у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1935, 20–23; С. Кнежевић – М. Јовановић, *Јарменовци*, Београд 1958; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник СНД I–1 (1925) 33–78; Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку*, Гласник СНД 13 (1934) 47–68; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 177–199; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 42–51.

С. Мишић

ВОДОВАЂА (вада, бразда) – Водом из извода земљиште се не би могло успешно да наводњава ако се не би прокопали и помоћни канали који су одводили воду до сваке њиве или врта. Ти помоћни канали се у средњовековној терминологији обично називају водоваће, ваде или бразде. Прва два назива су чешћа.

Изграђеним водоваћама вода није увек лако могла да се доведе на жељено место. Тако се једна њива назива *зловадица*, а у њеној близини постоји и стара *бразда*, што сведочи о ранијим покушајима да се ова њива наводњава. Наводњавање, а самим тим и израда водоваћа, било је развијено у долини Вардара, посебно у околини Скопља, као и у долинама Лепенца и Брегалнице. Ова делатност је била развијена и на Косову и у Метохији. У међама појединих села у долини Белог Дрима и Призренске Бистрице наводе се водоваће. У међама села Морозвизда и Зрновштице помиње се *грчка водовађа*, која је полазила од реке Брегалнице. Ова водовађа је настала још пре доласка ових крајева под српску власт.

Водоваће су разводиле воду од извода по пољима до сваке њиве и врта. Слично као и изводи и оне су морале да имају природни пад. Биле су много мање од извода и носиле су много мању количину воде.

Водоваћама или вадама називају се и канали којима је у рударству довођена вода до плакаоница или до самокова.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 610, 618; *Споменици на Македонија* I, 191, 197; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти*, Споменик СКА 3 (1890) 36–38; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3 (1927) 127; Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347*, Гласник СУД 27 (1870) 291; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 305.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник СНД I–1 (1925) 45–79; Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник СНД 12 (1933) 33–78; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији*, Београд 1939; В. Симић, *Плана – средњовековно насеље рударске привреде*, Гласник Етнографског института 4–6 (Београд 1957) 105–121; М. Благојевић, *Земљорадња*, 185–190; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 24–27.

С. Мишић

ВОЗНИЦА – назив за кола на којима се превозио одређени товар. Возница је, нарочито у средњовековној Босни, представљала и буре које се возило у колима, а у коме се преносила вода или вино. Сачуван је један запис извесног дијака Станка Кромиријанина из Босне, с краја XIV века, у коме се спомиње да... *Батало тепчија држаше Сану, и греднше му на возницих вино из Кремене у Торичан.*

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 57 бр. 179.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, 128.

М. Шуица

ВОЈВОДА (воєвода, воивода, belli dux) – **1.** Војнички старешина, а у феудално доба заповедник који је поред војне понекад обављао и цивилну власт у некој покрајини. Реч је позната и у другим словенским језицима: руски воевода, пољски wojewoda, чешки vojvoda. До почетка XV века одржао се обред устоличења корушких војвода. Титулу војводе носили су понекад намесници угарског краља у Славонији и Трансилванији (Mateo woywoda transilvano) а Paulo voyvoda био је великодостојник на угарском двору. Исту титулу носили су владари у Влашкој и Молдавији.

Звање војводе није устаљено. Поплавом звучних византијских титула, ранг војвода у средњовековној Србији је опадао. Ова титула није красила феудалне моћнике. Јован Оливер започео је политичку каријеру као *велики челник*, потом *велики слуга*, потом *велики војвода*, да би најзад од цара добио висока византијска достојанства севастократора и кесара. За време турске власти војвода је означавао и четовођу, нижег војног старешину. Међутим, у новијој српској прошлости неочекивано је порастао углед старе словенске титуле. Војвода је у Краљевини Србији постао највиши војни чин који се стицао само ратним заслугама.

2. Висока титула у средњовековној Србији која је у периоду Немањића подразумевала војну функцију, а касније у периоду Деспотовине и војну и цивилну власт у обласној и локалној управи.

Још од Немањиног времена војвода је највиши војни чин после владара. Војводе су припадале кругу најкрупније властеле и заповедале су одредима пронијарске или баштинске војске једне или више жупа, у првој половини XV века једне или више *власти*. Да је војвода био војни заповедник по рангу одмах после владара, види се из Душановог законика где се у чл. 116 каже да сваки војник мора ратни плен у туђој земљи да *води и носи* (стоку, заробљенике и ствари) *пред цара и војводу*. Због таквог ранга сви нижи чинови, без обзира што их чини властела, морали су без поговора да спроводе наређења војвода. Према Душановом за-

конику, војводе у војсци имају исту власт као и цар, тачније, цар своју власт врховног заповедника преноси на војводе. За спорове који спадају у надлежност војног суда војводе добијају апсолутну судску власт. То је регулисано чл. 129: *На војсци, на всакој, да обладају војводе колико и цар, што реку да се чује. Ако ли их кто пречује у чему, да јест този осужденије, које и онемзи који би цара преслушали. И судови мали и големи који су на војсци, да им суде војводе, и ин никто.* Овим чланом је патримонијална власт властеле над својим људима и војницима у војсци потпуно престајала, и ако би властелин сам судио или се није покоравао војводиној пресуди, кажњаван је као *преслушник царев.* У периоду Деспотовине војводе добијају још већи војни значај јер се воде скоро стални ратови за одбрану и очување земље. Поред тога, они добијају све већу улогу у цивилној власти, тако да се у њиховој функцији обједињује војна и цивилна власт на повереној им територији. Почетак процеса јачања њихове улоге започиње заправо још пред крај живота цара Душана. У његовој повељи за манастир Св. Никите у Добрушти војвода се помиње на другом месту, одмах после кефалије. Већ до краја XIV века они потпуно потискују кефалије и жупане, а почетком XV века постају искључиви носиоци власти у територијалним јединицама *властима*, на које је била новом реформом подељена цела држава. Пре њих су ту улогу обављале *кефалије* (в.). Војноадминистративна реформа извршена је пре 1410. јер се те године у изворима јавља први војвода у Новом Брду. Закон о рудницима деспота Стефана из 1412. зна само за војводе у чијим је рукама и војна и управна и судска власт. Године 1413/1414. руднички војвода Мазарак је имао управу над Островичком влашћу. Из извора су још познате *власти* са центрима у Крушевцу, Некудиму, Смедереву, Голупцу, Петрусу, Борчу, Теочаку, Тишници и у Лепеници. Деспотове војводе су биле присутне и у Сребреници, Бару, Дривасту, Подгорици, Медуну.

Од деспотове реформе па до пада под турску власт у изворима се помињу 54 војводе од којих је највећи број био везан за градове у којима им је било седиште. Тако се у Новом Брду јавља 6 војвода, у Сребреници 5, Смедереву 2, Руднику 2, и Голупцу 1. Остале војводе се помињу као деспотови намесници у Зети, као његови посланици у разним дипломатским мисијама или као сведоци у исправама. Најближи помоћник војводе у војним пословима, посебно везан за одбрану града и утврђења био је *војвода кулски*, заповедник тврђаве или главног утврђења у њој (куле). Војводе су имале и судску власт у повереним им областима, а судили су и за кривична дела која су убрајана у владареве *резервате* (в.), за које су им припадале и глобе од казни. Ипак, цивилни послови локалне управе у свим *властима* били су подређени војним задацима и обавезама војвода, а главна је одбрана територије којом управљају. Милитаризација централне и локалне управе доприносила је остваривању таквог задатка. Једна од мера те милитаризације је била и та што су ранију властелу – крајишнике који су управљали *крајиштима* (в.), сада заменили *војводе – крајишници*. Они добијају још већа овлашћења и обавезе, првенствено да командују тзв. крајишком војском у циљу појачане будности и одбране пограничних области, крајишта.

3. Ранг војводе у држави Котроманића је устаљенији и виши него у држави Немањића. Ову титулу носила је угледна босанска властела. Титула војводе посведочена је у повељама босанског бана Матије Нинослава. Војвода Јуриша и војвода Пурча су *бољари* босанског бана, али се ништа поуздано не може рећи о односу војводе према осталим звањима тога доба. Војвода Јуриша се наводи испред *тепчије* (в.) и *пехарника* (в.) а војвода Пурча иза *кнезова* (в.) и *казнаца* (в.). Упоредо је постојао усорски војвода и босански војвода. Војводама који су обављали војну службу, заповедао је велики војвода који се јавља за владавине бана Стјепана II Котроманића. Титулу великог војводе касније су носили моћни обласни господари Хрвоје Вукчић Хрватинић и Стјепан Вукчић Косача који су политичку каријеру завршили у звању *херцега* (в.).

Ширењем државе, посебно после проглашења Твртка I за краља, број војвода се повећава, али се не смањује њихов углед и ранг. Војводе су *добре велможе* у повељи коју је Стјепан Томашевић издао Дубровнику. Ова исправа поименице бележи осам војвода, а сви су пописани испред кнезова. По смрти војводе најстарији син наслеђивао је очеву титулу, а млађа браћа обично су носила звање кнеза. Уколико је био без синова, титулу војводе могао је да наследи најближи сродник.

Титулу војводе налазимо и у Зети Црнојевића. Она се одржала и после пада јужнословенских земаља под турску власт. Војводе су племенске старешине у Црној Гори и Херцеговини, затим кнежинске старешине за време Карађорђа.

Ову титулу предање приписује историјским личностима и ликовима из народне епике. Поред осталих, војвода је косовски јунак Милош Обилић, затим Сибињанин Јанко:

Трећа књига од Сибиња града
од војводе Сибињанин Јанка.

Самоуправа Влаха, било под влашћу Османлија, било у Крајинама под влашћу Хабзбурговаца и Млечана, огледала се у праву избора војводе: *I da ni nad njimi nijedan Hrvatin vojvoda, ner jedan izmeju njih da je vojvoda*, стоји у одредби за цетинске Влахе из 1436. године. Привилегије војвода потврђује Пољички статут. Он их ослобађа више намета: **А тко е воивода полички да нима ниедань данакь давати, одложе (десетинꙋ) тере враждꙋ тере када се тꙋрком харачь дае: о-то-гаи не може се простити, а ино све да мꙋ е слободно свакомꙋ воиводи.** Влашки статут из 1630. године даје право крајишницима између Саве и Драве да генералу предложе свога војводу. Војводе су и старешине сењских ускока.

4. Термин војвода је из словенских језика ушао у османски речник. У османским документима на српском језику у XV веку то је био синоним за крајишког бега и *санџак-бега* (в.).

У исто доба, термином војвода називан је и *субаша* (в.), војно-административни управник *вилајета* (в.). У том смислу вилајет је називан „војводалуком“. Функција војводе целог вилајета изгубила се претварањем вилајета у *санџаке* (в.).

Вилајетски војвода или субаша могао је имати неколико подређених помоћника, такође називаних војводама (или субашама) у разним деловима вилајета. Подручја под њиховом надлежношћу такође су се звала „војводалуцима“. Функција вилајетског војводе (за разлику од војводе целог вилајета) опстала је и после успостављања санџака. Титулу војводе у Османском царству носило је лице задужено да управља поседима (хасовима) санџак-бега у једној или неколико нахија. Имао је одређена административно-полицијска овлашћења. Такође, војводе су управљале и поседима (хасовима) других високих државних достојанственика (везира, беглер-бегова) и припадника царске породице.

5. Од ове титуле изводи се презиме *Војводић*. Током средњег века презимена по имену оца мењала су се из генерације у генерацију. Потомци пловлашћених с поносом истичу звања очева или даљих предака, те усвајају презимена изведена од титула. Влатко Војводић служио је Твртка I, а Воисав Војводић служио је краља Стјепана Дабишу и краља Остоју. Владислав Војводић био је син војводе и касније херцега Стјепана Вукчића Косаче. Стара словенска титула послужила је као основ за презиме и у другим земљама. Презименом Waywodich, Ђорђе Сремац је често ословљавао Јеронима Ласкија, угарског великаша пољског порекла.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 28, 33, 99, 102, 178, 204, 209, 269, 272, 325, 341, 355, 420, 468, 469, 471, 487, 556; Н. Радојчић, *Законик*, чланови 116, 129; *Статут пољички*, уредио В. Јагић, 35, члан 20 (16); Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 220–235, 246, 250–251, 285; Г. Елезовић, *Турски споменици 1348–1520* I–1, Београд 1940, 528–529; Ђ. Сремац, *Посланица о пропасти Угарског краљевства*, превод М. Полгар, Београд 1987, 183, 184, 190, 204, 206.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 360–361; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Друштво за науку и уметност Црне Горе 2, 1 (1957) 5–25 (= *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 174–192); Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I–1, *Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 613, 634–635 (Речник термина: *Војвода*, *Субаша*); С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 100; *Rječnik JAZU*; *ЕЈ* 8, 530 (J. Šidak); А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља XII–XVIII века, Смедерево – Београд 1972, 126–128; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982², 112–114; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 723–725; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 192–193, 250–254; М. Благојевић, *Државна управа*, 288–296; Р. Михаљчић, *Презимена изведена од титула*, Расковник 87–90 (1997) 19–21.

Р. Михаљчић (1, 3, 5)
А. Веселиновић (2)
А. Фотић (4)

ВОЈНИЦА (ВОЈШТАТИК) – нова новчана дажбина, уведена у време Деспотовине, коју је плаћало зависно становништво, и која је била намење-

на за подмиривање нараслих војних потреба у време све веће турске опасности и честих ратова. Заправо, нови *данак господски*, познат под именом *унча* (в.), уведен је у Србији већ крајем XIV века. Први пут се помиње у повељи кнеза Стефана Лазаревића са мајком и братом из 1395. године. Зависно становништво је ову обавезу исплаћивало у два рока, лети и зими, па отуда у изворима срећемо летње и зимске унче (једна обрачунска унча износила је 20 динара). Из повеља се види да су деспоти више важности придавали летњој унчи него зимској. Када су манастирске поседе ослобађали унчи, што су иначе нерадо чинили, чешће су их ослобађали зимске него летње унче. Разлог је вероватно био у томе што се она убирала у доба године које се поклапало са сезоном војних активности и ратних дејстава. Војница или војштатик је у ствари друго име за летњу унчу. То се види из повеље деспота Ђурђа Бранковића Св. Пантелејмону из 1427–1429, којом поседе овог манастира у Србији, између осталог, ослобађа соћа и зимских унчи и затим каже: *а што су унче летније, војштатик, онози да се сбира у кућу господства ми, да се темзи отпраља војска*. Овим исказом се јасно дефинише питање нове војне новчане дажбине, уведене војном реформом Стефана Лазаревића крајем XIV и почетком XV века, као и њене намене. Под именом војница јавља се у повељи деспота Стефана Хиландару из 1411. и Милешеви из око 1413, док се под именом војштатик јавља у повељи Ђурђа Бранковића манастиру Св. Павла из 1419. и већ поменутој повељи Св. Пантелејмону из 1427–1429.

Ова нова новчана дажбина падала је подједнако на све зависно становништво у земљи. Сливала се у владареву благајну, служећи за подмиривање све већих војних расхода. Међутим, и поред тога поједини манастири су успевали да од деспота издејствују потпуно или делимично ослобађање од ове дажбине, иако су они то очигледно нерадо чинили. О томе нарочито сведочи пример из повеље деспота Стефана Милешеви, којом је овај манастир успео да добије ослобађање од унче и војнице само на одређено време, на две, односно пет година.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*, 466, 496, 528, 529, 531, 607.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893, 94–96; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 402, 416, 433; И. Божић, *Доходак царски (Поводом 198 члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Београд 1956, 55–56; *ИСН* II, 122; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 164–165, 219.

А. Веселиновић

ВОЈНИЦИ – друштвени слој у време првих Немањића. Сталеж повлашћених Стефан Првовенчани дели на старешине и кнезове који управљају, затим војводе и војнике. Они су учествовали на државном сабору који је велики жупан Стефан Немања сазвао приликом повлачења са престола. Грчка реч ὁ στρατιώτης у Закону градском Номоканона св. Саве преводи се као *воин*, док се архонт преводи као *властел*, *кнез* и *бољар*. Према истом извору архонти су они који управљају, те се поставља питање да ли „војник означује исти или нижи друштвени степен неголи реч властелин" (Н. Радојчић).

Слој војника издваја *Војнички закон* (в.), настао за владавине Стефана Немање, а забележен у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља: *да им се коњ не товари и товара да не воде*. Овде је реч о бојном коњу који је уз оружје знак властеоског положаја.

Жичка повеља краља Стефана Првовенчаног двоји властелу и војнике од *убогих*, али је и по имовном стању и по друштвеном положају осетна разлика између властеле и војника. За исти преступ властелин је плаћао шест коња, војник два коња, а убоги два вола, док се за исти преступ жена властелина кажњавала *властелским наказанијем*, а ако је од *нижих то противу роду да наказујет се*. Не види се ком је друштвеном слоју припадала жена војника. Очигледно, војници још нису стекли изразита обележја властеле. Међутим, одредбом Светостефанске повеље – *Бољарски коњи да се не товаре* – краљ Милутин званично је изједначио положај војника и властеле.

Војницима се убрзо губи траг у изворима. Они се не помињу у новој подели друштва на *властелу*, *средње људе* и *себре*. Ова подела извршена је за владавине краља Милутина када се уводи византијски пронијарски систем. Многи војници постали су пронијари. Установа *проније* (в.) брзо се раширила јер је затекла војнике као недовољно обликован и издвојен друштвени слој. Душанов законик, који се понекад ослања на одредбе краља Милутина, утврђује положај властеле, властеличића и пронијара, али војнике као друштвени слој не спомиње.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 614–615; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 75–76.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; Т. Тарановски, *Историја српског права* I; Н. Радојчић, *Властел у Закону градском Номоканона св. Саве*, Глас САН 193 (1949) 8–11; Р. Михаљчић, *Војнички закон*, Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974) 305–309 (= *Прошлост и народно сећање*, 95–99).

Р. Михаљчић

ВОЈНИЧКИ ЗАКОН – скуп одредаба о статусу војника. Настао је у доба првих Немањића, али је први пут забележен 1299/1300. у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља. Ту је сачувана његова кратка одредба: *да им се коњ не товари и товара да не воде*. Овде је реч о привилегији војника, а нису наведене војничке обавезе. Оне се једино упоштавају још краћом одредбом: *да работа цркви у војнички закон*. Садржина старог Војничког закона није позната, а спорно је у ком облику је сачуван. Извесно је, међутим, да Милутинова привилегија о заштити бојног коња изједначује војника са властелином. Непуни век раније, у доба Стефана Првовенчаног, војници стоје између властеле и *убогих*, а по имовном стању и друштвеном положају готово су ближи убогим него властели. Међутим, привилегија Војничког закона о бојном коњу који је, уз оружје, симбол властелинског положаја, уздиже и представља војника не само као ратника, већ као племенитог ратника, дакле, властелина. Деценију и по касније, положај војника и властеле званично се изједначује одредбом Бањске повеље (1313–1316): *Бољарски коњи да се не товаре*.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 614–615; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 75–76.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Војнички закон*, Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974) 305–309 (= *Прошлост и народно сећање*, 95–99).

Р. Михаљчић

ВОЈСКА – у средњем веку, као и кроз читаву историју, била је један од главних ослонаца државе. Од њене величине, снаге и организованости зависили су снага, величина и стабилност државе, њен опстанак или ширење, као и углед владара и династије међу суседима.

За организацију и развој српске средњовековне војске била су пресудна два утицаја: старо словенско наслеђе од пре доласка на Балкан и укључивање у систем феудалних држава при чему је најважнији био пример војне организације суседне Византије као и западноевропски утицај преко Приморја, касније и Угарске. У време досељавања на Балкан Срби су свакако имали племенско војно уређење. У рату или одбрани су учествовали углавном сви способни мушкарци, па је војска била организована на нивоу племена и племенских савеза, и такву организацију делимично је задржала и у време стварања првих српских држава, иако се већ тада уз владара појављују његове наоружане дружине. Племенском војском је управљао *жупан* (в.) са титулом *војводе* (в.). То звање је познато код свих словенских народа, али се среће и код Мађара и Румуна. На основу каснијих извора о чиновима (тисућник, сатник, педесетник и десетник) али и наговештајима у савременим изворима (Чуда Димитрија Солунског), може се претпоставити да је и у ранофеудалном периоду постојала подела по декадном систему, како што је то био случај и у византијској војсци. Жупани, односно војводе су на племенским скуповима бирали, у случају похода, за рат најспособније чланове заједнице. У већим и значајнијим походима у војску су ступали сви способни чланови без обзира на године. Понекад су у посебно важним акцијама учествовале и жене. Познати пример за то је напад Словена на Цариград 626. године када су на моноксилима учествовале и жене. Прелазак на седелачки начин живота и укључивање у феудални систем утицали су на слабљење родовско-племенског уређења и ослобађање од аварске доминације. То ће, заједно са христијанизацијом и новом црквом, одредити социјалну структуру и идеолошки садржај целокупне средњовековне српске цивилизације, па самим тим и војске.

У Византији као наследници Источног римског царства, као и на Западу, формирано је феудално уређење засновано на баштинској земљишној својини и економији, па је природно да је на истој основи створена и војна обавеза. Пошто је српска држава формирана на бившим територијама Византијског царства, нормално је да се и српска војска развила на истој основи. Према истраживањима Константина Јиречека, Срби су у средњем веку

у очима суседа важили за храбар и ратоборан народ са којим није било лако ратовати чак ни моћним државама као што је била Византија. Григорије Цамблак каже да су Срби *војничким силама превазилазили друге околне народе*. Византијски писац Димитрије Кидон наводи да су српске трупе најбоље када ратују у својој земљи и да Срби нису волели да ратују у далеким земљама.

У доба Немањића војска добија устаљени организациони облик који ће у основи остати исти све до пропасти српске средњовековне државе. Као и у време раног феудализма, она се састојала из два рода, *пешадије* и *коњице*, али сада одлучујућа улога у потпуности прелази на коњицу и то тешко оклопљену, која у већини ратова игра пресудну улогу. У погледу унутрашње организације постепено се напушта декадни систем. Немањини биографи, описујући сабор на коме се он одрекао престола, кажу да су, поред осталих, на сабору били окупљени *војводе, тисућници, сатници, петидесетници и десетници*. Наредних деценија тај систем постепено ишчезава јер се у изворима скоро више и не помиње. Војска се од тада све више организује на феудима који су, у зависности од величине, организовали војне јединице. Баштиници и касније пронијари су имали обавезу према владару да на његов позив опреме одређен број војника са свог поседа. Тако земљишни посед постаје основица за војну организацију феудалне војске. Изван овог система је била једино најамничка војска која се у Србији јавља врло рано. Заправо, војска у Србији развијеног феудализма условно се може поделити на *баштинску, пронијарску* (од времена појаве проније у Србији) и *најамничку*. Овој подели треба додати *крајишку* и *заманичку* војску које су карактеристичне за период Деспотовине. Ова подела је условна и извршена је на основу начина прикупљања и организовања војске. Што се тиче родова, већ је речено да је чине пешадија и коњица. Ту треба додати и трећи важан род, а то су помоћни одреди који су бринули о снабдевању, опреми, наоружању, исхрани и слично. Ако занемаримо најамнике који су могли бити ситно-властеоског порекла или слободни сељаци, разни авантуристи и бегунци, али пре свега странци, војску су чинила два социјална слоја: крупна властела са својом пратњом, ситном властелом и властеличићима, чинили су најелитнији део војске, тешко наоружану и оклопљену коњицу, док су наоружани зависни сељаци и Власи чинили бројчано највећи део војске, лако наоружану пешадију и стрелце, као и разне помоћне службе.

Баштинска војска је у доба развијеног феудализма чинила основу и највећи део војног потенцијала Србије, јер је баштинска својина над земљом преовлађивала и чинила основу феудалног уређења. Стога је природно да је на њој почивала и војна обавеза. То се види из 42. чл. Душановог законика где се каже да су баштине ослобођене од свих обавеза сем *да дају соће и војску да војују по закону*. Ова обавеза војне службе када властелина позове владар није падала само на њега лично већ и на његове потчињене, властеличиће, и пре свега зависне сељаке који су не само економски морали да обезбеде опремање војника са поседа, већ су и сами морали да као опремљени војници – пешаци учествују у војном одреду који се формирао на властелинству. Да би баштина што боље одговорила својој војној обавези, тј. обезбедила средства за што бољу опремљеност обавезног броја војника, дат јој је економски имунитет – била је ослобођена од осталих дажбина, што се види из цитираног члана Законика. Из једне одредбе тзв. Јустинијановог закона се види да је властелин био дужан да иде у рат када га владар позове, а ако то не учини да ће бити лишен и живота и поседа. Издаја, тј. *невера* спада међу три најтежа кривична дела која може да учини властелин и која спадају у тзв. цареве резервате. За њу се ишло пред владарев суд и одузимала се баштина. Из извора се види да у Србији није постојала стална војска и да се она сакупљала за рат према потреби. Изузетак је невелика најамничка војска и мали број наоружане властеле која је уз владара стално боравила на двору. Дворска служба је била својеврсна школа за властеоску омладину која је ту, поред државних послова, обучавана у војним вештинама и витешким играма. Обуку су вршили искусни витезови или страни најамници. Главнина баштинске војске ван ове сталне владареве дружине скупљала се само по потреби у случају војног похода. Тако је војна обавеза у ствари трајала колико и војни поход. То је било важно за потчињене сељаке који нису могли дуго одсуствовати са поседа и својих обавеза у производњи на властелинству. Та војна обавеза зависних је трајала од једног до три месеца, док је властели војска и рат било основно занимање, па им је живот протицао у сталним витешким играма, турнирима, лову и припремама за рат. Црква и њени поседи су у

доба Немањића били ослобођени од војне обавезе, што се види из скоро свих владарских повеља манастирима. Пошто је црква била један од највећих поседника, може се претпоставити колико су ове повластице негативно утицале на војну моћ државе јер се сужавао простор и број људи за мобилизацију. Али, црква је била снажан идеолошки фактор, битан за учвршћивање владареве власти, а у ратовима за јачање морала и патриотизма. У периоду Деспотовине у погледу црквених имунитета долази до извесних ограничења. Она су свакако у вези са вазалним обавезама према Турцима, као и повећаним војним напорима за одбрану земље. Из повеље деспота Стефана за Лавру Св. Атанасија из 1427. види се да су њени поседи ослобођени од војне обавезе сем у три случаја: када владар сâм предводи војску у поход, кад се скупља *крајишка војска*, и у случају *потечице*, тј. потере за разбојницима. Сличних одредаба има и у још неким деспотовим повељама. Странци, пре свега Дубровчани као најбројнији, били су ослобођени војне обавезе. То је било регулисано српско-дубровачким уговорима још од времена Немање. Питање њихове војне обавезе се није постављало све до времена кнеза Лазара и његових наследника јер се у међувремену повећао број Дубровчана који су у Србији стицали некретнине и земљу. Зато је требало направити разлику између оних који су се *забаштинили* и осталих који су и даље ослобођени војне обавезе. У повељи кнеза Лазара из 1387. забаштињени Дубровчани су добили војну обавезу *градозиданија* и *градобљуденија*, тј. да град чувају и одржавају као и сви остали становници града и околине. Иста одредба се понавља и у повељама деспота Стефана из 1405. и Ђурђа из 1428. и 1445.

Пронијарска војска је онај део војске који је прикупљан на пронијарским земљишним поседима. Услов за добијање *проније* (в.) је била управо војна служба владару. Пронија није била наследна као баштина, већ само у случају да је потомак пронијара био способан да преузме војну обавезу. Дакле, војна дужност и верност владару је основна обавеза пронијара. Ако је не испуни он губи пронију. Систем проније се ширио у Србији од времена краља Милутина, када се Србија шири на рачун Византије, а посебно у време цара Душана, и задржао се и у периоду Деспотовине. У време деспота Стефана се чак запажа тежња да се ојачају пронијарски поседи на рачун баштинских. То се, на пример, види из повеље Хиландару из 1392. којом он свом властелину Обраду Драгосалићу одузима баштину због невере и поклања је другом свом властелину у пронију. Ово јачање пронијарског система се свакако уклапа у војну реформу коју је извршио деспот Стефан јер је пронија као условно добро увек могла бити подложна ревизији у случају неиспуњавања војне обавезе. Зато се пронијар изузетно трудио да испуни војну обавезу и да буде веран и покоран владару. Насупрот томе, баштиник, сигуран у своје власништво, могао је на разне начине да избегава своје обавезе или се немарно према њима односи. У томе је била основна разлика у односу на пронијара и баштиника према војној обавези. Иначе, обим и карактер њихове војне обавезе према владару је био исти и зависио је пре свега од величине поседа.

Из извора се види да се и пронијарска и баштинска војска позивала на окуп владаревим писмом које су носили курири. У изузетним случајевима, када се ратни сукоб унапред очекивао, владар је сакупљање војске могао прогласити на претходно сазваном сабору.

Најамничка војска је у средњем веку била једина стална војска којом је владар неограничено располагао и која је истовремено била и његова телесна стража. За разлику од баштинске и пронијарске која се заснивала на земљишном поседу, она је плаћана готовим новцем из владареве благајне. Због сталног присуства уз владара, упркос релативне малобројности, она је често играла одлучујућу улогу у одсудним тренуцима. Као професионалци, најамници су били најбоље наоружани и, што је још важније, добро увежбани.

Најамничка војска је била уобичајена појава још од Римљана, а у средњем веку је присутна како у западној Европи, тако и у Византији. У изворима се јавља у Србији још од времена Стефана Немање јер се из житија које је написао његов син Стефан види да су Немањина браћа у сукобу код Пантина против њега *најмила грчке војнике, Фруге и Турке и друге народе*. Најамнички одреди у српској војсци се нарочито помињу од времена краља Милутина, што се може повезати са експанзивном политиком Србије од тог времена. У Милутиновој војсци се као најамници помињу Кумани, малоазијски Турци, украјински Татари, Осети са Кавказа као и истакнути ратници са Запада. Извори помињу најамничке одреде и у војсци краља Стефана Дечанског. Према Нићифору Григори, он је за поход против

Бугара 1330. унајмио 1 000 коњаника Келта, а по Кантакузину 300 оклопника Аламана. Међутим, према подацима из Дубровачког архива, то нису били ни Келти ни Аламани, већ Шпанци. За време сукоба са братом Константином око престола, оба брата су у својим трупама имала најамнике. Изгледа да је баш у оваквим унутрашњим сукобима била важна улога најамника, јер се домаћа властела са својим одредима могла држати на обе стране колебљиво.

И цар Душан је имао знатне, стално мобилне одреде најамника. Иако Мавро Орбин помиње да је имао мањи одред турских најамника стално стациониран у Дању, Душан је предност давао западним најамницима због њихове опремљености, увежбаности и дисциплине. Заповедник његове телесне гарде састављене од немачких најамника био је познати немачки витез Палман који је код Душана боравио од 1333. до 1355. и био утицајна личност на двору и у војсци. Осим за телесну гарду Душан је одреде Немаца користио и као гарнизоне у неким стратешки важним местима. И касније, у периоду Деспотовине, има података у изворима да је у српској војсци било страних најамника. Међу њима највише их је било из Угарске, Италије, а сигурно је било и Турака. Тако се у војсци деспота Стефана помињу Турци Шахин и Алијаз-бег са титулама војвода, вероватно као заповедници турских најамника. Један млетачки хроничар бележи да је за ратовање у Зети 1448–49. деспот Ђурађ уз своју војску послао и 1 000 Мађара најамника за напад на Бар.

У изворима се среће још један вид подизања и организовања војске који је карактеристичан за период Деспотовине. То је *заманичка* и *крајишка војска*. Оне су особене само по начину и обиму сазивања војске. Заманичка војска је у ствари била општа мобилизација, када су у рат морали ићи сви. То су најзначајнији војни походи које предводи сам деспот и када престају да важе сви имунитети, па чак и манастирски. Из одредаба деспотских повеља се види да је заманица коришћена највише у пограничним областима, крајиштима, где се у најкраћем времену и са највећим могућим бројем војника требало супротставити првом удару непријатеља. Крајишку војску су предводиле *војводе-крајишници* (в.).

Наоружање српске средњовековне војске састојало се од врста и облика оружја примењиваног у европским земљама и код Турака (в. *копље*, *лук*, *мач*, *оклоп*, *оружје*, *панцир*, *самострел*, *топ*).

На врху система командовања војском био је сам владар, а то значи велики жупан, краљ, цар и касније деспот. Владар је био врховни господар, власник људи и земље, одлучивао је о рату и миру, старао се о војсци и лично командовао у важним ратним походима. У мање важним операцијама могао је команду препустити неком од својих истакнутих велможа, војвода. Војводе су биле војни заповедници, по рангу одмах после владара, што се види из чланова 116 и 129 Душановог законика. Њима се војводама дају велика овлашћења над потчињенима у војсци и апсолутна судска власт у споровима који су спадали у домен војног судства. Међу војводама су се посебно истицале велике војводе које су заповедале војском у случајевима кад владар није полазио у поход и када је њих овлашћивао да командују војском. Војводе и велике војводе се помињу и у време Деспотовине са истим овлашћењима и значајем, изузев крајишких војвода које су имале шира овлашћења и специјалне задатке у вези са одбраном граница. Осим њих у доба деспота Стефана, на његовом двору, јавља се и војвода војске. То је очигледно велики војвода са посебним овлашћењима и улогом. Он је био задужен да брине о војсци и да замењује деспота у војним питањима онда када је деспот био заузет другим обавезама.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 273–274; II, 104–116; Н. Стијеповић, *Српска феудална војска са кратким прегледом војне историје*, Београд 1954; G. Škrivanić, *O najamničkoj vojsci u srednjovekovnoj Srbiji*, VIG 1 (1954) 80–94; G. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, VIG 1 (1967) 141–168; G. Škrivanić, *Način ratovanja u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, VIG 4 (1965) 73–88; G. Škrivanić, *Paličnik i vitez u srednjovekovnoj Srbiji*, Vesnik Vojnog muzeja 15 (1969) 207–212; A. Veselinović, *Vojska u srednjovekovnoj Srbiji*, VIG 1–2 (1994) 385–422 (= *Држава српских деспота*, 151–201), с исцрпним изворима и литературом.

А. Веселиновић

ВОЛОБЕРШТИНА – воловски данак, обавеза коју су плаћали парици. Наводи се у повељама бугарског цара Константина Тиха и краља Милутина који ослобађају људе манастира Св. Ђорђа код Скопља ове дажбине. По свој прилици је превод од зевгаратикиона (ζευγαρατίκιον), пореза који је у Византији постојао од XI века и имао разуђену традицију и различита значења. Разложно је претпоставити да је волоберштина, односно њен византијски еквивалент од првобитног давања волова војсци прерастао у новчану обавезу.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 609; Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области I, Скопље 1935, 7; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* I, Скопје 1975, 198, 214.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 210; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 442–444; *Споменици на Македонија* I, 198 н. 99 (В. Мошин – Л. Славева – К. Илиевска); *The Oxford Dictionary of Byzantium* III, New York – Oxford 1991, 2224 (M. Bartusis).

Р. Радић

ВОСАК (воськъ, cera) – главни и најтраженији производ пчеларства у средњем веку. Премда је производња воска подразумевала производњу меда, јер се саће предвиђено за претапање морало ослободити меда, пчеларење кошницама са непокретним саћем уз редовна летња ројења више је погодовало добијању великих количина воска. Восак се обично добијао тако што се саће из којег је мед исцеђен (воштина) истопи а затим под притиском процеди кроз платно или сламу. У промету се јављао као сиров, непречишћен (cera chura, cruda, non collata) и фини, чист восак (cera collata, fina, munda, neta). Сиров восак представљао је само претопљену и процеђену воштину која је садржавала доста нечистоћа. Да би се добио фини восак, морао се неколико пута претапати и цедити док се не одстране све примесе. У процесу пречишћавања користило се сирће (као и данас) и биљка црвена удика (viburnum tinus). Од продаје сирћета за обраду воска (acetum pro collando ceram) плаћала се у Дубровнику трошарина 10%. На сопствено сирће за прераду воска није се плаћала трошарина, осим ако се улагало у друштво. Цена чистог воска на тржишту била је знатно виша од цене сировог. Трговци воском, као Дубровчани браћа Кабужићи, куповали су сиров восак, а затим га прерађивали у фини и даље продавали, остварујући на тај начин и поред губитака у количини уносну добит. Поред жутог, пречишћеног или непречишћеног воска, на тржиште је изношен и бели „израђени" восак (cera lavorata), добијен природним бељењем на сунцу.

Развијено *пчеларство* (в.) у Србији и Босни обезбеђивало је производњи воска високо место у привреди ових земаља. У Србији су на сваком властелинству, од владаревог домена до мањих цркава и баштина ситне властеле, постојали улијаници о којима су се старали *улијари* (в.), а од зависних сељака који су гајили пчеле узиман је десетак од производа. Огромне количине воска добијене овим путем вишеструко су премашивале домаће потребе и изношене су на тржиште. Восак је имао све квалитете уносне трговачке робе: потражња је била непресушна, лако се обликовао и транспортовао, отпоран је на спољне утицаје. Мерен је литрама и то дебелом мером (погдегде се дебела литра назива литром за восак – libra de cera), а на веће количине товарима – salmas. Транспортован је најчешће у облику погача или котура (panes, cera de panibus), али се по потреби могао и другачије обликовати (бели восак је наливан у сандуке). У извозној трговини Србије и Босне восак је долазио одмах иза производа рударства. Иако су се трговином бавили и домаћи људи, главне количине извожене су посредством Дубровчана. Међу сировинама које се приливају из залеђа у Дубровник, савременици по правилу наводе восак, а у актима и законским одредбама о трговини, восак се често посебно издваја или чак ставља на прво место (cera et aliis rebus pro parte domini Regis Rasie). Његов извоз нарочито је порастао од почетка XV века. Највећи део извезеног воска слат је на италијанска тржишта, посебно у јужну Италију и у област Анконитанске марке. На извоз воска дубровачка влада одредила је царину својим грађанима од 1%. О обиму промета воском довољно сведочи податак да су браћа Кабужићи само у раздобљу 1426–1432. извезли из залеђа око 150 тона ове сировине.

Највеће количине трошене су на производњу свећа, без чије се употребе не може замислити хришћански култ. Свећа је обавезан предмет у ритуалима и световинама прожетим верским карактером који су чинили битан део друштвеног живота средњовековног човека. Ништа мањи значај нема њена употреба у расвети. Далеко мање количине воска коришћене су у разне друге сврхе: у медицини, за

прављење печата, као материјал за писање у облику повоштених дашчица. И као што се чиста вера не може исповедати без одбацивања јереси, вели Теодосије у Житију св. Саве, *јакоже ни на воску вторих писмен првих не загладивше нест лже поставити*.

Восак је представљао добро са трајном вредношћу, робу са осигураном добити. Неуредним дужницима дугови се могу, без штете по повериоца, наплатити у воску, он се може заложити, поклања се владарима као скупоцен дар. У воску се наплаћују казне (статути братовштина ковача и котлара у Дубровнику, те морнара у Котору често прописују казне за своје чланове у облику воска, од 1 до 30 литара) или се чак користи као платежно средство (Которска општина плаћала је добављачима соли сребром, новцем или воском). Своју високу вредност восак је задржао и у наредним столећима. У првим вековима турске власти увек гладно европско тржиште налазило је на Балкану непресушно врело ове драгоцене сировине. Један запис с краја XVII века још је речитији: у њему су цене намирница изражене у воску, па се тако за оку воска могло набавити 6 ока меса, или 3 оке пшенице, или 2 оке вина.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 171, 192, 236, 426; K. Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjega veka*, prev. B. Cvjetković, Dubrovnik 1916; И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV–XV веку*, ИГ 1 (1949) 33, 46, 50; Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280–1460)*, Београд 1956, 58–59; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, passim; J. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968) 519–539; Д. Ковачевић-Којић, *О извозу воска из средњовјековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ 18 (1971) 143–153; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* III, Београд 1968, s.v. *либра*, *либрица*, *livra*, *lira*, *литра*, *литрица*, *lodra*, *фунта*; IV, Београд 1974, s. v. *pane*, *salma*; Т. Поповић, *Извоз балканског воска у XVI и XVII веку*, ИЧ 42–43 (1995–1996) 63–74.

Ђ. Бубало

ВОЋЕ, ВОЋЊАК – прасловенска и свесловенска реч; у средњем веку се користи у облику збирне именице **ωвоштє, воштє, овоштє, вокє**. Тек у другој половини XIV века, у Синтагмату Матије Властара, јавља се термин **воштьникь**. У некадашњим византијским областима у употреби је био грчки термин „перивол" (περιβόλος) који је означавао воћњак. Млади воћњак, као и млади виноград, називао се *сад*, а младо стабло воћке – *присад*.

Свако домаћинство се трудило да поред своје куће има засађену понеку воћку, да би обогатило своју једноличну и сиромашну исхрану. Воће се садило и на површинама које су имале другачију намену, као што је *гумно* (в.), затим, поред млинова и воденица. Често су стабла воћака била засађена у виноградима да би се млада лоза ослањала на њих и расла у висину.

Много већу површину заузимале су воћке на властеоским поседима, с обзиром на то да су властеоски дворови били велики потрошачи воћа. Нарочиту пажњу према гајењу воћа поклањала су црквена и манастирска властелинства. Воће је било неопходни чинилац монашке трпезе, нарочито у време честих и дуготрајних постова, што је записано у манастирским типицима. Користило се и сушено воће (ошаф), које је изузетно хранљиво и има велику калоричну вредност.

Од воћа се најчешће гајио орах, како због лаког одржавања стабла, тако и због трајности плодова током целе године. Због производње свиле гајили су се дудови, а посебно се у изворима спомињу црни дудови (чрнице). У исхрани су се користиле, било свеже, било сушене крушке, шљиве, трешње, јабуке, оскоруше, дуње, кајсије. Такође је било познато и више врста једног истог воћа, што значи да је могао да се врши избор приликом сађења младог воћа. Јужно воће, као што су смоква, бадем, лимун, наранџа и нар, успевало је у Приморју и трговци су га допремали у Србију. Воће се, као и поврће, употребљавало у лечењу разних болести, а поред плодова, користило се лишће и кора воћака.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 169, 194; М. Благојевић, *Земљорадња*, 91, 144, 162–169, 174, 188, 211, 405; P. Skok, *Etimologijski rječnik* III; *Rječnik JAZU* 21 (1973); *ИСН* I, Београд 1988, 364 (М. Благојевић).

Ј. Мргић

ВОШТАНА КУЋА (**коуща вощана**, domus de cera, officium cere, iactus cere, conctus cere, getum, gectum, gethus, getto cere, domus geti a cera) – радионица за прераду воска у којој се сирови, непречишћени восак прерађивао у чисти, фини восак. Восак из кога су одстрањене све нечистоће изливан је обично у котуре подесне за транспорт и употребу. Иако се у промету јављао и сирови восак, корисници су га могли употребљавати само у пречишћеном виду.

Сасвим је разумљиво да најбројније вести о воштаној кући потичу из Дубровника, будући да су дубровачки трговци играли највећу улогу у извозу балканског воска на италијанска тржишта. Цеђење воска у воштаној кући и трошарина која се за то наплаћивала (gabella getti cere, dohana iacti cere) били су државни монопол. Сваки поседник сировог воска могао је, уз плаћање одређеног процента, да га преда на пречишћавање у воштану кућу. Велико веће бирало је сваке године по два officiales super gecto cere који се у списковима државних чиновника наводе почев од 1322. године (пре тога засебно). Надзор над радом воштане куће обично је повераван младој властели на почетку каријере. Воштана кућа, односно трошарина на цеђење воска издавана је у закуп на аукцији ономе ко понуди више, на једну, две или више година и износила је просечно 500–600 перпера годишње. Од овог правила било је по вољи Општине и одступања. Тако је 1302. Клементу Гучетићу, који је дао кредит од 1 000 дуката за исплату српског трибута, Општина дала у залог приходе doana cere док не намири дати износ, а 1424/25. влада је одустала од јавне продаје предавши трошарину у закуп officialibus artis lane. Општински camerarii били су дужни да новац од закупа предају у државну благајну у року од 8 дана. Осим плаћања закупнине (обично у више рата) закупац воштане куће био је дужан да држи једног протомајстора и 4 мајстора, да набави средства за топљење (поред осталог, котлове, дна за котлове, разне посуде) и да их исправне врати по истеку закупа, да врши неопходне поправке на згради. Уопште узев, морао је да организује и надгледа рад воштане куће. Закуп воштане куће, односно трошарине на цеђење воска подразумевао је да закупац од воска који се претапао узме себи проценат (debeat sibi satisfacere secundum consuetudinem civitatis). Град је са своје стране у воштаној кући постављао једног поверљивог и писменог човека који је за плату од 60 перпера био дужан да држи кључеве од куће, спречи могуће злоупотребе, да прими сваког ко жели да преда восак на прераду, те да буде присутан и дању и ноћу када се восак претапа.

Радионице за прераду воска постојале су и у Србији и Босни, а вештину пречишћавања воска пренели су и проширили, по свој прилици, управо приморци. **Коущоу вощаноу** коју су подигли Которани на призренском тргу, *на црквеном месту*, краљ Стефан Дечански је придао Богородици Љевишкој са монополом цеђења воска у Призрену (*инде да се не цеди восак*) и правом издавања у закуп. Иако је краљевом вољом епископија у Призрену добила искључиво право прераде воска у том граду, не постоје поуздани подаци о томе да је ова делатност била државни или црквени монопол. У једном дубровачком документу из 1355. налази се потврда о нагодби између Дубровчана настањених у Руднику, којом се извесни Богдан обавезује да ће предати domum geti a cera que est in Rudenicho извесном Петру у замену за исправу која га терети (uno instrumento quod habet contra ipsum). Не види се јасно из акта да ли је Богдан био власник топионице или је само предавао своје право закупа. Сигурно је да су овакве топионице ницале тамо где су била средишта трговине воском. Њихов број повећавао се како је с временом промет воском из Србије и Босне добијао неслућене размере (нарочито у XV веку). Восак се почео претапати, вајкала се Дубровачка општина, у Босни, Дријевима и другим местима, што раније није био случај. Пошто је gabella del geto трпела због овога велику штету (јер су дубровачки трговци могли купити већ прерађени восак избегавајући плаћање ујма у градској топионици), Велико веће донело је 30. јануара 1433. закон по коме су дубровачки грађани били дужни, било да у град доносе свој чисти восак или преносе туђ, да плате за сваки дењак (ogni collo de cera) 4 гроша. У европским областима Турске помињу се током XVI века бројна воскарска средишта, поред осталих: Призрен, Рудник, Пећ, Скопље, Прилеп, Крушевац, Смедерево, Сребреница, Фоча, Горажде. Сасвим је извесно да се у многима од њих обичај прераде и трговине воском ослањао на стање затечено приликом освајања (за Рудник и Призрен нема сумње, као ни за Фочу и Горажде, главна средишта трговине босанским воском у XIV и XV веку).

Прераду воска у кући воштаној не треба мешати са производњом свећа, којом су се бавиле посебне занатлије – свећари, воштијери, candelabrius, can-

dellator, али и апотекари. Оба процеса повезана су утолико што је из воштане куће cera de panibus стизао најчешће у руке воскара.

ИЗВОРИ: И. Јастребов, *Хрисовуља дечанског краља од год. 1326*, Гласник СУД 49 (1881) 364; *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* II, ed. F. Rački, Zagreb 1882, 27, 176; V, ed. J. Gelcich, Zagreb 1897, 42, 127, 155, 169, 222, 275, 297, 328, 334, 335, 366, 373, 377, 380; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике* II, Зборник ИЈК СН, III одељење, књ. XXI, Београд 1964, 305, 566, 567; *Liber viridis*, ed. Б. Недељковић, Зборник ИЈК СН, III одељење, књ. XXIII, Београд 1984, 203, 260, 268, 461.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 171; видети и литературу под *восак*.

Ђ. Бубало

ВРАЖДА (**вражьда**) – има више значења, а изведена је од речи *враг* – непријатељ. Старословенска и црквенословенска реч **вражьда** позната је и у другим словенским језицима: бугарски вражда; руски вражда; украјински ворожда – непријатељство; пољски wrožda, wrožba, wrož – крвна освета; чешки vražda – убиство. У старом српском језику *враждјеник* је непријатељ (уговор између хумског жупана Радослава и Дубровника). *Враждеваше велики кнез Вукан брата својега, самодржца Стефана*, пише Доментијан.

Термин вражда Ђура Даничић је превео као homicidium, али ово значење није потврдно изричитим примерима, јер са њима није ни располагао. Српска дипломатичка грађа садржи више података о вражди као глоби. Речите податке о вражди налазимо у Дубровачком архиву. Средином XV века измириле су се породице Баљеновића и Клокурића из околине Дубровника *за убој и вражду Стрезојеву, кога сценише 300 перпера*. Мирење је завршено кумством, а оштећена страна је великодушно пристала на вражду од 100 перпера.

Иако се у Дубровнику и Млецима смрт смрћу кажњавала, обичај вражде (cosuetudo vrasde) одржао се између Срба и Дубровчана. Оштећеној страни плаћала се вражда у износу од 500 перпера. Од овог обичаја није хтео да одступи краљ Милутин ни у случају када је једног његовог поданика убио дубровачки властелин Марко Лукаревић и његова дружина. Дубровачки господари одговарали су за поступке својих пратиоца: *Ако ли крв учини дјетић, да га пода господар, ако ли га не пода да плати вражду, како и Саси плакају*, предвиђа уговор краља Милутина и Дубровачке општине.

Посредно о вражди сазнајемо из исправе којом се пресуђује спор о граници хиландарског имања у Струмичкој области: *узе гуса коње цареве и људи избише*. Немили догађај десио се на имању манастира Хиландара, те је приселица и вражда пала на терет манастира и његових села. Није јасно да ли је овде реч о убиству или повреди људи. Недоречена је и одредба краља Стефана Дечанског: *и кто похити мач или нож, да плати краљевству ми вражду*. У Дубровнику се двојила вражда за убиство (vrasda integra) од вражде за рањавање, односно тешку повреду (vrasda pro vulneratis). „Босанско право и пољички статут (код Сплита) разликују осакату као *крв живу* од убиства као *крв мртву*" (Константин Јиречек).

Манастирска властелинства уживала су судску аутономију, али вражда је спадала у владарске резервате. Спорове међу црквеним људима решавао је хиландарски игуман или његови *владалци*, а *невера*, *провод*, *земља* и *вражда* остали су у надлежности краља Драгутина. Крађа у цркви и вражда на грачаничком имању била је резерват краља Милутина. Игуман манастира Светих арханђела код Призрена судио је спорове међу црквеним људима, али *што се пре с инеми људми за вражду, за земљу, за коњ, за провод, да иду пред цара*. Исто тако, и град Будва је уживао аутономију, али у надлежности владара остала је невера, вражда, одвођење роба, крађа или убиство коња. Владарски резерват, природно, Душанов законик није могао да заобиђе: *И који су отроци, да се суде пред својим господарима, како им је воља за своје кривице, а за цареве да иду пред судије, за крв, за вражду, за попове, за разбојника, за пријем људи* (члан 103).

Према одредбама Дечанске и Призренске хрисовуље, половина вражде припадала је цркви, а половина потказивачу крвног деликта који се у средњем веку звао *наводчија* (в.). Вражда се делила између цркве и наводчије само у старим српским земљама (*и за вражду како је закон по српској земљи*), док су глобе у новоосвојеним земљама или Романији, припадале држави. Владари су у овим земљама глобе често уступали цркви. Већ је краљ Милутин прихватио византијски систем наплате глоба. Стефан Душан је уступио вражду хтетовском и лесновском манастиру као и манастиру Хиландару. Његов пример следио је господин Константин Драгаш.

У неким члановима Душановог законика реч вражда знатно одступа од првобитног значења. Због кривоклетства поротници су плаћали вражду у износу од 1 000 перпера, а уз то и род им се затирао (члан 154). Враждом се прети селу где се због враџбине мртви из гроба спаљују (члан 20).

Дубровачка општина је настојала да се вражда не плаћа у случају погибије у рату. Зато се у исправе, нарочито оне о успостављању мира, уносе одредбе којима се забрањују освете и потраживања вражде. Такве одредбе налазимо у повељама краља Твртка II, војводе Радослава Павловића и херцега Стјепана.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 52, 256, 370, 467, 565; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 66, 162, 217, 237, 249, 387, 388, 432, 617, 620, 636, 641, 652, 659, 680, 699, 767; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 78, 81, 85, 104, 125, 141, 170, 210; Н. Радојчић, *Законик*, чланови 20, 103, 154, 183.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; V. Mažuranić, *Prinosi*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 118–119, 131, 133–134; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 12–18, 22, 26, 28, 30, 31, 43–44, 48, 53, 59, 61, 79–80, 81–82, 109, 122; *Rječnik JAZU*; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 16, 135, 255, 256.

Р. Михаљчић

ВРТ (градина, lat. hortus) – комад земље, обично ограђен (отуда у текстовима понекад и *вртоград*), на коме се у средњем веку првенствено гајило поврће, али је ту била посађена и по која воћка. Било је то мало парче земље које се налазило уз окућницу земљорадничког домаћинства, наслањало се на његово економско двориште, са којим је чинило целину. Кућа и врт су били основа за трајни боравак и опстанак земљорадничке породице. Због тога је краљ Милутин у Светостефанској повељи одредио да удовица која нема сина задржи селиште, врт и главну, најбољу њиву.

У српској дипломатичкој грађи, врт се најчешће наводи уз њиве, винограде, млинове и воденице. Мноштво података пружа повеља краља Милутина манастиру Св. Ђорђа у Скопљу (1300). Поред осталог, манастиру је краљ поклонио и Леунов врт величине седам *погона* (в.). Повељом је, затим, одређено да ако неко обрађује врт овог манастира, дужан је да му преда 1/4 урода, а ако то чини без знања игумана, мора да плати казну од 12 перпера и врт му се одузима. Такође, за наводњавање врта водом из манастирског извода плаћала се такса (*водоваштина*) од 2 динара по врту. Уколико би то било учињено без игумановог одобрења, предвиђена је казна од 12 перпера и двоструке водоваштине. Како је дажбина за све вртове била истог износа (2 динара), значи да су вртови били приближно једнаке величине.

Чест је случај да се вртови помињу уз цркве, што је разумљиво, јер је поврће представљало основну храну свештенству и монасима за време поста, али и у свакодневној исхрани. Вртови су се налазили и у непосредној околини градских насеља, као и у њиховим подграђима. Вртове поседује и властела. Јединствен помен цене једног врта налази се у повељи Константина Драгаша за цркву Св. Вазнесења у Штипу. Ту се наводи да је војвода Дмитар купио за ову цркву један врт и једну градину за укупно 10 млетачких перпера, док је трећи врт, очигледно мањи, платио 2 млетачка перпера. У грчким областима српске државе, тј. у некадашњим византијским (Македонија, Тесалија), уместо српске речи **врьт**, употребљавао се термин *кипурије*, који је преузет из грчког језика (κηπουροτοπίον, κηποτοπίον).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 169; *ИСН* I, 363–364 (М. Благојевић); *Rječnik JAZU* 21 (1973); М. Благојевић, *Земљорадња*, 91–93, 107, 163, 169–170, 174, 178–179, 188–189, 345; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 25–28.

Ј. Мргић

ВРХОВИНА (**врьховина, поклон законий**, помен духовни) – доходак који су попови давали епископу који их је зарећивао и у чијој су духовној надлежности били. Ступајући у свештеничко звање, попови су се епископу заклињали да ће до смрти остати црквени синови, да ће код њега долазити на збор „**с поклономь законимь**" три пута годишње –

на Ускрс, Христово рођење и Покладе и да неће задржавати црквени доходак, нити наговарати властелина на чијем су поседу били да га измоли од цркве у њихову корист, под казном од 100 перпера. Под црквеним дохотком се, без сумње, подразумевао бир или крина, црквена дажбина коју је у почетку плаћало све зависно становништво, па и попови, а касније само зависно становништво и то *наодрицом*, од брачне постеље – меропси по лукно жита или два динара, а власи и Арбанаси по-лукницу или један динар. Поповима је остао *поклон закони* с којим су три пута годишње одлазили епископу, односно врховина.

Већ се у другој жичкој повељи половина бира који се плаћао епископу уступа протопопу дворском, а половина манастиру Жичи, **а кре к врьховина попом да одь тога не оузимле протопопа чести, нь вьсе то пискоупь да оузимле**. Да је врховина била обавеза која је теретила попове види се и из Дечанске хрисовуље, којом се одређује да попови врховину коју су давали епископу хвостанском сада дају манастиру, јер је краљ откупио попове своје цркве од хвостанског епископа Николе за 400 оваца с јагњадима и 500 перпера. Судећи по повељама краљева Милутина и Дечанског хумској епископији, врховина је била исто што и *помен духовни*. Душанов законик помиње само **доходькь црьковнїи** и то као дажбину од баштине, који су епископу или митрополиту односила два калуђера које би он упутио попу, али у то вероватно није била урачуната врховина, коју су попови лично односили епископу.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 13, 14, 98; С. Новаковић, *Законски споменици*, 431, 573, 597, 598, 630, 650, 652, 653, 696–698; Н. Дучић, *Старине хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884) 114–115; Н. Радојчић, *Законик*, 50.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 56, 67; Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*. Скопље 1923, 68; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 142–144; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњевековној Србији*, Годишњак ФФ НС 11, 1 (1968) 51–61; Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. III, САНУ, Београд 1965, 99.

Д. Динић-Кнежевић

ВУКОДЛАК, ВАМПИР – истоветни су појмови али не и једини називи за мртваца који, по народном веровању, устаје из гроба и ноћу пије крв људи и стоке. Називе вампира код јужнословенских народа прикупио је Тихомир Ђорђевић: *вампирин*, *вапер*, *вопер*, *вопир*, *липир*, *лампир*, *лампиер*, *вук*, *вукодлак*, *волкодлак*, *укодлак*, *кодлак*, *кудљак*, *вукозлак*, *вукозлачина*, *вједогоња*, *једогоња*, *видогоја*, *штригун*, *тенац*, *тењац*, *медовина*, *прикосац*, *косац*, *гробник*, *громник*, *таласам*, *лапир*, *упир*, *упирина*. Реч вукодлак је позната и у другим словенским језицима: чешки *vlkodlak*, пољски *wlkolek*, *wilak* – увек у значењу човека који се може претворити у вука. По мишљењу Франца Миклошића та реч је од Јужних Словена прешла у грчки (βουκόλακα, βρουκόλακας), албански (*vurkolak*) и у румунски језик (*vrkolak*).

Према Вуку Караџићу, „вукодлак се зове човјек у кога (по приповијеткама народнијем) послије смрти четрдесет дана уђе некакав ђаволски дух, и оживи га (повампири се). По том вукодлак излази ноћу из гроба и дави људе по кућама и пије крв њихову... Ако се о ком увјере и догоди се да га ископавају, онда се скупе сви сељаци с глоговијем кољем... и ако у њему нађу човјека да се није распао, а они га избоду онијем кољем, па га баце на ватру те изгори". Врачбине о вампирима или вукодлацима потврђује стара изворна грађа. Међутим, најстарији списи више говоре о врачбини него о вампирима поименице. Према Душановом законику, за ове врачбине колективно је одговарало село: *И људи, који врачбинама узимају из гробова, те их спаљују, то село, које то учини, да плати вражду, а ако буде поп на то дошао, да му се узме поповство* (члан 20). Атонски рукопис, један од најстаријих и најпоузданијих рукописа Законика, садржи и наслов овог члана: *О ресницех: који тјелеса мртвих жегут*. Као извор за наведени члан, српски законодавац користио је одредбе Синтагмата Матије Властара.

Константин Јиречек сматра да је ресник врачар, чаробник који вештином врачбина (**вльховьствомь**) тражи истину. Занимљиво је да се ово име одржало као топоним. Села са именом Ресник налазе се у Србији, Хрватској и Босни.

Веровало се да су вукодлаци узрок помрачења сунца и месеца: *јегда убо погибнет луна или слнце, глагољут: вlкодлаци луну изедоше или слнце; сиже вса басни лжа сут* (запис у Иловичкој крмчији).

Хроничар Ђурађ Сремац пише да је после смрти Павла Књижија његова душа остала *несмирена* годину дана. Често се ноћу и дању чула лупа и разбијање лонаца. Стога је за Павлову душу, парох Деметрије, иначе Павлов кум, читао молитву, приносио теоце и јариће на жртву *пошто је био велики верник и бранилац цркве од пагана*. После тога се Павлова душа није више указивала.

Из једног рукописа XVII века сазнајемо да је православна црква забрањивала спаљивање вампира. Претило се забраном причешћа и анатемом. Свештенству се налагало да проповедима одвраћају народ од ове празноверице. У том смислу деловао је и владика Петар II у Црној Гори. Али празноверица није искорењена. Током XIX века у више места по Србији судило се кривцима за откопавање и спаљивање вампира.

ИЗВОРИ: V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa. Krmčija ilovička iz godine 1262*, Starine 6 (1874) 83; Ст. Новаковић, *Законик*, члан 20; Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, 506; Н. Радојчић, *Законик*, члан 20; Ђ. Сремац, *Посланица о пропасти Угарског краљевства*, превео М. Полгар, Београд 1987, 32.

ЛИТЕРАТУРА: В. Ст. Караџић, *Српски рјечник*; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 93–95; Н. Ђ. Јанковић, *Астрономија у предањима, обичајима и умотворинама у Срба*, СЕЗ 63 (1951) 62; Т. Р. Ђорђевић, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању*, СЕЗ 66, 30 (1953) 149–282; Б. Дробњаковић, *Етнологија народа Југославије* I, Београд 1960, 253; Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*; *Rječnik JAZU*; А. Радин, *Мотив вампира у миту и књижевности*, Београд 1996.

Р. Михаљчић
Н. Ф. Павковић

ВУНА (**вльна**) – основна сировина у домаћој радиности од које су прављене тканине за одела и покриваче. Захваљујући богатим пашњацима и рекама, у Србији су били врло повољни услови за развој сточарства. Највећи власници стоке су уз владара били манастири и властела, а од стоке је највише било оваца. Манастирска властелинства, чије су нам повеље сачуване у већем броју, имала су посебне категорије људи који су узгајали овце. Били су то сиромашнији власи који су их чували, стригли и вуну добијену од њих прерађивали у тканине. С обзиром на број оваца, морало је бити значајних вишкова вуне не само на владарским и властеоским поседима, него и по влашким катунима. Стога је вуна представљала важан артикал извоза. Још од најранијег времена, поред стоке и сточних производа, власи из околних катуна су на дубровачкој пијаци продавали и вуну. Ту је повремено и властела из залеђа продавала вишкове своје вуне, а допремали су је и дубровачки трговци који су је куповали од произвођача. Уз то су и власи уговарали са пословним Дубровчанима да им од своје вуне произведу веће количине тканина, са којима су ови трговали у граду или су их извозили. Кад је почетком XV века у Дубровнику отпочела мануфактурна производња вуненог сукна, опала је потражња за вуном из залеђа, јер је била слабог квалитета, а уместо ње увозила се мерино вуна из Шпаније и Италије.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 361, 414, 629, 652, 698, 701.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*", 152–153; D. Kovačević-Kojić, *La laine dans l'exportation des matières premières de la Bosnie médiévale*, La lana come materia prima i fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII–XVII, Firenze 1974, 289–290; J. Tadić, *Jugoslavia e paesi balcanici, produzione e esportazione della lana*, La lana come materia prima i fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII–XVII, Firenze 1974, 291–297; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 10–12.

Д. Динић-Кнежевић

Г

ГАЗИЈА – арапски појам, коришћен и у Османском царству као почасни назив за ратника који се истакао у борбама и пљачкашким походима против *неверника*, тј. немуслимана. Најчешће је стајао испред имена истакнутих војних заповедника, па и самих османских *султана* (в.), нарочито у доба сазревања османске кнежевине (беглука). Османска кнежевина је, штавише, почивала на идеји „светог рата" (џихада), као и други турски емирати у Анадолији. Развијање и истицање ратничког духа газија, учесника у „светом рату", умногоме је допринело њеном брзом ширењу како у Анадолији тако и на Балкану.

ЛИТЕРАТУРА: *Ghāzī*, EI² (I. Mélikoff); P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1958, 16–51; H. Inaldžik, *Problem pojave osmanske države*, POF 35 (1985) 211–221.

А. Фотић

ГАЈ – Земљорадници који су живели по селима у Сланском приморју и Конавлима располагали су посебним пашњачким резерватима, на којима су смели да пасу само волови, а не и друге животиње. Овакви пашњаци су се у тим крајевима називали гајеви. Право коришћења паше у гајевима припада искључиво земљорадницима из дотичног насеља, а не и онима из суседних села. Стварање гајева као посебних резервата за испашу волова имало је нарочити значај, јер је тиме обезбеђивана храна за сточне запреге и то у периоду орања.

Гајеви нису увек морали бити чисте и заравњене површине, јер се гајем каткад назива и земљиште на коме расте жиродрно дрвеће. Понекад се дешавало да неко захвати део гаја и посеје на њему житарице, међутим, то се енергично спречавало. Када су Сланско приморје и Конавли припали Дубровнику, општинске власти су настојале да заштите и сачувају гајеве. Иначе, гај је најчешће био шумовит (шумарак).

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до почетка XV века*, Споменик САНУ 66 (1926) 66; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća*, Zagreb 1955, 56, 248, 260, 261; М. Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1966) 1–17; М. Благојевић, *Земљорадња*, 72–73, 83; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 118, 157, 194.

С. Мишић

ГАЈДЕ в. *Музички инструменти*.

ГАЛИЈА – трговачки и ратни брод на весла и једра од X до XVIII столећа. У поморској литератури често се тим именом називају сви бродови с већим бројем весала (биреме, тријере или трireме), али праве галије почеле су се градити по узору на византијске дромоне средином X столећа. У XIII веку на галијама се први пут појавило право кормило, па је тако ова врста бродова прва постала способна за дугу пловидбу. У току осам векова свога постојања галија је имала два јарбола с латинским једрима, а број весала и веслача мењао се зависно од развоја овог типа брода. Што се тиче наоружања оно се у XVII столећу састојало од 5 топова и 2 бацача камена. Топови су се налазили на прамцу. Заповедници галија звали су се сопракомити (лат. supracomes). Комит је био најстарији подофицир на

галији, који је управљао једрима и надзирао целокупни посао на броду.

У Дубровнику и Котору од XIV столећа заповедници су се звали капетани (capitaneus), а официри комити. Вођа палубе звао се науклер (nauclerius). Штаб галије састојао се од три до пет официра који су управљали борбом и њима су били подређени војници и бомбардијери. Будући да чланови штаба нису били поморци, галијом је управљао сопракомит преко комита и заповедао морнарима и посадом. За време млетачке владавине источном обалом Јадрана, сваки град је био обавезан да у доба рата одржава ратну галију за потребе млетачке морнарице.

У најстаријим сачуваним которским списима помиње се которска ратна галија у трећој деценији XIV столећа. Заповеднике галије бирало је Велико и Мало веће, обично на пет година. Бирали су се истакнути поморци најчешће из најугледнијих племићких которских породица: Бућа, Бизанти, Болица, Драго, Пасквали. Которска ратна галија „Св. Трипун" (носила је назив патрона града Котора) учествовала је у поморској бици код Лепанта 1571. године под заповедништвом супракомеса Јеронима Бизанти. Нападнута од четири турске галије, после храбре борбе са њиховим посадама, пошто је изгубила и последњег члана посаде, нестала је у вихору битке.

ЛИТЕРАТУРА: Pomorska enciklopedija 2, Zagreb 1975, 507–508; Годишњак ПМК 3 (1955) 31.

А. Томић

ГЕНЕАЛОГИЈА в. *Родослови*, в. *Лоза Немањића.*

ГЛАВАРИНА в. *Работе велике и мале.*

ГЛАГОЉИЦА – оригинално словенско писмо од 38 слова, које се сматра првим словенским писмом. Првобитно је било названо *куриловица* по имену творца Константина – Ћирила (запис руског попа Упира Лихог из 1047). Писмо су назвали глагољицом слависти XIX века, али се то име, изведено од старословенског *глагол* (реч) и *глаголати* (говорити), морало јавити рано – од онога времена када је ћирилица, око три деценије млађе словенско писмо истог имена, почела да потискује старо, одузимајући му првобитно име и животни простор.

О настанку глагољице говоре хагиографско-историјски списи *Великоморавска житија* и расправа *О писменех* Црнорисца Храбра. Глагољицу је створио учени Солуњанин Константин, у монаштву назван Ћирил, око 861–863. године. Потреба за стварањем новог фонетског писма, прилагођеног словенским гласовима, указала се када је кнез Ростислав, владар Велике Моравске, упутио посланство у Цариград тражећи увођење богослужења на словенском језику. Византијски цар Михаило III за ту мисију изабрао је Константина, који је имао високо образовање и дипломатско искуство, и његовог брата монаха Методија. Упутили су се у Моравску 863. године. Од друге половине IX до краја XII века солунска браћа и њихови прогањани ученици и настављачи расејали су глагољицу са подручја Велике Моравске, преко Пануније, Чешке, Пољске до Трансилваније, Молдавије и Русије, и Бугарске, Македоније и Србије до Босне, Захумља и Хрватске. Убрзо је на истоку потиснута новим словенским писмом, ћирилицом, а на западу латиницом, али се у Хрватској задржала до XIX века.

У формирању јединствених облика слова глагољског писма, чије су графемске основе остале неразјашњене, доследно је спроведен фонетски принцип – да сваки глас има свој знак и свако слово има своју бројну вредност. Палеографски, постоје две фазе развоја: обла глагољица, којом су писани најстарији споменици, и угласта глагољица која се појављује од XII века.

Срби су рано дошли у додир са глагољицом. Путеви продирања глагољских утицаја били су директни, са севера, из Моравске и Пануније, из приморских крајева и из секундарних књижевних и црквених жаришта из Македоније. Папа Јован VIII (872–882), који је поставио Методија за панонско-сремског архиепископа, већ 873. године позивао је српског кнеза Мутимира да потчини земљу тој диецези. Мада је Србија била природно подручје трансмисије и посрбљавања глагољске писмености са југоистока ка западу, и из приморских земаља ка унутрашњости, споменика писаних глагољицом готово да нема. Сматра се да је писар Марijиног четворојеванђеља био Србин, јер рукопис има одлике српске редакције и штокавског говора. Настао је у X–XI веку у граничним областима јужне Србије и Македоније, а садржи већи број познијих, ћирилицом писаних, додатака који су српског обележја.

Глагољски натписи на археолошком материјалу, на уломцима посуда и опекама, иако малобројни и скромног садржаја, важно су сведочанство о постојању формиране глагољске писмености на тлу Србије. За разлику од рукописа, чије се порекло изводи посредно, археолошки споменици са глагољским натписима тачно су одређени местом и временом налаза. У једном средњовековном гробу у античком утврђењу на ушћу речице Песаче у Дунав пронађена је античка опека са накнадно урезаним натписом: *Федор* (X–XI век). Из словенског слоја у Гамзиграду у рановизантијском градском насељу, које је расељено 1072. године, потиче крчаг са две дршке са накнадно урезаним глагољским натписом, од којег се сачувао крај *...cone*, изведен угластим потезима. На брду Чечан, вишеслојном налазишту југозападно од Вучитрна, пронађен је фрагмент керамичког крчага са глагољским натписом: *Шест*. Урезан је пре печења посуде, облим словима, која су блиска глагољици Прашког одломка В, из прве половине XI века, што указује на непосредне моравске утицаје. Мада кратки и малобројни, ови глагољски натписи сведоче да је глагољица била одомаћена на простору целе Србије у свакодневном животу, на кухињском посуђу, као и у погребном обреду.

Три периода словенске писмености, о којима говори у трактату о словима Црноризац Храбар, потврђују налази натписа и угребаних записа из Бугарске и Македоније, у мањем броју и са територије Србије. Први период *чрта и реза*, којима су се служили некрштени Словени познат је са широког словенског простора. На подручју где су живели Срби, тој групи припада непротумачени натпис из манастира Шудикова код Берана, угребани знаци на фрагментима керамичких судова са подручја тврђаве Рас, на Подграђу и на Градини у Постењу. Други период тегобног писања словенских речи латинским и грчким писменима представљају, иако у слабим траговима, урезана грчка слова на дршкама крчага, са Београдског града (датовано фолисом Василија II у 976–1030), и са Постења у Расу. Трећем периоду описмењавања Словена, који почиње када је Константин – Ћирил створио ново писмо – глагољицу, припадају глагољски натписи са Чечана, Гамзиграда и са Песаче. Заобљеност слова и сличност са словима Прашког одломка В, као и типологија посуде на којој се јавља, одређују чечански натпис у период од краја IX до прве половине X века. Нешто су каснији натписи са Гамзиграда и са Песаче. Поред тога што имају одлике угласте глагољице, у некрополи са Песаче појављује се на опекама и ћирилица, обележавајући тиме онај период словенске писмености када су се упоредо користиле и глагољица и ћирилица, до коначног преовлађивања ћирилице на подручју Србије, Македоније и Бугарске.

После дугог и сложеног процеса азбучног двојства, у српским земљама ћирилица је постала национално писмо, али се и глагољица дуго одржала. Средином XII века у западном српском подручју, Хуму или Дукљи, преписани су глагољицом одломци апостола, такозвани Михановићеви и Гршковићеви, у којима има ћириличких слова. Један век касније изгубили су првобитни значај и богослужбену намену – листови Михановићевих одломака употребљени су за корице преписа Иловичке крмчије из 1262. године. У појединим рукописима, писаним ћирилицом, наилази се на глагољска слова, понекад и на целе речи исписане глагољицом. У рукопису апостола српске редакције који је настао око 1366/67. године (Архив САНУ, бр. 55), тумачења по ивици листа или изнад редова исписују се на српском језику мешавином глагољских и грчких слова. Два босанска рукописа, Чајничко јеванђеље, с краја XIV века, и Зборник крстјана Радосава, из средине XV века, имају глагољске записе. У Хиландарском зборнику (Chil. 463) из XV–XVI века, који садржи више књижевних састава, глагољска слова појављују се у препису расправе Црнорисца Храбра.

Од XV века, када је постао сужен круг оних који су знали да пишу и читају глагољска слова, има примера да се глагољица користи као врста криптографског писма – тајнопис. У рукопису манастира Крушедола из XV века (бр. 8) поп Давид из Београда потписао се глагољицом. Под Цером на реци Радовашници 1551. године, Ратко дијак преписао је минеј српске редакције, у коме, међу другим криптографским записима, има и глагољских.

ИЗВОРИ: Fr. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877, 367–368; T. Lehr-Spławiński, *Żywoty Konstantyna i Metodego*, Poznań 1959.

ЛИТЕРАТУРА: Lj. Stojanović, *Ueber einen cirillischen Apostolus serbischer Redaction mit glagolitischen Marginalglossen*, AfSlPh 22 (1900) 510–525;

Д. Костић, *Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима*, Глас СКА 92 (1913) 1–62; Ђ. Сп. Радојичић, *Глагољска слова у хиландарском рукопису Црнорисца Храбра*, Зборник МС КЈ 2 (1954) 184–186; Vj. Štefanić, *Prvobitno slovensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika*, Slovo 18–19 (1969) 7–40; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971; *Изложба српске писане речи*, Београд 1973; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* – Д. Медаковић, *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, Београд 1978, 177–178; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980; B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982; Г. Томовић, *Глагољски натпис са Чечана*, ИЧ 37 (1990) 5–19; Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад 1997; B. Fučić – N. Kapetanić, *Glagoljski natpis u Konavlima*, Anali Zavoda za povjesne znanosti HAZU 35 (1997) 7–10.

Г. Томовић

ГЛАД – најчешће последица недовољне пољопривредне производње, својствене готово свим средњовековним друштвима, па и српском, или исход пустошења непријатељских војски. Сматра се да је уз кугу чинила главни узрок негативних демографских кретања у средњем веку. Свако климатско одступање (оштра зима, суша, град, поплава, најезда скакаваца) које је угрожавало принос пољопривредних производа, пре свега житарица, доводило је до глади. Као и у Византији, ова појава је попут земљотреса, комета или помрачења сунца схватана као знак божијег гнева изазваног људским гресима. Сачувани подаци за српске земље су веома оскудни и спорадични и односе се на доба касног средњовековља (XIII–XV столеће), па је разложно претпоставити да је стварни број гладних година морао бити већи од забележеног. Прва половина тог периода (1200–1350) поклапа се са једним изразито хладним и влажним климатским циклусом у који је Европа ушла после релативно умереног и благог раздобља од 750. до 1200. године. Почев од 1350. до 1500. температуре су постале умереније, али се влажност увећала. Погубне последице глади су биле нарочито сурове у пролеће када би ускладиштене залихе жита биле потрошене, а сматра се да су и године које су следиле после неродних, односно гладних такође биле врло тешке. Појаве глади су доводиле до многих миграција становништва у српским земљама, првенствено из залеђа ка приморским градовима на Јадрану или чак према Апенинском полуострву.

Колико је познато, најранији податак о глади у српским земљама односи се на период од 1202. до 1205, односно на смутно време сукоба Немањиних синова Стефана и Вукана. У опису ових догађаја Доментијан бележи да је напослетку стигао најљући непријатељ звани глад, да су му подлегли многи, да је због наших грехова земља била пуна мртваца који су сахрањивани и у житне рупе. Теодосије осим пустошења и проливања крви наводи да је земља пропадала до краја од глади због неорања, тако да су се многи разишли по туђој земљи. Страшну глад у годинама напада Каталанаца на Свету гору (1307–1309) забележио је један ученик архиепископа Данила II који наглашава да од глади људи нису могли да гледају, да су избезумљени тумарали и сударали се као да су пијани и да су у очајању јели траву и умирали. У чувеном запису монаха Исаије о тешким приликама после битке на Марици (26. септембар 1371) каже се да *таква глад би по свим крајевима, каква не би од постанка света* и да најпосле *оста земља од свих добара пуста: и људи, и стоке, и других плодова*.

За поједине гладне године (1280, 1303, 1319, 1361, 1378–1381, 1386, 1395, 1416–1419, 1439–1440, 1453, 1456), махом везане за залеђе Дубровника зна се посредно, на основу података тамошњег архива који се тичу продаје житарица или крађе стоке и жита. На особен начин, у попису имања манастира Богородице у Тетову (око 1346), забележена је једна од гладних година у првој половини XIV века тако што се каже да је њива *купљена за двадесет каблова жита у гладно време*. Под годином 6866 (= 1358) српски летописи бележе да је била таква глад каква није била од створења света.

Са одређеном опрезношћу треба гледати на вести извора који смрт неког значајног владара узимају као почетак бројних невоља за његове поданике. Тако у летописима стоји да *по смрти цара Стефана (20. децембар 1355) би гладна година*, или Константин Филозоф вели да су после смрти деспота Стефана Лазаревића (19. јул 1427) наступила тегобна времена *јер тада беху глади и части земљотреси и помори, навале народа по мору и суху и изненадни ратови*.

Очигледно је да су године уочи коначне пропасти српске средњовековне државе биле неродне и гладне. Поменуте податке Дубровачког архива на најбољи начин потврђују вести српских летописа и записа. Поп Теофан је прибележио да 18. јула 6958 (= 1450) *уби град у суботу и у недељу не мало, него по читавој земљи*. У пролеће 1453. *свуда паде слана и уби сву земљу*, а *године 6964 (= 1456) беше свуда велика глад, куга по целој земљи и помор у Новом Брду*.

И у првим деценијама после пада средњовековне српске државе било је гладних година. Тако у летописима стоји записано да *године 6979 (= 1471) беху глад и суша; године 6984 (= 1476) беше зла и љута зима* или *године 6989 (= 1481) по многим земљама пшеница није родила, и тако беше три године*, а *године 7004 (= 1496) потопи река људе*.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светога Симеуна*, 98–99; Теодосије, *Живот светога Саве*, 80; *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 340–341; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 131; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 159–160; Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи*, 28–29, 32; *Monumenta Ragusina* V, 57–58, 125, 159; К. Куев – Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, София 1986, 473; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 237, 240, 248, 251, 253, 258; Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, 92.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 148–149; Д. Динић-Кнежевић, *Промет житарица између Дубровника и ближег залеђа у средњем веку*, Годишњак ФФ НС 12, 1 (1969) 79–87; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju tokom XIII i XIV veka*, Годишњак ФФ НС 16, 1 (1973) 42–61; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995.

Р. Радић

ГЛАМА – мешавина злата и сребра у руди у различитим пропорцијама, која се одржава и после топљења све до посебног поступка раздвајања помоћу киселина. Дуго се веровало да се само у новобрдским рудницима добијала глама, али се у новије време показало да је гламе било и у Брскову, првом познатом српском руднику. Порекло термина није расветљено, помишљало се на грчко *γλάμη* и *μαλάγμα*, затим на немачко galmei и glam. Само последњи термин из рударскога говора, који се односи на састав стене, гласовно одговара облику *глама*, раширеном у Србији и местима где се трговало сребром. У српским текстовима се назива **гламьско срѣбро**, у латинском argentum de glama, argentum cum auro, понекад само glama. Окна у којима се добијала глама називана су *јамама гламе* (fovee de glama), па је термин оставио трага и у топономастици (локалитет Глама код Новог Брда).

У трговачком промету се *гламском сребру* супротставља *бело сребро*, а могло је, као и обично сребро, бити *плико* (Blicksilber, пре поступка купелације) и *фино*, после тог другог топљења и рафинације (в. *рударство*). Истраживачи су као и средњовековни трговци били веома заинтересовани за пропорције, за удео злата у гламском сребру, јер је од тога зависила цена. О неизвесности сведоче уговори у којима се предвиђало да ће се цена ревидирати ако се покаже да нема онолико злата колико обично има сребро из Новог Брда. Прикупљени и објављени подаци, нарочито они из трговачких књига Михаила Лукаревића и браће Кабужића, показали су да злато учествује у гламском сребру у различитим пропорцијама, од једног процента па до близу једне трећине (30%). Од удела злата зависила је цена појединe пошиљке, јер сребро се обрачунавало по 7–8 дуката за литру (в. *мере и тегови*), док је злато вредело 10 пута више. Из сачуваних уговора се види да се у многим случајевима тек у Венецији обављало одвајање злата од сребра. Ипак, у Котору је већ 1335. био активан мајстор за одвајање злата од сребра (magister divisionis auri ab argento), а у XV веку одвајање се врши у српским трговима. Забележене су и набавке шалитре (salnitri) и других ствари потребних за одвајање злата од сребра.

ИЗВОРИ: М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, Београд 1957; Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге Николе и Луке Кабужића*, Споменик САНУ 11 (1999).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 254–271; J Schütz, *Germano-Serbica. As (= altserbisch) 1. valturchi 2.* **гламьско срѣбро**, Edmund Schneeweis zum 70. Geburtstag, Die Welt der Slaven. Vierteljahrschrift für Slavistik 2 (1957) 45–48; М. Динић, *За историју рударства средњовековне*

Србије и Босне II. Београд 1962, 85–88; И. Воје, *Argentum de glama*, ИЧ 17–18 (1970) 15–43; Д. Ковачевић-Којић, *Српско сребро и злато у европској производњи (XIV–XV вијек)*, Европа и Срби, Београд – Нови Сад 1996, 165–173.

С. Ћирковић

ГЛАС (**гласъ**, ἦχος) – сложен музички појам, карактеристичан за различите типове хришћанског једногласног богослужбеног појања (в. *осмогласје*). То је скуп мелодијских модела, формула, карактеристичних за сваки појединачни глас. Посебно су битне почетне и завршне мелодијске формуле. Поједине мелодијске формуле се у различитим гласовима јављају у различитим функцијама. Мелодија црквене песме је грађена повезивањем и комбиновањем мелодијских формула карактеристичних за одређени глас. Овакав композициони принцип је у прошлости био широко распрострањен. Порекло води од старих источних цивилизација, а хришћански свет га је преузео из јеврејске праксе и античке музичке теорије. Полазећи од Азије, обухватао је читав медитерански простор, одакле се ширио на север. Карактеристичан је био за византијско црквено појање (грчко, грузијско, јерменско, сиријско, коптско и сл.), али и за латинско појање (грегоријанско, амброзијанско), као и за различите словенске православне традиције (руско, украјинско, русинско, српско, бугарско појање).

ЛИТЕРАТУРА: E. Werner, *The Sacred Bridge*, London – New York 1959; A. Z. Idelsohn, *Die Magamen der arabischen Musik*, Samelbände der internationalen Musikwissenschaft XV (1913–1914); E. Wellesz, *Das serbische Oktoechös und die Kirchentöne*, Musica Sacra 50, 2 (Regensburg 1917); E. Wellesz, *Melody Construction in Byzantine Chant*, Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, t. I, Beograd 1963; Д. Стефановић, *Стара српска музика, примери црквених песама из XV века*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд. 15/I, Београд 1975; O. Strunk, *Melody Construction in Byzantine Chant*, у: Essays on Music in the Byzantine World, New York 1977; D. Hiley, *Gregorian Chant*, Oxford 1995.

Д. Петровић

ГЛАСОНОШЕ в. *Књигоноше*.

ГЛОБА – имовинска казна наплаћивана у стоци или новцу. Глобе у натури, а затим у новцу помињу се још од Жичке повеље. Развијање новчане привреде у феудалној Србији огледа се и у томе што се имовинске казне све више обрачунавају у новцу. У уговорима са Дубровником све се глобе одређују у новцу. У повељама и у Законику цара Стефана Душана скоро све глобе су одређене у новчаним износима. Да би се избегле злоупотребе приликом наплаћивања глоба у Законику се прописује да се наплата не сме извршавати без судијине писмене наредбе. За нека кривична дела предвиђена је колективна одговорност, а казна је глоба, нпр. ако се у граду пронађе златар који тајно кује новац, односно фалсификатор, глобу ће платити цео град. Код утврђивања порекла неке ствари купљене у иностранству клетвеници, душевници, треба да оправдају осумњиченог власника ствари. Уколико га не оправдају, власник ствари мора да плати глобу која се не прописује Закоником, али се њен износ сигурно утврђује на неки већ постојећи начин.

Глобе су наплаћиване у име државе и уливале су се у државну касу. Међутим, манастири и епископије имали су велику повластицу да од сваког суђења на коме би се судило људима њиховог властелинства, наплаћују све глобе за себе и да ништа не дају у државну касу. Како су разни доходи са црквених и манастирских имања остајали у црквеним касама, без обавеза према држави, тако је и овај доходак временом у потпуности уступљен цркви.

У Жичкој повељи владар и архиепископ још увек деле приход од глоба, док Скопска повеља изричито прописује да *сваку глобу узима црква малу и велику*. Из домена владаочевог суда издваја се и наплаћивање казни за вражду, отмицу девојке и коњски провод. У Хтетовској повељи се, такође, предвиђа да црква у своју касу узима новац од глоба за вражду и отмицу девојке, док Арханђеловска повеља из 1348. изричито каже – *И где год да буде суд, глоба да буде црквена*. У складу са том одредбом је и чл. 194 Законика, по коме приход од глоба иде у црквену касу и када се суђење одржава пред кефалијом, који је државни орган.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законски споменици*, 171, 180; А. Соловјев, *Законик*, 312, 325–326, 329–330.

Б. Марковић

ГЛОБАР – државни чиновник чија је дужност била да сакупља судске глобе. Извршење пресуде је у почетку падало на терет странке која је добила спор, тј. на заинтересовану странку. У кривичном поступку је оштећеној странци припадао одређени новчани износ, као надокнада. Касније, имовинске казне иду у корист државе, а сакупљају их судски органи. У Руској правди из XI века се наводи да се глобари задржавају извесно време у одређеном округу, скупљајући глобе, и да за то време заједно са својим пратиоцима имају право на храну од локалног становништва. Глобар је имао право на одређени део глобе. Могуће је да је слично било и у средњовековној Србији.

Сама реч глобар наводи се први пут у повељи св. Николе Мрачког из 1300. и 1339. године. Глобар је у поступку извршења са собом морао имати писмену судијину наредбу у којој је, претпоставља се, био наведен износ глобе или се тај износ израчунавао на одређен начин (самоседмо). Душанов законик у чл. 188 прописује да глобар не сме ништа тражити без те писмене судијине наредбе, вероватно да би се избегле злоупотребе, поготово ако је глобар био плаћен неким делом новчаног износа од сакупљених глоба. На црквеним и манастирским имањима, где је надлежност била у рукама црквених власти, према 194. члану Душановог законика за глобаре такође треба да буду постављени *црквени људи*. Редовни судски органи се нису мешали у суђење на властелинствима манастира и епископија, а приход од разних врста глоба је ишао у црквену касу. У повељи из 1355. године цар Душан ослобађа метохију свих работа и глобара, што се свакако односи на редовне судске органе.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Законодательство Древней Руси*, Том I, Москва 1984, 49, 63; А. Соловјев, *Законик*, 325; Т. Тарановски, *Историја српског права* III, 221; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 166.

Б. Марковић

ГЛУМАЦ – у средњовековној Србији професионални путујући забављач, чији програм испуњавају импровизовани кратки реалистички комади пуни шале, сатире и опсцене веселости, певање уз неки инструмент, пантомима, жонглирање, мађионичарске вештине, дресура животиња и други садржаји. Он је далеки потомак забављача мима – најгрубљег и најнепристојнијег огранка античке драмске уметности, чија су стара имена (histrio, mimus, joculator и друга) сачувана у Европи до позног средњег века.

Документи, закони и дела српске средњовековне уметничке књижевности посредно пружају доказе о постојању српских средњовековних забављача-глумаца (*Номоканон* или *Законоправило*, односно *Крмчија*, *Синтагмат*, дела монаха-писца Теодосија *Похвала светом Симеону и светом Сави* и *Житије и подвизи светога и преподобнога оца нашег Петра у Коришкој гори испосника*, владарске повеље, писма и други текстови). Трагови сећања на ликове глумаца и призоре позоришних представа срећу се и у српској ликовној уметности средњег века (фреска *Ругање Христу* у манастиру Старо Нагоричино, призори на фрескама у манастирима Дечани и Лесново). Подаци из архива потврђују да су српски средњовековни владари и великаши познавали задовољства просвећеног друштва. Постоје подаци о гостовањима страних забављача лаичког позоришта и о постојању домаћих глумаца. Поред забављача везаних за дворове властеле, постојали су глумци-забављачи у развијенијим градским срединама и путујући глумци који су забављали народ на светковинама, вашарима и сеоским гозбама. Њихови програми стварани су под утицајем европског лаичког позоришта (источног и западног).

Представе првих литургијских драма средњовековног европског црквеног позоришта изводила су, од X века, само црквена лица, док су касније представе мистерија и миракула изводили аматери, уз маргинално учешће професионалних глумаца лаичког позоришта.

У нас се реч глумац први пут јавља у Номоканону (XIII век), као синоним за речи шпилман, скомрах, плесац, гудац и свиралник, док се у Синтагмату глумац помиње као *народни играч*. Историчари српског позоришта истичу значај изједначавања шпилмана с глумцем (западноевропски глумци-забављачи шпилмани гостовали су у јужнословенским земљама средњег века већ од X века). То потврђује да је њихов програм и забављачки профил био исти као и у домаћег забављача-глумца.

ЛИТЕРАТУРА: М. Кићовић, *Старо позориште код Срба*, Зборник Института за проучавање књижевности САНУ 1 (1951) 9–33; А. Бабић, *Фраг-*

мент из културног живота средњовековне Босне, Радови ФФС (1964) 325–336; С. Радојчић, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 93–123; П. Марјановић, *Позориште у српским земљама средњег века*, Зборник МС СУМ 14 (1994) 7–29.

П. Марјановић

ГОЗБА – један од најзначајнијих облика друштвене комуникације средњовековног човека. Приређивана је у различитим околностима: било поводом рођења, венчања, напредовања у служби и звању, било као свакодневни облик дружења отмене господе. Она је имала за циљ да покаже друштвени углед и приређивача и званих (в. *здравица*). Када је Стефан Немањић наследио оца у звању великог жупана *сјајне и богате трпезе биле су постављене*. Слично је било и после Стефановог крунисања за краља, 1217. године: *А када изађоше из цркве, сви седоше за трпезе. Учинише пир врло велики архиепископ и краљ. Благородници, епископи и сав народ весељаху се*... Вишедневно гошћење организовано је у Солуну поводом венчања краља Милутина са Симонидом, византијском принцезом. Свадбено гошћење и весеље описани су и у Роману о Тришту, приликом венчања краља Марка са Ижотом. Гозба је била неодвојиви део пријатељских сусрета и дружења средњовековног племства: *... и због велике њихове љубави један код другог у гостима (дуго) борављаше (...) долазећи са свим слугама и са пратњом својом*.

У тим приликама гозба се није сводила на пуко уживање у храни и пићу, већ су званице биле забављане од музичара, глумаца и жонглера. У српском роману о Александру Великом из XIV века, описана је и осликана на две стране гозба којом је почаствовао јунак своју мајку Олимпијаду. Засвираше тада *трубе, зване сиринђанги које три хиљаде гласова имају, и сви су ти гласови различити, дебели, танки, високи, ниски, чудни и толико слатки и жалосни да свачији укус задовољавају*. Чак су и сами владари забављали своје госте, свирајући на разним инструментима. Стефан Првовенчани је уобичавао *када сеђаше у челу трпезе, весељаше благороднике бубњевима и гуслама као што је обичај самодршца*... Јер добар витез и отмени господин није био вичан само мачу, већ и у другим разним умећима којима се испуњавала доколица човека његовог сталежа (в. *игра*, в. *коцка*, в. *шах*). Повезаност гозбе, музике са песмама о јунацима, као карактеристичну црту код Срба, забележио је Мартин Сегон у другој половини XV века, говорећи да су Срби *веома (су) наклоњени гозбама и уживању у музици* (conviviis ac musicis oblectamentis plurimum dedit)... *певајући о преславним и веома племенитим дјелима храбрих јунака* (fortium virorum gesta canentes) *која обично подстичу духове младића да подносе сваке тешкоће*.

Гозба је могла бити организована у палатама, под шаторима, али и на отвореном простору. Господар Митилене Гатилузиј гостио је деспота Стефана Лазаревића *спремајући проводе и гозбе у својим баштама и вртовима уз клицање*..., док, опет, деспот Стефан *учини велико гошћење* са турским поклисаром, *пловећи у лађама по Дунаву и Сави; и пијући, веселили су се*.

Гозба није била само облик забаве. Током ње вођени су преговори, успостављана пријатељства и савези или су под њеним окриљем коване завере. Приликом дипломатске мисије св. Саве код Стреза *кад бише за трпезом, Свети га поучи многим слатким божјим речима пред многима вернима... А кад се распреми трпеза, опет му Сава насамо говораше, умољавајући га и молећи га*, додуше безуспешно, на пријатељске односе са Србијом. Стефан Немањић је прозрео позив на заједничку Ускршњу прославу угарског краља и латинског цара као превару – *а мене зовући са преваром неослабно, као са љубављу, да дођем на виђење са њима*, док је Ђурађ Бранковић на једној вечери могао бити отрован, али *имајући лек против отрова, не умре (него) само постради од болести*.

У идејној сфери, гозба и гошћење су (в. *игра*), у пуном значењу те речи, чинили један од основних облика световног начина живота. И управо се на том плану, у средњовековној литератури, правила разлика између оних који су окренути овоземаљском животу и оних који *сматраше да су видљиве лепоте и обиље живота као сенка*. Привучен монашким начином живота, млади човек *није се ништа бринуо о многом јелу или пићу или о одећи, нити је тужио за својим родитељима, но је свој ум приковао божаственим учењем*, док се већ остарели Стефан Немања, приликом напуштања престола, у намери да се замонаши, обраћа својој властели следећим речима: *Пођите са мном, да последњи пир с вама проведем, па да трпезу с месом од мене одбацим, јер ме трпеза, сјајна и с много меса, неће више с вама сакупити никад*. Ипак, у писму св. Сави охридски архиепископ Димитрије Хоматијан замера Сави да је, када је постао архиепископ, *почео (је) да учествује у гозбама*.

ИЗВОРИ: В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник, књ. 2, Пос. изд. СКА CXXV, Београд 1938, 71 (= *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога*, прев. Л. Мирковић, Београд 1939, 219); *Живот Св. Саве написао Доментијан (= Теодосије)*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 39, 109, 122, 143 (= Теодосије, *Живот Св. Саве*, *Старе српске биографије* I, прев. М. Башић, Београд 1924, 109, 166, 176, 193); Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник, књ. 2, Пос. изд. СКА, Београд 1939, 98–99; Архиепископ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 95–99, 294 (= Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских; Службе*, књ. 6, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. Л. Мирковић, Београд 1988, 104–106, 194); *Византијски извори* VI, 55; В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Гласник СУД 42 (1875) 278, 301, 315–316 (= Константин Филозоф, *Повест о словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*, књ. 11, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. Л. Мирковић, Београд 1988, 96, 112, 122); А. Н. Веселовскій, *Изъ исторіи романа и повѣсти*, Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности, И.А.Н, XLIV, Но 3, Санктпетербургъ 1888, I, 84–85 (= *Повест о Тришту и Ижоти*, књ. 20, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1988, 43, 149–150); *Српска Александрида*, Критичка издања српских писаца САНУ II, св. 2, прир. Р. Маринковић и В. Јерковић, Београд 1985, 577–578 (= *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, књ. 21, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1986, 164); *Мартин Сегон*, *Писци средњовјековног латинитета*, Књижевност Црне Горе од 12. до 19. вијека, Цетиње 1996, 229, 252.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, Уметнички преглед 5 (1938) 138–141; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 267; Andreis – Cvetko – Đurić-Klajn, *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji*, Zagreb 1962, 533–538; A. Babić, *Fragmenti iz kulturnog života srednjovekovne Bosne*, Iz istorije srednjovekovne Bosne, Sarajevo 1972, 305–320; B. S. Stojković, *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba: Drama i opera*, Beograd 1979, 18–20.

С. Бојанин

ГОЊАЈ в. *Мере и тегови*.

ГОРА – шумски комплекс са крупним и високим дрвећем различитих врста. Гора обично покрива терен на нешто већој надморској висини. Понекад се у средњовековним изворима каже за неку гору да је *пустош*, чиме се истовремено упозорава да се ова врста шумског покривача налазила далеко од људских насеља. Из Душановог законика (чл. 123) се дознаје да је до половине XIV века сечење гора узело маха. У томе су предњачили Саси – рудари, који су секли горе, било да су оне припадале владару, било властели, па су искрчено земљиште култивисали и на тај начин присвајали. Законодавац забрањује Сасима да секу горе на властеоским поседима и да присвајају искрчено земљиште, али им ипак дозвољава да секу онолико крупног дрвећа (*гору*), колико им је неопходно за пословање. Душанов законик 123. чланом не узима у заштиту шумски покривач, већ штити право властеоске својине на неком земљишту.

Из манастирских повеља може се дознати да је једна гора била намењена да се у њој *сјеку лазови*, односно стварају обрадиве површине, друга, да се у њој *ижирују свиње*, док је трећа гора била додељена једној рударској топионици, тачније *колу гвозденом*. Економска вредност гора била је добро позната људима у српским средњовековним земљама. Господар Зете, Иван Црнојевић, приликом замене земљопоседа са породицом Остојића, узима њихов земљишни комплекс Доње добро заједно са гором, а за све то даје адекватну накнаду, тачније, како у повељи пише: **или є землꙗ, или є лозне, или гора, или вода — свеколико. А нимь дадохь заменоу шь нихь добромь воломь на Зачироу, землю за землю а лозоу за лозоу, доуб за доуб оу вѣкь и оу баштиноу.** Као што наведени цитат саопштава, гору Остојића сачињавају дубови –

крупно дрвеће, а господар затски не закида својим поданицима ни један дуб, тако да је замена поседа у свему била поштена.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 392, 618.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Цвијић, *Прилог географској терминологији нашој*, Говори и чланци, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 5, Београд 1989, 55; Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена*, Насеља и порекло становништва, књ. 24, Београд 1926, 53; Е. Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod i komentar H. Šabanović, Sarajevo 1967, 379.

М. Благојевић

ГОСПОДАР (господарь) – термин са више значења. Налази се у старим словенским језицима (руски господарь, пољски gospodarz, чешки hospodar). Домаћин, газда куће, старешина породице или породичне задруге, вероватно су најстарија значења ове речи. Господар као pater familias одговара за поступке укућана, односно сродника уколико је реч о породичној задрузи: *И ко зло учини, брат или син, или сродник, који су у једној кући, све да плати господар куће, или да даде ко је зло учинио*, предвиђа 71. члан Душановог законика.

Господарима се називају трговци, властеличићи, властела, чланови владарске породице, владари. Меропах је могао да се парничи са *својим господарем* укључујући цара, царицу, цркву и властелу (члан 139).

Дипломатичка грађа и законски споменици садрже највише података о феудалним господарима. За међусобне кривице отроци су се судили *пред својим господарима* (члан 103). Законик наређује властеоским људима који су прешли на црквена имања и катуне да се врате ранијем господару (члан 22). Драстична казна следила је зависном човеку који је побегао од господара (члан 201). **Ако ли є кметићь комꙋ дꙋжань, тада неговь господарь има ѡ нега правдꙋ ꙋчинити и оправꙋ**, предвиђа Пољички статут (члан 72d). Казна за *потку* (в.) плаћала се *цару половина, а господару половина чије буде село* (члан 77 Душановог законика). Уколико попа без баштине феудални господар *не усхрани по закону*, он је могао да потражи другу парохију (члан 65). Војвода Петар и кнез Никола с поносом истичу да су *господари русашки*.

Извори бележе дубровачке трговце као господаре отрока и ђетића. Према повељи краља Милутина, за преступе отрока није одговарао његов господар, али за *крв*, господар је био дужан да изручи *ђетића* или да плати вражду.

Господар је често владарски атрибут. Закључујући уговор са Дубровником, краљ Радослав се надао повратку на престо: *ако ми Бог да и буду господар како сам био*. Господарима се називају околни владари. *И многа имања господара тих узех*, наводи се у аутобиографском исказу цара Душана уз Законик. *Светопочившег* кнеза Лазара Дубровчани се присећају као *господара Србљем*. Исту титулу и исти атрибут садржи и народна песма:

Бранећ, госпо, свога господара,
господара славног кнез Лазара.

За време првог пада Српске деспотовине, Дубровачка општина примила је на чување благо *славнога господина деспота Ђурђа, господара Српске земље*.

Повеља о трговачким повластицама Дубровчана предвиђа случај ако би султан Мурат II имао размирице са *источним и западним господарем*. Иначе, ћириличке исправе бележе султане као *велике господаре*.

Термин господар постаје део владарске титуле. Она је најпре ушла у интитулацију феудалних моћника који су самостално иступали. Херцег Стјепан Вукчић Косача, поред осталог, називао се *господар хумски и приморски*. Следио га је син Владислав. Господар се два пута наводи у интитулацији последњег Балшића: *Ја, самодржавни господар Балша, по милости Божијој дука велики и господар земљи зетској*. Господар је владарска титула Ивана Црнојевића који се потписивао као *господар зетски*. Исти је натпис на његовом печату: **Ивань Црьноевикь господарь зетски**.

За турске власти бегове и спахије звали су господарима, а током Првог српског устанка звали су „господарем Црног Ђорђија, и остале поглаваре и војводе, који су власт у рукама имали. Тако се ова ријеч говорила у Србији и за владања Милоша Обреновића првијех година, али послије он заповиједи да се господар не зове нико осим њега, и тако на остале старјешине пријеђе име господин".

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 19, 52, 116, 184, 362, 386, 406, 441, 534, 556; В. Јагић, *Статут пољички*, 79; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 162, 192, 253, 457, 496, 497, 583, 584, 617, 625, 720, 781; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 26, 78, 85, 93, 130, 170, 193, 206, 210, 215, 219, 226; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, I–2; Н. Радојчић, *Законик*, чланови: 22, 65, 71, 77, 103, 115, 117, 139, 145, 147, 149, 157, 159, 173, 174, 201.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*; *Rječnik JAZU*; А. Золтан, *К предыстории русского „государь"*, Studia slavica, Academiae scientiarum Hungaricae 29 (1983) 71–110.

Р. Михаљчић

ГОСПОДИН – владарска титула настала за владавине краља Милутина као замена за краљевску титулу. Повлачећи се са престола после уговора у Дежеву 1282. године, краљ Стефан Драгутин изгубио је право на круну, јер је млађем брату Милутину предао сва владарска знамења. Додуше, у страним, понекад и у домаћим изворима, Стефан Драгутин се јавља као краљ, али после уступања престола званично није носио краљевску титулу. Потписивао се као *господин Стефан*, како је забележен и у једном запису са краја XIV века.

Јачањем обласних господара, скромна, неупадљива титула господин, стицала је владарска обележја и попримала својства државности. Носио ју је Вук Бранковић који је своју област образовао у старим српским земљама где се нису додељивала висока византијска достојанства. На његовом печату утиснут је натпис *господин Вук*. Ђурађ Страцимировић Балшић истицао је да је *самодржавни господин... све зетске земље и поморске*. Пошто је била у сродству са Немањићима, на звучна византијска звања стекла је право властеоска кућа Драгаша. Међутим, после смрти цара Уроша, Константин Драгаш био је осуђен на скромну титулу господин, иако су му отац и брат носили достојанство деспота. Са неупадљивом титулом господин, обласни господари образују независне државе и изграђују владарску идеологију по угледу на Немањиће и Котроманиће. Звања која се често срећу у средњовековној Србији и Босни, налазимо и код Александра, *господина* Канине и Валоне.

Формула *господство ми*, која се среће у исправама, очигледно је проистекла од титуле господин као спасоносна замена за сложенице *краљевство ми* и *царство ми* (ἡ βασιλεία μου) на које великодостојници, без звучних титула, нису имали право. У складу са звањима која су носили, формулу *господство ми* налазимо у повељама Стефана Драгутина, Вука Бранковића, Константина Драгаша, кнеза Лазара, војводе Радослава Павловића, херцега Стјепана Вукчића Косаче, затим Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, иако су они као деспоти имали право на формулу *царство ми*. Међутим, узвишене сложенице деспот Стефан се одрицао повремено, а деспот Ђурађ стално.

Намењена угледнима и моћнима, реч господин током средњег века попримала је особено место у владарској идеологији. Готово је неизбежни део интитулације, а придодаје се уз владарске титуле великог жупана, бана, краља, цара, кнеза, деспота, великог војводе, херцега. Налазимо је и уз нижа звања, а она обавезно прати титуле црквених великодостојника.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, ИГ 1–2 (1994) 29–36.

Р. Михаљчић

ГОСТ – **1.** У основном значењу, као и данас, посетилац (hospes, visitator). У Хиландарском и Студеничком типику *манастирски гост* је окружен пажњом, њему се припрема *све како треба*, приређују се различита јела и боља пића. У повељи која има одредбе типика за манастир Дренчу (1382) забрањује се посебно узимање хране у келији, чак и игуману, осим благословеног узрока: *с гостом таковим или болезни ради*. И у много каснијој повељи за Кастамонит (1433) за госта се предвиђају изузеци: *када се пригучи некој гост добар човек да му се однесе вино по трапезе у келију и да му се послужи колико рече игумен*. Манастир је, по тим истим одредбама, дужан свакога ко дође *примити с почастију и упокојити и одпроводити*, јер је то прва почаст и полза браћи која живе у манастиру.

У пренесеном значењу се гостом назива не само онај који краће или дуже борави у туђој кући, или манастиру, него и онај који посећује земљу. Краљ Владислав све Дубровчане сматра гостима и обећава *гостима дединим и очиним и мојим* да ће их држати у свакој правди као што су то чинили његов дед и отац. Касније се у Србији осетила потреба да се прави разлика међу бројним гостима са ра-

зличитом дужином боравка. Тако се у повељи кнеза Лазара за Дубровчане (1387) прописује да они који су се *забаштинили* у Новом Брду треба да зидају град и да га чувају (в. *градозиданије*, в. *градобљуденије*), док они *који су гостје и нијесу се забаштинили*, да им је на вољу како хоће. У повељи Вука Бранковића и његових наследника иста одредба се везује за њихове градове.

У Душановом законику гост се употребљава у широком значењу путника: *и всаки гост и трговац и Латинин да доходи к првим стражам*, које су дужне да га пазе и предају следећим стражама. Гост је и сваки онај који је одсео код *стањанина* (в.), који сноси одговорност за поверене ствари. Странци се сматрају гостима у Дубровнику и позивају се да буду сведоци код важнијих правних послова Општине: *и тије наши властеле призваше по обичају гостје људи за сведочбу* (в. *добри људи*).

2. Гост је титула достојанственика у босанској цркви (в. *патарени*). Порекло овог назива није се дало утврдити. Нема аналогије у дуалистичким црквама ни на Истоку ни на Западу. Сигурно је да у хијерархији долази иза *дједа* (в.) а испред *старца* (в.). Деловање појединих гостију везано је за *хиже* босанских крстјана (domus paterenorum). Задавање вјере (в. *вера 4*) обављено је 1322. *у гости великога хижи у Радослали (Радослава)*. Други неки достојанственици истог ранга живели су на двору обласних господара, као што је био случај са познатим гостом Радином, који је био дугогодишњи саветник херцега Стјепана.

ИЗВОРИ: *Списи св. Саве*, изд. В. Ћоровић, Београд – Ср. Карловци 1928, 116; С. Новаковић, *Законски споменици*, 552, 762; Н. Радојчић, *Законик*, 67, 74: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 14, 100, 121, 138, 152, 202; II, 16, 60, 64, 68, 77–79, 122, 139, 140, 146, 147, 151–156.

ЛИТЕРАТУРА: П. Ћошковић, *О гостима „цркве босанске"*, Историјски зборник Института за историју у Бањалуци 4 (1983) 7–40.

С. Ћирковић

ГОСТИОНИЦА (taverna) – крчма, где се свраћало на пиће. Према Синтагмату Матије Властара, свештеницима није било дозвољено да улазе у крчму. Српска народна песма пева како и краљ Марко одлази у крчму да пије хладно вино. „Гостинница" из Студеничког типика није гостионица, већ *странопријемница* (в.).

У Котору се у првој половини XIV века, поред крчмара (tabernarius), помињу и крчмарице (tabernaria). И у дубровачким крчмама већином су послуживале жене. Гостионица није albergo, као што то сматра Константин Јиречек.

Дубровачки извори помињу гостионице у Дријевима, а гостионичаре у рудницима Фојници и Сребреници.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 37; Л. Мирковић, *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога*, Београд 1939, 99, гл. 38; A. Mayer, *Kotorski spomenici* I, *Prva knjiga kotorskih notara od godine 1326–1335*, Zagreb 1951, 996(334); 1002(337); 1072(361); *Студенички типик*, Београд 1992, 162.

ЛИТЕРАТУРА: C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen Serbien*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Bd. 52, 2 Abhandlung, Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts III, Wien 1914, 70; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 294–295, 311; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 271.

Д. Ковачевић-Којић

ГРАД – Институционална шароликост једна је од најважнијих одлика градских насеља у средњовековним српским земљама. Она се унеколико одражава и у терминологији означавања насеља: *град* (**градь**) – подразумева постојање утврђења и административну примарну функцију; *трг* (**трьгь**) – првобитно свако место на коме се обавља трговина, затим део насеља, па коначно тип градског насеља у коме трговина представља примарну функцију; *варош* (**варошь**) – највероватније од мађарског vár, израз који се појављује тек у XV веку, и чије су паралеле suburbium и **подьградиѥ**.

Развитак градова, много раније од појаве поменуте типологије, већ је био кренуо различитим правцима. Гашењем богатог урбаног живота касне антике на Балкану ишчезле су претпоставке за јединственост тог развитка. У источним областима Полуострва дошло је до релативно брзог оживљавања старих центара, поготову и углавном после византијске реокупације из 1018. године, при чему се они јављају у новом руху и често под новим именом: Сингидунум/Београд, Виминацијум/Браничево, Наисус/Ниш, и сл. На западу, почев од територије западне Србије, тај процес није наступио, тако да видљиве разлике у градском животу двају делова унутрашњости Балкана опстају до средине XIV века. Извесно уједначавање прилика у градовима доноси појава *Саса* (в.), као и ширење дубровачке трговине у унутрашњости. Почев од Брскова (1254), као првог њиховог упоришта, Саси-рудари постепено су проширили своју делатност на равно 30 градова. То је постигнуто знатним укључивањем домаћих људи у одговарајуће пословање, тако да израз Сас губи етнички смисао и означава људе са аутономним статусом, добијеним на основама тог пословања. Трговци из Приморја првенствено су Дубровчани, од којих се многи стално настањују у унутрашњости, где уживају одређена аутономна права која штите њихово пословање. Због ове заштите долази чак и до образовања мешовитих судова. Рударска и трговачка аутономност доноси одређену уједначеност, али само у сопственим, одвојеним доменима. Постојање различитих правних система и аутономија онемогућава стварање градске самоуправе јединственог типа за целу земљу. Овој слици треба додати велики број малих градова који нису повезани са рударством, а вероватно у знатнијој мери ни са трговином, чије уздизање је видљиво у XIV и XV веку, и за које је тешко рећи како изгледа њихово функционисање. Такође, у великом таласу освајања српска држава је обухватила знатан број византијских утврђених градова, са аристократским породицама као водећим слојем, градова који су остали неасимиловани, али и без аутономног статуса. У таквим околностима, приморским и рударским градовима управљају владарев делегат (кнез) и локални самоуправни орган (често се помињу 12 пургара). У приморским градовима развија се патрицијат и појављују градски статути (XIII/XIV век), појаве којих нема у рударским градовима окруженим подручјима са важећим правом српске државе. Новоосвојеним византијским градовима управљају кефалије или кнежеви, при чему се установа кефалије постепено проширује и на градове у старим српским земљама. Градска управа је свуда била прилично једноставна, без неког значајнијег чиновничког апарата. Већину послова обављали су тзв. цариници, тј. закупци градских прихода, што није погодовало развитку локалне управе. Потврђено је постојање градских печата, али не и градске куће као административног центра. У последњим деценијама пред пад државе у неким од градова (нпр. Ново Брдо) отварају се могућности да постану и културна жаришта.

ЛИТЕРАТУРА: K. Jireček, *Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, *Historisch-geographische Studien*, Prag 1879 (= Зборник КЈ I, 205–303); С. Новаковић, *Град, трг, варош. К историји речи и предмета који се њима казују*, Наставник 1892 (= *Из српске историје*, Београд 1966, 144–161); Г. Чремошник, *Дубровачки конзулати у Србији до Душановог времена*, ГЗМ 41 (1929) 81–94; К. Јиречек, *Историја Срба* II; И. Божић, *Српско грађанство у средњем веку*, Настава историје у средњој школи 1, 2 (1951) 106–117; P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja*, GZM 18 (1963) 179–194; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I–II, Београд 1955–1962; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978; Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968) 419–439; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; J. Kalić, *Byzanz und die mittelalterlichen Städte in Serbien*, Akten des XVI. Internationalen Byzantinistenkongresses II, JÖB 32, 4 (1984) 5–40; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 5–40; Д. Ковачевић-Којић, *О кнезовима у градским насељима средњовјековне Босне*, Радови ФФС 6 (1971) 333–345; Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем веку*, ИЧ 22 (1975) 45–74; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978; *ИСН* I, 357–388 (М. Благојевић); II, 100–108 (Д. Ковачевић-Којић); С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964; S. Ćirković, *Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 2, Stuttgart 1979, 41–69; С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, 259–276; С. Ћирковић, *Урбанизација као тема српске историје*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 9–20; Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, н. д., 21–34; Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, н. д., 35–50; Б. Ферјанчић, *Манастирски*

људи у византијском и српском граду, н. д., 51–66; М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, н. д., 67–84; Р. Ћук, *„Колоније" у српским средњовековним градовима*, н. д., 85–96; Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, н. д., 113–124; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, н. д., 125–138.

Љ. Максимовић

ГРАДАЦ – место са остацима утврђења. Према топографским одликама и са лингвистичког становишта то је синоним за *градину* (в.) или *градиште* (в.). Као топоним на подручју Србије јавља се релативно често и готово по правилу означава локалитете са остацима античких или рановизантијских тврђава (Велики Градац код Доњег Милановца – античка Taliata, Градац у Калишту код Пожаревца и сл.), а само изузетно средњовековних, чије је име заборављено. У појединим случајевима овај топоним прелази и на ближу околину. Такав случај је са селом Градац и истоименим манастиром из XIII века, који су добили име према остацима рановизантијске тврђавице на локалитету, сада означеним топонимом Петров крш. У околини Ваљева са остатака касноантичког утврђења овај топоним је прешао на оближњу речицу, а таквих примера има још.

ЛИТЕРАТУРА: В. Поповић, *Албанија у касној антици*. Илири и Албанци, Београд 1988, 201–250; Ј. Калић, *„Градац" у Ваљеву*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 11–22.

М. Поповић

ГРАДИНА – доминантан, теже приступачан вис, заравњен на врху са траговима утврђеног насеља или тврђаве. У појединим случајевима то је само топографска ознака за положај који својим обликом подсећа на остатке порушеног утврђења. Топоним је релативно чест у брдско-планинским подручјима централног и западног Балкана, где је до сада евидентирано преко две хиљаде градина. Најчешће су у питању праисторијски локалитети, а потом налазишта са остацима касноантичких фортификација. Средњовековни локалитети под тим називом знатно су ређи, и то су обично они са слабије очуваним системом фортификација, који готово по правилу припадају старијим епохама средњег века.

У археолошкој науци овим термином означава се одређени тип праисторијских насеобина са траговима земљано-палисадних, односно камених, сухозидних фортификација или природно заштићених одликама рељефа. Њихова основна одлика је доминација околином и постојање услова за лако организовање одбране. У хронолошком погледу градине су типичне за метално доба праисторије. Најстарије потичу из енеолита, односно раздобља насељавања Индоевропљана на овим подручјима. Раст или опадање броја градинских насеља у појединим епохама у корелацији је са временима несигурности и мирним раздобљима. Најчешћи облици јесу: градине на платоу издвојеног брега са једноструким или вишеструким бедемом односно сухозидом; градине на крају рељефне греде, издвојене бедемом, а у појединим случајевима и ровом; градине на површи уз руб стрмих стена, брањене са приступачне стране полукружним земљано-палисадним сухозидним бедемом.

ЛИТЕРАТУРА: A. Benac, *Utvrđena praistorijska naselja u zapadnom dijelu Jugoslavije*, у: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali XXII, SADJ, Novi Sad 1986, 22–34; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* 1, Sarajevo 1988, 82–84.

М. Поповић

ГРАДИШТЕ (рус. городище) – остаци утврђене насеобине или тврђаве, најчешће на доминантном, природно брањеном вису. Према топографским одликама и лингвистички то је синоним за топоним *градина* (в.), као црквина–црквиште, манастирина–манастириште и сл. али се јавља и као ознака за археолошке локалитете у равним пределима. За разлику од градине, градиште је чешће у областима источног Балкана, односно на подручју Македоније, Бугарске и Румуније. Код нас се јавља релативно ређе (Велико Градиште – антички Pincum, градишта код Пирота и у околини Власинског језера).

У археолошкој науци термином градиште означава се врста ранословенског утврђеног насеља, карактеристична за подручја ниских брегова или низинске мочварне пределе. Уобичајена су појава на подручјима која су насељавали Словени (Русија, Украјина, Чешка са Моравском, Пољска и источне области Немачке). На простору претходне Југославије, према досадашњим сазнањима, ранословенска градишта су веома ретка. Углавном су евидентирана на подручју Посавине: у околини Дервенте, Босанске Градишке, у Маховљанима код Бањалуке и у Мрсуњском лугу код Славонског Брода, али нису систематски истраживана. Према налазима из осталих словенских земаља, где су градишта детаљније проучавана, постоји јасна слика о фортификацијама и уопште о архитектури ове врсте насеља.

Најбоље сведочанство о изгледу ранословенског градишта забележио је, у другој половини X века, јеврејски путописац Ибрахим ибн Јакуб: *Тако Словени граде највећи део својих градишта: потраже ниске лугове богате водом и рогозом и назначе тамо округло или четвртасто место, према томе какав облик желе дати тврђави а и према пространству места. Око тога места ископају јарак, а од избачене земље наслажу бедем тако да је даскама и трупцима утврде и набију док зид не достигне жељену висину. Затим се на страни где им се чини најподесније одмере врата којима се прилази по дрвеном мосту.* Поред оваквог равничарског типа окруженог воденим ровом постојала су градишта, слично грађена, и на бреговима изнад река. Уз основно брањено језгро код већих насеобина грађено је више одбрамбених линија са земљаним бедемима и палисадама, а постојале су и унутрашње просторне поделе.

ЛИТЕРАТУРА: L. Niderle, *Slovenske starine*, Novi Sad 1954, 109–123; П. А. Раппопорт, *Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв.*, Москва – Ленинград 1956; J. Herrmann, *Die Slawen in Deutschland*, Berlin 1970, 147–187; Н. Милетић, *Рани средњи век*, у: Културна историја Босне и Херцеговине, Сарајево 1984, 394–395.

М. Поповић

ГРАДОБЉУДЕНИЈЕ – обавеза зависног становништва која је подразумевала чување града, односно обезбеђивање страже и одбране града и у ратним и у мирнодопским условима. Градобљуденије је подразумевало даноноћно давање страже од стране становника града и околне жупе. Често су у повељама обавезе *градозиданија* (в.) и градобљуденија повезане и називају се упрошћено *град*. Ова обавеза градског становништва била је нарочито актуелна у пограничним областима и новоосвојеним градовима изложеним ударима непријатеља, какав је био случај у време Душанових освајања. Обавеза становника градских насеља да учествују у чувању и зидању града види се из повеља кнеза Лазара и Вука Бранковића за Дубровчане (1387), где се дужност „да зиге град и да чува" намеће онима који су се забаштинили, док је онима који су гости остављено на вољу. Градобљуденије као и градозиданије били су обављани не само на државном нивоу већ и на властелинским територијама и добрима. У српским владарским повељама, приликом даровања манастирима одређених поседа, често је локално становништво ослобађано обављања обавеза градозиданија и градобљуденија.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* VI, 504; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 192; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 121, 138, 202; II, 16.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 115; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 27.

М. Шуица

ГРАДОЗИДАНИЈЕ – обавеза зависног становништва која је подразумевала изградњу, утврђивање града или обнављање разрушених грађевина. Иако је постојала и раније, масовност и пуна примена ове обавезе долази до изражаја у XIV веку, нарочито у време цара Душана, када се утврђују и обнављају заузети византијски градови. По једном сведочанству византијског цара Јована Кантакузина, на обнављању града Бера (Верија) учествовало је чак 10 000 људи. У оваквим великим градитељским подухватима учествовали су не само грађани дотичног града и жупе, као што је случај са градом Бером, већ су довођени из других крајева државе. Том приликом становништво које је учествовало у градозиданију било је смештено у логорима ван зидина града. Душанов законик у 127. члану прописује обавезу градозиданија на основу кога су грађани одређеног града или становници његове жупе били задужени за изградњу и поправке града односно утврђења. Обавеза становника градских насеља да учествују у зидању

града види се из повеља кнеза Лазара, Вука Бранковића и њихових наследника, по којима је Дубровчанима наметнута обавеза **тизи да зигю градь и да чꙋвaю** ако су се забаштинили, док је гостима препуштено да у томе учествују ако желе.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 334; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–II; Н. Радојчић, *Законик*, 67,124; *Византијски извори* VI, 503–506.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 115; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 27, 61.

М. Шуица

ГРАЂАНИ (**грагіани, граждани**) – назив за становнике града. У очуваној грађи највише се употребљава за житеље приморских градова тако да обухвата све социјалне категорије, укључује и пучане и градску властелу. Некада се грађанин као поданик градске општине супротставља странцу: *такој странцијера такој грагјанина нашега* (1438). Некад се схвата врло широко и у преносном значењу употребљава и за онога ко је добио право грађанства, иако не станује у граду. Примајући властелу из залеђа за грађане, Дубровчани им додељују право: *и да се буду звати наши грагјане*. У грађи на српском језику није препознато оно уже значење тога термина које сусрећемо у трочланој подели: nobili – cittadini – popolari. Међутим, у градским насељима у унутрашњости се дешава да се име *грађани* у ужем смислу употреби за *пургаре* (в.), чланове аутономног већа насеља, који се службено зову и cives jurati или borghesani (ово последње обично значи становнике трга уопште). Један Дубровчанин се 1428. жалио на другога што му дође: *у кућу у подне у моју з грагјани и с пристави и свеза ме*. Редовно се *грађанин* противставља *жупљанину*, као у новобрдском закону деспота Стефана (1412). У турско доба наилазимо на слично подвајање: *варошанин – сељанин* (в. *варош*), а за становнике Сребрнице и на назив *миштани* (од место). Термин грађанин је прихваћен врло рано у односу на становнике Цариграда и урбанизоване Византинце, а сасвим је особена употреба код писаца XIII века који говоре о *грађанину вишњег Јерусалима* (Доментијан).

Веома је тешко на основу расположивих извора препознати социјалну реалност која се крије испод речи *грађанин* или *грађани*. Ситуација је јасна једино у највећим приморским градовима, где се морају разликовати: *градско племство* (в. *патрицијат*), обичан *пук* и становништво градског дистрикта састављено од сеоских житеља (в. *посадници*). Претварањем скупштина грађана у велика већа и њиховим затварањем, ограничавањем на мали број породица за које се резервишу све важније функције и службе у граду, приморски градови су добили дубоко подељено друштво; у њима се у маломе рефлектују поделе карактеристичне за феудалну епоху. Случај приморских градова упозорава да се статус становника утврђује у оквиру појединачног града и да зависи од његове економске снаге, његовог уређења и законодавства. То се мора имати на уму кад се трага за *грађанством*, неком врстом српског трећег сталежа.

Грађани приморских градова од Дубровника до Скадра у значајном броју живе и делају у градовима и трговима у унутрашњости. Задржавајући се дуже или краће у трговачким или рударским местима, они су били *гости* (в.) или би се *забаштинили* стекавши непокретну имовину (зграде, земљиште, делове у рудничким постројењима). Само ови други су били обавезни да са домаћим становништвом деле терете. У повељама се изричито спомиње обавеза *да зиђе град и да чува* (в. *градозиданије*, в. *градобљуденије*), а из других извора знамо да су плаћали и опште државне дажбине.

И кад су се *забаштинили* грађани из приморских грдова (в. *Латини*) су остајали странци, којима је општи положај био регулисан повељама додељеним матичном граду од стране српских владара (в. *уговори*). Наставили би да се покоравају законима свога града и да међусобне спорове решавају пред његовим властима. У споровима са локалним становништвом извођени су пред мешовити суд састављен од једнаког броја Дубровчана и домаћих људи. Подвојеност утемељену на принципу персоналности права појачавала је верска разлика: Латини су били католици и у трговачким и рударским насељима имали су своје цркве и свештенике (в. *парохије*). На другој страни, подвојеност је била ублажена тиме што су они Латини, који су били предузетници у рударству, укључени у рударску општину, што су у њој вршили значајне функције (нпр. кнеза или цариника) и што су потпадали под исту јурисдикцију као и локални становници, али само у кругу надлежности органа и судова по рударском праву. Из сачуваних извора се види да су Дубровчани своје ортаке (в. *трговачка друштва*) и сараднике препоручивали за грађане Дубровника, тако да је стварана категорија *оних који се Дубровчанима називају*, локалних житеља којима је додељено дубровачко грађанство. То је проузроковало тешкоће у локалној јурисдикцији па је деспот Ђурађ у један мах тражио да се направи списак оних који су Дубровчани у Сребрници.

Трајно присуство Латина јачало је привреду градских насеља, увећавало је број њихових житеља, али није доприносило образовању специфичног градског друштва, већ постојећим поделама додавало је једну нову, која се тешко могла превазићи. Код градских насеља у унутрашњости Балкана разликовали су се рударски тргови, којима је обележје давало мноштво просторно раштрканих и сиромашних рудара, и градови настали у доба византијске власти (Браничево, Београд, Ниш, Призрен и др.), често на темељима старих римских градова, или освојени од Византије у периоду експанзије у XIII и XIV веку (Скопље, Прилеп, Охрид и др.), у којима је било седиште власти, војске, црквене хијерархије, у којима су по византијском обрасцу живели угледници и богаташи. Припадници владајућег слоја овде нису живели изван градова у замковима, већ у градовима, у које од средине XIV века и владари смештају своје резиденције (в. *двор*). У овој категорији градова грађани и њихова својина имали су посебан статус. То се види из повеље цара Душана за властелина Иванка Пробиштитовића (1350) који је у Штипу сазидао цркву и обдарио је земљиштем: *што си јест купил изван града земљу и виноград*е, *вину грацку земљу од граждан*. Грађани су, дакле, имали земљу у *градском метоху* која је била у промету под условима различитим од земљишта у саставу *властелинстава* (в.). Ипак, у овој категорији градова житељи су могли бити заједно са имовином поклоњени појединим манастирима са обавезама плаћања и работања. *Градски ваздух* овде није обезбеђивао слободу.

У овој категорији градских насеља били су међу житељима заступљени сви слојеви од зависних људи до великаша. У рударским и трговачким насељима сусрећу се помени *властеле* и *старешина* (anziani), али контекст је такав да показује да је реч о пургарима, официјалима, градским властима, а не о припадницима патрицијата. Једини изузетак се налази у једном писму дубровачке владе дуки од Фераре из 1481, где су два грађанина Новог Брда представљени као властела Новог Брда – çintilomeni de Nova Monte.

Податак је усамљен, потиче из времена турске власти и није засада потврђен неким другим извором, па питање о евентуалном патрицијату рударских места мора остати отворено.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 83–91; И. Божић, *Српско грађанство у средњем веку*, Настава историје у средњој школи 2 (1951) 106–117; Ј. Калић-Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САН 266 (1961) 87–128; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978; Љ. Максимовић, *Корени и путеви настанка патриџијата у Византији*, Градска култура на Балкану (XV–XIX век), Београд 1984, 19–55; *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, ed. B. Krekić, Berkeley – Los Angeles – London 1987; *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Београд – Смедерево 1992; С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 185–196, 240–276.

С. Ћирковић

ГРАМАТИК (**граматикь, граматигь**, γραμματικός) – у српској средини у средњем веку представља синоним за дијака или преписивача у најширем смислу.

Ово звање се ретко среће у средњовековним српским канцеларијама. Граматик Десоје служио је босанског бана Нинослава, а Степан Бенчулић је обављао дужност канцелара Дубровачке општине (**граматик wпкине дꙋбровачке**). Ћириличке исправе за Општину је писао и Маринко *граматик*. Изгледа да је граматик поседовао виши степен образовања од дијака. Теодор Спан, који је 1263. године за Доментијана преписао Шестоднев, потписао се као граматик. Владислав, познати преписивач треће четвртине XV века, потписао се у својим зборницима из 1456, 1469. и 1473. године као дијак, а у зборнику из 1479. године као граматик. Воисил Граматик преписао је у другој половини XIII века једно јеванђеље (*Сврљишки одломци*); Јован Граматик преписао је 1385–1395. године *Добротољубије*.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 24, 103; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 6, 45; I–2, 445.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XIV. Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, Глас СКА 106 (1923) 50–96; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 36–37.

Т. Суботин-Голубовић

ГРАМАТИКА – Средњовековни извори о језичким питањима, према сачуваним сведочанствима у српском писаном наслеђу, као и код свих православних Словена, били су снажно обојени религиозним, христијанизованим начином мишљења. У значајном делу, они су преузети из Византије, али у суженом избору, у коме су прихваћени општији, идејни оквири, а мање (или знатно касније) прилази аутора у чијим делима је испољено познавање античких учења. Али без обзира на то да ли су само преузети или су их аутори допуњавали сопственим схватањима, извори укупно сведоче о трајном занимању за језичке проблеме. Полазишта су била разноврсна и кретала су се у широком луку, од метафизичких преко мистеријских до филолошких. Првобитну основу, која свакако не припада филолошком начину мишљења тог времена, чине тумачења о сакралности језика и речи, о пореклу, старости и природи појединих језика. У току развоја, она су дограђивана књижевним и естетским схватањима, поучним и морализаторским, али су била и непосредно укључена у одбрану историјских права и интереса, вршећи трајни утицај на списе који следе, у већој мери на старије, али и на оне где се већ појединачно расправљају језичка питања. У почетку је брањено право на језик да би се сазнала божанска реч, а потом захтевано да се поуздано преносе текстови који омогућавају да се потпуније схвате духовне поруке и најдубље догматске тајне. По пореклу најстарији јесте апокриф о „Вавилонској кули“ који се под насловом *Откровење Варухово* налази у Зборнику попа Драгоља из треће четвртине XIII века.

Списи о пореклу словенске писмености, који су са старословенским књижевним наслеђем унети у српске преписе имају и полемички карактер. То су: *Житије светог Ћирила* од непознатог аутора, *Проглас Јеванђеља* Константина Преславског, друга редакција Климентове *Похвале светом Ћирилу*, спис *О писменех* Црнорисца Храбра. У српском наслеђу, сви су сачувани у више, текстолошки исправних преписа, а њих допуњавају и похвалне службе Ћирилу и Методију. Прворазредан значај придаван је проблему тријезичника, делима у којима се оспорава искључиво право хебрејског, грчког и латинског језика, а брани право на богослужење на словенском. Друга важна тема је словенско писмо, брзина којом је оно створено од стране Ћирила и сагласност слова са гласовима словенског језика. Овој групи текстова припадају и *Азбучне стихире на Рођење и Крштење Христово* (два низа), на основу којих се, поред списа *О писменех* и старословенских текстова, и реконструише састав најстарије словенске азбуке.

Српском преводиоцу, који је користио више византијских извора, приписује се расправа *Осам врста речи, колико говоримо и пишемо*. У расправи је набројано осам врста речи, али излагање обухвата само именицу и глагол а само узгред глаголски придев и члан. На основу језичких особина и српских имена, настанак расправе датиран је XIV веком. Из овог времена је и српски превод *Дијалектике* Јована Дамаскина, где се у неколико филолошких чланака излажу и на српско-словенски преводе лингвистички термини.

Између 1423. и 1426. године настаје најобимнија теоријска и филолошка расправа – *Сказање изложено о писменима* Константина Филозофа, познатија као *Сказаније о писменех*. По налогу деспота Стефана, Константин је требало да „разобличи кварење“ светих књига о којима „није старање довољно“. Полазећи од учења Манојла Мосхопула, Константин саставља обиман ортографско-граматички трактат. У расправи се не даје предност реформи него у већој мери срећивању и нормирању претходне праксе. Кроз анализу састава азбуке, надредних и интерпункцијских знакова испољава се конзервативан поглед на писменост, у чему и леже узроци неуспеха у примени његових правила у пракси. У основи, његова граматичка правила укључивала су се у шири покрет којим се, на целом јужнословенском простору, ишло ка исправци старијих превода и пажљивијем превођењу нових византијских текстова.

У другој половини XV века Константинов спис је прерађен и скраћен а та компилација преписана је у већем броју зборника из XVI века. Такође из XV века је и *Посланица ђакона Григорија о језику*. Размењујући књиге са својим духовником Григоријем, ученик Григорије исправља искварен текст једног јеванђеља, посебно разрађујући упутства за примену и правилну употребу надредних знакова.

Са краја XVI века сачуван је зборник са граматичким списом *Начело оксиару* – каталог са преко хиљаду речи распоређених према надредним знацима.

Списима у којима је на различите начине систематизована филолошка грађа требало би додати многобројне лексикографске забелешке на маргинама, као и напомене писара, редактора и преводилаца у записима о језичким проблемима на које скрећу пажњу читалаца.

ИЗВОРИ: К. М. Куев, *Черноризец Храбър*, София 1967, 207–210; Б. Јовановић-Стипчевић, *Марчанска варијанта „Сказанија о словесех“, Црнорисца Храбра*, Slovo 14 (1964) 52–58; *Ћирило и Методије. Житија, службе, канони и похвале*, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1964; Б. Јовановић-Стипчевић, *Текстолошка условљеност састава и броја слова старословенске азбуке према Стихирама на Рођење и Крштење у српском препису*, Археографски прилози 3 (1981) 93–121; И. В. Ягич, *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке*, Санктпетербург 1885–1895, 326–365; Константин Филозоф, *Повест о словима* (Сказаније о писменех) – изводи, приредила и превела Г. Јовановић, Београд 1989, 9–25 и 39–70; Ђ. Трифуновић, *О Посланици ђакона Григорија и о звуку словенских језика*, Зборник МС КЈ 28, 1 (1980) 17–25.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност, Основе*, Београд 1994, 145–178, са претходном литературом о делима у тексту; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 49–56 и 214–216.

Б. Јовановић-Стипчевић

ГРАНИЦА – У средњем веку су границе између држава биле једно од главних обележја државности. То, наравно, није карактеристика само средњег века већ читаве историје, од појаве првих држава до најновијег доба. Као и за сваки други период, и за средњи век појам државе, државности, па и граница има посебне одлике. Једна од њихових одлика је динамичност јер су промене граница у средњем веку биле много чешће због скоро сталних сукоба и ратова, као и етничких померања.

О средњовековном схватању граница мало се може рећи јер су изворни подаци о њима оскудни и увек узгредни, а никакви нормативи за њихово уређење нису сачувани. То не значи да у Србији, као и у Византији, границе нису биле познате, обележаване, надзиране и брањене. Тако се у једном византијском спису о одбрани државе каже да онај заповедник који је задужен за пограничне области Царства и надзире значајне клисуре и пролазе, мора на све начине настојати да непријатељ у Царство не упада. Исто је било и у Србији.

У ранофеудалном периоду граница се углавном схватала као шири или ужи ненасељени појас, чија ширина је зависила од географских одлика терена. Тај појас је ненасељен или слабо насељен због честих пограничних сукоба или пљачкашких упада суседа. Изузетак су чинили делови границе који су се поклапали са природним границама (морска обала, реке, језера, планински гребени) где је гранична линија била тачно одређена. Што је интензивнији био успон српске државе у доба развијеног феудализма, то је израженија била тежња за прецизнијим утврђивањем границе у свим њеним деловима. Уз гранични појас подизан је, по угледу на Византију, систем утврђења. Некад су то била примитивна утврђења. Тако се у опису хиландарских поседа из око 1300. године помиње *трап српски* као траг ранијег пограничног утврђења. Из тих утврђених тачака се, поред чувања границе од непријатеља, надзирао и промет путника.

Ради ефикасније одбране и чувања границе у средњовековној Србији је било предвиђено посебно уређење пограничних области или жупа. Погранична област се звала *крајиште* (в.) које је имало посебне обавезе и задужења. Њима је управљао властелин који се звао *крајишник* (в.). Он је држао стални одред војске са којим је будно чувао границу. То се види из чл. 49 Душановог законика према коме је он био дужан да пресече пут у повратку непријатељу који упадне у државу и одузме му плен. Ако то не учини мора да плати штету коју је непријатељ учинио. Осим тога, властелин-крајишник је према Законику морао да чува земљу од упада гусара и разбојника из друге земље. Ако не би спречио њихову пљачку, морао је надокнадити штету седмоструко.

У време деспота Стефана Лазаревића властелин-крајишник добија титулу *војводе-крајишника* са истим и још наглашенијим војним овлашћењима због сталних упада Турака на српску територију. Поред сталног одреда он је добио право да у свом крајишту скупља тзв. *војску крајишту* и да диже зависне сељаке на *потечицу*, односно општу хајку против гусара и разбојника. Обавезе војске крајишке и потечице владар није ослобађао чак ни манастирске сељаке, што се види из повеље деспота Стефана за Лавру Св. Атанасија из 1427. Војводе крајишке је постављао сам деспот и ова појава је свакако у вези са војном реформом деспотовом која је извршена после 1409. када на место ранијих кефалија долазе војводе које су на челу нових војно-административних јединица, *власти* (в.). Крајишки систем одбране граница показао је изузетну жилавост у пружању отпора Турцима. Најбоља потврда за то је преузимање крајишког система од стране Турака и хришћанских држава Европе које су се браниле од њих. Тако су се крајиштима (крајинама) називали најистуренији делови турске територије у периоду њихове експанзије, а исто тако и одбрамбене пограничне области Угарске, Хабзбуршке монархије и Венеције.

У доба развијеног феудализма, а нарочито за време Деспотовине, државна граница постаје све више идеална линија која раздваја српску државу од суседа. Иако нема много директних извора који би говорили о повлачењу државних граница и њиховом обележавању на терену, на то нас упућују неки успутни помени. Једино из граничног подручја према млетачким поседима у Зети имамо података о граничним споровима и описе граница градских дистрикта које су постале државне границе. На основу тога се може рећи да је у доба Деспотовине државна граница у свим деловима била прецизно утврђена на границама задњег насељеног сеоског атара или објекта на терену. Сам деспот Стефан је посвећивао посебну пажњу границама своје државе. То је видљиво из поменуте војне реформе, али и из текста његовог биографа Константина Филозофа. Он описује један деспотов обилазак граница земље после добијања Београда од стране Угара. Из текста се види да је он то чешће чинио, старајући се о одбрани земље која на границама почиње постављањем пограничних стража. Нарочита пажња посвећивана је, као и раније, оним границама које су се пружале дуж пловних река. Због њиховог стратешког и привредног значаја, дуж њих су подизана утврђења са посадама за контролу границе и промета путника, а њихово приобаље се са обе стране организује у крајишки систем одбране. Такав случај је био на Сави и Дунаву као граници између Србије и Угарске. Иако је граница у принципу ишла средином реке, занимљив је био положај острва на њима јер су обе стране желеле да их поседују због важности у форсирању реке у случају напада или одбране. Поред острва од великог трговачког и војног значаја су била стална места на којима се скелама или бродовима прелазила река. То су тзв. бродови (в. *брод*) где се у мирно доба наплаћивала царина и скеларина, а у ратним приликама се ту пребацивала војска и снабдевање на другу страну. Зато су бродови били обезбеђени утврдама са посадом, а угарски краљ је приходе и надзор над њима уступао градовима и истакнутим феудалцима, међу којима је био и деспот Ђурађ Бранковић. На граничном делу Саве таквих бродова је било осам, а на Дунаву четири.

Да је граница тачно утврђивана и помно чувана најбоље сведочи пример разграничења са Млечанима у Зетском приморју. Ту је неоспорно граница утврђена на терену од села до села, од куће до куће, од објекта до објекта. То је захтевала оскудица у обрадивом земљишту као и традиција правно уређених приморских комуна. Још док је Србија била непосредни сусед Дубровника, питање винограда, земљишта и уопште територија, прецизно је решавано међусобним уговорима. Вероватно је тај принцип утврђивања граница у основи важио и за државне границе према другим суседима. Тако извори Дубровачког архива изричито казују да је део горњег Полимља припадао најпре Вуку Бранковићу а затим Деспотовини, и да је прва кућа која је на тој граници припадала Вуку, односно Србији, била кућа Прибила Кућинића у Комаранима. Она се као караванска станица помиње од 1392. до 1406. Комарани се такође помињу више пута у периоду1421–1436. као прво село Ђурђа Бранковића још пре доласка на престо. У горњем Полимљу је била и граница између земаља Сандаља Хранића и Деспотовине: западно од Комарана помиње се између 1422. и 1437. босанско село Бреза код којега је била граница између Сандаља и Србије. Помени *мимоходне царине* су такође знак да је ту била државна граница јер се ова врста царине наплаћивала на последњем пограничном тргу ако трговац жели непродату робу да изнесе у другу земљу. У изворима има примера који показују да трговци нису могли прелазити границу било где већ само на одређеним граничним прелазима где се плаћала мимоходна царина. Тако се помиње Извор у Петрушком крајишту (1427), сребренички прелаз и Костирево код Зворника (1417), где су постављани стражари, чувари прелаза. Они су водили рачуна да Дубровчани прелазе са робом само на званичним прелазима, где су плаћали мимоходну царину.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 107; II, 5–6; Н. Радојчић, *Природа византијско-српске границе од XI до XIII века*, Зборник радова словенских географа и етнолога, Београд 1932, 538– 563; М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 45–126; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије 1371–1459*, ИГ 1–2 (1987) 29–42; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 103–113 са опширном библиографијом о питању граница; А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне у XV веку*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 87–100.

А. Веселиновић

ГРБ – сразмерно нови назив за симболичку представу која је у средњовековним српским текстовима називана *знамење*. Када су Дубровчани опремали кућу дату војводи Сандаљу Хранићу, питали су га: *Какво знаменије хоћете да ви се постави на вратех ваше полаче?* Имали су у виду грб који и данас стоји на некадашњој кући Косача. Касније су се употребљавали и други термини: *цимер* према латинизираној немачкој речи за украс на шлему (cimeria), *штит* према основном делу сваког грба, *оружије* према латинском arma, од чега потиче и *вапн* или *вопн* (од немачког Wappen), коришћено у првој половини XIX века. Из руског је преузета реч *гербь*, која је из немачког доспела западнословенским посредством.

У средњем веку је појам грба био одређен правилима хералдичке вештине (ars heraldica) развијене у западној Европи почев од XII века. Грб се састојао од штита, представе на штиту и шлема постављеног изнад штита. Шлем је имао украс на врху и застор (копрену). Касније су додавани подупирачи, балдахини, круне или шешири, али то се није сматрало за неопходан саставни део грба. Знак на штиту (који се најчешће понављао као украс на шлему) састојао се од представе неког предмета, орнамента, животиње или биљке, на позадини неке од хералдичких боја, метала или крзна (црвено, плаво, зелено, црно, злато, сребро, хермелин).

Грб Бранковића – реконструкција А. Палавестре

Како Србија није била у кругу земаља у којима је хералдика поникла, грбови и хералдички симболи прихваћени су и прилагођени у току времена у околностима које нису ближе познате. Представе несумњиво хералдичког карактера (штит, љиљан, шлем) јављају се изоловано већ крајем XIII века, а целовити грбови (штит са знаком, шлем) тек у другој половини XIV века. Страни извори приписују грб српским владарима већ у првој половини XIV века. У инвентару катедрале Светог Николе у Барију на предметима које су поклонили краљеви Милутин или Дечански забележен је поред украса, представе светаца и *краљев грб* (arma dicti regis). Несумњиво хералдичку функцију имају представе шлема на новцима Стефана Дечанског и Душана. У то време се за Србију везују неки симболи преузети из

репертоара византијских украса на одећи и предметима носилаца тзв. царских достојанстава (деспот, кесар, севастократор) као што су двоглави орао, лав, василиск, а касније ће им се придружити и крст са оцилима са ратног знака (стег), ношеног пред заповедницима војске. Такви знаци дају обележје хералдици код Срба јер бивају укомпоновани у целовите грбове.

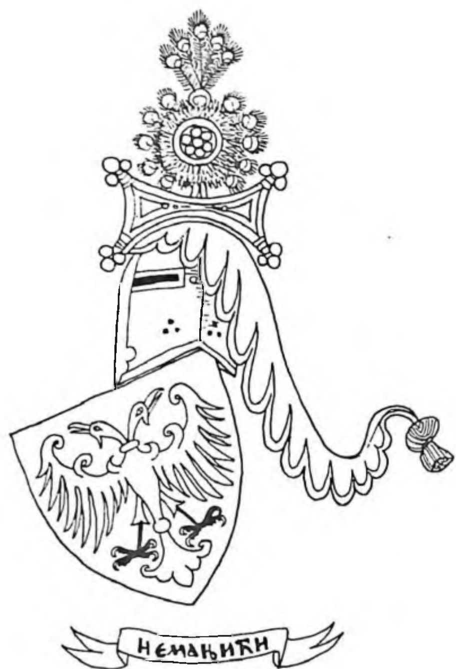

Грб Немањића – реконструкција А. Палавестре

Почев од Душановог времена употреба хералдичких симбола се шири међу великаше (шлем на надгробним плочама, зидинама, украсима рукописа и сл.). Код великашких породица друге половине XIV века се запажа да грбови постају наследни, знакови се преносе следећој генерацији (вучја глава код Балшића, двоглави орао код кнеза Лазара и сина, лав код Бранковића). Своје грбове имају и припадници градског племства (патрицијата) који их стављају на зграде, на прстење итд.

Иако нема службеног државног грба, ипак неки хералдички симболи почињу трајно заступати земљу као двоглави орао Србију (краљ Твртко га ставља као грб својих *прародитеља господе српске* уз штит са љиљанима који је грб *прародитеља господе босанске*). Деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић користе исти грб са љиљанима у коме се мењају само породични елементи: изнад шлема између рогова је код Лазаревића двоглави орао а код Бранковића лав.

Са искорењивањем великашких и властеоских породица почетком турске власти престаје и употреба грбова. Успомене на старе грбове чувају се уз фиктивне елементе у тзв. *илирским грбовницима*, зборницима земаљских, владарских и племићких грбова са широког простора од Хрватске до Албаније. Ти зборници (сачувано је преко 20 верзија), приписани тобожњем хералду (*бан од цимерја*) Стефана Душана, настали су у другој половини XVI века у Босни у фрањевачкој средини и служили су разним породицама као доказ старине и племенитости (међу њима су били и Охмућевићи из Сланог за које се верује да је израђена најстарија верзија). У тим грбовницима се за Србију и неке владарске породице везује крст са оцилима који се први пут јавља на полијелеју који је кнегиња Милица поклонила манастиру Дечанима (крајем XIV века). Тај симбол је иначе на старим картама често везиван за византијске владаре. Из грбовника је овај хералдички знак прешао у штампана дела Мавра Орбина, Павла Ритера Витезовића, Христофора Жефаровића, Јована Рајића и тако стекао велику популарност.

ИЗВОРИ: *Fojnički grbovnik*, Sarajevo 1972; I. Banac, *Grbovi – biljezi identiteta*, Zagreb 1991.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, Годишњица НЧ 6 (1884) 1–140 (= *Историја и традиција*, Београд 1982, 293–434); А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, Нови Сад 1910; L. Thallóczy, *Studien*; А. Соловјев, *Постанак илирске хералдике и породица Охмућевић*, Гласник СНД 12 (1933) 79–125; I. Rengjeo, *Novci bosanskih banova i kraljeva*, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu 55 (1943) 237–292; A. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku*, GZM 9 (1954) 87–135; Р. Марић, *Представе грба на српском средњовековном новцу*, Зборник МС ДН 13–14 (1956) 39–46; А. Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн 1958; З. Јанц, *Непознати грбовник породице Охмућевића*, Зборник МПУ 8 (1962) 61–74; А. Матковски, *Грбовите на Македонија*, Скопје 1970; P. Anđelić, *Srednjovekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970; М. Ћоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 171–183+38 снимака; G. Čremošnik, *Studije za srednjovekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*, Sarajevo 1976; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд 1982, 435–478; Д. Спасић – А. Палавестра – Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991[2]; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994; М. Милићевић, *Грб Србије. Развој кроз историју*, Београд 1995.

С. Ћирковић
С. Рудић

ГРЕХ (грѣхъ, ἁμαρτία) – **1.** У општем значењу све оно што се противи вољи Божјој или одступање од воље Божје. У свом изворном значењу грех је у ствари промашај, скретање у ништа и ништавило. Грех не постоји од вечности, односно од почетка, „јер све што је Бог створио добро беше веома". Грех се јавља као плод људске слободе, наравно злоупотребљене и неискоришћене на прави начин у складу са Божјом вољом. Грех као и зло су, дакле, настали у времену, немају онтолошко значење и вредност, а то значи да се греху и злу може одупрети и да грех није природно стање човека.

Први грех се догодио у духовном свету када су пали анђели постали ђаволи. Исто тако, први грех у човечанству подстакнут је а не наметнут, опет по иницијативи демона (Пост 3). Први грех у историји човечанства по својим негативним последицама (болест, патње, смртност) постао је наследан, „јер је плата за грех смрт, и смрт уђе у све људе, јер сви сагрешише". У својој целовитости сваки грех се тиче целокупног људског бића, обухвата и његову духовну и телесну димензију мада понекад више преовлађује једна или друга његова компонента. У Новом завету апостол Павле говори о противречности која због греха постоји унутар људског бића: „Јер не чиним оно што хоћу, него што мрзим то чиним. А кад чиним оно што нећу, већ не чиним то ја, него грех који живи у мени" (Рим 7:15,20).

Нико не може за себе рећи да је без греха, јер је без греха једино Бог. Опроштај грехова је могућ. Бог је тај који прашта грехе, а услов је искрено покајање. То је циљ и смисао Христовог доласка на свет, да нас спасе од греха и свих његових последица: проклетства и смрти. Христос је, иако лично без греха, узео на себе све наше грехе, али свакога он нас ослобађа од личног греха по мери наше вере и спремности за покајање. Грех се, с друге стране, може избећи, ако се предупреде узроци који до греха доводе, саблазни и искушења. Отуда се у српским текстовима грех спомиње безброј пута, најчешће као узрок неповољних догађаја и као побуда индивидуалних чинова.

2. У средњовековној правној терминологији израз који означава *нехат* – облик виности који настаје када је учинилац кривичног дела свестан да забрањена последица може наступити, али олако држи да до ње неће доћи. Светостефанска и Дечанска хрисовуља предвиђају случај кад манастир изгори због нечијег нехата (*и ако по греху погории манастир*; *и ако се по некојем греху нанесе погорети манастиру*...). Члан 76 Душановог законика уводи појам нехата знатно одређеније јер га противставља *умишљају* (нахвалица) – случају када је учинилац кривичног дела свестан забрањене последице, а ипак жели да је произведе. Законик говори о *попаши* учињеној из нехата (*Ако кто попасе жито, или виноград, или ливаду грехом*...) и са умишљајем (*Ако ли нахвалицом попасе*...) и предвиђа блажу казну за случај нехата. Њу ће арбитрарно одредити суд поштених људи (*да плати што реку душевници који цене*). За умишљајну попашу надокнађује се причињена штета и даје глоба од шест волова (*да плати попашу и шест волов*).

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Поповић, *Догматика православне цркве* I, Београд 1980[2], 271–298; Д. Станилоје, *Православна догматика* 1, са румунског превео епископ Митрофан, Београд 1993, 347–373; Џ. Мајендорф, *Византијско богословље*, са енглеског превела Ј. Олбина, Крагујевац 1985, 176–181; С. Новаковић, *Законик*, 192; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 35–36; А. Соловјев, *Законик*, 273–238.

Р. Поповић (1)
С. Шаркић (2)

ГРИВНЕ в. *Накит*.

ГРНЦИ в. *Керамика.*

ГРНЧАРИЈА в. *Керамика.*

ГРОБНИЦА (**гровь**, **рака**, лат. sepulcrum) – подземна конструкција намењена *сахрањивању* (в.). На подручју српских земаља јављају се у античком и рановизантијском раздобљу, најчешће као засведене конструкције за два или више покојника. У српској сепулкралној пракси средњега века гробнице су веома ретке и ограничене су искључиво на сахране владара, високог клира и властеле.

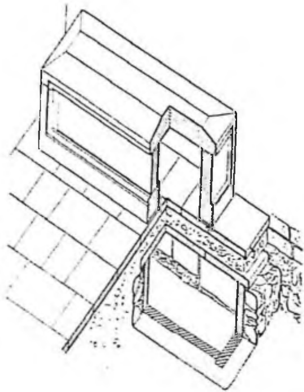

Гробница краљице Ане – Сопоћани

Када је реч о најрепрезентативнијим, владарским сахранама, то су по правилу конструкције правоугаоне или благо овалне основе, пажљиво обрађених зидова и прекривене плочама. Готово искључиво предвиђене су за једног покојника. Особени тип, намењен двојној сахрани, представља ктиторска гробница у манастиру Градац. Нешто скромније су гробнице властеле, обично конструисане од вертикално постављених камених плоча. Гробница као подземни sepulcrum, у случајевима сахрана владара и високог клира, обележава се надземним спомеником у виду *саркофага* (в.) или *аркосолијума* (в.), а у случају властеле *надгробном плочом* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: О. Кандић, *Гробна обележја у цркви манастира Милешеве*, Саопштења 22–23 (1991) 103–111; Е. Зечевић, *Истраживања гробнице краља Владислава*, Саопштења 22–23 (1991) 113–126; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.

Д. Поповић

ГРОМОВНИК – зборник у коме су написана гатања према грмљавини или трусовима. Гатања су распоређена према месецима и зодијачким знацима, који се у неким словенским громовницима повезују симболично са географским областима и појмовима. Преведени су са грчког, а најстарији српски препис се налази у зборнику попа Драгоља. По Стојану Новаковићу, „комад Громовника налази се у рукопису Нар. Библ. бр. 273 века XVI". У једном рукопису Народне библиотеке бр. 184 се каже: *Месеца нојемврија. Аште вгрмит растушти луне, то дждеве мнози и глад, пернатим погивељ и цару премењеније. Аште ли сходити луне, то джд пакостн будет. Аште ли земља потресет се, смрт многа будет. Аште тутн будет, пчелам добро и меда много...*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: В. Н. Перетцъ, *Матеріалы къ исторіи апокрифа и легенды. Къ исторіи Громника и Луника. Новые тексты. Выводы. Указатели*, Извѣстія ОРЯС VI, 3, 4, 1901; С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд 1904, 608–612; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 146–147.

Ј. Ређеп

ГРОШ в. *Новац.*

ГУБЕР в. *Простирке и покривачи.*

ГУМНО (ГУВНО) – реч прасловенског порекла, у употреби је у свим словенским језицима. Означава простор где се обављала вршидба житарица и где се одвајало зрневље од сламе и од плеве. Гумно је било ограђено место, чија је површина била од тврдо набијене земље или поплочана каменом, како семе не би пропало у земљу. Скоро свако земљорадничко домаћинство је имало своје гумно, а ако то није било могуће, онда је више њих, па чак и цело село, имало заједничко гумно. Обично се за постављање гумна бирало неко узвишено место, какав брежуљак, где је струјао ветар, што је олакшавало одвајање плеве од семена житарице.

Пошто би се обавила жетва и класје се свезало у снопове, цео урод би се допремио до гумна и саденуо у стогове. При томе се пазило да свака врста житарица буде одвојена у посебан стог. Вршидба се одвијала од половине јула до августа, односно озимих усева до празника Св. Илије (20. јул), а јарих до Св. Стефана (2. август). За одвајање семена од класја користила се најчешће људска снага. Наиме, земљорадничка домаћинства нису поседовала коње, а волови су били сувише спори за овај посао. Вршидба је почињала тако што би стабљике биле поређане у два реда, класје према класју. Потом би сељаци стали с обе стране и снажно ударали дрвеним млатом по класју. Био је то изузетно тежак физички рад и изискивао је пуно времена, те би се више домаћинстава удруживало.

Након што би се обавило млаћење жита, приступало се одвајању сламе. Она се садевала у стогове, обично одмах ту, покрај гумна. Затим се обављало *плевљење* и *житотребљење*, тј. чишћење семена од плеве и уродице. Зрневље се згртало дрвеном лопатом на гумну, потом се захватало и бацало у вис, па би плева, која је лакша, летела на једну страну, а чисто зрневље је падало на тло. Било је од изузетне важности да се ове радње добро обаве због квалитета брашна и квалитета семена за нову сетву. Меропси и сокалници Дечанског властелинства били су оптерећени и работом *ч'тице житотребљеница*, док су меропси манастира Св. Богородице Бистричке морали три дана да жању и три дана да плеве жито.

Колика је пажња била посвећена житу и гумну, види се на основу извесних законских одредби. Тако је краљ Милутин у повељи манастиру Св. Ђорђа код Скопља (1300) наредио да у случају да неко без игуманове дозволе искористи гумно овог манастира, плаћа казну од 12 перпера и одузима му се жито. Из византијског законодавства су у Душанов законик ушле одредбе о казнама које су предвиђене у случају избијања пожара у коме страда гумно, слама и сено (чл. 99, 100).

Поред житарица, на гумну се чистило и сочиво (леће) и сланутак (врста грашка). На гумну, или поред њега, често је била засађена и по која воћка.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 168; *Историја српског народа* II, 361, 379 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Земљорадња*, 25, 108, 123–128, 163.

Ј. Мргић

ГУЊ в. *Одећа*, в. *Простирке и покривачи.*

ГУСАРИ – првобитно разбојници уопште. У Душановом законику *гуса* је разбојништво, а *гусар* се као разбојник најчешће наводи напоредо са лоповом (*тат*). Тек у касније време назив је ограничен на морске разбојнике, пресретаче и нападаче на бродове, пљачкаше трговаца на бродовима и обалских насеља. У раном средњем веку Византинци за гусарење оптужују словенско становништво обала. На злу гласу су били нарочито Неретљани, против којих се боре у првом реду Венецијанци, а затим и грађани приморских градова. Учвршћивањем власти Венеције над Јадранским морем и великих држава (Угарска, Србија) над дугим потезима обале смањују се могућности деловања некадашњих гусарских гнезда. Ипак, и у касном средњем веку остају забележене оптужбе да Омишани, становници Крајине, па и околине Будве, нападају трговце и ненаоружане бродове. Дубровчани су од кнеза Гргура Дражетића, бановог и краљевог управитеља у Омишу, тражили да спречи гусарење својих људи: *покарај их и устави од те курсе*. То нам показује како се назив corsarii из романских говора раширио међу Словене. Када би саме ухватиле гусаре власти обалских градова су се сурово обрачунавале. Три гусара из Будве су 1359. у Дубровнику по кратком поступку осуђена и ослепљена. Гусари из Омиша су 1416. натерани да осмоструки износ нанете штете положе док не изгори у судници једна свећа. Они су били обешени.

О морским гусарима на Јадрану и Егејском мору знају и писци српских житија. Свети Сава је на своме путу за Свету земљу и током живота на Светој гори имао невоље са пиратима, али је успевао не само да се спасе, него да их на чудесан начин преобрати и наведе да промене начин живота.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 289; II, 40, 187; Б. Храбак, *Дубровник и родски пирати*, ИГ 2 (1956) 78–90; Б. Храбак, *Гусарство и пресретање бродова при пловидби у Јадранском и*

Јонском мору у другој половини XV века, Весник Војног музеја 4 (1957) 83–98.

Ђ. Ђекић

ГУСЛЕ – жичани *музички инструмент* (в.). Термин је врло стар и његов корен *гусл-* среће се у свим словенским језицима; у разним земљама он означава како гудачке тако и окидачке инструменте са жицама.

Овај инструмент помиње се често у писаним изворима, али га нема на сачуваним ликовним представама до времена турске власти. Јавља се редовно у српским рукописним псалтирима, углавном као преведени назив грчког инструмента κιθάρα у тексту и на натписима уз илустрације псалама. На њему се свирало на двору Стефана Првовенчаног, који, према Теодосију, *када седаше у челу трпезе, весе.љаше благороднике бубњима и гуслама*. Занимљив је помен српског гуслара који 1415. године борави на двору пољског краља Владислава II Јагела. Према пољским хроничарима и песницима, у XVI и XVII веку српски певачи уз гусле били су веома цењени на племићким дворовима, посебно у Украјини и међу малоруским Козацима. Није, међутим, познат изглед средњовековних гусала.

Најстарије сачуване ликовне представе које подсећају на традиционални народни инструмент какав је и данас у употреби – са невеликим овалним или крушколиким корпусом, танким вратом мало дужим од тела и лучним гудалом – потичу из XVII века. У Псалтару Гаврила Тројичанина из 1643. године сликар Јован уз ауторски портрет цара Давида, као његов атрибут, поставља инструмент са три струне, налик на данашње гусле, са једне стране престола на коме псалмопевац седи и савијено гудало са друге стране. На икони сликара Радула *Св. Лука са житијем* из 1672/73. године у манастиру Морачи, попут жанр-призора у оквиру иконографске целине, приказан је слепац који свира седећи са гуслама на крилу.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Вучковић, *Неколико слика из старих српских рукописа*, ЛМС 213, 3 (1902) 105–109; S. Đurić-Klajn, *Razvoj muzičke umetnosti u Srbiji*, Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji, Zagreb 1962, 532–553; С. Ђурић-Клајн, *Историјски развој музичке културе у Србији*, Београд 1971, 9–28; Р. Пејовић, *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, Београд 1984; А. Gojković, *Narodni muzički instrumenti*, Beograd 1989, 28, 30–31.

М. Цветковић

Д

ДАЖБИНЕ в. *Работе велике и мале*.

ДАНАК в. *Харач*.

ДАР (даривање) – са антрополошког, као и са становишта друштвене историје, појава својствена свим друштвима од најранијих времена. Појединци и (или) групе се осећају *обавезним да дају, да приме понуђено и да врате уздарје*. Даривање је само привидно добровољно, у крајњој инстанци оно је нужно, а понекад и принудно. Интересом вођене престације често се јављају у виду дарова, каткад у форми великодушно понуђеног поклона. Та прастара природа даривања садржана је чак и у случајевима када су у суштини свега чисто економски интерес и обавеза.

Главни елементи система даровних престација могу се мање-више јасно препознати у средњовековним облицима даривања. Најчешћи називи, речи за даривање у средњовековним споменицима јесу: *приношеније*, *приложеније*, *даније*, *даровање*, *записаније*, *задушнина и задушница* (у смислу donatio). Одговарајући глаголски облици (у смислу donare) јесу: *дати*, *даровати*, *записати*, *приложити*, *подложити* (под цркву), *приносити*.

У средњем веку сусрети и узајамне посете владара и властеле, мисије разних изасланика (*поклисара*, в.), као и свечаности, нису се могли ни замислити без узајамних даривања. Велики жупан Стефан је приликом сусрета са мађарским краљем Андријом II у Равном добио од њега на дар скупоцену и богато украшену одећу, пехар украшен бисером и драгим камењем, затим опремљене коње и друге животиње. Српски владари и властела често су размењивали поклоне са Дубровчанима. Они су узајамним даривањима неговали своје пријатељство и економске односе, али и ублажавали последице међусобних убистава и повремених пљачки својих грађана на земљи друге стране.

Две особене и честе врсте даривања у средњем веку биле су: за *верну службу* владар дарује своје потчињене некретнинама у *баштину* (в.); дарови и завештања црквама и манастирима у побожне сврхе, за спас душа живих чланова породице и умрлих предака. Даровањем се код верника развијало осећање да сваки дар цркви, ма колико био мали, пред Богом је велики и значајан. Даровања и завештања у корист цркве у Србији су имала три одлике. Прва је та, да завештења нису чињена само пред смрт, него знатно раније за живота (завештана баштина припашће цркви када оставилац умре); друга одлика је у томе што властела поклања баштине оним црквама које подиже владар, и трећа, цркве и манастири, као трајна правна лица, доживљају се понекад као живи субјекти, па им се дародавац директно обраћа као да њима „подлаже" свој дар. Ако би неко хтео да поквари дар манастиру, односно светитељу коме је посвећен, за казну ће се на оном свету, као с противником, срести са самим свецем.

Оно што на први поглед може изгледати само као *етикеција* (в.), у суштини има карактер даривања лепим речима, изразима љубави, наклоности и поверења. Њихова је функција у основи слична даривању предметима: да негују постојеће и успостављају нове међуличне и међугрупне добре односе. Тако краљица-мати Јелена 1304. године ословљава дубровачког кнеза Марина Бадуарија „љубљеним сином" и „кумом"; босански великаш Радослав Павловић (1434) у писму ословљава Дубровчане „му-

дрим", „племенитим и много почтеним пријатељем и срчанијем кумовом".

Крвни умир је особити друштвени и религијски обред прелаза (rite de passage) у којем се примењују плаћање, размена и даривање између страна у сукобу, а посебно оштећене стране. Она за губитак свога члана, ако пристане на тзв. крвни умир, добија као надокнаду: материјална (одећа, оружје, новац) и социјална добра (кумства и побратимства), док осуђена страна добија само поменута социјална добра. Најзад, обе стране дају и добијају у размену жене с којима ће се склопити бракови. У мирењу Његуша с Ораховчанима 1437. године пред млетачким кнезом у Котору, било је пресуђено: да Његуши узму за жене четири девојке од Ораховчана без мираза, а Ораховчани три девојке из Његуша, али са миразом. Размењена су и међусобна кумства и побратимства као залога трајног измирења. Том приликом оштећена страна је „даровала", тј. опростила новим кумовима и „браћи" део новчаних и других престација, јер (по обичају) није био ред да их превише материјално оштете.

Несумњиво је да су у средњем веку постојала разноврсна даривања при прошевини и венчању. Главна лица која се дарују јесу младенци (нарочито невеста), а затим сви сродници обеју страна. Прихватање дарова на прошевини значило је сагласност за склапање брака. Правила склапања брака у средњем веку била су општепозната и уређена обичајима и канонским прописима (в. *брак*).

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 131–139; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 135–137, 278–282; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник ФФ у Београду 7, 2 (1962) 102; N. F. Pavković, *Pravo preče kupovine u običajnom pravu Srba i Hrvata*, Beograd 1972, 131–139; Н. Ф. Павковић, *Крвна освета и умир као обред прелаза и континуитета*, Зборник ФФ у Београду 16 (1993) 611–621; M. Mos, *Sociologija i antropologija* 2, Beograd 1982, 7–48; M. Godelier, *L'énigme du don*, Paris 1996, 7–16.

Н. Ф. Павковић

ДАРОВНИЦЕ в. *Повеље*, в. *Хрисовуља*.

ДАТИРАЊЕ – Наше средњовековне земље под утицајем западне дипломатике употребљавале су датирање *повеља* (в.) од Христовог рођења, с почетком године, углавном 1. јануара, изузев Дубровника, где је у неким случајевима узиман 25. децембар за почетак године, док се у земљама које су у том погледу биле под византијским утицајем примењивао византијски начин датирања од стварања света (5508. године пре Христовог рођења), са 1. септембром као почетком године.

Откад су почеле да се бележе, године су у рашким повељама по правилу биле бележене од стварања света – рачунајући од 1. јануара до 31. августа 5508, а од 1. септембра до 31. децембра 5509. године. Рашке повеље биле су датиране у почетку месецом и даном, а потом само годином и, најзад, годином и месецом и то најчешће бројном вредношћу слова.

Упоредо са овим основним хронолошким елементима (дан, месец и година), у датирању рашких, у почетку световних а потом и манастирских повеља, јавља се и *индикт* (в.) као контролни елемент времена. У неким повељама црквеног карактера, осим године и индикта, бележени су и круг сунца и месеца, а уз то каткад и византијски цар, светогорски прот и хиландарски игуман, док се у другим повељама, световне провенијенције, помињу и неки празници, попут Крстовдана, Спасовдана и Благовести. И, најзад, у њима се врло рано почело наводити и место где је повеља рађена или издавана – бележено обично на крају повеље иза датирања.

Основно правило по коме су акта у рашким повељама углавном датирана од стварања света побија неколико повеља (повеље Стефана Дечанског и краља Душана из 1326. и 1342. и повеље кнегиње Милице, деспотице Јелене и царице Маре Бранковић) које су датиране по години од Христовог рођења. И у которској српској канцеларији године су рачунате по Христовом рођењу и, по старијим дубровачким формуларима, стављане на почетку повеље, одмах иза инвокације, с тим што су у датирању навођени каткад индикт и недељни дани.

У босанским, хумским и дубровачким канцеларијама, с друге стране, повеље су готово редовно датиране по години Христовог рођења, при чему је као почетак године узиман 1. јануар, изузев неких случајева у Дубровнику када је година почињала 25. децембра. Осим године и датума, као главних елемената датације бележених и цифрама и речима, у актима ових канцеларија понекад се помињу и недељни дани (понедељак, уторак на покладе, велики четвртак, недеља пред Ускрс и сл.), а доста често, ако не и редовно, и празник када је повеља писана (Ивандан, Петровдан, Благовести и др.). У босанској канцеларији су релативно ретко назначивани догађаји, а каткад и владалачке године. Датум у датираним повељама бележен је прво на почетку повеље, обично иза инвокације, а после веома разнолико: између апрекације и имена писара, између диспозиције и писара (најчешће), између короборације и писара (врло често), између сведока и короборације и, на крају, између санкције и писара, између сведока и писара, између диспозиције и короборације и између короборације и писара.

У босанским, хумским и дубровачким повељама у почетку није помињано место где је повеља писана или издана, што је касније постало редовна појава: од средине XIV века у босанским актима оно је уношено без реда, испред или иза датума, а у хумским и дубровачким повељама од краја истог века непосредно иза датума.

Колико је данас познато само је једна босанска владарска повеља – повеља краља Стефана Томаша из 1458. српском властелину, и то баш логотету Стефану Ратковићу – датирана од стварања света, што би се могло довести у везу с пореклом и занимањем њеног дестинатара који ју је, вероватно, и сам писао или саставио, по рашком формулару и датирао по византијском, односно српском обичају датирања. Напокон, и писари у српској канцеларији Дубровника су године од стварања света, које су навођене у повељама рашких канцеларија, углавном добро и тачно претварали у године од рођења Христовог, али је било и случајева када су у томе грешили.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Датирање*, Студије о српској дипломатици, Глас СКА 132, 70 (1928) 29–57; R. Popović, *Diplomatički aspekti strukture povelja i pisama bosanskih vladara XII–XV vijeka*, Istorijski zbornik 3, 3 (1982) 149–165.

Ђ. Тошић

ДВОБОЈ – борба између наоружаних особа, која се одржава по унапред одређеним правилима ради разрешења правног спора или због питања части. Правила двобоја су се у западној Европи усталила током средњег века али не постоје потврде да се двобој као решење правног спора раширио на просторе српских земаља. Српски средњовековни споменици не говоре о двобоју, како у значењу сукоба два човека током битке, тако ни у значењу оружаног дуела којим се разрешава правни спор (народна традиција зна за двобој Вука Бранковића и Милоша Обилића, али то, с обзиром на време када је забележена, не потврђује да је реч о средњовековној пракси). Да је јужнословенска властела била вешта у дуелима указују нам вести са почетка XV века о турниру у Будиму на коме су учествовали босански феудалци (в. *витешке игре*). Из периода после пропасти средњовековне државе знамо за двобоје које су током битака имали српски ратници у угарској служби Дмитар и Јован Јакшић и Павле Бакић. Забележено је и да се неки Србин Радосав борио у двобоју са Ђерђом Дожом. Познат је и позив на двобој који је Павле Бакић упутио Валентину Тереку ради разрешења спорног питања око имања.

ИЗВОРИ: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968; Ђ. Сремац, *Посланица о пропасти Угарског краљевства*, Београд 1987.

ЛИТЕРАТУРА: А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929.

Н. Лемајић

ДВОПЕК в. *Храна*.

ДВОР – **1.** Пре но што ће бити значењем ограничена на раскошна боравишта владара и господе, реч двор је означавала кућу уопште. У српском преводу Прохирона (Закон градски) у светосавском Номоканону, с почетка XIII века, двор се наизменице са речи *дом* употребљава за *кућу* (в.) као грађевину. Из раног периода у коме је двор био кућа остале су изведене речи у којима се очувало старо значење. Бројне њиве *подворнице* немају везе са владаром, већ са кућом из које су биле обрађиване, *двориште* је столећима остало назив за простор око куће. *Подвор* је значио служење у кући, а *угарски подвор* (podvor ungheresco) био је, судећи по контексту, неки нарочито захтеван вид служења. Па и реч *дворанин* је тек у каснијем периоду означавала дворског функционера (cortesano), пре тога је подразумевала кућног слугу баш као и *кућанин*.

Отуда је било могуће да се у Душановом законику (члан 106) рачуна да **дворанє властєльсци** могу бити не само синови пронијара него и деца *себара* (в.). На другој страни имамо примере да су владари свој двор називали кућом. Потврђујући да је дубровачки властелин Мароје Гучетић по смрти протовестијаревој стојао *у кући царства ми*, Душан је подразумевао имовину и приходе, све оно о чему се *протовестијар* (в.) раније старао. Али, сужен на владара, двор је почео значити и више од владаревог боравишта, укључивао је и све особље које је окруживало владара, које га је пратило и служило.

2. Боравиште владара је у суштини била кућа, велика и пространа, са све бројнијим функцијама и сложенијом структуром. Величина и раскош грађевина уздизали су двор изнад обичних кућа, али исто толико упадљиво обележје двора представљао је и дворски персонал, велики број људи хијерархијски и функционално распоређених.

Рани владарски дворови су познати само по имену: из X века Достиника и Стон, из XI века Котор и Прапрат (касније жупа Прапратна између Улциња и Бара), затим Скадар, где Бодин дочекује крсташе првог похода. Боравишта Стефана Немање и његових претходника византијски писци називају просто зграде или куће („спаливши тамошње зграде намењене архижупану за владарско седиште"). Међу њима се значајем издваја Рас, чије се име пренело на државу и њене становнике, а о чијој се тачној локацији воде дискусије. Свестрано истражена градина над ушћем Себечевске реке, спаљена пре 1242, имала је камена утврђења, стамбене објекте, цистерне и житне јаме, остатке златарске радионице и ковницу новца у којој су ковани новци краља Радослава. Близу цркве Светог Петра, где је било седиште епископа, налази се градина Постење, за коју се претпоставља да представља *стоно место* српских владара, који су поред цркве одржавали саборе.

У XIII веку Рас нестаје из историјских извора и политичког живота земље. Од времена краља Милутина се као боравиште владара, место одржавања сабора и крунисања, примања посланика и издавања повеља, спомиње комплекс од неколико дворова у подножју Шар-планине уз језеро које је у то време прекривало јужни део Косова. Централно је место Пауни, познато из византијских извора, вероватно некадашње седиште византијског намесника, наспрам њега на острву је био Сврчин, а према планинама Неродимља или Породимља. На обали језера је био и двор у Штимљи. У Паунима је Душан примио Кантакузина 1342. и овај је у своме спису споменуо двориште, зграде, дворану за већање и своје посете јер је ноћио ван двора. У то време су владари по угледу на Византију имали боравишта у градовима – Скопљу, где је Милутин примио Теодора Метохита, и Призрену, где се у повељи спомиње *царев двор*. У близини Скадра је био двор *младога краља* (в.).

Са нестанком Царства и ранији дворови губе значај. Неки се више уопште не спомињу, а неки у првом турском попису из 1455. представљају нешто већа села. Осамостаљени господари појединих делова Царства везују се за градове: Вукашин за Призрен и Прилеп, Угљеша за Сер, где је било боравиште Душанове удовице, Драгаши за Велбужд, који ће по имену једнога од њих постати Ћустендил. Слично је било на византијским територијама: Симеон је добио двор и стално седиште у Трикали, Тома Прељубовић у Јањини, Јован Комнин Асен у Валони. Византијски образац делује и на обласне господаре следеће генерације: кнез Лазар се устаљује у Крушевцу, наследници Бранка Младеновића у Приштини и Вучитрну, Балшићи у Скадру и Улцињу. У периоду деспота у централизованој држави са уједињеним преосталим територијама владарево трајно боравиште се уздиже над остале градове и дворове и постаје слично нововековним престоницама. Стефан Лазаревић преуређује угарско гранично утврђење Београд, смешта у њега државне институције и ствара ту црквено средиште. Његов наследник Ђурађ Бранковић, принуђен да врати Београд Угарској, подиже нову престоницу *богохранимиграда* Смедерево, који се чак и планом основе угледао на Цариград.

3. Одвојени развој босанске државе се може пратити већ од XII века. Владар носи титулу бана и у нормалним приликама признаје врховну власт угарског краља. Као и владари других земаља и бан Босне има више боравишта. Позната су нам само нека из последњих 150 година босанске државе, када имамо податке о издавању повеља, примању посланика и другим владарским функцијама. Главно владарско боравиште била је Сутјеска, где је у XIV веку основани фрањевачки манастир добио карактеристичан назив Curia Bani (Банов Двор). Двор у Сутјесци је забележен и са именима Трстивница и Бела Селишта. У краљевској повељи из 1419. Сутјеска је названа *стоно мјесто*, што ће бити епитет Јајца у последњим годинама босанске краљевине. Недалеко смештени утврђени град Бобовац имао је улогу места у коме се чувала круна краљевства као што је био Вишеград у Угарској. Код краљевске тврђаве Високо, поред насеља Подвисоки (Subvisochi), налазио се локалитет Миле, где је обављано крунисање и где се састајао *станак* (в.) – државни сабор (в. *збор 3*). По свему судећи, Милодраж, где су се одржавали свечани скупови и прославе, није био двор него табориште, простор погодан за привремено насеље шатора.

Ширењем државне територије и, нарочито, формирањем области осамостаљених великаша, увећава се и број значајних дворова у Босни. Јајце, које је почетком XV века подигао Хрвоје Вукчић, дошло је 1416. у краљевске руке и постало *стоно мјесто*. У Хуму је затечен Благај са двором у Неретви, забележеним и као Бишће, и он ће постати неко време владарско, а касније омиљено боравиште Косача (Сандаљ Хранић, Стефан Вукчић). Обласни господари из те породице имали су неколико дворова: Соко, над ставама Пиве и Таре, Самобор у Подрињу, Нови у Драчевици (касније Херцег Нови). Породица Павловића је јако била везана за град Борач. С изузетком Високог и Новог, који се прибијају уз урбане центре у настајању, остали босански дворови су типа утврђеног замка, познатог из европских земаља касног средњег века.

4. Двор као скуп слугу и сарадника који окружују владара и помажу у обављању владарске функције веома је слабо познат. Из краљевског периода у Србији познајемо само канцеларију и неколико достојанственика, од којих једнога византијски писци изједначују са месазоном (μεσάζων), главним опуномоћеником царевим. Дворски достојанственици носе старе титуле жупана, војводе, кнеза, слуге, челника, тепчије, казнаца, ставиоца, често са атрибутом *вели* (= велики). Велика промена извршена је 1346. приликом Душановог царског крунисања. Тада је уведен читав низ грчких титула, пре свега тзв. *царска достојанства*: *деспота* (в.), *севастократора* (в.) и *кесара* (в.); уз раније познате службе *логотета* (в.) и *протовестијара* (в.) уводе се нове са преведеним или прилагођеним називима, енохијара, пинкерне, псара, соколара. Двор као целина обележаван је називом *полача царска* (в. *полате*) и упоредо са патријарховим двором пружао је азил онима који би побегли из тамнице. Финансије и имовина владарева називани су *кућа краљева* или *кућа царева*.

У Босни је у животу двора прелом означило крунисање Твртка I за краља (1377). Тада су дворанима са познатим титулама жупана, војводе, казнаца и тепчије, пехарника, судије, додати они са српског двора: логотет, протовестијар, ставилац, који су пратили краљевско достојанство владарево и обичаје средине из које је преузета круна и титула. Дворски персонал босанских краљева укључивао је у касније доба *дворског* или *дворског кнеза*, који се у латинским документима назива magister curie, maestro dela corte, као и *великог кнеза босанског* који је превођен са palatinus regni nostri Bosne. На дворовима обласних господара сусрећу се логотети и протовестијари, али и коморници, а важну улогу имају неформални али утицајни саветници (consiliarii). Краљевски двор у Босни није имао ни разуђени степенасти систем чинова и титула, карактеристичан за Византију, ни симетричне групе достојанственика који служе краља и краљицу познате из угарских повеља.

5. Двор је играо велику улогу у ширењу средњовековне културе. У владаревој служби су били образовани људи, затим они који су путовали и познавали свет. Уз владара су живели млади племићи који су се ту учили *удворности* (cortesia), лепом понашању и дворским обичајима. Јован Кантакузин изричито спомиње младиће који су га дочекивали и пратили на двору у Паунима. Из Босне имамо такође сведочанства о боравку младе властеле на двору. Дубравчани су у један мах подсећали кнеза Павла Раденовића да познаје права и обичаје у односима са Дубровником: *јер си од мала дјетете у двору светопочившег краља Твртка и он те имаше и држаше колико своје дјете*. И унук овога Павла Раденовића живео је неко време на краљевском двору. Најмање се зна о кругу интелектуалаца окупљених око владарског двора. Стицајем околности остало је нешто података о оном слоју *дворана* којима је била функција да забаве и развеселе двор, да улепшају свечаности и весеља. Ови музичари и артисти су одлазили с једног двора на други, долазили су и у Дубровник о прославама Светога Влаха и ту су бивали чашћавани и због тога споменути у записницима. Поред музичара у ужем смислу (фрулаша, трубача, добошара, pifari, tubicine, gnacharini), било је свирача који су рецитовали и певали уз ин-

струменат (lautarii), затим глумаца и жонглера (ioculatores, histriones, buffones) и артиста којима се специјалности не знају (chergote, campognatores, cugularii). Међу глумцима је било и жена.

У општој еволуцији двора огледају се дугорочни културни утицаји. То се нарочито лепо види у постепеном прихватању урбаних центара који постају владарска боравишта, седишта институција и животна средина аристократије. Разлика између дворова у Србији и Босни открива деловање општих образаца из Византије и западне и средње Европе.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Немањићке престонице Рас – Пауни – Неродимља*, Глас СКА 88 (1911) 1–54; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МС ЛУ 20 (1984) 67–83; М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987; Ј. Калић, *Престо Стефана Немање*, Прилози КЈИФ 53–54 (1987–1988) 21–31; С. Ћирковић, *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, Работници, војници, духовници, 423–434; С. Ћирковић, *Двор и култура у босанској држави*, на истом месту, 435–445.

С. Ћирковић

ДВОРАНИН (**дворанинь**) – човек који је обављао дворске послове у непосредној служби господара. Реч налазимо у словенским језицима: рус. дворянин, чеш. dvořanin, dvořenin, dvořan, пољ. dworzanin. У средњовековној Србији и Босни дворани су служили на дворовима владара, властеле и цркве. Веома су различити њихово порекло и друштвени положај (в. *двор*). Поред властеле и синова пронијара, дворску службу су обављали и себри.

Фебруара 1415. Дубровчани су одговорили на писмо кнеза Вукашина коме захваљују што им се нуди да буде пријатељ и *дворанин у господина краља*. Са разрешницом рачуна за Богдана Миленовића, Бранковићи су септембра 1414. послали у Дубровник *дворанина* Радоја са молбом да исправа буде *верована*.

Угледници на двору владара изузетно се јављају под општим именом дворани. Њихова служба означавала се посебним титулама као што су *пехарник* (в.) и *ставилац* (в.). Више података налазимо о властеоским дворанима који се, због свог социјалног положаја и порекла, не јављају са титулама. Краљ Стефан Дечански потврдио је Призренској епископији цркву у Горњем Пологу са виноградима, њивама, купљеницама и са *дворанима*. На имању манастира у Хтетову налазио се властелин Прибац са црквом Светог Ђорђа, са родом, дворанима и са људима које је приселио. Дворанима се забрањује да станују у манастиру Светих арханђела код Призрена: *Дворане белци да не стоје у дворе, но да им се да стан изван манастира.*

Дворане у ширем смислу познаје и Душанов законик: *Дворани властеоски, ако учини које зло ко од њих, ко буде пронијаревић, да га оправда очина дружина поротом, аколи је себар, да захвати у котао* (члан 106). Синови пронијара нису имали пронију. Реч је, дакле, о особеној социјалној групи. Уколико није имао баштину, пронијаревић је могао да очекује пронију као условно добро тек ако би наследио оца у војној служби. Ипак, син пронијара је припадао друштвеном слоју повлашћених о чему управо сведочи 106. члан Законика. Шаролико друштвено порекло властеоских дворана упућује на њихове разнолике обавезе.

Порекло и друштвени положај властеоских дворана објашњавају зашто се они не јављају са титулама као угледници на двору владара. Истина, пехарник је служио на двору Драгаша, а *databases* *двородржица* (в.) на дворовима деспота Јована Угљеше и Александра, господара Канине и Валоне. Овде није реч о изузецима, већ о чињеницама које сведоче о самосталности обласних господара.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 639–640, 659, 697, 751; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 163, 483; Н. Радојчић, *Законик*, члан 106.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 25, 157; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 19, 38–39, 41, 199, 210, 222; III–IV, 57, 195; *Rječnik JAZU*.

Р. Михаљчић

ДВОРОДРЖИЦА (**двородрьжица**) – управник владарског двора. Константин Јиречек двородржицу поистовећује са византијским палатофилаксом (παλατοφύλαξ). Ова дворска титула јавља се у доба расула Царства, али не спомиње се на двору цара Уроша већ на дворовима обласних господара. По узору на Немањиће, свој двор уредио је Александар, господар Канине и Валоне. Он се окружио властелом која је носила војне и дворске титуле. Двородржица Рајче и ставилац Ујећа обављали су дворске послове. Није познато име двородржице деспота Јована Угљеше. Деспот је наредио да на поседима манастира Светих арханђела, више Габрова, немају никаква права *ни двородржица, ни пронијар, ни дворанин, никоја власт*. Дворску службу у Скадру, Балшићи су поверили Утјеху (!) који се помиње 1372. године: Utiech, qui regit curiam dicti Georgii de Balsa. Лазаревићи су забранили да на добрима манастира Светога Пантелејмона заповедају *владушти: ни војвода ни кефалија, ни двородржица, ни челник*. Лазаревиће је служио двородржица Радивој, који се у разрешници рачуна Марину Лебровићу бележи као један од *милосника* (в.) испред кефалије Петра Бољадиновића и челника Тубе. У Поменику цркве Богородице Љевишке у Призрену, који је састављен између 1436. и 1453. године, уписано је име још једног двородржице: *Помени господи раба своего Новака двородржицу*. Пошто је још Вук Бранковић држао Призрен, претпоставља се да је двородржица Новак био у служби Бранковића. Двородржица Радосав Јунаковић служио је Ђурђа Црнојевића, господара Зете.

Дужности двородржице нису у појединостима познате, иако је близу памети да је он управљао свим пословима на двору и људима у непосредној дворској служби владара и обласних господара. Понекад двородржица иступа као представник централне управе. Радивоје, двородржица Лазаревића, јавља се у улози милосника, а Радосав Јунаковић, двородржица Ђурђа Црнојевића, имао је функцију *пристава* (в.). С обзиром на то да се двородржицама забрањује управљање манастирским имањима, извесно је да њихове надлежности нису ограничене на двор и најближу дворску околину. Ипак, основна брига двородржице била је усмерена на двор и личност владара.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 520, 751; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 115, 189; Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 217, 218.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Приповетке о Александру Великом*, Гласник СУД 9 (1878) 135; *Rječnik JAZU*; Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 265–266; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 24, 359, 364; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 36, 60, 199, 200; Г. Острогорски, *Пронија*, 174, 175; М. Благојевић, *Државна управа*, 204–208.

Р. Михаљчић

ДВОРСКИ, ДВОРСКИ КНЕЗ (**дворьски, кнезь дворьски**) – дворска титула у средњовековној Босни. Јавља се после проглашења бана Твртка за *краља Срба и Босне*. На Твртковом двору титулу *дворски* носио је Вукосав Стефковић. По узору на Немањиће, *краљ Срба и Босне* увео је више титула (логотет, протовестијар, ставилац), али звања *дворски*, односно *дворски кнез*, носе особено, самобитно обележје.

У повељи коју је марта 1392. издао краљ Стефан Дабиша, наводе се као сведоци *дворски краљевства ми* Гојан Драгославић, кнез Драгић Хрватинић и протовестијар Жоре. Исту титулу на двору краља Стефана Дабише носио је Станац Пркушић (**з дворьсцимь Станьцемь Прькꙋшикемь**). Као сведоци на повељама краља Остоје наводе се *кнез Стипан Хлапнић, нашега краљевства дворски* и *кнез Стипан Остојић, наш дворски*.

Из повеље краља Твртка II на латинском језику сазнајемо да је дужност дворског кнеза (magister curie) обављао Владислав, син војводе Павла Клешића. Напоредо се наводи палатин (palatinus) Твртко Боровинић. Није реч о истим титулама, јер се у дубровачким ћириличким исправама од 1428. до 1433. године, Твртко Боровинић титулише као *кнез босански*, а 1436. године као *велики кнез босански*.

Познати угледници пописани су у повељи којом краљ Стефан Томашевић потврђује Дубровчанима приморске земље и Конавле. Том приликом улога пристава поверена је властелину Радоју Владимирићу који је обављао дворску службу: *а пристав тому двора краљевства ми дворски наш кнез* Радоје Владимирић.

Осамостаљени обласни господари организују своје дворове по узору на владарски двор. Војводу Радослава Павловића служио је *дворски* Павле Латичић. Војвода Петар и кнез Никола у уређењу двора следили су оца Радослава Павловића. Они су у Дубровник као поклисаре слали *нашега дворског кнеза* Радича Копијевића. Из редоследа речи о овим достојанствима, које бележи дипломатичка грађа, намеће се закључак да су *дворски* и *кнез* дуго биле одвојене титуле. Властелин који је напредовао у дворској хијерархији, носио је титулу кнеза пре него што је доспео на двор и постао *дворски*. Веома раширена титула кнеза по правилу се наслеђивала, а звање *дворски* додељивали су владари, а затим и моћни обласни господари.

ИЗВОРИ: E. Fermendžin, *Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica*, Zagrabiae 1892, 150–151; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 252; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 174, 180; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 174, 420, 439, 640; II–1, 146, 164.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 265; S. Ćirković, *Dvor i kultura u srednjovekovnoj bosanskoj državi*, Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi, Sarajevo 1989, 61–69 (= *Работници, војници, духовници*, 435–445).

Р. Михаљчић

ДЕЛОВИ (**дѣлове на рупах, дѣлове на колѣхь**, лат. partes, итал. parte, paia, али и pari, paria, para) – сви ти термини означавали су идеалне делове рударских и топионичарских постројења у власништву појединца или дружине *гваркова* у рударству или *валтурака* (в.) у топионичарству. Сваки такав део повлачио је обавезу сразмерног учешћа у финансирању (в. *рударство*) и одржавању постројења у погону, али истовремено и право на сразмерно учешће у подели добијене руде, односно топљеног метала. Број делова на које ће се поделити рударска јама није био унапред утврђен.

У оскудној грађи о српском рударству имамо заступљене различите поделе све до оне на 64 дела, којима су у неким случајевима додавана још два дела за коваче или за хутмана, тако да је бивало и 66 и 68 делова. Било је рудничких јама од 4 дела, док је подела на 8 оставила трага у називу дела *ахтал* (од немачког Achtel, осмина). Власништво над више од 8 делова једне исте јаме сведочи о подели на 16, а како у једном случају имамо у истим рукама 17 делова, *штолна* (в. *цехови*) је морала имати 32 или 64 дела.

Сразмерно мала постројења у којима су власници делова били у исто време и радници, дозвољавала су једноставну поделу и мале дружине *гваркова*. Чим су постројења постала сложенија са већом поделом рада и тежим техничким проблемима увећавали су се трошкови улагања и обавеза сразмерног учешћа – *жамкошт* постајала је претешка за мали број гваркова, што је неизбежно водило проширењу круга финансијера. Број делова се, на једној страни, морао прилагођавати величини трошкова производње, а на другој страни је зависио од економске снаге и могућности потенцијалних финансијера. Балкански рудници нису ишли у корак са европским до поделе на 128 делова (64/2) који су у новом веку добили назив *кукс*, који се не среће у нашим изворима.

У историји рударства водила се дуго дискусија о томе да ли су делови били заиста идеални, или су се односили на одређене локације у оквиру рударских јама. У светлости те дилеме заслужују пажњу подаци о једној другој врсти поделе на *орти* (једнина *орат*, од немачког Ort, место на коме рудар ради). О њима је мало података, односе се на Трепчу и показују да је рудник могао имати 4 или 5 таквих *орти*, који су се делили на три дела (azo in Trepze ala fossa Clobuzar orti V et terzo de orto).

Судећи по сачуваним документима код *кола* (топионице) (в. *топионичарство*) подела је била једноставнија: познате су само половине и четвртине *кола*. Делови у овом специфичном значењу употребљавани су и изван рударства и топионичарства, можда у свим случајевима где се осећала потреба за удруживањем средстава ради заједничког прибављања и искоришћавања неког вреднијег уређаја или објекта. Делови су посведочени у власништву над млиновима и код бродова, где се такође улагало и учествовало у добити у сразмери са бројем делова.

ЛИТЕРАТУРА: S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 6 (1979) 1–20 (=*Работници, војници, духовници*, 113–134).

С. Ћирковић

ДЕПОЗИТ в. *Поклад*.

ДЕСЕТАК – натурална дажбина приближно у износу једне десетине од плодова које земља доноси. Најчешће су то плодови свих врста житарица, од којих се узимао десетак *житни*, док се од произведеног вина узимао десетак *вински*. Десетак је могао да се узима и од свих врста домаћих животиња (*десетак живи*) најчешће од оваца (*овчи*) и од свиња (*свињи*). Био је распрострањен и десетак пчелињи (*пчелни*), који се помиње још и као давање сваке десете кошнице, односно *десети ули*, *трмчани десетак*, десета *трмка*, па чак и *пета тр'нка*, што представља величину од два пчелиња десетка или 20%.

У систему обавеза зависних људи десетак заузима видно место. Он је по правилу припадао господарима земље – властели и властеличићима, црквама и манастирима – на којој су живели и радили зависни људи. Познато је да су зависни људи имали према својим господарима различите обавезе, које се по средњовековним мерилима разврставају у две групе: *работе* и *поданке* или *данке*. На властелинствима где су работе велике по оптерећењу, поданци су мали, а где је износ поданака велик, работе су мале. Десетак припада поданцима, али ако се узима од свих врста житарица, од вина, пчела и од домаћих животиња, онда је он представљао основну и најважнију обавезу зависних људи. Реална величина десетка повећавана је разним *приплатама* и на друге начине, па је десетак постајао осетно већи од 10%.

На основу расположивих извора може се утврдити да је систем десетка био уобичајен и разгранат у крајевима који су освојени од Византије за време краља Милутина или нешто касније. Десетак као основна обавеза зависних људи помиње се у Пологу, на поседима манастира Св. Ђорђа код Скопља, на поседима цркве Св. Николе под Кожљем на ушћу Пчиње у Вардар, на властелинству манастира Леснова, на црквеним поседима око Штипа и Струмице, на поседима манастира Псаче са центром властелинства у Славишту, у жупи Мраки (данас у Бугарској), као и у неким крајевима Албаније.

На манастирским властелинствима са поседима у матичним српским земљама, северно и западно од Скопља, работе су представљале најважнију обавезу зависних људи, па се десетак узимао изузетно, углавном од кошница. На појединим властелинствима системи работа и поданака се преплићу. Такав је случај са манастиром Архиљевицом, чији се центар властелинства налазио у Прешеву, али је исти манастир имао поседе и у Велбужду. Сви зависни људи на властелинству манастира Архиљевице били су обавезни да дају десетак од оваца и од пчела, али не и од житарица. Уместо овог последњег, били су дужни да ору три дана годишње црквене њиве и да на њима обаве све пољске радове од сетве до вршидбе. Обавеза од три дана орања осетно је мања од уобичајене работе ове врсте, која је износила око 8–9 дана орања. Постојећу разлику зависни људи су надокнађивали на тај начин што је свако од њих ко има воловску запрегу (*зевгар*) давао властелинству по 4 кабла жита и што је обављао транспортну службу. Десетак од вина није постојао, али је надокнађен на тај начин што су зависни људи обрађивали манастирске винограде.

Почетком XV века десетак се помиње као основна обавеза зависних људи у долини Биначке Мораве, око Гњилана и у околини Приштине, тачније на поседима хиландарског пирга посвећеног св. Василију. Кнегиња Милица је са синовима поменутом пиргу издала посебну исправу, којом му поклања село Ливочу, утврђује сеоске међе, као и међе још једног земљопоседа између Липљана и Грачанице. На крају издате исправе написано је следеће: *И тако от теи земље узесмо десетак*. Десетак који ће се узимати свакако ће се предавати хиландарском пиргу, односно економу пирга чије је седиште било у Липљану.

Постојање и убирање десетка као основне дажбине на простору између Приштине, Липљана и Гњилана, упућује на закључак да је десетак почетком XV века представљао најважнију дажбину на многим властелинствима северно и западно од Скопља, тачније у земљама Бранковића и Лазаревића. Поуздано се зна да је десетак био дубоко укорењен на ширем подручју Скадра, односно у „Млетачкој Албанији", на прелазу из XIV у XV век, али он се и тамо преплитао са системом работа. Када ће се применити систем работа а када систем поданака, зависило је првенствено од величине властелинске резерве, тачније од величине земљишта које је обрађивано у корист властелина, цркве или манастира. Уколико је површина таквог земљишта била велика, тада је и потреба за работама била велика, али ако властелин не поседује већу деоницу обрадивог земљишта, онда је он био заинтересован да од својих зависних људи узима десетак од свих производа.

Од потреба неког властелинства зависио је и начин убирања десетка од домаћих животиња. Познато је да су власи узгајали већи број оваца, па и коња, али ипак нису обавезно давали десетак од ових домаћих животиња. На властелинству манастира Св. арханђела код Призрена једино је категорија влаха *поклоника* била дужна да даје десетак, док су остали били дужни да обављају различите послове и дају одређене дажбине. За влахе на Бањ-

ском властелинству изричито се наглашава да немају *великог десетка*, већ само *мали десетак*, под којим се подразумевају смањене дажбине у натури, а истовремено и посебне работе као надокнада за смањивање десетка. Поред десетка од пољопривредних производа и домаћих животиња, српским владарима припадао је и *десетак од соли* која се продавала по Србији, а такође и десетак од руде која се копала и топила. Висина царине на робу којом се трговало кретала се око 1/10 од вредности робе.

Српски владари, а вероватно и други људи, понекад су се заветовали да ће црквама и манастирима давати десетак од неких својих добара. Цар Душан се обавезао да ће сваке године давати Хиландару десетак *од добитка живога* (стоке), а господин Иван Црнојевић да ће давати манастиру на Цетињу десетину зараде коју оствари његов брод (дрѣво). Постојање десетка као основне обавезе зависних људи и присуство разних врста десетака, олакшало је Турцима наметање дажбина по принципу ушура.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици* (в. десетак у регистру).

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Пронијари и баштиници (Спахије и читлук сахибије)*, Прилог историји непокретне имовине у Србији, Глас САН 1 (1887) 1–103; С. Новаковић, *Село*, Глас САН 24 (1891); M. Wlainatz, *Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 51–76; Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951 (= Сабрана дела I, 119–342); И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 6–18; I. Božić, *Le système foncier en „Albanie vénitienne" au XVe siècle*, Bolletino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato 5–6 (1963–1964) 65–140 (= *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 259–331); Д. Ангелов, *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век*, София 1958; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 221–235; М. Благојевић, *Земљорадња*, 337–344, 377–383, 400, 401; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, 129–154; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИЧ 1–2 (1984) 7–38.

М. Благојевић

ДЕСЕТАК ЦРКВЕНИ (**десєтькь**) – као облик општег црквеног данка за издржавање архијереја и нижег свештенства у српској средњовековној цркви није познат.

У прво време хришћанства верници су давали црквама и клиру добровољне приходе у новцу или натури, а тада се јавља и десетак, који је представљао десети део од земаљских плодова. Одржао се нарочито у западној цркви, док је у источној остављено верницима да принос цркви дају по својој жељи.

Касније, у источној цркви та давања била су озакоњена у пракси, било у одређеној количини пољопривредних производа или у новцу, али без обавезе десетка.

Руска црква, односно архијереји и њихов апарат, до тзв. домонголског периода добијала је десетак од годишњих кнежевских прихода, као и од осталих власника приватних поседа (бољара). Ниже свештенство (парохијско) издржавало се од добровољних прихода парохијана и својих служби. Једини помен десетка уз име једног српског архијереја потиче из 1353. и везан је за личност серског митрополита Јакова. Наиме, у повељи за цркву Св. Николе под Кожљем, којом је митрополит добио црквене поседе на уживање, наведено је да је митрополит имао право да купљеницу под називом селиште Брус уступа парицима на обраду, а за узврат је добијао десетак од произведених житарица. Ту, вероватно, десетак није духовна дажбина верника већ накнада за коришћење земље. За паричке баштине изричито се каже да их обрађују без обавезе давања десетка.

ИЗВОРИ: Арх. Леонид, *Стара српска писма. Из руског манастира св. Пантелеимона у Светој Гори*, Гласник СУД 24 (1868) 245–246.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 550, 556–557; Е. Голубинский, *История русской церкви* I, Москва 1901, 502–547; Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, Гласник СНД 13 (1934) 49–50; Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 116; И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 14; М. Благојевић, *Земљорадња*, 381–383; E. Herman, *Das bischöfliche Abgabewesen im Patriarchat von Konstantinopel vom XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts*, Orientalia Christiana Periodica 5 (1939) 434–513.

М. Јанковић

ДЕСЕТЕРАЦ (НЕСИМЕТРИЧНИ) – десетосложни стих са медијаном („цезуром") после 4. слога. Сегментација 4 + 6 његова је differentia specifica, која га супротставља *симетричном десетерцу* (5+5). Традиционални термини – *епски*, *јуначки*, *мушки* и *гусларски десетерац*, само делимично покривају знатно шире поље његове употребе: несиметрични десетерац је најчешћи стих и женских, лирских песама, а среће се и у другим народним умотворинама (пословицама и загонеткама, благословима и здравицама, клетвама и басмама...). Назив *петостопни српски трохеј* није адекватан, јер стих њиме обележен нити је само српски, нити је састављен од пет трохејских стопа.

Битна структурна карактеристика несиметричног десетерца (уз сегментацију 4+6) јесте *зеугма* (*мост*): 3. и 4, односно 9. и 10. слог припадају једној акцентатској целини – двосложној или вишесложној. У првом полустиху изузеци су веома ретки, док их у другом практично и нема; зеугма је, дакле, метричка константа. Неки истраживачи (нпр. Иванов и Топоров) сматрају да је појаву зеугме проузроковао „специфични развој српскохрватског прозодијског система, који је условио ненаглашеност последњег слога". Неки у томе виде најизразитије испољавање трохејске тенденције, крунски доказ силаботонске организованости десетерца. Појава зеугме је, међутим, и шира, и старија од просторно-временских оквира новоштокавске акцентуације. Тако у добром делу „епске" Црне Горе налазимо и десетерце са наглашеним 4, односно 10. слогом – и ништа мање стабилним мостом. На граници првог полустиха, нпр., често стоји *јуна̑к*, не обазирући се на „трохејске стопе"; леонинска рима може звучати овако: „Од вр(х) *гла̄ве̂* до зелене *тра̄ве̂*, а гласовити почетак словенске антитезе добија и овај лик: „Али *грми̑*, ал' се земја *тре̄се̏*" (у пиперском говору: *тре̄се̏*). Зеугма, дакле, није последица већ управо узрок ненаглашености 4. и 10. слога (и статистички очитаване трохејске тенденције) у десетерцима херцеговачког или шумадијско-војвођанског типа (са новоштокавском акцентуацијом).

Правило о *квантитативној клаузули*: „под акцентом 9. слог је обично дуг, а 7. и 8. су кратки" (како Тарановски парафразира Јакобсона) – у целости важи само за подручје новоштокавске прозодије (уз напомену да је посреди ритмичка тенденција а не метричка константа). Изван тог подручја чињенице не потврђују онај (најважнији!) део правила који се односи на 9. слог. Тако је, нпр., у нашем узорку од 1180 десетераца тројице новопазарских певача (чија акцентуација није новоштокавска) наглашена пенултима само у 45,8% случајева дуга (Угљанин 50,2%, Фјуљанин 40.6%, Макић 37,5%). Ови подаци доводе у питање Јакобсонову реконструкцију индоевропског прототипа „стиха српскохрватских народних епова" (засновану у највећој мери на квантитативној клаузули).

С мишљењем Срезњевског (на које се позива и Јакобсон) да је десетерац „исконско опште добро свих Словена" у складу је чињеница да се на крају стиха *избегава затворени слог*. Егзактне податке о томе пружа наш узорак од 23 895 десетераца из Вукове збирке: последњи слог је затворен само у 4,7% стихова (Вишњић 3,9%, Подруговић 4,4%, Рашко 5,5%, Милија 6,5%; „женске пјесме" 4,6%); „прекршиоци" закона отвореног слога најчешће су неизбежни завршеци појединих лица и падежа: *м* (2,55%), *ш* (0,58%), *ј* (0,42%). Пошто се 95,3% десетераца завршава отвореним слогом – реч је о метричкој доминанти.

У српским десетерачким песмама (оним изворним, недотериваним) има и стихова који нису десетосложни. У нашем узорку, који обухвата 85 000 стихова, хиперметричних и липометричних нарушилаца изосилабизма има укупно 6,9% (у XVII–XVIII веку 11,7%, у XIX 7,7%, у XX 2,5%). Узимајући у обзир и могућност да је известан број тих стихова погрешно забележен (то се у првом реду односи на *Ерлангенски рукопис*), изосилабизам ћемо такође уврстити у метричке доминанте. Упознавши се с аналогним појавама у поезији других словенских народа, закључујемо да у нашим десетерачким песмама влада *релативни силабизам*. Овај назив (и појава њиме означена) одговара пољском термину (и феномену) *sylabizm względny*.

Питање генезе десетерца, које се поставило још у прошлом веку, актуелно је и данас. Настојања упоредне словенске метрике да реконструише систем прасловенске версификације, чији би најмаркантнији члан био управо гномско-епски несиметрични десетерац, код нас остају у сенци укорењених, „у обичај узетих" тврдњи да је стих којим се прославила српска народна поезија нека наша новија творевина. То се уверење везује за низ познатих имена, као што су В. Јагић, В. Богишић, А. Серенсен, Т. Маретић, А. Шмаус, В. Недић... Последњих деценија с највећим уважавањем

се прихвата теорија да су „највероватније крајем XVII века бугарштице уступале своје место песмама од осам слогова, већ увелике избрушеним, и песмама од десет слогова, које су се тек уобличавале". За фундаментално научно откриће проглашава се тврдња (коју је лансирао још И. Шишманов) да је десетерац настао из осмерца, проширивањем његовог другог дела за два слога. На другој страни, Ш. Ијар и његове присталице упорно подгревају тезе Халанског и Шишманова о романском (француском и латинском) пореклу нашег „декасилаба". Без поборника је остала Вајанова хипотеза о византијско-старословенском дванаестерцу 5+7 као оцу мушког десетерца. Ширег одјека није имала ни Коршова претпоставка да је несиметрични десетерац настао сажимањем симетричног дванаестерца западнословенске провенијенције. Није се примила теза И. Графенауера о коренима десетерца у четвороакценатском, силабички растегљивом „приповедном дугом стиху". Међу филолошке архивалије похрањено је мишљење (које је код нас заступао Л. Зима) да је родитељ јуначког десетерца (и низа других стихова) праиндоевропски тетраметарски шеснаестерац.

Необориве чињеничне доказе да се песме чији је конститутивни стих несиметрични десетерац нису „уобличавале" тек крајем XVII века (као некакав нови српски изум), да су их Словени стварали и певали (без икакве „копче" са осмерцем) и у ранијим столећима, пружа нам пољска поезија – писана и усмена.

Пољски песници XVI века (Клерика, Бјелски, Реј, Кохановски...) у свом метричком арсеналу имају и десетерац 4+6. Код оних пре Кохановског присутан је, уз то, и релативни силабизам – као у народној поезији. Већ на прелазу из XVI у XVII век десетерац се сматра архаичним и „простонародним", па се у неким новим издањима (у случају Клерике и Бјелског) замењује модернијим, „европским" стиховима – једанаестерцем и тринаестерцем.

Најдрагоценије сведочанство о постојању словенских десетерачких песама у средњем веку представља пољска *Cantilena vulgaris* („Nie wybiraj, junochu, oczyma..."), коју је око 1460. године, као поучну илустрацију цитирао проповедник Пјотр из Милославја, а године 1892, у Јагићевом Архиву, на увид научној јавности ставио А. Брикнер. Пет рукописа које је открио непобитно доказују да се пољска *Песма о женидби*, чијим је фрагментима проткан латински текст проповеди о свадби у Кани Галилејској, преносила од уста до уста и имала разне варијанте (са понеким одступањем од изосилабизма): преписивачи су бележили оно што су сами слушали. Посреди је, дакле, гномски обојена, за свадбени обред везана, аутентична народна песма у несиметричном десетерцу. Она је морала настати много раније него што је записана, а стих којим је испевана свакако није само пољска својина.

Изменивши свој „првобитно скептичан став према питању старости српскохрватског десетерца", Јакобсон је, на основу компаративног изучавања словенске метрике, закључио: „Хипотези Срезњевског о прасловенском узору десетерца не могу се супротставити одрживи аргументи". Сва сазнања до којих смо дошли испитујући структуру и генезу несиметричног десетерца упућују управо на такав закључак.

Ако се овај закључак прихвати, у други план одлази расправљање о томе да ли су поједини сегменти (колони) у оквиру прозног дискурса инфилтрирани десетерци, или је посреди само заводљива коинциденција. Веома је вероватно, нпр., да је десетерац заиста присутан у једном писму из 1411. године упућеном Прибену Драгошевићу: адресат се позива да се појави у Дубровнику *„до недјеље прве која греде"*. Те речи, исписане руком логотета Руска Христофоровића, подсећају на епску формулу *„У нећељу која прва дође"*, а још више на њену варијанту *„У нећељу која прва греде"*. Прва, чешћа формула налази се, између осталог, и у Вуковој „женској пјесми" *Жалост и надежда*, која има ознаку – „од Дубровника".

ЛИТЕРАТУРА: T. Maretić, *Metrika narodnih naših pjesama*, Zagreb 1907 (= Rad JAZU 168 i 170); R. Jakobson, *Über den Versbau der serbokroatischen Volksepen*, Archives néerlandaises de phonétique expérimentale VIII–IX, La Haye 1933, 135–144 (= Selected Writings IV, The Hague – Paris 1966, 51–60; прев. *O strukturi stiha srpskohrvatskih narodnih epova*, у: Lingvistika i poetika, Beograd 1966, 146–156); Д. Костић, *Старост народног епског песништва нашег*, Јужнословенски филолог 12 (1933) 1–72; R. Jakobson, *Studies in Comparative Slavic Metrics*, Oxford Slavonic Papers 3 (1952) 21–66 (= Selected Writings IV, 414–463; прев. *Славенски епски стих*, Трећи програм 50 (1981) 317–359); К. Тарановски, (приказ) *Roman Jakobson, Studies in Comparative Slavic Metrics*, Прилози КЈИФ 20, 3–4 (1954) 350–360; A. B. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass. 1960 (прев. *Pevač priča*, Beograd 1990); K. Taranovski, *O ulozi cezure u srpskohrvatskom stihu*, у: Zbornik u čast Sjepana Ivšića, Zagreb 1963, 363–374; В. В. Иванов – В. Н. Топоров, *К реконструкции праславянского текста*, у: Славянское языкознание. Доклады советской делегации, V Международный съезд славистов, Москва 1963, 96–98; В. В. Иванов, *Заметки по сравнительно-исторической индоевропейской поэтике*, у зборнику: To Honor Roman Jakobson, The Hague – Paris 1967, 977–988; М. Топић, *О постању „епског десетерца"*, Књижевна историја I–2 (1968) 309–348; С. Петровић, *Поредбено проучавање српскохрватскога епског десетерца и спорна питања његовога описа*, Зборник МС КЈ 17 (1969) 173–203 (= *Облик и смисао*, Нови Сад 1986, 165–216); M. R. Mayenowa, *Miejsce dziesięciozgłoskowca w literaturze XVI w. Przyczynek do rekonstrukcji systemu*, у зборнику: Europejskie związki literatury polskiej, Warszawa 1969, 89–98; В. Недић, *Српскохрватска осмерачка усмена епика*, Прилози КЈИФ 36, 3–4 (1970) 196–213 (= *О усменом песништву*, Београд 1976, 16–41); М. Топић, *Порекло епске функције несиметричног десетерца*, Књижевна историја 3, 10 (1970) 191–203; С. Петровић, *Јакобсонов опис српскохрватског епског десетерца*, у зборнику: Научни састанак слависта у Вукове дане 4, 1 (1974) 159–166 (= *Облик и смисао*, 217–227); Ж. Ружић, *Српски јамб и народна метрика*, Београд 1975; М. Топић, *Изосилабизам у српскохрватским десетерачким песмама*, Анали Филолошког факултета 12 (1976) 511–539; М. Топић, *Граница стиха у српскохрватским десетерачким песмама*, Прилози КЈИФ 42, 1–4 (1976) 224–230; J. F. Vigorita, *The Antiquity of Serbo-Croatian Verse*, Јужнословенски филолог 32 (1976) 205–211; Ž. Ružić, *Deseterac*, у: Rečnik književnih termina, Beograd 1985, 114–116; С. Петровић, *Опкорачење у српскохрватском усменом стиху*, у зборнику: Усмено и писано/писмено у књижевности и култури, Нови Сад 1988, 139–168.

М. Топић

ДЕСЕТКАР (десєтькарь, десечарь) – сакупљач десетка од зависних људи на властелинствима (в. *десетак*). На поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља постојао је посебан десеткар за убирање десетка од кошница (*десеткар п'челни*). О начину рада појединих десеткара и о њиховим именима сачувана су фрагментарна обавештења. Старање о пословима Липљанског метоха, који је био потчињен пиргу Св. Василија на Светој гори, водили су економ и два десечара, или како у повељи пише: *Старину води иконом Никодим липљански и Августијан десечар и Павлец десечар. И такои от теи земље узесмо десетак*. Судећи по именима десечара, то су монаси, усталом као и економ Никодим.

ИЗВОРИ: *Грамоти на манастирот Св. Георги – Горг Скопски*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 187, 201, 202, 237; Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 262–264.

М. Благојевић

ДЕСЕТНИК в. *Тисућник*.

ДЕСПОТ (δεσπότης) – највиша титула у Византији изведена од царског епитета који је у одређеним случајевима (новац, печати) придаван царевима до краја византијске историје (1453). Због таквог порекла спадала је у царска достојанства (βασιλικὰ ἀξιώματα), па су њени носиоци имали право на употребу формуле *царство ми* (ἡ βασιλεία μου), а на својој одећи и опреми имали су извесне царске символе. Титулу деспота увео је цар Манојло I Комнин (1163), доделивши је свом зету, угарском принцу Бели Алексију, који је, будући да цар није тада имао мушких потомака, одређен за наследника престола. Нова титула стављена је у врх хијерархијске листе достојанстава у царству, потиснувши за степен ниже титуле *севастократора* (в.) и *кесара* (в.). После првог пада Цариграда (1204) титула деспота донекле мења своје значење: сада се у обновљеном царству под Палеолозима (1261–1453) додељује млађим синовима или браћи владајућих царева, блиским рођацима царске породице, али и неким страним владарима. То је био случај са српским владарима из кућа Лазаревића и Бранковића (деспоти Стефан, Ђурађ и Лазар) који су после 1402. године титуле деспота добијали од цара Ромеја. Титулу деспота додељивао је само

цар, у посебној одаји царске палате (триклинијум), уручујући носиоцу деспотски венац украшен драгим камењем и бисерима. Достојанство деспота у Византији није било повезивано са одређеним дужностима у управном и војном апарату.

Деспот Стефан – Ресава

У српској средњовековној држави титула деспота јавља се тек од царског крунисања Стефана Душана (16. априла 1346), јер су ранији српски краљеви добро познавали строго правило да у Византији титулу деспота додељује само владајући цар. Доњу временску границу за постојање титуле деспота у средњовековној српској држави одређује смрт цара Уроша (1371). Уколико постоје подаци о деспотима из времена пре 1346. године, као на пример о извесном деспоту Драгославу, порекло њихове титуле треба тражити у суседним царствима: Византији или Бугарској. После царског крунисања у Скопљу Стефан Душан је стекао право да додељује титулу деспота која је и у Српском царству била на челу листе дворских достојанстава. За његове владавине титулу деспота добили су: моћни великаш Јован Оливер, царев полубрат Симеон (Синиша) Палеолог, шурак Јован Асен и рођак Иваниш. Душанов син и наследник цар Урош (1355–1371) доделио је титулу деспота: угледном великашу и царском рођаку Дејану и сину му Јовану Драгашу, као и браћи Мрњавчевићима Вукашину и Јовану Угљеши. Достојанство деспота је и у Српском царству сачувало титуларни карактер, што значи да није повезивано са одређеним дужностима у цивилној и војној управи или са поседовањем одређених територија – деспотата. Деспоти Симеон (Синиша) Палеолог и Јован Асен били су намесници у Епиру и Албанији, али су они те положаје стекли као поверљиви људи цара Стефана Душана.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византински чинови и титуле*, 178–279; G. Ostrogorsky, *Urum Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz*, Byzantinische Zeitschrift 44 (1955) 448–460 (= *Сабрана дела Г. Острогорског* III, Београд 1970, 205–218); J. Радонић, *Наши деспоти током векова*, Глас САНУ 219 (1956) 11–17; R. Guilland, *Le Despote* (δεσπότης), Revue des études byzantines 17 (1959) 52–89 (= *Recherches sur les institutions byzantines* I, Berlin – Amsterdam 1967, 1–24); Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.

Б. Ферјанчић

ДЕФТЕР (defter) – термин грчког порекла преузет и широко коришћен у многим исламским државама, па и у Османском царству, са основним значењем: попис, рачунска књига, свеска, регистар, књига протокола. У османским документима на српском језику бележи се као: *тефтер*, *катастих*, *тетраг*. Само кадијски протоколи (сиџили) нису били називани дефтерима. Развијањем османске канцеларије повећавао се и број врста дефтера. Царски дефтери чували су се у царској дефтерхани на *Порти* (в.). Рад дефтерхане надзирао је главни дефтердар, један од „стубова" Царства. За историју српског народа у средњем веку највећи значај имају пописни (катастарски) дефтери (tahrîr defterlerî). Постоје две врсте пописних дефтера: детаљни (müfassal) и сумарни (icmâl, mücmel) дефтери. Потоњи су представљали изводе и детаљних пописних дефтера начињене с циљем да се издвоје само приходи *спахија* (в.).

Пописивањем становништва и земље у novoосвојеним областима утврђивао се државни приход који се тада распоређивао према потреби, углавном на припаднике војничке класе. Такви дефтери представљају изванредне изворе за проучавање тимарског система, пореског система, положаја раје и уопште целокупног друштвеног и привредног стања у пописаној области. Истовремено, пружају драгоцене географске и демографске податке. Од посебног значаја су законски прописи за пописивану област (канунname), што се обично налазе на почетку дефтера. У неколико најранијих сачуваних пописних дефтера српских области, од којих су неки објављени у целини или у деловима, виде се остаци средњовековних српских установа и њихово прилагођавање новом поретку.

ЛИТЕРАТУРА: *Daftar*, EI² (B. Lewis); *Daftar-i Khākānī*, EI² (Ö. L. Barkan); *Daftardār*, EI² (B. Lewis); Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 268, 305, 323, 331, 342, 354; Ö. L. Barkan, *Essai sur les données statistiques des registres des recensement dans l'Empire Ottoman aux XVᵉ et XVIᵉ siècles*, Journal of Economic and Social History of the Orient I–1 (1957) 9–36; *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Uvod, turski tekst, prevod i komentari H. Šabanović, Sarajevo 1964 (в. нарочито упутан предговор); Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I–1. *Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964; Б. Ђурђев, *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића* I–II, Сарајево 1968; О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444– 1446)*, Врањски гласник 4 (1968) 377–416; *Опширен пописен дефтер Но 4 (1467–1468 година)*, под редакција на М. Соколоски и др А. Стојановски, серија „Турски документи за историјата на македонскиот народ I, Скопје 1971; *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine* I–II, priredili H. Hadžibegić, A. Handžić i E. Kovačević, Sarajevo 1972; *Опширни пописни дефтери од XV век*, под редакција на М. Соколоски, серија „Турски извори..." II, Скопје 1973; Д. Бојанић, *Фрагменти збирног пописа видинског санџака из 1466*, Мешовита грађа (Miscellanea) 2 (1973) 5–78; Д. Бојанић, *Фрагменти опширног пописа видинског санџака из 1478–81*, Мешовита грађа (Miscellanea) 2 (1973) 79–192; Д. Бојанић, *Видин и Видинският санджак през 15– 16 век*, София 1975; *Опширни пописни дефтери од XV век*, под редакција на М. Соколоски, серија „Турски извори..." III, Скопје 1976; *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, priredio A. Aličić, Sarajevo 1985; M. Stojaković, *Braničevski tefter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd 1987; А. Стојановски, *Попис војнука с краја XV века (делови који се односе на врањску нахију)*, Врањски гласник 22 (1987) 143–279; М. Васић – О. Зиројевић – А. Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ 131, Одељење историјских наука 7 (1992) 97–220.

А. Фотић

ДИАТАКС в. *Тестамент*.

ДИВЉАЧ – Богатство у шумама и водама у средњовековним српским земљама допринosило је постојању великог броја дивљачи. Неке врсте су током времена истребљене или сведене на одређене просторне оазе, али се траг о њима сачувао у историјским изворима и у топономастици. Од крупне дивљачи која је живела на шумским пашњацима и ретким шумама, у топономастици су остали трагови тура (дивље говече) и зубра (европски бизон). Познати су поље Туренско код Скопља, село Турово у Битви, Зуброва река, Зубер планина, Зуброво брдо код Градачца. Свој траг у топономастици оставио је и дабар (жупе Дабар и Идбар, село Дабар, Дебар у Македонији).

У изворима, преко топонима, трага је оставила и дивљач која на овим просторима постоји и данас. Највише таквих података има о јелену и срни, као представницима најплеменитије дивљачи. Тако у повељама сусрећемо село Кошутово, планине Кошутицу и Јеленак, локалитет Срњак. На овим просторима радо је била ловљена дивокоза, као и разне врсте ситније дивљачи. Ту спада и пернатa дивљач која је такође оставила трага у топономастици. У средњем веку су познате жупа Патково, област Гусиње, планина Јаребиње. Најчешће су ловљене: патке, препелице, гуске и јаребице. На пернату дивљач у лов се ишло соколом, што је била омиљена разонода владара и властеле.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 7–9; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

С. Мишић

ДИЈАДЕМА в. *Круна*.

ДИЈАК (ст. српски **дикакь**, грч. διάκονος, διακός) – у хришћанској цркви означава најнижи степен свештенства (ђакон). Касније се под дијаком подразумева професионални писар или преписивач. По правилу био је световно лице. Дијаци су радили у дворским и властеоским канцеларијама у Дубровнику, Хуму, Босни, Рашкој и Зети. Осетна је разлика између друштвеног положаја дијака и логотета који је управљао владарском канцеларијом. За баштинску хрисовуљу логотету се плаћало *од свакога села по тридесет перпера, а дијаку за писање шест перпера* (члан 134 Душановог законика).

У више десетина рукописа сачувана су у записима имена дијака, а њихова махом народна имена потврђују да се ради о световњацима. Најстарији познати српски дијак Глигорије потписао се у Мирослављевом јеванђељу (око 1185). Дијак Бунило преписао је у трећој четвртини XIV века једно четворојеванђеље (Хил. 23); дијак Бјежан преписао је октоих крајем XIV века (Архив ЈАЗУ III b 5/Михановић 5); дијак Јован преписао је псалтир с последовањем (последња четвртина XV века; Хил. 86); дијак Предислав преписао је четворојеванђеље (XVI век; Музеј СПЦ 351, Крушедол); средином XVI века Ратко дијак преписао је минеј за јануар (МЦУ 205).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I–VI; Н. Радојчић, *Законик*, чланови 25, 134.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XIV. Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, Глас СКА 106 (1923) 50–96; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 39–40.

Т. Суботин-Голубовић

ДИМНИНА (дим, подимице) – назив за државни порез који се скупљао по димовима, тј. по кућама, по породицама и зато представља један облик главарине. Први пут се јавља у доба позног Римског царства, да би потом био прихваћен у франачкој држави (лат. fumus = дим, одатле fumagium = димнина), а постоји и код Западних Словена (пољ. = podymy, чеш. = podymne). У Византијском царству, одакле је термин прешао у средњовековну Србију, димнина (καπνικόν) се јавља крајем VIII века. Тада је извршена реформа пореског система и уведено је одвојено плаћање земљарине (συνωνή) од главарине, тј. димнине, тако да су димнину плаћали сви порески обвезници, како слободни тако и зависни сељаци (парици), па и безземљаши.

У српским средњовековним изворима димнина се јавља само у периоду од 1300. до 1356. године и то на територијама освојеним од Византије. Она такође представља државни доходак кога се владар одриче у корист цркве или манастира. Није познат тачан износ који се плаћао на име димнине, тако да се не зна колико је пореско оптерећење сељацима била димнина.

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 305; Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347. године којом се оснива епископска столица у манастиру Љесновском*, Гласник СУД 27 (1870) 294; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 310, 407, 609, 610, 614, 680, 696, 707, 709, 759; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 451–452.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 210–211; V. Mažuranić, *Prinosi*, 237; А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955) 95; Г. Острогорски, *Византијски практици*, Сабрана дела I (О византијском феудализму), Београд 1969, 50–51; Г. Острогорски, *Аграрне прилике у Византијском царству у средњем веку*, 65, 91; *Византијски порески систем у старом и средњем веку*, 125–130; *Сеоска општина у Византијском царству у X веку*, 302–303, Сабрана дела II (Привреда и друштво у Византијском царству), Београд 1969; И. Божић, *Доходак царски*, 9–10, 16.

Ј. Мргић

ДИНАР – долази од латинске речи denarius као ознаке за римски сребрни новац. Име овог новца добило је на Истоку грчки облик денарион. На наше просторе термин је дошао из новогрчког језика (δινάριον) и служи искључиво као ознака за сре-

брни новац. Његов синоним је грош, који се почео ковати у Италији у XII веку. У почетку је грош био крупан сребрни новац, па отуда и италијанско име grosso (крупан, дебео). У многим земљама у средњем веку сребрни новац је носио име динар или грош.

Млетачки сребрни новац називан је грош (grosso, denarius grossus) или матапан, а понекад и дукат. Кован је од 1202. и све време је био врло стабилна монета – истог типа, исте тежине (2,178 гр), и исте финоће сребра (965/1000). Млетачки грош подражаван је у више земаља у XIII и XIV веку.

Српски сребрни новац почео је ковати, по угледу на млетачки грош, краљ Урош I (1243–1276) при крају своје владавине. По свом изгледу, тежини и унутрашњој вредности (финоћи, проценту сребра) одговарао је млетачком матапану и називан је динар или грош. Први назив налази се чешће у изворима писаним српским језиком (**динарь**), а други у документима писаним латинским или италијанским језиком (denarius grossus, grossus, grosso). Термин динар јавља се у натпису на новцу Вука Бранковића (**влковь динарь**).

Српски новац кован је у разним *ковницама* (в.), а имао је различите карактеристичне ознаке (застава, крст, мач итд.), затим различиту тежину, па и вредност, али се увек рачунало да једну перперу чини 12 динара исте врсте. За готово два века искована су бројне емисије динара са много врста и варијаната. Према процени нумизматичара било је око 420 основних врста и око 800 варијаната.

Крстати гроши (grossi de cruce, yperperi de cruce) су једна од првих врста новца кованих у Србији. У дубровачкој и которској архивској грађи помињу се током неколико деценија (1281, 1312–1358). У изворима писаним српским језиком налазе се само у повељи цара Душана из 1348, где је наведено да се Хиландару даје од новобрдских рудника годишње „сребра за четири тисушта крстатих перпер". Крстати гроши служили су, као платежно средство, не само у Србији већ у Дубровнику, Котору и другим местима у Приморју.

Пред крај XIII века српски новац се почео тежински удаљавати од млетачког узора. Током прве половине XIV века у оптицају су били динари мање тежине, а у време Душана изгубили су половину првобитне тежине. За владавине цара Душана и његовог сина цара Уроша кована је једна врста новца, позната под називом „grossi de terzio", која је представљала трећину стабилних царских динара (народно име трећак). За најмање новчане јединице нумизматичари употребљавају назив *полудинари*, иако се под тим именом не помињу у изворима.

Према сведочењу писаних извора све већи број перпера рачунао се у литру (јединица мере за тежину) сребра. Од почетка XIV века па све до пред крај истог века распон је ишао од 14 до 54 перпере у литру сребра. У доба кнеза Лазара Хребељановића у оптицају су биле теже и лакше јединице: код првих су 36, а код других 54 перпере ишле у литру сребра. У време Деспотовине динар је имао просечну тежину око 1 гр а било је и најситнијих јединица, чија тежина је износила свега 0,15 гр. Овим последњим одговарао би, према мишљењу нумизматичара, народни назив мањушник.

Сребрни новац типа гроша кован је у Дубровнику од 1337. и називан је грош и динар. У документима на латинском и италијанском језику познат је као грош (grossus, grosso), а у оним писаним српским језиком као динар. У повељи краља Дабише из 1392. спомиње се српски доходак у износу од *дви тисући перпер динари дубровачких*.

Млетачки грош имитиран је и у Босни. Од времена бана Стјепана II Котроманића (1322–1353) кован је сребрни новац, који се у изворима писаним латинским и италијанским језиком назива грош (grossus, grosso). Његово име није остало забележено у документима писаним српским језиком, али се може претпоставити да се називао динар.

Због истовремене циркулације златног, сребрног и бакарног новца утврђени су курсеви по којима су се мењале и обрачунавале поједине врсте или јединице различитих врста новца (в. *златници*, в. *монета*, в. *фолар*).

ЛИТЕРАТУРА: М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, Сремски Карловци 1924; Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933; М. Динић, *Крстати грошеви*, ЗРВИ 1 (1952) 86–112; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд 1956; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, II, Београд 1955, 1962; *Dinar*, EJ 2, Zagreb 1956, 706–707 (I. Rengjeo); *Groš*, EJ 3, Zagreb 1958, 627 (I. Rengjeo); В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Дубровник)*, ИГ 1–2 (1960) 51–94; *Novac*, EJ 8, Zagreb 1971, 1–4 (S. Dimitrijević); М. Благојевић, *Перпера*

и литри у доба кнеза Лазара. ИГ 1–2 (1981) 47–61; *Denar*. EJ 3 (slovenačko izdanje), Zagreb 1987, 438–443 (S. Ćirković); Библиографија радова Сергија Димитријевића. *Живот и дело др Сергија Димитријевића*. Лесковац 1989, 169–208; С. Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, Београд 1997.

Р. Ћук

Династија Немањића – Милешева

ДИНАСТИЈА – владарски род у којем се наследно преузима највиша власт заједно са инсигнијама као њеним видљивим и симболичним обележјима. На територијама које је током средњег века насељавао српски народ владало је више владарских родова. Најстарија српска династија владала је у IX веку. О првим кнежевима, потомцима вође који је „половину народа" довео из Беле Србије – Вишеславу, Радославу и Просигоју, а касније и о кнезу Властимиру (средина IX века), сазнајемо из списа *О народима* Константина VII Порфирогенита. Пре Немањића најпознатије династије су били Вишевићи у Захумљу и дукљанска династија, док је у Рашкој у доба великих жупана највероватније на власти био исти владарски род из кога је касније изникла лоза Немањића. Династија потомака Стефана Немање столује на рашком трону од његове победе на Пантину 1168. године до смрти последњег владара, цара Уроша, 1371. године.

У сфери династичке идеологије најважнији тренутак за утемељење нове владарске гране представљало је проглашење њеног оснивача, Стефана Немање, за светитеља. Тиме је династија, а преко ње и сама држава, која је у средњем веку неодвојива од личности владара, нашла своје легитимно место у оквирима свете историје. Такође, већ у генерацији Немањиних синова, из Византије је преузета и прилагођена идеја о владарском самодржављу, а из идеолошке баштине западних монархија учење о владавини „по милости Божјој", које је симболично потврђено и чином владарског миропомазања и крунисања на краљевство 1217. године.

Следећи корак у разгранавању династичке идеологије без сумње је представљало учење о светородној лози Немањића, развијено у доба краља Уроша I, посебно у делу монаха Доментијана. Преко библијског мотива лозе Јесејеве, посвећена династија Немањића доведена је у непосредну везу са Христом, а читав српски народ сматран је „изабрањем Божјим".

Снага легитимитета, угледа и престижа династије Немањића огледала се и у чињеници да је након смрти цара Уроша, преузимајући карактеристично немањићко владарско име Стефан, више династа (попут краља Твртка I, кнеза Лазара Хребељановића и Вука Бранковића) настојало да покаже своју везу са светом династијом. Након нестанка породице Немањића, на власти су у Србији била још два владарска рода – Лазаревићи и Бранковићи. Владари из ове две куће носили су титулу деспота. Покушаји обнављања српске државе током XVI и XVII столећа нису имали у виду немањићко царство, већ деспотовину Бранковића.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 10; С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 16, 191.

С. Марјановић-Душанић

ДИПЛОМА в. *Повеље*.

ДИПЛОМАТИЈА – Средњовековна српска држава имала је задатаке и функције које у модерним државама решава дипломатија својим институцијама, персоналом и техником. У складу са природом тадашње државе ти задаци и послови били су непосредно везани за владара, који се у уређивању односа са околним светом морао ослањати на људе од поверења без посебне обуке за посредовање и преговарање. Као што није било специјализованог људства, није било ни институција за вођење спољне политике; владару је помагао исти круг саветника и службеника који је помагао у владању и управљању. Тек при крају средњега века уводе се у европским државама стална дипломатска представништва и српски двор стицајем околности суделује у том процесу.

У византијској сфери наследници римских царева нису пристајали да са другим владарима преговарају на равној нози, видели су себе на врху хијерархијски устројене хришћанске васељене, у којој су сви други били у подређеном положају. Владаре малих држава на тлу некадашњих римских провинција византијски цареви нису третирали као странце, већ су у односу на њих примењивали обичаје и начела из саобраћања са локалним намесницима: упућивали су им наређења, додељивали титуле и звања, уручивали симболе власти, давали поклоне као својим дворанима, али су им и судили и кажњавали их. Византијски цареви су српске кнежеве сматрали за локалне властодршце и настојали су да их изједначе са управницима које су сами именовали и упућивали у провинције.

Протекло је много времена док српски владари нису постали субјекти међународних односа. Оскудица извора за период X–XII века не допушта да се види у којој мери су се српски владари мирили са наметнутим положајем. Било је, несумњиво, периода у којима су симболичком потчињеношћу откупљивали самосталност у вођењу унутрашње политике, као што знамо за времена када су упућивали посланике византијским непријатељима, пре свега у јужну Италију и Угарску. То је, наравно, на византијској страни схваћено као одметање и водило би рату и потчињавању.

Тек су после наглог опадања (од 1180) и привременог слома (1204–1261) Византијског царства престала таква ограничења у међународном саобраћају. У току XIII и XIV века у домашају дипломатских активности српских владара нашао се велики простор од „руске земље", где је краљ Драгутин имао „љубљеног пријатеља кнеза Василија" (вероватно брат Александра Невског), до Сицилије, где су владали рођаци српске краљице Јелене, затим до Јерусалима, где је краљ Милутин основао српски манастир, и Синаја, где су стизали дарови српских владара; од опатије Мелен код Париза и Авињона, где је било седиште папа, до двора владара Златне хорде у близини Азовског мора, докле су стизали српски посланици и таоци.

Широко пространство деловања одржало се и у следећем столећу када су везе међу државама постале чешће и интензивније. Из последњег периода српске државе, из времена када се борила са великим тешкоћама, остало је занимљиво сведочанство о поштовању резултата српске дипломатије. Оно што се у модерној литератури описује као трагичан положај, Константин Филозоф, животописац деспота Стефана, сматрао је изразом деспотове државничке величине: „у истину нико не створи нешто тако, само он једини, велики и чудни у премудрости и сили". Оно чему се Константин дивио била је способност опстајања међу непријатељским таборима, источним и западним; био је усхићен тиме што је деспот могао да „шаље своју војску ка источнима против западних" а да у исто време „ка западним одлази сам собом на сваке савете". Таква могућност је, према Константину, остала и после деспота Стефана „као неки утврђени закон".

У време када је владар био средиште и покретачка снага државног живота, поседовао је највећа овлашћења и био најбољи тумач својих жеља, мада није морао бити добар преговарач. Сусрети владара били су у средњем веку омиљено и делотворно оруђе дипломатије. *Састанци на врху* имали су у укупном механизму одржавања веза међу државама већи удео него у модерној дипломатији. Па ипак, мало се зна о таквим сусретима и преговорима српских владара, тек понешто о Душану и деспоту Стефану, који је био неуморан путник и на својим државничким путовањима прешао више него његови посланици. Остали су описи Душанових састанака са Андроником III Палеологом и Јованом VI Кантакузином и помени сусрета Стефана Лазаревића са читавим низом турских и европских владара. О тешкоћама таквих преговарања имамо занимљиво сведочанство једног савременика: „Чудно је да се цар састане са иноплеменим царем и да опет спроведе своју вољу", чита се у житију краља Милутина, коме је то успевало. Са византијским царем Андроником II састајао се два пута, у

Солуну и у Цариграду, и „жељу срцу своме сврши", каже животописац, који додаје да се Милутин и са бугарским царем састао у Трнову и успео да „сваку правду краљевству своме пронађе".

Састанци владара су често наметали трновита питања о рангу, протоколу, етикецији, безбедности, о томе ко треба коме да иде у посету или сусрет и сл. У целој Европи се стога прибегавало необичним састанцима на средини моста или на броду на средини реке. Вероватно таквим обзирима треба приписати чињеницу да је један састанак цара Душана и угарског краља Лудовика I одржан на броду на Дунаву. Чланови династије, владареви рођаци, као особе највећег поверења и познаваоци његових намера, наступају у средњем веку као преговарачи у међудржавним мисијама и представљају прелаз према посланицима у строгом смислу те речи. И у српској држави су познати такви случајеви: Савине мисије за оца и брата у Цариграду, затим угарском краљу, па Стрезу и никејском цару и патријарху. С краја српске државе имамо пример Ђурђа Бранковића који је 1422. од свога ујака деспота Стефана добио неограничено пуномоћје за преговоре о миру с Венецијанцима. У ову врсту мисија спадају и путовања кнегиње Милице султану Бајазиту I ради избављења сина, који је због оптужби био запао у велике тешкоће. Кнез је тада био још млад и мајка му је помагала и у другим државним пословима. Иначе се жене овде, за разлику од западне Европе, не јављају у улози посланика и преговарача.

У Србији се, као и у осталом свету, највише послова обављало радом посланика, па се често оним што се зна о посланицима исцрпљује целокупно знање о средњовековној дипломатији. У раду посланика и техници дипломатских односа Србија је налазила узоре у Византији, у италијанским градским републикама и суседном Дубровнику. Из Византије је потицало најстарије језгро дипломатских обичаја и у њој је вештина преговарања и одржавања односа остала високо развијена и у време када се од светског царства преобразила у малу балканску државу. Она је као дипломате користила људе од пера, од којих су неки били и у Србији и о својим мисијама оставили драгоцена сведочанства. Италија је у касном средњем веку била водећа земља у усавршавању државничке вештине и уз то колевка модерне дипломатије са сталним представништвима. Везе са Дубровником биле су вишеструко значајне, њима се, пре свега, мора захвалити за највећи део података и за многе драгоцене дипломатске документе. Дубровчани су се као личности истицали у дипломатској служби српских владара, били су уз то посредници и нарочито су, у том смислу, примењивали на балканске прилике оно што би научили у Италији.

За посланике се употребљавају различити латински називи: ambaxiatores, oratores, legati, nuntii, затим народне речи **сьль** или **посьль**, понекад *послани*, што ће дати реч посланик, а врло раширена је била грчка позајмљеница *поклисар* или *апоклисар* (од грчког ἀποκρισιάριος), а у литерарним текстовима и *ходатај*. У улози посланика се у српској држави јављају личности различитог социјалног профила, а избор и број посланика зависи од значаја мисије. У ранијем периоду су црквене личности често у улози посланика, обични монаси, игумани, али и епископи, при чему се православни свештеници и Светогорци шаљу у православне земље, а клерици из Приморја у католичке. Међу посланицима се срећу трговци, судије, нотари, војводе су нарочито честе у време Деспотовине.

Полазећи на пут српски посланик је добијао исправу која се у нашим споменицима назива *књига верована* а латински littere credentiales. Нека од тих акредитивних писама су сачувана и њихов садржај се најбоље може сажети формулом *верујте га моје су речи*, којом владар генерално овлашћује и легитимише посланика. У XV веку се тражило да у акредитиву буду наведени предмети о којима ће посланик преговарати, а намењивани су посебни акредитиви за све личности којима ће се посланик обраћати у току мисије. У преговорима већег значаја, о склапању мира на пример, посланик је носио и посебно пуномоћје. Таква пуномоћја деспота Стефана за преговоре посланика са Венецијанцима цитирана су у каснијим мировним уговорима. У европској дипломатској пракси XIV и XV века уобичајено је било давање писаних инструкција посланицима, често у две верзије, јавној и тајној. Иако је остао приличан број података о посланицима српских владара у Дубровнику и Венецији, није сачувана ниједна оваква инструкција.

Посланици су морали имати све што им је било потребно током напорног и често дуготрајног пута (коње, шаторе, намирнице, послугу). За разлику од византијских посланика који су добијали путни трошак и успут плаћали услуге, српски посланици су имали право на конак и храну у селима кроз која пролазе (отуда у повељама ослобађање *от поклисара*). Стигавши на циљ, посланици су прилазили у свечаној поворци, представљали се на свечаној аудијенцији и касније би прешли на практичне преговоре у складу са обичајима и редом који је владао код домаћина.

Овде је српски двор превенствено занимљив као место примања посланика и преговарања. Споменуто је да о томе има сачуваних података код византијских писаца (Георгије Пахимер, Нићифор Григора, Теодор Метохит) и у инструкцијама и преписци дубровачких посланика. Српски владари би примали посланике на месту где се затекну, неретко у шаторима на војним походима. Ипак се тежило да посета буде у двору и у нарочитом амбијенту. У Смедереву се спомиње sala magna audientie као место где су завршени преговори о миру између деспота Ђурђа и млетачких посланика.

Из дубровачких инструкција се може закључити да су српски владари примали посланике окружени не само дворанима, него и члановима породице, да су примали акредитиве и слушали поздраве и опште изјаве о љубави и пријатељству, какве су сачуване у дубровачким инструкцијама. На српском двору се није обавезно чекало да се тек при другом сусрету започну преговори, бивали су често покренути већ за време свечане аудијенције. Преговори су понекад били дуги и напорни и најчешће су их водиле личности које би владар за то овластио.

Српски владари су као и њихови савременици односом према посланицима испољавали свој став према владару или држави која их је послала. Из дубровачких писама се сазнаје понекад о отвореном нерасположењу, одбијању владара да се види са посланицима, о пребацивању због неких поступака њихове владе и сл. Нарочита пажња се због тога посвећивала поступању с посланицима. Константин Филозоф некад наглашава чашћавања и забаве које је деспот Стефан приређивао посланицима – забележио је једну гозбу на броду који је пловио Дунавом – али је забележио, исто тако, да је деспот одбио да прими турског посланика, што је имало тешке последице јер је тај *клеветао* деспота код Мурата II и навео га да нападне Србију. Било је потребно посебно посланство Мурату II да се тај инцидент изглади. При завршетку мисије била је свечана аудијенција на којој би посланицима било допуштено да се врате кући.

У склопу теме о деловању посланика је и питање о имунитету. Из српске грађе познат је случај да су посланици били затворени и то због тога што онај који их је послао није сматран за легитимног турског владаоца. Зачетак сталног представништва имамо у Смедереву после обнављања Деспотовине (1444). Деспот Ђурађ Бранковић је, наиме, за време свога изгнанства (1439–1444), упознао неколицину дубровачке властеле, која се о њему старала приликом посете граду 1440. и 1441. Нарочито блиски су му постали Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић, који су ступили у деспотову службу. Паскоје је био *челник ризнички*, управитељ владаревих финансија. Приближно једну деценију њих двојица су живећи у Смедереву заступали свој град. Дубровник их никад није називао амбасадорима, већ само *наша властела на двору господина деспота* (nobiles nostri in curia domini despoti), али им је влада слала инструкције, налагала одређене интервенције, тражила извештаје, једном речи, користила их као посланике (1444–1454). Како су Соркочевић и Ђурђевић путовали као деспотови посланици, замерили су се Венецији и Јанку Хуњадију, који су интервенисали у Дубровнику и навели дубровачку владу да својој властели забрани да одлази у деспотова посланства.

Документи који би настали радом посланстава (в. *уговори*) довршавани су и потврђивани радњама церемонијалног карактера, пре свега свечаном заклетвом. Враћање уговора имало је значење прекида односа и објаве рата. У Византији је било уобичајено да се погажени уговори супарничке странке изнесе поред застава и ратних знакова. У дипломатска средства се могу рачунати и кораци предузети са циљем да се обезбеди поштовање онога што је договорено. Једно од таквих средстава било је узимање талаца (в. *таоци*), или успостављање сродства браком међу дворовима, или симболичким сродством као што је кумство.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 28–29, 209; *Diplomacija (Diplomatija) – Srbija, srednji vek*, EJ 3 (1984) 469–470 (S. Ćirković).

С. Ћирковић

ДИПТИХ (δίπτυχος) – Византијски диптих је проистекао из одговарајућег узора римске епохе. По спољњем изгледу он се, осим по стилу који дик-

тира уметнички укус одређеног времена, не одваја од тог узора. Састоји се из једног пара плочица од дрвета, слоноваче или драгоценог метала, као и изведених у емајлу, спојених по дужини ради склапања, споља украшених а изнутра исписаних, при чему је подлога за писање могла бити сачињена од разних материјала. Али по намени се византијски диптих одваја од свог узора, односно његова функција се сужава, будући да се више не употребљава за писање које подразумева измене, него се готово искључиво употребљава као церемонијални документ. Већ у рановизантијско доба то је био документ о именовању конзула и других високих достојанственика Царства.

Диптих – Доња Каменица

Нарочито свечани изглед имали су конзуларни диптиси на којима су били исписани име и cursus honorum власника, док су спољашње странице биле украшене ликовним представама, пре свега портретом власника. Најраскошнији су тзв. царски диптиси овог времена, намењени прослављању актуелног владара. До VIII века одржавају се и петоделни полиптиси (називани и „диптисима“!), чија намена није разјашњена. Посебну врсту представљају литургијски диптиси који се јављају и на Западу и на Истоку, односно после схизме цркава (1054) и у католичкој и у разним православним црквама. Овакви диптиси, украшени споља хришћанским иконографским мотивима, појављују се још у IV/V веку и садрже листе имена живих и мртвих, која ђакон чита приликом евхаристије. На основу уписаних имена, а непожељна се повремено бришу, они се могу сврстати у локалне и опште (са именима угледника општег значаја, као што су цареви или чувени архијереји). Осим за означавање диптиха чију основну садржину представља текст, термин се употребљава и за означавање дводелних преносивих икона, у почетку сачињених од слоноваче, какве се појављују већ од VI века, да би у X/XI веку досегле врхунац популарности. У позније доба овакве иконе су осликаване. Посебну уметничку вредност има диптих-реликвијар Томе Прељубовића, контроверзног српског господара Епира (1367–1384).

ЛИТЕРАТУРА: Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie 4.1, 1094–1170 (H. Leclercq); Reallexikon zur byzantinischen Kunst 1, 1196–1203 (K. Wessel); R. Delbrück, *Consulardiptychen und verwandte Denkmäler*, Berlin – Leipzig 1929; A. Goldschmidt, *Mittelstücke fünfteiliger Elfenbeintafeln de VI.–VII. Jh.*, Jahrbuch für Kunstwissenschaft 1 (1923) 30–33; O. Stegmüller, *Liturgische Diptycha*, Reallexikon für Antike und Christentum 3, 1145–1148; Lexikon des Mittelalters, III/5, 1101–1103 (J. H. Emminghaus – V. H. Elbern); G. Ostrogorsky – Ph. Schweinfurth, *Das Reliquiar der Despoten von Epirus*, Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 165–172 (165–169 прев., у; Г. Острогорски, *Сабрана дела* III, Београд 1970, 343–348).

Љ. Максимовић

ДИСКОС в. *Сасуди*.

ДЈЕД – највиши достојанственик цркве босанске (в. *патарени*). Тим насловом је бележен у владарским повељама, тако су га поред странаца (diedo, lo died) ословљавали *крстјани* (в.) и верници, а он је сâм себе називао *јепископ цркве босанске*. Епископски ранг старешине цркве босанске спомиње се у запису крстјанина Хвала (1404): *в дни епискупства и наставника и савршитеља цркви босанској господина дједа Радомјера*. С називом дједа (**дѣдѣць срѣдечьски**) споменут је старешина бугарских јеретика почетком XIII века, што је знак да је титула била позната међу дуалистима. У једном дубровачком документу дјед је назван *духовним оцем* (padre spirituale) босанске цркве. Дјед је заузео место некадашњих епископа босанских који су одлазили на посвећење архиепископу у Дубровник, али то није сметало босанским крстјанима да га виде у улози наследника светог Петра. У претензијама босанских црквених старешина да чувају чисту веру апостолску, коју су папе изневериле за време папе Силвестра, биће вероватно основа гласина ширених у XIII веку да у Босни борави јеретички папа.

О активностима босанских дједова се мало зна. У повељама се спомиње као јемац задате вјере (в. *вера 4*), као чувар права и реда, арбитар у међусобним споровима владара и властеле. У важним преговорима са босанским владарем или господом Дубровчани су настојали да буде присутан дјед и да буде гарант поштовања оног што је уговорено. Патарени које је у јануару 1404. послао дјед у Дубровник (са јединим сачуваним писмом дједа) одвели су војводу Павла Клешића, одметника од краља Остоје, и вратили га у одузете поседе пошто је дјед нашао: *јере му је бито(!) без кривине узето*.

Седиште дједа било је у месту Јањићима у близини Зенице, где је било, по свој прилици, најстарије језгро босанске државе. По имену је познато тек неколико дједова босанске цркве: Мирослав (1307), Радослав (1322), Растудије (1393), Радомјер (1404), Мирохна (1427), Милоје (1446), Ратко (у време краља Томаша 1443–1459). У запису на јеванђељу тепчије Батала (1393) наведено је 12 имена *ки су се нарекли у ред цркве пре господина нашего Растудије*, за која се верује да су имена ранијих дједова (Растудије, Радоје, Радован, Радован, Хлапоје, Драгош, Повржен, Радослав, Радослав, Мирослав, Болеслав, Ратко). Уколико је та претпоставка тачна, попис би водио у другу половину XIII века.

ИЗВОРИ: L. Thallóczy, *Studien*, 11; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 434–435; II, 68, 70; Ђ. Сп. Радојичић, *Одломак богумилског јеванђеља босанског тепчије Батала из 1393. године*, Известия на Института за история БАН 14–15 (1964) 495–506; М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, Београд 1967, 181–236.

ЛИТЕРАТУРА: F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i patareni*, Beograd 1931, 337–599; М. Динић, *Један прилог за историју патарена у Босни*, Зборник ФФ у Београду 1 (1948) 33–44; *Djed*, EJ 3 (1958) 19 (J. Šidak).

С. Ћирковић

ДЈЕДИНА в. *Баштина*.

ДЈЕДИЋИ (dedici, didici) – општесловенски назив за припаднике друштвеног слоја коме главно обележје даје поседовање наследне земље. У пољским документима из каснијег доба дедић се на латински преводи са heres, наследник. Иако му је, судећи по корену речи, полазна тачка у раном словенском друштву, овај друштвени слој није имао једнаку судбину у свим деловима великог простора на коме се јавља. Дедићи се спомињу у изворима Западних и Јужних Словена, негде у положају зависних, негде слободних сељака, местимично као део ситног племства (шљахте). На словенском југу заступљени су на острвима Брачу и Хвару и у појединим хрватским жупама, где чине само део становништва, негде груписани у селима (Острог је villa dedigiorum).

На српском подручју дједићи су посведочени у Поповом пољу. Помињу се почетком XIV века у вези са спором око малог симболичног трибута званог могориш (в. *трибути*). Овај данак су Дубровчани у X веку плаћали кнежевима Захумља а касније је прешао на српске владаре. Када је босански бан Стјепан II Котроманић загосподарио Хумом наметнуло се питање о томе коме треба исплаћивати могориш. Тада се тврдило, а то су гледиште усвојили и Дубровчани, да могориш припада дједићима из Попова и никоме другом (margarisium esse illorum de Diedich de Papua et non aliorum).

Низ година могориш је исплаћиван дједићима а онда је прешао на локалну властеоску породицу Николића. Сигурно је да примање могориша издиже дједиће над остале становнике Попова, али није јасно њихово место у организацији жупе, која је судећи по једном писму упућеном Дубровнику **ѿ поповьске опькине** у XIII веку имала облик општине. Забележени су само представници дједића па се не може закључивати о њиховој бројности. Најближи за поређење су *баштићи* (в.) у Сланском приморју и *властеличићи* (в.) у Конавлима, па је разумљиво што су прибројани слободним баштиницима из којих се развило ситно племство. Аналогија се може наћи у оближњој Пољичкој жупи чије је уређење сразмерно добро познато захваљујући Статуту из 1440. године. По томе документу разне функције у жупским органима имају припадници две врсте племства, једни се називају властела (три племена), други дидићи.

Из докумената каснијег времена се види да је властела сматрана за угарско, а дидићи за босанско племство и закључује да властела потиче од владарских функционера упућених да управљају жупом а дидићи од локалних слободних баштини-

ка. О раширености дједиħа изван Поповог поља сведоче топоними као што су Дједиħи у Лугу (требињски крај).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 39; М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш. Светодмитарски и Конавоски доходак, Провижиун браħе Влатковиħа*, Глас 168 (1935) 207–223; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 87–90; И. Божић, *Племенити људи Пољичани у XV веку*, Глас САН, Одељење историјских наука 15 (1971) 67–102.

С. Ћирковић

ДОБИТАК (добит, добитје) – има више различитих значења:

1. Уобичајено значење ове речи је имовина, о чему говоре бројна одобрења српских и босанских владара Дубровчанима да *са својим добитком* могу *свободно ходити* по њиховој земљи. У случају пљачке, веома честе појаве у средњем веку, поменути владари су се обавезивали оштећеним трговцима да им *моје судце издају добитак* или ће им, у противном, самог кривца дати *своом главом*, односно надокнадити насталу штету *од мое ризнице*. Дубровачки трговци су имали сличних невоља и са Турцима.

С друге стране, понекад су и српски и босански владари тражили право азила у суседном Дубровнику, где су се склањали заједно са породицом и свом својом имовином. Тако је дубровачка влада поручивала босанском бану Матији Нинославу *да ви ухрану с всим вашим добитком*, и гарантовала српском краљу Урошу да се, у случају нужде, њему, породици и *добитку твоему всаком* неће десити ништа *у нашем граду*.

2. Под појмом добитак понекад се подразумевала и стока, у шта уверавају формулације: *Ако би држал добитак црквени... тер му вук уји* и *чији би добитак бил у штети*. Поред овог општег, у изворима се често среће и ужи појам добитка (lucrum) у средњем веку. Велики број становника из приморских градова, а нарочито Дубровника, давао је своју стоку на припашу становницима из залеђа. Ови су је чували, пазили и старали се о њој, а остварени добитак и насталу штету (lucrum et damnum) делили, према склопљеном уговору, са власницима примљене стоке. Под појмом добитак у овом ужем смислу подразумева се сточни подмладак (телад, јагњад, јарад, ждребад и прасад), с једне, и приход у виду млека, сира и вуне, који би били остварени у времену док се стока налазила на припаши, с друге стране (в. *припаша*). По коме принципу се делио остварени добитак зависило је од времена, области и обичаја, а нарочито од уговора склапаних између власника који су давали своју стоку и пастира који су је узимали на припашу. На Пељешцу је, пре припајања Дубровнику (1333), владао обичај да власници стоке добијају две трећине приплода, а сточари-узгајивачи једну трећину. Када су ови крајеви ушли у састав Дубровачке републике, влада је донела одлуку да власник има добити чак три четвртине, а сточар-узгајивач само једну четвртину подмлатка. Та одредба није се могла одржати дуго, јер је конкуренција била врло јака: стоке много, а сточара релативно мало, па се почела уводити половина (више него што је било и раније) као принцип у подели целокупног добитка. Принцип половине у подели добитка од чуване стоке, осим Пељешца, постао је преовлађујући и у другим крајевима дубровачког залеђа (Конавлима, Требињу, Попову итд.), али је ипак зависио од међусобних договора њених власника и пастира.

3. Слично сточарству, овакав облик добитка био је познат и у средњовековној земљорадничкој терминологији. У производњи житарица учествовала су четири елемента: земља, семе, сточна запрега и уложена радна снага човека. Следствено томе, једна четвртина тога добитка као целокупне жетве остварене на неком земљишту припадала је ономе чији су волови орали, друга четвртина земљораднику који је обрађивао земљу, трећа четвртина власнику земље и последња, четврта четвртина се издвајала за уложено семе. Од овакве логичне поделе добитка одустајало се у случајевима када се, уместо уобичајене и најчешће примењиване четвртине, расподела остварене жетве вршила по принципу трећине и петине.

4. Посебно је занимљив и разуђен појам добитка у оквиру деловања средњовековних *трговачких друштава* (в.) која су обично чиниле две стране: лице које је улагало капитал (socius stans) и лице које је њиме пословало (socius tractans). Пошто су партнери трговали *уз заједничку срећу и опасност*, то су сасвим логично и стечени добитак и насталу штету делили између себе, у складу са степеном властитог учешћа (преко инвестираног капитала и уложеног труда) у предузетом послу.

По завршетку обављеног посла, који је обично резултирао писменом ликвидацијом друштва, из укупне масе средстава издвајао се уложени капитал (новац или вредност унесене робе) и предавао финансијеру, а потом су се чисти добитак или евентуална штета делили међу ортацима, у зависности од облика друштва (collegantia и commenda) у коме су пословали. Да није било увек тако сведочи и чињеница да су socii понекад, и након завршеног посла, добит од продаје сукна улагали у набавку воска, стоке и друге робе. Међутим, у случају када трактатор не би био у стању да добитак исплати, то је представљало основу за склапање кредитног уговора са дотадашњим ортаком на неисплаћену суму новца. С друге стране, дешавало се и то да су власници бродова, већином становници острва и дубровачког дистрикта, добијали зајам под условом да га исплате „de lucro quem fecero cum barca“.

5. У изворима среће се каткад и израз *добитје* у смислу камате. Босански војвода Радослав Павловић је, по признању Дубровчана, оставио после продаје свога дела Конавала 6 000 дуката, с тим да му се даје *добитје* .Ѥ. (5%) *по кентенар на годиште*, а други истакнути босански магнат Сандаљ Хранић депоновао је чак 12 000 дуката под истим условима.

Поред новца, појединци су остављали повремено и другу имовину у дубровачки поклад, као што је *наш добјет'к ко је поставил наш брат логофет Гјураг у вас* припадао, по речима Милоша Повике, њиховом трећем брату Милошу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 8, 10, 13, 19, 20, 22–24, 34, 48, 56, 61, 111, 121, 124, 138, 152, 188, 202, 246, 247, 249, 621, 623, 629, 664; I–2, 16, 56, 60, 64, 77–79, 109, 208–209, 414–416, 428, 482; I. Mažuranić, *Prinosi*, 251.

ЛИТЕРАТУРА: G. Čremošnik, *Naša trgovačka društva u srednjem veku*, GZM 36 (1924); D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na teritoriji Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća*, Zagreb 1955; С. Ћирковић, *Четвртина*, Зборник ФФ у Београду 7, 2 (1963); Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)*, ИГ 2–3 (1966); М. Благојевић, *Земљорадња*; М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у деспотовини Ђурђа Бранковића*, Зборник ФФ у Београду 8, 1 (1975); I. Voje, *Poslovanje dubrovniških trgovskih družb v srednji in južni Italiji v 15 stoletju*, JIČ 3–4 (1980); I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976; Ђ. Тошић, *Земљорадња у средњовјековној жупи Требиње*, Годишњак ДИ БиХ 40–41 (1990); Ђ. Тошић, *Сточарство у средњовјековној требињској области*, ИГ 1–2 (1995) 37–50.

Ђ. Тошић

ДОБРИ ЉУДИ (ређе добар човек, добри мужи) – појам везан за правну историју без просторног или временског ограничења. Знатна заступљеност у правном животу, ипак не дозвољава да се искључиво одреди као правна категорија, још мање да му се да̂ сталешка основа. Својим основним значењем, које вероватно, као и функције, вуче порекло из времена усменог обичајног права, добри људи представљају беспрекорне, поштене и угледне представнике заједнице којима се у име поштења и искуства указује поверење за вршење извесних јавних, претежно судских функција (сведока, поротника, мировних судија, представника заједнице). У томе је разлог што се добри људи јављају у изворима као извршиоци разноврсних послова чија је заједничка основа поверење или углед, не везујући се за одређену функцију или друштвени слој. Додуше, у малом броју случајева у документима се овим изразом обележавају представници повлашћених сталежа, али је и то значење, јамачно, у вези са основним (углед и поштовање изводи се, у начелу, из јаке економске основе и заузимања јавног положаја).

Људи од особитог поверења којима господари поверавају одговорне послове називају се добрим људима. Разуме се, овај се однос могао изражавати и другим терминима: *отрок* (в.), *чељадинић, кућанин* (в. *чељадин*), *слуга* (в.), *човек*. Тако су за манипулисање оставама или новцем уложеним на добит у Дубровнику, чему су владари и властела из залеђа често прибегавали, могли бити одређени и њихови повериљиви, блиски људи – *добри људи* – који су своја овлашћења доказивали господаревим *листом верованим*. Они могу подизати поклад, новац од добити, предавати га наследницима. Добри људи су удостојени и најосетљивијих преговарачких мисија. Радослав Павловић шаље 1432. своје добре људе *Радина крстјанина, кнеза Санка Богавчића, кнеза Иваниша Хребељановића и мога кућанина Остоју дијака* да утврде услове мира са Дубровником.

Поред других назива изразом *добри људи* обележавају се поверења достојни, угледни староседе-

оци који сведоче приликом тесања спорних међа (в. *старинци*), или одређују старину нечијег права поседовања. Жупан Бељак и војвода Радич Санковићи позивају се на *старех писмех и по старех паметарех, добрех људех који су чули од једног колена до другога*, тврдећи да су Конавли у старини припадали Дубровнику. Босански краљ Остоја, желећи да поклони жупу Хливно Хрвоју Вукчићу, шаље тамо своје људе *да зберу владаније к себи, племените људи и ине врсте добре људи*, који ће сведочити чија је жупа од старине. На углед, стручност и поверење рачуна деспот Стефан у уводу Закона о рудницима када захтева *да се наидут 24 чловеке добре од друзех местех која руду имају*, који би на основу познатих норми рударског права сачинили писани текст закона.

Често се за чланове поротног суда бирају добри људи. Појам добри људи не представља одређену функцију везану за поротни суд, њоме се само у појединим случајевима симболично изражава беспрекорност коју би требало да поседују учесници у *пороти* (в.) или се једноставно користи као један од синонима за поротнике. Ради суђења Рахцу Баришићу, човеку војводе Вукосава, Дубровчани су предлагали да свака страна изабере по три добра човека. На сличан начин у процесу против Вукца Оливеровића 1468. кривични суд одређује да обе стране изаберу по три добра и поштена човека чија ће пресуда бити неопозива.

Улогу мировних судија у споровима Дубровчана и поданика суседних држава вршили су *кмети* (в.) или *добри људи*. Као типичан израз обичајног права, тзв. судови добрих људи, којима су поверавани случајеви вансудског поравнања, толерисани су и укључени у развијене писане правне системе средњовековних држава, чак су их управо стога и надживели. Праву приморских комуна добро је познато вансудско поравнање у споровима око непокретности при чему су судила три добра човека (boni homines, boni viri) од којих је једног обично бирао суд. У Дубровнику је ова установа прерасла у чисто државну, јер је Сенат због злоупотреба присвојио себи право да бира сву тројицу судија. У которском и дубровачком статуту постоје сличне одредбе којима се налаже суду да, ради испуњавања жениних права на повраћај мираза, оформи комисију од три *добра човека* који су ово имали спровести у дело. По Закону о рудницима деспота Стефана чиновници са судским овлашћењима (урбарар, цариник) судили су рударске спорове уз учешће поротног суда добрих људи. У зависности од тога на коју се врсту послова односило суђење бирани су, вероватно, и поротници из исте делатности. Улога добрих људи своди се углавном на утврђивање чињеничног стања (захтева се, дакле, углед, стручност и поштење), а у случају утврђивања граница између два окна изгледа да врше улогу мировних судија. И у првим вековима турске управе одржала се установа урбарара који је у споровима везаним за границе рудних поља био надлежан да суди са поротом састављеном од *добрих људи* (yarar adamlar).

У неколицини случајева изразом добри људи указује се на повлашћени положај у друштву. У акту којим војвода Јурај, синовац Хрвоја Вукчића, потврђује поседе браћи Јурјевић, као сведоци набрајају се локална властела, војводе и кнезови, *наши добри људи*. Члан 97 Душановог законика одређује казну одсецања руку ономе ко почупа браду (нанесе велику увреду) властелину или добру човеку. Изгледа да овде добар човек означава угледне и богате појединце неплемићког порекла.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 175, 217, 248, 251, 274, 322, 368, 378, 379; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 98, 124, 279, 318, 325, 326, 364, 368, 370, 372, 377, 379, 381, 389, 390, 392, 393, 407, 409, 619, 628; I–2, 84, 85, 109, 110, 443; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 107, 186, 193, 211.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 136; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 89–90; IV, 200–203; М. Кострenчић, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Пос. изд. СКА 77, Београд 1930, 11, нап. 42; Ђ. Миловић, *Прилог проучавању кривичних судова добрих људи у Комунитади топаљској (млетачки период)*, Цетиње 1959; М. Беговић, *О надлежности рударских судова по Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића и турским рударским законима XV и XVI века*, Споменица САНУ 30 (1967) 11–15; ИГ 1–2 (1976) 173–174; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ 126 (1985) 33, 35, 49, 52–54, 56; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekove Budvanske komune*, Nikšić 1988, 240–241; J. Даниловић, *Закон града Новог Брда из 1412. године*, Анали ПФ у Београду 1 (1990) 1–19.

Ђ. Бубало

ДОМЕСТИК (доместикъ, грч. δομέστικος) – управитељ хора, главни музичар и појац у византијској, грчкој поствизантијској и српској средњовековној пракси. Помиње се већ код Константина Порфирогенита (912–959) у делу *De officiis*. Доместик је руководио хором и давао му почетну интонацију, певајући уводну мелодијску формулу одређеног гласа. Био је то свакако учен музичар, који је добро познавао црквено правило – типик, богослужбене текстове и црквено појање. Доместици су познавали и неумско писмо, па су често и сами били аутори напева и неумских записа. Њихово управљање хором називано је *хирономија* (в.). Титулу „доместик Србије" носили су у XIV веку монах Јован, монах харсианитски Јоаким, Алексије Раул (Раул из Зихне), а први познати српски композитор био је доместик кир Стефан Србин (XIV– XV век).

ИЗВОРИ: Константин VII Порфирогенит, *Спис о церемонијама*, Византијски извори II; Д. Стефановић, *Стара српска музика. Примери црквених песама из XV века*, Музиколошки институт, Пос. изд., књ. 15/I, Београд 1975.

ЛИТЕРАТУРА: E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961, 102–103; M. Velimirović, *Joakeim Monk of the Harsianites Monastery and Domestikos of Serbia*, ЗРВИ 8, 2 (1964) 273–285; Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 251–252; Г. Острогорски, *Византија и Словени*, Београд 1971, 228–242; А. Јаковљевић, *David Redestinos, Monk and Musician*; Ch. Patrinelis, *Protopsaltae, Lampadarii, and Domestikoi of the Great Church during the post-Byzantine Period (1453–1821)*, Studies in Eastern Chant III, Oxford 1973, 91–97, 141–170; D. E. Conomos, *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the 14th and 15th Centuries*, Thessaloniki 1974; А. Јаковљевић, *Ioannes Harsianites, domestikos Serbias*, Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas, Wiesbaden 1977, 261–272; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 103.

Д. Петровић

ДОМИНИКАНЦИ – припадници католичког монашког реда називаног још и *ред браће проповедника* (ordo fratrum predicatorum). Ред је основао Доминик Гузман 1207. у јеку борбе против катара у јужној Француској, а потврдио га је папа Хонорије 1216. године.

Манастири доминиканаца оснивају се врло рано у градовима на јадранском приморју. Већ 1221. основана је посебна провинција за Угарску (provincia Hungarie) која је обухватала све доминиканске манастире на Балкану. Када су се у Босни распламсале борбе са јеретицима ангажовани су доминиканци из Угарске којима је 1233. додељено право инквизиције (officium inquisitionis). Они су се нашли у улози мисионара, који су, идући за ратницима – крсташима, имали задатак да темељно промене црквене прилике у Босни. У хроници угарске доминиканске провинције, састављеној 1259, каже се да су у Босни основали два манастира и да су спаљивали јеретике који би остали упорни у својој вери. Из доминиканског реда су били први *Латини* бискупи у Босни; томе реду се приписује и привремено успостављање бискупије са каптолом, стоном црквом, црквеним десетином, за време успешног ратовања 1235–1241. Међутим, и сами су постали жртве кад су у жилавом отпору бранилаца традиционалних црквених односа, племства и владара, збрисане све тековине мисионарског рада. Реформисана *латинска* бискупија, пошто је истиснута из Босне, добила је седиште у Ђакову у Славонији. Од краја XIII века мисионарски задаци у Босни поверавају се *фрањевцима* (в.) услед чега долази до спорова између два реда, окончаних 1330. победом фрањеваца који добијају овлашћења за мисионарски рад и службу инквизиције.

У Србији се доминиканци појављују појединачно у саставу посланстава које би папе упутиле ради преговора, најчешће да придобију српске владаре да прихвате папски примат. Изузетак је била саска рударска општина у Брскову (в. *Саси*), где се већ пре 1280. налазе католички фратри од којих је један изричито означен као доминиканац: Armanus Teutonicus de ordine predicatorum. Ови фратри су били повезани са дубровачким доминиканцима. Капела Св. Марије у Брскову, коју је подигао Хајнц де Биберанис, предата је 1281. дубровачком самостану доминиканаца, а которски бискуп је то даривање потврдио.

Доминиканци се у српској држави у XIII–XIV веку јављају међу бискупима приморских градова. Папа Гргур IX је незадовољан стањем у Барској надбискупији тражио 1236. да доминиканци пођу у ту архидијецезу. Доминиканци се са фрањевцима

често смењују на положају архиепископа барских. Један од најпознатијих био је Гијом Адам, проповедник крсташког рата против *шизматика*. Приору угарске провинције папа је 1250. наложио да неколико својих фратара пошаље у Албанију ради мисионарског рада међу хришћанима који су под влашћу Грка. Плод појачаног интересовања за Албанију било је и додељивање цркве Светог Мавра у Улцињу дубровачким доминиканцима (1258). У Котору је манастир Светог Николе за доминиканце основао (1344) Никола Бућа, Душанов протовестијар. Ту задужбину је, како се тврдило, и сам владар обдарио поседима. Папа је 1345. одобрио доминиканском реду да прими манастире у Котору, Скадру и још у три града или знатнија места.

Појединачно се доминиканци сусрећу у католичким парохијама српских рударских места (в. *парохије*), али у мањем броју него фрањевци. У Новом Брду се затекао и боравио неко време један доминиканац професор: venerabilis sacre theologie professor dominus magister Valerius de Nouomonte ordinis predicatorum. Из Новог Брда је потицао frater Iuan de Novamonte ordinis predicatorum (Olearius, Уљаревић ?), који је од папе тражио и добио дозволу да са браћом из свог реда обавља мисионарски рад у Србији и оснива самостане (1451). Међутим, ти планови су дошли сувише касно, кад већ није остало ни времена ни услова за реализацију. У периоду турске власти нема података о некој знатнијој делатности доминиканаца.

ЛИТЕРАТУРА: М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*. Пожаревац 1934; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*. Споменик 103 (1953) 11–16 (= *Немирно Поморје*, 15–27); J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni*. Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu 3 (1955) 11–40, 245 (= *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 177–209); С. Јалимам, *Биљешке о доминиканцима у средњовјековној Србији*. ИЧ 38 (1991) 221–231.

С. Ћирковић

ДОНЖОН (лат. dominius, енгл. и франц. donjon, нем. Berchfrit) – у развоју западноевропских фортификација првобитно дрвена стамбена кула у оквиру палисадне ограде утврђеног властеоског боравишта. Још од X/XI века то су висока солидно грађена здања, припремљена за одбрану, у којима се поред простора за становање налазе и складишта хране, а у подруму цистерна или бунар. У развоју западноевропске војне архитектуре, посебно током XIII– XIV века, донжону се посвећује посебна пажња, као безбедном боравишту и упоришту последње одбране. Најлепши очувани пример из тога раздобља представља донжон Венсенског замка код Париза (око 1330), у коме су се налазиле и просторије за боравак владара.

У средњовековној Србији и земљама византијског комонвелта не постоје куле намењене становању, које би по својим физичким структурама одговарале изворном појму донжона. У српској историографији и делима посвећеним споменичком наслеђу донжоном се по правилу назива главна кула утврђења, грађена искључиво као упориште последње одбране, али не и као простор за боравак владара или властелина. Стога би, када су у питању остварења српске војне архитектуре, требало изоставити неодговарајућу употребу термина донжон и заменити га тачнијим називом *главна* или *бранич-кула* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950; S. Toy, *A History of fortification from 3000 BC to 1700 AD*, Melbourne – London – Toronto 1955.

М. Поповић

ДОСЕЉЕНИЦИ в. *Миграције*.

ДОХОДАК в. *Трибути*.

ДРЕВО – реч прасловенског порекла и значи исто што и lignum, чамац, брод. У топономастици по овој речи понео је име један од највећих тргова у средњовековној Србији – Дријева. Краљ Стефан Дечански у повељи Дубровчанима одређује да ако им се *древо* разбије на мору при земљи краљевства, што „утече" у нашу земљу да је слободно и да им се ништа не узима. Ако им се приликом бродолома учини штета да плате околна села или град. Касније су ову одредбу потврђивали у својим повељама краљ и цар Душан и цар Урош. Из овога се види да се древом назива и лађа, као и чамац. Чамац којим се лови риба називао се још и сандал.

Иначе, термин чамац је често присутан тек у турским изворима. Корен речи говори о врсти дрвета од којега је пловило направљено – чамова лађа. Међутим, и пловила од других врста дрвета се називају чамцем. Древа или чамаца било је на свим већим рекама и језерима. Коришћени су за риболов и за прелаз путника и војске преко реке и језера. Још је цар Манојло I Комнин користио дрвене чамце како би пребацио војску у Угарску. Чамци су прављени на лицу места на обали Дунава. У XV веку на Скадарском језеру чамце су имали и Балшићи, а касније и Турци. У време Деспотовине Турци су држали флоту чамаца код Голупца на Дунаву и код Сталаћа на Морави, како би што брже пребацили војску преко ових река. У сукобима око Београда током XV века, значајну улогу су одиграле флоте чамаца (в. *шајкаши*), приликом турских опсада града.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 163, 164, 181, 198, 199, 201, 204, 220, 223, 234, 265, 268, 420, 658, 700; *Византијски извори* IV, 10–18; Š. Ljubić, *Listine* I–X.

ЛИТЕРАТУРА: P. Skok, *Etimologijski rječnik* I, 438; *Rječnik JAZU*; Ђ. Даничић, *Рјечник*; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 100, 210; С. Ћирковић, *Почеци шајкаша*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 129–137; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 69–71.

С. Мишић

ДРЖАВА (дрьжава) – Овај термин се употребљава у средњовековним текстовима с различитим значењима. **1.** По Ђури Даничићу, држава значи што и латинска реч imperium, односно то је „власт којом се држи", затим, „што се држи, што је под влашћу земаљскога господара" и најзад, „што се од такве државе држи посебице".

Према казивању Стефана Немањића, један војник је изашао пред Стефана Немању да га обавести о ширењу јереси,ословивши га: *дрзнух се известити државу твоју*. Архиепископ Данило II, описујући непријатељско расположење бугарског цара према краљу Стефану Дечанском, каже да је оно испољено *у време државе краљевства овога*. Са истим значењем држава се понекад употребљава и у исправама неких обласних господара у Босни. Војвода Сандаљ у једној својој исправи наглашава како је *у пуној државн*, а то истиче и војвода Радослав Павловић. Касније су и наследници Радослава Павловића наглашавали *да су у пуној држави наших родитеља*. Пуноћа власти босанских обласних господара зависила је и од турских султана и од угарских краљева, што се у поменутим исправама напомиње. Дубровчанима је такође стало да истакну пуноћу своје власти на територији којом господаре, односно да су *у пуној држави*.

2. У средњовековним текстовима реч држава се употребљавала са сличним значењима као и данас, за државу српских владара често са неком одредницом која је ближе објашњавала. Цар Душан је својим Закоником (чл. 39) одредио да *Властела и властеличићи који се налазе у држави царства ми, Срби и Грци* уживају сва баштинска права. У цитираном члану Законика *држава царства ми* употребљена је у најширем значењу речи држава. Према тадашњем схватању понекад се за владареву државу упозорава да је *Богом дарована држава*, чиме се без сумње истиче суверенитет владара. Према архиепископу Данилу, млади краљевић Драгутин молио је свог оца краља Уроша I да не буде *лишен Богом дароване ти државе*. На основу наведеног схватања и превременог доласка на престо, краљ Душан у једној исправи каже да је *судом Божјим примио сву државу српске земље*, а краљ Твртко II Твртковић, који је по други пут дошао на престо, наглашава да је *повеленијем и судом Божјим примио државу краљевства*. И војвода Иваниш Павловић наглашава (1442) како је *судом Божјим примио државу и русаг у руке господства ми*.

Држава српских владара је наслеђена од очева и предака. После битке код Велбужда (1330) Стефан Дечански се вратио *у државу отачаства својега*, док је, опет, угарски краљ кренуо против краља Душана *и на државу отачаства његова*, мислећи да *овај благоверни није у држави отачаства својега*. *Држава отачаства* помиње се често у списима архиепископа Данила и његових настављача.

Према средњовековним схватањима држава је владарево власништво, а то је пак омогућавало да се у сачуваним текстовима уз реч *држава* стављају и присвојне заменице. Оне се по правилу односе на владареву личност, односно на особе које владају (*моја држава*, *своја држава*, затим, *његова*, *њена* или *њихова* држава, потом *твоја* и *наша* држава).

Владарево власништво над државом могло је бити исказано и његовом титулом. Према архиепископу Данилу, византијска војска која је кренула против краља Милутина, пошла је *на државу овога благочестивога краља. Државу краљевства ми* помињу у својим повељама и краљ Милутин и краљ Душан. Стефан Дечански у писму које је упутио бугарском цару каже да није помислио зло ни о његовој личности *ни о држави царства ти. Државу царства ми* помиње Душан у свом Законику (чл. 39) и цар Урош у једној хрисовуљи. После распада Царства, краљ Вукашин помиње *државу краљевства ми*, а његов брат деспот Угљеша *државу деспотства ми*. Израз *држава краљевства* користи у својим исправама и Твртко II Твртковић, док се *држава деспотства ми* више не употребљава. Уместо тога, изгледа да је уведен у употребу израз *држава господства*. У својим писмима упућеним деспоту Стефану Лазаревићу и госпођи Јелени Балшић, Дубровчани помињу *државу господства вашег*.

Свака држава, поред политичког облика владавине, најпотпуније је одређена територијом и народом који живи на том простору. О томе сведоче бројни примери из средњовековних извора. Краљ Милутин, ратујући против Византије, пошао је с војском *у државу области грчкога царства*, да би пак провео много времена *у држави грчког царства*. Он је и други пут пошао *на државу грчкога царства*, а када су успостављени пријатељски односи између краља Милутина и цара Андроника II, српски краљ му је послао у помоћ своју војску, која је дошла *у државу грчкога царства*. У наведеним примерима царство је облик владавине и оно припада у етничком погледу Грцима, тачније Ромејима, којима влада њихов василевс.

Поред *грчког царства* постојало је и бугарско, али се оно помиње на другачији начин. После битке код Велбужда, Стефан Дечански обавештава архиепископа Данила и своју супругу да ће ићи с војском *у државу царства земље бугарске*, па је од Велбужда увек ишао *ка истоку у државу бугарске земље*, да би најзад дошао *у државу царства бугарске земље*. Стављањем у први план етничке и територијалне одреднице, конкретно *бугарске земље*, тачно је одређено шта обухвата *држава царства* бугарског. Савременицима је била јасна разлика између *грчког царства* с претензијама на универзалност и *царства бугарске земље*, које је регионално ограничено.

Територијалне и етничке одреднице користе се понекад и када је реч о српској средњовековној држави. Према архиепископу Данилу, Стефану Дечанском се повратио изгубљени вид, па се та вест брзо раширила *у целу државу српске земље*. Познато је да је његов син Душан насилним путем дошао на престо, па *судом Божјим прими сву државу српске земље*. Изрази *држава српске земље* и *држава бугарске земље* јасно показују који су народи носиоци државности, а уједно саопштавају и коју територију запоседају. Од *државе српске земље* у XIV веку, па до израза *државе српске* у XV веку, био је само један корак, којим се окончао пут грађења што једноставнијег термина, који ће послужити као назив за српску средњовековну државу. Територијална, па и етничка одредница употребљена је понекад и приликом обликовања имена босанске државе. У једној исправи војводе Сандаља наглашава се да се сви његови поседи налазе *у русагу и држави босанској*. И војвода Радослав Павловић такође помиње *русаг и државу босанску*.

Територија сваке државе могла је да се смањује или проширује, што је зависило од различитих узрока. Све је то било добро познато савременицима. Архиепископ Данило пише, како је по Божјој вољи краљ Милутин био одређен *да сабере оно што је расточено од државе његова отачаства*, потом, да *рашири државу свога отачаства* на тај начин што ће освојене територије приложити *ка држави отачаства*. Дешавало се да нека држава буде освојена. У рату с Дрманом и Куделином, господарима *земље браничевске*, краљ Милутин, *узевши сву државу њихову и имање, даде га вазљубљеноме своме брату краљу Стефану*, али зато видинском кнезу Шишману врати *државу његову, коју му беше узео и град звани Бдињ*.

Владалачка власт у држави проистицала је из права и могућности да се заповеда војском. О томе има више података. Пре него што је напао Византију, краљ Милутин *заповеди да се скупе сви војници државе отачаства његова*. Исту наредбу је издао и када је послао помоћну војску цару Андронику II.

Поуздан ослонац који је војска пружала владарима обавезивао их је да се према војсци односе с великом пажњом. Из ових разлога српски краљеви називају своје војнике *чедима*, односно децом отачаства. Стефан Дечански посебно истиче да је победио бугарског цара са својим *војницима, децом отачаства*. Учествовање војника заједно са својим владарем у одбрани државе давало им је право да је сматрају својом. Војници краља Милутина, који су успешно ратовали за рачун цара Андроника II по Малој Азији, *вратише се у своју државу са великом славом*. Држава је на првом месту владарева али и оног друштвеног слоја који се за њу бори. Међу војницима најистакнутије место припада *властели* (в.), а посебно великој властели.

3. Када је краљ Драгутин силом узео престо од свога оца краља Уроша I 1276. године, својој мајци краљици Јелени оделио је *неки део земље државе своје за пребивање њезино*, а она је примила *достојни део државе земаља многих и красних*. Међу овим *земљама* налазиле су се: Зета, Требиње, крајеви око Плава и Горњег Ибра. Све оне скупа сачињавале су посебну *државу* краљице Јелене, којом је она господарила од 1276. до 1309. године, а неким пределима све до смрти (1314). Овде је она имала посебан управни апарат, своју властелу и *силне*, убирала је све приходе који припадају владару, подизала је и помагала цркве и манастире, а уживала је извесну самосталност у вођењу спољне политике. Краће речено, понашала се као прави владар. Према архиепископу Данилу, наређивала је *да се сакупе сви људи њезине државе*, слала је гласнике *у целу земљу државе своје, епископима и игуманима и колико је било силних у држави њеној*, да дођу на сабор. Молила се Богу *за сву државу свога отачаства*, па је у молитви помињала да јој је Бог *даровао државу отачаства*. Но и поред велике самосталности коју је уживала, она је била вазал српског краља, којем се обраћа речима: *Господару мој*. У питању је њен син краљ Драгутин.

Још је већу *државу* имао краљ Драгутин после силаска с престола. Убрзо после абдикације он је отишао *у област државе своје, у земљу звану Мачва, коју му је дао таст његов краљ угарски*. Поред Мачве његова је држава обухватала *земље многе*, међу којима су северни делови државе Немањића, бановина Усора и Соли, као и *земља браничевска*. Драгутин је уживао још већу политичку самосталност од краљице Јелене, па се његова држава с разлогом помиње као: *Богом дарована му држава*, која се зове *Сремска Земља* или *држава Сремске Земље*, па чак и *Сремска држава*. Он је имао свој двор, управни апарат, војску, властелу, међу којима се истичу *силни*. Био је вазал угарског краља, а имао је и одређене обавезе према српском краљу Милутину.

Државе *младих краљева* Стефана, сина краља Милутина, и Душана, сина Стефана Дечанског, сличне су међусобно, као и са државом краљице Јелене. Краљ Милутин је свом сину Стефану оделио *достојан део своје државе, зетску земљу са свима њезиним градовима*, где је он *пребивао дуго времена у држави те земље са својом властелом*. Када је *млади краљ* Душан постао пунолетан, требало је да добије *достојан део државе родитеља свога ради особног пребивања са својима*, па је од оца добио *земљу зетску*. У *унутрашњости државе његове земље зетске* налазио се град Скадар, а на обалама Дримца двор. Краљ Милутин је свог сина Стефана одликовао још и владалачким достојанством, односно *сваком чашћу сана царскога*, пре него што га је послао у додељену му државу. Додела владалачког достојанства није била потребна младом краљу Душану, пошто је заједно са оцем био *венчан на краљевство*. И Стефан и Душан имали су у Зети своју властелу, војску, двор, управни апарат, а уживали су и све приходе који припадају владару. Са стицањем оваквих држава стицала се слава и богатство, што се у изворима посебно истиче.

Своја схватања о *државама* српски средњовековни писци преносили су и на територијално-политичке јединице које су биле делови суседних или удаљених држава. Великашима Дрману и Куделину припадала је *држава* коју чини *земља браничевска*, док је кнез Шишман имао *државу* са центром у Видину. Посебну целину представљала је *држава земље влахиотске*, а изгледа да јој је била слична и *држава земље кичевске*. Далека Анатолија сматрана је почетком XIV века за *државу безбожних*, док су се пак хиландарски поседи у солунској теми налазили *по држави солунској*.

4. Државе српских владара, као и државе чланова владарске породице, биле су подељене на мање територијално-управне и политичке целине, које се такође зову *државе*. Када се краљу Урошу родио син Драгутин, била су многа весеља у *свим државама отачаства овога великога краља Уроша*, док су пак великоимените властела и краљица Симонида идући према Београду пролазили *кроз све државе своје*. Оваквих држава има више и на њиховом челу налази се властела. Душановим Законику (чл. 57) било је предвиђено: ако властелин *на приселици* из освете некоме оплени земљу или попали куће, таквоме се властелину *држава* оду-

зима и друга више не даје. Властеоске државе чине *земље и градови*. Према члану 142 Законика, властела и властеличићи добили су од цара *земљу и градове*, па ако неко од њих оплени земљу и људе мимо закона, био је дужан да надокнади штету, а кажњен би био одузимањем државе и још као војни бегунац.

Једна властеоска држава могла је да обухвата целу жупу. Краљ Милутин дао је *жупу Полошку на државу*, а састао се са братом краљем Драгутином у селу Мачковци, *у држави жупе Расинске*, док је пак Стефан Дечански добио од краља Милутина *мали део од државе жупе Будимаљске, где ће се издржавати*. И по Душановом законику (чл. 155) жупа је могла бити *држава* великог властелина стегоноше (vexilifer) или неког другог властелина, уколико није мешовита (в. *жупа*). Статус *државе* има и *крајиште* (в.), које је у територијалном погледу могло бити веће од жупе.

По крајиштима и жупама постоје градови (утврђења), који са околним аграрним подручјем представљају целину. Краљ Милутин је од Византије освојио *земљу дебарску са свим градовима и државама њиховим*. Српски писци су своја схватања о *државама* пренели и на византијску провинцијску управу, па и Стефан Дечански *многе градове узе од земље грчке са свима државама њиховим*. Било је и добровољне предаје, па *многи од славних грчке земље иђаху ка господину краљу, предајући се њему са државама својим, и те градове, које узе овај господин мој христољубиви краљ са њиховом државом и славом и богатством, предаде некима од верних својих, да их са силама војске своје држе у послушности и работи*.

Властела која је добила *у државу* земљу и градове држала их је *у послушности и работи* помоћу војске. Велики властелин стегоноша је заповедник војног одреда у својој држави, односно жупи, а властелин крајишник на крајишту којим господари. И први и други имају највеће *баштине* (в.) на подручју које им је поверено, па се по томе командовању над војском разликују од *кефалија* (в.).

Челник (в.) Муса држао је најпре град Звечан са жупом, а потом град Брвеник, такође са жупом. За време кнеза Лазара његова *држава* обухватала је и Горњи Лаб.

Жупан Вукослав и његов син Цреп били су као *крајишници* (в.) највећи баштиници и војни заповедници на Петруском крајишту.

Господари држава били су надлежни за редовно извршавање, не само војне службе, већ и за послове који долазе у надлежност локалне управе, па и за полицијску службу. Наређивали су када ће се вршити војна мобилизација, зидање и чување градова, како ће се вршити курирска служба за рачун државе, затим, како ће се извршавати обавеза *провода* и *поноса* (в.), па и обрада државних винограда. За извршавање ових и многих других послова помагали су им њихови *владалци* (в.). Били су по Законику непосредно одговорни и за извршавање судских одлука, уколико то судије затраже.

Располагање војном силом, великим баштинама и широким компетенцијама у својим државама, издвојило их је у посебан слој властеле познат као *силни* (potentes). Њихов је утицај на све државне послове и у рату и у миру био велик. Од њих је зависило и прихватање новог краља. Када је Душан свргнуо Стефана Дечанског, послао је гласнике *у све државе отачаства свога, и када силни ово чуше, сви долазећи клањаху му се; и тако му се све државе његова отачаства предадоше у руке*. Слично се догодило и приликом ступања на престо Стефана Дечанског. И у првом и у другом случају долазак на престо није био регуларан. Судбина и будућност државе зависиле су од *силних*. Краљ Драгутин пред смрт шаље писма *ка својој властели који су силни у његову отачаству*, а онда још саветује *по реду силне државе своје, како ће живети у доброј вери* и како ће *разумно бранити земљу отачаства свога*.

У дворским свечаностима силнима припада најугледније место, а после успешно окончаног рата владар прославља победу са својим силнима, које назива *породом отачаства*. Са ширењем српске средњовековне државе, која је уздигнута на царство, проширене су и државе силних. У територијалном погледу оне се изједначују са *државама* чланова владарске породице или младих краљева, а временом постају још и веће.

Ова је појава дошла до пуног изражаја за време цара Уроша. Већ 1360. године помиње се велика *држава кнеза Војислава* која се простирала између Дрине и Ибра, а од Рудника до Јадранског мора. Таквих па и већих држава било је неколико и свака је од њих могла да живи самостално. Државе мањег обима постојале су и у области кнеза Лазара, које је он потчинио својој власти. После погибије кнеза Лазара, господари неких држава покушали су да се

потпуно осамостале, истичући наводно да су одувек *самовластни*. Њихову моћ је скршио Стефан Лазаревић, наводно по Бајазитовом савету, који му је рекао: *потруди се и сатри своје силне и доведи на своју вољу*. У Српској деспотовини није било места за *силне*.

5. По схватању средњовековних текстова и Српска архиепископија, касније Патријаршија, имала је своју *државу*. Када је архиепископ Сава одлучио да посети света места, *заповеди да се саберу сва чеда државе његове у славну архиепископију Жичу, од мала све до великога*. Под *чедима државе његове* подразумевају се пре свега клирици Жиче, а вероватно и остали монаси Српске цркве. Пошавши из Жиче, архиепископ Сава *дође у државу своју, у место звано Стари Град* (тј. Будва), *који је био украј мора*.

Српском архиепископу, односно патријарху, поред Будве била су потчињена и друга насеља. Српски архиепископ Арсеније тешко се разболео *када је био у држави области велике архиепископије у месту званом Чрнча*. Државу Српске архиепископије представља њено властелинство, где архиепископ има широке компетенције, сличне властеоским по њиховим државама.

Понекад се и о манастирским властелинствима говори као о државама. Када су *безбожници* напали Хиландар и његове поседе, унутар манастирске тврђаве – града – склонила се *велика множина светских људи државе тога манастира, који беху унутра прибегли са женама својима и децом*. И Ђурађ Страцимировић поклањао је земљопоседе: *у државу и област Светаго Николе* на Врањини. Примери су малобројни, што оспорава идентификацију манастирских властелинстава са *државама*, изузев поседа Архиепископије, односно Патријаршије, која је поред духовне имала и политичку моћ.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 49, 95, 199, 224, 227, 265, 293, 387, 427, 495, 505, 529, 572; I–2, 100, 148.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 12–46, 117–167, 198–223; N. Radojčić, *Teodosijevi pogledi na društveno i državno uredjenje Srbije*, Razprave znanstvenega društva 9, Historični odsek 2, Ljubljana 1931; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3 (1927) 25–42; А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, Годишњица НЧ 42 (1933) 64–92; М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе" у делу Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 139–155.

М. Благојевић

ДРУЖИНА (дроужина) – Овај термин налази се у старим словенским језицима, али са веома различитим значењима. Забележено је чак и мушко име *Дружина*.

1. У српским средњовековним текстовима не наилази се на значење оружане пратње (comitatus, trustis) које модерна наука придаје термину дружина. Она није посебно везана за владара. Под дружином се подразумевала скупина наоружаних људи, чета војника. Надгробни натпис војводе Вукосава Влађевића – текст натписа писан је у првом лицу једнине – сведочи да је војвода ратничке дане провео са својом дружином: *с мом друговах дружином*. После погибије војводе, саборци су га донели и сахранили на његовој баштини у Влаховићима – *донесоше ме дружина на свову племениту баштину*. Доментијан пише о дружини разбојника. Дружину хајдука предводио је харамбаша. Израз се често среће у епским песмама:

Он погледа на своју дружину
а дружина на пушке дугачке.

2. Дружине су по правилу окупљале припаднике истих друштвених слојева. Зато се оне разликују управо по свом друштвеном положају. Законски текстови двоје дружину себара од дружине средњих људи. Још у доба краља Милутина, порота се одређивала према друштвеном статусу. Из Милутиновог законодавства преузет је 152. члан Душановог законика: *Да су великој властели велика властела поротници, а средњем људима према њиховој дружини, а себрима њихова дружина да су поротници*. Пронијаревића који је служио на двору оправдавала је *очина дружина поротом* (члан 106). Павлу Вукославићу, властелину бана Твртка, по друштвеном рангу одговарала је *његова дружина, племенити људи*.

Дубровачки трговци по правилу се спомињу са дружином или дружбом, укључујући ту и ћириличке исправе турских владара. Краљ Стефан Дабиша издао је разрешницу рачуна за Драгоја Гучетића, његову братију и дружбу. Дубровачка општина настојала је да заштити имовину својих трговаца које је без дружине (*а дружину си не биху имали*) смрт

затекла у страној земљи (уговор са бугарским царем Михаилом Асеном).

Дубровчани су веома рано стекли не само трговачке већ и судске повластице у држави Немањића. Приликом судских спорова имали су право да за поротнике узимају суграђане: *Иноверцима и трговцима поротници половина Србаља, а половина њихове дружине, по закону Светога краља.* И овај 153. члан Душановог законика има изворну подлогу у законодавству краља Милутина. Исту одредбу налазимо у повељама које су Дубровчанима издали цар Урош, кнез Лазар, Вук Бранковић, затим у повељама Лазаревића и Бранковића. Ова одредба најчешће гласи: *порота Дубровчанину његова дружина Дубровчане.* У једном писму Општина подсећа Лазаревиће да се *Латинин не заклиње за Србина ни Србин за Латинина.* Њеним грађанима по закону су поротници дружина Дубровчана. Све ове законе, наводи се у писму Општине, потврдио је цар Стефан, светопочивши кнез, затим Ви и остала српска господа.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 37, 205, 557; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 203, 222, 233, 247; L. Thallóczy, *Studien*, 26; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 40, 180–181, 189, 217–219; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 120, 137, 151, 169, 180, 201; I–2, 14, 142, 184, 233, 451; Н. Радојчић, *Законик*, чланови 106, 152, 153.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме* III, Беч 1846; *Rječnik JAZU*; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 41.

Р. Михаљчић

ДРУЖИЧАЛО (ружичало, побраље, другање, побусани понедељак) – традицијски народни празник из мртвачког култа, који пада у други понедељак по Васкрсу. Тога дана жене облажу, „побусавају", „побушавају" гробове бусењем траве (отуда назив Побусани понедељак), прекађују их, пале свеће на њима и деле бојена јаја „за душу" покојника. Истога дана има и радосних догађања: деца и младеж плету венце од врбовог прућа, зеленила и цвећа, па се међусобно „дружичају", „побрају", „другају", тј. љубе се и размењују бојена јаја кроз венац; мушкарци са мушкарцима, девојке са девојкама. На тај начин, за наредну годину дана, они су међусобно „побре", односно „друге".

У средњовековним изворима не наилазимо на поменуте називе, већ само на име празника *Русалије.* Први је Франц Миклошић изнео претпоставку да назив *русалке* (за бића из словенске митологије) долази од kasноримске светковине *ружа* (Rosalia). У средњем веку се често помиње *Русална среда*. Њен помен код Срба изгледа да је из средине XIII века. Словенски и грчки извори и досадашња њихова тумачења дају само делимични одговор на питање зашто се појмови *русални*, *русалијски* везују за празнике Рођење, Крштење, Духови, Преполовљење, Ивандан и др., или само за неки од њих. Семантика русалских обреда на Балкану указује на њихову припадност ритуалима истеривања злих духова, што сведочи о њиховој шаманистичкој природи.

Празник *Дружичало*, *Ружичало* М. Мурко је довео у непосредну везу са поменутим римским пролећним празником, када су се на гробове предака постављале руже. То објашњење су прихватили и други истраживачи старе религије и историје словенских народа (Л. Нидерле, К. Јиречек и Ј. Радоњић). Називом *русалије* и *русаље* означавају се још и тзв. *дубочке падалице*, када су о празнику Тројице (све до 70-тих година XX века) влашке жене из села Дубоке у пределу Звижду, падале у ритуални транс, као и играчи који обредном игром и мачевима истерују зле силе из болесника (Македонија).

Најстарији познати нам помени *Русалија* су код Руса из 1068. године, и касније, у Ипатијевској хроници помињу се 1174, 1177. и 1195. године. У првој години хронике је тачно наведено и време одржавања светковине: *месеца маја, русалне недеље, у недељу.* Код нас је први и најстарији познати опис самога садржаја *Русалија* из времена око 1230. године. Епископ Димитрије Хоматијан каже да су обредне поворке младића, у недељу пред Духове, ишле по селима, певале и играле, а за узврат су добијале поклоне.

Празник ружа (Rosalia), као пагански, забранио је шести васељенски сабор, као и 62. канон Трулског сабора. Учинак тих сабора не треба прецењивати (Острогорски), јер је и сам византијски двор задржао неке старије облике празновања. Те забране се налазе и у каснијим српским канонима (Синтагмат Матије Властара).

Из наведенога се види да се средњовековни назив *русалије* односи на три културалне појаве истога имена (русалије – митска бића, русалије = (д)ружичало – празник мртвих и русалије – играчи/истеривачи злих демона). Новија културолошка истраживања (етнолози и археолози) о пореклу и функцији русалија дала су различита мишљења: једни јој одричу римско и заговарају словенско порекло (С. А. Токарев, С. Зечевић); други их сматрају остатком нешто измењеног Дионизијевог култа (М. Васић, Д. Антонијевић), а трећи је виде као аутохтону локалну (влашку) варијанту шаманистичке обредне праксе (Д. Бандић).

ЛИТЕРАТУРА: F. Miklosich, *Die Rusalien, ein Beitrag zur slavischen Mithologie.* Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. der kais. Akademie der Wissenschaften besonders abgedruckt, Wien 1864; В. Суботић, *Русаље у Србији и падалице у селу Дубокој у Звижду*, Први конгрес српских лекара и природњака у Београду 5, 6. и 7. септ. 1904. год., 35–97; М. Мајзнер, *Дубровачке русаље, последњи трагови из култа велике мајке богова*, Годишњица НЧ 34 (1921) 226–257; Љ. Јанковић, *Русалије*, ГЕМ 14 (1939) 20–21; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 290–291; М. Васић, *Дионисос и наш фолклор*, Глас САН 214 (1954) 153– 163; С. А. Токарев, *Религиозные верования восточнославянских народов XIX начала XX вв.*, Москва – Ленинград 1957, 91–92; В. С. Караџић, *Српски рјечник*; В. Николић-Стојанчевић, *Дубочке „русаље" или „падалице" као предмет комплексних научних студија*, Развитак 7, 2 (Зајечар 1967) 71–75; Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970; С. Зечевић, *Русалке и Тодорци у народном веровању североисточне Србије*, ГЕМ 37 (1974) 115, 117, 128; Б. Јовановић-Стипчевић, *Русалска среда у српском рукопису XIII века – Служба Преполовљења празника*, Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, САНУ, Београд 1981, 231–282; Д. Антонијевић, *Ритуални транс*, Београд 1990, 183–187; H. Lovmjanjski, *Religija Slovena*, Beograd 1996, 120–122; D. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko – ogledi o narodnoj religiji*, Beograd 1997², 223.

Н. Ф. Павковић

ДУБРАВА – означава шуму и то храстову, уопште жирородну. Настала је од основе дуб, што је старословенска реч за храст. Често се помиње у нашим повељама, да означи храстову шуму или топоним. Дубрава је шума која се не крчи (или само изузетно), а у њој су жирене свиње. Дубрава је било свуда, што се види и по томе што се у повељама села често дарују и *с дубравами.* Једна стара жупа у Хумској земљи понела је ово име због тога што је на њеној територији било много храстове шуме. Ова жупа се наводи у Барском родослову, а лежала је на простору између Попова, Дабра, Неретве и Бишћа. Дубрава је под овим именом опстала кроз цео средњи век. У Раваничкој повељи помиње се жупа Дубравица или Дубравница, која се простирала од Параћина до Сталаћа и Ражња. Њен назив сведочи о знатном присуству храстових шума на овом подручју. Ово име је очувано и у именима појединих насеља. Тако се једно селиште зове Дубравица, а исто име носи и један локалитет у атару (метоху) града Призрена.

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 264–310; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 300, 319, 320, 325, 329, 617, 665, 684, 700; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; М. Благојевић, *Земљорадња*, 83, 85, 88; М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра" Јована Кинама*, ЗРВИ (1996) 197–211; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 22–38.

С. Мишић

ДУГ – предмет (грађански спор или кривично дело) у надлежности одређених судских органа. У феудалном правном систему постојали су властелински судови чија је надлежност била ограничена надлежношћу државних и црквених судова. Од патримонијалних судова су били изузети тзв. *царски дугови* (casus regales), односно предмети који су потпадали под искључиву надлежност државних, царских судија, као што су – крв (убиство), вражда (убиство или тешка телесна повреда), тати и гусари (крађе и разбојништва) и пријем људски (помагање меропху или отроку да побегне од свог господара). У време цара Душана у оквиру српско-грчког царства било је градова са различитим статусом, што се одражавало у пуној мери на организацију и надлежност судова. Град Котор, на пример, није дозвољавао ни најмању повреду своје аутономије и чак је предвиђао казну за свог грађанина који би се обратио неком суду у Србији. Истовремено, град Будва у свом статуту предвиђа *царске дугове*, за које суде

српски државни судови, а то су: издајство, убиство, спорови о робу и о коњу. Из надлежности дубровачких или конзуларних судова није било изузето ниједно дело које би представљало *царски дуг*.

Духовни дуг је означавао сваку дужност и обавезу верника према цркви, вршење свих својих обавеза у оквиру једне црквене заједнице. У Душановом законику могу се разликовати два случаја – ако је неки световњак згрешио против цркве, односно против оних одредби црквеног права које су се налазиле у *Законику светих отаца*, у Синтагми или Номоканону, или ако је прекршио неку од забрана самог Законика. Прекршилац је требало да се покаје и да прихвати одређену црквену казну. Црквене казне (poenae correctiones) имале су за циљ поправљање преступника изрицањем казне у оквиру сложеног система црквених епитимија и предвиђене су поред казни које су изрицали редовни судски органи. Црквене епитимије за сва кривична дела и преступе против цркве побројане су у Правилима патријарха Јована Посника (VI век), која се у свим рукописима Душановог кодекса налазе при крају Скраћене синтагме, а испред самог Законика. Када су у питању били *духовни дугови*, односно она дела чије је суђење било у надлежности црквених судова, световњацима је било строго забрањено да се мешају. Црква је била овлашћена да суди световним лицима у пословима који спадају у њен делокруг (ratione materiae), као што су парнице о браку и наследству, затим о јереси и другим кривичним делима против цркве, као и члановима црквеног сталежа (ratione personae) за сва дела и црквена и грађанска. Црква је била и моћни феудалац, власник огромних земљишних поседа и имала је право да суди целокупном зависном становништву насељеном на црквеним имањима.

Судски имунитет цркве гарантује и Душанов законик, претећи врло великом новчаном казном (300 перпера) ономе световњаку (властелину или царском судији) који би се умешао у суђење за *духовни дуг*. Црква је добила потпуни судски имунитет, док је имунитет феудалних господара био ограничен надлежношћу царског суда. Изузетак су били спорови око земље које је водила црква и спадали су у надлежност државног суда који је био дужан да о томе обавести цара, да би цар донео коначну пресуду.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; Т. Тарановски, *Историја српског права* IV, 129–165; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 173–174, 181–182, 261–262.

Б. Марковић

ДУГМАД в. *Накит*.

ДУКАТ в. *Златници*.

ДУХОВНИЦИ (доуховникь, грч. πνευματικός) – посебни опуномоћеници епископа, настали из потребе да се протопопе растерете многих обавеза. Дужност им је да у једној или више парохија врше исповест свештенства, исповест кандидата за рукоположење, о чему су издавали уверење или пак усмено извештавали епископа, и исповест народа, а по свој прилици и венчања. Они су у одређено време сваке године, највероватније у време поста, обилазили своју област и вршили исповест, јер, парохијски свештеник је смео да изврши исповест само у крајњој нужди, тј. у смртној опасности; у свим осталим случајевима упућивао их је духовнику. Личности за овај посао, епископ је налазио међу старијим, искуснијим и спремнијим свештеницима. Тек у оскудици ових, постављан је по који калуђер. У градовима где је било више свештеника, само је један добијао благослов на духовништво.

Из Душановог законика (члан 2) видимо да је венчање искључиво право епископа или духовника које епископи благослове: *Властела и остали људи да се не жене без благослова свога архијереја, или да их благослови духовник, кога је изабрао и поставио архијереј*.

Очигледно је ова дужност била уносна, па су се дешавале узурпације: поједини попови, без сагласности и благослова епископа, узимали су право да венчавају и исповедају. Такву праксу Законик сузбија (члан 11), одређујући да их епископи поставе по свим парохијама, по градовима и по селима. Такви духовници морају да имају благослов свог архијереја за духовништво да везују и одрешују грехе. Њима мора свако да се покори по Закону црквеном. Самозвани духовници, које епископи нису поставили **да се ижденоү, да ихь ведевса Црькква по законȣ**, тј. да се протерају и да их Црква казни по својим прописима.

Своје духовнике имали су владари и властела. Свакако се српски краљеви нису ослањали на успутне духовнике тамо где се са двором затекну, него су имали сталне духовнике. Радослав Грујић претпоставља да су то у XII–XIII веку били дворске протопопе, како то и народна традиција говори, али већ од XIII века то су калуђери. Почевши од краља Милутина, ту дужност врше, по свој прилици, *баште* (в.) хиландарске у Хрусији, како је то било у време Стефана Дечанског и цара Душана.

Извори показују да је у српским земљама у XV–XVI веку било разних духовника, највише из Хиландара, затим из осталих светогорских манастира, па чак и из Јерусалима. Тако је Јелена, удова великог војводе Сандаља Хранића, имала 1442. године за свог духовника јерусалимског старца Никандра, који је те године писао њен тестамент. Велики челник Радич Поступовић имао је 1433. године за свог духовника ариљског епископа Марка.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законик*.

Р. Милошевић

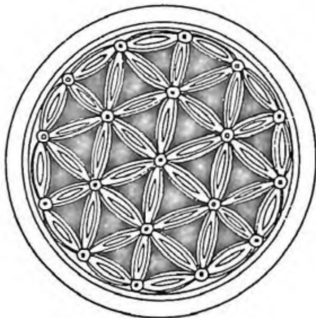

Ђ

ЂАКОНИКОН – простор у цркви који се налази јужно од олтарске апсиде. У ђаконикону се чувају одежде свештеника и богослужбене књиге. Назив је преузет из грчког језика (διακονικόν).

У црквеном градитељству средњовековне Србије простор ђаконикона организован је на различите начине, у складу са развојем и потребама богослужбеног обреда. У архитектури друге половине XII столећа, олтарски део храма образује се према цариградским узорима, као јединствена просторна целина средишње апсиде и бочних одељења проскомидије и ђаконикона, које имају комуникацију са наосом храма. Промене у структури олтарског простора наступају у првим деценијама XIII века, почев од Жиче: на источној страни изводи се широка апсида полукружног облика, а проскомидија и ђаконикон дограђују се у угловима које образују источни део наоса и краци певничког трансепта. У истом раздобљу започиње се и са праксом затварања пролаза између ђаконикона и јужног дела наоса, тако да простор ђаконикона, уз поједине изузетке, све до цркава подигнутих у време кнеза Лазара остаје доступан једино из средишњег дела олтара. У храмовима насталим с краја XIV и током прве половине XV столећа поново се прихвата решење физички јединственог троделног простора на источној страни, који представља симболичку целину са полукружним конхама на бочним странама наоса.

Разлике у организацији простора ђаконикона у односу на суседне делове грађевине проистичу из постепеног проширивања намене овог одељења, о чему непосредно сведоче програми и распоред сачуваних фресака. У српским средњовековним црквама ђаконикон је, уз основну наведену, могао да има и функцију ризнице (скевофилакиона) и параклиса. У нижим зонама представљају се фигуре архијереја у молитви и ђакона, чиме се остварује веза са сликарством олтарске апсиде. Источна страна ђаконикона често је, мада не увек, образована у форми мале апсиде или нише, у којој се приказују фигуре Богородице, ређе Христа у неком од видова, или композиција Деизиса. На зидовима се понекад могу наћи и библијске префигурације или слике надахнуте различитим службама. У случају када је ђаконикон физички одвојен од наоса, у горњим регистрима обично се изводе сцене из житија светитеља којем је посвећен (св. Никола, св. Јован Претеча). У храмовима у којима постоји непосредна комуникација између ових простора, више зоне ђаконикона осликане су представама којима започињу циклуси наоса, попут Христових делатности, Страдања или Јављања по Васкрсењу.

ЛИТЕРАТУРА: G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 128–142.

И. Стевовић

ЂЕРЕКАРИ в. *Соколари*.

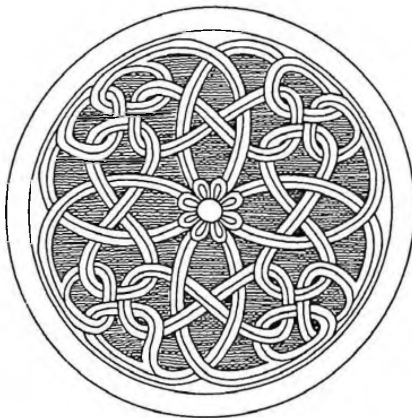

Е

ЕВНУСИ (εὐνοῦχοι) – У византијској историји током дугог времена имали су веома важну, а некада и пресудну улогу. Према опису Константина VII, евнуха је у Великој палати било колико и мува у штали за време лета. Међу 300 робова које је Василије I добио на поклон било је и 100 евнуха, за које се знало „да ће увек имати своје место на палати".

Закон је разликовао две врсте евнуха: ἐκτομίαι (ἔκτομοι), тј. castrati, дакле, они који су ушкопљени хируршком операцијом, и σπανδόνες или θλαδίαι, који су због телесне мане били лишени могућности да зачну потомство. Оно што је за ушкопљене била чињеница, за σπανδόνες је била већа или мања вероватноћа, па су из тога излазиле различите правне последице у погледу брака, наследства и усвојења. Најпре римско, а потом и византијско законодавство, строго је забрањивало праксу кастрације. Посебно је занимљива једна новела Јустинијана I из које се види да је смртност приликом извођења операције у његово време била веома велика. Међутим, трговина евнусима из околних, варварских земаља је, изгледа, била дозвољена. Посебно су се продајом ушкопљеника богатили владари Абазгије и Лазике. Увожени су и из Арабљанског калифата и са Балканског полуострва. С друге стране, ни закони нису поштовани, јер постоје подаци о евнусима из аристократских породица, као и из саме царске породице.

Бројнија појава евнуха на царској палати истовремена је повећању источњачких утицаја. Евнуси су из практичних разлога били неопходни у гинекеју, а то је било место одакле су долазили у прилику да стекну велики утицај. С обзиром да су, теоријски, у свим осталим грађанима могли да имају претенденте на престо, цареви су били врло склони да се окружују евнусима и поверавају им различите службе, јер су ови, према царској идеологији, били лишени могућности да носе порфиру. У време Константина I још увек су били ретки; њихов број се повећао за владе Констанција. С временом се у Византији створио читав сталеж евнуха – ἡ τῶν εὐνουχῶν τάξις – који је био хијерархијски организован.

Постојале су титуле посебно створене за евнухе, као и оне које су у пракси биле резервисане за њих. Уколико би носили исту титулу, евнух би био у предности над достојанствеником који је носио браду. Именовани су, као и достојанственици с брадом, или уручивањем инсигније (διὰ βραβείου), или вербалним указом (διὰ λόγου), односно простом царском наредбом.

Према Филотејевом клитерологиону, евнуси су имали приступ у готово сва од 60 наведених достојанстава. Функције претора града, квестора и доместика биле су за њих искључене, што у случају доместика није до краја поштовано. Службе паракимомена, протовестијара, као и неколико других, биле су резервисане за евнухе. Они међу њима који су имали дворске и церемонијалне службе требало је да, према царској идеологији, служе цара, на подобије анђеоској служби Богу. Посебну улогу имали су приликом пријема страних посланстава. Од великог значаја била је служба паракимомена (παρακειμόμενος), дословно *онога који спава поред*, односно начелника царске ложнице. Поједини способни евнуси су са тог положаја практично водили државну управу (Јосиф Вринга, Василије Лакапин, Јован Орфанотроф).

Евнуси су били веома бројни и у цркви, где су посебни канони регулисали њихово присуство. Неколико патријараха су били евнуси: Герман I, Нико-

ла I, Методије I, Игњатије, Теофилакт Лакапин, Полиеукт, Константин Лихуд. Вероватно да је било евнуха и међу вишим црквеним достојанственицима. Папа Лав IX је, као и век пре њега Лиутпранд из Кремоне, пребацивао Византинцима што евнухе уводе у достојанство епископа, јер је то противно Никејским канонима. Исто тако, било је много евнуха и међу простим свештенством и монасима. Манастир Св. Лазара у Цариграду је од времена Лава VI био резервисан за евнухе.

Евнусима су поверaване и високе војне дужности. Тако су евнуси били Нарзес, Ставракије и Петар Фока. Било је и царева, попут Василија II, који нису волели да их постављају на више командне положаје. После XII века, евнуси су све ређе на високим положајима у војсци и цивилној управи. Смањење њиховог броја и утицаја објашњава се променама у општем систему вредности, до којих долази под западним крсташким утицајима, који су на известан начин промовисали идеологију *мушких* квалитета, из које су евнуси били изузети. Иако је њихов број опао, никада нису сасвим нестали из Византије.

ЛИТЕРАТУРА: N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972; R. Guilland, *Les eunuques dans l'Empire byzantin*, *Charges des eunuques*, Recherches sur les institutiones byzantines I–II, Le Parakimomene, Berlin – Amsterdam 1967, 165–197, 198–201, 202; *Eunuchs*, ODB, 746–747 (A. Kazhdan); *Eunuchen*, Lexikon des Mittelalters IV, 99–102 (J. Ferluga).

С. Пириватрић

ЕГЗАРСИ (грч. ἔξαρχος) – су били опуномоћеници епископа чије су се дужности током времена развијале и мењале. Где год Доментијан у Житију св. Саве помиње протопопе ту Теодосије помиње егзархе. Задатак им је исти: да траже „оне који су као пагани узели жене без благослова и молитве, и заповеди да ове венчавају". Очигледно је у Теодосијево време део послова изузет од протопопа и пренет на новоуспостављено звање егзарха, свакако по угледу на Византију где су егзарси били посебна врста епископских службеника, чија је главна дужност била да брину о духовним стварима у епархији, као својеврсни духовни инспектори. По Синтагмату Матије Властара, надзирали су да се правила и устав црквени извршавају, да посредују између епископа и свештенства, да воде бригу о правилном склапању бракова и дају дозволе да се бракови могу благословити. Уопште, надгледали су сав духовни живот и дисциплину и о томе извештавали епископа.

Касније, бракови прелазе у надлежност посебних духовника, а егзарсима остаје само део духовних послова **да исправи доуховно**, али добијају економске обавезе – скупљање дажбина у корист епископа, по њима називану *егзарштина*, како се види из повеље за манастир Светога Ђорђа Горга код Скопља. С таквим обавезама бележи их и Душанов законик (члан 37), прецизирајући да они скупљају само доходак који попови дају од својих баштина.

Положај је свакако доносио користи, био је примамљив, па је долазило до многих злоупотреба. Прво, дешавало се да га заузме неки световни чиновник, који по канонима није могао да врши духовни надзор над свештенством и народом. Друго, скупљачи дажбина су са собом водили велику свиту и тиме стварали поповима велике трошкове. Законик забрањује обе злоупотребе: не дозвољава световњацима да врше ову улогу, већ да то обављају калуђери и то само двојица **калогєра самодроугаго**, дакле, без велике пратње и много коња.

У време турског ропства има много записа о егзарсима, од којих се неки јављају као егзарси епархијски, али и као егзарси трона пећких патријараха. У почетку су то били рашки, а касније се као такви представљају цетињски митрополити.

ИЗВОРИ: Теодосије, *Житија*, Београд 1988; Ст. Новаковић, *Законски споменици*; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I–VI.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*, Скопље 1923.

Р. Милошевић

ЕГЗАРШТИНА (егзархато) – дажбина коју је у средњовековној Србији у име епископа од попова и игумана убирао његов изасланик егзарх. У Византији је егзарх (ἔξαρχος) био назив за неколико различитих световних и духовних дужности. У повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља одређује се да поповске куће уместо архиепископу егзарштину дају монашком братству, уз обавезу да архиепископа помињу у божјој служби.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 615, 616; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* I, Скопје 1975, 228, 231.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 67; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, Београд 1931, 101; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 433; *Споменици на Македонија* I, 197 н. 95 (В. Мошин – Л. Славева – К. Илиевска); *The Oxford Dictionary of Byzantium* II, New York – Oxford 1991, 767 (A. Kazhdan – A. Papadakis).

Р. Радић

ЕГЗОПРИК (τά ἐξώπροικα) – отуђивање имања тако што се оно даје у мираз. У Византији је егзоприка означавала личну имовину супруге која није улазила у мираз. У повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља забрањује се давање мираза изван манастирских села као екзоприк или екзоприка.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 615, 616; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* I, Скопје 1975, 227, 228, 231.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 128; *Споменици на Македонија* I, 151, 227 н. 83 (В. Мошин – Л. Славева – К. Илиевска); E. Kriaras, Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας *(1100–1669)* VI, Solun 1978, 164.

Р. Радић

ЕКЛИСИЈАРХ (**іеклисіархь, еклисіарьхь, еклисіархь, клисіарь, іеклисархь**) – част и служба коју су калуђери обављали у манастирским и саборним епархијским црквама. Основне дужности еклисијарха биле су да пази на богослужење, да је црква снабдевена светим стварима, да надгледа да јеромонаси служе редом службу и да се одржава унутрашња уредност и чистоћа цркве.

Као достојанственик другог реда при саборним црквама и као помоћник скевофилакса имао је дужност да надзире и друге цркве у епархији. Он је имао и неколико помоћника (подеклисијарх, протоканонарх, канонарх и таксијарх), који су му помагали приликом богослужења и других послова у цркви.

Еклисирјарха је бирао игуман са братијом, а калуђер који је био изабран за ову службу морао се истицати међу осталима у манастиру својим врлинама у вршењу црквене службе. У саборним црквама еклисијарха је бирао надлежни архијереј. Архиепископ Сава је изабрао за ту службу у Жичи Арсенија монаха: „И овога блаженога Арсенија гледаше где добро служи у цркви као што треба, нити је изоставио кад год који устав; учини га да буде еклисијарх велике и саборне цркве архиепископије т.ј. Жиче, давши му савршену власт над онима који су у том манастиру".

По важности своје службе у манастиру еклисијарх је заузимао врло високо место, помиње се увек после игумана, баште и економа: **быти вь томь манастыри старѣишинамь рекше игоумена и баште и иконома и еклисіарха**. При саборним црквама, као достојанственик другог реда, еклисијарх је такође заузимао четврто место, мада је понекад, због већег броја служби у великим епархијама заузимао много ниже место, после низа других достојанственика. Са економом и старцима еклисијарх је учествовао у избору новог игумана.

Његова служба превасходно се односила на бригу о богослужењу, које треба да се одвија по типику – о првом часу, јутарњој служби и молитвама, литургији, а такође да сви калуђери у исто време учествују у службама: *него да сви имају као вођу еклисијарха или дневног јереја*. Поред тога, надгледао је учешће монаха у појању и читању на црквеним службама, паљење свећа, чишћење и паљење кандила. Посебно је записивао помене умрлих калуђера и игумана и панихиде недавно умрлим по синаксару: *А помен свакога од умрлих нека уписује еклисијарх*. Према његовој служби и надгледању литургије, појања канона и псалама, читању јеванђеља, највероватније да су многи јеромонаси били на тој дужности, о чему сведочи пример еклисијарха поп Софронија из руског манастира Св. Пантелејмона (1395/96). Врло ретко су ту службу могли обављати и мирски свештеници. Изузетак је начињен приликом оснивања и организовања дечанског манастира и властелинства (1330, 1331–1335), када је за дечанског еклисијарха био постављен мирски свештеник, пореклом из редова ситне властеле, Василије Леондичевић: *И приложих јеклисијарха Василија Леондичевића са његовим селом Зерзевом*.

Међутим, постојале су забране да световњаци имају овакве или сличне функције у манастиру. Из-

ричита забрана да белац (световњак) не буде владалац у манастиру, донета је у повељи за манастир Св. арханђела код Призрена – **и да се стави икономь и еклисиархь и дохиарь и параикономь калоугерь, а бѣлць де не владалац оу манастири.** Чак се наглашава да манастирске функционере економа и еклисијараха, а и друге, не може поставити ни цар ни његов милосник, већ само игуман са братијом. Пошто је ипак било световњака који су обављали неке послове за манастир (дворани белци), донета је одлука да не могу живети у манастиру, већ им се даје стан изван манастира.

Приликом отуђивања манастирског имања, што се ретко дешавало, у доношењу одлуке, поред игумана, баште, економа и дохијара, учествовао је и еклисијарх.

У Хиландарском и Студеничком типику налази се и синоним за еклисијарха – **црковницѣ прьвомь**, што би значило да се издваја од осталих црковника у манастиру, по својим задужењима за богослужење и одржавање реда и чистоће у цркви. У списковима достојанственика саборних цркава, поред еклисијарха забележен је и његов помоћник протоканонарх. Понекад се налази уписан само протоканонарх, очито у функцији и еклисијарха. У Синтагмату Матије Властара **ѡ црьковныхь сановѣхь** забележен је само протоканонарх са помоћницима који пазе на свете сасуде и покровац, доносе мантије и свеће, приносе ватру, кадионицу и топлу воду. Еклисијарси се ретко помињу по имену, осим ако су као чланови братског сабора забележени у повељама, као што је то еклисијарх хиландарски Јевтимије.

Као писмени људи они су били преписивачи богослужбених књига и писари владарских повеља. Дечански еклисијарх Варлаам преписао је четири пролога за свој манастир – **смирѣни и послѣдни вь иноцѣхь еклисїархь Варлаамь; приложи сїе книги царскоїи обители дечанскои еклисїархь Варлаамь.** Царици Мари повељу за манастире Хиландар и Св. Павла писао је еклисијарх Симон – **Писа Симѡнь їеклисиарь ѹ Ежевѹ.**

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот св. Саве и св. Симеуна*, 340–341; Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских*, 244; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 306; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 57; Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, LXXXVII; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 480, 481, 487, 526; Ст. Новаковић, *Записи и натписи* I, 206; В. Мошин, *Акти братског сабора из Хиландара*, Годишњак СФФ 4, 4 (1940) 183, 186, 189, 190, 194, 196, 197, 199; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* I, Скопје 1975, 328, 330, 342, 357; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 307; Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, ИЧ 24 (1977) 114.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* III, 516; *Rječnik JAZU* IV, 572; Н. Милаш, *Достојанства*, 139, 152, 160, 164; Н. Милаш, *Православно црквено право*, 723–724; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе хиландарског типика*, 179, 185–186; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 23, 41; J. Darrouzès, *Recherches sur les οφφικια*, 60, 272–273, 285, 315, 386, 548; протоканонарх 175, 272; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 22–24; М. Петровић, **Црьковници** *у српским законским споменицима*, Археографски прилози 14 (1992) 15–23; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 55–56.

М. Јанковић

ЕМИН (ар. amin = повереник, надзорник, управник, поуздан, поверљив, у документима на српском језику у почетку се јавља под старим именом *цариник*) – државни службеник коме је у Османском царству била поверена управа, сакупљање, пописивање, чување и заштита одређених државних, тј. царских прихода и добара. Емини су били задужени да управљају радом ковница новца, рудника, царинарница, скела, разноврсних радњи, бавили су се снабдевањем, као и спровођењем пописа појединих области Царства.

Емини су били постављани бератима, издаваним лично од стране султана или у његово име, и за своју службу су примали плату. Пошто су се бавили скупљањем пореза и заштитом султанових интереса, они сами нису могли бити закупци ни уживаоци било каквог прихода.

Емине су могли да постављају и закупци одређених државних прихода, да се старају о њиховим интересима, али је у тим случајевима, поред емина закупца, бивао постављан и царски емин који је, сам или са обласним кадијом, контролисао рад закупаца. Ипак, у појединим периодима, услед злоупотребе положаја, емини су узимали у закуп одређене приходе. О свом пословању емини су водили посебне дефтере. Били су дужни да књиже сваки пријем робе или новца, као и да о томе издају потврду странки.

У престоници, титулу емина носило је неколико високих државних чиновника, који су руководили појединим службама, као што су управник барутане (barutkhane emini), арсенала (tersane emini), као и емин задужен за спровођење пописа Царства (defter emini или defter-i khakani emini). Најзначајнији службеници са титулом емина били су: управник града (shehr emini), задужен за финансије и снабдевање Двора, за одржавање палата, као и других грађевина у граду које су припадале султану, кухињски интендант (matbakh emini) и интендант јечма (агра emini), задужени искључиво за снабдевање царске кухиње и штала, као и управник ковнице новца (darbkhane emini).

У османским изворима који се односе на српске земље, поред емина који су спроводили пописе Крушевачког, Смедеревског, Видинског и других санџака у оквиру којих се нашла територија бивше Деспотовине, спомињу се још емини скела у Смедереву, Видину, Фетисламу и Ресави, емин рудника Бах, затим емин Новог, Дрине и Новог Пазара, као и емин са Плоча у Дубровнику, који је поред наведених редовних, имао и неке друге дужности поверљиве природе. Он је, наиме, извештавао Порту о свему што би се у Дубровнику радило, а што је, по његовом мишљењу, било штетно за интересе његове државе и вере.

У турским исправама на српском језику, еминима су називани повереници дубровачке властеле.

ИЗВОРИ: Г. Елезовић, *Турски споменици* I, Београд 1940, 38, 50, 55, 68, 182, 221, 222, 223, 267, 303, 351, 352, 682, 815; D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 29, 34, 45, 52, 64–65, 67–68, 70, 74–76, 87, 88, 93–96, 101, 104–105.

ЛИТЕРАТУРА: *L'Encyclopédie de l'Islam*, Paris 1964; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I, 616–617.

Е. Миљковић-Бојанић

ЕМИР в. *Амира.*

ЕНОХИЈАР в. *Пехарник.*

ЕПИСКОП (**епископь, кпископь, кпискоупь, пископь, пискоупь, епискоупь, светитель**) – највиши јерархијски степен; управљао је једном црквеном облашћу са тачно утврђеним границама и седиштем при саборној цркви епископије. Поред разних варијаната назива епископ у употреби је и светитељ: *друго крштење прими од руке светитеља и архијереја; и саветовавши се са светитељем Јефтимијем*. Често се уз име светога Саве и архиепископа Арсенија, па и појединих архиепископа, става и светитељ. Душанов законик равноправно употребљава изразе светитељ и епископ. Епископи су титулисани као свеосвештени и смерни епископи уз назив њихове епископије или саборног храма: *свеосвештени јепископ всеје зетскије области господина ми оца кир Неофита; господин и отац наш јепископ рашки Михаил; свеосвештени јепископ призренски Сава.* У Приморју се титула епископа везује за место његовог седишта: homines episcopi Stagni, за хумског епископа; или за саборни храм епископије: homines episcopi sancti Michaelis, за зетског епископа.

Први српски епископи били су калуђери манастира Хиландара, које је архиепископ Сава повео са собом у Србију да их посвети. За епископе, као и за митрополите и архиепископе, бирани су већином угледни монаси из саме епископије и игумани већих манастира, посебно Хиландара. Међу њима се истичу Сава II, брат краља Уроша I, хиландарски монах и хумски епископ; Јевстатије I, игуман Хиландара и зетски епископ; Сава III, игуман Хиландара и призренски епископ; Данило II, игуман Хиландара и бањски и хумски епископ.

Међутим, иако је то ретко бивало, епископи су могли бити постављени из редова мирског свештенства. У повељи за манастир Св. арханђела код Призрена (1348) помиње се поп Хранислав Епископовић у Поточанима, са свим својим ждребијем и купљеницама, по презимену очито син једног од призренских епископа. По помену ждребија и купљеница може се закључити да његов отац није припадао властелинском слоју већ сеоским поповима, можда на служби при епископовом двору. Личним вредностима и духовним образовањем и заслугама за епископију успео је да се уздигне до епископског достојанства. Извори Которског архива такође поми-

њу, у трећој деценији XIV века, синове зетских епископа nos poppe Velis Dobrosauus, filius episcopi и Millça Biscopouich из Будве. Доњополошки епископ из Лешка такође је био из редова мирског свештенства (1467–1468), јер му се помиње син: епископ Оливер, син епископов. У попису Херцеговачког санџака (1475–1477), у селу Осип, нахија Бистрица, записан је Радосав, син епископа. Један митрополитов син забележен је у дефтеру Скадарског санџака (1485) у манастиру Ивраа: калуђер Тијокан, син митрополитов.

Епископи су се старали о властелинству епископије, одржавању и обнови својих саборних храмова, као што су то били призренски епископ Сава и липљански Игњатије, или су сами били ктитори цркава, као зетски епископ Неофит: Св. Петар у Богдашићу *в област Светаго Михаила*. Посебно је велики труд уложио хумски епископ Данило да обнови тешко опустошену и осиромашену Хумску епископију.

ИЗВОРИ: *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, изд. В. Ћоровић, 18, 29; *Живот св. Саве и св. Симеуна*, написао Доментијан, 43–44; *Живот св. Саве*, написао Теодосије, 134; Ст. Новаковић, *Законски споменици* (регистар 798, 807); Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 8 бр. 19; 13 бр. 26: 17 бр. 38; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932, 162 бр. 404; A. Mayer, *Kotorski spomenici* I, Zagreb 1954, 416 бр. 1243; 424 бр. 1275; II, 1981, 99 бр. 396; 106 бр. 426; 148 бр. 595; 158 бр. 635; 171 бр. 689; 203 бр. 822; 205 бр. 829; 215 бр. 869; 294 бр. 1136; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 44 бр. 21; 44–45 бр. 22; *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер No 4 (1467–1468)*, прир. М. Соколоски и А. Стојановски, Скопје 1971, 297; *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, prir. A. Aličić, Sarajevo 1985, 268; *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485* I, izd. S. Pulaha, Tiranë 1974, 279.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 253, 390, 393–402, 403, 404; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, Хришћанско дело III, 4–6 (Скопље) 3–51; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 133–195.

М. Јанковић

ЕПИСКОПИЈА (**єпископиꙗ, єпискоупиꙗ, ѥпископиꙗ, ѥпискоупиꙗ, ѥнориꙗ, инориꙗ, єнорїꙗ**) – црквена област са територијом и одређеним границама у којој је духовну власт имао епископ. Поред имена епископија употребљавао се назив енорија, али врло ретко: *расписавши крајеве отачаства својега, и посла свакога од њих у своју енорију по достојању како кога знаше*. Номоканон светога Саве, поред назива епископија, у истом значењу употребљава и именице област, предео, а слично и Теодосије – *на његово место, посла свакога у свој крај*. У повељама и записима црквена област под духовном влашћу једног епископа назива се увек епископија. Пре оснивања српских епископија 1220. године, централне области српске државе биле су под духовном влашћу Охридске цркве, односно три епископије – Рашке, Призренске и Липљанске. Извод из повеље српских епископа, **Мѣста єпископомь срьбскымь**, доноси списак од осам епископија: Зетска, Рашка, Хвостанска, Хумска, Топличка, Будимљанска, Дабарска и Моравичка. У тај попис треба укључити Призренску и Липљанску епископију. Касније се тај списак допуњава Ибарском (Звечанском или Бањском) епископијом. Како се ширила територија српске државе према северу и југу повећаван је број припојених нових епископија, да би почетком XIV века, према Светостефанској хрисовуљи (1314–1316), било четрнаест епископија. Нове епископије – Београдска, Браничевска, Скопска и Дебарска – укључене су крајем XIII и почетком XIV века у оквире Архиепископије. Нешто касније настале су Градачка и Кончулска епископија, а изгубљена је Београдска; пре половине XIV века укинута је Хумска епископија. После уздизања Архиепископије на ранг Патријаршије познате су још две епископије, које су тада основане – Злетовска и Доњополошка, које су биле подручне Скопској и Призренској митрополији.

Називи епископија долазили су од централне области или жупе, где се налазио саборни храм епископије или по месту где је било седиште, село или град: *епископ све зетске области; Свете Богородице Градчанске, епископије Липљанске; у епископији Призренској наЉевиши*. Касније основане митрополије наследиле су углавном старе називе првих епископија, као и њихова седишта и властелинства. Саборне цркве српских епископија биле су смештене у старим и угледним манастирима, које је подигао Стефан Немања или други чланови династије – Св. Никола у Куршумлији (Топличка), Св. Ђорђе (Будимљанска), Св. Богородица или Мала Студеница (Хвостанска), Св. Никола (Дабарска), Св. Ахилије (Моравичка). Старе епископије, настале у време оснивања Охридске архиепископије, имале су седишта у Св. апостолима (Рашка), Св. Богородици Љевишкој (Призренска) и Св. Богородици (Липљанска). У Приморју то су биле Св. Богородица у Стону (Хумска) и Св. арханђели на Превлаци (Зетска). Већ половином XIII века седиште Хумске епископије помера се у унутрашњост земље у цркву Св. апостола у Бијелом Пољу.

Приликом одређивања епископских седишта архиепископ Сава и Стефан Првовенчани истовремено су радили на формирању властелинстава епископија, односно саборних цркава. Властелинство се састојало из одређених земљишних добара – села, заселака, планина, винограда. Радне обавезе разних категорија становништва, насељеног на властелинству епископије, такође су биле посебно истакнуте и забележене. Само за неке од епископија познато је до данас неколико сачуваних докумената. То су владарске повеље за Хумску, Липљанску, Призренску, Злетовску епископију. Крајем XV века настала је повеља за ново седиште Зетске митрополије. Само за неколико епископија може се сазнати коју су духовну област или територије заузимале: Липљанска (Грачаничка) епископија простирала се на жупе Липљан, Мораву и Тополницу; Рашка епископија простирала се на жупе Горњи Ибар, Јелшаницу, оба Лаба и Драшковину; Будимљанска је проширила власт на жупе Гацко и Пиву. Приликом успостављања митрополитанског система многе од старих епископија добиле су овај ранг.

Оснивање епископија и избор епископа решавао је и потврђивао државни сабор, али приликом оснивања Злетовске епископије деспот Оливер, ктитор Св. арханђела у Леснову, за уступање манастира за седиште епископа добио је изузетну привилегију да учествује у избору и постављању епископа.

ИЗВОРИ: *Живот св. Саве и св. Симеуна*, написао Доментијан, 233; *Живот светога Саве*, написао Теодосије, 140; Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана*, 287–296; Ст. Новаковић, *Законик*, 14–16, 155; 40–41, 175; Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 534; Ст. Новаковић, *Законски споменици* (регистар 828, 833, 837, 849, 850, 856, 869, 903); Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 4–5, 9; В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 196; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3 (1927) 125–135; Н. Радојчић, *Законик*, чл. 13, 45; В. Мошин, *Сербская редакция Синодика в неделю православия*, Византийский временник 17 (Москва 1960) 303–304; *Законоправило или Номоканон Светога Саве* (Иловички препис 1262. година), Фототипија, прир. М. Петровић, Горњи Милановац 1977, 63а–б, 64а, 62б.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 411; III, 522, 523; Н. Милаш, *Православно црквено право*, 258, 296, 311, 315, 316, 371–372, 374–375, 390, 393, 402–404, 464, 483; Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље 7, 2 (1932) 1–69; V. Mošin, *Rukopis Pljevaljskog sinodika pravoslavlja*, Slovo 6–8 (Vajsov zbornik), Zagreb 1957, 154–175; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 17–163.

М. Јанковић

ЕПИСТОЛАРИ – збир образаца за писма појединим личностима. Настали у Византији на традицији касноантичке реторике, епистолари садрже у формуларном облику начин обраћања и титулисања различитим поводима, повремено откривајући и друштвену структуру одређене средине. На српске земље односе се делови у *De administrando imperio* Константина Порфирогенита са обрасцима за писма и наредбе владарима Срба, Захумља, Конавала, Травуније и Дукље. У византијским епистоларима, који су можда настали у време кнеза Лазара, сачувани су обрасци за писма српским владарима, док сведочанства те врсте из времена самосталности српских земаља у писаном наслеђу нису сачувана.

Најстарији сачувани епистолар је тзв. *Слепчански писмовник* или *Епистолар манастира Слепче* из средине XVI века. Некада је припадао манастиру Свети Јован Претеча (Продром) одакле га је В. И. Григорович однео у Русију (данас – Москва, Државна библиотека, Ф 87, No 1734). Ј. Радонић је из њега објавио свих двадесет писама, од којих су нека упућена одређеним лицима а друга су писма-обрасци: игуманима, епископима, благочестивом господару, манастирској братији, турском цару, монахињама и духовницима. Због значајног учешћа кратовског кнеза Димитрија у лесновско-кратов-

ској области посебно су важна три писма из 1543. којима поп Лука из Кратова обавештава слепчанско монаштво о непосредним догађајима везаним за личност кнеза Димитрија. Издваја се и писмо монаху Филипу у коме се аутор открива као присталица исихазма, чиме се настанак једног дела епистолара можда помера у XIV век и на Свету гору (Ђ. Трифуновић). С правом се писмо споменика приписује образованом и плодном писару Висариону чије су везе са охридским архиепископом Прохором многоструко потврђене. Из истог времена, после 1560, настали су и обрасци за писање синђелија рашког митрополита Силвестра који их уноси у свој примерак Синтагме Матије Властара можда према обрасцима из XIV и XV века. У Зборнику Јована Злокруховића из почетка XVII века (Љубљана, Народна и универзитетска библиотека, бр. 32) сачувани су обрасци за писма црквеним поглаварима, али и неколико писама која одређене црквене личности упућују духовницима. Већи број образаца налази се у једном рукопису из средине XVII века (Архив САН бр. 46). Обрасци су разнородне садржине, многи се односе на стварне догађаје, пишу их одређене црквене личности, а посебно се издвајају писма руским духовницима и владарима.

За разлику од епистола–посланица, којима су епистолари жанровски веома приближени, у епистоларима се не налазе развијени књижевни облици ни поетски текстови. Могућности за њихово раздвајање дошле су у новије време, јер су из XV века сачувана сведочанства из којих произилази да су се две важне посланице – писмо светога Саве студеничком игуману Спиридону и одговор јерусалимског патријарха Теофила деспоту Стефану – схватале као обрасци.

ИЗВОРИ: Ј. Радонић, *Епистолар манастира Продрома (Слепче) из XVI века*, Споменик СКА 49 (1910) 55–66.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, под одредницом *Епистолар*, 44–46, најпотпунији преглед са литературом; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München 1897, 452–454; Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*. Збирка СКА, Београд 1901, 182–186; А. Соловјев, *Синђелије рашког митрополита Силвестра писане после 1560. год.*, Гласник СНД 14 (1935) 224–226; Ђ. Сп. Радојичић, *Из старе српске подунавске књижевности и писмености. Стара српска рукописна књига са текстовима епископа бачког Василија (из 1660–1) и митрополита сремског*, Годишњак ФФ НС 3 (1958) 170–176; А. Е. Викторов, *Собрание рукописей В. И. Григоровича*, Отчет Публичного и Румянцевского музеев за 1876–1878, Москва 1879, 38–39; Б. Ст. Ангелов, *Висарион Дебърски. Из старата българска, руска и сръбска литература*, кн. III, София 1978, 197–204; J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960; J. Darrouzès, *"Ekthesis Néa. Manuel des Pittakia du XIVe s.*, Revue des Etudes byzantines 27 (Paris 1969) 5–127; И. Ђурић, *„Ектесис неа" – византијски приручник за „питакиа" о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века*, Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974).

Б. Јовановић-Стипчевић

ЕПИСТОЛЕ (посланице) – у знатном обиму биле су заступљене у старој српској књижевности. Преузете су из византијског наслеђа где су као посебан жанр изграђене на основама касноантичке реторике, а правила која се у њима подразумевају укључују и етикецију, важан елеменат средњовековне поетике. Са преводима византијских црквених отаца ушли су у српско писано наслеђе и први обрасци и упутства, а на преузетим основама грађени су развијени поетски текстови, којима се прикључују и они једноставнији, у облику писма, али без примене правила обавезних при састављању епистола. Значајан елеменат у састављању епистола чине питања и одговори или дијалози, посебан жанр у византијској теолошкој књижевности, који се такође јављају у мањим а и развијенијим књижевним текстовима.

Преводи у којима се често у насловима истиче епистоларни карактер списа, као и дијалози, доносе се у писаном наслеђу већ од XIII века: *Беседа тројице светитеља* Василија Великог, Јована Златоустог и Григорија Богослова у Зборнику попа Драгоља из треће четвртине XIII века, али у облику чланка, затим у XIV веку дела Григорија Назијанзина, Исака Сирина, Јована Дамаскина и др., као и полемички чланци против Латина, о јересима, о посту у зборницима различите па и правне садржине.

Као прво дело епистоларне књижевности наводи се *Писмо* св. Саве које он са својих путовања по Блиском истоку, као врсту посланице, упућује

студеничком игуману Спиридону. Никодимова *Посланица Карејској ћелији* из 1322. већ садржи књижевно развијен текст о св. Сави. У оригиналним саставима, код Теодосија и Данила II издвајају се делови са развијеном епистоларном реториком. Она се среће и у опсежнијим записима, међу којима се истичу опсежан и књижевно надахнут *Запис инока из Далше* а односи се на поновљене позиве које му деспот Стефан упућује ради доласка у Србију, као и запис Владислава Граматика о посланици (порушбини обимног зборника) коју му упућује Димитрије Кантакузин.

У најразвијенијем обиму јављају се *Епистолије* кир Силуанове. Девет епистолија са стандардним завршецима или порукама упућују се непознатом адресату, чиме се допушта шира уопштеност адресата, намењена већем броју читалаца. Духовни отац аутора је кир Исаија а духовни син Марко, чија се смрт у писмима помиње као значајан губитак, док се као трећа личност помиње Ромил. На основу ових помена, као и мишљења претходних аутора, претпостављено је да је Силуан аутор који је, осим стихова св. Симеону и св. Сави, 1355/56. саставио Пасхалије на Светој гори, да су *Епистолије* морале настати између 1363. и 1371. године, да поменуте личности припадају кругу угледних светогорских исихаста, а да је саговорник, највероватније, Григорије Млађи, биограф Ромила Синаита. По општем карактеру ближе су тзв. пријатељском писму. Своједврсна књижевна посланица у којој су остварена правила средњовековне реторике јесте и *Слово љубве* деспота Стефана из 1404–1409. године, које по својој лирској природи, подели на ритамске низове и целине чак превазилази стандарде епистоларне књижевности.

Развијеност српске епистоларне књижевности посебно је потврђена у преписци Јелене Балшић и Никона Јерусалимца, сачуваној у *Горичком зборнику* из 1441/42. године. На три Јеленина писма (два оштећена) посланице – опширне одговоре о теорији монашког и скитског живота, чему прикључује историјско-родословну конструкцију, даје Никон (вероватно великосхимник Никандар Јерусалимац), сведок тестамента Јелене Балшић. Друкчије усмерености јесте *Посланица* ђакона Григорија у којој ученик износи духовнику своја схватања неких језичких проблема (в. *граматика*). Такође се, на одређен начин, у односу на потврђенију традицију у српској епистоларној књижевности, издваја и тематски јединствена посланица светогорског прота Гаврила упућена 1534. угарском краљу о Лутеровом учењу.

Претежно као одговори на црквена питања јавља се одређени број посланица. Најстарија је она коју јерусалимски патријарх Теофил упућује деспоту Стефану, док се касније, у XVI и XVII веку, у већем броју посланица тражи помоћ или савет од руских духовника, или се руско духовништво обавештава о турским прогонима у српским крајевима.

ИЗВОРИ: В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 149–151; Д. Богдановић, *Епистолије кир Силуанове*, Зборник ФФ у Београду 14, 1 (1980) 183–209; Ђ. Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима"*, Књижевна историја 5, 18 (1972) 289–327.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, Београд 1990, под одредницом *Посланица*, 264–272 и *Питања и одговори*, 244–248; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 74, 149, 185–187, 200, 223, 226, 228–229, 272; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1994, 166–167, 201–202, 311–312, 340; *Шест писаца XIV века, Григорије Рашки, Јаков Серски, Силуан, Непознати Светогорац, Монах Јефрем, Марко Пећки*, Београд 1986, 16–33, 77–87, 215–216, 236–237.

Б. Јовановић-Стипчевић

ЕСНАФ в. *Занати*.

ЕТИКЕЦИЈА – као огледало међуљудских односа показује друштвена схватања и духовну климу одређеног доба. У великој мери је условљена поделом друштва. Она сведочи о односима у истој друштвеној равни, али и о односима између повлашћених и потчињених. Вековима се, на пример, изграђивао начин опхођења између властеле, али и правила понашања према властели. Исто тако, устаљењем хијерархијске лествице, изграђена су танана правила опхођења према угледнима и моћнима – црквеним великодостојницима, великашима и владарима.

Највише података има о ословљавању владара. Дијак Теодор преписивао је у време *светороднаго и великаго господина Стефана Уроша* (краљ

Урош I), док је епископ Григорије писао законик у *дане благочастиваго и светороднаго господина краља Уроша* (Милутина). Протомајстор Вита из Котора сазидао је Дечане *светлому и превисокому и преславному господину краљу Стефану* Душану. Кнеза Лазара савременици ословљавају као благоверног, христољубивог и *Богом просвештенаго господина*. Кнежев син Стефан је *благочастиви и преславни велики господин*, а деспот Ђурађ Бранковић је *благочастиви и христољубиви и превисоки и светородни господин*. Слично се ословљавају и чланови владарске породице. Немањин брат Мирослав је *великославни*, а Немањин син Вукан *велеродни* и *велеславни*, док је Јелена, мајка краља Драгутина и Милутина, *благочастива и благородна и светородна велика госпожда краљица*.

Бивши владари који су канонизовани или којима се стварао култ, помињу се као *свети* и *светопочивши*, а од времена првог српског цара, израз свети налазимо уз живог владара. Као у Византији Стефан Душан је *благоверни и христољубиви свети цар*.

Уз титуле српских владара најчешће се јављају атрибути благоверни, благочастиви, светородни, христољубиви, затим богољубиви, богом посвећени, богом хранимн, богочастиви. Владари се ословљавају као превисоки, славни, прослављени, многокрасни, крепки, мили, велики, пребољши. Израз *господин* (в.) није резервисан само за владаре, мада је господин у одређеним околностима означавао владарску титулу.

Пред појаву византијског цара поданици су ничице падали на земљу. Крај ногу великог жупана Стефана Немање бацила се жена, иначе властелинка, која је великом жупану открила јерес свога мужа. Клечећи, један *правоверни* властеличић *усудио* се да обавести великог жупана како се у његовој држави укорењује *триклета јерес*.

Разликовао се церемонијал дочека византијског и српског владара. Срби су се према византијском владару понашали по ромејском обичају, силазили с коња да *целивају цара у колено* који је остајао у седлу. Када српски властелин или велможа, после дужег времена сусреће владара *и када треба да га по први пут поздрави* – пише Јован Кантакузин – *тада обојица силазе са коња те онај који је потчињен најпре пољуби владара у груди и затим у уста, док при другом сусрету потчињени више не силази с коња, него јашући поздравља господара*. Касније, као цар, Душан се приклонио византијском церемонијалу и, по речима Филипа Мезијера, захтевао да га на званичним пријемима целивају у ногу.

Властела се осећала почаствована присуством владара, а поносила се титулом чији назив данас изгледа недостојан. Моћни Јован Оливер с поносом истиче да је био *велики слуга* Стефана Душана. Али управо Јована Оливера Стефан Душан држи за *всељубима и срдачна властелина*. Владари властелу називају браћом. Често није реч о стварном већ духовном сродству. Данило сведочи да је Стефан Душан своје присталице ословљавао браћом и друговима. Дубровачком кнезу српски владари пишу као *драгому и љубовному сороднику*. За Стефана Душана је и млетачки дужд *најмилији сродник*.

Током средњег века угледницима се увек обраћало са дужним поштовањем, али присно. Ту се укључују и владари и црквене старешине (видети даље). Тек од XV века у употреби су изрази *господство Ви* (Dominatio Vestra), *величкост Ви* (magnitudo Vestra).

Посебне почасти указују се црквеним поглаварима. Архиепископ је светитељ. Њему су се обраћали речима *Твоја светост*. Јован Кантакузин описује како је краљ Душан дочекао архиепископа Јоаникија II који је на коњу стигао на краљев двор у Приштину. Душан *изађе до средине дворишта и прихвати узде коња на коме је архиепископ јахао и доведе га тамо где је обичавао да сјаше, а затим поздравивши га, прими од њега благослов*. Обавеза световних господара да воде коња црквеног старешине (служба стратора), мишљење је Георгија Острогорског, почива на одредбама чувеног фалсификата – Константинове даровнице.

Пријатељски односи неговали су се и уз помоћ поклона. Владари су међусобно измењивали дарове, било лично, било преко посланика. Мисије *поклисара* (в.) тешко је замислити без поклона. Поклонима су се успешније завршавали послови дипломатске природе. Са поклонима се одлазило на свечаности, пре свега свадбене. Из свадбених обичаја познати су дарови и уздарја. Дар се по правилу узвраћао уздарјем. То је озваничење пријатељских веза родбине невесте и младожење. Данијел Фарлати описује церемонију примања *дара* и уздарја приликом исплате стонског дохотка (в. *трибути*) српским монасима. Они су у пратњи стизали у Дубровник и у свечаној поворци одлазили у Двор, где су их дочекивали кнез и већници. Као уздарје доносили су четири кошаре плодова из њихових воћњака. Из дубоке старине потиче уздарје везано за исплату могориша који су Дубровчани сваке године давали словенским кнезовима у залеђу. Приликом исплате овог данка, Дубровачка општина је као уздарје добијала краву. Међутим, Дубровчани су овај вид неговања пријатељства временом схватили као реципрочну обавезу и захтевали дебелу, *масну*, а не мршаву краву. О томе је чак расправљало Веће умољених. Уздарје у овом случају губи свој смисао и суштину. Исто тако, бестидан је поступак краља Твртка II и његових дворана који су ускоро, пошто су од Дубровчана примили на поклон 27 бачава усољене рибе, затим воћа, шећера и зачина, затражили још намирница.

Константин Јиречек сматра да је „тадашње друштво било прилично подивљало", али писма су се састављала бираним, наглашено учтивим речима. У преписци учтивост није мањкала ни странама које су донедавно ратовале. Усталили су се у учтивом тону састављени шаблони, како у владарским тако и у канцеларијама Дубровачке општине. Пример владарских и дубровачких канцелара следили су дијаци на дворовима великаша и властеле. Жупан Драгиша Дињичић писао је 1424. године из Сребрнице у Звоник (Зворник) *многопочтеному и нам драгому и милому брату старијему* кнезу Вукашину Златоносовићу. У ризници метеорског манастира Преображења пронађено је једно оштећено ћирилично писмо које је Комнин Аријанит послао *Много племенитому и мудрому и всаки части достоином взљубљеному ми брату*. Име Аријанитовог савременика и *брата* није утврђено. Без обзира на садржину, писмо је почињало и завршавало се слаткоречиво: *љубовно поздрављеније, много поздрављеније и херетисање, много здравије, смирено поклоненије*.

Једва се понешто зна о међусобним односима у потчињеним друштвеним слојевима. Патријархална средина изграђивала је једноставнија начела понашања. „У Дубровнику беше обичај да се, чак, и судије, лекари и духовници зову само по имену, без икакве титуле, што је сувише сељачки изгледало Јовану из Равене. Међусобно су један другом говорили *куме*, *кумо* (лат. compater, commater) странци, властела, грађани и сељаци" (К. Јиречек). Кум и брат су општеприхваћени и омиљени термини за пријатељско ословљавање, због раширеног обичаја склапања кумства и побратимства.

ИЗВОРИ: К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1898) 52, 64, 74, 76; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 38, 102; *Византијски извори* VI, 387–389, 402–403.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 278–283; М. Пурковић, *Апострофирања српских владара у средњем веку*, Браничевски весник 1, 4 (1933) 181–192; М. Динић, *Дубровачки трибути*, *Могориш*, *Светодмитарски и Конавоски доходак*, *Провижиун браће Влатковића*, Глас СКА 86 (1935) 205–257; G. Ostrogorsky, *Stratordienst des Herrschers in der byzantinisch-slavischen Welt*, Seminarium Kondakovianum 7 (1935) 187–204 (= *Сабрана дела* V, 318–352); М. Пурковић, *Етикеција и друштвени дух у старој српској држави*, Годишњак СФФ 2 (1931–1933) 111–139; Р. Михаљчић, *Словенска канцеларија арбанашке властеле*, Simpozijum o Skenderbegu, Priština 1979, 219–227 (= *Прошлост и народно сећање*, 55–65); М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983) 165–206.

Р. Михаљчић

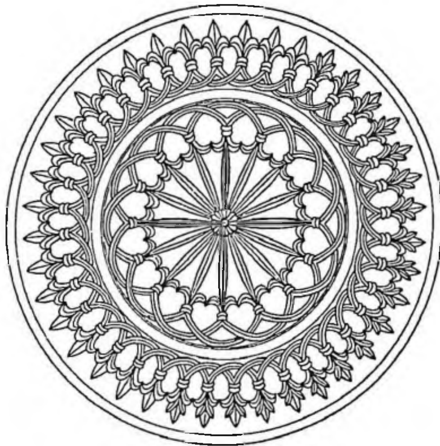

Ж

ЖДРЕБИЈЕ (ждрѣбик) – **1.** Реч позната у свим старим словенским језицима; руски жеребеӣ и жеребий, украјински жреб и жереб, пољски źreb и źrzebie, чешки hřeb и hřebie, бугарски жеребий и жеребие. Полазна основа је коцка, односно расподела коцком. Израз се јавља и у најстаријим преводима јеванђеља: *разделише ризи јего и меташе ждребије*, дакле, бацивши коцку (Мат. 27, 35). Удео који падне коцком повезивао се са срећом, судбином.

Ждребије налазимо у црквеним текстовима и повељама, односно завршним деловима повеља, где се прети онима који не би поштовали одредбе издавача исправе. Предајући престо млађем брату Милутину, краљ Драгутин је рекао да иде у *судбину (ждребиј) коју му је бог одредио* (Данило II). Краљ Вукашин моли и забрањује наследнику кога *изволи ждреб Светога Духа* да не порекне његово *записаније* Дубровчанима. Ономе ко се *дрзне разорити* одредбе деспота Стефана Лазаревића у повељи манастиру Хиландару, прети се да ће делити *судбину (ждреби)* са свима који су разорили света предања.

2. Назив за имање које је стицало парохијско свештенство. За попове без баштине Душанов законик (чл. 31 и 65) предвиђа *три њиве законите* (в. *поп*). Тај посед се називао ждребије. *Поповски синови који књигу изуче да стоје с оцем на својем ждребију*, одређује Дечанска хрисовуља. На властелинству манастира Светих арханђела код Призрена, поред осталих, пописани су поп Трошан са браћом и *ждребијем са међама*. На истом властелинству службу је обављао поп Хранислав Епископовић који је, поред ждребија, поседовао и купљенице.

Ждребије подсећа на времена када се земља делила коцком. Земља Которана у Грбаљској жупи делила се на sdrebi на којима се налазила кућа са окућницом. Пре поделе земље на децене или мање делове, Дубровчани би прво образовали јединице настојећи да буду једнаке, а онда би се приступило жребању. Пољички статут сведочи да су се добра делила на *старе законите жрибове* (члан 59а). На властелинству манастира Грачанице меропсима се жребом додељивала деоница ливаде коју су били дужни да покосе (*ливаду нaждребицом делећи*).

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 99, 180, 333; В. Јагић, *Статут пољички*, Monumenta historico-juridica 1–4 (Zagreb 1890) 64–65; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 191, 623, 651, 687; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 91, 115.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 66, 158, 160, 161; *Rječnik JAZU*.

Р. Михаљчић

ЖЕЗЛО в. *Инсигније*.

ЖЕНА (подружие, кућница) – стуб породице, а тиме и значајан чинилац друштва, иако формално обесправљена. Жене средњовековне Србије могу се сврстати у две основне категорије: слободне – властелинке и жене по градовима, и зависне – жене кметова, које су живеле по селима и биле везане за властелинов посед. Али, без обзира којој друштвеној категорији припадале, до ступања у брак о њиховој судбини су одлучивали родитељи, који су им бирали и мужа, али брак је од времена Саве Немањића, кад потпуно улази у компетенцију цркве, био пуноважан само ако је закључен пред архијерејем и уз његов благослов. Невенчаних бракова је

било и касније, па се стога већ у првим члановима Душановог законика обавезује властела и други да се не жене без црквеног благослова и да се ни једна свадба не учини без венчања. *Ако ли се учини без благословениа и упрошениа цркве, такови да се разлуче.* Жене су у брак могле да ступе најраније са 12, а мушкарци са 14 година и то од осмог степена сродства па надаље, а једна особа могла је највише три пута да ступи у брак. Брак са свастиком није био дозвољен, а ако би до њега ипак дошло, морао се раставити. Није се могао закључити ни брак између хришћанке, тј. жене православне вере и полуверца, католика, ако би овај одбио да пређе у православну веру. То је свакако био разлог што се Дубровчани настањени по градовима Србије нису женили са женама православне вере, иако су с њима понекад имали и већи број ванбрачне деце. На неким властелинствима је, да би се спречило прелажење из једне категорије становништва у другу, меропху било забрањено да се жени влахињом, *ако ли се ожени да ју веде у меропхе*.

Брак закључен на регуларан начин није могао да се раскине. Ако би до тога ипак дошло кривицом мужа, казна му је изрицана у зависности од класне припадности. И жена која би својевољно напустила мужа, кажњавана је иметком ако га има, а ако га није имала батинањем *јакоже будет изволеније мужа јеи*. Кажњену жену муж је могао да прода, а ако то не учини, морао је да је врати у кућу. У супротном није имао право да се ожени другом женом, под казном предвиђеном за самовољно напуштање жене.

Једини разлог за раскид брака била је прељуба жене која се могла доказати, а прељуба мушкарца се и не помиње. И док су за раскид брака, према жичким повељама, казне изрицане у натури, за отмицу жене Душанов законик предвиђа тешке телесне казне. Властелину који би узео власетлинку *по силе* одсецане су обе руке и нос, као и себру који силом узима жену из свог слоја, а ако би узео властелинку, био би обешен. И блуд између властелина и властелинке кажњавао се одсецањем руку и носа и једној и другој страни. Силовање, *разбој владически*, као најгрубљи облик скрнављења брака, уврштено је у ред најтежих кривичних дела, која је решавао искључиво цар. Овако строге казне су прописане да би се заштитио брак као темељ хришћанске породице, али није познато колико је то примењивано у пракси. Судећи по ономе што је остало више узгред забележено, отпуштање законитих жена и држање наложница у вишим друштвеним круговима било је уобичајено.

Удата жена је била потчињена мужу. Душанов законик забрањује да се *наведе пристав на жену кди нест мужа дома, ни да се позива жена без мужа*, већ је била дужна да га обавести да иде на суд. Пошто су мужеви у свему заступали своје жене, оне у јавном животу нису имале никакву улогу, па се у званичној документацији скоро и не помињу. С обзиром на то, њихова активност се сводила пре свега на бригу о кући и деци. Жене кметова су уз то заједно с мужевима учествовале у обради како сопственог поседа, тако и властелинове резерве. Низ послова везаних за потребе властелинове куће вероватно су обављале жене.

По градовима, где су водећу улогу имали странци, ситуација је била другачија. Као правно и економски слободне, жене су се тамо укључивале у разне врсте делатности, неопходних развијеној урбаној средини. Но, законодавац је и ту поставио извесна ограничења, па су пиљарице (*франгарице*), које су поред продаје воћа и поврћа месиле и хлеб, могле да буду само удовице, да би тиме прехрањивале породицу. Као и у Дубровнику и овде су жене дужници, јемци и заступници других, али нема помена да су се саме укључивале у неке трговачке послове.

Мало је трага остало и о властелинкама, осим оним најистакнутијим, које су биле у могућности да себи подижу задужбине и заједно с мужевима или саме да им дају поседе, обезбеђујући на тај начин уточиште за последње дане и трајан помен. Понешто се зна и о оним женама које су, кад би запале у невољу, у Дубровнику тражиле уточиште и помоћ. Изразитији траг су оставиле неке од жена владара и обласних господара, које су успевале да се уз своје моћне мужеве истакну и заједно с њима учествују у доношењу значајних одлука, па и у управљању државом. Неке од њих су и као удовице задржале значајне позиције, управљале појединим областима, а понекад и читавом државном територијом. То су биле не само властољубиве, него и способне и образоване жене. Као и у Византији и у Србији су жене са двора и из виших друштвених кругова стицале завидно образовање и поседовале књиге углавном црквеног карактера, а неке су своја најинтимнија осећања успевале да преточе у књижевне текстове, који су и до данас сачували вредност.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 365, 405, 503, 519, 578, 629, 651, 659, 671, 763, 778; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 20, 28–31, 140–159, 161, 162, 165–167, 179, 183, 185–199, 201, 202, 204, 216, 254–256, 258, 358–360, 365, 370, 371, 384–386, 388–395, 523; II, 13, 15–17, 56–59, 196–199, 357; Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 2, 3, 52, 53, 104; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, Београд 1962, 53.

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, *Краљице и царице српске*, Зборник И. Руварца I, Београд 1934, 1–35; Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стевана Првовенчаног*, Глас СКА 60 (1901) 1–65; К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1952, 257–260; М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњевековној Србији*, Београд 1926; Т. Тарановски, *Историја српског права* III, Београд 1935, 42–51; Ј. Тадић, *Промет путника у старом Дубровнику*, Дубровник 1939, 40–145; М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956; М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн 1957; М. Пурковић, *Јелена жена цара Душана*, Диселдорф 1975; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 1–3, 6, 7, 22–25, 61, 62, 72, 91–93, 105, 119–126, 133, 141, 142, 152–157, 183, 187; Р. Ћук, *Царица Мара*, ИЧ 25 (1978) 53–97; I. Nikolajević, *Daily Life of Women in Medieval Serbia*, Frau und spätmittelalterlicher Alltag, Sitzungsberichte Phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 437 (1986) 429–438.

Д. Динић-Кнежевић

ЖЕНИДБА в. *Брак*.

ЖИВОПИС – термин настао као дослован превод (калк) грчких речи ζωγραφία или ζωγραφική данас са значењем зидно сликарство. У средњем веку у Србији веома ретко коришћен, и тада с тројаким значењем:

Сликати уопште (*живописати зраки светих*, сликар Лонгин у XVI веку; *в образе агн'ца повељевајет не живописати* и *зографије рекше живописанија*, превод Синтагмата Матије Властара). У вези с овим треба поменути да Теодосије на једном месту каже за св. Саву да *искуснејших животопс'ц' призвав* (вероватно грешка издавача, треба: живопис'ц');

Осликати зидове цркве (само на једном месту ученик архиепископа Данила II употребљава ову реч у грецизираном облику: *всју изографисав ју*, тј. припрату у Пећи, а непознати писац раног XV века је преводи: *живописанијем озарив јего*, мисли на храм манастира Раванице);

Пресликати, оцртати, у фигуративном смислу (мученици *јазви Господње на тјеле својем живописујуште*; *љубов твоју ... јакоже в зрцале живописал јеси*, Владислав Граматик у обраћању Димитрију Кантакузину, XV век).

Прва два значења ове речи постају чешћа тек у XVIII и XIX веку: *живописноје художество, обновихом новим живописанијем*.

Уобичајени средњовековни изрази за сликарство на зиду или другој подлози, и за означавање сликања уопште, били су, међутим, *светими образи украсити*, *пописати* и *пописаније*, *стенописаније*, *украсити образом писанија*, *писаније* и *писати*, *подписати* и *подписаније*, можда *украсити шаровними добротами*, итд.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 57; *Живот светога Саве*, написао Доментијан [треба: Теодосије] (изд. Ђ. Даничић), Београд 1860, 135; *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други (изд. Ђ. Даничић), Загреб 1866, 370; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, 259, 317; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 335; III, 5385; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 386–387; *Србљак* III, Београд 1970, 478.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Сп. Радојичић, *Писање* (писаніє) *са значењем сликање*, Наш језик 6, 3 (1938) 78–81; С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, passim; Ђ. Трифуновић, *Како се називала уметност у средњем веку*, Уметност 22 (1970) 176; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, Београд 1974, s.v. *написати*, *писаније*, *писати*, *по(д)писати*, *художаство*.

Б. Тодић

ЖИГОВИ в. *Печат*.

ЖИРОВНИНА, ЖИРОВНИЦА (жировьнина, жировьница) – дажбина на свиње које су прихрањиване жиром у владаревим шумама или по шумама господара властелинстава. Изгледа да је право на убирање жировнине најпре припадало српским владарима, али је оно делимично или у целини пренето на господаре властелинстава.

Жировнина је убирана на поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, на црквеним поседима око Штипа и Кожља, затим око Новог Брда, у Дреници на Косову, у долини Ибра и Лаба, као и по Левчу. Краће речено, широм средњовековне Србије, како у XIV тако и у првој половини XV века.

Хрисовуљом манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља било је предвиђено: *И ко свиње ижирује у црквеним горама, црква да узима од њих десетог брава.* У овом случају жировнина је по величини слична десетку од свиња. Тамо где се узима жировнина, не узима се десетак од свиња, а где се узима поменути десетак, не убире се жировнина. У повељи коју је господин Константин издао 1388. војводи Дмитру за поседе цркве Св. Вазнесења у Штипу, помиње се десетак житни и вински и пчелињи, али нема десетка од домаћих животиња, већ се уместо тога помиње жировнина и травнина овчија. Војвода Дмитар је нешто касније потчинио поменуте земљопоседе манастиру Хиландару, који су били ослобођени *од сваког десетка*, а посебно од жировнине и травнине, што без сумње потврђује сличност жировнине са десетком од свиња.

Терени који су обиловали жиродним дрвећем и где је жир коришћен називају се жировишта (*Калуђерац жировиште Светому Георгију*). Приходи од жировнине нису били занемарљиви па су о њима српски владари водили рачуна, почевши од краља Милутина па до кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића.

ИЗВОРИ: *Грамоти на манастирот Св. Георги – Горг Скопски*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 208, 228; С. Новаковић, *Законски споменици*, 456, 767.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 1952, 151, 212; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 137, 138; Р. В. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978, 59, 83, 157.

М. Благојевић

ЖИТИЈА (житие и жизнь, βίος, βίος καὶ πολιτεία) – Средњовековни списи познати као старе српске биографије припадају књижевном роду хагиографија. Хагиографска литература се дуго времена, више од миленијума, развијала на широком простору, у земљама хришћанског света. Хагиографије или житија светих – описи живота светитеља, наслањају се на мартирологије (μαρτύρια, Acta, Passiones, Gesta martyrium) – кратке, штуре описе прогона хришћана, односно хришћанских мученика. С временом се мартирологије књижевно обликују више по узору на Свето писмо него античке биографије. Уметнички обликованије житије постепено потискује раније, далеко скромније списе о прогонима хришћанских мученика.

Лако је уочљиво присуство библијских текстова у хагиографској књижевности. Очита је њихова тесна веза и сродност. По речима Димитрија Богдановића, „хагиографија почива на идеји континуитета Библије. То је својеврсна продужена Библија, наставак *дела апостолских*". Хагиографи позајмљују библијске мотиве, а често и обилато цитирају библијске текстове. Средњовековни животописи су зависни од Светог писма, а Свето писмо им, у крајњој линији, обезбеђује ауторитет. Ако се ово има у виду, природно је да је ове списе црква препоручивала као званичну канонску литературу, литературу са посебном литургичком функцијом.

Кратка *пролошка* житија читана су за време богослужења у цркви на дан посвећен прослави светитеља чији је живот описан, а дугачка, односно *опширна* житија читана су у манастирској трпезарији за време обеда, понекад у току више дана. Монашки, односно манастирски типици прописују хагиографију као обавезну литературу. Као лектира, као литература која се чита, хагиографије су припадале уском кругу образованих, тим пре што хагиографи приказују изразиту тежњу ка апстраховању. Круг је изабранији што је апстрактност хагиографије већа. Када се говори о домету житија, о њиховом практичном деловању у широком кругу верника, требало би имати у виду апстрактност хагиографске литературе. Из наше хагиографске литературе наводимо дело Доментијана који је писао учено и претенциозно. Његов животопис светог Саве је *опширно* житије, које је свакако читано у манастиру.

Хагиографи пишу, а њихова дела се читају, са јасно одређеном практичном намером да поуче, да

подстакну вернике на религиозан живот достојан светитеља. У Житију светог Саве, Теодосије истиче да не пише ради похвале *него што и стари имаћаху потребу да пишу животе изврсних људи и да их поштују ради користи која од њих долази људима.* Стога ликови светитеља нису обичне овоземаљске личности, рањиви јунаци са природним људским слабостима. Предодређени за изузетна дела, они од ране младости, од детињства показују својства одраслих, мудрих, постају *млади старци*. Као деца и младићи клоне се *неразумног провођења времена* у дечијим играма, световним песмама, плесу, а касније, свакако, избегавају брак, па чак и друштво жена.

Врлине светитеља изражене су у одрицању, подвижништву, бежању *од овог света*, од пролазног, овоземаљског живота. Кроз аскетизам и подвиге, стварне, историјске личности стичу натприродну снагу за необична дела, преко њих је божанска моћ изражена у људском облику. За живота они прорекују, уочи смрти поучавају и остављају поруке које обавезују, после смрти исказује се њихова чудесна снага, на њиховом гробу молбе и молитве бивају услишене, мошти светитеља исцељују.

Животописи светитеља по правилу су укалупљени у разрађену композициону шему. Историчари и историчари књижевности утврдили су низ заједничких, општих места као стално изражајно средство хагиографија. Описује се живот светитеља, односно „биографски" ток не само од рођења до смрти, већ и чуда – „живот" светитеља после смрти. „Биографском" опису претходи заглавље са датумом смрти и увод у коме се образлажу мотиви писања. Спис се обично завршава похвалом писаном у стиховима.

С обзиром да су хагиографије „средњовековна религиозна интерпретација света" (Д. Богдановић), оне су, могло би се рећи, прворазредни извор у ширем смислу, извор за изучавање духовне климе доба у коме су настале. Међутим, пошто оне припадају не само истом, веома распрострањеном књижевном жанру, него се и у бити не разликују, њихова изворна вредност у ствари се сужава. У хагиографијама се јављају заједничка, општа места (loci communes), а ови списи су преплављени библијским цитатима. Откривањем библијских текстова и општих места, остаје по обиму много скромнији текст са, може се казати, индивидуалном, посебном изворном вредношћу. Већ намена и циљ житија оставља мало простора историјском казивању. За хагиографа важнија је поука од историјске чињенице. Писцу житија није неопходан богат, стварни животни садржај лика коме преко литерарног остварења установљује култ. Циљ житија испуњен је поуком. Узорни ликови успелији су уколико аутор није спутан историјском чињеницом, уколико их обликује уметничком имагинацијом, маштом. По речима В. Кључевског, житије се односи према историјској биографији као иконописна представа према портрету.

Из наших хагиографија издвајају се животописи српских владара и црквених старешина. Преовладало је мишљење да су ови животописи најоригиналнији део старе српске књижевности. Ови списи познатији су под преиначеним називом – старе српске биографије. Заиста, старе српске животописе одликују извесне посебности. Преко ових списа стварао се култ и оних српских владара који нису проглашени за светитеље, стварао се култ једне династије, била то или не намера писаца старих српских животописа. Штавише, житија, односно светитељски култ добили су и они владари који за живота нису поштовали црквене норме.

Станислав Хафнер сматра да је у старим српским животописима владарска идеологија спојена са хагиографијом. С друге стране, стари српски животописи су историчнији, садрже више конкретних, стварних података од осталих житија. Међутим, стари српски животописи суштински се не разликују од хагиографских списа. Стога није било потребно мењати им назив у старе српске биографије. Иако се животописи српских владара и црквених великодостојника у свим појединостима не подударају са хагиографским жанром, ипак су они далеко више дела са књижевном него са историјском садржином, пре житија него биографије. И они су преплављени општим местима и библијским текстовима. После дугогодишњег рада Станоје Станојевић и Душан Глумац издвојили су из ових списа библијске цитате у делу *Св. писмо у нашим старим споменицима*. Међутим, ни они нису успели да открију све библијске цитате. Утврђено је, наиме, да су писци житија делове библијских текстова знали напамет и често их без претходне контроле уносили у своје списе.

У животописима се, природно, налазе и библијски мотиви. Ова сазнања још више отежавају рад на откривању и издвајању историјских података од

осталог текста. Занимљиво је да је Иван Павловић приредио једно сводно издање старих српских животописа, изостављајући, како у предговору пише, „дугачке молитве, празне хвале и сравњивање догађаја из српске историје са библијским моментима“. Иако није издвојио све библијске цитате, преостао је по обиму доста скроман текст. Ово издање, природно, истраживачи не користе.

Издвојени историјски подаци из старих српских животописа пролазе кроз други филтер историјске методологије. Њихова изворна вредност и веродостојност утврђује са као и код других наративних, односно аутобиографских извора. Потребно је, на пример, да се зна време писања, веза аутора и евентуално сродство са његовим јунаком – светитељем, затим начин обавештавања, присуство догађајима, припадност аутора одређеној политичкој струји. Подсећамо да су житија Стефана Немање писала два његова сина и Доментијан, хиландарски монах. Док Сава и Стефан Немањић пишу о свом оцу као савременици, Доментијан је описао живот Немањин око пола века после смрти оснивача српске државе. Монах Теодосије, опет, прерадио је Доментијаново житије светог Саве. Григорије Цамблак писао је животопис Стефана Дечанског (1321–1331) у XV веку, а житије цара Уроша (1355–1371) патријарх Пајсије саставио је у XVII веку. Аутор животописа краљева Драгутина и Милутина био је лични Милутинов пријатељ Данило.

ЛИТЕРАТУРА: В. Ключевскій, *Древнерускія житія святыхъ какъ историческій источникъ*, Москва 1871; St. Stanojević, *Die Biographie Stephan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschitsquelle*, AfSlPh 18 (1897) 409–472; П. С. Протић, *Житија српских светаца као извор историјски*, Београд 1897; Ст. Станојевић, *Св. писмо у нашим старим споменицима*, Пос. изд. СКА, књ. 89, Београд 1932; В. Ћоровић, *Међусобни одношај биографија Стефана Немање*, Светосавски зборник 1, Пос. изд. СКА, књ. 114, Београд 1936; М. Динић, *Доментијан и Теодосије*, Прилози КЈИФ 25, 1–2 (1959); S. Hafner, *Studien*; Д. Богдановић, *Старе српске биографије*, Београд 1968; Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, ЛМС 408, 5 (1971) 408–432; 6 (1971) 588–620 (= *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 5–79); H. Birnbaum, *Byzantine tradition transformed: the old Serbian vita*, Aspects of the Balkans, Paris – Den Haag 1972, 243–284; Р. Маринковић, *Владарске биографије из времена Немањића*, Прилози КЈИФ 44, 1–2 (1978); Е. П. Наумов, *Сербские средневековые биографии как исторические источники (К анализу проблем феодальной идеологии, терминологии и текстологии сербских житий)*, Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы, Москва 1986, 166–181; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 47–77.

Р. Михаљчић

ЖИТНЕ ЈАМЕ (житнице, силоси) – важни пратећи објекти средњовековних насеља код свих словенских народа. У привредним активностима, као и у свакодневном животу тадашњег становништва, имале су веома значајну улогу. Служиле су за складиштење и дуже чување зрнасте хране, првенствено зрневља житарица.

Житне јаме су у основи овалне, ређе четвороугаоне, а у пресеку су крушколике, купасте, цилиндричне или зделасте. Дно им је равно или је конкавно, а при врху су увек сужене, у виду ваљкастог грла. Различите су величине, с тим што су у земљу укопане у просеку око 1,5 до 2 м. Унутрашње површине укопа су брижљиво обрађене. Најчешће су премазиване дебљим слојем глине која је затим црвено запечена, а ређе су облагане даскама, плетером, брезовом кором, или су озидане каменом. У тако припремљене јаме при дну су најпре стављане даске како би се евентуална влага акумулирала испод њих. Затим су житарицама испуњаване све до грла, а са̂мо грло је чврсто затварано гужвама сламе или суве траве. Преко тога се стављала глина и понекад посипао пепео, да би се на крају отвор прекрио дрвеним или каменим капком. Уколико су се овакве житнице налазиле у унутрашњости кућа, онда је заштита у виду капка била довољна, а ако су биле на отвореном простору, изнад јаме се правио двоводни или купасти кровни покривач.

Коришћење житних јама представља добро познавање свих њихових својстава и предности над надземним житницама. У њима су житарице могле да опстану у току целе године, а по потреби и знатно дуже. На то је утицала релативно уједначена температура и константна влажност. Савремена испитивања су показала да се у јами дубокој око 1,70 м у току целе године температура креће између +4 и +14°, што оптимално погодује природној конзервацији житарица и утиче на стагнацију развоја микроорганизама у зрневљу. Сличне услове пружало је и одсуство ваздуха, што се постизало пуњењем јаме до врха и чврстим набијањем. Одржавању сталне, минималне влаге, допринoсила је добра изолација унутрашњих површина укопа и избор сувог и оцедитог земљишта. И поред свих обезбеђења, присуство влаге је утицало да зрневље временом набубри, али не и да проклија. По вађењу из земље, пре употребе је морало најпре да се добро просуши.

Чување житарица у јамама представљало је и заштиту од пљачке и крађе, а чврсто затворено грло, засуто пепелом а у новије време и кречом, заштиту од жижака, мишева и других штеточина.

Коришћење житних јама током средњег века представља наслеђе из претходних епоха, праисторијске и античке. На подручју данашње Србије констатоване су на многим археолошки истраживаним средњовековним насељима: Рибници код Д. Милановца, Мачванској Митровици, Бечеју, Црвенки код Вршца, на ушћу Јакомира у Дунав, а затим у Сталаћу, Трговишту код Новог Пазара, на Градини више Трговишта, на Ђурђевим ступовима, у Жичи и др. На сеоским насељима обично су малих димензија, прилагођене потребама једног домаћинства, док су при манастирима и у утврђењима знатно веће, намењене бројнијем људству. Величином и обликом издваја се житница на Градини код Трговишта. Документоване су и у писаним изворима и то почев већ од VI века. У српским пределима помињу се тек од XII и XIII века, најпре у време похода Фридриха Барбаросе 1189, када је становништво пред војском скривало храну „у рупама у земљи“, а затим у време владавине краља Милутина, када се у повељи манастиру Грачаници говори о пшеници која се након вршидбе „у рупу усипа“. Најопширније податке даје путопис др Е. Брауна из XVII века, где се каже да се у дубоко укопаним јамама пшеница чува и скрива од разбојника и неочекиваних непријатељских напада.

ЛИТЕРАТУРА: С. Тројановић, *Житне јаме у Срба*, Статьи по славяновѣдѣнию 3 (С. Петербург 1910) 293–310; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3 (1928) 105–140; Z. Kunz, *Historické zpravi o zemních silech v zone mediterannicho a eurosibiřskecho obilnařstvi*, Časopis Moravského musea 50 (Brno 1965) 143–176; Д. Минић, *Житне јаме у Трговишту*, Новопазарски зборник 11 (1987) 63–72; Н. Станојев, *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини*, Нови Сад 1996.

Д. Минић

ЖРВАЊ – камен којим се меље, али и млин са два камена, један се зове горњак а други доњак. У Светостефанској хрисовуљи млинарима се одређује да оправљају манастирске млинове и да за њих секу жрвњеве. У Грачаничкој повељи се такође помињу жрвњеви које епископ треба да постави у воденице које је краљ Милутин дао у посед епископији. Жрвњем се такође називао и млин који је покретан механичком снагом људи или стоке. Ови млинови су били значајни у безводним крајевима, сиромашним текућом водом. У турским пописима висина пореза на млинове зависила је од броја жрвњева (каменова) у једном млину и од дужине рада током године. Овај термин је оставио трагове и у топономастици, у имену села Жрвањ код Високог или у именима села Горњи и Доњи Жрвањ у билећком крају.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 627, 644; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 3; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3 (1928) 127; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 43, 44, 51.

С. Мишић

ЖУПА (жоупа, лат. çopa, ioba, supa, iuppa, xupa, gyuppa, çuppa) – код Срба у средњем веку територијално-друштвена формација, мања или већа географска целина, котлинска или долинска формација у речном сливу, заштићена висинским рељефом и развођем по ободу, која је, захваљујући повољним климатским условима, добро настањена и култивисана. Јавља се код Западних и Јужних Словена, а о некадашњем постојању код Руса закључује се на основу сачуваних језичких изведеница. Сматра се да је термин жупа потекао од индоевропске основе *gheu-, *ghu-, преко староиндијског gōpā́, gōpāyá-ti и прасловенског *geupa, у основном значењу бра-

њеног и заклоњеног заједничког пребивалишта. Првобитно значење речи сачувало се код Срба до данас. Жупа, као општи појам, у српском језику означава осунчани предео са обрадивом земљом, који је природно заклоњен од ветра и студени, а због благих прелаза годишњих доба погодан за земљорадњу и гајење винограда. Како је балканско подручје, које су трајно населили Срби од VII века, претежно планинско и раздробљено речним долинама и котлинама у велики број изолованих заклоњених предела, жупама, као посебним именима, називале су се и одређене географске целине.

У српским изворима жупа, као општи појам, помиње се тек почетком XIII века (око 1205, повеља Стефана Немање Дубровчанима), откада је познат и већи број посебних жупа (1220, жичке повеље). Највећи број имена жупа је словенског или прабалканског порекла. Називане су по речним долинама (Белица, Лугомир, Пнућа, Морава, Расина, Љубовиђа, Струмска жупа), подељене, понекад, на горњу и доњу, према току реке и нагибу тла (Лепеница, Ибар, Полог, Лаб, Грбаљ); затим по изразитим одликама рељефа (Црна стена, Горска жупа), урбаним и утврђеним центрима (Призренска жупа, Рашка жупа, Брсковска жупа, Звечан, Брвеник), обласним именима (Левач, Требиње, Затрнавска жупа, Будимља, Поповска жупа, Сенице, Конавли).

Шта је све чинило територију и целину једне српске жупе сазнаје се из описа приморске жупе Конавли крајем XIV века: сва села и људи и земље и паше и воде и млинови и дохоци и све, што припада жупи конавоској и са свим међама и границама. А међници су били означени белезима и знамењем.

Пред средњовековним српским законима, слично грчком појму *χώρα* (земља, људи, народ), жупа је представљала, као географска и друштвена целина, истовремено и земљиште и све жупске житеље – жупљане, који су, супротстављени граду, градском становништву и влашким сточарима по катунима, јасно разликовани као седелачко, претежно ратарско становништво. У том смислу жупа је била правно тело са одређеним колективним правима и обавезама.

Основно заједничко право жупљана било је једнако право на пашу, без обзира коме су припадала поједина села и земљишни поседи у жупи. Жупски пашњаци били су тачно омеђене површине, колективно власништво једне жупе, а закон је прописивао да свака жупа напаса стоку само на својим пасиштима. И када су, у такозваним смесним жупама, у којима је било више поседника, нека насеља, додељена цркви, стицала другачији статус ослобађањем од многобројних работа и дажбина у корист државе, и даље су задржавала право на испашу са осталом жупом. Становници жупе (људи жупски), међутим, који су имали своје винограде на црквеним поседима, морали су да дају цркви доходак одређен по закону (Св. Никола на Пшињи, 1353), али су задржавали имања, стечена куповином или добијена као мираз (*купљеница или прикија жупска*), као што је црквеним људима било допуштено да држе такве врсте поседа у жупи (Св. арханђели код Призрена, 1348).

Основна жупска обавеза била је жупска приплата или оброк – обезбеђивање смештаја и исхране за владара и његову пратњу. Један од терета жупског становништва била је и *приселица*. Душанов законик укида приселицу као колективну обавезу и надокнаду за штету коју би путник претрпео у некоме селу, преноси је са целе жупе на појединца. Највећи број чланова Душановог законика, у којима се помиње жупа, где се под жупом често подразумева околно становништво, односи се на колективну кривичну одговорност (за пљачку трговаца, разбојништво у жупи и околним пустим пределима, откривање преступника, за крађу свиња, чување путева). Средином XIV века у мешовитим (смесним) жупама, где је било више господара, „села црквена и царева, и властеоска", страже на путевима одређивали су представници државне власти, кефалије и цареве судије. Заједничке обавезе грађана и жупљана биле су зидање и одржавање града, дочекивање и испраћај владара и посланика.

Представници локалне власти у жупи 1300. године били су жупски кнез и жупски судија, који су се старали о убирању пореза и о извршењу других жупских обавеза.

Српски владар, као врховни господар земље и носилац Богом дароване власти над свом земљом, својом краљевском милошћу могао је да обдари одану властелу појединим селима у жупи, па и читавом жупом. За увођење у посед жупе плаћала се одређеном службенику, приставу, преносна такса – *издава*, по три перпера за свако село у жупи, а за баштинску хрисовуљу, коју је у име цара састављао логотет, по тридесет перпера од сваког села, и за писање дијаку шест перпера. Власт у жупи, која је била лични посед, била је организована по угледу на владарев двор, па је властелин, који је држао жупу, имао своје управне службенике (*владалце*), што се одражава и у изразима: *држава жупе, област жупе*.

У чл. 127 Душановог законика говори се о обавези грађана да изврше поправке, уколико дође до рушења куле или града, заједно са *жупом која је предел тога града*. Тумачење тога члана у Законику довело је до општеприхваћеног гледишта у историографији о жупском граду, као управном седишту жупана, у центру жупе, о чему нема доказа у изворима. Под жупом у томе члану Законика треба схватити околно земљорадничко и сеоско становништво (грчки *хора*), које се, у случају опасности, склањало у утврђени град, па је отуда постојала његова обавеза за одржавањем града. Поједини утврђени градови у одређеном политичком периоду својим значајем потиснули су старије име жупе и име града пренело се на жупску околину (Звечан, Брвеник, уместо жупе Ибар). Међутим, постоје жупе у којима није познат ниједан град (Лепеница, Белица, Лугомир, Љубовиђа, Грбаљ), као што постоје градови где нема жупа (Островица, Ниш, Голубац, Звоник и др.). Нема сумње да је постојала узајамна условљеност градског и сеоског подручја, које је хранило град и гравитирало граду. Однос града и жупе најбоље илуструје пример града Сокола и жупе Конавли. После дугог погађања око куповине половине жупе и града, Дубровчани су, 31. јула 1421, одговорили војводи Сандаљу: *они град на оному камену без жупе мало је вредан*.

У време Деспотовине на подручју Србије спроведена је централизована управа и одбрана земље поделом на такозване *власти*, у које су претворене и поједине жупе (Борач, Лепеница). Жупа, као посебна територијална целина настањеног земљишта, у турским изворима XV века замењује се општим изразом *вилајет*, а поједине области и жупе уклопљене су, заједно са влашким катунима и скупинама, градовима и трговима, у нахије турског управног, војног и пореског система.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 123, 318–320; I–2, 119; Н. Радојчић, *Законик*, чл. 127.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА 66, 56 (1926) 3–123; А. Соловјев, *Себров збор*, Архив ПДН 17, 3 (1928) 1–8; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: Ст. Новаковић, *Село*, 221–243; V. Procházka, *Župa a župan*, Slavia Antiqua XV (Warszawa – Poznań 1968) 1–59; T. Wasilewski, *Les župy et les županie des Slaves méridionaux et leur place dans l'organisation des états médiévaux*, I międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, III, Warszawa 1965, 217–224; М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968) 237–244; М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971) 165–188; Z. Podwińska, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Żreb, wieś, opole*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971; D. Dragojlović, *La župa chez les Slaves balkaniques au moyen âge*, Balcanica 2 (1971) 85–115; *Župa*, EJ 8, 651–657 (S. Ćirković); В. П. Грачев, *Сербская государственность в X–XIV вв. (Критика теории „жупной организации")*, Москва 1972; Ph. Malingoudis, *Die Institution des župans als Problem der frühslavischen Geschichte*, Cyrillomethodianum 2 (1972–1973) 61–76; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982^{2}; M. Nezirović, *Liber legiptimationum. Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, Mélanges Skok, JAZU – Zagreb 1985, 357–374; М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 67–84; С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 340–348.

Г. Томовић

ЖУПАН (*жоупань*, лат. iopan, supannus, iuppanus, грч. *ζουπάνος*) – назив за најстарије представнике власти код Срба још у периоду досељавања на Балканско полуострво. О пореклу речи постоје подељена гледишта. Сматра се да је реч жупан позајмљеница из алтајског (аварског) језика, која је прихваћена у свим словенским језицима на подручју аварског каганата, или да потиче од индоевропског (прасловенског) корена, од којег је настала и реч *жупа*. Жупан се појављује на широком словенском простору, код Западних и Јужних Словена, Бугара, Угара и Румуна, са различитим значењем и значајем. Једино код Срба жупан се уздигао до владара целе државе.

Константин VII Порфирогенит у делу De administrando Imperio забележио је да словенска племе-

на Хрвата, Срба и других, у залеђу Далмације, *немају архонте, већ само старце жупане*, као и остале Склавиније, што ствара слику племенског друштва расцепканог у већи број територијално-друштвених заједница са жупанима на челу. У првим српским државним формацијама, средином IX века жупани се појављују као господари већих области (Травунија), који, по византијском узору, женидбеним везама са владарском кућом, постају самостални архонти у својој области (Крајина, син травунијског жупана Белоја). Жупани, као важни представници народа, позвани су да преузму архонта Србије из бугарског заточеништва, око 920. године. Посредно се може закључити да је од њих зависила одбрана земље, јер су Бугари, смакнувши их, успели да поробе сав народ и опустоше земљу. Од средине XII века владар Србије носи титулу *велики жупан* (в.) (срп. **вели жоупань**, грч. μέγας ζουπάνος, лат. magnus iuppanus), све до крунисања Стефана Првовенчаног за краља 1217. године. Титулу жупана носили су многобројни чланови властеоских породица, потомци и сродници владајуће династије, локална властела и моћни господари великих области. Сматра се да је та титула била наследна јер се често јавља међу члановима исте породице.

Жупани, као имућна локална властела, по угледу на српског владара, подижу задужбине, где су свој друштвени положај могли да изразе и ликовним језиком. Портрети породичне поворке жупана Петра Брајана, ктитора Беле цркве Каранске (1340–1342), пружају слику велможа локалне управе, у богатом и помодном руху, као и портрети ктитора Добруна (1343), међу којима су жупан Прибил, зет протовестијара Стана, и његови синови, жупан Стефан и велики жупан Петар. Алтоман, син војводе Војина (+ око 1359), носио је, такође, титулу *велики жупан*, а његов син, моћни жупан Никола Алтомановић, ковао је свој новац, као и охридски велики жупан Андрија Гропа (друга половина XIV века).

Жупани у залеђу Дубровника, чији су људи често пљачкали дубровачке трговце, обављали су локалне управне и судске функције (curia jupani Bodini, 1278. у Конавлима; Твртко, син жупана Богдана 1319, господар жупе Попово – patrono iobe de Popoa).

У грчким земљама, које су укључене у српску државу цара Стефана Душана, међу жупанима се издвајају они са посебним управним функцијама, везаним за градска насеља, као κεφαλατικεύοντες ζουπάνοι (жупани који врше службу кефалија, хрисовуља цара Стефана Душана манастиру Ватопеду, 1346), као својеврсна симбиоза српског и грчког управног система.

Титула жупана постојала је код Срба и у другој половини XV века. Турски попис Херцеговине из 1476. године бележи појединце као жупане који су одговорни за убирање пореза од ситне стоке већег броја села, а подручје њихове надлежности назива се жупанлук.

ИЗВОРИ: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*; *Византијски извори* II, обрадио Б. Ферјанчић, Београд 1959; *Византијски извори* IV, обрадили Ј. Калић, Б. Ферјанчић, Н. Радошевић-Максимовић, Београд 1971; А. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

ЛИТЕРАТУРА: F. Goršič, *Župani in knezi v jugoslovanski pravni zgodovini*, Časopis za zgodovino in narodopisje 24 (Maribor 1929) 16–49; P. Skok, *Južni Sloveni i turski narodi*, JIČ 2, 3–4 (1936) 1–15; В. П. Грачев, *Термины „жупа" и „жупан" в сербских источниках XII–XIV вв. и трактовка их в историографии (К изучению политической организации в средневековой Сербии)*, Источники и историография славянского средневековья, Москва 1967, 3–52; V. Procházka, *Župa a župan*, Slavia Antiqua XV (Warszawa – Poznań 1968) 1–59; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994; М. Благојевић, *Државна управа*; С. Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, Београд 1997.

Г. Томовић

ЖУПЉАНИН – становник жупе, који се у српском средњовековном друштву, правима и обавезама, супротстављa становнику града, грађанину. Одабрани жупљани учествовали су у судским процесима у вези са границама црквених и приватних поседа. Дванаест жупљана, изабраних међу старим житељима села, стариницима, сведочили су у споровима око сеоских међа, а одлуку је доносио краљев пристав (1327, хиландарско село Косорићи). У Душановом законику одређено је да жупљанин може уложити тужбу против грађанина пред мешовитим црквено-световним судом, који чине градски управник (владалац) и црквени клир. Закон о рудницима деспота Стефана (1412) штитио је жупске произвођаче и продавце вина. Жупљанин је могао да продаје вино на рударском тргу ако користи праву меру (коната), коју су одредили војвода, кнез и пургари. Закон је ограничавао право грађана на продају тек када буду, у недељу пре обеда, остали обавили куповину, уз строгу казну од 50 перпера и одузимање вина.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*; Н. Радојчић, *Законик*; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Превод и правноисторијска студија, Споменик САНУ 126 (1985).

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965³, 221–235.

Г. Томовић

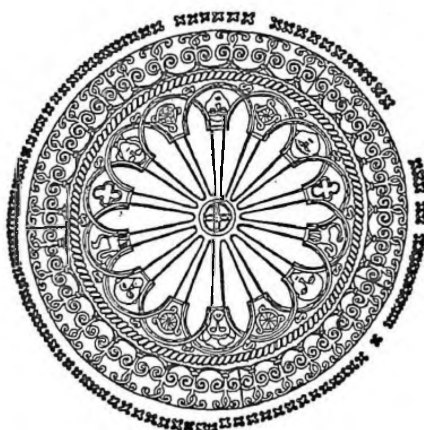

З

ЗАБАВА (**забава, забавити, забавити по силѣ, забавлати**) – У старим српским споменицима реч забава значи *узнемиравање* (Т. Тарановски), *сметњу* (С. Новаковић, Н. Радојчић), *малтретирање*, а забавити значи *узнемирити* (С. Новаковић, Т. Тарановски), *сметати*, *додијавати* (Н. Радојчић), *малтретирати*. Забава је била кривично дело против јавног реда и мира извршено на путевима, трговима, панађурима, итд. Одредбама против забаве законодавна власт је желела да спречи насиље и самовољу појединаца или дружина, као и самовољу локалних или централних власти. У повељи Богородици Љевишкој у Призрену из 1326. године кривично дело је извршило оно лице **кто ли хоще комоу забавити или кои метежь или бои ваздвигнеть** приликом панађура који би се организовао у част Богородици. Сличне одредбе против кршења јавног реда и злоупотребе власти налазе се, како у другим повељама српских владара тако и у Душановом законику (чланови 30, 160, 188).

Једна од главних обавеза централне власти била је да омогући и безбедан промет робе и људи кроз крајеве које је контролисала. То је јасно изнесено у 118, 119. и 120. члану Душановог законика: **трьговци кои гредоу по царевѣ земли, да нѣсть вол'нь никои властѣлинь, или кои любо чловѣкь забавити по силѣ...** (чл. 118), или: **трьговци да гредоу свободно безь забаве по земли царства ми...** (чл. 119), или: **цариникь царевь, да нѣст вольнь забавити, или задрьжати кога чловѣка, да моу коуплю продасть оу без'цѣніе** (чл. 120).

Ове одредбе Душановог законика о заштити слободе кретања и трговања имају своје порекло у уговорима првих Немањића са Дубровачком републиком. Дубровачки трговци су на тај начин уживали права слободне трговине, која су им важила не само за време владавине династије Немањића, већ и у доба обласних господара, краљева Босне и у доба Деспотовине, све до пада српских земаља под турску власт. Њима је било слободно, како је то у повељи краља Милутина Дубровчанима из 1282. године било написано, **да си ходе по земли кралевства ми безь бозни и безь забаве сь всакомь свободомь.**

Законодавна власт је такође одредила и санкције. Починилац дела је морао да плати седмоструко узнемираваној страни (чл. 30 Законика), односно да плати 500 перпера (чл. 118), док га је законодавна власт сматрала издајником – **да ми есть невѣрнь оу невѣрно име** (повеља цара Стефана Уроша Дубровчанима од 24. априла 1357. године).

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 50, 53, 55, 119, 138, 153, 157, 158, 163, 165, 175, 204, 214, 445; М. Пуцић, *Споменици српски од 1395. до 1423*, Београд 1858, 10, 15, 20, 37, 61; *Хрисовуља Дечанског краља од године 1326*, изд. И. Јастребов, Гласник СУД 49 (1881) 364; С. Новаковић, *Законик*, 29, 91, 92, 93, 125, 143, 164, 217, 218, 243, 260; С. Новаковић, *Законски споменици*, 177, 179, 183, 184, 187, 193, 198, 211, 212, 229, 237, 249, 252, 257, 260, 298, 464, 508; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 36, 47, 61, 79, 91, 92, 94, 95, 98, 99, 100, 109, 110, 111, 182, 184, 237, 244, 245, 248, 252, 257, 260, 622, 629, 630, 642; I–2, 74, 125, 222, 226, 229, 230, 233, 235, 239, 394; Н. Радојчић, *Законик*, 97, 122, 132, 139.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 125–127.

С. Бојанин

ЗАБЕЛ – омеђена територија, обично некултивисаног земљишта, која се по искључивим правима коришћења издвајала из целине. У зависности од врсте биљног покривача, средњовековни забели делили су се у две основне групе: на пољске и на дубравне забеле. Под статус забела могло се подвести и неко риболовно подручје, као што је то био случај са једним делом Плавског језера и његове обале. Тај простор краљ Милутин назива *забелом краљевства ми*, па га као таквог поклања манастиру Св. Стефана у Бањској. Право риболова било је резервисано за 14 рибарских кућа, које су такође биле потчињене манастиру Св. Стефана у Бањској. Уколико би неко силом ловио, кажњаван је високом казном од 12 волова. Језерских или речних забела било је далеко мање од дубравних или пољских. Ни дубравних забела није било превише, нити широм средњовековне Србије. Под дубравама се подразумевају мањи шумски комплекси жиродродног дрвећа које се налазило у близини сеоских насеља. Пошто у средњем веку није постојала оскудица у дрвету, изузев одређених крајева, то ни потреба за дубравним забелима није била превелика. Делом једног великог забела цара Душана сматрала се и нека *Раваништица гора*, коју је цар придодао *колу гвозденом*, па је онда поменуту гору, коло и коваче потчинио манастиру Св. арханђела код Призрена. Дрвеће горе служило је свакако као огрев за топљење руде у колу гвозденом, а могло је послужити и као грађевински материјал. Без права на сечу горе не би се могла ни замислити делатност рудара.

Највећи број података о забелима односи се на категорију пољских забела, односно пашњачких површина у нижим пределима. Пошто је пашњака било и на знатним надморским висинама, на планинама, онда су и планине претваране у забеле. Планина Коритник била је подведена под статус краљевог забела још у доба краља Милутина, па је као таква остала и у доба цара Душана. Ову планину цар је поклонио манастиру Св. Николе у Добрушти са искључивим правом коришћења. Један краљев забел налазио се на Туренском пољу у непосредној близини Скопља, други, који је био потчињен манастиру Св. арханђела код Призрена, налазио се на Овчем пољу. Већина пољских забела лежала је у оквирима сеоских атара, што недвосмислено показује да је реч о пашњацима у нижим пределима. Понекада су два-три села користила један забел, ако је располагао посебним особинама. Такав је био случај са забелом по имену Крива Веја на Косову у долини Ситнице, који су као зимовиште за стоку користила села Куманово и Радојево. Забела је било у данашњој Метохији, Зети и другим крајевима српске средњовековне државе.

Сваки забел је био потчињен неком господару, са искључивим правом коришћења. Као господари забела најчешће се помињу српски владари и црквене установе, а вероватно је то била и српска властела. У забелима феудалних господара могла је да користи пашу током године стока дотичног господара, али и домаће животиње других власника, под условом да плаћају уобичајену травнину. Забели су често били знатне величине, тако да су у њима могла да бораве велика стада неколицине власника. Обично су служили за гајење оваца, посебно подмлатка, а такође и за узгој коња. На забелима су по правилу боравили пастири, који су водили бригу о повереним им домаћим животињама, а чували су ове пашњачке површине од страних уљеза. Свако лице које би са својом стоком бесправно ушло у нечији забел кажњавано је високом новчаним глобом. Почетком XIV века та је глоба износила 100 перпера за бесправни улазак у забеле манастира Св. Ђорђа код Скопља, а половином истог века чак 300 перпера за бесправни улазак у забеле манастира Св. арханђела код Призрена. Стварање оваквих пашњачких резервата погодовало је узгоју стоке на већим газдинствима, каква су била манастирска властелинства.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1966) 1–17.

М. Благојевић

ЗАВЕТ в. *Тестамент*.

ЗАДРУГА – назив устаљен у новом веку за *кућу* (в.) у којој неподељени живе чланови проширене породице која се састојала од две или више нуклеарних, основних биолошких породица. До проширења је долазило линеарно, када би на заједничком огњишту остајало више генерација (дед, син, унук) или латерално, када би браћа са породицама наставила да живе у кући из које су поникли. При посматрању структуре задруге морају се имати у виду биолошки циклуси унутар којих долази до смењивања генерација, разграњавања и комбиновања нуклеарних породица, па и до распадања задруге. Задрузи насупрот стоји инокосна породица, којој се назив јавља такође у новије време.

У XIX веку оспорено је уверење да је задруга прасловенска установа и да је у ранијим временима била преовлађујући облик породичне организације код Срба. Законски текстови и повеље изнели су на видело податке из којих се могло закључити да су на структуру породице утицали и државна власт и господари властелинства, нарочито систем убирања дажбина и распоређивања терета. *Работе* (в.) и *дажбине* (в.) распоређиване су по огњиштима (по диму, па се некад каже *надимицом*), по глави способној за рад („свак ко може да носи косу"), док је нпр. *бир* (в.) – давање свештеницима, распоређиван *наодрицом* (од одра, од постеље, од брачног пара).

У интересу господара властелинства је било дељење и формирање што већег броја нуклеарних породица јер се тиме увећавао број работника и обвезника. Али, на другој страни, ни крхка инокосна породица није одговарала јер је била преслаба да сноси све терете. Отуда се сусрећу прописи који обавезују на поделу породица и индивидуално преузимање обавеза од стране ожењених појединаца, али и други, који упућују на удруживање и толеришу одржавање куће са проширеном породицом.

У сваком случају, због споменутих разлика водило се рачуна о томе ко је одељен и кад се мора оделити. У једној од повеља за Хиландарско властелинство (1355) работа орања, косидбе и винограда, наметнута је свакоме ко је одељен. Из Душановог законика (члан 70) види се да се могло живети у истој кући, а ипак бити „одељен хлебом и имањем". Законодавац је имао у виду да би се могли наћи и братанци или отац са синовима. Они који су на тај начин били одељени морали су работати као и сви други људи.

Повеље за велике манастире одлучно прописују да, кад мајстор има више синова, један остаје на очевом месту *а ини да су работници*. То је важило и за *сокалнике* (в.) а примењивало се и на попове, код којих се толерисало да писмени синови остану на очевом месту, а остали да буду меропси или сокалници (негде се предвиђа да буду у статусу деда). У знатно ранијој повељи краља Владислава за цркву Богородице у Бистрици прописивало се да син који се ожени седи са оцем три године а онда „поступа у особну работу цркви". Уколико је *јединак* требало је да му игуман да „стиштника који га разуме". Повеља за манастир Бањску има такође у виду да су неки „јединаци, да не имају сина или брата или работника", па допушта да се двојица удруже (*два да се стиштета*) за работе осим орања и винограда, где је свако остајао одговоран за своје.

Душанов законик у одредби о невери (члан 52), која се претежно односи на властелу, изричито ослобађа одговорности децу, браћу, рођаке „који су одељени у својим кућама". Али ако су у једној кући „брат или син, или сродник", онда „господар куће" мора да плати или преда онога који је зло учинио (члан 71). И члан 66 подразумева да је више браће у једној кући, јер тражи да сваки кога у кући затекне позив треба да одговара, а ако се затекне на двору царевом или судијином онда може да понуди да ће одговарати „брат старији", очигледно старешина породице.

Било је покушаја да се на основу пописа људи у даровним повељама процени колики је удео задружних породица. Иако се не види узраст и брачно стање оних који су споменути са старешином домаћинства, ипак се закључци могу извући. У Дечанској хрисовуљи је близу 2 000 старешина куће уписано некад са сином или синовима, братом, оцем или дедом. Показало се да 41% чине нуклеарне породице, да 29% чине породице код којих је уписан отац са синовима или син са оцем, да породице у којима су браћа (један је старешина) чине 24%. Преосталих 6% чине породице састављене од три генерације или оца са браћом или ожењеним синовима. Веома је мали удео оних облика који су у XIX веку сматрани као типични за задругу.

Статистичке анализе су показале да је више сложених породица у групама Влаха и Арбанаса, док је код занатлија и сокалника већи удео нуклеарних породица. У властеоској средини није било присиљавања на дељење, чак је у интересу одржавања и увећавања имања било очување целине. Отуда су се међу племством везе крвног сродства јаче одржавале (в. *братија*, *братство*, *племе*, *род*), али у тој средини је заједнички живот у једној кући, око једног огњишта, тешко замислив. Неоправдано је стога властеоске родове карактерисати као задруге.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965[3], 131–173, 210–218; М. С. Филиповић, *Кућна задруга*, Човек међу људима, Београд 1991 (првобитно: *Zadruga*, EJ 8 (1971) 573–576); M. Gavazzi,

Sudbina obiteljskih zadruga jugoistočne Evrope, Vrela i sudbine narodnih tradicija, Zagreb 1978, 80–93 (првобитно објављено на немачком 1976); E. A. Hammel, *Some Medieval Evidence on the Serbian Zadruga: a Preliminary Analysis of the Chrysobulls of Dečani*, Revue des Etudes Sud-Est Européennes 14, 3 (1976) 449–463; T. Stoianovich, *The Balkan Domestic Family: Geography, Commerce, Demography*, на истом месту, стр. 465–475.

С. Ћирковић

ЗАДУЖБИНЕ – појам који у ширем смислу речи означава све оно што је неко даривао цркви или манастиру, а за спасење своје душе или својих ближњих и других. У ужем смислу задужбина најчешће означава манастирско или црквено здање, такође подигнуто зарад душе и његог вечног спасења. У српском средњем веку задужбинари су најчешће сами владари или имућна властела, или високи црквени достојанственици. Они су за себе или чланове своје породице градили храмове и даривали их покретном или непокретном имовином. Задужбинар се могло постати не само изградњом новог већ и обновом старог, запуштеног или опустелог храма.

Манастирске повеље, као извори првог реда за задужбинарство, обавештавају нас исцрпно о мотивима и побудама којима су се ктитори-задужбинари руководили. Један од најчешћих мотива био је *ва славу вседржитељу Богу, ва молбу и помен себе, и по њем с Богом краљевствујуштим србскоју земљеју, ва обитежилиште чрнцем, ва утешеније же и ва пиштy и одежду маломоштним*. Задужбине су грађене и посвећиване појединим светитељима, да би они били у помоћи ктитору-задужбинару, како се у више повеља каже: *да га има краљевство ми ходатаја и помоштника ва напастех и ратех, ибо ва многих прискрбних местех помоштник обрете се краљевству ми*. Задужбинарски мотиви су редовно духовног карактера. Циљ је да се макар и малим даром спасе дародавац, да овоземаљским и пролазним заради вечно и непролазно.

Чести ратови у средњем веку и разарања доприносили су рушењу, пљачкању и напуштању многих задужбина и црквене имовине уопште. Враћање задужбина у првобитно стање као и доследно извршавање воље првих ктитора, давали су често повода за ново задужбинарство.

ИЗВОРИ: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 10; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 58.

ЛИТЕРАТУРА: С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији*, Глас СКА 168 (1953) 79–133; Р. Поповић, *Мотив задужбинарства у средњовековној Србији*, Богословље 1 (1987) 243–248.

Р. Поповић

ЗАКЛЕТВА – свечани исказ којим се обећава да ће се нешто извршити или да се неће извршити (заклетве обећања), или се потврђује да нешто јесте или није извршено (заклетве потврде), а при том се Бог, односно виша сила, призива као јемац или чак условни казнитељ, јер заклетвеник често ставља нешто свето или драго под условну клетву. То заклетви даје одлику и религиозног чина. Функција заклетве је да се избегну или разреше конфликтне ситуације у међуљудским односима.

У средњовековним документима код званичних заклетви наглашена су хришћанска схватања. Међутим, највероватније је да су се код народа задржала и стара анимистичко-магијска схватања.

Заклетва се полаже у цркви на олтару или пред црквом, на суду, на међи, на раскрсници и софри. Формула у себи може садржавати помен Бога, Христа, Богородице и хришћанских светаца, затим хришћанских светиња (животворјашчег крста, јеванђеља, Божића, славске свеће итд.), али и помен за човека важних ствари (душе, Сунца, неба, Земље, соли и др.). Често се у формули заклетве каже да проклетство чека оне који би сведочили криво, како буду истину говорили тако ће им Бог помоћи.

Ритуал се састоји из једне или више радњи које имају симболично значење. Хришћанске су: дизање три прста (јемство Св. тројства), додиривање крста или јеванђеља (јемство Бога), а то је обављано уз две упаљене свеће (присуство Св. духа). При заклињању се јављају и друге ритуалне радње: додиривање оружја; стављање камена и трна на главу (да би се, условно, у случају прекршења или кривоклетства, заклетвеник претворио у камен а кућа му се затрнила); метење метлом (да би се, условно, смео, полудео); носи се бусен на глави (да би му, условно, пала земља на врат, душу); ломи се сламка (да би се заклетвеник сломио као сламка) и др.

У писаним споменицима средњег века наилазимо на термине заклетва, *клетва* (тј. условно стављање под клетву), затим присега (тј. посезање, додиривање нечег светог, важног што служи као јемство) и *рота* (в.) (спорне етимологије, понекад у суженом значењу сама формула заклетве). Уз заклетву су у разним периодима средњег века у Рашкој, Хуму, Дубровнику и Босни најчешће употребљавани следећи глаголи: клети се, заклети се, присећи се, ротити се; и нешто ређе: обећавати се, обетовати се, завезати се и ротити се, затим дати веру, дати веру и клетву, говорити на веру и души се.

У средњем веку, кад је црква имала битну улогу у државном и друштвеном животу, а правна свест се заснивала на древним обичајима и Божјем закону, заклетва се јавља као важан елеменат потврђивања одређених државних, друштвених и међуљудских односа.

Српски и босански владари су властели повељама потврђивали дату баштину и том приликом давали *вјеру господску*. *Вјера* је обезбеђивала личну и имовинску безбедност властелина, сем ако не учини невјеру. Тај однос је кодификован у чл. 40 и 43 Душановог законика.

Повеље и хрисовуље даване манастирима заклетвом потврђују њихова имања и повластице. Цар Душан манастиру Богородице у Ликусади (1348), а потом и његов брат цар Симеон манастиру Св. Ђорђа у Завлантији (1366), дају *хрисовуље уз заклетву*. Тако у Душановој хрисовуљи стоји: *...царство ми издаје ово своје заклетвом потврђено златопечатно слово,... и заклиње се царство ми Богом, св. јеванђељем, часним и животворним крстом и свим што је свето и душом својом ....*

Да су се српски владари заклињали да ће се држати одређених правних норми сазнаје се из једног спора између Дубровчана и краља Милутина (1308) око замене обичаја вражде (тј. новчане казне за убиство) смртном казном. Милутин на ту промену није пристао „јер је тај обичај потврдио чак заклетвом“.

Владарске заклетве се јављају и у уговорима претежно са Дубровником. Те уговоре о међусобним условима трговине, судства и др. с речима *клех се и подписах* потврђују, с једне стране, дубровачки кнез са већницима, а с друге, српски владар.

Легалност рада одређених професија у средњем веку се потврђивала заклетвом. Лекари су полагали Хипократову заклетву. У једном уговору са Дубровчанима краљ захтева *суци обое да се куну*. И сведоци су морали полагати заклетву.

У једном попису манастирског имања у Хтетову, вероватно из доба краља Милутина, помиње се суђење о неком земљишту. На спорном месту скупио се и народ и властела *и закле их епископ... да изнајдут по сведочбе чија је Плеш... И закле јепископ ... кто знаје што право та неће решти, да је проклет*.

ИЗВОРИ: Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима, легенде о Владимиру и Косари*, Београд 1893; V. Mažuranić, *Prinosi*; Ст. Новаковић, *Прилеп у првој половини XIV века*, Глас СКА 80 (1909); Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, X Санкција*, Глас СКА 100 (1922); М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине XIII в.*, Глас СКА 123 (1927); Т. Тарановски, *Историја српског права* I; Н. Радојчић, *Обред крунисања краља Твртка I*, Пос. изд. СКА, књ. 143, II/56, Београд 1948; С. Ћирковић, *„Верна служба“ и „вјера господска“*, Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962); Л. Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Пос. изд. ЕИ САНУ, књ. 16, Београд 1977.

Л. Ђаповић

ЗАКОН – стари израз који се у српским правним споменицима среће још с краја XII века у значењу правног правила уопште (regula iuris), за разлику од савремене правне терминологије у којој термин закон означава после устава највиши правни акт у држави, кога по посебном поступку доноси законодавно тело. Према тумачењу филолога израз закон изведен је из старословенског корена конь (почетак), те би изворно реч закон значила нешто што је установљено на почетку, или нешто што означава почетак нечега. Мада Синтагмат Матије Властара познаје неколико дефиниција закона, оне не одражавају верно значења која се срећу у српским правним споменицима, јер су српски редактори Синтагмата, посредством византијских правних зборника, преузели дефиниције римских правника. При том су изразом закон преводили и

латински термин lex (закон) и ius (право), јер су и византијски правници за оба латинска појма употребљавали израз *νόμος* (закон).

Мада израз закон означава правно правило уопште, треба правити разлику у вези са настанком тога правила. Њега може да створи национална државна власт (владар), може да настане уговором или обичајем. Врло раширено је и значење термина закон као партикуларног правног правила, али и оно има различиту садржину.

Партикуларно правно правило може имати територијални карактер, односно када регулише правне односе на једном властелинству (*а се закон метохијам црковним*). Поред тога, оно може бити и персонално, у случајевима када се регулише правни положај појединих категорија становништва (нпр. *Закон Влахом*, *Закон људем црковним*, *Закон Србљем*, *меропхом закон по всои земли*, *Војнички закон*).

Партикуларно правно правило регулише и поједина правна питања (Закон о пороти, купопродаји, убиству), среће се у насловима законских чланова (*О духовном законе*, *закон о вину*, *закон за пусте рупе*, *закон од пас*) или означава поједину заповест или наредбу. У неким случајевима закон значи и зборник записаног обичајног права (статут), а у преводима римских (византијских) правних компилација означава царски закон, право (ius) и саму законитост. Али, у српским правним споменицима израз закон не означава увек неки правни појам; понекад су то и изрази из свакодневног говора, као нпр. услов (*И такози приложи Никола и јегова мати сије-зи село у закон; догде јест жив Никола...*), начин (*Ако ли би убио тко кога законом ашашинским*), вера (*Моусеиски закон*) и слично. Бројне су и кованице са речју закон у основи, као нпр. *законик*, *законопреступник*, *безаконик*, *звездозаконие* (астрологија), *законоположеније* (законодавство), *самозаконие* (аутономија, самосталност, самовоља) и слично. Поред именица срећемо и придеве, прилоге и глаголе који у свом корену имају термин закон, као што су нпр. *законо*, *узакониено*, *закономно*, *законобрачити се*, *позаконити* и слично.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски Рјечник*; Ђ. Даничић, *Рјечник* I; V. Mažuranić, *Prinosi*, 1642–1643; Т. Тарановски, *Право државе на законодавство*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 370–378; Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности у Србији*, у: Законик цара Стефана Душана, струшки и атонски рукопис, Београд 1975, 29–30; С. Шаркић, *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века)*, Нови Сад 1994.

С. Шаркић

ЗАКОН ВЛАХОМ (**Законь влахомь**) – обухвата збир одредби којима се утврђују обавезе влаха – пастира на манастирским властелинствима. У Светостефанској хрисовуљи, хрисовуљи манастира Св. арханђела код Призрена и повељи цркве Св. Николе у Врању, све одредбе су груписане у посебним одељцима исправа под заједничким насловом – **Законь влахомь.**

Одредбе сличне садржине примењиване су најпре на властелинствима манастира Студенице и Милешеве, па су због тога биле саставни део *Закона светога Симеона и светога Саве*. Познато је да су Студеница и Милешева служили за углед у свему осталим манастирима, па је и Закон влахом, који је примењиван на њиховим властелинствима, био у начелу прихватљив и примењиван на многим манастирским властелинствима по Србији. То не значи да су власи имали исте обавезе, већ да је терет обавеза био приближно једнак, било да су оне исказиване *работама* било *поданцима*. Шта ће се највише захтевати, зависило је од потреба властелинства. Могле су то бити и обавезе чије се извршавање везује претежно за послове око чувања и напасања манастирских стада, као што је то био случај на Дечанском властелинству, где су цели влашки катуни водили бригу о манастирским коњима, говедима, овцама или свињама. Ређе се дешавало да су били потребни само поданци, односно *десетак* од влаха, а најчешће, да су манастирским властелинствима биле потребне и влашке работе и влашки поданци.

Начин извршавања одређених обавеза зависио је од њихове тежине или величине, затим, од друштвеног слоја којем поједини власи припадају и од имовинског стања појединих домаћинстава. Најтеже или највеће обавезе по обиму извршавали су *катуни*, као фискалне јединице од 50 влашких домаћинстава, или *клетишта* (в.). У знатно мањим фискалним или радним јединицама било је свега 4 или 5 клетишта, док је основну јединицу чинило једно клетиште. Разликују се обавезе и по клетиштима, у зависности од тога да ли неки влах припада категорији *војника* или *ћелатора*, да ли је *убог* или *поклоник*.

Најважније обавезе одмераване су на два начина, било давањем *великог десетка*, било давањем *малог десетка* уз обављање разних работа. Велики десетак давали су власи који се називају поклоници у хрисовуљи манастира Св. арханђела код Призрена. Поред десетка од домаћих животиња, они су давали манастиру још по *два брава јалова* сваког пролећа и посебну врсту тканине – *покров* (покривач), па је на тај начин стварни десетак попримао особине великог десетка. Давање великог десетка ослобађало је поклонике осталих обавеза. Власи оптерећени малим десетком извршавали су своје обавезе у оквиру скупина од по 50 клетишта, тако што је свако домаћинство давало годишње по једну овцу с јагњетом а другу јалову. Цела скупина давала је сваке друге године по једног коња или 30 перпера манастиру Св. арханђела код Призрена. Свако клетиште давало је још по две јагњеће кожице (*јагњетине*) или једну *јагњетину* и *испорак*, што се своди на исто, а подсећа на *бир духовни*. Сви власи који дају мали десетак, чију основицу чине две овце и једно јагње, били су оптерећени бројним и разноврсним работама. Учествовање у транспортној служби била је обавеза, како ћелатора тако и војника. Ова се служба сводила на преношење одређених количина соли, житарица, вина, сира и других потрепштина за рачун манастира, као и различитих ствари које су ношене приликом игумановог одласка на пут. Прерада манастирске вуне у тканине била је обавеза убогих влаха и ћелатора који нису били у могућности да предају манастиру готове израђевине, као што су *окроје* или *покрови*, а понекад и *клашње*. Војници нису били обавезни да прерађују манастирску вуну. Чување, напасање, стрижење манастирских оваца, као и остали послови у вези с тим, представљали су обавезу ћелатора, док је напасање и чување пастува поверавано војницима. О заштити манастирских оваца у немирним временима бринули су се и војници и ћелатори. Међу работама ређе се помињу пољски радови, као што су орање, жетва, окопавање винограда и припремање сена. Такве обавезе имали су само они власи који трајно користе одређене површине земљишта, било да га обрађују, било да су засељени. Њихове обавезе у производњи житарица сведене су на најмању меру, а приликом обраде винограда давало им се да једу и пију. Једино је обавеза припремања сена била усаглашена са обавезом зависних земљорадника.

Закон влахом не садржи прецизнија обавештења о војним дужностима влаха војника, пошто је то регулисано *Војничким законом* (в.).

ИЗВОРИ: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 1–10; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 264–310; А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи*, Прилози КЈИФ 7, 1–2 (1927) 107–115; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: О власима постоји обимна литература, али не и о *Закону влахом*. Више о томе: М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну, одржан 24. и 25. новембра 1961, Сарајево 1963, 45–108; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965; М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*", 129–154.

М. Благојевић

ЗАКОН ГРАДСКИ – цитира се у неколико српских владарских повеља, а у члану 101 Душановог законика за учеснике у нападу (**наезда**) предвиђа се казна *како пише у законику светих отаца у градским гранама, да се мучи као и намерни убица*. У старијој литератури сва та места су тумачена као позивање на Прохирон, византијски законски зборник, који је у Србији био познат по преводу укљученом у Номоканон (Законоправило) светога Саве. Александар Соловјев је показао да се нека од навођења *закона градског* односе на дубровачки Статут. Налазе се у писмима и владарским повељама којима се сведочи да поједини дубровачки трговци, који су вршили неку дужност на двору или били закупници царина, нису остали дужни, да су средили рачуне са владарем. У дубровачком Статуту се налази поглавље о *обичајима међу Дубровчанима и господом Србије* у којем се захтева од грађана који су вршили неку службу да од владара исходе повељу о томе да ништа нису дужни. Овај захтев је довео до појаве једне категорије аката, названих у модерној литератури *разрешнице рачуна*. У погледу *градских грана* у Душановом за-

конику преовладало је мишљење да се односи на Прохирон и да израз треба тумачити као *световне чланове* Закона светих отаца, тј. Номоканона.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *„Градски закон" у средњевековној Србији*, Архив ПДН 16 (1928) 342–350.

С. Ћирковић

ЗАКОН СВЕТОГА СИМЕОНА И СВЕТОГА САВЕ – скуп одредаба којима се регулишу права и обавезе становништва на властелинствима манастира Студенице и Милешеве. Име закона изведено је из назива лавре Св. Симеона и лавре Св. Саве. После канонизације Стефана Немање – монаха Симеона и преноса његових моштију у Студеницу, манастир је прозван лавром Св. Симеона, док је, опет, после преноса моштију Св. Саве из Бугарске у Милешеву, овај манастир прозван лавром Св. Саве. Још приликом оснивања Студенице, Стефан Немања је издао *златопечатну повељу*, чија је садржина била исписана и на зиду цркве. У повељи су била уписана сва села и друга добра дарована манастиру са осталим *правдама*, под којима се подразумевају утврђена права и обавезе становништва на манастирском властелинству. Слично је било и са манастиром Милешевом, мада о томе нема исцрпнијих обавештења, али пошто се напоредо помињу *закон светога Симеона* и *закон светога Саве* у исправама других манастира, онда су и одредбе поменутих закона биле идентичне. На поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, *црквени људи* су у принципу били дужни да работају: **оу законь Светаго Сымеона и Светаго Сави**, док се за Влахе истог манастира предвиђа: **да имь кесть законь законь Светаго Сымеона и Светаго Сави**, а онда ближе одређује: **што и милешевьским Влахомь и стоуденичьскимь**. Из наведених примера јасно се види да су Законом светога Симеона и светога Саве била обухваћена два најважнија скупа прописа којима се утврђују права и обавезе зависних земљорадника и сточара. У питању је добро познати *Закон Влахом* и *Закон Србљем*, односно *Закон људем црковним* или *Закон метохијам црковним*. Истовремено са овим прописима биле су унете фрагментарне одредбе из *Војничког закона*, које се односе на *војнике* – властеличиће, потчињене манастирским властелинствима.

ИЗВОРИ: Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 21.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974) 311–319; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Научни скупови САНУ VII, Београд 1979, 129–166.

М. Благојевић

ЗАКОН СРБЉЕМ (Законь Срьблкмь) – садржи одредбе о обавезама и работама земљорадника, записане као посебна целина у повељи цара Стефана Душана манастиру Светих арханђела код Призрена. За разлику од *Закона старог Србљем* (в.) са неколико изразито старих, архаичних одредаба, у Закону Србљем из најстаријег законодавног слоја преузет је само један члан: *И виноград да тежи свак по закону како у Студеници у Светаго Симеона*. Очигледна је тежња законодавца да обавезе уједначи и смањи број неодмерених или неодређених работа, односно да обавезе зависног становништва прилагоди развијенијим друштвеним односима изграђеним средином XIV века. Основна, временски одмерена работа издвојена је у првом члану: *Закон Србљем. Да работајут у недељи два дана надимицом* (по огњишту, кући) *што им вели игуман*. Осим кошења *сена* и прибављања дрва, готово све остале обавезе и работе су одмерене. Српски закон приближио се 68. члану Душановог законика где су све обавезе и работе меропха прецизно наведене.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 696.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, 129–166; Р. Михаљчић, *Стари српски закон*, ИЧ 32 (1990) 21–26 (= *Прошлост и народно сећање*, 100–106).

Р. Михаљчић

ЗАКОН СТАРИ СРБЉЕМ (Законь стари Срьблкмь) – садржи једанаест одредаба које је законодавац краља Милутина унео у Грачаничку повељу као посебну, заокружену целину. Одредбама Закона, суштинским делом повеље, уређује се положај зависног становништва (меропаха и сокалника) на Грачаничком властелинству. Сам назив овог правног текста упућује на старину, али о пореклу и старини Закона недвосмислено сведочи његова садржина, где налазимо несразмерно велики број неодређених или неодмерених работа. С друге стране, у ово време законодавац настоји да работе и намете постепено саобрази, уједначи и смањи број нејасно формулисаних обавеза. Истина, развитком привреде и друштва повећавају се обавезе зависног становништва, али присутна је тежња законодавца да ојача правну сигурност. Међутим, Стари српски закон садржи неколико изразито анахроних одредаба које више одговарају добу Стефана Немање него владавини краља Милутина.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 104.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Стари српски закон*, ИЧ 32 (1990) 21–26 (= *Прошлост и народно сећање*, 100–106).

Р. Михаљчић

ЗАКОНИК – израз који у српским правним споменицима означава збирку појединачних правних правила (закона), насупрот савременом значењу где законик или кодекс означава правни акт који регулише или све прописе који се примењују, или пак једну широку правну област (кривично, грађанско право). Средњовековни законици, по правилу, не нормирају оне правне односе који су били регулисани обичајним правом, јер се сматрало да су они људима добро познати, те стога, са савременог гледишта, имају пуно правних празнина.

У српским правним текстовима израз законик се најчешће користи за најзначајнији правни акт настао код Јужних Словена – Душанов законик, али се среће и у наслову Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића (*Законик благочастивога и христољубивога међу царевима Стефана Деспота*). Међутим, израз налазимо и у другим правним споменицима са свим различитим значењима. Светосавски Номоканон користи израз законик за византијске познаваоце канонског права (каноничаре), конкретно за знаменитог Алексија Аристина. Синтагмат Матије Властара наводи израз **Закон'никь** као превод XXVI поглавља Старог завета, *Проповједник* (Ἐκκλησιαστής). У Закону о рудницима помињу се законици у значењу изабраних надзорника.

ЛИТЕРАТУРА: С. Шаркић, *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века)*, Нови Сад 1994, 135–139.

С. Шаркић

ЗАКУП, ЗАКУПНИНА – термини који се не наводе у средњовековним ћирилским текстовима, већ се јављају у изворима латинске провенијенције као: locatio, emptio. Закуп означава коришћење нечије имовине (покретне и непокретне), као и право убирања одређених државних или општинских прихода за извесни временски рок и уз одговарајућу надокнаду, тј. закупнину, и у оба случаја се ови елементи регулишу уговором између власника и закупца. Правне одредбе о закупу садрже статути Дубровника, Котора и Будве, а највећи број уговора о закупу сачуван је управо у архивима поменутих градова, јер је било обавезно да се уговори склапају у градском нотаријату. Млетачка република је, приликом успостављања своје власти над зетским градовима крајем XIV и у XV веку, прихватила и спроводила постојеће правне одредбе о закупу.

С обзиром на дужину трајања, уговори су склапани на одређено време (од 1 до 1 000 година, donec vita erunt, односно до смрти закупца, до одређене генерације), и на неодређено време, када се обично примењивала одредба статута о минималном трајању закупа, који је за њиве и већ култивисане винограде износио једну годину, а за тек засађени виноград – три године, колико је било потребно да млада лоза донесе прве плодове. Такође, земља (њиве, вртови, виногради) могла је да буде дата и у *вечни закуп* (грч. εμφύτευσις = емфитеуза, лат. ad affictum perpetuum, ad livelum), при чему је закупац стицао стварно, наследно и отуђиво право над закупљеном имовином. Поред тога, закупљена својина је могла да се да другом закупцу у подзакуп, а да најчешће није била потребна сагласност власника, уколико је редовно добијао првобитно уговорену закупнину. У вечни закуп се најчешће давала општинска и црквена земља приморских градова, као и побирање разних општинских прихода. У уговорном закупу прецизно су се наводила имена странака, опис непокретности дате у закуп, тачан износ и врста закупнине, рок трајања уговора, права и обавезе странака и начин њиховог извршења.

Уговор је могао да буде раскинут и пре наведеног рока, нарочито у случају да закупац није прописно обрађивао земљу, поготово виноград, или је без оправданих разлога напустио. Као закупци се јављају не само сељаци, већ и властела, свештеници, занатлије и трговци.

Закупнина се плаћала у одређеном новчаном износу, који је означавао део укупних прихода остварених на закупљеној својини, или у одређеном делу плодова – закуп у „наполицу", односно у „половицу" (одатле и назив за закупце „наполичари"), у „трећину", у „четвртину", у „петину" или у „осмину". Висина закупнине је стајала у строгој сразмери са површином земљишта које се обрађује, и према одредби дубровачке владе (1335) остварени приход од жетве делио се на следећи начин: 1/4 прихода припадала је власнику земљишта, 1/4 власнику волова, 1/4 ономе чије је семе искоришћено за сетву и 1/4 закупцу-наполичару. Наиме, у средњем веку су годишњи приноси житарица, у просеку, били четвороструки, односно, четири пута већи од количине семена уложеног за сетву.

У Дубровачкој републици је створен посебни правно-економски термин ius quarti que dicitur cetevertina, и тиме је давање *четвртине* озваничено и правно регулисано. Исти износ закупнине земље био је уобичајен и на поседима манастира Св. Ђорђа код Скопља (1300), док је у Светостефанској хрисовуљи (1313–1316) било забрањено да се земља на којој искључиво право има манастир (dominium directum) даје у закуп, односно у *седеније* и *подоранije*. Ово су два посебна термина од којих први има трајнији временски карактер, а други означава краћи временски рок.

У закуп су се давале: *њиве* (в.), *виногради* (в.), *вртови* (в.), *ливаде*, *гајеви* (в.), *воде*, *ловишта*, *солане*, *куће* (в.) и градилишта предвиђена за куће с окућницом, као и волови (в. *сточарство*), који су се користили у земљорадничким пословима.

Давање у закуп *царина* (в.) (лат. doana, dohana, gabella) у *трговима* (в.) и *рудницима*, била је уобичајена пракса владара средњовековне Србије и Босне. Под цариницима (лат. doanerii, gabelloti) углавном се подразумевају закупци, међу којима се најчешће јављају Дубровчани, који су организовали посредничку трговину и кредитирали рударску производњу. На овај начин су владари стицали разрађени царински систем, несметану производњу у рудницима, уходани трговачки промет и сигурне годишње приходе. Дубровчани су, с једне стране, подстицали привредни развој, али су, с друге стране, онемогућавали привредно осамостаљивање и афирмацију домаћих предузетника. На основу висине закупнине неких српских и босанских рудника претпоставка је да су закупци убирали и *урбуру*, а у закуп су се издавале и *ковнице новца* (в.). Уговори о закупу склапани су на период од једне или више година, а пошто би уговор истекао, владари су закупцима издавали разрешнице којима су потврђивали да су све обавезе и дугови измирени.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 617–618; Љ. Стојановић, *Повеље и писма.*

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, 258; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 166, 167, 202, 203, 213–215, 431; V. Mažuranić, *Prinosi*, 1644; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950, 50–52, 73–74, 78, 144; В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951; Д. Ковачевић, *Развој и организација царина у средњевјековној Босни*, Годишњак ДИ БиХ 6 (1954) 229–248; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV vijeka*, Zagreb 1955; М. Динић, *За историју рударства* I–II, Београд 1955–1964; Д. Ковачевић, *Трговина у средњовјековној Босни*, Сарајево 1961; С. Ћирковић, *„Четвртина"*, Зборник ФФ у Београду 7, 1 (1963) 273–276; *Речник САНУ* 6 (1969) 46–47; М. Благојевић, *Земљорадња*; *Rječnik JAZU* 22 (1975) 70–71; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979; Z. Šundrica, *Stonski rat u XIV stoljeću (1333–1399)*, Pelješki zbornik 2 (1980) 73–190; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984) 7–37; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, Јадар у прошлости, Нови Сад 1985, 41–77; М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, Рађевина у прошлости I, Београд 1986, 111– 130; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовјековне будванске комуне*, Никшић 1988; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 195–196, 227– 228; С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, Работници, војници, духовници, 79–103; С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, нав. дело, 113–114.

J. Мргић

ЗАЛОГ – један од облика гарантије код узимања трговачког и потрошачког *кредита* (в.). Кредитирање уз залог било је врло развијено у Дубровнику у средњем веку. Кредитни уговори са залогом могу се пратити од 1282, када почињу књиге Дубровачког архива. У изворима писаним латинским језиком залог се назива pignus.

Дубровник је, као најпознатији кредитни центар на Балкану, био веома привлачан и за трговце из Србије и Босне. Од средине XIV века трговци из српских земаља узимали су кредите у Дубровнику у све већем броју. Уколико су долазили у Дубровник први пут или нису били довољно познати добијали су кредит само на основу гарантије јемаца (в. *јемац*) или давања залога кредитору. Вредност залога морала је да одговара вредности кредита.

Дужник је могао дати кредитору покретну и непокретну имовину. У залог су обично давани сребрни предмети – чаше, појасеви, дугмад, посуђе, комади сировог сребра, затим тканине, вино, жито, а понекад различите књиге (библија, мисал) па и задужнице. Поверилац је такође примао од дужника целокупну имовину, а од некретнина куће, земљу, винограде и сл. У кредитном уговору налазила се клаузула по којој је поверилац требало да врати залог када дужник подмири дуг. Ако се, по истеку рока, дуг не измири, заложени предмети продавани су на јавном месту.

Кредитирање је било добро познато и раширено у српским и босанским градским и рударским центрима у другој половини XIV и у првој половини XV века. Кредитни уговори у Србији и Босни склапани су приватно, усмено или писмено, уз присуство сведока и депоновање залога. У улози кредитора јављају се, поред Дубровчана, и домаћи људи (трговци, властела, фрањевци у Сребреници). Дубровчани су у својим тестаментима, трговачким књигама и парничким списима доносили, уз имена дужника, и податке о њиховим залозима. Овде су, за разлику од Дубровника, превагу имали потрошачки кредити, док је удео кредита за трговање био знатно мањи. Залагана су, као и у Дубровнику, разна покретна и непокретна добра. Дубровчани су у српским земљама били власници делова у рудницима и финансијери производње. Тако су и делови рударских јама доспевали у руке Дубровчана као залози за неисплаћене дугове. Кредитирање уз давање залога имало је у *рударству* (в.) специфичан вид у вези са организовањем производње, правима гваркова и радника, о чему сведоче одредбе закона о новобрдским рудницима из доба деспота Стефана Лазаревића.

У српским споменицима залог (**залогє**) се назива и заклад (**закладь**). Душанов законик помиње залог само у једном члану (90), што не значи да у Србији заложно право није било развијено. По неким тумачењима тај члан се односи на посебан случај прелажења залога код трећег лица. Поменути члан је донет у корист дужника и омогућавао је дужницима (често је то била српска властела) да откупе залоге *где се нађу*. У Властаревој синтагми у глави Д-2 постоји неколико одредаба о залозима. Дужници су обично залагали некретнине (куће, земљу, винограде), затим злато и друге вредне предмете, па чак и миразе (прћију). Поверилац је био дужан да води рачуна о стању заложене ствари и одговарао је за њу уколико би пропала (нпр. у пожару и сл.).

У уговору цара Душана са Дубровником од 20. септембра 1349. одређује се да се од тога датума укида свако узимање залога од царевих поданика. Ако је залог већ узет требало је да се врати, а ако је продат у треће руке, та продаја не важи. Овај уговор наглашено уводи у праксу чл. 90 Душановог законика у односима између српског становништва и Дубровчана, односно још више штити интересе српских дужника. Иста одредба понавља се и у уговору цара Уроша са Дубровчанима од 25. априла 1357.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 64, 66, 95, 136, 475, 476; II, 11, 426; V. Mošin, *Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u studeničkom „Otečniku"*, Starine JAZU 42 (1949) 7–38, 69–70; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 41, 44, 50, 51.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 205; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978; S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 6 (1979) 17–18 (= *Работници, војници, духовници*, 131–132); А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана из 1349. и 1354. године*, Београд 1980.

Р. Ћук

ЗАМАНИЦА – **1.** Начин извршавања познатих обавеза, када сви способни људи приступе истовремено и заједнички да обаве неодложан посао у корист државе или господара властелинства. Заманицом су обављани хитни и важни пољски радови, а у случају потребе и ратни послови. Према 68. члану Душановог законика меропси су били дужни: да работају пронијару два дана недељно, да му дају годишње *перперу цареву* и *заманицом да му косе сено један дан*. Шта је значио *један дан кошења* и о хитности обављања овог посла, постоје исцрпна обавештења у хрисовуљи манастира Св. Стефана у Бањској. Једном одредбом хрисовуље наређује се следеће: *А сено да косе како меропси и сокалници и мајстори сви једнако, и на накосицу свако да изађе ко може косу држати, по један дан, осим попа. Такође и на плашћење по један дан и на садевање. Ако буде на далеко, онда по један од куће. И за 3 дана да покосе и упласте и садену.* Припремање сена трајало је укупно три радна дана. Првог дана косили су заманицом сви зависни људи једнако, односно свако ко *може косу држати*, што чини битну особину заманице. Када се покошена трава просуши, исти људи су је један дан заманицом сакупљали у пластове, да би је још један дан заманицом садевали у стогове. Све наведене послове зависни људи су обављали бесплатно за рачун својих господара и о свом трошку. Обавезу од три дана припремања сена заманицом имали су и становници села Сењана на поседима манастира Св. арханђела код Призрена. У манастирској хрисовуљи за становнике Сењана изреком се каже: *и три дана да косе на Брњашчи заманицом*. Са ова три дана обухваћено је кошење, плашћење и садевање у стогове.

За становнике села Сењана било је још предвиђено и: *да ору цркви на Брњашчи, на ступовима црквеним, што им је закон, три дана у јесен заманицом и три дана у пролеће* (прѣмалѣтине) *и бедбу*. Ова је одредба значајна због тога што пружа обавештење да се и обавеза орања редовно извршавала заманицом, а изузетно бедбом. Меропси су, према томе, заманицом орали на манастирским ступовима, било да је њихова обавеза исказана у *данима орања*, било површином, односно у *матима* орања. За свој труд заманицом нису добијали никакву надокнаду, па ни храну. По свој прилици су заманицом обављани и други послови, о којима не постоје непосредна сведочанства. На поседима манастира Грачанице сви зависни људи, поред обавезе орања заманицом и бедбом, били су дужни још да заманицом лове три дана зечеве. Није искључено да је слична обавеза постојала и на другим црквеним властелинствима.

2. У средњовековној Србији и Босни, а касније и у доба Турака, постојала је и *заманичка војска*. Под овим изразом подразумева се начин мобилизације, а не некакав посебан војнички род. То се јасно види из повеље којом је краљ Стефан Томаш 1458. године потврдио све поседе великом логотету Стефану Ратковићу. Истом повељом краљ је ослободио Стефана Ратковића од сваке војне службе: *изузев, када господство ми пође нашом главом* (лично) *на неку војску, тада да и он* (логотет) *буде поред нас са својим слугама. Када ли је заманична војска по русагу* (држави), *што осталој држави нашој, то и његовим селима.* Према наведеној одредби заманичка војска се окупља по начелима опште мобилизације, односно *ко може оружје држати*, па изузетака нема. Ову институцију Турци су преузели од Срба и применили касније на влахе у Смедеревском санџаку.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*; *Законик цара Стефана Душана*, Струшки и Атонски рукопис, изд. САНУ, Београд 1975; Б. Живковић, *Грачаничка повеља*, препис, Београд 1992, 42, 43, 45, 90, 91; *Хрисовула цара Стефана Душана*, 276, 277; *Светостефанска хрисовуља*, Споменик САНУ 4 (1890) 6; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 158.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 149, 150, 230; М. Влајинац, *Бедба и заманица као мобарска и кулучарска работа у Срба Средњега века*, Гласник СНД 2 (1927) 47–66; И. Божић, *Параспор у скадарској области*, ЗРВИ 4 (1956) 13–30; D. Bojanić-Lukač, *Ko je učestvovao u zamaničkoj vojsci*, Vesnik Vojnog muzeja 6–7 (1962) 240–244; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 186–191.

М. Благојевић

ЗАМАНИЧКА ВОЈСКА – у средњовековној Србији специфичан начин мобилисања и организовања војних јединица, посебно карактеристичан за последње раздобље независности српске државе, за период српске Деспотовине. Треба нагласити да се она није разликовала по спољној и унутрашњој организацији од уобичајених јединица пронијарске и баштинске војске, већ само по начину и обиму мобилисања, и то у посебним околностима. Заманичка војска се подизала само у крајњој нужди и опасности за државу или неки њен угрожени део. Иако нарочито карактеристичан за прву половину XV века, овакав начин реаговања државе на спољну опасност је сигурно постојао и у доба Немањића, мада извори из овог времена о томе веома мало говоре. Постоји, заправо, само један посредни податак у повељи која се приписује краљу Драгутину, издатој Хиландару, у којој се манастирска села ослобађају војне обавезе, сем у случају опште опасности која би запретила земљи.

Сам израз *заманичка војска* среће се први пут у повељи босанског краља Стефана Томаша српском властелину и логотету Стефану Ратковићу од 14. октобра 1458, којом његове поседе ослобађа сваке војне обавезе сем заманичке војске. Када је, дакле, општа мобилизација у држави, онда је и он као баштиник морао са својим тачно предвиђеним одредом да учествује у походу. Иако се назив заманичка војска среће у изворима пред сам пад Деспотовине, сигурно је да се овај вид опште мобилизације веома често користио за време владавине деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, јер је прва половина XV века била у знаку сталне опасности од Турака и њихових упада у Србију.

То потврђује и повеља деспота Стефана лаври Св. Атанасија од 20. јануара 1427. којом се сужавају манастирски имунитети, нарочито када је у питању војна служба. Манастирски људи нису били ослобођени војне обавезе у три случаја: када сâм деспот предводи војску у походу (када важи општа мобилизација, тј. заманичка војска), затим нису били ослобођени *крајишке војске* и *потечице*. Према томе, општа мобилизација или заманичка војска је у периоду Деспотовине постојала у три нивоа: на нивоу целе државе када војску предводи сâм деспот, на нивоу крајишта (крајишка војска), и на локалном нивоу (потечица) када се организују потере због упада разбојника и пљачкаша преко границе. Од заманичке војске нико у држави није ослобођен, чак ни манастирски поседи. То је налагала отежана ситуација и окружење у којем се налазила држава, а спроведено је војним реформама које је извршио деспот Стефан. Оне су имале за циљ да повећају бројност и ефикасност војске.

Посредни подаци из извора указују на могућност да се при мобилисању заманичке војске војна обавеза односила на све војно способне мушкарце, затим на по једног из домаћинства, или још мање, по једног војника на пет кућа (*петник*). Све је то зависило од процене самог владара или крајишког војводе о степену опште опасности. Заманичка војска се по свој прилици издржавала о сопственом трошку, тј. сваки војник или војна јединица је из своје куће или са властелинства носио са собом најнужнији провијант.

Основни елементи заманичке војске преузети су на нашем тлу и од стране Турака после пада Србије, што се види из војних обавеза Влаха северне Србије, у Смедеревском санџаку, све док је овај санџак био турско крајиште.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Хрисовуљи*, Споменик СКА 3 (1890) 11; С. Новаковић, *Законски споменици*, 500; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 158.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893, 68–69; D. Bojanić-Lukač, *Ko je učestvovao u zamaničkoj vojsci*, Vesnik Vojnog muzeja 6–7 (1962) 240–244; A. Veselinović, *Vojska u srednjovekovnoj Srbiji*, VIG 1–2 (1994) 414–416; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 186–189.

А. Веселиновић

ЗАМЕНА (**замѣна**) – Дипломатичка грађа бележи замену жупа, градова, села, земље, планина, шума, баштина, цркава као баштинских поседа, винограда, млинова и зависних људи. Замена и куповина *баштина* (в.) обављала се само уз добру вољу и сагласност поседника пошто су баштински поседи били неприкосновени. У том погледу Душанов законик ограничава право владара и његове уже породице: *И да није властан господин цар, или краљ, или госпођа царица икоме узети баштину силом, или купити, или заменити, осим ако ко сам пристане* (члан 43). Ова одредба је, по свој прилици, озаконила постојећу праксу. Сигурно је, међутим, да се цар Душан држао овог начела.

Готово истовремено са кодификацијом Законика, Душан је подигао своју задужбину, манастир Светих арханђела код Призрена. Он је настојао да властелинство овог манастира заокружи у непре-

кинуту целину, што је, уосталом, основни разлог замена поседа. Цркву са имањем и правинама, која је припадала Младену Владојевићу и његовом роду, цар је приложио својој задужбини, а Младену је дао цркву у Охриду: *цркву за цркву, села за села, винограде за винограде, млинове за млинове*. Пошто је реч о баштинама, изричито се наглашава да је замена извршена *њих вољом и њих хотенијем, а не неком нуждом*. Али цар је управо у оквиру Арханђеловског властелинства оставио баштину Дмитра Утоличића, свакако поштујући жељу власника и неприкосновеност баштинског поседа.

Манастиру на Цетињу, Иван Црнојевић је даровао Доње Добро, посед Ратка Остојића и његовог рода, а у замену му дао посед на Зачиру: *земљу за земљу, лозу за лозу, дуб за дуб у век и у баштину*. И овом приликом замена је извршена *добром вољом*. Вероватно с пристанком власника заокруживани су поседи на Грачаничком и Дечанском властелинству. На Грачаничком властелинству извршена је замена земљорадничког становништва и сточара влаха који су, том приликом, поименично пописани.

Јединствена је замена између челника Мусе и кнеза Војислава Војиновића. Није реч о баштини већ о обимним територијама којима су два властелина неједнаке моћи управљали. Замена је извршена у договору с царем Урошем и осталом властелом: *и замени царство ми челнику Муси по његовој вољи град за град, Звечан за Брвеник и жупу за жупу*. Код ове замене многе појединости остају под знаком питања. Повељу са пописом села добио је само челник Муса. Моћном кнезу Војиславу исправа није била потребна. Чудно је да је кнез Војислав на повељи челника Мусе забележен као *милосник* (в.). Нема елемената о присили, али замена је очигледно више одговарала кнезу Војиславу.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 94, 531, 564; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 683–684, 686, 778; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 166–167; Н. Радојчић, *Законик*, члан 43.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 22–23.

Р. Михаљчић

ЗАНАТИ – 1. У средњем веку у српском језику нема термина који би покрио оно што се обележава речју *занат*, преузетом из арапског турским посредством у новом веку. Најопштији назив који подразумева разне делатности, односно људе различитих занимања јесте **рѹкодѣлаць**, сложеница образована по грчком обрасцу и ограничена на литерарне текстове и неговани језик. Он се уопште не сусреће у документима свакодневног живота као што су повеље или законски текстови. У тој врсти текстова се људи различитих занимања означавају речју *мајстори*, која је такође позајмљеница са дугом историјом. Потиче из латинског (magister), а у српски је доспела посредством средњогрчког којим су говорили Византинци. У истом значењу се у мањем броју повеља употребљава и реч *технитарије*, грчког порекла, раширена у бугарском језику тога времена. У њеном корену је реч τέχνη, која значи вештину (ars), научени стручни рад који не може свако обављати. Вештина се код Срба називала хитрост: **хытрость оѵбо ѥсть иже роѵкама дѣлаема**, па је хитрац онај који управља бродом или је способан да разори град.

Природна подела рада између жена и мушкараца приметна је у производњи тканина, где је домаћа радиност у рукама жена и не подразумева нарочиту стручност, нити се сматра за посебно занимање, док производњу вреднијих тканина (в. *тканине*) обављају мушкарци *ткачи*. На поделу рада међу половима утицала је нека врста социјалне политике. У Закону за Ново Брдо (1412) искључени су из трговине на мало и точења пића Латини (приморски трговци), а продаја хлеба, соли, воћа забрањује се удатим женама и резервише искључиво за *сироте да се с тем хране*.

2. Процес диференцијације занимања не може се пратити због оскудности и фрагментарности изворне грађе. Старији слој занимања може се препознати у манастирским повељама XIII и XIV века међу сеоским работницима, који имају мање обавезе у орању, али зато специфичне *работе* (в.) и *дажбине* (в.) у складу са природом своје производње. У Светостефанској хрисовуљи је неколико врста занатлија изједначено са *сокалницима* (в.) у радним обавезама: *а ковачи урочни и дрводеље и шавци и стргуни и седлари и грнчари и зидари и златари сви да ору како и сокалници*. Ту су готово сви занати који се јављају у повељама. Иста повеља наводи и млинаре са обавезом *да секу жрвње и направљају млине црковне*. Прелом је несумњиво означило рударство сребра и обојених метала, које је захтевало велику диференцијацију од копача у

јами (рупник) до надзорника и неке врсте геометра (в. *рударство*). Рударство је деловало и посредно стварајући тржиште за своје специфичне потребе: дрвеног угља, лоја, кожа, грађе, металног алата. Услед недостатка статистичких података тешко је проценити величину ових потреба. Неки ослонац пружа турски дефтер из 1530. који у рударском базену Ново Брдо – Трепча рачуна са 5 000 рудара.

Границу је постављала ниска продуктивност у пољопривреди и зависност од непосредне обраде земље. О томе нешто говори одредба Душановог законика (члан 16) у којој се прописује: *и на тисућу кућа да се храни у манастирима 50 калуђера*. Било је, дакле, по схватању законодавца и ктитора потребно 20 кућа за издржавање једног монаха у манастиру. Монах је самац, али на њега пада део општих трошкова одржавања манастира. У световним властелинствима ситуација се није могла битно разликовати. Не може се рачунати са више од 5% становништва изван аграрног сектора. Па и од тога знатан део је опстанак обезбеђивао комбинујући у породици рад у аграрној производњи и у другим делатностима. Код већих насеља и концентрације на малом простору, као што је случај у рударству, могућности таквог повезивања су биле ограничене.

3. Свет српских средњовековних занатлија може се упознати једино нагомилавањем и систематизовањем свих расположивих података, од оних који осветљавају занатлију на делу до оних који трагом у језику или топонимији сведоче о постојању занимања. Један од начина да се у тако сабране податке унесе ред може да буде груписање по материјалу, мада је у неким случајевима тешко одредити шта је основни а шта претежно употребљавани материјал.

Међу онима који су обрађивали метал налазе се *ковачи*, врло стари и са прилично података осветљени занат, раширен на селу, у градским насељима, уз рударску производњу где су услуге биле толико потребне да су ковачима резервисали проценат у власништву рударског окна (2 дела на 64 дела, в. *делови*). Већим бројем података су заступљени и *златари*, нека врста занатлијске елите, бројни и концентрисани у градским насељима. Душанов законик забрањује да златар живи ван трга (в. *ковање новца*). Назив *сребредјелац* је двосмислен, он можда значи златара (као silversmith према goldsmith), а некад означава радника у рударству (код Константина Филозофа). Код *мачара* и *пушкара* имена недвосмислено откривају њихове производе. Мање је јасан случај *гвоздара*, вероватно произвођача гвоздених клинова. *Бравари* су правили браве, познате и употребљаване у средњем веку (не само сандуци него и бисаге су закључаване катанцима), међутим, *кључари* из Хиландарског типика нису занатлије, већ икономове слуге што чувају кључеве. Међу произвођачима металног посуђа јављају се називи *кондирара* и *крчелеја*, чији међусобни однос није јасан.

Они који обрађују дрво били су диференцирани приближно у истој мери. Познајемо називе *дрводеља*, затим *тесара*. У топономастици су остали трагови *лукара*, *стрелара*, *штитара*, јер је било села чији су становници били обавезни да испоручују лукове, стреле и штитове. Веома блиски су им били *седлари*, који нису као у модерно време радили искључиво са кожом. *Колари* и *бачвари* су забележени у савременим латинским и турским документима. Овој групи се могу прибројати и *угљари*, произвођачи дрвеног угља, без кога се не може замислити средњовековна металургија.

Међу занатлијама који раде са земљом и каменом на прво место долазе *зидари* под именом **зьдьци**, који су радили у групама и тако се насељавали, као што показује случај зидара из Пнуће (новопазарски крај), које је цар Душан населио на властелинство своје задужбине. *Каменоресци* су називани и *каменосјечци* (у једном извору XVI века *каменостирижник*). Они су поред грађевинара снабдевали и млинове жрвњевима. Произвођачи земљаних судова су били *лончари*, који се називају и *грнчари* у Светостефанској хрисовуљи. Производња керамике била је у делокругу Саса, који су морали подизати топионице. У српском преводу Синтагмата Матије Властара се спомиње *плитоделије*, дослован превод са грчког за произвођаче керамичких плоча. Керамичари су боље познати по својим израђевинама, сачуваним у одломцима, него по писаним документима. У приморским областима произвођачи црепова и плоча су називани *купари*.

Међу онима који су обрађивали кожу има више недоумица. *Кожухари* ће свакако бити крзнари модерног језика, можда истоветни са: *шавци кожушни*, док су *шавци скорњани*, по свој прилици, обрађивали штављену кожу. Обућу су израђивали

цангари или *цегари*, чије је име грчког порекла, словенско је *цревљари*, које се налази у документима из приморских области као и *опанчари*. Обућу, само друге врсте, израђивали су и *шустери*, које су, без сумње, Саси увели у Србију. Торбице за стреле и друго израђивали су *тулари* или *тоболчари*, посведочени месним и личним именима. Мање су јасни *стругније* из Светостефанске хрисовуље, можда штавиоци коже (табаци).

Међу занатима који производе и прерађују текстил сусрећу се подстригачи само под латинским називом cimator. Једини помен *ткача* (изван приморских градова) односи се на Призрен, где је било производње свилених тканина наслеђене из византијског периода. Код кројача се запажа специјализација с обзиром на врсту одеће: постоје *шавци свитни*, кројачи у општем смислу (sartores), поред њих *шнајдери*, који су као и шустери дошли са Сасима, али и *терзије* и то пре турског освајања, јер су се облици оријенталне одеће већ проширили. Блиски су *клобучари*, произвођачи шешира, карактеристичних за ношњу градских насеља. У ову групу спадају и *уздари*, можда само специјализовани *ужари*, који се такође спомињу. По имену је познато занимање *бјелилника*, који је, судећи по контексту, бојио тканине које муштерије доносе.

У области производње хране, кућних потреба и услуга сусрећу се *свећари*, названи некад и *воскар* или *восковар*, затим *месари* који се у Скопљу називају грчким именом *макелари* (у приморским градовима: becharii). Пекарски занат је био резервисан за жене, па постоје *пекарице*, а уз њих већ споменуте продавачице намирница са немачким именом *франгарице*. *Крчмар* је више пута забележен, али није јасно кад означава гостионичара, кад продавца на мало, а кад власника радње (стачун, крчма). Услуге коначења су пружали *стањани* (в.) и *стањанице*. Трговци се не могу третирати као јединствено занимање, јер је делатност великих трговаца укључивала разне врсте ђетића, помоћника, фактора. Посебним именом *мрчари* или pegoloti називани су ситни трговци који своју робу носе собом и нуде је у разним приликама. Међу даваоцима услуга сусрећу се *бербери* и *видари*, који су имали додирне тачке утолико што су лечили методима народне *медицине* (в.). Средњовековни транспорт је почивао на *поносницима* (в.) или *крамарима*.

4. Горњи преглед садржи преко 50 занимања, о којима су нађени подаци, али није познато колико је заната остало неспоменуто, као што није сигурно да свако забележено име означава посебно занимање. Ипак, и овако мањкава листа може да послужи за грубу процену степена поделе рада и сложености материјалне производње у српској средини у касном средњем веку. При томе ваља имати на уму још један број специјализованих занимања у организацији *двора* (в.) као што су кувари, коњушари, псари, соколари и сл., затим слободне позиве као што су *лекари* (в.), бабице, писари, *номици-нотари* (в.), као и десетак занимања у врло сложеном *рударству* (в.) од копача – рупника до надзорника. Врло је вероватно да је и у сточарству у неким пословима било потребе за стручношћу тако да није могао сваки сточар заменити другога.

Са споменутим резервама и допунама ова листа се може поредити са пописом занатлија из Нирнберга из 1363. године у коме је међу 1 217 занатлија заступљено 50 занимања, затим са каталогом заната код графичара Јоста Амана из XVI века у коме има 90 заната са особеним алатима и симболима. Касније, у новом веку, специјализација нагло узима маха: пописи с краја XVII века имају 200 занимања, Дидро у *Енциклопедији* већ 250, а у Лондону се почетком XIX века броји 826 занимања.

5. Веома се мало зна о начину образовања занатлија, њиховој организацији, њиховом изласку на тржиште и положају у привреди касног средњег века. Припремање занатлија је осветљено уговорима о примању дечака на учење код самосталних мајстора. Обука је трајала веома дуго, често се изричито каже седам година, а подразумевала је бесплатан рад на свим пословима у домаћинству мајстора. Уз тај рад је требало да се ученик оспособи за самостално обављање заната. Мајстор се обавезивао да га опреми неопходним алатом, да га храни и одева, да се брине о њему ако се разболи. Уговори су сачувани једино у Дубровнику, али у некима се предвиђа да ће ученик са мајстором ићи у неки од тргова Србије и тамо радити и учити свој занат.

Нема података о организацијама занатлија, мада се неки облици удруживања подразумевају када се у новобрдском закону (1412) прописује да су *шнајдари* дужни да војводи бесплатно сашију о Божићу и Ускрсу по једну *свиту* (в.), *шуштери* да дају ципеле, а *кожухари* јагњеће рукавице. Братовштине (fratiglie), забележене у Новом Брду и Руднику, нису биле специфично занатлијске, већ су окупљале локалне католичке парохијане. У приморским градовима, међутим, било је другачије, Котор је у XIV веку имао своју fraternitas calegariorum.

Није сасвим јасна улога *протомајстора* који се јављају међу зидарима (Дечани), али и међу обућарима (цангари, Светоаранђеловски манастир). Пре ће то бити старешине групе занатлија него неки занатлија више стручности, како се претпоставља за протомајсторе међу зидарима. У Дубровнику је руководилац арсенала (arsenatus) имао звање протомајстора.

Већина мајстора је радила у радионицама које су биле у зградама у којима су и становали. О могућем груписању занатлија говори помен једне капије обућара (porta dei susteri) у Новом Брду, али назив је могао настати и другим поводом, због страже које су држали обућари.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село из дела „Народ и земља у старој српској држави"*, Глас 24 (1891) (= Београд 1965[3]); К. Јиречек, *Историја Срба* II, 170–173; Р. Самарџић, *Подмладак дубровачких трговаца и занатлија у XV и XVI веку*, Зборник студентских стручних радова, Београд 1948, 64–78; Д. Ковачевић, *Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни*, Годишњак ДИ БиХ 10 (1959) 279–296; Б. Храбак, *Сеоске занатлије на Косову и суседним областима средином XV столећа*, Гласник МКМ 11 (1962); Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, Зборник ФФ у Београду 8, 2 (1964) 525–532; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачке занатлије у средњовековној Сребрници*, Годишњак ДИ БиХ 15 (1966) 25–45; С. Ћирковић, *Производња, занат, техника у средњовековној српској држави*, у: М. Ристић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Опеке српских средњовековних манастира*, Београд 1989, 1–24 (= *Работници, војници, духовници*, 56–78).

С. Ћирковић

ЗАПИСАНИЈЕ (ЗАПИС) – врло чест назив за различите врсте аката и повеља (в. *књига 2*), нарочито од половине XIV века. Као што термин књига сугерише форму, тако записаније (запис) сугерише садржину, саму правну радњу која се, као трајно сведочанство, записује. Термин се највише среће у следећим уобичајеним изразима. Приликом позивања на раније повеље, у богатој преписци Дубровника са владарима и властелом из залеђа (нарочито у трговачким привилегијама), у гомилању разноликих назива готово редовно се употребљава термин записаније (запис). Са истим циљем у српским манастирским повељама налази примену израз *записаније и утврженије*. Од времена када, по угледу на византијске формуларе, у канцеларијама српских владара улазе у употребу изрази хрисовуљ, златопечатно слово, слово и углавном потискују друге називе, термин записаније успева да се одржи, поглавито у оквиру санкције (*кто ли потвори сие записаније...; и сије моје записаније да пребивајет тврдо и непоколебимо*). *Запис(аније) отворен(о)* (и синоним *лист отворени*) користи се као ознака за званичан, провери доступан документ, када се жели нагласити вредност уписане правне радње, обично у случајевима наслеђивања и манипулисања новцем и драгоценостима. По правилу, његову употребу уоквирује устаљена фраза: *Дајемо на веденије свакому кому се буде достојати или пред кога се изнесе саи наш запис отворени огледати*.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXII*, *Називи повеља*, Глас СКА 161 (1934) 1–26.

Ђ. Бубало

ЗАПИСИ – чешће краће, него дуже целовите белешке, на белинама рукописа и штампаних књига. Налазимо их још у Мирослављевом јеванђељу, најстаријем рукопису српске редакције из друге половине XII века. Иако се јављају за владавине Стефана Немање, сразмерно мали део записа односи се на средњи век. Временом се њихов број осетно повећава. После гашења житија српских владара, записи постају специфичан израз не толико уметничког надахнућа, колико жеље и потребе да се нешто саопшти и отргне од заборава. Ове белешке постају веома раширен начин саопштавања, нарочито после пада наших средњовековних држава. Од око двадесетак хиљада записа, насталих у периоду од XII до XIX века, највећи део забележен је под влашћу Турака. Зато би се могло рећи да су стари српски записи претежно литература турског доба.

Потписи писара (*Ову књигу писао је Гаврил* или *Грешни монах Марко*) и обавештење о времену завршетка рукописа (*Сврши се сиа књига 6863*), најједноставнији су записи. Али овако кратке записе ретко срећемо у нашим рукописима. Заједно са хронолошком ознаком чешће се налази име писара

(*Сиа божествена књига списа се рукоју попа Стефана в лето 6984*). Спојена, ова два податка чине срж записа. То је стандардна формула којој се не тако ретко додају имена истакнутих оновременика – владара, великаша, црквених великодостојника, власника или наручиоца рукописа. Има, међутим, записа који „од хронолошких бележака прелазе у молитву" (В. Ћоровић). У записима где црквени садржај преовлађује налазимо сразмерно мање података. При оцени изворне вредности записа као аутобиографских извора, важећи су критерији за наративне изворе. Ипак, критички приступ овим текстовима није истоветан, јер су многи записи подложни монашкој фразеологији, пошто су њихови аутори најчешће црквена лица. Исто тако, многи записи обликовани су према утврђеним обрасцима. Писари као и аутори житија често се позивају на Свето писмо. Али одбир библијских текстова који се наводе у записима, сразмеран је њиховом обиму. То су што краћи библијски цитати или сажето препричани библијски мотиви. Због утврђених образаца и монашке фразеологије, записи су оптерећени општим местима и реченичким формулама које се понављају. Са готовим клишеима, неретко започиње и завршава се запис. У готове клишее писар је уносио име, понеки лични или хронолошки податак. Личне исповести и аутобиографски искази неспојиви су са монашком скромношћу. Писари монаси по правилу не остављају много података о себи и својој околини, већ се представљају са негативним епитетима: *грешни*, *многогрешни*, *последњи*, *најмањи*, *окајани*, *убоги*, *худи*, *неразумни*, *непотребни*, *недостојни*, *душом убоги*, *душевно хроми*. За преписивача, био он световно или духовно лице, књига је света, дар Божији, а труд писара. Према записима књиге су *свете*, *богодуховене*, *божанствене*, *свештене и божанствене*, *пребожанствене*, *благовесне*, *преблажене*, *душеспасне*, *душепосесителне*. Писари су настојали да *божанствене* књиге преписују без грешака, а грешке правдају истоветним клишеом – *не пише свети дух но рука грешна и брена*.

Владимир Ћоровић је утврдио да су аутори записа на словенским рукописима позајмљивали знатан број „идеја, сентенција, поређења и монашких фраза". Њихов је извор по правилу у грчком. Са грчког је преведен омиљени клише српских писара који истичу да им је *отачаство гроб, мати же земља, а богатство греси*.

Приликом коришћења записа као историјских извора, истраживачи имају у виду општа места, библијске цитате и мотиве, понављање, копирање готових формула, монашки тон и монашку фразеологију. Упркос клишеима, учесталим понављањима и монашкој фразеологији, опширнији записи садрже драгоцене податке. Они су уз *натписе* (в.) „један од темеља на којима је почивао развој историографије у нашем веку" (С. Ћирковић). Без записа тешко је замислити изучавање традиције рукописа. Битне елементе за критику рукописа налазимо и у најједноставнијим записима са годином завршетка рукописа и потписом писара или власника.

Готово једини извори о старим српским библиотекама су записи са сумарним пописима о врсти и броју *књига*, а понешто се наслућује и о библиотечким правилима и односима према књизи. Записом од 1359. године на рукопису који је припадао Карејској келији, упућује се проклетство ономе ко га изнесе или некоме преда. Проклетство се упућује и ономе ко оштети књигу. Власници рукописа били су појединци (*Сиа книга благочестивога господина деспота Стефана*) и установе (*Сиа книга монастира светога Павла*). Писари нас понекад обавештавају о скрипторијама, односно где, када, по чијем налогу и за кога су преписивали, затим о предлошку и његовој вредности. Један писар моли за опроштај јер је преписивао *од зла извода*, док су јеромонах Јаков и *грешни* Јаникије *усилно* преводили на српски – *и како смо в изводе находили*, *тако смо писали*, *ни одлагали ни прилагали*. Из једног записа о грчким повељама у хиландарској ризници сазнајемо како се сређивала и чувала документарна грађа.

Записи сведоче о оновременим збивањима, ратовима, пустошењима, општим невољама, необичним и необјашњивим појавама. Аутори записа не држе се увек утврђених формула и образаца. У антологију српске књижевности ушао је надахнуто састављен текст инока Исаије који описује последице слома браће Мрњавчевића на Марици. Записима се исписују лична стања, расположења и невоље, поготово ако је реч о ауторима из редова мирјана. Безазленошћу плени исповест дијака Добре који моли за опроштај за грешке које су се поткрале *либо с другом глаголе, а или напил се буду*. Дирљива је садржина записа о Рајчину Судићу и Кијевцу који су пет месеци били неправедно заточени у пиргу: *Ох, ох што ми је тужно у тескоби овој и смраду овом. Туго тужице, та ову немам коме исповедати, само теби Косенице, мајко божија, изнеси ме из напасти, јер нас обедише невером.* По имену непознати преписивач кратко је забележио на маргини једног рукописа: *Колика ми је тужица, проса немамо, а за пшеницу не говорим.*

Писари су датирали записе годином од стварања света, а изузетно, тек пред крај средњег века, и годином од почетка хришћанске ере. Датирање је могуће проверити уколико је проширено покретним опразником. Провера индиктом захтева опрезност јер су писари, према истраживањима Љубомира Стојановића, у 30% случајева грешили. Од индикта је поузданије датирање годином од стварања света, мада су писари и у овом случају грешили. Писар из доба краља Милутина искрено признаје: *И не узнах које би лето*. Пошто палеографска анализа недатираних ћириличких записа пружа мало наде за прецизније датирање, шири хронолошки ослонац пружа помен истакнутих савременика.

Изворна вредност записа је неспорна. Они су мање оптерећени текстом црквеног садржаја него остали наративни извори, житија, на пример. Писари се временом ослобађају општих места, библијских цитата, утврђених образаца и монашке фразеологије, тако да у записима неретко налазимо искључиво историјске садржаје. Сазнање да су их писали савременици, увећава њихову изворну вредност, али и записи се понекад преписују са осталим садржајем рукописа. Низ од неколико записа чини заметак летописа и зато га називамо летописачком белешком. Уколико су летописачке белешке укључене у *летописе* (в.), оне постају извор другог реда. Исто тако, сазнање да су неки записи делимичне копије страних текстова, умањује њихову изворну вредност, али и тада остају имена писара или власника рукописа и хронолошки подаци. Без обзира да ли је садржај оригиналан или делимична копија, записи представљају заокружену, целовиту и довршену белешку.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I–VI; П. Момировић, *Записи и натписи из Војводине* I–III; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе. Средњовјековни записи и натписи у Црној Гори, крај VIII – почетак XVI вијека*, Цетиње 1994; В. Ћоровић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1997 (рукопис из ауторове заоставштине приредио Р. Михаљчић).

ЛИТЕРАТУРА: Предговори Љ. Стојановића у књ. I, II, III, VI; В. Ћоровић, *Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа*, Глас СКА 84 (1910) 1–60; В. Ћоровић, *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, Глас СКА 176 (1938) 101–170; Поговори С. Ћирковића и Л. Церниć у фототипском издању *Записа и натписа* Љ. Стојановића; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 179–191; Р. Михаљчић, *Изворна вредност записа и натписа*, Право и лажно народно песништво, Научни скуп Деспотовац 26–27. август 1995, Београд 1996, 33–47; М. Живојиновић, *Запис о грчким повељама хиландарског архива*, Хиландарски зборник 9 (1997) 27–34.

Р. Михаљчић

ЗАПОН в. *Накит*.

ЗАСЕЛАК (**засєлькъ, засєлик**) – по правилу мањи, одвојени скуп кућа у атару села. Није могуће двојити термине заселак и засеље. Реч је о два, усталом, слична назива за исту садржину. Стојан Новаковић, писац монографије *Село*, закључио је: „*Засеље* или *заселак* могли би по томе бити почетак села или село у заметку". Природно, током средњег века, када су насеља настајала, било је више заселака него у пописима насеља новијег доба.

Средњовековна села веома често се бележе са засеоцима. Манастиру Жичи, на пример, припадала су села *Чрнча са заселијем* и *Замчане са заселијем*; краљ Душан даровао је манастиру Хиландару село Полошко *с мегами и с засељци*; мелнички митрополит Кирил добио је од цара Уроша село Смилово *с всеми правинами и мегјами и с засељци*; краљ Остоја дао је Дубровчанима у баштину земље од Курила до Стона *са всими сели и засељци*. Многи засеоци пописани су са називима. Црвенобрежани (18 кућа), Бележани (11 кућа) и Лучани (21 кућа), били су засеоци Дечана, а Прилепе (13 кућа), Преки Луг (14 кућа) и Братотин Дол (3 куће), били су засеоци села Храстовице на Дечанском властелинству. Мање заселака налазимо на властелинству Светих арханђела код Призрена јер се оно налазило „у пределу у ком је насељење било узело сталне облике" (Ст. Новаковић). На овом властелинству заселак Букош налазио се уз село Враниће, заселак Скоробиште уз село Љубижњу, заселак Голи Хлм уз село Брезе.

Број заселака зависно је од времена настанка насеља и конфигурације земљишта. Као села у заметку, засеоци се понекад јављају без села. Руски манастир на Атосу, поседовао је цркву Светога Николе са *заселком и заселак с оне стране Лаба Горњи Луковик*. Засеоци без села помињу се у повељи којом краљ Душан уступа Дубровчанима Стон и Пељешац *са всеми међами и заселки и с људми*. Дечанском властелинству припадали су *Серош заселки и са всеми међами*. Повећањем броја кућа из ових заселака настало је село са засеоцима. Управо тако су ова насеља забележена у другом попису, млађој Дечанској хрисовуљи: *Село Серош са всеми заселки и са всеми међами*. Оновременици нису увек строго двојили село и заселак. Место Глобица, посед манастира Леснова, више пута се јавља као заселак, али у истој исправи Стефана Душана забележено је и као заселак и као село.

О обиму заселака посредно сведоче и њихова имена. *Село у Брскове Простеније* пописано је са више заселака, а међу њима и *заселије му Селца*. Арханђеловском властелинству код Призрена припадало је село *Радеша са заселком Радешицом*.

Природно, заселак је потенцијално село. Има их са међама и посебним атаром, али мали број заселака имао је петнаест и више кућа. Слично *селишту* (в.) заселак је променљива правна категорија, те о њему не говори Душанов законик.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Село*, 88–103.

Р. Михаљчић

ЗАСТАВА – део ратничких знакова средњовековних владара. Припадала је регалијама дукљанских краљева и изреком (vexillum) се спомиње у писму папе Гргура VII (1077) дукљанском краљу Михаилу, коме је додељена у склопу признавања црквеног статуса (honor regni) Дукље; примање vexillum-а св. Петра највероватније је значило стављање дукљанске државе под папску заштиту, можда и ступање у вазални однос. Нешто раније (1075), папа је преко легата послао хрватском краљу владарске инсигније међу којима је била и застава.

Најраније представе застава које су довођене у везу са обредом владарске инвеституре у средњовековној Србији јављају се на раним ковањима српског новца типа матапана. О владарској застави постоји и кратка вест из 1282. године забележена у попису поклада Десе, сина краља Владислава („vexillum unum de zandato rubeo et bravo"). Наведени опис заставе „од црвене и плаве чоје" најстарији је податак о бојама једне српске заставе. На поморској карти (портолан) коју је око 1339. године сачинио Ангелино Дулцерт представљена је вињета града Скопља над којом је приказана застава која садржи жуто квадратно поље на којем је насликан црвени двоглави орао раширених крила, док је изнад копља заставе исписан назив државе (Seruja). Ово је био начин на који се у портоланима обележавала престоница и државни грб, тако да је на Дулцертовој карти највероватније приказана српска државна застава Душановог доба. У Хиландару је сачувана једна застава за коју се веровало да је Душанова, али постоје реалне сумње у њену аутентичност. По угледу на Византију, у Душановом царству владареву заставу носио је велики стегоноша који се помиње у члану 155 Душановог законика.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *Застава Стефана Душана над Скопљем год. 1339*, Гласник СНД 15–16 (1936); С. Станојевић, *Наше заставе у средњем веку*, Из наше прошлости I, Београд 1934, 79; Д. Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918*, Војни музеј, Пос. изд. VI, Београд 1983; Г. Томовић, *Поморска карта Ангелина Дулцерта из 1339. године*, ИЧ 19 (1972) 79–98; *Monumenta cartographica Jugoslaviae* II, Београд 1979, 46–50.

С. Марјановић-Душанић

ЗАСТАВИЦА (ЗАСТАВА) – у рукописној књизи орнаментално поље на почетку текста, поглавља или важније текстуалне целине. Изведена је у ширини читаве стране или једног ступца. Заједно са *минијатуром* (в.) и *иницијалом* (в.) чини илуминацију рукописа. Њоме се украшавају дела теолошке садржине, посебно богослужбене књиге, али и списи световног карактера. Израз заставица у значењу књижног украса је врло стар. У Мирослављевом јеванђељу (80-те године XII века) употребљава се глагол *заставити* у смислу илуминирати, украсити.

Током дугог временског периода омеђеног XIII и XVIII столећем заставице рукописа су најчешће образоване од симетрично преплетених трака или врежа. Већина таквих украса решена је сасвим једноставно – у виду ужета или простих линеарних

мотива. Орнаментална поља богатије илуминираних кодекса изведена су од сложенијих преплета. У већини случајева чине их кругови, једноструки или концентрични, каткад испресецани дијагоналама и луковима, са чворовима у средиштима, а распоређени у једном или више редова. Заставице могу да буду испуњене и траком која обликује мање или више сложене композиције сачињене од ромбова, дијагонала, лукова, чворова и плетеница. Ови преплети су организовани у правоугаона, квадратна, степенаста или потковичаста поља, понекад са празним простором за наслов, или су замишљени у виду схематизоване архитектонске композиције или као фронтисписи који запремају читаву страницу рукописа. Цртеж орнамената је израђен црним тушем, цинобером или сепијом. Преплетне траке и вреже су у већини случајева необојене, док су међупростори покривени плавом, жутом, зеленом, црвеном, љубичастом, мрком или црном бојом. Поједини детаљи или цртеж су понекад наглашени златом.

У XIII веку спорадично се изводе и заглавља испуњена тератолошким мотивима: симетрично распоређеним фантастичним животињама и птицама обухваћеним преплетним тракама.

Геометријско-биљна орнаментика с краја XIII и почетка наредног столећа чини прелаз ка раскошно украшеним заставицама из средине друге половине XIV века. Тада украсни мотиви добијају облике јасније организације те се образују два основна типа заглавља. За први, формиран под јаким утицајем оновремене и старије византијске рукописне орнаментике, карактеристичне су велике квадратне заставице рашчлањене врежама лозе на симетричне сегменте украшене стилизованим биљним мотивима. Орнаменти су сликани на златној основи густим бојама емаљног сјаја са белим рефлексима који истичу пластицитет облика. У средишта ових заглавља гдекад су уписани кружни, квадратни или четворолисни медаљони унутар којих је златом исписан наслов или насликан портрет аутора текста.

Други тип има специфичне геометријске облике особене за рукописну традицију Балкана, а посебно Србије. Унутар чврсто организованих правоугаоних поља компоновани су у разноликим комбинацијама низови једнаких геометријских преплета – чворова, концентричних кругова или укрштених ромбова. Споља на угловима су флорални украси а на средини горње стране је расцветани крст. Колорит ових заставица је заснован на злату, кобалт-плавој и зеленој боји, а каткад се на основи јављају и беле тачкице које су биле присутне и у рукописној орнаментици наредних столећа.

Заставица – Зборник житија светих, НББ

У кодексима XV века преовлађују заставице у облику правоугаоника, квадрата или пилона, образоване од чврсто организованих геометријских облика прецизног цртежа изведеног помоћу шестара и лењира, а потом колорисаног чистим бојама. Највише домете овако замишљена илуминација досегла је у раскошним заставицама рукописа Владислава Граматика. Њихове површине, омеђене наглашеним оквиром, покривају сплетови врежа који, зракасто се ширећи из средишта, образују сложене схеме са розетом, крстом, ромбом или дијагоналама у основи. У угловима преплет ствара чворове или срцолике сегменте са биљним мотивима. Углови заставица споља су истакнути флоралним орнаментима, над средишњим делом њихових горњих ивица је цвет или преплет у облику крста, док је уз бочну страну, дуж десне маргине, изведена стилизована биљка.

Током турске владавине није у илуминацији српских рукописа створен посебан стил. Привржени традицији илуминатори књига XVI и XVII века изводе заставице у духу геометријско-биљног стила старијих рукописа. Преовлађују преплети кругова, ромбова, лукова и дијагонала, чворови и плетенице, као и биљни мотиви – таласаста гранчица у чијим су волутама цветови и листови или врежа која се грана из вазе или стилизоване људске главе приказане у средишту орнаменталног поља. Заставице су сведене на цртеже, или су колорисане бојама познатим из претходног периода.

За ово раздобље карактеристична су и правоугаона заглавља испуњена флоралним орнаментима са средишњим четворолисним, бадемастим или кружним медаљоном унутар којег су представљени светитељи. Овакав тип заставице, чији је родоначелник био знаменити писар и илуминатор XVI века поп Јован из Кратова, обједињује елементе тадашњег уметничког стваралаштва, тековине византијског минијатурног сликарства и утицаје исламске уметности, посебно испољене у биљном украсу.

Орнаментика рукописних књига је утицала на уметничку опрему издања старих српских штампарија, али су и штампане књиге XVI и XVII века имале утицаја на заставице и иницијале рукописа, који су каткад опонашали графички поступак и украс.

Током XVIII столећа упоредо са штампаном књигом трајала је и скромна огрубела орнаментика рукописних кодекса, која се по својим мотивима и колориту све више утапала у фолклорни израз.

ЛИТЕРАТУРА: S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950; V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, Radovi ND BiH VII–3 (1957); В. Мошин, *Орнаментика неовизантиског и балканског стила*, Godišnjak ND BiH I–1 (1957); Љ. Васиљев, *Каталог изложбе копија орнаментике српских средњовековних ћириличних рукописа XIII–XVI века*, Београд 1980; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983.

З. Ракић

ЗБОР (**сьборь, съборь, зборь**) – **1.** Полазећи од општег значења – групе људи сабраних на једном месту, термин је у средњовековним текстовима служио за означавање различитих састанака и скупова. Збор је могао значити скуп становника села, сазваних да чују неко обавештење или заповест власти, а могао је бити назив трајне институције са одређеним делокругом и правилима рада, као што је био случај са црквеним и државним саборима. Судећи по једној повељи (1254) термином *сабор* се могло означити и место трговања (**и да имь се не везьметь кумерекь ни никире данье ни вь граде ни на сьборе ни вь селѣхь купьцемь ни на мосте ни на рѣкахь ни на путехь**). Поред легалних скупова термином *збор* су означавани и незаконита удруживања, завере и превратнички скупови (в. *себров збор*).

У старим српским текстовима реч се јавља у два различита облика, једном који је полазио од етимологије (**сьборь**) и другом који се ослањао на изговор (**зборь**). Скупови исте врсте називани су час једним час другим термином, а има докумената као што је Светоарханђеловска хрисовуља у којој је исти сабор називан прво *збор*, а затим *богосабрани свети сабор* (**с'борь**). Ређе су коришћене речи **сьбранпе** или **сьньмь**, а у литерарним споменицима и **синклить**, преузета из византијске терминологије, где је означавала сенат.

Сам назив или употребљени облик речи не показују о каквом је скупу реч, то се мора закључити на основу ширег контекста. Упозорено је на то да су се разлике ипак осећале, како показује једно место из превода беседе светог Јована Златоустог, где је за некакав скуп речено да није *сабор* него *санмиште* (**то сьборь нѣсть, нь сьньмиште**). Прво је очигледно озбиљан и достојанствен скуп, друго више налик на место где се трговало. На представе о саборима код Срба морали су деловати васељенски сабори, познати из најстаријих превода богослужбених и поучних текстова. Васељенски сабори су обликовали приказе српских сабора на фрескама. Скупови обележавани именом сабора нису познати у једнакој мери јер се веома разликују трагови које су оставили у историјским изворима.

2. Најважнији су били *државни сабори*, који су се развили из племенских скупова наоружаних ратника, а после покрштавања и под утицајем обласних црквених скупова. Од краја VIII па до краја XV века, постојало је више српских држава са различитим степеном суверенитета, са друштвом под утицајем различитих идеологија и црква и са посебним саборима. Током IX и X века на саборима српских кнежевина: Србије, Паганије, Захумља, Травуније и Дукље, бирани су и увођени у достојанство њихови владари из владарских родова, а у свему томе видно место припадало је *жупанима* (в.). У XI и првој половини XII века на саборима Дукљанске државе (краљевине пре 1077), која је обухватала Дукљу, Далмацију, Травунију и Захумље, а повремено можда Рашку и Босну, имају право да учествују сви наоружани ратници, али се посебно издвајају магнати. На овим саборима бирају се и крунишу владари, учвршћује се црквена и државна организација.

У подељеној кнежевини Србији – на државу Босну и државу Рашку – одржавани су посебни сабори, различити по саставу и по утицају на државне послове. Пошто је Рашка у другој половини XII века окупила све српске земље, изузев Босне, то се за њу све чвршће везује појам Србије. На државним саборима већ од времена Стефана Немање, редовно учествују два сталежа – племство и свештенство, али пошто је Српска црква постала аутокефална 1219. године, са израженим националним и државним компонентама, она није могла бити у опозицији према владару и држави, па чак ни према племству. Владалачка власт је у Србији по правилу била снажна, што се одражавало на рад сабора, а и на ограничен утицај сабора на државне послове.

Снажна владалачка власт упутила је Николу Радојчића да закључи да српски државни сабори „по свом кругу рада и по свом односу према владару (они) показују много сличности с византијским дворјанским и чиновничким састанцима, свечаним скуповима, који су били постали више симболични неголи стварни претставници народа". За разлику од њега, Теодор Тарановски истиче „изричито сталешки карактер српских сабора", који се не може поредити са свечаним скуповима на двору византијских царева. Средњовековни писци могли су „сликати српске саборе бојама из византијског церемонијала, али се под тим бојама крила сасвим друга невизантијска садржина". Оштро размимоилажење двојице угледних научника, када је реч о карактеру државних сабора, неупоредиво је мање када је у питању сазивање и учествовање на сабору, као и о предметима који су изношени пред сабор. Иницијатива за сазивање државних сабора редовно припада владару. Он је позивао племство, по потреби властелу велику и малу, а на његов подстицај, поглавар Српске цркве, архиепископ, касније патријарх, позивао је високе представнике Цркве: митрополите, епископе, *велике* игумане и најугледније монахе – *старце*. Сабор се по правилу састајао: 1. Приликом званичног увођења владара у достојанство, крунисања за краља или цара, званичног проглашавања наследника престола, као и добровољног владаревог силаска с престола; 2. Приликом избора и освећења српског архиепископа, касније патријарха (1346); 3. Када су доношени законици с важношћу за целу државу (Душанов законик 1349. и 1354); 4. Када је доношена општа потврда свих стечених појединачних привилегија; 5. Када је требало повести рат против јеретика, као у доба Стефана Немање; 6. Приликом наглих промена у унутрашњој и спољнополитичкој оријентацији, а посебно код проширивања или сужавања државног суверенитета, као што су уздизање „краљевства" на „царство" или пак прихватање вазалних обавеза према Турцима; 7. Када је требало прослављати династију и владара, канонизацијом преминулих владара и оснивањем или освећењем владарских маузолеја (Студеница, Сопоћани, Бањска, Дечани, Св. арханђели, Раваница, Манасија).

Српски државни сабори, као најстарија установа српске државности, нису имали ни сталан број учесника нити стално место одржавања. Сабори су се нешто чешће окупљали у *столном месту*, као што су Рас за време Стефана Немање и Скопље у доба цара Душана, или у близини столног места (Дежево), исто тако и у седиштима Српске цркве – у Жичи и Пећи. За место окупљања одређиван је и владарев двор: Брњаци краљице Јелене, Дебрц краља Драгутина и Сврчин краља Душана. У случају потребе, сабори су одржавани у местима где се налазио владар са већим делом властеле, као што су бојно поље после битке код Велбужда (1330) или велики град Сер (1354), а у случају опасности, безбедниjа места као што су Сребрница на Руднику за време деспота Стефана Лазаревића или Подунавље у доба деспота Ђурђа Бранковића.

У раду сабора редовно учествује владар, његова супруга или мајка, ако је неожењен и престолонаследник, уколико га има, најистакнутији представници цркве и властеле. Понекад се од властеле посебно помињу чланови централне управе, казнаци и тепчије, које после проглашења царства потискују протовестијари, логотети и велики челници, затим, најистакнутији дворани: слуге и ставилци, као и најважнији војни заповедници – војводе. Свакако су од властеле позивани владареви намесници у појединим областима и крајиштима, господари великих баштина и *држава*, који се у изворима помињу као бољари, благородни, велможе или силни. Међу њима је било и владаревих рођака, ближих и даљих. У редовним приликама сви су учесници сабора позивани писменим путем. Њихов број није био превелик. Приликом избора и увођења у достојанство архиепископа Никодима (1317) могло је бити присутно 14 епископа, 14 великих игумана и можда која десетина стараца, који сви скупа чине црквени део српског државног сабора. Број властеле је по свој прилици неколико пута већи и то је *сав сабор српске земље* или *отачаства*. На саборима

су сви учесници седели за *трпезом*, према важећој хијерархији. За властелу је редослед у хијерархији одређивао владар, а за високе представнике цркве архиепископ или патријарх. Према одредбама хрисовуље манастира Св. арханђела код Призрена, игумани Бањске, Дечана и Св. арханђела, седели су *на сабору на посебној трпези са игуманима Забрдским*, односно са игуманима Студенице, Милешеве и Сопоћана. У хијерархијском погледу *сатрпезници* су истог или сличног ранга.

Пре него што би нека одлука била донета и прихваћена, владар је био обавезан да се договара (*зговори*) са учесницима сабора, па је у том циљу непосредно разговарао са најистакнутијим члановима сабора, од којих је добијао корисне савете и информације. После договора и начелног пристанка, владар би саопштио своју одлуку (*повеленије*) сабору, која се морала спровести у дело.

Распад Српског царства прекинуо је за извесно време одржавање државних сабора, али их није укинуо. Чим су се политичке прилике донекле средиле, рад државних сабора обновио је кнез Лазар у својој држави са ограниченим политичким утицајем. У науци није до сада упозорено да су постојали посебни државни сабори у областима Вука Бранковића, Балшића, краља Марка и браће Драгаш (Дејановића). Тако нешто није било ни могуће без званичних представника Српске цркве, која је прихватила кнеза Лазара као наследника Немањића. После погибије кнеза Лазара (1389) његови наследници су наставили да сазивају државне саборе на којима су бирани српски патријарси, доношене одлуке о наглим променама у спољној политици и сужавању државног суверенитета, али исто тако и када је требало прославити неку велику свечаност, као што је пунолетство Стефана Лазаревића или освећење његове задужбине – манастира Манасије. Са прослављањем великих свечаности остваривани су крупни политички циљеви, који су се сводили на јачање и учвршћивање владалачке власти. На саборима су властели враћани неправедно одузети земљопоседи, док је на сабору који је одржан у Сребрници на Руднику уведен у достојанство наследник деспота Стефана, *млади господин* Ђурађ Вуковић (Бранковић). Сабори су сазивани, не само у доба Стефана Лазаревића, већ и у доба Ђурђа Бранковића, све до пада Српске деспотовине под власт Турака, са сличним компетенцијама као и у доба Немањића.

Владарима је у раду помагао посебан владарски савет. Ово тело се лакше и брже окупљало на двору и на њему су доношене неодложне одлуке које је наметала свакодневна политичка пракса. Одлуку је лично доносио владар а не савет као посебно тело.

Поред српских државних сабора, постојали су и сабори привремено издвојених области, као што су биле области краља Драгутина и краљице Јелене. Свака од поменутих области имала је самосталну управу, а такође и свој сабор, који није стајао ни у каквом посредном или непосредном односу према сабору „главне" српске области, којом је владао краљ Милутин. Једина спона између једних и других ишла је преко високих представника Српске цркве. Постојање оваквих сабора упућује на закључак да су постојали посебни сабори у старим српским областима, као што су Хумска земља и Травунија, али се о њима још мање зна него о саборима у Дукљи.

3. Српска аутокефална црква (1219) имала је развијену црквену организацију, примерену Васељенској цркви. Саборност у раду остваривана је у свим њеним деловима и на свим нивоима. Без саборности не може се ни замислити Српска православна црква. После стицања аутокефалности архиепископ Сава је често сазивао *црквене саборе*, на којима су били присутни епископи *са преподобним оцима*, с циљем да што боље организује Цркву и учврсти православље. У намери да се оствари ово последње, сазивани су и *велики сабори*, на којима су поред епископа присутни „велики игумани и часни монаси, попови и ђакони и сав народ Христоименитих људи", краће речено клирици и лаици, односно свештенство и народ. Били су ово црквено-народни сабори највишег нивоа који су се од државних сабора разликовали, како по саставу, тако и по тематици којом се баве, док се сличност између њих огледа у мешовитом саставу. Они ће се одржати и добити у значају после пропасти Српске деспотовине. Српски архиепископ, касније патријарх, одређивао је ко ће све од представника високог свештенства учествовати на државним саборима. То су по правилу били епископи, односно митрополити, игумани и најугледнији монаси.

Свака угледнија црква, односно манастир, која је седиште патријарха, архиепископа, митрополита, епископа или игумана, има посебан сабор. Када у одлучивању и чинодејствовању учествују искључиво монаси, односно највиши представници Цркве, онда је то био *богосабрани свети сабор*. У изворима се и оваква врста скупа назива једноставно *збор*, што је, опет, зависило од врсте одлуке коју доноси. На основу наредбе патријарха Јоаникија и *свега збора*, наредио је цар Душан: *да седа игуман Светога Стефана и Пандократоров и Архангелов на збору на посебној трпези са игуманима Забрдским*. У зависности од врсте послова које треба обавити у раду сабора *Велике Цркве Српске Патријаршије* поред клирика понекад учествују и лаици. Патријарх Никодим (1450) посаветовао се *са сабором Дома Спасова, с калуђерима и властелом*, па је одлучио шта све треба да се даје келији Св. Саве у Кареји. Две деценије раније (1430) у присуству лаика, митрополит зетски Јефтимије судио је *са збором* у једном спору око баштинских поседа. Лаика није било у *сабору Свете Горе* и *сабору дома свете Богородице Хиландарске* нити у саборима осталих манастира.

После пада српских земаља под власт Турака нису се више могли окупљати српски државни сабори, али су зато њихову улогу постепено преузимали велики црквено-народни сабори, чији је оснивач био св. Сава.

4. Државни сабор у Босни представља најважнију установу босанске државе у XIV и XV веку. Помиње се под називом *станак* (в.) или *збор*, посредно као *сва Босна*, *Босна*, *сав русаг босански*, *сав русаг*, а у изворима се користе и други изрази под којима се подразумева станак, односно сабор. На станку присуствује искључиво племство, без представника цркве босанске (в. *патарени*), православног или католичког свештенства. Међу сталним учесницима станка помињу се владар, односно бан или краљ, његова супруга, владарева мајка, затим велможе и остала властела. С временом је утицај велможа постао одлучујући на рад сабора. Без сагласности *русашке господе* није могла бити донета ниједна ваљана одлука. Станак се обично састајао у близини владаревог пребивалишта или двора, као што су Бобовац, Миле, Милодраж, касније Јајце, али и на другим местима. Иницијатива за сазивање станка припадала је у начелу владару, али у немирним временима иницијативу су преузимала *русашка господа* без владареве сагласности.

Утицај станка на целокупну државну политику био је велик, укључујући и избор владара. О томе ко ће бити владар Босне, одлучивало се на станку. Владар је редовно биран из једног властеоског рода (Котроманића), али су се приликом избора личности укрштала начела сениората, примогенитуре и политичког опортунитета. Босанској властели није увек одговарало да на престолу седи личност од ауторитета. После смрти краља Твртка I Котроманића, најмоћнијег босанског владара, за наследника није изабран његов син, већ брат од стрица, Стефан Дабиша, човек у поодмаклим годинама и без већег утицаја. Када је Дабиша преминуо 1395. године, босанска властела није изабрала новог краља, већ је на престолу оставила његову удовицу Јелену, док је то одговарало интересима велможа (1398). У периоду од 1391. до 1421. године по жељи властеле и станка на престолу се сменило шест краљева. Био је то уједно и период највећег утицаја станка на унутрашњу и спољну политику државе, али и период највећег утицаја обласних господара, међу којима су се истакли Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић и Павле Раденовић.

Станак је имао широке надлежности у чувању стечених баштинских права властеле и велможа као и у потврђивању новостечених баштина. Без сагласности станка ниједном се угледном властелину није могла одузети баштина. Био је то основни разлог због чега је властела поштовала и чувала установу станка, чак и у периодима највећих међусобних сукоба. Босански краљеви су уз сагласност станка, односно уз пристанак *властеле и велможа* давали Дубровчанима делове државне територије у баштину, а конкретно Сланско приморје и Конавле, које су већ отуђили обласни господари.

На станку су доношене одлуке и о вођењу спољне политике, о рату или миру са неком суседном државом, односно аутономним градом какав је био Дубровник, о чему су сачувана бројна обавештења. Када се краљевска власт стабилизовала за време Твртка II Твртковића и његових наследника, станак се све више бавио спољнополитичком проблематиком и изглађивањем унутрашњих сукоба. За ово последње било је много разлога, пошто су се завађене стране, краљ и обласни господари, разрачунавали не само на бојном пољу, већ и на станку. Уз сва међусобна разрачунавања и велику самосталност властеле и обласних господара, станак је представљао такву установу која је спречавала потпун распад босанске државе и гашење босанске државности кроз цео средњи век.

5. Скупови становника у оквиру појединих жупа сигурно су посведочени, али се веома мало зна о њиховим надлежностима, учесницима и начину рада. Назив *збор* за скупштине те врсте морао је бити познат од најстаријих времена јер га налазимо не само у жупама у суседству приморских градова и на острвима која су сразмерно рано изашла из склопа српске државе (Ластово, Мљет), него и на територијама градских дистриката и острвима која су одвајкада припадала граду Дубровнику (Колочеп, Лопуд). Ови зборови на градским територијама су нешто боље познати, али тешко да могу бити репрезентативни за све скупове ове врсте.

С разлогом су ови зборови окарактерисани као „пасивни сељачки скупови, сазивани од дубровачких чиновника због суђења да се на њима констатују крађе стоке и потрице, објаве владине заповести, позове у рат момчад способна за оружје, објави наступање мира, забрани примање туђих бегунаца и др." (Константин Јиречек). Пасивну улогу је потенцирао управни систем у коме је врло мало места остајало за локалну самоуправу, понајвише у примени начела колективне одговорности која се у почетку практиковала у оквиру жупе. Отуда је назив *жупе* (çoppa, joppa) употребљаван и за острва (на Колочепу 1347: sbor non sit çoppe in prejudicium) и за мање предеоне целине као што су Ријека, Затон, Шумет, а не само за праве жупе као што су биле Жрновница или Слано (Сланско приморје). У споровима са власницима оштећених имања жупе су узимале адвокате (advocatus çoppe Breni), који би у поступку бранили све становнике обухваћене колективном одговорношћу. То је неоспорно доприносило чувању оквира *жупе* (в.) и испуњавало збор значајном функцијом, али с временом, захваљујући бољој насељености, оквири колективне одговорности су сужавани на *казначине* (в.) и атаре појединих села.

Жупски зборови су имали знатнију функцију код територија које су касно дошле под дубровачку власт. У Конавлима је на збору узимана заклетва верности поданика, ту је проглашавана амнестија после побуне, ту су објављиване све промене које је нова власт уводила, ту су сакупљане информације важне за парничења са суседима (в. *станак*), објављиване *вражде* (в.), спровођене истраге и сл. На примеру Конавала се види како се збор није развио у институцију која би радила трајно по одређеној процедури и имала своје органе.

На суседним територијама Требиња и Драчевице такође се спомињу зборови, који су се развијали у друкчијим околностима. У периоду централизације и завођења униформног уређења изразитог у време Душана, који је на положаје војвода и кефалија, управника области и жупа, постављао и упућивао своје људе од поверења, није било услова за развој органа у којима би се испољавала локална самоуправа. У време слабљења централне власти и смењивања господара, тако честих у другој половини XIV века, локално племство добија већи утицај, долази често на места регионалних или локалних функционера, ствара институционалну подлогу за одржавање и јачање своје власти.

У Требињу су се до првих деценија XV века развили локални органи власти до те мере да су се Дубровчани поред великаша и господара територије почели и њима обраћати. У лето 1420. жале се требињском збору *због нанетих штета и због скупова уперених против Дубровника* (agrauando nos ad sborum Tribigne pro damnis nostratis illatis et pro his congregationibus contra nos factis). О неким функцијама тога збора сазнаје се 1430. када су Дубровчани тражили од војводе Радоја Љубишића и властеле требињске *да се сазове збор и објави проглас*, што ће реципрочно и Дубровчани учинити (debeat fieri sbor et cridam). Реч је била о објави да поданици једне стране неће нападати нити наносити штету поданицима друге стране. Збор као институција одржао се све до пада босанске државе, јер је остао податак из марта 1463. о двојици посланика *од стране властеле и збора Требиња* (ex parte nobilium et sbori de Tribigne), који су тражили уточиште у Дубровнику.

Једно српско писмо из 1399. не спомиње збор, али је упућено *властелем и кметићем трибињсцијем и конавалсцијем*, као одговор на њихово писмо, што подразумева неку заједницу обеју жупа. То није једини податак о скуповима више жупа. У Дубровнику се у јесен 1422. знало да *они из Драчевице, Требиња и Конавала праве неки збор* (fanno certo sboro). О таквим скуповима иначе ништа није познато. Управна јединица састављена од споменуте три жупе постојала је још за власти Немањића, па и неко време доцније под Твртком I.

Развојни пут жупских зборова подсећа на градске скупштине: док је на челу био представник јаке централне власти сви су се окупљали на позив звона, а кад је власт владаревих намесника ограничена,

претежан утицај су добила *већа* која се с временом затварају и искључују пук из јавних послова и служби (в. *патрицијат*). И у жупама је несумњива превласт локалног племства, иако не знамо које је све органе имао требињски збор и да ли је утицао на избор господаревог намесника. Колико је оправдано да се постави то питање показује случај Паштровића, који су имали збор као сталну институцију са својим органима: *судијом и властелом*, састављеном од представника угледних породица (с временом се број усталио на 12 *племена*). И у Пољичкој жупи збор је имао своје биране часнике. Са зборовима ове врсте доводе се у везу топоними Збориште или Зборна главица и камене столице откривене на више места.

Зборови по жупама са својим органима и службама имали су важну улогу у процесима друштвене диференцијације касног средњег века и утицали су на продубљивање поделе и разграничење између *властеле и кметића* по терминологији дубровачких писама из 1395. и 1399. (в. *баштићи*, в. *властеличићи*, в. *дедићи*, в. *племство*). При томе није најбитније било окупљање на зборовима ради обавештавања и извршавања налога власти, већ трајна организација са функцијама и службама. Они који су бирани и којима су дужности повераване звали су се властела и чинили су масовну основу ситног племства.

6. Називом *збор* обележавани су и неки други скупови, пре свега они по селима о којима је остало прилично појединачних помена, али не и информација о саставу и начину рада. Умногоме су личили на жупске зборове, од којих их није увек лако разликовати, јер сеоска насеља нису била збијена, већ су куће биле растурене по целом атару. Из сачуваних података се види да је колективна одговорност и ту имала значајну улогу: на зборовима су започињале истраге, пријављиване штете, проглашаване крви, али су, исто тако, обнародоване купопродаје, распоређивани терети, разглашавани налози виших власти и сл. Уколико је ужи био територијални оквир са кога су се људи окупљали на збору утолико су јаче потенциране судске функције, утолико су зборови били више заокупљени локалним пословима.

Термином збор обележавани су и скупови влашких катуна. Није познато колики им је био делокруг и какав начин рада. Једна погодба, записана у дубровачкој канцеларији 1398, показује да се Дубровчанин, коме је отета кобила, обраћао *збору катуна* Матаруга, да је пред збором хтео да докаже да су двојица катунара крива и да је унапред прихватао пресуду збора. Да ли је збор овде судска инстанца због тога што су оптужена била два катунара или је суђење пред збором редован поступак у влашкој средини? Има узгредних помена пресуда које су доносили катунари у којима нема речи о збору.

Збор је имао значајну улогу у суђењу у рударским општинама. У уводу Закона о рудницима, који је деспот Стефан потврдио 1412, излаже се како по доласку деспотовом у Ново Брдо *и сабра се вас сабор градски и поискаше од господства ми да им учиньу закон о рупах што су имали за првих господ и светопочившаго ми господина родитеља кнеза Лазара*, на што је деспот образовао комисију од 24 човека из рударских места која је извршила кодификацију рударског права. У завршном делу истог закона, у одељцима који се тичу само Новог Брда и његовог уређења, прописује се да војвода и кнез суде о малим предметима вредним литру сребра, а да *за баштине и за ине големе работе да иде кнез с протопопом кон војводе и с пургари и добри људи који се находе у месту да суде саборно*. Аналогно се прописује и за специфично рударске парнице: *да суде цариници и урбарари што су мале работе и дробни судови, а што је за делове и за ине големе работе да иду цариници и урбарари да им суде саборно по закону*. Саборно се, дакле, судило и у обичним имовинским и у специфично рударским споровима, али сабор није био једнаког састава. У првом случају то је судијско тело од око 20 људи (војвода, кнез, протопопа, 12 пургара, 4 добра човека, судећи по члану XVIII), у другом масовни скуп свих рудара којим су руководили цариници и урбурари. Потврду за судске функције збора рударске општине налазимо и у тестаменту Дубровчанина који записује да има делове *у сукобу са суседним окном* (a crego orti X et terzo), *на збору 4 орта* (a sboro orti IIII) *и код царинока* два дела (ancora azo a zaranich pari II). Збор је очигледно инстанца која одлучује о деловима тих јама.

О раду рударског збора познати су само подаци турских извора. У турском периоду збор се састајао сваке суботе, руковођење је прешло на кнеза, затим кадију и емина, а поред суђења у споровима међу окнима, међу дружинама гварака или појединцима, збор је именовао *хутмане* и *шафаре* (в. *рудари*), а

изгледа и пургаре, расправљао о њиховом раду и о техничким проблемима.

Збор је, као што је споменуто, и место трговања и у том значењу је, по свој прилици, идентичан са *панаћуром* (в.). И у каснијим временима саборима су називани народни скупови код цркава о великим празницима или другим свечаним приликама.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*, XVI–XXXI; С. Новаковић, *Законски споменици*, 417, 474, 480, 683, 697; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 201.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 167–197; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 81; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1959) 151–185 (= *Немирно Поморје XV века*, 105–149); В. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњега века*, ЗРВИ 10 (1967) 131–148; Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана*, Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, изд. САНУ, Београд 1975, 25–61; С. Ћирковић, *Сьборь, Прилог историји сталешких скупштина код Јужних Словена* (= *Работници, војници, духовници*, 336–340); Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем веку*, Београд 1998, 253–266.

С. Ћирковић (1, 5, 6)
М. Благојевић (2, 3, 4)

ЗБОРНИК – тип средњовековне књиге која садржи више од једног састава. Ти састави представљају самостална дела која се понекад могу наћи и у другим врстама рукописних књига. Зборници могу имати постојан, релативно постојан и непостојан састав. Зборници за које се узима да имају постојан састав садрже дела једног писца, или се састави односе на једну тему. Такви су нпр. зборник са делима св. Јефрема Сирина (Паренесис Јефрема Сирина), Слова о испосништву Исака Сирина, Монашка правила Василија Великог, Андријанти Јована Златоустог (садржи 31 слово о статуама), Пандекте Никона Црногорца, Златоуст и Златоструј. Ова два последња поменута зборника садрже, осим слова Јована Златоустог, и дела других аутора. Од XIV века у српској средини формирају се зборници у чији састав улазе дела црквених отаца – претеча исихазма, као и зборници са делима писаца-исихаста. Оригинална дела средњовековне српске књижевности групишу се у посебне зборнике; тако је, преписујући у времену између 1370. и 1375. године, тахамонах Марко укључио у свој рукопис Доментијаново *Житије светога Симеона*, Теодосијево *Житије светога Саве* и *Похвалу светом Симеону и светом Сави*, као и Савин *Хиландарски типик* (рукопис бр. 17 Народне библиотеке у Београду). Посебну врсту зборника чине тзв. *србљаци* (в.), у чији састав улазе службе светим Србима; понекад се у овим зборницима могу наћи и српска житија. Најстарији сачувани *србљаци* потичу из XV века. Зборници поучног карактера су: Изборник, Пчела, Златаја чеп (златни ланац).

Зборници релативно постојаног састава усклађени су са распоредом покретних и непокретних празника који се прослављају током црквене године. То су: синаксари, синаксари триода, панегирици, чти-минеји итд.

Зборници непостојаног састава су зборници мешовитог састава. Такав зборник зависи од жеља, интереса и потреба свога састављача, преписивача или наручиоца. Овакви зборници намењени су, најчешће, личној употреби а немају употребну литургијску вредност. У зборнике мешовитог састава могу ући житија, хронике и летописи, хомилетички састави, догматско-полемичка дела, апокрифни састави. Један од зборника таквог састава је *Зборник попа Драгоља* из треће четвртине XIII века, који садржи разноврсне саставе: тумачења, апокрифне молитве, старозаветне апокрифе, изреке, слова светих отаца, изводе из Златоструја итд. Познати су и зборници Владислава Граматика писани 1456, 1469, 1473. и 1479. године.

Зборници мешовитог састава налазе се међу старим српским штампаним књигама. Тако је Божидар Вуковић у Венецији штампао зборнике око 1520. и 1536. године; Виђенцо Вуковић штампао је један зборник 1547. године; Јаков од Камене Реке – 1566. и Антоније Рампацето – 1597. године.

ЛИТЕРАТУРА: П. Срећковић, *Зборник попа Драгоља. Садржина и пророштва*, Споменик СКА 5 (1890); Д. Богдановић, *Српска прерада Козмине беседе у Зборнику попа Драгоља*, Balcanica 7 (1976) 61–90; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *„Русизми" у Зборнику попа Драгоља*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 129–132; Б. Јовановић-Стипчевић, *О зимама и коледама у Зборнику попа Драгоља*, Археографски прилози 2 (1980) 153–165; А. Милтенова, *Към литературната история и типология на сборниците със смесено съдържание*, Старобългарска литература 7 (1980) 22–36; А. Милтенова, *Апокрифни произведения в манастирските сборници (Постановка на въпроса)*, Кирило-Методиевски студии 3, София 1986, 262–275; К. Иванова, *Агиографско-хомилетичните сборници с устойчив състав в южнославянските литератури*, Cyrillomethodianum 5 (1981) 11–21; W. Veder, *Elementary compilation in Slavic*, Cyrillomethodianum 5 (1981) 49–66; Р. Маринковић, *Витешки романи у рукописним зборницима у српској средњовековној књижевности*, Cyrillomethodianum 5 (1981) 67–81; R. Pope, *Hilandar № 485 as a Sbornik and the Principles According to which it was Compiled*, Cyrillomethodianum 5 (1981) 146–160; М. Икону, *Горички зборник – порекло, садржај о космографији*, Cyrillomethodianum 5 (1981) 161–165; R. Picchio, *Compilation and Composition: Two Levels of Autorship in the Ortodox Slavic Tradition*, Cyrillomethodianum 5 (1981) 1–4; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 32–42; К. Иванова, *Класификация, типология и каталогизация на някои типови сборници в балканската славянска ръкописна традиция*, Славянска палеография и дипломатика 2 (София 1985) 173– 182; А. Милтенова, *Към методиката на изучаване на сборниците със смесено съдържание в старите южнославянските литератури*, Studia slavica mediaevalia et humanistica Ricardo Picchio dicta II, Roma 1986, 517–526; М. Лазић, *Исихазам ресавских рукописа*, Археографски прилози 8 (1986) 63–105; Д. Богдановић – А. Милтенова, *Апокрифния сборник от манастира Савина от XIV в. в сравнение с други подобни южнославянски ръкописи*, Археографски прилози 9 (1987) 7–30.

Т. Суботин-Голубовић

ЗВЕЗДИЦА в. *Сасуди*.

ЗВЕРИ – Поред дивљачи у средњовековним српским земљама био је присутан и велики број *звери*, које су оставиле трага у изворима посредством топономастике. Највећи број топонима у повељама носи називе по вуковима, који су били велика напаст у средњем веку. У повељама се сусрећу село Влчје, Влчја планина, Вуков поток, Вучевска река, Вучија клет, Влчји Грм, Вучитрн. Медвед, данас ретка звер, у средњем веку је био распрострањен широм Балкана. У повељама се помињу топоними: Медвеђа глава, Мечија стена, Медвеђи дол, Мечији хлеб, Медвеђа пољана. Исти је случај и са лисицом, о чијем присуству сведоче топоними: Лисац, Лисичије равни, Лисичићи. Све звери су ловљене због крзна, али и да би се локално становништво, посебно сеоско, ослободило напасти. Посебан проблем су представљали чопори вукова, што се види и из потресног исказа старца Исаије о стању у српским земљама после Маричке битке. Вукови, пси луталице и лисице били су нарочито опасни и због чињенице да су били главни преносиоци беснила.

У средњем веку су разне врсте дивљачи и звери припитомљаване и дресиране. Стефан Немања је 1189. у Нишу поклонио Фридриху I Барбароси шест морских паса, једног припитомљеног дивљег вепра и три јелена. Краљ Андрија је Стефану Првовенчаном поклонио *туре и турице*. А 1455. кнез Вукашин из Босне поклонио је припитомљеног медведа дубровачком грађанину Марину Ђорђићу.

ИЗВОРИ: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 2–5; Ђ. Даничић, *Хрисовуља краља Стефана потоњег цара Трескавцу*, Гласник ДСС 13 (1861) 372; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана, којом оснива манастир Светих Арханђела Михаила и Гаврила у Призрену*, Гласник ДСС 15 (1862) 275, 284; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 43, бр. 494; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 65–67, 130, 264.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 6–8; II, 288–290; Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

С. Мишић

ЗВОНИК-КУЛА – здање у чијем се највишем делу налази простор где су окачена звона. У старословенском језику назива се **стльпь** или **пирьгь** као и остале куле које нису биле звоници. У српским средњовековним манастирима две или једна

кула налазе се на прочељима појединих цркава, или једна над улазима у манастире. Нису познати разлози који су одређивали њихово место у *манастирском комплексу* (в.). Већина кула је делимично срушена, неке и потпуно, а све постојеће су касније поправљане. У историјским изворима ретко се помињу њихова изградња и ктитор. Изузеци су кула-звоник над улазом у манастир Дечане и кула пред спољном припратом у Пећкој патријаршији, обе из око 1300. године.

Двојне куле уз западни део цркве грађене су од последњих деценија XII века до половине XIV столећа, а једна у осовини прочеља од 1230. године до касног средњег века, али тада у сведеном облику. Над улазима у манастире познате су кула у Студеници (1230) и у Дечанима (1330). Све куле у Србији су четвороугаоне, а у облицима и начину обраде пратиле су правце којима се кретала српска архитектура.

Прве сигурно датиране су двојне куле-звоници озидане 1172. године истовремено са црквом Немањиног манастира Св. Ђорђа у Расу. И неки од најстаријих манастира у Србији имају по две куле на западној страни цркве, дозидане уз њу заједно са спољном припратом или предворјем (Св. Богородица и Св. Никола у Топлици, Св. Петар у Бијелом Пољу, Св. Ђорђе у Будимљи). Њих су основали или обновили у другој половини XII и почетком XIII века Стефан Немања, његов брат Мирослав и синовац Првослав, владари појединих делова српске земље. Време градње кула одређено је посредним путем, тако да није сасвим поуздано. Из истог периода, на подручју српске државе, са двојним звоницима су катедрала Св. Трипуна у Котору и бенедиктинска опатија Св. Марије на Мљету. Манастире Св. Ђорђа у Будимљи и Св. Николе у Топлици одредио је свети Сава 1220. године за епископска седишта, а Св. Петар у Бијелом Пољу је то постао 1252. Двојни звоници су ретки у каснијем периоду. Вероватно су постојали уз Богородичину цркву епископског манастира у Хвосну почетком XIII века, а имају их гробна црква краља Милутина у Бањској (1316) и задужбина деспота Михаила у Доњој Каменици (1335).

По једна кула-звоник на средини, испред истовремене спољне припрате, дозидана је у Жичи (1230), Сопоћанима (око 1300) и Пећкој патријаршији (1300). У Богородици Љевишкој је изграђена изнад спољне припрате, заједно са црквом (1307). У другој половини XIV века, можда и у доба Деспотовине, неке цркве имају звонике изнад припрате (Грачаница, Лазарица), и та пракса се одржала и касније.

Кула са спољном припратом у Жичи, средишту прве Српске архиепископије, настала је по замисли светог Саве. Простор на првом спрату можда је била његова келија, а на другом се налази капела. Приступ келији једино је био могућ из капеле, која је функционално била везана за цркву преко катихумене а коју је, према Теодосију, користио свети Сава. Његов монашки узор био је Сава Јерусалимски, а он је у својој лаври имао келију у кули, ходником спојену са црквом. На зидовима жичке капеле, поред осталог, представљени су Теодор Студит и Сава Јерусалимски, најпоштованији организатори духовног живота на Истоку и писци црквених устава, чије је одредбе свети Сава унео у правила за Српску цркву.

Градитељски програм за архиепископско седиште, остварен у Жичи, био је образац за обликовање западног здања у Пећкој патријаршији, другог столног места српских архиепископа. Ту је Данило II саградио спољну припрату са катихуменом и кулу-звоник пред њом (**прѣд црьквию сьзда пирьгь**). Кула није сачувана, али је њен садржај и изглед познат из описа у Даниловом *житију* (в.) и сликаног модела у ктиторској композицији. Имала је капелу посвећену Данилу Столпнику, а звона су изливена у Приморју (**сьтворише кмоу вь приморни звона доброгласьна ... и постави га тоу**). То су први сачувани подаци о звонима у кули уз цркву.

Садржај кула грађених уз цркву већином је сличан оном у кулама над улазима у манастире. И једне и друге имале су на врху простор за звона и капеле на спратовима, а неке и књижнице или скрипторије (Грачаница, Дечани). Приземља појединих кула служила су за сахрањивање (Свети Никола) или за костурнице.

Значење и смисао кула изграђених уз цркве нису поуздано утврђени. Због недостатка изворних података, непрецизног датовања и недовољне очуваности ових делова цркава има различитих тумачења. Мишљење Војислава Ј. Ђурића, да су оне обележавале катедралне цркве и да су грађене после 1200. године, прихватили су многи научници. Ова теорија се, међутим, не може применити на све примере зато што цркве неких епископских седишта нису имале куле (Св. Петар у Расу, Св. Михајло на Превлаци, Ариље, Бања код Прибоја), оне постоје код појединих које нису биле катедралне (Св. Ђорђе у Расу, Бањска), или се време њихове изградње не поклапа са оваквом функцијом (Св. Петар у Бијелом Пољу, Богородица Љевишка, Св. Никола). Сматрало се да је порекло плана двојних кула преузето са которске катедрале Св. Трипуна, а да је за западно здање у Жичи свети Сава имао узор у цариградској катедрали Св. Софије, где су постојали и звоник пред спољном припратом и катихумена над њом. Недавно је Милка Чанак-Медић, после истраживања раних цркава са двојним звоницима и новог одређивања њихове хронологије, претпоставила да су двојне куле биле обележја владарских цркава, обезбеђујући им виши ранг. Узор за њих је потражила у територијално блиским катедралним и владарским црквама Запада уз могућност да им је положај, у Немањино време, био подстакнут сличним решењима у појединим ранохришћанским храмовима на Балкану.

Расправе о разлозима због којих су звоници-куле грађени уз цркве нису окончане.

ИЗВОРИ: *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 244, 370–371.

ЛИТЕРАТУРА: G. Boscovic, *Note sur les analogies entre l'architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen-Age – Le problème du clocher au-dessus du narthex dans l'architecture des Balkans*, Actes du

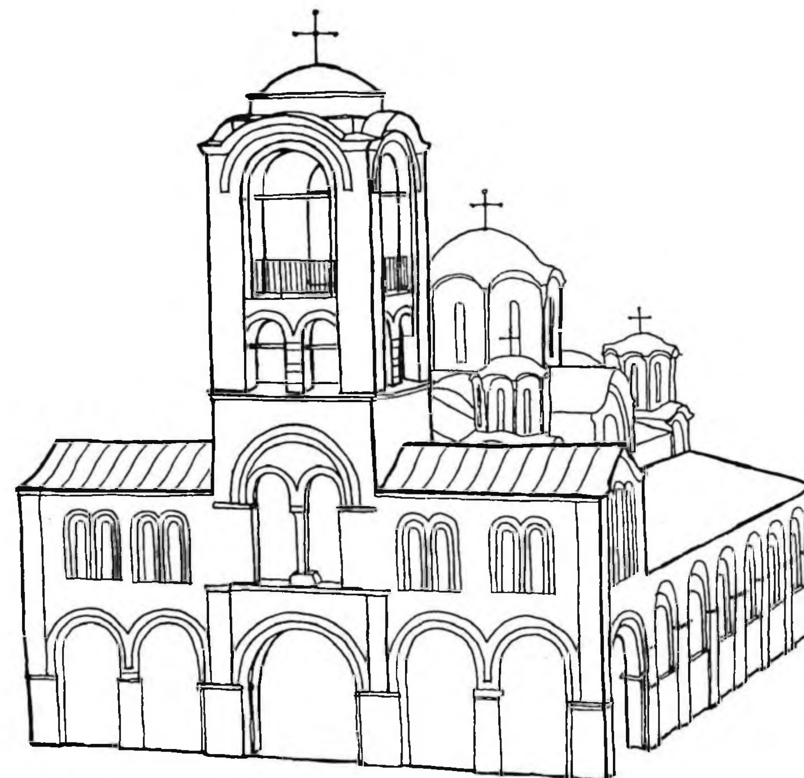

Звоник-кула – Богородица Љевишка, Призрен

IVe congrès international des études byzantines, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare 10 (1936) 73–75; В. J. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 40–49; С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963, 135–142; В. Кораћ, *Првобитна архитектонска концепција которске катедрале XII века*, Зборник МС ЛУ 3 (1967) 21–27; О. М. Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XII–XIV века*, Зборник МС ЛУ 14 (1978) 3–71; J. Нешковић, *Ђурђеви ступови у старом Расу*, Краљево 1984, 168–174; М. Чанак-Медић, *Нека питања хронологије рашких споменика*, Саопштења РЗЗСК 17 (1985) 14–19; Ђ. Бошковић – М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба* I, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1986, 28, 68; М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба* II, 1989, 69–70, 105–106; С. Мојсиловић-Поповић, *Архитектура манастирског насеља Дечани*, Научни скуп: Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 244–245; М. Чанак-Медић, *Спасова црква у Жичи*; М. Чанак-Медић – О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века* I, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1995, 70–71; С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд 1995, 140, 144; М. Чанак-Медић, *Свети апостоли у Пећи са дозиданим грађевинама*, Архитектура прве половине XIII века II, 1996, 81; М. Чанак-Медић, *Старо српско градитељство у делима Војислава Ђурића*, у част Војислава J. Ђурића, Нови Сад 1996, 15–16.

О. Кандић

ЗВОНО – Познато је било у античкој Грчкој и Риму, служило је за позивање становништва на свечаности и узбуне. У средњем веку, у градовима, звоно је служило да означи почетак дана, да најави отварање и затварање градских капија, али и као знак за узбуну. У црквеном ритуалу постојале су две врсте звона: велика, постављена у кулама-звоницима, и мала која су се налазила у олтару. Први хришћани нису употребљавали звона, пошто је хришћанство било забрањено; тек у VI веку звоно улази у употребу у цркви. Претпоставља се да му је порекло у Италији и да је убрзо ушло у употребу у другим земљама. Изгледа да је звоно дошло у Византију тек у IX веку, када је млетачки дужд Патриције поклонио византијском цару Михаилу III дванаест великих звона и она су смештена у посебну кулу поред цркве Свете Софије у Цариграду (865). Из Византије звона су у XII веку прешла у српске земље.

У српским земљама до употребе звона, у цркви је служило *клепало* – дрвена плоча са палицама, и *било* – метална плоча по којој се ударало и тиме производио звук.

У типику за манастир Студеницу, свети Сава преводи исту грчку реч на једном месту као *медено је клепало*, а на другом звоно. Код Доментијана и Теодосија наводе се *клепало* и *било*, док се код архиепископа Данила и његових настављача помиње звоно. Када су се на гробу краља Милутина десила чуда, монаси су то огласили звонима. Архиепископ Данило подиже пирг у Пећкој патријаршији и дао је много злата за *доброгласна звона која му у Приморју начинише*. Данилов настављач, описујући живот Стефана Дечанског, наводи да је краљ на врх града поставио *доброгласно звоно*.

Израдом звона бавиле су се специјалне занатлије, али међу њима и црквена лица. Као изузетно вешти звоноливци сматрани су бенедиктинци. У познатом приручнику монаха Теофила (XII век) опширно је описан поступак ливења звона (Schedula diversarum artium) који се суштински није променио до данас. На подручју српских средњовековних земаља налазе се звона из Венеције, Дубровника и Солуна, мада се по сачуваним примерцима може закључити да су путујући звоноливци, па и домаћи људи, изливали звона у манастирским радионицама и већим градовима.

Једно од најстаријих звона код нас, према до сада познатим подацима, нађено је у Врањини на Скадарском језеру, код цркве Светог Николе, са натписом на латинском из кога се види да га је 1306. године излио познати венецијански звоноливац магистер Лука. На истом локалитету нађена су још два звона са латинским натписима: једно је излио презбитер Марко де Балецио (Marcus de Balecio) 1453. године, а на другом постоји само иницијал R, па се претпоставља да га је излио звоноливац Rosetus, такође из Венеције.

Натписи на српском језику, према до сада познатим примерцима, припадају XV веку: из 1432. године на Родоповим звонима, једно цркви Светог Николе у Бањи, а друго Богородици хвостанској. На њима се налазе пластичне иконе са ликом светог Николе и Богородице и натписом на старосрпском.

У манастиру Дечанима чува се звоно које је поклонио Гргур, син Вука Бранковића, који је владао тим областима четрдесетих година XV века. Гргур се касније замонашио и добио име Герасим. Године 1454. Богородици градачкој (Чачак) поклоњена су три звона. Прва два имају натпис на српском, док је на трећем само крст. Поред имена митрополита градачког Нићифора, помиње се име звоноливца – звонара Радоја, и каже да је звоно изливено у време деспота Ђурђа Бранковића.

У манастиру Дечанима постоји још једно звоно са натписом на грчком за цркву Светих арханђела: Михаила, Гаврила, Урилa и Рафаела 1458/59. године а поклон је Мастрелене (госпође Јелене), кћери граматика Николе Дишковића.

Сва звона су веома слична међусобно, као и са звонима нађеним у Бобовцу (Босна) са натписима на латинском из 1410. године. Једно бобовачко звоно излио је Марко Вендрамус, а друго Марко Прибислав. Арнолф Харф, витез и путник, пролазећи Балканом између 1496. и 1499. године бележи: „Сваки војник (турски) враћајући се са војне, мора комад звона донети, јер од тих звона хришћанских левају топове". То је један од разлога што се мало звона сачувало до данас.

ЛИТЕРАТУРА: J. Lederle, *Die Kirchenglocken, ihre Geschichte, bauliche Entstehung und Bechandlung*, Karlsruhe 1887; Karl Walter, *Glockenkunde*, Regensburg – Rom 1913; С. Станојевић, *Била, клепала и звона код нас*, Глас СКА 153 (1933) 81–90; Б. Радојковић, *Средњовековна звона Богородице градачке*, Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 115–123.

Б. Радојковић

ЗГОН – термин који је у корелацији са глаголима сагнати (згнати, сагонити), згонити (lat. cogere, putrescere) и у свом значењу има, делимично, смисао некакве принуде и присиле. Такође, згон подразумева и окупљање у једном скупу, групи. Згон се изричито наводи само у Светостефанској хрисовуљи краља Милутина и у дечанским хрисовуљама, и то у облику забране: **Згона да (имь) нѣ**. Ова забрана се односи на известан облик тешке работе које се људи ова два манастира ослобађају од стране владара. Претпоставка је да згон означава сваку неодмерену и повремену работу на коју властелин, било духовно или световно лице, није имао право. Тиме је владар настојао да ограничи самовољу феудалних господара, јер су неодмерене работе и давања биле најтежи терет зависном становништву.

ИЗВОРИ: М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 61, 133; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 6; Ст. Новаковић, *Законик*, 162; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1964.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 229–231; Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*; Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1890, 156, 215; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 1988[3], 165; М. Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања*, Београд 1932.

J. Мргић

ЗДЕЛА в. *Посуде*.

ЗДЕНАЦ – Водом за пиће снабдевало се и копањем зденаца или *кладенаца*. Оба термина се јављају у значењу *извора* (в.) који је дотеран људском руком, а код зденца се копањем у дубину долази до извора воде. Данашњи термин бунар се не јавља у средњовековним изворима, он је из каснијих времена и представља балкански турцизам. Један зденац је на тргу Дријева био смештен непосредно испред цркве, а посебан значај су зденци имали у тврђавама где је посади обезбеђивана питка вода у току опсаде. Зденци су могли бити и приватни, у поседу једног или више људи. Тако се 1335. године два Которанина туже око заједничког зденца. Ови зденци су сигурно били слабији од јавних којима се користило читаво насеље или посада тврђаве. Зденце су имала и сеоска домаћинства, где је за то било могућности и потребе.

ИЗВОРИ: A. Mayer, *Kotorski spomenici* II, Zagreb 1981, 229.

ЛИТЕРАТУРА: P. Skok, *Etimologijski rječnik* I; J. Schütz, *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin 1957, 65; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 29; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 19–20.

С. Мишић

ЗДРАВИЦА – обичај да се пије у нечије здравље, а затим и речи које се при томе изговарају. Теодор Метохит је приликом свога боравка на двору краља Милутина у последњим годинама XIII века забележио да је српски владар, „према њиховом обичају наздрављао мени у част, чинећи то са неколицином својих одличника и првака. И наздрављао ми је уживајући, а када бих му на исти начин одговорио био је врло задовољан, облачећи ме у најлепше своје одело, једном ношено или ново, и опасујући ме свечано оним појасевима којима се некоћ сам најчешће опасивао". Реч је прастара, помиње се као обичај у Русији у XIII веку у ширем значењу пировања, пијења, гозбе, *које они зову здравица*. Реч је ушла у друге језике, средњовековни латински, италијански, новогрчки. Словенску реч *здравица* употребљава Амброзио Контарини описујући живот на двору грузинског краља (1473). Како је једном у Дубровнику (1363) послат властелину Површку у Будву поклон *за здравицу* (pro sdraviça) мисли се да је реч подразумевала и честитку. У десетерачкој песми из косовског циклуса здравица заузима важно место у опису кнежеве вечере. Кнез Лазар у здравици Милошу наговештава издају:

Здрав Милошу, вјеро и невјеро!
Прва вјеро, потоња невјеро!
Сјутра ћеш ме издат' на Косову,
И одбјећи Турском цар-Мурату;
Здрав ми буди! и здравицу попиј;
Вино попиј, а на част ти пехар!

Епизода са здравицом налази се и у уметку италијанског преводиоца византијског историчара Дуке о Косовском боју из последње четвртине XV века. У том проширењу Дукиног текста непознати преводилац прича да је кнез Лазар уочи боја наредио да се приреди здравица, на којој је свима наздрављао својом руком. Милошу је наздравио речима: „Изврсни витеже, прими ову здравицу и чашу коју ти дајем за моју љубав". Милош је одговорио: „Господине деспоте, много ти хвала на здравици и на златној чаши коју си ми даривао". Владареве речи су утицале на Милоша да сутрадан као пребег оде у турски табор са копљем окренутим наопако и убије Мурата. Иако у италијанској верзији нема отвореног сумњичења за издају, текст представља драгоцено сведочанство о старости традиције о кнежевој вечери, а посредно и о старости народних песама о Косову.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* VI, 131.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 268, 293; М. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, ЗРВИ 8, 2 (1964) 53–67; Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989, 1993[3].

С. Ћирковић

ЗЕВГАР – реч преузета из грчког језика (ζευγάριον, lat. iugum). Основно значење овог термина јесте *јарам, пар волова*. Током читавог средњег века једино су се волови користили у обављању пољопривредних радова, будући да су коњи били намењени за војне и транспортне сврхе. Такође, богатство једне земљорадничке породице процењивало се на основу броја сточних грла. Тако у латинском, а касније и у словенским језицима, једна реч означава *благо*, богатство (лат. pecunia) и стоку.

У Византијском царству висина пореза једног сеоског домаћинства одређивала се управо на основу броја волова и одговарајуће величине ораница, као и броја чланова породице способних за рад. Стога је извршена подела парика на: зевгарате (ζευγαράτοι), тј. парике који су поседовали један пар (јарам) волова и ораницу одређене величине и квалитета, која може да буде обрађена запрегом од два вола; воидате (βοϊδάτοι), који су имали само једног вола и одговарајућу количину земље; актимоне (ἀκτήμονες), који нису имали ниједног вола, нити земљу. Сходно томе су одређена и њихова пореска задужења: зевгарати су на име земљарине (συνωνή) и главарине, тј. *димнине* (в.) (καπνικόν) плаћали порез од најмање једне номизме, воидати – половину тог износа, док су актимони, будући без оранице и стоке, плаћали само димнину, која се кретала од ¼ до ½ номизме.

Временом се развило и преносно значење термина зевгар у смислу одређене површине оранице. У том значењу се ова реч налази и у исправама српских владара на грчком језику, и примењује се у некадашњим византијским областима. Величина једног зевгара, на основу података из византијских извора, варирала је, свакако у зависности од квалитета земље и локалних услова, од 83 до 213 (царских) модија (1 царски модиј = 939,18 м^2). Ипак, изгледа да је у употреби био један теоријски зевгар, који је имао вредност од 144 модија (= 135 242 м^2 = 13,5 ха). У средњовековној Србији (царски) модиј

је превођен као *мат* (в.) или *кабао* (в.), који је означавао исту површину оранице, па тако величина једног зевгара од 144 модија износи 144 мата. Међутим, с обзиром на то да је један земљорадник у унутрашњости Србије с једним паром волова могао да у току једне године обради и засеје ораницу од 22,5 мати (= 22,5 модија = 2,07 ха), зевгар, као земљишна мера, губи свој практичан значај. Ипак, тачна величина зевгара који се понекад употребљавао на територији средњовековне српске државе, северно од Скопља, не може прецизно да се одреди због недостатка изворних обавештења.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 668.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 374; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 284; II, 159, 166; V. Mošin, *Δουλικόν ζευγάριον*, Annales de l'Institut Kondakov, Praha 1938, 113–132; И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 14–16; М. Влајинац, *Речник наших старих мера* II, Београд 1964, 302–305; Г. Острогорски, *Византијски практици*, Сабрана дела I (О византијском феудализму), Београд 1969, 50; Г. Острогорски, *Аграрне прилике у Византијском царству у средњем веку*, Сабрана дела II (Привреда и друштво у Византијском царству), Београд 1969, 90; М. Благојевић, *Земљорадња*, 60–62, 330–332; С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 158–160.

Ј. Мргић

ЗЕВГАРИТИКИОН (грч. ζευγαριτίκιον) – означава порез од *зевгара* (в.), тј. порез на одређену величину оранице, који се примењивао у Византијском царству, али је временом мењао свој садржај. Тако у XI веку зевгаритикион представља незнатно додатно плаћање земљарине, које се одређује за читаву сеоску општину, у висини од 1/10 зевгара. Овај порез се плаћао у новцу, али тачан износ није познат. У XIV веку величина зевгаритикиона је знатно повећана, свакако због тешке финансијске кризе византијске државе. Метох светогорског манастира Ивирона, село Радоливо, на име зевгаритикиона плаћао је 200 перпера, што је чинило више од половине укупних прихода овога поседа (388 перпера). Овај термин се јавља искључиво у повељама краља и цара Стефана Душана, који је светогорским манастирима великодушно издавао имунитетске повеље, тј. ослобађао их од свих пореских обавеза, па тако и од зевгаритикиона.

У историјској науци, међутим, постоји и алтернативна претпоставка, према којој је зевгаритикион порез на воловску запрегу и одговара значењу српског термина *воловерштине*. Ипак, није могуће извршити потпуну идентификацију због оскудности изворних обавештења, нарочито у погледу овог српског данка.

ИЗВОРИ: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 442–444.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник СНД 1, 1 (1925) 65; И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 14–16; Г. Острогорски, *Радоливо – село светогорског манастира Ивирона*, ЗРВИ 7 (1961) 71–83; Г. Острогорски, *Византијски практици*, Сабрана дела I (О византијском феудализму), Београд 1969, 50–51, 107; Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима српског царства*, ЗРВИ 17 (1976) 122.

Ј. Мргић

ЗЕЉЕ в. *Поврће*.

ЗЕМЉА – **1.** Најопштије значење у смислу планете Земље. Значи и тло (terra) уопште, такође и земљу која се обрађује (ager, зиратна земља). Употребом придева уз термин земља она се прецизније одређује према својим битним особинама (бела, црвена, посна, каменита, гола, мочварна). Такође и облик својине над земљом одређује њен назив (баштинска, пронијарска).

2. У средњовековним српским изворима најчешће значење земље је оно које се односи на државну територију. Тако се у изворима помињу српска, бугарска, грчка, угарска земља. Исто значење овај појам има и у титулама српских владара, где се сусрећемо са рашким, српским и поморским земљама или са српским и грчким земљама. Овде се земља означава територија којом влада један владар. Садржај термина се у зависности од политичких прилика могао и мењати (на пример у случају поморских земаља), али је значење остало исто. Термин такође означава и етнички простор на коме живи један народ.

Појам земља се користи и за означавање старих историјских области, које су Срби населили по до-

ласку на Балкан. Ту спадају Хумска земља, Требиње и Зета. Неке од њих се појављују и у титулама владара, али временом се губе, у време када се титула упрошћује. Ове земље су биле целине које су обухватале одређени простор током скоро целог средњег века.

3. У изворима се као земље спомињу и неке друге територије, са другачијим значењем од већ наведених. Тако се као одредиште где се налази неки топоним, или као место одигравања неког догађаја, помињу земље: Хвостно, Полог, Моравица, Срем, Браничево, Струмска, Серска, Дебар, Кичево, Пореч, Злетово, Жеглигово и Дубочица. Ни једна од њих се никада не помиње у титулама владара. У овим случајевима термином земља се означава једна виша управно-територијална јединица.

ИЗВОРИ: *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, издао Ђ. Даничић, Загреб 1866; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 12, 191; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 738, 770; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 154.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; *Историја Црне Горе* I, 313–346 (J. Ковачевић); М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе" у делу Данила II*, Архиепископ Данило и његово доба, Београд 1991, 139–155; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 22–38.

С. Мишић

ЗЕМЉАНИН (землꙗнинь) – Речи земља, од које је настала, ова именица дугује не само творбену основу већ и разнолика, често неодређена значења. Суфикс *-анин (-ин)* сугерише припадност и образује групу изведеница са значењем становника, припадника народа, држава и религија.

Полазећи од најнижег степена општости именица земљанин означава зависног сељака, земљорадника који се обично противставља власима, сточарима (*что доходи или од влах или од земљана*). Са истим значењем користи се сложеница *људије земљане* и *земљски људи*. На вишем степену простире се скала нејасно разграничених значења, везаних за *земљу* као ознаку области, краја, државне територије, од локалног становништва до житеља државе (владаревих поданика). У Милутиновој повељи Хиландару (1276–1281) црквени људи могу да се *пру* (парниче) *с земљани или сами међу собом*, где реч земљани, по свој прилици, означава локално становништво ван хиландарских поседа (упореди: *да не има ту област ни жупљанин од сумеждник тех села* или *и котла архангеловем људем да нест с инеми жупљани разве међу собом*). На сличан начин употребљава се грчка реч *хора* (в.) у ћирилским споменицима (основна значења у грчком су место, област, земља, али у изведеном значењу не добија одговарајући суфикс попут српског пандана) обично као део формуле за обележавање сведока, житеља околине у пресудама поводом земљишних парница. При томе се хора, локално сеоско становништво, ставља насупрот властели (*изиде околина вса, властеле и хора; и ини прочи бољаре и хора*).

Земљанин може означавати уопштено владаревог поданика, модерним речником казано – држављанина. Одобравајући Дубровчанима (1332) куповину жита *по земљи и по градовех краљевства ми*, Душан наређује да им нема забаве *и кто им продаје и тому да не забаве* и прети казном ономе ко учини забаву Дубровчанину или *земљанину који му жито продаје*. Посматран у контексту читавог уговора, земљанин овде представља синоним за било ког краљевог поданика, а не само земљорадника који је жито произвео. Значење становника одређене државе носи именица земљанин и у оквиру сложенице *туђоземљанин* која означава поданика друге државе (*ко пређе из туђе земље или парик или влах или који љубо туђоземљанин*).

Овим именом изгледа да се обележава чак и земљопоседник, припадник локалне властеле. У општој повластици трговцима цар Урош одређује да им нема забаве ни од цара, ни од властелина царевог, ни од кефалије, *ни од земљанина ни од инога кога владуштаго у земљи царства ми*.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 166, 176, 388, 390, 394, 572; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 129, 130, 170; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 24, 25, 506; Н. Радојчић, *Законик*, 78, 135.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Душанов законик*, 251; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 96.

Ђ. Бубало

ЗЕМЉАРИНА в. *Соће*.

Земљорадња – Орач с плугом, Дечани

ЗЕМЉОРАДЊА – 1. Срби су се још у својој прадомовини бавили земљорадњом, а по доласку на Балканско полуострво то постаје њихова најважнија привредна делатност у којој кроз цео средњи век учествује већина становништва. У новој средини Срби насељавају махом ниже пределе подесне за обрађивање, који су у ту сврху коришћени још у античко доба. Природом и конфигурацијом тла у централним деловима Балканског полуострва, где су се Срби населили, било је предодређено да се земљиште погодно за обрађивање могло пронаћи по крашким пољима, омањим равницама и речним долинама. Овакви предели обично су представљали мање географске, привредне и управне целине – *жупе* (в.). Између оближњих жупа постојала су *пуста брда* или *пустоши*, односно ненасељено и ничије земљиште, што најбоље показује колико су жупе представљале заокружене, посебне и одвојене целине. Територија једне жупе може се поделити на два неједнака дела. Први део сачињавале су све заједничке и некултивисане површине, као што су пашњаци, шуме, суседна брда и воде, док су се у другом делу налазиле све обрадиве површине, укључујући и земљорадничка насеља – села и засеоке. Свако село имало је своје подручје или атар, са обрадивим земљиштем које је подељено између појединих домаћинстава и необрадивим површинама које се користе заједнички. Подела жупског и сеоског земљишта одговарала је, по свој прилици, словенским скупинама после досељавања на Балкан, али је даљи друштвени развитак уносио суштинске измене, које ће читавој епоси дати посебно обележје.

2. Земљиште је обрађивано уз помоћ разноврсних ручних алатки и справа за орање. Од ручних алатки на првом месту се налази мотика, прастаро оруђе свих земљорадника на свету, која се састојала од дрвене дршке и пљоснатог гвозденог сечива. Постојало је више врста мотика, различите намене и тежине. Најлакше, око пола килограма, користиле су се за рад по вртовима, а оне најтеже од око 3,5 кг за рад у виноградима. Мотикама се чешће ситнило и узорано земљиште да би постало погодно за сетву, и да би иситњена земља што боље покрила посејано семе. Обавештења о ашовима и лопатама су далеко оскуднија. Лопате су по правилу израђиване из једног комада дрвета и служиле су за згртање зр-

невља на *гувну* и ослобађање од плеве и сламе. За средњовековног земљорадника трнокоп је представљао веома корисну алатку. Састављен је од дрвене дршке и двокраког гвозденог сечива, тако да један крак има изглед уске лопате, а други шиљка или секире. Ова се алатка употребљавала приликом дубљег прекопавања земљишта које је требало ослободити од корења, жила и ситнијег камења. Метални део био је тежак око 4,5 кг и за тадашње прилике веома скуп, пошто је стајао колико и добар ован (приближно 14–15 дин.). Приликом обављања одређених послова, сем трнокопа, неопходне су биле и секире, различитих облика и тежине.

Поред оруђа за прекопавање земљишта и сечење дрвећа, земљорадницима су биле неопходне и алатке којима је могло да се жање жито, коси трава, орезује винова лоза, сече шибље и ситније растиње. Од ове врсте оруђа коришћени су: срп, коса и косир. Срп је првенствено служио за жетву житарица, која се у то доба обављала искључиво ручно. Српова је било више врста и облика, од којих треба указати на српове са глатким и назубљеним сечивом. За разлику од српа, *коса* (в.) је у средњовековној Србији коришћена искључиво за кошење траве, а не и у жетви житарица. Веома корисну алатку представљао је већ скоро заборављени косир. Оруђе се састоји од дрвене дршке, која је дужа него код српа, а краћа него код косе, и гвозденог сечива које личи на дужи нож, повијен при врху, тако да подсећа на срп. Косира је било различитих величина и облика, зависно од намене. Сви се они могу разврстати у две групе. У једној се налази косир за резање винове лозе, а у другој косири који се користе за резање грања, шибља и ситнијег растиња. Близак по намени виноградарском косиру био је виноградарски нож, који се најчешће користио приликом бербе грожђа. Поред набројаних алатки земљорадници су употребљавали још грабље и виле, направљене обично од дрвета.

Истовремено са коришћењем ручних алатки, земљорадницима су била неопходна и оруђа за чије се покретање користила радна снага сточних запрега, као што су справе за орање или пак брана (дрљача), која се користила за ситњење земљишта и покривање засејаних површина. У средњовековној Србији употребљавале су се две справе за орање: рало са симетричним раоником и *плуг* (в.) са асиметричним раоником. Поред наведених разлика, између рала и плуга постоје и друге разлике. Плуг је поред осталог имао и предње метално сечиво – *цртало*, које је просецало земљу да би је асиметрични раоник лакше подухватио и окретао низ *даску* плуга. За разлику од плуга, знатно старије рало било је у стању само да сече земљу и да је разгрће на обе стране, али не и да окреће бразду. Колико се могло утврдити, плуг је у Србији почео да се користи у другој половини XIV века, док је рало знатно старије и распрострањеније. Орање плугом било је знатно квалитетније од орања ралом. За покретање и прве и друге справе за орање коришћена је воловска запрега од два вола, домаће расе, мале тежине, па и скромне вучне снаге. Пар волова за орање називао се још и *плуг* волова, а на грчком *зевгар*, односно јарам волова. У средњовековној Србији коњи нису коришћени за орање. Уз помоћ рала, плуга и воловске запреге земљорадници су орали обрадиво земљиште, припремајући га за сетву. Земља се орала бар једном, а чешће и два пута у току године.

3. Оранице на којима се сеју житарице називале су се *њиве* (в.) или *ступови*, у зависности од величине и облика. Од житарица најквалитетнија је пшеница и она је захтевала добру и добро припремљену земљу. Сејала се у јесен или у пролеће, па се у зависности од времена сетве називала озима или јара пшеница. На знатним површинама сејао се и јечам, такође као озими или јари усев. Обе житарице коришћене су за људску исхрану, с тим што се од јечма добијало знатно лошије брашно. У исту сврху, али на знатно мањим површинама, сејала се раж и то увек као озими усев. Брашно лошег квалитета добијало се од крупника (спелте) и сирка, који су због тога сејани на мањим површинама у Приморју. У циљу повећавања приноса, приликом сетве мешало се семе пшенице и јечма или пшенице и ражи. На тај начин се стварала посебна биљна структура са измешаним врстама житарица, која се називала *сумјешица*, *суражица* а у новије време *наполица*. Брашно добијено од ове мешавине није било доброг квалитета, али ипак боље него од чистог јечма. Од житарица познат је и овас или *зоб*. Сетва овса обављала се по правилу у пролеће. За људску исхрану у већим количинама коришћено је просо, које строго узевши није житарица. Сетва ове биљке могла је да се обавља целог пролећа, до почетка лета.

Поред житарица, земљорадници су на њивама сејали и легуминозе: сочиво или леђу, затим боб, неку врсту грашка познату под именом сланутак, док се за пасуљ не може са сигурношћу тврдити да се у то доба гајио. Гајиле су се и индустријске биљке, као што је хмељ који се користио приликом справљања пива. Међу индустријским биљкама значајно место има *лан* (в.), чија су влакна коришћена за израду једноставних и лаких тканина. Влакна од *конопље* (в.) су мање коришћена, па се она гајила на мањим површинама.

4. Сетва озимих усева није почињала пре октобра, а настављала се по потреби и кроз цео новембар. Јари или пролећни усеви, првенствено житарице, сејали су се обично током марта, па и у првој недељи априла. Семе намењено сетви морало је бити очишћено од уродице, плеве и сваке нечистоће. Сејало се увек ручно, а земљорадници су добро знали колико им треба семена да засеју неку своју њиву. Захваљујући стеченом искуству и површина њива исказивана је често количином семена потребног за сетву.

Жетва озимих житарица почињала је обично после Видовдана, односно празника Св. Вида који пада 15. јуна, док је жетва пролећних житарица, у односу на озиме, каснила по месец и више дана. Жетва се обављала ручно, помоћу српа. Пожњевене житарице везиване су у снопове и остављане по њивама да се просуше који дан. Снопови су после преношени до гувна где ће се обавити вршидба. Пренето или превезено снопље садевало се крај гувна у веће гомиле, па се после тога могло отпочети са вршидбом. У крајевима са медитеранском климом вршидба је почињала већ крајем јуна, да би током јула била завршена. Хришћански празник Св. Илија, који увек пада 20. јула (по новом календару 2. августа), сматрао се као датум када ваља окончати вршидбу озимих житарица. Вршидба јарих житарица, из разумљивих разлога, обављала се касније, обично током августа. Колико је могло да се утврди, вршидба се обављала ручно на гувну, уз помоћ алатке која се зове млат или млатило. После истресања зрна из класја, зрневље је лежало на гувну измешано са сламом и плевом, па их је требало раздвојити. То се чинило на тај начин што би се зрневље измешано с плевом бацало увис дрвеном лопатом, па би ваздушно струјање носило плеву на једну страну, док би зрна житарица као тежа падала на земљу окомито. Очишћене житарице земљорадници су смештали у густо оплетене кошеве, дрвене сандуке, понекад и у вреће. Феудална газдинства, трговци и свако ко је располагао већим количинама житарица, смештао их је у припремљена складишта у земљи – *житне јаме* (в.).

5. Количина пожњевених и овршених житарица у једном земљорадничком домаћинству зависила је од многобројних чинилаца, као што су: квалитетно орање, плодност ораница, квалитетно семе за сетву, климатска колебања и величина њива под житарицама. Плитко орање ралом, које вуче воловска запрега мале тежине, није обезбеђивало велики и добар учинак, па ни добру жетву. У приморским крајевима рачунало се да један земљорадник са ралом и воловском запрегом може узорати и засејати житарицама у току године око 2,5 хектара. Приноси су у просеку били око четири пута већи од утрошене количине семена за сетву. Одступања је било свакако и навише и наниже. Род је могао бити и пет до шест пута већи од утрошене количине семена, а понекад само два до три пута, тако да се обрађивање земљишта једва исплатило. У крајевима са жарким летима и малим количинама падавина усеви су могли пропасти услед суше, што се спречавало наводњавањем где је то било могуће. Колико је познато, наводњавање се примењивало у Конавлима, Метохији, околини Скопља и другим крајевима Македоније. Било је то наслеђе преузето из Византије и још старије античке цивилизације. До обрадивих површина вода се доводила из неке реке или речице природним падом, али да би се разливање вршило равномерно и по потреби, морала се прокопати широка мрежа главних и помоћних канала, познатих као: *водоваће*, *изводи*, *бразде* и *ваде*.

На висину приноса утицала је и плодност ораница, које се обично нису ђубриле. После вишегодишње и узастопне сетве житарица на једној њиви, земљиште се исцрпљивало до те мере да даље гајење не би више било рентабилно. Земљорадници су настојали да ову појаву спрече или ублаже. У томе су донекле успевали, смењујући на истом комаду земљишта озиме са јарим усевима, а такође смењујући и житарице по врстама – пшеница – јечам – овас. Биле су то ипак житарице, па њихово смењивање у плодореду није зауставило смањивање плодности земљишта. После две или више година коришћења, њива се остављала *на угар*, односно необрађена, све док јој се природним путем не обнови плодност. Остављање њива на угар вршено је по одређеном систему. Обично се остављала само једна трећина земљишта да се одмара, док су

две трећине биле засејане. Овакав систем познат је под називом *тропољни систем*, с обзиром на то да се једно *поље* одмара, а два обрађују. Смена поља могла се вршити сваке године, али и после 2–3 и више година, зависно од плодности појединих њива, односно поља. Марљивим радом земљорадника и у просечно родним годинама, у крашким и приморским крајевима, могао се очекивати род од 600 до 750 кг по хектару, односно од 2 000 до 2 500 *литара* пшенице и других житарица по једном домаћинству које располаже запрегом од 2 вола. Уколико је постојало више радних руку и више сточних запрега у домаћинству, повећале би се и пожњевене количине житарица. Произведена количина житарица није у целини припадала земљорадничким домаћинствима, пошто је један део припадао феудалном господару и владару, односно држави. Убирање се вршило двојако: непосредно и посредно. У првом случају, феудалним господарима и владарима земљорадници су давали тачно одређену количину житарица у виду *десетка* (в.) и других побирница, док су у другом случају били обавезни да својим господарима бесплатно обрађују одређене деонице земљишта.

6. Напоредо са ратарством у средњовековној Србији придавао се велики значај гајењу винове лозе. У Приморју и у крајевима који су до XIV века били под византијском влашћу, гајење винове лозе достигло је знатне размере још у току XIII века, а вероватно и раније. У унутрашњости Србије гајењу винове лозе придаје се све већи значај на прелазу из XIII у XIV век. Током XIV и почетком XV века винова лоза се садила на све већим површинама, нарочито на феудалним газдинствима, а свакако и на поседима обичних земљорадника. Почетком XV века већи градови, као што је Ново Брдо, заштићују произвођаче вина, који живе и раде на њиховом подручју или градској жупи, на тај начин што додатно опорезују свако страно вино које се довози и продаје на градском тргу.

Земљорадницима у средњовековној Србији била су позната два основна вида гајења винове лозе. У првом случају, лоза се ниско орезивала повише корена, а у другом, пуштала да израсте до знатне висине, па би се тек њени огранци орезивали. Код винограда који се сваке године ниско орезују, коришћене су притке за наслањање младе лозе, дужине око 1,5 м, док је код лозе којој се дозвољавало да расте високо, могло да користи какво дрво за наслањање или су пак за то прављени посебни наслони од дрвета. Земљиште намењено подизању младог винограда морало је најпре дубоко да се прекопа, каткад до колена, а чешће још дубље. Дубина је у неким случајевима по потреби достизала 3 педља, па чак и 2 *лакта*, односно око 60 до 100 цм. Младе саднице винове лозе садиле су се у припремљену земљу обично са већ формираним кореном, да би се примиле и да би што пре донеле плод. Уз сваку садницу стављала се и одређена количина сточног ђубрива, због тога што је винова лоза вишегодишња биљка од које се очекује да деценијама доноси добар род. Ђубрење се обављало и касније у размацима од 4 до 5 година. У формираном винограду било је током године веома много послова, од орезивања лозница или трсја у рано пролеће па до бербе, која није почињала пре 15. августа. Током пролећа виноград је требало окопавати два до три пута, везивати и заламати израслу лозу. Колико је познато, постојале су две основне врсте винове лозе. Једна је рађала црно, а друга бело грожђе, од којих се добијало *црвено*, односно *бело* вино. Прва врста вина сматрала се уобичајеном, док се друга почела касније да користи и справља. Велики број послова у виноградима захтевао је и много радних руку, па присуство винограда у неком крају говори и о гушћој насељености дотичног подручја. Пре доласка Турака, винограда је било практично у сваком или сваком другом селу, како у Метохији, по Косову, тако и у северној Србији, укључујући ширу околину Београда. Произведено вино третирано је као храна и оно је постепено потискивало производњу *пива*, коју су добро познавали сви Словени и остали „варвари" у централној Европи. Земљорадници у средњовековној Србији били су дужни да бесплатно обрађују винограде својих феудалних господара, пре да дају одређену количину од свог произведеног вина.

Знатан део хране прибављали су земљорадници обрађивањем својих вртова, као и гајењем воћа, што ће временом постати све значајније. Земљорадничка домаћинства у средњовековној Србији успевала су у нормалним годинама и у стабилним политичким приликама да осигурају храну за своја домаћинства, за потребе феудалних господара и државе, па чак и да имају за извоз. Услови за трговину житарица били су неповољни због превисоке цене транспортних трошкова, изузев у близини већих градова и рударских центара.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965[3] (С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*); К. Јиречек, *Историја Срба* II, 144–166; И. Божић, *Парастор у Скадарској области*, ЗРВИ 4 (1956) 13–30; И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији"*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 259–331; М. Благојевић, *Земљорадња*; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, Глас САНУ 290 (1974) 33–70.

М. Благојевић

ЗИМОВИШТЕ – Зимски пашњаци су у историјским изворима, а нарочито у манастирским повељама, забележени као *зимовишта*, *зимишта* и *зимске паше*. Њихово чешће помињање од летњих пашњака (*летишта*) било је условљено посебним економским значајем за средњовековно сточарство, који се огледа у чињеници да је основну сточну храну тога времена чинила трава, у природном стању, или пак благовремено припремљена и осушена као сено. За велика стада манастирских властелинстава и влаха сточара било је тешко обезбедити храну у току зиме, па су стога и власници стоке настојали да је што дуже задрже на пашњацима. У ту сврху коришћене су испаше по низинама до касне јесени, а преко зиме терени на којима није било снега, или га је било врло мало.

Могло би се готово са сигурношћу рећи да је такве терене поседовало свако веће манастирско властелинство, о чему сведоче повеље манастира: Жиче, Хиландара, Грачанице, Св. арханђела код Призрена, Дечана и др. И једна одредба *Влашког закона* – унета у Светоарханђеловску хрисовуљу – предвиђа обавезу убогих влаха да *по зимишти косе сјено кобилама*. Из наведених примера се види да је зимских пашњака морало бити и на оним властелинствима за која нема директних доказа у писаним изворима, јер је њихово постојање било условљено начином исхране стоке у средњовековној Србији.

Поред зимовишта која су користила манастирска властелинства (таква су поседовали и српски владари и њихова властела) постојали су и зимски пашњаци као делови сеоског атара. Занимљиво је да су такви пашњаци могли понекад да послуже као и заједничко зимовиште више села, иако је зимовиште – поменуто као саставни део једног сеоског атара – у принципу припадало само одређеном селу. Оскудица у зимским пашњацима присиљавала је влахе сточаре, као и земљорадничко становништво, да се, уз дозволу игумана и одређену материјалну накнаду, користе манастирским зимиштима.

Иако су у погледу своје намене, ови терени требало да послуже као пребивалишта за крупну и ситну стоку у току зиме, а пре свега кобила и оваца, то још увек не значи да у та зимишта, а нарочито манастирска, није залазила и друга стока која се на њима није хранила само травом до које се могло пашом доћи, већ и благовремено припремљеним сеном и лисницима. Стога постаје јасно зашто су манастирска властелинства, чак и у случајевима када су се њихови поседи налазили дубоко у унутрашњости Балкана, могла да имају своја зимовишта. Управо то пружа јаснију и потпунију слику шта су стварно били зимски пашњаци који се помињу у манастирским повељама: терени у крајевима са медитеранском климом, без снега, где је стока могла да нађе пашу преко целе зиме и зимовишта у унутрашњости Балкана, у којима стока, због снежног покривача, није могла да дође увек до потребне количине траве, па је храњена раније спремљеном пићом (сеном и лисницима).

Нарочито велики број влаха био је насељен у Хумској земљи (посебно на подручју Доње Херцеговине), где су у жупским крајевима око Љубиња, Стоца и Белиња – тада области Доњи Власи – имали велики број својих зимовишта помешаних са сеоским насељима која ће због тога бити веома рано захваћена процесом везивања за земљу и прерасти у стална земљорадничка насеља.

У потрази за травом, власи босанског краља Твртка II Твртковића, Кићурићи, доспевали су почетком XV века чак *у зимиштех* Дубровачке републике, где су *направили велико зло и убили човјека*, па их влада није могла пустити више *јер је због те крви могло веће зло бити*.

Из изложеног произлази да су постојале две врсте зимовишта: пашњаци на којима је стока могла да се прехрани само од паше, и она на којима се, поред паше, хранила и другом пићом (сеном и лисницима). И са становишта коришћења, зимски пашњаци су се делили на две групе: оне које су заједнички користила одређена насеља и оне на којима је искључиво право коришћења припадало појединим установама и лицима.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 499; С. Новаковић, *Законски споменици*, 401, 406, 455, 572, 576, 633, 660, 667, 669, 679, 701, 763; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*, Sarajevo 1985.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 42–47; Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978, 26, 46; N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, knj. XII, Sarajevo 1974, 127–221; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 173–185.

Ђ. Тошић

ЗИМСКА ПАША в. *Зимовиште*.

ЗЛАТАРИ в. *Занати*.

ЗЛАТНИЦИ – У средњовековној српској држави у оптицају је поред домаћег био и страни сребрни и златни новац: млетачки, дубровачки, фирентински, угарски, турски и др. Златни новац доспевао је у Србију на два начина: природном циркулацијом у вези са трговачким прометом и куповином за сребро или сребрни новац.

У Србији је кован само сребрни новац (в. *новац*, в. *динар*), док је за Босну везано ковање једне врсте великог златника. То је четвороструки дукат, који је тежио 14,05 гр, а финоћа злата му је била 980/1 000. Његова атрибуција је спорна: приписује се Твртку I (бан и краљ, 1354–1391) или краљу Стјепану Томашевићу (1461–1463). У прилог првом владару говорио би помен великих дуката краља Босне (ducatos domini regis Bosne magnos) из 1393. Сачуван је само један примерак овог новца, али је и он у међувремену изгубљен. Босански златници нису свакако имали знатнију улогу у привредном животу.

Од страног златног новца најчешће је циркулисао у Србији млетачки златник. Млечани су 1284. почели да кују златни новац за који се усталио назив дукат (тек после 1530. назива се цекин). По финоћи је био једнак фирентинском златнику фиорину (флорену), кованом од 1252. Тежио је 3,559 гр и типолошки је одговарао византијским узорима. Присутан је био у Дубровнику и српским земљама, а такође на тржиштима Средоземља, Леванта и југоисточне Европе. Млетачки дукат био је дуго времена једини златни новац који је служио за повезивање удаљених тржишта, а такође и за премошћивање разлика у локалним сребрним монетама и обрачунским системима.

Угарски златник је, за разлику од млетачког дуката, мање позната монета у српским земљама. Ковао га је од 1325. краљ Карло I Роберт, а затим и други угарски краљеви. У почетку је типолошки одговарао фирентинском флорену и обично се називао флорен и дукат (у латинским документима florenus, ducatus).

У првој половини XV века у Србији су такође били у оптицају и турски златници. У време султана Мурата II (1421–1451) кован је златан новац, а златници султана Мехмеда II (1451–1481) били су имитација млетачких дуката. Турски дукати су имали до једне трећине мању вредност од млетачких и било их је, као и угарских, мало у оптицају. То најбоље показује депозит (поклад) деспота Ђурђа Бранковића. У покладу, који је деспот Ђурађ оставио 1440. у Дубровнику било је 50 000 дуката, од којих 43 553 (87,106%) млетачких, 6 134 (12,268%) угарских и 313 (0,626%) турских.

Трговци из српских земаља тешко су набављали дукате, а често су морали да мењају сребрни новац по неповољном курсу. Да су дукати били веома тражени и да се до њих није лако долазило сведочи писмо војводе Стефана Вукчића Косаче из 1443. Он се жалио Дубровчанима да све царине узима у сребру, кад купује жито и друге ствари мора да их плати у дукатима, а кад дукате затражи у Дубровнику одмах им дижу цену.

Према млетачком дукату, као најпознатијој монети, одређивана је цена и другом новцу. Сразмера између млетачког дуката и појединих врста сребрног новца често се мењала, јер је вредност дуката остала све време стабилна, док је вредност сребрних динара опадала. Када је млетачки дукат крајем XIII века ушао у трговачки промет, утврђен је однос 1:24, у један дукат ишло је 24 сребрна динара (гроша). Тај однос се задржао до пред средину XIV века када је почело опадање вредности сребрног новца. Крајем XIV века дукат је мењан за 30–32, а у XV веку за 35–40 динара (гроша), у зависности од тога да ли су били млетачки, дубровачки, српски или турске аспре.

ЛИТЕРАТУРА: М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, Срем. Карловци 1924; М. Динић, *Велики босански златник*, ИЧ 3 (1951–1952) 41–54; *Dukat*, EJ 3, 169 (I. Rengjeo); С. Ћирковић, *О најстаријим турским златницима*, ЗРВИ 5 (1958) 71–74; В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Дубровник)*, ИГ 1–2 (1960) 74–76, 85; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, Београд 1964, 101–102; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976; *Denar*, EJ 3 (slovenačko izdanje), Zagreb 1987, 440 (S. Ćirković).

Р. Ћук

ЗЛАТО в. *Глама*.

ЗЛАТОПЕЧАТНО СЛОВО в. *Хрисовуља*.

ЗЛО – чест израз у дипломатичкој грађи и законским споменицима. Према Хиландарској повељи Стефана Немање, сваки народ има право на државу, законе и владаре који су дужни да *стадо своје чувају од свакога зла које наваљује на њега*. Бан Кулин се клео кнезу и Дубровачкој општини да ће њихове трговце држати *без сваке зледи и злога примисла*. Слободу пословања, *без хабе и зледи*, добили су Дубровчани и од бана Матије Нинослава. Уколико би *зао човек* прекршио одредбе уговора између краља Стефана Радослава и Дубровника, договорено је да у томе не буде *зледи никоере*, него да се несугласице исправљају судом. Дубровачки кнез Андрија Дорио обавезао се краљу Стефану Урошу да пребеглице које прими град, неће *зла* чинити *земљи краљевства ти*.

Зло као кривично дело санкционише више чланова Душановог законика (106, 139, 157, 158, 175). Није, међутим, јасно о каквој је незаконитој радњи реч. Као кривично дело зло је још неодређеније од *злобе* (в.). Изразом зло обично се завршава набрајање недозвољених радњи. Ако се на пустом брду међу жупама учини *штета, или разбојништво, или крађа или које зло, да плаћају околна села*, прописује 158. члан Законика. Зло је, дакле, општи појам за кривична дела, односно остала, поименице ненаведена кривична дела.

Овај израз нашао је место у народним пословицама, где се обично зло супроставља добру: *Кад чоек нема свога добра, туђе зло премеће*; *Ни се у добру понеси, ни у злу поништи*; *Тешко Марку* (Краљевићу) *у злу добра чекајући*.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 6, 27, 31, 41, 44, 49, 107.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пословице*, Београд 1972 (репринт издање); *Rječnik JAZU*; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 19, 29, 32.

Р. Михаљчић

ЗЛОБА (зълоба) – пакост, пизма, безакоње, мржња на туђе добро, кривично дело учињено из пакости. Овај израз налазимо и у другим словенским језицима. Нема увек истоветно значење у старим српским књижевним списима и законским споменицима. Приликом повлачења са престола, Стефан Немања је заповедио синовима: *да љубите брат брата, не имајући међу собом никакве злобе*. Оптужујући цара Душана због раскола Српске цркве и Цариградске патријаршије, Данилов настављач пише да је цар својим потомцима оставио *ову злобу непогребену*. Због *злобе ове неразрешене*, старац Исаија обратио се кнезу Лазару.

Реч злобу у примерима из прошлости цркве, схватамо у преносном смислу. Њено основно значење налазимо у дипломатичкој грађи и законским текстовима. Стефан Душан донео је Законик *да се не би умножила... нека злоба, зло домишљање и лукава мржња*. Злоба је у Законику уопштено и недовољно одређено кривично дело (чланови 57, 58, 71). Изгледа да је најчешће у питању паљевина из пакости. Властелину који на *приселици пизмом које зло учини: земљи пленом или куће попали*, прети се одузимањем области (члан 57, ѿ злобѣ). Околина је била дужна да плати штету за паљевину села чији је власник умро.

Цар Урош је 1362. године наредио да његови поданици и Дубровчани *сваку злобу и свађу* пред њим расправе. Проглашавајући се за краља, Твртко I се обавезао да ће Дубровчане штитити од *сваке злобе и силе*. Сличну заштиту Општина је исposловала и од султана Мехмеда II.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 184, 195, 762; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 174.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 9, 49.

Р. Михаљчић

ЗНАЦИ ВЛАСТИ в. *Инсигније*.

ЗОГРАФ – позајмљеница из грчког језика (ζωγράφος), означава сликара. У српском језику јавља се тек у позном средњем веку, као *зограф* (почетак XV века) или у облицима *зуграф*, *из'граф*, *изуграф*, током XVI и XVII века. Српске речи за означавање ове врсте уметника су, међутим, *пишушти*, *писавши* и *живопис'ц* (код Теодосија, вероватно омашком, *животопис'ц*), а такво значење могу имати и називи *маистор*, *хитр'ц*, *писац*, или одређеније, *писац образом*, *скорописац иконам*, *иконописац*, *иконограф*. У српским крајевима реч зограф се пре XV века јавља само у натписима на грчком језику. У Поморју се наилази на латинске називе *magistro* и *pictore* (за оне који раде на византијски начин *pictores graeci*). Премда се назив зограф за сликаре среће доста касно, он је преовладао у периоду од XV до XVIII века, да би после тога означавао углавном нешколоване уметнике, у првом реду религиозног сликарства у средњовековним традицијама.

У Србију су до XII века долазили можда сликари из јужноиталијанских и далматинских градова; грчки сликари почињу, изгледа, да преовлађују у XII, а сасвим сигурно у XIII веку, док прве поуздане вести о домаћим сликарима потичу из XIV столећа. Подаци о њима су веома оскудни. Били су удружени у скупине, на чијем је челу био *протомаистор* (в.). Изгледа да су били прилично цењени, јер су и сами били дародавци скупоцених икона, а из архивских података из Котора и Дубровника сазнајемо да су били доброг имовног стања. По правилу су били писмени, а неретко врло добро образовани (неки су, као Лонгин у XVI веку, били и књижевници). Припадали су монашком или свештеничком сталежу (Јован из Зрза је у XIV веку био чак и митрополит) или су пак били лаици. За сликаре из приморских области знамо да су школовани код искусних мајстора. Помоћно средство у раду били су им сликарски приручници, ерминије, с техничким и иконографским упутствима. Било је, изгледа, правило да изводе зидне слике, сликају иконе и украшавају рукописе. Потписивали су се ретко, у складу са средњовековним схватањима да су они само извођачи, а прави и једини уметник је Бог.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 200, 840, 954, 1039, 1106, 1146, 1438; II, 2203, 2699, 2989, 3036, 3037, 3259; III, 5702; IV, 6513, 6561, 7212; V, 704, 705, 716, 724; VI, 9352, 9714, 9780, 10189, 10491, 10493–10502, 10507–10508.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1950; С. Радојчић, *Зографи. О теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности*, Зограф 1 (1966) 4–15 (= *Одабрани чланци и студије 1933–1978*, Београд – Нови Сад 1975, 81–96).

Б. Тодић

И

ИГРА – подразумева различите облике забаве средњовековног човека, који су се упражњавали током свечаности или у доколици. Место где су се игре одржавале звало се **игрище** или **игралище**.

Приликом свадбених свечаности био је обичај **плескати или плесати**. У средњовековном Роману о Троји, Јелена је, у доколици, са својим дворкињама плесала – **играхота, таньць вогаху** – у тренутку када ју је Парис отео. **Таньць водити** је технички термин. За време боравка Јелене Палеолог, невесте Лазара Бранковића, у Дубровнику 1446. године, на путу ка Смедереву организована су гошћења и забаве на којима се играло и плесало (danzare). У градићу Ђоја дел Коле у Јужној Италији, приликом дочека краљице Изабеле Дел Балцо, забележени су 1497. године плес, игра и песма Срба, избеглих испред Турака. За време путовања у Србију 1327. године, Нићифор Григора је прославио Ускрс у Струмици и са градског бедема посматрао *оно што се обично одвија на празнике, и најразноврсније игре младића и оних који више нису млади*. У Дубровнику, током свечаности у част Св. Влаха, 3. фебруара, после процесије, како каже Филип де Диверсис у *Опису Дубровника*, организоване су *веселе забаве уз свирку труба и свирала*, док је кнез позивао *младу властелу оба пола ... да се играју кола и троскоци*. Једно од боље очуваних ликовних сведочанстава кружног, затвореног кола, налази се у манастиру Леснову.

Омиљен облик забаве на тргу и улици била је игра *глумаца* (в.), жонглера. У српским средњовековним изворима речи **скомрахь, гоудьць, свирал'никь, глоумьць, шпил'мань** биле су синоними. Место где су се представе, призори (**позорь**) одржавале звало се **позорыште**. Обичан свет је гледао ове представе са таквом страшћу да се, како каже Теодосије у Похвали св. Симеону и св. Сави, није обазирао ни на различите временске прилике: *сунцем пржени и ветром и прашином засипани, до краја истрајаваху*...Омиљене су биле и игре са животињама и подстицање на борбу једне животиње против друге.

Коло – манастир Лесново

Од такмичарских игара пажњу су привлачиле игре борбене спремности и храбрости. Поред *витешких игара* (в.), омиљена забава су биле коњске трке (**конїеоурнстанїе, коньско Ѹристанїе**) и трке на колима (**колесниць вьпреженига**), које су се одржавале на тркалиштима (**потечнице**). Постојале су

и разне друге игре на коњима: **играше на конехь ... и потицаху стлъпь по единому**. У Приштини су се у XV веку сваке године одржавале игре у којима су коњаници у пуној ратној опреми, у трку, копљем скидали рукавицу која је висила на стубу. Сличне игре, у којима су млађи племићи копљем скидали сребрну алку, одржавале су се и у Дубровнику, на дан Св. Влаха.

Црква је нерадо гледала на игре као на облик световне забаве. Приликом свадбених свечаности, њихове учеснике је позивала на суздржаност, док су свештеници морали да напусте гозбу пре него што почну игре и песме. У Синтагмату Матије Властара свештеницима је било забрањено да присуствују играма скомраха (жонглера), коњским тркама и борбама животиња, док се лаицима претило одлучењем из цркве.

Управо се на плану игре, као и *гозбе* (в.), у средњовековној литератури правила разлика између два начина живота. У Житију Св. Петра Коришког главни јунак избегава да са вршњацима посећује игралишта и позориште, док је у Похвали Теодосије супротставио цркви Божијој мрско позориште.

Реч игра подразумевала је и дечје игре. Деца су, као и данас, обично у својим играма опонашала старије. Недорасла оружју, играла су се „рата“, како стоји у Роману о Тристану: *вијајући се дуж улица са дрвеним мачевима*, или су се, као у Роману о Александру Великом, међусобно „борила“ дрвеним штаповима: *кад кога окрваве, он као побеђен испада из борбе* (игре). Постојале су и друге дечје игре и играчке. У Роману о Троји забележена је игра *добитака*: **и играхоу се ωба ωколо добитака**. Са намером да понизи младог Александра, који је тек наследио очев престо, персијски цар Дарије му шаље на поклон дечје играчке: *Него да знаш како су мудровања младих несигурна, то ти шаљем ову звечку да се играш вртећи је* (**нь послах тебѣ дѣтиню струглу ꙗко да сїю завъртаε играεши**) *и обруч којим се деца играју* (**коло имже младѣнци играютъ**). Једна од дечјих игара била је *кичме и бата* али о њој се ништа не зна.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности: Живот српског испосника Петра Коришког*, Гласник СУД 12 (1871) 322 (= Теодосије, *Житија: Житије Светог Петра Коришког*, књ. 5, св.1, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. Д. Богдановић, Београд 1988, 267); И. И. Срезневски, *Крмчија књига српскога писма, XIII–XIV вијека*, Starine JAZU 3 (1871) 191; Đ. Daničić, *Tri stare priče*, Starine JAZU 4 (1872) 75–80 (= Д. Поповић – Р. Маринковић, *Цар Аса*, Из наше књижевности феудалног доба, Сарајево 1954, 262–268); V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa: Krmčija Ilovička godine 1262*, Starine JAZU 6 (1874) 81, 82, 83, 84, 85, 89, 132, 143, 151; Lj. Kovačević, *Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti: Slovo Epifanija, carigradskog patrijarha, o koncu svijeta*, Starine JAZU 10 (1878) 289; А. Н. Веселовский, *Изъ исторіи романа и повѣсти*, Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности, И. А. Н, XLIV, Но. 3, Санктпетербургъ 1888, прилог, 85, 109 (= *Повест о Триштану и Ижоти*, књ. 20, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1988, 150, 183); A. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage, Text mit linguistischer und literarhistorischer Charakteristik*, Prague – Upsal 1951, 37, 44 (= *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, књ. 21, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1986, 42); *Српска Александрида*, Критичка издања српских писаца, САНУ II, св. 2, приред. Р. Маринковић – В. Јерковић, Београд 1985, 41–42, 51, 52, 53, 56–57, 91, 578–579 (= *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, књ. 21, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1986, 75, 84); *Матије Властара Синтагмат*, изд. С. Новаковић, Београд 1907, 145, 171, 279, 320–322, 392–393, 406–407, 417, 450; П. Стефановић, *Приповетка о човеку који се продао ђаволу*, Београд 1934, 149 (= *Приповетка о Еладију*, *Из наше књижевности феудалног доба*, Сарајево 1954, 274); Т. Јовановић, *Похвала Светоме Симеону и Светоме Сави Теодосија Хиландарца*, Књижевна историја V, 20, Београд 1973, 710, 711 (= Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, књ. 5, св. 2, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. Б. Јовановић-Стипчевић, Београд 1988, 234); *Византијски извори* VI, 624.

ЛИТЕРАТУРА: F. Miklosich, *Lexicon Linguae Slovenicae*, Beč 1850, 53, 109, 115, 188; Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 391; III, 596; V. Jagić, *Gradja za slovinsku narodnu poeziju*, Rad JAZU 37 (1876) 111; M. N. L. Okunev, *Lesnovo*, L'art Byzantin chez les Slaves, recueil I, partie II, Paris 1930, 241; С. Станојевић, *Из наше прошлости* I, Београд 1934, 61–69, 122–125; М. Кићовић, *Старо позориште код Срба*, Зборник радова X, Институт за проучавање књижевности САНУ, књ. 1, Београд 1951, 9–33; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 292–293; К. Јиречек, *Витешке игре у средњовековној Србији*, Зборник КЈ I, Пос. изд. САНУ, Београд 1959, 413–415; Andreis – Cvetko – Đurić-Klajn, *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji*, Zagreb 1962, 534–537; Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФ у Београду 8, 2 (1964) 513; A. Babić, *Fragmenti iz kulturnog života srednjovekovne Bosne*, Iz istorije srednjovekovne Bosne, Sarajevo 1972, 305–320; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 64–65, 141; Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем веку*, ИЧ 22 (1975) 65; М. Пантић, *Непозната бугарштица о деспоту Ђурђу и Сибињанин Јанку из XV века*, Зборник МС КЈ 25, 3 (1977) 424–431; B. Stanković, *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba (Drama i opera)*, Beograd 1979, 16–17; Ст. Станојевић, *Први циркус у Србији 1323 године*, Политика бр. 5869 (1924) стр. 6.

С. Бојанин

ИГРИЦ в. *Шпилман*.

ИГРИШТЕ в. *Витешке игре*.

ИГУМАН (**игоумень, игоумнь, ιєгоумень**) – манастирски настојатељ или манастирски старешина. Приликом избора игумана водило се рачуна о угледу кандидата, да је способан да надзире духовни живот братије и да чува манастирску имовину. У избору игумана учествовали су ктитори, који су их и постављали за старешине својих манастира. Симеон Немања је одлазећи за Свету гору поставио игумана Студеници: „А блажени отац наш и ктитор господин Симеон, одлазећи постави игумана овом светом месту, изабравши преподобнога мужа по имену Дионисије јеромонах“. У Хиландару Симеон Немања поставио је **нѣкого прѣподобна моужа именемь Меѳодιа мниха**. Хиландарски игуман добио је привилегију да не иде на потврђивање код византијског цара, што су чинили остали светогорски игумани: *и умолих благоверне оне цареве да не иду игумани к њима ради назнамењања, већ узех од њих штап, да је у манастиру место назнаменања царског*. По Хиландарском типику игумана су бирали економ и еклисијарх и десет до дванаест стараца у храму: *и нека уђу у цркву и нека промисле себи игумана: за кога сва братија зна да је у врлини и у правди и преподобију*.

Оснивањем Архиепископије (1219) донете су опште одредбе о избору игумана краљевских манастира. У другој жичкој повељи (1224) на два места се помиње постављање игумана: једанпут се истиче одлука да се сви игумани потврђују у Жичи, а друга одредба говори само о томе да игумана бира краљ, а архиепископ благосиља, после тога краљ даје игуману жезло и целива га. Понекад се посебним одредбама у манастирским повељама утврђује избор игумана. Игуман манастира Св. арханђела код Призрена биран је из манастирског братства, а у избору и потврди учествовали су цар и патријарх са манастирском братијом. Уз то додан је и услов – ако се игуман не може изабрати из монашког братства, онда треба довести за игумана некога из Хиландара. Старост, добра дела, племенит род, или чак мито нису услови да се одбије игумански положај (Душанов законик, чл. 13) већ *да буде пре тога поштован од свих који су од вас свију одређени у савећање и расуђивање о игуману*.

Игуман је доживотно био манастирски настојатељ, а могао је бити смењен ако је оштетио манастирску заједницу: **и да се не измете игоумнь развѣ велика дѣла** (158. члан Арханђеловске хрисовуље). Међутим, игуман је могао и сам дати оставку, па је био бивши игуман (проигуман) али је остајао и даље у манастиру: *и ако се догоди да игуман изиђе било својом вољом или ради неких ових ствари, то нека се поштује као први брат после игумана, и нека има стојање и седиште у цркви, и за трапезом и на осталим скуповима*.

Као манастирски старешина игуман је обавезно учествовао у дневним и ноћним службама, на литургији и причешћивао је монахе. Његова велика обавеза и дужност била је да исповеда братију (о **доушаспасномь исповедани**), али је уместо себе могао одредити једног монаха или јеромонаха да буде духовни отац (*баштa*) братији (**цѣломоудрьно живоущιаго имати га ωтца прьво игоуменоу и по немь вьсѣи братии**). Игуман је имао право епитимије, одређивао је место калуђерима за трпезом и водио надзор о заједничкој исхрани, доласку и понашању у трпезарији. Он је бирао са братијом манастирске чиновнике, економа и еклисијарха. Водио је рачуна о моралном животу братије и давао

поуке: *Будите ми са сваком чашћу и љубављу, сваким страхопоштовањем, сваком непоколебљивом покорношћу, сваком послушношћу игуману вашем; Но и један према другом јединство и љубав, мир чувајући.*

Игуман је имао право да прима искушенике, да додељује монашки чин и да прима монахе који долазе из других манастира. По посебним одредбама у типику и ктиторским повељама игуман је имао задужење да се хране сиромаси пред црквеним вратима и да им се даје обућа и одећа (Душанов законик, чл. 28). Посебно се старао о манастирској болници и болесној браћи: *све је остављено игумановој вољи што се тиче бриге о њима; А игуман свагда, не ретко, нека долази у болницу.* Хиландарски игуман морао је са братијом да одређује монаха који ће живети у Карејској келији светога Саве.

Врло важна обавеза игумана била је да води рачуна о манастирској имовини, посебно непокретној, да се не отуђује од манастира, што се ретко дешавало. Ако је ипак до тога долазило игуман без договора са економом, баштом, еклисијархом и дохијаром, није могао то учинити: **и да не воль игоумнь ниш҄а ѡтдати ни оучинити безь говора иконома и баще и еклисиарха и дохиарь** (одредба 164 Арханђеловског манастира).

Игумани краљевских манастира присуствовали су државним саборима, на којима су имали право да доносе и потврђују одлуке са осталим учесницима сабора. Најчешће се помињу приликом избора архиепископа, крунисања владара, потврђивања владарских хрисовуља за задужбине, оснивања нових епископија: *и пошто је сабран цео сабор српске земље епископи, игумани и сви велемоћни српске земље; И када је овај преосвећени дошао са Богом дарованом паством, епископима и игуманима, и са целим клиром црквеним;* **и сь всѣми митрополити и епископи и игоумани.**

По одредбама повеља и Душановом законику (чл. 33) црквени људи судили су се пред игуманом, а све глобе приликом таквих суђења припадале су игуману.

Игумани и њихови манастири имали су одређен ранг, место и углед, посебно на државним саборима. Студеница је после доласка архимандрита Саве из Свете Горе добила ранг првог манастира, а њен игуман био је први међу свим српским игуманима. У другој жичкој повељи (1224) наведена су четири краљевска манастира: Студеница, Хиландар, Св. Ђорђе у Расу и Св. Георгије, а ранг игумана одређен је по том редоследу. Први попис игумана све српске земље, по њиховом угледу и месту на сабору, доноси Светостефанска повеља, где су поменути игумани четрнаест манастира (студенички, милешевски, сопотски, бањски, градачки, моравскогаГрадца, рашки, кончулски, модрички, хтетовски, гостиварски, ораховнички, нагорички и скопски). За игумана Св. Стефана у Бањској посебно се наглашава у манастирској повељи – **а игоумень на с'борѣ да имьть место четвртѡ.** Тај редослед изгледа да је промењен настанком манастира Дечана и Св. арханђела код Призрена, па се место дечанског игумана штити врло строго. Према дечанском игуману седео је игуман Св. Стефана. У трећој дечанској повељи поново се наглашава да на саборима седи игуман дечански према игуману Св. Стефана. То би могло значити да је дечански игуман имао место после студеничког, милешевског, сопотског и бањског игумана. Одредба о месту игумана Светих арханђела на сабору забележена је у манастирској повељи; донета је на сабору благословом патријарха Јоаникија и целога сабора, а по заповести цара Душана (**да сѣда игоумнь стго Стефана и пандократоровь и архагглов на зборѣ на ѡсобнѣ трапезе сь игоумни забрьдскими**).

Игумани угледних манастира били су и достојанственици саборних цркава и могли су заузимати високе службе сакеларија, орфанотрофа, сингела, протосингела и др. Многи хиландарски игумани постајали су епископи и архиепископи: први међу њима био је Јоаникије (1272–1286; 1279), игуман архимандрит Студенице и архиепископ; Јевстатије (1279–1286), епископ зетски и архиепископ; Сава III (1309–1316), призренски епископ и архиепископ; Никодим (1317–1324), архиепископ; Данило II (1324–1337), бањски и хумски епископ и архиепископ. Први игуман Св. арханђела код Призрена Јаков био је серски митрополит.

Епитети који се додељују средњовековним српским игуманима многобројни су, неки су једноставни и гласе само отац или муж, а неки су опширнији: преподобни игуман, смерни црноризац, велики игуман, игуман јеромонах, грешни, часни, часни међу свештеноинocима, господин и отац игуман, игуман свештени, последњи међу иноцима.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 260, 395, 719; Н. Милаш, *Достојанства*, 142–145; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика*, 171–180; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 78, 99, 171, 177, 180–184, 190; В. Петковић, *Речник црквенословенског језика*, 200–201.

М. Јанковић

ИДОЛИ в. *Капиште.*

ИЗАМ – правни термин којим се означавала једна врста репресалија, она код које се за дуг неког Дубровчанина или Венецијанца пленила имовина било којег његовог земљака, другог Дубровчанина или Венецијанца. Као синоним употребљавао се и израз *преузам*, нарочито у документима каснијег времена. Забрана *изма* налази се у раним уговорним исправама за Дубровчане код великог жупана Стефана Немањића (пре 1217, вероватно 1214–1216) и босанског бана Матеја Нинослава (1214–1217, 1234, 1240, 1249). У заклетви великог жупана се предвиђало за се *кривина*, спор између града и његове земље решава судом: *да се стају судије где је закон и да исправљају, а да не изма.* И у заклетвама бана Нинослава *изму* се супротставља парничење пред баном или кнезом дубровачким. Најопширније је стилизована одредба у последњој повељи: *И сје оште: ако верује Србин Влаха да се при пред кнезем дубровачким, и ако верује Влах Серблина да се при пред баном и иному Влаху и иному Серблину да не изма, и да не никере изма на инаго Серблина ни на инаго Влаха, лише на самог исца.* Као и у другим Нинослављевим заклетвама Влах је Дубровчанин, Србин је банов поданик, *истац* је онај од којега се ствар иште, потражује. Општи смисао одредбе био је у заштити имовине трговаца и у заступању начела *да прав за кривога не одговара*, како се каже у једном каснијем дубровачком писму. Репресалије су сузбијане у односима Дубровника и његових суседа, мада су се у односима међу градовима одржавале до краја средњег века.

Од средине XIII па све до почетка XV века одредбе о забрани *изма* не наводе се изричито приликом потврђивања уговора, чак ни у оним најопширнијим, краља Милутина из 1302. или у повељи цара Душана из 1349. О томе да се начело поштовало говори једно писмо краља Милутина жупану Твртку из дубровачког суседства (око 1285). Из писма се види да су Дубровчани узели брод неком Урсети, свакако краљевом поданику, па је краљ послао оштећеног жупану Твртку да узме што год може од Дубровчана *који ти излазе туђези по работах по својих си* и да то узето преда Урсети. Није, међутим, смео да дира трговце: *а који ти греду на трг краљевства ми немај за не печали.*

Све до последње деценије XIV века начело да прав за кривога не одговара поштовано је у међусобним односима, па није често потезано. Доласком Турака ствари су се промениле, па се *изам* или како се сада каже, *преузам* јавља и у дипломатским односима и у уговорним исправама. Двојицу Дубровчана који су после Никопољске битке откупљивали *дјецу францијашку*, сигурно француске заробљенике, Турци су почели да гоне и уместо њих су затворили известан број Дубровчана. У својим протестима кнезу Стефану Лазаревићу (1397) дубровачке власти су се позвале на уговоре: *од всех господ српских и од светопочившег кнеза јесте нама записано да не преузма никому и да један за другога не пати и този все нам је господство ви потврдило.* Технички то није било тачно, јер у повељи кнеза Лазара нема помена о *изму*, али је тачно да се потврђивало све оно што је као правни обичај важило у међусобним односима. У сваком случају, поучени и другим примерима, Дубровчани су се постарали да се приликом прве следеће обнове уговора са деспотом Стефаном (1405) и са Маром Бранковић и синовима (1405) унесе изричита одредба против *изма*: *и оште хоте господство ми ако је који Дубровчанин кому дужан или чим крив да се иште истац а да на ином Дубровчанину није вољан питати, ткмо ко је дужан или чим крив он да плати и пати а за једнога на другому да не преузма.* Истоветан текст се налази и у каснијим повељама Ђурђа Бранковића (1428, 1445). Из времена деспота Стефана познат је заплет у коме је потегнут проблем *изма*. Неки спор и туча међу дубровачким трговцима навели су новобрдског војводу Петра да их затвори и конфискује им имање. Дубровчани су протестовали, обуставили путовање трговаца у Ново Брдо, тражили да се врати имовина коју су трговци изгубили *због лудости њихових*, саглашавали су се при томе *ако наш трговац које безумије учини нека ономузи човеку плт* (тело) *и глава пати а за имање да нема задеве, да му је слободно.* Из другог писма о истом спору ви-

ди се да су одбијали одговорност једних за оно што је учинио други: *достојно јест да му плт пати а имање наших властел и грађан који су веровали на добром гласу и славној вери господства ти, није достојно да изгубе или пострадају за лудост тогај чловека.*

У повељама босанских владара забрана *изма* није изричито навођена. Војвода Радослав Павловић је 1423. затворио дубровачког властелина Паладина Гундулића због дуга његовог брата Ђива, који је био јемац за неке Мађаре. Војвода је свој поступак правдао тиме да браћа имају заједничку имовину и да због тога може свој дуг наплатити од онога који му први падне у руке. Дубровчани су се позивали на уговоре и наводили специфичне аргументе да докажу како ни брат за брата не може одговарати.

У односима са Венецијом Дубровчани нису постигли искључење репресалија. Посланици су 1413. од краља Жигмунда Луксембуршког тражили да у преговорима о миру Угарске и Венеције постигне да се Република обавеже повељом *да убудуће Дубровчанин који није дужник буде лично или имовином присиљен да плаћа за дуг или прекршај другог Дубровчанина, како је то у свему свету.* Такву обавезу Венеција није преузела, али међу градовима репресалије су биле на одређен начин институционализоване.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 3, 6–8, 10, 35, 149–150, 153, 184, 203, 622; II, 18–19, 233–234, 239; L. Thallóczy – G. Gelchich, *Diplomatarium Ragusanum*, Budapest 1887, 219–220; HAD, *Lettere di Levante* 9, f. 7–7', 22.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 119.

С. Ћирковић

ИЗВОД – **1.** Према средњовековној књижевној терминологији, предложак (рукопис) са кога се преписује или преводи неко дело. У многобројним записима које су средњовековни писари оставили у својим рукописима користи се управо ова реч, да би се њоме означио изворник према коме писар ради. Непознати писар је 1348. године у светогорској лаври Св. Атанасија преписао једно четворојеванђеље (данас у Хиландару, рукопис бр. 15): „писа се...од извода манастирска". Дијак Симон је на крају пролога који је писао 1560. године оставио запис у коме каже да је преписивао „из старог извода"; овај рукопис чува се данас у рукописној збирци Музеја „Срема" у Сремској Митровици (бр. 323). Монах Григорије је у Карејском пиргу на Атосу „са руског извода" преписао *Јудејски рат* Јосифа Флавија (хиландарски рукопис бр. 280).

2. Приликом наводњавања морали су прво да се прокопају главни доводни канали. У српској средњовековној терминологији овакав канал се назива извод. У Милутиновој повељи манастиру Св. Ђорђа код Скопља сачувана су непосредна обавештења о подизању извода. Реч је ту о два извода, и то једном који је доводио воду из реке Лепенца, а други из Вардара (*Велике реке*). Вода из оба извода требало је да се користи за наводњавање њива и вртова у Туренском пољу, а такође и за покретање воденица. Први извод из Лепенца био је већ изграђен, али други је тек требало да се изгради. Ради лакше изградње краљ је дозволио манастиру да извод *узме* у краљевом забелу, на најповољнијем месту, на обали Вардара. Место на коме почиње извод назива се *глава*. Вода која тече изводом у потпуности је припадала власнику извода.

Изводи се помињу и у попису имања манастира у Хтетову, што значи да је наводњавање и овде било развијено. На реци Неродимки (Родимки) било је извода, један од њих се помиње у Грачаничкој повељи. На њему су биле краљеве воденице и рибњаци.

Право на коришћење вода у средњовековној Србији било је строго регулисано. Ако је неко хтео да наводњава земљу са туђег извода (манастирског) морао је да плати *водовадштину*, која је износила кабао жита од рала и два динара од врта. Ако би неко повео воду са извода без дозволе морао је да плати казну од 12 перпера и дуплу водовадштину.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 610, 618; *Споменици на Македонија* I, 191, 197; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти*, 36–38; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, 127.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до XV века;* Гласник СНД I–1 (1925) 45–79; М. Благојевић, *Земљорадња*, 185–190; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 104–106; *ИСН* I, 1981, 362 (М. Благојевић); С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 24–27; C. M. Mac Robert, *What was the „izvod svetogorski"?*, у: Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987), Санкт-Петербург 1998, 272–283.

Т. Суботин-Голубовић (1)
С. Мишић (2)

ИЗВОР в. *Студенац*.

ИЗДАВА – по А. Соловјеву, значи предају покретне или непокретне ствари на основу уговора или пресуде, а истовремено и награду приставу који извршава увођење у посед или предају (издавање, παράδοσις). У Душановом законику (члан 108) налази се нека врста тарифе такве награде *приставу* (в.): од села 3 перпере, од млина 3 перпере, од жупе од сваког села 3 перпере, од града коњ и свита, од винограда 3 перпере, од коња једну перперу, од кобиле 6 динара, од говечета 4 динара, од брава 2 динара. Како се перпера (в. *новац*) састојала од 12 динара, последње три ставке значе половину, трећину и шестину перпере. У неким рукописима Законика уместо издаве употребљен је термин *изданије*, а сама такса се назива *издавштина* (Студенички рукопис).

Исти термин издавштина (isdaustina) налази се и у дубровачкој одлуци о конзулима, споровима и начину утеривања дугова, донетој у Великом већу 1387. и обнављаној касније у два маха. Ту се каже како Словени (мисли се на поданике српског владара) неће да извршавају пресуде без наплате која се зове *издавштина* (isdaustina), па се одобрава да се може дати ономе који осуђује дужника до 10 процената досуђеног дуга. Издавштину од 10 на сто плаћа дужник преко износа на који је осуђен. На издавштину се пропис још једном враћа у склопу последица апелације тражећи да се дужнику поврати и оно што је дао на име издавштине, ако буде ослобођен дуга.

Једно которско сведочење говори о Вучети Гојшићу, који је уводио у посед људе којима би митрополит зетски продао земљу и при томе је наплаћивао три перпере *према обичају тога места*. Иако се не спомиње име дажбине, јасно је да се мисли на издаву и по функцији и по наплаћиваној суми која тачно одговара пропису Душановог законика. Исплату издавштине на делу сусрећемо приликом куповине половине Конавала од Радослава Павловића (1426). Тада су војвода Вукац Хранић и кнез Радослав Обрадовић добили по 200 дуката pro isdaustina, а Остоја дијак и Брајло Тезаловић по 100 дуката. Укупно је на издавштину утрошено 600 дуката, тачно 10% од 6 000 дуката колико је била цена исплаћена војводи Радославу. Они којима је издава исплаћена називани су *издавчије*.

У научној литератури је издавштина довођена у везу са *приставштином*. У повељи бана Стјепана II Котроманића за Дубровник (1332) предвиђало се да банов поданик, дужан на основу писаног документа, мора да плати дуг Дубровчанину и да то буде: **без прѣставщине**, а на исти начин се плаћала накнада за претрпљену штету услед крађе или разбојништва на бановој територији. Смисао је да се Дубровчани ослободе плаћања приставу кад добијају оно што је било њихово.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*, 83–84, 212; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 44; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике* II, 336–338; *Liber viridis*, изд. Б. Недељковић, Београд 1984, 31–36.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 119; А. Соловјев, *Издава*, Архив ПДН 53 (1938) 133–138; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ 7 (1957) 83–121 (= *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 54–55); А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 265–266.

С. Ћирковић

ИЗРЕКЕ ФИЛОЗОФА – збирке изрека и мисли грчких филозофа (Протагоре, Аристотела, Демостена, Теофраста и неименованих) и хришћанских писаца. Ове мисли налазе се у зборницима који се у науци називају „флорилегији" и „гномологији". У појединим књижевним делима преведеним са грчког ове изреке често се срећу (у *Александриди*, *Стефаниту и Ихнилату* и др.). Велики је утицај старозаветних *Прича Соломонових*, као и *Књиге проповедника*. Тако се у *Александриди* каже: *Ко туђе с радошћу узима, и свога ће се са жалошћу лишити* (VIII гл.); *Боље је човеку и од велике болести страдати него људска безакоња чинити* (XXII гл.); *Мудар човек је неисцрпна ризница, мудар човек се не одваја од истине; мудар човек влада гомилама људи, а један безуман упропашћује множину* (XXII гл.).

Изреке Соломона, који је персонификација најмудријег владара старог века, као и поређења са

деспотом Стефаном Лазаревићем, налазимо у делу Константина Филозофа *Повест о словима*: *И збива се прича премудрога међу људима* [*Соломона*] *да непажња човекова „квари многа добра" њему.*

У *Житију деспота Стефана Лазаревића* је забележено: *и бише као Соломон када каже: „Изнад свију који су били пре мене у Јерусалиму"*.

Константин Филозоф се позива и на Аристотела: *да је природа бића Божјега вечна, нема почетка, (а) од кога најкрепкије Слово постаје.*

Поједине изреке које се изворно приписују Гаврилу Стефановићу Венцловићу, по Ђ. Трифуновићу, веома су блиске *Књизи проповедника.*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: В. Јагић, *Разум и филозофија из српских књижевних старина*, Споменик СКА 13 (1892); *Либро од мнозијех разлога. Дубровачки ћирилски зборник од г. 1520*, изд. М. Решетар, Београд 1926, 48–55; Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962, 127–135; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 110–111.

J. Рећеп

ИКОНА (грч. εἰκών) – један од честих назива у средњем веку (поред *образ*, или без икакве ознаке, само с именом приказаног) за ликовне представе Христа, Богородице, бестелесних сила, светитеља или догађаја из хришћанске историје, с јасном богослужбеном наменом. Обично се под иконом подразумева преносива слика на дасци, али она може да буде насликана готово на сваком материјалу, да буде изведена у рељефу, угравирана у камену или металу, извезена, штампана итд. По средњовековном тумачењу, икона приказује првообраз представљене особе или догађаја и штује се оно што је на њој приказано, а не материјал или боје од којих је икона сачињена.

Због изузетне важности у православној цркви, током читавог средњег века, у Србији је било много икона. Једна од обавеза ктитора је била да своју задужбину опреми иконама, па се оне скоро по правилу помињу у манастирским повељама; судећи по њиховим описима, биле су врло скупоцене, украшене златним и сребрним оковима, с драгим камењем и моштима светитеља. У цркви су се налазиле на иконостасу, на часној трпези, на полијелеју, у проскинитарима и на зидовима. Највише су поштоване нерукотворене и чудотворне иконе, а било је и литијских, минејних, целивајућих и других. Најбројније су једностране, али их има двостраних, затим диптиха, триптиха и полиптиха. Неке су добијале епитете по ктиторима, чудима или по месту где су чуване (нпр. Богородица Студеничка, Црногорска, Хиландарина). Пред њима се молило, свакодневно или у посебним тренуцима (као Стефан Урош III уочи битке на Велбужду 1330. пред иконом св. Ђорђа у Нагоричину), заветовало или умирало (нпр. св. Симеон Немања пред Богородичином иконом у Хиландару), као знак присутности приказане особе у цркви. Наручиване су од „царских мајстора" у Цариграду и Солуну или је њихова израда поверавана домаћим сликарима. На њима је често записивано име наручиоца (понекад с његовим портретом) и, ређе, сликара.

Срби су слали иконе као дарове најчувенијим светилиштима, до Јерусалима, Синаја и Русије. Тако, или на друге начине, многе српске иконе су доспеле до манастира, цркава или музеја широм Европе. Највише их се, ипак, налази у српским манастирима, у Хиландару, Пећкој патријаршији, Дечанима, Светој тројици код Пљеваља, Никољцу у Бијелом Пољу итд.

Најстарија је мозаичка икона Богородице Одигитрије у Хиландару (крај XII века), из XIII столећа је икона с представом Нерукотвореног образа у Лаону (Француска), Богородица и Христос с некадашњег иконостаса у Хиландару, икона св. Петра и Павла с портретима краљева Милутина, Драгутина и њихове мајке Јелене у Ватикану, а жупан Деса је, судећи по попису његовог поклада у Дубровнику 1281, поседовао двадесетак раскошних икона. Иконе XIV века чувају се такође у Хиландару, Дечанима, Скопљу и Београду, а оне млађе у многим манастирима, црквама и збиркама у земљи и иностранству.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Српске иконе од XII века до 1459 године*, Београд 1960; В. J. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961; Г. Бабић, *Иконе*, Београд 1983.

Б. Тодић

ИКОНОМ (**иконωмь, икономь** од οἰκονόμος) – старешинско звање у средњовековним манастирима, по важности одмах после игумана, а у Хиландару одмах после игумана и баште. Избор и начин постављања иконома описан је у 14. глави Хилан-

дарског типика, након што је у претходној глави описан начин избора и постављања игумана. Избор, у коме учествују игуман и сва братија, вршен је у цркви, као и постављење. После одслуженог јутрења и кратких посебних молитава, будући иконом клањао се игуману који га је благосиљао и објављивао: *Молитвама пресвете Богородице и молитвама светих отаца, постављен си за иконома манастиру.* Завршавало се братским целивом, као честитком, игумана и остале братије.

Као старешинско звање признаје га не само Хиландарски типик, већ се таквим сматра и у средњовековној дипломатици. Наиме, иконом је имао своју **ωбласть**, тј. свој делокруг власти. Краљ Милутин купује аделфате у Хиландару за пирг Хрусију, па наглашава да то обавезује не само садашње манастирске старешине, него и оне **χотещихь быти вь томь монастыри старѣшинамь, рекше игоумена и баще и иконома и еклисіархa**. Цар Душан дарује истом пиргу села и људе и одређује: **да нема надь тѣмь ωбласти игоумень монастырскы ни баща ни иконωмь ни еклисіарьхь.**

Обавезе иконома тичу се економских послова. Монасима је исплаћивао новац потребан за набавку одеће, а са игуманом делио им обућу. Водио је целокупно манастирско газдинство „добро чувајући и управљајући сваку ствар". Ако ли његовом непажњом „пропадне, макар и од малих ствари, то ће бити испитиван у дан испита и за малу ствар, коју погуби у својој лености". У том смислу прописан је и начин смењивања иконома. Морао је да буде писмен јер је водио књигу пословања.

Иконом је заменик игумана и његов потенцијални наследник. По Хиландарском и Студеничком типику (у оба типика гл. 13), у случају смрти или оставке игумана, иконом да *се поштује као први после игумана, и нека има стојање и седиште у цркви и за трпезом и на осталим скуповима*. Имао је велику власт у распоређивању послова, јер је зависно становништво било дужно **да работа црькви закономь светаго Савы, што имь повелѣва иконωмь.** За труд и успех иконома Јована Хиландарца, цар Душан му даје на уживање цркву Светог Николе Мрачког са свим њеним селима, а тек по његовој смрти да припадне Хиландару.

Иконом је имао и извесну судску власт на манастирском властелинству. На такав закључак упућује једна даровна повеља цара Душана Хиландару, којом дароване људе изузима од сваког суда **развѣ прѣдь кралюмь и прѣдь икономомь настоющимь.**

Велики иконом (οἰκονόμος μέγας) је први достојанственик у патријаршијском и епархијском клиру. Биран је између најспособнијих монаха, проверених и доказаних успешним радом у неком манастиру. Управљао је имовином патријаршије, односно епархије, сакупљао приходе и вршио издатке. Његовој бризи поверавано је и старање о сиротињи, посебно о удовицама и нејакој деци. О целокупном пословању водио је књиге, стављајући их на увид епископу или надзорној комисији коју епископ именује. По свом положају улазио је у епископски савет и епископски суд. Монаси су били ослобођени изласка на суд, изузев на суд пред краљем и икономом. Свакако се мисли на великог иконома, а не на манастирског иконома.

У повељи цара Симеона Уроша (Синише) манастиру Светог Ђорђа у Завлантији из 1366. године, помиње се *пречасни велики иконом кир Теодосије*. С обзиром да такво звање и положај нису постојали у манастирима, можемо претпоставити да је кир Теодосије такав положај имао у некој епархији, а повлачењем у манастир задржао га по навици или по посебној дозволи епископа, јер је тешко претпоставити да је истовремено био иконом епархије и иконом манастира.

ИЗВОРИ: Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 63, 79, 123; Ст. Новаковић, *Законски споменици*; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Достојанства у православној цркви по црквено-правним изворима до XIV века*, Панчево 1879; Н. Милаш, *Грчко-римско законодавство о црквеној имовини*, Архив ПДН 1 (1908); Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе хиландарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционерима*, Богословље 10 (1935) 171–188.

Р. Милошевић

ИКОНОМИЈА (грч. οἰκονομία) – **1.** У теолошком смислу подразумева божански план или промисао (буквално, домострој, од οἶκος и νόμος) спасења човека и света које је извршио Господ Исус Христос као спаситељ. Икономија се схвата и као божански домострој управљања и промишљања о свету и људској историји. То је домострој или план, односно промисао у коме и сам човек активно уче-

ствује. Зато се они који управљају црквом називају „икономима тајни Божјих“ (1 Кор 4:1–2). Они којима је то поверено и по божанским и по људским законима су „економи људских душа“. У самој цркви су то у првом реду епископи, затим игумани манастира и њихови икономи као *домостроитељи* (управитељи) Божји.

Икономија се, с друге стране, у теологији разумева као „историја оваплоћења“, односно историја спасења света и човека, и начин како је Исус Христос својим доласком у свет, животом и учењем, и делима извршио спасење. У практичном пак животу цркве у Византији и на Истоку уопште, појам икономије има значење попустљивости (dispensatio), снисходљивости, поготово када је реч о строгости канона везаних за унутрашњу црквену дисциплину, али исто тако и када је у питању однос цркве према световној власти, односно држави. У средњем веку на Истоку углавном је важило начело по коме се икономија у смислу снисходљивости може увек применити када побожно учење остане неповређено (патријарх Евлогије VI–VII век).

2. По начелу икономије, црквеном имовином управља и за њу је пре свега одговоран епископ као домостројитељ Божји. Када је реч о великим феудалним манастирским поседима у средњем веку, одмах после епископа управну власт има игуман манастира и иконом. Највише података има о игуманима и њиховим управним овлашћењима. По Хиландарском типику, новоизабрани игуман добијао је типик и жезал (штап) као символе управне власти у манастиру.

Друга личност у манастиру је иконом, који је директно био задужен око управљања свом покретном и непокретном имовином. Водио је рачуна о свим приходима и расходима, метосима, који су често били разасути чак и у другим државама, о обавезама становништва које је живело на манастирским поседима према манастиру, чувао је имовину од узурпације споља и незаконитог отуђења. Настојао је да сва манастирска имовина буде сачувана и употребљена у оне сврхе у које су је њени ктитори, односно דародавци наменили. Манастирске повеље о томе детаљно говоре. Душанов законик, као највиши државни законодавни акт (чл. 13 и 35), забрањује да се игуман поставља митом, и заповеда да он управља *целом кућом, и кобилама, и коњима, и овцама, и свим осталим, ... како пише у хрисовуљама светих ктитора*. О томе пак како је конкретно функционисало управљање црквеном имовином (икономија), у смислу података о приходима и расходима и вођењу административне евиденције, нема сачуваних података у писаним изворима. Додуше, Хиландарски типик (глава 22) говори о постојању и вођењу такве евиденције: *Заповедам вам још и то, да се све записује од манастирских права, приходи оних који служе, ... издаци – када и камо, а приходи – када и откуда, ... да будете беспрекорни и без приговора*.

ИЗВОРИ: *Хиландарски типик*, Свети Сава, Сабрани списи, прир. Д. Богдановић, Стара српска књижевност, Београд 1986.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Мајендорф, *Византијско богословље*, Крагујевац 1985, 107–110; Р. Поповић, *Црквена имовина у Немањићкој Србији*, Београд 1991, 47–60.

Р. Поповић

ИМЕНА – Лично име је прва детерминација која се даје детету приликом рођења или крштења. Већ је одавно речено да не постоји човек на свету који нема име. Као што сваки народ има свој језик који преноси с генерације на генерацију, тако има и свој систем личних имена која се вековима понављају.

Срби су своја најстарија имена наследили из прасловенске заједнице. Та имена су карактеристична по значењу и структури. Стара словенска имена су, по свом саставу, одражавала индоевропско наслеђе. То су: сложена имена састављена од две основе типа Владимир, Владислав, Драгослав, Мирослав, Радослав и сл; изведена имена од једне основе и простог и сложеног наставка типа Влад, Драгоје, Радоје, Радојица и сл; скраћена имена типа Влад, Рад и сл; хипокористици типа Влада, Драго, Раде и сл. Осим њих постојала су и самотворна имена, односно имена настала од разних апелатива као: Вишња, Вук, Голуб, Грлица, Кумрија, Малина.

После досељавања Срба на Балкан наслеђена слика имена почела се мењати. Када су примили хришћанство, почели су прихватати имена из календара која су имали светитељи и мученици за Христову веру и која су већ својој деци давали остали хришћански народи. Омиљена су била имена апостола као: Петар, Иван. Већина хришћанских

имена Србима је дошла византијским посредством, мада је у западним деловима српског простора било и западног утицаја. Веома рано хришћанска имена су се прилагодила законима српског језика: Ἀναστασία > Наста, Νικόλαος > Никола, Στέφανος > Степан, Φίλιππος > Пилип. У складу са грађењем српских хипокористика и изведених имена од словенских језичких елемената настајали су хипокористички облици од хришћанских имена. Од грчког имена Γεώργιος постали су у српском језику пуни облици Георгије, Ђорђе, Ђурађ, Ђурђе, а и од њих низ нових форми: Ђока, Ђокица, Ђоле, Ђука, Ђукан, Ђура, Ђурица, Ђурко, Ђурашин, Ђурашко.

Осим хришћанских имена у ономастикон доспела су и имена из фонда имена народа са којима су Срби били у суседству или са којима су одржавали политичке или културне везе. Имена из популарне литературе оживљавана су у средњовековној Србији. Забележена су у споменицима имена Ижота, Оливер, Орландо. Она су сведочанства да је у то време нашем народу стизала литература из западних земаља. Ретки су случајеви превођења страних имена, као што је име грчког порекла Теодор превођено као Божидар.

Најстарија сведочанства о српским именима налазе се забележена у страним изворима, страним језиком и писмом. После јачања српске државе настало је низ докумената писаних ћирилицом и српскословенским језиком. Најстарији српски извори који су настали у Хуму, Босни, Дубровнику, Зети, Рашкој, садрже хиљаде личних имена, патронима и имена места. На основу тога може се реконструисати слика личних имена средњовековних Срба. Најважнија одлика те слике је њен словенски карактер. Ако се прате имена на целом српском простору од првих писаних споменика до Косовске битке, онда се може закључити да су српска имена словенског порекла била у великој већини. Анализа је показала да је у већини средњовековних насеља која су пописана у владарским повељама било преко осамдесет процената српских имена словенског порекла.

После слома српске средњовековне државе, писани извори српским језиком постали су ретки, тако да на основу њих није могуће установити како се развијала слика личних имена. Међутим, ту празнину су попунили турски дефтери у којима су бележени порески обвезници. Ови пописи сведоче да су се и после Косовске битке у српском народу чувала народна имена.

Позната су углавном средњовековна мушка имена јер пописивани су у великим списковима само мушкарци, порески обвезници. Женска имена бележена су у записима, натписима, тестаментима, поменицима. То ипак није довољно да би се могла добити поуздана слика средњовековних женских имена. Поред поменуте грађе главна помоћ за познавање ове врсте имена су мушка имена. Многа имена се јављају у пару, па се лако може на основу познатог мушког имена претпоставити женско име као: Драган – Драгана, Милан – Милана, Стојан – Стојана, Владислав – Владислава итд.

За време ропства под Турцима Срби су чували своја народна имена словенског порекла, али хришћанска имена су их лагано потискивала. У српским областима преко Саве и Дунава у XVIII веку преовладала су календарска имена. Поред календарских имена која су се код Срба била усталила још у средњем веку, јављају се многа нова која у то време нису била позната у српским крајевима под Турском као Аркадије, Пелагија, Сидонија, Олимпијада итд.

У XIX веку, у време буђења националне свести, култ народне прошлости захватио је српски народ. То се одражавало у свим областима културе и живота. У складу с новим таласом доживљавања сопствених корена Срби су се почели односити и према личним именима. Многе угледне личности промениле су страна имена и узела народна. Отац Бранка Радичевића Теодор постао је Божидар, а његов син Алексије узео је име Бранко. Новорођеној деци давана су на крштењу имена из националне историје и народне књижевности. Нарочито су била популарна имена средњовековних владара и јунака епске поезије као Драгутин, Душан, Марко, Милош, Милутин, Урош. Превласт народних имена траје до данас.

Када се прати историја личних имена, с правом се може рећи да је она условљена културном и политичком историјом и да је неодвојиво за њих везана.

ЛИТЕРАТУРА: T. Maretić, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Rad JAZU 81 (81–146); 82 (69–154), 1886; М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977.

М. Грковић

ИМЕНА СРПСКИХ ВЛАДАРА – Захваљујући суседним народима забележена су имена првих познатих владара. Најстарија имена владара словенског су порекла. То су најчешће сложена имена састављена од две основе. Највише података о именима старих владара оставио је Константин Порфирогенит (913–959) у свом чувеном делу De administrando imperio.

Један од првих српских владара (око 780) звао се Вишеслав, а његов унук Радослав. Праунук Вишеслава био је Властимир (око 850). Његови синови су Мутимир, Стројимир и Гојник. Од три Мутимирова сина, двојица су добила словенска имена Прибислав и Бран, а трећи је носио календарско име Стефан. Стројимиров унук је имао име Клонимир, а Клонимиров син је Часлав. У Дукљи, у области Крајина, српски кнез је имао име Владимир. У западним српским крајевима познат је владар Стефан Војислав. Син Војислављев је Михаило, а унук Бодин. Средиште источног дела српских области била је долина Рашке са тврђавом Рас. Од друге половине XI века до Стефана Немање познате су следеће значајне личности: Вукан, жупан (1083–1115); Марко, Вуканов брат; Урош I, синовац Вуканов; Стефан Вукан, синовац жупана Вукана; Урош II, син Уроша I; Белош, син Уроша I; Деса, син Уроша I; Грдеша, жупан; Вучина, жупан; Јелена, кћи Уроша I; Марија, кћи Уроша I; Примислав или Првослав, жупан после Уроша II.

О владарима из куће Немањића зна се много више. Уз њихова лична имена јавља се још и календарско име Стефан. Немањина браћа носе сложена имена словенског порекла Мирослав, Страцимир и Тихомир. Немањини синови су Вукан, Стефан и Растко. Синови Стефана Првовенчаног, сви краљеви на српском престолу, носе имена Радослав, Владислав, Урош. Урошеви синови такође имају народна имена – Милутин и Драгутин. Милутинов син, наследник престола, јесте Стефан, унук Стефан Душан, а праунук Урош.

Када се погледа део српских владарских имена од првих помена па до последњег Немањића, уочава се да су преовладавала народна имена словенског порекла, углавном сложена од две основе. Не може се објаснити зашто у династији Немањића, с једне стране, постоје имена која се не јављају у народу као Урош и Немања, а с друге, у владарским породицама има имена која су популарна у свим крајевима и срединама као што су Мирослав и Радослав. Ако се упореде имена Немањића са именима рашких жупана, с правом се може закључити на основу понављања имена да су Немањићи потомци рашких жупана. Уз нека владарска имена не јавља се ни патроним нити друго име. Међутим, уз нека владарска имена поред народног јавља се и календарско име као Стефан Војислав, Стефан Вукан, Стефан Немања итд. Међу најстаријим женским именима налазе се Јелена и Марија. То су имена принцеза из куће великог жупана Уроша. Оне су имале хришћанска имена која су у свету у групи најпопуларнијих имена, што би могло значити да је у то време хришћанска вера на дворовима српских жупана већ била добро утемељена. У лози Немањића јављају се и несвакидашња женска имена као што су Брњача и Царица. Име ћерке краља Милутина, Царица, свакако је превод грчког имена Василиса, у које је уткана жеља да животни пут мале принцезе буде у складу са личним именом. Нажалост, мало је података о именима женске деце у владарским породицама. О женама владара зна се више, али су оне своја имена доносиле из земаља из којих су долазиле.

После гашења лозе Немањића на српском простору јавља се низ обласних господара. Својим угледом и снагом издвајају се Мрњавчевићи, Лазаревићи и Бранковићи. Познато је доста имена која су носили чланови тих кућа. Као и у народу тако и код њих има како народних тако и календарских имена.

ЛИТЕРАТУРА: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977.

М. Грковић

ИНДИКТ – серија од петнаест година према којој је у средњем веку означавано време напоредо са годинама ере или без ње. У свом основном значењу индикција је порески циклус који је уведен у Египту у време Октавијана Августа, 3. године пре нове ере. Индикт је у почетку означавао само пореску годину, али како је у Египту сваких петнаест година вршена ревизија земљишних пореза, то је с временом индикцијом називан период од петнаест година између две ревизије. Рачунање година по индиктима постало је уобичајено у Римском царству у време Диоклецијана, када је, после увођења тетрархије, постало веома компликовано

датовање према владавинама појединих царева. Година индикта почињала је 1. септембра, када и римска финансијска година, а у средњем веку и грчка година (тзв. Цариградска индикција).

Индикт прво улази у јавноправне исправе, да би касније овим начином године биле обележаване и у приватноправним исправама. У средњовековним актима, поред индикта најчешће је обележавана и година хришћанске ере. Индикт се поред повеља употребљавао у старим српским записима, по правилу уз годину, али се често не слаже са годином, обично је индикт погрешан.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. XVII. Датирање*, Глас 132 (1928) 29–57; Љ. Стојановић, *Датирање старих српских записа и натписа*, Записи и натписи VI, 177–208; *Hronologija*, EJ 4, 32–35 (Đ. Sp. Radojičič); Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 193–197 са литературом (*Означавање времена*).

С. Марјановић-Душанић

ИНИЦИЈАЛ – у уметничкој обради књиге, посебно рукописне, истакнуто и украшено слово на почетку текста, поглавља или важније текстуалне целине. Иако нераздучиво везан за садржај текста иницијал је и декоративни елемент који са *минијатуром* (в.) и *заставицом* (в.) чини илуминацију рукописа. Попут заставице, за коју се везује стилски и техником обраде, иницијал припада подручју *орнаментике* (в. *орнаменти*).

Иницијал Б

У најстаријим српским рукописима рашког круга, насталим на размеђи XII и XIII века, иницијали су образовани од преплетених двочланих или трочланих трака, са стилизованим биљним завршецима и, каткада, са уплетеним животињским и људским фигурама. Мада засновани на византијској традицији, поједини њихови елементи потичу из западноевропске уметности. У том погледу су посебно значајни иницијали-минијатуре Мирослављевог јеванђеља (крај XII века) настали под утицајем јужноиталијанске романике. Цртани пером, позлаћени и обојени црвеном, зеленом и жутом бојом, ови иницијали, испуњени врежом у којој се преплићу фигуре људи, животиња и птица, често у призорима борбе или лова, гдекад напуштају облик слова и претварају се у самосталне композиције које у неким случајевима тумаче текст. Овај ток наставио је да живи у огрубелим облицима босанских рукописа XIII и XIV столећа.

Иницијал В

У српској средини се током XIII века јављају и иницијали тзв. тератолошког (зверињег) стила, познатог у старијој илуминацији Византије и североисточне Европе. Сложени сплет трака, грана и фантастичних животиња на овим иницијалима, исцртан киноваром и сепијом и испуњен плошним намазима црвене, зелене и жуте боје, образује мешовите орнаменталне целине које често губе везу са графичком схемом слова. Поједини елементи зверињег стила живеће у провинцијским скрипторијима не само током наредног периода, већ и касније, све до XVII века. Почевши од краја XIII столећа, када је у време владавине краља Милутина дошло до снажног продора византијских утицаја у српску културу, тератолошки и зооморфни елементи постепено ишчезавају, уступајући место геометријско-биљним мотивима строго саображеним форми слова.

У иницијалима XIV века издвајају се три основна типа. Први чине велики издужени циноберни иницијали, познати од XIII века, чији се једноставни украс састоји од кружних и троугаоних додатака дуж стабла слова и биљних орнамената унутар петљи. Средином столећа јављају се знатно раскошнији преплетни иницијали са извијеним лиснатим завршецима, особени за тзв. неовизантијски стил. Сачињени су од прецизно цртаних преплетених трака, чворова, гранчица и палмета обојених

цинобером, загаситозеленом и жутом које су често оплемењене кобалт-плавом и златном. Каткад су им додати и зооморфни мотиви потчињени контури слова и начелима симетрије. Трећем типу припадају мањи цинoберни иницијали, заобљених контура и украшени танким висећим завијуцима на доњем крају. Од друге половине XIV века ови стилизовани биљни украси су већи и гранају се, доцније постају све китњастији, да би се у XVII столећу претворили у сложене орнаменталне композиције. Иницијали XV века следе тековине претходног столећа: њихов колорит је устаљен, а цртеж наглашенији. Тада се унутар флоралног преплета слова изводи и људска глава, мотив који ће посебно бити омиљен у XVII столећу.

Иницијал П

У периоду турске владавине није у орнаментици ћирилске књиге образован посебан стил. Понављају се и разрађују већ позната решења: цинoберни иницијали једноставних облика или украшени флоралном витицом која полази од стабла слова, преплетни иницијали са биљним, зооморфним и, ређе, прастарим тератолошким мотивима, као и иницијали у облику младе или брадате главе са високим шлемом чије уплетене траке граде петљу слова или се развијају у завијутке и гранчице.

Почев од треће четвртине XIV века јављају се у илуминацији појединих српских рукописа биљни и животињски мотиви чија реалистичка обрада открива известан утицај касноготичке уметности. Елементи овог стила присутни су и у неколиким кодексима XVI и XVII столећа где, попут готичких књига, од преплетних иницијала полази таласаста врежа у чијим су завијуцима дуж доње маргине живописни звонолики цветови и птице раширених крила.

Најзад, на иницијале рукописа из периода турске владавине нису остали без утицаја ни орнаменти првих српских штампаних књига преузети из оновремених млетачких издања.

ЛИТЕРАТУРА: S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950; V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, Radovi ND BiH, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka 7, 3 (1957); В. Мошин, *Орнаментика неовизантиског и балканског стила*, Godišnjak ND BiH, knj. I, Balkanološki institut, knj. 1, Sarajevo 1957; V. Mošin, *Inicijal. Srbija, Crna Gora, Makedonija*, ELU 2, Zagreb 1962; Љ. Васиљев, *Каталог изложбе копија орнаментике српских средњовековних ћириличних рукописа XIII–XVI века*, Београд 1980; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983.

З. Ракић

ИНОК (μοναχὸς, монах, калуђер, осамљеник) – свештено лице монашког реда, живи у манастиру, не жени се, нема породицу. Полаже завете којима се обавезује на аскетски живот у складу са манастирским правилима. Под утицајем Истока, монаштво се развија у Бугарској, Македонији, у Рашкој. У српској средњовековној држави, за разлику од Византије (а и од Запада), владари и властела оснивају већи број манастира него сама црква. Манастири су оснивани као задужбине владара (најпре из династије Немањића) и били су под непосредном влашћу владара ктитора.

Манастири су били важни центри писмености и средњовековне културе, али и економски центри. Велики број књижевних дела настаје у манастирима (Хиландар, Студеница, Пећ, Дечани, Милешева и др.) а врло је жива и преписивачка и преводилачка делатност у манастирским скрипторијима. Знатан је број писаца, учених и даровитих монаха. Међу њима свакако су и инок Исаија, инок из Далше, инок Јевсевије и други.

Инок Исаија чувен је и по томе што је као изасланик кнеза Лазара у Цариграду био заслужан за измирење Српске и Грчке цркве (1375). На крају његовог превода *Псеудо-Дионисија Ареопагита* налази се његов *Запис о Маричкој бици*, текст изузетне литерарне и историјске вредности.

Из прве половине XV века је инок из Далше, анонимни светогорски монах, писац и преписивач. У Србију је дошао „преписивања ради књижног" а по налогу деспота Стефана Лазаревића. Његов

Запис на Радослављевом јеванђељу (1428/29) спада међу најзначајнија остварења из доба Деспотовине. Сматра се да се пре првог пада Смедерева (1439), заједно са групом монаха, вратио на Свету гору.

Поред познатих имена, није мали број анонимних инока који су марљиво и дуго преписивали, преводили и писали.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд 1960, 99, 177, 325, 340; ЕЈ 6 (1965) 153–159; *Лексикон свезнања* 1, *Синоними и сродне речи српскохрватскога језика*, Београд 1974, 278; *Писах и потписах*. Аутобиографске изјаве средњег века. Приредила Радмила Маринковић, Београд 1996, 152, 182, 199.

Ј. Ређеп

ИНОМИК в. *Номик*.

ИНОМИКАТСКЕ КЊИГЕ в. *Номик*.

ИНОМИСТРО (**иномистрь**) – назив ове дажбине изведен је из грчке речи νομίστρον, односно ἐννόμιον и значи што и пашнина, тачније дажбина у новцу која се у Византији плаћала за стоку. Према Патмоском практику из последње четвртине XI века, пашнина или еномијон за 100 оваца износила је једну номизму (1 номизма = 12 милијарисија), док се за једно грло крупне стоке, као што је крава, мазга или магарац, плаћао један милијарисиј. Воловске запреге за орање (зевгари) опорезиване су по другој основи.

У српским исправама иномистро се помиње тек за време Стефана Душана, а убирао се јужније од Врања на територији која је ушла у област браће Драгаш. Иномистро се не може потпуно изједначити са *травнином* (в.), пошто се у повељама браће Драгаш манастирски поседи ослобађају и од иномистра и од травнине. Према неким хиландарским исправама иномистро је убиран када се користе пашњаци у нижим пределима, као што су зимовишта и забели. Но и поред тога, на основу једне хиландарске повеље цара Душана (1349–1353), као и повеље коју је издао кесар Угљеша, изгледа да се под иномистром подразумевала травнина. У Душановој повељи посебно се наглашава за манастир: *да се узима иномистро по закону*. Цитирани израз обично је коришћен уз травнину, која је такође *законита*.

ИЗВОРИ: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*,431 (регистри и коментар).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорский, *Византийские писцовые книги*, Byzantinoslavica 9 (1948) 246 (= *Византијски практици*, Сабрана дела Г. Острогорског, књ. I, Београд 1969, 51); М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 84; Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима Српског Царства*, ЗРВИ 17 (1976) 122, 123.

М. Благојевић

ИНСИГНИЈЕ – ознаке достојанства, односно моћи успостављених на одређеним обредним и правним основама. Владарима, као и носиоцима других високих звања или служби, како световних тако и црквених, припадали су посебни знаци којима је видљиво истицан њихов положај, при чему је свака инсигнија носила препознатљиву идеју и јасно одређен задатак.

Средњовековна схватања владарских симбола засnована су превасходно на библијским узорима и варварским (народним) традицијама. Основу на којој су настала чини римско инсигнолошко наслеђе, темељно христијанизовано већ током IV века. Симболизам касноримских инсигнија (посебно круне – дијадеме) носи снажна обележја оријенталне концепције божанске монархије – синтезе sacerdotiuma и imperiuma – коју хришћанство преузима из старозаветних традиција. Попут инсигнија, хришћански карактер добија и религиозна концепција царске/краљевске власти, према којој је земаљско царство одраз Христове небеске царевине.

Међу најзначајније инсигније власти спадају *престо* (в.), *венац* (в. *круна*) и *скиптар* (*жезло*). Инсигнијама припадају шар, акакија, теп, багреница (и остали делови владарског или епископског одела, накита – посебно прстена – и обуће, а који су носили карактер инсигније), као и напрсни крст и појас (који су такође и знаци епископског достојанства). У ратничке знаке владара можемо убројати шлем, мач, копље, штит, палицу, коња и оружје.

Све ове ознаке достојанства потврђене су у старим српским изворима као знаци српских средњовековних суверена. У писаним изворима владарски знаци најисцрпније су набројани у делу Данила

II, у опису предаје власти краљу Милутину на сабору у Дежеву 1282. године. Ту се као инсигније српског краља помињу круна, престо, златом проткана свита, појас, коњ и оружје. Бројна друга сведочанства, како писана тако и ликовна (ту треба убројати и монетарне представе), потврђују да су српски средњовековни владари имали и друга обележја своје суверене власти (попут напрсног крста, акакије и тепа).

ЛИТЕРАТУРА: A. Alföldi, *Insignien und Tracht der römischen Kaiser*, Römische Mitteilungen 50 (1935) 3–158; P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatsymbolik* I–III, Stuttgart 1956–1959; K. Wessel, *RLBK* III, Stuttgart 1972, s.v. *Insignien*; С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, Историја и традиција (са коментаром С. Ћирковића), Београд 1982, 243–434; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика*, Београд 1994, 15–18 и даље (са литературом).

С. Марјановић-Душанић

ИСЕЉАВАЊЕ в. *Миграције*.

ИСПАША в. *Паше*.

ИСПОЛИЦА – погодба код које се власима једна половина соли предавала као продата, а друга им се половина рачунала као накнада за превоз (*dimidia esset ipsius Franchi et Vitchi, et alia dimidia Vlacorum defferentorum*), у жељи да се на тај део избегне плаћање царине. То је најчешће чињено у познатом тргу соли на ушћу Неретве „против уредби... и обичаја дријевских трговаца" (contra li ordeni ... e contra le usanze delli mercatanti de Narente). Тако се у мају 1423, посредством локалног писара, сазнало да су дванаесторица домаћих трговаца намеравали извести 457 коњских товара (око 62 072 кг) овога артикла у Подвисоки, жупу Луку, Дрежницу и Невесиње.

Уместо да раде на спречавању тога, закупци дријевске царине – Влахота Хранковић, са синовима Франком и Налком, су се и сами бавили овом врстом контрабанде. Ни казна од 100 дуката, као ни две године најтеже робије за сина и брата Налка, нису спречили Влахоту Хранковића и његовог старијег сина Франка да од августа до децембра 1428, дају разним лицима око 82 460 кг соли на исполицу. Како су прошли због овог прекршаја, извори не говоре ништа. Можда над њима и нису тада биле примењене неке казне, пошто је већ крајем марта 1429. истицао њихов закуп над дријевском царином, а већ почетком априла започињао закуп Дубровачке републике.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-2, 327.

ЛИТЕРАТУРА: Đ. Tošić, *O krijumčarenju soli na Neretvi*, Tribunia 7 (1985) 71–75; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 200–201; Đ. Tošić, *Dubrovačka porodica Hranković*, Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU 26 (1988) 82–101.

Ђ. Тошић

ИСПОРАК в. *Јагњетина*.

ИСТАЦ в. *Изам*.

ИСХРАНА в. *Храна*.

J

ЈАВНЕ КУЋЕ в. *Блуд*.

ЈАГЊЕТИНА (їагньктина, pellis agni) – средњовековни израз за јагњећу кожу. Средњовековно значење одржало се до новијег доба. Овај израз Вук Караџић је протумачио, односно превео као месо и као кожу (caro agnina, pellis agnina).

Да је реч о кожи сведоче подаци дипломатичке грађе. Бистричка повеља краља Владислава прописује да меропси сваке године о *Госпождину дневи* дају цркви *јагњетине*. На кожу упућују и реченичке конструкције о овом намету. Одредбом Бањске повеље сваки човек је давао цркви годишње *по две јагњетине*. На властелинству Светих арханђела код Призрена о биру и јагњећим кожама (ѡ бири и ѡ їагньктинахь) одлучивао је игуман, а не митрополит. На овом властелинству свака кућа (стас, имање) била је дужна да даје *јагњетину и испорак* (испорькь – кожа од насилно испореног јагњета – agnus abortivus, eiusque pellis). Иста обавеза била је разрезана на влашка *клетишта* (в.). Изузети су били малобројни насељеници села Сењана који су се бавили гајењем винове лозе, затим зидари чије су се обавезе углавном сводиле на занатске услуге. Стога они нису приправљали и давали *ни лан ни јагњетину*. Слична одредба односила се на неке попове Дечанског властелинства.

С обзиром да су се коже јагњета и испорка давале манастирима, сасвим је извесно да се нису употребљавале за израду одеће. Оне су служиле као *пергамент* (в.) који је трајнији и издржљивији од *хартије* (в.).

ИЗВОРИ: *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 276, 305, 308, 310; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 30, 97, 116, 138, 149; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 64, 308.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*; Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*.

Р. Михаљчић

ЈАЗ – израз који је у почетку означавао насип, ограду, да би се касније користио за јарак, jаругу којом тече вода. Средњовековни термин *јажа* филолози преводе са canalis. Међутим, овај термин се никад не употребљава да би се означио канал који доводи воду за наводњавање. Јазом се обично назива канал којим се вода доводи до воденице, за покретање воденичког кола. Јаз је био неопходан код воденица-поточара и на мањим рекама. Такође се јазом назива и канал који доводи воду на плаконицу где се испира руда, или до самокова. Додуше, за овакав канал се чешће употребљава назив вода а ређе бразда. Јаз је успут давао воду многим цеховима чији власници су власнику јаза давали новчану надокнаду. Ако се јаз запусти, нико га није могао преузети док у његовој средини не нарасте грана дрвета величине једног аршина. Поред канала који доводи воду, јазом се назива и место где се река или поток заграђују (зајазују) како би се створила акумулација. Обично се на том месту одваја и канал (јаз) који доводи воду на точак воденице или самокова. Овакво зајажавање је било неопходно код слабих водотокова како би се омогућио стални доток воде из акумулације. Ова сазнања потичу из етнолошких истраживања, и немају ослонца у средњовековној изворној грађи.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 144, 558; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 692; Ф.

Спахо, *Турски рударски закони*, ГЗМ 25 (1913) 133–194.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 497; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 69, 97; В. Симић, *Плана – средњовековно насеље рударске привреде*, Гласник Етнографског института 4–6 (1957) 105–121; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 43, 53–54.

С. Мишић

ЈЕЂУПЦИ (Цигани, Роми) – На основу истраживања циганских дијалеката лингвисти су утврдили да су они пореклом из Индије, да њихови дијалекти припадају истом језичном стаблу, а указано је и на путеве кретања Цигана ка Европи. У домовини они нису представљали хомогену популацију, већ више етничких група са властитим етнонимима. Такође је утврђено да су у Византију и југоисточну Европу дошли из Јерменије, где су морали дуже боравити с обзиром на бројне јерменске речи у њиховом језику. У Јерменију су дошли из Персије, претпоставља се крајем IX века. Персијски писци из X века стављају тај долазак у прве деценије V века, када су, наводно, на позив тадашњег сасанидског владара дошли из Индије као музиканти да би забављали народ Персије. Лингвисти су такође утврдили да су Цигани пре него што су се распршили у своја садашња обитавалишта у Европи, морали знатно време да проведу у областима са грчким и словенским језицима чије речи се налазе у циганском вокабулару. До данас се Цигани нису етнички консолидовали и сами себе различито именују. У средњем веку су у југоисточној Европи била у оптицају три етникона: Цигани, Египћани и, територијално уже ограничен етноним, Роми.

Најранија вест о присуству *Цигана* у Цариграду и Византији (1050), за време владе цара Константина Мономаха (1042–1055), налази се у ђурђијанском хагиографском спису о животу св. Ђорђа Атонског, који је у манастиру Ивирон на Атосу саставио његов ученик Ђорђе Мали (1068). Ту су Цигани означени као Адсингани према ђурђијанском облику грчког Ациганои, ознаком за јеретичку секту са репутацијом предсказивача будућности и вештака у магији (први помен око 800). Тај етникон је био у општој употреби у Византији (Теодор Валсамон, умро око 1204, цариградски патријарх Атанасије I, 1289–1293, 1303–1309, Јосиф Вриеније, око 1340 – око 1431), одакле је с гласовним променама постао општеприхваћен у Европи. Он није био познат самим Циганима, што упућује на могућност да им је дат у Византији или на путу до ње.

У Византији су Цигани означавани и као *Египћани*. Први сигурни помен налази се у Практику манастира Ксиропотама на Атосу из 1325–1330. На индиректан начин о Египћанима пише и Нићифор Григора када објашњава вештине акробата у Цариграду за време Андроника II (1282–1328). Он наводи да је та мала група, око двадесетак особа, била пореклом из Египта, одакле је кружним путем од истока ка северу (Халдеја–Арабија–Персија–Медија–Асирија), па на запад (Иберија–Кавказ–Јерменија) дошла копном у Византију. Причања Григоре поклапају се са вестима о Циганима у Египту и Сирији у арапским изворима од почетка IX века. Египћани су се налазили и на Пелопонезу од краја XIV века, као и у приморским областима Албаније (бугарски текст из XIV века о животу св. Барбара, родом из Египта, 825). У сваком случају, легенда о египатском пореклу Цигана била је позната у Византији у првој половини XIV века и није касније настала у Европи, како се често мисли. Тај етноним је употребљаван и у званичним црквеним и државним актима у Византији и у XV веку.

У Византији су се Цигани самоидентификовали као *Ром-и*, а свој језик као романи. Фирентинац Л. Н. Фрескобалди саопштио је 1384. о Ромитима који живе ван градских зидина у Модону на Пелопонезу. Значење тог етникона није још разрешено. Претпоставља се да потиче од појма Византија-Ромаиои или Романиа, односно да значи становник Византије, или од Рамта̄, Ра̄м који у језику индијске области Пенџаба означавају „онога који непрестано лута“, што је карактеристика и Цигана. Ромолози тврде да Ром у језику Рома значи: човек, супруг, а Ромни: жена, супруга, и да је то аутентично, аутохтоно етничко име Цигана, односно Рома, како су се они сами називали. Чињеница је да су се Роми сами идентификовали у Немачкој као Цигани (1417), а у Италији као Египћани (1350).

Из Византије су се исељавања Цигана према Европи кретала углавном у два правца. Један крак је ишао обалним подручјем јужног дела Балкана: то су били Египћани, који се помињу у Дубровнику 1362, с индицијама да су ту или у близини били и раније, затим даље према западној Европи, где се помињу у ондашњим хроникама и другим изворима од 1417. као придошлице из „Малог Египта“ или из Египта (јужна Немачка, Француска, Белгија, Швајцарска, Италија, Шпанија). Реч Египћанин од лат. Egiptius и итал. Egitto постала је са гласовним преиначењима етноним за Цигане на релевантним просторима. Та реч се у дубровачким изворима из друге половине XV века јавља у форми egiupach (1482) и jegupach (1485–1488), близак ејупити-ма, како су означени Цигани у београдском примерку Александриде, с краја XIV века. Јеђуп(ка), -(ци), ренесансно име за Цигане, јавља се у XVI веку у Дубровнику у покладној поезији, која је подражавала сијенске цингареске – јеђупијате („Јеђупка“ од А. Чубрановић – М. Пелегриновић, Венеција 1589). Тај термин се у лексичким варијантама одржао као етноним за Цигане у јужним крајевима централног Балкана: *Јеђупи*, *Јеђупци* у Црној Гори, Далмацији, јужној Србији, *Мађути* у Бару и Улцињу, *Џупе* на Космету, *Ађупци* у југозападној Македонији, *Јеђупити* у Дебру.

Други правац кретања Цигана из Византије био је усмерен ка источним деловима Балкана, и то под именом Цигани, одакле извесне групе скрећу и ка западу: Угарска, 1377; Загреб, 1378; Влашка – Румунија, 1385; Љубљана, 1387, итд. Са гласовним променама тај етноним је остао важећи до 1972, када је у источној Европи и на централном Балкану назив Ром прихваћен као официјелни за ову мањинску заједницу.

Долазак веће групе Цигана у југоисточну Европу доводи се у везу са продором Османлија у Малу Азију, а затим са њиховим преласком у Европу, заузећем Цимпе код Галипоља 1354. Народни турски војни покрети ка северу доводили су до даљег склањања Цигана у сигурније крајеве. Ритам јављања Цигана у дубровачким документима – концентрација података од седме деценије XV века – као и устаљена словенска лична имена Цигана у Дубровнику од 1404. када почињу да се јављају у изворима с етниконом Циганин (Cinganus, чешће Azinganus), наговештава да су били пореклом из Србије, Босне. У XV веку у Дубровнику је било између 100 и 130 Цигана. Та мала група била је стално настањена, прво у предграђима Плоче, Груж, од последњих деценија тог столећа и у самом градском језгру, а у контексту њиховог економског јачања у границама друштвене категорије – малог пука – којој су припадали. Били су војници-самострелци, послуга по кућама, свирачи тубе и леута (приватни и у општинској служби), обућари, решетари, гостионичари, бавили су се лечењем људи, а највише трговином малог обима у самом граду, као и у ближим и даљим крајевима. Нема података да су били ковачи, врачари, мађионичари. У Дубровнику су имали сигуран опстанак, без прогона и оптужби и њихови животни токови били су исти као и других становника, засновани на одређеним и стриктним правним нормама уређеног, утврђеног и стабилног друштвеног поретка.

Могућност присуства Цигана у Србији пре губитка самосталности наговештавају и први објављени турски пописи посада у тамошњим тврђавама. У тврђавама Ресави (1467/68), Сврљигу (1478–1481), Смедереву (1488) налазиле су се, заједно са Србима, заједнице од неколико Цигана хришћана који су обављали ковачке послове. Зато су били ослобођени фискалних обавеза, исто као и заједнице Срба самострелаца, пушкара и тобџија. У Ресави била је такође и група од пет Цигана „гвожђара“ који су у исто време били и муселеми, примали су и плату и на тај начин се квалификовали као занатлије које су биле од посебне важности за војни потенцијал Царства, као нпр. Цигани хришћани, ковачи стрела у тврђави Смедерево (1513).

Ти Цигани ковачи, као и групе Срба оружара у освојеним тврђавама, у ствари су преузете војне занатлије из Деспотовине са свим правима, обавезама и дужностима које су имали и Срби из истих војних формација. Њима се у погледу порекла придружују и Цигани хришћани који су живели на имунитетним добрима (хасови, мулкови) и на зеаметима и тимарима у селима или у урбаним насељима. Подложни господару поседа, били су раја са обавезама и дужностима остале раје и налазили су се на дну друштвене стратиграфије.

Према попису Цигана Румелије из 1523. на територији данашње Србије на таквим добрима било је 59 циганских џамата са 1 334 хришћанске, 206 муслиманских породица и 59 удовичких кућа. Највећа концентрација је била, као и данас, у источном делу Србије и на Косову и Метохији, мања у западној Србији, а најмања у централном делу. Били су стално настањени у селима и градовима као људи вични пословима око коња, ковачким делатностима и ве-

штинама које су биле потребне освајачкој војсци у задовољавању њених биолошких, личних и друштвених потреба и афирмација. Врло је вероватно да су ти Цигани били преци „гацикана Рома" у Србији који не знају када су дошли на релевантна подручја: себе сматрају за неку врсту староседелаца у односу на новије слојеве Цигана који су долазили у Србију од друге половине XV века са Османлијама или су их Османлије колонизовали. Међу њима било је хришћана и муслимана и они би условно могли да буду други слој Цигана у Србији. У турским изворима Цигани су такође означавани са два етникона: Цигани – Çingene, Çingan и Египћани – Kipti.

ЛИТЕРАТУРА: G. C. Soulis, *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*. Dumbarton Oaks Papers XV, Washington 1961; A. Стојановски, *Ромите на Балканскиот полуостров (Врз основа на еден извор од 1523)*, Прилози VII–1, МАНУ, Скопје 1976; Ђ. Петровић, *Цигани у средњовековном Дубровнику*, Зборник ФФ у Београду 13, 1 (1976); Đ. Petrović, *Društveni položaj Cigana u nekim jugoslovenskim zemljama u XV i XVI veku*, JIČ 1–2 (1976); О. Зиројевић, *Роми на подручју данашње Југославије у време турске владавине*, ГЕМ 45 (1981); R. Gilsenbach, *Weltchronik der Zigeuner* I. Frankfurth am Main 1994.

Ђ. Петровић

ЈЕЗИК в. *Српски језик.*

ЈЕМАЦ, ЈЕМСТВО – Код подизања *кредита* (в.) постојала су у Дубровнику два облика гаранције: јемац и *залог* (в.). Понекад је дужник добијао кредит под условом да се обавеже на оба облика гаранције. У документима на латинском и италијанском језику јемац се назива plecius, plegius, fideiussor, а јемство pleçaria, plegiaria. У кредитним уговорима јемци се јављају од 1282, када почињу књиге Дубровачког архива. Обавеза јемца уписивана је на крају задужнице као додатак кредитног уговора. У XV веку за изјаву јемца постојао је и посебан формулар.

Јемац је гарантовао својом имовином да ће дужник, до дана доспећа, испунити своју кредитну обавезу. Дужник је имао најчешће једног јемца, а према захтеву верованика, могло их је бити и више. Уколико је дужник имао два или више јемаца, онда су они обично јемчили солидарно за читаву суму. Исто тако, дужник је могао да узме зајам уз обавезу да ће касније поставити јемца. Накнадна обавеза јемца уписивана је у облику белешке на маргини. Дешавало се да верованик тражи од дужника да, поред већ уписаног јемца, одреди још једног, допунског јемца. То је углавном било у случајевима када је дужник увелико прешао рок исплате дуга или га је само делимично вратио. Функцију јемца могао је да обавља и дужников прокуратор, који је истовремено гарантовао да ће се зајам на време вратити. На основу посебног уговора дужник је могао да промени свог јемца за другог.

У задужницама са више дужника спомиње се и солидарно јемство. У вези са солидарним јемством у Дубровнику је издат и посебан закон, према којем је било одређено следеће: ако се у Дубровник врати само један од компањона који су уписани у задужницу, онда он преузима на себе сву одговорност за дугове. На захтев повериоца требало је да направи обрачун и подмири дуг у целости.

Када је дужник вратио зајам на време, кредитор је ослобађао јемца његове обавезе. Ако дужник није подмирио дуг на време, тада је верованик потраживао јемца. Јемац је морао да подмири дуг у целини или само онај део дуга који није био враћен. Када је више јемаца гарантовало за кредит, а дужник је измирио само један део зајма, тада је поверилац ослобађао само једног од јемаца. После намирења дуга јемац је примао признаницу.

Трговци из Србије и Босне узимали су кредите у Дубровнику од средине XIV века у све већем броју. Неки од њих су, захваљујући сталним пословним везама у Дубровнику, добијали кредите без јемаца. Они су, као већ познати трговци, били јемци својим суграђанима. Поред њих, трговцима из српских земаља јемчили су Дубровчани, Венецијанци и други.

Кредитирање је било добро познато и развијено у многим привредним центрима Србије и Босне у другој половини XIV и првој половини XV века. Имена дужника, а такође и њихових јемаца Дубровчани су често наводили у својим трговачким књигама, тестаментима и сл. О томе сведочи пословна књига Михаила Лукаревића који је тридесетих година XV века живео и радио у Новом Брду. У Лукаревићевој књизи уписано је око 1 200 дужника и јемаца са износима дугова.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 66, 158, 408; II, 62, 122, 449.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.

Р. Ћук

ЈЕРЕСИ в. *Бабуни*, в. *Патарени*, в. *Богомили.*

К

КАБАО в. *Мере и тегови.*

КАДИЈА (kādī) – арапски израз за судију, у употреби и у Османском царству. Кадија је поред вршења судске дужности имао широка управна овлашћења на територији под својом јурисдикцијом. Таква област звала се кадилук или каза. Један *санџак* (в.) био је подељен на неколико кадилука, који су, опет, обухватали по неколико нахија. Број кадилука у санџаку зависио је од густине насељености муслимана. Ако је било мало муслимана, као у почецима турске управе у многим крајевима на Балкану, могло се десити да се територија кадилука поклапа са територијом санџака. Кадилук је могао да обухвата по неколико нахија из два суседна санџака. Кадија је био постављан непосредно из Цариграда и деловао је независно од *санџак-бега* (в.). Кадија је морао да помаже при убирању дажбина, да надгледа царину, вођење рудника и управу над другим царским приходима, да контролише цене, као и да спроводи заповести што су стизале са *Порте* (в.). Судио је према исламском верском закону (шеријату) и према османском кануну, тј. султанским указима са законском снагом. Канун је допуњаван обичајним правом и понеком правном установом покореног народа, наравно у оној мери у којој се то не би супротстављало шеријату. Тако је готово у потпуности преузет некадашњи српски рударски статут и многи законски прописи о влашкој организацији, локалној управи и понеким дажбинама. У међусобним пословима и споровима хришћани нису били обавезни да се обраћају кадији уколико се процес није тицао неког муслимана или државних интереса. Водио је своју књигу протокола (сиџил) у коју је уписивао све своје одлуке, као и наредбе које су му стизале са Порте. Документ који је издавао странкама називао се *хуџет* (в.). У пословима му је помагао помоћник – наиб, с правом да у неким нахијама самостално доноси пресуде.

Кадије су се смењивале у просеку на сваке две године, што је чињено у циљу очувања независности судства. Средином XVI века кадије су биле разврстане у пет категорија. На високу титулу муле имали су право само припадници прве две категорије. У српским крајевима, само су кадије у Београду и Сарајеву имале титулу муле друге категорије. Остале кадије рангиране су према висини прихода. Све до средине XVI века кадије су поред прихода од такси на име издржавања добијале и *тимар* (в.), са свим обавезама које је он носио.

У руднику Глухавици (у рашкој области) кадија се помиње већ 1396. године, знатно пре него што је та област коначно пала под власт Османлија. Његов задатак је, пре свега, био да контролише царину, а потом и да посредује у могућим споровима са трговцима из османске државе. Вероватно исти задатак имале су и кадије у Приштини, Звечану и Трепчи 1421. године, када су ти градови још увек припадали Деспотовини.

ЛИТЕРАТУРА: *Ḳāḍī (Empire ottoman)*, EI² (Gy. Káldy Nagy); *Maḥkama (II – Empire ottoman)*, EI² (H. İnalcik); H. A. R. Gibb – H. Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East* I–2, Oxford 1960⁷, 78–138; *ИСН* II, 208; III-1, 45–46; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 217.

А. Фотић

КАЗНАЦ – најистакнутији представник централне државне управе, којем је било поверено убирање владаревих прихода у држави од XII до XIV века. О изузетно високом положају казнаца у државној управи најбоље сведочи једна одредба из Дечанске хрисовуље у којој се саопштава: **Сьбрав'ше зборь србьскыѥ землѥ ар'хиѥпископа Данила и ѥпископы и игоумены и казнаце и теп'чиѥ и воѥводы и слоугы и ставил'це.** Из наведеног цитата јасно се види да међу световним достојанственицима казнацу припада прво место. Када је казнац српских владара долазио у Будву да подигне дажбину по имену *акростих* (в.) у износу од 100 перпера, њему је припадало право на три *оброка* и право на суму од 10 перпера, што износи тачно 10% од величине акростиха, али су тих 10 перпера посебно плаћали грађани Будве. Казнац је убирао свакако и друге владареве приходе, а за уложени труд припадала му је надокнада у висини од 10% у односу на величину убране дажбине.

Казнацима српских владара из династије Немањића припадала је титула *великог казнаца*. Он се по свом положају и по својој титули разликовао од оних казнаца који су били у служби господара појединих историјских области. Господари Хумске земље и Зете у саставу државе Немањића имали су своје казнаце, који нису потчињени великом казнацу, већ свом господару.

Поред великих казнаца и казнаца по удеоним кнежевинама, постојали су и жупски казнаци, свакако потчињени господару жупе, где је постојао. Титула великог казнаца укинута је за време Стефана Душана, док су остали казнаци постепено потискивани другим звањима.

Достојанство казнаца одржало се до друге половине XIV века у босанској држави. Пошто је босанска држава била састављена из неколико историјских области, као што су: Босна, Доњи Краји, Усора, касније Хумска земља, то је свака од поменутих области имала свог казнаца. Истовремено титула и звање казнаца постојали су и у појединим жупама. Казнаци у држави Котроманића и држави Немањића поред убирања владаревих прихода обављали су и друге дужности. На исправама босанских банова они се често срећу као *сведоци*, а били су присутни и када су српски краљеви издавали своје повеље.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 202–207; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 72, 259; II, 18, 19, 206; М. Благојевић, *Државна управа*, 17–24.

М. Благојевић

КАЗНАЧИНА – управна јединица којој је на челу био казнац (casnezius, casneço). Док звање *казнаца* (в.) припада најстаријем слоју дворских служби и код Срба се може пратити од XII века надаље, казначина је млађег постања. Доследно је остварена тек на територијама Дубровачке републике, купљеним или добијеним од српских или босанских владара или обласних господара. Судећи по имену, установа је била преузета из уређења суседних држава, где, међутим, није документована. Поред казнаца за целу државу било је казнаца за Хумску земљу или Требиње или Босну, али се не сусрећу локални казнаци у чији делокруг би спадало неколико села. Од градова под влашћу српских краљева казнаци су познати само у Будви.

Под дубровачком влашћу се казначине прво сусрећу у Жупи (Жрновница, Brennum) добијеној од цара Уроша 1357. године. Касније имамо казначине у Новим земљама (Сланско приморје), у оба дела Конавала и на неким острвима (на Колочепу су казначине документоване). Стонско полуострво, стечено 1333, није имало казнаце и казначине. Из дубровачких законских текстова и из ретких архивских докумената се види да је у дубровачком систему управљања територијама казначина имала најважнију улогу у обезбеђењу надзора и колективне одговорности. Територија је била подељена на казначине, а казнаци су именовани из круга угледних локалних становника. Једна од дужности је била да надзиру како се спроводе наредбе дубровачких власти. Уредба за Конавле из 1444. предвиђала је поступак у случају да се деси крађа или разбојништво. Жалба је стизала конавоском кнезу, који је у прописаном року наложио казнацу да у делу казначине (quartiero dela casnacina) где је преступ почињен потражује кривца. У року од два месеца казначина је била дужна да изда кривца или да надокнади штету. Неколико година касније уредба је прецизирана утолико што се одговорност није односила на оно што би се десило по дану и на крађе код којих кућа није била оштећена (разбијена врата, однет кров, поткопан зид). Веома се много полагало на место где се крађа или разбојништво десило. Кад се утврдило

да се крађа ствари Драгоја Гучетића десила под Новим, казнац оне казначине у којој је била његова кућа дао је направити нотарску исправу доказујући да *наша казначина није крива за речену крађу* (quod nostra casnazina non est culpabilis de dicto furto). У почетку су казначине биле пространије, обухватале су неколико села или неколико десетина кућа, касније су сведене на једно до два села.

ИЗВОРИ: Liber viridis, изд Б. Недељковић, Београд 1984, гл. 236, 328, 348, 402, 417, 433; HAD, Intentiones Cancellariae 2 f. 41 at.; Diversa Cancellariae 32 f. 41'.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Казначине у Конављима XVI века*, Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti, Dubrovnik 1931, 91–99; *Kaznačina*, EJ 5, 234 (S. Ćirković); М. Благојевић, *Државна управа*, 17–24.

С. Ћирковић

КАЗНЕ – кривичне санкције које се због учињеног кривичног дела изричу кривично одговорном учиниоцу, а којима се овом одузимају или ограничавају нека правно заштићена добра. Казне се изричу у циљу заштите друштва од криминалитета и поправљања самог учиниоца кривичног дела.

У српским правним споменицима најчешћи израз за казну је *наказаније*, мада Душанов законик користи по једанпут и изразе *казнь* (члан 100 Атонског преписа) и *осужденије* (чл. 129). Глагол *казнити* употребљава се у облику *наказивати*, док Душанов законик чешће користи скраћени облик изражен формулом *да се каже* (чланови 6, 8, 109, 140–142, 144–147, 149, 165, 173, 178). У члановима 11 и 19 употребљавају се изрази *да их ведевса*, односно *да се педевса*, што је изведено од грчког глагола παιδεύειν (васпитавати, казнити).

Право одређивања казни (ius puniendi) припада владару, што се види из често понављаних формула *да прими гнев и наказаније од кралевства ми*, *да се накаже*, *да се каже*. Пре Душановог законика, у старом српском праву преовладавала је колективна а не индивидуална одговорност. Душанов законик задржава колективну одговорност, као уступак обичајном праву, али под утицајем византијског права кривична одговорност у Законику постаје по правилу индивидуална. Византијско право извршило је и снажан утицај на систем казни: смртна казна, као и многе сурове телесне казне преузете су из византијских правних компилација. Најчешће су следеће врсте казни:

Смртна казна се први пут помиње у Душановом законику. Додуше, у Житију светог Симеона каже се да је смртна казна примењивана на богумилима, али то није правни већ наративни извор, па му не можемо поклонити пуну пажњу. Према Душановом законику смртна казна се извршавала вешањем или спаљивањем, а уочљиво је да се чешће изрицала за кривична дела против имовине (гуса) него за убиство (само за убиство свештених лица и најближих сродника).

Телесне казне су се састојале у одсецању руку, језика или носа, ослепљивању, вађењу ока, жигосању по образу, паљењу браде, косе и бркова (*смуђењу*) и батинању.

Имовинске казне су изрицане у стоци и новцу. Казне у новцу преовладавају у документима из XIV века, док повеље с почетка XIII века изричу глобе у стоци (нпр. Жичка хрисовуља). У Душановом законику, изузев чланова 56, 76 и 200, који предвиђају казне давања волова односно коња, све остале глобе су у новцу.

Прогонство са конфискацијом имовине изрицало се за јерес, увреду судије, у случају непроналажења тата и гусара и слично. Сама конфискација имовине изрицала се властелину – издајнику.

Лишење слободе (затвор) се помиње у српском праву само у три случаја. Светостефанска хрисовуља себра који би истукао управника имања кажњава глобом и са три месеца затвора. Члан 19 Душановог законика прописује да се калуђер који збаци мантију држи у тамници *докле се обрати опет у послушаније*. Трећи случај је пијаница који некога повреди или увреди: он се држи у притвору док се не отрезни, али се кажњава и батинањем.

Духовне казне, пре свих *проклетство (анатема)*, помињу се у повељама. Тако на пример у Скопској повељи стоји: „И да јест проклет от всех сих правоверних и светих цар и крал више писаних, и да плати у царину 200 перпер", што сведочи да се духовна и световна казна често комбинују. Душанов законик у члану 4 спомиње екскомуникацију – искључење из цркве (*да се отлучи от цркви*) за она лица која се упркос опоменама не придржавају црквених правила. Понекад Законик кажњавање препушта канонском праву (...*да се каже како пише у законику светих отац*).

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 37–79; Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (XII–XV век)*, Београд 1957, 93–95; S. Troyanos – S. Šarkić, Ο κώδικας τοῦ Στεφάνου Δουσαν καί το βυζαντινό δίκαιο, у: Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 248–256; С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1996, 108–110.

С. Шаркић

КАЛЕНДАР – Текстови византијских синаксара били су понекад пропраћени ликовима светитеља или сликама догађаја из њиховог живота. Ова врста рукописа, међутим, у Србији није била с минијатурама. Овде се скупина слика свих непокретних празника црквене године појавила на зидовима цркава, и то у Старом Нагоричину (1316–1318), Св. Николи Орфану у Солуну (око 1320), врло вероватно задужбини краља Милутина, затим у Грачаници (1319–1321), у Трескавцу (око 1340), Дечанима (1337–1347) и Марковом манастиру (1376– 1381), а изван Србије само у Трнову у Бугарској, у цркви Св. четрдесет мученика (око 1330) и Козији у Влашкој (1386). Тема је много чешћа у поствизантијској уметности. У распореду, слике су се у почетку држале хронолошког реда по месецима, а обележене су биле датумом кад се славила успомена на неки празник. Ови сликани календари су углавном били везани за цариградски синаксар и никад нису имали у себи ликове словенских или српских светитеља.

ЛИТЕРАТУРА: П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973.

Б. Тодић

КАЛИГЕ – У Хиландарском и Студеничком типику (почетак XIII века) наведено је да игуман и иконом носе калигије. То је била врста сандала римског порекла које су се састојале од ђона, понекад поткованог ексерима, и компликованог система ремена спојених на пети; прсти су остајали непокривени. Носили су их војници и центуриони, али не и официри; цар Гај их је радо обувао и зато је назван Калигула. У средњем веку настављено је ношење калига у нешто модификованом облику. У западној Европи између IX и XI века оне су биле кратке чарапе – обућа са слободним прстима и врло дугачким укрштеним ременима који су допирали до листа или су обухватали и половину листа ноге. То је била обућа обичног света; племство и високи клер носили су друге врсте обуће. У јужној Европи калиге су ношене кроз цео средњи век и задржале су римско име. Посредне вести у писаним изворима и ликовне представе у црквама у Италији и у средњовековној Србији од XIII века надаље сигналишу да су калиге задржале исту форму франачких fasciola. Из великог броја дубровачких архивских података сазнаје се да су у Дубровнику, на целом његовом подручју, као и дуж јадранске обале, од последњих деценија XIII века калиге веома много ношене. До половине XIV века поседовала их је и властела.

Калиге су израђиване кројењем у кућама, можда и код кројача. У одлукама Малог већа из 1372. и Великог већа из 1492. о делатности обућара калиге се не наводе. Калиге су прављене од јефтиних и скупих вунених тканина: мрчине, стамета, сукна, раше, каризеје, гране, ређе од платна, обојене су биле у бело, црно, зелено, црвено, плаво, мрко. Од врсте употребљене тканине зависила је цена. У начелу то је била јефтина обућа која се носила у кући, ван куће, на путовањима копном и морем. За излазак из куће преко калига се навлачила друга обућа, обично опанци и нануле. Од краја XIV века калиге су добиле одвојен ђон, који се привезивао преко риса. Њега су радили обућари, а исецан је од јаче коже у пару; могао је да буде и производ домаће радиности. Словенски термин за ђон је био *потплата*.

Калиге су поседовали и Словени и Власи у копненом залеђу Дубровника, који су до њих долазили куповином или пљачком Дубровчана. Властела у јадранском залеђу имала је калиге још крајем XV века: Иван Влатковић, војвода Приморја, поседовао је 1494. пар калига од тамноплавог сукна. Калиге су ношене и у Србији. У дубровачким изворима прве половине XV века наводе се код домаћих људи и Дубровчана у Новом Брду и Смедереву. На фрескама и минијатурама приказане су калиге у франачкој форми, везане у чвор, на ногама светих ратника, војника, обичних грађана, обичног света (Милешева, Богородица Љевишка, Пећ – црква Св. Димитрија и црква Св. апостола, Лесново, Дечани, Раваница, Манасија, Каленић; Мирослављево јеванђеље, Призренско јеванђеље, Дивошево јеванђеље и друга). Преко тих увијача понекад су обуване плитке ципеле без пета, изрезане са посувраћеним горњим рубом или без њега. Аналогијом са римским, франачким, италијанским, дубровачким и српским калигама које су кројене могуће је претпоставити да је њихов словенски термин био *окрој* (в.) који се наводи у српским писаним изворима из прве половине XIV века. Као допунски део калига у првој половини XV века јављају се на ногама светих ратника испод колена уже или шире текстилне траке, понекад и украшене (Манасија, Каленић). То би могле бити подвезице, које су, у словенској форми „podvezaze“, припадале „дубровачкој ношњи“ у коју су се обукли анжувински витезови када су напуштали Дубровник 1384. У Закону о рудницима и Закону Новог Брда деспота Стефана Лазаревића одређена је цена од 4 динара за подшивање „подзувака“.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа*.

Ђ. Петровић

КАЛУЂЕР (инок, чрьньць, чрьноризьць) – подвижник, који се код Срба назива грчким речима *монах* (μοναχός), *калуђер* (καλόγηρος) или старословенски *инок* (усамљеник), *чрнац* или *чрноризац*, по црној одећи. По Душановом законику на сваких 1 000 кућа на манастирским поседима долазило је по 50 калуђера, односно на 20 сеоских кућа по један калуђер. У манастир су и мушкарци и жене могли да ступе тек по допуштењу свога епископа. Облачење монашке ризе подразумевало је промену имена, напуштање породице и свога села и одрицање од сваког приватног имања (в. *монаштво*). По манастирима се живело у заједници (*киновија*, *општежитије*). За калуђере су, како се из манастирских типика види, били обавезни ћутање, понизност, умереност, пост и бдење. У повељама за манастире Светог Стефана у Бањској и Светих арханђела код Призрена одређују се за калуђере оброк (*мертик*) у хлебу, вину, одећи и осталим потрепштинама.

Без допуштења игумана, који му је одређивао пратњу, калуђер није могао да напусти манастир. Душанов законик наређује да калуђери и калуђерице који су се постригли, а живе по својим кућама, пређу у манастир, а они који су живели по манастирима свог родног места, пређу у други манастир. Калуђер који би збацио ризу држан је у затвору док се не поправи. У повељи манастира Св. арханђела код Призрена се наређује да се непослушни монах изведе из порте, као и онај који тргује житом и вином или даје новац на зајам.

Калуђер – Старо Нагоричино

Калуђерима је судио искључиво црквени суд. Штету коју би им нанели разбојници и лопови надокнађивала им је државна благајна, а за псовање и убиство калуђера, казна је била иста као и за епископа и попа. Из редова калуђера бирају се и постављају игумани и епископи. Унутар манастира калуђери су заузимали различите положаје почевши од *владалца* који надгледа рад манастирских поданика и испуњава различите наредбе, све до уласка у ред *часних стараца* који уз игумана управљају манастиром. Избором калуђера за игумана и епископа њихов се положај мења и они заузимају високо место у сталешкој структури.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 309, 348–370, 465, 498, 524, 627, 652, 697–699; Н. Радојчић, *Законик*, 46–48, 50, 93, 94, 96, 98, 99.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 171–173; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 96–99.

Д. Динић-Кнежевић

КАЛУЂЕРИЦА (монаха, чрьница, инокинꙗ) – подвижница у женском манастиру. Калуђерице се као и калуђери помињу већ почетком IV века око реке Нила у Египту у време пустињака Пахомија Великог, Антонија Великог и других. У Србији их је вероватно било и пре Немањиног доба. Манастир Свете Богородице у Топлици, Немања је саградио за монахиње. Тамо се после његовог повлачења с престола (1196) замонашила његова жена Ана, узевши име Анастасија.

Калуђерица – Грачаница

Женски манастири су готово редовно били најпогодније уточиште за удовице владара и истакнуте властеле. Скоро све жене наших владара су последње дане провеле као калуђерице обично у својим задужбинама. Неке од њих, као Јелена, удовица краља Уроша I, царица Јелена и кнегиња Милица и као калуђерице управљале су одређеним областима или обављале државничке послове. По манастирима је сигурно било доста калуђерица, али су вести о њима ретке. Уз жене владара оставиле су трага о себи само оне које су подизале манастире и цркве или су их даровале поседима, као и оне којима је неко од родбине подигао надгробни споменик.

За улазак у монашки ред, *постриг*, био је потребан благослов епископа, а они који су се постригли, морали су да живе по манастирима. То је важило и за мушкарце и за жене.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 27, 29, 30, 73; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 405, 406, 438, 581, 659, 766; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 129; Н. Радојчић, *Законик*, 46, 82, 93, 141.

ЛИТЕРАТУРА: М. Веселиновић, *Српске калуђерице*, Глас СКА 80 (1909) 158–256; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 273; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 152–153.

Д. Динић-Кнежевић

КАЛЦЕ – На граници између чарапа, ногавица и обуће налазиле су се калце. У раном средњем веку у западној Европи калце су првобитно биле кратке чарапе искројене и сашивене од тканина. С временом оне су се продужавале, али нису смеле да буду толико дугачке да би прелазиле преко брага – ногавица које су досезале мало испод колена – како је препоручивано у Италији у XIII веку. Од око 1340, када је уведена мода кратке одеће која је откривала ноге, указала се потреба за дугим калцама; дуга одећа остала је на двору и у црквеним круговима. Калце су продужене и видљиво су се закачињале за горњу одећу позади, напред или са стране. Пошто је то изазивало скандале и сматрано непристојним, око 1371. две калце су спојене и на тај начин су досезале до испод препона, а затим до струка. Тако су настале чарапе – ногавице па су их у Дубровнику понекада изједначавали са беневрецима, уским ногавицама мушкараца. У Италији су калце већ у XIII веку имале ђон; у дубровачким изворима ђон на калцама наводи се тек почетком XV века и он је могао да буде са или без потпетице. Ђон су израђивали обућари од јареће или овчије коже и везивао се на калце преко риса ноге. У Дубровнику су калце прављене од сукна или раше, који су били обојени у бело, црно, зелено, црвено, плаво, мрко. У другој половини XV века ношене су калце у две боје, једна зелена а друга црвена, што је у ствари закаснели одјек европске моде XIV века, тзв. дивизе. Осамдесетих година тога столећа већ је постојала разлика између мушких и женских калца.

Словени и Власи из копненог залеђа Дубровника снабдевали су се калцама крађом, пљачком Дубровчана, куповином. У Босни су калце такође ношене; дубровачки трговци продавали су их у својим радњама. У Србији су их имали тамо настањени Дубровчани, а прикази на фрескама и минијатурама особа у „чарапама“ које се виде испод дуге одеће (Прилеп, манастир Св. арханђела, XII– XIII век; Сопоћани, XIII век; Псача, после 1366; црква Св. Димитрија); до колена (Дечани), или као дуге са ситним декоративним мотивима (Манасија, 1410) што јасно указује на њену употребу и код Срба. Могуће је да је одредба у Закону о Новом Брду деспота Стефана Лазаревића – *бечве да се режоу по 2 динара*, односи на калце, ногавице, обућу. Реч бечве била је у XV веку позната на српском двору. И данас се у Македонији задржало старо значење бечава: ногавице, одећа за ноге.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа*.

Ђ. Петровић

КАМАТА – У старим српским текстовима јављају се и реч и појава њоме обележена: *И кто се обрете калуђер закупује жито или вино или динаре даје у камату да се изждене*, прописано је у повељи за задужбину цара Душана. Друга реч којом се преносио основни грчки термин за интерес (τόκος) била је *лихва*. Тако се у српском преводу псалма 14 каже: **Сребра своего не дасть вь лихвоу и мьзды на неповинныхь не пріеть.** И од једне и од друге речи настале су изведенице: *каматник*, односно *лихоимац* и *лихоимство*. Значење последњих је јасно: у повељи за манастир Дренчу (1382) прети се изгоном из манастира ономе који би био *лихоимац и тајнојадник* (онај који једе у потаји). За *каматника* се по етимологији узима да је зеленаш, мада се од два једина позната помена у једном предвиђа да каматник испоручује годишње 18 лисица.

Световњак би могао давати зајмове са каматом, јер су се у византијском свету забране односиле на монахе и свештенике. Ипак, зеленаш као занимање изгледа мало вероватан. Питање има утолико већи значај што са тла Србије, у којој је велики број људи био задужен (в. *кредит*), немамо података о каматној стопи која је примењивана. Из тестамената дубровачких трговаца се види да је појединце гризла савест због тога што су робу продавали по једној цени за готовину а по другој на отплату у неком року (plus ad terminum quam ad contatos) јер се у томе крила лихва (usura). О томе какве су и колике су биле разлике веома је мало података.

У односу према камати и давању зајмова Србија је идеолошки и практично била изложена двојаким утицајима. Из Византије су кроз цркву долазиле строге забране за клерике, али се истовремено признавало постојање царског законодавства које је одржавало понешто од римских традиција које су толерисале узимање интереса. Византија је деловала и високом развијеношћу робноновчаних односа у којима је узимање и давање зајмова било примењивано у свим деловима друштва. У XII веку су била на снази начела Јустинијановог права по којима је највиша допуштена камата била 12% годишње (по 1% на месечном нивоу) (ἑκαστῆς, centesima). Разлика се правила међу кредиторима по друштвеном положају. Тако су највиши (ранга illustris и изнад, касније *синклитици*) смели да траже 4%, трговци и мењачи 8%, сви остали 6%. Изузеци су прављени за добротворне установе, од којих се није смело узимати више од 3%, и за поморске зајмове, код којих је због великог ризика био дозвољен максимум (12%). Ту границу нису смели прелазити ни зајмови у натури. Мисли се да је у XII веку просечна интересна стопа била 8,33%.

С друге стране, посредством Дубровчана и њиховог новца, предузетништва и учешћа у трговини, долазила је са Запада начелна осуда лихве (usura), ублажена применом казне (vigor, pena) за прекорачење рока враћања, а са њом и низ техника заобилажења забране узимања камате, међу којима су били и *меница* (в.), па и *трговачка друштва* (в.). У Византији је ортаклук (друштво, удеоничарство) сматран прикривеним лихварским зајмом уколико је предвиђено било учешће само у добити а не и у ризику. Стандардна накнада ако се прекорачи рок враћања била је у Дубровнику и Котору: *уместо пет шест* (de quinque in sex), што значи 20%. Код општинских зајмова изузетно се давало и 10, па и 12%, али нормалним се сматрало 5%, што се види код држања новца на депозиту, као што је био случај после куповине Конавала, када су Дубровчани плаћали 5% на годишњем нивоу. Такав интерес се називао prode (једном је српски забележен у облику прут: *прут и доходак*, 1469). Казну за прекорачени рок враћања кредита могао је по уговору својом вољом одређивати кредитор.

Истраживачи су сагласни у томе да се у многим уговорима о кредитирању камата крила на тај начин што је исказана сума коју је требало вратити била већа од оне коју је дужник примио. Цени се

по неким случајевима да се та реално примењена камата кретала 10–12% годишње. За поређење се може навести да је дубровачки суд признавао 15% као нормалну закониту стопу профита код трговачке трансакције. Нека врста изигравања забране камата било је већ споменуто подизање цене што се звало sopravendere a termine. Један дубровачки властелин је у тестаменту споменуо суму од 600 перпера, зарађену тргујући с *валтурцима* (в.) и продајући скупље (sopravendando) тканине и друге ствари. У другом тестаменту (1460) наводе се рокови 10, 8, 6 и 4 месеца и разлике у цени од 18 до 16 дуката по бали тканине, а за готов новац не би могао добити више од 16 до 16.5 дуката (скривени интерес је био 11% за 10 месеци). Неки међу трговцима су били у неизвесности јер је то важило као *обичај трговаца* (cose vendute a credenza de piu de quello seriano vendute a denari contadi segondo lo costume de mercatanti), па су у тестаменту тражили да се о томе питају учени људи или чак колегиј у Падови.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 205; Г. Острогорски, *Наднице и цене у Византији*, Сабрана дела II, 230–236; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 169–186; A. E. Laiou, *God and Mammon: Credit, Trade, Profit and the Canonist*, Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State and Society, ed. N. Oikonomidis. Athens 1991, 261–300.

С. Ћирковић

КАНОН (грч. κανών) – **1**. Сложена песничка форма која се састоји од девет, односно осам песама; канон се поје на један од осам гласова (в. *октоих*). Свака песма канона састоји се од ирмоса – строфе која је метрички и мелодијски узор, и четири тропара, од којих је четврти увек посвећен Богородици. Ирмоси се састављају на тему једне од девет библијских песама: 1. Мојсијева песма по преласку Црвеног мора (Исход, XV, 1–19); 2. Мојсијева песма пред смрт (Поновљени закон: Второзак. XXXII, 1–43); 3. песма пророчице Ане (I Царства, II, 1–10); 4. молитва пророка Авакума (Авак. III, 1–13); 5. песма пророка Исаије (Исаија, XXVI, 9–19); 6. молитва пророка Јоне у утроби кита (Јона, II, 3–10); 7. и 8. су молитва наде и химна три младића у ужареној пећи (Данило, III, 26–56, 57–58); 9. Богородичина песма после благовести и песма пророка Захарије (Лука I, 46–55, 68–79). У тропарима сваке песме разрађује се тема задата у ирмосу и повезује са темом дана, односно светим коме је канон посвећен. Канони заправо имају само по осам песама зато што се друга, због свога покајног карактера, избацује из оних који су писани за минејске службе. Друга песма постоји у канонима који се поју током Великог поста. Канон је централно место јутарњег богослужења. На литургији се поју трећа и шеста песма из канона.

Настанак канона везује се за име Андрије Критског (око 660–740) који је написао *Велики канон* који се састојао од 250 строфа. Монах лавре Св. Саве Освећеног (Палестина) Јован Дамаскин (умро око 753. године) скратио је првобитни канон и дао му садашњи облик. Јован је написао велики број канона. Осим Јована византијску химнографију су својим канонима обогатили још и Козма Мајумски, Теодор Студит, Теофан Граптис, Андреја Критски, патријарх Герман, Касија, Јосиф Химнограф и др.

Први канон писан на словенском језику налазимо у *Служби светоме Ћирилу*. Само је у словенској рукописној грађи сачуван *канон светоме Димитрију*, чијим се аутором сматра Методије. У свим српским *службама* (в.) постоје и оригинални канони светим Србима. Иако се канони најчешће укључују у службе светима, они се могу неговати и као засебна песничка целина. Тако је Теодосије саставио циклус канона *заједнички канон светоме Симеону и светоме Сави на осам гласова*, где је на сваки *глас* (в.) испеван по један канон.

Осим канона који садрже девет, односно осам песама, постоје још и кратки канони који садрже две (*двопеснац*), три (*трипеснац*) и четири (*четверопеснац*) песме канона. У минејима се налазе углавном потпуни канони, али има и неколико тропеснаца – на празник Рођења Христовог, на Богојављење и на Преображење Господње.

2. Одлука или правило о понашању клерика и лаика хришћана, које су доносили црквени сабори или синоди. У зависности од тога да ли се радило о васељенском (екуменском) или националном (помесном) сабору, канони су важили за све хришћане или само за хришћане у једној држави или у једној области. Скуп таквих и других црквених правила и прописа почели су рано да се називају *канонско право*.

У Византији су почев од VI века састављани канонски зборници у којима је текст канона излаган у скраћеном облику, те су стога такве збирке назване *синопсиси* (скраћене збирке). Основни недостатак синопсиса је био у томе што су њихови аутори каноне излагали хронолошким редоследом. Уношењем правила нових сабора, зборници су се ширили, те је све теже било наћи каноне са истом тематиком. Због тога су се јавиле *канонске синтагме* – систематски зборници у којима је материја била сврстана према предметима.

Византијски канонски зборници продрли су у средњовековну Србију посредством Светосавског номоканона и превода Синтагмата Матије Властара. Сава је за свој Номоканон користио грађу из Синопсиса Стефана Ефеског (почетак VI века) и Канонску синтагму у XIV наслова (око 580), али не у изворним текстовима већ са тумачењима двојице византијских каноничара из XII века – Алексија Аристина и Јована Зонаре. У Синтагмату Матије Властара поглавља (укупно 303) почињу излагањем канона, а завршавају се световним законима који се односе на то правно питање.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, Београд 1926; E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961; Б. Цисарж, *Црквено право* I–II, Београд 1970–1973; Л. Мирковић, *Православна литургика. Први општи део*, Београд 1982³, 223–228; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 129–130.

Т. Суботин-Голубовић (1)
С. Шаркић (2)

КАНОНИК (**врьховина, ексархат, ексарщина, зарщина, поповина, правило**) – **1**. Годишњи данак који су свештеници давали свом епископу, као знак зависности од њега, јер их је епископ хиротонисао и постављао на парохију. У Византији је каноник имао двојако значење – такса за рукополагања чтеца, ђакона и свештеника, за шта је епископ узимао укупно седам златних перпера (1 за чтеца, а по 3 за ђакона и попа), и друго, дажбина коју је поп прикупљао у натури и новцу и предавао је епископу као знак своје зависности и службе цркви. Та дажбина је у Византији износила од села са 30 кућа, где је поп служио, једну златну перперу, два сребрњака, једног овна, шест кабала јечма, шест мера вина, шест кабала брашна и тридесет кокошију. Постоје и варијанте за села са мањим бројем кућа, где су те дажбине смањене. У Жичкој повељи помиње се врховина као обавеза попова коју су они скупљали за епископа (**а ѥре ѥ врьховина попом ... нь вьсе то пискоуп да ѹзимлє**). То се потврђује и у повељи за манастир Дечане, где се каже да су попови давали врховину хвостанском епископу, а такође и патријарх је од својих попова добијао врховину. Одређеном наредбом владар је могао врховину одузети од епископа и уступити је манастиру, углавном својим задужбинама. Стефан Дечански и краљ Душан су после оснивања властелинства манастира Дечана доделили врховину манастиру, односно откупили тај приход од хвостанског епископа Николе за 400 оваца са јагњадима и 500 перпера. Из овог примера види се да је врховина плаћана и у натуралним и у новчаним дажбинама од стране попова. Душанов законик помиње уопштени назив **доходькь црьковнїи** (чл. 37), под којим се, изгледа, подразумевао и *бир* и *врховина* и остали црквени дохоци које су попови убирали за епископа; овај доходак примали су од попова два калуђера, које су поповима слали епископи и митрополити. Поп Ђорђе (крај XIII века) у запису о својим обавезама хвостанском епископу Јосифу поменуо је општи термин *закони доходак црквени*, под којим се очито подразумевају два основна давања епископима – бир и врховина. Матије Властара Синтагмат везује каноник или поповину (правилно) прво за хиротонију, а после за обавезу годишњег давања у натури или новцу, за службу у одређеној цркви или парохији. Егзарштина се помиње у областима које је Милутин освојио крајем XIII века. На властелинству Св. Горга код Скопља егзарштину је такође узимао манастир, а архиепископ је добијао помен духовни.

2. Каноник (canonicus) најпре је означавао сваког клерика који је зарећењем пописан као црквено лице. Неки од њих су сачињавали епископско (бискупско) веће. Касније су се тим именом називали клерици који су уз поједине катедрале или парохијске (жупне) цркве живели по правилима сличним монашким. У X веку они су примили манастирски (самостански) начин живота, па су називани canonici regulares (самостански, регуларни каноници). Почев од XII века каноници сачињавају *каптол* (capitulum) као посебно управно тело које руководи катедралом, помаже епископу (бискупу) у управљању епископијом и има искључиво право да бира новог епископа. У одсуству епи-

скопа каптол је имао сву власт. После Тридентског концила њихова власт слаби и постаје углавном само част, сем у управљању катедралом. На челу каноничког збора налази се prepositus или *декан*, а затим следе dignitates (достојанственици), титуларни и почасни каноници. Титуларни каноници имају и посебне дужности, као што су: *кантор*, *церемонист*, *лектор* итд.

ИЗВОРИ: Н. Дучић, *Старине Хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884) 114–115; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 335, 542–543; С. Новаковић, *Законски споменици*, 322, 323, 431, 573, 597, 598, 615, 616, 650, 653; Н. Радојчић, *Законик*, чл. 37.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 572; Р. Грујић, *Српско парохиско свештенство*, 68–69; Р. Грујић, *Лична властелинства*, 53; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 67; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства*, 58–60; *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, uredio A. Badurina, Zagreb 1979.

М. Јанковић (1)
Д. Синдик (2)

КАНТАР – 1. У основи термина, као и тежинске мере коју је означавао, лежи латински centenarius. Истина, током времена и на разним просторима, упоредо са разноликим фонетским изменама, мењала се и основна тежина од 100 литара. Сам centenarius могао се употребљавати као количина и представљао је стотину, било самостално као бројку (centenarius yperperorum), било за означавање стотину јединица неке посебно наглашене мере (centenarius stariorum). Међутим, када се центенариј користио као посебна мера за тежину, подразумевала се вредност од 100 литара, мада се у изворима срећу случајеви када му у основи лежи нека друга јавна мера (спуд, модиј). Разуме се, и сами литарски центенарији разликовали су се од места до места, у зависности од важеће локалне тежине литре. Истоветно значење и употребу имају пословењени облици (*товар воска по седам и по дуката кентенар; кентенар дубровачки; кентенар древски*). Преузети су или непосредно из латинског, задржавањем стародалматинског изговора *к* испред *е*, као облици *кентенар*, *кентинер*, *кантенар*, *кантинар* у дубровачким ћирилским актима XIV и XV века (изразу quinque per centenarium за означавање вредности 5% одговора у ћирилским актима **петь по кєнтєнарь**) или посредством грчког облика *κεντηνάριον*, који су ширили грчки трговци по Истоку и Балкану или марљиви преводиоци и преписивачи (*кендинар* и *кентинар* у једном минеју XVI века и Житију св. Григорија Агригентског XV века, *кентунар* из патерика XIV века, те *кјендинар* у преводу Зонарине хронике из 1344).

Упрошћени облик *кантар* улазио је у употребу првобитно из латинског (у чијим оквирима су развијени бројни облици), грчког (*κεντηριον*) на већ наведени начин, и на крају, посредством турског (qantar, qintar), мада су га Турци, позајмивши га такође од Грка, силом државне власти раширили на највећем делу српског етничког простора. Већ од XIII века широм јадранског басена у латинском и италијанском употребљавају се бројне варијанте речи кантар (cantarius, kantharium, canter, cantaro, cantararo, quintarius, centarium, cantera, centerium; на упрошћене латинске облике ослања се и реч *кентар* у једном писму Сандаља Хранића Дубровчанима 1419), док се облици потекли из турског изворишта јављају тек половином XV века (Махмут-паша из Босне тражио је 1463. од Дубровчана да му пошаљу *2 кандар салитра и 2 кандар сумпур*). Удаљавање од првобитног назива ишло је, у многим случајевима, упоредо са напуштањем (без међусобне условљености) тежинске основе од стотину јединица основне мере – најчешће литара. У употреби се усталило неколико врста кантара, од којих се следећа три помињу већ у средњем веку. Најзаступљенији и најтрајнији био је тзв. цариградски кантар (тежине 44 оке или 146,5 дебелих литара) који су Турци распрострли на подручју своје власти. У Млецима, далматинским градовима под њиховом влашћу и, вероватно тек од XVIII века, у Дубровнику користио се кантар тежине 55 ока или 150 дебелих литара (статут братовштине морнара Котора 1463. помиње cantararo venetiano). Из средњег века познат је напуљски кантар о чијој величини не постоји слагање у литератури – наводе се тежине од 25 литара, 185–187 млетачких дебелих литара, или се чак помињу две врсте: cantaro grosso – 89,10 кг и cantaro piccolo – 100 литара, тј. 32 кг.

2. Мерило за тежину, и данас у употреби, којег карактерише један тег на дужем краку полуге са означеним подеоцима, чијим се померањем на лак начин одређује тежина (отуда назив кантар-брзак). Коришћење кантара било је раширено већ у средњем веку, нарочито у Дубровнику и приморским градовима (лат. statera). Дубровачки Статут (1272) говори о давању и враћању кантара Локрумског и манастира Св. Марије (De reditu statere…quem recipit sancta Maria, Lib I, cap. XXV). Статут царинарнице (1277) прописује мерење меса за продају на велико на општинском кантару (statera pro communi cum qua pensentur dicte carnes), који је, по истој одредби, морао бити направљен од гвожђа, а Мало веће у неколико наврата (1309, 1311, 1313) одређује обавезно мерење жита ad stateram communis. Штавише, вагању жита морала су присуствовати барем двојица од Општине изабраних officiales ad stateram frumenti, који су пазили да се поштено мери. По свему судећи, Турци су кантар донели и проширили по земљама у залеђу, мада из позног средњег века нису сачувани помени употребе речи у овом значењу. Употреба кантара временом је толико преовладала да је сам назив почео обухватати, у широком смислу, свако мерило за тачно одмеравање тежине.

ЛИТЕРАТУРА: М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, Ср. Карловци 1924, 85–88, 107, 110–112; М. Влајинац, *Речник наших старих мера* III, Београд 1968, s.v. *кантар*, *кантарић*, *кантенар*, *quintarius*, **кıєндинар**; IV, Београд 1974, s.v. *ћентенар*, *centarium*; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, у: Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 41–64 (= *Работници, војници, духовници*, 135–168).

Ђ. Бубало

КАНЦЕЛАРИЈА – Лице које је издавало повеље имало је обично канцеларију, у којој су оне састављане и писане. Владари варварских држава у раном средњем веку наследили су зналачки организоване римске канцеларије (scrinia) из IV и V века. Чак се и канцеларија римског папе наслањала на античке традиције.

У делокруг послова средњовековне дворске канцеларије улазило је припремање пергамента, мастила, пера и свилене врпце и састављање повеља и стављање печата на њих, те примање страних повеља и писама и њихово архивирање.

Иако су прве српске владарске исправе сачуване још од XII века, оне су, вероватно, као и оне с почетка XIII века, састављане у Дубровнику и по дубровачким формуларима, за разлику од Босне у којој је, од Кулина бана па до пропасти државне самосталности (1463), средиште државне администрације било на владарском двору. Посебна српска канцеларија основана је и у Зети после расапа Душановог царства, док је у Дубровнику образована у XIII веку, тачније након 1283. године, откад је не само званична него и приватна кореспонденција вођена на српском језику.

Још је краљица Јелена имала свога *канцелара* а вероватно и посебну канцеларију, у којој је касније, у доба краља Милутина, створено особито писмо – канцеларијска минускула која је заменила мање практичан „књижни устав" (в. *ћирилица*). Од времена Стефана Дечанског, под византијским утицајем, уместо дотадашњег *дијака* (в.) (у почетку црквеног служитеља у томе звању) уведена је служба *логотета* (в.), а од Душановог крунисања за цара (1346) рад канцеларије организован је потпуно по византијском обрасцу. О овом последњем сведоче писари за документа на грчком језику, подела српских аката на званичне *хрисовуље* (в.) и *обичајне простагме* или *повеленија*, уношење датума и одређених термина из византијских формулара, потписи владаревом руком и црвеним мастилом и оверавање исправа златним печатом.

И писари босанске канцеларије називали су се кроз читав средњи век *дијаци*, много ређе *граматици* (в.), *надворни дијаци*, *надворни писари*, *велики дијаци*, а од Твртковог крунисања (1377) *логотети*. Иако није познат број особља запосленог у српској канцеларији Дубровника, зна се да су у почетку XIV века постојала посебна одељења за српску преписку, чији се број, вероватно, и повећао после одвајања српског одељења и латинске канцеларије. Овоме треба додати и то да су у XIV веку постојала посебна одељења за српску преписку у месним канцеларијама Стона, Дријева, Млина и Конавала.

Судећи по именима – Прибоје, Дражеслав, Прибислав, Радоје и сл. – писари су били углавном домаћи људи који су стручно образовање стицали у манастирским школама. Било је наравно и људи са стране који су, вршећи службу канцелара, уносили у посао драгоцено искуство и већу дипломатску активност, какав је нпр. чувени српски писар Владоје кога је довео Твртко I, након проглашења за краља, и поставио за шефа дворске канцеларије.

Упоредо са осамостаљењем и јачањем утицаја српске и босанске властеле, и на њиховим двореви-

ма почињу да се, по узору на владарске, отварају властелинске канцеларије. У канцеларијама српске властеле старешина је био логотет, али је напуштен формулар царске канцеларије, пошто су им као узор служиле краљевске канцеларије и акта црквених великодостојника, док се за канцеларије босанског племства зна да се у њима писало чешће брзописом неголи уставом.

У канцеларијама српских и босанских владара исправе су углавном писане на народном језику и ћирилицом, а много ређе на латинском (претежно у Босни). За исписивање појединих речи у тексту, а нарочито владаревог потписа испод текста, употребљавало се црвено мастило. Надаље, у погледу унутрашњих обележја повеља које су настале у дворској канцеларији примећује се, уз извесне специфичности, византијски утицај у Србији, те млетачки, дубровачки и српски утицаји у Босни. Тек су постављањем печата на њих канцеларијске исправе постајале веродостојне. Тако је нпр. Твртковим крунисањем за краља уведен у употребу велики двострани печат који по лепоти представља право ремек-дело босанске сфрагистике.

У царском периоду српске историје владарска канцеларија се строго држала византијског формулара приликом стилизације аката. Тако је у Душановом законику била прописана награда од 30 перпера за логотета, а 6 перпера за дијака од хрисовуље о додели поседа. Тамо је још у XIII веку, а можда и раније, на дворовима било грчких писара за преписку са српским земљама, а почетком XIV века Саси рудари су имали у Руднику своју канцеларију и свога немачког писара, док је у XV веку (за време Деспотовине) у Србији постојала и латинска канцеларија која је деловала под утицајем угарских образаца, иако су писари понекад бивали грађани из Приморја, као на пример Никола Архипулис из Котора. Премда су се при изради повеља босански писари углавном служили формуларима, ипак се у њиховом раду осећају елементи индивидуалности. У дворској канцеларији средњовековне Босне владао је обичај преузет са Запада да сваки писар у свакој повељи коју пише наводи и своје име којим је, заједно са печатом, јамчио за њену аутентичност.

Поред српске, босанске и дубровачке, на српском језику и лепим брзописним типом ћирилице писало се и у турској канцеларији одмах после доласка Турака, те обичним канцеларијским брзописом у арбанашкој канцеларији од средине XIV до половине XV века и мађарској дворској канцеларији од средине 60-тих година XV до половине XVI века. Све то говори о постојању српске канцеларије и на владарским дворовима ових земаља.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Канцеларија*, Студије о српској дипломатици, Глас СКА 156, 1933; A. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, Napredak, hrvatski narodni kalendar, 1933; L. Thallóczy, *Slavische Urkunden in ungarländischen Archiven*, Studien; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka I i II*, GZM 1948; А. Соловјев, *Властеоске повеље босанских владара*, Историјско-правни зборник 1949; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964; Д. Живковић, *Канцеларијско пословање и архивске службе у Црној Гори*, Зборник ЦМ 1972; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971;Т. Anđelić, *Dijaci i srednjovekovnoj Bosni i Humu*, Tribunia 7 (1983); Д. Драгојловић, *Историја књижевности у средњовековној босанској држави*, Београд 1997; М. Благојевић, *Државна управа*.

Ђ. Тошић

КАПЕ в. *Покривала за главу.*

КАПЕЛА – латинска реч којој у српском језику одговара термин грчког порекла параклис. Под тим се подразумевају култни објекти посебне намене подигнути независно од главне цркве или постављени уз главну цркву. Параклиси нису грађени да би служили као гробне цркве, али су у појединим случајевима коришћени за сахрањивање као и друге цркве, односно делови њиховог простора. Њихова функција је имала ограничену литургијску намену, служила је прослављању култа одређених светитеља, што је потврђено сачуваним програмом сликане декорације.

У досадашњим истраживањима посебна пажња је посвећена бочним параклисима постављеним уз припрату, који се први пут подижу у Спасовој цркви у Жичи, а потом се до краја XIII века појављују као особеност рашке схеме плана. Почетна замисао посвете једног параклиса св. Сави Јерусалимском, законодавцу и творцу правила монашког живота, замењена је касније посветом св. Симеону Немањи, утемељивачу српског монаштва и

служила је прослављању његовог култа као првог српског светитеља. Посвета параклиса св. Стефану поникла је из жеље архиепископа Саве да опонаша велика палестинска светилишта, односно за узор му је послужила јерусалимска црква на Сиону у којој је једна просторија уз олтар била посвећена архиђакону Стефану, који је у овој цркви служио и у коју је после неколико векова пренето његово тело. Обичај одржавања комеморативних служби у бочним параклисима предвидео је св. Сава, састављајући хиландарски и студенички типик, по узору на типик цариградског евергетидског манастира. Појава бочних параклиса подигнутих уз припрату рашких сакралних споменика има порекло у архитектури и литургијској пракси Цариграда и Свете Горе.

Иновације се појављују у архитектонском склопу цркве Св. Стефана у Бањској где су два од четири параклиса имала фунерарну намену. Параклис Пећпала посвећен св. Ђорђу, у североисточном травеју припрате Дечанске цркве, има карактер породичног маузолеја, који се на овакав начин јавља у црквама Запада, али није уобичајен у српској средини.

Поједини чланови деспотских и властеоских породица остварили су своје задужбине подижући и осликавајући параклисе у оквиру већ постојећих цркава. Такви су параклиси св. Јована Претече у охридској Св. Софији, ктитора деспота Јована Оливера и охридског архиепископа Николе; Богородичин параклис смештен уз јужни трем цркве манастира Трескавца, ктитора тепчије Градислава; параклис св. Николе постављен изнад ексонартекса католикона манастира Св. Јована код Сера, ктитора Николе Радоње и параклис Светих бесребреника у Ватопеду, ктитора деспота Јована Угљеше.

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1953; Кашанин и др., *Студеница*, Београд 1968, 22, 56–57; М. Кашанин – Ђ. Бошковић – П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 169–176; В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 109–118; С. М. Ненадовић, *Архитектура у Југославији од 9–18 века*, Београд 1980; С. Петковић, *Пећка патријаршија*, Београд 1982, 31–33; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 93–98; Г. Бабић – В. Кораћ – С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986, 81–85; Д. Милошевић – Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу*, Београд 1987, 26, 49–61; В. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991,142–151; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 93, 99–100, 113; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 157–159, 165–166, 170–171, 181; М. Чанак-Медић – О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века, 1. Цркве у Рашкој*, Београд 1995, 68–69, 124–125, 128, 177; М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века, 2. Цркве у Рашкој*, 42–43, 79.

Б. Гугољ

КАПЕТАН – капитан, capitaneus, чеоник, поглавица, главар на челу војске, одреда војске, земље, покрајине, града итд. По неким мишљењима термин потиче од латинске речи caput (= глава), а по значењу су јој донекле сличне и речи catapanus (наслов који носе намесници византијских царева у Италији и Далмацији) и котопан (врста главара у јужним хрватским странама у XII веку).

У нашим средњовековним земљама термин *капетан* је имао различита значења, почев од оног општег (управник шире области) па до појединачних (управници села, тргова и каравана).

1. Према уговору од 5. августа 1455. године, којим су се зетска племена предала Венецији, онај ко је имао жалбу против пронијаревог сељака могао је да га позове пред суд Ивана Црнојевића, који је у то време управљао Црном Гором под млетачким суверенитетом као капетан и велики војвода горње Зете. Он је у том својству одузео опату католичког манастира Богородице Ратачке село, чију је једну половину дао православној цркви, а другу половину неким пронијарима.

2. У селу Богдашићима на збору су били бирани представници домаће власти која ће им омогућити да сачувају верност према деспоту Ђурђу пред притиском његовог одметника Црнојевића; на том збору учествовао је сеоски капетан Божићко Богдашић, а у преговорима са Которанима код Конина (1443) његов наследник и нови капетан Радослав Ратковић. Слично Богдашићима и село Црниплат, које је од давнина припадало Котору, имало је на челу капетана који је на суду узимао обавезе у име својих сељака.

3. Иако не тако често, и у средњовековним Дријевима се понекад јавља титула византијског порекла „cotopan“. Захваљујући писаној вести да је дана 15.

априла 1429. била доказана аутентичност тестамента Радовца Прибиловића из Дријева, „per Biagio di Bona, cotopan et judices de Narente“, сазнајемо да је то звање котопана одговарало функцији управника дријевске царине, коју је већ тада обављао поменути Влахо Бунић. Међутим, значење тога појма требало би схватити нешто шире него што је на овом месту схваћено. У ствари, још много пре него што је дубровачка влада држала неретљанску царину у своме закупу – када уопште у Дријевима није било управника царине такве врсте – Дубровчани су половином 1391. писали „cotopano Narenti et castelano Dessine“ о неким заплењеним баркама из Ортоне, а у пролеће 1417. Покрајац Новака Прељубовића опоруком је захтевао да се, након смрти, из његових добара има дати „Ivançe chotopan“ износ од 18 перпера. То даје основа за претпоставку да је појам котопан одговарао не само управнику царине већ, вероватно, и управнику читавог насеља.

4. Крајем XIII и у првим деценијама XIV века дубровачка влада је постављала управника каравана – capitaneus turmae, који је, због значаја функције коју је обављао, редовно узиман из редова властеле. И по которском Статуту ниједан караван није смео бити без капетана који се, под заклетвом, обавезивао да ће у свакој прилици бранити и старати се о каравану, чији су му се учесници, под претњом новчане казне, морали беспрекорно покоравати. Понекад је капетан са собом носио и повељу о привилегијама у земљи кроз коју је караван пролазио.

Capitaneus turmae помиње се последњи пут у одлукама дубровачких већа 1332. године, од када његову улогу преузима трговац који је склапао уговор са крамарима. На његову појаву наилазимо тек 1464. и то под турским називом караван-баша. Можда се, услед турске опасности, поново прешло на стару праксу, или су у међувремену (1332–1464) постављани у важнијим случајевима, о чему одлуке нису уношене у записнике већа.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ 3, 1–2 (1937) 132–133; V. Mažuranić, *Prinosi*, 116–117, 485, 529; Г. Острогорски, *Пронија*; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 56–57; И. Божић, *Улога и организација ратних дружина у Зети XV века*, Немирно Поморје XV века, 163; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 251–252.

Ђ. Тошић

КАПИШТЕ – старословенски назив за материјалне објекте паганског култа: идоле, жртвенике, храмове и светилишта. Није се очувао као народна реч ни у једном словенском језику; за његову евентуалну присутност у јужнословенској топонимији видети ниже. Изведен је од речи **капь** – „(об)лик, кип, идол“ (и сл.) старотурског порекла, по свој прилици позајмљене из језика подунавских Бугара (и јужнословенска реч *кип*, мађ. *kép* – слика, имала би исти крајњи етимон). Из значења „(пагански) кип“ и „(паганско) светилиште“ могу стајати и две međусобно независне изведенице истим суфиксом (прасл. ***-išče**) који у првом случају има пејоративно значење (уп. рус. *идолище*, *чудовище* > срп. *чудовиште*), а у другом означава место где се нешто налази или се налазило.

У тобожњем писму краља Стефана Првовенчаног оцу-монаху, које наводи Доментијан у свом Животу Св. Симеона (Немање), стоји: **капишта их** (тј. **безбожьныихь кретикь**) **раздроуши, и идолы ихь съкроуши ... и црькьви христовы постави, и иконы светыихь обьıави**; слично се каже и напред, у реторичкој Похвали Св. Симеону: **тогда прѣльстьныи мракы идольскые льсти многобожиıа оть нась исчезе и молитвами прѣподобнаго отьца нашего по всѣмь отьчьствѣ его заре благовѣриıа ıавише се, и капишта раздроушишесе, и црькви христовы поставишесе, бѣси пробѣгоше.**

М. П. Петровски је показао да овде, као и у већем делу Похвале Св. Симеону, Доментијан, или његов извор, прилично дословно подражава „Слово о Закону и благодати“ кијевског митрополита Илариона (XI век). Одговарајуће место, где је реч о кнезу Владимиру који је након свог обраћења у хришћанство доиста рушио многобожачка светилишта и подизао цркве по Русији, гласи: *Тогда начать мракъ идольскій отъ насъ отходити, и заря благовѣрия явишася. Тогда тьма бѣсовскаго служения погыбе и солнце Евангельское землю нашу осія; капища раздрушишася, и церкви поставляются; идолы съкрушаются, и иконы святых являху ся; бѣси пробѣгаху.* Према томе, Доментијанов помен рушења *капишта*, тј. јеретичких или многобожачких храмова од стране Стефана Немање не може имати вредност изворног податка, премда није искључено да се њиме алудира на неку стварну Немањину акцију у склопу његове борбе против (богумилске?) јереси. И други староспрски поме-

ни ове речи имају црквенословенску инспирацију. У „Вукомановићевом летопису“ **капище** је пагански (грчки) храм, у једном запису из 1567. турска богомоља, а запис из 1673. говори о капиштима „безбожних Маџара“.

Да је на старосрпској територији ипак било објеката који су се називали *капиштима* сведоче неколики топоними, пре свега *Капиште*, острвце код Ластова и увала на њему и *Капиштница*, махала у Пећи (уп. стсл. **капиштьница** „пагански храм“); да ли овамо спада топографски назив *Капеш*, присутан на терену Црне Горе и Санџака, није извесно; име извора у Д. Водну код Скопља *Капиштец*, 1300. **капешт'ц**, другог је порекла. Остаје нејасно да ли је, као што је то помишљао П. Скок, посреди изворно позитиван термин словенског паганства, карактеристичан за некадашње подручје Неретљана (Брач, Ластово), код којих се оно, по Порфирогениту, дуже него друге задржало, или искључиво погрдна ознака за материјалне остатке предсловенских (античких) многобожачких култова на Балкану, која се тек у хришћанско доба раширила, преко књижевног црквенословенског језика, са бугарског терена. За ову другу претпоставку говорили би историјат речи и њено вероватно протобугарско порекло; за ону прву, поред поменутих српских топонима, Κάπιστα у Тесалији, настао по свој прилици у доба пре покрштења тамошњих Словена. У неретљанском приморју реч се чак могла употребити за хришћански храм, како то сведочи Повљска листина настала на Брачу 1185, где има одредба **село ꙋ капище цр(ь)кве с(ве)те марие**, коју вероватно треба схватити „крај рушевина цркве Св. Марије“ (пре него, са Мажуранићем: „олтара Св. Марије“).

Археологија до овог тренутка није дала свој допринос разрешењу ове дилеме (у пећкој *Капиштници* М. Ивановић бележи неке занимљиве, али недовољно проучене остатке старина; предање да је тамо св. Сава подигао цркву Св. Марка могло би се условно надовезати на Доментијанов податак). Уосталом, спорна је и археолошка идентификација староруских „капишта“ уништених под Владимиром.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 30, 64; **Повѣ(с)ть ѿ битїа и ѡ ц(а)р(ст)вих(ь) васе(хь) ро(до)вь**, изд. А. Вукомановић, Гласник ДСС 10 (1859) 242; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 664, 1691; Fr. Rački, *Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina*, Starine JAZU 13 (1881) 197–210 (207).

ЛИТЕРАТУРА: М. П. Петровский, *Иларіонъ, митрополитъ Кіевскій и Доментіянъ, іеромонахъ Хиландарскій (Библіографическая замѣтка)*, Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской акадмии наукъ XIII–4 (1908), Санктпетербургъ 1909, 81–133; M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, 100; P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Zagreb 1950, 222; P. Skok, *Etimologijski rječnik*, 38; М. Филиповић, *Капиште*, ИЧ 3 (1952) 261–263; Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 164–165 (П. Ж. Петровић); А. Лома, *Везана митолошка назвања у топонимији*, Ономатолошки прилози 8 (1987) 37–50; *Задужбине Косова*, Београд 1987, 498 (М. Ивановић); Л. С. Клейн, *„Святилища“ языческой Руси?*, Живая старина 1 (1998) 5–7.

А. Лома

КАРАВАН – термин који је дошао у наше крајеве преко Византије, где се среће први пут у списима Константина Порфирогенита. Из Приморја је у залеђе продрла и латинска реч turma, која се употребљава као синоним за караван.

На челу каравана јахао је *крамар* (в.) на најбољем коњу са звоном о врату, а остали коњи били су уларом повезани један другом за репове или самаре; у друштву се обично налазио и пас. *Поносници* (в.) су због личне сигурности и сигурности каравана били наоружани тадашњим оружјем: лук, тоболац са стрелама, штит, мач и др. Путовало се само дању, а ноћивало у почетку под шаторима – tenda, откуда и име једне од важнијих станица за Дрину (Тјентиште). Каравани су ишли етапно, не до Новог Брда и сл. него до Полимља, до одређених места где се очигледно погађају други поносници и образују други каравани. По већим местима караван је свраћао у *стан* (в.) а о примљеној роби је бринуо *стањанин* (в.). Под крај средњег века на свим важнијим саобраћајним раскрсницама биле су, како изгледа, посебне куће појединаца (Гласинац), патарена (Љубсково и Брадина), босанских краљева (Коњиц) и властеле (Тјентиште).

Награде за пренос робе у новцу – најчешће одређиване по товару – биле су различите у зависности од удаљености места, годишњег доба, врсте робе,

сигурности на путу, угледа крамара који је предводио караван. У принципу, крамарима се плаћала половина уговорене своте унапред у Дубровнику, а остатак по истовару робе на крајњем исходишту. Ретки су случајеви да се све плаћало одмах унапред или пак тек пошто се изврши уговорени посао. Познати су и случајеви да трговац, поред уговорене награде по товару, даје и по један грош на име напојнице за крамара – звана примиђурина.

За разлику од осталих артикала чији се пренос плаћао у новцу, за со се готово редовно плаћало у натури – половина товара соли пренесене у одређено место, без обзира на растојање од Дубровника.

Крамар се обавезивао да ће у утврђеном року довести одређени број коња способних за пренос терета, а трговци су били дужни да спреме робу за ове унајмљене коње. Трговци нису волели непотребно задржавање на путу, па су захтевали да се иде најкраћим путем, без прекида – via recta, sine aliqua mora – а посебно су били против задржавања влаха у њиховим катунима.

Крамар је, као старешина свих поносника у каравану, преузимао пуну одговорност за поверену робу, под претњом надокнађивања штете која би настала његовом кривицом (услед крађе, ватре, воде и недовољног надзора над робом), изузимајући насиље појединих великаша (violentia dominorum) и инвазију неких војничких одреда (invasionis gentium), а нарочито опасност од Турака.

Евентуални спорови између Дубровчана и влаха поносника расправљани су обично пред дубровачким судом, изузев ретких случајева када је крамар пристајао да буде изведен пред туђи суд у Босни или Србији. Карактеристично је за менталитет дубровачких трговаца да су понекад захтевали да им се у случају спора са власима верује само на реч, без полагања заклетве – absque sacramento.

Законите царине на путу којим се кретао караван обично су плаћали трговци, док су се новоуведене преносиле на крамаре.

Величина каравана који су полазили од Дубровника за унутрашњост Балкана зависила је од природе извозне робе. Мали је проценат каравана са више од педесет коња, мада су каравани натоварени сољу били већи и понекад су бројали и по неколико стотина коња, какав је нпр. онај од 600 коња који су преносили со у Подвисоки. С друге стране, каравани који су пристизали из Србије и Босне у Дубровник били су у просеку нешто већи, а нарочито они натоварени оловом од по седамдесет до две стотине товара.

Иако се одвијала преко целе године, караванска трговина је била најинтензивнија у септембру, октобру и новембру, а најслабија у јануару и фебруару. Осим годишњих доба, на кретање каравана утицали су и други чиниоци, као нпр. сајмови (панађури) у појединим местима, о чему се, нажалост, не зна много.

Каравани су најчешће односили из Дубровника тканине, мрчарије, со, а затим усољену рибу, уље, вино, шалитру и др., а доносили из залеђа жито, месо, сир, коже, восак, дрво и метале, међу којима најчешће олово.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 186, 330; II, 74, 76, 327, 328.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ 3 (1937) 119–146.

Ђ. Тошић

КАРНЕВАЛ в. *Месојеђе*.

КАРПЕТА в. *Простирке и покривачи*.

КАСТРОФИЛАК (грч. καστροφύλαξ) – у Византији командант утврђења и војне посаде у њему, именован од цара. Био је одговоран за одбрану, одржавање и поправку града, као и чување реда у оквиру зидина. Ова служба позната је од средине XI, али се чешће помиње од XIII века. Кастрофилакси су били на челу како малих, тако и веома великих градова, као што су Смирна, Солун или Сер. Њихов социјални статус није био нарочито висок. Чак ни кастрофилакси Солуна и Сера нису били пореклом из породица крупног племства. У српским изворима кастрофилак се појављује почетком XIV века и преузет је из византијских докумената. У повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља на једном месту налазимо **кастрофилакь**, а на другом словенски превод овог термина – **стражь градоу**. Међутим, основа ове повеље је повеља бугарског цара Константина Тиха, а термин је у обе преузет из ранијих византијских повеља. Други пут на овај термин наилазимо у хрисовуљи Стефана Душана манастиру Трескавцу код Прилепа. Међутим, ова повеља је у ствари врста катастарског инвентара за манастир настала на основу ранијег византијског документа.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; M. Angold, *A Byzantine Government in Exile*, Oxford University Press 1975; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* I, IV, Скопје 1975, 1981; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 2, Oxford University Press 1991.

С. Рајковић

КАТАСТАР – земљишни регистар који је у византијској администрацији служио за потребе опорезивања. Одломци неких раних примерака сачувани су на папирусима, али су каснији, који су и много богатији, углавном посредно познати. Тај посреднички материјал, за период од X до XII века, чине порески трактати и нешто сачуваних ексцерпта из катастарских регистара. Од друге половине X века, ако не и раније, свакако је вршен периодичан попис (ἀναγραφή, ἀπογραφή) као основа за израду катастра. Теоретски, попис је, на основу географске или административне поделе државе, обављан сваких 15 година, према омиљеном рачунању времена у византијској администрацији по индиктима – циклусима од 15 година. Практично, пописи нису обављани чешће него на 30 година. Централни катастар у Цариграду садржавао је копије локалних катастара, али није извесно да је заиста постојао један централни катастар или, што је вероватније, више одговарајућих установа различитих централних ресора управе. После катастрофе из 1204. године и обнове јединства државе 1261, изгледа да више нису обнављани локални катастри старог типа, него да су у позновизантијско доба, у ствари, представљали збирке копија појединачних практика (θέσις, μεγάλη ἀπογραφικὴ θέσις). Ни у деловима српске средњовековне државе освојеним од Византије, али ни у њеним старим, централним областима изгледа да није постојала установа катастра, било преузета или аутохтона. Приморска подручја, међутим, познају својеврстан облик ове установе. То је извесно за скадарску област у XV веку, за Котор и за Дубровник.

ЛИТЕРАТУРА: F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jh.*, Leipzig 1927 (repr. Hildesheim 1960), 97 sq.; N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes*, Paris 1959, passim, 107; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 207 сл.; И. Божић, *Земљишни систем у „млетачкој Албанији"*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 260, 263 сл.

Љ. Максимовић

КАТАСТИХ (катастихъ, κατάστιχον, κατάστιχον τῆς γεωμετρίας) – изузетно редак синоним у Византији за термин практик, са протоком времена све ређи. Упркос називу, може садржавати само попис добара неког велепоседа, без улажења у подробности о сељачким газдинствима у његовом саставу. У том смислу термин је преузет и у Србији, где представља такође изузетно ретку појаву и то у областима освојеним од Византије. Тако се у тзв. првој трескавачкој хрисовуљи катастихом назива сама повеља краља Душана: **А се катастихь о метохехь црьковныхь, о нивькхь и о виноградѣхь, о задушьнихь и о коупеницахь.** Чешће је значење – попис црквеног инвентара, а у приморским градовима и књига нотарских исправа.

ЛИТЕРАТУРА: F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jh.*, Leipzig 1927 (repr. Hildesheim 1960), 97, 103, 107; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 207 сл.; И. Божић, *Земљишни систем у „млетачкој Албанији"*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 260, 263 сл.

Љ. Максимовић

КАТЕДРАЛЕ – столне цркве уз које се налазило и седиште црквеног поглавара. Име је добила по грчкој речи καθέδρα, којом је називана епископска столица постављана, почев од ранохришћанског доба, у средиште олтарске апсиде, где је била окружена зиданим клупама (subsellium) за друге црквене високодостојнике. Назив катедрала не користи се у средњовековним српским изворима, већ су столне цркве именоване по патрону или по рангу који су имале. Столна црква у Жичи нази-

вана је Велика архиепископија, или само Архиепископија, или Спасов дом. Није био у употреби ни назив столна црква, иако су постојале *првопрестолне* митрополије средином XIV века.

На подручју српске средњовековне државе постојале су, пре њеног оснивања, епископије са својим столним црквама. Најстарије катедрале које су ушле у састав Немањине државе, или су биле у областима касније припојеним српској држави, биле су у градовима, или непосредно extra muros. Постојале су у Скопљу, Нишу, Београду и Браничеву, у Липљану, Расу и Призрену. За нове катедрале, одређене за седишта нових епископија основаних 1220, одабране су задужбине Немање и његових сродника и неке угледне цркве велике старине. Од Немањиних задужбина постала је катедрала црква Светог Николе у Топлици, а можда је он ктитор и дабарској цркви Свети Никола која је постала столна црква. Највиши ранг стекла је и задужбина Немањиног синовца Првослава: Свети Ђорђе у Будимљи, а касније на тако високо место уздигнута је и задужбина кнеза Мирослава, црква Светог Петра на Лиму, у данашњем Бијелом Пољу. Од осталих новооснованих епископија Хумска је добила седиште у некадашњој латинској епископији у граду Стону, а изгледа да је хвостанско црквено средиште продужило рад старије управе једне дијецезе. Зетска епископија смештена је у напуштен бенедиктински манастир код града Котора на Превлаци, а епископија у Моравицама уз старији храм Светог Ахилија. Пред крај XIII века и почетком наредног столећа, са ширењем државе, повећан је број епископија, а тиме и катедрала Српске цркве. Епископија је основана у Звечану (Бањска), која је убрзо претворена у игуманију, а прикључене су Српској цркви и Браничевска, Мачванска, Скопска и Дебарска епископија, где су већ постојале катедрале. Основане су две нове у пограничним областима: у Доњем Пологу и Злетову уз старије тамошње цркве: после освајања територија Охридске архиепископије, изгледа да су неке њене епископије прикључене Српској цркви, а из освојених бугарских земаља, можда, епископија у Велбужду. Непосредно пред пад Деспотовине подигнуте су на ранг катедрала црква у Кончулу и Богородица Градачка.

Током средњег века долазило је до премештања епископија, па су улогу катедрала преузимале неке манастирске саборне цркве. Тако је седиште Хумске епископије премештено из Стона у цркву Светог Петра на Лиму, дабарски епископи су неко време столовали у Милешеви, претпоставља се да је и рашко столно место премештено, за извесно време, из цркве Светог Петра у Сопоћане, али о томе нема података у изворима. У време Деспотовине уместо браничевског Светог Николе, катедрала је постала Богородичина црква у Смедереву. Највише се премештало столно место зетских епископа. Са Превлаке премештено је прво у Богородицу Крајинску, а одатле у Будву и најпосле на Цетиње.

Столне цркве подизане су у средњем веку у средишту епископског насеља које је, чак и када је било унутар градова, било устројено као посебна насеобина истог просторног склопа као манастири са ограђеним простором и зградама унаоколо око столне цркве, уз унутрашњу страну бедема.

Архиепископска столна црква у Жичи помиње се у више литерарних извора. О њој пишу Доментијан и Теодосије и касније настављач архиепископа Данила II када говори о радовима које је предузимао тај црквени прелат када је обнављао Архиепископију. Спасов дом, како је у изворима називана жичка катедрала, саграђен је између 1206. и 1217. године да буде седиште Архиепископије и да се у њему крунишу српски владари и устоличују највиши црквени прелати.

Жичка катедрала својим просторним решењем следи Немањину задужбину у Студеници, али има допуне које је чине својственом целином знатно сложенијег градитељског програма. Добила је пространији олтарски простор и широку средишњу апсиду са горњим местом и два реда седишта, што је било неопходно за њену сложену функцију. Из истих потреба, и ради излагања светачких моштију и реликвија које су чуване у Спасовом дому, образован је пред олтарском преградом дубок простор за проскинитаре и велике зидне површине за свечане представе најпоштованијих светитеља. У архиепископској цркви бочни краци трансепта служили су као својеврсне краљевске и архиепископске ложе, али и за смештање све бројнијих певача неопходних за извођење свечаних катедралних литургија, а изгледа, и за излагање неких жичких реликвија. Сложеност програма архиепископске цркве увећана је параклисима подигнутим уз сваки бок унутрашње припрате за посебне култне намене. Тако програмски заснована, Спасова црква је постала образац целокупном рашком црквеном градитељству током XIII века. У функцији саборне и столне цркве и места где су крунисани српски владари, Спасов дом је добио пространу спољну припрату. На њеном спрату била је катихумена светог Саве. Из ње се улазило у капелу на спрату куле, а ту је било, како се оправдано претпоставља, и пребивалиште првог српског архиепископа, његова келија и, можда, библиотека.

Пећ се као метох Жиче помиње већ у повељи Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава Жичи. Изгледа да је ктитор те цркве био сам Сава I, како је наведено и у натпису из XIV века уз представу светог Саве у тој цркви. У време архиепископа Саве I до 1233. године саграђен је, међутим, само средњи део са куполом и олтарски простор уз затечен западни део неког старијег храма, а не цела црква.

Када је страдала Жича, крајем XIII века, пренете су привремено у Пећ неке функције Архиепископије, а за време архиепископа Данила II (1324–1337) ту је већ било стално седиште Архиепископије, те је за функцију столне цркве храм Светих апостола допуњен и знатно програмски проширен. Додацима оствареним за време Саве I црква је већ саображена рашком типу црквених грађевина са троделним олтарским простором и певницама у попречној оси грађевине, а обновом у трећој и четвртој деценији XIV века уз њу су архиепископ Никодим и Данило II подигли простране бочне параклисе као посебне култне грађевине и пространу спољну припрату, чији спрат понавља програм истог одељења жичке Спасове цркве са катихуменом и капелом у високој кули пред црквом Светих апостола, посвећеном светом Данилу Столпнику. У цркви Светих апостола сахрањен је архиепископ Арсеније, један од њених ктитора, и од тада је, заједно са дограђеним храмовима, постала маузолеј српских црквених прелата.

Епископске катедрале се некад непосредно помињу у изворима, а чешће се о њиховом постојању суди по подацима о епископијама, или њиховим поглаварима. У житију Симеона Немање од Саве Немањића помиње се седиште рашких епископа – црква Светих апостола у Расу, а од средине XIII века постоје вести о катедрали Светог Михаила, уз коју су столовали зетски епископи, и о Богородичиној цркви у Стону, седишту хумских прелата. Остале епископске катедрале, уз које су основане епископије 1220, познате су из пописа епископија, а столне цркве у касније припојеним областима помињу се у неким повељама и литерарним изворима, или су забележене у познијим родословима и летописима (Грачаница, Богородица Љевишка, Света Богородица тројеручица у Скопљу, Богородичина црква у Београду, Свети Стефан у Бањској, Свети арханђел Михаило у Леснову, Свети Никола у Кончулу).

Старије затечене катедрале нису имале устаљен програм ни просторну структуру. Црква Светог Петра у Расу има централну схему основе, а две друге познате старије катедрале у облику су трობродне базилике (Призрен, Липљан). Столне цркве новооснованих епископија биле су једнобродне грађевине, као Жича, са олтарском апсидом на источној страни и са бродом подељеним на три травеја од којих је источни у саставу олтарског простора, а над средњим је изграђена купола. У попречној оси неке од тих столних цркава имају певничке просторе, а на западној страни припрате, уз које су, као код Жиче, параклиси (Богородица Хвостанска, Милешева). Катедрале подизане у XIV веку имају облик уписаног крста са једном или пет купола, преузет из византијске црквене архитектуре (Свети Никола у Дабру, Богородица Љевишка, Грачаница), а и касније су својим програмом и просторном структуром следиле проширене литургијске потребе и владајуће градитељске токове.

Цркве првих Немањића, одабране за столна места, имале су на прочељу двојне куле, а почев од Жиче, чија је Спасова црква имала једну кулу на западној страни као катедрала васељенских патријараха у Цариграду – Света Софија, столни храмови Српске цркве обележавани су једном кулом-звоником на прочељу.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 40–43; С. Ћирковић, *Православна српска црква у средњовековној српској држави*, Споменица 700-годишњице аутокефалности, Београд 1969, 35–51; М. Кашанин – Ђ. Бошковић – П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969; В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1975; Д. Панић – Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1978; О. Марковић-Кандић, *Куле звоници уз српске цркве XII–XIV века*, Зборник МС ЛУ 14 (1978) 3–71; М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981, 9–26; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985; М. Чанак-Медић

– Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба* I, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1986, 14–36 (Свети Никола у Топлици), 148–160 (Богородичина црква у Моравском Градцу), 162–169 (Свети Никола у Кончулу); С. Ћурчић, *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд 1988; Б. Тодић, *Грачаница, Сликарство*, Београд 1988; М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба* II, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1989, 14–22 (Свети Никола у Дабру), 45–84 (Свети Петар у Бијелом Пољу), 86–116 (Свети Ђорђе у Будимљу); С. Ћирковић – В. J. Ђурић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990; М. Чанак-Медић – О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века* I, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1995, 14–116 (Спасова црква у Жичи), 118–170 (Црква Вазнесења Христовог у Милешеви); М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века* II, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1995, 14–132 (Свети апостоли у Пећи са дозиданим грађевинама).

М. Чанак-Медић

КАТУН – сесилно и помично насеље пастира, привредна и друштвена заједница средњовековних Влаха, као и Арбанаса, међусобно повезаних сродством и одређеном унутрашњом организацијом. Још увек су спорна гледишта о пореклу ове речи. На челу катуна налазио се локални старешина који се у појединим крајевима различито називао. Називи катуна готово су редовно изведени од личног имена и презимена њиховог старешине (в. *катунар*).

С обзиром на распрострањеност катуна на широким просторима Балканског полуострва, временом су многи од њих добили посебна локална обележја. Због тога је до данас у историографији катун углавном проучаван парцијално, с разних становишта и на основу података различитог карактера (повеље немањићких владара, грађа из Дубровачког, Которског и осталих приморских архива, турски извори, топонамастички материјал).

У српским изворима, катун се први пут помиње у дечанској повељи краља Стефана Уроша из 1330. Чланови 179 и 180 Душановог законика сведоче да су поред помичних катуна, Власи и Арбанаси имали и своја стална станишта. Само поједине манастирске повеље из доба Немањића дају податке о величини катуна с обзиром на број домаћинстава, док се у другим уопштено говори о броју уступљених влашких домаћинстава. Већина катуна била је испод педесет домаћинстава.

Подаци о катуну у залеђу Дубровника, тј. на херцеговачком подручју, налазе се већ крајем XIII века у књигама Дубровачког архива. Међутим, тек од средине XIV века херцеговачки катуни добијају одређеније контуре, те према томе касне бар педесет година у своме развоју за катунима на манастирским имањима средњовековне српске државе. Нема података о њиховој величини. С обзиром на географске и природне услове ових крајева, вероватно да су тамошњи средњовековни катуни били мањи од просечног катуна у централним балканским деловима.

Средњовековни катуни на херцеговачком подручју временом показују низ различитих особина. Поред континуитета јављања у дужем временском периоду, једни се налазе на вишем ступњу развитка, док други видно заостају за њима. Временом такође долази до промена у привредној и друштвеној структури катуна.

Од првих година XV века катуни се спуштају у блиске жупе, те прелазе на пуну или делимичну сесилност. Ова територијализација катунске организације остварила се повезивањем катуна за жупска села или места у планини погодна за стално становање, у једну целину. Због тога се од првих година XV века, поред катуна ставља и географски појам уз који је катун везан. Овај процес територијализације Влаха започео је свакако још много раније, али је од двадесетих година XV века постао очигледан. Он је, негде раније негде касније, имао првенствену улогу у настанку племена.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 48, 97, 146, 148; Б. Храбак, *О херцеговачким влашким катунима према пословној књизи Дубровчанина Цивана Припчиновића*, ГЗМ 11 (1956) 29–38; К. Јиречек, *Власи и Мавровласи у дубровачким изворима*, Зборник КЈ I, 195–199; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних катуна*, Симпозијум о средњовјековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961, Пос. изд. НД БиХ, Сарајево 1963, 45–112; Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, на истом месту, 121–140; Б. Ђурђев, *Територијализација катунске организације до краја XV века (катун – кнежина – племе)*,

на истом месту, 143–169; И. Божић, *Свијет ратничких дружина и сточарских катуна*, Историја Црне Горе, књ. 2, том 2, Титоград 1970, 348–370; Б. Храбак, *Разграњавање катуна и стварање група катуна односно племена у некадашњој Херцеговини (XIII–XV век)*, *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*, Радови са научног скупа, Титоград, 23. и 24. новембра 1978. године, Титоград 1981, 181–201; Симпозијум Власи у XV и XVI вијеку, Радови АНУ БиХ LXXIII, Сарајево 1983.

Д. Ковачевић-Којић

КАТУНАР – представник локалне катунске организације, уобичајен назив у западним крајевима Балкана. Стално се среће у дубровачкој грађи (catonarius), а понекад је замењен изразом caput catonis, који управо тумачи и објашњава функцију самог катунара. Понекад на челу једног катуна стоје два катунара, а у једном случају је то била и жена (катунара).

Старешина катуна потиче из богатије и угледније породице, која је дала и име самом катуну. Када катун носи пуни назив, то је име живог старешине који је дошао на овај положај по праву наслеђа. Ова појава се запажа у свим катунима на херцеговачком подручју који показују континуитет јављања у дужем временском периоду.

Катунар је подређен кнезу, што не искључује могућност да кнез у исто време буде и катунар, наиме, да једна личност обједињује у себи обе функције.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 97; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних влашких катуна*, Симпозијум о средњовјековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961, Пос. изд. НД БиХ, Сарајево 1963, 81–91; Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, на истом месту, 133–137; Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на вјерност двојице катунара Сандаља Хранића*, Годишњак ДИ БиХ 19 (1973) 229–233.

Д. Ковачевић-Којић

КАША в. *Храна*.

КВАДРАЊОЛ (quadragnolus, quadragnolo) – мера којом се одређивала површина винограда на подручју Котора у средњем веку. Преузета је из Италије, где се јавља већ у XI веку. Много познатија земљишна мера била је златица (soldo), која се примењивала у дубровачком залеђу. Утврђено је да је 1 которски квадрањол одговарао 1/5 дубровачке златице, тј. да је 5 квадрањола чинило 1 златицу. Како је златица означавала површину винограда од 1 680 m^2, квадрањол је одговарао површини од 336 m^2.

Током XIV и XV века постепено су у которски Статут улазиле одредбе којима је регулисано сађење винове лозе. Тако је било забрањено сађење нових винограда у дистрикту, уз казну која је предвиђала сечење лозе и плаћање 50 перпера по квадрањолу. На овај начин је которска властела настојала да сачува своје интересе и да принуди сељаке да се баве мање профитабилном земљорадњом.

ИЗВОРИ: *Statuta Cathari*, Venetiis 1616, 241, 247–248.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 160; М. Влајинац, *Речник наших старих мера* III, Београд 1968, 378; Г. Чремошник, *Виноградарство и вино у Далмацији средњег века*, ГЗМ 34 (1933) 15–28; М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера. Которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта*, ИГ 1 (1972) 106–107; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 77; С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 160.

Ј. Мргић

КЕЛИЈА (грч. κελλίον, лат. cella) – у савременом српском одомаћило се – ћелија. У основном значењу, келија је сваки пристојан стан за монаха. У стварности, под келијом се у разним временима и на разним просторима подразумевало више објеката.

Келија је соба у манастирском конаку – стамбеној згради за боравак монаха, какве постоје по свим манастирима. Сваку келију одликује крајња једноставност и скромност намештаја: кревет, сто и столица. У једном углу, окренутом истоку, формиран је молитвени кутак са иконама и кандилом на зиду, и столом на коме су крст, молитвеник и књи-

ге потребне за келијско правило. Поред обавезног заједничког богослужења у храму, сваки монах је у својој келији имао посебан аскетски подвиг у виду читања одређених молитава, метанија (велики поклон) и *коленопреклоњенија*.

Али, и читав конак је називан келијом. По писању Теодосијевом, златом добијеним од родитеља Сава у Ватопеду *поче зидати келије двоспратне и троспратне*, што се свакако односи на зграде у манастирском комплексу. Сава и Симеон у Кареји *многе двоспратне ћелије сазидаше ради почивања када дођу игуман и манастирска братија*. Келије у манастирском комплексу немају никакву самосталност.

Постојале су и самосталне келије, тј. посебне келије одвојене од манастирског комплекса у које се са дозволом игумана повлаче искусни монаси ради већег аскетског подвига. Имале су све што је потребно за самосталан живот, а уместо игумана, на челу је био старешина **старець** (γέρων). Биле су везане са матичним манастиром, али су уживале велику самосталност и биле посебна правна лица. У средњем веку називане су **мльчалница, мльчална келиа**, тј. „келија за ћутање" (од грч. ἡσυχαστήριον). Ово је чест случај код монаха исихаста.

Свети Сава подиже испосничку келију у Кареји са посебним циљем и прописаним посебним типиком, тј. посебним дневним и молитвеним режимом. Келија је имала велику самосталност у односу на хиландарског игумана и светогорског прота.

На Светој гори се и данас стамбени објекат са малим монашким братством до десет чланова назива келија. Поред просторија за боравак, имају заједничку капелицу за молитвене састанке. На челу је био келиот, као њен старешина (προεστῶς). У средњем веку је за њих коришћен термин μονύδριον, односно у српском преводу „манастирић". Овакве су келије подизали имућнији и спретнији монаси, али се дешавало да велики манастир осиромаши и спадне на ранг келије. Свака оваква келија, иако има самосталност, везана је за матични манастир.

За молитвено правило у самосталној келији није обавезан свештенички чин, тј. звање јеромонаха, јер није морао да служи литургију, али је морао бити писмен да би могао да прочита одређене молитве сходно добу дана (јутро, вече, подне, полазак на починак и сл.), псалтир, житија светих и сл.

ИЗВОРИ: Л. Мирковић, *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, Београд 1938; Свети Сава, *Сабрани списи*, Београд 1986 (*Карејски типик*); Теодосије, *Житије Светога Саве*, Београд 1988.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Скитски устави светога Саве*, Братство 28 (1934) 52–67; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972.

Р. Милошевић

КЕРАМИКА – Предмети од печене глине, разних намена и облика, најчешћи су налази предмета материјалне културе при археолошким истраживањима станишта, насеља, утврђених градова и манастирских средина на просторима средњовековне Србије. На основу тих налаза, уз помоћ писаних и ликовних извора, реконструисан је развојни пут српског грнчарства од досељавања Словена на Балканско полуострво у VII веку до нестанка српске државе у XV веку.

Историјски извори садрже драгоцене али малобројне податке о грнчарима и њиховим производима. Најстарији подаци су из времена св. Саве (Студенички типик), а даљи подаци се налазе у појединим повељама српских владара из XIV века, практицима и документима из Хиландарског и Дубровачког архива. Односе се на грнчаре (**грьнчарь**) који су радили у селима поклањаним одређеним манастирима. Потчињени манастиру, били су дужни да га снабдевају потребном грнчаријом, а истовремено су радили и као *сокалници* (в.). И слободни грнчари, иако нису припадали црквеном имању, били су обавезни да део својих производа уступају манастиру. Имена грнчара који су снабдевали градове у изворима се јављају изузетно.

Радионице су биле породичне и занат се преносио са колена на колено. Слободни грнчари продавали су своју робу на сталним и повременим трговима утврђених градова и насеља. Посредством домаћих трговаца и Дубровчана, који су држали највећи део трговине, њихови производи стизали су до удаљених крајева уходаним караванским путевима кроз Србију.

У процесу друштвене поделе рада, грнчари су образовали и своја насеља. Њихови називи јављају се спорадично у пописима села у владарским повељама. Најстарији помен, из XIII века, односи се на село Глину у области Јелца. Грнчаре, Грнчарево и Лончарево су називи из XIV века. Истовремено се

јавља река Грнчара и Грнчарска планина. Од XV века овакви топографски називи срећу се у изворима чешће.

На основу локалних обележја у облицима и стилу украшавања нађених судова и трагова грнчарске делатности на терену (остаци зиданих пећи, техничка помагала) утврђени су неки од центара керамичке производње у средњовековној Србији. Грнчари су делали на поседима најважнијих манастира (Студеница, Сопоћани, Милешева, Градац и др.) и у околини значајних утврђених градова (Прилеп, Ново Брдо, Крушевац, Сталаћ, Ниш, Београд).

По својој намени, грнчарски производи из средњег века груписани су у четири врсте: кухињску, трпезну, култну и техничку керамику.

1. *Кухињска керамика* представља врсту посуда чији се развој може најдуже пратити, од досељења Словена па кроз цео средњи век. Доносећи предмете своје грнчарске баштине у нову домовину, старосрпски грнчари задржали су поједине традиционалне облике посуда намењених превасходно спремању и чувању намирница и пића. Начин њихове израде временом су постепено усавршавали. Прихватајући техничке иновације свога доба, прешли су од ручне израде (гњетењем глине) и примитивног ручног кола на ножно коло. Пошто је коришћен пречишћенији састав глине, судови су лакше обликовани и равномерније украшавани. Бољим печењем добијани су квалитетнији примерци грнчарије неопходне у свакодневном животу.

Најчешћи облик кухињске керамике били су неглеђосани лонци (**грьнци**) различитих величина, у којима се јело кувало на отвореном огњишту. Током времена доживљавали су мање трансформације у обликовању тела и начину украшавања (зарези, линије). На дно појединих огњишних лонаца утискивани су печати, најчешће у виду крста у кругу, који се као ознака грнчара, са могућим магијским значењем, јављају код свих словенских народа од IX века надаље. Поред једноставних лонаца, у попису кухињске керамике налазе се лонци са дршком у више варијаната, затим разни типови коничних здела грубље структуре, у којима се износило јело и чувале намирнице, поклопци за лонце и зделе, купастог или тањирастог облика са дршком. Масивне црепуље за печење хлеба израђивале су по култним обичајима жене, ручно, без помоћи кола. У великим ћуповима античког порекла (питоси), делимично или потпуно укопаним у земљу, држале су се житарице и намирнице које су се тако могле чувати дуже време.

Крајем XII века, у време оснивања државе Немањића, грнчарски занат на нашим просторима био је увелико развијен. Настављајући са израдом затечених облика кухињске керамике на занатски усавршенији начин, српски грнчари упоредо су ширили листу својих производа новим врстама предмета од печене глине.

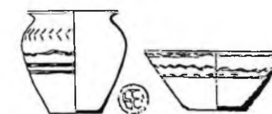

Кухињска керамика

2. *Трпезна керамика* припада производима уметничких заната. Почетак њене производње у Србији био је под утицајем византијске керамике, која је стизала у српске пределе за време византијске доминације у XI и XII веку, али и касније, у XIII и XIV веку, када је српска држава постепено померала своје границе ка југу, ближе византијским керамичким центрима. Угледањем на облике увежених посуда и прихватањем разних технолошких искустава византијских керамичара при украшавању трпезних посуда (ангобирање, глеђосање, зграфито, тј. урезивање орнамената, зграфито комбинован са сликањем), српски грнчари постепено су се усавршавали. У радионицама које су својим производима снабдевале утврђене градове и значајне манастирске средине, ови већ искусни мајстори, вични сликању и справљању квалитетних глеђи, посебну пажњу посвећивали су украшавању зидова трпезних посуда у завршној фази њихове обраде. Користећи на свој начин разноврсне византијске мотиве геометријског и зооморфног карактера (кругови, розете, лозице, птице) и повезујући их у складне композиције, давали су оригинална решења, нарочито изражена на зделама у време Деспотовине.

Поред првобитно доминантног византијског утицаја у производњи српске трпезне керамике, у касном средњем веку спорадично се осећа утицај увежене европске керамике на поједине облике локалних производа. Он се одразио на појединим примерцима крчага и бокала, чија се тела издужују по угледу на готичке форме. Кљунасто завршe-

ни изливници подражавали су италијанске бокале. Чаше са аплицираним бобицама копија су немачких пехара. По европским узорима настала је и акваманила, својеврсна посуда за воду. У другој половини XV века, под све јачим турским притиском с југа, на подручје Србије стиже и утицај керамичке уметности Блиског истока.

Главни облици трпезних керамичких посуда биле су зделе (**блюдо, блюда**), крчази (**кондирь, кондиєр**), бокали (**красоволь, бѹкарь**), чаше-пехари (**кѹпа, можѹль**), који се јављају у више величина и типолошких варијаната, зависно од времена и места производње. Од осталих облика ове врсте ређи су налази буклија украшених на посебан начин, док је акваманила забележена само једном, фрагментом коњске главе (манастир Милентија).

Трпезна керамика

3. *Култна керамика*, коришћена у извесним црквеним срединама при обављању неких црквених обреда (крштења, причешћа, сахране), потиче углавном из раздобља XIII–XIV века. Глеђосани путири за вино подражавали су путире од метала. Глеђосане зделе за нафору биле су постављене на високу, при дну проширену стопу. На црквеним поседима, ређе у утврђеним градовима, налажен је и тип мањих здела равног дна, особен по хоризонтално постављеним дршкама, украшеним са посебном пажњом мотивима свога времена.

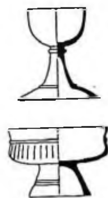

Култна керамика

4. *Техничка керамика* користила се у разним областима средњовековног живота.

У црквеном градитељству предмети од глине били су вишенаменски. Фасаде неких цркава украшаване су керамопластичним лончићима у различитом поретку. Акустични лонци уграђивани су као ресорпциони резонатори у пандантифе и поткуполне просторе многих средњовековних цркава ради боље акустике. Истој сврси прилагођавани су и обични лонци и крчази.

У ентеријерима значајну улогу имали су *пећњаци*. Уграђивани су као конструктивни елеменат у омотаче зиданих пећи, ради бољег коришћења топлотне енергије у стамбеним просторијама. Бројни примерци пећњака из домаћих радионица, рађени по средњоевропским узорима, обликовани су у виду пехара или зделе, са различито уобличеним дном. У касном средњем веку, у Србију су из угарских дворских радионица увожени глеђосани пећњаци четвртастог облика, украшени рељефним композицијама у готичком стилу. Њима су оплаћиване стране каљевих пећи у палатама највиших феудалних кругова. Јединствени налази фрагментованих угарских пећњака са темама хералдичког карактера откривени су на простору некадашњег двора деспота Стефана Лазаревића у Београду. Међу њима најзначајнији су они са амблемом Змајевог реда, као један од одраза деспотове припадности овом витешком реду.

За осветљавање унутрашњости кућа користиле су се, између осталог, свеће, за чије су учвршћивање израђивани лепо обликовани керамички свећњаци на виткој нози са чашастим проширењем на горњем делу (**свєкникь, свєшнакь**).

У апотекарству су коришћене керамичке посуде цилиндричног и бокастог облика (типа албарела) за држање разних лекова.

Техничкој керамици припадају и лонци од глине посебне структуре, у којима се топио метал. Коришћени су у ковницама новца у XIII и XIV веку. За утврђења у Подунављу у XV и XVI веку увожени су лонци са графитом у саставу глине, у којима се топио метал за израду муниције. Обележени су жиговима аустријских и угарских радионица.

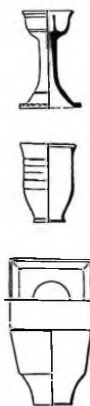

Техничка керамика

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 11; J. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 304; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 41, 115; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 158, 5608; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 95; *Списи св. Саве*, изд. В. Ћоровић, Београд – Сремски Карловци 1928, 62, 64, 65; *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, 267; Р. Грујић, *Три хилендарске повеље*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље 1936, 25; В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, Споменик 91 (1939) 209; М. Динић, *Из дубровачког архива* I, 76; А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 44, 3 (1955) 85–87, 93.

ЛИТЕРАТУРА: М. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак СФФ 4 (1939) 130; Г. Острогорски, *Серска област*, 504; М. Ћоровић-Љубинковић, *Српска средњовековна глеђосана керамика*, Зборник НМ 3 (1962) 165–187; Н. Кондов, *Селското занаятчийство в областта на Долна Струма през първата половина на XIV в.*, ЗРВИ 8, 2 (1964) 194, 201; D. Minić, *Les problèmes de datation des céramiques du site d'habitation médiévale à Ribnica*, Balcanoslavica 3 (1974) 59–75; М. Бирташевић, *Технологија српске средњовековне керамике*, Зборник МПУ 14 (1970) 93–102; M. Ćorović-Ljubinković, *La céramique médiévale décorée d'ornaments exécutés à l'engobe*, Balcanoslavica 3 (1974) 27–34; M. Bajalović–Hadži-Pešić, *Influence de Byzance sur la céramique en Serbie médiévale*, Faenza, LXI, Fasc. 4–5 (1975) 75–79; М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, *Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору*, Годишњак ГБ 23 (1976) 19–32; Д. Минић, *Керамичке посуде као гробни прилози из средњовековних некропола у Србији*, Годишњак ГБ 25 (1978) 87–94; *Средњовековни Сталаћ*, Народни музеј Крушевац, каталог изложбе, 1979, 8–11; Г. Томић, *Керамика са локалитета Милентија*, Зборник НМ 9–10 (1979) 425–439; Д. Минић, *Прилог датовања средњовековне керамике из Крушевца*, Старинар 30 (1980) 43–47; М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, *Декорисана керамика Моравске Србије*, Старинар 30 (1980) 49–53; М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981; А. Јуришић, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке*, Саопштења 15 (1983) 181–194; Б. Бабиќ, *Материјалната култура на македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп*, Прилеп 1986, 257–261, 287–307; М. Цуњак, *Археолошка истраживања комплекса манастира Благовештење*, Viminacium 3 (1988) 35–37; *Благо манастира Студенице*, САНУ, каталог изложбе, 1988; А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989, 29–43; М. Поповић – В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старинар 34 (1989) 150–153; М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, МГБ, каталог изложбе, Београд 1990; А. Јуришић, *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991, 69–85; М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, *Налази византијске керамике XI–XIII века на подручју Србије*, ЗРВИ 36 (1997) 139–154.

М. Бајаловић–Хаџи-Пешић

КЕСАР (καῖσαρ, caesar) – стара римска царска титула која је доживела промене у време цара Диоклецијана (284–305), јер су у систему владе четворице царева (тетрархија) двојица главних имали титулу августа, а двојица њихових савладара титулу кесара. Отада се титула кесара налазила у врху хијерархијске листе достојанстава царства Ромеја и додељивана је царевим синовима и рођацима, али и неким страним владарима. Због таквог порекла титула кесара спадала је у тзв. царска достојанства (βασιλικὰ ἀξιώματα), а њени носиоци имали су право на употребу формула *царство ми* (ἡ βασιλεία μου).

Увођењем титула *севастократора* (в.) (1081) и *деспота* (в.) (1163) кесар је потиснут, најпре на друго, а затим на треће место хијерархијске листе достојанстава. До краја византијске историје (1453) титула кесара сачувала је своје високо место и додељивана је царским рођацима, угледним великашима, али и страним господарима. Последњи подаци о кесарима потичу из краја XIV века. Због дугог постојања титуле кесара, одећа и други знаци опреме њених носилаца мењали су се током времена. Главни знак титуле био је кесарски венац, док су делови одеће и опрема за коња били сиво-плаве боје. Титулу кесара додељивао је искључиво владајући цар, а она није повезивана са одређеним дужностима у управном и војном апарату Царства. Њих су носиоци титуле добијали као поверљиви људи царске куће.

У српској средњовековној држави титула кесара јавља се после царског крунисања Стефана Душана (16. априла 1346), јер су ранији српски краљеви поштовали правило да у Византији то достојанство додељује само владајући цар. Доњу временску границу за постојање титуле кесара у Србији одређује гашење царства после смрти цара Уроша (1371). За владавине цара Стефана Душана (1331–1355) титулу кесара добили су Гргур Голубић, утицајан и моћан великаш, затим Прељуб, славни војсковођа и царев намесник у Тесалији (1348–1356), а по свој прилици и Војихна, господар града Драме и околине. За време цара Уроша (1355–1371) титулу кесара носили су: великаш Новак, споменут у натпису цркве Богородице у Малом граду на Преспи, као и Угљеша, син севастократора Влатка који је као кесар споменут још у првим годинама XV века. Ни у Византији, ни у Српском царству титула кесара није повезивана са одређеним дужностима у управном или војном апарату. Њих су кесари добијали као поверљиви људи српских царева.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византиски чинови и титуле у средњовековној Србији*, Глас САН 78 (1908) 178–279; R. Guilland, *Le César*, Orientalia Christiana Periodica 13 (1947) 168–194 (= *Recherches sur les institutions byzantines* II, Berlin – Amsterdam 1967, 25–43); Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у српском царству*, Зборник ФФ у Београду 11, 1 (1970) 255–262.

Б. Ферјанчић

КЕФАЛИЈА – највиши представник локалне управе у граду и околини. Он је „делегат владаочев и право оличење административне власти на месту" (Т. Тарановски) и мора се „у принципу третирати као царски (владарев) чиновник или опуномоћеник" (Љ. Максимовић). Установа кефалије у Србији преузета је из Византије. До преузимања није дошло неком посебном реформом или одлуком, већ је то учињено на основу затеченог стања у крајевима које је краљ Милутин освојио од Византије. У новоосвојеним крајевима кефалије су у суштини задржале све компетенције које су имале и под византијским царевима. Поменути достојанственици су као царски чиновници или опуномоћеници били управници провинција, а у зависности од величине територије којом су управљали, делили су се на *опште* и *локалне* кефалије. Први су управљали неком пространом облашћу или агломерацијом састављеном од неколико основних управних јединица, док су други управљали тачно омеђеним подручјем које чини околину једног или два града, као и градским насељем.

Доласком византијских територија под власт српских краљева и царева, прихваћен је у основи византијски систем локалне управе, с тим што су српски владари на чело управе постављали своје људе, чешће Србе него Грке. Душанов кефалија Рајко вршио је своју службу у Трилису и Вронту, градовима између Месте и Струме, кефалија Владоје у Пологу, кефалија Милош у Прилепу, а слично се дешавало и у другим областима јужно од Скопља. Изгледа да су за време краља Милутина најпре прихваћене опште кефалије у Скопској области и Зети, док је до прихватања локалних кефалија дошло касније. Кефалија зетски Илија вршио је своју службу пред крај живота краља Милутина (1321), а Дубровчани га још 1318. године називају: „nobilis vir dominus Elia, comes de Çenta". Он је и као кефалија титулисан: „Nobilis et potens vir dominus Ylia cefalia", што најбоље сведочи о његовом високом положају и угледу.

До праве прекретнице у организацији локалне управе дошло је за време Стефана Душана и то у периоду када је одлучно кренуо да уздигне краљевство на царство, тачније почетком четрдесетих година XIV века. Пре него што је донет први део Душановог законика (1349) установа локалних кефалија је распрострањена широм српске државе, па Законик ову појаву само озакоњује. Слично Византији и у Српском царству кефалија постаје царев опуномоћеник. Установа кефалије брзо се проширила на запад у Конавле и Требиње, и на север до Рудника, али она не покрива равномерно територију Српског царства. Много их је више било у оном делу државе познатом као „царство", него у „краљевству", односно у матичним српским земљама. Кефалије се у начелу појављују у развијеним урбаним срединама, градским и рударским насељима са околином, као и у „мешовитим" жупама које немају једног господара. Тамо где постоји господар жупе или „државе" нема места за кефалију.

Кефалије је постављао српски владар: краљ, цар, а касније обласни господари. Нису сачуване наредбе о њиховом постављању или разрешавању, али су свакако постојале, пошто је овај најистакнутији представник локалне управе био непосредно потчињен владару. Нема никаквих доказа да су кефалије биле потчињене неком члану централне управе, па се не може говорити ни о субординацији између представника централне и локалне управе. На својим положајима кефалије су остајале по две-три или 4 до 6 година, што је често зависило и од стабилности политичких прилика у земљи. Кефалије по правилу остају на својим положајима и после смрти владара, ако га наслеђује легитимни наследник, али ако једног обласног господара силом замењује други обласни господар, мењао би се и кефалија.

У осамостаљеним српским областима, које су биле мале по површини, установа кефалије се одржала све до пада ових области под Турке. Једино су у држави Лазаревића, већој по обиму од осталих, постојали повољни услови за развој и реорганизацију државне управе у целини.

Кефалија је био обавезан да брижљиво управља повереним му градом и подручјем. Обично су према именима градова саображене и титуле кефалија, па се тако помињу: кефалија штипски, кефалија приштевски, кефалија врањански, кефалија руднички, кефалија призренски итд., али се то понекад чинило и према именима жупа или „земаља", па се помиње кефалија полошки или пак кефалија Конавала и сл. О надлежностима у војним пословима не зна се много, поготово што су ови послови регулисани тзв. *војничким законом* (в.), али пошто је сваки град био и утврђен, онда је кефалија био заповедник тврђаве и војне посаде у тврђави. Једино је у највећим градским утврђењима постојао посебан *кулски* кефалија, поред градског кефалије. Сваки од њих био је непосредно потчињен владару. Кефалија је водио рачуна о уредном одржавању утврђења и о редовном вршењу стражарске службе, а у ратним условима и о одбрани града. Да би утврђења била у исправном стању, морала су редовно да се поправљају, ојачавају, а по потреби и проширују. Успешно извршење свих ових обавеза – *градозиданије* (в.) – падало је на терет целокупног становништва града и градске жупе. Реализација градозиданија била је у надлежности кефалије. Слично би се могло рећи и за обавезу *градобљуденија* (в.), односно обавезу чувања града и тврђаве. У мирним временима градобљуденије је обављала стална посада у тврђави, док су за време ратних опасности у том послу учествовали и остали грађани. О издржавању градских стражара бринуо се кефалија. Он је био дужан да организује и преношење владаревих ствари преко градске територије (в. *понос*), као и да пружи потребну помоћ приликом пребацивања већих војних јединица. У случајевима када је кефалија управљао пограничном жупом (*смесном*), први би за време рата против суседа започињао са ратним операцијама, али би посредством овог кефалије започињале и прве мировне акције, као што су преговори о примирју или миру. Посматране као целина, војне надлежности кефалије нису прешироке нити су од превеликог значаја за државу, али су присутне, видљиве и свакако се уклапају у вршење војне службе по војничком закону.

Далеко су биле шире и значајније цивилне надлежности. За одржавање постојећег поретка, устаљеног реда и мира у граду и градској жупи био је искључиво надлежан кефалија. Он је имао своје помоћнике – *слуге* или *момке*, који су извршавали ње-

гова наређења. Свакога ко је нарушавао устаљени ред и реметио мир могао је да ухапси, односно да *веже* и притвори, а у тежим случајевима да *окује у гвожђа* и стави у тамницу. Кефалија је био дужан да темељно спроведе истрагу и прибави потребне доказе. Посебно место припада кефалијама у судству. У средњовековној Србији и српским областима постојао је посебан *суд пред кефалијом*, за све становнике града и градске жупе, а неко време и за дубровачке трговце. Према устаљеној процедури у којој пороти припада посебно место, суд пред кефалијом судио је за тежа дела, изузев владарских резервата. За извршење свих казни, које суд изрекне, био је непосредно надлежан кефалија. Поред изрицања и наплате казни, изречених у редовном судском поступку, постојале су и казне које су изрицане и наплаћиване по „скраћеном судском поступку", као нека врста мандатне казне. Висина ових казни била је лимитирана на 25, 50 и 500 перпера (1 перпер = 12 динара).

Стална обавеза кефалија била је борба против лопова и разбојника. Он је одговарао за безбедност људи и њихове имовине у јавном саобраћају, па је у том циљу на деоницама јавних путева у *смесним* жупама постављао стражаре да осигурају слободно кретање људи и робе.

Заштита било чије имовине такође је била у надлежности кефалије. Из тог разлога он је од неуредних дужника силом наплаћивао заостале дугове, са својим помоћницима пленећи њихову имовину. Из истих разлога бринуо се и о заоставштини преминулих пословних људи на повереном му подручју, односно о извршењу тестамента. Водио је рачуна да закупци царина уредно извршавају своје обавезе, не само према владару и држави, већ и према црквеним установама, ако је то владар наредио. У случају прекршаја, односно неуредног плаћања, кажњавао би закупце високом глобом од 500 перпера. Штитио је земљишну својину, како појединаца, тако и сеоских заједница и црквених установа. Прекршиоце је строго кажњавао, било да је у питању култивисано или некултивисано земљиште. На основу показаних исправа, владаревих наређења или судских одлука, вршио је са својим помоћницима *тесање* међа спорних земљопоседа. Будући да је трговина у сваком градском насељу имала посебан привредни значај, кефалија је био надлежан да се она нормално одвија. Захваљујући чињеници што је заиста имао широка овлашћења на подручју којим је управљао, кефалија је био погодна личност да се појављује и у улози *милосника* (в.), односно извршиоца јавноправних исправа, посебно разрешница рачуна закупаца царина. За обављање бројних послова кефалија је био на разне начине награђиван, што је његову делатност чинило привлачном. Од грађана је имао право да купује животне намирнице упола цене, док му је у градској *жупи* (в.) припадало право на *оброк* (в.). Уживао је вероватно и друге погодности у граду, посебно код занатлија које су му бесплатно чиниле разне услуге. Значајне приходе имао је од судских казни и других глоба, док му је део прихода долазио са панађура, посебно од трошарине (в. *царина*). Захваљујући правима и овлашћењима која је имао и приходима које је убирао, кефалија је био „први грађанин" у граду и околини.

У српским земљама установа кефалије постепено се гасила. Најпре су је Турци укинули у крајевима који су први доспели под њихову власт. Биле су то области Браће Драгаш (Дејановића), краља Марка и краљевића Андрејаша, које су 1395. године дефинитивно доспеле под турску власт и управу. У области Вука Бранковића и његових наследника Турци су привремено прихватили затечени облик локалне управе, па се највероватније због тога у Звечану 1399. године помиње турски кефалија Фериз. Установу кефалије Турци не укључују трајно у свој управни систем, али су зато омогућили наследницима Вука Бранковића да задрже кефалије све до коначног пада њихових земаља под турску власт (1455). У држави кнеза Лазара и његових наследника кефалијама припада најистакнутије место у локалној управи све до почетка друге деценије XV века, када њихову улогу преузимају војводе појединих *власти* (в.). Али, и поред увођења власти у земљама Лазаревића остало је довољно простора и за кефалије, посебно у рударским центрима као што су Рудник или Беласица. Изгледа да се установа кефалије у земљама Лазаревића дефинитивно угасила са првим падом Деспотовине 1439. године. Поменута установа најдуже се одржала у Зети Црнојевића. Била је то мала територија без градских насеља, на којој су се љубоморно чувале све институције наслеђене из времена Немањића, али су оне добијале другачија својства. Најизразитији пример представљају кефалије које за време Црнојевића постају владареви *делегати* у појединим катунима и ратничким дружинама. Кефалије су тамо истовремено и најистакнутији представници катуна и ратничких дружина. Падом области Црнојевића под коначну власт Турака нестале су кефалије, али су се зато на историјској позорници појавили *главари*.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 266, 267; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 259, 425; II, 17, 118, 285, 364; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 203–209, 212, 216; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 71–100; Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palailogoi*, Amsterdam 1988; М. Благојевић, *Државна управа*, 246–285.

М. Благојевић

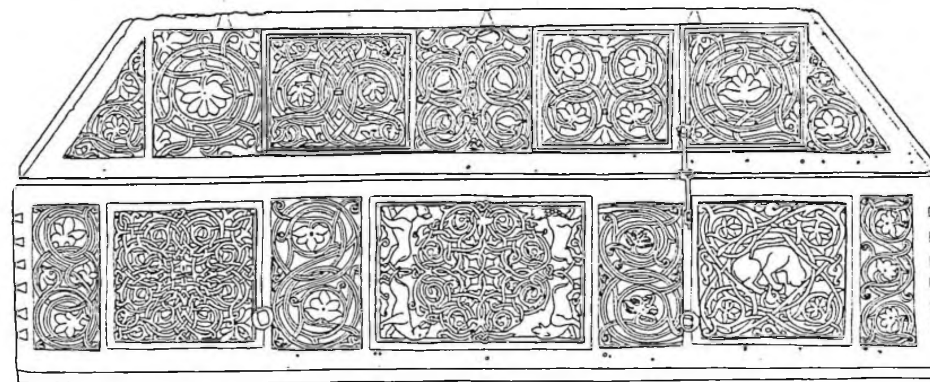

Кивот краља Стефана Дечанског – Дечани

КИВОТ (**кивоть, ковьчегь избрань**) – реликвијар у виду ковчега намењен чувању *моштију* (в.), најчешће у виду целокупног тела. Као култни предмет, чији су облик и функција наслеђени из ранохришћанских времена, кивоти су имали значајну улогу у побожној пракси средњовековне Србије (ритуал преноса и полагања моштију, обичај даривања на кивот, чуда везана за мошти). С обзиром на то да су у њима, након објављивања, чувана балсамована тела националних светитеља – владара и црквених поглавара, кивоти су у Србији имали и изражену идеолошко-династичку функцију.

Највише података о кивотима пружају писани извори (биографије владара и поглавара цркве, путописна сведочанства) и ликовне представе (композиције преноса моштију). Изглед кивота и њихов положај у простору храма израз су теолошког наука да тела светитеља представљају облик обоготворене материје и спону између иманентног и трансцедентног. Стога су се они чували испред олтарске преграде која у простору цркве чини симболичну границу између сфере земаљског и небеског. Средњовековни српски кивоти по правилу су били дрвени и имали су облик сандука са поклопцем закошених страна. Они су редовно богато украшавани, најчешће дуборезом са геометријским, флоралним и зооморфним мотивима. Кивоти су, изгледа, били живо обојени и позлаћени, а у неким случајевима имали су апликације од племенитих материјала. Ова декорација симболизује рајска насеља и представља евокацију Небеског Јерусалима у којем светитељ обитава. Судећи по изворима, изузетно раскошан био је кивот св. Саве у Милешеви, прекривен орнаментисаном, сребрном и позлаћеном оплатом.

Једини до данас сачувани средњовековни примерак је кивот краља Стефана Дечанског, који представља репрезентативни дуборезни рад XIV века.

ЛИТЕРАТУРА: М. Ћоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 54–58; М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 296–297; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 180–181; Д. Поповић, *Мошти светог Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 251–266.

Д. Поповић

КИНОВИЈА в. *Манастирски комплекс.*

КИПУРИЈЕ в. *Врт.*

КИР (*κύριος*, *'κύρις*) – византијска титула у значењу dominus, господин. „Византијском кир одговара ser које се одомаћило у Далмацији у XIV веку" (Константин Јиречек). Кир као ословљавање и уопштена титула често се среће у грчким повељама српских владара. Придавана је византијским и српским угледницима – владарима, властели и свештенству. По правилу се придодаје уз име после титуле. На молбу дворанина Ђорђа Фокопула (*κῦρ Γεώργιος ὁ Φωκόπουλος*), први српски цар потврдио је исправу серског кефалије *кир* Михаила. Поверење деспота Јована Угљеше уживао је *кир* Никита Педијасим.

Уопштеном титулом кир изражавало се поштовање према свим црквеним лицима: *преосвећени митрополит Зихне пречасни кир Јоаким*; *епископ кир* Давид; игуман хиландарски *кир* Јован; прот Свете Горе *кир* Сава; *пречасни монах кир Јаков*; свештеници *кир* Димитрије и *кир* Ђорђе.

Поред домаће титуле господин, кир се спорадично јавља у ћириличкој дипломатичкој грађи и у старим српским записима и натписима. Клир Охридске архиепископије послао је **попа кир Христодоула** у села Железово и Корнишор да подигне канониk и обави остале црквене послове. Стефан Бранковић је поверио *игумену попу кир Ефросиму* да у Дубровнику подигне остатак очевог депозита.

Одговарајуће ословљавање за жене било је *кира*. Договором са мајком *госпом кира Еленом и с госпом краљицом кира Доротеом*, краљ Твртко је 1378. потврдио Дубровчанима раније повластице. Са овом титулом забележена је Јелена, жена краља Вукашина, много пута монахиња кира Евгенија.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 195, 196; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I–VI; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 80, 82, 116; II, 159; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 8, 9, 74, 75, 270–277.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 61; Р. Михаљчић, *Прошлост и народно сећање*, 67.

Р. Михаљчић

КЛАШЊЕ (**клашнк**) – грубо вунено сукно, производ домаће радиности, коришћено пре свега за прављење мушких одела и раса за калуђере. И данас се у неким селима јужне Србије за ову врсту тканине, која се тамо још увек производи, сачувао исти назив. У средњовековној Србији, богатој вуном, клашње се производило у великим количинама, не само за домаће потребе, већ и за извоз. У томе су нарочито били вешти власи. Имућни власи су манастиру, поред осталог, давали и клашње произведено од своје вуне, док су сиромашни црквену вуну прерађивали у клашње. Та обавеза је, без сумње, теретила влахе свих манастира, почев од Немањиног времена, али се изричито помиње тек у повељама цара Душана. Болници у Хиландару је, према Душановој повељи из 1348, требало поред осталог обезбедити гуњеве, који су прављени од клашња, саме клашње и вунене покриваче за кревете. У повељи Карејској келији, коју Душан исте године издаје заједно с царицом Јеленом, захтева се да се сваке године овој келији даје по десет гуњева, десет клашња и десет кожуха. Давање клашња и вунених покривача за потребе калуђера, предвиђа се и у Душановој повељи манастиру Св. арханђела код Призрена.

За разлику од других вунених тканина, клашње је прављено искључиво од црне вуне. Вунене тканине увезене из Србије и Босне Дубровчани називају sclavina и rassa или rassia, чиме је означавано њихово порекло, а на околним острвима се срећу и називи sochena, mercina и modrina.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 420, 471, 698, 699, 701.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 11–14, 111; Д. Динић-Кнежевић, *Учешће влаха у преради вуне и превозу сукна у XIV и XV веку*, Радови АНУ БиХ 73, 24 (1983) 85–92.

Д. Динић-Кнежевић

КЛЕПАЛО – Ударањем о клепало или *било* позивају се хришћански верници на службу и заједничку молитву, било да је реч о манастирским или парохијалним црквама. Клепало се први пут појавило у Египту. Појавом звона на хришћанском Истоку, оно није било истиснуто из употребе. Клепало је могло бити сачињено од дрвета или од метала. За поједине ауторе клепало и било су синоними, док други праве разлику на основу материјала од кога су израђени: било је дрвена даска о коју се ударало са више дрвених чекића, док је клепало метална плоча. Клепало или било обично висе испред улаза у цркву; ако је од дрвета понекад се носи о левом рамену и чекићем се удара по њему. У старим српскословенским текстовима наилазимо на термине: **клепалце, великоє клепало, мѣдѣноє клепало, било, великоє было, гвоздѣно былце.**

ИЗВОРИ: *Хиландарски типик*, Рукопис CHIL AS 156, приредио Д. Богдановић, Београд 1995, 11, 13, 14, 19; Доментијан, *Живот Св. Саве и Св. Симеуна*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 125 (= Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 4, Београд 1988, 60); *Живот Св. Саве написао Доментијан (= Теодосије)*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 15, 86, 213 (= Теодосије, *Житије Св. Саве*, Старе српске биографије I, превео М. Башић, Београд 1924, 90, 147, 246); Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 160 (= Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, *Службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 6, Београд 1988, 148); *Српски историјски и књижевни споменици*, Гласник СУД 67 (1887) 302.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; В. Караџић, *Српски рјечник*; Л. Мирковић, *Православна литургика или наука о богословљу православне источне цркве*, I део, С. Карловци 1918, 112; С. Станојевић, *Била, клепала и звона код нас*, Глас СКА 153, други разред 77 (1933) 79–90; Ф. Границ, *Било, клепало у египатским и палестинским манастирима старе цркве*, Богословље 8, 4 (1933) 302–307.

С. Бојанин

КЛЕТ, КЛЕТИШТЕ (**клѣть, клѣтнште**) – старословенска реч позната у руском, пољском (kleć – земљана колиба) и чешком језику (klece – кавез). У старом српском језику има више значења. Налазимо је у дипломатичкој грађи и наративним изворима. Клет се јавља као међник. Селу Репча међа је ишла путем *на клети*, село Лесковац међила је *Вучја клет*, а село Јеленац *Дртутова клет*. Сва три села припадала су властелинству Светих арханђела код Призрена.

Стојан Новаковић двоји кућу од клети и клетишта: „Села се (ратарска) по томе језику састоје из *кућа*, а катуни (влашки и арбанаски), као привремена села из *клети* и *клетишта*". Ови термини најчешће означавају летње пастирске колибе, обично од плетера. Власи су и шатор називали клетиштем. У уговору о преносу робе дубровачких трговаца из јула 1408. године, додаје се један коњ pro brasterua et pro cletistis ferendis. Међутим, клет је и кућа, понекад и велика – *и показа ми клет превеликују* (XV век).

Иако су пастирска насеља због начина живота и привређивања нестална, законодавац ипак на клетишта разрезује неке намете и работе. На властелинству Светих арханђела код Призрена, власи пастири били су дужни *да дају од клетишта јагњетину* (в.) *и испорак. Влашки закон* Светостефанске хрисовуље, на четрдесет клетишта распоређује довоз десет товара соли *од куда игуман рече.*

Клет је означавала оставу, односно подрум за вино: **да възметь вино, и обема вьсьдьшинма вь клеть** (Данило). О клети као остави говори Марин Држић: „Klijeti vam sve pune, družino gizdava, i sukna i vune i bijela postava". Клет је за Дубровчане синоним за дућан (la mia stazon zoe clietcha). Према наративним изворима клет је и соба: *В тајнују клет цар входит* (Доментијан) или *јегда молиши се, влези в клет своју и затвори двери своје* (Данило).

Израз клет одржао се до новијег доба. „Клијет у Србији на некијем мјестима (као н. п. по Јадру и по Поцерини) зову *ајат* или *вајат*, а на некијем мјестима (као н. п. по Морави) *стасина* и *ижина*", пише Вук Караџић. Под речју *спрема* Вук издваја вајат, клијет и стасину као засебне зграде, за разлику од коморе, ћилера и спреме који се најчешће налазе у кући.

ИЗВОРИ: HAD, Div. Canc. 37, f. 94'–95; Lamenta de foris 5, fol. volante ad 87; *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 281, 282, 302, 310; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 629, 701.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*; Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; Ст. Новаковић, *Село*, 44, 151, 190, 191.

Р. Михаљчић

КЛЕТВА в. *Заклетва*.

КЛЕТВЕНИК – лице које полаже заклетву (присегу) свом сениору на верност, па отуда и еквивалент латинском: vassalus, feudatarius, feodaratus и jurejurando obstrictus.

Тако се у уговору о пријатељству са Дубровником 1254. године Радослав, син и наследник хумског кнеза Андрије, али не више с титулом кнеза него жупана, помиње као *вјерни клетвеник господина краља угарског*. Он своју православну припадност – према мишљењу неких аутора – наглашава не само тиме што уговор започиње *у име оца и сина и светога Духа* већ и заклетвом *у господа бога и у часни животворни крст Христа господа и у Богородицу деву Марију и у свето еванђеље божије и у 318 светих отаца никејских и у све свете мученике Блажа и Димитрија* да ће поштовати речени мир са Дубровником.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, 25–28; I. Mažuranić, *Prinosi*, 505.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад 1997, 172.

Ђ. Тошић

КЛИЧАК в. *Накит*.

КЛОБУК в. *Покривала за главу*.

КЛОБУЧАР в. *Занати*.

КМЕТ – термин са различитим значењима. Значење ове речи се мењало у зависности од времена и простора. Савремено, готово опште усвојено схватање да је кмет зависни сељак, подложан властелину, нема изворну подлогу у нашој најстаријој писаној грађи. Напротив, најстарији документи сведоче да је кмет био припадник повлашћеног слоја.

1. Босански бан Матеја Нинослав потврдио је повластице Дубровчанима и наредио да **мои кьмети и мои людие и мои владальци да ви любе и да ви хране ѡдь зла**. Уколико би неки кмет оштетио дубровачког трговца, надлежан је био владарски суд. *Кмети угарски* спомињу се у исправама из 1426. године о продаји Конавала Дубровчанима, и повељи из 1442. којом Општина у редове своје властеле прима војводу Иваниша, кнеза Петра и кнеза Николу, синове Радослава Павловића. Кмети угарски вероватно су угарски барони (*Za prošnju kralja Matijaša i kmeti ugarskih... pred prelati i kmeti naši-mi*). Имућан је био Константин кмет који је заједно са децом обновио запустели манастир Зрзе код Прилепа. Штавише, манастир Зрзе, запустео под влашћу Османлија, постао је баштинска својина Константина кмета и његове деце.

Кметом се у Зети називао старешина села и судија. Према дубровачкој грађи *кмети* или *добри људи* (boni homines) учествовали су у мирењу. Приликом измирења свака страна имала је по 12 заклетих посредника. Мирење су вршили *кметићи* или compromissarii. Од XV века заклети кмети учествовали су у мешовитом суду – *станку* (в.). Пресуда о вражди из маја 1447. сведочи да је на станку учествовало 12 српских и 12 дубровачких кметова уз два *пристава* (в.), по један са сваке стране. Јануара 1454. **кметїє и раби и послꙋшници** деспота Ђурђа Бранковића, утврдили су међе манастира Хиландара. Познати Грбаљски статут, са прилично турских речи и елемената обичајног права, издваја кмета као признатог угледника који кметује, односно заповеда. Он суди, мири завађене, дели имање браће, процењује вредност земље. За све наведене послове предвиђена је новчана накнада. Према овом споменику кмет спада у категорију *добријех људи*. Изрази *кмет* и *добри људи* „употребљавају се још и данас" (Константин Јиречек).

Одскора је позната установа кмета у градској управи. У дубровачкој серији Acta Consilii minoris поименице су забележени кметови који су у Новом Брду и Сребреници обављали судске послове. Чињеница да се један спор водио contra Radona, fratrem di chmet, уверава нас да није реч о кмету као социјалној категорији, већ звању.

Градокмет (jobagio castri) означавао је слободног баштиника у Хрватској. Градокмети су били дужни „da vojuju za kralja, naročito da brane grad kraljev, pod kojim stoje" (Владимир Мажуранић).

Кмета као сеоског старешину и угледника издваја предање: *На кметове сеоске поглаваре* или *Браћо моја кмети и бољари*. Вук пише да су у Србији за кметове бирани поштенији, паметнији и речитији сељаци које нико није могао закметити и раскметити. Они су се скупљали на сеоске и кнежинске договоре „и на такове молбе и одговоре ишли су Турцима, а кашто су сељацима и судили кад би их парци позвали, за којекакве распре".

2. Документи из западних крајева сведоче о кмету као зависном сељаку који обрађује туђу земљу: *plemenit ima kmete svoje*. Племенита и кмета двоји Винодолски статут. О подели друштва говори и пословица: *Тешко госпару кога кмети хвале*.

Кметове који се населе на *кметишини*, односно имању манастира на Цетињу, Иван Црнојевић је ослободио *данка господскога*, јер су они *работници црковни*. Сачувано је ћириличко писмо, вероватно из XV века, које је клир Охридске архиепископије послао *кметом старим и младим* у села Железово и Корнишор. И овде је свакако реч о зависним сељацима који су на почетку турске власти плаћали доходак цркви у аспрама, а каноник архиепископу. На хиландарској метохији за патријарха се убирао од попова *каноник* (в.) а од кметова *крина* (в. *мере и тегови*). Изгледа да су кметови у граду и жупи Хлевно, баштинском поседу војводе Хрвоја, били зависни сељаци (**и сь тими соꙋ били градоꙋ кметиѥ, и то соꙋ онаи села**) јер се у истој исправи краља Остоје, истовремено издвајају *племенити људи и ине врсте добри људи*. За турске власти у Босни кмет је радио за читлук сахибију.

Кметићи су били compromissarii, али и зависни људи. *Који кметић не би предавао праву половину господару, да му се узме кућа и земља из рука и другоме преда*, гласи одредба Грбаљског статута. Децембра 1395. Дубровчани су писали кнегињи Милици и кнезу Стефану да сви људи нису једнаки: **ѥсꙋ властеле и ѥсꙋ кметики, како то ꙋ Срьблѥхь и по всемь свѣтꙋ**. Када су у питању наше земље у унутрашњости, ово виђење Дубровчана мора се схватити у преносном смислу. Кмет и кметић у ћириличким споменицима ретко се јављају. Душанов законик их не познаје. За зависне сељаке одомаћио се назив *себри* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II; V. Mažuranić, *Prinosi*; Р. Михаљчић, *Једно писмо клира Охридске архиепископије*, ИГ 1 (1971) 67–72 (= *Прошлост и народно сећање*, 66–72); А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 125–137.

Р. Михаљчић

КМЕТИЋИ в. *Кмет*.

КНЕЗ – старешина, поглавар, владарска титула. Константин Порфирогенит јужнословенске владаре назива архонтима у којима је могуће препознати и кнежеве. Иначе, звање ἄρχων византијски писци су употребљавали у различитим значењима. Код Срба као и код Руса, цар и кнез постали су појам врховништва. *Искони створи Бог небо и земљу и људе на њој... постави ове царевима, друге кнезовима, ине владарима*, читамо у повељи Стефана Немање манастиру Хиландару. Међутим, звање кнеза није се усталило као владарска титула. До 1077. године носили су је дукљански, односно зетски владари. Кнежеви су били и господари осталих приморских крајева. Звање кнеза губило је владарска обележја јачањем српске државе, где се знатно пре Немањића усталила владарска титула *великог жупана* (в.). Страцимир и Мирослав, старија браћа великог жупана Стефана Немање, управљали су удеоним областима као кнезови. Септембра 1186, уговор са Дубровчанима, поред великог жупана потписао је и кнез Мирослав (**ѣзь кнезь Мирославь кльнь се и подписахь**). Титула кнеза

красила је синове владара. Прворођеног Вукана Стефан Немања поставио је за великог кнеза у приморским крајевима. Кнез је био Стефан, син Стефана Томаша, *краља Срба и Босне*.

Кнез Лазар – Раваница

Док се Немањин брат Мирослав потписивао као кнез, његов син Андрија овој титули додао је атрибут велики: *Ја кнез вели хумски Андреј са синовима жупаном Богданом и жупаном Радославом.* Титулу великог кнеза хумског носио је и Петар, свакако син кнеза Мирослава. Титула кнеза стицала је владарска обележја, када су наследници кнеза Мирослава, користећи погранични положај хумске области, иступали самостално. Почетком XIV века, доњи ток Неретве, Стон и Невесиње држао је кнез Константин (comes Constantinus) из цетинског властеоског рода Нелипчића. Област којом су краткотрајно самостално управљали наследници кнеза Мирослава, званично је названа *Кнежевство Хумско*, а много касније исти назив, Contado di Chelmo, употребљава и Мавро Орбин.

Мада су га често носили Немањићи, међу њима и Вуканов потомак Вратко, војсковођа Стефана Душана, звање кнеза је девалвирало јер се веома раширило на јужнословенским просторима, посебно у Босни. Током времена по рангу је постало ниже од војводе, кефалије, понекад и севаста. О томе сведочи и звање *кнеза жупског*.

Достојанство и владарски ранг титули кнеза повратили су обласни господари Војислав Војиновић и Лазар Хребељановић. Они су своје феудалне области образовали у старим српским земљама, где великаши нису носили звучна византијска звања. Настојећи да од Дубровника поврати Стон, Војислав је истицао да је хумски кнез. Повеље је потписивао прикладнијом титулом кнеза, без територијалних ограничења, јер се његова област простирала од Рудника до Дубровника и Котора. Од цара Уроша, са којим је био у добрим односима, добио је право да убире светодмитарски доходак. Он је први обласни господар који се јавља са владарским придевком Стефан. На надгробном натпису забележен је као *велики кнез Воислав све српске, грчке и поморске земље*.

Углед кнеза још више је уздигао Лазар Хребељановић, господар Моравске Србије. Све исправе, без изузетка, потписивао је као кнез, што је у складу са натписима на његовим печатима. У дубровачким документима он је comes или conte Lazaro. Његовој званичној титули оновременици понекад придодају атрибут велики, али чешће у списима који су настали после 1389. године. Звучна достојанства нису оптерећивала господара Моравске Србије који је са скромном титулом остваривао замашне политичке циљеве. Укупна државничка делатност у складу је са осталим деловима интитулације. Присвојио је владарски придевак Стефан и иступао као *самодржац свих Срба*. Титулу коју је носио коначно је уврстио у владарска звања. Оба његова сина, Стефан и Вук, започела су политичку делатност као кнежеви.

Стефан и Вук, започела су делатност као кнежеви.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*.

Р. Михаљчић

КНЕЗ ДВОРСКИ в. *Дворски*.

КЊИГА (**кънига**, грч. βιβλίον) – **1.** У кодиколошком смислу, најчешћи облик у коме се писана реч појављује у средњем веку. Термин који се и данас користи за означавање руком писане књиге у средњем веку јесте *кодекс*, а долази из латинског језика. У старом веку уобичајени облик књиге био је свитак – папирусна или кожна (пергаментна) трака на којој се са једне, и то унутрашње стране исписивао текст. Такав облик књиге био је распрострањен у целом Медитерану. Облик књиге какав данас познајемо, води порекло из старог Рима. Наиме, тамо су у свакодневној употреби биле *повоштене таблице*, а то су танке дрвене плочице на чије је ивице био причвршћен испупчени рам; у удубљење које је тако формирано наливао се у танком слоју восак, по коме се писало металном зашиљеном писаљком. Ове плочице могле су се повезивати у веће целине, па су тако настајали диптиси (састављени од две плочице), триптиси (три плочице) и полиптиси (више плочица). Тако је настао основни облик који ће већ у раном средњем веку прерасти у књигу какву данас познајемо. Такве плочице користиле су се за описмењавање током целог средњег века.

До промене начина обликовања дошло је са увођењем новог материјала за писање (пергамента, и касније – хартије), као и због другачијег начина писања. Наиме, у средњем веку било је уобичајено да се пише на већем столу, док се раније писало на малим дрвеним плочама које су се, најчешће, држале на колену. У средњовековној Србији хартија почиње да се користи од XIII века; најстарија данас позната српска књига писана на хартији је рукопис бр. 387 хиландарске збирке (*Поуке Теодора Студита*). Значајна хронолошка индикација папира јесте водени знак (филигран), који има важну улогу у приближном одређивању настанка једне рукописне књиге.

Књига се састојала од више свешчица (тетрада). Сваку свешчицу чинила су по четири листа, који су се пресавијали преко средине, па се тако добијало осам полулистова, тј. 16 страна. Текст се исписивао на самосталним свешчицама, а затим су се оне повезивале у књигу. У старим рукописима није било пагинације као у данашњим књигама, него су се бројевима обележавале свешчице. Нумерација се бележила на првом и последњем листу сваке тетраде. Постојале су и свешчице са већим или мањим бројем листова, али их је најчешће било осам. Писар је, уз помоћ одређених алатки, припремао сваки лист за исписивање текста. Прво је ножем секао пергамент на потребну величину; касније, када је пергамент био замењен хартијом, користиле су се маказе. Затим је помоћу лењира, шестара, харaксала и шилца шпартао лист, тј. одређивао маргине и извлачио линије на оном делу листа који је предвиђен за исписивање текста.

Средњовековни писари писали су *трском* или *птичијим пером*. И трска и перо припремали су се, тј. препарирали да би били што чвршћи и трајнији. За зарезивање користио се посебан ножић, који је служио и за стругање погрешно написаних места. У ту сврху користио се и *сунђер*. Касније су се пера правила и од метала. Мастило којим се писало имало је различит хемијски састав; производило се или од чађи, или од биљних материја, или од метала (најчешће од гвоздених руда, цинка или олова). Мастила су, у зависности од свог хемијског састава, имала различите боје – од светлосмеђе, преко тамномрке, све до црне; постојала су и плава, зелена и жућкаста мастила, а она су најчешће била биљног порекла.

Димензије књиге зависиле су, у великој мери, од карактера текста који се исписивао. Тако су *јеванђеља* исписивана на листовима великог формата; за зборнике разнородног садржаја узимани су листови мањег формата. Веома важан елемент у обликовању сваке књиге представља и њен ликовни украс (минијатуре, иницијали), као и повез.

2. Књига је један у низу термина коришћених за обележавање различитих врста јавних и приватних докумената. Најчешће се употребљава у значењу писма. Осим тога, њиме се означавају разна акта, признанице, међународни уговори, пресуде, одобрења, нагодбе, привилегије, уверења, потврде, дарови. Због општости појма атрибутима се може одредити порекло (*књига царева*, *књига суди-*

јина) – оне, опет, могу бити разнородне по садржају или имати уже значење (књига опростна – carta libertatis; *књига слободна, књига клетовна* – привилегије; *књига милостна* – садржи доказ о царевој милости, дар, уступак, потврду).

Како изгледа, термин књига не односи се толико на садржину колико на сам примерак документа (формални оквир написаног). То се најбоље види када се у једном истом документу садржина назива *писанијем* (в.), а акт као материја књигом. Овакво нијансирање значења може, ипак, сведочити о извесној терминолошкој прецизности у наизглед потпуно произвољној употреби бројних назива за документарну грађу.

Књига у Христовој руци – Раваница

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXII, Називи повеља*, Глас СКА 161 (1934) 1–26; С. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1950; V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik HI JA 1 (1954) 25–93; Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, Москва 1956; В. Н. Щепкин, *Русская палеография*, Москва 1967[2]; М. Харисијадис, *Прилог проучавању српских типика за израду мастила и боја за рукописе*, Библиотекар 20, 3 (1968) 209–218; B. Atsalos, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine*, Thessaloniki 1971; А. П. Каждан, *Книга и писатель в Византии*, Москва 1973; З. Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века*, Београд 1974; И. Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 87–112; Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Москва 1979 (Фототипско издање); В. Радосављевић, *Техника старог писма*, Београд 1982; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983.

Т. Суботин-Голубовић (1)
Ђ. Бубало (2)

КЊИГЕ О ЦАРСТВИМА – старозаветни историјски списи у којима је изложено око 600 година историје јеврејског народа – од рођења пророка Самуила до ослобођења цара Јоахина. У излагању политичке историје јеврејског народа, која се посматра у тесној вези са његовим религиозно-моралним стањем, централно место заузимају ликови пророка Самуила и цара Давида, а затим следи приказивање постепеног пропадања Јудејског и Израиљског царства првенствено због пренебрегавања речи пророка, те због идолопоклонства.

У *Септуагинти* су под заједничким насловом βασίλειων (тј. *Књиге о царствима*) ови списи сврстани у четири књиге (на томе је потом заснован назив τετραβασίλειων, у словенским споменицима: **тетраваснлїѡ, тетраваснлїа**); у јудејском канону њихова садржина пружа се у два основна одељка, тако да у тој масоретској редакцији најпре долази наслов *Прва* и *Друга књига Самуилова*, а затим *Прва* и *Друга књига о царевима*. У преводу Ђ. Даничића, који је сачињен са латинског предлошка, стекла су се у извесном смислу решења из обеју редакција. Наведене књиге ту се предочавају као две Самуилове, *Прва књига Самуилова* и *Друга књига Самуилова*, а њихови наслови наводе се паралелно још и као *Прва књига о царевима*, те *Друга књига о царевима*; затим следе *Прва књига о царевима*, односно *Друга књига о царевима* уз напомену да се оне зову још и *Трећа књига о царевима* и *Четврта књига о царевима*. У руском канонском, тзв. синодском издању Библије, свака се књига посебно означава као *Первая, Вторая, Третья, Четвертая Книги царств*, а све заједно имају општи наслов *Книги царств* – ту се при опредељењу, не за појам *цареви* него *царство*, следи словенска традиција превода и интерпретација одговарајућих списа. У најранијем

словенском рукопису са интегралним текстом старозаветних *Књига о царствима* оне су означене као *четвороцарставне књиге* – реч је о српском преводу из 1416. године који се чува у препису из 1418. године у збирци В. И. Григоровича у Одеси. Садржина ових библијских списа иначе је у српској средњовековној култури била до извесне мере позната и по излагању у Палеји као и у хроникама и хронографима (в. *четвороцарставне књиге*).

ЛИТЕРАТУРА: O. Mandić, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Zagreb 1969; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 378–379; *Христианство*, Энциклопедический словарь, т. 1–3, Москва 1995.

М. Бошков

КЊИГОНОШЕ – Иако је преношење вести и усмених порука претходило преношењу писама, у очуваним документима су називи *гласник* и *гласоноша* сразмерно касно посведочени, први у XVI, други у XVII веку, мада је реч и раније морала бити употребљавана. У то нас уверава чињеница да је у повељи краља Милутина за манастир Светог Ђорђа Горга код Скопља (1300) одредба којом се манастирски људи ослобађају обавезе *гласа носити*. У средњовековним изворима преовлађују називи *књигоноша*, у једном случају чак *књижник*, и *листоноша*. *Књига* (в.) је ту, као и *лист*, подразумевала пре свега писмо у значењу које ми дајемо тој речи, а затим и писани документ уопште. Књигоноше су се у романској терминологији приморских градова називали cursores, correrii.

Занимањем пуним тегоба и опасности, али сразмерно добро плаћеним, бавили су се људи без посебне обучености, предузимљиви и издржљиви, спремни да знатан део живота проведу ван куће и породичног круга. Из расположивих докумената се види да су курире држали у сталној служби за своје потребе владари и носиоци власти, а да су, исто тако, услуге курира користили уз накнаду и приватници, нарочито трговци. Курири су бивали у служби суда, пре свега ради уручења позива на суђење, или појединих странака у спору, тада би се накнада рачунала у судске трошкове и стављала на терет странке која би изгубила парницу. Курири су уживали *јавну веру* утолико што се њихова заклетва о времену и месту уручења прихватала на суду.

Приватни курири су са послодавцима склапали уговоре, док су курири у служби власти слушали упутства и наређења. Дубровачки курири су тек у повратку са путовања на које су послати смели узимати писма приватних лица. У приватним уговорима некад је било искључено ношење порука другим лицима. Курире су поред општих опасности на путовањима, нарочито курире господе и власти, вребали политички противници жељни да спрече комуникацију или да је упознају. Отуда су примењивана разна лукавства: писма су ушивана у поставе одела, паралелно су се кретала два курира од којих је један имао важне документе које треба сакрити. О једном драстичном случају напада на курире остали су документи у Дубровачком архиву. Курири који су се у пролеће 1405. враћали из Угарске били су ухваћени од људи херцега Хрвоја Вукчића; пре тога су успели да свом земљаку предају писма да их однесе у Сребрницу. Противници краља Жигмунда нису бирали средства у спречавању веза Дубровника са Угарском.

Захваљујући уговорима и преписци Дубровника са посланицима могла се утврдити просечна брзина кретања курира. Од Дубровника до Цариграда се рачунало са 20–30 дана путовања, до Солуна 16–20, до Скопља, Новог Брда, Рудника и Смедерева 12 до 15 дана, до Дмитровца (Сремске Митровице) 10–13 дана, до Сребрнице 7–9 дана, а толико и до Призрена. До места у Босни су курири путовали мање, до Високог или Сутјеске 4–5 дана, до Прače 5–6 дана, до Зворника 10 дана, до Пријепоља 4, до Благаја само 2 дана.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, Зборник КЈ I, 273–274; Б. Крекић, *Курирски саобраћај Дубровника са Цариградом и Солуном у првој половини XIV века*, ЗРВИ 1 (1952) 113–120.

С. Ћирковић

КОВАЊЕ НОВЦА – у сувереним државама позног средњег века представљало је владарски монопол. Суверенитет над емитовањем новца се постепено институционализовао током XIII и XIV века са појавом нових, вреднијих номинала у оптицају: сребрног гроша и златног новца. Монополом се, поред контроле квалитета и величине емисије, желела осигурати циркулација новца владара на це-

лој територији државе, забрана његовог кривотворења, опсецања и претапања, као и укидање оптицаја страног новца (в. *новац*).

Свака радња у вези са кварењем новца стога се строго кажњавала. Тако се и једине одредбе о ковању новца у Душановом законику и у Рударском закону Стефана Лазаревића, односе превасходно на кривотворење новца.

Лажно ковање новца је према Душановом законику било строго кажњавано – спаљивањем: *Ако се нађе златар у граду, кујући новац тајно, да се златар сажеже*... Ове строге одредбе налазимо и у другим средњовековним законима и статутима, а потичу посредно из римског права, где је за фалсификовање златног новца била предвиђена смртна казна.

У каснијем раздобљу ова казна је преиначена и знатно ублажена. У Рударском закону Стефана Лазаревића за кривотворење новца предвиђено је телесно кажњавање и новчана глоба: **Законь є и за динарѣ що се ковоу оу цекıє • тко га палачи, или трабосїа • да моу се палць ѡтсече • и да платї глобе, н҃ • перпер.**

Новац је за владара представљао инструмент престижа и значајан извор прихода. Са распадом Српског царства самостални обласни господари започели су засебно ковање новца. Упркос раздвајању на више целина, новчани системи су остали мање-више повезани сведочећи о блискости монетарних политика.

Основу за свако ковање новца представљало је поседовање метала, до којег се долазило увозом племенитих метала, што је био случај са државама са развијеном привредом, или експлоатацијом руде. Корени новчаног система средњовековне Србије почивали су на експлоатацији сребрне руде и ова основа се задржала током целог периода ковања новца до 1458. године.

Новац је кован по утврђеним новчаним стопама које су варирале у времену и простору. У позном средњем веку као последица опадања основне новчане јединице денара, постављене још монетарном реформом Карла Великог, родила се потреба за јачим новцем. Појава већих номинала – реалне монете – одговарала је порасту привредних активности и повећању размене. Створене су теже номинале сребрног новца (grossus, gros tournois) и започето је са првим редовним емисијама златног новца. На овим темељима је постављено ковање динара у средњовековној Србији. Као узор послужио је венецијански грош тежине 2,178 г и финоће 0,965.

Монетарна политика и ковање новца били су под утицајем бројних чинилаца који су вршили сталан притисак на одржавање вредности новца. Смањење вредности динара – тежине и финоће – било је узроковано финансирањем буџетског дефицита, извозом сребра из Србије, растом потражње за новцем, општим падом вредности новца, разликама између цена злата и сребра и др. Ово је довело да је динар од првобитних теоријских 2,178 г пао на свега 0,40 г, колико су тежили динари кнеза Стефана Лазаревића.

Ковање новца у средњовековној Србији обележиле су и монетарне реформе. Свакако најзначајнија је она деспота Стефана Лазаревића којом је подигнута вредност посусталог динара на око 1,20 г.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*,133; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 38.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд 1956; P. Spufford, *Money and its use in medieval Europe*, Cambridge 1993[4].

В. Иванишевић

КОВАЧ в. *Занати*.

КОВНИЦЕ – У средњовековној Србији, богатој рудом сребра, прве ковнице су биле лоциране у самим рударским центрима. Каснијим развојем новчаног система и монетаризацијом привреде ковнице су отваране и по трговима и градовима.

Рад ковница био је строго контролисан о чему посредно можемо закључити на основу члана 168 Душановог законика: **Златара оу жоупахь и оу земли царства ми нигдѣ да нѣсть • развѣ оу трьговѣхь • гдѣ ıєсть поставило царство ми динарє ковати.**

Ковнице су, судећи према изворима, углавном даване у закуп. Већ од самих почетака постоје подаци о њиховом закупљивању као што је то био случај са брсковском ковницом (secçe Briscoe) 1280. године.

Закупци ковница су водили прописану монетарну политику водећи рачуна о финоћи и тежини емисија. Сасвим је извесно да је било закупаца или других лица из ковница који су на своју руку смањивали вредност новца и тиме остваривали профит. Извори дају неколико примера о драстичном смањењу вредности новца. Године 1371. Мароје Вучинић, цариник кнеза Лазара, који је држао под закупом Рудник, је због израде лажних грошева био затворен и кажњен са сто литара сребра. Највише жалби је остало за сребрничку ковницу, где је у више наврата израђиван лош новац. Године 1431. у овој ковници је израђиван новац мале финоће – у свакој литри метала налазила се једна трећина бакра.

Да би се смањиле самовоље у ковницама и ради контроле ковања, емисије новца су биле обележаване сиглама у виду разних ознака и слова. На основу ових обележја, која су представљала својеврстан потпис одговорних лица у ковници или одређену ковницу, било је могуће извршити административну проверу новца.

Организација ковнице у касном средњем веку је, судећи према италијанским изворима, била подељена на административно особље и раднике одређених специјалности. О контроли рада ковнице и квалитету новца бринули су надзорници ковнице (massarii monete, magistri или domini monetae, conductores). Сам процес ковања новца одвијао се у три основне фазе: резање калупа, припрема плочица и ковање новца. Рад у ковници се сводио на следеће операције које су обављали за то одређени мајстори: проверавање пристиеле сировине – метала (ponderatores – pesantores), њено пречишћавање (affinatores), прављење слитака (infonditores), провера њиховог квалитета (sazator), ковање плоча и исецање плочица (magister или gastoldio и operarii), проверавање тежине плочица (mendatores), чишћење плочица (blanchizati) и ковање новца (monetarii). Калупи (ferri) су ковани (faber), а затим резани (intaiator). Цео рад у ковници, свака операција, уредно је записивана (scribanus). Рад у ковници је био на свим нивоима строго контролисан (inquistor).

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*, 133; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932, 78, бр. 195.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I–II, Београд 1955, 1962; A. M. Stahl, *The Mint of Venice in the Thirteenth Century*, у: Later Medieval Mints: Organisation, Administration and Techniques, eds. N. J. Mayhew – P. Spufford, Oxford 1988, 97–104; M. Travaini, *Mint Organisation in Italy between the Twelfth and Fourteenth Centuries: a Survey*, у: Later Medieval Mints: Organisation, Administration and Techniques, eds. N. J. Mayhew – P. Spufford, Oxford 1988, 39–60.

В. Иванишевић

КОЖУХАРИ в. *Занати*.

КОЗМОГРАФСКИ СПИСИ – јављају се у оквиру различитих жанрова српске средњовековне књижевности а настали су превасходно превођењем са грчког одговарајућих патристичких и византијских дела у разним периодима наше писмености.

1. *Шестодневи* су егзегетска дела која тумаче почетак старозаветне књиге Постања о стварању света за шест дана. Најстарији сачувани словенски рукопис овог жанра је српски препис из 1263. године компилације бугарског писца Јована Егзарха (крај IX – почетак X века), засноване на делима црквених отаца (Василија Великог, Северијана из Гавале и других), као и на Аристотеловим природословним списима. Овај препис, који је по налогу писца Доментијана сачинио Теодор Граматик, однесен је из Хиландара 1655. и сад се чува у Москви (ГИМ, Син. бр. 345). Такозвани *Врхобрезнички Шестоднев* из 1649. године (Пљевља, бр. 79) представља српски препис руског превода Егзарховог дела.

Негде између 1380. и 1390. године настао је рукопис који поред осталог садржи превод *Шестоднева* Северијана из Гавале (IV/V век) у српско-словенској редакцији (Panaitescu, No 148). У овом зборнику, који се дуго чувао у манастиру Њамец, као и у другим словенским рукописима, према грчкој рукописној традицији ауторство Северијановог дела је приписано Јовану Златоустом. Тзв. *Никонов шестоднев*, рукопис манастира Савине бр. 21 из 1440. године, који такође представља овај егзегетски спис епископа Гавале, у научној литератури се спомиње под именом Василија Великог.

Димитрије Зограф је 1385. године превео спев *О стварању све твари* чувеног византијског песника Георгија Писиде (VII век). Сви сачувани рукописи потичу из руског говорног подручја, али је на основу бројних правописних и језичких обележја оче-

видно да је преводилац био јужнословенског порекла.

У другој половини XIV века преведен је на српски целокупни текст *Шестоднева* Василија Великог. Најстарији је препис сачуван у рукопису манастира Хиландара бр. 405, насталом око 1400. године. Ово капитално дело је преписивано и касније у неколико наврата: 1430–1440 (Никољац, бр. 48), у два зборника ученог преписивача Владислава Граматика из 1456 (Рила, бр. 4/14) и из 1469 (HAZU, No III a 47), као и у кодексу из друге четвртине XVI века (НБС, бр. 42). Познат је код нас и познији руски превод Василијевог *Шестоднева* Епифанија Словињецког из 1656. године којег је Гаврило Стефановић Венцловић уврстио у свој *Разглаголник* из 1734 (САНУ, бр. 135).

На Светој гори сачињен је 1426. најстарији данас сачувани препис двотомног српског превода *Шестоднева* Јована Хризостома (ГИМ, Син. бр. 32 и бр. 33). Исти превод су за синове Ђурђа Бранковића преписали Стефан Доместик и писар Давид 1447. године (Хил. бр. 402 и бр. 403). Рукопис Патријаршијске библиотеке у Београду из 1451. садржи први том овог обимног опуса (ПБ, бр. 120). Исти том се налази и у рукопису манастира Риле бр. 4/2, у препису монаха Мардарија из 1480. године, за који се дуго у науци сматрало да је изгубљен. Ово дело Јована Хризостома, као и *Шестоднев* Северијана из Гавале више је теолошко-проповедничког карактера него природословног.

2. *Предание православне вере* представља трећи део опсежног и исцрпног прегледа хришћанске теологије *Извора сазнања* Јована Дамаскина (VII/VIII век). *Предание* (или *Богословље*), које је у скраћеном виду превео на старобугарски још Јован Егзарх под називом *Небеса*, доживело је нови превод у потпуном облику током XIV века. Из тог времена поред рукописа манастира Крушедола из 1360–1370 (Музеј СПЦ 176, Крушедол Ж IV 43) познат нам је и препис српског патријарха Саве IV (1354–1375) који се чува у манастиру Хиландару (бр. 393), као и препис бугарске редакције у манастиру Зографу из треће четвртине XIV века (Ильинский, бр. 154; Каталог, бр 125). Нека поглавља овог списа посвећена су стварању света и његовом изгледу и преписују се понекад одвојено са другим сличним текстовима.

3. *Козмографски чланци* се јављају у различитим зборницима мешовите садржине како у словенској тако и у византијској рукописној традицији. Припадају тзв. *књижевности поглавља* у којој су информације о појединим природним појавама распоређене у низу кратких чланака. Византијски текстови, од којих словенски потичу, настали су у XI–XII веку а преносе махом резултате позноантичких коментатора класичних научних дела. У овом жанру најпознатији су у словенској књижевности одломци *Богишићевог зборника* из XVI века (Цавтат, бр. 52), који су претежно засновани на преводу *Питања о природи* византијског природослова и писца XI века Симеона Сета, као и на одређеним поглављима једног сличног дела његовог знаменитог савременика Михаила Псела. За аутора овог превода најчешће се у литератури сматра Константин Костенечки, водеће име књижевног круга деспота Стефана Лазаревића. Исти текст се налазио у рукопису изгореле Народне библиотеке у Београду (Матић, бр. 200–1229) из XV–XVI века. Можемо га наћи и у тзв. *Дриновском синодику* Софијске народне библиотеке бр. 432 (634) из XVI века, а његов почетак, додуше у некој другој верзији, у једном грчком ватиканском рукопису (cod. Vatic. gr. 1748).

Константину Костенечком или неком писцу из његове околине приписују се веома слични чланци који се јављају претежно у руским рукописима али су без сумње јужнословенског порекла, као што је на пример зборник прве четвртине XV века Кирилобелозерског манастира (РНБ, К.-Б. XII, 226а-239а). Из нешто каснијег времена, из XVII века, је српски зборник из Народне библиотеке у Београду (НББ, 497), уништен приликом бомбардовања 1941. године. Основни предложак овом тексту може се препознати у спису Евстратија из Никеје, коментатора Аристотела из XI–XII века.

Једну до две деценије касније, у *Горички зборник*, који је за Јелену Балшић саставио њен духовник Никон Јерусалимац 1441–1442. године (САНУ, бр. 446), укључени су и козмографски и географски одломци чији грчки предложак можемо наћи у једном *анонимном приручнику* сачуваном већином у рукописима XV века, као и у козмолошком коментару једне историјске *Палеје*. Поједини одломци ових списа су међусобно слични а могу се наћи расути и у многобројним другим рукописима од овог времена па надаље. У доста млађем рукопису XVII века Патријаршијске библиотеке бр. 36 препознајемо чланке који одговарају онима из *Горичког зборника* и из *Одломака козмографије*.

4. *Календари*, пасхалне таблице, као и сва пропратна астрономска објашњења у српским средњовековним рукописима преведени су са грчког. Хронолошке садржаје Византија је наследила из грчке и римске антике. У оквиру Синтагме Матије Властара, састављене у Византији у XIV веку и преведене готово истовремено у Србији, једна глава је била посвећена израчунавању датума Ускрса. У нешто скраћеном облику овај текст се налази, заједно са одломком из *Преданија* Јована Дамаскина и са неколиким козмографским чланцима, под насловом *Друго ведение мудраго Гавре*, у зборнику манастира Никољца бр. 49 из 1556. године а садржао га је и већ поменути изгорели рукопис Народне библиотеке у Београду (Матић, 200).

5. *Хришћанска топографија* Козме Индикоплова (прва половина VI века), александријског трговца који је у овом делу настојао да своја искуства великог путника уклопи у козмографију проистеклу из буквалног тумачења библијског текста, сачувана је код нас у поменутом врхобрезничком рукопису из 1649. године (Пљевља, бр. 79) заједно са *Шестодневом* Јована Егзарха. Овај једини препис сачуван у јужнословенском простору, представља српску редакцију руског превода. Занимљиво је да два руска рукописа из групе којој припада врхобрезнички препис Хришћанске топографије, такође садрже и Егзархов *Шестоднев*.

6. *Хронике* су често у свом почетку садржале кратке прегледе стварања света. Понегде су ови почеци представљали одвојене текстове који су имали своју самосталну рукописну традицију. Такав је случај са анонимном византијском хроником X века, једним од извора хронике Псеудо-Симеона Логотета. Као и у византијској традицији самосталну судбину овог *Сказанија о мирсцем створенији* можемо да пратимо у српским рукописима уз Хамартолову хронику из Букурешта 1365–1375. године (Яцимирскій – Музей 166), из Прага 1388/89. године (Vašica – Vajs, 72/IX D32), из Хиландара (бр. 381) треће четвртине XIV века и из Беча са краја XIV века (II/62 ÖNB – Cod. Slav. 10), као и уз номоканон XVI века манастира Зографа (Ильинский, бр. 115; Каталог, 13).

7. Превод анонимног византијског списа *Палеја*, састављеног негде крајем IX века, био је веома омиљен у словенском свету под именом *Књига битија небеси и земле*. Ова компилација заснована на различитим изворима, делимично апокрифним, излаже историју Старог завета (Palaia diatheke) од стварања света до времена цара Давида. Преведена негде у првој половини XIII века на бугарски, раширила се код Руса да би посредством Свете Горе настали преписи и српске редакције као што су они у два рукописа XV века: Хил. бр. 461 и САНУ бр. 24. Крајем XIV или почетком XV века настао је нови српски превод овог занимљивог штива: тзв. „крушедолска палеја" из друге четвртине XV века (Музеј СПЦ, бр. 42) и цетињска из прве четвртине следећег века (Цетиње, бр. 68).

Посебни текст представља *Палеја с тумачењима* за коју грчки предложак није нађен и чији се настанак везује за Русију. Српску редакцију руског текста налазимо у два светогорска рукописа: у једном бечком из XVI века (II/78 ÖNB – Cod. Slav. 9) и у Хил. бр. 188 из 1633. године, као и у рукопису XVII века који се чува у Цетињском манастиру бр. 84 (према саопштењу М. Бошков).

8. Козмографска обавештења могу да се нађу и у астролошким списима преведеним са грчког. Мада је званична црква осуђивала астрологију, читав низ текстова у целини и у одломцима је расут по средњовековним рукописима. Лунoвници, рожданици, громовници, коледници, проричу судбину на основу природних појава као што су помрачења сунца и месеца, комете, звезде падалице, месечеве мене и слично. Један од најстаријих српских рукописа који садржи овакве текстове је *Зборник попа Драгоља* из треће четвртине XIII века (НБС, бр. 651).

9. Апокрифна дела о усхођењу старозаветних личности на небо дотичу се, додуше у фантастичном облику, неких козмолошких проблема. Српска редакција познате *Књиге о Еноху* налазила се у још једном изгорелом рукопису Народне библиотеке у Београду из XVI–XVII века (НББ, бр. 151). У *Зборнику попа Драгоља* преписан је и српски превод *Варуховог откровења*. Тзв. *босанска легенда* о стварању света (*почетие света*), приписивана у науци босанским богумилима, по свој прилици води порекло од једног апокрифа првобитно преведеног на бугарски.

Представа о изгледу васионе у српској козмолошкој литератури средњега века је, у главним цртама, двојака, у зависности од византијских оригинала. У *Шестодневима* Василија Великог и Георгија Писиде, као и чланцима *Богишићевог*, *Кирилобелозерског* и *Горичког зборника*, преузета је античка геоцентрична теорија са сферичним космосом и

сферичном Земљом у његовом центру. С друге стране, Козма Индикоплов је у својој *Хришћанској топографији* буквално интерпретирајући Библију разрадио један систем који се супротстављао Птоломејевој астрономији па и реалности видљивог света. Сви остали детаљи у описивању космоса су проистицали, с једне стране, из ова два различита система, а с друге, понекад су се граничили са крајње неуким предрасудама и фолклорном маштом.

ИЗВОРИ: V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa*, Starine 10 (1878) 115–126; А. Попов, *Книга бытии небеси и земли*, Чтения Императорского общества истории и древностей российских 1 (1881); И. А. Шляпкин, *Шестоднев Георгия Пизида в славяно-русском переводе 1385 года*, С. Петербург 1882; St. Novaković, *Odlomci srednjovekovne kosmografije i geografije*, Starine 16 (1884) 41–56; St. Novaković, *Apokrif o Enohu*, Starine 16 (1884) 67–81; Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907; М. Соколов, *Древности*, Труды Славянской коммисии Императорского московского общества 4 (1907) 203–222; Цв. Кристанов и И. Дуйчев, *Естествознанието в средновековна България*, София 1954; R. Aitzetmüller, *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes* I–VI, Graz 1958–1971; Н. Радошевић, *Козмографски и гоеграфски одломци Горичког зборника*, ЗРВИ 20 (1981) 171–184; *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der kirchenslavischen Übersetzung des 14. Jahrhunderts*, ed. E. Weiher, Freibeurg i. Br. 1987; *Естествознание*, Стара българска литература, т. 5, ред. А. Милтенова, София 1992.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Никитин, *Замечания к тексту „Шестоднев" Георгия Писидийского*, ЖМНПр, январь 1888; И. А. Шляпкин, *Георгий Писидийский и его поэма о миротворении в славянорусском переводе из 1385*, ЖМНПр, июнь 1890; М. Н. Сперански, *Историјска палеја, њени преводи и редакције у старој словенској књижевности*, Споменик 16 (1892) 1–15; В. Васильевский, *Хроника Логофета на славянском и греческом*, Виз. Временник 2 (1895) 95; М. Сперански, *Загребският ръкопис на Владислава граматика*, Съборник за народни умотворения, наука и книжнина 16–17 (1900) 325–338; A. Leskien, *Zum Šestodnev des Exarchen Johannes*, AfSlPh 26 (1904) 1–70; В. Јагић, *Козма Индикоплов по српском рукопису г. 1649-е*, Споменик 44 (1922) 1–37; В. Јагић, *Неколико речи о тексту Шестоднева по рукопису Гаврилову од године 1649*, Споменик 44 (1922) 37–39; Р. Грујић, *Космолошки проблеми по нашим старим рукописима*, Годишњак СФФ 1 (1930) 177–204; М. А. Андреева, *Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг*, Byzantinoslavica 2 (1930) 47–72, 395–414; 3 (1931) 430–461; 4 (1932) 65–83; C. Giannelli, *Di alcune versioni e rielaborazioni serbe delle „Solutiones breves quaestionum naturalium" attribuite a Michele Psello*, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini I, Roma 1936 (= Studi bizantini e neoellenici 5 (1939) 445–468); R. Aitzetmüller, *Über einige Šestodnev-Handschriften*, Slavistična revija 10 (Ljubljana 1957) 268–278; M. D. Grmek, *Les sciences dans les manuscrits slaves orientaux du moyen âge*, Paris 1959; R. P. Fermeglia, *Studi sul testo delle due versioni (Slava ed Armena) dello „Hexaemeron" di Giorgio Pisida*, Memorie dell'Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Classe di Lettere, Scienze morali e storiche 28, 2 (Milano 1964); Б. Ст. Ангелов, *Пълен южнославянски превод на съчинението „Небеса"*, Литературна мисъл 11 (1967) 132–135; Д. Драгојловић, *Хексаемерони у средњовековној српској књижевности*, Књижевна историја 8, 30 (1975) 165–181; Г. С. Баранкова, *Шестодневы повествовательные*, Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей хранящихся в СССР 2, 1 (Москва 1976) 165–180; K. Trost, *Untersuchungen zur Übersetzungstheorie u. -praxis des späteren Kirchenslavischen. Die Abstrakta der Hexaemeron Übersetzung des Zagreber Zbornik von 1469*, München 1978; И. Грицкат, *О науци у средњовековним српским списима*, Археографски прилози 1 (1979) 9–30; A. Jacobs, *Kosmas Indicopleustes, Die christliche Topographie in slavischer Übersetzung*, Byzantinoslavica 40 (1979) 183–198; I. Ševčenko, *Remarks on the Diffusion of Byzantine Scientific and Pseudo-Scientific Literature among the Orthodox Slaves*, Slavonic and East European Review 59, 3 (1981) 321–345; Н. Радошевић, *Словенски превод „Шестоднева" Василија Великог*, Научни састанак слависта у Вукове дане 14, 1 (1984) 157–164; Е. Вагер – Х. Миклас, *Преводчески похвати в Богословието на Иоан Екзарх в сравнение с по-ксни паралелни преводи*, Старобългарска литература 19 (1986) 29–59; Г. М. Прохоров, *Шестодневы*, Словарь книжников и книжности Древней Руси I, Ленинград 1987, 479; Цв. Чолова, *Естествонаучните знания в средновековна България*, София 1988; Н. Ђ. Јанковић, *Астрономија у старим српским рукописима*, Београд 1989; Н. Радошевић, *О словенским преводима шестоднева у манастиру Хиландару и о рукопису Хил. 405*, Хиландарски зборник 10 (1998) 179–189.

Н. Радошевић

КОЛАЧ в. *Храна*.

КОЛЕВКА – У ентеријерима средњовековних кућа, свуда, па и у Србији, налазила се *колевка*. Реч је црквенословенског порекла од глагола *колебати* у значењу љуљати, њихати, а као тековина она се убраја и у словенско културно добро. Основна функција колевке је била и остала чување и преношење детета.

Једина обавештења о колевкама у средњовековној Србији пружају њени прикази на фрескама. Те представљене колевке припадале су типу високих дечјих лежајева за љуљање са уздигнутом чеоном страном, а за које се сматра да су биле удобна дечја постеља. Те колевке имају у основи исту конструктивну форму – правоугаони сандук, на четири ноге усађене у полукружне основе које су омогућавале љуљање, и са наглашеним узглављем. Од последњих деценија XIII и првих деценија XIV века промене на колевци су се дешавале на особинама ногу: од једноставног дрвеног, који је обухватао подножје ногу (Градац), лук је постајао у средини конкаван или конвексан, знатно дебљи (Св. Климент, Охрид; Краљева црква у Студеници), што је утицало на могућност бољег и јачег љуљања. Од почетка XIV века узглавље је више накошено и додаје му се јастук елипсасте форме. Док је колевка приказана у Градцу без декоративних мотива, од краја XIII века колевке се украшавају резбаријом, романичким отворима, ситним токареним бобицама и колонетама, сликаним у комбинацији беле и жуте боје, па се претпоставља да су и оне биле украшаване интарзијом као и друго покућство, нарочито у Византији. Приказане колевке на фрескама представљају раскошни тип колевки, који није био приступачан свима.

ЛИТЕРАТУРА: в. *покућство*.

Ђ. Петровић

КОЛЕДА (коланда, колинда и други месни називи) – народни назив за обичај који пада у време зимског сунцовратa, од Божића до Богојављења. Тих дана су прерушени младићи и млађи ожењени мушкарци, у групама званим *коледари* или *колеђани*, обилазили сваку кућу у селу и певали коледарске песме. При томе су обављали многе магијске радње са израженом жељом да се утиче на здравље, плодност и напредак укућана, стоке и усева. За узврат, добијали су дарове у храни. Коледари су на лицу носили образине са роговима и „зубима" од зрна пасуља, а позади су имали прикачене животињске репове. Одећа им је била стара, често од изврнутих кожуха и са привезаним звонцима и клепетушама. Наоружани су дрвеним сабљама и штаповима. Главне личности међу коледарима су „дедица" и „млада". Благосиљајући дом и укућане, коледари певају песме са завршним стиховима:

„Ми из куће, коледо,
Бог у кућу, коледо!"

Коледа су позната свим словенским народима са истим (или сличним) именом и функцијом. У науци преовлађује мишљење да назив потиче од латинске речи calendae, која је најпре означавала први дан у месецу, а затим и празнике о зимском сунцоврату, пре свега Божић и Нову годину. Назив коледа у значењу Божић најдоследније се очувао код Срба, Хрвата и Бугара, а као јужнословенску позајмицу из балканског латинитета преузели су га Румуни у форми colinda = corinda, божићна песма. Обичај коледа античког света спојио се са старим словенским аграрним обредима обављаним такође око зимског солстиција. Коледарски, као и други словенски божићни и новогодишњи обичаји имају изразито производно-магијски (земљорадничко-сточарски) карактер.

Некада је важило правило да се при сусрету двеју коледарских дружина оне међусобно потуку. По народном предању, погинуле коледаре су сахрањивали на месту погибије, па отуда по јужном Поморављу и на Косову топоними *Коледарско гробље*.

За коледа у средњем веку зна се само да су постојала и да су, као и *русалије*, била забрањена у византијском номоканону. У старом Дубровнику се празник Нова година звао *Коленде*, *Коленда*; прослављан је уз нарочите песме и даривања. Када месари, пекари, морнари и заповедници дубровачких бродова пред Нову годину посете дубровачког кнеза, односно надбискупа, они их „за колендоване"

(pro kollendis, како се помиње у дубровачком Статуту 1272) „по старом обичају“ дарују новцем. Од средине XIII века у Дубровнику се помиње и лично име Коленда, човек рођен о Божићу. Тако се 1253. године помиње члан Већа умољених Коленда Чрнешић и вистијар општински Коленда Ломпиновић.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 39; *Statut grada Dubrovnika 1272*, preveli M. Križman i J. Kolanović, Dubrovnik 1990, knj. I, glava VII–VIII, XVII, XXVII–XXVIII.

ЛИТЕРАТУРА: В. Ст. Караџић, *Српски рјечник*; P. Skok, *Etimologijski rječnik*; *Коледа*, НЕ (В. Чајкановић); Ш. Кулишић, *Коледа*, у: Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970.

Н. Ф. Павковић

КОЛНИК – представљао је јавни, велики колски пут којим су се могла кретати кола или кочије и којим се одвијао друмски саобраћај у средњем веку. Ширина ових путева, према неким сачуваним подацима, износила је између 3,5 и 4,2 метра.

Иако се у Rječniku JAZU и Даничићевом Рјечнику, под одредницом *возник*, која се спомиње у српским средњовековним повељама, такође подразумева јавни, колски пут, извесна разлика између колника и возника постоји. Возник је означавао споредни брдски пут којим се долазило до колника, главног пута, што се види из једне повеље цара Душана, царице Јелене и њиховог сина Уроша из 1355. године. Возник је служио и за довожење дрва из шума и са планина.

ИЗВОРИ: Гласник ДСС 15 (1862) 285; Гласник СУД 24 (1869) 244; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 94.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 16–21.

М. Шуица

КОЛО в. *Игра*.

КОЛО в. *Рударство*.

КОЛОНИЈЕ – Назив потиче од речи colonia и означава насеобину. Дуго је у употреби за насеобине грађана неке државе у освојеним земљама (нпр. римске, феничанске, грчке колоније). И за насеља трговаца са Запада, најчешће Венецијанце и Ђеновљане у градовима и лукама Византије и Бугарске у средњем веку, употребљава се исти термин. Насеља Дубровчана у Србији и Босни у средњем веку позната су у литератури такође као колоније или насеобине.

Српске земље постале су врло рано привлачне за трговце из Приморја. Сведочанства о томе пружају најстарији уговори између Дубровника и суседних земаља током последње четвртине XII века. Број Дубровчана и Которана нарочито је порастао крајем XIII и у првој половини XIV века када је, захваљујући рударима Сасима, отпочела рударска производња у Србији. Од друге половине XIV века, упоредо са развојем рударства у Босни, број Дубровчана и осталих странаца стално је растао. Привредни полет српских земаља у првој половини XV века привлачио је највише Дубровчане. Трговина, пре свега, а затим рударство и занатство, ангажовали су многобројне Дубровчане и подстакли њихово окупљање на једном месту, а тиме и стварање сталних насеобина. Јачина насеобина зависила је од броја, као и од дужине и сталности боравка Дубровчана у одређеном привредном центру. Дубровачке насеобине образоване су у рударским местима, градовима и трговима у Србији: Новом Брду, Сребреници, Руднику, Трепчи, Јањеву, Плани, Копорићу, Крупњу, Зајачи, Црнчи, Приштини, Смедереву, Београду, Ваљеву и др., а такође и у Босни: Дријевима, Брштанику, Високом, Зворнику, Фојници, Кучлату, Јајцу, Фочи, Борчу, Крешеву, Дежевици, Дусини и др. Број Дубровчана у појединим насеобинама био је различит, а зависио је од степена развијености неког места. Што је неко место било развијеније концентрација Дубровчана била је већа (Сребреница, Ново Брдо, Приштина).

Дубровчани у Србији и Босни располагали су непокретном имовином (куће, радње, магазе), а њихове куће често су биле груписане једне поред других (нпр. у Сребреници). Ипак, они нису живели у посебним квартовима као трговци са Запада (нпр. Пера у Цариграду), већ су били унутар насеља, измешани са другим житељима. Иако просторно нису били издвојени, у правном погледу су били одвојени од домаћег становништва.

Положај Дубровчана у српским земљама био је детаљно регулисан уговорима и повељама који су издавани и потврђивани од краја XII до средине XV века. Временом су српски и босански владари проширивали и допуњавали повластице Дубровчанима, које су се односиле на слободу кретања и обнављања трговачких повластица, односно на њихову личну и имовинску безбедност.

Дубровчани су у Србији и Босни имали посебан положај, чије је битно обележје била судска аутономија. Већ у првим дубровачким насеобинама крајем XIII и почетком XIV века судске послове обављали су конзули (у Србији и генерални конзул). Дубровчани су постављали сталне конзуле у важнијим местима (Сребреница, Дријева, Ново Брдо) у другој половини XIV века. Они су били старешине насеобина, затим посредници између домаћих власти и дубровачке владе, а решавали су, уз помоћ двојице судија, међусобне спорове дубровачких грађана.

Нагли развој дубровачких насеобина крајем XIV и почетком XV века довео је до пораста судских парница и осталих послова везаних за положај Дубровчана у српским земљама. Тада је дошло до реорганизације судства: кнез и Мало веће од тога времена одређивали су ad hoc судски колегиј за сваки појединачни спор, састављен од три члана – конзула и двојице судија.

Судску аутономију и све друге повластице уживали су и домаћи људи са статусом дубровачких грађана (cives) настањених у одређеном месту, који се често у XV веку спомињу у документима као „они који се Дубровчанима називају“. По броју и саставу „конзулата“ (именовања судских колегија) суди се о бројности и снази Дубровчана у појединим местима. Поред судских колегија, у дубровачким насеобинама у Србији помињу се још неки органи власти о којима се мало зна (в. *збор*, в. *капетан*).

Дубровчанима је, као и осталим католицима у српским земљама, била загарантована слобода вероисповести и грађења цркава, иако владарске повеље о томе изричито не говоре. Католичке цркве и парохије су видљиви знаци присуства не само Саса, који су се у међувремену асимиловали, већ и *Латина* (в.) из приморских градова.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ћук, *„Колоније“ у српским средњовековним градовима*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 85–95, где је наведена сва литература.

Р. Ћук

КОМОЛ в. *Мере и тегови*.

КОМОРА (кѡмѡра) – државна благајна у средњовековној Србији и Босни. Сви владареви, односно државни приходи сливали су се у владареву благајну, која се у средњовековној Босни назива комора, а у средњовековној Србији и *ризница* (стсрп. риза – одећа, свечано одело, црквена одежда). Владарева благајна се називала још кратко *кућа краљева* или *кућа царева*, а у латинским изворима camera domini regis.

Назив *полата* (в.) обухватао је имовину владареву баш као што *кућа царства ми* у Душановој исправи из 1355. обухвата и двор и имовину владареву, којом је управљао протовестијар. Главне приходе владареве благајне чинила су три основна извора: приходи од дажбина зависног становништва, приходи од трговине, односно царине од рударства и других регалних права и приходи владаревих домена. Долазило је до промене у основним приходима благајне у зависности од епохе и територије.

Као што су разноврсни и велики били приходи владареве благајне, исто тако су били и многобројни издаци његове коморе. То је пре свега било скупо издржавање двора, затим опремање и трошкови разних дипломатских мисија. Разне војне потребе су захтевале огромне издатке. Део прихода из коморе одлазио је на изградњу одбрамбених објеката и утврђених градова. На терет владареве благајне падало је грађење и опрема владаревих престоница, задужбинских цркава и манастира. Из коморе су трошена средства на разне скупоцене поклоне страним владарима, верној властели, црквама и манастирима (у новцу, сребру, скупоценим црквеним посудама и књигама). Из државне благајне исплаћивана је надокнада штете страним трговцима, коју је уговорима преузимао владар на себе. Делимично је на терет државне коморе падало издржавање државне управе и то само највиших функционера. Босански краљеви су улагали новац из коморе у трговачка друштва. Комором су управљали трговци из приморских градова (в. *протовестијар*), људи од владарева поверења. Ду-

бровчани су били у обавези да измире рачуне са владарем и донесу о томе повељу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 177 –179, 220, 242; II, 70, 88, 114, 165–166, 175, 217, 427, 481.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 467; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 206–207; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 125, 128, 135, 154, 161, 199; Д. Ковачевић, *Жоре Бокшић дубровачки трговац и протовестијар босанског краља Твртка*, Годишњак ДИ БиХ 13 (1963) 302, 304; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МС ЛУ 20 (1984) 69; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 205–207, 210–211.

М. Маловић-Ђукић

КОМОРНИК (кѡмѡрникь) – високо дворско звање у средњовековној Србији и Босни. Од када се јавља у текстовима титули коморника одговара титула comes camerarius у латинским исправама. Коморници су постајали захваљујући свом ранијем угледу, пре свега богатству које су стекли трговачким пословањем. Функција коморника је била да управља финансијама својих господара, који нису одвајали своје приватне и јавне приходе и расходе. Он је водио привредне послове својих господара у најширем смислу речи. Набављао је ствари потребне за двор, водио судске спорове против господаревих дужника и вршио дипломатске мисије. Коморник је истовремено обављао привредне послове и политичке мисије. Коморник је на српском и босанском двору морао добро знати латински и италијански и био је упућен у технику трговачког пословања. Исто тако, стекао је потребну окретност и познавање дворских обичаја и етикеције. Коморници на српском двору потицали су углавном из српских приморских градова (Скадра, Котора), као и из Дубровника и били су пре свега католици. Обично је коморник добијао службу *протовестијара* (в.) на српском и босанском двору у XIV веку. Један од најпознатијих коморника на српском двору био је Никола Бућа. Познато је неколико коморника на босанском двору у XV веку. Међу њима је Прибислав Вукотић на двору Стефана Вукчића Косаче, затим Рестоје Милохна из Ливна на двору краља Твртка II и краља Томаша и други. Коморника је било и ван српског и босанског двора; Гост Радин је имао свог коморника који се звао Вукас.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 519; II, 84–85, 155; A. Mayer, *Kotorski spomenici* I, II, Zagreb 1951, 1981, passim.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 467; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 162–166; A. Babić, *Diplomatska služba u srednjevjekovnoj Bosni*, Radovi ND BiH 13 (1960) 49–50, 61–62; С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968) 262–263, 271; М. Благојевић, *Државна управа*, 187–188.

М. Маловић-Ђукић

КОНАК – вишенаменска грађевина. Појам је преузет из турског језика. Конацима се у новијој српској историји називају током XVIII и посебно XIX века у многим манастирима изграђени или значајно обновљени комплекси монашких келија и других зграда углавном економске намене. Иако су често подизани на остацима старијих грађевина, манастирски конаци својом диспозицијом и просторном структуром само се формално надовезују на средњовековна манастирска здања: њихова градитељска својства припадају оквирима традиционалног балканског неимарства (Хиландар).

Почев од првих деценија прошлог столећа, конак је назив за развијени тип карактеристичне балканске куће од бондрука, приземне или једноспратне, са истуреним горњим делом, наглашеним еркерима, доксатима и дрвеним тремовима. Као стамбене и резиденцијалне целине, овакве грађевине подижу се за потребе чланова највиших слојева тадашњег српског друштва (Господарски конак у Београду, Кнежев конак у Крагујевцу, Господар Јованов конак у Шапцу, Конак кнегиње Љубице у Београду, Милошев конак у Топчидеру).

Присутан и у текстовима путника који у XIX веку описују српске манастире, термин конак се, без стварне основе, користи и у стручној литератури последњих деценија, као збирни појам за готово све средњовековне манастирске грађевине изузев цркве и трпезарије.

ЛИТЕРАТУРА: А. Орландос, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1958, 31–38; Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Београд 1986, 127–144; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 118–120; С. Ненадовић, *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине*, Београд 1997, 243–344.

И. Стевовић

КОНАТА в. *Мере и тегови.*

КОНДИР в. *Посуде.*

КОНЗУЛИ – изабрани представници Дубровачке републике, који су у прво време имали функцију сталних дипломатско-трговачких представника у земљама где су Дубровчани имали трговачке колоније, а касније су имали само судску надлежност у међусобним споровима између дубровачких грађана у унутрашњости.

Установу конзула Дубровчани су преузели од Млечана, под чијом су врховном влашћу били до 1358. Тако се већ од времена развијенијих трговачких и политичких односа између Србије и Дубровника, од када у нашим градовима борави све већи број дубровачких трговаца, бира њихов *генерални конзул* за целу Србију. Он је од 1278. стално боравио у Брскову као најважнијем руднику, а касније у Руднику, и имао је улогу сталног дипломатско-трговачког представника за Србију. Одлуком дубровачке владе из 1325. поново је успостављено заступништво за целу Србију. По овој одлуци конзул се бира на годину дана са платом од 400 перпера, и морао је увек боравити тамо где и српски владар са својим двором. Ова одлука је обновљена 1332, али је наложено да конзул борави у Призрену и то о трошку трговаца тога места. Такође му је наређено да путује по целој Србији, обилази тргове и сајмове где су пословали њихови трговци најмање два пута годишње и да пресуђује у њиховим међусобним парницама. Када је Призрен привредно опао, конзул је прешао у Ново Брдо. Нова уредба о конзулима донета је 1387. и њом се још увек предвиђају генерални конзули за Србију.

Овај систем није још дуго функционисао јер се број Дубровчана и њихових спорова толико увећао да је било немогуће да посао обавља само генерални конзул. Тако се од краја XIV века већ бирају посебни конзули и судије у Малом већу за сваки судски спор посебно. Од 1415, када су уведене посебне књиге (записници) за свако веће, у одлукама Малог већа, у чијој надлежности је био избор судских комисија, нема више помена генералног конзула, а послове дипломатско-трговачких представника у Србији обављају дубровачки посланици (ambassiatores). За сваки судски спор Мало веће бира једног конзула као председника судске комисије и уз њега још двојицу судија који су пресуђивали у местима где је спор настао, и где су као и парничари боравили, примењујући дубровачке законе. Од 1415. у записницима Малог већа забележене су на стотине судских комисија које се одређују сваке године за суђења у градовима и трговима Србије. Број конзулата у њима зависио је од величине града, тј. броја Дубровчана који су у њима боравили и пословали, и наравно од броја њихових међусобних спорова. Тако је највећи број конзулата забележен у Сребреници (1953), Приштини (1435), Новом Брду (1275), Трепчи (511), Руднику (367), Смедереву (211), итд.

За конзуле су бирани најугледнији представници дубровачке колоније у месту где се водио спор, и то најчешће властела, а онда и угледни пучани. Предмет парница су били највише имовински спори, дуговања, штете, крађе и кривична дела. Карактеристично је да је у појединим споровима учествовао велики број дубровачких грађана, како међу туженима, тако и тужиоцима. По томе се издваја Сребреница где је често међу оптуженима било и по 30 људи. Као што је речено, примењивано је дубровачко законодавство. Дубровчани су од 1387. имали аутономно судство у Србији, када су у питању међусобни спорови. За време цара Душана и ови спорови су били у надлежности државног српског суда. Повељом кнеза Лазара из 1387. предвиђено је да се суде *пред конзулом дубровачким и пред них судијами, и што суди конзул и његове судије на том да стоје*. Иста одредба је поновљена и у повељама деспота Стефана Лазаревића (1405) и Ђурђа Бранковића (1428, 1445), што значи да је важила до пропасти српске државе.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*, 202, 218–221, 231–236; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 200–204; I–2, 11–21, 30–32; М. Динић,

Одлуке већа Дубровачке Републике II, Београд 1964; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији 1415–1460*, Београд 1997.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 179–180; I. Mitić, *Konzuli i konzularna služba starog Dubrovnika*, Dubrovnik 1973; И. Митић, *О дубровачким конзулатима на Балкану*, Balcanica 6 (1975) 63–76; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 269–275.

А. Веселиновић

КОНОПАРИ в. *Занати*.

КОНОПЉА – Има мало података о гајењу конопље у периоду до доласка Турака. Била је сигурно позната у Србији XV века, али се гајила у много мањем обиму него *лан* (в.), зато што су њена влакна била дужа и грубља и знатно слабијег квалитета за израду тканина. Конопља се у Србији најпре јавља на северу, у Браничеву и Подунављу, што може значити да је на ове просторе стигла из Угарске или Влашке. Технологија гајења и прераде конопље била је слична преради лана. Конопља током XVI века постепено потискује лан са простора Србије јер је њено гајење и прерада било јефтиније и приступачније покореном становништву. Тканине од ње су биле грубље и јефтиније, па је зато код земљорадничког становништва не потискују скупе памучне тканине.

ЛИТЕРАТУРА: А. Стојановски, *Врањски кадилук у XVI веку*, Врање 1985; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, ИЧ 39 (1992) 47–57.

С. Мишић

КОНТУШ в. *Одећа*

КОЊ – Разликује се радни, односно товарни коњ од бојног коња (*коњ добри*). Као товарна стока гајени су коњи мале, планинске пасмине, мада су мазге (**мьска**, mulus, mula, mulica) лакше преносиле робу кршевитим, планинским путевима и стазама.

1. Коњска радна снага користила се за одређене пољопривредне радове, али претежно се орало воловском запрегом. Орање плугом захтевало је коњску вучу, док је знатно распрострањеније орање ралом прилагођено воловској вучи. Стога је земљорадничко становништво држало осетно већи број волова. Ипак, нека властелинства држала су *лакимије*, односно ергеле коња.

Испаша већег броја коња оптерећивала је зависно становништво, понекад чак и свештенство. Питање испаше и травнине регулише Душанов законик. Он забрањује да се ждрепци и коњи цареви дају на храну црквама и црквеним селима (члан 38). Исто тако, Законик (члан 37) забрањује да се на име црквеног дохотка, митрополитски коњи чувају на имању попова, а 197. чланом одређује се травнина – *од сто кобила кобилу*. Станицима или чуварима коња забрањује се да преноће у селу где су претходне ноћи боравили коњи цареви (члан 187).

Својевремено коњ је био значајна вредносна јединица. Одредбе жичких повеља, због неправилног развода брака, предвиђају казну у коњима и воловима. За исти преступ властелин је давао краљу шест коња, војник два коња, а припадник *убогих људи*, два вола.

Коњима се трговало. Вредност коња у унутрашњости процењивала се на тринаест перпера, а на тржишту у Дубровнику између дванаест и осамнаест перпера. Шишат Новаковић је 1417. године код једног дубровачког властелина заложио коња за седам перпера и шест динара. У недостатку новца коњ се куповао и продавао за робу, а 1372. године у Дубровнику је за коња купљена робиња.

Више података сведочи о крађи коња, чак и владаревих – *узе гуса коње цареве*. Јула 1399. Дубровачка општина писала је војводи Сархану да су њиховим трговцима, поред осталог, одузети натоварени коњи. Сандаљев слуга Влкен одвео је *коња војничког* у Дубровник, али га је касније вратио господару. Алекса, човек херцега Стјепана, силом је у Конавлима узео пет волова и коња. Маја 1464. Добрије Распачић тужио се да му је неки Дубровчанин одвео *коња, оружје и пратеж*. Дубровачка општина је од српских владара тражила заштиту за своје пословне људе, који нису знали да су купили украдене коње. Посебно се штити лични коњ. За крађу коња као тешко кривично дело, *Влашки закон* предвиђа глобу од пет коња. Цркви је припадала глоба од саучесника у крађи коња (*коњски провод*). Према 125. члану Душановог законика *стањанин* (в.) је био обавезан да чува коња и пртљаг свога госта.

По одредби ктитора, цара Душана, братство манастира Св. арханђела код Призрена било је дужно да обдари највише црквене великодостојнике када би ови посетили манастир. Коња је добијао патријарх, а дванаест перпера или ждрепца митрополит. Почетком XIII века босански бан је коња даривао дубровачком надбискупу. Новопостављени игуман коња је даривао црквеном старешини, а по старом обичају, владици је припадао коњ после игуманове смрти.

Коњ се јавља као вид таксе у 108. члану Душановог законика (в. *издава*). Према овом члану пристав стиче право на коња и свиту приликом предаје града новом заповеднику. Такса или издава предвиђена је приликом предаје осталих добара. За предају коња пристав је добијао перперу, а за предају кобиле шест динара. Властелин Стјепана II Котроманића дао је као *уздарје коња вранца* приликом примања земљишта у *дједину*.

2. *Коњ добри* или бојни коњ био је уз оружје најизразитије обележје достојанства и угледа племенитог ратника или властелина. Душанов законик (48. члан) одређује да после смрти властелина *коњ добри и оружје* припада цару, *а свиту велику и бисерни појас* наслеђује син или ћерка. Чин предаје коња и оружја, Стојан Новаковић је тумачио као вид потчињености врховном господару, а касније, позивајући се на традицију, у коњу и оружју видео је знак старешинства:

Дмитар иште коња старешинство
Врана коња и сива сокола (из песме *Деоба Јакшића*).

Пошто је прикупио више етнолошке грађе, Тихомир Ђорђевић дошао је до закључка да су коњ и оружје знаци положаја и старешинства, док је за Константина Јиречека чин предаје коња и оружја „signum dominii, или су се наследнику тога достојанства, код инсталације, предавали коњ и оружје, исто онако као што је и краљ, када је ступао на престо, примао убојнога коња и оружје свога претходника". Упоређујући домаћу и страну изворну грађу, Иван Божић овај чин тумачи као наследну таксу (relevium) коју је вазалов наследник плаћао сениору. Предајом коња и оружја цару, властелин је стицао право да наследи баштину.

Архиепископ Данило пише да је краљ Стефан Драгутин, приликом повлачења са престола, предао брату Милутину *коња свога и оружје своје*.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Пиљски поменик*, Споменик СКА 29 (1895); К. Јиречек, *Историја Срба* II; Т. Р. Ђорђевић, *Коњ и оружје као знаци положаја и старешинства*, Књижевни север 4 (1928) 371–375 (= СЕЗ 71, 32 (1958) 143–148); Ј. Ковачевић, *Члан 48 Душановог законика и инсигније*, ИЧ 3 (1952) 466–468; Н. Радојчић, *Јемства личне и имовинске слободе по Душановом законику*, ИЧ 5 (1955) 7–17; И. Божић, *Коњ добри и оружје (Уз члан 48 Душановог законика)*, Зборник МС ДН 13–14 (1959) 85–92; М. Благојевић, *Земљорадња*, 59–62.

Р. Михаљчић

КОПЉЕ – једно од најстаријих оружја које је човек уопште створио. Временом се развило у неколико типова од којих су основни – кратко пешачко и дуго коњаничко копље. Оно спада у бодно оружје које је било састављено из два потпуно различита дела: зашиљеног гвозденог бодила и дрвеног копљишта. Бодил је састављен из врха, оштрице, ребра и туљца. Копљиште је обично на крају оковано гвожђем, да би се могло побости у земљу. Реч копље је прасловенског порекла. Неоспорно је да је копље представљало једно од најстаријих оружја српске војске у средњем веку. У старосрпском језику за копље је употребљаван и термин *сулица*, а за оне који су били наоружани копљем *суличници*. Из првих вести о Словенима које даје Прокопије сазнајемо да су употребљавали копља са малим копљиштем. Промене на копљу, а посебно на бодилу, биле су током средњег века незнатне. Током XIV века у Србији се изгледа употребљавало копље са бодилом витког облика у виду врбовог листа, без ребра на средини, са кратким и средњим тулцем, који је био раширен и на Западу. Појачањем оклопа дошло је до повећања димензија бодила а донекле је измењен и његов облик. У српским земљама су ове промене биле незнатне због тога што је њихов главни непријатељ, турска војска, имао углавном лаке оклопе. Српска копља, како пешачка тако и коњаничка, нису прелазила дужину од два метра. Јављају се и два типа бодила, шиљато и лиснато. Српски мартолоси у служби угарских краљева употребљавали су и бојне косе.

Копље – Дечани, Старо Нагоричино

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко – С. Радојчић, *Откопавање Царичиног Града*, Старинар н. с. I (1947); Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; D. Pribaković, *Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije*, Vesnik Vojnog muzeja 10 (1964).

Н. Лемајић

КОПЧА в. *Накит.*

КОРАБ (**корабь, корабль**) – назив за брод у старим српским књижевним текстовима и документима. Реч је преузета из грчког (καράβιον) и нема у виду неку одређену врсту или тип брода (в. *саобраћај*). Отуда се често употребљава у истом тексту наизменице са термином **дрѣво** (писмо из 1386) или још чешће са називом **катрьга** (Доментијан и Теодосије), а понекад и са термином **сандаль** (Доментијан). Овај последњи се, изгледа, ограничавао на мање бродове. Наиме, у казивању о путовању монаха Саве из Лавре, дакле у локалном саобраћају на Светој гори. Доментијан употребљава реч *сандаљ*, док Теодосије то замењује са **кораблица**, што је деминутив од *кораб*. О раширености и устаљености термина кораб сведоче изведене речи: **кωрабльници** за морнаре, којима је старешина **навьклерь**, и корабоплавателна вештина: **хитрости ꙗкоже ω набьтикиской сирѣчь корабоплавательной**, у српском преводу Јована Дамаскина из XV века.

ИЗВОРИ: *Живот светога Саве* (Теодосије), изд. Ђ. Даничић, 31, 65, 183, 185; *Живот светога Симеуна и светога Саве* (Доментијан), изд. Ђ. Даничић, 136. 277. 299–301; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I. 119; II. 304, 405–406.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 463; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 187.

М. Маловић-Ђукић

КОРИЦЕ КЊИГА в. *Повез књига.*

КОСМАЧ в. *Тканине.*

КОТАО – облик *божјег суда* (в.) код кога је осумњичени обавезан да голим рукама извади предмет из котла са кључалом водом; отуда технички термин *хитити у котао* – хватати у котао. Судећи по очуваним поменима котао је шире примењиван од пробе усијаним гвожђем. У повељи краља Милутина за манастир Св. Ђорђа код Скопља из 1300. за манастирске људе се искључује котао било за коју тужбу: *ни у ком потворе*. Ослобађање манастирских људи од котла, било уопште или само у парничењу са људима који не припадају манастиру, сведочи посредно о узимању неке таксе или умешаности владаочевог органа, од којих манастир треба ослободити да би се успоставио имунитет. У том смислу треба разумети одредбу повеље за манастир Светих арханђела код Призрена: „И котла Архангеловим људима да нема са другим жупљанима, само међу собом у Архангелу". У том случају и право на такво суђење и евентуална такса остају код игумана, који је по истој повељи судија за црквене људе.

Узимање неке таксе код примене котла подразумева и нејасни члан 84 Душановог законика који настоји наметнути законом прописани парнични ток, а искључити изузетна средства и поступке: „Судбе да нема за котао нити оправе, ко се оправда да не даје судијама оправе; на суду да не буде руке, ни оправдања, ни удаве, већ само да се суде по закону" (превод се разликује од превода С. Новаковића и Н. Радојчића). Само посредством таксе могао је котао у неким повељама доспети у низ обавеза и терета од којих се манастир ослобађа: „и да немају нијендне работе кефалијине, ни соћа, ни коња, ни псара ни котла".

И подаци повеља и одредбе Душановог законика показују да је примена котла у XIV веку ограничена на ниже друштвене слојеве. Карактеристична је одредба члана 106 Законика која се бави дворанима властеоским, лицима на служби у властеоској кући, и предвиђа различите облике оправдавања: ако је у питању пронијаревић, оправдавају га пронијари (очева дружина) *поротом* (в.) а ако је *себар* (в.) мора *да хвати у котао*.

О примени котла у обичајном праву остали су подаци све до XIX века, најдуже у Црној Гори. При томе је дошло до контаминације, на поступак са котлом пренела се реч мазија, која потиче од суђења усијаним гвожђем. У котлу с кључалом водом не може бити усијано гвожђе или усијани камен, већ је кључала вода елеменат искушавања.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 166–167, 196–197, 206–208, 210, 224–225; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 130; Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 194–198; Н. Радојчић, *Законик*, 113, 118–119, 125.

С. Ћирковић

КОЦКА(ЊЕ) – У старим српским изворима коришћена је реч **зарь** (арабизам zahr), преузета преко грчког језика (ζάρι, ἀζάρι), која се одомаћила по целом Медитерану. Такође, коришћен је и словенски облик са недовољно прецизним значењем **игри**. У *Причи о Цару Аси* учесник у коцкању је називан **игральник**, а место где се коцкао **игралиште**. У коцкарске сврхе коришћене су и игре са таблама: *шах* (в.), даме и **тавлиꙗ** (грч. τάβλα, τάβλη; енгл. backgammon). Друштвени углед учесника у коцкању није био велик: **Что се ꙗко приєть сего игральника вь домь свои?**, или **ꙗко игральника изьгнах єго вьнь**. Црква је забрањивала коцкање, и лаицима и духовним лицима. Лаици, учесници у коцки, били су одлучени из цркве, а свештеници су губили црквена звања и положаје. Такође, забрањивало се не само учествовање, већ и посматрање других како се коцкају. Коцка је била изједначена са пијанством и блудом. Коцкало се у било шта, зависно од улога учесника. Несрећни играч је на коцки губио све, па и сопствену одећу: **проиграль есть ризы своє**. Да би колико-толико ублажио неизвесност при игри, прибегавао је средствима која улазе и у сферу сујеверја: **Тко хокіє да мꙋ є користь на игрѣ зарꙋ: да дрьжи кон' себѣ ωд гаврана срдьце.**

Коцка је увек симболизовала ризик. У Роману о Александру Великом, главног јунака, после једног ризичног подухвата, властела пита: **и почто главꙋ на зарь мекеши**.

Приликом археолошких ископавања пронађен је један комплет за игру из IV века: две коцке од кости, 22 жетона и стаклена купа која је служила за мешање коцкица; табла од дрвета је иструлила. Са таквим сетом су се играле, у позноримском царству, две тада популарне игре на табли: ludus latrunculorum и duodecim scripta. Ludus latrunculorum је игра даме, која се често, као вид разоноде, спомиње у средњовековном Роману о Тристану и Ижоти (**варцабы**), док би duodecim scripta могла бити **тавлиꙗ** из наших извора.

ИЗВОРИ: V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa*, Starine JAZU 5 (1873) 26; 6 (1874) 92, 143; 10 (1878) 94; Đ. Daničić, *Tri stare priče*, Starine JAZU 4 (1872) 75–80 (= Д. Поповић – Р. Маринковић, *Цар Аса*, Из наше књижевности феудалног доба, Сарајево 1954, 262–268); *Матије Властара Синтагмат*, изд. С. Новаковић, Београд 1907, 365, 553; *Српска Александрида*, Критичка издања српских писаца САНУ II, св. 2, прир. Р. Маринковић и В. Јерковић, Београд 1985, 515 (= *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, књ. 21, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1986, 154); А. Н. Веселовскій, *Изъ исторіи романа и повѣсти*, Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности, И.А.Н. XLIV, № 3, Санктпетербургъ 1888 (прилог 1–127) 85, 112 (= *Повест о Тристану и Ижоти*, приредила и на савремени језик пренела И. Грицкат, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 20, Београд 1988, 150, 186).

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; P. Skok, *Etimologijski rječnik*; H. G. Liddell – R. Scot, *A Greek-English Lexicon* I – II, Oxford 1948⁹, 1752; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 294; А. Јовановић, *Комплет за игру из гроба са Градског поља у Нишу (IV век)*, Нишки зборник 3 (1977) 131–142; *The Oxford Dictionary of Byzantium* II, ed. A. P. Kazhdan, Oxford 1991, 820.

С. Бојанин

КОШАРА в. *Сточарство.*

КОШНИЦА – Иако је у савременом језику преовладала употреба кошнице за означавање пчелињег стана, без обзира на врсту и намену, ова још у старословенском позната реч означавала је првобитно корпу, кош, котарицу, исплетену од лозе или пруња. Из средњег века познат је само један помен – Душан прилаже манастиру Св. Пантелејмона на

Атосу 20 кошница соли од Хрисопоља (изведена из основног значења у овом примеру служи као мера за со). Истоветност у материјалу и начину израде, па чак и по облику (корпа окренута наглавце подсећа на *тркг* и обратно) условила је да се и за пчелињи стан, али тек од XVII века, почне употребљавати термин кошница. Изгледа да је сличну еволуцију доживела италијанска реч bugno посведочена у дубровачким документима. Док у савременом италијанском bugno одговара кошници у српском, у средњем веку се у истом значењу пише увек уз атрибут apium. По свој прилици, њено првобитно значење је такође било корпа, кошара, а када се почела користити у значењу кошнице био је неопходан атрибут apium за ближе одређивање (синтагми bugnos apium одговара у српском *кошница пчела*). На могуће првобитно значење упућује изведеница bugnola – корпа, котарица.

У спом順ницима писаним српским језиком за обележавање кошница се користе термини **оулии**, **оулище** (о његовој распрострањености сведочи чињеница да је као посуђеница коришћен у латинским актима – olista, ulischia). Сасвим ретко јавља се израз **трьмка**, **трнька**, у каснијим столећима веома раширен. Акти писани латинским познају у овом погледу право терминолошко шаренило. Од класичних латинских термина (alvearium, apiarium), преко једноставних синтагми (domus apium, domunculus apium, cupus apium, busus apium, buscus de melle), до посуђеница, италијанских (bugno apium), словенских (olista, ulischia). Израз couigla apium, у једном акту из 1413, упућује на турско kovan, распрострањено у наредним вековима, са одговарајућим суфиксима, у пчеларској терминологији српског језика.

О изгледу и врсти кошница може се, у недостатку ликовних и писаних сведочанстава, створити довољно поуздана представа на основу каснијих искустава у грађењу пчелињег стана, прастарих метода окамењених у неким деловима словенског света или аналогијом са византијским обичајима. Основу пчеларења непромењеног вековима чиниле су кошнице са непокретним саћем. Историјски развој пчеларства познаје више типова и бројне варијетете простих кошница. Најчешће су оне, исплетене од беле лозе, врбовог прућа, чак и сламе и обложене балегом, купастог благо заобљеног облика (код Византинаца имале су облик жуто обојених колибица купастог крова са отворима у виду прозорчића; израз cupus apium изведен је из облика кошнице) или, још примитивније, направљене од шупље кладе исечене на прикладну висину и поклопљене каменом плочом. Кошнице су прављене и од дасака правоугаоне основе, са унакрсно постављеним летвицама унутра за придржавање саћа.

Кошница са непокретним саћем, у којој пчеле лепе саће директно на зидове, одређивала је технологију пчеларења. Њене главне особености су висока производња ројева и воска, те истеривање пчела ради добијања пчелињих производа.Ројење пчела и производња воска међусобно су условљени: ограничен простор у кошницама подстицао је у пчела нагон за ројењем (формирање нових дељењем старих пчелињих заједница), а млади ројеви испуњавали су за кратко време нове кошнице воском (овакав начин пчеларења могао је стога одговорити трајној потражњи за воском, односно њиме се могу објаснити огромне количине које су доспевале на тржиште). С друге стране, да би се дошло до меда и воска пчеле су се у јесен морале истеривати (обично гушењем, ређе искуцавањем у другу кошницу) да би се из кошнице извадило све саће, јер није било начина за манипулисање као у модерним кошницама са покретним саћем. Изузетак су чиниле дашчаре са летвицама за које је причвршћено саће. Поклопац се одизао и са горње стране одсецало саће без убијања пчела.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 395, 507, 508, 591, 613, 617, 627, 634–636, 704.

ЛИТЕРАТУРА: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* III, Београд 1968; С. Лончаревић, *Подаци о историјском развоју кошнице*, Пчелар 1 (1978) 18–20; видети *пчеларство*.

Ђ. Бубало

КОШУЉА в. *Одећа*.

КРАЂА в. *Тат*.

КРАЈЕГРАНЕСИЈЕ (АКРОСТИХ) (грч. ἀκροστιχίς) – посебан књижевни жанр у коме почетна слова строфа неке сложене песме (нпр. канона) чине једну реч или посебну смисаону целину. Почетна слова (понекад прве речи) тропара сваке песме канона чине акростих; он се може градити и само од

појединих тропара у оквиру песама канона (нпр. од богородичних). Акростих се често појављује у канонима византијских химнографа, па су већ ученици Ћирила и Методија имали прилике да се упознају с њим. Крајегранесија су у својим песничким саставима спроводили Климент и Наум Охридски, као и Константин Преславски. Приликом превођења канона на словенски језик није било могуће сачувати везу између акростиха и почетних слова појединих тропара; крајегранесије је превођено дословно, па се тако сачувао смисао грчког оригинала, али он не одговара редоследу почетних слова у преведеним тропарима. Посебну врсту чини тзв. *азбучни акростих*, где почетна слова строфа одговарају азбучном редоследу.

И српски средњовековни химнографи прихватили су овај облик, па се акростих често среће у српским службама од XIV до XVII века. Тако је Теодосије у *Служби светоме Сави* саставио крајегранесије „Саву похвалити разума Боже даруј ми“. Најсложенији акростих у старој српској химнографији спровео је Теодосије у *Заједничком канону св. Симеону и св. Сави на осам гласова*, где седам акростихова из седам канона чини посебну песму. Анонимни српски песници састављали су крајегранесија у својим канонима (*Служба кнезу Лазару*, *Служба архиепископу Максиму*). Григорије Цамблак је у *Служби св. краљу Стефану Дечанском* оставио своје име исписано од почетних слова богородичних тропара. Дешава се да аутор састави крајегранесије, које касније не спроведе кроз текст (Марко Пећки у *Служби св. архиепископу Никодиму*).

ЛИТЕРАТУРА: W. Weyh, *Die Akrostichis in der byzantinischen Kanonesdichtung*, Byzantinische Zeitschrift 17 (1908) 1–69; Đ. Sp. Radojičić, *Das Akrostichon in der altserbischen Literatur*, Südost-Forschungen 17, 1 (1958) 144–152; Ch. Hannick, *Die Akrostichis in der kirchenslavischen liturgischen Dichtung*, Wiener Slavistisches Jahrbuch 18 (1973) 151–162; К. Станчев – Г. Попов, *Климент Охридски. Живот и творчество*, София 1988; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 136–138.

Т. Суботин-Голубовић

КРАЈИНА – **1.** Погранична област на којој су деценијама и вековима усмеравани и на којој су заустављани продори суседних држава. Најстарији помен једне овакве крајине везује се за крај X и почетак XI века. Према Барском родослову: *На месту које се звало Крајина*, налазио се двор дукљанског кнеза Владимира и црква Света Марија. Ова се црква налазила у Остросу, па се појам крајине у најширем обиму везује за територију која лежи између планине Румије и југозападне обале Скадарског језера. Назив се одржао до данас, а настао је највероватније због тога што се овде, половином X века и касније, налазило погранично подручје између Дукље и Византије, односно византијске теме Драч и драчких кастела: Бара, Улциња и Љеша. Ова је крајина по други пут представљала погранично подручје почетком XV века, али тада према млетачким поседима. Из тог времена сачувана су релативно бројна обавештења у којима се Зетска Крајина изреком помиње.

На крајњем западу српских приморских области, између ушћа Цетине и ушћа Неретве, настала је још једна крајина. Она обухвата континентални део некадашње Паганије или области Неретљана, који сачињавају три жупаније: Мокро, Растока и Дален. Колико је познато, ова се крајина под овим именом први пут помиње 1185. године, а потом све чешће до наших дана. Налазила се на тромеђи Србије, Босне и Хрватске.

Трећа средњовековна крајина крије се у исквареном латинском називу Marcia (*Марка*). Простирала се северније или источније од Мачве. У науци нису усаглашена мишљења о њеном положају. Неготинска Крајина и Босанска Крајина млађе су по постанку од претходних.

2. Крајина је и лично име. Према Константину Порфирогениту, Крајина је био жупан у Требињу (Травунији) половином IX века, што представља и најстарији помен личног имена.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*, 485; *Rječnik JAZU*; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* X, Београд 1978, 404; А. Јовићевић, *Црногорско приморје и Крајина*, Насеља и порекло становништва, књ. 11, Београд 1922, 3 и сл.; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 66, 107, 118, 204, 395; *Историја Црне Горе* I, Титоград 1967, 298, 324, 364, 366, 381; II–2, 99, 319, 327, 328, 355, 424; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 18, 88, 157, 161, 228; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Научни скупови САНУ, књ. 48, Одељење историјских наука, књ.

12. Београд 1989, 27–46; С. Ћирковић, *Народ Качића Јована Кинама*, ЗРВИ 32 (1993) 19–34.

М. Благојевић

КРАЈИШКИ ВОЈВОДА – војни заповедник и управник на *крајишту* (в.), којег поставља владар. Друштвени положај крајишког војводе суштински се разликује од положаја *крајишника властелина* (в.), мада су им обавезе према држави сличне. Властелин крајишник је најбогатији и најмоћнији властелин баштиник, па и најкрупнија политичка личност на крајишту, док се крајишки војвода налази непосредно у служби владара, који га по нахођењу поставља, премешта или смењује. Титула и звање крајишког војводе уведени су у доба деспота Стефана Лазаревића после 1410. године, када војводе долазе на чело свих војних и цивилних послова по градовима и *властима*. Крајишки војвода је био дужан, као и његов претходник крајишки властелин, да брани границу и српску државу од непријатељске војске и разбојника (гусара). Он је због тога главни заповедник *крајишке војске* и свих *потечица* – потера, које се организују да би прогониле разбојнике и друге кривце.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*. Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Научни скупови САНУ, књ. 48, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 1989, 27–46.

М. Благојевић

КРАЈИШНИК ВЛАСТЕЛИН – владарев намесник на крајишту, којем је крајиште дато у *државу*. На тој територији он има и највеће баштинске поседе, па је због тога најмоћнији феудалац. Властела крајишници носе различите титуле. Њихова је најважнија дужност била да бране *државу* коју им је владар поверио, да постављају *прве страже* дуж границе где је потребно, посебно на путевима, да прогоне разбојнике (гусаре) и лопове, да се брину о безбедности трговаца и путника на јавним путевима, али истовремено да насељавају и привредно унапређују крајиште. Они су команданти *крајишке војске*, па су у том својству могли да се супротставе непријатељским одредима или да започну офанзивне акције, када је то владар захтевао. Према Душановом законику, властелин крајишник није смео дозволити ни непријатељској војсци ни разбојницима да са пленом из унутрашњости земље прелазе преко крајишта. Уколико би разбојник прошао кроз крајиште и пљачкао негде у унутрашњости, па је са пленом прошао опет кроз крајиште, властелин је морао седмоструко да надокнади причињену штету (чл. 143). У случају да непријатељска војска пређе границу и плени *земљу цареву*, па се са пленом врати истим путем, целокупну штету био је дужан да надокнади властелин крајишник (чл. 49), свакако због тога што од непријатеља није преотео плен. Висина казне је различита, али је и тежина прекршаја различита. У првом случају крајишник је могао и морао да спречи кретање разбојника, поготово са пленом преко његове *државе*, док у другом случају није могао зауставити продор непријатељске војске али се зато очекивало да јој може преотети плен.

ЛИТЕРАТУРА: в. *крајина* и *крајиште*.

М. Благојевић

КРАЈИШТЕ – назив за територију дуж државне границе. Када је кнез Владислав, син херцега Стефана Вукчића, склопио савез са Дубровником 1451. године, обећао је да ће Дубровчанима *даровати земље котара нашега на краиште њиховог котара*. У овом случају крајиште је територија дуж границе неодређене величине и оно је нестабилно по обиму и по географском положају, пошто се крајишта померају истовремено са померањем државних граница. Уколико су на неком подручју постојала организована крајишта деценијама, то се онда таква територија почела називати крајиште, као што је то случај са крајиштем између Врања, Ћустендила и Трна у Бугарској.

У циљу што успешније заштите државне границе и државне територије у средњовековној Србији организована су крајишта, као посебне војно-територијалне јединице. У једном таквом крајишту могло је бити и по стотину села, али се зато његов управни центар налазио увек у утврђеном граду. Врањско крајиште имало је центар у Врању, Петруско крајиште у граду Петрусу, источно од Параћина, а када су се државне границе приближиле Новом Брду, тада је и оно постало центар посебног крајишта. Поред утврђеног града и бројних сеоских насеља, на крајиштима су насељавани или су већ боравили катуни влаха из чијих су редова именовани власи *војници*, неопходни за одбрану граница. Најспособнији и најборбенији део ратника на крајишту чинили су властела баштиници и пронијари. Они су, без сумње, били главнина *војске краиштне*, која је по потреби мобилисана на крајишту, док су у потери или *потечици* лопова и разбојника (гусара) учествовали сви способни мушкарци.

У периоду политичког успона Србије или добрих односа са суседним државама, постојали су повољни услови за привредни и демографски успон неког крајишта. Ојачала би сеоска насеља, подизани су виногради, а успостављање су и *мимоходне царине*, па су бројна села потчињавана појединим црквама и манастирима. Слика би се радикално изменила ако би се крајиште нашло на правцу удара неке моћне државе, каква је била Турска. Села би опустела, а становништво би се разбежало. Крајишта као војно-територијалне јединице лако су се преобразила у *власти*, када су оне организоване у Српској деспотовини.

Савременици су у XV веку називали крајиштима и турске пограничне санџаке, организоване на српским земљама, а њихове заповеднике санџак-бегове – *крајишницима* или војводама. За Дубровчане је Иса-бег 1452. године craisnich или craisnich ducatus Bosne. Када је две деценије касније дошао нови санџак-бег у погранични санџак (1477), Дубровчани су одлучили да пошаљу посланство: „ad Jachia begh, craisnicum novum Bosne". Исти термини, поред латинских, срећу се и у ћириличким документима. Мирећи се са сином кнезом Владиславом, херцег Стефан издаје 1453. године посебну исправу о условима мирења, па све то даје на знање: султану, везирима и *краишнику господареву који год буде на Босанско краиште*. Примивши харач од Дубровника 1469. године, султан Мехмед II посебним писмом обавештава о томе, поред осталог, и *краишнике царства ми*. Турски погранични санџаци, називани и крајишта, били су сасвим другачије организовани од крајишта у српској држави и што је битно, по територијалном опсегу били су много већи. Сличност је формална, а разлика суштинска.

ЛИТЕРАТУРА: И. Божић, *Дубровник и Турска у XV веку*, Београд 1952, 127, 193; Х. Шабановић, *Босанско крајиште*, Годишњак ДИ БиХ 9 (1957) 177–220; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959; H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 13, 31, 66, 164, 197, 199; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Научни скупови САНУ, књ. 48, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 1989, 27–46; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 186–191.

М. Благојевић

КРАЉ – владарска титула XIII до XV века. Откада се јавља у текстовима, титула краља одговара титули rex латинских споменика. Византијски писци који говоре о Словенима у време досељавања и о првим столећима живота на Балкану употребљавају овај латински термин за словенске главаре. За Мусокија (или Мужока), једног од словенских старешина на другој страни Дунава, Теофилакт Симоката каже да је *такозвани рига* (ῥῆγα) *варварским језиком*. Називом reges (ῥέγες) окарактерисане су словенске старешине под аварским каганом, затим локални кнежеви у околини Солуна.

Као и на Западу у раном периоду, ова титула не подразумева високи ранг, нити одређено место у хијерархији. То ће доћи тек касније афирмацијом „универзалних" власти папа, византијских царева, римско-немачких царева, који титуле и одговарајуће симболе додељују својим савезницима и вазалима стварајући тако хијерархијске системе. Супротно старим романтичарским тумачењима, титула *rex* и дијадема или круна која уз њу иде, нису израз суверености већ потчињености ономе ко је додељује, знак укључивања у његов хијерархијски систем. Али, то истовремено доноси изједначавање са онима који су у таквом односу према папи или цару, и стављање изнад оних који нису у непосредном односу према носиоцу „универзалне" власти.

Словенски облик титуле, реч **краль** јавља се први пут у Житију Методијевом (настало крајем IX или почетком X века, најстарији рукопис из XII–XIII века) у општем значењу владара. Етимологија речи није поуздано утврђена, али већина истраживача је изводи из имена Карла Великог (771–814), чиме је одређена и хронологија настанка. У сваком случају, титула **краль** је била раширена међу Слове-

нима пре доласка Мађара у Панонску низију (896), јер су је они добили словенским посредством (király, κράλης).

Краљ Милутин – Ариље

Најраније се титула краља употребљава у односу на Светоплука (870–894), а затим у латинском облику за хрватске владаре. У актима Сплитског сабора 925. и у папском писму доследно се разликују Томислав *rex Chroatorum* и Михајло Вишевић *dux Chulmorum*, што тешко може бити игра случаја. На папској курији су се разлике знале и на њих се пазило. Али, није свугде било тако. Исти Михајло је у Јужној Италији, поводом напада на град Сипонт (926), забележен као *rex Sclauorum*. С друге стране, у попису владара с којима византијски цар има преписку, титула rex (ῥῆξ) приписана је владарима Саксоније, Баварске, Галије и Германије, док се владари из словенског суседства титулишу као *архонти* (в.). Први по реду је архонт Хрватске и тим архонтима цареви шаљу наређења и третирају их са веће висине него владаре Мађара, Руса и Печенега, који су такође архонти.

У време сукоба између папâ и римско-немачких царева додељивање титула и краљевских *инсигнија* (в.) постаје средство ширења власти и утицаја. У XI веку се укључују и византијски цареви који краљевске знаке дарују хрватским владарима (Стјепан Држислав 1040) који титулу rex носе од раније. Међу српским владарима је Михајло Војислављевић титулисан као краљ (Sclavorum regī) у папском писму с почетка 1077, у коме је реч о црквеном рангу државе (honor regni), застави светог Петра и палију као симболу архиепископског достојанства. У сваком случају, пре те године је уведена краљевска титула, посведочена и у следеће две генерације, код Бодина, Михајловог сина, и Ђорђа, Бодиновог сина (прва половина XII века).

У краљевству „Далмације и Диоклитије“ чувала се успомена на краљевску титулу, мада је нису сви владари носили – Михајло око 1189. био је само *вељи кнез*. Немањин син Вукан носио је титулу *rex*. На дукљанске традиције су се позивали Стефан Немањић и Сава, кад су се пре 1217. обраћали папи с молбом да пошаље *благословену круну* како би могао „да крунише свога брата на краљевство по првом отачаству краљевства њихова“ у коме се њихов отац родио, а то је била „Диоклитија, које се зове велико краљевство од почетка“ (Доментијан).

Иако је краљевска титула код српских владара употребљавана најмање једно и по столеће, ипак је крунисање од стране папског легата круном послатом из Рима схваћено као значајна промена у рангу владаоца. Најбоље се то види по чињеници да су већ савременици, а и сви потомци, Стефана Немањића називали *првовенчани краљ* и изричито наглашавали да је он био први венчани краљ српске земље и поморске. Насупрот Вукановој титули у којој су саставни делови били Далмација и Дукља, у титули Стефана Првовенчаног и његових наследника саставни делови су српске земље и поморске, које су замениле Захлмију, Травунију, Диоклитију које се набрајају до времена краља Владислава.

Са краљевском титулом и круном као трансперсоналним симболом државе преовладала је идеја о недељивости државне територије. Збачени владари су неслужбено и даље називани краљевима. Нови моменат је било увођење титуле *млади краљ*

(в.) по угледу на Угарску за предодређеног наследника престола. У току четири генерације није било битне промене у положају младих краљева, који су имали боравиште и управну функцију у Зети.

Битна је, међутим, промена настала Душановим крунисањем за цара 1346. године. Титулу краља Душан је тада препустио сину Урошу и у неким својим актима наглашавао разлику између земље цареве и земље краљеве. И савремени византијски писци су схватили да је Душан после крунисања поделио државу, да је стари део (од Скопља до Дунава) препустио сину да влада по српским обичајима. Међутим, одредбе Душановог законика и извори који осветљавају царски период његове владавине показују да је владао сâм и да држава није била подељена неком унутрашњом границом.

После Душанове смрти (1355) титула краља је привремено изашла из употребе, јер Урош није имао наследника, није био ни ожењен кад је примио царски престо. У ближе непознатим околностима, свакако пре 1365. године, дошло је до обнове ранијег система утолико што је цар Урош узео за савладара великаша Вукашина са титулом краља. До 1371. обновљена је и титула младог краља и додељена Вукашиновом сину Марку. Услед оскудице изворних обавештења није јасно да ли је то учињено уз сагласност цареву, тако да се владарска хијерархија састојала од цара, краља и младог краља, или је то враћање ранијим немањићким традицијама уследило у доба кад су Урош и Вукашин били у сукобу, па се на Вукашиновој територији са царем није ни рачунало. У сваком случају, после Маричке битке (26. септембар 1371) Марко је од младог краља постао краљ и титулу је носио до смрти (17. мај 1395).

Титула краља није нестала са Марком, јер је у међувремену бан Босне Твртко I, као наследник Немањића и господар значајног дела њихових некадашњих земаља, пренео српску краљевску титулу и круну на своју државу. Као наследник босанских банова и потомак краља Драгутина и српског владарског рода који је изумро (на Марка се није обазирао) припало му је двоструко наслеђе и то му је дало основа да се крунише „сугубим венцем“ (двоструком круном) за краља Србљем, Босни, Поморју и Западним Странам. Од крунисања 1377. титула краља остала је код владара Босне све до краја државе. Каснији владари из династије Котроманића покушали су 1446. и 1461. да симболички ојачају свој положај крунисањем папском круном од стране папског легата. План из 1446. се изјаловио, а 1461. је изазвао оштар протест угарског краља, ублажен наглашавањем вазалног положаја Босне.

Краљица Јелена – црква Светог Николе Болничког, Охрид

После погубљења краља Стефана Томашевића (1463) титулу краља је у два маха додељивао султан Мехмед II (1465, 1476) босанским великашима на неком делу територије босанске државе, док је угарски краљ Матија поставио за краља Босне и крунисао великаша Николу Илочког (1471–1477). Крајем XV века се преговарало о томе да Ивaниш Корвин, ванбрачни син краља Матије, постане краљ

Босне. После тога краљевска титула више не игра улогу у политици, а тиме је изумро и босански изданак српске краљевске титуле. Како је у Србији титула краља изашла из обичаја пре краја XIV века, покушаји настављања и обнављања државе крајем XV и у XVI веку повезани су са титулом деспота. Титула краља ипак није била заборављена. У писму што су га милешевски монаси Дамјан и Павле 1597. упутили папи са обавештењима о Србији, тражећи владара и ослободиоца, каже се да се владар крунише на три места: у Жичи, Расу и Пећи, да се крунише „по закону светог Саве" и да се очекује да даје привилегије цркви. Као и друга обавештења и ово рефлектује мешавину књишких знања и усмених традиција.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник КЈ I; К. Јиречек, *Историја Срба* II; А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, Годишњица НЧ 42 (1933); A. Solovjev, *Corona regni. Die Entwicklung der Idee des Staates in den slavischen Monarchien*, Corona Regni. Studien über die Krone im späteren Mittelalter. M. Hellmann (ed.), Weimar 1961, 156–197; М. Динић, *О крунисању Твртка и за краља*, Глас СКА 147 (1932): М. Динић, *Српска владарска титула у време царства*, ЗРВИ 5 (1958); С. Ћирковић, *Властела и краљеви у Босни после 1463. године*, ИГ 3–4 (1954) 123–131; С. Ћирковић, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, Зборник ФФ у Београду 8, 1 (1964) 343–370 (= *Работници, војници духовници*, 277–305; A. Kubinyi, *Die Frage des bosnischen Königstums von N. Ujlaky*, Studia slavica ASH 4 (1958) 373–384; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1989[2]; T. Wasilewski, *La courrone royale – symbole de dépendance à l' époque du haut Moyen Age*, La Pologne au XV Congrès International des Sciences Historiques à Bucarest, Wroclaw – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, 25–50; I. Goldstein, *O latinskim i hrvatskim nazivima hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća*, HZ 36 (1) (1983) 141–163.

С. Ћирковић

КРАМАР – старешина поносника, главни човек, вођа организоване караванске формације. У историјским документима, крамар је још називан и *примићур* (в.). Термин крамар је германског порекла и ушао је у словенску терминологију посредством саских рудара. Крамари који су били укључени у обављање дубровачке караванске трговине, били су Власи настањени на територијама у дубровачком залеђу, данашњој Херцеговини и Црној Гори из катуна: Бањана, Буквића, Бурмаза, Дробњака, Журовића, Мириловића, Предојевића и др. Међу примићурима, у историји су остали нарочито забележени Хлапац Станковић, Херак Милошевић и Дубровац Милићевић.

У читавој процедури организовања караванске трговачке поворке место крамара је било кључно. Он је лично окупљао поноснике, склапао уговоре о преносу робе са трговцима и старао се о њиховом спровођењу до самог краја. Током кретања каравана, јахао је на челу предводећи поворку. Приликом закључивања посла о транспорту робе, половину надокнаде за обављање посла трговци су крамарима исплаћивали унапред, а другу половину након обављеног пута. Обавезе које је крамар преузимао на себе приликом склапања уговора биле су углавном прецизиране и подразумевале су, поред обезбеђивања довољног броја издржљивих коња и поносника, беспрекорно старање о терету који се транспортовао током пута. Непредвиђене ситуације у којима се могла оштетити роба попут пожара, квашења водом, крађе или немара ишле су на његов рачун.

Пљачка каравана од стране разбојничких банди и великаша кроз чије земље су пролазили није спадала у одговорност крамара. У обавезе вође каравана спадало је и праћење караванске поворке до њеног крајњег одредишта, као и плаћање непредвиђених царина на територијама кроз које се караван кретао. Поред казни за кршење уговора или начињену штету, коју су плаћали крамари трговцима, остало је забележено и да су крамари плаћали казну и својим врховним господарима (Радославу Павловићу, Стјепану Вукчићу, босанском краљу Твртку II). Поред ових санкција, постојала је и извесна награда за крамаре коју су им трговци исплаћивали у виду новчане напојнице назване *примићурина*.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–330; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 25–27.

М. Шуица

КРАТИМА – ТЕРЕТИЗМА (грч. κράτημα) – дугачко мелодијско проширење које се пева на слогове без значења (те-ре-ре-ри-ре; то-то-то). Појава кратима везује се за делатност и реформе византијског музичара Јована Кукузеља (око 1280–1360/70) и за поствизантијске неумске зборнике. Најчешће се налазе у литургијским песмама, а певане су и као причесне песме. У грчким неумским рукописима носе и посебна имена (персикон, органикон, хор, царска). Сабране у једном рукопису чине зборник *Кратиматарион*.

Најстарија кратима на српскословенском језику налази се у рукопису светогорског манастира Лавре (Е-108), крај XIV века. Из записа у грчком неумском рукопису (Ивирон, Рс 986, А. D. 1458, л. 167') сазнајемо да је византијски композитор и теоретичар Мануил Хрисафис испевао једну кратиму у Србији, где је краће време боравио после пада Цариграда (1453). Двојезични грчко-словенски рукопис из XVIII века (Библиотека Матице српске МР I 1, око 1780, л. 1') садржи кратиму у оквиру Херувимске песме на словенском језику.

ЛИТЕРАТУРА: А. Јаковљевић, Σερβικόν κράτημα, Хиландарски зборник 2 (1971) 131–141; Д. Стефановић, *Извори за проучавање старе српске црквене музике*, Српска музика кроз векове, Галерија САНУ, књ. 22, Београд 1973, 113–152; D. Conomos, *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the 14th and 15th Centuries*, Thessaloniki 1974, 45, 282; А. Јаковљевић, *Најстарији неумски запис стихире у част Светом Сави*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 215–218; А. Јаковљевић, *Cod. Lavra E-108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузељевом нотацијом*, Хиландарски зборник 7 (1988); А. Јаковљевић, *Кратиме у Византијској и јужнословенској музици*, Прилози КЈИФ 53–54, 1–4 (1990) 74–79; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 192.

Д. Петровић

КРБЛА в. *Мере и тегови.*

КРВ – тешка телесна повреда, са евентуалним смртним исходом. У Душановом законику била је предвиђена у члановима који говоре о судској надлежности (чл. 103, 183 и 192). Одређено је да оптуженим лицима из одређених категорија становништва, и то робовима и станицима, суде државни судови за нарочито предвиђене *цареве дугове* (в. *дуг*) међу којима је била и *крв*, а да властелин (сама реч властелин је, изгледа, испуштена) иде пред цара. Термин *крв* познају разни српски средњовековни споменици, па и уговори с Дубровником, и ту се употребљава, према неким тумачењима, искључиво у смислу убиства. Према другим тумачењима овај термин се користио само за тешку телесну повреду. У разним европским правним зборницима из раног средњег века постоје многе одредбе о телесним повредама, па се те повреде чак детаљно наводе и класификују по својој тежини. Све Leges barbarorum, као и Руска правда, садрже читаве ценовнике свих могућих повреда на разним деловима тела. Слично томе, у Пољичком статуту се подробно набрајају могуће телесне повреде и предвиђају посебне глобе за палац и друге прсте, па и за прсте и палац на ногама (чл. 35). Светостефанска хрисовуља из 1313–1318. године предвиђала је тешку телесну повреду као кривично дело *а окрвавивше* (да плати) *цркви 3 платна, а наводчији* (тужиоцу) *3 платна* (чл. 78). Архаична глоба наведена у натури је доказ да је окрвављење као кривично дело против тела било познато обичајном праву и примењивано одавно. У чл. 166 Душановог законика набројани су разни преступи које може да учини пијаница, па се између осталог наводи *и зарве кога, или посече, или окрвави, а не досмрти*. То се, очигледно, сматрало тежим кривичним делом, па је и предвиђена казна била тешка: *да му се око извади и рука отсече*. У овом случају је окрвављење једна тежа телесна повреда која у силазној градацији иде непосредно после убиства.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 81–86; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 261–262, 322–323, 328–329; *Российское законодательство X–XX веков, Законодательство Древней Руси* I, Москва 1984, 47; М. Благојевић, *Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци*, ИСН I, Београд 1981, 372–378, 387; Д. Богдановић, *Душаново законодавство*, ИСН I, 557–565.

Б. Марковић

КРВНА ОСВЕТА – правни обичај по коме је ужа заједница имала право да освети свога члана, тако што би починиоцу кривичног дела или његовој ужој заједници нанела исту или сличну штету. Обично се радило о освети за убиство или тешку телесну повреду.

Најстарије податке о крвној освети код Словена налазимо у војничком спису приписиваном византијском цару Маврикију, где се говори о крвној освети као о утврђеном обичају код Склава и Анта. Може се сматрати да је то тада (VI и почетак VII века) био познат општесловенски обичај који је важио и међу Србима. У каснијим правним споменицима нема потврде о постојању и уређивању права на крвну освету у српским земљама. У другим словенским земљама ситуација се разликује. У руским областима крвна освета је укинута средином XI века, док се код Чеха и Пољака одржала још столећима. У време цара Душана у Чешкој је одређеним правним актом (Ordo judicii terrae) директно признато право крвне освете оштећеној страни у извесним случајевима. У статутима Казимира Великог се нека кривична дела изузимају из крвне освете, док се за друга оставља на вољу оштећеној страни да одлучи о начину кажњавања.

У Душановом законику нема чланова о крвној освети. Она се не предвиђа, не забрањује и не помиње. Кодификаторски рад царев је, између осталог, имао за циљ правну унификацију и утврђивање државне регулативе на целој територији. У таквим околностима би принцип „самосуда", на коме на неки начин почива крвна освета, био у супротности са улогом Законика. Византијски правни модел је упућивао на чврсто уобличавање правног поретка и прецизно функционисање званично утврђеног правосудног система.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 7–12; Д. Богдановић, *Душаново законодавство*, ИСН I, Београд 1981, 565.

Б. Марковић

КРВНИНА в. *Крв*.

КРЕДИТ – 1. У Србији и суседним земљама у касном средњем веку стекли су се услови за појаву кредита, пре свега редовни и трајни односи међу разноврсним пословним субјектима (појединци, трговачка друштва, предузетничке организације и др.), а такође и диференцијација међу њима, услед које једнима недостају средства док их други имају, а нису у стању да их активирају. Позајмљивање и задуживање имамо у свим епохама и свим деловима друштва, али оно нема једнак утицај на привредни развој. Потребно је разликовати зајмове дате трговцима и пословним људима који средства употребљавају за рад, увећавање послова и профита, и зајмове за потрошњу, неопходне да се преживи оскудица или дочека приход. Посебан случај су зајмови које узимају велика господа за инвестиције или политичке подухвате, о којима у нашем случају и нема података.

Велика улога приморских трговаца Дубровчана и Которана (в. *трговина*) утицала је непосредно на облике документације о кредиту и кредитним операцијама. У кругу пословних субјеката који су деловали у Србији није било специјализованог банкарства, већ су трговци и *трговачка друштва* (в.) вршили кредитне операције као део своје редовне активности, најчешће повезујући их са набавком или испоруком робе. Захваљујући томе што је у приморским градовима постојао нотаријат и што су статутима били предвиђени поступци доказивања и утеривања дугова, настајали су сразмерно једнообразни документи (задужнице, признанице) који сведоче о кредитним пословима. На другој страни, трговци удружени у компаније (трговачка друштва) разгранали су послове до те мере да су морали водити пословне књиге у које су записивани дугови, јемства, залози, измиривање потраживања и друге операције. Онај део трговаца који се везао за рударска насеља учествујући у трговању сребром и финансирању рударских радова (в. *рударство*) учествовао је у снабдевању рудара којима је кредит био неопходан нарочито у периодима истражних радова и продирања до лежишта руде. У пословању са *валтурцима* (в.) дубровачки трговци су настојали да продају што више дајући робу на кредит али по вишим ценама (в. *камата*). У њиховим документима о раду трговачких друштава, тестаментима и парничким списима остало је трага о кредитирању домаћег становништва. Нарочито је важна сачувана књига Михаила Лукаревића који је тридесетих година XV века живео и радио у Новом Брду. У њој је преко 1 200 имена дужника и јемаца са износима дугова.

Већ у документима XIII века налази се терминологија чије су основне речи credere и credentia (credencia, credenza), creditor и debitor. У српском се оне репродукују са **вѣровати**, већ у повељама бана Матије Нинослава: *и јако вјерује Серблин Влаха да се при* (= парничи) *пред кнезем дубровачким, и јако вјерује Влах Серблина да се при пред баном. И иному Влаху и иному Серблину да не изма* (в. *изам*). *Вера* (**вѣра**) поред осталих (в. *вера 1–4*) има и значење кредита (credenza): *и што да Дубровчанин Србину своје иманије у вјеру*, као доказ ће се прихватити његова заклетва, предвиђено је у повељи кнеза Лазара (1387). Одатле је још у средњем веку изведена *вересија* (писмено посведочена 1526: *ако би што дао на вересију бес моје воље*). *Дужник* и *дуг* се широко употребљавају, *дуг* у више значења па је тешко утврдити кад се односи на дуговање, а кад на правни посао, предмет, случај.

У XIII веку је сфера кредитирања подробно регулисана и унутар градова статутима и одлукама са законском снагом и у односу међу градовима и суседним државама (уговори Дубровника и Котора, уговори са владарима Србије и Босне). Усталили су се неки принципи који ће остати на снази током средњег века: обавезност писменог уговора за дугове преко 10 перпера (у градовима), јемчи се целокупном имовином, прво покретном а затим непокретном, парнице се воде пред судом у чијој је надлежности дужник или где је уговор склопљен, Дубровчани имају предности у доказивању дуговања и др.

2. Од 1282. године када почињу књиге Дубровачког архива (Diversa cancellariae, Debita Notariae) може се пратити како кредитни послови постепено узимају маха и по броју учесника у операцијама и по обиму ангажованих средстава. У првих пола столећа (до око 1338) у кредитним пословима учествују претежно странци (углавном Венецијанци и агенти фирентинских банкарских кућа Барди, Перуци, Аћајуоли, Буонакорси) и поједине породице дубровачког патрицијата.

Улога и економска надмоћ странаца се још боље види у случају Котора, града под влашћу српских краљева, чији су трговци били дужници Венецијанаца као, уосталом, повремено и српски владар. Уговорима Котора и Венеције, које је потврђивао и продужавао српски краљ (1335, 1345, 1348), дате су Венецијанцима велике предности у утеривању дугова: которске судије су биле обавезне да два дана у недељи решавају искључиво предмете Венецијанаца и да их реше за 15 дана. Општина се обавезивала да сваког дужника или брата или ортака држи у затвору док не намири дуг, одговорност за дуг се проширивала на сваког брата и ортака у трговачком друштву уколико се унапред није дистанцирао. Неке од ових одредаба су биле у супротности са градским Статутом и са обичајним правом, али млетачки кредитори су наметали заштиту својих интереса.

Грађани из приморских градова под српском влашћу појављују се уз домаћи патрицијат и пучане у кредитним операцијама у Дубровнику, а од средине XIV века јављају се у књигама задужења у већем броју и трговци из разних српских крајева (Брсково, Призрен, Пријепоље), а из Босне појединци за које се каже само да су de Bossina. У другој половини тога века постепено се помињу домаћи људи из Дрињева, Високог, Праче и Фоче, а од почетка XV века увелико се повећава број њихових задужења. Нови талас домаћих трговаца који долазе у Дубровник почиње двадесетих година XV века, када долазе људи из Горажда, Тјентишта, Цернице, Високог, Требиња.

Из српске државе су долазили у Дубровник и узимали кредите само трговци из оних предела који су гравитирали према Дубровнику или су били смештени на главним путевима дубровачких трговаца (Полимље, горње Подриње). Веома је мало података у књигама задужења о доласку по кредите домаћих људи из најразвијенијих привредних центара Србије и Босне (Ново Брдо, Трепча, Рудник, Приштина, Смедерево, Сребреница, Зворник, Фојница, Високо). У тим местима су, међутим, биле јаке дубровачке насеобине, па су домаћи људи могли узимати зајмове код локалних Дубровчана.

Трговци који су долазили први пут у Дубровник или нису били довољно познати, добијали су кредит само на основу гаранције јемаца и давања залога кредитору (в. *залог*). Они који су уживали поверење добијали су релативно високе кредите као појединци или удружени у трговачка друштва. Било је случајева да се домаћи људи задужују заједно са Дубровчанима, при чему су они најчешће имали, због мањег удела, улогу путујућег члана (socius tractans). Задужења домаћих људи била су различита и кретала су се од око 100 дуката, али су понекад могла да пређу и 1 000 дуката (примери из Дрињева, Високог, Праче, Горажда). Браило Тезало-

вић ја као заступник другог трговца из Праче подигао кредит у износу од 2 965 дуката.

Дугови регистровани у књигама задужења показују углавном вредност неплаћене робе и враћање дуга испорукама сировина кредитору. Суме задужења се исказују у *дукатима* и *перперима*. У задужницама се спомињу робе којима су дужници враћали дугове кредитору, међу којима су најчешће текстилни производи, затим племенити метали, нарочито гламско сребро, затим олово. У периоду 1433–1447. кроз кредитне уговоре у оквиру трговачких друштава намењено је 26 800 дуката и стављено на располагање за набавку гламског сребра (в. *глама*). Омиљени начин пословања Дубровчана је био да дају као кредит тканине тражећи да дужници измире дуг сребром. О каматама се у исправама о задужењу не говори, али се предвиђа казна за прекорачење рока враћања (pena, vigor) која је по Статуту износила *уместо пет шест*, тј. 20%, али се уговором понекад препуштало кредитору да одреди ову казну која је била у ствари *камата* (в.).

3. У другој половини XIV и у XV веку интензивна је била кредиторска активност дубровачких трговаца у градским и рударским насељима Србије и Босне. Значајна разлика у односу на Дубровник је била у томе што су овде претезали кредити за потрошњу малих људи, а скроман је био удео кредита за трговање. Из тестамената Дубровчана се види да су се трговци задуживали једни код других и да је и код најуспешнијег појединца и трговачког друштва нормално стање било да у исто време на једној страни дугује а на другој потражује. Већина уговора или погодби о кредиту овде се склапала приватно, усмено или писмено, уз присуство сведока и депоновање залога. Само неки од тих докумената су као приватни *хирографи* слани у Дубровник да се региструју. У Босни су неку улогу код склапања уговора имали *приставн* (в.), а неке погодбе су склапане пред члановима фрањевачког реда чији су самостани постали веродостојна места (документи су им уживали *јавну вјеру*).

Дубровачки трговци настањени у градским насељима Србије и Босне учествовали су у локалној трговини, снабдевању насеља намирницама и другим потребама, били су власници *делова* (в.) у рудницима и финансијери производње и посредници у трговини сребром, које су куповали, а у исто време су продавали артикле из других земаља, понајвише тканине из Италије. Сачувани су подаци о овим активностима и они показују да је свака давала прилике да се исплету кредиторске мреже у којима су се нашли не само локални трговци, него и људи скромних занимања из малих насеља у рударским областима.

Из једног тестамента се види начин финансирања рударских радова: приходима рупа (в. *цехови*) које имамо у Пустој Сребрници, приходима млинова заједничких са браћом, житом и вином из прихода наших села. То значи да су се разне врсте послова преплитале и да су продавани и аграрни производи неопходни рударима, посвећеним искључиво своме послу. Тестаменти исто тако откривају да је било трговаца са грижом савести због тога што су наплаћивали више цене за робу дату на кредит од оне продате за готовину, да су валтурке, топионичаре и продавце сребра, такође искоришћавали на неки начин – због кога су се кајали (*валтурштина*).

На другој страни, документи о деловању појединаца и, нарочито, трговачких друштава, показују како се у кратком периоду стварао део активе у облику потраживања дугова за робу продату на кредит. У исправама о ликвидацији друштва, подели имовине, о споровима који би настали, налазе се неретко пописи дужника са великим бројем лица од владара до локалних занатлија. У пословној књизи Михаила Лукаревића налазе се имена преко 1 200 дужника и јемаца. У пословним документима тога доба почиње се правити разлика између *добрих* и *лоших* дугова, таквих који се могу утерати и таквих где је вероватноћа наплате мала. Појединци или мања друштва склапају уговоре о утеривању дугова под условом да себи задрже једну трећину, што за кредитора значи толики губитак. Губици у невраћеним кредитима били су цена коју су дубровачки трговци плаћали за своју експанзију, своје продирање у широке кругове и на село.

Поред ове, економске стране, задуженост српског становништва код дубровачких кредитора имала је и своју политичку страну, наметнула се као проблем у односима српског владара и Дубровника. Као што је споменуто, Дубровчани су били привилегисани у доказивању својих потраживања, о постојању и величини дуга изјашњавао се Дубровчанин заклетвом. Поред тога, домаће власти су биле дужне да помогну кредитору да утера своја потраживања.

У Србији је и у касном средњем веку, као и у многим другим земљама, важило правило да се дужник предаје повериоцу ако нема некакве покретне или непокретне имовине којом би се дуг намирио. О држању дужника у кућном затвору остало је, поред података о појединцима, и упутство дубровачке владе својим трговцима у Новом Брду да према дужницима не поступају нечовечно, да их не везују кад им буду предати у руке, да их не воде кућама преко трга у време кад има пуно света, већ да то чине путевима који нису прометни и у време кад су људи по кућама. Страховало се од тога да би поступање према дужницима могло дати повод за деспотове мере ради њихове заштите. Поготову што су до ушију деспота Ђурђа Бранковића дошле тужбе да су неки трговци у Приштини два пута наплаћивали исти дуг. Наређена је истрага у Приштини, Трепчи и Новом Брду, а српском владару су упућиване поруке да су дубровачки трговци persone humane, да никог нису разапели на крст, нити се *наплаћивали на људском месу*, да су они *као пчеле што носе мед у свако место где раде*, да од трговаца владарева ризница има велике користи. Истовремено су Дубровчани оптуживали дужнике да су рђави домаћини, да су трошили имовину трговаца и да сада не могу да плате своје дугове.

Аргументи ове врсте нису, бар за неко време, зауставили мере у корист дужника: двогодишњи мораторијум на плаћање дугова у Јањеву, затим и у Новом Брду; забрана да се дужници са непокретном имовином везују и да им се некретнине продају у року од годину дана (Смедерево, Ново Брдо); забрана да се дужницима који живе од зараде узима више него што је *трећи динар* (што значи трећина, 33,3%); оспорена је и привилегија Дубровчана да својом заклетвом доказују дуг и уведена мешовита порота од једног броја *Латина* (в.) и Срба. Дипломатска натезања око дужника испуњавала су знатан део првог периода владавине деспота Ђурђа и била су прекинута турским освајањем (1439–1444). Обнављајући уговорну повељу 1445, деспот је са сином потврдио старе повластице Дубровчана па и ону о доказивању дугова, постепено је одустајао од својих мера у корист дужника, остала је само забрана да се за дуг продају земље добијене као *пронија* (в.).

Спорови око дужника вођени пред средину XV века откривају до које мере је новчаним и кредитним односима било прожето српско друштво у време економског полета после 1402. године. И масовна продаја на кредит и лако задуживање проистицали су из потребе за проширењем послова, повећањем производње племенитих метала који су доносили највећи профит.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 128–129; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; *Историја Црне Горе* II–1, Титоград 1970, 28–45 (С. Ћирковић); С. Ћирковић, *Удава*, Зборник ФФ у Београду 11, 1 (1970) 346–351; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976; B. Krekić, *Four Florentine Commercial Companies in Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the Fourteenth Century*, The Medieval City, New Haven – London 1977, 25–41 (= *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Age*, London 1980); Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978; B. Krekić, *Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade, Thirteenth Through Fifteenth Centuries*, The Dawn of Modern Banking, New Haven – London 1978, 241–254 (= *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Age*); I. Voje, *Privatne poslovne knjige dubrovačkih trgovcev (XIV stoletje)*, Zgodovinski časopis 34 (1980) 78–84; F. Melis, *La grande conquista trecentesca del „credito di esercizio" e la tipologia dei suoi strumenti fino al XVI secolo*, La banca pisana e le origini della banca moderna, Firenze 1987, 307–324; D. Kovačević-Kojić, *Dvojno knjigovodstvo u Dubrovniku i Benko Kotruljević*, Godišnjak DI BiH 39 (1988) 57–64; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 665–689 (Новац. Вредносни папири. Кредити).

Д. Ковачевић-Којић

КРЕТАЊЕ в. *Књигоноше*.

КРЗНА в. *Трговина*, в. *Сточарство*.

КРИНА в. *Мере и тегови*.

КРИПТА (κρύπτη) – грчки термин који означава засведену подземну просторију кружног, правоугаоног или крстообразног облика, испод олтара или апсиде цркве, која је била депо за свете мошти и друге реликвије. Веза са култном грађевином, било да је у питању нарочито грађени мартиријум или црква општег култа, која је, добивши реликвије, такође постала мартиријум, остваривана је преко степеника. Оваква постројења нису била део идејне замисли и реализације архитектонског склопа српских средњовековних сакралних споменика.

Средњовековна црква у Студеници Хвостанској из XIII века подигнута је на месту базилике из V века у чијем се архитектонском склопу налазио депо за реликвије, али његова првобитна функција није у директној вези са млађом култном грађевином из XIII века.

Подземна просторија подигнута са намером да служи као крипта – костурница део је гробљанске Благовештенске цркве манастира Хиландара из XIV века и у вези је са специфичним начином сахрањивања покојника. Разлог за подизање овог постројења је у томе што манастир нема праву некрополу, већ неку врсту привременог гробља, на коме се умрли сахрани, а после три године његови посмртни остаци се изваде и након верског обреда лобања се ставља у крипту – костурницу, а остале кости се убацују у подрум. Оваква пракса представља удаљавање од првобитне функције крипте у изворном значењу речи.

ЛИТЕРАТУРА: R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975; В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 85–87; I. Nikolajević, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije*, Arheološki vestnik 29 (1978) 678–693; Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 78–79.

Б. Гугољ

КРСТ (крьсть, σταυρός, crux) – **1.** У хришћанству је вишезначан појам. Крст је пре свега симбол Христовог страдања, односно распећа на крсту „у време Понтија Пилата, ради нас људи и нашег спасења". Спасоносно страдање извршено је разапињањем на крст, „јер је Бог тако заволео свет, да је и Сина свог дао (изложио смрти на крсту), да сваки који верује у њега не погине него да има живот вечни". За хришћанске мислиоце крст је, с друге стране, симбол свега створеног света. Његова четири крака означавају мере висине, дубине, дужине и ширине, видљиве творевине која се силом крсне кохезије одржава у целини и јединству (св. Јован Дамаскин). Због Христовог страдања, крсни знак се поштује као „знак Сина Човечијег" (Мт 24:30). Знак самог Христа јесте крст, за оне који верују он је „сила Божија", за невернике је саблазан и срамота. За хришћане крст је дрво живота из раја. Према библијској повести, први грех учињен је у рају преко дрвета – једењем плода са „дрвета познања добра и зла" у Едемском врту на Истоку. Исто тако, живот, спасење, победа над грехом, ђаволом и смрћу дошла је преко једног другог дрвета, дрвета крста као дрвета живота усред раја, које нам доноси бесмртне плодове Христовог страдања и искупљења. „Он грехе наше сâм изнесе на телу свом на дрво, да за грехе умремо, и за правду живимо, јер се његовом раном исцелисмо" (1 Петр 2:24).

Крст је, с друге стране, симбол Божје љубави спремне на жртву. У хришћанском предању крст има пуни смисао у васкрсењу. Хришћани крст поштују као символ победе. Прослављању и величању крста посвећена су два седмична дана, среда и петак. Годишњи празник је Крстовдан (27/14. септембар) и трећа седмица Васкршњег поста. У част ових празника написане су најлепше химне и похвале часном и животворном Крсту Господњем. То је уједно и подсећање на догађај проналажења Христовог крста у Јерусалиму од стране царице Јелене (око 326), подизање храма Гроба Господњег у Јерусалиму (335) и ослобођење Крста из персијског ропства у време цара Ираклија (629).

Крст је и *крсни знак*, који се чини са три прва прста десне руке (палац, кажипрст и средњи) стављањем на чело, груди, затим десно и лево раме. Крсним знаком се благосиља или руком, постављањем прстију у *имјанослов* и прављењем знака крста (покрет руке од горе на доле, затим с лева на десно).

2. Као инсигнија крст је основни хришћански симбол који је током средњег века додаван различитим знацима достојанства, познатим још из античког доба, како би они били христијанизовани и добили нови смисао. Крстови различите величине и облика постављани су најчешће на *круне* (в.), *глобове* (*шар*), *жезла* и делове орната хришћанских владара и првосвештеника, док су неке друге инсигније, попут *мача* (в.), самим својим обликом могле да призову симболику крста.

Као знак на круни српских владара крст се изгледа јавља још у XI веку, о чему би сведочио портрет зетског краља, вероватно Михаила Војислављевића, у цркви Св. Михаила у Стону. Српски краљеви и цареви династија Немањића и Мрњавчевића носили су у XIV веку куполну круну чија се конструкција, по угледу на византијску царску *стему*, састојала од два у темену укрштена полуобруча што су формирала знак крста. На врху такве стеме налазио се *орфанос*, драги камен често украшен крстолико постављеним бисерима. Облик крста могли су понављати и други украси круне, али и владарског орната, што је понекад случај са нашивцима у висини бедара на сакосу краља Милутина или цара Душана. Међутим, далеко већи значај има чињеница да је једна од најважнијих и најсвечанијих инсигнија српских владара – *жезло* – такође било обележено знаком крста. Још сасвим једноставног облика у време краља Стефана Првовенчаног, крстолико жезло српских владара, како сведоче сачувани портрети, постаје крајем XIII и у XIV и XV веку сасвим слично раскошно украшеном крсту (ὁ σταυρός) византијских царева династије Палеолога.

Пажљиво проучен, сачувани ликовни материјал из средњег века показује да је такво жезло у облику крста – са једном, две или чак три укрснице – било у Србији искључиво мушка владарска инсигнија. Нема сумње да га је српски владар, попут византијских царева, носио пре свега као *знак своје вере у Христа*. О значају крстоликог жезла говори чињеница да је оно, сем у ретким случајевима када владар десном руком носи ктиторски модел, приказивано на портретима у сувереновој десници, док мање важну инсигнију *акакију* (в. *инсигније*) владар увек држи у левој руци. Поједини истраживачи сматрају да је и напрсни крст (*пекторал*), заправо реликвијар за честицу Часног крста, који је замонашени Симеон Немања послао сину Стефану, имао такође улогу владарске инсигније.

Знаком крста били су у средњем веку још видније обележени богослужбени орнат и инсигније српских епископа, архиепископа и патријараха. Разнолики крстови налазили су се на *омофору* свих архијереја, затим на *полиставриону* предводника Српске цркве у XIII веку, по чему је овај део одежде и добио име, а касније и на *сакосу* који су српски архиепископи и патријарси носили у XIV веку. На извесним портретима и светитељским представама из XIV века, поглавари српске цркве у рукама носе богато украшене крстове, обликом и украсом сасвим сличне владарском крстоликом жезлу.

3. Од кад је царица Јелена пронашла Христов крст, многи су тежили да добију његов оригинални делић, а средњовековни Срби су у томе показали доста успеха. Немања носи о врату златни крст са делићем Христовог крста, коме захваљује за многе добијене битке. Из Хиландара по игуману Методију шаље овај крст сину Стефану, који га свечано дочекује и уноси у једну од својих задужбина. Цар Душан поклања Дечанима крст са делићем Христовог крста. У крстове су често осим комадића дрвета уграђиване и мошти светитељске. У Ватопеду се, као посебна драгоценост, чува крст реликвијар са моштима разних светитеља, који су Стеван и Лазар Мусић, заједно са топличким митрополитом Јованом, поклонили својој задужбини манастиру Ваведења на Ибру, поводом смрти своје мајке Драгане, сестре кнеза Лазара, у монаштву наречене Теодосија. Ти скупоцени крстови чувани су у посебним кутијама, тзв. *ставротекама* или *ксилотекама*, такође направљеним од скупоценог материјала по мери крста који се у њима чувао. Много је скупоцених крстова било у средњовековној Србији. У доминиканском манастиру у Дубровнику чува се крст који треба да је краљ Милутин поклонио 1305. године манастиру Светих апостола Петра и Павла.

По угледу на цара Константина, Срби на своје заставе такође стављају крстове – златни „*крсташ барјак*". Крст је обилно коришћен у средњовековној хералдици, како од европске тако и од српске властеле. Крст стилизован на разне начине, имали су у својим грбовима: Мрњавчевићи, Војиновићи, Лазаревићи, Балшићи, Косаче, Петровић-Његуши. Рано је стављен у српски грб, а између кракова крста стављена су четири оцила у виду слова „С", окренутих једно другом леђима. Обе српске владарске династије новијег времена, Обреновићи и Карађорђевићи, користиле су српски грб.

У неким случајевима, крст се користио у званичним владарским радњама: стављан је на почетку повеље, а владар га је стављао испред свог потписа (још увек тако чине патријарх и епископи).

Потписујући хиландарску повељу, Стефан Немања црта велики крст испод текста повеље и својеручно исписује: „Крст и подписаније Симеоново". Као успомена на ову праксу остао је обичај да се неписмени потписују својеручно цртајући крст, а њихово је име неко други исписивао.

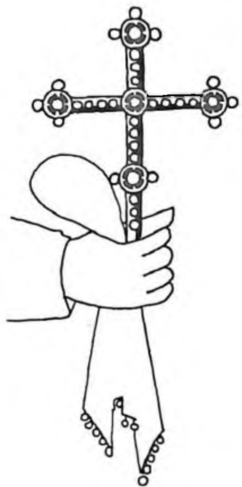

Крст – Грачаница

Вера у натприродну, чудотворну моћ крста, учинила је да он буде многоструко присутан у животу сваког верника. Најчешће као одбрана од демонских напада, али и као помоћник у невољама. Орбини описује кнеза Лазара са златним крстом о врату. Игуман хиландарски Данило, потоњи епископ хумски и архиепископ српски, носи крст од демонолита којим се спасава од напада демона. Свети Сава путујући по Србији одређује где ће да се зидају цркве. и то је одмах пред њим извршавано, а тамо где није стигао да подигне цркву, постављао је велики крст, који је вернике опомињао на његову улогу у историји спасења. Сви ови крстови уништени су у времену турског ропства. Значај крста и његова улога помињу се у аренгама српских владарских повеља.

Понекад се вера у његову моћ испољавала и на мало наиван начин. Око слике крста исписивана су слова, која је требало да имају магичну моћ. То су обично четири иста сугласника (ређе пет, а врло ретко шест), који су садржавали једну молитвену жељу или уверење. На пример: „К(рст) к(а вере) К(онстантину) к(репост)"; „С(пасе) с(ети се) с(атану) с(атрти)"; „Д(рево) д(обро) д(ијаволу) д(осада)" и слично. Уколико се радило о више сугласника или сугласничких група, цртао се шестокраки или осмокраки крст.

У знаку крста не протиче само овоземаљски живот, већ и онај вечни. Србин почива у сенци крста, а када су Турци забранили употребу крста, Срби су на гробове постављали кипове крилатих бића, и тешили себе да је и то – некакав крст. У том времену, крст је код Срба постао симбол слободе. Све време ропства сањана је слобода и вођена борба *„за крст часни и слободу златну"*. Тако се борба за слободу сводила на борбу против ислама и слободу вере хришћанске – *„крст и топуз нека се ударе, коме прсне чело, куку њему!"*.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Хеортологија*, Београд 1961, 61–68; Л. Мирковић, *Православна литургика* I, Београд 1965², 171–175; J. Поповић, *Догматика православне цркве* 3, Београд 1978, 698–703; Свети Јован Дамаскин, *Тачно изложење православне вере*, прев. с грчког С. Јакшић, Никшић 1995, 153–155; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934 (= Београд 1996); J. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953; P. E. Schramm, *Sphaira, Globus, Reichsapfel, Wanderung und Wandelung eines Herrschaftszeichens*, Stuttgart 1958; T. Papas, *Studien zur Geschichte der Messgewänder im byzantinischen Ritus*, München 1965; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994; Р. Грујић, *Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке*, Гласник СНД 11 (1932) 65–96; Р. Грујић, *Реликвијар браће Мусића*, Уметнички преглед 4, 2 (1941) 78–81; М. Шакота, *О једној мало познатој дечанској старини. Крст старца Нестора*, Саопштење РЗЗСК 14 (1982) 51–61; Патријарх Павле, *Питања и одговори*, Гласник. Службени лист СПЦ, Београд, јун 1984, 107–108; *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1987.

Р. Поповић (1)
Д. Војводић (2)
Р. Милошевић (3)

КРСТАТИ ГРОШИ, в. *Новац*.

КРСТИОНИЦА (лат. baptisterium) – У изворном значењу, то је здање или просторија у којој се одвијао чин крштења. Најстарија данас позната крстионица потиче из III века (Dura Europos), а свој процват оне доживљавају током IV–VI века. Од времена Константина Великог (баптистеријум уз Латеранску базилику) крстионице представљају засебна, репрезентативна здања централне основе, која чине део комплекса великих базилика. После VI века, као последица промена у ритуалу крштења, ишчезавају крстионице у виду самосталних здања, а посуда намењена крштењу премешта се у простор цркве (нартекс или бочне просторије). Одјеком некадашњих крстионица могу се сматрати фијале које се налазе у манастирским портама, по правилу у монашким заједницама (Света Гора).

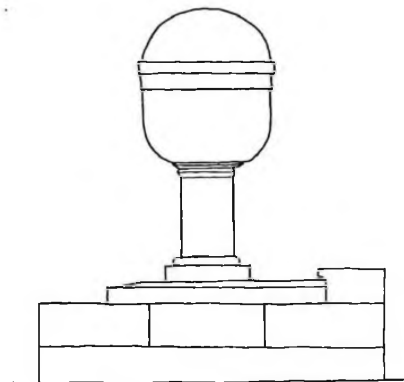

Крстионица – Дечани

У средњовековној Србији нису постојале крстионице као засебна здања. Веома су ретки и монументални реципијенти с таквом функцијом. Једини сачувани примерак налази се у Котору и потиче из XI века. У питању је монолитна камена крстионица правоугаоне основе, са преромантички стилизованим рељефима чији мотиви (пауни око кантароса, дрво живота) воде порекло из ранохришћанске уметности. Појмом крстионица, нарочито у старијој литератури, означава се *агиазма* (в.), посуда за освећену воду.

ЛИТЕРАТУРА: *Камен*, Историја примењене уметности код Срба, I том, Средњовековна Србија, Београд 1977, 244 (J. Максимовић).

Д. Поповић

КРСТЈАНИ – дијалекатски облик општег хришћанског имена употребљаван у Босни за припаднике дуалистичке босанске цркве (в. *патарени*). Назив се примењивао на босанске јеретике уопште, као у Пљеваљском синодику где се проклињу: *зли јеретици, триклети бабуније нарицајуште се лжикрстјане* (в. *бабуни*). Сами босански дуалисти су назив крстјана резервисали само за онај део који је примио њихово духовно крштење и тиме постао обавезан да живи без греха у највећем уздржавању у складу са захтевима цркве.

Патаренски достојанственик Радин Гост је у своме тестаменту (1466), завештавајући имовину, разликовао оне који су крштени: *крштенијем кои су праве вјере апостолске правием крстјаном кметем и правјем кметицам крстјаницам*, и *мирске људе* (у старијој литератури се заблудом читало: мрсни људи). Први су окарактерисани и као они *који грјеха не љубе*, и на њих се несумњиво односи оно што се у тестаменту каже да су *од нашега закона*. Није, међутим, сигурно да су тим изразом обухваћени и верници – мирски људи. Резервисање хришћанског имена искључиво за припаднике своје цркве раширено је у средњем веку, и у Душановом законику се хришћанство употребљава искључиво за православље. Ипак, најдоследнији у томе су били дуалисти и на Истоку и на Западу, катари су себе називали *добрим хришћанима* и претендовали су на то да чувају апостолску веру. Већ су босански монаси на Билином пољу 1203. забележени као старешине оних који су се дотле једини називали хришћанским именом на територији Босне.

Крстјани у Босни били су у великом поштовању верника, који су им се клањали при сваком сусрету и тражили благослов. Обичај је био толико чврсто укорењен да су га поштовали и они који су прихватили католичанство, а подвргао му се и сâм владар. Краљ Стефан Томаш, поставши католик, није ускраћивао крстјанима уобичајени вид поштова-

ња, па је због тога морао да се брани од оптужби ревносних фрањеваца. Католици су начин исказивања поштовања крстјанима подругљиво називали *адорацијe*.

Споменути ритуал и симболика сведоче о угледу и ауторитету крстјана и њихове хијерархије у босанском друштву. Проистицао је из уверења да су крштењем добили потпуни опроштај грехова, да је у њима Свети дух. Светост је обавезивала на безгрешан живот, а у моралном кодексу крстјана сваки је грех био смртан, ниједан опростив. У смртне грехе су убрајани и такви прекршаји као што је једење меса и млечних производа, убијање птица или разбијање јаја. Ауторитет је крстјанима обезбеђивао улогу арбитра, чувара вере и задате речи, јемца да ће се поштовати оно што је пред њима обећано (в. *вера 4*. в. *дјед*), неприкосновености оних који би им били дати на чување итд. Пратња састављена од крстјана (scorta dei paterini) важила је за сигурну заштиту.

Улога у политичком животу одвела је поједине крстјане међу дворане и саветнике световних господара. О некима се зна да су нагомилавали богатство, а у *Распри између римокатолика и босанског патарена*, католичком полемичком тексту из прве половине XV века, пребацивало им се да *дају новце на интерес*. У католичкој средини се тврдило да не помажу сиромашнима, већ онима који им могу узвратити. Дубровчанин Бенко Котруљевић је грамзивост и среброљубље својих савременика приписивао утицају Босанаца *који следе етос (costume) манихеја чествујући богате и примајући их радо у своје гостињце а терајући сиромашне, тврдећи да у томе следе ред божански и среће*.

Крстјани су акцијом босанског краља 1459. били присиљени да се преобрате у католичанство или да напусте земљу. Један део је нашао уточиште на територији херцега Стјепана који се није прикључио прогонима. Турско освајање је присилило групу крстјана на челу са Радином Гостом да потраже уточиште на млетачкој територији и да се склоне под окриље Дубровчана. Под турском влашћу су остале у појединим насељима групе верника босанске цркве на које се у турским дефтерима пренео назив крстјана.

ИЗВОРИ: D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270 (1949) 115–276: М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, Београд 1967, 181–236.

ЛИТЕРАТУРА: F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost, Bogomili i patareni*, Beograd 1931, 337–599; М. Динић, *Један прилог за историју патарена у Босни*, Зборник ФФ у Београду I (1948) 33–44; J. Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975; S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 191–254; Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987; С. Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: Босанска црква*, Гласник Одјељења друштвених наука 9 (1995) 7–34 (= *Работници, војници, духовници*, 214–238).

С. Ћирковић

КРУГЛА в. *Посуде*.

КРУНА – Симбол владарског или епископског достојанства, круна (венац) у средњем веку има знатно шире значење од појма инсигније земаљских владара. Током средњег века у западноевропским монархијама постепено преовлађује сакрално схватање круне као владарског знака; оно је подразумевало богодарованост власти краља као Христовог викара, а самим тим и земаљска круна је сматрана одразом небеске.

Стари српски писци најчешће се служе речју *венац* да означе ову инсигнију. Ређе се употребљавају позајмљенице из латинског (corona > круна) и грчког (στέμμα > стема, степсаније). У нашим изворима венац (круна) је најчешће схватан као трансперсонални знак народа, државе и династије: може припадати српској земљи или српском краљевству (царству) – што неминовно носи извесна династичка обележја – или тренутном носиоцу монархијске власти. Саображен хришћанској мисли, појам српске круне је развио још два сродна типа: *свети* или *богодаровани* венац (први пут га помиње Доментијан) и сложени венац – композитни симбол у духовном (триплетени венац мученишства) или географском смислу (*сугуби* венац босанских краљева, први пут поменут у повељи краља Твртка I за Дубровчане из 1378. године, обједињитељ је круна двеју држава; помен *првог венца* којим се у повељи цара Душана за манастир Архиљевицу циља на српске земље под Душановом влашћу, подразумева неизречени *други венац* Душанових грчких земаља). У средњовековној Босни је пред крај државне самосталности учињен одлучујући корак у развоју политичког мишљења према којем је јасно одвајана личност тренутног владаоца од апстрактно схваћеног владалачког достојанства симболично оличеног у круни (*почтена круна босанска*). Дубровачки документи показују да је круна сматрана правим власником трибута. За појам круне као „власника" везују се и градови и поседи који су у власти краља. У складу са оваквим схватањем, све што је припадало круни било је недељиво и прелазило је на њеног новог носиоца. Непролазни симбол и оличење краљевства, круна се јавља и као заступник владалачке функције у сфери вере и верности које јој дугују краљеви поданици.

Краљ Милутин – Грачаница

Материјални изглед круна српских владара следио је, у главним цртама, ранг који је сам владар, односно српска држава имала у хијерархији држава и владара. Он је варирао од облика прстенастог венца типа византијског стематогириона са препендулијама, преко круне типа стеме (обруча са препендулијама затвореног текстилном, касније металном капом) која се јавља од времена Уроша I, потом верне реплике царског камелавкиона какав запажамо после 1299. године (куполасте капе од племенитог метала украшене драгим камењем, са препендулијама и орфаносом на врху), до високе, трапезасте, на горњој ивици отворене и заравњене круне без препендулија која се јавља на неким портретима кнеза Лазара и потоњих српских деспота.

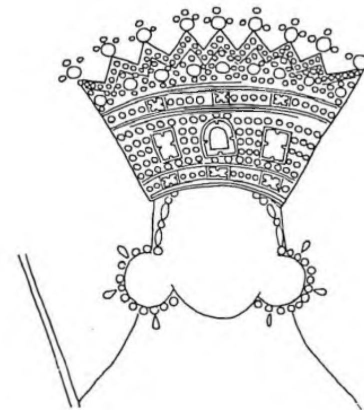

Краљица Симонида – Грачаница

ЛИТЕРАТУРА: *Corona regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter*, hrsgb. von M. Hellman, Weimar 1961; С. Ћирковић, *„Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни"*, Зборник ФФ у Београду 8, 1 (1964) 343–371 (= *Работници, војници, духовници*, 277–305); E. Piltz, *Kamelaukion et Mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques*, Uppsala 1977; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 26–30 и даље (са литературом).

С. Марјановић-Душанић

КРУНИСАЊЕ – У средњем веку обред црквеног крунисања владара преовлађује над ранијим облицима крунисања – цивилним и војничким (овенчавање торквесом, подизање на штит). Оно се од 450. године премешта у цркву и ставља у надлежност највишег прелата (патријарх, папа). На Западу од 751. године церемонији крунисања претходи обред миропомазања; позивањем на старозаветне традиције наглашавана је богоизбраност народа и

династије, а легитимитет власти франачких краљева добија сакрално утемељење.

У средњовековној Србији обред крунисања („венчавања" и устоличења) новог владара забележен је још у периоду великих жупана. Он се, вероватно, одвијао у цркви Св. Петра и Павла у Расу, уз присуство највишег црквеног великодостојника и, када је било могуће, претходног владара. У историји српских владарских крунисања преломни тренутак чини крунисање Стефана Првовенчаног за краља 1217. године, круном (в. *круна*) коју је папа Хоноријe III послао из Рима (Доментијан ову круну назива „свети венац"). Касније се ова инсигнија назива „богодаровани венац краљевства српског" и везује за учешће св. Саве у претпостављеном другом крунисању Првовенчаног (око 1220. године). Венац се предаје новом владару, заједно са другим *инсигнијама* (в.) у свечаном црквеном обреду, благословом и руком архиепископа (од 1346. патријарха), свих епископа и српског сабора. Избор и крунисање владара у начелу је спадало у делокруг државног сабора у свим средњовековним земљама.

Нису сачуване средњовековне српске крунидбене ordines, већ само српски превод грчких молитава из Требника које су читане приликом владарских крунисања. Представе инвеституре, посебно од епохе краља Милутина (сцена „небеске инвеституре" из Грачанице; представе Лозе Немањића) и цара Душана (портрет из Полошког; крунидбене емисије новца са представом „Анђели крунишу цара"), истичу богодарованост краљевске (царске) власти и небеско порекло светих инсигнија, посебно круне, лороса и победничког мача. Од краја XIII века, упоредо са јачањем византијских утицаја у сфери владарске идеологије, материјални изглед инсигнија обликује се по угледу на византијске царске знакове; тешко је рећи колико је ова околност утицала на евентуалну измену крунидбеног обреда, али се од 1346. године и овај обред највероватније још тешње везује за ромејске традиције. Битну разлику у односу на краљевско и царско крунисање донео је тренутак када је српски владар добио деспотско достојанство од византијског цара. Опис крунисања деспота Стефана Лазаревића, који је оставио Константин Филозоф, сведочи о свести да је деспотски венац добијен по заслузи, као лична награда, за разлику од наследне круне Српског царства.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас 147 (1932) 135–145; P. Charanis, *Coronation and its Constitutional Significance in the Later Roman Empire*, Byzantion 15 (1940/41) 49–67; E. Eichmann, *Die Kaiserkronung im Abendland* I–II, Würtzburg 1942; Н. Радојчић, *Обред крунисања босанскога краља Твртка I. Прилог историји крунисања српских владара у средњем веку*, Пос. изд. САН, књ. CXLIII. Одељење друштвених наука, књ. 56, Београд 1948; М. Динић, *Државни сабор средњевековне Босне*, Пос. изд. САН 231, Београд 1955, 34–38; J. Калић, *Столно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988) 13–21; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 15–18, 28–30 и даље (са литературом).

С. Марјановић-Душанић

КРЧЕВИНА в. *Лаз.*

КРЧЕЛЕЈ в. *Занати.*

КТИТОР (κτήτωρ) – власник имовине намењене цркви, са сасвим одређеним обавезама, правима и ограничењима која произилазе из његовог донаторског чина. Ктитор је могао бити оснивач манастира, цркве, његов наследник, или онај на кога су пренесена та права, као и лице које је обнављало манастир, даривало га уступајући му одређена имања, поседе и повластице.

Реч ктитор је грчког порекла и њено примарно значење јесте добити, стећи. Ктиторство које се јавило у српским земљама у средњем веку било је непосредно условљено византијском традицијом и обичајима. Најчешћа сведочанства о ктиторској делатности српских владара или властеле представљају оснивачке повеље манастира, разни натписи у којима се спомиње ктиторски чин, као и ликовне представе ктитора у њиховим задужбинама. Сачувана сакрална здања представљају, по својој архитектоници и живопису, најопипљивију слику ктиторске делатности средњовековне Србије. Изглед задужбина представљао је огледало моћи одређеног владара или властелина. Што су црква или манастирски комплекс били монументалнији и раскошнији, то су и имућност и углед ктитора, нарочито ктитора-властелина били већи.

Главни ктитори у средњовековној Србији били су првенствено чланови владарске династије Немањића, и мушки и женски, а од времена краља Милутина ктитори постају и српски великаши и њихове супруге. Задужбинарска градитељска делатност властеле наставља да се развија и у време опадања, а потом и изумирања династије Немањића, када се у Србији успоставља превласт великих властеоских породица Лазаревића и Бранковића. Ктитори су могли бити и световна и духовна лица. Као значајнији ктитори међу свештенством јављају се први српски архиепископ св. Сава, затим архиепископ Данило II, доцније и многи замонашени имућни великаши као што је, у време кнеза Лазара, био монах Доротеј.

Основни мотив који је подстицао на изградњу храмова и стицање ктиторског положаја био је религијске природе, а омогућавао је вечни помен и искупљење душе. У низу историјских извора сасвим јасну представу о томе пружа Данилов настављач у житију Стефана Дечанског, наводећи краљеве речи: *Треба да учиним и неки богоугодни спомен у животу мојем, не би ли како добру реч стекао после разлучења ми од овога сујетнога живота. Јер видим да моји прародитељи и родитељи и други учинише добра дела Богу и људима, и уз то подигоше од основа божанствене храмове на хвалу и прослављање Богу, а себи на вечан спомен и на чување телу по разлучењу душе од тела, као што се види.* Пошто је градња манастира Дечана поодмакла и пошто су донесене потребне манастирске повеље и устави, краљ, према Даниловом настављачу, изјављује, мислићи на свој ктиторски подухват: *Не бих ли како, макар и мало, могао добити проштење за овако од мене рукоположено дело.*

Ктитором је најчешће постајало оно лице које је својим новчаним средствима подизало или обдаривало манастире и градске или сеоске цркве. Из ктиторске делатности биле су изузете катедралне или епископске цркве које су могле имати само почасне ктиторе, без права својине у односу на одређену цркву. Начини стицања ктиторског права били су различити. Најчешће је то право добијано оснивањем црквене задужбине. Међутим, само оснивање задужбине није било довољно за стицање ктиторског права. За то је као предуслов био неопходан и благослов надлежног епископа, који се додељивао искључиво личностима чије су моралне особине биле, по процени епископа, на високом нивоу и чија је материјална имућност могла манастиру обезбедити егзистенцију.

Обнављање манастирских здања и цркве изједначава се у ктиторским правима са оснивачевим. Обнављање се огледа првенствено у оправци и проширењу храма и манастирских зграда, поклону који је могао омогућити издржавање манастирског братства или увећати имовину дотичног манастира. Такав ктитор чија се доброчинитељска делатност наставља на оснивачку претходног ктитора, назива се *втори* или други ктитор, или нови ктитор, за разлику од оснивача који је у том случају први ктитор. Постојање других ктитора било је карактеристично како за Византију тако и за Србију. На тај начин, звање ктитора стекли су између осталих св. Сава за манастир Ватопед, царица Јелена за Карејску келију на Атосу, цар Стефан Душан за манастире Хиландар, Есфигмен, Лавру св. Атанасија и др. И код Даниловог настављача, Стефан Дечански улогу другог ктитора манастира Дечана намењује архиепископу Данилу и свом сину Душану: *Ево ћеш бити* (Данило) *други ктитор са мном овом месту, које ћемо почети зидати, и тебе, дакле, тако уписујем и сина мога такође у део ове свете цркве.*

Ктиторско право могло је бити стечено и путем поклона, односно уступањем самог ктиторског права, и то је обично чинио задужбинар предајући ктиторско право својој жени или сину. Такође, ктиторска права а са њима и обавезе могле су се преносити наследством, са ктитора-оснивача неке задужбине, на његовог сина или неког другог потомка, после његове смрти. У имовинском погледу ктиторски статус владара или властелина над неком црквом или манастиром, могао се мењати путем замене ктиторског објекта, тако што је владар могао неке поседе одузимати појединим својим задужбинама и давати им у замену друге. Такав је био случај са краљем Милутином у време оснивања манастира Св. Стефана у Бањској, када је Бањску одузео од Св. Богородице Грачаничке и дао јој у замену другу цркву са земљама, или са царем Стефаном Душаном приликом оснивања манастира Св. арханђела код Призрена којом приликом је извршио сличне замене.

Однос ктитора према цркви испољавао се кроз различита права која су они као оснивачи или носиоци тих права поседовали и остваривали својим посебним положајем. Ктиторова дужност је била да подигне манастирску цркву и све пратеће грађевине о свом трошку. Самом подизању цркве претходио је утврђени обред. Данилов настављач подробно описује тај црквени ритуал: *И ходећи нађоше равно место на обали реке зване Бистрице, и видевши господин мој* (Данило) *рече: „Ево место изабрано за храм Богу". И прихвати господин краљ што је он рекао. И пошто су ту учинили свеноћна појења и молбе, непрестано целу ту ноћ, и сутрадан учини преосвећени молитву на утврђење цркве, и пошто су означили место, узе господин краљ у своју руку угаони камен, и подигавши очи своје ка висини рече: „Боже, призри са висине милосрдним својим оком, и поспеши почетак овога светога храма Твога, и утврди ово моје рукоположење". И тако положи камен руком својом прво, такође за њим и овај преосвећени* (Данило). *И нарекоше га храм Господњи на име празника Вазнесења Господњег, звано место славно Дечани.*

Такође је и манастир-задужбина имао своја имунитетна имовинска права у односу на ктитора која су штитила његов материјални интегритет. Ако би ктитор који је имао директне наследнике умро пре него што би радови на цркви били завршени не оставивши тестамент, манастиру би припадао део имања као једном од његове деце, а уколико није имао порода, половина његовог читавог имања била би додељена манастиру. Ктиторска права су по својој природи била типолошки разноврсна: статутарна, административна, имовинска и ритуална.

У категорију статутарних права ктитора спадало је право издавања типика, право и обавеза издавања пописа или манастирске бревије, као и право измена у правном положају и устројству своје ктиторије. У погледу издавања типика, у средњовековној Србији, ктитори нису доносили посебне манастирске типике, већ су у својим оснивачким актима следили Студенички типик који су само допуњавали или у неким ставкама мењали. На основу одредби типика ови манастири су били изузимани од власти епископа и стављани директно под власт српског владара, при чему су нарочито повољан аутономни статус у односу на епархијског епископа имале краљевске задужбине, уколико у њима није столовао епископ. Ктитори-оснивачи манастира који су издавали типик имали су право да за свог живота мењају типик и устројство манастира. Они су могли мушки манастир претворити у женски и обрнуто, док то право није било резервисано за њихове потомке или накнадне носиоце ктиторског права над одређеном црквом или манастиром. Дешавало се да су на основу тог права ктитори своје задужбине претварали и у епископске резиденције, какав је био случај са деспотом Оливером, властелином цара Душана, који је свој манастир у Леснову претворио у епископију. Док је издавање манастирског типика било право ктитора које он није морао остварити, стварање пописних књига или бревија била је ктиторова обавеза без које се одређена ктиторија није могла засновати. У њима пописане покретне и непокретне ствари представљале су врсту инвентара имовине задужбине која јој је била додељена и није могла бити отуђивана. У Србији средњега века ови пописи манастирске имовине називани су као и повеља – хрисовуљ.

Административна права ктитора огледала су се у постављању, односно презентацији старешине ктиторије и њених чланова, као и у надзору над управом његове задужбине. Право презентације омогућавало је ктитору да надлежном епископу предложи игумана за свој манастир, да би у случају краљевских и царских манастира то право предлагања фактички прешло у право на избор игумана по нахођењу ктитора. Према 45. члану Душановог законика, властела која је на својим баштинама имала баштинске цркве имала је право да уз благослов епископа поставља своје калуђере, док су те цркве имовински биле изузете од подвргавања патријаршији, или митрополији, с тим што је епископ задржавао духовне ингеренције над њима. Ктитор је имао право надзора над управом и животом своје задужбине, нарочито над њеним имовинским и економским стањем. Он је на основу ове правне одредбе морао да обезбеђује манастирску имовину, да се брине о материјалним потребама неопходним за манастир, као и да заступа манастир на суду.

Лична имовинска права ктитора у односу на његову задужбину била су врло ограничена. Међутим, догађало се да су властела-ктитори нарушавали имовински интегритет цркве. Разлози за то били су често материјалне природе, јер су се ктиторска здања и њени поседи ослобађали одређених пореза, дажбина и работа, тако да је ктитор имао интерес да остане у неком виду корисник тих

повлашћених поседа. Такво право ктитор је често задржавао за себе посредством клаузуле у типику, а често су то право користили и његови наследници. Ктитор је, уколико би осиромашио, имао право и на доживотно издржавање од стране своје ктиторске задужбине.

У последњу групу ктиторских права спадају ритуална права. Она су обухватала право на помен у току богослужења, право на сахрану у задужбини, право на ктиторске портрете у храму, као и право на угледно место у храму приликом служби или црквених поворки. Помен ктиторовог имена у току богослужења био је веома важан мотив предузимања ктиторске делатности, с обзиром да се на тај начин упућивала молба богу за спасење ктиторове душе. Право на помен имали су и ктитори оснивачи храма, али и други ктитори који су обнављали или обдаривали манастир. Представе на фрескама у храмовима биле су резервисане само за ктиторе осниваче. Остваривањем тог права, ктитори како из владарске династије Немањића, тако и властела и духовници ктитори, оставили су у културно-историјско наследство драгоцене портрете на зидовима својих цркава, значајних за реконструкцију прошлости.

Старање о црквама и поседима, о животу и материјалном благостању манастира, потпадало је под надлежности ктитора или онога који се тим правима користио. Није редак случај да је врховна инстанца одузимала ктиторско право његовом вршиоцу уколико није ваљано обављао своју дужност одржавања манастира. Иако је по 47. члану Душановог законика установљено да властела-ктитори једном подложену цркву-задужбину другој цркви не могу повратити под своју власт, догађало се да се под одређеним условима црква врати првобитним власницима, што је било омогућено 47. главом Крмчије св. Саве. Управо су небрига и запуштање манастира од стране новог власника доводили до повратка имовине у руке првобитног ктитора или његових наследника.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*, 405, 634–635; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 48 бр. 152; Н. Радојчић, *Законик*, 51–52, 101–102; *Данилови настављачи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1989, 55–59.

ЛИТЕРАТУРА: В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЛИФ 5 (1925) 100–125; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији*, Глас СКА 168 (1935) 79–135; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 13–47.

М. Шуица

КУГА (**съмрьтоносие, чоума, чюма**, чума) – под овим појмом су подразумеване разне заразне, врло смртоносне болести, којима није било лека. Исходиште им је скоро редовно било у Азији, одакле су их у Европу највише преносили поморци, а захватале су најчешће приморске градове, одакле су се шириле у унутрашњост. Односиле су више људских живота него ратови и глади. Стога је у црквеним молитвама у нашем приморју остао вапај *од куге, глади и ратова ослободи нас, Господе.*

Из дубровачке документације се види да су епидемије куге, од најранијег времена па све до пред крај XVIII века, понекад из године у годину, захватале овај град, односећи каткад као 1348. и 1363. велик број становништва. Епидемије из Приморја су обично захватале ближе залеђе, док је унутрашњост много више страдала од ратова, након којих је долазило до глади и болештина. Србију је страховити помор захватио у време сукоба између Стефана и Вукана (1202–1205), кад су путеви били закрчени лешевима, које су морали сахрањивати у јамама за жито. Изгладнели из Србије и Босне су често навањивали на капије приморских градова, па су им Дубровчани понекад дотурали храну или су их на својим бродовима превозили у суседну Италију.

Док се о гладима понешто и зна, вести о поморима у унутрашњости су ретке. Тако се 1422. помиње куга у околини Дубровника, а 1439. у Руднику. Највећи помор који је захватио не само српске земље, него и Угарску био је 1456, после неуспеле опсаде Београда од стране Турака. Те године, како бележе наши летописци, *чума бист по всеи земли, бист смртоносие у Новом Брду, бист глад крепк*. Од ове куге су, уз мноштво других, умрли Хуњади и Капистран, а донела ју је вероватно турска војска. Под турском влашћу помора и глади било је још и више него раније.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 112, 205, 240, 257, 259, 266, 294; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 192, 432.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 226, 245; II, 148, 419; Р. Ковијанић, *Здравствене прилике*

у југословенским земљама до краја XIX века, Загреб 1935; Р. Јеремић – Ј. Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника* I, Београд 1938, 65–111; Б. Храбак, *Куга у балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године*, ИГ 1–2 (1957) 19–37; Д. Динић-Кнежевић, *Утицај куге од 1348. на привреду Дубровника*, Годишњак ФФ НС 5 (1960) 11–33.

Д. Динић-Кнежевић

КУДУГЕРИ (коудоугєри, κουτουγέροι, κουδούγεροι, cuduergi) – један од назива за богомилску јерес посведочен у грчкој теолошкој и историјској литератури. У овом облику први пут се јавља у сачуваним изворима око 1250. код Михаила Ретора као синоним из народног језика за ставропате – хулитеље крста, уопште богомилске јеретике. Првих деценија XV века солунски архиепископ Симеон у једном полемичком спису упозорава на *нечастиву гомилу богомила* у солунском залеђу *који се зову и кудугери*. Да би био приступачнији, и Симеон Солунски изгледа користи народни израз кудугери, чему у прилог иду и топоними Котугери близу Водена и Котугерци код Велбужда. Цариградски патријарх Генадије Схоларије половином XV века назива босанске патарене кудугерима. Преводилац посланице на српскословенски, чија два сачувана преписа потичу из XVI века, дословно преузима термин кудугер. Недуго након Генадија Схоларија, Лаоник Халкокондил у својој Историји Византије *све који настањују земљу Сандаљеву* (Стефана Косаче) назива кудугерима. И овде се очевидно мисли на босанске јеретике. Преко латинског превода Халкокондилове историје овај израз је доспео, у већ исквареном облику cuduergi, у потоњу српску историографију: код Орбина и Лукаревића (који херцеговој земљи надева име Chuduergia), а њиховим посредством код Бранковића и Рајића (ћириличком транслитерацијом добијен је апелатив Кудверги и географски назив Кудверга).

Од краја прошлог века модерна наука, без великог успеха, трага за етимолошким и семантичким одређењем термина кудугер. Апстрактна лингвистичка довијања и хипотетичко трагање за пореклом нису обогатили оно што извори сами нуде. При оваквом стању грађе немогући су чврсти ставови о етимологији и старини, али сама употреба речи говори довољно јасно да је у питању један од многобројних назива за богомиле. Раширен, по свој прилици, у народном говору, апелатив кудугер остао је стран већини образованих полемичара и историчара. Терминолошко богатство подразумевало је слободну употребу сваког појединог назива за многолику богомилску јерес. Тако су и кудугерима обележавани како различити правци и изданци тако и целина једног вековима старог јеретичког феномена.

ИЗВОРИ: J. Migne, *Patrologia graeca*, 155, 65; Љ. Ковачевић, *Неколико прилога за црквену и политичку историју јужних Словена*, Гласник СУД 63 (1885) 11–19; Н. Дучић, *Књижевни радови* IV, Београд 1895, 415–432; *Laonica Chalcocondilae historiarum demonstrationes*, ed. E. Darkó I, Budapest 1922, 27; L. Petit, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios* IV, Paris 1935, 200–201; Одељак о херцегу Стефану и кудугерима из Генадијеве посланице на савремени српски превео је М. Петровић, *Помен богомила-бабуна у Законоправилу светога Саве и „црква босанска"*, у: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 271–272.

ЛИТЕРАТУРА: В. Скарић, *Кудугери*, Прилози КЈИФ 6, 1 (1926) 107–110; П. Поповић, *Кудугери*, Прилози КЈИФ 6, 2 (1926) 272; Н. Радојчић, *О земљи и именима богомила*, Прилози КЈИФ 7 (1927) 147–159; А. Соловјев, *Фундајајити, Патерини и Кудугери у византиским изворима*, ЗРВИ 1 (1952) 121–147; Д. Драгојловић, *Кудугери код балканских народа*, Balcanica 8 (1977) 129–135 (исцрпан преглед старије литературе); Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Посебна издања Балканолошког института САНУ 30, Београд 1987, 52, 53, 136, 137.

Ђ. Бубало

КУЛА (од арап. qulle – утврђење, енгл. tower, франц. tour, нем. Turm) – истакнути фортификациони објекат у саставу бедема или самостални елемент одбране. Појављује се већ у раном раздобљу развоја фортификација у Месопотамији и на подручју Медитерана. Често је заступљена у оквиру грчких и римских фортификација где се јавља у различитим облицима. Свој развој наставља и током средњег века све до појаве артиљерије. Као елемент одбране постепено ишчезава са развојем бастионих артиљеријских фортификација, током XVI–XVII века.

Кула у српском језику има два значења. У средњем веку под тим појмом подразумевало се посебно утврђење последње одбране, односно цитадела (**1**), да би тек касније под утицајем турске лексике кула добила садашње значење (**2**).

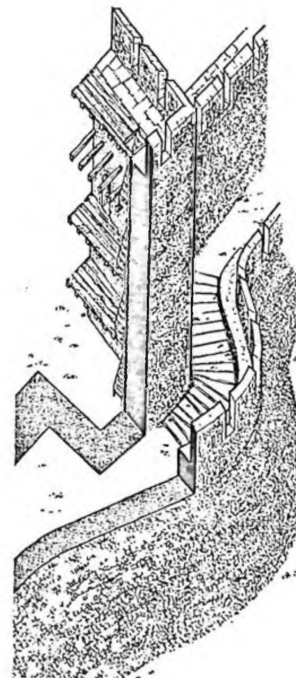

Кула – утврђење Београда (детаљ)

1. Прва појава овог термина (κουλα) у византијским изворима забележена је крајем XI века у време када започиње интензивнија изградња фортификација које су имале за циљ да успоставе нови систем одбране на подручјима Мале Азије, тада угрожене инвазијом Селџука. У условима смањене војне моћи Царства вишестепена одбрана утврђења, са цитаделом на тешко приступачном положају, често у средишту система фортификација, представљала је императив успешног отпора. Та појава упоришта последње одбране, по свему веома слична или готово идентична некадашњем акропољу (ἀκρόπολις), означена је термином арапског порекла, што указује и на правце утицаја када су у питању нека специфична фортификациона решења.

У српским средњовековним изворима термин кула (**коула**), преузет у истом значењу из грчког језика, први пут се јавља у повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа Горга, где се под њим подразумева цитадела у Скопљу. У нешто каснијој повељи краља Душана манастиру Трескавцу, прилепско утврђење назива се кулом. Најјасније значење појма куле забележено је у делу Константина Филозофа, који београдски замак, односно унутрашње утврђење са двором деспота Стефана, назива кулом. У то време овај део београдских фортификација, као последње упориште одбране, имао је и свог посебног заповедника – *кулског војводу*.

Међу остварењима српске средњовековне војне архитектуре као најизразитији примери фортификационе целине која би одговарала термину **коула** на првом месту треба поменути цитаделу Новог Брда, затим Мали град у Сталаћу, као и део са главном кулом тврђаве у Крушевцу, који је накнадно издвојен из јединствено брањеног простора града и посебно утврђен за потребе последње одбране. Поред београдског замка, кулом је вероватно називан и Мали град Смедеревске тврђаве.

Траг овог термина у свом некадашњем значењу сачуван је у топономастици археолошких локалитета, понегде и до наших дана. О томе сведоче топоними Кулина, Кула и Кулиште као ознаке за остатке мањих брдских утврђења.

2. Кула (старосрпски **стльп, пирг** од грчког πύργος) као истурени елемент бедемске ограде или посебан фортификациони објекат појављује се у различитим облицима међу остварењима војне архитектуре у средњовековној Србији. Код старијих утврђења на природно брањеним неприступачним висовима куле су ређе грађене и не истичу се посебно својом величином. Знатно су чешће у утврђењима на нижим положајима која се граде током XIV и у првој половини XV века. У српској средњовековној војној архитектури готово по правилу јављају се куле правоугаоних основа, отворене према унутрашњости града. Различитих су димензија, а висина им се креће између 12 и 20 м. Овај тип кула са дрвеним међуспратним конструкцијама,

није засвођаван. Изузетак у том смислу представљају само неке куле у Смедереву којима је накнадно дограђен свод у равни платформе са круништем. Знатно ређе су куле квадратних или правоугаоних основа, такође са дрвеним међуспратним конструкцијама, које су биле затворене са све четири стране. Полукружне куле, иначе честе како у Византији тако и на Западу, у Србији се јављају само међу фортификацијама Београда и Смедерева, док су полигоналне куле заступљене једино у оквиру утврђења манастира Ресаве. Изузетна појава троугаоних кула, које су по свему судећи старије византијско наслеђе, забележена је само у Студеници.

Куле као самостални објекти у Србији су веома ретке. Судећи према писању Ане Комнине на истуреним положајима постојале су куле, обично грађене од дрвета, које су служиле као осматрачнице. Има примера усамљених кула, какве су Топхала на обали Скадарског језера, затим кула крај цркве у Ариљу, Иванова кула код Куршумлије и сл. које су, по свему судећи, имале рефугијалну функцију. Самосталне куле у оквиру фортификационих целина, издвојене од бедемске ограде, слично *донжонима* (в.) у западноевропској војној архитектури, не јављају се на тлу средњовековне Србије.

Увођење артиљерије у систем одбране градова и покушај прилагођавања новом оружју, условили су током друге половине XV века појаву новог типа полигоналних топовских кула. На нашем тлу сачувани су различити примери – од високих кула са више нивоа топовских отвора (кула Небојша у Београду, око 1460. године), до оних нижих какве су на угловима дограђеног спољног бедема у Смедереву (око 1480) или она у Голупцу.

Као посебна појава могле би се издвојити манастирске куле, односно пиргови, који су у немирним временима служили за заштиту, посебно од разбојника. Ту су чуване манастирске драгоцености (ризнице, архиве и библиотеке), како то и данас показују примери неких светогорских манастира. У систему одбране манастира Хиландара кључну улогу имали су пиргови св. Саве и св. Ђорђа, затим пирг краља Милутина, који је служио као нека врста предстраже или осматрачнице на прилазу манастиру, и пирг Хрусија на обали мора. Светогорски пиргови представљају вишеспратна снажно грађена здања, често ојачана контрафорима, на чијем врху се понекад налази и капела. Поред одбрамбене функције, овакви пиргови имали су и своје духовно значење. У Србији сличне куле-пиргови постојале су у Бањској и Дечанима, а исту функцију имала је и кула над западним улазом у студенички комплекс.

ИЗВОРИ: Anne Comnène, *Alexiade*, éd. B. Leib, II–III, Paris 1943, 1945; Г. Г. Литаврин, *Советы и Рассказы Кекавмена*, Москва 1972, 248–250, 270; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*; Ст. Новаковић, *Законски споменици*; Ст. Новаковић, *Законик*; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875).

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950; J. Kalić, *Was verstand man in der mittelalterlichen serbischen Städten under „Kula"?*, Balcanoslavica 7 (1978) 15–24; М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, Београд 1989, 71–88; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982; С. Ненадовић, *Одбрана манастира Хиландара*, Зборник МС ЛУ 8 (1972) 89–114.

М. Поповић

КУЛТ СРПСКИХ ВЛАДАРА – Средњовековни култ има корене у прослављању римских царева као живих светитеља, затим у погребним обредима и штовању ранохришћанских мученика. Самоникли, локални култови, претходили су организованој канонизацији у хришћанској цркви. Свечано проглашење за светитеља установљено је у XI веку. Поред канонизације, католичка црква увела је и чин беатификације. Беатификација, односно проглашење праведника за блаженог, претходила је завршном чину канонизације, односно проглашењу блаженог за светитеља. Посебан црквени суд утврђивао је елементе светости. За први степен светости или беатификацију, било је потребно да се посведоче два чуда, а још два чуда за завршни чин канонизације. Канонизација у католичкој цркви од XVII века је у надлежности папе.

Култ у источним православним црквама често је спонтан. Прописи о проглашењу светитеља нису уједначени. Светитеље у Грчкој цркви канонизовали су цариградски патријарх и Синод, али установљење локалних култова Грчка црква препустила је епископима и митрополитима. На Атосу је светитеље проглашавао сабор протата или братство манастира, а у Руској цркви, поред црквеног поглавара, право канонизације имао је и цар.

Према православном црквеном праву „канонизација светитеља припада искључиво архијерејском сабору". Међутим, у прошлости Српска црква је често прихватала самоникле, спонтано настале култове. Установљење култа код нас није довољно осветљено. Није уочена разлика између канонизације праведника или мученика и култа владара који се неретко устаљивао као црквени култ мимо канонских прописа.

Чин канонизације познат нам је из дела Доментијана. О канонизацији Симеона Немање писао је на основу светогорске традиције, али сам обред, несумњиво, верно преноси. Немања је у ред светитеља уврштен на основу чуда и точења мира. Обреду су присуствовали *сви преподобни и праведни оци* Свете Горе. Они су се поклонили новом светитељу и после богослужења одредили датум празновања Симеона Мироточивог. Симеон Немања придружен је другом светитељу, тако да се успомена на њих славила истог дана. Писање пригодних црквених текстова за Симеона Немању, поверено је његовом сину, монаху Сави: *И благословише богоноснога оца нашега кир Саву да му напише каноне и стихире и чудотворења његова*. И поред верног описа канонизације, претпоставља се да је Симеон Немања званично проглашен за светитеља после преноса његових моштију из Хиландара у Студеницу, као што је Сава Немањић званично канонизован после преноса његових моштију из Трнова у Милешеву. Као саставни део култа, *транслација* је имала значајну улогу у његовом установљавању и ширењу.

Култ оснивача српске државе и оснивача Српске цркве, основ је култа владарског рода Немањића. Немањићи су поносни што су имали *свете родитеље и прародитеље*, што потичу од *корена света*, што су *светородни*.

Од 130 култова колико их је регистровао и описао Леонтије Павловић, сразмерно највећи број потиче из XIII и XIV века, а од тога готово половина (21) односи се на Немањиће. Међутим, после изумирања главне гране династије Немањића и неки чланови осталих владарских родова (Лазаревићи, Мрњавчевићи, Бранковићи, Петровићи-Његоши) временом стичу култ. Од националног значаја је култ косовског мученика, кнеза Лазара, који је уврштен у ред светитеља после преноса његових моштију из Приштине у кнежеву задужбину Раваницу. Тек 1927, дакле са великим закашњењем, патријарх Димитрије установио је култ деспоту Стефану Лазаревићу.

Било да је реч о општим или локалним култовима, претежно су штована црквена лица, а више Немањића следило је пример свог родоначелника који се после повлачења са престола замонашио. У доба турске власти установљено је више локалних култова световним лицима из народа – сељацима и занатлијама.

ЛИТЕРАТУРА: Е. Голубинскій, *Исторія канонизаціи святыхъ въ Русской церкви*, Москва 1903[2]; Православная Богословская Энциклопедия VIII, Спб 1907, 253; Ч. Митровић, *О праву проглашавања светаца*, Источник 17–23 (1907); Н. Милаш, *Православно црквено право*, Београд 1926, 598; Г. П. Федотов, *Святые Древней Руси*, New York 1959, 243; Л. Мирковић, *Уврштење деспота Стефана Лазаревића у ред светитеља*, Богословље II–3 (1927) 161–177; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 140–156.

Р. Михаљчић

КУЛТНИ ПРЕДМЕТИ в. *Сасуди*.

КУМ, КУМСТВО (**коумь, коумьство**) – Реч кум је позната свим словенским језицима, а установа кумства старија је од хришћанства. Црква је прихватила и санкционисала ову установу. Она је код јужнословенских народа настала спајањем народних паганских елемената и црквених обреда. Постоји крштено, венчано и шишано кумство. Прво је „мокро", а друга два су „суха". Крштено и венчано обавља се по црквеном ритуалу, а шишано по народним обичајима.

Средњовековни српски извори садрже мало података о хришћанској установи кумства (compaternitas, συντεκνία). Нема изричитих података о крштеном кумству. Додуше, Константин Порфирогенит сведочи да је бугарски владар Симеон постао кум Гојниковом сину, члану најстарије српске

династије, који је носио хришћанско име Петар. Катакалон, византијски стратег у Дубровнику, понудио је кнезу Стефану Војиславу да *му кумује при светом крштењу* сина. Кумство није остварено јер су један другом припремали замку. Војислав се показао вештији од стратега. *И оним замкама и мрежама којима хтеде да улови, би уловљен, на срамоту Ромеја*, сведочи византијски писац Кекавмен.

Краљица Јелена, мајка краљева Драгутина и Милутина, израз кум употребљава у ширем, преносном смислу. Она се дубровачком кнезу Марину Бадуару обраћа као сину и куму: *Љубовному ми сину и куму краљевства ми*. Херцег Стјепан Вукчић Косача кумом назива кнеза Бенка Гундулића. Херцег је априла 1449. обавестио Дубровачку општину да је примио сто осамнаест дуката које је *опоручио наш почтени кум кнез Бенко Гундулић*.

Августа 1434. војвода Радослав Павловић писао је Дубровчанима као пријатељима и *срчанијем кумовом*. Његов син Иваниш Павловић називао је угледнике Дубровачке општине *кумовима* или *кумовима и срчаним пријатељима*. Овде није реч о етикецији, без стварне историјске подлоге. Дубровачки посланици заиста су кумовали Иванишу, сину Радослава Павловића. Општина је настојала да се за део Конавала који јој је продао војвода Радослав Павловић, закуне и његов син Иваниш. То је Радослав Павловић одбијао јер је Иваниш био малолетан. Преговори о продаји другог дела Конавала одужили су се и претворили у опасан рат, али коначно измирење завршено је кумством које између припадника различите вере није могло бити крштено, него шишано. Према обичају, дубровачки посланици су у прамен одсечене дечакове косе завили тридесет дуката.

Кумство и побратимство као вештачко сродство играло је значајну улогу у мирењу због крви, односно крвне освете. Од крвне освете изузимала се погибија у рату, о чему сведочи уговор цара Уроша са Дубровчанима, који изричито наглашава да се за сва времена опраштају *чтете, злобе* и *крви*. Међутим, крвна освета је приватна ствар коју није спречавао међудржавни уговор или судска пресуда. Три године по склапању мира, Ратко Плавчић, поданик кнегиње Гоиславе, помирио се са дубровачким властелином Магком, сином Вита Ђорђића, те пред сведоцима, Србима и Дубровчанима, изјавио да им опрашта *озледе и недела* и да их сматра за кумове и браћу.

Децембра 1442. у околини Дубровника због *убоја и вражде*, уз накнаду од сто перпера, измирио се род Баљеновића и Клокурића – *утакмише се и згодише и окумише*. Крвнина је износила триста перпера (*сценише 300 перпера*) али је за вољу *кумства* роду Клокурића опроштено двеста перпера.

„Пријатељство по заклетви беше под окриљем св. Јована, заштитника побратимства и кумства" (Константин Јиречек). *Сетите се, за љубав св. Јована, да сам ја Ваш кум*, понизно се 1413. године, угарској краљици Варвари, обраћао некад моћни а тада прогоњени херцег Хрвоје.

Вук Караџић пише да се кум „зове и онај који први пут стриже косу дјетету; такови кумови бивају и Турци нашим људима, и наши људи Турцима (по Босни):

Ој Турчине за невољу *куме*!
Не кумим те што ја *кума* немам".

Кумство за невољу одржало се до XIX века.

Народни певачи јунаке епских песама често везују кумством и побратимством. Кум и установа кумства окоснице су већег броја народних пословица.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 66, 67; К Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1890) 23; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 31; II, 64, 111, 112, 441; *Византијски извори* III, 211–212.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*; Ђ. Даничић, *Рјечник*; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb 1902, 228–229; *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 134, 136, 137, 280; В. Ћоровић, *Из прошлости Босне и Херцеговине*, Годишњица НЧ 48 (1939) 133, 136; Р. Д. Ракић, *Кумство у православних Југословена као социјално-структурни облик*, Etnološki pregled 10 (1972) 105–126; Н. Павковић, *Крвна освета и умир као обред прелаза и континуитета*, Зборник ФФ у Београду 16–Б (1993) 611–621.

Р. Михаљчић

КУМЕРК (**кѹмерькь**) – трг са царином, у латинским исправама comerchlum или commercium. Краљ Стефан Урош I 1254. потврђује повељу свога оца о повластицама Дубровчанима и каже: **кѹмерька аке постави кралевьство ми да стои ѹ законѣ ѡтчине ми.**

Познат је „кумерк солски", што значи места на којима се со продавала. Стари српски владари утврдили су од давнина да се со може продавати на четири утврђена места од „реке Дринске (= Бојана) до Неретве" – у Светом Срђу, Дубровнику, Котору и Дријевима. Веома жив промет соли доносио је велике приходе власницима тргова, зато што је со приликом продаје „царињена", при чему је нама непознат проценат одлазио господару кумерка. За време Немањића искључиво право продаје соли имала су четири поменута трга. У уговорима и повељама забрана „дивљих" тргова соли јавља се тек после овог времена. Српски владари су тај режим одржавали због тога што су имали удео у приходима ових тргова сољу. У Дубровнику је српски краљ држао свог цариника и убирао половину свих прихода од продате соли људима из залеђа. Краљев кумерк се одржао у Дубровнику све до времена кнеза Војислава. „Стари закони" на које су се позивали нису спречавали Дубровчане да покушају да угуше которски трг соли (кумерк) (1379), када је град поново прешао под власт Угарске, али су им давали правни основ за борбу против новог трга у Суторини.

У првој половини 1382. краљ Твртко је подигао тврђаву у заливу код улаза у Боку Которску. Он је одлучио да под градом Новим у близини речице Суторине отвори трг соли. Почетком августа почели су да долазе први бродови с товарима соли намењени новом тргу. Одмах су се појавили и први заплети и тешкоће. У новом тргу Дубровчани су видели опасног конкурента, па су одмах покушали да спрече његово деловање. Осим тога, *кумерк солски* у Суторини није имао никаквих традиција и реметио је стари устаљени режим у трговини сољу. Дубровчани су се борили очигледно само за једну страну свог старог режима, за монопол који је њима користио, док су преко права српских краљева прелазили ћутке. Ову слабу страну њихове тезе, краљ Твртко није искористио у правном двобоју који је избио. Дубровчани су у овом спору изашли као победници, јер је краљ Твртко попустио и већ 2. децембра издао свечану повељу којом је са̂м забранио да се со продаје под градом Новим у Драчевици, с мотивацијом коју су диктирали Дубровчани. Твртко је могао бити позван на поштовање старих уговора и старог режима у трговини сољу само у својству српског краља, након крунисања у Милешеви 1377.

Уговоре између Дубровника и Босне кршио је Сандаљ Хранић. Он је по угледу на Твртка I обновио солане и кумерк соли под Новим у Суторини. И тада су се Дубровчани супротставили и борили су се за поштовање Твртковe повеље од децембра 1382. о забрани продаје на незаконитом тргу.

Херцег Стефан је средином XV века отворио *кумерк солски* у Суторини под Новим. Због тога су Дубровчани протестовали, као и због других *новштина*. Њихови аргументи су били стари закони и уговори, које су херцегови претходници поштовали, а које је и он сам потврдио.

И у которском *кумерку солском* деловао је ваздарев чиновник или закупник царине. Монопол которског трга соли нераздвојно је повезан са краљевским правима на царину од соли. Которски *кумерк солски*, односно један његов део припадао је српском владару. Которска општина давала је у закуп трг соли (кумерк солски) уз сагласност српског краља. Будвански трг соли био је део которског кумерка солског. Тако су српски краљеви, односно цареви несметано убирали део свог которског *кумерка солског* све до пропасти српске средњовековне државе.

Краљ Твртко је одмах након заузимања Котора дао у закуп которски трг соли тројици Дубровчана за 500 дуката годишње, с тим да његови власи извезу из Котора 10 000 товара соли сваке године. После смрти краља Твртка приходе од кумерка солског наследио је Сандаљ Хранић, велики босански војвода.

У доба осамостаљивања истакнуте босанске властеле и стварања великих феудалних области, Сандаљ Хранић је држао северну обалу Боке Которске с Новим и Рисном, који су после слома Николе Алтомановића (1373) припали Босни. Како је централна власт била слаба, он се такође сматрао баштиником врховне власти, коју је босански краљ имао од 1385. над Котором. Та се власт сводила на право да од Которске општине наплаћује сваке године део од прихода од продаје соли, као што је то било и у доба Немањића. Данак који је Ђурађ II Страцимировић наметнуо Котору 1391, као и одредбе споразума који су Которани склопили с Радичем Црнојевићем крајем 1395, сматрали су се у Босни као узурпација. Зато је Сандаљ Хранић, одмах након Радичеве погибије (1396), пожурио да обнови стара права босанског краља. Которани су прихватили његове захтеве. Признали су га за свог господара и обећали му део прихода од продаје соли,

што је он једно време делио с Павлом Раденовићем. Которска општина је почетком марта 1399. давала partem comercli salis comitum Pauli et Sandagli. Не види се колика је била сума на коју су се Которани обавезали војводи Сандаљу. Босанска власт над Котором постојала је и у време његове наводне самосталности од 1385. до коначног пада под млетачку власт 1420.

Када се град Котор 1420. предао Млетачкој републици, Сенат је на Сандаљеве протесте пристао да њему и његовим наследницима на име которске провизије исплаћује сваке године 600 дуката. Неуредна исплата провизије изазвала је протесте како код Сандаља тако и код његовог наследника Стефана Вукчића. Ова провизија се односила на део од прихода кумерка солског у Котору.

ИЗВОРИ: Š. Ljubić, *Listine* X, 104; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 18, 20, 21, 66–67, 103, 643; II, 205, 206, 208–209, 292, 295, 297, 311–312, 314, 318, 369.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 214–215; М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, Зборник ФФ у Београду 3 (1955) 95, 123; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу*, Зборник ФФ у Београду 7, 1 (1963) 302–303; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 144, 149–150, 181, 293–295; *Историја Црне Горе* II–2, Титоград 1970, 41–42, 65 (С. Ћирковић, И. Божић); Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 65, 67.

М. Маловић-Ђукић

КУПА в. *Керамика*, в. *Посуде*.

КУПАРИ в. *Занати*.

КУПЉЕНИЦА (**коуплюеница, коупеница, коупеничие**) – назив за купљену имовину. Најчешће су то обрадиве површине. *Њива купљеница* наводи се у попису имања манастира Леснова. Њива *купљеница кир Василија*, налазила се у оквиру поседа манастира Трескавца. Истом поседу припадала је купљеница већег обима: *Стас у Кривогаштанима, купеница Аргиропулова...с њивама, градином, с ливадама и са свим правинама.* Серском митрополиту Јакову и манастиру Св. арханђела код Призрена, краљ Урош је 1353. године поклонио купљеницу селиште Брус са међама и правинама. На купљеници штипског челника Станислава настало је село. Трговало се и осталим добрима, али она се не називају купљенице: *виноград купен од Печа*; *воденица на Радушти купена од Ламбинице* (манастир Трескавац).

Као документи правне природе, повеље неретко бележе име купца и дародавца манастиру: *купљеница Ласкарева; купљеница Рудлова*; *њива купљена од Цобраје, калођерице за 12 перпера*. „Значај таквих бележака састоји се у томе, да се осигура доказ за случај могућег спора због те земље“ (Теодор Тарановски).

Купљенице се пописују уз *баштине* (в.), *задушнине*, *прикије* и *подарованија*. На Арханђеловском властелинству налазила се *купљеница и прикија жупска*. О пореклу купљенице говори само име, а прикија је врста поседа стечена женидбом. И једна и друга врста ових поседа Арханђеловског манастира истовремено је и *жупска*, јер се налазила у зони колективне одговорности жупе.

Купљеница је врста поседа која се, када је реч о праву располагања, не разликује од баштине. Властеличићу Иванку Пробиштитовићу и његовој деци, цар Душан је потврдио цркву Светога Јована са купљеницама и отроцима у *свободу чисту, како сваку купљеницу, љубо за душу под цркву записати, љубо кому харизати* (поклонити). То је у складу са Душановим закоником који дозвољава власницима баштине, винограда и купљеница *у прћију дати, или цркви подложити или продати* (члан 174). Ни деспот Стефан не двоји право располагања баштином и купљеницом. Он је манастиру Хиландару потврдио село Јабучје да га манастир држи као *сушту своју баштину или купљеницу*.

ИЗВОРИ: Ђ. Даничић, **Три срbске хрисовулѣ**, Гласник ДСС 11 (1859) 130–133; Ђ. Даничић, *Хрисовуљ*, Гласник ДСС 13 (1861) 369–376; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 306, 309, 391, 392, 410, 453, 462, 612, 640, 653, 657, 678, 679, 685, 686, 690, 700, 703, 759; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 73, 142, 151, 171, 191, 202.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 158; Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 27, 30, 32–37, 40, 41, 50, 64, 65, 82, 83, 106.

Р. Михаљчић

КУПОЛА – најистакнутији део црквене грађевине. Општа диспозиција сваког хришћанског куполног храма одређена је њеним положајем, величином и изгледом. Купола доминира силуетом здања и како у физичком тако и у симболичком смислу представља његов највиши део. Купола се по правилу гради изнад средишњег травеја наоса, који се стога и назива *поткуполни простор*.

У црквеној архитектури средњовековне Србије купола се јавља под утицајем византијских схватања хришћанског храма. Из Византије бивају преузети место куполе у архитектонској структури цркве, њена основна градитељска својства и вишеслојно симболичко значење.

Купола се, у ширем значењу термина, састоји од калоте и тамбура који може бити кружног или полигоналног облика, при врху завршен равним или таласастим венцем. У подножју тамбура формира се кубично постоље које обезбеђује статику горњег постројења и којим се, у појединим случајевима, увећава укупна висина куполе. Прелаз из квадратне основе у кружну градитељи српских цркава изводе конструисањем сферних троуглова – пандантифа, између лукова унутар постоља. У српској средњовековној архитектури примењују се различита решења у конструкцији постоља куполе: оно може да буде ниско, незнатно уздигнуто изнад кровних маса и по ширини једнако броду цркве, или надвишено (tambour carré), образовано додавањем плитких лукова уз зидове поткуполног простора и стране постоља. У другом случају пандантифи се изводе изнад лукова који почивају на конзолама постављеним у угловима кубуса. Оваквим поступком смањују се ширина постоља и пречник куполе, али се повећава њена висина. У зависности од типа храма, куполне конструкције српских цркава у субструктури имају лукове на слободним стубовима или ступцима, или на пиластрима прислоњеним уз подужне зидове грађевине.

Спољњем изгледу и декорацији куполе посебна пажња посвећивана је у свим раздобљима српске средњовековне архитектуре. Куполе су зидане у опеци, лакшим врстама камена, или у алтернацији ових материјала. Ивице тамбура ојачане су прислоњеним стубићима – колонетама, а у маси зида између њих налазе се лучно завршени прозори, понекад уоквирени степенасто сложеним градивом. Изнад прозора изводи се фриз аркадица на конзолама или венац од тестерасто постављене опеке. Спољне површине тамбура и кубичног постоља често су украшаване осликовањем или бојеним каменом пластиком. Сликани мотиви углавном подржавају различите начине грађења у камену и опеци, а могу да буду и геометријски, орнаментални или флорални.

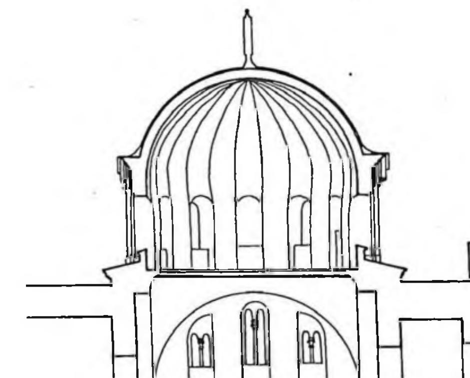

Купола – Богородичина црква, Студеница

Симболичко значење куполе хришћанског храма проистиче из тумачења црквене грађевине као слике космоса. Кубични облик наоса одговара кубусу универзума, сводови цркве подсећају на небески свод, а купола је симбол *неба над небесима*, простора у којем борави цар васељене. Елементи оваквог схватања јављају се још у списима Козме Индикоплова и, нарочито, Дионисија Ареопагита, а илуструје их и чувена химна испевана у VII веку на сиријском језику у славу цркве Св. Софије у Едеси. О куполи као престолу Господњем на различите начине говоре и св. Герман Цариградски почетком VIII века, као и писци из времена после иконоборства: патрихјарх Фотије, цар Лав VI, Константин Родијски и други. Програми фресака у куполама и највишим зонама поткуполних простора српских храмова средњег века одражавају прихватање византијске богословске мисли. Под утицајем идеја о двојакој природи Христа, у куполама појединих цркава изводи се сцена Вазнесења Христовог у темену, са анђелима, Богородицом, арханђелима и апостолима у нижим регистрима (Жича, Милешева, Св. апостоли у Пећи, Св. Димитрије у Пећи). Реч је о старијем, традиционалном виду илустровања теме, који се у византијској уметности

може пратити још од раздобља пре иконоборства. У Србији бива усвојен у време архиепископа Саве I. Много је, међутим, присутнија представа Христа Пантократора са анђелима који служе Небеску литургију, низовима старозаветних пророка са натписима на свицима, понегде и мученика (Краљева црква у Студеници, Старо Нагоричино, Грачаница, Лесново, Раваница...), која сједињује значење космократора са подсећањем на други Христов долазак, или изражава идејну подударност земаљског и небеског обреда. У пандантифима купола готово увек су приказани јеванђелисти као ослонци хришћанског учења.

Појава куполе над храмовима који настају из локалне градитељске праксе, на територијама насељеним Србима поуздано се може пратити од XI века; пример представљају једнобродне цркве подизане на јужном делу источне јадранске обале и на острвима елафитског архипелага. Током друге половине XII и у XIII столећу, у основи је задржан једноставан подужни тип грађевине, али организам куполе постаје знатно сложенији. Под непосредним утицајем цариградских атељеа појављује се конструкција налик балдахину, која са носећим елементима израста из квадратне основе средишњег дела наоса (Св. Никола код Куршумлије, Богородичина црква у Студеници). Истом периоду припадају и цркве са куполом постављеном на надвишено постоље које нема ширину брода, већ је, у односу на раван бочних зидова, повучено према прелому крова (Милешева, Сопоћани, Ариље). Од почетка XIV века основно обележје српске црквене архитектуре представљају грађевине у форми развијеног или сажетог уписаног крста, са куполом зиданом на слободним или прислоњеним носачима, изнад пресека полуобличасто засведених кракова. Конструктивна и симболичка начела остају непромењена, али се, као одјек токова у архитектури Византије, а понајвише Солуна, подижу и храмови сложенијег плана, са главном, највећом, и четири мање куполе над спољним странама углова које образују кракови крста. Различите варијације у погледу простора и структуре петокуполног решења остварују градитељи Милутиновог времена (Богородица Љевишка, Старо Нагоричино, Грачаница); присутно је, по правилу као владарска задужбина, и у наредним деценијама (Св. арханђели код Призрена, Матеич, Раваница, Ресава). Угаоне куполе немају конструктивну намену; почивају на зидовима грађевине и прислоњеним луковима. У појединим случајевима изводе се на надвишеном постољу (Грачаница, Раваница, Ресава). Живопис угаоних купола у идејном смислу на различите начине допуњује значења програма главне: у калотама се представљају попрсја јеванђелиста (Старо Нагоричино, Грачаница), Старца дана, Христа Емануила, Богородице и арханђела Михаила (Раваница), а у тамбурима пророци, старозаветни цареви, анђели. На појединим црквама из последњих деценија XIV или раног XV века обнавља се традиција подизања куполе на надвишеном постољу (Наупара, Велуће, Лазарица, Каленић). Грађење цркава са куполом у српској архитектури продужава се и у периоду после турског освајања (манастири у Овчарско-кабларској клисури и на Фрушкој гори).

ЛИТЕРАТУРА: В. Кораћ, *Грачаница. Простор и облици*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 143–154 (= *Између Византије и Запада*, Београд 1987, 99–109); О. Марковић-Кандић, *Однос калоте и тамбура на куполама у Византији и средњовековној Србији*, Зограф 6 (1975) 8–10; V. Korać, *Les églises à nef unique avec une coupole dans architecture byzantine des XIe et XIIe siècles*, Зограф 8 (1977) 10–14 (= *Једнобродна црква са куполом у византијској архитектури XI и XII века*, Између Византије и Запада, Београд 1987, 77–85); В. Ј. Ђурић, *Раванички живопис и литургија*, Манастир Раваница 1381–1981. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 45–68; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд 1984, 43–68; В. Кораћ, *Свети Сава и програм Рашког храма*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, 231–244 (= *Између Византије и Запада*, Београд 1987, 145–156); Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 27–35, 64–87; С. Ћурчић, *Грачаница, Историја и архитектура*, Београд – Приштина 1988, 87–105; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 163–164; В. Ј. Ђурић, *Рашко и приморско градитељство*, ИСН I, 389–407.

И. Стевовић

КУРИР в. *Књигоноше*.

КУЋА – 1. Словенска племена, досељена на простор централног Балкана, донела су са собом већ стечена искуства у грађењу кућа. У прво време

то су била станишта привременог карактера једноставног изгледа и конструкције, која веома подсећају на форме народног градитељства као што су дубирог, савардак, крувуља, колиба, земуница и др. Од XI века, под утицајем Византије, започиње градња објеката у камену, сложеније основе и конструкције. Међутим, овај начин градње прихваћен је најпре за цркве и утврђења. Стамбена архитектура остала је по страни и даље се развијала на традицијама словенског градитељства.

Основно обележје стамбене архитектуре у средњовековним насељима, до краја XIV века, јесте једнставна надземна или полуукопана кућа, са сличним унутрашњим уређењем и конструкцијом. За разлику од приморских градова, у насељима у залеђу и на простору централног Балкана разлике између сеоске и градске стамбене архитектуре нису биле јаче изражене. Појава грађанства крајем XIV века и јасније издвајање градских насеља од сеоских, нису у почетку битно утицали на веће разлике између градске и сеоске куће, мада се код појединих кућа из градских насеља уочавају облици који се могу сврстати у прелазне облике од сеоске ка градској кући. Потреба за већим и пространијим кућама, присуство трговаца са Приморја допринсило је развоју нових форми стамбене архитектуре у градовима. Крајем XIV и почетком XV века куће постају пространије, вишеделне, различитих основа и конструкција. Успон у развоју средњовековне куће није био заустављен ни после пада српске државе под турску власт, а потпуна трансформација и одвајање градске од сеоске куће догодиће се тек у време позног средњег века, у време када Србија више није опстајала као самостална држава. Остаци кућа археолошки су истражени на многим локалитетима у Србији.

Средњовековне куће су обично биле приземне, а вишеспратни објекти најчешће су се налазили у градовима-тврђавама и манастирима, ређе у насељима (Трговиште, Крушевац). Спратни објекти обично су били дворови и палате из времена Кнежевине и Деспотовине. Приземље је код ових објеката било од камена, док су спратни делови грађени делом од камена и дрвета или у целини од дрвета. Код градова-тврђава и манастира стамбене зграде су једном страном биле ослоњене на обимне зидове утврђења.

Унутрашње уређење средњовековних кућа било је скромно. Основни елемент у кући била је пећ од земље, камена или опеке. У кућама се обично налазила једна пећ, мада има стамбених објеката и са две пећи. Отворена огњишта су у употреби од XIII и XIV века. У градским срединама где су утицаји угарског градитељства били непосреднији, користиле су се зидане пећи са пећњацима (XV век). Значајно место у уређењу средњовековних кућа представљали су положај и обрада улаза. Положај улаза био је различит и зависио је од климатских услова и унутрашње организације насеља. Тако су код збијених насеља (у виду „гнезда“) улази окренути ка заједничком простору. Код насеља на падини улази су окренути ка нижим деловима. За постављање улаза бирале су се стране у заветрини и места која су била мање изложена снегу и киши. Код полуукопаних кућа улаз је обично био у виду банка, степеника или уређен као рампа. Улазни простор могао је бити и наткривен настрешницом или препуштеним делом стрехе. Остаци намештаја су само изузетно сачувани, најчешће као трагови од јама за какве полице или клупе. У неким кућама налазиле су се и *житне јаме* (в.) – оставе.

Унутрашње уређење полуукопане куће. Реконструкција

Организација унутрашњег простора (међусобни однос између делова куће и однос према спољашњем простору) и примењен конструктивни систем основни су критеријуми за утврђивање различитих типова објеката.

Основна подела стамбених објеката на једнопросторне, вишепросторне и куће са тремом заснива се на броју, распореду просторија и међусобном односу појединих делова куће. Према вертикалном распореду простора средњовековне куће се деле на приземне и спратне. У највећем броју испитаних примера заступљени су приземни објекти.

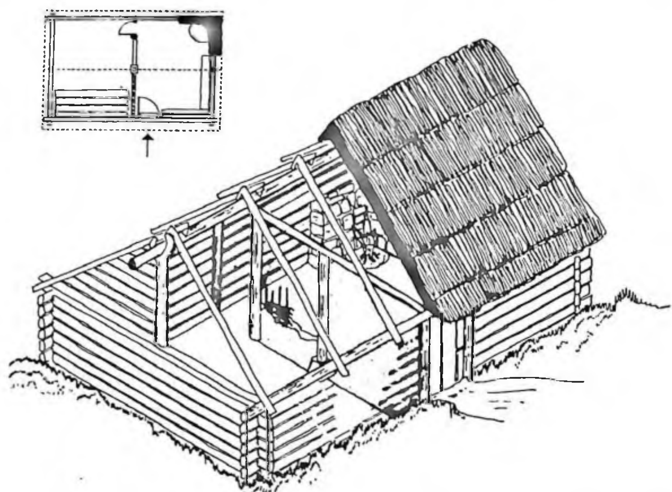

Конструкција полуукопане куће са испуном од брвана или талпи – Костолац-Рудине

Једнопросторна кућа је најраспрострањенији облик средњовековних објеката за становање. Одговара потребама једне породице и њена је површина веома различита, од 5,5 до 20 м². Основни елемент у уређењу простора куће је пећ или огњиште. На основу положаја и броја пећи и огњишта издвајају се: куће без пећи и огњишта, куће са једном пећи или огњиштем у оквиру куће, куће са отвореним огњиштем и куће са две пећи.

Куће без пећи и огњишта обично су мањих димензија и заступљене су подједнако код полуукопаних и надземних објеката. Куће без пећи сличне су објектима познатим у народном градитељству под називом вајати и намењене су за спавање и повремени боравак укућана. Понекад је тешко одредити да ли су овакви објекти били намењени становању или су служили као привредни и помоћни објекти (локалитети Поповица-Бућино гнездо, Костолац-Рудине, Костол, Београдска тврђава).

Куће са једном пећи или огњиштем у оквиру куће обично имају пећ од камена или глине, најчешће у углу објекта. Пећ је била конструктивно прислоњена уз зидове објекта или самостално постављена. Ложиште и под пећи су у нивоу пода куће или су делом укопавани, а само изузетно на банку од земље. Оваквих примера има на локалитетима: Винча, Ушће Слатинске реке, Михајловац, Београдска тврђава, Костол, Мачванска Митровица, Костолац-Рудине, Трговиште, Градина изнад Пазаришта, Панчево и др.

Објекти са отвореним огњиштем јављају се ретко у кућама VIII–XII века, а чешће у XIII–XV веку. Огњиште је на средини просторије и понекад је оивичено комадима камена, али има примера у којима се огњиште налази уз ивицу куће или у углу. Код огњишта у углу понекад се, ради заштите, угао куће озида каменом и опеком (Костолац-Рудине). Ови објекти су потврђени на бројним локалитетима: Рибница, Поречка река, Костолац-Рудине, Грачане, Трговиште, Београдска тврђава. У појединим кућама пећи су биле постављене непосредно уз ивицу укопа куће и ложиштем су биле повезане са њом (Рибница, Бечеј, Мачванска Митровица). На овај начин топлота је регулисана на ефикасан начин. Ниво основе пећи обично је био виши од пода куће, што је омогућавало једноставнију употребу. Основе пећи биле су кружне или овалне, са полукалотом. Ложиште пећи понекад је било јако издуженог облика, те је пећ била дубоко укопана у зид ван стамбеног објекта. Има случајева да је пећ делом била обликована у зиду објекта, а делом изграђена унутар основе куће (Грабовица и Костол).

Код кућа са две пећи у углу се обично налази потковичаста или правоугаона камена пећ, док се

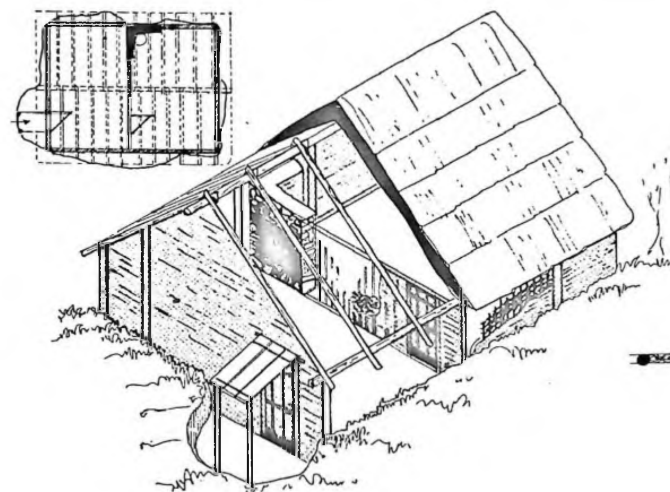

Конструкција полуукопане куће са испуном од плетера – Костолац-Рудине

друга пећ, кружне основе, налази у зиду укопа куће (Ушће Слатинске реке, Мачванска Митровица). На овај начин добијена је нека врста летње и зимске пећи. У летњим месецима свакако је била у употреби пећ која се налазила изван куће, док се у зимском периоду користила каменка у углу, али није искључено да су у зимским месецима коришћене обе пећи. У појединим стамбеним објектима нађени су остаци две пећи унутар основе куће (Костол, Грабовица, Мачванска Митровица). У неколико стамбених објеката откривени су истовремено остаци огњишта и земљаних пећи (Костолац-Рудине).

Вишепросторне куће су настале због потребе да се простор за становање одвоји од простора за боравак и рад. Дводелни објекти забележени су веома рано, крајем VIII и почетком IX века, на налазишту Ботра код Бечеја, али се интензивнија појава дводелних кућа везује за време од XII века. Куће са три и више просторија откривене су само на налазиштима из XIV и XV века. Куће са две или више просторија разликују се по начину организовања основе. Простор куће најпре је постао дводелан, а затим су даљом деобом остварена сложена унутрашња решења основа.

На основу археолошких истраживања закључује се да се двопросторна кућа развијала двојако: проширивањем првобитног простора основе и деобом основног простора на две просторије. Дводелна кућа настала проширивањем првобитног простора куће додавањем нове просторије карактеристична је како за полуукопане тако и надземне објекте на налазиштима Костолац-Рудине, Бечеј-Ботра, Трговиште, Поречка река. Преградни зид могао је бити изграђен од дасака или од оплетеног прућа.

Деобом првобитног простора код полуукопаних и надземних кућа преградним зидовима по ширини или по дужини објекта добијали су се такође двопросторни објекти (Костолац-Рудине, Трговиште, Поречка река, Костол, Београдска тврђава). Трагови подеоних зидова археолошки су потврђени у основама кућа у Костолу, Трговишту и Костолцу. Овде су, такође, грађени као лака преграда између просторија. Даљом деобом простора формирале су се куће са три и више просторија.

Према распореду просторија разликују се куће подужног и централног, збијеног распореда. Куће подужног распореда добијале су се доградњом нове просторије или деобом првобитне по дужини (подграђе Београдске тврђаве, Трговиште). Куће са збијеним распоредом јављају се крајем XIV и у XV веку. Једна од просторија била је „кућа", док су остали простори служили као собе и оставе. Објекти са оваквом организацијом простора откривени су у Трговишту. Према конфигурацији терена и не-

ким траговима основа, може се наслутити да су слични објекти били грађени у подграђу Новог Брда.

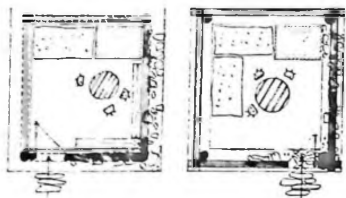

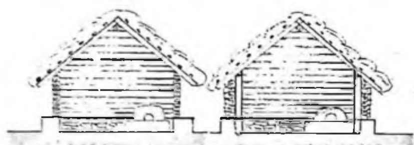

Изглед и организација надземних кућа

Куће са тремом археолошки су истражене и документоване само у неколико примера (Трговиште, палате у Крушевцу и Смедереву). Трем је могао бити на углу или дуж читавог објекта. Има индиција (Трговиште) да је трем настао после деобе куће на два или више делова.

Према начину фундирања и примењеном конструктивном систему разликују се полуукопани и надземни објекти, а према врсти градива које је коришћено за градњу: објекти са зидовима од дрвене грађе и они зидани од чврстог материјала (камена и цигле). Остаци стамбених објеката указују да су у средњем веку били познати различити облици конструктивних система: полуукопани објекти, брвнаре, бондрук и зидани објекти.

Полуукопана кућа је до краја XII века доминантан тип средњовековне куће. У области данашње Војводине и у српском Подунављу полуукопани објекти били су у употреби до касног средњег века. Зидови полуукопаних кућа могли су бити од хоризонталних брвана или талпи, изведени у скелетној конструкцији или дрвени зидови положени на зидове од ломљеног камена и опеке.

Изгорели остаци хоризонталних греда или трагови ломљеног камена и опеке уз ивицу укопа указују да су хоризонтална брвна и талпе код укопаних кућа били хоризонтално поређани и на угловима повезани засецањем, слично као код дрвених зграда из народног градитељства – „на ћерт“ (Костол, Винча, Михајловац, Ушће Слатинске реке, Бечеј, Београдска тврђава, Костолац-Рудине, Мачванска Митровица). Полуукопана кућа са скелетном конструкцијом зидова препознаје се у многим примерима где су се у основи сачували трагови укопа од дрвених стубаца (Рибница, Београдска тврђава, Костолац-Рудине, Мачванска Митровица, Костол). Јаме од дрвених стубаца биле су распоређене у угловима и дуж ивица укопа куће. У њиховом распореду уочена је правилност, али има примера објеката са неправилно распоређеним јамама од стубаца дуж ивица укопа. Има случајева да се јаме од кочића и стубаца јављају и у два реда (Костол, Панчево).

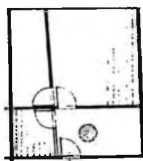

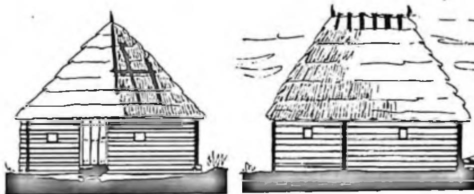

Надземне куће изграђене у систему брвнаре – Трговиште

Конструкција зидова полуукопаних објеката са скелетном конструкцијом могла је бити изведена на више начина. У појединим случајевима конструкција зидова од талпи и брвана била је ојачана побијањем стубаца са унутрашње стране зидног платна. Нису ретки случајеви да се конструкција зида од брвана или талпи ојача побијањем стубаца са обе стране зидне масе. Други начин изградње зидова је конструкција која се састоји од вертикално побијених стубаца са дрвеном испуном између. Заступљени су и примери где је на на истом објекту комбиновано више врста конструкције зидова. Густ распоред коља у два реда указује да су зидови били изведени у техници плетера облепљеног блатом. У зависности од растојања, простор између коља могао је бити попуњен земљом, као што је био случај у насељу Најева Циглана код Панчева. У неким случајевима код полуукопаних кућа дрвена конструкција зидова постављена је на подзид од ломљеног камена (Мачванска Митровица). Дрвена конструкција зидова могла је бити постављена на спољашњу или унутрашњу ивицу подзида. Дрвени делови зида били су изведени од хоризонтално сложених брвана и талпи или од вертикално постављених стубаца са испуном за зидове, од брвана, талпи, плетера или трске.

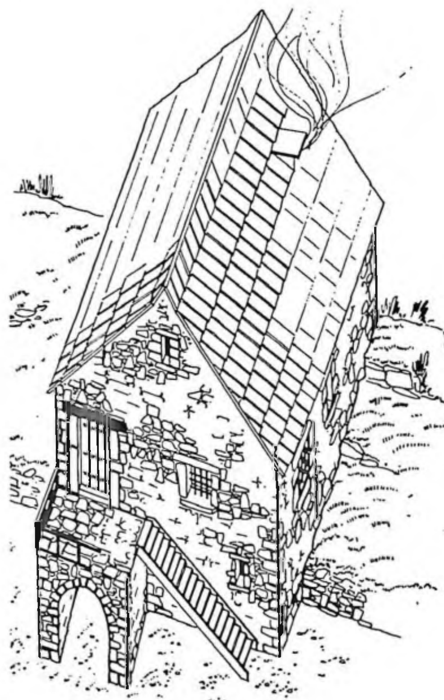

Кућа од камена – Трговиште

Упоредо са подизањем полуукопаних објеката граде се и надземне куће. Њихов број се нагло повећава од XIII века, а од XIV и XV века све више потискују полуукопане стамбене објекте. Највећи број истражених кућа изграђен је од дрвене грађе, мада има и зиданих грађевина. Код дрвених кућа понекад је веома тешко утврдити примењени конструктивни систем, те се типологија кућа са зидовима од дрвета заснива на познатим решењима из народног градитељства у коме је усвојена основна подела на објекте изграђене у систему типа брвнара и типа бондрук.

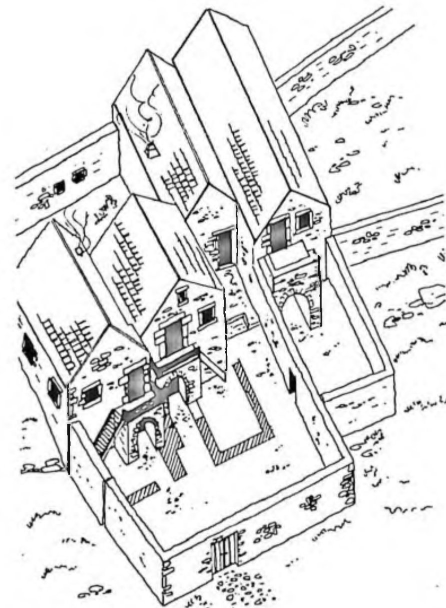

Група кућа од камена – Трговиште

Средњовековне куће изграђене у систему брвнаре међусобно се разликују према начину слагања и конструктивној вези брвана. Са мањим бројем примера заступљене су средњовековне куће од сложених брвана, чији су крајеви били повезани на углу везом на засецање (Костол, Поречка река). Приметно је да се код невешто или непрецизно изведених угаоних веза или зидова, конструкција ојачавала побијањем стубаца са унутрашње стране зидова или у угловима објеката (Поречка река, Поповица). Има случајева да је греда темељача положена на четири угаона камена слично сохама у народном градитељству (Београдска тврђава), или на камени сухозид (Трговиште). Понекад су камени

сухозид и горња дрвена конструкција били ојачани диреком укопаним са унутрашње стране зида (Трговиште). У већем броју јављају се основе код којих су угаони стубци били побијени у земљу, а брвна углављена између њих. Темељаче су могле бити положене на земљу или на камени сухозид (Трговиште).

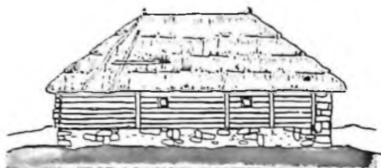

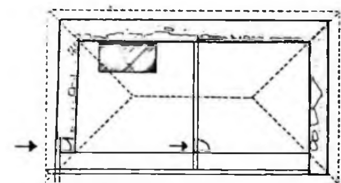

Надземна кућа од камена и дрвета – Грачане-Корита

Средњовековне куће изграђене у систему бондрука разликују се према начину постављања угаоних и подеоних стубаца. Ређа су решења где су угаони и подеони ступци постављени на греду темељачу (Београдска тврђава). Греда темељача могла је бити постављена на земљу или на сухозид од камена. У много већем броју истражених средњовековних кућа бондручна конструкција зидова састоји се од угаоних и подеоних стубаца укопаних у земљу са различитом испуном (Београдска тврђава, Поповица, Рибница, Трговиште).

Испуна за зидове била је различита. У највећем броју истражених примера за испуну су коришћена притесана брвна или талпе. Код појединих објеката шупљине и неравнине између брвана и талпи попуњавале су се блатом. И делови око огњишта могли су бити заштићени премазом од блата или глине. У средњем веку као испуна за зидове од бондрука користило се оплетено пруће облепљено блатом. Може се претпоставити да се у касном средњем веку користила испуна од кованица, а у Војводини трска облепљена блатом.

У једном броју истражених објеката примењен је истовремено систем брвнаре и бондрука. Код ових објеката поједини зидови су били изграђени од брвана или талпи, док су други изграђени у систему бондрука (Трговиште). Претпостављамо да се код ових објеката ради о прелазном облику два различита система градње кућа од дрвета.

Зидане средњовековне куће откривене су у малом броју. Обично се ради о зградама од ломљеног или притесаног камена везаног малтером, блатом или у техници сухозида. Стамбени објекти у целини израђени од камена засад су археолошки потврђени у Трговишту и у подграђу Крушевца а трагови сличних зграда налажени су и у селима око Новог Пазара (Петрова, Слатина и Црквине).

Камене зграде могле су бити приземне и спратне. Код неких зиданих објеката поједини делови зграда били су грађени од дрвета или су ојачани дрвеним гредама – сантрачима. Ова решења представљају прелазне облике од дрвених ка каменим зградама. Зидање уз употребу сантрача више је карактеристика позног средњег века, али има примера у средњовековним стамбеним објектима где су нађени отисци од сантрача. Трагови дрвених сантрача откривени су на Трговишту (млађи стамбени хоризонт) и у Крушевцу.

Има трагова да су постојали и зидани објекти код којих су поједини делови изграђени од дрвета. Један тако изграђен објекат потврђен је на налазишту Грачане-Корита, Дуварине. Претпоставља се да су на сличан начин могли бити изграђени и неки објекти у Трговишту код Новог Пазара.

2. Подаци писаних извора су у пуном складу са археолошким налазима, али су оскудни и углавном се односе на градска насеља. Највећи део писаних помена само наводи кућу владаоца, манастира или великаша у градском насељу без икаквих других информација. Међу малобројним поменима куће у писаним изворима права реткост су они са више садржаја.

Улогу дрвета као основне грађе потврђују и општи погледи савременика и ретки појединачни документи. Анонимни француски монах у своме опису српске краљевине из 1308. супротставља Приморје, где се налази шест градова, земљама у унутрашњости, где нема ниједног града „али има много тврђава, утврђења и великих села до 300 и 400 кућа саграђених од дрвета и греда без икакве ограде" (sunt tamen in eo multa castra, fortalicia et magne uille de tricentis et quadrigentis domibus de lignis et asseribus edificatis sine aliqua clausura). Нешто касније, Гијом Адам слично каже: „грађевине и палате како краља тако и других племића су од брвана и дрвета". У описима оба француска писца може се препознати контрастирање медитеранског подручја са каменим грађевинама и континенталног подручја у коме је основни материјал дрво. Та подела представља опште место и важи не само за Балкан већ за целу Европу.

У набрајању имовине двојице дубровачких трговаца у Сребреници дубровачка влада спомиње: *двоја кола* (= топионице) *и пол кола и двоје воденице и пол и двоје куће дрвене и делове на рупах* (мисли се на руднике). Дрвена је кућа Дубровчанина у Подвисоком (una chassa de ligname posta in varos de Souisochi), као и она друга (cassa sua de ligname) продата у Сребреници 1430. о којој је сачуван купопродајни уговор, којим је обухваћена и кућа на спрат (la chaxa con palmento) као и двориште (e lo casal suo). Укупна цена је била 10 литара сребра и доживотна рента продавцу од три литра сребра годишње. Комбиновање зиданог дела и дрвеног посведочено је на кући XV века из Трепче. Дубровачки властелин Јуније Соркочевић је имао кућу на тргу направљену од дрвета са доњом просторијом од зида (una caxa in Tripze in mercado facta cum ligname e la camara de zo cum muro) која је стајала 25 литара сребра. Кућа у Црнчи завештана локалној цркви ценила се на 20 дуката.

Већ споменута кућа у Сребреници, продата раније цитираним уговором, имала је као непосредне суседе са сваке стране по једну кућу других власника, а са треће стране *пут који води на трг*, с обе стране куће били су одводни канали (chon la sua parte de chloache lequal sono de trambe parte de la chaxa). Збијене куће у низу подразумева и акт Новака и Јеле о поклону манастиру Светог Павла на Светој гори: *половина куће спреда и од зада што имамо на тргу*. Та кућа има као сумеђнике куће двојице Дубровчана. О кућама распоређеним у улице (euaderat in unam stricturam sive uliciam) изричито говори један докуменат који се односи на Рудник. Али, на другој страни има приличан број помена кућа, нарочито у манастирским повељама, са баштином, са обавезним давањима која подразумевају земље и винограде у близини.

Податке о димензијама куће имамо у тзв. Призренској тапији, купопродајном уговору из периода царства (1346–1371). Кућа се ту доследно назива *двор* (в.) а њене стране су исказане у лактовима (в. *мере и тегови*) и то 30:30:17:21, што значи да кућа није имала правилну правоугаону основу. Како је Призрен стари византијски град, вероватнијом се чини примена византијског грађевинског лакта од 62,46 цм него српског лакта (59–61 цм). Разлика је практично занемарљива, јасно је да је основа куће била реда величина 18×12 м, што су без сумње натпросечне димензије. У навођењу дужине сваке стране документ не спомиње куће него земље сумеђника (један је био *царев врт*), што значи да је окружена била са свих страна земљиштем. Кућа је имала приступ: *свободан с коловозом*, а стајала је осам литара сребра (између 50 и 60 дуката).

Куће у градским насељима имале су често у приземљу дућане или радионице занатлија. Сведок једног инцидента у Руднику причао је како је побегао са улице у дућан (de ipsa ulicia aufugit in statione sua), што се некад звало и клетка (в. *клет*) (la mia stazon zoe chlitcha). О организацији простора може се судити по једној тужби из Новог Брда (1439): пошто су разбијена врата собе (et fregit hostium camere) однета је опремљена постеља и 20 лукана жита из једне јаме (в. *житне јаме*). Отворено огњиште је посведочено у једном тестаменту у коме се каже да је тестатор затечен болестан крај ватре у кући. Неке куће су имале подрум који се звао *виница* (в.) (кућа у Пећи cum viniça, 1335). Да је подрум служио као магазин каже изричито докуменат: stragno over magazin. Иначе је и реч *храм* могла да означава складиште magazenum sive chram, јер је првобитно значење затворена просторија и кућа. Терминологија делова куће може се донекле упознати у преводу Закона градског, укљученом у светосавски Номоканон (*основаније зданија*, *стена*, *двер*, *прозор*, *оканце*, *поварница* – иначе је кухиња *сокница* или *сокал*).

Није јасно шта тачно подразумева chasamento, да ли кућу са плацем или само земљиште, како изгле-

да по једном документу terreni over chuchista (1427) (в. *кућиште*). Земљиште са кућом у старим текстовима је *дворииште*: *иже јест купил место у Штипу граду или дворишта или воденичије или виногроде или њивије*. У неким крајевима (Црна Гора, Требиње, околина Дубровника) земљиште око куће се називало *обор* и *стобор* (casa col obor, orto, vigna, у Конавлима 1423). У рату 1430–1432. Дубровчани су донели одлуку да се сруши и спали кућа војводе Радослава Павловића у Требињу cum stobor suo. Оба термина су понегде сачувана у значењу ограде, која се иначе назива и *одрина* и *плот*. Из докумената се не види из чега се све састојао такав комплекс. Свакако су му припадале *кошаре*, просторије у којима је држана стока (cosare zoe habitacion de animali, 1423). У непосредној близини су били *подвори*, станови слугу, и њихове *подворнице*.

3. Термин *кућа* се у старим текстовима није употребљавао само за зграду за становање, већ је коришћен и у више преносних значења, а на другој страни се стамбена зграда означавала и другим речима. Дубровчани су много пута поручивали владарима или господи из залеђа да је Дубровник њихова *кућа* у смислу уточишта, места где могу живети, имати дом. Тако су кнегињи Милици писали 1395: *а Дубровник в всакоје време јест кућа ваша како то је бил цара Стефана и светопочившаго кнеза и друге господе србске*. Понеки од те господе имали су своје куће у Дубровнику, које су називане *полате* (в.) или *полаче*.

Кућа је често била синоним за *двор* (в.). У повељама и у законским текстовима се говори о људима који *стоје* у кући краљевој или царевој, службеницима, на првом месту протовестијарима. У таквом контексту кућа заступа целокупну имовину па владар обећава да ће платити или надокнадити од *куће краљевства (царства) ми*, или обавезује и друге да плате *од своје куће*. *Сва кућа* се у 35. члану Душановог законика односи на главнину манастирске имовине, игуманима се поверава: *да управљају свом кућом, и кобилама, и коњима, и овцама, и свим осталим*.

Душанов законик има у виду кућу као зграду за становање кад говори о спаљивању кућа, о зидању двора и кућа (кад владар има потребу *двор чинити и куће да поможе мал и голем*), кад забрањује монасима да живе у својим кућама итд. Кућа као место становања се подразумева и у члану 66, где се говори о браћи у једној кући, и у члану 52, где су браћа одељена и где се прописује да одговорност пада на *кућу* онога који је сагрешио, али из члана 70 се види да једна кућа може да обухвати породице које су одељене *хлебом и имањем*. Иако су на једном огњишту, такве породице имају своје посебне работе. Одатле се развило значење куће као заједнице крвних сродника (в. *задруга*), које долази до пуног израза у *четири куће мојега племена*, којих се сећа војвода Сандаљ Хранић и оставља им део свога поклада у Дубровнику (в. *племе*). Односило се то на породице из *племена* Косача које су Дубровчани називали рођацима (attinentes) војводе Сандаља.

Кућа је, затим, јединица на којој почивају работе и *поданци*, што се подразумева у члану 16 Законика: *И на тисућу кућа да се храни у манастирима 50 калуђера*, а исти је случај и у повељама које давања разрезују на кућу. У том значењу се мора разумети кућа у повељи краља Томаша логотету Стефану Ратковићу, у којој босански краљ обећава: *у нашем русагу сто кућ(а) људи* (в. *русаг*). Кнегињи Милици, која је богатим даровима обезбедила *аделфате* (в.), руски светогорски манастир је обећао дати, ако буде присиљена да се досели на манастирску метохију: *десет кућ(а) јаціех* (= јаких) *што ће дрва носити и што јој ће пословати*.

У спрегу са другим речима настали су технички термини: *кућа путничка*, која је и у Дубровнику повезана са *стањанином* (в.), затим, *воштана кућа* (в.) за радионицу у којој се топио и пречишћавао восак.

За кућу у основном значењу које данас придајемо тој речи, употребљавала се и реч *дом*. Душанов законик има *кућу* у многим члановима, неки су и овде цитирани, али у члану 104 се предвиђа могућност да *пристав* (в.) дође: *кди нест мужа дома*. *Дом* или *двор* су термини којима су се служили преводиоци *Закона градског* (в.) који је био укључен у српски Номоканон. У том тексту постоји *грана* 38 о зидању у којој се спомиње улица са синонимима: *се ст'гнам или улици мера*, а на другом месту: *улица рекше људски пут*. Ипак, дом се претежно, иако не искључиво, употребљавао за цркву: *дом Божји*, *дом Спасов* итд. Стара реч за кућу је била *хижа*, очувана више у западним областима, нарочито за куће босанских *патарена* (в.), мада је и кућа властелина називана хижом, а војвода Сандаљ, цитиран због *четири куће мојега племена*, у једном свом акту тако назива родбину: *и братија и хижа наша и наш останак* (в. *братија*).

Међу старим речима за кућу биле су и *храм* и *храмина*, у касном средњем веку ограничене на сакралну грађевину, односно део куће, па чак и гроб (рака).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 37–38, 50, 148, 158, 171, 233–235, 410, 429; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.

Г. Милошевић (1)
С. Ћирковић (2, 3)

КУЋИШТЕ – у средњем веку био је простор непосредно уз кућу, односно двориште-окућница. Како су средњовековне куће биле мале извесно је да се велики број послова обављао у дворишту и у зградама распоређеним у њему. То су могле бити јаме за чување хране, самосталне хлебне пећи, простори са пећима и други објекти неопходни једном домаћинству. Двориште је свакако било ограђено, мада засад немамо сачуваних материјалних остатака. Веома је тешко говорити о самој организацији кућишта-окућнице јер не располажемо археолошким подацима на основу којих бисмо могли да реконструишемо њихов изглед. У средњовековним насељима куће су биле збијене једна уз другу или распоређене на већем растојању, чак и до 15 метара. Код насеља са збијеним распоредом кућа, тзв. типа „гнезда", може се претпоставити да је више кућа припадало једној породици и да су чиниле једно домаћинство и имале заједничко двориште у коме су се налазиле пећи за спремање хране, мање приручне занатске радионице, обори за стоку, житне јаме и др. (Београдска тврђава, Костолац-Рудине, Веленица, Рибница). Код зграда на растојању било је сасвим довољно места да се организује окућница са пратећим објектима, па чак и део за обраду земље. Археолошки остаци дворишта потврђени су само на Трговишту, где је очигледно да су три зидана објекта у једном тренутку припадала једној породици. Окућница ових зграда накнадно је ограђена зиданом оградом. У конфигурацији и распореду зграда који се оцртавају у подграђу Новог Брда могла би се такође очекивати већа или мања дворишта.

Унутар кућишта-окућнице посебно су занимљиви простори за спремање хране који се састоје од неправилно укопаног простора који у себи може да има и више од 4–5 земљаних или камених пећи. И житнице, јаме за чување зрнасте хране, могле су бити распоређене унутар неког заједничког дворишта. Надземни објекти за чување жита (амбари) засад су археолошки потврђени само на Трговишту у виду засебне надземне дрвене зграде са зидовима оплетеним од прућа. О другим објектима унутар кућишта-окућнице засад нема археолошких података, али се може претпоставити да је њихово уређење било слично сеоским домаћинствима прошлог века.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.

Г. Милошевић

КУЋНИЦА в. *Жена*.

КУХИЊА – у средњовековним кућама није била посебно издвојена просторија. Код првих и једнопросторних кућа то је била пећ или огњиште и простор непосредно уз њих. Кухињама у средњем веку осим пећи и полица припадао је и пратећи кухињски инвентар (судови, прибор за припрему хране и др.). Код камених и земљаних пећи квадратног облика коришћена је горња површина за спремање али и за одлагање хране и судова. Део куће уз пећ или огњиште обично се назива „женским". У њему се припрема храна али се обавља и један део послова и заната непосредно везаних за кућу (ткање). Положај пећи и огњишта непосредно утичу на организацију куће. Пећ постављена у углу куће одваја овај простор као једну целину и утиче на линијско кретање унутар просторије. Положај огњишта на средини куће указује на центрични распоред, кружно кретање и размештај места за спавање и кућне послове уз зидове. Подела простора једнопросторне средњовековне куће, наглашена у организацији послова, представља и почетак физичког одвајања и стварања вишепросторних решења. Код вишепросторних средњовековних кућа просторија са огњиштем или пећи преузима улогу кухиње. У овом простору се припрема храна, борави и обављају неки од заната. У народном градитељству ова просторија назива се „кућом". Кухиња – „кућа" и даље је скромно уређена. Њено основно обележје је зидана пећ у

углу, уз један од зидова или огњиште постављено на средини просторије. Понекад се унутар овог простора налазе и две пећи. Једна пећ може да се налази и у другој просторији – соби, али се обично ложи из кухиње – „куће". Виши стандарди у развоју кухиње у средњем веку забележени су у палатама и манастирима (маћупнице), где представљају посебне просторе намењене само припреми хране. То су обично делови приземља или подрумских просторија, или су организовани као посебне зграде. Зидани су каменом, солидно и могу имати и сводне конструкције. Огњишта су отворена са зиданим димњаком изнад.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Финдрик, *Прилози познавању организације стамбеног простора у народном градитељству*, Београд 1980; Р. Финдрик, *Народно неимарство*, Сирогојно 1994; С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд 1994; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.

Г. Милошевић

Л

ЛАВРА – назив за један тип манастира у Византији. Реч је о скупини међусобно раздвојених, понекад и удаљених монашких келија или пећина, са заједничком црквом, трпезаријом и другим грађевинама подигнутим у средишту насеобине.

Термин лавра са различитим значењем јавља се већ у списима појединих родоначелника хришћанске вере (Атанасије Велики, Еустахије Солунски). Евагрије Понтски одређује лавру као манастир у којем је свакодневни живот монаха окренут молитви и раду у осами, а време које проводе заједно посвећено црквеној служби и прослављању Бога. Према изворима из периода раног хришћанства, у манастирима овог типа монаси су током седмице пребивали у ћелијама, посвећени свом завету. Суботом увече окупљали би се на заједничко богослужење, обед и разговор са игуманом, а у понедељак у зору враћали се у испоснице. Лавра се, стога, може посматрати као заједница која је обједињавала елементе ермитског и киновијског монашког живота.

Судећи према данашњим сазнањима, раздобље VII века представља период у којем постепено нестаје разлика између начина живота у лаври и киновији. Током каснијих столећа, под овим термином све се више подразумевају велики и значајни манастири, међу којима су најпознатије лавре на Светој гори (Велика Лавра, Ватопед, Ивирон).

У делима српске средњовековне књижевности и у другим писаним изворима овог доба, израз лавра везује се за манастир Студеницу, чиме се подвлачи духовна величина и значај највеће Немањине задужбине, а потом и средишта култа канонизованог родоначелника династије. Као *велику лавру светог Симеона*, Студеницу помињу први српски архиепископ Сава, на више места Доментијан и Теодосије, а појам се користи и у познијем средњовековном раздобљу.

ЛИТЕРАТУРА: Lexikon des Mittelalters 5, 1757; D. Papachryssanthou, *La vie monastique dans les campagnes byzantines du VIIIe au XIe siècle*, Byzantinoslavica 43 (1973) 166–180; М. Благојевић, *Студеница – манастир заштитника српске државе*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 51–66 (са изворима).

И. Стевовић

ЛАГАТОР (грч. ἀλλαγάτωρ) – у Византији командант алагиона (ἀλλάγιον). Алагион се јавља у X веку и означава војну јединицу већег или мањег значаја. У истом значењу алагион се јавља и у XIII веку, али у исто време користи се и да означи трупе царске гарде. Алагион се у том значењу појављује већ од XI столећа. У XIII и XIV веку алагион редовно означава царску гарду. У то време царска гарда се састоји од два алагиона – пешака и коњаника, и сваким од њих командује један алагатор. У српским изворима лагатор (лагаторь) јавља се само у записима, одакле се не може наслутити његова функција. Јиречек је претпоставио да је реч о „старешини весника или гласоноша", али биће да је пре у питању војни командант. Тим пре што се у бугарским изворима лагатор појављује у значењу команданта ескадрона, као на пример алагатори (алагатори) у Рилској и Витошкој хрисовуљи цара Ивана Шишмана.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 86; II, 4170.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Андреев, *Ватопедската грамота и въпросите на българското право*, София 1965; R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, Berlin 1967.

С. Рајковић

ЛАЗ (**лазъ**) – реч налазимо у свим словенским језицима (руски лаз, пољски łaz, чешки laz) али не са истоветним значењем. Доводи се у везу са кореном *лез* и глаголом *лазити*. Отуда и објашњења најстаријих значења: стаза коју људи или животиње постепено учине пролазећи кроз шуму или грмље, затим место куда се пролази кроз развaљену ограду.

У средњовековним српским изворима лаз је назив за искрчену земљу. Уколико су то географски услови дозвољавали, крчевине су се шириле у облику концентричних кругова. Крчило се на ивици жупа, села и селишта, где престаје обрадива површина која се граничила са шумским пределима. Крчевине су углавном међиле култивисано и некултивисано земљиште.

Некултивисани предели, познати под именима гај, дубрава, луг, шума, гора, гвозд, планина, имали су различито шумско растиње. Због жира који је служио за исхрану стоке, мање су крчене храстове шуме у гајевима и дубравама. У низинским пределима крчиле су се шуме чије дрвеће није било жиродно. За ширење обрадивих површина нудили су се лугови који су лежали на мањим надморским висинама, а обрасли ситнијим шумским растињем. Горе под шумом и планине претежно под пашњацима, простирале су се на вишим пределима. Утврђено је да се углавном крчило на пределима до 500 м надморске висине.

Земљиште на коме је посечено високо дрвеће могло је да послужи као пасиште, али не и за обраду. Тек вађењем пањева, жила, камења и ситног растиња, крчевина је била припремљена за култивисање. Овој завршној фази крчења, чини се, највише одговара глагол *требити*. Требежи се чешће помињу у јужним крајевима српске државе који су се дуже времена налазили у оквиру Византијског царства. Требеж је израз за врсту земље и у западним крајевима.

За крчење се користила секира, косир и трнокоп. Понекад се крчење довршавало ватром, односно паљењем ситнијег растиња, шибља, трња, шикара и корова.

Краљ Милутин је потврдио манастиру Хиландару келију Свете Петке у Тморанима, а црквеним људима овог места дао је омеђену гору за крчење: *приложи краљевство ми гору да си секу лазове*. Из Кончанског практика сазнајемо да су обрадиве површине села Конче проширене за тринаест, а села Лубнице за шест требежа.

Крчењем су свакако настали следећи топоними: селиште *Бресток*, други *Брест*, село *Брестовица*, њива *Брестовица*, селиште *Дреновци*, село *Трновци*. О начину настанка насеља овог имена, изричито сведоче Дечанске хрисовуље: *трновци што су растребили псари*. У атару села Конче налазило се Брестово брдо са три требежа.

Искрчено земљиште најчешће се пописује са личним именима: Танушев лаз, Хранојев лаз, Брајшин лаз, Мирујев лаз, Белмужев лаз. То су, вероватно, имена насељеника који су искрчили земљиште. У том смислу могао би се тумачити топоним ковачев лаз (*над ковачеве лази*). Човек који је искрчио овај лаз био је више познат по занимању него по личном имену. Не зна се шта је *влашки лаз* – обрадиво земљиште, пасиште или искрчени пут. Ако се има у виду постојање царевог лаза (*от туду у царев лаз*), поставља се питање поседовања крчевина. То је истовремено питање феудалних односа.

Понекад се стимулисало проширивање обрадивих површина и пасишта. Насељеницима Уљара, краљ Милутин је давао крчевине у трајан посед: *где узмогну у томгере лугу, растребити лаз или сенокос, у баштину да имају*. На такву праксу подсећа и пословица: *Нема очевине без крчевине*. Рекло би се да је ово изузетак. Током средњег века, по правилу, лаз није припадао ономе ко га је искрчио. Према повељи краља Стефана Дечанског Призренској епископији, искрчено земљиште припадало је цркви: *и колико је узможно људем црковним да си чине лазе, све што је кто чинил лазе на њих земљи, да си је има светаја цркви јако и ино њивије црковно*.

Такозвани Јустинијанов закон ограничава коришћење искрчене ливаде на три године: *Аште делатељ земљи вниде у ледину иного делатеља с упросом* (са дозволом) *и разорет ниву, да ју држит три лета, по том да отступит* (члан 24). Коришћење туђих ледина без знања њихових власника, забрањује Земљораднички закон (члан 18). Исто тако, и Душанов законик забрањује да се искрчено земљиште у околини рудника насељава и обрађује – *само да стоји пуста, да расте гора* (члан 123).

Подаци о крчевинама углавном се односе на XIV век. Проширење обрадивих површина подудара се са успоном српске државе. Крчевине посредно сведоче о повећању броја становништва и унутрашњој колонизацији.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 87, 92, 94, 95, 138; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 276, 278; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 392, 470, 473, 639, 654, 679, 703; А. Соловјев, *Законодавство*, 239; Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, ЗРВИ 3 (1955) 15–27; Н. Радојчић, *Законик*, члан 123; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље* II, 25, 59.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пословице*, 204; Ђ. Даничић, *Рјечник*; Ст. Новаковић, *Село*, 121–125; Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник ФФ у Београду 9, 1 (1957) 213–218 (= *Прошлост и народно сећање*, 183–191); М. Благојевић, *Земљорадња*, 79–91.

Р. Михаљчић

ЛАКАТ в. *Мере и тегови*.

ЛАМПАДАРИЈЕ (грч. λαμπαδάριος) – црквени појац који се стара о групи појаца у левој певници. Првобитно се старао о паљењу свећа, па отуда назив лампадариос. Био је помоћник протопсалта, од којег је и учио појање и црквено правило. На листи службеника Велике цркве у Цариграду из XIV века не налазе се лампадарији. Они се јављају тек касније у поствизантијском периоду. Понеки су и у имену носили назив ове функције (нпр. Петар Лампадариос, са Пелопонеза, XIX век). У словенским рукописима, међутим, нисмо наишли на термин, а ни на функцију адекватну лампадарију.

ИЗВОРИ: J. Vergreaux, *Pseudo-Kodinos*, *Traité des offices*, Paris 1966, 265.

ЛИТЕРАТУРА: Ch. Patrinelis, *Protopsaltae, Lampadarii, and Domestikoi of the Great Church during the post-Byzantine Period (1453–1821)*, Studies in Eastern Chant III, Oxford 1973, 91–97, 141–170; D. Conomos, *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the 14th and 15th Centuries*, Thessaloniki 1974, 195; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 203.

Д. Петровић

ЛАН – биљка која води порекло са Истока и служи за израду влакана од којих се производе тканине. У Европи је био познат још у праисторији, а Словени за ову биљку знају већ у прадомовини. Од ланених влакана су се израђивале тање тканине и он је у средњем веку имао сличну улогу у одевању коју данас има памук. Од лана се правила постељина, пешкири, декоративне тканине, постава, летња одела. Лан је у XIV веку био распрострањена култура на територији Србије. У одредби повеље цркви Светог Николе у Врању каже се да меропси који сеју лан треба да га топе, суше и тру, и да га припремљеног предају цркви, а отроци који сеју лан имали су ту олакшицу да га не тру. Из овога се види да је лан гајило земљорадничко становништво.

Лан се сејао на њивама, а кад узри чупао се и потапао у потоке и реке. После потапања и сушења лан се тро, у ствари то је поступак одвајања влакана од стабљике лана, која су после тога слагана у *повесма* и даље служила за израду ланених тканина. Справе у којима се лан тро називане су *ступама* (касније *трлицама*) и представљале су врсту дрвене справе са жљебом и гвозденим зупцима, којом при раду рукују две особе. Топљење лана се обављало у потоцима и рекама, даље од главне струје, у плићацима где је вода нешто топлија. Таква места су називана *топила*.

Свако земљорадничко домаћинство у средњовековној Србији је гајило одређену количину лана за своје потребе. Цар Душан је одредио да свако домаћинство на властелинству даје манастиру Светих арханђела код Призрена по тридесет повесама „мерних" лана. Значи да је свако домаћинство гајило неколико пута веће количине лана. Лан се гајио и у приморским областима српске државе, а ланом и ланеним тканинама се трговало на свим трговима у Србији. Доласком Турака може се исцрпније пратити гајење лана, али и његово поступно потискивање од стране *конопље* (в.). Разлог томе је осирома-

шење земљорадника, као и продор памука на ове просторе.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, Глас САНУ 240 (1974) 47–49; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, ИЧ 39 (1992) 47–57.

С. Мишић

ЛАНАЦ в. *Вериге*, в. *Инсигније*.

ЛАТИНИ – у средњовековним текстовима назив етничке групе употребљаван напоредо са другим именима припадника појединих народа. У повељи краља Милутина за манастир Светог Ђорђа Горга код Скопља (1300) међу онима који су очекивани да ће посетити *панађур* (в.) и платити царину набројани су: *љубо Грк или Блгарин или Србин, Латин, Арбанасин, Влах*. У повељи за Богородицу Љевишку у Призрену у сличној улози споменути су само *Грк* и *Латинин*. У повељи краљице Јелене за манастир Светог Николе на Врањини набрајају се они од којих се очекивало да би могли нашкодити манастирском властелинству: *или је Србин или Латинин или Арбанас или Влах*.

У основи средњовековне поделе и класификације била је религијска разлика, али нису сви католици били обухваћени називом Латини. У повељи за манастир Светих арханђела набројани су Арбанаси по катунима, затим су споменути као работници у појединим селима, али њихови свештеници су уписани као *попове латинсци који су у Шикљи*. Латини су поред тога и трговци. Очекивани су на панађурима, где од њих долази приход: *и што је доходак от Латин този да је цркви* (Душановој задужбини код Призрена).

Наративни извори имају шири видокруг у перцепцији Латина. У Житију светог Симеона се спомињу метежи изазвани крсташким ратом: *пришадше бо Латиније и прејеше Цесарград бившу грчску земљу*. Код Доментијана је Михаило Палеолог узео *Цариград од Латина*, свети Сава је у Акри откупио манастир Светог Георгија који је раније био поробођен од *Латина*. Широко учено схватање налази се и у преводу Номоканона, где има посебан одељак *о Франзјех и о прочих Латињех* у коме је и објашњење: *папа римски и јеликожe западније страни християне внејуду јонскије луки: Итали, Лонговарди, Франзи же и Германи нарицајут се, Амалфини, Бнеци и прочи свјен калаврскаго роду и аламанскаго језика*. Изгледа да је широко поимање Латина као католичких хришћана Запада остало ограничено на учене кругове. Састављачи повеља су, пратећи живи језик, ограничавали Латине на грађане из католичких приморских градова. Тек у касним дубровачким повељама сусреће се и Латинин уз *господина српског* у смислу владара или господара из католичке земље.

У документима насталим у односима Дубровника и српских владара и обласних господара, сачуваним из периода око 250 година (в. *уговори*), назив Латинин се уздржано употребљавао. Сви сачувани документи у дугом низу од Немање (1186) до деспота Лазара Бранковића (1445) имају у виду две стране: становнике Дубровника и поданике српских краљева или босанских банова. У почетку су Дубровчани обележавани именом Влаха, а њихови суседи су били Срби. Најизразитије у исправама бана Матије Нинослава и Стефана Немањића (*И јако вјерује Серблин Влаха да се при* (= парничи) *пред кнезем дубровачким, и јако вјерује Влах Серблина да се при пред баном. И иному Влаху и иному Серблину да не изма*) (в. *изам*). Од средине XIII века назив Влах се изобичајио за грађане, али је остао столећима у употреби за сточарски елеменат у унутрашњости Балканског полуострва.

Дубровачка страна се најчешће означава са општина дубровачка, властела дубровачка, људи дубровачки, трговци или купци. Та терминологија остаје и у опширној повељи краља Милутина из 1302. када се многе ствари прецизирају и касније понављају. Од тада имамо паралелизам Дубровчанин – Србин, коме на босанској страни одговара Дубровчанин – Бошњанин у повељи из 1332 (у којој су саме повеље *латинске* и *српске*). Тек у Душановој повељи из 1349. сусрећемо Латине у специфичном ужем значењу ограниченом на Дубровчане. Један део одредаба те иначе обимне и садржајне повеље, има у виду *Дубровчане* (општа слобода кретања и неприкосновеност имовине; у трговима да се суде пред цариником и кнезом или кефалијом; обећање рока од шест месеци да напусте земљу, обавеза да враћају људе који би се населили у Стон), док две одредбе говоре о Латинима или се употребљавају наизменице називи Латинин и Дубровчанин. Те одредбе се односе на начин суђења: ако Латинин тужи Србина да даје половину Латина а половину Србаља сведоке (исти је поступак у обрнутом случају ако Србин парничи Латина), ако Дубровчанин повери неком трговцу своје имање и оно пропадне (*од њега у бах ударит*), да се куне Латинин и да му се верује. Обема одредбама је заједничко позивање на раније законе *светога краља*, тј. Душановог деда, краља Милутина. И у Душановом законику сусреће се исто такво колебање у терминологији: трговци и купци (чланови 118–121, 153, 159–160), а Латинин само у члану 160 (*и всаки гост, и трговац, и Латинин да доходи к првим стражам*).

Душанове одредбе понављају се само у повељи цара Уроша, док нешто прилагођена верзија кнеза Лазара, коју су понављали Вук Бранковић и наследници обојице, нема уопште помена Латина. Из пратећих докумената са види да је назив Латини био у свакодневној употреби. У размени аргумената са кнегињом Милицом (1395) Дубровчани су тврдили: *и штоно пишете за трговце да су мешани, да то морете знати јер вси људије њесу једнаци, јесу властеле и јесу кметићи, како то у Србљех и по всјем свјету, а закон ње, ни јест слично да се Латинин за Србина одклне, ни Србин за Латинина, ну јест закон, како то је у повељи записано, да јест порота Дубровчанину његова дружина Дубровчан и ти вси закони јесу потврђени царем Стефаном и светопочившим кнезом и вама и всом ином господом србском*. Исте године Константин Балшић у својој повељи за Дубровчане гарантује судску аутономију речима: *инде суда да не имају разве пред Дубровчани вину пред Латинци а инде нигде у мојој земљи*. Формулација није преузета из неке од познатих повеља.

Назив Латини употребљаван је на папској курији за католике и католичке свештенике или монахе у зони додира са Грцима и Словенима. У терминологији градских статута и правних докумената ретко се јавља и то за означавање Романа – грађана насупрот Словенима из залеђа. Као типичан пример може се узети которски документ из 1335. о продаји залога за дугове *од Словена и Латина из нашег града и дистрикта* (pignora diversa auri et argenti, que habuerat a Sclauis et Latinis de terra et districtu nostro pro grano et blaua quam vendiderat hoc anno). Код Латина се види, као и код других средњовековних група, да њихово издвајање и индивидуализовање не почива само и искључиво на језичким и културним обележјима, већ да има у виду и посебан статус и правни режим по коме су живели припадници групе.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 61, 67, 94, 180, 237, 620; Н. Радојчић, *Законик*, 65, 66, 73, 74; A. Mayer, *Kotorski spomenici* 2, Zagreb 1981, 228–229.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник КЈ II, Београд 1962; С. Ћирковић, *Удео средњега века у формирању етничке карте Балкана*, Работници, војници, духовници, 171–184.

С. Ћирковић

ЛЕЖАЈ – У средњовековној Србији, као и у Босни, Дубровнику и у другим приморским насељима, урбаним и руралним, постојало је неколико врста *лежаја*. Већина становника спавала је на земљи по којој се навече распростирала „мека постељина", која се дању склањала у шкриње, сандуке, како практикују још и данас становници исламске вере. Подлога те постеље могла је да буде гола земља или за то наменска креветнина: рогозина (Св. Софија, Охрид; Дечани), сламарица (Богородица Љевишка), перина или неки вунени простирач. У средњовековном Дубровнику, као и код дубровачких трговаца у Србији, под појмом „опскрбљен кревет" подразумевао се лежај који се састојао у варијацијама од сламарице („сламница"), перине („перница"), мадраца од памука, отпадака од вуне, два чаршава, јастука („узглавица") од перја, сламе, вуне и покривача. Познато је да је византијски цар Нићифор Фока у свом двору у Цариграду спавао на поду по коме је било разастрто само крзно од коже пантера и пурпурна простирка. На средњовековним локалитетима у Србији археолози су често наилазили у полуземуницама на један или више банкова-клупа од набијене земље, који су били начињени тако што је остављана земља приликом укопавања доњег дела станишта. Тај банак је у просеку био широк око 40 цм и приближно исто висок. Претпоставља се да је служио углавном за одмор укућана – дању за седење а ноћу за спавање, као и за остављање разних предмета.

Прелаз ка правом кревету представљале су две клупе преко којих су стављане даске и на њих по-

стељина. Такав тип лежаја наводи се у дубровачким документима, као и у другим приморским архивским записима још од XIII века. Сматра се да их је било и у средњовековној Србији и Босни. Поред таквог лежаја у Дубровнику су се понекад налазиле клупе или сандуци, ради лакшег пењања на кревет.

У средњовековној Србији користио се и грађени дрвени кревет, који се помиње у Дубровнику 1283, а био је познат и у западној Европи тога времена. Он се уочава и у ликовним изворима. У Дечанима, у сцени исцељења, приказан је један такав лежај који се састојао од дрвених летви углављених у горњи и доњи шири дрвени рам са уздигнутим узглављем. У сценама где је приказан одар, било као лежај живих или самртничка „постеља", видљиве су само ноге, зарубљене пирамиде или врста кугли, остали део је прекривен раскошним покривачима, а понекад се на уздигнутом узглављу налази и јастук, квадратног или елипсастог облика (Студеница, Дечани, Св. Никола Болнички, Мали Свети врачи, Св. Климент, Св. Богородица Пештанска, Мали Св. Климент, Св. Константин и Јелена, Св. Богородица Болничка – Охрид). Карактеристично је да су углавном сви прикази „одра" указивали на врло широке постеље, што је био случај и у Европи. На тако широким постељама у Рамачи приказане су три женске особе („блуднице"). То су тзв. троњи, познати из рецентног етнографског материјала Косова и Метохије.

Већ у XIV веку у градовима на јадранској обали био је познат кревет са балдахином, небом или тзв. ганбом са завесама. У западној Европи био је распрострањен у романици и готици. Није познато да ли је коришћен и у средњовековној Србији.

Посебан тип лежаја састојао се од једне лаке конструкције: за правоугаони дрвени рам причвршћивало се уплетено уже, ремени од коже или се разапињала тканина (Св. Никита, почетак XIV века). Доментијан у биографији св. Саве и Симеона наводи како *благодарни кир Сава* смести свог остарелог и ослабелог оца на одар између два коња и тако су обишли сву Свету гору.

У суштини, на основу расположивих извора не може се тачно одредити какав је био тип правог „кревета". Може се претпоставити да је у дворовима владара и довима велможа било и богато резбарених лежајева, познатих у средњовековној Европи. Такав лежај је наслеђен од Римљана, који су га примили са Истока, где су их по правилу имали имућни грађани.

ЛИТЕРАТУРА: в. *покућство*.

Ђ. Петровић

ЛЕКАРИ – Српско средњовековно лекарство, верско (канонско и апокрифно), као и световно, неговано је упоредо са научним лекарством тога доба. Поред лекара који су завршили медицинске школе, било је полуквалификованих, који су после положеног испита пред санитетским властима стицали сва законска права да се могу бавити лечењем, као и неквалификованих, који су се, поред свог берберског заната, бавили лекарским интервенцијама.

У нашим старијим споменицима они се називају medicus plagarum, chirurgus, али често и са barberius. Своје лекарске интервенције обављали су у берберским радњама, које су називали botega или statio и нису напуштали свој занат ради секундарног лекарског занимања којим су стицали углед у друштву. Бавили су се и малом хирургијом, затим обдукцијама, али били су и стручни чланови комисије за преглед лешева – visum repertum, било да је реч о насилној смрти или смрти због непознатог узрочника. Њихов рад се називао ars barberia et chirurgica.

Западни утицај стизао је до наше средњовековне медицине преко Котора. У њему раде два лекара, интерниста и хирург, апотекар, берберин и два нотара (duo medico, unus phisicus, alius cirusicus, unus spetiarius, unus barberius et duo cancellarii, unus pro rectore, alius comunitatis). Између лекара и хирурга постојала је разлика, не само у погледу стручних квалификација, већ и у правима и дужностима. Лекар и апотекар су, заједно са члановима Великог и Малог већа, према прописима градског Статута, бирани сваке године о Ђурђевдану, док се на хирурге-бербере ово није односило. Међутим, сви они су се у старом Котору приближавали племићком сталежу о чему нам, између осталог, говори и XI глава которског Статута, где се како за властелина, тако и за лекаре, апотекаре, нотаре и хирурге-бербере за извесне кривичне преступе предвиђа смртна казна одсецањем главе, док је за обичне грађане била вешањем.

Најстарији помен о постојању лекара у средњовековној Србији потиче из 1326. То је помен о лекару Филипу из Ферма (Philipus de Fermo, medicus plagarum, habitatis Cathari) за време владавине Стефана Уроша III. За време младог краља Душана потиче помен из 1332. То је Mario de Antibario, medico cirusico in Catharo, затим Magister Paulus, barberius de Barleta, salariatus comunitatis Cathari. Осим тога, у служби Душановој налазио се, око 1333, лекар Антоније (magister Antonius, physicus salariatus ipsius domini regis). Ђурађ Бранковић је имао личног лекара око 1429, Италијана, магистра Анђела Муаду (physicus domini Georgii Volchi, magnifici domini Rassie et Albanie) чије се бављење у Београду помиње у списима Дубровачког архива. У то време у Србији ради лекар Јероним, из Фиренце, а затим (1437–1439) др Јакобо Протонотар из Месине, интерниста. Ристо Јеремић и Јорјо Тадић у својој књизи наводе сва путовања дубровачких градских лекара, које је дубровачка влада слала у Зету, Србију и Босну, углавном о трошку Дубровачке републике, да лече тамошње владаре и високе феудалце. Тако магистер Егидиус два пута путује у Србију да лечи краља Стефана Дечанског, 1324. и 1329. Лекар Албертино Камурата из Падове одлази неколико пута у Зету, једном да лечи Балшу II Балшића (1385) и три пута да лечи Ђурђа Страцимировића-Балшића (1387–1389). Путовао је неколико пута у Босну да лечи војводу Влатка Вуковића, војводу Радослава Павловића и краља Дабишу, кога је лечио још један дубровачки лекар, Ђовани де Папиа из Анконе, хирург. Ђурђа Страцимировића лечио је 1403. и други дубровачки лекар, Јакобо Салгеријев, из Падове, интерниста. Магистер Данијеле Пасинис из Вероне добио је октобра 1407. одобрење и тромесечно одсуство од дубровачке владе да путује у Србију ради лечења деспота Стефана Лазаревића. Са деспотовим заступницима, Градићима, склопио је уговор на четири месеца за месечну награду од 80 златних дуката или 11 фунти чистог сребра. Магистер Ђовани Антонијев из Анконе, хирург – „мештр Жован из Јакина", како га назива српски писар – путовао је по налогу дубровачке владе неколико пута у Зету да лечи Балшу III Балшића, где је боравио по неколико месеци у јесен 1417. и пролеће 1418. Интерниста Бартол Скорцалупис из Пломбина путовао је више пута о трошку Дубровачке републике у Босну (1412–1425) да лечи краљицу, војводу Вукмира Златоносовића, војводу Сандаља и краља Твртка II. Кристофоро Банзијев из Падове, добро плаћени дубровачки физик, путује 1443. да лечи Јелену Сандаљеву, кћи кнеза Лазара. Магистар Георгије Спан, градски лекар у Котору, а затим у Дубровнику, путовао је неколико пута (1445–1451) на двор херцега Стефана Вукчића да лечи чланове његове породице.

Скоро сви которски и дубровачки лекари, који су долазили током средњег века у Зету, Србију, Босну и Црну Гору, били су Италијани из Ферма, Осима, Рима, Болоње, Падове, Барлете, Трана, Напуља, Венеције, Фелтре, Милана итд.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ковијанић – И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора (XIV–XVIII вијек)*, Цетиње 1957, 5–122; Р. Јеремић – Ј. Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старога Дубровника* II, Београд 1939, 125–143; В. Гавриловић, *Развој хирурикогрода у Србији од XIII до краја XVIII века*, НД ИЗКЈ, Београд 1966, 32; В. Гавриловић, *Улога хирурга-бербера у развоју српске медицине* II, Београд, Стоматолошки гласник Србије 7, 1965.

В. Гавриловић

ЛЕКОВИ – Справљање и употреба лекова у средњем веку зависили су од начина лечења и нивоа медицинских знања. Понешто се о њима може сазнати захваљујући ученим медицинским списима (в. *медицина*, в. *лекари*), као и нововековним *лекарушама* – зборницима сваковрсних препорука и рецепата у којима су измешани народна и магијска медицина и одјеци античке медицине познате школованим лекарима. О једном мањем броју средстава употребљаваних за лечење има података у изворима о средњовековној *трговини* (в.), (в. *апотека*).

Најпотпунији преглед лекова и средстава за лечење може се добити из списа сабраних у Хиландарском медицинском зборнику (бр. 517), из прве половине XVI века, преведеном из неког западног, по свој прилици латинског зборника сличног састава, чија се садржина ослања на писце салернско-монпељеске школе (I. Platearius, N. Praepositus). У фармаколошком делу Хиландарског медицинског кодекса прости лекови су приказани у некој врсти лексикона прилагођеног ћирилској азбуци. Дат је назив и опис 145 лекова, док оригинал из којега текст потиче садржи 273 лека. У сваком чланку се даје природа и намена лековитог средства, како наговештава стари наслов: *Сказаније јестетству от всакаго*

билија, или јест врукје или је студено, или сухо или мокро и всако билије за что је добро. Није случајно реч *билије* заступник свих лековитих средстава, јер су највећим делом лекови биљног порекла. Међу њима су до данас коришћене лековите биљке као *алиум* (бели лук), *анеж грчски се зове гликанис* (анис), *амигдале* (горки бадем), *каруа* (ким), *гарофали* (каранфилићи), *мента* (метвица), *мелиса*, *морасепши* (бели дуд) итд. Међу простим лековима су и неки метали: *злато*, *аргентум вивум* (жива), *антимониум*, *аурипименто*, *летаргиро* (глета), *плумбум* (олово), материје из минералног света као *алумен* (стипса), *ашпалтум*, *петролеум*, *витриум*, *ц'кло* (стакло) и др.

Међу сложеним лековима (код којих је више превода) налази се већи број масти, *масло* у старој терминологији: *масло от лилиум србски се зове крин; м. от пишнти србски се зове пелин*, *м. от рафинум србски се зове хрен*, *м. от ромонике* (= камомила). Емпластри су се употребљавали под називом *емб1аст: е. за свраб. е. за разбијеније кости* и др. *Пилуле* под тим називом јављају се и међу простим и међу сложеним лековима: *пилуле ауреа србски се зове златне пилуле*, *пилуле велми добре за пробавленије*. За поступак преводиоца је карактеристичан пример: **пилꙋлѣ шинє квнбꙋш єшє ноло** (= pillullae sine quibus esse nollo, пилуле без којих нећу да будем).

Лекови су се набављали у Италији, највише у Венецији, а посредовали су трговци који су их набављали истим путевима као мирисе и зачине. Нема̏ли део лекова састојао се од биљака оријенталног порекла. Приморски градови од XV века настоје да упоредо са лекарском службом организују и јавно снабдевање лековима у специјализованим апотекама које не потискују трговце зачинима из промета лекова. Инвентар которске апотеке из XVI века показује да је била веома добро снабдевена. Сачувани су подаци о набављању лекова за српски двор.

ИЗВОРИ: *Хиландарски медицински кодекс N. 517*, Београд 1980; Р. Катић, *Медицински списи Ходошког зборника. Избор*, Београд 1990.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 313–314; R. Kovijanić, *Apotekari i lekari u starom Kotoru*, Narodno zdravlje 7–8 (1954) 232; Р. Ковијанић – И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора* II, Цетиње 1957; Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958, 175–185; Р. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд 1981, 126–150; Р. Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990, 124 –126.

С. Ћирковић

ЛЕПРА (губа, проказа) – опака болест, у Европи се много проширила за време крсташких ратова. Пред крај средњег века, лепром унакажених болесника било је на читавом Балканском полуострву.

Већ је Стефан Немања издашно даривао лепрозне. Окупљали су се такође и око двора краља Стефана Уроша II и то не само из Србије већ и из суседних земаља. И доцније су српски владари, као један облик исказивања побожности, делили милостињу лепрознима. Деспот Стефан Лазаревић је био веома дарежљив тако да су у Србију нагрнуле гомиле лепрозних из Приморја и Бугарске. Пошто су правили разне изгреде, протерани су из Србије. Лепрозни су били изоловани у *лепрозоријима* (в.), посебним склоништима за оболеле од губе.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 238–239.

Д. Ковачевић-Којић

ЛЕПРОЗОРИЈ – склониште за губавце где су они држани у изолацији. Губавци су се окупљали око дворова српских владара, примајући милостињу. Краљ Урош III подигао је у околини манастира Дечана склониште под надзором нарочитог краљевог управника и лично га посећивао.

Први сачувани податак о лепрозорију у Котору датира из 1431. године. Вероватно да је до оснивања ове установе дошло знатно раније, с обзиром на то да се лепра лакше преносила поморским него копненим путем. Изгледа да је лепрозориј у Котору био смештен испред Порта Сурана, док се према другим вестима налазио иза манастира Св. Фрање. О лепрозорију су се старали „procuratores leprosorum". Средином XV века у манастиру Ратачке опатије код Бара помиње се болница у којој су се између осталог лечили и губавци.

Лепрозорија је било у свим већим босанским градским насељима, посебно рударским, и то у Сребреници, Фојници, Крешеву, а такође у Високом и Јајцу. Налазили су се углавном уз фрањевачке манастире, иначе смештене даље од центра града,ближе рубу насеља. Дубровачки трговци настањени у Босни, често у својим тестаментима завештавају губавцима извесну суму новца или одећу.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 238–239; Р. Ковијанић – И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора (XIV–XVIII вијек)*, Цетиње 1957, 17; С. Мијушковић, *Оснивање и дјеловање поморско-здравствених установа у Боки Которској*, ИЗ 20, 1 (1963) 273; М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Зборник ФФ у Београду 8 (1964) 210; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић, *Здравствене прилике у средњевековној босанској држави*, Acta historica medicinae pharmaciae veterinae 10, 2 (1970) 96; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 273, 275, 290.

Д. Ковачевић-Којић

ЛЕТОПИСИ – претежно историјски списи чија се, по правилу, кратка садржина обликује око једног датума. Разлику између српских *родослова* (в.) и летописа први је уочио Иларион Руварац. Ове списе нису двојили учени Павле Шафарик и познати филолог Ватрослав Јагић. Називали су их аналима (летописима). Њихова класификација заиста није једноставна. Генеалошком садржином и провидном наменом препознају се родослови. Међутим, списи који су у нашој књижевноисторијској литератури названи старијим летописима, немају битна обележја летописа. Пет до сад познатих преписа кратких житија или повести српских краљева и царева (*Копорињски*, *Пећки*, *Студенички*, *Цетињски* и *Врхобрезнички*) сврстани су у старије летописе, иако овом роду тек претходе. Копорињски и њему слични списи само су покушаји да се напише летопис. Они нису компоновани по датумима, као што би се у летописима очекивало, већ по личностима владара или других великодостојника. Иако почињу са Стефаном Немањом, година смрти краља Драгутина први је хронолошки податак који налазимо у њима. Састављени од кратких животописа у којима преовлађују генеалошки подаци, ови списи су изневерили чак и циљеве списатеља који су намеравали да опишу живот и владавину српских краљева и царева *који по ком или колико царствова*. Очигледно да у изворима које су користили за летопис нису налазили довољно хронолошких елемената. Аутори ових списа не граде текст око датума, већ хронолошки податак, уколико га налазе, уносе у кратке животописе. Једино завршетак Копорињског и Врхобрезничког списа по начину излагања подсећа на летопис: *В лето 6880* (1371) *погибе Влкашин и Угљеша в Македонии в петак днем*.

Група старијих летописа настала је у последњој четвртини XIV века. Сви сачувани преписи старијих летописа почињу са Стефаном Немањом. Копорињски и Врхобрезнички завршавају се Маричком битком, Пећки и Студенички преносом моштију кнеза Лазара, Цетињски се продужава, а Пећки као додатак има део о српским архиепископима и патријарсима, закључно са Спиридоном, савремеником кнеза Лазара.

Наши летописци налазе узоре у преведеним византијским хроникама Јована Зонаре и Георгија Хамартола. Српски летописи у почетку се јављају као наставак сличним списима са подацима из опште, односно византијске историје. У њима су укратко описани, боље речено набројани главни догађаји *од начела* до савременог доба, односно од Адама до средине XIV века, али без српске прошлости. То је навело наше списатеље да ова дела допуне српском историјом: *подобно је поменути и о српској земљи како уверена би, ко ли у њој владаше и у ова последња наша времена* (Копорињски летопис). Општа историја изостављена је у пет до сада познатих преписа старијих српских летописа. Као извор за старије летописе користе се домаћа дела, пре свега житија српских владара. Стога није потребно посебно наглашавати да највећи део садржине ових текстова настаје посредним путем, као извор другог реда. Период до Стефана Душана, када се прекидају житија српских владара, савременици не описују. Само завршни део групе старијих летописа није извор другог реда, јер догађаје из друге половине XIV века бележе савремени списатељи. За ранији период, старији летописи углавном понављају податке које налазимо у житијима српских владара, али је знатно смањен или потпуно изостављен хагиографски део. У развоју наших наративних извора, старији летописи представљају једну етапу ка списима претежно историјске садржине.

Такви су млађи, у ствари прави летописи. Сачувани су у око педесетак преписа, а један – *Бранковићев летопис* – преведен је на латински језик. Међу старим српским родословима и летописима класификација млађих летописа представља најте-

жи проблем? Рукописи млађих летописа су преписи из XVI, XVII и XVIII века. Прве редакције нису познате, а у току развоја млађих летописа, многи текстови настају сплетом и сажимањем разних редакција.

Код већине преписа млађих летописа у крађем, уводном делу, набрајају се догађаји из опште и византијске историје, преузети из превода и прерада византијских списа. Српска историја у једној групи млађих летописа почиње са Стефаном Немањом, а у другој са Стефаном Душаном. Млађи летописи састављени су најчешће од кратких, једноставних бележака овог облика: *6882* (1374) *Сие лето расипа кнез Лазар жупана Николу*, или *6894* (1386) *Исходи цар Мурат на Плочник и прими Ниш*. Поред основних података о владарима, летописи записују ратне походе, сукобе, пустошења, елементарне непогоде, глад, болест. Интересовање српског летописца није ограничено само на Србе. У млађим летописима налазимо податке и о суседним народима – Угрима, Власима, Бугарима, Грцима и Турцима. Број бележака се повећава после Косовске битке, посебно за период од смрти Стефана Лазаревића до коначног пада Деспотовине.

Доба Немањића у млађим летописима није извор првог реда. О изворној вредности осталих података могуће је судити уколико се утврди њихово порекло пре него што су унесени у летопис. Податке који се односе на последње деценије једне од редакција летописа, могли су да записују савременици. Један од основних извора за претходни период су *летописачке белешке* – низ од неколико записа на листовима рукописа разне садржине. Летописачке белешке, по мишљењу Љубомира Стојановића, „биле су углед и подстицај да се млађи летописи напишу" и зато их је назвао замецима летописа. Део летописачких бележака свакако су записивали савременици. Међутим, највећи број података у прве редакције доспео је посредно, из других извора.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*; Р. Новаковић, *Бранковићев летопис*, Београд 1960; Р. Новаковић, *Никољски летопис*, Зборник ФФ у Београду 3 (1955) 155–171; J. R. Mircea, *Une version inconnue du „Mladji letopis"*, Прилози КЈИФ 43, 3–4 (1977) 230–247.

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, *Преглед домаћих извора старе српске повеснице*, Седмица (1856); P. Šafarik. *Geschichte der südslawischen Literaturen* I–III. Prag 1864–1865; F. Rački, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka*, Zagreb 1865; V. Jagić, *Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung*, AfSlPh 2 (1877) 51–68; И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1889; Н. Банашевић, *Летописци о пореклу Немањића*, Прилози КЈИФ 21, 1–2 (1955) 5–13; Ђ. Трифуновић, *Минијаторски стил старе српске књижевности*, Књижевност 32, 6 (1961) 511–522; EJ 5 (1962) 520–521 (R. Novaković); Ф. Кемпфер, *Прилог интерпретацији „Пећког летописа"*, Прилози КЈИФ 36, 1–2 (1970) 67–79; С. Матић, *Белешке из историје родослова и летописа*, Зборник МС КЈ 21, 1 (1973) 5–11; P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken und die Annalistik bei den Südslaven*, Bulgarian Historical Review 6 (1978); Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 143–146; М. Бошков, *О словенској рецепцији Јована Зонаре (О рукописима, редакцијама и именовању њеног жанра)*, Прилози проучавању српско-руских књижевних веза, X–XX век, Нови Сад 1993, 105–132; С. Ћирковић, *Српски летописи и византијске кратке хронике*, Српска књижевност у доба деспотовине, Научни скуп Деспотовац, 22–23.8.1997, Деспотовац 1998, 101–107.

Р. Михаљчић

ЛИБРА в. *Мере и тегови*.

ЛИК (ликь, грч. χορός) – овим термином се у литургијским рукописима и типицима (црквеним правилима) означава група појаца, за разлику од појединца певача, солисте (в. *појац*). Лики су смештени у десној и левој певници, а у литургијским рукописима се уз текстове налазе и упутства: *оба лика ирмос в'купе појут* (Архив САНУ, Рс 294, XIV век, л. 212), *паки поет први лик* (Патријаршијска библиотека, Рс 5, XVII и XVIII век, л. 91').

Има рукописа у којима се за групу певача користи и реч „људи" (грч. λαός, λαόν, слов. людие), иако није јасно да ли су „људи" само присутна паства која поје, или је то други назив за групу појаца. У похвалним песмама писаним 1757. године поводом устоличења бачког епископа Мојсеја Путника, Захарије Орфелин кличе: „Сјемо, сјемо лики". У XIX веку хорски диригенти су називани *ликовођа*, или *хоровођа*.

ЛИТЕРАТУРА: D. Stefanović, *Some Aspects of the Form and Expression of Serbian Medieval Chant*, Musica Antiqua II, Bydgoszcz 1969, 73–75; С. Ђурић-Клајн, *Историјски развој музичке културе у Србији*, Pro Musica, Београд 1971, 45; Д. Стефановић, *Општи поглед на развој српског појања од почетка до XV века*, у: Стара српска музика, примери црквених песама из XV века, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 15/I, Београд 1975, 13 (напомена 17); Д. Петровић, *Музика у Орфелиновом делу „Поздрав Мојсеју Путнику"*, у: Српска графика XVIII века, Балканолошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 26, Београд 1986, 175–183; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 204, 442.

Д. Петровић

ЛИСТОНОШЕ в. *Књигоноше*.

ЛИТРА в. *Мере и тегови*.

ЛОВ – У средњовековном друштву лов је био главна забава владајућег слоја, али и обавеза зависног становништва. *Меропси* (в.) на властелинству манастира Грачанице били су дужни да за рачун цркве лове зечеве *три дана заманицом*. Зависно становништво је због крзна ловило и лисице, ласице, куне, даброве. Сељаци су често били и ловокрадице. Властела је најрађије ишла у лов на племениту дивљач, на јелене и срне, и у лов соколом на пернату дивљач.

У лов се кретало са изласком сунца, уз помоћ ловачких паса (хртова). Са ликовних представа на стећцима може се видети да се у лов ишло пешке или на коњу, а од оружја најчешће су коришћени копље или лук и стрела. У лов се обично ишло колективно, дивљач је или прогоњена на коњима, или нагоњена на ловца у заседи, који у том случају користи лук и стрелу. Лов на рогату дивљач представљао је и прилику да се обогати владарска или властеоска трпеза. Лов соколом је такође био јако омиљен код властеле. Соко је ношен на левој руци на којој је била рукавица, а на нози птице били су везани звончићи, који су опутом везани за руку ловца. Деспот Стефан Лазаревић је и умро приликом једног таквог лова соколом. Соколом се ловила перната дивљач: препелице, јаребице, патке и зечеви. Колико је ова врста лова била популарна види се и по томе што јунаци народне поезије обавезно иду у лов соколом и то обично на утву златокрилу.

Поред дивљачи у лов се ишло и на звери, што је представљало велики ризик и опасност за ловца. Звери су се ловиле ради витешког доказивања ловца-витеза, због крзна и да би се становништво спасило напасти, каква су били чопори вукова. На стећцима су приказане сцене лова на медведе, што се сматрало јуначким делом. Није јасно да ли су у овој врсти лова увек учествовали и ловачки пси.

Право на лов је спадало у једно од регалних права, које је владар уступао властели или цркви. У средњовековној Србији постојала су посебна ловишта која су се давала у искључиво право коришћења. Једно такво ловиште је било у атару села Брод, поседу манастира Светог Ђорђа код Скопља. Ако би неко ушао у ловиште без дозволе игумана или властелина морао је да плати високу новчану казну (у једном случају 8 перпера). Ако уживалац права одобри лов у ловишту, онда је ловац био дужан да једну четвртину улова преда власнику ловишта. У случају лова на звери то је једна четвртина кожа од улова.

ЛИТЕРАТУРА: *ИСН* I, Београд 1981; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

С. Мишић

ЛОГОТЕТ – титула преузета из Византије. Логотет је на дворовима српских краљева и царева обављао дужност старешине владареве канцеларије и целокупног особља које је тамо радило. Отуда га многи истраживачи изједначавају са „канцеларом" или владаревим „секретаром", што представља извесну модернизацију једног средњовековног звања. У надлежности логотета долазили су углавном сви технички послови везани за издавање и писање јавноправних исправа. Изрази *логотет рече* и *логотет преручи*, који се срећу при завршетку јавноправних аката, упућују на закључак да је логотет имао широка овлашћења приликом започињања писања, редиговања и стилизовања исправа које је издавала владарева канцеларија. За успешно обављање свих наведених послова било је

потребно широко образовање, које подразумева добро познавање црквене књижевности и учења православне цркве, познавање црквених канона, световних закона, правних норми, судског поступка и дипломатске преписке, а свакако и владајуће идеологије.

Први по имену познати логотет био је Рајко, који се налазио у служби краља Стефана Дечанског, али уз његово име не стоји обавезно титула логотета. Сасвим је извесно да је службу логотета у доба краља Душана до 1337. године обављао будући српски архиепископ и патријарх Јоаникије. После њега поменуту службу вршио је Прибац (1340), отац кнеза Лазара, потом Хрс или Хрис, који је водио преговоре (1345) са Протатом Свете Горе, а касније Ђурађ Повика (или Повић) и Гојко, сви у служби Стефана Душана. За руковођење и рад у царевој канцеларији логотетима је припадала материјална надокнада. Приликом издавања хрисовуља у којима цар *записује* баштине, логотету је припадало по 30 перпера за свако баштинско село, а *дијаку* за писање 6 перпера, односно пет пута мање. Свакако да то нису били и једини приходи логотета.

У Душаново доба служба логотета уздигнута је на *логотетство велико*, које је у своју надлежност укључивало *област* или *власт над црквама*, што потврђује и 25. члан Душановог законика, који наређује: *Црквама да облада* (управља) *господин цар и патријарх и логотет, а нико други*. Власт или област логотета над црквама није се простирала на црквено учење или чинодејствовање, већ се односила на послове који су најтешње везани за потчињавање земљопоседа и других добара појединим црквама и поштовање старих или новостечених имунитетских права, као и на послове око потчињавања једне цркве са поседима неком угледном манастиру. Од Душановог времена па све до пада српских земаља под турску власт, постојао је само један логотет са *логотетством великим*, које је обухватало и *власт* над црквама.

Поред руковођења пословима владареве канцеларије, а делимично и поменутим црквеним пословима, логотет је био надлежан за поштовање старих закона и свих одредаба из јавноправних исправа, којима се регулишу односи између српских владара и поморских градова, било да је реч о градовима у саставу српске државе, било да су у питању аутономне комуне каква је био Дубровник. Из ових разлога логотети су били погодни за вршење дипломатских мисија, па је и део спољних послова долазио у њихову надлежност. За време цара Уроша његов логотет Дејан преговарао је са Дубровчанима о поштовању закона и свега другог што је постало спорно после рата са кнезом Војиславом Војиновићем. Регулисање односа између владара и поморских градова било је у надлежности и логотета деспота Ђурђа. Његов логотет Манојло помиње се као извршилац на повељи којом се утврђују обавезе становника Будве према деспоту и међе градског подручја.

Достојанство логотета било је високо уздигнуто у доба српских царева, па када се Царство распало, обласни господари су настојали да га уведу на својим дворовима. Први је то свакако учинио краљ Твртко, убрзо после крунисања, али у његовој држави логотету није могла припасти и *област над црквама*, пошто су поред православне, постојале католичка и знатно утицајнија црква босанска. У служби краља Твртка логотет Владоје водио је преговоре с Дубровником о поштовању старих закона, а утврђивао је и међе града Сплита, на сличан начин као што су то чинили велики логотети цара Уроша, а касније и деспота Ђурђа, но и поред тога Владоју из наведених разлога није могло припасти логотетство велико.

Ово достојанство, пред крај живота цара Уроша, настојао је да уведе на свом двору краљ Вукашин, али је трајнији успех изостао. После распада Српског царства није то могла да учини ни већина обласних господара, без неопходне подршке Српске православне цркве. Логотети велики не постоје на дворовима браће Драгаш, краља Марка, Балшића, Вука Бранковића, већ једино на двору кнеза Лазара и његових наследника. Кнез Лазар и његов син деспот Стефан високо су уздигли достојанство логотета. На њиховом двору припадало му је прво место међу достојанственицима, који су управљали цивилним пословима. Можда је то учињено из личних разлога, што је Прибац, отац кнеза Лазара, био логотет цара Душана. Личне побуде нису имале тако велики значај, као присна сарадња између Српске православне цркве и кнеза Лазара. За Цркву је он био настављач политике Немањића и од њега се очекивало да поново окупи српске земље. Област кнеза Лазара постајала је све већа и снажнија, а у њој се стално налазило најстарије седиште Српске цркве – манастир Жича, па је сасвим разумљиво што је на кнежевом двору уведено достојанство логотета са логотетством великим и правом да *облада* црквама, као што то предвиђа Душанов законик. Једном уведено достојанство великог логотета одржало се трајно код свих наследника кнеза Лазара – Лазаревића и Бранковића.

Логотетима или логофетима називају се понекад и *дијаци* или старешине канцеларија обласних господара, а нарочито радо словенски писари у Дубровачкој канцеларији, али се на тим пословима углавном исцрпљују и њихове надлежности.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави*, Београд 1886; С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 258–260; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет*, Глас САНУ 106 (1923) 82–93; М. Благојевић, *Државна управа*, 167–185.

М. Благојевић

ЛОЗА НЕМАЊИЋА – генеалошка слика најзначајније српске средњовековне династије. Јавља се најпре у облику тзв. *хоризонталне Лозе Немањића* представљене у припрати Милешеве (око 1223), јужном параклису Радослављеве припрате у Студеници (1233–35), наосу Сопоћана (око 1265), Драгутиновој капели у Ђурђевим ступовима (1282/83) и Богородици Љевишкој (1310–1314). Хоризонтална Лоза Немањића је приказивала молитвену поворку Немањића на чијем је зачељу био насликан Немањић ктитор. Већ крајем XIII века поворка је толико нарасла да је узроковала знатне поремећаје у најнижој зони живописа цркава (Ариље). У припрати Грачанице (око 1320) старо решење замењено је „вертикалном“ генеалошком сликом уобличеном по угледу на старозаветну *Лозу Јесејеву*: из бедара светог Симеона Немање, родоначелника династије, приказаног при дну композиције, изниче и грана се лоза на којој су као изданци представљене стојеће фигуре готово свих његових потомака. У највишем делу лозе насликан је краљ Милутин са својом млађом децом, Константином и Царицом, а изнад њих лик Христа који благосиља Немањиће и посредством анђела им шаље две најзначајније владарске инсигније – *стему* и *лор* (в. *инсигније*). Овако ликовно уобличено родословље сликано је касније у Пећи (око 1333) и Дечанима (1346/47), при чему је, разумљиво, дошло до повећавања броја ликова Немањића, па су мање значајни потомци св. Симеона представљени у попрсју. Од женских ликова, осим Немањине жене Ане – Анастасије (Пећ), приказиване су само оне представнице рода које удајом нису постале чланице неке друге породице или династије. Као актуелни владар на врху Лозе Немањића из Пећи и Дечана сликан је Стефан Душан (краљ, затим цар). У Матеичу (вероватно око 1350) јавља се по први пут „хибридна“ династичка лоза која обједињује представнике породице Немањића са члановима неког византијског династичког рода, вероватно рода Комнина. Због оштећености фреске родословна комбинација остаје прилично нејасна и може се само нагађати да је извршена преко предака тадашње српске царице Јелене. Све личности, без обзира на свој значај, приказане су на лози у Матеичу као полуфигуре. Хибридна династичка лоза била је, по свему судећи, насликана и на источном зиду главне куле у Студеници (почетак XV века?), али су се овде на Лозу Немањића вероватно надовезивали ликови потоње српске владарске породице Лазаревића. Захваљујући огромној површини зида студеничке куле, све личности су поново могле да буду приказане као целе фигуре.

Монументалним представама Лозе Немањића истицане су три кључне мисли владарске идеологије Немањића: *светородност*, *континуитет власти* и *богоизабраност* краљева и царева ове династије. С обзиром да је као *добри корен* лозе био приказан први српски мироточац Симеон Немања, композиција је јасно сведочила о томе да се његовом светошћу напајала читава врежа родословља, кадра да „процветава“ новим светитељима – св. Сава, св. Симон (Првовенчани), св. Сава II, св. Симеон (Урош I), св. краљ Милутин, св. краљ Стефан Дечански. Насликан на крају таквог непрекинутог низа светитеља и владара – праведника Божјих – актуелни владар се показивао као изданак свете крви, предодређен да у правоверју води поверени му народ. Несумњиво је стога да Лоза Јесејева, заправо генеалогија јудејских царева – Христових телесних праотаца – није послужила само као формални узор Лози Немањића, већ ју је надахнула и у идејном смислу. Кроз поређење српске владарске генеалогије са јудејском, српски владар је истицан у својству предводника „Новога Израиља“, заправо српског народа приведеног Христовом учењу. О томе сведоче чињенице да је Лоза Јесејева у Матеичу

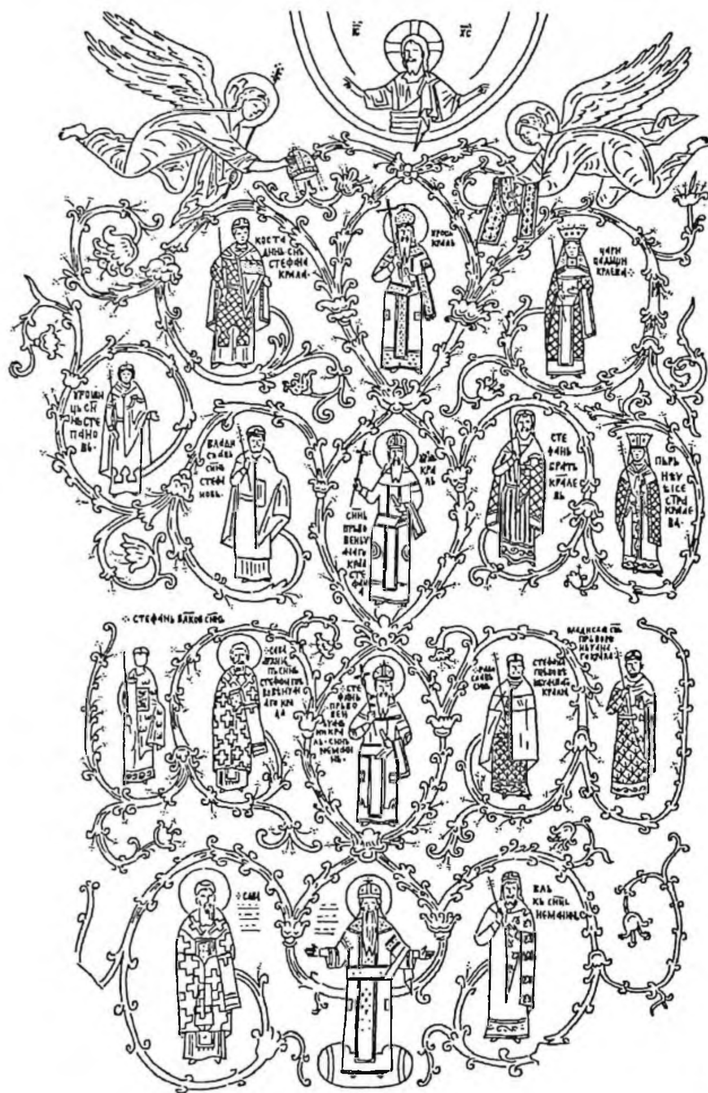

Лоза Немањића – Грачаница

и Студеници била доведена у јасну програмску везу са Лозом Немањића и да је у Грачаници, Дечанима и Пећи генеалошка слика српске династије добила место испред купељнице, посуде са освећеном водом коришћеном за крштавање поданика. О небеском пореклу власти Немањића говорила је и представа Божанске инвеституре приказана у врху Лозе Немањића. Српским владарима инсигније самодржавне власти доносе Христови анђели, онако како су их према легенди предали и „првом хришћанском цару“ Константину Великом.

Осим ових најважнијих, али сасвим уопштених идеолошких одредница, на већини Лоза Немањића могу се уочити и јасни знаци непосредније политичке ангажованости. Тако су у Грачаници и Дечанима назори двора о актуелној династичкој ситуацији исказани кроз изостављање представа одређених личности или кроз њихово потискивање на периферне позиције и занемаривање правих титула у натписима, односно кроз истицање неких других ликова – местом, орнатом, инсигнијама и сликањем нимбова. Калемљење Лозе Немањића на генеалогију византијских царева у Матеичу открива, с друге стране, покушај легализације Душанових претензија да превазиђе национални карактер свога царства и уздигне га до универзалног, византијског. Слично писаним *родословима* (в.) и знатно познијој *Лози српских владара*, насликаној у славонском манастиру Ораховици (1594), лоза у Студеници имала је вероватно задатак да нове српске владаре – Лазаревиће – представи као потомке и легалне наследнике Немањића.

Иако је Лоза Немањића у потпуности уобличена према византијским иконографским и ликовним обрасцима (Лоза Јесејева, Божанска инвеститура владара, итд.), у науци још увек нису понуђени поуздани докази о томе да је ова српска династичка слика за непосредни узор имала сличну лозу ромејских владара. С обзиром на наглашену старозаветну компоненту владарске идеологије и истицање култа владара-светитеља на Лози Немањића, неки истраживачи помишљају да је њен модел могао бити преузет са католичког Запада. Међутим, сачуване генеалошке представе европских династија нешто су млађе и знатно се разликују од српских примера. У сваком случају, у српској црквеној и дворској средини стваране су још од почетка XIII века идејне основе за појаву вишезначне генеалошке слике каква је била Лоза Немањића. Српски писци св. Сава, Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије користе се метафорама *свети корен, лоза благочашћа, изданак богосадни* итд., иначе уобичајеним у књижевности православних народа, да би указали на родбинске споне и „богоподобност“ представника породице Немањића. Оваква терминологија, присутна и у *аренгама* (в.) владарских повеља, временом добија вид све директнијег поређења родословља Немањића са старозаветним Стаблом Јесејевим. Процес се сасвим јасно прати и у зидном сликарству где представе Христове генеалогије током друге половине XIII века стичу значајно место у програмским целинама обележеним српском династичком идеологијом (Сопоћани, Ариље). Због свега тога се Лоза Немањића, ма какво било непосредно порекло њене иконографске схеме, показује као плод једног дуготрајног тражења кроз које је српска средина следила процесе присутне у широј хришћанској заједници и чини органски изданак српског културног миљеа.

ЛИТЕРАТУРА: V. R. Petković, *„Loza Nemanjića“ u starom živopisu srpskom*, Narodna starina 5 (1923) 97–100; A. Stránský, *Dečanský rodokmen Nemanjiču*, Ročenky Kruhu po pěstování dejin umění, za r. 1931 V (Praha 1932) 3–11; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934 (= Београд 1996), 38–44, 48–50, 57–59; И. Мавродинов, *Родословното дърво на царица Елена в Матейче*, Известия на Българското историческо дружество 22–23 (София 1948) 203–212; V. J. Đurić, *Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu*, Зборник радова, I Конгрес Савеза Друштава историчара уметности СФРЈ, Охрид 1976, 53–55; S. Ćurčić, *The Original Baptismal Font of Gračanica and Its Iconographic Setting*, Зборник НМ 9–10 (Београд 1979) 313–320; E. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum. Studien zur mittelalterlichen serbischen Herrscherikonographie*, Bonn 1985; В. Ј. Ђурић, *Лоза српских владара у Студеници*, Зборник у част Војислава Ђурића, Београд 1992, 67–79; Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 294–297; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 111–117, 152–173.

Д. Војводић

ЛОКВА – Реч је прасловенског порекла и означава плитку јаму с водом која се задржава после кише; може бити природна или направљена људском руком. Средњовековне повеље недвосмислено разликују локве од бара, па тако међа иде на локву, па на ливаду, на бару и опет на локву. Иначе, локва садржи воду која је чиста и може да служи за напајање стоке, док је вода у барама загађена и

неупотребљива. Само у нашим највећим повељама локва се помиње 64 пута и то 56 пута у међама села, а само осам пута у међама планина и катуна. То значи да су локве у унутрашњости Србије служиле претежно за напајање стоке земљорадничког становништва, а у мањој мери за напајање стоке влаха, која је била далеко бројнија и која се више кретала, па је за напајање користила реке и потоке.

Локве су нарочито биле значајне у красу, где су их људи правили, а нису само користили природне. На Пељешцу се у свакој контради помиње бар по једна локва која је служила за напајање оваца. Такође су у Конавлима локве у *планини* биле заједничке, а оне које су начињене после деобе припадале су ономе ко их је направио. Када је земља подељена у десетине, око сваке воде остављене су две златине земље, тако да је свако имао приступ до воде.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 1–10; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 1–141; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 266–317; В. Петковић, *Манастир Раваница*. Прилог: Хрисовуља кнеза Лазара у Врднику, Београд 1922, 73–77; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3 (1928) 105–142.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; P. Skok, *Etimologijski rječnik* II, 395; J. Schütz, *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin 1957, 64; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до половине XV века*, Споменик СКА 66 (1926) 66; N. Vekarić, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Dubrovnik 1989; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 40–42.

С. Мишић

ЛОНЧАРИ в. *Занати*.

ЛУГ – Постојећи речници српског језика луг изједначавају са латинском речју nemus. Луг се претежно састоји из ситнијег шумског растиња. Овом речи се у прасловенском језику обележавала бара. У нашим повељама лугови се често срећу у међама и увек се налазе у низинама. Тако се у међама села Зрзево помиње луг који лежи у низини, а изнад њега се налази виноград. У повељи манастиру Св. арханђела код Призрена, у међама забела у Слатини, међа је силазила *низ дел до луга*, и одатле се поново пење уз брдо. Да су лугови били на малим надморским висинама, посредно потврђује чињеница што се у њима смештају пчелињаци. То указује и на врсту биљног покривача у луговима. Било је то ситније шибље и ретко дрвеће прошарано травом. Овакве површине биле су подесне и за крчење, односно за стварање лазова и требежа.

Крчење лугова и других шумовитих површина узело је снажан замах у XV веку (в. *лаз*). То се види из манастирских повеља, где се појединим становницима неких насеља даје право да крче луг у суседству и земљиште претварају у баштине. Тако се луг *требио*, а високо дрвеће у њему се секло. Дрвеће и шибље би се онда палило, чиме се уништавао и коров у лугу, а повећавала се и плодност тла. Највећи део лугова, који би се искрчили, претварани су у оранице, односно у њиве.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 623, 690; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 57, 58, 59, 63; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 283, 300; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти*, 23, 24; А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955) 88–90.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; М. Благојевић, *Земљорадња*, 83–85, 88–91.

С. Мишић

ЛУК – Првобитно се састојао од дрвета савијеног и држаног у напетом положају тетивом. Касније је дошло до његовог усавршавања па су се уз дрво употребљавали и други материјали.

Лук је, поред копља, био основно словенско оружје. Срби су сем дрвеног употребљавали и рожани лук. Касније су се развили и метални. С временом су лукови постали сложени, са двоструком кривином. Ови сложени рефлексни лукови били су главно оружје степских номада али се не може утврдити да ли су код Срба пренети директно од Авара или Мађара, или неким посредним путем. Нападне ивице су облагане слојем дрвета, рога и метала.

Овакви лукови су у српским земљама коришћени до пропасти Деспотовине. Дужина сложеног српског лука кретала се од 0,9 до 1,2 метра. Од почетка XV века у употребу улазе и турски лукови полукружног облика. Тетива на луку била је упредена од чврсте опуте, канапа, коњске струне.

Стреле су се састојале из гвоздене стрелице и дрвене шипке. На доњем крају стрелица је имала шиљак или туљац за учвршћивање на шипку. У српским земљама су се углавном користиле до краја

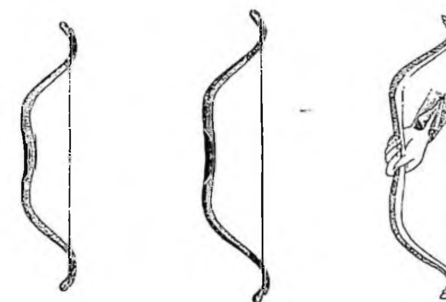

Лук и стреле – Манасија, Дечани.

XII века пљоснате стрелице троугластог облика са одвојеним перима и са три режња а потом пљоснате стрелице лиснатог и облика развученог ромба. Стреле су могле бити обичне, пробојне, отровне и запаљиве. Отровне стреле би се умакале у биљни или змијски отров. Шипка стреле имала је на задњем крају причвршћена три или више пера, ради обезбеђења стабилности лета. Крајеви пера су се везивали за шипку, лепили смолом и насађивали. На српским стрелама пера су обично била обојена црвеном бојом. Шипке стрела које су бацане из лукова биле су од ораха, бреста и јасена, сразмерно су дуже и виткије од оних које су бацане из самострела. Дужина српских стрела кретала се у току XIV и XV века од 70 до 80 см. У средњовековним споменицима стреле су називане **стрѣлє сабиѥ**.

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко – С. Радојчић, *Откопавање Царичиног Града*, Старинар н. с. 1 (1947); Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; Ј. Корошец, *Коштане плочице у аварским гробовима у Богојеву*, Рад ВМ 8 (1959); D. Pribaković, *Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije*, Vesnik Vojnog muzeja 10 (1964); П. Риц, *Главно оружје номадских ратника, Реконструкција аварског рефлексног лука*, Рад ВМ 28 (1982–1983).

Н. Лемајић

ЛУКНО (лоукно) – прасловенска реч, а значи што и котарица исплетена од лике, прућа, а може бити и дрвени суд. Служило је за смештај и чување хране, а користило се и као мера за све врсте житарица. Лукно познају сви словенски народи, а од њих су га преузели Литванци, Мађари, касније и Турци. Код словенских народа лукно је имало различите величине, боље речено било је више врста лукана, чије су се запремине кретале између 10 и 250 литара, односно кубних дециметара. У српским средњовековним земљама, колико је познато, коришћене су две врсте лукна. Једно између Неретве и Дубровника, које се почетком XV века назива: *лукно по стонској мери или по мери Стона* (luchnus ad mensuram Stagni), чија је запремина била једнака једној половини дубровачког *стара* (в.) (starium, starius, sextarius) или 3 дубровачка копела (coppellus). На основу извршених прорачунавања добијају се различите величине дубровачког стара, које се крећу од око 92 до 98 литара, а половина од око 46 до 49 литара, колико би требало да износи запремина једног лукна по стонској мери. Величина стонског

лукна прилагођена је величинама дубровачких мера за запремину, односно за житарице.

На ширем подручју Призрена, тачније на властелинству манастира Св. арханђела, коришћено је знатно мање лукно од стонског. Сваки брачни пар који је живео на властелинству био је дужан да даје манастиру *бир духовни* у износу једног лукна жита или 2 динара. Према тадашњим ценама житарица, за 2 динара могло се купити десетак литара пшенице, што би представљало приближну запремину „манастирског" или „призренског" лукна.

Када су Турци освојили Србију, у свој систем мера унели су и лукно, које је у Браничеву и Смедеревском санџаку у другој половини XV века мерило 4 једренске киле, свака од по 18 ока (1 ока = 1,2828 кг). Ово је лукно било тешко 92,361 кг, а код хектолитарске тежине од 76 кг у 100 литара пшенице, оно је имало запремину од 121,547 литара, односно кубних дециметара. У XVI веку Турци су користили лукно од 7 стамболских кила, по 20 ока свака кила, па је на тај начин запремина лукна скоро удвостручена.

Полукница је половина лукна било које величине, односно запремине. На властелинству манастира Св. арханђела, Арбанаси су били дужни да дају на име *бира духовног* једну *полукницу жита* или један динар, што је представљало тачно половину бира духовног којег су давали „Срби" у износу *лукно жита или 2 динара*.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Лукно по стонској мери*, ИГ 1 (1969) 41–50; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 52–58; Д. Бојанић, *Прелаз са средњовековних тежинских и површинских мера на турске мере у северној Србији*, Мере на тлу Србије кроз векове, 91–94; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* IV, Београд 1974.

М. Благојевић

ЛУНОВНИК (лунное течение) – представља зборник у коме се налазе савети и прорицања за сваки дан у месецу. У луновнику се износи шта је било кога дана, шта треба радити а шта не радити, нпр. *1. дан луни Адам сазда се. Т дан добро продавати, куповати; храм основати; брак творити; дело делати; скот учити; суди делати.*

Међу апокрифним књигама не налазимо рано словенске преводе луновника. Тумачења зодијачких знакова и њихов утицај на живот на земљи налазе се у појединим редакцијама луновника (Ђ. Трифуновић). Ови зборници утицали су и на народна веровања (в. *громовник*).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: В. Н. Перетцъ, *Матеріалы къ исторіи апокрифа и легенды. Къ исторіи Громника и Луника. Новые тексты. Выводы. Указатели*, Извѣстія ОРЯС VI, 3, 4, 1901; С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд 1904, 608–612; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 146–147.

J. Рећеп

ЛУЧ (лоучь) – реч позната у старим словенским језицима: руски луч, луча, лучина; чешки louč, louča; пољски, łuczywo.

Луч је означавао комад отцепљеног боровог дрвета које је богато смолом и зато лако запаљиво. Управо као отцепљени комад дрвета спомиње се у Бистричкој повељи краља Владислава. Одредбом ове повеље меропси су били дужни да о Божићу дају *по бреме луча и шест жрди*. Меропах који је поседовао коња на Грачаничком властелинству, имао је обавезу да два пута годишње довози дрво и луч (*по возу дров, и да носи луча*). Овде је свакако реч о обловини и већим цепаницама. Према одредбама *Закона србљем* (в.), зависно становништво на властелинству манастира Светих арханђела код Призрена било је дужно да о празнику доноси дрва, а насеља близу четинарске шуме, уместо обичног дрвета доносила су луч (*Средска и Рабча да дају луч*).

Пошто добро гори с пламеном, луч је током средњег века служио за осветљење. Уосталом, светлост је најстарије значење овог израза. Лучница је назив за свећњак (исправе о покладу деспота Ђурђа Бранковића). Луч је понекад окосница народних пословица: *Као да га је с лучем тражио*; *Кад догори зубља* (луч) *до ноката*. Јавља се и у народним песмама: *Ал ми волиш лучем свијетлити*. Луч се користио и за потпалу: *Имаш ли луча да ужежемо огањ*?

Луч као зрака, прасловенског је порекла, али у овом значењу „u naš jezik može biti da je dospela iz

crkvenoga". *Чеда твоја јако звезде небесније златозарними лучами светет се*, пише Доментијан. Захваљујући деспоту Стефану Лазаревићу, Дубровчани га уздижу и обасипају неумереним похвалама. У писму од фебруара 1422. они истичу да је деспот силни господар, обдарен *великокрасним разумом*, од кога велика светлост и *луче* као сунчани зраци по целом свету обасјавају.

ИЗВОРИ: *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 305; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 590, 636, 696; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 30, 104; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 226; I–2, 24, 28.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник* (зубља, луч); Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пословице*, 62, 116, 129; *Rječnik JAZU*.

Р. Михаљчић

M

МАВРОВЛАСИ в. *Власи.*

МАЂЕРИ в. *Мађупци.*

МАЂУПЦИ (**магюпьць, магюпьцы**) – Реч је настала фонетским прилагођавањем од грчког μάγκηψ (пекар), које се ослања на латинско manceps (слуга, роб, али и јавни пекар). Познате су изведенице мађипио (**магґупїѡ**, од грчког μαγκιπεῖον – пекара, хлебна пећ) и мађупница. Сваки од три облика јавља се у сачуваним средњовековним изворима само једанпут.

У допунска задужења меропаха Бањска повеља убраја *у мађупници стојаније*; можда рад око хлебне пећи. Истина, у каснијим столећима овом речју обележавана је манастирска кухиња или трпезарија, па није немогуће да је већ у средњем веку добила ово значење. У том случају меропси би били задужени да помажу у кухињи.

У све три дечанске повеље након набрајања села и становника додат је списак појединаца који су задужени као сокалници или мађупци. Мађупци се налазе само у два плавска села – Велици и Комаранима. Михаило Динић је показао на примеру сокалника да су људи пописани засебно, наведени и у општем попису становника, те да овај посебан списак само набраја оне чланове мeропашких кућа који су појединачно задужени као сокалници. Поређење списка мађупаца и пописа становника у селима Велика и Комарани показује исти метод, осим што се сокалници задужују појединачно, а мађупци већином са породицама. Дакле, из редова меропаха Велике и Комарана издвојен је одређен број породица или појединаца за мађупачке послове. Као и сокалници, они нису чинили јасно издвојену категорију, те им је статус могао бити привремен (дешава се да у најмлађој повељи неко нестане са списка мађупаца, али се и даље налази у попису становника). Питање задужења мађупаца далеко је теже. Значење грчке речи μάγκηψ (пекар), која је послужила као основа, као и чињеница да се ова реч и у наредним вековима спорадично јавља у значењу манастирског пекара или кувара, били су довољно привлачни да се у литератури дечански мађупци с лакоћом означавају као манастирски пекари – „људи који су давали манастиру хљеб" (Ђура Даничић). Мада је, по речима Григорија Цамблака, Стефан Дечански опремио манастир кухињом и пекаром (мађерије и мађипио) *устројеним у пространство*, изгледа ипак сасвим нестварно да је за пекаре одредио меропхе с друге стране Чакора, удаљене неколико дана хода. Ближем одређивању задужења мађупаца противи се и чињеница да се помињу само на Дечанском властелинству, у два села горњег Полимља. Из каснијег доба потичу називи за Цигане – Мађуп и Мађупак, који се јављају у областима са мешаним српским и албанским живљем. Позајмљени су из албанског (magyp; у другом случају додавањем суфикса *-ак*) и не могу се доводити у везу са именицом мађупац објашњењем да су „манастирски кухари и пекари били Цигани", па се термин мађупац „унакрстио са Јеђупак – Циганин" (Петар Скок).

Далеко чешће у изворима се јавља друга, по значењу блиска, позајмљеница из грчког. Реч μάγειρος (кувар) преузета је са истоветним значењем у облику **магерь**. Основни облик, који се редовно среће у преводној литератури, прате изведенице: *протомађер* (πρωτομάγειρος – главни кувар), *мађерија* (μαγειρεία – кувано јело), *мађерија*, *мађерије* (μαγει-

ρεῖον – кухиња). О ширини употребе речи мађер сведоче бројни топоними, од којих су неки постојали још у средњем веку. *Мађер, Мађерци* – арбанашки катун на властелинству Св. арханђела, *Мађере*; имена *Мађер, Мађерац, Мађерка*; патронимици *Мађеровић* – у Бањској и дечанским повељама, *Мађерчић, Мађерић*.

Истина, за реч μάγειρος и њене изведенице преводиоци и преписивачи упоредо су користили словенске облике *повар* (у једном преводу Јована Лествичника код речи **магєрь** на маргини је додато **поварь**: познат је израз *манастирски повар*), *поварница, поварња, поварство* (μαγειρεῖον), *поваренije* (μαγειρεία). У Хиландарском и Студеничком типику глаголска именица *варенije* (кувано јело) настала је од глагола *варити*, којим се преводи μαγειρεύειν, а *укроп* (врела вода) превод је именице μαγείρευμα.

Именицу мађер налазимо и у једном правном споменику. Међу селима жупе Брвеник, коју је челник Муса добио од цара Уроша у замену за жупу Звечан, наводе се *Село мађерско Јабланица, Село мађера Прпора.* Како је цар Урош одвојио жупу Брвеник од свога домена, вероватно је Јабланица била село дворских кувара (и многа друга села ове жупе била су оптерећена посебним обавезама – коњушари, станици, ловци, постељштаци, златари). Ако је читање Александра Соловјева исправно, изгледа да је село Прпора припадало једном мађеру; можда је заузимао положај који се може обележити термином протомађер и издигао се у ред ситне властеле. С друге стране, могуће је да у оригиналу место **магєра** стоји генитив множине **магєрь** (попут **Сєло постєльщакь Коукно**), па би Прпора било још једно куварско село.

Употреба именице мађер не јењава до новијег доба, али јој је значење умногоме сужено. Тако мађер означава манастирског кувара или црквеног слугу, а мађерија, мађерница манастирску кухињу. По свој прилици зато што је коришћење речи било сведено на круг цркве и за њу се, по значењу, везивало.

ИЗВОРИ: *Живот краља Стефана Дечанског*, изд. Ј. Шафарик, Гласник ДСС 11 (1859) 70; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 93, 113, 166; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 67 (L 285–290), 112 (40), 132–133 (60–61), 233–234 (L 1979–2002), 234–235 (L 2014–2029), 269 (L 2772–2786), 290 (L 297–301), 307.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU* 6, 357, 358; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3 (1928) 33–34; P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s.v. *mađer, mađipio*; M. Barjaktarević, *O Plavu četrnaestoga stoleća*, Traditiones, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje SAZU 5–6 (1976–1977) 44; М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983, 29, 32.

Ђ. Бубало

МАЗГЕ в. *Сточарство.*

МАЈДАН в. *Рударство.*

МАЈСТОР (**маисторь**, грч. μαιστῶρες) – Од краја XIV века ову титулу носе најугледнији византијски музичари, следбеници Јована Кукузеља и новог украшеног (калофоног) стила црквеног појања, који је он увео. Поред Кукузеља, најпознатији византијски учитељи *маисторес* били су Јован Гликис, Мануил Хрисафис, Теодул јеромонах, Јован Лампадарије.

Манастиру Матејче, код Куманова, припадао је Поменик вођен од почетка XV века у коме се помиње Исаија *маистор* (Београд, Архив САНУ, Рс 32), за кога се претпоставља да је био наш композитор, јеромонах Исаија Србин.

ЛИТЕРАТУРА: E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961, 238; D. Petrović, *Stara srpska muzika u svetlu današnjih istraživanja*, Muzičke večeri u Donatu, Zbornik radova, Zadar – Zagreb 1983, 119–131; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 216.

Д. Петровић

МАЈСТОРИ в. *Занати.*

МАКЕЛАРИ в. *Занати.*

МАЛВАСИЈА в. *Пића.*

МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС – у средњовековној Србији представљао је специфично насеље у коме су живели монаси или монахиње (Студеница, Сопоћани, Раваница и др.). У средњовековним словенским изворима то насеље се назива **манастирь** или **монастирь** (од грчког μοναστήριον, у латинским изворима monasterium, coenobium). У ширем смислу манастирски простор обједињује ограђено насеље (манастир) и властелинство које се простирало изван ограђеног насеља и обухватало обрадиво тле, шуме, пашњаке итд., чинећи основ за економску егзистенцију заједнице. Манастирски комплекс је могао бити двојако организован: као *киновија* (општежиће) или као *лавра* (в.).

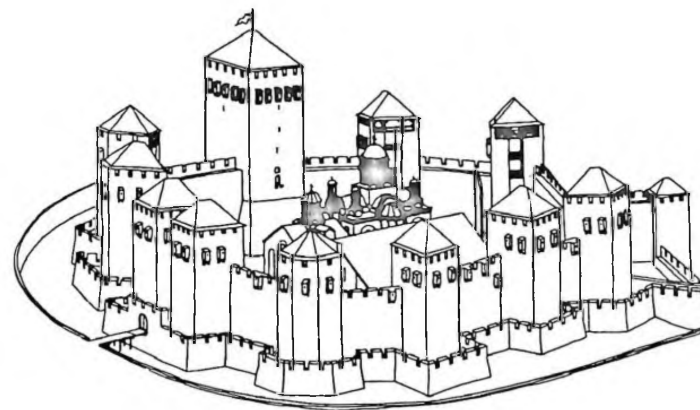

Утврђење – Ресава

1. У киновији се одвијао заједнички живот монаха (монахиња) по тачно утврђеним правилима понашања записаним у манастирском *типику*. У манастирској заједници тога типа владала је одређена хијерархија. На челу заједнице се налазио(ла) управитељ(ица), односно игуман (игуманија).

Киновијски манастир је увек био ограђен зидом. У омеђеном простору је организовано насеље у чијем се средишту налазила манастирска црква, као најважније здање целине, увек оријентисана у правцу истока. Дуж манастирског обимног зида су биле изграђене различите грађевине, неопходне за живот заједнице. Манастирска црква, а тиме и манастирски комплекс, увек су били посвећени одабраном светитељу или одређеном храшћанском празнику чија се ликовна представа (фреска) налазила изнад главног манастирског улаза (у Студеници су се сачувале полукружне улазне куле и на њиховим зидовима ликовне представе ктитора и арханђела, а вероватно се ту налазила и представа Богородице – заштитнице којој је манастир посвећен). Главно обележје киновијског манастирског комплекса у средњовековној Србији је његов кружни план насеља (Ђурђеви ступови, Студеница, Сопоћани, Дечани итд.). Иако је српски манастир у организационом погледу био оформљен према византијским моделима, његови оснивачи (ктитори) и градитељи нису следили византијски план манастира (готово увек ортогоналне схеме), већ су изградили сопствени модел насеља. Током времена, са већим продором византијских утицаја, дошло је до промена облика манастирских комплекса, па су у XIV веку изграђени и неки чији је план био полигоналног (вишеугаоног) облика са црквом у средишту (Бањска, Св. арханђели код Призрена, Ресава и др.).

Главни улаз у манастир се готово увек налазио на западној страни комплекса, усмерен према главном улазу у цркву. Често је постојао и други, помоћни улаз, који је водио ка манастирским имањима и економији. Улази су били строго контролисани, а

постојао је и кључар чија се просторија налазила непосредно уз манастирски улаз. Већина манастира не као слободно стојеће грађевине у комплексу (као нпр. три јужне цркве у Студеници), капеле у окви-

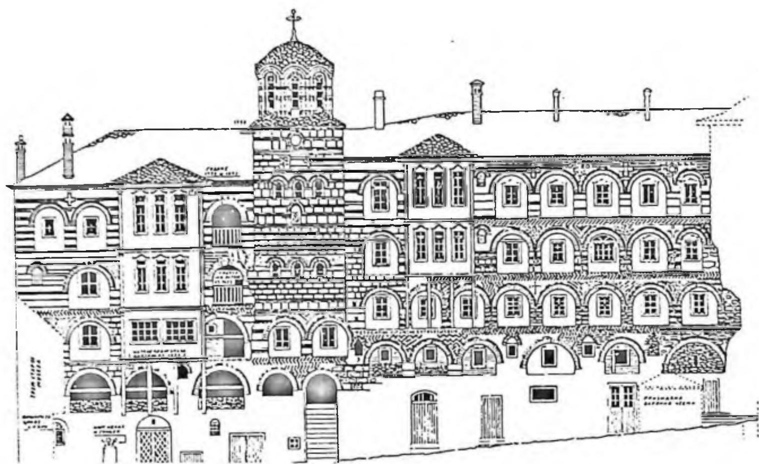

Игуменарија – Хиландар

није била изграђена као тврђаве. Нису имали одбрамбене куле дуж бедема, већ су само ограђивани масивним зидовима који су били слични оновременим војним утврђењима, те се зато погрешно тумачило да су зидани као тврђаве (Ђурђеви ступови, Милешева, Сопоћани, Градац и др.). Тек касније, крајем XIV и у XV веку, са повећаном опасношћу од Турака, изграђане су и две манастирске тврђаве – Раваница и Ресава (Манасија).

Манастирско насеље је у градитељском и функционалном погледу било подељено на неколико целина: простор који је био намењен богослужењу и молитви, простор намењен становању и простор предвиђен за свакодневне радне активности монаха (монахиња).

Простор који је био намењен богослужењу и молитви обухватао је главну манастирску цркву у средишту насеља и велики број капела распоређених на разним местима у оквиру насеља. Постојале су капеле које су најчешће биле постављене уз бочне зидове цркве, затим оне које су биле изграђе-ру резиденције старешине манастира, ктитора и других црквених достојанственика, капеле уз манастирску болницу, капеле уз одељења за госте итд.

Грађевина у којој се такође обављала молитва, уз заједничке дневне оброке монаха, била је манастирска трпезарија. То је уз цркву било друго најзначајније здање у комплексу. Најчешће је била изграђена у западном делу комплекса, али увек у непосредној близини главне манастирске цркве. Локација манастирске трпезарије, у непосредној близини цркве, била је посредно одређена и правилима живота у манастиру (манастирским типиком), јер се после завршеног богослужења из припрате манастирске цркве ишло на заједнички обед у трпезарију, где се за време обеда такође читала молитва. Манастирска трпезарија је обједињавала молитву и обед и стога је наменски припадала сакралном простору комплекса. У грађевинском погледу је зидана као пространа сала издужене (правоугаоне) основе, која се често, али не и обавезно, завршавала изнутра полукружним простором

(апсидом) на краћој страници. Столови за обедовање су могли бити распоређени у два низа (као у Студеници), или је био постављен један средишњи дугачки сто (као у Трескавцу). Најчешће су столови били зидани, завршени равном каменом плочом која је служила као површина за обедовање. Унутрашњи простор је готово увек био украшен фрескама религиозне садржине (нажалост, живопис средњовековних трпезарија се до данас једино очувао у фрагментима у Студеници, Бањској и др.).

Простор који је био намењен становању обухватао је грађевине са монашким келијама, резиденцију ктитора (оснивача манастира), резиденцију старешине манастира, резиденције намењене црквеним достојанственицима (нпр. за епископа, а касније и за патријарха, као што је била грађевина у Пећкој патријаршији) и грађевине намењене манастирским гостима. Била су то најчешће вишеспратна здања (зидана каменом, или комбиновано каменом и опеком, а понекад и дрветом), имала су често и тремове. Просторије за становање су се обично налазиле на спратовима. Зграде су биле подигнуте дуж обимних манастирских зидова и тремовима оријентисане у правцу главне манастирске цркве.

Простор намењен свакодневним радним активностима монаха је по својој функцији и архитектури био разнородан. Обухватао је просторије намењене манастирској управи (у једном документу из 1624. помињу се у Милешеви игуменарија и дохија), кухиње, пекаре, разне оставе и радионице.

Манастирска кухиња, која је служила за припремање хране за заједничке обеде монаха (монахиња), налазила се обично у непосредној близини манастирске трпезарије у којој се обедовало (у Сопоћанима, Градцу). Имала је велико огњиште на коме је припремана храна. Хлеб се припремао у манастирској пекари. Она је могла бити изграђена као посебно здање или је била посебна просторија уз манастирску кухињу. У њој су се налазиле једна или више пећи за припремање хлеба (постојала је и посебна пећ за припремање просфоре – неопходне за обред у цркви. И данас постоји пећ за просфору у Хиландару).

Разне врсте остава за храну и ствари налазиле су се у приземљима манастирских зграда. Понекад су у приземља смештане и манастирске радионице, иако се већина радионица налазила изван манастира на пространим властелинствима. Радионица, у којој је можда обрађиван и метал, налазила се у северном делу манастирског насеља у Раваници. Манастири су имали разне врсте млинова и житница у којима су се чувале залихе хране. Млинови, најчешће воденице, налазили су се на манастирским имањима, а ређе и у склопу манастирских комплекса (у XVI веку постојала је воденица на северној страни у Студеници).

Поједини манастирски комплекси су имали и посебно грађену кулу – *пирг* (в.), која се могла налазити у склопу манастирског обзиђа (као у манастиру Св. Стефана у Бањској), изнад манастирског главног улаза (као у Студеници или Дечанима), и као слободно стојећа грађевина у манастирском дворишту (као у Св. Николи у Куршумлији). Пиргови су били вишенаменске грађевине. Служили су као простори за чување манастирске ризнице у случају опасности (као у Бањској и Грачаници), у њима су се преписивале књиге и понекад чувале манастирске библиотеке (као у Дечанима), служили су и као *звоници* и тада су се налазили изнад главног манастирског улаза (као у Студеници и Дечанима), или прислоњени уз цркву (као у Жичи и Сопоћанима). У пирговима су понекад биле и келије изузетно поштованих монаха и уз келију њихове приватне капеле (као пирг Светога Саве у Хиландару).

У манастирима су постојале и просторије за оболеле монахе – манастирске болнице. Према основној намени, подизане су две врсте болница: оне у самим манастирима за остареле монахе оболеле од уобичајених болести, и специјалне болнице – карантини за старе, немоћне и оболеле од разних заразних болести (посебно за лепрозне). Ове последње су биле подигнуте при манастиру Дечанима, изван монашког насеља, у Београду у време деспота Стефана Лазаревића и у манастиру Раваници у доба Лазара Хребељановића. За сада још није археолошки идентификована ни једна манастирска болница. Из Студеничког типика знамо да је манастир имао болницу. Из оснивачке повеље манастира Светих арханђела код Призрена, задужбине Стефана Душана, знамо да је и овај манастир имао болницу у којој је могло да се лечи дванаест монаха.

Осим болница зидани су и домови за ходочаснике који су могли имати и посебна одељења за прихватање болесних и остарелих посетилаца – странопријемнице (**страноприѥмница**). Они су били грађени изван манастира, често у њиховој непосредној околини (из Студеничког типика сазнајемо да је манастир имао такво здање и да се звало

гостиница). Сваки манастирски комплекс је био снабдевен водом, било да је реч о цевоводу који је воду доводио из удаљених предела, било о бунару у оквиру комплекса или су у најнеповољнијем случају грађене цистерне (као у Ђурђевим ступовима у Расу, или у Богородици Хвостанској). Манастири су имали и специјалне канале за одвод отпадних вода из комплекса (као у Милешеви), а имали су и санитарне просторије – нужнике, који су се налазили у склопу грађевина са спољашње стране манастирског обзиђа (као у Милешеви, Сопоћанима или у великом пиргу у Ресави). Просторије у зградама су загреване помоћу отворених зиданих ложишта – камина, или помоћу зиданих керамичких пећи (тзв. пећи на лончиће).

У манастирима се сахрањивало у склопу комплекса али и изван њега. У главној манастирској цркви су сахрањивани ктитори, њихове породице и високи црквени достојанственици. На некрополи око цркве налазили су се гробови обичних монаха, а понекад и игумана (као нпр. са јужне стране манастирске цркве у Студеници). Постојала су гробља смештена и изван манастирских зидина са капелама за опело (као што се види на гравири Студенице из 1733. године). Посебно грађене костурнице, какве су постојале у манастирима на Светој гори на Атосу или другде у Византији, нису засад археолошки пронађене у склопу српских манастира (постоји изван манастира Жиче једна костурница која је, изгледа, грађена у новије време).

2. Лавра (од грчке речи λαύρα, што значи стаза) је подразумевала другачије организоване комплекс и монашку заједницу од киновије. Њу су чинили искључиво монаси окупљени око неке угледне монашке личности која је, захваљујући свом испосничком – анахоретском – начину живота, стекла велики углед, па су се око пребивалишта (најчешће у пећинама) таквих монаха пустињака почели да окупљају други монаси, следећи њихов узор и образујући ширу насеобину – лавру. Такво насеље се састојало од центра лавре, у коме се налазила црква и понекад трпезарија, и од појединачних монашких келија – испосница које су међусобно биле повезане стазама и распоређене на ширем простору (лавра Архангела Михаила у Расу, лавра Св. Петра Коришког и др.). Монаси су живели и обављали дневне молитве у својим келијама, а само су се једном (а понегде и два пута) недељно окупљали око манастирске цркве, у центру лавре, где се обављало богослужење. Понеке лавре су касније прерасле у коновијске манастире (као нпр. лавра Св. Петра Коришког).

ЛИТЕРАТУРА: С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994.

С. Поповић

МАНДИЈА в. *Мере и тегови.*

МАРАМА, МАРАМИЦА, в. *Оглавље.*

МАСКАРАДЕ в. *Дружичало.*

МАСЛИНЕ – дугогодишње биљке, маслиново дрво и његови плодови, некад назимане и маслице. Отуда је масло у српским текстовима често маслиново *уље* (в.). Маслине се у латинским изворима називају olivae. У околини Бара садила се посебна врста маслина која се називала „баркиња" и њени плодови служили су само за јело и сољење. Будвански Статут регулисао је начин млевења маслине. За четири модија млевених маслина млинар је узимао једно ведро као ујам. Уколико би одступио од прописа следила је казна од 12 перпера, од којих је 6 припадало кнезу а друга половина оштећеној страни.

Маслињаци су површине са стаблима маслина посађеним на уском појасу поред мора. Маслиново дрво се узгајало пре свега у Бару, а затим у которском, будванском и улцињском дистрикту. Тако је пејсаж Бара обележен већим или мањим маслињацима. Становништво ових крајева настојало је да подстакне гајење маслина с обзиром на важност њених производа за привредни живот градова (посебно Бара). Маслињаци су као и остале некретнине завештавани и давани у мираз.

ИЗВОРИ: *Statuta civitatis Cathari*, Venetiis 1616, 179; *Средњовјековни статут Будве*, Будва 1988, 99, 129, 138 (прир. М. Лукетић, Ж. Бујуклић).

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ковијанић, *Барски маслињаци у XIV вијеку*, ИЗ 1–2 (1958) 319–321; Р. Ковијанић, *Један помен маслина у Боки (1431)*, ИЗ 1–2 (1958) 321–329; *Бар град под Румијом*, Бар 1984, 21, 51 (С. Ћирковић, Б. Храбак); Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovjekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 35, 37, 78, 133, 210, 226, 253, 260.

М. Маловић-Ђукић

МАСЛО в. *Храна*, в. *Уље.*

МАСТИЛО в. *Прибор за писање.*

МАТ в. *Мере и тегови.*

МАУЗОЛЕЈ (μαυσωλεῖον) – монументална надгробна грађевина. Назив је добила по гробници каријског владара Маузола из четвртог века пре наше ере. Замисао маузолеја у српској средњовековној уметности подразумева цркву – задужбину у којој су по начелу ктиторског права сахрањивани ктитори и чланови њихове уже породице, као и црквени поглавари. Обичај српских владара да подижу монументалне гробнице можда води порекло из преднемањићког раздобља, али је за његово коначно успостављање пресудну улогу одиграла Студеница. Намера ктитора је била да од ње начини породични маузолеј, али је пракса показала да су се сви српски владари одлучивали на подизање сопствених гробних храмова.

Гроб ктитора се налазио у западном делу цркве, са јужне стране. Почасно место насупрот владаревом гробу припадало је неком од најближих чланова породице. Други припадници владарског дома, а по правилу и жене, сахрањивани су у унутрашњој припрати. Било да су преминули као лаици или, што је било правило, као монаси, српски владари су добијали свој „први гроб" у западном делу цркве, који са становишта градације светости заузима најниже место. У случајевима када би се владарске мошти објавиле и посветиле, премештане су у „други гроб" – кивот који је постављан испред олтара. Светитељски статус је обезбеђивао владару место у хијерархијски вишем, светијем простору храма.

Уместо старијег, античког обичаја да се тела упокојених царева полажу у саркофаге, српски владари, као и руски, бугарски и делом византијски, почињу да се сахрањују у земљу. Подземне гробнице Немањића припремане су истовремено са грађењем цркве. Биле су дубоко укопане испод нивоа пода, озидане каменим тесаницима и затворене посебним плочама на које се затим постављао саркофаг. У античко доба саркофаг је био намењен непосредно сахрани. Над гробовима немањићких владара саркофаг је имао функцију споменичког обележја. Владарски саркофази нису садржавали никакву клесану или сликану декорацију нити натпис. Натпис на саркофагу није ни био потребан, јер је ктиторски портрет над гробом увек био праћен натписом. Богато је украшаван кивот за мошти немањићких владара светитеља; прављен је од дрвета, потом бојен или позлаћен, а површине су биле прекривене флоралним и зооморфним мотивима у плитком рељефу. Студенички прототип губи значај за владавине Стефана Дечанског одвајањем саркофага од зида и његовим слободним положајем у простору храма, да би у доба цара Душана био замењен новим решењем, лежећом фигуром покојника у високом рељефу. Није сачуван ниједан владарски надгробни споменик Моравске Србије, па се не зна да ли је уопште имао форму саркофага. Последњи примери владарских фунерарних споменика код Срба у средњем веку, сачувани у маузолејима Косача на Шћепан Пољу, имају облик стећка.

И властела је на основу ктиторског права имала право на гроб у цркви. Тачно одређивање појединих задужбина као властеоских маузолеја није сасвим могуће јер се у неким црквама сачувала само гробна плоча властелина са натписом из кога се не види да ли је покојник уједно и ктитор. У извесним случајевима се поклапају подаци из гробних натписа у цркви и повеља у којима стоји да је дотични велможа ктитор; неке цркве и манастири су били опште гробнице властеле, али и других друштвених слојева, а понекад је извесни велможа уз богат прилог добио право не на сахрањивање, већ на постављање гробног камена комеморативног карактера.

За разлику од световних владара, црквени поглавари нису могли имати посебну задужбину – маузолеј, што је упућивало на стварање неке врсте колективне гробне цркве. Архиепископија, односно патријаршија, као центар црквеног живота и место које су као ктитори могли да уобличавају према својим схватањима и потребама, била је најпогоднија да преузме функцију маузолеја црквених поглавара.

Пећка патријаршија је највећи српски средњовековни маузолеј, по броју сахрањених личности и

по временском распону. Сахрањивање се континуирано обављало најмање 150 година, почев од архиепископа Арсенија (умро 1266) до патријарха Јефрема (1399). Пећки саркофази немају натписе, али се скулпторална декорација, карактеристична за надгробне споменике припадника црквене хијерархије, може узети као један од поузданих знакова за идентификацију споменика.

Фунерарна намена храма – маузолеја истакнута је и избором сликане декорације, посебно оних делова цркве који су служили сахрани. Сотериолошки и есхатолошки карактер сликаног програма наглашен је представама Распећа и Васкрса (илустрованог Мироносицама или Силаском у ад), догађајима који илуструју идеју о искупљујућој крсној смрти Христовој и стварности његовог васкрсења, односно темељно начело ортодоксије да се индивидуално спасење може постићи само унутар општег сотериолошког процеса, и представом Деизиса, метафором молитвене вере у могућност избављења на Страшном суду. У појединим гробним црквама фунерарну функцију, сотериолошко-есхатолошког каректера имале су и представе Вазнесења у куполи и Страшног суда у припрати. Илустрације последња три псалма сасвим јасно упућују на гробни карактер неколико задужбина српске властеле.

ЛИТЕРАТУРА: В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 100–123; Д. Филиповић, *Монументални надгробни споменици Пећке патријаршије у средњем веку*. (непубликовани магистарски рад, одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1981); Д. Филиповић, *Саркофаг архиепископа Никодима у цркви Св. Димитрија у Пећи*, Зборник МС ЛУ 19 (1983) 75–94; Д. Поповић, *Надгробни споменик архиепископа Саве II из цркве Св. Апостола у Патријаршији*. Зборник МС ЛУ 21 (1985) 71–88; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992 (са старијом литературом); И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.

Б. Гугољ

МАЧ – спада у нападно сечно и бодно оружје. Током дугог периода људске историје био је основно ручно оружје. Састојао се из крснице (балчака) и сечива. Делови крснице су накрсница, држак и јабучица, а делови сечива: оштрица, врх и жлеб. Термин мач је општесловенски. Мач се у српској средњовековној терминологији први пут помиње у Теодосијевом делу Живот светог Саве. Израз мач је највероватније у словенске језике ушао из готског језика. Мач који се најчешће употребљавао у

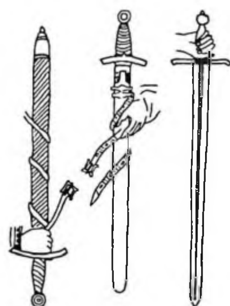

Мачеви – Ст. Нагоричино, Св. Никита, Каленић

средњовековној Србији био је галског порекла а међу Словенима се раширио посредством Германа у доба када је постао општеприхваћен широм Европе. Током раног средњег века на територији српских земаља употребљавао се мач *каролиншког типа* који је настао под утицајем *викиншког мача* у Франачкој а одатле се проширио у словенске земље. Између XII и XIV века мач је претрпео знатне измене, на шта су пресудно утицали развој коњице и промене оклопа. Дошло је до продужења крснице и сечива, те мач постаје знатно дужи и виткији. Ради заштите од ударaца долази до проширења дршке, да би на крају био створен дворучни мач. У каснијем периоду, због потребе бодења мачем, већи део мачева имао је зашиљени врх. Током XV века долази до потискивања мача као основног нападног убодног оружја.

ЛИТЕРАТУРА: P. Butorac, *Natpis na mađu Petra Zrinjskog u Perastu*, Narodne Starine 8 (1924); V. Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, GZM 38 (1926); Т. Ђорђевић – В. Ћурчић, *Старинско оружје у Босни и Херцеговини*, Прилози КЈИФ 7 (1927); А. Дероко – С. Радојчић, *Откопавање Царичиног Града*, Старинар н. с. 1 (1947); Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; D. Pribaković, *Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije*, Vesnik Vojnog muzeja 10 (1964); Д. Мркобрад, *Налаз средњовековног мача из Батајнице*, Годишњак ГБ 30 (1983); Z. Vinski, *Razmatranja o poslekarolinškim mačevima 10 i 11 stoleća u Jugoslaviji*, SHP 13 (1983); М. Брмболић, *Средњовековни мач из Народног музеја у Панчеву*, Гласник НМ Панчево 2 (1989).

Н. Лемајић

МАЧАР в. *Занати*.

МАЧОНОША (maccecharius, σπαθάριος) – титула у средњовековној Хрватској и Србији. Јавља се у Хрватској у IX веку. Фрањо Рачки налази да maccecharius настаје од речи *ματζούκα* – мачуга, буздован – што одговара титули мачоноше.

О титули мачоноше у средњовековној Србији сазнајемо посредно, преко презимена *Маченошечић*. Ђурђе Маченошечић, забележен у једном поменику из доба деспота Ђурђа Бранковића, припадао је најужем кругу деспотове дворске властеле. Презиме изведено од звања, уверава нас да је отац или неко од предака Ђурђа Маченошечића био мачоноша.

Непознато је порекло ове титуле. Није вероватно да је она у српске земље доспела колонизацијом грчког живља које се повлачило испред провала Турака, јер су византијске титуле спатара, протоспатара и спатарокандидата носили угледници у раном периоду византијске прошлости.

ЛИТЕРАТУРА: F. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII vijeka*, Rad JAZU 91 (1888) 152; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 20; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Један недовољно познат поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића*, Археографски прилози 9 (1987) 334–338; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 389; Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, магистарски рад одбрањен 1994. године на Филозофском факултету у Београду, 50; Р. Михаљчић, *Презимена изведена од титула*, Расковник 87–90 (пролеће – зима 1997) 5–34.

Р. Михаљчић

МЕД (медь, mel) – Процес добијања меда, сасвим једноставан, није се мењао вековима. Без обзира на то што су постојале разне локалне варијанте, мед се добијао на два основна начина – загревањем и без загревања. Комади медног саћа гњечили су се тако да попуцају ћелије са поклопљеним медом а затим су остављани да мед исцури. Загревањем мед се вадио или тако што би се медни сатови загрејали а затим у врећи гњечили док се мед не исцеди, или су се прво гњечили па затим кували док се восак не одвоји од меда и исплива на површину.

Методе добијања меда зависиле су од локалних обичаја, али се и из исте кошнице мед могао вадити коришћењем оба начина: поклопљен мед без загревања, а саће са отвореним, незрелим медом, који садржи већи проценат воде, загревањем да не би дошло до врења. На ову разлику се изгледа мисли у једном дубровачком документу из 1372. који препоручује да мед који се може добити без загревања (quod poterit collari sine igne) и онај који се не може добити без загревања треба скупљати на умерено тихој ватри (cum modico igne lento). Након цеђења сипао се у ћупове и пошто се одстрани труње био је спреман за употребу, складиштење или промет. Мед се на тржишту јављао и непрерађен, у саћу. Дубровачки трговац Martinus de Georgio купио је 1372. десет милијара меда у саћу (mel cum cera) по 29 гроша центенар. По количинама, вредности и потражњи мед је далеко заостајао за воском, али је ипак представљао сталан предмет извоза из Србије и Босне. Посредством Дубровчана стизао је на удаљена тржишта Сирије и Александрије. У промету је ваган литрама и карателима.

Највећи део произведеног меда трошен је, по свој прилици, за справљање алкохолног пића, медовине. Омиљена још у словенској постојбини, медовина се добијала једноставним врењем у води раствореног и прокуваног меда. Коришћење меда је у тој мери везано за прављење медовине да је дошло до својеврсног поистовећивања, јасно израженог у употреби истог термина за оба појма (медовина и други изрази каснијег су постања). Неопходно је стога из самог контекста сагледати да ли се иза сваког појединачног помена речи *мед* крије медовина или мед. По трговима у унутрашњости Дубровчани су се радо бавили продајом пића (вина и медовине), толико, да је ова страна њихове трговачке делатности регулисана и званичним, владарским актима. Стефан Драгутин (око 1280) одредио им је под претњом конфискације да продају вино без воде и медовину по утврђеној цени (*мед у уцен*) у Брскову. Уговором Дубровника и Котора (1279) за-

брањује се грађанима ова два града да носе медовину у Брсково из својих градова или околних крајева (portare mel – не изгледа логично да у Србију увозе мед ако га већ из ње извозе). Дубровачко Мало веће доноси одлуку 14. децембра 1384. да се не сме mel extrahere изван Дубровника без дозволе кнеза и Малог већа, под претњом конфискације и плаћања 12 гроша. Није само дубровачко истрајавање на прављењу и продаји овог пића по унутрашњости доказ о његовој тражености. Већ је Стефан Немања, приредивши дочек Фридриху Барбароси и крсташима, обдарио драге госте обиљем вина и медовине, а српска војска за неуспех при опсади Сера 1342. имала је добрим делом да захвали великим количинама попијене медовине. У справљању алкохолних пића мед је коришћен и тако што се мешао са вином. Замеђено вино (molza, mellatum) могло се по одредбама которског и дубровачког Статута правити само за личну употребу, да не би конкурисало домаћем вину.

Подозривост у безазленост меда умањује чињеница да је мед као извор шећера у свакодневној исхрани имао несравњиво већи значај него данас. Средњовековне лекаруше редовно га помињу као здраву храну и лек. Свадбени обичаји забележени у Дубровнику у XIII веку сведоче о улози меда као упадљивог симбола. Међу даровима које су добијали младенци налази се хлеб замешен с медом (pannis mellatus), а младој су се у младожењиној кући прво давали мед и вода. Слатка страна меда није оставила равнодушним ни писце. Св. Сава у житијима говори *језиком медословесним* када приводи заблуделог божанској истини или *прилаже медоточнаја ученија своја* у покушају да посредује између свога брата Стефана и одметнутог великаша Стреза. Благотворност речи осећа и Теодосије: *оне су сатови медовни, сладост њихова души исцељеније.*

ЛИТЕРАТУРА: Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII-ог и XIV-ог века*, Гласник СУД 37 (1873) 216–217; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 155, 250, 426; Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280–1460)*, Београд 1956, 55, 87, 93, 112; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* III, Београд 1968, s.v. *каратељ*; Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Пос. изд. САН 310, Београд 1958, 156, 161–162.

Ђ. Бубало

МЕДИЦИНА (medicina) – Срби су из своје прадомовине донели словенску примитивну медицину. О њиховом добром познавању анатомије говоре многи стари називи за делове тела и важније органе. За физиологију било им је блиско „пнеуматско" схватање да је основ животних појава *душа*, *дах*. Носиоци животне снаге су сокови, посебно крв. Развили су и своју посебну хуморалну патологију, а знали су и поједине рационалне узроке болести (тровање, трауме, неправилну исхрану, метеоролошке узроке). Ипак, веровали су да је најчешћи узрок болести магичне природе.

У средњовековној Србији познавање медицине развијало се на основама народне медицине и под утицајима који су долазили из Византије, затим преко приморских градова из Италије и других западних земаља. Тај развитак је био у складу са општим културним приликама. Српски владари, властела и градови, уколико нису имали лекаре из локалне средине, доводили су их из византијских градова, наших приморских места и из Италије.

У манастирима као културним центрима медицини се поклањала посебна пажња, превођене су античке и средњовековне медицинске књиге, образовали се лекари за профани начин лечења. Овај развој ишао је упоредо са европским, али је турским освајањем ометен, што је довело до оживљавања племенске и патријархалне културе и обнове народне медицине, односно појаве низа лекаруша у којима је сакупљано народно медицинско искуство.

Византија је била носилац античке медицине у свету. У Салерну је основана прва медицинска школа. Грчка медицина и античка филозофија све више интересују бројне хришћанске писце (Григорије Назијанин, Јован Златоусти, Василије Велики, Јован Дамаскин) који их користе за писање својих биолошко-медицинских списа. Ови списи се преводе и код нас, а по манастирима је настављено преписивање старих рукописа. Утицај медицинске културе са Запада непрекидно се осећао са мањим или већим замахом.

Српско средњовековно фреско-сликарство у нашим манастирима не представља само лепа уметничка остварења, већ је драгоцен извор за проучавање историје здравствене културе. Највећи број примера медицинских елемената на фрескама налази се у споменицима XIV столећа. Могу се поделити на: обољења и болеснике, затим на физиолошке и медицинске елементе везане за свакодневни

живот. Поучни су и чести примери чудесних исцељења. Група светих лекара је интересантна с обзиром на медицинске инструменте које држе у рукама као своје атрибуте. Присутни су исцелитељи-чудотворци, међу њима су и свети врачи као учени лекари: Кир и Јан, св. Кузман и Дамјан и Пантелејмон, а од жена св. Анастасија. Они у рукама држе инструменте – пинцете, хируршке ножеве, шпатуле, кутије за медикаменте, фиоле. Издвајају се теме рођења, сахрањивања, хигијене, исхране, типова болесника. Болести као ascites, лепра, хидрокела, психозе, парализа, слепило приказане су реалистично.

По свом учењу, српска средњовековна медицина припада европској школи, јер је настала на њеним традицијама. У манастирима су преведена многа класична дела, многа су за време турских освајања пропала. Сачувани медицински рукописи представљају највредније документе, не само српске прошлости. У *Шестодневу* Јована Егзарха истичу се поглавља о анатомији и физиологији човека. То је занимљив теолошко-природно-научни коментар прве књиге Библије о стварању света, настао у Преславу око 915. године. Препис тог дела први је урадио српски граматик Теодор у Хиландару 1263, док је монах Гаврило израдио један изузетно илустрован српски препис. У *Шестодневу* детаљно је описана анатомија главе, слабије су обрађени унутрашњи органи, а летимично абдоминални. Дело је врло важно за словенску анатомску терминологију; садржи и вредне податке о механизму дисања, физиологији чула, психологији, физиогномици и лековитом биљу.

О хуманој физиологији расправља се и у једном недовољно проученом београдском рукопису из XV века. То је нека врста *хексамерона* састављеног тако да се свако питање разматра посебно с гледишта душе и посебно с гледишта тела.

У старој српској књижевности веома су присутна имена грчког „оца медицине" Хипократа и његовог највећег коментатора Галена. Наводе се као аутори појединих делова списа. Пример је *Сказаније*... које је сачувано у Ходошком зборнику, српском рукопису из XV века. У тој расправи тумачи се хуморални састав људског тела, физиологија телесних сокова, као и неки проблеми зачећа и ембрионалног развоја. *Сказаније* је српски превод византијске прераде Хипократових физиолошких списа.

Међу списима старе медицине је *Иатрософија о всакој вешти*, пронађена у библиотеци манастира Хиландара (бр. 126) из XV века, писана српском рецензијом. У библиотеци манастира Дечана нађена је рукописна србуља (бр. 32/162), *Беседа Јована Златоустог*, на чијој је насловној страни залепљен садржај *Дечанског врачебника*, који је изгубљен. Састављен је по одређеном систему, било по болестима и начину лечења, било по лековима. Први део садржи педесет рецепата из народне емпиријске медицине, док је текст другог дела у целини апокрифан.

Најзначајнији споменик српске медицинске културе је *Хиландарски медицински кодекс бр 517*. Открио га је (1952) Ђорђе Сп. Радојичић у библиотеци манастира Хиландара. То је зборник који садржи списе европске научне медицине од XIII до краја XV столећа. Овај кодекс је од значаја за српску средњовековну медицину, али и за историју европске медицине. Његовим проучавањем посебно се бавио Реља Катић. Кодекс је једини познати примерак тако велике збирке медицинских списа салернско-монпељске школе написан на народном језику, и то не само код Словена, већ и код многих европских земаља које су имале богатију медицинску традицију. У Хиландарском медицинском кодексу дисциплине су сврстане у следеће групе: Списи из интерне медицине; Списи о инфективним болестима; Фармаколошки списи; Токсиколошки списи; Списи из педијатрије; Терапијска упутства; Списи из хирургије.

Овај кодекс садржи документе од непроцењиве вредности. Његов састављач морао је бити човек великог медицинског знања, високе медицинске културе и одличан познавалац свог матерњег језика, што потврђује зналачки састављен избор списа из кодекса. За бројне медицинске појмове успео је да нађе народне називе и тако постави темељ српској медицинској терминологији.

Т. А. Исаченко Лисовая у својој анализи Хиландарског медицинског кодекса говори о овом средњовековном српском рукопису и његовим најближим текстуалним паралелама у словенској писмености. Упућује на тражење непосредног извора за текстове Кодекса према немачкој књизи: Johan von Cube, *Gaerde der Sundheit*, Stefan Arnedes printed, Lübek 1492.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Катић, *Утицај српске средњовековне медицине на постанак терапијских кодек-*

са код Срба, САНУ 61, 3 (1957); Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, САНУ 310, 12 (1958); Р. Катић, *О појавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*, САНУ 386 (1965); Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, САНУ 415, 21 (1967); *Хиландарски медицински кодекс н. 517*, приредио и уводну студију написао Р. Катић, Београд 1980; *Хиландарски медицински кодекс н. 517* (превод), приредио и уводну студију написао Р. Катић, Београд 1989; M. D. Grmek, *Medicina na području Jugoslavije u srednjem vijeku*, Zbornik radova Jugoslavenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterine 2 (1960) 198– 207; Р. Ковијанић – Н. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора (XIV–XVIII вијек)* II, 1957; С. Мијушковић – Р. Ковијанић, *Грађа за историју српске медицине*, Документи Которског архива I (XIV и XV век), САНУ, Одељење медицинских наука 1 (1964) 1–152; В. Гавриловић, *Стари српски медицински зборници*, Acta hist. med. stom. pharm. med. vet. 5, 1–2 (1965) 40–50; Д. Васиљевић, *Средњовековно сликарство у Србији и Македонији као извор за проучавање наше здравствене културе*, Acta hist. med. stom. pharm. med. vet. 6, 1–2 (1966) 71–78; И. Лазовић, *Елементи здравствене културе на српским средњовековним фрескама*, Архив ИЗКС 8/9, 1–4 (1979/1980) 11–21; В. Гавриловић, *Здравствена култура у средњовековној Србији*, 600. годишњица Косовске битке 1389–1989, Српски архив, Praxis medica, Медицински преглед (1989) 19–29; Т. А. Исаченко Лисовая, *Хиландарский медицинский кодекс но 517 и его ближайшие параллели в славянской письменности*, Археографски прилози 18 (1996) 119–130.

В. Гавриловић

МЕДОВИНА в. *Пиће*, в. *Мед*.

МЕЂА (**мега, мегꙗ, меа, межда**) – граница држава, градова, села, заселака, селишта, властелинстава, планина, пашњака, забела. Омеђују се и жупе не само као географски појам него и управне јединице (*што је с ону страну дела този жупско, а што је о сиу страну дела този црковно*, или: *Жупе Баница и Врбања од мее до мее*). Поред тога међе су имали катуни (*од катуна у границу катуна*), па чак и црквице (*међе кичавске црквице*). Нема сумње да су омеђени били и мањи приватни поседи, иако о томе нема података. Маја 1415. Ђурађ Бранковић издао је разрешницу рачуна Јакши Драгојевићу који је држао приштевску царину – **сь всеми мегꙗми коие сѹ подь прищевскѹ царинѹ**. Овде царинска међа није апстрактан појам. Она се свакако подударала са међама градског атара.

Богату изворну грађу о међама налазимо у многим даровницама, од којих издвајамо Бањску или Светостефанску повељу краља Милутина, Дечанске повеље краља Стефана Дечанског и краља Стефана Душана, и повељу манастиру Св. арханђела код Призрена цара Душана.

Поред домаћих израза за међу, понекад у изворима налазимо и изразе грчког порекла: периор (*περίορος*) и синор (*σύνορον*). Међа и синор јављају се и заједно (**изнаидоше мегιе и синоре**).

Начин омеђивања прописује Душанов законик (члан 79, 80) и више законских одредаба у повељама. Омеђивало се не само због власништва него и због колективне одговорности за одређено подручје у случају разбојништва и крађе. Један спор због разбојништва и крађе (*узе гуса коње цареве и људе избише*) водио се пред царем Душаном. Сви околни становници (*властела и хора*) потврдили су да се насиље догодило на подручју села, односно имања манастира Хиландара, те је приселицу и вражду платио манастир. Колективна одговорност одржала се и у турско доба. Да би избегло плаћање крвнине, село Доброселица у Левачу одрекло се дела атара на коме је убијен Турчин. На тај део атара стекло је право суседно село које је платило крвнину.

Утврђивање међа био је одговоран посао који су обављали угледни људи под заклетвом. У доба деспота Јована Драгаша и брата му Константина о међама хиландарских поседа у Струмици пресудили су два епископа, струмички кефалија Дабижив и његов пристав Станко. На међе су под заклетвом указивали струмички бољари. Присутни су били *старинци* (в.) из околине. Међу њима било је попова и челник Теријан. Хрисовуља цара Душана послужила је као подлога, као нека врста катастарског снимка терена. Природно, поштовале су се старе границе записане у исправи – *како пише у хрисовули Степана цара, не потварамо*. После заклетве и читања исправе, присутни су утврдили међу (*утесаше међу... постависмо три камене синоре*). Сличан поступак утврђивања међа имања манастира Хиландара вођен је јануара 1454. По заповести деспота Ђурђа Бранковића, деспотов властелин Оливер Големовић послао је *отрока* (в.) Николу Владовића да са осталим деспотовим *послушницима* утврди међу. Поротни суд се ослањао на хрисовуљу, где су забележене међе које је *прежде растесал* челник Никола. Том приликом заклело се дванаест угледних мужева, три попа и двадесет и четири старинника. Исте године, по деспотовој наредби, Оливер Големовић *место себе* послао је отрока Радосава Ђурашиновића да разграничи метохије манастира Хиландара и манастира Св. арханђела. *Међа од века* обновљена је на основу хрисовуље, а пред јеванђељем, часним крстом и иконом, старинике је заклео отрок Радосав.

Међе су се често утврђивале по налогу владара, али практични део посла обављала је властела са претежно нижим звањима. Изузетак је деспот Драгослав. Деспота Драгослава и епископа Арсенија краљ Стефан Дечански послао је да *изнађу* старе међе имања Призренске епископије. Првобитне међе које су они поново установили краљ је само потврдио. Иначе, међе су најчешће *тесали* тепчије, челници, севасти, кефалије, пристави, судије и отроци. Отроци које је Оливер Големовић слао да *утешу* међе манастиру Хиландару и манастиру Светих арханђела свакако су припадали сталежу повлашћених.

Међама су се називале државне границе: *Састах се с ним на мезди отачаства мојего*. У уговору са краљем Стефаном Владиславом, Дубровчани настоје да се границе не померају – *да стојимо у старим међама, а преко њих да не посежемо никако*. Цар Душан и цар Урош позивају се на границе из доба краља Милутина. Дубровчанима се забрањује да саде винограде на српској земљи. Винограде које би засадили *преко међе* припали би српском владару. Уступањем Пељешца и Стона, Сланског приморја и Конавала, границе Општине померале су се према унутрашњости. Стога се у повељама истиче да се ове области уступају са *свим међама*, или *са свим правинама*. Пошто су биле утврђене и познате, повеље ређе бележе конкретну државну границу као, на пример, *ускрај мора до дубровачке међе* или *до међе которске*, како је забележено у повељи краља Стефана Томаша. Спољни део међа пограничних властелинстава, природно, подударао се са државним границама. Понекад се појмови међе и границе јављају истовремено. Босанска властела Санковићи покушали су да Дубровчанима продају Конавле и Виталину до *међе и границе драчевичке*.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Пурковић, *Одређивање међа*, Етнологија 1–2 (1940) 65–84; М. Р. Барјактаровић, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952.

Р. Михаљчић

МЕЂНИЦИ – природни или вештачки објекти који омеђују насеља, властелинства, планине, пашњаке, забеле (в. *међа*). Разграничење је зависило од конфигурације земљишта. Граница се сама по себи нудила линијом развођа, односно венцем (**дѣль, како секами вали**). За међе су узимани уочљиви природни граничници као што су брег, брдо, врх, крш, рт, стена. Природна граница успостављала се уздуж река и потока и обалом мора (**Жоѹльꙗнь отъ мора до мора**), али за међе служили су и остали локалитети унутрашњих вода: баре, локве, рибњаци, студенци, вирови, бродови (газишта), ушћа, понори. Природни граничници распознавали су се по локалној номенклатури: *Бели брег, Црвени брег, Дубоко брдо, Голо брдо, Бивоље брдо, Високи крш, Пчелиња стена, Добри дол, Дубоки дол, Велија река, Зла река, Бели поток, Риђи поток, Смрдећи поток, Бели студенац, Жупан студенац, Куделин студенац, Добра водица, Црвена локва, брод Ставрак, Морањски брод, Овчији брод*.

Омеђивало се и природним објектима које је људска рука лако могла да уклони. То су усамљена стабла храста, букве, брезе, врбе, тополе, цера, разних четинара, затим стабла воћака (*у крушку под брдом, на три ораха, на црешњу*). За међе су служили антропогеографски објекти као што су куће, кућишта, селишта, катуни, цркве, градишта, млинови, млиништа, цесте, мостови, гумна, гумништа, виногради, виноградишта, крстови, гробови.

Честе су вештачке, *утесане* међе. Погранични камен који се називао међник, дубоко су укопавао у земљу – *постависмо мегнике, камен који постависмо насред баре, камик који постависмо на пут, ками кои укопасмо, ту постависмо три камене синоре*. Понекад су се у земљу укопавали камени крстови. Повеље бележе *белег на камењу* и *белег на камену*. На живу стену урезивао се крст (lapides signati cum cruce у околини Котора), а за турске

власти у Херцеговини уместо крста урезивао се полумесец. Стубови од камења и креча (pilastrum) означавали су међу у околини Дубровника.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Пурковић, *Одређивање међа*, Етнологија 1–2 (1940) 65–84; М. Р. Барјактаровић, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952.

Р. Михаљчић

МЕНИЦА – модерни назив за врсту пословног документа који се називао littera cambii (дословно: писмо о мењању новца), који се крајем средњег века примењивао и у пословним односима у Србији. Стари српски назив није познат, иако су у другој половини XV века менице састављане и на српском. Меница није у Србији широко примењивана, а стигла је посредством Дубровчана. У Дубровнику је примена менице први пут документована 1334. године. Све до 1368. служила је у пословним односима са странцима, а од тада и међу самим Дубровчанима, тек у XV веку се више примењује у кредитним трансакцијама.

У раном периоду менице су служиле за мењање новца, на што и назив подсећа, али истовремено и за трансфер новца јер су омогућавале да се избегне тешко и ризично преношење готовине, а у многим земљама је изношење новца било забрањено. Менице су биле и кредитни инструменат утолико што се подразумевало постојање или стварање задужења и што је увек протицало неко време између издавања документа и примања новца. Уступањем менице лицу које није учествовало у првобитној трансакцији, обично белешком на полеђини, меница се претварала у вредносни папир и замењивала новац, али тај вид употребе није стигао да се развије пре турског освајања.

За разлику од задужнице (в. *кредит*) која је садржавала признање задужења, имена дужника и повериоца, износ дуга, рок враћања, затим формулу о јемству целокупном имовином, и још понеку формулу, средњовековна меница је садржавала налог онога који уплаћује (datore), затим имена онога коме је новац намењен (prenditore), онога који новац подиже (beneficiario или presentante) као и износ и врсту новца који се подиже. У рано доба меницу прати писмо (aviso) у коме се наводи интервал од давања менице до исплате готовине. Дешавало се да онај који треба да исплати не признаје меницу на што је доносилац формално протестовао, обично пред нотаром.

Дубровачка влада је својим посланицима у Србији налагала да помоћу менице дођу до новца за дарове и путне трошкове. Остао је спомен меничне трансакције у Смедереву (1453). Мало веће је одлучило: *да се исплати Дамјану Соркочевићу сребро које је дао Паскоје* (Соркочевић) *челник нашем посланику у Смедереву на основу менице* (per literam cambii). У пословној књизи Михаила Лукаревића остали су трагови примене менице у Новом Брду 1438. У време кад се употреба меница веома раширила, нарочито у односима Дубровника са Јужном Италијом, и кад су операције постале сложеније (уступање, предавање потраживања другоме), турско освајање је ограничило примену менице на пословање међу самим Дубровчанима.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 205; М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442–1495)*, Београд 1971, 119–124; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 156–159; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 665–689 (Новац. Вредносни папири. Кредити).

С. Ћирковић

МЕРЕ И ТЕГОВИ – **1.** Средњи век није познавао општеважећи систем мера који би се могао упоредити са метарским системом у модерном свету, али није било ни онаквог шаренила и хаоса какви му се приписују у популарним представама. Јединице мера су могле бити неједнаке по физичкој величини у два суседна места, али с друге стране, на огромном простору од Цариграда до Лондона различите *литре* (*фунте*) су се на исти начин делиле на 12 *унција* или су образовале јединице од 100 и 1 000 литара: било је много различитих *стопа* и *палаца*, али су припадали истом реду величина.

Веома се разликовао и начин мерења јер су мере прилагођаване материји која се мерила. Тамо где се данас употребљавају мере за тежину коришћене су у средњем веку мере за запремину, при чему мере за житарице нису биле једнаке са онима којима се мерила со; једне мере за дужину употребљаване су у грађевинарству, друге у мерењу текстила. Међу мерама за тежину уобичајено је било разликовање *дебелих* и *танких* мера; првима су се мериле кабасте ствари мање вредности, другима скупоцене ствари; једне су биле мере за восак а друге за сребро.

Одлика средњовековних мера била је релативна грубост и мала тачност. Еталони и прототипови мерила израђивани су од материјала (дрво, камен) који се није дао фино обрађивати. Мерице су могле бити испуњене до ивице суда или пуњене у врх, при чему су настајале велике разлике, тако да се у погодбама често прецизирало како ће се мерити. Из тога следи да при претварању средњовековних у модерне мере нема сврхе тежити за великом прецизношћу, рачунати са три или четири децимале. И тамо где се радило са врло скупим материјалом, као што је сребро, у ковницама су толерисане грешке од близу 1% (тачније 0,78%).

У мерама и системима мера у средњовековној Србији запажа се богатство локалних и регионалних облика, али упоредо с тим и црте сродне са мерама Византије и медитеранских градова. У укупном фонду мера и техника мерења код Срба могу се препознати слојеви, пре свега известан број мера којима име заступљено у више словенских језика одаје заједнички корен и порекло у општесловенском наслеђу. Такве су, на пример, међу мерама за дужину: *сежањ*, *пед*, *стопа*, или међу шупљим мерама: *лукно*, *ведро*, *спуд*. На територији Римског царства Срби су затекли и у додиру са остацима староседелаца упознали римске мере, које су биле широко распрострањене и повезане у системе јединица. У византијском периоду римске мере су у основи очуване, иако је долазило до промена у физичкој величини и у односу међу јединицама. У областима где је била успостављена византијска власт дошао је преко словенског слој византијских мера које је наметала царска администрација, а које је касније прихватила и подржавала домаћа власт. Старе мере су остале у народном животу, често у ужим регионалним оквирима. Дешавало се да се стара имена пренесу на неку од нових јединица приближно исте величине. Мере су стизале са стране путевима трговачког промета, па је с разлогом речено да је у Србији било лактова „млетачких, дубровачких, солунских" (Константин Јиречек). У веома развијеном *рударству* (в.) Србије употребљаване су мере које су бар једним делом дошле са Сасима, носиоцима нове рударске технике.

И у Србији је државна власт вршила извесно уједначавање мера у интересу своје фискалне политике и сређивања односа између зависних људи и њихових господара. Малобројни трагови таквих нормирања могу се наћи у владарским повељама. Душан је прописао да подложници једног манастира дају од куће: *две ведре звончате које су четири у чабар*, или да су: *у крине 24 кабли цареви*. У једној повељи краља Милутина прописане су димензије вреће којом су становници црквених села одмеравали слад: *три лакти дуга а комол широка по шестарју*. Величина мере за запремину дефинисана је ту јединицама мере за дужину (лакат, комол). Краљ Стефан Дечански је дао да се мерица за вино које се делило калуђерима издуби и узида пред подрумским вратима: *мертиг исекох у мраморе и призидах при вратех винници*. У Котору су шупље мере за течности и житарице биле усечене у општинском камену, а о њима су се бринули посебни чиновници.

2. Један средњовековни текст, преведен са грчког и прилагођен, штампан у једном од зборника Божидара Вуковића почетком XVI века, даје имена мера и односе међу јединицама: *поприште*, *стадиј*, *сежањ*, *стопа*, *нога* и *прст*. Из других текстова су познати: *уже*, *лакат* и *пед*. Поприште се већ у преводима јеванђеља употребљава за грчки στάδιον, али често и за миљу (μίλλιον), која припада другом реду величина. Термином сежањ се репродукује грчко ὀργυιά, што се данас преводи са *хват*: растојање врхова прстију раширених руку, по величини одговара римском passus, сачуваном у приморским градовима за двоструки корак. Називи *стопа* и *нога* задају тешкоће јер се неједнако употребљавају. Стопа обично не значи стопу из модерног језика (pes, foot), већ *ступај* или *ступину*, корак, док се оно што у савременом језику називамо стопа у средњовековним текстовима зове нога. Разлика је велика јер у једну стопу иду две ноге. *Лакат* и *комол* су две блиске мере, комол је у ствари мали лакат. *Пед* и *прст* се јављају у законским текстовима, прво је широко примењиван *педаљ* док је прст постао *палац* (Zoll, inch).

Полазећи од споменутог текста и других извора, као и аналогија са сродним системима, могао се сразмерно поуздано реконструисати однос међу јединицама, али нема ослонца за утврђивање физичке величине неке од њих како би се могле исказати модерним мерама. Историчари архитектуре су

тражили старе мере отеловљене у пропорцијама појединих грађевина. Код једног броја грађевина препозната је стопа између римске (29,48 цм) и византијске (31,23 цм). Узимајући у обзир локалне разлике, величину српске стопе можемо ставити између 29.4 цм и 30.4 цм и полазећи од тога установити величину других јединица.

МЕРЕ ЗА ДУЖИНУ

поприште (српска миља)	1					
стадиј	7 1/2	1				
уже	75	10	1			
сежањ	750	100	10	1		
метара	1 320–1 365	176–182	17,6–18,2	1,76–1,82		

сежањ	1					
„стопа" (лакат)	3	1				
комол	4	1 1/3	1			
нога	6	2	1 1/2	1		
пед	8	2 2/3	2	1 1/3	1	
прст	96	32	24	16	12	1
цм	176–182	58,8–60,8	43,8–45,6	29,4–30,4	21,9–22,8	1,83–1,9

3. Мере за тежину, *на потегу*, како се каже у средњовековним српским текстовима, не потичу из словенског наслеђа већ су преузете из Византије или од трговаца *Латина* (в.) из приморских градова. Стари називи за *вагу* су *боланча* (романски) или *статир* (грчки), у литерарним текстовима се среће и општа реч *мерило*.

Основу система мера за тежину чинила је тежинска *литра* (λίτρα), латински libra, којој одговара у новом веку код нас раширен назив *фунта*. У средњем веку је очуван систем успостављен за време Константина Великог, у коме се литра делила на 12 *унција* од којих је свака садржала 6 *ексагија*. Српска терминологија се налази у глоси једног рукописа Номоканона: *литра имат 72 златника и раздељајет се на 12 части, ти же части нарицајут се унгије, једина же унгија имат 6 златник*. Златник овде заступа *ексагион*, који је у српским текстовима добио облик *аксађа*. На основи литре су образоване веће јединице од 10 литара (*декалитра*, називана и *ками, камен*), од 100 литара (*кентенар*, centenarium), у приморским градовима и од 1 000 литара (*миљар*, milliare, migliaio). Уз њих је практичан значај имао и нормирани *товар* од 400 тежинских литара. У приморским градовима је уобичајена била подела на дебеле и танке мере, која се јавља у изворима о градским насељима у унутрашњости.

У општој употреби у Византији касног периода била је литра од 319 гр (λογαρικὴ λίτρα), значајна и по томе што је на основи од 4 литре образована турска ока (1 276 гр), веома важна у столећима турске власти, а истовремено драгоцена за утврђивање величине неких српских мера исказаних у турским. Из извора је познато да су своје посебне мере за тежину имали: Приштина, Ново Брдо, Рудник, Сребреница, Смедерево, Београд, Рудишта. Величина неке од тих литара могла се реконструисати захваљујући ретким подацима у којима је нека тежина исказана истовремено у локалним и познатим дубровачким мерама. На тај начин су утврђене величине литре у Новом Брду и Приштини. Њихов међусобни однос и однос према мерама Дубровника и Котора види се из прегледа:

МЕРЕ ЗА ТЕЖИНУ

НАЗИВ МЕРЕ						
миљар	1					
кентенар	10	1				
ками	100	10	1			
литра	1 000	100	10	1		
унча	12 000	1 200	120	12	1	
аксађа	72 000	7 200	720	72	6	1

ТАНКЕ МЕРЕ ИСКАЗАНЕ У ГРАМИМА						
у Дубровнику	327 932	32 793	3 279	327,93	27,32	4,55
у Котору	329 750	32 975	3 297	329,75	27,48	4,58
у Н. Брду	337 240	33 724	3 372	337,24	28,1	4,68
у Приштини	345 600	34 560	3 456	345,62	28,8	4,80

ДЕБЕЛЕ МЕРЕ ИСКАЗАНЕ У ГРАМИМА						
у Дубровнику	358 460	35 846	3 584	358,46	29,87	4,97
у Котору (I)	360 220	36 022	3 602	360,22	30,01	5,003
у Котору (II)	412 187	41 218	4 121	412,18	34,33	5,70

4. Уместо мера за тежину у средњем веку су широко примењиване мере за запремину, тзв. шупље мере. Тих мера је велики број и оне се тешко повезују у системе. Јединице истог назива подразумевале су разне величине у зависности од тога шта се мерило, *кабао* којим се мерила со разликовао се од кабла за житарице. Мора се поред тога имати на уму да су се истом мерицом одмеравале разне количине у зависности од специфичне тежине, растреситости материје, начина слегања. Иста мерица захвата двоструко већу тежину брашна него пшенице. Због тога није оправдано приликом исказивања тежинског еквивалента једне мерице давати тежину чисте воде у тој запремини, мора се узети у обзир специфична тежина материје која се мери.

Основне шупље мере за течности биле су *ведро* и *чабар*. У турским пописним дефтерима с почетка турске власти јавља се и мера под именом *медра*, што долази од грчког μέτρον, и употребљава се наизменично са називом ведра. Поред тога ведра, реда величине 10 данашњих запреминских литара, термином медра означавана је и шупља мерица од 10 *пинти* или *карти*, која је хватала 44 оке. Како је ту еквивалент дат у мери за тежину, а подразумева се мерење вина чија је специфична тежина практично иста као и воде, та мерица би захватала нешто преко 56 данашњих запреминских литара. Као мање мере спомињу се *килиндер*, *коната* или *каната*, затим *купа* и *красовољ*. Њихова повезаност и величина виде се из прегледа:

МЕРЕ ЗА ТЕЧНОСТИ

чабар	1			
ведра	4	1		
кондир (килиндер, коната?)	16	4	1	
красовољ	32	8	2	1
л = дм³	41	10,25	2,56	1,28

Међу шупљим мерама за житарице најважније место заузима *кабао*, споменут у повељама и законским текстовима. Тим термином се преводи византијски *модиј* (μόδιος). Одредба Душанова у Арханђеловској повељи да се у *крину* рачунају 24 *кабли цареви* омогућава да се тај српски кабао изједначи са *царским* или *морским* модијем запремине 17,08 данашњих литара. Тај византијски модиј био је у сталном односу са јединицама мера за дужину (једна шестина кубног неимарског лакта од 46,8 цм), затим са мерама за тежину и површину, јер је захватао жита у тежини 40 византијских литара (од 319 гр), а то је количина семена потребна да се засеје површински модиј (939,18 м²). Ове емпиријски утемељене релације су веома значајне за све покушаје квантитативног тумачења извора.

Назив кабао је употребљаван за јединице различите величине, отприлике као што се данас употребљава буре. У Византији је познато неколико врста модија, а помен *великог кабла* (= 4 царска кабла) у српским изворима показује да то важи и за Србију. Друга важна мерица за житарице било је *лукно*, веома старог постања, временом укључена у систем под утицајем Византије. Било је више лукана, од којих су нека, с почетка турске власти, синоним за неке од већих кабала, док је лукно из Душанових повеља чинило шестину кабла. Постојала је и *полукница*, мања мерица је био и *уборак*. Веома су важне шупље мере приморских градова, јер су у неким случајевима послужиле за утврђивање физичке величине оних употребљаваних у Србији. Основна јединица је *стар* (од sextarium), веће су биле *модиј* (mozo) и *салма* (товар). У Котору се стар делио на *кварте* или *букиле*. У земљама Балшића су се употребљавали и *мандија* (= врећа) и тангарнум (од грчког ταγάριον). Позната су имена и величине извесног броја мерица за мерење соли, као и мера употребљаваних у рударству, али се као сувише специфична материја не могу овде приказивати. Резултате досадашњих истраживања мера за житарице приказује следећи табеларни преглед:

МЕРЕ ЗА ЖИТАРИЦЕ

крина	1						
кабао (трговачки?)	1 1/2	1					
?	2	1 1/3	1				
кабло велики	6	4	3	1			
лукно	9	6	4 1/2	1 1/2	1		
уборак (полукница)	18	12	9	3	2	1	
кабао царски	24	16	12	4	2 2/3	1 1/3	1
литара=дм³(а)		275,34			45,89	22,94	
(б)	409,92	273,28	204,96	68,36	45,54	22,77	17,08

(а) значи величине израчунате на основу дубровачког стара
(б) значи величине израчунате на основу византијског морског модија

5. Површина је одмеравана квадратима јединица мера за дужину (најчешће *уже*), затим семеном потребним да се засеје одређена површина и капацитетом обраде једног човека или запреге у току дана или године. Остављајући по страни неодређене народне мере као што су: *дан орања*, *рало*, *плуг*, *мотика*, које тешко да су биле нормиране и стандардизоване, пажња ће се посветити оним мерним јединицама које се јављају у повељама и законским текстовима и од којих зависи разумевање средњовековних извора.

Из Византије су преузете технике земљомерства, а сигурно и мерне јединице. Византијски површински *модиј* (коме одговара *кабао* у српским текстовима) је образован као квадрат над два ужета од 10 или 12 сежњева. Модиј се састојао од 200 квадратних сежњева (ὀργυιά) кад се мерила земља доброг квалитета, а када би се мерила земља слабог квалитета или таква где има много губитака (путеви, воде итд.), уже није имало 10 него 12 сежњева, тако да се и модиј разликовао, први је био 939,18 м^2, други 1 279,78 м^2. Термини *уже* и *вретено* сведоче о византијском пореклу ових инструмената мерења. За мање мере, нпр. код површина зграде, употребљаван је *лакат* (у Призренској тапији из 1346. четири стране *двора* исказане су бројем лаката). Уколико није био идентичан са византијским модијем, српски површински кабао је био веома близу: 923 м^2 по Милошу Благојевићу. Турски *дунум*, који је несумњиво наследник византијског модија и српског кабла, дефинисан је у раним турским документима као квадрат са странама од 60 лаката. На територији Македоније се спомињу као мере за површину: *погон*, *замет* и *ртинија*, али им величина није позната. У приморским градовима веома важна је била *златица* у Дубровнику (1 680 м^2), а *квадрањол* у Котору (336 м^2). Међу мерама ослоњеним на радни учинак запреге посебну пажњу заслужује *зевгар* (грчки: јарам), који се много пута јавља у српским текстовима. Тим именом су означаване површине различите величине (често у зависности од квалитета земље) од 83 до 213 модија, а поред тога постојао је теоријски зевгар с којим је оперисала државна администрација у коме је било тачно 144 модија. Тешко је претпоставити да је у касном средњем веку ова површина повезана са радним учинком пара волова.

ЛИТЕРАТУРА: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* I–IV, Београд 1961–1974 (обрађена је свака мера појединачно са навођењем извора и литературе); М. Злоковић, *Антропоморфни системи мера у архитектури*, Зборник заштите споменика културе 4–5 (1953–54) 204–208; М. Благојевић, *Лукно по стонској мери*, ИГ 1 (1969) 41–50; М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера, Которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта*, ИГ 1 (1972) 95–110; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 41–64 (= *Работници, војници, духовници*, 135–161); S. Ćirković, *Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne*, Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8 (1977) 133–141 (= *Работници, војници, духовници*, 161–168); М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1–2 (1981) 47–61.

С. Ћирковић

Ҳ **МЕРОПАХ (меропьхь, мѣропьхь)**, мн. **МЕРОПСИ** – реч непознатог порекла, а служи као назив за припаднике најбројније категорије зависних земљорадника, који су оптерећени највећим *работама* (в.) у производњи житарица за феудалне господаре. Бавећи се земљорадњом као основним занимањем, меропси су по правилу становници села. Поред работа у производњи житарица, они су били још оптерећени многобројним обавезама различитог садржаја, које се ради прегледности могу разврстати у три групе: обавезе према цркви; обавезе према владару и држави; обавезе према феудалним господарима или господарима властелинстава.

Обавезе према цркви биле су најмање и сводиле су се на *бир духовни* (в. *бир*).

Обавезе према владару и држави биле су различите. Меропси су својим радом омогућавали властели и пронијарима да лично учествују у војној служби и да са собом поведу одређен број ратника. Та се обавеза кратко називала *војска* (в.), али је начин њеног извршавања непознат. Војној служби је блиска обавеза *градозиданија* (в.), која је теретила све меропхе. Уз све то они су морали годишње да дају владару *соће* (в.), а од почетка XV века још и *унче* (в.) – летње и зимске. Значајне обавезе извршаване у корист владара и државе биле су још: *оброк* (в.), *позоб* (в.), *провод* (в.) или превод, као и *понос* (в.). Неке од ових обавеза меропси су извршавали појединачно, заједно са селом или целом жупом.

Обавезе према господарима сеоских насеља, односно према господарима властелинстава су најбројније и највеће, а могу се поделити на работе и *данке*. Пошто су господари многих властелинстава по Србији располагали великим површинама обрадивог земљишта, то су и њихове потребе за бесплатном радном снагом биле велике. Меропси као земљорадници на црквеним поседима били су дужни да за рачун својих господара узору деоницу земљишта површине од 7,5 до 9 *мати*, да је засеју житарицама и да обаве све пољопривредне радове од сетве до жетве и вршидбе. Преко тога морали су још да жању жито три дана и утроше приближно толико времена у плевљењу и житотребљењу, односно у чишћењу житарица од плеве и уродице. Меропси су за своје господаре припремали сено обично три дана, а били су обавезни још да у току године обрађују деоницу винограда површине од једног мата. По потреби довозили су господарима дрва за огрев, луч за осветљење, а учествовали су у лову и риболову. Својим господарима обавезно су давали *десетак* (в.) од пчела, као и потребне количине житарица и хмеља за справљање пива, а доносили су им неколико пута и *поклоне* (в.), који су били обавезни. Господари су од својих меропаха могли да захтевају и веће поданке, али би им за узврат смањивали работе, тако да је укупан терет обавеза био приближно једнак. Половином XIV века, у доба доношења Душановог законика, нормиране су укупне работе меропаха на поседима пронијара и неким црквеним властелинствима, тако што су сведене на укупно два радна дана недељно, уз један дан припремања сена и један дан рада у винограду. Пронијари су од потчињених меропаха добијали још и *перперу цареву*, односно соће. Прелаз на утврђивање и одмеравање основних работа радним временом, а не више површином земљишта, карактеристичан је за другу половину XIV века, али се истовремено преплиће са разним поданцима, као у области браће Драгаш.

Владар и феудални господари имали су велику корист од меропаха, што је утицало на појаву све чвршћег везивања меропаха за земљу села у којима су живели, као и за господаре којима су потчињени. У том циљу донето је више законских прописа, а примењивана су и разна средства принуде. Меропси су слободно располагали својим деоницама земљишта, увек под условом да на њима буде *работника*, који ће извршавати све предвиђене обавезе, али им је било забрањено да напуштају господаре којима су потчињени и села у којима су живели. Они нису смели ни да се *жене у влахе*, а ако би се неко прижените, господар је могао да га врати у село. Меропси нису могли да промене занимање, ни друштвену категорију којој су припадали, као што то нису могле да учине ни остале категорије зависних људи, уколико за тако нешто не постоји посебно одобрење. Рад меропаха био је драгоцен и као извор прихода феудалним господарима, па су их због тога отимали и примамљивали господари других властелинстава, што је закон спречавао и кажњавао. Бежање меропаха са властелинства на властелинство заустављано је на разне начине, али није искорењено. Господари нису смели да захтевају од својих меропаха ни веће работе, нити веће дажбине од законом предвиђених; уколико би то учинили, меропси су имали право да се суде са господарима и да захтевају надокнаду штете, што се, по свој прилици, ретко дешавало. Све горе поменуте обавезе теретиле су меропашко домаћинство, тачније одраслу мушку главу, па ако ње није било, господар властелинства имао је право да женама меропаха одузме њиве и винограде, па да их дâ ономе ко је способан да извршава све обавезе. Одузимање меропашких деоница ублажено је одредбама Светостефанске хрисовуље утолико, што је удовицама без мушке деце било дозвољено да задрже *селиште* (в.), врт и најбољу главну њиву.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 51–71; Н. Радојчић, *Из историје проучавања порекла меропах*, Јужнословенски филолог 18 (1949–1950) 157–171; И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 6–18; М. Благојевић, *Земљорадња*, 362–388; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, 134–144; M. Blagojević, *L'exploitation fiscale et féodale en Serbie du XIIIe au XVe siècle*, Revue Roumaine d'Histoire 22 (1983) 137–146.

М. Благојевић

МЕРОПШИНЕ – назив је изведен из речи *меропах* (в.), а користио се као технички термин у Душановом законику са двојаким значењем. У првом случају под меропшинама се подразумевају властелинства властеле, односно световних феудалних господара, која су покривала највећи део државне територије. Будући да су се меропси бавили претежно земљорадњом, меропшине су првенствено обухватале аграрна подручја, а не градске, трговачке и рударске центре, нити катуне. Меропшине су тако широко схваћене у 156. члану Душановог законика: *На земљи царевој, што ће рећи на меропшинама, да не узимају властела приселицу, ни другу коју плату, него да плаћају од своје куће*. Овим се чланом забрањује властели као господарима меропшина или *властелинстава* (в.), да

узимају од својих меропаха *приселицу* (в.), већ ако разбојници неког опљачкају, штету ће надокнадити властелин као господар властелинства, односно меропшине, *од своје куће*.

Допуна наведеног објашњења саопштена је у 34. члану Законика, где се подвлачи оштра разлика између меропшина и *метохија*, а уједно даје и тумачење ужег значења речи меропшина. Поменути члан гласи: *И што су села црквена и људи црквени, да не иду у меропшине Царства ми, ни на сено, ни на орање, ни на виноград, ни на једну работу, ни малу ни велику... Ко ли се нађе изагнавши метохију на меропшину, и не послуша закон царски, тај властник да се распе и казни*. У цитираној одредби црквена властелинства или метохије као целине стоје насупрот световних властелинстава или меропшина које, опет, у ужем значењу речи обухватају првенствено властеоску резерву, састављену од сенокоса, ливада, њива и винограда. Меропшине, у ужем значењу, биле би сличне *царинама* (в.), али нису идентичне, због тога што ова меропшина обухвата целокупну властеоску резерву, а царина један њен део. Успомена на меропшину као властеоску резерву, која се обрађује радом меропаха, сачувала се и у Конавлима 1436. године, пошто се тамо неко земљиште изреком назива меропшина (terra chiamata miropsina), укупне површине 32 *златице*, односно око 5,4 хектара. На средњовековне меропшине подсећају и имена појединих сеоских насеља (село Мерошина).

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Земљорадња*, 359–361.

М. Благојевић

МЕСЕЦОСЛОВ (грч. *μηνολόγιον*) – појављује се као додатак на крају већег броја богослужбених књига (јеванђеља, апостола, псалтира, требника, часослова). То је, заправо, низ помена светаца и празника непокретног (календарског) годишњег циклуса, и то почињући од 1. септембра. Календарска година је у Византији почињала 1. септембра, па је такво рачунање времена било усвојено и у средњовековној Србији. Уз сваки датум наведена су имена светаца (или празника) који се прослављају тога дана, а понекад су дати и потпуни текстови тропара и кондака дотичног празника. Месецослови су преведени са грчког језика, па се и ту у време које је претходило увођењу Јерусалимског типика могу приметити извесне промене и колебања. У месецословима српских рукописа XIII века присутан је приличан број успомена везаних за Цариград, што указује на блиске везе у домену литургијске праксе. Словенски свеци и празници већ се врло рано уносе у месецослове. Од српских светаца најчешће се уносе св. Сава (14. јануар), св. Симеон Мироточиви (13. фебруар), архиепископ Арсеније (28. октобар), св. краљ Милутин (30. октобар) и испосници Јоаким Осоговски (16. август) и Јован Рилски (19. октобар).

ЛИТЕРАТУРА: Л. Скоморохова-Вентурини, *Месяцеслов как памятник языка и культуры (на материале Церколезского апостола и Баницкого евангелия)*, Полата книгописная 14–15 (Nijmegen 1985) 122–131; Д. Е. Стефановић, *Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века*, Јужнословенски филолог 45 (1989) 137–160; Д. Е. Стефановић, *О поменима словенских празника у месецословима псалтира с последовањем Библиотеке Матице српске*, у: Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. IV. Псалтири, Нови Сад 1993, 169–193.

Т. Суботин-Голубовић

МЕСЕЧИНА в. *Сточарство*.

МЕСО – Од хране животињског порекла, у средњовековној Србији на првом месту налазило се месо. Како је српска држава била претежно планинска земља, сточарство је било главна привредна грана. Највише су се гајиле овце и свиње, а после њих говеда, коњи, козе, биволи, перната живина. Посредни изворни подаци сведоче да су стада оваца била огромна: Турци су 1398. запленили дубровачким трговцима у Србији око пет хиљада оваца. У првом турском попису области Бранковића из 1455. године забележено је преко двадесет пет хиљада свиња. Много више је било ситне него крупне стоке, међу којом су најбројнија била говеда. Бивола је било на поседима манастира Дечана, у долини Вардара и на Приморју. О живини, која је била најбројнија, у унутрашњости Србије скоро да и нема података. На Приморју наполичари су о празницима „поклањали" власницима земље по једну или две кокоши. Понекад је било тачно одређено: „две добре кокоши" или „једну дебелу добру кокош". У приморским градовима живинско месо је сматрано за посластицу. Српски владари су у Дубровнику обично гошћени овчијим и живинским месом.

Велики власници стоке били су владари, властела и манастири. Како су свиње храњене жиром у храстовим шумама, владару се давала дажбина *жировнина* (в.), коју је он понекад уступао манастирима. Жиром су храњене „свиње цареве", које су чували цареви свињари, а у околини Приштине изричито се помињу „станишта краљевих свиња". Како се владару давао *десетак* (в.) од свега што је живо, у повељама се помиње *свињски* и *овчији десетак*. На српским трговима прво се морало продати *краљево месо*, с његових крунских добара и од стоке коју је добијао као данак у натури, па тек онда месо осталих продаваца. Краљ Милутин је обећао Дубровчанима да их неће приморавати да купују месо ни „краљево" ни било чије друго. Али, када се на тргу објави продаја „краљевог" меса, нису смели ни куповати ни продавати ову намирницу. Данак у стоци добијали су и државни достојанственици и феудални господари. У складу са повељом краља Милутина, манастир Св. Ђорђа код Скопља имао је право да на манастирском панађуру продаје само своје месо.

Месо се продавало свеже, а професионални месари (в. *занати*) помињу се у разним српским градовима. Месари су се морали придржавати разних прописа. У Новом Брду, пре свега, цене. Да би се задовољиле потребе рудара, по Закону деспота Стефана Лазаревића из 1412. године, била је тачно одређена цена: четвртина најбољег кастрата коштала је 18 динара, лошијег 14, најлошијег 12. *Плећка најбоља* вредела је 9 динара, четврт најбољег *брава* 4, лошијег 3, а *најмања четврт* 2 динара. Цена говеђих груди била је 7 динара.

Србија је била извозник не само живе стоке већ и меса. Извоз је био слободан, за разлику од градова на Приморју. У Котору, Статутом је било забрањено да се продаје месо угинулих или претходног дана закланих животиња, а тачност мера морала се строго поштовати. За клање животиња ради продаје меса, плаћала се царина на месо (gabella carnificina). Она се плаћала закупцу, а клање је обављано у градској кланици, где се месо и продавало. Ако неко закоље животињу код своје куће и продаје месо – плаћао је пола царине, а ако је заклао само за своју употребу – није плаћао ништа. Кажњаван је свако ко је продавао месо некастрираних животиња као кастрираних. У Будви под српском влашћу сваки месар био је дужан да сваке вечери плати царину за месо. Још је било предвиђено: *Ако неко оде негде другде да продаје месо изван месаре*, био је дужан да плати и казну и царину. Посебно лице вршило је надзор над теговима. *Тај који држи тегове мора уједно пазити да месар не продаје псеће месо уместо брављег или месо од угинуле животиње уместо заклане у кланици*. Дакле, продаја меса била је под строгом контролом.

Поред обичног, у средњовековној Србији трговало се и усољеним месом. Оно је било скупље, а највише се извозило свињско усољено месо (porci saliti) на Приморје, за потребе поморaца. Месо се и сушило и обично користило зими. У старим српским текстовима помиње се и сланина. Њу и свињску маст користила је у исхрани већина становништва. Лој је био на цени, јер је имао разноврсну употребу. Почетком XV века цена му је у Новом Брду била: „камен лоја" – осам динара. Да би рудари увек њиме били снабдевени, није се смео износити из града; месар или „Латин" који би га сакрио и није га хтео дати рударима, плаћао је глобу од осам перпера и лој му се одузимао. У средњем веку знало се и за месне прерађевине, бар када је у питању Приморје. Један Дубровчанин је 1371. опљачкан и том приликом му је одузет „товар сланине и пршута" (persuto). Которски сељаци поклањали су о празницима власницима земље „пршут" и „кобасице" (cobassa).

Константин Филозоф у свом делу *Сказаније изјављено о писменех*, написаном између 1423. и 1426. године, помиње и „једење крви" (**кръвоꙗстїє**), као лек који се користио код стомачних болести. Званичне власти, нарочито црквене, бориле су се против тог обичаја.

Средњовековни човек доста је користио месо дивљачи: дивље свиње, срне, дивокозе, јелена, зеца, а од птица – дивље патке, гуске, затим јаребица, препелица, голубова. Добро припремљена дивљач радо је била виђена на трпезама најугледније господе. Иначе, месо се, као и данас, припремало на два основна начина: пекло се и кувало. У једном ћириличком тестаменту из 1392. године помиње се и „ражањ". Документи из приморских архива разликују месо rosto и lesso, дакле печено и кувано.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*, 161, 162, 609, 611, 627; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 36; Statuta et leges civitatis Cathari, Venezia

1614, 176–181 (capit. 320, 323, 324, 330) 401–402 (capit. 1), 422–427 (capit. 3); *Средњовјековни статут Будве*, приредили М. Лукетић и Ж. Бујуклић, превео Ж. Вучковић, Будва 1988, 103–104, 129, 132, 136; В. Јагич, *Разсужденія южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке*, Изслѣдованія по русскому языку I, Санктпетербург 1885–1895, 446.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 283, 290, 300; II, 250; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978, 133–141.

М. Спремић

МЕСОЈЕЂЕ, МЕСОПУСТ (месопоустъ) – период од Божића или од Богојављења до тзв. Месних поклада или до Великог, Ускршњег поста. То је време карневала, радости и весеља, време када се једе мрсно. Трајање месојеђа било је везано за датум прослављања Ускрса и са почетком Великог поста. У Синтагмату Матије Властара стоји упутство: **Како обрѣтаѥтъ се месопоустъ?** Ако је Ускрс у марту, месојеђе је у јануару, а ако је у априлу, оно пада у фебруар (**Аште оубо въ Їанноуаріи, пасха всако боудетъ Марта... аште ли же въ Февроуаріи си, она Априлꙗ**).

Период месојеђа завршава се покладама. Месне поклаце падају у претпоследњу седмицу којом се завршава једење меса, док се Белим, Сирним покладама, у последњој седмици (Белој или Сирној седмици), пред пост четрдесетице, једу млечни производи. Те седмице се не врши тајна брака и не одржавају се свадбена весеља. Тако је Црква, као припремне дане пред пост, обележавала суботу и недељу месопусну и петак, суботу и недељу сиропусну. Били су то дани посвећени успомени умрлих (субота месопусна), страшном суду (недеља месопусна) или страдањима Христа, у последњи петак пред Велики пост (петак сирни), док су у недељу сирну верници тражили опроштај једни од других. Према Лазару Мирковићу, сви се ови дани помињу (неки и раније) у Типику Велике цариградске цркве IX–X века.

Поред Ускршњих, постоје и Петровске, Господинске и Божићне покладе, које се обележавају уочи постова ових празника.

Покладни дани, као празнични дани, служили су за одређивање временских рокова и датума. На једном надгробном споменику у селу Кончулући код Рашке, забележено је да **м͞ца ферьвара прѣстави се въ млѣчьнꙋ сꙋботꙋ рабь божи Никола а зовом Ѡчина**. Од Божићних поклада до Св. Николе 1355. године боравио је Мароје Гучетић на двору цара Душана (**стоꙗ ꙋ кꙋки царства ми ѡдь покладь до николꙗ дне**), док је браћа Прибисалић требало у Дубровник да дођу **до покладь коѥ гредꙋ**, тј. до Ускршњих поклада 1412. године. Турски султан Мехмед II је 1455. године на Петровске поклаце освојио Ново Брдо: **въ лето ѕ͞ц͞ѯ͞г юніа а на покладе прими царь Мехметь чалапіа градь Новобрьдо.**

ИЗВОРИ: М. Пуцић, *Споменици Српски* I, 110, 161; II, 23; P. Šafařik, *Okázky občanského pisemnictvi*, у: Památky, 78; *Матије Властара Синтагмат*, 440–441; *Хиландарски типик*, *Рукопис CHIL AS 156*, издао Д. Богдановић, Београд 1995, 29–30, 75; Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, 35–36, 273.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, XII, Институт за српскохрватски језик, Београд 1984, 424; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 294; Л. Мирковић, *Хеортологија, или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, 144–146; Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – М. Пантелић, *Српски митолошки речник*, 21, 201–202, 236–237; Д. Антонић, *Обредно понашање – јела и пића – у време поклада*, Етнолог V, 7–8 (Скопље 1997) 175–179.

С. Бојанин

МЕТАЛУРГИЈА – Долазак *Саса* (в.) и примена нове технике за тражење и добијање обојених метала створили су услове за постепени напредак металургије, ограничене дотле на добијање гвожђа из површинских лежишта и на елементарну прераду сировине. Усмеравање ка племенитим металима тражило је не само способност продирања у дубину земљине утробе у потрази за лежиштима руде, него и примену техника топљења металоносних руда, одвајања примеса и пречишћавања добијеног метала.

Топљење руде се вршило у топионицама званим *коло*, а обављали су га стручњаци или предузетници *валтурци* (в.). Име коло сачувано у известном броју топонима, долази од великог точка, некад названог и *паочаник*, који је, покретан воденом енергијом, надимао мехове неопходне за постизање потребне температуре у пећима које су биле изграђене од дрвета, метала и глине и морале су се знатним делом реконструисати приликом сваког пуњења.

Топљењу је претходило испирање минерала које су вршили *плакаоничари* на постројењима подигнутим близу воде, званим *плакаоница* или *поток*, затим је следило пржење руде да би се ослободила примеса. То се чинило на местима званим *рошт* или *рошњак*, повезаним са меховима који су загревали дрвени угаљ, али се није захтевала висока температура да се руда не би топила. Код тих дуго тињајућих гомила угља, руде и земље (процес је трајао недељу дана), развијали су се шкодљиви гасови које су становници Сребренице кривили за страдање становништва и тражили од деспота Ђурђа да се изместе и удаље од насеља.

Топионице су биле смештане што ближе налазиштима руде да би се смањили трошкови транспорта, али су морале бити у близини потока или вештачки створених акумулација и канала да би се могла користити водена енергија. Трагови хидротехничких интервенција у виду брана и јазова могли су се препознати на терену у комплексу рудника Плане на Копаонику, о коме иначе има мало писаних података. Поред водене енергије, за рад топионица била је важна близина шуме (в. *гора*) ради снабдевања дрвеним угљем, најважнијим горивом. Рударска зависност од шуме долази до изража у одредби Душановог законика (члан 123) која подразумева право Саса да секу шуме за потребе свога посла (*колико јест требе тргу толикози да сјече*), а забрањује да се крчевина користи за насељавање и пољопривредну експлоатацију. Дрвени угаљ је био потребан код сваког топљења без обзира на врсту метала и фазу прераде. Има података о снабдевању топионица дрвеним угљем из којих се види да је удео у укупним трошковима био сразмерно велик, близу десетине вредности руде. Угаљ се производио на примитиван начин у шумама у близини топионица, а одмеравао *крошњама*, неком врстом корпе, и *товарима*. Поред угља употребљаване су и знатне количине дрвета.

Из докумената с почетка турске власти, неке врсте анкета о рентабилности и мерама које треба предузети да би се оживела рударска производња, види се да је техника топљења била развијена и прилагођена врсти руде. Примењиван је поступак редукције убацивањем олова с којим би се везао бакар и ослободило сребро, а где је руда претежно оловна (галенити), одвајано је сребро коришћењем неједнаке тачке топљења. Колико се могло закључити такви су поступци примењивани у најнапреднијим рудницима средњег века. Поред топионичких пећи биле су и пећи за рафинирање зване *чистила*. Пећи за пречишћавање су могле бити удаљене од места рударске производње. Биле су у облику радионице – радње: in ypotecha ubi affinatur argentum. Дубровачки трговци су се жалили на царинике у Приштини, где није било рудника, што су подигли *парингар* где треба да се пречишћава сребро, поставили у њему једног златара и забранили да се тај посао обавља на неком другом месту. Порекло назива није јасно, можда потиче од немачког Brenngarten. У таквим постројењима се од сировог топљеног сребра званог *плико сребро* добијало фино сребро. При томе се рачунало да се губи дванаести део (једна унча на једну литру). Назив *плик* се употребљавао и за комаде таквог сребра карактеристичног облика, али у промету се често налазило и сребро у комадима (fragmina argenti, slomçi). Поред поделе на сирово сребро (argento crudo) и фино сребро (argento fino, argentum blanchum, a. mundum) јавља се у документима још један квалитет: argentum de sterlino или argentum de liga sterlini. У једној погодби се захтевало да сребро буде тако фино да не садржи више од једне аксађе (в. *мере и тегови*) (1/72 део) нечистоће на једну либру.

Како се у Брскову и, нарочито, Новом Брду, добијало сребро помешано са златом (argentum de glama, a. deauratum, a. indoratum, в. *глама*), технички проблем је представљало одвајање два метала, оба драгоцена, али ипак веома различите тржишне вредности (однос злато – сребро је био приближно 1:10). Дуго их произвођачи и трговци нису одвајали, па је *гламско сребро* слато у Венецију уз погодбу да се коначни обрачун начини тек кад се нађе колики је био проценат злата. Ипак, већ у првој половини XIV века живео је у Котору мајстор за одвајање сребра од злата (Raden, magister divisionis auri ab argento). Касније је то рађено код самих рудника домаћом снагом. Остало је података о увозу материја потребних за одвајање сребра од злата (salnitrium et alia necessaria pro dividendo aurum ab argento).

Сребро је, без сумње, било онај метал за којим су рудари првенствено трагали. Налазили су га у минералима заједно са другим металима, најчешће са оловом и бакром, које су добијали као узгредан производ. Олово се у промету јавља у два облика: као тврдо олово (plumbum durum) и као меко олово (plumbum dulce или p. subtile). Исти варијетети се јављају и код бакра: тврди бакар (rame durum) и фини бакар (rame finum). Из докумената се не може докучити каква је разлика између тих и других термина: stagnum, вероватно калај, bronço или brondium (некад се употребљава наизменично са rame) и коситер (cositer). Узгредни производ била је и *глема* (lytharg), која се употребљавала у тадашњој фармацији, а вероватно и аурипигмент (orpimento).

О добијању и обради гвожђа се веома мало зна, изгледа да је остало на нивоу заната и било у делокругу ковача. И занатлије су, међутим, унапредиле своју производњу и поред обичног гвожђа производиле и челик. Цар Душан је својој задужбини манастиру Светих арханђела код Призрена поклонио ковача са *колом гвозденим* и обавезом да даје цркви 70 *над мерних* гвожђа и *близнице* (челика) колико је цркви потребно. Тај *ковач* је одраније имао баштине потврђене од владара, а добио је и део шуме која је била резервисана за цареву употребу. Посебно споменуто коло сведочи да су и ковачи употребљавали мехове (udri per soflar fogo come uxano fabri). Велика потреба рудара за алатом (в. *алати*) и прибором нагонила је да се на место рударских радова привлаче ковачи и на тај начин што им се дају делови. Тако се у копаоничким рудницима (Беласица, Плана, Запланиње) јама делила на 64 дела а два су се додавала за коваче, односно још два за надзорнике хутмане.

Један део добијених обојених метала одлазио је занатлијама које су владале техникама одвајања и пречишћавања, ливења и позлаћивања у размерама радионице. Ливење великих предмета из метала сматрало се достигнућем средњовековне технике, а нарочити значај је добило откако се раширила употреба ватреног оружја. Ливци топова су и крајем XIV и у XV веку долазили из страних земаља. О домаћим ливцима топова има података у приморским градовима. У доба турских освајања тешки топови су се разбијали у комаде, преносили и изливали на месту употребе. О ливењу звона се може судити посредно на основу сачуваних комада са представама и српским натписима. Непосредно после турског освајања рударство је нагло опало, а са њим и металургија. Повратило се тек после неколико деценија, али је због забране трговања сребром и извоза племенитих метала остало без трајних економских подстицаја, тако да је у другој половини XVI века дефинитивно закржљало.

ИЗВОРИ: В. Скарић, *Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији*, Споменик 79 (1935); N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris II, Règlements miniers 1390–1512*, Paris – La Haye 1964.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*, Зборник КЈ I, 205–304; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, II, Београд 1955, 1962; С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка Новог века*, Работници, војници, духовници, 79–103.

С. Ћирковић

МЕТОХ, МЕТОХИЈА – манастирска земља. Термин се користи да означи власништво манастира над неком земљом, над селом, црквом, али и над више села. Црква Светог Спаса је са свим селима и имањима била дата у метох Светим арханђелима. У овом значењу метох се јавља у скоро свим нашим повељама. Јавља се и термин метохијски човек, за људе који живе на манастирским имањима. За целокупно манастирско имање чешће се користи назив метохија од грчког μετόχιον, ређе икономија. Тако се за Дечанско властелинство каже да је метохија, помињу се метох и метохија Светих арханђела или Призренска метохија, под чим се подразумева властелинство Богородице Љевишке. Хиландарска имања су била подељена у групе које су се такође називале метохијама. Тако су, на пример, села источно од Пећи чинила Крушевску метохију, а села у призренској равници Хочку метохију са седиштем у Великој Хочи. Читава ова котлина до данас носи географско име Метохија, управо због бројних манастирских метохија, које су се овде налазиле у средњем веку.

Свој метох су имала и градска насеља и он је исто што и „градска земља" коју грађани користе под посебним режимом, повољнијим него када је у питању сеоско земљиште. Из извора је познат градски метох Призрена, Штипа, Новог Брда, Рудника. То је, иначе, земљиште око самог града, његова околина. У једној повељи се околина Котора назива његовим метохом, а цар Урош даје острво Мљет у баштину са *свим правинама и са свим метохом*.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 10, 18, 79, 143, 223; 64, 112, 265, 463; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 855; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51, чл. II.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU* 6, 634–635; Ђ. Даничић, *Рјечник* 2, 59; P. Skok, *Etimologijski rječnik* II, 416; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 164; С. Ћирковић, *Штип у XV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината на животот, Скопје 1986, 25–36; М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд – Смедерево 1992, 67–84.

С. Мишић

МЕХОВИ в. *Металургија*, в. *Сточарство*.

МЕХОСКУБИНА – глоба за скубеж, односно чупање браде приликом туче себара. Казну предвиђа 98. члан Душановог законика: *И ако се почупају два себра да је мехоскубина шест перпера.* Из Призренског рукописа преузет је наслов *О скубежи себара* у издању Стојана Новаковића и Николе Радојчића, јер Атонски рукопис има заједнички наслов *О скубежи* за 97. и 98. члан Законика. Лако је приметан различит правни третман друштвених слојева у овим члановима. Док 97. чланом законодавац драстичном казном, сакаћењем руку или руке, штити част и достојанство властеле и *добрих људи* (в.), 98. чланом једино се одређује казна за сеоску тучу. Погрешно је схватање да је мехоскубина poena dehonestationis. Овде није реч о заштити части себра јер се казна плаћала господару, а не оштећеном. Законодавца не интересује достојанство оштећеног себра већ глоба. То недвосмислено потврђује делимично измењен 98. члан у млађим рукописима: *Ако се почупају два себра да плате по дванаест перпера* (Раванички рукопис), а још је одређенији Текелијин–Софијски рукопис: *Ако се почупају два себра да плате дванаест перпера сваки.*

Извор 98. члану Законика свакако је законодавство краља Милутина. Бањском повељом (1313–1316) мехоскубина се по висини новчане казне изједначује са одбојем, а казна за одбој износила је осамнаест динара. Нешто млађом Грачаничком повељом, која укључује *Закон стари Срблем* (в.), мехоскубина је одмерена на шест динара.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 95, 104.

ЛИТЕРАТУРА: H. Jireček, *Prove*, Historický slovar slovanského práva, Praha 1904; Ст. Новаковић, *Законик*, 204; А. Соловјев, *Законодавство*, 193; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 88–89.

Р. Михаљчић

МЕШОВИТИ СУД в. *Судство*.

МИГРАЦИЈЕ – Кретање и померање становништва, како унутар одређеног простора тако и ван његових граница, сталан је процес, који је пратио и српско друштво. Формирање државе и учвршћивање феудалног поретка није га могло зауставити. Зависни људи иако везани за земљу, налазили су начина да прелазе с једног властелинства на друго или пак из једне категорије работника у другу; земљорадници у сточаре, ако су тамо терети били лакши. Нису их у томе у потпуности спречиле ни строге казне предвиђене не само за њих, него и за оне који би их примили или им помагали при бекству. А кад је дошло до развоја градова и могућности да се тамо обезбеди егзистенција, немали број зависних људи успео је да се домогне града и на тај начин стекне слободу, под условом да их њихов господар у одређеном року не пронађе. Кретања на релацији село – град, иако забрањена, била су стална, мада су вести о томе крајње оскудне. Понекад је било и присилних пресељавања од стране владара. Тако је Душан после освајања Бера (Ве-

рије) отерао старо становништво и довео своје људе, војнике и великаше.

И док се о унутрашњим померањима становништва сразмерно мало зна, о онима на граничним подручјима, посебно према Дубровнику, остало је доста података захваљујући богатој грађи Дубровачког архива. Ту је од најранијег времена због обостраних интереса долазило до контаката и мешања становништва. Са привредним успоном Дубровника расло је интересовање становништва из залеђа за овај град. Владари и обласни господари су ту, кад би запали у невољу, налазили привремено уточиште, а сиротиња из околине је настојала да се трајно насели. Све до краја XIII века са подручја босанске државе и из околних места у Дубровник стиже бројно робље, претежно жене, које раде по дубровачким кућама. Од краја XIII века све више их замењује слободна послуга, која долази углавном из истих подручја. Ту је и мноштво физичких радника и шегрта, а није занемарљив ни број кметова, које је на дубровачку територију привлачно либералан однос према њима. Дубровчани су их радо прихватили, помагали су им да саграде куће и давали земљу на обраду и стоку на испашу. И поред сталних протеста и интервенција њихових ранијих господара и обавеза које су Дубровчани преузимали у уговорима са српским владарима, ова досељавања су трајала током целог средњег века. Ситуација се мењала утолико што су се временом границе дубровачке власти прошириле (Стон и Пељешац 1333, Жупа 1357, Сланско приморје 1399, Конавли 1419. и 1426) па је и подручје насељавања увећано.

У Конавле су Дубровчани насељавали Влахе Бјелице из данашње Црне Горе. И док су земљорадници и сточари радо прихватани, за велик број сиромашних и гладних који су повремено навањивали на градске капије, ту није било места. Дубровачка влада је била спремна да им понуди нешто хране, понекад и да их на својим бродовима пребаци у суседну Италију, али их у град и на своју територију није примала. Међутим, кад је крајем XIV, а још више у XV веку српским земљама запретила непосредна опасност од Турака, Дубровчани су били спремни да свима који су од Турака бежали пруже уточиште док опасност не прође. Преко Дубровника и приморских градова знатан број људи из залеђа пресељен је у Јужну Италију.

У тим немирним временима за трајни боравак у Дубровнику све веће интересовање показују и имућнији људи из залеђа, занатлије, трговци и други. Дубровник је за ову врсту пословног света увек био заинтересован и успевао разним повластицама и додељивањем свог грађанства да их привуче, мада су градови и рударска насеља у време привредног процвата Србије и Босне били много привлачнији. Тамо су предузимљиви Дубровчани стварали своје насеобине, улагали капитал у експлоатацију рудника, закупљивали царине, снабдевали тржиште потребном робом, а извозили производе рударства, пољопривреде и сточарства. Иако су неки од њих ту стекли земљишне поседе и друге некретнине, мало их се трајно везало за ову средину, јер су им породице биле у Дубровнику, па се тамо сливало све што су успели да зараде.

Кад су Турци почели са освајањем српских земаља, у Дубровник су своје породице најпре преселили они пословни људи са ових подручја који су били повезани с дубровачким трговцима. Неки од њих су већ били стекли дубровачко грађанство, па су као грађани и становници Дубровника наставили да послују на истом подручју и кад је оно постало део Турског царства.

За потомке српских и босанских владара и обласних господара, као и за друге истакнуте личности са двора, Дубровник је постао нека врста привременог уточишта, док не би нашли средину која би их примила за стално, јер на дубровачкој територији за све њих није било места, а ни дубровачка влада због сопствене сигурности није била спремна да их задржи.

Са коначним падом српских земаља под турску власт престају пресељавања у Дубровник, јер су турске власти то забрањивале и строго контролисале, али су зато све чешћа пресељавања српског становништва на турску територију у Малој Азији. Приликом сваког продора на српску територију Турци су одводили становништво и продавали га у робље, а било је и масовних, планских пресељавања. После Никопољске битке (1396) преселили су становништво Митровице у Брусу, као и становништво Новог Брда после коначног пада (1455). Зна се и за пресељавање становништва Охрида у Цариград (1466), затим становништва Београда (1521) у околину Цариграда.

Опасност од Турака је и била главни разлог што је српско становништво почело масовније да се помера ка северу. За разлику од кретања ка Дубровнику која су била континуирана, и трајала су све до

пада српских земаља под турску власт, кретања ка Угарској су била једносмерна, дуго времена неприметна, а најинтензивнија после пада српских земаља под турску власт.

Предели уз Саву и Дунав, где се временом усталила граница између Србије и Угарске, све до средине XIII века били су слабо насељени и то претежно словенским становништвом, које су затекли Мађари кад су се доселили. Тек са формирањем државе краља Драгутина која је обухватала и Посавину и Подунавље, почело је изразитије померање српског становништва ка северу и насељавање ових области, које српски етнички карактер задржавају и кад је ту престала српска власт. У та погранична подручја појединачних пресељавања је било стално, па је у угарским градовима на Дунаву временом преовладало српско становништво.

После Косовске битке због турског притиска померања ка северу су све интензивнија. На то је утицало и зближавање Србије и Угарске пред заједничком опасношћу од Турака. Мачва, Београд и Голубац поново су у склопу српске државе (1403–1427), а српски деспоти као вазали угарских краљева добијају од њих руднике, градове, тврђаве и бројне поседе широм Угарске, на које пресељавају своје људе као заповеднике по градовима и тврђавама, али и као радну снагу на поседима. Стога се на групе српског становништва у то време наилази и дубоко унутар Угарске, док је подручје ближе граници према Србији и Босни, данашњи Срем и део Баната, уочи првог пада Деспотовине, према савременим угарским вестима, било претежно насељено становништвом из Србије и Босне, које је за католичку Угарску било шизматично.

Кад су Турци 1439. први пут заузели Деспотовину, у унутрашњости Угарске је потражило уточиште и становништво из пограничних угарских градова настањених највише Србима. Многи од њих су тамо остали за стално. Тако је настао Српски Ковин (Rackeve) на острву Чепељу. Међу пребезима који се више нису враћали, било их је и са подручја српске државе. Коначан пад Србије (1459) и Босне (1463) под турску власт, успостављање турске границе дуж Саве и Дунава, довело је и до великих пустошења угарских територија и одвођења становништва у ропство, па су пограничне области, нарочито Срем, у великој мери опустеле.

Само за прве три године владе Матије Корвина, према краљевим извештајима, Турци су из Угарске одвели око 200 000 људи, па је он, пошто је обезбедио одбрану границе, настојао да губитке надокнади пресељавањем становништва са турских територија. Српску властелу је придобијао уступајући јој поседе и додељујући службе и титуле; српски племићи су као добри ратници окупљали своје земљаке, са којима су били присутни на свим ратиштима Угарске, а неки су се истакли јунаштвом и уврстили у ред угарских великаша.

Потомцима Бранковића угарски краљ је дао титулу деспота и ставио им је у изглед обнављање њихове некадашње државе.

Кад је било у питању обично становништво с којим је требало оживети насеља и обрадити запуштена имања, угарски краљ се послужио турским методама, па је од самог почетка војне акције повезивао са одвођењем становништва са турске територије. До највећих пресељавања је дошло после похода у Србију и Босну 1479–1481. године, кад је у Угарску пресељено око 100 000 душа и насељено у Банату и Поморишју, где је од раније било мањих група Срба. Пошто је краљ желео да их трајно веже за угарско тле, ослободио их је плаћања пуног износа црквене десетине док се не устале на одређеном месту, али су им обавезе према феудалном господару биле исте као и осталих земљорадника.

И Срби војници, којих је било међу лаком коњицом, хусарима, међу посадом у тврђавама, као и међу насадистима (в. *шајкаши*), служили су под истим условима као и остали, а њихов удео у војним снагама Угарске је био значајан. Сталним пресељавањем, мање спонтаним, а далеко више под директном или индиректном принудом, са турске на угарску територију током средњег века прешло је знатно више српског становништва него што се то на основу сачуваних вести може закључити. Опустеле територије на турској страни насељаване су становништвом из других делова Царства, а подручје данашњег Срема, Бачке и Баната населили су највише Срби, док се мађарско становништво повукло на север.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и народном певању 1456–1502*, ЛМС 146, 1–47; 147, 1–32; 148, 1–70 (1886); К. Јиречек, *Историја Срба* II, 419–421; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 7–55; Д. Поповић, *Срби у Војводини*, Нови Сад 1957, 37–110; С. Ћирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелон-*

ца, Зборник МСИ 1 (1970) 79–82; П. Рокай, *Прилог проучавању положаја Срба у Угарској у XV веку*, Зборник МСИ 6 (1972) 87–91; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању миграција нашег становништва у Италију током XIII и XIV века*, Годишњак ФФ НС 16, 1 (1973) 39–62; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из ближег залеђа у Дубровник у XIV веку*, ЈИЧ 1–2 (1974) 19–40; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975) 5–45; *ИСН* II, 314–329, 373–390, 431–491 (С. Ћирковић); Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, Зборник МСИ 37 (1988) 7–42; С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова, Београд 1990, 37–46; Н. Лемајић, *Бакићи, породица последњег српског деспота*, Нови Сад 1995; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995.

Д. Динић-Кнежевић

МИЛОСНИК – извршилац (executor) правне радње посебне садржине, која је проистекла из владареве *милости* (в.). Он је истовремено јемац или гарант да ће правна радња бити спроведена у дело. Установа милосника постојала је још у другој половини XIII века и одржала се све до пада српских земаља под турску власт. Имена милосника нису посебно записивана у јавноправне исправе све до четрдесетих година XIV века. Од тог времена на исправама цара Душана, цара Уроша, краља Вукашина, деспота Јована Угљеше и свих обласних господара, укључујући деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића, појављује се формула која обично гласи: *а тому јест милосник, а тому би милосник, а сијему хрисовуљу милосник* и која у латинском преводу гласи: et de questo fo executor, после чега следи име и титула милосника. У улози милосника појављују се носиоци високих титула и звања као што су: кнезови, жупани, војводе, логотети, протовестијари, челници, челници ризнички, ризничари, двородржице, ставилци, кефалије, моћна властела без титула, принчеви, односно владареви синови.

Избор милосника никада није био случајан, већ је био у строгој зависности од тога колико нека личност може да утиче на спровођење правне радње у дело. Протовестијари, челници ризнички и ризничари, одређивани су за милоснике када су биле у питању финансије државе и владара, а логотети, поред осталог, када је требало угледном манастиру потчинити неку цркву са поседима, док су кефалије одређиване за милоснике када је требало спровести у дело одређену правну радњу у неком граду и градском подручју.

Број милосника на једној исправи кретао се од једног до четворице. У једноставнијим случајевима био је довољан само један извршилац, али ако је правна радња била сложена по садржини, тада су била потребна двојица па и четворица милосника који могу такву правну радњу да спроведу у дело. Изгледа да се број милосника повећавао и под утицајима који су долазили из Босне у доба краља Твртка I Котроманића. На појединим исправама бана и краља Твртка помињу се двојица или тројица *ручника* (в.), а на исправама краља Стефана Дабише чак четворица и петорица ручника. Највећи број ручника и милосника среће се на исправама које су краљеви Босне и српски обласни господари издавали Дубровнику, што говори о међусобном утицају, али у конкретном случају утицај је долазио из канцеларије краља Босне, односно из канцеларије *краља Срба и Босне и Приморја*, а не из канцеларија кнеза Лазара и Вука Бранковића.

Милосници су увек били добро упознати са садржајем правне радње, али се њихова функција суштински разликује од функције сведока, па се имена једних и других у исправама посебно записују.

У посебним случајевима милосници су по свом положају или овлашћењу замењивали владара у одређеним пословима. Краљ Стефан Дечански послао је у Дубровник *свог унутрашњег милосника куће краљевства ми кнеза Бистета*, да поравна узајамна потраживања и дуговања између српског краља и Дубровника, док је, опет, цар Душан забранио да економа еклезијарха и *сваког владалца* манастира Св. арханђела код Призрена *не стави цар ни милосник царев*.

Поред краљевих и царевих милосника постојали су и црквени милосници о којима су сачувана фрагментарна обавештења. Једном одредбом Светостефанске хрисовуље било је предвиђено: *Игуман црквеног човека милоснику црквеном да не предаје силом, него ако неко осиромаши, да га црква опреми, или да тај својом вољом пређе некоме и работа до-*

кле хоће, и потом да се врати на своје место. Изгледа да је постојао обичај да манастири своје осиромашене зависне људе уступају црквеним милосницима силом, где би се они материјално опоравили и постали способни да извршавају редовне обавезе. Цитираном одредбом укида се поменута пракса и сиромасима се дозвољава да бирају код кога ће работати, уз обавезу да се ипак врате на поседе манастира Св. Стефана у Бањској. Према томе, црквени милосник је требало да изврши оно што је била дужност сваког манастира или цркве – да материјално оспособљава своје зависне људе.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Државна управа*, 99–156.

М. Благојевић

МИЛОСТ – поред најопштијег значења које се изједначава са латинском речју gratia, ова реч у српским повељама и хрисовуљама има специфично значење. То је најкраћи назив за правну радњу посебне садржине. Српски владари стварали су или чинили милост својој властели и властеличићима, црквама и манастирима, странцима и њиховим државама. Милост је по правилу стварана када је требало потврдити баштинска права држаоцима и наследницима баштина, а посебно када су властели даровани нови земљопоседи у баштину. Владаревом милошћу дозвољавало се верној властели да поклања *баштинске* цркве са поседима угледним манастирима, а понекад се излазило у сусрет властели да се лично потчињава таквим манастирима, с правом да своје поседе доживотно уживају.

Повлашћени положај властеле у друштву, по тадашњим схватањима, зависио је у највећој мери од владареве милости, али је и владар истовремено био обавезан да верној властели ствара милост. Створена милост стајала је у строгој зависности од услуга које властела пружа. *Верна* или *правоверна* властела за своју службу, односно за *верно* или *правоверно поработаније* имала је право на владареву милост. Уколико би им она била ускраћена, властела би *одступила* од свог владара. Што је *правоверно поработаније* било веће и значајније, то је и милост била већа. Владарева милост као правна радња посебне садржине морала је бити видљива и јавна, па је обично стварана на саветовању владара с најутицајнијим личностима у држави. Владари су стварали милост, поред властеле и властеличића, и најистакнутијим представницима цркве, који су их нечим особито задужили. Митрополити и угледни *старци* добијали су у *доживотну баштину* неку цркву са свим земљопоседима.

Садржај владареве милости која је учињена странцима, посебно дубровачкој властели и трговцима, умногоме се разликује од горе наведених случајева. Милост која је њима учињена обухватала је читав низ трговачких повластица и концесија у српској држави. Дубровачкој као и српској властели поклањани су земљопоседи у баштину за *правоверно поработаније*, али и уз обавезе које ће се и убудуће *верно* или *правоверно* извршавати. Плаћање *српског* или *светодмитарског* дохотка и стонског дохотка припада таквој врсти обавеза.

Једном створена милост није смела бити у супротности са одредбама Душановог законика и *правдом*, али ако се то догоди, она није поништавана, међутим, није ни спровођена у дело. Онај коме је владар учинио милост, заслужио је да је добије, али када је у супротности са Закоником, милост се не спроводи у дело.

Милост се понекада употребљавала и у пренесеном значењу као назив за јавноправне исправе.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Државна управа*, 59–97.

М. Благојевић

МИЉА в. *Мере и тегови*.

МИЉАР в. *Мере и тегови*.

МИНЕЈ (грч. μηναῖον – месечник) – богослужбена књига православне цркве која садржи *службе* (в.) непокретног (календарског) годишњег циклуса. Уколико садржи службе за сваки дан у години, онда је то *служабни минеј*. Годишњи комплет може се састојати од 12 књига, или једна књига може да садржи службе за два, три или четири месеца. Уколико садржи службе Господњим и Богородичиним празницима и одабраним свецима – то је *празнични минеј*. Састав празничног минеја у великој мери зависи од жеља и потреба наручилаца, па зато број укључених служби може варирати у великом распону. Ова врста минеја нема устаљени састав. Празнични минеј може у једном тому обухватити одабране службе за целу годину, или за поједине месеце.

Минеји су као тип књиге преузети из византијске литургијске праксе. Није могуће тачно утврдити време њиховог настанка, али пошто минеји углавном садрже химнографске саставе византијских песника VIII–X века, вероватно је да је управо то време њиховог уобличавања. На словенски језик преведени су крајем X или у првој половини XI века, и то на јужнословенском терену. Најстарији сачувани словенски минеји су руске провенијенције и потичу с краја XI века. Најстарији сачувани српски празнични минеј је из средине XIII века (Архив САНУ, бр. 361, пергамент) који у једној књизи, веома сведено, садржи избор који покрива целу календарску годину. У њему се налази и једини познати препис Савине службе светоме Симеону. Најстарији сачувани служабни минеј је пергаментни рукопис бр. 647 (Братков минеј) Народне библиотеке у Београду. То је конволут; први део преписан је у време краља Владислава (1234–1243) и садржи службе за месеце септембар, октобар и новембар; осталих девет месеци припадају типу празничног минеја, а преписани су током прве половине XIV века. Из средине XIII века потиче и српски служабни минеј за септембар, октобар и новембар који се чува у рукописној збирци светогорског манастира Зографа (Иљински 88; нова сигнатура – I.е.7); мада потиче из сразмерно позног времена, овај минеј по својим одликама припада најстаријим сачуваним словенским минејима из XI века.

Састав минеја и структура његових служби усклађени су са захтевима појединих *типика* (в.) који су регулисали богослужење православне цркве у средњем веку.

Минеј општак је посебна врста минеја који садржи типске службе за поједине категорије светих (мученик, свештеномученик, пророк, апостол, преподобни отац, исповедник). Такве службе нису везане за одређене датуме, него се према потреби додаје име оног свеца коме се служи служба.

ЛИТЕРАТУРА: В. Ягич, *Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 г.*, С-Петербург 1881; Л. Мирковић, *Православна литургика или наука о богослужењу Православне источне цркве* I, Београд 1965, 151–153; П. Симић, *Структура и редакције словенских минеја*, Богословље 18, 1–2 (1974) 67–108; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 151–155; Т. Суботин-Голубовић, *Минеји у Даниловом времену*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 253–260; Т. Суботин-Голубовић, *Упоредно проучавање структуре српских и византијских минеја старијег периода*, у: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 439–446; *Минеј, општак* (Д. Богдановић), у: Речник књижевних термина, Београд 1992, 469, 552.

Т. Суботин-Голубовић

МИНИЈАТУРЕ – у најширем смислу обухватају елементе илуминације рукописа као што су нарочито украшени или обликовани *иницијали* (в.), *заставе* (в.), *заставице* (в.) и посебне представе (сцене или појединачне фигуре) сликане или цртане на маргинама, у оквиру колоне текста или на читавој страници рукописне или штампане књиге. Ове последње се најчешће и одређују као минијатуре у ужем смислу речи. Будући да иницијали, заставе и заставице често садрже такве фигуралне представе, разматрање минијатура као посебних сцена или фигуралних представа не може се увек разлучити од разматрања осталих елемената књижног украса.

Следећи начела и традицију књижне илуминације формулисану још у позној антици, минијатурама се у средњем веку украшавају књиге различите садржине. Тако се, као у Византији и земљама западне Европе, и у Србији средњег века илуминирају пре свега богослужбене књиге и различити текстови религиозне садржине али и црквено-правни списи, повеље, законици као и природословни списи и средњовековни романи.

Најраскошније су украшене богослужбене књиге, нарочито јеванђеља и псалтири. Илуминација јеванђеља (јеванђелистара и четворојеванђеља) најчешће укључује ауторске портрете јеванђелиста. Такви портрети цртани су или сликани у оквиру заставе или заставице која претходи тексту, или у виду целостраничних слика. Илуминација јеванђеља може да садржи и појединачне фигуре и сцене на маргинама и у оквиру иницијала или, сасвим изузетно, у виду целостраничних минијатура које, међутим, ретко директно илуструју текст уз који стоје. Изузетак у том смислу представља већи број сцена на маргинама Призренског јеванђеља (XIII век) које непосредно илуструју текст или представљају теолошки коментар истог. Најсложенији и најтешњи однос слике и текста налази се, међутим,

у илуминацији Минхенског српског псалтира (XIV век). У овом псалтиру са последовањем једна или више слика прате сваки псалм или песму, понекад чак и сваки стих. Такве минијатуре, често целостраничне па и двостраничне, илуструју или пак коментаришу текст, изражавајући сликом идеје оновременог византијског богословља. Коначно, у делу који садржи Акатист Богородице, на самом крају књиге, слика потпуно доминира над текстом. Ипак, украс већине богослужбених и других књига и зборника религиозне и еклесиолошке садржине најчешће је усредсређен искључиво на различито стилизоване заставе, заставице и иницијале (који се могу наћи и у раскошније илустрованим књигама, уз горепоменуте минијатуре). У ретким случајевима у оквиру заставица и иницијала, или као целостраничне минијатуре, сликани су ауторски портрети јеванђелиста и црквених отаца, затим апостоли и Христ. Стога ја сасвим изузетан садржај и однос према тексту минијатура које садрже симболе јеванђелиста, ауторске и портрете апостола, као и представе инспирисане старозаветним и новозаветним текстовима у зборницима религиозних текстова с краја XIV и из XV века (Млетачки и Хвалов зборник). Средњовековни романи подробно су илустровани великим бројем целостраничних па и двостраничних минијатура и сликама уклопљеним у текст које се на њега директно односе и преносе сваку епизоду ових повести. У илуминацији сачуваних српских средњовековних рукописа изузетно су ретки историјски портрети. Јединствен је и усамљен пример ктиторског портрета серског митрополита Јакова који своје четворојеванђеље (XIV век) приноси Христу молитвено му се обраћајући, или портрети чланова куће Бранковића у повељи коју је деспот Ђурађ издао светогорском манастиру Есфигмену 1429. године, као и групни портрет аутора Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића сачуван у каснијем препису овог законика из XVI века.

Од самих почетака у украсу српских средњовековних књига приметан је спој византијских и западноевропских елемената. У најстаријој сачуваној српској књизи, јеванђељу хумског кнеза Мирослава (крај XII века), уз основна решења византијске иконографије изразито је присуство западњачких утицаја и у иконографији и у стилу, најближе споју оствареном у скрипторијима јужне Италије, што представља раскид са дотадашњом архаичном традицијом украшавања словенских ћирилских и глагољских рукописа. Сав украс исцртан је пером, црвеним или мрким мастилом, док су боје – црвена, жута, окер, зелена – нанете четкицом, а целокупна декорација употпуњена још и златним листићима. Као преломно дело у историји српске минијатуре Мирослављево јеванђеље је током читавог XIII па и XIV века на различите начине утицало на украшавање српских књига, због чега му припада место од изузетног значаја у српској уметности, једнако оном које има Богородичина црква у Студеници. У исто време, међутим, и практично за исти круг ктитора, настају и књиге чије су малобројне минијатуре засноване на традицији византијске иконографије и стила док иницијали припадају тзв. тератолошком стилу сачињеном од линеарног преплета, фантастичног звериња, људске фигуре и стилизованог биља (Вуканово јеванђеље, првобитно писано за великог жупана Стефана, крај XII – почетак XIII века). У српској средини је током XIII века овај стил био нарочито омиљен у скрипторију манастира Хиландара где је настао, и сачувао се до данас, читав низ књига са тератолошким украсом – иницијалима и заставицама исцртаним у киновару и сепији, испуњеним плошно нанетом жутом, зеленом и црвеном бојом. Тератолошком стилу припада и украс још неких српских књига из XIII века које нису непосредно везане за Хиландар као што је Ватикански српски јеванђелистар и Београдски паримејник. Иницијале ове последње књиге, уз фантастично звериње и преплет, одликује и украс однегованог цртежа који се ослања на стил оновременог монументалног сликарства византијске традиције. Истовремено, у српској минијатури XIII века присутан је и сасвим јединствен стил илуминације Призренског јеванђеља – спој источнохришћанских, исламских и западњачких елемената стила и иконографије, што указује на Синај и Палестину као могуће место настанка самог рукописа или протографа по коме је рађен а одакле је, захваљујући блиским везама Срба са Светом земљом још од времена светог Саве, овај у српску средину лако могао доспети.

Крајем XIII и на самом почетку XIV века, у време ступања на власт краља Милутина и таласа византинизације који је у то доба захватио српску државу и културу, постепено нестаје тератолошки стил из украса српских књига а смењују га, испрва упоредо са фантастиком и преплетом, иницијали

и заставице тзв. неовизантијског стила, компоновани по строгим геометријским начелима, на којима се јављају и нежнији тонови плаве и бледо-љубичасте боје. Ипак, у монашким радионицама, у Хиландару, Пећи, Дечанима и Леснову, током читавог XIV века и даље се производе књиге старинског украса, са заставицама и иницијалима преплетног и тератолошког стила. С друге стране, украс раскошних књига писаних и илуминираних за највише званичнике српске државе и цркве сасвим је у складу са начелима класицизма најбољих сликарских радионица византијских метропола. Ослањајући се на традицију цариградских рукописа XI и XII века, златом и префињеним бојама, плавом и зеленом, попут емајла, сликају се заставице испуњене стилизованим цветовима и врежама (Јеванђеље великог војводе Николе Стањевића, Четворојеванђеље серског митрополита Јакова) које могу да садрже и портрете јеванђелиста (Четворојеванђеље патријарха Саве IV). Сами јеванђелисти, сада често и у виду целостраничних минијатура (тзв. Куманичко четворојеванђеље), са оновременим монументалним сликарством деле наклоност ка угледању на хеленистичку уметност и учене цитате из раније византијске и античке уметности. Смештени су под аркаде, у позадини је сликана архитектура, пред њима сталак и прибор за писање, уз њих и персонификација Божанске Премудрости која их, попут музе, инспирише. У корпусу тако украшених богослужбених књига, ипак су сасвим јединствене минијатуре Минхенског пластира, теолошки учене и сложене иконографије која прати токове монументалног сликарства са којим дели и одређене стилске одлике.

У исто време у скрипторијима Босне и Хума настаје низ рукописа чије се минијатуре углавном ослањају на традицију српске књижне илуминације XIII века – њихов архаични украс садржи елементе тератолошког стила, преплет, наглашен цртеж и блискост са популарном уметношћу (Јеванђеље Дабижива, Никољско јеванђеље). У неким, веома богато илустрованим књигама XIV и раног XV века, такве одлике спојене су са иконографским и стилским елементима готике (Хвалов зборник, Млетачки зборник).

Традиције иконографије и стила претходног столећа настављају се у илуминацији српских књига XV века. Минуциозно сликани портрети јеванђелиста и црквених отаца, дела сликара Радослава и Теодора, сасвим су у духу рафиниране културе наручилаца који, попут Стефана Доместика, припадају дворским круговима Деспотовине (Радослављево јеванђеље, Метафраст Стефана Доместика). Иако невешто цртане, минијатуре средњовековних романа о Троји и Александру Великом свакако су значајне за употпуњавање слике о дворској култури у Србији у време Деспотовине.

Након пада српских земаља под турску власт, па све до обнове Пећке патријаршије, знатно је смањен опсег преписивања књига а њихов украс углавном сведен на ретке и поједностављене заставице и иницијале сачињене од линеарног преплета. Сасвим је други случај са украсом у првим српским штампаним књигама које настају на Цетињу у последњој деценији XV века, у венецијанској штампарији Божидара Вуковића у првој половини XVI столећа па и у другим, мањим, радионицама у другој половини тог столећа. Уз јеванђеоске сцене и представе старозаветних пророка и општехришћанских светитеља, он обухвата и представе најпоштованијих српских светитеља – Симеона и Саве – најчешће у виду заставица а ређе као целостраничне илустрације. Украс цетињских књига (Октоих петогласник) открива спој православне иконографије и готичко-ренесансног стила, док се илустрације богато опремљених књига штампаних у Млецима (Празнични минеј Божидара Вуковића) заснивају на традицијама српске средњовековне уметности и критског иконописа уз преузимање потпуно западњачких решења код мањих сцена на маргинама.

Преписивање и украшавање рукописних књига поново оживљава у повољнијим условима након обнове Пећке патријаршије. Књижна илуминација друге половине XVI и XVII века најчешће се састоји од иницијала и заставица сачињених од геометријског преплета и стилизованих флоралних мотива, ређе са ауторским портретом – јеванђелисте или неког од црквених отаца – које за узор имају традицију књижне илуминације XIV и XV века. Стога се у корпусу српских књига позног средњег века посебно издваја копија Минхенског српског псалтира, рађена 1628. године по налогу патријарха Пајсија, као и рукопис из 1649. године који садржи Шестоднев Јована Егзарха и Хришћанску топографију Козме Индикоплова са минијатурама Андрије Раичевића, јединственим у српској уметности, које представљају спој елемената критског али и исламског, па и барокног порекла.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1950; В. Ј. Ђурић, *Српско сликарство на врхунцу*, у: ИСН I, Београд 1981, 409–433; Г. Бабић-Ђорђевић, *Разграњавање уметничке делатности и појаве стилске разнородности*, у: ИСН I, 641–663; J. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983; С. Петковић, *Ликовне уметности*, у: ИСН III–2, Београд 1993, 334–345, 379–382, 394–409.

J. Ердељан

МИР – хармонични друштвени односи међу људима, у међународним односима стање супротно ратном.

Према средњовековном схватању разликује се појам мира у унутрашњем и у међународном праву. Свака повреда мира у унутрашњем праву (*Friedlosigkeit* у германском праву) представља противправну радњу и поред крвне освете извор казненог права. Нарушавање мира повлачило је личну и имовинску одговорност кривца, јер се свако могао с њим разрачунати, а његова имовина се могла разграбити. Повреде имунитетних права, као и неизвршавање вазалних обавеза сматрало се такође лишавањем мира. У међународном праву, нарушавање мира означавало је почетак рата.

У средњовековном српском праву израз мир среће се углавном у уговорима са Дубровником у значењу стања супротног ратном. Српски и босански владари и властела често понављају формуле *да имају мир с вами*; *а мир да се не руши*; *у вечни мир и у љубав*; *а сизи мир да буде тврд у веки*; *хоштем имети љубав и мир*; *међу нами је добри мир и почтена љубав*; *бивши и почтени мир*; *а ми с вама у миру и всакои доброи љубве*; *да би учинили мир и добру волу*; *како русаг босански постави мир и љубав вечну с Дубровником*, и слично. Изузетно, израз се среће и да би означио унутрашњи мир, као нпр. у дубровачком писму босанском краљу Твртку Твртковићу од 10. фебруара 1415, где стоји: *јере смо ми људије такови кои смо вазда желели и желемо мир и добри склад у Босне*.

Српско право не познаје термин *повреда* или *лишавање мира* који би био аналоган германском *Friedlosigkeit*, али за повреду јавног мира користи изразе *посилије* или *насиље* користећи формулу да *сут у всакој слободе от всакаго насилија* (хрисовуља Призренској епископији и Хтетовском манастиру). Још чешће се користе изрази *забавити* и *забава* (в.) у значењу сваког узнемиравања, посебно у уговорима са Дубровником.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 52, 125–127.

С. Шаркић

МИТАТ (митать, митата, μιτᾶτον, ређе μητᾶτον) – Термин је у византијској државној управи очевидно могао имати различита значења, али је извесно да је у основи фискалног карактера. Такође је извесно да је разноликост значења проузрокована пре свега диахроном употребом термина. Изгледа да је први пут наговештено његово постојање у Јустинијановом законодавству (Нов. 130. 9), али је у широкој употреби између краја X и краја XIV века, нарочито у документима овог последњег столећа.

Првобитно је представљао обавезу држања војске и чиновника на квартиру приликом њихових боравака у појединим провинцијама. Најчешће се јавља у формулама имунитетног ослобађања од дажбина, што имплицира могућност прерастања митата у новчано, тј. пореско, а тиме и сталније оптерећење. Али, у XIV веку митат се појављује и у једном сасвим новом лику: као право локалног администратора – кефалије на откуп жита, за потребе управе и војске, по изразито депресираним ценама. Оваква пракса преузета је, без терминолошке назнаке, и у Душановом законику (чл. 63), али је у Србији иначе, суштински мада најчешће не и терминолошки, била далеко распрострањенија „класичнија“ пракса издржавања представника власти и војске за време боравака на терену. При томе, врло ретко се јавља српска транскрипција грчког термина – у Милутиновој повељи Св. Ђорђу Горгу (1300) и Душановој повељи Богородици Перивлепти у Охриду (1342–1345) – сврстаног у таквим случајевима у листу набројаних „работа“ или пореских давања. Уобичајенија је била употреба српског назива, што данашњем виђењу ствари доноси одређене тешкоће, будући да се у изворима појављују два назива – *оброк* и *приселица*, између којих се наука опредељивала приликом покушаја тражења сличности са византијским митатом. Новије схватање (М. Благојевић) даје с разлогом предност називу

оброк, али тиме нису обеснажени сви елементи опредељивања за термин приселица, који је у грчкој транскрипцији – πρεσέλιτζα – наведен у повељи цара Душана за један манастир у Тесалији (1348).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорски, *Сеоска пореска општина у Византијском Царству*. Сабрана дела II, Београд 1969, 310; G. Kolias, Περὶ μιτάτου, Ἀθηνᾶ 51 (1941–1946) 129–142; M. Bartusis, *State Demands for the Billeting of Soldiers in Late Byzantium*, ЗРВИ 26 (1987) 115–120; М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971) 165–188; Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима Српског Царства*, ЗРВИ 17 (1976) 114 сл.; Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 157–160.

Љ. Максимовић

МИТРОПОЛИЈА (митрополиꙗ) – већа црквена област, над којом духовну власт има митрополит; црквена област која се састоји од две или више епископија, на челу са митрополитом. После проглаcа царства и Патријаршије 1346. године дошло је до увођења митрополитанског уређења, када је известан број старих српских епископија уздигнут на ранг митрополије. Већ 1347. године на државном сабору у Скопљу расправљана су нека питања о организацији Српске цркве, између осталог о оснивању Злетовске епископије, која би била подручна Скопској митрополији – *да је у област и у помен првопрестолне митрополије Тројеручице славног града Скопља*. Тада се у Злетовској повељи поред патријарха помиње и архиепископ (скопски), а наводе се и митрополити и епископи, што значи да је било митрополита који нису имали своје суфрагане. Ту титулу носиле су још Призренска и Липљанско-грачаничка митрополија. По називу митрополита или митрополије види се да су ранг митрополије добиле Зетска, Рашка, Призренска (која је за подручну епископију имала Доњополошку), Липљанска, Хвостанска, Топличка, Браничевска, Моравичка, Скопска (са подручном Злетовском епископијом). У XV веку уместо Липљанске, Моравичке и Браничевске чешће се помињу Грачаничка (једно време и Новобрдска), Ариљска и Смедеревска митрополија. Познате су још Кончулска, Градачка, Милешевска, Београдска, Сребреничка и Лимска митрополија. Називи митрополија били су наслеђени још од времена оснивања епископија 1219/1920. године, али су се и мењали приликом измештања саборних цркава у нова седишта, или је преовладавало име места у коме се налазила митрополитска, односно стара епископска столица. Митрополит који је имао под својом духовном влашћу суфрагана, називао се архиепископ (*са архиепископом скопским који се зове митрополит кир Јован*). Ретко је у употреби други облик за митрополију – епархија, и то само у Синтагмату Матије Властара.

ИЗВОРИ: Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана*, 288, 289, 295; Ст. Новаковић, *Законски споменици* (регистар 832, 857, 902); Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 64 бр. 201; 49 бр. 155; *Матије Властара Синтагмат*, изд. С. Новаковић, 524, 525, 528.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 257, 355–357; Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњевековној Србији*, Богословље 7, 2 (1932); Р. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1932, 100–102; М. Пурковић, *Скопски епископи и митрополити средњег века*, Хришћанско дело 3, 4 (1937) 3–51; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 133–161.

М. Јанковић

МИТРОПОЛИТ (митрополитъ) – назив који проистиче из епископског степена; то је главни или први епископ једне веће црквене области, митрополије, који има право духовне власти над једном или више суфраганих епископија. Увођењем митрополитанског уређења 1346. године многи епископи добили су ранг митрополита. Титулу митрополита – архиепископа носили су митрополити са одређеном јурисдикцијом, када су под њиховом влашћу (под област) били један или више епископа, суфраганих или подручних епископа. Такав митрополит имао је право надзора и рукополагања суфраганих епископа. Познати су архиепископи скопски (1347), призренски (1401) и липљански (1383, 1388). Под скопским архиепископом био је злетовски епископ, а под призренским доњополошки. Зетски епископ такође је имао суфраганог епископа (митрополит Висарион и епископ Вавила, 1483–1484). Поред старих назива епископа, који се преносе и на митрополите, познати су и нови у првој половини XV века – лимски, смедеревски, милешевски, сребренички, градачки и кончулски. Митрополити се помињу у Душановом законику: чл. 13 забрањује постављање митрополита митом; чл. 28 обавезује митрополита да храни сиротињу пред својом црквом; чл. 33 налаже да митрополит суди својим људима у парницама, ако су се судили људи двају архијереја, онда су оба судила заједно.

ИЗВОРИ: Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана*, 288, 289, 295; Ст. Новаковић, *Законски споменици* (регистар 797, 807, 809, 818, 822, 832, 836, 837, 841, 853, 857, 888); Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 93 бр. 301; 64 бр. 201; Н. Радојчић, *Законик*, чл. 13, 28, 33.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 257, 355–358; Р. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1932, 100–102; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Хришћанско дело 3, 4 (1937) 3–51; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 133–161.

М. Јанковић

МЛАДИ КРАЉ (rex iunior) – престолонаследник у средњовековној Србији. Установу младог краља Немањићи су преузели из Угарске. Српски и угарски двор везивали су породични односи и пре Немањића који су се ородили са Арпадовићима удајом Кателине, ћерке младог краља Стефана V за Драгутина, сина краља Уроша. Увођењу ове титуле претходио је српско-угарски сукоб, који се завршио поразом краља Уроша и његовим заточењем. Као заточеник Урош је свакако прихватио услове угарског краља Беле IV. Могуће је да се радило о успостављању савладарства између краља Уроша и сина му Драгутина, по узору на Угарску, где су краљ Бела IV и његов син, млади краљ Стефан V делили власт и државу. Као млади краљ (rex iunior) Драгутин се први пут спомиње 1271. године, али је ову титулу вероватно добио у години српско-угарског сукоба (1268). У сваком случају, устоличењем Драгутина за младог краља, ојачао је угарски утицај у Србији. Са титулом младог краља Драгутин је стекао иста права као и угарски rex iunior који је делио власт с оцем. Српски краљ Урош очигледно није пристао да дели власт са сином, јер је младог краља сматрао за престолонаследника, а не савладара. За природан ток наслеђивања Драгутин није имао стрпљења, те је уз подстицај таста и помоћ угарских трупа, победио оца код Гацка (1276) и насилно преузео власт.

Млади краљ Урош – црква Св. Николе Болничког, Охрид

Мада је прихватање установе младог краља водило учвршћењу права прворођства, већ следећа смена на престолу обављена је без престолонаследника. Краљ Драгутин је под градом Јелечом пао с коња и сломио ногу, те је престо уступио млађем брату Милутину. Озваничење престолонаследника титулом младог краља за више деценија онемогућили су сукоби краља Милутина и Драгутина, затим борба за престо између њихових синова. У борби за наслеђе победио је ослепљени Стефан Дечански који је, полазећи од личног горког искуства, пожурио да озваничи престолонаследника, те је, истог дана, 6. јануара 1322, крунисао и себе и малолетног сина Душана, *нарекавши га Стефан млади краљ*. Првих година владавине Стефана Дечанског, млади краљ се није одвајао од оца. Тек када је *доспео до савршеног узраста*, Душан је постао намесник у Зети. Млади краљ се налазио у сенци зет-

ске властеле која га је подстицала против оца. Стефан Дечански је новембра 1331, под нерасветљеним околностима, завршио у Звечанској тврђави. Пре смрти оца, Душан се крунисао за краља, тако да је, по други пут, озваничени престолонаследник, насилно, пре времена преузео власт.

Када је реч о надлежности младог краља, збуњују неке формулације Дубровчана. Они су настојали да посредују између dominum regem veteranum et dominum regem iuvenem. Овде, ипак, није у питању савладарски однос два краља истих надлежности. Дубровчани, изгледа, још нису упознали значење ове титуле. Атрибут ветеран канцелари придодају краљу само за домаћу употребу. Њима је облик rex veteranus и rex iuvenis служио да два краља разликују по годинама старости, а не по стварној садржини њихових титула. Остали извори не потврђују савладарски однос између краља Стефана Дечанског и младог краља Душана. Ништа не мења сазнање да је млади краљ код Велбужда предводио део српских одреда. Надлежности младог краља су сужене, а власт ограничена на једну област. Само краљ издаје повеље, потписује уговоре, кује новац, укратко, води унутрашње и спољне послове.

Стефан Душан је сина јединца озваничио за престолонаследника знатно пре него што је овај стасао за мач. Урош је имао највише девет година када је добио титулу младог краља. Ову титулу носио је кратко јер је априла 1346. крунисан за краља, пошто је његов отац узео царско достојанство.

За време *савладарства* (в.) цара Уроша и краља Вукашина, титулу младог краља носио је најстарији Вукашинов син Марко. Из натписа на надвратнику цркве Св. недеље у Призрену, сазнајемо да је ова црква живописана *заповешћу и откупом младог краља Марка.* Према томе, Марко је проглашен за младог краља пре погибије браће Мрњавчевића на Марици. Следи закључак да је српска држава истовремено имала *цара* Уроша, *краља* Вукашина и *младог краља* Марка. Цар и краљ били су савладари, а млади краљ престолонаследник. Зна се да су цар Урош и краљ Вукашин кратко наступали заједнички као савладари. После 1366. кренули су различитим путевима. С обзиром да се Марко још априла 1370. спомиње без титуле, питање је да ли је цар Урош дао благослов озваничењу Марка као престолонаследника. Али од два легална савладара само је краљ Вукашин имао пород.

Установа младог краља потиче из Угарске, али се осетно удаљила од свог узора. Током времена прилагођена је унутрашњем развитку српске државе. Права младог краља и краља никад нису изједначена. Ранг савладара достигли су краљеви за време Царства, а титулом младог краља озваничавани су прворођени синови за престолонаследнике.

ИЗВОРИ: М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка са цркве св. Недеље у Призрену,* Зограф 2 (1967) 20–21.

ЛИТЕРАТУРА: M. Ivković, *Ustanova mladog kralja,* ИГ 3–4 (1957) 59–80; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 1989.

Р. Михаљчић

МЛИН в. *Воденице.*

МОГОРИШ в. *Трибути.*

МОДИЈ в. *Мере и тегови.*

МОДРИНА в. *Тканине.*

МОЖУЛ в. *Посуде.*

МОЗАИЧКИ ПОД – подразумева мозаичку технику која се изводи утапањем каменчића разне боје и облика у малтерну подлогу и која је примењена у изради подних и зидних мозаика у римским термама, палатама и гробницама, а касније и у мозаичкој декорацији византијских цркава.

У српској средњовековној архитектури подови сакралних споменика били су обрађивани на разне начине. Ретко је под био од опеке, понекад је покривен комбиновањем опеке и камена. У неким случајевима камене плоче нису посебно слагане да чине неки орнамент, а повремено су од плоча две или више боја прављене траке. Само у три цркве је декоративној обради пода посвећена посебна пажња. То су под цркве краља Милутина у Хиландару, под цркве Св. арханђела код Призрена и под нартекса цркве манастира Ресаве. У прва два примера само се условно може говорити о примени мозаика, јер њихову декорацију чине велике камене плоче у којима се праве изрези, геометријски или зооморфни, у које се потом у малтерну подлогу утапају каменчићи разних боја и облика, док остале површине камена остају празне. У питању је, дакле, комбинација мозаичке технике са техником инкрустације, док је у трећем случају примењена техника инкрустације, односно крупног мозаика, код кога је под састављен од крупнијих комада камена разних боја и облика. Подова као што је хиландарски, у погледу технике, орнаментике и композиције има на Атосу (подови манастира Лавре, Ватопеда и Ивирона), а њихово порекло је у Цариграду, али и на Западу, посебно у јужној Италији и Сицилији. Овом техником израђена је и једна мозаичка трака над јужним каменим вратима нартекса хиландарске цркве, на којој је био урезан натпис на грчком језику: *Господе, помози градитељу (градитељима) Михајлу и Варнави рабу Христову*, који се доводи у везу са мајсторима који су извели мозаички под. Специфичност пода цркве Св. арханђела чини појава зооморфних мотива.

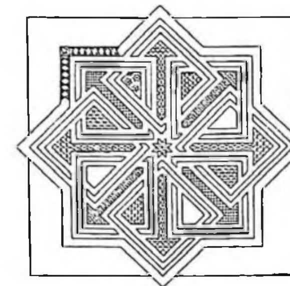

Мозаички под – Хиландар

Место у поду коме је нарочито поклоњена пажња, чак и кад сам под није нарочито обрађен, је део под кубетом. Амвонска ружа – розета је састављена од крупних камених плоча разних боја и једноставног облика: правоугаоника, квадрата, троугла, ромба. Такве се розете налазе у Жичи, Милешеви, Св. апостолима у Пећи, Дечанима, Леснову, Морачи и др.

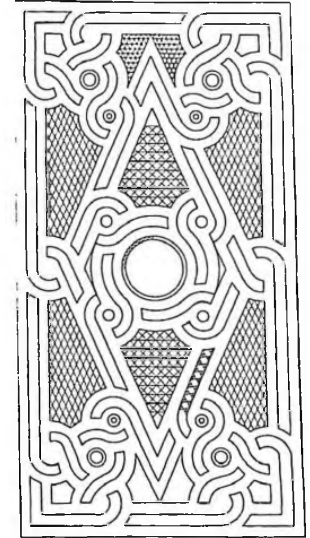

Мозаички под – Хиландар

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 91–92, 242; С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве*, Зборник заштите споменика културе 12 (1961) 74–78; С. Ненадовић, *Подни мозаик цркве краља Милутина у Хиландару*, Зборник МС ЛУ 3 (1967) 73–84; С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд 1967, 57–65, 94–102; Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 74–76; С. Ненадовић, *Архитектура у Југославији од IX–XVIII века*, Београд 1980, 87–93; С. Ненадовић, *Осам векова Хиландара, Грађење и грађевине*, Београд 1997, 66–67.

Б. Гугољ

МОЛИТВА (грч. εὐχή, προσευχή, προσφώνησις, ἐπίκλησις, δέησις) – у средњовековној књижевности текст лирског карактера, религиозног садржаја и мотивације, у форми обраћања Богу, анђелима

или свецима. Према дефиницији литургичара, молитва је побожан разговор са Богом. Молитва је ритмски организована у низовима једнакосложних целина, или у правилној схеми наглашених и ненаглашених слогова. У свакој молитви спроведен је одређени распоред садржаја: захваљивање, исповедање своје грешности у осећању кајања и скрушености, и на крају – молба. Молитва има тачно одређено место у литургијском процесу. Осим тога, постоје читави низови молитви које се користе у најразноврснијим ситуацијама у свакодневном животу човека. Молитве се налазе у посебним зборницима – *требницима* (в.).

Према употребном литургијском садржају молитве се деле на: молитве хвале и слављења (изражавају веру), молитве благодарности (изражавају љубав), молитве мољења (изражавају наду). Неке се молитве понављају на свим црквеним чиновима – то су тзв. почетне и завршне молитве, Символ вере, Богородице Дево и јектеније; друге се молитве јављају само по једанпут на појединим чиновима, и представљају саму суштину тога чина. Многи чинови започињу молитвом *Благословен Бог наш всегда и ниња...* Обична завршна молитва је *мало славословље* које почиње речима *Слава ва вишњих Богу и на земљи мир...* Текст *Симбола вере* је утврђен на прва два васељенска сабора (Никејском и Цариградском) који су били сазвани да расправљају о Аријевој и Македонијевој јереси. Ово је молитва коју обавезно изговарају они који се крштавају. *Јектеније* (грч. ἐκτενής) су опширне усрдне молитве; то су, уједно, и прозбене молитве за целу цркву и сва духовна добра људи. Ова молитва означава се још и другим терминима: „веза, сједињење" – зато што у једну целину повезује многе молбе, „ђаконства" – зато што их рецитују ђакони. У православном богослужењу постоје четири врсте јектенија: *велика* (12 молби), *мала* (има мали број молби), *сугуба* (на почетку постоји удвојено обраћање Богу, и три пута се понавља возглас „Господи помилуј" после сваке молбе), *прозбена*, у којој се свака молба завршава са „просим" (молимо), а на молбе се одговара са „подај Господи". Јектеније имају форму дијалога између свештеника (или ђакона) и народа који одговара на молбе. Свака се јектенија завршава славословљем. Завршне молитве зову се отпусти; постоје мали и велики отпуст.

Неки од аутора молитви познати су по имену: Антоније (VI–VII век), Јефрем Сирин, Симеон Столпник, Симеон Метафраст, Филотеј Кокин. У српској средини настало је неколико особених прерада требничких молитви. У литургијском свитку из средине XIV века (Хиландар 3/I) налазе се три молитве у којима се спомиње краљ Стефан Урош. Није јасно на којег од три краља истога имена се те молитве односе. У српском требнику из прве половине XV века (Москва, Државни историјски музеј, Синодална збирка 305) сачуване су, у слободној српској преради, три молитве (о постављењу цара, о постављењу ћесара и деспота, о постављењу кнеза). У истом требнику налазе се и две, како се верује, оригиналне српске молитве; једну изговара новопостављени митрополит, а у другој се молилац обраћа Богородици тражећи заштиту за деспота и његову државу.

У српској средини су врло рано биле познате и молитве за различите прилике цариградског патријарха Филотеја Кокина (1353–1354. и 1364–1376); о томе сведочи већ спомињани литургијски свитак који садржи више његових молитви. Од средине XVI века, у српским рукописима често се могу срести молитве руског књижевника Кирила Туровског (XII век); то је циклус од 21 молитве – јутарња, подневна и вечерња за сваки дан у седмици. Ове молитве нису намењене јавном богослужењу. Кирилове молитве најчешће се налазе у оквиру псалтира с последовањем.

Димитрије Кантакузин, грађанин Новог Брда, написао је између осталог и *Молитву Богородици*. До сада су откривена 42 преписа ове молитве.

На јужнословенском простору развијале су се и тзв. *апокрифне* или *лажне молитве*. Те молитве имају и доста фолклорних, најчешће магијских елемената и бајалица, при чему се користе и несловенске речи. Такве су нпр. молитве против уједа разних животиња, против зубобоље или других болести, за заустављање крварења, против страха од муње и грома, молитва за путнике итд.

ЛИТЕРАТУРА: К. Невострујев, *Двије старинске српске молитве*, Гласник СУД 20 (1866) 136–156; К. Невострујев, *Три молитве*, Гласник СУД 22 (1867) 360–370; А. И. Альмазов, *К истории молитв на разные случаи*, Одесса 1896; Епископ Димитрије, *Свитак на пергаменту из XIV века*, Споменик СКА 33 (1898) 7–11; И. Карабинов, *Евхаристическая молитва (анафора). Опыт историко-литургического анализа*, С. Петербург 1908; А. И. Яцимирский, *К истории ложных молитв в южнославянской письменности*, Известия ОРЯС 18, 3 (1–102), 4 (16–126); Н. Д. Успенский, *Молитвы евхаристии св. Василия Великого и св. Иоанна Златоуста (в чине православной литургии)*, Богословские труды II (Москва 1961) 63–76; Ђ. Трифуновић, *Димитрије Кантакузин*, Београд 1963; Б. Цисарж, *Развој чина тајне покајања*, Богословље 28, 1–2 (1969) 139–155; Ю. К. Бегунов, *Покаянная молитва с именем Кирилла Философа (Шестаковский список)*, Die Welt der Slaven 15 (1970) 26–50; Ч. Драшковић, *Значај молитве за религиозно-морални живот хришћанина*, Свети Василије Острошки Чудотворац. Споменица поводом 300-годишњице његова представљења, Београд 1971, 117–127; Р. Станковић, *Једна апокрифна молитва од зубобоље. (Зборник апокрифа Народне библиотеке у Београду из 1570/80. године)*, Археографски прилози 1 (1979) 201–209; Л. Мирковић, *Православна литургика. Први, општи део*, Београд 1982³, 190–210; Л. Мирковић, *Православна литургика. Други, посебни део*, Београд 1982³; Димитър Кантакузин, *Събрани съчинения*, София 1989, 93–139 (Молитва Богородици); Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 156–172; Д. Богдановић, *Молитва*, у: Речник књижевних термина, Београд 1991², 484–485; Т. Јовановић, *Молитва Богородици Димитрија Кантакузина у рукопису 404 старе збирке Народне библиотеке Србије*, Археографски прилози 17 (1995) 133–160.

Т. Суботин-Голубовић

МОЛИТВЕНИК в. *Требник.*

МОНАШТВО (од речи монах, μοναχός) – посебан вид хришћанског живота, везан за одређене монашке завете као што је завет сиромаштва, послушности и девичанства. У српском средњем веку постоји више назива за монашка лица: инок, чрнац, чрноризац, монах, а ређе у погрдном смислу, више из скромности и расодер. Монахиње су чрнице или једноставно монахиње.

Са примањем хришћанства у српске земље долази и монаштво. Од самог почетка заступљена су оба начина монашког живота: општежиће (киновија), живот монаха у организованим монашким заједницама; овај вид монаштва био је масовнији и далеко заступљенији. Други вид монашког подвига је усамљенички или пустињачки (анахорети) о коме такође има доста трагова код нас. Манастирске заједнице су биле добро уређене детаљним прописима садржаним у типику или уставу. Ту су прописи о исхрани, одевању, богослужењу и духовном животу, молитвеном правилу, дисциплини. Ступајући у манастир монах мења име, обично узима име неког од познатих хришћанских светитеља.

Монаштво је доживотни завет и у току монахового живота пролази се кроз неколико фаза. Онај ко ступа у монаштво најпре прима „чин ризе и камилавке", тј. пошто је прошао период искушеништва и одлучио се на монашки начин живота добија црну одећу – ризу и покривало за главу – камилавку. Само пак монаштво има два ступња: малу и велику схиму. *Малом схимом* монах прима монашке завете (сиромаштво, безбрачност или девичанство и послушност), добија ново име, чиме се и формално одриче од овога света. Монах малосхимник сем расе и камилавке има кожни појас, а преко камилавке носи вео (панакамилавка) и мантију или огртач и још парамон или анлав – четвороугаоно платно или широки кожни појас у виду крста као символ Христових страдања која прима на своја монашка плећа. Други монашки вид јесте *велика схима* које се монах удостојава после више година проведених у малој схими. Великосхимник од спољашњих обележја има све као и малосхимник, само што уместо панакамилавке на глави има покривало – кукуљицу у виду троугла која пада по раменима и плећима а украшена је крстовима. Великосхимници такође добијају и ново име. Тако се кнегиња Милица као малосхимница звала Евгенија, а као великосхимница Ефросинија, царица Јелена Јелисавета, а као великосхимница Евгенија.

Најстарији манастири су око Охридског и Преспанског језера, затим манастир Св. Петра и Павла код Бијелог Поља и Новог Пазара. Срби су наследили велики број манастира из византијског периода, нарочито у Скопљу и његовој околини, Охриду, Призрену, Липљану, Нерезима, Пчињи. Код Срба монаштво посебно цвета од времена светог Саве који је постао светогорски монах, као и отац му свети Симеон. Кроз цео средњи век монаха је било у владарској српској династији. Обнављани су манастири из византијског доба, али су грађени и нови. Исто тако, подигнути су бројни манастири ван Србије, сем Хиландара, још у Цариграду, Јерусалиму, Тавору, Кармилској гори. Манастирски храмови најчешће су посвећивани: Бого-

родици (Ваведење, Успење, Рођење), Вазнесењу, Преображењу, а од светитеља, св. Георгију, св. Николи, св. Стефану, св. Димитрију, св. Јовану, св. арханђелима.

Манастирски комплекси и бројно монаштво у њима издржавани су и материјално обезбеђивани захваљујући великој покретној и непокретној имовини којом су ктитори или оснивачи даривали своје задужбине. Њиве, села, засеоци, забрани, пашњаци, рибњаци, воденице, пчелињаци, радна снага на феудалним поседима, прецизно је навођена и озакоњена у манастирским повељама. Подручно становништво на манастирским поседима имало је радне обавезе према манастиру, а за узврат је било ослобођено дажбина према држави (в. *работа мала и велика*). Највеће поседе имали су манастири Жича, Хиландар, Дечани, Св. арханђели код Призрена, Бањска, Раваница.

Посебну групу манастира чинили су царски манастири (лавре): Ђурђеви ступови, Студеница, Хиландар, Градац, Милешева, Сопоћани, Бањска, Дечани, Свети арханђели код Призрена, Кончул, Нагоричино. Они су непосредно потпадали под надлежност владара. Игумани ових манастира имали су посебно достојанство. По старешинству први игуман са звањем велики архимандрит био је игуман Студенице. У избору ових игумана учествује владар и патријарх. Игумани царских манастира на сабору су имали место до епископа. Игумане осталих манастира према прописима Хиландарског и Студеничког типика, који су важили у Србији, бира братство манастира. Игумани су иначе имали велика овлашћења у целокупној манастирској управи (иконом, еклисијарх, дохијар, параиконом), затим вршили су судску власт међу становништвом које је насељавало манастирске поседе.

Велики број манастира био је седиште епископа: Жича, Пећ, Св. Петар у Расу, Св. Богородица Љевишка, Богородица Тројеручица у Скопљу, Грачаница, Ариље. Ови манастири нису имали игумане већ су њима управљали епископи.

Оснивачи или обновитељи манастира звали су се *ктитори* (в.). Обично су то били владари или чланови њихове породице, имућна властела, епископи или монаси. О оснивању манастира ктитори су издавали повељу. У домен ктиторског права спадало је право оснивача да поставља игумана манастира, да има почасно место у цркви и свој ктиторски портрет, да му се име помиње на богослужењима а после смрти врши помен, има право на гроб.

По свом положају који је заузимало у средњем веку, монаштво је добрим делом било носилац целокупног духовног и културно-просветног живота. Епископи, поглавари цркве – архиепископи и патријарси, редовно су бирани из реда монаштва а најчешће су на те положаје долазили као хиландарски или студенички игумани. Многи писци, иконографи, преписивачи, градитељи, су монашка лица. Може се чак на свој начин говорити о монашкој цивилизацији нашег средњег века. Велика је заслуга нашег монаштва у области духовне и културе уопште, затим христијанизације маса; монаси су мисионари а манастири мисионарски центри. Многи манастири су места ходочашћа и поклоњења јер се у њима чувају мошти светитеља (Студеница – св. Симеон, Милешева – св. Сава, Раваница – св. кнез Лазар).

По социјалном пореклу, монаси су потицали из свих слојева од себара, преко властеле, до чланова владарских породица.

Сем манастирских типика и повеља, Душанов законик половином XIV века доноси на државном нивоу неколико закона који се тичу монаштва и манастира. Монаси и монахиње треба да живе у манастирима а не у својим кућама (чл. 17 и 24), монах треба да иде у манастир који није близу места његовог рођења (18), не може да својевољно напусти манастир (19 и 29), монаси треба да живе у општежићу (36), даље Законик, као епископе и свештенике, штити и монахе од псовке и насиља (95).

ЛИТЕРАТУРА: В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920; Р. Грујић, *Азбучник*, 143–156; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 1, Минхен 1962, 218–231; А. Радовић, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, *Манастир Раваница*, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101–134.

Р. Поповић

МОНЕТА – назив за новац на српским сребрним динарима, а има значење сребрног новца уопште. На новцу краља Драгутина (1276–1282, +1316) први пут се јавља у натпису: Moneta regis Stefan. Исти термин (у разним облицима) налази се на новцу: Драгутиновог сина Владислава (Moneta Vladislav), краља Милутина (Moneta regis Vrosi), краља и цара Душана (Moneta rex Stefa; Monitas inperato; Inper Stefan monita), вероватно кнеза Лазара (Munita de Novo Monte), деспота Јована Оливера (Monita despoti Oli) и деспота Стефана Лазаревића (Moneda despot Stefan). На динарима Ђурђа II Страцимировића и Балше III Балшића налази се испред њиховог имена слово М, што према мишљењу нумизматичара, такође значи монета.

Монета означава и сребрни новац у средњем веку. У спору пред дубровачким судом почетком XV века постављено је питање да ли је нека сума новца исплаћена „у злату или у сребру" (in auro vel in moneta), односно у златним дукатима или у сребрним динарима. У привредном животу биле су важне промене у односу између млетачког златног дуката и појединих врста сребрног новца. У време када су почели да се кују млетачки златници (1284) утврђен је курс 1:24, што значи да је у један златни дукат ишло 24 сребрна динара. Тај однос није се дуго одржао јер је почело опадање вредности сребрног новца. У првој половини XIV века у Дубровнику је једном дукату одговарало 24 динара, крајем истог века 30–32 динара, а током XV века 35–40 динара.

ЛИТЕРАТУРА: S. Dimitrijević, *Problemi srpske srednjovekovne numizmatike* I, ИГ 1–2 (1957) 71; В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Дубровник)*, ИГ 1–2 (1960) 74–82, 85; С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца – VII*, Старинар 22 (1971) 98; С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац 1971; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976; К. Јиречек, *Историја Срба* II; С. Димитријевић, *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године*, Споменик 122 (1981) 1–59; С. Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, Београд 1997.

Р. Ћук

МОНОПОЛ в. *Трговина*.

МОСТОВИ – У средњем веку било је мостова у великом броју, посебно дрвених, али се већина није очувала. О томе сведоче и помени мостова у повељама, у међама атара појединих села. Мостови су били најчешће од дрвета, али су грађени и камени. У изворима се понекад мостом може назвати било какав прелаз преко реке, али само у изузетним случајевима. У повељама се често спомиње убирање *мостарине*, коју наплаћује господар моста за прелаз људи и робе. Такозвани *Душанов мост* у Скопљу, преко Вардара, потиче још из римског времена, а био је у употреби и у средњем веку.

У међама цркве Спасове у Хвосну помиње се дрвени мост на Бистрици Пећкој. Мост на Бистрици Призренској у Призрену постоји од средњег века, а у близини манастира Св. арханђела мост је подигнут у време цара Душана, како би омогућио лакши приступ манастиру. Камени мост на реци Увци између Нове Вароши и Сјенице, такође потиче из средњег века. У Лимској повељи краљ Урош I манастиру Св. Петра и Павла даје село Летине и мост који је подигао Немањин брат, хумски кнез Мирослав, пре 1190. Приход од мостарине припадао је манастиру. На Рибници и Морачи су такође постојали мостови који воде порекло из средњег века. Поред моста на Неретви била су средином XV века два утврђења.

У Грачаничкој повељи помиње се мост на Ситници, а на истој реци био је и такозвани *Војновића мост* у Вучитрну, који је данас на сувом јер је Ситница променила свој ток. Мостова је било и на рекама преко којих су водили главни трговачки путеви (Неретва, Дрина, Лим, Дрим). Неки од њих, који су грађени од камена, очували су се до данашњих дана, док су дрвени мостови пропали, једино је остао спомен на њих у средњовековним изворима.

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана, којом оснива манастир Св. архангела Михаила и Гаврила у Призрену*, Гласник ДСС 15 (1862) 262–317; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 594; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3 (1928) 131.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 47, 67, 126; Н. Катанић – М. Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и аквадуката у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1961; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 63–68.

С. Мишић

МОТИВИ ЖИВОТИЊА в. *Орнаменти.*

МОШТИ (**мощи, чьстьное тѣло, прѣподобное тѣло**) – врста реликвија – светитељска тела, цела и „нетљена", или њихови делови. Остаци тела првих подвижника за хришћанску веру штовани су као светиње још у најранијем раздобљу хришћанства, а над њима су подизане богомоље. Култ моштију, као битан елемент светитељског култа, доживљава нарочит полет од VI века када се „проналазе" и преносе тела многих угледних светитеља. У источнохришћанском свету, појединости ове праксе, а нарочито процедура elevatio и translatio моштију, добијају свој заокружени облик у средњовизантијско доба. Теолошку основу штовања моштију положили су најугледнији оци цркве (Јефрем Сирин, Григорије Богослов, Кирил Јерусалимски), а догматска начела утврђена су на седмом Васељенском сабору. Према учењу Источне цркве, мошти су тела у земаљском али објављеном облику, „одуховљена телесна пребивалишта Божија" (Јован Дамаскин).

Култ моштију код Срба развио се као саставни део култа светитеља, тако да су *објављена* тела имали искључиво владари и поглавари Цркве. Изузетак су мошти св. Петра Коришког, јединог српског пустиножитеља средњега века који је уврштен у светитеље. У складу са важећим схватањима источног света, мошти српских светитеља могле су бити у облику костију (**исьхьшеıе кости**) и целих тела (**мощи цѣли и нераздроущими**). Таква, балсамована тела имали су Стефан Првовенчани, Сава Немањић, краљица Јелена, краљ Милутин, Стефан Дечански, кнез Лазар, архиепископи Арсеније и Јевстатије I. Поступци везани за култ моштију (elevatio и translatio, понекад праћени састављањем посебне службе), били су такође саображени источнохришћанској пракси. Након *објављивања*, тела српских светитеља полагана су у *кивот* (в.), који је постављан испред олтарске преграде. Мошти су се објављивале благоухањем и чудотворењем, при чему је нарочито важна била њихова исцелитељска моћ. Мироточивост, као најцењеније својство, имале су само мошти светог Симеона Немање. У хришћанском свету распрострањени обичај распарчавања моштију, извори потврђују у случају св. Петра Коришког. Значај моштију српских светитеља превазилазио је оквире побожне праксе. Оне су у средњем веку представљале важан елемент династичке идеологије, а у раздобљу турске власти биле су кључни чинилац у борби за очување националног идентитета.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965; Д. Поповић, *Мошти светог Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 251–266; Д. Поповић, *Светитељско прослављање Симеона Немање. Прилог проучавању култа моштију код Срба*, ЗРВИ 37 (1998) 43–53.

Д. Поповић

МУЗИЧКИ ИНСТРУМЕНТИ – помињу се у писаним изворима: текстовима из Светог писма, богослужбеним песмама, књижевним списима, путописима, архивским документима, затим у натписима на иконама, фрескама и минијатурама итд.

Свирачи у бубањ, бусину, рог и псалтерион – Лесново

Бројност назива музичких инструмената који се налазе у текстовима указује на њихову разноврсност и знатно присуство у животу људи. Примери се уопштено могу груписати у: *мембранофоне* (**тоупанъ, тимьпань, боубъны**), *идиофоне* (**вь звонѣ**), *аерофоне* (**троуба, троумбета, троубъи рожанъи, въ троубахъ окованахъ, въ троубахъ дрѣвенахъ, свиралъ, сопьль, цѣвница, пишталь, дипли, оръганъ, сирїннамели**) и *кордофоне* инструменте (**гоусль, строуна, кимвалъ, ѱалътъирь, пѣсньница, пѣвньница, китара, прегоудьница**). За плектрон, којим су се окидале жице, јавља се израз **брѧцало**, док, према једној глоси у Номоканону, постоји одређен назив за гудало, као и за свирача жичаног инструмента који се њиме служи: **гүд'цъ естъ смич'къ иже гүдетъ лүч'цемъ**. Није у свим случајевима могућа непобитна идентификација инструмента јер термини не одговарају увек данашњим или се понекад јављају у различитим значењима.

Свирачи у бусине и бубањ

Неки облици средњовековних музичких инструмената и данас се препознају у народним инструментима. Међутим, главни извор података о појединостима њиховог изгледа, начину свирања, заступљености и променама у облику чини велики број представа у споменицима ликовне уметности. Треба узети у обзир да су средњовековни уметници радили по предлошцима који нису морали бити домаћи и који неретко преносе старије форме. На описивање облика музичких инструмената код ове врсте извора делимично је могла утицати машта, али и непосредно искуство ствараоца. Поузданост ликовних извора такође зависи од вештине уметника и очуваности дела.

У ликовним делима улога музичких инструмената је илустративна или симболична. Они су обично у рукама световних лица: свирача, пастира и девојака. Најчешће и најразноврсније представе музичких инструмената срећу се у иконографским представама зидног сликарства: *Ругање Христу* (ликови који се ругају свирају дувачке, ударачке и, понекад, жичане инструменте у групама чији се састав нигде не подудара); *Рођење Христово* (ову сцену допуњава детаљ пастира са неком од врста свирала); *Страшни суд* (приказани анђели дувају у различите инструменте снажног звука); *Стихира св. Јована Дамаскина на Успење Богородице* (са групом девојака које свирају на разноврсним инструментима); *150. псалам* (са разноликим инструментаријумом везаним више или мање за текст) и *Свадба у Кани*; по један примерак сликаних тема *Христовог пута на Голготу, Пир блудног сина, Каиново потомство* и *Свети арханђео Михаило лечи губавце* садржи ликове који свирају. У рукописним књигама – представе свирача у рог испуњавају иницијале; музичари су присутни на многим минијатурама које илуструју псалтир, док је скупина инструменталиста на минијатури *Гозбе Александра Великог у Београдској Александриди* са краја XIV века јединствена по световној садржини илустрованог текста. Епизода овог романа са описом дворске свечаности приказује музицирање у ансамблу: **трүбы же гласов'нїи ї органїи и дипли, и ѱалтїирїи нине мүсикїискїи хитростїи по достоıанїю үредивь...въси же трүбы гласов' оүдрише, ор'ганїи и праскавице, раз'лич'ныıенниїе въсе мүсїнкискїе свири...** У штампаним псалтирима гудачки инструменти западног порекла приказују се као атрибут уз ауторски портрет цара Давида. Поједине иконе садрже у оквиру разноврсних иконографских сцена успутне жанр-призоре са свирачима (нпр. на икони *св. Лука са житијем* у Морачи, де-

Свирачи у S-трубу, врсту тубе, бубањ и кротила – Никита код Скопља

ло сликара Радула из 1672/73. године, појављује се слепи гуслар). На скулпторалном украсу портала и прозора и дуборезу црквених врата декоративни и симболични ликови кентаура, анђела и људи понекада свирају дувачке или гудачке инструменте.

Лаутар – Лесново

Међу приказаним музичким инструментима преовлађују аерофони. Они се јављају и у највећем броју врста. *Дуги рогови*, ратнички инструменти лучног облика, јаког звука, присутни су у многим својим варијантама углавном на споменицима XIV века, док их касније на композицијама *Страшног суда* и *Ругања Христу* замењују бусине и савијене трубе. Декоративне људске фигуре које свирају у свинуте *кратке рогове* приказане су на иницијалима рукописа (*Мирослављево јеванђеље* из осме деценије XII столећа и др.) и на каменој орнаменталној пластици Дечана, рађеној око 1335. године. *Олифанти*, кратки украшени сигнални рогови од слоноваче византијског порекла, знатно су мање распрострањени. На повијене *цинкове* од дрвета, са рупицама за свирање, подсећају дувачки инструменти на фресци *Страшног суда* у цркви Св. Јована у Великој Хочи из око 1577. и минијатури *150. псалма* у Београдском псалтиру из 1627–1630. године. Инструменти налик на староримску *тубу*, претечу трубе – дуги, уски, без левка на крају и без рупица на цеви – појављују се на фрескама у Србији од XIV до XVII столећа на сценама *Ругање Христу* и *Страшни суд*, на минијатури *Александрова гозба* из XIV века, као и на једној икони са илустрацијом *150. псалма* из Кучевишта са почетка XVII века. Појава овог инструмента је анахрона, пошто се он у време приказивања у српском сликарству у европској музичкој пракси већ био развио у савршенију бусину. *Бусина*, инструмент са коничном цеви настављеном помоћу спојница у облику прстенова, левкастим завршетком и котластим усником, средњовековна је претеча трубе. У српској уметности приказане су уобичајене византијске варијанте. Типични за Србију су дуги басови инструменти, а појављују се и кратке дискант бусине. Појаве овог инструмента на фрескама и минијатурама веома су бројне. Савијена *S-труба*, претходник данашње трубе и тромбона, слика се од краја XV века. Цев овог инструмента, у зависности од варијанте, у различитој мери је продужена и спирално савијена да би се повећао тонски обим. Овај усавршени прелазни облик приказује се у Србији неуобичајено рано, убрзо после његовог појављивања у уметности западне Европе. На зидним сликама од краја XV до XVIII столећа налази се у великом броју сцена које захтевају присуство инструмената снажног звука. *Права флаута*, стари, једноставни народни инструмент са цилиндричном или коничном цеви и 4 до 6 рупица, понекад са кљунастим усником, слика се, углавном, уз пастире на представи *Рођења Христовог*. На истој композицији, насталој око 1375. године у манастиру Градцу, јавља се и јединствена представа *двоструке флауте*, која донекле евоцира антички аулос. Поред ових облика, сачувана је и једна представа средњовековне *попречне флауте* коју свира кентаур, на дуборезним вратима цркве Св. Николе Болничког у Охриду из средине XIV века. *Шалмај*, средњовековна претеча обое и кларинета, често је у рукама пастира на сценама *Рођења Христовог* али се налази и у друштву звучнијих дувачких инструмената и удараљки на призору *Ругања Христу*. Начињен је од дрвета, коничне цеви са ширим или ужим левком на крају и по неколико рупица на цеви и левку.

Од идиофоних инструмената у српској средњовековној уметности заступљени су само *кротала* у облику два повезана штапића, потом врста *кастањета*, и *тасови* у виду пара металних тањира са ручицама. Они су углавном везани за представу *Ругања Христу*.

Код мембранофоних инструмената звук се добија ударом маљица или шака по површини затегнуте коже причвршћене на дрвени или метални корпус. Ови инструменти су редовно заступљени у оквиру *Ругања Христу*. Корпус *таламбаса*, који се увек јавља у паровима, котластог је облика. Судећи по изузетној заступљености на фрескама, иконама и минијатурама *бубњеви* су у средњовековној Србији били веома омиљени инструменти. Присутни су у разноврсним иконографским сценама, пошто су готово неизоставни као пратња уз песму и игру. Цилиндричног су облика, мањих и већих димензија и различитих пропорција. Обично се држе о уже пребачено преко свирачевог рамена или главе.

На кордофоним инструментима звук се добија превлачењем гудала или окидањем. Средњовековни гудачки инструменти из породице *виела* или *фидула*, приказани на фресци *Ругање Христу* из Дечана, насталој између 1335. и 1350. године, затим на поменутој икони из Кучевишта, у заглављима једног рукописног и два штампана псалтира из XVI, односно XVII столећа као обележје псалмопевца, и у скулптури (из прве половине XV века потиче пример кентаура са гудачким инструментом на прозору апсиде цркве у Каленићу), показују знатну шароликост у погледу морфолошких карактеристика, величине, начина држања при свирању, и, према томе, могућег порекла. Ова група није много заступљена у ликовним представама.

Насупрот томе, неке врсте инструмената код којих се тон добија окидањем жица виђају се чешће. Ту је пре свега *лаута*, која је као инструмент за пратњу уз певање често везана за лик псалмопевца Давида (у минијатурама псалтира – Минхенског из 1370–1390. године и Београдског). Величина корпуса крушколике, овалне или кружне контуре, као и ширина и дужина правог, закривљеног или преломљеног врата варирају код разних врста у оквиру породице лаута. *Псалтерион* се такође јавља у разним варијантама. Код овог инструмента жице су затегнуте преко целе једне четвороугаоне стране корпуса. Свирач га је једном руком држао одоздо или са стране док је другом прелазио преко жица, понекад уз помоћ плектрона. Најчешће је везан за илустрацију *150. псалма* – на минијатурама псалтира и фрескама (на пример у Леснову, из 1349. године, и у Старој цркви на смедеревском гробљу, из шездесетих година XVI века, где су присутни разноврсни инструменти). Варијанте *харфе*, инструмента познатог од давнина многим народима и културама, препознају се и у српском сликарству. Један од средњовековних типова – *ангуларна харфа*, на којој је видљиво девет жица – насликан је у ансамблу девојака које музицирају у оквиру *Стихире св. Јована Дамаскина на Успење*

Пастир са шалмајем – Ариље

Богородице, приказане на фресци из цркве Богородице Љевишке у Призрену, насталој између 1310. и 1313. године. У илустрованим псалтирима (Минхенском и Београдском) јавља се у другом облику – као *троугласта харфа*, али су ове представе сасвим схематизоване.

Неки важни средњовековни инструменти, као *гусле* (в.) и *гајде* на пример, нису сачувани у ликовним споменицима.

ЛИТЕРАТУРА: S. Đurić-Klajn, *Razvoj muzičke umetnosti u Srbiji*, Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji, Zagreb 1962, 532–553; С. Ђурић-Клајн, *Историјски развој музичке културе у Србији*, Београд 1971, 9–28; R. Pejović, *Srednjovekovni i renesansni instrumenti na tlu Jugoslavije*, Muzika I, Ljudi instrumenti, dela, Beograd 1982, 95–96; Р. Пејовић, *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, Београд 1984; A. Gojković, *Narodni muzički instrumenti*, Beograd 1989.

М. Цветковић

Н

НАВОДЧИЈА (**наводьчиꙗ**) – потказивач крвног дела. Припадала му је половина *вражде* (в.) у старим српским земљама: *и за вражду како је закон по српској земљи, цркви половина, а наводчији половина* (Дечанска хрисовуља). Сличну одредбу налазимо у Призренској хрисовуљи у којој се подела проширује на све глобе. У случају насиља над црквеним човеком *вражда половина наводчији, а половина цркви и вражде и глобе*. На властелинству манастира Бањске, за крвни деликт (**окрьвав'ше**) цркви и надводчији припадала су по три платна. Теодор Тарановски сматра да је наводчија уз тужиоца ишао на суд „као његов помагач, или чак место тужиоца као његов заступник".

Установа наводчије који је потказивањем стицао право на пола глобе, налазила је примену само у старим српским земљама, док се на новоосвојеним територијама, односно Романији, глобе нису делиле већ су биле резервисане за државу. Византијски систем наплате глоба прихватио је већ краљ Милутин. На властелинству манастира Светог Ђорђа код Скопља све глобе припадале су цркви, *а наводчији ништа, разве јегово лице* (украдена ствар). Установа наводчије изразит је пример неусаглашености феудалног права. Изостављена је у Душановом законику.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 617, 628, 652, 699.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Село*, 73–75; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 14–16; III–IV, 189.

Р. Михаљчић

НАДГРОБНЕ ПЛОЧЕ – камени надгробни споменици, ниски или постављени у равни тла. Обележавају раку, односно *гробницу* (в.). У средњовековној Србији, то је најраспрострањенији облик надгробних обележја, чија се појава прати од XIII до почетка XVI века. Њихов облик, израда и украс веома су различити. Грубо отесане масивне плоче, без декорације, карактеристичне су за сеоске некрополе, нарочито бројне на подручју југозападне Србије. Од средине XIV века на њима се јавља особен украс, који чини стилизована антропоморфна представа покојника.

Надгробна плоча – Дечани

Луксузнији примерци надгробних плоча, складних облика и клесаних од мермера, по правилу се налазе у оквиру манастирских некропола (Студеница, Сопоћани, Градац), али и у простору храма (Студеница, Давидовица, Бања Прибојска, Дечани). Оне су обележавале гробове угледнијих монаха, као и световних лица из редова властеле. Такве плоче, које често садрже *надгробне натписе* (в.), биле су нарочито популарне у XIV веку. Нешто ређе, оне имају и плиткорељефни украс, сведен на невелик

репертоар мотива. Осим уобичајених, какви су процветали крстови, геометријски и флорални орнаменти, занимљива је појава протохералдичких симбола на гробним плочама појединих властелина.

Надгробна плоча монахиње Анастасије – Студеница

ИЗВОРИ: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд 1995; J. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*. Београд 1996.

Д. Поповић

НАДГРОБНИ НАТПИСИ – текстови исписани над гробом или уклесани на надгробном споменику. Функција им је двојака: осим што идентификују личност покојника, њима се упућује молитва за спасење душе. Овај облик фунерарне праксе, наслеђен из античких и ранохришћанских времена, широко је прихваћен у средњовековној Србији. Према сачуваним споменицима, прати се од почетка XIII века. Најчешће, натписи су уклесани на надгробним плочама, а само у два случаја на *саркофазима* (в.), и то игуманским (Сопоћани, Лешак код Тетова). Натписи у фреско-техници по правилу чине део композиција опела (Ариље, Пећка патријаршија, Радослављева припрата у Студеници), или се исписују уз надгробни портрет (нпр. Остоје Рајаковића у охридској Богородици Перивлепти).

Садржај и обим надгробних натписа веома су различити, али садрже неколико неизоставних општих места. То су име преминулог, дан и месец преставлљања – неопходних ради држања годишњег помена, као и завршна формула, најчешће **вѣчна мꙋ памєть, богь да га прости, аминь**. Далеко ређе, исписује се година смрти. Такви, сведени натписи, најчешћи су на гробним споменицима монаха. Сложенији натписи могу садржати податке од историјског значаја (титула, порекло и породица, поседи преминулог), или текстове са есхатолошком поруком. Оне се по правилу исказују наводима из Светог писма или богослужбених списа (нпр. Октоих, а нарочито Псалтир). У другој половини XIV и првој половини XV века учестали су натписи који садрже memento mori формуле, карактеристичне за есхатолошка схватања позног средњег века, нарочито на Западу. По својој садржини, изузетан је натпис о смрти деспота Стефана Лазаревића, који припада категорији меморијалних натписа, тзв. епитафиона. Поједини натписи, пре свега из XIV и XV века, опширни су и веома китњасти, па се могу сматрати репрезентативним делима српске средњовековне калиграфије.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи*; M. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I–IV, Sarajevo 1962–1970; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Поповић, *Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани*, Новопазарски зборник 7 (1983) 39–52; Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 491–502; Д. Поповић, *Градачки надгробни натписи*, Саопштења 24 (1992) 51–61.

Д. Поповић

НАДГРОБНО РИДАЊЕ – спада у прелазне жанрове старе српске књижевности. Представља врсту књижевне тужбалице, којом се оплакује смрт неке личности или неки трагичан догађај. Примећено је да су плачеви постали све бројнији у српској књижевности са приближавањем пада средњовековне државе (Д. Богдановић). Плачеви са израженим песничким особинама нарочито су присутни у косовским списима, где кнегиња Милица у три *Слова о светом кнезу Лазару* – непознатог писца, затим патријарха Данила III и Андонија Рафаила Епактита, казује плач над моштима кнеза Лазара. Плач непознатог Смедеревског беседника над мртвим деспотом Ђурђем Бранковићем (1456), у којем се помиње пад Цариграда и наслућује блиска пропаст која чека и српску земљу, спада међу најизразитије текстове ове врсте у српској књижевности. Плач може да се јави и у оквиру житија, као у *Житију деспота Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа, где, на самом крају овог списа, писац позива Београд да, због деспотове смрти, оплакује своју потамнелост.

ИЗВОРИ: *Antologija stare srpske književnosti (XI – XVIII veka)*, izbor, prevod i objašnjenja Đ. Sp. Radojičić, Beograd 1960, 111–113, 126–127, 162–164; Ђ. Трифуновић, *Надгробна реч деспоту Ђурђу Бранковићу од Смедеревског беседника*, Књижевна историја 12, 46 (1979) 295–314; К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Београд 1989, 130.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 40–77, 113–131, 292–310, 372–384; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 83, 218.

С. Томин

НАДИМАК в. *Имена*.

НАДО в. *Мере и тегови*.

НАЈАМНИЦИ в. *Војска*.

НАЈЕЗДА (**наѥзда**) – средњовековни термин за насиље и разбојништво. Најезда је сила разметљива (**наѥзда или сила поҳвална**). Душанов законик (члан 101) одређује да се коњи *најездни* одузму, половина у корист цара, а половина у корист оштећеног, док се људи *најахалци* кажњавају као и *намерни убица*. Податке о најезди налазимо и у другим исправама, међу којима су и две исправе дубровачких грађана, писане ћирилицом. Манастире Тисмен и Водицу, деспот Стефан је ослободио *од глобара и најезде властеоске*. Јуна 1401. Ђурица Петровић тужио се кнезу и суду дубровачком да га је Думко Бобаљевић напао са својом дружином – *оскубе ме и осрамоти... најаха на мене... говорећи да нисам Дубровчанин*. Десет година касније сукобили су се дубровачки грађани у Трепчи. Никша Пешчић је са својом дружином оружјем напао Ивана Каруча (*најаха ми на кућу*). Каруч пише Општини да су му робу разграбили, претукли га, оскубили и осрамотили.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 752; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 190, 194.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II.

Р. Михаљчић

НАКИТ – Термин означава скуп различитих украса од различитог материјала мушке и женске ношње. Владарски накит-инсигније (венац-круна, манијак, наруквице, појас) служиле су као инспирација за властелински накит. Особине накита су да има своју симболику, заштитну моћ и да указује на статус носиоца. Накит је постао неопходан у животу средњовековног човека. Дели се према месту где је ношен – глава, груди, појас.

У писаним изворима Дубровачког, Которског, Задарског и Венецијанског архива налазе се многи подаци о врстама накита, цени, купцима, препродавцима, наруџбинама, о људима који су израђивали накит за продају или за одређене личности. У старим српским биографијама има помена о накиту али уопштено и углавном се односи на поједине врсте које су имале своју симболичку улогу.

Ликовне представе на средњовековном зидном сликарству пружају значајне податке о накиту и украсу и то не само на портретима владара и властеле, већ и у религиозним композицијама. Светитељке су често одевене у оновремено одело и украшене дијадемама, огрлицама, наушницама скоро идентичним онима које су се тада носиле. Свети ратници су приказивани у одећи тадашњих војних

формација са исуканим мачевима, колајнама, појасевима.

Прстен, сребро, резан натпис, Дабац – нађен на Косову

На тлу српских земаља веома се мало сачувало од скупоценог накита који се носио током средњег века. Највише је нађено прстења, наушница, дугмади, доста ретко су налажене почелице, дијадеме и венци. Ниједна круна, скиптар или скупоцени владарски крст није се сачувао до данас. Средњовековни византијски извори посебно помињу тај скупоцени накит, кога више нема. Скромни налази и оставе средњовековног накита ипак потврђују оно што писани и ликовни извори кажу о изгледу српског средњовековног накита. Портрети властеле из Леснова (1342), Псаче (1366–1371), Беле Цркве Каранске (XIV век), Доње Каменице (XIV век), Руденице (XV век), Велућа, Нове Павлице и низа других цркава сведоче да је властела била обучена у скупоцену одећу од италијанских тканина, а украшена копчама-запонима, дугмадима, појасевима, огрлицама, наушницама, бисерима, истим украсима који се наводе у писаним средњовековним изворима.

Копча или *запон* представља посебан функционални детаљ којим се причвршћивала хаљина и огртач на рамену или грудима. Запон је готово увек представљен на зидном сликарству, портретима и иконографским композицијама. Некад је округао, овалан, троугласт, квадратни, обично украшен бисерима, драгим камењем и декоративним мотивима. Према ликовним изворима може се закључити да је био од сребра и злата. Запон хумског кнеза Петра (око 1225) је од злата, округао, с једне стране налази се натпис на српском: *Запон велиего кнеза Петра*, а даље се наставља на латинском: Pretendi comiti Pet... На другој страни су фантастичне животиње чији се репови завршавају палметом. Рађен је у романичко-готичком стилу. Чува се у Народном музеју у Београду. И други, мали, сребрни запони, украшени флоралним декоративним мотивима, сачувани до данас, одговарају по изгледу запонима са фресака.

Поред копчи-запона за огртаче постоје и копче за појас. Оне су једноставне, округле, четвртасте или у облику цвета са трном који се провлачи кроз тканину-појас. Једна копча у облику двоструког крина, из XIII века, чува се у Музеју примењене уметности у Београду. Копче за појас током времена добијају веће размере и прерастају у посебан тип копчи – пафте.

Запон хумског кнеза Петра

Појас је у средњем веку био посебан украс, део одеће, симболичког значаја. Појасеви су били од злата, сребра, скупоцене тканине, а писар дубровачке канцеларије дели појасеве према специфичностима на: српске, босанске, угарске, венецијанске и појасеве рађене на дубровачки начин. На већини владарских портрета приказан је лор-појас као инсигнија од бисера (в. *појас*).

Специфичан накит средњовековних властелинки, а и обичних жена, биле су наушнице, минђуше, обоци.

Наушнице (cercelle – verchillo – обоци – минђуше) носиле су се у ушима, преко главе на траци, а биле су украшене бисерима, драгим камењем, израђене од злата и сребра. Пошто их је највише сачувано, највише су и проучаване према оригиналима и ликовним представама на зидном сликарству. У документима се називају *cercelle* или *verchillo* или *обоci* (српски назив у латинским документима). Назив cercelle одомаћен је за све врсте наушница, термин verchillo (врћило) карактеристичан је за наушнице са подручја Дубровачке републике. У ћирилским документима општи назив за наушнице јесте обоци. Тек од краја XVII века помиње се назив *минђуше*; овај назив, турског порекла, задржао се до данас. Писар дубровачке канцеларије разликује их по стилу израде и дели их на: српске, бугарске, влашке, латинске, дубровачке, из Валоне. Уз њих би се понекад давао опис и начин како су се носиле. Тако се за оне које су се носиле преко главе наводе разне врсте ланчића-гривни, верижица, сребрни и златни гајтани (cadena, catanella, rigolletto).

У оставама српске и босанске властеле писаним ћирилицом описују се сразмерно опширно наушнице-обоци заједно са тракама, ланчићима, верижицама. Наушнице са верижицама из депозита Јелене Сандаљеве биле су са бисерима. Бисерне верижице могу се распознати и на средњовековном зидном сликарству.

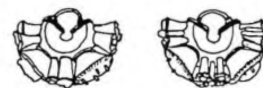

Минђуше

Наушнице лунуластог типа биле су распрострањене у византијским крајевима, а порекло им је у грчком и римском накиту. Наставиле су да живе и током средњег века, све до краја XVI столећа. У оквиру овог типа могу се пратити варијанте. Тип округлих наушница у различитим варијантама карактеристичан је за Балкан, а посебно за српске земље. Оне се развијају у расту у свом облику добијајући различите декоративне мотиве све згуснутије и разуђеније током XIV, XV и XVI века. Познат је опис српске наушнице које узима Ненац Чихорић (1375) из депозита Јакова Менчетића: „unum par cercelorum auri rotondorum sclavicorum cum lapidibus preciosis, videlicet zaffiris et balassis interpositis et margaritis grossis interpositis in circuyitu ipsorum". Округле наушнице, како опис каже, биле су оперважене бисерима, а на средини се налазио драги камен или представа орла, птице или стилизованог цвета. Неке су се називале коловрати (cholourati), друге ветрењићи (vetrenichi). Оне се често веома педантно сликају приликом приказивања светитељки, као у Пећи на ушима свете Киријакије, у Богородици Љевишкој на портрету свете Недеље. Јелена Душанова носи такве наушнице на портрету у Белој Цркви Каранској. Веома леп примерак тих наушница нађен је у селу Горњи Оризари код Кочана.

Тип зракастих наушница био је распрострањен по читавом Балкану. Нађене су на простору од Врпца, преко Београда, Ниша, Драгижева (Бугарска) до Скопља и Охрида. Према подацима које пружа зидно сликарство носиле су се од друге половине XIII, па све до краја XV века. Најлепши примерци нађени су у остави Маркове Вароши код Прилепа и у селу Горњи Оризари код Кочана. Оне су састављене од троугластих зракова који се лепезасто шире, украшене су апликацијама фине филигранске жице, а на завршецима је уметнуто драго камење. Како су биле тешке, носиле су се на тракама од бисера и злата и допирале су до средине уха. Од ликовних извора најлепше и најаутентичније приказане су на главама властелинки у Белој Цркви Каранској.

Једна скупоцена лунуласта наушница од злата, украшена нијелом, нађена је приликом ископавања у једном гробу, у манастиру Ђуриште на Овчем пољу. Украшена је цветоликим медаљонима у нијелу, двоглавим орлом и иницијалом М Па. Претпоставља се да је то гроб Марије Палеологине, жене Стефана Дечанског.

У Смедеревском граду случајно је нађена једна златна наушница лунуластог типа са петнаест зрна крупног бисера, једним рубином и једним смарагдом. Чува се у Народном музеју у Смедереву.

Висеће наушнице такође су представљене на зидном сликарству, а нађени су и оригинали. Њих има округластих, пирамидалних, троугластих, са ланчићима који висе, на чијим крајевима се налазе бисери и покаткад украсно камење.

Колутасте наушнице, као и цветолике, биле су мањих димензија, најчешће од сребра и носиле су се у уху.

Као посебан украс за главу спомиње се *цоја* (çoia, çoja-zoia). Према архивским описима била је састављена од плочица постављених укруг, а около су висили ланчићи, ниске, ригалето и висуљци од бисера и драгог камења, сребрних украса, корала. Паско Вукашов примио је једну цоју од краља Драгутина 1284. У једном документу из 1285. помиње „zoiam sclavonescam de argento deauratam". Да је служила као украс за главу сведочи један документ из 1319. где се каже: „...unam çoiam seu coronam...". Мора се подвући да цоја није круна – владарска инсигнија, већ накит који се носио на глави, а њено порекло је вероватно у круни коју су носили владар и владарка. Фрагменти цоје нађени у Добри-

ци у Банату чувају се данас у Народном музеју у Београду. Та остава у којој је нађена цоја датирана је око 1240. године. Према архивским описима могла би се распознати на глави краљице Каталине у Ђурђевим ступовима (1282/83), као и на глави кћери жупана Брајана из Беле Цркве Каранске.

Круна (corona) као накит, а не инсигнија, задржала је свој првобитни облик из једног комада или из већих делова, украшена разним драгим камењем, жмалдом, бисерима или „контрафатима“ као круна из депозита Стефана Косаче. Уз круну се у архивским документима додаје атрибут „српска“, што говори о извесним специфичностима. Које су то карактеристике, тешко је данас утврдити. Описима круне назване „српском“ можда би одговарала круна на портрету кнегиње Милице у Љубостињи, али она потпуно одговара крунама које су се носиле у средњој Европи. На митри београдског митрополита коју је поклонила Кантакузина, кћи Ђурђа Бранковића, налази се аплицирани део позлаћеног сребра у облику крина. Крин са митре вероватно је део круне Кантакузинине, јер је идентичан криновима са угарске круне и криновима на круни свете Катарине у цркви Константина и Јелене у Охриду. У архивским документима не помиње се заједно круна и цоја, што говори о њиховим специфичностима.

Почелице

Посебан накит за главу јесте frontale. Српски назив за фронтале је *почелица*, *пречелица* (precelerium, precelech, prichelech, frontale). То је директан превод латинске речи frons (-tis), чело, што указује да је реч о накиту који се носио преко чела. Дубровачки писар уз реч „prechelerium“ додаје „de Sclavonia“, што доказује да је то српски накит. Брате Богдановић из Брскова 1319. склапа уговор са златарем Паскојем из Дубровника, да му израђује наушнице од сребра по цени од три крстаста гроша и prichelche по четири гроша за продају у Брскову.

Почелице су биле састављене од квадратних и правоугаоних плочица, најчешће двадесет до тридесет и две, украшене су декоративним флоралним мотивима, а и фантастичним животињама (остава из Сибнице, околина Пожаревца). Нађене су и у Босни (Грборез, Арнаутовићи, Бихаћ), као и у Србији (Пожаревац, Кладово, Пећ). На портрету Калине, властелинке у Малом граду на Преспи, приказане су почелице.

Венац (ghirlanda) је такође био накит за главу. Јавља се у дубровачким изворима као „српски“, а састављен је од сребрних плочица у које је утиснуто драго и полудраго камење различитих боја. Плочице су обично постављене на тканину. Венац-гирланда није исто што и почелица-фронтале. Детаљан опис венаца налазимо у депозиту Јелене Сандаљеве, кћери кнеза Лазара, као и у оставама Сандаља Хранића и Стефана Косаче. Сви ти венци постављени су на скупоцену тканину, брачин и хаздију, а преко тканине налазио се бисер, драги камен опточен сребром или златом. У остави Маркове Вароши код Прилепа нађен је поред другог накита и венац састављен од плочица у које је уметнуто разнобојно камење у облику цвета. Венац је био женски накит, па се као такав и спомиње у документима: unum vienaz a donna cum perlis super auro. Треба разликовати венац као накит од венца-инсигније, што се у српским изворима назива круна. Порекло венца је од венца као украса од природног цвећа, који је ушао у античко златарство, потом у римско, па у византијско. Прихватиле су га све европске земље, па и српске.

Оглавје је посебан украс, капа, састављена од везене тканине са аплицираним златним, сребрним украсима уз наушнице, ланчиће, па и почелице. Дубровачки писар објашњава термин оглавје као ornamentum capitis de argento ad modum sclavicum. Јелена Сандаљева имала је скупоцено оглавје украшено драгим камењем и бисерима.

Необичан украс главе чинио је privoy, privoi, за који се по имену може закључити да је српски. Објашњење привоја даје писар дубровачке канцеларије: unum privoy a capite mulierum, а потом et unum prievoy, videlizet cornua de argento. Као украс за главу са честим атрибутом „српски“ среће се у архивској грађи кроз цели XIV и XV век.

Реч *привој*, *превој* или *приевој* нема у основи значење рогова, већ долази од глагола привити или превити, што у суштини означава и сам облик пре-

воја, који увијањем добија облик рога. У моди жена на Западу, посебно у доба готике, рогови као украс били су распрострањени у средњој Европи и у Италији у толикој мери да је и црква морала да се умеша и забрани ношење тог „ђавољег украса“. Међутим, на главама властелинки у балканским земљама украсни рогови имали су своје место. На зидном сликарству, Милица из Матке носи на глави капу смотану тако да има два завршетка који подсећају на рогове. Још истакнутију капу са роговима носи ктиторка Зора из манастира Крепичевци (Бугарска) из XVI века. Према Константину Јиречеку, у средњовековном Дубровнику невесте су носиле на глави рогове идући кући мужевљевој. Тај обичај је 1314. био забрањен. У Конавлима се задржао и током XIV века, тако да се 1365. помиње као покривач за главу у облику рога (coverchio uno sive cornua sclavica argenti). Тај начин украшавања главе задржао се у Босни све до краја XIX века.

Разне траке, гајтани за уплитање у косу (treccia-trezzia, intreçatura) са напоменом „српски“, јављају се такође као украс главе. Мреже, мрежице (meresa, retia, reta) служиле су за украшавање и придржавање косе средњовековних дама и могу се препознати на иконопису и зидном сликарству. Марија Палеологина, кћи Симеона Уроша, а жена Томе Прељубовића, господара Јанине, поклонила је икону манастиру Вазнесења у Метеорима на којој је при дну портрет донаторке са мрежастом капицом на глави, украшеном бисерима, у коју је скупила своју косу.

Сви ти украси који су се носили на глави чинили су да личност буде, према дубровачким изворима, ornata more nobilis mulieris. Судећи по депозитима и тестаментима српске и босанске властеле велико је било богатство накита и украса. Властелинке су носиле веома скупоцен накит у мираз. При повраћају мираза сестре Вука Бранковића наводи се златна круна и четири пара скупоцених наушница са бисерима и драгим камењем.

Разни типови дугмади служили су својом функционалношћу и декоративношћу, најпре да прикопчају одело, а потом да га украсе. Bottoni-pucad била су крупна дугмад од сребра, злата, украшена разнобојним камењем и емајлом. И у латинским документима понекад се називају пуцад. Mambreti-ombreti, ситнија дугмад некад од бисера, служила су за прикопчавање рукава као и дужином хаљине. Подсећа на византијске фојникије, украсно драго камење које је као реса висило дуж лора. Maspille (копчице) украшавале су одећу и служиле за закопчавање. Pelegrini су посебна врста дугмади која се стављала на нарочите огртаче које су у моду унели ходочасници, па су и дугмад према називу огртача добила име. У депозитима српске и босанске властеле налази се велика количина разноврсне дугмади од злата, сребра, бисера, драгог камења. Понекад се наглашава да се на пуцету налази „знамење“ – грб властелина. Једно дугме са волујском главом и роговима и остацима емајла сачувало се на оригиналној хаљини кнеза Лазара (данас у Музеју СПЦ у Београду). На зидном сликарству приказана су дугмад различитог облика и величине.

У украшавању врата и груди посебно место заузимају *огрлице* (colarini), веома скупоцене. У тестаменту Стефана Косаче наводе се четири огрлице са драгим камењем. Прибислав Вукотић, дворанин Стефана Косаче, оставља својој жени Доротеји скупоцену огрлицу са драгим камењем коју је добио од кипарског краља. Огрлице нису имале само украсни значај, већ и симболички и одређивале су статус онога ко их носи.

Брокета (brochetta, brocheta, bogheta, boghetta) је била накит, украс који се помиње у депозитима Стефана Косаче, Сандаља Хранића, Стефана Мурића. Брокета је дуго времена била неидентификовани предмет. Тумачења су била разна, почев од посуде до наушница и веза. Међутим, према детаљнијим истраживањима дубровачке архивске грађе претпоставља се да је у питању скупоцени медаљон који је имао неко хералдичко својство. У једном документу се објашњава: quam boghetam seu jocale. Тај скупоцени накит дао је у залог Стефан Мурић за 20 перпера а по опису је изгледао овако: сребрн са седам каменова, једним рубином, два сафира, три смарагда, калцедоном и седам бисера. У Сандаљевом и Косачином депозиту такође се описују брокете: једна је велика са једним великим и три мала рубина, три сафира, шест великих и три мала бисера; друге брокете су са бисерима и рубинима; на једној је глава анђела на коме је бисер. Ти скупоцени медаљони имали су вероватно неку одређену намену.

Наруквице су се израђивале у пару и представљале су завршетак рукава. Било их је од сребра, отвореног типа, у једном комаду и на шарнир. Израђиване су и од уплетене жице. Најлепше су нађене у Марковој Вароши код Прилепа. Украшене су

фином филигранском жицом и припадају средини XIV века. На средњовековном зидном сликарству приказане су и наруквице као завршетак рукава, првенствено од тканине, али украшене ситним бисерима, дугмадима и копчицама.

Многи украсни нашивци и скупоцене позамантеријске траке – *парте*, израђене у злату, сребру, са бисерима налазе се у депозитима српске и босанске властеле. У латинским изворима то су frixadura, frizlimbus. Њима су украшаване хаљине дужином, рукави, око врата. Срећемо их на портретима средњовековне властеле, али и као фрагменте у гробним налазима.

Разне врсте *игала* (acus) у облику цвета, кугле, плода, придржавале су вео (копрену) који је стављан преко главе.

Поред дугмади, уз појас, хаљину или уз огртач носили су се звончићи који су давали пријатан звук при ходу. Кесе (bursa) за милостињу, на којима је обично висио крст или распеће (agnus dei), допуњавале су украшавање средњовековног властелина. Међу украсе који су звецкали, а имали своју украсну функцију, спадале су трепетљике или како их писар дубровачке канцеларије назива trepetussas. Трепетљике су биле веома распрострањене на читавом Балкану, а посебно су биле стални пратилац накита у XVI и XVII веку, најпре на наушницама, а затим и на прстењу. У документима се појављују *дробнице* (drobnize, dropnize), за које се каже да су од бисера (dropniza una de perle).

Сви ти украси чинили су да накит буде омиљен и радо ношен током средњег века. Властелински накит постепено прелази у народни модификујући се на одређен, али у суштини препознатљив начин, иако настао у знатно каснијим временима.

Прстен

ЛИТЕРАТУРА: Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969; Д. Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја у Београду*, Београд 1990.

Б. Радојковић

НАКОСИЦА – колективна косидба траве да би се припремило сено. Обављала се у току једног дана и у њој су обично учествовали сви способни мушкарци, који припадају категоријама зависних земљорадника. Накосица је могла бити *заманицом* (в.) или *бедбом* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966) 71–84.

М. Благојевић

НАМЕСНИК (намѣстьникь) – Током средњег века овај термин означавао је наследника. Сам Стефан Немањић у житију Симеона Немање истиче да га је отац Стефан Немања поставио за *наместника венца стола отачаства си*. Као другорођени син на престолу, Стефан Немањић се позива на ауторитет оца и у исправама: *мене убо избрав дому отца могего бити ми наместнику стола оца могего*. Хиландарску исправу потврђује *Крст великога жупана Стефана, наместнога господина всеи срѕпцеи земли*. О брату Стефану као *наместнику* по очевој жељи, сведочи и Сава Немањић. Стефан Првовенчани је за живота одредио наследника. Са сином Радославом, **по божиен милости намѣстьникомь ми**, издао је повеље манастиру Жичи.

Намесник у смислу наследника није морао да буде син. Управо архиепископ Сава свога наследника назива намесником. О архиепископу Арсенију као Савином наследнику (*своjего престола наместнику*) пише Доментијан.

Израз намесник привремено ишчезава из дипломатичке грађе. Не налазимо га у исправама где се као престолонаследник озваничује *млади краљ* (в.). Поново се јавља крајем XIV века. Марта 1392. краљ Дабиша је издао повељу као *наместник у господству*. Одредбе повеље деспота Ђурђа Бранковића челнику Радичу, обавезују деспотовог наследника – *кого Бог изволи место мене господствовати и наместнику бити*. Као на могуће *наместнике* Иван Црнојевић указује на синове и сроднике.

Уз израз *наместник* у извесној грађи повремено се јавља и његов синоним *наследник* (в.).

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 9, 11, 18; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 337, 467; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 171.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 10.

Р. Михаљчић

НАМЕШТАЈ в. *Покућство*.

НАНУЛЕ – Под овим у доба турске власти устаљеним термином подразумевала се у средњем веку нека врста натикача које су означаване у Дубровнику средњовековном латинском лексемом subtellares, subtullares, sotolares, а у Италији и zoccolo, zochulus, patitus (франц. patin). Израђивачи тог типа обуће звали су се patitari или zocholari; у Венецији, према капитулару обућара из 1271, образовали су посебно одељење.

Нануле су се састојале од дрвеног ђона са једном или две пете, које су у XIV и XV веку биле врло високе, и горњег дела од овчије коже у виду траке, ређе са лицем. Носиле су се преко лакших ципела, калца и калига са ђоном, обично по влажном и кишном времену. Финије су биле са ђоном од плуте, која је била бољи изолатор влаге и хладноће; имале су траку од велура или украшене коже и сматране су бољом врстом обуће. Понекад је ђон био окован посебним ексерима да би се са њима могло ићи и по леду.

Средњовековне нануле су биле пореклом са Истока, највише су ношене у јужној, а затим и у целој Италији као обућа становника села одакле је прихваћена и у градовима. У Дубровнику је такву обућу носио обичан свет и биле су често предмет крађа и пљачки од стране Словена и Влаха из непосредног и даљег копненог залеђа. Нануле су биле познате и у Србији, делом доношене из Дубровника. Једном Дубровчанину је 1284. на путу ка Брскову отето 16 пари женских и два пара мушких субтеларија. У XV веку продавали су их Дубровчани у својим радњама, па је тако 1447. украдено из једне такве радње у Приштини шест пари субтеларија. Словенски назив за ту врсту обуће није познат. Доласком Османлија који су такву обућу донели са собом као своје културно добро, израз нануле (тур. nalune) одомаћио се код нас. У цркви Кремиковац у Бугарској жена ктитора је приказана са нанулама (1499). Нануле су израђивале посебне занатлије, нанулџије; један нанулџија, муслиман, радио је у Београду 1536.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа*.

Ђ. Петровић

НАПРАВА – Именица изведена од глагола *направити*, употребљаваног у различитим значењима, најчешће у смислу учинити, створити нешто, направити, урадити, везивана је у средњем веку за разне врсте опреме, првенствено за коњску опрему. Понекад је направом називано и оно чиме је опремљена црква, чиме располаже поред своје ризнице. Ипак, направа је постала технички термин за коњску опрему. Забележена је више пута у инвентарима остава или поклада српске господе у Дубровнику. Из описа једног дела оставе војводе Сандаља Хранића види се из чега се састојала: *направа једна коньска, узда, прсине и похве кожне, сребром позлаћено, а жвало гвоздено и на глави трак свилан с путци бисернеми дробнеми, а јест у всем двадесет и три литре и девет унча* (непуних осам килограма у нашим мерама). Некад је направа обухватала и седло, како показује помен у једном дубровачком тестаменту: napraua I (una) di sella fornida. Термин направа као и називи њених делова потиснути су касније турским речима са изузетком седла и прсина.

ИЗВОРИ: К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1890) 58, 63; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 142; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 357, 635.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 109.

Н. Лемајић

НАРУКВИЦЕ в. *Накит*.

НАСАДИСТИ в. *Шајкаши*.

НАСЛЕДНИК (наслѣдникь) – средњовековни термин који није мењао значење. Природно, подаци дипломатичке грађе односе се на владарске и феудалне породице. Наследник и *наместник* (в.) током

средњег века били су синоними. Оба израза садрже жичке повеље краља Стефана Првовенчаног и сина му Радослава. Радослав је *наместник*, односно наследник престола, а преступнику који би се усудио да разори одредбе даровнице, прети се казнама, поред осталог да ће бити Јудин *наследник*.

Као потомак друге гране владалачке лозе, Стефан Дечански истиче да је праунук Стефана Немање, унук Стефана Првовенчаног, син *светог* краља Милутина и *син и наследник* њиховог светог корена. Краљ Стефан Душан наглашава да је *син и наследник превисокаго краља Уроша третиега*, краљ Остоја је *наследник и господин* земаља родитеља и прародитеља, Радослав Павловић *син и наследник* Павла Раденовића, а војвода Иваниш *унук и наследник* Павла Раденовића.

Израз је нашао место у аренгама, текстовима претежно црквеног садржаја. Дарујући хиландарски пирг Светог Василија, монахиња Евгенија пожелела је да буде наследник *више* славе и части. Само идеални владари могу бити *царству вечноме наследници* – начело је уводног дела повеље деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 16, 89, 110, 115, 248, 262, 311, 333, 412; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 100, 115.

Р. Михаљчић

НАСЛЕЂЕ (**наслѣдиѥ**) – син, потомак, наслеђе. Војвода Радослав је *почтено наследије* кнеза Павла Раденовића. Овде су речи наслеђе и син истоветни појмови. Међутим, значење речи наслеђе проширује се на све потомке породичне лозе. Пресуда кнеза и судија дубровачких од маја 1462. ослободила је Аловиза Жуњевића и *његово наследије* од потраживања оставе на коју је полагала право Степанида, ћерка војводе Мркше. Суд је утврдио да је по завештању Степанидине мајке остава предата манастирима Бањској и Дечанима. Стога су Степанида и њено *наследије*, односно тренутно и будуће потомство изгубили право на потраживање оставе.

Изрази *наследије* и *натражје* су синоними. Сестре Мара и Јерина остале су **сироте натражѥ и наследик** војводе Вукаса Распудића.

Сава Немањић пише да је Стефан Немања штедро даривао Хиландар и остале светогорске манастире *на помен себи и свему своме наследству* (**наслѣдїю**). Уочи смрти Немања је по трећи пут дао благослов *наследију*. Није јасно да ли је овде реч о синовима или ширем потомству, потомству у преносном смислу, изван породичних оквира. Сигурно је, међутим, да ова реч понекад излази из породичне терминологије. Управо је тако употребљавају Дубровчани. За себе кажу да су *наслеђе*, односно потомци старих Дубровчана. Фебруара 1415. Општина је писала краљу Твртку Твртковићу наглашавајући своје давнашње, постојано пријатељство према кући Котроманића. Обичаје и поштење предака на исти начин следили су њихови потомци – **ми нихь наслѣдыѥ тѣмь типаромь чинимо и живемо.**

Данашње значење речи наслеђе не среће се у средњовековној дипломатичкој грађи. Налазимо је код Доментијана: *Та вса в наследије Хиландару вдана бише*. Овде се наслеђе изједначује са *баштином* (в.) иако је наслеђивање само једно обележје баштине.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 310, 315; М. Пуцић, *Споменици* I, 127, бр. 230; II, 117–118, бр. 135; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 503; I–2, 98, 444–445.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU.*

Р. Михаљчић

НАСЛЕЂИВАЊЕ – има чврст ослонац у обичајном праву. Обичајно право утицало је и на наслеђивање престола (в. *прворордство*). Властеоска *баштина* (в.) темељ је феудалног система, а сам назив баштина сведочи о њеној наследности. За разлику од *проније* (в.) која је условно добро, баштина се могла *за душу подписати, у прикију дати, продати, харизати, заменити* и, природно, наследити. Као наследно добро, баштина се намењује деци, унуцима, праунуцима: *децам их и унучију их или внучију и правнучију*. На баштину су имали право *последњи* потомци *у век веком*. Али баштину су наслеђивали не само синови, унуци, праунуци, већ и сродници *до трећег братучеда* (41. члан Душановог законика). Према томе, наслеђивало се не само праволинијски, у оквиру уже породице, већ су то право, уколико баштина остане *пуста*, стицали сродници бочне гране. Трећи братучед (грчки τρις ἐξάδελφος) је осми степен сродства, када, према Властаревој синтагми, престаје забрана ступања у брак: **Вь осмы степень происходеи же отъ крьве бракь проштень ѥсть; третию бо братоучедоу или вьноукоу в'тораго братоучеда поѥмати никаково же имать вьзбранѥнїе.** У случају да нема сродника до осмог колена, баштином располаже владар. То је била *одумртна* баштина. По наредби цара Душана, *воденица Краимирова одумртна*, припала је манастиру Леснову.

Иако је властелин слободно располагао баштином, после његове смрти, *коњ добри и оружје* давао се цару, док су *свиту велику и бисерни појас* добијали син или ћерка (члан 48 Законика). После смрти игумана, његов коњ, по старом обичају, припадао је владици. Бојни коњ и оружје давао је властелин цару приликом наслеђивања баштине. Иако овај чин предаје бојног коња и оружја личи на уздарје, он је, према тумачењу Теодора Тарановског, остатак „дружинског односа између владара и социолошких предака властеле“. Иван Божић је показао да је у питању relevium који је у средњовековним западним државама припадао сениору, а код нас у снажној, централизованој држави, цару.

Документарна грађа настала после Душановог законика, сведочи да се још више утврђује неприкосновеност баштине. Често се истиче њена вечност. Своју *вечну баштину* челник Радан је могао пренети *на сродника или инога кога*. На баштину великог логотета Стефана Ратковића поред мушке, стекла су право и женска деца.

Знатно мање се зна о наслеђивању условног поседа. Пронијарски посед условљен војном службом у средњовековној Србији могао се наслеђивати чак и по женској линији. За изучавање наслеђа веома су инструктивне одредбе Бањске повеље. Сирота удовица могла је да држи цело село до пунолетства сина, а ако нема сина држала је селиште, врт и најбољу њиву. И овде је вероватно реч о условљеном поседу. Попови без баштине имали су право на три њиве законите. На наслеђе овог поседа губили су право они синови који се нису припремили за позив свештеника, а који *књигу изуче вси једну отчину земљу да држе*. Слична одредба односи се на синове мајстора. Уколико их је било више само је један имао право да наследи *отчино место*, односно очев занат, остали су постајали работници.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Матије Властара синтагмат*, 133; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 627, 678; Н. Радојчић, *Законик*, чланови 41, 48.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Пшињски поменик*, Споменик СКА 29 (1854) 4; Т. Тарановски, *Историја српског права* III, 118–122; Г. Острогорски, *Пронија*, 127–176, Сабрана дела I, 282–342; И. Божић, *Коњ добри и оружје*, Зборник МС ДН 13–14 (1956) 85–92.

Р. Михаљчић

НАСЛОВИ – појединих књижевних дела нису у средњем веку увек били устаљени и дефинисани. Често су били веома опширни и дескриптивни, а дешава се и да варирају од рукописа до рукописа. У наслове појединих дела укључују се и имена њихових аутора, нпр. „Повест Афродитијана Персенина, списана от Филипа презвитера, сингела бившаго Јоана Златоустаго, о Рождастве Христове и о звезде и поклоњенији влхов иже от Персиди“. У насловима појединих дела може се појавити и инвокација, као што је нпр. случај код српске *Александриде* – „С Богом починаем роман, житије и повест достолепно и дивно и к воинством устрмљајуштим се полезно чисти и слишати добродетељнаја и благочаствивија и вељеумна мужа, великаго Александра Македонскаго цара, како и откуду бист, и како и до где преиде, и ких ради добродетељеј подслнчној васој цар и самодржац назва се. И подобајет чтуштму разумети, а разумејуштему сего воинственим и мужаственим добродетељи подобити се, имејеј смисл да разумејет јест же сице“, па тек после овог опширног наслова, у коме се читаоцу указује да обрати пажњу на садржај, започиње приповедање.

Краћи текстови богословског садржаја насловљени су најчешће тако да се из њих одмах види шта садрже, нпр. „Заповеданија о празницех Климента епископа словенска“, или „Поученије светаго Климента на светоје васкресеније“. У заглављима литургијских рукописа увек је саопштено шта су по садржају: „Октоихос рекше осмогласник с Богом починајем ...“. Свети Сава је свој типик намењен Хиландару насловио: „Написаније и указаније житија суштеје в манастири пресветије Богородице наставнице, преданоје мнoју грешним и смерним мнихом Савоју, вам о Господе вазљубљена чеда и братије.“

Т. Суботин-Голубовић

НАТПИСИ (**напьсаник** или **написаник**, мада ови изрази имају шире значење) – кратки текстови, на разне начине исписани на тврдом материјалу. Разликују се од *записа* (в.) који су писани на белинама рукописа или штампаних књига. Према томе, формална подела између натписа и записа извршена је према материјалу на коме су писани. Исто тако, према материјалу на коме су, али и чиме су писани, подељени су и натписи.

На првом месту издвајамо натписе на надгробним споменицима са основним подацима о покојнику. Илустративан је надгробни натпис Остоје Рајаковића у Охриду из кога сазнајемо време смрти, сродство и титуле његових сродника: *Престави се раб божији Остоја Рајаковић, погуслом Угарчић, и сродник краља Марка, зет жупана Гропе, лето 6888* (1379) *месеца октомврија десетога, индикта трећег. А вас молим, братијо моја љубимаја, који читате, простите раба божија, пошто ви можете бити као ја, а ја пак као ви никада.* Други део натписа састоји се из веома раширеног шаблона, без изворне вредности.

Међу надгробним споменицима особену групу чине стећци којих највише има у Босни, Херцеговини, западној Србији, Црној Гори и јужној Далмацији. То су камени споменици често огромних димензија, изграђени у облику сандука, плоча, крстача, стубова. Нажалост, од око 60 000 регистрованих стећака, једва око 300 има натписе.

По начину израде разноврсни су ктиторски натписи. На каменом надвратнику некадашње цркве Свете недеље у Призрену уклесан је ктиторски натпис Вукашиновог сина Марка са веома драгоценим подацима о установи *младог краља* (в.) и *савладарству* (в.) у средњовековној српској држави. Слова натписа праве се од опеке која се уграђује у зидине грађевина. Такав је натпис на зидинама манастира Раванице (*Лазар ктитор светаго места сего*) и на зидинама средњовековног града Смедерева (*В христа бога благоверни деспот Ђурађ, господин Србљем и поморију зетскому. Повеленијем јего сазида се град си в лето 6834* –1430).

Фреско-техником, на свежем малтеру исписивани су краћи натписи уз портрете, опширнији уз ликове ктитора, а као натписи исписиване су и повеље. На зидовима манастира Жиче сачуване су повеље краља Стефана Првовенчаног и сина му краља Радослава. Оснивачка повеља краља Милутина манастиру Грачаници исписана је на западном зиду цркве, поред олтара. Још у доба Стефана Немање оснивачке повеље писане су на пергаменту и на зиду цркве. О томе нас обавештава Немањин син Растко, у монаштву Сава: *и што је писано у златопечатној повељи његовој, а још је и у цркви написано на зиду.* Оригинали ових повеља су изгубљени, али захваљујући обичају двоструког записивања, њихова основна садржина је сачувана. Жички натписи садрже попис жупа, влаха и прихода манастира, док натпис у Грачаници, поред пописа имања, села и присељеника, садржи и *Закон стари Србљем* (в.). Елементе повеља садрже опширни натписи у манастиру Леснову, манастиру Светог Андрије на Трески код Скопља и цркви Светог Стефана код Алексинца. Доста опширан, али оштећен натпис у цркви Богородице Љевишке преписан је са неког документа издатог на пергаменту.

Натписе налазимо на металним предметима као што су црквене сасуде, иконе, звона, оловне плоче на крову, прстенови, затим натписе урезане на дрвене предмете (крст, иконе, двери), угребане шилом у сув малтер, везене на тканини (плаштанице, одежде). Поетски писану похвалу косовском мученику, златним словима на црвеној свили извезла је монахиња Јефимија.

Посебан приступ захтевају натписи на иконама. Они на сликаној страни иконе, по својој намени слични су натписима исписаним фреско-техником, док натписи на полеђини иконе подсећају на записе из којих сазнајемо о власнику, мотивима сликања, мајстору. Текстови на полеђини иконе, слично записима, подложни су клишеима и монашкој фразеологији.

Разноврсна је садржина натписа. Нису у питању само повеље којих, успалом, и нема много сачуваних у облику натписа. Понекад и обични натписи са биографским подацима имају општи значај. Натпис у манастиру Леснову сведочанство је о феудалној хијерархијској лествици коју тако изричито не бележе други извори. У доба царства Јован Оливер носио је висока звања севастократора и деспота, али краља Душана служио је као *велики челник, потом велики слуга, потом велики војвода*.

„Најстарији словенски ћирилички натписи представљају најстарије словенске датиране писане споменике" (Ђ. Трифуновић). Код првих ћириличких натписа налазимо и глагољска слова. Најстарији трагови српске редакције сачувани су на епиграфским споменицима раног средњег века. Иако су и натписи подложни утврђеним обрасцима и монашкој фразеологији, особине народног говора лакше продиру на камене плоче него у записе.

Веома су драгоцени подаци које посредно добијамо преко епиграфских споменика. Распрострањеност натписа према језику и писму на билингвалном подручју сведочанства су сама по себи. Док су латински натписи очувани у приморским крајевима, ћириличке налазимо на територији средњовековне српске државе, Босне, Херцеговине и Далмације. Ретки су грчки, а изузетак су двојезични натписи. Натпис из 1218. године са истоветним садржајем на старосрпском и јерменском језику пронађен је у манастиру Витовници, док је ктиторски натпис на цркви Светог Јована Владимира, коју је недалеко од Елбасана подигао Карло Топија, исписан на грчком, латинском и српском језику.

Натписи су по правилу краћи од записа и због ограниченог натписног поља и због начина исписивања (урезивање, клесање, узиђивање циглом, исписивање фреско-техником, везење). Величином натписног поља ограничена је књижевна обрада натписа. Аутори натписа немају довољно простора да своје текстове књижевно обликују. Књижевна обрада натписа налази израз у лапидарном стилу, неговању оригиналних или позајмљених сентенција и говору покојника у првом лицу једнине. Јединствен је текст на надгробном натпису Радоја Мркшића у селу Ђедићима код Хума: *Стах бога молећи и зла не мислећи и уби ме гром.*

Најчешћа хронолошка ознака натписа је година од стварања света којој се понекад додаје индикт. Ретки су натписи датирани месецом и даном. Међутим, коришћење ових извора за реконструкцију наше прошлости знатно је отежано пошто више од половине натписа нема никакву хронолошку ознаку. Доскора се датирање ових извора вршило једино унутрашњом критиком или критиком текста. Помен истакнутих оновременика у натписима „замењује" временске ознаке. Морфолошком анализом облика слова на датираним ћириличким натписима, Гордана Томовић уочила је извесне законитости у развитку писма, те сачинила хронолошке табеле које могу да послуже при утврђивању времена настанка недатираних текстова на епиграфским споменицима.

Није довољно уочена разлика између старих српских записа и натписа. Ови текстови често су објављивани заједно. Љубомир Стојановић издао их је у истој, досад најобимнијој збирци. Следили су га Владимир Ћоровић, а у новије време Петар Момировић и Божидар Шекуларац. Проучавајући записе и натписе Ћоровић више истиче њихову сличност него разлику. А разлике су, нема сумње, знатне. Бар толике да ове изворе не би требало заједно издавати. Није у питању различит материјал на коме су писани, што је, успалом, са становишта критике извора више формална него суштинска разлика. Оценом њихове изворне вредности долази се до сазнања да постоји суштинска разлика између записа и натписа. Тек последњих деценија ћирилички натписи објављују се одвојено, у посебним збиркама.

Иако им је изворна вредност несумњива, немали број текстова, посебно на надгробним споменицима, срочен је по утврђеном обрасцу. Позната изрека – *Брaћо не дирајте ме* или *не наступајте на ме, јер ћете ви бити као ја, а ја не могу бити као ви* – одговара раширеном клишеу на латинском језику – Sic come tu es, ego fui; sicut ego sum tu devi essere.

Због ограниченог натписног поља, епиграфски споменици имају мање простора за текстове црквеног садржаја. Монашки тон и монашка фразеологија више је обележје записа него натписа. Код натписа је већа веродостојност података. Место налаза рукописа са записима и место налаза епиграфског споменика, у критици извора нема исту тежину. Место налаза натписа на непокретном споменику податак је сам по себи, без обзира на његову садржину. О распрострањености језика и писма није могуће судити на основу места налаза записа већ натписа. Природно, овде се изузимају натписи на иконама, црквеним сасудама, крстовима, плаштаницама, одеждама, запонима. Док су записи аутобиографски текстови, неретко извор другог реда, натписи су, по правилу, непосредна сведочанства, примарни извори. Има натписа са одликама повеља. Неке су једино сачуване као натписи.

ИЗДАЊА: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I–VI, Зборник ИЈК СН, Прво одељење, књ. I, II, III, X, XI, XIV, Београд 1902–1926, репринт, Београд 1982–1988; В. Петковић, *Старине, записи, натписи, листине*, Београд 1923; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I–IV, Sarajevo 1962–1970; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974; R. Mihaljčić – L. Steindorff, *Namentragende Steininschriften in Jugo-*

slawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts, Wiesbaden 1982; V. Đurić – A. Tsifou – A. Furlas – L. Steindorff, *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden – Stuttgart 1986; П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине* I–III, Нови Сад 1992–1996; Б. Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи (графија, ортографија и језик)*, Београд 1994; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе. Средњовјековни натписи и записи у Црној Гори, крај VIII – почетак XVI вијека*, Цетиње 1994; В. Ћоровић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1997 (рукопис из ауторове заоставштине приредио Р. Михаљчић).

ЛИТЕРАТУРА: Предговори Љ. Стојановића у књ: I, II, III, VI; В. Ћоровић, *Утјецај и односај између старих грчких и српских записа и натписа*, Глас СКА 84 (1910) 1–60; В. Ћоровић, *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, Глас СКА 176 (1938) 101–170; Поговори С. Ћирковића, Л. Цернић у фототипском издању *Старих српских записа и натписа* Љ. Стојановића; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 179–191; Р. Михаљчић, *Изворна вредност записа и натписа*, Право и лажно народно песништво. Научни скуп Деспотовац 26–27. 8. 1995, Београд 1996. 33–47; С. Томин, *Необјављени чланци академика Ђорђа Сп. Радојичића у Енциклопедији Југославије*, Археографски прилози 20 (1998) 150–157.

Р. Михаљчић

НАУСТИЦА (НАУСНИЦА) – књига неустаљеног састава која се обично састоји од часослова, тропарника и најважнијих акатиста. Тропарник у оквиру наустице обухвата календарски циклус, а исто тако и циклус поста и педесетнице. У таквом облику она често улази у састав псалтира с последовањем. У другој варијанти, наустица може садржати молитвеник с часословом, тропаре и кондаке, као и неке чинове. Понекад у њен састав могу ући и одабрани канони.

Сам термин *наустица* настао је као последица употребе одређених мнемотехничких метода приликом описмењавања у средњем веку, а и касније, све до појаве грађанских школа. Часослов се, због свог погодног састава и садржаја, учио напамет, тј. наизуст, па је тако и настао овај термин. Такав начин учења препоручио је још Константин Филозоф (Костенечки), писац времена деспота Стефана Лазаревића, у свом граматичком трактату *О писменех*. Наиме, непосредно по савладавању азбуке деца, по његовој препоруци, треба да науче напамет и часослов.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Српске школе (од 1718–1739)*, Београд 1908, 16–17; Р. Грујић, *Која је књига код нас називана „наустицом"*, ИЧ 4 (1952–1953) 251–252; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 140–141.

Т. Суботин-Голубовић

НАУШНИЦЕ в. *Накит*.

НАЧЕЛНИК – термин потиче од глагола *начети* (почети, започети, зачети), као и именица начело (зачело, почетак) и зато првобитно означава лице које је зачетник (institutor). Временом су се развила и друга значења термина начелник: старешина, поглавар, владар (начелник скитски Михаил цар), уопштено – носилац власти (princeps, praefectus, ἄρχον), црквене и световне. У једној Душановој повељи (1348) за архангела Михаила се наводи да је **небесньмь свештьньнимь начелникомь же и кнезомь...**

Поред тога, у средњовековној српској држави овај термин се употребљавао и у апелативном значењу, као заједнички назив за старешине појединих ресора централне државне управе, без прецизнијег одређења њихових надлежности. У доба Деспотовине, *начелници над пословима* били су: логотет, протовестијар, ризничар, двородржица и (велики) челник.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 133; С. Новаковић, *Законски споменици*, 603; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије XV и XVII века, изд. Л. Мирковић, Београд 1936, 81, 98; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2 (1938) 29.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* II, 54; Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 237; V. Mažuranić, *Prinosi*, 698; *ИСН* I, 373 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Државна управа*, 291.

Ј. Мргић

НЕВЕРА – појам и термин често употребљаван у средњовековним текстовима у више различитих значења. Настао је негацијом вере (в. *вера 1–4*) па му је и поље значења веома широко од паганства (нехришћанства) и јереси, преко неверности у смислу огрешења о истину, гажења брачне верности, изневеравања речи и обећања до непослушности и издаје. Специфично значење термин је добио у политичком и правном контексту. Сваки владарев поданик дуговао је верност и верну службу. За властелина је на првом месту била војна служба и вршење функција које му владар повери. Отуда је невера у основи непослушност, ускраћивање дужне службе. Из преведених византијских законских компилација су се могли упознати специфични преступи: издаја, прелазак у туђу војску, активност против владаревог живота. За неверу је следила најтежа казна којом се претило и за неке друге преступе. Конфискација имовине је следовала за неверу, а у тежим случајевима и смртна казна.

У Душановом законику је било прописано да се *како и неверник* казни онај који би примио нечијег човека без царевог писма или они који би грабили имовину побеглог властелина или властелинчића. Суђење за неверу било је са још неким случајевима резервисано за царев суд. Кривица се утврђивала индивидуално, за неверу није одговарао брат за брата ни отац за сина ако су одељени, али је материјално била одговорна кућа којој је припадао окривљени.

У босанској држави је *невјера* сматрана за *кривину* (кривицу) *за што би вредно било племениту чловеку главу одсећи*. Кад би властелин починио невјеру престале би да важе гарантије добијене *вјером господском* (в. *вера 4*). Испитивање да ли је властелин починио невјеру вршило би тело састављено од властеле или припадника *цркве босанске* (в. *патарени*), а у Хуму би га огледало *питаније хумско*, тело састављено од локалне властеле.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*, 53, 70, 71, 75, 81, 103, 127–128.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 112–115; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962) 95–112 (= *Работници, војници, духовници*, 318–335).

Ђ. Бекић

НЕКРОПОЛА – грчки термин који означава град мртвих, односно гробље. У Римском царству некрополе су се морале налазити изван градских зидина. Гробови су груписани по породичној припадности, а конфесионална припадност није имала улогу па се најранији хришћански гробови налазе на паганским некрополама. На почетку хришћанског доба постојала је оштра граница између култних места на гробљима и евхаристичког стола у парохијским црквама, тј. литургија се није служила на гробљима, већ су се само молиле молитве за упокојене. Уношење реликвија мученика у цркве у којима се редовно служила литургија привукло је вернике који су желели да буду сахрањени у цркви и око ње, и уживају благодети близине реликвија похрањених у олтару и молитве живих. Антички принцип који је забрањивао сахрањивање унутар градских бедема је превазиђен, па се сахрањивало у цркви и на простору око ње.

На основу досадашњих истраживања могу се извести извесни закључци о избору места, начину сахрањивања и изгледу надгробног обележја у средњовековној Србији. Гробља су формирана уз цркве, тј. око њих. На традицију култног континуитета указују вишеслојне некрополе на којима су на месту старих, илирских тумула, формиране римске некрополе; ранохришћански и рановизантијски култни објекти са некрополама на чијем месту су у зрелом и касном средњем веку подигнуте цркве, од којих су неке временом обнављане, дограђиване и преграђиване, на шта указују старији слојеви гробова који се налазе испод садашњег нивоа подова у црквама. У порти су сахрањивани монаси и поједини мирјани, а временом су и изван граница порте формиране главне некрополе средњовековног насеља. У порти понекад поред гробова постоје кружне јаме обредног карактера које су коришћене за сахрањивање црквених сасуда и утвари свих врста и предмета култне намене, укључујући и оне везане за култ мртвих. Тело покојника је полагано директно у земљу, али има и појава сахрањивања у сандуку, на дасци, између две даске или под даском. Најстарији је обичај сахрањивања директно у земљу, а појава сандука је каснија. Надгробни споменици су углавном једноставни и без украса. Најчешће су плоче од ломљеног камена, ређе притесаног, а најређи су обрађени надгробни белези. Камене плоче су постављене или хоризонтално преко гроба или су вертикално усађене ви-

ше главе покојника. Понекад су гробови обележени и хоризонталном плочом постављеном преко гроба и вертикалном усађеном више главе. Најстарији сачувани примери потичу из друге половине XIII или првих година XIV века. У првим временима турске окупације на споменицима се појављују стилизоване представе људске фигуре. Од краја XVI или почетком XVII века репрезентативни гробови се украшавају вертикално постављеним плочама украшеним представама крста или розете. Натписи се углавном не јављају.

ЛИТЕРАТУРА: М. Ћоровић-Љубинковић, *Некрополе и гробни белези*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I (Западна Србија), Београд 1953, 169–173; II (Централна Србија), Београд 1956, 231–238; В. Ћоровић, *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку*, Наше старине 3 (1956) 127–147; М. Љубинковић, *Некрополе цркве Св. Петра код Новог Пазара*, Зборник НМ 6 (1970) 169–258; И. Николајевић, *Сахрањивање у ранохришћанским црквама на подручју Србије*, Arheološki vestnik 29 (1978) 678–693; М. Цуњак – Ч. Јордовић, *Некропола цркве Св. Ахилија у Ариљу и откривени покретни налази*, Саопштења РЗЗСК 14 (1982) 231–241; М. Цуњак, *Археолошка истраживања унутрашњег простора цркве Успења Пресвете Богородице на старом Смедеревском гробљу у току 1982. године*, Гласник Друштва конзерватора Србије 7 (1983) 36–38; Д. Мадас, *Славковица*, Крагујевац 1984, 37–64; Г. Марјановић-Вујовић, *Прилог проучавању историјата истраживања средњовековних некропола у Србији*, Старинар 36 (1985) 105–114; Ј. Калић – М. Поповић, *Црква у Дежеву*, Старинар 36 (1985) 135–143; Ж. Јеж, *Резултати археолошких ископавања средњовековне цркве у селу Дићи код Љига*, Гласник Друштва конзерватора Србије 17 (1993) 85–90; Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд 1995; Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996.

Б. Гугољ

НЕУМСКА НОТАЦИЈА – систем графичких знакова за записивање напева једногласног црквеног појања: византијског, грегоријанског и православног словенског. Назив потиче од грчке речи неума (νεῦμα = знак). У руској рукописној традицији неуме се називају *крјуки* (крюки) и *знамја* (знамя), па се и различити облици руске неумске нотације, који потичу од палеовизантијске нотације, називају *крјукова* или *знамена нотација*.

Византијски неумски систем се развио из првобитне екфонетске нотације. То су била мнемотехничка упутства за читање одломака из посланица апостола и јеванђеља. Екфонетска нотација потиче из VI века, а најстарији сачувани извори су из IX века. На основу постојећих рукописних збирки могуће је издвојити четири етапе у развоју византијског неумског писма: 1. Палеовизантијска неумска нотација (X–XII век); 2. Средњовизантијска нотација (XIII–XIV век); 3. Касновизантијска и поствизантијска нотација (XIV–XIX век); 4. После 1814. године у грчкој цркви је уведена реформисана „новогрчка“, Хрисантова неумска нотација, коју су у већој мери прихватиле цркве под непосредним утицајем Васељенске патријаршије у Бугарској и у Румунији.

Сачувани примери српског средњовековног појања писани су раним обликом касновизантијске неумске нотације. Већина словенских и грчко-словенских рукописа XVII–XVIII века у светогорским манастирима Хиландару и Лаври писана је већ веома развијеним обликом касновизантијске нотације. Називи неумских знакова су преведени и исписани на српскословенском језику у неумском приручнику из XV века (изгорели рукопис Народне библиотеке у Београду, Рс 93) и на црквенословенском језику у једном хиландарском рукопису из XVIII века (Манастир Хиландар, Слов. Рс 311). Новом, Хрисантовом, нотацијом користили су се током XIX века сви светогорски, па и хиландарски писари. Било је покушаја да се овим новогрчким неумама штампају појачке књиге и у Сремским Карловцима двадесетих година XIX века, али за овакав подухват није било заинтересованих корисника.

ИЗВОРИ: С. В. Смоленскїй, *Краткїй обзоръ крюковыхъ и нотнолинейныхъ рукописей Соловецкой библїотеки Казаньской Духовной Академїи, Палеографическїй атласъ*, Казань 1885; репринт S. V. Smolenskij, *Paläographischer Atlas der altrussischen linienlosen Gesangsnotationen*, München 1976; В. М. Металловъ, *Русская Симїографїя, изъ области церковно-певческой археологїи и палеографїи*, Москва 1912; *Monumenta Musicae Byzantinae*, Série principale (Facsimiles), Copenhagen–Wien, vols. I–XI, 1935–1991; Д. Стефановић, *Стара српска музика – примери црквених песама из XV века*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 15/II, Београд 1973; С. Петров – Х. Кодов, *Старобългарски музикални паметници*, София 1973; *Izvoare ale Muzicii Romaneşti – Documenta*, vols. III–VII, Bucureşti 1980–1989; Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/II (транскрипције и факсимили), Београд 1982.

ЛИТЕРАТУРА: H. J. W. Tillyard, *Handbook of the Middle Byzantine Notation*, Monumenta Musicae Byzantinae, Sér. Subsidia, vol. 1, Copenhagen 1935; Д. Стефановић, *Изгорели неумски рукопис бр. 93 београдске Народне Библиотеке*, Библиотекар XIII–5 (Београд 1961) 379–384; D. Stefanović, *The Earliest Dated and Notated Document of Serbian Chant*, ЗРВИ 7 (1961) 187–195; Ј. Милојковић-Ђурић, *Пападика у хиландарском неумском рукопису бр. 311*, ЗРВИ 8, 2 (1964) 273–285; C. Floros, *Universale Neumenkunde*, Bd. I–III, Kassel 1970; Д. Стефановић, *Екфонетска нотација у старим словенским рукописима*, Симпозијум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски II, Скопје 1970, 339–346; Д. Стефановић, *Црквенословенски превод приручника византијске неумске нотације у рукопису 311 манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 2 (1971) 113–130; A. E. Pennington, *Stefan the Serb in Moldavian MSS*, Slavonic and East European Review LI–122 (Cambridge 1973) 186–199; И. А. Гарднеръ, *Богослужебное пенїе Русской православной церкви*, т. I, II, Jordanville, New York 1978; А. Јаковљевић, *Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 4 (1978) 193–234; Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/I, Београд 1982; Е. Тончева – Е. Коцева, *Рилски музикални приписки от XV в.*, Българско музикознание 7, 2 (1983) 3–44 (21); А. Јаковљевић, *Cod. Lavra E-108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузељевом нотацијом*; D. Stefanović, *An Additional Checklist of Hilandar Slavonic Music Manuscripts*, Хиландарски зборник 7 (1989) 133–160, 163–176; Д. Петровић, *Опит за печатане на невмени записи в Сремски Карловци в началото на XIX век*, Българско музикознание 3 (1992) 65–72; Д. Петровић, *Црквено појање и музичка писменост код Срба пре и после Велике сеобе*, у: Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године, Зборник радова о тристагодишњици Велике сеобе, Београд 1997, 151–166; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 249.

Д. Петровић

НОВАЦ – О почецима ковања српског средњовековног новца мало се зна (в. *ковање новца*). Најстарији помен српског новца потиче из времена владе Стефана Првовенчаног (1196–1227). У једном документу из 1214. предвиђено је да се исплати 140 „yperperos Sclavonie ad pondus Ragusii“. Примерци српског новца очувани су тек из времена краља Радослава (1227–1233), који је ковао сребрни и бакарни новац чанкастог облика с грчким натписом и представом која опонаша новац епирских господара. После Радослављевог ковања, у дужем временском раздобљу, нема трага о постојању посебног српског новца.

Византијски златни новац номизма престао се ковати пре 1204. Од XI века византијски златник се назива и hiperpyron (жежен, поново топљен) па је од тога касније изведен назив *перпера* или *иперпера*, који се употребљавао искључиво као обрачунска јединица од 12 јединица локалног сребрног новца. Исти број јединица имао је и млетачки *солид*, а вредност им је зависила од тежине и финоће стварних динара или гроша који су били у оптицају и у којима је цена изражена или погодба склопљена.

Празнину насталу нестанком византијских златника попунио је нови млетачки сребрни новац *грош* (denarius grossus, grosso) зван још *матапан*, а понекад и *дукат*. Венеција је, следећи Ђенову, Фиренцу и неке друге италијанске градове, почела ковати сребрни новац у време дужда Енрика Дандола (1202). Утврђен је однос 1:24 према византијском златнику, колико га је још тада било у промету. Грош је вредео 24 стара денара, који су постали *piccoli* (parvi, pizzuli). Матапан је тежио 2,178 гр, унутрашња вредност (финоћа сребра) била му је 965/1000 и имао је карактеристичан изглед: на аверсу дужд са св. Марком, заставом и натписом DUX, а на реверсу Исус Христ на престолу са високим наслоном. За кратко време матапан је постао веома распрострањена и позната монета. Као платежно средство јавља се у земљама око источне обале Средоземног мора, где је трговина била у рукама

Млечана. Новац типа матапана кован је на разним странама у XIII и XIV веку.

Међу новцем типа гроша, по распрострањености и привредном значају, прво место имају српски сребрни динари које је почео да кује, при крају своје владавине, краљ Урош I (1243–1276). Називао се *динар* или *грош*: први назив налази се чешће у ћириличким изворима, а други у документима писаним латински или италијански. Када је почело ковање српски новац је по изгледу, тежини и унутрашњој вредности (финоћи, проценту сребра), одговарао млетачком матапану. Представе на аверсу и реверсу су врло сличне, само су натписи различити – уместо имена млетачких дуждева стављана су имена српских владара, уместо DUX натпис REX, уместо св. Марка св. Стефан.

За владавине краља Уроша I и његових синова краља Драгутина (1276–1282, +1316) и краља Милутина (1282–1321) исковане су бројне емисије динара са више врста и варијаната. Једна од првих врста српског новца била је динар са заставом (de bandera). То је најбројнија, најраспрострањенија и веома репрезентативна врста новца. Налазила се у оптицају не само у Србији, већ и далеко изван ње, а у оставама врло често заједно са матапанима. У документима је посведочена први пут 1283. У време Драгутина јављају се две нове врсте новца: крстати динари (de cruce) који се помињу у изворима током неколико деценија (1281, 1312–1358). На њима се налази симболична слика владара који прима двоструки крст од св. Стефана. Друга врста су динари са мачем (de macia) или руднички динари, познати у изворима од 1281. па све до пред крај XIV века. На њима је представа владара који стоји, касније и представа владара који седи на престолу са мачем преко крила. Разлике у врстама потичу од *ковница* (в.), осниваних у рударским центрима последњих деценија XIII и почетком XIV века (Брсково, Рудник, Ново Брдо).

Српски новац био је у почетку исте тежине и финоће као млетачки матапан. Судећи по документима и налазима остава био је у оптицају на веома широком простору – од северне Италије и градова на јадранској обали до Бугарске и од Угарске до Византије и Албаније. Као платежно средство имао је знатан углед у међународном трговачком промету. Међутим, пред крај XIII века српски новац се почео смањеном тежином удаљавати од свог венецијанског узора. Млетачке власти су га прогониле и тражиле да се примерци секу и претапају да би се исковали венецијански гроши. На смањивање стопе свакако су утицале новчане прилике у суседним земљама и деловање тзв. Грешемовог закона („рђав новац потискује из промета добар новац"). Краљ Милутин, којега је Данте сврстао међу кривотворитеље због имитације венецијанског калупа, и сам је у једном писму (1320) тражио од Дубровчана: *немојте ми зле динаре дават јер ми злем динарем не хте Грци, где их давамо на којеј годе потребе а они их не узме.* Број рудника се у то време повећава, али се повећава и трговачки промет и потреба за новцем.

На новчане прилике је од 1284. почело деловати и млетачко ковање златног новца, на који је прешао назив дукат (в. *златници*). У Србији се млетачки златни новац осећао више у оптицају од других у то време кованих златника (Ђенова, Фиренца, Угарска). Млетачки златни новац олакшао је повезивање удаљених тржишта и допринео превазилажењу шаренила локалних врста новца и обрачунских система, али је наметнуо и проблеме који су проистицали из односа злата и сребра. У време када су млетачки златници ушли у оптицај утврђен је однос 1:24, у један златни дукат ишло је 24 сребрна динара. Тај однос се није могао трајно одржати због слабљења (у тежини или финоћи) сребрних јединица, а и због општих односа између два новчана метала. Иако је било периода (око 1340) када је расла вредност сребра исказана у златном новцу, у целини посматрана преовладала је тенденција слабљења вредности сребрних новчаних врста у односу на дукат, који је остао стабилан. Однос 1:24 је напуштен у другој половини XIV века да би достигао однос 1:30 у првој половини XV века и чак 1:40 крајем средњег века (в. *монета*).

Сребрни новац типа и величине гроша почео је да кује Дубровник 1337, назван је *динар* (в.) и био је у оптицају изван граница градске територије, посебно у Босни. У Босни је кован сребрни новац од времена бана Стјепана II Котроманића (1332–1353), а ковали су га сви владари све до 1463 (чак и титуларни краљ Никола Илочки, 1471–1477). Почетком XV века у Босни су се образовале области појединих осамостаљених господара, али босански великаши нису присвојили право ковања новца. За Босну се везује и једна врста великог златника (у тежини четири млетачка дуката), чија је атрибуција спорна. Приписује се Твртку I Котроманићу (бан и краљ

1354–1391) или краљу Стјепану Томашевићу (1461–1463). У прилог првом владару сведочио би помен „великих дуката" краља Босне из 1393. До сада је познат само један примерак златног новца, али се и њему замео траг. Овај златник свакако није имао знатнију улогу у привредном животу.

Од доба краља и цара Душана (1331–1355) повећавају се новчане емисије, умножавају се врсте и подврсте, а представе и натписи на новцу су веома различити. Већ у време краља Милутина кован је, поред постојећих врста новца, и новац са ћириличким натписом. За владавине краља Стефана Дечанског (1321–1331) јавља се новац са хералдичким обележјем (шлем). Временом су се хералдички елементи на новцу знатно умножили. На новцу је представљен потпуно развијен грб са свим битним елементима (штитом, шлемом и украсима) крајем XIV и у првој половини XV века (Балшићи, Стефан Лазаревић, Ђурађ Бранковић). Душан је имао веома разуђено ковање, при чему постоји велика разлика између краљевског и царског ковања. Душанови царски новци обухватају једну деценију и познати су под називом цареви динари (denari del imperador). Карактеришу их новине у представама (цар на коњу, цар и царица, четвороредни или петоредни царски натпис и др.). На Душановом новцу равномерно су заступљени латинички и ћирилички натписи. При крају Душанове владавине настала је једна нова врста новца, позната као „grossi de tercio", која је представљала трећину стабилних царских динара.

Новац цара Уроша и краља Вукашина (аверс)

Цар Урош (1355–1371) наследио је разуђено ковање свога оца. На његовом новцу често се јавља комбинација натписа – на једној страни ћирилички, а на другој латинички. У време Уроша врста Душановог новца „grosi de tercio" задржала је своју стару тежину и претворила се у полудинаре.

Новац цара Уроша и краља Вукашина (реверс)

После цара Уроша нестаје јединствено ковање новца. Додуше, још је цар Душан давао право некој господи да ставља своје име на новац. Вазалски односи и комунална аутономија омогућили су да се регално право ковања новца користи све више. Тако су право ковања користили многи великаши (жупан Никола Алтомановић, деспот Јован Оливер, краљ Вукашин, жупан Андрија Гропа, Вук Бранковић, Балшићи и др.), затим неки градови (Призрен, Скопље, Ново Брдо, касније Смедерево и др.) и српски патријарх. На српском новцу у другој половини XIV века јавља се више од 30 имена.

Српски динари ковани су током прве половине XIV века у мањој тежини. У време Душана изгубили су половину првобитне тежине. Сачувани документи показују да се све већи број перпера рачунао у литру сребра (в. *мере и тегови*). Од почетка XIV века па све до пред крај истог века распон је ишао од 14 до 54 перпера. У време кнеза Лазара Хребељановића (1362–1389) коване су крупније је

Новац кнеза Лазара

динице, тако да су 3 перпера ишла у унчу сребра (36 перпера у литру). У исто време у оптицају су били и упола лакши динари, од којих је 54 ишло у литру сребра. При томе се није мењала номинална, ни обрачунске јединице.

После смрти цара Душана (1355) број *ковница* је знатно порастао. Поред већ постојећих, радиле су

ковнице у Котору, Призрену, Плани, Копорићу, Скадру и др. Крајем XIV и у првој половини XV века повећана је производња у српским и босанским рудницима, што је олакшало и снабдевање ковница.

Почетком XV века дошло је до промена у погледу ковања новца. Деспот Стефан Лазаревић (1402–1427) настојао је да ограничи право ковања новца. У време деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) опажа се јединство, које се одразило и на ковање новца. Деспот Ђурађ је покушао 1435. да реформише новчани систем ковањем већих динара, који су били тешки око 1 гр (в. *кредит*). Из његовог времена познати су примерци заједничког новца – с Јанком Хуњадијем, од коришћења рудника Рудишта код Београда и са босанским краљем Томашем (1443–1461), од коришћења права и ковнице у Сребреници. У време Деспотовине новац је кован, како у већ познатим ковницама (Ново Брдо, Рудник, Сребреница), тако и у новим (Смедерево, Рудишта).

Сребрни новац ковао се непрекидно у Србији од времена краља Уроша I па све до уочи пада Деспотовине. Исковане су бројне емисије динара, са много врста и подврста. Према процени нумизматичара било је око 420 основних врста и око 800 варијаната.

У Србији је, поред сребрног, постојао и бакарни новац. Ова монета, различита по представама и натписима од сребрне, јавља се само у приморским градовима – Бару, Дривасту, Котору, Свачу, Скадру и Улцињу. У дубровачким и которским документима назива се *фолар* (в.). Сребрни и бакарни новац замењивао се и обрачунавао у Дубровнику од краја XIII до средине XV века по курсу 1:30, у један динар ишло је 30 фолара. Тај курс је мењан због опадања вредности сребрног новца. Тако су почетком XIV века српски динари вредели у Дубровнику 27 бакарних фолара, док су млетачки вредели 30 фолара, а крајем истог века гроши Балшића мењани су за свега 24 фолара.

ЛИТЕРАТУРА: Š. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875; N. Papadopoli, *Le monete di Venezia* I, Venezia 1893; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, Срем. Карловци 1924; II, Београд 1925; Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933; М. Динић, *Крстати гроши*, ЗРВИ 1 (1952) 85–112; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, II, Београд 1955, 1962; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд 1956; И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956; В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Дубровник)*, ИГ 1–2 (1960) 51–94; В. Винавер, *Проблеми производње сребра у средњовековној Србији*, ИЗ 3 (1960) 481–512; V. Vinaver, *Der venezianische Goldzechin in der Republik Ragusa*, Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano IV (1962) 106–121; D. Metcalf, *Coinage in the Balkans 820–1355*, Thessalonichi 1965; *Novac*, EJ 8, 1–4 (S. Dimitrijević); *Ковање и ковнице античког и средњовековног новца*, Београд 1975; С. Новаковић, *Научни рад Сергија Димитријевића на проучавању нумизматике*, Нумизматичар 2 (1979) 233–240; М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1–2 (1981) 47–61; С. Новаковић, *Хералдички обичаји код Срба у примени и књижевности* и С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: Историја и традиција, Београд 1982, 308–332, 460–478; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 23–35; *Denar*, EJ 3 438–443 (S. Ćirković); Р. Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику*, ИГ 1–2 (1989) 23–38; *Живот и дело др Сергија Димитријевића*, Библиографија радова Сергија Димитријевића, Лесковац 1989, 169–208; С. Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, Београд 1997.

Р. Ћук

НОВЕЛЕ (novellae constitutiones или novellae leges) – назив који се у римско-византијском праву користио за нове царске наредбе (конституције или законе), којима је допуњавано или мењано постојеће законодавство. Две највеће збирке новела донете су за владавине цара Јустинијана I (између 535. и 565) и Лава VI Мудрог (почетком X века), мада су и други византијски цареви издавали већи или мањи број новела (у грчким текстовима користи се израз νεαρά).

Редактори српских правних зборника употребљавају за новеле термине *новаја заповед*, *новаја* или *новаа*. Светосавски номоканон садржи превод избора из Јустинијанових новела у 87 глава (*Collectio octoginta septem capitulorum*), кога је пре 565. године приредио цариградски патријарх Јован Схоластик (глава 45), као и извод из Јустинијанових новела који је у VII веку улазио у састав посебног, трипартитног зборника – *Collectio tripartita* (глава 47). Поред тога, глава 46 Номоканона преузима и три новеле цара Алексија Комнина (1081–1118): XXXV, о браку робова; XXIV, о веридби, и XXXI, о браку.

Знатан број новела садржи и српски превод Синтагмата Матије Властара, али оне нису систематски изложене.

ИЗВОРИ: *Законоправило или Номоканон Светога Саве*, Иловички препис, 1262. година (фототипија), прир. М. Петровић, Горњи Милановац 1991, 209а – 249б.

ЛИТЕРАТУРА: Б. Цисарж, *Црквено право* I, Београд 1970, 36–37.

С. Шаркић

НОМИК (**номикъ, иномикъ**) – писар, јавни бележник, који је на захтев заинтересованих странака уз новчану накнаду састављао и писао приватно-правне уговоре. Сам термин, територијална распрострањеност и начин рада упућују на византијско порекло установе. Византијски правни ред познавао је категорију јавних бележника; праву, писању и поштењу вичних људи, што је био предуслов за ступање у њихове редове. Законским прописима регулисан је положај и делокруг рада јавних писара, а у Цариграду су чак организовани у засебан еснаф. Обично су били свештена лица, расути по читавој територији Царства. Њихова обавеза према странкама, приватним лицима, подразумевала је не само писање аката, већ и давање правних савета. Писани по утврђеним формуларима, номички акти покривају садржајем богате приватно-правне односе, махом купопродајне уговоре. Чињеница да су за обављање правних послова, о којима су номици издавали писана сведочанства, били потребни сведоци (штавише и сам номик се јавља у улози сведока), не даје овој врсти исправа ону доказну снагу какву су имали нотарски акти у Италији или Далмацији.

Разноврсност израза којима су обележавани јавни писари у Византији (ταβελλίων, ταβουλάριος, συμβολαιογράφος, νομικός) изгледа да не прелази границе синонимне употребе. Од овога мноштва, у актима насталим на српском државном подручју посведочен је само термин номик (ређе се јавља облик иномик настао спајањем члана и именице (ὁ νομικός). У документима номик се среће први пут у Скопској повељи (1299–1300), дакле на територији недавно освојеној од Византије, али је врло вероватно да су се Срби са овом установом упознали већ у време освајања на размеђи XII и XIII века. Сведочанстава о номицима остало је једва преко десетак, од чега само пет номичких исправа. Чињеница да је реч о актима приватног карактера, најчешће у поседу приватних лица, предодредила је њихову злосрећну судбину. Малобројност сачуване грађе не мора безусловно да сведочи о слабој заступљености номика у приватном животу средњовековне Србије, али не треба да замагли појаву да се сви помени номика (изузев оних у правним компилацијама византијског порекла) везују за подручја на југу српске државе (Призрен, Трепча, Ново Брдо, Скопље). Изгледа да је ова установа заживела само у старим византијским областима прихватањем већ постојеће праксе, односно у крајевима најјаче изложеним византијском утицају. С друге стране, нема вести о томе како су регулисани односи облигационог права у северним областима, изузев претпоставки да су обичајно право и усмени договор одолели налету византијског правног формализма, или да се уговори јавних бележника, ако су и постојали, нису сачували.

Међу сачуваним потписима номика свега на два места се говори о духовном лицу (*Поп Никола иномик* у попису имања Хтетовског манастира, пре 1346, и *номик Никола од Матере Божјие Призренске* у тзв. Призренској тапији, 1346–1366; штавише, у науци влада уверење да је реч о истој личности), у осталим случајевима јавља се само звање и име. Осим чињенице да су морали бити писмени, те да се срећу само у трговачким и рударским центрима, на основу изворних вести не да се ништа одређено тврдити о спреми номика, условима за стицање звања, одговорности, припадности цркви, положају у друштвеној хијерархији. Ни правне компилације Душановог доба, ослоњене на византијске норме, не пружају много материјала. У Закону Јустинијана, чланом 3 на номике се сваљује терет плаћања мираза ако се исправа о њему не покаже ваљаном, док се у Матије Властара синтагми номику забрањује да сведочи по чувењу и одређује строга казна за оне који би писали уговоре о продаји црквених ствари.

Правне радње које се потврђују у исправама српских номика тичу се поглавито купопродаје, али се бележи и чин посињавања, тестамент, намиривање међусобних рачуна, чак и пресуда о зе-

мљишној парници између Хтетовског манастира и извесног Прогона, што већ задире у област јавног права. Иако су састављане много слободније и без поштовања строго утврђених формулара, номичке исправе у многим појединостима наликују својим византијским узорима. Поред осталог, обавезно се наводе сведоци (а и сами номици се у тој улози јављају у два маха: *ја номик Стојан писах и сведокују*). И поред тога, номичким актима не може се одредити доказна снага (јавна вера). Тако, Закон Новог Брда одређује да се *без књиге номичке и сведетељства протопопе и добрих чловек* не може отуђити баштина, у супротном *да није тврдо ни вредно*. Као веродостојно доказано средство, акт поп Николе иномика о пресуди поводом земљишне парнице у целини је преписан у попис имања Хтетовског манастира, ради јачег истицања права. У два писма упућена дубровачкој влади, једно од Ђурђа Повике, логотета цара Душана (1367), а друго од његовог брата Милоша (1370), спомиње се израз *иномикатске књиге* (у основи придева је грчки узор *νομικάτον*). Овим изразом се напоредо означавају и номичка исправа настала у Солуну и дубровачка нотарска акта, што одражава њихову начелну истоветност у једноставним представама тадашњег човека. Термин књига овде се не односи на службене књиге, налик нотарским libri imbreviaturarum, нити постоје вести да су их номици у своме пословању водили, већ на појединачна акта. Исти смисао има и термин charta de inomich (попут carta notarii, carta de noder дубровачких нотара), забележен у трговачкој књизи М. Лукаревића о његовом пословању у Новом Брду.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 71, 130, 149, 194, 202, 206; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 415, 417.

ЛИТЕРАТУРА: J. Шафарик, *Србска исправа о продаји непокретног добра у Призрену, из времена царева србских, или из XIV-тог века*, Гласник СУД 35 (1872) 119–124; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XIV. Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар. Номик, Логотет*, Глас СКА 106 (1923) 86, 91–92; А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији*, Архив ПДН 32 (1927) 429–448; М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Пос. изд. СКА 77, Београд 1930, 85–93; Т. Тарановски, *Историја српског права* III, 105–113; IV, 208; А. Соловјев, *Новобрдски записи из почетка XVI века*, ЈИЧ 3, 1–4 (1937) 313–319; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962, 76–77; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ 126 (1985) 23, 53, 54. За номике у Византији видети основна обавештења и литературу у: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991, s.v. *nomikos*; *Lexikon des Mittelalters* VI, Artemis und Winkler verlag, München – Zürich 1993, s. v. *notar*, *notariat*.

Ђ. Бубало

НОМОКАНОН (законоправило, грч. *νομοκάνον*) – зборник правног карактера, који садржи црквена правила (*κανόνες*) и грађанске законе (*νόμοι*) који се односе на цркву. Темељ општеприхваћеног каноничког зборника чине: (1) Правила светих апостола; (2) Правила васељенских сабора (Никејског I, Цариградског I, Ефеског, Халкидонског, Трулског, Никејског II); (3) Правила помесних сабора (Анкирског 314; Неокесаријског, после 315; Гангрског, око 340; Антиохијског 341; Лаодикејског 343; Сардикијског 344; Цариградског 394; Картагинског 419; Цариградског 861; Цариградског 879); (4) Правила светих отаца (Дионисија Александријског, Григорија Неокесаријског, Петра Александријског, Атанасија Великог, Василија Великог, Тимотеја Александријског, Григорија Богослова, Амфилохија Иконијског, Григорија Ниског, Теофила Александријског, Кирила Александријског, Генадија Цариградског и Тарасија Цариградског). Овакав састав има тзв. *Номоканон у 14 наслова*, који је свој коначни облик добио 883. године, а 920. је, на Сабору сједињења, на коме су учествовала сва четири источна патријарха, постао општеважећи за Васељенску цркву.

Први изричити спомен канонског зборника налази се у актима Халкидонског сабора (451), где се спомиње *βιβλίον τῶν κανόνων*. Састављање најстаријег познатог каноничког зборника приписује се Стефану Ефеском (*κανονίκη σύνοψις*) почетком VI века. Овај зборник садржи скраћени текст сваког правила. У првој половини XII века цар Јован Комнин наложио је ђакону и номофилаксу Свете Софије, Алексију Аристину, да напише кратка тумачења на Синопсис, да би се правилно могао схватити

текст скраћених правила. Сличан овом синопсису је Зборник чије се састављање приписује Симеону Логотету (у време цара Никифора Фоке), а познат је као *'Επιτόμη κανόνων*. Постоје две редакције овог зборника; прва садржи правила светих апостола, првих пет васељенских сабора (укључујући и Трулски), правила првих седам помесних сабора и правила Василија Великог; друга редакција садржи све што и прва, а придодата су још и правила десет светих отаца (осим Григорија Богослова, Амфилохија и Тарасија).

Постоје два типа канонских зборника. У првој групи материја је поређана или хронолошким редоследом, или према ауторитету аутора. Другу групу чине тзв. систематични зборници у којима су правила распоређена према предметима. Састављање овог другог типа зборника приписује се цариградском патријарху Јовану III (Схоластику), а познат је као „Зборник у педесет наслова“ (*Συναγωγὴ κανόνων εἰς ν΄ τίτλους διηγημένη*). Поред овог, Јован је саставио и зборник који се састоји из 87 глава (Collectio 87 capitulorum); он садржи делове из 12 новела цара Јустинијана који се уско тичу цркве и брачног права. Нешто касније састављена је и проширена редакција која садржи 93 главе. Убрзо после Јовановог, појавио се још један правни зборник – *Σύνταγμα κανονικόν* (око 580. године). Крајем VI века патријарх Јован IV Посник саставио је и зборник грађанских закона који се односе на цркву, који је у науци познат као Collectio tripartita. Овај зборник садржи делове преузете из Јустинијановог законодавства (Кодекс; Новеле, после 534).

Патријарху Фотију приписује се састављање једног канонског зборника; подробном анализом установљено је да је овај зборник постојао и пре Фотијевог времена, а да је у његово време само био допуњен правилима која су настајала од краја VII века. Фотијево ауторство се по први пут спомиње тек крајем XII века код познатог правника Теодора Валсамона. Тзв. Фотијев номоканон познат је и као *Номоканон у 14 наслова*, а Фотије је за њега само написао опширан предговор из кога произилази да је неки непознати каноничар сакупио правила светих апостола, 10 сабора, Картагинског сабора и Правила светих отаца, и да је целу грађу тематски поделио у 14 делова. У другом предговору овог зборника стоји да је друга редакција била извршена 883. године. Никодим Милаш је сматрао да је првобитни зборник оваквог састава настао у време цариградског патријарха Сергија (610–638).

Уколико су у зборнику номоканонског типа изложена само правила без тумачења, он се назива синтагма.

Познато је да је Методије, припремајући се за мисионарски рад међу Словенима, превео и један зборник правног карактера, о чему сведочи 15. глава његовог опширног Житија (*т'гда же и номоканон рек'ше законоу правило ... преложи*). С обзиром на то да данас није утврђено постојање целовитог рукописа који би садржао методијевски номоканон, није поуздано ни утврђено који је тип канонског зборника био преведен, а у обзир долазе два зборника (*Συναγωγὴ* и *Σύνταγμα κανονικόν*). Филолози покушавају да пронађу трагове Методијевог превода у познијим преписима зборника правног садржаја. Старо словенско црквено право познаје преводе оба зборника, додуше у сразмерно позним преписима; превод Синагоге сачуван је у два преписа, у тзв. Устјушком (XIII–XIV век; РНБ, Румјанцев 230) и у Јоасафовском препису (поч. XVI века; рукопис Московске духовне академије); Синтагма је сачувана у рукопису бр. 227 Синодалне збирке (Државни историјски музеј у Москви), с почетка XII века; рукопис је познат као Јефремовска крмчија. Сва три рукописа припадају руском рукописном наслеђу. А. С. Павлов је установио да је извор за Методијев превод ипак била Синагога Јована Схоластика, мада је приметан прилично слободан однос према предлошку.

Номоканон су Руси називали *Крмчија*, према поређењу цркве са великом лађом коју крманош, по одређеним законима, води ка циљу. (Јован Златоусти назива, у једном свом тексту, апостоле крманошима који укроћују буру заблуда). Срби су овај термин преузели релативно касно, тек са појавом најстаријих руских штампаних крмчија (1650, 1653).

Фотијева Синтагма је постала главни правни приручник у време Првог бугарског царства, а преведена је, како се претпоставља, у време цара Симеона (893–927), највероватније после 920. године. Првобитни састав словенског кодекса покушао је да реконструише В. Н. Бенешевић, и то према грчком рукопису који се чува у Риму (Bibliotheca Vallicelliana, бр. 74) и према Јефремовској крмчији.

Номоканон је у српској средини преведен старањем светога Саве, и то под именом *Законоправило*. Законоправило је састављено на основу више

византијских кодекса правног карактера. Компилатор (а сматра се да је то био свети Сава лично) је слободно бирао и распоређивао номоканонску грађу. Тако се нпр. понекад синоптички канони Стефана Ефеског и Аристинова тумачења замењују пуним текстом канона или Зонариним коментарима. Понекад компилатор поједине грчке параграфе проширује својим коментарима или их пак скраћује. Историјат настанка Савиног Номоканона још увек није у потпуности разјашњен. Владимир Мошин је резултате свих досадашњих истраживања систематизовао у четири хипотезе о настанку српске редакције Номоканона: 1. То је српска прерада руског предлошка који је могао да настане на Атосу током друге половине XII века (Собољевски, Сперански); 2. Зборници Аристина и Зонаре могли су бити преведени засебно у Бугарској и у Србији, а затим су били прерађени – Савин Номоканон би био таква једна самостална прерада (Бенешевић); 3. Сава је из разних зборника саставио самосталну компилацију, али се служио старијим руским зборницима (Соловјев); 4. Сава је извршио нову прераду Номоканона према грчким изворницима, а није користио руске предлошке (Троицки). Присуство сразмерно великог броја русизама у српским рукописима указује на блиску везу са руским предлошцима. Протограф српске Савине верзије Номоканона није сачуван, а најстарији препис је *Иловички* (1262) који садржи: Правила васељенских и помесних сабора; Синтагму у 14 грана; Увод у Законоправило; Излагање правила са Аристиновим тумачењима (54 главе, са још једном додатном коју чини Прохирон – Градски закон у 40 грана).

До данас је познато 12 српских преписа Номоканона:

1. *Иловички препис* из 1262. године чува се у Архиву ХАЗУ у Загребу (III c 9; Михановић 26). Рукопис је писао Богдан (пергамент – 400 листова). Међу записима у овом рукопису налази се и онај који је преписан из предлошка са кога је Богдан преписивао, из кога се види да је преписан са рукописа будимаљског епископа Теофила из 1252. године.

2. *Рашки препис* писан је на пергаменту, почетком XIV века. Подељен је у два дела; већи део (398 листова) чува се у Државном историјском музеју у Москви, а мањи део (26 листова) припада збирци Ундољског, и чува се у Руској националној библиотеци (РНБ, бившој Лењиновој) у Москви.

3. *Дечански препис* (почетак XIV века) писан је на пергаменту и има 285 листова. Чува се у рукописној збирци манастира Дечана (бр. 110). Недостаје му више листова и, изгледа, девет кватерниона на крају (под претпоставком да је имао исти састав као и остали сачувани преписи).

4. *Сарајевски препис* је из средине XIV века; писан је на пергаменту, има 370 листова. Припада збирци Старе цркве у Сарајеву (бр. 222).

5. *Пчињски препис* је из 1360/1370. године, а чува се у Архиву САНУ (бр. 362); писан је на папиру, има 330 листова.

6. *Хиландарски препис* настао је крајем XIV века; писан је на папиру, има 222 листа. Недостаје му више оригиналних листова, уместо којих су убацивани листови из штампаног номоканона. Рукопис се чува у Аустријској националној библиотеци у Бечу (cod.slav. 21).

7. *Београдски препис* је настао у трећој четвртини XV века. Рукопис је исписан на папиру, има 368 + 2 листа. Чува се у Народној библиотеци Србије (бр. 48).

8. *Пећки препис* је из 1552. године; писан је на папиру, има 417 листова. Рукопис се данас чува у Архиву САНУ (бр. 450).

9. *Савински препис* је настао средином XVI века; писан је на папиру и има 396 листова. Чува се у манастиру Савини (бр. 15).

10. *Законик Јована Злокруховића – Скраћени Номоканон Зонарине редакције* преписан је 1602. године; писан је на папиру и има 219 листова. Чува се у Архиву ХАЗУ (III a 38; Кукуљевић 709).

11. *Морачки препис* је настао 1615. године; писан је на папиру, има 347 листова. Рукопис припада Музеју Српске православне цркве (Грујић 164).

12. *Номоканон из Сентандреје* преписан је средином XVII века. Налази се, између осталих састава, у оквиру рукописа бр. 14 Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји; обухвата листове 25–89.

ЛИТЕРАТУРА: И. И. Срезњевски, *Крмчаја књига српскога писма XIII–XIV вијека*, Starine JAZU 3 (1871) 189–202 (О Рашкој крмчији); V. Jagić, *Krmčaja Ilovička*, Starine 6 (1874) 60–111; Н. Дучић, *Србске старине, 1. Опис једне старе србуље*, Србско-далматински магазин 25 (1866) 181–187 (О Морачкој крмчији); Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД 8 (1877) 1–124; Н. Милаш, *Кормчија Савинска*, Извјештај о православном богословском

семеништу у Задру за школску 1883–1884. годину, Задар 1884, 31–67; Н. Милаш, *О каноничким зборницима православне цркве*, Нови Сад 1886; А. С. Павлов, *Первоначальный славянорусский номоканон*, Казань 1869; И. Срезневский, *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*, Записки Академии наук 22 (1872) 147–176; В. Н. Бенешевич, *Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований*, Санкт-Петербург 1906, Leipzig 1974[2]; Н. Милаш, *Фотијев номоканон*, Архив ПДН 1 (1906); Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912; М. Н. Сперанский, *К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур*, ИОРЯС 26 (1921) 173–182; H. F. Schmid, *Neuere Beiträge zur Frage nach der ältesten kirchenslavischen Nomokanonübersetzung*, Zeitschrift für slavische Philologie 1 (1924) 198–210; А. Соловјев, *Светосавски Номоканон и његови нови преписи*, Братство 26 (1932) 21–43; А. Белић, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика*, Светосавски зборник I, Београд 1936, 211–276; V. Beneševič, *Joannis Scholastici Synagoga L titulorum ceteraque eiusdem opera iuridica. 1*, München 1937; S. Troicki, *Da li je slovenski Nomokanon sa tumačenjima postojao pre Svetog Save*, Slovo 4–5 (1955) 111–122; V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. I dio. Opis rukopisa*, Zagreb 1955, 48–56 (опис Иловичке крмчије и Законика Јована Злокруховића); Б. Ковачевић, *Архив Српске академије наука у Београду. Збирка рукописа и старих штампаних књига*, Архивист 3–4 (1957), Додатак IX, 105–189; J. Vašica, *Metodějův překlad Nomokanonu*, Slavia 24 (1955) 9–41; J. Vašica, *Collectio 87 (93) capitulorum dans les nomokanones slaves*, Byzantinoslavica 20 (1959) 1–8; J. Vašica, *Nomokanon*, in: Magnae Moraviae fontes historici. 4. Leges textus iuridici supplementa, Brno 1971, 205–543; С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењима*, Глас САН 193 (1949) 119–142; С. Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)*, Споменик САН 102, Одељење друштвених наука, н. с. 4 (1952), и критички приказ В. Мошина, у: Slovo 2 (1953) 57–67; С. Троицки, *Хиландарски номоканони*, Хиландарски зборник 1 (1966) 51–81; С. Троицки, *Номоканон св. Мефодия и его важность за наше время*, Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски 1, Скопје 1970; F. Grivec, *Cyrillo-Methodiana. 2. O Metodovem nomokanonu*, Slovo 6–8 (1957) 35–45; G. Birkfellner, *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*, Wien 1975, 186–190 (О Хиландарској крмчији); Д. Богдановић, *Инвентар рукописа манастира Савине*, у: Д. Медаковић, *Манастир Савина*, Београд 1978; Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978; Χ. Κ. Παπαστάθη, Τό νομοθετικόν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλη Μοραβία, Θεσσαλονίκη 1978; Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, Научни скупови САНУ VII, Београд 1979, 91–99; В. Мошин, *Правни списи светога Саве*, на истом месту, 101–128; Л. Цернић, *Нека запажања о писарима Иловичке крмчије*, Археографски прилози 3 (1981) 49–64; М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд 1983; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 47; Ђ. Трифуновић, *Преглед најстаријих јереси у Крмчији светога Саве*, Рашка баштина 3 (1988) 35–38; М. Петровић, *О Законоправилу или Номоканону светога Саве. Расправе*, Београд 1990; *Законоправило или Номоканон светог Саве. Иловички препис из 1262. године*. Фототипско издање. Приредио и прилоге написао М. Петровић, Горњи Милановац 1991; Н. Синдик – М. Гроздановић-Пајић – К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, Београд – Нови Сад 1991, 38–40 (опис Сентандрејског номоканона); Л. Бургман, *Codex Vaticanus graecus 1167 и српски номоканон*, ЗРВИ 34 (1995) 91–106; Т. Тарановски, *Историја српског права*; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Још један поглед на русизме у Иловичкој крмчији*, Археографски прилози 18 (1996) 55–67; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *О сложеници Законуправило*, Археографски прилози 20 (1998) 251–258.

Т. Суботин-Голубовић

НОМОКАНУНАЦ – посебна врста зборника који садржи прописе о покајној дисциплини. Назива се још *епитимијни номоканон* (грч. ἐπιτιμία – казна). Првобитни зборник оваквог типа саставио је цариградски патријарх Јован Посник (VI век), а

касније су му додавани и други састави сродног карактера. Епитимијни номоканон садржи разноврсне исповедничке формуларе или упитнике; он представља и богат културно-историјски извор. На Западу су овакви зборници познати као *пенитенцијали* (liber poenitentialis).

У науци је изнета претпоставка да је свети Сава својим кодификаторским радом допринео коначном формирању епитимијног номоканона у српској средини.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*. Београд 1926; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 69–70; Д. Богдановић, *Номоканон 2*, у: Речник књижевних термина, Београд 1991[2], 525; Д. Калезић, *О могућности да је свети Сава писац номоканунца*, у: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 159–166.

Т. Суботин-Голубовић

НОТАР – писар јавних исправа и правних докумената у градским општинама; термин се примењује и на писаре у канцеларијама српских владара, феудалаца и судова у средњем веку (в. *канцеларија*, в. *номик*). У латинским исправама нотар се назива notarius. Стручну спрему стицао је на посебним одељењима правних школа, пре свега у Италији. Установа нотаријата потиче из западне Европе. Постојао је јавни нотар (notarius publicus) и било је потребно да добије посебну привилегију од римско-немачког цара (imperiali auctoritate notarius – нотар по царском овлашћењу) или од папе (notarius auctoritate apostolice sedis – нотар апостолске столице). Исправа коју је написао јавни нотар била је заштићена „јавном вером" (fides publica), што значи да је она пред судом служила као потпуни доказ. Нотар је могао бити отпуштен ако би исправу кривотворио. Уколико би се доказало кривотворење, био је обично кажњен одсецањем десне руке. Пословање јавног нотара било је регулисано статутима појединих далматинских градова, односно српских приморских општина.

Которски Статут изричито помиње једино дужност нотара да присуствује судским споровима и расправама и да пише пресуде. Статут и которске нотарске књиге дају потпунију слику о позиву нотара. Врсте исправа које је нотар састављао биле су: задужнице, облигације, нагодбе, уговори о миразу, о јемству, о браку, пресуде арбитара и судија помиритеља, о деоби добара, о инвентару, о јавној продаји, о залогу, о трговачким друштвима, о процени добара, о прокурама итд. Нотар је био дужан да саставља исправе за општину на захтев појединаца. Нотар у Котору није смео да пише изјаву против Општине нити да саставља исправе за которског бискупа и свештенике. У Будви је нотар присуствовао споровима између грађанских и духовних лица, писао је пресуде, које су морале бити оверене печатом бискупа.

У каснијем периоду (у млетачко доба) у Будви се јавља и бискупски нотар. У служби општине радио је само један нотар. Према которском Статуту, нотарску службу није смело обављати духовно лице. Међутим, у пракси је било нешто другачије. Нотари у Котору су у XIII и XIV веку у већини случајева били свештеници, док у XV веку то више није била пракса. Изузетке имамо у Бару и Улцињу, где су и даље свештеници остали у општинској нотарској служби и у општинама. Нотари у Будви су до 1448. могли бити само странци, а од тада и домаћи људи. Међутим, у Котору немамо статутских забрана, али у XIV веку нотари су били само странци и долазили су из италијанских градова.

Према будванском Статуту, мандат нотара трајао је годину дана, док се у Котору трајање службе нотара није ограничавало. Нотар је након састављања исправа добијао новчану накнаду, која је често била у виду таксе (Будва). О редовној плати нотара говори се само у одлукама Великог већа у Дубровнику. Исправа коју је нотар састављао (carta или instrumentum) морала је бити оверена још и од судија и аудитора да би имала снагу јавне исправе (Котор и Будва). Звање аудитора у Котору и Будви одговара звању егзаминатора у другим далматинским градовима. Општински нотар био је обавезан да уноси преписе свих исправа, јавних и приватних у посебну књигу, која се називала catastico, на основу које су се у случају губитка оригиналног документа могли издавати веродостојни преписи. Катастих је такође представљао и доказ о власништву над некретнинама. У которском Статуту није утврђен поступак при избору нотара. Међутим, према пракси на почетку млетачке владавине (1431/32) избор нотара се вршио у Великом већу на предлог Малог већа. Исти поступак при избору нотара важио је у Будви

у млетачком периоду, док су у ранијем периоду учествовале три судије, осам већника и градско веће у пуном саставу.

У формалном погледу пазило се нарочито да документ буде састављен по утврђеном или уобичајеном обрасцу. Нотарев потпис био је битан елемент документа (ego N. N. complevi et roboravi). Овај образац дошао је у далматинске градове из Венеције. Нотар је стављао свој знак, некад испред, а некад иза потписа, који се у Котору први пут јавља око 1200. године. Знак је био у облику плетених орнамената, а јавља се до средине XIII века. Касније је знак замењен нотаревим монограмом, који се састојао од његовог личног имена.

Када се у XV веку појавио канцелар, кога је доводио млетачки ректор, општине су се бориле да сачувају градског нотара или виценотара, какав се без јавне вере помиње 1397. у Улцињу. На крају се испоставило да нема средстава за његово издржавање. Општински нотар дуго се задржао упоредо са канцеларом у Котору до средине XV века. Тако је звање општинског канцелара постепено потисло општинског нотара. Понекад су нотари напуштали Котор и одлазили у дипломатске мисије за градска већа, најчешће у Венецију, Дубровник и на папски двор.

Живот нотара у Котору лично је на живот свих пословних људи тога времена. Упуштали су се у послове с Которанима, позајмљивали новац, склапали трговачка друштва, прихватали се приватних прокура, налазили се на челу братовштина и сл.

ИЗВОРИ: *Statuta civitatis Cathari*, Venetiis 1616, 30, 52, 155, 160, 162–164, 169, 214, 240, 282, 369; Н. Фејић, *Исправе которских нотара из XV столећа*, Мешовита грађа (Miscellanea) 8 (1980) 9–909; *Средњовјековни статут Будве*, Будва 1988, cap. 73, 80, 125–127, 260, 279 (прир. М. Лукетић и Ж. Бујуклић).

ЛИТЕРАТУРА: И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 101–108; *Notar*, ЕЈ 6 (M. Kostrenčić); *Историја Црне Горе* II–2, Титоград 1970, 263 (И. Божић); Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, ИЧ 27 (1980) 12–60; Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, ИЧ 34 (1987) 32–34; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 58–59.

М. Маловић-Ђукић

Њ

ЊИВА – мањи или већи комад земљишта на којем су првенствено гајене житарице, а за које је ишчезло свако сећање да је настао крчењем необрађених површина. Највећи део расположивих обрадивих површина у Србији био је под њивама. Вртови и виногради могли су понекад да преовлађују над ораницама једино у најужој околини градских насеља или већих потрошачких центара, а њих у Србији није било много.

Њиве обично имају своје називе, који су најчешће изведени од имена лица која их држе и користе, затим од имена места на којима леже, или од назива неког значајнијег објекта у чијој близини се простиру. Неке се називају *дугим њивама*, а једна ораница се назива *широка њива.* Постојале су велике и мале њиве. Понекад назив њиве упућује на карактер њеног земљишта: *камена њива*, *чисто брдо*, *пиштет*, *црвена њива.* Оранице су постојале и на стрминама, као и по пољима и долинама; простирале су се и до 500 м надморске висине.

Њиве су претваране у необрадиве површине само ако су спречавале слободан приступ сеоској стоци до планинских пашњака, или до неког појила. Понекад су само привремено напуштане. Има случајева да се њивама називају и нека друга земљишта, а не само оранице. У повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља, њивом се назива неко земљиште на коме се вадила глина. Можда је на овом земљишту раније постојала ораница, или је названо њивом јер се приход остварује од земље.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 612; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 57; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 271, 280; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти*, 36–40; А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955) 88–91.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Земљорадња*, 91–96, 182–184, 345–348.

С. Мишић

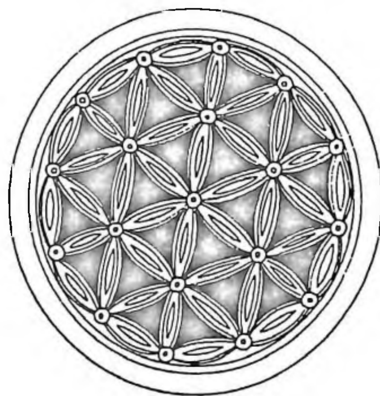

ОБИЧАЈ – У писаним изворима реч обичај се јавља већ у X веку (код Бугара), а код Срба од 1223. године. Ова реч постоји у свим словенским језицима сем код Лужичких Срба. Тај израз свуда има исти значењски садржај и сличне облике упркос неким фонетским и акценатским разликама. Поред прасловенске речи *обичај*, која је у средњем веку највише у употреби, познати су као синоними и други именички облици и придеви изведени из њих, као: *навичај*, *навада*, *закон*, *навика*. Одговарајући латински називи у изворима су: mos, consuetudo, mores, ritus и славизирани облик kuštum (*куштум земаљски*). У старих дубровачких писаца *обичај* може да буде *добар*, *стар*, *зао*, а често се јавља и у женском роду. Касније се јавља и реч *адет* (балкански турцизам арапског порекла).

Из примера употребе речи обичај, како је то навео Ђура Даничић, могу се уочити благо различити значењски садржаји тога појма. То показују следећи примери: *јако же јест обичај*; *по обичају речене господе*; *како то је био нашех старех обичај добри*; *наш обичај није не одписати*; *наша опћина нема обичаја заимават никому динаре*. Из наведених примера се види да реч обичај значи устаљену друштвену норму, правило понашања одређене групе („речене господе"), па и закон. Исто то потврђују и придевски облици: *нашом великом обичааном печатју*; *под његовој печатју обичааном*; *нашиеми печатми обичаиними*; *нашу велику обичну печат*.

Што се тиче научног одређења појма обичај, оно се у српској етнологији јавља тек почетком XX века. Нису то учинили ни ранији просветитељи XVIII века (А. М. Рељковић и Д. Обрадовић) који су имали критички однос према „лошим обичајима", нису га појмовно одредили ни етнографи XIX века (Вук Караџић и Вук Врчевић). То би се, парадоксално, можда могло објаснити великом важношћу и широком употребом појма обичај у традицијском животу Јужних Словена. Вук Караџић је, у суштини, обичајима придавао значењски садржај закона, па и културе у целини. У својој *Србији* Владимир Карић је (1887) донекле дао нацрт одређења и поделе обичаја, али је тек етнолог Тихомир Р. Ђорђевић јасно изнео појмовно одређење и поделу обичаја. По њему, „обичаји су искуством и навиком створене одредбе, које као какви закони, и ако нигде нису записани, управљају целокупним животом и радом извеснога друштва". Он их је разврстао у пет група: социјални обичаји; економски обичаји; религиозни обичаји; правни обичаји; медицински обичаји. Сличне поделе извршили су још и етнолози Ј. Ердељановић и Б. Дробњаковић.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Р. Ђорђевић, *Наш народни живот*, Београд 1923, 3–22; Б. Дробњаковић, *Етнологија народа Југославије* I, Београд 1960, 125 и даље; Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка* III, Москва 1971.

Н. Ф. Павковић

ОБИЧАЈНО ПРАВО – као јединствен појам и израз, не постоји у средњем веку. Његов значењски садржај обухватају речи *обичај* и *право*. То је стручни назив за скуп обичаја и правила друштвеног понашања у регулисању односа међу људима и људским заједницама. У друштвима са државном

заједницом, као што је случај са Србима у средњем веку, обичајно право је координирано законском праву, а за примену му није неопходно признање од стране законског права (права државе). Функционисање обичајног права у друштву, као самосталног извора права, претпоставља једно опште уверење у погледу његове вредности како за одређену заједницу тако и за појединца. Преношење правних обичаја може бити у разним облицима као што су правила, изреке, пословице, сентенце (усмене или писане).

Од појаве Словена на Балканском полуострву па до краја XII века, обичајним правом је био уређен готово сав живот народни. Из тога времена мало је писаног права. Будући да је правни обичај био најстарији извор многих посебних права, он је у средњем веку и у темељима државног права. Порекло многих државних установа је у народној традицији и обичајима. Такав је случај, на пример, и са пореклом сабора – најзначајнијом државном установом средњовековне српске државе (Т. Тарановски).

Предмети регулисања државним и обичајним правом нису исти. Нажалост, приватно-правни односи у средњем веку нису нам довољно познати. То стога што су писани извори тога времена, као на пример Душанов законик (1349. и 1354), уређивали поглавито јавно-правне односе глобалног друштва (владар, судство, црква, финансије, спољни и унутрашњи односи, трговина, племство, баштина и др.). Због своје недовољне изграђености и немогућности да допре до сваког појединца и малих друштвених заједница, старо српско законодавство препушта уређење низа приватно-правних односа обичајном праву намећући истовремено селу и жупи колективне обавезе и колективну кривичну одговорност.

У законодавне функције државе спадало је и нормативно одређивање казни. Поред тога, из више писаних извора се посредно види да је у средњовековном српском праву држава дуго времена чувала и примењивала обичајно-правне одредбе о казнама и кривичним делима. Тако је 1308. године краљ Милутин одбио понуду Дубровчана да се обичај *вражде* (в.) укине, а законом одреди смртна казна за убиство. Сазнавши за предлог Дубровчана, српски краљ је одговорио „да на то никако неће пристати и да није спреман пролијевати крв својих људи, него да намерава поштивати и задржати старински обичај вражде, свој и својих предака, као и да никако неће поступати друкчије јер је то потврдио и присегом. А Дубровчани нека са својим људима поступају како хоће, али да сам неће са својим људима поступати друкчије, него по наведеном обичају вражде".

У Душановом законику (чл. 106 и 180) било је предвиђено да се за крађу и присвајање нађене ствари кривац оштро казни као *тат и гусар* или *да плаћа по закону*. Међутим, у Законику се не одређује тачно шта су дужни да плате тат и гусар, односно по којем се то „закону" плаћа. Стога се може претпоставити да су та плаћања била свима позната, тј. уређена одредбама обичајног права. Више чланова Законика, као и одредби хрисовуља, који нису довољно јасни, ослањају се на установе обичајног права указујући на то како је требало поступати у одређеним случајевима. У начелу, државно законодавство не помиње преступе и казне које су уређене обичајно-правним односима.

Упоредно постојање законских одредби државе и норми обичајног права намеће питање њиховог међусобног утицаја. Несумњиво је тешко да се јасно разлуче међусобни утицаји та два права, али се ипак може сматрати да је законодавство државе преузело многе норме и установе из обичајног права. Обичајно-правни и традиционални карактер имала је, на пример, установа *станак*, која је била позната и Статуту града Дубровника (у лат. облику stanicum) и обичајном праву у српском залеђу. Држава је из обичајног права преузела и неке елементе доказног поступка, као на пример *вађење мазије* и друге облике *божјег суда*, познате обичајном праву старих Словена и законима средњовековне српске државе.

У српском средњовековном законодавству, а посебно у Душановом законику, настојало се да сви важнији односи буду уређени на основу закона. Обичајно право се у њему не помиње ни као супсидијарни извор права, иако је у суштини оно то било. Стога се основано може претпоставити да је у стварним друштвеним односима постојао правни дуализам, па и сукоби између државног писаног и обичајног права. Зато се увођење поротног суда по жупама (1354) „за сва дела" кривичне природе може сматрати уступком постојећим животним приликама.

Обичајно право није статично; оно је живо и у сталном кретању, способно да се прилагођава новим околностима. Такав је случај са 145. чланом Душановог законика (у основи обичајно-правног порекла), који је наметао селу и жупи колективну кривичну одговорност и предвиђао казну за сеоске старешине, ако би се у њима нашли разбојници и лопови. Четири и по века касније, поменути члан Душановог законика је преузет у целини и објављен у једној окружници Шабачког магистрата 1808. године. Наравно, био је уперен против хајдука и села која су им пружала уточиште. Појава дугог трајања обичајног права, као и оживљавање старих законских норми особена је и за ток обнове српске државе у XIX веку. Тада су судске пресуде изрицане сагласно обичајном праву и народном поимању права и правде, али и на основу новог казненог закона (проте Матеје) преузетог из „неке (средњовековне) Кормчије".

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*; *Statut grada Dubrovnika 1272*, preveli M. Križman i J. Kolanović, Dubrovnik 1990, knj. I, čl. IV; knj. III, čl. XX; knj. VIII, čl. LVIII.

ЛИТЕРАТУРА: V. Bogišić, *Pravni običaji u Slovena*, Zagreb 1867; В. Богишић, *Станак по дубровачком закону*, Гласник СУД, Београд 1877; V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, Zagreb 1874; К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, Београд 1924; Т. Р. Ђорђевић, *Село као суд у нашем народном обичајном праву*, Зборник ФФ у Београду 1 (1948); Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 168; II, 12–13; III, 149–159, 216; M. Kostrenčić, *Običajno pravo*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1948; *Običajno pravo*, EJ VI, Zagreb 1965 (N. Pavković); *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*, Београд 1974 (8 реферата о обичајном праву).

Н. Ф. Павковић

ОБЛАСТ – У средњовековним изворима овај појам се најчешће користи у значењу potestas (моћ, власт). Означава подручје пружања нечије управе или власти. Тако може значити област (власт) над земљом или државом. За неке жупе се каже да су приложене под област „сие цркве". Мисли се да су подложене под њену духовну власт. Из наших житија се види да градови као што су Призрен или Ниш имају своју област. При томе се не мисли на неку географску целину око града, већ на она насеља која су била под управом дотичног града. Слично се може рећи и за Брвеник. Област овде означава простирање управе неког града, цркве или нечије власти над одређеном територијом. Та територија може имати обележја географске целине, као Призрен или Струмска област, али понекад и не, као Брвеник. У складу са таквом употребом појма за трг Велику Хочу (у Метохији) се каже да се налази у области хиландарској. Јасно је да је овде реч о томе да је Велика Хоча у поседу (условно под влашћу) Хиландара, а не у некаквој географској области. Међутим, област једног града, поред управног значења, садржи у себи и географско одређење, али оно није примарно. Сигурно је да „нишка област до конца" има и своје географско значење, да подразумева и одређену географску целину, територију, али је то уједно и управно подручје града. Слично се може рећи и у неким другим случајевима (Призрен) када се преплићу географско и управно значење, али је ово друго чешће.

Поред управног и географског термина област се употребљавала да означи и политичку власт над земљом или људима. Тако се неко ослобађа да над њим нико нема никакве области. Краљ даје слободу трговине по *свој земљи области краљевства*. Реч је о простору на коме се простире краљева власт. У литератури се употребљава термин *обласни господар* који не постоји у средњем веку. Господари појединих делова српских земаља после распада Српског царства, нису своје територије називали *областима*, али су попут владара наглашавали своју област над земљом или државом. Тако Вук Бранковић (1392) каже: *расписах сву земљу колико је у области мојој* ради плаћања данка Турцима, а војвода Радослав Павловић (1426) се обавезује да дубровачке поданике неће примати *у нашу област*. Обојица овде мисле на територију под својом влашћу. До краја средњег века овај термин се користи да означи нечију управу (поседовање) или власт над одређеним насељима, територијама или људима.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 13, 14, 19, 50, 74, 218, 223, 350; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2. Извори, Београд 1938, 15–76; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, s. v. *област*.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* 2, 183–184; *Riečnik JAZU* 8, 386–388; М. Благојевић, *Град и*

жупа – међе градског друштва, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд – Смедерево 1992, 67–84.

С. Мишић

ОБОЛ в. *Мере и тегови*.

ОБОР в. *Ограде*, в. *Плот*.

ОБОЦИ в. *Накит*.

ОБРОК – **1.** Обавеза давања хране владару, његовој пратњи, његовим службеницима, а у најстарије време властели, па и *гостима* (трговцима). Оброка је било више врста, у зависности од тога коме су намењени. Највећи оброк припадао је владару и његовој пратњи, у који су морали да *припађују* сви зависни људи у жупи, укључујући и попове. Свакако знатно мањи по обиму је оброк који се давао посланицима (поклисарима), владаревим псарима, соколарима и коњусима. Изгледа да су право на оброк имали и представници локалне управе и то на подручју где обављају своју службу. Поједина манастирска властелинства била су ослобођена оброка, али је ослобађање понекад било релативно. На поседе Бањског властелинства краљ је долазио *када му је хтеније*, а то право имао је и српски архиепископ. Са краљем, па и са архиепископом, ишла је велика пратња, коју је требало нахранити, као и коње на којима су допутовали. У свим таквим случајевима манастирско властелинство било је дужно да даје потребну количину хлеба за људе, док су зависни људи на властелинству били дужни да предају потребне количине меса. Властелинство је, опет, за коње давало потребне количине овса (зоби) и сена.

На властелинству манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља право на оброк није имао нико *од великих до малих власти*, па ни посланици (апоклисијари). То су ипак изузеци. По Душановом законику, свако село у које уђе посланик било је дужно да га добро погости, уз напомену: *да му је свега довољно, но само да обедује или вечера, а да иде напред у друга села*. Право на један ручак (обед) или вечеру припадало је, по свој прилици, још владаревим псарима, соколарима и коњусима. Половином XIV века видљива су настојања државе и владара да се ограничи право на оброк, као и да се утврди његова величина. Одмеравање оброка остварено је у скадарској области под млетачком влашћу почетком XV века, где је свака кућа на име оброка плаћала годишње по 4 динара.

2. Оброк је и плата или данак. Свети Сава давао је поуке, поред осталог, и војницима да се клоне насиља, неправедног грабљења и *оброцима* својим да буду задовољни (Теодосије, *Житије Св. Саве*). У конкретном случају, по свој прилици, реч је о наметима од зависних људи, а можда и о *работама*.

ЛИТЕРАТУРА: I. Božić, *Le système foncier en „Albanie Vénétienne" au XVe siècle*, Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato 5–6 (1963–1964) 113, 116 (= *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији"*, Немирно Поморје XV века, 312); М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971) 165–188.

М. Благојевић

ОБУЋА – Општи назив за обућу у средњовековној Србији био је ѡбоуща или обоуща, а за одређене типове постојали су и посебни називи. У српским писаним изворима има веома мало података о обући. Чешће је приказивана у ликовним изворима, обично у архаичнијим формама него што је била у време израде фрески и минијатура. Допунске вести пружа Дубровачки архив, не само о врстама обуће која се носила у том граду и на његовом подручју од краја XIII века па надаље, већ и о долажењу те обуће у посед Словена и Влаха из ближег и даљег копненог залеђа – пљачком Дубровчана, куповином у граду, присуством Дубровчана у већим и мањим урбаним и рударским насељима у Србији.

Израда обуће у Србији припадала је домаћој и занатској радиности. Најједноставнији типови рађени су у кући од нештављене коже, текстила који је израђиван у кући, што представља тзв. народну обућу. Занатском израдом обуће бавили су се цревљари, ц'нгари, затим шустери, којих је било у урбаним насељима (в. *занати*). Посебну групу израђивача обуће представљала је скупина од седам ц'нгара са протомајстором на челу, који су придодати манастиру Св. арханђела Михаила и Гаврила у Призрену приликом његовог оснивања повељом цара Душана (1348–1353). У дубровачким и раним турским изворима помињу се обућари, шустери у Сребреници, Зворнику, Приштини, Јањеву, Трепчи, Вучитрну, Нишу, Голупцу, тргу Долци, Новом Брду. У првој половини XV века у Новом Брду је постојала посебна капија шустера (porta dei susteri) у вези с предграђем где су радили обућари, које је у турском попису из 1498. означено као „махала попа Ђуре шустера". Лоцирање обућара ван градских зидина имало је практичан значај: избегавање смрада приликом штављења коже и евентуалних пожара. Ван градских зидина морали су да штаве кожу и дубровачки обућари, како је наведено у дубровачком Статуту и понављано у првој половини XIV века. Професионалних обућара било је и у селима. У пословној књизи Михаила Лукаревића из 1437. наведени су обућари из три села у околини Новог Брда, док их је у првом турском попису области Бранковића из 1455. записано дванаест у десет села. Обућара је било и у селима Браничевске области, према турском попису из 1467. Устаљивањем турске власти и променом демографске и етничке структуре у последњим деценијама XV и првим XVI века у градовима Србије јављали су се још и чизмари, папуџије, нанулџије (Ужице, Шабац, Крушевац, Ниш, Сврљиг, Београд), претежно хришћани, а међу градским занатлијама налазили су се и опанчари (Ново Брдо).

Обућа се израђивала од јареће, овчије, воловске коже, која је могла бити штављена, док се проста, груба обућа израђивала од нештављене коже или од текстила. Њена израда на просторима јужне Европе одговарала је оријенталним узорима са локалним преиначењима. Ти импулси су се стално обнављали посредством Византије са Истока и Арабљана у Шпанији са Запада. Они су у Србији постајали још изразитији појавом Османлија у југоисточној Европи средином XIV века, а затим њиховим сталним присуством. С друге стране, у Србију су преко Дубровника и Котора пристизали и утицаји европског и модног обућарства.

Разликовала се обућа мушкараца и жена, мада је било и истих типова. У црквеној одећи обућа је током времена задржавала архаичне типове, напуштене у цивилном костиму. Обућа је у Србији као и у Европи припадала сфери невербалне комуникације, обавештавајући о друштвеном положају, сталешкој припадности, занимању власника, са функцијама свакодневне и празничне обуће. У Србији је ношено више типова обуће: опанци, сандале, калиге, калце, ципеле, чизме, окроји, околице, нануле.

ЛИТЕРАТУРА: J. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953; R. Levi-Pisetzky, *Storia del costume in Italia* I–II, Milano 1964; F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours*, Paris 1965; П. Васић, *Српска ношња у средњем веку*, ГЕМ 43 (1979); Ch. Vincent, *Histoire de la chaussure. Antiquité*, Paris 1980; Ђ. Петровић, *Дубровчани и турска обућа у XV и почетком XVI века*, у: Градска култура на Балкану (XV–XIX век) 2, Београд 1988; H. Kühnel, *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung*, Stuttgart 1992.

Ђ. Петровић

ОБУЋАРИ в. *Занати*.

ОВЧАРИ в. *Сточарство*.

ОГАЊ в. *Ватра*, в. *Вериге*.

ОГЛАВЉА (ѡглавıа) – У савременим истраживањима овај термин се користи за све врсте женских покривала за главу. Назив потиче од средњовековне речи *оглавје*. Једини засад познати средњовековни помени те речи су из XV века и тичу се мање-више скупоцених оглавља која су према материјалним могућностима и друштвеном рангу носиле пучанке и владарке. Године 1419. украдено је „оглавие" са свиленом мрежом и „свим другим што је за њега потребно на српски начин". У Дубровнику се у XIV и XV веку спомињу украси за главу *на српски начин*. Јелена Балшић у свом тестаменту наводи ѡглавıє с камнıєм и са бисерѡмь.

Ликовни и писани извори указују на неколико начина покривања глава удатих жена. Глава је покривена плаштом, посебно за то начињеним. То је био грчки *мафорион* који се пребацивао преко главе. Са њим је увек приказивана Богородица; мафорион је био украшен на челу и на раменима са три златом извезена крста, са златним тракама и ресама рађеним техником макрамеа. У једноставнијем издању носе га и удате пратиље Богородице у светлијим бојама, мање је навучен на чело тако да се испод њега види капица са ојачаним рубом или ко-

са (Курбиново; Студеница, Богородичина црква; Милешева; Охрид, Богородица Перивлепта). Сличан мафорион има и Озра, жена кнеза Паскача у Псачи. Приказиване девојке су биле гологлаве, caput virginale, понекад са траком везаном на потиљку, делом видљивом на темену, са обручем са бисерима (Сушица, Студеница). То ће вероватно бити „трак" (итал. fascia) који се наводи у остави госпође Руђине, жене Мркше Жарковића: свилени трак са *челми закован ми* и са бисером рађен.

Широко распрострањено је било покривање главе разним врстама *мараме* (арапског порекла), покривачама. Биле су четворостране или правоугаоне, представљају део динарске и медитеранске културне баштине. Начин стављања на главу зависио је од облика. То су биле фацоле, товаље, велови, познати у изворима с обе стране Јадранског мора и у западној Европи. За разлику од фацола и товаља различите намене, оне за покривање главе биле су беле, сасвим ретко украшене, од платна или свиле, обично дуге од једног до два метра. Велике мараме, пресложене у наборе, од мекших тканина, обавијале су главу и рамена жена обичног света у свакодневном животу и у обредним приликама (Сопоћани; Охрид, Св. Климент; Ариље; Кућевиште, Св. Спас; Дечани; Богородица Пештанска). Раскошнијег изгледа биле су мараме на главама властелинки. Кесарица Калина и њена кћи Марија имале су мараме од финијег ткања, чији су крајеви падали на рамена, а преко мараме су били чеони украси са бисером и бисерне ниске које су уоквиривале лице Калине (Мали град на Преспи). Вероватно је тако изгледало оглавље краљице Белосаве, забележно у њеној остави, коју су из Дубровника узели Которани 1281: свилена бинда (итал. benda, у значењу повезача) рађена златом.

У средњовековној Србији било је познато и стављање тако пресложене мараме преко подлошка који је полаган на косу. Та помодна појава запажа се у Европи крајем XIV века. Тако је фазонирано оглавље жене ктитора у Доњој Каменици с почетка XV века и деспотице Јелене у истој цркви. У слободнијој форми, без омотавања врата, носи га Вулка, жена ктитора Тоде у Лескоецу код Охрида, а у форми неке врсте турбана, већ под турским утицајима, види се на портрету Виде, жене ктитора Радослава Мовра у Драгаљевцима.

У Србији су такође ношене и *покриваче*, правоугаоне мараме које су се само пребацивале преко косе, пресавијене на темену и које су падале на рамена. Виде се на женама у пратњи Богородице у Студеници, на икони Ваведења у ризници Хиландара, у сцени Рођења Христова у Марковом манастиру, на портрету жене ктитора, презвитерице Марије у Св. Константину и Јелени у Охриду и жени ктитора у Св. Николи у Веви, Лерински крај (1460). Раскошнији тип таквих покривача чинили су *велови* (... caputergium seu velum). Они су рађени од свиле. У Дубровнику су велови били једноставни, без украса и припадали су под тим именом женама из нижих друштвених слојева, уз оглавља са риголетом, сребрним украсом са одговарајућим накитом за главу, а под другим именом и властелинкама. Међутим, велови се у Србији уочавају на портретима жена владара, локалних господара, ктитора цркви; стављани су испод круне као владарске инсигније и круне као симбола удате жене, а било их је и закачених за задњу страну круне, те су падали низ леђа. Могли су бити једноставни или украшени. На представи св. Јелене у цркви Св. Николе у Веви танак вео „као паучина" украшен је тамнијим дијагоналним линијама са ситним мотивима у празним пољима. Жена и кћи жупана Брајана у Белој Цркви Каранској имају покриваче закачене за задњу страну круне са тамнијим пругама на светлој основи и са ресама на крајним крајевима. Тој групи велова припада и coverçerium краљице Белосаве, који је био од свиле, дуг пола метра и украшен златом.

У групу велова требало би можда увврстити и orarium, од грчког ὠράριον, у служби свештеничке одеће, који је у Дубровнику после 1235. заменио прекрасну златом рађену цепеју; те године дубровачке власти забраниле су да цепеја буде у миразу Дубровкиња. У средњовековном Дубровнику орариум је био врста вела, покривача, који је обични свет носио у кући и ван ње. Био је познат и у Котору крајем XIII века. Рађени су од свиле, било их је великих и малих, једноставних и на посебан начин везених, попут птичјег перја, са разнобојним везивом, затим са утканим пругама, обојени у жуто или у неку другу боју, са златом украшеним крајевима. Од друге половине XIV века у Дубровнику су ношени и српски орарији. Они су били украшавани са протканим или везеним сребрним нитима, или су били једноставни, без украса.

Између вела и покриваче налазило се скупоцено покривало за главе жена у Србији *коверло*, coverlo, coverlaçium, према дубровачким изворима. Тај

српски вео (или покривача) био је рађен бисером или бисером и сребром и био је скуп. Између 1326. и 1336. коштао је 20, односно 10 перпера, у зависности од количине скупоцених украса. Такав српски коверло био је ношен и у Италији. Иначе, коверли од сребра или у комбинацији са свилом су ношени и у Дубровнику.

У остави госпође Руђине наведено је да има једну *парту* израђену златом, сребром и бисером, четири парте с бисером и емајлом, 9 „својачац" парти које се зову сирма сребрна и још 12 таквих омота сирми златних. Поред улоге траке, врпце, које су се стављале на одећу у медијевалном костиму, парта је била и врста (полу)покриваче која се стављала испод круне. Такво својство задржала је у народној ношњи северне Хрватске где су парту донедавно, чврсто постављену, носиле невесте испод цветне круне на дан венчања, а затим као удате у другим свечаним приликама. Парта би се могла препознати на портрету царице Јелене у Лесновну, где испод круне висе две круте траке оивичене бисером са ширим тамним пругама у којима су спирални мотиви извезени златом и такође обрубљени бисером, а можда и на портрету краљице Симониде у Грачаници са пурпурним тракама, више у облику равнокраког троугла, и са тамнијим вертикалним уским пругама.

Ван ових група раскошних текстилија у служби оглавља налазе се дубровачке tovagle pilose, словенски назване *космач*. Под тим именом помињу се први пут у дубровачким изворима 1372, док из Трогира прве вести потичу из 1266. Космач представља културно добро сточара из планинског залеђа, које се полако инфилтрирало у урбане средине јадранског приобаља, а у Дубровнику је постало општеприхваћен и омиљен покривач и прекривача за главу удатих жена. У служби покриваче космач је често био украшаван, највише протканом златном жицом или везен златним и сребрним нитима. Било их је и једноставних, а за обе групе је карактеристично да су на површини поседовале благу длакавост, јачу код покривача, попут ангорског ткања. Космач се обично пребацивао преко темена и слободно је падао на лице. На темену је могао бити повишен употребом врсте клинастог подлошка, тзв. кличка. У Дубровнику су их радиле жене за себе или за продају. Поред дубровачких и турских у Дубровнику су постојали и српски космачи. Није познато како су изгледали космачи из Србије, нити да ли су употребљавани као покривач или покривача. Српски космачи се помињу и у тестаментима Дубровчана из првих година XVI века, што би могло да значи да је постојала њихова стална израда у Србији.

У Дубровнику је *скуфија* била општеприхваћено *покривало за главу* заручених и удатих жена ван куће, и то код свих друштвених слојева. Скуфије су биле познате и у Босни. Једна скуфија од чипкасте материје нађена је у саркофагу у месту Била код Травника. Рађена је „зрачним бодом" од сивозелених и смеђих нити које су испреплетене златним, а на средњем делу су се налазили ромбоидни орнаменти рађени свиленим нитима. Била је пресвучена трачицама и постављена свилом. Датира се у XV–XVI век и врло подсећа на капу *цацару*, које су радиле жене у Доброти, код Котора.

Међу скупе и репрезентативне капице удатих жена убраје се и capiçerium, који је поседовала краљица Белосава. Био је израђен од фине тканине (drappo) и украшен златом, тј. протканим или везеним златним нитима. Такав, златом начињен капичеријум, имале су младе Которанке у својим миразима тридесетих година XIV века. Једна таква капица тежила је 1333. око 100 грама злата, тј. 24 ексагије. Те капице могле би се уврстити у претече скуфија.

У дубровачким документима из друге половине XIV века јавља се међу покривалима за главу и словенска лексема *превој*, *приевој*, понекад изричито наглашено да је за главу жена. Њих или не прати никакав опис или се наводи да су били од сребра, затим да је било латинских превоја као и „srbçci". Време појаве превоја у документима сугерише да је он унет на дубровачко подручје већим досељавањима словенског живља.

Српски превој носиле су у Дубровнику жене обичног света. У једном документу из 1391. назначено је да је превој сребрни рог. *Рогови* као покривало за главу жена припадају веома старом оглављу Истока, препуном магије, првобитно намењеном и мушкарцима и женама, а затим, повезано са лунарним култом, у функцији плодности. У Дубровнику су рогови припадали оглављу невеста када су ишле мужевљевој кући. Дубровачка влада је строго забранила тај „стари обичај" још 1304, претећи новчаном казном од 10 перпера, па је затим исту забрану поновила 1335. После тога забране нису обнављане, али рогови су остали у поседу Дубровкиња (сребрни

por ad usum mulierum). Такве рогове носиле су и Задранке, па их је ирски опат Шимун упоредио 1323. са бувинама. Фирентинац Франко Сакети, књижевник и трговац, који је у другој половини XIV века био у „Склавонији", тј. у залеђу обале, у својој поеми каже за жене да су „сличне врагу с његовим дугим роговима". Да су оглавља у облику рога, једнокраког или двокраког, била општа појава у средњовековној Србији и Босни сведоче фолклорна оглавља у том облику. Рогови су у последњим деценијама XIV века преузети у модни готички костим жена у западној Европи, овог пута као украсно оглавље. То је било познато и у областима централног Балкана. Оглавље са подлошком у облику двороге јавља се у пуној форми на портрету ктиторке Милице у Матки, 1490. Подложак је обавијен текстилијом са гупама од по две тање тамне пруге, и она пада низ рамена. Сасвим изразит пример двороге носи ктиторка Зоја у манастиру Крепичевцу у источној Србији.

На граници између накита и саставног дела оглавља налазиле су се *мрежице*, *трече* и *интречадуре*. *Мрежице*, mriesize дубровачких листина, биле су помодни детаљ костима у западној Европи, где су израђиване од сребрних или златних нити, украшаване бисером или неким другим скупоценим ситним украсом. Преузете из антике оне су у XIII веку биле у функцији покривања оглавља, а затим у наредна два века постале су самосталан украс којим се обавијала коса. Током XIV века у дубровачким изворима наводи се да су од бисера, у комбинацији бисера и злата, свилене, као и са „златним бисером". Такве исте мрежице ношене су и у Србији. Означене као српске биле су познате у Дубровнику још 1320, и то у поседу нижих друштвених категорија. Мрежице се могу распознати на портрету краљице Јелене у Дечанима, као и царице Јелене и цара Константина у Богородици Љевишкој, а нарочито је јасно приказана на лику св. Ирине у истој цркви. Остаци једне мреже од бакарне жице нађени су на глави жене у једном гробу код Брзе Паланке.

Врло сличне мрежицама, понекад са њима и изједначаване, биле су treçe, рађене од сребра, по који пут и са бисером, а биле су такође врло тешке; године 1342. пар треча је тежио 3 унче и један ексагиј, односно око 94 грама. Сребрне трече су биле познате и у Србији, забележене су у једном дубровачком документу из 1341, а утврђено је да су се са њима, аналогно примени у западној Европи, обавијале плетенице, или су биле сребрни украс уплетен у косу.

Трећи тип украса-оглавља биле су intreçadure; две такве од свиле, са испреденим златним нитима, поседовала је краљица Белосава у другој половини XIII века. У XIV веку у Дубровнику су биле од сребра, сребра и бисера. Објашњење шта су интречадуре биле у првој половини XV века пружа један дубровачки документ из 1432: један властелин позајмио је од другог властелина (свакако због удаје кћерке) једну трачадуру, тј. риголето, комплетно снабдевен бисером ... према обичају племенитих жена Дубровника. Из овога следи да су интречадуре биле део невестинског оглавља које су затим носиле владике у свечаним и обредним ситуацијама. У народним ношњама источне Србије, Босне, Херцеговине и Жумберка у Хрватској сачуван је као невестинско оглавље тзв. уплетњак, уплетењак, рађен од вуне, тканина, новца, украса, који је свакако преживели остатак средњовековних интречадура.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1; А. Соловјев, *Књига свих реформација града Дубровника*, Београд 1930; Г. Чремошник, *Канцеларски и нотарски списи, 1278–1301*, Београд 1932; A. Mayer, *Kotorski spomenici* I, Zagreb 1951.

ЛИТЕРАТУРА: I. Čremošnik, *Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika*, GZM 7 (1952); J. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953; Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969; V. Han, *La culture matérielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972); Ђ. Петровић, *Космач*, Зборник МПУ 16–17 (1972–1973); M. Gušić, *Šta je coverçerium kraljice Belosave*, Balcanica 4 (1973); Ђ. Петровић, *Шкуфија – капица удатих жена на отоку Мљету*, ГЕМ 54–55 (1991); H. Kühnel, *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung*, Stuttgart 1992.

Ђ. Петровић

ОГЛЕДАЛА в. *Стакло*.

ОГЊИШТЕ в. *Ватра*, в. *Вериге*.

ОГРАДЕ – Пашњаци око бројних херцеговачких села били су још од давнина подељени на ограде које значе исто што и *илаке* или *ступ*. Необрађени делови сеоског атара, било да су ближе имању једне куће или смештени свом дужином сеоског атара, заједнички се експлоатишу. Ограде су различите величине и деле се на *ужа*, а свако уже широко је педесет *растегљаја*. Иако се ограде пасу заједнички, одређено је да појединац који има једно уже испаше може у селу хранити само 150 брава, 20 коња и говеда и тако пропорционално.

Земљишта испод бројних поповских села коришћена су за сејање озимих житарица, сађење поврћа, винове лозе и воћа; парцеле у брду даље од насеља – *зграде*, редовно су ограђиване зидом, а по потреби и подзиђиване. Земљиште у њима се често користило као и у вртовима, али више за оне културе које не траже много старања, попут жита и кромпира. У тим зградама било је и ливада, а могло је бити и воћа или шумских стабала.

Осим пашњака, забела и парцела засејаних житом и поврћем који се јављају као ограде, зна се и за древну „ограду или *плот* (в.) учињену око дријевске царине" (sepis sive plot fienda circumcirca gabellam de Narente), која је, вероватно, била подигнута на неком потпорном зиду.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 282; II, 151; J. Дедијер, *Херцеговина, антропогеографске студије*, Сарајево 1990, 34, 40; М. Филиповић – Љ. Мићевић, *Попово у Херцеговини, антропогеографски приказ*, Сарајево 1959, 109; Ђ. Тошић, *Доњи ток Неретве, с посебним освртом на трг Дријева, у средњем вијеку*, Херцеговина 2 (1992) 75–104; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 32.

Ђ. Тошић

ОГРЛИЦА в. *Накит*.

ОГРТАЧ в. *Одећа*.

ОДАР в. *Покућство*.

ОДБОЈ – казна, односно глоба за одбијање судског изасланика. Први пут се јавља у хрисовуљи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља. Више одредаба ове хрисовуље (чланови 10, 22, 47) потврђује право манастира на глобу за одбој. Црквени људи изузимају се испод власти краљевских чиновника – *владуштих краљевства ми*. Суд и судске казне и глобе, укључујући и глобу за одбој, преносе се у надлежност игумана (**всака глоба цръковна ѥсть**). Сличне одредбе налазимо у дечанским повељама: *никоје глобе да не узима краљ, ни архиепископ, ни епископ, ни печата, ни руке, ни послуха, ни одбоја, но све да је игуманово*. Глоба од крађе, руке, одбоја, удаве и престоја, припадала је Хтетовском манастиру и у случају када би се црквеним људима судило на краљевом двору.

На властелинству манастира Бањске одбој је износио осамнаест динара. Глоба је одмерена према бићу кривичног дела које се није „састојало у физичком насиљу, него у непослушности, у непоштовању, у увреди" (Теодор Тарановски). Знатно је строжији Душанов законик (члан 107) који за одбој *судијина сокалника или пристава* предвиђа заплену и одузимање иметка.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 609, 614, 617, 628, 652, 659–660.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; Т. Тарановски, *Историја српског права* II; А. Соловјев, *Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости*, Гласник СНД 19, 11 (1938) 103–132.

Р. Михаљчић

ОДЕЖДА (ѡдєжда, од҄ѣжда, vestitus, pallium) – богослужбена литургијска одећа у којој свештенство обавља богослужења и свете тајне. За све свештеничке чинове и сва богослужења одежде нису исте. Постоје епископске, свештеничке и ђаконске одежде. Епископске су: стихар, епитрахиљ, појас, наруквице, сакос, омофор и митра; свештеничке: стихар, епитрахиљ, појас, наруквице и фелон; ђаконске: стихар, орар и наруквице. Свака од ових одежди има своју литургијску символику и значење, а најбоље је изражена у кратким молитвама које се читају приликом облачења сваке одежде.

Одежде се шију од квалитетнијег платна и материјала, могу бити украшене и раскошне, а чувају се у цркви у олтару или посебној просторији – ри-

зници. Свештеничке одежде су саставни део покретне црквене имовине заједно са светим сасудима и неопходне су за вршење богослужења. На очуваном средњовековном живопису – фрескама, може се видети како су изгледале поједине одежде и којим су свештеничким чиновима припадале.

Одежде су предмет који се дарује цркви или манастиру. Цар Душан је боравећи на Светој гори даривао манастире: *украсих свете и часне храмове од малих до великих, ове златним сасудима, ове свештеним одеждама.* Посебно пак манастиру Хиландару цар је даривао: *украсих свету цркву свештеним одеждама и сасудима и другим потребама.*

У манастирским повељама и житијима светих често има помена о обичној свакодневној одећи која је давана монасима, и сиромашнима уопште. Тако краљ Милутин манастиру Свете Марије Ратачке даје поклоне *за храну старцима и одећу слепима и хромим и братији.* То се чини да би се испунила јеванђеоска заповест – *наг бејах и оденусте ме.* Монах је у манастиру као колективној заједници, општежићу, живео немајући ништа своје лично, поштујући на тај начин монашки завет сиромаштва и непоседовања. Од манастира је, по прописима типика, добијао храну која је била иста за све, изузев болесника. Исто тако, манастир је монаху обезбеђивао одећу и обућу, или је пак монах годишње на име одеће и обуће добијао одређену суму новца за коју је то сам куповао. Монаси се нису разликовали по одећи. Њихова одећа је била једноставна и скромна, никако раскошна и богата. Чак су имућнији манастири о великим празницима или манастирским славама делили одећу сиромашнима и сиротима, чинећи тако добра дела, што је био саставни део монашког подвига.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Литургика* I, Београд 1965, 121–135.

Р. Поповић

ОДЕЋА – Под овим појмом подразумевала се одећа свих лаичких друштвених слојева у свим врстама насеља. Црквенословенско **ωдєжда** означавало је литургијско рухо у православној цркви. Сачувано је само неколико материјалних сведока одевања у Србији релевантног доба. Изузев званичне владарске одоре и оних који су се одевали према баштињеним навикама, готово код свих друштвених категорија налазили су се, у складу са временом, исти делови одеће. Разлике су почивале на употребљеној врсти тканине, квалитету и количини украса и на модним детаљима. Одећа је шивена од раскошних тканина из Италије, са Истока, из северне Африке, од квалитетних вунених тканина из Енглеске, од дубровачких тканина као и оних истканих у кућној радиности. У дубровачким изворима из XIV и XV века наводе се „српска" вуна, „српска" пређа, „српска" раша, „српски" panni – вунене или платнене тканине, „српска" свила. Делови одеће израђивани су у кућама, задовољавајући потребе у основним одевним предметима чланова породице и ради продаје на локалним трговима, по поруџбини или као обавезно давање манастирима. Та домаћа радиност није била ограничена само на села и катуне већ је постојала и у градским насељима. Други вид израде одеће одвијао се у занатским радионицама. Међу градским кројачима и крзнарима било је Дубровчана и домаћих људи. Кројачи су се називали словенском лексемом шавци, **шьвьци**, или позајмљеницом из немачког – шнајдери, **шнаидарь**. У урбаним насељима било је и кожухара (крзнара) – кожара. У српским изворима из XIV века они су се звали шавци са ознаком специјалности за израду кожуха или скорњи.

Поред једноставних делова одеће од вуне, платна или коже донетих из прапостојбине, а коју су прихватили и староседеоци на тлу Балкана, на ношњу Срба у средњем веку знатан утицај су имали и Дубровчани који су прихватали модне токове из западне Европе, пре свега из Италије, и предавали је оном делу српског становништва које је било вољно да је прихвати. Поред Дубровчана значајан утицај на формирање костимне слике у Србији имале су Османлије, нарочито од XV века. Оријентални утицаји већ су запажени у Призренском јеванђељу из XIII века. Известан утицај имала је и Угарска, нарочито у време Деспотовине. Поједини делови угарске одеће у поседу Дубровчана у Србији могу да послуже као путоказ да је и у одевању домаћег живља, нарочито у градовима, било елемената угарског костима.

Захваљујући великом броју врло прецизно урађених портрета српских владара у култним објектима на територији средњовековне Србије владарско одело је најбоље познато. До краља Милутина оно је, као и тканине, било византијског порекла. На портретима краљева Стефана Првовенчаног, Радослава, Владислава, Уроша I и краљевића Драгутина и Милутина у Студеници, Милешеви и Сопоћанима приказани су главни делови одеће – туника, дивитисион, сакос, плашт, огртач-хламида и украсни или украсно-магијски текстилни делови. Са незнатним изменама готово сви ти одевни предмети остају у владарском костиму до пада Србије. Стефан Првовенчани још је приказан у *туники*, познатој из антике као доњи део одеће оба пола, равно кројен. Туника краља Радослава већ има елементе *сакоса*, који је познатији у XIV веку. *Дивитисион* византијских царева био је готово исто што и до земље дугачка туника; израђиван је од скупоцене тешке свиле са златним тракама и орнаменталним детаљима. Према српским изворима то је била *багреница* (в.) или **чрьвленица**, са широком украсном огрлицом на горњем делу одеће, тзв. *манијак*, који се у XV веку зове коларин. Од коларина спуштала се готово да земље богато украшена трака – *лорос*, у српским изворима „појас", магијског значења, на посебан начин стављена на леђа према куковима, обавијала се као појас преко левог бока, док се крајеви преклапају преко десне руке. При доњем рубу ове одеће налази се широка украсна бордура која се у Синтагми Матије Властара назива **обьтокъ**. На горњем делу рукава налазила се шира украсна трака, *перибрахион*, а код шаке „наруквице", односно *епиманикион*. Одећа краљица Ане и Јелене је једноставна, са дивитисионима на којима Јелена има пришивене венчиће од бисера, што је у XIII веку на Западу био веома омиљен украс племићке одоре. Обе су са огртачима прикопчаним у средини испод врата.

Привредни успон Србије од краја XIII века одразио се и на богатије украшеној одећи владара. Метохит је забележио да је краљ Милутин био празнично одевен, претрпан драгим камењем, бисерима, а нарочито златом. Такође је приметио да су и дворјани око њега били *опремљени и дотерани веома необично и гиздавије него што је било раније*. Док су до краља Милутина српски владари имали одећу византијских достојанственика, судећи према фрескама, Милутинова одећа је иста као код византијских царева, нарочито после његове женидбе Симонидом, кћерком цара Андроника II. Краљичина одећа је постала нарочито репрезентативна, уместо огртача има *гранацу* са дугим рукавима чији се крајеви спуштају готово до земље, израђену од материјала са бројним биљним мотивима. Гранаца у нешто модификованом облику види се на синовима деспота Ђурђа, Стефану и Лазару, на Есфигменској повељи. Нове промене на владарској одећи дешавале су се и у време краља и цара Душана; најизразитије је украшен лорос на грудима, што се први пут види на Душановом портрету у Кучевишту, око 1335. Женска владарска одећа остала је иста. Владарска одежда понавља се код Мрњавчевића, док је код кнеза Лазара и кнегиње Милице са мање скупоцених украса.

Мушки костим високог племства, деспота и кнезова, приказан на ликовним изворима, углавном је двојак у типолошком погледу. Један је шаблонски понављан византијски *скарамагион*, други је одећа византијских царева у раном средњем веку, персијског и асирског порекла, од скупоцене тканине. Равно је кројена, спреда разрезана са средишњом вертикалном бордуром, дугим рукавима и отвором око врата. Најранија представа је у сцени Христос као сејач у Призренском јеванђељу с краја XIII века. У изворима XIV века одећа краљевих потомака добија елементе раскошније племићке одеће. Делимично сачувана одећа кнеза Лазара (Музеј СПЦ), нађена у кивоту са његовим моштима, направљена је од скупоцених тканина из Луке у Италији. Постављена је коцкастом тканином, а закопчавала се целом дужином дугмадима са грбом кнеза Лазара. Други тип византијске одеће, заступљен у Македонији, био је модификовани *сакос* са кратким рукавима. Навлачио се преко главе; имао је коларин украшен златовезом и бисерима; некад је имао и краћи прорез за главу са бисерном дугмади или без ње. Испод кратких рукава сакоса били су видљиви рукави кошуље са низом бисерне дугмади.

Одећа властелинки и супруга ктитора цркава понекад је била конзервативнија варијанта скарамагиона. То је била дуга одећа са коларином, наруквицама, оптоком, са краћом или дужом средишњом бордуром, све украшено златовезом или бисерима или посебним декоративним текстилним тракама, понекад са кратким низом бисерне дугмади.

Одећа високог племства у средњовековној Србији називала се *свита* (в.). Уз свиту је припадао коларин са драгим камењем. Према попису поклада госпође Руђине, жене Мркше Жарковића из Валоне (1420), украсне траке су се звале „сирма сребрна" и „сирма златна". У тестаментима Јелене Бал-

шић и херцега Стјепана Косаче огртач се називао *плашч*.

Одећи великаша у средњовековној Босни припадала је и *шуба*, која под тим именом није била позната у Србији тога времена. То је горњи део одеће који се појавио у XV веку, а у следећем столећу био је доминантан у круговима интелектуалаца у Европи. Развио се из табара, горње дуге одеће XIV века. Шуба је била напред разрезана, имала је оковратник и рукаве, понекад са дугим прорезом у висини лакта тако да се рука могла провући алтернативно до изреза за рукав. Као одећа за репрезентацију често је израђивана од скупоцених тканина и постављана, односно обрубљивана скупим крзном. Од крзна је била и крагна, а сезала је све до земље. Херцег Стјепан је имао две шубе – једну је добио од угарског краља Матијаша, била је велика од црвене тканине проткане златом; друга, црвено гримизна, такође је била проткана златним нитима и постављена хермелином. И Гост Радин је добио једну шубу од краља Матијаша. Била је од црвеног аксамита, такође постављена хермелином. Њу је тестаментарно оставио свом „синовцу Твртку“ (1466). Шубу је поседовао и војвода Петар (Ковачевић), која је 1456. била у залогу код једног дубровачког трговца у Сребрници. Израђена је од златоткане тканине на црвеној основи и постављена белим крзном са црним пегама.

У одећи херцеговачког племства јавља се и *контуш*, одећа израђивана у Србији, али у луксузнијем издању. Контуш златом „фигуран“ имала је Јелена Балшић.

Поред побројаних делова одеће високог племства, владар и властела у Србији имали су и друге типове одевних делова који нису имали репрезентативну функцију и који су били подударни са истим таквим деловима у гардероби грађана, свакако од скупљих тканина и са драгоценијим украсима. За српског краља је 1280. купљен у Дубровнику за 50 перпера један *грисонум*, врста луксузне кабанице постављене крзном. Челник краља Милутина, Градислав, добио је у Дубровнику *гонелу* и *гварнаћу* у вредности од 26 перпера; ова одећа се носила за време церемонија.

На основу дубровачких и малобројних српских писаних извора може се понешто сазнати о облачењу становника градских насеља у Србији. Оба пола су до тела носила *кошуљу*, која је могла да буде најдоњи део одеће, али исто тако и главно основно рухо. У Дубровнику су од друге половине XIV па до краја XV века биле познате „српске“ кошуље, односно израђене на српски начин. Морале су се разликовати од дубровачких чији је крој одговарао античкој далматици, а сачуван је у динарској женској ношњи. Кошуље су израђиване од платна (ланеног, конопљиног, ређе памучног) или од вуне и сукна. Још од XIV века преко кошуље, али и директно на тело, главни одевни део била је *туника*, антички назив, у ствари гонела. У Дубровнику је туника била уобичајена одећа пучана оба пола, обично прављена од сукна, раше, ређе од скерлета, финијих тканина у функцији празничне или обредне одеће у белој, плавој, црвеној, мркој или у две боје. Било их је са или без рукава који су могли бити накнадно додавани. *Сукња* је била словенски термин за гонелу. Кројачи у Новом Брду шили су женске сукње за 20 а мушке са дугмадима за 10 динара. Гонелу (зопу, соку) носили су и дубровачки трговци у Србији. Они су такође носили и једну врсту прслука који је прелазио струк, елегантних линија, са рукавима, део костима XV века. Звао се zupon, gropon, рађен од свиле, гране, атласа, ченде или фостана, у црној и плавој боји. Без рукава звао се zuparello, и обично су га носиле млађе особе. Најгорњи део одеће били су *огртачи*, у западној Европи познати као cappa и mantellum. Капа је била огртач дуг до земље, шири и ношен зими. Две „српске“ *капе*, од којих је једна била женска, рађене од зеленог сукна, наводе се у дубровачким изворима 1372. и 1389. године.

У ценовнику новобрдских кројача наведени су женски *бархани* по 16 и 10 динара и мушки са дугмадима или са „рјемником“, појасем, по 9 и 7 динара. Назив бархан за одећу настао је од тканине арапског порекла, од памука и лана са арабескама, barrakân. У Дубровнику су бархан носили пучани у граду и у селима; имао је рукаве са понеким дугметом. Новобрдски кројачи шили су и мушке *контуше* по 20 динара комад. Пореклом је „персиско горње одело са широким рукавима“. Термин је познат у свим балканским језицима, затим у словачком, пољском, немачком и француском језику. У Европи је био синоним за одећу оријенталног порекла, а у семантичком развоју је постао ћурак, кожух. У значењу тунике са дугим рукавима биле су познате и *каваде* у Новом Брду, шивене за 20 динара. Термин је дошао из Византије, а персијског је, односно арапског порекла. Од XVI века кавада је кабаница са или без капуљаче. У Србији су биле познате и турске каваде.

На минијатури у Закону о рудницима Стефана Лазаревића приказано је 40 особа чији варијетети горње и доње одеће илуструју ношени костим житеља градских насеља у Србији почетком XV века. Наведене делове одеће дубровачки трговци су тестаментима завештавали својој послузи, пословним партнерима међу домаћим живљем па се они могу сматрати као део одеће српских урбаних насеља. Кројачи пореклом Дубровчани доприносили су да нови модни токови Европе постану својина и имућних грађана.

Одећа сељака и пастира била је једноставна, претежно производ домаће радиности и занатлија којих је било по селима, али и поруџбина код градских кројача и кожухара. Израђивана је од ланеног или конопљиног платна, вуне, коже домаћих и дивљих животиња. На српским ликовним изворима јављају се два типа *гаћа*. Једно су тзв. feminalie – носили су их римски војници до царства. Биле су кратке, уске и покривале су ногу до колена; служиле су као заштита од хладноће. Беле гаће носи пастир у сцени Рађање Христа у Сопоћанима, а црвене су приказане у Дивошевом јеванђељу, око 1350. Други тип гаћа био је краћи и шири; досезао је до половине бутина (Охрид – Св. Софија, Мали св. Климент). Преко гаћа или директно на тело облачена је *кошуља*, тако означена у српским изворима. На фрескама је приказана као тип римске тунике: два дела равно скројена спојена су на рамену и са стране, са кратким „кимоно“ рукавима. Девојке и жене обично су приказиване у туникама-хитонима, без рукава или са кратким рукавима. Реч *гуњ* (од каснолатинског gunna – крзно) преузета је из келтског или праевропског супстрата. На нашим просторима то је била одећа од тканине. У време цара Душана гуњ је спадао у обавезно давање Карејској келији на Светој гори, болници у Хиландару, док су их Власи Добрушинци морали да дају манастиру Св. арханђела код Призрена. Из извора се сазнаје да су били са и без рукава, израђивани су од вунених тканина у белој, црној и зеленој боји. Неки су се закопчавали сребрним дугмадима.

У Србији су ношени и *кожуси*. У Новом Брду правили су их кожухари по нормираним ценама. Кожуси су такође спадали у категорију обавезних давања Карејској келији од сваке куће „царства“ по 10 (1348), болници у Хиландару по 20 (1355). Кожухе су израђивали и сеоски кожухари, а у једноставном облику и сами сељани и власи. Сличне кожуху биле су *скорње*, врста кожног огртача или краћег „капута“, са руном на спољњој страни. На фрескама су у такве скорње обучени пастири, али и земљорадници. У западној иконографији то је традиционална одећа св. Јована Крститеља. Термин води порекло од сумерског „каунаке“. Као одећа или огртач коришћена је и *склавина* (сћавина) која је у дубровачком залеђу, али и у граду, важила као одећа Словена. Дубровачка влада је 1349, поводом Ускршњих поклада, забранила прерушавање у склавину, јер су јој Словени придошли после кужне 1348. били потребни. Талијански песник Сакети видео је у залеђу Словене обучене у склавину и назвао их је „гадним“. У функцији огртача, а могуће и врсте капута у Србији је сигурно ношена и кабаница, која је била позната још у праисторији.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*; Љ. Стојановић, *Повеље и писма*; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932; Н. Радојчић, *Законик*; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962; *Византијски извори* I, VI (1955, 1980).

ЛИТЕРАТУРА: П. Ж. Петровић, *Скорња*, ГЕМ 12 (1937); Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953; F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours*, Paris 1965; П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, Београд 1968; V. Han, *La culture matériel-le des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972); *Тканине*, Историја примењене уметности код Срба I, Београд 1977 (Д. Стојановић); П. Васић, *Српска ношња у средњем веку*, ГЕМ 43 (1979); Ђ. Петровић, *Склавина*, ГЕМ 50 (1986); H. Kühnel, *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung*, Stuttgart 1992; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997.

Ђ. Петровић

ОКЛОП – заштитна одећа са способношћу одбијања, односно апсорпције удараца стрела, мачева, копаља и другог нападног оружја. Првобитна реч за оклоп у старосрпском језику била је *брња*. Ова реч је готског порекла. Касније се одомаћила и

реч италијанског порекла *панцир* или *панцијер*. Дубровчани су оклоп називали и *лорика*.

Словени су употребљавали оклопе још у раном средњем веку. Употреба оклопа код балканских Словена забележена је приликом опсаде византијских градова у VII веку. Ана Комнина наводи да су Срби крајем XI века користили оклопе. Српски оклопници се спомињу и током битке код Велбужда 1330. године.

Првобитни средњовековни оклопи били су љускасти, односно израђени од оклопних плочица у различитим облицима: крљушти, четвртасте, правоугле, ромбоидне. Плочице су закиване, везиване и ушиване на кожу, лanену или неку другу врсту тканине и то у облику гусенице, решетке и црепа на крову. Поред љускастог оклопа постојао је и оклоп од гвоздених верижица. Код ове врсте оклопа верижице су се првобитно низале једне поред других, касније везивањем у облику ланца и, напослетку, међусобним уплитањем, од чега је настало панцирно плетиво. Тип оклопа од панцирног плетива с временом је преовладао, због велике слободе покрета коју је омогућавао, па се за њега почео употребљавати назив брња или панцирна кошуља.

Уз ове оклопне кошуље додавани су поједини делови од гвожђа. Код нас је био веома раширен и љускасти оклоп, често приказан на фрескама. Од љускастог оклопа у нашим крајевима су настале *токе*, рађене од гвоздених плочица димензија 4 x 6 цм, које су низане и учвршћиване по дужој страни на кожи или чоји, а међусобно су спојене гвозденим алчицама. Постоје ликовне потврде употребе и оклопа од верижица код нас. До појаве глатког или пуног оклопа дошло је постепеним појачавањем плетених оклопа, и то на грудима, затим на лактовима и коленима. Тако су створени пршњаци, лактењаче и колењаче. Касније се појавио и леђни оклоп. Пример употребе пуног оклопа у нашим крајевима види се на портрету Хрвоја Вукчића Хрватинића у Хрвојевом мисалу.

ЛИТЕРАТУРА: В. Петковић – Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани*, Београд 1941; Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

Н. Лемајић

ОКНО (РУДАРСКО) в. *Цехови*.

ОКОВИ – средства за везивање и отежавање кретања затвореника (в. *сужањ*), израђивани од метала, најчешће гвожђа. Називали су се и *негве*. Изглед окова показује фреска у Дечанима (Христос исцељује бесне). Оковима су везиване руке и ноге, понекад и врат затвореника. Затвореници и заробљеници су били везивани разним врстама *уза*, отуда називи *узник* и *сужањ*. Судећи по запису који је оставио Рајчин Судић (око 1355), затвореник у пиргу у негвама, окови нису спречавали сужња да чита рукописе и да остави сведочење о своме стању: *в тескоте сеј и в смраду сем*.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* I, 87, 124; III, 185, 212–213; IV, 229; *Летопис Попа Дукљанина* (изд. 1988), 119, 126, 135–136, 141–142, 144–145, 256; Доментијан, *Живот светога Саве и живот светог Симеона* (изд. 1988), 243–244, 246; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр 118.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Ђекић, *Запис Рајчина Судића*, Зборник МСИ.

Ђ. Ђекић

ОКОЛИЦА – У Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића (1412) међу производима *шустера* у Новом Брду наведене су и *околице* које су њихови израђивачи морали да продају по 9 динара. Засад се не зна како је изгледао тај обућарски производ, који је под својим словенским именом био познат и ван Србије. У дубровачкој луци украдено је једном Сплићанину 1371. између осталог и два пара околица (ocholiçarum).

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 54.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа*.

Ђ. Петровић

ОКРОЈ – У Светостефанској хрисовуљи краља Милутина којом се оснива манастир Бањска (1313–1316) наведено је да Власи који су војници не треба да се баве црквеном вуном већ да дају *окроје*. Та врста давања помиње се и у повељи цара Душана о оснивању манастира Св. арханђела Михаила и Гаврила у Призрену (1348–1353): браћи мора да се дају три говеђе коже и *по окрои* и клашње, а у Закону Влахом је наведено да они који нису убози, *ини Власи*, да дају окроје и клашње. Претпостављало се да је то „некаква одећа, можда опанак“. Једна вест из Дубровника обавештава да је 1306. један дубровачки обућар био дужан да да̑ као део своје обавезе *један пар окреја од 7 гроша* (unum parum de ocreis). Окреје су биле познате Римљанима; најпре су рађене од трака коже или текстилних биљака, а онда од бакарних или гвоздених плоча. Допирале су до половине листа и причвршћиване су копчама. На основу фонетске блискости ове две речи произилази да су окроје биле посебна врста обуће, можда калиге.

ИЗВОРИ: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890); Гласник ДСС 15 (1862).

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа*.

Ђ. Петровић

ОКТОИХ (грч. ὀκτώηχος, према ὀκτώ – осам, ἦχος – глас) – Књига која садржи измењиве делове богослужења за седмичне дане. Свакога дана седмичног круга поју се из октоиха молитвословља и песме вечерње и повечерија, јутрења и литургије. У недељу се, осим ових побројаних служби, поју још и молитвословља мале вечерње и полуноћнице. Седмични скуп дневних богослужења из октоиха поје се у једном напеву (гласу); осам седмица током којих се отпоје свих осам гласова чине један *ступ*, и таквих стлпова у години има највише шест. Октоих је подељен у две књиге: октоих првогласник обухвата прва четири гласа, а октоих петогласник од петог до осмог гласа. Октоих који садржи само осам недељних (васкрсних) служби зове се *Недељни (Васкрсни) октоих*; октоих који садржи службе за све седмичне дане зове се *Параклитик*. Потпуни параклитик садржи по два канона за обичне и три канона за васкрсне дане. Претпоставља се да је параклитик свој данашњи облик добио у другој половини XI века у Кијевској Русији. Постоји и *изборни октоих* у коме су текстови (седални, стихире и канони) распоређени према жанровима и гласовима.

Појање октоиха започиње у понедељак недеље свих светих, а завршава се пред суботом месопусне недеље. Од месопусне суботе октоих се не поје у радне дане; у недељне дане, октоих се поје од недеље која долази после недеље свих светих, па све до пете недеље поста.

Састављање недељних (васкрсних) служби октоиха приписује се Јовану Дамаскину (умро око 745); осим њега, текстове који улазе у састав октоиха, писали су још Анатолије (васкрсне стихире на Господи воззвах, и на Хвалите), Константин Порфирогенит (једанаест ексапостилара), цар Лав Мудри (једанаест јутарњих тропара), смирнски епископ Митрофан (тројични канон) и други.

Сачувани српски октоиси потичу с краја XIII века. Велики број српских октоиха чува се у бројним рукописним збиркама у земљи и иностранству.

Октоих је прва српска штампана књига (Цетиње 1494). Октоиси параклитици излазили су и из других српских штампарија (Венеција 1537; Грачаница 1539; Венеција/Јеролим Загуровић).

ЛИТЕРАТУРА: Архимандрит Амфилохий, *О самодревнейшем октоихе югославянскаго юсоваго письма XI века, найденом в 1868. г. А. Ф. Гильфердингом в Струмице*, Москва 1874; С. Мокрањац, *Осмогласник. Српско народно црквено појање* I, Београд 1908; E. Wellesz, *Die Struktur des serbischen Oktoechos*, Zeitschrift für Musikwissenschaft II (1919–1920) 140–148; K. Weber, *Die serbisch-kirchen-slavische Oktoechos. Handschrift Cod. slav. 46 der Wiener Nationalbibliothek*, Wien 1936; Л. Мирковић, *Православна литургика или наука о богослужењу Православне источне цркве* I, Београд 1965, 155–156; М. Харисијадис, *Минијатуре и орнаменти Октоиха Р 64 Градске библиотеке у Загребу*, Зборник МС ЛУ 4 (1968) 281–296; Ж. А. Михајловић, *Постанак Октоиха*, Православна мисао 18, 21 (1974) 104–106; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 71–77; Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена* I–II, Београд 1982; Д. Петровић, *Осмогласје и осмогласник у византијској и српској музичкој традицији*, Зборник МС СУМ 1 (1987) 11–17; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 1990[2].

Т. Суботин-Голубовић

ОЛОВО в. *Рударство*.

ОЛТАРСКИ ПРОСТОР – У источнохришћанској архитектури храм као просторно одређена целина има један олтар, смештен у одређени део простора. Храм се поставља у правцу запад – исток.

Олтарски простор је на источној страни. Завршава се зидом полукружне основе, апсидом, а од простора наоса цркве одвојен је иконостасом. Од времена када су у источнохришћанској цркви устаљене основне литургијске радње олтарском простору припадају по једна просторија на северној и на јужној страни. На северној страни је проскомидија, у којој се чувају црквени сасуди и припремају хлеб и вино, ради свечаног чина трансупстанцијације. На јужној страни је ђаконикон, намењен чувању црквених одора, књига и других драгоцености. У средини олтарског простора стоји часна трпеза. На средини полукружног зида апсиде, наспрам часне трпезе постављa се епископски престо, а дуж зида апсиде седишта за свештена лица која прате архијереја. То постројење је познато под заједничким називом *синтронос*. У храмовима скромних димензија, у којима није било могуће изградити посебне просторије за проскомидију и ђаконикон изграђују се, као замена за те две просторије, нише у деловима северног и јужног зида цркве који ограђују олтарски простор.

ЛИТЕРАТУРА: *Reallexikon für Antike und Christentum*, B.d. I (1950) 334, s.v. Altar III (christlich).

М. Шупут

ОПАНАК – Најстарији помен обуће код Срба налази се у *Спису о народима* византијског цара Константина VII Порфирогенита из средине X века. Објашњавајући тобожњу етимологију имена Срба учени цар прво наводи романску реч која означава роба (servi), а затим и да τζερβουλιανοί означава оне који носе просту, јефтину, ропску обућу – *σερβύλα*. У *Упутству Нићифора* та обућа се назива *τζερβούλια* у чему је препозната словенска реч *цревље* (в.). Реч се јавља и у српским споменицима али се о изгледу те обуће ништа не зна. Помишља се да је реч о врсти опанака какви су приказани на Триптиху Барберини (Лувр) на ногама варвара који приносе дарове цару Анастасију (491–518), за које се претпоставља да представљају Словене. Реч опанак, опанци (opanchas) знали су у приморским градовима и њоме обележавали обућу коју су носиле слуге и сиромашни свет. Та врста обуће обично је израђена од комада нештављене коже, повијене према рису и кроз коју су провучени каишеви или опута, који су се везивали око скочног зглоба. На тај начин израђена обућа позната је у Европи у старом веку. Нађена је у северним земљама а међу опанцима извађеним из Темзе (Музеј Лондона) предњи део једног опанка је исти као код садашњих динарских опанака. Таква обућа, врло раширена у Италији, названа carbatina, била је позната и у Дубровнику у изопаченим лексичким формама. Опанци су обично били производ домаће радиности, а са већим приливом словенског живља јављају се и опанчари (opençarii, које у Котору идентификују са çavatarii) као посебне занатлије (в. *занати*).

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа*, в. *цревље*.

Ђ. Петровић

ОПАТИЈА – црквена заједница редовника бенедиктинских правила (в. *бенедиктинци*), којој је на челу стајао опат. У латинским изворима назива се abbatia. Опатијске цркве су углавном грађене према истој шеми. Уз цркву која је била у облику базилике налазиле су се клаузурне просторије, капитуларна дворана, библиотека са скрипторијем, школа, радионице, лабораторија, спремишта, опатов стан, болница и гостионица (која је имала посебан значај код опатија које су биле смештене на важним саобраћајницама). Уз опатије у средњем веку често су се развијали тргови (сајмови о празницима), а постепено и већа насеља. Опатије су биле истакнути културни центри.

Једна од најзначајнијих опатија била је Monte Casino, коју је основао Бенедикт из Нурсије 529. године. Током идућих векова ницале су бенедиктинске опатије по целој Европи. Монте Касино и уопште бенедиктински ред доживљавају врхунац свог развоја у XI веку. У то време ничу на источној обали Јадранског мора и на острвима многи манастири тога реда који одржавају живе везе с Италијом.

Позната опатија коју су обдарили српски владари (краљица Јелена и Милутин) је бенедиктинска опатија Св. Марије Ратачке; налазила се у Спичу на малом полуострву Ратац између Бара и Сутомора. Било је у том крају још неколико бенедиктинских опатија: Св. Сергије и Вакх на Бојани, Св. Никола на ушћу Бојане, Свети Јован код Дриваста, Св. Софија између Дања и Сати и друге. Осим тога, бенедиктинци су имали своје цркве у градовима: Дубровнику (1255), Улцињу (1258), Скадру (1345).

У близини Котора основана је у XI веку опатија Св. Ђурђа код Пераста. Православни манастир Светог арханђела Михаила на Превлаци раније је био бенедиктинска опатија (у XI веку).

ЛИТЕРАТУРА: P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja kod Perasta*, Zagreb 1928, 1–4; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, 278–279; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 76–77; ELZ 5, Zagreb 1961, 553; Ђ. Бошковић – В. Кораћ, *Ратац*, Старинар 7–8 (1956–1957) 45, 70; М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Зборник ФФ у Београду 8, 1 (1964) 191–192; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* II, Split 1964, 37–543; А. Радовић, *Бенедиктинска и светосавска традиција у Приморју*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Зборник радова, Котор 1997, 271–276.

М. Маловић-Ђукић

ОПШТА МЕСТА (топоси) – Употреба општих места веома је распрострањена у средњовековној књижевности. Представља један од темеља књижевног и уметничког стваралаштва у средњем веку и одражава својеврсни симболички поглед на свет ове епохе. Општа места присутна су како у темама, мотивима и композицијама, тако и у готовим описима, изразима, језику и стилу старих текстова. Њиховим коришћењем избегава се појединачно, индивидуално и тежи општем, у чему се траже вечне истине и симболички односи. Општа места могу се посматрати као резултат одређене ослоњености на претходну традицију (Библију, патристичке и византијске ауторе). Средњовековни писци најчешће црпу материјал за топосе из библијских текстова.

Тематско груписање општих места у девет области извршио је Ђорђе Трифуновић: I. Стварање писаца преписивача и казивача; II. Туговање; III. Грешност. Избављење. Предосећање суда. Страдање; IV. Узорно живљење. Подвизање. Духовно усавршење; V. Достизање награде; VI. Символично представљање живота светитеља; VII. Светитељи су помоћ у овоземаљским невољама; VIII. Бити с неким на даљини духом. Чежња за сјeдињењем; IX. Сцена и шира слика као опште место.

ЛИТЕРАТУРА: Д. С. Лихачов, *Поетика старе руске књижевности*, Београд 1972, 190–191; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 199–221; *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, съставител Д. Петканова, София 1992, 467–468; Е. Р. Курциjус, *Европска књижевност и латински средњи век*, Београд 1996, 135–178.

С. Томин

ОПШТИ СУД в. *Судство*.

ОРАЊЕ (**ораник**) – **1**. Представља најтежи и најважнији посао, који се обављао пре сетве житарица и других култура. За обављање овог посла била је неопходна справа за орање, *рало* или *плуг* (в.), коју је вукла сточна запрега, а којом је управљао човек – ратар или орач. Свака од поменутих справа била је снабдевена металним раоником, који је парао или подсецао земљу до одређене дубине, па је тако чинио растреситом и погодном за сетву. Уз све то, делимично се уништавао и коров на њивама. У циљу постизања што бољег квалитета, земљорадници су у току године обично два пута орали исту деоницу намењену сетви житарица. Прво орање обављало се почетком јула, убрзо после жетве и вршидбе, а друго, непосредно пре сетве житарица. После првог орања земљиште се називало *угар*, а у ширем залеђу Дубровника и *мекота* (mechote, videlicet terrena laborata per seminandum).

2. Орање је и кратак назив за радну обавезу зависних земљорадника, који су били дужни да бесплатно узору одређену деоницу земљишта за рачун својих феудалних господара. Српски владари ослобађали су зависне људе на манастирским или црквеним поседима од поменуте обавезе, али је ослобађање било условно. За зависне људе на властелинству Св. Богородице Хтетовске било је предвиђено *да не работају ни једну работу*, а онда се посебно наглашава: да немају *ни орања*. Слично се наређује и за зависне људе на властелинству манастира Св. арханђела код Призрена: *да не работају ни једне работе цареве, ни орања, ни копања* итд. У осталим исправама ослобађање од поменуте обавезе је кратко: *од орања* или пак да им није *ни орања*. За ослобађање од обавезе орања изгледа да су посебно били заинтересовани светогорски манастири који су имали земљопоседе у српским земљама, као и манастири чија су се властелинства налазила јужније од Липљана и Призрена.

Ослобађање од орања, које се помиње у већем броју манастирских исправа, значило је да су зави-

сни људи појединих цркава и манастира били ослобођени да овај посао обављају за рачун владара, властеле и других феудалних господара, због тога што су обавезу орања извршавали на властелинству где су живели и радили. На властелинству цркве Св. Богородице Бистричке, према одредбама повеље, постојала је обавеза: *меропх да оре 7,5 мати, а сокалник да оре 1,5 мати сваке ралије.* У Светостефанској хрисовуљи изреком је наглашено: *меропси да ору озиме ралије 3 мати, а јаре две мати, а просу три мати,* док се у Грачаничкој повељи кратко нарећује: *меропах оре 9 мати, а сокалник 6 (мати).* Обавеза орања теретила је све зависне људе на манастирским властелинствима, било да су меропси, сокалници, отроци, придворци, занатлије свих занимања, као и зависни људи посебних занимања (рибари, уљари и сл.), а понекад и влахе сточаре. Меропси су обично били дужни да узору деоницу од најмање 7,5 мати, а обично од 9 мати. Обавеза сокалника била је за једну трећину мања од меропашке, а такву су обавезу имале и све занатлије, док је површина деонице коју су морали да узору отроци била слична по величини меропашкој деоници. Властела која је била потчињена манастирима била је такође обавезна да учествује у орању али искључиво *бедбом;* орање бедбом обавезивало је изузетно и влахе сточаре.

Обавеза орања одмеравала се у почетку површином деонице коју треба узорати, што је исказивано бројем *мати* (в. *мере и тегови*), али је од средине XIV века поменута обавеза исказивана утрошеним временом, односно бројем дана орања. Властелинства која су била заинтересована да добију већу количину дажбина у натури, оптерећивала су своје зависне људе нешто мањим работама, па и обавезом орања. Такав је случај са властелинством цркве Св. Богородице у Архиљевици (1381), где су зависни људи били обавезни да ору *три дана недељно,* али су зато давали годишње 4 кабла жита, а учествовали су и у вршењу транспортне службе, слично сокалницима или власима.

ЛИТЕРАТУРА: M. Wlainatz, *Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*; М. Благојевић, *Земљорадња*, 111–114, 361–402; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, 134–144.

М. Благојевић

ОРДАЛИЈЕ в. *Божји суд.*

ОРНАМЕНТИ – 1. Основни елементи украшавања у ликовним уметностима. Поред превасходно декоративне намене, која се постиже ритмичким низањем истог мотива, са истакнутим доминантама, организованог по начелима симетрије, а обогаћеног често рафинованим и ефектним колористичким решењима, орнаменти могу да имају и симболичку или хералдичку функцију. Каткад се налазе на прелазу од декоративне композиције ка иконографској теми (нпр. евхаристичне представе птица на извору живота). Мада се поједини њихови мотиви јављају у више варијанти, бројним међусобним комбинацијама и у различитим степенима стилизације, сви орнаменти се могу најуопштеније поделити на геометријске, биљне и животињске.

Због недовољне заступљености писаних података, главни извори за проучавање орнаменталних мотива у средњовековној Србији су дела ликовних уметности. У широком временском распону, омеђеном раним средњим веком и XVIII столећем, орнаменти се у Србији јављају у облику сликаног, клесаног, резбареног, гравираног, ликовног, тканог, веженог или неком другом техником изведеног украса у свим областима уметничког стваралаштва: архитектури, скулптури, монументалном сликарству, књижном украсу и остварењима примењених уметности (керамика, керамопластични украс, стакло, тканине, обрада метала, дрвета, кости и др.). Поједини од њих, врло распрострањени, представљали су и најчешћу спону између појединих уметничких грана. Орнаментални елементи су преузимани из античког наслеђа, византијске, романичке, готичке или уметности Блиског истока, а извесни детаљи су инспирисани домаћом традицијом и фолклорним изразом. Почевши од XIV века, а посебно у периоду XVI–XVIII столећа, прихватани су и орнаменти исламског карактера. Неретко су мотиви најразноврснијег порекла оригиналном синтезом стопљени у сасвим нова решења и целине.

Геометријски орнаменти се најчешће јављају у виду паралелних и преплетених трака, цик-цак, степенастих или таласастих линија, меандра, спирале, звезде, чворова, шаховског поља, „јајастог штапа", стилизованог куфског писма, троугаоних полумесечастих и срцоликих сегмената и различитих комбинација кругова, ромбова или крстова. Некад их сачињавају једино зарези и тачкице, претежно груписане по три или распоређене око круга.

Мотиви биљни – манастир Бањска

Посебно је богат репертоар *флоралних орнамената.* Чине га разне врсте розета (четворолисне или са више латица), палмета (стилизоване у облику љиљана, тролиста, са више кракова или сличне лотосу), престилизованих цветова, листова (бршљана, акантуса, храста, у виду срца или тролиста), биљне лозице (посебно винове, са гроздовима, евхаристичке симболике) и вреже. Ови декоративни елементи су редовно у мањој или већој мери стилизовани, а често су комбиновани са геометријским или зооморфним украсима. У периоду турске владавине јављају се, под утицајем исламске уметности, реалистички приказани цветови лале, дивље руже, каранфила, зумбула, наутова врежа, „руми" орнаментика и детаљи оријенталне архитектуре.

Мотиви животињски – манастир Бањска

Животињски орнаменти су нешто мање заступљени. Неретко су им присаједињени геометријски и биљни мотиви. Највише се представљају птице (голуби, гаврани, пауни и др.) укомпоноване у лозице, потом хералдичка стилизација двоглавог орла раширених крила, изведена унутар медаљона, лавови, змије и, посебно у монументалној архитектонској пластици и књижној илуминацији тератолошког стила, фантастична бића (василиск, грифон, сирин, кентаур и др.). Надахнуте текстовима Физиолога, Светог писма и других списа или народним предањима, поједине представе реалних и фантастичних животиња су имале и симболичко значење.

2. Мотиви животиња представљају једну од омиљених тема средњовековне уметности заступљену у свим доменима уметничког стваралаштва – монументалном зидном сликарству, књижној илуминацији, скулптури, примењеним уметностима. У оквиру средњовековног погледа на свет где свака реч или појава у природи уз основно, одмах препознатљиво, има и своје друго, симболично значење као кôд у језику божанственог стварања и историји спасења, представе реалних и фантастичних животиња инспирисане Физиологом и библијским текстовима али и народним веровањима и предањима представљају алегорије хришћанских врлина, симболе или атрибуте светитеља, чуваре црквених улаза али и оличење злих сила и ђавола. Уз то поједини мотиви животиња имају хералдичко значење и као такви јављају се на владарским грбовима, одећи, прстењу, печатима и новцу. У српској средњовековној уметности мотиви животиња нарочито су бројни у скулптури – поготово у монументалној архитектонској пластици (нарочито Студеница, Дечани) и на каменим надгробним споменицима (стећци). У књижној илуминацији *иницијали* (в.) и заставице тератолошког стила базирани су углавном на фантастичним мотивима животиња комбинованим са преплетом и стилизованим биљним мотивима.

ЛИТЕРАТУРА: V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, Radovi ND BiH 7, 3 (1957); В. Мошин, *Орнаментика неовизантиског и балканског стила*, Годишњак НД БиХ 1 (1957); З. Јанц, *Орнаменти фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века*, Београд 1961; З. Јанц, *Исламски елементи у српској књизи*, Зборник МПУ 5 (1961); М. Ћоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965; Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971; *Историја примењене уметности код Срба* I, Београд 1977; З. Јанц, *Орнаменти на зидном сликарству*, исто, 265–280; Д. Стојановић, *Зооморфни орнаменти*, *Тканине*, исто, 294–296; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983; Š. Bešlagić, *Stećci – Kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994; М. Марјановић, *Основна објашњења о намени и врстама орнамената у дечанском живопису*, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995.

З. Ракић (1)
Ј. Ердељан (2)

ОРУЖАРИ – Оружје се у српским земљама делом производило а делом увозило. Једноставније оружје се по правилу производило, финије и сложеније за израду оружје набављано је са стране, из Венеције, Фиренце, Дубровника, области Апулије, Византије и Немачке (судећи по аламанским копљима и сабљама аламанкама које се помињу у народним песмама).

Израда оружја тесно је била повезана и са развојем ковачког *заната* (в.) а овај са развојем *рударства* (в.). Временом је међу ковачима дошло до специјализације. Тако се у Дечанској повељи из 1330. помиње *м'чар*. Мада је у Србији несумњиво био развијен низ заната, документи, топономастички и ономастички материјал потврђују само мачаре, стреларе, туларе (тоболчаре), штитаре, лукаре, брњаре (оклобције), копљаре и шлемаре. Називи села по основном занатском занимању становништва потврђују постојање занатске специјализације (Брњак, Брње, Забрње, Тоболац, Тулари, Штитар, Штитари, Штитарица, Стреоци у околини Дечана, у Дреници и код Пирота, Стрелари, Стрелци и Копљари у околини Гњилана и Крагујевца). Очито су становници тих села били у обавези да испоручују одређене занатске производе. Са самог краја Деспотовине и почетка турске управе знамо и за пушкаре, тобџије, сабљаре и справљаче лукова. У латинским документима Дубровника и Котора помињу се spadarius, односно spatarii који раде у Србији. Најбоље оружје је увожено из Котора и Дубровника.

Са појавом ватреног оружја јављају се занатлије специјалисти за ову област. За ливце топова употребљаван је и назив бомбардијери. Поред домаћих пушкара крајем средњег века забележени су у служби појединих феудалаца и страни тополивци (као што је случај са Јергом из Нирнберга. Он се помиње у служби херцега Стефана Вукчића Косаче). Турци су приликом првог пописа Косова 1455. у Новом Брду забележили двојицу тобџија, пет замберегџија и по једног пушкара, сабљара и стрелара. Међу дужницима Михајла Лукаревића био је по један пушкар и један каменар, а у Сребреници је забележен Видосав, сабљар. У области Бранковића зна се за Дабижива, сина штитара и Новака, сина стрељара.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Прилози за историју и развој ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161 (1934); A. Vasilev, *Jörg of Nuremberg*, Byzantion 10 (1935) 205–209; Б. Храбак, *Сеоске занатлије на Косову и суседним областима средином XV столећа*, Гласник МКМ 11 (1962); К. Јиречек, *Историја Срба* II, 52; Д. Ковачевић, *Прилог познавању занатства у Новом Брду*, 525–531; Д. Ковачевић, *Дубровчани занатлије у средњовековној Сребреници*, 25–44; М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ 26 (1960) 5–29; М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, Београд 1957–1967; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 196–197.

Н. Лемајић

ОРУЖЈЕ – Облици и врсте српског оружја у средњем веку знатним делом потичу из старословенског периода. Услед промена у техници, начину ратовања, а и под утицајем суседних народа наслеђено оружје је у извесној мери измењено. На стварање српског средњовековног оружја у великој мери је утицао и развој феудалног друштва. Промене у наоружању биле су повезане са положајем властеле и њеном улогом у друштвеној структури. У српским земљама се током средњег века користило хладно а у позном периоду и ватрено оружје. Хладно оружје стручњаци деле на нападно и одбрамбено, а међу нападним оружјем се разликује оно намењено за блиску борбу и оно за борбу на одстојању. Хладно оружје намењено за борбу на блиском одстојању дели се по начину употребе на *сечно*, *бодно* и *ударно*.

1. У сечно оружје спадали су *мач*, *сабља* и *нож*. *Мач* се у српској средњовековној терминологији помиње први пут у Теодосијевом Житију св. Саве. Израз мач је највероватније у словенске језике ушао из готског језика. Мач који се најчешће употребљавао у средњовековној Србији био је галског порекла, а међу Словенима се раширио посредством Германа у доба када је постао општеприхваћен широм Европе. Између XII и XIV века мач је претрпео знатне измене под утицајем развоја коњице и промене оклопа. Од XIV века постојао је и српски мач (spade schiavonesche).

Током XV века долази до потискивања мача као основног нападног убодног оружја. *Сабља* се од мача разликује по савијеном сечиву коме је наоштрена испупчена страна и део око врха на супротној страни. Порекло сабље је на Истоку. Поуздано

се зна да су је у раном средњем веку у Панонију донели Авари, а можда пре њих и Хуни. На ширење сабље међу Србима могли су имати утицај Мађари, а свакако у још значајнијој мери Турци. Сабља је важила за турско оружје: ensis turchus sive sabia (1416). Срби су сабљу у наоружање почели уводити почетком XIV века. У XV веку сабља постаје цењенија од мача и бодежа. Због традиције, српска војска је у доба Деспотовине још увек била претежно наоружана мачевима.

Нож је оружје које су употребљавали стари Словени. Реч је прасловенског порекла. У Србији је он у употреби као оружје, оруђе и прибор током читавог средњег века. По димензијама ножеви су се делили на кратке (до 50 цм) и дуге (до 80 цм). Ножеви су начелно имали једну оштрицу за разлику од бодежа, који су имали две. Доласком Турака на Балкан појавиле су се нове врсте ножева, *кама* и *агфа*. У средњовековним споменицима помиње се и *корда* као нека врста дугог ножа. Не постоје потврде о употреби турских дугих (пала и јатаган) и кратких ножева (ханџар) код нас у средњем веку. У српском преводу Источника премудрости као илустрација полионимије (више имена за исту ствар) наведени су: **мьчь, мьчиць, брьдоун, сабла, корьда, ножь**, а сва та имена имају исту дефиницију: гвожђе са обе стране наоштрено.

Мач и сабља су ношени или припасивани о појасу или вешани преко десног рамена. У оба случаја мач је висио о левом бедру или боку. Опасивање је било уобичајеније, док је вешање било оријенталног порекла и одомаћило се прво у Византији да би се потом пренело у друге земље. За разлику од мача или сабље нож се носио обешен о појасу са десне стране ратника.

У бодно оружје је спадало *копље* које је било састављено из два потпуно различита дела: зашиљеног гвозденог бодила и дрвеног копљишта. Бодило је састављено из врха, оштрице, ребра и тулца. Копљиште је обично на крају оковано гвожђем, да би се могло побости у земљу. Реч копље је прасловенског порекла. Неоспорно је да је копље представљало једно од најстаријих оружја српске војске у средњем веку. У старосрпском језику за копље је употребљаван и термин *сулица*, а они који су били наоружани копљем суличници. Појачањем оклопа дошло је до повећања димензија бодила а донекле је измењен и његов облик. У српским земљама су ове промене биле незнатне због тога што је њихов главни непријатељ, турска војска, имала углавном лаке оклопе. Српска копља, како пешачка тако и коњичка, нису прелазила дужину од два метра. Јављају се и два типа бодила, шиљато и лиснато. Српски мартолоси у служби угарских краљева употребљавали су и бојне косе.

Палица, *топуз* и *буздован* спадају у групу ударног оружја. Палица је у ствари мотка задебљана на једном крају. Када је задебљање палице било у облику кугле, онда се таква палица називала *буџа*, а када је врх имао облик многоугаоне призме онда је то *кијача* или *кијак*. Топуз се састоји из металне главе са металном или дрвеном дршком или је цео могао да буде од дреновог дрвета. Дрвени топуз се обично закивао чавлима са великом главом. У ствари, буџа, кијак и топуз су различите варијанте једног те истог оружја, с тим што је топуз настао онда када је метал заменио дрво. У српским средњовековним споменицима за све ово оружје употребљавао се назив *палица*. Понекад је у употреби била и реч *бат* али са ширим значењем, јер се поред поменутог оружја могла односити и на *маљ* или *бојни чекић*. Најсавршеније ударно оружје био је *буздован* који се развио из палице односно топуза. Постојали су велики и мали буздовани, са дугим и кратким држаљем. Поред поменутог ударног оружја знамо и за *млат*, *бојну секиру* и *бојни чекић*.

У нападно оружје на одстојању спадали су *праћка*, *лук са стрелама*, *самострел* и *опсадне справе*. Праћка се састојала из лежишта на крајевима везаним са два дужа канапа. Употреба праћке је код Јужних Словена забележена још приликом опсаде Солуна крајем VI века. Поред ручне праћке постојала је и справа за бацање камења – *балиста*.

Лук са стрелама био је, поред копља, основно словенско оружје. Срби су поред дрвеног употребљавали и рожани лук. Касније су се развили и метални лукови. Временом су лукови постали сложени са двоструком кривином. Нападне ивице су облагане слојем дрвета, рога и метала. Овакви лукови су у српским земљама коришћени до пропасти Деспотовине. Дужина сложеног српског лука кретала се од 0,9 до 1,2 метра. Од почетка XV века у употребу улазе и турски лукови полукружног облика. Тетива на луку била је упредена од чврсте опуте, канапа, коњске опуте. Стреле су се састојале из гвоздене стрелице и дрвене шипке. На доњем крају стрелица је имала шиљак или тулац

за учвршћивање на шипку. У српским земљама су се до краја XII века углавном користиле пљоснате стрелице троугластог облика са одвојеним перима и са три режња а потом пљоснате стрелице лиснатог и облика развученог ромба. Стреле су могле бити обичне, пробојне, отровне и запаљиве. Шипка стреле имала је на задњем крају причвршћена три или више пера, ради обезбеђења стабилности лета. На српским стрелама пера су обично била обојена црвеном бојом. Дужина српских стрела кретала се у току XIV и XV века од 70 до 80 цм.

Самострел је направа код које је лук учвршћен на постољу-држаљу, на коме је уређај за задржавање и окидање тетиве. На држаљу се налази жлеб или вођица за стрелу. Лук је од дрвета, рога и метала. Постоље је било дрвено и понекад обложено. Код мањих самострела оно је могло бити од гвожђа. Окидач је од гвожђа у облику зупца или благо повијене куке, да се може запети тетива и лако окинути. Обарач је од гвожђа различитог облика, у XIV и XV веку најчешће у облику савијеног колена. На врху темена лука налази се узенгија кружног или полукружног облика, која служи за стављање стопала приликом запињања лука. Термин самострел који се употребљавао у српским земљама је старословенског порекла. У Дубровнику је самострел називан *балистра* или балиста. Поуздане потврде о употреби самострела у Србији су из XIV века. За ношење лука, односно самострела и стрела користио се *тоболац*, *тулац* или *тулајица*.

Опсадне справе су служиле за уништавање и разбијање утврђења. Јужни Словени су већ у време доласка на Балкан употребљавали опсадне справе. Тако су приликом опсаде Солуна користили балисте, корњаче, високе лествице са точковима, шкорпионе (дивље магарце), катапулте, а зна се и за употребу овнова. Можемо претпоставити да су и Срби знали за већину ових опсадних справа, али поуздану потврду о њиховој употреби имамо само за балисте.

2. *Штит*, *оклоп* и *шлем* припадали су одбрамбеном оружју. *Штит* је заштитно оружје којим се ратник заклањао. Обично је био од дрвета а касније и од гвожђа. Дрвени штитови су облагани кожом а понекад и металом. Традиција штита код старих Словена вероватно је у знатној мери утицала на развој штита код Срба. Први познати српски штитови били су бадемовог облика. Познато је да се у Србији развила и посебна врста штита али њен облик није познат. У каснијем периоду зна се за округле, овалне, правоугаоне и штитове у облику крова.

Првобитна реч за *оклоп* у старосрпском језику била је *брња*. Ова реч је готског порекла. Касније се одомаћила и реч италијанског порекла *панцир* или *панцијер*. Дубровчани су оклоп називали и *лорика* (lorica). Словени су употребљавали оклопе још у раном средњем веку. Ана Комнина наводи да су Срби крајем XI века користили оклопе. Српски оклопници се спомињу и током битке код Велбужда 1330. године. Првобитни средњовековни оклопи били су љускасти, односно израђени од оклопних плочица у различитим облицима: крљушти, четвртасте, правоугле, ромбоидне. Плочице су закиване, везиване и ушиване на кожу, ланену или неку другу врсту тканине и то у облику гусенице, решетке и црепа на крову. Поред љускастог оклопа постојао је и оклоп од гвоздених верижица. Код ове врсте оклопа верижице су се првобитно низале једне поред других, касније везивањем у облику ланца и напослетку међусобним уплитањем, од којег је настало фактично панцирно плетиво. Тип оклопа од панцирног плетива временом је преовладао, па се за њега постепено почео употребљавати назив брња или панцирна кошуља. Уз ове оклопне кошуље додавани су поједини делови од гвожђа. У средњовековној Србији је био веома раширен и љускасти оклоп често приказан на фрескама. Од љускастог оклопа у нашим крајевима су настале *токе*, рађене од гвоздених плочица димензија 4х6 цм, које су низане и учвршћиване по дужој страни на кожи или чоји, а међусобно су спајане гвозденим алчицама. Постоје ликовне потврде употребе и оклопа од верижица код нас. До појаве глатког или пуног оклопа дошло је постепеним појачавањем плетених оклопа, и то на грудима, затим на лактовима и коленима. Тако су створени пршњаци, лактењаче и колењаче. Леђни оклоп се појавио касније. Пример употребе пуног оклопа у нашим крајевима види се на портрету Хрвоја Вукчића Хрватинића у Хрвојевом мисалу.

Шлем је оклоп који служи за заштиту главе. Састоји се из калоте, наноска, вратника, понекад округлог гвозденог појаса на доњем ободу и, касније, визира. У српским земљама шлем се помиње крајем XII века, мада је несумњиво био у употреби много раније. У Европи су током средњег века била развијена два облика шлема: лоптасти – римски и конусни – германски. Међу Србима је у употреби био конусни тип шлема. Он је вероватно примљен од Германа још у словенском раздобљу, на шта указује како његов облик тако и порекло саме речи шлем (Helm). Као последица развоја стрела мења се и конусни облик шлема, који све више постаје лоптаст и то са плитком и полудубоком калотом. У периоду развијеног средњег века код нас се појављује и такозвани гвоздени шешир (Eisenhut). Њега је углавном употребљавала пешадија.

3. Ватрено оружје спада у нападно оружје за борбу на раздаљини. Првобитно јединствено ватрено оружје брзо је подељено на топове и пушке. Топови су по димензијама, калибру и тежини били већи од пушака. Почетак употребе ватреног оружја везан је за XIV столеће. Прве вести о томе су из Женеве 1313. године. Први топови из XIV века били су израђени од гвоздених дуга, које су се спајале као и дуге код буради, а затим би се учвршћивале помоћу гвоздених обруча. Топ је био на једном или на оба краја отворен. Када је био отворен само на једном крају, онда се пунио спреда, а када је био отворен на оба краја пунио се одостраг. За паљење топа постојао је на цеви отвор, зван фаља. На нашем подручју, током средњег века, предњи део топа, који је служио за уметање камених или гвоздених кугли, звао се *тромба*, а задњи, који је служио за барутно пуњење, cannone. У време Деспотовине за топове је употребљаван термин *праште*, док су их Дубровчани звали *бомбарде* и *бумбарде*. Мањи топови су касније називани бомбардела или бомбардета. Лаки малокалибарски топови звали су се спингарда. У ову категорију улазили су тарас, пушка или пушкон, серпентина и цербатина. Назив за пушку био је у Дубровнику sclopeti, schiopetti, док се реч пушка помиње тек 1445. године. Изгледа да је топове по први пут у Србију увео кнез Лазар у време борби са Николом Алтомановићем 1373. године и то преко Дубровника, где су се топови почели производити око 1351. године. Топови су у српским земљама били у употреби све до пропасти Деспотовине.

У специфично ватрено оружје спада и *лагум* или *мина*. У ствари, то су били подземни ходници, који су копани до објекта предвиђеног за рушење. На крају ходника налазила се комора која се пунила великом количином барута.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893; Т. Ђорђевић – В. Ћурчић, *Старинско оружје у Босни и Херцеговини*, Прилози КЈИФ 7 (1927); М. Динић, *Прилози за историју и развој ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161 (1934); В. Богичевић, *Округли кожни штитови у нашим музејима*, Музеји 1 (1948); Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; Ђ. Петровић, *Самострели из збирке Војног музеја ЈНА*, Vesnik Vojnog muzeja 4 (1957); Г. Шкриванић, *Израда и набавка оружја у средњовековној Србији*, Vesnik Vojnog muzeja 4 (1957); А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији*, Глас САНУ 246 (1961) 15–40; Д. Прибаковић, *Остава из XV века у малом граду Смедеревске тврђаве*, Vesnik Vojnog muzeja 6–7 (1962); Д. Прибаковић, *Оружје на зидном сликарству Србије и Македоније*, Vesnik Vojnog muzeja 10 (1964); Г. Шкриванић, *Самострел и његова примена у XV веку*, Vesnik Vojnog muzeja 11–12 (1966); Ђ. Петровић, *О ватреном оружју Дубровника у XIV веку*, Vesnik Vojnog muzeja 15 (1969); Ђ. Петровић, *Ратне справе XIV века према дубровачкој архивској грађи*, Vesnik Vojnog muzeja 16 (1970); Ђ. Петровић, *Ватрено оружје на Балкану уочи и после османског освајања*, Гласник ЦМ 3 (1970); Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје у XIV веку*, Београд 1976; *Историја примењене уметности код Срба* I. Средњовековна Србија, Београд 1977, 123–153; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995.

Н. Лемајић

ОСЛОБОЂЕНИЦИ – посебна правна и социјална категорија позната римском праву; ослобођени робови, чије је постојање најбоље посведочено у приморским комунама. Ослобађање *робова* (в.) вршило се у градском нотаријату, а новом ослобођенику издавана је carta libertatis. Формално-правно, ослобођеник је постајао слободан човек – homo liber et sui iuris. О слободи бивших робова може се говорити само условно јер је чин ослобађања подразумевао извесне обавезе према некадашњем господару, а однос клијента и патрона важио је и даље. Дубровачки Статут детаљно регулише начине ослобађања, положај и обавезе ослобођеника. Тако су, поред осталог, ослобођеници морали носити бившем господару оружје кад иде у рат или му служити на свадбама. Ван статутских одредаба, господар је могао и сам постављати одређене услове приликом ослобађања. Робиња Радица ослобођена је 1293. уз услов да ће се вратити старом господару ако буде незахвална и врећа га.

У посебном положају налазили су се робови ослобођени откупом. Било да су се самостално откупили или туђом помоћи, такви ослобођеници су се обично обавезивали на службу по уговору своме ослободитељу или су, примивши унапред ради откупа новац за будућу службу, морали на исти начин да је зараде. Услови најма радне снаге (некад и доживотно) и положај (у правном погледу близак ропском) лично слободне послуге, у чије су редове већином ступали бивши робови, те сиромаштво и несигурност осталих, чинили су њихов статус често горим од робовског. Стога статути Котора и Дубровника одређују да се ослобођеници који не могу да издржавају себе и своју породицу могу поново продати у ропство, при чему предност имају бивши господари.

Ретке вести Дубровачког архива сведоче о процесу ослобађања у средњовековној Босни, али се о постојању ослобођеника, њиховом правном положају и обавезама не може ништа рећи.

Чин ослобађања робова познат је и у Србији. Али, друштвена стратификација средњовековне Србије не познаје јасно издвојену категорију ослобођених робова, попут оних на Приморју, нити о њима има икаквих наговештаја у изворима. Утолико се о положају бивших робова не може говорити, будући да су прописи о ослобађању робова и статусу ослобођеника у правним изворима византијског порекла истоветни по вредности онима који се тичу робова.

ИЗВОРИ: Видети изворе уз појам *Роб, робиња*.

ЛИТЕРАТУРА: Видети литературу уз појам *Роб, робиња*.

Ђ. Бубало

ОСЛОВЉАВАЊЕ в. *Етикеција*.

ОСМИНА в. *Рударство*.

ОСМОГЛАСЈЕ (грч. ὀκτω = осам, ἦχος = глас) – музички систем у оквиру којег се развијало православно црквено појање. Он осликава повезаност календара, црквених обреда и напева у хришћанској традицији. Реч осмогласје указује на осам мелодијских типова напева. Његово порекло се може тражити у асирској култури и њеном календарском систему. Осмогласје је из Месопотамије пренесено у Грчку, а у доба хеленизма у Египат. Одатле га је преузео јудео-хришћански свет. Богослужбена пракса је следила календар, а музика се као литургијска уметност развијала у истим оквирима. Та повезаност између осмогласја и црквеног календара најјасније се огледа у садржају и функцији литургијског појачког зборника – *осмогласника* (в. *октоих*).

У византијској теорији и пракси осмогласни систем чине четири основна, аутентична, и четири плагална гласа (в. *глас*). У појачким рукописима, са неумама и без неума, гласови се обележавају скраћеницом ἦχ[ος] и словима алфавита: α̅ [πρῶτος], β̅ [δεύτερος], γ̅ [τρίτος], δ̅ [τέταρτος]. Плагални, блиски гласови су означени скраћеницом πλ [ἅγιος], испред броја гласа α̅, β̅, γ̅, δ̅. Трећи плагални глас има и посебан назив (грч. βαρύς). Аутентичан и њему близак плагални глас и мелодијски су блиски: (први–први плагални/пети; други–други плагални/шести; трећи–трећи плагални/седми; четврти–четврти плагални/осми). У латинским грегоријанским рукописима почетком IX века гласови су обележавани терминима грчког порекла, да би већ крајем истог века било уведено латинско обележавање гласова од I до VIII (први пут у делу *De Musica*, бенедиктинца Hucbalda, око 880).

Византијски начин обележавања гласова је у најстаријим словенским – глагољским и ћирилским – српским, руским и бугарским рукописима (*Синајски псалтир*, *Синајски требник*, X–XI век; *Остромирово јеванђеље*, 1056–1057; *Мирослављево јеванђеље*, око 1185; *Битољски триод*, друга половина XII века; *Вуканово јеванђеље*, око 1197–1199; *Београдски паримејник*, прва четвртина XIII века). Гласови су означавани словима – бројевима глагољске, односно ћирилске азбуке: **гласъ** **а̅** (први), **в̅** (други), **г̅**(трећи), **д̅** (четврти); термин *плагални* је превођен са **искрь**, а назив трећег плагалног гласа *варис*, са **тѧжекъ**. Већ је у *Синајском требнику* (XI век) присутно и континуирано обележавање гласова од I до VIII. Оба начина су коришћена у руским рукописима од XII века, а у већини јужнословенских рукописа до почетка XIII века. Од половине XIII века се у ћирилским рукописима користи искључиво континуиран начин означавања гласова од I до VIII.

Српски неумски рукописи (XIV–XVIII век), како они двојезични грчко-словенски тако и само словенски, користе грчки начин обележавања гласова. У двојезичном музичком зборнику из XV века (Атина, Национална библиотека, Рс 928), ознаке за гласове су и објашњене: „први искр (плагалан) петому, пети искр првому; други искр шестому, шести искр другому“.

У богослужбеној пракси Српске православне цркве, у штампаним литургијским књигама, као и у традиционалном српском народном црквеном појању, гласови се означавају континуирано од I до VIII.

ЛИТЕРАТУРА: E. Werner, *The Oldest Sources of Octave and Octoechos*, Acta Musicologica, vol. XX (1948); E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1949, 1961², 1962³; D. Wulstan, *The Origin of Modes*, Studies in Eastern Chant II, London 1971; S. Lazarević, *An Unkown Early Slavic Modal Signature*, Byzantinoslavica XXV, 1–2 (Prague 1964); M. Huglo, *Comparaison de la terminologie modale en Orient et en Occident*, Report of the Eleventh Congress of the International Musicological Society (Copenhagen 1972), vol. II, Copenhagen 1975; Д. Стефановић, *Стара српска музика, примери црквених песама из XV века*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 15/I (1975); Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/I, II (1982) 65–76.

Д. Петровић

ОСМОГЛАСНИК (**О̅ктоихъ, О̅смогласникь**, грч. οκτώ ἦχος) – основни богослужбени појачки зборник. Садржи песме посвећене Христовом васкрсењу у оквиру недељних, васкрсних служби: певају се суботом на малом и великом вечерњу, недељом на јутрењу и на литургији. Песме су у Осмогласнику разврстане према осам црквених гласова – четири аутентична и четири плагална по грчком обележавању, односно осам гласова по словенском начину обележавања (в. *глас*).

Велики Осмогласник (ἡ μεγάλη ’Οκτώηχος), *Параклитик* (ἡ Παρακλιτική), садржи и службе за сваки дан у седмици. Песме једног гласа певају се током једне седмице, а низ од осам седмица, односно осам гласова назива се *столп*. Циклус почиње друге недеље после Духова првим гласом и обнавља се до Лазареве суботе.

Октоих се први пут помиње 515. године, у једном спису Јована Руфоса из Мајуме у Јужној Палестини, а потом и у текстовима антиохијског монофизитског монаха Севера половином VI века. Стварање целовитог зборника приписује се византијском теологу и песнику Јовану Дамаскину (око 675–754), који је радио на систематизовању наслеђене рановизантијске црквене мисли. Он је аутор и неколико група песама из Осмогласника (група стихира на „Господи возвах“, догматика и стихира „на стиховње“ – на вечерњу, и стихира на „Хвалите“ и Канона на јутрењу).

Велики Осмогласник са песмама за сваки дан у седмици настао је тек у IX веку, а у највећој мери је дело Јосифа Химнографа (+883). С обзиром на то да се песме Осмогласника понављају више пута током године, оне су биле узор многим химнографима, а и данас су модели појцима за појање служби у част светитеља и празника који се прослављају само једанпут у години. Зато овај богослужбени зборник представља основ за разумевање догматике, поетике и музичког језика у православној богослужбеној и појачкој традицији.

Најстарији сачувани грчки рукописи са текстовима из Октоиха потичу из VIII/IX века, а налазе се у манастиру Св. Катарине на Синају (Sinai. Gr. 776, 1953) и у Британском музеју у Лондону (Add. 26113). Стихире Осмогласника налазе се и у раним руским рукописима из 1096/97. године, тзв. Јагићевим минејима. Најстарији јужнословенски извори потичу из XIII века и непотпуни су (Амфилохијев фрагмент, Струмички, Битољски, Михановићев октоих).

Два најстарија грчка музичка рукописа писана неумама у X веку (Света Гора, манастир Лавра, Рс Г 67; Рс В 32) садрже и песме из Осмогласника. Најстарији познати јужнословенски неумски запис је једна Богородична стихира IV гласа Осмогласника, музичко творење Николе Србина (манастир Лавра, Рс Е–8, крај XIV века, лл. 12–12’). Најпотпунији јужнословенски неумски зборник песама из Осмогласника налази се у Стихирару манастира Лавре (Рс Е–10), писаном касновизантијском неумском нотацијом у шестој деценији XVII века. Текстови песама у овом рукопису веома су блиски онима из првог штампаног *Цетињског октоиха* (1494), а напеви су слични грчким изворима XVI и XVII века. Од тада до краја XVIII века нема неумских записа песама Осмогласника српског и јужнословенског порекла. Тек у последњој четвртини XVIII века хиландарски монаси су „преводили“ на-

певе из грчког стихирара. У хиландарској библиотеци постоје четири неумска рукописа Осмогласника (Pc 309, 311, 68, 668), писана црквенословенским језиком и касновизантијском неумском нотацијом и шест рукописа из XIX века писаних реформисаном Хрисантовом неумском нотацијом (Pc 310, 563, 566, 579, 596, 765).

Српско црквено појање, настало на византијским узорима, развијало се углавном кроз усмено музичко предање. Традиционално народно појање је савременим нотним писмом бележено тек почев од половине XIX века. Мелографи су увек полазили од Осмогласника, као основног зборника за појање, а целовите зборнике су оставили: Корнелије Станковић, Стеван Мокрањац, Мита Топаловић, Бранко Цвејић, Гаврило Бољарић, Никола Тајшановић, Ненад Барачки, Јован Козобарић, Дамаскин Грданички, Стефан Ластавица.

ЛИТЕРАТУРА: J. C. Jeannin – J. Puyade, *L'Octoëchos syrien*, Oriens Christianus, N.S. III (1913); E. Wellesz, *Die Struktur des serbischen Oktoëchos'*, Zeitschrift für Musikwissenschaft II (Leipzig 1919–1920); E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1949, 1961², 1962³; H. J. W. Tillyard, *The Hymns of the Octoechus*, I, II, Monumenta Musicae Byzantinae, Transcripts III, V (Copenhagen 1940, 1949); Ch. Hannick, *Dimanche-Office selon les huit tons*, II – Le texte de l'Oktoechos, у: La prière des Eglises de Rite Byzantin 3 (Chevetogne 1972); А. Јаковљевић, *Cod. Lavra E-8 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузељевом нотацијом*, Хиландарски зборник 7 (1989); Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/I, II (1982) 65–76; Д. Петровић, *Осмогласник у српском појању и мелографском раду Стевана Ст. Мокрањца*, у: Сабрана дела Стевана Ст. Мокрањца, том 7, Београд 1996.

Д. Петровић

ОТАЧНИК в. *Патерик.*

ОТЕС, ПОТЕС – синоними за заграђено, одвојено земљиште које припада неком селу; крај или предео у атару села. Ступови, као комплекси ораница, могли би се данас назвати потесом. То се исто може рећи и за веће пашњаке. У нашим повељама отеси се помињу уз поједина сеоска насеља. Тако се манастиру у Леснову прилаже село Морозвизд са отесом.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 98, 144, 263; Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347. којом се оснива епископска столица у Леснову*, Гласник СУД 27 (1870) 288–296.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU* 9, 353; 11, 122; М. Благојевић, *Земљорадња*, 96–98.

С. Мишић

ОТКРОВЕЊЕ (грч. ἀποκάλυψις) – једина пророчка књига Новог завета. Њено састављање приписује се св. Јовану Богослову. Према уводном делу, Јован је имао визију у време свога прогонства, док је живео на Патмосу; било му је наређено да напише писма у седам малоазијских цркава, што је он и испунио.

Откровење се састоји од 22 главе; друга и трећа глава показују да је аутор добро познавао стање које је владало у тим црквама, и да је био веома забринут за развој тамошњих догађаја. Није познато када је овај спис настао; посредне податке даје Иринеј, који каже да је *Откровење* настало пред крај Домицијанове владавине, тј. око 95. године наше ере. Нека одступања говоре више у прилог томе да је текст настао нешто раније, око 70. године, а да су касније уношене допуне. Целокупни садржај *Откровења* (осим друге и треће главе) подељен је у седам целина, тј. седам виђења која сва, заправо, наговештавају други долазак Христов. Есхатолошки карактер *Откровења* изражен је у приповедању о томе да је анђео Господњи оковао Сатану на хиљаду година; за то време оживеће душе верних који су пострадали за Христа, и цареваће током хиљаду година. Затим следи кратки период у коме ће Сатана бити ослобођен, али ће он и његови пратиоци коначно бити бачени у сумпорно језеро, где ће се мучити заувек. Последње две главе представљају опис Новог Јерусалима, тј. наступајућег царства Божјег које ће трајати вечно.

Откровење Јованово тумачио је Андреја Кесаријски (VI век). У рукописима се може наћи или само интегрални текст *Откровења*, или заједно са Андрејиним тумачењима, где се коментарише сваки стих или полустих сваке појединачне главе. Управо такви преписи *Откровења са тумачењем* заступљени су у два српска рукописа (Пљевља 46, прва четвртина XV века; Пећ 99, последња четвртина XVI века).

Сама *Апокалипса* (без тумачења) сачувана је у три преписа, у рукописима насталим на босанској територији у средњем веку; то су *Хвалов*, *Млетачки* и *Радосављев зборник*.

Откровење се ослања на старозаветну апокалиптику, која кроз симболичне призоре и пророчка виђења покушава да представи будуће царство Божје и долазак Месије, чиме ће се испунити сва предсказања објављена јеврејском народу. Овај вид књижевности настао је у време Другог храма, тј. у време римске окупације Палестине, као одраз тежње ка обнављању месијанског царства Давидовог. Најпознатије *апокалипсе* које припадају старозаветној (јеврејској) традицији су: *Књига Еноха* (2 варијанте: етиопска и словенска), *Успење (Вазнесење) Мојсијево* (одатле потиче повест о спору између арханђела Михаила и Сатане у Посланици Јудиној), *Варухова апокалипса*, *Трећа књига Ездрина*, *Апокалипса Аврамова*, *Завет 12 патријараха*, *Мучеништво Исаијино*.

ЛИТЕРАТУРА: Đ. Daničić, *Hvalov rukopis*, Starine JAZU 3 (1871) 1–146; Đ. Daničić, *Apokalipsa iz Hvalova rukopisa*, Starine JAZU 4 (1872) 86–109; St. Novaković, *Otkrivenje Varuhovo*, Starine JAZU 18 (1886) 203–209; Н. Орлов, *Апокалипсис св. Иоанна Богослова*, Москва 1903; В. Ћоровић, *О другом доласку Христовом*, Споменик СКА 49 (1910) 41–55; J. Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, Slovo 9–10 (1963) 43–104; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 120; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 229–230; *Христианство*, Энциклопедический словарь, т. 1 (А–К), Москва 1993, 96–97, 99.

Т. Суботин-Голубовић

ОТМИЦА – кривично дело против личности и морала. Чл. 53 Душановог законика говори о насиљу над особама женског пола и предвиђа неколико варијанти, у зависности од тога коме сталежу припада починилац кривичног дела. Уколико би властелин извршио насиље над властелинком, био би кажњен двема тешким телесним казнама. Једна је била одсецање обеју руку, а друга одсецање носа. Познато је да је телесна казна одсецања носа била истовремено и казна којом се наносила срамота починиоцу кривичног дела. Ако би насиље учинио себар над припадницом свога сталежа, био би кажњен на исти начин. Ако би себар учинио насиље над властелинком, био би кажњен смртном казном која се извршавала вешањем. Тумачења чл. 53 су различита, па неки аутори сматрају да ова норма санкционише отмицу, а неки мисле да је у питању силовање. Не говори се о насиљу над себарком или грађанком, јер се, вероватно, сматрало прихваћеним оно што је било предвиђено у другим правним изворима. У пољском средњовековном праву, у Статутима Казимира Великог, постојала је одредба по којој су се могли слободно иселити сељаци из оног села у коме је живела сељанка коју је властелин силовао. Ова, у ствари економска мера, могла је бити делотворнија у функцији генералне превенције од неке друге казне. Под називом „девички разбој" отмица или силовање се помињу и у неким хрисовуљама, као на пример у хрисовуљи св. Ђорђа Скопског из 1300. године у чл. 48, у Хтетовској хрисовуљи из 1337–1346. године у чл. 22, у хрисовуљи манастиру Трескавцу после 1337. године у чл. 10 и кажњавају се новчаном казном која припада цркви. Душанов законик, иначе, нема много одредаба које се баве кривичним делима против морала, јер се то већ налазило у Синтагми Матије Властара, византијском правном зборнику који је имао своје место у правном систему средњовековне Србије (XIV век). Синтагма садржи доста норми управо о кривичним делима против морала, као што су, на пример, силовање, прељуба, отмица и разне врсте блуда.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907; С. Новаковић, *Законски споменици*, 617, 659, 671.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 61–63, 86–87, 135–136; А. В. Соловјев, *Законик*, 217–218.

Б. Марковић

ОТРОВ – У писаној заоставштини средњег века као обележја отрова најчешће се срећу два, по настанку сродна, термина – *отров (отрова, отрав, отрава)* и *јад (јед, јид)*. Именица отров спада у велику скупину речи потеклих од старословенског

глагола **троутн. тровѫ** (хранити); уношење отрова везује се за узимање хране. Упоредо са образовањем бројних изведеница (у основи им леже две коренске морфеме – *тров, трав*), првобитно значење потиснула су нова, те се око појмова тровања, чарања, опчињавања, без оштрих граница, окупила већина нових речи. На исти начин именица *јад* ослања се на глагол **ꙗсти**, а на њој, опет, почива низ деривата који покривају појмове отрова, беде, горчине, несреће, срџбе. Иако се не може повући строга црта, именица *јад* погодовала је узвишеном књижевном стилу, како у правом смислу (*молитва јед змијев исцељејет*) тако и у метафоричком (Варлаам и самим евнусима *смртоноснаго својеје јереси јади преподајет*), док је отров претежно заступљен у медицинским и законодавним списима.

Изворни подаци о отровима и тровању у средњем веку малобројни су и често неповезани. Донекле целовиту слику нуди народна песма, предањем замагљен али речити одраз стварности. Подаци о врстама и продаји отрова, противотровима, начинима тровања, отровном оружју, терминологији, засновани на искуству, пружају сигурно полазиште за повезивање и вредновање расутих савремених сведочанстава. Средњовековни човек, вишеструко зависан од природе, сретао се у свом непосредном окружењу, безмало свакодневно, са отровним биљкама и животињама (само међу биљкама познато је више од 100 аутохтоних отровних врста). О њиховим својствима и моћи учио је од предака или из туђег и сопственог искуства. Имао је да пази на уједе инсеката и змија (апокрифни списи чувају бројне молитве и магијске формуле против уједа змије), на бодље риба, на бобице привлачног изгледа и укуса, увек ћудљиве печурке, цветове живих боја, покварену храну. Ништа мање безбедан није био ни од људи. Срби су из постојбине донели вештину коришћења отровних стрела. Спорадична сведочанства о њиховој употреби сежу све до XVI века. Стреле су умакане у змијски или, још чешће, у биљни отров добијен екстракцијом из кртола једића,налепа (aconitum napellus). Ова супстанца – аконитин – иде у ред најјачих отрова са смртном дозом 2 до 5 мг, а смрт наступа веома брзо услед парализе срца и плућа. Отровност и брзину деловања једића наглашава и Хиландарски медицински кодекс: *једна трава јаже глагољет се напелуш* захвата *все тело на један час*. Због своје моћи једић се употребљавао и за тровање звери.

Ван непосредног додира оружја отров је кружио у људским односима – од међудржавних до оних свакидашњих. Борџијевске методе разрачунавања нису остале туђе овим просторима. Они образованији, ако не пред својим очима, налазили су примере у књижевности, читајући с презиром у Александриди како Александров великаш Вриснуш, у жељи да завлада царством, *хоте јего отравити* и *јад растворив Александру даде*. Оно мало сачуваних изворних вести по својој поузданости ближе је распаљеној машти писца Александриде него историјској стварности: од Дукљанина, који је Бодиновој удовици Јаквинти стављао на душу тровање краља Владимира, преко предања сачуваног у летописима да *Влк* (Бранковић) *отрувен бист от Пајазита*, до Орбина који је забележио гласине да је Никола Алтомановић отровао удовицу и синове Војислава Војиновића, а од Мусакија преузео причу о тровању деспотице Јерине од стране деспота Лазара Бранковића. Вео тајне који је овакве поступке обавијао оставио нас је готово без непосредних сведочанстава. Из тајних сенатских закључака Дубровачке републике једва се назире да је на прагу тешких сукоба са Радославом Павловићем маја 1430. године Општина покушала да отрује љутог непријатеља. С том намером један познати апотекар послан је у Венецију да у највећој тајности набави отров, али исход његове мисије није познат.

Ни обичан свет није био поштеђен ове опасности. Посежући за тровањем или су сами били кадри да га изврше или су, далеко чешће, тај посао препуштали „професионалцима". Апокрифна верска медицина цветала је у средњем веку, лепећи се за сујеверјем оптерећени ум обичног човека. Иако прогањани од државе и цркве, њени вештаци нудили су своје услуге лечења, тровања, бацања и скидања чини, прорицања судбине. Синтагма Матије Властара (и скраћена верзија), Номоканон и статути приморских градова прописују против њих оштре казне, а поврх тога, и против појединачних покушаја тровања (према одредбама Синтагме, као убица кажњаван је онај који *творе отраву или продаје или имеје*, док је, рецимо, син лишаван наследства уколико је угрозио *живот својих родитељ отрављенијем* или, како вели дубровачки Статут, aut si vite patris vel matris per venenum... insidiare temptaverit). Члан 109 Душановог законика, *О отровех* (налази се једино у Струшком и Призренском рукопису), још једном потврђује да преступници ове врсте – *магијник и отровник* – подлежу црквеним законима. Иначе, именица отровник (отравник), којом се у Синтагми преводи реч φαρμακός, означава у најширем смислу вештака за отрове, зналца лековитих и отровних трава. Сама словенска терминологија доста је неодређена, недоследна у превођењу, тако да између бројних термина за врачаре разних врста није могуће повући оштру границу. На пример: реч φαρμακός преводи се у Синтагми са *отровник*, али и са *обавник* и *чаровник*, док *обавник* покрива поред φαρμακός и речи γόης, ἐπαοιδής. По свој прилици, преплитање терминологије пре одражава стварност него што одаје руку невештог преводиоца.

Јавно, под окриљем цркве и државе, знање о отровима било је доступно лекарима и апотекарима. Средњовековна медицинска литература садржи и један комплетан токсиколошки спис. У Хиландарском медицинском кодексу бр. 517 налази се расправа о отровима и противотровима, преведена са латинског, вероватно од неког аутора салернске медицинске школе. То је научни спис, намењен искључиво лекару, који говори о различитим биљним отровима (млечика, једић, опијум), животињским (ујед паука и шкорпије), минералним (живина, оловна и арсеникова једињења) или чак отрованој храни (устајало кисело млеко). Велика пажња посвећена је симптомима тровања (чијем опису ни савремена дијагностика нема много шта да дода), лечењу отрованог и противотровима. Званична знања о отровима долазила су и са Истока. Довољно је поменути да фармаколошки одељак Шестоднева Георгија Писиде садржи поуке о деловању отрова и противотрова. О упућености апотекара у тајне отрова говори већ поменута мисија коју је Дубровачка општина поверила „спичару" Јоханесу Салимбене.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, LV–LX, 42, 45, 125, 209, 345, 347, 376–382, 453, 512; Н. Радојчић, *Законик*, 64, 120; Р. Катић, *Српски превод Liber de simplici medicina dictus circa instans Matthaeusa Plateariusa из Хиландарског медицинског кодекса бр. 517*, Зборник МС КЈ 25, 2 (1977) 267–270; *Хиландарски медицински кодекс N. 517. Превод*, Приредио Р. Катић, издање и превод Љ. Котарчић – М. Миливојевић, Београд 1989, XL–XLI, 190–195, 391–396.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 107–108; *Rječnik JAZU*, s.v. *jad, jed*; L. Lewin, *Die Gifte in der Weltgeschichte*, Berlin 1920; Т. Ђорђевић, *Отрови*, Мисао, 1930 (= *Наш народни живот* IV, Београд 1931, 103–113); Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 34, 69–70, 110; R. Jeremić – J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* II, Beograd 1939, 151, 168; С. Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)*, Споменик 102 (1952) 11; V. Bazala, *Ljekovi i otrovi važni za kulturnu i medicinsku povijest*, Farmaceutski glasnik 11, 7–8 (1955) 383–396; Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Пос. изд. САН 293 (1957) 106–108; P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s.v. *jad, trovati*; Р. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине*, Пос. изд. САНУ 532 (1981) 26–58, 168–171; B. Krekić, *Da li su Dubrovčani pokušali da otruju Radosava Pavlovića 1430. godine?*, Godišnjak DI BiH 37 (1986) 137–142; Z. Šundrica, *Otrovi u Dubrovačkoj republici*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 36 (1998) 45–120.

Ђ. Бубало

ОТРОК – у старословенском језику дете, дечак, везује се изведеним значењима за правно-социолошку и породичну терминологију средњовековних споменика писаних српским језиком. Еволуција термина показала је учесталост и разноликост употребе и наметнула потребу појмовног одређења у језичкој и друштвено-историјској равни.

1. У свом основном значењу – дете, дечак – реч отрок се користила кроз цео средњи век. Употреба је ограничена искључиво на књижевну варијанту језика, а посебно треба истаћи преводе византијских правних споменика где се готово без одступања грчка реч παῖς преводи са отрок, а κόρη отроковица, отрочица. У Софијском рукопису Списа о седам узраста човекових, треће доба, од 15. до 22. године, назива се отрок.

2. Једна од категорија феудалних подложника, нејасног порекла, по свом правном и социјалном положају при дну друштвене лествице. Сигурно је да етимологија речи упућује на већи степен подређености. Одредбама Душановог законика отроци се утврђују у наследној везаности за личност господара, ограниченој давањем у мираз, остављајући њему и најужој породици искључиво право ослобађања. По својој суштини, ови прописи односе се

на отроке у својини световне властеле. На сужена лична права указује 72. члан Законика којим се једино отроку властеоском ускраћује право прибегавања владаревој правди. Ипак, судска власт феудалног господара није била потпуна. Из ње су изузети преступи резервисани, као у случају свих поданика и странаца, за владаочев суд.

На манастирским и световним властелинствима (Душанова повеља пиргу Хрусији сведочи о отроцима *који су пољубили цркву* – добровољно пришли под њену власт), отроци живе измешани са осталим насељеницима са којима су изједначени у погледу врсте и количине намета. У повељама се често набрајају са меропсима (парицима у старим византијским областима) као основна маса земљорадника, штавише Душанова повеља цркви Св. Николе у Врању равномерно распоређује работе на отроке и меропхе. Милутинова повеља ћелији Св. Петке у Тморанима (1300) сведочи да су отроци заснивали легалне породице и ступали у разгранате родбинске везе. Изгледа да су по бројности, на властелинствима где их је било, долазили одмах иза меропаха и влаха.

Право баштинског располагања од стране господара чинило је да је отрок земљу само уживао у положају принудне покретљивости. Но, иако су отроци представљали друштвену групу јако скучених права (посебно они у поседу световне властеле), у њиховом се положају не оцртавају карактеристичне робовске црте у сразмери у којој се, без двоумљења, могу сматрати робовима. Довољно је речит одраз у језику јер се у преводима византијских дела речју отрок никад не преводе грчки изрази за *роба* (в.).

Боравак на земљи, нарочито манастирској, и тенденција ка стапању различитих земљорадничких категорија у хомогену масу од друге половине XIV века условили су социјално и правно изједначавање. Тако се 67. чланом Душановог законика отроци и меропси изједначавају у погледу држања земље условљеног плаћањем данака и вршењем работа, док се у рукописима млађе редакције Законика термин отрок и меропах замењују, уз извесна одступања, једном речју – посадник. Као последица хомогенизације, изгледа да су се отроци утопили у јединствену категорију зависних сељака, носећи још неко време обележја некадашњег специфичног правног статуса.

3. У документима се термин отрок често употребљава у уопштеном значењу слуге, са дугачком скалом нијанси. Почев од Хиландарског и Студеничког типика, у којима је реч отрок преведеница грчке речи ο ὑπουργός (слуга, служитељ, помоћник), у многобројним примерима истиче се смисао личне службе и присности, без обзира на друштвено порекло. Овом именицом обележавају се слуге монаха, момци, помоћници и поверљиви службеници владара, чиновника црквених и световних достојанственика, који обављају одговорне задатке (дипломатске, судске, управне). Суштина међусобних односа, наглашена коришћењем термина, заснива се не толико на вршењу специфичне функције колико на идејној потпори о господару и слугама, оцу и детету, блискости и поверењу. Ђура Качић шаље 1276. отрока кнеза Озора у посланичку мисију у Дубровник; у Закону о рудницима деспота Стефана спомиње се *урбурарев* (в.) отрок – његов службеник, а у једном документу из 1454. властелин Оливер Големовић послао је *место себе* отрока Радосава Ђурашиновића да изврши заклетву *старfinика* (в.) који су тесали међе. У латинским документима често се јављају момци и слуге властеле, са приватним и јавним задужењима сличним отрочким, под називима: famulus, fantus, preco, puer, riparius, rivir. На сличан начин употребљавају се изрази *чељадинић* (в.) детић, кућанин, слуга.

Осим за обележавање појединаца, термин отрок може се употребити у истом значењу али као општа именица којом се покривају сви поданици (слуге, зависни људи „деца") феудалног господара. Тиме се наглашава представа о владару, односно властелину и његовим подложницима дужним да му служе. Фалсификована повеља штипском подграђу која се приписује Душану назива становнике подграђа отроцима (тј. поданицима, зависним људима). Истоветно значење уткано је у израз отрочко име.

4. Поједини примери употребе упућују на то да је термин имао једно специфично техничко значење јавног органа владара, клира или локалне власти са судским, најчешће извршним овлашћењима. У Скопској повељи се, на пример, јавља отрок као егзекутивни орган црквене и државне администрације; у два документа из 1413. владарев отрок обезбеђује наплату новчаних потраживања. Именица прелази у стране језике: у италијански – hotroh dela donna, Петар Бољадиновић, кефалија руднички, врши исту функцију као владарев отрок у актима из 1413; у грчки – деспот Јован Угљеша шаље 1369. свог дворанина и властелина кир Никиту Педијасима ὡς ὀτρόκου да изврши предају спорне земље у једној парници око међа. Због разноврсности функција и положаја које покрива термин отрок у општем значењу *слуге* (под 3), отроци овде могу представљати слуге и поверљиве људе који, једноставно, у појединим случајевима врше улогу извршних органа. Стога је тешко извршити разграничавање значења под 3 и под 4. Пошто су слугама (отроцима) владара и властеле често поверавана задужења судских извршитеља, вероватно се из тог разлога сам назив могао проширити на одређену функцију.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА 66 (1926) 82–84; *Słownik starożytności Słowiańskich* III, Warszawa 1968, s.v. (употреба у другим словенским језицима и одговарајућа литература): М. Благојевић, *Земљорадња*, 96, 97, 196, 372, 392; Прегледе основне литературе пружају: Р. Михаљчић, *Отроци*, ИГ 1 (1986) 51–57 (= *Прошлост и народно сећање*, 233–240); L. Margetić, *Bilješke o meropsima, sokalnicima i otrocima*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 35, 1–3 (1991) 91–116; Ђ. Бубало, *Шта значи отрок у српским повељама*, Зборник МСИ 56 (1997) 19–28.

Ђ. Бубало

ОЧЕВИНА в. *Баштина*.

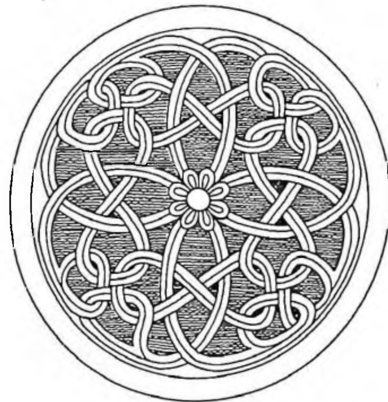

П

ПАЗАР в. *Трг.*

ПАЛАТЕ в. *Полате.*

ПАНАГЕРИОН в. *Сасуди.*

ПАЛЕЈА (од грч. παλαιὰ διαθήκη) – У византијској и старој словенској књижевности Стари завет није се користио у целини, нити је постојао као јединствена књига какву данас познајемо. Палеја је посебан зборник у коме се хронолошким редоследом излаже старозаветна историја. Палеја у којој се приповедају само историјски догађаји назива се *историјском палејом*. Сматра се да је њен грчки текст настао крајем IX века, а да је на словенски преведена најкасније до краја XII века, и то на јужнословенском терену. Установљено је да су постојале три редакције превода: западномакедонска, српска и средњобугарска (у Молдавији).

У *палеји с тумачењима* налазе се, осим историје, додаци и опширни коментари појединих библијских књига. Осим тога, излагање библијске историје од стварања света и човека, било је погодна основа за богословска тумачења појединих догађаја, и разоткривање симболичких значења многих библијских догађаја, који представљају „пралик" будућих новозаветних догађања. У састав *палеје с тумачењима* често улазе и дела апокрифног карактера (Откровење Аврамово, апокрифи о Мелхиседеку, апокриф о Мојсију итд.), а осим тога укључују се и поједини одломци из *Лествице* Јована Синајског, из *Паренесиса* Јефрема Сирина, из *Откровења* Методија Патарског, из *Шестоднева* Јована Егзарха итд. Превод овог типа палеје настао је, највероватније, у Русији.

У српској рукописној традицији био је заступљен и овај тип зборника. Посебно место заузима рукопис друге четвртине XV века (Музеј Српске православне цркве), који садржи још и Зонарину Хронику и слова светих отаца. И Никон Црногорац се у свом трећем писму Јелени, сачуваном у Горичком зборнику (Архив САНУ 446), позива на Палеју.

ЛИТЕРАТУРА: М. Сперански, *Историја палеја, њени преводи и редакције у старој словенској књижевности*, Споменик СКА 16 (1892); М. Сперанский, *Югославянские тексты „Исторической Палеи" и русские ее тексты*, у књизи: М. Н. Сперанский, *Из истории русско-славянских литературных связей*, Москва 1960, 104–147; E. Turdeanu, *La „Palea" byzantine chez les Slaves du Sud et chez les Roumains*, Revue des études slaves 40 (1964) 195–206; Т. А. Сумникова, *К проблеме перевода Исторической палеи*, Изучение русского языка и источниковедение, Москва 1969, 27–39; О. В. Творогов, *Палея толковая*, Словарь книжников и книжности Древней Руси, Вып. I (XI – первая половина XIV в.), Ленинград 1987, 285–288; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 231–232: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI – XVII века)*, Београд 1982, 77.

Т. Суботин-Голубовић

ПАНАГИРИК (грч. πανηγυρικός – празнични говор) – књига која садржи изабране празничне беседе и слова за веће празнике током године, сло-

жене по календарском редоследу. У панагирик могу бити унета и житија појединих светаца. Словенски назив је *тржаственик*, а други грчки назив за овакву врсту зборника је *хомилијар*. Аутори састава који улазе у панагирик су црквени оци и други византијски писци: Григорије Ниски, Василије Велики, Григорије Богослов, Јован Златоуст, Андреј Критски, Епифаније Кипарски, Анастасије Синајски.

Најстарији сачувани српски панагирик преписан је у последњој четвртини XIII века (*Михановићев хомилијар*, Архив ЈАЗУ III с 19/Михановић 19). Крајем XV века преписан је панагирик за целу годину (Архив ЈАЗУ III b 21/Кукуљевић 738). У српским (као и бугарским) панагирицима често се могу наћи и оригинална дела јужнословенске књижевности: поједина слова Климента Охридског, Григорија Цамблака, *Слово о светом кнезу Лазару* патријарха Данила III. У српским панагирицима XVI века појављују се и саставі патријарха Јевтимија (Трновског): житија свете Петке, Јована Рилског, Илариона Мегленског.

Посебан тип чине тзв. *триодни панагирици*, у којима се делови триодских служби комбинују са одговарајућим прозним текстовима (словима и беседама). Најстарији српски зборници овога типа потичу из треће деценије XIV века – то су рукописи бр. 644 и 645 Народне библиотеке у Београду.

ЛИТЕРАТУРА: R. Aitzetmüller, *Mihanović Homiliar* I, II, Graz 1957, 1967; Д. Иванова-Мирчева, *Хомилиарът на Миханович*, Известия на Института за български език XVI (1968) 381–391; H. Hahn, *Fünf Predigten byzantinischer Kirchenväter aus dem zweiten Teil des slavischen Mihanović-Homiliar*, Tübingen 1969; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, рукописи бр. 439–446, 473, 487, 489, 496, 644; E. Bláhová, *Význam srbských rukopisů pro studium staroslověnského homiliaře*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, САНУ, Београд 1981, 225–229; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 77–79; К. Иванова, *Неизвестна редакция на триодния панагирик в състава на триода*, Старобългарска литература 20 (1987) 20–39; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 232 –234;

Т. Суботин-Голубовић

ПАНАЂУР – у старим српским текстовима **панагырь** или **панагюрь**, позајмљеница из грчког *πανήγυρις*, преузета веома рано, али ипак у доба када се број значења тога израза сузио, тако да је у сржи имао велики скуп људи, сабран поводом прослављања светитеља или празника којем је црква посвећена. Панађур је укључивао бденије уочи празника, свечану службу божију, литије, а био је уоквирен разноврсним привредним активностима и забавама.

До времена када се проширио у српску средину панађур је изгубио некадашња реторска надметања, а потиснути су били и пагански световни елементи против којих су говорили црквени оци. Трговачке активности у црквеним објектима или непосредно уз њих забранио је Трулски сабор (канон 76), али је било прекршаја и злоупотреба, како се види из коментара канониста XII века. Није било лако одржати равнотежу између религиозне атмосфере празника и световњачке заокупљености зарадом и забавом, поготову што су искушења била велика. Из описа византијских панађура се види да су поред трговаца из далеких крајева долазиле и групе артиста, забављача разних врста, чак и тадашњи полусвет.

Српска грађа о панађурима је врло оскудна и једнострана, односи се махом на располагање панађурима, односно приходима које су доносили. Ипак, и из такве грађе се види да су панађури као вид религиозне друштвености усађени веома рано. Повеља краља Милутина за манастир Светог Ђорђа Горга код Скопља, поред главног манастирског панађура у новембру има и *село Брод в њем трг недеља и панађур 8 дан септембра*, а оба се приписују *светом цару Роману* (= или Роман Аргир III 1028–1034 или Роман IV Диоген 1068–1071). Панађури су несумњиво пратили увођење византијске власти и консолидацију црквене организације. Како је велики део територије касније српске државе доспео 1018–1020. под византијску власт, он је већ тада упознао панађуре.

Посетиоци из удаљених крајева очекивани су и на панађуру у Скопљу, судећи по краљевој одредби да је свако ко дође дужан *да дава законују царину* и то било да је *Грк или Блгарин или Србин, Латин, Арбанасин или Влах*. Свако је био слободан да дође на панађур. У повељи за призренску епископију се каже да је свако слободан да дође, да га нико не сме узнемиравати *ако је кому и велицјем длгом длжан, н' да си всаки трговав походит свободно*. То значи да су неки панађури имали привилегију какву је Дубровник нпр. давао поводом прославе Светога Влаха (тзв. franchizia stendardi, док је застава истакнута нико не може бити потезан за дуг). Ствари трговаца су биле неприкосновене, нико није смео узети силом *ни на панађури, ни у којему тргу*, ни сам краљ, и он је морао да плаћа као и други људи.

Панађур је био под владаревом заштитом, нико није смео реметити *мир* (в.). Ко би изазвао метеж или тучу претила му је казна од 500 перпера, а ко би потегао мач или нож морао би платити *вражду* (в.) као да је убио или ранио човека. Код великих манастира са имунитетом панађур се изузимао из власти *кефалије* (в.), тако да је важило начело: *сам игуман да јест кефалија панађуру*, а истовремено се кефалији забрањивало: *ни свезати ни дохотка узети којего љубо*. У Хтетову се искључивала власт и самог краља и његових сродника. Привилегија господара панађура била је (то знамо за Скопље) и у томе да се продавало *црковно вино и хлеб и месо*, а да су други смели продавати тек уз благослов игумана под претњом казне и заплене робе која се продавала. Привилегија је паралелна оној коју има владар у краљевским трговима: *кди се хоће краљево месо продати да се заручи по всему тргу да не продају ни купују меса доколе се краљево не прода*.

Панађур је доносио доходак од царине на робу којом се трговало и од глоба које би се изрицале. Тако је сва глоба на скопском панађуру припадала манастиру а од вражде половина. Остатак вражде је свакако ишао владаоцу, али у повељи за манастир у Хтетову, коме је припадао панађур у Пологу, изричито је прописано да се царина узима само цркви и да се не дели ни са ким (*да не има никто опкине с њим*). У неким случајевима је ближе наведена намена прихода од панађура, код Богородице Љевишке за кандило, у Светим арханђелима за свећу.

Приход од куповине и продаје по својој природи једнак је ономе што се добијао на *тргу* (в.), па се дешавало да се панађур изједначује са тргом. Тако се у Грачаници у повељи прилаже: *трг панагир јеже јест празник Благовештеније свете Богородице*. На панађуре ће се, по свој прилици, односити и они *тргови* у повељама који су везани за одређени празник и временски ограничени: трг пред Спасовдан и Аранђеловдан, или трг у Призрену пред празник Светог Николе.

Изједначавање панађура и трга заслужује пажњу због могућег утицаја повременог панађура на настајање трајног трга, који затим утиче на лик насеља и посредно делује на урбанизацију. У повељи за Полошку епископију наведено је *село Хтетово /.../ и с панагиром*. У Душаново време тај угледни панађур није утицао на промену статуса насеља. У повељи краља Милутина за панађур у Скопљу предвиђа се да се плаћа царина *као у Хтетову и Грачаници и по другим црквама*. У архивским документима с почетка Душанове владавине споменути су панађури у Грачаници и Пологу (то је хтетовски панађур), јер је краљ узео неке тканине трговцима и дуго отезао са њиховом исплатом.

Битно обележје панађура и разлика у односу на трг је привременост. Панађур се одржава дан, три дана, или осам, или петнаест дана, а за време одржавања имао је привилегије трга. Судећи по подацима из последњих деценија средњег века панађури су утицали на статус насеља у коме су се одржавали и довели су до појаве читаве категорије мањих тргова. Не може се у сваком случају где се наводи трг са панађуром тврдити да је из панађура настао трг: *и у Мачве трг Цебрц и панађур о празнику светог Пантелејмона*, или *панађур Петров у Сталаћу с бродом*. Раваница је имала *панађур Спасов под манастиром*, али и панађур свете Петке на Дунаву пролетњи. Неки се нису везали за насеље као онај који је добила Раваница: *и два панађура у Мачви у Подгорици свети Георгије пролетњи и јесењи*. Панађури су се одржали и у време турске власти кад се јављају и други називи *вашар*, а касније *сајам*. Сам термин панађур није остао ограничен на некадашњу византијску територију. Већ у XV веку имамо панађур у Сребреници. Дубровчани употребљавају назив панађур и за сајмове у италијанским градовима: ad panagerium Arimini, или у Барлети: in nundinis sive in panaiuro.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*, 167, 335, 504, 611, 615, 620, 635, 640, 657, 658, 661, 670, 692, 698, 718, 719, 770; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике* I, 56, 236; II, 561.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 190–191; S. Vryonis Jr., *The Panēgiris of the Byzantine Saint: a study in the nature of a medival institution, its origins and fate*, Sobornost 1981, 196–226.

С. Ћирковић

ПАНИПЕРСЕВАСТ (πανυπερσέβαστος) – византијско достојанство које је створено за владе Алексија I Комнина (1081–1118), у време када је спроведена реформа дворских титула. Многе од њих настале су комбинацијом некадашњег царског епитета севаст (σεβαστός, augustus) са другим речима; код паниперсеваста то су аугменативни префикси παν- и ὑπερ-, чиме се добило значење *најпреузвишенији, свепреузвишени*. У ранг паниперсеваста уздизани су најпре чланови царске породице, тако да је први носилац овог достојанства био Михаило Таронит, супруг Марије, сестре цара Алексија I. Према речима Ане Комнине, паниперсеваст Таронит заузео је том приликом место уз цезара (ξύνθωκος τῷ καίσαρι γίνεται) Нићифора Мелисина. По смрти Алексија I Комнина хијерархија најугледнијих почасти била је следећа: прво место припадало је севастократору (такође нова титула), иза кога су долазили цезар (старо достојанство), а затим редом новостворене титуле паниперсеваста, севастоипертата, протосеваста, протоновелисима, новелисима; тек иза наведених долазила су некада најугледнија звања протокуропалата и куропалата. И у каснијем периоду титула паниперсеваста додељивана је само представницима угледних породица. У хијерархији дворских достојанстава задржала је своје угледно место и у XIV веку: према Псеудо-Кодину титула паниперсеваста следила је ону великог доместика. Достојанство паниперсеваста, за разлику од неких других угледних византијских титула, није пренето у Србију.

ИЗВОРИ: Anne Comnène, *Alexiade I* (livres I–IV), éd B. Leib, Paris 1937, 114; Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, éd. J. Verpeaux, Paris 1966, 134, 136.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 26; N. Oikonomidès, *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle*, Travaux et mémoires 6 (1976) 127; *The Oxford Dictionary of Byzantium* III, New York – Oxford 1991, 1570 (A. P. Kazhdan).

Б. Крсмановић

ПАНЦИР – хаљина или кошуља од плетене гвоздене жице, односно панцирног плетива. Панцирне кошуље су најчешће биле беле али их и у српским земљама, као и на Западу, богатији витезови боје. У XV веку панцирне кошуље су рађене од фине жице. Понекад су у борби комбиноване са оклопом. У то доба панцирна кошуља постаје синоним лаког наоружања (в. *оклоп*).

Двострука панцир кошуља – Нерези

ЛИТЕРАТУРА: Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; D. Pribaković, *Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije*, Vesnik Vojnog muzeja 10 (1964).

Н. Лемајић

ПАПАДИКА (грч. παπαδική) – неумски рукопис карактеристичан за касновизантијску Кукузељеву „калофону" рукописну традицију грчког црквеног појања. На почетку садржи приручник касновизантијске неумске нотације (παπαδική τέχνη) а потом зборник црквених песама. Назива се и *Аколутија* (грч. 'Ακολουθία = цветник).

Делове пападике садржавао је и рукопис Народне библиотеке у Београду (Рс 93, XV век) изгорео у бомбардовању априла 1941. године. Пападика са преводом приручника за касновизантијску неумску нотацију на црквенословенски језик је и хиландарски рукопис бр. 311 из XVIII века.

ЛИТЕРАТУРА: E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961, 13–14; J. Милојковић-Ђурић, *Пападика у хиландарском неумском рукопису бр. 311*, ЗРВИ 8, 2 (1964) 273–285; Д. Стефановић, *Црквенословенски превод приручника византијске неумске нотације у рукопису 311 манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 2 (1971) 113–130; D. Conomos, *Byzyntine Trisagia and Cheroubika of the 14th and 15th Centuries*, Thessaloniki 1974, 43–46; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 276.

Д. Петровић

ПАПИР – најмлађа врста материјала на коме се писало у средњем веку и који је потиснуо из употребе пергамент.

Првенство проналаска папира 105. године н. е. припада Кинезима, а његова јефтина производња и лако транспортовање омогућавали су му да се појави у медитеранским земљама као такмац папирусу и пергаменту.

Производња папира била је вековима чувана тајна Кинеза, све док је кинески заробљеници нису 751. године одали Арабљанима да би се ослободили у Самарканду. Али столеће и по раније Корејци су преко свештеника упознали у Кини производњу папира и пренели је у Кореју и Јапан. Схвативши велико преимућство папира над папирусом и пергаментом (практична вредност и јефтиноћа производње), Арабљани су успели да његову производњу усаврше и после освајања Шпаније, папир пренесу у Африку и Европу.

Сасвим је извесно да је папир био у употреби у Шпанији већ у IX веку, али још увек увожен из државних фабрика изван европског континента. Иако је прва фабрика папира на европском тлу била основана средином XII века (у Јатви), он се на Западу ваљано упознао и проширио тек у време крсташких ратова када су наступиле живе размене материјалних и културних добара Истока и Запада.

Арапски називи за папир били су kaghad или kaghid, а затим Warak. Међутим, ти се називи нису раширили на Западу мада су папиром трговали највише сами арапски трговци. Европљани су и за ту врсту писаћег материјала задржали стари назив папируса, па отуда и у средњовековној латинској терминологији називи: charta papyri, charta damascena, charta bambycina и xylina.

Најстарији европски документ написан на папиру је повеља сицилијанске грофице Аделаиде, жене Рогерија I, из 1109. године, док је још у XII веку папир добро познат и на подручју Француске, где се већ почетком XIV столећа отварају млинови за папир, а први његови проналазачи у граду Троа дају га 1355. године за потребе Париског универзитета.

На просторима јужнословенских земаља, најстарији досад написан рукопис на папиру је један *Evangeliarium* настао у Трогиру 1259, док се за потребе Дубровника набављао неки папир (bombacium) у Палестини 1280, у градским радњама дозвољавала продаја „папира, пера и каламуса" (cartam, penam et calamarium) 1335, а влада Дубровника примила од Мркше Живковића једно писмо *писано на папиру* (scripta in papiro) 1398. године.

И у изворима, писаним на српском језику, помиње се хартија (папир) у XIII веку: Сава је, према Доментијану, позивао Немању *посланијем написаније хартије*, а према Теодосију, *на хартију написав*, док Стефанов биограф Константин Филозоф за султана Мусу каже да 1413. *преписа којеждe васи име на хартијицах*.

У средњем веку се и пергамент називао хартијом: расрђен због рђавог пергамента писар је у XIII веку љутито узвикнуо: *Прокљата хартија*, а у пергаментном рукопису, писаном почетком XIV века, стоји забележено: *Попива хартија чрнило*.

Од XIII века јављају се на папиру водени знаци (Wasserzeichen) – звани филиграни – у облику слова или цртежа животињских и биљних мотива као ознаке, или, у неку руку, заштитне марке појединих фабрика које могу бити од извесне помоћи и при датирању неких недатираних рукописа.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Писање повеља*, Глас СКА 157 (1933) 223–226; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Beograd 1985, 17–19; V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1991, 70–73.

Ђ. Тошић

ПАПУЧЕ в. *Обућа*.

ПАРАКЛИС в. *Капела*.

ПАРАМОНАР (парамонарь, параѥклисиархь, подьклисиархь, црквењак) – спадао је у ниже црквенослужитеље у манастирима, епископским сабор-

ним црквама и парохијским црквама. Ову службу у манастирским и епископским црквама обављали су монаси, а у парохијама дужност парамонара обављао је највероватније један од поповских синова. У раније доба служба парамонара била је подложна симонији, па је таква појава спречена каноном 2 Четвртог васељенског Халкедонског сабора (*или из гадне похлепе за добитком произведе за новце економа, или екдика, или парамонара... нека се са свога степена свргне*).

Опште задужење парамонара било је да се стара о просфори, вину, води, тамјану, ватри, да пали и гаси свеће, да припрема кадионицу и приноси свештенику, да оглашава почетак службе, да одржава олтар у реду, да чисти цркву. Ова служба се ретко помиње у средњовековним изворима. Спомиње је Теодосије поводом манастирског парамонара цркве Светих четрдесет мученика у Трнову. После одласка краља Владислава са телом светог Саве догодило се чудо са хромим Неофитом, коме је помогла рака Савина да оздрави, а он је то испричао парамонару. Познат је и параеклисијарх једне српске митрополије из XV века (1434) – „Акекедије параеклисијарх велике митрополије" (**параеклисиархь велікие митрополіе**).

Најпотпуније је приказана служба манастирског подеклисијарха у Хиландарском типику (глава 6). Подеклисијарх се стара да на време почне полуноћна служба и јутрење (**доньдеѣже подьклисиӕрхь, часовникь слишавь біющь**); после благослова игумановог удара у клепалце, дели монасима свеће и позива их на полуноћну службу, он и сам поје. После полуноћнице води рачуна да отпочне јутарње славословље, удара у велико клепало и у бронзано. У глави 15 Хиландарског типика изричито се наглашава да еклисијарх има свог помоћника подеклисијарха (**имоущиоу и подьклисиӕрха мьншаго себе**). Службу подеклисијарха надгледа лично еклисијарх – „пажљиво и смирено пази ... и уз то на паљење свећа и чишћење" (**паче же и вь свѣщномь очищені и оужежені**).

ИЗВОРИ: Н. Милаш, *Правила православне цркве са тумачењима*, Нови Сад 1895, 329–330; Теодосије, *Живот Светога Саве*, 212; превод, Теодосије, *Житија*, Стара српска књижевност V, 256–257; С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, 13 бр. 146; В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, 42–43, 91; превод, Свети Сава, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност II, 52–53, 65–66.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* II, 276; Н. Милаш, *Православно црквено право*, 455, 723; С. Петковић, *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци 1935, 116; J. Darrouzès, *Recherches sur les οφφικια de l' église byzantine*, Paris 1970, 87, 325; *Rječnik JAZU*.

М. Јанковић

ПАРАМУН в. *Стража*.

ПАРАЦ (**парьць**) – **1**. Парничар који се са неким *пре* (од глагола *прети*), односно парничи. Према одредбама Душановог законика (чланови 161, 175, 181) парци (**пьрьци**) су супарници, процесне странке на суду. Тужилац се називао парчија (**парьчиӕ**), а оптужени отпарчија (**ѿтпарьчїа**) који на суду одговара (**ѿтпира**). Парци су на суд долазили лично, иако се предвиђа могућност да парца брани заступник. Сваки парац ишао је *пред свога судију*, једино ако се парничари нађу на двору судио им је дворски судија (члан 175). За *велико дело* један од судија је ишао са *обојицом парничара пред цара* (члан 181). Црквени људи судили су се пред својим митрополитима, епископима и игуманима, а парничарима двеју цркава, судиле су *обе цркве* (члан 33).

За турске власти кметови (в. *кмет*) судили су сељацима „кад би их парци позвали", а оне парце које нису могли намирити, слали су нахијском суду. У Црној Гори парци би бирали кметове судије, „обично по 12 са сваке стране". Израз парац ушао је и у пословице: *Нико не може судац и парац бити*.

2. Парац се јавља и у значењу заступника. Заступник је могао бити члан породице – старији брат из заједничке куће (члан 66). Приликом продаје двора у Призрену, договорено је да ће мајку, удовицу Доброславу, у случају тужбе заступати њен син Прврослав – *ако има што говорити, а Првослав да одговарат, а купац да је слободан*. Парац као правни заступник, на суду је штитио сироту удовицу: *Сирота која није кадра парничити се или одговарати, да даде заступника* (**прьца**) *који ће за њу одговарати* (**прѣти**).

Као правне заступнике схватамо парце у Дубровнику. *Парци градски* и *парци општински* пописани су са осталим дубровачким угледницима, већницима Великог већа, Малог већа, судијама и чуварима *добитка* свете Богородице (уговор Дубровачке општине са царем Михајлом Асеном). За снагу исправности баштинске повеље војводе Јураја, синовца херцега Хрвоја, гарантовали су *парци и одговорници*. Султан Мехмед II наредио је 1471. године да се Дубровчанима врати конавоско робље – *да ми веке за тои парац не доге царству на порту говорит*. Занимљиво је да је парац и у овом значењу ушао у пословицу: *Духовнику и љечнику и парцу не таји истине*.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 339; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 43; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 211, 250.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник* (реч *кмет*); V. Mažuranić, *Prinosi*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 120; Н. Радојчић, *Из доба цара Душана*, Прилози ЛМС 1 (1928) 42–43; *Rječnik JAZU*; Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 162, 163, 170, 188–190, 208.

Р. Михаљчић

ПАРИК (πάροικος) – Дословно значење појма је „онај који живи поред". Његово порекло је класично; у античко доба означавао је странца досељеног у град, али у епохи хеленизма почиње да се односи и на особе досељене у села. У византијским изворима се ретко јавља пре X века, што оставља семантичку еволуцију термина далеко од јасноће.

У законодавству Анастасија I помињу се следеће категорије земљорадника: georgoi, paroikoi и emphyteutai; у нешто каснијој новели Јустина II налазе се georgoi, misthotai и emphyteutai. Претпоставља се да, у контексту земљишних односа позне антике, између појмова paroikos и misthotes постоји једнакост, односно да парик као и мистот припадају категорији сељака која обрађује земљу у својству унајмљене радне снаге, нема и не стиче власништво над њом; међутим, после тридесетогодишњег рока њен положај се мења: она постаје господар свог власништва и бива везана за земљу обавезом да је и даље обрађује. Једна новела цара Анастасија помиње и посебно, иначе несачувано, *паричко право* (paroikikon dikaion); у латинској верзији из доба Јустинијана I оно је названо ius colonarium. Поменута грчка терминологија новела је у извесној мери одговарајућа латинској (georgoi = coloni adscriptici; parikoi/misthotai = coloni liberi). Ипак, директна веза између парика средњовизантијске епохе и позноримских „слободних колона" се не може доказати. У ретке помене парика пре X века спада Теофанов податак о парицима који су, у време Нићифора I, припадали добротворним установама, црквама и царским манастирима. Веома је значајна новела 118 Лава VI, која говори о стратиотима који су се преселили на имања великих земљопоседника као парици. Она је показатељ једног од најважнијих аспеката социјалне динамике која је у X веку изменила византијско друштво, и довела до тога да у следећем столећу парици постану бројчано доминантна категорија византијског сељаштва, на рачун смањења броја тзв. слободних сељака, организованих у сеоске општине.

Почев од првих деценија X века подаци о парицима постају релативно чести. Они показују да се под појмом парик подразумевао зависни сељак. Међутим, постојало је више категорија зависног сељаштва у позној Византији; исто тако, и везе зависности су биле веома сложене. Покушај да се у природу ових односа и друштвених група дубље проникне није једноставан, јер је терминологија која се у изворима среће далеко од тога да буде јасна и једнообразна. Према изворима X и XI века (одлука Козме Магистра, донета на основу paroikikon dikaion; Пира), парици су сељаци који су од власника, под одређеним условима, добили земљу на обраду. Према њему се налазе у положају личне зависности, обавезни су на дажбине и работе. Постојали су тзв. државни парици (δημοσιακοὶ π.), као и они који су били обавезни црквеним или световним земљопоседницима. Извори помињу право, у одређеним случајевима давано од стране царске власти земљопоседницима, најчешће црквеним, да као парике населе одређени број „неопорезованих" (ἀτελεῖς), дакле, оне људе који, за разлику од „државних" нису имали претходну фиксну обавезу. Положај парика био је наследан. Извори потврђују да је постојало право власника на земљу дату парику, коју овај није могао да отуђује на било који начин. Важила је одредба по којој после 30, односно 40 година проведених на имању (στάσις), парик није могао са њега бити премештен по вољи власника.

Наследно право на обрађивање земље нашло је одраза у термину γονικόν, који означава имовину (имање) коју је заједно са обавезом наследио па-

рик а која припада његовом господару. Парици су могли да имају и земљу у сопственом власништву, и њоме су, ако се изузме право првокуповине коју су имали њихови господари, могли да располажу по сопственој вољи. Суштинска разлика у односу на позноримског колона, који је био везан за земљу, јесте у томе што је позновизантијски парик био лично везан за господара, обавезама које му је дуговао. Број парика на једном имању је био регистрован у државном катастру, забележен у тзв. практицима, и држава је водила рачуна о сваком новом досељеном сељаку – присељенику (*προσκαθήμενος*). После одређеног броја година (30 или 40) проведених у том правном статусу, присељеник би постајао парик. У изворима појам парика добија каткад опште значење зависног сељака односећи се и на неке друге групе сељака, другачијег степена зависности (дулопарици, елефтери и др.).

У српским правним споменицима појам парика се релативно ретко среће, уместо њега је коришћен термин *меропах* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: G. Ostrogorski, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles 1956; A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977; P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium, From origins to the twelfth century*, Galway 1979; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle, Propriété et exploitation du sol*, Paris 1992; *Paroikos*, ODB. 1589–1590 (M. Bartusis); *Demosiarios*, ODB, 610 (M. Bartusis).

С. Пириватрић

ПАРИМЕЈНИК (грч. *προφητολόγιον*) – књига која садржи поучне и пророчке приче (*παροιμία*) из Старог и Новог завета. Паримије се читају током вечерњег богослужења, уочи празника. Својим садржајем оне посредно или непосредно говоре о предстојећем празнику. У Српској цркви, паримејник је нестао из употребе као засебна књига током XIV века, мада се повремено може срести све до XVI века. Паримије које се односе на календарски (минејски) циклус прешле су у минеје, где се исписују на одговарајућим местима у служби; паримије које се читају током покретног годишњег циклуса (триодског) прешле су у триоде.

На службама се најчешће читају по три паримије, али их, када су у питању службе већег ранга или Христови и Богородичини празници, може бити и много више. По правилу, чита се непаран број, мада има и изузетака када се чита паран број паримија.

Сматра се да су паримејник на словенски језик превели још Ћирило и Методије, и да су се затим издвојила три архетипа некада јединственог превода, који су даље били редиговани и прерађивани. За изучавање историје словенских паримејника од највећег су значаја три српска рукописа: *Београдски* (крај XIII века, НББ 625), *Хиландарски* (бр. 313; прва пол. XIII века) и *Лењинградски* (Q.п.I.51; XIII век).

ЛИТЕРАТУРА: Б. Стипчевић, *О српским паримејницима*, Симпозијум 1100-годишнина на Кирил Солунски, 2, Скопје 1970, 347–387; Б. Јовановић, *Значај српских паримејника за текстолошко разврставање словенских преписа и реконструкцију првобитног ћирило-методског оригинала*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 1–20; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 235–237; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 80.

Т. Суботин-Голубовић

ПАРОХИЈЕ – **1.** Основне територијалне јединице у организацији хришћанских цркава, па и у средњовековној Србији. Организација тадашњих парохија није позната у појединостима, њих је обично чинио део села, једно или више села, везаних за једну цркву и једног свештеника. Право оснивања парохија и постављања *свештеника* припада *епископу* (в.). Парохије су у средњем веку називане: *нурија*, *инурија*, *инорија*, *енорија*, *јенорија*, што су све варијанте грчког термина *ἐνορία*. Овим се термином у почетку означавала и област којом је епископ управљао, да би се у XIV веку то усталило само за парохије, а епископска област добила је назив *епископија* (в.).

Читава средњовековна Србија била је прекривена густом мрежом парохија, чиме је обезбеђен трајан утицај цркве на вернике, како на њихову ортодоксију (= правоверје), од чега је зависило колико ће хришћанска етика управљати понашањем не само појединца него и народа као целине, тако и на уобличавање начина њиховог живота, од чега је зависило сузбијање паганства и разних облика сујеверја. Вера није била знање, тј. познавање верских прописа, већ начин живота и понашања.

Давно је уочена извесна неравномерност у погледу величина парохија. Наиме, у равничарским пределима било је много више парохија, док их је у брдовитим и планинским пределима било далеко мање. Ниједан средњовековни правни акт, ни црквени ни државни, није се бавио одређивањем броја домаћинстава у једној парохији. То није учинио ни Душанов законик, који у чл. 16 одређује да 20 сеоских кућа издржава једног калуђера. До приближног суда о величини средњовековних парохија долазимо посредним путем, проучавајући однос броја домаћинстава и попова на манастирским властелинствима. Тако, по рачунању С. Новаковића, у равници Дечанског властелинства 20 кућа чинило је једну парохију; у долини Лима једну парохију чини седам села, а код планинских влаха долазе два попа на 504 куће. Проучавањем величина парохија и односа броја домаћинстава према пароху, на основу пописа области Бранковића, које су Турци извршили одмах по освојењу исте 1455. године, утврђено је да поповска домаћинства чине 1,8–2,0% укупног броја, тим пописом обухваћених домаћинстава, односно да на 50 домаћинстава дође један свештеник. Однос 50 према 1 код парохијских свештеника, што је много повољније од односа 20 према 1 код монаха, омогућен је чињеницом да је издржавање парохијских свештеника обезбеђено преко земље – сопствене баштине или „три њиве по закону“, док тога код монаха нема.

С обзиром да је властелин био дужан да подигне цркву за зависно становништво на свом поседу, то су изградња и одржавање парохијске цркве падали на терет феудалца на чијем се властелинству налазила. То је тзв. категорија *баштинских цркава* (в.). Властелин је за узврат добијао право да сам изабере свештеника који ће у њој да служи, а епископу је припадало само право духовног надзора. При парохијским црквама постојале су школе у којима се стицала писменост, а настале су из практичних разлога: поповска деца – поповићи морала су да се описмене да би оцу помагала у богослужењу, а једног дана и да га наследе у звању. Уз њих, учила се и остала поповска родбина и синови богатијих људи. Нема података о методи рада и средствима наставе у тим парохијским школама, али се зна да се учило из богослужбених књига *часловца* и *псалтира*, зато је прво образовање владарских и властелинских синова било чисто црквено. Уз читање, посебна се пажња посвећивала писању, јер је преписивање било једини начин да се књижни фонд увећа. У вези с тим учило се и прављење мастила, пергамента и осталог потребног прибора, па и топљење злата и прављење боја за вињете, минијатуре и иницијале по књигама. Тек од XIV века ова се уметност све више негује при манастирима, али се још дуго међу парохијским свештеницима налазило одличних писара и минијатуриста.

2. На подручју Српске аутокефалне архиепископије, касније патријаршије, било је од средине XIII века и католичких парохија у рударским и трговачким насељима. Прва позната католичка парохија била је у Брскову, а касније су настале у Руднику, Новом Брду, Трепчи, Јањеву, Призрену, Приштини, Брвенику, Плани, Трговишту, Липнику, Црнчи, Крупњу и неким мањим местима која нису идентификована. Основане су за саске рударе (в. *Саси*), којима су се придружили католички трговци из приморских градова. Стални и привремени католички насељеници били су окупљени око цркве, негде је било и по две цркве (Ново Брдо, Рудник, Трепча), којом су управљали свештеници или капелани, у Новом Брду је био плебан. Цркве су се издржавале од прилога верника. Католичке парохије су биле под бискупом у Котору, а право на јурисдикцију над њима полагао је и надбискуп барски који је пре пада Србије и постао старешина католика. Католички свештеници нису смели преобраћати домаће становништво у католичанство, иначе су били слободни у вршењу својих верских функција. У Новом Брду и Руднику постојале су и *братовштине* (fraternitas, fratiglia) локалних католика.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село*; Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*, Скопље 1923; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља*, Гласник СНД I–1 (1925); С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 194–195; Б. Храбак, *Свештена лица на Косову и у суседним крајевима 1455. године*, Зборник ФФ у Приштини 9 (1972) 67–82; Ј. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, Гласник СПЦ 1946, 175–181; И. Божић, *О јурисдикцији Которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик САН 103 (1953) 11–16 (= *Немирно Поморје XV века*, 15–27); С. Ћир-

ковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*. Работници, војници, духовници, 240–258.

Р. Милошевић (1)
С. Ћирковић (2)

ПАСИШТЕ в. *Паше*.

ПАТАРЕНИ – назив дуалистичких јеретика у Босни XIII до XV века. Етимологија речи није јасна, најчешће се доводи у везу са миланским предграђем Патарија, значајним у верском животу града. Сигурно је, међутим, да реч патарени припада речнику западних извора и да се претежно односи на дуалистичке јеретике у Италији. У латинским католичким текстовима већ почетком XIII века преноси се на Босну и постаје најчешће употребљавани назив, док се у православним земљама употребљавају други називи: *бабуни* (в.), *кудугери* и *богомили* (в.), веома ретко у изворима, а веома често у ученој литератури од XIX века надаље.

Дуалистичка јерес у Босни је сигурно посведочена 1199. Два су вероватна жаришта из којих се могла проширити: Немањина Србија, где су јеретици прогоњени негде у периоду 1172. и 1180, и Далмација, где су акције против јеретика забележене почев од 1185. Босански бан Кулин (1180–1204) се бранио да његови поданици нису кривоверници, и позивао је да се њихово веровање испита. Папски легат је 1203. на Билином пољу код Зенице приволео групу монаха осумњичених због јереси да призна врховну власт римске цркве, прихвати њено учење и обећа да ће свој начин живота ускладити са њеним нормама.

Две деценије касније почиње други низ оптужби против јеретика у Босни и вести о прогонима и покушајима реформисања запуштене бискупије која је била под јурисдикцијом дубровачког архиепископа. Домаћа хијерархија није била кадра да сузбије јерес, па се Римска курија, тада веома активна у борби против дуалиста у Француској и Италији, обраћала угарским краљевима, чији су вазали били босански владари, с позивима да силом оружја обезбеди верску чистоту земље и да се њена црквена организација реформише по угледу на друге католичке земље. У борбе су били укључени и угарски доминиканци, за бискупе су постављани страни енергични борци против јереси. Бискупија Босне је изузета из јурисдикције Дубровника (1247) и потчињена надбискупији у Калочи у Угарској.

Упркос повременим успесима, када се радило на реформисању црквених прилика – основана је била катедрала, обдарена поседима, уведена црквена десетина – дуготрајне и крваве борбе су остале без резултата. Католичка бискупија је истиснута из земље, добила је седиште у Ђакову у Славонији, где ће остати столећима. Остаци црквене организације са словенским богослужбеним језиком дошли су под утицај дуалистичких јеретика и послужили су као подлога за образовање њихове „цркве босанске", која се није везивала за непосредне претходнике, већ је претендовала на универзалну мисију чувања *праве вере апостолске*, тврдећи да је њен старешина прави наследник Петров. После прогона дуалиста у Француској и Италији Босна је остала жариште јереси и њу су посећивали јеретици из Италије да би добили поуку из црквеног учења.

Њени припадници су попут других дуалиста резервисали за себе име *крстјана* (в.) и то само за део који је примио *духовно крштење*. Огњишта верског живота биле су *куће – хиже* (саxе dei paterini), раштркане по територији бискупије. На челу цркве био је епископ којега су сви називали *дјед* (в.), а хијерархију су чинили *гости* (в.) и *старци* (в.), скупно називани *стројници*.

Иако је претендовала на универзалну мисију, босанска црква се није ширила сем у неким деловима данашње Херцеговине кад су они дошли под власт банова. Границе босанске државе штитиле су је од непријатељске околине којом је била окружена све до своје пропасти 1459/1463. године. Од 1340. била је суочена и са мисионарском делатношћу фрањевачког реда, који је упоришта створио у самој Босни у рударским и трговачким насељима. По цркву је било неповољно и ширење државне територије на рачун некадашње Немањићке државе, чиме су у састав Босне дошле територије са компактно насељеним и организованим православним живљем. Црква босанска више није била једина црква Божја у Босни.

О учењу босанске цркве дуго су вођени спорови у науци, па и данас има значајних разлика у мишљењима. Како повезани и систематични подаци о веровањима босанских крстјана потичу из католичке средине, оспоравана је не само објективност него и обавештеност, тврђењем да је оно што се знало о јеретицима из других области пренето на Босну. Та теза је подупирана подацима домаћих извора, који би, наводно, противречили свему што се у католичким круговима говорило о Босни.

После више од столећа дискусија неке ствари су ван сваке сумње. Показало се да није битно подвајање на домаће и стране изворе, јер у латинским списима има таквих који су настали у Босни и у суочењу са стварношћу босанских црквених прилика. Извори који систематски излажу заблуде босанских патарена инсистирају на ономе што се разликује од учења и праксе католичке цркве, а не дају никаква обавештења о ономе што потиче из заједничке црквене традиције. Уместо те поделе значај је добила друга која води рачуна о димензијама црквеног живота у Босни. Велики је број веома разноврсних извора који показују да се црква у Босни по структури и хијерархији разликовала од великих цркава у суседству. Мали је број информација о дисциплини и начину живота припадника цркве и верника, а најмање оних које би откривале њено учење. Веома важне су због тога маргиналне глосе из босанског јеванђеља које је објавио руски слависта Сперански. Те глосе репродукују терминологију и темељна схватања о свету, човеку, греху и спасењу, полемичке су у односу на учење великих цркава, и делом директно, делом индиректно потврђују оно што се у пописима заблуда каже о веровању босанских дуалиста.

У дуалистичком учењу су била супротстављена два принципа – духовни и материјални, оличена у два божанства, од којих је једно бог светлости и највише добро, а друго бог тмина и највише зло. Како је видљиви материјални свет творевина злог бога, старозаветни Бог не може бити отац Христов; на целокупан стари завет је пала сенка творца материјалног света Сотоне који је *кнез вијека*, господар видљивог света. Заједно са старим заветом осуђивани су пророци и патријарси (са неким изузецима), Јован Претеча је *гори од свих ђавола у паклу*, а у једној од споменутих глоса погрдно је назван – *водоносац*. Душе људске су у почетку биле анђели, у тела су затворени они анђели које је Сотона одвео после борбе са Богом. Отуда су душе *пленици*, заробљеници тела и само уздржавањем од греха, очишћењем и крштењем могу се после смрти вратити на небо. Само један део душа је унапред осуђен, то су анђели по природи зли, који не могу да не греше.

У складу са темељним дуализмом и христологија босанских патарена била је докетистичка, подразумевала је да је читав земаљски живот Христов био привидан, да није био отеловљен, да *није јео ни пио телесно*, па према томе није ни страдао, ни умро ни васкрсао, и пошто није рођен од жене, Богородица је била анђео, а оспоравана је генеалогија Христова из јеванђеља.

Централно место у њиховом једноставном култу о коме сведочи Радослављев зборник, који је верна копија једног катарског ритуала из XIII века, заузима *молитва божја*, изговарана клечећи, затим обред ломљења хлеба. Крштење, вршено полагањем руке на главу и јеванђеља на груди верника, обавезивало је на безгрешан живот и зато је код многих верника одлагано до уочи смрти.

Одбациване су свете тајне, храмови, поштовање икона и светаца и то је имало велики утицај на друштвену и културну ситуацију од XIII до XV века. Без крштења, становници Босне су третирани као пагани и продавани као робље; услед одбацивања брака лабави су били породични односи, регулисани само обичајима и вољом супружника, па су разводи били веома чести. Однос према храмовима и култу утицао је на то да територија Босне буде без споменика хришћанске уметности. На другој страни, своју радикалну аскезу босанска црква није успела да наметне друштву које је у свему живело угледајући се на дворске средине других земаља.

ЛИТЕРАТУРА: F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i patareni*, Beograd 1931, 337–599; М. Динић, *Један прилог за историју патарена у Босни*, Зборник ФФ у Београду I (1948) 33–44; M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974, 162–167, 211–239, 292–328; J. Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975; S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 191–254; Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987; С. Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: Босанска црква*, Гласник Одјељења друштвених наука 9 (1995) 7–34 (= *Работници, војници, духовници*, 214–238).

С. Ћирковић

ПАТЕРИК (грч. πατερικόν) – књига која својим садржајем припада жанру аскетске литературе. У словенској средини се за овакве зборнике већ врло рано одомаћио назив *отачник*. У његов састав улазе многобројне приче о сасвим одређеним монашким подвизима, које имају задатак да поуче о томе како се треба борити са искушењима. По мишљењу неких истраживача, пре него што су ове повести писмено забележене, преносиле су се усменим путем, па би се зато могле сматрати неком врстом монашког фолклорног стваралаштва. Патерик је у средњем веку био популарна и распрострањена књига управо зато што се сматрао неком врстом приручника за усавршавање монаха – аскета.

Настанак патерика везује се за саме почетке установљавања монашког начина живота (III–IV век) у Египту. Оснивач еремитског (пустињачког) начина живота био је Египћанин Антоније Велики; до оснивања најстаријих киновијских заједница дошло је такође у Египту, где је у Тебаиди Пахомије утемељио прве манастире. Одатле се монаштво проширило на Сирију и Палестину, где се појавио и трећи начин монашког организовања – лавра (заједница већег броја засебних монашких келија). У монашким срединама формирао се већи број збирки оваквих поука. Најстарији међу њима је *Египатски патерик* (IV–V век); у њему су нашле одраза сложене прилике везане за формирање првобитног монаштва. Овај је патерик уживао велики ауторитет у монашким срединама византијског културног круга. Око 420. године настало је још једно дело ове врсте – *Лавсаик* (Λαυσαϊκόν), а написао га је Паладије Еленопољски по наруџбини неког велможе Лавса.

Међу египатским монасима током IV и V века формирао се још један зборник сличног садржаја и карактера, познат у словенском преводу као *Слова (или – изреке) отаца* (Αποφθέγματα τῶν πατέρων). Јован Мосх, вероватно Грузин, саставио је у првој четвртини VII века чувени *Луг духовни* (Λειμῶν πνευματικός). Пошто је Јован своје дело писао на Синају, у словенској традицији за њега се одомаћио назив *Синајски патерик*. Он се састоји од 335 глава у којима су представљени не само подвизи људи цркве него и побожних мирјана. Поједини чланци овога патерика илуструју нека правила васељенских сабора, као и она правила која се односе на свакодневни живот и богослужење у манастиру.

Папа Григорије Велики (око 540–604) написао је *Дијалоге о житију и чудима италијских отаца и о вечности душе* (Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum et de aeternitate animarum). *Дијалози* имају необичну форму разговора који се води између самог Григорија и ђакона Петра. Чланци (148) су распоређени у четири књиге, од којих друга садржи опширан животопис Бенедикта из Нурсије. Између 741. и 752. године папа Захарије превео је ово дело на грчки језик. У словенској средини *Дијалози* су постали познати као *Римски патерик*.

У XV глави *Житија светога Методија* стоји да је он превео и *отачке књиге*; у савременој науци сматра се да се то односи управо на патерик. До данас још није сасвим утврђено који је од многобројних патерика могао послужити као основ за превођење. У раном споменику словенске писмености – *Супрасаљском кодексу* (X–XI век) – већ се налази прича о Павлу препростом из *Лавсаика*. Рукописна традиција византијских патерика није до данас систематски истражена, па то ствара велике тешкоће у трагању за предлошцима са којих су се ове врсте зборника преводиле у словенској средини. Веома рано су настајале и разне компилације, тзв. *сводни патерици*, у чији су састав улазили чланци из различитих патерика, па је трагање за грчким предлошцима ових зборника утолико теже.

Један од најстаријих сачуваних српских патерика је рукопис Пећке патријаршије бр. 86 из последње четвртине XIII века; у другој половини XIV века преписан је чувени рукопис који се данас чува у Националној библиотеци у Бечу (Cod. slav. 42). О великој популарности оваквих врста зборника у српској средини сведочи знатан број сачуваних рукописа – око 100.

ЛИТЕРАТУРА: Арх. Леонид, *Сведения о славянских и русских переводах Патериков различных наименований и обзор редакций оных*, Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете 4/III (1891); В. Преображенский, *Славяно-русский скитский патерик*, Киев 1909; И. М. Смирнов, *Синайский патерик в древнеславянском переводе*, Сергиев Посад 1917; N. van Wijk, *Studien zu den altkirchenslavischen Paterika*, Verhandelingen der Koninlijke Akademie van Wettenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 30 (Amsterdam 1931); N. van Wijk, *Was ist ein Paterik Skitskij?*, Annales Academiae Scientiarium Fennicae, Ser. B, Bd. 27 (1932) 348–353; N. van Wijk, *Zu den slavischen Paterika*, Zeitschrift für slavische Philologie 9 (1932) 357–359; Н. ван Вијк, *О происхождении Египетского патерика*, у: Сборник въ честъ на проф. Л. Милетич, София 1933, 361–369; N. van Wijk, *Einige Kapitel aus Ioannes Moschos in zwei kirchenslavischen Übersetzungen*, Zeitschrift für slavische Philologie 10 (1933) 60–66; N. van Wijk, *O Pateryku przetlumaczonym przez Metodego*, Prace Filologiczne 17 (1935) 59–65; N. van Wijk, *Rukopisni paterik manastira Krke*, Magazin Sjeverne Dalmacije 2 (Split 1935) 108–110; N. van Wijk, *Die slavische Redaktion des Mega Leimonarion*, Byzantinoslavica 4 (1932) 236–252; Н. ван Вијк, *Подробный обзор церковнославянского перевода Большого Лимонария*, Byzantinoslavica 6 (1935–1936) 38–84; N. van Wijk, *La traduction slave de l'Andron hagion biblos et son prototype grec*, Byzantion 13 (1938) 233–241; М. Харисијадис, *Фронтиспис српског патерика Националне библиотеке у Бечу*, ЗРВИ 8, 2 (1964) 169–176; Т. А. Иванова, *Заметки о лексике Синайского патерика (К вопросу о переводе Патерика Мефодием)*, Проблемы современной филологии. Сборник статей к семидесятилетию академика В. В. Виноградова, Москва 1965, 149–152; П. Момировић, *Десисалићев отачник. Стара рукописна србуља писана 1564. године у Сарајеву*, Православна мисао 10 (1967) 89–109; С. Николова, *Патеричните раскази и фолклорът*, Фолклор и литература, София 1968, 61–67; С. Николова, *Ранните старобългарски преводи на патеричните сборници*, у: Константин Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му, София 1969, 219–236; С. Николова, *Патеричните раскази в българската средновековна литература*, София 1980; O. Nedeljković, *Problem tipologije slavenskoga paterika*, Slovo 24 (1974) 7–16; F. V. Mareš, *Welches griechische Paterikon wurde im IX. Jahrhundert ins Slavische übersetzt?*, Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 109 (1972) 205–221; F. V. Mareš, *S. Gregorii Magni „Dialogorum libri IV" – die „Bücher der Vater" der Vita Methodii*, Slovo 24 (1974) 17–39; C. Hannick, *Die griechische Überlieferung der Dialogi des Papstes Gregorius und ihre Verbreitung bei den Slaven im Mittelalter*, Slovo 24 (1974) 41–57; W. R. Veder, *La tradition slave des „Apophtegmata Patrum" (Aperçu de l'économie de la collection systématique)*, Slovo 24 (1974) 59–94; В. Р. Ведер, *Сведения о славянских переводных патериках*, у: Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, Вып. 2, Москва 1976, 215–217; J. Russek, *O tzw. Pateryku kompilacyjnym*, Slovo 24 (1974) 95–107; L. Moszynski, *Rzeczowniki zlozone Synajskiego pateryka na tle zlozen kanonu staro-cerkiewno-slowianskiego*, Slovo 24 (1974) 109–124; G. Birkfellner, *Gregorius I. der Grosse und die slavischen „Paterika"*, Slovo 24 (1974) 125–133; B. Jovanović, *Pećki paterik. Tri jezičke redakcije slovenskog prevoda Skitskog paterika*, Slovo 24 (1974) 139–188; M. Capaldo, *Caratteristiche strutturali e prototipi greci dell'Azbučno-Ierusalimskij Paterik e dell'Egipetskij Paterik*, Cyrillomethodianum 3 (1975) 13–27; M. Capaldo, *La tradizione slava della collezione alfabetica anonima degli Apophtegmata patrum: Prototipo greco e struttura della parte alfabetica*, Ricerche Slavistiche 22–23 (1976) 81–120; M. Capaldo, *L'Azbučno-Ierusalimskij paterik (Collection alphabético-anonyme slave des Apophtegmata Patrum)*, Полата книгописная 4 (1981) 26–49; G. Birkfellner, *Das Römische Paterikon*, Studien zur serbischen, bulgarischen und russischen Überlieferung der Dialoge Gregors des Grossen mit einer Textedition, I–II, Wien 1979; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII век)*, Београд 1982, 80–81; *Патерик Азбучно-Иерусалимский. Патерик Египетский. Патерик Римский. Патерик Синайский. Патерик Скитский*, у: Словарь книжников и книжности Древней Руси, Вып. I, Ленинград 1987, 299–308, 313–325; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 224–229; Р. Павлова, *Пролог рс 705 от Народната библиотека на Сърбия в Белград*, Palaeobulgarica 20, 2 (1996) 110–128.

Т. Суботин-Голубовић

ПАТРИЈАРХ – у хришћанској цркви титула која је уведена од VI века за епископе главних катедри: Рим, Александрија, Антиохија, Јерусалим и Цариград. Духовна надлежност патријарха протезала се на све регионалне митрополите и епископе које је он рукополагао и постављао и над којима је имао духовну власт. Звање патријарха је током историје дато и поглаварима самосталних аутокефалних цркава у Бугарској (1235), Србији (1346), Русији (1589), Румунији (1925), Грузији (од 1917. и 1990).

Поглавар аутокефалне цркве у Србији носи звање патријарха почев од 1346. године. Постанак патријаршије у Србији везан је за краља Стефана Душана који се исте године прогласио за цара. Тако се постанак ове титуле у почетку везује за постанак Српског царства, мада ће ово звање, као и сама *патријаршија* (в.), надживети Царство.

Први патријарх био је Јоаникије II (архиепископ од 1338), бивши логотет на двору краља Душана. Јоаникија је за патријарха потврдио сабор у Скопљу 1346. године. Иначе патријарха бира или потврђује сабор. О томе пак како је биран патријарх немамо, нажалост, сачуване до данас исцрпне писане податке. Може се само закључити да је избор патријарха обављан на начин како је то рађено у Византији. Мора да је постојао протокол, односно правилник о томе, који наравно није сачуван. Место одржавања изборног сабора за патријарха није било стално, а помињу се поред Пећи још Сер и Жича. Новоизабраном патријарху се гласно клицало: многаја лета.

Патријарх у Србији је ословљаван са *господин и отац царства ми преосвештени патријарх кир...*, *преосвештени патријарх србски кир...*, или само *патријарх српски*. Патријархова, као и раније титула архиепископа, углавном се поклапала са титулом краља, односно цара у Србији: *патријарх све српске земље и поморске*. У време цара Стефана Душана (1346–1355) патријарх је имао титулу *патријарх Срба и Грка*. После измирења Српске и Византијске цркве патријарх у Србији нема титулу *патријарх Срба и Грка*. Често патријархова титула је и *патријарх Србљем и Поморију и западним странам*. У западним, латинским изворима српски патријарх се ословљава у писменим исправама са: misser lo patriarcha de Pechy (господин пећки патријарх) или patriarcha Rascianorum (патријарх Рашана).

Седиште српског патријарха је Пећ, али не увек. У време деспота Ђурђа Бранковића патријархово седиште је у манастиру Жичи. Међутим, после 1455. године, када су Пећ и Жича били изван Деспотовине, седиште патријарха више није било ни тамо. Тих година у остатку српских земаља поставило се питање да ли може да се бира патријарх (умро је патријарх Никодим II) када се његово седиште налази на окупираној територији. У овом случају Смедерево је постало последње седиште патријарха до коначног пада Деспотовине под Турке (1459).

Патријарх је као поглавар једне помесне, националне цркве у Србији имао своју канцеларију и свог логотета. На документима српски патријарх се потписивао као и патријарси у Византији, зеленим мастилом. Иначе, патријарх је имао велика духовна овлашћења која нису била само репрезентативне природе. Поред цара и логотета, патријарх је имао право управе над свим црквама у држави. У доба цара Стефана Душана патријарх је заједно с царем учествовао у избору игумана за манастир Светих арханђела код Призрена. Приликом посета овом манастиру патријарх је на поклон добијао коња.

При Српској патријаршији постојао је патријархов суд. Против патријархове пресуде није било права жалбе, што свакако значи да је његова пресуда по одређеним питањима била коначна. Патријарх је имао свој двор који се издржавао од патријаршких прихода. Двор патријарха имао је право прибежишта, тј. азила, за оне који су били суђени. Приликом доношења важних одлука патријарх је поред себе имао неко уже саветодавно тело које му је помагало. То тело се у изворима назива *сабор свете и велике цркве*.

На трону српских патријараха од 1346. до 1459. године променило се десет патријараха (Јоаникије 1346–1354; Сава IV 1354–1375; Јефрем 1375–1380, 1389–1390; Спиридон 1380–1389; Данило 1390–1395; Сава V 1396–1409; Кирил 1409–1418; Никон 1419 – после 1435; Никодим 1445–1455. и Арсеније 1455–1463).

ЛИТЕРАТУРА: М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских*, Богословље 9 (1934) 257–259; М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976.

Р. Поповић

ПАТРИЈАРШИЈА – достојанство које је добила православна црква у Србији 1346. Пошто су се стекли објективни услови, на црквено-државном сабору у Скопљу, 9. априла 1346, Пећка архиепископија је проглашена патријаршијом. Архиепископ Јоаникије II (од 1338) први је понео титулу српског патријарха. Постанак патријаршије у Србији уследио је после знатних територијалних проширења српске државе у време краља Стефана Душана. У границама Србије, а самим тим и Српске цркве, нашле су се нове области које су припадале Византији, односно Цариградској патријаршији. Под српском влашћу нашле су се и такве црквене јединице каква је Света Гора и Охридска архиепископија. У новим околностима а по већ утврђеној пракси на Истоку, цара крунише патријарх. На тај начин се поред територијалног постизало духовно јединство и кохезија новостворене државне територије. Посматрано са аспекта канонско-црквеног права, уздизање архиепископије на степен патријаршије изведено је потпуно легално. Додуше, пристанак Цариградске патријаршије за то се није могао ни очекивати, с обзиром на фактичко стање које је настало после Душанових освајања на рачун Византије.

Новоустановљена патријаршија одмах је претрпела одређену реорганизацију. Основано је неколико нових епископија: Злетовска, са седиштем у Леснову и Доњополошка, са седиштем у месту Лешак. У патријаршији је по први пут уведен митрополитански систем. Новооснована Злетовска епископија припадала је Скопској митрополији која је постала првопрестолна, док је Доњополошка епископија припала Призренској митрополији. Охридска архиепископија у целини је ушла у састав патријаршије. Она је у оквиру патријаршије задржала статус аутокефалије коју поседује већ неколико векова уназад. У источним деловима отуђеним од Византије, а сада под српском влашћу, налазиле су се митрополије и епископије у: Серу, Мелнику, Зихни, Филипима, Драми, Христопољу, Јерису, Јежеву, Стефанијани, Ардамериону, Кесарополју и Ферему. Већина митрополита и епископа у овим епископијама били су сада Срби.

Патријаршија се у изворима назива: *Црков велика*, *Велија црков*, *Велија црков патријархија* или само *Патријархија*. За сопствено издржавање патријаршија је имала посебна имања, односно властелинства од којих се издржавала и подмиривала потребе администрације. О патријаршијским поседима, додуше, нема довољно сачуваних писаних извора.

Неколико година после проглашења патријаршије, више из политичких разлога, Цариградска патријаршија (патријарх Калист) је око 1350. бацила анатему на патријаршију и Царство због *достојанства и градова*. Покушај измирења двеју патријаршија предухитрила је изненадна смрт првог патријарха (1354) и првог српског цара (1355). Нешто касније иницијатива за измирењем потекла је из Цариграда и тада се у Серу обрео патријарх Калист код удове царице Јелене. Калист је умро у Серу (1364). У време обласног господара у Серу деспота Јована Угљеше (1371) постигнуто је делимично помирење које се односило на цркву у Серској области. Коначно помирење постигнуто је тек 1375. године у време српског патријарха Саве IV (1354–1375) и кнеза Лазара Хребељановића. Овога пута одлучујућу улогу у помирењу одиграли су светогорски монаси на челу са српским монахом старцем Исаијом. Делегација Цариградске патријаршије дошла је у Призрен и на свечаној литургији прогласила помирење. Процес међусобног измирења убрзала је и надолазећа турска опасност која је претила уситњеним и разједињеним балканским државицама.

Српска патријаршија у другој половини XIV века делила је судбину српске државе којом су управљали обласни господари, који се истина нису много обазирали на слабу централну власт. Разједињеност и на духовном плану међу обласним господарима огледа се на примеру избора, по реду трећег патријарха, Јефрема (1375–1380; 1389–1390).

Пећка патријаршија је надживела српску средњовековну државу. У првим деценијама турског ропства није било објективних могућности за одржавање црквених сабора који би бирали патријархе, али је у Цркви и народу остала присутна свест о духовном јединству патријаршије. Патријаршија званично од стране турске власти није укинута, или о томе не постоји никакав писани документ.

ЛИТЕРАТУРА: В. Мошин, *Свети патријарх Калист и Српска црква*, Гласник СПЦ 27 (1946) 192–206; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965; Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81–91; М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 61–100; В. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990; Р. Грујић, *Пећка патријаршија*, Азбучник Српске православне цркве, Београд 1993, 191–205; Р. Веселиновић, *Патријарх Јоаникије*, Гласник СПЦ 11–12 (1996) 187–190.

Р. Поповић

ПАТРИЈАРШИЈСКИ МАНАСТИРИ – попут царских, такође спадају у привилеговане. Међу њима се разликују тзв. ставропигијски (σταυροπήγια), које је основао патријарх, било да је сам или преко свога егзарха полагањем крста (σταυρὸν πηγνῦναι) извршио освећење таквог манастира, и они други који су постајали патријаршијски тек после свога оснивања и пошто су извесно време били под јурисдикцијом локалног епископа. Ставропигијски манастири су потчињени једино патријарху, што значи да се његово име спомиње у службама (ἀναφορά), да он убире утврђено давање у натури или новцу (κανονικόν), потврђује игумана, рукополаже ђаконе и свештенике, има судско-дисциплинарну власт и редовно надзире руковођење манастирским пословима преко својих егзарха. Месни епископ нема никаквих права, он чак не може ни ући у ставропигијски манастир без игумановог одобрења. И они други манастири уживају патријархову заштиту, али и даље задржавају обавезе према локалном епископу – спомињу његово име у молитвама и дају му утврђене дажбине.

ЛИТЕРАТУРА: Поред радова наведених уз *царске манастире*, видети такође: *Actes de Dionysiou*, Archives de l'Athos IV, éd. dipl. par N. Oikonomidès, Paris 1968, 65–66; *Actes du Pantocrator*, Archives de l'Athos XVII, éd. dipl. par V. Kravari, Paris 1991, 158–159.

М. Живојиновић

ПАТРИЦИЈАТ – модеран назив за градско племство (властелу). Српски приморски градови познају друштвене поделе становништва. По првој се издваја круг поштованих које заједница слуша (ту поделу познају скоро сва друштва), а по другој законским прописима одваја се горњи слој од доњег и спречава кретање између њих. Зетски градови познају ове друштвене поделе.

У далматинским градовима друштво се делило на властелу, односно племство и пук. Тако се у писму Дубровчана упућеном Сандаљу Хранићу из 1422. наводи одвојено властела и пук: **и що є било властель и плька вьсє є вратило сє и єсꙋ ꙋ градꙋ**.

Котор у тридесетим годинама XIV века има своје градско племство, односно патрицијат, који се у латинским споменицима назива nobiles cives, додуше веома ретко. Которски племићи немају увек *сер* испред имена, што је у Дубровнику и Венецији тога доба знак да припадају племству. У првој половини XIV века у Котору се племство познаје, брачно везује само онако како му доликује, бави се занимањима која га социјално не деградирају, али још увек није строго одвојено од пука. Корак даље отишло се у другој половини XIV века. Водећа група која се назива nobiles cives (племићи-властела, патрицији) створила је током XIV и у првој половини XV века у српским приморским градовима градско веће, које је с временом од народне скупштине преузело политичко одлучивање, а изградњом управног апарата развило даље облике поделе надлежности. Племство је у том периоду одвајало од пука и поседовање властитих грбова (Котор).

У појединим приморским градовима велико веће се потпуно затворило (serrata del magior consiglio): у Котору 1361, у Бару у првој половини XV века (1426–1427) а можда и у Будви, тако да је чврсто одређен круг породица које су имале место у великом већу. До затварања великог већа дошло је у Венецији већ крајем XIII, а у Дубровнику средином XIV века. Тако су се већници потпуно издвојили као посебан сталеж градских племића или патриција. Чланови великог већа могли су постати они племенити грађани чији су очеви и дедови били чланови већа. Наследни принцип је начелно произилазио из општих схватања о племству, а практично је уперен против дошљака и нових богаташа. Приликом преузимања власти од скупштине свих грађана, јавиће се сукоби код сваког града посебно. То је било условљено економском моћи патрицијата да без потреса одстрани пучане из власти (какав је случај био са Дубровником). Због економске слабости патрицијата дошло је до сукоба око преузимања власти од пука-грађанства у Котору у току осамдесетих година XIV века. У сукобима је с власти био свргнут патрицијат и пучани су формирали власт, о којој се ништа не зна. Међутим, у току тих трвења у Котору помоћ је стигла из суседног Дубровника и од хрватско-далматинског бана, а власт патрицијата је после неколико месеци поново успостављена. Сукоби у Бару између патрицијата и пука били су током XV тако жестоки да су у првој половини XVI века прерасли у праве погроме. У Будви није дошло до антагонизама између племства и пука, као у Бару и Котору, али и овде изумиру патрицијске породице. То је знак да је ипак њихов круг затворен и недоступан за друге категорије становништва, макар то били и богати грађани. У Будви је у млетачко време померена старосна граница за улазак у Велико веће са 20 на 18 година старости и довољно је било присуство само 21 члана, а не 30 какав је раније био случај. У Улцињу није дошло до затварања већа, услед сопствене економске слабости, већ су сви учествовали у власти: племство, грађанство и земљорадници.

У оквирима сваке градске приморске општине-комуне од Задра до Улциња долазило је до изграђивања запањујуће сличних институција, мада се сваки град одвојено развијао, у различитим конкретним условима а међу њима су биле знатне разлике у степену економског развоја. Та униформност огледа се у томе што су сви градови имали Венецију као узор. Након формирања великог већа, односно његовим затварањем, у појединим градовима развио се даљи облик поделе надлежности. Формирало се веће умољених, које познају само Дубровник и Котор, и мало веће, које је чинило градску владу у појединим раздобљима у Котору. Народну скупштину су потиснула већа састављена од ограниченог броја племићких породица. Патрицијат се формално заградио према осталим грађанима и тако резервисао себи власт у граду. Ипак, све до почетка XV века није формално озакоњена социјална сегрегација. Тек је од 1412. законом забрањено да племић из Котора ступи у брак са женом која не припада племству Котора или неког другог града. Потомство оног племића који би забрану прекршио лишавало се племства и свих права и функција који су племству резервисани. Ова забрана имала је за последицу повезивање патрицијских породица из разних градова, што је појачавало солидарност, која се показивала увек кад би племство неког града било у невољи (Котор). Разлику према пучанима патрицијат је наглашавао и својим романским пореклом, занимањем (давали су носиоце највећих функција – судије и аудиторе и црквене старешине), језиком, одевањем и начином живота.

Најважнији извор прихода племства били су земљишни поседи. Због тога их је сваки губитак градског земљишта тешко погађао. То је осетило племство Котора и Бара већ у другој половини XV века, када највећи делови градске територије падају под турску власт. Тако патрицијат све више сиромаши губљењем градског дистрикта, јер није имао других материјалних извора. Патрицијат под млетачком влашћу почиње да губи раније позиције. Млечани су током своје владавине више пута штитили пучане у зетским градовима (Бару и Котору) од самовоље племића, јер су тиме, а и на друге начине, настојали да спрече племство да се учврсти у градовима. Патрицијат већ крајем XV и током XVI века представља осиромашене људе без власти, без политичког утицаја и друштвеног значаја и који су постали малобројни у свим градовима. У Бару је у XV веку било 74 племићке куће са 400 племића. У Котору је крајем XVI века (1594) било само 94 одрасла племића. На исти начин нестаје и патрицијат (племство) Бара и Улциња након њиховог потчињавања турској власти (1571).

ИЗВОРИ: М. Пуцић, *Споменици српски* I, Београд 1858, 170; Š. Ljubić, *Commissiones et relationes Venetae* II, Zagrabiae 1977, 221, 226, 239; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 327.

ЛИТЕРАТУРА: J. Tadić, *O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme renesanse*, Zgodovinski časopis 6–7 (1952–1953) 558–561; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 7–9; *Историја Црне Горе* II–1, Титоград 1970, 83–91 (С. Ћирковић); *Бар град под Румијом*, Бар 1984, 27 (С. Ћирковић); B. Krekić, *Developed Autonomy: the Patricians in Dubrovnik and Dalmatian Cities*, Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times, Berkeley – Los Angeles – London 1987, 79, 85–88; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 44–46; S. Ćirković, *Continuité et rupture des hiérarchies le cas des villes dalmates et de leur arrière-pays*, Gerarchie economiche gerarchie sociali secoli XII–XVIII, Firenze 1990, 77–79, 85–89; С. Ћирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, Годишњак ДИ 3 (1994) 228–229; С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 189–195.

М. Маловић-Ђукић

ПАША (pāşā) – титула високих достојанственика у Османском царству. Нејасног је порекла и значења. Додавала се иза личног имена. У савременим изворима на српском језику често се среће као *баша* (*башија*). Не треба је мешати са титулом *баше*, најнижим подофицирским чином у јаничарском корпусу. Од XIV до XVI века титулу паше носили су само *везири* (в.) и *беглер-бегови* (в.), с тим што су први имали право на три туга (коњска

репа), док су потоњи смели да истакну само два туга. У познијим столећима беглер-беглук се често називао пашалуком. Временом је титула знатно обезвређена. У доцнијим вековима, нарочито у XIX, давала се све већем броју разних војних и цивилних достојанственика.

ЛИТЕРАТУРА: H. A. R. Gibb – H. Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East* I–1, Oxford 1960², 76, 108, 139–141, 147–152, 162, 165, 192–193, 198, 201–207, 270; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 234, 274, 351–352, 362–364.

А. Фотић

ПАШЕ, ПАСИШТА или **ПАШИШТА** – тако се у средњем веку називају пашњаци. У зависности од годишњих доба у којима се користе и од надморске висине на којој се простиру деле се на: летње пашњаке, зимске пашњаке и „обичне" пашњаке. Четврту групу чине „планине" – пашњаци на већим надморским висинама (в. *планине*).

1. У манастирским повељама и хрисовуљама летњи пашњаци обично се називају: *летишта*, *летовишта* или *летње паше*. Коришћени су за напасање домаћих животиња у летњим месецима, као и *планине*, али између једних и других постоји разлика, на шта упозоравају малобројна изворна обавештења. У хрисовуљи манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља помиње се село Авазгово: *са сенокоси, с пашишти, с летовишти и с млини, с планином, и са свима правинама*. Разлика између *летишта* и *планина* могла је бити једино у надморској висини, а не у годишњем добу када се користе. *Планине* се простиру на висинама већим од 1 000 метара, док су *летње паше* биле на око 700 до 1 000 метара. Манастиру Жичи припадао је од оснивања његог властелинства Котленик: *са свим пашама зимским и летњим*. Највиши врх Котленика има 758 м, па су се летњи пашњаци налазили испод врха, а зимски у подножју. Према именима летњих пашњака, то су нижи врхови или удолине планинских масива, па су тако манастиру Св. арханђела код Призрена припадала *пашишта летња* са следећим именима: Копрник мали, Беришин дол, Попов дол и Јама. Искључиво право коришћења ове врсте пашњака обично је припадало господарима властелинстава, а ређе сеоским насељима.

У преводима турских катастарских књига *летиштима* се називају и *планине* и *летње паше*. Попис доноси бројне податке о *летиштима* и *зимовиштима* влашких катуна на територији Херцеговине почетком последње четвртине XV века.

2. Зимски пашњаци помињу се у изворима чешће од летњих, обично као *зимовишта*, *зимишта* или *зимске паше*, који се користе током зимских месеци. Ова врста пашњака могла је бити у Приморју, у крајевима са медитеранском или измењеном медитеранском климом, али и дубље у унутрашњости копна, по жупама са благим зимама и мало снега. Економска вредност зимских пашњака је била велика због тога што су се овце, говеда, па и коњи, претежно хранили травом, па је паша у зимским месецима била драгоцена. Власници великих стада настојали су да за своју стоку осигурају приступ зимским пашњацима, посебно су то чинили сточари власи и Арбанаси. Када су Дубровчани запоселе Сланско приморје (1399), писао им је војвода Сандаљ: „за влахе за Бранка и за Влатка да зимују где су прво зимовали", али су Дубровчани овај предлог одбили. Неколико година касније босански краљ Твртко II писао је Дубровчанима: „за влахе Кујавиће с другим власима да моле, да бисмо им дали престојати у зимиштима ове зиме на нашим земљама". Дубровчани су одбили молбу влаха са образложењем да су им прошле зиме (1405/06) дозволили боравак, али да су они починили велике штете дубровачким поданицима.

До *зимишта* у Приморју могли су доћи сточари из оближњих крајева, али не и из унутрашњости Балканског полуострва. За своју стоку осигуравали су зимишта по жупама, где су благовремено припремили потребне количине сена. Паша је у унутрашњости током зиме била несигурна и недовољна, па се на њу није смело ни ослањати. Из наведених разлога на властелинству манастира Св. арханђела код Призрена власи су, поред осталог, били обавезни: *и у зимишти да косе сено кобилама и ограде да направљају и јагњила да граде*. Сено је морало да се припрема у зимовиштима и када се то изреком не каже. Краљ Душан је поклонио цркви Св. Богородице Хтетовске забел по имену Жедан да: *си има зимовиште кобилама и овцама*. Боравак поменутих домаћих животиња у зимовишту и забелу Жедан захтевао је, без сумње, да им се благовремено обезбеди потребна количина сена. Господари појединих зимовишта могли су дозволити другим сточарима да их користе, али уз плаћање *травнине* (в.). У појединим случајевима и сеоско становништво могло је да користи своја зимовишта. Један забел у долини Дренице, по имену Крива Веја, требало је да послужи као заједничко зимовиште за неколико сеоских насеља. Велика потреба за зимским пашњацима утицала је да се они помињу у повељама манастира: Жиче, Хиландара, Грачанице, Св. Николе на Врањини, Дечана, Св. арханђела код Призрена, Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, Хтетовског и Лесновског манастира. Од већих манастира зимовишта се не помињу у Светостефанској хрисовуљи, нити у повељи манастира Св. Петра и Павла на Лиму, мада се на њиховим властелинствима припремало сено у већим количинама.

Многобројна *зимовишта*, као и *летишта*, помиње „Поименични попис санџака вилајета Херцеговина", уз назнаку којим катунима влаха припадају. Ова *зимовишта*, смештена по жупама, постају стална станишта влаха у XV веку, која ће временом добити особине земљорадничких насеља, односно села.

3. Обични пашњаци помињу се у изворима као *паше* или *пасишта* без ближе одреднице. Овакви су терени лежали у близини сеоских насеља и простирали су се на мањим надморским висинама од летњих пашњака и *планина*. Стока је на њима налазила пашу од раног пролећа до јесени, па су због тога били неопходни свим власницима домаћих животиња у земљорадничким насељима. Користили су их радо за своју стоку и господари властелинстава, али су они за своје потребе резервисали право искључивог коришћења посебних и великих пашњачких површина. Манастир Хиландар поседовао је *пашиште Лабићево* у Земљи Хвостанској, а такође и *пашиште Раковица*. Поред Хиландара, обичне пашњаке поседовали су манастир Жича, Грачаница и Призренска епископија, вероватно због тога што се главнина њихових земљопоседа налазила у нижим пределима.

Обични пашњаци ретко се помињу као саставни делови сеоских атара, што је и разумљиво, пошто су пашњачке површине једне жупе биле заједничке. Право њиховог коришћења припадало је свим становницима жупе, што је регулисано и Душановим закоником. У 74. члану кратко се наређује: *Село са селом да пасе, куда једно село, туда и друго, осим забела законитих, и ливаду да не пасе нико*. Сва суседна села заједнички користе обичне пашњаке, али само у оквиру једне жупе. Ову проблематику детаљно регулише 75. члан Законика, који гласи: *Жупа жупи да не пасе стоком ништа. Ако ли се нађе једно село у некој жупи, у било кога властелина, или је царево, или је црквено село, или властеличића, ономе селу нико да не забрани пасти, да пасе куда и жупа*. Сва села једне жупе имају једнака права да користе жупске или *обичне* пашњаке, који су одвојени и удаљени од обрадивих површина по сеоским атарима.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*, чл. 74, 75; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 430, 499; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 27; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 20–40, 221–223; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ 4 (1954) 147–172; Р. Ивановић, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена*, ИЧ 7 (1957) 345–359; ИЧ 8 (1959) 209–253; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 39–54; М. Николић, *Властелинство Свете Богородице на Љевиши*, ИЧ 23 (1976) 39–49; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 101–131; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 173– 190, 202–208.

М. Благојевић

ПЕВАЊЕ в. *Црквено појање*.

ПЕВНИЦЕ (грч. χορόι, χοροστάσσια) – **1.** У српским црквама средњег века то су правоугаони простори северно и јужно од поткуполног простора, намењени смештању појаца (певача) који учествују у богослужењу, одакле и потиче назив.

У најранијим монументалним црквама Немањиног доба (Ђурђеви ступови у Расу, Студеница) северно и јужно од поткуполног простора постојали су вестибили – правоугаона одељења са вратима чија функција до сада још није тачно утврђена. Почевши од Богородичине цркве манастира Студенице ови простори добијају још једну функцију – судећи по програму сликане декорације у коме се појављују свети песници (мелоди) – намењују се појцима. По-

четком XIII века усложњавањем литургије, увођењем Студеничког типика и делатношћу св. Саве на реорганизовању црквеног живота, долази и до измене првобитне функције ових бочних простора. Сложени литургијски „церемонијал" (распоред кретања свештеника и ђакона испред олтарске преграде) условљава померање скупина појаца у бочне просторе, тако да се највероватније функција вестибила већ у Студеници мења и претвара у певнички простор.

Почевши од катедралне цркве Вазнесења манастира Жиче двадесетих година XIII века, певнице се затварају, постају више и боље се интегришу у поткуполни простор. Та тенденција је видљива до краја рашке школе – у Сопоћанима се сва бочна одељења издвајају под један кров, у Бањској се певнице по висини изједначавају са поткуполним простором тако да споља делују као попречни брод (трансепт), а у Дечанима се пресвођавају готским сводовима. На овај начин се и акустика певнице побољшава, што се истовремено чини и уградњом земљаних лончића у зидове поткуполног простора (Жича, Св. апостоли у Пећи).

У моравској школи, полукружно завршене певнице су изразити елемент артикулације плана и елевације цркава (Раваница, Лазарица, Љубостиња, Ресава). Основа цркве је тако тролисна (трихонхална) и преузета је са Свете горе где је овај облик основе коришћен још од почетка XI века (Атос, католикон манастира Велике Лавре). На овај начин је побољшана акустика ових простора и добијено више простора за смештај појаца.

Певнице су карактеристичне за црквену архитектуру и након пада Деспотовине. Поједине цркве имају певнице правоугаоне основе (Возућа, Добриловина, Добрићево, Каблар – Благовештење, Троноша), друге се пак надовезују на моравски конхални облик (Каблар – црква Св. Николе, Ораховица, Папраћа).

Подизање издвојених певница карактеристично је и за архитектуру XVI–XVIII века на подручју Карловачке митрополије (Крушедол, Велика Ремета, Раковац, Сланкамен, Хопово). Литургијским реформама и увођењем вишегласног хорског певања у богослужење, простори бочно од иконостаса се напуштају, а знатно увећани вишегласни хор добија своје место на галерији у западном делу храма (Саборне цркве у Сремским Карловцима, Новом Саду и Београду).

2. Певница је и назив за скупине певача које учествују у богослужењу. Сведочанство о постојању скупина појаца налазимо у живопису средњовековних цркава (певачи се најчешће сликају у сценама опела и сахране – Пећ, црква Св. апостола, Грачаница). Развијени литургијски захтеви формулисани у типицима говоре о потреби постојања две „певнице" које наизменично одговарају свештенику и ђакону током службе. Обичај антифоног (наизменичног) појања потиче из Антиохије одакле је у првим вековима хришћанства преузет и прихваћен у цркви. Невелика по броју, скупина појаца се дели на леву и десну певницу, а заједнички их предводи *протопсалт* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928; С. Ненадовић, *Резонатори у црквама средњевековне Србије*, Зборник Архитектонског факултета V, Београд 1960; Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу*, Краљево 1984; В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, Између Византије и Запада, Београд 1987; G. Babić, *Les moines-poètes dans l'église de la Mère-de-Dieu à Studenica*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988; М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII в.*, Београд 1991; М. Тимотијевић, *Улога музике у уобличавању црквеног ентеријера у XVIII и првој половини XIX века*, Зборник МС СУМ 15 (1994).

Ч. Карановић

ПЕД в. *Мере и тегови.*

ПЕДЕСЕТНИК в. *Тисућник.*

ПЕКАРИ в. *Занати.*

ПЕРГАМЕНТ – уз тврде материјале (камен, метал) основни писаћи материјал у време настајања словенске писмености и књижевности. Отуда су најстарији словенски, па и српски рукописи исписани на овој врсти материјала. Пергамент је у употреби у првим српским канцеларијама, да би га од XIII века потиснуо *папир* (в.) који је бивао све приступачнији. На кожама су записиване мање белешке још у Египту, као и у другим деловима Истока код Јевреја, што потврђују бројне литерарне вести и нешто ређи материјални остаци. Назив пергамента могао би се довести у неку везу са предњоазијским градом Пергамом, средиштем производње ове врсте писаћег материјала.

У средњовековном латинском преовлађују општи термини *pergamentum*, *pergamena* и *charta*, док се у зависности од сировине за њихову производњу употребљавају конкретни називи *charta ovina* (овчија), *caprina* (козија) и *vitulina* (телећа) кожа (в. *јагњетина*).

Данас се сматра да је пергаментни лист Еурипидовог рукописа из II века н. е. најстарији очувани примерак пергаментног кодекса, а уз њега се у исто време, или нешто касније, може ставити и један пергаментни лист из чувеног Демостеновог говора. И поред тога што је био далеко јефтинији, папирусов свитак је у IV веку све више замењиван пергаментним кодексом – књигом – таквог облика који ће надживети антички свет и средњи век и предати га у културну баштину из скрипторија у канцеларију, све до наших дана. Бројне предности пергамента над папирусом: еластичност, практичност за руковање и слагање у кватернионе, отпорност према влази, могућност писања са обе стране и друге, омогућили су му да од VIII до XIII века у Европи – у књижевности и у јавном и приватно-правном животу – постане доминантан материјал када га је из употребе дефинитивно потиснуо папир.

Спремање животињске коже за писање није било свуда једнако. Могу се разликовати два начина спремања: италијански, код кога је преовлађивала меканија јагњећа и немачки начин, код кога се употребљавала грубља, тврђа и дебља телећа кожа – већ у средњем веку позната као *charta Teutonica*.

Слично је било и на територији бивших југословенских области: севернији крајеви су чешће употребљавали тврђи, а јужнији, особито Далмација, меканији и финији пергамент. Из времена после насељавања Словена настали су крајем VIII века рукописи Evangeliarium Spalatense и Sacramentarium Spalatense на финој и танкој пергамени, а рукопис чувеног Мирослављевог јеванђеља (крај XII века) на пергаменту који показује изразито јужни карактер.

Пергамент је, за разлику од папируса, имао две нарочите особине: бојење пергамента најчешће пурпуром, те скидање првобитног и исписивање новог текста на њему. У тесној вези са овим последњим стоји и појава палимпсеста код којег се хемијским путем извлачио стари текст на површину пергамента и на тај начин поново реконструисао.

ЛИТЕРАТУРА: V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1991, 53–69; J. Stipišić, *Pomoćne povjesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1985, 14–17.

Ђ. Тошић

ПЕРИОР в. *Граница.*

ПЕРНИЦА в. *Покућство.*

ПЕРПЕРА в. *Новац.*

ПЕСМЕ (народне) – Као стиховане усмене синкретичне творевине традицијске културе углавном настају и опстају само уколико их слушаоци прихвате. Уколико у свом примарном исказивању одговарају схватањима и сензибилитету средине, преносе се кроз простор и време, из сталежа у сталеж, с генерације на генерацију, прилагођавајући се окружењу.

Могу се поделити на лирске – у којима махом анонимни, неписмени стваралац из народа исказује колективна или типологизирана лична осећања (уз ритуал, поводом или изван њега); на епске – о јунацима и догађајима; на баладе – наративне песме „на међи" лирике и епике, усредсређене на драматичне, судбинске, трагичне тренутке приче.

С једне стране, свака права усмена песма је непоновљива, и свако извођење представља нову варијанту. С друге, свако извођење не само да се мора држати усмених конвенција које ограничавају слободу индивидуалне импровизације, правила усмено-поетске граматике, већ се подређује захтевима памћења и континуитета чувања неприкосновене традиције. Зато је народној песми својствена формулативност – изградња система стваралачких, динамичких образаца који јој служе као средства за усмену импровизацију и уметничко апстраховање и уопштавање. Заснована на односу традиција – стваралац, који је реципрочан, али у коме је тра-

диција доминантна, формулативност омогућује певачу да обликујући неку тему има на располагању низ готових невербалних или вербалних модела, на свим нивоима уметничког исказивања (од стилско-изражајних облика – звучних фигура, тропа, композиционих целина, до садржинских облика, као што су типски ликови змаја, Арапина, оклеветаног јунака; или мотиви братимљења, кажњавања неверне жене, нпр.; или склопови мотива женидбе с препрекама, ослобођења из тамнице; или устаљени описи ситуација мегдана, сусрета на води; или обичаји и веровања, нпр. просидбе, урицања, итд.). Сви нивои су подједнако битни и њихово коришћење сведочи о високој развијености и уметничкој оформљености одређеног усмено-поетског система.

Целовити записи народних песама или њихових одломака појављују се код нас тек од XIV века. До тада се може говорити само о потврдама њиховог постојања: у првом раздобљу, пре и после досељења на Балканско полуострво, до XII века – у оквиру шире словенске заједнице (употреба словенског назива за шпилмана, у IV веку; помени Словена певача код грчких историчара – Прокопија у VI, Теофилакта Симокате у VII, Константина Порфирогенита у X веку; коришћење гусала код Словена по сведочењу арапских путника, такође у X веку).

Летопис попа Дукљанина у XII веку обилује мотивско-тематским целинама, које се срећу као интернационални, али и национални епски модели у каснијем периоду (убиство у лову, ослобођење вољеног сужња из тамнице, помоћ светаца заштитника); помиње и „лелекање с плачем“.

У Житију св. Саве, у XIII веку, Теодосије описује Стефана Првовенчаног као извођача песама: *јер кад сеђаше у челу трпезе, весељаше благороднике бубњевима и гуслама као што је обичај у самодржаца.* Податак је утолико занимљивији што говори о већ устаљеном обичају, распрострањеном и у племићком сталежу. О садржини и ближем одређењу врсте нема говора, али се с разлогом може претпоставити да се ради о витешкој епици, с обзиром на поменуте инструменте. У истом веку Иловичка крмчија и превод Синтагмата Матије Властара помињу професионалне певаче у старој Рашкој.

Почетком XIV века, 1327. године, византијски писац и историчар Нићифор Григора, путујући кроз српске земље у походе Стефану Дечанском, спомиње „слуге“ из своје пратње које су опевале „подвиге јунака чију славу чујемо тек и не знамо ништа“. Овај различито тумачени податак, обликован стиховима из Илијаде, могао би се сматрати доказом о певању песама на нашем језику. Григора помиње и укрштање обреде које је посматрао са струмичких зидина.

Нешто мање од тридесет година касније, један хиландарски рукопис из 1353. даје чак имена забављача: *Преде свир'ц и Хрусе слепц*.

Према натпису у охридској цркви Светог Климента, властелин Остоја Рајаковић, *по гуслом Угарчић ... преставио* се 10. октобра 1379, што би означавало његово епско име.

Крајем XIV и почетком XV века, непосредно после Косовске битке, у списима о кнезу Лазару, могу се наћи тужбалице не само као обликовани жанр усмене поезије са свим елементима структуре и садржине, већ и формулни стихови очувани све до Вукове збирке. На такве стихове у Слову Патријарха Данила (1392–1393) из тужбалице кнегиње Милице указао је Драгутин Костић: **О мати, нє льпо єст ни стронно/ И оть Бога и оть чловькь зазорно**, упоредивши их са Вуковим *Од Бога је велика грехота,/А од људи зазор и срамота.* Сличан пример (1419–1420) налази се и код Андонија Рафаела Епактита: *Светлило наше зашадше* (уп. код Вука *Сунце моје на заходу*).

Кратак одломак љубавне песме, од два седмерачка стиха, *О, Јело вита јело, /не ход' сама на воду!* – певао се у Дубровнику 1462. године.

У свом делу De situ Illyriae et civitate Sibenici (О положају Илирије и града Шибеника), Јурај Шижгорић 1487. набраја низ врста народних песама: тужбалице, љубавне, свадбене, посленичке песме, и очаран њиховом лепотом, поставља их изнад највећих песничких достигнућа антике. Поређење у корист наше усмене поезије је утолико значајније што га изриче високо образовани хуманиста, коме су највиши узор управо антички писци.

Четири целовите кратке љубавне песме „несумњиво ... песника из народа“ (М. Пантић), забележене с краја XIV века, затечене 1507. у Зборнику Дубровчанина Никше Рањине, управо потврђују Шижгорићеву оцену. Својом тананом усмено-поетском граматиком и садржинским облицима, од сталних епитета – *танка* кошуља, *зелени* луг, преко устаљених ситуација (уснуо момак у трави; сусретање момка и девојке у уличици где нема мимоилажења; плетење венца и намењивање цветова с магијским значењем), до композиције, ритма и версификације – очигледно су само карике у ланцу континуитета варијаната које су им претходиле и које ће их следити све до данас.

Први досада познати запис епске песме потиче из 1497. године. Песму су у околини Напуља у колу певали „словенски певачи“, српски досељеници, по свој прилици из околине Смедерева, а записао ју је италијански песник Рођеро де Пачиенца у свом спеву *Балцино*, уз драгоцене етнографске податке, о певачима, њиховим именима и пореклу. У десет бугарштичких стихова Сибињанин Јанко (кога је после другог косовског боја 1448. заточио Ђурђе Бранковић да би му наплатио ратну штету) моли орла, птицу гласника, да деспоту однесе поруку да га ослободи из смедеревске тамнице.

Стихови које је из италијанског спева ишчитао Мирослав Пантић гласе:

Орао се вијаше над градом Смедеревом.
Ниткоре не ћаше с њиме говорити,
него Јанко Војвода говораше из тамнице:
„Молим ти се, орле, сиди мало ниже
да с тобом проговору: Богом ти се брате јимају
пођи до смедеревске господе да с' моле
славному деспоту да м' отпусти
из тамнице смедеревске;
и ако ми Бог поможе и славни деспот пусти
из смедеревске тамнице, ја ћу те напитати
црвене крвце турečке, белога тела витешкога.“

Савршено исклесана формулативна слика, типична за високо развијену епску поезију, потврда је дубоке старости епског начина изражавања на нашем језику.

Од XVI века па надаље, сведочења и записи народних песама су све чешћи и богатији, да би крај XVII века и XVIII век донели читаве збирке најразличитијих врста песама, које ће пуну потврду свог постојања добити појавом Вука Караџића у XIX веку.

ЛИТЕРАТУРА: V. Jagić, *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, Rad JAZU 37 (1867); V. Jagić, *Historija književnosti naroda srpskoga i hrvatskoga*, Djela IV, Zagreb 1953; Д. Костић, *Старост народног епског песништва нашег*, Јужнословенски филолог 12 (1933) 1–72; В. Латковић, *О певачима српскохрватских народних песама до краја XVIII века*, Прилози КЈИФ 20, 3–4 (1954) 184–202; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, Крушевац 1968; М. Пантић, *Усмено песништво*, ИСН 2, 1982, 519–535; Р. Пешић – Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд 1984, 198–203 (Н. М-Ђ, *Помени и записи*); Н. Милошевић-Ђорђевић, *Српске народне тужбалице у средњовековним списима о кнезу Лазару и Косовској бици*, Књижевност и језик 3–4 (1994) 2–9.

Н. Милошевић-Ђорђевић

ПЕТОХЛЕБНИЦА в. *Сасуди.*

ПЕЋЊАЦИ в. *Керамика.*

ПЕХАР в. *Посуде.*

ПЕХАРНИК (виноточ, comes vinotoc, πιγκέρνης, pincernarius, οἰνοχόος, seruitor cuppe) – дворско звање у средњовековној Хрватској, Босни и Србији. Пехарник или виноточ налазио се у дворској пратњи хрватских владара током раног средњег века. Средином XIII века ово звање се краткотрајно јавља у Босни. Бана Матију Нинослава служио је пехарник Градихна, а после њега пехарник Грубеша. Стојан Новаковић претпоставља да је пехарник у Босни уведен по узору на неки западни двор. Извесно је, међутим, да је двор Немањића налазио узоре у Цариграду. Приликом свечаних обеда, византијског цара двориле су доместик столник и столник и, по рангу знатно виши, пехарник (πιγκέρνης). Стефану Урошу до своје смрти 1362. године, био је веран *енохијар* (οἰνοχόος) Дабижив. На натпису у манастиру Трескавцу код Прилепа налази се његова проширена интитулација. Дабижив је био енохијар све *српске земље, грчке и поморске*. По Стојану Новаковићу, енохијар је подрумар или пивничар док је за Константина Јиречека енохијар царски пехарник. Уколико је енохијар Дабижив истоветна личност са Дабиживом Чихорићем који се до 1345. спомиње као *слуга* (в.), онда је овај властелин у доба краљевства носио српску, а после проглашења царства, византијску титулу. Са домаћим и страним звањима јавља се Прибац Хребељановић, отац кнеза Лазара. Прибац је на српском двору обављао дужности *логотета*, *слуге* и *великог слуге*. У једном докумен-

ту Лавре атонске забележен је као пехарник: Πρίμψου τοῦ πικέρνη Σερβίας. Двор Немањића био је узор дворовима обласних господара. Деспота Јована Драгаша служио је пехарник Радихна (Radichna seruitor cuppe olim Dragasij despoti). Уз титулу енохијар која се само једанпут спомиње у српским изворима, за ово дворско звање чешћи је домаћи назив *слуга*, мада то није једино значење овог термина у средњем веку.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 43. бр. 122; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 17; J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, *Traitė des offices*, Paris 1966, 137–138; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 71.

ЛИТЕРАТУРА: F. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Rad JA 70 (1884); Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 263–264; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925; Ђ. Сп. Радојичић, *Слоуга и ставильць*, III међународни конгрес слависта, Допуне 3 (1939) 77–78; К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 427–432; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 26; ЕЈ 6 (1965) 458 (R. Mihaljčić); Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, Београд 1989, 19–21; М. Благојевић, *Државна управа*, 31–33.

Р. Михаљчић

ПЕЧАТ – 1. Знак, обележје, белег начињен од неког материјала, обликован и причвршћен према одређеним правилима. Печат је у римско доба коришћен као средство за затварање писама и аката, док је у средњем веку његова намена преиначена и проширена: постао је средство овере документа а тиме и јемство аутентичности. Током средњег века печат је постао важан саставни део повеља. Печати су сачувани као отисак типара (= печатњака, калупа) у воску или некој другој материји. Кад је печат у злату или неком другом металу зове се була. Типар се састоји од металне, ређе камене или стаклене плочице са дршком. На плочици су угравирани жељени лик или текст. Сачуван је типар Вука Бранковића, без дршке, са олуком дуж пречника полеђине, у који су увлачени краци одговарајуће штипаљке којом је загрејани типар држан приликом отискивања печата. Типар за воштане печате назива се и зделица.

У средњовековној европској историји, па и у српској, печати се деле на више врста, и то: по материјалу од којег су израђени; по величини; по начину причвршћивања; по садржини.

Печати су били израђивани од метала или од воска. За металне печате прихваћен је заједнички назив *була*. Буле су биле израђиване од олова, сребра, позлаћене или од чистог злата. Оловне печате су издавали високи државни чиновници а сребрне и златне владаоци или висока властела. Метални печати састављени су од две чврсто припљубљене металне плочице између којих је провучена врпца на којој печат виси. Ређи су примери да су плочице спојене прстеном ширине 3 до 5 мм. Воштани печати на повељама потичу од свих наведених друштвених категорија.

У зависности од значаја акта на који је печат стављан, или од угледа личности којој се писмо упућивало, печат је био мали, средњи или велики. Писани историјски извори и сачувани примерци потврђују употребу свих наведених врста у српској средњовековној држави.

По начину причвршћивања печати су били висећи или отиснути. Метални могу бити само висећи, док су воштани печати висећи или отиснути. Буле су по правилу двостране, док су висећи воштани печати могли бити и једнострани и двострани. Воштани печати могли су бити отиснути на више начина. Најједноставнији начин је био да се растопљена воштана маса излије на одређено место после чега се отискивао типар. Тако постављен печат лако је могао да отпадне, а вешти људи су знали да тако постављен печат преместе на другу исправу. Други начин је био да се на одређеном месту сачини неколико мањих зареза у облику троугла чија се основа није секла, него се троугао лагано усправљао и на те врхове (темена троуглова) се наливао восак, који је боље пријањао за основу (папир или пергамент). Једноставнији од овога био је трећи начин: место намењено изливању воска више пута је прободено иглом с полеђине према аверсу, што је такође помагало бољем пријањању воска за подлогу. Четврти начин је био да се направе два мања вертикална пропреза не дужа од 3 до 5 мм, чији је размак морао бити мањи од пречника печата. Кроз те прорезе се провлачила трака, обично од материјала на којем се писало, са полеђине према аверсу, где су се крајеви траке преклапали а затим се на њих наливао восак и отискивао типар. Сви наведени начини познати су светској сфрагистици. У српској сфрагистици постојао је још један начин, на који је указао Грегор Чремошник и назвао га *српским*, јер се код других народа не среће. У том случају документ је на одређеном месту просечен са два паралелна реза, дужине не веће од пречника печата, обично око 30 до 40 мм, међусобно размакнута 2 до 6 мм. Тим поступком се добијала трака довољне јачине да издржи обострано наливен восак. Тако причвршћен печат није се могао преместити, јер постоји велика опасност прскања воска. Ако би покушај и успео то би било лако уочљиво.

По садржини печати имају: само ликовну представу, само текст, а најчешће лик и текст. Ликовну представу имају печати чији се типар носио на прсту као прстен. Ако је на печату само текст, онда он тече у хоризонталним редовима. Ако печат има и ликовну представу, текст може бити на аверсу а лик на реверсу, али је знатно већи број сачуваних примера са текстом и ликом на обе стране. У том случају текст легенде тече укруг око лика, док је ређи случај да се текст легенде налази и у пољу лево и десно од лика а да текст друге легенде тече укруг уз ивицу печата. Из времена царства најчешћи су случајеви да лик пресеца текст легенде, тј. да легенда почиње на десној страни лика а наставља се прескачући лик у хоризонталним редовима. Ретки су примери да текст на описани начин има само први ред у хоризонталној равни, а да се наставља вертикално најпре на десној а затим на левој страни лика опет у хоризонталној равни. По ликовној представи печати су били престони, коњанички, портретни и хералдички. Сви ови печати добили су називе по представи, тј. лику владара, односно по томе како је представљен лик владара или властелина који је поставио печат. На престоним печатима представљен је лик власника печата на престолу, коњанички су имали коњаника у скоку, портретни – портрет владара до појаса, а у време царства лик владара у клечећем или у стојећем тзв. византијском репрезентативном ставу. Хералдички печати су увек имали грб власника печата.

Вероватно је, као један од резултата претходне, византијске административне организације, после стицања државне независности, а нарочито после проглашења краљевства, одмах заживела организација српске државне управе. Једно од сведочанстава таквог развоја догађаја јесте појава печата са текстовима легенди на српскословенском језику. Већ од средине XIII века сачувани су владарски и властеоски печати. Иако је први сачувани печат црквених поглавара тек из прве четвртине XIV века, не би требало сумњати да су и пре тог времена старешине Српске православне цркве имале своје печате.

Печати владара српских средњовековних области јављају се још за време византијског суверенитета, дакле пре стицања независности. То су били тзв. *моливдовули*, тј. оловне буле византијских чиновника са легендом у пољу или као што су биле прве две Немањине буле са легендом на грчком језику на аверсу а ликом светог Стефана првомученика на реверсу. Нису сачувани документи на које су евентуално били постављени. На основу легенде са титулом *жупана* (в.), претпоставља се да прве Немањине буле потичу из времена пре него што је постао *велики жупан* (в.), односно пре него што је Рашка постала независна. Из времена великог жупанства датира златна була на изгубљеној оснивачкој повељи за манастир Хиландар. На њој је забележена титула великог жупана без ликовне представе, а грчки текст тече обострано хоризонтално. Нејасни су ликовна представа и текст легенде на висећем воштаном печату Стефана Немањића за Дубровник (1215). Сачувани су печати свих владалаца династије Немањића, Лазаревића и Бранковића. Сматра се да је после проглашења краљевства (1217), у српску државну канцеларију уведен печат престоног типа, који је остао у употреби све до краља Стефана Душана. Међутим, већ у време Стефана Уроша I, на Бистричкој повељи јавља се портретни тип печата (обострано, тј. за владара и светитеља), а на Лимској су и владар и светитељ у стојећем ставу. Та врста се уз разлике у изради фигуре, тексту и распореду текста задржала све до Стефана Лазаревића. У међувремену, у време царства (1346–1371), појавиле су се златне буле царева Стефана Душана и Стефана Уроша, изразито византијског типа. Те буле се деле у две главне групе: 1. аверс са царевим ликом у клечећем ставу и легендом: *О Христе Бозе правоверни цар Стефане все Земли Српске*, на реверсу св. Стефан првомученик такође у клечећем ставу и легендом: *Свети Стефане првомученик и архидијакон*; 2. аверс са царевим ликом у стојећем ставу и легендом: *Стефан цар Србских и*

Поморских и Грчких Земаља, на реверсу Христ у стојећем ставу и легендом: *Исус Христос*. Пре десет година објављен је печат цара Стефана Душана са легендом на грчком језику. После Немањиног печата са грчким текстом, који је био у употреби до краља Стефана Владислава, ово је једини податак о коришћењу печата са грчким текстом легенде у српској дворској канцеларији. После смрти цара Стефана Душана, са појавом династа јављају се и портретни печати, који не трају дуго. У време након Косовске битке постепено превладава хералдички тип печата. Као малолетан, кнез Стефан Лазаревић је изгледа користио печат свог оца. Његов воштани печат био је хералдички, док је на деспотским булама владар у стојећем ставу, при чему се опажа западноевропски утицај. Није, чини се, сачувана ниједна деспотска була Ђурђа Бранковића. Занимљиво је ипак да од Вука Бранковића постоји була са натписом Влк, као и две буле свака са по три портрета чланова ове породице. Ове две буле, настале у временском размаку од око 100 година, остављају утисак масивности (тежине) и обе су настале у време када Бранковићи нису били на челу српске средњовековне државе.

Оштећени су али се могу идентификовати печати поглавара Српске православне цркве: архиепископа Саве III, и патријарха Саве (?) на повељама патријараха Спиридона и Никодима. Печати на повељама хиландарских игумана Атанасија и Пахомија немају препознатљиве ни ликове ни текст.

Српски средњовековни градови имали су такође своје печате. Помињу се печати у Бару (1249) и Дривасту (1369). Сачуван је печат Котора на уговору са Дубровником (1279).

Највише српских средњовековних печата сачувано је у Дубровнику, затим у Хиландару и још неким манастирима Свете Горе, а спорадично и на другим местима. Најбројнији су печати династије Немањића.

Наука која се бави проучавањем печата зове се сфрагистика или сигилографија.

2. Будући да је неписменим људима, а такав је био највећи део средњовековног становништва, лакше било препознавање лика на печату него слова, печат (sigillum citationis) добија ширу примену, као нпр. снагу јавне вере (fides publica), приликом позивања на суд: *ако је коме неко нешто дужан архиепископов човек да се позива с краљевим печатом краљу* (Жичка хрисовуља). То значи да је судски службеник одлазио заинтересованом или осумњиченом лицу и показивањем печата позивао га на рочиште. По Душановом законику *велика властела* су морала бити позивана *књигом*, тј. службеним писмом, док је за „друге" био довољан печат. Као средство доказивања легалности поруке и видљив знак овлашћења печат се употребљавао и на територији Дубровачке републике. Кнежев службеник би одлазио (rector misisset bullam) у места дубровачког дистрикта са налозима и кнежевим печатом (cum eius peçatto).

3. По Жичкој хрисовуљи печатом се називала и казна за неодазивање судском позиву. Вероватно као поглавару Српске православне цркве, архиепископу је било дозвољено да узима (наплаћује) *печат* (тј. казну) за неодазивање позиву *по печату*, али се то уписивало *код краља*. Сличан уступак на манастирским поседима спомиње и хрисовуља за манастир Св. Ђорђа у Скопљу.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законик*; Ст. Новаковић, *Законски споменици*.

ЛИТЕРАТУРА: А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, Нови Сад 1910; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, XVI. Печат*, Глас СКА 132 (1928) 1–26; А. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе, II. Печати на Душановим повељама*, Гласник СНД 2 (1927) 37–46; М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1931; Т. Тарановски, *Историја српског права* I–I; Ј. Петровић, *Непознати печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (мај 1935) 27–28; В. Мошин, *Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318 године*, Гласник СНД 19 (1938) 59–78; В. Мошин, *Средњевековни српски печати*, Уметнички преглед 1 (1939) 6–11; В. Мошин, *Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици*, Гласник СНД 21 (1940) 21–32; G. Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*, ANUBiH, Građa, knj. XII, Sarajevo 1976; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1979) 119–122; превод на енгл.: *The Seal of Stefan Nemanja*, 123–127; *Actes de Lavra IV*, Etudes historique – Actes serbes – Compléments et Index, avec la collaboration de S. Ćirković, Paris 1982, 177–200; *Actes de Saint-Pantéléèmon*, éd. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982; Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову*, *Прилог српској дипломатици и сфрагистици*, ЗРВИ 23 (1984) 141–165; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Свети Павле*, Мешовита грађа VI (1979) 183–205; Д. Синдик, *Печати поглавара Српске православне цркве у средњем веку*, Спаљивање моштију св. Саве 1594–1994, Зборник радова, Београд 1997, 217–221; Д. Синдик, *Печат светога Саве на Карејском типику*, Међународни научни скуп: Свети Сава у српској историји и традицији, САНУ, Научни скупови, књ. 89, Београд 1998, 135–140.

Д. Синдик

ПИВО в. *Пића*.

ПИРГ (**стльпь**, πύργος) – одбрамбено утврђење одређеног облика, унутар кога се налази једна или више келија за живот монаха и параклис; подизан је обично у склопу манастирских зидина. Хиландар је приликом обнове (1198) добио три пирга – највиши Св. Саве на југоисточној страни манастирског бедема са параклисом Св. Јована, који је по своме облику и димензијама исти као ватопедски велики пирг, затим Св. Ђорђа са југозападне стране са истоименим параклисом и трећи, југоисточно од католикона, који је у време оснивања Хиландара такође имао три или четири спрата, а данас је покривен звоником. Поред ових, пиргови су подизани и изван хиландарских бедема – „повише великог манастира у гори **стльпь**" Преображења Спасова (око 1260), на обали мора Хрусијски (1300/1302), на путу од пристаништа према манастиру Милутинов пирг у пољу, а у XIV веку и Светосавска испосница у Кареји снабдевена је пиргом. Најзад, пиргови су подизани и за одбрану манастирских имања, те су неки од њих постали и административно средиште метоха, који су по њима понели име (пирг на Превлаци, пирг код Јериса, пирг Хромитица). Сазидан првенствено у циљу одбране, пирг је такође служио и као манастирска *млчалница*, као што је био исихастириј (ἡσυχαστήριον) у поменутим пирговима Св. Саве или Преображења Спасовог.

У средњовековним српским манастирима пирг се издваја као највећа одбрамбена кула смештена изнад манастирских врата (Студеница, Дечани), или на неком другом месту у склопу манастирских зидина (Бањска, чији је пирг по облику типично светогорски, па Раваница и Манасија). И на острвцу Топаони на Скадарском језеру подигнут је, по светогорском узору, високи пирг, да би острвским манастирима штитио прилаз с источне стране од Скадра.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светога Симеона и светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 68, 117, 165; Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 133–134, 341; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 20; Actes de l'Athos V, *Actes de Chilandar*, Première partie – actes grecs, éd. par L. Petit, Византийский Временник 17 (1911), фототипско издање Амстердам 1975, № 80; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 423, 475–476.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Бошковић, *Светогорски пабирци*, Старинар 14 (1933) 71–104; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 224; *Историја Црне Горе*, II–2, Титоград 1970, 416 (В. Ј. Ђурић); М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови*, Београд 1972, 103–131; P. Teocharidis, *The Byzantine Fortified Enclosure of the Monastery of Chelandariou*, Хиландарски зборник 7 (1989) 59–70; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991; С. Ненадовић, *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине*, Београд 1997.

М. Живојиновић

ПИСАНИЈЕ – **1**. Именица изведена од глагола *писати*, јавља се у споменицима за обележавање писане речи уопште, онога што је записано. Ово кровно и најопштије значење покрива неколико ужих.

Највише се користи као ознака за званична акта и повеље, нарочито у Дубровачкој канцеларији. Међу разним врстама докумената (в. *књига*) које може означавати, бројношћу се истичу писма. Дубровачки словенски канцелар Руско Христофоровић, одговарајући на писма упућена Републици, најрадије користи у поздравној формули израз: *Писаније* (ређе лист) *почтене ваше пријазни примисмо*. Повремено се среће и израз: *Дај бог сему писанију да ви обрете здраво и весело*.

Попут термина *записаније* (в.), али у још већој мери, и писаније својим суштинским значењем упућује на садржај документа. У завршним формулама састављачи аката, осврћући се на оно што је писа-

њем утврђено, најрадије користе термин писаније: ... *и тко би годи имао листе протива овому писанију*, чест је израз *писаније и обетованије*. Још јасније одваја садржај од форме следећи пример: ...*и које писаније онехзи законов и онех книг потврдисмо нашом присежом и нашим писанијем и нашим печатом*.

У званичним дубровачким потврдама новчаних трансакција (најчешће поклади и тестаменти) уз фразе које обухватају термин записаније (лист) отворено, доста се користи: *дајемо в сведеније всакому маломy и големомy по сем нашем писанију* као израз за истицање јавности обављеног посла.

Код неких средњовековних писаца (св. Сава, Ст. Првовенчани, Доментијан, Теодосије), у Немањиној повељи Хиландару из 1198–99. и једном запису из 1408. при цитирању књига Старог и Новог завета, Свето писмо се често назива: *писаније*, *свето писаније*, *божаставноје писаније*. Такође, у самим књигама Новог завета овим термином се обележавају књиге Старог завета.

У 134. члану Душановог законика значење је истоветно оном које данас носи глаголска именица писање – scriptio (*а дијаку за писаније 6 перпера*). У Атонском, Бистричком и Ходошком рукопису Душановог законика 134. члан, који говори о фалсификовању повеља, има натпис *О лажном писанију*, али није јасно да ли *лажно писаније* овде означава чин фалсификовања или сам фалсификовани акт, односно његову садржину. Поређења ради, Призренски рукопис има натпис *О лажи*, а Студенички *О лажној хрисовули*.

2. Именица писаније јавља се у неколико наврата са значењем живопис, сликање, утолико што се и глагол писати, из којег је изведена, могао користити у значењу моловати, живописати. И ово, временом потиснуто значење (одржало се једино у сложеници која представља дослован превод с грчког: живописати – ζογράφεω), и прво наведено које глагол писати има и данас, изведени су од његовог основног значења – сликати, бојити, бојама украшавати. У Житију Данила II стоји да он цркву Св. Саве у Лизици *распространи и украси писанијем образ частних*. Још увек неизглађен спор око значења израза *ресавско писаније*, стар колико и само знање о њему, своди се на два опречна мишљења: да представља живопис манастира Манасије или књижевну активност по којој је манастир у време Деспотовине био познат. Чињеница да се у чувеној реченици Карловачког родослова *Призренске цркве патос и дечанскаја цркви и пећскаја припрат и бањско злато и ресавско писаније не обретајет се нигдеже*, помињу само примери црквене уметности, говори недвосмислено да је реч употребљена у значењу живопис, сликарство.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић – Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима*, Пос. изд. СКА 89, Београд 1932, XIV–XX; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXII*, *Називи повеља*, Глас СКА 161 (1934) 1–26; Ђ. Сп. Радојичић, *Писање (писаније) са значењем сликање*, Наш језик 6, 3 (1939) 78–81; *Додатак редакције* (чланку Ђ. Сп. Радојичића), Наш језик 6, 3 (1939) 81–83; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 239.

Ђ. Бубало

ПИСАР – Насупрот данашњој широкој употреби у литератури за обележавање бележника у дворским и властеоским канцеларијама, јавних нотара, преписивача и преводилаца књижевних дела, уопште узев, људи који за потребе других пишу или преписују, из средњег века познат је свега један случај, којим се тако означава преписивач књига. Тако себе ословљава, у запису из 1404, Хвал Крстјанин који је за војводу Хрвоја Вукчића преписао јеванђеља и апостол – чувени Хвалов рукопис ... *а чутште поминаите тога, кому се писаше, а писара толико колико је вам разумити от тога мештарства*. Обично се професионални световни преписивачи црквених књига називају *дијаци* и *граматици* или у потпису изостављају звање. Назив *дијак* се употребљава при превођењу латинских речи за писара: scriba и scribanus.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 66.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XIV*, *Дијак*, *Граматик*, *Нотар*, *Канцелар*, *Номик*, *Логотет*, Глас СКА 106 (1923) 50–96; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 239.

Ђ. Бубало

ПИСМЕНОСТ – као основ духовне културе почецима и развојем нераскидиво је повезана са процесом христијанизације. Талас покрштавања и деловања ученика Константина и Методија у другој половини IX века узима се као почетак писмености на просторима које су насељавали Срби. Писменост, као пратилац нове вере, делила је њену судбину остајући на површини народне масе. Учвршћивање државне власти, угледање на византијске духовне узоре и, нарочито, гранање црквене организације под окриљем нове државе од времена Стефана Немање и св. Саве, створили су услове за постојан културни развитак и потребу за описмењавањем. О новој клими сведочила је чињеница да је до краја XII века прилагођавањем српском гласовном систему створена српска рецензија старословенског језика (в. *српски језик*).

У основи владања вештином читања и писања лежало је својеврсно двојство: у почетку двојство азбука – глагољице и ћирилице – од којих је ова друга однела превагу; двојство језика – црквенословенског, књижевног и литургијског језика, и народног, говорног, у законе и пословна акта преточеног језика; ортографско дејство – устава који суверено влада црквеним књигама и канцеларијског брзописа који се од краја XIII века усталио у званичним актима и преписци. Диглосија као одраз схватања о два ступња писмености – езотеричном и егзотеричном – чинила је сакралну књижевност већини људи, чак и писменим појединцима, неразумљивом, поглавито због тешке, апстрактним појмовима набијене реченице.

Претежно црквени карактер описмењавања огледао се како у његовим носиоцима тако и у садржајима посредством којих се стицало знање. Разуме се да је пут од основне писмености, на којој се зарад практичних потреба често остајало, до оспособљености за разумевање, превођење и стварање сложених црквено-филозофских и књижевних дела, доступне малобројнима, захтевао време и потпуну преданост. Постојало је више начина, често у зависности од друштвеног положаја, за учење писмености (в. *училиште*). За децу владара и крупних великаша учење је било обавезно на самом двору; зна се да је постојала и висока школа при Патријаршији. Манастири као жива духовна средишта обезбеђивали су монашком прираштају подучавање, а по градовима, трговима и селима, доступним нижим слојевима, подучавали су писму свештеници при парохијским црквама или пак световни учитељи.

Ширење писмености, односно потреба за писменим појединцима узимали су маха у оној мери у којој су се од почетка XIII века распињали црквени живот, државна идеологија, трговина, рударство, чиновништво, дипломатија, књижевност. Богослужење је нераскидиво повезано са писменошћу, а за његовим носиоцима – свештеницима и јеромонасима – нагло је порасла потреба од времена црквене реформе св. Саве. Уређењу једне самосталне цркве имало је да послужи и превођење с грчког и преписивање богослужбених књига, црквених канона, дела православних мислилаца. Ступање у свештенички сталеж било је, у зависности од локалних законских норми, доступно и зависним слојевима. И док су сокалници и меропси, поданици Бањског властелинства, могли ако *књигу изуче* постати свештеници, нешто јужније, у Дечанима, ова се могућност пружа само поповским синовима. Угледање на византијске моделе у безмало свим областима живота условило је преводилачку делатност неизмерног замаха. Не само званична црквена дела, већ и бројни апокрифи, световни романи, историјске хронике, медицински списи, енциклопедије, норме византијског законодавства и све шире области знања које су долазиле у видокруг образованих превођени су и популарисани.

Јачање државе, нарочито од времена запоседања пространих византијских области са развијеним правним формализмом, захтевало је све бројнију администрацију вичну писању. Ово тим пре јер писане законске одредбе потискују норме усменог обичајног права како на локалном тако и на општем, државном нивоу. Сложени спољни и унутрашњи политички односи одразили су се на развијање и усавршавање владареве канцеларије из које је изашло небројено мноштво јавних аката и законских прописа. Посредно је на уздизање културног нивоа и писмености утицао све раскошнији двор по угледу на византијски. Судство се више не може замислити без писменог особља, све до најнижих органа – приставa и глобара. Газдовање огромним привредним целинама каква су манастирска и световна властелинства захтева разгранату администрацију. У области приватног права хватају корена јавни бележници, *номици* (в.), овлашћени да пишу приватно-правне уговоре. Штавише, Закон Новог Брда одређује да се баштина не може ни на који начин отуђити без номиковог писаног сведочанства о томе. Године превирања након Душанове смрти нису зауставиле започето уздизање културног нивоа. Обласни господари организујући *двор* (в.)

по угледу на владарски посредно су подстицали описмењавање. Црквени континуитет није прекидан, а у Деспотовини последњи привредни и културни успон самосталног државног живота оставио је трага у досад незабележеној разноврсности писане речи.

Као стецишта трговачког промета и рударске производње градови представљају све наметљивије оазе писмености у руралном окружењу. Развијени пословни односи, присуство бројних дубровачких колонија, те насељавање црквене и световне властеле условили су релативно повећавање удела писмених. Закон о рудницима сведочи да је регулисање међусобних односа грађана и рудара било подвргнуто обавезном записивању. У *урбарарев тетраг* сливала су се сведочанства о закупу, залози, купопродаји, разним нагодбама. Као лица овлашћена да издају исправе помињу се судија места, номик и цариник. Формализам писане речи владао је, разуме се, у још већој мери у аутономним градским друштвима на Јадрану.

Споменици средњовековне писмености намећу се бројем и разноврсношћу. Писана реч налазила је места свуда: од скупоцених пергаментних кодекса до натписа невешто угребаних *на стени*. Премда дела преводне и оригиналне књижевности сведоче о високој образованости и истанчаном укусу интелектуалне елите и премда је круг писмених захтевао временом стално већу површину, познавање основне вештине читања и писања (као најшири појам) остало је привилегија малог броја људи. Довољно је поменути да је истицање скупоцености и недостатка материјала за писање одавно постало опште место. Додуше, раширеност писмености мора се вредновати као релативна категорија, у историјској перспективи. Осим тога, као мерило писмености служи и квалитет, у чији прилог непорециво говори богатство средњовековног писаног наслеђа.

ЛИТЕРАТУРА: М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, Годишњица НЧ 18 (1898) 190–232; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 301–302; Р. М. Грујић, *Школе и манастири у средњовековној Србији*, Гласник СНД 3 (1928) 43–50; J. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, Гласник СПЦ 27 (1946) 175–181; Т. Марковић, *Историја школства и просвете у Црној Гори* I, Београд 1969; *Историја Црне Горе* II–2, 270 и даље; V. Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975; С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, у: Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 9–30 (= *Писменост и образовање у Србији XIII–XV в.*, у: Работници, војници, духовници, 396–422); М. Кашанин *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 1990², 15–66; Д. Богдановић, *Стара српска књижевност. Историја српске књижевности*, Београд 1991, 27–47.

Ђ. Бубало

ПИСМО в. *Књига*.

ПИТА в. *Храна*.

ПИТАЊА И ОДГОВОРИ (грч. ἐρωταποκρίσεις) – 1. Представљају превод једне византијске књижевне врсте; спадају у домен апокрифне књижевности. Ова посебна књижевна врста била је веома популарна у средњем веку, зато што је пружала одговоре на многа питања, који се нису могли наћи у Светом писму.

Питања и одговори најчешће су писани у дијалошкој форми, мада у разговору може учествовати и већи број личности. Неки од познатих састава који овамо спадају су: Вартоломејева питања Исусу Христу о Богородици, Питања Јована Богослова упућена Господу на брду Тавор, Разговор три светитеља (Јована Златоустог, Василија Великог и Григорија Богослова), Јерусалимски разговор. Све су ово састави анонимних аутора, мада су се у средњем веку они приписивали неком од црквених отаца – најчешће Јовану Златоустом.

У средњовековној књижевности православних Словена овакве збирке текстова познате су и као *Разумник* или *Указ*. Сматра се да је настао као компилација према грчком тексту, вероватно у Бугарској у XII/XIII веку. Данас су познате две словенске редакције *Разумника*.

2. *Питања и одговори* јављају се и као посебан жанр егзегетско-догматске и каноничке византијске теолошке књижевности. Повод за настајање таквог једног списа обично је нека посланица или писмо у којима се тражи разрешење неког проблема. Већи број византијских писаца огледао се у састављању одговора на тако постављена питања: патријарх Фотије, Василије Велики, Максим Исповедник. Овај жанр заступљен је и у старој српској књижевности. Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан одговорио је на четрнаест литургијских и канонских питања која му је поставио краљ Радослав. Исто је тако васељенски патријарх Генадије Схоларије одговорио на петнаест питања која му је поставио деспот Ђурађ Бранковић. У *Горичком зборнику* (рукопис Архива САНУ бр. 446, око 1441/42. године) налазе се одговори које је Никон Јерусалимац дао на питања Јелене Балшић.

ЛИТЕРАТУРА: R. Nachtigal, *Ein Beitrag zu den Forschungen über die sogenannte „Beseda treh svjatitelei" (Gesprach dreier Heiligen)*, AfSlPh 23 (1901) 1–95; 24 (1902) 321–409; K. Radčenko, *Zur Literatur der „Fragen und Antworten"*, AfSlPh 25 (1903) 611–621; Ф. Гранић, *Одговори охридског архиепископа Цимитрија Хоматијана на питања српског краља Стефана Радослава*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 149–189; Д. Анастасијевић, *Питања најпобожнијег деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васељенском Патријарху Господину Генадију Схоларију. Одговори Патријархови*, Гласник. Службени лист СПЦ 27, 10–12 (1946) 218–223; H. Dorrie, H. Dorries, *Erotapokriseis*, Reallexikon für Antike und Christentum 6, Stuttgart 1966, 342–370; А. Милтенова, *„Разумник – указ" (Текстологическо проучване. Издание на старобългарски текст)*, Palaeobulgarica X–4 (1986) 20–44; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 244–248.

Т. Суботин-Голубовић

ПИЋА – Најважније пиће средњовековног човека била је *вода*. Добијала се са извора и из бунара. У повељама се извори најчешће називају студенци, ређе кладенци, извори или неким другим именом. У карстним областима, где је нестașица воде, сакупљала се кишница у цистерне и пила у време суше. Пре него што су изградили водоводе, приморски градови су користили кишницу из *цистерни* (в.) и воду из бунара. У Будви је био на снази пропис „да на оном месту где је некад био бунар (forcha), треба да и остане". Уз помоћ италијанских мајстора, најбољи водовод изградио је Дубровник у првој половини XV века. За утеху је било то што је већина насеља у средњовековној Србији имала воду. Манастири су дизани крај река и извора, а градови и тргови у долинама река (Ситница, Бистрица Призренска, Дрим, Вардар, Лим, Дрина, све три Мораве), у којима је насељеност била најгушћа.

У Хиландарском типику јавља се *укроп* у значењу данашњег теја, врела вода с кимином. У првој недељи Васкршњег поста „пиће је врућа вода смешана с кимином". Понедељком, средом и петком, током целог поста, једино пиће монаха је „укроп водени с кимином". И у Хиладарском и у Студеничком типику предвиђено је да ће се на огњишту „топити укроп за болне".

С обзиром на веома развијено сточарство, у средњовековној Србији сигурно се доста пило *млеко*. Имало је посебан значај у исхрани деце. Обично се држало у дрвеним судовима, а преносило се у мешинама. За унутрашњост Србије скоро да и нема изворних података о њему, али за Приморје има. Филип де Диверсис прича да су сељаци продавали млеко на пијаци у Дубровнику. Осим тога, наполичари су о празницима доносили дубровачкој господи *каблић млека* или *ведрицу млека*. Извори непосредно сведоче да се млеко сирило. Теодосије прича да је обичном свету помагало и само помињање имена светога Саве: *прости људи у домовима и у горама, пасући стада, помузавши млеко, и не требаху сиришта, доста је само рећи „Савина те молитва покиселила", и одмах с гласом сирење би се усирило и млеко укиселило, и врло добро било* (превод М. Башић). Дакле, справљало се и кисело млеко. О њему сведоче и извори са Приморја. Један сељак се 1415. обавезао у Дубровнику да власнику земље, сваког Васкрса, доноси „ведрицу киселог млека" (unum vidriziam lactis acri), други исту количину на покладни уторак, а трећи, такође за Васкрс, врч киселог млека.

Од алкохолних пића, на првом месту се налазило *вино*, најотменије пиће средњега века. Србија је до краја XII столећа имала мало *винограда* (в.). То није важило за Приморје, као ни за византијске територије на југу, које су Срби временом поселили. Од тада се култура винограда ширила на север. Још почетком XIV века Србија је важила за земљу у којој се вино не пије много, али је већ у првој половини XV века истицано да има „нарочито доброг вина". Сви српски владари поклањали су манастирима поседе „с виноградима", а зависни сељаци имали су обавезу да копају виноград. Становници дарованих села у којима је гајена ви-

нова лоза, били су дужни да доносе вино у манастир. У самим манастирима се као храна монаха помиње оброк „хлебни и вински“, а типицима је било одређено када и колико се може пити вина. Не улазећи у детаље, напоменућемо само да се у Хиландару током поста Светих апостола давало и за вечеру, „јер је знојно и сушно време“.

Продаја вина у српским градовима била је законски уређена, с тим што је штићено домаће вино. Градови на јадранској обали водили су посебно строг надзор над производњом и продајом вина. Да би се продало домаће вино и да би се одржала цена, ограничавано је сађење винограда, а био је забрањен увоз страног вина. Вино из Приморја преносило се у залеђе обично у јарећим мешинама. Држало се у бачвама, а обавезе према манастирима изражаване су у *чабровима*, *кабловима* или *ведрима*. У средњовековној Србији се више производило, па према томе и пило, црно него бело вино, али је било и једног и другог. У околини Дубровника већ почетком XIV века помињу се „moscatelli et alie vites“. У првој половини XV века већ се добијало „требјанско“ вино (vinea trebiana), а на нарочитој цени била је малвасија. Производила се на источној јадранској обали тек од друге половине XV века, али су је Дубровчани набављали и раније и поклањали српским деспотима. Било је забрањено мешати вино с водом. Стефан Првовенчани је изричито навео да Дубровчани могу продавати у Брскову „вино без воде“. И у Котору и у Дубровнику било је строго забрањено да се вино за продају меша с медом, да не би та мешавина (molza, mellatum) конкурисала домаћем, чистом вину. Слатко вино помиње, у једној метафори, и Стефан Првовенчани у биографији свога оца св. Симеона: *Радуј се, грозде сазрели, који истаче сок* (**мьсть**) *слатки*.

Док је у средњовековној Србији било мало винограда, с Приморја доношено вино углавном су трошили властела и двор. Велика господа га је држала у леденицама. Мавро Орбин бележи да је Радивоје, син босанског краља Остоје, млад умро од грознице, јер је претерано много пио вино с ледом. У сваком случају, било је све омиљеније пиће. Док су га у почетку трошили малобројни и изабрани, касније се круг потрошача проширио. У доба Деспотовине, највећи купци били су становници градова, нарочито Новог Брда и Сребренице, у којима су га трошили пословни људи, рудари, занатлије, трговци.

Омиљено пиће средњег века била је *медовина*. Особито у планинским крајевима, у којима није било винове лозе. То је старо словенско пиће, које се радо пило не само у Србији већ и у осталим балканским земљама и на словенском северу. Стефан Немања поклонио је цару Фридриху I Барбароси, поред вина, и медовину (medone). По дозволи његовог сина Стефана Првовенчаног, Дубровчани су доносили ово пиће у Брсково, али се 1279. тој пракси стало на пут: по уговору између Дубровника и Котора, забрањено је поданицима оба града да га носе у Брсково, ни из Дубровника ни из Котора, *нити из Хума, нити из Зете, нити са целог Приморја*. Дајући повластице Дубровчанима, краљ Милутин је одредио да им се не сме силом узимати медовина. У изворима нема подробних података о средњовековној медовини. У каснијим временима, могла је бити безалкохолно и алкохолно пиће. Такође, у каснијим изворним текстовима, помињу се сокови, али не за пиће већ за мазање и облоге. Зато се јављају углавном у рецептима.

У средњовековној Србији справљало се и *пиво*. Зависни сељаци на поседима Бањског, Бистричког, Грачаничког и Дечанског властелинства били су дужни, обично пред неки празник, да дају манастирима слад и хмељ. Имали су обавезу „житотребљења“, тј. најпре су требили жито, обично јечам, од ђубрета, другог семена и ситних, рђавих зрна. Отребљено жито су квасили, да би се изазвало клијање, и преобраћање житног скроба у шећер или слад. Он се, затим, сушио и млео, а онда водом заварио у пивну широ. Она се, потом, кувала, а додаван јој је хмељ, који је новом пићу давао мало горак укус и спречавао да се квари. То се у повељама назива „охмељавање“. Затим се пиће хладило, а додавањем пивског квасца, у њему је изазивано врење. После тога било је готово и могло се пити. Сељаци су били дужни да направе слад, охмеље га и „оточе“ у манастирске судове. Пошто су правили пиво манастирима, правили су и себи. Остатак од тог домаћег пива је аловина (оловина), која се справљала од овса и јечма, у јужним и југоисточним крајевима Србије то је рађено све до најновијег времена.

У средњем веку било је пијанаца. Причајући о чуду на гробу светога Саве у Трнову, Теодосије наводи како је оболели монах Неофит, „пошто су га довољно угостили и напојили“, заспао јер је „вином отежао“. Додаје како се Стрез веселио у своме

граду Просеку, „пијанчећи“. Код Теодосија је пијанац „квасник“. Цитирајући проповед светог Саве у Жичи, истиче како је он наводио да епископ не сме бити „квасник“.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 46, 52, 53, 68, 109, 121, 137, 162, 283, 347, 352–355, 365, 367, 414, 430, 452, 481, 485, 552, 569, 583, 611, 628, 629, 650, 671, 691, 698, 699, 707, 719, 762, 779; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 4, 20, 36, 92, 107, 229, 237, 632; II–2, 429, 473; Теодосије, *Живот Светога Саве*, Старе српске биографије, превео М. Башић, Београд 1924, 163, 170, 191, 244; F. de Diversis, *Opis Dubrovnika*, preveo I. Božić, Dubrovnik 1973, 73; *Студенички типик*, приредио, превео и поговор написао Т. Јовановић, Београд 1994, 122, 123; *Хиландарски типик*, приредио Д. Богдановић, Београд 1995, 23–24, 47, 70, 91.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд 1904, 587–598; Ст. Новаковић, *Пиво у Србији XIII и XIV века*, Глас СКА 86, 51 (1911) 151–166; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća*, Zagreb 1955, 91–94; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 131–162; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 11–24.

М. Спремић

ПЛАНИНАТИКО или **ПЛАНИНИОТИК** – посебна врста травнине, која се плаћала за коришћење планинских пашњака. У изворима се ретко среће. Дажбина се наплаћивала у подручју где се налазе планине Огражден, Беласица и Загорје код Мелника. Према неким мишљењима планинатико одговара бугарској *горнини*, која је, опет, превод византијског, односно грчког ὀρεική. Сасвим је извесно да се планинатико разликује од *травнине* и *иномистра*, тачније од травнине која се убирала за коришћење пашњака у нижим пределима. Нема сачуваних података о висини планинатика, уколико приближно не одговара „цени“ за плаћање травнине на *планинама* Дечанског властелинства (в. *травнина*).

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 473, 474; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966) 84, 88.

М. Благојевић

ПЛАНИНЕ – У српским средњовековним изворима тако се обично називају планински пашњаци на надморској висини већој од 1 000 м. На њима су стада оваца и других домаћих животиња налазила обилну пашу од пролећа па до јесени.

Имена оваквих *планина* понекад су изједначена са називима правих планинских масива или са називима планинских врхова. Средњовековна *планина* Богдаша, која је припадала Дечанима, добила је свој назив према истоименом врху на данашњем планинском масиву Богићевици, док је опет *планина* Беласица добила своје име по називу познатог и великог планинског масива Беласице, који је дугачак око 70 км. *Планина* Беласица представљала је само део истоименог планинског масива. Имала је своје *међе*, а њени пашњаци изгледа да су били окренути на север, према Кључу у долини Струмице. Многе *планине* истоимене са планинским масивом сачувале су своје називе до данашњих дана. Такав је случај са планином Жељин, источно од данашњег Ушћа на Ибру, планином Коритник на албанској граници, планином Огражден северно од Беласице, као и са планинама Ћеравица, Плочица, Хрид и Чакор, које су смештене између Дечана и Плава.

Поједине *планине* нису добиле своја имена ни по називима врхова нити по називима планинских масива, већ по удолинама на планинским масивима, на што указују и њихова имена, као што су: Нанов дол, Добри долови, Романов дол и сл. Велики број *планина* назван је једноставно према називу оближњег сеоског насеља. У дечанским хрисовуљама помињу се села: Требча, Досуђе и Грнчарево, која леже на малом растојању нешто северније од Гусиња. Свако од њих има своју *планину*, па се једна зове *Требачка планина*, друга, *Досуђска планина*, а трећа, *Грнчаревска планина*. Још је већи број *планина* за које се у повељама једноставно каже да припадају неком сеоском насељу или да се налазе у сеоском атару.

Планина као планински пашњак има и своје *окрајке*, тачније мање пашњачке површине, које се везују за главни планински пашњак. *Планина* има

још и своје *подпланиније*, ниже пределе или неку врсту подножја, а обавезно и своје међе, да би се знало шта је планински пашњак, а шта није. На *планинама* постоји и посебан режим коришћења, који се у хрисовуљама дефинише следећим речима: *куда се не оре нити коси то је све планина*, или *куда се не оре нити копа то је планина*. На *планинама* није смело бити обрадивих површина. Уколико се обрадиве површине приближе планинским пашњацима, па постоји опасност да их окруже, тада се обавезно морао оставити *прогон у планину*, којим се стока слободно кретала до планинских пашњака.

Планине су по правилу имале своје господаре. То је могао бити лично владар, затим властела и цркве, којима је владар уступао право на *планине*. Право искључивог коришћења планинских пашњака било је нешто сложеније. Сеоска насеља у близини таквих пашњака прибавила су себи право да их користе, свакако уз одређене обавезе према феудалним господарима. Поједини катуни влаха имали су такође своје *планине* са искључивим правом коришћења, али и са одређеним обавезама. Уколико су искључивим правом располагали владар, властела и цркве, тада су они могли резервисати *планине* за своја стада или су пак дозвољавали улазак туђих стада уз плаћање *травнине* (в.), а негде *планинатика* (в.). *Планине* као планински пашњаци имале су велику економску вредност за сточаре влахе и Арбанасе, па и за сеоска насеља у њиховој близини. У летњим месецима на њима су боравиле бројне скупине сточара, па и властела. У Пиви на планини Пишчу боравио је јула 1453. године херцег Стефан, док је септембра 1442. *на планини на Бујаку* боравио војвода Иваниш, син војводе Радослава Павловића. Планине нису биле пусте већ добро запоседнуте.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965³, 64, 223, 224; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 153; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966) 8–39.

М. Благојевић

ПЛАЧ в. *Надгробно ридање*.

ПЛАШТ в. *Одећа*.

ПЛАШТАНИЦА – као црквени текстил, симболизује платно којим је Јосиф из Ариматеје увио Христово тело када га је сахрањивао (Мт 27:59; Мк 15:46; Лк 23:53; Јн 19:40). У раној хришћанској цркви плаштаница је служила и као илитон, односно стајала је на Светом престолу. Пре почетка Евхаристије плаштаница (илитон) се одвијала и постављала поврх Часне трпезе да се на њој обави Евхаристија. То је прво значење плаштанице – илитона. Од времена Симеона Солунског (+ 1429), познатог византијског литургичара, плаштаница је воздух (аер) којим се на литургији прекривају дискос и путир, односно Свети дарови, и на њој се приказује мртав Христос или скидање Исуса Христа са крста. Понекад је приказивано и Причешће апостола, или нека друга евхаристијска тема. Овај воздух – плаштаница носио се на Великом входу. С временом плаштаница добија нову улогу, односно символизује полагање Христа у гроб – гроб Христов. Износи се на Велики петак и стоји у наосу храма све до Васкрсења Христовог. Од средњовековних плаштаница у српском уметничком наслеђу треба поменути следеће:

Плаштаница краља Милутина, са краја XIII и почетка XIV века (величина: 210 x 132 цм), припада химнографском типу. Основа је тамноцрвена свила на којој је белом свилом извезен мртав Христос преко чијег је појаса орнаментисани прекривач. Поред Христове главе су два шестокрила серафима, а са сваке стране по три анђела која кличу „агиос". Остали простор испуњен је орнаментима. У доњем делу је извезен натпис: *помјани б(ож)е дущја раба своего милутина уреши*. У XVI веку плаштаница је опшивена велуром протканим златним нитима. Припадала је манастиру Крушедолу а сада је у Музеју СПЦ у Београду.

Плаштаница скопског архиепископа Јована из средине XIV века (величина: 150 × 75 цм, 198 × 125 цм), припада литургијском типу. У средишњем делу извезена је представа Христа на одру. Испод су херувими, а изнад три анђела са рипидама и два анђела која га оплакују. У угловима су символи јеванђелиста. Около је широка бордура (не припада времену настанка плаштанице) са два серафима, затим представом Божанске литургије и сцена четрнаест празника. Налази се у манастиру Хиландару.

Плаштаница Антонија Хераклејског из друге половине XIV века (величина: 126 × 76 цм), припада химнографском типу. Централна представа је мртав Христос око кога су четири анђела са рипидама, а пети лебди изнад Христа. Оквир плаштанице украшен је међусобно повезаним круговима испуњеним крстовима. Између кругова је стилизовано акантусово лишће. У доњем делу плаштанице је натпис на грчком језику. Основа је од тамноцрвене свиле, а везена је позлаћеном и сребрном жицом и свиленим концем разних боја. Налази се у манастиру Студеници.

Плаштаница монахиње Јефимије (великосхимнице Јевпраксије) са краја XIV века (величина: 170 × 111 цм), припада химнографском типу. Христос је приказан мртав са склопљеним рукама на грудима. У угловима су јеванђелисти са рипидама, а два анђела лебде изнад Христа. Празан простор испуњен је звездама, затим крстовима и преплетом осмолиста. Испод одра Христовог налази се натпис на грчком језику. Јелена, у монаштву Јефимија, жена деспота Угљеше Мрњавчевића, односно кћерка ћесара Војихне, после погибије мужа 1371. године повукла се на двор кнеза Лазара где је, заједно са кнегињом Милицом, примила монашки постриг и монашко име Јефимија, касније као великосхимница Јевпраксија. Плаштаницу су вероватно у Молдавију донели избегли монаси. Молдавски војвода Стефан Велики је касније поклонио плаштаницу манастиру Путни (Румунија) где се и сада налази.

Плаштаница молдавског војводе Александра IV Лапушњануа из 1567. године (величина: 178 × 138 цм), припада историјском типу плаштаница са потпуно развијеном композицијом Оплакивање Христа. У угловима су представе јеванђелиста. У оквиру је словенски натпис са именима донатора. Рађена је позлаћеним и сребрним нитима и разнобојним свиленим концем. Украшена је бисерима, металним плочицама и драгим камењем. Припадала је манастиру Милешеви одакле су је пренели избегли калуђери у манастир Пакру. Од 1990. године налази се у сталној поставци Епархијске ризнице у Пакрацу, а од 1991, када је Владичански двор заузела хрватска војска, плаштаници се губи траг.

Плаштаница владике Јефрема, рад Лонгина 1597. године (величина: 128 × 88 цм). У централном делу је Оплакивање Христа. Поред Христа су Богородица, Јосиф, Јован Богослов и Никодим. Изнад су три анђела у лету. Испод представе Оплакивање су херувими и серафими. У словенском натпису помиње се мајстор веза, наручилац и година. У угловима су символи јеванђелиста. Оквир чини узана трака са орнаментима. Плаштаница је од ланеног платна састављена од више делова. Сликана је уљаним бојама. Чува се у ризници манастира Пећке патријаршије.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1941, 13–27; Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од 14. до 19. века*, Београд 1959, 41–44 и 48–49; *Историја примењене уметности код Срба*, Београд 1977, 317–339.

С. Милеуснић

ПЛЕМЕ – реч која се у средњовековним српским споменицима употребљава у више значења, већином различитих од значења и смисла који се тој речи даје у савременом језику. Док се у терминологији историчара и стручњака из друштвених наука под племеном подразумева велика група, део једног народа или скупина која је на путу да се развије у народ (словенска племена, германска племена, племена сеобе народа и сл.), у језику средњовековних текстова племе је мала друштвена група, заједница сродника, потомака неке по правилу познате личности.

1. На представе о племену утицали су без сумње старозаветни примери племена Израиљевих, за које је преко племена Јесејевог везан родослов Исуса Христа. Племе је и српска владарска династија. У повељама поједини владари наглашавају да су: *от племене светог Симеона*, или *от племене же краљ и самодржац все србскије и приморскије земље*, или спомињу будуће владаре из свога племена. Код Теодосија (рани XIV век) наглашена је немањићка династичка свест. Он каже да су св. Симеон и св. Сава тако учврстили земљу да: *никтоже ин, иноколен в Србљих огосподи се т'чију* (= само) *од племене их, отц сину и син сину краљевство предајуште*. Захваљујући пажњи посвећеној династији, *племе* Немањино се може пратити кроз седам генерација са потомцима веома удаљеним међусобно (Николићи у Поповом пољу и потомци Симеона (Синише) Уроша у Тесалији почетком XV века).

И краљеви Босне су наглашавали припадност племену прећашњих краљева. Али, племе није ограничено искључиво на владајући род, други људи такође припадају племену. У повељи бана Стјепана II Котроманића Дубровчанима (1332), у одредби о парницама између банових поданика и Дубровчана,

предвиђа се да поротник буде из бановог рода, а ако буде дужник од банова рода: *да му су поротници од његова племена*. Племе сачињавају потомци, може се закључити из повеље Радича Санковића којом село Лисац даје Дубровчанима (1399): *у племенито њим и њих племену*. На тај исти закључак упућују и повеље породице Павловића у којима се племе ставља уз потомство: *од нашега натрашка и нашега племена*. Друга породица из тога времена, породица Косача, оставила је документ из којега се види структура племена, племе је непосредно састављено од *кућа* (в.). Располажући својим покладом у Дубровнику војвода Сандаљ Хранић га је 1431. и 1433. распоредио између синовца Стефана Вукчића и *четири куће мојега племена*. Старешине тих кућа се поименично наводе и неколико година касније примају свој део Сандаљеве оставштине. У латинским одлукама већа Дубровчани говоре само о рођацима и кућама рођака (domus attinentium voivode Sandagl).

Племена налазимо и у пространим основама средњовековног друштва, у жупама, где су с њима повезани поседи племена: *племенито* (в.), односно *племенита баштина* или *племенштина*. Таква племена су боље позната у суседним областима као Ливањска жупа (12 племена), затим Пољичка жупа (племена „дидића" и племена „властеле") него на ужем српском подручју где их репрезентују племена у Паштровићима, општини која се развила у оквиру некадашње жупе Кучево. И ту је било 12 племена. Из Требиња немамо побројана племена, али познајемо локалне властеоске породице које Дубровчани називају prosapia, progenie (la progenie de Gliubibratichi), термини који одговарају племену (за своје градске властеоске породице употребљавају термин schiata, који је етимолошки сродан са речју шљахта). Племена у оном смислу који томе термину дају средњовековни споменици настају и у планинским областима утолико што настављају некадашње *катуне* (в.). Читав низ од раније познатих катуна се сада јавља под именом племена. Један опис Србије из 1597, састављен од стране двојице милешевских монаха, велики део територије дели на племена настала из катуна као: Бањани, Вранеши, Дробњаци, Зупци, Колашиновићи, Никшићи, Риђани, али и на племена са именима територија (Гацко, Морача, Пива, Плана, Рудине, Стари Влах), што је резултат каснијег развоја, нова појава, далека од средњовековног поимања племена.

2. Један хуманистички обојени српски спис из прве половине XVI века (Карловачки родослов) говори о *племену српском*, али је контекст такав да вероватно има у виду династију: **нь понѥже послѣдованїє племѣне срьбскаго конць прїеть до послѣднаго оуроша и к томоу невьста кнезь вь нихь**. Племе у смислу велике етничке групе (gens, tribus, γένος) употребљава се тек од XVIII века наовамо. Учена литература о Словенима употребљава термин племе за скупине посебног имена које се на основу језика или података савремених извора могу убрајати у Словене. При томе се мора имати у виду да се и само име Словена (Slavi, Sclavi, Sclavini) употребљава не за целину него за део, као да Склавини и Анти, или Склавини и Венети заједно сачињавају једну вишу, пространију скупину. У старијој литератури се није водило рачуна о разлици између етничких имена као ознака за јединице класификације као кад се Западни Словени по језику деле на Чехе, Пољаке, Лужичке Србе, Словаке), и етничких имена која покривају реално интегрисане друштвене групе, чији су припадници повезани свешћу, веровањима, симболима.

Нема података о односима унутар велике општесловенске заједнице пре великих расељавања. Препознавањем старих слојева у језику уочене су разлике између западне и источне групе, а такву поделу потврђује и реконструкција старе словенске религије. О природи разлика између њих и разлика између скупина са различитим именима не може се нешто поуздано рећи. Уочено је да се нека имена јављају међу Источним, Западним и Јужним Словенима, из чега се закључује о постојању скупина тога имена у „прадомовини", пре миграција: Дуљеби, Хрвати и Северјани се налазе у све три групе, Срби и Ободрити међу Западним и Јужним, Драгувити и Смољани међу Источним и Јужним, Пољани међу Источним и Западним.

Код Словена досељених на Балкан као да је име Словена опште, употребљавају га савремени византијски писци, словенске области називају Склавиније; опште име Словена ушло је у језике балканских староседелаца (далматинских Романа, Арбанаса и Влаха). Унутар опште словенске скупине јављају се и посебна имена за која се сматра да припадају племенима. Међу њима се разликују стара имена из „прадомовине" као Хрвати, Срби, Северци, Драгувити, Смољани и нова настала на тек запоседнутом тлу. Чиме су се међусобно разликовала не може се рећи на основу до сада стечених значења, имала су свакако различите традиције о пореклу и владајућем роду. У грубим цртама распоред тих племена је познат: Хрвати и Срби у западном делу Балканског полуострва, Северци између Дунава и планине Балкан, Драгувити и Смољани у залеђу егејског приморја. На територијама које су покрила та старија племена избија оздо нови слој имена мањих скупина, насталих у процесима политичке организације, прилагођавања средини и географским оквирима. Те скупине, које литература такође назива племенима, млађе су по времену постања и уже по територији коју насељавају.

Услови формирања нису познати, јер се све дешава у „мрачним вековима", без историјских извора. Велику улогу игра политичка организација, постојање и трајање државних оквира. У том слоју племена у именима долазе до израза античка имена река, територија или објеката. Као пример се могу навести: Ринхини, Струмљани, Неретљани, Конављани (по римском водоводу Canalis). Овај слој племена није био дугог века, прекинут је у развоју укључењем у пространије државе, унутар којих су се образовале веће целине. Цео источни и централни део дошао је под власт Бугарске (од 1018. Византије), у западном делу су државе Хрвата, Срба, Мађара потчиниле и упиле у себе мање племенске целине. Понегде се у именима управне јединице или епископије сачувала успомена на некадашњу скупину као епископије Драгувита у Македонији и Тракији, тема Вајунита у јонском приморју, или имена земаља Захумљана и Травуљана у српској владарској титули раног XIII века. Племена у овом смислу не би требало бркати са племенима у смислу који дају средњовековни споменици и са племенима у зони „племенског друштва".

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 39–51; *Pleme*, EJ VI, Zagreb 1965, 512–513 (M. Filipović) (= М. Филиповић, *Човек међу људима*, Београд 1991, 100–108); B. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja*, JIČ 1–2 (1966) 5–36; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967; И. Божић, *Племенити људи Пољичани у XV веку*, Глас САН 280, Одељење друштвених наука 15 (1971) 67–102; С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 185–196; С. Ћирковић, *Удео средњега века у формирању етничке карте Балкана*, Работници, војници, духовници, 171–184.

С. Ћирковић

ПЛЕМЕНИТО – најчешћи назив за властеоски посед у средњовековној босанској држави. Племенито и баштина су истоветни појмови. Велики војвода Сандаљ Хранић наследио је од прародитеља *племенито наше*, а од босанског краљевства добио је градове, жупе и земље. И ови поседи записани су *у наше племенито*, односно *у баштину и племенито*. Исто тако, Сандаљ Хранић продао је Дубровнику свој део жупе Конавала *у баштину и племенито*. *Племенити* људи околних крајева једногласно су посведочили бану Стјепану II Котроманићу да је Баница *племенито* кнеза Вука Вукославића и његовог брата кнеза Павла. Бан је Вуку потврдио поседе наглашавајући *да је племенита та земља ка се именује у том листу*.

Племенито се чешће јавља на надгробним натписима него у сразмерно малом броју сачуваних баштинских повеља. Уз име покојника, готово по шаблону спомиње се његово племенито. Кнез Владислав Николић сахрањен је у Врањевом Селу код Неума *на својој земљи на племенитој*. На *свом племенитом* под Кочерином сахрањен је Вигањ Милошевић, док у Калесији *лежи Дабижив Драшковић на својеј земљи на племенитој*.

Племенито или племенита баштина ознаке су неповредиве, готово неограничене својине. Она се даје *вики викома* или до *згорења свијета*. Наслеђује се безусловно. Средњовековна Босна не познаје пронију као условно добро. Племениту баштину владар је могао да одузме само због невере, али и у овом случају биле су му везане руке. Племенита баштина је колективна својина властеоске породице. Зато је она онемогућавала јачање централне власти.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 288–291; L. Thallóczy, *Studien*, 8, 11, 17; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* IV, Sarajevo 1970, 21, 25, 29, 31, 37, 41, 45, 49, 51, 53, 61, 101, 103, 105, 107, 109, 111, 119, 123, 127, 129, 133, 135; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 75, 81, 95, 99, 103.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 81; С. Ћирковић, *Остаци старије друштвене струк-*

тупе у босанском феудалном друштву, ИГ 3–4 (1958) 156–164; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962) 95–112 (= *Работници, војници, духовници*, 318–335); М. Динић, *Хумско-требињска властела*; С. Ћирковић, *Русашка господа*, ИЧ 21 (1974) 5–17 (= *Работници, војници, духовници*, 306–317); J. P. Naumov, *Bosanski i humski vlasteličići*, *(Prilog istoriji feudalne staleške terminologije XIV–XV vijeka)*, Godišnjak DI BiH 18–20 (1979) 21–37; A. Babić, *Vlastela*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 79–82.

Р. Михаљчић

ПЛЕМСТВО – савремени назив за повлашћени владајући друштвени слој, који се у средњовековним споменицима јавља у различитим видовима и обележава другим терминима. У средњовековним текстовима најближе овоме је *племенство*, у смислу nobilitas, али не као део друштва, већ као својство, врлина или скуп врлина које се неком приписују у учтивом обраћању. *Племенство ви*, често употребљавано у писмима упућеним Дубровнику, значи ваша племенитост и употребљава се напоредо са *великост* или *величанство* (maiestas), *милост* и сл. Модерном концепту *племство*, изграђеном на посматрању нововековног друштва (првенствено у Француској, Енглеској и Русији), најближи је средњовековни израз *племенити људи*, али се два термина не поклапају. Племенити људи се употребљавају широко и неодређено (в. *добри људи*), док је племство омеђено и уједначено у дугом процесу започетом у средњем веку а довршеном тек касније, процесу у коме повлашћени слојеви балканских друштава нису учествовали.

Оне које савремени текстови убрајају у племство називани су у средњем веку *благородни*, што има у виду порекло од династије, владарског или господског рода, али и од *племена* (в.). Стари текстови, највише они до средине XIII века, употребљавали су често назив *бољар* (в.), прихваћен са старословенским литерарним наслеђем. Племство у нашем модерном смислу испуњава у значајној мери *властела* (в.) са *властеличићима* (в.), док су *велможе* (в.) малобројни моћни појединци на врху властеоског реда. Није јасно да ли се *витезови* (в.) и *војници* (в.) увек рачунају у властелу. У преводима литерарних списа су витезови свакако племићи, а виши од њих су *господа* за које се у Роману о Троји користи израз *урови* (од мађарског úr = господин).

Диференцијација и поларизација у оквиру градских друштава доводила је до формирања и затварања градског племства (в. *патрицијат*), за чије припаднике се употребљавају исти називи: *властелин*, односно *владика* за жене. Друштвени процеси унутар сточарских заједница, *катуна* (в.) веома су слабо познати, али нема сумње да су и оне имале своју особену аристократију, која је, судећи по титулама и статусним симболима, настојала да се изједначи са властелом.

Поред *племенства* и придев *племенити* (в.) се често употребљавао као атрибут у осовљавању личности. Припадање племену, потицање из племена, подразумева се доброг и угледног племена, представља значајно преимућство, издиже над остале обичне људе. Улога племена омогућила је настанак термина племство, ограниченог на западну грану Јужних Словена, као да сâм термин упућује на то да племе, у оном смислу који му даје средњи век, игра велику улогу у генерисању свих компоненти владајућег сталежа у настајању.

Када се односи на ближе и даље рођаке владајуће династије, реч има у виду племе у смислу *племе Немањино*; на сличан начин *племе Косача* има у виду потомке обласних династија и велике господе. Предности захваљујући пореклу добија из непосредно и даље потомство оних који су се службама или заслугама уздигли на високе положаје и који постају родоначелници племена. Као пример се може узети севастократор Бранко за Бранковиће. Највећа је улога племена у настајању ситног племства по жупама, српског варијетета општег феномена шљахте. Ту су племена која имају *племенштине* на којима су се одржали непотчињени и подобни за разне функције у жупском збору и локалној власти. Такви су племенити Паштровићи, састављени из 12 племена, затим у суседству *племенити људи Пољичани* (израз из Статута), од три племена „дидића" и два племена „властеле", такви су требињски родови попут Љубишића, које Дубровчани квалификују терминима prosapia или progenie, што одговара оновременом појму племена. У тај круг треба укључити и *дедиће* (в.) и *баштиће* (в.) у жупама дубровачког суседства.

Чињеница да се влашки катуни почињу називати и сматрати племенима такође говори о значају племена и помаже да се разуме настанак простране зоне племенског друштва у периоду турске власти са веома особеном аристократијом, која опонаша властелу пређашњих времена.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 39–51; А. Соловјев, *Сељаци – племићи у историји југословенског права*, Архив ПДН 25 (1935) 455–464; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 8–9 (1959) 151–185 (= *Немирно Поморје*, 105–149); М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967; И. Божић, *Племенити људи Пољичани у XV веку*, Глас САН 280, Одељење друштвених наука 15 (1971) 67–102; С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 185–196.

С. Ћирковић

ПЛИТИЦА в. *Посуде*.

ПЛОТ – У вези са разменом робе која је стизала у Дријева – чувени трг на ушћу Неретве – стварала се потреба да се она царини. Зато се у близини луке формирала царина, која се налазила изван ужег центра града. Царина у Дријевима је представљала дрвеном оградом или плотом ограђен простор. Тако је управнику царине било одобрено да из општинских средстава може потрошити до 10 перпера „за поправљање ограде за плот око царине Дријева" (ad aptandum sepe pro obor circa gabellam de Narente), а цариницима наређивано да из средстава царине дају локалним судијама 15 перпера „у потпомагање ограде или плота учињеног око царине Дријева" (in auxilio sepis sive plod fienda circumcirca gabellam Narenti). На томе дрвеном плоту постојале су две капије, од којих је, вероватно, једна служила за улаз а друга за излаз из царине. Наоружани дријевске судије и трговци су у пролеће 1423, заједно са женама, вичући и бацајући се камењем, навалили на царину и „разбили две капије обора" (rompeseno di obor porte due). Поред те од дрвета сакрађене ограде, око царине се помиње и неки потпорни зид. Вероватно се радило о неком спољашњем каменом утврђењу на коме је био подигнут поменути дрвени плот.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, Годишњица НЧ 47 (1938) 142–143; Ђ. Тошић, *Доњи ток Неретве, с посебним освртом на трг Дријева, у средњем вијеку*, Херцеговина 2 (1982) 75–104; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 32, 41. нап. 190.

Ђ. Тошић

ПЛУГ – **1**. Справа за орање, савршенија од рала. Најстарији плугови израђивани су од дрвета, једино су им раоник и цртало од метала. Појављује се (и користи) у европским државама од XI до XIII века, а у српским земљама је познат и у употреби од краја XIV столећа. Најважнији древни делови плуга су: две ручице које су при дну усађене у *плаз*, који клизи по земљи и служи да се на њега причврсти метални *раоник (лемеш)*, обавезно асиметричног облика. При доњем делу ручица, а повише плаза, учвршћен је *гредељ* – подужа облица која се другим крајем ослања на орање колица са два точка. У гредељ је усађено *цртало*, метални део који испред раоника просеца земљу. Иза цртала, а између плаза и гредеља, налази се посебна *даска*. Када цртало просече земљу, а асиметрични раоник је подсече и понесе на једну страну, тада даска подсечену земљу преврне и слаже у бразде. Био је то велики технички напредак у односу на старије рало, које је са симетричним раоником разгртало земљу на обе стране и није је превртало како ваља. Дубина орања одређује се уз помоћ посебног дела на колицима на који се ослања гредељ. Када се врх гредеља спусти, бразда је дубља, а када се подигне, бразда је плића. Колица су омогућавала једноставније упрезање сточне запреге, а дозвољавала су да се истовремено у један плуг упрегну 2–3 сточне запреге, па је њихов учинак био знатно већи. Плуг који се појавио у нашим крајевима пред крај XIV века, није истиснуо старију справу за орање – рало.

2. Плуг је у средњем веку био и назив за сточну запрегу, коју чине обавезно два вола. На властелинству Св. Стефана у Бањској зависни људи били су дужни да ору и бедбом, *а бедбе на плуг мат*, док су на Грачаничком властелинству били дужни: *Бедбу плуга 3 мати да ору.* Обавеза није разрезивана на справе за орање, већ на сточне запреге. Уосталом, жупан Вукослав је 1360. године поклонио својој баштинској цркви у селу Лештију под Петрусом, поред осталог, и *плуг волова*, односно запрегу од два вола, што потпуније осветљава орање бедбом.

ЛИТЕРАТУРА: B. Bratanić, *Orače sprave u Hrvata*, Zagreb 1939; Б. Братанић, *Орађе справе централног дијела Балканског полуострва*, Зборник Етнографског музеја у Београду (1953) 42–57; Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecnej*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962; М. Благојевић, *Земљорадња*, 35–75.

М. Благојевић

ПОБРАТИМСТВО – прастара друштвена појава својствена многим народима света. У ужем смислу побратимство спада у систем сродства, тачније у тзв. духовно или вештачко сродство. Пандан побратимству је посестримство.

Из средњег века није нам познат народни назив за побратимство, већ само црквени (званични), а то је *братотвореније*. Тај службени назив вероватно је непосредни превод грчке речи ἀδελφοποίησις. Ђура Даничић уз реч братотвореније даје и латински назив fratris consiliatio. Израз братотвореније у раном средњем веку могао је да значи и обред пријема у монаштво. Називи за учеснике у чину побратимства су *побрат* и *посестра*, односно *побратим* и *посестрима*, што значи полубрат и полусестра.

Порекло побратимства је сигурно у народним обичајима. О облицима и садржајима побратимства, по народним обичајима у средњем веку, немамо довољно писаних извора; знатно је више о онима који су обављани по црквеном обреду.

Побратимство је под заштитом св. Јована Крститеља, како по црквеним правилима тако и по народном веровању. Оно је већ у VIII веку, а можда и раније, имало своје одређено место у низу обреда источне хришћанске цркве. Непознати писци су сачинили посебне молитве за чин побратимства, чиме су старом народном обичају дали ново хришћанско обележје. Црквену форму овог обреда Срби су у средњем веку примили и установили по узору на Грке.

Хришћанска црква има амбивалентан однос према побратимству. Поред позитивног, она је напоредо имала и негативан став. Доментијан о њему говори као узвишеном и богоугодном чину заснованом на јеванђељу и директно сведочи да је и свети Сава имао такав однос према братотворенију. Међутим, јавља се осуда и забрана побратимства. Због могућих заплета у наследним правима, византијски грађански закони (Василике Лава Мудрог, XXXV, 13, 17) искључују побратиме из узајамних наслеђивања.

Под утицајем тих закона и црквено-правни зборници (Никифор Хартофилакс, XIII век) одричу побратимству свако правно значење. Синтагмат Матије Властара означава га као незаконито дело; Димитрије Хоматијан, охридски архиепископ из XIII века, каже да је побратимство „противно природи и закону“ и стога „црква га не признаје“, а Константин Филозоф га код ондашњих Срба одређује као јерес. По њему, чином братимљења проповедају се два божанства, односно два Христа, два св. Јована Крститеља и два крштења. Упориште за негацију побратимства он је налазио у хришћанском учењу по којем су самим чином крштења сви хришћани међусобно браћа. Оштро је осуђивао и ритуално узајамно пијење и (или) мешање крви побратима, било да се ради о братимљењу између хришћана или хришћанина и Турчина, „као што видимо да се (то) и данас ради“. Сматрао је да таквима треба за пет година ускратити свету причест, да се подвргну посту и да годину дана чине 170 поклона дневно! Осуђивао је и обичајну езгогамију побратима и њихове уже родбине, „јер света правила кажу да је побратимство ништавно“. То двојство се огледа и у каснијим требницима (XVI–XVIII век), који су штампани (у Венецији) са и без молитви за чин побратимства.

Учесници у братимљењу, пре свега су појединци истога пола. Из средњег века немамо помена побратимства између особа различитог пола, као што је то познато из потоње етнографске грађе. Братимили су се обични људи из народа (најчешће исте или различите вере и народности), али и из највиших друштвених слојева, па и владари. *Трећа лица* у обреду братимљења су свештеник или врачара као *јавни* обредно-религијски делатници, а затим родбина и пријатељи.

Разлози склапања побратимства се, према историјској и етнографској грађи, могу разврстати у следеће основне групе: пријатељство и љубав, друштвено-економске и политичке потребе, тренутна или трајна невоља, магијско-религијске побуде, последице сновиђења.

Разлози за побратимство из прве две групе имају потврду у писаним историјским изворима, а остали поглавито у етнографским. Побратимства из друштвено-економских и политичких разлога имају најшире импликације. Она својим обавезама могу обухватити братство, племе (нарочито при умиру крвне освете) па и народ (државу). Управо такво је било побратимство између великог српског жупана Стефана и његовог вазала бугарског севастократора Добромира Стреза. Њихов политички и војни савез био је уперен против заједничког им противника бугарског цара Борила од кога се Стрез привремено био одметнуо. Убрзо се исти Стрез одметнуо и од *великога жупана кир Стефана (...) и згазивши заповест Божју и јеванђелско братотворење, уздиже против њега велику борбу*... Стога је Стефан замолио и послао у помиритељску мисију свога брата „јеромонаха кир Саву“ да Стрезу *напомене све раније речено на светом јеванђељу о братотворењу и о завештању заклетве пред Богом*.

Последице побратимства су вишеструке и трајне. Оне обавезују на: узајамну љубав, пажњу, помоћ па и освету (крвну), што се све преноси и на најближе сроднике; езгогамију међу збратимљенима и њиховим најближим сродницима; у сродничким односима, побратим испуњава дужности побрата; учвршћење мира као последице поравнања и измирења после крвне освете.

Сва досадашња историографска и етнолошка разматрања о побратимству и кумству истицала су њихову функцију јемства: да се осигура мир и не дође до обнове непријатељстава. Сматра се да је њихова функција сложенија (а можда и права, мада прикривенија). Чин братимљења у обредном мирењу је *испуњење друштвене казне*, јер су судије *досудиле* да једна или обе закрвљене стране узајамно *дају* одређени број кумстава и побратимстава. Дакле, нови кумови и побратими се не бирају према својој жељи и наклоности, што је иначе обичај, већ се они *намећу судском пресудом*. Казна „плаћања“ социјалним добрима, каква су побратимства и кумства, има функцију супституције убијеног живим људима у томе што ће нови побратими и кумови представљати помоћ и проширење друштвених веза дотада сукобљених страна.

Обред братимљења је врло свечан; ако је у цркви онда личи свештенодејству тајне брака. Могао се обављати и на кућном огњишту и прагу, на гробљу код незнаног гроба, под родним дрветом. Време обреда братимљења је недеља, празник, пре сунца, пре подне, док су предмети у обреду бројни и имају карактер светих ствари: јеванђеље (куран), распеће, крст, свећа, вино (као замена за крв). У (народном) обреду магијског су карактера: надгробни крст, букагије (са ланцем за „отклапање роба од гроба“), венац, цвеће, капа, вино, шарено јаје. Приликом овог обреда свештеник, односно врачара изговара одговарајуће молитве, магијске формуле. У току обреда врше се одређене радње као: кршћење и целивање светих предмета, узајамно пијење или мешање крви ради симболичког стварања „крвне везе“, љубљење, окретање сунцу, заједнички ручак.

ЛИТЕРАТУРА: М. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Гласник СУД 5, 22 (1867) 85–90; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 134, 280–281; M. Gavazzi, *Vitalnost običaja pobratimstva i posestrimstva u sjevernoj Dalmaciji*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 2 (1955) 17–30; П. Симић, *Побратимство у литургици и црквеном праву*, Православна мисао 11, 1–2 (1968) 85–100; Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, s.v. *Братимљење*; Ђ. Даничић, *Рјечник*; Е. Савчева, *Севастократор Стрез*, Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“, Исторически факултет, Т. 68 (1974), София 1979, 77–78; Д. Антонић, *Прилог проучавању побратимства*, Гласник Етнографског института САНУ 26 (1977) 43–56; Н. Ф. Павковић, *Крвна освета и умир као обред прелаза и континуитета*, Зборник ФФ у Београду Б–16 (1993) 618–619; *Старославянский словарь по рукописям X–XI веков)*, Москва 1994, s.v. *Братотворение*; Г. Јовановић, *Трагови народних веровања у „Сказанију о писменех“ Константина Филозофа*, Српска књижевност у доба Деспотовине, Деспотовац 1998, 208–209; Р. Радић, *Свети Сава и смрт обласног господара Стреза*, Свети Сава у српској историји и традицији, САНУ, Научни скупови, књ. 89, уредио С. Ћирковић, Београд 1998, 53, 57.

Н. Ф. Павковић

ПОВЕЗ КЊИГЕ – чине корице које штите листове исписаног текста од оштећења. То је била првобитна намена повеза. Касније, повез треба да украси књигу, да истакне имовно стање и друштвени положај власника или донатора.

Како су књиге биле неопходне свим манастирима (неки су имали и богате библиотеке), њихово повезивање и преповезивање није било везано само

за преписивачке радионице. У сваком манастиру се могао наћи неопходан алат: канап, даска и кожа. Повезивање, као и преписивање књига било је углавном везано за монашки ред, иако су се овим послом бавили и свештеници, црквени великодостојници. Један од таквих био је патријарх Пајсије.

Повезивање се сматрало неком врстом донаторства и многи су се тиме бавили или су плаћали да се књига повеже: ...*за спас душе своје и својих родитеља*, што захтева опрез приликом тумачења записа на рукописима. Ту је често забележено: ...*трудом раба божијег...*, а то може да буде аутор текста, па и донатор који је платио да се књига повеже.

За повезивање се користило више термина: повезивати, увезати, повити или оденути. Проучавање повеза почиње од утврђивања начина на који је књига прошивена и како је причвршћена за даску корице. То су први показатељи за класификацију повеза и утврђивање утицаја под којим је повез рађен.

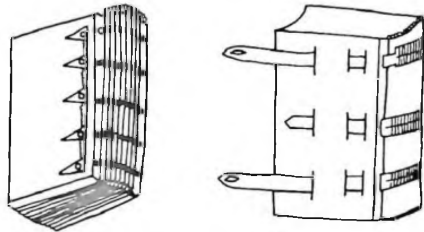

Повез књиге

Начин прошивања најранијих српских рукописа углавном је преузет од Византије. Свешчице које чине пресавијени табаци од којих је књига састављена, биле су различитог формата: једанпут пресавијен табак даје фолио формат, два пута кварт (четвртину), три пута пресавијен табак даје октав или осмину, а четири пута шеснаестину. У српским рукописима најчешћи формати су четвртина и осмина. Изузетно велики формат (фолио) коришћен је за четворојеванђеља намењена да стоје у олтару на часној трпези. Од тих великих јеванђеља најпознатије је јеванђеље хумског кнеза Мирослава из XII века, које се чува у Народном музеју у Београду.

Свешчице настале пресавијањем табака од којих се састоји блок књиге, називане су тетрадама. Реч је стара и појавила се у XII или XIII веку. Припремљене тетраде, претходно исписиване и осликане, слагане су једна преко друге, поравнате и чврсто притегнуте, особито са оне стране са које ће бити прошиване. То су леђа књиге или хрбат. Књиговесци су длетом или ножем изводили два коса или један полукружни зарез на местима где треба да прође канап којим се шије. Овај поступак књиговесци називају „грекажом“. У зависности од формата и дебљине књиге, отвори за прошивање праве се на три до пет места. Канап којим се књига прошива обично је био кудељни и често је бивао натрљан воском да би био још јачи.

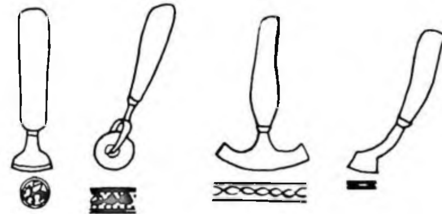

Алати за повез књиге

Преко леђа прошивене књиге лепљено је тање кудељно или ланено платно. На повезима до XV века често се приликом прошивања остављају лабаве омче на горњем и доњем делу хрпта (глава и нога књиге) и онда се кроз њих провлачио тањи кожни ремен, па се преко њега причвршћивао овај ремен за платно. Ови рубови на глави и нози књиге су оплитани канапом, вуном или концем, често у боји, и називани су заглавком или капиталом. У XIV веку се код нас често користи један западњачки начин прошивања књиге. Ту се преко кожних ремена на леђима књиге врши прошивање: канап се пребацује преко овог кожног ремена и враћа се опет у отвор на тетрадама. То је обично на три места на хрпту. Кад је овај посао завршен, крајеви кожних ремена (по правилу дугачких) причвршћују се за даску. Крајњи ремени се продужавају преко руба корице и користе се за закопчавање (притезање) књиге. Ова три кожна ремена остављају са спољне стране леђа књиге видљива ребра. Код повеза на-

сталих у XV веку, јавља се тзв. уздигнути хрбат. То је овално продужење хрпта са горње и доње стране; због овога књига није могла да стоји усправно, него је лежала на полици или пулту. Већ у XVI веку уздигнути хрбат се губи и књига опет добија правоугаони облик.

Обрезивање књижног блока вршено је најпре маказама. У боље опремљеним радионицама, обрезивање је вршено округлим или шиљатим ножем (хобел). Ивице листова су некад позлаћиване а сам рез књижног блока је украшаван утиснутим орнаментом. Пре XV века нема ниједног очуваног примера украшеног реза.

У српској држави увек је коришћена даска за корице књиге. Дрво је било буково, јасеново или липово. У старим записима се ове даске помињу као *штичије књигам*. По традицији примљеној од Византије, скоро до XV века, даска не прелази руб блока књиге. Код најстаријих књига по рубу даске тече жлеб кроз све три слободне стране корице. Већ у XIII веку овај жлеб се прекида на угловима и завршава се у облику слова V. После XV века корица мало прелази књижни блок, чиме се боље штите листови књиге.

Код причвршћивања књижног блока за корице, даска се ставља на сам руб леђа књиге. Ту се потом, на местима где је књига прошивена, праве канали у дасци и помоћу канапа којим је књига прошивана чврсто везују за даску.

Када је прошивена књига причвршћена за даску, онда се преко ње ставља кожа (овчја, говеђа или козја, штављена и бојена у манастиру). Даска се претходно премаже неким лепком или ретким тестом, како би кожа боље прионула за њу и служила као подлога за утискивање рељефа којим се корица украшава. Рубови коже се са унутрашње стране повpну и залепе за даску. Тада се равним линијама оцртавају контуре будуће композиције повеза. По рубу корица теку по неколико паралелних линија. У средини се некад, опет равним линијама, оцртава правоугаоник или се централно поље испуњава укрштеним или хоризонталним линијама. Кад је ово завршено, онда се простор између линија испуњава округлим или четвртастим печатима или орнаменталним тракама. То су најчешће розете, палмете, тролисти, лотосов пупољак, животиње и птице. Обично су то двоглави орлови, голуби или грифони. Композиција горње и доње корице није увек била иста. Посебне варијанте повеза имају у централном пољу крст; то су најчешће јеванђеља. Најстарији српски повези су настали под утицајем Византије. Средином XV века јавља се нови начин компоновања повеза, који много подсећају на оријенталне тепихе. Задржавајући уобичајене оквире, повезивачи стављају у централно поље дугуљасте медаљоне са арабеском, а у углове мале троугаоне композиције. Ова врста композиције је у наше крајеве дошла преко Венеције. То је у суштини оријентални утицај, који се преко Венеције раширио на велики део средње Европе, Русију и Балкан.

Када је завршено украшавање повеза (топлим калупима) онда се кожа сушила на ваздуху. Том приликом је долазило до мањих деформација орнаменталних облика због сакупљања коже.

У међувремену се припремају копче за копчање књиге. Само добро закопчана и притегнута књига се могла добро сачувати. Копче се монтирају на раван или плетени кожни ремен који је био причвршћен за доњу корицу. На другом крају овог ремена се монтирају копче – од метала, кости и седефа. Копче су обично у средини имале отвор. На горњој корици је био прикуцан ексер на чију главицу се закачињала копча. Тако је ремен био добро притегнут и причвршћен. Колика се пажња поклањала затезању књиге види се из једног записа: ...*ако неки поп или ђакон не затегне добро књигу, нека је проклет*. Формат књиге је диктирао број копчи; било их је две или четири. Због честе употребе и крхкости материјала, сачувано је врло мало копчи. Закопчавањем књиге завршено је повезивање.

ЛИТЕРАТУРА: П. Симони, *Опытъ сборника свѣдѣній по исторіи и техникѣ книгопереплетнаго художества на Руси, XI–XVII в*, СПБ 1903; С. А. Клепиков, *Из истории русского художественного переплета*, „Книга“ – исследования и материалы – Сборник I, Москва 1959, 98; B. van Regemorter, *La reliure des manuscrits grecs*, Scriptorium 8 (1954) 3–23; V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije* I–II, Zagreb 1955, 16–17; З. Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге*, Београд 1974.

З. Јанц

ПОВЕЉЕ – За реконструкцију доба развијеног феудализма у српским земљама средњег века, повеље су најпоузданији и најзначајнији извор. Изучавање повеља предмет је посебне научне дисципли-

не – дипломатике. Дипломатичка анализа повеља основ је критике извора у целини и заметак историјске методологије. Као „писана сведочанства састављена у одређеном облику…о неком чину правне природе", повеље настају из пословних, односно правних односа најчешће владара, великаша и црквених великодостојника према установама или појединцу, односно према правном или физичком лицу. У току настајања повеље разликује се правни чин (actio) и записивање правног чина (conscriptio). Исто тако, разликује се извршилац правног чина (auctor) и корисник повеље (destinatarius) који, као заинтересована страна, чува исправу са доказном снагом. Мада значајан, овај мотив није био довољан да се повеље заштите од губљења и пропадања (в. *архиви*). Сачуван је сразмерно мали део повеља, најмање баштинских. Издвајају се владарске даровнице манастирима и уговори владара и великаша са Дубровачком општином.

Поред више савремених домаћих назива за дипломатичке исправе (писмо, писаније, лист, књига, запис) грчког порекла је хрисовуља, златопечатно слово (χρισόβουλλος λόγος), затим царска наредба или πρόσταγμα – у средњовековном преводу *повеленије*, одакле и најраширенији назив повеља.

Српски канцелари налазе узор у византијским исправама. Састављене у строго одређеној форми, византијске хрисовуље имају тзв. логос формулу – речи *хрисовулос логос*, исписане црвеним мастилом; јављају се у три различита падежа на одређеним местима у повељи. Међутим, у свом класичном облику логос формула није се усталила у нашим повељама. Крупнијим писменима и црвеним мастилом српски дијаци исписују више речи као што су златопечатно слово, крст и титуле владара. Дипломатика је до детаља разрадила критеријуме за утврђивање аутентичности повеља.

Српске повеље најчешће су датиране годином од стварања света и индиктом, а не тако ретко месецом и даном. Уколико су без хронолошке ознаке, повеље није тешко датирати, јер поред богатих садржинских елемената, у овим изворима по правилу се помињу познате личности. Стога оне представљају веома поуздан хронолошки ослонац.

Разноврсна је садржина повеља, посебно владарских даровница манастирима. Изучавање привреде, развитка друштва и државних установа тешко је замислити без повеља. Из манастирских даровница сазнајемо о организацији црквеног властелинства, начину привређивања, пољопривредним културама, обради земљишта, ратарским производима. Даровнице најпознатијих задужбина српских владара садрже законодавне одредбе за редовнике, свештенство, црквене старешине и за све категорије зависног становништва. Обавезе зависног сељаштва понекад су до детаља назначене. За изучавање развитка друштва у доба развијеног феудализма, најзначајније су следеће повеље: Жичке повеље краља Стефана Првовенчаног и сина му Радослава, Бистричка повеља краља Владислава, Повеља манастиру Св. Ђорђа код Скопља краља Милутина (1299–1300), Светостефанска или Бањска повеља краља Милутина (1313–1316), Грачаничка повеља краља Милутина (1320–1321), Дечанске повеље краља Стефана Дечанског и Стефана Душана (1330. и 1343–1345), Призренска повеља цара Душана (1348–1353).

Богатством обавештења о друштву, домаћим и византијским установама (баштина, пронија) и намета, издваја се повеља краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља. Милутинова Грачаничка повеља садржи *Закон стари Срблем* (в.), у ствари, одредбе које се односе на обавезе зависног становништва. Скромнији су садржаји повеља обласних господара и повеља XV века.

С обзиром на оскудицу изворне грађе за овај период наше прошлости, повеље су права ризница за историјску топографију. У повељама се бележе имена жупа, планина, градова, утврђења, села, катуна, напуштених насеља, а често се детаљно набрајају међници сеоских атара и властелинстава. Богатством топонима садржаји повеља понекад подсећају на катастарски снимак терена. Помоћу повеља могу се утврдити границе обласних господара и државне границе. Повеље су најпоузданији извор за територијално-политичке промене, мада повеље, уколико нису уговори, пружају мало података за политичку историју.

Понекад се у повељама пописује зависно становништво. Према томе, оне садрже драгоцене податке за демографска истраживања. Уз одређен опрез на који су упозорили Станоје Станојевић и Георгије Острогорски, повеље се користе и за изучавање етничких односа.

Значајне податке налазимо и у другим деловима повеље. Из уводног дела повеље великог жупана Стефана Немање манастиру Хиландару сазнајемо о државно-правним схватањима оног доба – краљевска круна је резервисана за Угре, а царска за Грке. У повељи се непосредно говори о освајању великог жупана и о његовом повлачењу са престола. Аренге неретко садрже аутобиографске елементе о издавачу повеље. Занимљиво је да је у повељи војводе Радича и жупана Бељака о уступању Конавала Дубровчанима, забележена легенда о рушењу Епидаура и постанку Дубровника.

Чињеница да је повеља сведочанство о завршеној правној радњи – акт је најчешће само део правне радње – олакшава коришћење повеља као историјских извора. Међутим, повеље нису речити извори, посебно за политичку, односно догађајну историју. На основу података из повеља тешко би се могла реконструисати повезана слика збивања. Иако фрагментарни, подаци повеља су сигуран ослонац на који се надовезују, не увек поуздани али много речитији подаци наративних или аутобиографских извора, који пружају повезанију слику догађаја.

Утврђивањем аутентичности, за истраживача који користи повељу као историјски извор, нису решена сва питања. Неке формуле скривају извесне замке које открива дипломатичка анализа управо у вези са утврђивањем аутентичности. Сви подаци у аутентичној повељи нису увек тачни. На пример у потписима и интитулацијама, поред стварних поседа, набрајају се понекад и територије на које владар претендује, а које су у моменту издавања повеља ван домашаја његове власти. Када се као извор користи завршна формула, не сме се губити из вида да сви сведоци не морају бити присутни приликом записивања повеље.

За оне одредбе или делове повеља којима се владар одриче својих права у корист цркве, постоји одговарајући назив – имунитетне формуле. У њима се потанко набрајају намети, обавезе, судске таксе, глобе, и *све работе, велике и мале*, које зависно становништво више није дужно да работа владару него цркви. Владар се неретко у манастирским даровницама одриче у корист цркве чак и будућих, новоуведених намета зависном становништву. Нема сумње, понекад се у имунитетним формулама спомињу и оне обавезе и намети који се више нису убирали.

Иако се објављују више од једног века, још увек не постоји јединствен корпус српских повеља. Истраживачи су принуђени да и данас користе појединачна издања и мање или веће збирке. Збирка Франца Миклошића *Monumenta Serbica*, објављена 1858. године у Бечу, и данас је незамењива. Она садржи манастирске повеље, део записа и натписа и ћириличке исправе које су владари и великаши из унутрашњости издавали Дубровчанима. Ћирилички документи из Дубровачког архива тада су се налазили у Бечу, где је Миклошић боравио и радио, те био у могућности да део своје збирке приреди после читања оригинала. Манастирске повеље Миклошић је углавном преузео из ранијих издања. У Споменику СКА 3 (1890) Љубомир Стојановић је објавио и тридесетак повеља.

• Љубомир Ковачевић је дуго времена припремао издање српских хиландарских повеља за Споменик 44. Штампање повеља прекинуо је Први светски рат и збирка је пропала. Ипак, његов труд је делимично обелодањен у *Законским споменицима српских држава средњег века*, пошто је Ковачевић уступио Стојану Новаковићу 58 преписа хиландарских повеља, од којих је пре тога само 13 објављено. Новаковић у предговору свог издања наглашава да су преписи Ковачевића „сви с оригинала".

Стојан Новаковић је први и једини српски историчар који је систематски почео изучавање извора, као што је, уосталом, према одређеном плану приступио истраживању наше прошлости. Још 1885. планирао је издање *Законских споменика* и почео сакупљање и исписивање законских текстова. Као врстан познавалац изворне грађе, уочио је генетичку везу између Душановог законика и ранијих законских текстова, односно развој законодавства у српским државама средњег века. Међутим, у току сакупљања и редиговања законских текстова, Новаковић је по други пут издао Душанов законик, а 1907. Матије Властара Синтагмат. *Законске споменике* издао је тек 1912. Ова збирка садржи текстове градских закона, документе о аутономији жупа, племена и градова, законе о станку, типике, повеље владара и обласних господара издаване Дубровчанима и Млетачкој републици, баштинске повеље о приватним имањима, а више од пола збирке посвећено је манастирским повељама. Мада су *Законски споменици*, по броју издатих повеља до тада најпотпунија збирка, она је за више научних дисциплина, посебно за историјско-географска истраживања, готово неупотребљива. Новаковић је, у ствари, издао законске одредбе, односно делове повеља са законском снагом, изостављајући не само формуле које се понављају већ и садржинске делове повеља.

Збирка Александра Соловјева *Одабрани споменици српског права*, замишљена је као приручник за студенте права. Међутим, Соловјев је према оригиналима контролисао велики део исправа, а неке је први издао.

Српски владари и обласни господари почели су у новоосвојеним областима да издају повеље на грчком језику, према обрасцима византијске канцеларије. Ове повеље објавили су и превели Александар Соловјев и Владимир Мошин под насловом *Грчке повеље српских владара*.

Прву збирку средњовековних ћириличких докумената из Дубровачког архива (*Српски споменици*) као свој „труд" објавио је Павле Карано-Твртковић, иако је исправе исписао српски свештеник Ђорђе Николајевић.

Исте године када се појавила збирка Ф. Миклошића *Monumenta Serbica* (1858), Дубровчанин Медо Пуцић под насловом *Споменици српски од 1395 до 1423*, издао је концепте ћириличких писама из књиге словенског канцелара Руска Христофоровића. Четири године касније Пуцић је, под истим насловом, приредио другу књигу ћириличких споменика, углавном исписаних из серија Diversa Cancellariae и Diversa Notariae. Исто тако, из серија вођених на латинском језику, Константин Јиречек је сакупио преостале ћириличке исправе. Издао их је под већ традиционалним насловом *Споменици српски* у Споменику СКА 11 (1892).

Старе српске повеље и писма, досада је најпотпунија збирка ћириличких докумената Дубровачког архива. Приредио ју је Љубомир Стојановић али, нажалост, са недопустивим омашкама. Документа није штампао по времену настанка већ по личностима и областима тако да је поремећен хронолошки редослед исправа у књизи Руска Христофоровића. Више докумената остало је недатирано, нека регеста су погрешна, белешке непотпуне, скраћенице неразрешене. За два велика тома са 1 096 исправа, тек недавно је штампан *Регистар збирке „Старе српске повеље и писма" Љубомира Стојановића*, што је олакшало коришћење ове непрегледне збирке.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*; М. Пуцић, *Споменици Србски*; *Хрісовоула цара Стефана Душана коіомъ оснива монастиръ Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348 ?*, изд. Я. Шафарикъ, Гласник ДСС 15 (1862) 264–310; *Дечанске хрисовуље*, изд. М. С. Милојевић, Гласник СУД 12 (1880); *Светостефанска хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина*, из старог Сараја изнесла на свијет Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Беч 1890, 1–47; *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 1–11; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) III–VII, 3–117; Ст. Новаковић, *Законски споменици*; *Раваничка повеља*, изд. В. Петковић, Старине (1923); А. Соловјев, *Одабрани споменици*; *Грачаничка повеља*, изд. М. Павловић, Гласник СНД 3 (1927); Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 1–2; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*; А. Соловјев, *О потреби издавања српског дипломатара*, ИЧ 4 (1954) 43–69; *Povelja*, EJ 6, 567–577 (J. Ferluga); С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића – Дипломатичка студија*, Београд 1997.

Р. Михаљчић

ПОВЕСТ – средњовековни прозни жанр краћег или дужег обима. Користи се као назив за већи број наративних жанрова, од оних са опширним казивањем легендарних или историјских догађаја, до кратких цртица које се налазе у патерику или отачнику. Као синоними за повест јављају се *житије* (в.) и *сказаније*, које може да означава и научни трактат (*Сказаније о писменех* Црнорисца Храбра). Назив повест понекад носе и романи, неки списи попут прегледа светих места Никона Јерусалимца (*Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима*, 1442), као и описи преноса моштију (*Повест о преносу моштију светога Луке у Смедерево*, непознатог писца из Смедерева 1453–1458). *Повест о убијању Батија* (између 1411. и 1474), непознатог писца, представља прво дело српске подунавске књижевности.

Повест може да подразумева причу, као и причање, приповедање уопште.

ИЗВОРИ: I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederovo*, Rad JAZU 5 (1868) 178–186; Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у Средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*, Годишњак ФФ НС 2 (1957) 243–246; Ђ. Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима"*, Књижевна историја 5, 18 (1972) 289–327.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 73–74; Л. Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453–1456. године*, Смедерево 1983; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 256–257; *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, съставител Д. Петканова, София 1992, 333.

С. Томин

ПОВОЗ – једна од уобичајених обавеза зависног становништва, превасходно меропаха, која је подразумевала пренос, односно превоз ствари владара или великаша на сопственим колима. Ова је обавеза постојала, по свему судећи, још у време Стефана Немање и светог Саве, јер се спомиње у одредбама сачуваним у *Закону старом Срблєм* (в.), по коме онај меропах који има коње *да довози по возу дров*. И поред велике сличности са обавезом обављања *поноса* (в.), повоз се у владарским повељама наводио као посебна обавеза: *Сија вса свободи царство ми... од повоза и поноса и всех работ...* Дужност обављања повоза одржала се за све време постојања државе Немањића, па и после распада Српског царства.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 104;

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*.

М. Шуица

ПОВРЋЕ – као реч не користи се у средњем веку, већ се употребљава општи термин *зеље*. Поврће се гајило у *вртовима* (в.), односно у окућници сваког земљорадничког домаћинства, у најближој околини градова и њиховим подграђима, јер су они представљали велике потрошачке центре. Понекад би се поврће садило у виноградима, као међуусев.

Повртларство није била посебна привредна грана, већ пратећа активност ратарства и виноградарства. Поврће је чинило саставни део свакодневне исхране целокупног становништва, а посебан значај је имало у исхрани монаха. У Хиландарском типику се наводи да у току прве недеље великог Ускршњег и Божићног поста, од понедељка до петка, монаси треба да једу „сочиво квашено водом, сирово неко зеље и воће", што је важило и за сваку наредну среду и петак до краја поста. Осталим данима се јело *вариво с маслом*, тј. поврће или легуминозе (сочиво, боб, сланутак/грашак) кувано са уљем. Како је црква тражила да се и мирјани придржавају режима поста, употреба поврћа у исхрани била је велика. Поред тога, поврће се, као и *воће* (в.), користило и у медицинске сврхе, као лек.

Од поврћа се највише гајио купус, три врсте лука (*љуто зеље*): црвени, бели и празилук, затим ротква, нека врста репе, тиква, као и бостан (лубенице и диње). Изгледа да је и гајење паприке и једне врсте пасуља било познато у средњем веку.

Потпунија обавештења о повртларству и о врстама поврћа потичу из турских катастарских пописа, јер је зависно становништво плаћало порез (ушур) на поврће у висини од 1/10 приноса.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 351–354; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I–1. Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566, Београд 1964, 121, 144, passim; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI века* I–III, Чачак 1984–1985.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 154, 170, 171, 189, 211, 214; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, Глас САНУ 290, 1 (1974) 33– 73; *ИСН* I, 360 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник МСИ 20 (1983) 92; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 28–30.

Ј. Мргић

ПОГАНИЦИ (ПОГАНИ, ПОГАНИНИ) – апелатив којим се у средњем веку могу обухватити иноверци свих врста, од многобожаца до следбеника супротстављених хришћанских цркава. Бројна и разноврсна група речи окупљена је око придева *поган*, посуђенице од латинског paganus из времена пре превода Светог писма. У класичном латинитету од именице pagus (село) настао је придев paganus (сеоски, сељачки) који поименичењем добија значење сељак. У даљем развитку, након по-

беде хришћанства и потискивања старе вере у сеоска, сваком утицају теже приступачна окружења, почиње се именицом и придевом paganus обележавати припадност многобожачкој вери, толико да је ново значење однело превагу над старим. Током времена и на словенском и на латинском говорном подручју упоредо је текао процес семантичког и лексичког богаћења.

У основном значењу погани обележавају припаднике многобожачких религија, како оних које су цветале у развијеним старовековним друштвима (*с Јелином рекше с поганим*) тако и оних својствених варварским, номадским племенима (по речима прве дечанске повеље, бугарски цар Михаило Шишман је у битку на Велбужду пошао *с иноплеменими језики и многими погании* – мисли се на помоћне одреде Татара). У овом значењу реч поган потиснула је словенски облик *језичник* (ἐθνικός), са којим упоредо постоји већ у старословенским споменицима. Поганима се у ширем смислу означавају припадници нехришћанских вероисповести уопште, најчешће муслимани. *Ходе наши по Турцех и по инех поганех*, тврдили су Дубровчани у XV веку; Св. Сава празновао се 14. јануара, на дан који слави успомену на мученичку смрт *светих и преподобних отц наших избијених в Синај и Раите от поганих* (Сарацена); непознати летописац забележио је да Мурат надираше у Србију *с поганими наступајушту језики*. Именовање нехришћана поганима има често општији, књижевној нарацији подобан смисао. Теодосије вели да је св. Сава послао егзархе да траже оне који су *јако поганики кроме благословенија и молитви* узели себи жене, а на крају Житија моли св. Саву и Симеона *от поган находа и всакога оскрбљенија молитвами спасаита*.

Припадници римокатоличке цркве нису се устезали да паганима називају православце (у писму угарском краљу Дубровчани називају поданике Николе Алтомановића scismatici et pagani) или вернике цркве босанске (тако их назива папа Хонорије III у писму Дубровчанима 1222). Чак и сам Хрвоје Вукчић, припадник цркве босанске, овим именом одређује своју вероисповест. Покушавајући да ублажи пизму угарског краља обећавао је (1412) да ће ritu de paganismo convertir in fidem catholicam (прећи у католичку веру). У латинском језику paganus је задржао и своје првобитно значење. У исправи которског нотара Јунија из 1200. наводи се међу онима који издају акт Micha paganus (сељак, жупљанин, могуће становник Грбаљске жупе). На основно значење вероватно се ослањају не тако ретки антропоними. У више аката XIII века помиње се Дубровчанин Andreas Paganesi (de Pagano); епископ Монополија, италијанског града са којим је Дубровник склопио уговор о пријатељству 1201, зове се Paganus, именом честим у Италији, нарочито у Апулији.

ЛИТЕРАТУРА: F. Miklosich, *Lexicon*, 587–588; *Rječnik JAZU*, s.v. *pogan* и изведенице; V. Mažuranić, *Prinosi*, s.v. *poganin*; P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s.v. *pogan*; Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године*, ИЧ 37 (1990) 197–203.

Ђ. Бубало

ПОГАЧА в. *Храна*.

ПОГОН в. *Мере и тегови*.

ПОГРАНИЧНА СТРАЖА в. *Стража*, в. *Граница*.

ПОДГРАЂЕ (**подградик**, suburbium) – насеље испод града. *Подградија штипскаго*; *Закон подградију* у повељи краља Душана око 1332 (в. *алборија*). Цар Стефан Душан приложио је манастиру Св. арханђела код Призрена двор у подградију. Село Подградије у повељи кнегиње Милице са сином Стефаном и Вуком 1395; село Подград у доњем граду Борча; село Подград је варош тврђаве Островица (забележено у попису Смедеревског санџака из 1476. године).

За варош Новог Брда која се прислањала уз град са његове јужне и источне стране, у изворима се налазе два назива – Подграђе и Доњи Трг. Изгледа да оба ова термина немају идентично значење. У пословној књизи Михаила Лукаревића увек се употребљава први (Подградие). У XVII веку надбискуп Бијанки видео је у Новом Брду цркву Св. Николе у Подграђу.

Подграђа у првобитном значењу речи нарочито су честа у Босни. У дубровачким изворима се означавају са sub или sotto. Начин њиховог настанка исказује се у именима која преузимају од тврђаве у чијем су се подножју развила: Podvisochi – Subvisochi – Sottovisochi, под краљевским градом Високи; Подборач – Subtusborach – Sotoborach, под Борчем, главним утврђењем Павловића; затим Подсоко, Подпрозор, Подблагај, Подкоњиц, Подзвоник итд. Подграђе са тврђавом чини једну урбанистичку целину.

Дубровачки извори XV века терминолошки разликују урбана од аграрних насеља у подграђима средњовековне Босне, те прва називају *варош* (в.), а још чешће примењују талијански термин borgo. Она подграђа која су остала на нивоу села сасвим ретко су обележена и то као villa.

У домаћим изворима уз подграђа се налазе и издиференцирани називи за подграђа-вароши и подграђа-села. У повељи краља Стефана Томаша из 1446. наводе се: *град Кључ и под њ Срида варош, град Тетумио и пода њ варош*, затим *град Киевац и пода њ село Ки*.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440; С. Новаковић, *Законски споменици*, 88, 402, 518, 685; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, Пос. изд. САНУ, Београд 1957, 35–90; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век* I, Чачак 1984, 181, 261.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рударства* II, 29–30, 95; П. Анђелић, *Трговиште, варош и град у средњовјековној Босни, Прилог типологији насеља*, ГЗМ 18 (1963) 179–194; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 134–139; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 107; С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: Градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, 269–271.

Д. Ковачевић-Којић

ПОДНИ МОЗАИК в. *Мозаички под*.

ПОДРУМ в. *Виница*.

ПОЗИВ НА СУЂЕЊЕ в. *Судство*.

ПОЗОБ – обавеза давања зоби (овса) и сена коњима на којима путују владар и његова пратња. Изгледа да је све до половине XIV века обавеза храњења владаревих коња била неодмерена. Душанов законик забрањује да се ждрепци и коњи цареви дају црквама и по црквеним селима на храну (члан 38). Са одмеравањем дажбине позоба започело се на великим манастирским властелинствима. Стефан Дечански је наредио да се на Дечанском властелинству не даје позоб, осим да свако село даје *крину преводну*, а да не даје *ни перпере зајаслене*. Ослобађање је делимично, пошто се ипак даје позоб ограничен на *крину преводну*. Ова мера постаје обавезна на још неколико већих властелинстава, па чак уобичајена за црквене поседе. На властелинству манастира Св. арханђела код Призрена утврђено је да једна крина садржи 24 *кабла царева*. Пошто један *кабао царски* има запремину од 17,08 л онда једна *крина преводна* има запремину од 409,92 л или заокружено 410 литара зоби (овса). Овако одмерена дажбина позоба извршавала се у корист владара сваке године. Поред давања зоби, требало је дати и извесну количину соли, чија је вредност израчуната у новцу. На властелинству манастира Св. арханђела код Призрена требало је дати *и соли два динара на јасле и оглав*. Изгледа да се на манастирским властелинствима усталио обичај да се даје једна *крина* овса, два динара за со, а онда негде један или три оглава за коње. Понегде се давао још и *покровац* (покривач) за коње. Позоб је представљао значајну дажбину јер је осигуравао храну владаревим коњима, преко потребним за ратну службу.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971) 165–188; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 52–61.

М. Благојевић

ПОЈАЊЕ в. *Црквено појање*.

ПОЈАС – Имао је магични и симболички значај. Означавао је мушкост и снагу. Појас је представљао и симбол феудалне власти и витештва. Владар

га је давао свом поданику, да би га прогласио племићем и витезом, што је кодифицирано Душановим законском који каже: *Када умре властелин, добри коњ и оружје да се даду цару, велика свита бисерна и златни појас да се даду сину*. Предавањем свите и појаса сину извршавало би се символичко преношење власти – племства са оца на сина, као наследно право. Тај обичај је постојао и у другим феудалним земљама. Зато је појас био један од символичких делова ношње у средњем веку, па се због тога веома често спомиње у документима. У средњем веку се јавља више врста појасева:

Bragerium је познат из времена старих Римљана. То је мушки појас од коже, ређе од свиле, понекад украшен сребрним нашивцима. Симболизовао је мушкост, имао је своје одређено место око струка и придржавао чакшире. У старом Риму носили су га скоро сви мушкарци, почев од војника до императора. Био је распрострањен и у српским земљама.

Bandeliera, pantarella, cinta, јесте појас од тканине распрострањен у целој Европи, среће се у депозитима српске и босанске властеле, почев од депозита жупана Десе, где се назива и *листа*. Према Ђури Даничићу, израз pantarella долази од италијанске речи bandeliera (исти термин употребљен и у дубровачким и которским архивским документима – означава траку). Термин су прихватили и Чеси називајући појас од тканине *pantalir*. Уколико је појас, pantarella – pantarea, био украшен сребром додаје се објашњење „...pantarella una nigra cum argento...". Израз cinta – cincta је идентичан са пантарелом, пошто и он означава појас од тканине, а исто тако и тканину којом се поставља centura, појас од сребра. До данас се сачувао само један појас од тканине са извезеним хералдичким знаком и именом Бранко.

Centura, cingulum је сребрни појас постављен тканином или без ње. У зависности од моде носио се око струка, преко кукова или изнад струка. Састављен је од зглавака различитих облика нанизаних на траку или повезаних међусобно на шарнир. На крајевима је била копча или су постојали метални завршеци који су се преклапали и везивали. Веома много се помињу у архивским документима средњег века, у депозитима, наруџбинама, при давању у залогу. У депозитима српских и босанских владара и властеле набраја се велики број различитих појасева. Жупан Деса у својој остави има неколико врста: од коже, свиле и сребра. Као краљ, Душан је 1332. наручио у Венецији 36 сребрних појасева. Алтоман Војиновић поседовао је скупоцен појас у емајлу. Његов брат Војислав добио је од Дубровчана 1343. сребрни појас који је вредео шеснаест перпера. Кнез Вратко заложио је свој сребрни појас у Дубровнику, а после Косовске битке то чини и кнегиња Милица. Страцимир и Ђурађ Балшић такође су заложили своје појасеве да би дошли до новца. Сандаљ Хранић је имао у својој остави неколико скупоцених појасева, а његова жена Јелена, кћи кнеза Лазара, оставила је тестаментом своје скупоцене појасеве, посебно наводећи један појашчић на скупоценој свили. Ђурађ Бранковић је имао преко десет појасева, од којих су неки били угарски. Познати драгуљар Рамбот из Брижа израдио је за Стефана Косачу златни појас на црвеној пантарели. Прибислав Вукотић, Руђина и Мркша Жарковић, као и многа друга властела, имали су скупоцене сребрне појасеве. Златни појасеви су реткост, јер је злато било знатно скупље од сребра, па ипак, један златни појас из 1376. био је тежак 9 либри.

Вредност појасева је била веома велика. У Котору златар Никола склапа посао са Трипом Бућа да направи десет сребрних појасева за српске крајеве. Никола улаже 14 млетачких перпера, а Трипо 100 крстастих перпера, тако да би један појас коштао око 20 перпера. Два сребрна појаса на свили, стајала су 1397. године 60 златних дуката. Средином XV века вредност сребрног појаса креће се између 15 и 30 перпера. Један сребрни појас продат је 1434. за 20 перпера, а други 1435, постављен свиленом тканином, за 29 перпера и један грош, док је велики босански сребрни појас вредео 21 дукат.

На зидном сликарству средњег века, на портретима владара и властеле као и на новцу, приказани су појасеви који одговарају описима из архивских докумената. Портрети владара и властеле у српским средњовековним манастирима, као у Арињу, Дечанима, Леснову, Псачи, Богородици Перивлепти (портрет Остоје Рајаковића), Велућу, Новој Павлици, Трескавцу, Доњој Каменици, Белој Цркви Каранској, Добруну – веома прецизно показују како су појасеви изгледали и како су се носили. Фрагменти сребрних, средњовековних појасева одговарају ликовним и писаним документима, као и описима оновремених, а сачуваних појасева који су се носили у Француској, Италији, Немачкој, па и у Енглеској.

Писар дубровачке канцеларије у описима појаса разликује српски појас од босанског, угарског, дубровачког, венецијанског и грчког, односно да су рађени на српски, босански и друге начине. Према сачуваним деловима појаса и према ликовним представама, тешко је утврдити како су се ти појасеви међусобно разликовали. Појасеви су били састављени од крстастих, округлих, цветоликих зглавкова, али исто тако и од оних на којима су биле људске представе (два сребрна појаса, један нађен у Равној Трешњи код Тузле, а други у Травнику). Претпоставља се да су у питању биле стилске особине.

ЛИТЕРАТУРА: J. Fingerlin, *Gürtel des Höhen und Späten Mittelalters*, München – Berlin 1971; Б Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969.

Б. Радојковић

ПОЈАЦ (**пѣвєць**, грч. ψάλτης) – не само певач, већ и саслужитељ у богослужењу. Поред певачког дара он мора да поседује и одређена, не мала знања, у која спада познавање богослужбених текстова, црквеног појања, црквеног правила и редоследа богослужења.

Реч **пѣвєць** налази се већ у *Синајском евхологиону* (словенски глагољски рукопис из XI века). У *Синтагмату Матије Властара*, зборнику црквено-правних прописа с краја XIV века (Патријаршијска библиотека, Београд, Рс 70, л. 26'), налази се поглавље о **пѣвцєхь и чьтєцєхь**. У појединим рукописним требницима постоји „Чин постављања чтеца и певца" (Манастир Хиландар, Рс 167, XV век, л. 146; Београд, Народна библиотека Србије: Рс 374, XV век, л. 66; Рс 640, око 1688, л. 20), а у Хиландару је као значајна предност прихваћена могућност да прот може без присуства епископа да поставља чтеце и појце. Појци су били цењена професија и у Карловачкој митрополији, а поглавље о њима налази се у *Монашким правилима* карловачког митрополита Викентија Јовановића (1731–1737).

У српском *Минхенском псалтиру* (XIV век) **пѣвци** су представљени на једној минијатури (л. 168') наспрам свештеника у композицији са Спаситељем, а на фрескама су најчешће приказивани у Акатисту Богородици. Готово увек су сликани са карактеристичним шпицастим капама, док један, вероватно доместик, хороуправитељ, рукама даје одређене знаке осталим певачима. У литургијским књигама често се налазе упутства за појце „певац речет", „певац глагољет" (Архив САНУ, Рс 140, XVII век, л. 457').

ИЗВОРИ: *Euchologium Sinaiticum*, starocrkvenoslovenski glagoljski spomenik, priredio R. Nahtigal, ANU, knj. I, II, Ljubljana 1941, 1942; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Зборник ИЈК СКА, I одељење, књ. IV, Београд 1907; *Der serbische Psalter*, Facsimile – Ausgabe des Cod. slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München, Wiesbaden 1978–1983.

ЛИТЕРАТУРА: E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961, 104; Д. Стефановић, *Општи поглед на развој српског појања од почетака до XV века*, у: Стара српска музика, примери црквених песама из XV века, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 15/I, Београд 1975, 13; N. K. Moran, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, Leiden 1986; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 99; Д. Петровић, *Фрушкогорски манастири и српско појање*, у: Фрушкогорски манастири, Галерија САНУ, књ. 66, Београд 1990, 185; Љ. Штављанин-Ђорђевић – М. Гроздановић-Пајић – Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, књ. 1, Београд 1986, 251, 326; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 454.

Д. Петровић

ПОКЛАД (**покладь**) – у латинским исправама depositum, а у ћирилским текстовима назива се још и *остава*, *постава* и *похрана*. Српски и босански владари и властела поседовали су знатна покретна добра, што се види из њихових поклада који су се чували у Дубровнику. Поклади су били најчешће у новцу. Осим новца депоноване су и друге драгоцености: сребрно и позлаћено посуђе, скупоцене тканине и личне ствари, као што су били појасеви, сребрни, позлаћени и бисером украшени, затим обоци, венци, круне (дивизе), као и коњска опрема која је била сребрна и позлаћена. Поклад (depositum) у новцу остављен је код Дубровачке општине и код појединаца из редова властеле и богатих трговаца. Крајем XIV века Дубровачка општина је тражила од Которана да подигну депозит

од приватних лица и да га уложе у општинску благајну уз камату од 5%.

Поклад није увек остављан у Дубровнику одједном, већ понекад у ратама. Међутим, његово подизање одвијало се скоро увек у ратама, понекад имамо и по 17 признаница о пријему измирења појединог поклада, што је трајало и по неколико година. Међу познатим покладима који су чувани у Дубровнику били су: жупана Десе, краља Вукашина, Ђурђа Бранковића, Сандаља Хранића, Стефана Вукчића Косаче и друге српске и босанске властеле.

У трговачком пословању, веровници су кредитне исправе (задужнице) понекад давали у депозит својим клијентима или пак у канцеларију нотаријата у граду, које су се чувале у посебним сандуцима (in capsella) или врећицама (in saculo). Депозит у роби често је даван кад на време нису измирена дуговања у новцу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 67, 100–101, 141, 206, 249, 278, 333, 338, 357, 390, 392, 516–517, 639; II, 24, 29–30, 34, 45–46, 48–52, 54, 58, 85–86, 93–97, 130–131, 146–147, 153, 156–157, 160, 173–174, 178–179, 275, 276, 278, 438.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*, 345; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 423; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 247, 404; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 170; С. Ћирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник ФФ у Београду 14, 1 (1979) 153–155.

М. Маловић-Ђукић

ПОКЛИСАР – основни и најчешће употребљавани назив за посланика, дипломатског посредника, преговарача. Реч је преузета из грчког (*ἀποκρισιάριος*, у вези са *ἀπόκρισις* – одговор) и некад се јавља у облику *апокрисијар*, ближем грчком извору. Ређе се употребљавају српски народни називи **сьль** или **посьль** из чега се преко облика **посланны** развило модерно посланик. У књижевним текстовима и аренгама повеља среће се *ходатај*.

Широка и општа употреба термина поклисар спречавала је диференцијацију која се опажа у латинској терминологији где се ambaxiator, legatus, nuntius разликују по функцији, важности и начину извршавања мисије. Дубровчани су разликовање наметали утолико што су све до тридесетих година XV века само своје дипломате називали поклисарима, док су они који би долазили у град записивани као *слуге* својих господара а њихова мисија се називала *посаобина* (посалбина од већ споменутог термина *посал*). Иначе се за мисију употребљавао назив *поклисарство*.

Поклисари су одређивани за сваку посебну мисију (в. *дипломатија*) која је могла потрајати месецима, али се тачно знао њен почетак и крај. Број посланика и величина пратње зависили су од значаја који се придавао мисији. Свечана и значајна посланства имала су обично два или три поклисара. У дипломатске мисије ишао је веома широки круг личности од владаревих рођака, преко црквених великодостојника, до ситне властеле, трговаца, међу њима и странаца. Владар је могао сваку личност од поверења упутити као посланика. Због тога се у повељи за Бањску предвиђало да игуман не иде у *апоклисијарство*. У периоду деспота опажа се да у посланства иду људи из ужег круга дворана, најчешће владареве војводе.

Поклисар би од онога који га шаље добијао писма са овлашћењем за преговоре – *књига верована*, акредитивно писмо, у којој се наводио задатак посланика и тражило пуно поверење (*верујте га моје су речи*), а добијао би исто тако инструкцију (понекад поред службене и тајну). У XV веку је у Венецији било уобичајено да се инструкције унесу у записник већа у коме је посланство примљено, па су нам упутства неке босанске господе остала сачувана.

Посланик је опремљен стварима потребним на путу и средствима за путне трошкове, али је у српској држави био обичај да посланици храну и све што је на путу потребно узимају *од околине и становника преко којих води пут*, како каже Теодор Метохит, који додаје још *за посланике је такав обичај када у земљи бораве или у њу долазе*. Имао је у виду обавезу издржавања поклисара, много пута споменуту у имунитетским формулама повеља, јер су манастирски људи били ослобођени од те обавезе. У повељи краља Милутина за манастир Св. Ђорђа Горга код Скопља изричито се забрањивало *апоклисиарин да не стаје у манастири светаго Георгија*. Претило се проклетством и казном од 100 перпера ономе *кто уведе апоклисара у манастир*. Душанов законик је прописивао (члан 133): *Поклисар, што иде из туђе земље цару, или од господина цара своме господину, где било дође у чије село, да му се чини част, да му је свега довољно, но да обедује или вечера, па да иде напред, у друга села*. На туђој територији посланици су унајмљивали бродове за превоз и прибављали што им је потребно. У Дубровнику је остао известан број одлука о прибављању барки за превоз српских посланика који би ишли у Венецију.

Стигавши на циљ поклисари би се свечано представили владару и приликом аудијенције предали своја пуномоћја и писма свога владара. Често је с тим ишао поклон. Свечана посланства би учествовала у ономе што је повод мисије (крунисање, венчање итд.) и том приликом би предавали дарове. Када би владара затекли у походу, поклисари би га пратили, али не би ишли за њим на туђу територију. Преговоре би водили са самим владарем или личностима које он овласти. Мисија би се завршавала опроштајном посетом када би посланици добили дозволу да се врате. Из докумената сачуваних у Дубровнику је познато да се од посланика очекивало да редовно извештавају владу не само о току мисије него и о свим новостима које могу бити од интереса. Посланици су водили собом курире, а по потреби и унајмљивали нове.

Посланици су током мисије уживали имунитет. Ако су претходила непријатељства за посланике би се затражио *слободан пролаз* (salvus conductus) којим се гарантовала безбедност. Константин Филозоф у неким случајевима бележи добро поступање деспота Стефана са посланицима: *примивши љубочасно поклисара и угости довољно, као што је имао обичај, и са посланицима утврди љубав*. Једном, ипак, посланика Мурата II *не удостоји пријема*, што је имало за последицу нерасположење на султановом двору које је подстицао незадовољни посланик.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 28–29.

С. Ћирковић

ПОКЛОН – У средњовековним изворима ова реч се употребљавала најчешће са двојаким значењем, прво, као corporis inclinatio (наклон, клањање) и друго, као donum (дар). Када је у питању последње значење, у средњем веку коришћена је и реч *дар*.

Поклон је представљао и посебну натуралну дажбину, коју су зависни земљорадници давали својим феудалним господарима. Ова обавеза води порекло из далеке прошлости. У Византији је постојао обичај да зависни земљорадници доносе својим господарима поклон, који се у изворима XI века назива *канискиј* (корпица), свакако по корпама у којима је доношен. Према изворима из XIV века земљорадници су три пута годишње доносили поклон – за Божић, Покладе и Ускрс, и он се састојао: од 1 хлеба, 1 кокоши, 1 модија јечма и пола мере вина. И у словенском преводу Хиландарског практика помињу се *законие 3 поклони*. Ова натурална дажбина дубоко се укоренила на Балканском полуострву. Земљорадници на подручју Котора такође су својим господарима доносили поклоне за Божић, Покладе и Ускрс, али се у поклону налазе: погача, кокош, понекад јагње, јаре, прасенце, пршут, кобасица итд. Давање два или три поклона годишње било је распрострањено и у ширем залеђу Дубровника. Земљорадници са Пељешца, из Сланског приморја и Конавала доносили су својим господарима у Дубровник најчешће по једну погачу и кокош, али се понекада захтевало да се уместо кокоши донесе петао, јагње или јаре, а уместо погаче нека торта, колач од сира или сирница, затим пола ведра меда, одређена количина сира, млека, рибе и сл. Поклони су најчешће доношени за Божић и Ускрс, али и за неки други празник. Управо овај последњи случај помиње се и у дечанским хрисовуљама. Према одредбама хрисовуље, *придворци* (в.) из села Дечана били су дужни *да долазе о Празнику са поклоном* (и) *да седају под челниковом трпезом*. Под празником се подразумева Спасовдан, односно храмовни празник (слава), пошто је црква у Дечанима била посвећена Христу Спаситељу. Овај датум представља изузетак у односу на уобичајене датуме када се поклони доносе, па је због тога посебно и поменут.

После турског освајања Балканског полуострва, поклон није ишчезао. Сачувало се и његово име у Видинском санџаку и другим деловима данашње територије Србије, али се постепено мењала његова садржина.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорски, *Византийские писцовые книги*, Byzantinoslavica 9 (1948) 298, 299 (= *Византијски практици*, Сабрана дела Георгија Острогорског, књ. 1, Београд 1969, 109); I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941, 34, 35, 54–57; D. Roller,

Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV st., Zagreb 1955, 73, 79–81, 91–95, 104, 107, 117–121, 129, 135, 137, 141–149, 152, 154–157, 172, 211, 214, 216, 221, 223, 226; Z. Šundrica, *Stonski Rat u XIV stoljeću (1333–1399)*, Pelješački zbornik 2 (1980) 161, 162; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Научни скупови САНУ, књ. 49, Одељење историјских наука, књ. 13, Београд 1989, 29, 30; Р. Тричковић, *Поклон*, ИЧ 35 (1988) 55–74.

М. Благојевић

ПОКРИВАЛА ЗА ГЛАВУ – За разноврсна мушка покривала за главу уобичајено је да се користи лексема *капа*, подразумевајући под тим покривала са или без обода (шешир, капа). У средњовековним изворима на западним језицима до XV века нема јасне терминолошке диференцијације између појмова капа и шешир, они се стално мешају. То се запажа и у српским изворима. У Душановом законику (чл. 166) употребљен је термин капоүчь за уопштено указивање на покривало за главу; у средњем веку cap(p)ucium, cappuccio значили су истовремено и капа, капуљача, покривало за главу. У стриктно утврђеној терминологији костима капа се користи само као обележје покривала за главу без обода. Женска покривала за главу била су обухваћена општим појмом ωглавк – *оглавје*, *оглавље* (в.).

Становници средњовековне Србије употребљавали су више врста покривала за главу, наслеђених из антике, донетих словенском колонизацијом Балкана, прихваћених током времена из западноевропског модног костима и из културних контаката са другим народима. Од краја XII, а негде и у XIII веку, у западној Европи је напуштен грчко-римски обичај да код виших и највиших друштвених слојева глава остаје непокривена и да се са поносом истиче негована коса; тај манир је, према причању Метохита, у Србији задржан још крајем XIII века. Од тада су се у Европи појавиле нове врсте покривала за главу која су имала симболично означавање друштвеног и правног статуса, ознаке ранга у цивилној и црквеној власти. У Статуту Будве, нпр., проституткама које су имале односе са два или три мушкарца строго се забрањивало да носе копрену *према нашем обичају*, већ мараму. Такво разврставање покривала за главу приписује се Истоку, посредством Византије, Сицилије, Шпаније и крсташа, а где су облик, боја и поједини детаљи указивали на јавни ранг носилаца. У садржај културне и митске баштине спадало је разврставање покривала за главу према полу, животном добу, намени и времену употребе, схватању капе као човековог еквивалента, амајлије и косе као седишта животне снаге. У контексту тих веровања налазе се одредбе у статутима Винодола (1288), Шибеника (крај XIII века), острва Крка (1362–1382), као и у Законику цара Душана о строгом новчаном или натуралном кажњавању онога који скине мушкарцу или жени покривало с главе. Сем тога, обични свет у југоисточној Европи је сматрао да је непристојно ван куће, а и у кући, бити без ичега на глави.

Најважнија античка покривала за главу продужила су да се користе на балканским просторима и у средњем веку. Галски bardocucullus, огртач од дебеле вунене тканине, кружно кројен, заједно са капуљачом прихваћен је у Риму, да би у тој или сличној форми од раног средњег века постао литургијска одежда у католичкој цркви. У српским ликовним изворима такав огртач носе замонашени владари, светитељи, али и обичан свет. Карактеристичан такав огртач са капуљачом од финије тамније тканине има св. Симеон Немања у Богородичиној цркви у Студеници. При крају XII века *капуљача* је одвојена од огртача у лаичком костиму и састојала се од покривача за главу са кратком пелерином која је покривала рамена. То је била одећа оба пола и деце, као и свих друштвених категорија, с тим што су је нижи друштвени слојеви носили у свим приликама, а виши и највиши у одређеним случајевима: лоше време, на путовањима. За разлику од других покривала за главу, капуљача се није скидала у цркви нити при сусрету са надређенима. У Италији су преко капуљаче ношени шешири или капе. У Дубровнику су у касном средњем веку ношене капуљаче од простијих вунених тканина, сасвим ретко платнене, а у XV веку и од скупоценијег скерлета; прављене су и од пуста (тако је прављен „капот“ у дубровачком приморју и у планинским крајевима источне Херцеговине још 80-их година XX столећа). У XIV веку биле су у природној боји вуне, затим су бојене. Налазиле су се већином у поседу занатлија, ситнијих трговаца, свештеника (ван цркве), шегрта, слугу, ређе властеле. Те капуљаче су већином производ домаће радиности. Њих су носили дубровачки трговци који су пословали у Србији и Босни. Капуљачу је поседовао и познати канцелар деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, Никола Баранин. У Дубровнику су ношене и „српске капуљаче“ (1402), а 1381. била је позната капуљача од вунене тканине црвене и зелене боје, кројена на српски начин.

Капуљача је као и у Европи и у средњовековној Србији била највише ношено покривало за главе, о чему сведоче бројни њени прикази у ликовним изворима. Црне и тамномрке капуљаче навучене на чело, ретко са једва видљивом косом, затворене до грла, носили су старији људи (Св. Никита, Ст. Нагоричино, црква Св. апостола у Пећи, манастир Зрзе код Прилепа). Млађи свет је носио љубичасте, кестењасте или црвене капуљаче, око врата више отворене, са видљивом косом на челу или око лица. Модни новитети у западној Европи у формирању капуљаче били су познати и у Србији. Капуљача је постајала све зашиљенија, а од почетка XIV века врх јој је био продужен у облику фишека; ношен је са стране, напред, позади, или се обавијао око главе претварајући капуљачу у врсту беретке.

У античку баштину убрајају се *пустени шешири*, petasius(-os) и causia, грчког порекла, које је у антици носио обичан свет, а угледни људи само на путовањима, у лову, позоришту, као и пустена капа, pileus(-os). Пустени шешири су приказани у српским ликовним изворима на главама орача, пастира, обичних грађана. Имали су плитко округло дно, са равним ободом. Њих су крајем XIII века носили и власи у источној Херцеговини, као и Дубровчани. Могуће је да су шешири од вуне, који се наводе у дубровачким изворима XIV века, били такође рађени од пуста.

Pileus(-os), грчког порекла, био је мала пустена капа, врста округле калоте, која се сачувала као покривало за главу у обредно-свечаном руху – у католичкој цркви папе (бела) и кардинали (црвена). Такву капу – „pilidion“ – врло малу, имао је на глави српски посланик, који није био од *њихових првака*, а који је водио Метохита од предграђа Цариграда у Србију краљу Милутину. За ту капицу Метохит је навео да је била према српском обичају и да својом површином није ничему служила пошто је *посебно отпозади откривала главу*. Пилеус од пуста носио је и обичан свет у Дубровнику; од друге половине XIV века рађен је од камиље длаке, а у XV веку је напуштен његов извор, те је прављен од сукна, понекад обојеног у црно, чешће у црвено, од скерлета.

Истраживачи старословенске одеће претпоставили су да су Јужни Словени дошли на Балкан са крзненим и кожним капама, врстом *шубара*. Таква капа је била позната и Римљанима под називом gallera; имала је облик шлема и рађена је од коже и крзна. Континуирано се користила и на источној јадранској обали. Словенске шубаре су имале издуженију калоту од римских, попут данашњих војвођанских (слоновача Барберини, VI век, Лувр, Париз), а још шиљатија се уочава у приказу сељака у кожуху у Минхенском псалтиру. Типичну шубару има св. Ђорђе Нови из Кратова, приказан у Богородичиној цркви у Студеници (1568). Шубаре су вероватно израђивали кожухари, бројни у урбаним насељима, а могла је да буде и производ домаће радиности.

У старословенска културна добра убраја се и *клобук*, лексема аварског порекла, позната у руском, пољском и чешком језику. То је била висока тврда капа, обле калоте, рађена обично од пуста, без обода у источним и са ободом у западним крајевима Балкана. Израђивали су их клобучари. Стреза клобучара Стефан Урош је 1302. даровао Хиландару; Стаја, клобучар, приложио је свој виноград цркви Св. Вознесенија у Штипу, што је потврдио господин Костадин 1388. Клобук су носили и Дубровчани крајем XIII и у XV веку, а били су омиљени и код Влаха, који су их отимали житељима Дубровачке републике. Носио се и на острву Крку, а у другој половини XIV века статутом је прописана новчана казна за сваког ко другом скине клобук с главе. Није сасвим јасно како је изгледао клобук у средњовековној Србији. Претпоставља се да је то приказ високе капе оивичене крзном на глави непознатог светитеља у Жичи. Херцег Стјепан Косача имао је црвени гримизни клобук са бисерима. Покривала за главу на прелазу капе у шешир са високом облом калотом и посувраћеним ободом (икона Св. Климента у Охриду, Матејич, манастир Ресава, минијатура у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића) могуће да су била клобук. Можда би се смело у варијантни облик клобука убројити неколико високих, крутих капа на главама чланова рударског судског колегијума у Новом Брду. Калота је округла а преко ње је савијен обод, прав или кос, доста широк.

Типично српска капа била је *ваљеница*. Када су Дубровчани ослободили заточене анжујске витезове, они су пред пут у Француску (1384) понели и

одећу људи који су их ухватили да би је показали своме крају. Тој одећи припадала је и „српска капа, тј. ваљеница". Другим речима, такве капе биле су крајем XIV века уобичајене у Дубровнику, прихваћене од живља у граду и на његовом подручју. Са већим приливом словенског живља из копненог залеђа у Дубровнику су ваљенице чешће ношене. Њих су највише носили шегрти код ткача, нешто мање слуге, затим ткачи и „пучани". О облику те капе нема расположивих података, али према њеном називу сигурно је да су биле од пуста и ваљане. У Македонији, у Маријову и у прилепском крају, донедавно су прављене пустене капе „валавке" и „валенице", а „валоке" у Дебру. То би могле бити и капе „бјелаче" из Црне Горе. Све су то биле дубље, једноставне капе, какве се понекад виде и у српским ликовним изворима.

Иако су у западној Европи током XIV века шешири почели да потискују *капе*, нарочито код виших и највиших друштвених слојева, разне врсте капа имале су и даље широку примену. Тако је било и на просторима централног Балкана. Како су „дубровачке" капе доспевале на разне начине у Босну и Србију, носили су их и тамо настањени дубровачки трговци. Може се претпоставити да су и капе, бар већим делом, ношене у Србији, типолошки одговарале дубровачким. У Дубровнику су капе мање ношене у XIV веку, преовладавале су капуљаче, док су у XV веку постале главно покривало за главу шегрта, слугу, обичног света. Богати пучани и властела имали су капе од велура, понекад украшене бисером, сребрним украсима и крстовима. Поред тих капа, чији облик није познат, али је највероватније пратио тадашња модна кретања у Италији, ношене су још фламанске, немачке, турске, али и српске капе.

„Српске" капе ношене су у Дубровнику од прве половине XV века; продавале су се у радњама још и почетком XVI века, а један дубровачки трговац у Новом Пазару имао је 1542. године 30 српских сукнених капа. Дубровачки сликар Дамјан поседовао је 1457. године један „шеширић", тј. већу капу од црвеног велура, „какав долази из Србије". Српски ликовни извори указују на неколико типова капа: доста дубоке, безбојне, једноставне, какве су носили сељаци, занатлије, радници и у западној Европи.

У средњовековној Србији постојале су и капе врло популарне у Европи од XII до краја XIV века – инфуле, односно *скуфије*. Оне су подсећале на дечје капице које су обухватале главу, покривале уши и спајале се испод браде. Ношене су саме или испод капуљача, шешира, шлемова. Српски ликовни извори сведоче о истој таквој њеној примени и у Србији. Обично су биле беле, мада их је било и са ситнијим орнаментима у тамнијој боји (Пећ, Св. апостоли; Студеница, Краљева црква; Св. Никита; Ст. Нагоричино; Матејич). Постојале су и турске скуфије.

У Србији је била позната и врста капе која се у Европи називала *хауба*: округла, широка, виша капа, стегнута траком око чела тако да су се понекад стварали набори. Носила су је оба пола и биле су модни део одеће, израђиване од скупоцених материјала, златних трака, украшаване везом. То би требало да буде подражавање византијских скијадиона, који су у Византији првобитно били ознака за сељачки шешир од сламе, а затим од XIV века капа за краљеве и дворјане. Рађени су од пурпура, зелене или беле боје, украшавани бисером, гемама и златним нитима. У српским ликовним изворима такве капе носиле су угледне личности, средњег и старијег животног доба, певачи у хоровима, свети ратници и властела.

Шешири су у средњем веку претежно били покривало за главу мушкараца, са јасним невербалним порукама о њиховом друштвеном, правном и материјалном положају. Та појава се уочава и у Дубровнику и у Србији. Поред пустених шешира, наслеђа антике, у Дубровнику XIII века ретко су ношене друге врсте шешира. У поседу богатих пучана и властеле налазио се у XIV веку понеки шешир од свиле, сукна, двоструки, кожни, украшен бисером, сребрним украсима, а помиње се и шешир од траве постављен чендом. Више података има о шеширима у XV веку. Већ поменути канцелар деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића у Смедереву, Никола Баранин, наводи у свом тестаменту из 1445. бели шешир постављен ружичастим синдоном и још један од самуровине са шест кожица куне. У Србију су доспевали и шешири из Грчке. У једној салми која је послата из Солуна у Ново Брдо било је 500 шешира „великог кроја", а који су отети на терену деспота Драгаша. У Дубровнику су били познати и „српски" шешири. Њих су обично добијале слуге, а били су и у поседу обичног света. Међу тим шеширима било је и раскошнијих. Петар Спан, угледни и богати Албанац из Скадра, имао је 1443. три српска шешира од златног броката. У ликовним изворима приказани шешири, углавном без обода, су велики, трапезастог облика, пуни фантазије, са вертикалним тракама у другој боји, понекад и са бисером.

Последње познато покривало за главе мушкараца била је *марама*, и данас уобичајена у Арапа на Блиском истоку. Представе марама на фрескама указују да их је било четвртастих и правоугаоних, рађених од меких тканина, једнобојних и украшених тамним пругама, орнаменталним украсом на средини или ситним мотивима по целој површини. Правоугаоне мараме имале су понекад ресе на краћим странама. Млади и млађи мушкарци постављали су мараме на главу тако да се види коса на челу или око лица, док су их старији и стари навлачили на чело. Оне су се причвршћивале на више начина: обичним везивањем под брадом (Пећ, Св. апостоли; Ст. Нагоричино), обавијањем мараме око врата и везивањем испод потиљка (Ст. Нагоричино, Дечани, Матејич), обмотавањем око главе, врата и делом рамена (Св. Никола, Прилеп), на исти начин постављена са краћом страном која пада на леђа (Св. Никита) или напред (Студеница, Нерези). Посебан, кокетан начин било је пресавијање мараме на темену, стварајући врсту ширег руба, што је било карактеристично за млади свет (Матејич), као и на потпуно медитерански начин, пребацивањем мараме преко темена (Св. Никита). Стари људи знали су да преко тако постављене мараме навуку на чело већу капу (Матејич).

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*; Н. Радојчић, *Законик*; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953; F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours*, Paris 1965; H. Kühnel, *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung*, Stuttgart 1992.

Ђ. Петровић

ПОКРИВАЧИ в. *Простирке и покривачи.*

ПОКРОВ в. *Простирке и покривачи.*

ПОКУЋСТВО – Стара реч покꙋћє у тестаментима херцега Стефана Косаче (1467) и Радина Госта подразумевала је у средњем веку профани намештај који се налазио у свакој кући у свим типовима насеља и код свих друштвених категорија. Разлике су биле у квалитету коришћеног дрвета, начину израде, украсу и у врстама и броју комада покућства. Ниједан примерак профаног намештаја употребљаваног у средњовековној Србији није сачуван. И у западној Европи из те епохе има веома мало мобилијара. О врстама намештаја у Србији средњег века може се закључивати на основу оновремених ликовних споменика, фресака и минијатура, на којима је приказано покућство које се највероватније налазило у дворовима, домовима властеле, као и у црквама, те се може сврстати у друштвено репрезентативно. Представе шкриња, седишта, лежајева, добрим делом се понављају – прикази на фрескама рађени су на основу предложака – а конструктивни детаљи и украси дозвољавају делимични увид у развојну линију те, у суштини, уметничке столарије. Ништа се не зна о покућству мање угледних, сиромашних, становника села и катуна. О томе се понешто сазнаје из приморских архивских записа.

Карактеристично је за средњи век да је у кућама, без обзира на врсту и величину грађевине, било мало намештаја. Квалитетнији намештај израђиван је од ораховине, чемпреса, абоноса, а скромнији од ораховине и других врста дрвета. Празан простор се попуњавао текстилним застирачима са украсним елементима извођеним ткањем, везом или осликавањем, утилитарним или декоративним предметима малог формата од племенитих и неплеменитих метала, керамике. На зидовима су се скоро у свим домовима налазиле дрвене ламперије, које су се у Дубровнику звале „арматура", на које су вешани оружје, украсни предмети, а највише платнене или свилене текстилије, специјално рађене за те дрвене конструкције. То су познате „товаље", „façoli" из приморских и италијанских архивских записа. Покућство је мање или више украшавано у складу са орнаменталним репертоаром владајућих уметничких стилова. Готово идентична решења у духу романике, готике, па и ране ренесансе јављају се на шкрињама, седиштима, донекле и столовима XIV и XV века. Орнаменти су могли да буду плошно урезивани, дрворезбарени, осликавани или бојени. Намештај са златним и сребрним оплатама израђивао се за краља. Примењивала се и ин-

тарзија, што се примењује и на фрескама и минијатурама у смени светлог и тамног дрвета, затим инкрустација, уметање у дрво кости, слоноваче, драгог и полудрагог камења, као и маркетерија, украшавање различитим шарама које су се добијале уметањем дрвета различите структуре и боје. Код нижих друштвених слојева може се претпоставити да су дрвени комади намештаја украшавани мотивима преузетим из народног ликовног стварања.

ЛИТЕРАТУРА: В. Хан, *Профани намештај на нашој средњовековној фресци*, Зборник МПУ 1 (1955); В. Хан, *Средњовековни примерак намештаја из манастира Дечана*, Зборник МПУ 14 (1970); К. Јиречек, *Историја Срба* II; Ђ. Петровић, *Мађарска културна добра у средњовековном Дубровнику*, Зборник ФФ у Београду 18 (1994); K. Csillery, *Das Erscheinen des Stuhls in den Heimen der niederen Stände des Mittelatlters*, Acta Ethnographica ASH 35, 3–4 (Budapest 1989); K. Csillery, *Adatok az asztaluzék múltja és továbbélése kereséhez*, Studia Comitaensis 23, Szentendre 1994.

Ђ. Петровић

ПОЛАТЕ (ПОЛАЧЕ) – **1.** Заступљеност у ћирилским споменицима и ограничено подручје употребе оба облика одређени су пореклом речи. Облик *полача* ослања се непосредно на латинско palatium (мн. palatia) и заступљен је претежно у преписци Дубровачке општине са босанском властелом и владарима. Насупрот томе, сва она богата књижевна баштина, поникла у областима изложеним византијском утицају, зна за *полату* (дајући јој својим обиљем превагу у употреби над полачом) чији се облик заснива на грчком παλάτιον, преузетом такође из латинског. Колико је познато, варијанте у којима први вокал остаје непромењен, данас усвојене у књижевном језику, јављају се тек од краја XV века (*палата* у повељи деспотице Ангелине манастиру Св. Павла из 1495).

Бављење овим термином подразумева два различита приступа. Из угла историје уметности палата као технички термин обележава посебан вид грађевине чији се развитак и особене црте могу пратити од старовековних цивилизација до данас и чији се средњовековни примерци различитог степена очуваности срећу и на овим просторима. Упуштајући се у трагање, описивање и класификацију појединих објеката, археологија и историја уметности полазе од најопштије дефиниције палате као грађевине која се истиче својим размерама и раскоши у оквиру насеља. На временској оси, оне својим истраживањима захватају како грађевине које одговарају основном значењу да је палата „градска резиденција суверена, феудалца ... и у том смислу синоним за двор“ (А. Деановић), тако и оне обухваћене ширим, у савременом језику преовлађујућим, значењем палата као големих грађевина у којима се налазе седишта власти или установа. Исту етимологију има и термин *палац*, којим се обележава зграда за становање са свечаном двораном у утврђеном граду, попут оне у Малом граду у Смедереву.

Из другог угла, никако противречног, историчари прибегавају језичкој и историјској анализи шта се све у средњем веку подразумевало под речју полата на овим просторима. Тиме се, испод наизглед једноставне равни терминологије, открива далеко пространија позадина. Средњовековна литература познаје много учесталију употребу речи полата (полача) него што то може изгледати на основу ексцерпираних примера доступних у речницима или појединим детаљнијим истраживањима. Поред писаних споменика, на то указују и бројни топоними – *Полатин*, *Полатина*, *Полатице*, *Полатиште*, *Полатна*, *Полача*, *Полаче*, *Полачице*. Ипак, оно што се нуди, допуњено из регистрима приступачних извора, довољно је бројно за истицање различитих значења речи полата, уз резерву да се могућа нова или нијансе постојећих крију у необрађеном материјалу. У основи свих значења лежи оно које је реч palatium стекла већ у класичном латинском. Од првобитног имена једног од седам римских брежуљака (Палатин), због чињенице да су на њему цар Август и његови наследници градили своје резиденције почела се употребљавати као општи назив за место царског (владарског) пребивалишта. У српском језику она није остала искључиво везана за владарев амбијент, али је и у другим значењима подразумевала барем неки од епитета који се за њега везују – трајност, величину, раскош, значај.

На првом месту, полата представља синоним за владарево боравиште, и у том смислу може се користити у ужем и ширем значењу. Под овим првим подразумева се сама грађевина, владарева резиденција, односно свако здање у којем је суверен са двором пребивао. Ово тим пре што српски владари све до краја XIV века нису имали столно место, смештајући двор од једне до друге резиденције, у падалишта шаторског типа или чак у посебна за њихов боравак грађена здања у манастирима. Изгледа да је свака владарска задужбина имала овакву полату. У Бањској се изричито помињу *краљеве полате*. На бакрорезној плочи из 1748, која приказује изглед манастира Дечана, представљена је међу грађевинама у манастирском кругу *Палати краљевскије*, настала вероватно у време оснивања.

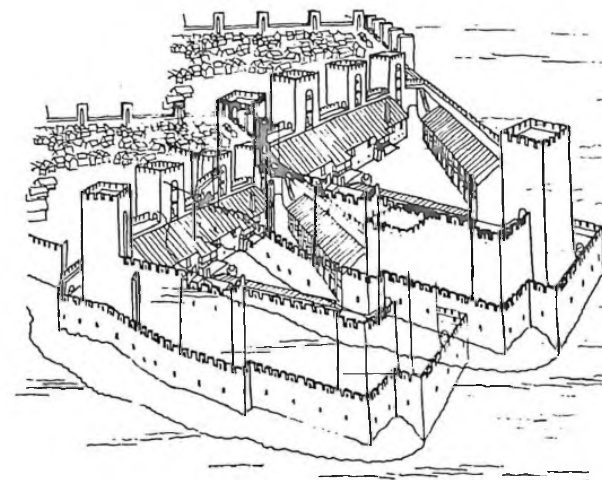

Палата – Смедерево, Мали град

На вишем степену општости, полатом се обележавају не само здања већ и сва добра и службеници који су чинили владареву околину и симболизовали његов положај, оно што би се данашњим језиком могло означити речју двор у његовом најширем значењу. Уосталом, шири појам палате одговарао је, у извесном смислу, несталном карактеру српског двора. Овако свеобухватно поимање заснива се на изворном схватању царске палате, παλάτιον βασιλέως. Оно је нарочито истицано у доба царства појмом *полата царска*. Као што Доментијан у Савином житију вели да никејски цар обећава Сави да ће трошкове око уздизања на архиепископски ранг подмирити *от полате царства ми*, тако и Душан, један век касније, под сасвим промењеним околностима, самоуверено одређује годишњи прилог од 200 перпера хиландарској болници *от полате царства ми*. Овај шири појам полате свакако је однео превагу у терминологији која се односи на владара. Од њега је изведен придев *полатни* у значењу дворски (Константин Филозоф је своје Житије деспота Стефана написао по наговору патријарха Никона и *полатних началника*) и још даље, поименичењем овај придев даје множинску именицу *полатни* – дворани (код патријарха Пајсија: *с полатними*, тј. с дворанима).

И приморске комуне познавале су употребу речи полача у овом смислу, али искључиво у ужем значењу. У Дубровнику је градска већница, градска кућа, данас позната као кнежев двор, називана или просто полача, palatium, palazzo (словенски писари често завршавају акт формулом: *а сеи се писа в изабраној полаче и већнице града Дубровника*; кнез, већници и судије *скупише се у њих полату по обичају*) или уз атрибуте: полата дубровачка, palatium magnum comunis, palatium Ragusii, palatium regiminis civitatis Ragusii (нотар Томазин де Савере назива себе sacri palacii et comunis Ragusii notarius). Истоветна језичка пракса постојала је и у Котору (Велико веће састајало се in sala magna palatii communis Cathari).

Ван владарског окружења именицом полата обележаване су, у најопштијем смислу, велике, чврсте, раскошне, дугом трајању намењене грађевине. Ослањање на „царско" исходиште неодољиво се намеће и у овом значењу. То су могла бити здања у манастирском кругу (велике полате *постављене в једну врсту* у Дечанима; *полати же двокровни и трокровни* у Ватопеду) или ван њега (краљ Милутин саздао је у Скопљу *полату и двор Светому Георгију*). Црквени и световни великодостојници градили су себи резиденције (архиепископ Данило II у Магличу и Јелашцима *постави полати прекрасни и високи*). У раскошним грађевинама одрастала су владарска деца (младом Растку *полате на пребивание створене бише*). Велелепне властеоске куће у Дубровнику називане су полачама. Од XIV века усталио се обичај да се обласним господарима или босанским владарима приликом додељивања племства уступају полаче у Дубровнику које су припадале властели или претходницима у дубровачкој милости (полачу краља Остоје, која је раније припадала властелину Марину Бунићу, наследио је краљ Твртко Твртковић приликом добијања племства). Војвода Сандаљ добио је чак три полаче које је дубровачка влада обећала *уресити како да је на видение да су госпоцке полаче*. Није редак случај да се за ова здања користе напоредо изрази кућа и полача (краљ Остоја *моје куће* у Дубровнику издавао је под кирију). Иста појава односи се на палац у утврђењу (стонском кнезу стајала је на располагању за становање nel castello de Stagno la casa over palazo).

2. Као грађевине палате су репрезентативне, велике и солидно зидане. Подизане су у градским и манастирским срединама. Обједињавале су више различитих функција, од стамбених до јавних и управних. Археолошки су истражене у градовима Магличу, Сталаћу, Крушевцу, Смедереву, Београду и Скопљу, а вероватно да су слични објекти постојали и у Living Living Living Козник, Звечану и др.

Палате су биле пре свега владарске резиденције (Сталаћ, Крушевац, Смедерево, Београд, Скопље), затим зграде за становање световне властеле (Козник, Голубац и можда Сталаћ), али и објекти за боравак црквених великодостојника (Маглич и Београд). Посебна здања намењена владару, ктитору и црквеним достојанственицима постојала су и у манастирима (Топлица, Сопоћани, Пећка патријаршија, Павловац). Палате су се налазиле у оквирима градских или манастирских зидова. Понекад су биле издвојене у посебно брањени део (Београд, Смедерево, Сталаћ, Скопље, Голубац и можда Козник). Ван бедема Малог града налазила се палата у Крушевцу и Митрополијски двор у Доњем граду београдског подграђа. Посебно се издваја утврђена палата архиепископа Данила II у Магличу, са црквом и осталим зградама.

Све наведене палате у највећем броју примера прислоњене су уз спољње бедемске зидове (Маглич, Смедерево, Голубац, Скопље, Београдска тврђава), мада има и слободно постављених ван бедемских зидова (Крушевац, Сталаћ, Куршумлија). У палатама је јасно издвојен стамбени део од дела са јавним функцијама. У неким палатама ове функције раздвојене су изградњом посебних зграда (Смедерево, Београдска тврђава), али има примера да је палата организована блоковски и да се све функције налазе у једној згради (Голубац). У свом саставу палате имају и друге пратеће просторије (кухиње, оставе, коњушнице, штале и др.). Ове просторије смештене су у засебним зградама или у приземним и подрумским просторијама. Тавански простор у неким палатама (Смедерево и Голубац) имао је одбрамбену улогу.

Према унутрашњем распореду палате су зграде са просторијама у низу. Од овог решења одступа зграда у Крушевцу са централним распоредом просторија. На подужним странама палата обично су се налазили дрвени тремови налик онима на градским кућама народног градитељства. Палате су зидане обрађеним или полуобрађеним каменом. Камена зидна платна била су понекад комбинована са дрвеном скелетном конструкцијом. Међуспратна конструкција била је дрвена. Сводови су ређе коришћени и обично као конструкција степеништа. Од архитектонских украса издвајају се само они на прозорским бифорама, посебно у Смедереву и Голупцу, који су красили дунавски зид.

Није познато ко су били градитељи наших палата. Извесно је да се световно градитељство XV века у Србији Стефана Лазаревића темељило како на византијским, тако и на западним узорима, што се јасно огледа у појединим основама и архитектонским украсима палата.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Немањићске престонице Рас – Пауни – Неродимља*, Глас СКА 88 (1911) 48; V. Ćorović, *Palača Sandalja Hranića u Dubrovniku*, Narodna starina 6 (1923) 263–264; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 230–233; ELU 3, Zagreb 1964,

s.v. *palača*, *palas*; P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s.v. *palača*; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МС ЛУ 20 (1984) 67–72; С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 429; А. Дероко, *Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми*, Старинар 2 (1951) 59–98; I. Zdravković, *Istraživanja i konzervatorski radovi izvršeni na gradu Magliču 1960. i 1961. godine*, ZZSK 14 (Beograd 1963) 45–56; *Средњовековни Сталаћ*, Народни музеј Крушевац, Крушевац 1979; М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца. Резултати досадашњих истраживања*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982; М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Београд 1988; Г. Симић, *Палата Голубачког града*, Саопштења 22–23 (1991) 77–101; С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд 1994; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997; *Secular medieval architecture in the Balkans 1300–1500 and its preservation* (Ed. S. Ćurčić – E. Hadjitryphonos), Thessaloniki 1997.

Ђ. Бубало (1)
Г. Милошевић (2)

ПОЛИЧЈЕ, ЛИЦЕ (corpus delicti, res ipsa, res manifesta) – доказно средство у поступку доказивања кривичног дела. У доказном поступку се поличје или лице сматрало најважнијим и најјачим, савршеним доказом, поред кога други докази нису ни били потребни, а он сам је имао пресудан значај. Тим термином се могао означити и осумњичени код кога је украдена ствар била пронађена. У вези с тим је и глагол *обличити* који објашњава да је неко ухваћен у тренутку вршења кривичног дела или је *обличи* онај осумњичени код кога је нађена ствар која његову кривицу доказује. Исти начин доказивања је постојао и у старом словенском праву код испитивања кривичног дела крађе. По Душановом законику термин *лице* означавао је и саму украдену ствар која је била нађена код осумњиченог. У *обличне* кривце спадала је и она особа коју би село, или жупа, или господар предали судијама као злочинца и ту није било потребно изводити друге доказе у току самог доказног поступка. Изручење кривца, које би извршила територијална заједница која је сама сносила колективну одговорност за кривична дела учињена на њеној територији, сматрало се *обличењем*, односно самим по себи довољним доказом о учињеној кривици, за коју је неко био осумњичен.

Обично су то били разбојници и лопови који су хватани на неком подручју после више извршених кривичних дела. Како је генерална истрага (inquisito terrae generalis) била стална обавеза и државних органа, и феудалних господара, и разних *владалаца* (в.), и самих територијалних заједница, тај начин доказивања кривице је морао бити веома распрострањен. Угарски краљ Ладислав у свом декрету означава као кривце оне које село прогласи: si quem tota villa proclamavit. Уколико би животиња, или ствар била препозната као *лице* имала се предати заједно са осумњиченим на чување селу или жупи, или неком старешини. Они су били обавезни да чувају *лице* све до суђења. Ако би, из било ког разлога, *лице* пропало, одговорност је сносио онај ко је био обавезан да га чува. Дешавало се да сам оштећени нађе на своју несталу или отету ствар и то код другог човека.

Душанов законик предвиђа ситуацију у којој оштећени негде *у гори*, *у пустоши* препозна своју ствар. Он је тада морао да поведе осумњиченог у најближе село, да га преда селу и тражи да га село преда судијама, као колективно одговорно за нека кривична дела учињена на својој територији. Ако га село не би дало пред судије, сâмо село је морало колективно да плати одштету. У тадашњем начину живота вероватно се *лицем* често доказивала крађа коња. За средњовековно друштво крађа коња је била озбиљно кривично дело и у складу с тим, строго санкционисана. У Руској правди се крађа коња наводи као кривично дело и у краткој и у пространој редакцији, а у Псковској судској грамоти се за крађу коња прети смртном казном, као и за друга тешка кривична дела – издајство, паљевину или крађу у цркви. У Скопској повељи из 1300. године *коњски провод* се наводи као тешко кривично дело уз *вражду* и *девички разбој*. У Светостефанској повељи крађа коња се кажњава *самошесто*, што значи да сама глоба износи петоструку вредност украденог коња. У случају препознавања ствари код некога, притежалац спорне ствари се упућује да дâ *свод* (в.), односно дужан је да покрене ланац сведочења о начину на који је до спорне

ствари дошао. Душанов законик изричито наређује да не могу бити помиловани они лопови и разбојници који буду ухваћени на делу или *се само лице ухвати у њих*. Ако би оптужени био оправдан на суду, а *лице* се код њега ипак касније пронашло, морали су бити кажњени они поротници који су кривца оправдали. Олакшице у доказном поступку су предвиђене за Дубровчане у више уговора са Дубровником из XIV века. Ако би дубровачки трговац купио коња и платио царину, а неко препознао тога коња, било је довољно да цариник или трговац јемче за њега и тада се Дубровчанин није упућивао на свод. Крајем века су олакшице повећане, па је било довољно да се Дубровчанин закуне да је коња поштено купио и да буде ослобођен свода.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; Т. Тарановски, *Историја српског права* IV, 192–193; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 252, 296, 320–321; *Российское законодательство X–XX веков*, Законодательство Древней Руси, Том I, Москва 1984, 48, 66, 96–97.

Б. Марковић

ПОЛОВИЦА – поред основног значења половине уопште, реч се користила и као термин за дефинисање посебних аграрних односа са двојаким значењем: прво, назив за деоницу земљишта која је дата у наполицу, и друго, назив за посебну врсту закупа, под којим се подразумева да ће закупопримци (locatores) давати закуподавцима (conductores) половину рода са земљишта које су узели да обрађују. Давање земљишта у закуп под наведеним условима уобичајило се на ужој дубровачкој територији већ у XIII веку, а касније и на ширем подручју, свуда где се простирала власт Дубровника. У латинским текстовима обично је записивано да се земљиште даје ad medietatem, али од краја XIV века све се чешће у документима среће словенска реч *половица*, па се тако земља даје на половицу (dare ad poloviciam, или ad polovizam), а ову земљу узима *половник* (polonicus, pollonicus), који је, опет, дужан да обрађује половицу (laborare et colere dictam polovizam). Појам средњовековног половника најближи је савременом изразу „наполичар“, па је и половица као закуп блиска појму наполице.

На половицу су обично давани виногради, затим земљиште на којем треба подићи виноград, и воћњаци, док су оранице обрађиване под другим условима. Наполичар или половник узимао је винограде и воћњаке у дугорочан закуп, који је трајао две, три или пет генерација, 100, 200, 500 или 1 000 година, а чешће и у *вечни закуп* (in perpetuum). За све то време он лично и његови потомци или наследници могли су слободно да располажу земљиштем које је узето у наполицу. Такви виногради и воћњаци остављани су у наслеђе, давани су у мираз, могли су се куповати, продавати, залагати и завештати, али увек под условом да се извршавају преузете обавезе, а пре свега да се даје половина рода. Широка права наполичара или половника (ius polovnicorum) могла су бити ограничена посебним одредбама приликом склапања уговора, о чему су обе странке водиле рачуна.

Једном склопљени уговор о дугорочном закупу половник је могао да раскине по својој жељи, уколико не постоје изричита ограничења у писменом уговору, док закуподавац није имао таква права, уколико их уговором није осигурао. Приликом споразумног раскида уговора или продаје земљишта које је на половици, наполичару или половнику припадала је и надокнада за бонификацију земљишта, уколико је учињена. Пошто су обично у питању виногради, где је по правилу вршена бонификација, онда је надокнада износила понекад више десетина перпера. Давање винограда у наполицу, односно ad medietatem, било је уобичајено и на подручју Котора, као и на подручјима других приморских градова. Сваки наполичар који измири своје обавезе према закуподавцу, који је могао али није морао бити власник земљишта, није имао више никаквих обавеза за закупљено земљиште ни према држави ни према неком феудалном господару.

Принцип расподеле добити ad medietatem примењивао се и у сточарству. У ширем залеђу Дубровника и других приморских градова постојао је обичај да се стока поверава на чување становницима који су живели дубље у унутрашњости. Пастиру који је преузео сву бригу о туђој стоци, припадала је као надокнада за труд половина сточног подмлатка и половина млека, односно млечних производа. У овим односима, ипак, нема праве половице, нити постоје половници.

ЛИТЕРАТУРА: I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća*, Zagreb 1955; И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 259–331; М. Благојевић, *Земљорадња*; Z. Šundrica, *Stonski Rat u XIV stoljeću (1333–1399)*, Pelješački zbornik 2 (1980) 73–190.

М. Благојевић

ПОЛОВНИК в. *Половица*, в. *Земљорадња*.

ПОЛУВЕРЦИ (**полоѵвѣрьци, полоѵвѣрници, полоѵвѣрни ѥзыци**) – као обележје оних који не прихватају целину правоверног учења или га изобличују може представљати, са гледишта православне цркве, било који облик хришћанске јереси. По свој прилици, употреба у овом значењу раширена је посредством једне легенде о постанку народа, настале вероватно у Самуиловом царству почетком XI века, а сачуване у више варијанти и рукописа све до XVIII века. Према овој легенди народи се деле на правоверне (православце), полуверне (остали хришћани) и неверне. Полуверне језике (народе), потекле од Нојевог сина Јафета, чине хришћанске секте са Истока и, већим делом, католички народи Европе (Фрузи, Угри, Аламани, Саси итд.).

Обухватање хришћанских јереси апелативом полуверници погодовало је и машти уметника. Сабор св. Симеона насликан 1296. у Ариљској цркви представља овог владара на престолу, са по једним епископом са стране, а у доњој половини слике две групе свештених лица, од којих су једни *свети правоверници*, а други *полуверници*. Порука фреске, настале у служби ширења Немањиног култа, не допушта изричито тврђење о томе кога представљају насликани полуверници. Додуше, у литератури су се, брањена подједнаком упорношћу, истицала два становишта: да је реч о сабору против богомила, односно против латинске цркве. Без обзира у којој мери је представа сабора, у Ариљу или у Житију св. Симеона од Ст. Првовенчаног (које је сликару могло послужити као књижевни узор), заснована на историјској подлози, њена порука је изразито симболична. Угледајући се на композициона решења иконографије васељенских сабора, она има за циљ да Немању уведе „у ону скупину хришћанских царева што су се прославили за чистоту праве вере“ (В. Ђурић). Стога, под полуверницима не треба тражити припаднике одређене хришћанске цркве или заједнице, већ симболичну представу отпадника од праве вере чијим прогањањем је Немања уздизао и ширио православље.

Душанов законик сведочи да израз није остао ограничен само на апокрифне списе или симболику уметника. Чланом 9 спречава се мешовити брак између полуверца и православне, уколико се муж не покрсти. У овом случају полуверац означава католика. Томе у прилог говоре чињенице да се овај члан налази у скупини одредаба које се тичу католичке цркве и, још више, да су у време доношења Законика термином полуверци у тадашњој српској држави могли бити обележени само католици.

ИЗВОРИ: Р. Грујић, *Легенда из времена цара Самуила о постанку народа*, Гласник СНД 13 (1934) 198–199; Н. Радојчић, *Законик*, 45, 91.

ЛИТЕРАТУРА: AfSlPh 22 (1900) 211 (С. Jireček); Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 108; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, Београд 1997², 33; В. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле* (II), ЗРВИ 10 (1967) 137–141 (са прегледом старије литературе); Б. Ковачевић, *Неверни, полуверни или правоверни? „Босанска црква у светлости данашњих истраживања“*, s. l. et a. (= *О такозваним богомилима*, Наша прошлост 4–5 (1969–1970) 5–31, и сепарат, Краљево 1971); А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 178.

Ђ. Бубало

ПОЛУДИНАРИ в. *Новац*.

ПОЛУКНИЦА в. *Лукно*.

ПОЉУБАЦ в. *Етикеција*.

ПОМЕН (**памѧть**, Μνήμη, Μνεία) – **1**. Молитвени чин, сећање, молитва цркве и живих хришћана за своје преминуле чланове који су умрли са надом на васкрсење и живот вечни. Готово сва богослужења хришћанске цркве имају оне делове у којима се у молитвама помињу имена, како живих тако и умрлих. Посебно је то карактеристично за литургију на којој се, и то на самом њеном почетку који се зове проскомидија, читају имена из диптиха (спискови са две колоне имена: живи и мртви), и свештеник при сваком помињању имена вади по једну честицу из просфоре (принос у хлебу) и говори: *помени Господе*. Физичком смрћу не престаје чланство и припадност цркви, и обавеза је цркве и живих њених чланова да се увек моле за преминуле. Од старине се за умрле врше молитвени чинови (панихиде, парастоси, помени) у одређено време, и то: у трећи, девети и четрдесети дан по смрти, као и годишњи помен. Посебан седмични дан који је посвећен умрлима јесте субота. Сем тога, у току године умрлима се чине молитвени помени у Месопусну суботу пред Велики пост пред Васкрс, затим у суботу пред Духове, Михољске задушнице, и суботу пред Митровдан, као и на Побусани понедељак (први понедељак после Васкрса).

Молитвени чин за умрле врши свештеник или епископ, у цркви или на гробу покојника, над припремљеним куваним житом (пшеница, јер је зрно које клија символ васкрсења и вечног живота), затим упаљеном свећом или уљем (кандило или полијелеј), као символом вечног, блаженог живота. Садржај молитвеног помена за умрле јесте, у ствари, молитва за опроштај његових грехова и да буде спасен на дан Праведног Божијег суда.

2. Према српским средњовековним писаним изворима панихиде (свеноћна бдења) врше се на дан смрти покојника. Особито су ктитори и велики дародавци манастира и цркава стицали право и на помен, односно право да се њихово име помиње (да се црква моли за њих) док су живи, а да се после њихове смрти у њиховим задужбинама (за душу подигнутим) врше помени њих или и чланова њихових породица. Управо су помени или панихиде били један од главних мотива и побуда да се црква дарује покретном и непокретном имовином у нашем средњем веку.

У манастирима су посебно вршени помени ктитора. Тако се у Хиландарском типику светог Саве (глава 35) заповеда да се у Хиландару сваке године 13. фебруара врши помен светом Симеону *са појањем и свећама, и у вашем јелу и пићу*. При томе се, исто тако у Типику, наређује да се тога дана за душу ктитора, светог Симеона, чине и добра дела, *и давање на вратима хлеба и вина*. Исти пропис у Типику важи и за свету Анастасију, Симеонову супругу, чији годишњи помен је 21. јуна. Слична је у том погледу и одредба Студеничког типика (глава 35). Студенички игуман је за тај дан морао да обезбеди рибу са Дунава или из Зете, а на помен је обавезно позиван владар и игумани осталих манастира.

Ако у једном манастиру у току једне седмице има више годишњих помена умрлој братији, то се помен свима вршио заједно. Диптих са именима упокојене манастирске братије, са датумима њихове смрти, односно годишњег помена тачно и прецизно је водио еклисијарх, и то је било једно од његових основних послушања у манастиру.

3. Врста давања епископу (**помєнь, помєнь доуховни**), чији износ у новцу или натури није довољно познат. Помен духовни ретко се спомиње у изворима и увек је у вези са скупљањем одређених дажбина за епископа – *бира* и *врховине*. Рашки епископ имао је само помен духовни на територији властелинства Св. Стефана у Бањској, јер је игуман вољом краља Милутина добио право да суди духовни суд, да убира глобе и дохотке. По дохоцима се може закључити да се ради о биру и врховини. Рашки епископ је за своје уступљене приходе манастиру као надокнаду добио шест стотина перпера за кандило саборне цркве Рашке епископије, Св. апостоле.

У хумским повељама (1318–1321. и 1324), где се констатује тешко сиромашење епископије услед рата, помиње се и помен духовни (**ѥрє ѥпископ хльмьски нє има помєна доуховнаго, ни кроуга, ни бири**). У дечанским повељама забележена је обавеза попова хвостанском епископу само у давању помена (**развѣ да моу ѥ помєнь**). То би значило не само помен епископовог имена у цркви за време службе, већ и одређену врсту давања. Изгледа да се за помен духовни може претпоставити да је био у новчаном износу. Једна одредба из повеље мелничком митрополиту Кирилу, за цркву Св. Николе Стошког, такође бележи помен духовни и поред тога и суму од четири динара годишње на име давања било коме од будућих мелничких митрополита. Како је митрополит Кирило поставио калуђера да служи у цркви, свакако је он давао духовни помен митрополиту.

ИЗВОРИ: *Хиландарски типик*, глава 35 и 36; *Студенички типик*, глава 35; Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Д. Богдановић, Стара српска књижевност, кн. 2, Београд 1986; С. Новаковић, *Законски споменици*, 597, 598, 614, 616, 629–630, 652.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Хеортологија*, Београд 1961, 277–284; Л. Мирковић, *Литургика* 2, Београд 1967, 173–180; Р. Грујић, *Српско средњевековно парохиско свештенство*, 72; Р. Грујић, *Лична властелинства*, 53; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији*, Годишњак ФФ НС 13 (1968) 59.

Р. Поповић (1, 2)
М. Јанковић (3)

ПОМЕНИЦИ (**помєньникь**) – црквене, богослужбене књиге које су средњовековни српски писари састављали за потребе чинодејствовања свештеника у олтару цркве пре почетка Божанствене литургије (на светој Проскомидији) када се распоређује евхаристијски хлеб на дискосу, улива вино у свети путир и помињу имена живих и упокојених хришћана (в. *помен*). У поменицима се бележе и заједно сабирају имена српских средњовековних владара и „простих" мирјана, највиших црквених архијереја и обичних монаха и монахиња. Иако је најстарији сачувани поменички рукопис настао средином XIV века, већ у Хиландарском типику св. Саве се спомиње време, начин и доследност читања црквеног *помјаника*.

У седиштима средњовековних српских епископија и митрополија (Злетовска и Призренска) настали су најстарији *проскомидијски поменици* или *проскомидије*. У њиховом садржају налазе се предговори или правила о уписивању у поменик, ктиторски помени, владалачки помени, имена српске средњовековне властеле, помени духовних достојанственика, мирјана, монаха и монахиња. Проскомидијске књиге попуњавало је, по правилу, више писарских руку у временском раздобљу које је обухватало и по неколико векова. Од XVI до XVIII века проскомидије се састављају као књиге манастирских приложника, било да су у питању појединци, било да је реч о поменима читавих села, градова и манастира.

Помени ктитора и чланова средњовековних владарских породица заузимају централно место у најстаријим поменичким рукописима. Ови помени налазе се на самом почетку рукописа и њихова репрезентативност огледа се како у спољашњем сјају и богатству рукописних украса, тако и у књижевном стилу са мноштвом епитета и молитвеном карактеру текста. Помени чланова владарских породица започињу бележењем родоначелника династије Немањића: *Помени Г(оспод)и владику Немању, Симеона монаха и мироточца*, а завршавају се именима српских деспота из XV века или именима сремских Бранковића.

Владалачки делови поменика представљају својеврсне кратке *родослове* (в.), с тим што аутор поменика није оптерећен настојањем да доказује генеалошку повезаност Лазаревића и Бранковића с династијом Немањића, већ кратко и јасно уписује имена чланова њихових породица. Свештеник је на светој Проскомидији читао имена *светородних, христољубивих и благочестивих* српских владара и приносио молитве Господу Богу да их се сети и помене у царству небеском.

Поменици су мале ризнице личних имена, географских назива, занимљивих записа о ктиторима, приложницима и добротворима цркве. Уз литургијско-молитвени карактер, поменици имају вредност драгоцених историјских извора.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, Гласник СУД 42 (1875) 1–152; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 176–189.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу Православне источне цркве*, Сремски Карловци 1918/20, 55–62; Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Левишке*, Старинар 15 (1942) 43–69; В. Мошин, *Служба и житије св. Петра Коришког с Коришким помеником у рукопису САНУ бр. 123*, Старине КМ 4–5 (1968–1971) 151–159; И. Ђурић, *Поменик светогорског Протата с краја XIV века*, ЗРВИ 20 (1981) 139–169; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Један недовољно познат поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића*, Археографски прилози 9 (1987) 331–347; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 261; Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, магистарски рад

одбрањен 1994. на Филозофском факултету у Београду.

Д. Даниловић

на, ЈИЧ 3 (1937) 119–146 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 319).

М. Шуица

ПОНОС – у средњовековној терминологији имао је двојно значење. Понос као обавеза зависног становништва позната је још из времена Стефана Немање и подразумевала је пренос ствари владара или властелина на својим коњима, или другој теглећој стоци, до *краљева стана*, односно одредишта где се налазио, или које је одређивао владар. Поносом су сељаци преносили различиту робу која је укључивала и прехрамбене производе. Зависно становништво које је живело на властеоским баштинским поседима није било ослобођено дужности давања поноса.

Ову обавезу прописивали су Немањићи генерацијама, кроз различите повеље и законе, од *Закона старог Срб.ьем* (в.), преко Светостефанске, Дечанске и других хрисовуља, па све до Душановог законика (чл. 60). Да је дужност обављања поноса била присутна и у времену после Немањића сведочи и повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Хиландару из 1411. године. Од обављања те работе били су ослобођени у одређеним случајевима људи на црквеним имањима. Такву привилегију манастири су добијали заједно са ослобађањем од других обавеза, искључиво од стране владара.

Друго значење овог појма везано је за транспорт уопште, првенствено за средњовековну караванску трговину: *За понесење карвана али кога годе поноса* (1454). Понос је означавао преношење товара које су на коњима преносили средњовековни трговци и власи у склопу каравана, али и товар уопште, који је преношен коњима. Понос је и пренос: *а за понос с барке у кућу где се предаје и за кућу нећете платити ништаре* (1415).

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 61, 191, 476, 571; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 609, 614; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 104; Н. Радојчић, *Законик*, 54, 106.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 26–27; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 209; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ 3 (1937) 119–146 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 319).

М. Шуица

ПОНОСНИЦИ – људи који су чинили основ караванске формације, преносили и обезбеђивали каравански товар предвиђен за транспорт. Били су регрутовани из социјалног слоја влаха – сточара, за дубровачку трговинску мрежу, претежно насељених у областима у залеђу, у Херцеговини и Црној Гори. Били су подељени у родове и живели су у планинским селима, катунима, бавећи се узгојем стоке и преносом робе за потребе трговаца и предузимача из Дубровника, Србије и Босне. За пренос робе користили су своју теглећу марву, углавном коње, мада су коришћени и магарци и муле. Поноснике је ангажовао *крамар* (в.) или *примићур* (в.) и они су се у својству гонича и наоружане пратње, као део караванске дружине, налазили под његовим заповедништвом. Поносници нису директно долазили у контакт са трговцима чију су робу преносили, већ су са њима имали везе само посредством крамара.

Поносници који су преузимали робу за транспорт у Дубровнику, нису преносили товар до крајњих одредишта каравана, осим у изузетним случајевима, већ само до одређених пунктова где се роба претоваривала. Ту су товаре преузимали други поносници који су робу преносили до градова и тргова у Србији и Босни.

Приликом склапања уговора о преносу робе између трговаца и крамара одређиван је и број поносника који је пратио караван. Догађало се да је број влаха вишеструко превазилазио број коња због оштријих мера заштите. Забележен је и случај да је 1407. године један караван од седамдесет два коња, који се кретао у правцу Лима, пратило две стотине влаха, због велике несигурности пута. Наоружање које су са собом носили подразумевало је лукове и стреле, мачеве и штитове. Уколико би се у току транспорта товар оштетио услед лошег причвршћивања за теглећу стоку, надокнаду су плаћали поносници, док је одговорност за остале незгоде и штету преузимао крамар. Изненадна промена маршруте наређена од стране трговаца била је власима посебно надокнађивана.

За посао који су обављали поносници су били плаћени углавном у новцу и то по товару који су преносили. Власи су натуралну надокнаду добијали једино за пренос соли и то половину целокупног товара, с обзиром на неопходност овог артикла у исхрани стоке и прављењу сточних производа.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 189–190; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ 3 (1937) 119–146 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 305–330); К. Јиречек, *Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима*, Зборник КЈ I, 193–204; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 272–273; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 24–27, 39.

М. Шуица

ПОП (свєштєникь од ἱερεύς, πρεσβύτερος, поп према грчком *πάπας*) – **1.** У јерархијској структури хришћанске цркве свештеник (јереј) или презвитер налази се на другом месту, после епископа а пре ђакона. *Свештенство* (в.) је неотуђива структура саме цркве и једна је од светих тајни утемељених у Новом завету. Ову свету тајну обавља искључиво епископ као пријемник и наследник апостолске службе, а апостоле је изабрао са̂м Христос. Јереј или презвитер у цркви се постаје рукоположењем (грч. хиротонија) од стране епископа над кандидатом који је изабран и достојан тог свештеног чина и службе. Рукоположење се обавља на литургији: пошто кандидата приведу у олтар, он клекне, епископ полаже руке на његову главу и изговара молитву којом призива благодат (харизму) Светог духа. При томе новорукоположени јереј добија и посебне свештеничке одежде у којима обавља богослужења и свете тајне: епитрахиљ, фелон и појас. Тако презвитер или јереј постаје саслужитељ епископа, пре свега на литургији и вршилац светих тајни и чинова (крштење, венчање, исповест, молитвословља...). По правилима (канонима) презвитер добија парохију, односно тачно се означава црква или храм при којој ће служити (рукоположење са назначењем). Презвитер је зависан од епископа и њему је у духовном погледу потчињен. Та зависност се огледа у обавези презвитера да на свим богослужењима помиње свог епископа.

У општа правила (каноне) која важе за клирике, па и за презвитера, спада и правило да може бити у браку (једном), али пре рукоположења. Осим литургијске службе, презвитер је и духовни пастир, учитељ у вери, проповедник и управитељ *парохије* (в.) као основне црквене ћелије у организацији хришћанске цркве.

2. Попови су представљали неку врсту прелазне категорије између зависних људи и припадника феудалне класе. Међу њима је било власника већих имања, па и читавог села, а потицали су из редова властеличића; много више је оних који нису имали ништа, а регрутовали су се из редова меропаха и сокалника. Њима је властелин у чијој су цркви служили био дужан да да̂ по *три њиве законите, ждребије* (в.). Ако би и поред опомене од стране епископа одбио да то учини, поп је био слободан да оде где му је воља. И на манастирским поседима су попови баштиници држали своју баштинску земљу и били слободни, док су остали од манастира добијали по три њиве законите и били лично слободни. Под слободом попова се пре подразумевала могућност да одаберу цркву у којој ће служити, него ослобађање од свих обавеза према властелину, односно манастиру. То се види из манастирских повеља које и за њих предвиђају одређене работе. На Бањском властелинству попови су као и остали манастирски људи копали виноград, по три дана жели, али нису излазили на кошење. Слично је било и на Дечанском и Арханђеловском властелинству, док су на Грачаничком припремали хмељ за пиво. Осталих работа и дажбина су углавном били ослобођени.

Поп је имао обавеза и према епископу који га је зарећивао. Посећивао га је три пута годишње *с поклоном законим* на Ускрс, Божић и Покладе. Уз то му је предавао *духовни доходак* и *бир*, који се плаћао од брачне постеље, *наодрицом*. Меропси су давали лукно жита или два динара, а Власи и Арбанаси један динар или полукницу жита. У почетку су и попови плаћали бир, али касније само духовни доходак или врховину као знак потчињености епископу који их је постављао у свештеничко звање.

3. Душанов законик штити углед парохијског свештенства исто као и углед епископа. За убиство црквеног лица предвиђена је строжа казна него за убиство властелина (чл. 94 и 95). Али друштвени и економски положај парохијског свештенства није истоветан. Знатна је разлика између попова баштиника и попова без баштине, којима су обезбеђене

три њиве законите, где је *поповска капа слободна* (чл. 31 и 65). Три њиве очигледно нису биле довољне да исхране већу породицу. У таквим случајевима свештеници без баштине узимали су више земље на којој су работали по закону. На додатној земљи положај парохијског свештенства изједначавао се са положајем зависног становништва. Уосталом, попови без баштине потицали су из потчињеног слоја себара. Међутим, за време краља Стефана Дечанског долази до затварања друштва. Онемогућује се прелазак меропаха у редове свештенства: *И да се поп од попа стави, а меропшић* (син меропха) *ако књигу изучи, а он да је меропах*, гласи одредба Дечанске хрисовуље. Према томе, од времена Стефана Дечанског парохијско свештенство попуњавали су само поповски синови. Али већ почетком XIV века, за поповске синове који су се припремали да наследе оца, уводи се ограничење. Само је један могао да буде рукоположен за свештеника: *Синови попови који књигу изуче, сви једну очеву земљу да држе* (Бањска хрисовуља).

Породица свештеника без баштине раслојавала се у различите друштвене слојеве. Један син је следио позив оца, док су други постајали сокалници (Скопска хрисовуља), а касније меропси (Дечанска хрисовуља).

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 105, 107, 111–116, 395, 399, 431, 459, 466, 481, 486, 521, 522, 525, 572, 590, 616, 625, 627, 629, 634–636, 644, 650–652, 660, 668, 669, 691, 700, 767; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 80, 94, 115; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 83, 118, 170, 332; I–2, 119, 210, 299, 331, 462, 468, 476–478; Н. Радојчић, *Законик*, 47, 48, 50, 55, 61, 72, 94, 97–99, 107, 108, 116, 130.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна литургика* 2, Београд 1967, 106–127; J. Поповић, *Догматика православне цркве* 3, Београд 1978, 574–575, 634–637; Д. Перић, *Црквено право*, Београд 1997, 78–91, 133–134; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 1, Минхен 1962, 231–243; Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 118, 168, 171–173; Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*, Скопље 1923; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 98–110; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 66–67; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији*, Годишњак ФФ НС 11, 1 (1968) 51–61; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, 142–144; *ИСН* I, 381 (М. Благојевић); Р. Милошевић, *Друштвени положај православног свештенства у српској средњовековној држави*, Православна мисао 1984.

Р. Поповић (1)
Д. Динић-Кнежевић (2)
Р. Михаљчић (3)

ПОРОТА в. *Судство.*

ПОРОТНИЦИ в. *Судство.*

ПОРТА – хришћански термин за „Врата" (Kapı), „Праг". Тим изразом се у Османском царству означавао владарски двор, као што је то чињено у старим источњачким царствима. Најчешће су се користили изрази попут *Узвишена порта*, *Висока порта* (Dergāh-i mu'allā), али и *Врата* (Праг) *среће* (Bāb-i se'adet, Der-i se'adet, Sudde-i se'adet). Врата среће су иначе трећа врата у Топкапи-сарају близу којих се одржавао Царски диван (савет). Израз је првобитно означавао место са којег је султан пратио рад Царског дивана на коме су решавани сви важни државни послови. Од XVIII века, Узвишеном портом (Bāb-i 'ālī) називао се сарај великог везира, јер је и Диван почео ту да се састаје (отуда назив Paşa/Vezīr kapısı).

ЛИТЕРАТУРА: Х. Иналџик, *Османско Царство*, 108–109, 126–128; *Bāb-i 'ālī*, EI² (J. Deny); *Kapı*, EI² (R. Mantran).

А. Фотић

ПОРТРЕТИ – ЛАИЧКИ И ДУХОВНИ – обично представе живих, а нешто ређе и преминулих личности које се по својој функцији, натписима, месту или начину приказивања разликују од ликова светитеља као предмета религиозног култа. Портретске црте, заправо одраз физичких и карактерних особености модела, присутне понекад и на светитељским ликовима, у средњовековној уметности немају пресудну улогу за одређење овог жанра. Средњовековни портрет, неретко, поузданије дефинише личност портретисаног указујући на њен социјални статус, религиозни став и однос према Богу, политичку улогу у држави, родбинске везе, богоугодна, обично ктиторска дела, војне успехе, амбиције и претензије, него безусловно верним представљањем лика и карактера. У складу с тим, понекад се намерно тежи изразитој идеализацији и саображавању портрета препознатљивим обрасцима. Степен идеализације зависио је како од друштвеног ранга и пола портретисане особе, тако и од схватања епохе и културног миљеа у којем портрет настаје. С друге стране, одступања портрета од физиономских и карактерних црта модела и њихова само уопштена сличност најчешће су били последица скромне средњовековне заинтересованости за индивидуално и лично, затим особене сликарске методологије, недовољног познавања модела или пак невештине уметника.

Портрети – црква Св. Ђорђа, Полошко

При изради портрета уметници се служе донекле особеним ликовним средствима. Представе живих људи изведене су по правилу уз наглашену употребу линије, нешто подробнији опис физиономије, одеће и инсигнија, док је примена зелених сенки, обавезних на светитељским ликовима, готово потпуно избегнута. Такве сенке, међутим, могу да се јаве на портретима умрлих особа, обележених често и посебним ставовима (прекрштене руке на грудима, итд.), специфичним иконографским контекстом у којем се јављају и садржајем натписа.

У уметности српских средњовековних држава портрет се појављује у различитим видовима ликовног израза и у оквиру различитих естетских и употребних целина. Срећемо га прилично ретко у минијатурном сликарству рукописа и повеља, каменој пластици храмова, у сликарству портативних икона и на предметима примењене уметности, знатно чешће на новцу и печатима, а далеко су најбројнији портрети сачувани у црквеном зидном сликарству.

Бројем и разноврсношћу иконографских решења, портрети из српских цркава превазилазе оквире националног значаја и чине најбогатију до данас сачувану „галерију" средњовековних ликова у читавом источнохришћанском свету. Најстарији познати портрет у српској уметности припада, међутим, сфери западних уметничких утицаја. Реч је о ктиторској представи једног зетског краља, по свему судећи Михаила Војислављевића, насликана вероватно око 1080. године у цркви Св. Михаила код Стона. И најстарији портрет неког духовног лица – епископа Данила – потиче са територије Зете, из цркве Ризе Богородичине у Бјелој (XII–XIII век), али је насликан у стилу византијске уметности. У оквирима византијских уметничких и иконографских схватања такође ће бити сликани портрети чланова најугледније српске династије – Немањића, почевши од портрета великог жупана Стефана (касније Првовенчаног) и великог кнеза Вукана, на северној кули главног улаза у Студеницу (око 1208/09), као и потоњих српских владара – Мрњавчевића, Лазаревића и Бранковића. Једино су извесне владарске представе на новцу и печатима, као и ретки сачувани портрети настали на територији средњовековне Босне, сведоци трајних утицаја западних уметничких схватања.

Током најранијег периода уметности Немањића портрет се јавља готово искључиво у оквиру

ктиторских композиција, које су могле добити и улогу *надгробног портрета*, обично на јужном зиду западног травеја наоса. Таква композиција приказивала је неког члана владарске породице као донатора с моделом храма, док су испред њега у улози заступника пред Христом, односно патроном светилишта, били сликани Богородица или пак ктиторови преци у оквиру тзв. *хоризонталне династичке лозе*. На портретима из првих деценија XIII века српски владари, иако господари државе с титулом *великог жупана* (в.), касније *краља* (в.), својим ставовима, орнатом, *инсигнијама* (в.), па и интитулацијом у натписима следе обрасце карактеристичне за високе достојанственике византијског двора. Тек се на портретима из времена краљева Уроша I и Драгутина може јасније пратити процес постепеног усвајања одлика византијског владарског портрета. За владавине краља Милутина ликови српских суверена били су већ потпуно саображени свечаној византијској царској слици, укључујући ту и посебна иконографска решења каква је, рецимо, формула *Божанске инвеституре* у оквиру које је приказиван Христос како сам или преко својих анђела предаје владарима инсигније власти. И генеалошка слика српске династије у време краља Милутина добија потпуно нов, узвишенији вид и јавља се у облику *Лозе Немањића* (в.).

Раст самосвести у врховима српског друштва током овог периода такође показују портрети српских архиепископа. Заједно са представом св. Саве Српског ови портрети се у време Уроша I придружују светитељским ликовима највећих православних архијереја у олтарском делу храма. Крајем XIII и почетком XIV века портрети и светитељски ликови српских архиепископа и епископа бивају груписани у оквиру *развијених низова* у западним постројењима катедралних храмова, пружајући сведочанство о трајности и светости аутокефалне Српске цркве и њених епархија. Српски црквени поглавари, попут световних владара, представљају се већ почетком XIV века у савременој одећи највишег ранга – сакосу. Портрети српских архијереја и владара током овог периода почињу да се сликају и у оквиру сцена које илуструју извесне богослужбене химне.

Док су током XIII века портретисани искључиво чланови породице Немањића, затим архиепископи и епископи Српске цркве, и само изузетно игумани значајнијих манастира, у првој половини XIV века долази до пресудне промене. Као значајни ктитори цркава у Србији се све више јављају представници властеле и високог свештенства па се у складу са тим на зидовима храмова сликају ктиторски портрети племића и црквених достојанственика, а укупан број портрета нагло расте. Ова појава добија на значају нарочито у време краља и цара Душана и његовог наследника Уроша. У задужбинама властеле сликају се, поред класичних ктиторских портрета, на којима властелин-ктитор обично у пратњи чланова своје породице приноси модел цркве патрону храма, и *свечани владарски портрети* као знак властелинове потчињености одређеном владару и као својеврсна потврда законитости ктиторског чина. Попут портрета владара и портрети српске властеле понављају византијске обрасце када су у питању иконографска решења, одећа и знаци достојанства портретисаних, али византијска инсигниолошка хијерархија при томе није строго поштована. У задужбинама највиших представника државе и цркве доследно се негује, такође током овог периода, обичај заједничког сликања српских владара и црквених поглавара. Везаност портрета за западни део јужног зида наоса временом је потпуно напуштена. Портрети сада добијају место у разним деловима храма, од олтарског простора до западне фасаде, јављајући се у другој зони живописа – понекад изнад улаза у храм (*над прагом*).

Традиције портретског сликарства неговане у време последњих Немањића наставиће да, у већој или мањој мери, трају у задужбинама њихових наследника Мрњавчевића и Лазаревића. Иако није носио праву владарску титулу, деспот Стефан Лазаревић на својим портретима углавном носи владарске инсигније и користи се иконографским обрасцима особеним за портрете суверена највишег ранга. У задужбинама његових поданика успоставља се знатно приснији однос између портрета племића-ктитора и портрета господара државе, при чему се владар јавља у улози неке врсте посредника између својих поданика и Бога.

Портрети духовних лица из овог времена сасвим су ретки. Малобројне представе чланова династије Бранковића показују знатнија одступања од канона византијске владарске слике.

Сачувани српски средњовековни портрети представљају значајну и још увек у недовољној мери искоришћену врсту историјских извора. С обзиром да су најчешће стварани под надзором, а неретко и

по поруџбини високих духовних и дворских достојанственика, они се морају прихватити као сведочанство проистекло из најупућенијих и најодговорнијих кругова тадашњег српског друштва.

Поузданост података које пружају портрети у великој мери произилази из чињенице да су они имали јавну функцију и да су служили „меморисању" одређених имовинско-правних радњи и за државу значајних одлука и догађаја – ктиторског чина, одређивања наследника престола, војних успеха, признавања потчињености одређеном сизерену итд. Своју пуну вредност портрети показују када се посматрају као јединствен спој писаног (натпис, текст повеље итд.) и ликовног (слика) извора. Захваљујући врсти и богатству података које садрже, натписи што прате портрете чине изузетну епиграфску ризницу, значајну како за изучавање *титулатуре* владара и других достојанственика, тако и за познавање историјата црквених споменика у којима су сачувани. Саме ликовне представе пружају најпоузданије, а понекад и једине изворе за проучавање ношњи и инсигнија виших слојева српског средњовековног друштва, затим дају бар приближне податке о изгледу приказаних личности, а каткада су јединствени документ о постојању тих личности и њиховом месту у друштву. На основу *ктиторских модела* насликаних у рукама донатора, могу се доносити прилично поуздани закључци о првобитном изгледу и фазама изградње појединих црквених грађевина. Сагледани у свом ширем иконографском, програмском и просторном контексту, портрети нуде незаобилазна сведочанства о кључним идеолошким, политичким и верским назорима насликаних личности и друштвеног окружења у којем су деловале.

Сви средњовековни портрети ипак немају подједнаку вредност као историјски извори. Портрети који настају на знатнијој хронолошкој или просторној удаљености од времена и средине у којој је живела портретисана личност, у већој мери одражавају схватања, знања и потребе културног круга за који ради портретиста, него друштвеног окружења портретисаног. С друге стране, представе владара на новцу и печатима имају ограничену изворну вредност због природе ликовног медија у којем су извођени и околности да су ове представе обично копиране, као део клишеа, са страног новца и печата. Критички приступ нужан је, међутим, и у случају свих осталих портрета. Као при консултовању историјских извора уопште, и код ликовног извора се мора обраћати пажња на то ко је наручилац одређеног дела и којој средини је оно било намењено, затим у каквим историјским приликама дело настаје, каква је била сврха његовог настанка и да ли су на њему вршене накнадне интервенције. Тек када има одговоре на горе постављена питања, истраживач може процењивати у којој мери уметник својим остварењем одражава реално историјско стање, а у којој промовише нечије претензије или намере и са колико обавештености то чини.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Л. Окунев, *Портреты королей-ктиторов в сербской церковной живописи*, Byzantinoslavica 2 (1930) 74–99; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934 (= Београд 1996); J. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 25–91; E. Kitzinger, *Some Reflexion on Portraiture in Byzantine Art*, ЗРВИ 8, I (1963) 185–193; В. J. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник МС ЛУ 4 (1968) 65–100; T. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, у: Art et société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 93–148; В. Й. Джурич, *Портреты в изображениях рождественских стихир*, у: Византия, Южные славяне и древняя Русь, Западная Европа. Искусство и культура, Сборник статей в чест В. Н. Лазарева, Москва 1973, 244–255; I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976; Г. Бабић, *Низови портрета српских епископа и архиепископа и патријараха у зидном сликарству (XIII–XVI в.)*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 319–342; Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник МС ЛУ 15 (1979) 151–176; В. J. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић–Бранковић*, Зборник МС ЛУ 26 (1990) 23–41; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 45–112; Д. Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, у: Манастир Ресава. Историја и уметност, Деспотовац 1995, 265–297; Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, у: Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 265–297; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1995, 105–125; Г. Бабић, *Les portraits des grands digni-*

taires du temps des tsars serbes. Hiérarchie et idéologie, у: Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 158–168.

Д. Војводић

ПОСАДНИЦИ (possanici) – назив за земљорадничко становништво у приморским жупама од Дубровника до Бара. Константин Јиречек је указао да је у питању локални израз који је био стран већ у суседном Дубровнику. Среће се у Статуту и нотарским књигама Котора. Оновремена документарна грађа разликује становнике града и села: *Посадници, то јест они који станују изван града у селима* (possanici, id est illi qui habitant extra civitatem in villis). Стога се посадници називају виланима (villani seu possanici). Ипак, градови су отварали капије посадницима. Онај који би проживео у граду годину дана стицао би право грађанина, те није могао бити враћен in sella seu villa. Насељавање околног градског земљишта под условима посадника који работају и плаћају намете, одговарало је которском патрицијату. Стога је которски Статут дозвољавао и подстицао насељавање нових посадника. Нови посадници обавезивали су се господару земљопоседнику да ће му служити *добро и одано као што чине и други сељаци својим господарима према познатим обичајима*. Господар је могао да прода земљу заједно са посадницима.

Било је посадника са наслеђеном земљом, баштином. Реч је свакако о баштиницима из доба краља Милутина који је почетком XIV века Котору даровао жупу Грбаљ. Међу жупљанима Грбља било је становника различитог друштвеног положаја, па и баштиника. Которска општина је настојала да их све сведе на зависне посаднике. То је узроковало судске спорове и крваве сукобе. Представници побуњеника тужили су се у Млецима да им Которани одузимају земљу *која хиљаду и више година припада Грбљанима*. С временом су се посадници изједначили и поистоветили са категоријом *влаштака* (в.). Оба израза постала су увредљива не само за жупљане, него и за посаднике и влаштаке који су стекли статус становника града.

ЛИТЕРАТУРА: K. Jireček, *Das Gesetzbuch*, 205; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 272; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ 7 (1957) 83–121 (= *Немирно Поморје XV века*, 37–82); *Историја Црне Горе* II–2, Титоград 1970, 172–186 (И. Божић); S. Ćirković, *Vlaštaci. Stranica iz socijalne istorije*, Godišnjak DI BiH 39 (1988) 34–41 (Ekmečićev zbornik).

Р. Михаљчић

ПОСЛАНИЦА (посланије, писаније, писмо, у народном језику књига) – жанр познат у античкој, а негован и развијан у византијској литератури. У српској књижевности јавља се од времена светог Саве, који, са једног од својих путовања у Свете земље, шаље посланицу студеничком игуману Спиридону. Као примери књижевних посланица издвајају се *Слово љубве*, деспота Стефана Лазаревића (1409), замишљено као образац за писање писама, које својим поетским особинама прераста у праву химну љубави, и *Посланица кир Исаији* Димитрија Кантакузина (после 1469). Писмо које је слепи деспот Стефан Бранковић (1476), осам дана пред своју смрт, упутио Дубровчанима, са молбом да се брину о његовој жени и деци, спада у најпотресније текстове српског средњег века. Неговане су и посланице питања-одговори, попут оних које је Никон Јерусалимац саставио за Јелену Балшић, кћерку кнеза Лазара. Три Никонове посланице, заједно са два Јеленина писма (треће је готово потпуно уништено), налазе се у Горичком зборнику из 1442. године. Постојали су посебни узори за писање писама, тзв. *епистолари* (в.) или писмовници, који су садржали готове обрасце за обраћање различитим личностима, најчешће са молбом за помоћ, опроштај или савет.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 518–519; Đ. Daničić, *Poslanica sv. Save arhiepiskopa srpskoga iz Jerusalima u Studenicu igumanu Spiridonu*, Starine JAZU 4 (1872) 230–231; *Тестамент деспота Стефана Бранковића*, СКГ 8 (1903) 618–619; *Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога*, превео Л. Мирковић, Београд 1939, 149–151; A. E. Tachiaos, *Nouvelles considérations sur l'œuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène*, Cyrillomethodianum 1 (1971) 159–182; Ђ. Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима"*, Књижевна историја 5, 18 (1972) 289–327; Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 155–156, 169–171; *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*, прир. Ј. Грковић-Мејџор, Београд 1993, 55–81.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 74–75; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 44–46, 246–248, 264–272.

С. Томин

ПОСЛАНИЦИ в. *Поклисари*.

ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ (последња лета или напокона лета) – јављају се у српским средњовековним споменицима у општем значењу, одређеном хришћанском есхатологијом, а поред тога и у специјалном значењу једног периода који испуњава већи део XV столећа. У општем смислу *последње године*, као и последњи дани или последњи век, претходе крају света и другом доласку Христовом. Апокалиптички текстови и бројна пророчанства, међу којима је знатан број био апокрифан, имали су своја, не у свему сагласна виђења краја историје. Из раних хришћанских столећа преносила се легенда о превласти Измаила, о времену када ће замрети служба Божја и када ће живи завидети мртвима, али и о времену великог изобиља и благостања, о цару који ће се пробудити из сна, ослободити хришћане, искоренити сваку јерес и другу веру, предати своју круну Господу. У неким текстовима „сценарио" је садржао и излазак народа Гога и Магога, које је Александар Велики некад затворио иза преграде на северу, ратове са њима, победу и тријумф последњег цара; у већини доласку Христовом претходи дужа или краћа владавина Антихриста. О великом интересовању за ову врсту текстова и обавештености о њиховом садржају сведочи број сачуваних и познатих али недовољно проучаваних српских текстова.

Литература откровења и пророчанстава преплетена је са историјском литературом, ономе што се говори *о царех и о последних днех и летех* претходе одељци о првим периодима људске историје, о Адаму, о Ноју и потопу, о зидању Куле вавилонске, о царствима и њиховом смењивању, тако да оно што тек треба да се деси изгледа као природни наставак онога што се десило. У хиљадугодишњој традицији те литературе било је могуће да се догађаји који су првобитно имали у виду експанзију ислама повежу са ширењем Османског царства и покоравањем хришћанских држава. Отвореност за нова тумачења и преношење на нова збивања и личности омогућавала је да се појаве таласи појачаних есхатолошких очекивања. У томе су имали удела владајући хронолошки системи, пре свега начини бројања година, па је на Западу један такав талас пратио приближавање хиљадите, а на Истоку седамхиљадите године (по нашем бројању година од 1. септембра 1491. до 31. августа 1492). Знатан број пророчанских и апокалиптичких текстова предвиђао је крај света кад се испуни *седми век* или *седма тисуштница*, јер сваком дану стварања света одговара један *век* (у смислу хиљаде година), тако да не може трајати више од 7 000 година. О раширености ових веровања међу Србима сведоче белешке *зде конец летом* уз седамхиљадиту годину, а исто тако специјално значење *последњих година* у неким текстовима, нарочито код Константина Филозофа.

Последње године, које су и *године скрби* долазе после завршетка тринаестог обхода, тринаестог *великог круга* од 532 године, када сунчев и месечев круг имају заједнички почетак. Тај тринаести круг је био 6916. године од створења света, која одговара по нашем бројању години од 1. септембра 1407. до 31. августа 1408. Од те па до 7000. године биле су године туге са несрећним догађајима, међу које је Константин Филозоф уврстио и смрт деспота Стефана. Касније су се могли додати и пад Цариграда, пад Србије и други хришћански порази. У пророчанству, које се у неким рукописима придавало деспоту Стефану, а у неким византијском цару Лаву Мудром, предвиђа се велика туга и жалост: *О горе земљи тогда от скрби биваjемих јегда начнут вршити се она 80 и 4 лета напоконашња.*

ИЗВОРИ: Ђ. Сп. Радојичић, *О будуштих (будућем) премудраго Л'ва*, Развојни лук старе српске књижевности, Нови Сад 1962, 180–194; T. Jovanović, *L'étude des apocryphes dans la tradition manuscrite serbe médiévale*, Etudes balkaniques, Cahiers Pierre Belon 4 (1997) 107–131.

ЛИТЕРАТУРА: S. Ćirković, *Kraj veka – kraj sveta. Strepnje i iščekivanja kod Srba u vezi sa 7000. godinom*, JIČ 1–2 (1996) 11–24.

С. Ћирковић

ПОСЛЕДОВАНИЕ в. *Служба*.

ПОСЛУГА – У средњовековним српским текстовима кућна и лична послуга се може препознати под општим називима као што су *работник* (в.) или *чељад* (в.), првенствено младог узраста: *отрок* (в.), *дјетић*, односно *девојка* и *момак*. Реч *слуга* (в.) се употребљавала и за високе достојанственике, положај слуге у друштву зависио је од ранга онога коме се служи. Када Дубровчани обећавају 1455. Радину Госту *кућу подобну за њега и његовех кућана и слуга*, односило се то на људе и жене којима је био окружен. У тестаменту из 1466. он ће *слугама* назвати и свога коморника, али и жену и човека који су служили његову сестру.

Служити у кући звало се *дворити* (в. *двор*), па су и *дворани* означавали послугу. *Дворане властелсци*, којима се бави Душанов законик (члан 106), могли су бити синови пронијара, али и себри; племенити и високог рода дворили су владара (*јер смо заједно служили и дворили*). У Светоарханђеловској хрисовуљи прописано је било да *дворане белци не стоје у дворе*, морао им се обезбедити стан ван манастира. Слично је било и са *кућанима*, који су могли бити чланови домаћинства (familia), али и службеници: *мога кућанина Остоју дијака*. Други термин за лично служење је *пословати*. Уговором о *аделфатима* (в.) руски манастир се 1396. обавезао кнегињи Милици да ће јој у случају да се досели на неку манастирску *метохију* (в.) дати *десет кућа јацех што јој ће дрва носити и што јој ће пословати*.

Када се у Хиландарском и Студеничком типику забрањује браћи да имају послугу употребљавају се термини *работник* и *отрок* (*отрок недостоино имети вам*). Најчешћи називи за слуге су *ђетић* и *момак*, употребљавају се наизменично у документу с почетка XVI века у коме је реч о унајмљеном човеку: *да ради около Стјепана доколи је мртав или жив*, *да га не остави*. Оба назива заступају латинско famulus као што је *дјевојка* famula, fantescha.

Како су слуге припадале домаћинству наметало се питање о њиховој одговорности. У повељи краља Милутина за Дубровчане (1302) предвиђа се лична одговорност: *у кога се обрјете луд отрок тере што кому испакости* гоњен је кривац, али *ако ли крв учини ђетић*, господар га је морао предати или платити *вражду* (в.). И у приватној сфери се дешавало да они који служе добијају на значају уколико господар напредује. Ђетићи, момци или famuli, fanti, дубровачких трговаца, закупника царина, постајали би службеници (officiales) и вршили поједине јавне дужности. Слично је било и са слугама оних који би постали *кнезови* (в.) у неком тргу, јер није било јавних општинских службеника.

О условима ступања у службу зна се понешто у градовима који су сачували архиве (Дубровник, Котор), јер су приликом уговарања састављане нотарске исправе, које је чувао господар. До краја XIII века кућна послуга се махом састојала од *робља* (в. *роб*), од почетка XIV века преовлађују слободне личности које служе на основу уговора. У Котору се ипак и у првој половини XIV века робиње (ancille) дају у мираз, што је одредбом Душановог законика било забрањено.

Док су на учење заната у Дубровник и Котор долазили искључиво мушкарци, кућна послуга се регрутовала из редова жена које су долазиле не само из места у ближој околини, него и из удаљених крајева Србије и Босне. Обе категорије су чиниле трајну струју имиграције којом се увећавало градско становништво. Уговори су склапани на одређено време од неколико месеци до више година, па чак и са доживотним важењем. Господар се обавезивао да храни, одева слушкињу, даје плату која није прелазила 2 перпера месечно. У уговорима се некад предвиђа и давање мираза и обећање да ће слушкињу удати. У тестаментима се често срећу легати за слушкиње или слуге.

Чести су, међутим, били случајеви бежања послуге пре истека уговора. Таква бекства, неретко са украденим стварима, оглашавана су и бележена код нотара; нико није смео прихватити или крити такве бегунце. Приликом склапања уговора господари послуге су због тога тражили јемство рођака или земљака оног који би ступао у службу. Преко споменутих градова ступао је знатан број младих људи и жена у службу странаца и с њима одлазио у друге градове и крајеве, нарочито у Италију.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; Т. Тарановски, *Историја српског права* I–IV; С. Станојевић, *Наша послуга у средњем веку*, Из наше прошлости I, Београд 1934, 126–131; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XVI столећа*, Београд 1950; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974; Ј. Цвејић-Даниловић, *О најамним односима у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Анали ПФ у Београду 4 (1961) 724–734; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995.

С. Ћирковић
С. Рудић

ПОСЛУХ – као и многи други правни термини има више значења: прво, означава сведока, друго, саслушање сведока, и најзад, означава судску таксу за саслушање сведока.

Краљ Урош I обнавља хрисовуљу свог оца манастиру Св. Петра и Павла на Лиму 1254–1264. године и наводи послух као једну од судских глоба. Хиландарска повеља из 1276–1281. говори о послусима *који се чине пред краљем или пред владаљци двора краљева међу људми и влахи сије светије цркве что се пру с земљани или сами међу собом, ако буде до провода или до вражде, послух да јест два динара*.

У каснијим хрисовуљама послух се наводи увек заједно са навођењем глоба, такси и других давања које наплаћује црква као носилац патримонијалне власти. Грачаничка хрисовуља краља Милутина из 1321. одређује да сви судски приходи који се убирају од парница у надлежности црквених судских органа припадају цркви, па тако и послух који износи четири динара. Управо у овој хрисовуљи се најјасније по свом значењу послух одваја од судске глобе. Послух се на исти начин помиње и у другим хрисовуљама. Краљ Милутин 1300. обнавља и утврђује манастир Св. Ђорђа у Скопљу и ту одређује да послух припада цркви. У Дечанској хрисовуљи краља Стефана Уроша III из 1330, затим у хрисовуљи краља Стефана Душана манастиру Трескавцу после 1337, у Хтетовској хрисовуљи из 1337–1346. године којом краљ Стефан Душан са сином Урошем обнавља хтетовску цркву и прилаже јој села, помиње се послух и обично износи 2 динара, а изузетно четири. Према наводима у Хиландарској повељи јасно је да је послух као сведок коришћен у различитим случајевима и пред различитим судским органима. Поред поступака пред црквеним судовима, сведочење послуха се примало и за доказивање провода и вражде, дакле у парницама које су сачињавале резервате владаочевог суда. Колико је такав доказ имао значаја у самом доказном поступку није јасно, јер нема довољно података у изворима.

ИЗВОРИ:С. Новаковић, *Законски споменици*, 387–388, 596, 617, 628, 636, 652, 659, 671.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* IV, 205.

Б. Марковић

ПОСТ – Свет је у средњем веку постио, пре свега, из верских разлога, али и да би штедео у храни, јер је није било довољно. На пост су били обавезни сви: владар, властела, обични људи, а нарочито монаси. Теодор Метохит задесио се 1299. године код краља Милутина на посни дан, на који је, како истиче, „било неопходно не јести месо“. Зато је добијао *комаде приготовљених риба, уловљених недавно у овдашњим рекама или у оним удаљеним, свежих и усољених, од оних великих и масних дунавских што нам одавде ретко стижу и које се каткада траже али се не задесе баш свуда и свакамо*. На посну трпезу доносили су му још *свеже и сушено воће и најбоље њихове колаче*. Има се утисак да је пост поштован на српском двору. Било је уобичајено да се догађаји рачунају пре или после Великог поста. Пре преговора са Метохитом, Срби су се занимали да ли ће византијски цар стићи у западне крајеве своје државе *пре наступа дана редовног годишњег поста*. И код обичног света било је уобичајено да се пости; онај ко то није чинио био је изузетак.

Другог, много строжег карактера био је пост о коме говоре типици светог Саве за Хиландар, Студеницу и Карејску ћелију, са задивљујућим захтевима за лишавањем. Помињу се три поста: Ускршњи, Божићни и Светих апостола. По Хиландарском типику, првог дана Ускршњег поста *не брине се* за трпезу и јело, а у остале дане *онима који хоће да окусе* даје се само *сочива квашеног водом и неког сировог зеља и воћа*, *а пиће је врућа вода смешана с кимином*. Тако је до петка. Каснијих дана, пост је нешто блажи, али понедељком, средом и петком не једе се кувано јело већ само *сочиво квашено и воћа по мало*, *и укроп водени с кимином*. На велику суботу *одступа свака брига око скупљања на јело*. Током Божићног поста, будући да је дан кратак, *не треба јести два пут на дан*. Готово истоветан режим предвиђа и Студенички типик. Посебно је строг Карејски типик. По њему се, и ван поста, само суботом и недељом може јести два пута; осталих дана у недељи – по једанпут. Нешто блажи режим

допуштан је једино за оног који у *болест падне* и приликом неке посете. У начелу, светогорски монаси нису јели месо, а неки пустињаци хранили су се травом, корењем и жиром.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* VI, 114; *Хиландарски типик*, прир. Д. Богдановић, Београд 1995, 22–25, 69–71; *Студенички типик*, прир. Т. Јовановић, Београд 1994, 62–67; *Карејски типик*: Свети Сава. Сабрани списи, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 35–40.

М. Спремић

ПОСТЕЛНИК (постељштак) – дужност која се јавља још на двору јудејских царева, а среће се и у бугарском, руском, хрватском и румунском праву. Грчки еквивалент овог словенског термина је κοιτωνίτης, што у Византији означава дворанина који је бринуо о царској ложници, између осталог о царском оделу, рубљу и постељи. Дужност великог постелника каткад добија много већи значај зато што у његову надлежност не спадају само одела и постеља него целокупно царево благо. У појединим српским повељама се помињу постељштаци, тј. себри чија је дужност била да производе платно за царев двор и да снабдевају царску ризницу рубљем и оделом. Понекад се неки од тих постељштака издвајао из реда обичних себара, па је у својој власти држао читаво село. На тај начин је прелазио у ред властеличића и вероватно је своје постељске обавезе преносио на себи потчињене отроке и меропхе.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 96; В. Васильевский, *Хроника Логофета на славянском и греческом*, Византийский временник 2 (1895) 98; С. Новаковић, *Законски споменици*, 316; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 126; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 67, 130, 264, 307.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3 (1928) 34–35; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 20, 21; *The Oxford Dictionary of Byzantium* II, New York – Oxford 1991, 1137 (A. Kazhdan).

Р. Радић

ПОСУДЕ – У зависности од тога чему су служиле и коме су припадале, током средњег века израђиване су посуде разноврсног облика и од различитог материјала: сребра, злата, калаја, бакра, разних металних легура, керамике и стакла. У писаним документима Византије, Дубровника, Котора, Венеције и Задра највише се набрајају посуде од сребра и злата, знатно ређе од других неплеменитих метала, керамике и стакла. На средњовековном зидном живопису запажају се посуде од керамике, ређе од метала и стакла. У старим српским животописима општи назив за разну врсту посуђа јесте *златне и сребрне бљуди*, док се у депозитима средњовековних владара и властеле дају и краћи описи сребрног и златног посуђа са назнаком

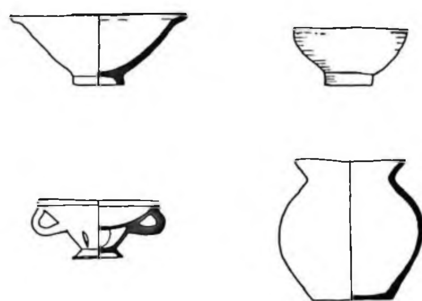

како је изгледало. Разни називи за разну врсту посуђа указују да се посуђе може разврстати према изгледу и начину употребе. У народним песмама очували су се називи за поједину врсту посуђа (пехар, купа), а многи мотиви за које се верује да су само песничке фразе, у ствари су одјеци оригиналних предмета који су остали у сећању.

На средњовековним дворовима сребрно посуђе имало је вишеструку намену: оно се употребљавало за изношење јела, за служење воћа и слаткиша, као чиније и тањири из којих се јело. Према писању византијских посланика који су долазили на српски двор, као и према ликовним представама на средњовековном зидном сликарству, постојале су округле и овалне посуде-тањири на којима се износило јело. Велики, округли тањири севаста Чузмена (XIII век, данас у Народном музеју у Београду), округла дубља чинија на чијем се дну налази плакета са хералдичким знаком (XIV век, Музеј примењене уметности, Београд), тањир са дршком на чијем се дну налази двоглави орао, а око њега натпис „Степан цар у Христу благоверни" (Народни музеј у Београду), округли дубљи тањир на стопи са натписом Вукшин, вероватно су велике *бљуди* на којима се износило јело.

Посуде за слаткише биле су знатно мање, округле, овалне, са стригилираном површином, на чијем се дну налазила плакета са неком побожном поруком, ликом витеза (чаша из Стобија, XIV век), квадратном плочицом на којој је пантер у нијелу (Етнографски музеј, Београд), лавом и хералдичким знаком. Треба напоменути да се на већини тих посуда налазе натписи који их називају *чашом*. У дубровачким, которским и венецијанским документима те мање сребрне посуде називају се tazza, taza, taça, док у ћирилским *чаша, плитица, здела*. Не треба поистовећивати средњовековни назив „чаша" са савременим за вино, воду или који други напитак, јер тек у XVI и XVII веку те плитке посудице служиле су за пиће приликом различитих славља и обредних свечаности. У остави Вука Бранковића, госпође Маре и синова Гргура, Ђурђа и Лазара (19. I 1395) у тексту на латинском наводи се: et unum naffum de auro, а у ћирилском за исти предмет: *једну чашу златну, тежи 5 литра и четири и по унча*, што наводи на претпоставку да је naffa исто што и чаша, односно паrра на италијанском означава купу, чашу. У документима се такође наводи за поједине предмете да имају хералдички знак-знамење (депозит Вука Бранковића, Ђурђа Бранковића, Сандаља Хранића, Косаче и других).

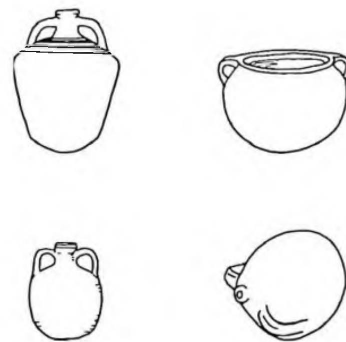

У депозиту Сандаља Хранића (15. III 1411) наводи се: *бачил један са знамењем војводиним од белог сребра*. Бачил, bassin, bacin, bachin јесте већа посуда која је служила за умивање, за припрему тоалете, за цркву. Претпоставља се да је српски назив за бачил био *чабар*. Чабар се помиње у депозиту Јелене Сандаљеве, као сребрни суд тежак 22 литре.

Давид, прећашњи жупан Дмитар, син Вуканов (24. IX 1286) имао је један сребрн *бокал* (boccal), позлаћен, тежак 9 либри и две унче, као и једну сребрну купу. Сандаљ Хранић је имао три бокала са покривачем, од којих је један био позлаћен (1411). Руђина Жарковић (1420) поседовала је један мали, сребрни бокал. Јелена Балшић са сином Балшом, такође је имала сребрне бокале од којих је један био са поклопцем.

Бокар, бокал била је посуда у коју се уливало пиће из мехова и износило на сто. Бокал је имао и поклопац.

Међу многобројним скупоценим посудама у депозиту Ђурђа Бранковића помиње се и ибрик. Посуде у којима се држи пиће а данас се називају ибрицима, биле су у употреби у српским земљама још у XIII веку, према ликовним документима.

На трпезама средњовековних дворова налазиле су се посуде у облику *рога*. О њима има спомена у архивским документима, а како су изгледале види се на зидном сликарству. Рогови су израђивани од различитог материјала: сребра, камена, рога, а оковани су у сребро, позлаћено и украшавани различитим камењем и емајлом. Посуде у облику рога сачуване су у Мађарској, из доба Матије Корвина, као и у другим ризницама западне и средње Европе. Према тим сачуваним примерцима одговарају представама рога на српском средњовековном зидном сликарству.

Кондир је посуда за ношење пића на путу. Он је округао, пљоснат, са две дршке са стране кроз које се провлачи трака да би могао да се носи преко рамена. Порекло му је у ампулама које су служиле за доношење свете воде из Јерусалима. У западним изворима назива се „бидон". У депозиту Сандаља Хранића (1411) наводи се кондир сребрни са поклопцем и кожним повезом. На иконама и зидном живопису XIV и XV века, у композицији *Гостопримство Аврамово*, слика се кондир, што потврђује да је то посуда која се носила на путу. На сачуваним кондирима из XVIII века (Етнографски музеј, Београд) сачувани су натписи у којима се каже да су то кондири.

Купа (coppa, cuppa) била је велика чаша за пиће, постављена на стопу, каткад са поклопцем. Купе

су биле од сребра, злата, камена, рожине оковане у сребро. У депозиту Ђурђа Бранковића има велики број купа, међу којима има и угарских. Руђина Жарковић (1420) имала је малу купу позлаћену и украшену жмалдом. У остави Сандаља Хранића помињу се купе са „знамењем војводиним". У руским изворима купа се назива „стакан", иако је од сребра. У народним песмама купа је скоро равноправна са називом пехар, мада народни песник описујући купу наглашава да је знатно већа од пехара. Краљевић Марко најчешће пије вино из купе.

Кругла је посуда за пиће с поклопцем, од сребра, позлаћена, украшена декоративним мотивима, али и драгим камењем. У покладу Јелене и Сандаља Хранића (1433) наводи се једна кругла са поклопцем од злата и украшена сафиром. Поред ове, Јелена и Сандаљ су имали још дванаест сребрних позлаћених кругли. Ако се упореде кругле нирнбершких златара XIV и XV века са описима кругли из српских и босанских депозита, види се сличност са купом, али и разлика.

Пехар је чаша за пиће на високој стопи, слична путиру. Када биограф Стефана Првовенчаног описује пир на његовом двору, помиње пехаре. Теодор Метохит их такође наводи када говори о двору краља Милутина. Мара и Вук Бранковић у свом депозиту имају и пехаре. Пехари су били од сребра и злата, украшени драгим камењем и емајлом, на њима су се налазили хералдички знаци. У народним песмама се спомиње „златан пехар вина", а пехаре налазимо и на зидном сликарству.

Пехарц, мали пехар, представљао је мању чашу на ниској стопи. Понекад је имао и две ручице са стране да би се лакше пило. На тим посудама у натписима се пехарци називају чаше.

Можул је представљао већи суд, најчешће од сребра, позлаћен, са поклопцем. Помиње се у депозитима средњовековне властеле међу другим врстама посуда.

Велики број средњовековног посуђа био је у употреби на дворовима владара и властеле. Многи термини нису до сада разјашњени, иако се може претпоставити које врсте посуда су у питању. Тако се у остави Јелене и Сандаља Хранића два златна заструга са поклопцем убрајају у посуђе. У остави Руђине Жарковић помињу се две сребрне посуде за со (salciera), а код Јелене и Сандаља „кутао један са ручицом сребрном, позлаћеном на стопу и с покривачем". Велики број скупоценог посуђа није сачуван.

ЛИТЕРАТУРА: *Историја примењене уметности код Срба* I, Средњовековна Србија, Београд 1977, 89–91.

Б. Радојковић

ПОТЕЦИШТЕ в. *Витешке игре.*

ПОТКА – врста глобе у средњовековној Србији. По Стојану Новаковићу, то је казна за свађу, што је у суштини тачно. Потка се помиње у два члана Душановог законика. У једном се одређује да је потка међу селима 50 перпера, а међу Власима и Арбанасима 100 перпера. Половина глобе ишла је цару, а друга половина господару села. Потка се, у ствари, плаћала у случају сукоба и туче због međа, а као починилац кривичног дела и субјект одговорности појављује се село.

Потка се помиње у 82. члану Законика: *Где престоји Влах или Арбанасин на селу, на томе селу да не стане други, за њим идући, аколи силом стане, да плати потку и што је попасао.* И овде се види да је потка новчана глоба за повреду земљишних међа. Потка се на више места сусреће у повељи манастиру Светог Ђорђа код Скопља, као и у другим нашим повељама. Свугде је то казна због повреде међа или туче и свађе око међа, а у једном случају потка се плаћала и за неовлашћено узимање воде и скретање канала за наводњавање. У овом случају потка се плаћала севасту.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*; *Законик цара Стефана Душана* II, Београд 1981, Хиландарски рукопис 93 (чл. 67, 72); Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 609, 613, 615–617, 628.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 109, 379; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII– XIV век)*, ИГ 2–3 (1966) 3–95.

С. Мишић

ПОТКАЗИВАЧ в. *Наводчија.*

ПОТПИС – у дипломатичкој структури исправе представља посебну формулу, саставни део есхатокола, завршне целине документа. Заједно са печатом, чини најважније елементе озваничавања и потврде аутентичности једне исправе или акта. У средњем веку потпис је имао на први поглед различите функције, али је суштина стављања потписа остала иста: служио је као средство потврде и веродостојности текста или гаранција за његово спровођење. Потпис су могли на документ, у зависности од природе самог акта или правног чина, стављати у једној функцији владари, властела и црквени великодостојници као аукторi, затим у другој, сведоци и јемци, или они који су давали сагласност за извршење правног чина као сениори за своје вазале или тутори за своје штићенике, као и сами нотари и писари.

Начин потписивања докумената у средњем веку имао је више варијанти у зависности од епохе, обичаја канцеларије, институционалног државног или црквеног положаја инстанце која је потписивала исправу или акт, природе самог документа, или неког другог чиниоца.

Стављање потписа на владарске повеље био је римски обичај који је од 470. године и правно санкционисан законом византијског цара Лава I. Према њему, ниједна царска наредба није имала пуноправну важност уколико није садржавала царев потпис исписан искључиво црвеним мастилом. Овакав обичај владаревог потписивања проширио се и на неке друге државе које су се нашле под византијским утицајем, међу којима је била и Србија. Касније, за време иконоборачких царева, уводи се обичај да цар испред свог имена својеручно исписује и датум (месец, индикт, годину), да би у неким повељама мањег значаја и сам потпис био замењен датумом исписаним царевом руком, црвеним мастилом. *Хрисовуље* (в.) су биле потписиване пуним датумом (месец, индикт, година) и именом владара, док су *простагме* (в.), као царске наредбе, биле потписиване царским менологемом, тј. месецом и индиктом без године и имена владара.

Обичај озваничавања исправа потписима био је заступљен у канцеларијама рашких великих жупана и потом српских краљева, за разлику од државних аката издаваних у Дубровнику, или у Босни до проглашења краљевства. И дубровачка државна акта и исправе босанских банова добијале су пуноправну снагу искључиво стављањем печата. У Дубровнику је, у приватноправним документима, сам нотар стављао свој потпис или монограм, који је гарантовао правну ваљаност документа.

На својим владарским повељама српски краљеви потписивали су се по угледу на византијску форму, црвеним мастилом и то углавном на три начина: име са титулом; име са формулом *По милости божјој* (варијанта *с помоћу божијом*); име са формулом *В Христа бога* (*верни* или *благоверни*). Веома често се испред потписа налазио исписан крст који је преузимао улогу симболичне инвокације. Најстарији сачувани потписи на повељама српских владара су ћирилички потписи у крсту великог жупана Стефана Немање и његовог брата кнеза Мирослава на мировном уговору са Дубровчанима од 27. септембра 1186, који је иначе исписан латинским језиком. Иако су се у потписима владара, било Рашке или Босне од времена успостављања краљевства, уз име наводиле титуле, не постоји идентичност између потписа и интитулације у истој повељи, при чему су чешће интитулације биле опширније. Српски краљеви су се различито потписивали, мада је било и учесталијих форми потписивања. Постојале су краће и дуже варијанте потписа. Краљ Стефан Првовенчани потписивао се и као *Стефан краљ српски* и као *Стефан по милости божиеи венчани краљ и самодржац всеје српске земље и поморске*. Краљ Урош I користио је као потпис и једноставне варијанте као што су: *Стефан Урош краљ*, и *Стефан Урош краљ все србске земље*, као и опширније: *Стефан Урош по милости божијој краљ српских земљи и морских и Захумља* и *Стефан Урош с помоћи божиов краљ всеи рашкеи земли и поморске* и др. Занимљиво је да се Урош у једној повељи Дубровчанима из 1254. потписао у монограму који је садржао свих седам слова његовог имена (оурошь). Потпис је као и титула могао бити и одраз политичких прилика и положаја владара у одређеном тренутку. Тако се краљ Драгутин у Светостефан-

ској повељи из 1316. године потписао као *Благоверни раб Христу Стефан прежде бивши краљ*.

Краљ Милутин је у писмима користио кратке форме потписа: *Стефан Урош*, *Стефан Урош краљ*, *Стефан Урош краљ српски* или *Стефан Урош краљ всех србских земл и поморских*, док су његови потписи у исправама били опширнији. Промена државних граница или владарске титуле оставила је трага не само у интитулацијама већ и у потписима који су у себи садржавали владарску титулу. Стефан Дечански се у једној исправи из 1330. године потписао као *Стефан Урош краљ в Христа бога верни и самодржавни краљ всеи српскои земли и поморској и овчепољској и велбуждској*. То је нарочито дошло до изражаја у време Душанове владавине. Потписи Душана као краља најчешће су били веома једноставни: *Стефан краљ*, или *Стефан в Христа бога верни (благоверни) краљ*, или *Стефан в Христа бога верни самодржавни краљ* и сл. Променом насталом проглашењем и успостављањем царства Душанов потпис се као и интитулација природно прилагођава новонасталој ситуацији. Најчешћи Душанов царски потпис гласио је *Стефан благоверни цар Срб.ьем и Грком* уз додатак *и западним странам*, мада се Душан потписивао и као *Стефан в Христа бога благоверни цар и самодржац Срб.ьем и Грком и Блгаром*. У својим грчким повељама, за разлику од српских, цар Душан је доследно примењивао грчку формулу потписивања која је имала сталан облик. Цар Душан је увео у српску дворску канцеларију и једну новину по угледу на византијски двор. Он је од 1348. године уместо свог потписа на писма и неке повеље црвеним мастилом исписивао менологем. Такав начин потписивања повеља био је резервисан искључиво за ромејског цара. Стога је употреба менологема, нарочито код цара Душана, и после његове смрти код његовог полубрата цара Симеона, слика универзалних претензија, као и перцепције византијске канцеларијске праксе.

Српска властела је такође потписивала своје повеље дајући им на тај начин правну снагу. Тако су своје повеље потписивали и краљ Вукашин, деспот Јован Угљеша, браћа Драгаши, Вук Бранковић и други. Кнез Лазар, који је након изумирања династије Немањића утврдио своју власт у Србији, своје повеље потписивао је најчешће као: *В Христа бога благоверни Стефан кнез Лазар господар Срб.ьем и Подунавију*. После Лазареве погибије, исправе је потписивала кнегиња Милица, а потом и њихов син Стефан Лазаревић као кнез. Он се скромно потписивао заједно са својим братом и мајком. Тек од 1402. године, и добијања деспотске титуле, Стефан Лазаревић у потпис враћа стару формулу уз симболичну инвокацију: *Милостиу божиеју господин Србљем деспот Стефан* или *Милостиу божиеју господин всем Србљем и Подунавиу* (или *Поморју*) *деспот Стефан*. Његов наследник деспот Ђурађ Бранковић потписивао се једноставно: *По милости божиеи господин Србљем деспот Ђурађ*.

У пракси босанске дворске канцеларије настаје промена 1377. године, када се босански бан Твртко крунисао за краља. Тек тада се уводи обичај стављања потписа на владарске повеље, који се одржао до пропасти босанске краљевине. Први босански краљ Твртко I Котроманић, потписивао се уз симболичну инвокацију: *Стефан Твртко по милости господа бога краљ Србљем, Босни и Приморију*.

На своје документе потписе су стављали и црквени великодостојници од архиепископа до патријарха. Патријарх се по византијском обичају потписивао зеленим мастилом.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 1, 10, 16, 17, 50, 53, 55, 109, 117–119, 124, 142, 181, 186, 190, 202, 264, 333, 335, 571; С. Новаковић, *Законски споменици*, 389, 424, 433, 463, 493, 496, 509, 645, 753.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, *Потпис*, Глас СКА 106 (1923) 22–49; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1990, 99; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 346–350; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, LXXIV–LXXXII, XCII–XCIII (увод).

М. Шуица

ПОХВАЛА (**похвалное, слово похвално, похвала**, грч. ἐγκώμιον) – прозни жанр средњовековне књижевности. То је краћи или дужи реторски текст у коме се прославља или велича неки светац или одређена историјска личност. Састављање таквог текста најчешће је у служби успостављања или учвршћивања црквеног култа личности о којој се пише. Похвала може настати као самостално дело, а може се наћи и у склопу неког обимнијег књижевног састава.

Похвала је од најстаријих почетака самосталног стварања била негована у књижевности балканских Словена. Већ је Климент Охридски састављао похвале (*Похвала светом мученику Димитрију*, *Похвала светом Клименту, патријарху римску*, *Похвала светих четрдесет мученика*, *Похвала Кирилу Философу*, *Похвала Кирилу и Методију*, *Похвално слово за васкрсење Лазарево*, *Похвално слово о пророку Илији* итд.).

Похвале су писали и српски књижевници. Оне су првобитно чиниле саставни део неког обимнијег састава, а касније се појављује и као самостална дела. Свети Сава је у *Житије светога Симеона*, говорећи о времену које је уследило непосредно по Немањином одрицању од престола, укључио малу похвалу у облику реторских питања.

И у делима других српских средњовековних књижевника (Стефана Првовенчаног, Доментијана, Теодосија) постоје похвале укомпоноване у житија која су састављали. Прву самосталну похвалу у старој српској књижевности саставио је хиландарски монах Теодосије – *Похвала светоме Симеону и светоме Сави*. Троделна структура овога дела грађена је према византијским енкомијастичким узорима: први део је увод, у другом се налазе два одвојена слова (Симеону и Сави), а трећи део садржи заједничко прослављање двојице светаца. Текст похвале сачуван је у више преписа насталих у различито време, а најстарији се налази у Богородичнику из 1340–1360. године (Београд, Универзитетска библиотека, Ђоровић 19). Похвала је укључена још и у Таха Марков Зборник српских житија (1370–1375, Београд, Народна библиотека Србије 17) и у рукопис бр. 55 (друга половина XVI века) манастира Никољца код Бијелог Поља. Три сразмерно позна хиландарска рукописа такође садрже Теодосијеву *Похвалу*: Србљак јеромонаха Антонија из 1643. године (бр. 509), Србљак (бр. 505) с краја XVIII века и Зборник српских житија (бр. 787) преписан 1788. године.

У оквиру свог *Житија светом Петру Коришком*, Теодосије је кратком похвалном тексту дао и посебан наслов – *похвала*.

У циклусу текстова посвећених кнезу Лазару и његовом култу видно место заузимају и похвале. Монахиња Јефимија саставила је, највероватније 1402. године, *Похвалу кнезу Лазару* која је сачувана у облику веза на покрову за ћивот кнеза Лазара. Овај састав имао је веома интересантну историју – он је веома рано ушао у рукописну традицију те се преписивао као синаксарски текст. Од почетка XIX века начињено је више преписа директно са самог покрова. Тако, постоје две текстолошке гране Јефимијине *Похвале*. Засада најстарији препис овога дела познат је по рукопису бр. 290 Архива САНУ (1490–1500. године и прва четвртина XVI века); познат је и препис Кипријана Рачанина из 1692–1694. године (Архив САНУ, бр. 142).

Непознати Раваничанин саставио је, према општеприхваћеном мишљењу Ђ. Сп. Радојичића, око 1403/04. године *Похвално слово кнезу Лазару*. Овај састав познат је само по издању које је Ђ. Даничић приредио према рукопису бр. 29 старе збирке Народне библиотеке у Београду; рукопис је изгорео 6. априла 1941. године. Даничић је рукопис датирао у крај XIV – почетак XV века, а његово датирање потврђено је каснијом анализом водених знакова на папиру.

Андоније Рафаил Епактит написао је око 1420. године *Похвалу кнезу Лазару*. Текст Андонијеве похвале сачуван је у више преписа: Санкт-Петербург, Гиљфердингова збирка бр. 58 (XVI век); Зборник јеромонаха Антонија из 1642/43. године писан Светој Ани, скиту манастира Свети Павле (Атос), данас Хиландар 509; Београд, Патријаршијска библиотека, бр. 51, преписан 1780. године.

Димитрије Кантакузин саставио је, вероватно седамдесетих година XV века, две похвале: *Похвално слово светом Димитрију Солунском* и *Похвално слово светом Николи*. Прва похвала сачувана је у рукописима: Санкт-Петербург, РПБ, Фонд Вјаземски Q 279 (XV век); Хиландар 440 (XVII век).

Непознати писац саставио је у XVI веку (после 1540. године) *Похвално слово светом кнезу Стефану Штиљановићу*.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару*, Гласник ДСС 13 (1861) 358–368; S. Novaković, *Teodosija mniha Hilandarca pohvala svetome Simeunu i Savi*, Starine JAZU 11 (1879) 153–180; Љ. Стојановић, *Похвала кнезу Лазару*, Споменик СКА 3 (1890) 81–88; Л. Мирковић, *Монахиња Јефимија*, Хришћански живот 1, 7–8, 9–10, 11–12 (1922) 452–459, 529–543, 632–643; В. А. Мошин, *К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки*, Труды Отдела древнерусской литературы 15 (1958) 415 (58); Б. Ст. Ангелов, *Две неизвестни творби на Димитър Кантакузин*, Изве-

стия на Института за българска литература 8 (1959) 263–274; Б. Ст. Ангелов, *Похвала царю Симеону*, Изборник Святослава 1073, Сборник статей, Москва 1977, 247–256; Димитрије Кантакузин, *Дела*, Прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1963; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968; Ђ. Трифуновић, *Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила*, Зборник историје књижевности 10, Стара српска књижевност, САНУ, Београд 1976, 147–179; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 274–280; Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници (XIV–XVII века)*, Београд 1942; Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад непознат спис с краја XIV века)*, ИЧ 5 (1954–1955) 241–254; Ђ. Сп. Радојичић, *Похвални списи. Библиографски прегледи*, Библиотекар 17, 5–6 (1965) 425–427; H. Hunger, *On the Imitation (Μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature*, Dumbarton Oaks Papers 23–24 (1969–1970) 15–38; Р. Якобсон, *Похвала Константина Философа Григорию Богослову*, Slavia 39 (1970) 334–361; Климент Охридски, *Събрани съчинения*, Том първи. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, София 1970; A. E. Tachiaos, *Nouvelles considérations sur l'oeuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène*. Cyrillomethodianum 1 (1971) 152–159; Т. Јовановић, *Похвала светоме Симеону и светоме Сави Теодосија Хиландарца*, Књижевна историја 5, 20 (1973) 703–778; Т. Јовановић, *Похвално и Повесно слово деспоту Стефану Штиљановићу*, Књижевна историја 10, 38 (1978) 335–377; И. Грицкат, *О неким стилским фигурама у похвалама кнезу Лазару*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 271–275; И. Грицкат, *Средњовековне похвале кнезу Лазару и поводом њих*, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 233–236; Д. Петканова-Тотева, *Нови черти на похвалното слово през XIV–XV в.*, Търновска книжовна школа 1371–1971, София 1974, 89–112; J. Alissandratos, *Medieval Slavic and Patristic Eulogies*, Firenze 1982; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 25 (бр. 157), 36 (бр. 315), 39 (бр. 367), 56 (бр. 638); Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, Београд 1988 (Превод *Похвале* на савремени језик); Димитър Кантакузин, *Събрани съчинения*, Прир. Б. Ангелов, Г. Данчев, С. Кожухаров, Г. Петков, София 1989.

Т. Суботин-Голубовић

ПОЧЕЛИЦА в. *Накит*.

ПРАВНИ ЗБОРНИЦИ – збирке обичајног или реципираног римског права у средњовековним државама, које су појединци издавали мимо службеног налога или на иницијативу владара, а по правилу писане на народном језику ради лакше употребе. Такви правни зборници издавани су у Француској под називом *coutumier* (франц. coutume = обичај), а нарочито у Немачкој под називом *Spiegel* (огледало).

Зборници обичајног права нису сачувани у средњовековној Србији, мада Летопис попа Дукљанина наводи како је иначе непознати краљ Светопелек установио „словенску књигу Методије" (librum Sclavorum qui dicitur Methodius) која се састојала од римских закона (leges) и добрих обичаја (boni mores). Али, како „словенска књига Методије" није сачувана, а Летопис попа Дукљанина не представља баш поуздан извор, тешко је рећи о чему се ту заправо радило.

Сачувани правни зборници у средњовековној Србији представљају преводе и прераде византијских правних компилација. Два су састављена у форми *номоканона* (Светосавски номоканон и превод Синтагмата Матије Властара), док трећи (такозвани Јустинијанов закон) садржи световне одредбе које регулишу аграрне односе а као основни извор користи чувени Земљораднички закон (Νόμος γεωργικός) с краја VII века.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (XII–XV век)*, Београд 1957, 3–22; S. Šarkić, *Quellen des mittelalterlichen serbischen Rechts*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 2 (1989) 173–186.

С. Шаркић

ПРАВО ПРВОКУПА – Термин *првокуп*, *право првокупа*, *право прече куповине*, не употребљава се у средњем веку. Међутим, као правни обичај и институт он је постојао у пракси код Срба и других јужнословенских народа од краја раног средњег века, како сведоче подаци у писаним изворима и, нарочито, у статутарном праву приморских општина.

Право првокупа је право сродника (ближике), помеђаша и сељана да непокретно добро поједин-

ца и (или) породице, које се отуђује, прибави за себе пре других лица, али под истим условима. То право није стварно право него условно, могуће, јер настаје из одређеног сродничког (или територијалног) односа између отуђиоца и прибавиоца. Оно се примењује само приликом сваког облика отуђења неког непокретног добра (продаја, даривање, завештање, залагање, трампа). Циљ овог комплекса права одређених субјеката на приватним добрима других лица јесте да спречи прелаз непокретног добра из одређеног круга сродника у туђе руке.

Комплекс права првокупа изражава се као: 1.*обавезна сагласност сродника* (laudatio parentum) уз могућност забране отуђења, па и насилног повраћаја (откупом) већ отуђеног добра; 2. *обавезна понуда* поменутим лицима да добро прибаве за себе и 3. *откуп*, који може имати два основна и различита мотива: да се јавља као резултат повреде права првокупа или као самостални облик права.

У средњем веку, и поред чврсте уобличености приватне својине, право располагања имовином, а нарочито баштином, није увек било ни потпуно ни неограничено. Земљишна добра су ретко и тешко отуђивана. Породична добра нису припадала појединцима, већ свим прошлим, садашњим и будућим покољењима. Садашњи уживаоци баштине дужни су да је, ако не увећану, а оно у истом облику и обиму предају следећем нараштају.

У средњовековној Србији начело неотуђивости баштине није било тако чврсто као што је то био случај у приморским општинама. Оно мало извора који говоре о приватно-правним пословима односи се углавном на властелу. Ипак, редослед у куповини био је сличан ономе који је важио у наслеђивању, а он није дозвољавао да баштина изађе из најужег круга сродника. Тако је 41. члан Душановог законика предвиђао да пусту баштину иза смрти властелина без деце наслеђују рођаци до трећег братучеда. Ако не би било ни таквих, баштина се сматрала пустом те је владар њоме располагао по својој вољи: поклонити је цркви или доделити је неком другом властелину као дар за верну службу.

Начело неотуђивости баштине странцима, посебно Словенима и Арбанасима, било је озакоњено у комуналном систему приморских општина. Тако је у једном додатку будванског Статута из 1428. године било забрањено да нико ко је „по оцу грађанин, а по мајци Словен или Арбанас, не може дати ни отуђити за живота ни после смрти ни на који начин очево имање и дати га рођацима са мајчине стране, тј. Словенима и Арбанасима, сем родбини нашим грађанима до четвртог колена. Ако друкчије поступе, нека то нема важности".

Предмет права првокупа биле су некретнине, нарочито земља. Називи тих добара у средњем веку су различити од области до области и из века у век. У Србији је тај назив уједначен, а то је *баштина* (в.). У Далмацији су, поред назива баштина, употребљавани још *племештина*, *племенишчина*, *племенито* (в.). У изворима на латинском језику срећу се општи називи substantia, possessio, proprietas, bona nobilitaria или nobilitas (у значењу племенштина), односно patrimonium (очевина), bona aviatica за дедовину, и bona aquisita, која одговара српском називу *купљеница* (в.) која није била ограничена правом ближике њеног власника. Разлика у положају баштине и купљенице изражена је у 174. члану Душановог законика.

Субјекти права првокупа су она правна и физичка лица која имају првенство над другим лицима да купе добро које се продаје. То су рођаци, суседи помеђаши, сувласници и сељани. Када се ради о сродницима, онда се у изворима помињу тачни сроднички називи. У питању су најчешће мушкарци, односно родбина по мушкој линији сродства. Помени сестрића и когната сведоче да су неретко колаудатори били сродници са мајчине стране, као и жене, удовице и сестре, редовно из виших друштвених слојева.

Узроци отуђивања, који покрећу примену института права првокупа, нису нигде законски одређени. Међутим, они се наводе у конкретним случајевима отуђења. Најчешће су то били „велика потреба", откуп из ропства („из турске руке"), затим глад, а врло често се као узрок помиње спас грешне душе. Глад је у средњем веку била чест узрок продаје баштине, док се као купац обично јавља црква, односно манастир. О томе сведоче извори из Далмације, а у Србији Светостефанска хрисовуља. Игуман истоименог манастира купио је њиву од *Ћуре*, *Крајмирове штере и сестре јој Јере и у них детеј*, *у Витомира и у Леја*, *и у Миља и у Романа*, *за 20 кабл жита у гладно време*, *и преузесмо мех сирениа и полутак сланине*.

Даривања у побожне сврхе, „за спас грешне душе", била су уобичајен начин отуђења баштине у

средњем веку. Без обзира на чврстину државне организације и велики углед и моћ цркве у Србији, било је сукоба између цркве и сродничких заједница због дарованих добара. На то подједнако указује, макар посредно, како већ поменута Немањина повеља Хиландару од 1198. године, тако и оне из времена цара Уроша. Добар пример сукоба те врсте био је спор из прве половине XIV века (до 1346) између баштиника и Хтетовског манастира. Тада су Стрезов син Драгија и зет му Драгослав захтевали да им се врати земља *шчо је них отац Стрезо продал цркви, а другу приложил за душу си*... Тај спор је вођен пред судијом па је, вероватно због ауторитета манастира, завршен не само измирењем странака, него и потврдом отуђења добара од стране тужитеља. Слично је било и у време цара Уроша. Он је 1360. године потврдио манастиру Хиландару баштинску цркву и села која јој је уступио жупан Вукослав. У царској потврди даровнице каже се да после смрти Вукослава нико од његових синова или од рода *да не метеха ни облада црквом томзи ткмо да ном облада и метеха Хиландар, а ин никто*. Све што пише у царској хрисовуљи има да буде *тврдо и непотворимо*. Да даровања српске властеле ипак нису у потпуности била „тврда" и коначна, потврђује и чињеница да су исти дарови више пута потврђивани. То је, истина, у средњем веку био општи обичај, али сматра се да он има везе и са пречим правом ближике. Известан пример је дар челника Милоша манастиру Хиландару. Исту даровницу истом даропримаоцу, поред дародавца, касније су потврдила још два цара, Душан и Урош, да би то исто и четврти пут учинио 1361. године још и патријарх Сава.

Обавезна сагласност ближике приликом отуђења баштине јавља се и код појединачног и код скупног отуђења. У Србији и Босни колективна отуђења су углавном у облику дара и завештања у побожне сврхе. Заједнице које су продавале земљу биле су у ствари породичне *задруге* (в.) крвних и сродника по тазбини. По попису имања Хтетовског манастира јасно се види који сродници учествују, односно одобравају продају: *И друга нива ниже тези шчо прода Пардо с родом си, с шурем си Теодором и својачином си Робом; Ниву коју купи иконом Неофит у Кумана, Кјурохина сина, и у паше(но)га му Драгослава, и у шурej Драгње, и у Рајана за 8 перпер; Нива Голема шчо купи Неофит у Радослава, Дудова сина, и у (се)стричишчеи му, и у сина му Обрето ... и у Гоислава и у всего рода их за 20 перпер.*

На примерима повеља српске и босанске властеле доста јасно се запажају постепена ослобађања ограничења у коначном располагању баштином. Иако су отуђења колективна, сагласна и договорна, ослобађања ограничења су у томе што садашњи нараштаји – држаоци баштине – отуђују је и у име будућих поколења. Тако је чинио Стефан Немања 1198–1199. године. После навођења која села и колико људи дарује манастиру Хиландару, каже да оно што је поклонио не треба више ни њему, ни његовим синовима, *ни моему родиму ни иному никоторе*. Слично Немањи чини касније и босанска властела, у XIV и у XV веку. На Стипању пољу под Соколом 1419. године, војвода Сандаљ са браћом овако образлаже уступање њиховог дела Конавала Дубровнику: *Ми воевода Сандаљ с моом братиом и кнезом Влкцем и с кнезом Влком и Стипаном сином кнеза Влкца всесрдно и едноволно за них љубав дасмо и даровасмо у вики викома без поречења кнезу, властелом и всои опчини града Дубровника (...) пол жупе Конавли и Виталину (...) и ми речени воевода Сандаљ и више речени и натражие наше шчо е по мушком колину од нашег срца*. Обавезна сагласност ближике била је неопходна чак и у случајевима замене (трампе) баштине, што се јасно види и из Арханђеловске хрисовуље цара Душана.

Из наведених примера јасно се види да упоредо постоје две супротне друштвене тежње и појаве: с једне стране, феудална акумулација земље као основног производног средства, а с друге, снажни елементи сродничких структура и односа баш код феудалне класе, који нису дозвољавали да баштинска добра, без сродничке сагласности, одлазе из одређених родбинских (па и класних) кругова. Наведене чињенице потврђују да су код Срба у средњем веку сроднички односи истовремено функционисали двојако: као економски и као политички односи.

У српској историографији, као и у историји српског права, наметнуло се питање порекла и функције права прече куповине. Од више сличних треба издвојити мишљења Стојана Новаковића и Александра Соловјева. Обојица су били под утицајем истраживања и резултата Цахарија фон Лингентала и његовог мишљења о византијском пореклу тога права. Он је мислио да је постојала корелација

између права прече куповине и плаћања пореза, тј. пореског јемства у Византији раног средњег века. Новаковић и Соловјев су сматрали да се временом „заборавило" на узајамну везу пореског јемства и из њега произашлог права прече куповине, па се ово друго одржало у обичајном праву код свих Јужних Словена који су били под византијским културним утицајима. Сматрамо да је то мишљење само делимично оправдано. Право прече куповине је по пореклу полицентрично; оно је особено за многа аграрна друштва и процесе уобличавања приватне земљишне својине и купопродаје као правне радње.

ИЗВОРИ: V. Bogišić – C. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, MH – JSM IX, Zagreb 1904, lib. IV, cap. I, LVIII; lib. V. cap. XXXVI, LXXXVI; lib. VIII, cap. XLIX, LXVIII; *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetiis MDCXVI, cap. CLVII, CLXI, CLVIII, CCLXI, CCCXXXIII; Š. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesianae*, MH – JSM I, vol. III, Zagreb 1881–1883; *Statuto di Budua*, cap. CCLII (Adjungatur: 1428, 25 aprilis, cap. 256), s. 54; С. Новаковић, *Законик*, чл. 40, 41, 59; С. Новаковић, *Законски споменици*, 612, XXIII, 426–427, I, 683 IV.

ЛИТЕРАТУРА: B. Petranović, *O pravu nasljedstva kod Srba na osnovu pravnog običaja i pravnih spomenika*, Rad JAZU 33 (1873) 33; F. Spevac, *Pravo bliže rodbine glede odsvoja nekretnina u staro-germanskom i staro-slavenskom pravu*, Mjesečnik Pravničkoga društva IX, Zagreb 1833; С. Новаковић, *Римско-византиско право и народни правни обичаји*, Годишњица НЧ 9 (1887) 230; С. Новаковић, *Средњевековна Србија и римско право*, Архив ПДН 4 (1906); А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњевековној Србији*, Архив ПДН 15 (32), 6 (1927) 438–446; Т. Тарановски, *Историја српског права* III, 36–37; А. Соловјев, *Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века*, Гласник СНД 15–16 (1936); A. Solovjev, *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*, Estratto da Relazioni del X Congresso internazionale di scienze storiche, Roma 4–11 settembre 1955, Vol. VI: Relazioni Generali e suplementi, Firenze 1955; А. Соловјев, *Значај византиског права на Балкану*, Годишњица НЧ 37 (1938); И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, САН, Пос. изд., књ. 165, Београд 1950, 137; I. Milić, *Porijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina*, HZ 5, 3–4 (1952); I. Milić, *O porijeklu i temelju prava bližike na prvokup i otkup nekretnina*, Rad JAZU 300 (1952); С. Ћирковић, *Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву*, ИГ 3–4 (1958); N. Pavković, *Pravo preče kupovine u običajnom pravu Srba i Hrvata, Studija iz pravne etnologije*, Beograd 1972.

Н. Ф. Павковић

ПРАЗНОВЕРИЦЕ – празноверје, сујеверје, сујеверство и друге савремене речи којима се означавају веровања у постојање и деловање натприродних сила и ствари на живот човека; не постоје у средњем веку. Ипак, ти појмови су у непосредној вези са црквенословенском речју *суј* (празан) и *сујета*, vanitas (Даничић), *испразност, таштина*. Од синтагме „сујевера" постоји и проширење речи са *-је*, *сујеверје* и са *-ство*, *сујеверство*, *празноверство*.

На стару словенску религију, коју су Јужни Словени пренели на балканске просторе, утицала су многа тзв. паганска веровања из старе грчко-римске цивилизације, као и позније хришћанске легенде и апокрифи. У овом случају, појмом празноверје се могу обухватити сва она веровања, као и магијско-религијска пракса у средњем веку, која нису била у складу са ондашњим хришћанским учењем. Она су са становишта званичног хришћанства „празна", „крива".

Значењски садржај речи празноверица у средњем веку је изражаван и другим речима и појмовима који се јављају у многим оновременим писаним изворима почев од највиших црквених и државних аката (Матије Властара Синтагмат и Душанов законик), па до каснијих фрагментарних преписа Номоканона намењених свакако свештенству. Тако у Матије Властара Синтагмату читаво Начело 40. с'става, глава 1, говори *О в'лхвах, учителних, бајалницех, јеште же звездословцех, обавницех, н'убо и чародејех, отровницех и навезателих*.

Одлуке црквених сабора и светих отаца су оштро осуђивале поменуте магијске и празноверне радње. На крају тога поглавља налази се 14 чланова византијских закона у којима су прописане разне казне за мађијање. Тако ће, на пример, *мађиник* бити кажњен смрћу мачем, а одузимањем имања онај који га је наводио на мађијање. За пет година *запреш-*

тение налагает на иже језическим обичаем несмислене последујуште в свое домы влхви в'водет. Исто тако осуђују се и кажњавају *учителници* или *звездословники* који проричу по положају и кретању небеских тела; *обивници* и *мечководци* који носе змије у недрима, односно воде медведе и од њихове длаке праве амајлије против урока; *облакогонци*, који гоне облаке и по њиховом кретању проричу; људе *хранилишта твореште*, тј. оне који праве разне привеске (амајлије) који наводно штите од свакога зла; *отровники, идолослужитеље и убице на 5 лет осуждает*, као *и си, наречениа призивајуште бесовскаа*.

Иловичка крмчија из 1262. године непосредно сведочи о широко распрострањеном народном веровању да помрачења сунца и месеца настају тако што их гута *вукодлак* (в.). Такво народно веровање писац поменуте крмчије означава као басну и лаж.

У похвалној речи св. Ћирилу и Методију из 1469. године они се упоређују са праоцем Аврамом (јер су народу објавили закон Божји): „Тако и ова два света и преславна оца (учитеља), пошто су се украсили истом таквом вером, и пошто су многе врлине усвојили, преселише се из своје домовине; постали су дошљаци у туђој земљи, закон који су примили од Бога (проповедали) су не своме племену као Аврам него паганском народу који није разумео десницу Божију, него се подјармљеног духа, уместо творцу, клањао материји као Богу..." (Ђ. Даничић).

Несумњиво су и два члана Душановог законика написана под утицајем саборских одлука и закона светих отаца. Тако чл. 109 предвиђа: *Мађиник и отровник који се најде облично* (на делу), *да се каже по закону светих отац*. Особен је такође и строг чл. 20 који предвиђа колективну и личну одговорност за ископавање и спаљивање вампира.

ИЗВОРИ: Đ. Daničić, *Rukopis Vladislava Gramatika pisan godine 1469, Pohvala sv. Ćirilu i Metodu*, Starine JAZU 1 (1869) 61; V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. Krmčija ilovička iz godine 1262*, Starine JAZU 6 (1874) 83; С. Новаковић, *Законик*, чл. 20, 109; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 376–382.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*, s. v. *Сует*а; Ћ. Трухелка, *Из старих рукописа – Наредбе против празноверја по једном старом канону*, ГЗМ 6, 3 (1894) 449–452; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 91–95; P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. *Sujeta*; Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, s. v. *Вила*.

Н. Ф. Павковић

ПРАКТИК (πρακτικόν) – инвентарска листа пореза, земљишних парцела и сељачке имовине, састављена због опорезивања, која се обично односи на крупни породични или манастирски посед. Састављач је порески контролор (ἀναγραφεύς, у доба Палеолога ἀπογραφεύς) који овај посао обавља, најпре правећи изводе из царског катастра, а затим све више на основу сопственог увида у ситуацију на терену. И у једном и у другом случају контролор испитује даровне повеље и друге документе који припадају поседнику на чија се добра практик односи. Најстарији познати овакав инвентар је из 1073. године, а највише их је из прве половине XIV века, првенствено за области у источној Македонији. Скоро сви сачувани практици односе се на манастирске, односно светогорске поседе, а само шест на поседе световних великаша.

По правилу, практик садржи податке који се могу сврстати у четири садржинске целине: (1) опис граница поседа (περιορισμός) који се понекад јавља и као документ за себе; (2) листа сељачких домаћинстава са кратким подацима о члановима породице и имовини (за сељачку парцелу употребљава се израз στάσις); (3) попис пореза и обавеза, разрезаних на пописане људе и земљу; (4) листа фискалних и других привилегија власника поседа (ἐξκουσσεία). У композиционом погледу, подаци су тако представљени да се практик највећим делом састоји од низа рубрика. Свака садржи име опорезованог сељака и чланова његове породице, опис његовог *стаса* (в.) и давања које је дужан да приноси било држави или господару. Овако сачињени практици представљају изузетно значајне изворе за проучавање аграрне економије, фискалног устројства, социјалне и демографске структуре сеоског друштва у Византији, пре свега у доба Палеолога и на територији Македоније. Утолико би могли лакше да буду преузети у српској држави приликом њеног ширења на југ. Међутим, нема података који би сведочили о постојању оваквих докумената у Србији, нити је посведочено постојање самог термина. Томе не противречи *Хиландарски практик*, који представља превод грчког практика. Сам документ је назван **прахтикь**, односно **прахьтикь законьни**, а садржи попис имања и прихода у струмској и солунској области (1300).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорски, *Византийские писцовые книги*, Byzantinoslavica 9 (1948) 203–306 (= *Византијски практици*, Сабрана дела I, Београд 1969, 1–118); A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977, 9–23.

Љ. Максимовић

ПРАКТОР (**прахторь**, понекад и **практорь**, грч. πράκτωρ) – фискални чиновник у Византији, чије надлежности у изворима нису сасвим јасно дефинисане. Најчешће се могу сматрати порезницима, локалним или делегатима централне државне благајне, који имају и извесне судске функције у оквиру својих основних, порезничких овлашћења. Могуће је да су постојали и приватни практори на великим доменима, с обзиром на то да су велики земљопоседници понекад располагали сопственим порезницима, а свакако је било оних који су се налазили у служби високих достојанственика државе, али на полуприватној основи.

Најстарији спомен овог чиновничког достојанства могао би се односити на VIII век, али до учесталијег помињања долази тек у XII веку. После обнове Византије 1261. године углавном ишчезава из докумената. Ипак, појављује се у формулару аката о постављењима из XIV века. У Србији, осим једне усамљене појаве градског практора, обично је изворно потврђен на некадашњим византијским територијама у оквиру чиновничке тројке кефалија (или кнез), севаст и практор, која веома подсећа на сличан византијски узор – кефалија, апографевс и диенергон (или практор). То је јака индиција да га треба сматрати чиновником који убире порезе, али који води и судски (прекршајни) поступак у вези са пословима који проистичу из ове основне дужности.

ЛИТЕРАТУРА: F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jh.*, Leipzig 1927 (repr. Hildesheim 1960), 71–75; Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 14, 27, 29, 217.

Љ. Максимовић

ПРВОПРЕСТОЛНА ЕПИСКОПИЈА (**прьвопрѣстольна**) – односи се и на митрополију и на епископију. Помиње се у вези са новим рангом Скопске епископије када је она подигнута на степен првопрестолне митрополије (1347): *и тако подигосмо свечасну епископију часнога и славнога града Скопља Тројеручицу на првопрестолну митрополију*. Назив првопрестолни има више значења. Изрази првопрестолник, првонастолни и првонастолник јављају се у повељама и службама српских архиепископа и врло јасно се везују за првог архиепископа Српске цркве, светог Саву – *отац првопрестолни, Сава српски првопрестолник, првонастолни*, а у другом случају за првог међу свим српским епископима, који седи на престолу светога Саве, архиепископа Данила II – *првопрестолнаго и преосвештенаго господина*. Повезивање овог назива за Скопску митрополију упућује такође на двојако тумачење – да је први пут столица Скопске епископије подигнута на ранг митрополије, с друге стране, имајући подручног епископа (Злетовска епископија) и одређену јурисдикцију, такав митрополит је између других имао већи углед у својој области, био је првопрестолни епископ – митрополит. Епископ Доњег Полога Јоаникије каже за цара Душана да је првонастолни, јер први пут добија титулу цара, а епископија Доњег Полога је првонастолна, зато што се ту први пут оснива епископија. Као верски старешина, чије је седиште било у престоном граду, или у великом и старом црквеном седишту, или у значајној области у српској држави, митрополит је носио и титулу архиепископа, што је изгледа са собом повлачило стварно а не почасно звање. Намеће се утисак да су првопрестолни митрополити, који се називају и архиепископима, били они који су под собом имали једну или две подручне епископије, што значи да су били митрополити са одређеном јурисдикцијом. Можда би се могло помишљати и на посебан ранг првопрестолне митрополије, која би у низу митрополија Српске цркве била одликована и називом првопрестолна, прва међу осталима, а то би се односило и на њеног митрополита. Једино се први међу свим епископима, тј. архиепископ тако назива, а после њега скопски митрополит.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 138, 140; Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана*, 289; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 21 бр. 55; 96 бр. 316; Ст. Новаковић *Законски споменици*, 418; Г. Томо-

вић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, Београд 1974, 65–66 бр. 47; *Шест писаца XIV века (Марко Пећки, Служба светоме архиепископу Никодиму*). Стара српска књижевност 10, 187; Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, Стара српска књижевност 5/II, 108.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 257–258, 355, 357–358, 362; Р. Грујић, *Скопска митрополија*, 98; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 64–66.

М. Јанковић

ПРВОРОДСТВО – Наслеђивање престола често је оптерећивало и државе којима је вековима управљао исти владарски род. Да би се избегла борба око престола тежило се изграђивању начела наслеђивања која су предвиђала и налагала строги редослед потеза. Усвојено начело ваљало је поштовати због државних интереса. Наслеђивање у најстаријем српском владарском роду није познато. Константин Порфирогенит пише да син увек наслеђује оца, а нису му позната ни сва имена најстаријих српских владара. Тешко је поверовати у готово савршен ред наслеђивања. Већ су браћа Мутимир, Стројимир и Гојник поделили земљу на удеоне кнежевине. Подела државе међу браћом свакако је огледало поделе очевине или дедовине у оквиру шире или уже породице. Очигледно, обичајно право снажно је утицало на облик владавине и начела наслеђивања. За време најстарије српске династије, престо се чешће освајао него наслеђивао мирним путем. Али, без обзира да ли је у питању насилна или мирна смена владара, престо је увек остајао у оквирима истог владарског рода који није успео да изгради, а камоли да устали неки модел наслеђивања.

Према Барском родослову, код дукљанских владара усталило се првородство. Млађа браћа поступају по савету и жељи прворођеног. Избор се увек вршио у оквиру владарског рода. Аутор Барског родослова настоји на идиличној складности породичне владавине, уграђујући идеале свога доба у рани средњи век.

Српске владарске родове прате шаролики видови наслеђивања: удеони кнезови (в. *удеоне кнежевине*), сениорат, прворордство. Сениорат и прворододство, односно примогенитура суштински се разликују. Сениорат и прворордство „представљају два хетерогена принципа наслеђивања која спадају у различите стадијуме друштвеног развитка" (Теодор Тарановски). По начелу сениората престо припада најстаријем у роду, по начелу прворордства престо наслеђује прворођени син. По начелу сениората рачунало се на владаревог брата, а не владаревог сина. Као обележје почетног, ранијег периода државне и владарске идеологије, сениорат је претходио примогенитури.

Првенство прворођеног у приватном наслеђивању, са мање или више отпора прихватили су владарски родови. Немањићи су мучно али упорно уводили начело прворордства. Борбе око престола потресале су српску средњовековну државу. Сукобљавали су се синови с очевима, браћа, браћа и стричевићи, стричеви и синовци. Право прворођеног заобишао је родоначелник владарског рода Немањића. Са угледом државника и ауторитетом оца, велики жупан Стефан Немања уступио је престо млађем сину Стефану Немањићу. Свестан да овај поступак није у складу са правом прворођеног у приватном наслеђивању, а можда и у наслеђивању престола, Стефан Немања је настојао да на државном сабору учврсти и озакони власт млађег сина. Супротно оцу, Стефан Првовенчани се одлучио за најстаријег сина Радослава кога је сразмерно дуго припремао за наследника. Са сином *првенцем* и *по божиеи милости наместником*, издавао је манастиру Жичи повеље. Остали Немањићи који су као прворођени дошли на престо, носили су титулу *младог краља* (в.). Ова титула допринела је устаљењу начела примогенитуре.

Пре него што се усталило прворордство учестале су секундогенитуре, за које би се могло рећи да су обележје владавине Немањића. Велики жупан Стефан Немања, краљ Стефан Првовенчани, краљ Владислав, краљ Урош I и краљ Милутин, нису прворођени синови. Другорођени владари неретко су успевали да наметну своје потомке тако да се владарска лоза продужавала из друге гране. Краљ Стефан Дечански, краљ и цар Стефан Душан и цар Урош потичу од краља Милутина, млађег брата краља Драгутина.

Када је реч о наслеђивању престола битно се разликује *савладарство* (в.) цара Душана и сина му краља Уроша, од савладарства цара Уроша и краља Вукашина.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 10, 11; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 161–162; Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење*, 1–27.

Р. Михаљчић

ПРЕВОДИ – Писано наслеђе које је са примањем хришћанства преузето из Византије и преведено са грчког, и у знатно мањем обиму из латинско-европског културног круга, чини темељ писмености на просторима које су насељавали Срби. У потпуности је уништено оно што је наслеђено путем превода извршених у старословенском периоду (од X до пред крај XII века), у обиму који је био неопходан за богослужење у манастирима, чије постојање је потврђено у преднемањићкој Србији. Њихово постојање потврђују старословенско *Маријинско јеванђеље* почетком XI века са штокавском језичком основом и источним обредом и особености руских споменика из XI века, у којима је откривена дијалекатска основа старијег слоја из *Мирослављевог јеванђеља*.

Језички и текстолошки слојеви првих сачуваних српских рукописа са краја XII и почетка XIII века сведоче о дугом претходном развоју и очувању како глагољских тако и ћирилских најстаријих матица. Већ у овим споменицима јасно су издвојене особине које српскословенски језик издвајају из општесловенског (старословенског) и по којима се разликује од редакција старијих јужнословенских споменика.

Извесно је да крајем XII и почетком XIII века настају први сачувани преводи на српскословенски језик: типици *Хиландарски* (*Студенички*) и *Карејски* и *Законоправило* (*Номоканон*). Већ до шездесетих-седамдесетих година заступљено је у преводима разноврсно византијско наслеђе: библијска, литургијска песничка и византијска учена књижевност, хагиографије и апокрифи. Мимо различитих редакција основних литургијских књига и већ обимнијих кодекса литургијског песништва, сачувани су текстови теолошке и мистичке прозе са догматским и моралним поукама (*Поуке Теодора Студита* из друге четвртине XIII века). Из треће четвртине овог века сачуван је *Зборник попа Драгоља* са разноврсном садржином: Прерада *Козмине беседе против богумила*, *Филозофија и разум* (превод грчких прозних изрека које се приписују Менандру), *Пандехово пророчко сказаније* и други апокрифи. Зборници хагиографске и панагиричке књижевности и слова црквених отаца, као и најстарији словенски препис *Скитског патерика* заступљени су у последњој четвртини XIII века.

О снабдевању манастира већим бројем књига сводочи се већ у првим типицима и оригиналним житијима. Касније потврде су из времена краља Милутина. Према запису из 1284, Болеслав потврђује да својим преписом попуњава оштећену збирку за цркву Св. апостола у Расу, а слично сведочанство о попуни ризнице и књига у Студеници исписује Драгоман 1286. У време живе ктиторске делатности, Драгоман *Беседама за Ускрс* Константина Презвитера додаје актуелне чинове о утврђењу и обнови храмова. Иако нема података о самом превођењу, оно се мора претпоставити у времену када је попуна књигама развијенијих монашких средишта изискивала нове изборе састава, редакторске послове, па и нове преводе.

На почетку и у првим деценијама XIV века, делује круг образованих духовника, добрих познавалаца грчког језика од којих су неки као изасланици оживели везе са Цариградом, други у Серу, Јерусалиму и Синају одржавају везе са Хиландаром. Рашки епископи Григорије, монах Калиник, архиепископ Јевстатије II и, посебно, будући архиепископ Никодим и Данило II, активни су као писци, преводиоци, редактори. Претпоставља се њихово настојање да се у Пећи створи архиепископска библиотека уз сарадњу грчких монаха. Иако *Рашку крмчију* преписује из архиепископских књига (1305), Григорије Рашки каже: „из тих књига исправих ову књигу". Поводом спровођења реформе у цркви и богослужењу Никодим 1319. према цариградском примерку преводи *Јерусалимски типик*, а већ се 1331. преводи исти устав али светогорског типа.

Поред провере старијих превода, њихове филолошке исправности, на шта се у записима указује, у трећој четвртини XIV века настају нови преводи. На основу већ традиционалног искуства, преводе се текстови најсложеније догматске садржине, са новом лексиком, грцизмима и сложеницама за апстрактне појмове: *Посланица Јована Дамаскина Козми Мајумском и Богословље*, *Списи Псеудо-Дионисија Ареопагита*, *Слова* Григорија Паламе, Григорија Синаита, Епифанијево *Слово о силаску у ад*,

Химна Богородици Никифора Ксантопула, потпунији избори из дела кападокијских отаца, *Диоптра* Михаила Псела; затим романи: *Варлаам и Јоасаф*, *Стефанит и Ихнилат*, *О Троји* и *Александрида*. На плану кодификаторске делатности крајем XIV века настаје зборник који уз *Душанов законик* садржи нови превод *Скраћене синтагме* и *Јустинијановог законика*, док пуни текст *Синтагме* прате полемички списи Григорија Паламе против Латина. Истовремено се повећава број зборника разноврсног садржаја аскетско-исихастичког и догматско-полемичког карактера.

Упркос изузетно неповољним околностима после Косовске битке, у време деспота Стефана предузимају се обимни редакцијски подухвати, преводе се нови текстови. Посебан значај има *Зборник-изборник* (са *Словом љубве*) у који се уносе слојеви различитих наслеђа: од изрека и глоса античких аутора преко највиших форми догматског исказа до дела византијских владара, у којима се сажимају одговори на метафизичка и космологијска питања, али и на моралне и психолошке проблеме бића. Историјско усмерење, како сведоче обимни записи преводилаца и редактора, потврђено је и темељним прерадама *Зонарине хронике*, *Палеје* и *Хронике* Георгија Амартола. Учешће српских преводилаца потврђено је у преводима старозаветних књига, док су новозаветне по правилу са коментарима.

По налогу деспота Ђурђа, често превођену и преписивану *Лествицу* Јована Лествичника поново преводи 1434. група светогорских монаха под надзором браничевског митрополита. У зборник *Никона Јерусалимца* унети су: *Шестоднев*, дела Григорија Синаита, Симеона Новог Богослова, патријарха Калиста Ксантопула, али и на грчком списи *О дефиницијама* и Јевсевија Кесаријског, а у *Горички зборник – Повест о јерусалимским црквама* у Никоновом преводу (око 1440).

Време које следи након губитка самосталности означено је и обогаћено обимним зборницима Владислава Граматика (преко 4 300 страна) који настају између краја педесетих до седамдесетих година XV века, а обухватају патристичку, монашку, панегиричку, житијну и догматско-полемичку литературу. Уз њега је Димитрије Кантакузин који своју књижевну културу, како се претпоставља, шири и делима античких аутора, Пиндара и Есхила, што је омогућено у културној средини Грка из Новог Брда. Стара писарска средишта обнављају библиотеке, а јављају се нова у сремској деспотовини, што се продужава и у XVI веку када се са обновом Пећке патријаршије новим књигама богате фондови цркава и манастира у Босни и Славонији. Нови моменат је ојачана веза са Русијом тако да се 1588. са руског преводи *Јудејски рат* Јосифа Флавија. Ови одјеци продужиће се и у XVII веку и испољити у зборнику са *Шестодневом* Јована Егзарха и *Хришћанском топографијом* Козме Индикоплова, која није усамљени текст источног, профаног порекла у писаном наслеђу. У XVI веку посебно се издваја превод обимног *Медицинског кодекса* са до тада непознатом лексиком.

Подстицај целокупном књижевном, редакторском и писарском раду у XVII веку дао је патријарх Пајсије (1614–1647) за чије време се обнавља традиција у критичком избору, а посебно се систематски спроводи на Светој гори, на Спасовој води и у Кареји, где раде Јов, Сава и Аверкије. На основу великог броја извода Аверкије саставља обимне кодексе панагирика и житија а претпостављени опус је преко 12 000 страна.

Веома рано, већ у XIV и XV веку, у српској верзији, а преведени са италијанских верзија, јављају се повести *Триштан и Ижота* и *Бово од Антоне*, чиме се потврђују културне везе Срба преко Приморја са Италијом и западном Европом, које су постојале већ и у најранијем периоду српске писмености.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I–IV; В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 5–150; *Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262*. Фототипија. Приредио и прилоге написао М. Петровић. Горњи Милановац 1991; Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс бр. 517* (Фототипија), Зборник радова САНУ I–21 (1960).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Попруженко, *Из истории литературной деятельности в Сербии XV века.* „Книга царств" в собрании рукописей Библиотеки Императорского университета, Одесса 1894; М. Васић, *Архиепископ Данило II – монах и уметник*, Прилози КЈИФ 6 (1926) 251–289; Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, ИЧ 3 (1952) 85–106; Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима*, Богословље I–2 (1957) 12–19; II–1 (1958) 69–88, Фотографије и препис Никодимовог типика (Л. Мирковић); Д. Богдановић, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд 1968; Г. Данчев, *Владислав Граматик, Книжовник и писател*, София 1969; E. Weiher, *Die Dialektik des Johannes Damaskus in kirchenslavisches Übersetzung*, Wiesbaden 1969; Ђ. Трифуновић, *Тумачење Песме над песмама од Теодорита Кирског у преводу Константина Филозофа*, Зборник за славистику МС 2 (1971) 86–105; Д. Богдановић, *Покајни канон Лествице*, Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974) 251–289; K. Trost, *Untersuchungen zur Übersetzungstheorie und -praxis des späteren Kirchenslavischen. Die Abstrakta in der Hexameronübersetzung des Zagreber Zbornik von 1469*, München 1978; *Деспот Стефан Лазаревић*, Књижевни радови. Прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 175–237; Н. Радошевић, *Шестоднев Георгија Писиде и његов словенски превод*, Београд 1979; Đ. Trifunović, *Hymne de Nicéphore Calliste Xanthopulos, consacré à la Vierge, dans la traduction serbe de Macarie de l'année 1382*, Cyrillomethodianum 1 (1971) 58–79; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980; Ђ. Трифуновић. *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980; Э. Благоева, *Гомилия Епифания о сошествии во ад в переводе XIV–XV вв*, Търновска книжовна школа, II, София 1980, 386–397; Ђ. Трифуновић, *Речник уз српске преписе Лествице. Прилози познавању српске средњовековне лексикографије*, ЈФ 38 (1982) 79–87; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1994, посебно поглавља Језик, Византијско наслеђе, Античко наслеђе.

Б. Јовановић-Стипчевић

ПРЕВОДИОЦИ – Према првим сачуваним споменицима, на челу преводилаштва у Срба стоји св. Сава. Претпоставља се његово учешће како у преводу *Хиландарског (Студеничког) и Карејског типика* тако, посебно, и основног црквено-правног кодекса – *Номоканона (Законоправила)*. Већ ови текстови указују на разлике у приступу превођима, на потребу овладавања разноврсним знањима. Идеје, синтакса, језик типика, све је то већ било усвојено при богослужењу и за време читања у монашким ћелијама. Номоканон је изискивао друга знања, савладавање до тада непознатих синтаксичких конструкција, друкчије лексике и термина.

За све време нараста̀ће стваралачки однос преводилаца према српскословенском језику, колико због жанровски различитих и све обимнијих текстова, толико и из чињенице да су њима биле захваћене све области духовне и материјалне културе, од догматике, филозофије, прозе и поезије, до природних наука, права и медицине. У раду преводилаца оствариванн су резултати прворазредног културолошког и цивилизацијског значаја, без обзира на то да ли су били у питању текстови са слојевима из различитих наслеђа или не мање сложена дела савременика (Г. Палама, *Матије Властара Синтагмат* и др.).

Српскословенски је у записима преводилаца и писара различито означаван: „Произведоше (књиге) на свет словенскаго језика" – Богдан у *Иловичком номоканону* из 1262; „наш језик от писмен грчскаго језика" – Никодим у предговору *Јерусалимског типика* 1319; „наш језик" и „словенски језик" – Исаија у запису уз превод свих дела Дионисија Ареопагита (четири расправе и десет посланица) са тумачењима Максима Исповедника 1371; „преложени из грчкаго језика на словенскије књиги" – непознати преводилац у запису *Јеванђеља са тумачењима* 1392, али се у другим записима XIV–XVII века изричито помиње *србски језик*. Под превођењем се подразумева и превод са грчког и преводи са руског и бугарског.

С обзиром на обим сачуваног наслеђа, мали број преводилаца из XIII и XIV века нам је познат по имену. Може се претпоставити да је рад Теодора Спана на *Шестодневу* Јована Егзарха (1263) делимично и превод са бугарског, јер је текст у највећем делу преписан српскословенским. За читав корпус нове редакције дванаест минејских књига непознати су преводиоци, иако се филолошком анализом доказује да је овај обиман подухват остварен у Србији. Остали су анонимни преводиоци најсложенијих текстова из треће четвртине XIV века – Јована Дамаскина, Григорија Паламе, Епифанија Кипарског, Михаила Псела, затим романа, шестоднева, као и скраћеног и пуног текста *Синтагмата* (в. *преводи*). Изузетак у овој групи текстова који чине малу библиотеку јесте превод *Списа Псеудо-Дионисија Ареопагита*, захваљујући опсежном запису преводиоца старца Исаије, као и Макаријев превод Ксантопулосове *Химне* из 1382.

Тек у Деспотовини наилази се на већи број имена или непосредних потврда да је у питању превод, нови или обновљен. Према каснијим сведочанствима, у обновљеном манастиру Св. Павла на Светој гори, који постаје са грчким књигама важно преводилачко средиште, Антоније Багаш преводи Андри-

јанти – „са грчког писања на српски језик пренесе“, као и зборник са поукама и житијима. *Четири књиге о царевима* „от грчаских книг на србскије“ преводи 1416. непознати преводилац, а 1418. преписује са изворним записом „Доситеј јеже и Мојсиј“. *Тумачење књиге о Јову* од Олимпиодора Александријског преводи Гаврило 1394, а 1412. нови превод извршио је Јаков уз строгу критику претходног. *Слово постническо* Максима Исповедника са питањима и одговорима такође преводи Јаков 1425. Прву књигу *Шестоднева* 1426. преводе Јаков и Венедикт Црепович, а исте године Венедикт другу. У преводу Константина Филозофа сачувано је Тумачење *Песме над песмама* од Теодорита Кирског. Уз преводе имамо сачувана и два речника: један уз преводе *Лествице*, а други уз *Синтагмат* – у коме су тумачени латински термини; то је превод грчког лексикона латинских правних термина.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: в. *преводи*.

Б. Јовановић-Стипчевић

ПРЕВОЈ в. *Накит*.

ПРЕЗИМЕНА в. *Имена*.

ПРЕЈЕМ ЉУДСКИ в. *Провод*.

ПРЕЉУБА – Кривично дело против морала није спадало у правне области које је регулисало законодавство цара Душана. Прељуба која није имала међусталешки карактер није спадала у надлежност световног суда, па је о томе бринуло црквено судство или су се таква питања решавала по обичајном праву. У старијем византијском законодавству налазимо сурове казне сакаћења за прељубу, и то најчешће казну одсецања носа. Оријентални утицај старих народа је дошао до изражаја баш у пеналном систему, и то често код кривичних дела против морала, као и код неких других кривичних дела која су кажњавана сакаћењем.

Византијски цар Лав III је прогласио Еклогу (VIII век) као законик мудрог и богобојажљивог цара. Уводни текст Законика је прожет хришћанским духом и обогаћен цитатима из Светог писма. Ту се каже да је царев циљ да своје стадо (поданике) води спасењу, а да кривце подвргне праведној казни како би се поправили. Истовремено, Еклога предвиђа читав низ застрашујућих казни сакаћења и унакажења. За прељубу се предвиђа казна одсецања носа, уништење лепоте која је грех и изазвала. У Прохирону цара Василија свака прељуба се кажњава одсецањем носа. Таква казна се прихвата даље у Василикама и важи, у начелу, све до пропасти Византије. Изгледа да је у животу постојала и могућност да се браколомници казне смрћу, па је Лав VI Филозоф крајем IX века издао Новелу 32 о кажњавању жене ухваћене in flagranti. Цар каже да су стари закони њено дело кажњавали смрћу, али да су каснији закони (Еклога и Прохирон) прихватили блажу казну, па он потврђује сопствену хуманост такође прописујући казну одсецања носа. Муж може да задржи женин мираз, а браколомница се шаље у манастир „да тамо, благодарећи скрушености душе, покајање буде јој лакше“. У Жичкој повељи из 1220. године говори се о кажњавању жене која је напустила мужа, а та казна се одређује **такоже боудет изволение моужа ке**.

Синтагма Матије Властара, византијски правни извор који је имао своје место у средњовековној Србији (XIV век), садржи низ норми које се односе на разна кривична дела против морала, па тако и на прељубу. Главне одредбе о одсецању носа су у члановима са насловом „суд царски“. Браколомници се кажњавају батинама, шишањем и одсецањем носа. Прохирон у саставу Крмчије, Номоканона св. Саве и Синтагма Матије Властара су били извори права у српским земљама све док је трајала државна самосталност. И византијско и Душаново законодавство прети овом казном подједнако мушкарцима и женама за кривична дела против морала. То је била јавна казна коју су извршавали одређени државни органи. Касније се ова казна може наћи у црногорским правним обичајима. Губи се сврха казне коју је желела црква – покајање и патња као пут ка искупљењу греха, а остаје одмазда и застрашивање у функцији генералне превенције. Црногорско обичајно право је сачувало схватање византијске цркве да је веридба значајна скоро колико и брак, па се неверност веренице изједначава са неверством удате жене. Касније се ова телесна казна губи и у Црној Гори и уместо ње муж би отерао жену прељубницу, а њен је род не би примио „те тако се поскита“. Постојао је и обичај да особа која је учинила прељубу не сме ступити у нови брак.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, 394–399; А. В. Соловјев, *Одабрани споменици*, 22.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 135–136; А. В. Соловјев, *Кажњавање неверне жене у црногорском и византијском праву*, Архив ПДН 30, 47 (1935) 478–489; А. В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 217–219; В. Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, прир. Т. Никчевић, Титоград 1984, 322.

Б. Марковић

ПРЕНОС МОШТИЈУ (прѣнесение мощиеи) – Црква слави датум представљења светитеља и датум преноса његових моштију. „За дан представљења пише се житије и служба уснућу светога, а за празник преноса обично се описује читав догађај у облику слова или повести. Опис догађаја често прати служба писана само за дан преноса моштију“ (Ђорђе Трифуновић).

Иако изразито верски обред, пренос моштију, по правилу је попримао политичко обележје. Подстицала су га смутна, претећа времена, унутрашње размирице и спољна опасност.

Почетком XIII века дошло је до сукоба између наследника великог жупана Стефана Немање. Вукан је уз помоћ угарског краља Емерика протерао млађег брата, великог жупана Стефана Немањића. Стефан је поручио брату, монаху Сави, да из Хиландара у Студеницу пренесе мошти *Светога и Пречаснога* Симеона, јер је Вукан погазио завет оца и као *преступник* довео *иноплеменике на отачаство своје* (Житије светог Симеона од Стефана Немањића). Над земним остацима оца, браћа су се измирила.

Транслацију моштију светог Саве из Трнова у манастир Милешеву, описали су Доментијан и Теодосије, а за сâм дан преноса (6. мај 1237) непознати Савин ученик написао је *Службу*.

Пренос моштију понекад означава и чин канонизације. Извесно је да је косовски мученик проглашен за светитеља тек после преноса његових моштију из приштинске цркве Вазнесења у Лазареву задужбину Раваницу. Ова транслација окосница је у *Слову о кнезу Лазару* патријарха Данила III и *Слову о кнезу Лазару* непознатог аутора. Вук Бранковић је с поштовањем испратио кнежеве мошти, а на путу за Раваницу поворка је заноћила у Брвенику, док су *свете и часне мошти* привремено положене у манастиру Новој Павлици. Непознати писац *Слова о кнезу Лазару*, као учесник транслације, водећи рачуна о редоследу култних радњи, први пут употребљава израз *свете мошти* када су оне положене у Раваници. Завршни чин преноса моштију сам по себи се нудио за канонизацију у присуству патријарха, архијереја, игумана, инока и целог сабора.

Кнежеве мошти чуване су три века у његовој главној задужбини. За време велике сеобе Срба 1690, мошти косовског мученика пренели су монаси из Раванице у Сентандреју, где су саградили куће и цркву од дрвета за *мошти светог Лазара*. Седам година касније Раваничани су напустили Сентандреју, прешли у Срем и обновили запуштени манастир Врдник. У Врднику, новој Раваници, кнежеве мошти чуване су до Другог светског рата. Док се прва транслација завршила кнежевим проглашењем за светитеља, други пренос моштију, изнуђен политичким приликама, допринео је оживљавању и ширењу култа косовског мученика.

Политичке прилике изнудиле су пренос моштију свете Петке из Трнова у Видин, а затим из Видина у Србију. Обе транслације уследиле су после турских напада. Освојивши Видин, Турцима су припале и мошти свете Петке Трновске. У то време кнегиња Милица и монахиња Јефимија дошле су султану Бајазиту да би заштитиле Стефана Лазаревића кога је непослушна властела оптужила за вазалску нелојалност. Неспоразум је отклоњен и мисија је успешно завршена. Григорије Цамблак пише да је на молбу кнегиње Милице и монахиње Јефимије султан одобрио пренос моштију свете Петке у Србију. Падом Београда 1521. године, део становништва града пресељен је у Цариград. Исељеници су са собом понели и мошти свете Петке, које су у XVII веку пренете у Молдавију.

Снажан политички призвук добила је транслација моштију светог апостола Луке, кога је деспот Ђурађ Бранковић прихватио као заштитника држа-

ве и града Смедерева. Мошти светог Луке доспеле су у епирски град Рогус након првог пада Цариграда, а из Епира су, уз султанову дозволу коју је испословао деспот, пренете у Смедерево 1453. године. Пред непосредном опасношћу од Турака, веровало се да је дошао спаситељ народа и државе.

Као значајан верски, а често и политички чин, транслација је мотив црквених списа, а пренос моштију светог Симеона и светог Саве осликан је у неколико капела средњовековних цркава.

ЛИТЕРАТУРА: I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU 5 (1868) 178–186; И. Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тела*, Гласник СУД 51 (1882) 70–100; Л. Павловић, *Неки споменици културе*, Осврти и запажања II, Смедерево 1963, 33–61; В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 8, 2 (1967) 69–90; 10 (1967) 121–148; 11 (1968) 99–127; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 140–216; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 283–287; Д. Петровић, *Цамблакова литерарна делатност у Србији*, у: Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Београд 1989, 36–45; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 385–388.

Р. Михаљчић

ПРЕПЕНДУЛИЈЕ (σεῖα) – украс византијских владарских круна (камелавкиона). Састоје се од два низа драгог камења на крају украшених крстом (или са три бисера), који су причвршћени са обе стране обода венца. Овај део круне носио је још у раним временима владарску симболику. Стога су у земљама које су припадале културно-политичкој сфери византијских утицаја препендулије биле део круна додељиваних и рангу нижем од царског, највероватније као једно од обележја у оквирима ромејског хијерархијског система схваћене самодржавности. У средњовековној Србији први пут срећемо представу венца са препендулијама на портрету великог жупана и севастократора Стефана који се налази између кула, изнад западног улаза у манастир Студеницу и датује се око 1208/09. године. У краљевском периоду и касније, препендулије се приказују на фрескама, печатима и новцу српских владара, мада су сачуване и представе круна без ових ознака.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1936, 42; E. Piltz, *Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques*, Uppsala 1977; С. Марјановић-Душанић, *Запис старца Симеона на Вукановом јеванђељу*, Старинар 43–44 (1992/93) 209–210.

С. Марјановић-Душанић

ПРЕСЛИЦА в. *Разбој*.

ПРЕСТО – знак врховне власти (владарске или епископске). Хришћанска, средњовековна перцепција овог симбола настала је стапањем античке традиције о престолу као божанском и царском симболу, са јеврејском традицијом о Соломоновом трону, касније схваћеном као префигурација хетимасије.

Престо (престол, стол) је најчешће помињани знак врховне власти у средњовековној Србији, а у метафоричном смислу употребљава се и као симбол монархијске власти уопште.

Извори помињу владарски престо у различитим нијансама значења овог појма – престо припада српском народу, српској држави, владајућој династији или самом владару. Почетни појам „српског престола" постепено се идентификовао са читавом државом и њеном династијом. Тако се и углед Раса као „столног места" – политичког и верског средишта старе српске државе, као и углед Немањиног престола у храму Св. апостола, пренео на читаву државу (у документима се престо назива „рашки стол", а земље под самодржавном Немањином влашћу означене су као „област српског престола").

Идеолошка блискост владарског и епископског престола (катедре) почивала је на учењу, раширеном у средњовековној Европи, о јединству regnum-а и sacerdotium-а. Отуд и српски извори наглашавају сакралност српског престола, до тачке у којој се формирала представа о владару и поглавару националне цркве као о „сапрестолницима"; ова је представа много дуговала неспорном ауторитету првог српског архиепископа.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Калић, *Престо Стефана Немање*, Прилози КЈИФ 53–54 (1987/88) 21–30; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 24–26.

С. Марјановић-Душанић

ПРЕСТОЈ – неодазивање на позив суда, недолазак на суд упркос судском позиву. Позивању властеле на суд поклањало се много пажње у феудалној монархији, јер је властела нерадо долазила на владаочев суд. Законик цара Стефана Душана одређује да се властелин не позива увече, него пре обеда и да му се мора саопштити због чега је позван. Ако властелин не дође у време у које је позван, губи парницу. За престој се плаћала казна која је износила шест волова, као што је већ раније било одређено у Жичкој повељи. Старински судски обичај је нашао своје место у Законику. Термин престој је такође употребљен у Жичкој повељи, а долази од глагола *престојати*, пошто је друга страна у спору дошла на суд у заказано време, чекала, стајала и престајала. Не знамо да ли се и пре цара Душана престој наплаћивао одмах после првог недоласка на суд. Византијска Новела 34 цара Лава Филозофа осуђује позваног на губитак парнице само ако се не јави на трећи позив. У сваком случају, можемо претпоставити да се радило о неоправданом одсуствовању са рочишта, мада се то нигде изричито не каже.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* II; К. Јиречек, *Историја Срба* II; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 119–120; III, 184; А. Соловјев, *Законик*, 220.

Б. Марковић

ПРЕУЗАМ в. *Изам*.

ПРИБОР ЗА ПИСАЊЕ – може се реконструисати, пошто немамо сачуваног материјала, на основу ликовних представа и старих српских записа. При том, писари су били знани живописцима и минијатуристима, а има случајева када су они једна иста личност, те не би било чудно да су у портрете јеванђелиста слободно уносили алат којим су се они лично служили.

Српски средњовековни писари писали су на пергаменту и хартији. Пергамент је био у употреби до средине XIV столећа, ретко и нешто касније, а хартија се среће од краја XIII века. Од пергамената су прављени тетради и свици. *Тетрад* се обично састојао од осам листова (шеснаест страница), или тачније од четири листа пресавијена на пола. Зато се тако у српским записима и звао. Да би се добили листови за тетрад, пергамент се прво морао премерити, а потом и расећи. Сечење се обављало помоћу оштрог *ножа* и *маказа*, које су биле сличне данашњим. Када је тетрад био готов, приступало се шпартању, односно извлачењу линија за маргине и редове. У овом послу коришћен је разноврстан прибор: шестар, лењир, хараксало, шилце. *Шестар* је служио да измери једнака растојања између редова. Помоћу *лењира* (κανών) повезиване су тачке одређене шестаром, и онда су за све листове тетрада повлачене линије путем посебног сечива – *хараксала*. У једном српском запису из средине XIV века преписивач помиње ковача Рајка који му је сковао **хараксало**. Оно је, дакле, било метално, а могло је бити и од кости, и састоји се из два дела – сечива и дршке, која је била кратка и нешто дебља. Постоје и две врсте сечива: сечиво кришкастог облика и сечиво у облику точкића. Тетради нису морали бити ишпартани и у том случају је за границе маргина употребљаван *ланчић са штипаљкама*, који је уједно, држећи листове тетрада при писању, олакшавао рад.

Као писаљку преписивачи су користили *трску* (calamus, κάλαμος) и птичије *перо*. Док се у српским записима уопштено помиње **перо**, руски преписивачи тачно разликују – писан „трском" и писан **павьнмь перомь**. Каламус је рађен од трске која се сушила и препарирала да би била чвршћа. Потом се укосо на врху зарезивала посебним писарским ножем, равног сечива, са благо повијеним врхом, краће или дуже дршке. У записима XIV века преписивачи помињу коваче који су им сковали **ножиць** да би њиме „перо правили".

Српски преписивачи су користили неколико врста *мастила*: црно или смеђе за писање текста, црвено или плаво за наслове и иницијале. Рецепти за мастило сачували су се у већем броју у нас од XV/XVI столећа. Мастило се правило у већој количини и чувало се у стакленим боцама – *ампулама*. Пре самог писања писар би у мастионицу сипао онолико мастила колико му је за писање би-

ло потребно, јер би оно изветрило. Постоје две главне врсте *мастионица*: мастионице од дрвета и метала за две или три врсте мастила и мастионице-ћасе. Нарочито је занимљива прва врста; она је из три дела – у средини је подужи отвор где се држала трска, а на крајевима су два простора за црно и црвено (циновар) мастило. Судећи по ликовној грађи било је мастионица за три врсте мастила, некада са поклопцем. Коначно, да би се написано брзо осушило, коришћен је пепео од дрвета и ситан речни песак, који су држани у посудама налик данашњим сланицима.

Преписивачима се често дешавало да при писању погреше. Брисало се или сунђером или ножем. *Сунђер* је свакако био употребљаван у Византији а није искључено и код Срба. *Нож* је, поред поменутог сечења пергамента и оштрења пера, служио за стругање погрешно исписаних слова и „радирање“. Састојао се из дршке, која је исте величине као оштрица или нешто краћа, и сечива. Сечиво је било на врху благо повијено, да би се њиме без оштећења пергамента могло стругати.

Исписани тетради су се шивењем спајали у књигу, која је затим опремана корицама (в. *повез књига*). Ликовних представа за те послове нема. Међутим, после коричења, књига се обрезивала и то тако што је стављана у неку врсту стеге а обрезивана је српастим ножем са две дршке.

Поред описаног прибора за писање књиге, употребљаван је и *дивит* (τὸ καλαμάριον). Он се састојао из два дела: тоболца, у коме су држана пера, и мање округле посуде за мастило, која се причвршћивала за тоболац помоћу кожних трака и то тако да отвор мастионице и тоболца буду на истој страни. И тоболац и мастионица су имали поклопце. Као покретни писарски прибор, ако је коришћен то сведочи ликовна грађа, дивит се држао под пазухом, и то са леве стране да би се лакше умакало у мастионицу. Један леп примерак за сто из XVII века, од сребра, чува се у Музеју примењених уметности у Београду. У истом веку Арсеније Чарнојевић (1683) бележи и његову цену – 40 гроша.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Књиге и друго у старим српским записима*, ЛМС 233 (1905) 68–91; 234 (1906) 41–70; 235 (1906) 75–94; И. М. Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 87–112 (са библиографијом за Византију и словенски свет); H. Hunger, *Schreiben und Lesen im Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*, München 1989, 85–89.

И. М. Ђорђевић

ПРИДВОРЦИ – чине категорију зависног становништва у селу које је најближе *двору* неког властелинства. Под двором се не подразумева обавезно велелепна грађевина већ, у овом случају, економски центар властелинства. Придворци Дечанског властелинства живели су у великом селу Дечани, које је удаљено од манастира 2 до 3 км. Имали су обавезу *орања*, која је била једнака обавези сокалника и *мајстора* на истом властелинству, а сводила се на 3 мата *заманицом* и 3 мата *бедбом*. Уз све то увек су били при руци манастирском газдинству, па су преостала 3 мата орања, колико износи обавеза меропаха, надокнађивали разним пословима на манастирском газдинству. Придворци су били дужни да на дан црквене славе долазе у манастир са *поклонима*, а тада им је указивана част да седају под челниковом трпезом, па су према томе тог дана били и угошћени. Знатно касније (1382) манастиру Дренчи био је приложен и један двор у селу Неупаре *с придворицом*. Успомена на придворце сачувана је у топономастици, пошто постоји релативно већи број села која се зову *придворци* или *придворице*.

ИЗВОРИ: П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 146, 147; Гласник СУД 24 (1868) 264.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Земљорадња*, 195, 368–370.

М. Благојевић

ПРИЗИВ, АПЕЛАЦИЈА (лат. appellatio) – у римском праву жалба странке незадовољне пресудом нижег суда (appellator) вишем суду. Апелација је у почетку била могућа само пред императоровим судовима, који су били хијерархијски организовани. У Јустинијановом праву примењивана је у свим грађанским и кривичним споровима и била је изједначена са provocatio, који је раније употребљаван само у кривичним стварима. Истицана је или усмено (appello) или писмено (libelli appellatorii).

Изгледа да је право призива постојало и у средњовековној Србији, што се може закључити на основу једног податка из повеље цара Душана Хиландару од 2. маја 1355, који гласи: *ако ли се нађе от них* (црквених судија), *кто је криво судил, законом да га посуди настојешти кефалија и судом царства ми, како им пише хрисовул светаго краља.* Пошто се овде изричито истиче ново суђење по истом предмету, може се тврдити да је право апелације постојало, у конкретном случају на кефалијин суд. Али, у изворима немамо података да ли је постојало право жалбе на пресуде редовних судова, владаочевом суду. Члан 181 Душановог законика предвиђа само могућност *релације*: уколико се судије суоче са компликованим случајем (*аште се обрете велико дело*) кога нису у стању да реше, треба тада да се обрате цару (*да греде од судиј једин... пред царство ми*). Синтагмат Матије Властара преузима и две византијске правне одредбе у којима се изричито каже да право апелације не постоји на пресуде царског и патријарховог суда (*Самодржавное и царское суждениje посуждениjу не подлежит; патриархов суд не посуждаетсе от инога*). Текст употребљава термин *посуждениje*, што је превод грчког израза ἔκκλητος (призив).

Право апелације било је предвиђено которским и будванским Статутом. У Котору је то право заведено 1367. године, али не на пресуде нижих судова, већ само за спорове у вредности већој од 500 перпера и у року од 10 дана од доношења пресуде. Као апелациони суд био је одређен папин суд у Риму или колегијум школованих правника у Перуђи, Падови и Болоњи. Право на жалбу поменуто је у будванском Статуту тек у поглављу 243 (Di appellacion de sentenzia), и могло се користити само за спорове чија је вредност била већа од 30 перпера. Незадовољна странка је могла, најкасније у року од 15 дана од доношења пресуде, да уложи захтев за апелацију и да је у року од годину дана проследи на другостепено суђење у Котор. Године 1465. прописано је да се за спорове до 100 перпера жалбе упућују у Котор, до 200 перпера у Задар, а преко те суме у Млетке.

Података о коришћењу права апелације имамо и из средњовековног Бара; док је град био под влашћу деспота, његови су грађани упућивали жалбе дубровачком Малом већу. За време млетачке власти (1405–1412) Барани су своје жалбе могли да упућују у Венецију. Касније је свим градовима у околини Скадра дато право апелације пред скадарским кнезом, с тим да су се странке незадовољне његовом пресудом, увек могле обратити млетачкој Авогарији. Пошто је број жалби на пресуде скадарског кнеза временом постајао све већи, власти Млетачке републике су дозволиле Баранима да се за спорове до 100 перпера могу жалити било скадарском, било которском кнезу, за спорове до сто дуката млетачким властима у Задру, а преко те суме највишим судским инстанцама у Венецији. После предаје Скадра Турцима (1479) сва овлашћења скадарског кнеза, везана за право апелације, пренета су на которског кнеза.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *Законодавство*; Т. Тарановски, *Историја српског права* IV, Београд 1935 (репринт 1996), 163–165; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 109–121; *Историја Црне Горе* II–2, Титоград 1970, 260–262 (И. Божић); Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 239–240.

С. Шаркић

ПРИКИЈА (прикия, тъстнина) – мираз који су жене доносиле својим мужевима приликом удаје. У средњовековној Србији мирази се редовно означавају грчком речи као *прикија* или словенском *тастнина*. Словенско право иначе не познаје обичаје који су владали на Западу, у приморским градовима и у Византији, да се при удаји редовно дају мирази у новцу и некретнинама. У изворима је додуше сачувано неколико помена прћије и тастнине, али се они углавном односе на јужне делове српске државе који су некад припадали Византији и где су се дуго одржали византијски обичаји. Из њих се види да су као и у Византији, мужеви имали право доживотног плодоуживања над прћијом, али не и право својине. Жене су тек после мужевљеве смрти располагале својим миразом, који су биле дужне да оставе деци у наслеђе. Душановим закоником је било забрањено давање *отрока* у мираз, а очеву имовину, *баштину*, женска деца су могла да наследе само ако није било мушких наследника. Да у српским земљама није било уобичајено давање мираза види се из тестамената које је наша властела састављала у западним земљама, као и из тестамената Дубровчана. Они су својим ван-

брачним кћерима у Србији остављали позамашне суме новаца ако одлуче да дођу у Дубровник и ту се удају. Али ако остану да живе у Србији, тај новац је требало дати за удају дубровачких властелинки.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 311, 313, 334, 477, 614, 619, 678, 690, 758, 759, 776; А. Соловјев. *Одабрани споменици*, 163; Н. Радојчић, *Законик*, 51, 78, 100, 136.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 49–51; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 128; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 91–94; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*. Нови Сад 1995, 149.

Д. Динић-Кнежевић

ПРИМИЋУР – старешина једног села или катуна. У административно-управној хијерархији, примићур је управљао једним катуном и налазио се под старешинством кнеза, који је под собом имао два или више катуна. Душанов законик је својим 145. и 146. чланом регулисао и одговорност примићура у случају да се у њиховом селу нађе или склони лопов или разбојник. У том случају примићура су свезаног доводили пред цара да надокнади штету, да би га потом казнили идентично као разбојника или лопова, што је у једном случају подразумевало вешање наглавце, а у другом ослепљивање.

У једној даровници Хиландару деспотице Евдокије и њеног сина Константина Драгаша из 1397. године, види се и још нека задужења примићура као сеоских старешина. Према споменутој исправи они су имали обавезу да обезбеде игуману пратњу на коњима. У истој повељи се спомињу и црквени примићури који су такође на коњима обављали извесне послове за рачун цркве.

Примићуром је такође називан и *крамар* (в.), старешина влаха, поносника у караванској трговини. Сам термин је византијског порекла, али изведен из латинског primus in cera (први на списку).

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 191; Н. Радојчић, *Законик*, 71, 128–129.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 97; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, 319; М. Благојевић, *Државна управа*, 215.

М. Шуица

ПРИМОГЕНИТУРА в. *Прворродство.*

ПРИПАША – погодба између власника стоке који није могао или хтео да брине о њој па би је давао на припашу, односно на чување неком земљораднику или сточару, који је био вољан да је одгаја. Прималац стоке је то чинио за одређену материјалну надокнаду. Стоку су на чување најчешће давали дубровачки грађани становништву у залеђу. Између власника стоке и примаоца често су склапани и писани уговори о погодби. На припашу су даване све врсте домаћих животиња. Дубровчани су своју стоку давали на чување сељацима на својој територији, али и изван ње, у Хумској земљи и Требињу.

Накнада за припашу давала се у стоци и сточним производима, ако се ради о стоци која није коришћена за рад (овце, свиње, козе, краве, кобиле). Код чувања животиња за рад (магарци, мазге, волови) сељак је користио њихову радну снагу, па је зато власнику морао да даје одређену материјалну надокнаду. Награда за припашу у производима и сточном подмлатку ишла је од једне четвртине до половине, да би се временом усталила на једној половини. Накнада за чување стоке могла се дати и у новцу. Новац се најчешће давао за чување коња, које земљорадник није смео да користи за јахање или пренос терета. По једном уговору, власник је за чување коња и кобиле плаћао пастиру 12 динара месечно.

Прималац је био дужан да преузете животиње добро пази, храни и брине о њима. Од радних животиња, на припашу су најчешће давани волови. Прималац је имао право да користи њихову радну снагу, али је био дужан да власнику волова предаје одређени део добити коју оствари. Овде се преплићу појмови припаше и закупа. Припаша је у залеђу Дубровника била присутна и на српској и на босанској територији.

ИЗВОРИ: HAD, посебно Diversa Cancellariae.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 155; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća*, Zagreb 1955, 258, 259; М. Благојевић, *Земљорадња*, 263–265; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 202–205.

С. Мишић

ПРИПЛАТА (accessio) – израз изведен од глагола *приплатити* (лат. conferre) са значењем: доплатити. Тако се у Бистричкој повељи краља Владислава (1234–1243) наводи да су сокалници, меропси и попови обавезни да *приплаћају у оброк*, тј. учествују у набавци хране, приликом посете краља, властелина или госта.

Приплата је означавала, уопштено, све оне ванредне дажбине, било новчане, било натуралне, чији износ није био тачно утврђен, тј. одмерен. Постојале су *приплате жупске и градске*, тј. приплате које је сносило становништво жупа, односно градова, а свакако је и зависно становништво на манастирским властелинствима било оптерећено приплатама. Управо зато што њихов износ није био одређен, приплате су представљале тежак намет.

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Душанова повеља за манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену 1348*, Гласник ДСС 15 (1862) 305; Арх. Леонид, *Повеља цара Душана дата у Скопљу 1347, којом се оснива епископска столица у Леснову*, Гласник СУД 27 (1870) 294; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 307, 411, 461, 590, 609, 696, 704.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; V. Mažuranić, *Prinosi*; *Rječnik JAZU*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 211, 410; М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1978) 168.

Ј. Мргић

ПРИПРАТА – западни део цркве, који претходи наосу и од њега је одвојен пуним зидом и порталом. У симболичком смислу, припрата представља гранични простор између овоземаљског света и места човековог приступања Богу.

Посматран као структурна јединица у оквиру градитељске целине храма, простор припрате у српским средњовековним црквама најчешће има правоугаони облик. У суперструктури се изводе полуобличасти или крстасти сводови, а понегде и плитке слепе калоте, слепе куполе и куле-звоници са спратном конструкцијом.

У типицима средњовековних манастира православног света сачувани су значајни подаци о радњама које су обављане у припрати. Основни извор из којег се сазнаје о намени припрате у оновременој српској средини представља типик св. Саве Освећеног, који је 1319. године превео пећки архиепископ Никодим. Према овом спису у припрати су се, у различитим периодима црквене године, читале поједине вечерње и ноћне службе, и литијама обележавао завршетак молитвеног круга или долазак црквеног празника. У припрати су се обављали и обреди крштавања, освећења воде на Богојављење и панахида. Простор је често имао и фунерарну намену, као гробно место црквених достојанственика, чланова владарске породице и угледних лаика.

Симболичко значење и разнолике функције одредиле су и програм фресака у припратама средњовековних српских цркава. Током XIII века уобичајено је приказивање сцена Страшног суда, Христовог крштења, Лозе Јесејеве, Васељенских сабора, као и многобројних портрета светитеља, владара и ктитора. Почетком XIV столећа репертоар тема постаје богатији: представе познате из ранијег раздобља проширују се многим појединостима, а појављују се и сасвим нове композиције са сложенијим династичким и теолошким порукама. Међу овима посебно место припада Лози Немањића, циклусу Менолога, старозаветним метафорама и сценама које истичу улогу Богородице у Оваплоћењу Логоса.

Почев од првих деценија XIII века, развој литургијске службе и појава специфичних видова обреда довели су до проширења простора у многим српским црквама. Уз бочне стране припрате подижу се *капеле* (в.) са ограниченом култном наменом, а на западној се граде *спољне припрате* знатних размера, које представљају једно од најбитнијих својстава првог раздобља монументалне црквене архитектуре средњовековне Србије. Посебно образован простор са овом наменом први пут се јавља у Жичи где је, залагањем светог Саве, дограђен у годинама после проглашења Архиепископије. Важно градитељско и функционално обележје спољних припрата представљају просторије на спрату и куле-звоници (Жича, Богородица Хвостанска, Ми-

лешева и друге). Током XIV столећа долази до промена у градитељској структури западних постројења: на место пространих затворених дворана изводе се лакше конструкције са великим лучним отворима (спољна припрата Грачанице, припрата архиепископа Данила II у Пећи, спољна припрата кнеза Лазара у Хиландару и друге).

ЛИТЕРАТУРА: В. Кораћ, *Свети Сава и програм Рашког храма*, Међународни научни скуп Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. VII, Председништво 1, Београд 1979, 231–244 (= *Између Византије и Запада*. Одабране студије о архитектури, Београд 1987, 145–156): В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 109–126; М. Шупут, *Архитектура пећке припрате*, Зборник МС ЛУ 13 (1977) 45–67; S. Ćurčić, *The Twin-Domed Nartex in Paleologian Architecture*, ЗРВИ 13 (1971) 333–344; И. Николајевић, *Ексонартекс Дома Спасовог у Жичи*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ, Научни скупови САНУ, књ. XLI, Председништво 11, Београд 1988, 447–454; Г. Бабић, *Иконографски програм живописа у припратама цркава краља Милутина*, Византијска уметност почетком XIV века, Научни скуп у Грачаници 1973, Београд 1978, 105–126.

И. Стевовић

ПРИСЕЛИЦА – према ранијим мишљењима била је то обавеза давања хране владару, његовој пратњи и службеницима, властели и посланицима, када се налазе на пропутовању кроз Србију. У новије време наведено тумачење везује се за обавезу под називом *оброк* (в.), док се под приселицом подразумева обавеза надокнаде причињене штете од разбојника и лопова. Причињену штету дубровачким трговцима, у доба краља Милутина, морало је да надокнади најближе село, или како у повељи пише: *при коим их селу штета наһе, да плати село оближње*. У доба краља Стефана Дечанског штету је требало да надокнади цела жупа (*да им сплати все жупа*). Доношењем Душановог законика, утврђен је и начин плаћања приселице. Цела жупа плаћала је приселицу једино у случајевима када је њен господар *велики властелин стегоноша* и када је цела жупа дата неком у *државу*, па сходно томе, *градска жупа* или *градска околина*, такође је плаћала приселицу.

У мешовитим жупама (*смесним*) које немају једног господара, већ њима управља кефалија, приселицу је морао лично да плати властелин, односно господар земљишта на којем је извршено разбојништво. Овај је принцип напуштен после распада Српског царства, па је у области кнеза Лазара и Вука Бранковића терет приселице пренет на околна села у чијем је суседству извршено разбојништво или крађа. Манастирска властелинства била су, у начелу, ослобођена од плаћања приселице, али је ослобађање било условно. Манастирска властелинства не учествују у надокнади штете са целом жупом, нити пак са суседним селима, али зато плаћају приселицу ако је разбојништво или крађа учињено на територији властелинства. У таквом случају зависно становништво на манастирским поседима било је дужно да у целини надокнади причињену штету трговцима и другим путницима.

Приселицу треба разликовати од *пресeлице* (**прѣселица**), која се помиње у 57. члану Душановог законика и то под поменутим називом у свим сачуваним рукописима Законика, што није случајност. У овом члану предвиђа се: *Који властелин на преселици коме из пизме какво зло учини, земљи пленом или куће попали или било које зло учини, таквоме да се одузме та држава, а друга да му се не да*. Овде је свакако реч о властелину који намерно чини зло људима у *држави* која му је поверена, било да се властелин креће по држави или је напушта, како је то схватио преписивач Раковачког рукописа Душановог законика. Таквом властелину држава се одузима, а друга не даје.

О суштини приселице јасно говори 125. члан Душановог законика, који гласи: *Градовима да не буде приселице. Него кад неко дође* (у град), *да иде гостионичару, био мали или велики, да му преда коња и пртљаг сав да га гостионичар сачува у целости. И када поһе онај гост, да му гостионичар преда све што му буде примио. Ако му буде нешто изгубио, све да му плати* (в. *стањанин*). Приселица је свакако надокнада за причињену штету.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971) 165–188.

М. Благојевић

ПРИСТАВ – стални јавноправни орган српског средњовековног суда који је имао одређене помоћне и извршне функције у судском поступку. Према Душановом законику, пристави се стално налазе на владаревом или судијином двору, дакле седиштима државног суда, одакле су их владар, односно судија слали *на работу*, тј. на извршење помоћне судске функције.

О значењу пристава у судском поступку довољно говори податак да је његова функција регулисана у осам чланова Душановог законика (56, 91, 104, 107, 108, 162, 163, 178). Они истичу њихову незамењиву улогу у почетном и завршном делу судског поступка. Чланом 56 се изричито каже да се странка позива на суд *са приставом*, чланом 178 се упућује пристав да изврши пресуду, а чл. 162 да узме оно од осуђеника за шта је овај осуђен. Међутим, улога пристава је још већа јер поред наведеног, учествује и у самом судском поступку. Наиме, чл. 91 предвиђао је да пристав учествује у самом суђењу својим сведочењем као званично лице, што је било од доказног, чак и пресудног значаја за исход спора.

То значи да је пристав уживао *јавну веру*, тј. био је веродостојно лице које је потврђивало правне чињенице својом усменом или писменом изјавом. Таква улога пристава ушла је у законодавство вероватно из обичајног права. Даља еволуција његове улоге огледала се у томе што он губи снагу самосталне јавне вере, постаје подређен суду и претвара се у његов помоћни орган. Та еволуција се види и у самом Законику. У првом делу Законика осликана је традиционална јавна вера пристава и код позивања на суд (чл. 56), и на суду у доказном поступку (чл. 91), односно потврђивања правних чињеница снагом јавне вере (чл. 104). У другом делу Законика (пре свега чланови 162 и 163) се види да је код установе пристава извршена реформа као последица јачања централне власти. Према чл. 162, пристави не могу да врше никакву функцију без исправе судијине или цареве, па тако престаје њихова улога лица са јавном вером, снижавајући се на положај судских помоћника који царску или судијину књигу (одлуку) као извршни органи уручују странци. Према чл. 163, судије такве исправе издају у два примерка, од којих један задржавају за себе а други дају приставу који мора тачно да изврши оно што је у судијиној или царевој књизи записано. Дакле, нема више говора о јавној вери пристава и њу сада ужива судијина или царева књига, тј. одлука.

Иако је овако различита улога пристава последица еволуције законодавства, треба нагласити да други део Законика није укинуо први и да Душанов законик значи јединствен правни акт, и да остају на снази у средњем веку надлежности пристава из оба дела Законика. То је позивање на суд из првог дела, као и његова улога у доказном поступку, а у другом делу извршење судских одлука. Да сада пристав преузима и извршне судске функције види се из чл. 162, где се каже: *и да не узима пристав инога разве што пише књига*, односно да не може наплатити од стране ван онога што је у пресуди. Ако се ухвати да је преправио судску одлуку запрећено му је драстичном казном одсецања руку и језика. Међутим, да та подела није тако строга, показује пример члана 108 из првог дела Законика којим се предвиђа *издава* (в.), тј. предаја непокретне и покретне имовине према судској пресуди. Њу предаје пристав и њему припада награда, односно такса од издаве. Дакле, и овде је пристав извршни орган као и у другом делу Законика. Такса за издаву се у неким рукописима Законика назива *издавштина*, односно *приставштина*. Названа је издавштином и у дубровачкој *Liber viridis*, где се каже да се на име издавштине код Словена приставу може платити и до 10% вредности наплаћеног дуга.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*, чланови 56, 91, 104, 107, 108, 162, 163 и 178; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1980, 251–252.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 278; II, 119, 120, 127, 129; М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930; Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 172–176; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 20–21.

А. Веселиновић

ПРИСТАНИШТЕ (portus) – место погодно за пристајање лађа и бродова. Већина их се налазила на морској обали, али их је било и на великим рекама (Сава, Дунав, Морава). У повељи Хиландару с краја XIII или почетка XIV века помиње се пристаниште на Светој гори, где се чувала стража од

гусара. У повељама се у више наврата спомиње пристаниште у Молунату. У Лимској повељи, међа села Поникве иде од Стона *на пристаниште*. Такође, дуж доњег тока Неретве и на Бојани било је више мањих пристаништа, где су пристајале лађе да истоваре и утоваре робу. Једно такво пристаниште било је код Некрања.

Поред оваквих пристаништа у средњовековној Србији било је и великих лука, посебно у Приморју. Такве су биле луке у Котору, Скадру, Будви и другим градовима. Два највећа трговачка пристаништа била су у Дријевима и Светом Срђу, где су били и најјачи тргови. То су била пристаништа за трговачке лађе и барке. У унутрашњости Србије, Београд је у XV веку имао велико трговачко пристаниште, које је могло да прими 50 лађа. Поред њега постојала је и ратна лука на савској страни. Мање пристаниште на Дунаву налазило се код Голупца, а на Морави је било пристаниште за чамце код Сталаћа.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 31, 58, 218; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 387, 595, 600; Š. Ljubić, *Listine* I–X; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 223–327.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 100; Б. Храбак, *Београд као пристаниште и бродоградилиште у XV, XVI и XVII веку*, 29, 30; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 12–16; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 61–63.

С. Мишић

ПРЉЕЊЕ в. *Слуђење.*

ПРОВОД – Термин који је током средњег века означавао кривично дело и намет, односно работу. Налазимо га у староруском и старочешком језику, а на старопољском гласи przewód. Из словенских језика ушао је у новогрчки (πρόβοδος).

1. Као кривично дело превод се први пут јавља у повељи краља Драгутина манастиру Хиландару. Манастирским људима судио је игуман или *владалци црквени*, изузимајући *неверу*, *провод*, *земљу* и *вражду* који остају у надлежности владара. Додуше, дозвољава се могућност да за ова дела суди и *владалац двора краљева, кога испроси игуман и братија*. Вражда, земља, коњ и провод остају у надлежности цара Душана на властелинству манастира Светих арханђела код Призрена. Провод се, дакле, сврстава у тежа кривична дела, али не види се о каквом је огрешењу реч. Уопштене податке о проводу пружају и царски уговори са Дубровачком општином од септембра 1349. и априла 1357.

Суштина провода као недозвољене радње назире се у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља, где глоба од *коњског провода*, односно провођења украденог коња, остаје цркви. Душанов законик (члан 132) разликује лопова, проводцију и саучесника (**тать, проводчица, сьвѣтникь**), док исправа деспотовог суда у Сребреници од новембра 1457. двоји саучеснике, учеснике крађе и проводцију. Поред коњског провода, несумњиво је постојао и провод људи, односно провод човека (**ѡ провождении чловѣка, ѡ провогієнїи чловѣка**) о чему сведочи 93. члан Законика: *Ко проведе дружинскога човека у туђу земљу, да даде седам*. Међутим, управо са Душановим закоником, за помагање бегунаца усталио се други назив – **преѣмь людскы**. Провод или прејем људски очигледно су истоветна кривична дела. Оба су у надлежности владара. Цареве судије судиле су отроцима за *крв*, *за вражду*, *за попове*, *за разбојника*, *за прејем људи* (члан 103), а станицима за *вражду*, *за разбојника*, *за лопове*, *за прејем људи*, *за крв*, *за земљу* (члан 183).

2. Провод је означавао и један од намета, односно работа зависног становништва које је било дужно да прати владара или његовог изасланика (*провод поклисара*) до границе жупе или утврђеног места. Ова обавеза спадала је у широк круг *работа великих и малих*. Владари и обласни господари листом су ослобађали црквене људе провода.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 170, 180, 310, 387, 388, 407, 411, 455, 456, 486, 512, 514, 617, 680, 698, 699.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 88; K. Jireček, *Das Gesetzbuch*, 211; К. Јиречек, *Историја Срба* II; Т. Тарановски, *Историја српског права* II.

Р. Михаљчић

ПРОКУРАТОРИ (procurator = обављач туђих послова, заступник, намесник) – лица која су заступала некога, односно обављала туђи посао у име неког физичког или правног лица. Термин се среће углавном у документима из Приморја, где је утицај римског права био већи, али и у преписци Дубровчана и босанских владара и властеле, са различитом садржином.

У дубровачком Статуту прокураторима (procuratores) су се називале особе које су заступале странке и у њихово име говориле на *станку* – мешовитом суду за спорове Срба и Дубровчана. У два документа од 1428. и 1429. године кнез Твртко Боровинић помиње *кнеза Михоча Растића старога пријатеља и прокуратура нашега*. Мароје Михоча Растић помиње се као прокуратор босанског краља Твртка Твртковића у двема исправама од 14. и 29. децембра 1442, којима Дубровчани потврђују шта су примили на оставу. У писму којим сребренички пургари 1447. обавештавају Дубровчане да је Мароје Гундулић исплатио легат по тестаменту свога стрица Бенка помиње се *прокуратур Марин Циделовић*. Војвода Иваниш и његова браћа шаљу 1482. године у Дубровник три своја човека и кажу: *и учинисмо их прокараторе наше да могу потврдите наше прокуратуре*. Глава 18 которског Статута спомиње *procuratores monasterii* – манастирске управитеље. То су били посебни чиновници, бирани сваке године, са задатком да управљају имовином бенедиктинског манастира Светог Ђорђа испред Пераста, мада је на челу манастира стајао опат (abbas). У одредбама будванског Статута које потичу из времена Деспотовине и млетачке владавине спомињу се *општински прокуратори* (procuratori del commun). Они су излагали на јавној дражби (publico incanto) земљиште које је било секвестрирано у корист општинских власти и наплаћивали казне које су ишле у корист градског начелника и општине. Три општинска прокуратора улазила су и у састав градског Малог већа. Како нам саопштавају *Будвански анали* (Annali di Budua) ови су чиновници касније добили и друга, шира овлашћења: утврђивали су општинске мере, процењивали вредност животних намирница (посебно меса и жита), одређивали висину пореза на вино, хлеб и месо и заједно са четворицом судија представљали Велико веће. У неколико одредаба будванског Статута спомињу се и управитељи цркве Светог Ивана – *procuratori di san Zuanne* (*Giovanni*). Задатак ових чиновника био је да се старају о добрима ове цркве, као и о свим њеним приходима и расходима.

У неким документима из XVII и XVIII века (*Књига привилегија Грбаљске жупе* и *Грбаљски текст Душанова законодавства*) израз прокуратор среће се у искривљеном облику *прокарадур*, у значењу тутора, старатеља.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 139; А. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА 87 (1938) 18, 37; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 143; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 63–64.

С. Шаркић

ПРОЛОГ в. *Синаксар.*

ПРОНИЈА (грч. πρόνοια, брига, старање, провиђење) – означава у феудализираном Византијском царству (XI–XV век) облик условног власништва над земљом или било којим извором прихода (рудници, мостарина, путарина), чији је корисник уживао све приходе проније уз обавезу обављања војне службе цару. Цар је проније додељивао великашима који се у изворима, пре свега повељама, називају војници (στρατιῶτες), а њихова основна обавеза била је да на његов позив пођу у рат наоружани и на коњу. На земљишним поседима, који су најчешће чинили пронију, византијски великаши су насељавали зависне сељаке (парике) који су обрађивали земљу, плаћали им прописане дажбине, а можда као њихова војна пратња учествовали у ратним походима.

Великаши су добијали проније само на коришћење и оне, за разлику од баштина, нису чиниле њихову потпуну својину са којом су могли слободно располагати. На пронији нису смели ништа да мењају, а после престанка споменутих војних обавеза, пронија се враћала у фонд поседа василевса који је давао другом поседнику на коришћење. Обично су пронијари држали своје проније до краја живота, а међу њима срећемо великаше различитог имовног стања: било је велепоседника, понекад и чланова царске породице, који су као пронију др-

жали огромне поседе, а било је ситних пронијара који су делили једно село. По својим одликама византијска пронија била је сасвим слична лену у феудалном систему западне Европе. Прве проније у Византији јављају се за владе војничког цара Алексија I Комнина (1081–1118) који је новим системом желео да Царству обезбеди резерве за регрутовање војске: у ранијим столећима византијске историје војна снага Царства почивала је на ситним слободним поседницима – стратиотима, а сада су је осигуравали припадници феудалног сталежа. Од времена војничке династије Комнина (1118–1185) пронија је до краја живота царства Ромеја (1453) задржала своје основне одлике. Једино се после обнове царства (1261), а за владе династије Палеолога, запажа да се пронија чешће додељује као наследан посед с тим што се на њене будуће поседнике преносе и одговарајуће обавезе војне службе. Међутим, поред те занимљиве промене, пронија званично никада није проглашена за наследно добро, чиме би била изједначена са баштином.

Заједно са другим установама царства Ромеја пронија је пренета у средњовековну Србију, где су постојали повољни услови за њену примену. Јачи продор византијских установа и титула у средњовековну српску државу Немањића и њено устројство био је условљен великим освајањима у Македонији за владе краља Милутина (1282–1321). Иако постоје претпоставке да се пронија и раније јавила у Србији, први спомен о њој потиче из повеље краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља (1299/1300). Краљ манастиру потврђује и село Речицу које је раније као пронију држао покојни Драгота, а које је задржао његов зет Манота, преузимајући обавезу војне службе према манастиру. Очигледно да је споменути Драгота био ситан пронијар који је свој посед држао у време византијске власти над Скопљем и околином (пре 1282). Од тада се кроз податке из извора, пре свега повеља, може пратити постојање проније у држави Немањића (до 1371), као и у државама које су настале после пропасти Царства на њеној бившој територији (Серска држава, држава српских деспота). Занимљиве податке о пронијарима у области Зете дају документи из времена млетачке власти над неким градовима и деловима ове области (прва половина XV века) који сведоче да је систем проније овде био веома развијен под српском влашћу, па су Млечани затечене пронијаре примили у службу под условом обављања уобичајених обавеза. Подаци извора сведоче да је пронија постојала и у северним крајевима Зете који су се нашли под влашћу породице Црнојевића. У средњовековној Босни пронија није позната.

Подаци извора показују да је пронија у српским земљама сачувала основна обележја која је имала у Византији. У питању је био посед или својина условног карактера коју је владар додељивао великашу уз обавезу обављања војне службе. Као услован посед пронија се јасно разликовала од баштине којом су великаши слободно и неприкосновено располагали.

Споменута разлика између проније и баштине дефинисана је у члановима Душановог законика, а јасно се разабире и из једног дубровачког документа (март 1447). Као и у Византији времена Палеолога (1259–1453), тако је и у Србији постојала пракса наслеђивања проније при чему су њени нови корисници преузимали уобичајене војне обавезе. Међутим, пронија је у српским средњовековним земљама имала и нека обележја која нису позната у царству Ромеја. Пре свега, у Србији је било пронијара који су своје војне обавезе дуговали цркви и манастирима, што у Византији није био случај. У царству Ромеја пронијар је био обавезан да обавља војну службу, док је у Србији поред тога држави дуговао још неке обавезе: по Душановом законику, пронијар је цару плаћао по једну перперу од сваке куће, а извесне новчане обавезе пронијара забележене су и у споменутим млетачким документима прве половине XV века.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Пронијари и баштиници (спахије и читлуксахибије)*. Прилог историји непокретне својине у Србији XIII до XIX века, Глас САН 1 (1887) 1–102; Г. Острогорски, *Пронија*. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951 (= *Сабрана дела* I, 119–342); G. Ostrogorsky, *Die Pronoia unter den Komnenen*, ЗРВИ 12 (1970) 41–54; G. Valentini, *Chiarimenti sulla natura della pronia bizantina attraverso la documentazione della sua continuazione in Serbia e Albania*, Atti del' VIII Congresso inter. di studii bizantini I, Roma 1953, 486–510; I. Božić, *Le système foncier en „Albanie Venitienne" au XVe siècle*, Bullettino del' Istituto di Storia della Società e dello Stato 5–6 (1963– 1964) 65–140 (= *Немирно Поморје*, Београд 1979, 259–331); И. Божић, *Proniarii et capita*, ЗРВИ 8, 1 (1963) 91–96; Б. Крекић, *Прилог проучавању проније у средњовековној Србији*, ЗРВИ 8, 2 (1964) 227–233.

Б. Ферјанчић

ПРОНИЈАРЕВИЋИ в. *Пронија*.

ПРОСО – житарица која се гајила широм средњовековне Србије. Често се спомиње у манастирским повељама. То је биљка која се сеје само у пролеће. Гајењу ове житарице на манастирским властелинствима придавала се велика пажња. На дубровачкој територији сејале су се две врсте проса: обично (milium) и тзв. италијанско (panicum), које је бољег квалитета. Просо је коришћено у људској исхрани и, за разлику од осталих житарица, није морало да се меље; оно се кувало у води или млеку, па се од њега добијала нека врста каше, која је у тадашњим приликама сматрана укусном храном. Стабљика му је слична као код других житарица, али је прилично кратка. У дефтерима с почетка турске власти просо се у земљама у унутрашњости јавља као маргинална култура.

Просо је могло да се сеје и прилично касно, у мају, а италијанско просо чак и у јуну. Жетва се обично обављала у августу, изузетно је могла бити и крајем јула, ако је раније засејано. На манастирским властелинствима од јарих житарица најчешће се спомињу овас и просо, док на дубровачкој територији радије се сејао јечам, уместо проса. Сејање пшенице, овса и проса потврђује постојање тропољног система.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Земљорадња*, 50, 99–103, 114, 115, 122, 194–197, 200, 202, 205.

С. Мишић

ПРОСТАГМА (πρόσταγμα, дословно значи наредба) – врста византијских царских повеља која се по садржају и спољним знацима разликује од свечанијих даровних аката – *хрисовуља* (в.). По садржају то су најчешће краће административне наредбе упућене царском чиновнику или повереном лицу. Обично су писане на хартији проширеног формата, немају царевог потписа и печата, а на крају текста налази се црвеним мастилом писан царев менологем, односно месец и индикт издавања документа. Право на издавање простагми у Византији припадало је искључиво главном цару, али је одлуком Михајла VIII Палеолога (новембра 1272) његов најстарији син и сацар Андроник II добио право да издаје простагме, које ће за разлику од главног цара потписивати пуним именом и са титулом василевса. Прве сачуване простагме византијских савладара потичу од Михајла IX (1294–1320), најстаријег сина и сацара Андроника II Палеолога.

Када су у питању српски средњовековни владари, простагме писане грчким језиком издавао је још краљ Стефан Душан, и то после великих успеха у походима против Византије. Из времена септембар – децембар 1345. сачуване су три његове простагме које се донекле разликују од византијских узора; две од њих српски краљ је кратко потписао Στέφανος Κράλης (Стефан краль), а један има тзв. менологем. Из царске канцеларије Стефана Душана (после крунисања 16. априла 1346) сачуване су четири грчки писане простагме које по свом формулару потпуно одговарају византијским узорима, а на крају имају царев менологем (1346, 1352/53). У тексту Душановог законика простагме су уз хрисовуље наведене као основна врста докумената царске канцеларије. Припадници династије Немањића, који су после смрти цара Стефана Душана владали у Тесалији (1359–1373), такође су издавали грчки писане простагме: Симеон (Синиша) Палеолог (маја 1362) и његов син цар Јован Урош (новембра 1372).

ИЗВОРИ: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXV–LXXXIV; M. Lascaris, *Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némanide (novembre 1372, indication XI)*, Byzantion 25–27 (1955–1957) 277–323.

ЛИТЕРАТУРА: F. Dölger – J. Karayannopulos, *Byzantinische Urkundenlehre I. Die Kaiserurkunden*, München 1968, 109–115; G. Ostrogorsky, *Autour d'un prostagma de Jean Paléologue*, ЗРВИ 10 (1967) 66–79 (= *Сабрана дела Г. Острогорског* III, 353–366); Г. Острогорски, *Простагме српских владара*, Прилози КЈИФ 34, 3–4 (1967) 245–257; Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988.

Б. Ферјанчић

ПРОСТИРКЕ И ПОКРИВАЧИ – Писани извори обавештавају да су се у средњем веку у свим областима на Балкану израђивале простирке и покривачи од овчије вуне или од козје длаке. Највише података о тим текстилијама пружају дубровачки извори, мање они из Трогира, Задра и Котора, док српски извори говоре само о три врсте таквих тканина. Оне су биле производ домаће радиности села и катуна, понека од њих ткала се и у градовима. Користили су је углавном сви друштвени слојеви као простирач на коме се спавало и покривач, а према потреби и огртач. Служиле су и као амбалажа за бале тканина, понекад и као настрешнице на бродовима, путовањима, ради заштите људи и разне робе. Биле су у сталној употреби, у радним и празничним данима, а код католика завештавале су се црквама, болницама, убожиштима, сиротим девојкама за удају, родбини, пријатељима, даване су у залог, а са њима се и трговало.

У средњовековној Србији гуњ, пуст и покров су припадали категорији обавезних давања Влаха и становника села на манастирским властелинствима. Ван ове категорије простирача и покривача је *рогозина*, простирач исплетен од рогоза, трске мочварних предела. Она представља најједноставнији и најскромнији простирач у функцији лежаја. Термин је балтословенски, општесловенски и старословенски, који је на Балкану постао балканска реч словенског порекла. Према поменима у старим српским житеописима рогозину су користили монаси, испосници, убоги. Теодосије, пишући о жељи Немање, исказаној пред смрт, да га спусте на земљу, на рогозину, наводи да *сада као један од последњих и убогих лежи само на рогозини*. Прикази на фрескама показују да се рогозина стављала директно на под (Дечани, Св. Софија у Охриду), или на извесно узвишење од земље, камена (Сопоћани) или дрвета (Пећ). У Дубровнику су пучани крајем XIII века рогозину стављали на шкрињу (1283, 1297); појединачно се користила и као основа лежаја и у првој половини XIV века у комбинацији са „меком постељином". У појединим крајевима јужне Србије и Македоније рогозина се употребљавала још у првој половини XX века.

Инвентару старобалканских текстилија припада *cerga/черга*, етимолошки од латинског serica (свилена одећа или тканина), при чему је под утицајем новогрчког (византијског) језика „с" замењено са „ц" (tzerga), а у турском у „ч". Уместо скупих тканина од свиле предсловенско становништво Балкана израђивало је те серике од расположивих сировина: вуне, кострети, конопље. Димитрије Хоматијан, архиепископ у Охриду између 1216. и 1235, назвао их је *покривач од кострети назван варварски церга* (tzergan).

Са незнатним гласовним варијантама термин је познат у Албанији, Епиру и Етолији у Грчкој, Румунији, Бугарској, источној и југозападној Србији, источној Македонији и у језику Цинцара. Према дубровачким изворима помени черге, који почињу са 1281. годином, одређују је као покривач, простирач за лежај, део бродске опреме, надстрешницу на путовањима. Она је пристизала у Дубровник из залеђа где су је израђивали Власи, према аналогији са најстаријим чергама из планинских села Странџе и Родопа у Бугарској, на вертикалним разбојима старијег типа, од козје длаке, која је на влагу отпорнија од вуне, не упија кишне капи, снежне пахуљице и лед, издржљивија је и боље штити од хладноће. У првим турским канун-намама као израђивачи черги наведени су Власи Сјенице (1455), вилајета Херцеговог (1477), области Павловића (1485), Власи који су дошли у тврђаву Маглај (1489), колонизовани Власи из Рашке, црногорских брда, Херцеговине, Старог Влаха у Србију, у Смедеревски санџак (1476/77). Они су били обавезни да годишње дају одређени број черги или њену новчану противвредност, на основу чега се утврђује да их је било три величине: мале, средње и велике черге. У току XVI века у областима централног Балкана, под оријенталним утицајима, черга је постајала вишебојна, пругаста и производ градских занатлија (мутавџија). Тада је постепено постајала и простирач за под или препокривач за лежајеве, столове, клупе.

Према дубровачким изворима сродна черги била је *целега*, за коју је учени Италијан Филип Де Диверсис, учитељ у Дубровнику од 1434. до 1441, написао да из далека долазе бродски покривачи које називају целегама. Оне су такође биле производ домаће радиности у залеђу; из Дријева се у Дубровник увозила без обавезне царине (1397). У дубровачким изворима из XIV века повезана је са постељом, као њен саставни део (1348), затим као заштитни покривач на мањим бродовима (1321), настрешница под којом се продавало жито (1363), а куповане су у трговачким радњама (1363, 1390). Нема података од чега су биле тканине, али с обзиром на намену може се претпоставити да су рађене од кострети.

Спој старобалканске, античке и словенске ткачке баштине представља *пуст*, *feltrum* – тканина начињена од неопредене вуне која се поливала топлом водом и сабијала рукама, ногама, у каснијој фази и помоћним средствима. На тај начин добијала се мека тканина дебела више сантиметара, која је била добар изолатор влаге и која се могла лако „закрпити" додавањем новог комада на исти начин обрађене вуне. Пореклом је из Азије одакле се проширила по европском југу и западу у сукцесивним покретима народа, који су се одигравали у широком временском распону од другог миленијума пре Христа до првих векова после Христа. *Пуст* је био вишебојан и уметнички обликован. Термин пуст је прасловенски и општесловенски **пълстъ**. Први пут се помиње у Доментијановом опису живота Св. Саве 1235, а затим у повељи цара Душана манастиру Хиландару, у којој се одређује обавеза житеља села приложених манастиру да годишње дају за манастирску болницу и пустове. У урбаним насељима на источној обали Јадрана јавља се у средњовековно-германској лексеми (Filz) као feltrum. Први помен је у тестаменту задарског приора Андрије из 918. године. У истој лексичкој форми са гласовним варијантама записиван је у задарским, трогирским и дубровачким документима од друге половине XIII века. У словенском облику јавља се од 1329 (острво Паг), да би од друге деценије XV века преовладао у дубровачким изворима. У западним деловима централног Балкана пуст су израђивали Власи за своје потребе и потребе становника Дубровника (1340, 1367). Као изразито „влашки пуст" забележен је 1467. у дубровачким документима, а 1504. као „морлачки". Коришћен је као простирач при спавању у кућама, убожиштима, болницама, самостанима, на путовањима. Власи су га стављали испод седла (1284), а служио је и за израду покривача за главу (1284). У улози главног дела лежаја помиње га Иван Равењанин, дубровачки канцелар у деветој деценији XIV века. Поседовали су га сви слојеви тадашњег дубровачког друштва, код властеле и богатих пучана пуст је имао текстилну навлаку, врсту душека, наследника касноантичко-романске културе спавања. Повећана употреба пуста поклапа се са већим усељавањима становништва из залеђа у Дубровник од друге половине XIV века.

Вишезначну вунену тканину представљала је *гуња*, *гуњ*, чије етимолошко порекло није утврђено. Претпоставља се да је можда келтска лексема или да потиче из прасловенског супстрата. У облику gunna у средњовековном латинском значила је крзно, крзнена одећа. Термин је познат у свим балканским земљама. У српским изворима записан је као гуња и гуњ (1348) у смислу покривача за лежаје. У потврди цара Душана манастиру Хиландару од свих поклона и правина које су му давали његови претходници наводи се да се сваке године даје за болничке „одрове" и гуње, поред клашњи, пустова и „постеље одра". Приликом доделе неких села Карејској ћелији у Светој Гори цар Душан је наредио да се од сваке „куће царства" сваке године даје гуњ (уз клашње, кожухе, мехове сирења и сиреве), а приликом оснивања манастира Св. арханђела Михаила и Гаврила у Призрену одређено је да Власи Добрушинци дају на Дмитровдан „гуњи" (и клашње). У дубровачким изворима са краја XIII века гуња (гун) се јавља као метражна тканина, простирач, покривач, огртач, врста горње одеће оба пола. Наводе се и космати гуњеви из Романије (Грчка) и глатки морлачки.

Од општесловенског и прасловенског глагола „крити" изведена је реч *покров* у значењу покривач. У старословенском значио је и мртвачки одар, а у црквеној терминологији покривач (покров Богородице). Његов синоним, али у луксузнијем издању, била је „багреница" коју помиње Теодосије када је бугарски цар њом прекрио гроб св. Саве у Трнову. Деминутив од покрова је покровац. Први засада познати помен је из 1280, када се дубровачки властелин Иван Пичињежић, који је трговао у словенском залеђу, жалио дубровачком суду да су му на путу ка Требињу на Лесној Плочи украли два покрова. Према повељи краља Душана цркви Св. Николе у Врању (1334–1353), Власи војници су били дужни да на Св. Димитрија дају црвене покрове, док су у Арханђеловској повељи (1348) ту обавезу имали Власи поклоници, али боја покрова није наведена. У Дубровнику је у другој половини XIV века покровац служио као покривач при спавању. Њега су поседовали у XV веку дубровачки трговци у Сребрници (1440), Новом Брду (1444), такође као део постељине. Током времена покров је задобио и улогу амбалаже за тканине (1453), подметача под седла и самаре, а у нужди могао је да буде и огртач пастира. Тамо где су доскора били сачувани израђи-

вани су од кострети, а у пријепољском крају покровац је идентичан са чергом, само је ужи и краћи, тако да би се могло разумети као словенски превод черге.

Највећу и територијално најширу примену у служби простирача и покривача при спавању, амбалаже робе, огртача-одеће и метражне тканине, али првенствено као „постеља" имала је *склавина*, ткана од домаће вуне са платненим преплетом у селима и катунима на Балкану. Лингвисти су утврдили да је реч настала од етникона Sclavus – Словен, који припада средњовековном латинитету и придевског суфикса -ina. Убраја се у јужнословенско културно добро, непознато другим Словенима. Јавља се у записима архива у урбаним насељима дуж источне обале Јадранског мора, у Италији, Француској, Енглеској, Немачкој. Није познат оригинални назив склавине у областима где је рађена. Била је предмет велике трговине на релацији залеђе – градови на Јадранском мору – Италија до дубоко у XVIII век. У средњем веку у том погледу Дубровник је имао примат. У Статуту Дубровника из 1272. наведен је извоз склавина за Анкону, а у Статуту царинарнице из 1277. таксе које се плаћају приликом извоза склавина на простор од Вруље (код Омиша) до реке Љеша у данашњој Албанији, као и на острва Мљет, Корчулу, Хвар и Брач. Склавина је била једноставна, врло издржљива тканина чија намена је зависила од количине употребљене вуне, а приближно је коришћено 14 до 17 кг још потпуно неприпремљене вуне за ткање (1376). Као и друге вунене тканине које су имале вишеструку намену у свакодневном животу и склавине су израђиване у три димензије: мале, средње и велике. Мале и велике склавине јављају се у дубровачким изворима од средине XIV века. У XVI веку мале склавине су називане schiavinotti и углавном су служиле за увијање бала тканина. Знатну примену имале су у XIII веку двоструке склавине (duplex, dopie), као и пола склавине. Биле су углавном равне текстуре или са извученим праменовима вуне, космате (pil[l]ose), које се помињу у приморским архивским документима од средине прве половине XIV века. На тржиште су долазиле већином у природној боји вуне, у бело и у црно су бојене већ око половине XIV века (1337, 1348). Од друге половине XV века помињу се склавине бојене у црвено (1476), а крајем тог столећа и вишебојне. Дубровачки трговци у Србији поседовали су, с прелазом у XVI век, и пругасте склавине, које се помињу у Венецији још 1311. Главни снабдевачи склавинама јадранског подручја били су Власи и Словени из ближег и даљег залеђа. У XV веку наводе се у дубровачким документима грчке склавине (1411), односно из Романије (1425), угарске (1419), бугарске (1451), влашке/морлачке (1456, 1467), а од друге половине XVI века турске и склавине са Леванта. У то време код дубровачких трговаца у Видину биле су познате и космате склавине из Ужица (1571), које су се продавале у Требињу и нове беле склавине из Новог Пазара (1553).

Од општесловенске придевске заменице из прасловенског доба „бел", односно „биел" изведена је у служби именице ознака за још један покривач за лежај – *биљац*. Први помен у латинизираној форми bellum налази се у Супетарском картулару (1099), а од друге половине XIII века и у трогирским споменицима (од 1264) као покривач при спавању. У форми „бељ" био је познат у Котору 1335. године, док га дубровачки извори из XIV века означавају као bellum (1348), billo (1363), biel (1367, 1372). У Дубровнику тога времена употребљавале су се две врсте биљаца, глатко ткани од беле вуне и са извученим праменовима (biel pilosum), „кићени биљац" каснијег времена. Према етнографској грађи из XIX и првих деценија XX века област распрострањености биљца била је западна половина централног Балкана. Највише се израђивао у Босни и Херцеговини одакле је доспевао у Црну Гору, на Црногорско приморје, на копно и јадранска острва, а сеобом Динараца и у Србију. У другој половини XIX века у Црној Гори биљац су имале само најимућније куће, као и главарске. Коришћен је као покривач за спавање. Као старо културно добро коришћен је у Црној Гори и на Косову у обредној функцији (свадба, Божић).

Античко културно добро rac(h)ana, познато у Риму, употребљавало се у средњем веку, па и донедавно, дуж јадранске обале закључно са Дубровником под именом rac(h)na са гласовним варијантама и racanella, од средине XV века у словенском облику *ракно*, а од краја XVI века и као *ракнић*. У Риму је то већином била једноставно ткана текстилија, производ домаће радиности и служила је као покривач за лежај и огртач код нижих друштвених слојева. У Риму је у поседу имућнијих и угледнијих породица било и луксузних ракана које су доношене из Арабије, Дамаска и других градова; биле су од бојене вуне и везене, како се наводе у Диоклецијановом едикту о ценама (IV век). На јадранској обали ракана/ракно је већином био једноставан, равно ткан покривач од вуне природне боје; у Дубровнику их је било сасвим ретко од памука (1348) и платна (1363). Од средине XV века јављају се и обојена у црно (острво Угљан, 1466). У приморским записима најчешће се наводи као покривач при спавању, при крају прве половине XIV века и као покривач за олтаре у црквама (1348) и мртвачки покров (1348); у другој половини XV века ракно је почело да се користи и као огртач, да би у каснијим вековима прешли искључиво у посед жена. Луксузнији примерци ракна били су познати у Дубровнику у последњим деценијама XIII века, тада су коришћена ракна plumata везена густим паралелним бодовима шареним нитима различите дужине, што је подсећало на птичје перје, па отуда и назив.

У постељину се убрајала и *карпета*; термин је итало-шпанског порекла са основом у грчкој речи „карбатинос" у значењу непрерађене коже. Први расположиви помен је из 1281. у дубровачким изворима. До средине XV века карпете су ткане једино од вуне, а од тада почињу да се јављају и ткане од кудеље (1457) или начињене од раше (1452). Највише су се користиле као покривач при спавању, а током XV века и покривач за кревет и клупе (1436), па је синоним карпете био *банкал*, којим су се застирале и шкриње, столови (1431). Крајем XIII и у XIV веку карпете су ткане само од вуне природне боје, а од почетка XV века почеле су да се раде и од обојене вуне (1406), украшаване су везом (1441), пругама (1445), шарама (1488) у више величина: велике и широке су биле намењене за постељу, а било је и малих, уских и дугачких. Обично су биле дугачке између 2 и 4,5 м, а широке 1,5 до 4,5 м. Карпете су биле производ домаће радиности. Ткале су се у Бару (1295), широке и уобичајених димензија у Босни (1395, 1465), Дубровнику (1431), Херцег Новом (1459). У Дубровнику су биле познате и фламанске (1417), турске црвене, велике (1445, 1456), а на самом почетку XV века морешке (1503) и из Северне Африке (1515, barbaresce) карпете. Током тог столећа карпете су постале и застирачи за под, па су изједначаване са ћилимима (1565).

У средњовековне вунене покриваче, можда и простираче, убраја се и *гоба*, *губа*. Термин је позајмљеница из мађарског језика, а пореклом из средњовековног латинитета coopertus, односно фонетски измењено cuberta (Дубровник, 1345) у значењу покривач уопште. У угарским записима први пут се помиње 1387. као груба тканина са дугачким праменовима вуне, док је у Дубровнику била позната већ у првој половини XIV века и прве вести су из тестамента из кужне 1348. године. Није забележена ни у једном до сада објављеном документу из других приморских архива. У Дубровнику је губа била глатког или косматог ткања и користила се као саставни део постеље. Спорадично се у Дубровнику јавља и у XV веку са тенденцијом изобичавања. Као мађарско културно добро у Дубровник су је донели Угри који су ту били присутни већ од последњих деценија XIII века (од 1279) као и Дубровчани који су послом боравили у Угарској, те се губа куповала и у радњама у граду (1372). Она је у балама доношена у Дубровник и подлегала је царини као и друга роба (1381). Изведеница од речи cuberta је *губер*, груб вунени покривач при спавању, а који су у XVI веку користили дубровачки трговци у Србији. Према етнографским записима с краја XIX и почетка XX века губер је био познат у Србији, суседним бугарским подручјима, у Црној Гори јужно од Никшића (граница са биљцем), у источној Херцеговини, као и у Албанији (гуверта, губер).

Поред ових једноставних вунених простирача и покривача у средњем веку су се употребљавале код свих друштвених слојева, а нарочито код имућнијих и угледнијих, и друге врсте покривача, који су били начињени од платна, свиле, скупих тканина, коже и крзна вука, куне златице и др. Они су служили за покривање кревета, клупа, као и путира, олтара (поклад жупана Десе и његове мајке Белосаве, 1281).

ЛИТЕРАТУРА: В. Хан, *Профани намештај на нашој средњовековној фресци*, Зборник МПУ 1 (1955); V. Han, *La culture matérielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972); Ђ. Петровић, *Средњовековни вунени покривачи*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976; Ђ. Петровић, *Пуст у градовима на Јадрану у средњем веку*, Зборник ФФ у Београду 14, 1 (1979); Đ. Petrović, *Prilog proučavanju kulturnog kontinuiteta u materijalnoj kulturi jadranskog područja. Racana-rachna-rakno*, Fiskovićev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980; Đ. Petrović, *Zapisi o cergi/čergi*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 49, Zagreb 1983; Ђ. Петровић,

Склавина, ГЕМ 50 (1986); Đ. Petrović, *Mađarska kulturna dobra u jugoslovenskom kulturnom inventaru – na primeru gube*, Folklór és tradíció, Budapest 1988.

Ђ. Петровић

ПРОТОВЕСТИЈАР – титула преузета из Византије и прихваћена у неким деловима српске државе пре половине XIII века (1239–1253). Неки *протобистар* Вратимир *отесао* је међе села Осојника у Сланском приморју заједно са кнезом Стефаном, епископом Спиридоном и епископом Методијем. Знатно касније, 1323. године, у служби краља Владислава II, сина краља Драгутина, налазио се protobistial Jurech. Ни Вратимир ни Јурек нису могли утицати на то да њихова титула буде уврштена у највиша достојанства централне управе у Србији. Томе је непосредно допринела реформа државне управе, која је извршена за време цара Душана. Одлучивши се да уздигне „краљевство" на „царство" и да се крунише царском круном, Душан је био обавезан да преузме из Византије и највише титуле које су постојале у Православном царству. Међу њима се налазила и титула протовестијара, резервисана за цареве нећаке, из чијих је руку у свечаним приликама цар прихватао стему (круну). Поред учешћа у дворском церемонијалу, протовестијар је у Српском царству управљао и одређеним пословима. Када је Душан увео титулу протовестијара, он је ово достојанство доделио Николи Бући, угледном властелину из Котора, који је од 1344. управљао његовим приходима у својству коморника (comes camerarius). На тај начин у једној личности биле су обједињене висока дворска титула и једна стална служба, којој је припадало угледно место у државној управи. Преседан који је тада направљен, послужиће као образац за избор свих будућих протовестијара. Никола Бућа је био члан једне од најпознатијих властеоских породица из Котора, добро је познавао латински и италијански језик, етикецију на западним дворовима, био је лично богат и искусан трговац који је познавао начин пословања италијанских трговаца, а могао је да осигура и потребне кредите свом владару.

Протовестијар је уз подршку владара предлагао и спроводио фискалну политику у земљи. Његова је дужност била да спречава отварање нових места за наплату мимоходне царине, као и да их укида ако су мимо закона успостављене. Он је био дужан да олакша кретање и пословање страних трговаца, да има увид у рад постојећих царина, али пре свега да осигура неопходне приходе владару и држави, што се постизало завођењем нових фискалних мера, обично повећавањем царинске стопе и трошарине. Овакве су мере биле непопуларне код свих трговаца, на шта су се они жалили. За млетачке трговце Никола Бућа је био творац и узрок многих штета и *новштина*, а такви су били и његови најближи сарадници. По оцени дубровачких трговаца, ништа није био бољи ни Богдан Киризмић, протовестијар краља Вукашина, док су протовестијари Стефана Лазаревића уводили новштине и примењивали *непоштене законе*. У жалбама је понекад било и истине, али је развој робноновчаних односа у Србији омогућавао трговцима све већу зараду. Увођењем посебних фискалних мера држава је интервенисала у своју корист, па је на тај начин легалним путем од трговаца одузимала део очекиване и велике добити. У свему томе највидљивија је била улога протовестијара, који су на основу *протовестијарне власти* били надлежни за спровођење фискалне политике.

Звање протовестијара, које је уведено за време цара Душана, постало је прихватљиво код његових првих наследника, а касније и код обласних господара. После цара Уроша и краља Вукашина, своје протовестијаре имали су: кнез Лазар, Стефан Лазаревић, касније његов наследник деспот Ђурађ Бранковић, док је на двору Балшића ово звање постојало свега неколико година (1385–1390).

Много више има података о протовестијарима босанске државе, где је ово достојанство после крунисања Твртка I за краља добро прихваћено. На самом почетку краљу Твртку није било једноставно да пронађе протовестијара који би, по много чему, требало да подсећа на Николу Бућу, па је ово достојанство доделио католичком свештенику Ратку, вичном пословању и добром познаваоцу латинског језика. После запоседања Котора, протовестијар краља Твртка постаје Трипе Петров Бућа, из исте породице из које потиче његов славни претходник Никола Бућа. За време краља Стефана Дабише, краљице Јелене и краља Остоје, службу протовестијара вршили су Жоре Бокшић и његов син Никола, грађани Дубровника, а касније људи из домаће средине, какав је био протовестијар кнез Рестоје за време краља Стефана Томаша. Према Дубровчанима, и кнез Павле Раденовић имао је свог протовестијара Браила Тезаловића, што не изгледа вероватно, пошто ни други обласни господари у Босни нису имали протовестијаре већ *коморнике* и *ризничаре*. Са тешкоћама око проналажења протовестијара био је својевремено суочен и Стефан Лазаревић, па је ову службу и титулу поверио католичком свештенику, односно новобрдском плебану дон Јовану или Ивану. Касније су протовестијари српских деспота, као и у Босни, били угледни и богати племићи из домаће средине, какав је био протовестијар Богдан, ктитор манастира Каленића, или протовестијар Никола Родоп из властеоске породице Родопа, познатих дародаваца српских цркава.

Тешкоће око проналажења способних, угледних, имућних, образованих и верних протовестијара, како у Деспотовини тако и у Босни, допринеле су да се ово достојанство нередовно додељује.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 261; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 22, 206; М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас САНУ 147 (1932) 137; И. Стјепчевић – Р. Ковијанић, *Протовестијар Грубо*, ИЗ 10, 1–2 (1954) 220–225; Д. Ковачевић, *Жоре Бокшић, дубровачки трговац и протовестијар босанског краља Твртка I Котроманића*, Годишњак ДИ БиХ 13 (1963) 289–310; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 139, 221; Ђ. Тошић, *Трипе Бућа, дубровачки трговац и протовестијар босанског краља Твртка I Котроманића*, Годишњак ДИ БиХ 20 (1974) 25–39; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 102, 229, 230; М. Благојевић, *Државна управа*, 117–121, 186–203.

М. Благојевић

ПРОТОМАЈСТОР – назив преузет из грчког са јасним значењем првога међу мајсторима. Како је градитељ Дечана – **фрадь Вита мали брать протомаисторь ис Котора града кралєва** у натпису забележен као протомајстор, подразумевало се да је то назив за архитекту, за онога који води градњу и управља другим радницима. У прилог таквом схватању може се навести дечанска повеља у којој се спомињу заслуге *протомајстора Георгија и з братијом Доброславом и Николом*, за које се каже да су заслужни не само за градњу манастирских објеката (трпезарија, пирг и др.) него и за *поработаније и украшеније по многим црквам по србској земљи*. Протомагистрима су у Венецији и приморским градовима на Јадрану називани стручњаци за градњу, не само зидање него и фортификационе радове и копање канала. У Дубровнику је крајем XIV века један фирентински каменар био protomagister sancti Blasii, касније је звање protomagister носио старешина општинског арсенала, у коме су се градили и одржавали бродови. Па ипак, протомајстори нису ограничени на градитељство. У повељи цара Душана за манастир Светих арханђела у попису занатлија додељених манастиру наведен је на првом месту међу цангарима – обућарима (**цьнгарие**) *протомаистор Раико* уз још неколико имена. У изворима нема ослонца за претпоставку да су протомајстори повезани са неком врстом еснафске организације, мада је очигледно да су у својој професији имали руководећу улогу.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 643, 700; *Acta Albaniae* II, № 422, 423; Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику* I, бр. 216; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, бр. 33.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 222–223.

С. Ћирковић

ПРОТОПОПА – у дипломатичким и литерарним изворима, односно у народној традицији посебан свештенички положај. Пре стварања аутокефалне Српске цркве, протопопе је постављао охридски архиепископ. Из сачуване синђелије коју је издао охридски архиепископ Димитрије Хоматијан за прилепског протопопу виде се његове дужности: да буде пример другим поповима, да исправља оне који су у заблуди, да одстрањује саблазни, да се стара о спасењу народних душа, да често даје поуке и савете да се људи клоне зла, да благоразумно и законито скупља од свештенства и народа приходе за свога епископа, а при томе да настоји да ти терети не буду много тешки и да немају карактер изнуђивања, јер су претходни скупљачи епископског дохотка били грабежљиви и неправедни.

По Доментијану, први српски архиепископ Сава *изабра од својих ученика богоразумне мужеве и постави их као протопопе*. Њих је послао у све српске

крајеве да попуњавају недостатке, тј. да венчавају у црквама парове и искорењују ванбрачни живот који је ухватио маха, пошто су у брак ступили по народним обичајима, а без благослова Цркве. Касније је поставио друге протопопе и послао их да „врше вољу Оца који их је послао". Свакако су и они били опуномоћеници епископа да венчавају, јер обични *парохијски свештеници* нису имали то право. Како се у Жичкој хрисовуљи протопопе помињу у множини, значи да их је било више, бар у свакој епархији по један, слично византијској пракси. По Светостефанској хрисовуљи *игуман* (в.) је постављао протопопу за манастирско властелинство са задатком да скупља глобе и дохотке црквене. Можда се на протопопе односи члан 194 Душановог законика, који одређује да се поставе *црквени људи глобари, који ће скупљати глобе од црквених људи и предавати Цркви; а цар ни кефалија да не узима ништа.*

У време царства, Велика црква (= *Патријаршија*) постављала је протопопе по *трговима* (в.), тј. у трговачко-занатлијским насељима која су претежно насељавали римокатолици, са задатком да „врате хришћане из јереси латинске". Били су директно потчињени патријарху а не надлежноме епископу, и имали су донекле и епископску власт да „издају заповед духовну", тј. да изричу црквене казне – епитимије. Свакако да је патријарх, а пре њега архиепископ, ова постављења вршио у договору са надлежним епископом.

Очигледно су протопопе имале вишеструка задужења и обавезе: духовни надзор над свештенством и народом, спречавање римокатоличког прозелитизма по трговачким местима Србије, венчавање у име епископа, скупљање епископских доходака, скупљање глобе у корист Цркве и сл. Листа задужења се временом мењала, па су поједина задужења преношена на друга звања. Институција протопопова постојала је све до половине XIV века, када за време Стефана Дечанског или за владе цара Душана, почиње да се губи, заправо да се делокруг њихове надлежности смањује. Вероватно су у то време монаси однели превагу над световним свештенством и ушли као чиновници у епископске дворове.

Извори су забележили имена само малог броја протопопова: протопопа Десислав помиње се у хрисовуљи краља Милутина за манастир Светог Ђорђа Горга код Скопља, јер се његово имање граничило са манастирским добрима; протопопа Прохор изјављује да са својим имањем својевољно ступа у поданство Дечанском властелинству; протопопа Русин из Штипа је сведок на купопродајном уговору између војводе Дмитра и Момчила Кастелановића. Народна традиција памти само протопопу Недељка из времена цара Душана.

Дворски протопопа помиње се у Жичкој хрисовуљи са уобичајеним дужностима протопопе али и са правом да задржи половину бира који су попови скупљали од зависног становништва у новцу или натури. У Византији, при свакој катедралној цркви такође је постојао дворски протопопа као заступник епископа, који се бринуо о цркви и богослужбеном поретку у њој, и водио надзор над дохоцима епископским.

Да је ово звање било високо, сведочи чињеница да су, по мишљењу Радослава Грујића, дворске протопопе били духовници српских владара током XII–XIII века.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светог Саве*; Ст. Новаковић, *Законски споменици*; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, Београд 1926.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*, Скопље 1923.

Р. Милошевић

ПРОТОПСАЛТ (грч. πρωτοψάλτης) – први међу појцима. Помиње се већ код Константина Порфирогенита (912–959) у делу *De Officiis*, као главни појац који управља двема групама појаца у десној и левој певници, иако певнице имају свака свог *доместика* (в.). У поствизантијском периоду поједини протопсалти су и у имену носили своје функције у цркви (нпр. Јаков протопсалт, са Пелопонеза, XIX век). У словенским музичким рукописима није нађен термин који одговара протопсалту.

ЛИТЕРАТУРА: E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961, 104; J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, *Traité des offices*, Paris 1966, 265; Ch. Patrinelis, *Protopsaltae*, *Lampadarii, and Domestikoi of the Great Church during the post-Byzantine Period (1453–1821)*, Studies in Eastern Chant III, Oxford 1973, 91–97, 141–170; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 304.

Д. Петровић

ПРОТОСЕВАСТ (прωтосевасть, πρωτοσέβαστος) – Етимолошки посматрано, протосеваст би требало да буде први у рангу међу севастима. У пракси оваква веза између двају достојанстава не може бити установљена. Први изворно потврђени протосеваст био је млетачки дужд Доменико Контарини, патрикије и протосеваст (1049). У византијској хијерархији достојанстава јавља се за Алексија I Комнина (1081–1118) и до пада Византије 1204. махом су овим чином почаствовани блиски цареви рођаци. У ранг-листама епохе Палеолога заузима од 13. до 15. места у хијерархији, а његова зелена одећа представља мешавину одеће великог коноставла и великог примикирија. Изричито се наводи да нема никакву службу. Очевидно, у питању је титула чији носилац може добијати значајне дужности на двору.

У Србији, као и у Бугарској уосталом, другачији је положај познатих протосеваста (Прибо, Никола Митос, Хреља Охмућевић). Сви они јављају се као велика господа чија управа над одређеним областима има елементе приватне власти.

ЛИТЕРАТУРА: L. P. Raybaud, *Le gouvernement de l'administration centrale de l'Empire Byzantin sous les premiers Paléologues*, Paris 1968, 180 sq.; Љ. Максимовић, *Севасти у средњовековној Србији*, ЗРВИ 32 (1993) 140 сл. (са упутама на лит. о наведеним протосевастима у јужнословенским земљама).

Љ. Максимовић

ПРОТОСИНЂЕЛ (протосінгель) – достојанственик саборне цркве архиепископије и патријаршије. У Цариградској цркви носио је наслов велики протосинђел. У средњем веку ређе се налазио при дворовима епископа. Био је члан левог хора, али без одређене јурисдикције. Протосинђел је био први међу синђелима, ако их је било више при архијерејским дворовима. Био је секретар патријарха или архиепископа и заступао га је у одсутности. Најчешће је биран из редова монаха, али је било протосинђела са високим титулама архимандрита, епископа и митрополита, па и презвитера, који су морали бити неожењени.

Једини податак о протосинђелу у средњовековној Српској цркви потиче из почетка XIV века, а то би потврђивало да је титула овог придворног достојанственика постојала при Српској архиепископији још од времена светога Саве. Натпис о протосинђелу уклесан је под кровним венцем апсиде цркве Св. Јоакима и Св. Ане у Студеници (Краљева црква). Године 1314. краљ Милутин је сазидао малу цркву у оквиру манастирског комплекса Студеница. О изградњи храма старао се студенички архимандрит и протосинђел Јован. У натпису је студенички архимандрит Јован оставио о себи још један траг – да је истовремено био и придворни достојанственик српског архиепископа, са титулом протосинђела.

Протосинђели су често били кандидати за епископе и митрополите, чак и за патријархе, па није немогуће да је поменути Јован можда био изабран и за епископа. Други податак о Србину, протосинђелу једне митрополије, а која се није налазила у српским областима, потиче из 1355/1356. године. Протосинђел серског митрополита Саве Григорије био је Србин, а такође и архимандрит Св. Богородице Спилеотисе и члан суда Серске митрополије. Поред достојанства протосинђела, постојала је у Цариградској и Српској цркви служба личних синђела, који су били дужни да воде бригу о ћелији свога архијереја, са којим су ту и пребивали, да се брину о његовим потребама и да се у свему угледају на њега. Арсеније и Данило II, архиепископи Српске цркве, били су лични синђели својих архиепископа Саве и Јевстатија II.

ИЗВОРИ: *Животи краљева и архиепископа српских,* написао Данило II, изд. Ђ. Даничић, 241–242, 337; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских,* прев. Л. Мирковић, 182–183, 255; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974, 46–47 бр. 24.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право*, 260, 402; Н. Милаш, *Достојанства у православној цркви,* Панчево 1879, 146–147; H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich,* München 1959, 62, 68–69, 102, 119; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти,* Београд 1965, 23, 24, 115, 116; J. Darrouzès, *Recherches sur les οφφικια,* 575; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима Српског царства,* ЗРВИ 10 (1967) 197–294; М. Јанковић, *Студенички архимандрит и протосинђел Јован,* ИЧ 36 (1990) 205–211.

М. Јанковић

ПРОТОСТРАТОР (πρωτοστράτωρ) – старешина такозваних царских стратора (στράτορες τοῦ Βασιλικοῦ στρατωρικοῦ, в. *стратор*). Под њим су се налазили и старешина тзв. armofilakes, односно harmofilakes (чувари царског оружја, а према неким мишљењима чувари царских кочија), као и stavlokomites (надзорници царских штала). Поред царског, постојали су у прво време и протостратори извесних високих тематских функционера. Основна дворска служба протостратора, као првог међу страторима, била је практично-церемонијалне природе – помагао би цару да узјаше, а затим је узимао вођице и водио коња устаљеном стазом по дворишту палате. Временом је добио и важније церемонијалне дужности, приликом пријема страних посланстава на двору и за време царевих тријумфа. У лову је био задужен да носи царев шлит, а од IX века прати је цара и на војним походима.

Први помен протостратора је за време Константина V, када је протостратор Константин био међу жртвама иконоборачких прогона. Филотејева листа достојанстава га смешта на 48. место (од 60). Положај протостратора је, како изгледа, био погодан за даљу успешну каријеру; познати војсковођа Манојло био је протостратор Михајла I; Михајло II и Василије I су претходно такође били протостраторп. Вероватно је баш за време Василија, односно Михаила III, дошло до поменутог проширења протостраторове дужности, а следствено, и до већег угледа службе. Од средине XI века само припадници виших слојева носе титулу протостратора. Тако су протостратори били Роман Склир, Михаило Дука (син Андроника Дуке), Алексије Аксух и Манојло Камица. Положај протостратора био је посебно значајан за време Комнина, када протостратори добијају високе војне службе. Према Зонари, протостратор је једна од највиших служби, а према Хонијату протостратор је исто што и mariscaldus (маршал) на Западу. У Никејском царству постојала је титула *протостратор Запада*. Од XIII века се уместо једног, поставља више протостратора. У ово време протостратор је по правилу високи војни командант, који понекад, уместо великог дукса, командује морнарицом. Налазили су се на релативно високом 8. месту Псеудо-Кодинове ранг--листе достојанстава. У доба Палеолога положај протостратора су заузимали Алексије Филантропин, Михаило Главас, Теодор Синадин и др. Неки од њих се спомињу у српским изворима.

ЛИТЕРАТУРА: R. Guilland, *Le Protostrator*, Recherches sur les institutions byzantines I–II, Berlin – Amsterdam 1967, 478–498; К. Кирис, ΣΤΡΑΤΟΡΟΣ = [ΠΡΩΤΟ]ΣΤΡΑΤΩΡ, *or Strator*, ΕΕΒΣ 36 (1968) 119–138; N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines dès IX et X siècles*, Paris 1970, 337–338; *Protostrator*, ODB 1748–1749 (A. Kazhdan).

С. Пириватрић

ПРСТЕН (annulus, annelus, prstenc) – имао је различита својства: магична, симболичка и украсна. Најстарије прстење није било од злата, већ од другог метала и камена.

Микенско, критско и грчко прстење израђивано је од сребра и злата. У старијим грчким гробовима нађено је прстење са пастом која је имитирала драги камен.

У *Риму*, у време Републике, израђивано је гвоздено прстење које по Плинију означава ратне заслуге и храброст. Мода златног прстења донета је у Рим из Грчке. Веома је било распрострањено и омиљено: на један прст стављана су и по три прстена, а касније сваки прст добија прстен. Марцијал у својим списима духовито запажа да се на сваки прст ставља по пола туцета прстења. На статуи Сервија Тулија на домалом прсту приказан је прстен. Прстење је било најразличитијих облика, од округлог и овалног, до четвртастог и карика спојених међусобно. Глава прстена украшавана је портретом императора, потом пригодним ликовима, као и декоративним мотивима. Украшавано је такође уметнутим гемама и камејама на којима су биле сцене из митологије. Понекад су се на обручу прстена налазили и натписи, најчешће у нијелу.

Ранохришћанско прстење је једноставно: засвођена карика прелази у главу прстена на којој је Христов монограм, а касније симболи хришћанства: јагње, голуб, птица, палмета.

Византија је прихватила римско прстење најчешће октогоналног облика са сценама из Христовог живота или са хришћанским симболима. На тзв. вереничком прстењу постепено се развија композиција: два портрета (младенци) и Христос који их благосиља, али исто тако урезује се натпис. На византијском прстењу урезује се лик императора, али на главу прстена се умећу геме и камеје које најчешће носе хришћанске мотиве. Монограм

власника прстена уз пригодну хришћанску поуку такође је омиљен украс византијског прстења.

Српско прстење подражава византијско прстење током IX–XI века. Рађено је од неплеменитог метала: обруч прелази у проширени део, главу, на коју се урезују симетрично распоређени кружићи, тачкице и цртице. Понекад је угравирана примитивно обрађена људска фигура. Од XII и у току XIII века појављује се поред бронзаног и бакарног прстења сребрно и златно. Облици прстења су различити: масивна карика која прелази у овалну и округлу главу, профилисана карика са истакнутим вратом и мањом округлом главом, потом профилисан обруч са пљоснатом тањирастом главом. Прстење је богато украшено вегетабилним декоративним мотивима, натписима, стилизованим дивљим и фантастичним животињама и птицама које током времена прелазе у хералдички знак. Током XIII и у XIV веку као хералдичке представе јављају се двоглави орао, лав, птица, крин, као и фантастична неман, а около име власника прстена. Претпоставља се да је ово прстење служило и за печаћење. Крајем XIV и у XV веку на прстењу се јавља типичан хералдички знак-грб: кацига са лавом, вуком, птицом, штитом и звездицом. На раменима прстена који носи грб урезују се грифони и други монструми као чувари грба. То прстење припада готичком културном кругу и претпоставља се да су га израђивали српски златари. Најчешћи налази те врсте прстења су косовско-метохијска област и Босна. Према средњовековном обичају ситна властела која је била у зависности од појединих крупних феудалаца, као и властела која је пратила владара, на свом прстену је носила грб свог сизерена. Знатан број прстења са истакнутом главом на којој је приказан лав у покрету нађен је у околини Рудника и Београда и припада осамдесетим годинама XIV и првој половини XV века. Из писаних извора се зна да је цар Урош на свом печату имао знак лава. Исти амблем су имали и Бранковићи, почев од Вука па до Ђурђа. Кнез Лазар је имао грб кацигу са волујским роговима. Златан прстен са тим амблемом нађен је у околини Крушевца. Током XIV века на главу прстена утискује се античка гема. Митолошке композиције у то време добијају хришћанска тумачења. Зна се да је босански бан Матеј Нинослав имао прстен са античком гемом.

На српском средњовековном прстењу веома су чести натписи који садрже поруку и цитат из јеванђеља или псалама, као и име власника прстена. То прстење је првенствено сребрно, знатно ређе златно. Записана су имена следећих власника: војвода Владислав, војвода Иван, Јован, Вид, Дабац, Драгоје, Радул, Мара жена Николина, и многи други. Према месту налаза и историјским подацима, претпоставља се да је то била локална властела и да је прстење служило као печатно.

На зидном сликарству српских владарских и властелинских задужбина веома ретко се на портретима приказује прстен. У Полошком, Јован Драгушин на малом прсту десне руке има прстен. Његова жена на малом прсту леве руке такође носи прстен (сликарство припада периоду између 1343. и 1345). У Доњој Каменици (средина XIV века) на великој ктиторској композицији само девојчица на руци носи прстен.

У византијском сликарству из истог периода прстен се чешће слика на портретима владара и властеле. Претпоставља се да постоји веза између старе српске књижевности и магичних својстава прстена са његовим приказивањем на зидном сликарству.

У ковчегу краља Стефана Првовенчаног у Студеници нађен је златан прстен чија је глава украшена гранулама распоређеним у облику крста. Претпоставља се да је припадао краљу Стефану. Приликом ископавања манастира Бањске, у гробу за који се претпоставља да припада краљици Теодори, мајци цара Душана, нађена су два прстена: један златни, украшен декоративним мотивима у нијелу, двоглавим орлом на глави и натписом на врату прстена: *Кто га носи чувао га Бог*; други је прстен сребрн, позлаћен, са утиснутом римском гемом на којој је урезан лик императора у профилу. Први се налази у Народном музеју у Београду, а други је у приватном власништву.

Златни прстен краља Радослава чува се у Народном музеју у Београду. Прстен је заручни од масивног злата и на глави је урезан натпис у нијелу на грчком језику, а у преводу гласи: *Ово је веренички прстен Стефана, изданка лозе Дука, те стога Ано, из рода Комнина, у руке га прими*. Веридба је закључена у новембру 1219. и фебруару 1220. Претпоставља се да су то стихови лепантског митрополита Јована Апокавка. Према филолошким анализама натписа, рекло би се да је златар био словенског порекла, пошто меша грчка и ћириличка слова.

Типичан пример печатног прстена јесте прстен челника Градислава. На глави у кругу је штит са косо паралелним линијама и лавом у покрету, а около је урезан натпис: *Челник Градислав*. Луксузни златни прстен нађен у Карану на средини главе носи портрет власника, а око њега је урезан натпис: *Воевода Владислав*. И низ различитог печатног прстења открива имена српске властеле из XIV и XV века.

ЛИТЕРАТУРА: Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969; Д. Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја у Београду*, Београд 1990; Б. Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле*, Збирка Народног музеја, Београд 1998.

Б. Радојковић

ПРЋИЈА в. *Прикија*.

ПСАЛТИР (грч. ψαλτήριον) – старозаветна књига која садржи 150 псалама. Уз поједине псалме наводе се имена аутора: Давид, Соломон, Асаф, Еман, Етан и други. Хришћани су од самог почетка, због њиховог садржаја и карактера, користили псалме на својим богослужењима; појање псалама смењивало се са читањима одломака из Светога писма и заједничким молитвама (јектенијама). За потребе богослужења псалтир је подељен на двадесет катизама, а свака катизма дели се даље на три славе и три антифона; последњи псалм завршава се малим славословијем „Слава Оцу и Сину и Светоме Духу". Поједини псалми имају своја посебна имена; тако се 103. псалм назива „предначинателни" зато што њиме почиње вечерње; шестопсалмије чине псалми 3, 37, 62, 102 и 142 – који се читају на почетку јутрења. Псалми 119–133 зову се „степени" (песме узлаза) зато што су се појали на петнаест степеница јерусалимског Храма. Од стихова ових псалама састављени су степени антифони. *Типик* (в.) прописује да се псалтир има прочитати цео у току једне седмице; у току четрдесетнице псалтир се мора прочитати два пута у току седмице. Поједини псалми имају тачно утврђено време у току дневног богослужења када се морају појати (62. псалм на – јутрењу, 140. псалм – на вечерњу).

Псалтир су на словенски језик превели још Ћирило и Методије. Најстарији познати сачувани словенски препис псалтира потиче из XI века и писан је глагољицом (*Синајски псалтир*). То је најчитанија књига у средњем веку. Свети Сава је, састављајући Карејски типик, прописао да се псалтир мора отпојати у току једног дана и ноћи. Сави се приписује и један краћи састав који садржи упутство за држање (односно читање) псалтира.

Познато је неколико типова псалтира. *Мали псалтир* осим псалама садржи још и девет библијских песама (в. *канон*), полијелејне (изабране) псалме за Господње празнике и за оне свеце којима типик прописује полијелеј. Иза сваке катизме долазе тропари и молитве. *Псалтир с последовањем* садржи, осим оних делова које има и мали псалтир, још и часловац (осим часова на Бадњи и Крстов дан, и Велики петак), изабране тропаре и кондаке из минеја, посног и цветног триода и октоиха, затим молитвословља која припремају вернике (свештеника и световњака) за примање свете тајне причешћа, каноне Богородици и Анђелу – чувару, пасхалију и месецослов. И други текстови сродног карактера могу бити укључени у последовање. Ова врста псалтира настала је, највероватније, у словенској средини, са задатком да попуни недостатак потребних богослужбених књига. *Псалтири с тумачењем* осим псалама, садрже још и тумачења (за сваки полустих или стих псалма). Псалме су тумачили византијски писци Јевсевије из Цезареје, Василије Велики, Григорије Ниски, Јован Златоусти, Кирил Александријски, Теодорит Кирски и други.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVIII века)*, Београд 1982, 89–98; M. Altbauer, *Der älteste serbische Psalter*, Köln – Wien 1979; Л. Мирковић, *Православна литургика, Први општи део*, Београд 1982³, 139–142; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 293–296.

Т. Суботин-Голубовић

ПСАРИ – У средњем веку владар и властела имају читаву свиту зависних људи за лов, а у њу спадају и чувари и дресери ловачких паса. Они су се бринули о штенарама и псима својих господара. Псари се помињу у већем броју повеља владара и обласних господара. У повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља, манастирски људи су ослобођени давања оброка, између осталих и краљевим псарима. У члану 189 Душановог законика одређује се да куда иду цареви псари, да им се даје само оно што стоји у царевом писму. Псари су били груписани у насељима која су имала свој хатар. *Псарска земља* са својим међама се помиње у Дечанској хрисовуљи. По угледу на краљеве и обласни господари су имали своје псаре. Становници манастирских села се ослобађају издржавања псара, а у једном случају се прописује да псар нема *области* над метохијом. Псари су били ослобођени неких дажбина због дужности које су имали око одгоја и дресуре ловачких паса (хртови).

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 448, 512, 514, 515, 516, 609–611; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 2–6; Н. Радојчић, *Законик*, 81.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 20, 24, 98, 209, 364; Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

С. Мишић

ПСОВКЕ – ружне речи, погрде, поруге, увреде називане су у старим српским текстовима *псост* или *псованије*, односно *опсованије*. Све те речи изводе се из именице *пас* (**пьсь**) са првобитним значењем: назвати псом, упоредити са псом. Као облик увреде части псовање се забрањује и кажњава у Душановом законику. При томе се праве карактеристичне разлике у друштвеном положају: ако *властелин* (в.) опсује и осрамоти *властеличића* (в.) плаћа казну од 100 перпера, ако властеличић опсује властелина плаћа такође 100 перпера, али се још *бије штаповима*, подвргава телесној казни (члан 50). Ако властелин или властеличић опсује себра плаћа 100 перпера, али ако себар опсује властелина или властеличића казна је: *да плати сто перпера и да се осмуди* (члан 55). Из једног дубровачког документа се сазнаје да се казна *осмудити* састојала у опаљивању косе и браде на такав начин да се каже да су осмуђени (conburantur capilli de chapite et barbam per modum quod dicantur esse smoditos). Псовање свештеног лица, епископа, попа или калуђера, кажњава се такође са 100 перпера (члан 95). Псовање је изједначено са срамоћењем (у познијим рукописима Законика замењује се изразом *обешчастити*), па зато ваља узети у обзир и члан 111, где се онај *ко се нађе да је осрамотио судију* кажњава много строже, конфискацијом свега што има ако је властелин, а расапом и плењењем ако је извршилац село.

Казнама се нису могле спречити свађе и увреде па ни псовке. Биле су често повод за тужбе и парничења па је остало о њима спомена у документима. Види се да ни угледни људи нису били поштеђени. Жупан из Подриња Драгиша Дињичић се жалио својим сениорима браћи Златоносовић да га је дубровачки трговац Марин Држић *срамотно псовао* у Сребрници и то пред цариницима и добрим људима, зато га није пуштао у трг Подзвоник, којим је господарио. Као псовке се најчешће наводе увредљиви и погрдни називи: лажљивче, издајниче, робе, губавче, а за жене курво (meretrix vetus, putana, rufiana, варијанта је: курво од блудилишта, putana de bordello, batessa di bordello, али и бабица патаренска, babiza de patarinis). Честе су биле псовке у којима је инсултовани назван сином неке животиње или курве: ословић, магарећи син (filio asini), пасји син, што је могло постати нека врста презимена (**Младен Пьсисинь** био је пронијар деспота Стефана Лазаревића), затим копиле, курвин син (али и курвин муж). У једној свађи у Руднику изговорена је увредљива псовка цитирана у италијанском тексту: digando fiol daseno, puloglavzi doiedoste suemu suietu – магарчев сине, пулоглавци (?) додијали сте целом свету.

Веома су ретко забележене псовке са сексуалним изразима, карактеристичне у новије доба за балкански простор. Оно мало што је познато показује да су формуле данашњих псовки веома старе. У једном писму влашког војводе Јована Александра грађанима Сибиња (1432) као нека врста санкције наводи се: **да кто ще слъгати, да му єбе пьс женѫ и матере му**. У *Посланици о пропасти угарског краљевства* Ђурђа Сремца у једном аутобиографском одломку, у причању о својој улози преводиоца у разговорима са српским вођама 1527, писац цитира одговор једног српског војводе, заменика Радича Божића, када су му донели налог од краља Јована Запоље да се спреми за борбу са војском Фердинанда Хабзбурга: „Доиста, ако би Радич хтео оно што и угарска властела, заиста краљ може поново да иде у м.......". У латинском тексту псовка је цитирана два пута, како је чуо и како је снебивајући се пренео краљу: Rex potest reiterare

in natica matris sue, односно други пут: ...extunc potest Rex Ivannes intrare ad wluam matris sue; у обе верзије се може препознати српски оригинал (текст је настао 1543–1544. године).

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*, 52–53, 61; Documenta Romae historica D. Relaţii între ţările Romane v. I, Bucureşti 1977, 295; Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, прев. М. Полгар, Београд 1987, 128, 286.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 281.

С. Ћирковић

ПСУЋ в. *Царина*.

ПУК (пльк) – стара словенска реч која је означавала војску. Код српских писаца XIII–XIV века употребљава се за оружану силу и њене делове. Посебно значење је добила у приморским градовима где се супротстављају властела (в. *патрицијат*) и пук. То је део становништва града који није припадао градском племству (патрицијату) а састављен је био из различитих слојева. Пуку су припадали: ситни трговци, занатлије, поморци, радници, сељаци и послуга. Пук или народ у латинским изворима назива се populus. Пук је у почетку вршио утицај на управу и законодавство у српским приморским општинама преко скупштина становника града. Али већ током друге половине XIV и прве половине XV века ови зборови народа имали су само формално значење, тако да је сасвим нестало политичког утицаја пука. А од тог утицаја и од опасности да власт поделе с другима, властела се бранила јачањем својих позиција у већима и затварањем круга своје класе. Политички чинилац међу пучанима били су „грађани" који су се истакли у току сукоба с патрицијатом у борби за власт у приморским општинама-градовима. „Грађане" (грађанство) чинили су углавном трговци, који су се по богатству приближили племству или су их чак превазилазили. Уследила је подела пука на citadine и populare, односно на nobile, citadine, populare. Правну основу за издвајање „грађана" (грађанства) пружало је формално додељивање грађанства, које се вршило под одређеним условима, као што су стална настањеност и поседовање непокретне имовине (у Дубровнику). Остали становници били су само становници – habitatores града. „Грађани" су успели да од которског патрицијата у току осамдесетих година XIV века преузму власт и задрже је неколико месеци. Исто тако, у жестоким сукобима с племством у Бару средином XV века изборили су се да упоредо делује и веће пучана. Исто се десило и у Котору под млетачком влашћу и после губитка великог дела градског дистрикта. Тамо где није било посебних већа пучана грађани су били организовани у оквиру братовштина (fraternitas, fratiglia, scuola), које патрицијат није могао да забрани. У Дубровнику су се ови грађани називали по братовштинама којима су припадали „антунини" и „лазарини". Према правилима братовштина, њени чланови, да би избегли обраћање племићким судијама, морали су да решавају спорове пред својим старешинама. Остали делови пука (послуга, носачи, рибари и др.) нису представљали никакав чинилац у политичком животу града. Једино су сељаци которског дистрикта у социјалним превирањима представљали значајан политички чинилац, када су се дигли на оружје против суровог режима патрицијата у Котору у XV веку.

ЛИТЕРАТУРА: J. Tadić, *O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme renesanse*, Zgodovinski časopis 6–7 (1952–1953) 558–559; *Историја Црне Горе* II–1, Титоград 1970, 83–88 (С. Ћирковић); С. Ћирковић, *Почеци социјалне хијерархије код Срба*, Годишњак ДИ 3 (1994) 229–230; С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 192, 195.

М. Маловић-Ђукић

ПУРГАРИ (пѹргари, грагани, borghesani, од немачке речи Bürger, geschworene Bürger – cives iurati) – представљали су управу рударских градова, уживали су аутономију као и у другим земљама. Саси су као и Дубровчани представљали посебну правну категорију становништва. Њихова аутономна тела, веће пургара, била су у исто време органи власти у градовима. Саси су имали свој сопствени суд (curia Tevtonicorum), састављан од грађана (пургара), као и посебно градско уређење које су донели са собом из домовине. Градско веће (савет) састојало се од 12 чланова (пургара) и било је изразити елемент градске самоуправе које је са кнезом и војводом управљало свим градским пословима и водило одређене врсте судских спорова. Оно је са кнезом и војводом посебно одлучивало о ценама

и режиму продаје робе на тргу и делило извесне приходе од глоба. Веће су највероватније бирали сами грађани међу својим најугледнијим представницима. Места у којима се помињу пургари имала су уређење наслеђено од Саса (Сребреница у другој половини XIV века, Ново Брдо тек 1388, Фојница 1373. и Олово). Пургари су попут осталих органа власти имали своје приставе (слуге) који су извршавали њихова различита наређења, хапсили, вршили заплену добара итд. Ово уређење саског порекла, односно Веће пургара није само наџивело Сасе који су се у нашим крајевима почетком XV века изгубили и етнички претопили, већ се проширило и на градове који нису настали уз руднике и нису имали никакве везе са Сасима. Са развојем других градских насеља преносило се и на њих. Тако се и у Подзвонику сусрећу пургари.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 407, 414; М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни* I, Београд 1955, 1–27; II, Београд 1962, 74–75; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 245–247, 342; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVII век), Смедерево – Београд 1992, 129–130; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 728–729; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 255–256; С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 262, 263, 267, 270.

М. Маловић-Ђукић

ПУРПУР в. *Боје*.

ПУСТ в. *Простирке и покривачи*.

ПУСТИЊАЦИ (поустыньци, eremita – од ἐρημία) – Пустињаштво или идиоритмија је један од начина монашког живота који постоји на православном Истоку. За разлику од општежића или киновије пустињаштво је мање раширено, јер је то далеко строжији и ригорознији монашки живот који се чак не препоручује ни свим монасима. У Србији средњег века помиње се и пустињско монаштво. Одлика овог типа монашког подвига састоји се у томе што монаси отшелници или пустињаци живе по посебном режиму удаљени не само од света него и од осталих монаха који живе у заједници. Као строжем и суровијем начину живота одају се по савету игумана или великих духовника они монаси који су проверени дугогодишњим подвижничким искуством.

У српским земљама пре светог Саве познати су следећи пустињаци: св. Јован Рилски, св. Јоаким Осоговски, св. Прохор Пчињски, св. Гаврило Лесновски и многи други. Једно време, боравећи на Светој гори као млад монах и свети Сава се скитски подвизавао. У ту сврху је у Кареји оформио испосницу посвећену светом Сави Јерусалимском за коју је 1199. године написао Карејски типик. Карејски типик као скитски устав је кратак, строг, садржи прописе за живот монаха у келији – келејно правило о молитви која се састоји у дневном прочитавању Псалтира, молитава и поклона.

Сем Карејске испоснице на Светој гори српски монаси пустињаци подвизавали су се у Студеничкој испосници у близини манастира Студенице, затим нешто касније, у XIV веку познате су Дечанска испосница у Белајама и Пећка испосница у Ждрелу.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно калуђерство*, Мостар 1902; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920; Л. Мирковић, *Скитски устави Светог Саве*, Братство 28 (1934) 52–67.

Р. Поповић

ПУТИР в. *Керамика*, в. *Сасуди*.

ПУТОПИСИ – списи који, у складу са развијеном средњовековном традицијом поклоничких путовања, најчешће описују света места у Јерусалиму и Палестини. Развили су се од грчких водича за путнике у Свете земље – проскинитариона. Нека садрже само попис и означавају међусобну удаљеност конака на путу за Цариград, тако да су служили путницима као оријентација. Најранији каталог јерусалимских цркава и светих места сачуван је у Бдинском (Видинском) зборнику из 1360.

Никон Јерусалимац је дао преглед светих места у својој *Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима* (1442). Своја путовања до Јерусалима описали су, поред осталих, патријарх Арсеније III Чарнојевић 1682–1683. и Јеротеј Рачанин 1727. Мисли се да је један проскинитарион са грчког превео Константин Филозоф.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Дневник патр. Ар. Чарнојевића о путовању у Јерусалим 1683. године*, Гласник СУД 33 (1872) 184–190; Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину*, Годишњак ФФ НС 12, 1 (1969) 263–350; Ђ. Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима"*, Књижевна историја 5, 18 (1972) 289–327.

ЛИТЕРАТУРА: *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Izbor, prevodi i objašnjenja Đ. Sp. Radojičića, Beograd 1960, 281–283, 339, 342, 364; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970, 305–322; *Описаније Јерусалима*, изрезао у бакру Христофор Жефаровић 1748, прир. Динко Давидов, Нови Сад 1973; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 296–300; *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, съставител Д. Петканова, София 1992, 382–383.

С. Томин

ПЧЕЛА (грч. Μέλισσα) – зборник са грчког језика преведених изрека и кратких историјских анегдота. Зборник се дели на три целине; састављање прва два дела приписује се монаху Антонију (XI или XII век), а трећег – Максиму Исповеднику. Све три књиге састоје се од кратких изрека и одломака преузетих из Светог писма, од светих отаца (Јована Богослова, Василија Великог, Григорија Ниског, Јована Златоустог), грчких филозофа и античких писаца (Анаксагоре, Питагоре, Демокрита, Аристотела, Сократа, Диогена, Софокла, Еурипида, Теогнида, Плутарха), историчара, песника. Историјске анегдоте тичу се, најчешће, живота Александра Великог и његовог оца Филипа, спартанских краљева Агесилаја и Леониде, Атињанина Алкибијада, и источњачких владара (Дарија, Артаксеркса, Кира, Креза и др.). Текстови се групишу тематски (О мудрости, О храбрости, О побожности, О молитви, О казни, О греху и исповедању, О истини и лажи, О вери, О души, О зависти, О старости и младости итд). Познате су три редакције *Пчеле*: прва садржи 71 поглавље; друга редакција има 68 поглавља, у њој су најчешће испуштени извори и аутори појединих изрека; трећа редакција састоји се од 44 главе. У оквиру ове, треће, редакције, 42. и 44. глава састављене су од делова преузетих из *Паренесиса* Јефрема Сирина и *Лествице* Јована Синајског.

Сматра се да је превод зборника оваквог састава настао у Русији у XII/XIII веку. *Пчела* је била веома популарна у српској средњовековној средини, до које је доспела из јужне Русије, највероватније преко Бугарске. Најстарији српски препис *Пчеле* потиче с краја XIV века; рукопис се чува у рукописној збирци Цетињског манастира (бр. 76). У Архиву САНУ чувају се још два рукописа који, између осталог, садрже и *Пчелу*; то су бр. 24 (из XV века) и 25 (из друге половине XVII века).

ЛИТЕРАТУРА: В. Јагић, *Разум и философија из српских књижевних старина*, Споменик СКА 13 (1892) 81–99; М. Н. Сперанский, *Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. Исследования и тексты*, Москва 1904; М. Н. Сперанский, *К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур*, Известия Отделения русского языка и словесности 26 (за 1921. годину, Петроград 1923) 190–192; М. Н. Сперанский, *Из истории русско-славянских литературных связей*, Москва 1960, 42–45; В. П. Адрианова-Перетц, *Человек в учительной литературе Древней Руси*, Труды отдела древнерусской литературы 27 (1972) 3–68; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 38–39, 98; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 300–301.

Т. Суботин-Голубовић

ПЧЕЛАРСТВО – Сачувана пчеларска терминологија, добрим делом заснована на прасловенском речничком фонду, говори да су Срби из своје прапостојбине пренели и вештину пчеларења. Затечено античко наслеђе и утицаји византијске цивилизације обогатили су, посредно или непосредно, ова знања. Несигурне и ретке изворне вести смењују већ од краја XII столећа сигурна сведочанства о развијеном пчеларству. Неслућене размере

ова ће грана привреде у наредним вековима достићи захваљујући неколиким међусобно условљеним чиниоцима. Природну основу чини разноврсна медоносна флора која даје стабилну и богату пчелињу пашу – од липе, кестена, врбе, воћа, грмова, белог босиљка, метвице, црњуше, у континенталном делу, до издашних медоноша жалфије и вреска у приобаљу. Ослоњеном на дарежљиву природну основу, пчеларству је подстицај који је пружала неутољива потражња отворио путеве сталног напретка. Жеђ за медовином и извором шећера у исхрани осигуравали су меду сигурно место међу намирницама. Апсолутно првенство припадало је воску који је имао вишеструку намену, али је употреба у обредне сврхе (раширена у читавој Европи) гутала највеће количине ове сировине. Ако се томе дода да су Дубровчани (у највећем броју), снабдевајући италијанско тржиште, били у стању да откупе неограничене количине, те да је сама технологија пчеларења пружала сигурније и обилније приносе воска него меда, било је природно да се восак и поред задовољавања домаћих потреба стане одливати ван граница Србије и Босне. Количине извезеног воска које су га издигле по значају одмах иза производа рударства могло је дати само развијено пчеларство. То не значи, наравно, да је у употреби била напреднија технологија, већ да је број кошница и произвођача који су били кадри да износе вишкове на тржиште надокнађивао ограниченост примитивних метода рада.

Док о пчеларству средњовековне Босне сведоче готово једино вести о уносној трговини воском, дотле су за Србију подаци бројнији и поузданији. У привредној структури црквених и световних властелинстава, те краљевих домена посебна пажња поклањана је гајењу пчела. Ова се властелинства, све до локалних цркава и ситне властеле, нису дала замислити без сопствених улијаника (пчелињака) о којима су се старали *улијари* (в.), посебна категорија зависног становништва, ослобођени свих других обавеза према господару земље. Осим тога, потребе за пчелињим производима задовољаване су и десетком од пчела наметнутим свим оним подложницима који су поседовали кошнице. Колики је на сваком појединим властелинству био проценат сељака који су држали пчеле, односно износ пчелињег десетка не може се одредити ни приближно (као у каснијим турским дефтерима), али је могућност да вишкови лако пронађу спремног купца сигурно деловала подстицајно. Ово је била редовна дажбина – у оснивачким повељама и даровницама међу работама и наметима зависних људи које дародавац, краљ или властелин, препушта новом господару, по правилу се наводи *десетак пчелни*, *трмчани*. У повељама Скопском манастиру Константина Тиха и Милутина помиње се међу владаревим чиновницима *десеткар пчелни*. Узимање намета од пчела пратило је развитак привреде и друштва. Тако одредба Старог српског закона уметнутог у Грачаничку повељу, по којој дажбина од кошница делује као добровољни прилог о црквеном празнику количински неодређен (*ко не да а има да узме поп сам*), одражава период још неразвијених феудалних односа на размеђи XII и XIII века. С друге стране, обавеза давања сваке пете кошнице на Бањском властелинству изузетак је наметнут, вероватно, високим потребама манастира или слабом заступљеношћу пчелара. Основу за одмеравање десетка чинио је број кошница једног сеоског газдинства, па је на сваку десету узимана по једна. То је значило да господар није узимао читаву кошницу, већ му је припадала количина пчелињих производа (меда и воска) која се у просеку могла извадити из једне кошнице (вредност плодова по једној кошници процењивана је у турско доба на око 10 акчи). Сељак са 30 кошница давао је господару земље онолико меда и воска колико се могло извадити из три кошнице. С обзиром на то да је број пчелињих друштава на једном пчелињаку варирао сваке године у зависности од међусобно условљених временских прилика, пчелиње паше и нових ројева, за основу одмеравања десетка узиман је максималан број друштава која се могу оформитиројењем у току једне пчеларске сезоне. Бистричка повеља сасвим је изричита: када се узима десетак од пчела да се броји *и пресед и рој*, тј. и оне кошнице које су остављене да презиме и сви ројеви од којих ће се засновати нова производна друштва.

И поред тога што су за воском и медом трговци из Приморја хрлили у залеђе, пчеларство није било занемарено у приморским комунама. Оно, једноставно, није могло задовољити нарасле потребе посредничке трговине. Пчеларска привреда имала је своје особене облике у Дубровнику. У области Стона и Пељешца дубровачки земљопоседници су зависним сељацима поверавали на чување пчеле остављајући им за узврат само четвртину приноса. На сличан начин, само уз повољније услове, органи-

зовано је чување пчела са сељацима из суседних области (Требиња углавном). Удруживање Дубровчана и сељака из непосредног залеђа ради заједничког узгајања стоке, звано припаша, могло се односити и на пчеле. У области богате пашом зановети, жалфије, драче и вреса Дубровчани су селили кошнице и поверавали их на чување сељацима (dedit et locavit), који су за узврат добијали половину приплода – fetus (ројева) и прихода – fructus (меда и воска). Капитал је остајао власнику. Време трајања уговора кретало се од 1 до 6 година. Судећи по честим уговорима о припаши из XV века, дубровачка влада издавала је без већег одјека забране овој врсти сточарске привреде. Дубровачким поданицима издата је наредба 20. априла 1335. да због непрекидних свађа и штета повуку своју стоку и пчеле из Sclavonie до празника Св. Михајла. Две године касније прецизирано је да се изван области добијених од краља Душана 1333. не смеју стока и bussos de melle давати на припашу.

О замаху који је пчеларство у балканским земљама добило сведоче речито турски дефтери XV века, који верно одсликавају затечено стање. Десетак од кошница прикључен је редовним спахијским приходима, убиран је или у новцу или у натури, а од пчелињака са мање од 10 кошница узимана је акча по кошници. Дефтери га увек наводе, без обзира на област на коју се односе. Ретка су села у којима није узиман макар минималан ушур од кошница.

Технологија пчеларења кошницама са непокретним саћем састојала се из неколико периодичних захвата који нису изискивали превише труда и времена. У пролеће кад пчеле почну да излећу кошнице су прегледане и чишћене, а саће подрезивано. Пчелар се око пчелињака бавио поново у рано лето када почињеројење. Сваки рој морао је ухватити и сместити у нову кошницу. Од завршетка ројења до јесени, када се приступало вађењу меда и воска, углавном није било посла око пчела. Тамо где се до пчелињих производа долазило претходним убијањем пчела (а то је био најчешћи случај), одређени број друштава остављен је да презими као основа следеће пчеларске сезоне (*пресад*, у неким крајевима *анача*, од турског ani=мајка, симболизује улогу која је предавана зазимљеним пчелама). До следећег пролећа пресад се није дирао нити су пчеле на било који начин узнемираване.

Иако постоји склоност веровању да је примитиван начин пчеларења подразумевао скромна знања, средњовековни човек познавао је живот пчела и технику пчеларења много боље него што то изгледа. Оно што се данас сматра једним од неопходних услова професионалног пчеларења – селидба пчела ради максималног искоришћавања медоносног биља – постојало је и у средњем веку. Један специфичан вид сељења кошница – већ поменута припаша – посведочен је у Дубровнику. Не треба да изненади ни чињеница да се у књижевним делима у улози литерарних израза користе појединости из пчелињег живота. Побожном Доментијану блиска је слика о матици као основи пчелињег друштва – *прилепи се душа моја к богу, за њим је летела ... као пчела за својом матицом* (заиста, нарочито приликом ројења, пчеле нагонски прате матицу). За Данила *јакоже рој пчела делајут сати медовни, тако и љубав братња цесарство божије*, док св. Сава вели да су на његовог оца многи иноплеменици устали и *обидоше га јако и пчели сат*. Употреба мотива везаних за пчеларство и живот пчела за поређења у књижевним делима говоре јамачно да је пчела поштована, а њен труд служио као узор. Воштана свећа схвата се у хришћанству као бескрвна жртва богу јер је од пчеле као симбола чистоте. Пчели се придају епитети часне, богоразумне, методичне. Писац Физиолога поучава: *Пчела јест божија*.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 407, 411, 448, 467, 591, 613, 614, 620, 627, 636, 704, 767.

ЛИТЕРАТУРА: J. Живановић, *Пчеларење у Срба*, Годишњица НЧ 3 (1879) 10–23; A. Jovićević, *Narodno gospodarstvo u Crnoj Gori IV. Pčele*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 23 (1918) 141–145; Б. Мићић, *Из народног пчеларства у округу ужичком*, СЕЗ 32 (1925) 344–355; Б. Перуничић, *Српско средњевековно село*, Београд 1956, 65–68; N. Pešić, *Pčelarstvo u Prizrenskom polju (sela Novake i Lješane)*, Glasnik MKM 4–5 (1959–1960) 295–313; P. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978, 67–68; С. Манојловић, *Старинско пчеларење у Далмацији*, Пчелар 8 (1980) 31–32; B. Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi Kosova i susednih krajeva 1455–1800*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 15 (1988) 39–42; Ђ. Тошић, *Сточарство у средњовјековној требињској области*, ИГ 1–2 (1995) 41–44, 47, 49.

Ђ. Бубало

Р

РАБОТЕ ВЕЛИКЕ И МАЛЕ – све радне обавезе које су теретиле целокупно становништво средњовековне Србије, укључујући и војну службу. У сачуваним изворима оне се нигде систематски не наводе, него само делимично, пошто је српско друштво било подељено на многобројне категорије с различитим правима и обавезама. Према Душановом законику и манастирским повељама зависно становништво на црквеним имањима било је ослобођено *од свих работа, малих и великих*, што је и разумљиво пошто је оно *работало* (служило) једино Господу Богу, Христу, Богородици и светитељима. Властела и властеоске баштине били су такође ослобођени *од свих работа и данака*, изузев војне службе и давања соћа. Властела је према томе морала *да работа у војнички закон*. Дешавало се понекад да су властеличићи и попови на великим манастирским властелинствима обављали одређене послове као и остало зависно становништво. *Поповска капа*, као симбол свештеничке функције у начелу је била ослобођена работа и данака, али не у свим случајевима (в. *поп*).

Бројне и разноврсне работе теретиле су по правилу зависно становништво, које се бавило земљорадњом, сточарством и занатима – меропси, сокалници, отроци, занатлије, власи, а у крајевима освојеним од Византије – парици и елефтери (*слободни људи*), који су без поседа. Зависно од тежине и сложености одређених послова, работе су распоређиване на жупе, градове, села, катуне, куће или мушке главе, а вршене су у корист државе, односно владара и феудалних господара. Поред војне службе, у корист владара вршено је градозиданије, градобљуденије и понос. За рачун феудалних господара зависни земљорадници морали су бесплатно да обаве читав низ пољских радова: да раде у виноградима, припремају сено, ору, а све што узору да посеју, подрљају, оплеве, пожању, оврху, очисте од плеве и уродице и да тако очишћене житарице довезу и сместе у складишта. Уз све то требало је довозити дрва за огрев, луч за осветљење, справљати и доносити слад за пиво, ловити понекад зечеве или рибу и сл. Поједине врсте земљорадника учествовале су у вршењу транспортне службе, у поправљању зграда и ограда. Сеоске занатлије су, у зависности од специјалности, вршиле бесплатне услуге својим феудалним господарима, док су, опет, власи, као специјализовани сточари, напасали стада својих господара, вршили транспортну и војну службу. Напоредо са работама зависно становништво било је оптерећено и многобројним *данцима* (в.) или дажбинама у натури и новцу.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965; Г. Острогорски, *Византийские писцовые книги*, Byzantinoslavica 9 (1948) 203–306 (= *Византијски практици*, Сабрана дела I, 3–118); Т. Тарановски, *Историја српског права* I; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве“*, 129–166.

М. Благојевић

РАЗБОЈ – Скоро у свакој кући у катуну, селу, урбаном насељу, без обзира на економску моћ и друштвени углед тамошњих житеља, налазио се разбој као обавезни део покућства. На разбоју су се ткале тканине од вуне, конопље, лана, памука, свиле, којима су задовољаване потребе за одевањем у кући и ван куће. По домовима ткале су жене, у Дубровнику су чак почетком XV века постојали и

посебни разбоји за жене, а разликовали су се разбоји на којима су ткане вунене или ланене текстилије. У Србији су професионални ткачи били мушкарци, као и у Европи тога доба. Помињу се у Призрену (1348–1353), у Приштини у првој половини XV века, а било их је и у селима, како обавештава турски попис становништва Новог Пазара 1516, када је у том месту било 19 ткача хришћана од којих су петорица била са села и плаћали су посебну таксу за боравак у граду. Допунске занатлије ткачима били су подстригачи сукна којих је такође било у градовима у Србији: Приштина, 1414–1452; Сребреница, 1414–1424: Ново Брдо, 1440; Трговиште, 1443; Зворник, 1428. И дубровачки трговци у Србији имали су у својим кућама разбоје, а и трговали су знатним количинама сировина које су биле потребне за ткање – повесмом и пређом (Ново Брдо, 1402). Из Дубровника су доносили и вретена у сандуцима (Приштина, 1447).

О типовима разбоја коришћених на просторима централног Балкана у средњем веку податке пружају серије Архива у Дубровнику. Према тим вестима позната су била два типа разбоја: хоризонтални и вертикални. Вертикални разбој старијег типа, који је постојао у старом веку у Египту, Јудеји, код Грка, Римљана, а за који је знало и предсловенско становништво Балкана, звао се *вратила* (једнина женског рода) и записан је у дубровачким документима 1363. под тим именом. Реч је свесловенског и прасловенског порекла и могуће да је изведеница од *врата* у значењу *капија*, *порта*, а на која је личила конструкција тог типа разбоја. Она се састојала код старијег типа од два вертикална, а код новијег од два хоризонтална вратила. Са изворним називом налазио се још доскора код сточара у северозападном делу источне Херцеговине, затим као *верцао* у источној Србији, и *стат* код сточара у Родопима у Бугарској. Други назив за вратила у Дубровнику био је *стан* (stan longo), према податку из 1400, а састојао се од две даске и једне ните.

Други тип ткалачке справе био је хоризонтали разбој, словенско културно добро. Реч је стара општесловенска, а у Дубровнику је била позната 1400. године. Он је у односу на вратилу представљао савршенији тип и налазио се у кућама и у ткалачким радионицама. Са Турцима се уводио у занатство вертикални разбој новијег типа. Понеки од саставних делова хоризонталног разбоја наведени су у дубровачким изворима са словенским називима: основа, потка (1453); нити (1424); вратила (1457); брдо (1457), а од помоћних средстава и гребен (1425); витал (1427) – од старословенског витао у значењу мотовило, рашак на који се намотавала пређа. Уз хоризонтални разбој припадали су још чунак (navicella, 1425); чекрк (mulinello, 1425). У дубровачким изворима наводе се још: мосури – дрвена цев на коју се намотава пређа за предење (mattasa, 1467); гвоздени гребен за гребењање предива (pecten de ferro, 1466); мотовила (mullinelus, 1448); смотак текстилних влакана (glomenum, 1467); вретено (fusus, 1447); преслица (rocha, 1235). О дугој употреби хоризонталног разбоја у Србији сведоче нађени гвоздени делови таквог разбоја на археолошким локалитетима код Сјенице, Сталаћа, Доњег Милановца, Брзе Паланке, Неготина, који се датирају у временски распон од XI до почетка XV века. Такође су нађени и бројни пршљенови вретена, чији континуитет постојања је још од праисторије.

Још у најстаријим цивилизацијама било је познато предење без преслице са вретеном на чији се врх стављао пршљен, колутић конусног, равног или лоптастог облика који је омогућавао бржи замах при предењу. Такав начин предења јавља се од V века у сценама Благовести у ликовним изворима у Европи и у Византији. На њима је представљена Богородица како преде на вретену са симболичким значењем предења вечне нити бољег живота која се не кида а која припада мајци Спаситеља. Богородица приказана у Милешеви (1228) држи у десној руци вретено у облику штапића са пршљеном а у левој шаци предиво. Други тип вретена имао је већ средишње проширење (Св. Климент Охридски, 1365), које је могло да буде и орнаментисано (Св. Константин и Јелена, Охрид, око 1400). Врло стари начин је било и предење са преслицом. У средњовековној Србији користиле су се преслице паличастог типа, које су се обично задевале за пас предиље (црква Богородице Одигитрије, Пећ, 1524–1537). Оне су се задржале у употреби и у XVI веку (манастир Шишатовац, 1512). Други тип преслице који се такође користио у средњовековној Србији био је тзв. стојећи тип преслице са постољем. Према приказима на фрескама такве преслице су биле стожастог типа (Градац, 1370; Доња Каменица, друга половина XIV века; Велика Хоча, 1577). Стожаста преслица убраја се у словенска културна добра, а према рецентном етнографском материјалу, задржала се у употреби, али без постоља, на Косову, у Рашкој и у Војводини. У Дубровнику су у другој половини XV века богате пучанке имале и сребрне преслице, „прслица", и сребрне игле преслице; такве игле од гвожђа налажене су и на средњовековним археолошким локалитетима у Србији.

ЛИТЕРАТУРА: Б. Владић-Крстић, *Херцеговачки покривачи „гуњи"*, ГЗМ, Етнологија, н. с., 22 (1967); Б. Владић-Крстић, *Појава и ширење вертикалног ћилимарског стана*, ГЕМ 44 (1980); Б. Владић-Крстић, *Преслице у традиционалној култури Србије*, Београд 1995.

Ђ. Петровић

РАЗБОЈ ВЛАДИЧЕСКИ – отмица или силовање властелинке, кривично дело против морала. У чл. 192 Законика цара Душана говори се о судској надлежности и претпоставља се да је у питању кривична одговорност властеле. За три кривична дела, *неверу* (издајство), *крв* (убиство или тешка телесна повреда са евентуалним смртним исходом) и *разбој владичести* (отмица или силовање властелинке од стране властелина) починилац кривичног дела треба да иде на суђење пред цара. Сва три кривична дела се квалификују као веома тешка самим одређивањем цара као судије у тим случајевима. Било би нелогично да *пред цара* на суђење може изаћи било ко сем властелина. То је одређени изузетак од општег правила да за *цареве дугове* суде цареве судије и може се сматрати као нека врста привилегије која је била доступна властели.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законик*, 262; А. В. Соловјев, *Законик*, 217–218.

Б. Марковић

РАЗБОЈНИШТВО (гуса) – кривично дело које је у феудалном друштву средњег века било веома распрострањено. Скраћена синтагма доноси доста одредаба против разбојништва и крађе, претећи кривцима и смртном казном. Цар Душан је преко одредаба Законика пооштрио борбу против разбојника, прописујући веома оштре казне и предвиђајући колективну одговорност. Поред репресије предвиђене против појединих случајева крађе или разбојништва, предузимане су мере опште борбе против тата и гусара, односно против професионалних лопова и разбојника, који су обично били организовани у разбојничке групе и банде. Како феудална држава није имала ни истражних ни полицијских органа, она је морала да наметне постојећим органима власти дужност да спроводе генералну истрагу. Таква истрага је била добро позната у средњовековном европском праву (inquisitio terrae generalis). Државни изасланик је сазивао збор на коме се од становника тражило да кривце именују и да их предају.

У Србији у време цара Душана, као и у другим земљама Европе, разбојништво је веома ометало кретање друмовима и трговачким путевима, те је тако смањивало и државне приходе. Законик предвиђа читав низ различитих мера у борби против разбојника. Између осталог, села су била дужна да чувају и путеве и брда којима су путеви пролазили, а ако би разбојници начинили неку штету путницима, околна села су сносила сву штету, јер нису били добро чувани путеви у њиховој области. Господар села је морао у селу примити на преноћиште трговце које је ту ноћ затекла, па ако би то одбио, а њима буде начињена нека штета, били су дужни да штету надокнаде господар села и само село.

Цар је гарантовао сигурност трговцима, „гостима" и Латинима чак и тако што се штета плаћала из његове благајне, а даље је сам цар тражио одговорност властеле, државних органа и стража, свих оних који нису довољно водили рачуна о безбедности путника на својој земљи. Српски владари су водили рачуна о сигурности трговаца и путника и пре цара Душана и после њега. Краљ Милутин је, дајући Дубровчанима трговачке повластице 1308. године, гарантовао за њихову имовину и предвидео колективну одговорност села за штету у њему учињену. Уколико не би село платило, одређује се *да плати краљевство ми*. Сва села, црквена, царева, властеоска, као и жупе које нису имале једног обласног господара, требало је да имају сталне страже које су постављале цареве судије и кефалије, тј. државни органи. Страже су предавале путнике и сву њихову имовину једна другој, како би они стигли безбедно до одредишта. Ако таква пратња, од страже до страже, не би била довољна и штета се ипак начини, ту штету, по процени поротника, требало је да надокнаде кефалија и саме стра-

же. Кефалија и страже су морали даље да организују потрагу за разбојницима.

Ако разбојници буду похватани за време вршења разбојништва, или их је предало село или жупа или властелин, сматрало се да су *обличии*, тј. ухваћени на делу, па није био потребан никакав други доказни поступак. Тако ухваћени разбојници нису могли бити помиловани, а казна предвиђена за њих је била ослепљивање. Суровост казне је имала функцију и посебне и генералне превенције. Уколико разбојник није ухваћен на делу, у доказном поступку је могао бити примењен *божји суд* (в.). Оптужени је био дужан подићи железо из ватре пред вратима цркве, пронети га кроз цркву и положити на олтар.

Људи који су живели у насељеним местима, било у селима, било у жупама или катунима, били су обавезни да пријаве надлежним властима разбојнике који живе или се крију у њиховом месту. Уколико то не би учинили из страха или било ког другог разлога, њихова одговорност је била колективна. Уколико после истраге, у којој становници нису пријавили кривце, они ипак буду пронађени, Законик одређује да се село *распе* (в. *расап*), односно да ће бити расељено. Казне су биле веома оштре, па се предвиђа да ће разбојник бити обешен стрмоглавце, а лопов ослепљен. Чак је и господар села сносио материјалну одговорност за сву штету која је учињена, а осим тога је и сам био кажњаван једном од тих тешких казни.

Господари села сносили су велику одговорност, ако би у њиховом селу био пронађен разбојник или лопов, јер су имали сталну обавезу да врше генералну истрагу. Под термином *господар* не подразумева се само велика властела, него пронијари и властеличићи који су сами управљали својим селима. Сеоске старешине су такође имале одговорност ако је у њиховом селу нађен разбојник или лопов. Строга одговорност је предвиђена уколико сеоске старешине *владалци* саопште господару да у селу има гусара и тата, а господар ништа не предузме, него се прави да није ништа чуо. У том случају је господар био кажњаван суровом казном предвиђеном за разбојнике. Ова одредба је била намењена већој властели која није управљала селима лично него преко разних *владалаца*. Судски поступак је био у надлежности судија које је цар постављао по областима. Све судијине наредбе које су се односиле на разбојништва и крађе морале су бити поштоване и извршаване у потпуности. У томе није било никаквих изузетака. Властела, црквене власти и сви остали људи су у случају непокорности тим наредбама могли бити осуђени као „непослушници цареви".

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик*, 233–236, 240–243; С. Новаковић, *Законски споменици*, 162, 233–234.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 95; А. Соловјев, *Законик*, 293–297, 303–306.

Б. Марковић

РАЗВОД в. *Брак*.

РАКНО в. *Простирке и покривачи*.

РАСА в. *Тканине*.

РАСАП (**расьпь, расоутиѥ**, од **расыпати, расоути**) – Ђура Даничић овај израз тумачи као dissipatio, али он има више значења. Утврђујући мир са Дубровачком општином, војвода Радосав Павловић истиче да рат по наговору злих људи ни једној страни не доноси корист, него *штету и расап*. Штетом и расапом прети султан Мурат II ономе ко угрози слободу пословања дубровачким трговцима. Јануара 1404. херцег Хрвоје склопио је савез са Дубровником против краља Остоје на *погибију и расутије* босанског владара.

Стари текстови чешће садрже глаголе **расоути** и **расыпати**. Претњу **да се распе** налазимо у више чланова Душановог законика, али се она двојако схвата, у зависности од тога да ли се односи на појединца или село. Ова претња упућена управнику црквеног имања који прима мито (члан 24) и власнику који црквене људе тера на работу изван метохије – **тъзи властник да се распе, и накаже** (члан 34). Расап у овим члановима Законика Стојан Новаковић и Никола Радојчић тумаче као одузимање имања, односно уништење окривљеног. Расап, међутим, означава и расељавање: *Ко се нађе да је осрамотио судију, ако буде властелин, да му се све узме, аколи село, да се распе и оплени*, гласи 111. члан Законика. Иста казна предвиђа се за село које држи лопова и разбојника (члан 145) и село у коме златар кује новац (169). Расап је предвиђен за тешка кривична дела, те се често везује за неверу: *да је господству ми неверан и да се распе* (повеља краља Твртка Твртковића); *ко потвори да је господству ми неверан и да се разаспе до корена* (повеља Радосава Павловића).

Глаголе расути и расипати користе летописци при опису борби и ратних разарања: *расипа кнез Лазар жупана Николу*; *Муса расипа Блгаре и расели*; *расипа Крушевац*; *Leta 1493 bi rasap grada Modruše*. Дубровчани су чували успомену на свој стари град крај мора који се **расѹ и опѹстѣ**.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; *Rječnik JAZU*; K. Kadlec, *Porob-rásap v právu jihoslovanském*, Sborník věd právních a státních 22 (1922) 294–305; Т. Тарановски, *Историја српског права* II.

Р. Михаљчић

РАСОДЕР в. *Монаштво*.

РАСХОДИ в. *Ризница*.

РАТАЈ (**ратаи**) – прасловенска реч која значи што и ратар или орач, односно земљорадник. Овакво значење поменута реч имала је већ у X веку (986. године), па се уз помоћ ње објашњава занимање Адамовог сина Каина: **Бѣ Каинь ратаи** (Срезневский, Материалы ..., том III, 103).

У средњовековној Србији ратајима се назива малобројна категорија зависних људи – земљорадника, који су запослени на газдинству неког властелинства. У једној одредби Светостефанске хрисовуље саопштава се: *Ако нема ратаја, да меропси радом ору црквеним воловима*, док се дечанским хрисовуљама предвиђа: *А за ратаје, колико има игуман плугова у неком селу, из тог села да постави за ратаје кога хоће*. Према цитираним одредбама, ратаји су орачи који ору манастирским запрегама (*плуговима*) деонице својих господара. Регрутују се из редова сеоског становништва, а по нахођењу господара властелинства. Њихове радне обавезе нису ограничене и вероватно трају током целе године, па су за свој труд добијали и одређену материјалну надокнаду.

Категорија ратаја постојала је и на Мљету, где се одржала до почетка XIX века. Старешина (prior) самостана Св. Марије на Мљету имао је право да сваке године ујесен (29. септембра) изабере са целог острва 6 ратаја, који ће провести у служби самостана свих 365 дана. За ратаје се одређују мушкарци, који као дневни оброк хране добијају два *кутла* вина (1 кутао = 0,76 л) и један грош (un grossetto). Годишње је ратај добијао пар опанака и два копела пшенице коју ће засејати на манастирској земљи за своје потребе. На крају године његове обавезе престају, а приор самостана бира нових 6 ратаја. Избор ратаја Мљетског самостана подсећа на одређивање ратаја на властелинству Св. Стефана у Бањској, где *меропси редом ору*.

Категорију ратаја прихватили су и Турци, после освајања српских земаља, па су одређивали и дозвољавали да кнезови и примићури могу да имају од најмање једног до највише десет ратаја, у зависности од тога колико је који кнез или примићур био угледан и какав су му значај придавали Турци. Служба ратаја код кнезова и примићура није била ограничена временом.

ЛИТЕРАТУРА: Z. Šundrica, *O agrarnim odnosima na otoku Mljetu u vrijeme pada Dubrovačke republike*, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, 281, 284; Д. Ангелов, *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век*, София 1958, 177; Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века*, Београд 1974, 31, 34, 89, 93–96; М. Благојевић, *Земљорадња*, 43–45, 194, 362, 363, 407.

М. Благојевић

РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ в. *Сужањ*.

РАША в. *Тканине*.

РЕЗЕРВАТИ СУДСКИ – спорови и преступи, по правилу најтежи по средњовековним схватањима, за које је право суђења задржавао за себе владар. Они произилазе из средњовековног схватања права, које има своје корене у римском праву, а у Србију је дошло посредством Византије, да је владар сопственик земље и људи и да је према томе и врховни судија, тј. највиша судска инстанца. Резервати су постојали у свим феудалним државама у различитим варијантама, па и у Србији. Они се у

нашим изворима називају *царски дугови*, а у латинским casus regales.

За владарев суд су према средњовековним мерилима били резервисани најтежи преступи који су били тачно одређени. У средњовековној Србији они су били прописани у Душановом законику према коме је цар задржавао за себе право суђења у следећим случајевима: велеиздаја (*невера*); убиство, рањавање или сакаћење (*вражда*, *крв*); помагање при бекству зависних сељака или отрока (*провод*, *пријем људски*); право својине над робом (*чељадин*) и коњем; отмица властелинке (*разбој владически*); похаре и паљевине; спорови око земље и проневере плена у војном логору. Царски дугови су у Душановом законику регулисани члановима 103 и 183 (вражда још и чланом 20 и 154; провод чл. 93 и 132; најезда чл. 101; упал, тј. паљевина чл. 99 и 100). Због великог броја кривичних дела и огромног броја случајева у пракси је било немогуће да владар заиста сам пресуђује у свим резервисаним царским динговима, већ су то углавном чиниле његове судије, дворски достојанственици или властела коју он одреди. Међутим, важно је да је за себе задржавао право да у свако доба и у сваком случају по потреби лично решава спорне случајеве.

Владарски резервати су се задржали и у периоду Деспотовине, али се у изворима не помињу тако често као раније, вероватно због тога што су се у пракси подразумевали. Да су и те како примењивани показује пример Обрада Драгосалића, кога је Стефан Лазаревић *због невере* казнио одузимањем баштине и доделио је другом свом властелину у пронију. Деспот Стефан је, као што су то чинили и ранији владари, судске резервате често преносио на друга лица, али је сада *судију дворског* из времена цара Душана заменио *велики судија* који је на деспотовом двору, поред резервата, судио и у међусобним споровима властеле. У унутрашњости је деспот резервате преносио на своје директне заступнике – војводе. То се види из члана 3 Статута Новог Брда, по коме је војводи уступљено суђење и убирање глоба по делима која су спадала у надлежност владаревог суда: вражда, крађа и најезда, упал (паљевина), провод и поклад (који једини не постоји у Душановом законику и односио се на залоге и неке врсте депозита који су у Новом Брду очигледно били забрањени).

Владарев суд у чијој је надлежности био низ најважнијих кривичних дела обухваћених појмом царских дугова или резервата, постепеним развојем правног система и судства, нарочито у доба цара Душана и касније Деспотовине, постаје највиши државни суд. За поданике је то могла бити најбоља заштита њихових права од самовоље, или бар могућност потраге за правдом и њеним задовољењем.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*, 47, 61, 62, 68, 73, 80; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51; С. Новаковић, *Законски споменици*, 758.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 118; Т. Тарановски, *Историја српског права* IV, 154; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, Београд 1980, 261–262; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 259–261.

А. Веселиновић

РЕЛИКВИЈАРИ – У средњем веку била је веома развијена трговина разним врстама реликвија, почев од делића крста на коме је разапет Христос до моштију и делова моштију светаца и хришћанских мученика. Ти хришћански свети предмети стављани су у посебне реликвијаре.

Делови часног крста били су најчешће уграђивани у крстове од сребра и злата и украшавани скупоценим драгим камењем и бисером. Према житију, Стефан Немања је носио о врату један такав крст и приликом силаска са престола предао га је своме сину Стефану Првовенчаном. Краљ Урош I имао је такође у злато окован крст са делићем часног крста. Краљица Јелена Урошева купила је за манастир Градац пет комада часног крста за 2 000 перпера, а за злато и драго камење, да би их оковала, дала је 1 000 перпера. Краљ Милутин даровао је цркви Светога Петра и Павла у Бијелом Пољу већи ручни крст са уграђеним делићима часног крста. У Пијенци (Италија), родном месту папе Пија II, у катедрали, чува се двокраки, ручни крст, пресвучен сребрним, позлаћеним оковом, са натписом *Сава I архиепископ и патријарх српски*. На крсту постоје два отвора, од којих је један празан, а други затворен крупним кристалом и запечаћен црвеним воском на коме је грб породице Киђи (Chigi) са кардиналским шеширом. Крст се чува у посебном табернаклу и износи се само у недељи часног крста.

Делови часног крста стављани су у посебне реликвијаре – ставротеке. Ставротеке су најчешће биле четвртастог облика са уграђеним часним крстом у средини. Окиване су у сребро и злато, украшаване разнобојним камењем, са фигурама арханђела и композицијама везаним за крст. У манастиру Ватопеду чува се ставротека, поклон браће Мусића (осамдесетих година XIV века).

Мошти светаца и делови моштију, као и друге хришћанске реликвије, такође су чуване у специјалним реликвијарима.

Како нас обавештавају Доментијан и Теодосије, свети Сава је, боравећи у Цариграду и путујући по Истоку, куповао разне реликвије. Међу многим хришћанским драгоценостима помиње се и рука св. Јована Претече. У Сијени, у катедрали, данас се чува окована рука св. Јована Претече и на њој се налази натпис *Сава I архиепископ*. Сребрни оков са акантусовим лишћем одаје рад златара византијског културног круга. Претпоставља се да је руку, заједно са другим драгоценостима, донео у Рим, на поклон папи, Тома Палеолог, деспот од Мореје, отац Јелене, жене последњег деспота српског Лазара Бранковића. Он је преко Дубровника путовао за Италију да би папи однео велики број моштију светих. Дубровчанима је 1452. дао руку св. Влаха, његов гркљан, као и део главе св. Андрије Првозваног. Окована глава св. Андрије Првозваног налази се данас у Пијенци заједно са поменутим Савиним крстом.

У депозиту жупана Десе и његове мајке Белосаве налазила се окована глава св. Григорија са крстом од емајла на врху, као и једна врећица пуна делова моштију светаца.

Окивање реликвија према деловима облика тела више је карактеристично за католичку цркву него за православну. У ризници катедрале Св. Трипуна у Котору чува се велики број реликвијара у облику руку, ногу, главе, врата и других делова тела. У европским ризницама такође постоји велики број тако обликованих реликвијара.

У православним црквама реликвије се чувају уграђене у иконе, као у реликвијару Томе Прељубовића, данас у Куенки у Шпанији (између 1367. и 1384). У манастиру Дечани налази се већи број кутија-реликвијара у којима су делови моштију светаца. Окови су из XVIII и XIX века.

Цела тела светитеља стављана су у посебне саркофаге – кивоте од дрвета и сребра. Кнегиња Милица после пропасти Трновског царства (1393) преноси из Видина мошти св. Петке и царице Теофане у Крушевац, а потом их деспот Стефан око 1402. доноси у Београд. Мошти су биле у скупоценим саркофазима.

Скупоцени сребрни кивот св. Шимуна у Задру наручила је Јелисавета Котроманић, унука краља Драгутина. Кивот је израдио познати златар Франческо да Сеста из Милана са својим помоћницима.

Деспот Ђурађ Бранковић откупио је мошти св. Луке из града Рогои у Епиру за 30 000 дуката и пренео их у Смедерево. Мошти су биле у изузетно луксузном ковчегу. После пада Деспотовине под Турке, Јелена, жена Стјепана Томашевића а кћи деспота Лазара Бранковића, пренела их је у Јајце и 1463. понудила на продају Млечанима.

Српски светитељи такође су чувани у скупоценим кивотима. У манастиру Милешеви тело св. Саве било је положено у изванредно извајан кивот, који је нестао после спаљивања његовог тела. У једној сребрној кутији, у манастиру Дечани, чува се рука краља Драгутина. Древни извајани ковчег Стефана Дечанског (друга половина XIV века) постоји у манастиру Дечани. Према остацима може се претпоставити да је био опточен сребром.

Делићи моштију оних светаца којима је посвећена црква налазили су се у мањим реликвијарима на часној трпези у олтару.

ЛИТЕРАТУРА: С. Курла, *Мођник столне цркве дубровачке*, Дубровник 1868; Л. Павловић, *Преглед светих моштију кроз историју у Српској православној цркви*, Зборник Православног богословског факултета 3 (1954) 231–256; М. Љубинковић, *Претечина десница и друго крунисање Првовенчаног*, Старинар 5–6 (1954–1955) [1956] 105–114.

Б. Радојковић

РЕЛИКВИЈЕ (лат. reliquiae, грч. λείψανα, рус. останки) – У хришћанској традицији тим појмом се, у најширем смислу, означавају „остаци" поштовани као светиње: *мошти* (в.) мученика и светитеља (цела тела и њихови делови), као и предмети са којима су свете личности биле у додиру (оруђа страдања, одећа и сл.). Појам обухвата и тзв. „секундарне реликвије": миро и уље са гробова светитеља, као и brandea – предмете, по правилу комадиће тканине, којима су мошти дотицане.

Култ реликвија потиче из најранијих хришћанских времена. На Истоку, снажан подстицај добио

је преносом моштију тројице апостола у Цариград (IV век). У току наредних столећа, византијски цареви настојали су да прибаве што већи број реликвија. Нарочито цењене биле су оне из Свете земље, везане за Христа (часни крст, оруђа страдања), Богородицу (риза и појас) и Јована Претечу (глава и руке). У средњем веку, византијска престоница поседовала је најдрагоценије ризнице реликвија хришћанског света. Након латинског освајања Цариграда 1204. огроман број реликвија пренет је на Запад. Реликвије су имале важну и многоструку функцију. Оне најугледније често су биле palladium државе или града и vexillium у војним походима. Извори сведоче о важној улози коју су имале у литургијским обредима и државном церемонијалу, као и њиховим чудотворним својствима.

У средњовековној Србији један од првих помена реликвија односи се на честицу часног крста, који је припадао Стефану Немањи. Ношена у напрсном крсту (енколпион), ова реликвија имала је победничко али и инсигнолошко значење. Реликвијарни програм, високог домета по садржају и функцији, остварен је заслугом Саве Немањића који је донео у Србију неке од највреднијих хришћанских светиња: честице часног крста, оруђа Христовог страдања, ризу и појас Богородице, део главе и десну руку Јована Претече, као и мошти апостола, мученика и многих светитеља. Ове реликвије чуване су у Жичи, средишту осамостаљене Српске цркве и крунидбеном храму, што им је давало нарочито, династичко-државно значење. Након премештања Архиепископије, ова ризница или један њен део чувана је у Пећи.

Судећи по писаним изворима, у Србији су постојале и друге реликвије, међу којима су нарочито популарне биле честице часног крста. По узору на византијског василевса, Немањићи су их поклањали угледним црквеним седиштима или владарским задужбинама (краљица Јелена Сопоћанима, краљ Милутин цркви Св. Петра у Расу, Стефан Дечански и Стефан Душан Дечанима, кнез Лазар Ватопеду, деспотица Мара Милешеви). Реликвијама које су некада биле у поседу Срба, по правилу се изгубио траг. Један од ретких изузетака је Претечина десница, у окову који садржи натпис са именом Саве српског (сада у ризници катедрале у Сијени). Изгубљени су и средњовековни реликвијари у којима су ове светиње чуване. Осим енколпиона и ставротека, о којима сведоче извори, сигурно су постојали и други облици реликвијара, уобичајени у византијском свету.

Српска култна пракса познавала је и „секундарне реликвије". Такво је било миро из гроба Симеона Немање, које се чувало у „стакленици". Штоване су, такође, реликвије домаћих светитеља, нпр. „штап светог Саве". Међу националним реликвијама, највећу важност и популарност имале су светитељске мошти.

ЛИТЕРАТУРА: С. Марјановић-Душанић, *Немањин напрсни крст. Из наше старе инсигнологије*, Зборник ФФ у Београду 17–А (1991) 203–214; Д. Поповић, *Sacrae reliquiae Спасове цркве у Жичи*, Жича – историја, уметност (у штампи).

Д. Поповић

РЕМЕТА в. *Пустињаци.*

РЕТОРИКА (грч. ῥητορικὴ τέχνη, лат. ars oratoria) – У средњем веку, у систему познатом под латинским именом Septem artes liberales, заједно са граматиком и дијалектиком представља trivium. Преостале четири дисциплине у томе систему – аритметика, геометрија, музика и астрономија, сачињавају quadrivium. Реторика у старом веку, према свом основном значењу, је вештина убеђивања (πειθοῦς δημιουργός) али и вештина која даје упутства за уметничко обликовање речи уопште. Понајпре се таква дефиниција за реторику јавља под утицајем судског беседништва. Међутим, доста рано јављају се и теоретичари који у реторици виде не само вештину него и науку „доброг казивања" (ἐπιστήμη τοῦ εὖ λέγειν, што одговара латинскоме bene dicendi scientia), која представља животни идеал и темељ образовања достојан слободног човека. Већ Платон захтева да беседник мора да буде морално исправан човек. Доцније ће тај суд понављати бројни аутори, како грчки, тако и римски, а Катон ће га формулисати речима vir bonus dicendi peritus – честит човек вичан беседништву. Цицеронова дефиниција orator probus esse debet – беседник треба да буде поштен човек – представља такође етичку одредбу. Етичко одређивање реторике огледа се и у стоичком поистовећивању морално исправних ставова беседника и његове реторске вештине: (μόνον τὸν σοφὸν ῥητορικὸν εἶναι) само мудрац може да буде беседник. Оваквим ставом реторика је заправо претендовала да сама, а не у заједници са филозофијом, буде темељ свеколиког образовања античког човека. Такво поимање реторике преко Квинтилијана биће пренесено и у средњи век. Грчки језик постаје култни и књижевни језик хришћанства, а црквени оци четвртог века Василије Велики, Григорије из Назијанза, Григорије Ниски, Јован Златоусти образују се у паганским реторским школама.

Средњовековна реторика, као и античка, дели се на три области: судско, саветодавно и свечано беседништво. Судско беседништво развија се у земљама римског права. У Италији, почетком XI века, право се изучава заједно са граматиком и реториком. Саветодавно беседништво заправо је политичка беседа у народној скупштини или сенату. Ове две области беседништва, историјски везане за институције судства и парламента у појединим државама, своје трајање везивале су за променљиве и временски ограничене категорије. Трећа област, свечано беседништво, траје све до нашег времена добрим делом и зато што је у најмањој мери било условљено оваквим категоријама. Према подели Никите Ираклијског, коментатора уз Слово Григорија Богослова, беседништво у средњем веку дели се на: саветноје (саветодавно), препирательноје (судско) и тржаставноје (свечано). Као и у античкој књижевности, тако и у средњовековној, под утицајем реторике писци се обраћају „слушаоцима" а не „читаоцима". Српска средњовековна поезија и проза почивају на византијској реторици. Георгије Хировоск, професор Високе школе у Цариграду, негде између VI и IX века, саставља на грчком дело под именом Τρόποι ποιητικοί. Словенски превод овога списа гласи: *Творчасти образи*. Другу расправу Хировоск је насловио Περὶ τρόπων ποιητικῶν, што одговара словенскоме *О песничким сликама*. Оба списа као преписи и преводи доспевају и у српске земље.

Приручници за реторику, састављани највише на латинском језику, јављају се тек почетком XVIII века у српско-латинским школама у Карловцима. Неке приручнике доносе украјински учитељи Максим Суворов и Мануил Козачински, које потом преписују и прерађују ђаци карловачки. Највећи број таквих рукописних приручника настао је између 1731. и 1761. године. Наслови показују да су уџбеници намењени илирско-рашкој, односно илирско-српској омладини. Мисли се да је приручник из 1761. настао из пера Јована Рајића, професора реторике у српско-латинској школи у Карловцима.

У средњем веку реторика постаје вештина која прописује правила за састављање писама – епистолографија. Узорке за поједине врсте писама као и теоријска правила за њихово састављање доносе у то време приручници најчешће насловљени именом ars dictaminis или ars dictandi. У српске земље у средњем веку, међутим, доспевају византијски *епистолари* (в. *посланица*). Уобичајени српски назив за овакве приручнике је *писмовник* или *писменик*, а писмо је посланије.

Свечано беседништво, у већој мери развијено већ од доба хеленизма, у потоњим раздобљима јавља се у бројним и разнородним облицима. Тако се као посебан тип свечане беседе израна развија похвала владара (βασιλικὸς λόγος). У византијској реторици познате су и у школи темељно обрађиване припремне вежбе за беседнике (προγυμνάσματα – praeexercitamenta). Ове вежбе познате су још у Цицероново време, али систематски се обрађују у школама тек почетком II века нове ере и током средњег века. Најпознатији ретори и састављачи приручника под оваквим именима су Теон (I/II век), Хермоген (II век), Афтоније (IV/V век), а на римској страни Присцијан (VI век). Присцијан прерађује Хермогенов приручник и тако грчку реторику преноси у латински средњи век. На грчкоме Истоку и у Византији најпознатији је Афтонијев приручник. Већ у XVI веку преводи се на латински, а потом и на бројне језике европских народа. Припремне вежбе за беседнике оспособљавају ученике да састављају краће писмене саставе на задате теме. Вежбе су распоређене од лакших ка тежим. Средствима реторске амплификације (примери, поређења, сведочанства из старине и др.) ученици увежбавају технику увећавања текста у свим његовим композиционим одсецима. Међу најпознатије врсте припремних вежби спадају следеће: басна, хрија, изрека, описивање, приповедање, теза, похвала, куђење, сликање карактера. Неке од ових вежби, по своме композиционом склопу, служиле су још у античкој и византијској књижевности, а потом и у српској, као узори за састављање текстова који својим обликом представљају засебне жанрове.

У српској средњовековној књижевности похвала има значајно место. Сам термин *похвала* (слово

похвално, похвала) узима се као превод за неколике грчке термине. Антички и византијски ретори разликују, начелно, два кључна термина: ἔπαινος и ἐγκώμιον и уз сваки од њих одређену категорију предмета похвале. Тако првим термином ретори обележавају похвалу која се односи на предмете и појаве достојне истинске хвале какви су, на пример, нечија добра дела или врлине. Другим термином се служе када говоре о похвали као школској вежби а предмет похвале могу да буду, не само предмети и појаве припадни првој категорији, већ и такви као што су дим, ћелавост и слично (похвала ради похвале). Ова подела није доследно проведена у приручницима за реторику, античким и византијским. Отуда у приручнику за беседничке вежбе из пера рановизантијског ретора Афтонија налазимо грчки термин ἐγκώμιον који означава, у истој равни, похвалу као реторску вежбу и ону „стварну" која износи нечије добре особине. Према истоме аутору, можемо да хвалимо лица и предмете (појмове), годишња доба и места, животиње и биљке. Када је у питању похвала неком лицу онда основна композициона схема такве похвале изгледа овако: после краћег увода ретор говори о пореклу, васпитању и делима неког човека. Затим га упоређује са неким другим, најчешће тако да онај кога хвали у свему надвисује онога са којим га пореди. На крају долази закључак.

Похвала се јавља доста рано и у средњовековној српској књижевности. Она је понекад уткана у текст житија и са њиме чини нераздвојну целину. Тако свети Сава, Стефан Првовенчани и Доментијан у својим житијима уносе неке елементе похвале. Теодосије је први српски писац који саставља самосталне похвале: *Похвалноје светих и преподобних отац наших Симеона и светитеља Сави, учитеља срб'скаго.* Као пример самосталне похвале узима се Јефимијина *Похвала кнезу Лазару*, потом и *Похвално слово кнезу Лазару* непознатог писца из Раванице. У XV веку Димитрије Кантакузин саставља *Похвално слово Димитрију Солунском*. Познато је и његово *Похвално слово светоме Николи*. Напокон, у XVI веку непознати писац саставио је *Похвално слово светом кнезу Стефану Штиљановићу*.

ЛИТЕРАТУРА: H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Band I, München 1978; М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма, Класицизам*, Београд 1979; A. G. Kennedy, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, Chapel Hill 1980; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980; *Похвална слова цару Андронику Другом Палеологу*, ЗРВИ 21 (1982); N. Radošević, *Some Autobiographical Elements in a Poem of Theodore Metochites*, XVI internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/3, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32/3, 1982; Н. Радошевић, *Иноплеменици у „царским говорима" епохе Палеолога*, ЗРВИ 22 (1983); A. G. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton New Jersey 1983; N. Radošević, *Laudes Serbiae, The Life of Despot Stephan Lazarević by Constantine the Philosopher*, ЗРВИ 24–25 (1986); Н. Радошевић, *Никејски цареви у савременој им реторици*, ЗРВИ 26 (1987); Ђ. Трифуновић, *Азбучник*; Н. Радошевић, *Данило Други и византијска дворска реторика*, Београд 1991; Н. Радошевић, *Епистолографија Јована Апокавка*, ЗРВИ 29–30 (1991); N. Radošević, *The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine Basilikoi Logoi*, Studies in honor of Speros Vryonis, New Rochelle 1993; Н. Радошевић, *Константин Велики у византијским царским говорима*, ЗРВИ 33 (1994); Н. Радошевић, *Подела власти у грчким царским говорима 4. века*, ЗРВИ 34 (1995); Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, Београд 1995; Е. Р. Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, Београд 1996; В. Јелић, ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΑ *ретора Афтонија* – Припремне вежбе за беседнике, Београд 1997.

В. Јелић

РИБА – Још од античких времена разне врсте морске и речне рибе употребљаване су у исхрани људи. У средњовековној Србији, поред разних врста морске рибе у Приморју, у унутрашњости су на цени биле рибе из река и језера. Рибе су биле инспирација и за оновремене уметнике, тако да се њихове представе срећу на фрескама у већини наших манастира, и то обично у циклусу о Страшном суду. Најлепша фреска овог типа налази се у спољној припрати манастира Милешеве, а слична се налази и у манастиру Грачаници.

На великој цени била је риба из Плавског и Скадарског језера. На Плавском језеру је постојало читаво насеље рибара, где су неки манастири имали своје људе. Овде је ловљена најквалитетнија риба, вероватно је реч о пастрмки. Такође је била чувена укљева из Скадарског језера. Она је извожена у зетске градове, а и у јужну Италију. Сушена укљева је отпремана и у унутрашњост српске државе. Свежом рибом се трговало на мало, по пијацама, а сушена је могла и да се извози. Неке врсте риба су оставиле трага и у топономастици. Тако топоними у долини Дрине: Клење, Шкобаљ, Штуке, Шаран, село Скобаљ на Дунаву и Клење у долини Велике Мораве, говоре о присуству ових врста у нашим рекама од давнина.

На Балкану и у Србији била је на цени дунавска риба. О њој се крајем XIII века веома похвално изражава и Византинац Теодор Метохит, хвалећи трпезу краља Милутина, где је, између осталог, послужен и разним врстама свеже и усољене рибе, посебно *оне масне дунавске*, што ретко стижу и на цариградску пијацу. На цени су биле оне врсте риба које дају црну икру (кавијар) – моруна, јесетра, сим, паструга и кечига. Поред њих у Дунаву живе и шаран, штука, скобаљ, вретенар и друге врсте. Марсиљи је почетком XVIII века забележио 53 врсте риба у Дунаву, а почетком XX века број врста се смањио на тридесетак. У средњем веку разноликост врста је била још већа и то не само у Дунаву, већ и у осталим рекама.

Улога рибе у исхрани монаха види се из манастирских типика и понеког документа као што је Углешина повеља за лавру Светог Атанасија (април 1371) којом је поклонио *вивар ловиште у Порусу рекомо Големи Василик*. Дао је то риболовиште и ставио услов *како да се динари на бах не носе от тогај ловишта, ткмо рибе и хоботнице, сипеје, каменице, што се наиде*. Улов је требало да буде *в покој и утјешеније часним светим старцем и братијам.*

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 303; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 53 (8); Liber statutorum civitatis Ragusii, 9 (11); *Византијски извори* VI, 114 (И. Ђурић).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 282; С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1963, 36 (XLIX); Б. Тодић, *Грачаница – сликарство*, Београд 1988, 129 (99); *Историја Црне Горе* II–1, 32 (С. Ћирковић); Б. Дробњаковић, *Риболов на Дрини*, 4; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 30–36; О. Зиројевић, *Риболов на средњем Дунаву (XVI и XVII век)*, Зборник МСИ 49 (1994) 111–120.

С. Мишић

РИБОЛОВ – У средњем веку риба је у људској исхрани играла значајну улогу, па је због тога риболов била делатност којој је поклањана одређена пажња. Посебно се то односи на манастире и владарски двор. Риба је ловљена у рекама, на језерима и у мору. По риболову су била чувена Скадарско и Плавско језеро. Области у Приморју су највећи део својих потреба подмиривале риболовом на мору, који се обављао уз помоћ барки и мрежа. Постојали су људи којима је то било основно занимање. Професионалних рибара је највише било у Дубровнику, где се налазила и највећа пијаца *рибе* (в.). Море у близини Стона је било веома погодно за риболов, па су ту долазили и рибари из Венеције.

На унутрашњим водама риболов је обављан на више начина. На језерима и великим рекама (Дунав, Сава, Дрина) коришћени су чамци и мреже. Такође су коришћени и кошеви. Већина манастира је имала своја *риболовишта* (в.) и рибаре који су за њихове потребе ловили рибу. Манастир Св. Ђорђа код Скопља је добио рибара Георгија Грка са његовим родом да у Катлановском језеру лови рибу за потребе манастира. Своје рибаре на Плавском језеру имали су манастири Бањска, Дечани и Свети арханђели. Ту је постојало читаво насеље људи који су се бавили риболовом.

Риболов је био развијен и на рекама, посебно на Дунаву, где су ловљене цењене врсте рибе, као и на реци Бојани. По доласку на ову реку 1396, Млечани су риболов ставили под своју контролу и од закупа су остваривали значајне приходе. Исти принцип су примењивали и за риболов на Скадарском језеру. Доласком Турака риболов је дошао под контролу нових господара.

Поред професионалних рибара риболовом се бавило и остало зависно становништво. Сељаци су ловили рибу за своје потребе, често идући у криволов. О томе сведоче и одредбе у повељама, које предвиђају строге и високе казне за криволов. Тако је за оног ко би на Плавском језеру ловио рибу неовлашћено предвиђена казна од 12 волова. Висина казне упућује на закључак да се ради о групном криволову. У изузетним случајевима владар је мо-

гао да пропише одредбу да и меропси за потребе манастира лове рибу. Такав је случај у Бистричкој повељи, али само за црквени празник, или кад у манастир дођу краљ или архиепископ.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 590–591, 612–613; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти*, Споменик СКА 3 (1890) 6–7; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 5; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 128, 244; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 303.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 282; *Историја Црне Горе* II–1, 32 (С. Ћирковић); Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник СНД I, 1 (1925) 45–78; И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 218–240; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*, Зборник ФФ у Београду 5, 1 (1963) 295–312; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 30–36; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

С. Мишић

РИБОЛОВИШТА – места на којима се ловила риба. У средњем веку било је природних рибњака, али и вештачких које су људи подизали и старали се о њима. Посебно су владар и манастири били заинтересовани за право лова у одређеном риболовишту, тако да су у нашим повељама та права често предмет даривања. Манастир Св. Ђорђа Скоропостижног добио је села Брод, Нахово и Донбицу са *ловиштем рибним*, а село Тавор са *блатом и ловиштем рибним*. Ова ловишта су се налазила на Катлановском језеру. Ако би ко ушао у ова риболовишта без игумановог одобрења, на њега је бацана клетва и морао је да плати казну од 6 перпера. Нова ловишта манастиру је на истом језеру приложио краљ Милутин. Међу најпознатијим риболовиштима била су Плавско и Скадарско језеро. Манастир у Бањској је добио села Брестје на Сави са риболовиштем и рибарима. Манастир Дечани је поседовао село Врмошу, у чијим међама се помиње језеро Рикавац, као ловиште риба. Манастир Св. арханђела имао је своје риболовиште на Белом Дриму у близини ушћа Призренске Бистрице. Овај манастир је добио села Шикљу на ушћу Крупе у Дрим; пола те воде дато је селу као риболовиште, а друга половина ставиоцу који се старао о владарској трпези. И други манастири су располагали ловиштима риба на рекама и језерима.

Риба и риболовишта на Дунаву били су веома цењени у средњовековној Србији, још у време када је на српском двору боравио Теодор Метохит. Кнез Лазар је Раваници приложио Госпођин вир, као једно од познатих ловишта. Вир постоји и данас северозападно од Доњег Милановца. Манастир Горњак је за ловиште добио вир повише Пореча (Тахталија Велика и Тахталија Мала). Вирове на Дунаву, као своја риболовишта, имали су и влашки манастири Св. Андонија на Водицама и Св. Богородице Тисменске. На Скадарском језеру и Бојани такође је било познатих риболовишта. Најбоља риболовишта на Бојани су била: Горњи и Доњи Тајер, Гјаре, Лингромадура, Марица и Мизерац. До доласка Млечана ова ловишта су била у рукама опатије Св. Срђа, а касније су их преузели Млечани. Риболовишта је било и на Дрини, нарочито око Фоче и Горажда.

Поред природних риболовишта, било је и посебно изграђених рибњака. Краљ Милутин је Грачаници дао све рибњаке од извода Родимскога до ушћа у Ситницу. Ту је реч о посебно изграђеним рибњацима у којима се гајила риба за потребе краљевог двора. У близини ових рибњака били су двори: Неродимља, Штимље, Сврчин и Пауни. Гајење рибе у рибњацима омогућавало је уједначено снабдевање рибом преко целе године. Манастир Бањска је такође имао свој рибњак у близини. Данас је на том месту ливада која се зове Рибњак.

ИЗВОРИ: Й. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, 584–596; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3 (1928) 127; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 5; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 128, 240; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 283, 286, 288; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти*, Споменик СКА 3 (1890) 29; В. Петковић, *Манастир Раваница*, 76; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 771; *Documenta Romaniae historica*: D. Relații între țările Române I (1222–1456), București 1977, 211, 266, 276, 385; *Споменици на Македонија* I, 199; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 175, 189, 201.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник СНД 1, 1 (1925) 69, 71; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1953) 145–173; М. Николић, *Властелинство манастира Ждрела (Горњака)*, ИЧ 20 (1973) 149–155; Р. Михаљчић, *Ставилац*, ИЧ 23 (1976) 5–21; И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, Немирно Поморје XV века, 236, 237; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница, Београд 1981, 250; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 30–36.

С. Мишић

РИЗНИЦА – прасловенска и општесловенска реч, првобитно је означавала посебну одају у којој су се чувале ризе (грч. τὸ ῥάσον, лат. vestis), тј. одећа, свита, рухо. Свечана одежда, од свиле и дамаста живих боја, била је богато украшена везом, сребрним и златним концем, опточена бисерима, драгим и полудрагим камењем, често оперважена крзном, и имала је велику материјалну вредност. Због тога се ценила као благо и брижљиво чувала заједно са новцем, златом и сребром, накитом, оружјем и скупоценим посуђем. Најкраће речено, ризницу је чинило све покретно богатство. Тако Дубровачка република обећава да ће, у случају велике опасности, у свој град да прими господина Вука Бранковића, његову жену Мару и синове, заједно са њиховом ризницом.

Ризнице су имали владари, властела и манастири. Световна господа на својим дворовима, а манастири на својим имањима, поседовали су радионице у којима су, за њихове потребе, занатлије (златари, ковачи, грнчари, ц'нгари, ткачи, шавци) израђивале предмете од луксузних материјала и метала. Ризницама световне господе управљали су ризничари или челници ризнички, а на челу црквених били су еклесијарси или скевофилакси – ризничари. Манастирске ризнице су настајале готово истовремено са оснивањем манастира, јер су их ктитори богато обдаривали скупоценим богослужбеним предметима. То су били путири, чаше, кандила, кадионице, рипиде, крстови, реликвијари и ћивоти, богослужбене књиге и иконе у скупоценим оковима, као и литургијска одећа и опрема. Због обиља дарова нису сви предмети могли да се употребљавају у свакодневним литургијама и остављани су у ризницу. Иако највећим делом похаране, манастирске ризнице су се показале као најпоузданији чувари драгоцености.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 215; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 3; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 593; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 61; Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*, Старе српске биографије XV и XVII века, 23; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 75.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* III, 49–50; Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*; Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 261–262; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 206; V. Mažuranić, *Prinosi*, 1249; *Rječnik JAZU*; М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, Београд 1966, 5–14; P. Skok, *Etimologijski rječnik*; М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 48; Д. Медаковић, *Ризница манастира Милешеве*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 221–229; М. Благојевић, *Државна управа*, 186–203.

Ј. Мргић

РИЗНИЧАР – особа којој је поверено чување и руковање ризницом, где се налазила скупоцена одећа, новац и друге драгоцености. Своје ризничаре имали су владари, богатије цркве и манастири, а такође и угледна и богата властела. Угледни велможа Тома Кантакузин, брат деспотице Јерине, имао је у Смедереву ризничара по имену Ђурка. Више се зна о ризничарима обласних господара и владара. Ризничар Вукашин био је у служби деспота Стефана Лазаревића између 1404. и 1411. године. У то доба (око 1407) деспот Стефан је имао *протовестијара* (в.), тако да је Вукашин водио послове који се тичу ризнице, али је имао и шира овлашћења, пошто се појављује и у улози *милосника* (в.) на једној разрешници рачуна. Ризничар Вукашин је био и послован човек, па су га послови водили у Ново Брдо.

Бранковиће је током 1401. и 1402. године служио ризничар Бранислав, који је долазио у Дубровник у неколико наврата, да подигне из депозита сребро, злато и остале драгоцености својих господара. Неколико година касније у служби Бранко-

виђа налазио се ризничар Стефан, који је покушао судским путем у Дубровнику да наплати потраживање од 260 литара сребра, колико је један Дубровчанин дуговао Бранковићима. Успео је да добије судски спор, али не и сребро, пошто га код дужника није пронашао.

Ризничари обласних господара нису само чували драгоцености и новац, већ су их сакупљали и смештали у ризницу, а наплаћивали су и потраживања од владаревих дужника, редовним или судским путем. Када је Српска деспотовина после 1455. године сведена на област између Западне Мораве на југу и Саве и Дунава на северу, није више било потребе ни за протовестијарима нити за челницима ризничким. Довољан је био ризничар који је управљао и ризницом и скромним државним или владаревим финансијама. Деспот Лазар Бранковић дао је пред крај 1457. године свом ризничару Радославу *за његову работу и за верно послужсеније*, три села у *пронију* (в.). Била је то својеврсна плата или награда за службу ризничара коју је обављао.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 359; С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 261, 262; М. Благојевић, *Државна управа*, 186–203.

М. Благојевић

РИТОРСКО СЛОВО – антички жанр који је преко византијске реторике и литературе доспео у словенску и, затим, српску средњовековну књижевност, у којој ће чинити основу готово целокупног књижевног израза. И стара српска поезија и уметничка проза темеље се на начелима и духу византијске реторике. Највећи византијски ретори и црквени оци из доба патристике, Василије Велики, Григорије Богослов (Назијанзин), Јован Златоусти и др., образовали су се не само на црквеним него и на делима световне, пре свега, античке реторике. Њихова слова сакупљана су у разноврсне зборнике који су рано и радо преписивани у средњовековној Србији. У неким српским преписима Слова Григорија Богослова, у Предисловију Никите Ираклијског (византијског писца из XI века) налазе се, у преводу, српскословенски термини за различите врсте риторског слова: *саветноје* (саветодавно), *препиратељноје* (полемичко) и *тржаставноје* (свечано, празнично). Ово последње приближава се *похвалном слову*, које је, често као део већег књижевног дела, нарочито заступљено у српској средњовековној литератури. У словенској традицији изворно стварање у овом жанру негује се још од најстаријих времена, па се, тако, већ Клименту Охридском (+916) приписује педесетак слова (беседа, поучења).

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 304–307.

И. Шпадијер

РОБ, РОБИЊА – 1. Најнижи друштвени слој средњовековног друштва. Појам средњовековног ропства особена је категорија, умногоме различита од онога класичне епохе. Његове специфичне појавне облике и стално опадање условила су водећа идејна, верска, друштвена и економска кретања овог раздобља. Свој најразвијенији формално-правни израз, ослоњен на античку баштину, ропство је добило у градским комунама источног Јадрана. Бројчани и економски удео робља (servus, ancilla) у производњи приморских комуна занемарљив је, уз сталну тенденцију ка замењивању слободном радном снагом. Коришћење робовског рада у раном средњем веку за обраду земље, у виноградарству, занатству, поморству (робови морнари доста су коришћени и касније), свело се од XIII века, највећим делом, на задужења кућне послуге. У складу с тим приметно је преовлађивање робиња. Осим као слушкиње, робиње су често служиле као наложнице својих господара, али и као дојиље и дадиље. Ове последње нарочито су цењене, а господарица их више није смела продати. Робове су највише поседовали властела, укључујући и црквену, у мањој мери богати трговци и занатлије.

Правни и социјални положај робова детаљно је регулисан статутским одредбама, а у најкраћем се може сагледати из устаљених формула купопродајних уговора којима су установљаване дужности роба према господару. Роб је дужан да господара верно чува и слуша његове заповести до краја живота, а господар с њим може поступати као са својом ствари (tamquam de re sua propria), осим што га није смео некажњено убити. Право пуног власништва подразумевало је неограничене могућности располагања: даривање, продавање, давање у мираз, уступање, залагање, наслеђивање, завештање. Робиња је, одредбом прописаном статутом, спадала у обавезан део мираза племкиња у Котору и Дубровнику, штавише у Котору је у мираз могао спадати и роб.

Робови немају активно право у судском поступку (нису субјекти права); кривичну и грађанску одговорност сносио је у име роба његов господар. Законом им није гарантована готово никаква кривично-правна заштита, а у случајевима страдања није се штитила личност роба, већ господарево право на ропски рад, привремено или трајно ускраћено. Робови немају слободу кретања нити самосталног располагања имовином. Оштре мере предузимане су против одбеглих робова, за чије хватање је господар имао право да тражи помоћ државе. Господаревој вољи потпуно су подређени брачни и породични односи, као и потомство из таквих веза. У ропство се могло доспети рођењем, заробљавањем у рату, робљењем, односно насилним одвођењем у ропство, преваром, продајом (patria potestas давала је право оцу да продаје чланове породице). Право ослобађања припадало је господару, и држави у случају да нису испуњени морални и правни услови. Робови су стицали слободу и тестаментарно, ослобађањем pro anima sua, откупом или чак давањем другог роба у замену.

Робови, а посебно робиње уносан су трговачки артикал који у приморске градове најчешће доспева на путу за коначна одредишта на Медитерану. Трговина робљем, детаљно регулисана статутима, оставила је највише трага у изворима. Роб је сматран за продајну ствар, res, која је имала своју цену, зависно од понуде и потражње. Као у свакој вредности робу је еквивалентан одређени новчани износ (најчешће 12 перпера), којим се у различитим правним трансакцијама може надокнадити. Послови купопродаје, замене, добровољног ступања у ропство обављали су се у градском нотаријату, често уз присуство јемца који је гарантовао да роб неће напустити новог господара. Као доказ права својине на неког роба господару је издавана carta servitutis, те је у случају да је изгуби губио право на свог роба. Средњовековни морални кодекс сматрао је недостојним држање хришћанског робља, али је налагао право, чак и обавезу да се држе нехришћани и јеретици. Утолико у приморским градовима најчешће срећемо босанско робље, чије се држање и продавање правдало њиховом припадношћу патаренској јереси. Трговало се и хришћанима православног обреда, сматраним за шизматике и јеретике. На прелазу из XIV у XV век приморске комуне су у готово непрекинутом низу, услед депопулације, економских разлога, све јачих моралних обзира и притиска власти из залеђа, издавале забране трговини робљем (између осталих, Дубровник 1416, Котор 1439), осим набављања за личну употребу – pro usu suo. Иако је већ од првих деценија XIV века приметно све интензивније напуштање робовске радне снаге и прелазак на запошљавање лично слободне послуге на темељу уговора, трговина људима настављена је и у XV веку, делом под видом изнајмљивања кућне послуге (чији је положај умногоме био сличан ропском), делом услед масовних робљења у залеђу у нередовним приликама турског освајања.

О ропству у средњовековној Босни сведоче, углавном посредним путем, акта приморских архива (пре свих, Дубровачког) у којима су забележени многобројни случајеви продаје робља пореклом из Босне. У неким купопродајним уговорима се изричито наглашава припадност робовском роду (*de genere servorum Bosniensium*), чак и самим рођењем (*ab origine fuit servus*); као продавци често се, поред босанских трговаца, јављају власници робља (бан Пријезда, кћи краља Дабише, цариник херцега Стефана, ситна властела); по робове се неретко ишло „на босанска тржишта робљем" (Дријева, Брштаник, Подвисоко). И поред тога, изгледа да велики део извезеног робља није био у ропству у самој Босни. Знатан део патаренског робља потиче из редова сељака који су силом хватани и одвођени у ропство, или се сами продавали. О положају робова у Босни постоје само спорадични подаци, недовољни да се стекне целовит појам (робиње као слушкиње и наложнице, наследност, ослобађање). Извесно је да суштинских разлика није могло бити.

Питање ропства у средњовековној Србији (без приморских комуна) неодвојиво је везано за проблем *отрока* (в.). Истраживачи су већином поистовећивали робове са отроцима (отрок као синоним за роба), налазећи тако одговоре на питања о постојању и карактеру ове друштвене установе. Малобројна супротна мишљења, засноване на темељном захвату у изворе и семантичкој анализи термина отрок, упућују на одвајање ова два појма, а тиме и другачије гледање на робове средњовековне Србије. У споменицима преовладава израз *раб* (по пра-

виду, тако се преводе различити грчки синоними за роба), нешто су речи *роб*, *чељад*, *чељадин* (в.), *човек*, *сирак*, *работан* (у једном случају као поименичени придев), *работник*, *раба*, *роба*, *робиња*, *работа* (ропство). Доста трагова у ономастици оставили су термини *роб* и *раб*, а нарочито је у антропонимији било раширено, и изгледа популарно, заштитно име *Хлап* (и патроними из њега изведени) које је искључиво у том облику посведочено у документима, док потврда о употреби у основном значењу нема.

Сумарна сведочанства византијских историка говоре да су Словени познавали установу ропства у време насељавања на Балкан. Оно није прелазило границе кућног ропства и у том се виду претежно и одржало. Роб је најбесправнији члан породице, близак детету, о чему сведочи појава да се истим терминима могу обележавати робови и деца. Од почетака државног организовања све до касног средњег века, вести о робовима у Србији ретке су, често посредне и непоуздане. Синови кнеза Мутимира даровали су Бугаре, поред осталог, са два роба, док је велики жупан Стефан Немања силазећи с престола ослободио све своје робове. Чести ратови и освајања имали су за последицу масовна робљења (Доментијан, Данило II), мада је, још од старина засновано, владало морално начело да се саплеменици, касније једноверници, не смеју робити (потврду о томе дају Нићифор Григора и Јован Кантакузин). Изгледа, ипак, да су они већином спадали у категорију ратних сужања. Члан 21 Душановог законика, који забрањује продају хришћанина у иноверну веру, посредно сведочи о трговини робљем и одражава настојање да се заштити вера. Робови пореклом из области српске државе, као и трговци робљем из непосредног дубровачког залеђа у време док је било у њеном саставу, јављају се повремено у дубровачким актима. Купци са Приморја набављали су робове и директно у Србији. Из докумената се ипак не види да ли је робље, приспело на приморска тржишта, било у ропском положају и у постојбини. Робови Почрња и Никаља налазе се у попису подложника цркве Св. Николе на реци Пчињи, коју су цар Душан и краљ Урош поклонили серском митрополиту Јакову. Повеља деспота Стефана манастирима Тисмен и Водица, међу одбегле људе који нису имали право да слободно прићу манастирима и населе се сврстава и *роба купљеног на имении*.

О положају робова готово да се ништа не може рећи. Такав је случај са робовима цркве Св. Николе на реци Пчињи. Осим заробљавања и вероватно насилног одвођења, као још један извор ропства у Жичкој повељи помиње се право мужа да прода неверну жену. Повеља деспота Стефана сматра роба предметом којим се тргује, потпуном господаревом својином, настојећи да ујемчи. Преводи византијских правних извора садрже мноштво одредаба о робљу. Иако су избором и систематизацијом прилагођени практичним потребама, они, углавном кроз дословно преведене појединачне одредбе, представљају само предвиђене могућности превентивно регулисане законом. Њихова вредност своди се на још један доказ о постојању ропства, али се сами прописи, настали у другачијим просторним и временским оквирима, не могу употребити као извор вести о положају робова у средњовековној Србији. Робова је очигледно било мало, а коришћени су, изгледа, као кућна послуга владара, властеле и имућних трговаца, губећи обележја јасно издвојеног друштвеног реда. Ропство није оставило готово никаквог трага у економици, друштвеним односима и праву, утолико пре што се касније наслаге у предању везују углавном за период турске владавине.

2. Термини којима се у средњовековном латинском и српском означавају робови (робиње), често одражавају службу у најопштијем смислу, мада се разлике у значењу не могу увек са сигурношћу одредити. Тако изрази servus, ancilla обележавају лично слободну послугу, по положају сличну робовима. С друге стране, ћирилички споменици посведочили су да се у значењу слуге (са свим нијансама) користи претежно реч *раб (раба)*. Најчешће се овај термин у изворима јавља у пренесеном смислу (на исти начин servus, ancilla), као литерарни израз, не одражавајући друштвени положај именованог, већ исказивање покорности, поштовања, службе, верности према вишем од себе. Од властеле (*Грубанац Хлапчић, раб* – покорни службеник – *жупана Бељака и војводе Радича и њихов дијак*) и владара (в. *старинци*) изабрани ради тесања међа називају себе у једном документу из 1454: *Ми кметије и раби и посланици господина Деспота* до Бога (*роб, раба Божји, Христов* – врло чест израз за верника, хришћанина). У непосредној потчињености властеле према владару израз *роб* одражавао је однос какав је у византијском хијерархијском поретку обележаван појмом δοῦλος. И најкрупније велможе ословљавају се, изражавајући верност владаоцу, његовим робовима.

ИЗВОРИ: Од велике су важности збирке које већим делом или у целини садрже изворни материјал о робовима: Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи 1278–1301*, Зборник ИЈК СН, треће одељење 1 (1932); G. Čremošnik, *Novitates musei Sarajevoensis* 10, Sarajevo 1933; G. Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa*, Istorijsko-pravni zbornik 1 (1949) 148–162; М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, Зборник ИЈК СН 22 (1967); Н. Фејић, *Документи о продаји и ослобађању робља из Босне и Дубровника у Каталонији (XIV и XV век)*, Miscellanea 10 (1982) 9–32. Списак публикованих извора у којима се могу пронаћи подаци о робљу на Приморју пружа: N. Budak, *Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na Istočnom Jadranu*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 17 (1984) 1–33. Видети и Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 703, 753; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 22.

ЛИТЕРАТУРА: Библиографија о ропству у нашим крајевима јако је обимна, али у избору тема сведена претежно на трговину и правне односе у приморским комунама услед карактера сачуване и делимично објављене грађе. Својим значајем издвајају се: К. Јиречек, *Историја Срба* I–II; A. Solovjev, *Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661*, GZM 1 (1946) 139–163; G. Čremošnik, *Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku*, GZM 2 (1947) 69–73; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Пос. изд. САН 165 (1950); V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali HID 2 (1953) 125–147; M. Imamović, *Propisi o robovima u Dubrovačkom statutu iz 1272. godine*, Zbornik radova iz pravne istorije posvećen Albertu Vajsu, Beograd 1966, 111–121; М. Петровић, *Крмчија Светога Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд 1983, 1990[2], 53–74; *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Pos. izd. ANUBiH LXXIX, Sarajevo 1987, 69–78; L. Margetić, *O dalmatinskim servima (osobito agrarnim)*, Rad JAZU 459 (1991) 59–103; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Београд – Нови Сад 1995. Исцрпне прегледе домаће и стране литературе дају: N. Budak, нав. дело; Н. Фејић, *Трговина босанским робљем у Барцелони крајем 14. и почетком 15. века*, ИЧ 28 (1981) 28, нап. 1; Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, Београд 1988, 33, нап. 1. Поред наведених дела видети још: *Rječnik JAZU*, s.v. *hlap*, *rab*, *rob* (и све изведенице) – са мноштвом наведених примера из извора: V. Mažuranić, *Prinosi*, s.v. *rob*; N. Budak, *Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na Istočnom Jadranu*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 19 (1986) 51–67 (у напоменама су наведени сви претходни ауторови прилози из ове области).

Ђ. Бубало

РОД в. *Братија*, в. *Братство*, в. *Племе*.

РОДОСЛОВИ – кратки средњовековни списи настали са јасно одређеном намером – генеалошким повезивањем владарских и феудалних породица са општепознатом, историском личношћу или истакнутом династијом. Као књижевна врста у доба владавине Немањића не постоје. Пре писаних, настали су родослови у „слици и речи", рађени фреско-техником у Грачаници, Пећи, Дечанима и Матеичу, где је живописана *лоза Немањића* (в). Није случајно у доба краља Милутина и баш у његовој задужбини почело живописање лозе Немањића. У ствари, то је родослов краља Милутина који је настојао да обезбеди престо својим синовима. У то време династија Немањића има две гране – потомке краља Драгутина и потомке његовог млађег брата Милутина.

Лозе Немањића живописане у значајним црквеним центрима уздижу и славе *светородну* династију, али пре свега установљују култ краља Милутина, истичући и утврђујући другу грану династије – Милутина и његове наследнике. Историјска генеалогија, рађена у фреско-техници тада се неговала само у Србији. Савремене паралеле у сликарству прве половине XIV века, нема. Појаву лозе Немањића очигледно су иницирали политички разлози.

Родослови као врста историјских списа појављују се после изумирања главне гране династије Немањића. Овај владарски род је у основи свих српских родослова. Међутим, српски родослови као историјски списи нису настали у славу Немањи-

ћа, већ у славу владарских и феудалних породица којима је циљ да истакну или исконструишу родбинску везу са *светородном* династијом.

Настанак првих писаних родослова објашњава се тежњом босанског бана Твртка да оправда своје претензије на српску краљевску круну. Истицање родбинских веза Котроманића и Немањића, за босанског бана постало је актуелно од тренутка поделе области жупана Николе Алтомановића. Родослов састављен у славу Твртка, као господара дела српске државе, подсећао је савременике на брак између Јелисавете, ћерке краља Драгутина и Стјепана I Котромана, односно на крвну везу Котроманића и Немањића. Ови родослови настали су пре Твртковог крунисања за краља *Срба и Босне*. У њима се Твртко још увек спомиње као бан.

Родослови прерађени у првој половини XV века, за династију Немањића везују Лазаревиће и Бранковиће. Првобитни родослови стога се проширују потомцима Немањиног сина Вукана од којега, према родословима, потиче Милица, мајка Стефана Лазаревића. Непосредније сродство између Немањића и Лазаревића успоставља родослов који је добио име по Илариону Руварцу. Према овом родослову кнез Лазар је ванбрачни син цара Душана.

Деспоту Стефану Лазаревићу, као угарском великашу и западном витезу, ни непосредно сродство са Немањићима није било довољно. Родоначелник Немањића био је непознат у Угарској. Стога је исконструисано сродство чак са Константином Великим. Ликинија, савременика Константина Великог, *истини списатељи* прогласили су Србином. Према томе, српски родослови проширују се личностима и подацима из опште историје. Као извор послужио је превод византијске хронике Јована Зонаре. Скраћени родослов налазимо и у житију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа.

Крајем XV и почетком XVI века, написана су два родослова у славу сремских Бранковића, титуларних деспота у Угарској.

Српски родослови последњи пут су прерађивани у другој половини XVI века. Они обелодањују сродство Јакшића, још једне српске феудалне породице у угарској служби, и руског цара Ивана Грозног. Ана, ћерка Стефана Јакшића, била је удата за литванског кнеза Василија Лавовича Глинског. Из овог брака потиче Јелена, жена великог кнеза Василија III Ивановича и мајка цара Ивана Грозног. Овај родослов истовремено, преко Бранковића и Лазаревића, повезује Јакшиће са Немањићима. Тиме се не завршавају покушаји везивања за најславнију српску династију. У новије време Чедомиљ Мијатовић „открива" сродство династије Обреновића и Немањића преко румунских Балшића, који наводно потичу од зетских Балшића.

Аутори родослова пишу сажето, по правилу без тежњи ка књижевном обликовању. Углавном саопштавају суштинске податке значајне за владара и његов род. Касни родословни текстови понекад се проширују догађајима из *летописа* (в.) и подацима о задужбинама.

Иако је њихова намена провидна, родослови се не могу занемарити као историјски извор. Они се изучавају као својеврстан израз тежњи и амбиција појединих владарских и великашких породица. Истицање стварног сродства, а још више генеалошке конструкције, увек су у најтешњој вези са политичким збивањима. И родословне конструкције могу да послуже као извор али, природно, са особитим углом посматрања. Утврђујући и одбацујући неистине, истраживач тражи одговор зашто настају и чему служе.

ИЗВОРИ: Родослове је средио и заједно са летописима издао Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Ср. Карловци 1927. Родослов сремских Бранковића у одломцима саопштио је Ђорђе Сп. Радојичић, *Из старе српске подунавске књижевности и писмености. Родослов сремских Бранковића с краја XV века*, Годишњак ФФ НС 3 (1958) 159–170.

ЛИТЕРАТУРА: Ч. Мијатовић, *Балшићи – генеалошка студија*, Гласник СУД 66 (1886) 221–227; V. R. Petković, *„Loza Nemanjića" u starom živopisu srpskom*, Narodna starina 5 (1923) 97–100; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* VIII–XXXIII; CIII–CVIII; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, Београд 1997; Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, ИГ 2 (1948) 21–36; Ђ. Сп. Радојичић, *Константин Филозоф и стари српски родослови*, Зборник Института за проучавање књижевности 1 (1951) 57–62; С. Матић, *Белешке из историје родослова и летописа*, Зборник МС КЈ 21, 1 (1973) 5–11; Đ. Sp. Radojičić, *Rodoslovi srpski*, EJ 7 (1968) 87; V. J. Đurić, *Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu*, I kongres Saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ, Ohrid 1976, 53–55 (= Peristil 21 (1978) 53–55); Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 307–308.

Р. Михаљчић

РОЗЕТА – поље кружног облика испуњено различитим орнаменталним мотивима изведеним осликавањем или у плитком рељефу. Као елемент архитектонске декорације, розета се у црквеном градитељству средњовековне Србије јавља током друге половине XIV века, под утицајем романоготичке архитектуре у градовима на источној обали Јадрана.

Камена розета – Хиландар

Конструисање розета у Србији у средњем веку извођено је уз помоћ каменорезачког шестара и другог клесарског алата. Поступак је подразумевао исцртавање низа концентричних кругова, којима се образује основно поље розете, а потом и мреже мањих кругова унутар овог поља. Средиште розете имало је кружну основу на којој је клесан мотив крста или цвета; из ове тачке пружале су се клесане траке према оквиру првог концентричног круга. Ивице концентричних кругова назначаване су тордираним ужетом или керамичким лончићима утискиваним у малтер. Кружни појасеви розете најчешће су украшавани геометријским преплетом и флоралним мотивима (палмета, крин). Розете различите по величини и примењеном поступку, на српским средњовековним црквама постављају се у вишим зонама бочних фасада, изнад портала и прозора апсиде, као и на странама постоља куполе. Према начину израде разликују се сликане, ажуриране и перфориране розете.

Малих димензија и једноставне композиције, сликане розете се, према данашњим сазнањима, у Србији први пут јављају на фасадама цркава Пећке патријаршије, осликаним у време градитељске делатности архиепископа Данила II. Извесно је да су монументалне камене розете постојале на маузолејном храму цара Душана – цркви Св. арханђела код Призрена, одакле су, највероватније, као мотив архитектонског украса, пренете у градитељство Лазареве Србије. На храмовима тог и каснијег раздобља појављује се посебан, моравски тип розете, у виду богато декорисане камене решетке израђене у плитком рељефу. Примери изузетне обраде сачувани су на западној фасади Раванице, у Лазарици, Наупари, Љубостињи, Руденици и Каленићу.

ЛИТЕРАТУРА: В. Ј. Ђурић, *Настанак градитељског стила моравске школе: фасаде, систем декорације, пластика*, Зборник МС ЛУ 1 (1965) 33–65; Б. Вуловић, *Систем и композиција раваничке декоративне пластике*, Зборник Архитектонског факултета 4 (1967) 51–63; V. Korać, *Les origines de l'architecture de l'école de Morava*, Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 157–168 (= *Извори Моравске архитектуре, Између Византије и Запада*. Одабране студије о архитектури, Београд 1987, 131–145); Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.

И. Стевовић

РОМАН (**романьць**) – средњовековни назив за књижевну врсту романа. Поред црквене и духовне књижевности, у српској средини читала су се и преписивала и дела световног карактера и садржаја. То су романи (краће или дуже повести), најчешће прераде дела античке књижевности, преведена на словенски са латинског, италијанског или грчког језика. Већ почетком XIV века појавиле су се српска прерада *Александриде* (Романа о Александру Македонском) и *Романа о Троји*. Порекло српске верзије *Александриде* није до краја разјашњено, али је она несумњиво настала на основу средњо-

вековних грчких прерада Псеудо-Калистенове прераде *Живота Александра Великог*. Сачуван је већи број преписа *Александриде*, а најстарији међу њима је рукопис бр. 23 Народне библиотеке у Београду (из друге четвртине XV века).

Роман о Троји сачувао се у две варијанте на јужнословенском простору: хрватско-глагољска (*Руманац тројски*) и ћирилска (*Прича о краљевима*). У оба ова средњовековна романа до изражаја долазе витешки подвизи и љубавни заплети.

Осим термина *роман* користили су се и други називи за овај књижевни жанр, нпр. *повест* и *житије*. Стога би се међу романе могла сврстати још нека дела у којима није могуће тачно одредити границу између световне повести и житија. Овамо спада хришћанско-византијска прерада индијске легенде о Буди – *Житије Варлаама и Јоасафа*, затим *Стефанит и Ихнилат* – повест писана у жанру басне, такође индијског порекла. Познато је више преписа *Житија Варлаама и Јоасафа*, од којих најстарији потиче из треће четвртине XIV века (Загреб. ЈАЗУ III b 15/Кукуљевић 16). *Стефанит и Ихнилат*, као дело мањег обима, најчешће улази у састав зборника мешовитог садржаја, нпр. рукопис бр. 15 Ћоровићеве збирке (Београд, Универзитетска библиотека; прва четвртина XVI века) или зборник апокрифа из друге половине XVII века (Београд. САНУ 25).

У XV веку читају се у српској средини витешки романи који су ту доспели посредством приморских градова, а преведени су са италијанског језика; то су *Триштан и Ižота* (сачуван једино на белоруском језику) и *Бово од Антоне*.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Индијске приче прозване Стефанит и Ихнилат*, Starine JAZU (1870) 261–310; Ст. Новаковић, *Приповетка о Александру Великом у српској књижевности*, Гласник СУД, Друго одељење, књ. 9 (1878); A. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage*, Prague – Upsal 1952 (издање текста); Р. Маринковић, *Јужнословенски роман о Троји*, Анали Филолошког факултета 1 (1961) [1962] 9–66; Р. Маринковић, *Српска Александрида. Историја основног текста*, Филолошки факултет Београдског универзитета. Монографије XXXI, Београд 1969, 348 + 16 табли; *Стефанит и Ихнилат*, изд. О. П. Лихачева и Я. С. Лурье, Ленинград 1969; C. van den Berk, *Wo entstand die sogenannte serbische Redaktion des Alexanderromans?*, Opera Slavica. Slawistische Studien zum V. internationalen Slawistenkongress in Sofia 1963, Göttingen 1963, Bd. 4, 343–358; C. van den Berk, *Der „serbische" Alexanderroman*, München 1970; Е. И. Ванеева, *К изучении истории текста Сербской Александрии. (На материале ленинградских списков XV–XVII вв.)*, Труды Отдела древнерусской литературы 30 (1976) 114–123; Е. И. Ванеева, *Русские списки Сербской Александрии XV–XIX вв. (из ленинградских и московских собраний)*, у: Русская и армянская средневековые литературы, Ленинград 1982, 57–69; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 230–232; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа (XI–XVII века у Југославији)*, Београд 1982, 18; M. Sgambati, *Il Tristano biancorusso*, Firenze 1983; В. Јерковић, *Српска Александрида, Академијин рукопис бр. 352. Палеографска, ортографска и језичка истраживања*, Пос. изд. САНУ DLIV, Одељење језика и књижевности, књ. 35, Београд 1983, 248; *Српска Александрида*, Приредиле Р. Маринковић и В. Јерковић, САНУ, Одељење језика и књижевности, Критичка издања српских писаца II, Београд 1985, 638; К. Станчев, *Жанр, стиль и модус в средневековой литературе православных славян (Методологические и терминологические проблемы)*, Contributi italiani al XII Congresso internazionale degli slavisti (Cracovia 26 Agosto – 3 Settembre 1998), Napoli 1998, 25–60.

Т. Суботин-Голубовић

РОПЦИ – технички термин којим су у другој половини XV века означавани грабљивци људи, преступници који су хватали људе да би их продавали Турцима као робове. Ропци су оживели трговину робљем која је од почетка XV века сузбијана забранама и спречавана тако да је остала ограничена на извесне категорије нехришћана, махом из далеких земаља. У уговору између једног Дубровчанина и Италијана (1445) предвиђено је било *да робови морају бити таквог рода* (de tal natione) *да у сваком месту или крају хришћана могу да се отуђе и продају као робови*. У доба турских освајања, нарочито од краја XIV века, у југоисточној Европи се ситуација променила, јер су Турци са својих похода одводили веома бројно хришћанско робље. Један део тога робља одвучен је у Анадолију и коришћен као ропска радна снага, док је део био предмет трговине, препродаје и узимања откупа. Турски хроничари бележе велико појефтињење робова после успешних похода у хришћанске земље или победе у биткама.

У развијену и трајну трговину робљем ропци се укључују из својих интереса слично трговцима стоком. Чељад коју би ухватили завршавала је у рукама Турака. Једни су хватали људе на путевима, па су их Дубровчани прибрајали разбојницима и лоповима (predones et latrones et veri robci), други су оперисали поред граница и отимали усамљене људе са њива или пашњака; најподмуклији су своје жртве намамљивали нудећи им неки посао или зараду. Донекле је познат само онај део активности робаца, који је оставио трага у архивским књигама Дубровника. Предузимљиви ропци су били нарочито сточари из планинских крајева Херцеговине, из катуна Кресојевића, Угарака, Журовића, Влаховића, Враговића, Мириловића, Малешеваца, Бобана; забележене су и тужбе против робаца из ближег дубровачког суседства, из Требиња, Луга, Попова и Гацка.

О деловању робаца и опасностима које су вребале људе говори необична судбина једног сељака из Млина, места на дубровачкој територији. Њега је један Влах (Журовић) позвао да преузме стоку, доведе је у Дубровник и тако обојица зараде. У катуну Журовића он га је затворио и продао тројици браће из катуна Бобани за 8 дуката. Ови су га одвели у Церницу и ту га продали једном Дробњаку за 20 дуката, који га је одвео у Никољ Трг (Nicoli Terg, Бијело Поље) и продао за 30 дуката Турчину Хамзи из Скопља. Овај га је у Скопљу продао Курту из Пловдива, који га је одвео у своје место и тамо продао Алипаши, који га је водио у Цариград, али још пре но што ће стићи у град продао га кројачу Алији, а овај га је у Цариграду продао Турчину Хамзи. Од тога Хамзе је Радоје Божидаровић из Млина побегао и преко Влашке и Русије стигао у Угарску и најзад преко Сења доспео у Дубровник, где је међу тужбама записана одисеја која је трајала од децембра 1465. до новембра 1467.

Ропци су, како се види кроз дубровачку архивску грађу, били ефемерна појава. Они делују уочи турских освајања, још у време када је први сусед Дубровника била држава херцега Стефана, врхунац им је у време освајања и у деценијама које следе, а од осамдесетих година XV века нестају из докумената. Ратови у околини су престали, турска власт је ухватила корене, више реда и безбедности смањило је изгледе за лов на људе и трговину људима.

ИЗВОРИ: М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, Београд 1967, 5–180 (грађа о трговини робљем).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 411–412.

С. Ћирковић

РОСАЛИЈА, РУСАЛИЈА в. *Дружичало*.

РОТА – стари назив за *заклетву* (в.), присегу, за сам чин и речи којима се заклиње. Најчешће се употребљавао упоредо са другим терминима: *ротисмо се и заклесмо, ротисмо се и присегосмо* или *велике роте и клетве* или *ти се великом ротом ротил к нам*. Јавља се највише у документима о уговорима Дубровника и владара и господе из суседства (*записаније и роте, велике роте и записе*) и то у сталним обртима, некој врсти формуле. Лице које се *роти* назива се *ротник*. Из термина рота произашле су неке друге важне речи као урота, *порота* и поротник.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I и II, *passim*.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 124; Ж. Перић, *Заклетва у приватно-правним споровима и Христово учење*, Београд 1921, 4–23; J. Mal, *Rota – staroslovenska prisega*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 22 (1941) 58–64; Л. Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977, 18–23, 44.

Ђ. Ђекић

РУДАРИ – Овим називом обухваћени су у модерним представама људи запослени у рудницима на производњи метала. У стварности они нису чинили јединствени сталеж, већ су се састојали од припадника већег броја занимања и стручњака и надзорника, а затим и финансијера и снабдевача које су пословни интереси везивали за места рударске производње. Главнину су и бројем и значајем чинили копачи, *рупници*, laboratores fossarum, fosseri, foxieri, називани некад и општим термином *работник* (у смислу радник а не онај који је оба-

везан да работа, јер је рад у рударству био слободан, на основу уговора) или *тежак*, односно у италијанском тексту *lavorente*.

Могу се, пре свега, разликовати они који су делали у *рударству* (в.) у ужем смислу, на пословима добијања руде, и они који су радили на топљењу, пречишћавању и евентуалном даљем третирању добијеног метала (в. *металургија*). Могу се, затим, разликовати радници, стручњаци и надзорници. Стручњаци су били *узбојници* који су тражили и налазили лежишта руде и одређивали места где ће се започињати истражни радови у рововима званим *шурф*. Рад рупника су организовали *шафари* (од немачког Schaffer) којима је функција била да обезбеђују све што је потребно за несметан рад. Шафара је било јамских и колских, запослених код топионица. Њих су некад изједначавали са рупницима (safar over foxer). Стручњаци су били *хутмани* (од немачког Hüttenmann), различитих рангова од заступника дружине *гварака* појединог окна до *великог хутмана* за цео рудник. Хутмани су имали важну улогу у стручном руковођењу радовима и решавању спорова међу рудницима и разграничавању рудних поља. Рудници су имали једног или више *урбурара*, државних чиновника, сакупљача *урбуре*, владаревог регалног права, са значајном улогом у суђењу. У рудницима је било и више *дијака*, писара, јер се услед сложености послова много морало записивати, од убаштињења, регистровања *делова* (в.), до обрачуна трошкова у свакој дружини гваркова.

У другом циклусу, оном од руде до пречишћеног метала, који је по правилу био и просторно одвојен од рудника јер се морао прилагођавати воденим токовима као изворима енергије, најважнији су били *валтрици* (в.). Ови стручњаци и власници постројења, окружени су били радницима који су припремали руду и опслуживали топионице. Били су то *плакаоничари*, запослени испирањем руде (некад се то радило код рудника), *роштари*, који су је пржили, *шмиочари* (од немачког Schmelzer) су били запослени код пећи за топљење као и *чистиоци* и *откопари*. *Вучилац* се бавио меховима неопходним за постизање високе температуре. Шафари на колу су имали функцију организатора и снабдевача. Пречишћавање метала и одвајање сребра од злата није се увек обављало код топионица, већ и у златарским радионицама, које су имале своје пећи, и у посебним постројењима: *парингар* (од Brenngarten).

Свет окупљен око рудника може се посматрати не само са гледишта послова које су обављали и стручности, већ и са гледишта предузетничке улоге, учешћа у финансирању и експлоатацији. Власник дела био је гварак, који уопште није морао бити рудар. Уколико је рудник био већи утолико је мања вероватноћа да се међу власницима делова нађу и радници. Само у почетној фази развоја рударства и у повољним техничким условима дружине гваркова су се састојале од људи који су копали руду. Чим су постројења постала већа а технички услови сложенији, учешће у финансирању је постало претешко за мале произвођаче.

У улози финансијера нашли су се сви они који су располагали средствима и били спремни да преузму одређени ризик. Рударско право је допуштало заступнике који су имали сва права као и гварци од којих су добили овлашћења. Иако велики део сачуване грађе потиче из средине финансијера, нема података о томе да би трговци учествовали у раду, али је чест случај да бораве у рудницима и да се налазе у близини места производње да би вршили надзор и имали непосредан увид.

Радници су радили за плату од *шихте* или по погодби од количине руде коју ископају (*уцен*), а у ризик су могли бити укључени преко уговора о делу ископане руде који би добијали. Такав однос се називао *лемшафт* (од немачког Lehenschaft), а радници *лемшатници* или *ленховари*.

И поред свих великих разлика у имовном стању и стручности људи окупљени око рудника имали су нешто заједничко што их је одвајало од осталог света. Особени услови рада и опасности скопчане са позивом издвајали су их од свих других работника и занатлија. Разлике су биле наглашене особеном одећом, прилагођеном послу код јамских радника (кожне чакшире, кецеље, капе), и огртачима и шеширима код надзорника и предузетника како се види на минијатури у рукопису Рударског закона (1412). Ограђени су били и аутономијом чији је видљив израз било окупљање на *збору* (в.) целог рударског места. Иако су главну реч водили представници власти и органи локалне аутономије, обични рудари нису били искључени из ових скупова. Судећи по законским документима записаним у доба турске власти, постојале су и заједничке вечере четвртком, о којима се иначе ништа не зна. У Новом Брду је постојао *хоспитал*, што може бити болница али и убожиште (в. *болнице*), а поред тога

и *братовштина*, везана за једну од католичких цркава. У Руднику је братовштина носила име светог Трифуна, которског градског патрона. Није јасно да ли су ове установе биле ограничене на *Латине* (в.), тј. католике, који су, захваљујући првобитном саском језгру, а касније захваљујући улози приморских трговаца, ударили свој печат рударским заједницама у којима је иначе бројно преовлађивао православни живаљ.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 254–271; М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни* I, Београд 1955; II, Београд 1962; С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 79–134.

С. Ћирковић

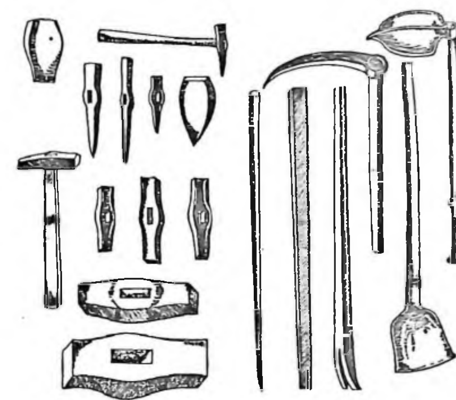

Рударски алат

РУДАРСТВО – 1. У првим вековима после досељења на Балканско полуострво Срби су, као и друга племена, познавали технике рударења, топљења и обраде метала прихваћене са осталим културним наслеђем из периода словенске заједнице. О томе сведоче основни термини као *руда*, *рупа*, *окно*, *грно*, од којих су неке рано преузели суседни народи. Тако су неки елементи мађарске рударске терминологије преузети од Словена. Остаци једноставних пећи за топљење откривени су приликом археолошких истраживања. Како су балканске провинције имале развијено рударство, остаци постројења античког рударења могли су и после дугог стања запуштености усмеравати касније средњовековне рударе. То је нарочито дошло до израза од средине XIII века када је започео нови талас у средњовековном рударству обележен доласком *Саса* (в.) и нове рударске технике.

Није познато да ли су Саси дошли у Србију на позив краља Уроша I или су се склонили бежећи од провале Монгола (1241/42), који су рударе одвлачили у области централне Азије. У сваком случају, они су ту средином XIII века. У српским изворима се први пут спомињу 1254. године у Брскову, у пределу данашњег Мојковца на Тари. Током следећих пола столећа спомињу се Рудник (1293), Трепча, Рогозно, Грачаница-Јањево (1303). Један опис Србије из 1308. каже да српски краљ има седам рудника сребра. Међу њима је поред споменутих, по свој прилици, било и Ново Брдо, посведочено 1319.

Током прве половине XIV века јавља се још неколико рудника у копаоничкој (Плана, Остраћа 1346) и подринској области (Трешњица, Липник, 1312, 1319, Црнча 1367). У Босни је прво посведочено трговање металима (1339), а тек нешто касније се појединачно јављају и први познати рудници: Сребреница (1352) у босанском делу Подриња, Каменица-Олово (1376) у источној, а Остружница (1349), Фојница (1365) и Крешево (1381) у централној Босни. Најмлађи талас представљају рудници споменути у документима прве половине XV века груписани у већ познатим рудничким базенима: копаоничком (Запланиње 1400, Ливада 1405, Беласица 1423, Ковачи 1426, Бело Брдо 1438), подринском (Зајача 1412, Бохорина, Крупањ 1415) и средњобосанском (Дежевица 1403, Дусина 1413). Уочи турског освајања спомињу се рудници на Церу и у околини Београда (Рудишта). У касније добро познатом рударском подручју источне Србије посведочен је само Железник у Кучеву, активан од друге половине XIV века.

Поменима из докумената није покривена целокупна рударска активност. Уочено је да у Подрињу има несразмерно много више трагова рударских радова, чак и таквих који су достизали границу до које се у средњем веку допирало у дубину (187 м), а остало је тек неколико писаних података. У под-

ручју рудника Плана, који се у писаним документима једва спомиње, евидентирано је 1 200 старих окана и бројни трагови хидротехничких радова. Стари називи рудника су негде означавали велики простор са знатним бројем окана на којима се радило деценијама, као у Новом Брду, Трепчи, Сребреници, а негде само место са неколико *цехова* (в.), активних краће време. Из средњега века је остало спомена о рудницима који су исцрпљени и напуштени. У такве су 1433. Дубровчани убрајали Брсково и Железник а исту судбину су предвиђали Јањеву.

2. У расположивој документацији огледа се велика разлика између традиционалног рударења и прераде гвожђа и рударства племенитих и обојених метала које су донели и раширили Саси. Рудници гвожђа су мало привлачили пажњу трговаца па и државних власти, тако да је о њима настало неупоредиво мање докумената него о рудницима сребра.

Утицај Саса на средњовековно рударство на Балкану долази до израза у терминологији, облицима организације и рударском праву. У свим слојевима документације од дубровачких нотарских аката, преко српских повеља, писама и записа, до турских закона, преовлађује стручна терминологија немачког порекла, од којих се овде наводе само они најопштији, за објекте: *цех*, *шахт*, *штолна*, *клухта*, *шурф*, *хашпла*, *крам*; за раднике: *шафар*, *фурник*, *трајбар*, *валтурк*, *урбурар* (в. *рудари*); за делатности: *паун* и *паунати* (од Bauen за финансирање и вођење послова уопште), *жамкошт* (за сразмерно учешће у трошковима), *ахтал* (за осми део јаме), *криг* (за спор међу јамама) итд.

Немачка терминологија одаје саско порекло облика удруживања рудара и предузетника (в. *рудари*): власници *делова* (в.) јама и других рударских постројења су *гваркови* или *гварци* (од немачког Gewerke), рудари који раде за накнаду у делу ископане руде су *ленховари* (од немачког Lehenhauer), стручни надзорници су *хутмани* итд. Још у већој мери то важи за рударско право сачувано у српским (Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића 1412) и турским (Kanun-i-Sas) верзијама прописа за руднике. Захваљујући саском уделу рударско право балканских земаља спада у велику породицу средњовековних европских рударских права.

Упоредо са ширењем на нова места и нове базене, рударство у Србији је прелазило пут од малих скромних постројења, у којима су радници били у исто време власници, до великих и сложених система вертикалних и хоризонталних ровова (в. *цехови*), којима су власници били трговци или други финансијери способни да улажу новац у производњу и да сносе ризик. Укључивање људи који се нису сами бавили рударским радовима било је омогућено организацијом код које је рудничко постројење било подељено на мањи или већи број идеалних делова, чији су власници сразмерно броју делова учествовали у трошковима и имали удела у добити.

Удружени власници јама или делова узимали су раднике рупнике разних специјалности, као и стручњаке за плату за одређено време рада (шихта) или за обављени посао (уцен) или уз уступање дела добијене руде. Као финансијери предузетници снабдевали су радилишта потребним материјалом, алатом и прибором, обезбеђивали услове за рад (подграђивање јама, ослобађање од воде, вентилација). Најчешће су се у улози предузетника налазили трговци који су своје учешће у рударству повезивали са трговачким пословима, често и са закупом владарских регалних права (урбура, царина). Рударско право је омогућавало власницима делова да послују преко заступника, али ипак је знатан број Дубровчана и Которана настојао да буде у близини рудника и постројења у које су уложили новац. Крајем XIV и почетком XV века расте број приморских трговаца у рударским градовима. Тај пораст се може процењивати по броју одлука о конзулатима (в. *конзули*), именованим судским већима за спорове међу самим Дубровчанима. Присуство приморских трговаца је истовремено поуздани показатељ релативне величине и значаја појединих рударских места.

Изношењем руде на површину завршавао се један пословни циклус. Други циклус је отпочињао код топионица са радницима и стручњацима другог профила, али сличном организацијом (в. *валтурци*, в. *металургија*).

Подстицај за ангажовање у финансирању рударства долазио је од самог тржишта које је тражило метале, на првом месту сребро, и омогућавало добру прођу и велику зараду. Метали, пре свега сребро и гламско сребро (в. *глама*), су се уходаним трговачким путевима одливали према приморским градовима, где је остајао само мали део у ковници и код занатлија, док је већи део извожен у Венецију, а у XV веку и неке друге италијанске градове (Фиренца, Анкона, градови јужноиталијанске краљевине). Дубровачки документи показују да је посредством трговаца сребро из српских рудника одлазило на Левант и у Каталонију. Трговање металима је било слободно, мада су приметне тенденције да се уведу ограничења у интересу владареве ковнице (жигосање, *болање* сребра као знак да су подмирене обавезе, обавезивање да се сребро продаје само закупцима царине и сличне привремене мере). Тек турско освајање донело је забрану извоза метала од којих се ковао новац.

3. Фискалне обавезе предузетника и рудара су веома слабо познате. Као и у другим областима саског рударског права јављају се термини *урбура* и *урбурар* (свакако сакупљач урбуре и владарев заступник), али се о величини може закључивати само на основу аката из турског времена. Сигурно је да се за владара узимала *десетина* или *осмина* ископане руде. Тај део је одлазио закупницима царина, који су даље у име владарево и на његов трошак вршили прераду све до добијања метала. Од оне руде која би продајом дошла у руке валтурцима, топионичарима, владар је опет узимао десетину, али од топљеног метала, дакле, без даљих трошкова или уз улагање за рафинацију. По правилу је метал добијен на име дажбина одлазио у ковницу владара, односно господара територије, носиоца регалних права. У ковници би приликом ковања новца опет известан проценат био издвајан на име владаревих права. Од рударства је владар без сумње остваривао значајне приходе, али је морао имати развијену службу надзора, убирања такси, прераде руде добијене на име регалних права итд. Владари би, колико се зна, све своје приходе давали у закуп цариницима, често страним трговцима, који су организовали све што је било потребно уживајући извесна овлашћења јавне власти. Са приходима од рударства спајале су се и тржне таксе и други мањи приходи.

Ретке су вести о величини тих прихода. Само се за Сребреницу располаже подацима који се дају поредити. Из уговора о закупу царине се види да је владар 1389. добијао сребра у вредности од 3 400 дуката, 1416. су приходи износили већ 19 200 дуката, а тада је деспот Стефан вредност царине подигао на 24 800 дуката. Повећање се не може у целини приписати расту производње јер нису у свим уговорима укључена једнака подручја, ни исти број извора прихода. Ипак, лавовски део је отпадао на произведено сребро. Из 1457. имамо за исти рудник процену савременика по којој је владар добијао 30 000 дуката годишње, а по другој процени из 1460. би годишњи приход био 24 000 дуката. С почетка турске власти (1464) сачуван је документ о закупу из којега се види да је султан добијао само 7 000 дуката. О Новом Брду имамо само вести савременика. Бургундски витез Бертрандон де ла Брокијер је 1433. путујући кроз Србију сазнао да деспот Ђурађ има од Новог Брда 200 000 дуката годишњег прихода. У време пада Новог Брда под турску власт (1455) приписивали су му се годишњи приходи од 120 000 дуката.

О количинама произведеног сребра може се судити само посредно полазећи од података о приходима и даровању дела тих прихода. У време највећег успона рударства, у првој половини XV века, може се утврдити доња граница годишње производње и то на 5,5 тона. У Дубровнику је, наиме, из 1422. године сачувана књига државних ковничара у коју су убележене све количине сребра које је ковница убрала на име прописаних 6% обавезних да се промене у ковници за новац да би се добила дозвола за извоз. Укупно је те године промењено близу 1 000 литара (тежинских, в. *мере и тегови*), што одговара извозу од 5,5 тона. При томе се мора имати у виду да су грађани Венеције били ослобођени обавезног мењања 6% тако да остаје непозната количина која је прошла кроз њихове руке, а она сигурно увећава годишњи промет сребра преко Дубровника.

Сребро убрано на основу регалних права у рудницима представљало је подлогу ковања новца у Србији и Босни (в. *новац*). Царине при рудницима су биле нека врста владарских финансијских органа јер се из докумената види да су цариницима давани налози за исплату годишњих дарова манастирима или за измиривање дугова трговцима. Рударство је одиграло велику улогу у процесу средњовековне урбанизације Србије, јер је подстакло настанак читаве категорије градских насеља, веома динамичних али зависних од исцрпљивања лежишта руде (в. *град*). На основу привилегија које су добили Саси ови рударски тргови су уживали аутономију и добили особено уређење (в. *грађани*).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 254–271; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955; II, Београд 1962; D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bo-*

snie médiévales: Les mines d'or et d'argent, Annales. Economies, Sociétés, Civilisations 2 (1960) 248–258; С. Ћирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, ИГ 1–2 (1976) 91–97; S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, Acta historico-economica Iugoslaviae 6 (1979) 1–20 (= *Работници, војници, духовници*, 113–134); S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, Precious Metals in the Age of Expansion, Stuttgart 1981, 41–69 (= *Работници, војници, духовници*, 79–103); Д. Ковачевић-Којић, *Српско сребро и злато у европској производњи (XIV–XV вијек)*, Европа и Срби, Београд – Нови Сад 1996, 165–173.

С. Ћирковић

РУДНИЦИ в. *Цехови*.

РУЈЕВИНА в. *Боје*.

РУКА – израз који је у средњовековном српском праву првобитно означавао јемство или заштиту, под коју се позвани на суд стављао да би избегао суђење и одговорност. Временом, рука је добила пејоративни смисао па су реч и појам почели да означавају нелојалну заштиту, управљену на то да се позвани на суд ослободи суђења. Такву руку је црква почела да забрањује и кажњава глобом, која се такође називала руком.

Први помен руке среће се у Жичкој хрисовуљи (1220): *Иже позивајут се пред светитеље, јере по руку светителем јемут се, то такове руке и печати светителије да узимајут*. Овде рука несумњиво значи заштиту, а као тражење заштите сматра се обраћање црквеном суду. Такву заштиту епископ (светитељ) наплаћује оном који ју је тражио, односно оном који је позвао на суд. У Скопској (1300) и Светостефанској (1313–1316) хрисовуљи, када се набрајају различите таксе и глобе које наплаћује црква, стоје *рука* и *печат* једно уз друго. Рука би ту значила судску таксу коју је платио позивач за затражену судску заштиту, а печат глобу за недолазак позваног на рочиште. У Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Хтетовској (1337–1346) хрисовуљи рука се спомиње уз *послух*. Пошто послух иначе означава судску таксу за саслушање сведока, у тим текстовима рука би означавала таксу за узимање тужбе у поступак. Али, да је рука означавала и глобу уперену против црквених људи који су тражили заштиту од судске одговорности у случајевима када би присвојили туђу ствар (...*а никако да нест погибели црковному лицу ни с туђе земље да му нест руке*) сведочи Скопска хрисовуља: *ни удава, опаданија пред владалци, ни руке, ни печати, ни отбоја, ни престоја, но всаку глобу да узима црква малу и велику* (чл. 7), а на другом месту чак ставља руку уз *одбој* (чл. 32). Карактеристичан пример даје Хтетовска хрисовуља, која у члану 23 најпре противставља руку глоби (*или је рука, или је послух, или је глоба која љубо, да узима все црква*), а затим је (чл. 26) убраја у глобе (*што се чини глоба на црковних људех, мала и велика, все да узима светаја цркви, или је крађа, или је рука, или је отбој, или је удава, или је престој, все да је црковно*), што указује на присуство оба значења.

Пошто је давање руке (заштите којом би се позвани на суд ослобађао суђења) од стране цркве и моћне властеле подривало ауторитет државног суда, члан 84 Душановог законика је одлучно укида ... *руке на суде да нест ... такмо да се суде по закону*.

Члан 92 Душановог законика користи глагол *заручити*, изведен од речи *рука*, у значењу *дати на јемство* или *на чување*.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законик*, 196–197; Т. Тарановски, *Историја српског права* IV, 185–188; А. Соловјев, *Законик*, 245.

С. Шаркић

РУКАВИЦЕ в. *Одећа*.

РУПЕ (ОКНА) в. *Рударство*.

РУПНИЦИ в. *Рудари*.

РУСАГ – термин мађарског порекла, потиче од речи orszag, а етимологија упућује на корен ur – господин (преко uruszag – господство). Том речи се преводио латински термин regnum и то у више значења.

Од последње деценије XIV века највише се употребљавао у односу на Босну, али није био на њу ограничен. У повељама босанских краљева говори се о саветовању са *велможама русага босанског*, међу достојанственицима се појављује *велики војвода русага босанског* који је у другим документима *велики војвода босански*. Русаг се јавља у спрези са државом: *пријамше државу и русаг у руке господства* или *в русази и државі босанској*. Русагом се назива цела босанска држава али и њени делови, територије појединих господара који говоре о своме русагу. У неким владарским повељама се говори о трговцима који *минују у ини русаг*. По другим повељама и Дубровник има свој *русаг*, чак се у једном документу с почетка турске власти говори *о русагу господина цара*. У српској верзији романа о Троји русаг се употребљава за земљу и државу уопште.

Друго значење термина русаг односи се на државни сабор: Русаг, односно *сав русаг босански* је један од бројних назива сабора босанског племства (в. *збор 3*, в. *станак*). Отуда се у једном броју докумената русаг наводи напоредо с краљем: *од краља босанског* и *од русага босанског*. Чињеница да су и племићи, пре свега велможе, конститутивни елеменат русага, омогућила је да буду *русашка господа* и *господари русага*. Осамостаљени господари територија који су само формално признавали врховну власт краља, а иначе су били потпуно самостални у управљању и вођењу спољне политике, називали су себе *русашка господа*, што је одговарало великашима у Угарској: barones regni. Они своју територију називају русагом. Двоструко својство *русашке господе* и господара свога русага најбоље долази до израза у аренгама повеља породице Павловића: *пријамше државу и русаг у руке господства ми и сиједе у господству родитељ мојих више реченијех узимљуће и дијелеће и дајуће и записује властелем и слугам нашим како господин русашки и војевода русагу стежник* (= заставник, gonfaloniere).

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Државни сабор средњевековне Босне*, Београд 1955, 3–15; С. Ћирковић, *Русашка господа*, ИЧ 21 (1974) 5–17 (= *Работници, војници, духовници*, 306–317).

С. Ћирковић

РУЧНИЦИ – назив је изведен према посебном значењу речи *рука* (в.), под којим се подразумевало пружање заштите или јемства. Ручници су истовремено били носиоци звучних титула и звања у средњовековној Босни. Имена и титуле ручника почињу да се уносе у босанске повеље за време бана Твртка I Котроманића, да би до краја XIV века ишчезли из канцеларијске праксе босанских краљева. Њихова појава везује се, с једне стране, за потребу додатног јемства, поред уобичајеног јемства *дванаесторице добрих Бошњана*, а с друге, за јачање владаочеве власти. Ручника је било више, најмање двојица или тројица, а када се они појављују истовремено и у улози *сведока*, онда и по четворица или петорица. Када се у босанским исправама помињу заједно *сведоци и ручници*, онда се број ручника изједначује с бројем *добрих Бошњана*. Ручнике је именовао владар, али у зависности од њиховог утицаја на спровођење у дело неке правне радње. Бан Твртко I Котроманић издао је неколико исправа са *дванаест добрих Бошњана* кнезу Влатку Вукославићу, којима се потврђују сва његова права као босанског велможе. На једној од тих исправа ручници су: тепчија Иван и кнез Мркоје, а на другој је *ручник и пристав* војвода Пурћа и кнез Вукац Хрватинић. У овој другој исправи бан Твртко са братом Вуком и мајком Јеленом, као и са најугледнијом властелом (14 на броју), даје *веру* кнезу Влатку Вукославићу и ослобађа га сваке одговорности за *неверу* коју је починио његов братучед Гргур Павловић. Увођење двојице ручника и поред присуства бројних *сведока* из редова босанских велможа постаје разумљиво. Они су непосредни јемци да ће се одредбе издате исправе поштовати у целости. Још јасније се улога ручника види у повељи коју је краљ Твртко I издао Дубровнику 1382. године, поводом укидања *сланице* (трга соли) у граду Светом Стефану (Херцег Нови). Да ће се краљева одлука спровести у дело пружају јемство ручници: кнез Мирко Радојевић са титулом *дворски*, војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Јабланић (Раденовић). Сва тројица су познате личности. Кнез Мирко је своју службу тада обављао на краљевом двору, док су војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић босански магнати, чији се утицај осећао у Приморју, односно у Требињу, Конавлима и Драчевици. Они ће убрзо после смрти краља Твртка постати господари поменутог простора, па је разумљиво што су баш они, а не неко

други, јемчили као ручници да ће краљева одлука бити спроведена у дело.

Установа ручника није се дуго одржала после смрти краља Твртка. Још за његовог живота помињу се *сведоци и ручници*, а за време краља Стефана Дабише *ручници и сведоци*, да би се за време краља Остоје до 1400. године користио и први и други израз. После тог времена нема више помена о ручницима који су се стопили са *сведоцима* босанских исправа из чијих су редова потекли.

ЛИТЕРАТУРА: М. Костренчић, *Fides publica (Јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 11, 128; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 22; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962) 95–112 (= *Работници, војници, духовници*, 318–335); М. Благојевић, *Државна управа*, 144–152.

М. Благојевић

С

САБЉА – припада хладном, нападно сечном оружју. Састоји се од крснице (балчака) и сечива. Делови крснице су накрсница, држак и јабучица а делови сечива оштрица, врх и жлеб.

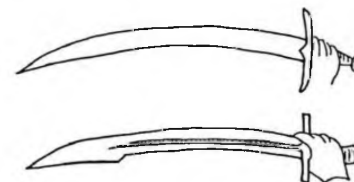

Сабље – Лесново, Манасија

Сабља се од мача разликује по савијеном сечиву коме је наоштрена испупчена страна и део око врха на супротној страни. Порекло сабље је на Истоку. Поуздано се зна да су је у раном средњем веку у Панонију донели Авари а можда пре њих и Хуни. На ширење сабље међу Србима могли су имати утицај Мађари (док и сами нису прихватили мач) а после њих у још значајнијој мери Турци. Предности савијеног сечива, примењене столећима раније на Истоку, прихваћене су у српским земљама захваљујући Турцима. Мада су сабљу упознали у X веку преко додира са Мађарима, Срби су је у наоружање почели уводити почетком XIV века. Сабља је важила као турски мач (ensis turchus sive sabia). Развој сабље у току XIV и прве половине XV века обухватао је углавном развој сечива а делом и крснице. Сабље из познијег периода имају више савијено сечиво а и оно постаје шире при врху него код дршка. При крају XV века јавља се и сабља дворучњак са широком накрсницом. Почетком XVI века јављају се скоро потпуно затворене накрснице. У XV веку сабља постаје цењенија од мача. Због традиције српска војска је у доба Деспотовине још увек била претежно наоружана мачевима.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Шкриванић, *Прилози за разјашњење извесних назива оружја у народним умотворинама*, Наш језик 5, 1–2 (1953) 52–60; Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; D. Pribaković, *Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije*, Vesnik Vojnog muzeja 10 (1964); Vojni leksikon, Beograd 1981, 538.

Н. Лемајић

САБОР в. *Збор*.

САВЕТ – Дворски савет је установа која постоји и у средњовековној Србији, као што је постојао у већини европских феудалних држава у различитим облицима. Он се јавља у изворима још за време првих Немањића. Формира се због тога што владари нису могли сазивати државни сабор поводом сваког важнијег питања већ само оног које је било у надлежности сабора. Зато је ужи савет на двору увек био у близини владара, лако га је било сазвати и могао је помоћи владару саветом или утицајем при решавању важних текућих државних питања. Дакле, дворски савет предлаже и саветује владара

који сам доноси коначну одлуку. Иако извори о томе мало и различито сведоче, у савет су, слично као и на Западу, улазили чланови владарске породице, најоданија крупна властела и највиши црквени великодостојници. Тај састав је варирао у зависности од ситуације, питања које се расправља, а ако је ствар хитна, и од личности које су тада биле присутне на двору.

Према изворима, дворски савет је изгледа постојао већ у време Стефана Првовенчаног, а сасвим сигурно се помиње у доба владавине краља Милутина. Помиње га Теодор Метохит у свом писму Нићифору Хумну у коме говори о византијском посланству у Србији 1298. Са посланством је преговарао српски савет у коме је главна личност био Ђорђе, један од најоданијих људи краља Милутина. У домаћим изворима (архиепископ Данило, повеље) дворски савет се у Милутиново време помиње више пута, а исто тако и за време Стефана Дечанског и цара Душана. Наравно, саветовање владара са најближим сарадницима на двору у сачуваним изворима је забележено само поводом драматичних збивања, преокрета и важних одлука. Али и то што је сачувано сведочи да је ова институција постојала као стална и да је учествовала са владарем у решавању разних питања и проблема у управљању државом, свих оних у којима је владару био потребан савет најутицајније световне и духовне властеле.

Од појединачно забележених помена савета у периоду Немањића, треба издвојити два помена за време краља Милутина, поред оног из 1298: први је, према архиепископу Данилу, одржан за време Милутиновог сукоба са сином Стефаном, а други приликом додељивања повеље манастиру Св. Ђорђа Горга из 1300, при чему се краљ претходно посаветовао са *малим сабранијем*. Извори бележе и два дворска савета које је сазвао краљ Стефан Дечански: један је због невоља са бугарским царем Михаилом и братом од стрица Владиславом, и тад је на препоруку савета краљ одлучио да пошаље једно посланство у Цариград; други је сазван ради саветовања о подизању задужбине, Дечана. Цар Душан је, изгледа, учврстио установу савета, иако је у његово време највише дошло до учвршћивања владареве апсолутне власти. У Душаново време је највише пута поменут савет, тачније речено, највише пута је сачуван помен његовог сазивања у изворима. Карактеристично је, и идеолошки врло значајно, што његов животописац, помињући Душаново саветовање са дворским саветом приликом преговора са царем Андроником, пожељност оваквог начина владања правда позивањем на Свето писмо (тачније, парафразира Приче Соломонове о потреби саветовања са мудрима и промишљање одлука са паметнима и да човек сам не одлучује ништа). Поред овог места, Душанов дворски савет се помиње приликом саветовања о судбини зарoбљеног оца после збацивања са престола, затим приликом провале Угара у Србију и приликом издавања повеље о трговачким повластицама Дубровчанима од 20. септембра 1349. У аренги ове повеље се лепо наводи да се цар о томе *договори са сином царства ми краљем Урошем и властелом*.

Дворски савет се јавља доста рано и на двору Стефана Лазаревића. Чак се може закључити из извора да је његова улога тада јачала упоредо са слабљењем улоге државног сабора, који се у условима сталних ратова и турских провала све теже састајао. У околностима када је требало брзо доносити одлуке, дворски савет чак преузима неке надлежности сабора, пошто се налазио стално на двору уз владара па је могао правовремено деловати. Да је његова улога била врло значајна још за време малолетства кнеза Стефана, види се из његових речи у Уводу у Рударски закон, где каже да је после Косова, поред сабора, добијао савете и од групе људи са двора коју су чинили *патријарх кир Спиридон и други архијереји, и од кнегиње Милице*, а да се касније, при доношењу Закона, посаветовао и са властелом. Док је у првом случају реч о савету који је био и нека врста намесништва, у другом је већ установљена права улога савета који је под пуном контролом деспотовом. И помен *синклита* који се поред сабора помиње код Константина Филозофа, наговештава постојање владаревог савета већ у првим годинама владавине малолетног кнеза Стефана.

Чести помени curiae domini despoti у дубровачким документима за време деспотâ Стефана и Ђурђа по свој прилици се односе на дворски савет. Као деспотов consiliarius помиње се 1435. Богдан Злокијевић. Помињање дворског савета у вези са Дубровчанима упућује на његову судску функцију. Наиме, на њему се, заједно са дубровачким конзулима, судило њиховим грађанима у оним случајевима када је за спор због његове природе била заинтересована и држава. Поред суђења, деспотов дворски савет је расправљао и владару предлагао решења везана за трговину Дубровчана у Србији, поремећаје у њој, царинама и политичким питањима везаним за ове односе.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 259–268; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 238–241.

А. Веселиновић

САВЛАДАР – Први владар у средњовековној српској држави носио је царску, а други краљевску титулу. Пошто се априла 1346. Стефан Душан крунисао за цара, свог малолетног сина, *младог краља* (в.) Уроша, уздигао је за краља. Краљевска титула пре и после априла 1346. није истоветна. Успостављање царства дало јој је нови садржај. Мењала се улога њеног носиоца. Краљевска титула Уроша удаљила се од владарске титуле његових претходника као и од титуле младог краља. Млади краљ није имао право да кује новац, а сачуван је бакарни новац са натписом rex-v-osi. Територија којом је управљао млади краљ била је ограничена на једну област, а Урош се у једној повељи потписао као *краљ свих Срба*. Према Нићифору Григори, краљ Урош је по *српским обичајима* владао између Дунава, Скопља и Јонског мора, а Стефан Душан је управљао новоосвојеним крајевима. У надлежности краља су старе српске земље, а у надлежности цара Романија. Разликују се земље цареве и краљеве, властела царева и краљева, трговци цареви и краљеви. Формално правно краљ је био царев савладар. Међутим, Урош, још у дечачким годинама, није користио права савладара. Сачувано је јединство државе. Први владар и његов суд решава спорна питања са Дубровчанима, царине су остале у надлежности првог владара који сâм хиландарска села и метохе ослобађа свих работа и то у старим српским земљама. Иако је после априла 1346. краљевска круна изгубила на сјају, краљ савладар се налазио испред деспотског достојанства. Његов положај одговара статусу византијских сацарева чија се улога сводила на дворски церемонијал. У ствари, учвршћивање положаја престолонаследника суштински је циљ уздизања малолетног Уроша за краља и савладара. Иако има додирне, готово подударне тачке са византијском установом сацаревања, савладарство у средњовековној Србији органски је израсло из установе младог краља.

Идеја о савладарству којом се учвршћује положај престолонаследника, напуштена је под снажним утицајем наглих промена и новог односа снага после смрти Стефана Душана. Слабљењем централне власти, расулом Царства и јачањем обласних господара, теоријска основа савладарства стиче стварну, практичну подлогу, јер је цар Урош за краља и савладара уздигао Вукашина, тренутно најмоћнијег великаша који је самостално управљао знатним делом некад јединствене српске државе.

Између савладарства цара Душана и краља Уроша, с једне, и цара Уроша и краља Вукашина, с друге стране, није могуће повући знак једнакости. Знатно су већа овлашћења краља Вукашина него својевремено краља Уроша. Надлежности Вукашина као савладара готово се поистовећују са надлежностима првог владара иако он, за разлику од византијских сацарева, носи скромнију титулу. Он се потписује као *краљ Срба и Грка*. Његова интитулација суштински се не разликује од царске интитулације. Уосталом, савладари су емитовали новац са натписом **КРАЛЬ** на лицу и UROSIUS IMPERATOR на наличју. Судећи по заједничком посланству које су слали у Дубровник по светодмитарски трибут, заједнички су убирали регални доходак. Савладари су један до другог живописани у манастиру Псачи, цар са почасне десне, а краљ са леве стране. Савладари су истоветно одевени и држе истоветна владарска знамења.

Уздизањем најмоћнијег обласног господара за савладара требало је оснажити централну власт и зауставити расуло државе. Али, у време успостављања савладарства (1365) многи великаши су се отргли и самостално иступали. Они су крунисање Вукашина схватали као јачање Мрњавчевића, тако да је дошло до још оштрије поделе уздрманог Царства. После 1366. ни савладари више нису иступали заједнички. Личне амбиције легално крунисаног краља постепено су прерасле у породичне претензије. Свог најстаријег сина Марка, Вукашин је прогласио за младог краља и означио за престолонаследника јер цар Урош није имао деце.

Савладарство у Српском царству органски је израсло из угарске установе младог краља, а узоре налазило у византијској установи сацаревања. Али постепено оно поприма изразита обележја домаће установе у којој се изједначују овлашћења првог и

другог владара. Заједничка владавина цара Уроша и краља Вукашина није ни византијска ни угарска копија. Снажан печат њиховом савладарству дао је динамичан унутрашњи развитак.

ЛИТЕРАТУРА: M. Ivković, *Ustanova „mladog kralja" u srednjovekovnoj Srbiji*, ИГ 3–4 (1957) 59–80; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975, 1989[2]; M. Dinić, *La division de l'Etat serbe sous l'empereur Stefan Dušan en „pays serbe" et en „Romanie"*, ИГ 1–2 (1995) 7–12.

Р. Михаљчић

САГОВИ – Одређени луксуз у кућама, а у оквиру мобилијара, представљали су сагови (црквенословенски саг), теписи (далматороманска лексема, остатак од лат. tapetum). Још у старом веку земље Предње Азије су биле познате по производњи тепиха. У антици су коришћени за облагање зидова просторија, стубова, за прекривање подова, лежајева, а служили су и као завесе. О њима су се врло похвално изражавали антички писци. Теписи су највише доношени из Месопотамије, где су веома квалитетно израђивани, а можда и из Анадолије, области у којима је ћилимарство имало дугу традицију постојања. Најстарији сачуван тепих у свету из Предње Азије, ткан са великим бројем чворова на једном квадратном дециметру и веома танак (2 мм), нађен је у кургану у Пазирику у Горњем Алтају и датиран је у V и IV век пре Христа (данас у „Ермитажу" у Петербургу). У горњоалтајским курганима нађени су и теписи платненог преплета и глатке површине. Израда тепиха настављена је и у средњем веку. Марко Поло је боравио у Малој Азији 1271/72. и забележио да су у Анадолији израђивани најбољи и најлепши теписи. Они су извожени у многе земље. На цени су у XIII веку били селџучки теписи. Из Мале Азије теписи су доспевали у Венецију и Ђенову и у друге италијанске градове, где се препознају у сликарству и у писаним изворима.

За тепихе се знало и у Византији. Како је средњовековна Србија имала тесне контакте са Византијом, а директно или посредством Дубровника и Котора са Венецијом и осталим градовима у Италији, требало би да су и ту теписи имали примену у дворовима владара, палатама племства, у кућама грађана. Томе су могли да допринесу и стални сусрети са Османлијама, којима су теписи били блиски још из старе постојбине у Алтају и који су представљали важан део њихове културе становања. Сем тога, у Србији је било развијено ткање као домаћа и занатска делатност. Дубровачки извори пружају потврду да су у Србији у XIV и XV веку постојали теписи. Миросав Остојић, крзнар из Дубровника, завештао је почетком 1440. цркви Св. Стефана у овом граду један нов тепих који је донео из Србије. Дубровачки трговци у Призрену, Новом Брду, Приштини, Пећи, Трепчи, Копорићу, Смедереву, Сребрници, Зворнику (1330, 1424, 1426, 1428, 1438, 1442, 1449, 1453, 1454) поседовали су тепихе, углавном означене као „нови", без других обавештења, сем што је за два наведено да су велики (Зворник, 1426; Сребрница, 1454). Тепих је имао и Ђон, кројач из Новог Брда, који је умро у Дубровнику 1441. Према дубровачким архивским документима, у којима је тепих први пут забележен 1283, употреба тепиха је била незнатна у XIV веку. Тек од краја тог столећа чешће су вести о теписима у кућама свих друштвених категорија, а нарочито међу пучанима. Подаци су бројнији у XV веку а тада су појединци имали по неколико комада, један је 1480. имао 16 тепиха. И вести из Србије о теписима углавном се односе на XV век, што дозвољава да се претпостави да су управо тешњи додири са Османлијама придонели прихватању навика и укуса Истока. У Дубровнику су турски теписи били познати од тридесетих година XV века, да би постали уобичајени у наредном столећу. Турских тепиха морало је бити и у Србији; у XVI веку већ су се означавали као „ћилими". Остаје засад непознато да ли су се теписи користили и за застирање подова или само за прекривање клупа, шкриња, кревета.

ЛИТЕРАТУРА: V. Han, *Orijentalni predmeti u renesansnom Dubrovniku*, POF 6–7 (1958); С. Руденко, *Древнейшие в мире художественные ковры и ткани*, Москва 1968; Џ. Севиц, *Унутрашња декорација*, Београд 1969; Д. Стојановић, *Оријентални теписи и ћилими*, Београд 1971; Б. Крстић-Владић, *Традиционално ћилимарство у Србији*, Београд 1985.

Ђ. Петровић

САГРЕШЕНИЈЕ – израз који у средњовековном српском праву означава *кривично дело* – противправну и друштвено опасну радњу која угрожава неки јавни интерес. Термин се среће први пут у Душановом законику, док старији извори користе за кривично дело различите изразе (*обида*, *кривина*, а понекад и *длг*, мада та реч има више значења). Пре Душановог законика правни споменици употребљавају само глагол *сагрешити* за противправну радњу. Тако на пример, у уговору краља Милутина са Дубровником од 1282. године стоји: *И јако што сагреше кралевству ми, да се судом исправламо, како е по закону.*

Душанов законик разликује *сагрешеније духовно* (чл. 5), којим се дефинишу кривична дела против вере, и *сагрешеније*, као општи назив за кривично дело (чл. 52). У повељама објављеним после Душановог законика сагрешеније је прихваћено као општи назив за кривично дело и неколико пута се јавља у формули *разве едине невере, а ни за едино ино сагрешеније* (повеља цара Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу од 1350; повеља којом цар Урош поклања острво Мљет которској властели Биволичићу и Бучићу; повеља којом цар Урош потврђује баштину кесару Прељубу).

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 18–22.

С. Шаркић

САЈМОВИ в. *Панађур*.

САКАЋЕЊЕ – врста телесне казне која је у средњем веку била често коришћена. Сакаћење се сматрало ублажавањем смртне казне и неком врстом замене за смртну казну. Како су такве казне биле погодне и за генералну превенцију, њихова примена је била доста добро разрађена. Немамо довољно података о развитку овакких казни у српском праву пре кодификаторског рада цара Душана и због тога се прави преглед таквих казни може пратити углавном према Душановом законику. Основни облик сакаћења који налазимо у Законику је одсецање обеју руку (чланови 87, 97, 131), сечење језика (21, 162) или носа (53, 54) и сечење ушију (69), затим ослепљивање, које може бити самостална казна (145, 146), а може бити извршено и пре извршења саме смртне казне, како би смртну казну учинило још грознијом (149). Све те застрашујуће казне су прихваћене из византијског пеналног система и састављачи Законика су могли да их нађу у Властаревој синтагми. За изрицање казни сакаћења постоје примери и у претходном времену. Када се почело ширити богумилство велики жупан Стефан Немања је сазвао сабор на коме је прихваћено да се вођи и старешини богумила одсече језик. Стефан Немања се у томе угледао на византијске казне против јеретика.

Систематско увођење казни сакаћења је за узор, опет, имало византијско право. Кривична дела за која је била предвиђена тако тешка казна као што је сакаћење указивала су на систем вредности заштићен Закоником. На првом месту је била одбрана православне вере, због чега се одсецањем руку кажњавао онај који би продао православца иноверцу (чл. 21). У сврху заштите чврстог сталешког поретка предвиђена је казна сечења руке властелинки и себру који би били ухваћени у блуду (чл. 54). Даље, себар је за учешће у забрањеном *себрова збору* (в.) ризиковао изрицање казне урезивања ушију (чл. 69). Ако би себар убио властелина, чекала би га казна одсецања обеју руку (чл. 94), а ономе ко би властелину или другом угледном човеку ишчупао браду претила је иста казна (чл. 97). Одсецањем руку претило се и код убиства *нахвалицом* (чл. 87), као и за силовање или отмицу властелинке (чл. 53). Одсецањем руку и језика бивали су кажњавани и пристави, ако би *преправили суд*, односно на неки начин фалсификовали судску одлуку (чл. 162). Војник који би се умешао у двобој у војсци, по Бистричком, Атонском и Ходошком рукопису у старијој редакцији и по рукописима млађе редакције, био би кажњен одсецањем руку (чл. 131). Прописујући ослепљивање за лопове, Законик је наставио сурову борбу са разбојницима и лоповима (чл. 145, 149). Засебно место заузима случај пијанца, коме се за вређање и злостављање људи, тј. за одређена кривична дела учињена у пијаном стању, претило вађењем ока и одсецањем руке (чл. 166). Ту се може видети намера законодавца да сузбије свако насиље.

Казна сакаћења није била ограничена само на припаднике потчињених сталежа, него је била предвиђена и за властелу, као што је случај у члановима 21, 53, 54, 87, 145, 147, 149, 162, 166. Душанов законик је увео систем телесних казни са осакаћењем, прихватајући из византијског права и намеру да се у начину кажњавања огледа кривично дело, тако што ће сакаћење погодити онај део тела који се

могао довести у везу са извршењем кривичног дела. Та је симболика имала своје место у пеналном систему, нарочито у својој функцији генералне превенције.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 59–62; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 188–189, 217–219, 248–249, 253–254, 282–283, 293–296, 307, 310–311.

Б. Марковић

САМОДРЖАЦ (αὐτοκράτωρ, дослован превод византијског царског епитета који је, опет, превод старе римске царске титуле император) – У византијској царској титулатури автократор се чешће јавља са појачаном хеленизацијом царства Ромеја за владе цара Ираклија (610–641), када цареви узимају грчке титуле βασιλεύς, αὐτοκράτωρ. Отада се титула автократор у различитим приликама придаје главном цару, док се његови сацареви (савладари) називају само *василевс*, али када се они спомињу заједно са главним царем то се чини у множинском облику οἱ βασιλεῖς (καὶ αὐτοκράτορες). Крунисање бугарског владара Симеона за цара (913) а и признање његове царске титуле, које је ускоро уследило са византијске стране, унели су значајне промене у титулатуру византијских царева: они све чешће користе титулу автократора коју уносе и у званична законска акта, желећи тиме да истакну разлику свог положаја у хришћанској васељени према царевима Бугарске. У позновизантијској историји под династијом Палеолога (1259–1453) титула автократора променила је своје значење, јер је од времена владе Андроника II Палеолога (1282–1328) поред главног цара носи и његов савладар. То правило се сасвим усталило за савладарства Михајла IX (1294–1320), најстаријег сина Андроника II Палеолога.

У средњовековној Србији титула самодршца (автократор) јавља се знатно пре проглашења царства (априла 1346). Иако је у Византији била саставни део титулатуре цара, титула самодршца се у Србији није употребљавала у свом буквалном значењу: овде је означавала српске владаре као независне који су владали по милости Божјој а не по вољи и наредби неке стране земаљске власти. У житијима се већ велики жупани Стефан Немања и син му Стефан називају самодршци или самодржавни господари (списи св. Саве, Стефана Првовенчаног, Доментијана и Теодосија), али нема примера да су они то уносили у званичне документе.

Титула самодршца први пут се јавља после краљевског крунисања Стефана Првовенчаног (1217) у потпису повеље Мљетском манастиру, што показује да је он са краљевском круном примио право и на титулу самодршца. За владе синова Стефана Првовенчаног титула самодршца јавља се у потпису повеље краља Владислава из 1234. године, док се у време краља Уроша (1242–1276) први пут јавља у интитулацији његове повеље цркви Богородице у Стону. Сасвим је извесно да се у српској краљевској канцеларији титула самодршца усталила за владе краља Милутина (1282–1321), јер се јавља у интитулацијама и потписима његових повеља. У време краља Стефана Дечанског (1321–1331) титула самодршца јавља се у интитулацији његове дечанске повеље (1330), као и у потпису повеље Призренској епископији (1326). За владе Стефана Душана (1331–1355) појава титуле самодршца зависила је од времена издавања његових повеља, као и од језика којим су оне писане. Среће се у интитулацијама и потписима Душанових краљевских повеља писаних српским језиком, али само када је у питању он као краљ, док се не придаје и његовом сину, младом краљу Урошу. То показује да је у Србији титула самодршца, према ранијим византијским узорима, остала привилегија главног владара и да није припадала савладарима.

Промене у употреби титуле самодршца запажају се у српским повељама после царског крунисања Стефана Душана (16. априла 1346). Та титула се и даље јавља у интитулацијама, али је нема у потписима повеља у којима је Стефан Душан најчешће споменут као „благоверни (верни) цар Срба и Грка". Стефан Душан је очигледно сматрао да узимање царске круне подразумева и његову пуну независност коју више не треба истицати употребом титуле автократор у потписима српских повеља. Што се тиче грчких хрисовуља, њих је Стефан Душан и пре крунисања грчки потписивао као Στέφανος ἐν Χῷ τῷ θεῷ πιστός κράλης, да би већ после проглашења за цара (крајем 1345) следио примере византијских царева и такве хрисовуље грчки потписивао као Στέφανος ἐν Χῷ τῷ θεῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας (хрисовуља Ивирону из јануара 1346). Из времена владе цара Уроша (1355–1371) нема примера да је он у интитулацијама и потписима повеља употребљавао титулу самодршца.

После нестанка царства у Србији (1371) титула самодршца јавља се у повељама неких господара који тиме истичу свој политички независан положај. Пре свега у грчки писаној хрисовуљи деспота Јована Угљеше (фебруар 1369) коју је потписао као δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ. У повељама кнеза Лазара Хребељановића јавља се термин „самодржавни господин" док се његов син Стефан, иако турски вазал, потписао са титулом самодржац (1397).

ЛИТЕРАТУРА: L. Bréhier, *L'origine des titres impériaux à Byzance: Βασιλεύς et αὐτοκράτωρ*, Byz. Zeitschrift 15 (1906) 161–178; E. Stein, *Post-consulat et αὐτοκρατωρία*, Mélanges Bidez, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales 2 (1933/4) 869–912; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. Интитулација*, Глас САН 92 (1913) 110–162; *Потпис*, Глас САН 106 (1923) 50–96; Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, Глас САН 164 (1935) 95–187 (= *Сабрана дела* IV, 281–364); Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, *Кнез Лазар*, Београд 1975, 125–137; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 61–69.

Б. Ферјанчић

САМОСТРЕЛ – водеће стрељачко оружје средњег века. Појављује се први пут у Европи крајем X и почетком XI века у италијанским градовима. Због његове огромне разорне моћи, на Латеранском концилу 1139. године донета је одлука да се не сме користити против хришћана. То је направа код које је лук учвршћен на постољу-држаљу, на коме је уређај за задржавање и окидање тетиве. На држаљу се налази жлеб или вођица за стрелу. Лук је од дрвета, рога и метала. Постоље је било дрвено и понекад обложено слоновачом или металом. Код мањих самострела оно је могло бити и од гвожђа. Окидач је од гвожђа у облику зупца или благо повијене куке, да се може запети тетива и лако окинути. Обарач је од гвожђа различитог облика, у XIV и XV веку најчешће у облику савијеног колена. На врху темена лука налази се узенгија кружног или полукружног облика, која служи за стављање стопала приликом запињања лука. Термин самострел који се употребљавао у српским земљама је старословенског порекла. У Дубровнику је самострел називан *балистра* или *балиста*. Поуздане потврде о употреби самострела у Србији су из XIV века са живописа једног непознатог светог ратника у цркви Светог Димитрија у Пећи као и у Минхенском псалтиру. Његова употреба је нарочито била раширена у доба Деспотовине.

Самострел – Пећка патријаршија

ЛИТЕРАТУРА: Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; Đ. Petrović, *Samostreli iz zbirke Vojnog muzeja JNA*, Vesnik Vojnog muzeja 4 (1957); G. Škrivanić, *Samostrel i njegova primena u XV veku*, Vesnik Vojnog muzeja 11–12 (1966).

Н. Лемајић

САНДАЛЕ – Најједноставнији тип обуће је врста сандала које се састоје од дебљег ђона и уских ременова који обухватају рис и везују се око скочног зглоба. У Египту су ношене од Старог царства да би доцније ђон био повезан ременом који је пролазио између палца и другог прста. У Месопотамији су ушле у општу употребу од II века пре Христа. Биле су познате у Грчкој – Hypoderma, Риму – Solea.

Често су приказиване на живописима и минијатурама средњовековне Србије на ногама апостола, пророка, светих лица, понекад и Христа и дечака. Обуване су на босу ногу, имале су малобројне ремене од коже, лике (?) који су, као и на старовековним сандалама, пролазили између палца и другог прста. Како су имале симболичко значење скромности и материјалног сиромаштва, што је била врлина према учењу цркве, приказиване су и на ногама пастира (Пећ, црква Св. Димитрија). Реална представа таквих сандала види се у сцени Прање ногу у Старом Нагоричину: скинуте сандале са једним кожним ременом на врху ђона, два са стране и једном омчом с друге стране. У Хиландарском и Студеничком типику одређено је да *браћа* добијају годишње по перперу да би купили одећу и обућу, највероватније такве сандале. Грчка реч ὑπόδημα је пренета са обоуща. Наследнице тих сандала су данашње нешто поједностављеније тзв. „апостолке" или „јапанке". Друга два типа сандала, овог пута лаика, приказана су на минијатури у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића (1412) на ногама неколицине чланова рударског судског колегија Новог Брда. Један тип се састоји од шире траке косо постављене преко риса и придржане ременом обавијеним око скочног зглоба. Други тип је био савршенији модел сандала на прелазу ка отвореним ципелама. Он је имао делимично затворен петни део са два ремена која су се обавијала око скочног зглоба; предњи део су чинили: шира трака повише прстију и два уска ремена преко риса, фиксирана за шири полукружни део пришивен за ђон средином стопала. Оба типа сандала могли би се уврстити у лаку обућу становника градских насеља, занатски производ месних обућара. Можда су то биле *околице* које се наводе у ценовнику обућарских услуга у Новом Брду у поменутом законику.

ИЗВОРИ: *Списи св. Саве*, изд. В. Ћоровић.
ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа*.

Ђ. Петровић

САНЏАК (sancak, līvā) – појам са основним значењем *застава*. У Османском царству то је назив за већу војноуправну територијалну јединицу којом је управљао *санџак-бег* (в.). Санџак се оснивао одмах по коначном освојењу једне веће области. У војно-организационом смислу, територија једног санџака обухватала је просечно десетак зијамета и стотинак *тимара* (в.), мада су се бројке од санџака до санџака значајно разликовале. У управном погледу, санџак се састојао од више нахија и једног или више кадилука. Неколико санџака сачињавало је један беглер-беглук (ејалет). Многи погранични санџаци, из којих се кретало у даља освајања (Скопски, а потом Босански, Видински и Смедеревски) звали су се *слободним санџацима* (serbest sancagi). Њихови санџак-бегови били су познате војсковође са много ширим овлашћењима од других санџак-бегова.

С друге стране, санџаком се звала највећа организациона јединица одређених војних и друштвених редова, као што су војнуци, акинџије, Јуруци, Цигани и др. На челу таквих санџака такође су стајали санџак-бегови. Међутим, такве организационе јединице нису морале да имају своје засебне територије. Могле су се простирати на неколико војноуправних санџака.

ЛИТЕРАТУРА: H. A. R. Gibb – H. Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East* I–1, Oxford 1960[7], 137–166; I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*, New York 1983; Х. Шабановић, *Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699 год.*, Годишњак ДИ БиХ 4 (1952) 171–204; Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ 3–4 (1955) 59–78; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982[2].

А. Фотић

САНЏАК-БЕГ (sancak bey, mīr-i līvā) – заповедник *санџака* (в.), основне војноуправне јединице у Османском царству. Као заповедник *спахија* (в.) свог санџака, био је непосредно одговоран за њихов одзив. Имао је право да предлаже додељивање или повећавање *тимара* (в.) заслужним спахијама, као и његово укидање непослушнима. У миру је бринуо о функционисању тимарског система. У војном погледу био је подређен *беглер-бегу* (в.), док је у управном погледу представљао непосредни извршни орган султанове власти. Био је дужан да пружи сву неопходну помоћ специјалним изасланицима централне власти. У пограничним санџацима (тзв. сербест-санџацима), с проширеном надлежношћу и правом на одређену иницијативу, бринуо се о спровођењу постигнутих споразума и одржавању контаката са представницима суседне државе. У управљању санџаком његову власт је, с једне стране, ограничавао, а с друге, допуњавао *кадија* (в.). Уживао је приходе са свог хаса који се налазио у оквиру санџака. Приход је зависио од величине и значаја санџака, али и од година и заслуга санџак-бега: од 150 000 до 600 000 *акчи* (в.) годишње. Санџак-бег је имао право да истакне један туг (коњски реп) као ознаку свог достојанства. У рано доба османске државе санџак-бегови су потицали из старих племићких породица, међутим, од времена Мехмеда Освајача они су се по правилу регрутовали из редова султанских *склава* (в.).

У османским документима на српском језику, поред назива санџак-бег, користили су се и други термини: *санџак*, *војвода*, *господар*, *од Херцегове земље санџаку Хамза-бегу* (1471); *војвода Синан-бег*, *господар земље Херцегове* (1475). Крајем XIV и током XV века, делови новоосвојене територије која није била довољно велика да би се основао читав санџак били су додавани на управу пограничном санџак-бегу. Такав санџак-бег, као скопски (од 1392), имао је знатно шира овлашћења: надзирао је суседне трибутарне господаре и имао је право да сам организује и предводи мање освајачке походе. У српским изворима називао се *крајишки војвода*, *крајишник*, док је у османским познат као *уџ-бег*. Власт скопских крајишника постепено се ширила преко делова Косова и Рашке до Сарајева, све док 1455. године те области нису коначно потпале под турску власт.

Посебни санџак-бегови управљали су санџацима који нису представљали територијалне, него само организационе јединице неких војничких и друштвених редова (војнуци, акинџије, Јуруци, Цигани).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 309–313; I–2, 69, 249–250, 280–281.

ЛИТЕРАТУРА: H. A. R. Gibb – H. Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East* I–1, Oxford 1960[7], 137–166; I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*, New York 1983; H. Šabanović, *Početak turske vladavine u Bosni*, Godišnjak DI BiH 7 (1955) 37–51; Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ 3–4 (1955) 59–78; H. Šabanović, *Bosansko krajište 1448–1463*, Godišnjak DI BiH 9 (1958) 177–220; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982[2], 25–47; А. Стојановски, *Кратак осврт на изворе и литературу о Скопском крајишту*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Београд 1989, 55–62.

А. Фотић

САОБРАЋАЈ – у средњем веку одвијао се копненим и воденим путем. Копнени саобраћај могао је бити карвански или колски у зависности од конфигурације земљишта, очуваности путева, средстава којима се обављао, као и од самих учесника. Водени саобраћај обављао се морем и рекама. Учесталост саобраћаја у појединим крајевима, као и његова развијеност, били су условљени пре свега економским, пословним интересима трговачких сила, као и значајем појединих, рудама, трговима и градовима, богатих области.

Мрежа путева била је разграната, али је квалитет самих путева био неуједначен. Пропали римски путеви условили су развој караванског транспорта по брдовитим и теже приступачним теренима који су били непроходни за колски саобраћај, карактеристичан за равније пределе у унутрашњости српских земаља (Поморавље, Полимље, доњи ток Дрине, Хвосно, Косово и др.).

У средњем веку постојале су према изворима две врсте путева: цесте и путеви. Цеста је означавала главни пут који је припадао главној путној мрежи, док се термин пут односио на путеве локалног карактера. Неки путеви били су наслеђени из римског времена (Војна цеста од Београда за Цариград, пут левом обалом Велике Мораве за Београд, пут од Косовске Митровице за Пећ, Ђаковицу и Призрен и др.), док су други изграђивани временом. Ширина путева је такође варирала. Велике цесте биле су ширине између 3,5 и 4,2 метра. У Византији су постојали прописи по којима су велике цесте морале бити широке 8 стопа, односно 2.7 метара, док су Дубровчани такође актима регулисали ширину путева, при чему су они од југа према северу морали бити широки 2,1 м, а путеви који су водили према виноградима 1,4 м. Просечна ширина караванских путева износила је између 1,5 и 3 м. Колници, као путеви којима се одвијао

колски саобраћај, били су широки између 3 и 4 метра (в. *колник*).

Коришћење извесних путева и обим саобраћаја на њима, зависили су од развијености и просперитета рударских, трговачких или политичких центара у које су водили. Извесне промене које су погађале те центре одражавале су се и на путеве и саобраћај који су у тим случајевима на одређеним деоницама полако замирали или потпуно нестајали. Такав је био случај са престанком рада рударског центра Брсково. С друге стране, одређивањем Београда за престоницу за владавине деспота Стефана Лазаревића и његовим прерастањем у велики трговачки, привредни и културни центар, саобраћајни токови се, почетком XV века, све више преусмеравају ка њему. Једна од главних саобраћајних жила Балканског полуострва био је Војни пут од Београда за Цариград, који је обезбеђивао жив трговачки промет између Истока и Запада. У римско време Војна цеста је била широка 6 метара и поплочана великим камењем или посута песком. Тај римски плочник одржао се у највећој мери до средине XVI века, што је олакшавало кретање путем. Калдрмисање путева по угледу на Римљане спроводили су у средњем веку и Словени, а касније и Турци, али не у тој мери квалитетно. Под турском влашћу одржавање калдрме на путевима спадало је у обавезе хришћанског становништва.

Дубровачка караванска трговина која је била усмерена ка Босни и Србији кретала се ка Полимљу, где се роба углавном претоваривала, преко два главна пута: via Drine или via Bosne и via Jesera или via Anagasti. Из Полимља су се даље рачвали путеви према унутрашњости Србије и Босне.

Преко река су се на одређеним местима налазили дрвени или камени мостови који су омогућавали наставак путовања, или су путници и роба превожени скелом. О томе је почетком четврте деценије XV века оставио сведочанство Бертрандон де ла Брокијер, француски путописац, забележивши да је на тај начин прешао реку Мораву када је улазио у Србију деспота Ђурђа Бранковића.

Главно транспортно средство у средњовековном караванском и брдско-планинском саобраћају представљала је теглећа стока: коњ, мазга, магарац, док су у равничарским пределима по друмовима била коришћена кола различитих типова и димензија са сточном запрегом: биволима, воловима и већим коњима. Остало је забележено да је за пренос тежих терета на већа растојања, изузетно, коришћена и камила. Кола су коришћена углавном за пренос робе. Постојале су две врсте кола: двоколице или колесник и кола на четири точка. У средњем веку кола су још називана и *возница* (в.). Сведочанство о изгледу ових кола пружају представе на фрескама у манастирима Сопоћани и Дечани. На једној фресци насликане су двоколице у које су упрегнута четири вола, док су на другој у њих упрегнута два коња. Изглед кола са четири точка остао је познат на основу минијатура у Минхенском псалтиру из XV века. Колесник је био више употребљаван у планинским пределима због своје лакше покретљивости и мањих димензија, док су тежа и масивнија двоосовинска кола коришћена више у равничарским пределима. Колима је путовао и цар Душан заједно са својом свитом када се кретао кроз мање брдовите крајеве. Путовање колима, чак и на Цариградском друму није могло бити у потпуности обезбеђено дуж читаве трасе. У зависности од годишњег доба и временских прилика, кола су могла постати непотребан терет. Тако је 1172. године, у крсташкој поворци која се кретала овим путем, немачки племић Хајнрих Лав, на деоници између Браничева и Равног, морао одустати од даље вожње због честог заглибљивања кола. Као посебно транспортно средство за пренос болесних, старијих и угледних људи коришћене су носиљке.

У комуникацији и размени порука и информација на државном нивоу важно место у средњем веку заузимали су курири. Словенски термини за њих били су књижници, листоноше и *књигоноше* (в.). Они су били нарочито плаћени да у име дубровачке владе преносе преписку са посланицима, конзулима, колонијама и по потреби уручују позиве за суд у Дубровник. Дубровачка влада је за њихова путовања обезбеђивала оружану пратњу. Велики трговци су имали сопствене гласнике који су преносили њихова писма, јер се обична преписка одвијала споро, посредством каравана који су преузимали приватна писма и носили их у унутрашњост према адресатима. Венеција је још у XVI веку свој поштански саобраћај за Цариград обављала преко Котора и Плава. Курире за овај комуникациони канал обезбеђивали су становници два црногорска села који су раздаљину од Котора до Цариграда преваљивали за 18 дана.

Трајање путовања зависило је од више чинилаца: годишњег доба, временских услова, конфигу-

рације терена, врсте транспорта и средстава којима се саобраћај обављао, сигурности и познавања пута, као и од опште политичке и војне ситуације у појединим регијама или деоницама путева. Путовање зими трајало је дупло дуже него у летњем периоду. Лети се из Крушевца у Дубровник стизало за 7–8 дана, док је путовање зими на истој релацији трајало 10–15 дана. Из Дубровника се до Требиња путовало 2 дана, Благаја 2 дана, Високог 4–5 дана, Пријепоља 6 дана, Прaче 6–7 дана, Сребрнице 7–8 дана, Београда 10–12 дана, док је путовање за Цариград трајало 25 дана, с тим што су курири до царског града на Босфору стизали за 15 дана. Курири су из Београда у Дубровник стизали за 6 дана. До Рудника, Трепче и Новог Брда Дубровчани су стизали за 7 дана по добром времену, док се за време неповољних услова путовање продужавало на 12 до 15 дана. На путевима су се налазиле и станице за измену коња које су још у Византији функционисале по примеру римских мутација.

Битан фактор у саобраћају била је и безбедност путева. У нестабилним временима и због опасности од препада и пљачке на друму, критичне деонице су заобилажене, што је путовање чинило знатно дужим. Заседе на путевима које су постављали разбојници или великаши ради пресретања каравана биле су уобичајена појава, нарочито у време слабљења централне власти. Турци су у XV веку, у зимском периоду чак одређене делове уских планинских путева посипали водом која би се потом заледила и тако онемогућавала пролаз противничких војски. Мере обезбеђивања главних путева у Србији постављањем стража биле су у средњем веку и законски санкционисане о чему сведочи 157. члан Душановог законика (в. *стража*). Сачувани топоними Вардиште, Варда (у близини Вишеграда и средњовековног града Бихора код Берана) упућују на претпоставку да су се на тим местима налазиле страже које су обезбеђивале путеве. Млечани су давањем поклона словенском становништву и албанским племенима поред пута кроз Црну Гору и Албанију од Котора ка Цариграду, осигуравали заштиту куририма. Каравани, курири и дубровачка посланства која су се упућивала у српске земље нису се ослањали на овакве прописане мере обезбеђивања путева већ су имали своју наоружану пратњу (scorta). У случајевима када се нека значајнија личност кретала кроз непознате пределе или области, додељиван јој је водич или проводитељ. Главне саобраћајне правце (нпр. Војна цеста) преко српских земаља у средњем веку користиле су различите војске (крсташи у XI и XII веку) као транзитне путеве, али и непријатељске војске које су у својим пљачкашким и освајачким походима упадале на српску територију (Угри, Турци).

Саобраћај који се обављао воденим путевима везан је углавном за приморске градове и градове на великим рекама. Дубровник је као најзначајније трговачко средиште на балканској страни јадранске обале био полазиште како каравана, тако и поморског транспорта ка српским земљама и читавом Средоземљу. Бродови натоварени робом пловили су из Дубровника до Котора, Будве, Бара, Улциња и Св. Срђа на Бојани, одакле је роба преузимана и транспортована караванима у унутрашњост Балканског полуострва. На исти начин, пловили су до споменутих лука посланици и курири Дубровачке републике. Остало је забележено да је 1320. године једно посланство упућено краљу Милутину пловило морем до Бара, а одатле наставило копненим путем. Приморски градови су међусобно одржавали везу углавном поморским путем, тако да је стари римски пут који се протезао поред обале веома мало коришћен. Међутим, Дубровчани су преко Стонске Превлаке, да је не би заобилазили, копном преносили своје лаке барке на другу страну. Јадранско море, које се налазило под потпуном контролом Венеције, било је обезбеђивано од пиратерије патролним крстарењем млетачке ратне флоте. И поред тога, гусари су повремено пресретали и пљачкали бродове.

Други правац кретања трговачких бродова био је према реци Неретви, и он је био од првенственог значаја за босанско и херцеговачко залеђе. На ушћу Неретве, које је представљало улаз у Захумље и Босну, налазила су се пристаништа у која су се укотвљавали бродови из читаве Далмације и са италијанске обале. Најважније место је био трг Дријева, док су веће лађе биле усидрене код острва Посреднице. Трговина и транспорт који су се обављали преко Задра, Трогира и Сплита такође су били од важности за босанску државу. Дубровчани су редовну везу са Венецијом одржавали успостављањем пловидбе две галије, које су устаљено саобраћале између два града. У односу на Дубровник, Котор је, иако поморски развијен град, на основу подручја пословања и праваца пловидбе био у подређеној улози. За Србију је било значајно и пристанишно

место у Сењу који је представљао излазну луку трговачког пута кроз Посавину за Београд. У унутрашњост Србије улазило се и преко ушћа река Бојане, Дрима, Мага, Ишмиа, Врега, Девола и Војуше, одакле су се рачвали сувоземни путеви. Пловидба Дунавом такође је била веома развијена, тако да је Београд имао велико пристаниште наслеђено још из римских времена. Путовање из Београда у унутрашњост Србије могло се одвијати Војном цестом, али и Дунавом до Браничева, где су се у средњем веку путници искрцавали и потом упућивали у унутрашњост Србије.

У поморском и речном саобраћају коришћене су различите врсте чамаца и бродова. У млетачкој и дубровачкој флоти најчешћа врста брода била је *галија* (в.), ратна лађа са посадом која је бројала и до 300 људи. Мањи бродови су биле бригантине, барке и гондоле. У Боки Которској најчешће су од храстовине грађене веће и мање барке носивости од 7 до 13 тона. Ту су се градиле још и скабе и цакоре, отворени бродови с четвороугаоним или крстастим једром. Највећи бродови који су се градили на овом месту били су баркозији, једрењаци са два једра, покривени палубом, са једним чамцем и два сидра. Они су били намењени за пловидбе на дужим растојањима, носивости од неколико десетина тона. Свој зенит бокељско бродоградитељство достигло је средином XV века. Тада је которска трговачка флота бројала преко 20 баркозија, око 20 барки, и већи број мањих бродова (наве, скабе, цаополе). Српски називи за бродове били су лађа, плав, дријево, или грчког порекла као што су катрга (галија) или кораб. Такође су коришћени и моноксили или monoxulus за пловидбу искључиво у приобалном појасу. Бродови су се градили на више приобалних места: у Дубровнику, Котору, Перасту, Улцињу и на ушћима албанских река.

Млетачки и италијански поморци употребљавали су, због лакшег сналажења по Средоземном мору, средњовековне навигационе текстове – портолане, које су сигурно користили и морепловци Дубровника, Котора и других градова балканске обале Јадрана, који су поседовали трговачке флоте.

ИЗВОРИ: Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 129; Н. Радојчић, *Законик*, 73–74.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 182–189; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 237, 272–297; К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци*, Зборник КЈ I, 73–79, 121–165; М. Динић, *Дубровачка средњовековна карававска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–330; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 16–42; *Историја Црне Горе* II–2, Титоград 1970, 244–245; Р. Михаљчић, *Грчки портолани и јужна јадранска обала*, Прошлост и народно сећање, 212–214.

М. Шуица

САРКОФАГ – надгробни споменик од камена или мермера, монументалних размера и репрезентативне функције. У античком и рановизантијском раздобљу то су монументални споменици великих димензија у које је полагано тело покојника. Они су по правилу били смештени у засебним здањима, гробницама и меморијама. Најзнаменитија скупина саркофага налазила се у цариградској цркви Св. апостола и извршила је велики утицај на потоњу сепулкралну праксу источнохришћанског света.

У српским земљама, појава саркофага као средства владарске репрезентације везана је за стварање самосталне државе, а њихова употреба ограничена је на раздобље владавине династије Немањића. Стога је највећи број споменика овог типа сачуван у њиховим гробним црквама (Студеница, Милешева, Градац, Дечани). Осим владара и чланова њихове најуже породице, саркофази су обележавали још и гробове црквених поглавара (споменици у Пећкој патријаршији). Ретким одступањем од овог правила могу се сматрати два игуманска саркофага (Сопоћани, Лешак код Тетова) и један властелински (Дечани).

У односу на античке и рановизантијске праузоре, средњовековни српски саркофази имају другачију функцију. Они су по конструкцији композитни а не монолитни и користе се искључиво као надземно, споменичко обележје, док се сама сахрана врши у *гробници* (в.) над којом се саркофаг поставља. Сачувани владарски саркофази припадају једнаком типу. Састоје се од постоља, ковчега конструисаног од плоча, и поклопца са закошеним страницама. Израђени су од фино исполираног мермера и осим профила немају другог украса. Саркофази црквених поглавара једнаког су облика као владарски, али по правилу садрже богат плиткорељефни украс. Репертоар мотива и њихова симболика у целини припадају кругу сепулкралне пластике византијског света.

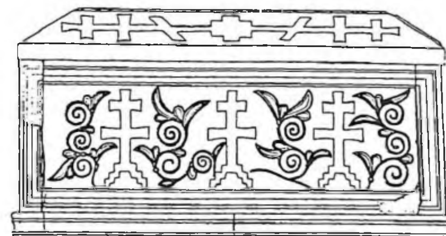

Саркофаг архиепископа Никодима – Пећка патријаршија

ЛИТЕРАТУРА: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992; М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине 13. века, 2, Цркве у Рашкој*, Београд 1995, 68–71.

Д. Поповић

САСИ – назив немачких рудара који су у Србију дошли средином XIII века (вероватно 1241/42), по свој прилици из Угарске. Први пут се спомињу у једној српској повељи из 1254. године у околини рударског места Брсково (код Мојковца, Црна Гора). Касније се јављају у Руднику, Трепчи, Јањеву, Рогозни, Новом Брду (једном је забележено са немачким именом Neueberghe), и у другим рударским местима Србије, Босне и Бугарске. Трагови у топономастици се налазе на још већем пространству, готово свуда где је у средњем веку било рударства. Временом су се Саси асимиловали у словенској средини, а њихово име се преносило на становнике рударских општина. То важи нарочито за турски период када је сваки рудар обележаван именом Саса. У овом контексту Саси нас првенствено интересују као елемент друштва и заједница са посебним правом.

Нису сачуване привилегије са којима су Саси дошли у Србију, али се из онога што се зна о њиховом положају може закључити да су садржале: право на слободно истраживање и покретање рударских радова (в. *рударство*), слободу вероисповести (у рударским местима налазимо католичке цркве) и судску аутономију, која је оличена у посебном саском суду који се једном спомиње (curia Teotonicorum). Из владарских повеља од времена краља Милутина види се да су Саси у споровима са домаћим људима и са далматинским трговцима, пре свега Дубровчанима, имали посебан мешовити суд састављен од једнаког броја представника сваке стране. У Душановом законику (члан 123) се цитира *закон светога краља* (Милутина) по коме је требало да се Саси суде са властелом око земље коју су заузели. Том приликом је ограничено право Саса да секу шуме, смели су да секу само колико је потребно рударском тргу, а забрањено је било да искрчену земљу обрађују и насељавају људе. Требало је оставити да шума поново израсте.

Веома је значајан утицај Саса на рударску технику и рударско право испољен нарочито у терминологији коју преносе стари споменици и топономастика. Облици градске аутономије са већем *пургара* (в.) потичу такође од Саса, а нису остали ограничени искључиво на рударска места. Саси су донели елементе материјалне културе која се раширила на домаћем тлу. Већ у средњовековним споменицима сусрећемо називе шнајдар и шустер (в. *занати*) који несумњиво потичу од Саса и везани су за њихове карактеристичне производе.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Закон о рудницима*.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955, 1–27.

С. Ћирковић

САСУДИ – назив за црквене и литургичне предмете који служе при богослужењу. То су: путир, дискос (патена), звездица, рипида, кашичица, копље, губа, антиминс, кадионица и др. За чување ових сасуда и припрему еухаристије служи жртвеник – проскомидијарион у православним црквама, а у католичким pastophorium, secretarium, sacrarium.

Путир (потир, калеж, calix) јесте чаша са стопом првенствено од сребра и злата, а у раном периоду од дрвета, ређе од других метала. У њему се меша вода и вино и служи за причешћивање, а симболички представља крв Христову. Према писању је-

ванђелиста. Христос је први употребио путир приликом тајне вечере и установио евхаристију.

Дискос (патена) је тањирић на коме се износи хлеб и за време литургије посвећује као тело Христово. И дискос је од сребра и злата и на њему су гравиране сцене Христовог рођења и страдања.

Звездица је налик на звезду, састављена од две полукружне гране које се укрштају, а на врху је најчешће крстић. Звездица је такође од метала и служи да заштити честице на дискосу.

Рипида (flabelum) је у облику диска, на дужем дрвету, од сребра и злата, на диску су гравирани и аплицирани серафими и херувими, а на средини је фигура Исуса Христа. За време припремања светих дарова симболички представља небеске силе које облећу и чувају евхаристију.

Кашичица је од сребра и злата, са крстом на крају дршке и служи за причешћивање верника.

Копље – ножић за сечење хлеба (нафоре).

Губа – сунђер којим се прикупљају мрвице приликом припремања светих дарова.

Антиминс (antimensium) је платно од лана или свиле на коме је насликано полагање Христа у гроб, у њему су ушиване мошти свеца или мученика коме је посвећен храм. Стоји на часној трпези.

Кадионица (кадилница, thuribulum) је сасуда у коју се ставља жар и тамјан и којом се кади за време богослужења.

Артофорион-кивот, дарохранилница (monstranza, ostensorium), најчешће у облику кутије и цркве са кубетима од сребра, злата и дрвета, служи за чување евхаристије и стоји на часној трпези у олтару. Носи се и ван цркве ради причешћивања болесних.

Циборијум – балдахин, шатор, на четири колонете изнад часне трпезе.

Панагерион – тањир са ликом Богородице на коме је хлеб који се износи на трпезу уз молитве посвећене Богородици.

Петохлебница (litiarium) се састоји од великог тањира на коме се налазе мање посуде за пет хлепчића, пшеницу, вино и уље. Износи се за време богослужења ради миросања верника.

Сасуда за теплоту садржи воду којом свештеник пре литургије пере руке.

ЛИТЕРАТУРА: J. Braun, *Der christliche Altar*, München 1924; *Eucharistia*, München 1960; Л. Мирковић, *Православна литургика*, Београд 1965[2], 114–124.

Б. Радојковић

САТНИК – првобитно заповедник војне јединице од сто ратника. Појављују се током XI и XII века напоредо са жупанима. Поред дужности у војсци сатницима је поверавано и обављање различитих цивилних послова у зависности од владареве воље. Из Летописа попа Дукљанина се види да су сатници морали правично да суде народу и да убиру дажбине. Сатник је био потчињен жупану и владару, а временом све више овом другом.

У исправи „краља" Неретвљана из 1050. помињу се три жупана и сатник Тихан. Неколико сатника је поменуто у „Локрумским фалсификатима". Око 1148. године службу сатника у Конавлима вршио је неки Расуат. Очигледно да током XI и XII века, на простору од Бојане до Цетине, делује већи број сатника. То потврђује и чињеница да се 1186. године у Котору нашао сатник Стефана Немање, Јура, у чијем присуству је Которско веће донело неколико одлука. Он је извршавао наређење свог владара, као што је то учинио половином XIII века и *сатник Имотски* Војислав Радошевић, који је по наређењу жупана хумског Радослава дошао у Дубровник да положи заклетву у име свог господара и хумске властеле. Сатници су своју основну службу вршили по жупама, а изван жупа по посебном владаревом наређењу.

ИЗВОРИ: Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1928, 198, 200, 201, 308, 307; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 1, 2; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 28.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 2; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 18, 87; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 33, 53; М. Благојевић, *Државна управа*, 15–16.

С. Мишић

САХРАЊИВАЊЕ – вид ритуалног поступања са посмртним остацима покојника, полагањем тела у земљу. Обичај сахрањивања потиче из паганских времена и праћен је прилагањем дарова (лични накит и оружје покојника, новац као путарина за прелазак у свет мртвих). Ширењем, а затим победом хришћанства, сахрањивање постаје обавезан део посмртног ритуала. Осим полагања у земљу, он обухвата и прописане погребне церемоније: молитве, кађење тамјаном, надгробне говоре. Суштина ритуала заснована је на хришћанској негацији тела (схваћеног као земни прах који се враћа земљи), као и молитви за спасење душе и опросту грехова.

За разлику од раније праксе спаљивања покојника, уобичајене код свих Словена, Срби након христијанизације прихватају обичај сахрањивања. Оно се врши на освећеној земљи, на посебно одабраним местима. Тако се некрополе по правилу налазе на височинама, уз сакрална средишта (цркве и манастири), али и крај рушевина некадашњих светилишта. На некрополама, сахрањивање се најчешће врши полагањем покојника у земљану раку, понекад у дрвеном сандуку, док се у крашким пределима рака моделује од камених плоча. Такви гробови по правилу се обележавају дрвеним крстом или једноставним каменим спомеником, а у познијим раздобљима (XIII и XIV век) јављају се и обрађене *надгробне плоче*.

Посебан вид репрезентативне сахране уочава се код представника световне и духовне елите. Њихова гробна места по правилу су у црквама и при манастирима. Тела ових угледних покојника полажу се у посебно припремљене *гробнице* (в.), зидане или моделоване од камених плоча. Оне се обележавају одговарајућим, често репрезентативним споменицима, какви су *саркофаг* (в.), *аркосолијум* (в.), или *надгробне плоче* (в.). У случају ових репрезентативних сахрана карактеристично је одсуство прилога. Гробни дарови, напротив, много се учесталије јављају на некрополама удаљеним од црквених средишта. Ова појава је показатељ степена христијанизације одређених слојева српског средњовековног друштва.

ЛИТЕРАТУРА: V. Čorović, *Prilog poznavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, Naše starine 3 (1956) 127–147; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.

Д. Поповић
М. Поповић

СБОР в. *Збор*.

СВЕДОЦИ – **1.** Обичај навођења сведока у повељама произашао је првенствено из њихове улоге посредника између ауктора правног чина и дестинатара, тј. лица у чију корист је правни чин вршен. Улога посредника огледала се у томе што су се они залагали за правну ствар дестинатара код ауктора. Том приликом су њихова имена остајала забележена у повељама. Улога тих лица забележених у повељама, тј. сведока, временом се изменила. Они нису више представљали посреднике, већ сведоке који су присуствовали извршењу правног чина или његовом записивању. Њихово бележење у исправи означавало је и њихову сагласност са правним чином о коме је у дотичној повељи било речи. Док је у јавноправним исправама присуство сведока ређе и ограничено, у приватноправним оно је готово правило, с обзиром да су сведоци представљали доказ и покриће извршења одређене правне радње. У владарским исправама присуство сведока је учесталије. Оно је имало тежину у оним временима када је врховна власт била слаба или ограничена крупном властелом и када се од племства тражила сагласност за спровођење одређене правне радње.

Један од обичаја приликом навођења сведока, који је уносио забуну међу историчаре, било је навођење у исправама сведока који у време издавања повеље више нису били међу живима. То се дешавало у случајевима када су они навођени као сведоци правне радње а не бележења правног чина. Дешавало се и да се повеља о одређеном послу изда знатно касније него што се сам правни чин одиграо, тако да се анахронизам између правног чина и његовог записивања може видети и кроз сведоке који су присуствовали записивању правног чина и који су временски удаљени од његовог извршења. Сведоци су углавном били припадници крупног племства или чланови уског дворског круга око владара, мада се дешавало да се улога сведока припише и самом писару дворске канцеларије.

Сведоци су присутни и у повељама везаним за српску историју. Нарочито је било учестало присуство сведока и њихово нотирање у повељама босанских владара. У својству сведока у повељама XIV и XV века јавља се властела. Тада су се племићи-сведоци у повељама наводили као представници своје родбине с обзиром да се уз њихово име наводио и додатак: *с братијом*. У једној повељи босанског бана Матеја Нинослава из 1240. године, издатој Дубровнику, напоменуто је да су се сведоци, који су наведени у повељи, том приликом и заклели. Од 1340. године у босанским повељама

уводи се обичај да се сведоци деле и наводе по областима из којих су долазили. Тај обичај је привремено напустио босански краљ Твртко I у једној повељи Дубровчанима из 1378. године, где се напомиње да су споменути сведоци били присутни приликом извршења правног чина. Дешавало се да се у повељама у списак сведока уносе и приставы чије су присуство и изјаве имале функцију јавне вере.

За разлику од повеља босанских владара, у рашким јавноправним исправама помени сведока су ређи, док су у приватноправним актима они уобичајени. У владарским повељама српских краљева сведоци се не спомињу изричито у том својству, већ се наводе присутни чиновници или властела. Само се у једној исправи краља Милутина, цркви Св. Марије Ратачке, експлицитно именују два човека, Драго и Павле, у својству сведока. Они су том приликом и сасвим изричито у спомену, раздвојени од осталих осам племића који су присуствовали правном чину. Помени сведока, иако не чести, присутни су и у властеоским повељама с краја XIV века, после гашења династије Намањића. Место сведока у повељама могла су поред властеле и дворских службеника заузети и црквена лица.

2. в. *Судство*.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 28–29, 46–47, 68–69, 226–227, 232.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Сведоци*, Глас СКА 110 (1924) 1–25; М. Динић, *Државни сабор средњевековне Босне*, Београд 1955, 14–22.

М. Шуица

СВЕТИЉКЕ в. *Свећњаци*.

СВЕТИЊА (светынꙗ, sanctitas, sanctus) – Светост и светиња су пре свега теолошке категорије. Светост је једно од битних својстава Божјег бића. У апсолутном смислу речи светост припада само Богу. Он је свет и извор светости и сваког освећења. „Будите свети, јер сам свет ја, Бог ваш“. Примењено на људске односе, свети су или могу бити свети они који су по Богу и са Богом. У ствари, на светост смо сви позвани без разлике. Хришћани су по своме призвању свети (Рим 12:13), јер су сарадници и пријатељи Божји (1 Кор 3:9). Први степен стицања светости јесте ослобођење, колико је то могуће, од страсти. Црква је света јер се кроз њу духовним усавршавањем освећују сви њени чланови, свака крштена хришћанска душа. Свети су поред Христа, пре свега Дева Марија (Богородица), апостоли, анђели, светитељи (мученици, пророци, исповедници, преподобни...). Свето је, с друге стране, све оно што је посвећено и што припада Богу и његовим светитељима и што служи или је намењено у сврху освећења: храм, црква, иконе, свете књиге, свети сасуди (богослужбени предмети: путир, дискос, свећњаци...). Свете су одежде у којима се врше богослужења и свети чинови, завесе, свети су гробови и раке и гробља, свети су празници у спомен и част светитеља. Једном речју, свето је све што је у функцији духовног просвећења и уздизања. Оно што је супротно од тога, јесте обесвећење, оскрвњење светиње, огрешење о светињу, света места, свете ствари, светитеље или о оно што светињи припада. То прецизно изражавају појмови *свјатотатец*, оскрнитељ светиње или онај који присваја црквену имовину. Од овог изведен је појам *свјатотатство* (крађа у цркви).

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 11, 39, 107, 125, 128, 547, 560, 561.

ЛИТЕРАТУРА: J. Поповић, *Догматика православне цркве* I, Београд 1980, 111–114; J. Брија, *Речник православне теологије*, Београд 1997, 195.

Р. Поповић

СВЕТОДМИТАРСКИ ДОХОДАК в. *Трибути*.

СВЕЋА – Представа о паљењу свеће као бескрвној жртви богу и молитви, негована у хришћанству, нашла је свог одраза у одговарајућој симболичној употреби припадајућег термина. Уступање појединим манастирима и црквама од стране владара и властеле редовних годишњих доходака у новцу (део царинских прихода на тргу или царину од панађура), воску, маслу или од пчелињака представљено је у повељама под видом давања свеће патрону цркве (*да је свећа Матери Божијој*; *приложих свећу на просвећеније Светому Николи*; *даде царство ми Светому Николи свећу*). У основи ове врсте даривања леже побуде искрене побожности: владар прилаже редован годишњи приход да од њега увек гори свећа као молитва патрону за душу дародавцу и његов вечни помен (отуда је природно да се за свећу уместо новца поклањао восак, масло или читав улијаник). Повеља Стефана Дечанског Богородици Љевишкој сасвим је одређена: *Поставих панађур...и од тога кандило неусилно пред чудотворним образом Пречистије у помен (ро)ду мојем до века.*

На истим теолошким основама утемељено, али другачије мотивисано, је називање свећом (од XVI века) стонског дохотка који су од Дубровачке републике примали монаси манастира Хиландара и Светога Павла. Ови подаци не само да потврђују тумачење средњовековне употребе термина, већ показују својеврсну еволуцију коју је доживео. Како гордој Дубровачкој републици није пристајало да плаћа данак монасима православних манастира, чин давања дохотка заоденут је залагањем обеју страна у симболично рухо. Дубровчани су давање трибута схватали и преточили у предање као повремену ничим обавезујућу милостињу, давану у накнаду за протеривање православних монаха из Стона и Пељешца. Са своје стране, светогорски монаси представљали су добијање новца као слање свеће *Светој Госпи* (новац се даје да од њега увек гори свећа пред иконом патрона) јер они као *молебници божији и вашего господства* моле бога пред њом за Дубровачку републику (*да се при тој свећи Господ Бог моли и Света Госпа за господство и здравије ваше*). Тако је у веровним писмима која су монаси собом доносили у Дубровник, док у признаницама о исплати, као и свакодневном говору, свећа лишена симболичне подлоге постаје ознака за сам доходак. Природно је стога да је савременик ових догађаја, Даниел Фарлати, писао како монаси примају дар који називају свећом (quod candelam vocant). Средњовековну употребу термина не треба тумачити у огледалу каснијег поједностављења, односно схватати израз свећа неминовним извлачењем из контекста, као terminus technicus (један од назива за редован доходак).

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 347, 395, 415, 431, 450, 468, 486, 579, 580, 631, 640, 678, 691, 718, 719.

ЛИТЕРАТУРА: A. Vučetić, *Pisma kalugjera srpskih manastira na Svetoj Gori knezu i vlasteli Dubrovačkoj (god. 1520 do 1792)*, Starine JAZU 17 (1885) 1–48; Р. Грујић, *Средњовековно српско парохиско свештенство*, Скопље 1923, 72–73; М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983) 165–206.

Ђ. Бубало

СВЕЋЊАЦИ – Средњовековне цркве и дворови били су осветљавани разним врстама свећњака, почев од висећих, стојећих до ручних.

Свећњак – Грачаница

Хорос (оро, коло) је висећи свећњак састављен од шест, осам и дванаест пречки које су висиле на ланцима причвршћеним за куке утиснуте у греде и таваницу. Пречаге су међусобно спојене медаљонима, а на њима су висила кандила и двоструке иконе са распоређеним копљима за свеће. Порекло хороса је у Византији, а затим се јавља и на Западу још од времена Карла Великог. Готово у свим српским средњовековним црквама постојали су хороси о чему сведоче куке сачуване у поткуполном простору. У манастиру Дечани сачувао се комплетан хорос. Састављен је од пречки на којима су обрађени грифони и лавови са стилизованом лозицом. У медаљонима је натпис да га је обновио деспот Стефан Лазаревић са мајком кнегињом Милицом.

У манастиру Жичи сачувао се један медаљон са хороса на коме је двоглави орао. Више делова хороса са ланцима и медаљоном нађено је у Марковом манастиру код Скопља. На пречкама је ажурирана лозица са лишћем, а у медаљону натпис да га је поклонио краљ Вукашин (данас је у Народном музеју у Београду). Део хороса из манастира Псаче (Археолошки музеј Скопље) носи композицију „Божанске литургије" са спретно изливеним фигурама. У светогорским манастирима још увек се налази велики број фрагментованих и очуваних хороса.

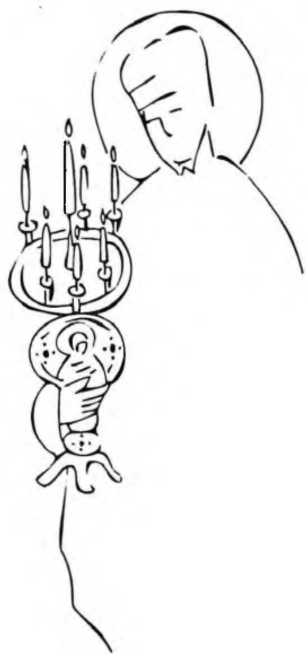

Свећњак – Грачаница

Свећњак-лустер – Kronleuchter је посебан тип свећњака који је висио на једној куки. Један такав свећњак – Kronleuchter, сачуван је у целини у манастиру Дечани. То је типичан примерак готичког свећњака донетог у српске крајеве. Такви свећњаци су израђивани у Фландрији и северној Немачкој и извожени су у друге европске крајеве. Његов средњи део подсећа на готичку капелу, са фијалама и контрафорима, а у средини је фигура светице која у једној руци држи огледало а у другој скиптар. Од капелице се гранају гранчице са бршљановим лишћем. Вероватно је оваквих свећњака било и у другим средњовековним црквама, али су током векова нестали. На једној старој фотографији, пре Првог светског рата, постојао је скоро идентичан Kronleuchter у цркви Богородице Перивлепте у Охриду (данас више не постоји).

Стојећи свећњаци прављени су од мермера, дрвета, бронзе и легуре метала. Били су у употреби у црквама, а вероватно и у владарским и властелинским дворовима. Сачували су се у фрагментима, ређе комплетни. Ниједан дрвени свећњак није сачуван. У манастиру Дечани и данас се налази бронзани стојећи свећњак из XIV века. На ниском постољу чије су ножице четири ливена лава, уздиже се стабло састављено од делова и при врху украшено коцком са декоративним листићима и птицама, идентичним оним на ручним кадионицама из Јањева (XIV век). Григорије Цамблак, пишући о чудима Стефана Дечанског, спомиње свећњак од кованог гвожђа. Можда се тај опис односи на сачувани, стојећи свећњак из Дечана.

О *ручним свећњацима*, којих је сачувано веома мало, сведоче ликовне представе и писани извори. Теодосије пише да је Сава имао *светњаке златоковане и бисером украшене*. Стефан Дечански поклонио је базилици Светог Николе у Барију *два велика сребрна канделабра*. У депозиту Ђурђа Бранковића набрајају се свећњаци од сребра, ручни и стојећи.

На зидном сликарству XIII и XIV века приказани су ручни и стојећи свећњаци. Њих видимо у рукама анђела, арханђела, ђакона и других свештених лица. У композицији „Смрт и вазнесење Богородице" насликани су ручни и стојећи свећњаци. Има их једнокраких, двокраких и трокраких. Сачињени су од чланака, једноставни, тордирани и увијени. Сачувао се до данас незнатан број. Дикирије и трикирије (са две и три гране) служиле су у црквеним обредима, али исто тако могли су бити употребљавани и на двору. Крајем XIV и у XV веку у српске земље увозе се свећњаци из јужне Немачке и Угарске. То је посебан тип свећњака у облику људске фигуре. Поседује мање постоље, са лавовима као ножицама, фигуром витеза као стаблом, који рукама држи чашице за свеће. До сада су нађена два свећњака, један у Београдској тврђави, а други у околини Приштине.

У депозитима српске властеле у Дубровнику помињу се свећњаци, али без ближих објашњења како су изгледали. Недовољно испитана хиландарска и друге светогорске ризнице вероватно чувају и средњовековне свећњаке који су можда рад и српских мајстора.

ЛИТЕРАТУРА: *Историја примењене уметности код Срба*, I том, Средњовековна Србија, Београд 1977.

Б. Радојковић

СВЕШТЕНСТВО (**свщенничество**) – средњи степен црквене јерархије, нижи од *епископа* (в.) а виши од *ђакона*, по друштвеном статусу такође на средини, на прелазу између зависних људи и повлашћеног племства.

У средњем веку су у равноправној употреби три термина: јереји (од ἱερεύς), свештеници и попови (од πάπας). Стефан Немања абдицирајући са престола, саветује сина Стефана *јереје да поштује*, а властели да *јерејима част одаје*; у црквеним текстовима користи се термин *свештеници*; у Дечанској хрисовуљи најчешће се употребљавао термин *попови* (в.). Супруга свештеника звала се искључиво попадија.

Свештеничко звање било је доступно људима из свих друштвених слојева, што је било нужно да би се обезбедио довољан број свештеника, али је условило велику хетерогеност у друштвеном и економском погледу. Само је мали број попова баштиника, као господара извесног броја људи или целог села, припадао друштвеном слоју властеличића, а база за регрутовање попова био је танак слој слободних сељака власника сопствене баштине и нижи друштвени слојеви. У почетку је било довољно да меропах изучи књигу и постане свештеник, наравно ако је испуњавао и канонске услове, али је и даље остајао у феудалној зависности од свог господара. Касније се јављају ограничења, донекле изазвана и хиперпродукцијом попова па је меропсима ова могућност ускраћена. За парохијску службу свештеник се спремао занатски: читање и потребно литургијско знање учио је од свог оца, стрица или блиског рођака. Епископ је лично или преко овлашћеног лица проверавао спрему и канонску подобност кандидата, рукополагао и остављао да при катедралном храму проведе извесно време да се боље научи и утврди у вршењу богослужења и упути у разне друге свештеничке дужности. Рукополагања су се обављала у складу са канонима: за ђакона са 25, а за свештеника са 30 година старости.

Свештеник је на *парохији* (в.) вршио богослужења, читао молитве, крштавао и причешћивао. Право исповедања и венчања припадало је посебним духовницима, вероватно старијим свештеницима које је епископ у том смислу посебно овлашћивао.

О одећи свештеника писани извори не говоре ништа; о томе више сазнајемо из оновремених фресака или минијатура на рукописима. Разликовала се од одеће монаха чрноризаца који су носили мантије попут данашњих монаха, али се није разликовала од одеће народа, отуда термин белоризац. *Канони* (в.) су свештеницима забрањивали облачење у свилене и шарене тканине и хаљине чије су ивице украшене траком друге боје. У изворима се од свештеничке одеће помиње само – капа поповска. Да ли је то посебна капа, слична капи данашњих Срба Црне Горе, или тонзура коју су на темену носили свештеници све до почетка XIX века, или термин који означава попа као припадника свештеничког сталежа, није познато.

Сачувано је мало имена средњовековних свештеника, али је уочљиво да их је највише било са народним именима: поп Богдан, Борислав, Градислав, Мирко, Обрад, Смил итд. У једној повељи из 1434. године, од десет попова у Новом Брду, седморица имају народна а тројица календарска имена. У неколико поговора на рукописима, свештеници су поред народног имали и своја хришћанска крштена (календарска) имена, нпр. *презвитер Василије зовом поп Драгољ*, или презвитер Георгије звани поп Радослав и сл.

Положај свештенства је особен и има двоструки карактер: духовни и световни. У духовном погледу припадали су Цркви, оличеној у надлежном епископу и њему су били потчињени у духовном погледу. То се огледало у обавези помињања епископа на богослужењу и давању извесних дажбина. Нема података да ли је у Србији, по угледу на Византију, свештеник плаћао епископу за своје рукоположење, али је на рукоположењу полагао заклетву да ће бити веран епископу као Христу, да ће до смрти остати црквени син, да ће код епископа долазити на збор с **поклономь законимь** три пута годишње: сиропусне недеље, на Васкрс и Божић, да духовни

доходак неће задржати или затајити, и да неће властелина наговарати да од Цркве заиште тај доходак. Уместо каноникона, јединствене дажбине епископу у Византији, у Србији су постојали: *бир* (**бирь поповска, бирь доуховна**) који се плаћао **оть одра, наодрицомь**, тј. од брачне постеље, а износио је лукно жита или два динара, од чега је по Жичкој хрисовуљи половину добијао дворски протопопа; *врховина* (**врьховина**), натурална и новчана дажбина која није у изворима поближе одређена; *помен* (**помень, помень доуховни**) био је дар у разним плодовима природе. Иако су бир и врховина спадали у „духовну област", имали су приватно-правни патримонијални карактер, па су се могли откупити од епископа, као што је учинио Стефан Дечански за попове на Дечанском властелинству. Поред ових дажбина везаних за свештеничко звање, постојао је и **доходькь доуховьны** (чл. 37 Душановог законика) који је свештеник давао од своје баштине а зависно је од имовног стања. Свештеник зевгар, тј. онај који има два вола и нормалан ждреб (**ждребиѥ**) земље давао је епископу годишње: три крине пшенице и три крине јечма; свештеник војдат, тј. онај који је имао једног вола и пола ждреба земље, давао је три јагњета, 50 драма обрађеног лана и литру воска. Неки натурални терети свештеника у корист епископа, као што је гајење и чување епископових коња, укинути су одредбама Душановог законика.

Преко земље коју има или добије на уживање, свештенство улази у световну друштвену структуру и заузима у њој диференцирани положај: мало их је било племићког порекла а већина припада себрима. Чињеница да су попови били подложни патримонијалном данку, а можда и работи, већ унутра у црквеној структури, умногоме је опредељивала који ће бити положај одређен попу у световној сталешкој структури.

На друштвени статус попова утичу две чињенице: прва, има ли своју баштину или је беземљаш, и друга, где врши парохијску службу – на црквеном или световном властелинству. Положај попова на црквеном властелинству регулисан је у делу повеље који обично има један од поднаслова *Закон људем црковним*, *Закон метохијам црковним*, *Закон Србљем* или *Закон стари Србљем*, или пак уопштено, *Закон светаго Симеона и светаго Саве*.

Очигледно, попови су били ослобођени сељачких работа, бар неких, јер манастирске повеље сведоче да су и властела на црквеним имањима имала радне обавезе. Основна обавеза попа била је да обради један *мат* (в. *мере и тегови*) винограда, тј. око 9,40 ари. Вероватно је у време жетве морао да три дана жање, и исто толико да жито треби и плеви. По Грачаничкој повељи попови су руковали справљањем пива, и можда вршили неки надзор у воденицама. Од општих дажбина давали су оброк и позоб, а били ослобођени давања меда (Светостефанска хрисовуља) и неких радних обавеза: да иду у лов на зечеве (Жичка хрисовуља), да иду *на накосицу*, тј. кошење ливада (Бањска хрисовуља), као и послова изван села у коме је живео и оних послова који нису били хитни, и наравно, свих терета у корист државе. Поп племићког порекла имао је извесне војничке обавезе **да блюдє градь црьковьни**, тј. да сачињава посаду манастирског утврђења и врши стражарску службу или иде у оружаној пратњи игумана када путује по властелинству. Попови племићког порекла учествовали су на државним саборима али као племићи, а не као представници свештеничког сталежа.

Уз богослужбене обавезе, средњовековни су се свештеници бавили преписивањем књига. У XII–XIII веку масовнији су преписивачи од монаха, док у XIV веку преовлађују монаси. Уз преписивање књига бавили су се сточарством, воћарством и пчеларством. Није познато да су се бавили трговином и занатима, као што је био случај у Византији.

У односу на судство, свештеници су уживали известан имунитет, јер је попу могао да суди само црквени суд из кога су били искључени световњаци. С друге стране, судска порота је полагала заклетву у цркви: **да ѥсть всака порота оу црькві. И попь ꙋ ризахь да ихь закльнє**, прописао је чл. 151 Законика. Исти законик (чл. 95) узимао је у заштиту целу јерархију: *Ко опсује светитеља* (епископа), *калуђера или попа, да плати 100 перпера*; *и кто се најде убив светитеља или калуђера или попа, да се тази убије и обеси*.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*; А. Соловјев, *Одабрани споменици*; Ст. Новаковић, *Законски споменици*.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*, Скопље 1923; Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, Гласник СНД 13 (1934); Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији*, Годишњак ФФ НС 11, 1 (1968) 27–61; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, 129–165; С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219–1969, Београд 1969.

Р. Милошевић

СВИЛАРСТВО – од давнина развијено у Кини, затим се постепено ширило на суседне земље, а у Византији је познато од VI века. Производња свилених тканина у Византији раширена је у провинцијске градове, где је било услова и остала је нека врста државног монопола, строго надзирана и ограничавана у трговачком промету. Призрен је био међу градовима у којима је у византијском периоду (XI–XII век) било развијено свиларство. О производњи као и о извозу свиле из Србије сведоче подаци из манастирских повеља и документи из Дубровачког архива. Гајење свилене бубе је особеност неких села у околини Призрена у првој половини XIV века. Земљорадничка домаћинства у Доњем Пилоту била су задужена да дају манастирима сваке године одређену количину чаура или кокона. Према обавештењима Дечанске хрисовуље, краљ Стефан Дечански доделио је манастиру Дечанима: *Захарија и Михал у Пилоте у Никите и остависмо их да давају цркви свиле за всако годиште Захарија 4 тисуће, а Михал 2 тисуће.* У повељи цара Душана за манастир Светих арханђела код Призрена предвиђено је било за неке људе у Доњем Пилоту *да дају цркви свиле стотисућ воља сто перпер.* У исто време у једном селу у околини Призрена помиње се ткач Иванко. Свила из околине Призрена, Византије (Костур) и данашње Албаније (Валона) извозила се, преко Дубровника, у Венецију. Према грађи из Дубровачког архива углавном се извозила сирова свила и то у два облика: у чаурама или коконама (filusseli) и као свилена влакна (siricum). Извоз се обављао током целог XIV века, а најинтензивнији је био средином тог века. Трговином и извозом сирове свиле из Србије, с једне, и увозом италијанских тканина, с друге стране, бавили су се најчешће дубровачки и венецијански трговци. О производњи текстила в. *тканине*.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 97; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 684, 698.

ЛИТЕРАТУРА: R. S. Lopez, *Silk Industry in the Byzantine Empire*, Speculum 20 (1945) 1–42; V. Han, *La culture matérielle des Balkans au moyen âge à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972) 165–166; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 156; Р. Ћук, *Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку*, ИЧ 28 (1981) 17–25; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 49–51, 85; Б. Милутиновић, *Извоз призренске свиле у Дубровник у XIV веку*, Обележја 2 (1990) 145–151.

Р. Ћук

СВИЊАРИ в. *Сточарство*.

СВИТА – назив најквалитетнијих и најскупљих тканина за шивење раскошне одеће, а истовремено и назив појединих комада такве одеће. У тестаменту херцега Стјепана (1466) спомињу се *свите резане и нерезане*, а свитама се називају и *шуба* и *плашт*. Овом врстом тканина земље у балканском залеђу снабдевали су дубровачки трговци, који су до њих долазили у Венецији или на трговима Блиског истока. Скупоцене и вредне тканине биле су међу најважнијим артиклима средњовековне *трговине* (в.). Остало је података о куповинама свите за двор, владара и властелу. Из дубровачког писма деспоту Стефану (1417) види се да су се под свитама подразумевале различите тканине, јер се каже да трговци доносе на славне и велике тргове и на двор деспотов: *многоцене велике чисте свите разлике* (= различите), *аксамити*, *пандаури*, *хамухе*, *хаздеји и чисти свилни подставци и великочисте подставе*. Аксамит, више пута поменут у инвентарима ствари српске господе, спадао је у најскупље тканине, бивао проткан златом или израђиван контрастним бојама основе и потке, употребљаван је и за црквене приборе. Пандаури је, очигледно, збирни назив за разне врсте златотканог текстила (panni doro). Хамуха (camoca) је источњачка тканина, врста дамаста. Хаздеј је био врста велута (сомота) са карактеристичним кружним орнаментима који су оставили трага у народној поезији (*коласта аздија*). Свилене тканине, споменуте као *подставе* спадале су такође међу скупи текстил. У свиту су спадали свакако и разни брокати и велути споменути у трговачким документима. Као и други текстил свита је слагана у бале и товаре ради лакшег транспорта.

Назив свита се употребљава и за свечану одећу владара, која иде уз инсигније и изједначује се са *ризама царским*. Препуштајући власт Милутину, краљ Драгутин је, према Данилу II, дао брату: *и свити златоткани многоцени царски, коња же својего и оружије своје*. Судећи по одредби Душановог законика (члан 48). свита је, уз појас, спадала у свечану одећу властеле: „Када умре властелин, коњ добри и оружје да се даје цару, а свиту велику и бисерни појас да има његов син, и да му цар не узме, ако ли не узима сина, него има кћер, да је с тим власна кћи. или продати, или дати слободно“. Најчешће се, као у цитираном тестаменту херцега Стјепана, подразумевала нека врста огртача (шуба, плашт, кавад, контуш).

За обраду ове врсте тканина специјализовани су били *шавци свитни* или *шнајдари* (в. *занати*). По новобрдском закону (1412) месни *шнајдари* су били обавезни да војводи бесплатно сашију једну свиту о Божићу а другу о Васкрсу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 149, 171. 199. 200. 209–210, 220, 233, 268–269, 395, 560; II. 11. 59. 88. 122. 156; Н. Радојчић, *Законик*, 52, 65, 102. 120; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 54.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 241: М. Пурковић. *Коласта аздија*, Српско јединство 51 (Чикаго 1957); *Историја примењене уметности код Срба* I: *Средњовековна Србија*, Београд 1977. 283–299 (Д. Стојановић); Д. Динић-Кнежевић. *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*. Београд 1982; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.

Д. Динић-Кнежевић

СВОД – врста посебног поступка, познатог старом словенском праву, у коме су се комбиновали својинска тужба (actio vindicatoria) и тужба због крађе (actio furti). Састојао се у следећем: ако би власнику ствар нестала а затим би ту исту ствар препознао код неког другог лица, онда би власник ствари тражио од тог другог да му каже од куд му ствар. Тај би други био дужан да то учини и власник би са њим и са ствари одлазио код указане треће особе, која би опет морала одговорити, одакле је ствар прибавила. И тако даље, власник би ишао са сводом све док не би наишао на особу која не би знала да каже одакле је ствар прибавила. Тада би власник – тужилац своју ствар узео, а онај последњи, који не би био у стању да сумњу са себе *сведе*, сматрао би се лоповом, те би као крадљивац и одговарао. Наведени поступак се првобитно вероватно водио без помоћи судских органа, само уз присуство суседа, који су му давали јавну гаранцију законитости.

У српским правним споменицима XIV века свод није задржао првобитни карактер вансудског поступка, већ се користио као доказно средство за кривична дела разбојништва (гуса) и крађе (татба) и то кад је предмет крађе по правилу била стока (чланови 180 и 193 Душановог законика). Према Душановом законику, држалац туђе ствари кога власник тужи *лицем* или *обличенијем* (када га ухвати на делу, на лицу места) дужан је да да̑ свод. Ако *да сводника*, то јест означи човека од кога је ствар прибавио на законит начин, онда је оправдан. Али, свод иде даље, док се не дође до оног претходног државца ствари, који не може да докаже да је ствар у своје време прибавио на законит начин. Тај коначни сводник, који за собом нема више сводника, постаје сводом окривљен. Сасвим разумљиво, да би онај држалац код кога би власник своју ствар нашао, а не би дао сводника, одмах био окривљен (чл. 193).

У српском праву свод се спомиње и у уговорима са Дубровником од 1349. и 1357. године, где је у интересу трговачког промета унета нарочита олакшица за трговце. Ако је дубровачки трговац купио коња на тргу и платио царину, у случају да неко полаже право на тог коња, цариник има да јемчи за трговца да је коња купио *а тата не зна*. У том случају нема свода. Али, ако је куповина обављена без присуства цариника, купац треба да да̑ свод, то јест да означи од кога је купио коња. У уговору од 1357, као и у каснијим уговорима, олакшица је још већа за Дубровчане. Ако дубровачки трговац купи коња на тргу, а тог коња ухвати Србин или Сасин и рече: *украден ми је или гушен*, Дубровчанин има да се закуне да не зна *ни гусе*, *ни татбе*, већ да је поштено купио. У том случају оштећено лице опет нема право на свод.

За разлику од Руске правде, која је прописивала да се свод примењује само у унутрашњем промету, члан 180 Душановог законика примењује свод и у односима са иностранством (*аште кто буде купил*

где љубо, или у земљи царства ми, или у иној земљи, вину да да свод). Али, члан 193 замењује свод у међународном промету другим доказним средством – арбитражом поштених људи (*душевницима*): *Ако ли рече: „Купих у туђој земљи", да оправе душевници*. Тешко је објаснити како је дошло до наведене противуречности, али изгледа вероватнијим да се свод примењивао само унутар Србије, јер је у иностранству то било тешко изводљиво. У прилог томе иде и члан 132, који прописује да се законито прибављање ствари из туђе земље доказује пороптом, и уговори са Дубровником од 1349. и 1357, који веле да се на коња купљеног у иностранству не примењује свод, већ заклетва купца са још једним његовим другом (*А који љубо трговц доведе коние купив из туђе земле, а познају се, да се клне тзи трговц сам други, ере га јест купил у туђеи земли, и не зна тата и гусара, да не даје за този свода*).

Свод се дуго задржао у српском обичајном праву, а сведочанства да се користио и почетком XIX века налазимо у Карађорђевом Деловодном Протоколу и Протоколу Шабачког Магистрата.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законик*; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 59–64, 93–96.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Законик*, 254–255; Ст. Новаковић, *Свод Душанова законика у народној песми*, Zbornik u slavu V. Jagića, 1903, 61–64; Т. Тарановски, *Историја српског права* IV, 193–194; А. Соловјев, *Законик*, 320–321, 329–330.

С. Шаркић

СЕБАР (**сєбрь**, руски сябр, литавски sebras, новогрчки σέμπρος) – назив за припаднике потчињених слојева у српској средњовековној држави. За владавине краља Милутина српско друштво делило се на велику властелу, средње људе и себре. Себар је „čovjek nižega društvenoga položaja“ и у хрватским крајевима. Порекло и значење ове прастаре речи филолози су различито тумачили, а Константин Јиречек своди је на заједничку словенску основу **сѧбьрь**, са првобитним значењем деоничар, полузакупник, задругар, сарадник.

Реч је потврђена у законодавним списима XIV века. У Синтагмату Матије Властара разликују се угледни (**почтєн'ни** – ἔντιμοι) и себри (εὐτελεῖς = прости). Себра и властелина двоји и Душанов законик. За властелина, властеличића и пронијаревића (сина пронијара без проније) Законик предвиђа блаже казне него за себра (чланови 53, 55, 85, 94, 106). Према томе, себри стоје насупрот повлашћенима, али није јасно који су друштвени слојеви обухваћени овим називом.

Шире, свеобухватније значење речи себар има делимичну подлогу у 85. члану Душановог законика: *И ко рекне бабунску реч, ако буде властелин, да плати сто перпера, аколи буде себар да плати дванаест перпера и да се бије штаповима*. Код овог члана реч себар налазимо и у осталим рукописима Законика, са изузетком Призренског преписа, где је изостављена: *аколи не буде властелин да плати дванаест перпера и да се бије штаповима*. На свеобухватније значење упућује и 94. члан Законика: *Ако убије властелин себра у граду, или у жупи, или у катуну, да плати тисућу перпера, аколи себар властелина убије, да му се обе руке отсеку и да плати триста перпера*. Ове чињенице навеле су истраживаче српске прошлости на шире, свеобухватније тумачење заједничког назива за ниже друштвене слојеве у средњовековној Србији. Под термином себар Стојан Новаковић подразумева „онога ко није ни властелин ни свештеник. Сви су остали узимани за себре, и међу њима је било и сасвим слободних, независних људи“. Овакво тумачење прихватио је и Константин Јиречек за кога је себар „неплемић“.

Због привилегија грчких и приморских градова, Теодор Тарановски не убраја грађанство у себре. Он сматра да Душанов законик занемарује становништво градова у унутрашњости „као врло незнатно по броју и недиференцирано по правима, те дели целокупно световно становништво само на две основне категорије, и то на властелу као господаре земаља, и на себре, као насељенике на земљама, земљораднике“. Одредба о забрани окупљања себара (члан 69) свакако се односи на зависно сељаштво. Дубровчани су и у новије доба тежаке називали себрима. Марта 1412. требињски властелин Љубиша Богданчић обавестио је Дубровачку општину о сукобу међу себрима: *Да, господо, боле е да ваша милост оправи него да се себри друговије* (опет) *ставше изабију*. Овај термин доспео је и у пословицу: *Себарски син не може бит господар, и ако је, не пристоји му се*. Сви сакупљени подаци о себрима сведоче о њиховом подређеном положају.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законик*, чланови 53, 55, 69, 85, 98, 106; Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 509–510; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 195; Н. Радојчић, *Законик*, чланови 53 (са старијом литературом), 55, 69, 85, 98, 106.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 74, 261, 271; II, 61, 96, 98; *Rječnik JAZU*; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 46–51.

Р. Михаљчић

СЕБРОВ ЗБОР (**сєбров сьборь**) – локални сеоски скупови *себара* (в.). Више података о локалним зборовима (sborrum sive parlamentum) сакупљено је за приморске жупе и села. Сеоски скупови свакако су се одржавали на уобичајеним, устаљеним местима. Места сеоских скупова стекла су код околног становништва вредност општеприхваћеног топонима који се користио као међник код разграничења: *путем преким на збор* (Призренска хрисовуља).

„На збору жупа или њених појединих делова расправљала су се само месна питања. У већању су учествовали само слободни људи жупе, а доцније само властела" (Константин Јиречек). Повлашћени су се окупљали на збору Паштровића. Збор Пољичке општине код Сплита имао је законодавну, управну и судску власт. Природно, у доба развијеног феудализма, сужене су биле надлежности сеоских себарских зборова на којима се окупљало зависно становништво. Међе селима Куманову и Радујеву *утесао* је судија Богдан *и збор техзи сел*. На властелинству манастира Дечана меропси, сокалници и сви мајстори били су дужни да косе траву, а ако у неком селу није било црквеног сенокоса, манастирски поданици косили су **гдє ѥ игоумьноу зьговорьно сь зьборомь**. Овде је свакако реч о сеоском, а не црквеном збору. То су једини подаци о сеоским скуповима, без којих не би била могућа колективна одговорност села на којој толико настоји Душанов законик. На овим сеоским скуповима расправљало се о локалним питањима према обичајном праву које се није косило са феудалним правом, боље речено на основу одредаба обичајног права које су прилагођене феудалном праву. Зборове који су прелазили надлежност сеоске управе у оквиру феудалног система, Законик забрањује: *Збора себрова да не буде, а ако се ко нађе као саборник, да му се уши одсеку, и да се осмуде покретачи* (**поводьчиѥ**). Овај, 69. члан, Законика издваја коловође за које се предвиђа додатна казна *смуђења* (в.). Коловођама побуна против цара, смртном казном прети Матије Властара синтагмат.

Локални скупови сазивани су обично уз присуство представника државне власти. Которска властела тражила је помоћ од млетачког дужда како би спречила самосталне скупове насељеника Грбаљске жупе. Да би се оправдали због крађе царевих коња, пред Стефана Душана изашла је *околина сва, властела и хора* (сељаци). Бољари и хора спомињу се на имању манастира у Хтетову. Примена 69. члана Душановог законика о забрани сеоских, себарских скупова, подразумевала је јаку централну власт и снажну државу. Међутим, опадањем централне власти локални скупови, посебно у пограничним крајевима, присвајају права која далеко превазилазе надлежност сеоских зборова. На сеоском збору у Богдашићима (ad sborum in sua villa) решавала су се сва значајнија питања. Збор је бирао старешину села, доносио одлуку о продаји земљишта, а 1428. године донео је одлуку о признавању млетачке власти. О незаконитом збору сељака из Затона, близу Дубровника, сведочи документ од априла 1439. Да би се договорили о кријумчарењу вина, они су дошли на скуп који нотар квалификује са три латинска и једним српским изразом – fecerunt inter se conventiculam, promissionem et conjurationem sive sbor.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Б–7; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 130, 170.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 30–31; А. Соловјев, *Себров збор*, Архив ПДН 17 (1928) 170–177; В. Радовановић, *Две омашке у тумачењу Душановог законика*, Годишњак СФФ 3, 2 (1934–1936) 147–164; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 204–209; Ђ. Рашовић, *О неједнаком тумачењу речи поводчије у Душановом Законику*, Књижевност и језик 5 (1958) 211–213; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ 7 (1957) 98; Н. Радојчић, *Законик*, 109; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења* у делу Ст. Новаковића, *Село*, 225–226.

Р. Михаљчић

СЕВАСТ (**сєвасть, сѣвасть**, σεβαστός) – првобитно у Византији транскрипција латинског епитета augustus. У XI веку постаје могућно да се јави

као посебан, „византијски" део у титулатури, а од Алексија I Комнина (1081–1118) чини корен сложених титула које тада постају карактеристична појава: севастократор, паниперсеваст, севастоипертат, итд. Од XII века у широку употребу улазе два синонимна облика основног епитета – пансеваст севаст (адреса) и севаст (потпис). Значење је амбивалентно; најчешће се термин употребљава у смислу титуле уз различите чиновничке дужности, махом провинцијског типа и махом у вези са пословима катастарске ревизије, или уз командантске дужности у одредима страних плаћеника. У позновизантијским ранг-листама налази се врло ниско – међу последњих шест места. Јавља се и као самостално функционерско достојанство неодређеног профила, како показује формулар повеље о имеповању севаста, сачуван међу неколико сличних формулара о именовању чиновника.

Преузето по свој прилици продирањем византијских управних институција после уговора о миру из 1299. године, достојанство севаста у Србији представља релативно уобличену чиновничку функцију, у основи окренуту пословима пореске и катастарске контроле, укључујући и одговарајуће судске надлежности. Везаност те функције за византијску праксу је приметна, али она није дословно пресликана у свом византијском облику, иако је највероватније, бар у прво време, у администрацију српске државе ушла тако што је затечена у новоосвојеним областима. Прецизнији закључци о карактеру овог достојанства у Србији нису могућни.

ЛИТЕРАТУРА: L. Stiernon, *Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros*, REB 23 (1965) 226–232; H. Ahrweiler, *Le sébaste, chef de groupes ethniques*, Polychronion – Festschrift F. Dölger, Heidelberg 1966, 34–38; *ИСН* I, Београд 1981, 539 (М. Благојевић); Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 22; Љ. Максимовић, *Севасти у средњовековној Србији*, ЗРВИ 32 (1993) 137–147.

Љ. Максимовић

СЕВАСТОКРАТОР (σεβαστοκράτωρ) – висока византијска титула која је изведена од царских епитета севаст (σεβαστός) и автократор (αὐτοκράτωρ), па је стога убрајана у тзв. царска достојанства (βασιλικά ἀξιώματα), због чега су севастократори имали право на употребу формуле „царство ми (ἡ βασιλεία μου)". Њихов венац био је скромнији од царског, а одећа и опрема имали су извесне царске симболе. Титулу севастократора увео је цар Алексије I Комнин (1081–1118), доделивши је свом старијем брату Исаку; нова титула стављена је на чело хијерархијске листе достојанстава, потиснувши за степен ниже стару титулу *кесара* (в.). Титула севастократора потиснута је на друго место увођењем титуле *деспота* (в.) у време цара Манојла I Комнина (1163). Од времена цара Алексија I Комнина титула севастократора додељивана је браћи и зетовима владајућих царева, па је њене знаке добио и српски владар Стефан Немањић, будући да је био зет византијског цара Алексија III Анђела (1195–1203). У обновљеном царству Ромеја (после 1261) титула севастократора сачувала је своје високо место и додељивана је сродницима царске породице, али и неким страним господарима. Последњи познати севастократори потичу из друге половине XIV века. Знаке титуле севастократора додељивао је цар у посебној одаји царске палате (триклинијум), а она у Византији није повезивана са одређеним дужностима у управном и војном апарату.

У српској средњовековној држави титула севастократора јавља се после царског крунисања Стефана Душана (16. априла 1346), јер су ранији српски краљеви познавали строго правило да у Византији титулу севастократора додељује само владајући цар. Доњу временску границу постојања титуле севастократора у Србији одређује гашење царства после смрти цара Уроша (1371). У Србији пре 1346. године познат је севастократор кир Нићифор Исак, војсковођа краља Стефана Душана и намесник Охрида, али је он ту високу титулу донео из Византије. За владе цара Стефана Душана титулу севастократора носили су: моћни Јован Оливер (касније је постао деспот) и Дејан, угледни велможа и царев рођак (за владе цара Уроша такође је постао деспот). За време цара Уроша (1355–1371) титулу севастократора добили су: Бранко Младеновић, отац Гргура и Вука Бранковића, као и великаш Влатко, ктитор цркве Св. Николе у Псачи. У Византији као и у Српском царству титула севастократора није била повезивана са одређеним дужностима у управном и војном апарату.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 178–279; Б. Ферјанчић, *Севасто-*

кратори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 141–192; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у српском царству*, Зборник ФФ у Београду 11, 1 (1970) 255–262.

Б. Ферјанчић

СЕДИШТА – У свим кућама, без обзира на то да ли су биле земунице, полуземунице или од дрвета или зидане, постојала су седишта, индивидуална, групна или обе врсте. У репрезентативна седишта убраја се на првом месту *престо* (solium) – већином раскошна столица на којој седи владар, а у приказима литургијског и библијског садржаја Христос или Богородица. У XIII веку то је правоугаони сандук или шкриња са кратким ногама или без њих, праве или лучно изведене предње стране, чије су стране украшене инкрустацијама од разнобојног материјала или пасте, метала, драгог камења, кости и са обавезним декоративно-употребним јастуком на седишту (Вуканово јеванђеље, почетак XIII века: Милешева, 1225; Сопоћани, 1263–1268). Такав тип престола среће се и у византијским ликовним изворима. Други тип престола има елипсасто седиште, високе ноге углављене у стране које су украшене дијагоналним четвоространим латицама са ситним декоративним мотивом у средини поља (Градац). Насупрот „небесном“ престолу, престоли на којима седе Симеон Немања и краљ Милутин су типа клупе са сандучастим седиштем, са вишим ногама, правоугаоним леђним наслоном и једноставним украсом на предњој страни сандука (црква Св. Димитрија, Пећ, око 1345). У средњовековној Европи и у Византији био је познат и престо са балдахином, који је имао полукружно или четвртасто круниште; приказан је и на фрескама (Студеница, Грачаница).

У групу репрезентативних седишта долазиле су и тзв. *катедре*, које су се налазиле у дворовима владара, домовима властеле, угледних грађана, по манастирима. Оне су се састојале од четвртастог сандука-шкриње, високог леђног наслона и наслона за руке. Биле су украшене у духу владајућих уметничких стилова, обично са издубљеним слепим аркадама и токареним стубићима (Сопоћани). По томе одговарају западноевропском декоративном архитектонском стилу украшавања скупљег дрвеног намештаја из истог времена. Седиште-катедра преовладавало је у XIV и XV веку, судећи према приказима на фрескама, и постало је још више украшено резбареним орнаменталним детаљима, а наслон за руке се полукружно савијао у виду ручица или са пуном страном, понекад са пробијеним прозорчићима. Леђни наслон је био висок, често полукружан, а на њему су углавном аркаде и четвртасти отвори (Богородица Љевишка, Призрен; Св. Софија, Охрид; Марков манастир, црква Св. Димитрија, Велуће, црква Св. Ваведења Богородице; Манасија; Свети Никола Болнички, Охрид итд).

У репрезентативна седишта убрајају се и она са леђном драперијом, тзв. *дорсали* (Сопоћани, Градац, Богородица Љевишка, Грачаница, Дечани, Лескоец – Охрид). Позната су била у Византији и Италији и сматрају се претечом тапацираних седишта која се јављају у ренесанси.

Још из антике познате су *столице на расклапање* (faldistorium) са функцијом седишта за носиоце значајних државних функција. Коришћене су и у средњовековној Европи где су имале исто симболичко значење. У контексту сталног премештања престонице важиле су и као престо, па се означавају као најмобилније седиште. Приказиване су на фрескама и минијатурама средњовековне Србије као скромнија копија античких (Призренско јеванђеље, почетак XIII века) или раносредњовековних престола (Мирослављево јеванђеље, последња четвртина XII века). У духу владајућих уметничких стремљења почетком XIV века те столице добијају украсе балустре са токареним колонетама при дну споја паралелно укрштених ногу (Ст. Нагоричино) и шире седиште са тканином (црква Св. Димитрија, Пећ). Те балустре постале су још декоративније у XV веку а сама столица допадљивија, удобнија и „савременија“ (Манасија; Радослављево јеванђеље, 1428–29, Петербург). Наследник те средњовековне столице за расклапање је данашња тзв. пољска столица без наслона.

Једноставна седишта деле се на индивидуална – столице, и групна – клупе. Обично су *индивидуална седишта* приказана у ликовним изворима у облику шкриње мањих димензија, квадратног или правоугаоног облика, без ногу (Студеница), од дрвета или камена (Милешева), или са ногарима. Тај основни облик варирао је у односу на висину и облик ногу и украшеност. У највећем броју насликаних седишта

ноге су истесане из истог комада дрвета као и стране, а тако се радило и у Италији, и могу бити мале и здепасте (Пергаментно јеванђеље, XIV век, Хиландар), са додатним подножјем у облику полуокругле купе и зарубљене пирамиде (Романово јеванђеље, 1337–1360, Хиландар; Силуаново јеванђеље, крај XIV века; Св. Константин и Јелена, Охрид; Радослављево јеванђеље), само кугле (црква Св. Димитрија, Пећ; Богородичина црква, Пећ), или пирамиде (Ресава). У свим тим модалитетима та подножја су рађена техником токарења. Предње стране, а некада и бочне, лучно или у правој линији истесане, више или краће, биле су украшене на исти начин као и шкриње. Новину су представљали низови токарених бобица или слободних колонета. У XV веку уочава се већа примењеност елемената преузетих из исламског орнаменталног репертоара.

Клупа припада категорији *групних седишта* и може да буде за две (bisellum) или више особа, са сличним стилским и конструктивним елементима као и индивидуална седишта. Клупе су могле да буду са наслоном (Св. Климент, Охрид; Ресава; Љубостиња; црква Успења Богородице), или без (Ресава; Радослављево јеванђеље). Клупе за више особа се својом једноставношћу приближавају садашњем појму клупа (Св. Никола Болнички, Охрид; Рударски закон деспота Стефана Лазаревића). Посебан тип клупе имао је бочни наслон само са једне стране (Драголовец, Охрид), а у манастирима било је полукружних клупа (Сопоћани, Пећ, Дечани, Кучевиште, Св. Константин и Јелена), наследника античких традиција. Идентичне клупе се налазе и данас у појединим манастирима на Атосу. Постојале су и мале клупе, једноставне, са или без ногу (Ариље; Св. Андреја на Тресци; Четворојеванђеље, XV век, Београд).

Прикази свих врста седишта на фрескама и минијатурама сигнализују да су постојала три главна начина њихове израде. Први, старији начин, познат из културе становања Египта, Предње Азије, Грка и Римљана, као и Словена, карактерише углављивање седишта у стубове, ногаре. Добар пример такве конструкције је приказ престола Христа Емануила у Вукановом јеванђељу (1200–1202), чији су стубови раскошно украшени уметнутим, понављајућим, орнаментом од слоноваче (?). Савршенији вид те израде састојао се од пуних страница седишта на којима се ранија празнина означавала профилисаном ивицом (нпр. црква Св. Димитрија, Пећ, око 1345). Други начин израде је било исецање ногу од страница, што је, изгледа, било најчешће примењивано од XII до XV века. У XV веку јавља се „савремени“ начин углављивања ногу у седиште, оне су се накнадно додавале (Четворојеванђеље, XV век, Београд).

У дубровачким изворима у којима су наведене столице и клупе коришћене у свакодневном животу свих слојева тадашњег друштва, записано је и седиште које није приказивано у ликовним изворима, а сигурно је постојало у Србији. То је пре свега троножац, лат. tripes од галског tripetia, trespedus или trep(p)iede у Дубровнику, полукружно дрвено седиште са углављене три ноге, варијантни облик је правоугаоно седиште са четири ноге. Троножац и столица са наслоном истесана из једног комада дрвета припадају најстаријем комадном намештају и могу се наћи у великим цивилизацијским центрима, у градовима Блиског истока, Египта, код Грка, Римљана. У старом веку су означавали престижно покућство, а после тога су постали општа својина. У дубровачким архивским књигама троношци су пописивани као посебан део намештаја, а знатно чешће као целина са столом. У Дубровнику као и у Котору троношци су служили и као ослонац за даске на које се стављала постељина. У оба ова града, као и уопште у приморским насељима, у Италији, доста су се користиле клупе, као седишта, „комплети“ са столовима, често су се налазиле око стола, а такође су биле и ослонац за „кревет“.

На све врсте седишта изузев троношца стављани су употребни и декоративни *јастуци*, обично елипсастог облика, стегнути на крајевима, понекад са додатом малом кићанком. Навлаке тих јастука су биле једнобојне или двобојне, а било их је и са декоративним тракама или ситним мотивима на крајевима. Те навлаке су у Дубровнику обично биле од скупоценијих тканина, дамаскина, свиле или неке друге раскошније текстилије, а то се да̂ наслутити и на приказима јастука на фрескама. Обичне навлаке „малог света“ биле су платнене, понекад с украсним детаљима. Јастуци су се у Дубровнику пунили сламом, перјем или отпацима од вуне, што је, вероватно, био случај и у Србији. На ликовним изворима приказани су на седиштима и већи, меки јастуци, који одговарају садашњем појму тог дела постељине. Улога оба типа јастука је била да ублажи тврдоћу и хладноћу седишта.

Средњовековна седишта су била висока, а да би ноге имале ослонац на под су стављани *подножници* (supedaneum). У српским ликовним делима приказано је неколико врста подножника: у облику степеница, без украса и без ногу, четвртасти, једноставни са или без ногу, и као издужен јастук, мек или чврсто формиран.

ЛИТЕРАТУРА: в. *покућство*.

Ђ. Петровић

СЕДЛАРИ в. *Занати*.

СЕКУНДОГЕНИТУРА в. *Првородство*.

СЕЛИШТЕ (**селишт**є) – земљиште са кућом и окућницом, насеље, заселак, село, али најчешће напуштено насеље. Франц Миклошић наводи четири значења селишта: tentorium, habitatio, aula и χῶρος. Ђура Даничић је поистоветио село и селиште, а Стојан Новаковић је сматрао да је селиште означавало и насеље и напуштено насеље. Под старијим значењем села и селишта Ватрослав Јагић је подразумевао насеље једне породице.

Према одредби Бањске хрисовуље, селиште је означавало део имања, а село цело имање: *А сирота која има мала сина да си држи све село догде јој син подрасте; ако ли не има сина да си држи селиште и врт и најбољу главну њиву си*. Овде је реч о имању једне породице, где се под селиштем подразумевао *врт* и *главна њива*, дакле настањена кућа са окућницом.

Селишта су називана по имену господара или корисника: Манотино селиште, Маријино селиште, Трхаљево селиште. Цар Урош је манастиру Хиландару потврдио *селиште на Струми*, *баштину Патрићеву*.

Селиштем се називало земљиште предвиђено за атар будућег села. Епископу призренске митрополије, краљ Стефан Дечански показао је место где ће поставити селиште које ће *да има као и остала села црквена*. Доментијан пише о селишту у преносном смислу. Оно означава манастир, односно место становања – *великоје божсије обитаније и селиште*.

Највише података из дипломатичке грађе сведочи о селиштима као бившим, напуштеним насељима. Пошто је нашао *селиште пусто*, Јован Оливер је послао свога човека Тодора, *кои ми се преда из Грк, по руце да насели онози село*. Краљ Душан је потврдио манастиру Хиландару *селишта запустевша от века* – Брест, Сухогрло, Лесковица, Видче и Дренок – *што си је населил от тугих земл*.

Има места које дипломатички извори истовремено означавају као селиште и село. Цар Душан са сином, краљем Урошем, даровао је серском митрополиту Јакову *селиште Брус, и този да си има и držи с меѓјами и с всеми правинами села тога*. Манастиру Трескавцу код Прилепа припадало је *селиште у Глубочанима са њивама, виноградима, планинама и са свим правинама села тога*. Одредница селиште у наведеним примерима означава стварно, а одредница село озакоњује будуће жељено стање, односно насељено место. У условима кретања становништва и природног прираштаја, селиште је увек потенцијално село.

Селиште и село двоји повеља цара Уроша манастиру Хиландару. Овај манастир добио је три села (Трстеник, Бежанићи, Тушило) и селиште из кога су житељи побегли. Поред бежања селишта настају пресељењем становника по жељи господара: *Селиште Тагахинци иже јест истрошил челник Станислав да насели цркви*. С друге стране, *златарска селишта* у складу су са одредбама Душановог законика који златарима забрањује боравак у селу.

Постоји извесна разлика између *пустих селишта* и *селишта*. Пуста селишта никада се не помињу са виноградима и воденицама. Ове правине су резултат људског рада. Оне су неспоран показатељ недавно напуштених насеља, односно недавног присуства становника и живота насеља. На воденице као показатељ живота насеља указује шаљива народна песма коју је Вук Караџић објавио у првом издању *Српског рјечника*, где је селиште превео као locus olim habitatus:

Коренита! село и ти ли си
Да ти није руде од лонаца,
Испод кућа чести воденица,
Не б' се звала село, већ селиште.

Слично селиштима, и места са наставком *-иште* означавала су напуштена насеља. То су трговишта, градишта, црквишта и кућишта као бивша насеља и пребивалишта, затим катуништа као бивша или привремена пребивалишта влаха сточара.

Као имање, као место погодно за насеље, као кућа са окућницом, насељена или не, као напуштено село, селиште је увек могуће насеље. То објашњава упоредно постојање више супротних значења селишта. Отуда толика сличност, понекад истоветност, али и разлика између села и селишта.

Само када их настањује једна породица, када су још у почетној фази формирања, села и селишта била су истог значења. Као насеобина једне породице село и селиште су истоветни, док су села и селишта са правинама различити појмови. Стога се селиште, ма шта оно означавало, не може да поистовети са селом Душановог законика. Више чланова Законика под селом подразумева веће, организовано насеље са правима али и обавезама које су изнад могућности насеобине од једне породице, звала се она село или селиште. Статус села је озакоњен, а селиште као пролазну појаву Законик и не помиње.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Зборник ФФ у Београду 9, 1 (1967) 172–224 (= *Прошлост и народно сећање*, 131–191).

Р. Михаљчић

СЕЛО – реч са више значења, али најчешће је насеље са мањим или већим бројем кућа. Током средњег века ова реч је мењала значење на јужнословенским просторима. Она је позната и другим словенским језицима, али не увек као истоветан појам. То је село са црквом у руском, а имање у чешком језику. Село као имање потврђено је и у домаћим изворима. О томе сведочи одредба Бањске хрисовуље: *А сирота која има мала сина да си држи све село догде јој син подрасте*. Бањском властелинству припадао је *Иван с детију и с селом на којем седи*. Двор, sella seu villa, јединица је земљишног поседа у которском Статуту. Село се поистовећује са грчком речју ἀγρός (њива). Село као имање чешће се јавља у западним крајевима. Према ћириличкој исправи коју је 1436. године издао бан и кнез Иван Франкопан, обавезе Влаха утврђене су према поседима: *Киј Влах има село да служи сулицом* (погрешно читано **с ѹнчомь**) *а киј нима села тај на коњи с шчитом, и с мачем*; *али стрилами и с мачем*. Село у хрватским споменицима по правилу је означавало имање, док се за насеља са више кућа употребљавао назив *вас* (в.), *вес* или *весница*.

Село се у наративним текстовима и аренгама повеља употребљава у преносном смислу као небеско, рајско боравиште: *небесна села, пренебесна села*; *велми мила сут села твоја, Господи*; *знаш ли по вишних странах васи, гради и села*?

Село је понекад настањивала само једна породица. Породично насеље најчешће је заметак већег села уколико су то географски услови дозвољавали. Само су се у жупним, равничарским пределима образовала већа села. Од равничарских села збијеног типа битно се разликују села са растуреним, понекад веома удаљеним кућама. Место са неколико, или само једном кућом, и у новије време називало се селом. „По брдовитијем мјестима тако су куће раздалеко да је село од 40 кућа веће од Беча" (Вук Стеф. Караџић).

Мањи, одвојени скуп кућа у сеоском атару називао се *заселак* (в.) или засеље. Зависно од конфигурације земљишта, село је могло да има један или више заселака. Засеоци се често пописују као *правине* села без назива (село Полошко *с мегами и с засели*, село Љубиња *са всеми заселки*), али многи засеоци пописани су са именом, понекад и бројем кућа. Више заселака у атару једног села упућује на закључак да оно није збијеног типа, поготово ако је реч о већим засеоцима. Прилепе (13 кућа), Преки Луг (14 кућа) и Братотин Дол (3 куће), били су засеоци Храстовице, села у оквиру Дечанског властелинства. Још већи су Црвенобрежани (18 кућа), Лучани (21 кућа), засеоци села Дечане. Обим села, број и величина његових заселака, зависили су од величине и конфигурације сеоског атара. На Дечанском властелинству било је насеља која и по данашњим мерилима спадају у већа села. Село Чабић са засеоцима бројало је 182 куће по првом попису из 1330. године, односно 197 кућа по другом попису из 1343–1345. Без обзира на обим и број кућа, заселак је село у заметку, потенцијално село. Потенцијална села су и *селишта* (в.), било да она означавају кућу са окућницом, земљиште предвиђено за атар будућег села, насеље или напуштено насеље. Уосталом, док их у фази настанка настањује једна породица, села и селишта су истоветни појмови.

Из имена села понекад наслућујемо како су настала. Крчењем су свакако насељена села *Храстовица*, *Лужане*, *Брестовац* на Дечанском властелинству и *Лесковац* на властелинству Св. арханђела код

Призрена. Проширењем обрадивог земљишта настали су *Горњи Закут и заселак му Трнава*, затим *Горњи Луковик*, насеља која је 1381. године кнез Лазар даровао руском манастиру на Атосу. То се још јасније огледа у називима: *село Штира* и *село Друга Штира, село Липовац* и *село Други Липовац*.

Села *Грнчарево, Ковачи, Мајсторије*, пописана у старим исправама, названа су по занимању њихових насељеника. На старину упућују називи села *Седлари, Тулари, Штитари, Стрелари*. Насеља жупе Брвеник, Александар Соловјев поделио је на дворска села, жупска села без ближих одредница и властеоска села са именима власника. Дворска села настањивали су насељеници који су у служби двора обављали различите послове. То су коњушари (*село коњушко Крашники*), ловци (*село ловчко Драгодани*), станици као слуге које се брину о владаревим стварима (*село станичко Орахово*), мађери као дворски кувари (*село магерско Јабланица*), постељштаци који су двор снабдевали рубљем и оделом (*село Грабовица постељштаци*), златари (*село златарско Луково*) и *село подкључије Тарково*, „насељено од дворских слугу, који се налазе 'под кључем' двородржице" (А. Соловјев).

Стара грађа као насеља разликује села, засеоке, селишта, катуне, градове, тргове. Бугарски цар Михаило Асен дао је повластице дубровачким трговцима и наредио да им се не узима кумерк и остале дажбине *ни в граде, ни на зборе, ни в селех*. Одредбе Душановог законика односе се на села, катуне, градове и трговишта. Епископима се налагало да духовнике постављају *по свим парохијама и градовима и селима*. Законик је златарима забрањивао да кују новац у селу – *Ако се нађе у селу да се то село распе, а златар сажеже* (чланови 11, 22, 146, 168, 169, 170). Летописац је забележио да су Турци 1521. године разорили Београд, а палили *села и градове*.

За насеља са више кућа већ од XII века устаљује се назив село. Село, у ствари, најчешће означава, условно речено, неку врсту сеоске општине, односно сеоску заједницу какву претпоставља Душанов законик. То је село са унутрашњом организацијом, село које је у стању да преузме колективну одговорност. Вид унутрашње организације наслућује се веома бројним подацима о сеоским *правинама*. Браћа Драгаши су даровали руском манастиру на Светој гори село Мокране са *синором, планином, брдом, виноградима, овоштијем, воденичијем, купуријами, пољем, лугом, ловиштима, бродовима* (прелази преко реке), *реком*. На Арханђеловском властелинству код Призрена налазило се село Тмава *с рибником, млини и с виногради*. Село је по правилу економска целина са правинама које се у исправама наводе уопштено или појединачно пописују.

Правине које се свакако наслеђују из доба слободне сеоске општине, није у потпуности уништио поодмакли процес феудализације. И села укључена у феудални посед, функционисала су по одређеним, устаљеним нормама обичајног права. Ако, на пример, међе као правине губе значај код села у оквиру феудалног поседа, коришћење путева, планинских пролаза, заједничких вода за пиће, појила за стоку, млинова, пасишта, зимовишта, трајна су добра села. Да није тако, правине се не би пописивале и истицале у даровницама.

Потврђено је одржавање сеоских, себарских зборова (в. *себров збор*), на којима се расправљало о локалним питањима од заједничког интереса. Расправљало се и одлучивало према оним начелима обичајног права која се нису косила са феудалним правом. Управо је село живело и према обичајном и према феудалном праву. Колективну одговорност селу је наметао Душанов законик. На путевима између насељених места, села су била дужна да *ушчувају стражу*, а сваку штету, крађу или разбојништво *у пустоши* надокнађивала су *околна села, којима је речено чувати пут* (члан 158). По потреби села су чувала и манастире: *А вса горска села и Шикља да стоје у манастиру у парамуне* (стражи) *количем вели игуман* (хрисовуља манастира Св. арханђела код Призрена). Иначе, Законик (члан 146) предвиђа да *владалци* (в.) управљају селима и катунима.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 114; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 334–335, 340, 516, 688–689; Н. Радојчић, *Законик* (чланови 11, 22, 146, 158, 168, 169, 170).

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*; Ђ. Даничић, *Рјечник*; Ст. Новаковић, *Село*; V. Jagić, AfSlPh 14 (1892) 156; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 156–157; V. Mažuranić, *Prinosi*; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3 (1928) 25–42.

Р. Михаљчић

СЕНИОРАТ в. *Првородство*.

СЕНОКОШЕНИЈЕ или **СЕНО** – На пространим и травом богатим пашњацима домаће животиње могле су од пролећа па до јесени да пронађу обилату пашу, али не и преко зиме, бар у унутрашњости Балканског полуострва. Да би се стока прехранила у току зимских месеци, благовремено се припремала резервна сточна храна, најчешће у виду сена. Трава која је расла по ливадама и сенокосима кошена је преко лета, сушена и садевана у стогове у близини места где је стока боравила. Благовремено припремање сена представљало је изузетно важан и хитан посао, који су морали да обаве сви власници домаћих животиња, било да је реч о земљорадницима, професионалним сточарима – власима, господарима властелинстава – властели и црквама. Потребе за сеном биле су велике на феудалним газдинствима, посебно на манастирским властелинствима, па се због тога обавеза припремања сена помиње у многим повељама и хрисовуљама.

На манастирским властелинствима сено су припремали зависни људи, првенствено зависни земљорадници – меропси и сокалници, али и све занатлије које су живеле у селима, а такође и власи, уколико имају своја села. На властелинству манастира Св. арханђела код Призрена поменута обавеза теретила је и властелу која је потчињена манастиру. Сама обавеза припремања сена могла је бити одмерена временом или неодмерена. На поседима цркве Св. Богородице Бистричке меропси и сокалници били су дужни *сено да косе докле га не ставе*, тачније, док буде било шта да се коси. Срби земљорадници и Арбанаси потчињени манастиру Св. арханђела код Призрена имали су обавезу *сено цркви да косе колико јој треба*. У оба случаја обавеза није одмерена временом, већ је зависила од потреба властелинства. За разлику од зависних земљорадника, властела потчињена манастиру Св. арханђела имала је обавезу *сена да коси дан и да садеће*. У питању су била три радна дана: један дан кошења, један дан да се сено сакупи у пластове и један да се садене у стогове. Управо такву су радну обавезу имали становници села Сењана на властелинству манастира Св. арханђела, пошто су морали *три дана сена да косе на Брњашчи заманицом*.

Обавеза припремања сена најпотпуније је описана у Светостефанској хрисовуљи. Једна њена одредба гласи: *А сено да косе, како меропси* (тако) *и сокалници и мајстори, сви једнако, и на накосицу свако да изађе ко може косу држати, за један дан, осим попа. Такође и на плашћење за један дан и на садевање. Ако ли буде подалеко, онда по један од куће. И за 3 дана да покосе и упласте и садену*. Из цитата одредбе, поред укупне обавезе од три радна дана око припремања сена, види се колико је овај пољски посао био хитан и значајан. У косидби учествују сви способни мушкарци који могу косу држати, а ако се косидба обавља далеко од куће зависних људи, онда по један човек из куће. Косило се истог дана, негде *заманицом*, док на поседима манастира Грачанице меропси *косе бедбу накосицом*. У првом случају косцима се не даје храна, а у другом даје, што се могло уобичајити. По Душановом законику, меропах је обавезан пронијару *заманицом да му сена коси дан један*, а свакако што покоси то и да упласти и садене. Према томе, један дан косидбе повлачио је још два радна дана око припремања сена. Зависни земљорадници су по правилу припремали и сено за властелинство на сенокосима у близини својих насеља, а ређе на већој удаљености. У одређеним случајевима знало се колико један косац треба да покоси. На властелинству манастира Св. Ђорђа код Скопља власи пастири су били дужни *сено да косе од круга воз*, свакако воз сена, док су на властелинству манастира Грачанице, меропси морали *ливаду наждребицом делећи да косе бедбу накосицом*, а то значи да је свако косио своју деоницу, коју би ждребом добио. Приликом припремања сена водило се рачуна да оно буде благовремено припремљено у *зимиштима* где су домаће животиње проводиле зиму (овце, коњи).

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966) 68–84; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978, 91–96.

М. Благојевић

СЕОБЕ в. *Миграције*.

СИНАКСАР (грч. συναξάριον, од σύναξις – празник) – зборник са кратким житијима светаца, распоређеним по календарском редоследу. *Пролог* је словенски назив за ове зборнике, а потиче од предговора (грч. πρόλογος). Најстарији познати зборник ове врсте познат је под називом *Менолог цара Васи-*

лија, а настао је крајем X или почетком XI века. Кратка житија овог синаксара нису почињала кратким стиховима. Истом, старијем типу тзв. „нестишних" пролога припада и онај чије се састављање приписује мокисијском митрополиту Константину. Константинов пролог је преведен на словенски у Русији, у другој половини XII века, а Јужним Словенима стигао је крајем XII или почетком XIII века, и то пошто су у њега укључена и кратка житија неколико руских светаца (Бориса и Глеба, Мстислава Великог, Теодосија Печерског). На јужнословенском терену у синаксаре су убрзо почели да се додају локални свеци (Јован Рилски, Прохор Пчињски, Јоаким Осоговски, Гаврило Лесновски, преподобна Петка, бугарски цар Петар, Симеон Немања, Сава српски, архиепископ Арсеније I). Најстарији познати српски „нестишни" синаксар потиче из друге половине XIII века (Државни историјски музеј у Москви, Уваров 70). Средњовековни српски писци почели су већ врло рано да састављају житија својих светаца. Тако настају синаксарска житија светога Симеона (дело непознатог Студеничанина); светоме Сави је такође састављено житије непосредно по смрти (претпоставља се да је аутор овог житија архиепископ Арсеније I). И сам Арсеније добио је своје житије убрзо по смрти.

Млађи тип синаксара има испред житија кратке стихове, па се зато назива „стишни" или „стиховни", а настао је у Византији у другој половини XII века. Према најновијим истраживањима, овај млађи тип синаксара преведен је на словенски језик у Србији, и то најкасније почетком XIV века. Најстарији сачувани преписи потичу из средине XIV века. Зборници овог типа били су веома популарни у средњем веку, па их је зато сачуван велики број (осамдесетак, када се саберу они регистровани у *Инвентару* и у хиландарској рукописној збирци). Српски писци су, угледајући се на византијске узоре, и сами почели да састављају кратке стихове испред житија светих Срба. Први међу њима био је Силуан, који је средином XIV века саставио стихове за житија светога Саве и светога Симеона. Нова синаксарска житија Саве и Симеона написао је патријарх Данило III, који је уједно и аутор првог синаксарског житија краља Милутина. Крајем XIV века на Светој гори је настало *житије старца Исаије*. За манастир Раваницу везује се настанак *житија кнеза Лазара*. Познато је и једно друго кратко житије кнеза Лазара, у коме се стихови налазе и испред и иза њега. Пећки епископ Марко саставио је *житије патријарха Јефрема*. Синаксарско *житије краља Стефана Дечанског* дело је анонимног писца. Почетком XV века настала је трећа редакција синаксарског житија светога Симеона. После пада Деспотовине, у Срему настаје циклус житија сремских Бранковића: слепог деспота Стефана, мајке Ангелине и владике Максима. И последњи српски писац који пише у средњовековним традицијама, патријарх Пајсије, саставио је уз своје службе светоме Симеону и цару Урошу и синаксарска житија.

ЛИТЕРАТУРА: V. Mošin, *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka*, Zbornik HI JA(ZU) 2 (1959) 17–68; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 16–25; Д. Богдановић, *Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана*, Упоредна истраживања 1 (Београд 1975) 37–72; Д. Богдановић, *Пролошко житије светог Симеона*, Прилози КЈИФ 42, 1–4 (1976) 9–19; Д. Богдановић, *Још један прилог истраживању пролошког житија светог Симеона*, Зборник МС КЈ 24, 3 (1976) 391–393; П. Симић, *Редакције пролога и месецослови типика*, Богословље 20 (1976) 93–110; Л. П. Жуковская, *Текстологическое и лингвистическое исследование Пролога (Избранные византийские, русские и инославянские статьи)*, Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов. Доклады советской делегации, Москва 1983, 110–120; Р. Ковачевић, *Прилог проучавању пролошког житија светог Саве у руској рукописној традицији*, Археографски прилози 11–12 (1988–1989) 115–123; *Житије светог кнеза Лазара*, Приредио, превео и поговор написао Ђ. Трифуновић, Београд 1989; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 317–321.

Т. Суботин-Голубовић

СИНОДИК (грч. συνοδικόν) – **1**. Назив специјалне црквене службе која се служила и сада се служи једанпут годишње, у прву недељу великог поста, у недељу православља. Састављена је у Византији у славу победе православне цркве над иконоборством 843. године. На њој су свечано објављивани *многаја љета* живим и *вечнаја памјат* мртвим борцима, предводницима православне цркве и проклињани, анатемисани јеретици. Првобитни текст ове службе није сачуван, а израђен је на основу протокола 7. васељенског сабора, чије су се одредбе, употребљаване до увођења Синодика у недељу православља, налазиле у Типику цркве Свете Софије у Цариграду. Под утицајем културно-религиозних збивања у Византији настале су, у периоду од IX до XIV века, четири редакцијске допуне које одражавају четири епохе византијске црквене и културне историје. Основни слој настао је у IX веку, други крајем XI и почетком XII, трећи у другој половини XII и четврти у XIV веку. Ф. И. Успенски је претпостављао да је коначну редакцију текста Синодика урадио патријарх Михаило Керуларије (1043–1058), а Н. Ф. Красносельцев га је допунио претпоставком да истом патријарху припада и увођење одређене форме празновања празника православља, као и везивање празника за прву недељу поста. Најстарији познати сачувани рукопис грчког Синодика је *Ватикански* рукописни одломак (№ 1607) из X века, из времена патријарха Антонија (974–979). Синодик је строго официјелног карактера и није се могао мењати без дозволе највиших црквених и државних власти. То је исто важило и за све словенске преводе. Све допуне и измене у „позитивном" одељку (*многаја љета* и *вечнаја памјат*) као и у „негативном" (са проклетствима – анатемама јеретика) су одраз савремених збивања у којима учествују одређене личности, те је значај Синодика за историју православне цркве као и за историју и културу Византије и словенских народа велики. На основу помињања у та два одломка датују се текстолошке редакције споменика са више састава.

2. Реч *синодик* је значила и књигу (в. *поменици*) у коју су се уписивала имена умрлих ради помињања у цркви за покој душе. Поменике су састављали манастири и цркве (али и поједине царске и кнежевске породице код Руса). Први словенски превод грчког Синодика настао је у старословенском периоду у Бугарској, вероватно у другој половини X века, одакле је пренет у Русију. Први сачувани руски препис је из прве трећине XII века. Према В. Мошину, први српски препис настао је на Светој гори према руском препису првобитне словенске редакције, без грчких параграфа из XI и XII века. Руски утицај крајем XII и почетком XIII века, на јужнословенску писменост и културу уопште, ширио се преко Свете Горе и посведочен је бројним позајмицама (рашка редакција српског језика, тератолошки орнамент, руски светитељи и празници у јужнословенским месецословима и др.). Синодик је превео монах Сава (св. Сава), настављајући тако борбу свога оца Стефана Немање против богумила. Сви сачувани словенски текстови потичу од разних грчких редакција и преписа из разних времена, али су приликом превођења са грчког на словенски језик коришћени и постојећи словенски преводи до тог времена.

Први српски превод (*Светосавска редакција*) настао је између 1201. и 1204, а ревидиран је за Жички сабор 1221, када је званично уведен у црквену употребу новоосноване аутокефалне Српске архиепископије. Сава је првог дана сабора свечано крунисао брата Стефана, другог дана је прочитао своју поуку *о правој вери и јеретицима*, а на литургији одржаној после тога изговорио Никејски символ вере који су сви присутни три пута поновили и рекли: *Примамо све свете саборе и проклињемо оно што они проклињу*. То је био први српски свечани обред „исповедања православља" на дан великих хришћанских царева Константина и Јелене, који је доцније везан за прву недељу великог поста. Отуда се ова прва редакција српског Синодика назива и I жичка редакција. Она није сачувана у оригиналу, већ у три касније редакције у којима се јасно назиру три прераде. После Савине смрти 1235. године Светосавску редакцију Синодика редиговао је прво архиепископ Арсеније (1233–1243) тако што је избацио поименично анатемисање, а задржао само општу анатему за све бабуне (богумиле). Са променом граница српске државе за време Драгутина, као сремског краља, архиепископ Јаков (1284–1290, по А. Соловјеву, а по В. Мошину између 1286. и 1292) уноси личне анатеме за босанске богумиле, старешину Растудија и његове истомишљенике. Постоји мишљење да је Растудије први поглавар босанских богумила, називан *дјед*. Ускоро потом, исти архиепископ Јаков, до 1292, мења текст Синодика ради новоосвојених области краља Милутина. Ова редакција изменила је распоред материјала по одељцима, додала нова имена богумилских старешина и прецизирала анатему на босанске и хумске јеретике. После Драгутинове смрти, вероватно у вези са Милутиновим освајањем хумске области, архиепископ Никодим додао је одељку анатеме старешина још неколико савремених имена (Пријезду, Војихну и др.). Око 1329, можда као последица Душановог

деловања у Босни, архиепископ Данило убацује нове одељке против бана Стјепана II Котроманића, његових рођака и властеле јеретика. А. Соловјев сматра да се ради о бану Стјепану, Кулиновом наследнику (или сину бана Кулина) и да припада II жичкој редакцији. Патријарх Јефрем је између 1375. и 1378. урадио последњу редакцију српског Синодика, анатемисавши још три савремена јеретика и избацивши из текста анатеме чланове босанске династије и властеле. Ова последња редакција настала је вероватно као последица богумилске пропаганде у српским областима које су ушле у састав Твртковe државе. Допуна списка анатемисаних средином XV века именом Госта Радина, у време херцега Стјепана Вукчића Косаче, тумачи се локалном црквеном мером за сузбијање богумила која није довела до нове редакције због новонастале политичке ситуације, изазване турским освајањем српских земаља.

Српски Синодик сачуван је у три преписа: *Пљеваљском*, између 1380. и 1395 (инв. бр. 73), *Загребачком*, из истог времена, тј. између 1380. и 1390 (инв. бр. III с 9) и *Дечанском*, који је познат по делимичном испису Серафима Ристића из 1864. Сматра се да је дечански рукопис са Синодиком изгубљен, јер га потоњи истраживачи нису нашли у збирци (Л. Мирковић, Ђ. Сп. Радојичић, М. Теодоровић-Шакота, В. Мошин). Студију и критичко издање текста у чијој је основи пљеваљски текст урадио је В. Мошин.

ИЗВОРИ: С. Ристић, *Дечански споменици*, Београд 1864, 24–26 (одломак); Н. Ружичић, *Обред исповедања вере и проклињања јеретика*, Споменик СКА 31 (1898) 1–5; Љ. Стојановић, *Требник манастира Св. Тројице код Пљеваља. По препису Проф. А. Прњинчевића*, Споменик СКА 56 (1922) 22–30; В. А. Мошин, *Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты*, Византийский временник 17 (1960) 278–353.

ЛИТЕРАТУРА: *Энциклопедическiй словарь*, Томъ XXX, Симъ-Слюзка, С. Петербургъ 1900, 36–38: *Большая советская энциклопедия*, 23, Сафлор-Соан, Москва 1976³, 421; A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak DI BiH 5 (1953) 44–68; V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. I dio. Opis rukopisa*, Zagreb 1955, 48–54; V. Mošin, *Pljevaljski rukopis Sinodika pravoslavlja*, Slovo 6–7 (1957) 157–177 (= Vajsov zbornik); В. Мошин, *Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, ИЗ 1–2 (1958) 253–254; В. Мошин, *Сербская редакция Синодика в неделю православия. Анализ текстов*, Византийский временник 16 (1959) 317–394, са старијом литературом.

Н. Р. Синдик

СИР – после меса најзначајнији прехрамбени производ животињског порекла у средњовековној Србији. У српским документима назива се *сир* и *сирење*. Први је био у комадима или колутима, а други у мешинама. Стари српски назив за мешину је *мех* (udrum); она је била и мера за сир (в. *мере и тегови*). Цар Душан је у Светоарханђеловској хрисовуљи одредио да се на име *месечине* даје **братиiамь**, уз остало, **и сирениiа двадесете и четыре мѣхе а мѣхь ·РК·** [120] **литрь, и сировь толикогiе, а сирь ·Ѕ·** [6] **литрь.** Полазећи од новобрдске литре од 337,24 г произилази да је у овом случају сирења било 40,468 кг. Највећи произвођач сира било је влашко становништво: лети га је справљало на планинама, али је имало обавезу да га доноси у средиште властелинства, њиме је плаћало со, чак и занатлијске производе. Постојао је намет и у сиру, а српски владари уступали су га манастирима. Цар Душан је одредио да се Карејској келији Светог Саве *од куће царства ми* даје годишње *10 мешина сирења и 10 сирова*. Када је Вук Бранковић поклонио манастир Светог Ђорђа код Скопља Хиландару, одредио је да се *сирење* дели на два дела: пола је остајало манастиру а пола је ношено у Хиландар.

Поуздано се зна да је било више врста сирева. У пролеће се јео млад, од прве траве добијени сир, а помиње се *слатки* и *слани*. На већој цени били су сиреви који су се справљали претходног лета и јесени, а могли су дуго да стоје. У дубровачкој грађи помињу се *стари слани сир*, *влашки*, *стари влашки*. Њима се највише трговало, а Србија је била познати извозник сира и то од најстаријих времена. Пошто је деспот Стефан Лазаревић забранио извоз племенитих метала из своје државе, Дубровчани су му 1417. скренули пажњу да се не може кожама, воском и *сирењем* плаћати скупоцена роба коју увозе у Србију. Додавали су да је то било могуће „за прве господе“, што посредно показује да је раније сир био један од главних извозних артикала. Градови на јадранској обали, укључујући и оне који су улазили у састав српске државе, настојали су да привуку што више сира из залеђа. Зато су режим продаје разрадили до танчина. Најбоље је познат у Дубровнику, у коме су градске власти ограничавале продавцима сира количину коју су смели изнети на пијацу. Једна породица могла је купити највише две *пече*; чак није смела држати у кући више сира него што јој је било потребно, а вишак је морала пријавити кнежевој канцеларији. Цену су одређивале градске власти, у зависности од врсте, понуде и потражње и годишњег доба. *Влашки сир* је, на пример, био скупљи од овнујског меса, што значи да је био веома цењена намирница.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 452, 471, 609, 620, 629, 647, 699; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 220.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Петровић, *О сиру у средњовековном Дубровнику*, ИГ 1–2 (1988) 7–27; О „меху“ као мери за сир: С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 155–156.

М. Спремић

СИРОТА в. *Селиште*, в. *Наслеђивање*.

СИРОТИШТЕ – болница за сиромахе. Сиротиште се назива и убожиште а у латинским споменицима hospital. Сиромаси се често помињу у Дубровнику у документима, а посебно у тестаментима у XIV веку. У јуну 1347. Велико веће у Дубровнику је расправљало о грађењу убожишта (сиротишта) за утеху и помоћ сиромасима и донело потребне одлуке у вези с тим. О сиромаштву и сиромасима највише се говори у одлуци о оснивању великог убожишта – болнице, које је постало познато под именом „Domus Christi“, у марту 1540. Текст о оснивању те установе говори да је намењена болесним, али излечивим сиромасима. Било је предвиђено да сиромах који оздрави, мора одмах напустити болницу „да не заузима место и да не једе неправедно крух болесних сиромаха“. Исто тако, било је предвиђено да у ову болницу не могу бити примљени сиромаси оболели од неизлечиве болести. Женама је, такође, био забрањен приступ, макар боловале од излечиве болести. Сваки болесник који уђе у речену болницу морао је, ако је хришћанин, да се исповеди, уколико одбије, не сме се примити у сиротиште. Међутим, уколико је болесник друге вере, могао је да живи по свом закону.

У средњем веку осим у Дубровнику постојала су сиротишта и у Котору. Прво сиротиште у Котору, које је основала братовштина при цркви Св. крижа 1372, налазило се при наведеној цркви. Крајем XIV века овом сиротишту угледни Которани завештавали су непокретна добра (земљу). Оно је постојало кроз цели XIV век. Године 1432. помиње се магистар братовштине Св. крижа и сиротиште, који се бринуо заједно са изабраним одбором о сиротишту. У одбор је ушло пет которских племића. Почетком јануара 1399. помиње се сиротиште Св. духа, које је основала такође братовштина која постоји од 1350. при цркви Св. духа. Сиротиштима су завештавали богати Которани осим непокретне имовине и новац за њихово издржавање или одједном или у ратама. У другој половини XVI века помиње се сиротиште Св. Рока у Котору. До појаве војне болнице (1668) у Котору су постојале само болнице, односно сиротишта или убожишта у којима су се лечили болесни сиромаси. У Котору су и жене примали у сиротишта. До оснивања сиротишта у Дубровнику дошло је под утицајем Венеције, где су болнице, односно сиротишта скоро све до краја средњег века биле само убожишта за немоћне и инвалиде.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ковијанић – И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора (XIV–XVIII вијек)* II, Цетиње 1957, 14–16, 104; B. Krekić, *Slike iz gradske svakodnevice: prilozi proučavanju života u Dubrovniku u doba humanizma i renesanse*, Anali Zavoda za povjesne znanosti JAZU u Dubrovniku 26 (1988) 10–16.

М. Маловић-Ђукић

СКИПТАР в. *Инсигније*.

СКЛАВ (још и цклав, склаф) – српски израз, преузет из грчког, којим се означава *султанов роб* (kul, takođe и gulām) у Османском царству. Сматра се да је развијање институције султанових робова представљало основу успешног ширења Царства. Термин султанов склав означава особу у султановој

служби. Склав је био робовског порекла (ратни заробљеник) или је доведен на двор путем данка у крви. Било је ту и деце из племићких породица из тек освојених земаља, као неке врсте талаца. Институција се развила из тзв. робовске војске, познате и у претходним муслиманским државама. Међутим, тек код Османлија развијена је до свог максимума. Постојао је сталан притисак да се места у дворским службама, државној управи и војсци у што већој мери попуне из редова султанових робова. Такво начело у потпуности је спровођено тек од времена Мехмеда Освајача. Од тада су најважнији државни положаји били резервисани за склаве, мада су се на понеко високо место (изузев положаја *великог везира*) могли успети и припадници муслиманског племства. Суштина развијања институције састојала се у ширењу апсолутне оданости и осећања потпуне зависности од султанове воље. Султан им је давао моћ и на њих је преносио део своје власти, захтевајући потпуну послушност. Бити султанов склав значило је велику част, али и предност када је у питању војноуправна каријера. Склави су добијали најзначајније функције у држави. Зато превод термина kul термином *роб* није прецизан. Осим порекла, склав са обичним робом није имао ништа заједничко. Почетно значење термина kul јесте било роб, међутим, оно се временом све више приближавало неком општијем значењу султановог *слуге*. Поред таквог основног значења којим се обележавала припадност једној одређеној друштвеној категорији, термин kul се у XVI веку некад употребљавао да означи и *све султанове поданике*, како *спахије* (в.) тако и рају. У званичним османским и дубровачким документима на српском језику израз kul, поред најчешће коришћеног термина (верни) склав, бележен је на неколико начина: *да предате* (верном) *слузи и склаву царства ми*; *послах слугу и раба ми*; *послах склава мога роба капиџију Касима*; *пишемо овај лист Мустафа-кулу санџаку херцеговском*; *верном и поштеном слузи и склаву царства ми војводи херцегове земље* итд.

Из редова склава образовао се јаничарски корпус, прва стална плаћена војска у Европи, дисциплинована и одана, што је султану дуго времена доносило велику предност у ратовима. Већ у XV веку многим склавима додељују се положаји спахија. Тада је већина *санџак-бегова* (в.) у европском делу Царства била из редова робова, што значи да је остварена потпуна контрола централних власти над провинцијском феудалном војском. У царским дворовима, али и у палатама других великодостојника (везира) развиле су се читаве школе за будуће дворске и државне службенике. Склави су, примивши претходно нову веру, посебно образовани и обучавани свим вештинама. Пажљивом селекцијом одабирани су најбољи. Они су спремани за највише државне положаје, укључујући и место самог *великог везира* (в.). Несумњиви подстицај за склаве представљало је веровање да успех највећим делом зависи од сопствених способности.

У XVII веку већ је сваки *беглер-бег* (в.), санџак-бег, па и *субаша* (в.) имао своје трупе састављене од склава. Таквих случајева било је и у XV веку, нарочито у пограничним деловима Царства. Крајем XVI века неке основе османског „робовског" система већ су биле нарушене. Неконтролисано повећавање њиховог укупног броја, поткопан султанов углед, све бројнији улазак раје у њихове редове и недисциплина угрозили су темељ установе. Кварење те институције, сматра се, био је један од важних узрока опадања Царства.

ИЗВОРИ:Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 252, 256, 258–259, 261, 263, 265–266, 269, 272, 300–304, 316–318, 321.

ЛИТЕРАТУРА: Х. Иналџик, *Османско царство*, 28, 67–68, 108–124; *Ghulām (IV – Empire ottoman)* EI[2] (H. Inalcik); *Ḳul*, EI[2] (C. E. Bosworth); H. A. R. Gibb – H. Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East* I–1, Oxford 1960[7], 42–46, 51–88, 192–199, 314–364; I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*, New York 1983, 40–42.

А. Фотић

СКЛАВИНА в. *Простирке и покривачи.*

СКОМРАХ – путујући забављач, музикант. У средњовековној Русији познат је *скоморох*, док се на Западу, у разним земљама, јавља под називом ioculator, jongleur и др. као наследник античких хистриона, мима и јокулатора. У светосавском преводу византијског *Номоканона* (*Иловичка крмчија* из 1262) називају се и *шпилманима*, уз одређивање њихових вештина: *аште јест шпилман рекше глум'ц, аште јест плес'ц или гуд'ц или свиралник.* Назив указује на немачко порекло људи који су се бавили овом професијом. И у *Београдском препису Крмчије* (трећа четвртина XV века) спомиње се: *скомрах или гудец или свиралник или други неки такав глумац*. О њима говори Синтагмат Матије Властара, византијски правни приручник из XIV века који је у Душаново доба преведен на српскословенски језик (*Јер су скомраси они које називају подражаваоци од којих неки подражавају гласове и ликове и нарави*...). У истом тексту спомињу се и *скомрашеска лица... или игре које се изводе... од стране глумаца и ликовника* (**ликовьникь** у црквенословенском означава члана певачког или плесног збора, као што **ликь** значи хор).

Поред помињања народних забављача-ваганта који своје представе изводе по светковинама и на отвореном простору тргова, разноврсни извори сведоче и о професији дворских музичара, забављача при обичају свирања уз свечану владарску трпезу. Они се појављују на двору Стефана Првовенчаног, који према Теодосију (крај XIII – почетак XIV века), *када сеђаше у челу трпезе, весељаше благороднике бубњевима и гуслама, као што је обичај самодржаца*. Минијатура *Александрове гозбе* из српског рукописа *Романа о Александру Великом* (крај XIV века, изгорео 1941. у пожару Народне библиотеке у Београду) приказује музичаре у тренутку свирања. На њој су вредни пажње и натписи с називима двеју одвојених група ликова: *глумци* (**глоумци**) поред извођача на жичаним и ударачким инструментима уз које се истовремено могло и певати и свирати, и *праскавице* (**праскавице**) уз свираче на дувачким инструментима уз које се не може истовремено и певати. Дубровачки извори сведоче о постојању музичара у служби краљева и великаша у XV веку – у овај град су долазиле, нарочито о празнику Св. Влаха, дружине од по два или више музичара босанског краља, војводе Сандаља, Балшића и са дворова суседне господе, а међу њима су 1408. године била и двојица трубача српског деспота Стефана Лазаревића.

Од XIV века појављују се подаци са именима појединих личности. Многи дубровачки музичари домаћег порекла помињу се поименице у архивским документима; један од њих, трубач Драган из Призрена (Dragan de P[ri]sren de Sclavonia), ступио је 1335. године у службу Дубровачке општине. Уз посед који Душан дарује серском митрополиту Јакову у хрисовуљи издатој 1353. спадају и Преда свирац (**Пређе свирьць**) и Хруса слепац (**Хроусе слѣпьць**), вероватно слепи гуслар, попут оних које познајемо из традиције што сеже до XIX столећа.

Споменици средњовековног сликарства, посебно фреске и минијатуре, пружају извесне податке о изгледу скомраха. Музичари који свирају уз коло појављују се на минијатурама *Минхенског псалтира* (1370–1390) и његове копије, *Београдског псалтира* (1627–1630). Композиција *Ругање Христу*, театралног карактера и са одређеним реминисценцијама на представе античких мима, на зидним сликама од почетка XIV века (Старо Нагоричино из 1316–1318. и др.) и касније, врло често садржи ликове који свирају на различитим инструментима, као и комедијаше који изводе некакву пародију.

О појавама световне музике код Срба у средњем веку нема много целовитих података, поготово нема сачуваних споменика – музичких инструмената или нотних записа. Правни, књижевни и историјски текстови, архивски документи, или пак ликовне представе сведоче о њеном постојању на посредан али јасан начин. Компаративне студије музичког фолклора такође пружају сазнања о овој тематици.

ЛИТЕРАТУРА: М. Кићовић, *Старо позориште код Срба*, Зборник радова САН, књ. X, Београд 1951, 9–33; S. Đurić-Klajn, *Razvoj muzičke umetnosti u Srbiji*, Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji, Zagreb 1962, 533–535; С. Ђурић-Клајн, *Историјски развој музичке културе у Србији*, Београд 1971, 10–14; M. Demović, *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj republici*, Zagreb 1981, 69–141, 181–281, 285–288; Р. Пејовић, *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, Београд 1984, 13–14.

М. Цветковић

СКОРЊЕ в. *Обућа.*

СКОТОЛОШТВО в. *Блуд.*

СКРЛАТ в. *Тканине.*

СКУП(ШТИНА) в. *Збор*.

СЛИКАРИ в. *Зограф*.

СЛОВО (грч. λόγος) – прозни жанр византијске и средњовековне словенске књижевности. То је по обиму краћи текст у коме се задата тема разрађује свим расположивим реторским средствима. Најсроднија му је „беседа". Уколико се уз *слово* нађе још неки атрибут, оно може својим садржајем и карактером да уђе у област другог жанра. Мада у основи не припада приповедачком жанру, слово може попримити и такав карактер. Тако је *похвално слово* заправо похвала, *повесно слово* – повест итд. *Слова* светих отаца на богословске или морализаторске теме окупљају се у посебним врстама зборника који се зову *панагирици* или *хомилијари*.

Међу најстарија књижевна дела настала на јужнословенском подручју спада и већи број разних *слова* која је писао Климент Охридски. И српски средњовековни књижевници огледали су се у састављању *слова*. Патријарх Данило III саставио је *Слово о кнезу Лазару*, сачувано у рукопису из XVI века (бр. 68 Патријаршијске библиотеке у Београду). После 1402. године настало је још једно *Слово о кнезу Лазару*, дело анонимног писца чију активност Ђ. Трифуновић везује за манастир Раваницу. Рукопис Хиландар 482 који садржи ово анонимно *Слово* преписао је 1536. године монах Орест из Раванице. Антоније Рафаил Епактит написао је *Слово о светом кнезу Лазару (Похвалу кнезу Лазару)*, сачувано у више преписа, од којих је најстарији онај из 1643. године (данас у Хиландару, рукопис бр. 509). У XVI веку (свакако после 1540. године) настала су два анонимна *слова*: *Похвално и повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу* и *Кратко повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*.

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, Летопис МС 117 (1875) 108–116; В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века*, Глас 136 (1929) 13–103; Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад непознат спис с краја XIV века)*, ИЧ 5 (1954–1955) 241–254; Д. Богдановић, *Слово похвално кнезу Лазару*, Савременик 37 (1973) 265–274; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968; Ђ. Трифуновић, *Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила Епактита*, Зборник историје књижевности 10 (1976) 147–179; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 323–326; Т. Јовановић, *Похвално и повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*, Књижевна историја 10, 38 (1978) 335–377; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 184, 191, 192; Т. Јовановић, *Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу*, Манастир Шишатовац, Зборник радова, Београд 1989, 73–77; *Слово*, Речник књижевних термина, Београд 1991², 791–792 (Д. Богдановић).

Т. Суботин-Голубовић

СЛУГА – **1**. Дворска титула у средњовековној Србији, старешина над људима који брину о вину (**слꙋга гліє начел'ствꙋющоу виномь**). Слуга одговара византијској титули πιγκέρης. Управо је тако у бревијару Лавре атонске забележен Прибац Хребељановић, *логотет*, *слуга* и *велики слуга* (в.) Стефана Душана. У хијерархијској лествици звања слуга је на претпоследњем месту, испред ставиоца. На државни сабор Стефан Дечански позивао је *архиепископа, епископе, игумане, казнаце, тепчије, војводе и ставиоце*.

Титулу слуге носило је више угледних феудалаца на двору Немањића. Краља Милутина дворио је слуга Драгослав, а краља Стефана Душана Прибац Хребељановић. Сачуван је новац са натписом **слꙋга Бранко**. Помишља се на Бранка Растиславића и Бранка Младеновића. Краткотрајно се и Јован Оливер јавља са титулом *великог слуге*.

Иако са дворском титулом, слуга Дабижив Чихорић деловао је далеко од двора. *Dabiseo sluga* утврђивао је 1343. године међе између Дубровника и Требиња, а две године касније Дубровчани су се жалили краљу Душану на слугу Дабижива, који је на Требињу увео мимоходну царину. Слуга Дабижив Чихорић поистовећује се са Дабиживом, енохијаром цара Уроша.

2. Чест назив за властелу као поданике владара и великаша. Није реч о титули већ о *верној служби*. Слуге се изједначују са племенитим људима (**своимь слꙋгамь племеннтимь лꙋдемь**). Краљ Стефан Томашевић у слуге убраја војводе, кнезове, жупане, царинике.

Челник Смил је *верни слуга* Вука Бранковића, а витез Прибислав Похвалић *слуга господина* Сандаља Хранића. Протовестијар Жоре Бокшић, иначе Дубровчанин, био је *верни слуга* босанских краљева. Као слуге налазимо логотете и дијаке. Однос између моћног херцега Хрвоја и краља Остоје Дубровчани схватају у вазалном смислу, као верну службу слуге и господара. Општина се искрено радовала њиховом измирењу и чињеници да је херцег примио краља *за господина, а он вас за слугу*. Посматрано из угла Дубровчана, угарском краљу слуга је бан.

Слично схватање верне службе налазимо у ћириличким исправама турских владара и великодостојника крајем средњег века. Војвода Исабег својим слугама назива кнеза Хамзу, кнеза Доброслава, затим субаше и примићуре. Верну службу обављао је логотет Ибрахим као и остале *верне слуге и харачници царства ми*. Султан Мехмед II као *верне и поштене слуге* означава војводу Хамзабега и Ахметбега Херцеговића.

3. Термином слуга понекад се у преписци изражава поштовање. Дабижив Чихорић млађи пише да је *слуга* Дубровачке општине, а Дубровчанин Никола Гудулић да је *слуга* Сандаља Хранића. Дубровчани себе називају слугама и пријатељима краља Остоје.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 99, 117, 230, 272, 288, 356, 461, 481, 489; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 257, 258, 341, 342, 653, 662, 663; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 17; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 144, 145, 169, 177, 179, 180, 326; II, 235, 251, 252, 255, 258.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 248–254; К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 427–432; М. Динић, *Растиславићи, Прилог историји распадања Српског царства*; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник ФФ у Београду 6, 1 (1962) 95–122 (= *Работници, војници, духовници*, 318–335); М. Благојевић, *Државна управа*, 31–37.

Р. Михаљчић

СЛУЖАБНИК (грч: λιτουργιάριον) – једна од најважнијих богослужбених књига; садржи службе вечерња, јутрења и литургије светог Јована Златоустог, Василија Великог и Григорија Двојеслова (литургија пређеосвећених дарова). То је књига намењена презвитеру и ђакону да из ње служе. Служабнику могу бити придодати још неки чинови и молитве, који могу пратити службе дневног круга; то су нпр. молитве после причешћа, чин освећења кољива у спомен великих празника или светаца. Осим непромењивих делова – јутрења, вечерња и литургија, у служабнику се налазе и кратке измениве молитве као што су отпусти, прокимни и причасни. У отпустима се свакодневно спомињу свеци, па се на крају служабника налази месецослов.

Цариградски тип служабника преведен је већ у време Ћирила и Методија. Служабник који је данас у употреби формирао се, у главним цртама, током XIII века, а коначно је уобличен 1690. године.

Служабник је једна од првих штампаних књига код Срба; први пут га је штампао Божидар Вуковић у Млецима 1519. године.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, ЛМС 408, 6 (1971) 593–597; Н. Синдик, *Служабник јеромонаха Михаила из 1676. године*, Археографски прилози 1 (1979) 229–241; Л. Мирковић, *Православна литургика* I, Београд 1982, 149–150; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 101–105; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 326–327.

Т. Суботин-Голубовић

СЛУЖБА (грч. ἀκολουθία; други словенски назив је **послѣдованиє**) – **1**. Сложена књижевно-литургијска целина, у чији састав улазе богослужбени текстови (библијски – старозаветни и новозаветни текстови, разне молитве, химнографски састави) који се према строго утврђеним правилима која прописује *типик* (в.) комбинују са одговарајућим песничким саставима из октоиха, минеја или триода.

По својој литургијској функцији, служба може припадати дневном, годишњем (календарском) или пасхалном циклусу. Одговарајући делови *часловца* (в.), *служабника* (в.) и *требника* (в.) попуњавају се текстовима из *минеја* (в.), *октоиха* (в.) и *трио-*

да (в.) и тако се добија служба за један дан, тј. празник.

Литургички дан започиње вечерњим богослужењем уочи календарског датума у који пада *памјат* светога или празник. Непосредно пред почетак вечерња служи се *девети час* из часловца. Вечерње (грч. ἑσπερινός) може бити краће или дуже, у зависности од тога како се успомена светога или празник рангирају у типику. Оно је посвећено теми космогоније и Божјег промисла. Због тога се на вечерњу чита много старозаветних пророчких текстова који, на посредан или непосредан начин, наговештавају месијанско спасење. На вечерњу су заступљени основни облици литургијске поезије: стихира, тропар и кондак. Централни део јутарњег богослужења јесте *канон* (в.) који у комбинацији са осталим химнографским формама представља једну складну сложену целину. Канон светоме или празнику укршта се са одговарајућим каноном Богородици из октоиха.

2. *Служба* светоме која се узима из минеја представља један сегмент дневног богослужења, па се зато може посматрати у односу према осталим саставним деловима литургијске целине, или као самостална сложена химнографска композиција. Она се постепено развијала и проширивала већим бројем разноврсних песничких форми.

Службе старијег периода биле су једноставније по својој структури и обиму; Јерусалимски типик уводи за свеце вишег ранга проширено вечерње богослужење које се састоји од малог и великог вечерња. Јутарње богослужење може бити обично (свакодневно), велико (јутрење са полијелејем) и васкрсно.

Најстарију познату српску службу саставио је св. Сава (*Служба светоме Симеону*); и Сави је, по његовој смрти, састављено неколико служби. Ове службе су настајале током XIII века. Хиландарски монах Теодосије, писац епохе краља Милутина, саставио је нове, опширне *службе* Симеону и Сави, као и *Службу св. Петру Коришком* у складу са захтевима Јерусалимског типика. Велики број песника, анонимних, али и по имену познатих, обогатио је својим химнографским делима стару српску књижевност; осим Саве и Теодосија, познати су још: архиепископ Данило II, патријарх Данило III (Бањски), епископ Марко Пећки, Јефрем, Димитрије Кантакузин, Григорије Цамблак, патријарх Пајсије Јањевац.

3. *Служба* је и скуп свих обавеза које је владар или обласни господар са владарским прерогативима, по праву које је проистицало из положаја у друштвеној хијерархији и држави, захтевао и очекивао од непосредно потчињених поданика. Смисао вршења службе подразумева однос поверења, везаност за владареву личност по сталешком праву, најшире схваћену верност. Стога су обавезом, али и правом служења владару били обухваћени превасходно представници властеоског реда у целини. Теоријске поставке које су одређивале однос између владара и властеоског сталежа полазиле су од начела да је владар свој властели (и свим поданицима, разуме се) господар, а они да су његове слуге, робови и послушници. Зарад обостраног благостања, владар је властелинову верност и служење награђивао својом заштитом, поверењем и милошћу. Изузетно, у овом положају могли су се наћи и појединци неплеменитог порекла, упућени на служење владару обавезама у дворском окружењу или најповерљивије слуге удостојене осетљивих мисија. Иако је, теоретски, владар господарио свим поданицима своје државе, односно свом земљом, зависно становништво, било са владаревих домена или поседа властеле и цркве, није обухваћено односом верности и службе. О њиховој служби може се говорити само изузетно, као о посредној, у случајевима када учествују у испуњавању војне обавезе свога господара према владару.

Однос служења владару или господару изражавао се различитим терминима. С једне стране, то су изрази који у својој основи имају реч работа: *верно*, *достоверно*, *правоверно*, *многодобро*, *всесрдачно работаније* или *поработаније*, а с друге стране, они који истичу реч служба: *верна*, *почтена*, *права*, *добра служба* или *послуженије*. Најгрубље речено, први облик се везује за средњовековну Србију, а други за Босну, мада примери језичког преплитања сведоче о непостојању строгог разграничења. Иако су у питању синоними који одражавају локалну језичку праксу, поистовећивање у основном значењу не може сакрити разлике у појединостима посведочене у идејним начелима и историјској стварности једне и друге државе.

Јачање краљевске власти и централизација управе у Србији одразили су се у тадашњим схватањима представом о владару као оцу и господару и властели као његовој браћи, друговима, деци или чак слугама и робовима, чији се идеализован однос

градио на верности, љубави и обостраној помоћи. У стварности, ову слику одређивао је однос снага и сталешки интерес. Како у Србији није постојао систем вазалских лествица западног типа, сва властела, од црквених војника до владаочевих рођака дуговали су владару *правоверно поработаније*, као што је и он свакоме од њих узвраћао својом милошћу. Садржај *поработанија* није био строго одређен и зависио је, у највећој мери, од положаја у друштву. Најопштије узев, сва властела баштиници дуговали су владару војну службу и предавање соћа прикупљеног од зависног становништва на својим доменима. У служење владару спадало је и вршење управних и судских послова: од високих дворских положаја до чиновничких задужења у локалној управи. Искључиво војни карактер имала је служба коју су владару дуговали пронијари, у накнаду за уживање додељених поседа. У посебном положају били су црквени војници, властеличићи баштиници на поседима црквених установа, додељени приликом оснивања са обавезом да *работају цркви у војнички закон* (стражарење, давање посаде у утврђењима, оружана пратња игумана). Они су дуговали верност истовремено владару и установи којој су непосредно били потчињени и која је симболизовала његов ауторитет. Вршењем службе потврђивала се верност господару. Својој верној властели владар је за узврат, поред јемства личне и имовинске сигурности гарантованих законом, чинио милост. Старао се, пре свега, да им обезбеди материјалну основу достојну њиховог положаја и заслуга и да удовољи њиховим жељама. Изостанак верног поработанија карактерисан је као невера и најстроже кажњаван. Овакав однос одржавао се док год је деловала јака централна власт кадра да својим ауторитетом обезбеди вршење службе у оној мери у којој је она чинила један од основа постојања државе. Нестанак моћног центра, штавише владарске династије, условио је да се обавеза правоверног поработанија усмери ка личностима обласних господара, династа по пуноћи власти и самосталности подобних претходницима из светородне лозе. Ову поремећеност у односима само је делимично успело да изглади привремено јачање деспотске власти, умногоме отежано спољним околностима.

Вршење службе лежало је, такође, у основи односа између владара и властеле у средњовековној Босни. Владар је, по своме положају, захтевао од властеле (у начелу од свих поданика) верну службу – читаву лепезу обавеза коју му је дуговао властелин. И у Босни је њен претежни део чинила војна служба, затим учествовање у раду државног апарата, дипломатска активност. Верно служење одражавало је положај потчињености, тј. признавање владареве власти. Власт владара подразумевала је изискивање верне службе; она је била независна од било каквог уговора, заклетве или додељивања земље, штавише, земља се по правилу дарује као последица верног послуженија. Владар је са своје стране верног властелина држао трајно у *вери* (в.), што је представљало гаранцију личне и имовинске сигурности.

Обавеза владара имала је исту тежину као обавеза властеле. Колико је властелин за ускраћивање послушности, за почињену неверу, био подложан кажњавању, толико је и кршење задате вере од стране владара давало властели право на отпор. Поврх тога, утврђивање кривице препуштено је у оба случаја колективним телима: код владара сабору, код властеле „њих дружини“, касније представницима цркве. Везе личне зависности, успостављене верном службом и владаревом вером, испуњавале су као кохезиона снага државе празнину коју је оставило непостојање разгранатог управног апарата и јаке централне власти. За невољу, природа овог односа давала је превагу центрифугалним над центрипеталним силама. Вишеструко обезбеђена од владарске самовоље, властела се неретко није устезала да ускрати верну службу, нарочито у нередовним приликама или за слабих личности на престолу. Од последњих деценија XIV века моћно идеолошко оружје давала им је представа о круни као трајном симболу краљевске власти изнад пролазне личности њеног носиоца, којој су превасходно дуговали верност. С временом, везе између личности владара и најмоћнијих велможа толико су разлабављене да је њихово практично осамостаљивање имало као једну од последица преузимање права на верну службу локалне властеле, дотад усмерене ка владаоцу. Додуше, медијатизација у западном смислу није никад постојала и, у начелу, властела је дуговала верност и краљу и обласном господару коме су непосредно били потчињени, али се њоме нарочито у периоду осамостаљивања или чак сукоба са краљем ефикасно користио само директни господар. Док су, барем теоретски, круна и сабор и даље оличавали јединство државе, дотле су се „верна служба“ и „вјера

господска" расплинуле у рукама моћних династа, чинећи једну од основа њихове моћи.

Као и у Србији и у Босни су припадници невластеоског сталежа могли бити обавезани на верност. Речит је пример двојице катунара који су се заклели на верност Сандаљу Хранићу 1419. године. Могућу неверу били су дужни да утврде сведоци из њиховог друштвеног сталежа (сличност са „огледањем" властеоске невере је упадљива), с тим што је казна унапред утврђена на 1 000 дуката.

Појам службе у смислу у којем га познају земље у залеђу није посведочен у приморским комунама. У начелу, сви су грађани дуговали верност држави. У њеном оквиру били су обавеза и право властеле да учествује у управи и судству. Истина, активно суделовање у јавној служби имало је поглавито чиновнички карактер. С друге стране, као појединци, властелини приморских градова могли су вршити службу код босанских или српских владара или властеле, најчешће у пословима везаним за трговину (закуп царина), али и на високим положајима на двору. Српски краљеви имали су изричито право да поједине грађане комуна под својом влашћу позивају да преузму извесну службу. Да се при томе није правила разлика са властелом из унутрашњости сведочи добро познат пример двојице Которана који су од цара Уроша 1357. добили острво Мљет у баштину *за њих правоверно и всесрдачноје поработаније царству ми*. Када краљ Душан уступање Пељешца 1333. оправдава верним поработанијем *властеле славнаго града Дубровника* њему и његовим претходницима, он при томе мисли не само на службу појединаца у српској земљи већ и на поштовање од стране Општине и сваког њеног поданика обавеза преузетих дотадашњим уговорима.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 19, 39, 104, 106, 112, 116, 143, 198, 210, 217, 226, 233, 234, 242, 248, 249, 350, 459, 460, 461, 494, 500, 544, 550; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 311, 318, 320, 323, 324, 334, 336, 343, 344, 452, 456, 480, 483, 648, 653, 739, 765; L. Thallóczy, *Studien*, 8, 11, 14, 18, 25; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 11, 48, 53, 177, 178, 223, 232, 276, 290, 293, 303; II, 70, 409.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Византијски књижевни канон у српским службама средњег века*, у: О Србљаку, Београд 1970, 97–125; *Служба*, Речник књижевних термина, Београд 1992, 792 (Д. Богдановић); А. Наумов, *Служба као жанр*, Научни састанак слависта у Вукове дане 16, Београд 1987, 5–18; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 327–329 (са старијом литературом); Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 11–46, passim; II, 112–114; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962) 95–112 (= *Работници, војници, духовници*, 318–335); Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу*, Годишњак ДИ БиХ 19 (1970–1971) 229–233; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 157–164; *ИСН* I, 372–377 (М. Благојевић); *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Pos. izd. ANUBiH 79 (1987) 221–224 (S. Ćirković); М. Благојевић, *Државна управа*, 59–79.

Т. Суботин-Голубовић (1, 2)
Ђ. Бубало (3)

СМУЂЕЊЕ (од глагола **осмоудити**, comburere barbam et caput) – казна прљењем браде и косе. Ова реч као именица не среће се у старим српским текстовима. Казна прљења браде и косе била је раширена у Србији и Дубровнику, док се у Византији кажњавало присилним шишањем (κουρά) са намером да се ошишани обешчасти – *остриженијем да обесчестит се*, како преноси једну новелу цара Лава Матије Властара синтагмат. Седам стражара који су ноћу напустили дубровачке зидине осуђено је на прљење браде и косе – comburantur capilli de chapite et barbam per modum, quod dicantur esse smoditos.

Као знак достојанства и части властеоска брада је неприкосновена (в. *брада*). Осмуђивање браде и косе Душанов законик предвиђа само за потчињени сталеж себара: *И ако властелин, или властеличић, опсује себра, да плати сто перпера; аколи себар опсује властелина, или властеличића, да плати сто перпера и да се осмуди* (члан 55). Одбеглог меропха господар је имао право да *осмуди и нос распори* (члан 201), а казна прљења браде и косе чекала је и коловође себарских зборова (в. *себров збор*).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 132; Т. Тарановски, *Историја српског права* II; В. С. Радовановић, *Две омашке у тумачењу Душановог законика*, Годишњак СФФ 3, 2 (1934–1936) 147–164.

Р. Михаљчић

СО (СОЛ) – одвајкада, па и у средњем веку, један од најважнијих прехрамбених производа. Средњовековна Србија највише се снабдевала сољу са јадранске обале. Добијала се тако што се морска вода, на одређеним местима, тзв. *гумнима* соли, излагала испаравању. Со је била монополски производ, који се у средњем веку, од Неретве до Бојане, могао продавати само на четири места: у Дријевима, Дубровнику, Котору и Св. Срђу на Бојани. Српски владари су у повељама датим Дубровчанима стално понављали да неће бити нових *сланица*. На обали Зете биле су бројне солане, обично у власништву великашких породица или манастира и епископија. Српски владари имали су специјална права у трговини сољу на обали. Пре свега у Котору, у коме су, заједно са Општином, имали монопол у продаји соли. Иначе, целокупан посао око соли у томе граду водила су два *цариника соли*, а грађанима бесплатно је дељено, за домаћу употребу, 600 модија годишње. Основна мера за со био је спуд или кабао, а на латинском и италијанском modius или mozzo. Унутрашњост Србије највише се снабдевала сољу са трга Св. Срђа на Бојани, али само под Немањићима, док је био под њиховом влашћу. Српски владари имали су у Дубровнику специјално право продаје соли. Као и у Котору, њу су могли да продају Општина и српски краљ, касније цар. Обе стране су имале своја складишта и посебне закупце, царинике и мераче. Подела је била тако одређена што су у *кумерку* комуне куповали со становници oближњих босанских крајева и мањи део влаха из Србије. Сви остали житељи Србије куповали су у кумерку српског владара.

Со је са мора стално караванима преношена у српско залеђе. Тај, без сумње, за људе и стоку најважнији прехрамбени производ много су трошили власи – сопственици бројних стада стоке. Као власници брдских коња, имали су обавезу да носе со манастирима. За Св. арханђеле у Призрену били су дужни *со да носе*, за Бањску *да доносе соли црквене откуд им игуман рече*, за Св. Николу у Врању *да носе соl и потребу манастирску свакy*, док је за Дечане обавеза била разрађена: *Власи да носе прописану со од црквеног дохотка, а што донесу више, да је цркви половина, а половина Власима, а ако црква буде желела може и то да им откупи*. Српски владари су водили посебну бригу да сољу буду снабдевени манастири. Још је Стефан Немања одредио да се *у Зети даје Хиландару 30 спуда соли*. Његови наследници даровали су сваке године со из Св. Срђа Бањској, Богородици Љевишкој, Дечанима, Св. Николи у Добруշти, Св. Богородици Хтетовској. Из Зете су добијали со и Св. арханђели у Призрену, Св. Никола у Врању, Карејска ћелија Св. Саве, Пречиста Крајинска, Цетињски манастир.

У средњовековну Србију со је стизала и из других крајева. После великих Душанових освајања, Срби су имали солане у Албанији и Грчкој. Душан је поклањао со светогорским манастирима из солана Крстопоља, на ушћу Струме. Он и његов брат Симеон даривали су тесалијске манастире сољу из солана у Ликостомију. Пошто су Млечани 1396. поседи Св. Срђ на Бојани, а током прве половине XV века целу зетску обалу, у Србију је од краја XIV века стизало мање соли с јадранске обале. Али, зато много више из Угарске и Влашке. Складишта соли била су у Сланкамену, Митровици, Ковину, одакле је преношена преко Саве и Дунава. У Бовану, код Алексинца, било је стовариште угарске соли. Од ње је кнегиња Милица поклањала атоском манастиру Св. Пантелејмона. Када су Турци 1455. заузели Ново Брдо, затекли су у њему пет буради и 200 крушаца соли из Влашке.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 172, 279, 289, 291, 292, 313, 385, 395, 414, 415, 471, 507, 508, 518, 526, 629, 640, 649, 652, 661, 692, 698, 699, 701, 719, 757, 780; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 21, 84, 85, 111, 199–200, 253–255, 270, 281, 283, 289, 291, 330, 404, 419, 431, 449, 460, 467, 479–480, 643; II, 126, 177, 202, 209, 291, 295–298, 308–319, 327–328, 342–349, 354, 369–374, 376, 394, 480.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 294–295; II, 214–215; М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, Зборник ФФ у Београду 3 (1957) 95–153.

М. Спремић

СОК (тајни сведок) – доказно средство у судском поступку српског средњовековног права. Води порекло из словенске прадомовине и имало је своје место у предфеудалном и феудалном периоду. Установа *сока* и *сочбине* одржала се у српском обичајном праву и касније, после пропасти наших средњовековних држава. Сок је давао изјаву пред судским органима, слично сведоку, али његово сведочење је било тајно и његов идентитет је могао остати скривен чак и пред судом. Овакво сведоче-

ње се по правилу плаћало и некада су се у току поступка у судским документима наводили трошкови за сочбину.

Интерес суда је налагао да се током истраге кривичног дела што брже и лакше стигне до кривца, па је тако улога тајног сведока – сока била веома важна и његово скривање суду није сметало. Када је разним путевима било прикупљено довољно доказа, лакше је било доказати нечију кривицу јавно на суду. Доказни поступак пред мешовитим судом и поротом није био везан за неки строги законски систем, већ се користило све што је могло приближити тужиоца његовом циљу. Сок је за своје тајно сведочење примао награду од оштећених, а својом изјавом помагао тужиоцу. Са тужиоцем је сок могао да склопи одговарајући уговор о сочбини, најчешће приватно, али је овакав уговор могао да се склопи и у суду. Основна обавеза сока је била да укаже на кривце и саопшти њихова имена, као и да потребне доказе стави на располагање пороти, како би је убедио у кривицу оптужених. Његова обавеза постоји све до краја судског поступка. Наиме, кривци су морали бити пронађени и осуђени и тек се онда могло сматрати да је сок своју уговорну обавезу испунио и заслужио ону награду коју му је тужилац обећао. Уколико би тужилац исплатио део обећане награде соку, а оптужени не би био осуђен, сок је био дужан да тај део награде врати, јер кривац није пронађен и осуђен, што значи да сок није извршио своју обавезу.

Дубровачка република је у својој судској пракси примењивала овај поступак узет из српског обичајног права, јер је често било тешко држати се устаљеног законског начина у разним случајевима extra urbem, пошто је на терену изван Републике државна власт била недовољно чврста. Сок се могао појавити на суду и као јавни сведок, али то није била његова обавеза. Уколико би се за то одлучио, био је третиран као сваки други сведок у доказном поступку. Сок *бива кровом*, односно заштићен је тајношћу, али ако је то било потребно, могао је и да сведочи. Његова тајна изјава се није односила само на оно што је лично видео, него и на оно што је од других чуо или на неки други начин сазнао. Уколико би дао лажну изјаву, сок је морао претрпети одређену казну.

Сок се као доказно средство одржао све до XIX века и то на оним подручјима на којима је преовлађивао начин живота карактеристичан за племенске и братственичке заједнице. После доласка Турака сточарско становништво насељено на планинским пределима задржало је делимичну аутономију у коју је улазила и извесна аутономија судства. Племенска организација живота подразумевала је обичајно право као главну и незаменљиву правну форму. У доказном поступку у коме су сведоци били реткост због кланске солидарности или опасности од репресалија, када није било признања или када кривац не би био ухваћен на делу, сок је био драгоцен информатор који је, заштићен тајношћу, могао упутити судске органе и на кривца и на доказе. Још 1873. године сок има традиционалну улогу у племенском суђењу у Херцеговини, Црној Гори и северној Албанији. По обичајном праву је постојао одређени поступак за склапање уговора о сочбини. Оштећени се на неком збору јавно обраћао непознатом кривцу и позивао га да се сам јави, обећавајући му, по претходном договору са племенским главарима, да ће остати некажњен, а понекад за своју ствар у случају враћања обећавао је и неки дар или чак кумство. Уколико овакав позив не би дао никакав резултат, оштећени је прелазио на *оклињање* сумњивих лица, а затим објављивао да ће тражити сока. Уколико се сок не би нашао, оштећени би обично повисио понуђени износ новца за сочбину и поступак би се настављао склапањем уговора о сочбини. Овај начин доказивања је губио своје место јачањем државне организације у целини, а посебно судства. Сок је све чешће добијао улогу сведока и његов значај је полако нестајао у новим условима.

ЛИТЕРАТУРА: Б. Недељковић, *Сок и сочбина у старом српском праву*, ИЧ 7 (1957) 53–81; В. Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, прир. Т. Никчевић, Титоград 1984, 271–288, 307, 327, 408, 419–420.

Б. Марковић

СОКАЛНИК (сокальникь) – једна од категорија подложника на феудалним поседима, чије порекло и основне обавезе ни до данас нису потпуно разјашњени. До овога је дошло поглавито стога што су малобројне изворне вести, ограничене на манастирска властелинства од половине XIII до половине XIV века, подређиване теоријама заснованим на етимологији. Оваквог приступа први се

ослободио М. Динић у својој расправи о сокалницима. Несумњива је етимолошка веза са речима **сокаль, сокалькь, сокальница** – у основном значењу огњиште (изведеном: кухиња), али извори не допуштају да се изведе непосредна условљеност изражена у задужењима сокалника.

Сокалници чине малобројну, али недовољно јасно одељену друштвену групу. Начини ступања у њихове редове детаљно су одређени, а изгледа да је у регулисање бројности спадао привремени статус појединих представника. Бистричка повеља одређује да се људи који су пришли цркви задужују сокалничким работама када узму честице земље. У Скопској повељи одређено је да синови попова који не изуче очев наук постају сокалници. Осим тога, сам краљ је даровао два човека манастиру да буду сокалници. У Бањској повељи сокалницима постају нешколовани поповски синови ако им је дед био поп или сокалник. У Дечанској повељи само је један син мајстора наслеђивао оца, остали су ступали у сокалнике. На Дечанском властелинству број сокалника употпуњаван је превођењем појединих меропашких породица у ред сокалника, али је њихов статус могао бити привремен, вероватно у случају да се другим начинима дође до потребног броја људи. Предвиђено је стога: ако неко слободно приђе цркви, а сокалник је (вероватно са световног поседа, одакле се бежало под лакшу власт цркве), да се посади међу сокалнике *где буде обилије земље*.

Није до краја јасно у којој је мери сокалништво наследна категорија, јер ниједна изворна вест не сведочи изричито о томе. Одређивање ко ће постати сокалник, иако различито од манастира до манастира, било је под строгим надзором феудалног господара, али се по свој прилици, и сасвим природно, сокалником могло постати и наслеђивањем, уз извесна ограничења. Тако су поједине меропашке породице задужене сокалничким работама у Дечанима враћане у своју матичну категорију, а одредба Бањске повеље о *сокалничићима који се предају* може се протумачити као да су одређивани синови сокалника који ће, ако се покажу достојни, преузети очеву дужност. Посредан податак из исте повеље сведочи да су синови сокалника могли да се школују за свештенике.

Извесно је да су сокалници, без обзира на који начин то постали, добијали од феудалаца земљу на уживање (Дечанска повеља одређује да се *отеси* (в.) не дају *ни бољарину, ни сокалнику, никомуре*), штавише, већ поменута одредба о насељавању са стране пришлих сокалника наводи на помисао о постојању комплекса земље (попут меропашке) за чије је коришћење везана сокалничка рента.

У свим повељама у којима се сокалници спомињу, наводе се напоредо сокалничке и меропашке работе. Сокалничка работа подразумевала је, пре свега, учествовање у пољским радовима. Површина земље коју је сокалник био дужан да обради (што подразумева све послове од орања до складиштења зрелог семена) у просеку је за трећину мања од меропашке. У сезонским пословима сокалници нису изузети: морали су, као и сви подложници, да косе и пласте сено, да жању, да раде у винограду. Карактер свеопште обавезности и неодложности имали су послови у случају пожара у манастиру. Једна одредба Бањске повеље у том случају одређује: *и сокалници да делају*. У погледу плаћања оброка и орања бедбом изједначени су са меропсима. Законодавац је и иначе изричит када распоређује обавезе, тако да увек наглашава да ли је у питању свеопшта обавеза, и да ли је неко задужење искључиво меропашко, односно сокалничко (на једном месту у Бањској повељи стоји: *Работа меропху лихо сокалник*, а након набрајања работа *а ине работе все једнако*). Осим обавеза везаних за обраду земље, сокалници су имали и посебна задужења која су захтевала употребу (и вероватно поседовање) коња. У корист манастира вршили су на коњима службу транспорта, пратње црквених лица, или су чак сами слати по црквеним пословима. Обавезама ове врсте, по правилу, се задужују и Власи. Поменута одредба Бањске повеље о *сокалничићима који се предају*, одређује да им се *догде јазде на оброчних коњих* не даје коњ, а када стасају за женидбу, ако су достојни, да им се коњ да̂. Сокалници су били дужни да учествују у грађевинским радовима у оквиру манастира, сасвим сигурно као помоћно особље (*да помагају шити цркве и трапезе и краљевех полат*). Могуће је да се њихово учествовање у градњи састојало у коришћењу коњске снаге.

Последњи помен сокалника везује се за сасвим несигуран податак Душановог законика. Наиме, само у Призренском рукопису 107. члан говори о казни за онога ко убије судијиног сокалника или пристава. У најстаријем, Струшком, читање је нејасно (*соколаника*, *соколанна* или *соколаниа*), док у свим осталим рукописима, и старијим и млађим од

Призренског, стоји *посланика* уместо *сокалника* и *одбије* уместо *убије* (укључив и Струшки). Стога се усамљени помен у Призренском рукопису, услед великих резерви у погледу аутентичности, не може користити као чврста изворна подлога.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 29, 80, 92–95, 104, 113–115; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 590, 620, 625–628, 634–635, 649–651; П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: St. Novaković, **Сокє** *et* **сокальникь** *de la Serbie du moyen âge*, AfSlPh 27 (1905) 175–181; Ст. Новаковић, *„Соће" и „сокалник" у средњевековној Србији*, Годишњица НЧ 26 (1907) 118– 128; Б. Радојковић, *О сокалницима*. Расправа из социјалних односа у старој српској држави средњег века. Пос. изд. СКА 120 (1937); А. Соловјев, *Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости*, Гласник СНД 19 (1938) 103–132 (у уводном поглављу дат је аналитички преглед целокупне старије литературе); Б. Радојковић, *Још неколико речи о сокалницима*, Београд 1941; Д. Ангелов, *Аграрните отношения в северна и средна Македония през XIV век*, София 1958, 114–116; М. Динић, *Сокалници*, Прилози КЈИФ 3–4 (1962) 149–157; EJ 7, 426 (S. Ćirković); С. Боброва, *Дечанские сокальники*, Вопросы истории Славян 3 (1970) 33–41 (са прегледом совјетске литературе о сокалницима); М. Благојевић, *Земљорадња*, 192–196, 362– 370; L. Margetić. *Bilješke o meropsima, sokalnicima i otrocima*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 35, 1–3 (1991) 91–116.

Ђ. Бубало

СОКОЛАРИ – категорија зависних људи која се у средњем веку и турском периоду бавила одгајањем и дресуром сивих соколова. У Душановом законику и повељама помињу се напоредо с псарима јер се манастирски људи ослобађају издржавања сокolara. Наизменично се употребљава и грчки назив геракари или гиеракари, а у једној повељи јастребари. Док их домаћи изворни материјал само спомиње, више података о њима сусрећемо у турским изворима. У Смедеревском и Видинском санџаку сусрећемо се са законима о соколарима и јастребарима. Они су чували соколска гнезда по планинама и одгајали младе, обучавајући их за лов. Ловачки соколови су приказивани у сликарству и на стећцима, а соколари су били ослобођени одређених давања због обавеза у одгоју и дресури.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*, 81; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 448, 512, 514, 515, 516, 520; Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Црна Река у време турске владавине (XV–XVIII век)*, ГЕМ 42 (1978) 32; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

С. Мишић

СОЛИЛА – солане где се производила морска со. У латинским документима називају се salinae. Позната солила, смештена на обали Јадранског мора, јављају се од XIII до XV века на острву Мљету поред бенедиктинског манастира, затим на Стонском полуострву, острву Шипану и у Затону; на југу Боке Которске најпознатија су солила била у Грбаљском пољу јужно од Превлаке (између Брда и Луштице, јужно од Превлаке, налази се топоним Солила). Которска општина имала је у том делу своја солила, која је Дубровник настојао да поруши 1379. Из извештаја млетачког посланика Франческа Квирина из 1425. се види да је било на простору Грбаљског поља југоисточно од Превлаке 143 солане: 34 су некада припадале Балшићима, 24 је држао митрополит, 27 је било у поседу Луштичана, 10 Црнојевића, 32 Которске општине, 4 Рајка Монете и још 12 солила су делила тројица властелина. Балша III је око 1417. од ових солила поклонио манастиру Морачнику једно *гумно соли*, с обавезом да десети део соли дају Богородичином манастиру у Крајини. У XIV веку српској држави припадала су солила у Валони. Тада су у српске руке прешла и нека солила на обали Јегејског мора. Цар Стефан Душан обдарио је манастир Ликусаду у Тесалији с 300 мерица соли из солане у Ликостомију. Симеон, полубрат Стефана Душана, давао је тесалијском манастиру у Завлантији 100 каблова соли годишње из ликостомијских солила.

Уговором у Вучитрну 1426. солане Балшића припале су деспоту, а которске Венецији. Број солана се временом мењао, али су Которани држали своје солане и у доба када тај крај није био у њиховој политичкој власти. Црнојевићи су, опет, задржали своје солане када је ту завладала Которска општина. И Превлачко властелинство задржало је своје солане, вероватно до пропасти, јер се оне помињу 1439. и 1442. Митрополит је део својих солана уступио другима. Вучитрнским уговором потврђене су Рајку Монети и његовим наследницима четири солане, које је раније добио од митрополита и црквеног збора. Поједини сељаци из Богдашића имали су током тридесетих година XV века у поседу солане које су добили од митрополита. Сами су изграђивали солила и давали их у залог или су се удруживали с которским службеницима ради подизања заједничких солана. Истакнуте породице из Паштровића (3) имале су средином XV века солане на Солилима у Боки Которској. Солане су изгубили након угушивања грбаљске буне 1452, када су Млечани на тражење Которана, порушили сва приватна солила. Приходи од Луштице и солана, које су убирали најпре Балшићи, а затим деспот Ђурађ, износили су 1 200 перпера. Млетачки сенат је Которанима одговорио (1453) *да су све солане по нашем наређењу порушене и потпуно опустошене*, требало се још само споразумети са Стефаном Црнојевићем о рушењу његових солана, обећавши му да ће му исплаћивати годишњу надокнаду. Он је био неповерљив према млетачким обећањима, па је захтевао да се његове солане тачно премере, што је учињено 1454. Которане је губитак солана тешко погодио, град је запао у беду, па су у два наврата тражили да се оне обнове (1458. и 1463). Њиховим захтевима није удовољено па су солане биле обновљене тек после 1482. када је и запис о површини солана Црнојевића унет у званичне књиге међународних уговора Републике. Црнојевићи су до краја своје владавине задржали обновљене солане у дну Грбаљског поља и несметано вадили со уз све протесте Которана.

Солила су и места на земљишту где се стоци даје со.

ИЗВОРИ: J. Šafařik, *Monumenta historica Serbica Acta archivi Veneti* II, Гласник ДСС 13 (1861) 225, 236; J. Gelcich, *Monumenta Ragusina* IV, 220; Š. Ljubić, *Listine* VIII, 87–88, 90–91, 96, 250; IX, 11, 176–177; X, 6; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 752; G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, GZM 33–34 (1922) 153–155.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 172–173; I. Stjepčević, *Prevlaka*, Bogoslovska smotra 3 (Zagreb 1930) 22; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 65; *Историја Црне Горе* II–2, Титоград 1970, 146, 286 (И. Божић); B. Hrabak, *Trgovina arbanaškom i krfskom solju u XIII, XIV i XV stoleću*, Balcanica 3 (1972) 263–264; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 47, 62–63; И. Божић, *Паштровићи*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 146–147; И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 85–86.

М. Маловић-Ђукић

СОЋЕ (**сокь, сокє**) – реч нејасног порекла, па о значењу и пореклу постоје различита тумачења у литератури, али је извесно да не стоји ни у каквој вези са речју *сокалник* (в.). У српској држави и осамостаљеним областима током XIV века соће је представљало најважнију дажбину или *порез*, који је убиран у корист владара. Ова се дажбина први пут помиње за време краља Милутина, а са њеним прикупљањем настављено је и у XV веку, али тада стичу већи значај *дукат* (в.) и *унче* (в.).

У сачуваним изворима соће се помиње као *доходак царски*, тачније као дажбина која припада цару или неком другом српском владару, док сам приход долази *од села*, који је разрезан *на људе* или на *сваку кућу*. О убирању соћа потпуније обавештење пружа Душанов законик. Према 42. члану Законика властеоске баштине су слободне од свих *работа* (в.) и *данака* (в.): *осим да даје соће и војску да војују по закону*. Терет соћа не пада лично на властелу, већ на њихове зависне људе, првенствено *меропхе* (в.), па се због тога у 68. члану предвиђа за меропха, да ради два дана недељно пронијару и: *да му даје годишње перперу цареву*. Ова дажбина не припада пронијару, већ цару, односно владару, као што њено име и казује. Пронијар или властелин био је дужан да поменуту дажбину сакупи од својих зависних људи и да је преда владару. Све се ово детаљно разрађује у 198. члану где се предвиђа: *Доходак царски – соће* обавезан је *да даје сваки човек – кабао жита, половину чиста, а половину пре-*

проста (нечиста) *или перпер у динарима.* Рокови за предају жита су Митровдан и Божић, па ако *соће властелин не преда на те рокове, тај властелин да се свеже на царском двору и да се држи докле не плати двоструко.* Две врсте житарица морали су да дају и кметови по одредбама Ивана Црнојевића 1485. године. Свака „кућа" давала је *по 1 стар пшенице, а други стар глотине – соћа.*

Становништво градских, трговачких и рударских центара, као и влашких катуна, није плаћало соће, пошто је ова дажбина теретила само сеоско становништво које се претежно бави земљорадњом. Соће ипак није порез на земљу. За коришћење земљишта земљорадници су феудалним господарима давали *десетак* (в.) или *работе*, а ако су га узимали под закуп, онда *четвртину* (в.) или *половицу* (в.). Соће је разрезивано на *сваку кућу* у селу, а плаћају га непосредно старешине кућа, односно „људи", па ипак то није *главарина*, нити порез на зграде за становање, већ је то дажбина коју дају земљорадничке породице, као друштвене и привредне јединице, настањене у кући и окупљене око једног огњишта, на челу са старешином породице.

Соће су били дужни да дају становници свих села широм јединствене српске државе, а касније и у осамостаљеним областима. Из манастирских повеља и хрисовуља може се дознати да је ова дажбина била добро позната: на поседима Раванице, око града Петруса источно од Параћина, у Левчу, долини Ибра и Лаба, на властелинству Св. Стефана у Бањској, у околини Раса, у долини Моравице, у Хвосну, у долини Дренице и Ситнице, у околини Новог Брда, на властелинству манастира Св. арханђела код Призрена, у Плаву, на ширем подручју Скадра, у Зети, посебно на Цетињу, Грбљу и Богдашићима, у жупама Врање и Жеглигово, око Штипа и Кожља, у Леснову, Злетову и Тиквешу, у долини Струмице, у подножју Беласице, а затим, источно од реке Струме, око града Мелника, Трилиса и Зихне. Најкраће речено, соће је било познато и у „српским" и у „грчким" земљама, односно и у старим земљама Немањића и у освојеним византијским областима.

Укупан приход од соћа припадао је владару, али је он могао да га се одрекне, обично у корист неке цркве или манастира. Краљ Милутин је ослободио поседе манастира Св. Стефана у Бањској од давања соћа, али то не значи да зависно становништво није од тада поменуту дажбину давало манастиру. Дајући широка имунитетска права Хиландару, цар Душан посебно наглашава: *И што је био доходак царства ми од села црквених – соће, и то даде царство ми Цркви Хиландарској.* Слична се мисао понавља и у повељи за село Косориће, где цар Душан каже: *И село Косорић, што бејаху соће давали царству ми, то да дају келији Светога Саве.* Према одредбама треће дечанске хрисовуље, коју је издао краљ Душан (1342–1345), становници Добре Реке били су дужни: *соће да дају цркви*, тачније манастиру Дечанима. О уступању соћа појединим црквама и манастирима има података и после смрти цара Душана. Кнез Лазар је „приложио" манастиру Раваници соће *што је на црквеним људима*, док деспот Стефан Лазаревић наређује селима која је потчинио Милешеви: *И соће да не давају господству ми, само Манастиру Милешевском.* Црквама и манастирима соће је припадало и када се у повељама њихови поседи ослобађају поменуте дажбине.

Од соћа су по правилу ослобађани поседи светогорских манастира у српској држави и српским земљама, па је тако и деспот Стефан дао слободу селу Копривници, потчињеном Св. Пантелејмону, *да није томе* (селу) *соћа.* Поменута дажбина преведена је на грчки као *ситодосиа* (σιτοδοσία), али то не значи да је соће исто што и „ситодисија". У једном броју повеља нема ни помена нити ослобађања од соћа, посебно када су у питању поседи српских епископија (Призренска, Липљанска или Грачаничка), као и угледни манастири (Дечани, Св. арханђели код Призрена). На поседима поменутих цркава соће је по свој прилици припадало владару, који је увек имао право да га задржи или да га се одрекне. Господин Ђурађ Вуковић (Бранковић) ослободио је села потчињена Св. Пантелејмону, која су се још налазила под његовом влашћу (1428), од *зимских унчи* и соћа уз напомену да се те дажбине *сабирају манастиру.* У то доба многа села поменутог манастира запосели су Турци, па је господин Ђурађ обећао да ће их вратити манастиру ако их ослободи, ставивши на знање да ће са зимским унчама и соћем поступити: *како буде на произвољенију господству ми.*

Соће се као дажбина дубоко укоренило у српским земљама, па када су Млечани запоселли скадарску област, они су га затекли и уврстили у свој систем дажбина. Било је оно увек значајан извор прихода за владаре и државу. Новчана вредност соћа утврђена је на износ од једне перпере или 12 динара, а та сума новца у првој половини XIV века, па и нешто касније, вредела је приближно колико и пола дуката. Сачувани извори пружају уверљиве доказе да се на име соћа плаћала једна перпера или 12 динара, односно гроша. Када су Паштровићи признали власт Венеције 1423. године, преузели су обавезу да годишње плаћају по 12 гроша за сваку кућу или огњиште. Исто су учинили и становници села Богдашића. Обавезом од једне перпере или 12 гроша били су оптерећени и становници жупе Грбља. Временом је новац губио своју вредност, тако да су 12 динара из времена краља Милутина вредела осетно више него 12 динара који су излазили из ковнице кнеза Лазара. Известан коректив у том погледу представља *кабао жита*, којим је такође утврђена вредност соћа.

Из цитиране одредбе Душановог законика (чл. 198) може се сазнати да је еквивалент новчаног износа соћа од једне перпере био *кабао жита, половину чиста, а половину препроста.* Како је кабао општи назив за мерице и мерне јединице различитих величина (в. *мере* и *тегови*), онда за процену величине соћа исказаног мером за житарице треба утврдити који је кабао законодавац имао у виду. У српским изворима помиње се *велики кабао* и *царски кабао*, па је у старијој литератури прихваћено да се соће одмеравало царским каблом, односно византијским морским модијем, чија је запремина била 17,08 литара (тежина 12,8 кг пшенице). За ову количину пшенице у просеку се никада није плаћао један перпер, већ мање. Несагласност није отклоњена ни новијим истраживањима, где је предложено да запремина кабла одговара једном уборку, запремине око 21 литар, пошто ни ова количина не одговара тржишној вредности пшенице.

Запремина кабла којим се одмеравало соће може се утврдити на основу цене пшенице у једном дубровачком стару и једном каблу. У Конавлима под српском влашћу (1359) Дубровчани су плаћали за један *стар* (в.) пшенице 15 гроша, а за један кабао 13 гроша, односно 1,25 перпера за стар, а 1,08 перпера за кабао. До нешто више цене пшенице за један динар по каблу могло је доћи из различитих разлога, па можда и због тога што је у питању чиста пшеница, а не пола чиста а пола *препроста.* Но и поред тога, из релације 15 према 13 проистиче да је један кабао имао запремину колико 0,866 дубровачких стара. Сами Дубровчани одредили су (1361) да један стар не сме бити тежи од 200 дебелих литара, па би према томе један кабао, који представља величину од 0,866 стара, имао 173,2 литре (1 дебела литра = 358,5 грама), што одговара тежини од 62,1 кг. Будући да је један хектолитар пшенице обично тежак око 76 кг, онда ће један кабао тежине од 62,1 кг имати запремину од 81,72 литра. Исказано у заокруженим величинама, један српски кабао којим се одмеравало соће, тежине око 62 кг, има запремину око 82 литра, што је блиско запремини једног млетачког стара од 83,31 литра. Соће као дажбина у износу једног кабла пшенице или једног перпера представља осетно оптерећење сваког зависног земљорадника, а истовремено веома значајан редовни приход свих српских владара током XIV и XV века.

ИЗВОРИ: Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике* I, Београд 1936, 16.

ЛИТЕРАТУРА: И. Божић, *Доходак царски* (Поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа), Пос. изд. САНУ 254, Београд 1956 (са прегледом целокупне раније литературе); С. Ћирковић, *Један помен соћа на Пелопонезу*, ЗРВИ 7 (1961) 147–151; М. Динић, *Сокалници*, Прилози КЈИФ 28 (1962) 149–157; И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији"*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 259–331; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 41–90; Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима Српског царства*, ЗРВИ 17 (1976) 101–125.

М. Благојевић

СПАХИЈА – у Османском царству назив за особу која се бавила различитим војним и административним дужностима. У српским земљама јавља се само у значењу спахија-тимарник, коњаник чија је дужност у мирнодопско време била да се стара о унапређењу и стању насељености земље која му је била додељена као *тимар* (в.), а у ратно време, био је дужан да на позив санџак-бега учествује у војном походу.

Иако би се могло рећи да су спахије-тимарници постојали још у време првих османских владара, у савременој историографији се сматра да је тај војни ред настао у доба султана Мурата I (1362–

1389), на иницијативу тадашњег румелијског беглер-бега Тимурташ-паше. У османским изворима из XV и XVI века, који се односе на српске земље, често се среће и назив „господар земље" (тур. sahib-i arz), што је синоним за термин спахија.

У класичном раздобљу Османског царства, спахије-тимарници су чинили главнину османске војске. Спахије су били типични средњовековни коњаници, наоружани луком и стрелом, мачем, штитом, кратким копљем и буздованом. Спахије-тимарници служили су у лакој коњици, а у бојној формацији заузимали су положаје на крилима, што им је омогућавало да брзо опколе непријатеља.

Спахија је био припадник елитне војске једног санџака, који је трајно живео на свом тимару, чији су му приходи били додељени за издржавање. Спахија је био господар тимара и господар раје и земље на тимару, чија су права одређивали кануни, али не и власник земље. Он је само уживао приходе са земље, у замену за вршење војне службе, али му земља није давана у приватно власништво.

Спахијин годишњи приход састојао се од дажбина сељака који су на тимарима обрађивали земљу: рајинских, земљорадничких и слободних дажбина. Рајинске и земљорадничке дажбине су сви тимарници уживали у целини, док су приход од слободних дажбина спахије делили са санџак-бегом са којим су заједно одржавали ред на тлу нахије и санџака.

Спахија је био одговоран за одржавање реда у селима која су улазила у оквир његовог тимара, а припадала му је половина новца прикупљеног од сељака на име ситних глоба и прекршаја. Спахија је могао да ухапси прекршитеља, али не и да му одреди казну.

При интабулирању поседника хасова и тимара, биле су одређене и њихове обавезе личног учествовања у војним походима, као и обавезе да о свом трошку поведу одређен број џебелија. Тај број је зависио од висине њихових прихода. Годишњи приход спахије кретао се од 1 000 до 20 000 *акчи* (в.), од чега је извесна сума (тур. kiliç, износио је од 2 000 до 6 000 акчи, мада је у неким случајевима био и мањи од 2 000 акчи) намењена за издржавање самог спахије. Уколико је спахијин приход био већи од килича, био је обавезан да на сваких додатних три хиљаде акчи опреми и води у поход једног добро наоружаног коњаника – *џебелију*. Поред тога, сваки тимарник чији је годишњи приход износио три хиљаде акчи и више био је дужан да носи са собом мањи, односно већи шатор. Уколико спахија не би извршио своју обавезу, одузиман му је тимар и додељиван другом спахији, који је преузимао све обавезе свог претходника.

Спахије су имале обавезу да живе на свом поседу. За време војног похода, једна десетина спахија одређене области остајала је на земљи и обављала послове оних који су пошли у рат, а сем тога имали су обавезу и да им шаљу храну и да се старају о обрађивању земље.

Сваки спахија имао је на свом тимару парцелу земље за личну употребу (тур. hassa), коју је могао да дâ другом на обрађивање, уз ренту од четвртине рода или да је дâ под тапију. Спахија који је долазио на његово место имао је право да размотри поново тапију, те да и даље препусти уживање земље под истим условима или да тапију одузме.

У процесу освајања српских земаља Турци нису уништили све старо феудално племство, нарочито не ситно, те носиоци турског тимарског система у фази његовог успостављања у балканским земљама нису били искључиво муслимани. У овом времену Турци нису ништа чинили што би одбијало од њих ситно хришћанско племство које је требало да представља спону између њихове власти и потчињеног становништва. Тако су првих деценија по турском освајању Деспотовине, као спахије-тимарници убележени чланови породица Белмужевић и Бакић. Овакав став Османлијама је наметала потреба стабилизовања и обезбеђивања њихове власти над потчињеним народима. Међутим, без обзира на своја настојања да укључе српско средњовековно племство у свој феудални систем, били су свесни чињенице да се том слоју није могло безрезервно веровати и да се не зна када ће им они окренути леђа и пребећи у Угарску. Вероватно је то узрок широко распрострањене појаве током целе друге половине XV века, да су хришћани-спахије веома бројни, али да они већином притежавају тимаре који доносе веома ниске приходе. Поступајући сасвим практично и у складу са својим потребама и циљевима, Турци су придавали велики значај нижем друштвеном слоју – влашким старешинама, кнезовима и примићурима, које су укључивали као спахије у свој феудални систем.

ИЗВОРИ: H. Hadžibegić, *Rasprava Ali-Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*, GZM 2 (1947) 139–206; D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 38, 168; *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandždak* I, Sarajevo 1957.

ЛИТЕРАТУРА: Х. Иналџик, *Османско Царство*, Београд 1974, 147–169; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*; Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, у: Јадар у прошлости, Лозница 1985, 89–120; Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне односе)*, Годишњак ДИ БиХ 4 (1952) 5–146.

Е. Миљковић-Бојанић

СПУД в. *Мере и тегови.*

СРБЉАК – посебна врста зборника минејског типа, који се формирао највероватније у XV веку. Садржи оригинална дела српске књижевности – службе и житија канонизованих Срба. Србљак нема строго утврђени састав. Избор текстова који улазе у састав појединих *србљака* зависи од потреба и жеља наручиоца рукописа, па због тога није могуће утврдити нека правила за типолошко разврставање. Најстарији познати зборник овог типа потиче из последње четвртине XV века (рукопис Пећке патријаршије бр. 78); он садржи само службе архиепископима Арсенију, Јевстатију и Никодиму, као и чинове требника. Хиландарски рукопис бр. 479 састављен је од више делова који су писани од краја XV до треће четвртине XVI века; садржи прво службе, и то: краљу Милутину од Данила Бањског (са синаксаром), Стефану Дечанском од Григорија Цамблака (са синаксаром), Георгију Кратовцу од попа Пеје, Петру Коришком (за коју је установљено да је старија од Теодосијеве). Затим следе житија: Стефана Дечанског од Григорија Цамблака, Мучеције Георгија Кратовца од попа Пеје, Житије Петра Коришког од Теодосија Хиландарца. *Србљак* (1525) из збирке београдске Народне библиотеке (рс. 18) садржи искључиво службе и житија српских светитеља а једини изузетак је Симеон Немања, који је такође укључен, вероватно као родоначелник династије и Савин отац. Рукопис бр. 91 Грујићеве збирке (Музеј СПЦ, Београд; средина XVI века) садржи житија св. Саве, Милутина, Стефана Дечанског, *синаксар* (в.) кнеза Лазара, као и службе Милутину, Стефану Дечанском, кнезу Лазару, Слово кнезу Лазару итд.

У Римнику је 1761. године штампан *Србљак*, а ово издање приређено је, као што је утврђено, према рукописном *Србљаку* манастира Раковца (1714). Раковачки *Србљак* приредио је игуман Теофан, а исписао га је монах Максим. Све српске службе (XIII–XVII век) које су биле познате науци до 1970. године, укључене су у двојезично (српскословенско и српско) издање Србљака.

ЛИТЕРАТУРА: *Србљак* I–III, Београд 1970; *О Србљаку*, Студије, Београд 1970; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 104; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1982, 183; Љ. Штављанин-Ђорђевић – М. Грозданић-Пајић – Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије* I, Београд 1986, 30–34; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 328–329; Л. Чурчић, *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад 1988, 35–39.

Т. Суботин-Голубовић

СРБУЉЕ – **1.** Назив за рукописне и штампане књиге српске редакције старословенског језика, односно српскословенског језика и ћириличког писма које су код Срба у употреби од почетка писмености до прве половине XVIII века, када их смењују књиге на црквенословенском језику. Србуље су у највећој мери црквене књиге, и то искључиво источнохришћанског, православног теолошког програма. Термин србуља први је употребио Вук Ст. Караџић 1818. у *Српском рјечнику* и у том значењу одржао се до данас.

Рукописане србуље представљају, практично, целокупно српско рукописно књижно и књижевно наслеђе од почетка писмености, од најстаријег сачуваног споменика, *Мирослављевог јеванђеља*, закључно до последњих књига писаних српском редакцијом и током XVIII века. Писане су на пергаменту до треће четвртине XIV века, премда је већ од почетка XIV века у употреби и хартија, која има предност од половине XIV века све до престанка рукописне праксе умножавања књига. У највећем броју су то литургичке књиге намењене богослужењу (в. *октоиси*, в. *минеји*, в. *служабници*, в. *псалтири*, в. *јеванђеља*, в. *триоди*, в. *молитвеници* и др.), потом разнородни састави теолошке литературе средњег

века: филозофско-теолошка дела, догматско-полемичке расправе, монашко-аскетски списи, хагиографски састави, оригинални књижевни састави (житија и службе српским светитељима), историјски списи, родослови, летописи, државни и црквени правни акти, док је у најмањем броју била заступљена световна литература (романи и др.).

2. Штампане србуље су најстарије књиге штампане српскословенским језиком у времену од XV до XVII века, односно од 1494. до 1597. и једним издањем из 1638, са којим замире старо српско штампарство. Умножавање књига покретним ливеним словима (техничким изумом Јоханеса Гутенберга, прва штампана књига је Библија 1455. у Мајнцу) започето је у држави Ђурђа Црнојевића на Цетињу, где се од 1494. до 1496. штампају четири књиге (прва књига *Октоих првогласник*, 1494). Током XVI века књиге се штампају у Венецији (издавач Б. Вуковић и његови настављачи од 1519. до 1597), а истовремено у скромнијим размерама и у српским манастирима Горажду (1519–1523), Руjну (1537), Грачаници (1539), Милешеви (1544–1546, 1557), Мркшиној цркви (1562, 1566) и Београду (1552). Књиге су теолошке садржине намењене црквеној употреби. Писмо штампане ћирилице уобличено је по угледу на рукописно уставно писмо а ликовна опрема, илустрације и орнаментика, у духу источно-православне традиције у коју су продрли елементи венецијанске графике.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*, 787; P. J. Šafařik, *Geschichte der serbischen Literatur*. I Abteilung, Prag 1856, 110–286; Вук. Ст. Караџић. *Примјери српско-славенскога језика*, Беч 1857, 24; И. Каратаев. *Описание славяно-русских книг напечатанных кирилловскими буквами. Том I, с 1491 по 1652 г*, Санктпетербург 1883; Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије*, СКГ 7 (1902) 190–196, 282–289, 366–372, 444–457; Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића*, Гласник СНД 19 (1938) 133–172; Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958; Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd 1960; Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963; *Стара књижевност*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1965; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1994; П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982; Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа* I–IV, Цетиње 1988–1992; Е. Љ. Немировски, *Издања штампарије Ђурђа Црнојевића 1494–1496*, Црногорска библиографија I–1, Цетиње 1989; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1990; Е. Љ. Немировски, *Издања Божидара и Вићенца Вуковића...*, Црногорска библиографија I–2, Цетиње 1993; *Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српскословенске штампе XV–XVII века*, Прир. М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, Београд 1994; Е. Л. Немировский, *Сербские монастырские типографии 16 века*, Москва 1995; Е. Љ. Немировски, *Почеци штапарства у Црној Гори*, Цетиње 1996.

К. Мано-Зиси

СРПСКИ ЗАКОН в. *Закон Срб љем*.

СРПСКИ ЈЕЗИК – Језик Срба вуче своје далеке корене из заједничког словенског језика којим се говорило у прадомовини, северно од Карпата. Из тог давног периода не постоје никакви писани трагови, па су наша знања о структури заједничког словенског језика резултат лингвистичке реконструкције засноване на поређењу каснијих живих словенских језика. Овај хипотетички језички идиом у науци се обично назива *прасловенски језик*.

Након распада прасловенске народне заједнице, распао се и њен језик и то на три групе: *источну*, *западну* и *јужну*. Јасно уочљиве језичке специфичности унутар јужне групе упућују на постојање *јужнословенског прајезика*. Овај језички идиом се, каснијим миграцијама словенског становништва ка југу, поделио на *западно-јужнословенски* и *источно-јужнословенски прајезик*. Своје ближе корене *српски језик* вуче из западне сфере јужнословенског прајезика.

За историју појединачних словенских језика изузетан значај имало је стварање словенског писма у седмој деценији IX века. Наиме, од распада прасловенске језичке заједнице па до стварања азбуке није прошло, у релативном смислу, много времена, тако да у најстаријим сачуваним словенским преводима богослужбених књига (X/XI век) налазимо језичку структуру блиску прасловенском језику, и то у његовој позној фази развоја. У тим књигама налазимо, заправо, први *словенски књижевни језик*, познат, најчешће, под именом – *старословенски језик*. Он је имао функцију књижевног језика у целом словенском свету, што значи да је словенски језички простор на располагању имао два језичка идиома са подељеним улогама: једним (старословенским) се писало, преписивало, проповедало, појало, а другим (народним) се водила свакодневна комуникација. Онај први, сагласно својој функцији, углавном се није мењао, док је овај други доживљавао спонтан развој. Праћење развоја српског народног језика отежано је због одсуства писане форме: најстарији сачувани писани документи српског језика су с краја XII века. У том, за српски језик доисторијском периоду (од распада прајезика до краја XII века), за праћење језичког развоја велики значај имају побочни извори – писани текстови на старословенском, грчком и латинском језику, али нису без значаја ни позајмљенице, топоними и савремени дијалекти. Сакупљени подаци из таквих извора помажу нам у расветљавању доисторијског периода развоја српског језика.

Појавом писаних трагова на српском народном језику крајем XII века омогућено је свестраније и тачније проучавање историје српског језика. Од тог времена могуће је пратити два паралелна тока српске писмености: један на књижевном (црквенословенском), други на народном српском језику; на почетку првог тока стоји Мирослављево јеванђеље, а на почетку другог – потписи Стефана Немање и кнеза Мирослава из 1186. и повеља бана Кулина из 1189. Оба тока карактерише ћириличко писмо.

Фонетска и граматичка структура прасрпског језика представља, у великој мери, наслеђе прасловенског језика и то његове позне фазе.

1. Прасрпски *вокалски систем* био је оптерећен великим бројем јединица: **а, о, ꙋ, є, и, ъ, ь, ꙑ, ѣ, ѧ, ж, ръ, рь, лъ, ль**. Овај систем, овде представљен словима старословенске ћирилице, може се поделити у две групе: у првој је пет „класичних“ вокала – *а*, *о*, *у*, *и*, *е*, а у другој су вокали непознати савременом српском језику. Словима **ѧ** и **ж** обележени су вокали са носним изговором (нпр. у речима **мѧсо** и **ржка**); словима **ъ, ь** обележени су редуковани, веома кратки вокали, тзв. полугласи/полугласници, а разликовали су се међусобно по палаталности (на пример, у речи **сънъ** били су „тврди“, а у речи **дьнь** „меки“); вокал **ꙑ** (јери) имао је изговор сличан данашњем руском *ы* (као у речима **мꙑслити, дꙑмъ**); иза знака **ѣ** (јат) крије се вокал чији је тачан изговор тешко одредити (налазио се у речима као **мѣра, лѣпота, бѣда**). По својој функцији овом систему припадали су и слоготворни сонанти **р** и **л**, у тврдој (**ръ, лъ**) и мекој верзији (**рь, ль**). Овај сложени вокалски систем (садржавао је практично 15 јединица) тежио је упрошћавању. Процес упрошћавања одвијао се, у принципу, тако што су се вокали друге групе једначили са неким од вокала прве групе. Тиме је стари, преоптерећени систем сведен на далеко једноставнији – петочлани. Овај процес, започет у X/XI веку, довршен је до краја XV века на највећем делу српске језичке територије.

Најпре су носни вокали изгубили носни део артикулације и тако се изједначили са оралним вокалима *е* и *у*, као што показују примери *месо* (<**мѧсо**) и *рука* (<**ржка**). Полугласници **ъ** и **ь** нестајали су из језика у тзв. „слабом“ положају (на крају речи и испред слога са другим вокалом), а у тзв. „јаком“ положају (испред слога са „слабим“ полугласником и под акцентом) су се међусобно једначили, па од тада српски језик има само један полуглас. У речима **сънъ** и **дьнь** ће се, почевши од X/XI века, изговарати само један полуглас и то у средини где је био „јак“, док је на крају речи нестао јер је у тој позицији био „слаб“; на тај начин су од двосложних, добијене једносложне речи (**дьн, сьн**). У српским најстаријим текстовима овај „изједначени“ полуглас бележен је знаком **ь** (танко јер), а по писарској традицији и на месту „слабог“ (несталог) полугласа писао се, без стварне гласовне подлоге, исти знак, дакле – **сьнь, дьнь**.

Слоготворни сонанти такође су се врло рано, још у доисторијском периоду, међусобно изједначили и то у корист тврдих варијанти, тј. *р'*, *л'*>*р*, *л*. У српским средњовековним текстовима слоготворни сонанти бележе се словном комбинацијом *р*, *л* + **ь** (**прьво, трьна, вльков, пльти**).

У XII веку глас **ы** се изједначио са вокалом *и*, тако да је **сынь**>*син*, **быти** >*бити*.

Крајем XIII века **ѣ** се изједначило са *е* или *и* (**дѣте**>*дете/дите*), а нешто касније и *ије/је* (*дијете*, *дјеца*).

У XIV веку у главнини српских дијалеката полуглас **ь** ће прећи у пун вокал *а*: **дьн, сьн** > *дан, сан*.

У истом веку слоготворни сонант *л* једначи се, најчешће, са *у*: **ꙗблька, сльнцє** > *јабука, сунце*.

Овим процесима вршеним у средњем веку успостављен је српски петочлани вокалски систем (*а, о, у, е, и*) а сонант *р* могао је у одређеним положајима да буде носилац слога.

У *консонантизму* није било таквих далекосежних промена као у вокализму. Прасрпски консонантски систем имао је следеће јединице: *в, ј, м, н, њ, л, љ, р, р'; к, г, п, б, т, д, т', д', ц, ч; х, (ф), с, з, ш, ж*. Из овог система рано је уклоњено *р'* једначењем са *р* (*мор'е> мор*), чиме је смањен број сонаната, а алвеопалатални сугласници *т', д'* прешли су у африкате *ћ, ђ*, чиме је увећан број африката (поред *ц, ч* сад и *ћ, ђ*).

Гласа *ф* није било у словенским речима (осим у ономатопејама као *фију, фр/кпати/* и сл.). Приликом преузимања туђих речи, на Балкану, Словени су га замењивали сродним гласовима *п, в* (**стѣпань, стѣвань**). Доцније ће, са све већим приливом страних рачи са *ф* у свом саставу, овај глас постати члан српског консонантског система.

У средњем веку српски језик је поседовао *двоакценатски систем* (̏ , ̑) у коме су разликовну улогу имали *квантитет* и *место* акцента: сестрȇ, главȁ, језȉк, нарȏд, клечȋ. Овај систем се очувао до XIV века, када су у главнини српских дијалеката наступили иновациони процеси који су довели до стварања четвороакценатског система: ̏ , ̑ , ̀ , ́ . Дошло је, наиме, до тзв. новоштокавског преношења акцента на непосредно претходни слог: сѐстра, сѐстрē, глáва, јѐзик, нáрод, клéчӣ.

2. *Морфолошка структура* прасловенског језика била је веома сложена: деклинација и конјугација одликовале су се великим бројем врста и облика. Поред једнине и множине, постојао је и трећи граматички број – двојина.

У *деклинацији* именица сваки граматички род имао је по неколико типова промена са различитим наставцима. Тако су, на пример, именице мушког рода, које су имале пет типова промена, у локативу једнине имале четири различита наставка: **градѣ, мѫжи, сыноу, гости, камене**. Током времена број деклинационих типова се смањивао, док се није добила једна врста промена именица мушког рода. Основни узроци упрошћавања различитих врста промена леже у томе што су неки падежи ипак имали исте наставке и што су гласовне промене допринеле да се број падежа са истим наставцима повећа. (Разлике у номинативу једнине између **градъ** и **гость** нестало је губљењем полугласа на крају речи, што је могло утицати да се једначење прошири и на остале падеже, у којима су наставци били различити). У својеврсној борби наставака победу су, углавном, односили наставци оног деклинационог типа коме је припадало највише именица, а такве су биле именице као што је **градъ**. Изузетак од овога, када су именице мушког рода у питању, представља локатив једнине у коме је победу однео наставак *-у* код именица мушког рода типа **сынь**, којих је у језику било осам. Процес упрошћавања одвијао се кроз цели средњи век и довео је до тога да српски језик има свега три врсте промена именица, од којих једној припадају именице мушког и средњег рода, а другим двема именице женског рода.

У српском језику све до XIV века постојала је *двојина (дуал)*, посебна бројна категорија која је служила за означавање двају појмова: речи су имале посебне облике уколико су стајале уз број два (оба) и кад су значиле парне појмове (ноге, руке). Двојина је имала само три различита наставка: један за номинатив, акузатив и вокатив (**женѣ**), други за генитив и локатив (жену) и трећи за датив и инструментал (женама).

Од половине XIV века у српском језику губи се значење двојине, али облици нестале двојине почињу да значе множину. Тако су од тог времена неки падежи могли имати најмање две врсте наставака у множини – старим множинским облицима придружили су се одговарајући двојински: у дативу, поред *женам* (стара множина) и *женама* (двојинска форма у значењу множине), а тако и у инструменталу поред *женами* и *женама*. Стара двојина имала је, дакле, датив = инструментал, што је, након губљења двојине као категорије и укључивања њених наставака у множину, довело до тога да се у оба ова падежа јаве чак три различите форме: *женам, женами, женама*. У српском језику ће ови првобитно двојински облици (карактеристични по финалном *-ма*) имати значајан утицај на развитак множине код сва три рода. На највећем простору српског језика облици са завршетком *-ма* истиснуће старе множинске форме те ће се добити карактеристични синкретизам множинских падежа: датив = инструментал = локатив.

Остаци двојине у множини уочавају се у наставку *-у/-ију* у генитиву (*руку, ногу, очију, ушију*), у бројним конструкцијама *два/три/четири човека* (према *пет људи*).

Лична заменица 1. лица једнине гласила је некада **азъ**, од чега је гласовним путем добијена форма *ја*: полуглас је био у слабом положају и отпао, на почетку речи развило се протетско *ј (јаз)*, а крајњи сугласник се изгубио, најпре у везама типа *јаз знам* и сл., а затим и изван оваквих веза. Личне заменице првог и другог лица имале су у дативу и акузативу једнине и множине, а лична заменица сваког лица у једнини, дуже и краће форме, али су само дативске једнинске форме *ми, ти, си* одувек биле енклитике (без самосталног акцента). Аналошким путем споменутим енклитикама придружиће се *му, јој*, а онда и у акузативу *ме, те, се, га, ју (је)*, па и у генитиву *ме, те, се, га, је*.

За личну заменицу 3. лица карактеристично је да зависни падежи потичу од једне (анафорске), а номинатив од сасвим друге (првобитно показне) заменице *он*. Зависни падежи некада су почињали са *ј-* *(јему)*, али су касније замењени са *њ-(њему)*.

Именичке заменице *ко* и *што/шта* гласиле су првобитно **къто, чьто**. Нестанком полугласа у слабом положају створене су сугласничке групе *кт-* и *чт-* које су се даље, свака на свој начин, мењале. У облику *кто* дошло је до метатезе у *тко* (данашњи изглед ове заменице релативно је нов), а у облику *что* деловали су дисимилациони процеси (африката *ч* већ садржи праскави елемент *т*, који је у суседству са другим *т* отпао, дакле *што> што*); облик *шта* продро је у номинатив из генитива.

Из прасловенског је наслеђено неколико показних заменица: *тъ, та, то, онъ, она, оно, овъ, ова, ово* и *сь, си, се*. Ова последња заменица нестала је из језика пре XVI века, а њене остатке налазимо на крају прилога типа *данас, летос, ноћас* (у значењу *овог дана, овог лета, ове ноћи*). Заменица *тъ* имала је полуглас под акцентом, што је том полугласу омогућило опстанак на крају речи, а у складу с тим и вокализацију од XIV века. Међутим, овим заменицама додавана је у свим падежима партикула *и* (= *јь*), што, рецимо, значи да је номинатив једнине сва три рода могао да гласи: *тај, тај, тој*. Партикула ће нестати у свим падежима, осим у номинативу једнине мушког рода, чиме је обезбеђена диференцијација између мушког и женског рода у номинативу једнине (*тај : та*). Идентичан процес доживеле су и следеће две заменице (*онъ, овъ > онај, овај*), с тим што је њихов лик створен аналошки, према заменици *тај* (њихов полуглас на крају био је у слабом положају и отпао би да није било аналогије). Првобитни облик показне заменице *онъ* добио је значење личне заменице трећег лица.

Заменица *сав, сва, све* гласила је у старом језику **вьсь, вьса, вьсє**. Данашњи њени ликови у номинативу женског и средњег рода, као и у зависним падежима, резултат су метатезе до које је дошло након губљења полугласа у слабом положају (**вьса, вьсє > вса, всє > сва, свє**). Мушки род у номинативу имао је јак полуглас који је, по очекивању, давао *а* од XIV века, па та заменица, у складу с тим, треба да гласи *вас*. Међутим, деловањем аналогије и овај падеж добио је облик усклађен са друга два рода, односно са већином зависних падежа. Остаци очекиваног облика налазе се у речима као *вапздан, васцели* и сл.

Упитна заменица *који, која, које* гласила је првобитно **кыи, каꙗ, коѥ**, што је фонетским путем дало *ки, ка, које*. Аналогијом према облику средњег рода (*које*), као и према зависним падежима (генитив *којега*, датив *којему* и сл.) добијени су облици *који, која*.

Придеви су имали једну краћу (именичку) и дужу (сложену придевску) промену. Тако је генитив једнине мушког рода у првом случају гласио *богата* (као *града*), а у другом **богатаѥго** (на краћи облик додавана је одговарајућа форма анафорске заменице). У српском језику још у доисторијском периоду долазило је, фонетским путем, до скраћивања ових дужих форми (испадањем интервокалног *ј*, вокалском асимилацијом и сажимањем): *богатајего> богатаего > богатаага> богатаго*. Завршетак *-аго* трпео је утицај заменичких форми (*того, кого*) па је добијено *-ого*, а финално *-о* замењено је код придевских речи са *-а* под утицајем именица мушког рода. Оваквим процесима у многим падежима је избрисана разлика између краће и дуже форме.

У старом српском језику *бројеви* од један до четири били су промењиви, а од пет даље непромењиви, па је, под утицајем ових других, непромењивост захватила и оне прве, тако да је промењивост остала једино код броја један (старо **ѥдьнь, ѥдьна, ѥдьно**). Бројеви од 11 до 19 били су, заправо, синтагме типа **ѥдьнь на десєтє, ѥдьна на десєтє** (забележене и у српским старим споменицима до XVI века). Временом ће у структури оваквих синтагматских форми због гласовних редукција доћи до

промене. Најпре је редуковано финално *е* (*три на десет*), а онда и оно *е* што му је претходило (*три на дест*), да би затим дисимилацијом двају зубних сугласника и срастањем био добијен облик *тринаест*. (У писаним споменицима могу се срести различити гласовни ликови бројева од 11 до 19). Бројеви 20, 30 и 40 гласили су у старом српском језику *два (три, четири) десети*, а 50, 60... 90 – *пет десет* (>*педесет*), *шест десет* (>*шездесет*)... *девет десет* (>*деведесет*). У XIV/XV веку налазе се потврде у писаним споменицима за облик *двадесет*, где је финално *и* редуковано под утицајем бројева типа *пет десет (педесет)*. Број *сто* (<**съто**) био је некад именица средњег рода и имао именичку промену, да би временом постао сасвим непроменљив. О некадашњој деклинабилности сведоче облици као *триста*. Број 1 000 гласио је већ у првим споменицима *тисућа* и мењао се као именица женског рода. У српском језику сасвим ће је истиснути, почев од XV века, грчка позајмљеница *хиљада*. Редни бројеви имали су у српском (и имају) облике одређеног придевског вида.

И међу наслеђеним глаголским категоријама долазило је до извесних промена и редукција. *Презент* је имао две врсте наставака: једни су били карактеристични за тзв. атематске глаголе (без основинског вокала), а други за тзв. тематске глаголе (са основинским вокалом *е* или *и*). Само је пет глагола припадало првој групи. Они су у 1. лицу једнине имали наставак **-мь**: **ѥсмь, дамь, имамь, ꙗмь, вѣмь**, док су сви други имали наставак **-ѫ** (>**-ѹ**). У српском језику наставак *-м* проширио се, од XIII века, готово на све остале глаголе. Некад најобичнији наставак **-ѹ** (<**-ѫ**) очувао се до данас, у стандардном језику, у *хоћу* и *могу*. Двојство наставака било је и у 2. лицу једнине: наставак *-ш* (< *шь*) освојио је све глаголе још од XIII/XIV века, осим у *јеси*, где се очувао стари наставак атематских глагола. У 3. лицу једнине и множине отпало је крајње *-т*, тако да већ у текстовима из XII века ти облици гласе *буде* (<*будет*), *буду* (<*будут*), *мине* (<*минет*). Прво лице множине има од најстаријих времена у српском наставак *-мо*. У 2. лицу множине задржао се до данас стари прасловенски наставак *-те*.

Имперфекат је некад имао наставке *-хь*, *-ше*, *-ше*, *-хомо*, *-шете*, *-ху* (*могах*, *могаше*, *могаше*, *могахомо*, *могашете*, *могаху*). У 1. лицу множине наставак *-хомо* трансформисан је у *-хмо*, а затим у *-смо*, а у 2. лицу *-шете* у *-сте*, под утицајем аористних наставака.

У старом српском језику *аорист* је имао следеће наставке: *-х/-ох*, *-ø/-е*, *-ø/-е*, *-хомо*, *-хмо*, *-смо/-охомо*, *-охмо -осмо*, *-сте/-осте*, *-ше/-оше*. У 1. лицу множине наставак *-смо* (*-осмо*) временом ће истиснути остале и преовладати у већини дијалеката.

Перфекат се од најстаријих времена у српском гради од презента глагола *јесам* (*јесьм*< *јесмь*) и радног глаголског придева. Формирањем глаголских енклитика *сам*, *си*, *је*... створени су услови да се помоћу њих истисну формације са пуним (акцентованим) формама (осим у случајевима кад се помоћни глагол јавља на почетку реченице).

Плусквамперфекат се од најстаријих времена градио помоћу имперфекта глагола *бити* и радног глаголског придева: **Што бѣхѹ бесѣдили**? (Грађење плусквамперфекта помоћу перфекта помоћног глагола *бити* новија је особина српског језика).

У прасловенском језику није било посебне форме за *футур*. Ово глаголско време се у српском језику, још од најстаријих времена, градило на специфичан начин: од енклитичких форми презента глагола *хтети* и инфинитива: *ћу*, *ћеш*, *ће*, *ћемо*, *ћете*, *ће* + *инфинитив*.

Императив у српском карактерише уклањање двојства наставака **-ите/-ѣте** у множини и то у корист *-ите*, тако да се од две форме **-молите** и **берѣте** српски определио за *молите*, *берите*. У функцији одричног императива врло рано се почела употребљавати конструкција *немој* + *инфинитив* (где је *немој* добијено од *не мози*).

Потенцијал се од најранијих времена градио помоћу аористних форми помоћног глагола *бити* (*бих*, *би*, *би*, *бисмо*, *бисте*, *бише*) и радног глаголског придева. И у 3. лицу множине врло рано је уопштена форма са *би* (**кои би хотѣли**).

Некадашњи *партиципи* били су категорија везана истовремено и за именицу и за глагол. Било их је пет, а својом променом у свему су се поклапали са придевима. У српском, као и у другим словенским језицима, овај сложени партиципски систем доживео је значајне промене. Један од њих (*пасивни партицип презента*) сасвим је нестао из језика. *Активни партицип садашњи* сведен је рано на прилог са завршецима *-е*, *-ући* и *-ећи* (ови завршеци су некада били наставци): *хвале*, *хвалеће*, *хвалећи*, *знајући*. Током средњег века прилошке

форме на *-е* истиснуте се сасвим из језика овима на *-ћи*. *Активни партицип прошли I* такође је изгубио своје партиципско значење и постао прилог, задржавши две форме, са завршетком *-в* (некадашњи наставак за мушки и средњи род) и *-вши* (некадашњи наставак женског рода). *Активни партицип прошли II* постао је глаголски придев радни са препознатљивим наставцима *-о*, *-ла*, *ло*, (<*-лъ*, *-ла*, *-ло*). Од најстаријих времена налази се у саставу сложених глаголских облика. *Пасивни партицип прошли* постао је глаголски придев трпни. Сачувао је придевско значење и придевску промену, а служи за грађење пасивних облика. Препознатљив је по завршецима *-н*, *-на*, *-но*, и *-т*, *-та*, *-то*.

Везници су доживели крупне промене. Многи прасловенски везници нестали су из српског (*же*, *бо*, *аће*, *јако*, *идеже*, *јегда* итд.), а значајну особину српског језика представља ширење употреба везника *да*.

Основни *речнички фонд* српског језика наслеђен је из прасловенског. Доласком на Балкан тај фонд је попуњаван речима преузетим од староседелаца, али и од других народа, пре свега Грка.

3. Други ток писмености код Срба у средњем веку одвијао се на *црквенословенском језику*. То је варијетет *старословенског језика* формиран у појединим словенским земљама у складу са локалним језичким приликама. Разлика између „класичног“ старословенског и црквенословенског своди се углавном на разлику у изговору. Неки старословенски гласови, којих у дотичној средини није било, замењени су другим. На тај су начин настале *редакције*, *рецензије старословенског језика*. Скупни назив за све редакције старословенског (*руску*, *бугарску*, *српску*, *чешку* и др.) је *црквенословенски језик*. У српској средини црквенословенски ће имати штокавско фонетско рухо. Носни вокали **ѧ**, **ѫ** замењени су оралним вокалима *е*, *у*, уместо два полугласа остао је само један који се бележио танким јером (**ь**) и сл. Овако формиран књижевни језик употребљаваће се код Срба у књижевности, цркви и култури до XVIII века. У стручној литератури познат је под именом *српскословенски језик*. У том периоду њиме је писана црквена литература, оригинална српска средњовековна књижевност (житија-/биографије) и преводна књижевност (витешки романи, хагиографије и сл.). Одређене варијације унутар српскословенског потицале су од различитих функционалних стилова. Могло би се казати да је типичан српскословенски био присутан у житијној књижевности. Онај у литургијској (црквеној) књижевности био је веома близак старословенском, док је језик у преводној књижевности имао нешто више црта народног језика. У том дугом српскословенском раздобљу уочљива је графијска еволуција. У најстаријим текстовима ћирилица се у одређеним решењима ослањала на глагољицу, што се огледало у непожељној двофункционалности неких слова (**ⰼ**, **є**, **Ꙉ**). Почетком XIII века ове мане ће бити исправљене реформом која је, вероватно, спроведена под будним оком св. Саве. Крајем XIV века српскословенска ћирилица добиће конзервативније карактеристике (увођењем слова ъ).

ЛИТЕРАТУРА: А. Белић, *Основи историје српскохрватског језика I*, *Фонетика*, Београд 1969; А. Белић, *Историја српскохрватског језика II*, *св. 1: Речи са деклинацијом*, Београд 1972; А. Белић, *Историја српскохрватског језика II*, *св. 2: Речи са конјугацијом*, Београд 1973; J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, *I dio*, *Uvod i fonetika*, Beograd 1974; И. Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд 1975; П. Ивић, Изабрани огледи I, *О словенским језицима и дијалектима*; Изабрани огледи II, *Из историје српскохрватског језика*; Изабрани огледи III, *Из српскохрватске дијалектологије*, Ниш 1991; P. Ivić, *Istorija jezika*, у: Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, Izvadak iz 2. izd. Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1988, 5–54; М. Могуш, *Фонолошки развој хрватског језика*, Загреб 1971; J. Грковић-Мејџор, *О синтаксичким одликама „Житија св. Симеона“ од св. Саве*, НССВД 25, 2, Београд 1966, 43–56; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1990; Н. Kuna, *Redakcije staroslovenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata*, Slovo 15–16 (Zagreb 1965) 183–199.

Б. Ћорић

СРПСКИ ХРОНОГРАФ в. *Хронограф српски*.

СТАВИЛАЦ – дворска титула у средњовековној Србији и Босни. Највише одговара византијским дворским титулама *доместика столника* и *доместика* (δομέστικος τῆς τραπέζης; ἐπι τῆς τραπέζης). Међу византијским дворским звањима, ове

титуле налазе се око двадесетог места. Истоветно одевени, по строго утврђеном церемонијалу, доместик столник и столник послужују цара на свечаним обедима. Придружује им се по рангу знатно виши *пехарник* (в.), а у посебним, свечаним тренуцима и *велики доместик*. Почасна дужност доместика столника и столника сводила се на церемонијал око царске трпезе. У случају њихове одсутности замењивали су их цареви рођаци. Није позната улога доместика столника и столника у политичком животу. Реч је о оданим личностима. Поверљива служба и царева близина омогућавали су им даље напредовање.

Византијски столник и српски ставилац су слични, али нису истоветни појмови. Ставилац је шири појам јер је обављао дужност и столника и доместика столника. Улога ставиоца није се исцрпљивала на свечаним обедима. Личност са титулом ставиоца обављала је и друге послове. Према једном запису (XIV–XV век) ставилац је старешина над хлебарима док је *слуга* (в.) старешина људи који се брину о вину (**слꙋга глѥ начел'ствꙋющоу виномь и ставил'ца иже начел'ствоуѥть вь магюпници**). Угледник са овом титулом подизао је светодмитарски доходак, потписивао повеље, а понекад је добијао улогу милосника.

Ставилац се први пут јавља на двору краља Милутина. Био је то Ђураш Вранчић, родоначелник Ђурашевића. Ставилац Милош, син војводе Војина, потписник је повеље којом је краљ Стефан Душан предао Дубровчанима Стон и Пељешац. Са истом титулом забележен је 1350. Војислав Војиновић, касније један од најмоћнијих обласних господара. Службу ставиоца на царском двору обављао је Лазар Хребељановић. Пошто се прогласио за краља *Срба и Босне*, Твртко I Котроманић почео је да уређује двор по узору на Немањиће. Дворску службу ставиоца поверио је Твртку Влађевићу. Иван Радивојевић био је *вјерни ставилац* краља Стефана Дабише. Расулом српске државе осамостаљују се обласни господари који, по узору на Немањиће и сами уређују своје дворове. Александра, господара Канине и Валоне, са титулом ставиоца служио је властелин Ујеђа.

У поређењу са византијским двором, дворови јужнословенских владара скромније су уређени, са знатно мање достојанстава. Стога је ранг ставиоца осетно виши од положаја столника. Иако на последњем месту, ставилац је међу малобројним дворанима ближи владару. Ова титула спада у узак круг најугледнијих достојанстава на двору Немањића и Котроманића. Међутим, проглашењем царства и увођењем високих византијских звања деспота, севастократора и кесара, ранг ставиоца опада.

ИЗВОРИ: J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, *Traité des offices*, Paris 1966, 137–138, 305, 307, 309; Г. Томовић, *Морфологија*, 73.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 253–254; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, пос. изд. СКА, књ. 90, Београд 1932, 5; Ђ. Сп. Радојичић, *Слоуга и ставильць*, III међународни конгрес слависта, Допуне 3 (1939) 77–78; Р. Михаљчић, *Ставилац*, ИЧ 23 (1976) 5–21 (= *Прошлост и народно сећање*, 241–259).

Р. Михаљчић

СТАВРОПИГИОН в. *Царски манастири*.

СТАКЛО – Назив за стакло јавља се у српским средњовековним споменицима у два облика: **стькло** и **цькло**, из њих су изведене друге речи (**стькл'ѣница, цькление, цькларь**) и оба потичу из општесловенског речничког фонда (**ст҄ькло**), од позајмљенице од Гота (stikls), чијим посредством су се Словени упознали са овом тековином римске материјалне културе. Од најстаријих времена стакло се импортује у словенску средину, тако да константан остаје увоз, а мењају се количине, путеви, врсте и облици увезеног стакла.

У најстаријем периоду, током сеобе и у следећим столећима, по сведочењу археолошких налаза, највише се предмети од стакла и стаклене пасте употребљавају за разне облике накита и украса: бобице округле и у виду точка, ређе цилиндричне, обојене жуто, плаво, беличасто, зелено или црвено, употребљаване су за ниске или обешене за наушнице, затим плочице уметане у главе прстења и у наушнице, гривне тамноплаве или црне боје са украсима, ређе прстење у виду карике од стаклене масе.

Гривне од стаклене пасте су обилно заступљене у налазиштима XI и XII века; представљају несумњиво импорт из Византије у којој су у градским центрима очуване и даље развијене римске традиције производње стакла. Поред Цариграда и Солуна, посведочених писаним изворима, један производначки центар био је у Коринту, где је систематски археолошки истражен. Зона стаклених наруквица поклапа се са зоном највећег присуства византијског новца и сведочи о интензитету размене и путевима трговачког промета у време кад се власт Византије простирала до Саве и Дунава.

Крајем XII века, потискивањем Византије ситуација се мења утолико што се средишње балканске области отварају и повезују преко јадранских обалских градова са медитеранским токовима размене, а повезују се и са подручјем централне Европе. Приближно у то време у европској производњи стакла успињу се центри наследници византијских градова и то у јужној Италији и, нарочито, Венецији, где се у Мурану развија индустрија која ће славу очувати столећима. Како се Дубровник од 1205. нашао под венецијанском врховном влашћу постао је, уз Котор, највећи посреднички центар за трговину са Србијом. Тесне везе са Венецијом отварају пут настанку произвођачког стакларског центра у самом Дубровнику већ у XIII веку.

Увоз стакла из Византије и са Истока није престао, али се може констатовати само на основу нађеног материјала (препознато је украшено стакло из Сирије), јер очувани писани извори осветљавају само прилив са Запада. У последњим столећима средњег века примена стакла у изради накита и украса постаје маргинална у односу на доминантно стаклено посуђе и прозорско стакло. У документима се помињу разне врсте чаша, пехара, стаклених бокала, боца и здела. У документима нема помена стаклених светиљки које су налажене по византијским црквама. У Дубровнику је забележен кандеЛабр од кристала, који се употребљавао упоредо са стаклом нарочито код луксузних предмета.

Готички облици раширени у Европи касног средњег века препознати су у фрагментима чаша са ножицом и округлом стопом, нађеним приликом археолошких ископавања, затим у украсима у облику већих или мањих капљи. Купе са ногом су до почетка XVI века постале тако популарне да су важиле као стаклени артикал који се употребљава у земљи: coppe che se usano per la terra cum pede (1511). Констатован је чак утицај посуда од увозног стакла на украшавање домаће керамике.

Извори из XIV и XV века показују да се стакло увозило у земље у унутрашњости континуирано и у већим количинама. Познати су само они изузетни случајеви који су изазвали настанак документа. Италијански трговац и стаклар из Мурана сређују 1326. године рачуне трговачког друштва које су били образовали ради извоза у Србију извесне количине стаклених предмета. Из 1348. у списку ствари пострадалих на броду на путу за Дријева, главни центар трговине са Босном, споменута су и 4 сандука стакла (capse de vitreo IIII). Опат Светог Срђа на Бојани је 1412. узео 4 товара стакла које су трговци са другом робом слали у Србију.

Стаклене ствари нису спадале међу предмете високог луксуза. У једном српском канонистичком тексту се тражи да се приликом венчања чаша из које су младенци пили не разбија, већ да остаје за употребу цркве. У покладима и инвентарима ствари велике господе чаше и купе су често сребрне и златне, или од кристала. У промету се поред израђевина од стакла све више јавља и прозорско стакло које се од 1418. израђивало и у Дубровнику. У документима се јавља и термин oculi за округла стакла у оловним оквирима, употребљавана често за отворе на црквама, и сачувана у Студеници и неким другим манастирима, и на представама цркава на фрескама. У лето 1446. отет је код Цернице међу осталим стварима и *сандук пун стакла за прозоре* (unam capsam plenam vitris pro fenestris) које је Драгоје Соркочевић слао српском деспоту.

Међу стакленим артиклима упућеним у Србију занимљива су огледала, отета 1420. на самом почетку пута, већ у Требињу; поред друге робе у товарима је било и 100 комада огледала (tavolethe spechi C). Огледала у оквирима од слонове кости спомињу се у заоставштини венецијанског златара Влаха (Blasius) који је неко време радио у Брскову и умро у Србији почетком XIV века. Случајно је познато да су почетком XV века и наочари (употреба у Италији посведочена од 1326) доспевале у Србију. У Србији је крајем 1422. умро Марин Влахов Градић, познат и под презименом Цинцуловић. Био је један од најистакнутијих дубровачких трговаца, предузетник у рударству, закупник царина и поверљиви човек деспота Стефана Лазаревића, од краја XIV века живео је стално у Новом Брду и Сребреници. Непуну годину после његове смрти тутори његових наследника потврдили су пријем новца који су рођаци уручили на основу ставке из исправе или пословне књиге из јануара 1421: *на име наочара од рога* (per ochiali de corno solidi LVI) *56 солида и за 6 боца 100 солида* (per patrine VI solidi C). Очиглед-

но су наочари и боце биле предмет трговања а не део личне заоставштине самога Марина Цинцуловића.

ИЗВОРИ: В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV–XVI век)*, Београд 1979.

ЛИТЕРАТУРА: *Szklo, szkliwo*, SSS V, 530–533 (J. Olczak): *Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век)*. Зборник радова са Међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду, Београд 1975: *Историја примењене уметности код Срба I: Средњовековна Србија*, Београд 1977, 215–224 (М. Ћоровић-Љубинковић – В. Хан); В. Хан, *Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану (XII–XV век)*, Balcanica 11 (1980) 46–62 (са библиографијом раније литературе стр. 58–61).

С. Ћирковић

СТАН (albergo) – коначиште, дом, кућа за одмор и ноћење путника и за смештај њихових коња и робе. Са развојем трговине коначишта се подижу у свим местима, па и у оним мањим уколико се налазе на главним путевима. Босански краљ Остоја, Твртко II и краљ Томаш званично се обавезују Венецији да ће у свим крајевима босанске државе, млетачки трговци имати куће за становање и за њих плаћати колико буде уговорено.

У прометним местима било је више оваквих кућа. У Коњицу, Горажду па и у Перину, помињу се по два свратишта за смештај трговаца. Уколико се радило о утврђеним насељима, коначишта су подизана у *подграђу* (в.), изван градских зидина, као што је то случај за Зворником.

Коначиште је вероватно чинио комплекс зграда са шталама за коње и одајама за одлагање бисага. У Жљебовима, на путу за Зворник и Србију, оно се састојало од две зграде. А у Пријепољу, код Вукше Драгића, ноћивало је одједном осморо путника. У историјској литератури понекад се ови станови погрешно изједначују са гостионицама.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Стањанин*, Зборник КЈ I, 419–420; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1979, 270–271.

Д. Ковачевић-Којић

СТАНАК – термин из старог политичког и правног речника, употребљаван на јужнословенском подручју у више значења. Изведен је из глагола *стати се* и у првобитном општем значењу подразумевао је сусрет две стране, приближно као састанак у савременом језику. С временом је добио и нека специјална значења.

1. Станак је технички термин за суд на граници, који се састајао ради решавања спорова између Дубровчана и њихових суседа. Тај суд се спомиње већ у најранијим *уговорима* (в.) српских владара и Дубровника. У заклетви великог жупана Стефана Немањића предвиђено је било: *и да не јемље Србин Влаха* (= Дубровчанина) *без суда, н'ако се учини кривина међу градом и моов земљов да се стају судије где је закон и да исправљају*. Четврт столећа раније слично је био обавезан и хумски кнез Мирослав, брат Немањин: *да правду чини Дубровчанима без обмане судијама изабраним од обе стране, пред којима се правда утврђује по обичајима древних* (iustitiam faciat Raguseis sine fraude electis ex utraque parte iudicibus ante quorum presentiam iustitia secundum antiquorum mores firmatur). То је без сумње *суд по старом закону*, споменут у више докумената, о коме је речено у повељи краља Радослава: *да је суд у временех по старому закону од Михоља дне до Ђурђева дне*. Најзад, у преводу повеље краља Уроша I сусреће се и име: et stanec sit inter nos a sancto Michaele usque ad sanctum Georgium sicut fuit diebus domini patris mei cum vestris antecessoribus et vobiscum in loco constituto – *и станак нека буде међу нама од светог Михајла до светог Ђорђа као што је био у дане господина мојега оца са вашим прецима и са вама на утврђеном месту*. Био је то, дакле, гранични суд који се састајао на одређеном месту у периоду од јесени до пролећа. Изричито се тај суд спомиње у повељама све до цара Душана и цара Уроша.

О начину рада тога суда нешто више се сазнаје из дубровачког Статута (1272) у коме је прописан поступак приликом суђења са људима из Хума, а то је образац и за поступак са људима из Рашке и Зете. У том посебном регулисању и одвојеним местима састајања суда (са људима из Хума у Сушћепану у Ријеци Дубровачкој, са људима из Рашке код цркве Светог Трифуна у Шумету, касније се место назива Жељезна плоча, са људима из Зете код Светог Илариона у Млинима), с разлогом је препознато старо преднемањићко порекло станка

(Т. Тарановски). Разликовао се пуни станак (stanicum plenarium) код којега су учествовале власти обеју страна, и мали или приватни станак (stanicum parvum vel proprium), који се састајао по договору парничних страна. Остао је сачуван известан број погодби о оваквом малом станку. Из једне од њих се види да су се судије називале *стани* (judices sive stani). Прво су решавани случајеви у којима је тужилац био хумски кнез (односно српски владар), затим они у којима је тужилац Дубровачка општина, а онда се коцком одређивало чији ће се предмет прво узети у разматрање. У раду суда велику улогу је играло заклињање (в. *заклетва*, в. *судство*), при чему су се носиоци власти могли заклињати посредством других лица по одређеном ритуалу, једна страна није могла одређивати другој ко ће се заклињати, поротнике је бирала свака страна као што је одређивала своју половину судија. Власти сваке стране биле су дужне да предају осуђеног или да га принуде да плати оно на шта је осуђен. Код приватних суђења велика је улога била *јемаца* (в.) који су гарантовали да ће предати осуђеног, односно да ће платити оно на што су га заједничке судије обавезале.

Парницу је губила она страна која без оправданих разлога (виша сила или наредба владара) не би дошла на станак, а такође и она страна која не би била у стању да доведе на заклетву досуђени број поротника. Већ у време доношења Статута (1272) предвиђала се могућност да се парничари непосредно обрате највишим властима једне или друге стране, што се у току времена све више чинило.

Станак се као установа обичајног права одржао све до краја средњег века, али у битно измењеним условима. У почетку није било станка у односима са становницима Босне, јер град није имао границу са Босном. Откако се тридесетих година XIV века Босна проширила долином Неретве до дубровачког суседства, обухватила је и дотадање поданике српских краљева који су долазили на станке с Дубровчанима. Неко време (око 1330–1373) станак са људима из Хума се удвостручио, посебно се састајао са поданицима босанског бана а посебно са поданицима српских владара или обласних господара. Откако су Балшићи потиснути, станак са људима из Зете изгубио је значај, а откако су владари Босне постали господари Требиња, Конавала и Драчевице окружили су са свих страна територију Дубровника и њихови поданици су постали једини учесници станка са Дубровчанима, а у уговорима босанских владара с Дубровником нема помена станка. Сасвим је разумљиво што одредбе о станку нестају из повеља српских владара после цара Уроша.

Друга велика промена је настала услед тога што су територије у суседству (Пељешац, Жупа, Сланско приморје, Конавли) дошле под власт Дубровника, а становници под дубровачку јурисдикцију. Гранична линија дуж које је станак био актуелан померила се тако да су Конављани постали дубровачка страна на станку са становницима Драчевице и Требиња итд. Најзад, на обе стране је деловала, мада не у једнакој мери, тенденција државе да прошири своју јурисдикцију, људи су се све више обраћали властима једне или друге стране, а оне би досуђивале да се окривљени правда поротом и примењивале поступке уобичајене на станку.

Станак је у укупним односима Дубровника са суседима имао све скромнију улогу. То се види и по све ређим сазивањима станка. Са Зетом је 1367. одржан станак за све спорове настале од Балшиног доласка на власт (најмање пет година), са војводом Стефаном Вукчићем Косачом уговорен је 1445. станак за све случајеве од смрти војводе Сандаља (марта 1435), дакле, за све случајеве из десетогодишњег периода. То се не да упоредити са временом кад се очекивало да се станак *стаје од Михоља до Ђурђева дне* сваке године. Остале су, међутим, пороте и заклињања на традиционалним местима, али станак више нема значаја као установа за решавање међусобних спорова.

2. Дубровачки Статут употребљава термин станак (stanicum) и за састанке и сусрете са представницима других градских општина са којима нема границу или ближи додир. У глави 49 треће књиге говори се о односима са Задром и предвиђа да се појединци у случају спора обраћају властима тужене стране. Ако Дубровчанин нешто тражи од Задранина обратиће се властима у Задру и обрнуто. Али ако искрсне спор између општина једног и другог града услед кога би желели да се одржи заједнички станак и парламент општине по старом обичају (Et si contigeret quod aliquod discordium cresceret inter comune civitatis Ragusii et comune civitatis Jadre, propter quod ipsi vellent facere comunale stanicum et parlamentum per comunem secundum antiquam consuetudinem), обе стране треба да дођу код цркве Свете Марије на Хвару и тамо се споро-

ви решавају пред једнаким бројем судија обе стране и по поступку предвиђеном у поглављу о односима са Хумом. У овом поглављу станак се изједначава са парламентом (ad parlamentum et stanicum), што се чини и у следећем поглављу (50) о односима са Шибеником, Трогиром, Омишом и Сплитом, где је разлика једино у месту, овде је, наиме, сусрет традиционално на Превлаци код Стона.

Термин станак је и на јужнословенском подручју прешао исти пут као и парламент у западној Европи: од суда до сталешке скупштине. То се види на примеру Босне где је станак један од назива државног сабора, за који се иначе употребљава и низ других назива: *сбор, сва Босна, сав русаг босански*, conseyo, consiglio, concilio, assunamento, collegio, collacio sive adunacio, sborro, sborrum, stanicho, stanach, stanagh, stanaz. У дубровачкој преписци са војводом Сандаљем Хранићем два пута се спомиње његов одлазак у Босну *на станак*, што се сигурно односи на државни сабор. Већи је број помена у латинским и италијанским документима, што сведочи о популарности термина, који се ретко официјелно употребљавао: *када би станак на Милјех все земље Босне и Дољних крај и Загорја и Хлмске земље* (1354). О државном сабору у Босни в. *збор 4*.

3. Поред суда и сабора термин станак је могао означавати и друге сусрете двеју страна ради преговора. Једно сведочанство о томе долази са места далеког и од Босне и од Дубровника. У тестаменту магистра Антонија де Монтефлоре, лекара краља Душана, састављеном јануара 1337, забележено је дуговање Николе Буће, у то време краљевог протовестијара, за неки текстил који је предат: *када смо били на станку са царем Византије* – quando fuimus ad stanicum cum imperatore Romanie. Односило се то, по свој прилици, на састанак краља Стефана Душана са византијским царем Андроником III Палеологом 1336, о коме говори један од учесника, Јован Кантакузин, у свом историјском делу. Термин станак је у италијанском тексту више пута употребљен у дубровачкој преписци која се односи на сусрет српског деспота Ђурђа Бранковића и босанског краља Стефана Томаша, припреман и одржан у марту 1452. у време рата херцега Стефана Вукчића Косаче против Дубровника. Мало је вероватно да се у том случају станак односио на државни сабор тада подељене Босанске краљевине. Из скупа помена станка у документима о Босни можда се још неки могу разумети у том смислу да имају у виду не скупштину него састанак две стране ради преговора.

ЛИТЕРАТУРА: В. Богишић, *Станак по дубровачком законику од 1272 године*, Гласник СУД 44 (1877) 197–231 (немачки: AfSlPh 2 (1877) 570–593); К. Јиречек, *Историја Срба* II, 137–138; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955; С. Ћирковић, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, ЗРВИ 29–30 (1991) 205–212.

С. Ћирковић

СТАНИЦИ (**станници, станьникь**) – насељеници са посебним обавезама, цареви коморници. У Раваничком рукопису Душановог законика станици су забележени као *посадници*. Дуго се лутало у тражењу значења овог термина. Ђура Даничић је опрезно претпостављао да је станик incola, насељеник. Израз станик Стојан Новаковић је доводио у везу са речима *себар* (в.) и *земљанин* (в.), али је, припремајући друго издање Душановог законика, променио мишљење. Полазећи од поставке да су *станови цареви* (чланови 187 и 189) царева стада, Новаковић је погрешно закључио да је станик „опште име за све врсте сточара“. Константин Јиречек је показао да *станови цареви* означавају царев пртљаг на његовим путовањима. И реч *стан* означавала је пртљаг, о чему сведочи 125. члан Законика који одређује да путници стањанину предају коња и **стань вьсь**. Александар Соловјев сузио је појам станика. Дошао је до уверења да су они „цареве коморције, слуге које се брину о царевим стварима“.

Станици су пратили цара и царицу на путу, водили рачуна о великом и разноврсном пртљагу и коњима царевим. Дочек, смештај и исхрана коморција и коња, представљали су додатни намет за становнике села. Стога се станицима забрањује да у селу преноће без цареве заповести. Уколико би се огрешили о ову заповест, њихов старешина предавао се свезан селу, а уништена летина плаћала се седмоструко (члан 187).

Законик прети непослушним станицима и спречава њихово насиље у селима. На двору им се судило за тешка кривична дела: *За вражду*, *за разбојника*, *за лопове*, *за пријем људи*, *за крв*, *за земљу* (члан 183). Цар Душан је овластио судију Парапка да пресуди станицима који су напасали овце на хиландарском *забелу* (в.), на Понорцу и Крушчици.

Друштвени положај станика не би требало преувеличавати. Додуше, наслов 183. члана према млађем, Раковачком рукопису гласи: *Закон властеле*, уместо *О станику*. Међутим, то није једини случај да преписивачи познијег доба нису разумели старе средњовековне установе и термине. Станици су служили као послуга владаревог покретног двора, двора на путу. Они су подложници са посебним обавезама и сталним боравком у станичким селима. Два таква села налазила су се у жупи челника Мусе – *село станичко Страси* и *село станичко Орахово*.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 429–430; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 166–167.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; St. Novaković, *Was bedeutet* **станьникь** *in dem Gesetzbuche Dušans*, AfSlPh 10 (1870) 570–581; Ст. Новаковић, *Законик*, 256–258; C. Jireček, *Das Gesetzbuch*, 184–185; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3, 1 (1928) 31–33; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 76; II, 131; III–IV, 143–144; Н. Радојчић, *Законик*, 138.

Р. Михаљчић

СТАНОВИ (ЦАРСКИ) в. *Станици*.

СТАЊАНИН (albergar) – онај који је држао стан, свратиште, конаке и бринуо се за смештај путника, њихових коња и робе. Члан 125 Душановог законика одређује да градови нису обавезни да дају *стан* (в.) путницима. Сваки дошљак, био он велики или мали, има да одседне код стањанина и да му преда коња и сав пртљаг. Пре него што гост настави пут, стањанин је обавезан да му врати све што је примио, а ако је нешто нестало, дужан је да то надокнади.

О функцији стањанина говоре и дубровачки извори. У судском претресу из 1405. године, наводи се да су петорица дубровачких трговаца у Вучитрну одсели у једном коначишту (albergo) и да је сваки од њих, као и увек, предао бисаге стањанину, а овај их је склонио у своју одају под кључем, уз уверавање да до замене робе не може доћи. Међутим, ипак су неке бале са робом нестале.

Жене су се такође бавиле овим послом. Дубровачки трговац Стефан Касела у оба своја тестамента оставља стањаници у Сребреници извесне своте новца. У Дријевима су се 1441. године путници сместили код Стануле, жене Владислава, стањанице.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*, 124.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Стањанин*, Зборник КЈ I, 419–420; Д. Ковачевић-Којић, *О насељу Дријева и њиховом положају*, Годишњак ДИ БиХ 21–27 (1976) 30; Р. Ћук, *Породица Касела из Рудника*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, САНУ, Одбор за историју Босне и Херцеговине, Београд 1995, 107.

Д. Ковачевић-Којић

СТАР (**старь**, лат. sextarius, starius, starium, staio) – мера за запремину, којом се обично мере житарице, зрнаста и растресита роба, као и неке течности. Назив је изведен од лат. sextarius. Стар је био у широкој употреби дуж обала Јадранског мора, а познат је био и унутрашњости. Његова величина је варирала од града до града. Најпознатији је био млетачки или венецијански стар (staio), чија је запремина износила 83,25 л (М. Решетар) или 83,31 л (E. Schilbach). У српским земљама био је добро познат дубровачки стар, који је већи од млетачког, али о његовој запремини постоје неусклађена тумачења. По Милану Решетару, дубровачки стар има запремину од 98,405 л, што је поједине истраживаче упућивало на закључак (на основу извора из XV и XVI века) да дубровачки стар има приближно 100 л, тј. један хектолитар. Овакво тумачење, опет на основу извора, с разлогом је оспорио Сима Ћирковић, по којем један стар има запремину око 92 л (91,79). Прецизну величину утврдиле су дубровачке власти, 1361. године, када су одредиле да један стар има тежину од 200 *дебелих* литара (1 литра = 358,46 гр), па је према томе један стар тежак 71,69 кг. Уколико у једном хектолитру има 75 или 76 кг пшенице, онда би стар од 71,69 кг имао запремину од око 94 (94,32 л) или 95,5 л (95,57 л). Израчунате величине дубровачког стара од 92, 94, 95, 98 и 100 л засноване су на изворима, али извори нису из истог времена. За најмању величину од 92 л коришћен је извор из 1335. године, за величину од 94 или 95 л коришћен је извор из 1361. године, док су за величине од 98 и 100 л коришћени знатно млађи извори, што само показује да је величина дубровачког стара постепено увећавана, почевши од прве половине XIV века па надаље.

У оквирима српске средњовековне државе, поред дубровачког и млетачког стара, био је добро познат которски стар са запремином од 17,47 л. Величина которског стара слична је запремини византијског *царског модија* или *поморског модија* од 17,08 л. Сличност је разумљива, пошто се Котор деценијама и вековима налазио под влашћу Византије. Которски стар запремине 17,47 л био је у употреби до 1428. године, али се већ 1431. у Котору употребљава стар запремине 33,94 л, па је његова првобитна величина готово удвостручена, што је, опет, било равно 2 византијска поморска модија. Которски стар од 33,94 л делио се на четири *кварте* (qurata) или *букиле*, док се дубровачки стар делио на 6 копела (cuppellus). Которски стар и његови делови, као и делови дубровачког стара служили су и као мера за површину засејану житарицама.

У приморским градовима стар је служио и као мера за мерење запремине, па и тежине уља, али се по величини осетно разликовао од млетачког, дубровачког и которског стара за житарице. За време цара Душана рачунало се у Бару да 14 стара уља иде у један товар. Уобичајено је било за време Турака да се у један товар рачуна 100 ока (1 ока = 1,2828 кг), па би из тога произашло (128 кг : 14) да један стар има тежину од 9,14 кг, а запремину од 10 л. У Дубровнику је један стар уља такође био нешто тежи од 9 кг (9,4 кг), па је и његова запремина била слична запремини барског стара за уље.

Поред стара постојао је и *старић*, као мера за житарице и површине обрадивог земљишта за чију је сетву био потребан одређен број старића житарица. Величина старића осетно је мања од стара. У Дубровнику старић је 1/12 дубровачког стара, око 8 л, а у Котору 1/4 стара которског, односно једна букила или око 8,5 л.

ЛИТЕРАТУРА: М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, Сремски Карловци 1924; E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Byzantinisches Handbuch IV, München 1979; М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера*, ИГ 1–2 (1972) 95–110; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* IV, Београд 1974; М. Благојевић, *Земљорадња*, 316, 317, 328; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 41–64.

М. Благојевић

СТАРАЦ (старьць) – реч има више значења. **1.** Према српским рукописима XV века доба живота дели се на *седам узраста човекових*. Човек је *стар* у шестом узрасту од педесет и седме, односно педесет и осме до шездесет и шесте, односно до шездесет и осме године. Са шездесет и седмом, односно шездесет и деветом годином почиње последњи, седми узраст, када човек постаје *матор*, односно *старац*. Ова два доба човековог живота су се поштовала. *Старце почитајте*, налаже летописац. Цару Урошу летописац оспорава мудрост државника. Цар је *млад смислом* управо зато што је одбацивао савете старих, а прихватао савете младих.

Старцима и *стариницима* (в.) поверавала се улога поротника и сведока приликом утврђивања међа. Они су бирани као поштени (*достоверни*) људи. Приликом пописа имања манастира у Тетову, епископ призренски заклео је *все старце и властеле*. Том приликом сведочио је старац Прибислав, Маркушев човек. И његово словенско име потврђује да старац Прибислав није монах. Приликом утврђивања међа хиландарског имања у Струмици спомињу се *иноки частније обитељи Рушкије* (руског манастира) и *старци околине* који су позвани да сведоче. Према томе, ова исправа господина Константина Драгаша двоји иноке – монахе и старце као поротнике и сведоке.

2. Ипак, старац је чест назив за монаха. Ово значење развило се према новогрчкој речи καλόγερος (добар старац). Краљ Милутин даровао је хиландарском пиргу село Куцово *да им обладајет старц пребивајеи в сем пиргу*. Манастиру Светог Николе у Орехову поклонио је виноград *Чрно старац за постриг си*. Стефан Душан је крунисан за цара уз молитве и благослов *свечаног збора Свете Горе Атона, протом и свим игуманима и свима старцима сабора светогорског*. Цар је дао села Карејској келији и старцу који је тренутно испосник у келији. Уговор о *аделфату* (в.) између Лазаревића и манастира Светог Пантелејмона на Атосу, садржи попис братственика међу којима се поименице набрајају и старци.

Константин Јиречек пише да су Срби становнике манастира звали „или грчким речима монах (μοναχός), калуђер (καλόγηρος), или старословенским називима: инок (усамљеник), **чрьньць** или **чрьноризьць** по њиховој црној одори". Реч старац у овом случају Јиречек изоставља. Душанов законодавац усвојио је грчки назив калуђер, уз два изузетка. Члан

196 Раковачког рукописа (1700. године) говори о постригу инока и инокиња, док члан 15 међу манастирске братственике убраја старце: *Игумани да живе по киновијама, по закону, договарајући се са старцима*. Овде је свакако реч о најугледнијим члановима братства. „Старци нису, у овом случају, само стари монаси него они који су изабрани на част стараца, значи, могу бити, по годинама, и млађи монаси" (Никола Радојчић). Дипломатичка грађа, настала пре и после кодификације Законика, по правилу бележи старца са неким атрибутом. Маја 1343. краљ Душан је потврдио *часном*, *блаженом*, и *преподобном* старцу Григорију цркву Св. Петра у Корини. Роман, син севастократора Бранка, забележен је у повељи цара Уроша као *свечасни старац свете Горе Атона*, а у повељи Вука Бранковића спомиње се *свечасни старац хиландарски, кир Гервасије*. Деспот Стефан Лазаревић заменио је Лаври Атонској села на молбу јеромонаха, кир Теофана и *часних стараца*. Хиландарског старца кир Герасима, Лазаревићи ословљавају *чтнејши в инокох*.

3. Старац је припадник цркве босанске, а у њеној хијерархији заузима место између *госта* и *крстјанина*, обичног редовника. Гости и старци спадају у *поглавите крстјане* и имају заједнички назив *стројници*. Стројници цркве босанске уживали су велики углед на дворовима босанске властеле и код Дубровчана, мада их ови називају патаренима. Средином XV века, војвода Петар и кнез Никола, синови великог војводе Радослава Павловића, у договору са стројницима цркве босанске, властелом и ближикама, потврдили су Дубровчанима раније повластице. Том приликом *наши много почтени стројници господин гост Радосав Брадијевић и господин старац Радосав* добили су поверљиву улогу сведока (*почтени стежници*) између две стране. Краљ Остоја и *господин дјед* послали су у Дубровник исправе по угледницима цркве босанске. Пописани су поименице *старац Мишљен и старац Бјелко*, а затим следе имена *крстјана*: Ратко, Радосав, Радак и Добрашин. Ови подаци сведоче да се у хијерархији цркве босанске гост налази испред старца, а старац испред крстјанина. Могуће је пратити успон Радина, чувеног угледника цркве босанске. Близак Стјепану Вукчићу Косачи, Радин је за овог феудалног моћника обављао дипломатске послове, најпре у звању старца, а затим у звању госта.

ИЗВОРИ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 69, 74, 116, 137 138, 172, 223, 251, 415, 472, 568; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 397, 400, 430, 432, 434, 437, 440, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 480, 481, 483, 485, 487, 489, 498, 499, 529, 530, 605, 644, 698, 719; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 106, 110, 126, 130, 139, 145, 157, 169, 170, 196, 215; Н. Радојчић, *Законик*, 93, 144.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; F. Rački, *Bogomili i patareni*, Rad JA 10 (1869) 183–189; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 271; Св. Сп. Душанић, *О старцима у средњевековној „Босанској цркви"*, Хришћанско дело 5, 6 (1936); В. Глушац, *Назив свештених лица у православној босанској цркви у средњем веку*, Календар „Просвета", 1939; J. Šidak, *Samostalna „crkva bosanska" i njeni redovnici*, Nastavni vjesnik, 1941–1942; L. Petrović, *„Kršćani bosanske crkve"*, Sarajevo 1953; D. Mandić, *Bogomilska crkva „bosanskih krstjana"*, Chicago 1962; *Rječnik JAZU*; *EJ* 8 (1971) 127 (J. Šidak); S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 191–254; Ђ. Трифуновић, *Азбучник* (Узрасти човекова живота).

Р. Михаљчић

СТАРИ СРПСКИ ЗАКОН в. *Закон ст. Срблем.*

СТАРИНИЦИ – **1.** Угледни становници неког краја или насеља који су сведочили при утврђивању међа. Реч је о честитим старијим људима који су у односу на спорне међе насељавали околна места. Као *достоверни људи*, старинници су уживали опште поверење. Дванаест старинника жупљана, *достоверних човек*, сведочило је о међи која је делила село Косориће од хиландарске земље. Старинници се понекад називају мужевима (*заклесмо 24 мужи* у исправи деспота Ђурђа Бранковића) и старцима. Парапко, судија цара Душана, са дванаест *стараца, добрих човек* из Ораховца, утврдили су међу имању манастира Хиландара, према повељи краља Милутина. Нема основа да се *добри људи* из Ораховца уврсте у сталеж повлашћених. Реч је о угледним људима из редова зависних становника суседног села. Међу старинницима који су сведочили о међама имања пирга Св. Василија, двојица су забележени као зависни људи: Воисав као *Патрочин човек* и Радивој као *кнежев човек*.

Сведочила је, међутим, и властела. Децембра 1492. Ђурађ Црнојевић је наредио да се Голубовићима врате поседи. Разграничење је, под заклетвом, извршила *најбоље верована* властела, поименице пописана у исправи господина Ђурђа.

Код спорова Душанов законик прописује исти број поротника и сведока. Истоветан је случај када се око међе споре села (члан 80). Примери из повеља указују да су старинници сведочили за обе стране. У то нас уверава чак и пример где се, поред старинника, појављују и други сведоци. Отроку Николи Владовићу поверено је да заједно са дванаест мужева, три попа и двадесет и четири старинника *растећу* међу поседу манастира Хиландара. Сви заједно називају се *кмети, раби и послушници* деспота Ђурђа. Сви се заклињу, али као сведоци пописују се само старинници. По правилу сведочило је двадесет и четири или дванаест старинника, али је међе поседа пирга Св. Василија утврдио челник Вук са осам старинника и приштевски кефалија Бранко, такође са осам старинника.

Утврђивању међа претходила је заклетва. Уз старинике, *страшном клетвом*, заклињали су се присутни обе стране у спору. Овај чин обављао се на међи. Пошто су старинници дошли *на међу заклеше их* Градислав Војшић, пристав краља Стефана Дечанског. Сви *послушници* деспота Ђурђа заклели су се *на првом белегу*. Радосав Ђурашиновић, отрок из доба деспота Ђурђа, заклео је сведоке *на путу, кон камена, више локве*, пред јеванђељем, часним крстом и светом иконом.

2. Супружници који су дуже времена у браку. Српски владари су из економских разлога спречавали прелазак земљорадника у сточаре које је феудални господар теже контролисао и од којих је имао мање користи. То прописују одредбе Светостефанске и Дечанске хрисовуље: *Србин да се не жени у власех*, а уколико би се, ипак, оженио *да ју веде у меропхе... А који буду старинци и не вазмогу се повратити, ни један да није војник но сви ћелатори*. Једино је меропсима старинцима дозвољено да остану сточари, али на мање повољном положају ћелатора.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* I; М. Пурковић, *Одређивање међа*, Етнологија 1–2 (1940) 65–84; М. Р. Барјактаровић, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952.

Р. Михаљчић

СТАС – позајмица из грчког језика (στάσις), а означава назив за имање. Термин се често употребљава у Душановом законику. У XIV и XV веку термин „село“ за обрадиве површине земљорадника скоро у потпуности потискују називи имање и стас. У повељама се помињу *стасови* појединаца, или са људима који „седе“ на том имању. Стас се могао дати и у закуп. Тако је један поповски стас (в. *поп*), који је припадао Призренској епископији, дат у закуп, не користи га поп непосредно.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 640 и друго; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 493; Н. Радојчић, *Законик*, члан 65.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Село*, 117, 118; М. Благојевић, *Земљорадња*, 234, 349.

С. Мишић

СТАТУТ (лат. statuere одредити, установити) – **1.** Партикуларни извор права којим се регулише аутономија права средњовековних градских комуна. Реч је о збиркама правних прописа којима су становници насеља и градова регулисали своје друштвено уређење и унутрашњу организацију, уз поштовање степена аутономије која им је изричито или прећутно призната од стране врховне власти. Статути нису збирка законских одредби сређених по садржини, већ скуп норми којима су се регулисале различите правне области наведене без јасно уочљивог реда. У њима су углавном кодификоване одлуке локалних органа градске власти, које је због потреба правне сигурности требало сакупити у јединствен зборник и обезбедити им непромењивост. Такве појединачне одлуке са законском снагом, такође су називане statutum, а понекад и decretum. Редиговање књиге статута није било само механичко преписивање, већ истовремено и избор и одбацивање онога што није одговарало конкретним потребама. Пошто су статути веома дуго били у употреби, на то основно језгро касније су додаване нове статутарне одредбе. Оне су понекад биле у директној супротности са већ донетим прописима, што омогућује реконструкцију различитих фаза друштвених промена кроз које је пролазила одређена градска комуна. Ређе се приступало накнадном редиговању постојећег статута, односно ревизији и избацивању застарелих одредби, чиме су настајале тзв. „старија“ и „млађа“ редакција.

Статути градских комуна и поред велике разноликости имају међусобно много сличности. На то су утицали приближно исто време њиховог настанка, сличан друштвеноекономски амбијент, географска блискост и угледање на статуте суседних градова. Статутима се регулише правна проблематика везана за уже градско језгро (civitas, inter muros, città), али и она која се тиче територије градског дистрикта (extra civitatem, distreto). Ту су преовлађивали рурални односи, чија је регулатива у себи носила највише реликата старих обичајноправних прописа и утицаја феудалног права из залеђа.

2. Приморски градови Немањићке државе (Котор, Будва, Бар, Улцињ, Скадар, Дриваст и др.) представљали су посебне административно-територијалне јединице које су уживале одређен степен аутономних права у односу према централној власти. Најчвршћа потврда њихове самосталности били су градски статути. Међутим, оригинални латински текстови тих правно-историјских докумената нису сачувани, већ само у два случаја њихови каснији преписи или преводи. Поред тога – са изузетком Котора – нигде није сачувана драгоцена архивска грађа (нотарске књиге) из које би се видело у којој мери су поједини статутарни прописи били примењивани у пракси.

Которски Статут се сачувао у три преписа, а постоји и његово штампано издање објављено 1616. године у Венецији, које је резултат једне касније редакције, објављене у периоду између 1372. и 1391. године. Састоји се из 4 дела: први део има укупно 439 поглавља, а најстарије одредбе потичу из 1301. године; други део садржи одлуке Великог и Малог већа од 1383. до 1420. године; у трећем делу су сакупљени акти о предаји Котора Венецији; последњи део потиче из млетачког периода (1420–1444). Још увек нема критичког издања овог статута, што умногоме отежава његово проучавање.

Статутарно право Котора рељефно одражава бројне противречности које су карактерисале друштвени и привредни живот ове средњовековне комуне. То су, пре свега, супротности између житеља ужег градског језгра и сеоског становништва настањеног у дистрикту, затим између „општине“ у целини и моћне феудалне државе у залеђу, потом између Котора и других приморских градова у суседству, као и ништа мање значајне супротности верско-политичког, етничког и сталешког карактера између носилаца власти у самом граду. Видљиви израз те борбе било је потпуно потискивање скупштине свих грађана и њено замењивање аристократским већем по узору на Венецију, где је крајем XIII века спроведено тзв. затварање племства (serrata del maggior consiglio).

Будвански Статут је настао у XIV веку, највероватније за време владавине цара Душана. О томе не постоји непосредна потврда у историјским изворима, али се може извући такав закључак на основу анализе садржине самог статута. Садржи 295 поглавља, међу којима првих 250 није датирано, а од преосталих, само десетак носи ознаку о времену доношења. На основу тога, као и по садржини, језику и правној терминологији, могу се препознати поглавља додата у време млетачке власти и Деспотовине. Оригинални текст није сачуван већ само шест преписа његовог италијанског превода, насталог средином XV века. Сматра се да је првобитна верзија будванског Статута била на латинском језику (И. Синдик, Н. Вучковић, Ж. Бујуклић), али се не одбацује ни могућност да је италијански превод овога статута рађен према оригиналу на српском језику (Л. Маргетић). Најстарији препис потиче из друге половине XVII века и чува се у Венецији. Ш. Љубић је крајем прошлог века објавио критичко издање овог статута. Будвански Статут представља у највећој мери кодификацију обичајних правила која су се у овој неразвијеној средини формирала кроз дуги временски период и на која се статутарне одредбе понекад изричито позивају (l'antico costume). Осим тога, на његову садржину утицали су у извесној мери и статути суседних градских комуна (поготово Котора), право средњовековне српске државе, поједине установе византијског права, правила канонског права (забрана зеленашења) итд. Само када је реч о добрима обухваћеним жениним миразом, могло би се говорити о примени правног режима сличног ономе који је постојао у Јустинијановом праву. Потпуно одсуство норми о поморству, као и мали број одредби посвећених трговини, неразвијеност стварног и облигационог права, неиздиференцираност правних области, незнатан обим статута, непрецизна стручна терминологија, показују да будвански Статут није био ни изблиза тако потпун и дорађен као што је то случај са статутима, насталим готово у исто време, неких других приморских градова у близини – Котора, Дубровника и др.

Барски Статут је изгубљен али је посредним путем, на основу апелационих пресуда и других до-

кумената сачуваних у Дубровачком и Млетачком архиву, извршена реконструкција двадесетак одредби овог правно-историјског споменика (С. Ћирковић). Статут града Бара спомиње се у документима из 1330. године, што не мора да значи да је тек тада и настао. Фрагментарна знања о његовој садржини упућују на закључак да је био близак статутима Котора и Будве.

Улцињски Статут такође није сачуван, али се у изворима из 1330. помиње заједно са Статутом Бара, па се претпоставља да је редигован негде између которског и будванског Статута.

О настанку и садржини осталих статута на južном Јадрану није се сачувао ниједан поуздан податак. Да су ови градови такође имали своје статуте, потврђују исправе којима Млетачка република признаје „antiqua statuta" Дривасту (1397), Скадру (1396), Драчу (1392), док у градићу Дању (1445) своме провидуру ова власт налаже да правне односе регулише „према статутима тога места". Очигледно да су и они градови који су били нешто дубље увучени у копно, захваљујући пловној реци Бојани, живели животом приморских насеља. Имали су патриције и пучане, градска већа, кнеза, бискупа, братовштине, нотаријат и карактеристичне симболе самосталности: статут, градског патрона, сопствени новац (бакарни фолари) и општински печат (M. Šufflay). Изгледа да степен њихове аутономије, ипак, није био много велики. То се може закључити на основу начина на који су ови градови дошли под власт Венеције или обласних господара: градска самоуправа је том приликом скршена релативно лако и углавном без знатних отпора домаће властеле.

Приморски градови средњовековне српске државе били су у непосредном додиру са правном традицијом која је постојала у њеном залеђу. Отуда је долазило бројно словенско становништво и насељавало дистрикте градских комуна, доносећи са собом одређена правила схватања која су могла утицати на садржину појединих статутарних одредби. То поготово важи за територије које је српска држава, уз накнаду или без ње, уступала појединим комунама (Пељешац, Грбаљ, Бијела, Крушевица, Леденице, и др.). Међутим, и поред постојања ових утицаја, остаје тачна констатација Т. Тарановског да право приморских градова Немањићке државе по својој садржини не спада у историју српског права у ужем смислу те речи јер је „грађанство у тим градовима сачињавало сасвим одвојену групу, која је стајала поред јавноправне структуре Немањићке државе и није у њу улазило као њен органски део. (...) Грађанство приморских градова није стајало у директним односима према држави, директни су односи постојали само између државе и града као целине, или општине (communitas). Градска општина је наспрам државе покривала собом личности њених грађана; грађани су били директни поданици свога града, и тек преко града потпадали су под власт државе; од директног поданства према држави сакривала их је аутономија града, *градске слобоштине*. С друге стране, још мање је прихватљиво укључивање статутарних права ових градова у појам „средњовековно хрватско право", како то чине неки хрватски правни историчари (И. Строхал, М. Борас, и др.).

Несумњиво је да статути средњовековних градских комуна представљају нормативне системе sui generis, међутим, не сме се испустити из вида чињеница да су ове градске заједнице биле у непосредном контакту са својим залеђем што је утицало не само на преузимање појединих правних установа (вражда, приселица, соће, оброк, провод, пронија, порота, десетак и др.), већ је оно у највећој мери условљавало и саму историјску судбину тих градова. У периоду владавине Немањића није било знатнијих политичких потреса који би градове изложили крупнијим разарањима, пљачки или изнуђивањима. Њихова комунална аутономија отеловљена у градским статутима изградила се управо захваљујући мирном и стабилном развоју српске државе у чијем су оквиру били. Међутим, када је централна власт ослабила а потом и нестала, пресечена је жила куцавица која је приморске градове повезивала са балканским залеђем. Формално-правно они су тада потпуно слободни, али са аспекта даљег економског развоја и њихове одбрамбене моћи, они постају најрањивији. Доласком под обласне господаре или Венецију, градови с великом устрајношћу покушавају да одбране своје статуте и привилегије добијене од српских владара. Успешност те борбе зависила је од величине и снаге појединe комуне, али и степена аутономије коју је до тада поседовала. Разумљиво да је Котор на том плану могао постићи највише.

Правни положај приморских градова – дуж целе јадранске обале, па и на њеном југу – темељно је промењен под млетачком влашћу. Мада је Венеција формално потврђивала постојеће статуте, она постепено мења све прописе који би сметали њеним политичким и економским интересима. То се нарочито изражава у новим, додатним статутарним прописима, тзв. reformationes, који нису ништа друго до дириговане одредбе врховне млетачке власти (Signoria) којима је метропола ограничавала аутономна права градских комуна, претварајући их углавном у војна утврђења оспособљена за одбрану од турске најезде.

3. Унутар комуналног правног уређења постојале су и сталешке организације (еснафи, цехови и братовштине) које су ради заштите својих професионалних интереса, унапређивања занатске вештине и стручног образовања подмлатка, биле овлашћене да доносе сопствене збирке прописа такође под називом „статути". Братовштине (fraternitas, fratiglia, scuola) су била удружења новоформираног слоја „грађана" (cittadinanza) који се економски издвојио од „пучана" (popolari). Кроз активности верског и каритативног карактера тај обогаћени слој трговаца и занатлија стварао је осећај повезаности и солидарности међу својим члановима и изграђивао извесну аутономију у односу на градске власти. Били су и економски независни јер су поседовали знатну имовину, сопствени новчани капитал, па чак и земљишне поседе. На челу братовштина стајале су старешине – гасталди – који су расправљали спорове између самих чланова и старали се о поштовању статута. Доцније ће, међутим, главне „части" ипак код већине од њих прећи у руке властеле и свештеника.

У Котору је била најстарија *Братовштина св. Крста (Fraternitas S. Crucis)*, са Статутом из 1298. године и *Братовштина св. Духа*, основана 1350. године. Посебан углед уживала је сталешка братовштина помораца (*Confraternitas nautarum*, *Pia sodalitas naviculorum catharensium*, *Marinerezza di Cattaro*) чије време настанка није поуздано утврђено, али је сачуван Статут настао 1463. године. Његова садржина сведочи да је Бокељска морнарица сигурно имала и раније такав акт. Поред сталешког унапређивања поморске трговине и обављања хуманитарних делатности, овој братовштини су припадале још функције војног, управног и репрезентативног карактера. Била је то најбројнија и економски најјача организација грађанског сталежа, у коју которски племићи нису имали приступа. Према Статуту, члановима братовштине су припадале посебне привилегије и повластице у областима Пуље, Марке, Пелопонеза, затим у Далмацији, Албанији и Венецији. Адмирал Бокељске морнарице, у функцији лучког капетана, имао је улогу гасталда и управљао је морнаричким одредом, деловао као поморска полиција у Заливу, водио регистре помораца, учествовао у борбама на мору и копну, руководио градским свечаностима у ритуалном преузимању власти у граду на дан Св. Трифуна: „...*nei tre giorni delle solennita e fiera di S. Trifon, siano cedute all'ammiraglio et alla detta marinarezza la bacchetta e le chiavi della cita...*". У Которском архиву сачувани су још подаци о узансама или статутима обућара (1398, 1484), месара (1491), кожара (1526), кројача (1528) (М. Милошевић).

У будванском Статуту спомиње се *Школа или братовштина тела Христовог (Scola over fratalia del corpo di Cristo)*, док се у другој књизи *Annali di Budua* (1650) Крсте Ивановића наводи још *Confraternita di Santa Croce delli caligheri*, *Confraternita di Santa Barbara de scolari bombardieri* и *Confraternita di San Nicolo de scolari marineri*. У Скадру је постојала *Школа или братство св. Крста* (1414), а у Дривасту „три велике школе" (1442): Св. Крста, Св. Ђурђа и Св. Марије.

Под називом „статути" доношени су и канонски прописи којима су се регулисали интерни односи унутар градске организације католичке цркве (нпр. *Statuta et ordinationes capituli ecclesiae cathedralis Drivastensis* из 1456. године).

4. О правном положају рударских и трговачких градова у унутрашњости српске државе не зна се скоро ништа. Једини извор који пружа извесне податке о том питању је тзв. *извод из статута Новог Брда* (Н. Радојчић), који представља саставни део *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића (1412). Овде је реч о партикуларном правном извору, пошто поменути „закон" није важио на територији целе Деспотовине, већ само на простору Новог Брда (Novomonte, Neue Berge). На основу помена у неким повељама, изгледа да су одређену аутономију уживала и рударска насеља у Брскову и Сребрници, али „закони" тих рудника нису сачувани.

Постоји мишљење да аутономија Новог Брда није могла бити толико велика да би овај град уопште имао свој статут (Б. Марковић), док други аутори деспотов акт виде као „повељу" насталу 1402/1403. године, којој су касније само придодате одредбе ко-

је се тичу града Новог Брда (Б. Ђурђев). У литератури се још указује на чињеницу да је сличност поменутих уредби са статутима далматинских градова само привидна, јер опште околности њиховог настанка нису исте: „приморске комуне су стварале за себе право у некаквој врсти правног вакуума, док су рударски градови, живећи у окружењу регулисаном византијским правом и Закоником цара Душана, имали услове само за високо специјализовано законодавство". Градови у унутрашњости нису имали оформљен патрицијат, тј. ону друштвену снагу која је извојевала и бранила аутономију у приморским градовима. Рударска насеља су привлачила веома хетерогену популацију коју је окупљао првенствено економски интерес а не и чвршћа свест о припадности тој заједници. Таквим градовима – „ометеним у развоју" (Minderstädte) и „неостварене аутономије" – статути нису ни били потребни (С. Ћирковић). Међутим, новија истраживања долазе до закључка да је уз *Закон о рудницима* ипак био „приложен" део раније донетог *Градског закона*, који не треба називати „статутом" јер је у питању нормативни акт владара, а не локалних градских власти. На основу фрагментарно сачуваних одредби (укупно их је двадесетак), закључује се да је Ново Брдо имало одређени степен аутономије која се не може мерити са оном која је признавана приморским комунама, али која не заостаје ни много за градовима у централној и западној Европи оног доба: „Град има своју територију, која обухвата и градску метохију, своје судство и управу с елементима самоуправе, и своје партикуларно право" (Ј. Даниловић).

Поред приморских комуна и градских насеља која су се развила из рударских насеобина, постоји и трећа група градова, они које је Србија освојила од Византије током XII и XIII века. У тим градовима је затечено већ формирано градско уређење из претходног периода и њега су српски владари углавном поштовали. Законик цара Душана (чл. 124, 137) изричито је потврђивао права освојених грчких градова. Каква је била њихова конкретна садржина и на којим правним актима је почивала њихова аутономија, још увек није могуће одговорити, јер темељна истраживања ове проблематике тек предстоје.

Постоји и четврта, најмлађа, група српских средњовековних градова, који су настали на аутохтоним основама. Била су то претходно обична насеља која ће тек крајем XIV и почетком XV века економски и политички оснажити. Најизразитији представник ове групе градова је Смедерево. Остаје отворено питање да ли је у њиховој правној организацији био претежан утицај „приморских", „саских", „византијских" градова, или градских насеља из суседне Угарске (М. Благојевић).

ИЗВОРИ: R. Mietum, *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetiis, MDCXVI; A. Mayer, *Monumenta catarensia* I–II, Zagreb 1951. и 1981; Š. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae...*, Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium, Zagreb 1882–83; G. Gelcich, *Storia documentata della marinerezza bocchese*, Ragusa 1889; Ст. Новаковић, *Законски споменици*; М. Лукетић – Ж. Бујуклић, *Статут Будве*, Будва 1988; C. Levi, *Antivari 1443–1494. Venezia e il Montenegro*, Venezia 1896, 45–60; V. Novak – A. Šufflay, *Statuta et ordinationes capituli ecclesiae cathedralis Drivastensis*, Beograd 1927; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.

ЛИТЕРАТУРА: C. Jireček, *Das Gesetzbuch*, 144–214; Т. Тарановски, *Историја српског права* III, Београд 1935; С. Ћирковић, *Изграђивање комуна*, у: Историја Црне Горе II–1, Титоград 1970, 83–93; И. Божић, *Зета у деспотовини*, у: Историја Црне Горе II–2, Титоград 1970, 233–275; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од прве половине XII до друге половине XIX столећа*, Београд 1950; Н. Богојевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, Никшић 1992; М. Милошевић, *Братовштина св. Духа у Котору и њени чланови поморци (XIV–XVI ст.)*, Годишњак ПМК 10 (1963) 115–130; М. Милошевић, *Архив и наука – културно благо Црне Горе*, Београд 1980; И. Синдик, *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, ИЧ 7 (1957) 23–35: Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić – Budva 1988; С. Ћирковић, *Средњи вијек*, у: Бар град под Румијом, Бар 1984, 9–34; A. Pertusi, *Per la storia di Dulcigno nei secoli XIV–XV e dei statuti cittadini*, Studi Veneziani XV (1973) 213–273; M. Šufflay, *Срби и Арбанаси*, Београд 1925; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Споменик САНУ CXXVI, књ. 24, Београд 1985; Ј. Даниловић, *Закон града Новог Брда*, Анали Правног факултета у Београду 1–2 (1990) 16–43; М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, у: Социјална структура српских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 67–84; С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, у: Работници, војници, духовници, 259–276.

Ж. Бујуклић

СТЕНА (**ст҃ѣна**, lat. murus), данас бедем – зидно платно, као ограда брањеног простора, основни је елемент фортификација. Грађене су од раних раздобља преисторије па све до савременог доба. Првобитно то су били земљани насипи ојачани палисадама или сухозидне конструкције, што ће остати примитивнији вид фортификација и током средњег века. Са развојем војне архитектуре у античко доба јављају се зидани бедеми од камена или опека, чија се техника грађења посебно усавршава током рановизантијског раздобља. Са појавом артиљерије повећава им се дебљина, а потом, од почетка XVI века, гради се нови тип бедема – куртина са зиданим облогама између којих се налазио земљани насип.

Бедеми раносредњовековних утврђења у словенским земљама јављају се у виду палисадне ограде ојачане земљаним насипом. На јужнословенском подручју користе се најчешће старије, касноантичке тврђаве са остацима зиданих бедема који су обнављани или дограђивани у комбинацији сухозида и палисада (Градина у Врсеницама). Такав тип бедемске ограде, као привремени вид фортификација, примењиван је и на подручју Византије, на шта указују описи ратовања током X–XI века, као и неки археолошки налази (тврђава Рас).

Средњовековна утврђења грађена на теже приступачним висовима имала су једноставне бедеме, чија се дебљина кретала између 0,90 и 1,40 м. Тврђаве у равнијим пределима имале су солидније грађене бедеме. То је појава која је у српској војној архитектури дошла до пуног изражаја у XIV и првим деценијама XV века. Дебљина бедема у Крушевцу и Сталаћу била је око 2 м, у Београду 2,10 до 2,60 м, а у Смедереву чак 3,5 до 4,5 м. Сличан случај је и са висинама. За разлику од београдских (око 7 м), смедеревски и ресавски бедеми били су високи и до 11 м. На горњој површини бедема налазило се круниште са зупцима и шетна стаза, често наткривена дрвеном конструкцијом.

Поред главног бедема, код српских утврђења грађених ради одбране од Турака, јавља се као значајно ојачање и нижи спољни бедем у улози предње линије одбране. Код нових београдских фортификација, грађених у доба деспота Стефана, систем двојних бедема са косом каменом ескарпом широко је заступљен као основни чинилац одбране. Такво решење поновљено је и у Смедереву (око 1430. године), где се у оквиру спољног бедема већ јављају и први топовски отвори као једна од раних појава не само у српској, већ и европској војној архитектури.

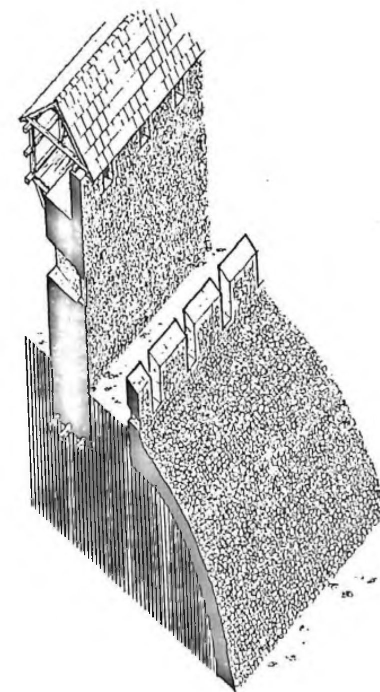

Двојни бедем – Београдско утврђење (детаљ)

ЛИТЕРАТУРА: S. Toy, *History of Fortifications from 3000 BC to 1700 AD*, London 1955; М. Поповић, *Утврђења моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 71–87; М. Поповић, *Земљано-палисадне и сухозидне фортификације у српско-византијским сукобима крајем 11. века*, ЗРВИ 36 (1997) 119–138.

М. Поповић

СТЕЋЦИ (**бѣлѣгь, билегь, камень, ками**) – камени надгробни споменици карактеристични за подручје Херцеговине, Црне Горе, југозападне Србије, јужне Далмације и већег дела Босне. Иако најстарији споменици потичу још из краја XII века, процват доживљавају у позносредњовековном раздобљу. О распрострањености и широкој популарности стећака сведочи огроман број сачуваних споменика (више десетина хиљада). Они се најчешће налазе у оквиру великих некропола, али се такође јављају као мале скупине или појединачни белези.

Сложена типологија стећака, са много варијетета, обухвата неколико основних облика: високе плоче, сандуке, саркофаге и усаднике различитих форми. На овим споменицима веома је чест плиткорељефни клесани украс, изведен у духу наивне, фолклорне уметности. У широком репертоару мотива преовлађују представе људи, фигуралне композиције, геометријски, флорални и зооморфни мотиви, астрални знаци, оружје и хералдички симболи. Ова декорација, у науци још увек непотпуно сагледана, представља симбиозу хришћанских и архаично-магијских схватања о статусу покојника и судбини душе након смрти, која свој корен имају у прехришћанском култу предака. Нажалост, мали број стећака садржи натписе, исписане особеном варијантом ћирилског писма. Они понекад садрже име писара (**дıѣк**) и мајстора-клесара (**ковачь**).

У старијој науци забележено је више покушаја да се овај особени тип надгробника припише богумилима. Новија, утемељена истраживања, показала су да стећци не представљају конфесионалну већ територијалну појаву, својствену динарском подручју, претежно насељеном сточарском популацијом.

ЛИТЕРАТУРА: Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971; Š. Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982, 26–29; Н. Милетић, *Стећци*, Београд – Загреб 1982; J. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*. Београд 1996.

Д. Поповић

СТОЛ, СТО в. *Престо.*

СТОЛИЦА в. *Престо.*

СТОЛОВИ – У средњовековној Србији употребљавано је више типова столова, познатих под том свесловенском и прасловенском лексемом – **столь**, а знало се и за *трпезу*, балкански грцизам који се ширио по Балкану посредством манастира, калуђера, цркве, а налазио се и у старословенском фонду речи. Ако се изузме најједноставнији и најстарији условно назван сто – једење са тканине простртe на земљи, што још и данас постоји у свакодневици и у култним светковинама – почетак тог дела намештаја су блокови од камена или од земље, без или са четвртастим или полукружним отворима, нишама (Св. Климент, Охрид), познати као столови за ручавање од I века пре Христа. *Зидане трпезе* сачуване су у манастирским трпезаријама на Светој гори, а за култне потребе у манастирима Морачи, Лешку, у Пећкој патријаршији, Дечанима. Доскора сретали су се и у профаној намени у унутрашњости и у вртовима кућа дуж јадранске обале.

Столови у профаној намени у кућама обично су рађени од дрвета и у суштини било их је две врсте: покретни и непокретни. Под покретним столовима подразумева се одвојена плоча од ногара. Према потреби они се спајају у целину. У средњовековном Дубровнику такви столови звали су се венецијанизмом tola, у значењу даска. Такви столови били су познати и у Србији: tole de Sclavonia – даске (плоче) из Србије, забележене су у дубровачким актима 1401. године. Ти српски столови морали су се разликовати од дубровачких. Претпоставља се да су они били вишестрани, какви се виђају и на ликовним приказима (Четворојеванђеље српске редакције, средина XIV века), а у Манасији су управо представљени са „икс“ ногама. Вишестрани сточићи били су карактеристични за исламску културу становања и за религијске потребе ислама, чији су утицаји приметни у Србији од XIV века. За такве столове постојали су и посебни стољњаци у Дубровнику звани товаље (una tovala de tolla, 1400). Они су могли да буду велики и мали, исткани су држани увијени у *пече*, и исецани према жељеној дужини. Судећи према тим застирачима, „толе“ су имале више украсну и помоћну намену, а као столови за ручавање изгледа да улазе у употребу тек у првој половини XV века. Стољњаци за такве столове слати су из Дубровника у Србију. Једна таква товаља дуга 6 метара налазила се у Србији пре 1441, како је записано у једном дубровачком тестаменту из те године.

О фиксираним (непокретним) столовима сазнаје се само посредством ликовних извора у којима су приказана четири типа таквих столова. У сценама гозбе виде се столови полулучног облика чија је горња плоча могла да буде од камена (мермера?) или од дрвета, док су подножја била у облику сандука, једноставног или интарзираног у комбинацији пруга од светлог и тамнијег дрвета. Та подножја су могла да имају и дуже лучне вертикалне отворе за које се претпоставља да су служили за остављање прибора за јело или других ситнијих употребних ствари (Дечани, Св. Андрија на Треску, Каленић, Ресава, Матејич). Други тип стола био је у облику квадратне или правоугаоне шкриње са украсним детаљима као и на шкрињама и са ногама које су имале исти развојни пут. Једина разлика је била у величини отвора на предњој страни, који је могао бити дужи или виши, у зависности од облика стола. Сто приказан у Радослављевом јеванђељу (1428–29) има отвор у облику бифоре, а у отворима се налази по једна ваза (суд). Нешто „модернији“ је био тип стола који је уместо пуних страна имао пречаге које су спајале ноге (Ресава). Већ почетком XIII века били су познати столови са обичним ногама, које су биле токарене (Сопоћани).

На столовима који су служили за ручавање налазила су се два типа стољњака. У ликовним изворима у сценама које су везане за јело и пиће, без обзира на тип стола, уочавају се беле платнене текстилије пребачене преко ивица стола. То су тзв. стољњаци око стола – tovaglie intorno tavola, 1448, fazolo intorno la tavola, 1440, peђe avanti tavole, 1463, у дубровачким изворима, а понекад су означавани и словенизмом „ручници“ (ruznich, rucin(i)zi, 1436). Они су стављани и на покретне столове. Један такав „ручник“ имао је и которски властелин Болица 1445. године. Ручници су обично били без украса, или са тамнијим утканим пругама при рубовима (Грачаница), или са мотивима завојитих линија у картушима (Каленић). У Дубровнику су били једнобојни, ретко „pissani“, у смислу украшени, и варирали су у дужини између 2 и 9 метара, према величини стола. Служили су за брисање руку и уста, уместо салвета.

Други тип стољњака био је покривач стола у данашњем значењу те речи, познат у Србији и у XIII веку (Сопоћани, Рамача, црква Св. Николе). Три стољњака налазила су се и у покладу жупана Десе и његове мајке Белосаве (1281). Такве стољњаке нису користили само виши друштвени слојеви у Србији већ и „мали свет“, што потврђују помени „српских стољњака“ у тестаментима Дубровчана с краја XIV века (tovalla una sclavonesca granda per tavola da mançar, 1394). Дубровачки стољњаци су углавном били без украса, сасвим ретко оперважени свилом (1437). Дужина им је варирала од пола до 13 метара. Уз стољњаке понекад су наведене и „салвете“ (tovagliolo, fazoleti), које су, изгледа, почеле да се користе тек при крају XIV века (...duos tovaiolos a mensa, 1391). За стољњаке се у Дубровнику користила и лексема nappa (1285) према лат. mappa – убрус, салвета коју су гости собом доносили, марама за брисање. Није познато каква је била разлика између та два појма за означавање стољњака. Напе су, према поменима у документима, биле раскошније урађене, било их је од свиле, од прве половине XV века и осликане, тканe од памука, везене црвеном свилом, велике или дуге и до 6 метара. Уз њих су ишли „ручници“ (од 1436), који су се звали и „чувари напе“ (gvardanappe). Такве напе коришћене су и у Србији. У Дубровнику су биле познате nappe sclavonesche од друге половине XIV века. Како су изгледале није познато, једино се за једну напу из Србије, која је украдена у Босни 1456, наводи да је била дугачка 3 метра. У Дубровнику је било и босанских напа (1440), али у знатно мањој мери него српских.

Поред столова за ручавање у средњовековној Србији је било и радних столова, који су у ликовним изворима обично приказани са јеванђелистима. Могли су да буду са већом „радном“ плочом (Пећ, црква Св. апостола) или су били шкрињасти тип стола. Такође се знало и за мале столове, ниске сточиће у функцији стављања на њих украсних предмета, или помоћног стола уз радни (Вуканово јеванђеље, почетак XIII века). Понекад су ти мали столови имали на предњој страни отвор затваран двокрилним вратима (Куманичко јеванђеље, почетак XIV века; Св. Сава Јерусалимски, минијатура из 1419), чиме се могу означити и као мали ормани, који се иначе у значењу места за похрањивање употребних ствари у виду полица или затвореног комадног намештаја од дрвета не приказују на фрескама. Ни у једном доступном извору за Србију не помињу се општепознати у средњем веку у Европи, па и данас, ниски округли столови на три ноге, данас звани синије, софре, који су били познати у Месопотамији још у II веку пре Хри-

ста, да би у I веку нове ере постали модни столови за ручавање.

ЛИТЕРАТУРА: в. *покућство*.

Ђ. Петровић

СТОЧАРСТВО – **1**. Важна привредна грана средњовековне Србије, која по свом значењу долази одмах после *земљорадње* (в.). Словени су као земљорадници гајили животиње још на својим прастарим стаништима, посебно говеда и коње. Доселивши се на Балканско полуострво из равничарских хладних мочварних и шумовитих предела, Словени, укључујући и Србе, нашли су се у другачијем природном окружењу. Клима је била блажа са више сунчаних дана, док је земљиште претежно брдовито, оцедито, са омањим равницама по котлинама, речним долинама и крашким пољима. Овакви терени понекад су погоднији за сточарење него за земљорадњу, што је, опет, нове досељенике усмеравало да се претежно баве земљорадњом или сточарством. Пашњака је било свуда, али они најбољи – *планине* (в.) – лежали су на знатној надморској висини и подаље од сеоских насеља, па су због тога били тешко доступни већини земљорадника.

У новој средини Срби су затекли известан број староседелаца, који су, на њима својствен начин, узгајали разноврсне домаће животиње, користећи при том и планинске пашњаке. Све врсте домаћих животиња, првенствено овце, козе, говеда и коњи, могле су добро да се крећу по брдовитом земљишту, да подносе жегу и хладноћу, да се прехрањују највећи део године травом на *пасиштима*, а само зими сеном. Срби су од староседелаца постепено прихватили постојеће врсте домаћих животиња, као и начин њиховог узгајања. Био је то дуготрајан процес који се не може пратити у појединостима, али је утицај староседелаца на сточарење био осетан, посебно у организацији рада професионалних сточара, о чему посредно сведоче поједини термини из сточарске производње и организације преузети од староседелаца, као што су: *катун* (в.) и катуниште, бач и бачија, планина, струга, шиљег, шиљеже и сл.

О организацији сточарске производње у српским земљама, најстарија обавештења потичу из XII, а потпунија из XIV и XV века. На основу расположиве изворне грађе, управо у том периоду, могу се издвојити три основна облика сточарења. У првом и најраспрострањенијем виду, сточарство се редовно појављује као пратећа грана земљорадње; у другом случају сточарство је представљало основно занимање једног дела становништва у српским земљама – првенствено влаха, који су се обрадом земље узгредно бавили; док се у трећем облику сточарство појављује као специјализована привредна делатност на великим феудалним газдинствима, где је остварена строжија подела рада.

2. Сви су земљорадници били у мањој или већој мери истовремено и сточари. Успешна обрада земље није се дала ни замислити без коришћења сточних запрега за орање, за вучу кола, као и коришћење домаћих животиња за пренос различитих товара. Сваки је земљорадник настојао да има по пар волова, а најмање једног, за орање, приближно толико крава од којих је добијао млеко и сточни подмладак, затим неколико свиња, док је број оваца и коза осетно варирао зависно од краја у којем су земљорадници живели. У равничарским пределима под њивама и виноградима, са мало пашњачких површина и ливада, земљорадници су се оријентисали на држање крава, волова, свиња, ретко понеке овце или козе, док се у брдовитим и кршевитим пределима, каквих је било широм српске државе, број оваца и коза могао у просеку да креће од 20 до 40 по једном домаћинству. Земљорадничка домаћинства по правилу нису узгајала коње, ни за јахање, нити за преношење товара. У приморским крајевима, а нешто дубље и у унутрашњости, за преношење товара различите садржине коришћени су магарци (старословенски **осьлъ**) и мазге, које су биле способне да понесу терет веће тежине и да се крећу по тешко проходним пределима. Уз поменуте домаће животиње, земљорадници су гајили и живину, углавном кокошке. Сва говеда која су земљорадници гајили, потицала су од старобалканског говечета, чији је представник била неоплемењена *буша*. Волови и краве ове расе ситног су раста и мале тежине, најчешће између 100 и 200 килограма, способни да се крећу по стрмом и брдовитом земљишту. У расположивој изворној грађи сачувана су многобројна обавештења о боји и цени волова за орање. На дубровачком тржишту, у другој половини XIV и почетком XV века, за једног вола плаћало се 9 до 10 перпера, док су овце или козе биле око 10 пута јефтиније. Боја волова за орање била је веома различита. Могла је бити црна, мрка, црвена, па и бела, а веома често шарена у комбинацијама: црна и бела,

Пастир – Дечани

црвена и бела, црна и црвена и сл. Када волови за орање и говеда нису на паши, земљорадници су их држали у близини својих кућа, обично у обору, који је представљао простор ограђен плотом (obor over plot). Крупне домаће животиње везиване су преко ноћи, а током зимских месеци боравиле су обично у стајама. Њихову основну храну чинила је трава у свежем или осушеном стању, као *сено*. Свиње које су земљорадници држали, храниле су се претежно храном коју су могле да нађу у природи, али је за њихов тов био потребан жир, који се могао наћи у храстовим и буковим шумама, као и у дубравама каквих је било у близини сеоских насеља. Када жира није било у близини, власници свиња су допремали мање количине из удаљених крајева, али још чешће поверавали су своје свиње на чување земљорадницима оних села где је било жиродног дрвећа, свакако уз одговарајућу надокнаду. Једнолична и оскудна исхрана успоравала је раст сточног подмлатка, а у знатној мери утицала је и на стерилност одраслих животиња. Рачунало се да су потребне пуне три године да би прасе или теле достигло своју пуну физичку зрелост.

3. За разлику од земљорадника, професионални сточари – власи – нису имали потребу да држе волове за орање, већ су били оријентисани да гаје овце, говеда и мале брдске коње. У раном средњем веку влашка домаћинства организована у катуне, кретала су се са својим стадима у потрази за пашом између крајева са медитеранском климом и високих планинских пашњака. Још у XI веку влашке породице из Тесалије са својим стадима боравиле су од априла до септембра *у планинама Бугарске*, тачније у планинама теме Бугарске са центром у Скопљу. Зимовишта ових влаха са сталним насеобинама налазила су се у Тесалији, где су њихова стада боравила од октобра до марта сваке године. Влашки начин сточарења био је најпогоднији када су се стална станишта влаха налазила између морске обале и високих планинских пашњака. У таквим случајевима није требало припремати веће количине сена за зимске месеце, пошто се оскудна паша могла наћи током целе године. Влашки начин сточарења постао је привлачан и оним Србима који су се населили између морске обале и високих планина, тачније на подручју Паганије, Хумске земље и Травуније. Пред

крај XV века на подручју некадашње Хумске земље, односно западне и централне Херцеговине влашким начином сточарења бавило се око 40% становништва, а претежно земљорадњом око 60%. Слични су односи владали на подручју целе Херцеговине, територије данашње Црне Горе, као и у неким другим крајевима. Сви власи са овог подручја нису долазили до морских обала са својим стадима, већ су преко зиме боравили у зимиштима са блажом климом, где су припремали потребне количине сена. Влашки начин сточарења у нешто измењеном виду постао је прихватљив и за део становништва дубље у унутрашњости српских земаља, укључујући и подручје средњовековног Срема, с обзиром да се у дечанским хрисовуљама помињу *власи Сремљани*. На великим манастирским властелинствима проценат становништва које се претежно бави сточарством, односно влаха, био је различит. На Дечанском властелинству било је приближно 10% влашких домаћинстава, а 90% земљорадничких, док је на поседима манастира Св. Стефана у Бањској и манастира Св. арханђела код Призрена било око 20% влашких домаћинстава, а 80% земљорадничких.

Овце које су власи гајили у великом броју имале су вуну слабијег квалитета, беле или црне боје. Приликом стриже оваца вуна се није мешала, изузев у посебним случајевима. За разлику од вуне, влашки *сир* (в.) је био доброг квалитета, па је због тога цењен на тржиштима приморских градова. Технологија његовог справљања била је од давнина позната и зависно од конзистентности правила се основна разлика између *сирења* и *сира*. Први је био у меком стању па се стављао у мешине ради лакшег транспорта, док је други био сушен у облику колутова одређене тежине. Према одредбама хрисовуље манастира Св. арханђела код Призрена једна мешина сирења била је тешка 120 литара, док су сиреви били тешки по 6 литара (1 *дебела* литра у Котору = 360,2 гр). Поред справљања сира, била је позната и технологија добијања масла, које се трошило у исхрани. У људској исхрани важно место припадало је овчијем месу, које се трошило више него свињско месо. За добијање млека, сира, сточног подмлатка, меса и коже, гајене су у већем броју још и козе. Поједина влашка домаћинства била су у стању да обаве све потребне послове око стада у којима је било по 150 или 200 оваца и коза. Број говеда које су власи узгајали био је мањи, али и њих је било прилично, тако да су поједина влашка домаћинства гајила по неколико десетина говеда. Ове су животиње продаване, не само по приморским градовима, већ и по рударским центрима где је потражња за месом, говеђим кожама и лојем била велика. Почетком друге деценије XV века у Новом Брду један *камен* лоја (= 10 литара) стајао је 8 динара. Најбоља *четврт* од јалове јунади продавала се за 18 динара, нешто лошија за 14, а најлошија за 12 динара. У исто време, најбоља четврт од брава стајала је 4 динара, лошија 3 динара, док се најмања четврт од брава продавала за свега 2 динара (в. *месо*). Коже су биле скупе. Најбоља кожа од вола продавала се за 50 динара, готово као 3 четврти од јунади, док су лошије коже стајале 24, а од крава 20 динара. Кожа од јарца стајала је 4, а од овна 2 динара, колико и најмања четврт од брава.

Коњи које су узгајали власи били су мали, чврсти, издржљиви и способни да се крећу по тешко проходним теренима, што је било познато и *Анониму* 1308. године. Коњи ове врсте најчешће су коришћени у караванској трговини за пренос свакојаке робе до удаљених места. На дубровачком тржишту њихова цена се кретала око 6 дуката, а на прелазу из XIV у XV век, исказано у динарима по 20 перпера (в. *новац*). Боја ових коња била је различита и кретала се у нијансама од беле до црне, али су већ тада у српском језику постојали посебни термини којима се боја прецизније дефинише. За коња црне длаке говорило се да је *вран*, тамне боје да је *мрк*, за црвенкастог да је *риђ* и сл. У једном латинском тексту за кобилу се каже да је њена длака: pilli righii, а за њено ждребе да је pilli merchi. Понекад је према боји коњ добијао и своје име, па се тако за једног коња каже да се зове Мркша, а други Белота. У јужним крајевима српске државе за пренос робе, поред коња, понекад је коришћена и камила (старосл. **вельблоудь**), али се ова животиња није одомаћила, за разлику од бивола који је добро прихваћен, због велике снаге и способности да вуче велики терет. Биволи су гајени у Приморју, посебно у Конавлима, затим у Метохији, као и у крајевима данашње Македоније.

4. У сточарењу на великим феудалним газдинствима обраћала се велика пажња узгајању одређених врста домаћих животиња. На великим световним и манастирским властелинствима зависни земљорадници и власи гајили су домаће животиње на њима својствен начин, док је феудално газдинство настојало да искористи њихова искуства и расположиву радну снагу, примењујући истовремено и савремене методе гајења, пропраћене строжијом поделом рада. Када је основао Дечанско властелинство (1330) и утемељио манастирско газдинство, српски краљ Стефан Дечански одредио је да једну лакимију (ергелу) *пасу*, односно чувају, два влашка катуна, другу лакимију такође два влашка катуна, док ће се о манастирским овцама бринути још два влашка катуна. Манастирска говеда поверена су само једном катуну, а свиње такође једном катуну. Петнаест година касније (1345) помиње се само једна лакимија о којој се брину два влашка катуна, али се зато број оваца по свој прилици удвостручио, па се о њима брину четири катуна. Број говеда је остао приближно исти, па су она као и раније поверена само једном катуну, док манастирско газдинство из разумљивих разлога није било заинтересовано за гајење свиња, па се оне и не помињу. Поред влаха, Дечанско газдинство ангажовало је у сточарској делатности и известан број земљорадника, па су тако становници Добре Реке били задужени да *пасу манастирске коње*.

Сва феудална газдинства водила су посебну бригу о коњима, који су коришћени у ратној служби и за јахање. Оваква грла издвајала су се од осталих коња својим физичким особинама и лепотом, а морала су увек бити у доброј кондицији. Такав коњ назива се у изворима *коњ добри* или *бојни коњ* и он се није користио у транспортној служби, односно за преношење терета, већ искључиво за јахање. До оваквих грла долазило се на разне начине, најчешће узгојем и одабиром у лакимијама, куповином, поклоном, али и пленом у рату. Сваки угледнији властелин, укључујући и српске владаре, имао је једну или више лакимија. Крајишки властелин жупан Вукослав поклонио је својој баштинској цркви у Лешју једну лакимију са 13 грла, а то је био само мањи део коња у његовом власништву. Цена једног коња за јахање била је неколико пута већа од цене товарног коња. На дубровачком тржишту за јахаћег коња плаћало се обично између 20 и 30 а понекад и по 50 дуката. За једног коња који је купљен за краља Душана 1339. године плаћено је чак 400 перпера, што је тада вредело 200 дуката. Уз скупоценог коња ишла је и скупоцена опрема. *Једна направа коњска сребрна позлаћена* великог војводе Сандаља, односно украшена позлаћеним сребром, била је тешка 23 *литре* и 9 *унчи*, што исказано савременим мерама износи 7,788 кг. Сви српски владари поред овако скупоцених коња и опреме, имали су много *добрих коња* које су давали и добијали на поклон. Њихова исхрана није се могла ослањати искључиво на пашу, већ првенствено на сено, овас (зоб), извесну количину соли и увек чисту воду. Биле су то, у суштини, пробирљиве и нежне животиње, за које је требало подизати стаје, правити јасле, везивати их, а када захлади још и покривати покровцима, направљеним у ту сврху. Велика вредност како *добрих коња*, тако и товарних, један је од разлога њихове крађе и отимања, али истовремено и највеће судске заштите. Крађа коња убрајала се у најтежа кривична дела, па је због тога *свод* (в.) *коњски* уврштен у резервате државног или владаревог суда.

Подизање и обука коња представљали су дуготрајан и сложен посао у којем учествују: *кобилари* коју чувају лакимије, *јаздничари* који привикавају коње јахању и *коњуси* који се брину о већ обученим коњима. Коњуси су имали свога старешину – *коњушког челника* или *челника над коњима*. Обично су све ове категорије пастира добијале материјалну надокнаду за свој труд. Могао је то бити *белег* (в.), затим следовање хране (*месечина*), обућа и одећа. Уколико се дужности пастира поверавају зависном становништву, оно је по правилу делимично ослобађано од уобичајених *работа* и *данака*. Владаревим коњусима припадало је право на *оброк* (в.). На великим феудалним газдинствима, поред коњуха, део материјалне надокнаде припадао је свим категоријама пастира, укључујући и *овчаре*.

5. За разлику од великих феудалних газдинстава, власници мањег или већег броја домаћих животиња, који нису имали могућности да се сами брину о њима, поверавали су их људима који такве могућности имају. Тако су поступали најчешће становници приморских градова, који су се бавили различитим делатностима, али не и гајењем стоке. У дубровачком залеђу временом се изградио обичај познат у литератури под називом *припаша*. Власник одређеног броја домаћих животиња давао би их на пашу неком земљораднику или сточару, било на дубровачкој територији или у залеђу, под условом да се добит и штета деле попола, али је зато *главница*, односно број грла поверен на чување, увек припадао власнику. Постоје многобројни уговори у којима се деоба добити или штете дели на другачији начин. Из сачуваних уговора може се видети да су поједини дубровачки племићи поседо-

вали преко хиљаду оваца и коза, а такође велики број говеда, па и коња. Српска властела располагала је са још већим бројем домаћих животиња, док је највећи сточни фонд имао српски владар. Процењена вредност једне десетине *од добитка живог*, односно сточног фонда, којим је располагао цар Душан износила је 4 000 *крстатих перпера* или око 2 000 дуката, док би цео царев сточни фонд вредео више од 20 000 дуката. Велики и драгоцени део имовине, не само српских владара и феудалних господара, већ влаха и зависних земљорадника налазио се у њиховом сточном фонду или *добитку живом*.

ИЗВОРИ: HAD, Div. Canc. 14 f. 40; 15 f. 115, 133; 44 f. 196 bis; 6 f. 171'; 46 f. 209'; HAD, Div. Not. 3 f. 32; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 628; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, чл. XI; *Византијски извори* III, 214.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 228; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII. do XV. stoljeća*, Zagreb 1955; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 3–95; М. Благојевић, *Земљорадња*; Z. Šundrica, *Stonski Rat u XIV stoljeću (1333–1399)*, Pelješački zbornik 2 (1980) 73–190; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978; Б. Ферјанчић, *Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку*, ЗРВИ 32 (1993) 35–127; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 173–185, 202–208.

М. Благојевић

СТРАЖА – мера безбедности у средњовековној српској држави прописана од стране владара. Постављањем *стража* или *парамуна* (од грч. *παραμονή*), власт је превасходно намеравала да побољша безбедност градова и колико је то било могуће обезбеди сигурност путева.

Поред сталне војне посаде, о чувању града и стражарењу на његовим утврдама бринуло се становништво које није непосредно обављало војну дужност. Обавеза додатног чувања града звала се *градобљуденије* (**градоблюденіє**), а његови чувари звали су се б'дци (в. *б'ци*). У повељама градобљуденије најчешће се наводи заједно са *градозиданијем* (в.), тако да се ове две *работе* (в.) често називају град. Чување града помиње се још и као *цаконство* (од грч. φύλαξις τζακονική). Постављање, размештај и распоред стража, била је дужност управника града – кефалије, као представника јавне власти или властелина коме је владар поверио град на управу. Обавеза стражарске службе по градовима била је општа и падала је на терет села без обзира да ли је припадало владару, властелину или је било слободно (жупско). Изузетак су чинила села дарована манастирима која су, по правилу, била ослобођена свих работа према држави, дакле и чувања града (**да имь нѣсть ни цаконства по градовѣхь**), али са обавезом да стражаре на манастирским кулама. Непрекидно, град је чувало и градско становништво, у прво време домаће, а касније и страно, и то Дубровчани који су поседовали *баштину* (в.), што је јасно дефинисано у повељи Вука Бранковића: **и кои сє соу Доубровчанє забаштинили по моихь градовехь, тизи да зигю градь и да чоувають**.

Посебне мере за безбедност путева (*бљустипутије*) и заштиту имовине лица која су њима пролазила донео је цар Душан. У три члана његовог законика (157, 158, 160) регулисана су питања стражарења по путевима, надлежности за постављање стража и одговорности за могуће штете. Старање о безбедности на путевима по жупама цар је поверио кефалијама и властели, с тим да су кефалије биле надлежне и за мешовите жупе (**жоупє смѣснѣ**), тј. оне чија је земља и становништво имала више од једног господара.

По Душановом законику, организовање стражарске службе препуштено је и селима која су се налазила у пограничном подручју између жупа. Споменута села чувала су пусто брдо **мєгю жоупами**, односно међу која је, с обзиром на каравански карактер средњовековне трговине, често представљала и пут. Због тога су та села одговарала за штету, крађу или разбојништво које би се десило на том пустом брду.

Места где су се чувале страже дуж пута звала су се стражишта. Дужност стража је била да, како се каже у Душановом законику, сваког госта – и трговца и Латинина, спроведе од страже до страже са свим оним што поседује. У случају разбојништва или крађе, насталу штету процењивао је оштећени заједно са пороτом веродостојних људи, а кефалије, властела и страже којима је пут био предан на чување надокнађивали су штету.

Постоји помен у повељи краља Милутина и о пограничним стражама, које су биле размештене дуж византијске границе. У каснијем периоду таква врста страже не спомиње се више, а у Душановом законику свака одговорност у потпуности је пребачена на властелу – крајишнике.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*, 186, 201–205, 387, 401, 420, 448, 498, 499, 512, 514, 697, 767; *Законик цара Стефана Душана* I, Струшки и Атонски рукопис, Београд 1975; II, Студенички, Хиландарски, Бистрички и Ходошки рукопис, Београд 1981 (група аутора), чл. 157, 158, 160; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 37.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 115; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3 (1928) 25–43; С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 341–349.

Ж. Вранић-Бијелић

СТРАНОПРИЈЕМНИЦА (ξενοδοχεῖον) – просторије саграђене уз манастир а намењене личностима које не припадају манастирском братству. У најранијем раздобљу у странопријемницама су смештани гости манастира, ходочасници и други. Временом постају места за смештај и опоравак болесних.

Под странопријемницом треба такође подразумевати просторије за смештај и негу остарелих лица. Пошто се средњовековни манастири нису сачували у изворном облику, не могу се поуздано установити ни места ни архитектура странопријемница. Изузетно, на посредан начин, направљена је идеална реконструкција просторија које би одговарале странопријемници у цариградском манастиру Христа Пантократора. Манастирски типик је био основ за поменуту реконструкцију. Из описа у типику види се да је грађевина служила за смештај и негу болесника и особља које се бринуло о болеснима.

ЛИТЕРАТУРА: С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд 1994, 313–323.

М. Шупут

СТРАТЕГ (στρατηγός) – Овај термин, као и други изрази од њега сковани (моностратег, хипостратег, стратег автократор), означава лице које обавља високу војну функцију. Од VII века, када је Византијско царство реорганизовано и подељено на војне округе – теме, стратег постаје технички термин: њиме се означава не само врховни војни заповедник у теми него и носилац цивилне власти на њеној територији. Као врховни наместник једне провинције (теме) стратег је био подређен непосредно византијском цару. Било је уобичајено да функцију стратега прати титула патрикија и антипата, ређе протоспатара.

Компетенције стратега биле су врло широке; како је тематско уређење дало превласт војној власти у односу на цивилну, треба нагласити да су војни послови (одбрана територије теме, одржавање утврђења, командовање војним трупама у случају похода) били приоритетни за тематског управника. Будући да је стратег припадао провинцијској администрацији, јасно је да је имао и своје подређене чиновнике (као што су нпр. турмарси) који су чинили његов ὀφφίκιον. Ранг-листе византијских чиновника IX и X века показују постепеност ширења тематске организације, што је видљиво из повећања броја стратега, али и извесне промене које означавају почетак опадања значаја ове дужности. У Тактикону Успенског забележено је 20 тематских наместника, у Филотејевом Клитерологиону 26, у Тактикону Бенешевича 32, а у Ескоријалском тактикону, који одражава стање у другој половини X столећа (настао је између 971. и 975), чак 90. Међутим, повећање броја провинцијских наместника у Ескоријалском тактикону не представља само последицу ширења територије Царства путем освајања него је и резултат уситњавања старих војно-административних јединица. Уједно, поменута ранг-листа показује да је звање стратега почело да губи свој ранији значај: приметно је да се велики број стратега помиње у својству управника мањих области (рецимо тврђаве и њене околине, или града), док се, с друге стране, наместници појединих важних војно-управних области, поглавито пограничних, не називају више стратезима него дукама или катепанима. Овај процес наставио се и у XI веку.

Проширење византијске власти на унутрашњост Балканског полуострва након 1018. имало је за последицу стварање нових великих војно-управних јединица на поменутом простору на чијем се челу нису налазили стратези него дуке или катепани. Опадања значаја стратега и сужавање његових реалних компетенција, с једне стране, и именовање

дука или катепана за намеснике значајних (у почетку пограничних) тема, с друге, било је повезано са преоријентацијом Византије на тагматску (професионалну) војску (овај процес започет је шездесетих година X века, и био је последица спољне експанзије Царства). Промене у унутрашњој управи нису мимоишле ни старе војно-административне области, што се очитује и у новој титулатури њихових намесника: на пример управник најзначајније византијске теме – теме Анатолика (основане још у VII веку), наведен је у Ескоријалском тактикону као стратег, а већ пре 1078. овај функционер имао је назив дуке. Реформом државне управе у време Комнина, термин стратег коначно је изгубио своје техничко значење (у својству провинцијског намесника последњи пут поменут је 1124). У наративним изворима употребљавао се све до пропасти Византијског царства, али у једноставном, основном значењу војног заповедника трупа у походу. У средњовековној Србији византијском звању стратега одговарало је звање *војвода* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 198; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 198–199; Hélène Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, Bulletin de Correspondance hellénique 84, Athènes – Paris 1960, 36–52 (= Variorum reprints, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, VIII, London 1971, 36–52); N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Introduction, texte, traduction et commentaire. Paris 1972, 341–342, 345–346; N. Oikonomidès, *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle*, Travux et mémoires 6 (1976) 148; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 425; II, 22; J. C. Cheynet, *Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle*, Travaux et mémoires 9 (1985) 191–194; *The Oxford Dictionary of Byzantium* III, New York – Oxford 1991, 1964 (A. P. Kazhdan); Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31–43.

Б. Крсмановић

СТРАТИОТ (στρατιώτης) – назив за војника, у ствари сељака који поседује своју парцелу земље и који је обавезан на вршење војне службе. У VII веку Словени насељавају не само Балканско полуострво, него продиру и у Малу Азију; и сама Византија насељава их као стратиоте или као сељаке. Стварањем тематског уређења у VII веку војницима се додељују имања у свим темама, то јест на целој територији Царства. Војна снага Византијског царства од VII до почетка XI века почива на ситном земљопоседу стратиота. Стратиот као и сељак сâм обрађује своју земљу. Он је мање оптерећен порезима од других сељака, добија малу плату и дужан је да се на позив јави у војску са коњем и оружјем. Често стратиоти и сељаци припадају једној те истој сеоској општини. Имања стратиота по својим размерама и вредности одговарају отприлике парцелама сељака средњег или вишег имовног стања. Према Новели Константина Порфирогенита, просечан годишњи приход стратиота износио је 18,5 номизми. Стратиота наслеђује његов најстарији син, преузимајући заједно са очевим имањем дужност вршења војне службе, док се остали потомци стратиота очигледно стапају са сељачком масом или добијају нова војничка имања. Стратиоти су имали право да предају своје имање у наследство сродницима и другим лицима заједно са војном обавезом искључиво из редова свог сталежа. Њима је било забрањено да узимају за наследника лица из вишег сталежа. Припадници из вишег сталежа не могу да буду власници стратиотских имања.

Од X века стратиотима и сељацима је запретила општа опасност. Велепоседници теже да се дочепају сељачких и стратиотских имања, претварајући њихове власнике у своје кметове-парике. У дугој борби између централне власти и велепоседника феудалне аристократије, ова последња је најзад победила. Након смрти Василија II (1025) отпочео је брзи процес феудализације Царства, то јест незадрживи пораст велепоседника и веома брзо опадање ситног земљопоседа сељака и стратиота.

Стратиот је термин добро познат у византијским документима, али је током времена више пута мењао своје значење. У документима из доба Палеолога стратиот означава пронијара. Тако се у византијским изворима пронијари обично називају стратиотима. Међутим, разлике су огромне. Пронијари су припадали сталежу феудалног племства. То су велепоседници чију земљу обрађују зависни кметови-парици. Сличност између стратиотских имања и проније била је само привидна. Стратиотска имања су била главна и основна снага Византијског царства. Проније су постале један од елемената његовог распада. Пронија не представља пронијареву својину. Право својине и слободног располагања пронијом задржава државна власт. Пронијарева служба је војна и наслеђивала се под српском влашћу. У Византији није било црквених пронијара. Систем проније ухватио је чврсте корене у држави Немањића под утицајем Византије (од времена краља Милутина, када су најпре освојене области од Византије) знатно се проширио како у Македонији тако и у Србији. Велики значај добила је пронија у Зети и одржала се и под млетачком влашћу. Исто тако, стратиоти се јављају као војници у Зети и северној Албанији (в. *војници*). Назив острва Страдиоти у Боки Которској указује да је тај топоним настао вероватно од назива стратиоти.

Међутим, средином XIV века у Тесалији се јавља изузетак, где упоредо постоје и прави стратиоти и пронијари. Ови стратиоти су у ствари сељаци који су остајали на својим поседима, али су имали обавезу вршења војне службе, можда да ратују у оквиру коњичке војске тесалијских пронијара. У Византији су се власници проније по правилу називали војници-стратиоти, док се назив пронијар употребљавао ретко. У словенским земљама назив пронијар се потпуно одомаћио.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1950, 114–115, 147, 148, 195–196, 274; Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951, 5–11, 128–130, 141–147, 150, 151–176; Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 183–184, 224, 234.

М. Маловић-Ђукић

СТРАТОР (στράτωρ, стратор, односно коњушар) – у наративним изворима рановизантијског доба често навођен и као hippokomos или equorum curator. Стратoрска служба је постојала на царском двору и код виших провинцијских чиновника. Стратори су били окупљени у посебан корпус; у VI веку, префект Африке имао је у свом officium-у тзв. schola stratorum. Основна дужност дворских стратора била је да прате цара док се пење на коња, као и да одржавају царске штале. У рановизантијско доба, поједини стратори су имали задатак да убирају и дажбине из којих се плаћало одржавање коња и штала (collatio equorum и proba equorum). Старешина се звао tribunus (comes) stabuli, или κόμης τοῦ σταύλου, од краја VII века δομέστικος τῶν στρατόρων и, најзад, од VIII века *протостратор* (в.). Сачувани су многи печати стратора на грчком и латинском језику. Судећи према печатима из VIII и IX века, известан број нижих тематских официра, турмарха, друнгарија, или архоната градова носио је титулу стратора. Вероватно због тога да би се ови титуларни стратори разликовали од оних који су радили у царским шталама, ови последњи су називани *царски стратори* (στράτορες τοῦ βασιλικοῦ στρατωρικοῦ). Последњи помен стратора је из XI века и односи се на титулу једног земљопоседника. Страторе су имали и манастири. У Хиландарском и Студеничком типику стратор се наводи упоредо са кључарима, хлебарима, рибарима и икономима метохијским, као онај који се стара о мазгама.

У посредној вези са појмом је церемонија такозване страторске службе, коју су неки западноевропски и словенски владари (у Франачкој, Римско-немачком царству, Србији, Русији) вршили црквеним поглаварима. Служба је почивала на одредбама фалсификоване Константинове даровнице, према којима је цар Константин наводно извршио страторску (коњушарску) службу папи Силвестру водећи узде његовог коња. Ритуал се први пут одиграо 754. у Понтиону, када је Пипин као стратор (vice stratoris), држећи узде, водио коња папе Стефана II. Док је оваква страторска служба представљала вид почасти, маршалска служба, која се састојала у придржавању стремена, означавала је потчињеност. У Византији је страторска служба западних владара сматрана недостојном. Исто тако, сматрана је неспојивом са узвишеношћу ромејског царског достојанства и никада није практикована. Једини забележен случај страторске службе црквеном великодостојнику догодио се приликом сусрета великог дукса Михаила Палеолога (будућег Михаила VIII) и никејског патријарха Арсенија, 1258. у Магнезији. Овај изузетак de iure не представља страторску службу владара, а објашњава се тренутним политичким интересом Михаила Палеолога. Јован Кантакузин оставио је опис страторске службе краља Душана архиепископу Јоаникију, којој је присуствовао лета 1342. Сматра се да је ову церемонију српски краљ увео на основу одговарајућих одредби Синтагмата Ма-

тије Властара, које парафразирају Константинову даровницу.

ИЗВОРИ: *Списи Св. Саве*, изд. В. Ћоровић, 120.

ЛИТЕРАТУРА: К. Кирис, ΣΤΡΑΤΟΡΟΣ = ΠΡΩΤΟ]ΣΤΡΑΤΩΡ, or *Strator*, ΕΕΒΣ 36 (1968) 119–138; N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines dès IX et X siècles*, Paris 1970, 298; *Strator*, ODB, 1967 (A. Kazhdan); R. Holtzmann, *Zum Strator- und Marschalldienst*, Historische Zeitschrift 145 (1931) 301–350; Г. Острогорски, *О страторској служби владара у византијско-словенском свету*, Сабрана дела V, 320–352.

С. Пириватрић

СТРГУНИ в. *Занати*.

СТРЕЛАРИ в. *Оружари*.

СТУДЕНАЦ – реч словенског порекла која означава *извор* (в.) уопште, али и бунар (в. *зденац*). Често се спомиње у средњовековним повељама, углавном је служио за снабдевање водом за пиће. Тамо где је било студенаца, обично су настајала сеоска насеља. У изворима се ретко среће термин извор, који је такође словенског порекла, а само у неколико случајева извор се назива кладенац (у повељама манастирима Трескавцу и Раваници). Он има исто значење, али може да означава и извор у уској јами, који је издубљен људском руком. У повељама се сусрећу и термини *студла*, *врело*, *сопот* и *слап*. Студла и врело означавају јак извор, а сопот је извор који извире уз јак шум воде и уопште извор који је богат водом. Сопот је реч општесловенског порекла, а топоним овог имена, поред наших примера, среће се у Пољској у близини Гдањска 1283. године. Слап означава брзак у реци или водопад.

Богатство терминологије о изворима сведочи о њиховом значају и употреби у средњовековној Србији. Већина студенаца има посебна имена, а неки се просто наводе као студенци. Тако у повељама срећемо: Жупанов студенац, Славик, Дозивало, Рађевски, Игларевски, Воинскн, Сребрни, Смрдећи, Сухи, Архиепископов, Царев, Лесковик, Сасинов, Бели, Змајев, Букови, Бигор, Патреш, Лупоглавски и тако даље. Студенци носе имена или по власнику, или по насељу које се ту снабдева водом, или по самом квалитету воде. У повељи манастиру Св. арханђела код Призрена помиње се Смрдећи студенац, који је назив добио по мирису воде у којој је вероватно било много сумпора. Студенац у близини села Селца (код Призрена) једноставно се назива Добри. Студенци су имали прворазредни значај у снабдевању људи водом за пиће и самим тим су пуно утицали на настајање и положај сеоских насеља. Изворска вода је била посебно драгоцена у кршевитим областима, где је и кишница, која се скупљала у цистерне (чатрње), служила за пиће.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU* 15, 430, 920; 16, 795, 803; J. Schütz, *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin 1957, 66, 67; *Słownik starożytności Słowiańskich* V, Warszawa 1961–1982, 342; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) 16–19.

С. Мишић

СТУП, СТЛП – представља већи комад обрадивог земљишта, који обликом подсећа на правоугаоник (стуб) и који феудални господар непосредно искоришћава (в. *царина*). Површине ступова по правилу су веће од површина њива, па чак и од оних које се називају *великим њивама*. Колико су ступови били простране види се и из повеље манастиру Св. арханђела код Призрена. Ту је цар Душан поклонио у селу Брњашчи четири ступа које су обрађивали сељаци овог села, али и становници насеља Стањани. Они су на поменутим ступовима морали да ору по шест дана у години. Из овога се види да ступови представљају груписане оранице у једном или неколико комплекса земљишта. Ступови се и по томе разликују од њива. Код ових ораница је дужина већа од ширине, то су потеси. Ступови у Србији никада не припадају земљорадницима, већ их обично поседују манастири, цркве, владар или властела. Груписање обрадивих површина у ступове, на великим газдинствима, служило је унапређењу производње.

ИЗВОРИ: J. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 275, 277, 284; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 71; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти*, Споменик САНУ 3 (1890) 39.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 100; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до почетка XV века*, Споменик САНУ 66 (1926) 44; М. Благојевић, *Земљорадња*, 96–98, 350, 351.

С. Мишић

СУБАША (subaşı) – стара турска титула селџучког порекла, широко распрострањена код Османлија. Већ у XV веку имала је неколико значења. У наредном веку функције лица са том титулом знатно су се измениле.

1. Титулу субаше носио је војно-административни управник *вилајета* (в.), привремене војноуправне јединице. У српским земљама субаша вилајета називан је и *војводом* (в.) вилајета. Подручје под његовом управом звало се и субашилук (у српским земљама и војводалук), али само кад је реч о истуреним пограничним вилајетима. Субаша вилајета имао је широка војна и управна овлашћења, па и право да сам предузима војне акције. Заповедао је *спахијама* (в.) свог вилајета, а њему надређен био је крајишки бег или *санџак-бег* (в.). По претварању вилајета у *санџаке* (в.) и уклапању у редовни војноуправни систем, нестала је титула субаше вилајета.

2. С друге стране, по успостављању редовне спахијске организације санџака, у војном (не и управном) смислу и даље су постојали вилајети од по неколико нахија. Спахијама таквог вилајета такође је заповедало лице са титулом субаше. Све такве војне субаше једног санџака биле су подређене алај-бегу. Већ крајем XV века сваки заим (спахија са приходима преко 20 000 *акчи* (в.)) носио је титулу субаше.

3. Под надлежношћу субаше вилајета (као привремене војноуправне јединице) могло се наћи неколико њему подређених субаша (војвода), што су управљали деловима вилајета, нахијама или неким већим градом. И такве области такође су се називале субашилуцима (војводалуцима). По успостављању санџачке организације, такав субаша (војвода) постајао је један од најпоузданијих санџак-бегових поузданика коме је поверавана брига о приходима са санџак-бегових хасова (поседа). И на том положају имао је одређена управно-полицијска овлашћења. Титулу субаше са сличним полицијским овлашћењима носио је и службеник војводе, управника великих хасова *беглер-бегова* (в.), *везира* (в.) и припадника царске породице.

ЛИТЕРАТУРА: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982², 112–114; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I–1, *Катастарски попис Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 613, 634–635 (Речник термина: *Субаша*, *Војвода*).

А. Фотић

СУДСТВО (СУД, СУДИЈЕ, СУЂЕЊЕ) – било је важан чинилац државне управе средњовековне Србије, од кога је зависило спровођење и примена закона у свакодневном животу. Спровођење постојећих правних норми и закона зависило је како од развијености саме државе, тако посебно и од организованости судства. Зато се може рећи да до доношења Душановог законика није било јединственог и доследно уређеног судства у правом смислу те речи. До тада су судиле разне установе и власти, међусобно неповезане и без јасно раздвојених надлежности. Поред владара и посебно установљених судова, судиле су црквене и управне власти и властела. Тек се Закоником предвиђају редовне, државне, односно *царске судије*, одређују се њихове надлежности, поступак при суђењу, истиче се њихов примат над осталим властима које суде, узима њихова личност у заштиту од увреда и напада, и што је посебно важно, прокламује њихова независност у суђењу. Та независност судова је истакнута члановима 171 и 172. У првом се каже да ако и сам цар изда акт за некога *или по срџбе, или по љубави, или по милости, а онази књига разара законик, није по правде и по закону, како пише законик, судије тузи књигу да не верују, тьмо да суде и врше како је по правде*. У другом се каже да судије суде само *по закону, како пише у законику, а да не суде по страху од царства ми*. Једна од основних идеја Душановог законика је управо раздвајање судске од управне власти, као и уређење судова по угледу на Византију. Зато није ни чудно што је у том циљу судству посвећено, посредно или непосредно, око 40 чланова Законика.

Као и у свим феудалним државама и у Србији је у средњем веку врховни судија био *владар*. Извори тачно предвиђају који су преступи били резерви-

сани за њега. То су, према ондашњим схватањима, били најтежи преступи. Они су чинили тзв. *резервате судске* (в.) или у нашим изворима – *царске дугове*. Владарев суд је развојем правног система и судства, нарочито у доба цара Душана и после њега, постао највиши државни суд који је поданицима пружао најбољу гаранцију заштите права, или бар могућност потраге за правдом и њеним задовољењем.

На нижем нивоу судске организације у периоду Немањића су судије још дуго били *жупани*, а касније *севасти* и *кефалије*. Све до Душанове реформе и доношења његовог Законика суд није био одвојен од државне управе, већ је суђење поверавано обласним и локалним органима власти. Цар Душан је својом реформом судство одвојио од управе и суђење поверио *судијама* као посебним органима, ни од кога зависним. У Законику се посебно наглашава да је цар поставио судије по целој земљи (чл. 148) и да се *нико не позива на двор царства ми мимо области судија, које јест поставило царство ми, већ да иде свако пред свог судију* (чл. 175). У бројним члановима Законика који говоре о судском поступку никад се не предвиђа да се тај поступак води пред другим властима, већ увек пред судијама које је овластио цар: позивају се странке пред судије (чл. 89); *лице*, тј. осумњичени се предаје судијама (чл. 92); пред судијама се врши правдање котлом (чл. 84); писмени докази се подносе судијама (чл. 105, 171); странке се парниче пред судијама (чл. 161); пресуда се извршава према одлуци и по налогу судија (чл. 162, 178, 188); *двор судијин* и *двор царев* се наводе као надлежна места где се обавља суђење (чл. 66, 91). Међутим, колико је ново уређење судства било спроведено у пракси сасвим је друго питање. Из извора се чак види супротно, тј. да ни касније нису престале судске функције централних и локалних органа управе. Већ у повељи Дубровчанима из 1349. само три месеца после издавања првог дела Законика, предвиђа се судска улога кефалије, кнеза и цариника, а у Хиландарској хрисовуљи из 1355. се предвиђа судска надлежност кефалије. Најзад, у другом делу Законика прописано је да се црквени људи суде *пред црквом и пред кефалијом* (чл. 194). Ове противуречности би се могле објаснити само тако да су се под појмом царевих судија подразумевали и ови органи власти, јер их је цар овластио да врше судску функцију. Неки представници државних власти задржавају судске надлежности и у периоду Деспотовине, иако постоје и посебне судије. Тако је *челник* Лазаревића био овлашћен да суди у споровима које су покренули монаси манастира Св. Пантелејмона. Исто тако, и *војводе* имају велика судска овлашћења у повереним им градовима и *властима*, чак су им поверена и суђења за владареве резервате на територији на којој заступају владаре. Осим војводе, према Статуту Новог Брда, судске надлежности по нижим кривицама имали су и *кнез* и *пургари*. Судска овлашћења у градовима и у рудницима имали су, у оквиру свог делокруга, и *цариници* за неплаћање царина и непоштовање царинских прописа.

Судски поступак је започињао *позивом на суд*. Првобитно је позивање оптуженог на суд вршио сам тужилац у пратњи сведока и клетвеника које је узимао из реда својих сродника или суседа. С временом је позивање на суд потпадало под контролу јавне судске власти, уз исправу која је имала обележја јавне власти. Већ у Жичкој повељи из око 1200, где се каже да се људи са архиепископског властелинства не могу позивати на суд без *краљевог печата*, види се да позивање на суд има јавну веру, док се сто година касније, у Скопској хрисовуљи из 1300, игуман позива само путем *књиге царске*. Позивање на суд се прецизно прописује тек Душановим закоником. Предвиђено је да и даље туженог може на суд позвати тужилац (чл. 61, 89), али снагу јавне вере и обавезности озваничене од стране власти сада има само позивање на суд *са приставом* (чл. 56). Тужилац је, да би позив озваничио, морао да то учини преко пристава или уз његово присуство (чл. 104), а пристав је као лице са јавном вером потврђивао да је позив уручен (чл. 175). Али, снага јавне вере пристава није била сама по себи довољна, већ је аутентичност позива потврђивана *печатом* (в.) или *књигом*, тј. писмом. Да је постојала разлика између ова два начина позивања, сведочи чл. 62 у коме се каже да се *властела велика позива са књигом судијином, а остали са печатом*. Из тога следи да је позивање са печатом било усмено, а то потврђује и чл. 56 где се каже да властелину који се позива печатом пристав мора да *преће приповеда*, тј. усмено каже за шта је позван. Повластицу да на суд буду позвани књигом, односно писмом судијиним, уживали су, поред крупне властеле, и црквени великодостојници. Иако се у другом делу Законика прописује да *пристави без књиге никамо не греду* (чл. 162), ипак то не значи да је укинуто позивање печатом (чл. 62), јер се 162. члан односи само на извршни поступак.

На суд се није позивало на уобичајени начин ако је било *лица*, тј. кад је кривац ухваћен на делу, или је код њега препозната украдена ствар. Кривац је тада одмах предаван властима у том месту (чл. 149). Ако позвана странка не дође на суђење онда је била крива и кажњавана је глобом која се називала *престој* (чл. 56). Законик предвиђа санкцију и за случај да тужилац не дође на суд. Тада он губи парницу, а оптужени који би се одазвао на време, бивао је ослобођен одговорности (чл. 56, 89). Недолазак на суђење се могао сматрати оправданим и није се кажњавао само у два случаја које предвиђа Законик. Први је кад позвани није код куће, већ само његова жена која није дужна да обавести мужа (чл. 104). Други је важио за војнике свих сталежа који нису смели да се позивају на суд три недеље после ратног похода. Законик не наводи друге оправдане разлоге, као што је болест, али је то сигурно прихватано као оправдање по обичајном праву. Стране у спору се називају *парци* и они на суд излазе лично (чл. 167). Не помиње се могућност да их неко заступа, сем кад је у питању удовица или сирота, беспомоћна жена (чл. 73). У суђењу је сигурно морао учествовати и *наводчија* кога помињу многе повеље, а то је потказивач, коме је припадала половина вражде или глобе. Странке на суду иступају као активни учесници судске расправе. Они *се расправљају*, како се каже у Милутиновој повељи Дубровчанима из 1302. Судска расправа се у изворима назива *пра*, а сама расправа подразумева две радње: *прети се* и *отпирати* (чл. 73, 88, 139). *Парац се при за своју причу*, тј. тужбу, а тужени *отпарчија* тужиоцу *отпира* (чл. 161).

У Душановом законику је, како се из овог кратког приказа види, био регулисан начин суђења, ток судске расправе, начин извођења доказа, као и казне за поједине врсте преступа. Све ово је важило за јавне, државне судове. Међутим, у средњовековној Србији је постојало и приватно-правно судство, које се такође у основи морало држати Законика. Ова суђења су вршили власници земље, световна и духовна властела над својим зависним становништвом. То је *патримонијални суд*, како га назива Теодор Тарановски, односно *суд господара земље над насељеницима његовог имања*. Ово право имала је пре свега црква и то је био саставни део њиховог општег имунитета (чл. 33). Надлежност државног суда је остављена само за мешовите парнице када је друга страна човек ван црквеног властелинства (чл. 194). О патримонијалном суду световне властеле над својим меропсима и отроцима говоре чланови 103, 115, 201, при чему су од властелиновог суда изузети само владареви резервати.

Црквени суд заузима посебно место у систему средњовековног судства. Код Срба је он преузет из Византије, и постепено уграђиван у црквену организацију, судски систем и друштвени живот уопште. На основу *божаственог закона*, који се помиње још у Жичкој повељи Стефана Првовенчаног, владари доносе одредбе о кажњавању за повреде црквених закона који су се заснивали на канонима вере, али и на законима византијских царева. Душанов законик је само систематизовао одредбе о црквеном суду које су се примењивале још од светога Саве. Црквени суд је судио пре свега целокупном свештенству за сва дела, затим верницима, тј. целом православном становништву, али само за одређена дела повреде црквених канона, и на крају, зависном становништву на црквеним властелинствима на основу имунитетних повеља владара (патримонијални суд). Од надлежности црквеног суда изузимане су парнице око земље које су спадале у владареве резервате. Црквени суд је био надлежан и за људе који су били под заштитом цркве. То су удовице, сирочад, просјаци, болесници и пуштено робље. Исто тако, црква је реаговала и на тешка кривична дела, нарочито она која су драстично кршила моралне норме и поред осуде световног суда, на њих је реаговала *епитимијама*. Пошто је брак важно за црквену тајну, под црквени суд су потпадала сва дела о браку, разводу, прељуби и повредама закона о браку. Како су и тестаменти били у вези са браком, сродством и наслеђивањем сродника, изгледа да су и спорови око тестамената највећим делом били у надлежности црквеног суда.

Све до сада изложено чинило је јединствени систем судства у средњовековној Србији, све до њеног пада под турску власт, а једино је црквени суд наставио да живи и делује са извесним ограничењима и за време робовања под Турцима. Међутим, у средњовековној Србији било је још неколико судских система ван општег српског судства, који су са њим упоредо постојали у пракси и понекад имали додирне тачке. То је судство приморских комуна које су улазиле у састав српске државе, затим аутономно

судство Дубровчана у Србији, и у периоду Деспотовине присуство турских кадија у јужном делу државе, у области Бранковића.

Аутономни приморски градови су имали своје сопствене судове и судије које су биране на годину дана. Систем судства у њима је био, као и у осталим далматинским градовима, заснован на утицају италијанских комуна. Зато је он посебна тема, и занима нас само по питању односа са судством у српској држави у чијем су саставу били. У два приморска града за која имамо сачуване градске статуте (Котор и Будва) тај однос је био различит. Которско судство је било потпуно одвојено и независно од државног судства у Србији и била је искључена свака могућност интервенције државне судске власти и владара на територији Котора и његовог дистрикта. Због ауторитета владаревог суда дешавало се да се неки грађанин обрати владару ради судске заштите, али су Которани такве случајеве сматрали повредом своје аутономије коју су владари признавали. Да би такве могућности искључили они су 1301. донели одлуку, која је ушла у Статут, да се забрани обраћање владаревом суду под претњом казне. И будвански Статут је предвиђао аутономно судство на територији комуне, али је у њему, за разлику од которског, био предвиђен један број дела за која се ишло пред суд владара. То су била дела о издајству, убиству, робу и робињи и коњу. Ова дела су се готово потпуно поклапала са владаревим резерватима који су важили и у самој Србији.

Своје аутономно судство су делом имали и новоосвојени грчки градови. Њима је судска аутономија гарантована посебним потврдним хрисовуљама којима су потврђиване хрисовуље византијских царева тим градовима. Пошто те хрисовуље углавном нису сачуване, о тој аутономији се може нешто рећи само на основу 176. члана Душановог законика где су нашле одраза, и у примеру сачуваних судских аката града Сера 1360–1366. Из чл. 176 се види да се грађанима судило пред *градским властима и клиросом*, а из серских судских аката произилази да је судио мешовити суд који су чинили митрополит Сера, шест чланова клироса и од световне властеле кефалија градски и заповедник војске који су називани *васељенским судијама*.

Када су у питању били спорови између Срба и Дубровчана суђење су обављале две установе: *станак* (в.) и мешовити суд. Станак је погранични састанак између српске и дубровачке стране, где су се, између осталог, решавале и парнице у мешовитим споровима.

Мешовити суд је судио у споровима између Срба и странаца, пре свега Дубровчана, али насталих у унутрашњости, на српској територији. Јавља се у изворима тек за време краља Милутина. У његовој повељи Дубровчанима из 1302. се каже, да ако дође до спора између Србина и Дубровчанина, да им суди суд који чине један судија Србин и један судија Дубровчанин. При томе краљ задржава право владарских резервата, тј. да суди Дубровчанима за неверу, вражду, чељадина и коња. Од тада мешовити суд постаје стална установа за мешовите спорове. Међутим, цар Душан је за извесно време укинуо надлежност за суђење у овим споровима. У повељи из 1349. он предвиђа да се мешовите парнице решавају пред *цариником, кнезом или пред кефалијом који буде града тогази*, и предвиђа да обе стране дају исти број сведока у парници. Исти принцип мешовите пороте касније је унет у други део Законика (чл. 153). Кнез Лазар поново враћа мешовити суд. У повељи из 1387. он предвиђа да се у њему више не узима по један судија са обе стране као у Милутиновој повељи, већ се успоставља опште начело паритета: *да се постави половина судија дубровачких, а половина Србаља и да се пред њима споре*. Истовремено, кнез Лазар је укинуо надлежност домаћих државних судова за мешовите парнице: *И да не позива Србин Дубровчанина пред суд никамо, ткмо пред онези судије, и да се не муче пред господство ми ни пред кефалију*. Исти поступак је био предвиђен за Сасе и Дубровчане. Што се тиче самог судског поступка, повеља каже да ако Дубровчанин захтева пороту, *да је чини његова дружина Дубровчани*, који живе у истом или најближем месту где се води спор, а ако обе стране предложе сведоке, онда да буде исти број сведока са обе стране. Занимљиво је да се даље наређује да нико од сведока није вољан побећи док се спор не оконча, што значи да је у пракси било избегавања сведочења. Дословно исте одредбе се понављају и у повељама деспота Стефана Дубровчанима из 1405, затим Бранковића из исте године, као и у повељама деспота Ђурђа из 1428. и 1445.

Из Лазареве повеље се види да су обе стране у спору, поред сведока, могле захтевати и *пороту*. Порота је у старом српском праву веома стара институција, чији је најстарији назив *рота*. Поротници су у

ствари *клетвеници*, честити, веродостојни људи, који су под заклетвом потврђивали за суд битне чињенице, и којима је суд поклањао безусловну веру, њихови искази су некада били од пресудног значаја. У изворима је било и других назива за поротнике или клетвенике: *старинци* (в.), *старци, душевници, добри људи* (в.). У другом делу Законика (чл. 151–154) као да су систематизоване новеле цара Душана са циљем да се прецизира улога пороте и утврди њен значај као институције. Чланом 151 цар наређује *од сада унапред да је порота и за мало и за велико: за велико дело да су 24 поротника, за помању кривицу 12, а за мало дело 6 поротника. И ти поротници да нису власни никога измирити, осим да оправдају или окриве. И да је свака порота у цркви, и поп у ризах да их закуне, и у пороти камо се већина куну, и кога већина оправда, тима да се верује*. У следећем, 152. члану, се каже да у пороти важи закон као за време краља Милутина, *да су великој властели велика властела поротници, а средњим људима њихова дружина, а себрдијама њихова дружина да су поротници, а да у пороти није ни сродника ни пизменика*, тј. непријатеља, злобника. Чланом 153 потврђено је право да иноверци и трговци у мешовитом спору дају половину поротника а половину Срби. И на крају, чл. 154 предвиђа да поротници који се закуну и оправдају некога по закону, па се затим код оправданог *нађе сâм предмет* (corpus delicti), да се ти поротници казне као за вражду, по 1000 перпера, да им се више не верује, да се нико за њихове не удаје нити од њих жени. Из ових чланова Законика и раније поменуте Лазареве повеље види се да порота није врста суда, онаква каква је постојала у англосаксонском законодавству (како су сматрали В. Мађејовски, Херменегилд Јиречек, С. Новаковић и К. Јиречек), већ доказно средство. Поротници су, дакле, клетвеници чији је задатак да се закуну, тј. да *оправе* оптуженог пред судом, да као његова дружина посведоче да ли јесте или није могао учинити преступ. Из чланова 151–154 се не види да се пред поротнике износе докази, а то је главно обележје пресудне пороте, односно пороте као врсте суда.

Аутономно дубровачко судство важило је у Србији за све Дубровчане у свим међусобним парницама, при чему се примењивало дубровачко законодавство. Проблем спорова међу Дубровчанима није се постављао све до времена до када је релативно мали број Дубровчана боравио у Србији. До тада су своје спорове могли решавати пред судом у Дубровнику. Зато се до времена цара Душана овај проблем не јавља у изворима. Душан је и ове спорове као и мешовите решио тако што их све упућује на државни суд. То, изгледа, није решавало проблем јер је требало примењивати дубровачко право и законе. Сем тога, број Дубровчана у Србији од средине XIV века нагло расте због све снажнијег развоја рударства и трговине. Зато у повељи из 1387. кнез Лазар доноси одредбу да решавање међусобних спорова препушта самим Дубровчанима. Према њој, без обзира да ли је спор започео у Дубровнику или Србији, Дубровчани у Србији треба да се суде *пред конзулима дубровачким и пред њиховим судијама, и што суди конзул и његове судије на томе да стоје*. Предвиђа се чак и присила за овакво решење и каже се да ако неки Дубровчанин не би хтео да изађе пред овај суд или не признаје његову пресуду, у том случају је *вољан конзул и његове судије оногази свезати и држати догде плати у шта је осуђен, а да тај закон није вољан потворити ни кефалија ни владалац*. Исте одредбе по овом питању се понављају у повељама деспота Стефана из 1405. и деспота Ђурђа из 1428. и 1445. Дакле, од краја XIV века су Дубровчанима у свим међусобним парницама судили њихови изабрани *конзули* (в.) и судије који су бирани од стране Малог већа за сваки спор посебно, и тако ће остати до пада под турску власт.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 118–143; Т. Тарановски, *Историја српског права* I–IV; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопље 1928; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1980; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 258–272, где су дати исцрпни извори и литература о судству.

А. Веселиновић

СУЖАЊ – лице лишено слободе као заробљеник у рату, кажњеник или жртва насиља. Назив долази од *уза* којима је био везан или окован (в. *окови*). У положају сужња могао се наћи сваки човек од заробљеног владаоца до сељака ухваћеног за време војног похода. Господа и угледни ратници држани су у сужањству док се не исплати за њих откупни-

на, мали људи су неретко постајали робови, одвлачени у далеке земље и продавани. Ово се масовно дешавало у време турских провала и пустошења. У византијским ратовима са балканским хришћанима ухваћени противници нису заробљавани, већ свлачени до голе коже и пуштани. Византијски писци тај ратни обичај објашњавају тиме што је и Византинцима и непријатељима заједничка хришћанска вера. У међусобним ратовањима приморских градова и њиховим ратовима са суседима заробљеници су држани, откуп је тражен, али уговором о миру по правилу се предвиђало пуштање заробљеника. Цар Урош је, посредујући између Дубровчана, Которана и кнеза Војислава Војиновића (1362), тражио да Дубровчани пусте сужње које су држали и да ослободе имовину Которана, а сам се обавезао да ће ослободити њихове сужње у царевој земљи и код властеле.

Питање заробљеника потезало се у свим мировним уговорима Дубровника са суседима. Дубровчани су 1405. после рата са Босном тражили да њихови поданици буду ослобођени. Приликом коначног склапања уговора о миру војвода Радослав Павловић се 1432. обавезао да ће ослободити сваког *сужња или тамничара* и то *без преузма и откупа*.

Људи су постајали сужњи кажњавањем и затварањем у *тамницу* (в.). Душанов законик рачуна са могућношћу да сужањ *утече из сужањства* (чланови 112, 113). Чим дође на царев двор он је слободан, без обзира на то да ли је царев човек, црквени или властеоски. Уколико би сужањ из царевог двора побегао на патријархов двор, постао би слободан. Записи настали у тамници (поп Никола, Рајчин Судић) показују да је сужњима упркос тешким условима живота било могуће да читају и пишу. Брига о сужњима спадала је међу дужности побожних хришћана. Чланови црквене хијерархије, пре свега епископи, обилазили су места тамничења, заузимали се за то да се сужњима суди у одређеном року или су о томе обавештавали владара. Византијски цар је на Велики четвртак посећивао тамнице и прао ноге сужњима.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 118; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 101, 259, 466, 468, 473, 622, 630; II, 449; Н. Радојчић, *Законик*, 64.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 101–103, 130–131; Б. Гардашевић, *Патријаршијски и царски двор као места азила по Душановом законику*, Гласник. Службени лист СПЦ 28 (1947) 168–172.

Ђ. Бекић

СУКНО в. *Тканине*.

СУКЊА в. *Одећа*.

СУЛТАН в. *Цар*.

СУНЧАНИ САТ в. *Часовник*.

Т

ТАБАЦИ в. *Занати*.

ТАЛАМБАСИ в. *Музички инструменти*.

ТАМНИЦА – место затварања и издржавања казне. Познати су и облици *тавница* и *темница*, који такође етимолошки означавају мрачно место. Тамнице су бивале у тврђавама, кулама (пирговима), грађевинама манастирских комплекса, па и по кућама. Немању су браћа затворила у пећину, која је названа тамница. Лица затворена у тамници могла су бити везана (в. *сужањ*) или окована у гвожђе (в. *окови*). *Тамничари* су у једном писму из 1417. године затвореници, а не чувари тамнице.

Широк је био круг оних који су располагали тамницама, било на основу своје силе и власти било на основу законских или владаревих овлашћења. Душанов законик подразумева (члан 184) да *властела* и *кефалије* држећи градове и тргове управљају тамницама, па им се забрањује да приме нечијег човека у тамницу *без писма царева*. На исти начин се и другима *који држе тамнице цареве* забрањује да некога приме *без заповести цареве*.

Још је шири круг узрока због којих се могло допасти тамнице, од *невере* (в.) према владару до дуговања приватном кредитору. Тамница је често имала улогу притвора или места чувања до извршења смртне казне, или држања до испуњења неког услова (исплата откупа, дуга). Отуда се мало зна о дужини тамновања. Тамница у средњем веку није институција за дуготрајно издржавање казне, па ипак, неки општи или посебни прописи предвиђају кажњавање тамницом за читав низ преступа, при чему се дужина казне одређује у зависности од испуњења одређених услова. Тако се калуђер *који свржсе расе* држи у тамници док се не врати у послушност, а и поред тога се кажњава; несавесни управник се држи затворен док се не врате одбегли људи; властелин који не плати *соће* (в.) држи се док не плати двоструко. Већи број случајева кажњавања тамницом потиче из преведених византијских законских текстова. Најдужа предвиђена казна тамнице била је три године. У Душановом законику се предвиђала казна за пијаницу који неког увреди или озледи да се бије штаповима (100 пута), затим *да се вржсе у тамницу, и потом да се изведе из тамнице и да се паки* (поново) *бије и пусти* (члан 166).

О затварању за дуг и држању у кућама имамо податке само из времена Деспотовине. Дубровачка влада је опомињала своје трговце у Новом Брду да не поступају нечовечно са својим дужницима, да их, кад им буду предати у руке, не воде кућама преко трга у време кад има много света, већ да то чине путевима који нису прометни, у време кад су људи по кућама, тражила је да са дужницима не поступају сурово. У оваквим кућним тамницама дужници су држани док не намире дуг или се о начину исплате договоре са кредитором.

Услови живота у тамницама били су веома тешки. Дубровчани у једном писму (1417) деспоту Стефану говоре о томе како кажњавају: *у наших љутех, тугљивех, тамнех тамницах*, у којима кривци стоје *дуго дана*. Српско средњовековно законодавство рачуна са бежањем затвореника и предвиђа право азила на царевом и патријарховом двору (члан 113 Душановог законика). Начела хришћанске побожности тражила су хуман однос према затвореницима. Чланови црквене хијерархије, цар и висо-

ки световни достојанственици, посећивали би тамнице и пружали помоћ сужњима.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик*, 47, 76, 80, 94, 134, 138, 139.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 130; Ђ. Бекић, *Запис Рајчина Судића*, Зборник МСИ (у штампи).

Ђ. Бекић

ТАОЦИ (у једнини: *талац*, али и *талић* и *таленик*) – лица која једна страна даје другој у знак јемства да ће поштовати преузете обавезе, али и лица која једна страна ухвати и држи до испуњења услова наметнутих другој страни. У оба случаја животи талаца су угрожени, па се и код споразумног давања и код насилног узимања талаца тежило да то буду личности блиске и драге, значајне, нeретко синови или блиски рођаци владара. У односима Срба са Византијом узимање талаца се може пратити од XI до XIII века. Присиљен да се покори (1093–1094), велики жупан Вукан је цару Алексију I Комнину довео *собом рођаке и изабране жупане*, дао их као таоце заједно са синовцима Урошем и Стефаном Вуканом, тако да је укупно било двадесет на броју. У време преговора о склапању мира и удаји византијске принцезе Симониде за краља Милутина (1297–1299) велика је пажња посвећивана питању талаца. Предвиђало се да обе стране дају таоце једна другој, али у неједнаком броју. Византинци су давали шест лица а тражили су множину са српске стране и то *велможа и врло тражених*. У пролеће 1299. таоци су размењени *на средини реке Вардара*.

Таоци су узимани као средство притиска и у унутрашњим сукобима. Кад је начуо да се Которани спремају да прихвате власт Венеције, босански војвода Сандаљ Хранић, као врховни господар Котора, ухватио је четири которска властелина, који су држани као таоци све до краја 1423. године. Сандаљ је тврдио *да су учинили невјеру за коју би невјеру имали понести сваку муку* и није их пуштао све док није склопио мир са Венецијом, кад је пристао да их преда млетачком посланику као знак добре воље према дужду и Републици. У повељама босанских банова се задаје *вјера господска* (в. *вера 4*) властелину и породици да неће бити *свезаник, ни таленик, ни поручник ни његово дјете*. Вероватно су, као у наведеном Сандаљевом случају, таоци узимани приликом оптужбе за *неверу* (в.). Банови се тога одричу као и свих других видова кажњавања док властелина не би *огледала* властела или чланови цркве босанске. Колико се зна, таоци нису држани у тамницама већ у одговарајућим просторијама, али под надзором и ограниченим кретањем.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* III, 385–389; VI, 55, 127–129; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 331.

ЛИТЕРАТУРА: V. Mažuranić, *Prinosi*, s. v. *talič, talistvo*.

Ђ. Бекић

ТАТ – лопов који се крађом бавио као професијом и против кога су државни органи поступали ex officio, а без чекања на приватну тужбу оштећене стране. Ову старословенску реч са истим значењем налазимо у руско-византијском уговору из 911. године, као и у Руској правди и другим изворима. Крађе и разбојништва су били велико друштвено зло целе средњовековне Европе, па је законодавство тим кривичним делима у свим земљама поклањало посебну пажњу.

Суђење лоповима у Србији је било изузето из надлежности феудалних судова, чак и када су били у питању отроци. Царски судови били су надлежни за тешка кривична дела (нпр. *крв*, *вражда*, *прејем људски*, *разбојништво*, *крађа*), јер се владар морао стално старати за њихово сузбијање. Непрекидна брига о томе је веома видљива у Душановом законику, где је, поред других, и неколико чланова редом посвећено лоповима и разбојницима (145–150). Цар веома децидно наређује да нигде не сме бити лопова, *по свим земљама, и по градовима, и по жупама и по крајиштима*. Биће кажњен старешина села у коме је лопов пронађен, и то исто као лопов, и још ће бити обавезан да надокнади штету. На исти начин ће бити кажњени и *кнезови и примићури, и владалци, и престојници, и челници* који управљају селима и катунима. Не могу бити поштеђени ни *господари*, односно већа властела, ако су их о свему известили њихови потчињени. Судије које је цар поставио по земљи да суде морају бити примане са највећим поштовањем и послушношћу. О томе морају водити рачуна и црква и властелин и сваки други човек, а њихова писма и одлуке се не смеју пренебрегнути, иначе ће починиоци бити осуђени као *непослушници царства ми*.

Уколико се у неком *селу нађе тат ... то село да се распе ... а тат да се ослепи*. Село је имало колективну одговорност, а предвиђена казна је била веома тешка. Законодавац је имао у виду и велику друштвену опасност и искуство да једна затворена заједница, каква је несумњиво била одређена сеоска средина, мора знати да ли се неки њен припадник стално бави крађом као занимањем. Колективна одговорност се заснивала на наметнутој обавези од стране државних органа да село тражи кривца и предаје га суду. По Душановом законику се види да колективна одговорност села није била општа, него специјална и важила је у одређеним случајевима који су у Законику били набројани. Општа казнена превенција се састојала у застрашивању могућих починилаца кривичних дела и одвраћала народ од противправних радњи. Казна ослепљивања (чл. 145) је имала управо ту функцију у суровој борби против професионалних лопова. Коришћена је и конфискација, имовинска казна, као облик лишавања мира, праћена прогонством, и то управо за тешка кривична дела за чије је сузбијање држава била веома заинтересована. Руска правда је дозвољавала нужну одбрану од ноћног тата и ослобађала одговорности онога ко се сам заштитио, чак и ако је убио лопова.

Душанов законик је правио видљиву разлику између професионалне и обичне крађе и упућивао је да се обична крађа кажњава глобом, односно новчаном казном, а кривично гоњење је започињало по приватној тужби оштећеног. Тај износ је сигурно био општепознат (фиксирани износ новчаних казни морао је постојати за тата, јер се наводи у чл. 116 као упутница ... *да плати штo тат*) и уколико није био наведен као глоба или казна у тексту санкције, сигурно је био утврђен обичајним правом. Крађа *са обличенијем* се гонила по службеној дужности, као и професионална крађа и кажњавала строго. Лопов ухваћен на делу могао је раније бити убијен на лицу места, јер је оштећени имао право на освету. У каснијем периоду је и у обичајном праву постојала посебна казна за лопова ухваћеног на делу. *Облични тат* се по Законику цара Душана кажњавао смрћу и није могао бити помилован. Овде се не ради о помиловању од стране владаоца или неког другог надлежног лица или органа, него од стране оштећеног који, иако се радило о његовој ствари или њему нанетој штети, није имао право да пусти тата или да се са њим на неки начин измири (евентуално путем обештећења). Цар Душан је показао нарочиту спремност и строгост у односу на византијско право у томе што је смртну казну проширио и на обличног тата (чл. 149). Византијско право ни у најоштријем облику кажњавања лопова не иде даље од одсецања руку.

Одређивање смртне казне за професионалне лопове ухваћене на делу је једна новина и радикална промена. Занимљиво је да се за нека друга тешка кривична дела правосудни органи упућују да починиоце казне као тате и гусаре. Тако чл. 165 Законика предвиђа да потворник (потвора је лажна оптужба, кривично дело против правосуђа) буде кажњен као тат или гусар. Слично томе, за кривично дело против службене дужности, као што је немарност у хватању тата и гусара, односно огрешивање о своју обавезу учествовања у општој борби против разбојника и лопова и генералној истрази земље од таквих тешких криминалаца (iniquisitio terrae generalis), Законик предвиђа казну као за тате и гусаре. Та обавеза је наметнута господарима, управницима и старешинама села и катуна и сва та лица су за немар и неодазивање овој обавези кривично одговарала, а кажњавана су опет као тати и гусари (чл. 146, 147). Тежина овог кривичног дела и однос законодавца према њему се може видети и по доказном поступку. Наиме, у доказном поступку се поред уобичајених доказа могло користити доказивање *божијим судом* и тада *железо...да га узимају на вратима црквеним из огња, и да га постави на светој трпези*.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 94–100; А. В. Соловјев, *Законик*, 293–297; *Российское законодательство X–XX веков, Законодательство Древней Руси*, Том 1, Москва 1984, 49, 62, 66–67, 96–99.

Б. Марковић

ТЕЖАК – сељак, земљорадник, онај који тежи (обрађује) земљу, радник уопште. Тежак и његови синоними (тежар, тежатељ, тежатник, тежник) припадају бројној скупини речи којима у основи лежи корен *тег*, у значењу рад. Употребљавају се превасходно у старозаветним и новозаветним текстовима, у мањој мери у одељцима књижевних дела инспирисаним библијским темама. За разлику од касније учестале употребе, реч тежак у ћирилским споменицима изузетно је ретка (једино у Микло-

шићевом речнику налази се један пример из старозаветног текста): исти је случај са тежатником и тежником. Нешто чешће јављају се: тежар (*начет Нои тежар на земљи бити*, 1 Мој. 9, 20 – у неколико рукописа; Данило II насадио је, по речима свога биографа, многоплодним воћем многа места и за њих се бринуо *јако в истину тежар добри*) и тежатељ (у јеванђељима).

Повеље и закони не познају ове термине; зависни земљорадници или су обухваћени апелативом *људи, црквени људи*, или се именују посебним изразима (*меропси, парици*) који их одвајају од других подложних категорија. С друге стране, глагол тежати, тежити (радити, обрађивати земљу, орати, вршити работу) готово да је немогуће избећи у одредбама о работама зависних слојева. Из исте породице речи срећу се придеви тежан – нетежан, тежатан – нетежатан (обрађен – необрађен, за земљу) и именица теговиште у значењу ораница, њива (синтагма *пасишта и теговишта* одражава двојство пашњака и ораница, катуна и села, пастира и тежака).

У библијским текстовима именицом тежак (тежар, тежатељ) преводи се грчка реч γεωργός, ређе ἐργάτης. Ову улогу, међутим, далеко чешће врши термин делатељ. И ван Светог писма његова премоћ је очевидна – у Земљорадничком и Јустинијановом закону, у Синтагмату Матије Властара γεωργός се увек преводи са делатељ.

ЛИТЕРАТУРА: F. Miklosich, *Lexicon*, 1026–1027; *Rječnik JAZU*, s.v. *težak*, *težar*, *težatan*, *težati*; P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s.v. *tegnuti*.

Ђ. Бубало

ТЕЛОС в. *Харач*.

ТЕПЧИЈА – назив дворског и провинцијског функционера. Дворани са титулом тепчије постојали су у Хрватској још у другој половини XI века, док се у Србији и Босни помињу тек у првој половини XIII века, што не значи да нису постојали и раније. Истовремено са тепчијом у Хрватској је постојао и *тепчица*, који је вероватно своју службу вршио у жупи, а не на владаревом двору. У Босни су постојале тепчије током XIII и XIV века, истовремено их је било неколико, обично двојица или тројица. У држави Немањића правила се разлика између великог тепчије и тепчије, а постојао је и мали тепчија. Овај последњи је своју службу вршио у жупи или нешто већем подручју. Док је био у служби обласног господара, називао се једноставно тепчија, за разлику од великог тепчије, који је био на владаревом двору.

Између великих тепчија и обичних тепчија није постојао однос субординације, ни координација у пословима. Велике тепчије и тепчије територијалних господара водиле су рачуна о земљопоседима својих господара, тачније о земљопоседима српског краља или неког удеоног кнеза, док су мале тепчије водиле рачуна о земљопоседима у појединим жупама. Пошто у Босни није дошло до превелике централизације власти, тепчије су постојале у бановинама Босни и Усори, вероватно у Доњим Крајима, а свакако у Хумској земљи, када је ушла у састав босанске државе. Било да су тепчије вршиле своју службу на владаревом двору или на двору територијалног господара, ови достојанственици се појављују приликом разграничења између владарских и осталих поседа. Имају своје помоћнике или службенике који им помажу у пословима. Тепчије се појављују и у судским споровима, вероватно око земљопоседа. Достојанство великог тепчије угасило се у Србији пре Душановог крунисања за цара, а у Босни крајем XIV века.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, ИГ 1–2 (1976) 7–47; М. Благојевић, *Државна управа*, 25–30.

М. Благојевић

ТЕСТАМЕНТ (лат. testamentum = завештање, опорука) – свечана изјава последње воље којом оставилац именује једно или више лица за своје наследнике. Редактори српских правних зборника за тестамент користе речи *завештаније* и *завет*, али пошто ти изрази значе и свако завет уопште они су често сачували и грчки термин *диатаксь* (διάταξις = тестамент).

Прописе о тестаменту и тестаменталном наслеђивању средњовековно српско право преузело је из византијског. Они се налазе у светосавском преводу Прохирона (такозвани Закон градски) и преводу Синтагмата Матије Властара, док у Душановом законику о томе нема ни речи. Преузети прописи одражавају основне принципе грчко-римског (византијског) права: слобода тестирања ограничена је само такозваним нужним делом (у грчком праву користи се израз φαλκίδια, према римском закону lex Falcidia, који установљава нужни део), што значи да законита деца морају добити минимум трећину заоставштине, односно половину ако је деце више од четворо. Не прави се разлика између мушке и женске деце, а оставилац може да своје наследнике искључи из наслеђа. Форма тестамента се упрошћава а за пуноважност тестамента довољна су три до пет сведока. Византијска установа *епитропи* (ἐπίτροποι) – извршиоци тестамента, среће се у которском Статуту и у тестаменту Медоја Никулина из жупе Жрновничке од 1392. године (*А тому су притропи*...).

Чињеница да из средњовековне српске прошлости није сачуван ниједан тестамент (изузетак су пар тестамената сељака из околине Дубровника) не значи да је тај правни институт Србима био непознат. У Душановом законику и повељама срећемо формулације *за душу отдати* и *за душу под цркв записати*, што одговара праву тестирања. Непосредни податак о слободи тестирања налази се у повељи којом 1428/29. деспот Ђурађ Бранковић потврђује баштину челнику Радичу (*записавши му у свои диатас*...).

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *Законодавство*, 133–140; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 133–135; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 148–155; С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1996, 95–96.

С. Шаркић

ТЕФТЕР в. *Дефтер*.

ТЕХНИТАРИЈЕ в. *Занати*.

ТИМАР – земљишно добро, са кога је годишњи приход био мањи од 20 000 акчи, а чије је уживање било условљено војном службом тимарника и одржавањем унутрашње безбедности и надзором над становништвом које је живело на тимару.

Тимарски систем, настао у селџучком периоду, почео је да се развија у Анадолији у XI веку, а врхунац организованости достигао је у време султана Сулејмана I, који му је дао коначни облик. Ширећи границе свога царства, Османлије су уводиле тимарски систем тамо где су систем поделе земље на санџаке, османски закон и османска администрација ухватили снажне корене. Тимарски систем је настао из неопходности да се велика царска војска одржава на основама средњовековне привреде. Успостављању тимарског система у новоосвојеним провинцијама претходио је детаљни попис области, којим су до детаља бивали утврђени сви извори прихода, што је укључивало и висину прихода које је било дужно да даје свако село. Пошто би бивао издвојен износ прихода предвиђен за султана, тј. за државну благајну, остатак је додељиван спахијама у виду тимара.

У време османског продора на Балкан, тимарски систем је већ био довољно развијен, па се његова успостава вршила брзо и енергично. Његову успоставу олакшала је чињеница да су Османлије на Балкану затекли систем *пронија* (в.), које су, без већих потешкоћа, претворили у тимаре. Османски феудализам се разликовао од европског, али су прагматични Турци у њега уградили поједина решења и искуства која су затицали у новоосвојеним областима, а која су погодовала њиховим интересима.

Тако је, на пример, у Смедеревском санџаку седамдесетих година XV века било 10 зеамета и 176 тимара. Висина прихода са тимара износила је од 200 до близу 20 000 *акчи* (в.). Више од 70% свих тимарника овог санџака уживало је тимаре чији је годишњи приход био мањи од 4 000 акчи. Најбројнија је била група тимарника чији је приход са тимара износио између 1 000 и 2 000 акчи (око 30%).

У следећим деценијама очигледна је тенденција уситњавања тимара, вероватно услед потребе за бројнијом спахијском коњицом, па је четрдесет година касније, по попису из 1516. године, ова област била подељена на 13 зеамета и 219 тимара. Највећи број тимара убележен је у нахији Ниш – 75, а најмање у нахији Маглич, свега 11 тимара.

Основа на којој је почивао тимарски систем била је установа миријске земље, тј. сва обрадива земља је била проглашена царском земљом, и била је власништво државе. У османском феудализму није било места за приватну својину, сем у виду мулкова, слободних имања и вакуфа, чији је статус султан могао по свом нахођењу да санкционише или измени. Раја која је живела на тимару имала

је право на наследни земљишни посед – баштину, али се баштина није могла продавати, поклонити, заложити или сл. Тако је 1528. године, на пример, око 87% земље у Османском царству имало статус мирије. Услед све веће потребе за бројнијом спахијском коњицом, држава је експроприсала велике површине земље, али је крајем XVI века почела да губи контролу над миријском земљом, што се у савременој историографији сматра једним од главних узрока пропасти Османског царства.

У тимарском систему, право на земљу уживали су држава, спахије и сељаци који су је обрађивали. Спахија који је држао тимар није добијао земљу у власништво, већ му је држава, као надокнаду за вршење одређене војне службе, уступала право да од раје прикупља одређен износ државног прихода. С престанком вршења службе, престајало је и његово право на уживање додељеног му тимара и прихода са њега. Спахији који седам година не би вршио своје војничке дужности, биле би наметнуте фискалне обавезе, као и свој другој раји. Синови преминулих спахија добијали су на уживање тимаре сличне тимарима својих очева, уз обавезу преузимања очеве службе. Ако је, на пример, умрли располагао тимаром са приходом између десет и двадесет хиљада акчи, његов најстарији син би добио тимар са приходом од четири, а други син са приходом од три хиљаде акчи.

Тимари су се добијали на молбу војног старешине. Свим поседницима тимара, као и свим корисницима одређених привилегија и права одмах су издавани документи (берати, писма, тезкере, хуџети или темесући) о њиховим правима и привилегијама. Указе о постављању тимарника – берате, у већини случајева је издавао сам врховни господар земље – султан, сем у пограничним областима, где је то право имао и санџак-бег, у циљу унапређивања одбране и боље насељености земље. Услов за добијање тимара била је припадност војној класи, док је раји таква могућност била ускраћена. Син је постајао војник само ако му је отац био припадник војничке класе или султанов или бегов роб (в. *склав*). Припадност војничкој класи Османлије су признавале и оним лицима која су имала своје феудалне поседе пре османског освајања њихових области, па су тако многи хришћани постали спахије – уживаоци тимара. Тимари су додељивани и дворским или државним службеницима, као вид плате или пензије.

Тимари су се делили на „слободне" и „неслободне". У „неслободне" тимаре спадали су они са малим годишњим приходима: спахијски и џебелијски тимари, тимари тврђавских поседа и соколара. Сви остали тимари су били „слободни" – то су били поседи са већим или мањим имунитетним правима које је додељивао владар. Мањи тимари имали су управни имунитет, већи и економски, али ни једни ни други нису уживали судски имунитет. Села на „слободним" тимарима уживала су територијални имунитет (тур. serbestiyet), а становници ових села уживали су лични интегритет у односу на државне и управне органе, што им је било гарантовано владаревом писменом гаранцијом. Пример слободног тимара је добро које је у области Браничева седамдесетих година XV века уживао браничевски сер-аскер, чувени акинџијски командант и потоњи смедеревски санџак-бег Али-бег Михалоглу. Његов тимар у области Браничева, са кога је приход износио 22 338 акчи, обухватао је два села и две мезре са 333 породице и 8 удовичких домаћинстава. У тимар Али-бега били су укључени и приходи од дажбина које је плаћала војнучка резерва, њих 145.

ИЗВОРИ: H. Hadžibegić, *Rasprava Ali-Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*, GZM 2 (1947) 139–206; D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 170.

ЛИТЕРАТУРА: *Islam Ensiklopedisi*, Istanbul 1964; H. Inalcik, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series, vol. 9, Bloomington 1993, 137–161; O. Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću*, Novi Pazar 1995, 19–22; *ИНЈ* II, Београд 1960, 67–72.

Е. Миљковић-Бојанић

ТИПИК (грч. τυπικόν, διάταξις) – књига која садржи систематска упутства о начину и редоследу богослужења у православној цркви. Зове се још и црквени устав. Типик прописује начин на који се спајају делови минеја, триода и октоиха током дневног циклуса богослужења, и то за сваки дан и месец током године. Први, општи део типика, садржи упутства за богослужење у васкрсне, седмичне и суботње дане. Други део садржи упутства

о измењивим песмама и о поретку богослужења према минејском циклусу, као и о богослужењу у време посног и цветног триода. Трећи део представља допуну за прва два дела; ту су дата упутства о измењивим песмама које се поју током годишњег и седмичног круга, а дате су и саме те песме (тропари, кондаци, ипакоји, ексапостилари, светилни, троични, прокимени). На крају типика налазе се храмовне главе, пасхалија и луновник. Типик може садржати и упутства о храни за све хришћане, а посебно за монахе.

У првим вековима хришћанства није било чврсто установљених прописа који би регулисали одвијање богослужбеног чина. Готово свака област или већа монашка заједница имала је своја посебна правила, али су постојале и неке заједничке одлике. Према предању, најстарији типик настао је у лаври Св. Саве Освећеног (Палестина) у VI веку и познат је као *Палестински* или *Јерусалимски*. Рукопис овог типика нестао је у време Хозројевог освајања Јерусалима и пустошења Савине лавре (614); њега је по ослобађању града поново, према сећању, установио патријарх Софроније (умро 638). Јерусалимски типик допуњавали су и прерађивали Јован Дамаскин и Козма Мајумски (VIII век) и Марко, епископ града Идрунта у јужној Италији (X век), који је унео одредбе о начину вршења службе у дане када се прославља више светаца. Јерусалимски је временом потиснуо друге типике. И у другим великим монашким заједницама или великим црквама развијали су се посебни типици, нпр. у Великој цркви (Св. Софији), Студитском и Евергетидском манастиру (сви у Цариграду). Јерусалимски типик је, како су показала истраживања у области литургике, утицао и на њихово формирање и развој. Последња реформа Јерусалимског типика извршена је у Цариграду, старањем васељенског патријарха Филотеја Кокина (1354–1355, 1362–1376).

Први архиепископ аутокефалне Српске цркве св. Сава саставио је Карејски типик (1199. године за Карејску испосницу на Атосу), Хиландарски (1200–1207) и Студенички (1207–1215). Сва три ова типика припадају тзв. ктиторским типицима, што значи да су наменски састављани за употребу у сасвим одређеном манастиру. Непобитно је утврђено да су сва три Савина типика заправо прераде типика цариградског Евергетидског манастира. Осим ових Савиних, није сачуван ниједан други српски типик из XIII века, што умногоме ограничава наше познавање литургијске праксе у Србији тога времена. Опште је прихваћено мишљење да је у Србији током XIII века у употреби био Студитски типик. У недовољно проученој рукописној грађи (минејима итд.) има, међутим, сасвим одређених индиција да је Евергетидски типик далеко више утицао на богослужење у Српској цркви него што се до сада претпостављало.

У Србији су у првој половини XIV века били начињени преводи двеју различитих редакција Јерусалимског типика. Први превод начињен је 1318–1319. године старањем архиепископа Никодима (Никодимов типик, изгорео у старој Народној библиотеци); друга редакција преведена је у Хиландару 1331. године (Романов типик). Увођењем Јерусалимског типика у употребу у Српској цркви извршено је осавремењивање литургијске праксе према обрасцима који су већ увелико преовладали у Византији.

Термином типик могу се означавати и правила нецрквеног карактера. Познати су тзв. *типици за справљање мастила* – упутства за прављење боја које су се користиле приликом писања или сликања.

ЛИТЕРАТУРА: М. Лисицин. *Первоначальный славянорусский типикон*. Историко-археологическое изследование, С-Петербург 1911; *Списи св. Саве*. Изд. В. Ћоровић, Београд – Ср. Карловци 1928; Р. М. Грујић, *Палестински утицаји на св. Саву при реформисању монашког живота и богослужбених односа у Србији*, Светосавски зборник I, Београд 1936, 279–312; Л. Мирковић, *Скитски устави Св. Саве*, Братство 28 (1934) 1–16; Л. Мирковић, *Хиландарски типик*, Годишњица НЧ 44 (1935) 188–218; Л. Мирковић, *Романов типик*, Зборник МС ДН 13–14 (1956) 47–60; Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима*, Богословље I–17, 1 (1958) 69–86; Л. Мирковић, *Православна литургика* I, Београд 1982, 142–146; П. Симић, *Прилог проучавању генеалогије Романовог типика*, Библиотекар 20, 6 (1968) 433–444; П. Симић, *Рад светога Саве на осавремењавању богослужења у српској цркви*, у: Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975, Београд 1977, 181–205; В. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, Београд 1984; *Карејски типик светога Саве*, Изд. Д. Богдановић, Београд 1985; М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, Горњи Милановац 1986; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 345–348.

Т. Суботин-Голубовић

ТИСУЋНИК (тысѹштьникъ) – старешина над хиљаду људи, виши војни заповедник, представник горњих редова владајућег слоја. Среће се у писаним споменицима пре свега као књижевни термин, не означавајући одређено звање превасходно у војној организацији средњовековне Србије. Јако је раширена његова употреба у библијским текстовима, нарочито у Апостолу, где симболизује више војне старешине. Ђ. Даничић у преводу Старог завета задржава термин тисућник, док га Вук у новозаветним књигама замењује војводом (опет као књижевни израз). Из Светог писма овај термин је као позајмљеница прешао у дела Доментијана и Теодосија.

Код Доментијана увек се јавља у оквиру ширег израза *десетници и петидесетници и сатници и тисућштници*. У овом облику израз дословно одражава декадни систем војног организовања који је практикован у римској и византијској војсци. Од три пута, колико га Доментијан користи, за један је сигурно утврђено да је део ширег библијског цитата у Житију св. Саве – II Мојсије 18, 24, 25 (у Библији се среће још у два наврата: II Мојсије 1, 15; на грчком му одговара χιλιάρχους καὶ ἑκατοντάρχους καὶ πεντηκοντάρχους καὶ δεκαδάρχους). У друга два случаја, Доментијан га употребљава да означи државне достојанственике, властелу учеснике сабора, у склопу ширих готово истоветних целина, једном у Житију св. Симеона, а други пут у Житију св. Саве. Разбокореном књижевном изразу и обилним цитатима из Светог писма склони Доментијан посегао је за овим обликом не би ли код читаоца створио што уверљивију слику (племенито и војничко нераскидиво су повезани). Утиску значаја учесника сабора доприноси ефекат градације којој Доментијан прибегава полазећи у набрајању од нижих чинова (мада је у Библији распоред обрнут). По свој прилици, декадни систем је нашао своје место у изворној грађи пре као литерарна позајмљеница из Светог писма него као стварни одраз војне организације Срба XII и XIII века, тим пре што је једино посведочен код песнички расположеног Доментијана. Свакако да се могућност постојања декадног војног система у средњовековној Србији не искључује, али се Доментијанова житија не могу користити као потврда његовог постојања.

У многоречивим описима учесника државних сабора Теодосије се, насупрот Доментијану, одлучује у два маха у Житију св. Саве за *ипате и војводе, тисућштнике и сатнике*. Тисућник се и овде јавља као део књижевног украса, а не као стварно звање. Теодосијево ослањање на Библију је такође неспорно јер се, изузев случајева који су Доментијану послужили као узор, тисућник, готово по правилу, појављује у књигама Светог писма уз сатнике (увек као књижевни израз за више и ниже војне заповеднике). Изузимајући *сатника* (в.) који је означавао стварно, документима потврђено звање, термини десетник (само код Доментијана и наведеним местима у Библији), педесетник (код Доментијана и на више места у Старом завету) и тисућник, у сачуваним сведочанствима не сежу ван међа литерарних израза.

ИЗВОРИ: *Живот светога Саве*, написао Доментијан (= Теодосије), изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 36, 141; *Живот светога Симеона и светога Саве*, написао Доментијан, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 28, 152, 322.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 72; II, 106; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 179–182; Ст. Станојевић – Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима*, Пос. изд. СКА 89, Београд 1932, 202, бр. 616; *Desetar*, VE 2, 474 (B. Teodorović); A. Veselinović, *Vojska u srednjovekovnoj Srbiji*, VIG 1–2 (1994) 386, 388.

Ђ. Бубало

ТИТУЛЕ – **1.** Није позната титула најстаријих српских владара. Византијски цар Константин Порфирогенит назива их архонтима. Порфирогенит двоји *старце жупане* (в.) и *архонте* (в.) али не зна се шта ова титула значи у преводу, пошто су за цара писца и бугарски канови архонти. За словенске главаре старији византијски писци условно користе титулу *краља* (в.) (ῥήξ), преузету од латинске речи rex. Тек од XII века у византијским списима јавља се титула *великог жупана* (в.) (ἀρχιζουπάνος, μέγας ζουπάνος). Када су жупани признали или били приморани да признају власт једног, можда најстаријег поглавара, могла је да настане титула великог жупана коме су били подложни жупани и кнезови као удеони господари. Титулу великог жупана носили су српски владари све до 1217. године. У српским земљама она је била угледно владарско достојанство. Пошто је потиснуо брата Стефана Немањића, Вукан се одрекао краљевског звања зетских владара и са престолом преузео владарску титулу оца и брата. Касније се спомиње као *вељи кнез*.

Предање је прославило босанског владара Кулина и његову титулу: *За Кулина бана и добријех дана*. Међутим, *велики бан* је званична титула Матеја Нинослава. Он је *по милости божијој велики бан босански*. Исту титулу озванично је печатом којим је потврђивао исправе. Стјепан Котроманић је знатно проширио Босански Банат, али његову владарску титулу не уздиже атрибут *велики*. Он је само *бан Стјепан, син господина бана Стјепана*. И његов наследник Твртко I Котроманић све до крунисања за краља, носио је титулу *бана* (в.).

Међу словенским народима који су се развијали под византијским духовним утицајем, једино су Срби прихватили краљевско достојанство. Било је то доба после IV крсташког рата и латинске владавине у Цариграду. Велики жупан Стефан Немањић добио је краљевску круну од папе. Западног је порекла и титула *младог краља* (rex iunior) која је преузета из Угарске. Означавање престолонаследника титулом *младог краља* (в.) добро је дошло у средини где се још није усталило начело прворођства. Обе ове титуле одржале су се и после крунисања Стефана Душана за цара.

Иако је Српско царство кратко трајало, четири Немањића носила су царску круну: Стефан Душан, његов син и наследник Стефан Урош, Душанов полубрат Симеон, Симеонов син и наследник Јован Урош. Као цареви они су стекли право да додељују највиша византијска достојанства: *деспота* (в.), *севастократора* (в.) и *кесара* (в.). Звучна византијска звања засенила су домаће титуле српске властеле. И краљевска круна изгубила је на сјају, али се одржала и наджвелаЦарство. Краљеви су у Царству добили улогу савладара. Душанов син *млади краљ* Урош крунисан је 1346. године за краља, те је као краљ и очев савладар формално-правно управљао старим српским земљама које су се простирале између Дунава, Скопља и Јонског залива. Цар Урош је 1365. године уздигао Вукашина Мрњавчевића за краља и савладара, а после слома на Марици, Урошев савладар, опет формално-правно, постао је краљ Марко (од 26. септембра 1371. до 2. или 4. децембра 1371). Српски обласни господари нису ни помишљали да признају власт краља Марка који је све до погибије 1395. остао верни турски вазал.

На баштину Немањића полагао је право босански бан Твртко I Котроманић. Он се 1377. крунисао за краља *Срба и Босне*. Природно, нову владарску титулу прихватили су и Твртковни наследници. Краљеви *Срба и Босне* преузели су од Немањића и владарски придевак Стефан, а Дубровчани су им све до пада Босне плаћали Светодмитарски или *српски* доходак.

2. Слабљење централне власти и расуло српске државе, до темеља је пореметило хијерархијску лествицу, посебно у старим српским земљама, где се нису додељивала висока византијска звања. Раније скромне титуле кнеза и жупана, феудални моћници су уздигли до владарског достојанства. Овде је пре свега реч о кнезу Војиславу Војиновићу, жупану Николи Алтомановићу и кнезу Лазару.

Владарски ранг стекла је титула *господин* (в.) којом је започео и завршио политичку каријеру Вук Бранковић. У новоосвојеним крајевима самостално су иступали великаши са највишим византијским звањима. Последњи Балшић је истицао да је *по милости Божијој дука велики и господар земљи зетској*, а Иван Црнојевић се потписивао као *господар зетски*.

Обласни господари у Босни најчешће су *војводе* (в.) или велике војводе (Сандаљ Хранић, Радослав Павловић). Они најмоћнији присвајали су више титула. Хрвоје Вукчић био је истовремено *херцег* (в.) или дука, велики војвода и кнез, а Стјепан Вукчић Косача херцег, велики војвода, господар и кнез.

3. Природно, бројније су титуле представника централне и локалне управе. Удеони кнезови и жупани признавали су власт великог жупана. Према Доментијану *власти* великог жупана били су десетници, педесетници, *сатници* (в.) и *тисућници* (в.). Теодосије у *благородне* убраја ипате, војводе, тисућнике и сатнике.

Међу звањима која упућују на декадни војни систем, познат у римској и византијској војсци, документарна грађа потврђује само звање сатника (*Jurha setnicus* великог жупана Стефана Немање). Развитком државе јављају се титуле *казнаца* (в.) и великог казнаца, *тепчије* (в.). Велики казнац убирао је владарске приходе, а велики тепчија се старао о владарским поседима. Казнац и тепчија су обављали сличне управне послове за своје господаре, који су управљали удеоним областима. *Челници* (в.) су били заповедници утврђења, али владар им је поверавао послове различите садржине.

Из Византије су преузете титуле *протовестијара* (в.), *логотета* (в.) и *кефалије* (в.). Протовестијар је водио фискалне послове, логотету је била поверена организација владарске канцеларије и неки црквени послови, док је кефалија као заповедник града (локални кефалија) или заповедник ширег подручја (општи кефалија) стајао на челу свих војних и цивилних послова. Звања протовестијара и логотета налазимо и у служби Котроманића.

Веома су честе титуле кнеза и жупана, посебно у средњовековној Босни, где „не бјеше властелина који не би био кнез ако није био војвода или жупан" (Ђура Даничић).

4. Велики слуга, *слуга* (в.), *пехарник* (в.) и *ставилац* (в.) су дворске титуле. Управник двора називао се *дворорджица* (в.), односно *дворски* или *дворски кнез* на двору Котроманића. У држави српских деспота дворорджицу је потиснуо челник испред кога се налазио само велики војвода.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 10–28; М. Благојевић, *Државна управа*.

Р. Михаљчић

ТКАНИНЕ (panni, drappi) – један од најважнијих увозних артикала којим су Србију снабдевали углавном Дубровчани и Млечани, али и трговци из зетских приморских градова. У Србији су тканине произвођене у оквиру домаће радиности и то од вуне, лана, конопље, можда и памука мешаног са ланом, а у неким деловима земље и свиле. Тим пословима су се највише бавиле жене и то свих друштвених слојева, а за неке од њих, *сироте кудељнице*, то је био основни извор прихода. Од вуне, у чију прераду су се укључивали и сточари *власи* (в.), прављени су вунени покривачи разних врста и дебљина, сукно, односно *клашње* (в.) коришћено за мушка одела, гуњеве, огртаче, као и тканине за женску одећу, познате из дубровачких докумената као *склавине* и *раша*, које су посредством дубровачких трговаца доспевале и на западна тржишта.

Тканине од лана, који се у Србији гајио на великим површинама, као и од конопље, имале су широку примену. Од њих су прављене кошуље, летња одела, чаршави, покривачи и друго. Сирова свила се производила на поседима манастира Дечана и Светих арханђела код Призрена, и у виду чаура и свилених нити преко Дубровника извозила у Венецију, а део је прерађиван у тканине. Већ првих деценија XIV века помиње се српска свила (seta sclavonesca) с којом Дубровчани тргују.

Домаћа производња није могла да задовољи потребе свих слојева становништва, па се тканине од најранијег времена увозе. У почетку за потребе двора и цркве, а касније и свих који су могли да их купе. То су пре свега биле скупоцене тканине пореклом са Истока или Запада. Источне земље – Персија, Сирија, Предња Азија, затим Византија, биле су познате по производњи свилених тканина: броката, дамаста, велура протканих златним нитима (pandauri), али и обичне лагане свиле. Са Истока се производња проширила на јужну Италију, затим Тоскану и Ломбардију. На Западу – у Енглеској, Француској, Холандији, а од XIII века и у Италији, производе се најфиније вунене тканине, које сразмерно рано доспевају и у Србију. Прве вести о томе су из четврте деценије XIII века, кад дубровачка влада поклања српском краљу Владиславу 50 лаката *скрлета чистога и чрленога*. Скерлет се као роба коју Дубровчани могу слободно да продају широм Србије помиње не само у повељама које су им издавали српски владари, већ и у Душановом законику. Под тим су подразумеване разне врсте тканина тамноцрвене боје, почев од оних најквалитетнијих (scarleti de grana fini), које се означавају као *велики скерлет*, до обичнијих за које се користи термин *мали скерлет*. Поред великог и малог скерлета, у дубровачком Статуту се међу тканинама које се припремају у балама ради извоза помињу још фландријско сукно из Ипра, француско из Араса, Монтреа, Камбреа, италијанско из Вероне, Мантове, Фиренце, пурпурне тканине из Византије (oloveri, olodini, matareli), брокати проткани златом (vaceto, naceto), обична свила, лагана памучна тканина *фустан* и на крају, платно од лана и конопље као домаћи производ или увоз из српских земаља.

Скоро све ове тканине продаване су и на трговима по Србији, а владари су их понекад набављали и на страним тржиштима. Краљ Душан је 1332. у Венецији купио 69 бала сукна (panni), без сумње најбољег квалитета, појасеве, украсне траке, сребрно посуђе и друго, а следеће године у Дубровнику тканине у вредности 6 000 перпера, које су потицале из Венеције. Мада се не наводи врста тканина, може се претпоставити да су то биле разне врсте свиленог броката протканог златним нитима – аксамити, vaceto, велути, затим чоха (челуни), скерлет, сомот (бархам), балдахин (panni sirici), које су у то време биле предмет спорова не само између цариника и дубровачких трговаца, него и са самим владарима, који су, повећавајући царину, настојали да извуку што већу добит од продаје ових драгоцених артикала.

У Србију су скупоцене тканине стизале и као поклон владарима, касније и обласним господарима, обично у свечаним приликама, али и као средство којим су Дубровчани покушавали да обезбеде мир или пак остваре неке од својих жеља, које су најчешће биле везане за куповину српских територија под што повољнијим условима.

О великој потражњи тканина сведочи и чињеница што су каравани натоварени овом врстом робе пристизали у Србију током готово читаве године, а неки од њих су бројали и преко сто коња. То потврђује и одлука дубровачке владе из 1407. године којом се дозвољава да се путем кроз Зету за Трепчу, Приштину, Ново Брдо и Рудник извезе 251 товар тканина и 38,5 товара остале робе, што је био само део годишњег промета. Дубровчани су тканине углавном набављали у Венецији, која је била нека врста складишта за тканине из западноевропских земаља и Италије, а тамо су слали племените метале и другу робу из залеђа.

И кад је у Дубровнику 20-тих година XV века отпочела мануфактурна производња сукна које је по квалитету било најближе млетачком, њихово интересовање за ово тржиште није опало, јер су ту могли да набаве све оно за што је српско тржиште било заинтересовано, а што они нису производили. То су пре свега биле оне тканине од којих су владари и властела шили своја свечана одела, *свите* (в.) које су, како су једном приликом сами истицали, плаћали товарима злата и товарима сребра, којима је Србија обиловала.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 411, 420, 471, 639, 692, 698, 699, 701; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 18, 19, 36, 37, 149, 150, 199, 200, 209, 210, 219–221, 236, 267–269, 386, 462–466, 497, 498, 545, 546; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 19, 20, 25–27, 30, 31, 132, 133, 135, 138, 141–144, 163–165, 170, 171; Н. Радојчић, *Законик*, 65, 122; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 54.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 194, 241, 242; V. Han, *La culture matérielle des Balkans au moyen âge à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972) 157–193; *Историја примењене уметности код Срба*, Београд 1977, 283–290 (Д. Стојановић); Р. Ћук, *Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку*, ИЧ 28 (1981) 17–25; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 6–18, 24–85; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 117–129; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, ИЧ 39 (1994) 45–57.

Д. Динић-Кнежевић

ТОВАР в. *Мере и тегови.*

ТОЛКОВАНИЈЕ (тумачење, егзегеза) – посебан жанр византијске књижевности, а предмет му је Свето писмо. Главни задатак *толкованија* је да поучи, па тек онда и да тумачи садржај библијских текстова. Због тога оно има све стилске одлике реторског састава. У средњем веку су веома била популарна тумачења и беседе Јована Златоустог на разне библијске књиге, тумачења охридског архиепископа Теофилакта јеванђеља по Матеју, Марку, Луки и Јовану. Атанасије Александријски тумачио је Псалтир, а Теодорит Кирски саставио је тумачење Песме над песмама. Тумачила су се и дела појединих црквених отаца и византијских писаца (Григорија Богослова, Дионисија Ареопагита). Могле су се тумачити и поједине молитве или неки стихови издвојени из већих литургијских целина. Толковање у ужем смислу има за циљ да разјасни смисао одређених места у тексту, најчешће филозофско-рефлексивног карактера.

Тумачења су се преводила на словенски језик. Странице рукописа који садрже дела са тумачењима обликоване су тако да се већ на први поглед јасно уочи о каквом је тексту реч; основни текст је обично исписиван крупнијим словима, а за тумачење се остављао посебан простор.

У српском рукописном наслеђу *тумачења* могу постојати као засебне целине, а могу бити и саставни део неког обимнијег зборника. Тако је нпр. сачуван већи број рукописа са *Тумачењем Апокалипсе* Андрије Кесаријског (Пљевља, манастир Св. тројица, бр. 46, прва четврт. XV века; Пећ 99, по-

следња четврт. XVI века: Београд, Музеј СПЦ 325, XVII век). У рукопису Дечани 91 (крај XIV – поч. XV века) сачувано је *Тумачење књиге о Јову*. Тумачења старозаветних и новозаветних књига чији је аутор Јован Златоусти сачувана су у великом броју преписа: Музеј СПЦ/Грујић 222 (*Тумачење дела апостолских и саборних посланица*, трећа четврт. XVI века). Дечани 83 (*Тумачење Књиге постања*, друга четврт. XV века). Музеј СПЦ 100/ Крушедол Ж V 74 (*Тумачење Матејевог јеванђеља*, XV век). Матејево јеванђеље тумачио је и охридски архиепископ Теофилакт; рукописи: Дечани 22 (прва трећина XV века), Савина 18 (почетак XV века). У хиландарски рукопис бр. 391 (крај XIV века) уључена су и Јованова и Теофилактова тумачења. *Тумачење псалтира* Атанасија Великог много се читало у средњем веку, о чему сведочи већи број сачуваних српских рукописа, и то почињући од XV века: Дечани 50 и 51, Савина 17, Хиландар 116 и 117.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Словенски превод слова Григорија Богослова са тумачењима Никите Праклијског*, Прилози КЈИФ 35, 1–2 (1969) 81–91; Ђ. Трифуновић, *Тумачење „Песме над песмама" од Теодорита Кирског у преводу Константина Философа*, Зборник МС КЈ 2 (1971) 86–105; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 348–350; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XII–XVII века)*, Београд 1982, 120–121; *Тумачење*, у: Речник књижевних термина, Београд 1992^{2}, 887 (Д. Богдановић, С. Грубачић).

Т. Суботин-Голубовић

ТОП – Ватрено оружје, првобитно јединствено, брзо је подељено на топове и пушке. Топови су по димензијама, калибру и тежини били већи од пушака. Почетак употребе ватреног оружја везан је за XIV столеће. Прве вести о томе су из Женеве 1313. године. Први топови из XIV века били су израђени од гвоздених дуга, које су се спајале као и дуге код буради, а затим би се учвршћивале помоћу гвоздених обруча. Топ је био на једном или на оба краја отворен. Када је био отворен само на једном крају, онда се пунио спреда, а када је био отворен на оба краја пунио се одостраг. За паљење топа постојао је на цеви отвор зван фаља. На нашем подручју, током средњег века, предњи део топа, који је служио за уметање камених или гвоздених кугли, звао се tromba а задњи, који је служио за барутно пуњење, cannone. У време Деспотовине за топове је употребљаван термин *праште*, док су их Дубровчани звали *бомбарде* и *бумбарде*. Мањи топови су касније називани бомбардела или бомбардета. Лаки малокалибарски топови звали су се спингарда. У ову категорију улазили су тарас, пушка или пушкон, серпентина и цербатина. Назив за пушку био је у Дубровнику scolopeti, schiopeti, док се реч пушка помиње тек 1445. године. Изгледа да је топове по први пут у Србију увео кнез Лазар у време борби са Николом Алтомановићем 1373. године и то преко Дубровника, где су се топови почели производити око 1351. године. Топови су у српским земљама били у употреби све до пропасти Деспотовине.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Прилози за историју и развој ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161 (1934); Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији*, Глас САНУ 246 (1961) 15–40; Đ. Petrović, *O vatrenom oružju Dubrovnika u XIV veku*, Vesnik Vojnog muzeja 15 (1969); Ђ. Петровић, *Ватрено оружје на Балкану уочи и после османског освајања*, Гласник ЦМ 3 (1970).

Н. Лемајић

ТОПИОНИЧАРСТВО в. *Металургија*.

ТОПУЗ в. *Буздован*.

ТОР в. *Сточарство*.

ТОРБА в. *Бисаге*.

ТОРОВИНА в. *Сточарство*.

ТРАВНИНА – дажбина која се плаћала за коришћење туђих пашњачких површина. Могла је посебно да се плаћа за коришћење *планина* (в.), односно планинских пашњака, за коришћење *зимовишта* (в.), односно зимских испаша, за коришћење *забела* (в.), као и за коришћење било којих пашњачких површина. У сачуваним изворима за травнину се наглашава да је *законита* и по правилу не одређује се њена висина. Није то било ни једноставно, пошто је износ травнине зависио од променљивих чинилаца, као што су број и врста домаћих животиња, квалитет и врста пашњака. Све је то утицало на висину травнине. Према одредбама дечанских хрисовуља, нико није смео да користи манастирске планине без игуманове дозволе и уз утврђену цену, за коју се каже: *а цена им је од стада 2 овна и 2 јагњета и сир и динар*. Величина стада је непозната, мада се с разлогом може узети да се кретала око 100 оваца. Уколико је то тачно, травнина би износила 2% до 3% од стотину оваца за пашу на планинама од маја до септембра. Процена је приближна, али и реална, пошто су Дубровчани били спремни да плате 3% од вредности своје стоке херцегу Стефану и то за стоку која је у пролазу пасла на његовој територији. Будући да је поред планина било и других пашњака, које су сточари користили током године, то је онда висина укупне травнине могла осетно да порасте.

Право на травнину имају феудални господари појединих врста пашњака, а ако су пашњаци државни, онда травнина припада владару. Господари пашњачких површина могли су ослободити зависне људе од плаћања травнине, под условом да они то надокнаде на други начин, обично неком *работом*. Владари су, по правилу, ослобађали цркве и манастире од плаћања травнине, али су то право користиле црквене установе да травнину наплате од свих корисника пашњака. За коришћење туђих пашњака највише су били заинтересовани Власи, Арбанаси и властела, пошто су поседовали велика стада домаћих животиња, па се због тога најчешће од њих захтевала и наплаћивала травнина.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965^{3}, 41, 42; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 212; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966) 84–89.

М. Благојевић

ТРГ – **1.** Стари општесловенски термин (**тръгъ**) који је током времена у појединим језицима добио различита значења. У основи **тръгъ** значи робу, ствари које се купују и продају, па се често наводи упоредо са благом и купљом: *са својим благом и тргом* или *тргове и купље*. Из тих термина изведени су називи за трговце *тржници* од трга, а *купци* од купље. Како је међу српским документима знатан број *уговора* (в.) и привилегија приморских трговаца, честа су обећања да нико не узме од њих *трга* или да се брани и чува њих *трг*. У латинским преводима уговора и у пратећим документима тргу у овом смислу одговарају изрази: merces, mercimonia, mercationes, res и др.

2. Упоредо са тим значењем реч *трг* се употребљава и за места где се тргује, не само за повремене или трајне сусрете купаца и продаваца, него и за старе градове, као *трг призренски*, спомињу се *поморски тргови*, или *тргови зетски*, затим рударска насеља и сланице. Стари српски документи подразумевају законита места трговања: *тргове краљевства*. У повељи краља Уроша I се изричито каже да су Дубровчани дужни да иду *на трге господске*, а онај који не би ишао на трг излагао се опасности да изгуби робу: *да им се уземље купља како је и преги нуземано не шедшим на трге господске*.

Легални и фискални аспект трга долази до пуног израза код већ споменутих тргова сољу, где је промет соли сведен на четири места: Дријева, Дубровник, Котор и Свети Срђ на Бојани. Из расположиве документације је видљиво да је ограничење уведено због наплаћивања царине, коју су често делили они који су располагали тргом и сољу и они чији су људи били купци. У Дубровнику је заступник српског владара, *кумерк краљевства ми*, учествовао у надзору и наплаћивању. И кад се после смрти цара Душана тај систем распао, остало је неуздрмано начело да се со може продавати само на четири споменута места. Снага тога права се може проценити на примеру поступања Твртка I који је отворио два трга за продају соли, један у Брштанику, близу Неретвине делте, други у Суторини (на месту где се развио Херцег Нови). Протести Дубровчана и притисак са угарске и млетачке стране били су тако јаки да се он сам 1382. одрекао тих тргова образлажући то чињеницом: *како Дубровник има законе старе са всеми рашкими господами да у приморју не буде нигдере постављен нови трг разве на месту где јест бил постављен у првих обични трг и места*.

Како је својство *трга* зависило од наплаћивања *царине* (в.), односно *дохотка господског*, трг се

могао поставити и укинути. Карактеристичан је случај Душановог укидања наплаћивања царине на Требињу, која је укинута на протесте Дубровчана. Иако је трговачки пут пролазио туда столећима, а насеље у Требињу се може пратити од X века, у повељи је речено: *да не* (буде) *трга на Требињу како га и прежде није било*. Реч трг је ту подразумевала царину као и у Душановој повељи о Штипу, где *трг* заступа грчко φόρος (доходак, трибут). С друге стране, трг свакако подразумева насеље кад се у повељама предвиђа: *ако царство ми приходи у трг да ме почитују и дарују својом вољом како јест подобно цара почитати а посилнога дара и узетија да им нест*.

3. Легални статус *трга*, зависан од господара и његових фискалних интереса, имао је утицај на развој појединих насеља, разликовао га је од других села и издвајао из аграрне и руралне околине. Као и у другим европским земљама додељивање или признавање статуса трга непосредно је утицало на процесе урбанизације. Њихова улога се донекле може сагледати на примеру нешто боље познатих тргова Хиландарског властелинства. У Немањиној оснивачкој повељи трг је споменут уз другу Хочу: *и трг тиизе* (= ту, на томе месту). Временом место је постало централно насеље *хотачке метохије*, привлачило је трговце из Приморја, до краја средњег века имало је седам цркава. Већ за време Стефана Немањића добијен је у другом комплексу (Крушевска метохија) трг Книнац. Из повеље с краја XIII века сазнајемо да је трг имао утолико посебан положај што његови становници нису морали *да ходе на војску никуда*, имали су само работу цркви: *које им кулье повелевају да носе*. Трг је тада био под посебном заштитом владаревом: ако би неко на тргу нешто узео силом морао је да врати *самодесето* и био би кажњен као неверник.

Ипак, у току следећих пола столећа манастир је имао тешкоћа са овим тргом. Хиландарски игуман се 1355. жалио цару и сабору: *како им га* (= трг) *властеле и метохијсци пресељавају на друга места и царине им од вина не давају*. Царева пресуда нам открива какав је био интерес манастира као господара трга. Одлучено је: *да си поставе у метохије где је драго манастиру и царину да узимају од вина што се износи и извози од трга и метохије, а од инога да се не узима у метохије тчију* (=само) *на тргу што се продаје како и у иних трговех по земљи царства ми*. Ово је редак случај спора око места трга. Иако је по имену судећи трг морао бити у пределу села Книна (данас Клина), место трга се у току 160 година није усталило. Насупрот Хочи (Велика Хоча) ту се није развило знатније насеље. Спомената пресуда узгред открива да се насеље Пећ развило у трг, језгро патријаршијског властелинства у коме су Хиландарци добили кућу (*покоиште* да одседају кад долазе у Патријаршију), земљу и виноград. У ово место су залазили приморски трговци, чак је крајем XIV века ту боравио и католички свештеник. Спомиње се и панађур пећки (nundine Pechi).

Насеља са статусом трга добијала су временом неке особености у своме изгледу и положају. Потребе заштите у случају опасности утицале су на груписање кућа у близини утврђења, а у неким случајевима су дале подстицај за накнадни настанак утврђења. Веза са градом као утврђењем дала је трговачком насељу карактер *подградија*, *подграђа* (в.) које се негде називало и *заграђе* (код Рудника) или *амборија* (в.), односно *амборско* код старих тргова из византијског времена. У случају већих и просторно разуђених рударских насеља као што су Ново Брдо или Трепча развио би се *Доњи Трг* или *Стари Трг*. У Босни је био чест случај да се трг развије у подножју тврђаве (или се утврђење подигло уз градско насеље као у случају Сребрнице). Особени положај трга налазио је израза у имену: Подвисоки, Подсоко, Подборач, Подпрозор, Подобрун, Подблагај, Подкоњиц, односно на латинском или италијанском: Subvisochi-Sottovisochi, Sotosochol, Subtusborach, Subvisegrad, Sotodobrun итд. Посебну занимљивост представља трг израстао уз фрањевачки манастир поред Дрине, који је име добио по истом моделу али по звонику: Подзвоник, Sotosuonich, а једном и civitas Campane (заметак каснијег Зворника).

У документима приморских градова ови тргови бележени су тада уобичајеним називом borgo или mercato. У XV веку из Угарске је дошао термин *варош* (в.), прво за подграђе (*у Сани Мрки и подањ варош*, 1446), а касније за трговачке насеобине по целом Балканском полуострву. У тргу-насељу се некад разликовало место где се трг састајао (mercatum, platea). Тако се у Пријепољу, које је било трг Милешеве (forum Millesseua in loco dicto Prepolie), разликовао трг Пријепоља (in mercato de Pripole). У старим градовима се такав простор назива *тржиште*, у Призрену су Которани *на тржишти*, на земљишту епископије подигли *воштану кућу* (в.) коју је краљ 1327. потврдио манастиру Богородице Љевишке, седишту епископије.

4. Називом *трг* означавана су и повремена састајалишта продаваца и купаца под заштитом и надзором власти која убире приходе. У повељи краља Милутина за манастир Светог Ђорђа код Скопља (1300) наведено је *село Брод в њем трг недеља и панађур 8 дан септембра, иже јест поставил свети Роман цар* (XI век). Ту се јавља недељни трг и *панађур* (в.), одржаван о неком празнику више дана (најдужи познати термин је 15 дана).

Панађур је религиозни и културни феномен са слојевитим економским функцијама, наслеђе античког света, али преузет у доба кад је био увелико христијанизован и прилагођен потребама црквеног живота. Панађур представља више од трга својим садржајем, али и мање својим ограниченим трајањем; ипак, панађур и трг имају заједничка обележја по којима их средњовековни извори изједначују. У повељи за Грачаницу, седиште епископије, каже се: *приложи краљевство ми трг панађур* (**панагирѣ**) *иже јест празник Благовештеније свете Богородице*. Цар Душан је Хиландару поклонио: *и два трга пред празником светога Петра всако годиште и да се берета та оба трга за 15 дни*. Панађур имају у виду и одредбе за Душанову задужбину – Свете арханђеле код Призрена: *и трг пред Спасовем днем и други пред Архангеловем да се збира цркви* (свакако поред манастира). Поред тога, Светом Николи у Добруштии Душан и *у Призрену даде царство ми Светому Николе свећу свако годиште царину трг о Николи дне*.

Повременим панађурима и сталним трговима заједничко је било не само убирање царине и глобе, него и уживање *мира* (в.) који се није смео реметити, затим одговорност господара који је имао сва овлашћења *кефалије* (в.). Повремени трг је могао прерасти у стални трг и тиме изменити статус насеља. У повељама из последњих деценија средњега века запажа се већи број малих насеља са статусом трга, од којих су многа постала замеци каснијих градова. Још више таквих насеља (базар) налази се у раним турским пописним *дефтерима* (в.). Они се од околних села више разликују величином (у просеку око 100 породица) него занимањем становника и, нарочито, приходима господара који су вишеструко већи од аграрних насеља без трга. У целини узев, међу оваквим трговима је више будућих градова, него међу рударским трговима који су били зависни од рудних лежишта и опште конјунктуре или кризе у рударству.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици*; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I и II.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 205–303; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I–II, Београд 1955–1962; P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovekovnoj Bosni*, *Prilog tipologiji naselja*, GZM 18 (1963) 179–194; Д. Ковачевић-Којић, *Улога рударства у привредном развоју градских насеља Србије и Босне током прве половине XV века*, Годишњак ДИ БиХ 18 (1970) 257–263; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1976; B. Krekić (ed.), *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, Berkeley – Los Angeles – London 1987; *Социјална структура српских градских насеља (XII– XVIII век)*, Смедерево – Београд 1992.

Д. Ковачевић-Којић

ТРГОВАЧКА ДРУШТВА – У западној Европи позног средњег века, а нарочито у Италији, трговци су међусобно склапали друштва да би ујединили финансијска средства и тако брже и лакше дошли до зараде. Новац су оплођивали они који су га имали, али су, на овај начин, и сиромашнији добијали прилику да својим радом стекну добит. Уз то, смањивани су или, у најмању руку, дељени ризици и штете.

Како су градови на источној јадранској обали, по организационим облицима пословања, били део западног привредног система, и у њима је практикован рад кроз трговачка друштва. То важи и за привредна средишта на зетској обали, која су улазила у састав српске државе. Међутим, због крајње оскудице извора, знамо тек понешто о Которанима и Баранима, који су пословали у залеђу као чланови трговачких друштава. Много боље познајемо рад дубровачких трговаца, који су, као ортаци, радили на пространом подручју Средоземља и балканског залеђа, па и у Србији. Основне одредбе о трговачким друштвима донете су у Дубровнику Статутом 1272. године. Рад дубровачких компањона може се пра-

тити у држави Немањића, а затим у земљама обласних господара и, на крају, у српској Деспотовини.

У Дубровнику су најчешће образована трговачка друштва од два члана: један, socius stans, улагао је капитал, а други, socius tractans, трговао. По завршетку посла, првоме је враћен уложени капитал, а зарада и евентуална штета дељени су на два дела. Могли су обојица или више њих уносити новац, и сви или само неки трговати, али је добит увек припадала сразмерно датим средствима, односно уложеном раду. Донекле је ипак била значајнија улога финансијера, што се огледало при подели зараде. Док је при склапању друштва у Дубровнику за неке ортаке само наведено да ће трговати tam per terram quam per aquam, дотле је за друге одређено да ће радити *у крајевима Србије и Босне* или само *у крајевима Србије*. Понекад је одређен и град: in partibus Sclavonie in Novaberda vel circa, а затим у Сребреници, Руднику, Смедереву, Приштини, Трепчи. Расположива архивска грађа даје податке готово искључиво о Дубровчанима који су образовали друштва ради трговања у српској држави. Зна се да су у те уносне послове улагали новац и Италијани који су живели у Дубровнику. О учешћу пак домаћих трговаца из саме Србије, који измичу дубровачкој грађи, не може се рећи готово ништа, мада је разложно претпоставити да су се поданици Републике на терену и с њима удруживали.

За мањи број трговачких друштава није било одређено време трајања. Нека су образована ради обављања само једног посла, односно једног путовања, ad presens viagium Sclavonie, а већина за тачно одређени временски период, најчешће на годину дана, мада су могла трајати од неколико недеља до неколико година. Ређе су раскидана раније, чешће продужавана, ако су послови у Србији ишли добро. У друштва су ортаци улагали новац, робу или свој рад. Новчани улози кретали су се од неколико десетина до неколико хиљада дуката. Највише их је било с капиталом од 200 до 1 000 дуката. О целокупном раду друштва вођене су књиге, а понекад су ортаци проглашавали да оно што су својеручно записивали има снагу нотарске исправе – illud quod erit scriptum in libro ipsius Matchi mannu sua habeat fidem prout carta notarie. Највећу тешкоћу представљало је сакупљање новца од дужника, јер су купопродаје на кредит биле општа појава како у Србији тако и у другим земљама средњег века. При томе су поданици српских владара били готово стални дужници дубровачких поверилаца. Понекад су се ортаци обавезивали да ће, и по завршетку друштва, радити на наплати дугова. Како је било оних који се никако нису могли наплатити, били су вољни да препусте део новца свакоме ономе ко успе да га добије. Зато су каткад условљавали да ће новац уложити, под условом да се тргује за готов новац а не и на кредит – ad contatos et non in credentiam aliquam.

За ортаке неких друштава не може се утврдити којом су робом трговали. Онај који је примао новац често је изјављивао да ће у Србији merchari et traficare in illis rebus et mercantiis de quibus mihi melius et utilius videbitur. За друге се зна предмет трговине. Најчешће је то било сребро. Зато је истицано да се новац улаже in trafico argenti solummodo. Мада се помињу разне врсте сребра, компањони друштава са највећим капиталом настојали су да дођу, пре свега, до гламског сребра, које је садржало одређени проценат злата. Обично је један ортак из Србије слао сребро другом у Дубровник, где га је овај продавао, а онда су делили зараду. Она је била већа ако се сребро извозило даље, у Италију. Највише је продавано у Венецији, па се зато за ортаке неких заједница каже да ће трговати *у Дубровнику, Србији и Венецији*. Једно друштво, образовано 1432. године, имало је три члана: један је куповао сребро у Новом Брду, слао га другом у Дубровник, а овај трећем у Млетке, где је продавано. Кроз друштва су из Србије извожени и други метали, затим коже, крзна, восак, црвац, стока. Дубровчани се, међутим, нису удруживали само да би куповали робу у Србији већ и да би је продавали. Откако су развили ткачку производњу у своме граду, највише су образовали друштва ради продаје тканина. Уз њих су носили, како се у документима обично наводи, и *другу робу*. Били су то занатлијски производи, бакалска и колонијална роба. Тако су кроз трговачка друштва извожени из Србије и у њу увожени многи и вредни производи. Овај организациони облик западног привредног система током времена све више је захватао градска и рударска средишта српске средњовековне државе.

ЛИТЕРАТУРА: G. Čremošnik, *Naša trgovačka društva u srednjem veku*, GZM 36 (1924) 69–81; B. Krekić, *Trgovačka društva u srednjovekovno-dubrovačko-levantinskom saobraćaju*, Godišnjak FF NS 4 (1959) 11–28; J. Даниловић, *О уговору „collegantia" у дубровачком праву у периоду млетачке власти*, Зборник ФФ у Београду 11, 1 (1970) 289–305; М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића*, Зборник ФФ у Београду 13, 1 (1976) 85–102; I. Voje, *Poslovanje dubrovniških trgovskih družb na Balkanskem poluotoku v drugi polovici XV stoletja*, Zgodovinski časopis 28, 3–4 (1974) 215–222; I. Voje, *Argentum de glama*, IČ 16–17 (1970) 30–40.

М. Спремић

ТРГОВИНА – Словенска племена су још у периоду досељавања на Балканско полуострво била присиљена да врше размену са околним светом да би дошла до неких ствари неопходних за одржавање голе егзистенције као што су нпр. метали и со. Неке потребе су задовољаване пленом, о коме говоре извори тога доба, али то није могло дуго потрајати, јер је живот у некадашњим римским провинцијама готово замро.

На Балканском полуострву Срби и остали Словени затекли су остатке разореног античког света који је био у високом степену урбанизован, укључен у живу размену уз обилну употребу новца. У време пустошења и провала, епидемија и миграција, није било услова за одржавање привреде каква је била у претходним столећима, али у местима где се очувао континуитет градског живота остале су и старе навике, знања, па и економски инструменти, пре свега у виду новца, који се није престао ковати ни у данима највеће кризе Царства.

Како се римски живаљ са остацима своје цивилизације очувао једино на појединим заштићеним местима дуж морских обала и на острвима, везе међу изолованим преживелим градовима и са центром у Цариграду могле су се одржавати једино бродовима, а за редовно снабдевање били су упућени на залеђе насељено Словенима. У Чудима светог Димитрија се прича да су се становници Солуна у време напада својих непосредних суседа сналазили тако што су намирнице набављали код оних удаљених, који нису угрожавали град.

О значају трговине у тамним вековима сведочи историја византијско-бугарских односа, где су мировни уговори кретање трговаца и робе условљавали ношењем печата. У време Симеоново је повод за рат пружила царска одлука да се центар трговине с Бугарима премести из Цариграда у Солун. Говорећи о градовима у Далмацији извор X века изричито каже да су опстали захваљујући томе што су *живели од мора*, што не значи да су били одсечени од залеђа с којим су иначе имали политичке односе. Византијски Рагусион (Дубровник) је до средине X века три пута ширио своје зидине.

На основу таквих индиректних података о постојању размене не може се закључити да се битно изменила привреда Словена. Карактеристично је да Симеон није посегао за царским правом ковања новца ни у време најљућег супарништва са Византијом. Скромну улогу новца у областима у унутрашњости Балкана открива поступање цара Василија II после покоравања Бугарске (1018). Уместо дажбина у новцу какве су биле уобичајене у Византији задржао је режим који је био под Самуилом: *да Бугарин који поседује пар волова даје држави један модиј жита и толико проса и један врч вина*, што је значило прилагођавање привредном стању покорених земаља.

Непуна два столећа византијске власти над простором, који је у касном средњем веку обухватао језгро Србије, изменила су ситуацију. Урбанизују се и области у унутрашњости утолико што се обнавља живот некадашњих знатних римских градова који постају управна, војна и црквена средишта, потрошачки центри: Београд, Браничево, Сирмиј, Ниш, Велбужд, Рас, Призрен, Липљан. У неким од њих уведене су привредне гране типичне за Византију, као производња свиле у Призрену.

Створени су услови за унутрашњу трговину између градских центара и околине, продубљује се разлика у односу на области које су остале изван византијске власти. Вести о проласку крсташа и ратовима са Угарском у XII веку откривају да су гранична места постала трговачка средишта. У периоду византијске власти оживели су стари римски путеви као што су *via militaris* (Београд – Цариград) и *via Egnatia* (Драч – Солун). Слој мањих трговачких насеља може се препознати једино у топонимима *амборија* (в.), од грчког *емпорион – трговиште*.

Услови за развој трговине поново се мењају услед потискивања Византије крајем XII и почетком XIII века. После престанка византијске власти приморски градови су препуштени себи и државама у залеђу, а најважнији међу њима су почетком XIII века дошли под власт Венеције, која их укључује у своју одраније оживљену трговину са Левантом. Раније јединствен простор у унутрашњости

пресечен је границама држава: Угарске, Босне, Србије, Бугарске, којима се почетком XIII века придружују крсташке државе и наследнице Византије. Већина набројаних држава, све оне које су се одржале до краја средњег века, непосредно одређују институционалне оквире у којима протиче привредни живот и утичу на правце и садржај трговачког промета.

Велики путеви бивају пресечени границама, неједнаким режимима царина, део трговачке размене се ограничава на мање просторе, али постаје интензивнији услед гушће насељености, диференцијације урбаних центара и аграрне околине, појаве нових потрошачких центара (дворови) и сл. Промене граница и померања политичких средишта рефлектују се у привредној сфери. У случају Србије упадљиво је одвајање од јадранског приморја, с којим је размена највећег интензитета, и премештање тежишта у Подунавље, где слична привредна структура (аграрни и сточарски производи, метали) не подстиче размену. Велики и значајан изузетак представља камена со из Угарске, која продире далеко на југ (посведочена је све до Косова), где се сусреће са морском сољу увоженом са Приморја. Преко Угарске Србија се прикључује струји којом стижу тканине и индустријска роба из немачких земаља. О размени са источним суседом готово да и нема података. Из Видина је роба преко Србије доспевала до Дубровника. Душанова повеља за Дубровчане из 1349. једним својим ограничењем открива важне трговачке правце: *тко* (= само) *оружија да не носе ни у Бугаре, ни у Басарабину земљу, ни на Угре, ни у Босну, ни у Грке, ни инамо камо љубо у туђу земљу, тко у земљу царства ми и краљеву*. Сужавање византијске територије морало је ослабити и некад јаке трговачке везе са Византијом, тако да су у позном периоду изворима посведочене само везе са Солуном, куда је одношен мед и одакле су доношене *тканине* (в.), нарочито фустан и платно, затим шешири, бисер, зачини (помињу се бибер и шафран). Поред копнене трговине долином Вардара мора се рачунати и са разменом са византијским областима морским путевима посредством трговаца из приморских градова.

Најбоље је позната размена са приморским областима и то не само због тога што је та страна боље документована, већ због тога што је на тој страни био највећи промет услед комплементарности привреда. То се опажа нарочито од средине XIII века, када се захваљујући *рударству* (в.) у промет укључују племенити и обојени метали (сребро, бакар, олово) прво у скромним количинама, а затим све јачом струјом. Производи рударства утичу на структуру размене подстичући прилив вредне робе да би се размена одржала у равнотежи.

Градови на јадранској обали су представљали само етапу у трговини српских области са италијанским и медитеранским привредним центрима. Роба је и са копнене и са морске стране стизала у градове и затим настављала пут посредовањем локалних грађана (в. *Латини*), јер се ни италијански пословни људи нису упуштали у унутрашњост, нити су трговци из српских рударских центара кретали преко мора. Романи из приморских градова из давнина подједнако упућени и на море и на копно били су предодређени за улогу посредника захваљујући познавању језика и обичаја и на једној и на другој страни. Дубровчани су себе видели у улози посредника и процењивали су своју ангажованост у копненој и поморској трговини. Тако су 1371. обавештавали угарског краља да су дотле највећи део свога трговања (la mazor parte dela nostra merchadancia) остваривали у српском краљевству док их унутрашње размирице нису нагнале да се више окрену поморској трговини. Много касније (1441) тврдили су да је три четвртине њихове трговине на мору а само четвртина на копну, што ће можда одговарати времену после турског освајања Деспотовине (1439) а никако претходним деценијама, када је њихово присуство у рударским и трговачким насељима најприметније.

Појава племенитих метала у трговачкој размени посредно је утицала и на диференцијацију међу обалским градовима утолико што је фаворизовала раст оних који су били јаче повезани са даљим залеђем, чији су грађани били кадри да се укључе у трговину и производњу метала, док су они без људских потенцијала и капитала остали на дотадашњем нивоу и у измењеним условима изгубили значај. Међу већим бројем обалских градова на прво место избијају Дубровник и Котор, први са предностима венецијанске врховне власти, заштите и царинских повластица, други са преимућствима поданика српског краља, које долазе до израза у трговима у унутрашњости. Извесна мала предност Которана се губи у периоду политичких тешкоћа око 1360. да би у следећим деценијама престали да буду озбиљни ривали Дубровчанима.

У поруци деспота Стефана Дубровчанима из 1417. да *за прве господе њесу ини трг из Србаља износили разме* (= осим) *коже, восак и сирење, а сада носе сребро и злато*, рефлектују се два периода привредних односа. Из докумената се види да су јагњеће и говеђе коже, непрерађене или штављене, заиста представљале најчешћи извозни артикл уз друге производе сточарства као што су лој, маст, вуна и сир, а у XV веку све више и жива стока, на првом месту овце. Упоредо с тим извожена су крзна (вукова, куна, лисица, рисова, јелена, зечева), и у великим количинама восак и мед. Све те артикле вредношћу су далеко превазилазили метали (в. *металургија*): сребро и гламско сребро, док су бакар и, нарочито, олово били скромнији у цени, али извожени у великим количинама. Међу извозним артиклима биле су и неке материје за бојење (азур, црвац, рујевина). Од рукотворина се у документима јављају тканине произвођене у кућама (ланено платно, шћавине, тканине, простирке).

Стварне односе је одражавао и дубровачки одговор 1417: „Господине деспоте, то је прво и било и у дане господина родитеља твога и господства ти, а и данас је тако по малим трговима где се доноси за продају свила и мрчарија, а где су славни и велики тргови као у Новом Брду и по другим великим местима господства ти, а нарочито у славном и многочеститом двору господства ти, у који се доносе скупоцене различите чисте свите (наводи се затим шест врста тканина и бисер), таква роба се не пристоји нити се може плаћати кожама, воском и сирењем већ сребром, златом и драгим камењем“. Разложно је било и оно што су додавали: „Јер господине деспоте, по свету куда иду наши трговци тражећи те скупоцене потребе, носе велика бремена сребра и велике кесе дуката и дају их за њих“. Међу увозним артиклима су доминирале разне врсте тканина у почетку из Фландрије и Италије, касније скоро искључиво из италијанских градова са текстилном радиношћу (arte di lana). Од 1416. у ту струју се улива и текстил произвођен у Дубровнику, док је улога ткачке радиности у Новом (од 1448) остала маргинална. После тканина морска со је била најважнији артикл увожен у Србију. Иако сразмерно мале вредности, со је била трајно неопходна и увек је имала добру прођу. Набављала се у произвођачким центрима у Далмацији и Албанији, а смела се продавати само на четири *законита трга*: Свети Срђ на Бојани, Котор, Дубровник и Дријева (Габела) на Неретви, да би власти обезбедиле контролу и убирале царину (в. *кумерк*). Вино (в. *пића*) и *уље* (в.) били су, такође, трајно тражени, а промет вина строго надзиран и усмераван у приморским комунама. Групу производа увожених у већим количинама чиниле су занатске израђевине од коже, од текстила, затим алати, прибори и оружје. Златарски производи са накитом, бисером и драгим камењем представљају прелаз према артиклима луксуза, којима се у касном средњем веку стално трговало. Ту су били зачини, мириси, материје од којих су справљани *лекови* (в.), шећер и посластице, јужно воће и конзервисано воће. Важна ставка у увозу били су производи од стакла као и стакло за прозоре.

На трговачки промет између земаља у унутрашњости и приморских градова утицали су тешки услови *саобраћаја* (в.). Планински појас паралелан са морском обалом допуштао је само товарне животиње као средство транспорта (в. *караван*) и посредно утицао на селекцију артикала којима се трговало. Високи трошкови транспорта искључивали су из промета кабасту робу мале вредности. Код трговине сољу транспорт до Полимља или трговa у унутрашњости је стајао колико и количине пренесене соли. Практично би трговац и поносник на одредишту поделили допремљену количину соли. Отуда је сасвим разумљиво што су се становници приморских градова снабдевали морским путем не само грађевинским дрветом и каменом, већ и дрвеним угљем и житарицама.

Изван главних токова трговачког промета треба посматрати трговину људима, робљем (в. *роб*), које су преко приморских градова одводили у Италију и на Пиринејско полуострво да послужи као радна снага. У почетку је робље прибављано на широком подручју које је поред Босне укључивало и суседне пределе Славоније и Србије, касније се трговање људима ограничило на Босну, као јеретичку земљу некрштених становника (в. *патарени*), да би га у XV веку босански владари забрањивали као срамотну и нељудску праксу. Када је под притиском власти знатно опао извоз људи према Западу, почело је одвођење и продавање робља од стране Турака (в. *роџи*).

У унутрашњој трговини повремени *панађури* (в.) уступају првенство сталним *трговима* (в.). Поред старих византијских градова, какав је био Призрен, улогу трговачких центара добијају насеља уз руднике (в. *рударство*), као Ново Брдо, Сребрени-

ца, Трепча, уз тридесетак других, затим насеља у близини рудника као Приштина, Пећ, Хоча или Подвисоки у Босни.

У локалној трговини на малим растојањима доминирају артикли који служе за снабдевање рудара. У закону за Ново Брдо деспота Стефана (1412) изричито се говори о месу и стоци, вину, хлебу, сиру, сочиву, риби, воћу, затим о кожама, лоју, угљевљу и дрвету, потребним за рударску производњу. Пословна књига дубровачког трговца Михајла Лукаревића, вођена у Новом Брду 1432–1439, показује да су дужници и јемци за дужнике били не само грађани Новог Брда већ и приближно једнак број људи из села шире новобрдске околине, што значи да су артикли којима су дубровачки трговци пословали допирали и до удаљених села.

Од почетка XIV века упоредо са дужим периодима мира изграђени су и учвршћени трајни институционални оквири за деловање дубровачких трговаца (в. *Латини*, в. *уговори*). Гарантована им је слобода кретања и пословања, зајемчена неповредивост имовине, утврђени механизми за решавање спорова (в. *конзули*, в. *судство*). Систем царина је почивао на наплати одређеног процента (5 или 10%) вредности робе која се прода. Мање таксе су наплаћиване на прелазима река или путевима. Забрањено је било да се уводе нове царине и таксе, сваки покушај је сматран за гажење права гарантованих уговорима и изазивао дипломатске заплете. Као норма и образац служиле су царине и места наплате разних дажбина у време цара Душана. У време привредног полета у првој половини XV века запажа се тенденција владара да јаче захвате у приходе тада просперитетних трговаца. То се опажа пре свега на поступцима деспота Стефана и касније херцега Стефана Вукчића Косаче.

Важан елемент трговачког промета био је и новчани систем ослоњен на сребрни домаћи новац који се у Србији непрекидно кује од времена краља Уроша I (в. *новац*). Почетком XIV века и владари Босне кују свој новац, од 1337. и Дубровник. Венецијански златник (дукат) остаје главно средство плаћања и обрачунавања у пословима међу далеким тржиштима. Иако постепено губи вредност у односу на дукат, и заостаје за дубровачким динаром, српски динар остаје средство плаћања све док је постојала српска држава. Како се сребро веома често употребљава као средство плаћања, није могуће увек разликовати цене исказане у литрама или унчама сребра (в. *мере и тегови*) или у новчаним јединицама истог назива.

Успон трговачког промета, увећање броја људи који се баве разменом, све већа вредност добара у размени, били су праћени и појавом новина у пословању, преношењу и пресађивању онога што се као организациони облик и инструмент развило у другим срединама. То се може пратити на трговцима из градова у којима је сачувана архивска грађа. Увећава се број *трговачких друштава* (в.) у којима се уједињују снага и капитал, и која се често склапају за рад у Србији и за трговање сребром. Трговачка друштва Дубровчана су често организована тако да један од чланова или део чланова делује у рударском месту у Србији и прати и надзире радове у рудницима у које су уложена средства, док је други у Дубровнику или Венецији, где имају представника (фактора) или пословног партнера. Организација послова се могла реконструисати пратећи значајније трговце, нарочито оне који су оставили за собом пословне књиге, као споменути Михајло Лукаревић или браћа Никола и Лука Кабужићи.

Иновацију представља и повезивање послова које се запажа код већих трговаца или трговачких друштава. Наиме, истовремено се ангажују као предузетници у рудницима или топионицама, тргују металима које непосредно купују или учествују у њиховој производњи, узимају у закуп владарске приходе и организују наплату и прераду добијене руде, а упоредо с тим воде трговину у локалним оквирима снабдевајући рударска места намирницама и другим потребама.

У XV веку се запажа све већа улога *кредита* (в.) у привредном животу. Да би продали робу донету као противвредност скупога сребра, трговци се упуштају у давање робе на вересију (термин посведочен почетком XVI века) уз јавну или скривену *камату* (в.). Рударске средине послују тако да неко време мора да се улаже а добит долази тек кад се наиђе на руду. Задуженост расте до те мере да изазива дипломатске заплете и присиљава локалне власти да уведу мораторијум на плаћање дугова. Страни трговци имају повластице у доказивању дуга, а поред тога воде књиге и документе, тако да кредите марљиво евидентирају. Ипак, један део дугова остаје ненаплаћен, па се дешава да се уступају права на убирање дуга уз плаћање знатног процента онога што се утера.

Колико је трговина и у интензитету размене и у сложености организације зависила од рударства и његових производа показало се кад су Турци освојили балканске земље и забранили извоз сребра и злата. Трговачки промет се тада вратио кожама, воску и сиру, а приморски трговци су, напустивши рударске тргове, своје мреже разапели на далеко већем простору залазећи све до села.

ЛИТЕРАТУРА: C. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien 1899, 367–452; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 178–205, 424–427; Г. Чремошник, *Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283*, Споменик 62 (1925) 61–69; Г. Чремошник, *Вредност дубровачког извоза у Србију и Босну*, ГЗМ 41 (1929) 109–126; Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280–1460)*, Београд 1956 (= *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris – La Haye 1961); D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968); М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442–1495)*, Београд 1971; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976; B. Krekić, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980; А. Веселиновић, *Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1983) 25–42; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984) 7–38; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986; A. Di Vittorio (ed.), *Ragusa e il Mediterraneo. Ruolo e funzioni di una Repubblica marinara tra Medioevo ed eta moderna*, Bari 1990; С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*; B. Krekić, *Dubrovnik: a Mediterranean Urban Society, 1300–1600*, London 1997.

С. Ћирковић

ТРЕБНИК (трєбникъ, молитвєникъ, грч. εὐχολόγιον) – богослужбена књига која садржи свештенодејства и молитвословља везана за приватна богослужења, која се свршавају према потребама једног или више хришћана, и то на посебним местима и приликама. Ова свештенодејства и молитве називају се *требе*, па је и цела књига према њима добила име. У оквиру требника текстови су подељени у неколико органских целина. У првом делу распоређени су према развоју човековог живота: прво следе молитве на рођењу детета, затим у осми дан по рођењу, па у четрдесети (породиљи и детету). Затим следи обред крштења, миропомазања, покајања; обред тајне брака (првобрачних и другобрачних) и обред јелеосвећења. Из евхаристије, у требник улази само обред причешћивања болесника. Овој групи текстова припадају још: молитве на самрти, обреди погреба (свештеника, монаха, мирјана и деце), обреди монашког пострига и чинови малог и великог освећења воде. У другом делу требника налазе се службе које се врше према индивидуалним потребама, и нису обавезне за све хришћане. То су нпр. молитве за освећење куће, за освећење оскврнутих предмета, за добру летину, против града, чинови освећења храма, обреди примања прозелита у православну цркву итд. У другом делу требника налази се Номоканон (228 правила). Сви ови текстови улазе у састав *Великог требника*.

Мали требник представља извод из *Великог*, а саставио га је руски патријарх Јоасаф II (1662) као приручну књигу парохијског свештенства, која садржи само оне службе и молитвословља која се најчешће обављају. Овај тип требника садржи први део *Великог требника*; из Номоканона је узето 117 правила, и то само оних која се тичу парохијског свештенства и мирјана.

У грчкој цркви требник чини једну целину са служабником, и тек се такав зборник назива еухологионом. Трагови овакве јединствене целине препознају се и у *Синајском еухологиону*, најстаријем словенском глагољском требнику, који највероватније потиче из XI века. Требник овога типа превели су на словенски језик Ћирило и Методије, јер је та књига неопходна при богослужењу.

Најстарији сачувани српски требник преписан је крајем XIII века (Музеј СПЦ Грујић 3–I–65). Због свога значаја, требници су били штампани у старим српским штампаријама: на Цетињу (1495), у Венецији (Божидар Вуковић, око 1540; Јеролим Загуровић, 1570), у Милешеви (1546).

ЛИТЕРАТУРА: А. Дмитриевскій, *Книга „Требник" и ее значение в жизни православных христиан*, Киев 1901; А. Дмитриевскій, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православнаго Востока*. Т. II. *Евхологиа*, Киев 1901; J. Frček, *Euchologium Sinaiticum: Texte slave avec sources grecques et traduction française*, Paris 1933; Ђ. Сп. Радојичић, *Требник (молитвеник) из штампари-*

је Црнојевића, Библиотекар 13, 4 (1964) 307–311; Л. Мирковић, *Православна литургика или наука о богослужењу Православне источне цркве* I, Београд 1965, 146–149; П. Симић, *Требник српске редакције XIII века*, Зборник историје књижевности САНУ 10, Београд 1976, 53–87; Н. Н. Розов, *Русские служебники и требники*, Методические рекомендации по описанию славяно-русских для Сводного каталога рукописей хранящихся в СССР, Вып. 2, Часть II, Москва 1976, 314–339; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 108–113; П. Миодраг, *Неке особине чина обручења и венчања према српским рукописним Требницима*, Прилози КЈИФ 51–52, 1–4 (1985–1986) [1988] 108–113; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 1990[2].

Т. Суботин-Голубовић

ТРИБУТИ – У средњем веку су поред индивидуалних и породичних давања била уобичајена и обавезна давања градова, држава и владара (в. *акростих*, *харач*). Дубровник је у својој латинској терминологији своја давања називао трибут (tributum), што се у оновременим документима преводило као *доходак*. Савремена наука је реч трибут преузела из дубровачких архивских докумената и применила у односу на град и неколико његових дажбина различитих по пореклу.

Град Дубровник и његово подручје, тзв. Астареа, дуго је обухватао само узано копно од Затона на западу до жупе Жрновнице на истоку. Стога је био упућен на економске везе са државама у унутрашњости којима је давао разне трибуте. Први дубровачки трибут забележио је византијски цар и писац Константин Порфирогенит. За земљиште које је обрађивало његово становништво, Дубровник је плаћао закупнину по 36 златника годишње кнезовима Требиња и Захумља. После Константина Порфирогенита који нас обавештава о овом трибуту, настаје прекид вести. Тек у повељи краља Радослава коју је 1234. године издао Дубровнику спомиње се хумски и требињски трибут под називом могориш (**могоришь**). Хумски могориш давала је Дубровачка општина за *Ријеку*, *и затонске винограде и пољичке винограде*, а требињски могориш био је накнада за винограде у Жрновници. Краљ Владислав је ослободио Дубровчане требињског могориша, а хумски могориш, све док је постојао, падао је на терет поседника имања у Ријеци и Затону. Приликом исплате трибута Општина је као узданије добијала краву, а статутом је предвиђено коме и како се говеђе месо делило.

Почетком XIV века хумски могориш примали су Дедићи из Попова поља. Када је завладао Хумом, бан Стјепан II Котроманић тражио је могориш за себе, што су Дубровчани одбили са образложењем да он припада Дедићима из Попова (margarisium ese illorum de Diedich de Papua) и да на њега немају право ни српски ни босански владари ни хумски кнез. Као господари Попова поља могориш су примали Владислав и Богиша Николићи које Мавро Орбин убраја у потомке Мирослава Немањића, а затим жупан Санко Милтеновић. Након жупановог слома могориш је припао Твртку I Котроманићу. Од тада је исплаћиван или босанским владарима или господарима Попова поља.

Ширењем пословних веза дубровачких трговаца у Србији и повећањем укупне размене, српски владари су настојали да повећају регална права од ове делатности. Дубровчани су Стефану Првовенчаном плаћали *што је закон тржником*, а краљ Владислав је добио хиљаду перпера и педесет лаката *скрлата*. Није сигурно да ли је ово заметак сталног дохотка, или је реч о једнократном поклону. Сталан годишњи доходак од 2 000 перпера први је почео да прима краљ Урош I. Дубровачка општина плаћала га је за слободу трговине. Од времена краља Драгутина као рок исплате усталио се Митровдан. Овај рок је по правилу поштован, а исплата се одлагала у време претњи, међусобица, смутњи и сукоба. За време стабилне власти, право на доходак српским владарима није оспоравано. Међутим, слабљењем централне власти и појавом обласних господара, владарево право на доходак доводи се у питање. *Српски* и оба стонска дохотка тражио је угарски краљ Лудвиг I после Задарског мира 1358, када је постао заштитник Дубровачке општине. Овај захтев је ушао у уговор између Угарске и Општине, али „Дубровник је имао и сувише интереса у Србији … да би се уговор могао извршити без великих потреса и штете по Републику" (Михаило Динић).

Уз дозволу цара Уроша, светодмитарски доходак повремено су примали господари Конавала, Требиња и Драчевице, најпре Војислав Војиновић, а затим његова удовица Гоислава. Пошто је 1368. године потиснуо стрину Гоиславу, овај доходак захтевао је жупан Никола Алтомановић, што је Општина енергично одбила. Ипак, после смрти цара Уроша, Општина је са жупаном склопила мир и његовим људима 1372. године исплатила 2 000 перпера дохотка. *Расапом* Николе Алтомановића, господар приморских жупа у околини Дубровника постао је Ђурађ Балшић, те је он стекао право на светодмитарски доходак до обнове српске државе – *ако тко буде цар господин Срблем*, Балшићи би то право изгубили.

Конавле, Требиње и Драчевицу ускоро је заузео бан Твртко који се 1378. прогласио за *краља Срба и Босне* те је *српски доходак* припао њему. Дубровчани су га исплаћивали и његовим наследницима све до пада Босне 1463.

За Стон и полуострво Пељешац, Стефан Душан добио је 8 000 перпера и 500 перпера годишњег данка. Исти годишњи трибут од 500 перпера добио је и бан Стјепан II Котроманић, као господар Хумске земље. Дубровачка општина се, дакле, обавезала да за Стон и Пељешац годишње издвоји 1 000 перпера. Док су пола ове суме увек примали само босански владари, други део стонског дохотка имао је особену прошлост. До 1350. године примао га је Стефан Душан, а онда га је уступио манастиру Светог Михаила у Јерусалиму. Када је реч о стонском дохотку, Стефан Душан је Дубровчанима наметнуо обавезу према Српској цркви, јер је већ 1334. године захтевао да и даље *пребива поп српски и да поје у црквах које су у Стону и у Рату, како јест повелевало краљевство ми*.

Исплату стонског дохотка Дубровачка општина доводила је у питање када су се, током XV века, јерусалимски монаси преселили у манастир Хиландар и манастир Светог Павла на Атосу. Стонски трибут Општина је изједначавала са *милостињом*. На још веће препреке монаси су наилазили после пада српске државе, јер су исплате вршене уз веровна писма српских владара. Због одуговлачења и ускраћивања исплате, монаси су потражили заштиту од Маре Бранковић и њене сестре Катарине Кантакузине. Интервенисао је и султан Мехмед II. „У настојању да принуде Дубровчане да продуже са плаћањем стонског трибута и истовремено да себе озваниче као његове кориснике, монаси Хиландара и Св. Павла су последњих година XV века фалсификовали две повеље – цара Уроша (2. јуни 1358) и царице Маре (15. април 1479)" (Мирјана Живојиновић). Тек претњом Ахмет-паше Херцеговића, братства хиландарског и светопавловског манастира призната су као правни наследници стонског трибута. Раније су због идентификације монаси доносили део пресеченог новца (други део чувао се у Општини), а од тада су веровна писма и печати хиландарског и светопавловског манастира постали основни доказ за исплату трибута. Монаси су сваке друге године, често нередовно, подизали стонски доходак, практично до пада Дубровачке републике. Тако је стонски доходак постао најдужа правна последица постојања српске средњовековне државе.

Провижиун који су Дубровчани непуних пола века плаћали браћи Влатковић, нема економску већ политичку основу. Дубровачка општина је 1452. године склопила савез са браћом Влатковић, господарима пространих крајева на доњој Неретви. Општина је Влатковиће придобила против херцега Стјепана са којим је била у рату и за узврат се обавезала да ће Влатковићима сваке године исплаћивати 600 перпера *докле су они живи*. Влатковићи су примљени за дубровачке грађане, добили кућу у граду, а у случају да буду приморани да живе у Дубровнику, следовало им је још 600 перпера годишње до повратка на своју баштину. Од тада су Влатковићи, мање или више, редовно примали *провижиун*, а понекад се на његов рачун унапред задуживали. Последњи пут *провижиун* је исплаћен 1498. године.

За годишњи трибут од 500 перпера Сандаљ Хранић је уступио део Конавала Дубровачкој општини. Општина је Сандаљу, а касније и његовом наследнику Стјепану Вукчићу редовно исплаћивала доходак до избијања рата између Дубровника и херцега (1451–1454). Редовна исплата настављена је по закључењу мира. Међутим, после смрти херцега Стјепана, Општина је обуставила исплату конавоског трибута херцеговићима. Своје дугове измирила је тек 1473. „Дубровчани од краја XV столећа избегавају да означе конавоски доходак као tributum, већ га обично називају provisio, honorantia или subsidium" (М. Динић). Расути по свету, потомци херцега Стјепана примали су конавоски доходак до XVII века.

Други део плодне жупе Конавала Дубровачка општина добила је од војводе Радослава Павловића за 600 перпера годишње. Према уговору од децембра 1426, Општина се обавезала да доходак даје *ва виеки виека* не само мушким него и женским по-

томцима Радослава Павловића – *по мушком колену али након тога по женском колену*. Три године касније Радослав Павловић се покајао и затражио назад свој део Конавала. Између њега и Дубровчана избио је рат те је привремено обустављена исплата конавоског трибута. Наследници Радослава Павловића мучно су и са закашњењем примали доходак. После пада Босне 1463. и погубљења Павловића, турски војвода Исабег Исаковић, као *Павловића земље господар*, затражио је да се конавоски доходак њему исплаћује, што је Веће умољених једногласно одбило. Десет година касније конавоски доходак захтевао је и султан Мехмед II. Стога су на Порту упућени дубровачки поклисари који су, уз помоћ великих поклона, успешно обавили дипломатску мисију. Турци више нису спомињали конавоски доходак Павловића.

ЛИТЕРАТУРА: К. Jireček, *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv. Arhanđela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479)*, Jagić – Festschrift, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908, 527–542; М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провижиун браће Влатковића*, Глас СКА 86 (1935) 1–7; М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983) 165–206.

Р. Михаљчић

ТРИКОНХОС – назив за храм који има основу у облику тролиста. Основу чине правоугаони део, на чијем је челу главни улаз, и три симетрично постављене конхе. На источној страни је конха апсиде, а на северној и јужној бочно постављене конхе.

Порекло триконхоса је у ранохришћанским баптистеријумима и мартиријумима. У Византији је, у средњем раздобљу, које почиње обновом крајем IX века, настало више ораторијума у облику триконхоса сажете основе, малих димензија. Триконхоси већих димензија и развијене основе – у облику уписаног крста са куполом – својство су светогорских манастирских храмова. У простору бочних конхи светогорских храмова стоје хорови, у оквиру литургијских обреда.

ЛИТЕРАТУРА: *The Oxford Dictionary of Byzantium* I (1991) 61, s.v. *Church Plan Types*.

М. Шупут

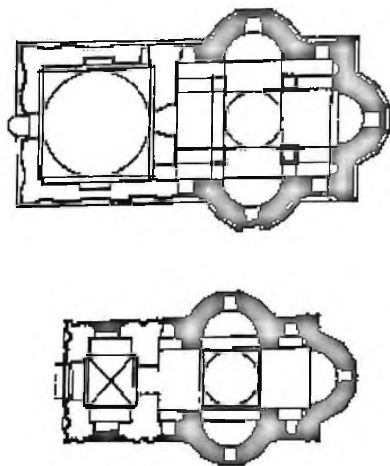

Основе храма – Љубостиња, Лазарица

ТРИОД (грч. τριώδιον = трипеснац) – богослужбена књига, наслеђена из Византије, која заједно са октоихом чини годишњи циклус покретног богослужења; везана је за круг покретних празника (зависно од празновања Ускрса). Из ње се служи од Недеље митара и фарисеја до Недеље свих светих (прва после Духова). Дели се на две књиге: (1) *триод посни*, триод у ужем смислу, у српској традицији – *фарисеовац*, из кога се поје од Недеље митара и фарисеја до Лазареве суботе и (2) *триод цветни*, пентикостар, у српској традицији – *лазаревац*, који се употребљава од Лазареве суботе до Недеље свих светих. Посним триодом доминира елегични тон; он обухвата недеље припреме и шест недеља великог поста, а цветни је углавном у емфатичном тону радости и усхићења; поје се у данима када се слави хришћанска победа над смрћу.

У најстарије време триод је био јединствена књига, а касније се, са повећањем броја и обима песничких састава, поделио на два дела. Са грчког је посни триод преведен још у најстарије доба словенске књижевности, свакако већ за време Ћирила и Методија. Доцније је Климент Охридски, вероватно, редиговао тај превод посног триода и, пред смрт (+916), завршио свој превод цветног триода. У словенској традицији триод је имао дугу еволуцију и прошао кроз четири развојна типа – од најстаријег, који још нема поделе на посебне циклусе поста и

Педесетнице, са једноставним службама, па све до најмлађег типа, успостављеног у трећој четвртини XIV века у бугарској школи патријарха Јефтимија, за који су карактеристична бденија са варијантама мале и велике вечерње, са литијама на вечерњи и синаксарима после шесте песме канона.

Основни и песнички састави у триоду јесу канони, а сем њих ту је и цео низ других: разне врсте стихира, прокимни, седални, мученични, богородични итд. Канон се у обичне дане састоји од три песме (отуда и назив трипеснац), од којих прва одговара редоследу дана у седмици, а остале две су редовно осма и девета (понедељак – 1, 8, 9; уторак – 2, 8, 9; среда – 3, 8, 9; четвртак – 4, 8, 9; петак – 5, 8, 9). У суботу се поје четворопеснац (6, 7, 8, 9. песма), а у недељним и празничним службама трипеснац је замењен пуним каноном. Аутори канона и других састава триода су познати византијски песници: Роман Слаткопојац, Јован Дамаскин, Козма Мајумски, Јосиф и Теодор Студит. Унутар триода се налазе и тако крупне и значајне творевине византијске химнографије као Велики канон Андрије Критског и Акатист Богородици. У српској средњовековној рукописној традицији триод је често преписиван, нарочито од XIV века, а посни триод је, по свој прилици, штампан већ у штампарији Ђурђа Црнојевића.

ЛИТЕРАТУРА: И. Карабиновъ, *Постная триод. Историческiй обзоръ ея плана, состава редакцiй и славянскихъ переводовъ*, С-Петербургъ 1910; Л. Мирковић, *Православна литургика или наука о богослужењу Православне источне цркве* I, Београд 1965, 153–154; М. А. Момина, *Постная и Цветная Триоди. Содержание Триоди (состав служб)*, Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей хранящихся в СССР, в. 2, ч. II, Москва 1976, 389–419; Л. Славева, *За старословенскиот триод*, Slovo 22 (Zagreb 1972) 93–116; *Структурната еволуција на јужнословенските триоди*, Литературен збор 32, 5 (Скопје 1985) 69–80; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 351–354.

И. Шпадијер

ТРИЦАРСТВЕНИК в. *Хронограф српски.*

ТРМКА, ТРНКА в. *Кошница.*

ТРОЈАДИК в. *Хронограф српски.*

ТРОПАР (грч. τροπάριον) – кратка црквена песма састављена од неколико стихова, у којој се прославља светац или се објашњава значај неког празника. Тропар је независна песма која није везана другим текстовима. Он, заправо, представља главну песму посвећену светоме или празнику, и понавља се током читавог круга дневног богослужења. Тропари се појављују већ у IV–V веку.

Самосталност тропара омогућује да се он користи у различитим приликама које му и одређују садржај на основу кога се тропари и разврставају у засебне групе. *Васкрсни тропар* (грч. ἀναστάσιμον) има за тему васкрсење Христово и пева се у сваку недељу (дан посвећен васкрсењу); *крстоваскрсан* (σταυροαναστάσιμον) има за тему Христово страдање на крсту и васкрсење; *богородичан* (θεοτοκίον) је посвећен Богородици, а појављује се на сваком дневном богослужењу, и то после сваког низа стихира или тропара; *крстобогородичан* (σταυροθεοτοκίον) се тематски везује за патњу Богородице под крстом на коме је Христ разапет. Крстобогородичан тропар поје се у среду и петак уместо богородичних.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Византијски књижевни канон у српским службама средњег века*, у: О Србљаку, Београд 1970, 111–112; Л. Мирковић, *Православна литургика, Први општи део*, Београд 1982, 228–229; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 355–356.

Т. Суботин-Голубовић

ТРПЕЗАРИЈА – У манастирским целинама трпезарија је важна, неизоставна грађевина. Намењена је заједничким обедима монашке заједнице, а обеди су одржавани према строго утврђеном реду, прописаном манастирским типиком. Трпезарија је постављена на домаку главног улаза у храм, ради непосредног, неометаног кретања монаха, у одговарајућем ритму, између обреда у цркви и заједничких обеда у трпезарији.

Највећи број познатих трпезарија има у основи облик издуженог правоугаоника, са полукружном апсидом на једној од краћих страна. У апсиди је игумански сто, а поред дужих страна трпезарије

столови и клупе за седење. По средини је остављан слободан простор. Неколико добро сачуваних трпезарија у великим средњовековним манастирима могу се реконструисати, према фрагментима. Столови и клупе могу бити грађени од камена. У трпезарији су за време обеда читани пригодни текстови. У извесном броју старих трпезарија видљива су места намењена монаху који је читао текстове.

ЛИТЕРАТУРА: С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд 1994, 242–276

М. Шупут

ТУЖБАЛИЦА (nenia, lessu, плач) – прастара обредна песма, вероватно из времена дивљаштва и део је мртвачког култа. У песми се жали за покојником и позива да се врати и отргне од смрти. С обзиром да се верује у загробни живот, разговара се са покојником. Вештини тужења учи се од младости. По својствима, тужбалица је у нашој усменој књижевности лирска песма са особеностима и епске песме. Она се као врста издваја из лирских народних песама које имају више или мање постојан текст (Р. Пешић). Наше тужбалице су већином у трохејском осмерцу са четворосложним припевом. И поред изражавања искреног бола и туге за умрлим, могу имати и конвенционалан карактер. Изводе их најближи, рођаци, пријатељи али и позване нарикаче. По неусталености текста оне се издвајају из свих врста усменог песништва.

Вук Ст. Караџић објавио је 1835. године тужбалице из Боке Которске, Паштровића и Грбља, а добио их је од Вука Врчевића и Вука Поповића. Други слој тужбалица, после Вука, представљају оне које је забележио и објавио Новица Шаулић (1929).

Тужбалице су стваране и у писаној књижевности. Чувена је тужбалица сестре Батрићеве из Његошевог *Горског вијенца*. Обичај нарицања и тужења за покојником имамо и у средњовековној српској књижевности (в. *надгробно ридање*); спада у прелазне жанрове старе српске књижевности. Као посебна књижевна врста *плач* се јавља у византијској књижевности. Плачеви имају своја особена општа места (Ђ. Трифуновић). Запажен је утицај плачева Богородице за Христом. У српској књижевности плачеви се не јављају ван већих прозних целина (Ђ. Трифуновић), нпр. плач монаха Атанасија над Савиним гробом у Трнову у Доментијановом *Житију св. Саве*, у Теодосијевом *Житију св. Саве*, у косовским списима. У три *Слова о светом кнезу Лазару*, Данила Млађег, непознатог Раваничанина (Раваничанин III) и Андонија Рафаила Епактита, наилазимо на текст плача, односно тужбалице за кнезом Лазаром. Познат је плач непознатог Смедеревског беседника за мртвим деспотом Ђурђем Бранковићем (1456), као и плач у *Житију деспота Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа.

Поводом плачева кнегиње Милице у косовским списима, без обзира на типолошку сличност са библијским плачевима, прихватљива је теза да су плачеви „интонирани и стварним извођењем тужбалице као постојеће усмене врсте“ (Н. Милошевић-Ђорђевић). Уочена је сличност са народном тужбалицом, не само у погледу мисаоне схеме и формалне структуре, већ и у лексичком фонду. Тужбалица (плач) непознатог Раваничанина је ближа фолклорној тужбалици од Даниловог плача.

ИЗВОРИ: *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, izbor, prevod i objašnjenja Đ. Sp. Radojičić, Beograd 1960, 111–113, 126–127, 162–164; Ђ. Трифуновић, *Надгробна реч деспоту Ђурђу Бранковићу од Смедеревског беседника*, Књижевна историја 12, 46 (1979) 295–314; К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, Београд 1989.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968; R. Pešić – N. Milošević-Đorđević, *Narodna književnost*, Beograd 1984, 251–253 (*Tužbalica*, R. P.); Н. Милошевић-Ђорђевић, *Српске народне тужбалице у средњовековним списима о кнезу Лазару и Косовској бици*, Књижевност и језик 3–4 (1994); J. Ређеп, *Косовска легенда*, Нови Сад 1995, 36.

J. Ређеп

ТУЛАРИ в. *Занати*.

ТУРМА в. *Караван*.

ТУРНИРИ в. *Витешке игре*.

Ћ

ЋЕЛАТОР (келаторь) – Термин за сиромашне влахе којима је на манастирским властелинствима поверавана брига о ситној стоци и прерада вуне. На поседима манастира Бањске меропсима је било забрањено да се без игумановог знања жене влахињама и да прелазе у влахе. Такве је требало ухватити, свезати и вратити *на отчино место*. Но ако су били *старинци* (в.), ниједан није могао бити војник **нъ вси келатори**. Од влаха војника ћелатори су се разликовали по томе што их је било више и што су били сиромашнији, али им је део обавеза био једнак. И једни и други су учествовали у транспортној служби, преносили су сир с планине до манастирског газдинства, затим по товар жита, вина, соли и других потреба, а пратили су и игумана кад је ишао на пут. Пошто манастиру нису могли да дају готове производе, сиромашни власи ћелатори су прерађивали црквену вуну и од ње ткали вунене покриваче и *клашње* (в.), и то сваки од њих по једну *поставу*. Ако би прерадили више од тога, готове производе су делили напола. На Бањском властелинству власи ћелатори су чували и напасали овце и стригли вуну, а у зла времена заједно с онима из категорије војника одлазили су код оваца.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 626, 629, 651, 701.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 50, 192; Б. Ђурђев, *Територијализација катунске организације до краја XV века*, Симпозијум о средњовјековном катуну, Сарајево 1963, 143–169; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве“*, 152–154; *ИСН* I, 382–383 (М. Благојевић).

Д. Динић-Кнежевић

ЋИРИЛИЦА – једно од два словенска писма. Историјски извори казују да је творац словенске азбуке био свети Константин, назван Кирил. Писменост, као уређени систем, појавила се код Словена заједно са прихватањем хришћанства. Претпоставља се, а о томе има спомена и у изворима, да су Словени у прво време користили грчко писмо или латиницу да понешто забележе. О томе говори и загонетни Црноризац Храбар у своме трактату *О писменех* (О словима); текст је написан крајем X или почетком XI века. На самом почетку свога списа Храбар каже да су Словени, док су још били пагани, писали и гатали уз помоћ црта и реза; када су се покрстили, почели су да користе грчка и римска слова *без устројенија*. Међутим, како и сам Храбар констатује, то није био погодан начин да се обележе неки од специфичних словенских гласова. Затим је, каже Храбар, Бог помиловао род словенски па им је послао светога Константина Филозофа, званог Кирил, који им је по узору на грчки алфабет начинио азбуку од 38 слова. С обзиром на то да су Словени у почетку користили два писма, глагољицу и ћирилицу, није сасвим јасно на које се од њих односи Храбров трактат.

После дугогодишњих спорења и одмеравања чињеница које би ишле у прилог или противречиле томе ставу, преовладало је мишљење да је Константин саставио глагољицу и да управо о њој Храбар и говори. Изгледа да је термин „ћирилица“ (Кирилово писмо) првобитно служио за означавање глагољице, о чему недвосмислено говори запис попа Упира у једном руском рукопису, где се каже да је књигу преписивао из *куриловице* под којом се очито подразумева глагољица, а то потврђују и трагови глагољског предлошка.

Данас је у науци општеприхваћено мишљење да је ћирилица настала од грчког унцијалног писма и то у источним бугарским земљама, у Преславу у време владавине цара Симеона (893–927). Један број истраживача сматра да је одлука о томе да се глагољица замени ћирилицом, тј. писмом које у највећој могућој мери подсећа на свечано грчко унцијално писмо, донета на државном сабору у Плиски (Преславу). Стара средњовековна ћирилска азбука састојала се од 24 слова директно преузета из грчког унцијалног писма (**а, в, г, д, є, ꙃ, и, ѳ, і, к, л, м, н, ѯ, о, п, ρ, с, т, ѵ, ф, х, ѱ, ѡ**) и 12 посебних графема направљених у складу са фонетским потребама словенског језика (**б, ж, щ, ц, ч, ш, ъ, ь, ѣ, ю, ѧ, ѫ**). Свако слово има одређену бројну вредност и то је једини начин писања бројева код Словена који користе ћирилицу у средњем веку. Током X и XI века у употреби су равноправно била оба писма – глагољица и ћирилица. Почетком XII века, међутим, ћирилица је код православних Словена на Балкану потиснула глагољицу и остала у употреби све до данас. Све до средине XIX века ћирилица је била и службено писмо у Влашкој и Молдавији.

Најстарија сведочанства употребе ћирилице су малобројни рукописи X–XI века и, такође малобројна и фрагментарно сачувана, али изузетно важна епиграфска грађа. Најстарији данас познати рукописи писани ћирилицом углавном садрже текстове литургијског карактера: *Савина књига* (непотпуни јеванђелистар) и *Супрасаљски зборник* – чти-минеј за месец март. Овом фонду може се додати и већи број фрагмената писаних ћирилицом: *Хиландарски листићи, Листићи Ундољског, Зографски листићи, Листићи Иљинског*.

Епиграфски споменици представљају најстарији тачно датирани ћирилички материјал. Најранији међу њима је *Самуилов натпис* из 993. године. Плоча са записом пронађена је 1888. године приликом копања темеља за нову цркву у селу Герман на Преспанском језеру. *Варошки натпис* носи на себи датум 17. фебруар 996. године, а пронађен је 1861. у селу Варош код Прилепа. У Преславу је пронађен надгробни натпис чргубила Мостича (976–1001). У Битољу је 1956. године откривено да је као праг у Чауш џамији служила мермерна плоча са записом из 1017. године. У селу Темнићу (код Варварина) пронађен је крајем прошлог века недатирани натпис који садржи имена десеторице од четрдесет севастијских мученика; сматра се да није млађи од XI века.

Из друге половине, тачније из последње четвртине XII века, сачувано је неколико значајних епиграфских споменика у којима се ћирилица показује као јасно дефинисано, развијено и одомаћено писмо, прилагођено фонетским приликама подручја на коме се користи. Надгробни натпис требињског жупана Грда датира се доста широко (1173–1189), а пронађен је у порушеној цркви у Полицама код Требиња. *Поваљски натпис* (1184) уклесан је у надвратник бенедиктинског манастира Св. Ивана у Повљима на Брачу. Следеће, 1185. године, настао је ктиторски натпис бана Кулина; натпис је пронађен код села Мухашиновића код Високог. У селу Подбрежју пронађен је 1964. године ктиторски надгробни натпис судије Градеше (1180–1204). Између 1170. и 1190. године настао је ктиторски натпис Немањиног брата, кнеза Мирослава, на његовој задужбини – цркви Светог Петра у Бијелом Пољу.

Од XIII века нагло расте број сачуваних епиграфских споменика на целом јужнословенском подручју. Материјал на коме се остављају ови записи условио је и облике појединих слова. Пошто је камен тврд, клесарима није увек полазило за руком да сачувају облине и извијене потезе код појединих слова, па су зато слова клесана у тврдом материјалу донекле различита, са више углова и оштрих, преломљених потеза, од оних која су писана на меком материјалу (пергаменту и хартији).

Из XI века сачувано је неколико тачно датираних рукописа преписаних у руским земљама. Ђакон Григорије довршио је 12. маја 1057. године писање јеванђеља за Остромира, великокнежевског намесника у Новгороду (*Остромирово јеванђеље*). За кијевског великог кнеза Свјатослава преписан је 1073. године један зборник са изабраним делима светих отаца (*Свјатослављев зборник*). Свега три године касније (1076) преписан је још један зборник са саставима поучног карактера. У запису у *Архангелском јеванђељу* забележена је 1092. година, мада није сасвим сигурно да је цео рукопис преписан управо те године. У последњој деценији XI века (1095, 1096, 1097) преписана су у Новгороду три минеја (за септембар, октобар и новембар). Ови најстарији датирани књишки споменици ћирилске писмености пружају важан материјал за реконструкцију свеукупног развоја ћирилице.

Најстарији сачувани српски рукопис је *Мирослављево јеванђеље* са краја XII века (око 1185). Калиграфски исписана слова овог рукописа обликовали су дијак Глигорије и други, условно назван Варсамелон. Вештина и сигурност са којом су ова двојица писара обавила свој посао само су потврда о дуготрајној употреби ћирилице у српској средини. *Вуканово јеванђеље* преписано је око 1200. године за најстаријег Немањиног сина. Писало је више писара, а старац Симеон који је исписао већи део рукописа, оставио је и запис. У ова два јеванђеља појављују се спорадично и јусови, али они више не означавају назалне вокале. Најчешће означавају одговарајуће прејотоване вокале без назалног призвука. Да се ради само о утицају предлошка са кога се текст преписује, сведочи и потпуно одсуство графема за обележавање назалних вокала у дипломатичкој грађи тога времена, што значи да говорни језик којим су ова документа писана те гласове не познаје.

Првобитна ћирилица, онаква какву познајемо из најстаријих сачуваних рукописа, доживела је у српској средини нека прилагођавања, у складу са фонетским променама које су се догодиле током периода раслојавања првобитног књижевног језика какав је фиксиран у споменицима које називамо канонским (у језичком смислу). Тако су се у српској редакцији старословенског језика изгубили назални вокали па тако и графеме којима су се они бележили (ѧ, ѫ); губљење ових вокала, као и појава прејотованих вокала (ѩ, ѥ) представљају једно од најважнијих обележја тзв. рашке ортографије. У ћирилици која је била у употреби на босанском подручју постојало је и слово ђерв (ꙉ). Ово слово појављује се спорадично и у неким најстаријим споменицима српске писмености, и његова појава одраз је потребе да се један специфичан глас који постоји у језику и писмено обележи. Слово је преузето из глагољице, па је то још један доказ о упоредној употреби оба писма у зетско-хумској области. Приликом палеографске анализе појединих писаних споменика неопходно је узети у обзир садржај и карактер текста. Писарски приступ литургијским текстовима, а нарочито библијским, конзервативан је; писар приступа послу са великим поштовањем и труди се да у највећој могућој мери поштује предложак са кога преписује. Слова су обично приближне величине, строго се води рачуна о општем изгледу текстовног блока на страни. С друге стране, документи правног карактера пишу се далеко слободније, не води се толико рачуна о естетском изгледу појединих слова. Брзину писања условио је садржај и карактер грађе која се исписује. Мада терминолошки проблеми још увек нису у целини разрешени, јасно је да се може говорити о неколико типова (или морфолошких варијаната) ћирилице. Три основна типа била би: књишка ћирилица, канцеларијска (или дипломатичка) и епиграфска (натписна). Специфичан развој ћирилице условио је и појаву терминологије која се разликује од оне која се примењује код изучавања латинског или грчког писма. *Устав* је назив за писмо у књигама; слова се у највећој могућој мери придржавају дволинијског система, мада, наравно, постоје и слова која због својих саставних елемената излазе из тих оквира. *Устав* може бити и калиграфски – ту писари нарочито воде рачуна о обликовању слова. Пример калиграфског устава је *Београдски паримејник*, рукопис настао у првој четвртини XIII века, у коме је упадљива смена дебелих (можда чак четкицом) исписиваних стабала слова и малих петљица писаних танким пером. На формирање писма овог споменика утицале су византијска и руска калиграфија. Монументални изглед писма и строге ортографске норме говоре о развијеној писарској традицији у српској средини тога времена.

Сразмерно мали број сачуваних српских рукописа из XIII века, као и недовољно познавање продукције наших скрипторија тога времена, не пружа могућност за стицање целовите слике о развоју ћирилице у српским земљама. Најстарији тачно датирани српски рукописи потичу тек из друге половине XIII века (*Иловичка крмчија* – 1262, *Хиландарски Шестоднев* – 1263, *Теодоров апостол* – 1277). Са потискивањем пергамента и продором папира долази и до постепене еволуције појединих словних облика. Владимир Мошин сматра да до појаве *полуустава* долази под утицајем који је пословно (канцеларијско) писмо извршило на устав. Овај процес одиграо се почетком XIV века, управо у време владавине краља Милутина. У време појаве полуустава долази и до измена у српском правопису; долази до појаве тзв. предресавских и ресавских измена рашких ортографских норми, а то се догађа под утицајем великих словенских светогорских центара, у првом реду Хиландара. За ово време карактеристично је и то да један писар може да исписује текстове веома различитог садржаја и карактера (бо-

гослужбене књиге, повеље) што се свакако одражава на утицај канцеларијског писма на књишко.

Интересантна је и појава књига писаних чистим канцеларијским брзописом: *Лесновски одломак Теодосијевог Житија светог Саве* из 1360. године (Београд, Универзитетска библиотека, рукопис бр. 6/I), *Минеј Стефана Доместика* из око 1450. године (Београд, Музеј СПЦ, 50).

Посебну улогу, још увек недовољно проучену, у дефинисању високих захтева везаних за рад преписивача имао је српски светогорски манастир Хиландар. На основу досадашњих истраживања може се тврдити да је управо овај скрипторијум играо важну улогу у развоју и обликовању српске ћирилице током више векова.

Посебан сегмент српске писмености представља српска дипломатичка грађа. Нажалост, нема довољно података и сачуване грађе на основу које би се могао реконструисати рад једне дворске канцеларије, на пример. Документи који се чувају у Дубровачком архиву су или преписи настали у самом Дубровнику, или представљају спорадично сачувана акта која су писали поједини дијаци. *Повеља бана Кулина* из 1189. године сачувана је у три савремена примерка у Дубровачком архиву. Потпис кнеза Мирослава сачуван је на латинској повељи од 17. јуна 1190. године.

Најстарија повеља везана за Немањиће, настала око 1200. године, јесте Немањина *Хиландарска повеља*. Из XIII века сачувано је око 40 аката, и сва она потичу из канцеларија Немањића. Нарочито је велика била продукција ове врсте писаних споменика од времена краља Милутина.

ИЗВОРИ: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974; А. А. Мединцева – К. Попконстантинов, *Надписи из круглой церкви в Преславе*, София 1984; Б. Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи*, Београд 1994.

ЛИТЕРАТУРА: П. А. Лавров, *Палеографическое обозрение кирилловскаго письма*, Петроград 1914; Н. Дурново, *Мысли и предложения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов*, Byzantinoslavica 1 (1929) 48–95; Г. Ильинский, *Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена „кириллицей"?*, Byzantinoslavica 3 (1931) 79–88; Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и дипломатике 1: Терминологија ћирилске палеографије и врсте ћирилског писма*, Гласник СНД 21 (1940) 1–8; G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula*, Slovo 13 (1963) 119–135; В. Новак, *Палеографија и словенско-латинска симбиоза од VII–XV столећа*, ИЧ 7 (1957) 4–19; V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, Slovo 15–16 (1965) 150–180; В. Н. Щепкин, *Русская палеография*, Москва 1967; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971; Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Москва 1979 (Фототипско издање); Д. Богдановић, *Развој ћирилског писма у Србији до XV века*, у: Славянска палеография и дипломатика 2 (София 1985) 63–93; В. Velčeva, *Glagolica, Kyrillica, Orthographie und Sprache*, у: Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method, Neuried 1988, 703–708; H. Miklas, *Zur Struktur des kyrilisch altkirchenslavischen (altbulgarischen) Schriftsystems*, Palaeobulgarica 12, 3 (1988) 52–65; Х. Миклас, *Отъ Преславския събор до Преславската школа*, Palaeobulgarica 17, 3 (1993) 3–12; С. Смядовски, *Българска кирилска епиграфика (IX–XV век)*, София 1993.

Т. Суботин-Голубовић

УБРУС – Под појмом *убрус*, *обрус* са деминутивима *убрусац*, *обрусац*, изведеницом *обрисац(ч)* подразумевале су се у Дубровнику од краја XIII века украсне и употребне текстилије са више намена. Први помен те црквенословенске лексеме, познате само у јужнословенским језицима, повезан је са нападом на једног дубровачког трговца кога су 1284. оробили људи жупана Твртка, када је ишао у Србију и отели му, између осталог, и шест свилених убруса. У дубровачким изворима убрус се чешће наводи од 70-их година XIV, а знатно више у XV веку, што се може повезати са бројнијим усељавањима словенског живља у Дубровник и на његово подручје.

Убруси су били ткани у низу или као појединачни комад од лана, свиле, ређе памука и украшавани су у ткању расплетом, претечом ажура, понекад дотериваног и црном пређом, затим свиленим везом, свиленом шивеном чипком и декорисаним крајевима у боји, црвеној, плавој или од белог памука. Синоним за убрус био је средњолатинско fazzolus. На основу тога се дознаје да су постојали српски и босански фацоли. Они се наводе у дубровачким архивским записима из XV века и били су од свиле, велики или са расплетом. О њиховој тачној намени нема података, али пошто су били изједначени са фацолима може се претпоставити да су исто служили за украшавање дрвених ламперија у ентеријерима кућа, икона, а у црквама за олтаре, распећа, путире и иконе. У служби одеће оба пола су их стављала за појас, а жене су њима покривале главу и носиле их у руци. Фацолима су се такође прале главе и сушиле руке. За дубровачке фацоле се зна да су били проткивани и златним нитима, везени златом, свилом у природној боји или црвеном, црном и плавом, а понекад су били и осликавани. Било их је малих, великих, широких, дугачких, а дужина им је варирала од 1,5 до 5,5 метара. Сасвим је могуће да су тако изгледали и српски фацоли/убруси, односно да су били познати у Србији посредством дубровачких трговаца који су их поседовали.

Групи украсних и употребних текстилија припада и тзв. товаља која је имала исту намену и израду као и фацоли/убруси. Почев од тестамената из кужне 1348. па надаље, често се у дубровачким изворима наводе српске товаље. Из тих вести сазнаје се да их је било белих, малих, великих; поједине су биле дугачке и до 2,5 метра. Међу њима записане су и товаље из Призрена, мале и уобичајених димензија, највероватније рађене од познате призренске свиле. У Србији су такође коришћене дубровачке товаље, које су као роба слате у Србију, а имали су их и дубровачки трговци настањени у својим колонијама.

Српски убруси, фацоли и товаље ретко се виде на фрескама у култним објектима. У сценама рођења Богородице, Христа, гозби, оплакивања Христа понекад су приказане у употребној функцији беле текстилије, једноставне или дискретно украшене танким тамним пругама или орнаментисаним бордурама при крајевима, односно ситним мотивима кружића и ромбоида по целој површини (Сопоћани; Св. Никола Болнички, Охрид; Св. Климент, Охрид; Св. Богородица Пештанска; Марков манастир; Св. Јован у Великој Хочи).

ЛИТЕРАТУРА: V. Han, *La culture matérielle des Balkans au Moyen âge à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972); V. Han,

La culture matérielle médiévale serbe, Le aree omogenee della Civilità Rupestre nell'ambito dell'Impero Bizantino: la Serbia, Galatina 1979.

Ђ. Петровић

УГАР в. *Орање*.

УГОВОРИ – **1**. Уговори су међу Србима познати и примењивани од најстаријих времена. Термин се у специфичном значењу јавља у заклетвама српских владара у XIII веку. У преводима византијских законских текстова у истом смислу се употребљава реч **сьглашениє**. У Скраћеној Синтагми, у глави о куповини и продаји, јавља се и капара под именом *аравон*, која се даје **єгда оубо обѣ сьглашаютсє странѣ**. Исти глагол се доследно употребљава за уговарање и у српском преводу Земљорадничког закона. У српској верзији тзв. Закона цара Јустинијана за уговор се употребљава реч **сьговорь**, која се у повељама (**сьговорь**, **зговорь**) редовно користи за договор, нпр. игумана са братијом, краља са члановима породице и властелом и сл. У дубровачким документима на српском језику уговор се изван политичке сфере употребљава и за погодбу између трговаца и поносника (*тко се годе уговори Дубровчанин али трговац дубровачки за понесење карвана или кога годе поноса*).

Уговори међу појединцима склапани су усмено и писмено, у приморским градовима су писани уговори били обавезни за одређене врсте правних послова. Писани уговори су могли бити у облику приватне исправе (хирограф), коју су писале саме странке, или формалног уговора састављеног од стране *номика* (в.), односно *нотара* (в.) у приморским градовима. О разноврсности предмета уговора сведоче нотарске исправе сачуване у Котору, међу којима поред уговора у ужем смислу (pactum et concordium) налазимо уговоре о закупу, замени, уступању и даривању, задуживању, склапању *трговачког друштва* (в.), о миразу, о подели имања, о превозу и поносу, о залогу.

2. Поред ових приватних познати су и политички уговори, који су такође могли имати различите предмете: о миру, о савезу, о уступању територија. Специфичних уговора о миру сачуван је веома мали број, али су из разних епоха. Први је из 1186, склопљен по завршетку рата Стефана Немање и кнеза Мирослава против Дубровника, а последњи су уговори српског деспота и Венеције о којима је остала обимна пратећа документација. Сачувани мировни уговори се разликују у општој стилизацији и формулама, али имају и неке заједничке елементе. Пре свега, престају непријатељства, предају се забораву убиства, рањавања, вражде и крви, ослобађају се и враћају заробљеници, обнавља се слобода кретања трговаца. У случајевима где је било граничног спора, он се регулише и обећава се поштовање границе. Склапању мира по правилу претходе преговори (в. *дипломатија*, в. *поклисар*) и период *примирја* (*троиба*, од лат. tregua) понекад од неколико месеци. Најтежи део преговора је био онај о накнади ратне штете.

Уговори о савезу су још малобројнији и разноликији у стилизацији. Редовно се наводе учесници, противник, циљ савеза и обавезе сваког појединог учесника. Из докумената о дипломатској активности која је пратила склапање савеза против војводе Радослава Павловића за време његовог рата са Дубровником (1430–1432), могло се видети да су као узор и образац имали *савезе* и *лиге* склапане у то доба у Италији.

3. Међу политичким уговорима посебну пажњу заслужују они које је Дубровник склапао са својим суседима. Уговорне исправе се могу пратити у дугом низу од краја XII до средине XV века. У односима са Србијом најстарији је уговор из 1190, а најмлађи из 1445; са Босном низ иде од Кулина бана (1189) до краља Стефана Томашевића (1461). Садржај ових уговора се у знатној мери мењао у току времена, али у сржи њиховој остајало је неколико тачака које су се односиле на слободу кретања и трговања, услове пословања, аутономни положај и права дубровачких трговаца на територији друге стране уговорнице. У уговорима са Србијом је и питање граница и односа поданика дуж граница било врло актуелно до 1377. године, када је Босна са свих страна окружила Дубровник, па су од тада њени владари својим повељама јамчили неповредивост градске територије, која се временом ширила (в. *станак 1*).

У првом периоду, приближно једно столеће, уговори су склапани у облику двостраних заклетви у којима је свака страна наводила своја обећања и обавезе, а понекад изузетно и неку обавезу друге стране. Заклетве су размењиване приликом сваке

смене на српском престолу и сваке промене млетачког кнеза у Дубровнику. Кад је служба кнеза престала да буде доживотна, уговори су се обнављали само приликом смене на престолу и после прекида услед ратова и сл. Од времена краља Драгутина уговори добијају облик једностране повеље о *милости* (в.) у којој се генерално потврђују сви ранији уговори и из њих проистекле обавезе или се наводе детаљније, прецизније као у повељама краља Милутина из 1302, цара Душана из 1349. и кнеза Лазара из 1387. године. У овом периоду поједине повеље, нарочито Душанова и Лазарева, постају образац приликом састављања повеља њихових наследника. У односима са Босном прелом обележава повеља краља Твртка из 1387. којом на себе преноси и права и обавезе својих претходника *господе српске* и *господе босанске*, спајајући две уговорне традиције.

Није остајао једнак ни круг страна уговорница. Из преднемањићког периода се очувала традиција посебних уговора са хумским кнежевима и продужила се до средине XIII века. Како је централизација државе напредовала краљ је постао једини уговарач. Од времена цара Уроша почиње низ посебних уговора Балшића, затим краља Вукашина (1370), који још за живота Урошевог издаје своју повељу Дубровнику не обазирући се и не спомињући цара и његову повељу. Са територије некадашњег Душановог царства поред Балшића јављају се као стране уговорнице кнез Лазар и Вук Бранковић, затим њихови наследници а од почетка XV века владајући деспот. У Босни је развој унеколико сложенији јер су у уговорне односе уведени и обласни господари или путем додељивања грађанства (Павле Раденовић, 1397), или склапања савеза (Хрвоје Вукчић, 1404), или уговора о уступању територија (Сандаљ Хранић, 1419, Радослав Павловић, 1426).

Кроз све уговоре се провлачи обећање пријатељства и мира, а у првом периоду се понавља и наглашава начело да се евентуални сукоб или штета *судом исправља*, а да се мир не нарушава. У уговорима са Србијом се предвиђало да у случају избијања непријатељства Дубровчани имају рок од 6 месеци да напусте земљу прикупивши своју имовину. У време док су уговори били у облику двостраних заклетви Дубровчани су се обавезивали да ће пружити уточиште владару обећавајући да га за време боравка у Дубровнику нико неће потезати на суд. Право пружања уточишта и другима се изричито признавало, али се онај који би уживао азил није смео мешати у политичке борбе.

Најважније и трајно актуелне су биле одредбе о дубровачким трговцима у почетку уопштене: *да ходе свободно*, касније с прецизирањем да слободно тргују осим оружја, које нису смели носити у суседне земље. Нико им није смео нанети штету, а ако би се то ипак десило, владар је преузимао одговорност да плати и да тражи кривца, а негде је околина била обавезна да надокнади штету. Од времена краља Милутина се налазе и одредбе о аутономији трговаца: да се суде међусобно пред својим судијама а са локалним становништвом један Србин – један Дубровчанин, касније једнак број судија, поротника и сведока сваке стране. Забрањене су биле репресалије (в. *изам*), затим кажњавање без судске пресуде (в. *удава*). Као прастара установа деловао је мешовити суд на граници у случајевима спора између поданика једне и друге стране (в. *станак 1*). Он из уговора ишчезава средином XIV века али у пракси остаје.

Царине су тема која се дуго провлачи кроз уговоре, у почетку има потпуног ослобађања, касније се предвиђа само наплаћивање на законитим местима, уз изричиту обавезу да се не уводе нове *царине* (в.). У дубровачким заклетвама XIII века се град обавезује краљу да држи његовог *кумерка* (в.), цариника који надзире трговање сољу и узима за владара половину прихода. Шездесетих година XIV века престаје плаћање овог дела дохотка од соли, али остаје начело да су само четири законита места где се со може продавати: Свети Срђ, Котор, Дубровник и Дријева.

Уговорима се временом изграђивало право које су обе стране поштовале у међусобним односима и будно пазиле да се не уводе *новштине*, установе или поступци који би били противни одредбама уговора. Отуда су тачке уговора често биле предмет дипломатских преговора. Разлике у тумачењу су потицале не само од супротстављених интереса већ и од измењених околности. Уговори између Дубровника и његових суседа утицали су у највећој мери на њихове међусобне односе и допринели су развоју међународног права у овом делу Европе.

ЛИТЕРАТУРА: М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине XIII века*, Глас 123 (1927) 1–65; М. Јасински, *Уговори српских владара са Дубровником као извор за историју српског права*, Архив ПДН 38 (1930) 169–178; J. Nagy, *Prva utanačenja*

između bosanskih banova i Dubrovnika, Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života, Dubrovnik 1931, 25–32; M. Kos, *Dve listine bana Stevana Kotromanića za Dubrovnik*, на истом месту, 33–38; K. Koranyi, *Ze studiów nad międzynarodowemi traktatami w średniowieczu*, Archivum Towarzystwa naukowego we Lwowie 19 (1936) 1–88; W. Heinemeier, *Studien zur Diplomatik mittelalterlicher Verträge vornehmlich des 13. Jahrhunderts*, Archiv für Urkundenforschung 14 (1936) 321–413; G. Čremošnik, *Ugovor između Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, GZM 1 (1946) 123–127; С. Ћирковић, *Дубровник и залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 47–55.

С. Ћирковић

УДАВА – установа српског средњовековног права која се у изворима јавља од времена краља Милутина, што не значи да није постојала и раније. Напротив, сигурно је постојала и раније, али је тада први пут споменута због тога што је постала проблем у односима Србије и Дубровника. Дубровчани су због тога испословали да их краљ Милутин својом повељом из 1302. ослободи удаве: *да ниједан човек у српској земљи, мали или велики, не удаје у удаву Дубровчанина*. Очеву повластицу по питању удаве потврђује и Стефан Дечански, наглашавајући *да им не удаве у ком год длгу, лише судом да се ишту*. Проблем удаве у српско-дубровачким односима више се није појављивао све до времена Ђурђа Бранковића. На инсистирање Дубровника он је својим повељама, које им је издао 1428. и 1445, поново ослободио његове грађане удаве од било кога у Србији.

Имајући у виду ове помене удаве у српско-дубровачким уговорима, и додајући им још три помена у дубровачким документима које је објавио Медо Пуцић, Стојан Новаковић је у својој расправи посвећеној удави још 1892. закључио да удава значи „самовласно хапшење за дуг“, стављајући овај свој закључак и у наслов саме расправе. Сви историчари и историчари права који од тада помињу удаву, безрезервно су прихватили Новаковићево мишљење, почев од К. Јиречека, Т. Тарановског, преко А. Соловјева и Н. Радојчића, па све до данашњег дана код историчара права.

Међутим, још 1970, имајући у виду нову изворну грађу, пре свега из Дубровачког архива, С. Ћирковић је недвосмислено утврдио да удава у средњем веку не значи самовласно хапшење за дуг, већ нешто сасвим друго. Сумњу у исправност Новаковићевог закључка побуђују два податка о удави у повељама које он није имао у виду. Наиме, у повељи краља Милутина за манастир Св. Ђорђа Горга код Скопља и краља Душана за Богородичин манастир у Хтетову, удава се помиње међу глобама од којих приход припада овим манастирима. Али, кључ за решење проблема удаве је у подацима нове грађе из Дубровачког архива. С. Ћирковић наводи неколико примера из 1411. и 1423. који уопште не говоре о споровима око дугова, како би се очекивало да је удава самовласно хапшење за дуг. Први документ говори о томе да је Мара Бранковић на име удаве изрекла казну Стипку Сергуловићу од 500 перпера, и на рачун казне му одузела једно рударско окно. Други говори о плаћању казне од 50 перпера коју је Мароје Држић морао да плати у Сребреници на име удаве за избегавање плаћања царине.

Према томе, закључак је С. Ћирковића да је удава казна без суда, унапред прописана за одређене врсте преступа. Приход од ње је ишао владару или манастиру ако би му је владар имунитетном повељом доделио. Отуда се удава у поменутим повељама помиње међу осталим глобама које иду манастиру на његовим поседима. Удава се забрањује и у 84. чл. Душановог законика, где се супротставља суду и судском поступку: *руке на суду да нема и оправданија, ни удаве, ткмо да се суде по закону*. То значи да код редовног судског поступка, када се *суди по закону*, не сме бити удаве, која је кажњавање *без суда и пре*.

Дубровчани су упорно од владара тражили да удаву за њихове грађане забране, јер би примењивање удаве значило да морају ићи пред домаће власти, а познато је да су врло рано у Србији изборили готово потпуни судски имунитет који су љубоморно чували. Иначе, да је удава самовласно хапшење за дуг Дубровчани се не би бунили, јер је затварање дужника до исплате дуга, чега је у Србији било, био ефикаснији пут за наплату потраживања него судски поступак који је могао дуже трајати.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Удава или самовласно апшење за дуг у старом српском законодавству и народним обичајима. Прилог к познавању средњовековног парничног поступка у Србији*, Правник 1 (1892) 97–107 (= С. Новаковић, *Васкрс државе српске и друге студије*, прир. О. Станојевић, Београд 1986, 225–242); С. Ћирковић, *Удава*, Зборник ФФ у Београду 11, 1 (1970) 345–351; А. Веселиновић, *Још једном о значењу средњовековног појма „удава“*, ИГ 1–2 (1988) 129–135.

А. Веселиновић

УДЕОНЕ КНЕЖЕВИНЕ – назив прихваћен у стручној литератури за део државне територије, којим непосредно господари владарев близак рођак. Према патримонијалном схватању, у XII веку и нешто касније, српски владари делили су земљу и власт у држави са рођеном браћом, синовима, стричевима, па и са синовцима. Део државне територије који би припао неком од најближих владаревих рођака називао се *чест отачаства*. Подела државе на *чести* приметна је у доба великог жупана Уроша II, великог жупана Тихомира и нарочито у доба великог жупана Стефана Немање. Велики жупан Тихомир делио је власт са браћом Страцимиром, Мирославом и Немањом, чија је *чест отачаства* обухватала жупе: Топлицу, Ибар, Расину и Реке. Када је Стефан Немања постао велики жупан, делио је власт са великим кнезом Мирославом, господарем Хумске земље, и великим кнезом Страцимиром, господарем крајева око Западне Мораве и територија које су се простирале северније. Нешто пре 1189. године удеони кнез постао је и Немањин син Вукан као господар Дукље и Травуније, а 1190/91. године удеони кнез постаје и најмлађи Немањин син Растко у Хумској земљи. Из познатих разлога Растко је напустио Хумску земљу, где су се као удеони кнезови учврстили потомци великог кнеза Мирослава, синовци Стефана Немање.

Велики жупан као владар Србије представљао је државу у земљи и иностранству у свим важнијим пословима, али о самим пословима није самостално одлучивао, већ у сагласности са удеоним кнезовима. Сагласност о вођењу унутрашње и спољне политике утврђивана је на посебним састанцима, уз обавезно присуство свих удеоних кнезова и великог жупана. Уколико би неко од удеоних кнезова настојао да самостално води унутрашњу и спољну политику, кажњаван је одузимањем *чести отачаства* и другим казнама. Када је велики жупан закључивао уговор са страним владарем, државом или аутономним градом, закључио би га заједно са оним удеоним кнезом чија је територија најближа страном владару, држави или аутономном граду. Из ових разлога велики жупан Стефан Немања потписао је уговор са Дубровником 1186. године заједно са великим кнезом Мирославом, да би, опет, са удеоним кнезом Страцимиром сачекао 1189. године цара Фридриха Барбаросу, који се од Равног упутио према Нишу. У свакој удеоној кнежевини постојао је посебан управни апарат, потчињен непосредно удеоном кнезу, са истим звањима и титулама (казнац, тепчија) које постоје у централној управи великог жупана. Удеони кнезови и велики жупан били су обавезни да један другог помажу, како у офанзивним, тако и у дефанзивним акцијама. Одступање од наведеног начела није толерисано. Опстанак удеоних кнежевина био је могућ све док владаочева власт није ојачала, што је формално потврђено стицањем краљевске круне. После увођења краљевског достојанства, било је само питање времена када ће нестати удеоне кнежевине и удеони кнезови, што се и догодило за време краља Уроша I, до половине XIII века.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 151–156, 171, 172; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 242–247; Б. Радојковић, *Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама*, ИЧ 8 (1959) 1–25; Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Страцимира*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 47–56; М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 46–62.

М. Благојевић

УДОВИЦА (вдовица, сирота, сирота кудељница) – жена која је после мужевљеве смрти преузимала бригу о породици и имовини. Владарке и истакнуте властелинке су после смрти својих мужева обично одлазиле у манастир, а остале су, ако се не би преудале, живеле на мужевљевој имовини заједно са децом. После смрти властелина *коњ добри и оружје* припадали су владару, *а свита велика бисерна и златан појас* властелиновом сину. Ако није имао сина, с тим је могла слободно да располаже његова ћерка. Властелинке су имале право да отроке, који су били део баштине, ослободе као што би то учинили њихови мужеви или синови.

Код удовица кметова постојала су извесна ограничења. Према повељи краља Милутина манастиру Бањској (1313–1316), сав мужевљев посед су могле да наследе само ако су имале малолетног сина. Али, ако су имале само женску децу, задржавале су *селиште*, *врт* и главну, најбољу *њиву* од које су храниле породицу. Тек у Душановом законику, којим се дозвољава ратарима да своје *баштине* и *винограде* и *купљенице* дају у мираз, приложе цркви или продају, под условом да на том месту увек буде работника оном господару чије је село, изједначено је право мушке и женске деце на очеву имовину.

Међу парицима које је краљ Милутин 1300. уступио Хиландару, помињу се и две удовице са својом децом, а у Милутиновој повељи Грачаници (1321), међу власима је била једна удовица заједно с децом. Самохрана жена с малолетном децом, *сирота кудељница*, према Душановом законику била је *слободна као и поп*, што значи да је била ослобођена свих работа и поданака, јер није било одрасле мушке главе на коју би ти терети падали. Ако није била кадра да се парничи, *сирота* је могла наћи заступника који би уместо ње одговарао.

Удовице су заједно са сирочади предмет нарочите бриге и заштите. Помагање удовицама и сирочићима спадало је међу најпрече дужности побожног хришћанина. Отуда се као опште место понављају доброчинства у житијима удовицама и сирочади. Поред оваквог индивидуалног старања било је и општих мера с циљем да се помогне удовицама. У Закону за Ново Брдо деспота Стефана Лазаревића изричито се прописује: *да не франгари мужата жена ни хлеба, ни соли, ни вокја, нехо да франгарет сироте да се с тем хране*. Продавање хлеба и намирница резервисано је као позив за сироте да би издржавале себе и породицу. Из других одредаба истог законског текста види се да су *франгарице* имале велике одговорности, да су намирнице морале бити исправне, иначе би рудари смели да их разграбе, а њима је претила казна јавног срамоћења.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 113, 227; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 131, 148, 149, 163; Н. Радојчић, *Законик* 52, 55, 57, 78, 101, 104, 107, 110, 135, 136; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* III–IV, 50, 51, 58, 109, 121, 189; М. Филиповић, *Сирота кудељница*, Зборник МС ДН, 5 (1953) 40–47; И. Божић, *Коњ добри и оружје* (уз члан 48 Душановог законика), Зборник МС ДН 13–14 (1956) 85–91; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 2, 120; *ИСН* I, 381 (М. Благојевић).

Д. Динић-Кнежевић

УЖЕ в. *Мере и тегови.*

УЗДАРИ в. *Занати.*

УЛИ в. *Кошница.*

УЛИЈАНИК в. *Улијари.*

УЛИЈАРИ (оулиıари, оулıарци) – категорија зависног становништва задужена за гајење пчела и прикупљање пчелињих производа на феудалним властелинствима. Владари, манастири, цркве, властела имали су своје улијанике (пчелињаке) о којима су се, ослобођени других работа и намета, старали улијари. Приликом оснивања или даривања манастира владари и властела често прилажу своје улијанике са улијарима. Глад за пчелињим производима, нарочито воском у цркви и извозној трговини, незадовољена пчелињим десетком (в. *пчеларство*), условила је стално ширење категорије улијара.

Према сачуваним подацима, манастир Хиландар заједно са пиргом имао је преко 15 улијаника на разним локацијама. О површини и броју кошница појединих улијаника могу се посредним путем изводити закључци. Сасвим ретко срећу се чисто улијарске насеобине, обично су у питању улијаници у оквиру земљорадничких насеља или су, једноставно, смештени ван села, на издвојеним манастирским поседима погодним за узгој пчела. У појединим случајевима убележене су им међе. На површини одређеној за *улије црковне* налазио се или један улијаник о којем се старало више људи, или више мањих улијаника, сваки поверен по једном улијару. У зависности од величине улијаника број улијара се кретао од 1 до 4. У раду са примитивним кошницама са непокретним саћем један пчелар могао је без напрезања да опслужује и преко стотину кошница. Изгледа вероватно да су улијаници са четири или више улијара, као хиландарски улијаник Захак на Бистрици, бројали више стотина, можда и хиљаду кошница.

Осим најопштије сроченог задужења зависних пчелара *да пасу улије*, других података о технологији рада и начину предавања производа готово да нема. Улијари су били дужни, то се у неколико повеља изричито наглашава, ако пропадне пчелињак *да га од себе постављају*. Добијање меда и воска неодвојиво је везано за сам пчелињак и мора се обављати одмах по вађењу саћа из кошница. Улијари су, могуће је, управи манастирској предавали претопљени восак (пречишћен или непречишћен) и мед. Седморица подложника Арханђеловог манастира, за које повеља вели: *а се људи који дају восак*, вероватно су улијари, обележени по главном и цркви најпотребнијем производу гајења пчела.

Позив улијара оставио је осетног трага у ономастици. У средњовековним актима помињу се села: Улијари код Приштине, више Скадра, код Крупишта (*Улијарије кон Крупишт и с улијаником*), две Улијаревине, на Љубовићевој луци и на Бистрици, село Уларе. Занимање је могло представљати придевак уз име или чак постати основа за презиме (*Драгија Улијар*). У једном познијем запису среће се женско име *Улијана*.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 211, 384, 389, 393–395, 415, 431, 438, 458, 486, 507, 513, 516, 579, 594, 595, 601, 617, 622, 623, 631, 634, 635, 639, 641, 685, 690, 695.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 155; Б. Перуничић, *Српско средњевековно село*, Београд 1956, 65–66; С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 57–60.

Ђ. Бубало

УЉЕ (МАСЛО) – Уље се у српским средњовековним документима назива масло. На њему се припремала храна, како биљног тако и животињског порекла. Добијало се од маслина које су гајене у Приморју, највише око Бара, затим у јужној Македонији и у околини Свете горе. Јелена, кћи кнеза Лазара, жена Ђурђа II Страцимировића, а потом Сандаља Хранића, имала је своје *маслиње* у Бару. На целом Зетском приморју биле су на снази разне мере за заштиту маслињака. Уље се цедило у маслиновом млину (molin d'olive), а ујам је износио до 10%. Приморски градови нису дозвољавали извоз домаћег уља. Цену уља одређивале су градске власти, а продавало се на пијаци, у Дубровнику у „кућицама од асуре" или у „дућанима за продају уља". Држано је у судовима који су имали разна имена: botae, veges, vasae итд. Иначе, уље није смело бити мутно; као добро сматрало се оно које је било светло.

Из приморских градова уље се, наравно уз дозволу, извозило у балканско залеђе, па и у Србију. Преносило се караванима у мешинама. Водећи строгу контролу извоза, Дубровчани су на судове, намењене продаји на страни, ударали печат св. Влаха. Значајни потрошачи уља били су манастири. Остало је, на пример, забележено да су 1378. из Дубровника извезена три *товара* (salma) уља за Милешеву. Српски владари су се бринули да манастири буду снабдевени уљем. Цар Душан је одредио да Бар уместо *дохотка царства ми* даје Св. арханђелима у Призрену десет *товара* уља, које су били дужни да пренесу Арбанаси. Исти манастир добијао је од цркве Св. Богородице на Дању *товар уља на Аранђеловдан*. Хиландар је имао своје маслињаке на Светој гори и у њеној околини. Цар Душан му је још завештао уља *на сваки празник Светог Петра од царине призренске*. Хиландар је снабдевао са 60 литара уља Карејску келију Светог Саве. Манастири су трошили уље највише у посту. Занимљиво је да су монаси у Хиландару добијали по литру уља годишње *ради осветљења ћелије*.

Ипак, маслиново уље није се много употребљавало у средњовековној Србији. До њега се није долазило ни брзо ни лако. Требало је ићи на море или га куповати од приморских трговаца, по цени која није била мала. Треба имати на уму да средњи век није знао за сунцокрет, који је донет из Америке. Како је обичан свет масовно гајио свиње, у свакодневној исхрани највише је користио свињску маст.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 347, 352–354, 361, 362, 434, 468, 480, 485, 692, 695; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 112, 369.

ЛИТЕРАТУРА: D. Dinić-Knežević, *Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV stoljeću*, HZ 23–24 (1970–1971) 287–306.

М. Спремић

УМИВАОНИК в. *Покућство*.

УНЧА в. *Мере и тегови*.

УНЧА (**оунька, оуньча**, lat. uncia) – најчешће мера за тежину, ређе за дужину. Унча је по правилу $^1/_{12}$ литре или либре, а $^1/_8$ марке, па је од тежине литре и марке зависила и тежина једне унче (в. *мере и тегови*). У Србији је унча коришћена и као новчана обрачунска јединица у којој има 20 динара или 20 аспри. Уједно је то и назив за дажбину која је уведена пред крај XIV века. По својој суштини то је нововуведени *данак господски*, који је предаван у два годишња рока, па је према годишњим добима назван данак летњи и данак зимски, а пошто је одмераван у обрачунским унчама, онда је називан *летње* и *зимске* унче. У две обрачунске унче било је тачно 40 динара, што је тада било само за 2 динара мање од вредности једног дуката. Летње и зимске унче биле су приближно једнаке дажбини која се звала *дукат* и која се наплаћивала по огњишту. Плаћање дуката по огњишту, поред Сребрнице, било је распрострањено, како у Зети Балшића и Зети под млетачком влашћу, тако и у земљама Косача. Дажбина је убирана и у дукатима или у сребрним динарима одговарајуће вредности. Наплаћивање унчи или дуката доносило је владарима велике приходе, у начелу онолико дуката колико је било *огњишта* или домаћинстава у држави. Унче су представљале најважнију дажбину у Српској деспотовини. Укупни приходи од ове дажбине омогућавали су финансирање великих и разноврсних војних расхода.

ЛИТЕРАТУРА: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* IV, Београд 1974; *ИСН* II, 122; М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1–2 (1981) 47–61; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 164, 165, 219–221.

М. Благојевић

УРБУРА в. *Рударство*.

УСТАВ в. *Типик*.

УТВРЂЕЊА в. *Стена*, в. *Бранич-кула*.

УХОДЕ – Извиђање и прикупљање обавештења о противнику нераздвојно је повезано са вештином војевања, па је неизбежно примењивано у свим епохама. У време ратовања са старим Словенима већ се практиковало хватање *језика*, заробљеника од којега се могло сазнати о намерама и снази непријатеља. Византијски трактати о војној вештини садрже поуке о томе како је важно познавати снагу и намере непријатеља и упутства како да се до обавештења дође. Иако је прикупљање обавештења и ухођење противника морало бити широко распрострањено и практично неизбежно, ипак о тој активности у изворима о дугој и бурној српској ратној историји готово да нема информација.

Пре но што ће се усталити термин *ухода*, или напоредо с њим, коришћена је реч **сьходникь**, изведена од истог корена. Посведочена је у наративном извору, житију Стефана Дечанског у казивању о догађајима који претходе битки код Велбужда. Српском краљу су дошли **сходници кго** и обавестили га (**вѣстьно ти боуди**) да је бугарски цар кренуо *са силама својим* од града Видина и да иде у краљеву државу у место звано Землн где хоће да бије битку. Исти текст за преносиоце обавештења има назив **вѣстьникы**, разликује их и од извиђача-ухода и од посланика, које размењују владари међу собом, а треба их разликовати и од *књигоноша* (в.) или *листоноша*, који су курири.

Уходa се као технички термин налази у речницима XVI века, а ранију употребу потврђује надимак једног Влаха од Бањана: Милош звани Ухода (Marcho filio Milosii dicti Vchode de Bagnani), забележен 1466. године. О упућивању обавештајаца да прате шта се збива у противничким редовима (exploratores, speculatores, spioni) има узгредних података. У једној приватној тужби (1443) таква је активност приписана и српском деспоту. Приликом међусобног обрачунавања један дубровачки трговац је у Једрену оптужио другога: *ти си примио од угарског краља и деспота 500 дуката и дошао си да будеш шпијун против турског цара, даћу да ти се отсече глава* (tu accepisti a rege Hungarie et a despoto ducatos VC et venisti pro spiono contra imperatorem Teucrorum, ego te faciam decapitare – прецртано је: scorticare, огулити кожу). Сумњичење је имало за последицу испитивање пред царем и везирима који су испитивали да ли је шпијун, тако да је био у опасности да изгуби главу (fuit quesitus ad presentiam dicti imperatoris et vizieriorum qui quesiverunt ab ipso si esset spionus et fuit in periculo perdendi vitam).

Из времена рата Дубровника са херцегом Стефаном (1451–1454) остале су белешке једног заповедника најамника са сведочанством о две врсте обавештавања: извиђање напред послатих коњаника, који осматрају терен са брда, и посредством шпијуна стационираних у другом табору (anque loro non dormano d'avere le loro spie intra noi). У време ратова са Турцима слање ухода се практиковало на обе стране, па ипак у извештајима о новостима, прикључених скоро сваком писму, ретко се цитирају извештаји обавештајаца. Изузетак представља једно писмо заповедника Београда из касне јесени 1476, за које се каже да је преведено са српског, и у коме се говори о слању уходе у Крушевац. У писму се преносе информације које је добио од брата учесника у турском походу на Молдавску; затим о слању трговца (то је најмање упадљив странац) у Смедерево ради обавештавања (ut de rebus nostris nova sciscitaretur). Извештај тога трговца-уходе укључивао је информацију о уходи (explorator) послатом од смедеревског санџак-бега у Будим, а тај је сазнао да Угри спремају велику војску да освоје Смедерево. Почетком XVI века већ је развијен страх од непријатељских ухода, настоји се да се тајне боље чувају, контролише се ко је могао поседовати информацију, ствари се проверавају посредством својих обавештајаца, а хватају се обавештајци противника. У једном писму из 1531. налази се лични опис Дмитра из Купиника, послатог у Беч да уходи за рачун султана. Атмосфера хистеричног страха од ухода рефлектује се у *Посланици о пропасти Угарског краљевства* Ђурђа Сремца, где је међу многобројним гласинама добила место и она о фрањевачком манастиру у Будиму као скровишту прерушених турских великодостојника, или друга да је сâм султан маскиран долазио као ухода у Будим. У то време постоје сталне мреже обавештајаца којима су на челу истакнути појединци као Дубровчанин Михо Буцињолић, затим Павле Бакић, чије су информације, добијене од агената у Србији, стизале до папске курије, па војвода Божидар Вуковић, који се бавио обавештајним радом за рачун Карла V.

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, *Прилошци. д) Трилогија 1. Сиромах Дмитар из Купиника*, Стражилово 4 (1888) (= *Зборник Илариона Руварца* I, Београд 1934, 306–308).

С. Ћирковић

УЦЕН – правни термин који се први пут јавља у уговору краља Стефана Драгутина са Дубровником (око 1280) у вези са продајом вина и меда на тргу у Брскову. Ту уцен значи утврђену цену (pretium constitutum) по којој су се мед и вино смели продавати. Међутим, у каснијим документима уцен означава уговор о делу на основу кога се један рудар или дружина рудара обавезују да ће ископати ров толике дужине, висине и ширине уз одређену награду. У том значењу израз је преузет у члановима 23, 73, 102, 116 и 126 Старог саског закона султана Сулејмана, а сачуван је и у српском обичајном праву. У истом значењу користи га и Богишић у члану 880 Општег имовинског законика за књажевину Црну Гору од 1888, где се прописује: *уговор је о радњи одсјеком (или на ућјен) такође најам радње ...*

У члану 17 Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића (1412) помиње се *уценик* – представник дружине рударских радника, најчешће копача, који је у име целе дружине склапао уговор о делу (уцен) са власницима рудника. И тај правни термин преузима Стари саски закон султана Сулејмана (члан 73).

ЛИТЕРАТУРА: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 85; М. Беговић, *Наши називи у турским рударским законима из XV и XVI века*, Анали Правног факултета у Београду 1–2 (1971) 24–25; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Споменик САНУ 126, Одељење друштвених наука 24 (1985) 16.

С. Шаркић

УЧИЛИШТЕ – **1**. Назив за место где се деца обучавају, а и за свако место где се могло *учити књигама*, што је подразумевало описмењавање, оспособљавање за читање и писање. Учење првобитно није значило савлађивање неке вештине или оспособљавање за неки посао, већ примање хришћанске поуке, подстицаја за живот у складу са хришћанским идеалима.

Учење људи је први задатак цркве па су отуда *учитељи* првенствено служитељи цркве и то не само поједине истакнуте личности, него свеукупно свештенство: *Всак бо учитељ, реку же јепископ или презвитер или ин учитељски сан* (= чин, достојанство) *предрже*, каже се у запису уз српски превод Номоканона. *Ученик*, међутим, није био свако ко слуша савет свештеника, већ најчешће млади монах или сарадник искусног монаха или члана јерархије, који се обучава свим дужностима и настоји да се узвиси до врлина *стараца* и *учитеља*.

Училиште је као и *ученик* резултат сужавања општег значења глагола учити; црква је средина у којој хришћани добијају поуку од оних којима је поверено учитељско достојанство, училиште је место где се уче деца. Термин *школа* није употребљаван у српским средњовековним текстовима, познат је, наравно, у романским градским срединама. Опште значење су у почетку имали и неки други термини који ће касније добити централно место у педагошкој сфери: *наставник* је онај који показује пут, који изводи на прави пут морала и хришћанског живљења. *Наставница* је чест атрибут Богородице, превод грчког Одигитрија – Путеводитељница. У речи *васпитаније* у средишту значења је отхрањивање, али се већ подразумева усвајање позитивних утицаја. Данило II каже о будућем архиепископу Сави III: *Светије Гори бје васпитаније и наученије*. Из средњега века потиче и реч *просветити*, од које су изведене *просвета* и *просветитељ*, које ће касније битно изменити значење.

Средњовековним писцима је било блиско основно значење: ширити светлост, уклањати таму, учинити да људи прогледају. *Просветитељи* у старом смислу су заслужни за ширење светлости вере, па се тим атрибутом најчешће часте Сава и Немања од којих почиње, по средњовековним схватањима, коначна христијанизација Срба. Тек у XVIII веку и касније цркви се приписују тама и мрачњаштво и ствара се ново лаичко поимање *просвећености* и *просвете*.

2. Писци *житија* су понекад сматрали да је вредно да забележе да су њихови јунаци стекли образованост која им је помогла у вршењу владарске или свештеничке функције. Подаци су штури јер је писцима стало да пре свега покажу како се у жудњи за *светим књигама* или у несвакидашњем успеху у учењу огледала предодређеност за живот достојан светитеља. О деци Немањиној се каже да их је отац научио *светим књигама и благим обичајима*, о Растку ће Доментијан рећи да су га родитељи *научили светим књигама* и васпитали *у великој љубави, благоверју и чистоти*, а да је он у учењу постизао изузетан успех. Будући архиепископ Јевстатије као дечак је сâм затражио од родитеља да му омогуће учење. Данило II се још теже пробио до учитеља. Родитељи нису хтели да услише његову молбу да буде дат на *учење књига*, јер им је од све деце он једини остао жив па нису хтели да се растану од њега. Иако је породица окарактерисана као *богати и веома славни*, ипак се на учење морало ићи у друго место. Уз помоћ једног рођака тајно је побегао неком учитељу који је радио са више деце неједнаког узраста и степена знања. У том *училишту* будући архиепископ је у почетку морао да се ослони на другове да му помогну у *сказанију словес*, а затим је он за кратко време постао њима учитељ изазивајући опште дивљење. Док је био дете, будући пустињак свети Петар Коришки, пореклом из скромне сеоске средине из села Уњемира на Косову, дат је био *да се учи светим књигама*. Писац Петровог житија наглашава да се на њему испољила *благодет божја*, да се толико посветио учењу да је више времена пребивао у цркви него у својој кући. Његово учење је, дакле, било везано за сеоску цркву, што значи за месног свештеника. Улога парохијских свештеника видљива је и из начела да се *поп од попа стави*, записаног у повељама Стефана Дечанског и Душана. Очигледно је свештеник био дужан и заинтересован да обучи свога наследника и припреми га за црквене дужности које подразумевају писменост.

Биографске појединости других личности не доносе нешто садржајније осим аутобиографског осврта Константина из Костенеца, познатијег код нас као Константин Филозоф. Он је био из Бугарске, родом *из трновских страна*, затекао се у земљи коју су освојили Турци 1393, и по својој прилици је доспео у турско ропство. У сваком случају, он захваљује деспоту Стефану што га је ослободио: *од рикајуштег звера душу моју истрже*. Пре доласка у Србију Константин је стекао извесно образовање код неког Андроника, који је био ученик Јевтимија, патријарха трновског, књижевника и реформатора правописа у Бугарској. Деспот Стефан му је омогућио даље образовање: *и к првопрестолнику српскому и патријарху ученију посилајет мја*. Како је Константин остао световњак није вероватно да је послат да се усавршава под руководством патријарха, већ место треба тумачити као узгредни податак о постојању училишта при Српској патријаршији, сличног ономе што га је имала Цариградска патријаршија.

Иначе, о манастирским школама нема изворних података, иако је сигурно да су монашка братства уздизала свој подмладак и тиме што су искушенике учили *светим књигама*. „*Манастирске школе* су наши писци конструисали више на основу ситуације у време турске власти него на основу савремене изворне грађе" (Р. Грујић). Упозорено је и на то да има изричитих забрана окупљања деце у манастиру због саблазни и ремећења тишине манастирског живота: *И дјети младјех да нјест в монастирје ни на пребиваније ни на ученије књиг* – захтева се у ктиторској повељи за манастир Дренчу (1382), коју су потврдили кнез Лазар и патријарх Спиридон.

Сачувано је неколико средњовековних ликовних представа училишта и учитеља у оквиру представљања живота светог Николе. Једна од композиција приказивала је како малог дечака, будућег светитеља, одводе на *учење светим књигама*. То, разуме се, није слика оновременог училишта у Србији, већ композиција која се преноси иконографском традицијом, у којој сликар у споредне појединости понекад укључује савремене елементе. Карактеристично је да учитељ у тој композицији није представљен са атрибутима калуђера или уопште свештеног лица. Деца су приказана са дрвеним таблицама које на једној страни имају дршку (д'штице, штице), а понекад се и перо и мастионица јављају као прибор који служи у училишту.

Из оскудне грађе се може закључити да у Србији основно обележје раду на образовању дају учитељи који као приватна лица обављају свој позив издржавајући се од наплаћивања својих услуга. Како у Византији нема црквеног монопола у раду на образовању, црква припрема свој подмладак или код парохијских свештеника или у манастирима код искусних и образованих чланова братства. Преписивачка и књижевна делатност у манастирима, којој се мора захвалити за очувано рукописно наслеђе, не може се замислити без интензивног обучавања унутар манастирских зидова.

Школа као институција није позната као чинилац у раду на образовању у Србији. Верзија тзв. *Закона цара Јустинијана*, сачувана у рукопису XVIII века, у којој се тражи да се граде *училишта сирјеч школе* свугде где има цркава *в всаком граде и варошах и селех*, да се постављају *философи и учени дидаскали*, не потиче из средњег века већ рефлектује идеје о потреби масовног образовања, раширене у периоду после реформације и унете са стране у српску средину.

Пресудан је био сусрет учитеља по професији или учитеља по свештеној функцији (поп, образовани калуђер) са учеником или ученицима жељним знања и способним да га усвоје. Такав сусрет се могао остварити у различитим околностима, а училишта су настајала тамо где је било услова да се такви сусрети дуже одржавају, да се смењују генерације ученика. Свако такво училиште је деловало за себе и његов ниво је зависио од спреме и знања учитеља. У изворима нема ослонца за претпоставку да се неко старао о већем броју училишта, ипак у њиховом раду било је заједничких елемената који су се преносили традицијом као нека врста обичаја.

3. Известан увид у начин рада учитеља добија се из списа Константина Филозофа *Сказаније изјавлено о писменех*, у коме се критикује тадањи рад на преписивању светих књига и узгред говори о искуствима учитеља у раду на описмењавању деце. Обука је почињала тиме што је учитељ исписивао сва слова од почетка до краја азбуке, као прво је стављао крст и зазивао: *крсте помагај*. Ученик је морао научити сва слова и то изговор и назив (аз, буки, вједи, глагол итд.). Ученици су се служили *даштицама*, по својој прилици повоштеним плочицама, које су се могле брисати и поново употребљавати. Код Константина су исписане даштице нека врста мере у вежбању и напредовању. После пет до шест даштица дете навикне *без сказајуштаго учити*, а пре но што пређе на *Часловац* (в.) почне само да пише, што олакшава рад и учитељу и ученику. Пошто ученик научи сва слова прелази се на кратку молитву: *за молитву светих отаца наших господе Исусе Христе, Боже наш, помилуј нас*. Учитељ пр-

во исписује текст *всеписно*, тј. без скраћеница али подељен на слогове, а ученик чита и изговара те слогове. После треће и четврте даштице, а код оних који су разумнији и пре треће, треба почети са *титлама* – знаковима за скраћенице и скраћеним облицима писања. После десете даштице могло се прећи на нормалну употребу скраћеница и повезано писање слогова. Задовољавајући успех је био постигнут када је ученик био у стању да чита оним темпом којим је учитељ исписивао речи.

Константин је од самог почетка много полагао на тачност, није се смело допустити ученику да погреши у облику слова, знацима за акцент или знацима за интерпункцију. Налазио је да се степен образовања и културе огледао у писању. Могао је 30 или 40 дана разговарати с неким, па то ипак није било довољно да до краја процени његово *умешетьство*, а само поглед на писање био је довољан да му се оцене вештина и знање. При томе треба имати на уму да је ситуација била много тежа него данас (в. *српски језик*, в. *ћирилица*), јер правопис није био нормиран неким упутством које би било свима познато; старији текстови су били узор каснијима, а познаваоци грчког језика ослањали су се на правила и обичаје грчке писмености. Према Константину, Срби су имали 38 слова, 24 преузета из грчког алфабета и 14 створених специјално за српски језик. Од тога се три словна знака уопште нису употребљавала а 12 је коришћено неправилно. Поред слова користио се читав низ знакова за акцент, за скраћивање, затим стални облици скраћеног писања једног броја речи итд. Коришћена су два основна типа писма од којих је један имао сталне и правилне облике и служио је првенствено за преписивање књига, док је други, слободнији, служио за пословне документе.

Константин не говори о узрасту деце у училишту, употребљава доследно термин *отрок* или *отроче*, што по средњовековним текстовима о подели људског живота на седам узраста одговара узрасту од 15 до 22 године. Не говори ни о каснијем току учења. На једном месту узгред каже да после годину дана правилног учења дете само може разликовати добро и рђаво писање. Спомињући неке почетничке грешке, које се упорно одржавају и кад се ради са *Часловцем* и *Псалтиром* (в.), он открива да је следио рад са обредним књигама, што показује да је савлађивање писмености било истовремено и припрема за свештенички позив.

ИЗВОРИ: В. Јагић, *Разсужденія южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке*, Изследования по русскому языку I, Санкпетербург 1885–1895.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњовековно српско парохиско свештенство*, Црква и живот 1 (1922) 264–276; Р. Грујић, *Школе и манастири у средњовековној Србији*, Гласник СНД 3 (1927) 43–50; М. Ћоровић-Љубинковић, *Представа школе у нашем живопису*, Гласник ЈПД, 1940; Ј. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, Гласник. Службени лист СПЦ 27 (1946) 175–181; Р. Грујић, *Која је књига код нас називана „наустицом"*, ИЧ 4 (1952–53) 251–252; Ђ. Сп. Радојичић, *Школе код нас у средњем веку*, Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 381–384; *Историја школа и образовања код Срба* I, Београд 1974, 9–30 (= С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 396–422).

С. Ћирковић

ФАЛСИФИКАТИ – Код нас је било релативно мало повеља, аката и докумената писаних на народном језику који нису аутентични, а међу њима је правих фалсификата незнатан број. То управо и нису фалсификати у целини већ накнадно интерполирани делови текста који је био потребан њиховом издавачу. За неке од таквих исправа тешко је утврдити када је фалсификовање или интерполирање извршено: да ли убрзо после времена када је означено да су оне издане, или много доцније. Слично је и са правим мотивима који су руководили фалсификатора на извршење таквог нечасног чина. Далеко је извеснија чињеница да је највише фалсификованих, односно интерполираних средњовековних манастирских повеља, особито у Рашкој, пошто је у црквама и манастирима највише долазила до израза тежња за утврђивањем и проширењем својих права и налазио се довољан број људи способних за такве фалсификате.

И поред строгих казни (Душанов законик, грбаљски и дубровачки Статут), ипак је било фалсификовања докумената у средњем веку. Нарочито су често фалсификовани печати, као један од најважнијих елемената оверавања повеља. У целини гледано, фалсификоване и интерполиране српске повеље могу се сврстати у три групе: которске повеље (повеља Стефана Дечанског Которанима, повеља цара Душана Котору 1351. и повеља цара Уроша Котору 1355); врањинске повеље (повеље св. Саве, краља Владислава и Стефана Дечанског манастиру Св. Николе у Врањини); мрачке (ореховачке) повеље (повеља Стефана Дечанског и две повеље краља Душана издане манастиру Св. Николе у Мраци (Ореховици). Осим ових рашких, има још и неколико хиландарских повеља које су интерполиране, или пак састављене од две повеље (три Милутинове повеље манастиру Хиландару – од којих две даровнице и једна о куповини два адрфата за Карејску ћелију – те још неколико интерполираних и фалсификованих српских аката из средњег века (уговор св. Саве са Светогорцима о куповини земље за виноград, повеља Стефана Немање Студеници, Стефана Првовенчаног Богородичином манастиру на Мљету, Душанове повеље Св. Николи у Хвосну и цркви Св. Михаила и Гаврила у Јерусалиму итд.).

Од зетских повеља, сматра се да није аутентична повеља Ивана Црнојевића Цетињском манастиру с почетка јануара 1485. која је сачувана у два примерка, док фалсификованих ћирилских српских повеља, које су изашле из босанске државне канцеларије, нема сачуваних, па стога о њима и нема помена. За разлику од ових, о фалсификовању повеља у хумским канцеларијама има интересантних података, нарочито оних који се тичу покушаја војводе Радослава Павловића да докаже да Дубровчанима није уопште продао свој део Конавала 1426. године.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *О фалсификованим повељама*, Глас СКА 169, 87 (1936) 17–48; S. Ćirković, *Fälschungen*, *Südosteuropa*, Lexikon des Mittelalters III, 252–253; N. Klaić, *O autentičnosti privilegija trogirskog tipa*, Zbornik Instituta za historijske znanosti u Zadru 2 (1956–57) 72–88.

Ђ. Тошић

ФИЛИГРАН – водени знак, водени жиг на папиру, прозиран отисак (транспарент) неке фигуре или слова израђене од танке жице (отуда филигран) причвршћене на сито приликом израде папира. Фи-

лигран се најпре појавио у Италији, први пут изгледа 1271, а поуздано 1282. године као знак појединих произвођача хартије и јемство квалитета. Водени знак (рус. *водяной знак*; чеш. *vodoznačka*; пољ. *znaki wodne*; нем. *Wasserzeichen*, *Papierzeichen*; енгл. *Watermark*) добио је име по томе што је био сличан мрљи од воде на папиру. Назив филигран узет је из француског, док су Шпанци користили израз marcas transparentes, Италијани: marche, segni, у латинским изворима: signum. Фигуре које су коришћене као водени знаци биле су веома разноврсне, као нпр.: боца, брод, бројке, три брда, врч, грифон, котва, крст, лук, мач, полумесец, птица, риба, стуб, угао, цвет, штит, итд., и то сваки у великом броју варијанти. Статистичке анализе су показале да је највећи број знакова коришћен од 1 до 5 година (неки и до 20). Зато је водени знак добио велики значај у историјској науци, јер често може да послужи као необорив аргумент за датирање рукописа, а такође и приликом утврђивања аутентичности појединих докумената. Наука која проучава водене знаке зове се *филигранологија*. Она посебно проучава појаву, врсте и учесталост појединих филиграна. У Југославији овом науком се највише бавио Владимир Мошин. Његове заслуге далеко превазилазе границе наших земаља. Мошин је, почев од око 1950, организовао сакупљање података о филигранима и њихово копирање широм СФР Југославије, па су тако настале веома значајне збирке водених знакова, најпре у Загребу у Архиву ЈАЗУ, а затим и у Београду у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије. У Београду се данас налази најзначајнија колекција водених знакова на Балкану (40 000 знакова). Филигранологија је посебно напредовала у нашем веку, па захваљујући томе у свету постоје велики албуми водених знакова.

ЛИТЕРАТУРА: V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik HI JAZU 1 (1954) 25–92 (где је у главним цртама приказао и светска достигнућа у области филигранологије); V. Mošin – S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka*, Zagreb 1957; V. Mošin, *Anchor Watermarks*; Н. Фејић, *Исправе которских нотара из XV столећа*, Мешовита грађа (Miscellanea) 8 (1980) 9–90; Н. Фејић, *Прилог филигранолошким истраживањима: водени знакови у нотарским књигама Историјског архива у Котору*, Архивски преглед 1–2 (1982) 59–86; М. Гроздановић-Пајић – Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани*, књ. II, водени знаци и датирање, Београд 1995.

Д. Синдик

ФЛАГЕЛАНТИ (бичеваоци, лат. flagellans, партицип презента од flagellare = бичевати, flagellum = бич) – Бичевање у симболичне и магијске сврхе било је познато још у старим религијама. Хришћанство је преузело ту појаву као знак покоре и испаштања за почињене грехе. Посебно је узело маха у XI и XII веку, када су осниване бројне братовштине бичевалаца – флагеланата. Они су ишли у процесијама (литијама) и бичевали сами себе или узајамно једни друге. Будући да је то почело да прелази у масовну хистерију (делиријум), црквене власти су почеле да забрањују оснивање братовштина ове врсте. Ипак, било их је и касније, а појединачних случајева има и данас. На територији српске средњовековне државе познато је да је флагеланата било у Котору, где је сачуван њихов статут из 1295, који још није објављен.

ЛИТЕРАТУРА: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, uredio A. Badurina, Zagreb 1979.

Д. Синдик

ФЛОРИЛЕГИЈИ (грч. ἀποφθέγματα) – зборници који садрже кратке изреке (у облику моностихова) из дела грчких мислилаца (Аристотела, Демостена, Протагоре и др.), као и хришћанских писаца. Често се узимају и пригодне изреке из белетристичких дела (*Александрида*, *Стефанит и Ихнилат*). Старозаветни текстови такође представљају богат извор сентенци, нарочито *Приче Соломонове* и *Књига проповедникова*. Посебан тип флорилегија представља зборник стихова који се приписују античком песнику Менандру (*Изреке Менандрове*, *Мудрост Менандрова*). Избор Менандрових стихова који су укључени у такве зборнике приписивао се Григорију Богослову, па се они могу наћи и под његовим именом. Словенски преводиоци су често веома слободно приступали оригиналном тексту, па су га прерађивали у хришћанском духу. И овде се грађа групише тематски, а теме су веома разноврсне: прослављање уздржаности, разума, пријежности, осуда превртљиваца и лажљиваца, сентенце које се тичу породичног живота, осуда женске злобе итд.

Није поуздано утврђено када су овакви зборници преведени на словенски језик. Ватрослав Јагић је претпоставио да је превод начињен у XIII веку, на јужнословенском терену. Један од најстаријих познатих словенских зборника оваквог садржаја је српски пергаментни рукопис из XIV века (Санкт Петербург, РПБ, F. п. I, бр. 44).

ЛИТЕРАТУРА: В. Јагић, *Разум и философија из српских књижевних старина*, Споменик СКА 13 (1892) 1–21; V. Jagić, *Die Menandersentenzen in der altkirchenslavischen Übersetzung*, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 126 (1892); М. Н. Сперанский, *Переводные сборники изречений в славянской письменности*, Москва 1905; М. Решетар, *Либро од мнозијех разлога. Дубровачки ћирилски зборник од г. 1520*, СКА, Београд 1926; M. Richard, *Florilèges grecs*, Dictionnaire de spiritualité ascétique, mystique, doctrine et histoire, XXXIII–XXXIV, Paris 1962, 475–512; M. Speranskij, *Serbische und bulgarische Florilegien (Pčele) aus dem 13.–15. Jahrhundert*, Slavische Propyläen 28, München 1970 (Reprint); Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 110–111.

Т. Суботин-Голубовић

ФОЛАР – ситни бакарни новац, мале вредности, а служио је у локалној трговини. Име му је грчког порекла, али је познато преко латинског облика follarus или folleros. У средњовековној српској држави, поред сребрног, кован је и бакарни новац. Бакарни новац, различит по представама и натписима од сребрног, јавља се само у приморским градовима – Бару, Дривасту, Котору, Свачу, Скадру и Улцињу. У дубровачким и которским документима бакарни новац приморских градова назива се фолар. Фоларе је такође имао и Дубровник, где се помиње и под другим називом (capucia, minca, мјед). Ови градски новци били су, поред економске функције, знак престижа и афирмисања комуналне аутономије.

Пронађено је око 50 врста и подврста бакарног новца приморских градова са различитим представама и натписима. На већини врста бакарног новца представљени су градски патрони (свеци заштитници) и то: Бара – св. Ђорђе, Котора – св. Трифун, Дриваста и Улциња – Богородица, Скадра – св. Стефан и Свача – св. Јован. Само на неким врстама налазе се градске капије и бедеми (Котор, Дривaст, Свач), затим име града и латински назив за град – civitas. Такође има и врста овог новца које су везане за владаре и обласне господаре. То је новац Бара под влашћу Ђурђа I Балшића; Котора под краљем Твртком I; Скадра под Ђурђем I Балшићем и Улциња под Душановим сином Урошем као младим краљем.

Сребрни новац динар или грош и бакарни фолар мењали су се и обрачунавали од краја XIII до средине XV века по курсу од 30 фолара за један динар. Тај курс је некад мењан, што је зависило од вредности сребрног новца. Српски динари вредели су у Дубровнику почетком XIV века 27, а млетачки грошеви 30 фолара. Крајем истог века гроши Балшића мењани су за свега 24 фолара.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, Срем. Карловци 1924; Б. Храбак, *О Балшићским грошевима*, ИЗ 1 (1953) 194–195; С. Димитријевић, *Проблеми српске средњовековне нумизматике* II, ИГ 3–4 (1957) 113–115, 119–120; С. Димитријевић, *Српски средњовековни бакарни новац*, ИЧ 8 (1959) 27–45 + VI таб.; *Novac*, EJ 8, 1–4 (S. Dimitrijević); *Историја Црне Горе* I–2, Титоград 1970 (С. Ћирковић); С. Димитријевић, *Најстарије врсте ситног бакарног новца – фолара који су били у промету у Дубровнику*, ИЧ 29–30 (1982–1983) 203–204; С. Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, Београд 1997.

Р. Ћук

ФРАЊЕВЦИ – припадници католичког монашког реда, основаног почетком XIII века (правила реда дефинитивно потврђена 1223). Назив потиче од имена оснивача св. Фрање Асишког (1181–1226), али се у том облику раширио тек у новом веку. У средњовековним документима су називани *мала браћа* (fratres minores, отуда стари облик *фрамењури* или *фременури*), или кратко *фратри* (једнина *фрат* или *фрад: фрад Вита мали брат из Котора града краљева*, у натпису на Дечанима). Од самог почетка фрањевци су се везивали за градове и урбане средине, сматрани су *просјачким редом*, јер им је

обавеза била сакупљање милостиње и проповедање. Ред је веома рано, убрзо после смрти оснивача, стекао упоришта на другој обали Јадрана, али први самостани су били у средњој и северној Далмацији (Задар, Трогир, Сплит, Пореч), од 1232. постоји provincia Sclavonie.

До средине XIII века стижу у приморске делове српске државе, најпре као појединци, припадници католичке црквене хијерархије, а затим у другој половини столећа се јављају као монашке заједнице у самостанима. Из фрањевачког реда су били бројни барски архибискупи почев од славног путника и мисионара Ђованија да Плано Карпини (у Бару: 1248–1252). Није познато тачно време настанка манастира (conventus, loca), свакако су пре 1283. били основани они у Котору, Бару, Улцињу и Драчу. Повољно време за њихов развој било је после 1276. када је формирана територија бивше краљице Јелене, удовице Уроша I, с којом је била и сестра Марија Шор (Chaurs) у градовима Зетског приморја. Њима се приписује улога ктитора фрањевачких самостана у Котору, Скадру и Улцињу.

У областима у унутрашњости фрањевци се најпре јављају у држави краља Драгутина образованој од територија угарских краљева (Мачва, Усора, Сол). У настојању да искорени јерес у својим земљама Драгутин се обраћа папи који му 1291. шаље искусне фрањевце који знају српски језик. Овога владара хвали његов биограф Данило II што *многе од јеретик обрати на веру христијанскују и крсти их.*

Овлашћења за мисионарски рад у Босни су заједно са инквизиторском службом (officium inquisitionis) имали *доминиканци* (в.), који су се у борби против јереси истицали у првој половини XIII века. Како су у ово доба све чешће позивали и слали фрањевце, између два просјачка реда долази до сукоба и парница пред папом. Папа предаје 1327. фрањевцима искључиво право на вршење инквизиције у Босни, а 1330. забрањује доминиканцима да их у вршењу мисије ометају.

Међутим, рад на широј основи почиње тек 1340. када је у Босну упућен генерал фрањевачког реда Герард де Одонис који је добио подршку бана Стјепана II Котроманића. Бан је желео да се подигну цркве *које леже разорене и срушене*, али се није саглашавао са енергичним акцијама против јеретика, јер би они потражили помоћ код шизматика (бан је био у непријатељству са српским краљем).

Од 1340. до 1342. формирана је викарија фрањевачког реда у Босни и основани су први манастири (самостани, loca). Уз помоћ бана Стјепана II основани су самостани у Милима, са црквом Светог Николе (код села Арнаутовићи у централној Босни), и у Сутјесци, код владаревог двора, називан отуд Curia bani (банов двор). У другој половини XIV века број самостана се нагло увећавао, тако да је до 1385. викарија имала 35 самостана, груписаних у седам кустодија (једна је била мачванска). Али, сви ти манастири нису били у Босни јер је викарија тада покривала огромну територију од Истре до Црног мора. У босанској држави су најпознатији били они у Фојници, Сребреници, Олову, Крешеву, Зво(р)нику, Бобовцу, Врандуку, Теочаку, у Захуму (Бишће, Мостар). Источно од Дрине имали су самостан у рударском тргу Црнчи. Никола Алтомановић је 1371. тражио дозволу да оснује фрањевачки конвент у своме тргу Рудник, где се касније налазе три католичке цркве.

Фрањевци су при оснивању својих самостана бирали првенствено рударска и трговачка места у којима је било католика трговаца из приморских градова и која су уживала известан степен аутономије, што је олакшавало њихов рад. Они су у Босни свој рад усмерили не толико према дуалистичким јеретицима колико према њиховој занемареној пастви. Иако су имали подршку владара и материјалну помоћ католика, који су их даривали и остављали им завештања, фрањевци су деловали у тешким условима. Преобраћеници су тражили да се не исповедају јавно и да им се дозволи да и даље указују поштовање (адорације) јеретичким старешинама (в. *крстјани*) и нису се одрицали својих брачних обичаја. Олакшицу су представљале бројне духовне привилегије које су омогућавале фрањевцима да поступају еластично и да се прилагођавају домаћим обичајима и схватањима. Били су због тога осуђивани од стране ревносних мисионара, какав је био Јаков из Марке, који је посетио Босну.

Судећи по именима фратара и старешина самостана, мисионаре послате у Босну постепено су смењивали домаћи преобраћеници или редовници из католичких јужнословенских области. Самостани су временом постали важан елемент градског амбијента, центри верског живота католика, а поред тога места где се остављала роба, где се налазило уточиште. Међу фрањевцима је настао део полемичких текстова о босанској цркви, пре свега попис заблуда босанских крстјана, распра босанског патарена и римокатолика и др. У првој половини XV века под краљевима Твртком II и Томашем фрањевци су постали утицајни и на двору и вршили су притисак на владара да крене у одлучан обрачун с јеретицима. Супротно од бројних предања о страдању самостана у време турског освајања, фрањевци су уочи коначног пада Босне у областима раније освојеним (Сребреница, Подриње), обезбедили код турских власти право на пастирску службу међу покореним становништвом. У Србији се фрањевци срећу међу свештеницима који опслужују цркве у рударским и трговачким местима (в. *парохије 2*), а самостани се спомињу само у Црнчи и Руднику, у Босни, међутим, нема редовних парохија јер су бригу о душама водили фрањевци, иако је кратко време у тридесетим и четрдесетим годинама XV века деловала Сребреничко-височка бискупија.

ЛИТЕРАТУРА: J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I, Sarajevo 1912; V. Ćorović, *Franjevci u našim zemljama*, Franjevački vjesnik 34, 2 (1927) 9–12; J. Šidak, *Franjevačka „Dubia" iz g. 1372/3. kao izvor za povijest Bosne*, ИЧ 5 (1955) 207–231 (= *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 225–248); D. Mandić, *Franjevačka Bosna. Razvoj i Uprava Bosanske vikarije i Provincije 1340–1735*, Rim 1968; P. Anđelić, *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni*, Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 201–206; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978; С. Ћирковић, *Једна парница сребрничких фрањеваца (Уз јубилеј босанске фрањевачке провинције)*, Годишњак ДИ БиХ 40–41 (1990) 30–40.

С. Ћирковић

ФРЕСКА – позајмљеница из италијанског језика (buon fresco), техника којом се слика изводи на влажном малтеру, без икаквог везивног средства. Користи се с мањим изменама непрекидно од, приближно, 1500. године пре нове ере до XVIII века; у XIX и XX столећу повремено се негује као академска вештина. Назив непознат у средњовековној Србији.

Средњовековни изрази за слике на зиду су: *написаниј образ на стене*, *написано на стене*, *написан на ст'лпе*, *стенописаније*, *в'нутруду* (цркву) *украсити шаровними добротами*, *писаније*, *по(д)писаније*, *украсити пописанијем*, итд. (в. *живопис*).

ЛИТЕРАТУРА: Ж. Турински, *Сликарска технологија*, Београд 1976, 131–137.

Б. Тодић

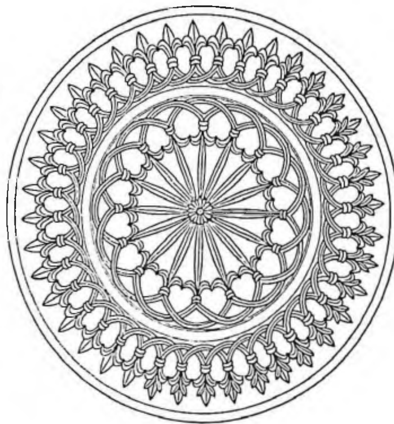

X

ХАЗНА – царска (државна) ризница (Hazīne-i ʿāmire, Beyt ül-māl), за разлику од султанове личне ризнице (hazīne-i hassa). У њу су се сливали приходи од *харача* (в.) и одсека које су давале вазалне државе, или посебно организоване територијалне јединице у оквиру Царства (Влашка, Молдавија, Дубровник, Света Гора, нека од грчких острва, већина арапских беглер-беглука итд.), приходи од оставштина лица умрлих без наследника, конфискована имовина, имовина несталих и одсутних, као и имовина одбеглих робова. О државној ризници, приходима и расходима, старао се главни дефтердар, један од најутицајнијих државних достојанственика. Од времена Бајазита II (1482–1512), главни дефтердар је углавном бринуо о приходима из европског дела Царства (Румелије), за разлику од другог дефтердара надлежног за Анадолију.

ЛИТЕРАТУРА: *Bayt al-māl (III.-L'Empire Ottoman)*, EI² (B. Lewis); *Daftardār*, EI² (B. Lewis).

А. Фотић

ХАРАЧ – Све балканске земље, па и Србија, пре него што су пале под непосредну власт султана, биле су турске вазалне државе. Турско вазалство огледало се у плаћању годишњег харача и слању помоћних војних одреда. Под харачем који су хришћани давали султану, подразумевала се и џизија, тј. порез који су немуслимани плаћали за своју личност. Данак који су балканске земље давале Порти представљао је, у ствари, њихову колективну џизију, која је претежно називана харачем.

После Маричке битке, Византија је почела да плаћа трибут султану, који је износио 30 000 златника. Давали су га и господари по Грчкој, из византијских, словенских и латинских породица. Бугарска је такође била турска вазална држава, али је плаћала харач кратко време, јер је већ крајем XIV века пала под непосредну турску власт. Српске области јужно од Шар-планине, такође после битке на Марици, доспеле су у турски зависан положај. Краљ Марко, Дејанови синови Јован и Константин и други српски господари у Македонији били су турски харачари.

После Косовске битке наследници кнеза Лазара морали су да признају врховну турску власт и да се обавежу на плаћање годишњег трибута. До 21. новембра 1392. године то исто је учинио и Вук Бранковић, који је разрезао харач на своје поданике. Из извора се не види његов износ, али се зна да је Хиландарска метохија на Вуковој територији била оптерећена данком од 200 унчи. Деспот Стефан Лазаревић под Мехмедом I и Муратом II плаћао је данак од 40 000 дуката годишње. Његов наследник Ђурађ Бранковић, плаћао је за мању државу 50 000. Тај износ се изричито помиње на почетку његове владавине. После обнове државе 1444, према речима Халкокондила, кога понавља Орбин, обавезао се да, на име трибута, даје Порти половину целокупних својих прихода. Према једном писму, датираном у Цариграду децембра 1456, његов харач износио је 60 000 дуката. Наиме, крајем те године деспотови посланици донели су султану 30 000 дуката, што је представљало половину српског харача, али их је султан отерао заједно с новцем који су донели говорећи да хоће 100 000 зато што му нису донели свих 60 000 дуката. Из једног писма, датираног у Будиму 3. фебруара 1457, види се да је одмах по смрти деспота Ђурђа његов син Лазар склопио уговор са султаном, обавезавши се да плаћа харач од 40 000 дуката годишње. Међу свим балканским земљама

Србија је плаћала највећи харач Турцима. Од тога плаћања, као што се види из повеље Вука Бранковића Хиландару, није могао бити нико изузет. Чак ни поседи који су уживали најшира имунитетна права. Када је Ђурађ Бранковић 1410. поклонио једно село, а 1419. још два манастиру Св. Павла на Светој гори, он их је ослободио свих давања, осим *телоса царева* и *турске плате*. Када приходи добијени од становништва нису досезали суму коју је султан тражио на име харача, деспоти су морали жртвовати и свој новац.

И после пропасти Српске деспотовине, поједини српски господари плаћали су данак отоманској Порти. Пре свега, они у Зети и Босни. Турски харачари били су још Ђурађ II Страцимировић и Балша III. Они су убирали по дукат од огњишта, да би могли плаћати харач султану (posuerunt coltam suis subditis de uno ducato pro igne, ut posset solvere tributum Turchis). Не зна се величина данка Балшића, али се зна да је Иван Црнојевић плаћао султану 700 дуката годишње, а његов син Ђурађ 1 000 дуката.

Босна је од 1415. била турска харачарска држава. Краљ је у почетку давао 20 000 дуката, а Твртко II од 1436. године 25 000 дуката. Мада исплате нису биле уредне, данак је стално растао: после пада Цариграда износио је 40 000, а пред пад Босне султан је тражио 50 000 дуката. Његови харачари били су и босански обласни господари: Сандаљ Хранић, Стефан Вукчић, чланови породице Павловић. Трибут су плаћали и арбанашки господари, укључујући и Скендербега, који је херојском борбом против Турака задивио хришћанску Европу. Његов харач износио је 1449. године 6 000 дуката. Дубровник је почео од 1442. да даје Турцима трибут, који се од 1481. усталио на 12 500 дуката. У томе износу остао је све до почетка XIX века, тј. до пропасти Републике. Влашка и Молдавија плаћале су данак такође до XIX века. И Млетачка република плаћала је Турцима харач за своје балканске поседе, од којих су неки раније улазили у састав српске државе.

Плаћањем харача Србија је продужила своје постојање готово за један век. За то време је уживала аутономију, настављајући живот у оквиру својих традиција. Деспоти су имали релативно велику слободу деловања, па су, поред османлијске, истовремено признавали и врховну угарску власт. Исти случај био је и са Босном и Дубровником. Ипак, трибутарски однос према Порти представљао је само *прелазни период*, од потпуне независности ка коначној покорености. Када би Турци освојили неку област или јој наметнули своју врховну власт, обично су остављали да њоме владају домаћи господари, наравно као харачари. После смрти тих господара њихову су земљу стављали под своју непосредну власт. Такву судбину доживели су поседи краља Марка и Дејанових синова. После смрти деспота Стефана Лазаревића султан Мурат II тражио је да му се преда Србија, а Мехмед II је 1454. поручивао деспоту Ђурђу Бранковићу да земља којом влада није његова, већ Лазарева и његовог сина Стефана. Плаћањем харача, Србија је све више финансијски исцрпљивана. Новцем је само одлагала своју пропаст, која је била неминовна, јер је султан освајао земље како неверних тако и верних вазала.

ЛИТЕРАТУРА: М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, ИГ 1–2 (1970) 9–59.

М. Спремић

ХЕРЦЕГ – титула коју су носили поједини обласни господари у српским земљама крајем средњег века. Порекло води из старовисоконемачког herizogo, чему по значењу одговара словенско *воевод* (в. *војвода*). Код германских племена реч је означавала врховног војног заповедника и на латински је превођена са dux, док је владар био princeps. Временом се реч херцег почела употребљавати као титула у време мира и то без много реда, за осамостаљене господаре граничних области, за владаре малих држава и дворске достојанственике. Са изграђивањем држава и хијерархије световне господе и достојанственика на основама ленског система, пре свега у Римско-немачком царству, титула херцега добија одређено и то веома високо место у феудалној лествици, одмах иза краља. У латинској терминологији немачку реч херцег заступао је термин dux. У том облику титула се проширила до Балкана посредством Угарске у којој су краљеви синови или браћа добијали ту титулу и управу над Хрватском и Далмацијом. Словенски облик се у документима тога доба не спомиње, тек је Иваниш Корвин, незаконити син краља Матије, у другој половини XV века у домаћем документу назван херцегом (gdna hercega i bana hrvackog).

У латинској форми *дука* дошла је и међу Србе пред крај XIV века. Носио ју је Балша II Балшић

(1378–1385) и то пошто је загосподарио Драчем. Постао је dux Durachii и титулисао је себе у српским документима *дука драчки*. Титула је била везана за Драч и област, што је као територијална целина било у оквиру Напуљске краљевине поверено неком од високе господе, често рођака краљевске породице. Пре Балше II титулу су носили Лудвиг Наварски и Роберт од Артоа. Балшином погибијом угасила се титула.

Са јужноиталијанском краљевином везан је и други херцег, Хрвоје Вукчић Хрватинић, босански војвода. Он је од краља Ладислава Напуљског, који се борио за угарски престо, добио у новембру 1403. титулу *dux Spaleti* – **херцег сплицки**. Хрвоје је добио на управу Сплит и његов дистрикт, затим острва Брач, Хвар и Корчулу. Како је од раније био господар Доњих Крајева, сва три елемента су навођена у његовој титули са Сплитом на првом месту. Ретки су спомени Глажа као заступника Доњих Крајева у титули (dux de Glas). Како је исте године кад и Хрвоје (1416) умро његов син кнез Балша Херцеговић и ова грана херцега се угасила, али се није заборавила.

После скоро пола века друга босанска великашка породица је посегла за титулом херцега. Стефан Вукчић Косача (1435–1466), који је наследио стрица Сандаља Хранића (1392–1435), преузео је са земљама и титулу великог војводе босанског. У време кад је на престолу Босне био Стефан Томаш (1443–1461), с којим се Стефан Вукчић често сукобљавао, иако му је краљ био зет, војвода би се потчињавао страним владарима: краљу напуљском Алфонсу (1444, 1454), римско-немачком цару Фридриху III Хабзбургу (1448), обавезивао би се на вазалске дужности и тражио од њих потврду својих поседа. Од Фридриха, као старатеља над малолетним Ладиславом V Посмрчетом, он је у јануару 1448. добио потврду градова и територија и привилегију да се служи црвеним воском за печате својих докумената.

Те исте године, у првој половини октобра, Стефан је почео да се назива херцегом, прво са титулом *херцег хумски и приморски*, а затим *херцег од светога Саве* (први документ с почетка 1449). У латинским документима титула је гласила dux sancti Sabe. Много се нагађало о томе од кога је Стефан Вукчић добио титулу херцега. У једном писму из 1455. Дубровчани су уз помен титуле гневно додали: *ако се сме херцегом назвати онај кога су Турци одликовали херцешким именом*. Оптужба се не чини вероватна већ због тога што Турци нису прихватали и додељивали хришћанске европске титуле и рангове, али је могуће да су били сагласни са променом титуле коју је сам Стефан извршио.

Стефанова титула није била везана за неки град као код раније споменутих херцега већ за територију како то јасно показује првобитни облик: херцег хумски и приморски. За светог Саву је та територија везана или преко манастира Милешеве, где су чуване мошти свеца (манастир је био под Стефановом влашћу), или преко тада још живе традиције да је у младости Растко, син Немањин, био очев намесник у Хумској земљи, што је документовано Немањином повељом за Сплићане (око 1190). По титули херцега Турци су назвали Херцеговином територију, коју је образовао Сандаљ Хранић, а очувао и проширио његов синовац Стефан Вукчић. Преко санџака Херцегове земље назив се усталио, а код западних писаца и картографа све до XVIII века одржавало се име ducatus sancti Sabbae. Херцеговина, па и Херцег-Босна, везане су именом за светосавске традиције.

После смрти Стефана титулу херцега понела су оба његова сина, Владислав, којега је отац лишио наследства, и Влатко, на којега је прешао остатак територије, имовине и очевих права. Титулу херцега и презиме Херцеговић продужили су затим наследници у обе линије све до краја XVI века.

У латинским документима се дешавало да се деспотска титула преноси са dux, јер је одговарала по месту у хијерархији, у домаћим споменицима, међутим, није било таквог изједначавања. Исто тако, византијски *дукс*, намесник области од више тема, иако етимолошки има везе са латинским *dux*, не припада истом хијерархијском систему. Из онога што је изнето види се да је погрешно латинско dux преводити са војвода, јер се словенска титула широко употребљавала, њени носиоци нису имали стално место у хијерархијској лествици. Примери Хрвоја Вукчића и Стефана Вукчића потенцирају разлику: велики војвода би се уздигао и постао херцег.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, II.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 343; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb 1902, 165–168; А. Ивић, *Када и од кога је Стјепан Вукчић добио титулу херцега од светога Саве*, ЛМС 230 (1905) 80–94; С. Ћирковић,

Стефан Вукчић Косача и његово доба, Београд 1964, 106–109; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 154–219.

С. Ћирковић

ХИРОНОМИЈА (грч. *χειρονομία*, *χείρ* = рука, *νόμος* = правило) – начин дириговања у православној појачкој пракси. Сматра се да води порекло још од VIII века и светих Козме (Мајумског) и Јована Дамаскина. Односи се на покрете руке појца, или пак водећег појца, који тиме води и друге у певници. Јован Кукузељ и његови следбеници, посебно теоретичар Мануил Хрисафис, систематски су радили на утврђивању мелодијских украса, које су означавали и одређеним графичким симболима. Тако су настали многобројни хирономијски, такозвани велики знаци (грч. *μεγάλα σιμάδια*, *μεγάλαι ὑποστάσεις*). Ови знаци су посебно разноврсни и многобројни у поствизантијским неумским изворима XVIII века. Такви су и хиландарски – грчки и словенски – рукописи XVIII века.

ЛИТЕРАТУРА: J. Thibaut, *Étude de musique byzantine*. Известия русскаго археологическаго Института VI (1901) 361–396; E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961, 287; D. Conomos, *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the 14th and 15th Centuries*, Thessaloniki 1974, 324–367; Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/I, Београд 1982, 141–163; Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής, Atina 1993, 419.

Д. Петровић

ХЛЕБ в. *Храна*.

ХОРА (χορα, *χώρα*) – У византијским текстовима израз је обично употребљаван са основним значењима која познаје грчки језик – земља, област, крај. Врло су били раширени и изведени технички термини *χωρίον* – село и *χωράφιον* – култивисано поље. Такође у византијским текстовима, хора је целина одвојена од града или чак представља антитезу града. Тако се територија Царства често, нарочито у позном периоду, дефинише синтагмом *χώραι καὶ κάστρα* (*земље и градови*). Овакав поступак може бити колоквијалан и незваничан, али и потпуно формализован, па се хора јавља и као синоним, односно и као технички термин за означавање уобичајене административне јединице епохе Палеолога – катепаникиона. У српској средњовековној држави термин хора, мада се веома ретко употребљава, такође се појављује, и то у областима преузетим од Византије. Али не и у поменутом, византијском значењу.

У повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа Горга (1300), упоредо са изразом „област скопска“, после поименичног набрајања неких од њених саставних делова, постоји формулација **вь конлюбо хори скопьской, или вь прѣдѣлѣхь скопскихь**, што указује на то да се крај око Скопља, био он схватан од аутора повеље као целина у административном или географском смислу, састојао од мањих делова око појединих села за које је, укључујући тамошње становништво, и употребљен назив хора. Исти назив јавља се изворно у два маха ради означавања сеоског становништва одређеног краја (*властела и хора*) – у Хтетову (око 1300) и у Струмици (1346–1355).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 31; Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988.

Љ. Максимовић

ХОРОС в. *Свећњаци*.

ХРАНА – У српским средњовековним изворима изрази за овај појам јесу **храна, пища, крьма**; јело је **ѣдение** или **ꙗдение**. Храна је била биљног и животињског порекла. Међу биљном, најзначајнији је био хлеб. Добијао се од житарица, од којих су се у средњовековној Србији гајиле: пшеница, јечам, просо, раж, овас (зоб), спелта и сирак. Ради постизања већих приноса, а вероватно и из других разлога, приликом сетве често се мешало семе две врсте житарица. Тако се од пшенице и јечма добијала *сумјешица*, од пшенице и ражи *суражица*. Жито се млело у малим кућним, ручним жрвњевима или *воденицама* (в.) и *млиновима*. Поседници воденица и млинова били су владари, државни достојанственици, властела и властеличићи, градови, манастири, обичан свет. Црква их је добијала од владара, заједно са селима и људима. На поседима Бањског властелинства млинари, који су имали своје млинове, били су дужни да оправљају манастирске млинове и да секу за њих жрвњеве. Цар Душан је у оснивачкој повељи за Св. арханђеле у Призрену одредио: *И нико да не постави млина на црквеној земљи. Ко ли га постави, да плати пет стотина перпера, и млин да му се узме*. Многи млинови били су ортачки, а сваки редовник имао је свој дан за мељаву. Од самлевеног брашна месио се хлеб. Најбољи је био пшенични, али се месио и од *сумјешице* и *суражице* и сматрао се још увек добром храном код сиромашних слојева. То се не може рећи за хлеб добијен од јечма, који је важио за веома скромну храну. Још лошији је био овас, који је углавном служио за исхрану коња, а људи су га јели само у невољи. Сирак има крупније зрно од многих житарица, али је хлеб од њега црн, сабијен и неукусан. Просо је случај за себе. Самлевено или цело, кувало се у води или млеку и тако се добијала каша (лат. farinata), која се сматрала укусном храном, а спремала се и у сељачким кућама и у манастирским кухињама.

Хлеб се месио као погача (focacia) или с квасом, од тзв. киселог теста. У Душановој повељи за цркву Св. Николе у Врању један кмет имао је надимак Руби-погача. На Приморју сељаци-наполичари носили су власницима земље „на поклон“ погачу о Божићу, Ускрсу или неком другом празнику. Да се у Србији месио хлеб од киселог теста постоји непосредни изворни податак. У оснивачкој повељи за манастир Св. арханђела у Призрену цар Душан је одредио: *И оброк хлебни и вински, као што је узаконио Свети краљ у Бањској; и да се даје кисели хлеб свима једнако; у среду, и у петак, и у понедељак, једном дневно хлеб, а вино изјутра и увече*. У све развијенијим српским градовима било је професионалних пекара. Деспот Стефан Лазаревић је одредио својим Законом о рудницима да рудари у Новом Брду нису дужни да плате лош хлеб који пиљарица продаје. Поред хлеба и погаче, у изворима се помиње и двопек (biscottus), који су нарочито користили поморци на путовањима, јер је могао дуго да се одржи.

Биљног порекла биле су и друге важне намирнице, пре свега поврће и воће. Владари и властела поклањали су манастирима поседе *с вртовима*, у којима је гајено поврће. Оно се у ћириличким текстовима назива заједничким именом *зеље*. У њега су спадали купус, црни и бели лук, ротква, репа, бундева, бостан. Лук и ротква називани су *љуто зеље*. Од махунарица, највише су се гајили сочиво или леħа, затим боб, грашак *сланутак*, чак и мак, а Бертрандон де ла Брокијер је забележио да око Ниша *много расте пиринач*.

У средњовековној Србији успевало је разно воће. Манастири су добијали на поклон поседе *с воћем*. Ораха је нарочито било у Метохији; ту се и развило познато насеље Ораховац. На поседима Св. арханђела у Призрену било је много дудињака, јер се у том крају гајила свилена буба. У Србији су гајене још крушке, трешње, вишње, јабуке, шљиве, оскоруше; на Приморју: лимун, поморанџа, нар, смоква, бадем, лешник, шипак. Воће се продавало на пијацама, а помиње се и у манастирским типицима као скромна храна монаха. Јело се свеже, али и сушено. Византијском посланству сервирано је на двору краља Милутина *свеже и сушено воће*.

Од хране животињског порекла, на првом месту налазило се *месо* (в.). Највише се јело свињско и овчје, а затим говеђе, живинско, козје, биволје. Као монополски производ, на српским трговима прво се продавало „краљево месо“, па тек онда осталих продаваца. Као планинска земља, богата стоком, средњовековна Србија била је велики извозник оваца, свиња, говеда. Извоз је био слободан, за разлику од градова на јадранској обали, који нису дозвољавали извоз ни стоке ни меса. Велики власници стоке били су српски владари, властела и манастири. Њихову стоку чували су професионални пастири: *свињари, говедари, козари, биволари*. За то су добијали накнаду: на Дечанском властелинству овчари су о Ђурђевдану на сваких сто оваца добијали по једну с јагњетом, али су били дужни да „изгубљене“ надокнаде. У Бањској се пастирима плаћало као и у Студеници, а на поседима Св. арханђела у Призрену и Дечана овчари су имали месечну плату (*месечина*).

У све развијенијим српским градовима постојали су професионални месари, који су продавали свеже месо. Морали су се придржавати разних прописа, пре свега везаних за квалитет меса и његову

цену. По статутима приморских градова који су улазили у састав српске државе, за клање животиња ради продаје меса плаћала се царина на месо. Општинске власти контролисале су тачност мера у месарама. Поред свежег, у средњовековној Србији трговало се и усољеним месом. У изворима се највише помиње свињско усољено месо, које су користили поморци на путовањима. Месо се и сушило и обично користило зими. У изворима се помиње сланина, коју је, као и свињску маст, у исхрани користила већина становништва, а када је у питању Приморје, у средњем веку знало се и за месне прерађевине, пре свега пршут и кобасице.

Окружен дивљином, средњовековни свет доста је користио месо дивљачи. *Лов* (в.) је био забава за владаре и властелу, а за обичан свет прилика да дође до хране од меса, за коју није морао ништа улагати. Постојала су посебна ловишта, која су владари давали на искључиво право коришћења властели и манастирима. Краљ Милутин је поклонио Св. Ђорђу код Скопља неколико села *с ловиштем зверним*. Добро припремљено месо дивљачи радо се виђало на трпезама и код кметова и код господе. Иначе, месо се, као и данас, припремало на два основна начина: пекло се и кувало.

После меса, најзначајнија намирница животињског порекла био је *сир* (в.). У ћириличким документима помиње се као *сир* и *сирење*. Први је био у колутима, а други у мешинама. Стари српски назив за мешину је *мех*, који је био и мера за сир. Српски владари су водили рачуна да манастири буду снабдевени и овом намирницом. Цар Душан је 1348. одредио да се Карејској ћелији Св. Саве *од куће царства ми* даје годишње десет мешина *сирење* и десет *сиргва*. Власи који су чували стоку његове задужбине Св. арханђела у Призрену добијали су, на име месечне плате, поред осталог, сир и сирење. Из дубровачке грађе се види да је било више врста сирева: млађих или старијих, више или мање сланих. На нарочитој цени били су *влашки* сиреви, који су могли дуже да стоје. Сиром се доста трговало, а средњовековна Србија била је велики извозник овог производа. До времена веће производње племенитих метала, сир је, заједно са осталим сточарским производима, био један од најзначајнијих артикала српског извоза. Градови на јадранској обали настојали су да добаве што више сира из залеђа, а забрањивали су извоз, да би домаће становништво било добро снабдевено.

Одређену ставку у исхрани становништва у средњовековној Србији чинила је и *риба* (в.). Коришћена је и морска и речна: прва више у јужним, а друга у северним српским крајевима. Релативно велики потрошачи рибе били су манастири, нарочито током поста. Обично су имали своје рибњаке, а владари су им поклањали поседе *с ловиштем рибним*, у којем су имали искључиво право лова. Сами владари имали су такође своја ловишта и рибњаке, а риба је била радо виђена на њиховим трпезама. Византијско посланство је 1299. године издашно гошћено рибом на двору краља Милутина. Наравно, рибом се трговало, како свежом тако и усољеном и сушеном. У Хиландарском и Студеничком типику као храна монаха током Ускршњег поста помињу се и октоподи, хоботнице, икра. Ипак, риба је чинила мањи део хране у јеловнику обичног света.

Храна и биљног и животињског порекла припремала се на масти, лоју и маслиновом уљу. Највише је коришћена свињска маст. На *уљу* (в.), које се у српским средњовековним текстовима назива *масло*, спремала су се јела током поста. *Маслине* (в.) су се највише гајиле у околини Бара, а уље се, у мешинама, караванима преносило у унутрашњост. Српски владари су се бринули да манастири буду снабдевени уљем.

Као и данас, један од најважнијих прехрамбених производа за средњовековног човека била је *со* (в.). Унутрашњост Србије снабдевала се сољу са јадранске обале. Бројне су биле солане на Зетском приморју, а српски владари имали су специјална права у трговини сољу не само у Зети већ и у Дубровнику. Србија се највише снабдевала сољу на тргу Св. Срђа на Бојани, али само под Немањићима, док је био под њеном влашћу. Са обале со су у залеђе највише преносили Власи, сопственици бројних брдских коња. По изричитим одредбама у повељама српских владара, Власи су преносили со у најважније манастире у унутрашњости Србије. Сви српски владари водили су посебну бригу да сољу буду снабдевени манастири у њиховој држави. После великих Душанових освајања, Срби су имали солане и у Албанији и у Грчкој. Од краја XIV века све више соли стизало је у Србију из Угарске и Влашке.

У средњем веку доста су коришћени зачини, нарочито у посним јелима, мада су уопште били омиљени. У Србију су их највише доносили приморски трговци, који су трговали бибером, шафраном, циметом, мирођијама. Како по свему изгледа, у Србију су највише стизали бибер, понекад у праху, и шафран.

Поред сланих јела, у средњовековној Србији коришћени су и слаткиши. На првом месту *мед* (в.). Старосрпски називи за кошнице и пчелињаке су **оулиѥ и оулиꙗникъ**. У средњем веку постојали су професионални пчелари. Владари су поклањали манастирима поседе с пчелињацима и пчеларима, понекад с децом и родбином. Пчелари на манастирским имањима били су ослобођени *од свих работа краљевских и црквених*, а обавеза им је била да *пасу* и *роје* пчеле. Имали су, међутим, велику одговорност за поверени пчелињак: ако, временом, *пропадне*, били су дужни да га *о своме трошку поставе*. Медом се доста трговало. Већ је Стефан Драгутин регулисао дубровачку трговину медом у Брскову, а краљ Милутин је одредио да се Дубровчанима не узима *по сили* мед ни друга роба. Током целог средњег века, Србија је била велики извозник меда.

У позном средњем веку у Србији је коришћен и шећер. Додуше, у ограниченим количинама, јер је био скуп. Доносили су га трговци са Приморја, и то обично шећер у главама. Уз шећер, стизале су и друге посластице, којима су Дубровчани, понекад, знали да обрадују господу у Србији и Босни.

Главни оброк у средњовековној Србији био је ручак, који се у документима назива *обед*. Краљ Душан је одредио, у повељи за Хтетовску цркву, да се псару даје *или вечера или обед*, у зависности од тога када стигне. Храна се припремала на огњишту, које се тако зове у ћириличким споменицима. Изнад огњишта висио је котао, окачен о гвоздене веригe.

У средњовековним текстовима јасно се разликује *варено*, значи кувано јело, од *сировог*, свежег, на пример зеља, које се најчешће помиње. Жене су припремале храну и прале судове. За то је у манастиру био задужен трпезар. Обедовало се за столом, сигурно на гозбама код краља, о манастирским и црквеним славама. Код средњовековне господе столови су били застрти стољњацима (toalia pro tabulis, mensalia), који се изричито помињу у депозиту Белосаве, удовице краља Владислава, и његовог сина Десе. Господа су имала и салвете за руке (toalie pro manibus). Ипак, сав свет није имао столове, већ је јео са синије. Јело се из *посуда* (в.), које је код велике господе било луксузно, од сребра, позлате, злата. Византијском посланству сервирано је јело на Милутиновом двору *у златним и сребрним тањирима и посудама*. У изворима се помињу зделе, кругле, кондири, бокали, пехари, купе, чаше, које су могле бити најразличитијих облика. Као прибор за јело употребљаване су кашике, виљушке, ножеви. Код господе су били од корала, кристала, сребра, позлате. Обичан свет имао је посуђе од дрвета, метала, камена, а највише од земље. Грнчарски занат био је веома развијен у средњовековној Србији, а неки манастири имали су своје грнчаре. Народ је јео дрвеним кашикама.

Када се истражује средњовековна исхрана, не могу се мимоићи глади, које су повремено избијале у свим европским земљама, па и у Србији. Средњовековни човек живео је у сталном страху од глади. Током гладних година људи су јели жир, корење, траву, лишће, кору дрвета. Српски летописи помињу глади под разним годинама; тешко је наћи деценију у којој их није било. На самом почетку XIII века, у време борби за престо између Немањиних синова Стефана и Вукана, по изричитим сведочанствима извора, земља је остала непоорана и *пропадајући до краја од глади*, била је пуна лешева, који су сахрањивани у јамама за жито. Од времена Маричке битке, у доба турског освајања, глади су биле још чешће, јер је ратним походима разорена пољопривредна производња. То су одлике последње три деценије XIV и целог XV века. Тада су гладни бегунци (afamati, famelici) притискали јадранску обалу, узалудно настојећи да дођу до хране у неком приморском граду. Глади су покретале велике сеобе српског живља на север и запад.

И поред глади, Срби су у средњем веку, у разним поводима, приређивали гозбе. На њима се увек много јело и пило. Пошто је решио да се закалуђери, Стефан Немања је рекао својим Србима *да се с њима довољно науживао и веселио* и наслађивао при *богатим трпезама*. Пре него што је обукао монашку ризу, дао је сјајну гозбу, посебно обилну у месу. Теодосије прича да је Стефан Првовенчани често увесељавао властелу при столу, а када је крунисан краљевском круном дао је велику гозбу (*пир*). Цар Јован Кантакузин каже да му је, током боравка у Србији, краљ *гозбама и здравицама у довољној мери исказивао своју благонаклоност*. Било је и музике. Теодосије прича да је Стефан Првовенчани *благородне* за трпезом увесељавао *бубњима и гуслама као што је обичај самодржаца*.

Средњи век, сав саткан од хијерархије, строго је водио рачуна о рангу за столом. По речима Теодосија, краљ Стефан Првовенчани *сеђаше у челу трпезе*. Када је византијски цар Јован Кантакузин боравио у Србији, Стефан Душан *на гозбама давао му је боље и више седиште*. Сељаци с Дечанског властелинства имали су обавезу да о *празнику* донесу поклоне цркви и тада су добијали част да седну *под челниково трпезу*, тј. ниже манастирског челника. У манастирима је био посебан ред за трпезом. У Хиландару сви су седали *по реду који одреди игуман*, а нико није смео завидети *због седишта, као што то чине светски људи*.

Врховни надзор над храном на српском двору имао је *ставилац* (в.), а слична задужења око вина имао је *слуга* (в.). Када су владар и црквени поглавар путовали по земљи, становништво је било дужно да им даје *оброк*, тј. храну за њих и за њихову пратњу. Право на оброк имали су и владареви посланици, државни чиновници, псари, коњушари, соколари.

У средњовековној Србији је било хране, током времена све више, а била је и све разноврснија. Ипак, исхрану српског становништва у средњем веку недовољно познајемо. Пре свега, због недостатка и природе извора.

ЛИТЕРАТУРА: M. Spremić, *L'alimentazione nei paesi balcanici. L'esempio della Serbia dal XIII al XV secolo*, Alimentazione e nutrizione secc. XIII–XVIII, Atti della „Ventottesima Settimana di Studi" del Istituto Internazionale di Storia economica „F. Datini", Prato 1997, 277–285.

М. Спремић

ХРИСОВУЉА (златопечатно слово) – врста владарских повеља у средњовековној Србији која је настала непосредним угледањем на хрисовуље (*χρυσόβουλλος λόγος*), најсвечанији облик докумената потеклих из канцеларије царева Ромеја.

Свечани карактер ових повеља, којима су цареви даривали своје поданике, цркве и манастире, али и стране владаре, условио је низ њихових посебних обележја. Хрисовуље су по правилу писане на пергаменту издуженог формата, а у тексту су остављана три празна места за реч *λόγος*, коју је у одређеним падежима (акузатив, генитив и номинатив) можда уписивао сам цар црвеним мастилом. На крају текста стајао је пун датум са ознаком месеца, индикта и године по византијском рачунању времена, чије су последње бројке по правилу писане црвеним мастилом. Иза датума стајала је формула „на чему је наша благочастива и Богом чувана влада потписана (*ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος*)" при чему реч *κράτος* треба да стоји сама на почетку последњег реда. Хрисовуљу потписује цар црвеним мастилом са титулама василевса и автократора Ромеја, а уз документ је златним концем био везан царски печат.

Питање хрисовуља потеклих из канцеларија српских средњовековних владара, као и њихових уобичајених спољних обележја, мора се посматрати зависно од језика којим су писане. Наши владари издавали су српски писане хрисовуље и пре прогласа царства у Србији (априла 1346), иако је према правилима суседне Византије издавање повеља оверених златним печатом припадало искључиво цару. Та појава се може објаснити жељом српских краљева да, превасходно у византијској утицајној сфери, истакну свој углед и положај независног владара.

Прве српски писане хрисовуље, односно повеље оверене златним печатом, сачуване су из канцеларије краља Милутина (1282–1321), што се наставља и за време Стефана Дечанског (1322–1331). Из канцеларије краља и цара Стефана Душана (1331–1355) сачуван је знатан број повеља које се називају *хрисовуља*, *златопечатно слово*, па чак и *златопечатна хрисовуља*, што је очигледно чист плеоназам. У тексту Душановог законика хрисовуље су уз *простагме* (в.) наведене као основна врста докумената царске канцеларије. Те свечане хрисовуље краљ и цар Стефан Душан додељивао је Хиландару и другим манастирима, али и Дубровачкој републици. Из времена владе цара Уроша (1355–1371) сачувано је више српских писаних повеља које се називају златопечатно слово, што сведочи о извесном уједначавању назива најсвечанијих докумената српске царске канцеларије. Те повеље су дароване манастирима и црквама, али и Дубровачкој републици. У деценијама после смрти цара Уроша (децембра 1371) и нестанка царства у Србији, хрисовуље су ретко заступљене међу повељама појединих обласних господара. Једна повеља краља Вукашина из јануара 1366. године названа је златопечатно слово, а браћа деспот Јован и Константин Драгаши са мајком Евдокијом издавали су повеље које се називају златопечатно слово или хрисовуљ. Кнегиња Милица је са синовима Стефаном и Вуком 1395. године издала повељу која се зове златопечатни хрисовуљ, а деспот Стефан Лазаревић оставио је неке повеље са називом хрисовуља. Српски деспот Јован Бранковић даровао је 23. јула 1499. године српски писану хрисовуљу светогорском манастиру Есфигмену. Нажалост, стање у коме су сачуване српски писане повеље наших владара онемогућују процену да ли њихове хрисовуље – повеље оверене златним печатом, по својим карактеристикама одговарају византијским узорима. Може се разабрати да су им сличне по свечаном облику, називу, владаревом потпису и евентуално сачуваном златном печату.

У судовима о хрисовуљама српских средњовековних владара посебан значај имају њихове повеље писане грчким језиком. Још је краљ Стефан Душан издавао грчки писане хрисовуље (1344, 1345) које по неким одликама одговарају златопечатним повељама царева Ромеја. Међутим, из времена после прогласа царства у Србији сачуван је већи број грчки писаних хрисовуља цара Стефана Душана које по својим дипломатским одликама сасвим одговарају узорима из византијске царске канцеларије. Највећим делом сачуване су грчке хрисовуље цара Стефана Душана које су дароване манастирима на Светој гори. Грчки писане хрисовуље издавао је и Душанов полубрат Симеон (Синиша) Палеолог који је владао Тесалијом (1359–1370?); сачувана је и грчки писана хрисовуља деспота Јована Угљеше дарована априла 1371. године светогорском манастиру Ватопеду, чије издавање треба гледати из угла жеље господара тзв. Серске државе да истакне своју политичку самосталност.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXII. Називи повеља*, Глас САН 161 (1934) 1–26; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, LXXVII–CV; F. Dölger – J. Karayannopulos, *Byzantinische Urkundenlehre I. Die Kaiserurkunden*, München 1968, 117–128.

Б. Ферјанчић

ХРОНИКЕ – у српском рукописном наслеђу представљене су пре свега преводима и прерадама византијских универзалних хроника. Време се у том књижевноисторијском жанру, чији назив и потиче од *χρόνος*, схвата линеарно, а прати се у виду „историје света". Излагање по правилу започиње старозаветном легендом о постању, а доводи се надомак времена састављача. Према библијским списима, међу којима су често и апокрифни, приказује се старозаветна и новозаветна историја тако што се на провиденцијалистички начин тумаче смене „светских царстава". Претежни део потоњег излагања посвећен је историји Римске државе, Римског орбиса и Васељене Ромеја. У хронолошку потку коју, за разлику од летописа, у хроникама не чине годишњи чланци него низ сукцесивно поређаних „царстава", односно периода владавина појединих владара, обично се уноси, уз обиље богословских разматрања, и врло опширна историја хришћанства, вере и цркве.

Захваљујући својим многобројним изворима хронистика чува везу са ранијим књижевним традицијама и усменим предањима. У слици света и човека, која се превасходно обликује према хришћанским схватањима, назиру се и трагови паганских веровања и књижевних садржаја из античког доба. Мада ауторитет библијских и патристичких списа у начелу наткриљује историографску фактографију, осећање за историјску збиљу уме да дође до израза, тако да извесни сегменти у појединим хроникама имају и вредност примарног историјског извора.

Компилирање разнородне грађе, које представља основни поступак хрониста, омогућило је да њихова дела касније буду лако допуњавана и прерађивана. Све је то учинило рукописну историју и потоњу традицију хроника толико сложеном и разуђеном да често није могуће установити какав је био њихов архетипски текст. Упркос разноврсности извора, па и многоетапности у настајању оних редакција које су до нас дошле, неопходну меру јединства и исту тачку гледишта њиховом излагању обезбедио је изразито хришћански поглед на свет, како првих састављача тако и потоњих настављача, односно редактора.

Интенција самог жанра је да се широј читалачкој публици пружи поучно и занимљиво штиво у религијском духу и једноставном језичком изразу. По подели византијске историјске литературе на хронографију и историографију, која је још од К. Крумбахера распрострањена, такво социјално усмерење представља оно по чему би се хронографија

(хронистика) разликовала од историографије, којој је пак био циљ да савремена историјска збивања прикаже високообразованом читаоцу, дакле и језиком који је само њему приступачан. Овакво социолошки мотивисано раздвајање типова историјског казивања, које обично подразумева и представу о обавезном монашком статусу хрониста, у савременој литератури све се више оспорава, мада су и даље актуелни закључци о томе да наведени типови историјског казивања имају, сваки своје, карактеристичне жанровске особине.

Византијска универзална хроника садржи религијску, односно својеврсну историософску интерпретацију укупне „историје света“. У популарној „монашкој“ Хроници Георгија Амартола на пример, читаво трајање Византијског царства своди се на провиденцијалистички и моралистички интониран приказ судбина „правоверних“ и „неправоверних“ владара у чијој сенци остаје многи важан догађај из њиховог доба, изузев наравно онога што је било незаобилазно са становишта црквене историје. У једносмерном протоку времена, коме се у складу са хришћанским учењем одређује почетак а назначује и крај, поглед хрониста није упућен искључиво према ономе што се догодило него и према ономе што ће се, како су веровали, по вољи провиђења тек збити, те се у хроникама радо подсећало на различите пророчанске, па и есхатолошке визије. У целини узев, универзалистички приступ подразумевао је хришћанске поставке о „историји спасења“ и, сагласно томе, став о сврсисходности историјског тока.

Дела у жанру са грчког преведене универзалне хронике припадају фонду, односно слоју тзв. литературе-посреднице која се у току читавог средњовековног доба ширила по Православном словенству (Slavia orthodoxa), те се у принципу може претпоставити да су њени словенски преводи и прераде, ма где да су сами првобитно настали, кружили по читавом том подручју. Њихов словенски књижевни језик, и када је био бугарске или руске, односно влашко-молдавске редакције, за српског читаоца није представљао суштинску препреку. У књижевноисторијској традицији ипак је уобичајено да се у старој српској библиотеци виде првенствено она дела која су сачувана у српским преписима и прерадама, као што је то случај са хроником Георгија Амартола из X и хроникама Јована Зонаре и Константина Манаса из XII века. Њихови најстарији српски рукописи, са траговима претходне бугарске редакције, сачувани су из XIV (*Летовник* Амартола и Зонаре), односно из XVI века (Манас). И старији превод Амартола, *Временик*, на влашко-молдавској хартији из XVI века, својевремено је био у манастиру Крушедолу.

У српској рецепцији грађа хроника није исцрпно идентификована. Има разлога да се издвоји и текст тзв. Настављача Амартола – Симеона Логотета (X век) који је на завршетку српских рукописа *Летовника*, као и *Летописац* патријарха Нићифора (IX век), чији се текст претпоставља у првобитном саставу данас оштећених и непотпуних српских преписа *Симеоновог зборника*. Мада словенска, а посебно српска рецепција тзв. малих (анонимних) византијских хроника није довољно изучена, изгледа да је у летописима при излагању тзв. опште историје умео да буде коришћен и њихов текст. Међу њима нарочито су занимљиве оне хронике које на грчком језику садрже вести из српске историје што су обликоване по узору на српске летописачке чланке.

Ако би се узели у обзир и они сегменти хроника који се налазе у саставу других компилативних дела, онда би у корпус њихових српских превода на одређен начин требало укључити и дело Јована Малале (VI век) у коме је, како се сматра, био најраније заступљен жанр универзалне хронике. Његов словенски превод, сачињен вероватно у X веку у Бугарској, није сачуван у свом изворном јужнословенском виду него само у различитим руским хронографским компилацијама. У српским рукописима слојеви Малалиног текста могу се препознати у Српском хронографу као и Палеји с тумачењем, чији се српски преписи и редакције документују тек у XVII веку. *Врхобрезнички хронограф* (1650) доноси уз то у српском препису и веће одељке из *Хронике света (Kronika świata)* пољског писца Мартина Бељског (Marcin Bielski, око 1495–1575), сведочећи тако да је започело превазилажење задатих хронолошких и територијалних оквира византијске хронистике. Тај процес ће до пуног израза потом доћи у *Хроникама* Ђорђа Бранковића, аутора који се по начину свога рада већ битно удаљује од средњовековне књижевности.

На српском подручју грађа хроника стваралачки је употребљавана. На основу Зонаре и Амартола у XIV веку састављен је *Паралипомен*, а приликом уобличавања различитих видова Српског хронографа његови редактори се у више наврата током XVII столећа обраћају *Летовнику* Амартола, сведочећи на тај начин да је то штиво чувало својеврсну актуелност и у позним поствизантијским временима.

Мада је у оваквим хроникама мало изворних вести о историји Словена, поготово Срба, све оно о чему се могло видети или наслутити, па и „реконструисати“ обавештење о историји свога народа имало је одјека међу српским књижевним последницима, преписивачима, редакторима, као и састављачима нових списа, летописа и родослова у првом реду. Средњовековни књижевник у њиховој интерпретацији „историје света“ проналазио је и онаква обавештења у каквима је био спреман да препозна и податке о првим тренуцима из историје сопственог народа. Сматра се да је дело Георгија Амартола, односно његовог Настављача, било основа на којој је настао српски летопис, а да је код Јована Зонаре пронађен подстицај за извођење српског династичког родослова од Ликинија, односно Константина Великог. За општи део Кијевског и њему блиског Цетињског летописа употребљен је и летописац патријарха Нићифора.

ИЗВОРИ: О. Бодянский, *Паралипомен Зонарин*, ЧОИДР, № 1, Москва 1847; *Летовникъ съкращень от различных летописьць же и поведатели и избрань и сьставлень отъ Георгиа грешнаа инока*, ОЛДП, № 26, 56, СПб. 1878–1880; V. Kačanovskij, *Iz srbsko-slovjenskoga prievoda bizantinskoga ljetopisa Joanna Zonare*, Starine 14 (1882) 125–172; *Симеона Метафраста и Логофета Описание мира от бытия и летовник собран от различных летописец*, СПб. 1905; В. М. Истрин, *Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*, т. I, II, Петроград 1920, 1922, т. III, Ленинград 1930; *Византијски извори* I, 3, 1955, 1966; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 124–165; A. Jakobs, *Зонара. Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer Übersetzung*, Slavische Propyläen, B. 98, München 1970; P. Schreiner, *Die byzantinische Kleinchroniken* I–III, Wien 1975, 1977, 1979; *Средне-болгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*, София 1988; Ђ. Бранковић, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, Нови Сад 1994.

ЛИТЕРАТУРА: J. Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, AfSlPh 13 (1891) 481–543; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches*, München 1897[2]; J. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911; П. О. Потапов, *Судьба хроники Зонары в славяно-русской литературе*, ИОРЯС, XXII–2, Петроград 1918, 141–186; M. Weingart, *Byzantské kroniky v literatuře cirkevněslovanské. Přehled a razbor filologický* I–II, Bratislava 1922–1923; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Ср. Карловци 1927, XXIX–XXX, LXI–LXXVIII; H. G. Beck, *Zur byzantinishen „Mönchshronik“*, Speculum Historiale (Festschrift J. Spörl), Freiburg – München 1966, 188–197; Х. Г. Бек, *Путеви византијске књижевности*, Београд 1967; Э. М. Шусторович, *Древнеславянский перевод Хроники Иоанна Малалы (История изучения)*, Византийский временник 30 (Москва 1969) 136–153; Г. Острогорски, *Словенски превод Хронике Симеона Логотета*, Сабрана дела III, Београд 1970, 270– 295; Д. Павловић, *Старија југословенска књижевност*, Београд 1971, 78–79; З. В. Удальцова, *Мировозрение византийского хрониста Иоанна Малалы*, Византийский временник 32 (1971) 3–23; R. Katičić, *Bizantska književnost*, у: Povijest svjetske književnosti 2, Zagreb 1977, 326–327; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* I, München 1978; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980; Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас СКА, Одељење историјских наука, 3 (1983) 146–172; В. Бухвалд – А. Холвег – О. Принц, *Речник грчких и латинских писаца антике и средњег века*, Београд 1984; *Исследовательские материалы для „Словарь книжников и книжности Древней Руси“*, ТОДРЛ XXXIX, Ленинград 1985; *Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в.*, Ленинград 1987; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 1990[2]; М. Бошков, *О словенској рецепцији хронике Јована Зонаре*, у: Прилози проучавању српско-руских књижевних веза. X–XX век, Нови Сад 1993, 105–132; М. Бошков, *О српској рецепцији Хронике света Мартина Бељског*, у: Сто година полонистике у Србији, Београд 1996, 147–167; J. Ређеп, *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање*, Нови Сад 1991; С. Ћирковић, *Српски летописи и византијске кратке хронике*, Књижевност у доба Деспотовине, Деспотовац 1998, 101–107.

М. Бошков

ХРОНОГРАФ СРПСКИ – научна одредница посебног жанра старе српске књижевности. Упркос чињеници да се појмом хронографија, изворно и традиционално, обухватају универзалне (византијске) хронике уопште, као књижевноисторијски термин *српски хронограф* се односи на списе одређених генеалошких особина који су се у српској књижевности појавили у току рецепције руског хронографа. Изведен по метонимијском принципу од χρονογράφος (писац хронике), у руској књижевности сам појам се примењује за обележавање опште историје која је обухватила и историју Словена у компилацији, чија рукописна традиција зна и за назив *хронограф*. Српски хронограф, као и одговарајући руски хронограф пре њега, садржи, за разлику од универзалних хроника, још и преглед континуираног историјског развоја Руса, Срба и Бугара, а у појединим својим редакцијама и извесне теме из пољске и чешке историје. Сам жанр настао је онда када је излагање „историје света" било доведено до пада Цариграда под турску власт и, уз то, српска и бугарска историја била приказана према јужнословенским житијима, а руска по руским летописима. У сложеној историји његовог текста на руском подручју нарочито се издваја етапа на којој је пре 1453. састављен *Јелински и Римски летописац* (II редакције), обимна руска компилација, која је, са своје стране, била сачињена од текста из *Хронике* Јована Малале, *Времлника* Георгија Амартола, *Александриде* и низа других извора. Она је приликом рада на хронографу употпуњена изводима из библијских списа, *Историје Јудејског рата* Јосифа Флавија, Зонариног *Паралипомена*, *Хронике* Константина Манаса, као и читавим одељцима из Теодосија, Цамблака, Константина Филозофа, старца Исаије, Јефтимија Трновског и других дела у које су били интерполирани и понеки подаци из српских летописа (тзв. старијих, а вероватно и млађих). Стварајући јединствено дело на основу многобројних и различитих извора, пре свега путем избора, сажимања и парафразирања њиховог текста, руски се редактор хронографа трудио да њихово излагање композиционо и стилски уједначи. Жанр српског хронографа, мада у својој основи следи тематску структуру одговарајућег руског жанра, стекао је, првенствено кроз преосмишљавање његове идејне схеме, и своје посебне особине.

Велики број српских извора и тема из српске историје, као и многи заостали србизми у језику руског хронографа, повремено наводе истраживаче на помисао о учешћу српских аутора у његовом састављању. После одбацивања тезе А. Попова о опште јужнословенском пореклу руског хронографа, па и атрибуције Србину Пахомију Логотету, која потиче од А. А. Шахматова, Е. П. Наумов је поново оживео питање о уделу српског редактора у некој од претходних фаза рада на уобличавању те руске компилације. Ако и није прихватљиво прикључивање тога аутора ранијем мишљењу С. Новаковића да су управо хронографски чланци *Богишићевог зборника* доказ о постојању такве посредне српске компилације, заслужује пуну пажњу његово упозорење да за снажну српску компоненту руског хронографа још увек нема правог објашњења.

Данас се помишља да је последњи редактор и прави састављач руског хронографа био Доситеј Топорков који је на њему радио у Волоколамском манастиру у периоду 1516–1522. година. Његов аутограф није сачуван, али се мисли да му је близак текст објављен по рукопису из 1538. чија је редакција у научни оптицај ушла као Руски хронограф I редакције, а сада се назива Руски хронограф из 1512. године. Сам жанр је био врло продуктиван – током читавог XVII века настајале су нове, понекад и врло битно различите редакције. На српском подручју, поред текста Руског хронографа из 1512. године, документује се још и присуство познијег Хронографа западноруске редакције у тексту који није могао бити уобличен пре средине XVI века.

У основним хронографским редакцијама обухвата се време од постања па све до пада Цариграда 1453. године. На провиденцијалистички начин тумаче се смене „светских царстава". Док се у универзалним хроникама полази од претпоставке да ће Римско/Ромејско царство потрајати до краја света и времена, руски хронограф на фону учења о Москви – Трећем Риму, у коме се варира идеја о translatio imperii, наговештава како се продужетак трајања *правоверног царства* очекује у Русији. Од те битне формативне идеје руског хронографа у српском хронографу се назиру само трагови који, и са своје стране, наводе на закључак да у српској средини није постојао погодан „хоризонт очекивања" ни за идеологију Руског царства нити за руске историјске теме.

Постојећи рукописи српског хронографа у својој основи садрже текст који је сачињен од грађе Руског хронографа из 1512. године тако што је сажимано излагање опште историје, док се простор за вести из руске историје сасвим сузио, па су у новим пропорцијама српског извода дошле до снажнијег изражаја српске теме. У целини узев, рукописна историја и традиција српског хронографа показују како се основна идеја Руског хронографа из 1512. постепено напуштала, да би на крају њено полазно значење било до непрепознатљивости измењено. У специфичној ознаци *тројадик/трицарственик*, која се у српским хронографима рано посведочује, препознаје се својеврсни заостатак поставке о Москви – Трећем Риму, али већ преосмишљеног значења. Док се у *Реметском хронографу*, уникатном рукопису редакције са 120 зачела, још задржао наговештај о премештању центра правоверја у Руску земљу, у рукописима тзв. обичне српске хронографске редакције, која је структуирана у 100 поглавља, светска историја се приказује у виду три царства која се ту схватају као три велике епохе. Прва се односи на старозаветни период у коме се, у складу са хришћанским тумачењем, јудејска историја посматра као историјска парадигма, *праобраз* потоњих новозаветних збивања која ће се представити у наредне две епохе – најпре кроз историју Рима, *Царства римских кесара*, затим Новог Рима, Константинопоља, у коме је престоница *Царства благочестивих*. Руски хронограф из 1512. године, а по њему донекле и српска редакција *Реметског хронографа*, пропаст Византије и пад Цариграда под турску власт не посматра само као крај једне епохе него му приписује симболично значење којим се припрема уздизање новог центра правоверја у Русији. Састављачу „обичне српске редакције", иначе најчешће у рукописној заоставштини, будућност се није јасно указивала – своја очекивања он није више усмеравао према Русији те, мада је сам врло уопштено исказао наду да ће се обновити пређашња царства, у његовој интерпретацији Трећи Рим се не назире, а завршница садржи есхатолошке акценте: своје излагање он је закључио речима о коначној жалости коју роду српском остави изумирање српских деспота.

Прекорачење првобитних хронолошких граница руског хронографа карактеристично је својство безмало свих српских хронографских редакција – на њиховом завршетку налази се неки одељак са српским историјским темама које се односе на поствизантијски период. У *Житомислићком хронографу*, сачињеном у Хопову 1634, први пут се појавио допунски текст о српским деспотима, смедеревским и сремским; рукопису *Белопољског хронографа* прикључен је и српски летопис до 1517. године. Посебно је занимљив *Ковиљски хронограф*. Ту је у рукопису Христофора Рачанина самостално структуирана грађа из српског хронографа и летописа, те је обухваћен период до 1672. године. Понекад су хронографу били припајани и текстови других књижевноисторијских жанрова – у рукопису Гаврила Тројичанина за њим следи родослов и тзв. старији и млађи летопис (до 1651).

У недостатку дела са целовито приказаном српском историјом, хронограф је током XVII, делимично и XVIII века имао улогу својеврсног историографског приручника. О томе, поред примене секундарног назива *цароставник*, сведоче пре свега многобројни рукописи који су се ширили по читавом простору на коме је живео српски народ. Они указују на врло разуђену рукописну традицију српског хронографа. Његов протограф, за који се претпоставља да је био из XVI века, није сачуван, а познати рукописи нису старији од почетка XVII века. Хартија најранијег српског извода из хронографа у *Богишићевом зборнику* из прве је деценије XVII века, а у *Ораховичком хронографу* из 1784. најмлађи је његов препис. Има више различитих и текстуалних и језичких редакција. Сви постојећи српски рукописи садрже претежно текст који је настао у рецепцији Руског хронографа из 1512. године. Само су у извесним сведочанствима о несталим рукописима препознати и српски преписи Хронографа западноруске редакције. Међу различитим српским прерадама најзанимљивија је она у *Врхобрезничком хронографу* (1650). У том се рукопису Гаврила Тројичанина преплићу текстуалне линије које воде порекло и од Руског хронографа из 1512. и од Хронографа западноруске редакције; уз то, његов састављач поново се обратио изворном тексту *Историје Јудејског рата*, Амартолу, сад у редакцији *Летовника*, те трећем издању из 1564. године *Хронике света* пољског писца Мартина Бељског (Marcin Bielski, око 1495–1575), чије је прво издање из 1551. године (*Kronika wszystkiego świata*) било коришћено при раду на Хронографу западноруске редакције; завршни текст представља за ту прилику прерађена *Хронографска приповетка о паду Цариграда*. Овај *Врхобрезнички хронограф* најбоље је сведочанство о томе колико су на подручју Slavia orthodoxa још средином XVII столећа биле живе средњовековне

књижевне традиције, али он, исто тако, показује да су се информативна ограничења превазилазила, па је у видокруг српског списатеља почео да улази и онај европски простор који је до тада остајао ван конфесионалних граница византијске ортодоксије. У томе је својеврсну улогу одиграо и Хронограф западноруске редакције, односно *Порфиријев зборник*, рукопис у коме је у Свету Гору, свакако до средине XVII века, стигао његов препис заједно са изводима из Мартина Бељског. Упркос томе што готово памфлетски карактер ранијих одељака о Латинима и њиховом одступању од православља, као и о *безбожном јеретику* Мухамеду, његовој *лажној вери* и *скверном закону*, није био ублажен нити је раније излагање црквене историје измењено, од принципијелне је важности било већ само размицање и прекорачење ранијих тематских оквира до чега је долазило уношењем у Врхобрезничанинов рукопис извесних догађаја из историје Западних Словена – Чеха и Пољака, као и прегледа турских царева, римских кесара и папа. Иако има неоспорних сведочанстава о томе да се текст Хронографа западноруске редакције ширио у српским преписима, чињеница је да је у другој половини XVII века, па и кроз читав XVIII век, била распрострањена, дакле и популарнија, тзв. требињска редакција. Она је заступљена у рукописима који су настали у филијацији *Житомислићког хронографа*, а у литератури су познати под називом *Савински*, *Магарашевићев*, *Шишатовачки*, *Милорадовићев*, *Ораховички*... У научном оптицају су уопште подаци о двадесетак српских рукописа са текстом хронографа, што значи да је то био један од врло честих позних средњовековних споменика у српској литератури. Утицај српског па и руског хронографа на друге жанрове српске књижевности није свестрано испитан, иако се у литератури спорадично указује на то да трагова њиховог текста има у летописима и родословима, па и Хроникама Ђорђа Бранковића. Јован Рајић је хронограф навео као један од важних извора своје *Историје* (в. *цароставник*, в. *хронике*).

ИЗВОРИ: А. Вукомановић, **Повѣсть отъ битїа и о царствихъ васеҳ родовъ**, Гласник СУД 10 (1858) 211–277; А. Н. Попов, *Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции*, Москва 1869; Н. Дучић, *Хронограф Житомишљићки*, Гласник СУД 32 (1871) 239–247; S. Novaković, *Članci hronografa trojadika o Srbima i Bugarima*, Starine JAZU 10 (1878) 52–60; Jos. Jireček, *Chronograf vrchobřeznicky se zvláštním vzhledem k obsaženěmi v něm vyličeni nejstaršich dějin českých*, Sitzungsberichte der Königl. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften in Prag 1879, 128–146; Н. Ружичић, *Лепавински цароставник*, Споменик СКА 38 (1900) 85–108; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти*, Споменик СКА 3 (1890) 112–118, 145–147; С. П. Розанов, *Русский хронограф*, ПСРЛ, т. XXII, ч. I, *Хронограф редакции 1512 года*, ч. II, *Хронограф западнорусской редакции*, Петроград 1911, 1914; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 9, 15, 20–22, 27, 32, 57–58, 65.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Николајевић, *Тројадик*, Српско-далматински магазин, Задар 1867, 157–168; А. Попов, *Обзор хронографов* I–II, Москва 1866–1869; Fr. Rački, *O slovjenskoj chronologiji srednjega vieka*, Rad JAZU 13 (1870) 213–230; И. Руварац, *О цароставнику или цароставним књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу*, ЛМС 115 (1873) 38–43; V. Jagić, *Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung*, AfSlPh 2 (1876) 1–109; В. В. Качановский, *Сербские жития и летописи как источник для истории южных славян в XIV и XV веках*, Славянский сборник III, СПб. 1876, 216–222; С. Новаковић, *Хронограф*, *Цароставник*, *Тројадик*, *Родослов*, Гласник СУД 45 (1877) 333–347; S. Novaković, *Članci hronografa trojadika o Srbima i Bugarima*, Starine 10 (1878) 44–52; П. Ровински, *Рукописни зборник Михаила Милорадовића нађен у манастиру св. Луке у Жупи Никшићкој а састављен и преписан у Москви 1714–15. г.*, ЛМС 181, 1 (1895) 40–67; М. Н. Сперанский, *Сербские хронографы и Русский первой редакции*, Отд. оттиск из Русского филологического вестника, Варшава 1896, 1–18; А. А. Шахматов, *К вопросу о происхождении Хронографа*, СОРЯС, т. 66, № 8, СПб. 1900, 1–121; С. П. Розанов, *Житие сербского деспота Стефана Лазаревича и русский хронограф*, Известия ОРЯС, т. XI, кн. 2, Спб. 1906, 62–97; В. Истрин, *Хронографы в русской литературе*, Византийский временник 5 (1898) 131–135; Н. Радојчић, *О Хроникама грофа Ђорђа Бранковића*, Прилози КЈИФ 6, 1 (1926) 1–45; А. Д. Седельников, *Досифей Топорков и хронограф*, Известия АН СССР, Отделение гуманитарных наук, № 9, Ленинград 1929, 755–773; Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис хронографа западноруске редакције*, Питања књижевности и језика IV–V, Сарајево 1958, 187– 190 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1953, 337–342); Р. Новаковић, *Бранковићев летопис*, Београд 1960; Б. М. Клосс, *О времени создания Русского хронографа*, ТОДРЛ 26 (Ленинград 1971) 244–255; Б. М. Клосс, *К вопросу о происхождении Еллинского летописца второго вида*, ТОДРЛ 27 (Ленинград 1972) 370–379; О. В. Творогов, *К Истории жанра хронографа*, ТОДРЛ 27 (Ленинград 1972) 203–226; Б. М. Клосс, *Иосифо-волоколамский монастырь и летописание конца XV – первой половины XVI в.*, у: Вспомогательные исторические дисциплины, Вып. VI, Ленинград 1974, 107–126; О. В. Творогов, *Древнерусские хронографы*, Ленинград 1975; Е. П. Наумов, *Свидетельства сербских летописей в составе Русского хронографа. (К истории русско-сербских культурных связей XV в.)*, Советское славяноведение, № 4, Москва 1976, 44–56; А. А. Турилов, *Оригинальные южнославянские сочинения в русской книжности XV–XVI вв.*, у: Теория и практика источниковедения и историографии отечественной истории, Москва 1978, 39–50; М. Бошков, *О српској редакцији хронографског текста о паду Цариграда*, Књижевност и језик 2–3 (Београд 1979) 273–284; Б. М. Клосс, *Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв.*, Москва 1980; М. Бошков, *Спис о паду Цариграда 1453. године и српски хронографи* I–III, Књижевна историја 49, 50, 52 (Београд 1980–1981) 25–69, 183–231, 571–601; Е. П. Наумов, *Сербские главы и разделы Русского хронографа (итоги и задачи исследования сербских источников Хронографа редакции 1512 г.)*, у: Русско-балканские культурные связи в эпоху средневековья, София 1982, 102–122; А. А. Турилов, *К вопросу о болгарских источниках Русского хронографа*, Летописи и хроники, Москва 1984, 20–24; О. В. Творогов, *Хронограф русский*, Исследовательские материалы для „Словаря книжников и книжности Древней Руси", ТОДРЛ 39 (Ленинград 1985) 177–181; М. Бошков, *Хронографи и писарска традиција Рачана*, Зборник МС КЈ 36, 3 (1988) 367–394; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 368–372; М. Бошков, *Скица за „географију" српских хронографа. Ораховички хронограф*, Зборник МС КЈ 43, 2–3 (1995) 173–190 (= Зборник „Књижевно наслеђе Српске Крајине", Нови Сад 1997, 11–27); Ј. Ређеп, *Смрт Стефана Дечанског*, у: Књижевност и историја, Нишка Бања 1995, 119–132; М. Бошков, *Рајићев цароставник*, Зборник „Живот и рад Јована Рајића", Београд 1997, 53–68; М. Бошков, *О српској рецепцији Хронике света Мартина Бељског*, у: Сто година полонистике у Србији. Зборник радова, Београд 1996, 147–167; М. Бошков, *О рецепцији Царства Соломоновог у Порфиријевом зборнику*, Књижевна историја, Београд 1997, 151–158; М. Бошков, *Руски хронограф и српски Тројадик*, Зборник МС за славистику 53 (1997) 51–70.

М. Бошков

ХУЏЕТ (hüccet) – арапски термин, у употреби у Османском царству са општим значењем: потврда, доказ.

1. Основно значење термина хуџет у правном језику јесте судски документ, акт *кадије* (в.), његова одлука, пресуда, потврда. Хуџет је на шеријатском суду издавао и оверавао потписом, од средине XVI века и печатом, кадија или његов заступник (наиб). То је био назив за сваки оверени судски документ у одређеној форми, било да се радило о пресуди, уговору, пуномоћју, тестаменту или нечем другом. На документу су увек били потписани сведоци чина. Текст хуџета уписивао се у кадијину књигу протокола (сицил), тако да је и годинама доцније могла да се тражи копија истог документа. Било је пожељно да се сваки правни чин (купопродаја, позајмица, поклон) региструје на суду, јер је хуџет после царске заповести био акт највише правне вредности. Зато су хришћани узимали хуџете и када нису морали, тј. када се радило о стварима о којима су могли сами да се договарају.

2. У османским документима на српском језику, усталом као и у оним на османском језику, термин хуџет се, поред свог основног значења (кадијска исправа), понекад употребљавао и у ширем смислу: да означи било какав званичан документ у смислу потврде. Тако је називана и посебна врста султанске заповести која се може подједнако узети као ферман и као *берат* (в.): *хуџет* (негде: *лист*, *писаније*) *и заповест царства ми*; *хуџет и берат царства ми*. То, у ствари, јесте превод с османског, јер се таква врста фермана (берата) звала и hüccet-i ʿalīşān. Таква врста султанске заповести издавала се дубровачким поклисарима после предавања годишњег *харача* (в.) разрезаног на Дубровачку републику.

3. Током XV века у законским актима о функционисању рудника у освојеним српским земљама, хуџет је означавао *потврду* или *признаницу*, коју

су имали права да издају неки виши службеници рудника (еминов и амилов заступник, емин места где се врши пречишћавање, хутман, урубар и варак).

4. У истом смислу *исправе* или *потврде*, у званичним османским документима на српском језику, хуџетима су се некада називали акти српског племства и дубровачке господе, закључени између две хришћанске странке: *и показаше нам поклисари дубровачки хуџет херцега Влатка и кнеза Степана с висећим печатима* (1472); *а с њима се угађају по њиховом закону* (дубровачки трговци) *и хуџете записују ... да ви зовете њихове попове или некога ко зна њихову књигу да те хуџете прочита, и да вам буде знано да су истинити хуџети дубровачки ... с ким год узимају такву исправу да им ви те хуџете примите* (1485).

ЛИТЕРАТУРА: K. Hegyi, *The Terminology of the Ottoman-Turkish Judical Documents on the Basis of the Sources from Hungary*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 18, 1–2 (1965) 191–203; V. Boškov, *Die hüccet-Urkunde – Diplomatische Analyse*, Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci dicata, Napoli 1982, 81–87; V. Demetriades, *Some Observations on the Ottoman-Turkish Judical Documents (Hüccets)*, Balkan Studies 26, 1 (1985) 25–39; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, II, *Règlements miniers 1390–1512*, Paris – La Haye 1960, 192, 200, 205, 209, 241, 254, 260 (= S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968, 115, 214, 227, 233); Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 246, 252–253, 272, 278, 290, 298–299, 326, 333, 346; Г. Елезовић, *Турски споменици 1348–1520* I-1, Београд 1940, 183, 186–188, 207, 218, 305, 414.

А. Фотић

Ц

ЦАКЛЕНИЦА в. *Стакло.*

ЦАКОНСТВО в. *Стража.*

ЦАНГАР в. *Занати.*

Цар Душан – Лесново

ЦАР – владарска титула коју су неколико деценија у XIV веку носили и српски владари. Првобитни облик је био **цѣсарь**, што у крајњој линији потиче од Цезаревог имена, али је стигло посредством римске титулатуре у којој је некадашње лично име постало саставни део владарског наслова. Од исте речи потиче и титула *кесар* (в.), која је спадала међу три тзв. *царска достојанства* (деспот, кесар, севастократор).

Далеко пре но што ће царску титулу и сами узети, српски владари су је упознали код странаца, најпре код Византинаца, који су настављали источноримске цареве, мада су од VII века носили грчки назив βασιλεὺς. После покрштавања (око 870) Срби су упознали хришћанско гледање на царство и улогу царева у светско-историјској перспективи. Из службене, а и апокрифне литературе, нарочито из пророчанстава, сазнали су за прелом под Константином Великим, којим је христијанизовано и посвећено царство обухватило целу хришћанску васељену и намењено да траје до краја света, до другог доласка Христовог.

То веровање је било у срћи византијске идеологије којом је Царство наметало и оправдавало своју врховну власт. У складу са том идеологијом, државе Словена досељених на територију Римског царства, па и српске кнежевине, сматране су за део Царства а њихови владаоци за локалне цареве намеснике. У периодима мира и добрих односа кнежеви су били уврштени у византијску чиновничку хијерархију и од цара би примали титуле и симболе власти. Тако је захумски кнез Михајло Вишевић у

првој половини X века био *антипат и патрикије*, а Михајло Зетски у XI веку *протоспатар*. Врховна власт цара је прихватана као природно стање и у XII веку, када српски велики жупан показује спремност да уместо византијског призна западног цара за врховног господара. Крајем тог столећа син Стефана Немање, ожењен синовицом византијског цара, добио је титулу *севастократора* (в.) кад му је таст превратом дошао на престо.

Међутим, тај исти Стефан Немањић почетком XIII века излази из хијерархијског система привремено срушене Византије измоливши од папе краљевску круну којом је био крунисан 1217. године (в. *краљ*). И титулом и степеном самосталности у односу на оне који су претендовали на универзалну власт, српски владар се изједначио са краљевима Угарске. После обнављања Византијског царства 1261. успоставља се стари хијерархијски систем, али сада српски владари бивају женидбеним везама укључени у *породицу краљева*, којој је византијски цар на челу као отац или старији брат.

Краљ Милутин с поносом истиче да му је таст *васељенски* цар кир Андроник II. Врховну власт Византије признају и Милутинови наследници Стефан Дечански и Душан, који је 1336. на једном састанку са царем Андроником III указивао овоме све дужне почасти: *држао се према цару као господару*, каже један сведок тога састанка.

До промене става је дошло тек у време грађанских ратова који су раздирали Византију после 1341. године. У преговорима са претендентом Јованом Кантакузином, Душан је настојао да обезбеди себи освојене територије, а после разлаза са њим приближио се цариградском двору и 1343. верио сина Уроша (тада у узрасту од пет година) са сестром малолетног цара Јована V Палеолога. Од тада је почео да се титулише *чесник Грком*, што је требало да значи учесник у владању царством. Следећи корак је дошао у јесен 1345. после освајања Сера у виду проглашења за цара, док је царско крунисање обављено на Ускрс 1346. године.

Душан у пропратној речи уз Законик своје уздизање у рангу – *како подвигох сан* (= достојанство, чин) *краљевски на царство* – представља као одлуку Провиђења: *не по мојој жељи ни силом него по благослову божјем и других поставише ме царем за сваку православну веру*. Изричито помиње учешће српског и бугарског патријарха и сабора, Свете Горе и њеног сабора, па чак и учешће Византинаца: *и од архијереја престола грчкога и свега сабора који одлучише да ја царствујем*.

Још пре проглашења за цара, у новембру 1345, у преговорима са Светом Гором, Душан се обавезао: *да се никад не спречава спомен цара Ромеја, него да се помиње у првом реду његово име а онда и име нашега краљевства*, што је био са византијске тачке гледишта услов за признавање титуле. У позној Византији је било развијено *савладарство*; уз *великог цара*, врховног владара, налазио се један или некад чак два савладара, његови синови или браћа, са одређеним правима и компетенцијама, али без посебне територије. Проглашењем за цара Душан је себе уврстио у колектив који влада царством, по основи владања територијама (имао је: *земље и све стране и поморја и велике градове царства грчког*), и родбинских веза са малолетним царем. У очуваним српским повељама царска титула не остаје једнака, али основна формула се може свести на: *Стефан в Христа Бога благоверни цар Срб̀љем и Грком*, док је у грчкој верзији: *цар и самодржац Србије и Романије*, у чему се с разлогом препознаје поштовање права византијског цара који је *цар Ромеја*.

Ситуација се из темеља изменила у фебруару 1347. када је Јован VI Кантакузин завладао Цариградом и наметнуо се за савладара младом Јовану V Палеологу. Он је своје непријатељство према Душану (од времена раскида 1344) унео у основу политике целог царства, тако да Душан више није могао бити *чесник* (учесник, удеоничар), већ је морао постати супарник царства или владар још једног царства, напоредо са владарем Бугарске, који је од почетка XIII века носио царску титулу.

У складу са царским достојанством архиепископија је била уздигнута у ранг патријаршије а епископије у митрополије, преуређен је двор, уведена су достојанства која је само цар смео додељивати (в. *деспот*, в. *кесар*, в. *севастократор*), реорганизовано је судство по обрасцу Византијског царства, акти царске канцеларије добили су облик *хрисовуља* (в.) и *простагми* (в.). И доношење Законика 1349. и 1354. је израз пуноће царске власти којом је Душан располагао.

Душанову титулу ограничену на Србију признавао је Јован V у време кад је био у сукобу са својим тастом Јованом VI (1351), Светогорци су га такође називали *цар Србије* или *наш цар*, Венеција је титулу примењивала у саобраћају са српским

владарем, угарски краљ је није признавао, а и за Карла IV Душан је био само краљ. На папском двору се царска титула узимала са резервом (qui se cesarem seu regem Rassie facit comuniter nominari), Дубровчани су је признавали и касније за време Уроша (1355–1371), али су се прилагођавали ставу оне стране с којом су саобраћали, док су владари Босне царску титулу ограничавали на Србију (*цар рашки*).

Краљевска титула и традиције српског краљевства нису заборављени после царског крунисања 1346. Византијски писци су сматрали да је старе српске области Душан препустио сину да влада као краљ. Млади Урош је заиста био крунисан за краља и у том својству је за очева живота издавао акте. У повељама за Дубровник (1349) Душан је доследно подвајао своју државу на *земљу царства ми и земљу краљеву*, док у своме Законику из исте године практично не рачуна са краљем и његовом земљом. У државној управи није било поделе, цар је у свему имао главну реч, а традиције краљевства су нарочито чуване у односима са Дубровником (в. *уговори*) и Венецијом.

За живота Душановог Урош је уз оца носио краљевску титулу, после Душанове смрти Урош је само цар. Тек 1365 (или можда нешто раније) обнавља се савладарство цара и краља утолико што титулу краља добија Вукашин. Како су се у последњим годинама њихове владе односи помутили Вукашин је увео титулу *младог краља* (в.) и доделио је своме најстаријем сину Марку. Ситуацију је после Душанове смрти компликовала и чињеница да је царску титулу узео Душанов полубрат, син Стефана Дечанског из другог брака, који се титулисао: Симеон Урош Палеолог. Преко две деценије постојала су напоредо два српска царства, једно око старог државног средишта, друго са центром у Трикали у Тесалији. Симеон је имао наследника Јована Уроша, који се повукао са престола и замонашио. С њим је, негде после 1371, нестало царске титуле код Срба.

Душаново крунисање за цара осуђивао је деспот Угљеша у својим преговорима са цариградским двором и патријаршијом (1368) за обнављање црквеног јединства и скидања анатеме са српских земаља. И Српска патријаршија је имала, бар у неким периодима, негативан став према Душановом царском крунисању. У житију патријарха Саве III се о првом српском цару каже: *оставивши прародитељску власт краљевства венча се на царство*, затим *одагна цариградске митрополите који су по градовима његове области и настаде не мала беда*. Због тога цариградски патријарх Калист *посла и одлучи цара са патријархом и његове архијереје*. Црквена казна је скинута и јединство обновљено тек 1375. у време кнеза Лазара и патријарха Саве III. У световним круговима цар Стефан и установе његовог времена били су веома поштовани, а у турско доба у традицији илирских грбовника (в. *грбови*) Душаново и Урошево царство добило је сасвим нереалне размере укључивши Хрватску, Славонију, Далмацију, Бугарску и Босну. Такво царство постало је подлога романтичних фантазија и претензија у XIX веку.

Из библијских текстова Срби су упознали *цара* као општи владарски наслов (не владара једног јединог светског царства), па се у старим литерарним текстовима *царствовати* употребљава за владање уопште, а *царским* се називају владарске *инсигније* (в.) и кад нису повезане са царском титулом. Ово опште значење речи цар омогућило је да се у XV веку титула пренесе на турске владаре, који су у почетку имали титулу *амира* (в.), касније *султан* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 15–18; Г. Острогорски, *Сацаровање у средњовековној Византији*, Сабрана дела III, 180–191 (оригинал на немачком обј. 1930); Г. Острогорски, *Аутократор и самодржац*, Глас 164 (1935) 95–187 (= Сабрана дела IV); G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, Seminarium Kondakovianum 8 (1936) 41–61 (= Сабрана дела V); В. Мошин, *Српско царство*, пос. от. из Хришћанског дела, Скопље 1939, 1–15; М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд 1951, 87–115; М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, ЗРВИ 5 (1958) 9–18; Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ 12 (1970); Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125–138; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975, 1989²; G. Ch. Soulis, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, Washington 1983, Athens 1995; Б. Ферјанчић, *Савладарство у доба Палеолога*, ЗРВИ 24–25 (1986) 307–384; С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законику*, ЗРВИ 33 (1994) 149–164; *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athens 1996; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Не-*

мањића. Дипломатичка студија, Београд 1997; С. Ћирковић, *Србија и царство*, Глас 384, Од. ист. наука 10 (1998) 143–153; Б. Ферјанчић, *Византија према Српским царству*, Глас 384, Од. ист. наука 10 (1998) 155–171; Љ. Максимовић, *Српска царска титула*, Глас 384, Од. ист. наука 10 (1998) 173–189.

С. Ћирковић

ЦАРЕВ ПУТ – Овим термином у средњем веку означавани су стари путеви, наслеђени из римског периода. Ови путеви су водили у различите рударске области српске државе или су представљали транзитне деонице великих путева који су пролазили кроз Србију и водили у различите покрајине некадашњег Римског царства. У дубровачким катастрима из XIV века остало је забележено да се ти путеви називају via regis. Они су у српским средњовековним повељама називани још и *царев друм, велики пут* и *велика цеста*.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 217; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1974, 18.

М. Шуица

ЦАРИНА – **1.** Назив за земљиште које господар непосредно користи. С таквим земљиштем се сусрећемо у Милутиновој повељи Хиландару, којом се потврђују права на келију Св. Петке у Тморанима. Милутин је део купљенице протосеваста Прибa, коју је претходно узео *у царину* јер не беше ничија баштина и беше запуштена, приложио Св. Петки. У ствари, ова земља као запуштена узета је у државне земље. Ово је уједно и најстарији помен царине у унутрашњости српске државе. Највише података о царинама односи се на дубровачко залеђе. Из Дубровачког архива познат је спор Дабижива Сапе, поткнеза Нових земаља, око његове Доње царине у селу Лисац. Из њега се види да су царине обухватале и оранице и површине под виноградима. Обрађиване су бесплатним радом становништва оних села у којима су се налазиле. Право држања царине припадало је феудалном господару села.

Работе које се обављају на царини постоје и у унутрашњости српске државе, што се види из повеље манастиру Св. Ђорђа код Скопља. У Конавлима је такође било доста царина. И овде је на царинама било винограда, а на њивама су гајене житарице. Царина је исто што и terra indominicata у феудалном систему западне Европе. Сви господари царина у Конавлима припадају властеоском сталежу, а међу њима је господар западне половине Конавала, војвода Радослав Павловић. По доласку ове територије у руке Дубровчана царине су укинуте, јер је на територији Дубровачке републике било забрањено коришћење земље *у царину*. Иначе, у једном селу више лица је могло имати царине, али је и једно лице могло имати царине у два или више насеља. Поред њива и винограда поједини феудалци су на царинама имали и вртове.

По начину коришћења (бесплатни рад земљорадника) у почетку се ни кнежине нису разликовале од царина. Такође, суштинске разлике није било ни између царине и меропшине. Terra indominicata је у српској држави имала бројне називе. Царина се употребљавала, као назив, у оним случајевима када се желело да се истакне право уживалаца, световних феудалаца.

2. Царина је главни приход владара од трговине у средњовековној Србији. После прихода од дажбина зависног становништва, царине су биле по величини први приход који је чинио једну од основних ставки за попуњавање владареве (државне) благајне. Зато није ни чудно што су српски владари поклањали пуну пажњу развоју и регулисању трговине, а самим тим и царина. Зато су неговани добри односи са Дубровачком републиком и њеним трговцима јер су они били главни трговачки партнер средњовековне Србије.

Царине и царински систем, као и начин и висина убирања царина, коначно је изграђен и устаљен крајем XIII и почетком XIV века и такав ће остати до пада под турску власт. Царине, међутим, није могуће сагледати кроз српско-дубровачке трговинске уговоре, иако они регулишу све аспекте живота и рада дубровачких трговаца у Србији. Наиме, уколико се царине у њима и помињу, онда се уз дозволу трговцима да слободно походе тргове, само констатује да при томе морају плаћати *царину по закону*, како су плаћали и за време ранијих владара. Оваква формулација се јавља у повељи цара Душана за Дубровчане из 1349. године. Сличне одредбе се понављају у повељама деспота Стефана из 1405. и његовог наследника деспота Ђурђа из 1428. и 1445. године. О висини царина на разну робу, као и о организацији њене наплате, ништа се конкретно не каже. Једини изузетак је повеља краља Уроша I из 1254. у којој се каже да трговци који носе со у Србију плаћају *десетак од соли* у Брскову, после чега слободно могу да продају овај артикал по целој земљи.

Због тога је у науци углавном прихваћено мишљење Константина Јиречека да је царина у средњовековној Србији износила једну десетину од вредности робе. Нема уз горњи податак пуно изворних вести о висини царина, али они који постоје углавном потврђују ову царинску стопу. То важи како за оскудне домаће изворе тако и за посредне изворе из Дубровачког архива, као и за турске прописе за наше области после пада српске државе. Познато је да су Турци у освојеним областима добрим делом поштовали затечено стање у разним областима, па су то сигурно чинили и са царинама.

Царине нису наплаћиване на границама српске државе, како се чини у модерно време, већ на трговима на којима се роба продавала, и то само на ону робу која је на том тргу продата. Преосталу робу је трговац могао да носи на други трг где се поступак понављао. На сву преосталу робу трговац је плаћао царину на последњем тргу или на граници, уколико је са робом желео да иде у другу земљу. Већи градови, као Ново Брдо, Приштина, Сребреница, Рудник, Смедерево и други, вероватно су имали посебну зграду у којој су се обављали царински послови. Она се обично налазила у центру насеља, на тргу, у главној трговачкој улици или у близини рудника ако је реч о рударском насељу.

Приход од царина на трговима и рудницима је као регално право припадао владару. Као такав, приход од царина или његов део владар је могао да уступи црквама и манастирима. То се односило на оне тргове које им је владар раније доделио, као и на нове тргове који би настајали на манастирским властелинствима. Обично се радило о мањим трговима као и приходима од панађура. Владари су могли манастирима уступити и део прихода од царина са великих тргова који нису припадали манастирским властелинствима. Тако је, на пример, деспот Стефан 1417. Ватопеду даровао 60 литара сребра од новобрдске царине; митрополит Исидор је примио 1423. део од закупа рудничке царине у износу од 40 литара сребра; деспот Стефан је 1427. уступио лаври Св. Атанасија 20 литара сребра од новобрдске царине годишње, као и *мимоходну царину* у Петрусу; истом манастиру деспот Ђурађ је даровао 80 литара сребра годишње од новобрдске царине, док је Есфигмену 1429. поклонио 50 литара сребра годишње, такође од новобрдске царине.

Из примера царине у Петрусу види се да су у средњем веку постојале и мимоходне царине. То су провозне или транзитне царине које су дубровачки или домаћи трговци плаћали на робу коју увозе у Србију или из Србије извозе преко територија других земаља или обласних господара, или у већ поменутом случају када на последњем тргу плаћају царину на преосталу робу коју извозе у другу, суседну земљу. Мимоходне царине су наплаћиване искључиво у новцу и то од товара, без обзира на врсту робе.

Царине у Србији нису непосредно убиране од стране владаревих овлашћених чиновника, а затим предаване у његову благајну. Српски владари су још од краја XIII и почетка XIV века, од времена наглог развоја рударства и трговине, убирање царина издавали у закуп. На тај начин држава није морала да организује посебну царинску службу, већ је убирање царина, као и надзор над трговима ради спровођења царинских прописа, препуштала закупцима царине. Владар је тако од закупаца унапред, или у ратама, добијао уговорену суму годишњег закупа. Из извора се види да су у почетку закупци били богати дубровачки трговци и по који Которанин, а са изузетком првог пада под Турке, у периоду Деспотовине, искључиво Дубровчани. Као искусни пословни људи и трговци, они су познавали послове организовања царинске службе, домаће прилике и прописе, користећи их за себе да поред закупа уберу још и додатну зараду, због чега се и упуштају у закуп царине. Царине су издаване најмање на годину дана, а уз обострану сагласност закуп се могао продужавати. По истеку закупа владари су закупцима давали две разрешнице од којих је један примерак ишао дубровачкој влади као потврда владара да је закупац, њихов грађанин, измирио све обавезе из закупа. Издавање разрешница значило је и задовољење одредби дубровачког Статута јер је влада хтела да се обезбеди да не дође у сукоб са српским владарем због несавесног пословања појединаца. Сачуване су разрешнице цара Душана а исто тако и разрешнице из времена самосталности обласних господара за царине на својој територији (Балшићи, Лазаревићи, Бранковићи).

Такође је сачувано више разрешница за закуп царина на разним трговима из времена деспота Стефана. Интересантно је да из дуге владавине деспота Ђурђа није сачувана ниједна разрешница, иако су Бранковићи за своју област независно издавали разрешнице све до 1423. године.

Закупац царине је имао обавезу да на време исплати суму закупа и да, према важећим прописима и обичајима, спроведе убирање царина на закупљеном тргу. С друге стране, владар као господар царине је преузимао обавезу да не издаје царину другом лицу чак и кад добије повољнију понуду, као и да осигура заштиту и услове рада закупца. Сачуван је чак и пример да деспот Стефан ослобађа закупца рудничке царине 1423. године једног дела закупа ако буде оштећен при реализацији царине или се испостави да је висина закупа била нереално висока.

Закуп царина се обрачунавао и исплаћивао у новцу или сребру. То, међутим, није важило за непосредно убирање царина. Оно се вршило претежно наплатом у производима и роби која се продаје на тргу по одређеној царинској стопи од десет процената. Ово није важило једино за мимоходне царине које су убиране од товара, без обзира на врсту робе, и искључиво у новцу. Царинска стопа се углавном поштовала јер би њено мењање изазивало поремећаје у трговини, а самим тим и пад прихода од царина. Па ипак, у ванредним околностима су цариници по деспотовом наређењу повећавали царине на неком тргу или само за неку робу и до 25%, чак и на 50%. То је изазивало жесток отпор трговаца и дубровачке владе, у крајњем случају до прекида трговине. Међутим, ови спорови су се обично завршавали преговорима и враћањем на уобичајене царинске норме.

О висини закупа за поједине тргове нема много података. Из сачуваних извора се види да је она зависила од величине и значаја трга, односно обима трговачког промета на њему, као и од тога да ли је трг истовремено био и рударски центар јер је и *урбура* улазила у закуп царина. То је било важно и зато што је трговина племенитим металима била посебно интересантна и привлачна за Дубровчане. Сачувана су само три непосредна и један посредни податак о висини закупа за поједине царине. За мали рударски предео Селца (Сеоца) у области Рудника деспот Стефан је од 1412. за три узастопне године издао под закуп царину по цени од 50 литара сребра годишње. Сребреничку царину је 1417. издао под закуп тројици ортака, Дубровчана, за 3 000 литара сребра уз доплату од 100 литара за приходе сребреничке ковнице. Године 1423. издао је рудничку царину двојици браће Дубровчана за 600 литара сребра. Из једног писма деспота Стефана из исте године може се закључити да је новобрдска царина износила 4 868 литара сребра. Ако се ове тежинске вредности закупа царина претворе у новчане износе добија се занимљив однос: за Селца је то 333 дуката, Рудник 5 280 дуката, за Сребреницу око 24 800 дуката, а за Ново Брдо 42 838 дуката. Из овог односа се види да су у питању импозантне суме закупа, и да је новобрдска царина била скоро дупло вреднија од сребреничке.

У периоду Деспотовине је у закуп царина улазила и урбура (в. *рударство*), а исто тако и приход од ковница новца које су постојале у већим градовима и рудницима (Ново Брдо, Рудник, Сребреница, Призрен, Приштина, Плана, Трепча, Рудишта и Смедерево). Средњовековни појам царина укључивао је и низ такси које су везане за унутрашњу, локалну трговину. Оне одговарају данашњој тржној такси (пијачарина, трошарина) која нема никакве везе са царином. Такође је спадала у царине и новчана или натурална дажбина од продате стоке или вина на тргу, која се називала *псуњ*. То је дажбина византијског порекла и износила је 5%. Псуњ је раније припадао владару који га је уступао закупцима царина, а према Закону Новог Брда из 1412. уступљен је градским органима власти: војводи, кнезу и пургарима.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 390–394; Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју Ј. Србије и суседних области I, Скопље 1935, 5–24; Б. Недељковић, *Liber Viridis*, Београд 1984, 212.

ЛИТЕРАТУРА: D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća*, Zagreb 1955, 113, 114, 118, 127, 235, 236; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до половине XV века*, Споменик САНУ 66 (1926) 79; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 560–561; М. Благојевић, *Земљорадња*, 350–361; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 213–214; М. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик САН 97 (1948); М. Динић, *За историју рударства* I, II; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984) 7–38; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 221–227.

С. Мишић (1)
А. Веселиновић (2)

ЦАРИНИЦИ (у латинским изворима: dohanerii, gabelotti) – у средњовековној Србији нису обични владареви чиновници, убирачи царина, већ закупци царина. То су најчешће били познати дубровачки трговци, угледни чланови дубровачких колонија у српским градовима који су уживали владарево поверење, али и пословни људи који су били довољно имућни да унапред исплате суме закупа које су често за веће градове биле прилично високе. Тај проблем су они решавали удруживањем у друштва ради обезбеђивања исплате закупа али и због заједничке организације посла око исплаћивања царина. Карактеристично је да су највеће царине (новобрдску, сребреничку и рудничку) закупљивали трговци најчешће из једне породице, док су мање царине могли закупљивати и појединци. Међу њима је било доста и властеле, што је значило да је закуп царине био врло уносан посао.

Цариници су поред организације царина обављали и друге функције на тргу по владаревом овлашћењу. Тако су контролисали трговце и караване, пазећи да не избегавају плаћање царина. Исто тако, морали су да спроводе у живот владарева наређења око увођења нових царина или повећања царинских стопа. Због тога су често и неминовно долазили у сукоб са својим сународницима, трговцима, као и са својом владом која се, штитећи дубровачке привилегије увек супротстављала променама у царинском систему. Пошто су закупци царина били истовремено и истакнути трговци, разумљиво је што су свој положај користили за личне трговачке послове. При томе су често чинили злоупотребе и насиље. Изгледа да им је и сам владар остављао одрешене руке, па су на тај начин некад реализовали увећање својих прихода од царине. Оваквих примера у дубровачкој грађи има много. Дубровачка влада је увек реаговала наређујући им под претњом казне *да не чине чудне ствари* и неправде према својим суграђанима.

Цариници су закуп исплаћивали у новцу или племенитом металу (сребру израженом у литрама), као што је то често чињено у трговачком промету. То, међутим, није искључивало и могућност делимичног подмиривања закупа робом која је била потребна владару (скупоцене тканине, оружје, накит и друга луксузна роба). Сачуване су три наредбе деспота Стефана да цариници од царине исплате неку луксузну робу за њега. Пошто су ти односи били понекад компликовани, дешавало се чак и да господар царине остане дужан цариницима при коначном обрачуну. Добар пример за то је једна разрешница Ђурђа Бранковића из 1414, где се каже да је он закупцу царине Богдану Миленовићу и његовим ортацима остао дужан 400 литара сребра и да ће му платити касније *јер ми сада не би на руку*.

Као што је већ речено, цариници нису убирали сами царину, већ су само организовали тај посао. Практично убирање царина за њих су обављали посебно ангажовани људи. То су *момци царинички* који се помињу у Статуту Новог Брда. Они су обављали све послове око наплате царина и спровођења царинских мера. Из споменутог статута се види да је постојао *печат царинички* и *белег царинички*. Печат се вероватно стављао на производе или потврде о плаћеној царини, а белег је био званична цариникова књига јер се помиње уз *урбарарски тетраг* и имао је снагу јавне исправе у случају спора.

Поред административне, цариници су имали и извесне судске функције. То се такође види из Статута Новог Брда где се предвиђа да у рударским местима суђења обављају цариници заједно са урбарарима и то у споровима који се тичу *кола и рупа* (в. *рударство*). Помињу се три врсте судова: *колски судови*, *рупни судови* и *судови царинички*. Суд царинички који су чинили цариници и урбарари судио је крупније преступе и спорове око рупа, кола или њихових делова, а рупни и колски судови су решавали ситније спорове о истим питањима и у њима су цариници и урбарари могли судити и одвојено.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Закон о рудницима*.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1962; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984) 7–38; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 221–227.

А. Веселиновић

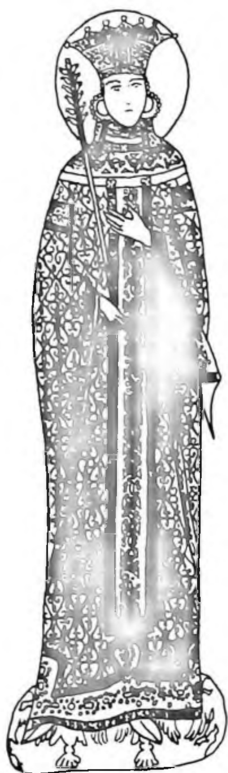

Царица Јелена – Лесново

ЦАРИЦА – титула супруге *цара* (в.) коришћена у српским споменицима за жене византијских владара, за жене српских царева, у неким случајевима за супруге деспота, али и за владарке уопште, нарочито кад је реч о библијским и античким личностима. Поред тога, царицама су називане и жене турских султана (царица Мара, деспина Оливера).

Када се Стефан Душан крунисао за цара била је и његова жена крунисана за царицу, а малолетни син Урош за краља. По византијском обрасцу називана је *богодарована царица августа кира Елена*. Титула *августа* је некад записана у облицима *августија*, *августина* и *августијана*, што све потиче од латинског придева augusta. У пословним документима и законским текстовима је само царица. Византијски обичаји у ословљавању се опажају и на повељи краља Уроша (1353) у којој је живи владарски пар без навођења имена почаствован атрибутом свети: *господина ми и родитеља светаго цара и госпожде ми и матере светије царице*. Душан је често у повељама из царског периода спомињао договор или заједничку одлуку са царицом. И из одредаба Душановог законика се види да је царица могла самостално обављати правне послове. Из једне Урошеве повеље (1357) сазнаје се да је Душан дао царици *тргове зетске*, и она је њима управљала и у један мах, пре 1349, узела ствари из неког дубровачког брода који се разбио на зетским обалама. Имала је, дакле, своју имовину и службенике, али не и достојанственике паралелне онима који су служили владара. И цар Урош у својим актима често спомиње договор са *мајком госпођом царицом кира Еленом* (једном са монашким именом Јелисавета).

У Византији је царица била спомињана са титулом *деспина* (δέσποινα), док је назив *василиса* (βασίλισσα) био резервисан за супругу деспота (обично царска кћи или сестра). Деспот је био овлашћен да себе ословљава са *царство ми* као и сам цар. Ова царска права деспота и деспотица била су позната и у Србији, како се види из неких деспотских повеља и из примера Јевдокије, мајке Јована и Константина Драгаша, сестре Душанове, коју су ословљавали титулом царице: *са саветом и зговором госпожде и матере ми царице кира Евдокије* (1381). У једној ктиторској повељи потврђеној од стране кнеза Лазара и патријарха Спиридона (1382) забрањено је да се жене сахрањују у цркви *осим царице и ктиторице*. Употребу титуле *деспина* за царицу потврђује надимак Оливере, кћери кнеза Лазара, која је од 1390. до 1402. била жена Бајазита I. У неким текстовима као што су *родослови* (в.) она се чешће јавља као Деспина него као Оливера.

ЛИТЕРАТУРА: М. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.

С. Ћирковић

ЦАРОСТАВНИК – у српској рукописној традицији употребљава се приликом секундарног означавања хроника, хронографа, као и извесних зборника са одређеним списима историјске садржине. Мада је царостaвник без прецизног терминолошког значења, а у његовој примени не уочава се јасна жанровска мотивисаност, неоспорна је његова веза са делима у којима се историја интерпретира методом која је својствена хроникама. За сам облик царостaвник у грађи нема потврда пре XVII века, али се **вь царьствьныхь книгахь лѣтописанихь** код Константина Филозофа може назрети подлога на којој је настао. То је било свакако релативно позно, под утицајем византијских универзалних хроника, старозаветних *Књига о царствима*, те Српског хронографа у којима је излагање структурирано по „царствима", односно периодима владања појединих владара. Појављује се у накнадно унетим записима на рукописима Хронике Георгија Амартола (Беч, II/62), Јована Зонаре (Патријаршијска библиотека 47) и Константина Манаса (Chil 434) и у такође накнадно налепљеној белешци на *Књизи о царствима* (Повијесни музеј Хрватске 1). Среће се и у преписима Српског хронографа, па Јован Рајић сам појам уводи у литературу обележавајући као „царостaвник, у неких троадник" управо оне његове рукописе којима се као изворима служио. Ако се и не може потврдити закључак И. Руварца да је царостaвник само „најобичнији назив" хронографа, а да су тако понекад називана и повесна дела која царостaвници нису, сада изгледа да се првенствено под утицајем Српског хронографа та одредница раширила, али се при том, ипак, није односила на било који историјски садржај, „историју уопште", како је утврдио Стојан Новаковић.

Хронограф, *трицарственик* према раним српским рукописима, у коме је преглед српске историје сачињен по српским житијима, са своје стране је доприносио да се ознака *царостaвник* пренесе и на неке зборнике у којима су се налазила таква житија, било у хронолошком низу попут *Даниловог зборника* (Патријаршијска библиотека 45), било у одређеном избору као у Зборнику бр. 384 некадашње збирке Народне библиотеке који је, упркос укључености и других списа, ипак понео и паралелни назив *Житије царева српских*. *Царостaвник Симеона Лаиновића*, како је каснијом белешком одређен *Богишићев зборник* (Цавтат 52), могао је бити тако назван и по свом општем карактеру, али и према готово сваком свом тексту, јер се у њему поред Зонарине хронике налази и читав низ различитих извода из житија. Прибелешке са ознаком *царостaвник* у овим зборницима су позне, из XVIII века; тада су одредницу царостaвник у једном препису такође добиле и *Хронике* Ђорђа Бранковића.

То што су се хронографи по правилу завршавали пророчанствима, па и то што је Манасовој Хроници у Chil 434 прикључено „Методија Патарског слово о царству народа последњих времена", а у *Студеничком царостaвнику*, сем Савиног ктиторског *Житија Симеона Немање* била и *Приповетка о паду Цариграда* у хронографској редакцији, такође са прорицањем Методија Патарског, допринoсило је да се у значењу појма царостaвник појаве конотације пророчанског карактера. Захваљујући понајвише њима, у усмено предање ушле су „књиге староставне", а потом је под његовим повратним утицајем преосмишљен изворни појам и у рукописној традицији, чему је сведочанство ознака *староставник* у понеком рукопису хронографа, као и податак Доситеја Обрадовића о *Староставнику* који се, како Стојан Новаковић претпоставља, односи на *Студенички царостaвник* (в. *хронограф*).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Каталог народне библиотеке у Београду. IV Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1903; В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, Београд 1971; G. Birkfellner, *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*, Wien 1975; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978; *Студенички типик. Царостaвник манастира Студенице*. Фототипско издање. Књигу приредила и поговор написала Надежда Синдик, Београд 1992.

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, *О царостaвнику или царостaвним књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу*, ЛМС 115 (1873) 38–43; V. Jagić, *Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung*, AfSlPh 2 (1876) 42; С. Новаковић, *Хронограф, Царостaвник, Тројадик, Родослов*, Гласник СУД 45 (1877) 333–347; S. Novaković, *Članci hronografa trojadika o Srbima i Bugarima*, Starine JAZU 10 (1878) 44–60; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 375–376; М. Бошков, *Рајићев царостaвник*, Зборник „Живот и рад Јована Рајића", Београд 1997, 53–68.

М. Бошков

ЦАРСКИ МАНАСТИРИ (**цръкви царскїе**) – били су веома привилеговане монашке установе. Царски манастир је био потчињен непосредно цару, као своме оснивачу, или је манастирски ктитор,

пошто је своју задужбину снабдео потребним материјалним добрима, предавао цару, желећи да јој обезбеди велике повластице и заштиту. Таквим манастиром је самостално управљао игуман са старијим братственицима, а сви порези и работе које су људи манастирских добара раније давали држави, сада су ишли у корист манастира. Све те привилегије записане су у манастиру посебно издатом царском акту – *златопечатном слову* (χρυσόβουλλος λόγος), а и у манастирском типику се изричито спомиње његов повлашћени положај. Српски Хиландар је од момента свога оснивања (1198) постао манастир византијског цара (ἡ μονὴ τῆς βασιλείας μου). Алексије III Анђео је својим хрисовуљама (1198, 1199) дао право оснивачима Хиландара да њихов манастир буде слободан (ἐλεύθερος), самовластан (αὐτοδέσποτος), самоуправан (αὐτεξούσιος καὶ καθ᾽ ἑαυτὴν διεξαγομένη), изузет од сваке власти, па и оне светогорског прота (καὶ αὐτῆς τῆς τοῦ πρώτου τοῦ τοιούτου Ὄρους ἐξουσίας). Хиландар је, наиме, најпре добио привилегију коју су у време његовог оснивања на Атосу уживали светогорски царски манастири негрчких народа (Ивираца и Амалфићана) – да њихове игумане изабране од стране манастирског братства не потврђује светогорски прот, као што је то чинио за игумане осталих атонских царских манастира, него само цар у моменту интронизације у Цариграду. Хиландар је, затим, стекао још већу самосталност у избору игумана, када је Алексије III дао (1199) Сави жезло које се чувало у манастирској цркви, да би се предало новоизабраном игуману, кога, дакле, ни византијски цар није потврђивао. Међутим, пошто је Хиландар од 1198. године такође постао и манастир српских владара, они су, као његови ктитори, често одлучивали о избору игумана. У XIV и XV веку Хиландар се у српским актима спомиње као *нова лавра*, *друга лавра*, *часна царска обитељ* или *часна царска лавра*.

Најугледнији манастир у Србији била је *Студеничка лавра*, задужбина Стефана Немање, која од 1206. или 1207. године постаје и *архимандрија*. По угледу на византијске царске манастире у Србији се у доба Стефана Првовенчаног четири најугледнија манастира, који су такође уживали велике управне и економске привилегије, спомињу као **манастири кралевсци**. То су према Жичкој повељи (око 1220) били Студеница, чији је игуман увек задржавао прво место у сабору, Св. Ђорђе у Расу, Хиландар и Св. Богородица Градачка (у Чачку). Када је краљ Милутин обновио манастир Св. Стефана у Бањској (око 1317) његов игуман је добио четврто место **на сьборѣ**, игуман Пантократоровог манастира у Дечанима је седео поред њега (1330), а после оснивања Св. арханђела код Призрена (1347/48), који се спомиње као **црькква царства ми**, Душан је наредио да седе игумани ова три манастира **на зборѣ на особнѣ трапезѣ сь игоумнни забрьдьскими**, тј. старијих манастира.

Игуман краљевског манастира биран је по вољи краља, који га је уводио у достојанство и дужност предајући му игуманско жезло и пољубац, док га је архиепископ благосиљао. Заједничким договором патријарха и цара са манастирским братством биран је игуман Св. арханђела код Призрена. Краљевски и од времена цара Душана царски манастири, као и њихова села, били су изузети из власти надлежних епископа. У њима је игуман имао како духовну, тако и световну јурисдикцију не само над монасима, него и над световним људима манастирских поседа, изузев случајева резервисаних за владаочев суд. Премда су све привилегије ових манастира произлазиле из краљевских и царских хрисовуља, цар Душан их је потврдио и посебним чланом свога Законика: **Црькви царьскіє да се не подлагаю под црькви веліє.**

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светога Саве и светога Симеона*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 204; Теодосије Хиландарац, *Живот светога Саве*, изд. Ђ. Даничића из 1860. Приредио и предговор написао Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 52; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1880, 135; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 10; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 387, 463, 467, 573, 630, 683, 690, 697; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 169; *Законик цара Стефана Душана I. Струшки и атонски рукопис*, уредник М. Беговић, САНУ, Извори српског права IV, Београд 1975, 170; Главе 12 и 13 Студеничког и Хиландарског типика, у: М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, Београд 1986, 155–159; Д. Богдановић, *Хиландарски типик*, *Рукопис CHIL AS 156*, Београд 1995, 71–73; *Actes de Chilandar I dès origines à 1319*, Archives de l'Athos XX, éd. dipl. par M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998, nos 4, 5.

ЛИТЕРАТУРА: И. Соколов, *Состояние монашества в византийской церкви с половины IX до начала XIII века (842–1204)*, Казань 1894, 353–356; Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1907, 715–717; НЕ, 871–872; E. Herman, *Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine*, Orientalia Christiana Periodica 6 (1940) 348–355; P. de Meester, *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam*, Vaticano 1942, 103–105; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 68.

М. Живојиновић

ЦЕВНИЦА (ОРГУЉЕ) в. *Музички инструменти.*

ЦЕХОВИ – Места рударске радње називана су у средњовековним текстовима словенском речи *рупа*, што је преношено у латински и италијански: fossa, fovea, или немачком речи *цех* (од Zeche). О раширености овог термина, који има у виду целину рударских постројења, сведочи чињеница да га употребљавају српски летописци у ретким случајевима када бележе рударске несреће: *упали се цех средњикиж* (1. јануара 1429. у Запланињу) или 1504: *упали се цех запланински и помори рупнике*. О широкој распрострањености сведоче и трагови у топонимији: Цехови код Јањева и на Копаонику, Цеовине, Цовиште код Новог Брда. Ретко се термин *руда* употребљава за рудник. Налази се у преводу византијских правних списа код кажњавања радом у руднику, али каткад и у дубровачким документима као синоним за *рупе*: fossarum sive rudarum de Srebrniza et Nouaberda.

Рудници су настајали на местима где се могло прилазити лежиштима руде, а то значи како на ниским и приступачним тако и на високим и стрмим планинским падинама. Од места су зависили услови рада, а посредно и трошкови, јер се морао организовати превоз добијене руде до најближих *кола* (топионица), а исто тако и довоз свега материјала потребног за рад и живот рудара, не само алати и прибори, него и дрво за облагање и подупирање окана и ходника. Поред окана којима се вертикално улазило у земљу било је хоризонталних галерија, дубоких и пространих, које су често повезивале већи број окана, омогућавале им проветравање и ослобађање од воде. Такве галерије – *штолне* – имале су приходе од услуга које су пружале другим јамама. Код улаза у јаме налазила се кућица или само надстрешница – *крам* – у којој се чувао алат и прибор; служила је као склониште рударима пре уласка у јаму и по изласку из ње. Код неких улаза у окна била су монтирана витла – *хорн* или *хашпел* – којима се извлачила руда и јаловина и уносио у јаме потребан материјал. У близини се морао налазити терен на који се одлагао материјал избачен из јама. Ископана вредна *руда* се чувала у затвореном простору, некад у сандуцима или на отвореном под надзором чувара.

Економска и правна индивидуалност цехова долазила је до израза у именима, често по локалитету, власнику или коме другом обележју. Карактеристично је да у малом броју сачуваних имена одсуствују имена светаца, тако честа у рударству централноевропских рудника. У сребрничком басену позната су јаме: *Миројев поток* (Miroeu pothoch), *Суседа*, *Подкупус*, комплексу Рудника: *Раутар*, *Селца*, у подручју Трепче: *Славомир*, *Славна*, *Клобучар*, у Новом Брду: *Килус* (Chilus), *Радоан*, *Кутница* (Chutniza), *Оскоруша*, *Севаст*, *Стара Пударија*, *Божидар*, *Цвет*, *Нова*. Нека имена су нејасно забележена као Neufanzi или Natebechni, где је предлог спојен са именом. На Церу су остале забележене: *Репонић* (Reponich), *Вишетина*, *Пресад* (термин из пчеларства). Име једне штолне код Јањева било је *Планица*, а за јаму *Гиновица* или *Ђиновица* се каже да је у Планицама (fossa in Planize). Већ споменута јама *Оскоруша* била је у пределу са карактеристичним именом *Гламе* (ad le Glame in Sclauonia ad la Bosotiniza). У Сеченичком рукопису српских летописа налази се вест о катастрофи која је далеко одјекнула: *6068* (= 1459) *октобра 15. у понедељак падоше ширине у Горњем цеху и погибоше много људи*. Судећи по формулацији закључило би се да су *ширине* објекти или део постројења, али из другог документа се види да је то предео у околини Новог Брда, једном је (1443) руда купљена in Sirine.

Није лако утврдити када је у документу реч о цеху, појединачном објекту, а када о целом рудничком комплексу. Код већих рударских центара као што су Рудник, Ново Брдо, Трепча, Сребрница, општи назив потиче од насеља у коме је био управни и економски центар комплекса који се простирао на површини од десетак квадратних километара. На Копаонику је констатовано „око 12 000 окана и поткопа“ (В. Симић), али ту није дошло до концентрације осим у случају Трепче. Мањи рудници као што су Запланиње, Копорићи, Бело Брдо, имају под

собом већи број рударских и топионичких објеката. У случају Рудника, који се у документима спомиње од 1293. године, није јасно где се налазило насеље на које се односи име, јер остаци показују четири снажна центра са остацима цркава и стамбених зграда, сви су на подручју Рудничке планине у близини тврђаве Островица.

Места рударске радње пратиле су топионице смештене што је могуће ближе окнима да би се смањили трошкови транспорта руде, али нужно у близини потока да би се могла користити водена енергија неопходна за покретање мехова и направа за дробљење руде. Нису ретки били случајеви да се направи брана, или *вада* (канал), да се ток воде скреће како би се могла боље искористити. Веома су бројне хидротехничке интервенције у пределу Плане, копаоничког рудника, који је оставио мало трага у писаним изворима.

Топионице (кола) имале су најчешће имена по власницима: Никшино коло, Рајче коло, Хаиново коло у новобрдском крају. Остаци старих рудника су само изузетно археолошки испитивани. У појединим рударским базенима овакви остаци су евидентирани и картирани. Поред остатака окана и поткопа на терену се уочавају и троскишта, веће или мање наслаге одбачене шљаке (троске, згуре) по којима се може судити о врсти руде која је топљена а посредно и о обиму и трајању рударских и топионичарских радова.

Трагови старих рудника се могу препознати и у топономастици, пре свега у именима насеља и потеса. Бројни рударски термини, од оних општих до уско стручних, остали су запамћени као имена локалитета, потеса, потока или речица. Поред већ споменутих рупа (рупје, рупница) и руда (рудник, рудари, рудно, руђе, рудишта, што је у турском периоду превођено са мајдан), ту су називи изведени од метала као бројни локалитети са придевом златан и сребрн (неколико Сребрница у имену насеља и потока), затим железан и железник, олово, па мјед или бакар, често Бакарно гумно. Поред спомињаних кола (топионица) бројне трагове су оставили самокови у именима локалитета од градова (Самоков у Бугарској) до малих речних токова. Место где се руда испирала, плакаоница, постало је топоним, а још много чешће вигањ, ковачко огњиште, од кога су изведена бројна вигњишта и вигње. Од једног немачког назива за окно – шајбна, настале су шајбине, шајдине, ајдине у топономастици. Промене у пејсажу настале услед рударских радова рефлектују се у понеким именима локалитета. То се види код имена са придевима црвени, црљени или рујни. По немачком називу Kies за пирит настао је термин киж за црвену земљу са бројним остацима у именима потока: Кижевица, Кижница и сл. Топоними изведени од прлине, прла, прлаче, означавају места без вегетације, црвене или беличасте боје, настала под утицајем састојака руде. Заравни на којима се налази земља измешана са угљеном прашином називају се жежнице и представљају трагове производње неопходног дрвеног угља. Бројни су топоними изведени од имена *Саса* (в.), понекад измењено у сашки или шашки. Од заната који прате рударство у топономастици су нарочито заступљени златари и ковачи, који су најчешће били истовремено рудари и прерађивачи гвожђа.

ЛИТЕРАТУРА: В. Симић, *Плана, средњовековно насеље рударске привреде*, Гласник Етнографског института САНУ 4–6 (1955–1957) 105–122; М. Павловић, *Трагови рудара Саса у српскохрватском језику*, Годишњак ФФ НС 5 (1960) 99–127; V. Simić, *Rudarska prošlost Rudničke planine u Šumadiji*, Rudarski glasnik 6 (1971) 1, 1–17; V. Simić, *Rudarstvo u Podrinju I deo*, Rudarski glasnik 12 (1973) 2, 1–13; V. Simić, *Prilog za poznavanje naše starije terminologije u rudarstvu*, Zbornik radova Rudarsko-geološko-metalurškog fakulteta i Instituta za bakar u Boru 16 (1974) 147–190; V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*, Rudarski glasnik 14 (1975) 2, 77–87; V. Simić, *Staro rudarstvo gvozda Golije, Troglava, Čemerna, Rogozne, Gluhe Vasi i Kuršumlije*, Rudarski glasnik 14 (1975) 3, 1–10.

С. Ћирковић

ЦИБОРИЈУМ в. *Сасуди*.

ЦИПЕЛЕ в. *Цревље*.

ЦИСТЕРНА (лат. cisterna) – објекат у којем се чувала већа количина воде, због чега је била неопходна у већим насељима удаљеним од водених токова, нарочито у градовима (тврђавама) на безводним брдско-планинским положајима. У градовима и манастирима на ниском земљишту, поред реке, зидани су бунари. О значају цистерне сведочи једно старо упутство за припрему града пред опсаду у којем се, поред осталог, каже: „Спреми довољно намирница и цистерну за воду да не би трпео од жеђи".

О цистернама или о њиховим градитељима у средњовековној Србији нема података у писаним изворима. Сачувани су, међутим, документи Дубровачког архива о учешћу дубровачких мајстора за грађење цистерни (magister a cisternis) у Босни, где су за тамошње владаре и великаше зидали такве објекте, који се називају *цистерне грчке на свод* (cisterna greca a volta). Знано је да су зидали бунаре за краља Твртка I и за војводу Павла Раденовића, а бунар у граду Соколу за војводу Сандаља Хранића.

Цистерне су, по правилу, грађене испод површине тла или су већим делом укопаване, односно клесане у стени, само је горња конструкција зидана. Грађене су каменом у кречном малтеру и најчешће засведене полуобличастим сводовима претежно од сиге. Унутрашњи зидови цистерни брижљиво су обложени дебљим слојем јаког, водонепропусног малтера справљеног од креча и туцане опеке, или слојем иловаче у случају кад су зидови клесани у стени. Цистерне су снабдевене атмосферском водом (кишницом), која се преко кровног покривача или сабирних глатких површина сливала кроз посебно израђене цевасте отворе, али је у случају потребе вода могла бити доношена у мешинама или буриљима.

У средњовековној Србији коришћена су два основна типа цистерне наслеђена из антике, посредством Византије – цистерне у којима вода није пречишћавана, и оне које су имале уређаје за филтрирање воде. Скоро све познате цистерне зидане су у градовима (тврђавама), ређе у манастирима, и пошто су они већином подигнути на безводном стеновитом земљишту, цистерне су најчешће усецане у стену. Оба поменута типа представљају две цистерне, археолошки истражене и обновљене, у утврђеном манастиру Ђурђеви ступови, који је Стефан Немања саградио на стеновитом брду код Новог Пазара, 1171. Цистерне су смештене једна уз другу поред југозападног дела цркве да би прихватале кишницу са њених кровова. Обе су правоугаоне основе и укопане су у стени, при чему се зидови навише шире. Мања цистерна на западној страни (димензија 5,40 × 3,30 м) подељена је на два дела по дужини, са два лука ослоњена на пиластре исклесане у стени и на средњи стубац од пешчара. Била је засведена са два полуобличаста свода изведена сигом. Зидови и дно цистерне прекривени су слојем кречног малтера помешаног са туцаном опеком, дебљине око 5 цм. Изнад свода била је тераса са каменом круном, тзв. сантрачем кружног облика, постављеним над отвором у своду ради лакшег захватања воде. Суседна јужна цистерна је већа (око 8 x 5 м), знатно је дубље укопана и имала је тзв. филтер бунар. Њени зидови – стене били су обложени слојем иловаче дебљине 20–25 цм која је наношена по хоризонталним слојевима висине 15–20 цм. Дно је такође било обложено иловачом, док је цела унутрашњост цистерне испуњена песком. У средини је танким шкриљастим плочама изграђена конструкција бунара кружног пресека, чији отвор на дну има пречник од око 130 а на врху око 55 цм. С обе стране бунара постојале су две кружне конструкције зидане квадерима пешчара, пречника 60 и дубине око 150 цм, кроз које је вода довођена у цистерне и одакле се понирањем кроз песак пречишћавала. Вероватно је да су на зиду између цистерни, у висини свода, постојали отвори за преливање воде у нижу и већу цистерну, где се пречишћавала. Већа цистерна није имала свод, већ, по свему судећи, двосливни кров са којег се могла снабдевати водом. Над бунаром се налазио камени сантрач у облику коцке.

У граду Звечану код Косовске Митровице, који се први пут помиње 1091, постојале су три цистерне. Прва (7,75 × 3,43 м) је изграђена испод дворане у приземљу палате, којој је припадала и црква Св. Ђорђа. У цистерни је уз јужни зид изграђено уско степениште. Глатко омалтерисани зидови прекривени су слојем иловаче или црнице, дебљине око 30 цм, уз који је насут слој шљунка помешаног са песком, исте дебљине. Сав остали простор у цистерни испуњен је тањим каменим плочама поређаним у хоризонталне редове, наизменично са слојевима песка. По средини цистерне од ових плоча су формирана два округла бунара дубине 5,96 и 3,03 м, пречника 1 м, у које се сливала пречишћена вода из плочасто-песковитог филтра. Вишак воде отицао је кроз одводни канал при врху северног зида цистерне. Друга цистерна (7,79 × 2,65 м), смештена у правоугаоној просторији прислоњеној уз југоисточни део градског зида, имала је исту конструкцију за филтрирање воде, с тим што су слојеви иловаче и шљунка са песком били дебљине од по 20 цм. У средњем делу цистерне налазила су се два буна-

ра конструисана од наизменично постављених редова камена и опеке. Трећа цистерна (7,67 × 3,55 × 2,30 м), у нижем делу града, имала је заобљене углове и један бунар конструисан од камених плоча.

У Сврљигу, код Књажевца, који се као град први пут сигурно помиње осамдесетих година XII века, у западном делу утврђења, поред једне куле постојала је цистерна усечена у стени. У порушеном пећинском манастиру са црквицом Св. арханђела Михаила, саграђеном крајем XII или почетком XIII века у литици брда Градине, изнад Пазаришта (Трговиште), код Новог Пазара, откривени су остаци цистерне (димензија око 7 × 2,60 м), чији су зидови прекривени водонепропусним малтером. Једна од старијих већих цистерни, правоугаоног облика, налази се у граду Јелечу на Рогозни, који је први пут забележен 1282. Археолошки није истражена. Град Маглич на Ибру, јужно од Краљева, вероватно из XIII века, имао је две цистерне усечене у стени, облепљене дебљим слојем иловаче и дубоке око 3,5 м. Већа, прислоњена уз главну кулу, има облик трапеза заобљених углова. Друга, мања, приближно квадратне основе, смештена источно од цркве Св. Ђорђа, испуњена је шљунком а у средини има бунар од камених плоча пречника 80 цм. Трепчански град (Ћитет), код Косовске Митровице, штитио је оближњи рудник Трепчу који се први пут помиње 1303. У рушевинама града налазе се остаци правоугаоног објекта за који се претпоставља да је цистерна. У Копријану (Курвинград), јужно од Ниша, који је 1372. подигао властелин Ненад, син казнаца Богдана, цистерна је смештена у посебно брањеном простору, уз источни градски зид испред две куле од којих је једна, чини се, била главна кула. Није истраживана. У првобитном највишем делу Ужичког града (цитадела), чији први помен из 1373. указује на његов ранији постанак, археолошки су истражени остаци цистерне усечене у стени, са једним филтер бунаром. Цистерна је приближно кружног облика, пречника око 3,5 и дубине 4 м. Бунар је конструисан од плочастог камена. Стена је прекривена дебљим слојем глине, а цео простор до бунара насут је облутком, који је служио за пречишћавање воде.

У Крушевцу, престоном граду кнеза Лазара, који се први пут помиње 1381, али је свакако нешто старији, истражена је цистерна (5 ×1 ×1,5 м) засведена полуобличастим сводом, са зидовима омалтерисаним на уобичајен начин. Осим из отвора на јужном зиду, вода је дотицала кроз под природним падом из подземног извора, испод оближње куле, где је мања пећина са језером. У југоисточном углу цистерне постоји преливна цев. Град Козник, близу Александровца, настао по свему судећи за владе кнеза Лазара, био је његово повремено боравиште, први пут посведочено 1381. У Living Living Living

У Соколцу (Сокоград), код Сокобање, који је, без сумње, знатно старији од 1413. кад је први пут забележен, сачувала се цистерна (7,5 × 4 × 4 м), цела усечена у стени, са уским прилазним степеништем засведеним опеком. У четири горња угла цистерне убачене су керамичке цеви за довод кишнице, а на врху су два отвора (80 × 60 цм) за захватање и сипање воде. У Ковину (Јеринин град), изнад Лима, код Пријепоља, који је зацело знатно старији од 1448. кад се први пут помиње, налазе се остаци веће цистерне, чији су зидови прекривени водонепропусним малтером. У утврђеном манастиру Ресави (Манасија), задужбини деспота Стефана Лазаревића, грађеном од 1407. до 1418, једна цистерна налази се у тзв. Деспотовој кули, испод првог спрата. Кружне је основе, пречника 3,80 м а завршена калотом. На каменом отвору (50 × 42 цм) постоје два жлеба – трагови конопаца помоћу којих је извлачена вода. У граду Соколу код Крупња, забележеном тек у време турске власти, мада је несумњиво старији, цистерна, највероватније правоугаоног облика, налазила се у највишем делу тврђаве, поред главне куле. У Доњем граду Београдске тврђаве, уз остатке палате из друге четвртине XV века, за коју се претпоставља да је била епископска, откривена је велика цистерна скоро четвороугаоног облика са филтер бунаром. Описујући 1660. цитаделу Београдске тврђаве, Е. Челеби помиње и цистерну.

Већи број цистерни, на исти или веома сличан начин изведене, налази се у средњовековним градовима Црне Горе, Босне и Херцеговине и Македоније.

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 46; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 114; *ELU* I, Zagreb 1959, 634; И. М. Здравковић, *Резултати конзерваторских испитивања и радова на граду Звечану*, Зборник ЗСК 12 (1961) 92–99; И. М. Здравковић, *Резултати конзерваторских испитивања и радова на граду Магличу у Ибарској клисури*, Зборник ЗСК 15 (1964) 78; C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjevekovnoj Bosni i Hercegovini*, у: Srednjevekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 149–150; П. Мијовић – М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд – Улцињ 1975, pass.; Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања Пећине-испоснице у Расу*, Новопазарски зборник 1 (1977) 20; М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца*, Старинар 30 (1979) 22; E. Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1979, 80; О. Вукадин – Д. Минић, *Козник*, Рашка баштина 2 (1980) 306–307; J. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу*, Београд 1984, 200–202; Г. Симић, *Деспотова кула у Ресави*, Саопштења 24 (1992) 70–71; М. Поповић, *Ужички град*, Београд – Ужице 1995, 67–69; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 1 (Београд 1995) 50 (са потребном наведеном литературом); И. Микуљчић, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996, pass.; M. Popović – G. Simić, *Episcopal Palace. Belgrade, Yugoslavia*, у: Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 and its Preservation, Thessaloniki 1997, 276–277.

В. С. Јовановић

ЦОЈА в. *Накит*.

ЦРЕВЉЕ – У средњовековној Србији ципеле су се звале **цръвїє**, старословенском и прасловенском лексемом која је била позната и у јужним деловима јадранске обале, док се у северним крајевима користила изведеница *постола*. У Србији су се, као и у западној Европи, носила два главна типа ципела: *затворене* и *отворене* – изрезане, са варијантама у кроју. Обуване су на босу ногу и преко калца или калига; израђиване су од разних врста тканина, безбојних и бојених, или од коже, чији су квалитети зависили од имовног стања, друштвеног статуса, пожељног модела власника ципела, као и од њихове намене. Ђон, који је рађен од коже могао је да буде једнострук или двострук, у зависности од типа ципела; ципеле са двоструким ђоном могле су да буду постављене, понекад и крзном.

Основни крој *затворених ципела* је обухватао стопало и допирао до скочног зглоба. У Европи се јавио у доба Каролинга у следу напуштања грчких и римских модела; доживљавао је извесне модификације постајући од XII века права ципела коју су носили сви слојеви друштва изузев двора и цркве. Затворена ципела је углавном била обућа мушкараца свих узраста, а носиле су их и жене *на начин мушких*, како је наведено у уредби дубровачке владе из 1372. о ценама којих су се морали придржавати тамошњи обућари. У српским ликовним изворима затворене ципеле су готово увек сликане у свом основном облику (Мирослављево јеванђеље, Призренско јеванђеље, Сопоћани, Дечани, Дивошево јеванђеље, Манасија). Варијанте су биле са прорезима са стране у виду два језичка (Копитарево јеванђеље) ради лакшег навлачења, познате и у јужној Европи, или са два дела лица спојена са стране (Призренско јеванђеље, Сопоћани). Ципеле су за ногу учвршћиване на више начина: на *шнир* (Морача; црква Св. Константина и Јелене, Охрид; Каленић), помоћу дугмета (Рака св. Шимуна, Задар), копче (Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића), што је било модерно у Европи од друге половине XIV века. Судећи према типу костима власника таквих ципела, приказаног на минијатури Закона о рудницима, ципеле са копчом на хоризонталној траци преко риса имале су одређену друштвену поруку означавајући виши друштвени статус њиховог власника.

Отворене, изрезане ципеле биле су изгледа врло омиљене у Србији, најчешће су приказиване у ликовним изворима. У зависности од намене и друштвеног статуса оних који су их поседовали рађене су од једноставнијих или скупоценијих тканина, простије или финије коже, понекад са везом (црква Св. Ђорђа у Курбинову, Преспа; Студеница, Краљева црква; Крушедол). Изрез је био округао, прав, шпицаст, лице са или без преврнутог руба горње ивице ципела, а било их је и са прећицом преко риса (Старо Нагоричино, Дечани). У Дубров-

нику су такве лаке женске ципеле биле двојаке. Једна врста је имала горњи и доњи део од исте коже и још кожни ђон. Друга врста, која се звала *беле ципеле* није имала кожни ђон, већ само од коже горњи и доњи део. Тај горњи део ципеле означен је у одлуци Великог већа од 1492. словенским термином *наплата*. Изрезане ципеле су биле намењене кућној употреби или ван куће када је време било лепо и суво. У овом случају се преко њих могла навући и јача обућа.

Савремени типови ципела прихватани су у Србији на разне начине. Један од главних преносилаца били су Дубровчани при крају средњег века. Од краја XIII века из Дубровника су ципеле доношене у Србију где су боравили бројни Дубровчани у својим колонијама или послом. Такође је било и обућара. С друге стране, из познатих рударских и трговачких центара одлазили су пословни људи у Дубровник.

Дубровачке ципеле су биле блиске италијанским, а италијанске донекле византијским. Модни трендови у западној Европи одражавали су се и у Србији, готово у исто време или са извесним закашњењима. Од средине XII века ушле су у моду у западној Европи ципеле са зашиљеним нагоре повијеним врхом, прихваћене под утицајем медитеранских земаља, где је тај облик био познат још Етрурцима одакле је прешао у Рим. Порекло му је било у планинским областима Азије из XIII и XII века пре Христа. О употреби зашиљених ципела у Србији сведоче њихови прикази у Мирослављевом и Призренском јеванђељу. У западној Европи таква обућа је ишчезавала током XIII века, док је и даље опстајала у Византији и Србији, с тим што се шиљак исправљао у равни ђона (Дивошево јеванђеље, Манојлово-Мостарско јеванђеље, Дечани, Св. Никола Болнички). Нова европска мода ципела са дугим повијеним врхом, наводно пореклом из Пољске, а која се јавила у XIV веку, одразила се и на обућу у Босни и Србији. Типичан пример су калце са ђоном Младена Шубића, његове супруге, Стефана Котроманића и његовог синовца Твртка на раки св. Шимуна у Задру, јеванђелисте Луке у Копитаревом јеванђељу и наследника ктитора цркве Св. Константина и Јелене у Охриду из 60-их година XV века.

У Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића изнет је ценовник обуће коју су израђивали *шустери* у Новом Брду, али без ближих обавештења о каквом типу обуће је реч. Набројане су: најбоље цревје по 5 динара, остале по 3, двоструке најбоље по 20, једноструке најбоље по 15, потакве (нејасно значење) по 12, околице (можда сандале?) по 9, а потакве и по 8 динара. Обућари су били обавезни да о Божићу дају војводи Новог Брда по пар **цревје**.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа*.

Ђ. Петровић

ЦРКВА – Посматране као дела архитектуре, српске средњовековне цркве по својој укупној структури припадају ширем оквиру источнохришћанског сакралног градитељства, и у најопштијем смислу одређене су његовим просторним и симболичким програмом, као и посебним стилским обележјима. У свим периодима развоја старе српске црквене архитектуре доследно се испољава прихватање различитих византијских, цариградских или грчких решења у организацији простора, облицима, конструкцији и спољашњем изгледу храма, док су у мањој мери присутни и утицаји са Запада. Креативно обједињавање елемената архитектуре проистеклих из различитих традиција, као и модификовање и даље усавршавање византијских искустава, особито од почетка XIV века, чиниоци су структурне хомогености и оригиналног ликовног израза који примењују градитељи српских средњовековних цркава.

Утицај византијских схватања о архитектури хришћанског храма најочитије се испољава у композицији целине простора. У идеалном смислу, њу чине три јединице: *припрата* (в.), наос и олтар, појединачно и међусобно различито структурирани, у зависности од типа грађевине. У другој половини XII и током XIII столећа се подижу цркве подужног плана, са једним бродом и куполом. Основно језгро храма проширује се спољном припратом, *капелама* (в.) уз припрату, вестибилима или правоугаоним певницама поткуполног простора, попречно постављеним у односу на брод цркве. Од почетка XIV века преовлађујући тип представља храм у форми сажетог или развијеног уписаног крста са једном или пет *купола* (в.). Крајем овог и у првим деценијама наредног столећа основа уписаног крста изводи се додавањем полукружних конхи

на завршецима попречног крака, по угледу на цркве светогорских манастира.

Горње зидине конструкције српских цркава настају применом различитих градитељских поступака и решења. Носећу структуру образују зидови са прислоњеним луковима и јаким пиластрима, слободни стубови или ступци као носачи куполе код развијених форми, а понекад и масивни контрафори. У суперструктури се јављају полуобличасти или крстасти сводови који покривају западне и бочне делове грађевине, полукалота над простором олтарске апсиде или бочних конхи, и куполна конструкција изнад средишњег травеја. Особеност представљају плитке слепе калоте великог распона или слепе куполе; оба решења остварују се у склопу припрата појединих храмова. На многим српским црквама, а нарочито оним из XIII века, у начину на који се формирају горње конструкције препознаје се рад романичких мајстора.

Обележја спољашњег изгледа појединачних грађевина одређена су различитим токовима у српској средњовековној архитектури. Испољавају се у компоновању маса, начину зидања, односу према декорацији и њеним мотивима. Без обзира на раздобље, купола представља најизраженији елеменат целине. У спољним облицима нижих зона цркве, готово по правилу се одражавају унутрашњи распоред простора и замисао структуре. Компактна и монументална силуета подужног храма XIII века у наредном столећу бива потиснута разуђенијим линијама централног решења. Општем утиску битно доприноси материјал и поступак у слагању градива. Лице зида се изводи у камену, монохромном или разнобојном, или мешовито, у алтернацији са низовима опеке. Ефекти остваривани на фасадама српских цркава избором и третманом материјала, разнородни су по својој природи и у основи имају различита идејна и естетска усмерења. Током XIII столећа доминирају равне површине зидова, сложене на начин близак романичким грађевинама. Рашчлањене су плитким лезенама и фризом малих аркада испод крова, и често покривене малтером на коме се изводи сликани украс или се цртежом и бојом подражава зидање у камену и опеци. Почев од XIV века преовлађује рад у потпуности савремен токовима у византијској архитектури Грчке. Прихвата се и усавршава ћелијасто грађење тесаницима уоквиреним опекама, које постаје подлога сложеном систему геометријских облика и украса од опеке, керамичких лончића и клесаног камена. Профилација зидних површина остварује се плитким аркадама, прислоњеним колонетама, хоризонталним венцима, слепим луковима; унутар или између њих, лице зида разложено је многобројним мотивима исцртаним опеком, шах-пољима, полукружним усеченим нишама, *розетама* (в.). Креативни врхунац оваквог обликовања фасада у старој српској архитектури досегли су градитељи храмова у време кнеза Лазара и његових наследника.

Мотиви камене пластике, њени облици и значење, неодвојиви су део организма средњовековне цркве. Пластика се израђује у мрамору или другим врстама камена, а поставља на карактеристичним тачкама: око портала и прозора, на конзолама и архиволтама. У ентеријеру, место јој је на парапетним плочама и гредама олтарске преграде, оквирима фреско-икона, странама саркофага и епископског, односно владарског престола. Са изузетком јединственог студеничког ансамбла, пластика друге половине XII и XIII столећа само је фрагментарно сачувана. Посебну, стилски заокружену целину, представља моравски украс од геометријских и флоралних мотива, који током XIV века постепено израста из праксе локалних клесарских радионица и симбол је црквеног градитељства у времену пред коначна турска освајања.

Подизање цркве у средњем веку представља чин са посебним значењем за ктитора и његову средину. Црквено градитељство у Србији обележавају задужбине владара, а њихов пример следе и припадници властеоског сталежа и црквени достојанственици. Храмови се разликују по намени: могу да буду манастирски, катедрални (седиште епископа једне области), гробни (маузолеј ктитора и његове породице), придворни (уз двор властелина), или да обједињују неке од тих функција.

У измењеним околностима које настају по доласку Турака, српска црквена архитектура, у оквиру сведених могућности, продужава своје трајање ослањајући се на традицију средњовековног градитељства. Уз бројна дела скромног занатског домета остварене су и монументалније целине, попут цркава у манастирима на Фрушкој гори или оних у Овчарско-кабларској клисури.

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971; М. Шупут, *Српска*

архитектура у доба турске власти 1459–1690, Београд 1984: М. Чанак-Медић – Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I (Цркве у Топлици, долинама Ибра и Мораве)*, Београд 1986; В. Кораћ, *Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури*, Београд 1987; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988: М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II (Цркве у Полимљу и на Приморју)*, Београд 1989; М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII век*, Београд 1991; М. Чанак-Медић – О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I (Цркве у Рашкој)*, Београд 1995; М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II (Цркве у Рашкој)*, Београд 1995; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.

И. Стевовић

ЦРКВЕНИ МУЗИЧАРИ в. *Доместик*.

ЦРКВЕНО ПОЈАЊЕ – једногласно певање црквених молитава у оквиру дневних, седмичних и годишњих богослужбених циклуса православне цркве. *Српско црквено појање* је на исти начин као и црквено правило (в. *типик*), литургијска пракса и богослужбени текстови, преузето из византијске, грчке традиције. Са првим превођењима литургијских књига са грчког на стари словенски језик у IX и X веку (св. браћа Ћирило и Методије и њихови ученици) прихваћен је и систем од осам црквених гласова (в. *глас*, в. *осмогласје*), а са тиме свакако и одређени мелодијски модели. Најранији период српског црквеног појања (X–XI век) могуће је пратити само кроз глагољске и ћирилске литургијске рукописе у којима се налазе певани текстови са ознакама гласова. Извори настали у овом периоду су углавном заједнички свим јужнословенским народима, а напеви су били искључиво део усменог предања.

Другу епоху чини период од XII до XIV века када су богослужбени текстови исписивани старословенским језиком српске редакције, а напеви су и даље били део незаписане традиције. Поред рада на превођењу текстова са грчког на словенски језик, крајем XII и почетком XIII века, деловањем св. Саве и краља Стефана Првовенчаног (св. Симона), почиње развој оригиналне српске појане поезије. Многобројне службе, канони и похвале писани су и појани у част светих Срба (в. *Србљак*). Нажалост, музички писмених монаха и лаика, чини се, међу Србима није било све до краја XIV века, па су напеви остали непознати. Значајни византијски музичари помињу се као „доместици Србије" (в. *доместик*) током XIV века, а дела познатих грчких музичара (Јован Кукузељ, Давид Редестинос) записивана су понекад неумама (в. *неумска нотација*) двојезично са текстом на грчком и српскословенском језику. Напеви су, ипак, највише неговани кроз усмено предање. На свакодневним богослужењима мелодије су према постојећим моделима, мелодијским формулама, „кројене", односно прилагођаване различитим старим и новим текстовима. Оваква пракса задржана је до данас у православним црквама.

Крај XIV и почетак XV века је време у којем срећемо прве српске композиторе. *Кир Стефан Србин*, *јеромонах Исаија* и *Никола Србин* су први познати српски композитори црквене музике. Њихова *творенија* су забележена касновизантијском неумском нотацијом са текстовима на грчком и српскословенском језику у више музичких рукописа насталих од краја XIV до половине XVI века. Кир Стефан Србин је оставио две песме из Литургије пређеосвећених дарова (*Ниња сили*, *Вакусите и видите*) и причасну песму (Пс.148.1) на грчком језику. Исаија Србин је носио високу византијску титулу професионалног музичара *мајстор*, а већи број његових композиција на српскословенском и грчком језику налази се у неумском музичком зборнику из XV века (*Српски полијелеј*, *Псаломник*, *Свети Боже*, *Јелици*, неколико записа *Алилуја*, тропар за Ускрс, три стихире на Ваведење, једна за Богојављење и једна св. Теодосију општежитељном). За сада су познате само две композиције Николе Србина: богородичан IV гласа из Осмогласника на српскословенском и Херувимска песма на грчком језику.

После пада Цариграда (1453) и коначног пада српске Деспотовине (1459) изгубљен је духовни и културни ослонац у институцијама Византијске царевине и српске цркве и државе, а прекинуте су и везе са хришћанском Европом. Појава штампарства је крајем XV века донекле ублажила потпуну културну стагнацију. Из првих штампарија су излазиле и литургијске књиге са текстовима за појање, али су први музички зборници, и српски и грчки, објављени тек у XIX веку. Мало је сачуваних докумената из тих скрбних времена. Дела кир Стефана Србина су преписивана као антологијски примери у молдавским рукописима XVI века, а у грчким и руским музичким рукописима XVI–XVII века налазе се појединачни записи српских песама. Песме у част српских светитеља музички су први пут забележене у руским *крјуки* рукописима XVIII века, а потом у хиландарским неумским рукописима XVIII века. У фрушкогорским манастирима су исписивани литургијски рукописи и појачки зборници, али без музичких знакова. Светогорски и хиландарски монаси су доносили понеки неумски запис или рукопис, а грчки епископи и учитељи су покушавали да међу Србима прошире интересовање за неумско писмо и грчко појање.

Живу појачку праксу, која води порекло од византијског и средњовековног српског појања, утврђену у XVIII и у првој половини XIX века, савременим нотним писмом су забележили многобројни мелографи – свештеници и музичари – у другој половини XIX и почетком XX века. Ово појање, названо *српско народно црквено појање* или *карловачко појање*, и његови записи, представљали су основ за стварање изванредних примера српске хорске духовне музике у епохи романтизма. Једногласно српско црквено појање, међутим, као живи облик црквене молитвене праксе, истрајава у усменом предању практично до данас.

ИЗВОРИ: Д. Стефановић, *Стара српска музика. Примери црквених песама из XV века*, књ. I и II, Београд 1975; Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/II, факсимили и транскрипције, Београд 1982; *Српско народно црквено појање у ноте ставио и за четири гласа удесио Корнелије Станковић*, Беч 1862–1864, репринт, Београд 1995; К. Станковић, *Српско карловачко појање – Блажена 1–8. гласа*, св. 1, САН, Београд 1922; *Српско народно црквено појање у рукописним записима и штампаним зборницима (1854–1950)*, видети: Д. Петровић, *Српско црквено појање као предмет музиколошких истраживања*, Зборник МС СУМ 15 (1994) 31–46; С. Мокрањац, *Осмогласник*, Сабрана дела, Духовна музика IV, књ. 7, Београд 1994; С. Мокрањац, *Опште и пригодно појање*, Сабрана дела, Духовна музика Va, књ. 8а, Београд 1998; С. Мокрањац, *Празнично појање*, Сабрана дела, Духовна музика Vв, књ. 8б, Београд 1998.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Стефановић, *Einige Probleme zur Erforschung der slavischen Kirchenmusik*, у: Kirchenmusikalisches Jahrbuch, Köln 1959, 1–7; D. Stefanović, *The Earliest Dated and Notated Document of Serbian Chant*, ЗРВИ 7 (1961) 187–195; Д. Стефановић, *Изгорели неумски рукопис бр. 93 београдске Народне Библиотеке*, Библиотекар XIII–5 (1961) 379–384; J. Milojković-Đurić, *Some Aspects of the Byzantine Origin of the Serbian Chant*, Byzantinoslavica 23 (1962) 45–51; J. Milojković-Đurić, *On the Serbian Chant in the 18th Century after the Neumatic Manuscripts from Chilandar*; D. Stefanović, *Melody Construction in Byzantine Chant*, Actes du XIIe Congrès International d'Études byzantines – Ochrid, II, Beograd 1964, 375–384, 583–587; J. Милојковић-Ђурић, *Пападика у хиландарском неумском рукопису бр. 311*; M. Velimirović, *Joakeim Monk of the Harsianites Monastery and Domestikos of Serbia*, ЗРВИ 8, 2 (1964) 273–285, 451–460; Л. Мирковић, *Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве*, књ. I и II, Београд 1965, 1966; D. Stefanović, *The Beginnings of Serbian Chant*, Anfänge der slavischen Music, Bratislava 1966, 55–64; D. Stefanović – M. Velimirović, *Peter Lampadarios and Metropolitan Serafim*, Studies in Eastern Chant I, Oxford 1966, 71–78; D. Stefanović, *The Serbian Chant from the 15th to 18th Centuries*, Musica Antiqua Europae Orientalis I, Bydgoszcz 1966, 140–163; D. Stefanović, *The Influence of the Byzantine Chant on the Music of Slavic Countries*, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, London 1967, 141–147; D. Stefanović, *New Data About the Serbian Chant*, Essays in Musicology in Honor of Dragan Plamenac, ed. G. Reese & R. J. Snow, Pittsburgh 1969, 321–330; D. Stefanović, *Some Aspects of the Form and Expression of Serbian Medieval Chant*, Musica Antiqua Europae Orientalis II, Bydgoszcz – Warszawa 1969, 61–77; Д. Стефановић, *Екфонетска нотација у старим словенским рукописима*, у: Симпозијум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски II, Скопје 1970, 339–346: Д. Стефановић, *Појање старе црквене поезије; Стихире Србима светитељима*; Д. Цревар (Петровић), *Преглед гласова у старој српској појаној поезији*, у: О Србљаку, Београд 1970, 129–140, 446–469; Д. Стефановић, *Црквенословенски превод приручника византијске неумске нотације у рукопису 311 манастира Хи-*

ландара; А. Јаковљевић, *Сервикон кратима*, Хиландарски зборник 2 (1971) 113–141; A. Jakovljević, *Koukouzeles' part in the funeral service of mediaeval Serbia and Byzantium*, Cyrillomethodianum I, Thessaloniki 1971, 121–130; Д. Петровић, *Многољетствије румунском војводи Јовану Александру*, ЗРВИ 13 (1971) 345–352; A. Jakovljević, *David Redestinos. Monk and Musician*, Studies in Eastern Chant III, Oxford 1973, 91–97; Д. Стефановић, *Извори за проучавање старе српске црквене музике*, Српска музика кроз векове, Галерија САНУ, књ. 22, Београд 1973, 113–152; A. E. Pennington, *Stefan the Serb in Moldavian MSS*, Slavonic and East European Review LI, 122, Cambridge 1973, 186–199; D. Petrović, *Byzantine and Slavonic Oktoechos until the 15th Century*; D. Stefanović, *Services for Slavonic Saints in Early Russian Music Manuscripts*, Musica Antiqua Europae Orientalis IV, Bydgoszcz 1975, 175–190, 211–217; D. Stefanović, *Serbian church music through the centuries*, Grazer Musikwissenschaftliche Arbeiten 1: Beiträge zur Musikkultur des Balkans I, ed. R. Flotzinger, Graz 1975, 127–138; Д. Стефановић, *Стара српска музика – примери црквених песама из XV века*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 15/I, II, Београд 1975; D. Petrović, *One Aspect of the Slavonic Oktoechos in four Chilandari music MSS*, Report of the 11th Congress of the International Musicological Society, vol. II, Copenhagen 1975, 766–774; D. Petrović, *Music for some Serbian Saints in MSS preserved in Romania in comparison with different melodic versions found in other MSS*; D. Stefanović, *Two Bilingual Music Manuscripts from the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Actes du XIVe Congrès International des Etudes byzantines, Bd. III, Bucarest 1976, 557–564, 575–578; A. Jakovljević, *Ioannes Harsianites, domestikos Serbias*, Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas, Wiesbaden 1977, 261–272; D. Petrović, *Hymns in Honour of Serbian Saints in Music Manuscripts of the Monastery of Chilandar and in Printed Editions*, Studies in Eastern Chant, vol. IV, London 1978, 134–139; А. Јаковљевић, *Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 4 (1978) 193–234; Д. Стефановић, *Свети Сава у црквеној музици*, у: Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. VII, Београд 1979, 427–441; Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/I, Београд 1982; D. Petrović, *The Importance of the Chilandari music MSS for the history of Serbian church music*, Musica Antiqua Europae Orientalis VI, Bydgoszcz 1982, 223–263; D. Stefanović, *Der serbische Kirchengesang*, Herkunft, gegenwärtige Praxis, einschlägige Bestände an Notenmaterial und Sekundärliteratur, у: Staatsbibliothek preussischer Kulturbesitz, Veröffentlichungen der Osteuropa –Abteilung, ed. F. Görner, Bd. 3, Berlin 1984, 210–214; D. E. Conomos, *The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle: Liturgy and Music*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C. 1985; Д. Петровић, *Српско појање у усменом и писаном предању*, Научни састанак слависта у Вукове дане 14, Београд 1985, 257–265; D. Stefanović, *An Additional Checklist of Hilandar Slavonic Music Manuscripts*, Хиландарски зборник 7 (1989) 163–176; А. Јаковљевић, *Cod. Lavra E-108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузељевом нотацијом*, Хиландарски зборник 7 (1989) 133–160; D. Petrović, *The Heritage of SS. Cyril and Methodius*, Orientalia Christiana Analecta, Roma 1989, 291–294; Д. Петровић, *Фрушкогорски манастири и српско појање*, у: Фрушкогорски манастири, Галерија САНУ, књ. 66, Београд 1990, 178–197; D. Petrović, *European Baroque and Serbian Chant in the 17th and 18th centuries*, у: Западноевропски барок и византијски свет, Научни скупови САНУ, књ. 59, Београд 1991, 95–102; D. Stefanović, *The Importance of Rhythm in the Bilingual Polyeleos by Isaiah the Serb (15th century)*, Acta of the Congress held in Hernen Castle, A. A. Bredius Foundation, Hernen 1991, 101–108; Д. Петровић, *Грчко-српске културне везе у XVIII веку*, Сентандрејски зборник 2, Београд 1992, 149–159; Д. Петровић, *Опит за печатане на невмени записи в Сремски Карловци в началото на XIX век*, Българско музикознание, кн. 3, София 1992, 65–72; D. Petrović, *Different stages of written and oral tradition in the Serbian church singing*; D. Stefanović, *The Phenomenon of Oral Tradition in Transmission of Orthodox Liturgical Chant*; у: Cantus Planus – Pécs, Budapest 1992, 292–310; Д. Петровић, *Музички рукопис манастира Лавре E-10 (Z-58) из 17. века*; Д. Стефановић, *Стихире у част српских светитеља у хиландарским неумским рукописима*, у: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Зборник радова са Треће међународне хиландарске конференције одржане у Београду 1989. године, САНУ, Београд 1995, 345–357, 403–418; D. Petrović, *A South Slavonic Sticherarion in a 17th c. Neumatic Manuscript*; D. Stefanović, *Aspects and Principles of Adaptation of the Church Slavonic Texts to the Byzantine Melodic Formulae*, у: Laborare fratres in unum. Festschrift L. Dobszay zum 60. Geburtstag. Ed. D. Hiley and J. Szendrei, Spolia Berolinensia 7, Hildesheim – Zürich 1995, 249–260, 297–305; D. Petrović, *The Eleven Morning Hymns Eothina in Byzantine and Slavonic Traditions*, у: Cantus Planus '93 – Eger, Budapest 1995, 435–448; Д. Петровић, *Ћирилски рукописи из којих се појало у време сеоба (1690–1737)*, Сентандрејски зборник 3, Београд 1997, 179–189.

Д. Петровић

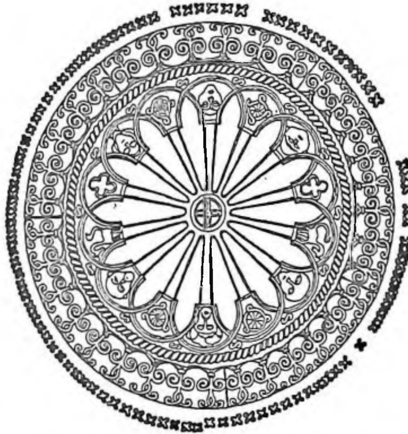

Ч

ЧАБАР в. *Посуде.*

ЧАМЦИ в. *Древо.*

ЧАСЛОВАЦ (грч. ὡρολόγιον) – књига која садржи непромењиве делове дневног циклуса богослужења: полуноћнице, јутрења, часова (први, трећи, шести, девети), међучасова, изобразителних, вечерња и повечерија. Он још садржи чинове и молитве који се додају службама једнога дана; додају му се измењиве песме које се више пута понављају током дневног и годишњег круга: тропари, кондаци, богородични, прокимени, причесни. Поред овога, часловац садржи и *месецослов* (в.) са тропарима, кондацима, прокименима и распоредом читања из јеванђеља и апостола. На крају се додаје још и пасхална таблица са индиктима и круговима сунца и месеца за израчунавање времена покретних празника. Часослов је првобитно био намењен манастирском богослужењу али се касније његова употреба проширила и на парохијске цркве. У српској рукописној традицији часослов се често појављује у оквиру *псалтира* (в.) с последовањем.

Настанак часловца везује се за палестинску монашку традицију и приписује се св. Сави Освећеном (умро 534). Касније су га допуњавали Јован Дамаскин, Теодор Студит и познији писци.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна литургика. Први општи део*, Београд 1965³, 151; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 377; *Речник књижевних термина*, Београд 1992², 116 (Д. Богдановић).

Т. Суботин-Голубовић

ЧАСОВИ (грч. ὧραι) – мање литургијске целине из циклуса дневног богослужења; то су богослужења првог, трећег, шестог и деветог часа. Часови који се служе током једнога дана су веома слични међу собом, али током године, у зависности од календарског и великопосног циклуса постоје значајне разлике. Тако, постоје часови на којима се поју по три псалма; таква служба састоји се из два дела: у првом се поју псалми, а у другом – тропари, кондаци и завршна молитвословља.

Први час се поје после јутрења (према савременом рачунању времена 7 до 9 часова ујутру) трећи се поје пред литургијом (10–12), шести (13–15), девети (16–18).

О старини богослужења на часовима сведоче Климент Александријски, Атанасије Велики, Василије Велики и Тертулијан. Распоред читања псалама на часовима утврђен је већ у IV веку; тако је Пахомије Велики изабрао псалме за девети час, а тропаре и молитву који се читају на том часу саставио је Василије Велики.

У дане Четрдесетнице, службе трећег, шестог и деветог часа поју се заједно; на овим часовима се после псалама поју још и посебно састављени посни тропари, у којима се говори о догађајима тога часа, у време распећа Христовог. Великопосним часовима додаје се обедница која понекад замењује литургију.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна литургика. Други посебни део*, Београд 1965³; *Речник књижевних термина*, Београд 1992², 114 (Д. Богдановић); *Христианство*, Энциклопедический словарь, Т. 3, Москва 1995, 228–229.

Т. Суботин-Голубовић

ЧАСОВНИК – направа за мерење протока времена и одбројавање часова на које су били подељени дан и ноћ. У Србији је као и у другим земљама у средњем веку уобичајено било бројање часова од 1 до 12 за дан и од 1 до 12 за ноћ, па се у складу са тим у текстовима говори о *часовима дана* и *часовима ноћи*. Подне је било шести час дана а поноћ шести час ноћи. При таквом начину дељења и бројања часови нису били једнаке дужине, већ су зависили од годишњег доба. Само око обе равнодневице часови дана и ноћи су били једнако дуги, иначе лети су били дужи часови дана а зими часови ноћи.

Пре но што ће се усталити реч *час* у истом значењу се употребљавала реч *година* (у Мирослављевом јеванђељу реч час се јавља само три пута, а година у истом значењу 51 пут). Према једном српском метролошком тексту штампаном почетком XVI века час се делио на 5 *лепти*, а свака лепта је имала 6 *срока*. Тридесети део часа се звао *забод* (што је превод од грчког *стигма*). Од тих назива се једино *срок* сачувао у Русији као мера времена.

У употреби су били сунчани часовници, који су наслеђе антике. Један такав је сачуван на зидовима Студенице, а у једном рукопису се дају објашњења различите дужине сенке у појединим деловима дана и године. Ту се употребљава назив *часовник*, који иначе служи за означавање механичког часовника. Механички часовник је прихваћен сразмерно рано, пре почетка XIII века. Први познати помен имамо у преводу Евергетидског типика намењеном манастирима Хиландару и Студеници, где се међу дужностима подеклезијарха (в. *еклисијарх*) налази брига о часовнику, и то часовнику који избија – *часовник слишав бијушт*. Часовник ту заступа грчку реч horologion, која је ушла и у средњовековни латински. Иначе, о механичким часовницима у Србији нема података осим неодређених помена у касним турским изворима који часовник на сахат-кули у Скопљу приписују *неверничким временима*, добу пре турског освајања. У приморским градовима су механички часовници распрострањени све до појединих манастира, који су за њих плаћали 30–40 перпера. У Дубровнику се о општинском часовнику старао мајстор који је био задужен за оружје, пре свега за бомбарде и барут.

Механички часовници су били међу високим достигнућима средњовековне технике, нарочито они који су поред часова показивали календарске податке, месечеве мене, положај планета итд. О томе да су и Срби овладали техником производње механичких часовника сведочи податак руског летописа у коме се каже да је почетком XV века на двору великог кнеза у Москви један српски монах по имену Лазар наместио часовник који је избијао сате: *свакога часа удара чекићем у звоно, одмеравајући и одбројавајући часове ноћне и дневне; не удараше човек, но подобно човеку; самозвучно и...прелукаво*.

ЛИТЕРАТУРА: *Hronologija kod Srba*, EJ 4, 34–35 (Đ. Sp. Radojičić); Ђ. Сп. Радојичић, *Југословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*, Крушевац 1967, 66–67; С. Ћирковић, *Метролошки одломак Горичког зборника*, ЗРВИ 16 (1975) 183–189.

С. Ћирковић

ЧАТАЦ в. *Анагност*.

ЧАША в. *Посуде*.

ЧЕЛНИК – 1. Заповедник или старешина мање или веће групе људи, који обављају послове различите садржине. Титула челника позната је Словенима у централним деловима Балканског полуострва још у првој половини XI века. За време устанка Петра Одељана (1040), искусан у војним пословима челник Љутовој Деволски био је заповедник града Димитријаде. Три века касније за заповедника града Скрадина, а по наређењу цара Душана 1355. године, постављен је челник Ђураш Илијић. Титулу челника стекао је још за време краља Стефана Дечанског и носио је пуне три деценије (до 1356). Његов савременик је челник Хлап из жупе Соли, властелин бана Стефана II Котроманића. Челници као заповедници утврђених градова постоје и у доба цара Уроша. Челник Муса је до 1363. заповедник Звечана, а после господар Брвеника, док је челник Милош Повик (Повић) постао заповедник Звечана пред крај шездесетих година XIV века.

Посебна категорија челника обављала је своју службу на владаревом двору и у његовој непосредној близини, бринући се о заштити владареве личности и извршавајући владарева наређења различите садржине, што им је омогућило да се укључе у рад централне државне управе. У постојећој хијерархији титула и звања у XIII и почетком XIV века, испред челника се налазе *казнаци* (в.) и *тепчије* (в.), али ће челници временом преузети компетенције ових последњих као и *двородржица* (в.). На двору краља Милутина 1284. године налазио се челник Градислав, а касније (1305/06) челник Бранко. Овој категорији челника биће поверена заштита црквених земљопоседа од самовоље властеле, па се они појављују у улози судија или извршитеља владаревих одлука, када су у питању спорови између цркава и властеле. Из тих разлога цар Душан је слао челника Бранила (1347) и челника Ђурицу (1350) да *утешу* међе на уобичајен начин спорним црквеним земљопоседима. У исто време у српској држави могло је бити неколико челника, па је једном од њих додељена титула *великог челника* (в.), по правилу оном који се налазио у непосредној владаревој близини.

После распада српске државе, звање челника је прихваћено на дворовима обласних господара. Челници постоје на двору царице Јелене у Серу, браће Драгаш, у области Бранковића и Лазаревића, као и у Српској деспотовини до њеног пада под Турке. У Деспотовини достојанство челника, односно великог челника, стиче изузетно велики углед.

2. Поред челника који су се налазили у служби српских владара, било као заповедници појединих утврђених градова било као високи достојанственици на двору, постојали су и челници који су се налазили у служби појединих манастира и епископија, односно митрополија. Приликом грађења манастира Дечана и оснивања манастирског властелинства, краљ Стефан Дечански је на властелинство доселио челника Радана, свакако ситнијег властелина. Челник Радан је за верну службу стекао и *баштину* коју су сачињавали разноврсни земљопоседи. Према ономе што је утврђено, челник Радан се бринуо о заштити манастира и његових добара, а у постојећој хијерархији њему је на властелинству припадало друго место, пошто се помиње одмах после игумана. Он је имао оружани одред којим је заповедао и уживао је највећи углед међу световњацима на властелинству. Сматран је и за старешину манастирских *придвораца* (в.) из села Дечана. Касније се у Дечанима као челник помиње неки Ивоје, којег је поставила царица Јелена, тада највероватније у својству *ктитора* (в.), можда и обласног господара, после повлачења из Сера (1365). Челник Ивоје се преко мере осамосталио, па се понашао као господар Дечанског властелинства, што се није толерисало. Поред Дечана и католички самостан на Мљету имао је свога челника, који је био најугледнији световњак на манастирским поседима. Присуство овог челника може се објаснити чињеницом, да се Мљет налазио под врховном влашћу Немањића, који су даровали земљопоседе самостану, а можда посредно и утицали на организацију властелинства у самостану Св. Марије на Мљету.

У првој половини XV века Зетска митрополија је имала посебног челника, који је такође штитио материјалне интересе Митрополије, али на другачији начин. Челник је иначе сматран „службеником" митрополита, а био је овлашћен да приликом куповине и продаје земљишта, чији је феудални господар Митрополија, издаје јавноправне исправе. Реч је о митрополитовом челнику Богдану, који је познавао земљишне односе, канцеларијску праксу, важеће правне норме и стечена права зетске Митрополије. Располажући наведеним својствима, митрополитов челник је по много чему близак челницима на дворовима владара и обласних господара, који су такође били добри познаваоци сложених земљишних односа. Према Душановом законику (члан 146) манастирски челници, а по свој прилици и челници митрополија, припадају општој категорији *владалаца* (в.), која је поред осталог на свом подручју обавезна да прогони разбојнике и лопове.

3. Најнижу категорију челника чине посебне старешине пастира и коњушара. Њих не треба изједначавати са *примићурима* (в.), *катунарима* (в.) и влашким кнезовима. За *коњушког челника* или *челника над коњима* на неком властелинству обично је постављан властеличић, који се разумевао у узгој коња. Слично је по свој прилици било и са *челницима пастира*, који су водили бригу о овцама које припадају владару, обласним господарима или крупној властели. Под појмом *пастира* у конкретном случају подразумевају се људи, који уз одређену материјалну надокнаду воде рачуна о стадима владара и велможа. Господари великих стада одређивали су по нахођењу ко ће бити челник таквим пастирима.

4. Челник ризнички је имао надлежности које се суштински разликују од надлежности свих го-

репоменутих челника, пошто су по много чему сличне или једнаке надлежностима *протовестијара* (в.). Најпознатији челник ризнички у служби деспота Ђурђа био је дубровачки властелин Паскоје Соркочевић (Pasqualis Junii de Sorgo). Као послован човек живео је и радио у Новом Брду, а када је Деспотовина пала под Турке 1439. године приближио се деспоту Ђурђу и постао његов близак сарадник у изгнанству (1440–1444).

После ослобођења Деспотовине од Турака, Паскоје Соркочевић ступа у службу деспота Ђурђа као његов челник ризнички (1445–1454). Био је то искусан послован човек, са позамашним капиталом и одличан познавалац политичких прилика на Балкану и у средњој Европи, као и са разгранатим везама на том простору. Ступивши у службу деспота Ђурђа, водио је његове финансије са истим или сличним компетенцијама које имају протовестијари, а учествовао је и у разним дипломатским преговорима. Титулу протовестијара није стекао, можда због тога што је странац или из других разлога. Његов син Јуније (Жонко) прозван је по очевој титули Челниковић, којом се поносио. Под једноставном титулом *челника* понекад се крије *челник ризнички*, што се не може увек утврдити. Својевремено је протовестијар Богдан у служби српских деспота носио титулу челника, свакако ризничког, а изгледа да је такав случај био и са челником Родопом, можда будућим протовестијаром Николом Родопом.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Село*, Глас 24 (1891) (= Београд 1965, 32, 47, 83); С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде*, Гласник СУД 50 (1881) 122–164; С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 196; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 271, 425; II, 97, 359–362, 366, 367; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик САНУ 11 (1892) 8–10; С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 4 (1956) 139–148; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 104; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 21–33; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 204, 205, 308, 309, 313, 337–339, 354, 361, 367–371, 375–378, 402, 410–415, 487, 680; М. Благојевић, *Државна управа*, 194, 195, 208–245.

М. Благојевић

ЧЕЉАДИН (челꙗдинь) – и колективна именица **челꙗдь**, из које је изведен за ознаку једног члана, општесловенски су термини са многострулим значењима и дуготрајном употребом. У споменицима писаним српским језиком значења зависе од контекста и ширине смисла, а у основи им је првобитно и најуже којим се означава породична организација, сви чланови домаћинства, укључујући слуге и робове, под влашћу оца породице (отуд и назив **отєць челꙗдитын** – pater familias). Управо је однос потчињености глави породице пресудан за семантичку еволуцију.

Због општег појма зависности, који реч собом носи, строгу поделу по значењима скоро да је немогуће извршити, те се она заснива углавном на вероватноћи.

У примерима који именицу чељад везују за трговину или робљење, и који се у речницима по правилу наводе у значењу робља, извесна је двојакост јер чељад у овом случају може значити и људе уопште, а да појам остане исти (трговина људима и трговина робовима носе исто значење). Сама реч покрива један општији смисао који одражава праксу да предмет трговине нису искључиво прави робови, већ и слободни људи ухваћени зарад продаје у ропство. Дубровчани јављају краљу Остоји 1400. *да никтор не сме куповат ни продават чељад*. Слична неодређеност у значењу среће се у тестаменту Јелене, жене Сандаља Хранића, с тим што *оваи чељад која је сада при мни... а остала чељад да се помилује* може значити и робље и слуге Јеленине, тим више јер су разлике у положају биле занемарљиве. Именица чељадин у значењу роб позната је само у једном примеру из Крмчије св. Саве. У 13. глави 34. гране Прохирона грчки ἀνδράποδον преведен је са **челꙗдинь (челѣдинь** у Морачкој крмчији). Осим овог изузетка, преводилац је доследан у превођењу различитих грчких термина за ознаку *роба* (в.), и ἀνδράποδον у осталим случајевима, речју **рабь**.

У три документа Дубровачке канцеларије понавља се, с незнатним изменама, формула: *ако би главом и с чељадију и с имањем пребигал у Дубровник*. Чељад у овом случају може захватити широк распон значења, повезаних идејом људи под нечијом влашћу, од чланова породице и најближих слугу и сарадника до ратничке дружине и поданика. На другом месту у овој формули уместо чељад стоји слуге, са суштински истим значењем.

У званичном српском преводу грчке повеље цара Уроша манастиру Лаври 1361, грчки израз φαμιλίαι преведен је са **челꙗди** и представља породице зависних насељеника.

Један од преступа резервисаних за царев суд, познат као *провод* (в.), *прејем људски* или *човек* (в.), а подразумева помагање туђем човеку, подложнику, да утекне од свог господара, у уговору краља Милутина с Дубровником (1302) назива се чељадин. Именица је употребљена овде у најширем значењу зависног човека. На сличан начин за исти преступ у будванском Статуту употребљени су изрази de servo, de serva – слуга у најопштијем смислу.

Специфичан термин чељадинић јавља се у преписци босанске властеле с Дубровником. Остоја, дијак Радосава Павловића, назива се, када врши поклисарску службу, или чељадинић или кућанин. И дијаци херцега Влатка Косаче и војводе Иваниша Павловића приликом вршења мисија у Дубровнику ословљавају се кућанима. Чељадинић и кућанин свакако су синоними, мада се овај други далеко више користи. Везујући се за основно значење, чељадинић представља блиског, поверљивог човека, најближег слугу, дворанина равног члану породице – domesticus. Понекад се са истом намером користи термин *отрок* (в.).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 20, 37, 300, 308, 396, 431, 449, 584, 613, 615; I–2, 356, 357; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 204–205.

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; V. Mažuranić, *Prinosi*; A. Solovjev, *Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661*, GZM 1 (1946) 144–145; *Słownik starożytności słowiańskich* I (значења у свим словенским језицима и исцрпна литература); P. Skok, *Etimologijski rječnik* I (примери посуђеница у несловенске језике); М. Петровић, *„Чељадин" у Крмчији светога Саве*, Прилози КЈИФ 47–48, 1–4 (1981–1982) 74–82.

Ђ. Бубало

ЧЕРГА в. *Простирке и покривачи*.

ЧЕСТ ОТАЧАСТВА в. *Удеоне кнежевине*.

ЧЕТВОРОЦАРСТАВНЕ КЊИГЕ – назив старозаветних *Књига о царствима* по њиховом српском преводу из 1416. године који је сачуван у рукопису из 1418. године (Збирка В. И. Григоровича у Одеси, 4). Док се у запису преводиоца садржи одредница „четири књиге о царствима" (**сїє четырєхь црⸯтвїи книгы прѣвєдохь**) као и „књиге о царевима" (**царьскїє книгы**), у самом тексту је ознака „четвороцарставне књиге" (**начєлѡ** [...] **чєтворѡцрьстьвныи҃ книгь**). Препис истог дела из средине XV века (Повијесни музеј Хрватске, 1) насловљен је као **Тєтравасилїѡн** (према τετραβασιλειων), а садржи и објашњење **ижє сꙋт д҃** [4] **црства**. Таква обележавања показују да је у рукописној традицији дошло до извесног семантичког померања, па у рукопису ПМХ 1 прва три одељка, која су посвећена тројици првих израиљских царева – Саулу, Давиду и Соломону, носе називе *Царство прво, друго, треће*, а одељком *Царство треће* сем Соломона, последњег владара јединствене државе, обухваћени су и други владари Јудејског и Израиљског царства, на које се она распала; тако је и у одељку *Царство четврто* (в. *књиге о царствима*).

ЛИТЕРАТУРА: В. Мочульский, *Описание Рукописей В. И. Григоровича*, Одесса 1890, № 4 (30); М. Г. Попруженко, *Из истории литературной деятельности в Сербии XV века. „Книги царств" в собрании рукописей библиотеки Императорского Новороссийского Университета*, Одесса 1984; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 224; М. М. Копыленко – М. В. Рапопорт, *Славяно-русские рукописи Одесской государственной научной библиотеки им. А. М. Горького*, ТОДРЛ XVI, Москва – Ленинград 1960, № 107 (6); В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, Београд 1971, бр. 1; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 378–379; Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, Приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979.

М. Бошков

ЧЕТВРТИНА – назив за закупнину обично њива и вртова, али и некултивисаног земљишта. Према одредбама хрисовуље манастира Св. Ђорђа код Скопља, ко са игумановим допуштењем *њиву црквену пооре или врт учини на црквеној земљи, да*

даје цркви четврто. Висина закупнине, као што назив казује, износи четвртину рода који се оствари на њиви или у врту. Исти је принцип примењиван и кад неко сече дрва *на црквеном брду*, пошто је обавезан да даје манастиру *четврто дрво*. Уколико неко лови дивљач у манастирском ловишту или рибу, дужан је да даје манастиру од улова такође *четврто*. Манастиру Св. Ђорђа као власнику земљишта са искључивим правом коришћења, припадала је једна четвртина од свега што је корисно на том земљишту израсло, као и четвртина од уловљене дивљачи и рибе, уколико такво земљиште даје под закуп.

Под закуп овакве врсте најчешће су узимане њиве на којима се сеју житарице. Таква је пракса постојала и на Цетињу пред крај XV века. Кад је Иван Црнојевић поклонио Цетињском манастиру Горње поље са искључивим правом коришћења, наредио је: *ко год би на доходак посејао жито, да даје цркви четврту. Сејање на доходак*, што одговара појму узимања под закуп, вршено је с допуштењем старешине Цетињског манастира.

Већи број сачуваних података о узимању земљишта *на доходак* неуједначене висине односи се на скадарско подручје под млетачком влашћу, док неколико података из XIV века за четвртину (quarta) потиче са подручја Котора. Властела и грађани Котора давали су своје њиве под закуп за утврђену суму новца или за одмерену количину житарица, али и уз изричиту напомену да се за неке њиве у Тивту даје четвртина (quarta) од рода.

Највећи број података о *четвртини* потиче из Дубровачког архива, а односи се како на уже градско подручје и острва, тако и на територије које су Дубровчани стекли у XIV и XV веку. Давање њива под закуп *на четвртину* примењивано је на ужем градском подручју већ 1283. године, а вероватно и раније. На основу стечених искустава, а после добијања Стона и Пељешца, Велико веће доноси одлуку (1335) по којој четири чиниоца подједнако утичу на производњу житарица: земља, семе за сетву, рад сточне запреге и лични рад земљорадника. Од остварене жетве сваком од поменутих чинилаца припада једна четвртина, што је потпуно у складу са давањем земље под закуп *на четвртину*, односно ad cetuertinam или уз уобичајену обавезу: dare quartam partem.

Када су Дубровчани стекли Сланско приморје (1399). а са њим и веће површине под њивама, давање једне четвртине се уобичајило до те мере да се о њој говори као о: „ius quarti que dicitur cetuertina“. Народни израз *четвртина* постепено продире у латинске и италијанске текстове о закупу земљишта.

Поред житарица, четвртина се узимала у Конавлима и када се на њивама гајио лан. Уколико би неки закупац претворио њиву у *мекоту*, односно погодну за сетву, имао је право да је користи најмање три године, под условом да редовно даје закупнину. Сваки закупац земљишта који уредно преда *четвртину* за вртове, њиве под житарицама или ланом, као и за некултивисане површине, није имао више никаквих обавеза ни према држави нити према феудалним господарима за земљиште које је узео под закуп.

На ширем подручју Дубровника, поред четвртине за земљу, постојала је пракса да се даје четвртина остварене жетве, као најамнина за волове којима су њиве оране. Четвртина од жетве припадала је ономе ко земљу обрађује, а свакако и ономе ко уложи семе у сетву. Од општих начела било је одступања, па се понекад захтевала *трећина* или *петина*, што је зависило од посебних услова. С временом се у Сланском приморју, док је оно било под босанском влашћу, изградио обичај да ономе ко даје семе за сетву и земљу припадне 62,5% од остварене жетве, а земљораднику за рад и рад сточне запреге свега 37,5%. На ову је појаву утицао недостатак семена за сетву, као и други чиниоци.

У сачуваним изворима наилази се на различите варијанте узимања земљишта под закуп, изнајмљивања волова за орање, позајмљивања семена за сетву, али је *четвртина* општеважеће начело у производњи житарица од којег се могло одступити, док је код обраде винограда такво начело представљала *половица*.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66 (1926) 80; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća*, Zagreb 1955, 90, 235, 237, 265; С. Ћирковић, *„Четвртина“*, Зборник ФФ у Београду 7, 1 (1963) 273–276; *Историја Црне Горе* II–2, Титоград 1970, 173–186 (И. Божић); И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 259–331; М. Благојевић, *Земљорадња*, 113, 202, 226–262, 270–289, 299, 304, 306, 348; Z. Šundrica, *Stonski Rat u XIV stoljeću (1333–1399)*, Pelješački zbornik 2 (1980) 73–190.

М. Благојевић

ЧЕШАЉ – употребни предмет за личну хигијену, израђиван најчешће од кости, рога или дрвета. С временом са искуством и вештином у обради чешљеви добијају и особине украсних предмета. Појава чешљева у многим материјалним културама, почев од преисторије па до данас, условљена је специфичном наменом која није својствена једној одређеној култури, већ је општа потреба. Њихово присуство код Словена у средњем веку многи аутори објашњавају утицајем римског и рановизантијског наслеђа. Према начину израде могу се разликовати једноделни и троделни, а по распореду зубаца једнострани и двострани. Као код једностраних, и код двостраних чешљева има примерака који су прављени из једног комада, мада ређе и из више комада плочица спојених за оплату-спојницу помоћу металних закивака. Орнамент, уколико га има, изведен је само на спојницама, а најчешће је заступљен линеарни мотив. Чешљеви су ретко израђивани од кости будући да су оне тврде и непогодне за обраду, тако да су углавном прављени од рога и дрвета. Са средњовековних локалитета у Србији потиче врло мали број чешљева израђених од рога, углавном јелењег, па се претпоставља да су у већини случајева прављени од друге врсте материјала, пре свега дрвета и да се из тог разлога нису сачували.

Налаз двостраног чешља од рога који потиче из словенског насеља у Београдском граду утолико има посебан значај. Орнаментисане су само хоризонталне плочице-спојнице линеарним мотивима, комбинацијом вертикалних и цик-цак зареза. Чешаљ из Београда датује се од средине X до средине XI века. Слични примерци пронађени у Пољској, Чешкој и Бугарској потичу из периода од IX до XI века. Овај тип двостраног чешља јавља се у готово неизмењеном облику још од римског и рановизантијског периода, а као што се види, употребљаван је не само на нашој територији, већ код Словена на широком географском простору од Пољске, Чешке, преко наше земље до Бугарске.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Марјановић-Вујовић, *Словенски чешаљ из Београда*, Зборник НМ 8 (1975) 287–291; *Историја примењених уметности код Срба* I, *Средњевековна Србија*, Београд 1977, 177, 181, 182 (Г. Марјановић-Вујовић); V. Popović, *Un étui de peigne en os de type mérovingien et les objets d'origine ethnique étrangère à Caričin Grad*, Caričin Grad I, Collection de l'école française de Rome, Belgrade – Rome 1984, 160–178.

О. Илић

ЧИЗМЕ – У средњовековној Србији чизме су се називале *скорње*, свесловенском и прасловенском лексемом. Тај појам је значио и доколенице, ногавице од стопала до препона од кострети са длаком споља, као и такав огртач без рукава. У значењу чизме реч скорње се сачувала у словеначком, хрватском и македонском језику. У источној Србији она се до Другог светског рата односила на ногавице и огртач од козје длаке. Турцизам чизме, који се јавља у дубровачким изворима при крају прве половине XV века у комбинацији са етничком одредницом „турске“, потиснуо је на просторима Србије термин скорње. Од последњих деценија тог столећа реч чизме се потпуно одомаћила.

Први помен скорњи у српским изворима је у повељи краља Милутина о оснивању манастира Св. Стефана у Бањској (1313–1316), којом је приложио манастиру **шьв'ць скор'нганихь шесторо**. Према одредби о ценама обућарских услуга у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића **вѣтхе скор'нѥ да се подшивю по** 5 (динара), следи да су кројачи и у XV веку кројили и шили скорње, док су обућари стављали ђон шивењем или су га поправљали. Први помен домаћих чизмара, хришћана, налази се у турском попису житеља Ниша из 1498. Насупрот Србији у Дубровнику су обућари крајем XIII века израђивали чизме, као и у XV веку, за које су постојали и посебни калупи. Чизме су у Дубровнику носили сви слојеви тадашњег друштва, као и оба пола. Крајем XIII века чизме су имали и Власи из копненог залеђа и Словени. У Херцеговини су их поседовали и племићи: Бјелоју Пурчићу „од Загорја“ отете су чизме у Жупи 1325. Турски извори с краја XV века обавештавају да су се чизме продавале, уз плаћање одређене таксе у Сребрници, а чизмара муслимана било је само у значајнијим градовима: Битољ, Скопље, Нови Пазар, Сарајево, Митровица, из чега произилази да су чизме прете-

жно носили становници урбаних насеља, уз припаднике војних формација.

У средњем веку чизме су се навлачиле на босу ногу, преко калца или преко калига. Израђиване су обично од овчије и јареће коже која је била скупља, а финије од кордована. У ликовним изворима средњовековне Србије приказана су два основна типа чизама: кратке које су допирале повише скочног зглоба, без потпетице (црква Св. Михаила у Стону, Сопоћани) и више од половине листа које носе свети ратници, војници, зидари, играчи (Дечани; Минхенски псалтир; Св. Константин и Јелена, Охрид; Лескоец, црква Вазнесења и др.). Кратке црвене чизме без пете, састављене из два дела и навучене преко ногавица зетског краља Михаила, припадају типу царске обуће, познате још из Рима. У Риму су то биле у позном царству меке чизме од црвене коже које су се звале *цанке* и пореклом су биле са Истока. У Византији су цареви такође носили црвене чизме, цангије, цанге, равне од пурпурне меке коже, украшене везом, драгим камењем, бисерима, персијског модела. Обућа везена бисером види се на ногама цара Јустинијана на мозаику из Равене из VI века. Према Константину Порфирогениту, цангије су имали право да носе само византијски цар и персијски краљ.

Старосрпски назив за царску обућу био је **сапогъ**, како је Доментијан означио обућу коју је требало скинути при ступању на свету земљу, а у контексту доласка „кир" Саве на Свету гору Синајску. Постојао је и израз *цигар*, од грчког цангија. На владарским портретима, испод дуге одеће извирују врхови обуће црвене боје. Кнез Мирослав има на портрету у цркви Св. Петра у Бијелом Пољу љубичасто-пурпурну обућу извезену бисером. Константин Михаиловић из Островице забележио је да је обичај *у овим земљама да нијендан човек осим цара, краља и кнежева није носио црвене чизме (скорние)*, а цар Урош је дао браћи црвене чизме, што су они протумачили као да им је дао и царску власт. Примери из историје балканских народа потврђују схватање да су црвене чизме биле симбол власти. Током времена та обућа је сходно европским модним токовима задобијала шиљати врх, који је у Европи прихваћен посредством Истока (Дечани, Лесново, Раваница, Есфигменска повеља). Царску обућу могли су да израђују специјализовани мајстори цигари; њих седморо са протомајстором на челу приложио је краљ Душан новооснованом манастиру Св. арханђела у Призрену. Други тип чизама до половине листа, приказиван у ликовним изворима, био је познат у јужној Европи. То су тзв. естивали, лаки и меки, који су били врло омиљени у западној Европи. У Србији је постојао још један тип чизама о чијем изгледу нема података, а који се разликовао од чизама ношених у Дубровнику и од турских чизама. Оне су као *пар чизама из Србије*, уз пар турских чизама, наведене у попису заплењених ствари једног Дубровчанина 1443. Реч је, по свој прилици, о чизмама локалног типа које су носили становници урбаних насеља. У Србији су биле познате и турске чизме. Двојици Дубровчана који су долазили из Србије група Влаха између Пријепоља и Пљеваља отела је 1448. и пар турских чизама. Према турским прописима хришћани-раја нису смели да носе чизме од жутог сафијана.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа*.

Ђ. Петровић

ЧОВЕК, ЉУДИ (**чловѣкь, люди, людие**, ретко **чловѣци**) – Општост термина изражена знатно широм временском и просторном заступљеношћу условила је свесно ограничавање на она значења која помажу разумевању средњовековне стварности, премда и она пробија границе датог раздобља. С друге стране, више као споменици језичке историје, основно, најопштије и најраширеније, као и ужа из њега изведена значења, одређена различитим начинима, налазе бројне потврде у средњовековним изворима. За њихово разумевање остаје довољан материјал саопштен у речницима. Поред израза *добри људи (добар човек)*(в.) који се широком употребом у правном животу наметнуо као технички термин, реч човек (људи), обично уз присвојни придев или заменицу, представља, најопштије узев, зависан положај, подаништво. Велики број нијанси значења зависи од придева или контекста којима се одређује припадност, друштвени положај или занимање.

На нивоу државе и владара као њеног оличења термин се употребљава за означавање владаревих поданика уопште (укључујући и властелу), односно држављана, грађана (*меју босанцими људми и дубровачцими*; *ако се обрете чловек земље краљевства ми*; *са всеми људми царства нашего малим же и великим*). У највећем броју примера реч човек (људи) означава зависно становништво у власти владара, цркве и властеле, мада бројна ужа значења сведоче о великој слободи употребе. Човек (људи) може означавати било ког зависног човека, односно зависне људе владара, властелина или црквене установе (*всаку глобу да узима црква на својех људех*; *ослободи краљевство ми Рудла и људе јегове*). Припадност је често ближе одређена присвојним придевом (*чловек црквени*, *архиепископов*, *краљев*; *људи жупани*, *краљевства ми*, *властелсци*, *црквени*, *манастирски*, *метохијски*). Учесталост употребе речи човек (људи) за зависно становништво огледа се у називима којима је обележаван преступ помагања подложнику да побегне од свог господара: *провожденије чловека*, *пријем људски* или једноставно *чловек*.

У оквиру означавања властеоске зависности срећу се бројна ужа значења. Најчешће је оно којим се људи (црквени, земаљски) као сељаци земљорадници противстављају власима (*о селех и о планинах*, *о људех и о власех*); обавезе једних обично се називају *закон људима црквеним*, а других *закон влахом*; становници села називају се људима, а катуна власима. Неретко се мисли на земљорадничко становништво, чак и ако се изреком не одвајају од влаха. Села и цркве дарују се властели и манастирима *с људми*. Праву шароликост показује израз црквени човек (људи). Поред већ наведених значења (сви поданици црквене установе, укључујући и властелу, или земљорадничко становништво) у 32. члану Душановог законика *људи црквени који држе црквена села и земље црквене* представљају властеличиће, управнике црквених имања.

Људима се може означити искључиво зависно сеоско становништво, ни господа, ни грађани (*или господин или властелин или гражданин*, *или људије*); слично томе: *и њих трговце и људи*. Шире гледано, тиме се обележава целокупно невластеоско становништво (*властела и други људи да се не жене без благослова*; *супротив всакога господина или чловека*). Властела и владари овако ословљавају своје најближе подређене, поверљиве слуге, чланове дружина, властелу (*ту књигу послах по човеку мом Вукосаву*; *мои кмети и мои људи и мои владалци да ви љубе*; *и проси ми јепископ земљу влахом што држе људи краљевства ми*). У зависности од контекста, именица поприма ужа значења којима се обележава занимање: војници (*да оставимо толикози људи, колико да могу чувати града*); пчелари (*за коимжде улијеником по два чловека*); рудари (*и постависмо коло гвоздено... а при коле људи*).

У спомeницима писаним латинским језиком употреба речи је истоветна: држављани (comune et homines Catari); поданици, зависни људи (homines voievode Sandagl; dictus Bodinus dedit unum suum hominem; Bratun pischator de Tribigna homo voyvode Nenade).

ЛИТЕРАТУРА: *Rječnik JAZU*; V. Mažuranić, *Prinosi*; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 51–52.

Ђ. Бубало

ЧТЕЦ (грч. ἀναγνώστης) – најнижи степен свештенства у православној цркви. Чтец је читао све текстове из Старог завета и посланице апостола Павла и Дела апостолска (из Новог завета). У најстаријим хришћанским заједницама ова се дужност високо ценила због малог броја писмених људи. Већ од трећег века, међутим, њихов значај опада. Одговарајуће текстове читали су стојећи на нижој степеници амвона. Често су били и појци, тумачи писма и писари.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна литургика. Први општи део*, Београд 1982^{3}, 64–65.

Т. Суботин-Голубовић

ЧУДА (**чоудо, чюдеса**, miracula) – Према Доментијану, *преподобни и праведни оци* Свете Горе благословили су монаха Саву да за оца Симеона Немању *напише каноне и стихире и чудотворења његова*. Међутим, чуда светог Симеона Немање опширно је описао његов син Стефан Немањић. Чудима *Преподобног* сачувано је *отачаство* од напада бугарског цара Борила, епирског владара Михаила, угарског краља Андрије II и латинског цара Хенрика Фландријског, а *силом светог Симеона* велики жупан Стефан Немањић ослободио се напасника Стреза. Као чуда светог Симеона, Стефан Немањић је описао око две деценије своје владавине.

Исцељења су најчешћа чуда светитеља. По преносу моштију Симеона Немање из Хиландара у Студеницу, из његовог гроба точило је миро *исце-*

лечући болне и страдања различна, и, просто рећи, прогонећи бесне духове. Чудесно исцељење помогло је ослепљеном Стефану Дечанском да се избори за престо. Оно је описано у Даниловом зборнику и, много детаљније, у житију Стефана Дечанског од Григорија Цамблака.

Народну верзију о ослепљењу Стефана Дечанског забележио је Вук Караџић: „Срби приповиједају да је Дечански краљ (пошто му је отац извадио очи и објесио на концу више градскијех врата) изишао слијеп у шетњу иза града (Призрена), па га опазио свети Аранђел и сажалило му се, па се створио у орла и одлетио те украо његове (краљеве) очи изнад врата и *даровао* му их, и рекао: ‚*одечи очи*'. Онда краљ прогледао и на том мјесту начинио *Дечане*". Сакати калуђер Неофит исцељен је на гробу Саве Немањића у Трнову. Гроб се сматрао као лечилиште те се, према народним обичајима, и болесна стока ради исцељења водила око гробова. Утврђено је да се понекад исти или слични мотиви о чудесним исцељењима налазе у нашим животописима, нарочито умотворинама, византијским и античким списима.

Чуда су саставни део житија, али она су преписивана и у зборницима: *Чудеса светаго Николе*, *Чудо светаго Георгија* (XIV век), *Чудо светаго Николи како извади човека из дна мора* (XVII век).

Христова чудесна исцељења живописана су у нашим манастирима. Козма, српски иконописац XVII века, на великој морачкој икони осликао је сцену како свети Сава васкрсава Стефана Првовенчаног. Сцена васкрсења осликана је према Житију светог Саве од Теодосија.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник* (Дечани); Р. Марић, *Чудесна исцељења и знамења у старим српским животописима*, Годишњица НЧ 47 (1938) 213–240; С. Радојчић, *Чудесна оздрављења и свети лекари у старом српском сликарству*, 700 година медицине у Срба, Београд 1971, 77–87; Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 382.

Р. Михаљчић

Ш

ШАВЦИ в. *Занати.*

ШАЈКАШИ – род оружаних снага назван по *шајки*, типу или врсти брода који је користио. Пре но што ће се одомаћити и раширити назив *шајка*, популаран од XVI века наовамо, преовлађивао је назив *насад*, а по њему су се ратници на бродовима звали *насадисти*. Име *насадисти* је ближе језику средњовековних извора, али непознато у литератури и језику свакодневног живота, где се одомаћио назив *шајкаши*.

Није познато где је поникао тип бродова којима је главна карактеристика наоружање артиљеријским оруђем. Изричито се бродови са топовима спомињу у угарској војсци за време опсаде Голупца 1428. године. И турска страна је већ у то доба располагала ратним бродовима са базом у Сталаћу. Оружани бродови и ратници на њима долазе до пунијег израза у време велике опсаде Београда 1456. године. Тада је победа угарске флоте омогућила даље снабдевање опседнутог града.

О изгледу насада имамо податке у једном опису оружаних снага краља Матије Корвина из 1479. године. У оквиру краљеве флоте од 330 бродова било је 14 великих галија и 34 брода, који се њиховим језиком зову *насади*. Галије су имале 44 весла, пет великих топова и 10 пушака, док су насади били мањи, имали су 18 весала, 18 стрелаца са личним ватреним оружјем (пушке, pisside manuali) и један велики топ у кљуну брода, који су опслуживала двојица тобџија (maestri di bombarde). О топу се каже да је избацивао ђулад од 40 угарских фунти. Укупну посаду једног насада чинило је, дакле, око 40 људи. База ових насада била је у Београду. У последњој деценији XV века насади са борцима били су распоређени и у другим местима. Изричитих података о пристаништима имамо у Шапцу, Земуну, Сланкамену и Петроварадину, док је база за снабдевање била у Тителу. После освајања Србије 1459. и Турци су ојачали своју флоту са главним базама у Смедереву и Голупцу. Њихови ратни бродови су били такође на весла са топом и пушкама као наоружањем.

На угарској страни су насадисти били великим делом Срби, пребегли на територију Угарске пре и после турског освајања. Насадисти су били најамници, служили су за плату, а њихов статус је регулисан посебном повељом краља Лудовика II, издатом 25. јула 1525. године на подстицај Павла Томорија, врховног капетана свих оружаних снага на турској граници. Насадисти као род војске сматрани су за заједницу (consortium, societas) у коју се примало узимањем у краљеву службу и из које се могло искључивати под одређеним условима. Заповедници су биле *војводе*, над којима су били *капетани*, подређени споменутом врховном капетану. Војводе су биле постављане од стране капетана или су биране од представника самих насадиста. Док су били у служби и на краљевским бродовима насадисти су уживали аутономију: у међусобним споровима судили су се пред капетанима и поротницима које би ови одредили. Ако би какав преступник потражио азил на бродовима локални судија га је могао ухватити и осудити ако је брод био привезан за обалу, али ако је брод био са веслима у води јурисдикција је припадала искључиво капетанима. У парницама са људима изван заједнице насадиста они су уживали *слободе племића угарског краљевства*, што не значи да су изједначени са племством, већ да се на њих примењује поступак уобичајен у парницама племића и начело да не могу бити затворени без право-

снажне пресуде. Из повеље се види да се у насадисте долазило из различитих друштвених средина. У своме сталном месту становања насадиста се могао бавити трговином или занатом ако је уписан *у колегије које цеховима називају*, а ако је био земљорадник морао је господару земље плаћати деветину летине и вина, односно десетину вина, пчела и јагањаца. Од црквене десетине су били ослобођени док су у краљевој служби, уместо ње су плаћали *хришћански динар* (pecunia Christianitatis). Ослобођени су били и од путних царина (thelonia). Имали су право на део плена који се задобије у походу.

Као део оружаних снага стационираних на граници или у њеној близини, насадисти су постали значајни откако су запретили турски походи према средишту Угарске. Међутим, баш тада су се испољиле слабости угарске државе у којој су хронично недостајала средства за одбрану. О насадистима се у то време каже у савременим извештајима да гладни леже на својим бродовима јер месецима нису добили плату. Ипак, у време похода који је довео до Мохачке битке насадисти су се са бродовима повлачили уз Дунав ометајући турско бродовље да прати и снабдева главнину трупа. У тим годинама је на чело свих насадиста дошао Павле Бакић који је остатак бродова и ратника преместио у Коморан, где ће главна база шајкаша остати све до потискивања Турака. Успомену на средњовековне шајкаше очували су шајкашки батаљон у оквиру Војне границе и предео Шајкашка у данашњој Војводини.

ЛИТЕРАТУРА: J. Szentkláray, *A Dunai hajóhadok története*, Budapest 1885; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша*. Гласник СУД 67 (1887) (оба дела имају обимне збирке извора који се великим делом поклапају); С. Ћирковић, *Почеци шајкаша*, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 129–137; J. Калић, *Дунав у ратовима XV века*, на истом месту, 109–127.

С. Ћирковић

ШАХ – Појавио се у Индији у VI веку, посредством Арапа пренесен је у Европу у VIII и IX веку. Играо се по арапским правилима, по којима су се ловац и дама кретали по једно поље. Тек од друге половине XV века те су фигуре постале далекометне. У Дубровнику, како Јиречек каже, шах је забележен 1422. године на италијанском scacchi. Филип де Диверсис у *Опису Дубровника* бележи да је дубровачко племство своју доколицу радо проводило у игри шаха и коцкању. Да се шах играо и код нас, по унутрашњости, знамо на основу белоруског превода српске редакције средњовековног Романа о Тристану и Ижоти (Тристану и Изолди), која, нажалост, није сачувана.

Као друге у Европи, шах је био игра разоноде и неодвојиви део забаве средњовековног човека. Приликом свадбених свечаности краљ Марко је наредио, како стоји у Роману, *да се доведу свакојаки гудачи и дувачи, бубњари и трубачи, да се довуку табле за шах* (**шаҳи**) *и даме, лауте и верглови.* Шах се није посебно издвајао, ни од коцкарских игара (в. *коцкање*). Добар витез, као Тристан, поред свог ратничког умећа и лепих манира, морао је да зна и шах да игра: *боље је играо шах и даме него сви остали.* Шах су играле и отмене госпође: док су пловили морем, на броду, *Триштан и Ижота играху шах.* Шаховска табла и фигуре могле су бити и богато украшене: *Краљ ступи под чадор те затече оне госпође како играју шах, а њихов шах је био од врло лепога биљура.*

ИЗВОРИ: А. Н. Веселовскій, *Изъ исторiи романа и повѣсти*, Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности, И.А.Н, XLIV, № 3, Санкпетербургъ 1888 (прилог 1–127), 13, 46, 66, 85, 91, 109, 112 (= *Повест о Тришитану и Ижоти*, приредила и на савремени језик пренела И. Грицкат, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 20, Београд 1988, 58, 100, 126, 150, 158, 182, 186); Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, prev. I. Božić, Dubrovnik 1973, 26.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 295; V. Vuković, *Razvoj šahovskih ideja*, Zagreb 1972[2], 7, 10, 13–15; R. Finkenzeller – W. Ziehr – E. M. Bührer, *Chess, A celebration of 2000 years*, Toronto 1989, 208; *The Oxford Dictionary of Byzantium* I, ed. A. P. Kazhdan, Oxford 1991, 420.

С. Бојанин

ШЕЋЕР в. *Храна.*

ШЕШИР в. *Покривала за главу*, в. *Оглавља.*

ШКОЛЕ в. *Училиште.*

ШКРИЊА – Утврђено је да је шкриња у средњем веку била најважнији и највиталнији инвентар у ентеријерима кућа. Имала је истовремено улогу спремишта за све што се налазило у кући: житарица, посуђа, постељине, сагова, тканина, одеће, накита, новца, драгоцености, култних предмета, књига, списа, а служила је и као сандук за пренос ствари, ковчег за путовања. На шкрињама се седело, спавало, имале су и функцију стола, а коришћене су и као одар за умрлог, када је додаван дрвени укошени део као узглавље (Мали Свети Климент, 1378). Услед тога у кућама је често било и више шкриња, а у областима где је практикован мираз припадала је опреми младе.

Према намени било је малих, средњих и великих шкриња. Разлика у димензијама исказивана је крајем XIII века у дубровачким и уопште у приморским архивским документима примењеним терминима: латинизам capsa (1280) означавао је сандук, који је могао да буде велик (1283), мали (1297), окован (1297). Мањи сандук (сандучић, ковчежић) намењен за накит и ситније предмете, кад је служио за похрану новца означаван је деминутивом caps(s)ella (1280), која се такође наводи као мала и велика (1283). Оба назива јављају се у покладу жупана Десе и његове мајке Белосаве, који су Которани примили у Дубровнику (1281).

Термин капсела је преовладавао од краја XIII века и означавао је сваки сандук, шкрињу, а паралелно се употребљавао и италијанизам cas(s)ella. Термин капсела сачуван је на југу Македоније и у Грчкој. Латинизам scrinium, у Дубровнику scrinum, scrina (1297) био је одомаћен и на јужном Јадрану. Жена кнеза Стефана Штиљановића, родом из Будве, донела је у мираз *скрињу од цекина*, коју је њен муж вратио њеној породици после њене смрти (1492). Бојена и уопште декорисана шкриња у Дубровнику називана је cof(f)ano (1290), да би у XV веку тај појам означавао углавном само бојену и осликану шкрињу; нарочито украшена била је младина шкриња.

Термин је био познат и у залеђу, у остави Сандаља Хранића наводи се један „кофан(а)ц“ у коме су биле повеље и записи. У савременом српском језику постоје три главна термина, поред низа локализама: шкриња, сандук – балкански турцизам арапског порекла, и ковчег – црквенословенског порекла, такође са аугментативима и деминутивима. Два последња појма повезана су у семантичком развоју са сахраном. Испитивачи европских шкриња сматрају да је велика шкриња у профаној служби изношена из грађанских кућа као мртвачки сандук који се односио у цркву. Раскошне шкриње у Србији могле су да буду истог облика и на исти начин украшене бојеном резбаријом и сребрним оплатама какав је саркофаг-кивот Стефана Дечанског у манастиру Дечанима (1339–1343).

Према ликовним изворима се закључује да је шкриња у Србији стилски припадала европском мобилијару, у који се уклапао и византијски. На фрескама из XIII и XIV века шкриња је приказивана у секундарној функцији као седиште или сто (Сопоћани, Грачаница, Богородица Љевишка). Угловном је имала основни облик квадра са кратким ногама које су могле бити истесане из истог комада дрвета као и стране, или су накнадно додаване, а од XIV и у XV веку и токарене. Украси су били у складу са стилом и системом декорације намештаја епохе: четвртасти романички отвори, инкрустације, дуборез, балустре од токарених стубића и изрезбарене арабеске, што се приписује утицају Византије, односно Оријента (црква Св. Димитрија, Пећ, 1317–24), а било је и бојених мотива (Четворојеванђеље српског митрополита Јакова, 1354, Британски музеј, Лондон). У Србији је такође постојала и типична српска шкрињица – сандучић, која се у тестаменту једне Дубровкиње из 1281. наводи као „capsella sclavonesca“.

ЛИТЕРАТУРА: в. *покућство.*

Ђ. Петровић

ШЛЕМ – оклоп који служи за заштиту главе. Његова основна функција је била да заштити главу, лице и понекад врат. Састоји се из калоте, наноска, вратника, понекад округлог гвозденог појаса на доњем ободу и, касније, визира. У српским земљама шлем се помиње крајем XII века, мада је несумњиво био у употреби много раније. У Европи су током средњег века била развијена два облика шлема: лоптасти – римски и конусни – германски. Међу Србима је у употреби био конусни тип шлема. Он је вероватно примљен од Германа још у словенском раздобљу, на шта указује како његов облик тако и порекло саме речи шлем (Helm). Као последица развоја стрела мења се и конусни облик

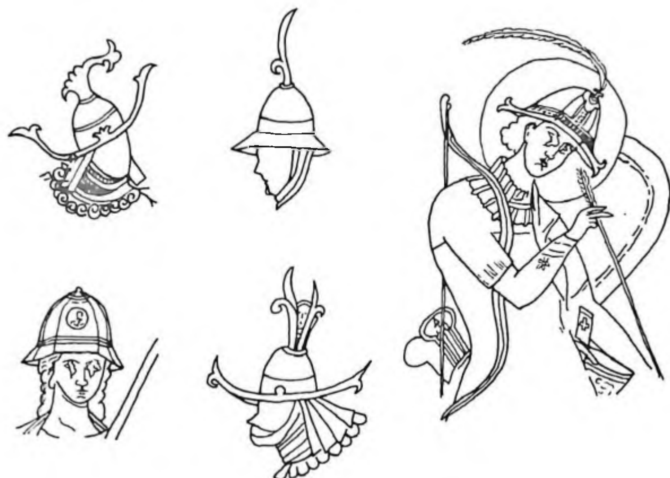

Шлемови – Лесново

шлема који све више постаје лоптаст, и то са плитком и полудубоком калотом.

У периоду развијеног средњег века код нас се појављује и такозвани гвоздени шешир (Eisenhut). Њега је углавном употребљавала пешадија. Постојале су две врсте ових шлемова, и то са спуштеним и са водоравним ободом. Код неких шлемова врх калоте био је зашиљен. Шлемови су украшавани разним додацима (најчешће метална пера, лишће, рогови). Занимљиви су додаци у виду кресте, птице и разних звери. На неким шлемовима били су осликани и грбови.

ЛИТЕРАТУРА: Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957: D. Pribaković, *Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije*. Vesnik Vojnog muzeja 10 (1964); Ђ. Јанковић, *Нека запажања о властелинским шлемовима на ликовним представама у Србији XIV–XV столећа*. Зборник ФФ у Београду 16 (1989).

Н. Лемајић

ШПИЛМАН (**шпильмань**) – један од назива за професионалне певаче – музичаре – забављаче, доста распрострањен у старијим периодима, нарочито у XII и XIII веку. У српским текстовима се јавља у преводу *Номоканона* (Законоправило, Крмчија) и глосама уз тај превод. Термин потиче од немачког Spielmann и употребљен је да заступа грчку реч μῖμος. Текст изједначује шпилмана са *глумцем* (в.) и другим врстама забављача: *аште јест шпилман рекше глумац, аште јест плесац или гудац или свиралник*. Друго објашњење повезује шпилмана са игрицем: *шпилман сказајет се игриц*, а на другој страни и са *плесцем*, веома старим називом забављача: *о шпилманех и о глумцех и о плесцих и о подобних сим приходештих к покајанију*. Назив *игриц* био је познат и у Угарској тога доба, где је оставио трага у именима насеља. Преводилац употребљава и глагол образован од те речи: *или шпилманит рекше глуми дејут*.

Терминолошко шаренило рефлектује сразмерно малу диференцираност тадашњих забављача, који су били у исто време глумци, певачи, музичари, артисти, али их нису мешали са мађионичарима, врачарама, гатарама, звездочатцима, магима и чаробницима разних врста. Здружује их живот на маргинама пристојног друштва, тако да их припадници клира и добри хришћани морају избегавати. У једној од глоса се тражи од оних који су лакрдијашење (*шпилманскије мудрости*) заменили озбиљним животом, да се не враћају првом, који је, очигледно, грешан и презрења достојан.

Термин шпилман сведочи о снажној западњачкој компоненти у свету средњовековних забављача у XII и XIII веку. Касније он ишчезава из текстова, бива потиснут називом *глумаца*, које у латински стилизованим одлукама дубровачких већа заступају: buffones, joculatores, histriones. Заједно за музичарима различитих специјалности (pifari, tubicine, gnachari, pulsatores, lautarii), они у касном средњем веку сачињавају групе забављача које дворови владара, великаша, па и приморских комуна, држе у служби и међусобно размењују о великим празницима и другим светковинама.

ЛИТЕРАТУРА: В. Латковић, *О певачима српско-хрватских народних епских песама до краја XVIII века*, Прилози КЈИФ 20 (1954) 184–202; *Spielmannsdichtung*, Sachwörterbuch der Literatur, Stuttgart 1969 (Gero von Wilpwert); M. Đorđević, *Zum Wort* ***Špilman*** *bei den Serben*, Formen mittelalterlichen Literatur. Siegfried Beyschlag zu seinem 65. Geburtstag, Göppingen 1970, 19–22; A. Babić, *Fragment iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne*, Godišnjak DI BiH 4 (1964) 5–10 (= *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972, 305–325).

Н. Милошевић-Ђорђевић

ШТАМПАРСТВО – Када је у Мајнцу средином XV века Гутенберг својим изумом означио нову епоху у историји културе, Србија је била пред губитком самосталности и друштвених и културних снага способних да прихвате иновацију и њене плодове. Није протекло дуго време до примене нове технике на умножавање српских ћириличких књига, отприлике четрдесет година, колико је у XIX веку било потребно да железница доспе у Србију. Али то је било веома неповољно време, после прелома чији је формални израз у губитку државне самосталности, а суштински у нестанку просперитета заснованог на рударству и трговини, ишчезавању друштвене и културне елите, деградирању цркве до таквог положаја да није могла остваривати дотадању културну мисију.

У то критично доба за Балкан, Венеција је постала један од највећих центара европског штампарства. Ту је на самом крају XV века радило преко 150 штампарских преса. Поред великог броја књига штампаних латиницом ту је штампарска вештина примењена на грчко и на јеврејско писмо, па је било природно да се одатле прошири и на јужно подручје словенских писама (у Кракову је ћириличка штампарија почела са радом 1491). Улога Венеције као велике и предузимљиве штампарске радионице наменила је пионирску улогу оном делу балканских Словена који су са њом били најтешње повезани.

Приморске области, знатним делом под влашћу Млетачке републике, имале су и довољно јаких веза и довољно слободе и материјалних услова да се заинтересују за Гутенбергов изум. Отуда неће бити пука случајност да су са територије Црне Горе потекли рани посленици у штампарству на три писма: Андрија Палташић, Которанин, који је био сам штампар и предузетник у Венецији 1477–1493; војвода Ђурађ Црнојевић, који је посредовао и организовао рад ћириличке штампарије монаха Макарија на Цетињу; и Дамјан из Спича, трговац у Венецији, који је 1522. прихватио и продужио рад штампарије која је објављивала грчке богослужбене књиге (Пентикостар, Минеј, Часловац).

Дуги и плодан Палташићев рад са преко 40 штампаних књига ни тематиком тих књига, ни очекиваном читалачком публиком није био окренут српској средини, а споменути Дамјан из Спича постао је штампар случајно, тиме што је наследио активну радионицу свога зета. Он је књиге производио као трговац за грчке купце, мада по сопственом тврђењу није знао грчки. У сваком случају, и његов рад је мимоилазио српску средину.

За развој српске књиге неупоредив је значај Црнојевића штампарије, која је дуго после престанка рада остала узор каснијим штампаријама. О цетињској штампарији се веома мало зна, само оно што је речено у њеним издањима у пропратним текстовима, који су заменили записе преписивача рукописа, и оно што се може закључити проучавањем њиховог слога и илустрација. Иницијатор и финансијер је био Ђурађ Црнојевић, господар зетски; смештена је била на Цетињу уз Богородичин манастир који су Црнојевићи подигли 1485, а са радом је почела 1493. године. Побуду је војвода Ђурађ нашао у чињеници да су цркве остале без књига услед пустошења и уништавања од стране *чеда агарјанских*. У штампарији је радило осам људи (то је у европском штампарству тога доба особље потребно за две пресе), на челу им је био монах *Макарије от Чрније Гори*, који је своју улогу наглашавао у издањима: *аз Христу раб свештено-*

инок Макарије рукоделисах сије, у Октоиху првогласнику, односно: *с'писах сије книги* у Псалтиру. Црнојевића штампарија је радила до пред крај 1496. када је војвода Ђурађ морао напустити земљу. За сразмерно кратко време штампала је *Октоих првогласник* (1493–94), *Октоих петогласник* (вероватно 1494), *Псалтир* (1495), *Молитвеник* (1495–96) и *Јеванђење*, од којега није сачуван ниједан примерак.

Кратковека Црнојевића штампарија представља пример радионице са угледним и снажним патроном који је био у стању да набави прибор (пресе, слова, пунце и др.) и да уложи новац у веома скупу хартију. Није познато да ли су књиге продаване, ни да ли се патрону вратио део уложеног капитала. У примени штампарске вештине на производњу српске књиге сусрећу се и друге радионице, пре свега оне установљене код цркава и манастира као што је била штампарија у Горажду, коју су одржавали браћа Ђурађ и Теодор, синови Божидара Љубавића, изданци трговачке породице из Горажда. Из њиховог поговора у *Служабнику* (1519) види се да су књиге продавали; ту један брат апелује на другог да остави неки део *цене нашега рукоделија*, да снизи цену књига, *да би како не заборавили нас свештеници Бога вишњаго в светих молитвах*. Њихове књиге су се, дакле, продавале и у цени је била садржана извесна резерва, које су се штампари могли одрећи душе ради. Вероватно је тако било и код других манастирских штампарија (Рујно, Грачаница, Милешева, Мркшина црква).

Трећи тип штампарије заступа на српском подручју Божидар Вуковић Подгоричанин, војвода и несуђени деспот српски, који је штампарску делатност повезивао са трговином и наступао као издавач и књижар. У једном од бројних издања, говорећи о своме доласку у Венецију, Божидар Вуковић саопштава своје побуде: *видех с'стављајуштих бож'ст'вна писанија на типарех Фруги же и Грки и иније језики. Желанијем в'жделех и наша србска же и блгарска тожожде на типарех с'ставити...* Као мајстора је имао монаха Пахомија *от остров диоклитијскаго језера*. Његова радионица је била у Венецији, где је било и седиште трговачке фирме Божидареве.

Као и други наши штампари и Божидар је у основу свога издавачког програма ставио богослужбене књиге потребне свештеницима, али је из тога оквира изашао штампајући зборнике мешовитог садржаја у којима су добили места општеобразовни састави, житија српских светитеља па и апокриф. Он је почео да обраћа пажњу на потребе читалаца, штампао је *писанија црковна велицеми словеси*, а друге књиге мањим словима да буду погодније за ношење онима који иду на пут.

Нешто бро̑јнији извори о Божидару Вуковићу (сачувани су и његови тестаменти) омогућили су делимичан увид у економску страну штампе и показали да је и на ћирилском подручју штампарска вештина пружала могућност појефтињења и масовног ширења књиге. Та могућност, међутим, није искоришћена. Штампарска техника је мајсторски примењена на ћирилско писмо, домаћи штампари су калупе за слова набављали у Венецији, али су их, како очувани примерци показују, допуњавали и замењивали у току рада. Веома су зналачки илустровали поједине књиге. Проблеми нису били у техници, већ у општем сиромашењу и одсуству купаца, тако да су велика средства улагана у књиге остајала заробљена, а није било нових којима би се рад наставио.

Већ су савременици запажали да су хришћани под турском влашћу тако сиромашни да се мало књига могло продати.

После сјајног почетка струја српског штампарства сасвим је утањила, нестајала на једном месту да би се, попут понорнице, појавила на другом, док није сасвим пресахла крајем XVI века. Као и други балкански Словени који су се служили ћирилицом, Срби су морали у XVIII и XIX веку поново освајати штампарску вештину и ставити је у службу свог културног успона.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Сп. Радојичић, *Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку*, ИЗ 2 (1948) 1–8; Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958; М. Панић, *Старе српске штампарије у Црној Гори и Венецији у XV и XVI веку*, Споменица посвећена 130-годишњици живота и рада Библиотеке САНУ, Београд 1974, 43–52; Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI, XVII столећа* I–IV, Цетиње 1988–1991; *Црнојевића штампарија и старо штампарство*. Радови са научног скупа, Цетиње 11. и 12. маја 1989, Подгорица 1994; *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, Београд 1994, (поред прилога више аутора и албума, зборник испуњава на стр. 73–218 *Лексикон српскословенског штампарства* М. Пешикана); С. Ћирковић, *Ћириличко штампарство и култура балканских Словена*, Работници, војници, духовници, 455–469.

С. Ћирковић

ШТАП – Од средњовековних назива за штап познати су нам: *стап*, *жезл* и *остен*. Ти називи се употребљавају у разним социо-културалним контекстима.

Штап као *оруђе пастира и као симбол њиховог занимања* представљен је и на фресци у манастиру Студеница: пастир је у кожној одећи и са штапом у руци. Сличних представа пастира има на фрескама и у другим српским манастирима. Рељефних представа штапа има и на стећцима у Босни где му је дршка у облику слова Т. Александар Соловјев је прихватио претпоставку коју је изнео И. Ренђео „...да се овде народна предаја и симбол штапа слажу и сведоче да је под каменом покопан неки дед или епископ босанске цркве. Такви епископски штапови у облику равне палице с пречком у облику слова Т били су у употреби и у западној цркви до 12. века, док их нису заменили много виши, заврнути при врху. Конзервативна босанска црква чувала је тај стари облик епископског штапа".

Ђура Даничић средњовековни назив *ост'н'* преводи као stimulus. Изгледа да је он служио и као *оруђе ратара* за чишћење плуга и подбадање волова. У тој функцији га и у познијим вековима помиње К. Мошињски у земљорадничко-сточарским културама балканских Словена. Назив *остен*, са истом функцијом, сачуван је и у народном предању о св. Петру Коришком и његовом слепом волу (П. Костић).

Штап истог облика служио је и као *слепачки*. На икони св. Николе (у цркви у Великој Хочи) је детаљ композиције *Враћање вида Стефану Дечанском*, где Стефан Дечански држи такав штап у левој руци.

Штап као *палица*, у симболичком смислу духовне потпоре човеку у старости, налази се код Доментијана. Тек замонашеном Растку, односно Сави, његови родитељи обраћају се речима: *Дођи, Богом послана нам утехо*; *дођи к нама, палицо старости наше...*

Штап као ознака *друштвеног положаја и достојанства* се изричито помиње још у XII и XIII веку. У Хиландарском типику и Типику манастира Студенице, помиње се *стап* као симбол власти духовног пастира народа. Свечано увођење у дужност игумана симболички је означавано давањем штапа (жезла). У краљевским манастирима Студеници и Жичи то је чинио лично краљ. *Јако да не ходе игумение к ним назнаменаниа ради, и взех од них стап, да ест у манастири в место знаменаниа царе*. И затим: *и стап прислонити к светои трапезе, и повелет избраному*. И у Жичкој повељи, када се говори о постављању игумана, помиње се *жезло* као знак његова достојанства и владања: *А о поставленіј игуманском, јегоже по правде изволи кралевство, сего архиепискуп благословлает бож'ствно, а краљ давает ему жезл, и целов его поставлает его игумена*. Знатно касније, у XIX веку, на сличан начин су младога Његоша, по смрти владике Петра I, народни главари обукли у свештеничко одело и са „покојниковим штапом у руци прикажу га народу као новог управитеља на гувну Ивана Црнојевића".

Као израз културалног континуитета средњовековне функције и симболике штапа можемо сматрати и *кметовски штап* у Србији XIX века. Слично владару у средњем веку, представник власти (капетан), „кад би поставио кмета, пољубио би се с њим, и предајући му штап, рекао би: *На ти штап, па кривога удри, а правога брани*; *пизме не терај, мита не примај*; *ради право и ја ћу те помагати*.

Штап као синоним физичке казне и као средство њеног извршења изричито се помиње у 166. члану Душановог законика.

У народним предањима Срба, штап је атрибут историјске личности св. Саве. Он је штапом додирнуо земљу (или камен) и из ње би потекла вода; њиме би претварао стену у кућу, вране у овце а бездушна човека у камен; штапом је лечио болесне, а трудници помагао да се породи, мртвоме да проговори из гроба. По народном предању, он је штапом обављао мисију културалног хероја: од „анатема" (одн. ђавола) украо је ватру и дао је људима. Очигледно је да су прастара веровања у прехришћанска божанства, чији је атрибут био штап, пренесена и на српског светитеља Саву.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 573, XVI.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник*, в. *Ост'н'*; М. Ђ. Милићевић, *Општине у Србији*, Годишњица НЧ 2 (1878) 204; П. Костић, *Манастир Св. Марка, с*

додацима о манастиру Црној Реци и о Петру Коришком, Годишњица НЧ 30 (1911) 233–234; Вук Стеф. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1922, 51; В. Ћоровић, *Св. Сава у народном предању*, Београд 1927, 13, 58, 74, 86, 111, 119, 203, 213; I. Rendeo, *Simbolika štapa na stećcima*, Hrvatski planinar, Zagreb 1943, 65; А. Соловјев, *Јесу ли богомили поштовали крст?*, ГЗМ 3 (1948) 91–92; С. Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, СЕЗ 45 (1930) 15, 22; Ј. Ковачевић, *Средњевековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 275–277; М. Ћоровић-Љубинковић, *Иконостас цркве Св. Николе у Великој Хочи, прилог проучавању култа Стевана Дечанског*, Старинар 9–10 (1959) 172; М. Р. Барјактаровић, *Штап и његове улоге у животу наших људи*, ГЕМ 26 (1963) 203–217; K. Moszynski, *Kultura ludowa Slowian* I, II, Warszawa 1967, 661, 671, *остан* као мера за висину, књ. II–1, 38, 137; Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Београд 1988, 66.

Н. Ф. Павковић

ШТИТ – заштитно оружје са којим се ратник заклањао. Обично су штитови били од дрвета а касније и од гвожђа. Древни штитови су се облагали кожом а понекад и металом. Традиција штита код старих Словена вероватно је у знатној мери утицала на развој штита код Срба. Први познати српски штитови били су бадемовог облика. У Србији се развила посебна врста штита али његов облик није познат. У каснијем периоду зна се за округле, овалне, правоугаоне и штитове у облику крова.

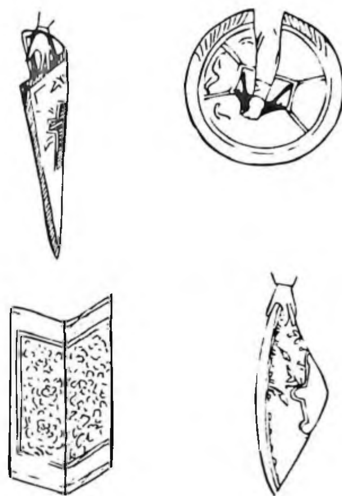

Штитови – Дечани, Грачаница

ЛИТЕРАТУРА: Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; D. Pribaković, *Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije*, Vesnik Vojnog muzeja 10 (1964).

Н. Лемајић

ШУБА в. *Одећа*.

ШУМА в. *Гора*.

СКРАЋЕНИЦЕ

I ОПШТА ДЕЛА

Азбучник СПЦ – Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу, прир. С. Милеуснић, Београд 1993.
Anali HID – Anali Historijskog instituta u Dubrovniku
АНУБиХ – Академија наука и умјетности БиХ
Архив ИЗКС – Архив за историју здравствене културе Србије
ASH – Academia Scientiarum Hungaricae
AfSlPh – Archiv für slavische Philologie

БАН – Българска академия на науките

ВАНУ – Војвођанска академија наука и уметности
VIG – Vojnoistorijski glasnik

ГЕМ – Гласник Етнографског музеја у Београду
ГЗМ – Гласник Земаљског музеја БиХ
ГИМ – Государственный исторический музей
Глас СКА – Глас Српске краљевске академије
Гласник ДСС – Гласник Друштва српске словесности
Гласник ИД НС – Гласник Историјског друштва у Новом Саду
Гласник МКМ – Гласник Музеја Косова и Метохије
Гласник СГД – Гласник Српског географског друштва
Гласник СНД – Гласник Скопског научног друштва
Гласник СПЦ – Гласник Српске православне цркве
Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва
Гласник ЦМ – Гласник цетињских музеја
Годишњак ГБ – Годишњак града Београда
Годишњак ДИ – Годишњак за друштвену историју
Годишњак ДИ БиХ – Годишњак Друштва историчара БиХ
Годишњак ДИВ – Годишњак Друштва историчара Војводине
Годишњак МГБ – Годишњак Музеја града Београда
Годишњак ПМК – Годишњак Поморског музеја у Котору
Годишњак СКА – Годишњак Српске краљевске академије
Годишњак СФФ – Годишњак скопског Филозофског факултета
Годишњак ФФ НС – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
Годишњица НЧ – Годишњица Николе Чупића

ДИ – друштво историчара
ДИВ – Друштво историчара Војводине
ДИУС – Друштво историчара уметности Србије
ДСС – Друштво српске словесности

EB – Etudes balkaniques
EEBΣ – Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
EI – Encyclopedia of Islam
EJ – Enciklopedija Jugoslavije 1–8 (1955–1971), Zagreb
EJ[2] – Enciklopedija Jugoslavije, II издање, 1–6 (1980–1990) (1–2, 1983–1985, ћир.)
ELZ – Enciklopedija Leksikografskog zavoda
ELU – Enciklopedija likovnih umetnosti

ŽA – Živa antika

Записки ИАН – Записки Императорской академии наук
Зборник ИЈК СН – Зборник за историју, језик и књижевност српског народа
Зборник ИМС – Зборник Историјског музеја Србије
Зборник КЈ – Зборник Константина Јиречека
Зборник МПУ – Зборник Музеја примењене уметности
Зборник МС ДН – Зборник Матице српске за друштвене науке
Зборник МСИ – Зборник Матице српске за историју
Зборник МС КЈ – Зборник Матице српске за књижевност и језик
Зборник МС ЛУ – Зборник Матице српске за ликовне уметности
Зборник МС СУМ – Зборник Матице српске за сценске уметности и музику
Зборник НМ – Зборник Народног музеја
Зборник ФФ у Београду – Зборник Филозофског факултета у Београду
Zbornik HI JAZU – Zbornik Historijskog instituta JAZU
ЗЗСК – Зборник заштите споменика културе
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института САНУ

ИАН – Императорская академия наук
ИГ – Историјски гласник
ИД – историјско друштво
ИЗ – Историјски записи
ИНЈ – Историја народа Југославије
ИОРЯС – Извѣстия Отдѣления русскаго языка и словесности
ИП – Историјски преглед (Historijski pregled)
ИСН – Историја српскога народа

JA(ZU) – Jugoslavenska akademija (znanosti i umjetnosti)
ЈИЧ – Југословенски историјски часопис
ЈКЛ МС – Југословенски књижевни лексикон Матице српске
JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ЈФ – Јужнословенски филолог

КСА – Краљевско-српска академија

ЛЕЈ – Ликовна енциклопедија Југославије
ЛМС – Летопис Матице српске

МАНУ – Македонска академија на науките и уметностите
МВС – Матије Властара синтагмат
МГБ – Музеј града Београда
МГУ – Московский государственный университет
МПУ – Музеј примењене уметности
МС – Матица српска

НББ – Народна библиотека Београда
НБС – Народна библиотека Србије
НД ИЗКЈ – Научно друштво за историју здравствене културе Југославије
НЕ – Народна енциклопедија СХС
NE – Narodna enciklopedija
НЗ – Нови завет
НМ – Народни музеј
НССВД – Научни сусрети слависта у Вукове дане

ODB – The Oxford Dictionary of Byzantium
ОЛДП – Общество любителей древней письменности
ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek

ПБ – Патријаршијска библиотека
ПМК – Поморски музеј у Котору
PMH – Povjesni muzej Hrvatske
POF – Prilozi za orijentalnu filologiju
Прилози КЈИФ – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Прилози ПНП – Прилози проучавању народне поезије
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

Рад ВМ – Рад војвођанских музеја
Rad JAZU – Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
Радови НД БиХ (АНУБиХ) – Радови Научног друштва БиХ
Радови ФФС – Радови Филозофског факултета у Сарајеву
РАН – Русская академия наук
REB – Revue des études byzantines
RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Européennes
RLBK – Reallexikon für Bibelkunde
РНБ – Русская национальная библиотека
САД – Српско археолошко друштво
САДЈ – Савез археолошких друштава Југославије
САЗУ – Словеначка академија знаности и уметности
САН – Српска академија наука

САНУ – Српска академија наука и уметности
Саопштења РЗЗСК – Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе
Свеске МС – Свеске Матице српске
СЕЗ – Српски етнографски зборник
СКА – Српска краљевска академија
СКГ – Српски књижевни гласник
СНД – Скопско научно друштво
СОРЯС – Сборник Отдѣления русскаго языка и словесности
СП, СПб, СПБ – Санкт Петербург
СПЦ – Српска православна црква
SSS – Słownik starożytności słowiańskich
Starine JAZU – Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
Старине КМ – Старине Косова и Метохије
СУД – Српско учено друштво
СУ ИФФ – Софийски университет, Историйско-философски факултет
СФФ – Скопски филозофски факултет
СЦ – Српска црква

ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы

ФФ – Филозофски факултет

HAZU (JAZU) – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HZ – Historijski zbornik

ЦАНУ – Црногорска академија наука и умјетности

Чтения ИОИДР – Чтения Императорского общества истории и древности Российских

II ИЗВОРИ

Acta Albaniae – *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I, II, Vindobonae 1913, 1918.

Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана* – Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347*, Гласник СУД 27 (1870).

Византијски извори – *Византијски извори за историју народа Југославије* I–IV, VI, Београд 1955–1986.

Матије Властара Синтагмат – *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила*, Београд 1907.

Miklosich F., *Monumenta Serbica* – F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vindobonae 1858. (Graz 1964, репринт).

Новаковић Ст., *Законик* – Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд 1898.

Новаковић Ст., *Законски споменици* – Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912.

Орбин М., *Краљевство Словена* – М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968.

Пуцић М., *Споменици српски* – М. Пуцић, *Споменици србски* I, II, Београд 1858, 1862.

Радојчић Н., *Законик* – Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, издање и превод, Београд 1960.

Соловјев А., *Одабрани споменици* – А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.

Соловјев А. – Мошин В., *Грчке повеље* – А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.

Стојановић Љ., *Стари српски хрисовуљи, акти* – Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890).

Стојановић Љ., *Записи и натписи* – Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I–VI, Београд 1902–1926.

Стојановић Љ., *Родослови и летописи* – Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – С. Карловци 1927.

Стојановић Љ., *Повеље и писма* – Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, 1–2, Београд – Сремски Карловци 1929–1934.

Thallóczy L., *Studien* – L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München – Leipzig 1914.

Šafařík P. J., *Památky* – P. J. Šafařík, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, Praha 1873.

III ЛИТЕРАТУРА

Благојевић М., *Државна управа* – М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.

Благојевић М., *Земљорадња* – М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.

Wlainatz M., *Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens* – M. Wlainatz, *Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, Jena 1903.

Грујић Р., *Лична властелинства* – Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, Скопље 1934.

Грујић Р., *Скопска митрополија* – Р. Грујић, *Скопска митрополија. Историски преглед до обновљења Српске патријаршије 1920 г.*, Скопље 1935.

Грујић Р., *Азбучник* – Р. Грујић, *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, прир. С. Милеуснић, Београд 1993.

Даничић Ђ., *Рјечник* – Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* I–III, Биоград 1863, 1864.

Јиречек К., *Историја Срба* I–II – К. Јиречек, *Историја Срба* I–II, Београд 1952 (и каснија фототипска издања).

Jireček C., *Das Gesetzbuch* – C. Jireček, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, AfSlPh 22 (1900).

Караџић Вук Стеф., *Пословице* – Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*, Беч 1849.

Караџић Вук Стеф., *Српски рјечник* – Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч 1852.

Кулишић Ш. – Петровић П. Ж. – Пантелић Н., *Српски митолошки речник* – Ш. Кулишић – П. Ж. Петровић– Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970.

Mažuranić V., *Prinosi* – V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatsko pravno-povjestni rječnik* I–II, Zagreb 1908–1922.

Miklosich F., *Lexicon* – F. Miklosich, *Lexicon palaeoslavico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1863.

Милаш Н., *Достојанства* – Н. Милаш, *Достојанства у православној цркви по црквено-правним изворима до XIV века*, Панчево 1879.

Михаљчић Р., *Крај Српског Царства* – Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975.

Михаљчић Р., *Лазар Хребељановић* – Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање*, Београд 1989.

Михаљчић Р., *Прошлост и народно сећање* – Р. Михаљчић, *Прошлост и народно сећање*, Београд 1995.

Новаковић Ст., *Византијски чинови и титуле* – Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века*, Глас СКА 78 (1908).

Новаковић Ст., *Село* – Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965^2.

Новаковић Ст., *Срби и Турци* – Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960^2.

Острогорски Г., *Пронија* – Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и југословенским земљама*, Београд 1951.

Острогорски Г., *Серска област* – Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.

Радојичић Ђ. Сп., *Антологија* – Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI–XVIII века)*, Београд 1960.

Skok P., *Etimologijski rječnik* – P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971.

Соловјев А., *Законодавство* – А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопље 1928.

Соловјев А., *Законик* – А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана1349. и 1354. године*, Београд 1980.

Спремић М., *Деспот Ђурађ* – М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

Тарановски Т., *Историја српског права* – Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави* I–IV, Београд 1931–1935.

Трифуновић Ђ., *Азбучник* – Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990[2].

Thallóczy L., *Studien* – L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München – Leipzig 1914.

Ћирковић С., *Историја Босне* – С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.

Ћирковић С., *Работници, војници, духовници* – С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997.

Ћирковић С. М., *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба* – С. М. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964.

Ферјанчић Б., *Деспоти* – Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.

Hafner S., *Studien* – S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964.

САДРЖАЈ

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

МАРКО ПОПОВИЋ:	7, 9, 16, 62, 134, 295, 341, 425, 426, 631, 649, 707.
ГОРДАНА МИЛОШЕВИЋ:	349, 350, 351, 352, 353, 354, 545.
БОЈАНА РАДОЈКОВИЋ:	428, 429, 430, 432.
ЗАГОРКА ЈАНЦ:	528.
ДРАГОМИР ТОДОРОВИЋ:	443.
МАРИЈА БАЈАЛОВИЋ–ХАЏИ-ПЕШИЋ:	289, 290, 291.
РОКСАНДА ПЕЈОВИЋ*:	420, 421, 422, 423.
ГОРДАНА ТОЛИЋ:	11, 65, 131, 132, 150, 154, 158, 221, 231, 237, 245, 257, 258, 271, 272, 300, 302, 316, 322, 323, 332, 333, 335, 347, 372, 375, 381, 382, 386, 413, 415, 473, 490, 555, 562, 563, 564, 627, 637, 643, 653, 654, 711, 748, 789, 796, 824, 828.

* Р. Пејовић. *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*. Београд 1984.

ЛЕКСИКОН СРПСКОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Издавач
KNOWLEDGE – БЕОГРАД

За издавача
МИЛОШ КЛАШЊА, директор

Приредили
СИМА ЋИРКОВИЋ РАДЕ МИХАЉЧИЋ

Секретари Редакције
ИЛИЈА КОВИЋ ВЛАДИМИР РАНЧИЋ

Лектура и коректура
ИЛИЈА КОВИЋ ВЛАДИМИР РАНЧИЋ

Технички уредници
СРЂАН ДИНИЋ ИЛИЈА КОВИЋ ВЛАДИМИР РАНЧИЋ

Компјутерска припрема и прелом
СРЂАН ДИНИЋ

Пласман
KNOWLEDGE – БЕОГРАД

Вирманска продаја
жиро рачун: 40815-603-1-32800

Телефони пласмана
011/324-85-10; 489-3920; 532-2-532

Штампа
Завод за графичку технику
Технолошко-металуршког факултета
Београд, Карнегијева 4
Тел./Факс: 011/3370-492

Тираж
1 000

ISBN 86-83233-01-4